

The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library

Presented by

Dr. R. C. Majumdar

5

108356

THE
COMMENTARY OF GOVINDARÁJA
ON
MÁNAVA-DHARMA ŚÁSTRA

BEING A SUPPLEMENT TO MÁNAVADHARMAŚÁSTRA WITH THE COMMENTARIES OF MEDHATILAKA,
NÁRAYANA, KULLUKA, RÁGHAVÁNANDA, NÁNDANA, AND RÁMACHANDRA, IN 2 VOLUMES.

EDITED WITH NOTES

BY

THE HONORABLE RÁO SÁHEB

VISHVANÁTH NÁRÁYAN MANDLIK, C. S. I., B. A. S.; F. R. G. S.; F. S. S. (LOND.),

ADDITIONAL MEMBER OF COUNCIL OF THE GOVERNOR-GENERAL
OF INDIA,
&c., &c., &c.

॥ नहिसत्यात्परोधर्मः ॥

TRANS: "NO Dharma GREATER THAN TRUTH"

BOMBAY.

PRINTED & PUBLISHED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS BY ITS
PROPRIETOR, ÁTMARÁM KÁNODA.

Ś. ŚAKA 1808.

A. C. 1886.

(Copyright & right of translation reserved)

The Oriental Book-Supplying Agency, Poona.

RMIC LIBRARY	
✓ Acc. No.	108356
Class No.	
Date	21.8.80
St. Card	Ch
Exam.	24
Cat.	26
Bk. Card	28
Checked	29

Presented by
Dr. R. C. Maturdar

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायःप्रारभ्यते ॥

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तोभवेन्नृपः ॥ संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मशब्दः कर्तव्यतावचनइत्युक्तम् । यद्राज्ञः कर्तव्यं तदिदानीमुच्यतइतिप्रतिज्ञा कर्तव्यं च दृष्टा-
वाङ्मुखादि अदृष्टार्थमग्निहोत्रादि तत्रेहमाधान्येनदृष्टार्थमुपदिश्यते । तत्रैवचराजधर्मप्रसिद्धिः राजशब्दस्तुनेहक्षत्रिज-
वचनः कितर्हभिषेकाधिपत्यादिगुणयोगिनिपुरुषेवर्तते अतएवाह यथावृत्तोभवेन्नृपः । नृपग्रहणेनजनपदैश्वर्यवर्तोधि-
गरमाह । प्रमाणान्तरमूलासन्नधर्माउच्यन्ते । नसर्वेवेदमूलाः अन्यमूलत्वेचसदधर्मशास्त्राविरुद्धतदुच्यते । तथाच
प्रत्यायनः अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमात्रजेदिति । यथावृत्तः यद्वृत्तं यदाकारं वास्येति चबहुव्रीहिः अन्यपदार्थो-
जा यथार्थमाधान्येऽध्ययीभावः स्यात् । वृत्तपरिपालनार्थोऽप्यापारोऽदृष्टार्थः । संभवश्चोत्पत्तिः सउक्तोराजानमसृजत्वभु-
त्यादिन्य । परमासिद्धिर्विजिगीषोरैकाधिपत्यं राजवृत्तस्यफलप्रतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंतावत्प्रभिरभ्यायैर्ब्राह्मणस्यासाधारणधर्माः कथिताः अधुना द्वितीयवर्णस्य क्षत्रि-
स्यासाधारणधर्मानाह राजधर्मानिति । धर्मो धर्मसाधनं । यथावृत्तोयदाचारः । संभवः सृष्ट्यादौ । सिद्धिरदृष्टार्थसिद्धिः ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मशब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः बाहुण्यादेरपिवक्ष्यमाणत्वात् । राजशब्दोऽपि मात्र क्षत्रिय-
प्रतिवचनः कित्वभिषिक्तजनपदपुरपालयितृपुरुषवचनः । अतएवाह यथावृत्तोभवेन्नृपइति । यथावदाचारो नृपतिभवे-
त्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयिष्यामि यथा येन प्रकारेण वा राजानमसृजत्वभुरित्यादिना तस्योत्पत्तिः यथाचदृष्टादृष्ट-
तत्संपत्तिस्तदपि वक्ष्यामि ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । राजा धर्मस्य कारणमित्यनुशासनानृपतिधर्मयोः कार्यकारणसंगतिरभ्यायद्वये । राजधर्मा-
नेति । राजपदमत्रावेष्ट्यधिकरणन्यायेनान्ध्रप्रसिद्धिमाश्रित्य राजन्यपरं प्रजापालनकण्टकोद्धरणादिनाराज्यस्यकर्तरि व-
र्तन्तरेच लाक्षणिकमिति उत्तरेच ब्राह्मणभेदेन संस्कारक्षत्रियेणेति अन्तेच क्षत्रियस्यापराधेन ब्राह्मणःसीदति क्षुधा वे-
त्यासीहि विप्रस्य क्षत्रियस्याभिरक्षणम् नाक्षत्रं ब्रह्मवर्धते क्षत्रियाय ददौ राज्यं संभ्यांचोपास्य शृणुयादित्यादित्वरसा-
। नतु ब्राह्मणादौ राजधर्माप्रामिरिति । अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन तेजसा । जीवेक्षत्रियधर्मेण सहास्य प्रत्यनन्त-
स्यापदिमनुवचनादेवधर्माः कर्तव्याः । तत्रादृष्टमग्निहोत्रादि तदर्थं ऋत्विगादि दृष्टं प्रजापालनादितदर्थं बाहुण्यादि तयोः
। यथावृत्तोयथाचारोभवेत् । संभवश्चेन्द्रादिव्युत्पत्तिः । सिद्धिराग्नेव ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । सर्वप्रतिपादितस्याश्रमधर्मस्य रक्षाधिकारिणं राजानं प्रति धर्मान्प्रस्तौति राजेति । यथावृत्तोयत्प-
रावृत्तोभवेत् नृपप्राप्तुंशकृयात् तथा च वक्ष्यामि सिद्धिरैहिकामुग्मिकफलम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजधर्मानाह राजधर्मानिति । यथावृत्तः यथाचारः नृपो भवेत्तस्य राज्ञः यथासंभवः सृष्ट्यादौ जन्म तस्य यथा सिद्धिः कार्यसिद्धिः एतादृशान्वक्ष्यमाणलक्षणान् राजधर्मान्वक्ष्यामि ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ॥ सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मवेदः तत्रश्रुतः संस्कारो ब्राह्मः सवेदाभ्ययनजन्मोपहणवतो र्थलक्षणो वेदस्य स्वाभ्यायविधिनिर्वर्त्यइत्यर्थः । उपनयनं तु ब्रह्मग्रहणार्थत्वाद्ब्राह्ममिति युक्तं । तथा च वक्ष्यति त्रैविद्येभ्यस्त्रयीविद्यामिति इतरथाविदितवेदितोपदेशः स्यात् । गर्भाधानादिस्मृतिशास्त्रादष्टाचत्वारिसंस्कारम् । क्षत्रियेणेति एतेन क्षत्रियएव राज्याधिकारीति सूचितं क्षत्रियाभावे तदतिदेशोपि शास्त्रः अन्यथा प्रजालोपः स्यादिति भावः सर्वस्य करदस्य दीनानाथादेश्च । अस्यापि स्वविषयवासिनां यथास्वजनपदपुरनिर्देशः । यथान्यायं न्यायः शास्त्रधर्मशास्त्ररूपनार्थशास्त्रमौशनसादिमणीतं तमनतिक्रम्य । परिरक्षणं परिपालनं । अपायपरिहारो दुर्बलानां बलवद्भिरनभिभवः शास्त्रमर्यादानतिक्रमश्च । दुःखत्राणं परिरक्षा शास्त्रातिक्रमे चादृष्टदुःखं अतस्तदनतिक्रमे राजभयेन रक्षिता भवन्ति । राजदण्डे दुःखमिति चेन्महतोनरकादिदुःखाद्वाजह्ण्डनमलपीयः कर्तव्यमिति विधिः अधिकारश्चाष्टमे निरूपितः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मणमुपनयनादित्थानान्तम् ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मवेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्नुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतोरक्षणं कर्तव्यम् । एतेन क्षत्रियएव नान्यो राज्याधिकारीति दर्शितम् । अतएव शास्त्रार्थतत्त्वक्षत्रियस्य जीवनार्थं । तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं त्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति ब्राह्मणस्य ह्यापि जीवेत्क्षत्रियधर्मेणेत्यभिधास्यति वैश्यस्यापि क्षत्रियधर्मशूद्रस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद नारदः । न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्मवर्षलम् । वृषलः कर्मच ब्राह्मणपतनीये हिते तयोः ॥ उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हिते ॥ रक्षणवेदधर्मार्थतपःक्षत्रस्य रक्षणमिति सर्वतो धर्मब्रह्मागोराज्ञो भवति रक्ष्यत इति च वक्ष्यमाणत्वात् रक्षितुर्बलिषद्वागग्रहणादृष्टार्थमपि योरक्षन्बलिमादन इति नरकपातं वक्ष्यति ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्म वेदस्तत्कृतं संस्कारमुपनयनवेदाभ्ययनादिप्राप्तेन क्षत्रियेण ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अभिषेकादिसंस्कारयुक्तस्य क्षत्रियस्य रक्षायामधिकारो नान्यस्येत्याह ब्राह्ममिति । ब्राह्मं संस्कारवैदिकमुपनयनाभिषेकादिकं संस्कारं प्राप्नोयस्तस्यैव रक्षायामधिकारो नान्यस्येति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मसंस्कारं उपनयनादिसंस्कारान् प्राप्तेन क्षत्रियेण यथाविधि अस्य सर्वस्य जगतः परिरक्षणं कर्तव्यम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ॥ रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्रुते पीडितेऽप्रतिष्ठिते वा प्रभुः । प्रजापतिस्तुतिरियम् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विद्रुते कल्पादौ ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादराजके जगति बलवद्भ्यामसर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य चराचरस्य रक्षायै राजानमसृष्ट्वांस्तस्मात्तेन रक्षणं कार्यम् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र पुरावृत्तमाह अराजक इति । विद्रुते पीडिते । प्रभुः प्रजापतिः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । तत्र हेतुः तामधिकृत्य तस्यसृष्टस्त्वमित्याह अराजकेहीति । सर्वतोभयाद्देविकामानुषाच्च प्रभुः-
जापतिः ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अराजकेऽर्लिङ्गोके भयात्सर्वतोविद्रुतेसति अस्य विश्वस्य रक्षार्थं प्रभुराजानमसृजत् ॥ ३ ॥

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्व वरुणस्य च ॥ चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रानिर्द्वित्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिलोवायुः । वित्तेशोधनपतिर्वैश्रवणः । मात्रा अवयवाः । शाश्वतीः सारभूताः । निर्द्वित्य
निष्कृष्य ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्रा अवयवान् । निर्द्वित्याकृष्य ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथं सृष्टवानित्याह इन्द्रेति । इन्द्रवातयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणां मात्रा अंशान्सारभूतानाकृ-
ष्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वनियन्तृत्वविधानार्थमुत्पत्तिस्वरूपकथनेन स्तौति इन्द्रेति द्वाभ्याम् । वित्तेशः कुबेरः ।
मात्राः सारभूतांशाः दधिमण्डस्य नवनीतवत् । शाश्वतीर्मन्वन्तरध्यापिनीः । निर्द्वित्य निष्कृष्य ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । किमुपादायासृजदित्यपेक्षायामाह इन्द्रेति । शाश्वतोर्मात्राः स्वाभाविकानंशान् इन्द्रस्यैश्वर्यं अ-
निलस्य बलं इत्यादिकाः शक्तीरित्यर्थः । निर्द्वित्यासृजदित्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ॥ तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । एषामिन्द्रादीनां सुरश्रेष्ठानां मात्राभिस्तेजोऽंशैर्निर्मितस्तस्माद्धेतोरभिभवति । दुर्निरीक्ष्यम्
स्वोभवति तेजसाहेतुना । निष्कृष्य निर्मितउत्पादितः यतः कृषिरुत्पादने धातुर्वर्तते । तेनापायावधित्वाभ्यामाभ्यइति पञ्चमी
नृतीयावापठित्या ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेजसा वीर्येण ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादिन्द्रादीनां देवश्रेष्ठानां भ्यो नृपतिः सृष्टस्तस्मादेष सर्वप्राणिनो वीर्येणातिशेते ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह यस्मादिन्द्रादीनां मात्राभिर्निर्मितो नृपस्तस्मात्स्वतेजसा सर्वभूतान्यभिभवत्येष इति ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तस्य प्रत्यक्षत्वं श्लोकत्रयेणोपपादयति यस्मादिति ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मात्कारणादेषां सुरेन्द्राणां मिन्द्रादिलोकपालानां मात्राभ्योऽंशेभ्यो निर्मितो नृपस्तस्मात्कारणा
तेजसा सर्वभूतान्यभिभवति ॥ ५ ॥

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूषि च मनांसि च ॥ न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षतुम् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । तपति तापयतीव संमुखो शक्यदर्शनत्वादिवमुच्यते तदाह नचैनं भुविशक्नोति ब्राह्मणज
स्युत्कृष्टाब्रह्मवर्चस्विनोपि नैनमभिमुखं वीक्षितुं शक्नुवन्ति । तदुक्तं तमुपर्यासीनमथस्तादुपासीरन् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपत्यादित्यवदित्यादित्यांशोपपादनमितरेष्वप्येवंस्वयमूसा ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । अयंचराजा स्वतेजसा सूर्यइव पश्यन् चक्षूषि मनांसि च संतापयति । नचैनं राजानं पृथित्यां
अदप्याभिमुख्येन द्रष्टुं क्षमते ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । कार्येणापि तदंशोऽनुमेयइत्याह तपतीतिहाभ्याम् । दुष्टानां च भुर्भूमसोः संतापजननात्तदर्शना-
निष्ठाक्षमत्वं सूचितं । साधूनां तपति विमलं प्रसाधयति ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां चक्षुषि मनांसि चार्कवन्तपति संतापयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः सधर्मराट् ॥ सकुबेरः सवरुणः समहेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्न्यादिदेवतानां मात्राशयत्वात्तच्छक्तियोगितयैवमुच्यते प्रभावोऽलौकिकी या शक्तिः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभावतः प्रभाववानेवैवभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं चाग्न्यादीनां पूर्वोक्तांशभवत्वात्तत्कर्मकारित्वाच्च प्रतापयुक्तस्तेजस्वीत्यादिना नवमाभ्यायवक्ष्य-
माणत्वात्सराजाशक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपो भवति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । सधर्मराट् यमः । प्रभावतः ऐश्वर्येण ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । प्रभावतः शक्तितः ॥ ७ ॥

बालोपि नावमन्तव्यो मनुष्यइति भूमिपः ॥ महती देवता स्रेषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्योयमित्येवं बालोपि भूमिपो राजा नावमन्तव्यः किं तर्हि महती काचिद्देवादेवतेन मानु-
षेण रूपेण स्थितेति अतोऽदृष्टेनापि दोषेण राजन्यवज्ञानयुज्यते ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महती देवता ईश्वरः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । ततश्च मनुष्यइति बुद्ध्या बालोऽपि राजा नावमन्तव्यः यस्मान्महतीयं काचिद्देवता मानुषरूपेणा-
वतिष्ठते । एतेन देवतावज्ञायामधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच बालोपीति । अवमानप्रसक्तिमाह मनुष्यइति ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । एवं देवांशप्रभवत्वाद् राजा नावमन्तव्यइत्याह बालइति । महती देवता अग्निरित्यर्थः । हि शब्दो
हेतो ॥ ८ ॥

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ॥ कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य विधेरर्थवादश्लोका एते । राजधर्मोपि यतः सर्वपुरुषार्थोयं योऽग्निहस्तादिना स्पृशति
ममिदं स्याप्यन्तिको भवति सदुरुपसर्पिनः प्रमादस्खलितो दहते राजा तु कुलः । सपुत्रधनदारबान्धवहन्ति । कुलधेकेचित्
ज्ञातयः । स्वजनाश्च तानप्यपराधसंबन्धात्पशुभिर्धनसंचयैश्च सह नाशयति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुरुपसर्पिणं दुष्टेन प्रकारेणोपसर्पन्तमभिभवार्थमग्नेः स्वयमेव तन्मध्ये प्रवेशादिका
गणम ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रति दृष्टदोषमाह एकमित्यादि । योऽग्नेरतिसमीपमनवहितः सन्नुपसर्पति दुरुपसर्पिणमेकमेवा
ग्रिदहति न तत्पुत्रादिकं क्रुद्धो राजाग्निः पुत्रदारभ्रात्रादिरुपकुलमेव गवाश्वादिपशुसुवर्णादि धनसंचयसहितं सापराधं निहति
॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । महः स्वमेवाह एकमिति । दुरुपसर्पिणं दुःस्वार्थमरणाद्युपगतं उपसर्पिणं समीपमागमनम् । राज
तु देशान्तरस्थमपि कुलादिविशिष्टमपि हन्ति । अग्निदेवतातोऽप्यधिकइति भावः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । अग्रितोऽपिराजा दाहशक्तौ विशिष्टतरङ्ग्याह एकमिति । दुरूपसर्पिणां उपसर्पणानिपुणां प्रमादा-
दग्नौ पतितमितियावत् । कुलं दहतियस्मात्तस्मान्नावमन्तव्यः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकमेव नरमग्निर्दहति कीदृशानरं दुरूपसर्पिणं दुष्टेन प्रकर्षेण उपसर्पन्तं विलङ्घयन्तम् ॥ ९ ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ॥ कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

(१) मेघातिथिः । नैतन्मन्तव्यं बन्धुर्मैराजा मुत्तद्वेति । कस्य राजा भवेन्मित्रकानि मित्राणि राजनि ॥ प्रयोजना-
पेक्षया च शत्रौ मित्रवदाचरन्ति मित्रेशत्रुवत् । तथा शक्ता कंचिदपराधं क्षमन्ते । शक्तिप्राप्त्योन्मूलयन्ति एवं देशकालावपि
अतो धर्मसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं कुरुते क्षणान्मित्रक्षणेन शत्रुः नैकरूप एव राजा भवति । अतो न विश्वसितव्यं-
राजनि । मेघ्याद्वा लभ्यात्सौजन्याद्वा तत्तुल्यवयोदृष्ट्या न वर्तितव्यम् अपितु सर्वदा नयेन द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कार्यं प्रयोजनं । शक्तिं त्वस्य । देशकालौ विग्रहादियोग्यौ । विश्वरूपं मित्रेपि शत्रुतां
शत्रावपि मैत्री । अतो मित्रमित्यत्र नाविश्वसनीयमित्यर्थः ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । सराजा प्रयोजनापेक्षया त्वशक्तिदेशकालौ चावेक्ष्य कार्यसिद्ध्यर्थं तत्त्वतो विश्वरूपं बहूनि रूपा-
णि करोति । जातिविवक्षया बहुष्वेकवचनम् । अशक्तिदशायां क्षमते शक्तिप्राप्त्योन्मूलयति । एवमेकस्मिन्नपि देशे
काले च प्रयोजनानुरोधेन शत्रुर्वा मित्रो दासीनो वा भवति अतो राजवल्लभोऽहमिति बुद्ध्यानावज्ञेयः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च कार्यमिति । कार्यमनुग्रहनिग्रहौ । शक्तिं बाल्ययौवनाद्यनुरूपाम् । देशोदूरनिकटादिः ।
कालः सुभिक्षदुर्भिक्षादिः । अवेक्ष्य निश्चित्यैव विश्वरूपं प्रयोजनानुरूपेण शत्रुमित्रोदासीनतया ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । विश्वरूपं नानादेवतारूपम् ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । देशकालौ विग्रहादियोग्यौ ज्ञात्वा धर्मसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः विश्वरूपं नानारूपं इन्द्रमयादिरूपं
मित्रे शत्रुतां शत्रौ मित्रतां वा कुरुते ॥ १० ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ॥ मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसन्नआराधनया अभयं ददाति क्रुद्धोऽप्युनायोजयति अतः श्रीकामेनाराधनीयः । न केवलं त्रि-
यायोजयति यावदस्य शत्रवः सन्ति तानपि पराक्रम्य परितोषितो हन्ति अतः शत्रुवधकामेन यथावत्परिचरणीयः ।
पद्मा श्रीः पर्यायोपि पद्माशब्दो महत्त्वप्रतिपादनार्थः प्रयुक्तीमहतीं अभयं ददातीत्यर्थः । एते चार्थाराङ्गप्राप्त्यन्ते यतस्सर्वतेजो-
मयोसौ अम्यादित्यर्चद्रमसांतेजोविभर्ति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यस्य प्रसाद इत्यादि त्रयं क्रमात्कुबेरशक्रयमानां व्यापारकथनम् । पद्मा पद्महस्ता । यतः प-
द्मादयस्तदुद्भवा भूतः सर्वतेजोमयः । एवमप्येष्टप्युक्तांशेषु व्यापारोक्तेय इत्याशयः ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । पद्माशब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयाऽप्रयुक्तः । यस्य प्रसादात्पद्महती श्रीर्भवत्यतः श्रीका-
मेन सेव्यः । यस्य शत्रवः सन्ति तानपि संतोषितो हन्ति तेन च शत्रुवधकामेनाप्याराधनीयः । यस्मै क्रुध्यन्ति तस्य
क्रुधुं करोति तस्माज्जीवनाधिना न क्रोधनीयः । यस्मात्सर्वैर्बांसूयाधिसोमादीनां तेजोविभर्ति ॥ ११ ॥

(१०) धर्म=कर्म (५)

(११) यस्य=तस्य (न०)

(४) राघवानन्दः । विश्वरूपत्वं व्यनक्ति यस्येति । प्रसादेऽनुग्रहविषये पद्माश्रीरिति पर्यायत्वेऽपि महत्त्वानपायत्व-
ख्यापनार्थं पद्मालयत्वसूचनेन वा सुखहेतुत्वं ख्यापितम् । श्रियः सत्त्वेऽपि नृणामसंतुष्टे राजनि सुखादर्शनात् । पराक्रमे
शत्रुप्रतिगमने विजयस्तत्संभावेना । तदवमानात्तत्क्रोधानन्तरं मज्जाभृत्युदर्शनान्मृत्युः । तस्माच्छ्रीमाभिः शत्रुजयशत्रुवधादि-
कामैर्नृपः सेव्य इति श्वनिः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोदाहरणमाह तस्येति । तस्य प्रसादे श्रीर्वसति तस्य प्रसादे सति लक्ष्मीर्जायत इत्यर्थः ।
पद्मापन्नवती । विजयइन्द्रः । सर्वतेजोमयः सर्वदेवताशक्तिमयः ॥ ११ ॥

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्सविनश्यत्यसंशयम् ॥ तस्य ह्यशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्यवायाद्यथाविन्दति जनोनैवमभिप्रेतार्थलोभेनातः पुनः पुनराह तं राजानयोद्वेष्टिप्रातिकूल्ये-
न वर्तते तस्मिन्सत्यसंशयं नश्यति । तस्य ह्यशु विनाशाय अन्यः कश्चिदपराधक्षमते । अशक्यराजनिवेदनेन तत्र व्यग्रहार-
भागस्य धनपरिक्षयो भवति भूतोप्यर्थः साक्षिणांचित्तवैचित्र्यादन्यथात्वमायाति ह्यपेक्ष्यमाणः कश्चित्क्रमेणापि । राज्ञा
तद्विनाशार्थमपराधेन मनसि स्थितेन बाध्यत एवासौ शक्तिमत्त्वाद्वाङ्मनःप्रयतमानस्य स्वतन्त्रविरोधापत्तेः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मात्तत्र द्वेषोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । तं राजानमङ्गतया योद्वेष्टि तस्यामीति मुत्पादयति सन्निश्चितं राजक्रोधान् नश्यति यस्मात्तस्य विनाशा-
य शीघ्रं राजा मनो नियुङ्क्ते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । नापि राज्ञा द्वेषाद्याचरणीयमित्याह यस्त्विति । विनश्यतीत्यत्र हेतुस्तस्येति ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । हि हेतौ । विनाशाय विनाशं कर्तुम् । प्रकुरुतेऽभ्यवस्यति ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । संमोहाद्यस्तद्वेष्टि तस्य ह्यशु विनाशाय राजा मनः कुरुते ॥ १२ ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु सव्यवस्येन्नराधिपः ॥ अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । यतः सर्वतेजोमयो राजा तस्माद्धेतोरिष्टेषु वल्लभेषु मन्त्रिपुरोहितादिषु कार्यगत्या धर्मकार्य-
व्यवस्थां शास्त्राचारविरुद्धां व्यवस्येन्नश्चित्यस्थापयेन्न विचालयेत् सा तादृशी राज्ञो नुज्ञानातिक्रमणीया अथ पुरे सर्वै-
त्सवः कर्तव्यः मन्त्रिगेहे विवाहो वर्तते तत्र सर्वैः संनिधातव्यं तथा पशवो नाद्य सैनिकैर्हन्तव्यान् शकुनयो बन्धयि-
तव्याः नर्तिका धनिकैराराधनीया एतावन्त्यहानि । एवमनिष्टेषुऽपि एतेन संसर्गो न कर्तव्य एतस्य गृहे प्रवेशो न देयः एवं वि-
धोऽत्र धर्मः पटहघोषादिनाराज्ञादिष्टोनातिक्रमणीयः । न त्वग्निहोत्रादि धर्मव्यवस्थायै वर्णाश्रमिणां राजा प्रभवति स्मृत्यन्तर-
विरोधमसङ्गात् अविरोधे चास्मिन्विषये वचनस्यार्थवत्त्वात् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यं धर्मव्यवहारमिष्टेषु क्षुद्रेष्वप्यक्षुद्रयोग्यं नियमयेदेवं महत्त्वमप्यनिष्टेषु क्षुद्रयोग्यं न तु दण्डा-
दिनियमोऽपि राज्ञा च्छया कार्यस्तस्य शास्त्रीयस्यैव राज्ञापि कार्यत्वात् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतः सर्वतेजोमयो नृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु यमिष्टं शास्त्रानुष्ठेयं शास्त्राविरुद्धं निश्चित्य व्यवस्थाप-
त्यनपेक्षितेषु चानिष्टं नियमनातिक्रमेत् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकरणमुपसंहरति तस्मादिति । इष्टेषु प्रियेषु धर्मं अयमेव महत्त्वमयमेवं नार्हतीति व्यव-
स्थापयेत् । स्थापयितुस्तं प्रौढ्यादिना न चालयेत् यतः क्रुद्धो हन्ति प्रसन्नो नुगृहीयात् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । इष्टेष्वमिष्टेषु च यमर्थं धर्मादिनपेतत्वेन निश्चिनोतिसमर्थधर्ममत्त्वा न विचारयेत् ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात्कारणात् इष्टेषु क्षुद्रेषु यंधर्मसनराधिपः व्यवस्येत् निश्चिनोति च पुनः अनिष्टं अयोग्यं अनिष्टेषु अक्षिद्रेषु अनिष्टेषु तंधर्मन विचारयेत् ॥ १३ ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ॥ ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ता राजोत्पत्तिः । दण्डोत्पत्तिरिदानीमुच्यते । तस्माद्ब्रह्मन्तदर्थराज्ञः प्रयोजनसिद्धये दण्डमसृजामीश्वरः प्रजापतिः । कोराज्ञोर्थोदण्डेन उच्यते गोप्तारं सर्वभूतानां गोप्ता रक्षिता दण्डेन न दण्डेन विना राजारक्षितुं शक्नोति । अतो राजत्वसिद्ध्यर्थमेव दण्डः सृष्टः । धर्ममात्मजं ब्रह्मतेजोमयमिति दण्डस्तुतिः नयागदानादिधर्मः । किंति हि दण्डेन न चायं प्राणधनहारित्वादधर्मो विज्ञेयः अपित्वेनैव धर्ममात्मजः शरीरादेव जातः प्रजापतेः । न च पाञ्चभौतिकः । किंति हि ब्रह्मणो यत्केवलं तेजस्तेन निर्मितः पूर्वराजसृष्टेः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्यार्थे राजार्थं । धर्मं धर्माशौद्धवं विधिं । त्वस्य सुतं अतएव ब्रह्मतेजोमयं ब्रह्मणस्तेजसा सृष्टम् । दण्डं दमकम् । ईश्वरो ब्रह्मा ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्धये सर्वप्राणिनारक्षितारं धर्मस्वरूपं पुत्रं ब्रह्मणो यत्केवलं तेजस्तेन निर्मितं : पाञ्चभौतिकं देहं ब्रह्मा पूर्वसृष्टवान् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य राज्ञोर्थे रक्षणादिप्रयोजनार्थं सर्वभूतानामनुशासनरूपं धनप्राणाधिक्यशब्दहस्ताया हरणात्मकं धर्मं तदेतुत्वात् । आत्मजं ब्रह्मणस्तेजसा निर्मितं ब्रह्मतेजोमयं पूर्वच राजसृष्टेः । दण्डमिति कर्तृकरणव्युत्पत्त्या कचिद्राजा कश्चिदनुशासनम् ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । अथ राज्ञः सहायं दण्डं प्रस्तौति तस्येति । तस्यार्थे तस्य राज्ञः कार्ये निमित्ते गोप्तारं गुप्तिकरिष्यन्तं सर्वभूतधर्मगुप्त्यर्थमिति यावत् ब्रह्मतेजोमयं परमात्मशक्तिमयं परमात्मशक्तिमुपादायेति यावत् धर्मात्मकं दण्डमसृजत् धर्मस्वरूपा दण्डरूपेण ससर्ज । पूर्वं युगारम्भे । ईश्वरः प्रजापतिः । एतदुक्तं भवति दण्डस्यात्मा धर्मशरीरं ब्रह्मतेजोमयमीश्वरो जनयितेति ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्यार्थे राज्ञोऽर्थे ईश्वरः ब्रह्मा पूर्वदण्डरूपमात्मजं पुत्रमसृजत् ॥ १४ ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ जयाद्रोगाद्य कल्पन्ते स्वधर्मान् चलन्ति च ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्य दण्डस्य भयान् संबन्धितामात्रविवक्षायां भये हेतुत्वं नास्तीति वक्षी । दण्डभयात् स्थावराणि भूतानि भोगाय फलकुतुम्बच्छायादिभिर्भोगार्थकल्पन्ते तत्समर्था भवन्ति । यो हि स्थावरः फलं न ददाति स परिशोष्यते न चैतत्परिशुष्यति सर्वतोऽप्यामशेषत्वाच्छित्त्वाऽगारीक्रीयते एतया वृक्षोपमया दण्डस्य राजा पथ्यकारिणः पुरुषस्यैव कर्तृत्वं दण्डेन भूजोत्पत्त्यादिना दण्डः प्रणोदः । स्थानवरमहेनस्तुत्या दृष्टान्तार्थमोदशोऽयं दण्डोऽस्य स्थावरा अपि दण्डयन्ते विपुलाः । तस्य स्थावराणां दण्डेन भित्तयेषां बुद्धिरस्ति । त्वधर्मान् चलन्ति अकालेन पुष्पयन्ति न प्रसुप्ते ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भोगाय कल्पन्ते अन्येषां । स्थावराणीत्युक्तं स्थावराणामपि वृद्धिष्यादीनां वृद्धादिभिर्दण्डस्य धृतत्वात् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनो भोगं कर्तुं समर्था भवन्ति । अन्यथा बलवता दुर्बलस्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपेक्ष्य बलिनेति कस्यापि भोगेन सिध्येत वृक्षादीनां स्थावरादीनां छिदने भोगासिद्धिः । तथासतामपि नित्यनैमित्तिकत्वधर्मानुष्ठानमकरणेयाम्ययातनाभयादेव ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्येति । भयादण्डस्येत्यन्वयः । भोगाय कल्पन्ते समर्थाः चोराद्युपश्रवराहित्यात् । शृशदण्डस्य देशेऽधर्माभावाद्यथाकालस्यावराणि द्रुमादयः फलशालीनीतिभावः । तस्य राज्ञो भोगाय फलवानि भवन्ति दण्डाद्यभावे छिद्यन्ते तानि । साधवः पात्र्यन्ते दस्यवश्छिद्यन्त इति मेधातिथिः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड प्रशंसति तस्येति । तस्य दण्डस्य भयात् । स्थावराणामपि दण्डोधारितो मह्यत्मा भिरिति हासेषु श्रूयते । यथागस्त्येन विन्ध्यस्य यथा वायुना शाल्मलीतरोर्होमवतस्य ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य राज्ञो भयात्त्वधर्माद्भूतानि न चलन्ति ॥ १५ ॥

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ॥ यथार्हतः संप्रणयेन्नेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यायवर्तिनो ये राजापथ्यकारिणो महामात्यादयस्तेषामयं दण्ड उच्यते । अन्येषां तु परस्परव्यवहारिणामनुबन्धमनुज्ञात्रापरेत्यायेत्यत्रोच्यते । तत्रैव चायं श्लोको व्याख्यातः । विद्यात्राधिका सा च वेदार्थविषया । यथा-हृतः यथार्हतो यस्य योग्य इत्यर्थः । संप्रणयेत् प्रवर्तयेत्कुर्यादित्यावत् एतत्सर्वमवेक्ष्य निरूप्य तत्तदपेक्षोदण्डः कर्तव्यः । अन्यथा प्रणीतो राज्ञो दृष्टमनर्थमावहेत् । दृष्टादृष्टभेदेन स्वप्रकृतिजनपदभेदेन सममाष्टमयोर्दण्डमातृकाश्लोकयोर्भेदः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देशकालादि त्वरण्यराश्यादिकृतत्वेन दण्डाधिक्यात् । शक्तिं धनदाने । विद्यामिति वेदादिपाठशीलतया दण्डाल्पतार्थम् ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । तमित्यादि तदण्डदेशकालौ दण्डस्य च शक्तिविद्यादिकं यस्मिन्पराधे यो दण्डोर्हतीत्यादिकं शास्त्रानुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु प्रवर्तयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । कष्टतत्पणयनमित्याह तमिति । दण्डस्य देशकालौ शास्त्रानुसारेणावेक्ष्य यथार्हतः यस्मिन्पराधे योयं दण्डमर्हति तदनतिक्रमेण संप्रणयेत् देशं दूरनिकर्षादि । कालं दुर्भिक्षादि । विद्यामस्त्रशिक्षादिकां वेदविद्यां च । अन्यायवर्तिष्वन्यायगामिषु ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । तस्य दण्डस्य प्रणयनप्रकारमाह तमिति । शक्तिः बालोद्बोधोदरिद्रोधनत्रानित्यादिरूपा । विद्यावेदवित्त्वमित्यादिरूपा ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डमन्यायवर्तिषु देशकालादिकमवेक्ष्य यथार्हतः संप्रणयेत् ॥ १६ ॥

सराजा पुरुषोदण्डः सनेता शासिता च सः ॥ चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । स एव वस्तुतो राजा तस्मिन्सति राजशक्तियोगे स एव पुरुषः येन क्लीयतोऽपि पुरुषानस्तीवन्मकृत्य वशीकरोति सनेता कार्याणितेन नीयन्ते । शासिता शासनराजाज्ञा तस्याभावे दण्डः स्मृतः । धर्मतः कर्तृत्वमौपचारिकम् । चतुर्णामाश्रमाणां यो धर्मस्तत्र स प्रतिभूतिरिव यथा प्रतिभूश्चित्तुनददाति तद्वदण्डोऽपि ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स दण्ड एव राजा जनस्य तदधीनत्वात् । पुरुषः पुरुषात्मा । नेता नायकः प्रवर्तकः । शासिता एव कुर्वित्युपदेशः । धर्मस्य धर्माचरणं कारयितुं प्रतिभूरिव ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । स एव दण्डो वस्तुतो राजा । तस्मिन्सति राजशक्तियोगात्स एव पुरुषस्ततोऽप्ये स्त्रिय इव तद्विधेयत्वात् । स एव नेता तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते । स एव शासिताशासनमाज्ञातदातृत्वात् । स एव चतुर्णामप्याश्रमाणां यो धर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिव प्रतिभूर्मुनिभिः स्मृतः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डविना राजाऽकिंचित्कर इति दण्डं स्तौति स इति त्रिभिः । तस्मिन्सति राजशक्तिः । पुरुषः सर्वान् राजप्रभृतीन् स्त्रिय इव न्यकृत्य स्वधर्मे स्थापयतीति पुरुषं बहून् धनाद्यादानेन स्यति तनूकरोतीति वा राज्ञोऽपि दण्डभुतेः । नयति प्रापयति स्वधर्मे राजानेनेति नेता एधांसि पचन्तीति वद्वा कर्तृत्वोपचारः । प्रमादात्प्रच्यव्य सर्वान् शास्त्रानुसारेण शास्तीति शासिता । सन्यासिनामपि पातित्ये दासआमरणास्तिक इति राजभृत्यतास्थितेराश्रमचतुष्टययद्वा । धर्मस्य प्रतिभूः तत्संपादने प्रभुर्द्वितीयः ॥ १७ ॥

(५) मन्दनः । पुनरपि श्लोकद्वयेन दण्डस्तुतिमाह स इति । स दण्ड एव राजपुरुषः राजनियोगकरः । नेता तत्तत्कामानुष्ठापकः । शासिता आज्ञापकः । तेजोविना सकलकार्यासिद्धेः ॥ १७ ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वादण्ड एवाभिरक्षति ॥ दण्डः सुमेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

(१) मेघातिथिः । न राजा शास्त्रं शास्ति कर्तव्या कर्तव्योर्विधिनिषेधयोः किं हि दण्ड एव । दण्ड एवाभिरक्षति बलवद्भयो दुर्बलान् । सुमेषु राजपुरुषेषु दण्डभयादेव न यथा कामलोको ग्यवहरति । द्विविधो दण्डो राजदण्डोऽयमदण्डश्च ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतः शास्तारो रक्षन्ति । तथाऽप्येषु रक्षितृषु सुमेष्वप्येतद्भयादेव न पापं क्रियते ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादण्डः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तस्मात्साधुक्तं शासितेति ज्ञेयम् । यस्मात्स एव प्रभारक्षति ततो युक्तमुक्तं राजेति । निद्राणेष्वपि रक्षितृषु दण्ड एव जागर्ति तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः । दण्डमेव धर्महेतुत्वाद्धर्मज्ञानंति । कारणे कार्योपचारः । ऐहिकपारत्रिकदण्डभयादेव धर्मानुष्ठानात् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शास्तीति । अभिरक्षति प्रमादादधर्मेभ्यः । सुमेषु प्रमत्तेषु ॥ १८ ॥

(५) रामचन्द्रः । दण्डः सुमेषु जागर्ति दण्डभयात्केपिनलुम्पन्ति ॥ १८ ॥

समीक्ष्य सधृतः सम्यक् सर्वारञ्जयति प्रजाः ॥ असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

(१) मेघातिथिः । धृतः प्रणीतः प्रवर्तितः समीक्ष्य पूर्वोक्तदेशकालाद्यपेक्ष्य समीक्ष्य । रञ्जयत्यनुरागं प्रजासु जनयति । विपरोत्तप्रणीयमानो न केवलं स्वकार्येन करोति यावदुरुपयुक्तो विषयवद्भिनाशयत्यर्थजनस्य ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समीक्ष्य शास्त्रतो निरूप्य ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । स दण्डः शास्त्रतः सम्यक् निरूप्यापराधानुरूपेण देहधनादिषु धृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति । अविचार्य तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थपुत्रादीनि नाशयति । सर्वत इति द्वितीयार्थे तसिः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । समीक्ष्य यथाशास्त्रं अनुरञ्जयति राजानं प्रत्यावर्जयति । सर्वतः सराष्ट्रसप्तशुद्धयसंघं यं राजानं नाशयतीति भावः ॥ १९ ॥

(५) बन्धनः । धृतःधारितःसदण्डः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक्समीक्ष्य धृतःसदण्डःसर्वाः प्रजारञ्जयति असमीक्ष्याच्चिचार्यं प्रणीतः सर्वशो विनाशयति ॥ १९ ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डेष्वतन्द्रितः ॥ शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अमणयनादण्डस्य ये बलवत्तराबलीयांसोबलेनाधिकमहाप्राणतया शस्त्रहस्तमनुष्याभूयस्त्वेन वा ते दुर्बलानपक्ष्यन् शूले मत्स्यानिव यथामत्स्या शूल्याक्रियन्ते भोजनार्थमेवमशक्तोजनोऽधिकशक्तिभिरुपहीयेत धनशरीरदारहरणादिना तस्मादण्डार्हानतन्द्रितोनलसोदण्डयेत् कुतोमया समीक्षाशक्या कर्तुनैवदण्डकरोमीति नैवबुद्धिः कर्तव्या ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूलेमत्स्यानिव अपक्ष्यन् पचेयुः । अविध्यन्नितिकचित्पाठः ॥ २० ॥

(३) कुङ्कुकः । यदि राजाऽनलसोभूत्वा दण्डप्रणयनं कुर्यात्तदा शूले कृत्वा मत्स्यानिव बलवन्तोदुर्बलानपक्ष्यन् लङ्घन्तस्य पचिधातोरूपमिदम् बलिनोऽल्पबलानां हि सामकरिष्यन्नित्यर्थः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्नित्येषामेधातिथिगोविन्दराजलिखितःपाठः । जले मत्स्यानिवाहिस्युरितिचपाठान्तरम् । अत्र बलवन्तोदुर्बलान्हिस्युरितिमत्स्यान्यास्पृश्यादित्युक्तम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डाकरणे दोषमाह यदीतित्रिभिः । शूलेमत्स्यान् शूलमारोप्यापक्ष्यन्नितिक्रियातिपत्तिः । तेन यदि दण्डयता राजा नाभविष्यत्सर्वाःप्रजाःबलिभिर्दस्युभिरनक्ष्यन्निति ॥ २० ॥

(५) बन्धनः । अमणयनेदोषंश्लोकद्वयेनाह यदीति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह यदीति । द्वितीयेनान्वयः । राजा अतन्द्रितः दण्डेषु दण्डं यदि न प्रणयेत् न प्रयोजयेत् तर्हि बलवत्तरःपुरुषोदुर्बलान्पुरुषान् अद्यात् कुम्भेन कानिव अपक्षान् शूलआरोपितामत्स्यानिव ॥ २० ॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याद्धविस्तथा ॥ स्वाम्यं च नस्यात्कर्स्मश्चित्प्रवर्ते

ताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । काकादद्योप्यन्ताधमादेवैः सह संस्पर्धेरन् । देवेभ्योदातव्यं हविश्चरुपुरोडाशादितत्तेअद्युर्बन्दिदण्डेन ननिवार्येरन् । अन्यदपियत्स्वाम्यंस्वत्स्वामिभावःसनस्यात् । जायापत्योःपितापुत्रयोः जायायाःपतिर्नस्यात्स्वातन्त्र्येण स्त्रियः प्रवर्तेरन् । अधरोत्तरं यदधरंवृषलादितदुत्तरं प्रधानं स्यात् । यदुत्तरं ब्राह्मणादितदधरतानि कृष्टतामियात् । शूद्राधर्ममुपदिशेयुः । वैदिको धर्मो नानुष्ठीयेत् ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अद्यात्काकः श्वावलिह्यादितिदृष्टान्तायोक्तम् । तेन श्वावलिह्यादित्याद्यर्थेषु पूरणीयम् । अधरोत्तरमधराणामुत्कृष्टत्वम् ॥ २१ ॥

(३) कुङ्कुकः । यदि राजा दण्डनाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमस्वादित्यतथा कुङ्कुरः पायसादिहविरलेक्ष्यन्नकस्यचित्कुत्रचित्त्वाम्यमभविष्यत्ततोबलिना तद्गृह्णान्नाह्णनादिवर्णानां च मध्ये यद्वरं शूद्रादि तदेबीचरं प्रधानं प्रावर्तिष्यत ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच काकश्चानौ दण्डेनानिवारितौ देवभौरग्यौ पुरोडाशाव द्वितीयप्रातइत्स्यात् । तथा क

स्मिन् न्यायोपात्तेपि वित्ते कस्यापीति शेषः । दण्डाद्वेदस्यूनाभावव्यात् । अधरोत्तरं ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये ये अधराः शूद्रादयः ते उत्तरं प्राधान्यं प्रावर्त्यन्ति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञा अपयुक्तेदण्डे कस्मिन्नपिवस्तुनि स्वाम्यप्रभुत्वं स्यात् अधरोत्तरं अधरं मतिलोमजं उत्तरं अनुलोमजं एवमधरोत्तरं प्रवर्तते ॥ २१ ॥

सर्वोदण्डजितोलोकोदुर्लभो हि शुचिर्नरः ॥ दण्डस्य हि भयात्सर्वजगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वभावेनैव प्रकृत्यैव शुचिः शुद्धोधर्मार्थकामेषु सतादृशोनरोदुर्लभः दुःस्वैर्लब्धुश्चक्यः । किंतु दण्डजितोदण्डेन जीयते पथिस्थाप्यते तद्भयान्नयथाकामप्रवर्तते । जगद्भोगायेति प्रागुक्तमेव ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुचिः शुद्धमनाः । भोगाय भोगिनाम् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वोदण्डोकोदण्डेनैव नियमितः सन्मार्गेऽवतिष्ठते । स्वभावविशुद्धो हि मानुषः कष्टेन लभ्यते । तथा सर्वमिदं जगदण्डस्यैव भयादावश्यकभोजनादिरूपेऽपि भोगे समर्थं भवति ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दण्डभयादेव शुचिर्नरो न स्वतोरागादित्याह । दण्डस्येत्यादि पूर्वोक्तस्य निगमनम् ॥ २२ ॥

(५) जन्दनः । दण्डप्रणयने हेतुमाह सर्वइति ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वारक्षांसि पतंगोरगाः ॥ तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । ये देवाः पर्जन्योवायुरादित्यइत्यादयः । भोगाय कल्पन्ते शीतोष्णवर्षानियतैरोषधीः पाचयन्ति तदण्डभयाशङ्कितः अन्यथा किमिति सूर्याचन्द्रमसौ धातृपर्जन्यौ वा त्वरत्मात्कार्यकालान्नियतान्मविचलेताम् । कदाचिद्दे अहनी त्रीणि वा नोदियात्सूर्यः सति स्वातन्त्र्ये । दण्डात्तु बिभ्यन्मातिक्रामति मर्यादां । तथा च श्रुतिः ॥ भयात्सूर्यः प्रतपतिः भयात्तपतिचंद्रमाः । भयादग्निश्च वायुश्चेति । दानवा दयश्च यदि दमस्त्रिलमहर्निशं जगदुपगन्ति दण्डमाहात्म्यमेतत् । पतङ्गवयांसि गृह्मण्डनाः शुक्रसारिकादयो यद्वालानामक्षिणीनोत्पाटयन्ति तथेनकाककङ्कगृभादयो जीवतो नादन्ति तदप्येवमेव । उरगाः सर्पाः केवलं क्रोधविषात्मकाः संभूय सर्वे न दहन्ति सर्वप्राणिजातम् तदण्डसामर्थ्यं अतस्तुतिरेषोच्यते यद्देवादयो महर्धिका अचेतना वा त्वर्मर्यादातो न विचलन्ति भयात्किं पुनर्मनुष्याः । अत्र श्लोकः पुर्वैः पठितः ॥ दृष्ट्वा तु दैन्यं वमपात्तलानां पुष्पप्रगल्भं कुटजप्रहासं । संबन्धदानेन तदा जहास नीपोपि रम्भं प्रहरत्यवश्यम् इति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दण्डेनैव परमेश्वरस्य । यदुक्तं भीष्मास्माद्वातः पवतइति ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तमपि दण्डस्य भोगसंपादकत्वं दाढ्यार्थं पुनरुच्यते । इन्द्राग्निसूर्यवाय्वादयो देवास्तथा दानवगन्धर्वारक्षसपक्षिसर्पा अपि जगदीश्वरपरमार्थभयपीडिता एव वर्षदानाद्युपकाराय प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुतिः । भयादस्यामिस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमइति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवदानवेति दृष्टान्तार्थम् । भीष्मास्माद्वातः पवते भीषो देति सूर्यइति श्रुतेर्यथेश्वरभयात्पवनादेः प्रवृत्तिरेव संजगद्भूतेर्मर्यादादयोऽपि स्वकार्थाय नीधन्ते । यद्वा दण्डपीडिताः दण्डेन या यस्य या पीडा तथा आवर्जिता निष्पापान्तेऽबाधकाः ॥ २३ ॥

(५) जन्दनः । देवयोनयोऽपि दण्डसाध्याः किं पुनर्मनुष्ययोनयइत्यत्राह देवेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डेन ईश्वराङ्गारूपेण ॥ २३ ॥

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्यविभमात् ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डस्य विभ्रमोऽकरणमन्यायेन वाकरणम् तस्मिन्सति सर्ववर्णादुष्येयुः इतरेतरस्त्रीगमनेन संकरप्रवृत्तेः । सेतवोमर्यादाः सर्वाभिद्येरन् सर्वमर्यादापरिलोपः स्यादित्यर्थः ब्राह्मणाश्च शूद्रवद्वर्तेरञ्छूद्रा ब्राह्मणवन् अतश्च सर्वलोकप्रकोपः स्यात् । त्रयोपिलोका इतरेतरवृत्त्यातपादिना नोपकुर्युः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुष्येयुः संकरादिवैकृत्यकरणेन हेतुना । सेतवोमर्यादाः । प्रकोपोऽन्योऽन्यवैरम् । विभ्रमाभ्योहात् ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डस्यानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे ब्राह्मणादिवर्णा इतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन् सर्वशास्त्रीयनियमाश्चतुर्वर्गफलाउत्सीदेयुः चौर्यसाहसादिना च परस्यापकारात्सर्वलोकसंक्षोभश्चाजायेत ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वसेतवोवर्णानामाश्रमाणां च अनेन वर्णेनेदं कर्तव्यमनेनाश्रमेणेदं कर्तव्यमिति धर्ममर्यादाः । प्रकोपः संक्षोभः । विभ्रमादकरणाद्विपरीतकरणाच्च ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । सेतवः मर्यादाः । विभ्रमादसम्यक्प्रणयादप्रणयाच्च ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य विभ्रमाद्विस्तरणादन्यथाप्रयोगात्सर्वे वर्णाः दुष्येयुः संकीर्णाभवेयुः । च पुनः सर्वसेतवो मर्यादाभिद्येरन् ॥ २४ ॥

यत्र श्यामोलोहिताक्षोदण्डश्चरति पापहा ॥ प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतद्वयमनुष्याणां प्रशस्ततमं अतस्तेनासता रूपकभङ्गा स्तौति द्विरूपोदण्डः दुःखदोभयदश्च भयहेतुत्वं द्यामतया दुःखहेतुत्वं लोहिताक्षत्वेन । परिसमामादण्डस्तुतिः । दण्डोऽवश्यं कर्तव्यः सच देशाद्यपेक्षयेति अन्यः सर्वोर्थवादः । नेता चेत् नेता दण्डस्य नायकः सचेत्साधु पश्यति मुनिरुपितं देशकालादिकं कृत्वा पालयति तत्र प्रजा नमुह्यन्ति न केनचिद्दोषेण युज्यन्ते ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र श्याम इति प्रागुक्तपुरुषरूपताकथनम् । श्यामः कृष्णः तामसत्वात् । लोहिताक्षः रजोष्मिकत्वेन कोपनत्वात् । साधु युक्तं पश्यति ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशे शास्त्रप्रमाणावगतः श्यामवर्णः लोहितनयनोऽधिष्ठानदेवताकोदण्डो विचरति तत्र प्रजाव्याकुलान् भवन्ति । दण्डप्रणेतार्यदिविषयानुरूपं सम्यग्जानाति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्याम इत्यादि तदधिष्ठानदेवतारूपम् । नेता राजा शास्त्रानुरूपसाधुचेत्पश्यति न तदा प्रजामुह्यन्तीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्प्रणयने गुणमाह यत्रेति । दण्डाभिमानिनीं देवतां प्रकृत्याधिष्ठेयाधिष्ठानोभेदोपचारादुक्तं श्यामोलोहिताक्ष इति । दण्डदेवतायाः श्यामत्वं लोहिताक्षत्वं च महाभारतेऽपि स्मर्यते ॥ नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः । अष्टपादकनयनः शकुन्तर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ जटी द्विजिह्वस्ताभ्रास्योश्चन्द्रराजतनुश्चन्द्रः । एतद्वपं विभर्त्युग्रं तेन दण्डोदुरावर इति ॥ २५ ॥

(२४) दुष्येयुः अश्वेयुः (त, ट)

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य स्वरूपमाह यत्रेति । यत्रदेशेक्ष्यामोदण्डश्चरति श्यामइत्यनेन मनुष्यरूपता श्यामःरु-
ष्णाः । लोहिताक्षः रजोऽधिकत्वेन कोपनत्वात् । यदि नेता साधु युक्तं यथा स्यात्तथा पश्यति तत्र प्रज्ञान मुसन्ति
॥ २५ ॥

तस्याद्भुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ॥ समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । इदं संप्रणेतुः साधुदर्शनं सत्यवादिता समीक्ष्यकारिता प्राज्ञता त्रिवर्गे कौशलं च । सत्यवादी यः
शास्त्रानुसारितयादण्डं कृत्वा कुतश्चिन्महाधनत्वं विज्ञाय न तं वर्धयति न च वल्लभस्य रागादवनं करोति । प्राज्ञो देशादीनां बाध्य-
बाधकभावार्थमवस्थाविशेषज्ञः कदाचिद्देशेन कालो बाध्यते कालेन वा देशः उभौ वा तौ विद्याशक्ती तयोश्च परस्परमुत्सर्गा-
पवादभावज्ञः कार्यवशादर्थश्च बाधक एव बाध्यतामित्यतः प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । धर्मादीनां च गुरुलघुताभावः । स्वल्पो यत्र ध-
र्मस्तस्मिन्साध्यमाने महाननर्थो भवति तत्र धर्मस्त्यज्यते । प्रायश्चित्तेन समाधास्यत इत्येवमादिबोद्धव्यम् ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समीक्ष्यकारिणं समीक्ष्य शास्त्रेण विचार्य कुर्वाणम् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य दण्डस्य प्रवर्तयितारमभिषेकादिगुणयुक्तं नृपतिमवितथवादिनं समीक्ष्यकारिणं तत्त्वातत्त्वाव-
धारोचितं प्रज्ञाशालिनं धर्मार्थकामानां ज्ञातारं मन्वादयोऽप्याद्भुः ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदनु रूपं राजलक्षणमाह तस्याद्भुरितिसार्धेन । तस्य दण्डस्योक्तविशेषणविशिष्टं राजानं प्रणे-
तारं मन्वादय आद्भुरित्यन्वयः । सत्यवादिनं लोभादिना समयभेदरहितम् । समीक्ष्य पूर्वापरमालोच्य कर्तुं शीलम् । प्राज्ञमूला-
पोहसमर्थम् । धर्मार्थकोविदं स्मृतिवात्स्यायननीतिशास्त्राणां वेत्तारं तत्र वेदस्मृतिभ्यां धर्मस्य वात्स्यायनादिनाकामस्य
नीतिशास्त्रेणार्थस्य वेत्तारम् ॥ २६ ॥

(५) नन्दः । दण्डप्रणयनाधिकारमाह तस्येति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य दण्डस्य संप्रणेतारं प्रयोक्तारं समीक्ष्य शास्त्रं धर्मानालोच्य कारिणं कुर्वाणं राजानमाद्भुः
॥ २६ ॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ॥ कामात्मा विषमः क्षुद्रोदण्डेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । कामाग्धः रागप्रधानः । विषमः क्रोधनः । समत्वेन दण्डपातनेन शत्रौ मित्रे च वर्धते । क्षुद्रः
छलान्वेषादण्डेनैव निहन्यते प्रकृतिकोपेनादृष्टेन वा दोषेण ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषमो विषमदण्डप्रणेता । क्षुद्रोऽनुबधः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । तदण्डं राजा सम्यक् प्रवर्तयन् धर्मार्थकामैर्बुद्धिगच्छति । यः पुनर्विषयाभिलाषी विषमः कोपनः क्षुद्र-
छलान्वेषी नृपः सप्रकृतेनैव दण्डेनामात्यादिना कोपादधर्माद्वा विनाश्यते ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह त्रिवर्गेणेति । धर्मार्थकामैस्तपोवनानाश्रितस्य तन्मात्रेण मोक्षासिद्धिरिति भावः ।
उक्तविशेषणहीनो नाधिकारीत्याह कामेति । कामात्मा विषयाभिलाषी । विषमः कोपनः । क्षुद्रः छलान्वेषी । निहन्यते
प्रकृतिकोपादृष्टद्वारा दण्डेनैव । तादृशो राजेति शेषः । कामाग्ध इति पाठो मेधातिथेः ॥ २७ ॥

(५) नन्दः । सम्यग्यथाशास्त्रम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तदण्डं सम्यक् प्रणयन् राजा त्रिवर्गेण धर्मार्थकामैरभिवर्धते । कामात्मा पुरुषः विषमप्रणेता क्षु-
द्रोऽनुबधः एतादृशो दण्डेनैव निपात्यते ॥ २७ ॥

दण्डोहि सुमहत्तेजोदुर्धरश्चाकृतात्मभिः ॥ धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । सुमहद्यत्तेजः सदण्डः अकृतात्मभिः शास्त्रेण गुरुपासनया सहजेन वा विनयेन येऽनभिविनी-
तास्तैर्दुर्धरोनशक्यते सम्यक्प्रणेतुम् । नैवमन्तव्यमाज्ञामात्रेण दण्डः प्रणीयते का तस्य दुर्धरता यतोयस्तत्र न जागर्ति
प्रयत्नवान्भवति तत्प्रमादिनंसबान्धवं दण्डो हन्ति शरीरेण केवलेन राजा न नश्यति यावत्पुत्रपौत्राद्यन्वयेन सह ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुर्धरोऽदण्ड्येषु धारयितुमशक्यः ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । यतो दण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिर्दुःखेन ध्रियतेऽतो राजधर्मरहितं नृपमेव पुत्रबन्धुस-
हितं नाशयति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिभिर्वा । तत्रापि सबान्धवं हन्ति अधर्मोत्पादने-
नेति शेषः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । यथाग्निरन्यत्र प्रणीयमानोपि प्रमत्तं प्रणेतारमेव दहत्येवं दण्डोऽपीत्यभिप्रायेणाह दण्डोहीति । हिहे-
तौ । सुमहत्तेजः सुमहानग्निः । चलितं स्खलितम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुर्धरः धर्तुमशक्यः ॥ २८ ॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ॥ अन्तरिक्षगतांश्च मुनीन् देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । देशाद्यनपेक्षया यत्र दण्डः प्रणीयते तत्र स राजकस्य जनपदस्य तिर्यक्स्थावरसहितस्य
नाशः । ततो मन्त्रिभिर्जनपदैश्च राजा विज्ञापनीयः त्यक्तव्यो वा तादृशो देशः । देवमुनयः पीड्यन्ते इतः प्रदानजीवनादेवाः
आस्मिन् शानुष्ठानाद्युच्छेदान्नाद्या एव देवमुनयः । तथा च पुराणकारैः ॥ वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेऽस्मिन् प्रवर्तते । स्वर्गादौ
देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृत इति । प्रथमा तु श्लोकादारभ्य यावदयं श्लोकस्तत्रायमर्थसंग्रहः । समवृत्तेन क्षत्रियेण जन-
पपदरिपालनं कर्तव्यम् तच्च दण्डेन विना न भवतीति स देशाद्यपेक्षया वश्यं निपुणतो निरूप्य त्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा यथाशास्त्रं प्र-
णेत्यः । अन्यथा तु प्रवृत्ता बुभयलोकनाशः । अन्यः सर्वोर्थवादः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततो राज्ञि विनष्टे रक्षकाभावात् । दुर्गं राज्यं तदीयलोकमिमं सचराचरं स्थावरजङ्गमस-
हितं देवांश्च हविर्दानाद्यभावेन पीडयेत् किंपुनरन्यान् ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । दोषाद्यनपेक्षया यो दण्डः क्रियते सबन्धुनृपनाशानन्तरं धर्म्यादिबुर्गराष्ट्रदेशां पृथिवीलोकं जङ्गमस्था-
वरसहितं हविः प्रदानजीवनादेवा इति श्रुत्या हविः प्रदानाभावेऽन्तरिक्षगतानृषीन् देवांश्च पीडयेदिति ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्गं बहिर्ध्वङ्क्ष्यमाणम् । अन्तरिक्षगतान् मर्त्यलोकादुत्पथगामिनः । यज्ञाद्यकरणान्मुन्यादी-
नां पीडयेत् । तदुक्तं वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेऽस्मिन् प्रवर्तते । स्वर्गादौ देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृत इति ॥ स यज्ञा-
दिः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । नैतावता विरमतीत्याह तत इति । लोकं भूलोकं । देवान् स्वर्गगतान् । इत्यादिच्छेदादन्तरिक्षगतादी-
नां पीडाः ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः देवान् हविर्दानाद्यसंभवेन दण्डः पीडयेत् ॥ २९ ॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ॥ न शक्योन्यायतोनेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । सहायसंग्रहार्थप्रकरणमिदानीमारभ्यते यस्यच निरूपणावश्यमाणा तत्सहायादिगुणयोगिन-
वार्यसम्यसेनापतिदण्डाधिकारिणोनसन्ति तेन स्वयमेवनिःशङ्कनयकालगुणसंपन्नेनापिन्यायतोन प्रणेतुंशक्यः । न्यायः
शास्त्रानुसारिणीदेशाद्यपेक्षयाचध्यवस्था अतःसहायाःशोभनाःकर्तव्याः । यथास्वयंमूढोविचितोऽसंस्कृतबुद्धिरस्ति सक्ते-
विषयेषु लुब्धोधनविनियोगंयथावन्नकरोति तेन तादृशेनैतैर्दोषैर्युक्तेन नसम्यक्प्रियते एवमसहायेनापीति तात्पर्यम् ।
प्रस्तु विपरीतस्तेन शक्यते ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूढेन प्रमादहेतुमोहवता । अकृतबुद्धिना शास्त्रासंस्कृतमतिना ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । सदण्डोमन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायरहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृ-
पतिना शास्त्रतोन प्रणेतुंशक्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । सदण्डः । असहायेनाविद्वद्ब्राह्मणप्राड्विकादिरहितेन । मूढेन मुग्धेन । अकृतबुद्धिना शास्त्रा-
नभिज्ञेन । तदभिज्ञत्वेपि विषयेषु सक्तेन न्यायतोऽन्योपदिष्टशास्त्रानुष्ठानरहितेनापि । न्यायः शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपे-
क्षया व्यवस्था तथा नेतुं शक्यः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्प्रणयनोपायंश्लोकाभ्यामाह सति ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । सदण्डः मूढेन प्रमादमोहवता अकृतबुद्धिना अकृतधर्मशास्त्राभ्यासेन एतादृशेनराज्ञा न्यायतो-
नेतुं प्रवर्तयितुं शक्यः ॥ ३० ॥

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ॥ प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थोवैपरीत्येनोच्यते । शुचिरलुब्धः । सत्यसन्धः सत्यप्रधानः । सत्यमेवपुरोधायसर्व-
क्रियासुप्रवर्तते सविजितेन्द्रियः अजितेन्द्रियस्य कुतः सत्यं । यथाशास्त्रमनुसरति वर्तते । सुसहायः शोभनाः सहाया-
अस्येति अमूर्खैर्भक्त्यनुरक्तैःसहायैर्युक्तः । धीमता प्राज्ञेन । योसौमूढः प्रागुक्तस्तस्यायंप्रतिपक्षतयोक्तः । अतःपञ्चभि-
र्दोषैर्हीनस्तावद्विरेव गुणैर्युक्तोदण्डप्रणयनेऽधिकृतो दृष्टादृष्टफलातिशयभाग्भवतीति श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुचिना अलुब्धेन । धीमता ऊहापोहवता ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुंशक्यतइ-
तिपूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणाअनेन श्लोकेनोक्ताः ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अनधिकारिणमुक्ताधिकारिणमाह शुचिनेति । शुचिनाअलुब्धेन सत्यसन्धेन त्वोक्तरक्षण-
शीलेन धीमता पूर्वापरालोचनयुक्तेन सुसहायेन वक्ष्यमाणसहायवता दण्ड्येषु दण्डोनेतुंशक्यः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुचिना अलुब्धेन ॥ ३१ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्यादृशदण्डश्च शत्रुषु ॥ सुहृत्स्वजिह्वः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृपितामहादिक्रमागतदेशोव्यपदेशहेतुः । काश्मीरकस्यकाश्मीरः पाञ्चालस्यपाञ्चालाः स्वरा-
ष्ट्र । तत्रन्यायप्रवृत्तिः न्यायेनवर्ततन्याययोगाद्वृत्तन्यायः अतोबहुव्रीहिः । न्यायवृत्तिरितिवापाठः । एतत्पूर्वसिद्धमनू-

शत्रुषु भृशदण्डता विधीयते । परराष्ट्राणिपुनः पीडयेन्तत्रविघ्नाद्युपेक्षणीयं राष्ट्रीयोपरोधोवा तथाकुर्वतः प्रतापउपजायते प्रतापतश्च शत्रवोनमन्ति । ब्राह्मणेषुसर्वत्र क्षमान्वितः । अपराधेष्वपि साम्नादण्डः प्रयोज्योऽन क्रोधेन । परराष्ट्रवासिनोपि राष्ट्रघातकाले यद्विशम्यन्तेरक्षितुंदा नहन्यन्ते स्निग्धेषु सुदत्सु । अजिह्वोऽकुटिलवृत्तिः कार्यसिद्धिरुत्तत्कार्यप्रधानंस्यात् ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भृशदण्डस्तीक्ष्णदण्डः । सुदत्सु बन्धुषु स्निग्धेषु च मित्रेषु अजिह्वोऽवक्रमतिः । इति राजदण्डयोःप्रशंसा ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारो स्याच्छत्रुविषयेषु तीक्ष्णदण्डोभवेन्निर्गलेहविषयेषु मित्रेष्वकुटिलःस्यान्कार्यमित्रेषु ब्राह्मणेषु च कृताल्पापराधेषु च क्षमावान्भवेत् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्वेति । न्यायवृत्तः शास्त्रानुसारव्यवहारी । भृशमत्यर्थदण्डोऽस्यास्तीतिभृशदण्डः शत्रुषु तद्राष्ट्रेषु अजिह्वोऽकुटिलः । क्षमान्वितः विमादिक्रोशसहिष्णुः ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुदत्सुसंबन्धिषु राजा अजिह्वःस्यात् । स्निग्धेषु मित्रेषु क्षमान्वितःस्यात् ॥ ३२ ॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोऽच्छेनापिजीवतः ॥ विस्तीर्यते यशोलोके तैलबिन्दुरिवाञ्जसि ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रक्रान्तवृत्तेःस्तुतिरियं शिलोऽच्छेनापि जीवतोऽत्यन्तक्षीणकोशस्यविस्तीर्यते यशःप्रथते । ततश्चपरराष्ट्राणि स्वयंनमन्ते स्वराष्ट्रिकश्चानुरागादविचलितोभवति ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंवृत्तस्येति यथोक्तदण्डप्रणेतुः । शिलोऽच्छेनापीति भोगदानाभ्यांरहितस्यापीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । शिलोऽच्छेनेतिक्षीणकोशत्वंविवक्षितंक्षीणकोशस्यापि नृपतेरुक्ताचारवतीजले तैलबिन्दुरिव कीर्तिलोके विस्तारमिति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एवमिति । शिलोऽच्छेनापीति क्षीणकोशत्वंविवक्षितम् ॥ ३३ ॥

(५) नन्दमः । सम्यक्प्रणयनस्यफलमाह एवमिति । भूतलविमकीर्णं धान्यंशिलम् तस्योद्धारउच्छ्रः । शिलाम्यप्युच्छ्रतइतिलिङ्गात् । अथवा शिलंचोच्छ्रश्च शिलोऽच्छ्रम् वर्तयन्तुशिलोऽच्छ्राभ्यामितिर्लिङ्गात् । उच्छ्रःकणशआदानं कणिशाद्यर्जनंशिलमितियादवः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोऽच्छेनापि जीवतः भोगदानाभ्यांरहितस्यापि यशः लोके विस्तीर्यते । अम्भसि तैलबिन्दुरिव ॥ ३३ ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ॥ संक्षिप्यते यशोलोके घृतबिन्दुरिवाञ्जसि ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अतोवृत्ताद्विपरीतस्य चलितस्य अत्रहेतुरजितात्मता । यथाशास्त्रमनियतात्मायः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजितात्मनोऽधनलोभवश्यात्मनः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्ताचाराद्विपरीताचारवतोऽनृपतेरजितेन्द्रियस्य जले घृतबिन्दुरिव कीर्तिः लोके संकोचयति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तविपरीत्ये दोषमाह अतस्त्विति । अतउक्तेभ्योविपरीतस्य संक्षिप्यते अभिवेककाले विस्तीर्णयशापि तदुत्तरमजितेन्द्रियत्वादिनासंकुचितयशाभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजितात्मनः लोभाद्यासक्तचित्तस्य ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वधर्माणांचराजामृष्टोभिरक्षिता स्वधर्मनिष्ठानामपालनेराज्ञः प्रत्यवायोधर्मव्यतास्तु यदि केनचिदुपहन्येरन् न तत्राज्ञोतीवदोषइति स्वेस्वेधर्मइत्यनेन दर्शयति । अथवानलिप्यते अनिविष्टानामिति । येनुशास्त्रात्पुत्राद्युपदेशाद्वा स्वधर्मपिन्नाः न तेषां राजाप्रमुखेन वर्तेत । वर्णग्रहणं ब्रह्मणो ब्रह्मणो ब्रह्मणो ब्रह्मणो नहि ते आश्रमस्थाः आश्रमग्रहणं तद्विहितमर्थप्राधान्यार्थं ब्राह्मणवसिष्ठवत् प्रयोजननिर्देशोवायं । आश्रमसंन्योपासनादिधर्माच्चलितुमेषामकरणान् न चेवंदण्डाद्यपघातः कर्तव्यतेषां देयः इतरथा बाधापरिहारः एव रक्षाविज्ञायन्ते संन्योपासनाद्यप्रकरणेषु नामान्यस्य कस्यचिद्भवति द्विरूपा राज्ञः कर्तव्यतेति वर्णाश्रमग्रहणम् । एतदेवोक्तं वर्णानां श्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेदिति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वेस्वइति प्रकारान्तरारम्भार्थः प्रागुक्तानुवादः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रमेण स्वधर्मानुष्ठानां ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां च विश्वसृजा राजा रक्षिता सृष्टः । तस्मात्तेषां रक्षणं कुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः स्वधर्मविरहिणां त्वरक्षणेऽपि न प्रत्यवायइत्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तविधं राजानं महीकरोति स्वइति । रक्षितेति कृत्वा सृष्टः ब्रह्मणोऽत शेषः ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अर्थान्तरविवक्षार्थमुपसंहरति स्वइति । वर्णानामित्यधर्माधिकारिणानिर्देशः । आश्रमाणामिति धर्माधिकारिणामिति । अभिरक्षितामृष्टोरक्षितृत्वेन सृष्टइत्यस्माभिरुक्तं होति भावः ॥ ३५ ॥

तेन यद्यत्संभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ॥ तत्तद्दोऽहंप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणावबोधनार्थं श्लोकः । तेन राज्ञा संभृत्येन तदीयैः सहायैर्यत्कर्तव्यं प्रजारक्षणां र्थतदिदानीमुच्यते ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथावत् यस्य यदहंम् । अनुपूर्वशः प्रातरारभ्य कार्यम् ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । वक्ष्यमाणावतारार्थोऽयं श्लोकः । तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सामात्येन यद्यत्कर्तव्यं तत्तत्समग्रं युष्माकमभिधास्यामि ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तेनेति । संभृत्येन सामात्येन प्रजारक्षता यद्यत्कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । अर्थान्तरमेव प्रस्तौति तेनेति । रक्षताकर्तव्यं रक्षार्थकर्तव्यमिति यावत् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन राज्ञा यद्यत्कर्तव्यं तत्तद्युष्माकमहंप्रवक्ष्यामि ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ॥ त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रातरुत्थाय शयनंत्यक्त्वा यथाविधानं कृतसंन्योपासनः प्रथमं ब्राह्मणानां दर्शनं दद्यात् । उपासनमन्तिकोपवेशनकुशलप्रश्नादिकरणं परिः पादपूरणः । तिष्ठेत्तेषां च शासने आज्ञाकरणं तेषां शासनं यदि कस्यचिदुपकारायाविशेषस्तद्विरुद्धं न शङ्क्यं नाप्यनर्थकमनुतिष्ठेत् । त्रैविद्यवृद्धान् तिसृणां विद्यानां समाहारः त्रैविद्यं तदधीयते । त्रैविद्यारूपाः ऋग्वेदादिवेदत्रयाभ्यायिन उच्यन्ते । विदुषस्तदर्थवेदिनश्च एवंविधायै ब्राह्मणास्तानुपासीत तदीयामाज्ञां कुर्यात् । वृद्धास्त्रैविद्यानां श्रेष्ठाः प्रकर्षवन्तोऽध्ययनविज्ञानयोः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्येन वेदविद्यया वृद्धान् श्रेष्ठान् । तथा विदुषः शास्त्रसंस्कृतमतीन् ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रत्यहंप्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्याविद्यात्रयग्रन्थार्थाभिज्ञान्विदुष इति नीतिशास्त्राभिज्ञान्सेवेत तदाज्ञांकुर्यात् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह ब्राह्मणानिति । त्रैविद्यवृद्धान् ऋग्यजुःसामाख्याविद्यास्तत्राभिज्ञान् । विदुषः नीतिशास्त्रज्ञान् । अनुशासने आज्ञायाम् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । त्रयीदण्डनीतिरात्मविद्याचेति तिस्रोविद्यास्त्रयीविद्या तामधीयत इति त्रैविद्याः । विद्वांसस्तत्तत्त्ववेदिनः । उपासीत तदहःकृत्यसाधनार्थमिति भावः ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजाब्राह्मणान्पर्युपासीत । तेषांब्राह्मणानां शासने तिष्ठेत् । कीदृशान्ब्राह्मणान् त्रैविद्यवृद्धान् वेदवयस्तपःसंपन्नान् ॥ ३७ ॥

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ॥ वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

(१) मेघातिथिः । वृद्धान्वयस्थब्राह्मणान् । एतदपूर्वं अन्यपूर्वसिद्धविप्रानित्यादि । शुचीन् निरुपाधीन् । एतदप्यपूर्वं यथैवाध्ययनविज्ञाने उपास्यत्वकारणमेवंशुचित्वमपि द्वितीयश्लोकार्थार्थवादः । रक्षोभिः रक्षांसि निर्दयानि महाबलानि सर्वधर्मशून्यानि तान्यपि वृद्धसेविनं पूजयन्ति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृद्धान् वयोवृद्धान् तेषांपुरावृत्तज्ञतयोहापोहशक्तत्वात् । तानपि वेदार्थज्ञान् शुचीन् शौचयुक्तानेव नान्यानित्येतदर्थविशेषणद्वयम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । तांश्च ब्राह्मणान्वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतोऽग्रन्थतश्च वेदज्ञान्बहिरन्तश्चार्थदानादिना शुचीन् नित्यं सेवेत यस्माद्वृद्धसेवी सततं हिंस्रैराक्षसैरपि पूज्यते तैरपि तस्य हितं क्रियते सुतरां मनुष्यैः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । वृद्धसेविनां गुणमाह वृद्धाश्चेति । वृद्धान् पित्रादीन् । वेदविदो वेदाध्ययनमात्रशालिनः । तावन्मात्रत्वेपि न तपस्वित्वमहत्त्वे कारणमित्याह शुचीनिति । वृद्धसेवीति कृत्वा रक्षोभिः राक्षसाद्यैः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमादरार्थमाह वृद्धानिति । वृद्धाञ्छीलेन वयसा च । रक्षोभिरपि दुर्जनैरपि ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशो राजा रक्षोभिः राक्षसैरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्माऽपि नित्यशः ॥ विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हि चित् ॥ ३९ ॥

(१) मेघातिथिः । वृद्धसेवायाः प्रयोजनमाह तेभ्योविद्वद्ब्राह्मणेभ्योवृद्धेभ्यश्च विनयं राजवृत्तमधिगच्छेच्छिक्षेत । विनीतात्मा यद्यपि स्वयं बुध्यापि विनीतोऽर्थशास्त्रैर्वा तथापि वृद्धोपदेशेयत्नवान् स्यात् । दृष्टकर्माणः शास्त्रज्ञेभ्यो निपुणतराः । अथवा पाठवातिशयजननार्थं विनीतेनापि स्वभावतो वृद्धेभ्योऽर्थेभ्योऽन्तर्माविनेयः स्वभावशुद्धस्य सुवर्णस्य तेजःसंयोगादिना धीयमानसंस्कारो विशुद्धस्वरूपवानसौ दृश्यते । अस्य विनयाधानस्य फलं विनश्यतीति ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनयमिन्द्रियजयोपायम् । विनीतात्माप्यविनयादधिकं शिक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । सहजप्रज्ञयार्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थं तेभ्यो विनयमभ्यसेत् यस्माद्विनीतात्मा राजा न कदाचिन्नश्यति ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । वृद्धसेवाप्रयोजनमाह तेभ्यइति । विनीतात्मापि स्वयमिति शेषः । कर्हिचित् शत्रुतः पराजय-
दशायामपि विनयेन ततोपि राज्यमाप्नुयात् ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । सेवितेभ्योवृद्धेभ्यः प्राप्यमाह तेभ्यइति ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेभ्यः वृद्धेभ्यः विनयं इन्द्रियजयोपायम् ॥ ३९ ॥

बहवोऽविनयान्नष्टाराजानः सपरिच्छदाः ॥ वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तएवार्थः श्लोकत्रयेणैव दृढीक्रियते । अविनीतः सपरिग्रहानष्टाः पुत्रदारहस्त्यश्वा-
दिसंपत्परिग्रहः । येतु विनयिणेन ते राष्ट्रप्राप्य हारयन्ति यावत्तेदूरस्थावनस्था अपि कोशहीना अपि राज्यं प्रतिपेदिरे
लब्धवन्तः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहवोऽविनयात् वेनोविनष्टः पृथुस्तुविनयादिति श्लोकत्रयमस्यैव प्रपञ्चः । अत्रावि-
नयः कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपारिद्वेषार्गापारवश्यं विनयस्तदपारवश्यम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । करितुरगकोशादिपरिच्छदयुक्ता अपिराजानो विनयरहितानष्टाः बहवश्च वनस्थानि परिच्छदा अपि
विनयेन राज्यं प्राप्नुवन् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव गुणदोषावाचष्टे बहवइति । अविनयादिति छेदः । परिच्छदः चतुरङ्गसेनाः । अहो
विनयस्य माहात्म्यं यत्तावन्मात्रेणापरिच्छदा अपि राज्यान्यापुरित्याह वनस्थाश्चेति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । विनयस्यावस्याधिगम्यतां व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह बहवइति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । बहवो राजानः । अविनयात्कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपषड्वर्गात् सपरिच्छदानष्टाः ॥ ४० ॥

वेनोविनष्टोऽविनयान्नष्टेष्वैव पार्थिवः ॥ सुदाःपैजवनश्चैव सुमुरवो निमिरेव च ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयत्राप्युदाहरणानि श्लोकसिद्धानिवर्णयन्ति । एतानि महाभारतादाख्यानानि ज्ञेयानि
॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेनः पृथोः पिता मानमदाभ्याम् । नहुषो मदक्रोधाभ्याम् । सुदानामा पिजवनापत्यं
मदाक्रोधाच्च । सुमुखो लोभात् । निर्मिर्हर्षात् । हर्षात्मन्यकस्मात्प्रीत्युद्रेकः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह वेनइत्यादि । वेनो नहुषश्च राजा पिजवनस्य च पुत्रः सुदानामा
सुमुखो निर्मिश्चाविनयादनश्यन् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रेतिहासमाह वेनइति । सुदाःपैजवनः पिजवनस्य पुत्रः सुदानामा । एतेषां विन-
यान्नष्टाः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । अविनयान्नष्टानुदाहरति वेनइति ॥ ४१ ॥

पृथुस्तु विनयाद्वाज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ॥ कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः । ननु च राज्याधिकारे को ब्राह्मण्यप्राप्त्युपन्यासावसरः । राष्ट्रप्राप्तिरेव
यथापूर्ववर्णयितव्या उच्यते धनैश्वर्यादपि जात्युत्कर्षोदुष्प्रापः सर्वाधिकारहेतुत्वात् । ननु च कथं तस्य विनयो हेतुः षाड्-
ण्यप्रयोगः अप्रमादः अतिव्ययवजनं अलोभः व्यसनासेवनं एवमादीनि विनयः । तदेतद्ब्राह्मण्यस्यैकमपि नकारणं तपोहि

तत्र कारणत्वेन श्रुतं विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृपपुत्रः स्यामित्येवमादि उच्यते नार्थशास्त्रोक्तैवनीतिर्नयः किंताहि शास्त्री-
योविधिर्लोकाचारश्च । शास्त्रेचतपसाजात्युत्कर्षो जन्मान्तरे प्राप्यत इति विहितमेव । विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तु तस्मिन्नेव
जन्मनि क्षत्रियस्य सतइत्याख्यातमेव ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथ्वादिक्थाश्च प्रसिद्धा एव । गाधिजो विश्वामित्रः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । पृथुर्मनुश्च विनयाद्वाज्यं प्रापतुः कुबेरश्च विनयाद्धनाधिपत्यं लेभे गाधिपुत्रो विश्वामित्रश्च क्षत्रियः
संस्तेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्नोति । राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यमाप्तिरप्रस्तुताऽपि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता । ईदृशोऽयं शास्त्रानुष्ठा-
ननिषिद्धवर्जनरूपो विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लेभे ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । विनयात्प्राप्तराज्यानाह पृथुरिति । गाधिजो विश्वामित्रः विनयाद्ब्राह्मण्यं प्राप किमुताम्यत ।
एभिस्त्विति क्वचित्पाठः तदा इत्यादिभीराज्यं प्राप्तमित्यध्याहार्यम् ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । विनयाल्लब्धमनोरथानुदाहरति पृथुरिति । मनुर्वैवस्वतः । गाधिजो विश्वामित्रः ॥ ४२ ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयां विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ॥ आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च
लोकतः ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्यामिति द्वितीयान्तपाठेऽधिगच्छेदित्यनुषज्जनीयम् । समाप्तब्रह्मचर्यस्य राज्योपदेशाच्च-
म्यर्थाधिगमे च तन्निष्पत्तेरभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । व्यवयवाविद्यात्रिविद्या तामधीयते त्रैविद्यास्तेभ्यस्त्रयोऽष्टवेदादिवेदत्रयं विद्या-
त् । संदिग्धेषु पदार्थेषु वेदेभ्यो निर्णयं कुर्यात् तैः सह वेदार्थचिन्तयेदिति यावन् राजत्वाभिमानान्मदावलेपेन सर्वज्ञोऽहमिति
बुद्ध्या सदिसमानानर्थानुपेक्षेत । दण्डनीतिं च दण्डविषया नीतिः दण्डोदमनमित्याहुः येन शत्रवो प्रकृतयो विषयवासिनश्चान्या-
यकारिणो दम्यन्ते स दण्डोऽमात्यादिसंपत् नीतिस्तस्य प्रयोजनं तत्र विधिस्तं शिक्षेत । तद्विद्भ्यश्चाणाक्यादिग्रन्थविद्भ्यः । शा-
श्वतीमिति स्तुतिः । यद्यपि दण्डनीत्याप्यस्य सर्वलोकः शक्यते ज्ञातुं अन्वयव्यतिरेकमूलत्वादस्यार्थस्य तथाप्यबुधबोधनार्था-
नि तानि शास्त्राणि बुधानां च संवादा र्थानीति युक्तो दण्डनीतिशास्त्राधिगमः । एवमान्वीक्षिक्यपि तर्कविद्यार्थशास्त्रादिका ।
आत्मविद्याध्यात्मविद्या । विशिष्टविशेष्येवापदे आत्मेन या हितान्वीक्षिकी तर्काश्रया तां शिक्षेत साधुपयुज्यते । व्यसना-
भ्युदयोपरमचित्तसंशोभोपशमाय । यातु बौद्धचार्याकादितर्कविद्या सा नातीव रुत्वा क्वचिदुपयुज्यते प्रत्युतास्तिक्यमुपह-
न्ति यो नातिनिपुणमतिः । यदा तु तत्तन्त्रामान्वीक्षिकीं वेद तदा तस्य दूतसंवादादिषु वाक्यवैशद्यानामुपयोगो नोपहास्यो भवति ।
वार्तारम्भाश्च पण्यानामर्थपरिज्ञानं वाणिज्यकौशलं समयेन बार्हस्पत्येन तत्र परिज्ञानं वार्ता तन्निमित्ता आरम्भा वार्तारं-
भाः । वार्तास्वरूपं ज्ञात्वा तद्विषयकार्याय प्रवृत्तिरारंभः । एतल्लोकतो विद्यात् वणिज्याजीवनोत्रलोकोऽभिप्रेतः तेहि तत्र कुश-
ला भवन्ति । लोकत इति च पूर्वयोरनुषङ्गः कर्तव्यस्तेन सर्वत्र तद्विद्भ्य इति लभ्यते ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्येभ्य एव दण्डनीतिमभ्यस्येदन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां न्यायसांख्यादिकामपवर्गोप-
योगिनीं वार्तारम्भास्तु कृष्यादीन् धनार्जनोपायान् लोकत एवाव्यव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिवेदीरूपविद्याविद्भ्यस्त्रिवेदीमर्थतोऽग्रन्थतश्चाभ्यसेत् ब्रह्मचर्यदशायामेव वेदग्रहणात् समावृत्तस्य
च राज्याधिकारात् अभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । दण्डनीतिचार्यशास्त्ररूपामर्थयोगक्षेपोपदेशिनीं पारंपर्यागतत्वेन नित्यां तद्वि-
द्भ्योऽधिगच्छेत् । तथाऽन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्त्युपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयध्यसनयोर्हर्षविषादप्रशमनहेतुं शि-
क्षेत । कृषिवाणिज्यपशुपालनादि वार्ता तदारम्भान्धनोपायार्थास्तदभिज्ञकर्षकादिभ्यः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्य वेदाक्षरकलापग्रहणोत्तरकालमेवाभिषेकैस्तद्वसरेऽविचारितं वेदार्थविचारतो ज्ञानीयादित्याह त्रैविद्येभ्य इति । धर्मार्थत्रयीं द्रव्यार्थदण्डनीतिमर्थोपायशास्त्रं शाश्वर्ताकुलपरंपरागतां आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां ऊहापोहार्थं आत्मविद्यां आत्मा नित्यः न जायत इत्यादिरूपां शोकापनोदार्थम् । वार्तारम्भान् रुषिपाशुपाल्य वाणिज्यादिवातां तदारम्भान् धनोपायान् लोकतः रुषीवलेभ्यः रुषीः पराशरादिस्मृतिभ्योवा ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । एवं त्रैविद्यवृद्धेभ्यो विनयस्याधिगमउक्तः इदानीं तेभ्य एव विद्यास्तिस्त्रोऽधिगन्तव्या इत्याह त्रैविद्येभ्य इति । वार्तारुषिगोरक्षवाणिज्यादीनि तस्या आरम्भान् क्रियाः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्येभ्यः त्रिवेदिभ्यः त्रयीं विद्यां वेदत्रयीं शिक्षेत । दण्डविद्यां आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां आत्मविद्यां आत्मज्ञानहेतुभूतां शिक्षेत । वार्ताया आरम्भा वार्तारम्भाः जीविकोपायास्तान्कृत्यादीन् लोकतः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ॥ जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं

प्रजाः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियजयस्य ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थतयोपदिष्टस्य पुनरिहोपदेशो राजधर्मेषु मुख्योपयोजनय इति ज्ञापयितुं तदिदमाह जितेन्द्रिय इत्यादि । सर्वस्यैतत्प्रसिद्धं अजितेन्द्रियस्य न प्रजावशे तिष्ठन्ति । योगस्तात्पर्यं दिवानिशमहोरात्रम् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियाणां जये आयत्तत्वे ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं यत्नं कुर्यात् यस्माज्जितेन्द्रियः प्रजानियन्तुं शक्नोति न तु विषयोपभोगव्यग्रः । ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषोपादेयतयाऽभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधर्मेषु मुख्यत्वज्ञानार्थमनन्तरवक्ष्यमाणव्यसननिवृत्तिहेतुत्वाच्च पुनरुक्तः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । जितेन्द्रिय एव यस्मात्प्रजानियन्तुं शक्नोति तस्मात्तज्जये यत्न आस्थेय इत्याह इन्द्रियाणामिति ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । एवं विनीतेन विदुषा सततमिन्द्रियजयः कर्तव्य इत्याह इन्द्रियाणामिति । योगमभियोगम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणां जये दिवानिशं योगं समातिष्ठेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ॥ व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमपरमिन्द्रियजयोपदेशस्य प्रयोजनं अजितेन्द्रियस्य दुष्परिहराणि व्यसनानि दुरन्तानि दुःखकरोऽन्तोवसानयेषां प्रथमं प्राप्ति काले सुखयन्ति व्यसनानि पश्चाच्च वैरस्य जनयन्ति ततो दुरन्तान्युच्यन्ते । अथवा दुष्प्रापोऽन्तर्षा नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तितुं शक्नुवन्ति । कामाद्धेतोस्समुत्थानजन्मयेषाम् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुरन्तानि दुःखोदकानि ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । दश कामसंभवान्यष्टौ क्रोधजानि वक्ष्यमाणव्यसनानि यत्नतस्त्यजेत् । दुरन्तानि दुःखावसानान्यादौ सुखयन्त्यन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । यद्वा दुर्लभोऽन्तोयेषां तानि दुरन्तानि नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तयितुं शक्यन्ते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अजितेन्द्रियता हि विषयाधीनेत्याह दशेति । वक्ष्यमाणानि व्यसनानि विविधदुःखहेतुनरकेषु व्यस्यते पुमान्यैस्तानि दुःखहेतव इति यावत् । दुरन्तानि दुःखभेवान्तोयेषां तानि ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । कामक्रोधजानि व्यसनानि वर्ज्यत्वेनाह दशेति ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामसमुत्थानि दशव्यसनानि अष्टौ क्रोधजानि व्यसनानि दुरन्तानि दुःखोदकानि प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ॥ वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । एषां वर्जने प्रयोजनमाह गुरुलघुभावं च । अर्थधर्मवियोगेन व्यवहित आत्मवियोगः । क्रोधजेषु सर्वैर्वियुज्यत इति विशेषः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनैव देहेन वियुज्यत इत्यन्वयः । यद्यपि कामजेषु वृत्तुः संभवति तथापि कामजैः स्वप्रयोजनमल्पमुत्सिद्धयति न क्रोधज इत्यत्रैवात्मवियोगोक्तिः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्जनप्रयोजनमाह कामजेष्विति । यस्मात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तो राजा धर्मार्थाभ्यां हीयते क्रोधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपादेहनाशं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । कस्मिन्गणे कोदोषस्तत्राह कामजेष्विति । आत्मनैव तु सहदेहेन वियुज्यतेऽतस्तद्रहितः स्यात् राजा । कामजेष्वर्थधर्मवियोगेन व्यवहितोऽप्यात्मवियोगः कामजैः सन्निरुष्टः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । तेषूभयेषु व्यसनेषु प्रसक्तस्यानर्थान्विबिचयाह कामेति । आत्मना शरीरेण वियुज्यते श्रियत इति यावत् । अनेन क्रोधजानां गुरुतरत्वमुक्तम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामजेषु व्यसनेषु प्रसक्तो महीपतिरर्थधर्माभ्यां वियुज्यते । क्रोधजेषु व्यसनेषु प्रसक्तो महीपतिरात्मनैव वियुज्यते ॥ ४६ ॥

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ॥ तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीदानीं व्यसनानि त्वनामतो दर्शयति आखेटकार्थो मृगवधो मृगया अक्षस्तद्विषयक्रीडा एतयोस्त्वानर्थत्वं प्रसिद्धम् । दिवास्वप्नः कर्मानुष्ठानकाले कर्मत्वव्यापारः न दिवाशब्देनाहरेव विवक्षितं तदुक्तं जागर्तव्ये प्रसुप्तकेति अथवा मुख्य एव दिवास्वप्नः सहि प्रतिषिद्धः सर्वकार्यविधाती स च दर्शनार्थिनामन्येषां तदसंपत्तेर्द्वैष्यता जनकः प्रजासु । परिवादः रहसि परदोषाऽऽवर्जनं तेन सर्वाः प्रकृतयो विरज्यन्ति अपरिवाद्यानां च परिवादेऽधर्मः स्थित एव । स्त्रियो मद इत्येतयोरनर्थरूपता सुप्रतीता । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणाम् । वृथाट्या अप्रयोजनमीषत्प्रयोजनं वा इतस्ततश्च परिभ्रमणम् । दशपरिमाणो दशकः कामजः कामइच्छा ततो जायते विशिष्टसुखोपभोगार्थो वा अनुभूतविशेषाद्वा जायमानः कामजः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिवादः स्वप्रशंसार्थमद्वेष्याणामपि निन्दा । मदः पानमत्तता । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि । वृथाट्या विनाप्रयोजनं यात्रा । कामजो विना क्रोधं रागमात्राज्जातः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि व्यसनानि नामतो दर्शयति मृगयेत्यादि । आखेटकार्थो मृगवधो मृगया अक्षो द्यूतक्रीडा सकलकार्यविधातिनी दिवानिद्रा परदोषकथनं स्त्रीसंभोगो मद्यपानजनितो मदः तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि वृथाभ्रमणं एषदशपरिमाणो दशकः सुखेच्छाप्रभवो गणः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । दशकामसमुत्थान्याह मृगयेति । मृगया वृथामृगवधः श्राद्धार्थम् । युधिष्ठिराद्यनुष्ठितोऽक्षो-

धृतक्रिया । परिवादइति त्वयनोत्पादयेत्कार्यमित्यस्यानुवादः । स्त्रियः स्त्रीसेवनं तच्च दिवाधिकरणं निषिद्धं राजकार्यवि-
घातित्वात् प्रजोद्वेगहेतुः बहुस्त्रीसेवनं वा । मदः स्त्रीभोगाय पानजः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणित्रीणि ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । कामजान्याह मृगयेति । मदःपानम् । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि । वृथाक्यानिष्प्रयोजनं पर्य-
टनम् । दशकः दशावयवः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान्यष्टादश व्यसनान्याहमृगयेति द्वाभ्याम् । मृगया अक्षः दिवात्मनः परिवादः त्वमशंसार्थ-
मद्वेष्याणामपिनिन्दा स्त्रियः स्त्रीणामासक्तिः मदः पानमत्तता तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं वृथोद्या वृथालापः वृथाक्येतिपा-
ठे वृथाटनं एषदशकोगणः कामजः रागमात्रजातः ॥ ४७ ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोहर्ष्यासूयार्थदूषणम् ॥ वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोष्टकः ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अमात्यादयोयेसुकृतबान्धवास्तत्रयन्निगोपनीयंतस्यप्रकाशनपैशुन्यम् । साहसं ज्यायसोनीष-
कर्मणि विनियोगः । त्वल्पेनैवापराधेन करधानंकरावरोधोवाद्द्रोहउपांशुवधः । तत्रोपघातोवाजीवतएवेर्ष्या । सर्वसाधार-
णस्यविषयस्यसाधारण्यव्यावृत्तिः असहनंवा गुणिनांगुणेषुदोषाविष्करणंअसूया । अर्थदूषणं अर्थानामदानं हरणंवा ।
वाग्दण्डपारुष्येप्रसिद्धे । क्रोधोद्वेषः तत्प्रधानाएतत्कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पैशुन्यमसद्वेषाविष्कारः । साहसं अल्पेपि कारणे त्वयमानुषवधादि । द्रोहः परजिघां-
सा । ईर्ष्या परस्यानभिसन्धिकृतत्वस्त्रोदर्शनादावपचिकीर्षा । असूया परस्तवासहिष्णुता । अर्थदूषणमर्थानांपरकीयानां-
त्वयमग्रहणेपि विनाशनम् । वाक्पारुष्यं आक्रोशादिना वाङ्मात्रेण परद्वेषोत्पादनम् । दण्डपारुष्यमयुक्तदण्डप्रणयनम्
॥ ४८ ॥

(३) कुड्डूकः । पैशुन्यमविज्ञातदोषाविष्करणंसाहसंसाधोर्बधनादिनिग्रहः द्रोहश्छद्मवधः ईर्ष्याऽन्यगुणासहिष्णुता
परगुणेषुदोषाविष्करणमसूया अर्थदूषणमर्थानामपहरणंदेयानामदानं च वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दण्डपारुष्यंताडनादि एषो-
ष्टपरिमाणोव्यसनगणःक्रोधाद्भवति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रोधजानष्टावाह पैशुन्यमिति । अविज्ञातदोषाविष्करणं पैशुन्यम् । साहसं साधोर्बधना-
दिनानिग्रहः । द्रोहः छद्मनावधः । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया । अर्थदूषणं परस्वापहारः
न त्वर्थार्थदूषणं परिवादेन गतार्थत्वात् । पारुष्यविशेषणंवाग्दण्डजं तत्र वाक्पारुष्यमाक्रोशादि अनपराधेदण्डपारुष्यंताड-
नादि तेन द्वयम् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । क्रोधजान्याह पैशुन्यमिति । अर्थदूषणं नाम परदूषणार्थं महतोऽर्थस्य परित्यागः । तथाकामन्द-
केनोक्तम् ॥ दूष्यस्य दूषणार्थं हि परित्यागोमहोयसः । अर्थस्य नीतिशास्त्रज्ञैरर्थदूषणमुच्यते इति ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैशुन्यं असद्वेषाविष्कारः । साहसं अल्पेपि कारणे त्वयमानुषवधादिकम् । द्रोहः अपकारः ॥
परजिघांसा ईर्ष्या । असूया परस्तवासहिष्णुता । अर्थदूषणं अर्थानांपरकीयानां त्वयमग्रहणेपि विनाशनम् ॥ ४८ ॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयोबिभुः ॥ तं यत्नेन जयेत्सोभं तज्जावेनाबुभौ गणौ ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तंतावत्कामस्य व्यसनवर्गस्य लोभोभूतं विषयोपभोगरूपा कामः इत्यादि अत्रिलोभोभूत-

न्यनर्थान्तरं यतः क्रोधजस्य कथंलोभमूलं येनोच्यते तज्जावेतावुभौगणाविति । उच्यते नात्र लोभकारणता तयोर्वर्गयोर-
भिप्रेता किंतर्हि वर्गद्वयतुल्यता लोभस्य धमेतानि सर्वाणि व्यसनान्यनर्थमुपजनयन्ति तमेवैकोलोभोव्यसनहीनस्यापि ।
तदुक्तं लोभःसर्वगुणानिवेति । अतउपचारतएतदुक्तंजावेताविति यदि लोभेन जायेत कथंसमानफलानि स्युः । कार-
णदोषोहिकार्यदोषभासयति अतस्तत्कार्यत्वाद्यसनेषु चेद्दोषोभुवकारणस्याप्यसौदोषउक्तोभवति । अथवा लुब्धएव
पैशुनादिबहिष्कार्येष्वभिष्वङ्गच्छति । इतरस्तु त्वल्पके विषये अनुनयेनवोपशाम्यति । सेयमुपचाराष्टोभमूलताव्यसनवर्ग-
द्वयस्योच्यते ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोभःप्राप्तस्य विषयस्वानपव्ययेच्छा तज्जौत्वेताविति क्रोधजेपिलोभप्रवृत्तस्यकामप्रति-
हतावेवकोपोदयात् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतयोर्द्वयोरपि कामक्रोधजव्यसनसङ्ख्योःकारणंस्मृतिकाराजानन्ति तंयत्नतोलोभंन्यजेत् यस्मादे-
तद्गणद्वयंलोभाज्जायते कचिद्धनलोभतः कचित्प्रकारान्तरलोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । मूलोच्छेदे पुरुषव्यापारादितिन्यायाश्रयेणाह द्वयोरिति । तयोर्गणयोः । अतएवोक्तं गुणानुप-
क्रम्य ॥ लोभःसर्वगुणाहन्तिश्वित्रीरूपमिवेप्सितमिति श्वित्रोर्गर्ह्यसितंरूपंहन्तीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । द्वयोरपि गणयोर्जयोपायमाह द्वयोरिति । विषयाभिध्यानजआसङ्गोलोभः । तज्जौलोभजौ । लोभा-
त्कामः कामात्प्रतिहृतात्क्रोधः तेन तज्जावित्युक्तम् । तथा भगवानुवाच ॥ ध्यायतो विषयान्पुंसःसङ्कस्तेषूपजायते । सङ्का-
त् संजायतेकामः कामात्क्रोधोऽभिजायतइति ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतयोर्द्वयोरपि पूर्वोक्तयोर्मूलं लोभं सर्वं कवयोविदुः । तंलोभं यत्नेन वर्जयेत् । उभौ तौ गणौ
तज्जौ तस्माष्टोभाज्जातौ ज्ञेयौ ॥ ४९ ॥

पानमक्षाःस्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ॥ एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । दिवा त्वमादिभ्योऽस्य चतुष्कस्य गणस्य बहुदोषतरत्वंप्रसिद्धमेव ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामजे चतुष्कं कष्टतममतिशयेन दुःखहेतुः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यपानमक्षैःक्रीडास्त्रीसंभोगोमृगयाचेतिक्रमपठितमेतच्चतुष्कंकामजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादति-
शयेन दुःखहेतुंजानीयात् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचावश्यंत्याज्यं सार्थंवादसंकलयति पानमिति । मृगयायां ध्यायामेनारोग्यगुणोत्पत्तेः ।
अतः स्त्रीसेवनंकष्टं तत्रापत्योत्पत्तावपि मैथुननिमित्तेतःक्षरणवेगधारणाद्याभ्युत्पत्त्या मरणोत्पत्तिःसंभावितेति । ततोपि
कष्टतरं द्यूतं तत्र पाक्षिकधनाप्रावपि वैराद्युत्पत्तिरिति । ततोपि पानंकष्टतमं मत्तस्य संस्कारहिततया विषपानादिना मरणा-
द्यापत्तेर्बहुकालीननरकापत्तिश्चेति । एतच्चतुष्कंदिवात्वमादिभ्योऽन्तरोत्तरंकष्टविद्यादित्यन्वयः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । कामजेगणे रागजेगणे एतच्चतुष्कं कष्टतमं दुःखदं विद्यात् ॥ ५० ॥

दंढस्यपातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥ क्रोधजेपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपित्रिकः पैशुनादिभ्यः पापीयानितिसुप्रसीतम् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रोधजेच त्रिकं सदा सर्वदा दुःखहेतुः ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डपातनं वाक्पारुष्यमर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयितदुःखसाधनं मन्येत ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रोधजेऽप्याह । एवमर्थापहरणात्कष्टतरं वाक्पारुष्यं तावन्मात्रेण मरणोद्यमदर्शनात्त्यक्तधनस्य यतेरपि । तदुक्तं । दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं समाधातुमीश्वर इति । ततोपि कष्टतमो दण्डपातः तत्र बहुकल्पनरकजनकविषवधादिदर्शनात् द्रुततरमरणदर्शनाच्चेति ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रोधजेऽपि गणे दण्डाद्येतन्त्रिकं कष्टं विद्यात् ॥ ५१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुपगिणः ॥ पूर्वपूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । पानद्यूतयोः पानंगरीयः तत्र हि संज्ञापणाशः अनुष्मत्तस्योष्मत्तत्वं अमेतस्यमेतत्वं कौपीनप्रकाशनं श्रुतप्रज्ञापह्णं मित्रहानिः सद्भिर्वियोगः असद्भिश्चसंप्रभोगः गीतादिष्वर्थेषु प्रसङ्गः रतमन्त्रमकाशनं च मानिनोऽप्युपहास्यता गम्भीरप्रकृतेरपि यत्किञ्चनवादिता मद्वेगेनेति पानदोषः । द्यूते तु जितमेवाक्षविदुषा अनक्षज्ञस्यापि पाक्षिकः पराजयः । स्त्रीद्यूतव्यसनयोर्द्यूतव्यसनंगरीयः येन तदेव जितं द्रव्यं तस्यापि विषं भवति । तथा च तन्निमित्तो वैरानुबन्धः जयः साधारणः केवलं पराजयः भुक्तनाशः मूत्रपुरीषवेगधारणाश्च शरीरेशैथियस्य व्याधिनिदानमेव तेन क्षुद्रादिभिः त्वपीडातिशयात् । मातर्यपि च मृतायां दीव्यत्येव कृतकृत्येषु च न मृत्तद्भिरेव कृष्यते तस्मात्सपिण्डवत् परद्रव्याणि परिहरतो न मत्स्यते च । क्षुधिते दुर्गतेऽन्नाद्युपपत्त्युपेक्षा विषयता सर्वगुणसंपन्नस्यापि तृणवदवज्ञायेत इति द्यूतदोषः । स्त्रीव्यसने त्वपत्योत्पत्तिः प्रतिकर्म भाजनभुयिष्ठानुभवनं धर्मार्थपरिग्रहः शक्या च स्त्रीराजहिते नियोक्तुमपवाहयितुं वा । स्त्रीभृगव्याव्यसनयोः स्त्रीव्यसनंगरीयः अदर्शनं कार्याणां स्त्रीव्यसनसंगेन राजकार्येषु च निर्वेदः कालातिपातनं धर्मलोपः पानदोषानुबन्धः अर्थभ्रेषु चानृतादिषु प्रसंग इति । भृगव्यायांतु व्यायामः पित्तश्लेष्मबन्धः मेदादिनाशः चलेस्थिरे वा काले लक्षपरिचयः । प्रहरणं वैशारद्योपजननं ग्राम्यजनपरिजयश्चेति । एवं कामजस्य चतुष्कस्य वर्गस्य त्ववर्गे पूर्वपूर्वपापीयः । क्रोधजस्यापि च दण्डपातदोषानुबन्धः अर्थभ्रेष्वेवानृतादिषु संगः । दण्डपातवाक्पारुष्ययोर्दण्डपातनंगरीयः । दण्डपातने हि शरीरविनाशादिशक्यमतिसंधानम् । वाक्पारुष्ये त्वमर्षजः क्रोधाग्निः शक्यते दानमानाभ्योभिः शमयितुम् । वाक्पारुष्यार्थदूषणयोर्वाक्पारुष्यङ्करीयः तेजस्विनो हि पारुष्यवचनचित्तसंक्षोभे भयं नासादयन्ति । तथा च प्रवादः ॥ स्थिरं सा भवसितं काण्डं भित्वा वास्थिप्रवेशितम् । विशल्यमङ्गं कुर्वन्ति नवाचोत्तदयादपि ॥ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचादुरुक्तं बीभत्सन्नसंदोहति वाक्क्षतम् ॥ भाग्यायत्तत्वादर्थस्येति न तेजस्विनोऽर्थदूषणं गणयन्ति । एवमेतयोर्वर्गयोः पूर्वस्य पूर्वस्य गरीयस्त्वं निदर्शितम् ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतस्मिन्सप्तके यथायथं सर्वगणद्वयमन्तर्भवति तौर्यत्रिकादेः स्त्रीरागादिकृतत्वात् अर्थदूषणादेश्च पैशुन्यादावप्यनुषङ्गादित्यर्थः । पूर्वपूर्वमिति द्यूतं हि स्त्रीभ्यः कष्टं द्यूते धननाशनियमात् भोगसुखस्य चाभावात् स्त्रीणां सुखहेतुत्वादित्यादि । एवं क्रोधजगणे विज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य पानादेः कामक्रोधसंभवस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरात्कष्टतरं प्रशस्तात्मा राजा जानीयात् । तथा हि भूतात्मानं कष्टतरं मरणपानेन मत्तस्य संज्ञापणाशाद्यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोध इत्यादयो दोषाः । द्यूते तु पाक्षिकी धनावाप्तिरप्यस्ति । स्त्रीव्यसनात् द्यूतदुष्टं द्यूते हि वैरोद्धवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः । मूत्रपुरीषवेगधारणाश्च व्याभ्युत्पत्तिः । स्त्रीव्यसने पुनरपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगो-

व्यसति । भृग्यास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनमुद्धतवादर्शनकार्याणां कालातिपातेन प्रमलौपादयोदोषाः । भृगुयायांतु व्यायामे-
नारोग्यादिगुणयोगोऽव्यस्तीत्येवंकामजचतुष्कस्यपूर्वपूर्वगुरुदोषम् । क्रोधजेष्वपि त्रिषु वाक्पारुष्याद्दण्डपारुष्यं दुष्टं अङ्ग-
च्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात् । वाक्पारुष्ये तु कोपानलोदानमानपानीयसैकैः शक्यः शमयितुमर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यं दो-
षवन्मर्मपीडाकरं वाक्प्रहारस्य दुश्चिकित्स्यत्वात् तदुक्तं नसंरीह्यति वाक्कृतम् । अर्थदूषणं प्रचुरतरार्थदानाच्छक्यसमा-
धानम् । एवंक्रोधजनिकस्यापि पूर्वपूर्वदुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । समकस्य पानीयार्थदूषणान्तरस्य सर्वेष्वनुषङ्गिणः इहामुत्र दुःखहेतुत्वाच्चसनस्य । व्यसनमिति
परिभाषितस्य गुरुतरत्वं प्रपञ्चितम् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोभयेतारतम्यमाह समकस्येति । वर्गद्वयान्तर्गतबहुत्वापेक्षया वर्गस्येति निर्धारणे षष्ठी ।
तत्रैव प्राज्ञेषु मूर्खेषु चाविशेषेणानुषङ्गिणः । सजातीयपेक्षोऽयं पूर्वशब्दः न सर्वापेक्षः कुतः कामजेभ्यः क्रोधजानां गौरव-
स्य प्रतिपादितत्वात् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मवानस्य समकस्य पानादिवर्गस्य आत्मनः पूर्वपूर्वव्यसनं गुरुतरं दुःखदं विद्यात् । कीदृशस्य-
समकस्य सर्वत्र प्रसरणशीलस्य ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥ व्यसन्यधो धो ब्रजति स्वर्थात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि मृत्युव्यसने सर्वहरेस्तथाप्येवंविशेषः । मृत्युरस्मिन्लोके सर्वहरः व्यसनं पुनरिह चा-
मुत्र च तदिदमाह । व्यसन्यधो धो ब्रजति नरकं गच्छतीत्यर्थः । व्यसनशब्देन अत्यन्तोभ्यास एतद्गर्वविषय उच्यते अतश्चाभ्या-
सप्रतिषिध्यते नत्वीषदासेवनं व्यसनभूतास्तेष्वर्थकाममाणहाराभवत्त्वं च न्यस्यापि पुरुषस्य किंपुनराज्ञः । किंचाऽऽसेव-
नमन्ययुक्तं पानादीनामशङ्क्येति यतोभ्यासप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानरायणः । अधोऽहल्लोके परल्लोके च ब्रजति ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि मृत्युव्यसने द्वे अपीह लोके संज्ञाप्रणाशादिदुःखहेतुतया शास्त्रानुष्ठानविरोधितया च तुल्ये
तथापि व्यसनं कष्टतरं परत्रापि नरकपातहेतुत्वात् सदाह व्यसन्यधोऽधो ब्रजति बहून् नरकागच्छतीत्यर्थः । अव्यसनी
तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिषेधव्यसनाभावात्त्वर्गगच्छति । एतेन अतिव्रतसक्तिर्व्यसनेषु निषिध्यते नतु तस्य सेवनमपि
॥ ५३ ॥

(४) राघवमन्दः । व्यसनस्योभयत्रार्थहेतुतामाह व्यसनस्येति । उक्तव्यसनजपापी अधोनरकं ब्रजति ।
मृतस्तु मृतिमात्रेण तस्यैतत्पापाय संभवात्त्वर्गम् ॥ ५३ ॥

(५) बन्दनः । एतत्समकमवश्यं परिहरणीयमित्याह व्यसनस्येति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । चत्वारि कामजानि क्रोधजानि त्रीणि एव समव्यसनस्य च पुनः मृत्योः द्वयोर्मध्ये समव्यसनं क-
ष्टमुच्यते ॥ ५३ ॥

मौलाऽशास्त्रविदः शूराँस्तुल्यलक्षान्कुलोद्भवान् ॥ सचिवान्सम चाष्टौ वा प्रकुर्वन्ति परीक्षितान् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृपितामहान्वयागता बहुसुतधमबान्धवाः प्रकटगौमूभिधनास्तद्देशवासिनो मौलाः मूलप्र-
तिष्ठा तत्र भवामौलाः । शास्त्रविदः शास्त्रशासनं भृत्यविधिज्ञानं तेनाऽन्येपि गुणागृह्यन्ते । तद्यथा राज्ञः दृढकारी धारयिष्णु-
र्दक्षः वाग्मी प्रबलः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिदानशीलः योग्यसत्त्वयुक्तस्तत्रावलहीनः मिथोवैरिणाम-

कर्तेति । शूरशब्देन राजकार्ये शरीरकलत्रापत्यधनादिष्वपि निरपेक्षउच्यते । तथामरणेऽभीरुः युद्धोत्साहीएकएव परि-
भवभयाद्बहुभिर्विरुध्यते । दृढप्रहारी बलवान् । लब्धलक्षाःपरिदृष्टकर्मतामननीहाःदृष्टखड्गव्यापाराःकृतार्थाधिकाराःअनु-
भूतमन्त्रिभूमयः । कुलोद्गतान्कुलकुशनिगृहीतास्कार्येनवर्तन्ते । सचिवान्सहायान्नित्यमेते राज्ञः पार्श्ववर्त्तिनोभ-
वेयुः । समचाष्टौवा नियमोयं येनचाल्पएकचित्ताभवन्ति । ततश्चराजमन्त्रउद्घाटकः स्यात् बहूनामपि मन्त्रभेदः । तस्मादे-
तावन्तएव कर्तव्याः सुपरीक्षितान् धमार्थकामभयोपधाभिः सेयंपरीक्षोच्यते । पुरोहितः स्वल्पकार्ये राज्ञा व्याजेनाधि-
क्षिप्तः बहुनार्थसंपदानेनामपुरुषैरेकैकममात्यमुपजयेत् राजा विनाशाय । एतच्चसर्वमन्त्रिभ्योरोचते । अथकथंभवतइति प्र-
त्याख्यानेअर्थोपधाशुद्धः परिव्राजिकान्तःपुरेलब्धविश्वासा एकैकममात्यमुपजयेत् साराजमहिषीभवन्तंकामयते कृतसमा-
गमोपायेति प्रत्याख्याने कामोपधाशुद्धः । राजप्रयुक्ताएव केचित्पुरुषाः प्रमादमाविष्कुर्युः कृतसमयैरमात्यैराजाहन्यतइति ।
उपलब्धप्रमादः पुरोहितस्याप्तः कश्चिदमात्येषु मन्त्रंश्रावयेत् । इमंप्रवादमुपश्रुत्य भवतां नियहोराज्ञाक्रियतइति तेषामेवचा-
न्यतमः पूर्वमेव कृतसंवित्कः प्रत्येकराजामात्येषूत्साहयेत् । तत्रयेप्रत्याचक्षते तेभयोपधाशुद्धाः अथवामौलास्तावत्कुर्यादर्थ-
प्रमादकर्तृसंनिधातृन् येअर्थग्रामेभ्यः समाहरन्तिसमादृतं च रक्षन्ति विनियुज्यतेच सर्वथाऽर्थव्यवहारिणोमौलाः कर्त्त-
व्याहृत्युक्तंभवति । शास्त्रविदोबुद्धिसचिवामन्त्रिणः । शूरान् बलाभ्यक्षान् । लब्धलक्षानित्यादिसर्वेषांविशेषणमेकैकस्यसमुदित-
परीक्षा च योक्ता राजविषया राजामात्येषूत्साहनमिति सानयुक्तेतिमन्यन्ते । एषएवहिबुद्धिभेदोभवेदमात्यानाम् । तस्माद-
न्याकाचित्स्त्रीसांभ्रवीप्रयोज्या अन्यश्चविनाशाविषयउदाहार्यः ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मौलान् परंपरायातान् । लब्धलक्षान् युद्धादिप्रवेशेन दृष्टशास्त्रशास्त्रज्ञानशक्तितया गृहीत-
संवादान् । सुपरीक्षितान् अर्थशुचित्वादिना ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । मौलान्पितृपितामहक्रमेणसेवकांस्तेषामपि द्रोहादिना ध्यभिचारादृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान्विक्रान्तां-
लब्धलक्षांलक्षदप्रच्युतशरीरशल्यादीनायुधविदइत्यर्थः विशुद्धकुलभवान्देवतास्पर्शादिनियतानमात्यान्समाष्टौवामन्त्रादौ
कुर्वीत ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । सुसहायेनेत्युक्तं तत्र विशेषणविशिष्टान्सहायानाह मौलानिति । पितृपितामहक्रमेण सेवका-
मौलाविख्यातपितृपितामहावा । शास्त्रविदः नीतिशास्त्रविदः । शूरानिति शूरहीनराज्यंपरैराक्रम्यतेयतः । भीरुणांसाहा-
य्यानुपपत्तेश्च । लब्धलक्षान् लक्ष्यादप्रच्युतशरादीन् युद्धेकुशलान् । कुलोद्गतान् सत्कुलजान् मौलत्वेपि संकरजारजादि-
व्यावृत्त्यर्थम् । सुपरीक्षितान् देवतादिस्पर्शकृतशपथान् स्त्रीधनादिलोभोत्तीर्णान्वा । सचिवान् सहायान् साचिव्यंयत्कृतं-
स्पृष्टंतत् । समचाष्टौवेति विकल्पोबहुविषयाद्यपेक्षया ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अथामात्यलक्षणमाह मौलानिति । मौलान्कुलक्रमागतान् । लब्धलक्षान्सर्वकालेषुसिद्धफ-
लान् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मौलान् पितृपितामहादिक्रमागतान् कुलोद्भवान् विशुद्धकुलसंभूतान् एतादृशास्त्रसचिवान्कुर्वी-
त ॥ ५४ ॥

अपियत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥ विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम् ॥ ५५ ॥

(१) मेघसिद्धिः । यत्सामान्यंगृहस्थस्य गृहकृत्यंगोश्वादिपालनंसुकरमितिस्थितम् । सएवगांपालयति सएव-
दोग्धि न शक्यमेतदेकेन कर्तुं तदन्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेन दुष्करमशक्तेन न शक्यंकर्तुम् । कथंसेकोगांचारयति

कथंचभार्यारक्षतु कथंमेवतुराज्यंतु प्रतिमहारंभमुदयकर्म तद्योगः फलवांश्चानपेक्षमाणस्य महत्फलमुपोदेति । नचैकेनवा-
ङ्मण्यंवेदितुंशक्यम् । तस्मादात्मसमाःपरीक्षिताः सहायास्तेषुतेषु कार्येषुकर्त्तव्याः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विशेषतौराज्यंमहोदयमसहायेन दुष्करमिति किमु किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

(३) कुड्मूकः । यस्मात् अपीत्यादि । सुखेनापि यत्क्रियते कर्मतदप्येकेन दुष्करंभवति विशेषतोयन्महाफलंतत्क-
थमसहायेन क्रियते ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । एकाकिनाकिमितिनक्रियेततत्राह अपीति । अपिः संभावनायाम् । सुकरं गोदोहनशिविकोद्-
हनादि । महोदयं महत्कार्यं महत् ऐश्वर्यादेःशत्रुजयादेर्वा उदयोयस्मात्तत् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह अपीति । यतएवमतः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपि निश्चयेन यत्कर्म सुकरंस्यात्तत्कर्मासहायेन विशेषतःकर्तुंदुष्करम् एवंविधंमहोदयंराज्यं
किं किमपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तैः सार्धं चितयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ॥ स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । तैर्बुद्धिसचिवैर्मूर्खैश्चार्थाधिकारिभिः सहसामान्यंयन्नातिरहस्यंतच्चिन्तयेत्सन्धिविग्रहं किं-
न्धिस्संप्रतियुक्तोअथविग्रहउभयत्रगुणदोषांश्चिन्तयेत् । इदंकर्त्तव्यावधारणन्तुस्वबुद्ध्याकुर्याद्यथास्यपरप्रयोज्यता न भव-
ति । इदंचापरंचिन्तयेत्स्थानं तच्चतुर्विधंदण्डकोशपुरराष्ट्राणि तच्च दण्डोहस्त्यश्वरथपदातयः तेषांप्रतिकर्म पोषणरक्षणा-
दि चिन्त्यप्रतिकर्म । नह्यसमाधानंप्रधानंच यथाकोशस्य हेमरूपबाहुल्यंप्रचुररूप्यताऽऽयस्ययलक्षणंच कोशस्य । तथा-
न्यायस्थानानि न व्ययितव्यानि न विलम्बनीयानिभृत्यानाम् । तथा राष्ट्रस्य देशपर्यायस्य स्वाजीव आत्मसंधारणंपर-
संधारणेन नदीवृक्षाः पशवः शत्रुद्वेषाक्रान्तप्रायः गुप्तिमोचरः पशुमान् अदेवमानृकः आपदिचदण्डकरग्रहइत्येवमादि । पुर-
स्यवक्षति तस्मादायुधसंपन्नमिति । अथवा स्थानंस्वदेशाच्चाप्रच्यवनं एवंसमुदयोपिचिन्त्यः । तत्रकर्त्तव्यंजगुलमस्थानानि-
वाणिज्यमुक्तदण्डेत्येवमादि । गुप्तिंस्वराष्ट्रगतांवक्ष्यति । लब्धप्रशमनंच देवतासमंविद्यावतांधार्मिकाणांचमानदानत्यागायोगः
अवितानांचाभ्यनुज्ञानं सर्वबन्धनमोक्षः । अनुग्रहोदीनव्याधितानां उत्सवानांचापूर्वाणांप्रवर्त्तनं प्रवृत्तानामनुवृत्तिः । यच्चको-
शदण्डोपाधिकमधार्मिकचरित्रंतदपनीयधर्मध्यवहारानुस्थापयेत् । अधर्मचारित्रमरुतमन्यस्यरुतंवान्यैःप्रवर्त्तयेत् नवा धर्म-
रुतंवान्यैर्निवर्तयेदिति । एवंस्थानादीनिचिन्त्यानि ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामान्यंस्वमेव कचिद्विकारेपुनरविश्वासात् । संधिविग्रहाभ्यांषाड्गुण्योपालक्षणम् ।
स्थानंदण्डकोशपुरराष्ट्रं तत्रहि राजास्थितः । समुदयं वार्तोपायं ततोधनस्योदयः । गुप्तिं लब्धस्वरक्षोपायम् । सर्वप्रशमनं
जित्वा ब्राह्मणपूजनमित्यादि । जित्वासंपूजयेद्देवानितिच वक्ष्यति ॥ ५६ ॥

(३) कुड्मूकः । सचिवैः सह सामान्यंमन्त्रेष्वगोपनीयंसंधिविग्रहादि तन्निरूपयेत्तथातिष्ठत्यनेनेतिस्थानंदण्डको-
शपुरराष्ट्रात्मकंचतुर्विधंचिन्तयेत् । दण्ड्यतेनेनेति दण्डोहस्त्यश्वरथपदातयः तेषांपोषणंरक्षणादि तच्चिन्त्यंकोशोर्थनिचयः
तस्यायस्ययादि पुरस्य रक्षणादि राष्ट्रं देशः तद्वासिमनुष्यपशवादिधारणक्षमत्वादचिन्तयेत्तथासमुदयंत्युत्पद्यन्ते अस्मादर्थ-
इतिसमुदयोधान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत्तथागुप्तिंरक्षामात्मगतां राष्ट्रगतां चस्वपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यात्परीक्षिताः
स्त्रियश्चैवमित्यादिनात्मरक्षणं राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमित्यादिना राष्ट्रक्षां चवक्ष्यति लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानिसत्पात्रेप्र-
तिपादमादीनिचिन्तयेत्तथाचवक्ष्यति जित्वासंपूजयेद्देवानित्यादि ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च तैरिति । सामान्यंयदपि गोप्यंसन्धिविग्रहं तत्पट्टकम् । स्थानंअवस्थीयतेऽनेनेति राजदण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं । तत्र दण्डः पणादिरूपोहस्त्यश्वरथपदातयोवा । समुदयं धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानम् । गुप्तिमात्मनोराष्ट्रस्य रक्षाम् । लब्धस्यधनस्य प्रशमनानि सत्पात्रप्रतिपादनानि च । तैःसह चिन्तयेदित्यनुषज्यते ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । सामान्यंसमानत्वम् । द्वैधीभावइत्युभयोर्द्विषतोः समानोहिद्वैधीभावः । यथोक्तंकामन्दकेन बलि-
नोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितः इति । स्थानमासनम् । समुदयंयानम् । गु-
प्तिमात्मगुप्तिसंश्रयमितियावत् । आत्मगुप्तिलक्षणोहिसंश्रयः तथोक्तंकामन्दकेन ॥ उच्छिद्यमानोबलिनानिरुपायप्रतिक्रियः ।
कुलोद्गतसत्यमार्यसंश्रयेतबलोत्कटमिति ॥ षाड्गुण्यात्स्वोपलब्धस्य परराष्ट्रस्य रजनम् अनुरागप्रतापाभ्यांलब्धप्रशमनंस्मृत-
मितिचिन्तेनैवोक्तम् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः सचिवैः सार्धं विग्रहादिकं चिन्तयेत् । सन्धिः व्यवस्थाकरणं विग्रहोऽपकारः । स्थानं
आसनं उपेक्ष्य संशयः गुप्तिः रक्षा लब्धस्य धनस्य प्रशमनानि पात्रेषु प्रतिपादनानि ॥ ५६ ॥

तेषां त्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ॥ समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्वितमात्मनः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषांपृथक्पृथक्गैककस्य रहस्यभिप्रायंत्तदयनिहितंभावमुपलभ्य समस्तानांसंहतानां यत्कारणं
कश्चित्पुरुषः परिषदि अप्रतिभानवान्भवति रहसिप्रगल्भः कश्चित्परिषदासादितप्रज्ञः ततश्चतान्समस्तान्पृच्छेत् । ततःस्वयं-
यद्युक्ततरंहितमात्मने तद्यवस्येद्विदध्यात् । तत्प्रामाण्यंतेषामेवान्यतमेनोपदिष्टंवा यदप्रत्यतीकंनिर्दोषं च ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथक् प्रत्येकम् । समस्तानां संभूयालोच्य वदताम् ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांसचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया तदयगतभावज्ञानसंभवात्प्रत्येकमभिप्रायंसमस्तानामपि-
युगपदभिप्रायंबुद्ध्वा कार्येयदात्मनोहितंतत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथापि पृथक्पृथगिति रहसि पूर्वप्रत्येकंभावंज्ञात्वा पश्चात्समस्तानांतेषांकार्येषु युगपद्भावं-
बुद्ध्वाऽऽत्महितंविदध्यादिति भावः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । समस्तानांसंगतानाम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांसमस्तानांस्वमभिप्रायमुपलभ्यात्मनोहितं हितकार्यं विदध्यात् कुर्यात् कर्तव्यमित्यर्थः
॥ ५७ ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजाषाड्गुण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । विपश्चिता विदुषाअर्थशास्त्रज्ञेन परमंमन्त्रयन्तंगोपनीयंमन्त्रयेत् षाड्गुण्ययुक्तम् । आधिकतर-
मज्ञोहि ब्राह्मणोधर्मिकत्वाच्चविश्वसनीयः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषां सर्वेभ्यः ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषामेवसर्वेषांसचिवानांमभ्यादस्यतमेन धार्मिकत्वादिनाविशिष्टेन विदुषाब्राह्मणेनसह संधिविग्रहा-
दिवक्ष्यमाणगुणषट्कोपेतंप्रकृष्टमंत्रनिरूपयेत् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च सर्वेषांत्विति । सर्वेषांमध्ये विशिष्टेन स्वभावतोऽकुटिलादिगुणवता कार्याणांच षाड्-
गुण्यवक्ष्यमाणम् । आत्मबुद्धिःसुखकरो गुरुबुद्धिर्विशेषतइति न्यायात् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । परमकार्यनिर्णयकरम् । षाड्गुण्यसंयुतषाड्गुण्यविषयम् । षड्गुणाएव षाड्गुण्यम् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामन्त्रिणांमध्ये विशिष्टेन ब्राह्मणेन राजा परमोत्तमोत्तयेत् । कीदृशं मन्त्रं षाड्गुण्यसहितम् । षाड्गुण्यमाह ॥ सन्धिर्ना विग्रहोयानमासनंदैधमाश्रयइत्यमरः ॥ ५८ ॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निक्षिपेत् ॥ तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । तादृशब्राह्मणे सर्वराष्ट्रमण्डलनिक्षिप्य विश्वस्तोराज्यसुखं भुञ्जीत च सहविनिश्चित्य यानासनादिकर्मव्यवहारसंग्रहादिसमाचरेत् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षिपेत् समर्पयेत् ॥ ५९ ॥

(३) कुड्मूकः । सर्वदा तस्मिन् ब्राह्मणे संजातविश्वासो भूत्वा यानि कुर्यात्तानि सर्वकार्याणि समर्पयेत् तेन सह निश्चित्य सर्वकर्मरभेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रापि ब्राह्मणमेव महीकरोति नित्यमिति । तेन विपश्चिता ब्राह्मणेनाप्यपि कार्यमविचारितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । तस्मिन् ब्राह्मणे । समाश्वस्तो विश्वस्तः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिन् ब्राह्मणे समाश्वस्तः कृतविश्वासः सर्वकर्माणि निक्षिपेत् । तेन ब्राह्मणेन सार्धम् ॥ ५९ ॥ १०४३५६

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्माज्ञानवस्थितान् ॥ सम्यगर्थसमाहर्तृन्मात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं समचाटौवेति तस्यायमपवादः । अर्थसमाहर्तृन्सन्निधातृन्सुपरीक्षितानुपधाभिः कुर्यात् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुचीनलोलुपान् । अवस्थितान् स्थिरत्वभावान् । कुलोद्गतानितिकचित्पाठः । अर्थसमाहर्तृन् राष्ट्रेष्वर्थोत्पादनरक्षादिकर्तृन् । प्रागुक्तेभ्योऽष्टभ्योऽमात्यान् अन्यानपि कुर्वीत ॥ ६० ॥

(३) कुड्मूकः । अन्यानि त्यादि । अन्यानपि अर्थदानादिना शुचीन् प्रज्ञाशालिनः सम्यग्धनार्जनशीलान्धर्मादिनाः परीक्षितान् कर्मसचिवान् कुर्यात् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अष्टातिरिक्तानपि कुर्यादित्याह अन्यानि तिद्वाभ्याम् । अवस्थितान् अभीरुन् । सम्यगर्थसमाहर्तृन् अव्याजेनार्थहारकान् । अमात्यान् यैरमा सह दुष्कराण्यपि कार्याण्यत्थेति तान् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । एवमन्त्रसहाया उक्ताः अधुना कार्यसहायानाह अन्यानि ति । अवस्थितान् अवस्थितान् अर्थसमाहर्तृन् कार्यकरान् प्रकुर्वीताधिकुर्वीत ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् अर्थस्य द्रव्यस्य समाहर्तृन् आनयितुम् अनवस्थितान् वञ्चयान् ॥ ६० ॥

निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ॥ तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेते मन्त्रज्ञाविचक्षणाः विद्वांसश्चाधिकारिकाः कर्त्तव्याः । इक्षान् भवसंनिधानेभ्यः प्रयहेता-

वत्युत्साहवन्तः अतन्द्रितान् अनलसान् । उक्तचाभ्यक्षप्रचारे बुद्धिमाननुरक्तश्चयुक्तो धर्मार्थकोविदः । शुचिर्दक्षः कुलो-
नश्चमन्त्रीयस्यसराज्यभाक् ॥ तस्मिन्निक्षिप्यकार्याणि भोगसंगीननश्यति । राजवश्यविधिस्तेन दानानुग्रहणैरिति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतन्द्रितान् प्रमादशून्यान् । इतिकर्तव्यता कार्यम् ॥ ६१ ॥

(३) कुड्मूकः । अस्य राज्ञोऽयत्संख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातसंपद्यते तत्संख्याकाचमनुष्यानालस्यशून्यान् क्रियासुसो-
त्साहान् तत्कर्मज्ञान् तत्रकुर्यान् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च निवर्तेतेति । अस्य राज्ञ इतिकर्तव्यता इतीदं प्रकर्तव्यमस्तीति तत्समाप्यते यावद्भिस्ता-
वतः कुर्यादित्यन्वयः । अतन्द्रितान् निरलसान् । दक्षानुपस्थितेऽपि भये उत्साहिनः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । अनिन्दितान्प्रशस्तान् । दक्षांश्चतुरान् । विचक्षणान्पण्डितान् ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य राज्ञः इतिकर्तव्यता यावद्भिर्नृभिर्निवर्तेत तावतोऽधिकारिणः कुर्वति ॥ ६१ ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्भूतान् ॥ शुचीनाकरकर्मान्ते भीरून्तन्निवेशने ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थे आयव्ययव्यवहारे । शुचीनर्थेष्वस्पृहान्नियुञ्जीत तान्यर्थस्थानान्युदाहरणेन दर्शयति
आकरकर्मान्तइति आकरः सुवर्णरूप्याद्युत्पत्तिसंस्कारस्थानानि । कर्मान्ताभक्ष्यकार्पासावापादयः । अन्तः पुनर्भोजनश-
य्यास्त्रीगृहाणि भिरवस्तत्रनियोज्याः शूराहिराजानमेकाकिनमुपजमाह्वयुः । दक्षाः सर्वेऽप्युत्थानशीलतयाद्वन्द्वोपरिपात-
मपरिगण्य स्वामिनः कार्यकालेनातिपातयन्ति ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषामध्येऽर्थेऽर्थोत्पादने । शुचीन्भीरून्तित्युभयमुभयतोन्वितम् । आकरे रत्नाद्युद्धार-
स्थाने कर्मान्ते भूषणशस्त्रादिनिष्पादने । भीरून् मारणादिभीतान् । अन्तर्निवेशनेन्तःपुरे ॥ ६२ ॥

(३) कुड्मूकः । तेषांसचिवानामध्येविक्रांतांश्चतुरान् कुलाङ्कुशनियमितान् शुचीन् अर्थनिःस्पृहान् धनोत्पत्तिस्था-
नेनियुञ्जीत । अस्यैवोदाहरणं आकरकर्मांतइति आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु कर्मांतेषु च इक्षुधान्यादिसंग्रहस्था-
नेषु अन्तर्निवेशनेभोजनशयनगृहांतःपुरादौ भीरून्नियुञ्जीत । शूराहितत्राजानंप्रायेणैकाकिनंस्वीकृतंवा कदाचित् शत्रूपजा-
पदूषिताहन्युरपि ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रव्यवस्थितिमाह तेषामिति । तेषां कर्मसचिवानामध्ये ये शूरास्तानर्थेऽर्जनवत्परतोर्था-
हरणे । आकरकर्मान्ते शुचीन् ॥ योऽर्थे शुचिर्हिंसशुचिर्नष्टद्वारिशुचिःशुचिरित्युक्तेस्तेषामेव शुचित्वाभिधानात् । आकरक-
र्मान्ते आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानं तदेव कर्मणोप्यन्तं ऐहिकचेष्टामात्रस्य धनार्थत्वात् । अन्तर्निवेशने भोजनशयनस्त्री-
पुरादौ भीरोर्हि राजदारदूषणविषदानादौत्वातन्त्र्यादर्शनात् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । तेषामध्येशूरानर्थे कोशेऽआकरकर्मान्त आकरकर्मणिशुचीनर्थशुद्धान्नियुञ्जीत आकरद्रव्यस्याक-
तपरिमाणत्वात् ॥ ६२ ॥

(६१) ऽतन्द्रितान्=ऽनिन्दितान् (न०)

(६२) शूरान्=शूद्रान् (ट, ठ,)

तेषामर्थे=तेषांदण्डे (न०)

(६) रामचन्द्रः । तेषामधिकारिणां अर्थे कार्ये कुलोद्भवानियुज्यते । तथा आकरकर्मन्ति रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने अन्तर्निवेशनेऽन्तःपुरे शुचीन् भीरून् एतादृशान्भृत्यान्नियुज्यते । इतिमन्त्रिस्वरूपम् ॥ ६२ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ इक्षिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्भूतम् ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । दूतस्यायमधिकोगुणः इक्षिताकारचेष्टज्ञता । परविषयेराज्ञेमन्त्रिणां च संधित्सतामिक्षितानि दूतस्यादरेण संपरिग्रहः । विश्वसन्नमुहूर्मुहुः संपूर्णतद्वाक्यस्य तस्यचाभिनेदनं एतानि विपर्यस्तान्युपेक्षेत आकारशरीरवैकृत्यं मृनिर्मुखस्य वर्णवैकृत्यम् । तूष्णींभावोदीर्घोष्णनिःश्वासता एवमादिविकारैर्देन्यसूचयति । अस्तिकाचिदापदस्य तेनायविवर्णइति वाक्यवैशारद्यम् । शारीरसंस्कारः प्रसन्नमुखता एवमादि हर्षसूचयति । शुचिसत्रीगतेर्थेगमनविशेषैर्यतः स्त्रीसंबन्धमन्त्रभेदः परिभवश्च ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इक्षितं भावसूचकम् । चेष्टितमक्षिनिकोचादि । आकरस्ततोन्योभावसूचकोवक्त्रारुण्यादि ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । दूतचदष्टाष्टार्थशास्त्रज्ञं इंगितज्ञमभिप्रायसूचकंवचनस्वरादि आकारोद्देहधर्मादिसुखप्रसादवैषण्यदिरूपः प्रीत्यमोतिसूचकः चेष्टा करास्फालनादिक्रिया कोपादिसूचिका तदीयतत्त्वज्ञं अर्थदानस्त्रीव्यसनाद्यभावात्मकशौचयुक्तंचतुरंकुलीनंकुर्यात् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । दूतस्तत्कुरुतइतिवक्ष्यमाणदूतस्य लक्षणमाह दूतमितिद्वाभ्यां । अधिकगुणाय सर्वविशारदं भावाभिज्ञम् । शास्त्रविशारदं शास्त्रं मतिपत्तिहेतु संस्कृतप्राकृतदेशभाषाधर्मशास्त्रकरपल्लावादि तत्र विशारदं निपुणमद्वन्धात्परमिति स्मरणात् । इक्षिताकारचेष्टाज्ञं इक्षिताकाराभ्यामेव चेष्टाज्ञं परचिकीर्षितज्ञम् । कुलोद्भूतं कुलीनं दूतवंशमव ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ दूतलक्षणमाह दूतमिति । शुचिं अलोलुपम् ॥ ६३ ॥

अनुरक्तःशुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ॥ वपुष्मान्घीतभीर्वाग्मी दूतोराज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥
[सन्धिविग्रहकालज्ञानसमर्थानायतिक्षमान् । परैरहार्यान् शुद्धांश्च धर्मतः कामतोर्थतः ॥ १ ॥
समाहर्तुं प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविपश्चितः । कुलीनान् वृत्तिसंपन्नान् निपुणान् कौशद्वये ॥ २ ॥
आयव्ययस्यकुशलान्गणितज्ञानलोलुपान् ॥ नियोजयेद्धर्मनिष्ठान् सम्यक्कार्यार्थचिन्तकान् ॥ ३ ॥
कर्मणिचातिकुशलान् लिपिज्ञानायतिक्षमान् । सर्वविश्वासिनः सत्यान्सर्वकार्येषुनिश्चितान् ॥ ४ ॥
अकृताशांस्तथाभर्तुःकालज्ञांश्चप्रसंगिनः ॥ कार्यकामोपधाशुद्धाबासाभ्यन्तरचारिणः ॥ ५ ॥
कुर्यादासनकार्येषुगृहसंरक्षणेषुच ।]+

(१) मेधातिथिः । अनुरक्तः अहार्योभवति । दक्षः देशकालौनातिक्रामति । स्मृतिमानमुषितस्मृति प्रसङ्गेनस्वामि-

(६४) शुचिर्दक्षः=स्थितारम्भः (ग)

+ (क)

संदेशंकथयति । देशकालवित् देशकालौज्ञात्वाऽन्यदपिसंदिष्टं तत्कालयोग्यंकथयति । वपुष्मान्स्वाकृतिः प्रियदर्शनत्वा-
न्निपुणमुचितवक्ति । वीतभीः अनेननिपुणमुच्यते । वाग्मी संदेशस्योत्तरे प्रतिवचनसमर्थोभवति ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामान्यतोदूतलक्षणमुक्ताप्रशस्तदूतलक्षणमाह अनुरक्तइति । वपुष्मानधृष्यशक्तिः
॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् अनुरक्तइति । जनेषु अनुरागवान् तेनप्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः अर्थस्त्रीशौचयुक्तः तेन-
धनस्त्रीदानादिनाऽभेद्यः दक्षश्चतुरः तेनकार्यकालंनानातिक्रामति स्मृतिमान् तेनसंदेशंनविस्मरति देशकालज्ञः तेनदेशकालौज्ञा-
त्वा अन्यदपिसंदिष्टंदेशकालोचितमन्यथाकथयति सूरूपः तेनादेयवचनः विगतभयः तेनाप्रियसंदेशस्यापिवक्ता वाग्मीते-
नसंस्कृताद्युक्तिक्षमः एवंविधोदूतोरज्ञः प्रशस्योभवति ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुरक्तः स्वराजनि । स्मृतिमानुक्तानुसंधाता । वपुष्मान् सुन्दरोबली वा । वीतभीः वधो-
द्यमेपि ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । दूतगुणानाह अनुरक्तइति । शौचदाक्ष्ययोरादरार्थपुनर्वचनम् ॥ ६४ ॥

अमात्येदण्डआयत्तोदण्डे वैनयिकी क्रिया ॥ नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तदूतगुणानांसंपादनाय तत्प्रयोजनमाह । अमात्ये सेनापतौ दण्डोहस्त्यादिबलमायत्तं तदि-
च्छया कार्येषु प्रवृत्तेः । दण्डेवैनयिकी योविनेयः स्वपरराष्ट्रगतः सदण्डयोयतः विनयाश्रिता वैनयिकीक्रियाकार्यम् । नृपतौ-
कोशराष्ट्रे आयत्ते सञ्चयस्थानंकोशः । राष्ट्रजनपदः द्वेचतेपराधीनेन कर्त्तव्ये स्वयमेव विलम्बनीयफलप्राप्ताच्च । दूतेसन्धि-
विपर्ययौ प्रियवचनेन स्वामिकार्यप्रदर्शनेन सन्धिः तद्वैपरीत्येन विग्रहः एतदुभयंदूतायत्तम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमात्येदण्डआयत्तो विनातद्विचिदूरेदण्डसिद्धेः । दण्डेवैनयिकी लोकविनयहेतुक्रिया ।
नृपतौकोशराष्ट्रे तदुद्यमादेव तद्वयवृद्धेः । विपर्ययोविग्रहादिपञ्चकम् ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । अमात्येसेनापतौ हस्त्यश्वरथपादाद्यात्मकोदण्डआयत्तः तदिच्छयातस्यकार्येषुप्रवृत्तेः विनययो-
यात् वैनयिकीयोविनयः सदण्डआयत्तः नृपतावर्थसंचयस्थानदेशावायत्तौराज्ञापराधीनौनकर्त्तव्यौ स्वयमेवचितनीयंधन-
ग्रामश्च दूतेसंधिविग्रहावायत्तौतदिच्छयातत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । दूतप्रसंगेन तस्य कार्यव्यवस्थितिमाह अमात्येति । अमात्यभूपतेर्हस्त्यश्वरथपादात्यात्मको-
दण्डः आयत्तः अधीनः सपणादिदण्डोवा अमात्येननियमितः तदीक्षया पणादिदण्डोदण्ड्येषु प्रवृत्तःसाधुः । दण्डे चतुर्विधे
तस्मिन् वैनयिकी विनयायार्हति दण्डे हि विनयी स्यादन्यथोत्पथगामी जनः । नृपतौ कोशराष्ट्रे द्वे तेन कोशःसंचायते
राष्ट्रं परिपाल्यते । दूते सन्धिभेदावायत्तौ तन्निमित्तत्वात्तयोः । विपर्ययोभेदः ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । दूतगुणबाहुल्यवचनेकारणमाह अमात्याइति । अमात्यःसर्वकार्यनिर्वाहकः । अविनीतदमनंद-
ण्डः । विपर्ययोविग्रहः । अमात्यानामुपन्यासोदृष्टांतार्थः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमात्ये मन्त्रिणि दण्डः आयतः अधीनः ॥ अधीनोनिघ्नआयत्तइत्यमरः । दण्डे वैनयकीक्रि-
या विनयकारिणी क्रिया । दूते सन्धिविपर्ययौ दौत्येन कर्मणा तत्सिद्धेः । विपर्ययोविग्रहः ॥ ६५ ॥

दूतएवहि संधत्ते भिनत्येव च संहतान् ॥ दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ ६६ ॥

(६६) येनमानवाः=बान्धवाः (स्व, भ, र, ल, ब)

(१) मेधातिथिः । एवंदूतार्थानुवादः एषएवार्थः पुनरुच्यते । यथादूतःसंधत्ते । यथोक्तंसंहतानेकीभूतान्सएवभिन-
त्ति । अनुक्तमपिप्रियंसंदिशति । प्रतिकूलमनाचरितमित्यादि । सुवर्णादिद्रव्यमप्रतिश्रुतमित्याहएवभिनत्तिदूतः । तदेतत्क-
र्मानन्तरोपदिष्टयेनराजानोभिद्यन्तेनवाक्पारुण्यापन्नाएवंसंभवन्ति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूतएवहीत्येतदुपपादनं दूतस्तदिति । नवाभिद्येतसंदध्यात् ॥ ६६ ॥

(३) कुङ्कः । यस्मादूतएवहिभिन्नानांसंधिसंपादनेक्षमः संहतानांचभेदनेतथापरदेशेदूतःतत्कर्मकरोति येनसंहता-
भिद्यंत तस्मादूतेसंधिविषहौविपर्ययावायत्तावितियदुक्तंतस्यैवायंप्रपंचः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतौव्यनक्ति दूतइति । त्वदेशे स्वामात्यादीन्भिन्नान् सन्धत्ते मिश्रयति भिनत्तिच संहतान्
स्वराज्यनाशाय कृतोद्यमांच्छत्रूस्तत्पक्षांश्च । द्रव्यादिदानेन मिथ्याभयप्रदर्शनेनच । नचान्यथा संधिमायान्तीत्यर्थः
॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । दाष्टान्तिकंप्रपञ्चयति दूतइति । न केवलंराज्ञामेवेदंकिंतु सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणोक्तंमानवाइति यत-
एवंतस्माद्यथोक्तलक्षणोदूतःकार्यइति ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संहतान् बन्धून् भिनत्ति भेदयति ॥ ६६ ॥

सविद्यादस्य कृत्येषु निगूढेक्षितचेष्टितैः ॥ आकारमिद्वितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यदपि दूतकार्यंदर्शयति । सदूतोयातव्यस्य राज्ञः कृत्येषु कार्येषु ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदूतोविद्यान् अस्य राज्ञः कृत्येषु क्रियाविषयेषु नलुब्धभीतावमानिषु शत्रुषु य आक-
रादिस्तं त्वयंनिगूढैरिद्वितचेष्टितैरुपलक्षितः । इद्वितपदेनात्राकारेद्वितयोर्ग्रहणम् । चेष्टितं चेष्टा । यथा मुद्रार्थिनः शस्त्र-
निर्माणादि । नेष्टेतदिद्वितमाकारोवेति त्वकृत्येषुच शत्रोश्चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

(३) कुङ्कः । दूतस्यकार्यांतरमाह सविद्यादिति । सदूतोऽस्यप्रतिराजस्यकर्तव्ये आकारेद्वितचेष्टांजानीयात् ।
निगूढानुचराः प्रतिपक्षनृपस्यैवपरिजनाः तस्मिन् युक्ताः तत्सन्निधावपि तेषामिगितचेष्टितैः भृत्येषुचक्षुब्धलुब्धापमानि-
तेषुप्रतिराजस्यकर्तुमीप्सितंजानीयात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सईति । सदूतः अस्य प्रतिराजस्य निगूढानुचराये शत्रोर्नियुक्तास्तेषां सन्निधि-
मवलम्ब्येद्वितचेष्टितैराकारादित्रयं भृत्येषु क्षुभितावमानितेषु चिकीर्षितं प्रतिराजस्य कर्तुमिष्टं विद्यान् जानीयादि-
त्यर्थः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । इदानींदूतस्य परंप्रति प्रेषितस्य कर्तव्यंप्रसङ्गादाह सइति । सः दूतः अस्य कृत्येषुस्वराज्ञा भेदे-
षु परपक्षस्थेषुपुरुषेषु विद्यमानमाकारमिद्वितचेष्टितंचनिगूढेक्षितचेष्टितैः पुरुषैर्विद्यान् । किंच कृत्येषुभेदेषुचिकीर्षितमभिल-
षितंचतैर्विद्यान् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सराजा अस्य दूतस्य निगूढेक्षितचेष्टितैः कृत्यं कार्यं आकारादिकं कृत्येषु कार्येषु चिकीर्षितंच
विद्यान् ॥ ६७ ॥

बुध्वा च सर्वतस्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ॥ तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । बुध्वा राजा त्वदूतद्वारा । न पीडयेच्छत्रुः ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्यकर्तुमिष्टं सर्वतत्त्वतो ज्ञात्वा तथा प्रयत्नं कुर्यात् यथात्मनः पीडा न भवति ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोभृत्येषु परराजचिकीर्षितबुद्धामद्राजायद्यत्रागन्तुं शक्नोति तदा भवादृशानां क्षोभादिनं क्षयतीति विश्वाससंस्पादयेदिति भावः । आत्मानं त्वराजानं दूतं वा यथा न पीडयेत्तथा यत्नमातिष्ठेत् ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । आतिष्ठेत्कुर्यात् । स दूत इत्यनुवर्तते । स्वार्थमस्य राज्ञः कार्यं यथास्वयं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा परराजचिकीर्षितं स्वशत्रुराजचिकीर्षितं तत्त्वेन त्वदूतद्वारा सर्वं बुद्ध्वा ज्ञात्वा यथा आत्मानं न पीडयेत्तथा प्रयत्नं कुर्यात् ॥ ६८ ॥

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ॥ रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यदेशमावसेत् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अल्पोदकोदेशो जाङ्गलः । आर्यप्रायं धार्मिकबहुलम् । अनाविलं संकराद्युपहृतिरहितम् । रम्यमनुद्देशकरम् । आनताः सामन्ताः दुर्गाद्वीपर्वतादिवासिनो विषयाऽभिधेया यत्र । सुखेनाल्पायासेन यत्र जीव्यते तत्स्वाजीव्यम् ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । अल्पोदकवृणोयस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । सङ्क्षेयो जाङ्गलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः ॥ प्रचुरधार्मिकजनरोगोपसर्गाद्यैरनाकुलं फलपुष्पतरुलतादिमनोहरं प्रणतसमीपवास्तव्याटविकादिजनसुलभं कृषिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थानभ्रष्टानशो भन्त इति न्यायमाश्रित्य राज्ञो वसतिर्योग्यं देशं सहेतुं सार्थं वादं चाह जाङ्गलमित्यष्टभिः ॥ अल्पोदकवृणोयस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । सङ्क्षेयो जाङ्गलो देश इत्युक्तलक्षणं जाङ्गलम् । सस्यसंपन्नं सार्वकालिकसस्यैर्युतम् । आर्यप्रायं आर्याः प्रायो वसन्ति यस्मिन् तेनास्तेच्छदेशम् । अनाविलं रोगाद्युपसर्गानाक्रान्तम् । आनतसामन्तं आनतावशीकृताः सामन्ताः चतुर्दिक्षु वर्तमानागिरिव नवासिनो दस्युप्रायाजनाय तत्र । स्वाजीव्यं सुलभं कृषिवाणिज्यादि यत्र तत्र ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । अथ राज्ञो निवासयोग्यजनपदमाह जाङ्गलमिति । पथ्यत्वाद्द्वन्नजलादिरकर्मो देशो जाङ्गलः । अनाविलमसङ्कीर्णमनुच्यम् । आनतो बिनीतः सामन्तः समं दत्ताद्भोजनो यस्मिन् तत्र । स्वाजीव्यं विशिष्टश्रुत्यगुणयुक्तम् । आवसेत् दावां सकुर्यात् । राजेति सामर्थ्याद्भिष्यते ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञो निवासस्थानमाह जाङ्गलमिति । जाङ्गलः त्वल्पोदकतरुपर्वतो देशः तथाप्यत्र समजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देन विधीयते । आर्यप्रायं धार्मिकबहुलं । अनाविलं संकराद्युपद्रवरहितं शोकरोगाद्युपहृतिरहितं वा । आजीव्यं कन्दमूलादिभिरम्यं । आनतसामन्तं वशीकृतमाण्डलिकं आनतान्नाः सामन्ता यस्मिन् तसः । सामन्तः स्यादधीश्वर इत्यमरः । एतादृशं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ॥ नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७० ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तप्रकारेण द्विगुणोत्सेधेनैष्टकेन शैलेन द्वादशहस्तादूर्ध्वमुद्धतेन तालमूलेन कपिशिर्षचितायेन दृढमणाल्यापरिकृतं धनुर्दुर्गम् । महीदुर्गमगाधेनाभयणीयेन चोदकेन परिवेष्टितं दुर्गम् । समंततोऽर्धयोजनमात्रं घनमहा-

वृक्षान्वितं वार्क्षं । चतुरङ्गबलाधिष्ठितं प्रवरायुधवीरपुरुषप्रायं नृदुर्गम् । गिरिपृष्ठे दुरारोहमेवैकमार्गानुगतमन्तर्नदीप्रसवणोदकं-
गिरिदुर्गम् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धन्वदुर्गमरुदुर्गं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरेव कथंचिज्जलं लभ्येत । महीदुर्गं पृथि-
व्येव यत्र समविषमतया प्राकारादिभिश्चात्यन्तदुर्गा । अब्दुर्गमतिप्रचुरोदकतया दुर्गम् । वार्क्षं वनवेष्टितत्वेन । नृदुर्गं
मानुषबहुलतयाऽगम्यम् । गिरिदुर्गं गिरिवेष्टिततया ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । धनुर्दुर्गमरुवेष्टितं चतुर्दिशं पंचयोजनमनुदकम् । महीदुर्गं पाषाणेन दृष्टकेन वा विस्ताराद्वैगुण्योच्छ्रायेण
द्वादशहस्तादुच्छ्रितेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण वेष्टितम् । जलदुर्गं अगाधोदकेन सर्व-
तः परिवृतम् । वार्क्षदुर्गं बहिः सर्वतोयोजनमात्रं व्याप्य तिष्ठन् महावृक्षकंटकिगुल्मलताद्याचितम् । नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थाग्रिह-
स्त्यश्वरथयुक्तबहुपादातरक्षितम् । गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहसंकोचैकमार्गोपेतम् । अंतर्नदीप्रसवणाद्युदकयुक्तं बहुस-
स्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितम् । एतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं विरचयेत् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । राष्ट्रं लक्षयित्वा तन्मध्ये राजधानीं निर्दिशति धन्वदुर्गमिति । धन्वदुर्गं निरुदकपञ्चयोजनदे-
शेन समन्ततो व्याप्तेन दिवसद्वयपानार्थं जलाभावात्सैन्यशत्रुभिर्नाक्रम्यते । महीदुर्गं पाषाणेष्ठाकृतेन द्वादशहस्तादुच्छ्रि-
तेन बहुविस्तृतेन युद्धार्थमुपरि भ्रमणयोग्येन साधारणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण समन्ताद्वेष्टितं सद्धारं च । अब्दुर्ग-
मगाधोदकेन नक्रादियुतेन नद्यादिना परितो वेष्टितम् । वार्क्षं न्यग्रोधादिमहावृक्षकण्टकलताद्यैरभितो योजनाद्यावरकेन
वेष्टितं तेन तच्छेदनोद्यताये शत्रवस्ते तत्र स्थैर्धानुष्कैर्हन्यन्ते । नृदुर्गं हस्त्यश्वरथपदातिभिश्चतुर्दिक्षु वेष्टितं बहुमनुष्यवा-
शतमभ्यमवध्यं सहस्रमभ्यमवध्यमिति न्यायात् । गिरिदुर्गं गिरिणा भिवेष्टितं दुरारोहं गिरिपृष्ठसंकोचैकमार्गोपेतमन्तर्नदी-
प्रसवणबहुसस्योत्पत्तिक्षेत्रवृक्षान्वितमित्याद्युहनीयम् । एतैः कृत्रिमैरकृत्रिमैर्वा दुर्गपुरमधि तिष्ठेदिति तात्पर्यम् ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथ दुर्गसमभिः श्लोकैराह धन्वदुर्गमिति । निरुदकोदेशो धन्वा तेन दुर्गं धन्वदुर्गम् । प्राकारक्षेत्रसी-
मादियुक्तयामहादुर्गमहीदुर्गम् । नदीपरिखादिभिर्दुर्गमब्दुर्गम् । वृक्षाणां समूहो वार्क्षं तेन दुर्गं वार्क्षदुर्गम् । शूरैर्मनुष्यैर्दुर्गं
नृदुर्गम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । षड्विधदुर्गत्वरूपमाह धन्वदुर्गमिति । धन्वदुर्गं मरुस्थलं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरपि कथं-
चिज्जलं लभ्यते । समानौमरुधन्वानावित्यमरः । परिखादिभिर्जलदुर्गम् । वार्क्षं वृक्षैर्दुर्गं एतादृशं दुर्गमाश्रित्य निवसेत् ॥ ७० ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ॥ एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादेषां दुर्गाणां मध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेन गिरिदुर्गमतिरिच्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तदाश्रयेत् । गि-
रिदुर्गं शत्रुदुरारोहत्वं महत्प्रदेशादल्पप्रयत्नप्रेरितशिलादिना बहुविपक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयो बहवो गुणाः ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । गिरिदुर्गं बंदुरारोहत्वं चाह सर्वेणेति । तेषां धन्वदुर्गाणां मध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन प्रश-
स्तम् ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । एषां दुर्गाणां मध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां मध्ये बाहुगुणस्य भावो बाहुगुण्यं तेन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः ॥ त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्यानि त्रीणि धनुर्दुर्गादीनि । आश्रिताः आश्रयंकृतवन्तः । मृगागर्ताश्रयागर्गरनकुलादयः । अप्सराग्राहकूर्मादयः । एषांदुर्गाणां तदाश्रितानां च यादृशागुणदोषास्तादृशा एव राज्ञामपि भवन्तीति प्रदर्शनार्थं त्रीण्युत्तराणि । प्लवङ्गमाः कपयः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रीण्याद्यानि धन्वमहीजलदुर्गाणि क्रमात् । मृगाहरिणादयः तेहि जलाभावाद्वा मृगयान संभवतीति मरुषु तिष्ठन्तीति । गर्ताश्रयामूषकाद्याः । अप्सरामत्स्याद्याः । प्लवङ्गमावानराः । नराग्रामादिनृदुर्गवासिनः । अमरामेरुगिरिप्रभृतिवासिन एवासुरभयात् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांदुर्गाणामध्यात्प्रथमोक्तानि त्रीणि दुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धनुर्दुर्गमृगैराश्रितं महीदुर्गगर्ताश्रितैर्मूषिकादिभिः अब्दुर्गजलचरैर्नकादिभिः इतराणि त्रीणि वृक्षदुर्गादीनि वानरादय आश्रिताः तत्र वृक्षदुर्गवानरैराश्रितं नृदुर्गमानुषैः गिरिदुर्गदेवैः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्गाश्रयोदुर्जय इत्यत्र दृष्टफलमाह त्रीणीति । एषांधन्वादिदुर्गाणामध्ये धन्वमहीजलदुर्गत्रयं मृगमूषिकनरैराश्रितम् । अतस्तेषांदुर्जयत्वं लोकतः प्रसिद्धम् । तथा वृक्षमनुष्यगिरिदुर्गत्रयं वानरनरामरैराश्रितत्वादुर्जयम् । अतः प्रसिद्धमेतद्दुर्गाश्रितस्यापराजय इति ॥ ७२ ॥

(५) जन्दनः । लोकसिद्धनिर्द्धानोपन्यासेन दुर्गाश्रयणफलं श्लोकाभ्यामाह त्रीणीति । तेषांदुर्गाणामध्यआद्यानि त्रीणि धन्वमहीजलदुर्गाणि क्रमशो मृगागर्ताश्रयाविलाश्रयामूषिकादयः अप्सराः मीनघाहादयः उत्तराणि वार्क्षनृगिरिदुर्गाणि मेरुमन्दरगिरिदुर्गाश्रिता ह्यमरा असुरादिभिर्नपराजीयन्ते ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां षण्णामध्ये आद्यानि त्रीणि धन्वदुर्गे मृगाणामाश्रयः । महीदुर्गे गर्ताश्रयाणामूषकादीनाम् । तथा जलदुर्गे क्षपादीनामाश्रयः । उत्तराणि क्रमशः वृक्षदुर्गे प्लवङ्गानां वानरादीनाम् । नृदुर्गे सेनादुर्गनृणामाश्रयः । गिरिदुर्गममराणामाश्रयः यथा कालञ्जरे नीलकण्ठादयो वसन्ति ॥ ७२ ॥

यथा दुर्गाश्रिताने तान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ॥ तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्गविधानप्रयोजनं श्लोकोयम् । अत्यल्पबला अपि दुर्गाश्रिता महाबलैरिभिर्न सहसा शक्यन्तेऽभिभवितुमती दुर्गाश्रयोयुक्तः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शत्रव एषां व्याधाद्याः ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यथैतान्दुर्गवासिनो मृगादीन् व्याधादयः शत्रवो न हिंसन्ति एवं दुर्गाश्रितं राजानं शत्रवः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । एते यथा अबाध्यास्तथा नृपोऽप्यबाध्य इत्याह यथेति । शत्रवो व्याधमाजि रक्ष्येमादयः दुर्गाश्रितान् दुर्गनिविष्टान् एताम्नोपहिंसन्त्येवमरयः प्रतिराजानो दुर्गनिविष्टं हिंसन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(५) जन्दनः । एतां मृगादीन् मरपर्यन्तान् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा दुर्गाश्रिताने तान् मृगादीन् शत्रवः सिंहादयो न हिंसन्ति तथाऽऽरयो दुर्गसमाश्रितं राजानं न हिंसन्ति ॥ ७३ ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थोधनुर्धरः ॥ शतं दशहस्त्राणि तस्माद्गुर्वविधीयते ॥ ७४ ॥

[मंदरस्यापिशिखरं निर्मानुष्यं न शिष्यते । मनुष्यदुर्गदुर्गाणां मनुःस्वायं भुवो ब्रवीत् ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । सुप्रसिद्धमेतद्गुर्गप्रयोजनं प्राकारदृष्टान्तेन गिरिदुर्गबलमेतदिति तदयुक्तं महीदुर्गेपि प्राकारसंभवात् तस्मात्सर्वेषां दुर्गाणां तत्प्रयोजनं स्वबुद्धयारूप्यते ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शतं पदातीन् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादेको धानुष्कः प्राकारस्थः शत्रूणां शतं योधयति प्राकारस्थं धानुष्कं शतं च शत्रूणां दशसहस्राणि तस्माद्गुर्गकर्तुमुपदिश्यते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । गिरिदुर्गे कैमुतिकन्यायमाह एकइति । कृत्रिमप्राकारस्थोऽप्येको धनुर्धरः प्रतिराज्ञः शतं योधयति युद्धेन नियहीतुं शक्नोति । यस्माच्छतं प्रतिपक्षदशसहस्राणितथाकर्तुमीष्टे तस्मात्किंवक्तव्यं गिरिस्थानां सामर्थ्यम् । य-
ईषत्क्षिप्तोपि शिलादिर्वा बहून्पादयति ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । शतमायुधिनां बहिःस्थानामेको योधयति जयतीति यावत् । शतं प्राकारस्थानां धनुर्धराणां दशसहस्राणि बहिःस्थानामायुधिनाम् ॥ ७४ ॥

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः ॥ ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । आयुधैः खड्गपासादिभिः संपन्नमुपेतम् । आयुधग्रहणं वर्मशिरस्त्राणोपस्कारादेरन्यस्यापि युद्धोपकरणस्य प्रदर्शनार्थम् । धनं रूपसुवर्णादीनि । वाहनानि रथाश्वादयः । शिल्पिभिर्यन्त्रावाहृतक्षप्रभृतिभिर्यवसेन ब्राह्मणैर्मन्त्रिपुरोहितैरन्यैर्वा दण्डिकापोतेन ध्वजशङ्कुया कदाचिन्नुपधर्मसाहाय्येन प्रवर्तन्ते । प्रदर्शनार्थं त्वाञ्च भिषगौषधाद्य-
पेक्षेत संरोहणाद्युपयोगिसंनिधापचितव्यम् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यन्त्रैः क्षेप्यादिभिः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्गुर्गखड्गाद्यायुधसुवर्णादिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्यादिशिल्पियन्त्रावाहृतक्षप्रभृतिभिर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह तदिति । तत्पुरं आयुधसंपन्नं आयुधानि धनरादीनि तैः संपत्तिम् । ब्राह्मणैः शत्रुघातने वाग्वज्रैः । यन्त्रैर्लोहादिनिर्मितदिव्यास्त्रैः । यवसेन हस्त्याहारादिनृगेन ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । तत्रदुर्गे सञ्चेतव्या न्याह तदिति ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्गुर्गमायुधसंपन्नं स्यात् । यवसेन नृणां दिना धान्यादिभिः । यन्त्रैः क्षेपणादिभिः संपन्नं कार्यम् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्बृहत्मात्मनः ॥ गुप्तं सर्वतुल्यं कंशुभञ्जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । सुपर्याप्तं यावदात्मनोराक्षोराजपुत्रकोशाभ्युधाश्वागारादिषूपयुज्यते । गुप्तं बहुलक्षकं गृहकार-
येत् । सर्वतुल्यं सर्वतुल्यफलैः शोभितं सर्वैकतवोयत्रेति ऋतुशब्देन तत्कार्याणि पुष्पफलादीनिलक्ष्यन्ते । सर्वतुल्यगमिति पाठे

(७५) यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च = यन्त्रैर्यवसेनोदकेऽन्धनैः (ख, ग, ज, झ, ढ, ण, ब, ल)

= यन्त्रैर्यद् (च)

+ (ख, ढ,)

सर्वानृतूगच्छतिप्रामोतीति व्युत्पत्तिः अर्थस्तुसएव योयत्रभवतिसतेनव्यामइत्युच्यते । शुभं सुधाधवलितम् । जलवृक्षसम-
न्वितं धारागृहोद्यानवनसंपन्नम् ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सुपर्यामं सर्वेषांवसतामसंकोर्णम् । सर्वर्तुकं सर्वर्तुरम्यम् । शुभं प्रसाद्यम् ॥ ७६ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । तस्येत्यादि तस्यदुर्गस्यमध्येपर्यामं पृथक्पृथक्स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराग्निशालादियुक्तं परिखाप्रा-
काराद्यैर्गुप्तं सर्वर्तुकफलपुष्पादियोगेन सर्वर्तुकं सुधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं वृक्षान्वितमात्मनो गृहं कारयेत् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तस्येति । सुपर्यामं सुष्ठु हस्त्यश्वरथपदातिभिराङ्गीनां राङ्गः पुत्राणां च वसतये
पर्यामं समर्थम् । गुप्तं प्राकाराद्यैः । सर्वर्तुकं सर्वेषां भूतानां योग्यानि पुष्पादीनि यत्र । शुभं सौधादिभिः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । तस्य दुर्गस्य । सुपर्यामं महावकाशम् । सर्वर्तुगंसर्वेष्वर्तुषु गम्यं सर्वकालानुगुणमिति यावत् । कार-
येद्वाजा । जलवृक्षसमन्वितं दीर्घकोद्यानसम्पन्नमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य दुर्गस्य मध्ये सुपर्यामं विस्तीर्णं गृहमात्मनः कारयेत् । जलवृक्षसमुद्भवं जलवृक्षयोर्मध्ये स-
मुद्भवो यस्य तत् । सर्वर्तुकं षडार्तवोत्पन्नं रक्षितम् ॥ ७६ ॥

तदध्यास्योद्बहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ कुले महति संभूतां तद्भ्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । तद्ब्रह्माश्रित्य भार्या तत्र सहायार्थं महतः कुलादुद्बोद्धव्या एतत्संबन्धेन संरक्षणार्थम् । सवर्णा-
मित्यादावुच्यते तत्प्राक्प्रदर्शितम् । तद्भ्यामनोरमां कान्तिरावण्ययुक्ताम् । रूपसंस्थानं गुणावचनकरणादयस्तैरन्वितां युक्ता-
म् ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तद्भ्यां मनस्यदुष्टम् ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । तद्ब्रह्माश्रित्य समानवर्णां शुभसूचकलक्षणेपेतां महाकुलप्रसूतां मनोहारिणीं सुरूपां गुणवतीं भार्या-
मुद्बहेत् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदध्यास्येति । अधिशीङ्गस्थासां कर्मेतिकर्मत्वं अधिकरणस्य । तत्पुरं अध्यास्य अधिष्ठाय
भार्यामुद्बहेत् । तां विशिनष्टि । लक्षणान्वितां भ्रातृमत्वश्रीसौख्यसूचकत्वश्यामाङ्गित्वादिदेहगुणयुक्ताम् । तदुक्तम् । कूपो-
दकंतरुच्छायाश्यामाङ्गीदृष्टकागृहम् । शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलमिति । तद्भ्यां कामकलादिनिपुणतया तदे
मनसे अर्हति याताम् । रूपगुणान्वितां रूपचम्पकगौरादि गुणाङ्गसौष्टवपातिव्रत्यादयः तैर्युक्तां च ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्ब्रह्म अध्यास्य उषित्वा तद्भ्यां मनोहराम् भार्यामुद्बहेत् ॥ ७७ ॥

पुरोहितं च कुर्वीत दण्ड्यादेव चर्त्विजः ॥ तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपि द्वितीयानिर्देशे न प्राधान्यावगमे विवक्षितमेवैकत्वं अन्यत्राप्युपादानात् यूपं छिनत्ति
भार्यां विन्देतेति वत् फलविजो वृणुयात् तेषां च संङ्ख्याश्रुतितत्वावगन्तव्या । गुणाश्चनातिस्थूलो नातिरुशः नातिदीर्घो नातिह-
्रस्वः नातिदृक् नातिबालः । समपुरुषान्विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिः समनुष्ठितो भयभावनाम्प्रतिनाम्ना ह्यप्यमाशङ्क्यते
विद्वान्याजयतीत्यादि । गृह्याणिकर्माणि शान्तिस्वस्थयनादीनि वैतानिकानि वैहारिकाणि त्रेताद्यविषयाणि ॥ ७८ ॥

(७६) सर्वर्तुकं = सर्वर्तुगं (न०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहाणि स्पृत्याचारतोपाहाणि । वैतानिकानि श्रौतानि ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । पुरोहितंचाप्याथर्वणविधिनाकुर्वीत ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुंवृणुयात्तेषास्य राज्ञोगृहोक्तानि वेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरोहितं अथर्ववेदिनंपुरोहितंवृणीतेति श्रुतेः । सर्वैदिकोविप्रश्च ऋत्विजः वृणुयात् । ऋत्विजः अस्य राज्ञः गृहाणि गृहोक्तानि वेत्थदेवादीनि वैतानिकानि श्रौताग्निहोत्रादीनिच ते वृताः कुर्युरित्यन्वयः ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । गृहस्थस्य राज्ञः श्रौतस्मार्तकर्मस्वधिकृतानाह पुरोहितमिति । गृहाणि औपासनादीनि । वैतानिकान्यग्निहोत्रादीनि ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सतस्य राज्ञः गृहाणि स्मार्तानि त्वशाखोक्तानि कर्माणि वैतानिकानि श्रौतानि कुर्यात् ॥ ७८ ॥

यजेत राजा ऋतुभिर्विविधैरामदक्षिणैः ॥ धर्मार्थंचैव विप्रेभ्योदद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । आमदक्षिणैर्भूरिदक्षिणैः पौण्डरीकादिभिः भोगान्धनानिच वस्त्रगन्धविलेपनादयोभोजनविशेषाश्चभोगाः । धनानिसुवर्णादीनि नित्यमेवतद्दानमिच्छन्ति । धर्मार्थतस्योत्पत्त्यर्थमेव ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भोगान् भोगहेतून् स्त्रीवस्त्रगृहादीन् । धनानि सुवर्णानि ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा नानाप्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशम्भ्यादीन् भोगान् सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । आमदक्षिणैः एतेन सहस्रदक्षिणेनयजेतेत्यादिविधिना प्राक्प्रोक्ता या दक्षिणा तदक्षिणैः । भोगान् भोग्यान् स्त्रीगृहशम्भ्यादीन् । धनानि सुवर्णरजतादीनि च दद्यादित्यन्वयः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । याजकवरणप्रसङ्गाद्यजमानमप्याह यजेतेति । आमदक्षिणैः पर्यामदक्षिणैः । भोगान्भोग्यान् गोमहिषादीन् ॥ ७९ ॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ॥ स्याच्चाग्न्यायपरोलोके वर्तेत पितृवल्गुषु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । बलिंकरंधान्यादीनांषष्ठाष्टमादिभागमाप्तैरर्थादुपधाशुद्धैः । यथोक्तमाग्न्यायपरश्चस्यात् । आग्न्यप्रधानतर्कशास्त्राप्याश्रयेत् । अथवाषारंपर्यागतमेवभागंगृह्णीयान्नाधिकम् । वर्तेतपितृवल्गुषु करदेष्वायुषुचरुनेहबुद्ध्यावर्तेत ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सांवत्सरिकं वत्सरलभ्यंबलिं करं भूमिजलशुष्कादिनिमित्तम् । आग्न्यायपरोऽभ्यासपरः । सर्वस्याकरादेः स्मरणेयत्नंकुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । राजा सत्तैरमात्यैर्वर्षाष्टमांशंधान्यादिभागमानाययेत् लोके च करादिग्रहणेशास्त्रनिष्ठः स्यात् त्वेदेशवासिषुनरेषुपितृवत्स्नेहादिनावर्तेत ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । आप्तैर्युक्तकारिभिः । संवत्सरोत्तीर्णं बलिं करं धान्यादीन् धनंच गृह्णीयादितितात्पर्यम् । आग्न्यायपरः करादिग्रहणशास्त्रनिविष्टः । पिता यथा पुत्रपालनान्वेषी तद्वन्पुत्रः स्यात् नृषुत्पमजाम् ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । कुतश्च राज्ञीधनागमोधनेनयजेत दद्याच्चेदपेक्षायामाह सांवत्सरिकमिति । संवत्सरेभवंसांवत्स-

(७९) भोगान्धनानिच=भागान्धनानिच (१)

रिकंसंवत्सरस्यसंवत्सरस्य सकृदितियावत् । बलिंकरम् । पूर्वमर्यादानुरूपेणकरादानमाग्रायः । नृषु दीनादिष्वनुकम्पया-
वर्तनं पितृवद्भर्तनम् ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । सांवत्सरिकं बलिं उपहारान् । च पुनः आग्रायपरः अभ्यासपरः स्यात् सर्वस्य करादेः स्मरणे
यत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्रतत्रविपश्चितः ॥ तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन् नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्यक्षः अधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तां कुर्यात् । विविधान् बहुप्रकारान् मृदूनुग्रान् धार्मिकान्
अर्थार्जनपरांश्च । तत्रतत्रसुवर्णकोष्ठागारे पण्यकुप्यकर्मत्वधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तान् शुल्कनौहस्त्यश्वरथपदात्यादीन्
विपश्चितः स्थापयेत् । सर्वे एते अमात्यगुणसंपद्युक्ता विज्ञेयाः । यथोक्तमध्यक्षप्रचारे ते अध्यक्षः सर्वाणि कार्याण्यवेक्षे-
रन् नृणां तत्स्थानोपयोगिनां कार्याणि कुर्वतां हस्त्यभ्यक्षेण हस्तिपकाः अश्वभ्यक्षेण तुरङ्गमाद्याः गवाभ्यक्षेण कर्ष-
णादयः ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यक्षानीक्षणेनाधिष्ठानम् । कार्याणि अर्थानयनादीनि । कुर्वतां कार्याण्यवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रतत्र हस्त्यश्वरथपदातार्यादिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षितृन् विविधान् पृथक्पृथक् विपश्चितः कर्म-
कुशलान् कुर्यात् ते अस्य राज्ञः तेषु हस्त्यश्वर्यादिस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतां सर्वाणि कार्याणि सम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । तत्रतत्र हस्त्यश्वरथपदातिव्यवहारार्थस्थानेषु । अध्यक्षानुक्तविषयानधिष्ठा-
कृतान्यक्षानीन्द्रियाणि येषां तान् अवेक्षितृन् । विपश्चितः तत्तत्कर्मशास्त्रज्ञान् । ते अस्य रक्षकाः कार्याणि कर्माणि
कुर्वतां नृणां यथा तानि सम्यगवितथं तथा ऽवेक्षेरन् नित्यन्वयः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । कराहारिणामनुसंधायकानाह अध्यक्षानिति । तत्र तत्र करविशेषे । कार्याणिकराहरणकार्या-
णि ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईक्षणे तत्र तत्र विविधानधिष्ठानं कुर्यात् ॥ ८१ ॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ॥ नृपाणामक्षयोऽप्येव निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुकुलेऽधीतावगतवेदार्थागार्हस्थ्यं प्रतिपित्सवोधनेन पूजयितव्याः । इदमपि नैम्यमिकदान-
मतएवाह नृपाणामक्षयइति । नित्यत्वादक्षयोऽयावज्जीविकः काम्यत्वेवा फलभावि निवर्तते । यदुक्तं सांतानिकं वक्ष्यामा-
णमिति तदेवेदम् । अन्येत्वाहुः तत्रार्थिभ्योदानं विहितं इह त्वनर्थिनामधिकारात् विधानमात्रयावत्त्रयुगादिदानेन च नरा-
णां पूजाकर्तव्या । तथा चाह विप्राणां पूजको भवेदिति । निधिरिति निधिः उत्तमफलत्वात् । ब्रह्मसंनिहितो ब्राह्मः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आवृत्तानां समावृत्तानां गुरुदक्षिणार्थं विवाहार्थं कर्तुमिच्छतांवा । ब्राह्मो ब्राह्मणेषु नि-
क्षिप्तः ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । गुरुकुलान्विप्राणां अधीतवेदानां ब्राह्मणानां गार्हस्थ्यार्थिनां नियमतो धनधान्येन पूजां कुर्यात् य-
स्माद्योयं ब्राह्मो ब्राह्मणेषु स्थापितधनधान्यादिनिधिरिति निधिः अक्षयो ब्रह्मफलत्वात् अविनाशी राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । आवृत्तानामागतानां गुरुकुलात् पूजको गृहादिदाता स्यात् । तेन किं तत्राह एष निधिः
एवं विशिष्टब्राह्मणेषु ब्रह्मोऽनादिनिधिर्निक्षेपतुल्यः । सहि यथा कालान्तरे प्राप्यते एषोपि तथा । ब्राह्मः परंपरया ब्रह्मणि

मोक्षरूपे पर्यवसितः । तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः तदुद्देश्यक-
त्वाद्वा ब्राह्मः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । एवंधनागमद्वारमुक्तम् इदानीं प्रस्तुतं दानमेवाह आवृत्तानामिति । पूजको भवेद्विद्यार्थो भवेत् । एष ब्रा-
ह्मो निधिनृपाणामक्षयोऽभिधीयते एतत्सृष्ट्या ब्राह्मणनिहितं द्रव्यं राज्ञामक्षय्यफलमिति शास्त्रैर्विधीयते । हिशब्दो हेतौ ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुकुलादावृत्तानामागतानां स्नातकानां विप्राणां विशेषतः पूजको भवेत् । एष ब्राह्मणो निधिः ब्रा-
ह्मणेषु दत्तमक्षयमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नतं स्तेनानचामित्रा हरन्ति न च नश्यति ॥ तस्माद्वाज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणेभ्यो यो र्थो दत्तः नतं स्तेना आठविकादयो मित्राश्च शत्रवो हरन्ति न भूमिष्ठमिव विस्मृत्य-
प्रातिभात्येन वा नश्यति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न नश्यति स्वयमदर्शनं नयाति ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । अतएव नतमिति । तं ब्राह्मणस्थपितनिधिनचौरानापिशत्रवो हरन्ति अन्यनिधिष्वतृभूम्यादिस्था-
पितः कालवशान्न नश्यति स्थानभ्रान्त्या वाऽदर्शनमुपैति तस्माद्योयमक्षयोऽनंतफलो निधिर्वा निधिः धनौघः सराज्ञा ब्राह्मणेषु
निधातव्यः तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । अक्षयत्वमाह नेति । स्तेनाः छिद्रं कृत्वा ये हरन्ति प्रसभंवा । अमित्राः शत्रवः । न नश्यति
भूमिष्ठनिधिरिव ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । न चास्य निधेरुपसर्गानिधित्वप्रयुक्ताः सन्तीत्याह नतमिति । तं निधिम । नश्यति विस्मरणादिना
॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं निधिं स्तेनाः चोराः शत्रवो वानहरन्ति ॥ ८३ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ॥ वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थोऽवश्यानुष्ठेयः प्रकारान्तरेण पुनरुच्यते । अग्नौ यद्धूयते तत्कदाचित् स्कन्दत्यधः
पतति हूयमानम् तथा च्यवते पुरोडाशादिकामतया । ततश्च कर्मवैगुण्याद्विनश्यति शिष्टानाम् । इदं तु ब्राह्मणेभ्यो दानं न त-
स्यैते दोषाः सन्ति नितरां वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्योऽग्नौ होमेभ्य इत्यर्थः । मुख्यार्थवृत्त्या कर्मनामधेयमेवाग्निहोत्रशब्दस्तदाचादियद्गुणं
व्याख्येयम् । मुखे हुतमिति पाणिरेव ब्राह्मणस्य मुखं पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत इति वचनात् । वरिष्ठं भेष्टं अर्थवादश्चायं न पुनर्हो-
मनिन्दैव ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न स्कन्दते न स्रवति । न च्यवते न पतति । कठिनं न व्यथत इति पाठेऽप्ययमर्थः । न विन-
श्यति श्वावलेहादिना ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्नौ यत्तद्धूयते तत्कदाचित् स्कन्दते सत्यधः पतति कदाचित् व्यथते शुष्पति कदाचित् श्वादिना-
नश्यति ब्राह्मणस्य मुखे यत्तद्धूयते तत्पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत इति ब्राह्मणहस्तदन्तमित्यर्थः । तस्य नोक्तदोषाः तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः
भेष्टं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(४) राघवाणन्दः । किञ्च न स्कन्दते नाधःपतति न व्यथते ननक्ष्यतीतिकृत्वा व्यथा दुःखंनोत्पादयति पुत्रादिवत्प्रत्यक्षं नश्यतीतिविरिष्टमिति । अग्नौ हविःक्षिप्तदेवतृप्तौ संदिग्धं ब्राह्मणमुखे तु न तथा साक्षात्प्राप्त्युक्तेः ब्राह्मणोमनुष्येषु इतिश्रुतेः । नाहंतथाप्रियजमानहविर्वितानैश्चोतद्धृतमदन्हुतमुद्गुत्वेन । यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतानुष्ठासमिति भागवतोक्तेश्च ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । यजेतदद्याच्चेत्युक्तम् यजनादानंविशिष्टमित्याह नेति । स्कन्दनंपरिस्रवणम् । केशकीटापत्तिर्व्यथनम् । अदर्शनंनाशः । अग्निहोत्रेभ्योऽग्निहोत्रहृतेभ्योद्व्येभ्यः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्ब्राह्मणस्य मुखे हुतंतन्नस्कन्दते नक्षरते । स्कन्दिगतिशोषणयोरित्यस्य धातोरूपंज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ॥ प्राधीति शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्रैर्भ्य इतिच प्रकृतं तथा चप्रागप्युक्तम् । वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेति । नच यथाश्रुतदानफलोपपत्तिः । कीदृशंहितसाम्यंजातितः परिमाणतः उपकारतोवा यदि तावज्जातितस्तदिति औषधपानोद्देशेन देवलेभ्योदत्तं स्वाद्यदानदुःखायैवस्यात् । तित्तकषायानिप्रायंशऔषधानिविरेचनीयानीति प्रतिपत्तिः । अथपरिमाणतः तत्रापि यद्विद्व्यमनपेक्ष्य केवलपरिमाणसाम्यं सुवर्णं दत्तं तत्परिमाणंताम्रंभ्येत । अन्यथाभृत्काष्ठादि । अथजातितः परिमाणतश्चतत्रागुक्ताएवदोषाः । अथोपकारतः तत्रापि हि यदि तज्जातीयएवोपकारः निवृत्तिफलकेनौषधदानेन व्याधिराक्षेप्यः सुसंभवादुःखंप्राप्ताइति तस्मात् उपवीतदेवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेवतत्कुरुतइत्युपव्यानविशेषान्निवीतादयो न पृथग्वाक्यानि तथेदमपिभवितव्यम् । अत्रोच्यते नात्राख्यातश्रवणमस्ति सर्वेषांमुमत्वात् तत्रयोऽर्थवादः साहस्रवेदपारगइति तदर्थवादोस्तु । अथायंविधिः विध्यन्तर्शेषभावात्तदर्थविधिरभ्युपेतव्योविशेषाभावात् निवीतादिषुतुपव्ययतइत्यत्राख्यातदर्शनात् तदर्थविधिविषयत्वयोग्यत्वाभावादेकत्वावगमाच्च युक्तार्थवदेवतर्हनुक्तोविशेषः नाब्राह्मणेभ्योदानमस्तीतितद्विस्मृतंभवेत् दीनानाथादिभ्यः सर्वेभ्योदानस्य विहितत्वात् । एतान्येवच विधायकानि वाक्यानि ब्राह्मणेभ्योराज्ञादानस्यतूक्तंयथाश्रुतफलानुपपत्तिः सर्वप्रकारेणास्याभ्युपगम्यमानत्वादिति । अत्रोच्यते लौकिकीयवाचोयुक्तिः सममिति यल्लोकेनात्युत्कृष्टतदेवमुच्यते समलवणाः सक्तवइति । उपकारापेक्षा च द्विगुणमिति संख्याश्रुतिर्यावत्तस्थोपकारस्तावद्विगुणोभवति । न तद्व्यमामिर्नापि तज्जातीयएवोपकारः किन्तुप्रीत्यतिशयोत्पत्तिः नचेहफलविशेषश्रुतिर्येनेयमाशङ्कास्यादपितु किंतदेव द्रव्यंप्राप्यते ततःसएवोपकारइति । अश्रुतफलविशेषेषुस्वर्गः फलं किञ्चित्तिताददानेप्रजाप्तिः फलंश्रूयते । तत्र काद्रव्यसाम्याशङ्का तस्माच्चायमर्थोत्तरोत्रातिशयदानात्फलातिशयसिद्धिः तथाचाह पात्रस्यहि विशेषेणेति । ब्राह्मणब्रुवे ब्रुवशब्दः कुत्सायां जातिमात्रब्राह्मणोऽध्ययनादिगुणहीनइत्यर्थः । आचार्यउपनेतावेदपारगोऽध्ययनश्रवणाभ्यांवेदस्यान्तंगतः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दानमवैधमपि अब्राह्मणे क्षत्रियादौ दीयमानमानृतंस्यात्तत्समं यावन्मात्रेदानस्यानृतंशंस्यं कृतंफलं तत्र तावन्मात्रम् । द्विगुणंब्राह्मणब्रुवे जातिमात्रोपजीविनि प्रतिग्रहरूपेण दत्तेआनृतंशंस्यदानफलं च प्रतिग्रहदानफलं च । आचार्यैर्अभ्यापयितरि वेदैकदेशस्य द्विगुणीभूतमेव सहस्रगुणम् । वेदपारगे वेदस्यैकस्यार्थतोयन्तश्च पारंगते ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषयेयदानंतत्समफलंयस्यदेयद्रव्यस्ययत्फलंश्रुतंततोनाधिकंनभ्यूनंभवति ।

यो ब्राह्मणः क्रियारहित आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणब्रुवः तद्विषयदानपूर्वापेक्षया द्विगुणफलं । एवं प्राधीते प्रकृता-
ध्ययने ब्राह्मणे लक्षणफलं । समस्तशास्त्राभ्यायिन्यनंतफलं । सहस्रगुणमाचार्य इति वा तृतीयपदस्य पाठः ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्राणामिति प्रकृतं तत्र प्रासंगिकान्पात्रगुणानाह समेति । क्षत्रियब्राह्मणपदवाच्याध्ययनप्र-
वृत्तब्रह्मचारिकृतवेदाध्ययनाश्रित्वारोऽब्राह्मण इत्यादिपदचतुष्टयवाच्या इति । ब्राह्मणब्रुवः ब्राह्मणो हं ब्रवीति नतु कर्मणा
ब्राह्मण इति । गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तः स नियमव्रती । नाध्यापयति नाधीते सङ्गो ब्राह्मणब्रुव इति पारिभाषिको वा ।
ब्राह्मणभ्रमात्पात्रक्षत्रियः तस्मात्सर्वेभ्यो देयमेतेभ्यः परंतु यस्य श्रुतं फलमिति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । पात्रविशेषात्फलविशेषमाह सममिति । समं तावन्मात्रम् । अब्राह्मणे क्षत्रियादौ दानमदानफलम् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । न ब्रह्म वेदो यस्य स्तीति सः अब्राह्मणस्तस्मिन् दत्तदानं समं ज्ञेयम् । ब्राह्मणब्रुवे वेदाध्यायिनि
किञ्चित्पात्रे एव विधे द्विजे दत्तं द्विगुणं भवेत् । वेदपारगे एकशास्त्राध्यायिनि ॥ ८५ ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धाधानतयैव च ॥ अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्रुते ॥ ८६ ॥

[एष एव परो धर्मः कृत्स्नो राज्ञ उदाहृतः । जित्वा धनानि संयामात् द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ १ ॥*]

[देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ २ ॥†]

(१) मेधातिथिः । पातयतो धर्मकर्मणः पात्यमानं वा त्रायत इति पात्रसंप्रदानं अथवा घृततैलाद्याधारः पात्रमुप-
चारद्विदमपि पात्रं अत्रापि हि द्रव्यं निधीयते आह च नृपाणामक्षयो ह्येर्षनिधिर्ब्राह्मणो निधीयत इति । तस्य विशेषो भेदः सगुण-
निर्गुणत्वादिः तेन हेतुना दानस्य फलमवाप्यते । अल्पं वा गुणवते वृत्तस्वाध्यायसंपन्नाय दत्तं बहु निर्गुणाय त्वल्पम् ॥ ८६ ॥

[मेधातिथिः । प्रदानः उदकपूर्वकस्त्वस्ति वाचनसंस्कारातिशयोभावः प्रसाद इत्यादि । द्रव्यं गोभूहिरण्यादि । श्रद्धा प्रा-
प्त्यभिलाषातिशयः कथमिदं निवर्तेत इति बुद्धिसंतानः प्रत्येति । क्रियासमनन्तरं फलोत्पत्तेरनियममाह । न पुनर्जन्मान्तर-
फलतामेव । वैदिकानां कर्मणां फल एव कामस्य नियमावगमात् ॥ २ ॥]

(२) सर्वज्ञानारायणः । विशेषेण दोषेण गुणेन वा । श्रद्धाधानतया श्रद्धानिकर्षप्रकर्षाभ्याम् ॥ ८६ ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्यातपोवृत्तियुक्ततया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रे तथेति मत्तय्यरूपायाः श्रद्धायास्तारतम्य-
पात्रमासाद्य दानस्याल्पमहद्वाफलं परलोकैलभ्यते ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च पात्रस्येति । प्रेत्य मृत्वा । स्थितस्य फलावस्यं भावनियमादित्याह अवाप्यत इति
॥ ८६ ॥

[राघवानन्दः । किञ्च देशेति । देशः कुरुक्षेत्रादिः । काल उपरागादिः । विधानमुदकपूर्वकस्त्वस्त्युक्तिः । श्रद्धा-
याल्पं दीयमानं पात्रविशेषे च बह्वेव स्यादिति वाक्यार्थः ॥ २ ॥]

(५) नन्दनः । श्रद्धातश्च फलविशेषमाह पात्रस्येति ॥ ८६ ॥

समोत्तमा धर्मैराजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ॥ न निवर्तेत संयामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वोपरिक्षये राज्ञो विहितं युद्धं तत्र संयामभूमिगतस्याहृतस्य समन्व्यूनाधिकबलेनापेक्षा प्र-

* (ख, ट, त) १ (थ, मेधा०)

(८६) फलमश्रुते = वाप्यते फलम् (ट, ठ, ड, त, थ, न, ब, म)

तिषेधार्थमिदं नमन्तव्यं निरुद्धबलं हन्तीति । अथवा ये शत्रव आटविकादयः प्राक्स्थितां मर्यादामतिलंघ्य देशमुत्क्रामन्ति शत्रुभिर्वाराङ्गः संदधते न चैते युद्धेन विनानियन्तुं शक्यन्ते तदा निरुद्धबलैरपि तैर्योद्धव्यमेव । यद्यपि तैरसौशब्देन नाहूतो वस्तुतस्तत्त्वाहूत एव भवति । एषहि क्षत्रियाणां धर्मः यदाहूतः प्रकृतैस्तेर्युद्धे सर्वेण सह योद्धव्यमेव । जातिवय-
शिक्षापुरुषकारादि नापेक्षितव्यम् । एषधर्मः स्मर्तव्यः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधमः शूद्रः । आहूतो युद्धार्थम् । न निवर्तेत न प्रवर्तेत ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन च राजा युद्धार्थमाहूतो राजा प्रजारक्षणं कुर्वन् युद्धान् निवर्तेत क्षत्रियेण युद्धार्थमाहूतेनावश्यं योद्धव्यमिति क्षात्रं धर्मस्मरन् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमाह सम इति । धनविद्याशूरत्वादिना समोत्तमाधर्मैर्युद्धायाहूतो न निवर्तेतैत्यन्वयः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । राष्ट्राऽत्करमादाय यष्टव्यं श्रद्धातव्यं चेत्त्युक्तम् इदानीं राष्ट्रप्रत्यर्थिभिराहूतेन योद्धव्यमित्याह समे-
ति प्रजाः पालयन् प्रजापालनहेतोः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समश्चोत्तमश्चाधमश्च तैराजा आहूतः संपामान् निवर्तेत ॥ ८७ ॥

संपामेष्वनिर्वर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ॥ शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रयाणां धर्माणां तुल्यफलत्वाय श्लोकोयम् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् संपामेष्विति । युद्धेष्वपराद्गुस्त्वंप्रजानां च रक्षणं ब्राह्मणपरिचर्या एतद्वाङ्मतिशयितं स्वर्गादिश्रेयःस्थानम् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिके फलमाह संपामेष्विति । प्रजापरिपालनवद्भिज्जशुश्रूषाया युद्धानिर्वर्तित्वस्यापि श्रे-
यस्करत्वमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । क्रोधं क्षात्रो धर्मस्तमाह संपामेष्विति । पालनशुश्रूषयोरुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ ८८ ॥

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ॥ युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यप

राह्मुरवाः ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । आहूयन्ते युद्धार्थमितरे यत्र वीराः स आहवः संपामः । मिथः स्पर्धमाना अन्योन्यं परस्परं जिघांसन्तो हननेच्छवः युध्यमानाः प्रहरन्तः परं शक्त्या परया यथा शक्त्या यथा बलमित्यर्थः छांदसत्वात् परेत्यस्य स्थाने पर-
मितिरूपम् । अपराद्गुस्त्वायुध्यमाना इति संबन्धः । स्वर्गं यान्ति । ननु च राज्ञ्यलोभात्प्रवृत्तानां नार्हस्तस्य फलस्य संभवः कुतः
स्वर्गोऽप्येते । वक्ष्यमाणयुद्धनियमापेक्षः स्वर्गः न हि तेषां नियमानामन्यत्र योजनमस्ति । न कूटैरायुधैरित्यादिना त्यक्तराज्य-
स्यापि शक्तप्रणिपातेन तदनुजीवनसंभवात् तस्मादहंस्तत्फलसंभवः । अथवा निश्चिते पराजये निराशस्य यद्युद्धावतारः
तत्स्वर्गायैव । अस्मादेव वचनात्मात्मत्यागनिषेधस्य विषयो यम् । महीक्षितो मण्डलेश्वरानपुनस्तदनुजीविनस्तेषां हि स्वाभ्यर्थ-
प्रवृत्तिर्न स्वार्था अतश्च कुतस्तेषां फलसंबन्धः ऋत्विजामिव दक्षिणापणेन परिक्रीतामेव मेषामपि वृत्तिपरिक्रीतानां कुतः स्वर्गा-
दिकलोत्पत्तिः । ननु विशेषेणैव कुर्वन्तः ॥ उद्यतैराहवेशस्त्रैः क्षत्रधर्मे हतस्य च । सद्यः सन्ति हते यज्ञ इति । तथा ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके-

सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्चक्षुरश्चाभिमुखोहतइति । तथा भारते युद्धप्रेक्षिणामपि स्वर्गः संदर्शितः । मन्त्रलिङ्गानि-
चसन्ति येयुध्यन्तेप्रधनेषुशूरासोयेतनुत्यजः । येवासहस्रदक्षिणास्तौश्वदेवापिगच्छताम् । सहस्रदक्षिणानांयजमानानांशूराणां-
चरणशिरसित्यक्तप्राणानांमहाफलत्वंदर्शयति येयुध्यन्ते नचमरणायैवहिष्यन्ते नहिसंपरिग्रहकालेऽयमुपसंवादोस्ति यथा-
होत्रोद्गात्रादीनांस्वप्रवचनसमाख्या नियतार्तिव्यपदार्थानुष्ठानायैव वरणं तस्मात्प्रमुकार्योद्देशेन यन्मरणं तदनुक्रान्तफलायै-
व नचपरप्रयुक्तात्कर्मणोन्यस्यफलं नास्ति । अश्वमेधावश्वेहिब्रह्मणस्य स्नानादयजमानस्यैव शुद्धिः । अत्रोच्यते यदु-
क्तमुद्यतैराहवइति तदाभृतिपरिक्रीतस्य प्रजार्थयुद्धे प्राणत्यागो धर्मायैव । यस्य वा कुर्वितप्रयाणंरणइत्येवपरिकरोबद्ध-
स्तदपेक्षमेतयज्ञसंस्थावचनं एवंभूतश्चाभिमुखोहतइति । अथवा नरकाभावएव सूर्यमण्डलभेदनयुध्यमानस्य भविष्यति ।
यत्रविषयान्तरेऽवरेणराज्ञा परस्य राज्ञोविषयोहन्यते भज्यते जनोलुप्येत्तत्र तदर्थयुद्धे प्राणत्यागो धर्मार्थःअन्धतमो-
हिनरकेतदभावात्सति प्राकाश्ये सूर्यमण्डलभेदनवचनं सूर्यमण्डलंभिनन्ति उपरिगाल्लोकानामिति नाधःप्रपततीत्यर्थः ।
भृतिपरिक्रीतस्य प्रभोःसंग्रामे समुपस्थिते तमेव जहतोनरकनिपतनं तदर्थयुध्यमानस्य भवृपिण्डानृण्यङ्गतवतोदुष्कृते-
नप्रतिबध्यमानस्य स्वैःसुकृतैर्युक्तएव स्वर्गादिलाभः । अतउक्तं सद्यःसंतिष्ठते यज्ञइति अव्यवधानेन यज्ञफलमविशे-
षश्रुतौ स्वर्गमवाप्नोतीत्यर्थः । एवंभारतेपि भृतिपरिक्रीतानांस्वर्गफलावामिवचनमुपपद्यते । युद्धप्रेक्षिणान्तुस्वर्गावामिरर्थ-
वादएव । अथवा बहुषुजीवनोपायेषु सत्सुयच्छ्रेणे जीवनंततो नियमात्स्वर्गः । यत्तुनमरणायजीयन्तइति शस्त्रभृतां-
भृतिदानेनान्यद्युद्धात्प्रयोजनमस्ति विशेषानुपदेशात् सर्वकार्योद्यताःसर्वप्रकारंमदर्थःसंपादनीयइतिपरिक्रीयन्तेतत्रयदायु-
द्धमुपस्थितंभवति तदाऽऽशरीरपातात्प्रभुर्गुरुः कर्तव्यस्तथाऽऽनृण्यंभवति । अनुपस्थिते तु युद्धे यदिभृत्यस्य मरणंभवति
तदासर्वेऽनृणाएव । उद्युक्तेह्यसौतत्कार्यं तादृशएवास्योपसंवादः युद्धकालेयोद्धव्यंभवतीतिलिङ्गदर्शनमपितूपपद्यतएव ।
अश्वमेधावश्वेत्सुपष्टवचनं तस्मात्समागमेतेषामिति । इहतुयुद्धसाध्यमिति विशेषः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मिथोजिघांसन्तोऽन्योन्यं युद्धयमाना इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ८९ ॥

(३) कुम्भकः । अतएव आहवेष्मिति राजानोमिथःस्पर्द्धमानायुद्धेष्वन्योन्यंहंतुमिच्छन्तःप्रकृष्टयाशक्त्यासंमु-
खीभूययुध्यमानाः स्वर्गगच्छन्तियद्यपियुद्धस्य शत्रुजयधनलाभादिरूपं दृष्टमेवफलंस्वर्गः तथापियुद्धाश्रितापराधुखत्वनिय-
मस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । आहवेषु युद्धेषु । महीक्षितो राजानः स्वर्गयान्तीति फलसंबन्धमात्रमत्र विधेयमन्येषांस्वधर्म-
त्वेन प्राप्तेः ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । अनिवर्तित्वस्यभेयस्करं चेत्कारणमाह आहवेष्मिति । यद्यस्मात्स्वर्गयान्ति तस्माच्छ्रेयस्करत्वम-
निवर्तित्वमिति ॥ ८९ ॥

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानोरणे रिपून् ॥ न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । तानिदानीमदृष्टार्थान्नियमान्दर्शयति । कूटानि यानिबहिःकाष्ठमयान्यन्तर्निशितशस्त्राणि ।
कर्णिनःशराये शल्यस्यमूले मध्ये वा कर्णाकारैःफलकैःक्रियन्ते तेहिप्रविष्टादुश्कराभवन्ति उद्ध्रियमाणाःप्रहारैरभिन्म-
पिशरिरैकदेशंभिन्दन्ति । दिग्धाविषोपलिमाः । अग्निनाज्वलितमादीपितंतेजोमयफलकंयेषां एतैर्नयोद्धव्यम् ॥ ९० ॥

(१०) नकूटैः=स्तुतीक्ष्णैः (क)

(१) सर्वज्ञनारायणः । कूटैश्छन्ननिद्रुतैः । कर्णभिः कर्णाकारफलकैः । दिग्धैर्विषाक्तैः । अग्निज्वलिततेजनैः । धमनोष्णीकृतफलकैः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । कूटान्यायुधानि बहिःकाष्ठादिमयान्यन्तर्गुमनिशितशस्त्राणि एतैः समरे युध्यमानः शत्रून् हन्यान्नापि कर्ण्यकारफलकैर्बाणैर्नापि विषाक्तैर्नाप्यग्निदोमफलकैः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रान्याययुद्धं स्वर्गासाधनमिति निषेधति नकूटैरितिचतुर्भिः । कूटताहि दृश्यमानकाष्ठादिमयत्वेप्यन्तर्निहितलोहायस्त्रयुक्तता । कर्णभिः कर्णाकारवत्फलकैर्बाणैः । दिग्धैः विषाक्तैः । ज्वलिततेजनैः प्रदीपफलकैः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । सजातीयानिशास्त्राण्याह नकूटैरायुधैरिति । कूटैः रुत्रिमैः । कर्णयुक्तः शरः कर्णा । दिग्धोविषलिप्तः । अग्निज्वलिततेजनैः अग्निदीपितशल्यमुखैः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्णभिः कर्णसंज्ञैः चारणैः दिग्धैर्विषसंयुक्तैः अग्निज्वलिततेजनैः अग्निधमितोष्णीकृतफलकैः एतादृशैर्बाणैर्न युज्येत ॥ ९० ॥

नच हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ॥ न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । रथस्थेन रथारूढएव हन्तव्यः स्थलस्थितो न हन्तव्यः । क्लीबो नपुंसकः पौरुषहीनो वा । अन्यत्र दृढआसीनउपविष्टोरथपृष्ठे भूमौ वा तवास्मीति वदति यस्तमपि न हन्यात् । शब्दनियमोऽत्र न विवक्षितः दीनवदन्नेवाजातीयकैरपि शब्दैस्त्वदीयोहन्त्वाश्रितोस्मीति नहन्तव्यः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थलारूढं युद्धभूमित्यक्ता स्थलेन्यैरप्राप्त्यर्थस्थितम् ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयंरथस्थोरथंत्यक्ता स्थलारूढं न हन्यात् । तथा नपुंसकंबद्धाञ्जलिमुक्तकेशमुपविष्टं त्वदीयोहमित्येवंवादिनं न हन्यात् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतानष्टादश न हन्यात्सतांधर्ममनुस्मरन्तित्याह नचेति त्रिभिः । स्वयंरथारूढः त्यक्तरथमरिं न हन्यात् । एवं क्लीबं क्लैब्यभाषिणं नपुंसकं वा । आसीनं रथमध्ये भूमौ उपविष्टम् । तवास्मीतिवादिनं शरणागतम् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । अवध्यानाह नचहन्यादिति । स्थलंतुङ्गप्रदेशम् ॥ ९१ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ॥ नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । न नग्नं न भग्नमिति वा पाठः । विसन्नाहस्य प्रतिषेधान्नग्नस्य प्राप्तिरेव नास्ति तेनशिरस्त्राणाद्यभावेनैकदेशेन नग्नतया नमोदृष्टव्यः । भग्नस्यापि परावृत्तप्रतिषेधात्संमुखस्थोपि त्वया सह न युध्येयमिति वक्ति सनानुबन्धनीयोऽवश्यं युध्यमिति । नायुध्यमानं पश्यन्तं यः प्रेक्षकएव केवलः स न हन्तव्यः यस्तु प्रेक्षते युध्यतेच न तत्र प्रतिषेधः । परेण समागतः अन्येन सहयुध्यमानोऽन्येन नहन्तव्यः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आयुध्यमानं पश्यन्तमित्येव समागतं युद्धार्थम् ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । सुप्तमुक्तसन्नाहं विवस्त्रमनायुधमयुध्यमानं प्रेक्षकमन्येन सह युध्यमानं च न हन्यात् ॥ ९२ ॥

४) राघवानन्दः । सुप्तं स्वमायितं श्रमवशात् । विसन्नाहं सन्नाहः कवचादिः तच्छून्यम् । पश्यन्तरणोत्सवम् ।
 सन्नाहसमागतं परेण सह युद्धासक्तम् ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । विसन्नाहं विकवचम् । पश्यन्तं युद्धदर्शिनम् । नहन्यादित्यनुवर्तते ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विगतः सन्नाहो यस्य स विसन्नाहस्तं नहन्यात् ॥ ९२ ॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ॥ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । आयुधव्यसनमायुधकल्लूमायुधभङ्गः कुण्डलिभावः खट्वस्य ज्यालेदइत्येवमादिस्तंप्राप्तम् ।
 आर्तः हतपुत्रभ्रात्रादिः । भीतं मुखरागादिनाविज्ञायशस्त्रसंमुखमपि परावृत्तं प्रत्यावृत्त्यस्थितं एतेनियमाः । प्रतिषेधापेक्षः
 प्रत्यवायस्तदा च स्वर्गप्राप्तिवचनमर्थवादः किंपुनरत्रयुक्तं पुरुषार्थः प्रतिषेधात् न कलत्रं भक्षयेदितिवत् तथाहि नजो-
 मुख्यार्थवृत्तिता भवति । सतां धर्ममिति शिष्टानामेष आचारइत्याह अनुस्मरन्ति ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युद्धव्यसनं दैवकृतं रथभङ्गादिना । आयुधव्यसनामिति क्वचित्पाठः तत्रायुधव्यसनं ख-
 ङ्गादिभङ्गः । आर्तं पुत्रादिशोकार्तम् । अतिपरिक्षतमन्येन सह युद्धात् । परावृत्तं युद्धात् ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । भग्नखङ्गाद्यायुधपुत्रशोकादिनाऽऽर्तं बहुप्रहाराकुलं भीतं युद्धपराङ्मुखं च शिष्टक्षत्रियाणां धर्मस्मरणं
 न हन्यात् ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । आयुधव्यसनप्राप्तं भग्नभ्रात्राद्यायुधम् । आर्तं पुत्रादिशोकार्तेः । परिक्षतमापादतलमस्तककृतक्ष-
 तम् । भीतं वेपमानं भयेन । परावृत्तं युद्धात्पराङ्मुखम् । सतां भीष्मादीनाम् ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । आयुधव्यसनं आयुधभङ्गादिकम् । आर्तं पुत्रादि । सतान् धर्मं कूटयुद्धादिभिरयोधनं स्थलारूढादी-
 नाश्चानुस्मरन् राजा नहन्यादित्यनुवर्तते ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयुधव्यसनप्राप्तं भग्नयुधं आर्तं पुत्रादिशोकविकलं अतिपरिक्षतं शस्त्रादिपरिक्षतं क्षतसं-
 युक्तम् ॥ ९३ ॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ॥ भर्तुर्यदुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । नैवंमन्तव्यं परावृत्तो यदि हन्यते तदा दुष्कृत्यहतस्तुनेति किं तर्हि परावृत्तमात्रनिबन्धनं दोषव-
 चनं किंचन परावृत्तहतेनेयं बुद्धिः कर्तव्या अनुभूतखट्वप्रहारोऽस्म्यनृणः कृतभर्तृकृत्यइति । तथाविधः प्रहारो न कार्या-
 दोषातिशयदर्शनेनेति दर्शयति । भर्तृसंबन्धदुष्कृतमिति यच्च वचनमुत्तरत्रतदीयसुकृतग्रहणमिति तदर्थवादः । मत्स्येन
 कृतं शुभमशुभं वाऽन्यस्य संभवति न च सुकृतस्य नाशः किन्तु महता दुष्कृतेन प्रतिबन्धे चिरकालभाविता सुकृतस्य फल-
 स्योच्यते ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भर्तुर्यदुष्कृतमिति बहुतरदुष्कृतोत्पादोपलक्षणं न तु मुख्यार्थं अदुष्कृते भर्तुरिति तदभा-
 वापत्तेः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्तु यो धोभीतः पराङ्मुखस्तन् युद्धे शत्रुभिर्हन्यते सपोषणकर्तुः प्रभीर्यदुष्कृतं तत्सर्वमाप्नोति शा-
 स्त्रप्रमाणके च सुकृतदुष्कृते यथा शास्त्रसंक्रमयोग्यएव सिद्धयतः अतएवोपजीव्यशास्त्रेण बाधनान्न प्रतिपक्षानुमानोदयो-
 पि एतच्च षष्ठे प्रियेषु त्वेषु सुकृतमित्यत्राविष्कृतमस्माभिः ॥ पराङ्मुखहतस्य स्यात्पापमेतद्विवक्षितम् । न त्वत्र प्रभुपापस्या-

दिति गोविन्दराजः । मेधातिथिस्त्वार्थवादमात्रमेतन्निरूपयन् मन्ये नैतद्व्ययुक्तं व्यक्तमन्वर्थवर्जनात् । अन्यदीयपुण्य
ऽन्यत्र संक्रमेत इति शास्त्रग्रामाण्याद्वेदान्तसूत्रकृता बादरायणेन निर्णीतोयमर्थ इति यथोक्तमेव रमणीयम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । संग्रामे पराङ्मुखो देदीषमाह यस्त्विति द्वाभ्याम् । परस्थपापं परत्र फलदमिति च न तस्य
नातिभारः । मेधातिथिस्त्वाहार्थवादमात्रम् । भर्तुः शस्त्रभरणयोग्यस्य वान्यस्य यत्पापं तत्पराङ्मुखघातकानां भवेदिति
गोविन्दराजः । प्रकरणादिति परैः शत्रुभिः परावृत्तः पराङ्मुखो यदि घातयेत् तदापोषकस्य भर्तुर्यत्पक्षपातितया बुध्य-
ति तस्य दुष्कृतं सर्वमामोतीति वस्त्वर्थः । तस्मात्पराङ्मुखेन न भाव्यमिति भावः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । अयोधस्य परावृत्तस्य दोषमाह यस्तु भीत इति । भर्तुः स्वामिनः ॥ ९४ ॥

यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ॥ भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । यच्चास्य सुकृतं किञ्चिद्भर्ता तत्सर्वमादत्त इति । अमुत्रार्थमुपार्जितं अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थः अर्थोऽथा-
दित्वाद् अमुत्रामुष्मिल्लोके यत्प्रयोजनं तदार्जितं तदस्य निष्फलं भवति अमुत्रार्थोऽस्येति वा अमुत्रार्थव्यधिकरणो बहुव्री-
हिर्गमकत्वात्प्रायोजकाच्च ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्य च परावृत्तहतस्य चकारात्परावृत्तमात्रस्य यदमुत्रार्थं च सुकृतं चकारादिहल्लोकार्थ-
च ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । पराङ्मुखहतस्य यत्किञ्चित्सुकृतं परलोकार्थमर्जितमनेनास्ति तत्सर्वं प्रभुर्लभते ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवमपि त्वस्य पराङ्मुखस्य भर्ता पोष्टा परावृत्तः पराङ्मुखः सचासौ हतश्चे-
तितस्य परावृत्तहतस्य परलोकार्थमुपार्जितं सुकृतमुपादत्त इत्यन्वयः ॥ ९५ ॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ॥ सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । कुप्यं शयनासने तान्नभाजनादियोजयति तस्य तद्राज्ञः स्वामित्वाद्ग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमे-
तत् । सुवर्णरूप्यभूष्यावासकादि राज्ञ एव एवमर्थपरिगणनम् विनायुधोवाहनादि राज्ञ एव धान्यादीनां पृथगुपादानाद्धनश-
ब्देन गोमहिष्यादिकमुच्यते । तथा चहीनाधनं प्राप्य तद्धनं ममार्थमिति प्रयुञ्जते ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनं रत्नादि । सर्वद्रव्याणि वस्त्रादीनि । कुप्यं हेमरूप्यान्यधातुद्रव्यम् ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह । रथाश्वहस्तिछत्रवस्त्रादि धनधान्यगवादि
दास्यादिस्त्रियः सर्वाणि द्रव्याणि गुडलवणादीनि । कुप्यं च सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादिधनम् यः पृथग्विजत्वा सततं गृहमा-
नयति तस्यैव तद्भवति सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपेक्षधनं तु राज्ञ एव समर्पणीयं एतदर्थमेवात्र परिगणनीयम् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अरिधनस्य ग्रहीतारमाह रथाश्वमिति । दन्तिनं कुप्यं सुवर्णरजतं भूमिरत्नाद्यतिरिक्तं शयना-
सनादि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । यो धैर्जितं द्रव्यं न राज्ञा हार्यमिति अभिप्रायेणाह रथाश्वमिति । स्वर्णरजतव्यतिरिक्तं द्रव्यं कुप्य-
म् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । रथादिकं यो यज्जयति तस्य तत्सर्वं भवेत् । च पुनः कुप्यं सुवर्णरौप्यव्यतिरिक्तं धातुसंज्ञम्
॥ ९६ ॥

राज्ञश्च द्युरुद्धारमित्येषा वैदिकीश्रुतिः ॥ राज्ञा च सर्वयोधेभ्योदातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७ ॥

[श्रुत्येभ्योविभजेदर्थान्नैकः सर्वहरोभवेत् । नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ॥ १ ॥]*

(१) मेधातिथिः । येन यजितं तेन तद्गृहीतव्यमित्यस्यायंविशेषउच्यते । स्वयमुद्धारंराज्ञेद्युरुद्धृतमद्रव्यमुद्धृत्यद्यु-
रित्यर्थः । नसर्वतैर्गृहीतव्यमित्येषावैदिकीश्रुतिः इन्द्रोवैवृत्रंहत्वेत्याद्युपक्रम्यसमहान्भूत्वादेवताअब्रवीदुद्धारंमउद्धरतेति ।
राज्ञावापृथग्भूयस्वयमूहनीयमत्रार्थविभागोनास्त्यनेनायंग्रामोजितेषांवापरकीयसामन्तादिः सर्वेणसर्वउत्खातमूलः सक-
त्कृतस्तत्राराज्ञा लब्धप्रशमनंन्यायेन श्रुत्याः संविभजनीयाः ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्धारं तन्मध्ये यदिष्टंस्तु राज्ञस्तदुद्धृत्य द्युः । तथाच श्रुतिः इन्द्रोवैवृत्रंहत्वेत्युपक्रम्य
समहान्भूत्वादेवताअब्रवीदुद्धारंमउद्धरतेति यथाप्येतर्हीच्छतीति । पृथक्जितं यैर्योर्धैर्मिलित्वाजितं तेभ्योदद्यात् ॥ ९७ ॥

(३) कुङ्कुमः । अतएवाह । राज्ञइत्यादि उद्धारंयोद्धारोराज्ञेद्युः । उद्धृत्यतद्युद्धारः । जितधनादुत्कृष्टधनंमुव-
र्णरजतकुम्पादि राज्ञे समर्पणीयं करितुरगादिवाहनमपि राज्ञे देयं वाहनंच राज्ञउद्धारंचेति गौतमवचनात् । उद्धारदाने
च श्रुतिः इन्द्रोवै वृत्रंहत्वेत्युपक्रम्य समहान् भूत्वा देवताअब्रवीत् उद्धारंसमुद्धरतेति । राज्ञाचापृथग्जितंसहजितंसर्वयो-
धेभ्योयथापौरुषं संविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्धारं सुवर्णरजतभूम्याद्युत्कृष्टं करितुरगादिवाहनमपीति गौतमवचनात् । तच्छ्रेष्ठमपि अपृथ-
ग्जितं सहजितं दातव्यं यथापौरुषंविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । द्युर्योधाः । उद्धारमुत्कृष्टद्रव्यंउद्धारंवा वैदिकीश्रुतिःशब्दः । अपृथक्जितंसर्वयोधैः सह जितम्
॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्मध्ये रथाश्वादिमध्ये उद्धारंयदिष्टंस्तु तदुद्धृतंराज्ञोदद्युरिति ॥ ९७ ॥

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तोयोधधर्मः सनातनः ॥ अस्माद्धर्मान्च्यवेत क्षत्रियोघ्नं रणे रिपून् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारोयं योधायोद्धारस्तेषांधर्मोयोधधर्मः । अनुपस्कृतः अगर्हितः अविकृतोवा अतएवाह
सनातनः त्वेच्छया प्रवर्तितोविकृतःस्यात् । नच्यवेत सर्वदानुतिष्ठेत् । क्षत्रियग्रहणंमुख्यस्तस्यात्राधिकारइति दर्शयितुं
नत्वन्यस्य तत्स्थानापन्नस्य नायंधर्मइति ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुपस्कृतोधुनाऽसंस्कृतः परंपरागतः इदानीमपि तदवस्थएव वर्तमानः ॥ ९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । अविगर्हितएषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्योयोधधर्मोक्तः । युद्धेशत्रुगर्हसन् क्षत्रियएतंधर्मन
त्यजेत् । युद्धाधिकारित्वाक्षत्रियग्रहणं अन्योपि तत्स्थानपतितो न त्यजेत् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपस्कृतः अविगर्हितः । योधर्मः कर्तव्याकर्तव्यविचारः । तस्मादृष्टलोभादपि नच्य
वेत न पराङ्मुखः स्यात् । घ्नन्रिपून्नाशयन् ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । एषोनुपस्कृतः अकृतप्रयत्नः त्वभावसिद्धइत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुपस्कृतः अधुनाऽसंस्कृतः परंपरागतोधर्मः इदानीमपि तदवस्थएव ॥ ९८ ॥

अलब्धंचैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्यतः ॥ रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । न क्षत्रियः संतुष्टः स्याद्ब्राह्मणवत्किन्त्वलब्धार्जनेयत्वं कुर्यात् । अर्जितचधनं रक्षेद्रक्षितं च वर्धयेत्कोशसंचयंकुर्यात् ततः पात्रेभ्यो दद्यात् नायथार्थव्ययंकुर्यात् । तदुक्तं कुर्यादल्पतरव्ययमिति ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अलब्धं ग्रहणार्थम् ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्जितभूमिहिरण्यादिजेतुमिच्छेत् जितप्रयत्नतोरक्षेत् रक्षितं च वाणिज्यादिना वर्द्धयेत् वृद्धं च पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु राज्ञः परिपूर्णधनत्वात्किमित्यायोधनोद्धारं गृह्णात्यत आह अलब्धमिति । लिप्सेत जयकरादिना । वर्धयेत्तुभ्यादिना । एतदर्थमेव क्षीणवृत्तिर्वणिग्रक्षितः । पात्रेषु ब्राह्मणेषु निक्षिपेत् दद्यात् ॥ ९९ ॥

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषस्य येऽर्थास्तेषां प्रयोजनं चतुर्विधम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्विधमलब्धलाभादि । पुरुषार्थो धर्मादिः प्रयोजनं यस्य तत्तथा ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । एतच्चतुः प्रकारं पुरुषार्थीयः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवं रूपं जानीयादतोऽनलसः सत्सर्वदाऽनुष्ठानंकुर्यात् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एतदिति । एतदलब्धलिप्सादि चतुष्टयं पुरुषार्थचतुष्टयप्रयोजनार्थम् । अतस्तत्संपादयेत् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । अस्य चतुष्टयस्य ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषार्थो धर्मादिः प्रयोजनं यस्य तत्पुरुषार्थप्रयोजनं एतदलब्धमित्यादि चतुर्विधं विद्यात् । अस्य पुरुषार्थस्य अनुष्ठानं विधानं अतन्द्रितः सन् सम्यग्यथा स्यात्तथा कुर्यात् ॥ १०० ॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ॥ रक्षितं वर्धयेद्बुद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषस्य येऽर्थास्तेषां प्रयोजनं चतुर्विधम् । चतस्रस्ताः क्रियास्तत्र प्रयोज्या अर्जनवर्धनरक्षणदानानि । उपकारवचनोऽर्थशब्दः पुरुषार्थसिद्ध्यर्थमेतत्प्रयोजनं तस्य चतुर्विधस्य प्रसक्तस्य नित्यमनुष्ठानंकुर्यात् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इच्छेद्दण्डेन ग्रहीतुं शत्रुतः वैश्यादेस्तु कुटुम्बिनः साम्रैव ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । अलब्धं यद्धस्य श्वरथपादातात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् जितं च प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत् रक्षितं च वृद्धयुपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिना वर्द्धयेत् वृद्धं शास्त्रीयविभागेन पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । केन किंसंपादयामीत्यपेक्षां पूरयति अलब्धमित्यादिः । साधनचतुष्टयविधत्ते अलब्धमिच्छेदिति । दण्डेनेति शुल्कादेरुपलक्षणम् । वृद्ध्या वाणिज्यादिना । दद्यान्निक्षेपयेदुत्तरकाले मास्यै ॥ १०१ ॥

(९९) चैव=नित्यं (त, थ)

=वृद्ध्या (ट)

=नीत्या (ठ, ड)

(१०१) वृद्ध्या=युक्त्या (ड)

(५) नन्दनः । दण्डेन सैन्येन । अपेक्षयानुसन्धानेन ॥ १०१ ॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ॥ नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्यतोदण्डोनेनेत्युद्यतदण्डः उद्यतउद्युक्तः सव्यापारइति यावत् । तत्र हस्त्यादिबलं नित्ययोग्याभिविनयेन शिक्षा वाहनदमनादिभिर्विधेया करणयोग्या अभ्यासाश्च तद्वाहनादिषु वस्त्राभरणसंस्कारइत्यादिरुद्यतदण्डता तथा कुर्वतोस्योत्साहशक्तियोगोमण्डले प्रकाशी भवति । तथा नित्यं विवृतपौरुषः विवृतप्रकाशतामागतं यत्कर्तव्यम् । सन्धिपालाटवीस्थानादिष्वाप्तपुरुषैरधिष्ठिताः सन्निरुद्धाः क्वचिन् सततं जागरणार्थं नियोज्याः । नित्यं संवृतसंवार्यः संवरणीयसंगोपनीयमात्मगतं कृत्वा तत्स्थानं संवृतं कर्तव्यमुपग्रहेण परोपजापाकरणेन च नित्यं छिद्रानुसरणेन सर्वशत्रोः कृत्यपक्षं ज्ञात्वा झटितितदुपजयः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उद्यतदण्डो विपरीताचारेषु । विधृतमत्यक्तं पौरुषं पुरुषकारोयेन सतथा । संवृतं निन्दुतं संचारकार्यं यस्य ॥ १०२ ॥

(३) कुङ्कुः । नित्यं हस्त्यश्वादियुद्धादिशिक्षाभ्यासोदण्डो यस्य सतथा स्यात् नित्यं च प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिना पौरुष्यस्य सतथा स्यात् नित्यं संवृतं संवरणीयं मन्त्राचारश्चेष्टादिकं यस्य सतथा स्यात् नित्यं च शत्रोर्व्यसनादिरुपांछिद्रानुसंधानतत्परः स्यात् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमिति । विवृतपौरुषः विवृतं प्रकाशीकृतं योधादिष्वस्त्रविद्यादिप्रकाशरूपं पौरुषं येन सः । संवृतसंवार्यः संवृतः संवरणीयः दूतादिर्मन्त्रश्च यस्य सः । न केवलमेवं परच्छिद्रानुसरणमप्यवश्यं कर्तव्यमस्तीत्याह नित्यमिति । अरेऽच्छिद्रानुसारी स्यादिति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । धर्म्मन्तरमाह नित्यमिति । उद्यतदण्डः स्यात् कृतापराधदमनोद्यतः स्यात् । संवृतसञ्चारः अच्छिद्रकार्यव्यापारः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यं संवृतसन्धानः अरेः छिद्रानुसारी छिद्रान्वेषी स्यात् ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरस्य फलं सर्वजगदुद्विजते विभेति प्रतापख्यातिर्भवति । तस्मात्सर्वाणि भूतानि त्वप्रकृतीः दण्डेनैव प्रसाधयेत् । एवं यत्नवतो भीताः शत्रवो न मन्ययन्ते नैव ॥ १०३ ॥

नानारायणः । सर्वाणि भूतानि त्वकर्तव्येऽनवस्थितानि ॥ १०३ ॥

कुङ्कुः । यस्मान्नित्योद्यतदण्डस्य जगदुद्विजेदिति तस्मात्सर्वप्राणिनो दण्डेनैवात्मसात्कुर्यात् ॥ १०३ ॥

राघवानन्दः । समुद्यतदण्डस्य प्रत्यक्षफलमाह नित्यमिति । उद्विग्नसज्जगदस्वातन्त्र्यान्निष्ठाय समर्थमिति दण्डः प्रशस्तइति भावः ॥ १०३ ॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया ॥ बुध्येतारिप्रयुक्तांच मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । मायाञ्छ तेन न वर्तेत न च परप्रकृतीरज्ञातरूपा उपजयेत् । अरिणा प्रयुक्तांच मायां यथावदुध्येत बुद्ध्या कृत्वोपजापंकुर्यात् तत्र कृत्यपक्षश्चतुर्विधः क्रुद्धलुब्धभीतावमानितैः । तत्र येन दत्तं शल्यं किंचिदुपकारो वा दर्श-

तःसविप्रलभ्यतेप्रसादेन नियोज्यतेअवमन्यते वा तदर्थोपि तत्समानः शल्योपकारी कुध्यति नास्यात्मदीयं शल्यमुपकारोऽपि
 वोपयुज्यते तादृशाउपजापसहाभवन्ति । तथावाल्म्येनोपगृहीतः पश्चात्मानाधिकाराभ्यांभ्रष्टः प्रवासितबन्धुस्तद्वल्लभः
 प्रसभमभिपूज्य स्वीकृतः सकुल्यैरन्तर्हितः सर्वस्वमाहारितस्तत्समानकर्मविद्योन्यः पूज्यते सोवधीर्यतइत्येवमादिकुदः
 केनचित्कृतपैशुन्यंतत्समानदोषेभ्योदण्डिनः तं सर्वाधिकारस्थाः सहसोपपादितार्थइत्यादि लुब्धवर्गः । परिक्षीणः कदर्यो-
 व्यसनबहुलइत्यादिभीतवर्गः । आत्मसंभावितः शत्रुपूजार्चनरतः तीक्ष्णसाहसिकोहोमेनासंतुष्टइत्येवमादिरवमानितवर्गः ।
 एतत्परस्योपजपेत् आत्मनश्चरक्षेत् ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । माया वञ्चनेच्छा । सुसंवृतोरक्षितस्त्वच्छिद्रः ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । मायया छद्मतयाऽमात्यादिषु न वर्त्तेत तथासति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् । धर्मरक्षार्थयथात-
 त्वेनैवव्यवहरेत् यत्कृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रुकृतांप्रकृतिभेदरूपांमायांचारद्वारेण जानीयात् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्वप्रजात्वमायांविधत्ते अमाययैवेति । अरिप्रयुक्तां तत्कृतप्रकृतिभेदादिकाम । सुसंवृ-
 तोऽप्रकटद्रुतद्वारेणेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । कथञ्चन आपद्यपीत्यर्थः । सुसंवृतःप्रच्छन्नोभूत्वा ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुसंवृतः आच्छादितः अरिप्रयुक्तांमायांचुध्येत ॥ १०४ ॥

नास्य छिद्रंपरोविद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ॥ गूहेःकूर्मइवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥

[न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ १ ॥]*

(१) मेघानिधिः । एषएवार्थः पुनरुच्यते । तथायत्नातिशयंकुर्याद्यथापरस्यछिद्रमन्विच्छेदात्मनश्चरक्षेत् । यण-
 वंकुद्धादिः कापटिकादिवीरपुरुषैर्ज्ञायते सएवाऽमीयोनुनीयतइति कूर्मवदङ्गगूहेदक्षेद्विवरमात्मनः परोपजापाच्छिद्ररक्षणं-
 महाप्रयोजनमित्येतदनेनाह ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूर्मोयथाङ्गानिशिरादीन्यन्तर्निवेश्य रक्षति तथाङ्गानि सम त्वाभ्यादीनि गुप्तस्थापनेन
 रक्षेत् । विवरं प्रहारावकाशम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । तथा यत्कुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादिछिद्रंशत्रुर्नजानाति शत्रोस्तु प्रकृतिभेदादिकंचारैर्जानीयात् ।
 कूर्मोयथा मुखचरणादीन्यङ्गान्यात्मदेहे गोपायत्येवंराज्याङ्गान्यमात्यादीनि दानसंमानादिनाऽऽत्मसात्कुर्यात् दैवाच्च प्रक-
 तिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्नतः प्रतीकारंकुर्यात् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । परस्यारेः । कूर्मइवेति अयमर्थः । यथा कूर्मःकरचरणादिपरेभ्योरक्षंस्तद्वि-
 वरमपि गोपायत्येवंराजामात्यादीन्दानमानाभ्यांरक्षन्परिभ्यःत्वच्छिद्रंरक्षेत् । अमात्यादयोहि विक्रियमाणाः त्वच्छिद्रंप्रकटये-
 युःपरच्छिद्रंचगोपयेयुरिति ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । अङ्गानि कर्म्मरिम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद्धिनिपातप्रतीकारदेशकालविभागकार्यसिद्धिश्चेति ।
 रक्षेत् गूहेत् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः छिद्रं हानिवृद्धिं परः शत्रुर्न विद्यात् । विवरं महारावकाशं रक्षेत् ॥ १०५ ॥

बकवच्चिन्त्येदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । यथाअप्सुदुर्गाश्रयमपि मत्स्यबलंत्वभावतस्तद्ग्रहणार्थबकःपर्युदासनपरतया तद्ग्रहणोपायं ध्यानादियोगादासादयति एवमर्थचिन्ताऽभयोगातिशयेनसुदुष्प्रापाअप्यर्थाआसाद्यन्तइति मन्वानोनिर्वेदंगच्छेत् । यथा चशशोऽल्पकायत्वाच्छक्रीति निष्पतितुमुपरिसंघादपि तथाएकोप्यसहोयः सर्वतः समुत्थितःआसनप्रकोपोशक्तोवस्था-
तुं दुर्गेऽरिसंपातं कृत्वा तस्माद्विनिष्पतेद्गुणवतिसंश्रयार्थम् । यथा च वृकः पशुग्रहणाभियोगाच्छूलग्रमांसाद्यवलुम्पेत एवंस्वर-
क्षः परइति मत्वा तद्ग्रहणाभियोगेनमोक्तव्योभविष्यति सकालोयत्र वृकवदवलुपिष्यते । यथा सिंहोमहाकायानपि हस्या-
दीन्हन्ति पराक्रमोत्साहशक्तियोगात् एवमहदरिबलमिति न भेतव्यं अल्पप्राणेनापिकदाचिदुत्साहवतामहाप्राणोनिह्नयतइति ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बकवद्रुमप्रचारः कर्तव्यंचिन्तयेत् यथा सत्यक्तचेष्टोदुर्गस्थानामपि मत्स्यानामन्तरं पश्य-
ति । सिंहवच्छौर्यमात्रेण न मायया तदसंभवे वृकवत्परस्यान्तरं दृष्ट्वा ऽवलुम्पेत गृह्णीयात् । व्याधवेष्टितोयथा शशः शैथ्या-
दलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोप्यशक्तौ निःसरेत् ॥ १०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथा बकोजले मीनमतिचञ्चलत्वभावमपि मत्स्यग्रहणादेकतानान्तःकरणश्चिन्तयत्येवंरहसि सु-
विहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादीनर्थान्श्चिन्तयेत् । यथा च सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तीबलं हन्तुमाक्रमत्येवमल्प-
बलोबलवतोपक्रान्तः संश्रयाद्युपायान्तरासंभवे सर्वशक्त्या शत्रुं हन्तुमाक्रमेत् । यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुदैवा-
त्यालानवधानमासाद्यव्यापादयत्येवंदुर्गाद्यवस्थितमपि रिपुकथंचित्प्रमादमासाद्य व्यापादयेत् । यथा शशः वधोद्भुरविविध-
व्याधमध्यगतोपि कुटिलगतिरुत्प्लुत्य पलायतएवंस्वयमबलोबलवदरिपरिवृतोपि कथंचिदरिध्यामोहमाधाय गुणवत्पार्थिवा-
न्तरंसंश्रयितुमुपसर्पेत् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञोवृत्त्यन्तरमाह बकवच्चेति । बकवदेकान्तवासित्वं तेन सयथा जलान्तर्गतमतिचपलमपि
मत्स्यंगृह्णाति तद्वद्विक्तः परराष्ट्रग्रहणंचिन्तयेत् । सिंहवत् शूरत्वप्रकटनं सयथाल्पदेहोपि करिणमादत्ते तद्वदल्पसैन्यो-
पि सामदानभेदेषुपायेषु क्षीणेषु विजयाय पराक्रमेत् । वृकवच्चिन्त्यपशुग्रहणाभियोगात्परग्रहणोपायत्वं परतोऽप्रमादित्वं-
च । शशवद्याधमध्यतः कुटिलगतितयाऽरिमध्यतःपलायनंच शिक्षेदित्यनुषज्यते ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । एकाग्रत्वे बकेन सादृश्यम् । निर्भयत्वे सिंहेन । क्रूरत्वे वृकेण । क्षिप्रकारित्वे शशेन ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थान् कार्याणि वृकवत्परस्यान्तरं दृष्ट्वा अवलुम्पेत् गृह्णीयात् । च पुनः शशवद्विनिष्पतेत् श-
शोयथा अलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोऽलक्षितो निःसरेत् ॥ १०६ ॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ॥ तानानयेद्वशंसर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । ये परिपन्थिनः प्रतिपक्षतया वर्तन्ते ते वशमानेतव्याः नत्वानुकूल्येन ये वर्तन्तेतेऽपि सा-
मादिभिः पूर्वं प्रथमतएवदण्डेन ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपक्रमैरुपायैः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेर्येविजयविरोधिनो भवेयुस्तान्सर्वान्सामदानभेददण्डैरुपायैः वशमानयेत् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञःसदैवारातिजयायेतिकर्तव्यतामाह एवमितिचतुर्भिः । परिपन्थिनः शत्रवः । उपक्रमैः उपसमीपक्रम्यन्ते शत्रवोयैस्ते उपक्रमाः उपायास्तैरिति ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । उपक्रमैरुपायैः ॥ १०७ ॥

यदि तेतु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ॥ दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छिनत्कैर्वशमानयेत् ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । सामादिभिरशक्यादण्डेन वशमानितव्याइति यदुक्तंतदण्डेन प्रसह्य भूयः शनकैर्यावद्वशे दण्डोपक्रमस्तेन नसाहसिकतया ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रथमैस्त्रिभिः सामदानभेदैः । प्रसह्याभिभूय शनकैः क्रमेण यदि सामसाध्यता स्यादित्याशया ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ते च विजयविरोधिनीयद्यायैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्तन्ते तदा बलादेशोपमर्दादिना युद्धेन शनकैर्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वशी कुर्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र चतुर्थदण्डस्यकालमाह यदीति । सामदानभेदैः प्रथमैः प्राथमिकैः । एतान्दण्डेन वशमानयेदित्यन्वयः । तत्र चतुर्णांदण्डादीनां साम्रा साधून्वशयति दण्डेनोयान् दानेन भिन्नान् लुब्धान्वा भेदेन संहतान् तैरसाध्यत्वे दण्डयेदिति तत्रापि शनैरन्यथा ते प्राणोद्यतानवशमेयुरिति भावः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । उपक्रमेषु क्रममाह यदितेत्यिति । ते परिपन्थिनस्तिष्ठेयुः । वशइतिविभक्तिविपरिणामः प्रथमैः सामदानप्रभेदैः अपिशब्देन दण्डस्य मुख्यत्वं सूचितम् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते परिपन्थिनः प्रथमैः त्रिभिरुपायैर्वशे न तिष्ठेयुर्यदि तान्दण्डेनैव वशंप्रसह्यमानयेत् ॥ १०८ ॥

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणानां सामादीनामुपायानां सामदण्डौ निगद्येते प्रशस्यतया सतिसाम्प्रिक्षिप्रकंपोन भवति दण्डे तु सर्वसिद्धिः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामदण्डौ प्रशंसन्ति साम्प्रि धनादिक्षयाभावात् दण्डे च दैवाजयेकीर्तिर्भृत्यौ त्वर्गइति ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां मध्यात्सामदण्डावेव राष्ट्रवृद्धयर्थं पण्डिताः प्रशंसन्ति साम्प्रि प्रयासघनव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावात् दण्डे तु तत्सद्भावेऽपि कार्यसिद्धयतिशयात् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र च त्वराष्ट्रे सामदण्डौ परराष्ट्रे दानभेदौ तावेव प्रशस्तावित्याह सामादीनामिति ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । शत्रुभेवायंक्रमोनराष्ट्रइत्याह । साधुषु सामप्रयोक्तव्यमसाधुषु दण्डंतेन राष्ट्राभिवृद्धिरित्यर्थः ॥ १०९ ॥

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ॥ तथा रक्षेन्नृपोराष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । येराजानमभिद्रुहन्ति तेषां येसुहृद्धान्धवाः संबन्धोपसर्पिणोवा न ते विनाशयितव्याः यदि न तत्कार्याभ्यन्तराः यएवदुष्टास्तएवनिग्राह्यान्तत्संबन्धिनइत्येतन्निदितृदृष्टान्तेन प्रतिपाद्यते । यथाधान्यकक्षयोःसहोत्पन्न-योरन्यन्तसहितयोरपि नैपुण्येन धान्यंरक्षति कक्षमुद्धरति । एवंस्वराष्ट्रेयावन्तस्तेषांसुहृदावपि तयोर्दोषवान्यः सएव निग्राह्यो न यः सुसङ्गतोपि अतःसाध्वसाधुविवेकेन साधवोरक्ष्याअसाधवोनिग्राह्याः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्दाता तृणच्छेत्ता कक्षं तृणादि धान्यमभ्यगतमुद्धरेदुत्पाटयेत् । राष्ट्रं स्वराष्ट्रं । परिपन्थिनश्चौरादीन् ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । यथा क्षेत्रे धान्यतृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लवनकर्त्ता रक्षति तृणादिकंचोद्धरत्येवंतृपतीराष्ट्रे दुष्टान्हन्यान्त्वदुष्टांस्तदीयसहजान्भ्रातृनपि निर्दातृदृष्टान्तादवसीयते शिष्टसहितंच राष्ट्रंरक्षेत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् यथेति । निर्दाता धान्यतृणाद्युत्पाटनकर्त्ता सयथा कक्षंतृणाद्युद्धरति धान्यंच रक्षत्येवं राजा दण्डादि कुर्वन्पि प्रजारक्षेत् हन्यादेव परिपन्थिनोदस्यून् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । अत्र दृष्टान्तमाह यथेति । निर्दाता भूमेः खण्डयिता कुक्षालादिभिः रुषीवलइतियावत् । परिपन्थिः नअसाधून् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा निर्दाता क्षेत्रप्ररूढधान्यमभ्यस्थिततृणोद्धर्ता तृणमुद्धरति धान्यंरक्षति तथा तृपोराष्ट्रंरक्षेत् परिपन्थिनः चौरान् हन्यात् ॥ ११० ॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ॥ सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्तु राजा पूर्वोक्तविवेकमकृत्वा मोहेनानवेक्षया स्वराष्ट्रंकर्षयतिस दण्डैः सह अश्यत्यचिराद्राज्याजनपदानुरागेण प्रकृतिकोपेन जीविताच्च साहसिकैरेकाकिभिरपि जीवितनिरपेक्षैर्हन्यते ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्षयति चौराद्युपघातैः क्षीणं करोति ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । योराजाऽनवेक्षया दुष्टशिष्टाङ्गानेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीयजनान् शास्त्रीयधनग्रहणमारणादिकष्टेन पीडयति सशीघ्रमेव जनपदवैराख्यप्रकृतिकोपाधर्मैर्राजा राज्याज्जीविताच्च पुत्रादिसहितोभ्रश्यते ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डे क्रियमाणेपि राज्यंयथा न नश्यति तथा वर्तितव्यमन्यथा सदृष्टान्तदोषमाह मोहादि-तिद्वाभ्याम् । कर्षयति लोभेनाधिकदण्डादिना पीडयति ततोऽनवेक्षया शास्त्रमर्यादोलङ्घनेन नकेवलंराज्याद्भ्रश्यते त्वयंभ्रष्टापितुजीवितादायुषः नक्ष्यतीत्यभ्याहार्यम् ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । विपर्ययेणार्थश्लोकद्वयेनाह मोहाद्राजेति ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा स्वराष्ट्रंस्वराज्यमनवेक्षयाऽविचारेण कर्षयति क्षीणं करोति सराज्याद्भ्रश्यते सबान्धवोजी-विताच्च भ्रश्यते ॥ १११ ॥

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥ तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वराष्ट्रेऽन्यन्तमवहितेनानुरागउत्पादनीयस्तद्धि शरीरस्थानीयं शरीरं कर्षितेऽप्यभ्यभोजनरक्ष-भोजनादिभिर्थया प्राणाउत्क्रामन्ति एवंराष्ट्रकर्षणादपि ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राष्ट्रस्य स्वराष्ट्रस्य कर्षणात् ॥ ११२ ॥

(३) कुष्ठकः । यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात्प्राणाः क्षीयन्तएवंराज्ञामपि राष्ट्रपीडनात्प्रकृति-
कोपादिना प्राणाविनश्यन्ति तस्मात्त्वशरीरवद्वाज्ञा राष्ट्ररक्षणीयमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नाद्यभावेन शरीरकर्षणे सति यथा प्राणाः क्षीयन्ते तथा राष्ट्रकर्षणाद्राजप्राणाः प्रजासंताप-
कोपाधेः क्षीणतामीयुर्विनश्यन्तीति भावः ॥ ११२ ॥

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ॥ सुसंगृहीतराष्ट्रोहि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । संग्रहोरक्षति धनं सुसंगृहीतरक्षाविधानेन वशीकृतं परिपालितं वा येन स्वराष्ट्रस्य पार्थिवः सुखमेध-
ते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संग्रहआत्मीयताकरणे ॥ ११३ ॥

(३) कुष्ठकः । राष्ट्रस्य रक्षणे च वक्ष्यमाणमिममुपायमनुष्ठित् यस्मात्संरक्षितराष्ट्रो राजाऽनायासेन वर्द्धते
॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतो राज्ञ्यरक्षणे यत्न आस्थेय इत्याह राष्ट्रस्येति । राष्ट्रस्य स्वराष्ट्रस्य प्रतियोग्यनपेक्षाश्रवणा-
दिदमिति षड्विधवक्ष्यमाणम् । सुसंगृहीतः ग्रामाध्यक्षादिना राष्ट्रीयस्यसः ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । यस्मादेवं तस्माद्राष्ट्रस्येति संग्रहे संरक्षणे । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राष्ट्रस्य ग्रहे स्वायत्तीकरणे आत्मवशीकरणे ॥ ११३ ॥

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ॥ तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये गुल्मं कुर्यात् । गुल्मोरक्षितपुरुषसमूहस्तेनैवाधिष्ठितसंग्रहं कुर्यात् । तद्युक्तमधि-
ष्ठातारं पुरुषं कुर्यात् । अधिकारिसंग्रह इहोच्यते एवं त्रयाणां पञ्चानां च । अथवा राजभाव्यार्थग्रहणस्थानसंग्रहः ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्वयोर्ग्रामयोरेकं अपरं त्रयाणां अन्यत्पञ्चानां ग्रामाणां अन्यद्ग्रामशतस्येति पूर्वपूर्वमुत्तरो-
त्तराशक्ये रक्ष्यस्य स्थानस्य रक्षकं गुल्मं स्तेनादिरक्षार्थं स्थापितं पदात्याद्यधिष्ठितमिति तदापि केनचिदधिष्ठितकार्य-
मित्यर्थः । ग्रामशतानामिति शतस्य पञ्चशतस्य सहस्रस्य चेति बहुवचनार्थः । एवं राष्ट्रस्य संग्रहं कुर्यादित्युपसंहारः
॥ ११४ ॥

(३) कुष्ठकः । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां वा ग्रामाणां पञ्चानां वा ग्रामशतानां गुल्मं रक्षितपुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषा-
धिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्यात् । अस्य लाघवगौरवापेक्षश्चोक्तविकल्पः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच द्वयोरिति । ग्रामयोर्ग्रामाणां वा मध्ये गुल्मं रक्षितपुरुषसमूहमध्ये प्रधानपुरुषैरधिष्ठितं च
राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्यादित्यन्वयः । द्वयोरित्यादि दस्युलाघवगौरवापेक्षया विकल्पः । तत्फलं दस्युनिग्रहः
॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । द्वयोर्ग्रामयोस्त्रयाणां पञ्चानां च ग्रामाणां ग्रामशतानां मध्ये राष्ट्रगुमये कुर्यात् । व्यूढसैन्यं गुल्म-
म् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वयोः त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितं रक्षकं त्वस्थानानाम् । एवं राष्ट्रस्य संग्रहं कुर्यात्
॥ ११४ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ॥ विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । एकैकस्मिन्ग्रामेऽधिपतिकुर्यात् । तदुपरिदशग्रामपतिम् । एवंसर्वत्र ॥ ११५ ॥

(२) । सर्वज्ञनारायणः । ग्रामस्याधिपतिकरणहाद्यर्थम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । एकग्रामदशग्रामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामादीनां गुणदोषज्ञानप्रकारमाह ग्रामस्येति त्रिभिः । विंशतीशं ग्रामाणां विंशतेरीशमीश्वरम् । एवमुत्तरत्र ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । विंशतीशं विंशतिग्रामेशं । एवमुत्तरत्रापि ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामाध्यक्षानाह ग्रामस्येति । एकं करार्थं ग्रामाधिपंकुर्यात् । शतेशं शतानां ईशः शतेशः तं शतग्रामाधिपंकुर्यात् । तथा सहस्राधिपतिम् ॥ ११५ ॥

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ॥ शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । ये ग्रामदोषा एकग्रामाधिकृतेन न शक्यन्ते समाधातुं तान् दशेशाय निवेदयेत् एवमशक्तौ यावत्सहस्रपतिर्विज्ञाप्यः ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दोषान् तद्व्यामीयजनविद्वादीन् । अत्र विंशतीशमित्यादि यावति रक्षिते ग्रामाणां रक्षा भवति तस्मात्प्रपन्नम् । विंशतिग्रामानीशितुं शीलमस्य विंशतीशी ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामाधिपतिश्चौरादिदोषान् ग्रामे संजातानात्मना प्रतिकर्तुं मक्षमोऽनुत्कृष्टतया स्वयं दशग्रामाधिपतये कथयेत् एवं दशग्रामपतयो विंशतिग्रामत्वान्मादिभ्यः कथयेयुः तथा च सति सम्यक्चौरादिकण्टकोद्धारो भवति ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । शनकैरित्यनेन हठात् । तेन स्वस्मिन्पि दोषाश्च वारिता । स्वयमित्यनेनौद्धत्यभेदकत्वं च निरस्तम् । तेन स्वयंगत्वा शंसेत्कथयेत् ग्रामदशेशायेत्यन्वयः । एवमुत्तरत्र विंशतीशिने विंशतिग्रामाधिपतये ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । ग्रामिको ग्रामाध्यक्षः । शनकैरित्यस्या । यथा तथ्यनिरूप्य । स्वयं शंसेत् परमुखेन । दशेशाय दशग्रामेशाय विंशतिग्रामाणामीशितुं शीलमस्येति विंशतीशः ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं ग्रामदोषानिति । ग्रामिकः एकग्रामाधिपः समुत्पन्नान् ग्रामदोषान् ग्रामदशेशाय शंसेत् । दशेशः दशग्रामाधिपः विंशतीशिने शंसेत् ॥ ११६ ॥

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ॥ शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्सर्वं दोषजातम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विंशतीशः शतेशाय निवेदयेत् । शतेशः सहस्रपतये शंसेत् ॥ ११७ ॥

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ॥ अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवामुयात् ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिरियम् । ग्रामिको ग्रामाधिकृतस्तान्यवामुयाद्वृत्तीयात् वृत्त्यर्थं राज्ञे प्रदातव्यानि ग्रामवासिभिः । अन्नादीनि तु धान्यादेः षष्ठाष्टमभागादिः यथावक्ष्यति धान्येऽष्टमं विशामित्यादि ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजप्रदेयानि एतावदत्र प्रत्यहं राजाधिकृतपुरुषाय भक्तार्थदेयमिति प्रागेव नियमितानि । आदिपदात्तैलादीनि । ग्रामीकोग्रामाधिपतिः ॥ ११८ ॥

(३) कुट्टूकः । एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह यान्यन्नपानेन्धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहं देयानि न त्वद्-
करंधान्यानामष्टमोभागइत्यादिकंतानि ग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थं गृह्णीयात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रजाभीराज्ञेदेयद्रव्यग्रहीतृनाह यानीति द्वाभ्याम् । इन्धनंकाष्ठं पानंमध्वादि अवामुया-
त् । ग्रामिक एकग्रामाध्यक्षः । एकग्रामाध्यक्षस्येन्धनादीन्येव जीविका ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । ग्रामाध्यक्षादीनांवृत्तनियमं श्लोकद्वयेनाह यानीति । अन्नपानेन्धनादिग्रहणेन पशुधान्यहिरण्यादी-
नानिषेधः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामिकः एकग्रामिकः । यानि राजप्रदेयानि एतावदत्र राजपुरुषेण भोक्तव्यमिति प्रयोजनदर्शि-
तानि ॥ ११८ ॥

दशी कुलं तुंभुजितं विंशी पञ्चकुलानि च ॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । दशसुग्रामेष्वधिकृतोदशी एवंविंशी । छान्दसःशब्दसंस्कारः । कुलंग्रामैकदेशः । कचिद्धृद-
तिप्रसिद्धः कचिदुष्टइति । एतदेव पञ्चगुणविंशतिग्रामेष्वधिकृतः सर्वग्रामशताध्यक्षः । पुरंनगरं सहस्रेशः स्थानकर्मानुरूपेण
वृत्तिकल्पंतेत्येतत्सत्यम् ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंग्रामाध्यक्षस्य श्रुतिमुक्ताऽन्येषामाह दशीति । दशग्रामाधिपोदशी । हलंतुद्विगुणकुल-
मितिवचनाद्वाभ्यांहलाभ्यांया रुच्यते भूस्तांभुज्जीतेत्यर्थः । हलमानंच ॥ अष्टगवंधर्महलंषड्वंजीवितार्थिनाम् । चतुर्गवंगृह-
स्थानाद्विगवंब्रह्मघातिनामिति हारीतोक्तम् । धर्महलंघासं गृहस्थहलंवा । विंशी विंशतिग्रामपः ॥ ११९ ॥

(३) कुट्टूकः । अष्टगवंधर्महलंषड्वंजीवितार्थिनाम् । चतुर्गवंगृहस्थानांविगवंब्रह्मघातिनामिति हारीतस्मरणात् ॥
षड्वंमध्यमंहलमिति तथाविधहलद्वयेन यावतीभूमिर्वासते तत्कुलमिति वदति तदशग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थंभुज्जीत । एवंविश-
त्यधिपतिः पञ्चकुलानि शताधिपतिर्मध्यमंग्रामंसहस्राधिपतिर्मध्यमंपुरम् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । दशीत्यादेस्तामाह दशीति ॥ अष्टगवंधर्महलंषड्वंजीवितार्थिनाम् । चतुर्गवंगृहस्थानां द्वि-
गवंतु गवाशिनामिति लघुहारीतवचनात्षड्वंमध्यमहलं तथाविधहलद्वयेन यावती भूःरुच्यते तत्कुलमिति परिभाषितं वृ-
त्यर्थं दशग्रामाधिपस्तावतींभूमिं गृह्णीयादित्यर्थः । ग्रामं मध्यमं । तत्र ग्रामोभृगुप्रोक्तः ॥ विप्राश्च विप्रभृत्याश्चयत्रचैव वस-
न्ति ते । सतु ग्रामइति प्रोक्तःशुद्राणांवासएव चेति । पुरं राजधानीयोग्यं प्राकारशिल्पिवणिग्जनहृदादियुक्तम् । आकरः
सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानम् । ब्रजः गवांनिवासः । खेटः कर्कटिकाद्युत्पत्तिस्थलम् । वाटी पूगनारिकेलद्युत्पत्तिस्थलम् । इति
चतुष्टयं प्रासंगिकं व्याख्यातंचखेटइत्यत्रश्रीधरस्वामिना ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । दशी दशग्रामाधिपतिः । कुलंगृहमेकरुषीवलभागमित्यर्थः । ग्रामंकुलशतयुक्तम् । यथाहकौटिल्यः
कुलशतावरं पञ्चशतकुलवरं ग्रामनिवेशयेदिति ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशी दशग्रामाधिपतिः कुलंभुजितं हलंतु द्विगुणकुलं द्वाभ्यांहलाभ्यांरुच्यते वाभूस्तां । भुज्जीते-
त्यर्थः । विंशी पञ्चकुलानि दशहलरुच्यक्षेत्राणिभुज्जीत ॥ ११९ ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ॥ राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्ये
दतन्द्रितः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । तेषां ग्रामकार्येष्वन्येतरं विप्रतिपत्तिः । अन्यः स्वकार्येऽन्यः सचिवो महत्तमः स्निग्धो रागद्वेषव-
र्जितो दर्शनाय नियोक्तव्यः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्राम्याणि ग्रामसंबन्धीनि कृत्यानि संकरादिविषयाणि । पृथक्कार्याण्यन्योन्यकलहा-
दीनि ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां ग्रामनिवासिप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवानि कार्याणि कृताकृतानि च पृथ-
क्कार्याणि तान्यन्यो राज्ञो हितकृत्तन्मियुक्तोऽनलसः कुर्वीत ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । एषामेकग्रामाधिपप्रभृतीनामन्योन्यविप्रतिपत्तौ ग्राम्याणि ग्रामभवानि कार्यकार्याणि पृथक्का-
र्याणि च कृताकृतादीनि अन्यउक्तेभ्यः स्निग्धः पार्थिवइति शेषः । यथा राज्ञः पापं जायते तथा हितैषी अतन्द्रितः राज-
भीतेः पश्येदित्यन्वयः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । तेषां ग्रामाध्यक्षादीनां । ग्राम्याणि ग्रामसंबन्धीनि सेतुबन्धनादीनि ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्याणि प्रकृतान्यन्योन्यकलहादीनि ॥ १२० ॥

नगरेनगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ॥ उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्चैःस्थानं प्रधानभूतमित्यर्थः । घोररूपं प्रतापवन्तं । नक्षत्राणामिव ग्रहं अंगारकं हस्त्यश्वा-
दिबलसंपन्नम् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्चैःस्थानं तेभ्योधिकं गृहपरिच्छदसंमानादिकम् । घोररूपं दण्डप्रणयनशक्तवेषधरम् ।
ग्रहं सोमम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिनगरमेकैकमुच्चैः स्थानं कुलादिना महान्तं प्रधानरूपं घोररूपं हस्त्यश्वादिसामग्र्या भयजनकं-
नक्षत्रादिमध्ये भार्गवादिग्रहमिव तेजस्विनं कार्यद्रष्टारं नगराधिपतिकुर्यात् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । नैतावता राज्ञः कृतकृत्यतेत्याह नगरइति द्वाभ्याम् । सर्वार्थचिन्तकं हस्त्यश्वप्रजानुवृत्तादि-
चिन्तनानियुक्तम् । उच्चैःस्थानं प्रधानभूतं ग्रहं शुक्राङ्गाररूपम् । दण्डादावरूपालुत्वार्थमाह घोररूपम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । सर्वार्थचिन्तकं सर्वकार्यनिर्णायकं । उच्चैःस्थानं महाप्रभावम् । घोररूपमैश्वर्यातिशयेन दुर्धर्ष-
म् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । नगरे नगरे एकंपुरुषं सर्वार्थसाधकं सर्वकार्यकर्तारम् । उच्चैःस्थानं उच्चस्थानस्थितमित्यर्थः ।
घोररूपं दण्डप्रणयनयोग्यवेषधरम् । नक्षत्राणां ग्रहमिव प्रकाशमानम् ॥ १२१ ॥

सताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥ तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्वाष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । सनगराधिकृतस्तान्सर्वानपि पतीननुपरिक्रामत्सबलेन पूरयेत्सतिप्रयोजने तेषां सर्वेषामधिपती-
नां तद्वृत्तं सम्यक्परिणयं सम्यग्रूपतया परिजानीयात् कैराजचरैः कार्षटिकादिभिः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुपरिक्रामेदनुसंध्यात् । वृत्तिं चेष्टाम् । परिणयेत् प्रापयेत् राजसमीपं तच्चरैर्नृपचारैः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । सनगराधिकृतस्तान्सर्वान्ग्रामाधिपत्यादीनसति प्रयोजने सर्वदा स्वयंसचलेनानुगच्छेत्तेषां च नगराधिकृतपर्यतानां सर्वेषामेव यद्वाष्ट्रे त्वचेष्टितं तत्तद्विषयनियुक्तैश्चरैः सम्यक्प्रजाः परिणयेदवगच्छेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । सतादृशः तान् ग्रामेशादिसहस्राध्यक्षान्तान् अनुक्रामेदर्हानिशंसंचरेत् संचरंस्तेषां वृत्तं चेष्टां परिणयेत् जानीयात् । तच्चरैः तत्रतत्र नगरेषु बहुकालवासिभिः । तैर्हि तत्रत्यानां भद्राभद्रं ज्ञायते ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । नगरे नियुक्तस्तान्ग्रामाध्यक्षादीन् । अनुपरिक्रामेत् अनुसंध्यात् । तेषां ग्रामाध्यक्षादीनाम् । तच्चरैः तत्रत्यचरैः । परिणयेत् परीक्षेत् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः तान्सर्वान् ग्रामनिवासिनः अनुपरिक्रामेत् अनुसंध्यात् सर्वोपरि तिष्ठेदित्यर्थः । तेषां ग्रामनिवासिनां वृत्तं तच्चेष्टां तच्चरैः ग्रामचरैः नृपचरैर्वा ॥ १२२ ॥

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ॥ भृत्या भवंति प्रायेण तेभ्योरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्वमादातुं शील्येषां ते परस्वादायिनः शठाः सम्यक्कारिणः प्रायेणाधिकृताः सन्तो भवन्ति । प्राक्शुचयोपि रक्षन्ति वित्तानि अतः प्राक्शुचित्वानुमाने नोपेक्षणीयाः यन्नतः प्रतिजागरितव्यास्तेभ्योरक्षेदिमाः प्रजाः । न केवलं राजार्थनाशः अनवेक्षया यावत्प्रजा अपि निर्दानीकुर्वन्ति ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञो भृत्या इत्यन्वयः ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्ये राज्ञोरक्षाधिकृतास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीला वञ्चकाश्च भवन्ति तस्मात्तेभ्य इमाः स्वात्मीयाः प्रजारजा रक्षेत् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्किमर्थं तत्राह राज्ञ इति । रक्षाधिकृतारक्षार्थमधिकृताः ग्रामाध्यक्षादयो भृत्या अपि परस्वादायिनः परस्य स्वत्वे विद्यमानेभ्यो दायिनः प्रायेण बाहुल्येन भवन्ति । तत्र हेतुः शठावञ्चकाः । अतस्तेभ्यः इमाः बुद्धिस्थीभूताः सर्वनगराध्यक्षादिद्वारा रक्षेद्वाजेति भावः ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह राज्ञो हीति । रक्षेत् संगेरयुक्तः । श्लोकाविमौ राजविषयौ वा ॥ १२३ ॥

ये कार्थिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ॥ तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । ये रक्षाधिकृताः कार्थिकेभ्यो व्यवहर्तृभ्यो व्यापारवद्भ्यो वा हल्लेशोद्देशिकया दण्डयन्ति जनपदांस्तेषां सर्वस्वहरणप्रवासने राजा कुर्यात् ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ये कार्थिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतस इति कार्यार्थिभ्यो वादिप्रभृतिभ्य उक्तो चरूपेणार्थमेव गृह्णीयुर्न राजकार्यं कुर्युः ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । ये रक्षाधिकृताः कार्यार्थिभ्य एव वाक्छलादिकमुद्भाव्य लोभादशास्त्रीयधनग्रहणं पापबुद्धयः कुर्वन्ति तेषां सर्वस्वराजा गृहीत्वा देशान्निःसारणं कुर्यात् ॥ १२४ ॥

(१२४) र्थमेव=र्थमेवं (घ, च, ण)

(१२४) ये कार्थिकेभ्यो इ०=कारिकेभ्यो र्थमादायै कुर्युः कर्षमन्यथा (ल)

(४) राघवानन्दः । राज्ञः स्वकीयंकृत्यमाह यदिति । कार्यभ्यः कार्यार्थभ्यः वादिप्रतिवादिभ्योऽव्यवहारिभ्योवा वाक्छलादिकमुद्ग्राव्यार्थमुक्तोचरूपगृहीयुः । प्रवासनं देशान्निर्माणंकुर्यादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । परस्वादाने तेषांदण्डमाह येकार्यिकेभ्य इति । कार्यिकाः कार्य्यवन्तः कार्यार्थिन इति यावत् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । येभृत्याः कार्यभ्यः वादिप्रतिवादिभ्यः अर्थमेव प्रतिगृहीयुः । कीदृशाभृत्याः पापचेतसः लोभाक्रान्ताः । राजा तेषां प्रवासनं निष्काशनंकुर्यात् ॥ १२४ ॥

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ॥ प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । युक्तानानियुक्तानां स्त्रीणामन्तःपुरदास्यादीनांप्रेष्यजनस्य दोलकवाहादेः प्रत्यहंवृत्तिकल्पयेन्न सांवत्सरीयंसकृद्दद्याद्भ्रमंतदेकदेशं वा स्थानकर्मानुरूपतः स्थानप्रधानं नियोगः शय्यारक्षादि कर्म शरीरव्यापारस्तदनुरूपेण वृत्तिर्देया प्रधाने स्थाने त्वल्पेऽपि कर्मणि महती वृत्तिर्निरुद्धे स्थाने महत्यपि कर्मणि त्वल्पे तदनुभयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजकर्मसु राज्ञ उपचारादिषु । स्थानमन्तर्बहिरपि कर्मोत्तममध्यमाधमं तदनुरूपेण ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनांकर्मकरजनस्य चोत्कृष्टमध्यमापकृष्टस्थानयोग्यानु-
पेण प्रत्यहंकर्मानुरूपेण वृत्तिकुर्यात् ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञः कृत्यान्तरमाह राजेति । राजकर्मसु युक्तानां नियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनांप्रेष्यजन-
स्य सेवकस्य । स्थानं त्वनिकटदूरादि कर्माल्पायासबन्हायाससाध्यं तदनुरूपतस्तदनुसारेण ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । अधिकृतानां वृत्तिनियममाह राजाकर्मस्विति युक्तानामधिकारिणांप्रत्यहंकल्पयेन्न प्रतिमासंप्रति-
वत्सरं वा ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थानं अन्तर्बहिः अनुरूपतः उत्तमाधममध्यमम् ॥ १२५ ॥

पणोदेयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ॥ षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकृष्टः संमार्जनशोधनविनियुक्तस्तस्य भक्तार्थपणोदेयः । उत्कृष्टस्य षट्सु षट्सु मा-
सेषु गतेष्वाच्छादवस्त्रधान्यद्रोणश्च मासिकः । चतुराढकोद्रोणः । पणपरिमाणंवक्ष्यति । वृत्तिकल्पनार्था एते ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थान्मध्यमस्य त्रयः । भक्तकं भृतिः । षट्सु मासेष्वाच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि षडिति
पणानुसारेण व्यवस्था । एवंद्रोणेऽप्येकस्त्रयः षडिति । मासिको मासे मासे देयः ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । तामेव दर्शयति पण इति । अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकवाहादेः कर्मकरस्य वक्ष्यमाणलक्षणः प-
णोभृतिरूपः प्रत्यहं दातव्यः षाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगं दातव्यम् ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचिद्वैकिंचिद्वै किंचिद्वै च पुष्कलम् । पुष्क-
लानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्द्रोण इति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासं देयः । उत्कृष्टस्य तु भृ-
तिरूपाश्च षट्पणद्वेयाः अनयैव कल्पनया षाण्मासिकानि षट्पणयुगानि देयानि प्रतिमासं षाण्मास्याद्रोणदेयाः अनयै-
वातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयं भृतिरूपं दातव्यं षाण्मासिकं च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च धान्यद्रोणत्रयं देयम् ॥ १२६ ॥

(१२६) वेतनम् = भक्तकम् (क, ग, घ, च, ण)

(४) राघवानन्दः । स्वकर्मनियुक्तदास्यादीनां देयविभागमाह पणइति । अयमर्थः । अपरुष्टस्य गृहमार्जनादिक-
तुः प्रत्यहंपणः षण्मासिकं छादोद्वादशहस्तपरिमितं वस्त्रं प्रतिमासधान्यं द्रोणः । एवं षड्विंशति पणवस्त्रधान्यद्रोणादि उत्क-
ष्टस्य साक्षात्कर्मकुशलिनः । तथा मध्यमस्यापि त्रिगुणं तन्त्रितयं पणाधिक्यमात्रमन्यत्समानमिति वा । तत्र च ॥ अष्ट-
मृष्टिर्भवे किंचिद्दुश्चरेष्टौ तु पुष्कलः । पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्द्रोणइति द्रोणस्य लक्षणम्
॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । कियतीवृत्तिः कल्पयेति चेदाह पणो देयइति । भक्तकंपणइत्यन्वयः उक्तार्थः पणइत्यर्थः । देयः प्र-
त्यहं देयः । षट्पणाइति वचनविपरिणामः । पणद्रोणयोः परिमाणंवक्ष्यति । आच्छादो वस्त्रम् । षण्मासे
देयः षण्मासिकः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पणः अशीतिवराटकानां पणः अवरुष्टस्य अर्थांश्च मध्यमस्य त्रयः भक्तकं भृतिः षट्सु मासेषु
आच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि षडिति पर्यायानुसारेण व्यवस्था । एवं द्रोणेऽप्येकः त्रयः षडिति मासिमासिदेयम् ॥ १२६ ॥

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ॥ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । करग्रहणविधिः कियता मूल्येन क्रीतमेतत्क्रियच्च विक्रीयमाणं लभते कियता च कालेन वि-
क्रियते कियत्प्रतिभावे न नश्यत्यथनेत्येवमादिरूपक्रयविक्रयपरीक्षा । अध्वानं चिराचिरगमनप्राप्यताम् । भक्तं सत्त्वोद-
नादिमूलम् । परिव्ययस्तदुपकरणं सर्पिः सूपशाकादि धनादि च । योगक्षेममरण्ये कान्तारे वा गच्छतो राजभयंचौरभयं
निश्चौरतावेत्यादि । एतदपेक्ष्य वणिग्भ्यः करादादाव्यावणिग्भिर्दापयेत्करानिति पाठो युक्तः । गत्यादिनियमेन कर्मसंज्ञा-
या अभावात् । दण्डवचनोवा धातुस्तदा दण्डवद्विकर्मकत्वम् ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रयविक्रयमितोयता क्रीत्वेयता विक्रेतुं शक्यमिति । अध्वानमिति एतावान्वर्त्तमायासइ-
ति । भक्तमन्नमूल्यम् । परिव्ययं ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिकरार्थव्ययम् । योगमलब्धलाभं वणिजामायासानुरूपक्षेमं रक्षणमे-
तावति देशेऽभीषामस्माभिः कृतमिति विज्ञायेत्यर्थः । करान् शुल्कम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रं लवणादिद्रव्यविक्रीयमाणं चात्र कियल्लभ्यते कियदूरादानां तत्किमस्य
वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेन लग्नं किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्योरक्षारूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं कोऽस्ये-
दानीं लाभयोगइत्येतदपेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वणिक्करादानमाह क्रयेति । क्रयविक्रयमूल्यं दूरागतं भक्ष्यव्ययचौरादित्तं योगक्षेमादी-
नि च ज्ञात्वा तद्विक्रेतृभ्यः करान् शुल्कानि दापयेत् हृद्वादि कृते त्वयंगृह्णीयाद्वा ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथ करादानमाह क्रयविक्रयमिति । क्रयमूल्यम् । विक्रयं लाभम् । भक्तं वणिग्भिः कर्मकरादि-
भ्यो देयम् । परितो व्ययः परिव्ययः शुल्कादिकः ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मम् । सपरिव्ययं ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिव्ययसहितम् ॥ १२७ ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणां ॥ तथा वेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षीणरुषेर्नूनः करोग्रहीतव्यइत्येवमर्थमेतत् । वार्यो कसोजलौकसः । षट्पदाभ्रमराः । यथाते-
स्वल्पमाददानाः परिपुष्टा भवन्ति तथा राज्ञा मूलछेदो न कर्तव्यः ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलेन फलप्राप्ता राजा । कर्ताचकर्मणां कृष्यादीनां फलेन धान्यादिना युज्येत लाभदर्शनाद्धि पुनः प्रवर्तते ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा राजाऽवेक्षणादिकर्मणः फलेन यथा च वार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्यादिकर्मणांफलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वदा राष्ट्रे करान् गृह्णीयात् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा कर्मणांकृषिवाणिज्यादीनांकर्ता तत्फलेनसंबध्यतएवंराजापि तत्फलभागीत्याह यथेति । नृपइति नृनृपत्यनुकूलः ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । सामान्यतः करपरिकल्पनस्य लक्षणमाह यथेति ॥ १२८ ॥

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यंवार्योकोवत्सषट्पदाः ॥ तथाल्पाल्पोग्रहीतव्योराष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह कर्मणांकर्तावाणिजकः राजा च फलेन युज्येत तथा करान्कल्पयेन् परिमाणनियमकारणमस्ति । यत्र महान्लाभस्तत्राधिकमप्युक्तपरिमाणातिक्रमेण ग्रहीतव्यम् । केचिदिमंश्लोकंपठित्वा यथाल्पाल्पमिति पठन्ति ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वत्सः प्रसवे । वार्योक्तसः जलौकसः रक्ताकर्षे ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रदृष्टान्तमाह यथेत्यादि । यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोक्तस्तोकानि रक्तक्षीरमधून्यदन्येवंराज्ञा मूलधनमनुच्छिन्दताऽल्पोऽल्पोराष्ट्रादब्दिकः करोग्राहः ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । करमपिदेशकालसंपत्त्यनुरूपेणादद्यादितिसदृष्टान्तमाह यथेति । वार्योकोजलौकाः । अल्पमल्पं क्रियाविशेषणं सयथा गात्रादक्तमल्पमादत्ते यद्वा मत्स्यः गन्धवारिचरः अपांबहूनांयथेष्टतत्त्वाने उपजीव्यजलनाशे त्वनाशशङ्क्याल्पोदकंपिबति । वत्सोपि सर्वदुग्धपाने गोपस्य क्षतिःस्यादित्याशङ्क्याल्पंचोषति । भ्रमरस्यापि सर्वमधुपाने फलानुत्पत्तेस्तज्जपुष्पांतराभावात्त्वनाशशंका । एवं राजन्यप्यूहनीयम् । मजानांमूलानुच्छेदादितिभावः । आद्विकः अद्भुतसमाप्यः ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । अत्रदृष्टान्तमाह यथाल्पाल्पमिति । आद्यमदनीयम् । वार्योकावार्योक्तसः । ऋषिनिपातनादकारान्तत्वम् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्योक्तसः यथाल्पाल्पं आद्यंभक्ष्यं अदन्ति भक्षयन्ति यथाषट्पदाः भ्रमराः अल्पमल्पमदन्ति तथा राजा राष्ट्रमवेक्ष्य आद्विकानकरान्सततंकल्पयेत् ॥ १२९ ॥

पञ्चाशद्भागआदेयोराज्ञा पशुहिरण्ययोः ॥ धान्यानामष्टमोभागः षष्ठोद्वादशएव वा ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । मूल्याधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागोऽष्टमः । धान्यानांभागविशेषः सुकरदुष्कगपेक्षया मन्तव्यः पञ्चाशत्पूरणः पञ्चाशः त्रिंशत्यादिभ्यइतिपक्षेऽतमद् । पञ्चाशद्भागइतिपाठे द्विभागादिवत्संख्यान्तरम् ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चाशद्भागइत्यादिना जनपदानांवार्षिककरग्रहउक्तः । हिरण्यपदंरूप्यादेरप्युपलक्षणम् । द्वादशीति फलेऽष्टमोमध्यमउत्तमेषष्ठः ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । तमाह पञ्चाशद्भागइत्यादि । मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागोराज्ञा ग्रहीतव्यः एवंधा-

न्यानांषष्ठोऽष्टमोद्वादशोवा भागोराज्ञा घासः । भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षभ्वायबद्धल्पग्रहण-
विकल्पः ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषे विशेषतःकरमल्पमाह पञ्चाशदिति । पशुहिरण्ययोस्तज्जीविभ्यआदेयः । पञ्चा-
शद्भागएकोनपञ्चाशद्भागोद्रव्यत्वाभिना ग्राह्योराज्ञा त्वेकोऽवशिष्टोभागः । एवंसर्वत्र भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्मक्लेशला-
घवगौरवापेक्षया वा धान्यानांभागविकल्पः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यविशेषेष्ववादेयंभागविशेषंश्लोकत्रयेणाह पञ्चाशद्भागइति । सर्वत्र व्ययव्यतिरिक्ताभविष-
या भागकल्पना भूमेर्मध्यमोत्तमाधमापेक्षया व्यवस्थितविषयोयमष्टमादिकोविकल्पः कल्पनीयः ॥ १३० ॥

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ॥ गन्धौषधिरसानांच पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्रुमशब्देन वृक्षादुच्यन्ते शेषंप्रसिद्धम् । एतेषांषष्ठोभागोलाभाद्गृहीतव्यः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्रुमाणांत्वयमर्जितानां वनादृतानांच एवं रसानां लवणादीनाम् ॥ १३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । द्रुमशब्दोत्र वृक्षवाचकः वृक्षादीनांसमदशानां अश्ममयान्तानांषष्ठोभागोलाभाद्गृहीतव्यः ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदाददीतेति द्वाभ्याम् । द्रुः काष्ठार्थोवृक्षः तदाद्यश्ममयान्तानांसमदशानांतदुत्पाद-
केभ्यस्तद्विक्रयिभ्यश्च षड्भागमेवाददीतेत्यन्वयः । मांसं मांसमत्स्यौ ॥ १३१ ॥

(५) रामचन्द्रः । द्रुमांसमधुसर्पिषां राजा षड्भागमाददीत । द्रोवृक्षस्य मांसस्य मधुनः सर्पिषःघृतस्य । पलाशी-
द्रुमागमाइत्यमरः । तुपुनः गन्धादीनामिति ॥ १३१ ॥

पत्रशाकतृणानांच चर्मणां वैदलस्य च ॥ मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पत्रं तालीपत्रादि । वैदलं वंशादिविदलकृतभाण्डादि । मृन्मयानां कुलालादिकृतानाम्
॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रुमाणामितिपाठोमेधातिथेः । वैदलस्य शूर्पादेः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । आददीतेत्यत्रानुवर्तते ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पत्रशाकतृणादीनांच षड्भागमाददीत त्वीकुर्यात् ॥ १३२ ॥

भ्रियमाणोप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ॥ न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो
विषये वसन् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा कुर्याद्यथा क्षुधास्य विषये श्रोत्रियोनावसीदति ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रोत्रियात्तेनार्जितधनाद्भागम् ॥ १३३ ॥

(३) कुङ्कुमः । क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करंनगृहीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियोबुभुक्षयाऽव-
सादंगच्छेत् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्युदासाधिकरणन्यायेन श्रोत्रियस्य करादानाभावमाह भ्रियमाणइति द्वाभ्याम् ॥ १३३ ॥

(१३१) द्रुमांस=द्रुमाणां (ग, ण)

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥ तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरविधेरतिक्रमफलमेतत् ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्माद्देयमस्मै किञ्चिदित्यर्थः ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोदेशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नोभवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादंगच्छति ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलंकरानादानंकिंचास्य राज्ञोविषये वसन् श्रोत्रियोनावसीदेदपि । क्षुधा बुभुक्षया क्षुधासक्तौदृष्टदोषमाह तस्येति । विषये देशे । अतःश्रोत्रियातिरिक्तेभ्यःकरंगृह्णीयादित्यर्थः ॥ १३४ ॥

श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्म्यावृत्तियया कुटुम्बधर्मस्यावसादनंभवति । वृत्तिप्रकल्प्य सर्वतोरक्षेच्चौरादिभ्यः । स्वयमधिकव्ययाच्च ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदाह श्रुतवृत्ते इति । वृत्तमाचारः । धर्म्यां स्ववर्णयोग्यां प्रतिग्रहादिकाम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवमतः श्रुतेति । शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वाऽस्य तदनुरूपाधर्मादनपेतांजीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनमौरसपुत्रमिव पिता रक्षेद्यस्मात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमादानाभावमात्रं प्रत्युतास्मै दानंसार्ववादमाह श्रुतवृत्तेइतिद्वाभ्याम् । श्रुतवृत्ते शास्त्रज्ञानानुष्ठानेइतिकुल्लूकः । श्रुतवेदाध्ययनं वृत्तमयाचितत्वादि ते ज्ञात्वाऽस्य श्रोत्रियस्य धर्म्याधर्मादनपेतांतदभिमतंवृत्तिदद्यात् तालिखितदिव्यादियुक्ततामपट्टादिना । रक्षेदेनंचश्रोत्रियं यथातामन्योनहरेदितिभावः । चौरादिभ्योरक्षणंसाधारणम् ॥ १३५ ॥

संरक्ष्यमाणोराज्ञायं कुरुते धर्ममन्वहम् ॥ तेनायुर्वर्धते राज्ञोद्रविणं राष्ट्रेमेव च ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । धार्मिकश्रोत्रियरक्षायाः फलमेतदायुर्द्रविणराष्ट्रवृद्धिः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरक्ष्यमाणोदस्युभ्यः ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । सच श्रोत्रियोराज्ञा सम्यग्रक्षमाणायधर्मप्रत्यहंकरोति तेन राज्ञआयुर्धनराष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआह सपिति । तेनधर्मेणायुर्द्रविणंराष्ट्रंचास्यराज्ञोवर्धतइत्यन्वयः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयं ब्राह्मणः तेन धर्मेण ॥ १३६ ॥

यकिञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ॥ व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । कृषिधनप्रयोगक्रयविक्रयादिव्यवहारेण जीवन्तंपृथग्जनं ब्राह्मणाश्रोत्रियादभ्यङ्करंदापयेत् करसंज्ञासंज्ञातास्य करसंज्ञितम् ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येनापि कर्मणा वाणिज्यादिव्यवहारेण जीवन्तंपृथग्जनमब्राह्मणं किञ्चिदृण्यमपि दापयेत् नतु किञ्चिदावदीत ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा त्वदेशे शाकपर्णादिस्वल्पमूल्यवस्तु क्रयविक्रयादिना जीवन्तनिरुष्टजनंस्वल्पमपि कराल्यवर्षेण दापयेत् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच व्यवहारेण शाकादिक्रयविक्रयादिना जीवतो निरुष्टस्याल्पः शुल्को ग्राह्य इत्याह यदिनि । पृथग्जनं निरुष्टम् ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य संवत्सरस्य व्यवहारेण वाणिज्येन पृथग्जनं प्रकृतजनम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पृथग्जनं सामान्यजनं कारुकादिकं यत्किञ्चिदपिकरं दापयेत् ॥ १३७ ॥

कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ॥ एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ १३८ ॥

(१) मेघातिथिः । शिल्पमात्रोपजीविनस्तान्मासमासमेकमहः कर्मकारयेत् आत्मोपजीविनश्च शूद्रावेशभारवाहा-
दयः १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कारुकान् वर्धक्यादीन् । शिल्पिनो नटादीन् । आत्मोपजीविनो भक्तार्थं नित्यं परस्य कर्म
कृत्वा तल्लब्धभक्तेन जीवतः ॥ १३८ ॥

(३) कुड्डूकः । कारुकान्मूपकारादीन् शिल्पिभ्यर्द्धषट्कृष्टान् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीवि-
नोभारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । दुःखजीविनो विष्यादिना नातिपीडनीया इत्याह कारुकानिति । कारुकान् शूर्पादिकारिणः
शिल्पिनः चित्रलोहकारादीन् आत्मोपजीविनः देहक्लेशोपजीविनः वेतनजीविनः कर्म स्वकं मासि मासि मासमासं प्रत्येकैकं
कारयेदित्यन्वयः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । आत्मोपजीविनः शरीरोपजीविनः कर्मोपजीविन इति यावत् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुकादीन् एकैकं विष्टिरूपं कर्म मासि मासि कारयेत् ॥ १३८ ॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चानितृणया ॥ उच्छिन्दन् स्यात्मानो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

(१) मेघातिथिः । करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः अतिबहुग्रहणं परेषां तच्च तृणया भवतीत्यनुवादः आत्म-
नो मूलच्छेदेनात्मपीडा भवतीतीति शक्यात् अतस्तेऽपि पीडयन्ते । उपस्थिते विग्रहे क्षीणकोशशक्तिरिति भरपरुद्धोद्धरणेऽवश्यं भ-
वेत् । साधतेषां महती पीडा यत्तु सार्वकालिकं करग्रहणं संपादयतो नाखेदिता भवति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनो मूलं करग्रहणं न चिन्द्यात् । अतितृणया चातिकरग्रहणेन न परेषां मूलं धनं चि-
न्द्यात् ॥ १३९ ॥

(३) कुड्डूकः । प्रजासंहातकरशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणं परेषां मूलोच्छेदः ए-
तदुभयं न कुर्याच्च आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोशक्षयादात्मानं पीडयेत् पूर्वार्धात् परेषां चेत्यपि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च
पीडयेत् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रजास्वकरादाने नातीव स्नेही राज्ञो न धर्म इत्याह नेति । आत्मनो मूलं करशुल्कादेरग्रहणं
स्नेहेन तन्त्यजेत् । नापि च परेषां प्रजानामति तृणया मूलं सर्वत्वादिकं गृह्णीयादिति ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । स्वस्याभ्येषाञ्च मूलं रुषिगोरक्षवाणिज्यादिकं करोत्पत्तिस्थानम् । अतितृणया शास्त्रविरुद्धैः
कौर्नोच्छिन्द्यात् । तत्र कोऽनर्थ इत्यपेक्षायामुक्तमुत्तरार्धे मत्तमुच्छिन्द्यात्मात्मनो मूलमित्यत्र परेषां मित्यनुपादानं रुष्यादिक-
स्य राजमूलत्वसारज्ञापनार्थं तानन्यांश्च पीडयेत् इति द्वयेत् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः मूलं मूलधनं प्रजारूपं करग्रहेण नोच्छिन्ध्यात् उच्छिन्नं न कुर्यात् । च पुनः परेषां ग्राम-
निवासिनां प्रजानां अतिवृणया अतिकरग्रहेण । च पुनः आत्मनः मूलमुच्छिन्दन् हि निश्चयेन आत्मानं च प्रजाश्च पीड-
येत् । तस्मान्मूलधनं नोच्छिन्ध्यात् ॥ १३९ ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ॥ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । तीक्ष्णमृदुता नित्यमभ्यसनीया । तादृशो राजा प्रजानां संमतो भवत्यभिप्रेतम् ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यं प्रेक्ष्य मार्दवेनैव साध्यं यत्तत्र मृदुरन्यत्र तीक्ष्णः ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । कार्यविशेषमवगम्य क्वचित्कार्यं तीक्ष्णः क्वचिन्मृदुश्च भवेत् न त्वैकरूपमालम्बेत यस्मादुत्तरूपो-
राजा सर्वेषामभिमतो भवति ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । अपिच राजानं धर्मविशेषेण शिक्षयति तीक्ष्णश्चेति । दण्ड्येष्वपराधयुक्तेषु तीक्ष्णो निरुप-
द्रः मृदुश्च साधुषु संमतो मन्वादीनाम् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । धर्मान्तरमाह तीक्ष्णश्चैवेति । तीक्ष्णः अग्न्यर्कादिमात्रा निर्मितत्वात् मृदुश्च सोमवर्णादिमात्रा-
निर्मितत्वात् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । महीपतिः कार्यं वीक्ष्य तीक्ष्णः सन्मृदुः स्यात् । कदाचित्तीक्ष्णः कदाचिन्मृदुः राजा संमतो भ-
वि ॥ १४० ॥

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ॥ स्थापयेदासने तस्मिन्निवन्तः कार्यक्षणे

नृणाम् ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजानां संबन्धिनि कार्यदर्शने खिन्नः शान्तः । धर्मज्ञादिगुणयुक्तं सर्वसहममात्यं तस्मिन् कार्यक्षणे
नियुज्जीत न पुनस्तस्मिन्नेव सिंहासने ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आसने तस्मिन् स्वस्थान इत्यर्थः ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयं कार्यदर्शने खिन्नः श्रेष्ठामात्यं धर्मविदं प्राज्ञं जितेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन् कार्यदर्शनस्थाने नियुज्जीत
॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्र स्वयमसमर्थस्तत्रामात्यं नियोजयेदित्याह अमात्येति । धर्मज्ञमित्यनेन प्रभौ विक्रियारा-
हित्यं सूचितम् । दान्तं लोभाद्यनभिभूतत्वेन प्रजासु । कुलोद्गतं कुलीनम् । आसने स्थित्वा यत्र कार्यक्षणे कार्यदर्शने
खिन्नः खेदयुक्तोऽसमर्थस्तत्रैवं विधममात्यं प्रयोजयेदित्यन्वयः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । खिन्नः बहुकार्याविक्षणात् परिश्रान्तः । तस्मिन्नासने तस्मिन्कृत्ये ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा नृणां कार्याणामीक्षणे स्वयं खिन्नः ज्वरादिना युक्तश्चेत्तदा एतादृशममात्यमासने कार्यवि-
क्षणे स्थापयेदित्यर्थः ॥ १४१ ॥

एवं सर्वविधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ॥ युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । सहायसंग्रहप्रभृत्युक्तस्यार्थस्यैवमिति परामर्शनं विधाय कृत्वा इतिकर्तव्यमुपकारकमिति
कर्तव्यमुच्यते युक्तस्तत्परः अतएवाप्रमत्तः अथावानुद्ध्यस्सलनमप्रमत्तता सर्वकाले । एवं प्रजाः परिरक्षेत् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युक्तउद्युक्तः । अप्रमत्तोऽन्यत्रासक्तः ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यजातसंपाद्योद्युक्तः प्रमादरहितआत्मीयाः प्रजारक्षेत्र ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञान्तरं नृवन्प्रकृतमुपसंहरति एवमिति । युक्तः उद्युक्तः इमाः त्वदेशस्थाः रक्षेदेवेत्यन्वयः ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । इदमुक्तम् । युक्तउपायवान् ॥ १४२ ॥

विक्रोशन्त्योयस्य राष्ट्रात्क्षिप्यन्ते दस्युभिः प्रजाः॥संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः सनतु जीवति॥१४३॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तयोरप्रमादधोरन्यथात्वे दोषमाह यदि सस्यगुल्मस्थानानि न जानाति तदाच्छिद्रान्वेषि-
भिर्दस्युभिः प्रजाह्रियन्ते तासु किं करिष्यति । अतस्तादृशो राजा मृत एव जीवितं मरणमेव अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । वि-
क्रोशन्त्यः आक्रन्दत्यः ह्रियन्ते संपश्यतः सभृत्यस्य निर्दिष्टद्रक्ष्यते केवलं च भृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति नानुधावन्ति मोक्षय-
न्ति सर्वे ते मृतकल्पाः ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दस्युभिः शत्रुभिः ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्रोशन्त्यः प्रजास्तस्करादिभिरपि ह्रियन्ते समु-
त एव नतु जीवति जीवनकार्याभावाज्जीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः । तस्मादप्रमत्तः प्रजारक्षेदिति पूर्वोक्तशेषम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादंतदेवाह विक्रोशन्त्य इति द्वाभ्याम् । विक्रोशन्त्यः हाहतोस्मीति वच उद्गिरन्त्यः
अपह्रियन्ते धनाद्यादानेन दस्युभिः साहसिकैः । संपश्यत इत्यनादरेषणी । मृतः शव इव घृणास्पदीभूतः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अरक्षितुर्निन्दामाह विक्रोशन्त्य इति । ह्रियन्ते धनमिति शेषः ॥ १४३ ॥

क्षत्रियस्य परोधर्मः प्रजानामेव पालनम् ॥ निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राप्तफलं भुङ्क्ते राजा सधर्मेण युज्यते अन्यथानुग्राहकाणामेव पालनं कुर्वन्प्रत्यवैति ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्दिष्टफलं शास्त्रनियमितकरादि ग्रहणेन भोगसिद्धिः ॥ १४४ ॥

(३) कुल्लूकः । तदेव द्रष्टव्यं क्षत्रियेति । धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठक्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृष्टो धर्मः यस्माद्यथोक्तल-
क्षणफलकरादिभोक्ता राजा धर्मेण संबध्यते ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच क्षत्रियस्येति । निर्दिष्टफलभोक्ता शास्त्रनिर्दिष्टकरादिफलभोक्ता ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । निर्दिष्टफलभोक्ता प्रजापालनार्थं वेतनीकृतस्य षड्भागादिकस्य फलस्य भोक्ता ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निर्दिष्टफलभोक्ता शास्त्रोक्तफलभोक्ता ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः॥ हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चाच्य प्रविशेत्सशुभां सभाम्॥१४५॥

(१) मेधातिथिः । पश्चिमो यामो ब्राह्मणमुहूर्तः । यत आह कृतशौचः समाहितः हुताग्निरिति न च ब्राह्मे मुहूर्ते
होमविधानमस्ति तदा हि चतुर्मुहूर्तशेषा रात्रिर्भवति होमश्च व्युष्टायां रात्रौ समाप्य कार्यउषःकल्पत्यागेन । आच्य ब्राह्मणान्पू-
जयित्वा सभांशुभां मङ्गलवर्तीं प्रविशेत् ॥ १४५ ॥

(१४५) हुताग्निर्ब्रा० = गुर्वग्निर्ब्रा० (ग)

= हुत्वाग्नीन् (त, थ, द, ड, ङ,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्च्य समभ्यर्च्य ॥ १४५ ॥

(३) कुङ्कुमः । सभूपो रात्रेः पश्चिमयामउत्थाय रुतमूत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचोऽनन्यमनाः कृताग्निहोत्रावसथ्यहो-
मोब्राह्मणान्पूजयित्वा वास्तुलक्षणाद्युपेतांसभाममात्यादिदर्शनगृहप्रविशेत् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अधुनास्याहरहः कृत्यमाह उत्थायेतिद्वाभ्याम् । पश्चिमेयामे ब्राह्मेमुहूर्ते हुत्वाग्निमावसथाख्यं
श्रोतं पुरोहितसाध्यं । आर्च्यसत्कृत्य । शुभां शुभफलदाम् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञोनित्यकर्त्तव्यकर्मश्लोकद्वयेनाह उत्थायपश्चिमइति ॥ १४५ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ॥ विसृज्य च प्रजाः सर्वामन्त्रयेत्सह
मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र तस्यां सभायां स्थिताः प्रजादर्शनार्थमागताः प्रतिनन्द्य यथार्हसंभाषणेक्षणाभ्युत्थाना-
भिवादनैर्हर्षयित्वा विसर्जयेत् यथागतमनुजानीयात् । ततोविसर्जितेषु तेषुमन्त्रयेत्सहमन्त्रिभिः किंकर्त्तव्यमिति स्वपरराष्ट्र-
गतकर्त्तव्यतानिरूपणंमन्त्रपञ्चाङ्गंदर्शयिष्यते ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिनन्द्य प्रियमुक्त्वा ॥ १४६ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्यां सभायां स्थितोदर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः संभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनन्द्य प्रस्थापयेत्
ताश्च प्रस्थाप्य मन्त्रिभिः सह सन्धिविग्रहादि चिन्तयेत् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । प्रतिनन्द्य वाग्वस्त्रादिना सत्कृत्य ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । तत्र सभायांस्थितः उपविष्टः । प्रतिनन्द्य न्याय्यनिर्णयेन प्रीणयित्वा मन्त्रयेत्कर्त्तव्याकार्यजान-
मितिशेषः ॥ १४६ ॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादंवा रहोगतः ॥ अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्त्रदेशविधिः । रहोगतः विविक्ते निर्जने देशे स्थितः अविभावितः अनुमानेनापि यथा न
जनाजानन्तीदंस्तुविद्यतइति तथा कुर्यात् । निःशलाकं शलाकादृषीकाः यत्रतृणमपि नास्ति येन न कश्चित्तिष्ठतीति सं-
भावनास्ति तन्निःशलाकम् । इमान्यङ्गानि कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपन्नदेशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्य-
सिद्धिरिति । अथवा प्रार्थनाकालंनतिपातयेत्तत्रदीर्घोमन्त्रः स्यात् । न तेषांब्रूयात् गुममन्त्रश्चस्यात् ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निःशलाकएकान्ते यत्र क्वाप्यविभावितः अन्यैरनुपलक्षितः ॥ १४७ ॥

(३) कुङ्कुमः । पर्वतपृष्ठमारुह्य निर्जनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितःकर्मणा-
मारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपन्नदेशकालविभागोविनिपातप्रतीकरः कार्यसिद्धिरित्येवंपञ्चाङ्गमन्त्रचिन्तयेत् ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्त्रयेदित्युक्तंतदुचितंस्थलमाह गिरिति । प्रासादं रहोगतं अन्तःपुरगतम् । निःशलाके म-
न्त्रभेदकाःशलाकाः प्रतिरोधकजन्तवोवक्ष्यमाणजडादयः तद्रहिते विविक्तइति यावत् । अविभावितः मन्त्रभेदकैरनुप-
लक्षितः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रणस्य देशमाह गिरिपृष्ठमिति । निःशलाके कुशशलाकादिहीने । अविभावितः अविदितः अ-
नामैरिति शेषः ॥ १४७ ॥

(१४७) दविभावितः = त्सविभावितः (ग)

(६) रामचन्द्रः । अथमन्त्रविधिमाह गिरीति । गिरिपृष्ठं गिरिशृंगं समारुह्य निःशलाके निर्मानुष्ये मन्त्रं कुर्यात् । निःशलाकास्तथारहइत्यमरः । अविभावितः अज्ञातः ॥ १४७ ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ॥ सरुत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि
पार्थिवः ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्त्रप्रकाशनिवारणार्थः श्लोकः । पृथग्जनामन्त्रिणो मन्त्रविदाः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथग्जनानामन्त्रबाह्याः समागम्य तन्मन्त्रज्ञैः सह ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञो मन्त्रिभ्यः पृथगन्येजना मिलित्वास्य मन्त्रं न जानन्ति सक्षीणकोशोऽपि सर्वापृथिवी-
भुनक्ति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थवादफलमाह यस्येति । समागम्य मिलित्वा मन्त्रणं पृथग्मन्त्रणं च । जनाः प्रा-
णिनः । सपार्थिवः दरिद्रोऽपि कृत्स्नां समुद्रमेखलां पृथ्वीं भुङ्क्ते इत्यन्वयः ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य मन्त्रं पृथग्जनाः मन्त्रबाह्या न जानन्ति कोशहीनोऽपि सराजा कृत्स्नापृथिवीं भुङ्क्ते ॥ १४८ ॥
जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ॥ स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किंचित्प्राणिजातं तन्मन्त्रयमाणो विशोधयेत् ततः प्रदेशादपशोधयेत् मन्त्रभेदाशङ्क्या तिर्य-
ग्योनिषु च शुकसारिकादयोऽपि मन्त्रं भिन्दन्ति गवाश्वादयोऽपि । योगारूढाः परिवर्तितवार्त्ताविनिकाः सदसद्ग्राहोरूपवार्त्तादयो-
भवन्ति तदान्तर्धानादयोऽपि नरेन्द्रविद्याश्च श्रूयन्ते । व्यङ्गत्वादेव ग्रहणे सिद्धे गोबलीवर्द्धवत् व्यङ्गस्य हस्तपादादिच्छेदने न
मन्त्रनियमास्था कर्त्तव्या नायंकुत्रचित् गतुं शक्नोति इहैवावरुद्धास्ते कथं मन्त्रान्भेत्स्यतीति । अथवा एवंविधामन्त्रिणो न
कर्त्तव्या बुद्धिविभ्रमसंभवात् अतोनामाऽपि ततोऽपसर्पः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जडो देहस्पन्दनाशक्तः । तैर्यग्योनाः श्वकाकादयः । एतान्कृतकमूकान्धजडा-
दिभावाशङ्क्या म्लेच्छवङ्गदार्श्व सहजदुष्टाश्रयतयाऽपनयेत् ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तिर्यग्योनिभवांश्च शुकसारिकादीन् अतिवृद्धस्त्रीम्लेच्छरोग्यङ्ग-
हीनांश्च मन्त्रसमयेऽपसारयेद्यस्मात् ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मन्त्रणे कर्तव्ये वर्ज्यान् सार्थवादमाह जडोति द्वाभ्याम् । तैर्यग्योनान् तिर्यग्योनौ
भवान् शुकसारिकादीन् वयोधिकान् वृद्धान् व्यङ्गान् काणादीन् अपसारयेत् ॥ १४९ ॥

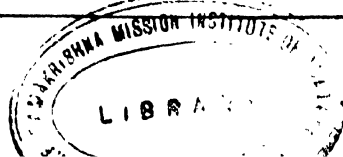
(५) नन्दनः । तैर्यग्योनान् शुकसारिकादीन् । अपसारयेन्निषेधयेत् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । जडमूकान्धादीन्मन्त्रकाले अपसारयेत् प्रतिषेधयेदित्यर्थः ॥ १४९ ॥

भिन्दन्त्यवमतामन्त्रतैर्यग्योनास्तथैव च ॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । मानादपेता अवमताः क्षुद्रादयोपमानासत्वे कदाचित्किंचिच्छुणुयुः । कदाचिद्वाक्षराण्युच्चा-

(१४९) म्लेच्छ = स्त्रीव (स)

रयितुं शक्नुयुस्ततो मन्त्रभेदः स्यात् । शक्नुवन्ति निपुणाः किञ्चिदागमेष्वनुमन्तुम् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीतैर्यग्योनयोर्विशेषमाह भिन्दन्तीति । तैर्यग्योन्या एवमेव मन्त्राभिन्दन्ति स्त्रियस्त्वमानादिति विवेकः । तत्र तदपसारणे ॥ १५० ॥

(३) कुल्लुकः । एते जडादयोपि प्राचीनदुष्कृतवशेन ग्रामजडादिभावाधार्मिकतयैवावमानिता मन्त्रभेदं कुर्वन्ति तथा शुकादयोऽतिवृद्धाश्च स्त्रियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितया मन्त्राभिन्दन्ति तस्मात्तदपसारणे यत्नवान् स्यात् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुः भिन्दन्तीति । नृपेणावमताजडादयो मन्त्राभिन्दन्तीति कृत्वा तानपसारयेदित्यन्वयः । आहतो यत्नवान् तेषु ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह भिन्दन्त्यवमता इति । अवमतशब्देन जडादयो गृह्यन्ते ते मनुष्यैरवमता भवन्ति । अथ वावमतग्रहणं तद्वर्जनार्थं तस्मिन्पक्षे तैर्यग्योनग्रहणं जडान्धादीनामप्युपलक्षणार्थम् । आहतो भवेत् वर्जने कृतयत्नो भवे ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । अवमताः तिरस्कृताः जडादयः मन्त्राभिन्दन्ति । तस्मात्कारणान्न जडादिष्वहतः प्रयत्नवाः भवेत् ॥ १५० ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ॥ चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मादीनां परस्परविरोधं चिन्तयेत् अन्यतमवृद्धौ सर्वोत्थितिर्जयेत् ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विश्रान्तः सुखासीनः । विगतक्लमो देहदौःस्थ्यरहितः ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लुकः । दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगतचित्तत्वेदः शरीरक्लेशरहितश्च मन्त्रिभिः सहैकाकीवाधर्मार्थकामानुष्ठातुं चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्त्रोचितकालं कथयन् धर्मादिचिन्तनं ब्रूते मध्यंदिनमिति त्रिभिः । विश्रान्तो युद्धादिकृतश्रमरहितः विगतक्लमो रोगालस्य निद्राद्युपद्रवशून्यः । तैरमात्यैः । अतिगोप्यत्वेत्वेक एव वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रस्य कालमाह मध्यंदिन इति । मध्यंदिने विश्रान्तो विगतक्लमः आधिपत्याधिरहितः । तैर्मन्त्रिभिः ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्रान्तः सुखासीनः तैः अमात्यैः सार्धं एक एव वा धर्मकामार्थान् चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ॥ कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मार्थकामानां वा मन्त्रिणां वा समुपार्जनं संग्रहणम् । कन्यानां संप्रदानं स्वकार्यसिद्धिवशेन चिन्त्यम् । कुमाराणां राजपुत्राणां रक्षणं तव वयमित्येवमादिभिर्धर्ममर्थं च । ते ग्राहयितव्याः न वह्निद्रव्यं येनार्थजातेनोपदिश्यते । तत्तदा दूषयति एवमसंस्कृतबुद्धयो यद्यदुच्यन्ते तत्तत्प्रथमं गृह्णन्ति यद्यसद्भिः संसृज्यन्ते तदा तत्स्वभावस्तेषां प्राप्नोति ते च दुःसंस्कारोपदिग्धाः न शक्यन्ते व्यसनेभ्यो निवर्तयितुं उक्तं च नीलीरक्तेवाससिङ्गकुमाङ्गरागोदुराधेयस्तस्मान्ते नित्यमनुशासनीयाः तत्रापि ये गुणवतस्तान्वर्धयेत् इतरानीषत्संविभजेत् ज्येष्ठमहागुणमत्सरं यौवराज्येभिर्षिञ्चेत् एवं राजपुत्ररक्षणे नित्यं यत्नवता भवितव्यम् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परस्परविरुद्धानां तेषां धर्मादीनां त्रयाणां समुपार्जनं संभूतानामविरोधेनार्जनम् ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनोपायचिन्तयेत् । दुहितृणां च दानं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं निरूपयेत् । कुमारानां च पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थरक्षणं चिन्तयेत् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच परेति । परस्परविरुद्धानां प्रायेण समानोपायशून्यानां धर्मार्थकामानां समुपार्जनं चिन्तयेदित्यनुषङ्गः । अयमर्थः । अतिदण्डादिना अर्थे जन्ये धर्मोहीयेत अतिक्लेशेन धर्मे जन्ये कामो विषयभोगः कुतः स्यः इति विरोधपरिहारेणार्जनोपायमसंप्रदानं संप्रदीयते । अस्मै सत्कुलप्रसूतवरादिः । रक्षणं यौवराज्ये स्थापयितुं विनयाधानरीतिशिक्षाद्यम् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । तामेव चिन्तां श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति परस्परं परेति । तेषां धर्मार्थकामानाम् । समुपार्जनमधिगमनोपायम् । संप्रदानं परं चिन्तयेदित्यनुवर्तते ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्परविरुद्धानां तेषां धर्मार्थकामानां समुपार्जनं चिन्तयेदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १५२ ॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥ अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । येन संधानं विग्रहोवापि कार्यस्तेन च दूतसंप्रेषणं चिन्त्यम् । आरब्धकार्यसंबन्धं चिन्तयेत् । अवस्थापनाय कक्षान्तरेष्वन्तर्वेशिकसैन्याधिष्ठितोन्तःपुरं प्रविशेत् । तत्र स्थविरस्त्रीमतिशुद्धां देवीं परिपश्येन्नापरिशुद्धां देवीं । ग्रहलीनो हि भ्राता भद्रसेनो मातुः शयनान्तर्गतः कुपुरुषशङ्खविषदिग्धेन नूपुरेणावन्त्यं देवीजघनमेखलायाः सौवीरं वेण्यां गूढेन शस्त्रेण विदूरथं तस्मादेतानि विस्रंभस्थानानियत्नतः परीक्षेत । मुग्धजटिलकुहकप्रतिसंसर्गबाह्यदासीभिरन्तःपुरदासीनां प्रतिषेधयेत् । प्रणिधीनां च कार्पटिकादीनां वा परस्पराभिवेष्टितं चिन्तयेत् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यशेषं कृतस्यार्थस्यासमाप्तिम् । प्रचारं प्रवृत्तिम् । प्रणिधीनां चेष्टितं परसंगमादि ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । दूतानां संगुमार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थापनं चिन्तयेत् तथा आरब्धकार्यशेषं समापयितुं चिन्तयेत् स्त्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात् तथा हि ॥ शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं वै महिषीजघन । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवीविरक्ता किलकाशिराजम् ॥ इत्याद्यवगम्यात्मरक्षार्थं चान्तःपुरस्त्रीणां चेष्टितं सखीदास्यादिना निरूपयेत् । चराणां च प्रतिराजादिषु नियुक्तानां चरान्तरेऽष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । कार्यशेषम् दण्डशुल्काशेषम् । अन्तःपुरप्रचारं स्त्रीणां समविषमचेष्टितम् । प्रणिधीनां चराणां चरान्तरेऽष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । अन्तःपुरप्रचारं पुरान्तर्वर्तिनां प्रवृत्तिम् । प्रणिधीनां गूढपुरुषाणाम् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्यशेषं कृतस्यार्थस्य समाप्तिं अन्तःपुरप्रचारं प्रवृत्तिं च चिन्तयेत् ॥ १५३ ॥

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ॥ अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥

[वने वनेचराः कार्याश्रमणाटविकादयः ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राचारपरंपराः ॥ १ ॥] †

[परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेवतादृशाः ॥ चारसंचारिणः संस्थाः शठाश्चागूढसंज्ञिताः ॥ २ ॥] †

(१) मेधातिथिः । अकृतारम्भकृतानुष्ठानं अनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहः तथा सामभेदान्दण्डमेतदष्टवि-

† नन्दनः ।

धंक्रम । अथवा वणिक्पथः उदकसेतुबन्धनं दुर्गकरणं कृतस्य वा तत्संस्कारनियमः हस्तिबन्धनं खनिखननं शून्यनिवेशनं दारुवन्च्छेदनं चेति । अपरेत्वाहुः ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः । अष्टकर्मादिव्यातिराजा शत्रुभिरर्चितः ॥ इत्यौशनसौ श्लोकौ तत्र स्वीकरणमादानं बलीनां श्रुत्येभ्यो धनदानं विसर्गः प्रेषो दुष्टत्यागः अर्थाधिकृतानां मतिप्रवृत्तिनिरोधो निषेधः असत्प्रवृत्तिनिषेधश्चार्थवचनं वर्णाश्रमाणां स्वकर्मसंशयव्यवहारवेक्षणं परस्पराभियोगे दण्डनिपातनं पराजितानां च प्रमादस्खलिते तु प्रायश्चित्तमित्येतदष्टविधं कर्म । पञ्चवर्गः कापटिको दास्थितगृहपतिकवैदेहिकतापसव्यञ्जनाः परमधर्मज्ञाः प्रगल्भछात्राः कापटिकास्तानर्थमानाभ्यामुपसंगृह्य मन्त्री ब्रूयात् राजानं माञ्चप्रमाणं कृत्वा यत्र यदकुशलं तत्तदानीमेवाच्छातव्यं तयेति । प्रव्रज्यायाः प्रत्यवसितउदास्थितः सच प्रज्ञाशौचयुक्तः सर्वान्नप्रदानसमर्थायां भूमौ प्रभूतहिरण्यायां दासकर्मकारयेत् । कृषिकर्मफलं तच्च सर्वप्रव्रजितानां ग्रासाच्छादनावसथान्प्रतिविदध्यात् तेषां वै वृत्तिकामास्तानुपजपेदेवमेतेनैव वृत्तेन राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति । सर्वप्रव्रजिताः त्वंस्वकर्मोपजपेयुः । कर्षको वृत्तिकक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनः स कृषिकर्मकुर्याद्यथोक्तायां भूमाविति । वाणिजिको वृत्तिकक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहिकव्यञ्जनः स वणिक्कर्मकुर्यात्पदिष्टायां भूमाविति समानम् । मुण्डोजटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सन्नगराभ्यां प्रभूतजटिलमुण्डान्तेवासिशाकं यवमुष्टिवा मासान्तरितं प्रकाशमश्रीयाद्धर्मव्याजेन गूढं यथेष्टमाहारं तापसव्यञ्जनान्तेवासिनश्चैनं प्रसिद्धयोगैरर्थलाभमग्रे शिष्याश्चादिशेयुः दाहचौरभयदुष्टवधं च विदेशप्रवृत्तिमिदमद्यत्नो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति तस्य गूढमन्त्रिणस्तत्प्रयुक्ताः संपादयेयुः । ये चास्य राज्ञो वंशलक्षणविद्यासंगवेद्यां जंभकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मनिमित्तज्ञानं चाधीयानामन्त्रिणस्तत्र राजा एतत्पञ्च संस्थाप्य तैर्मन्त्रिभिः स्वविषयेवस्थापयेत् । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वेशिकादिषु सद्यपदेशेष्वेव शिल्पभाषाविदो जनपदापदेशेन मन्त्रिणः स्संधारयेत् तथा कुब्जवामनकिरातमूकजडबधिरान्धनटनर्त्तकगायनादयः स्त्रियश्चाभ्यन्तरचारिण्योऽटव्यां वने चराः कार्याग्रामे ग्रामीणकादयः पुरुषव्यापारार्थाः स्वव्यापारपरंपराः परस्परंचैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः । वारिसंस्थागूढसंज्ञिताः । एवं पञ्चवर्गप्रकल्प्य परस्यात्मनश्चात्मीयादेव पञ्चवर्गान्मन्त्रिपुरोहितादीनामनुरागापरागौ विद्यात् तथा राजमण्डलप्रचारकोमाण्डलिकः संधिविग्रहादौ कस्मिन्प्रचारे प्रवर्तत इति ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अष्टविधं कर्मचोशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदायुक्तस्तेनाष्टगुणिको नृपः । अष्टकर्मादिव्यातिराजा शक्राभिपूजित इति ॥ अत्र च करादीनामादानं । श्रुत्यादिभ्योदानं विसर्गः । प्रेषश्चरादेः । निषेधो श्रुत्यादीनामविनयनिषेधः । अर्थवचनं धर्मसन्देहनिर्णयः । व्यवहारस्य चेक्षणं व्यवहारदर्शनम् । दण्डो दुष्टदण्डनम् । शुद्धिः प्रायश्चित्तनिश्चयः । पञ्चवर्गस्तु कर्मारम्भापायः पुरुषद्वयसंपत् विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरिति । कापटिको दास्थितवैदेहगृहपतितापसव्यञ्जनपञ्चविधपरकीयवर्गएवंपंचवर्गइत्यन्ये । उदास्थितः प्रव्रजितः । वैदेहो वणिक् । अनुरागापरागौ परकीयस्वकीयानाम् । मण्डलस्य अरिमित्रारिमित्रमित्रमित्रारिमित्रमित्रमार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहसाराक्रन्दसारमध्यमोदासीनविजिगीषुरूपद्वादशानृपसमुदायस्य प्रचारं प्रवृत्तिम् ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टविधं कर्मसमग्रचिन्तयेत् चोशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः । अष्टकर्मादिव्यातिराजा शक्राभिपूजितः ॥ तत्रादानं करादीनां विसर्गो श्रुत्यादिभ्यो धनदानं प्रेषो मात्यादीनां दण्डदण्डानुष्ठानेषु निषेधो दण्डदण्डविरुद्धक्रियात्थव-

चनकार्यसंदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमात् । व्यवहारईक्षणंप्रजानामृणादिविप्रतिपत्तौ दण्डः पराजितानांशास्त्रोक्तधनग्रहणं शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंपादनम् मेधातिथिस्तु अकृतारम्भकृतानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणंकर्मफलसंग्रहः तथा सामदानदण्डभेदाएतदष्टविधंकर्म । अथवा वणिक्पथउदकसेतुबन्धनंदुर्गकरणरुतस्य संस्कारनिर्णयोहस्तिबन्धनं-स्वनिस्वननंशून्यनिवेशनंदाखनच्छेदनंचेत्याह तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकंपञ्चविधंचारवर्गपञ्चवर्गशब्दाच्चयंतस्वतश्चिन्तयेत् । तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भछात्रः कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तंवृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् । यस्य दुर्वृत्तंपश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति प्रव्रज्यारूढपतितउदास्थितस्तंलोकेषु विदितदोषंप्रज्ञाशौचयुक्तंवृत्त्यर्थिनंकृत्वा रहसि राजा पूर्ववद्ब्रूयात् बहुत्पत्तिकमठे स्थापयेत्प्रचुरसस्योत्पत्तिकंभूम्यन्तरंच तद्वृत्त्यर्थमुपकल्पयेत् सचान्येषामपि प्रव्रजितानाराजाचारकर्मकारिणांयासाच्छदनादिकंदद्यात् । कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तोगृहपतिः व्यञ्जनस्तमपि पूर्ववदुक्ता त्वभूमौ रुषिकर्मकारयेत् । वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तंपूर्ववदुक्ता धनमानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यंकारयेत् । मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि क्वचिदाश्रमे सन्बहुमुण्डजटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृतोगुमराजोपकल्पितवृत्तिस्तापस्यंकुर्यात् मासद्विमासान्तरितंप्रकाशंचदरादिमुष्टिमश्रीयाद्ग्रहसि च राजोपकल्पितमाहारंकल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकंख्यापयेयुस्तेन बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वेषांविश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यंच पृच्छन्ति अन्यस्य कुक्रियादिकंकथयंत्येवंरूपपञ्चवर्गयथावच्चिन्तयेत् एवंपञ्चवर्गप्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्यात्मीयानांचामात्यादिनांचानुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनुरूपचिन्तयेत् वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारंकः संध्यर्थी कोवा विग्रहार्थीत्यादिकंचिन्तयेत् तंच ज्ञात्वा तदनुगुणंचिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कृत्स्नमितिप्रत्येकान्वयि । अष्टविधम् ॥ आदानेच विसर्गेच तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चचमे चानुवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्धयोः समायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मा दिवंयाति राजा शक्रादिपूजितइति शुक्रोक्तेः । तत्रादानंकरादेः । विसर्गोदानंधनादेर्विप्रभृत्यादिभ्यः । प्रैषः प्रेरणादृष्टार्थानुष्ठाने । निषेधोऽमात्यादोनां दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु । अनुवचनं प्रजानांकार्यसंदेहे राजाज्ञयैवासकृन्नियमनम् । व्यवहारस्यच.वक्ष्यमाणस्य ऋणाद्यष्टादशविधचेक्षणे । दण्डेविप्रतिपत्तौपराजितानांदण्डेन शास्त्रोक्तधनग्रहे शुद्धौ प्रायश्चित्ते त्वपरेषां पापकर्मणि ज्ञाते यस्यचेच्छतिपार्थिवइत्युक्तेः । समायुक्तस्तत्तत्कर्मनिपुणः । विस्तरभयान्मतभेदाद्विरम्यते । पञ्चवर्गं यथा कापटिकदाम्भिकगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकम् । तत्र राजाज्ञया धर्मज्ञोपि कपटेन व्यवहारेण प्रजानांधर्माधर्मौ राज्ञाज्ञापयतीति कापटिकः । एवंसंन्यासारूढः पतितस्तंभनैः प्रलोभयंस्तद्वारा परकीयसंन्यासिध्याजचाराणांवृत्तिंजानीयाद्येन सदाभिकः । पतितः संन्यासी सएव दासआमरणान्तिकइतियाज्ञवल्क्योक्तेः । गृहपतिः पूर्वस्वयंरुषकः दुरदृष्टवशात्क्षीणवृत्तिस्तमेव त्वभूमौ रुषिकारयेदिति । वैदेहकं वणिजंक्षीणवृत्तित्ववाणिज्ये नियोजयेदिति । तापसः मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तमपि तादृशैः कपटतापसैरध्यापकत्वादिना संभाव्य तद्वारा परपक्षंकुब्ध्या प्रलोभयेदिति । तेन पञ्चवर्गद्वारेणात्मन्यमात्यानामनुरागंप्रतिराज्ञोऽपरागंविद्वेषंचिन्तयेदित्यनुषज्यते । प्रचारं यथा कः संध्यर्थी कोवा विग्रहार्थीति मण्डलस्यच वक्ष्यमाणस्य ॥ १५४ ॥

(५) मन्दनः । अष्टविधंकर्मकामन्दकेनोक्तम् ॥ रुषिर्वणिक्पथोदुर्गं सेतुःकुञ्जरबन्धनम् । 'स्वम्याकरवनादाने सैम्पानांचनिवेशनम् ॥ अष्टवर्गमिमंसाधुःस्वस्थचित्तोविचिन्तयेत् ॥ पञ्चवर्गःकर्मरम्भोपायादिः पूर्वोक्तः मण्डलंहिंसमतिप्रकृत्यकंवक्ष्यति । प्रचारःप्रवृत्तिः ॥ १५४ ॥

[नन्दनः । मण्डलप्रचारपरिज्ञानोपायमाह । श्रवणादविकादयोवनचराः वनेवनाधिपेषु चारपरंपराः कार्याः । श्रमणावानप्रस्थाः ॥ १ ॥]

[नन्दनः । तादृशाः श्रमणादिरूपिणः तादृशैः परमार्थश्रमणादिभिः परस्यैते चराबोद्धव्याः तेषां द्वैविध्यमुत्तराद्धैनोच्यते चारसञ्चारिणः गतागताभ्यां प्रवृत्तिज्ञापका इति यावत् । संस्थानामेकत्रस्थित्वाप्रवृत्तिहारयितारस्तेषामुभयेषां विशेषणम् गूढाश्च गूढसंज्ञिता इति गूढाः सन्तोऽप्यगूढसंज्ञिता इति गूढत्वेन परिज्ञातास्ते । द्विविधा बोद्धव्या इति ॥ २ ॥]

(६) रामचन्द्रः । द्विसप्ततिसंख्याकानि राज्याङ्गानि पञ्चभिराह । पूर्वकृत्स्नमष्टविधं कर्म चिन्तयेत् । तद्यथा उशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्धयोः सदा युक्तस्तेनाष्टगुणिको नृपः । अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः ॥ इति च पुनः तत्त्वतः विचारेण पञ्चवर्गं चिन्तयेत् । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत्तिं विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरिति पञ्चवर्गः । कापटिकोदस्थितगृहपतिर्वेदेहतापसव्यञ्जनात्मकः पञ्चवर्ग इत्यन्ये । अनुरागापरागौ परकीयाणां तथा मण्डलस्य त्वकीयस्य प्रचारप्रवृत्तिं चिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ॥ उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतस्मिन् राजमण्डलइमाश्च तस्यो राजप्रकृतयो मुख्या भवन्ति । विजिगीषुररिर्मध्यम उदासीन इति तत्र एष च यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेवंविधां पृथिवीं विजेष्येऽभ्युत्थितः स विजिगीषुः उत्साहशक्तियोगात् । शत्रुस्त्रिविधः सहजः प्राकृतः कृत्रिमः स्वभूम्यन्तर इति मध्यमोऽनयोररिर्विजिगीषोरसंहतयोर्निग्रहसमर्थनसंहतयोर्ददासीनः अरिविजिगीषुमध्यमानामसंहतानां निग्रहसमर्थनतुसंहतानाम् ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रापि चतुर्णामेव तन्वेद्यः प्रचारोधिककार्यत्वादित्याह मध्यमस्येति । अरिविजिगीषुमध्यवर्ती क्षुद्रोऽपि मध्यमोन्यतरप्रवेशेनान्यतरं बाधत इति प्रतिसन्धेयः । विजिगीषोर्मण्डलमध्यम उत्साहवतः उदासीनः सर्वतोबाह्यः स तु सर्वानेवोत्थापयितुं शक्त इत्यन्वेद्यः । एवमरिः सर्वानर्थमूलतया ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । अरिविजिगीषोर्यो भूम्यन्तरः संहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः समध्यमः तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थो विजिगीषुस्तस्य चेष्टितं चिन्तयेत् । तथा विजिगीषुमध्यमानां संहतानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानां समर्थ उदासीनः तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविधस्यापि सहजस्य अकृत्रिमस्य भूम्यन्तरस्य च पूर्वापेक्षया प्रयत्नतः प्रचारं चिन्तयेत् ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । मण्डलमाह मध्यमस्येति । एतस्मिन् राजमण्डले विजिगीषुररिर्मध्यम उदासीन इति चतसो मुख्या राजप्रकृतयः तत्र विजिगीषुर्यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेवंविधां पृथ्वीं जेष्यामीत्युच्छ्रितः । उत्साहयोगादरिर्पि त्रिविधः सहजकृत्रिमस्वभूम्यन्तरितभेदेन कृत्रिमो भूम्याद्यपरिहारनिर्मितः । मध्यमः अरिविजिगीषोर्मध्यमूभिगतः संस्तयोः संहतयोर्निग्रहेऽसमर्थोऽसंहतयोर्निग्रहे समर्थः । उदासीनस्त्वरिविजिगीषुमध्यमानामसंहतानां निग्रहे समर्थः संहतानामसमर्थः । तेषां प्रचारं चिन्तयेदित्यनुषज्यते । प्रचारो नाम प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसंपन्नत्वम् । श्लोकोऽर्थक्रमाद्याख्यातः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । मण्डलं वक्तुं क्रमते मध्यमस्येति । प्रचारः मध्यमादीनां चतुर्णां लक्षणत्वं वक्ष्यति । बोद्धव्य इति वचनविपरिणामः ॥ १५५ ॥

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ॥ अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । एताः स्मृताः एतामूलप्रकृतयोमण्डलस्यव्याख्याताः । अष्टौ चान्याः आसांचतसृणांप्रकृतीनामेकैकस्याः प्रकृतेर्मित्रममित्रंचेति द्वेद्वेप्रकृताएता अष्टौ आद्याश्चतस्रएवमुभयतोद्वादशभवन्ति ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदाह एतादिति । प्रकृतयोऽवयवाः । मण्डलस्य मूलं प्रधानम् । अष्टावन्ध्यामित्रप्रभृतयो-
द्वादशैव ताः प्रकृतयो मिलित्वा तदयंसमुदायार्थः । मण्डलस्य मध्ये यो धिकलाभार्थं नित्योत्साहः प्रवर्तते स विजिगीषुस्त-
स्याग्रतोरिस्तदनन्तरोमित्रं तदनन्तरोरिमित्रं ततोमित्रमित्रं ततोरिमित्रमित्रं पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दः तत्पृष्ठे पा-
र्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठआक्रन्दासारः । अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रोर्मध्यमः उदासीनः सर्वेभ्यः परतर इति द्वादशभिर्नृपै-
र्मण्डलमुच्यते । क्षुद्रोऽप्युभयोरन्यतरप्रवेशेनान्यतरेण सह विग्रहं कुर्वन् दुर्ग्रह इति मण्डले गम्यते । अत्र यः स्वापेक्षया विजि-
गीषुस्तमादाय स्वात्मानमन्तर्भाव्य द्वादशराजकमण्डलं प्रकल्प्यते तेषां द्वादशानां प्रवृत्तिरन्वेष्टव्येत्यर्थः ॥ १५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतामध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः । संक्षेपेण मण्डलमूलं अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनाममात्यादीनामूलमित्युच्यते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः तद्यथा अग्रतोऽरिभूमीनामित्रमरिमित्रमित्रमित्रमरिमित्रमित्रचेति एवंचतस्रः प्रकृतयोभवन्ति पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहआक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासारआक्रन्दासारइति चतस्रः एवमष्टौ प्रकृतयोभवन्ति पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमारिविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिर्मूलप्रकृतिभिः सह द्वादशैताः प्रकृतयःस्थिताः ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतामध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेणमण्डलस्यमूलम् । अष्टौ चान्याः । अग्रतः स्वभूमीनां अरिः अरिमित्रं मित्रं उदासीनश्चेतिचतस्रः तथा पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहसारः आक्रन्दासारः इतिचतस्रः एवमष्टौ उक्ताभिर्मध्यमविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिः सहद्वादश ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । मण्डलस्य द्विसप्तप्रकृत्यात्मकंश्लोकद्वयेनाह एताः प्रकृतयोमूलमिति मध्यमो विजिगीषूदासीनः-
शत्रुरित्येताश्चतस्रःप्रकृतयः मण्डलस्य मूलंप्रकृतिरिति राजा । काःपुनरष्टताः प्रकृतयः मित्रमरिमित्रंमित्रमित्रमरिमित्रंपा-
र्ष्णिग्राहः आसारःआकन्दआसारश्चेति एवन्तावद्वादशस्मृताः ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एताश्चतस्रः प्रकृतयो मण्डलस्य मूलं प्रधानं समासतः संक्षेपतः अरिमित्रारिमित्रमित्रमित्रारिमित्रमित्रपार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारमध्यमोदासीनविजिगीषुरूपद्वादशोत्पत्तिः । प्रथमोविजिगीषुः ततोऽरिस्ततोमित्रंततोरिमित्रंततोमित्रमित्रं ततोरिमित्रमित्रम् । पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दस्तत्पृष्ठे पार्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठे आक्रन्दासारः । अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रोर्मध्यमः । उदासीनः सर्वेभ्यः परतरइति द्वादशमण्डलम् ॥ १५६ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ॥ प्रत्येकं कथितास्तेताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥१५७॥

(१) मेघातिथिः । प्रकृतीनां एकैकस्याभवन्ति अतः षट्द्वादशकाद्विसमतिः ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंतेषां या अङ्गभूता अमात्यकोशराष्ट्रदण्डगुर्ग्याः प्रकृतयस्तासामपि प्रवृत्तिरनुसंधेय-
 त्याह अमात्येति । मण्डले प्रधानभूताश्चत्वार इतरेचाष्ट तेषां द्वादशानाममात्यदुर्गराष्ट्रकोशदण्डाः प्रत्येकं पञ्च पञ्चेति षष्टिस्ते च
 द्वादशेभ्योऽंशमिति त्वा मण्डलावयवा द्विसप्ततिरित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । आसामूलप्रकृतीनांचतसृणामष्टानांशाखाप्रकृतीनामुक्तानामेकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदिशदुर्गकोशद-
ण्डाख्याः पञ्चद्रव्यप्रकृतयोभवन्ति एताश्च पञ्चद्वादशानांप्रत्येकंभवन्त्योद्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयोभवन्ति तथा
मूलप्रकृतिभिश्चनसृभिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतोद्विसमेतिप्रकृतयोमुनिभिः कथिताः ॥१५७॥

(१५७) राष्ट्रदुर्गार्थम् = पुरराष्ट्रार्थम् (त)

(४) राघवानन्दः । तेषांप्रकृतानांप्रत्येकं पुनः पञ्चपञ्चप्रकृतयः सन्तीति सविनिगमनमाह अमात्येति । अमात्यः पुरोहितादिः । राष्ट्रोदेशः । दुर्गो गिर्यादिः । अर्थः कोशः । दण्ड्यतेपापी शत्रुर्वानेनेति दण्डः पणग्रहणादिः सेनादिर्वा । तेन मूलप्रकृतयोर्मध्यमाद्याश्चतस्रः मित्राद्याश्चतस्रः शाखाः प्रकृतयः तथापार्णिग्राहाद्याश्चतस्र इति द्वादश तासांप्रत्येकममात्यादिपञ्चेति षष्टिरिति द्विसप्ततिः प्रकृतयः ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । आसु द्वादशसु प्रकृतिषु प्रत्येकममात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्चप्रकृतयः सन्ति । अर्थः कोशदण्डो बलं एता अनन्तरोक्ताश्चतस्रः अष्टौ च द्वादशदशपञ्चकानि च प्रकृतयोर्विस्तरेण कथिताः । संक्षेपेण द्विसप्ततिः संपद्यन्ते एषमण्डलस्य विस्तारः संक्षेपश्चेत्यर्थः ॥ १५७ ॥

अनन्तरमरिर्विद्यादरिसेविनमेव च ॥ अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८ ॥

[विप्रकटेऽध्वनीयन् उदासीनो बलान्वितः । सखिलो मण्डलार्थस्तु यस्मिन्नेयः समध्यमः ॥ १॥]⁺

(१) मेधातिथिः । विजिगीषुभूम्यनन्तरमरिर्विद्यात्तथारिमित्रमित्रत्वेवमरिर्भूम्यनन्तरं विजिगीषोर्मित्रं भवति । उदासीनस्तयोः परः । अरिमित्रलक्षणं च सहजकृत्रिमयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमात्यादीनां च स्वाम्यधीनतया तन्मध्यगणनेन यदि द्वादशैव प्राधान्येन गण्यन्ते तदा तत्रापि विवक्षितविवेके वस्तुतश्चत्वार एव स्युरित्याह अनन्तरमरिमिति । अरिसेविनमरिमित्रादिमरिमेव विद्यात् । एवं चानन्तरस्य तत्संयुक्तस्य चारित्वे पार्णिग्राह्यतासारा रितमित्राणामरित्वमेव । एवमरेरनन्तरं तद्वैरिणं सर्वमेव मित्रकोटिर्विद्यात् । तथा उदासीन उभयप्रकाररहितो विजिगीषुश्च द्वावपि पृथगिति चातुर्विध्यं तयोः परं ताभ्यामन्यं विजिगीषोश्चेति शेषः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । विजिगीषोर्नृपस्यान्तरितं चतुर्दिशमप्यरिप्रकर्तविजानीयात् तथा तत्सेविनमप्यरिमेव विद्यात् अरेरनन्तरं विजिगीषोर्नृपस्यैकान्तरमित्रप्रकर्तविद्यात्तयोश्चारिमित्रयोः परं विजिगीषोरुदासीनप्रकर्तविद्यात् । आसामेव प्रकृतौ नाम प्रपञ्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः । अत्राप्रवर्तनोऽरिव्यपदेश एव पश्चाद्वर्तनस्त्वरित्वेऽपि पार्णिग्राह्यव्यपदेशः ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थादिचतुष्टयस्य लक्षणमाह अनन्तरमिति । अनन्तरं त्वभूमेः चतुर्दिक्षु वर्तमानं राजचतुष्टयमरिर्विद्यात् तथा अरिसेविनमप्यरिर्विद्यादत एव तस्यापरपक्षनिक्षिप्तत्वादरिमित्रोदासीनपार्णिग्राहाश्चतस्रः । तयो ररिमित्रयोः परं बहिर्भूमौ वर्तमानमुदासीनं चितयेदित्यन्वयः । वस्तुतस्तु मध्यमस्येत्यादेरयमर्थः । मध्यमस्य मित्रमुदासीनोऽरिर्विजिगीषुश्चेति चतस्रः प्रकृतयः त एव नामभेदेनारिमित्रमित्रारिमित्रपार्णिग्राहासाराक्रन्दासारतां प्रतिपद्यन्ते । नचैकस्य नामादिभेदादनेकत्वमदृष्टचरमिति वाच्यम् । एकचक्रश्चैकाश्वः सवितेति श्रुतेभेदेन समसमिवहः पञ्चितस्मृतिदर्शनात् रुग्णाष्टम्या एव जयन्त्यादिभेदेन फलभेददर्शनाच्च । अत एव । अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः पर इति याज्ञवल्क्यः । पार्णिग्राहाक्रन्दासारादयश्चारिमित्रादिष्वन्तर्भवन्तीति याज्ञवल्क्यमिताक्षरावचनमपिसंगच्छत इति स्वविषयस्याप्रवर्त्यरिः पश्चाद्वर्ती पार्णिग्राहः ॥ विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् । उदासीनः परतरः पार्णिग्राहस्तु पृष्ठत इत्यभिधानात् ॥ एवं चतुर्दिक्षु द्वादशैव राजानः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । मध्यमादीनां लक्षणं श्लोके ह्येनाह अनन्तरमरिर्विद्यादिति । विजिगीषोरनन्तरमरिर्विद्यात्

अरिसेवितश्चारिमित्रं पार्ष्णिघाहः आसारश्चेति चत्वारोऽरिसेविनः स्वयमरिश्चेति पञ्चारयः सम्पद्यन्ते । अरिमसङ्गान्मित्रलक्षणमुक्तम् । अरेरनन्तरममित्रमिति अरेरनन्तरं जातावेकवचनं अरीणां पञ्चानामनन्तरममित्रं विद्यादित्यर्थः । मित्रं मित्रमित्रमाक्रन्दं असारश्चेति चत्वारिमित्राणि संपद्यन्ते । तयोररिवर्गमित्रयोः परंबहिस्थितमुदासीनं विद्यादिति । उदासीनस्य लक्षणशेषमुत्तरत्र श्लोकेऽपि वक्ष्यते ॥ विप्रकृष्टेऽध्वन्यधत्तउदासीनो बलान्वितः । विजिगीषुर्मण्डलार्थोयस्मिन्नेयः समभ्यम-इति ॥ योविप्रकृष्टेऽध्वनि स्थितोयत्नरहितः स उदासीनः । योमहाबलः सविजिगीषुर्मण्डलार्थोमण्डलस्य कृत्यमनिग्रहानुग्रहादिकं यस्मिंस्तिष्ठति समभ्यमोक्षेयः । एतन्मण्डलप्रकरणं कामन्दकमतानुसारेण व्याख्यातं । तथाह कामन्दकः ।

॥ संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ १ ॥

अरिमित्रमरेमित्रमित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः परः स्मृतः ॥ २ ॥

पार्ष्णिघाहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चेति विजिगीषोस्तुमण्डलम् ॥ ३ ॥

अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमोभ्यामनन्तरम् । अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ ४ ॥

मण्डलार्द्धाहिरितेषामुदासीनो बलान्वितः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानाञ्चैव योप्रभुः ॥ ५ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशोदण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदात्तताः ॥ ६ ॥

द्वादशानां नरेन्द्राणां पञ्चपञ्चपृथक्पृथक् । अमात्याद्यास्तु प्रकृतीरामनन्तीह मानवाः ॥ ७ ॥

मालाद्वादशैवेता अमात्याद्यास्तथा च याः । समविद्याधिकाश्चैषाः सर्वाः प्रकृतिमण्डलम् ॥ ८ ॥

इति ॥ १५८ ॥

तान्सर्वानभिंसदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । संदध्याद्वशीकुर्यात् । पौरुषेण यौ सामदण्डावेव तत्रचोक्तौ सामदण्डौ प्रशंसतीति ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिसंदध्यात् आत्मीयान्कुर्यात् । उपक्रमैरुपायैः । पौरुषेण दण्डकारणभूतेन । नयेन च मतिकौशलेन सामदानभेददण्डकारणभूतेन ॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । तान्सर्वान्पतीन्सामभेदान्दण्डैरुपायैर्यथासंभवं व्यस्तैः समस्तैर्वशीकुर्यात् । अथवा पौरुषेण दण्डेनैव केवलेन नयेन साम्नैव वा केवलेनात्मवशात्कुर्यात्तथाचोक्तम् ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषां ज्ञाने किं स्यात्तदाह तानिति । अभिसंदध्याद्वशीकुर्यात् । व्यस्तैः सामादानेन भेदेन दण्डेन च केचित् समस्तैः केचित् सामभेददण्डैः । पौरुषेण दण्डेनैव नयेन साम्नैव वा । तथोक्तम् ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये इति ॥ १५९ ॥

(५) मन्दनः । पौरुषेण उत्साहेन ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सामादिभिरुपक्रमैश्चतुर्भिर्रुपायैः सामदानदण्डभेदैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा तान्सर्वानरिमित्रादीन्संदध्यात् संधिं कुर्यात् ॥ १५९ ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वेधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । तत्रहिरण्यादिदानोभयानुग्रहार्थः सन्धिस्तद्विपरीतो विग्रहः एकान्तताप्युच्यते यानमुपेक्षायामा-

सनसन्धिविग्रहोपादानंद्वैधीभावः परस्यात्मार्षणसंश्रयः एतेषुगुणाः एतेषांयस्मिन्गुणेऽवस्थितोमन्येताहंशक्ष्यामि दुर्ग-
कारयितुं हस्तिनीर्बन्धयितुं खनीःखनयितुं वणिक्पथंमयोजयितुं जतुवनंछेदयितुं अदेवमातृकदेशे क्षेत्राणि बन्धयितु-
मित्येवमादीनि परस्य वित्तानि व्याहर्तुंबुद्धिविघातार्थंगुणमुपेयादेवंचसति ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संधिर्दानसामादिनात्मीयताकारणम् । विग्रहोवैरोपदर्शनम् । यानमुद्यम्य गमनम् । आ-
सनमकिंचिदुक्तावधारणम् । द्वैधीभावोल्पस्य सैन्यस्य विभज्य योधनम् । संश्रयः स्वस्याबलत्वे बलवत्पराश्रयण-
म् ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रोभयानुग्रहार्थंहस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाभ्यामन्योन्यस्योपकर्तव्यमिति नियमबन्धः
सन्धिः । वैरंविग्रहाचरणाद्याधिक्येन । यानंशत्रुप्रति गमनम् । उपेक्षणमासनम् । स्वार्थसिद्धये बलस्य द्विधाकरणंद्वैधीभावः ।
शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजान्तराश्रयणसंश्रयः । एतान्गुणानुपकारकांसर्वदा चिन्तयेत् यद्गुणाश्रयणे सत्यात्मनउपचयः
परस्यापचयस्तंगुणमाश्रयेत् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । परस्यात्मसात्करणे षडुपायानाह सन्धिमिति । तत्र सन्धिर्वाभ्यांहस्त्याद्यर्थनापकर्तव्यमि-
ति नियमबन्धः द्वयोर्धारणपोषणयोर्हेतुत्वात् । विग्रहोवैरम् । बलाधिक्येन शत्रुप्रतिगमनं यानम् । उपेक्षासनम् । स्वार्थ-
सिद्धये स्वस्य हस्त्यादिवलस्यच द्विधाकरणं द्वैधीभावः । शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजाश्रयणमाश्रयइति ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । षाड्गुण्यविधिमाह सन्धिमिनिसमभिः । सन्धिः व्यवस्थाकरणं द्रव्यसामादिना वशीकरणं विग्रहः
अपकारः यानं शत्रुप्रति यात्रा आसनं उपेक्ष्यावज्ञाकरणं द्वैधीभावः स्वबलस्य द्विधाकरणं संश्रयः प्रबलस्याश्रयः ॥ १६० ॥
आसनं चैव यानं च संधि विग्रहमेव च ॥ कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । एकेन संधायापरस्मिन्याने शक्तंमृषा विगृह्णीयात् एवमासनमपि संधाय विगृह्ण्य सर्वमेत-
त्कार्यवीक्ष्य प्रयुज्जीत नात्र नियतकालोयदैव यद्युक्तमन्येत तदैवतदाचरेत् यदि कालनियमोलक्षयितुंशक्यते उप-
देशःकिमर्थमेवमाह नशक्यते विशेषोदुर्लक्षः सामान्यन्तु सुलक्षमेतदप्यनुधानामुपयुज्यते ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यवीक्ष्य यत्र स्वप्रयोजनदर्शनं तदेव नतुसर्वसंभवेयत्किंचित्प्रयोज्यम् । संधायचविगृ-
ह्यचेतिपाठेसंधाय यानं तथा आसनंवा विगृह्णापि तथेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । संध्यादिगुणानानैरपेक्षेणानुष्ठानमनन्तरमुक्तंतदुचितानुष्ठानार्थोयमारम्भः । आत्मसमृद्धिपरहा-
न्यादिकंकार्यवीक्ष्य संधायासनंविगृह्य वा यानंद्वैधीभावसंश्रये च केनचित्संधिकेनचिद्विग्रहमित्यादिकमनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतानिस्वार्थसमृद्धिपरपीडादिकार्यगौरवमालोच्य प्रयोक्तव्यानीत्याह आसनंचेति । प्रयुज्जीत
अनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान्सन्धिविग्रहादीन्कार्यवीक्ष्यप्रयुज्जीत ॥ १६१ ॥

संधि तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ॥ उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । सर्वे गुणाद्विविधाइत्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । संध्यादीन्षडेव गुणान्द्विप्रकारान् जानीयात् । इत्यविवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषां द्वैविध्यं प्रतिजानीते सन्धित्विति । सन्ध्यादिषट्कं प्रत्येकं द्विविधमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजासंधिविग्रहादीन् गुणान् द्विविधान्विद्यात् ॥ १६२ ॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ॥ तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयोद्विलक्षणः ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । समानयानकर्मायानफलसहितौ तुल्यौ गच्छावः समानफलभागितयानचत्वयाहमुल्लङ्घनीयो-
यत्तोलप्स्यते तत्तत्र मम च भविष्यति । अथवा त्वमन्यतोयाहहमन्यत्र यास्यामीत्येवमसमानयानकर्मा विपरीतः ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संधिर्द्विधा समानयानकर्मा किञ्चिद्दूरयानं कृत्वा यः क्रियते । विपरीतः स्वस्थानस्थेनै-
व क्रियमाणः । सच द्विविधोपि कश्चित्तदात्वसंयुक्तस्तदैव देयफलः प्राप्यफलोवा । आयतिसंयुक्तस्तु कालान्तरे सफलो-
दयोऽफलोवा ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजान्तरेण सहाय्यं प्रति यानादि-
कर्म क्रियते ससमानयानकर्मासंधिः यः पुनस्त्वमत्र याहहमत्र यास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितयैव क्रि-
यते सोऽसमानयानकर्मेत्येवं द्विप्रकारः संधिर्ज्ञातव्यः ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सन्धेर्द्वैविध्यं विशदयति समानेति । संप्रत्युदके वा यत्फलं तदर्थं राजान्तरेण सहैवान्यं प्रति-
यानादिकर्मकरणं तत्समानयानकर्मा सन्धिः समानस्यैकफलस्य यानेन कर्मणोभयोरनुसन्धेयत्वात् । विपरीतः असमा-
नकर्म त्वमत्रयाहिहहमन्यत्रयास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितया वा गमनम् । तदेवाह तदात्वायतिसंयुक्त इति
तदात्वं तत्कालः आयतिरुत्तरकालः तयोः सम्यक्फलसिद्धये युक्तः साधुः सच सन्धेर्विशेषणम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । लब्धसमानयानयोः समानं भवेदितिकृतसंयोगद्वयाद्यानयानसमर्थफलं कर्म युद्धादिकञ्च समान-
यत्स्मिन्समानयानकर्मा । तदात्वायतिसंयुक्तः तदात्वं वर्तमानः कालः आयतिर्भविष्यत्कालः क्रियमाणकरिष्यमाणयोः
कार्प्ययोरित्यर्थः ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । समानयानकर्म यस्य ससमानयानकर्मा शत्रोः समानयानहस्त्यश्वादीनि । च पुनः विपरीतः
शत्रुः हस्त्यश्वादिभिर्यदाहीनः । तदा तु आयतिसंयुक्तः भाग्ययुक्तः सन्धिर्द्विलक्षणो ज्ञेयः ॥ १६३ ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ॥ मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वयं विग्रहस्य कालोपदावश्यं स्वबलेनोत्सहते परं कर्षयितुमुत्साहयुक्तः प्रकृतयः संहता विवृद्धाश्च
स्वकर्मरूप्यादि फलसंपन्नाः परस्यैताम्यपहरिष्यन्ति कर्माणि क्षीणलब्धप्रकृतिः परः शक्यास्तत्प्रकृतय उपजापेनात्मीयाः
कर्तुं सस्वयं विग्रहस्य कालः । अकाल एतद्विपरीतः तत्रापि विग्रहो मित्रस्यापकृते यदि शत्रुणा तदीयं मित्रमपकृतं तदा तद्वि-
चिन्त्याकालेऽपि विग्रहः कर्त्तव्यः । यद्यपि स्वयमपि शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति तथापि तेन मित्रेण सहायेन शक्यः शत्रुरप-
बाधितुम् । शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति शत्रोस्तु शत्रुविषयानन्तरत्वम् । पाठान्तरं मित्रेण चैवापकृते । तेन यद्यसौ बाधितो-
भवति तदाऽकालेऽपि विग्रहः कार्यः । एतद्विग्रहस्य द्वैविध्यं स्वकार्यार्थमित्रकार्यार्थं च । अथवात्मनोऽयुल्ल्यादेकः प्रकारो-
मित्रेणापकृतेष्वसमिनि तत्रैव द्वितीयः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वार्थकृतो मित्रार्थं चेति द्विधा सच सर्वो विग्रहयोग्यकाले हेमन्तादावपि क्रियते अयो-
ग्यकाले वर्षावर्षापि अपकृतेऽपकारेऽन्येन कृते तदपकारार्थम् ॥ १६४ ॥

(३) कुडूकः । शत्रुजयप्रयोजनार्थं शत्रोर्व्यसनादिकमाकलय्य वक्ष्यमाणमागशीर्षादिकालावगम्य वा यथोक्तकाल-
एव वा त्वयंकृतइत्येकोविप्रहः । अपरुतमपकारः मित्रस्यापकारे राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरोविप्रहइत्येकं द्विवि-
धोविप्रहः । गोविन्दराजेन तु मित्रेण चैवापरुतइति पठितं व्याख्यातं च यः परस्य शत्रुः सविजिगीषोर्मित्रं तेनापकारे क्रियमा-
णो व्यसनिनि शत्राविति तस्माल्लिखितपाठार्थो बृद्धैर्गोविन्दराजतः मेधातिथिप्रभृतिभिर्लिखितौ स्वीकृतौ मया ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रहो विरोधस्तद्वैविध्यं स्फुटयति त्वयमिति । काले मार्गशीर्षादौ अकाले तद्भिन्ने कार्यार्थं
शत्रुजयप्रयोजनार्थं तद्यसनादिकमाकलय्य त्वेन संपादितो विप्रह एकः । अपरश्च मित्रस्यापकारे परेण क्रियमाणे तद्रक्ष-
णार्थं द्विविधः । गोविन्दराजेन मित्रेण चैवापरुतइति पठितं व्याख्यातं च । परस्य शत्रुः सविजिगीषोर्मित्रं तेन मित्रेणापरुते-
मित्रादेर्व्यसनिनि शत्रौ तन्निग्रहार्थो विप्रहः ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । त्वयं विजिगीषुणामित्रेकृतः मित्रेण विजिगीषोरुक्तश्चेति द्विविधे विप्रहः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विविधविप्रहमाह त्वयमिति । अकाले काले वा कार्यार्थं त्वयंकृतं त्वार्थं मित्रार्थं वा मित्रस्या-
परुते अनेनापकारेकृते सति तदपकारार्थं क्रियते सः द्विधा विप्रहः ॥ १६४ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ॥ संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । एकाकिनो मित्रेण वा संहतस्य यानद्वैविध्यं सत्यां शक्तावेकाकिनः अन्यथा संहतस्य ।
आत्ययिकं कार्यं परस्य व्यसनोत्पत्तिः तदाह भिगमनियमो भवति परतः । कदाचिच्छब्धोऽप्युक्तः ॥ १६५ ॥

(२) सधर्जनारायणः । एकाकिन इत्येकयात्रा मित्रसंहतस्येत्यपरा सा द्विविधापि स्वस्यात्ययिकं तत्कालप्र-
तीकारेऽनर्थहेतुं कार्यमाकलय्य भवति । यद्वात्मनो बलवत्तामात्रमवेक्ष्य यदृच्छयेति ॥ १६५ ॥

(३) कुडूकः । आत्ययिकं कार्यं शत्रोर्व्यसनादिकं तस्मिन् कस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनो यानमशक्तस्य मित्रसहित-
स्येत्येवं यानं द्विविधमभिधीयते ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । यानद्वैविध्यं भिनत्ति एकाकिनश्चेति । आत्ययिकेशत्रोर्व्यसनादिके कार्ये सैन्यादिविक्रियातः-
क्षयादिके यदृच्छया अकस्मात्प्राप्ते शक्तस्यैकाकिनः अशक्तस्य संहतस्य मित्रेण मिलितस्य शत्रुं प्रति गमनमिति यानद्वैविध्य-
म् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । आत्ययिके आवश्यके कार्ये परस्य व्यसनादीनि यदृच्छया प्राप्ते ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्ययिके आवश्यके तत्कालप्रतीकार्ये कार्ये प्राप्ते अनर्थहेतुमाकलय्य यदृच्छया आत्मनो-
बलाबलमात्रमवेक्ष्य एकाकिनो राज्ञः यानमेकं यानम् । द्वितीयमाह मित्रेण संहतस्य मित्रेण सह मिलित्वा कार्यं द्वितीयं
यानम् ॥ १६५ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशोदैवात्पूर्वकृतेन वा ॥ मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मसंवरणमासनं तदपि द्विविधं क्षीणस्य बलकोशोपनयेन बृद्धस्यापि शत्रुप्रत्यपेक्षा ।
आसनं च मित्रानुरोधेन यदि मित्रस्य शत्रुणा सहसंबन्धोनेदृशो भवति तदीयेन मित्रेण नायमुक्तमनीयइत्यतस्तदनुव-
र्यासीत् । सच क्षयोदैवात्पूर्वकृतेन वेत्यनुवादः । बृद्धिक्षयौ सर्वस्यैतेन कारणेन भवतः तत्र दैवं स्वकृतप्रमादः अतिव्यय-
शोभता अप्रतिजागरणं चैवले पूर्वकृतमशुभं कर्मापि विपर्ययेण वैतद्याख्येयम् । मोहादिति पाठान्तरं अर्थस्तु दैवशब्देन
व्याख्यातः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षयोद्विधा दैवाभारकादिनारिणि पूर्वकृतेन दण्डेनचेत्येकमेव क्षीणासनद्विविधम् । तथा मित्रस्यानुरोधेन त्वस्य तंप्रति सामर्थ्येपि तेन त्वमित्रस्य प्रतिबन्दिभावेन पीडाकरणशङ्कया परम् ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्राग्जन्मार्जितेन दुष्कृतेनैहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्त्यश्वकोशादिकस्य समृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवंद्विविधमासनमुनिभिः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । आसनद्वैविध्यस्पष्टयति क्षीणस्येति । क्षीणस्य हस्त्यश्वकोशादिरहितस्य दैवादृष्टवशात् पूर्वकृतेनैहिकेनबलवच्छत्रुपीडादिकर्मणावा मित्रस्यानुरोधेन मित्ररक्षानुरोधेनवा आसनद्वैविध्यम् । आसीतेत्यासनम् । न चलेत्तदा त्वदेशत्यागे पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वादितिभावः । स्मृतं मुनिभिः ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अस्मिन् जन्मनि साध्वकारिणोपि दैवात्क्षीणस्य पूर्वकृतेनास्मिन् जन्मनि पूर्वसंवत्सरादिषु कृतेन कर्मणा वा क्षीणस्यापन्नस्य यदासनंतत्पर्यमदैवपूर्वकृताभ्यां क्षीणस्य मित्रस्यानुरोधेन यदासनंतद्वितीयमिति द्वितीयमासनम् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षयोद्विविधः दैवात् दैवकृतमरणादिना एकः पूर्वकृतदण्डेन अरिणा वा द्वितीयः । मित्रस्यानुरोधेन वा आसनं उपेक्षाकरणद्विविधं स्मृतम् ॥ १६६ ॥

बलस्य त्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ॥ द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं बाहुण्यगुणवेदिभिः ॥ १६७ ॥

(१) मेघातिथिः । बलस्यस्थितिः त्वामिनश्च भेदेन दुर्गत्त्वामिनः स्वल्पेन बलेन सेनापतेरन्यत्र महता बलेन युक्तस्य अथवाबलशपथानुग्रहार्थः कश्चित्कर्त्तव्योहिरण्यादिलाभापेक्षया परस्त्वधिकेनाशुद्वैधीभावोनामायमुपायः । तस्येतदेवरूपंयद्विधास्थितिर्बलत्वामिनोरत्रैवंरूपस्य तस्यापरद्वैधंवक्तव्यं नच तदनेन किंचिदुच्यते केवलंबलस्य त्वामिनश्च स्थितिरेतद्विविधंतत्रवक्तव्यमायाद्वैधीभावस्तस्येदद्वैविध्यम् । उच्यते सामर्थ्यलभ्यमेतत्परानुग्रहार्थमेतत्कर्त्तव्यंस्वकार्यार्थचेत्येषद्विधाभावस्यद्वैधीभावः ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलस्य सेनापत्यधिष्ठितस्य पुरोवस्थानं त्वामिनस्तु सैन्यैकदेशेन यानमित्येकं द्वैधमपरमेतद्विपर्ययात् । तथा षड्गुणस्य गुणसमुदायस्य गुणः प्रयोजकता ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । साध्यस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थंबलस्य हस्त्यश्वादेः सेनाधिपत्याधिष्ठितस्यैकत्र शत्रुनृपोपद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्रदुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद्वलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवंसंध्यादिगुणषड्गोपकारज्ञैर्द्विविधंद्वैधंकीर्त्यते ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्विधा भूत्वावस्थितिर्द्वैधं तत्स्पष्टयति बलस्येति । बलस्य हस्त्यश्वादेः सेनापत्यधिष्ठितस्य शत्रुसंमुखवस्थितिः अपरत्र दुर्गदेशे स्वात्मनः राज्ञः धनसहितस्यावस्थितिश्च । कार्यार्थसिद्धये शत्रुवारणार्थमित्रस्येत्यनुवर्तते ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानसमर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्ततकाकाक्षिवदलक्षितः ॥ इति कामन्दकवचनानुगुण्यादयंश्लोकोत्थाख्येयः । बलस्य शत्रुभ्यामिति युक्तस्य तदीयया भावनया द्विधाभूयावस्थानम् त्वामिनस्तथावस्थानमिति द्विविधंद्वैधीभावः कीर्त्यते ॥ १६७ ॥

अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ॥ साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

(१) मेघातिथिः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य अर्थसंपादनार्थमन्यत्र संशयः अर्थपीडानिबृत्तिस्तत्संपादनार्थशक्यम्-

न्यमाश्रयेत् त्वदेशहित्वा तत्र गच्छेत् । व्यपदेशाभापीडितेऽपि आगामिपीडा परिहाराय व्यपदेशार्थमन्यसंश्रयेत् एषोऽस्य सह्यकोवर्तते न शक्योयमुपपीडयितुमिति व्यपदेशसिद्धिर्न केन चिदुपपाद्यते व्यपदेशप्रयोजनसंश्रयोव्यपदेशशब्देनोक्तः । समानाधिकरण्येन पाठान्तरं व्यपदेशार्थमिति । कपुनःसंश्रयःकर्त्तव्यस्तदाह साधुषु येसाधवोराजानस्तेषामन्यतममाश्रयेन येभ्यःसकाशात्कुसृतिर्नाशङ्क्यते । साधुशब्देन परिभवत्राणसामर्थ्यादियोगुणाः प्रतिपाद्यन्ते ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पीड्यमानस्य सतोयोर्यस्तस्य सिद्ध्यर्थमेकः तथा त्वस्याल्पतयाऽवश्यं कस्मिंश्चित्संश्रयणीये संश्रयेण साधुषु कीर्तिर्भवतीत्यपरः संश्रयः ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य शत्रुपीडानिवृत्ताख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थमसत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशङ्काया अमुकमयंमहाबलंनृपतिमाश्रितइति सर्वत्रव्यपदेशोत्पादनार्थम् । बलवन्तमुपाश्रयणमेवंद्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । संश्रयद्वैविध्यंविशदयति अर्थेति । अर्थसंपादनार्थं शत्रुकृतपीडायांसत्यांतन्निवृत्तिप्रयोजनार्थं असत्यांच शङ्क्यमानायांसत्याममुकराजानमाश्रितोत्सीत्युदर्कानर्थनिवारणख्यापनार्थयोव्यपदेशस्तदर्थवा । साधुष्वित्यस्यायमभिप्रायः । साधूनामवक्रबुद्धित्वाद्यथाश्रुतमाहित्वाच्चसाधुराजमुवा व्यपदेशोव्यपाश्रयणम् । यथान्यैराश्रितराजतोभीतैर्नाक्रम्यते तदर्थमिति भावः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य विजिगीषोरर्थसंपादनार्थंशत्रुपीडानिवृत्त्यर्थं बलवदुपाश्रयणमेकः संश्रयः । शत्रुपीडाभावेऽपि साधुभिर्दृढमलैः सह व्यपदेशार्थंभविष्यदनर्थपरिहारार्थमिति यावत् । बलवदुपाश्रयणमपरसंश्रयः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । संश्रयद्विविधमाह अर्थेति । शत्रुभिःपीड्यमानस्य योर्यस्तस्यार्थस्य संपादनार्थं सिद्ध्यर्थं बलाश्रयः मित्राश्रयः एकः । तथा साधुषु व्यपदेशार्थं त्वल्पीयतया अवश्यशंसनीयेन साधुषु कीर्तिर्भवतीतिद्वितीयः ॥ १६८ ॥ यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ॥ तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधि समाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । आयतिरागामीकालोयद्येवंमन्येत समबलममायमप्येवमन्यूनबलोवा कालात्तु लब्धकृत्योपजापेन मित्रग्रहेण वा शक्नोत्येनमभिवर्तितुं तदा संधिकुर्यात् । आधिक्यमधिकबलता भुवंनिश्चितम् । तदात्वे वर्तमानकालवचनोपम ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पीडां क्षतिं धनादेः ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । यदायुद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यंजानीयात्तदात्वे तत्कालेऽल्पधनाद्युपक्षयः तदात्वल्पमङ्गीकृत्यापि सन्धिसमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्ध्यादिषण्णांकदा किंकार्यमित्यपेक्षायामादौ सम्भेस्तदाह यदेति । आद्यत्यामुदर्क आधिक्यं बहुलोत्पत्तितदात्वेतत्काले अल्पधनादिपीडामङ्गीकृत्यापि सन्धिसमाश्रयेत् त्वप्रकृत्याद्यवशतया पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वात् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । अथषण्णांगुणानांप्रयोगकालंषट्श्लोकैराह आयतिर्भविष्यत्कालस्तदात्वंतत्कालः । अल्पिकामत्यर्थमल्पां अविद्यमानामिति यावत् ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । षाड्गुण्यस्य कालमाह यदेति । आयत्यां उत्तरकाले आत्मनो भुवमाधिक्यं यदा अवगच्छेत् पश्येत् तदात्वेचाल्पिकांपीडां धनादेः तदा सन्धिसमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा प्रदृष्टामन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ॥ अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रदृष्टा उत्साहानुरागयुक्तादानमानाभ्यामुपसंगृहीता आत्मीयाः प्रकृतीरमात्यादिकामन्येत अत्युच्छ्रितमात्मानं कोशहस्त्यश्वादिसंपदा तदा केनचिदपदेशेन संधिदूषणं कृत्वा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्युच्छ्रितमत्यर्थबलम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । यदामात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतोदानसमानाद्यैरतीव तुष्टामन्येत आत्मानं च हस्त्यश्वकोशाद्यैः शक्तित्रयेणोपचितं तदा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । विग्रहोचितावस्थामाह यदेति । प्रदृष्टाः दानसमाननाद्यैरतीव तुष्टाः अत्युच्छ्रितं बलबुद्धि-हस्त्यश्वकोशाद्यैः समृद्धमात्मानमन्येतेत्यनुषङ्ग्युते तदा विग्रहं परराष्ट्रक्षोभादि कुर्यात् ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । प्रदृष्टाः स्वामिनि परितुष्टाः । प्रकृतीरमात्यादिकाः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वाः प्रकृतीः भृशं प्रदृष्टाः हस्त्यश्वादिना आत्मानमत्युच्छ्रितं कोशसमृद्धयदामन्येत तदा विग्रहं विग्रहकालं मन्येत ॥ १७० ॥

यदा मन्येत भावेन दृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ॥ परस्य विपरीतं च तदा यायाद्विपुं प्रति ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । भावो हर्षपोषकारणं बहुना धनेन संविभक्तता कृष्यादिकर्माणि फलितान्येषामित्यादि हर्षपोषयोः कारणम् । बलं हस्त्यश्वरथपादातं परस्य यदा विपरीतं तदा शत्रुप्रतियायादभिषेणयेच्छत्रुमित्यर्थः । न विग्रहकारणान्येव यानकारणानि किंति हि तान्यपि अपचय्य हर्षपोषयोः परस्य प्रकृतीनाम् ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भावेन मनसा । दृष्टं पुष्टं यात्रोचितसहायादिपुष्टियुक्तम् ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदात्मीयममात्यादिसैम्यं हर्षयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्त्वतो जानीयात् शत्रोश्चामात्यादिबलं विपरीतं तदा तं लक्ष्मीकृत्य यायात् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । यानस्य कालमाह यदामन्येतेति । भावेन हर्षपोषादिहेतुना धनेन दृष्टं हर्षितमत्युत्साहयुक्तमासौदनादिना पुष्टं स्वकमिति विशेषणात् परस्य शत्रोः विपरीतं पश्येदिति शेषः । यायात् यानं कुर्यात् ॥ १७१ ॥

(५) रामचन्द्रः । यदा स्वकं बलं दृष्टं तदा रिपून् प्रति यायात् यात्रां कुर्यात् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् । परश्चहीन आत्मा च दृष्टवाहनपुरुष इति ॥ १७१ ॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ॥ तदा सीत प्रयत्नेन शनैः सांत्वयन् नरीम् ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । वाहनं हस्त्यश्वरथं बलं पादातं गोबलीवदवद्भेदः परिक्षीणे बले सति साम्त्वयन् नरीमासीत् । सामोपदानाभ्यामनुकूलनं साम्त्वयनम् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साम्त्वयन् भाविफलप्रत्याशया ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यश्वादिना बलेन चामात्यादि विपस्यादि परिक्षीणो भवेत्तदा सामोपदानादिना शत्रून् सांत्वयन् प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । आसनस्यापि तमाह यदाविति । परिक्षीणं वाहनेन हस्त्यश्वादिचतुरङ्गणेन बलेन कोशाद्येन शरीरिणवा । स्वयं शनैरभिमतग्रामादिदानेन असांत्वनेऽरीणामावश्यकमागमनं तदामहामनस्यस्यादिति भावः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा वाहनेन बलेन सैन्येन परिक्षीणः स्यात्तदा रिपून् शनैः सान्त्वयन्नासीतस्थितो भवेदि-
त्यर्थः ॥ १७२ ॥

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ॥ तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अशक्यसंधानं बलवता रुद्धस्य दुर्गसंश्रयणं हितं दुर्गं बलावस्थानमेव द्वैधीभावः सच-
प्रागुक्तार्थः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वथा बलवत्तरमुपायत्रयासाध्यं च ॥ १७३ ॥

(३) कुञ्जकः । यदा राजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शत्रुबुध्येतदा कतिचिद्वत्सहितः स्वयं दुर्ग-
माश्रयेत् बलैकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत् एवं द्विधा बलं कृत्वा मित्रसंभवादिकं स्वकार्यसाधयेत् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वैधेनावस्थानकालमाह मन्येतेति । उक्तद्विधास्थितौ हठादरिणा नाक्रम्यते अरिः सेनायां-
पतति चेत्स्वयं तीर्णस्तमाक्रमितुं शक्तः स्वामिन्यापतति चेत्सेनापतिस्तमाक्रमितुं शक्त इति भावः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । अरिपुरस्थितं पार्ष्णिस्थितं च । कुत एतद्विधा बलं कृत्वेति लिङ्गात् ॥ बलिनो द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं स-
मर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ इति कामन्दकवचनाच्च ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा आत्मनः सकाशात् शत्रुं सर्वथा बलवत्तरं मन्येत तदा स्वबलसैन्यद्विधा कृत्वा कार्यसा-
धयेत् ॥ १७३ ॥

यदा परबलानान्तु गमनीयतमो भवेत् ॥ तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । गमनीयतमोऽभिभवनीयतमो दुर्गस्थो ह्यमिति मन्यते तदा क्षिप्रं दुर्गमुद्दिशत्वाऽन्यसंश्रये धार्मिकं
यतः कुसृतिर्नाङ्क्यते यस्य यशोमयी स्थिरप्रकृतिः बलिनमित्येतेनैतत्सुदर्शितम् ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गमनीयतमोऽभिगम्यः ॥ १७४ ॥

(३) कुञ्जकः । यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनातिशयेन ग्राह्यो भवति बलं द्वैधविधाय दुर्गाश्रयणेनापि
नात्मरक्षाक्षमस्तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवत्तरं राजानमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । संश्रयस्यापितमाह यदेति चतुर्भिः । गमनीयतमोऽवश्यमरिगमनविषययोग्यः स्वयम् ।
धार्मिकमित्यनेनोदकानर्थशङ्का वारिता ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । गमनीयो भवितुं शक्यो धार्मिकस्त्वयमेव इति भावितः अक्षिवदक्षिर्वादीत्युक्तं धार्मिकम् ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गन्तुं शक्यो गमनीयः अतिशयेन गमनीयोगमनीयतमः परबलानां गमनीयतमो यदा भवेत्तदा स्व-
बलं हीनं दृष्ट्वा बलिनं हस्त्यश्वादिभिर्बलिनं बलिष्ठं धार्मिकं शरणागतरक्षकं क्षिप्रं संश्रयेत् ॥ १७४ ॥

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योरिबलस्य च ॥ उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । बलिनमित्युक्तं कियता बलेन बलवान्भवतीत्येतदर्थमिदमुच्यते । यादुष्टास्तदीयाः प्रकृतयो-
यश्च शत्रुभयस्यापि निग्रहे समर्थः स आश्रयितव्यः स गुरुवत्परिसेवितव्यो मानमुज्जित्वा नैवं मन्त्रस्यं महाराजाप्यपि समत्वेन
वार्त्तावह इति प्रभुवत्सौ सेवितव्यः सर्वयत्नैश्चाद्यैः प्रियवचनैरप्यसरे समीपसंनिधानेन ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निग्रहं प्रकृतीनां यदि त्वप्रकृतिभिरेव शत्रुहन्त्र्यापितः ॥ १७५ ॥

(३) कुङ्कुमः । कीदृशतंबलवन्तमित्याह निग्रहमिति यासां दोषेणासौ गमनीयतमोजातस्तासां प्रकृतीनां य-
त्माच्च शत्रुबलादस्य भयमुत्पन्नतयोर्द्वयोरपि यः संश्रितो निग्रहक्षमस्तं नृपं सर्वयत्नैर्गुरुमिव नित्यं सेवेत ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । बलिनमिति विशेषणस्य कृत्यमाह प्रकृतीनां स्वकीयानां दुष्टानां अरिबलस्य च भीत्याय-
स्याश्रयणं कृतं तस्य च । गुरुयथेति वित्तशाठ्यादिदोषपरित्यक्त्यर्थः ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । संश्रितस्य कृत्यमाह निग्रहमिति । प्रकृतीनाममात्यादीनामात्मीयादीनाम् अनेन सूचितं प्रतिकोभे-
ऽपि बलीयान्समाश्रयणीय इति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अरिबलस्य तु पुनः प्रकृतीनां शत्रूत्थापकानाममात्यानां निग्रहं कुर्यात्तं नृपः सर्वयत्नै-
रुपसेवेत भजेत यथा सर्वयत्नैर्गुरुमुपसेवेत ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषसंश्रयकारितम् ॥ सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदि तस्मिन् अपि संश्रये संपश्येज्जानीयात्कथंचिद्दोषसंश्रयकारितं बलीयानेव हि व्यसने बल-
द्विधाकरोतीति दृश्यते दोषदर्शनलिङ्गानि च ॥ दत्त्वानुतापः कृतपूर्वहोमविमाननादुश्चरितानि कीर्तनं । दष्टेरदानं प्रतिकूल-
भाषणमेताश्च दुष्टस्य भवन्ति वृत्तयः ॥ ततस्तत्रापि संश्रये दोषकारिणि विज्ञातेऽपि शब्दादाश्रये निर्दोषेऽसति सुयुद्धमेव
तस्मिन् अपि काले निर्विकारः कुर्यात् न हि संश्रये विनाशः दृश्यते ह्यल्पबलेनापि महाबलोजीयमानः अपि चान्यावस्थाया-
मुभयथा गुणो विजये राज्यं पराजये ध्रुवः स्वर्ग इति युद्धस्य तु शोभनत्वं दर्शयिष्यामः । एकैकगुणाश्रयेण मण्डलविजया-
यया याच्छक्तः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संश्रयकारितमाश्रीयमाणेन कर्तव्यतया संभावितम् ॥ १७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । अगतिका हि गतिः संश्रयो नाम तत्रापि यदि संश्रयकृतं दोषं पश्येत्तदा निःसंशयो भूत्वा शोभनमे-
व युद्धं तस्मिन्काले समाचरेत् दुर्बलेनापि बलवतो जयदर्शनान्निहतस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह यदीति । दोषसंश्रयकारितं संश्रयेनृपतौ स्वबलद्विधाकरणरूपभाषणपूर्ववै-
रानुरूपकीर्तनादिलिङ्गैः कारितं प्रकाशितं दुष्टप्रकृत्यादिभिरिवानेनापिकार्योयमस्मदर्थो दिक्षयो भविष्यतीत्येवं कारितं
संश्रये राजनिर्मापितं दोषजातं यदि वा संपश्येत् तत्रापि तस्मिन्सतीत्यर्थः । निर्वितर्कः जेष्यामीति कृतनिश्चयः ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । धार्मिकबलिसमाश्रयेण दोषान्तरं भविष्यतीति निश्चिन्वानस्य किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह यदी-
ति । तत्रापि धार्मिकबलिसमाश्रयेण दोषः नीचसमाश्रयप्रभवलोके कोशादिकं तत्रापि तेषु परबलेष्वात्मवधोद्योगिष्वपि
सुयुद्धमाचरेत् जये भूमिलाभात् मरणे स्वर्गलाभादित्याभिप्रायः ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि तत्रापि तस्मिन्नास्ति संश्रयकारितं आश्रयभूतेन राज्ञा कारितं दोषं पश्येत्स राजा युद्धमेव
निर्वितर्कः निःशङ्कः सन् समाचरेत् ॥ १७६ ॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥ यथास्याभ्यधिकानस्युर्भिन्नोदासीनशत्रवः ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपायवचनात्सामादिभिर्व्यस्तैः समस्तैर्वा । सर्वग्रहणात्तु येन शक्यन्ते संघादिनापि तथा
कुर्यात् तेन प्रकारेण यतेत नीतिज्ञः अर्थशास्त्रज्ञः स्वाभाविकप्रज्ञः नयाद्यभिज्ञो वा राजा यथास्यात् शक्तिव्ययेनाभ्यधिका-

मित्रादयो न भवेयुस्तथा प्रकृत्यादिसमादिष्टे कर्मप्रवर्तनेचतेभ्योऽधिकमात्मानं कुर्यात् । श्लोकानुरोधान्मध्यमग्रहणं न कृतं सोपि तु द्रष्टव्येन मित्रमित्युपेक्ष्यं त्वप्रयोजनव्यतिरेकेण मित्रनामाव्यवस्थितं हि मित्रत्वाधिक्यमुपगतं स्वार्थगतिवशाच्च मित्रमप्यरिर्भवति । तथाच व्यास आह ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः । सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेयामित्राणि रिपवस्तथेति ॥ एतैरुपायैर्मण्डलैर्विचारयेत् ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रमपि त्वस्याधिक्ये भैष्या प्रयोजनाभावान्मैत्रीत्यजेदिति तस्याप्याधिक्यं खण्डनीयम् ॥ १७७ ॥

(३) कुट्टुकः । सर्वैः सामादिभिरुपायैः नीतिज्ञो राजा तथा यतेत यथास्य मित्रोदासीनशत्रवोऽभ्यधिकान भवन्ति आधिक्ये हि तेषामसौ ग्राह्यो भवति । धनलोभेन मित्रस्यापि शात्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेति । सर्वोपायैः क्वचिद्दानं क्वचिद्भेदः क्वचिद्युद्धं क्वचित्सामेति । अस्य क्षीणस्य राज्ञः छिद्रेष्वनर्था बहुला भवन्तीति न्यायान्मित्रमपि बलादिभिः पूर्णं धनलोभेन क्वचिदेनं प्रत्यमित्रः स्यात् एवमुदासीनेष्वपि ज्ञेयम् । तथाच व्यासः ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः । सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेयामित्राणि रिपवस्तथेति ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । अस्मात्त्वत्मादिति यावत् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नीतिज्ञः यथा अस्य राज्ञः मित्रोदासीनशत्रवः अधिकानस्युः सर्वोपायैस्तथा कुर्यात् ॥ १७७ ॥
आर्यति सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ॥ अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्याणि कर्माणि प्रयोजनानि तेषां सर्वेषामारिप्समानामायतिः परिणाम्यागामिकालस्तदात्वं प्रारंभावस्थावर्तमानकालस्तच्च विचारयेत् तत्त्वतस्तत्त्वेन अनेकमुखानि हि कार्याणि क्षणाच्चान्यथा भवन्तीति तत्र येषामुभौ कालौ न शुध्यतस्तानि कार्याणि कथमारभेतेति तद्विचारार्थोपदेशः । अतीतानामतिक्रान्तानां च सर्वेषां गुणदोषौ ततो विचारयेत् अत्राप्यतीतानां गुणदोषौ विचार्य यानि कर्माणि शुण्वन्त्यतीतानि तान्येव कथं नाम पुनरारभेतेत्यतीतकार्यगुणदोषतत्त्वविचारणोपदेश एवमर्थः ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्यतिरागामिफलं । तदात्वं वर्तमानं । अतीतानां च कार्याणां गुणदोषौ चकारात्स्वरूपं च तच्चिन्तनेन चतत्साम्यादागामिन्यपि प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा प्रयोजनम् ॥ १७८ ॥

(३) कुट्टुकः । सर्वेषां कार्याणामल्पानां बहुानामपि आर्यतिमुत्तरकालं गुणदोषविचारयेत् । वर्तमानकालं च शीघ्रसंपादनाद्यर्थं विचारयेत् । अतीतानां च सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विघटितं किं वा शिष्टमित्येवं यथावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञः कार्यान्तरं विधत्ते आर्यतिमिति । आर्यतिः उदकेयत्फलं तदात्वं शीघ्रकार्यसिद्धये वर्तमानकालिकं च फलं । अतीतानामिति दृष्टान्तार्थं एवं पूर्वकृतं तेन जयादिजातमन्यथापराजयादि जातमिति गुणदोषविचारयेत् ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । आर्यति आगामिफललाभं तदात्वं तत्कालफलम् । सर्वेषामर्थानामिति शेषः ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वकार्याणां आर्यति आगामिफलं तदात्वं वर्तमानं अतीतानां सर्वेषां गुणदोषौ तत्त्वतो विचारयेत् ॥ १७८ ॥

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ॥ अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंहि । यो ह्यायत्यामागामिनिकाले कार्याणां गुणदोषो विजानाति नियमेनासौ विभृश्यकारी-
ति स्वयंचारभते विभृश्यकारीति न सदोषं एवमर्थहिज्ञानंतदात्वे वर्तमानेयः क्षिप्रमवधारयति कार्यं न विलम्बते तदात्वे
क्षिप्रनिश्चयः क्षिप्रकारी भवति गुणवत्करोति न दोषवत् । अतीते कृते सति कार्यशेषतोयः कार्यमेव बुध्यते न तत्परिसमा-
मोलभत इति गुणवत्सर्वकार्यफलसंबन्धादभ्यधिकः शत्रुभिर्नाभिभूयते । नहि धर्मशास्त्रे षाड्गुण्योपदेशः शक्यते कर्तुं दृष्ट-
इति ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणदोषज्ञो भावि गुणदोषविचारकः । क्षिप्रनिश्चयः शीघ्रं कार्याकार्यत्वयोर्निश्चेता । अतीते
दैवादिपन्ने कार्ये कार्यशेषस्य तदेकदेशोद्धारोपायस्यापि ज्ञाता ॥ १७९ ॥

(३) कुट्टूकः । यस्मात् आयेति यः कार्याणामागामिकगुणदोषज्ञः सगुणवत्कार्यमारभते दोषवपरिव्यजति । यश्च
वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्य कार्यं करोति अतीते कार्ये यः कार्यशेषज्ञः सतत्कार्यसमाप्तौ तत्फलं लभते यस्मादेवं विध-
कालत्रयसावधानत्वान्न कदाचिच्छत्रुभिरभिभूयते किंबहुना ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । विचारे किं स्यात्तत्राह आयत्यामिति । आयत्यां गुणदोषज्ञो यतो विभृश्यकारी क्षिप्रनिश्चयश्चादी-
र्घसूत्री अतीते कृते दक्षिणादिदानवदवशिष्टसमापयिता सनाभिभूयते शत्रुभिरित्यन्वयः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । विचारस्य फलमाह आयत्यामिति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयत्यां गुणदोषज्ञः तदात्वे वर्तमाने क्षिप्रनिश्चयः । अतीते कार्यशेषज्ञः दैवादिपन्ने कार्यशेष-
स्य तदेकदेशोद्धारोपायस्य ज्ञाता एतादृशो राजा शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ तथा सर्वं संविदध्यादेशसामासिकोनयः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । दिङ्मात्रमुक्तं यथानतैस्तैः प्रयोगैरभिसंदध्युस्तथा कुर्यादजितैरितरैरिवोपायैरित्येष संक्षेपिको-
न्याय इत्युपसंहारः । षाड्गुण्यस्यातिसंधानविरोधश्चैवं भवति कृत्यानामुपजापरक्षणाद्यसनेषु प्रतीकारात्त्वमण्डलसंग्रहाद्गु-
णोपायानां सम्यग्रयोगात्कर्मत्वभ्युत्थानमित्येवं द्रष्टव्यम् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिसंदध्युर्वच्येयुः । सामासिकः संक्षिप्तः ॥ १८० ॥

(३) कुट्टूकः । यथैनं राजानं मित्रादय उक्ता न बाधेरन् तथा सर्वसंविधानं कुर्यादित्येषां संक्षेपिकोनयो नीतिः ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । राजा तु सर्वथाऽप्रमत्तः स्यादित्याह यथेति । एनं राजानं नाभिसंदध्युः नाभिभवेयुः । एषः सामा-
सिकः समासः संक्षेपस्तत्र भवः ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । अत्रायमनुष्ठेयार्थ इत्याह यथैनमिति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा एनं शरणागतं मित्रोदासीनशत्रवः नाभिसंदध्युः न संधेयुः तथा सर्वं संविदध्यात् कुर्यात् ए-
षः सामासिकः संक्षिप्तः नयः सामादिरूपाणां न्यायः ॥ १८० ॥

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ॥ तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीमभियास्यतः कर्माह । यदोपचिकीर्षत्यरिराष्ट्रं प्रत्याभिमुखेन तदानेन विधानेन गच्छे-
दत्वरमाणः । वक्ष्यमाणोपन्यासः सुखावबोधनार्थः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानमातिष्ठेत् विषयार्थं यात्रामात्रार्थं वा ॥ १८१ ॥

(३) कुङ्कुकः । यदा पुनः शक्तः सन् शत्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेत तदाऽनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रुदेशमत्वरमाणो गच्छेत् ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । कदारिपुपुरं गन्तव्यं कथं वा योद्धव्यं कुत्र वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षया तत्रादौ यानमनुवदन् चितकालमाह यदा त्विति त्रिभिः । मात्सर्यक्रोधाज्ञानैर्न गन्तव्यमित्याह प्रभुः सकलशक्तिसंपन्नः यानं यायादित्यत्र प्रकृतिः प्रत्ययोच्चारणार्था तेन यात्रां कुर्यादित्यर्थः । केन अनेन वक्ष्यमाणेन शनैर्यायान्तुह्यता ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । अथ यात्रां प्रस्तौति यदेति । अनेन वक्ष्यमाणेन ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रभुः अरिराष्ट्रं प्रति यदा यानं गमनं आतिष्ठेत् गच्छेत्तदा अनेन विधानेन वक्ष्यमाणलक्षणेन अरिपुरं शनैः यायाद्गच्छेदित्यर्थः ॥ १८१ ॥

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ॥ फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथा बलम् ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । यातव्यापेक्षया बलापेक्षया दीर्घयोद्धुमिच्छन्बलप्रायः शारदवासन्तिकसस्यप्रायं परराष्ट्रं मार्गशीर्षे यायात् अत्र हि गच्छन् शारदं फलं गृहादिगतं सुखं गृह्णाति वासन्तिकसस्यमुपहरति । कामश्च महान्दुर्गोपरोधादिकार्यक्षमो मार्गश्च प्रसिद्धवक्रपथोपभृतकाशोदकवीरुधोन भवन्ति कालश्च नात्युष्णशीतः । उपचितमपि न सस्यं नानाप्रयुक्तं प्रियं सस्यत्रयोपघातकालविप्रकर्षापेक्षया च पराश्रयसंधने । उभयसस्योपघातावकर्षणं सम्यक्कृतं भवत्यात्मनश्च बलापचय इति उपघातमात्रचिकीर्षया परदेशोदरलपकालसाध्ये वा यातरि बलप्रायः फाल्गुनचैत्रयोर्यायात् । वासन्तिकसस्यप्रायदेशं तदाप्यात्मनो यवसादि भवति । परोपघातक्षेत्रगतसस्योपघातात् । यथा बलमिति येन प्रकारेण बलानुरूपं यायादित्यर्थः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मार्गशीर्ष इति मुख्यः पक्षः तत्कालेऽन्नबाहुल्यात् शुभे प्रहशुद्ध्यादियुक्ते । फाल्गुनचैत्रमिति मध्यमः तदापि यवान्संभवात् ॥ १८२ ॥

(३) कुङ्कुकः । यच्चतुरङ्गबलोपेतो राजा करिरथादिगमनविलम्बेन विलम्बितप्रयाणः तथा हैमन्तिकसस्यबहुलं च परराष्ट्रं जिगमिषुः समुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि यात्रां कुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो नृपतिः शीघ्रगतिर्वा सर्वसस्य बहुलं परराष्ट्रं यियासुः स फाल्गुने चैत्रे वा मासे स्वबलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् अतएव मन्वर्थव्यापारपरं संक्षेपेण याज्ञवल्क्यवचनम् । यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा ब्रजेत् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र मार्गशीर्षादिव्यवस्थितविकल्पपरः । तत्र रथप्रधानः पार्थिवो मार्गशीर्षे गच्छेत् । चक्रवाताद्यभावात् । अश्वप्रधानः फाल्गुने । पदातिप्रधानश्चैत्रे ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । यायात्कुर्यात् मासौ प्रतिमासयोरिति यावत् ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फाल्गुनं वा चैत्रं वा एतौ द्वौ मासौ यात्रां प्रति शुभौ । यथा बलं स्वबलानुसारं यात्रां यायात् ॥ १८२ ॥

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ॥ तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थितेरिपोः ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यापवादः एतद्व्यतिरेकेणान्येष्वपि प्रावृद्धादिकालेषु यदा मन्वेतात्मनोऽवश्यं भावि विजयं

* वासिर्व=वसन्त (अ)

तदायायात् । यदा हस्त्यश्वबलप्रायवर्षास्वश्वबलहस्तिबलतदा हि स्वबलकालप्रभावादिकान्तिकोजयः । व्यसनपरस्य स्वबलकोशादि तस्मिन्नुत्पन्ने स्वबलकालनिरपेक्षोयायात् । व्यसनपीडितोहिशत्रुः साध्योभवति । काष्ठमिवगुणोपयुक्तसन्नि-योगमात्रादेवविनश्यति । विगृह्येति यातव्यमेवाष्टभ्याहूय यायान्महानस्मिन्नेवावगम्यते ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्येष्वपीति त्वधमः । कार्यविशेषोदयश्चात्र निमित्तं विगृह्य विग्रहंभाविनमुद्बुध्य कथंचिद्विग्रहज्ञानमात्रेण परस्य प्रणतिसंभवान् । रिपोर्व्यसने चोत्थिते न कालनियमइति तदा सर्वेष्व मुख्यः कालइत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदात्मनोनिश्चितंजयमवगच्छेत्तदा स्वबलयोग्यकाले ग्रीष्मादावपि हस्त्यश्वबलप्रायोविगृह्यैव यात्रां कुर्यात् । शत्रोश्चामात्यादिप्रकृतिगोचरदण्डपारुष्यादिव्यसने जातेऽरिपक्षभूतायां तत्प्रकृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि यायात् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । नौगजप्रधानोवर्षास्वित्याह अन्येष्वपीति । कर्दमनदीप्लवनादेरन्यैरसाध्यत्वात् । विगृह्य विग्रहं करिष्यामीति । उक्तव्यवस्थितिनिराह व्यसनेचोत्थितइति । दैवात्सैन्यामात्यादीनांदण्डपारुष्यादिना कोपेसतीत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । कालेषु मासेष्वित्यर्थः । व्यसने मित्रबलादीनांव्यापत्तौ ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येषु कालेषु ध्रुवंजयंयदा पश्येत्तदा विगृह्यैव विग्रहंभाविनमुद्बुध्यकथंचिद्विग्रहज्ञानमात्रेण परस्यप्रणतिसंभवान् यात्रांयायात् । रिपोःस्वशत्रोर्व्यसनेउत्थिते सति न संग्रामार्हकालनियमः ॥ १८३ ॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च याविधि ॥ उपगृह्यास्पदंचैव चारान्सम्यग्विधायच ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । मूले त्वदुर्गराष्ट्रे कुर्यादथपार्ष्णिग्राहश्च तत्र विधानंप्रतिविधानंकृत्वा दुर्गतावत्प्रभूतधान्यादिकंसुसज्यन्त्राकारपरिखादिकार्यम् । राष्ट्रस्यापि स्वबलश्रेणीबलेभ्योरक्षाविधाय कुर्याद्धानमानेभ्यउपसंयम्य प्रत्यन्तेषु प्रक्षेपव्यंपार्ष्णिग्राहंप्रतिग्राह तत्समर्थश्च बलैकदेशः स्वराष्ट्रे स्थापयितव्यः । यात्राप्रयोजनंयात्रिकं हस्त्यश्वबलयोग्यं च प्रहरणधारणादिसज्यंथाविधिपरोपदेशंकृत्वाऽऽस्पदंप्रतिष्ठानं कितसंतोऽपरकीयाः क्रुद्धादयोद्रष्टव्यास्तानुपगृह्य स्वीकृत्याकारस्यपरविषयेनिवृत्तेस्तज्ज्ञानाय सम्यग्यथावद्विधाय प्रयुज्य किमयदष्टोपसंग्रहंकर्तुमारब्धमुत शत्रुपरिमण्डलंकोपयितुमथमभ्यममुदासीनंवा संश्रयितुं तथा मूलयात्रांवा हर्तुकामोविधिवद्देवा कर्तुकामइत्यादि यथा चैतदेवंतथा ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मूले स्थिरशिबिरे । यात्रिकं यात्रायोग्यं संनाहादि विधाय । आस्पदं शिबिरस्थानं गम्यदेशे परिगृह्य ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । मूले स्वीयदुर्गराष्ट्ररूपे पार्ष्णिग्राहसंविधानंप्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थसैन्यैकदेशस्थापनरूपंप्रतिविधानंकृत्वा यात्रोपयोगिच वाहनायुधवर्म यात्राविधानंयथाशास्त्रंकृत्वा परमण्डलगतस्य च येनास्यावस्थानंभवति तदुपगृह्य तदीयान्भृत्यपक्षानात्मसात्कृत्वा चारांश्च कापटिकादीञ्छत्रुदेशवात्ताज्ञापनार्थंप्रस्थाप्यसम्यक्तया जाङ्गलानूपाटविकविषयभेदेन त्रिविधंपन्थानंमार्गंशोधिततरुगुल्मादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपरातिसेनाकर्मकरात्मकंषड्विधंबलंयथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य सांपरायिकसंपरायः संधामः तदुपचितविधिना शत्रुदेशमन्वरेया गच्छेत् ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । कथंप्रवेष्टव्यमित्यस्योत्तरमाह कृत्वेतिचतुर्थः । मूले स्वराष्ट्रे प्रधानपुरुषाधिष्ठितंस्वराष्ट्ररक्षण-

क्षमंस्वसैन्यंस्थापयित्वा । आस्पदं येनास्पदेनावस्थानंभवति परकीयात्मसात्करणे तेषांपरकीयभृत्यानां स्वकीय-
भृत्यवद्वल्लग्नानादि । चारान्प्रच्छन्नदूतान्कार्पटिकादीन्पूर्वोक्तान् शत्रुदेशज्ञापनार्थंविधाय नियुज्य ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । मूले पुरराष्ट्रलक्षणे विधानंसंविधानम् यात्रायोग्यंयात्रिकंतण्डुलमुद्रादिकम् आस्पदंनिर्मितगृहादिक-
म् यायादित्येव ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं । मूले स्थिरशिविरे अग्रामे वसतिस्थाने विधानं रक्षां कृत्वा अरिपुरंशनैर्यायात् । किं-
कृत्वा यात्रिकं संग्रामयोग्यं सन्नाहादिकं यथाविधि उपगृह्य आस्पदं शिविरस्थानं उपगृह्य ॥ १८४ ॥

संशोध्य त्रिविधंमार्गंषड्विधंच बलंस्वकम् ॥ सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरंशनैः ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिविधःपन्थाः जाङ्गलआतपआटविकइति केचिदाटविकस्थाने वनप्रक्षेपान्निविधइति । अपर-
उन्नतोनिम्नःसमइत्येवंत्रिविधं संशोध्य मार्गरोधिवृक्षगुल्मलताविच्छेदेन स्थलनिम्नयोः समीकरणं नदीगर्तयोस्तीर्थकरणं
पथिरोधकव्यालसमुच्छेदः प्रवर्तकानामात्मीकरणं यवससेनादिमत्ताचेति षड्विधंबलमतिकेचित् । हस्त्यश्वरथपदातिसेना-
कोशकर्मकरात्मकंषड्विधंबलमित्यन्ये । कोशस्थाने प्रक्षेपणमित्यपरे । मौलभृत्यश्रेणिमित्रामित्राटविकबलभेदात् । सांपरा-
यिक विधानेन सांपरायिकंयुद्धेकृत्स्नंतत्प्रयोजनंयस्यतत्सांपरायिकं दुर्गकल्पेन वा रिपुंमतियायात् । सच सैन्यनिवेशस्तेषु
तेषु च स्थानेषु स्थावरजङ्गमदण्डोबहुमुखपरिघफलकशाखाभिः प्राकारइत्यादिस्तादृशस्थापितविशेषतस्तुयात्रागतः ॥
॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिविधंमार्गं जाङ्गलानूपाटविकमिति कश्चित् ग्रामारण्यपर्वतरूपमितितु युक्तम् । षड्विधं-
बलं हस्त्यश्वरथपदातयश्चत्वारः हस्त्याद्यारोहकाः शस्त्रोपनायकाश्चेति द्वाविति षड्विधम् । केचित्तु हस्त्यारोहकादय-
कविधावस्थाःपरेतिषड्विधतामाहुः । सांपरायिककल्पेन संग्रामयोग्येन विधानेन । शनैर्यदि मध्ये परः सन्दध्यादित्या-
शया ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिविधं जाङ्गलाटविकानूपभेदेन तत्संशोध्य मार्गविरोधिततरुगुल्मनिम्नतादिच्छेदसमीकर-
णादिना तत्र जाङ्गलस्य लक्षणमुक्तम् । आटविकं अटवी वनं तत्प्रायमाटविकं तस्य छेदेन । अनूपं जलप्रायं जलप्रायमनू-
पंस्यादित्यभिधानात् । तस्य पूरणेनषड्विधं हस्त्यश्वरथपदाति सेनापतिकर्मकारात्मकं संशोध्यच बलस्य च संशोधनमा-
रोग्यभावादिकिक्त्सा । सांपरायिककल्पेन संपरायः संग्रामः तदुचितविधिनापूर्वापरानुसन्धानंविना नगन्तव्यमित्याह
शनैरिति ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधं जाङ्गलमनूपमाटविकञ्च बलस्य षड्विधत्वंकामन्दकेनोक्तम् ॥ मौलभृत्यश्रेणिसुद-
द्विषदाटविकंबलम् । षड्विधन्तुबलंव्यूहद्विषतोभिमुखंब्रजेदिति सांपरायिककल्पेन युद्धार्हसन्नाहेन आयुधौषधादिसंपादनेने-
ति यावत् ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मार्गं त्रिविधं जाङ्गलं आटविकंग्रामारण्यपर्वतरूपम् । षड्विधत्वंकंबलंसंगृह्य षड्विधं हस्त्य-
श्वरथपदातयः हस्त्यश्वाद्यारोहकाः शस्त्रोपनायकाश्चेति । सांपरायिककल्पेन संग्रामयोग्येन विधानेन ॥ १८५ ॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरोभवेत् ॥ गतप्रत्यागते चैव सहिकष्टतरोरिपुः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । शत्रुसेविनि गूढेप्रच्छन्ने मित्रे गतप्रत्यागते च युक्ततरः स्यात् । अभियुक्ततराद्गततरोभवेन-
विश्वसेदित्यर्थः । यस्मात्सकष्टतरोरिपुरग्येभ्यःक्रुद्धादिभ्यः एवंच युक्ततरवचनात्कष्टतरवचनाच्च गतप्रत्यागतमग्राहमस्येति

गम्यते । सचतुर्विधः कारणाद्गतस्ततोविपरीतकारणादागतोयथा दोषेणगतः पुनरागतोगुणमुभयोः परित्यज्य कारणेनागतइतियः सत्याज्योलघुबुद्धित्वाद्यार्थकचित्कारीति । पुनरस्य प्रत्ययस्तु कारणाद्गतः कारणागतः यथा स्वामिदोषेणगतः परस्तात्स्वदोषेणागतइति सत्कर्तव्योयदि सङ्गित्वादागतस्ततोप्राप्तः । अथपरप्रयुक्तस्तेन वा दोषेणापकर्तुकामइति ततोनेति परराष्ट्रप्रत्यभिप्रस्थितः ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वस्य मित्रतामापन्नेविगूढे शत्रुसेविनि शङ्कितः स्यात् । तथा गतप्रत्यागते रिपुसमीपं गत्वा पुनरागत्य प्रविष्टे ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । यन्मित्रगूढं कृत्वा शत्रुसेवते यश्च भृत्यादिः पूर्वविरागाद्गतः पश्चादागतः तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहोरिपुः ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शश्विति । शत्रुसेविनि शत्रोरेवानुकूले युक्ततरोऽतिशयप्रयत्नवान् । तत्र हेतुर्गते गमनोन्मुखे मित्रवदाचरति प्रकटितद्वारादिनानुकूलः प्रत्यागते प्रत्यागमनोद्यते तद्वारावरोधेन प्रतिकूलएवपुनरागमस्यसेनैवासंभवात् । गूढेशत्रुसेविनि मित्रे मित्रवदाचरत्यपि शत्रुपक्षपातिनि अतः सह रिपोरपि कष्टतरः ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । शत्रुसेविनीति । द्वयमित्रविशेषणं गतप्रत्यागते आत्मसकाशाच्छत्रुंगत्वा तत्सकाशात् प्रत्यागते सतिइति द्वयोः प्रत्येकंपरामर्शः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शत्रुसेविनि मित्रे राजा युक्ततरः अतिशयेन युक्तोयुक्ततरः सावधानः भवेत् । च पुनः । गतप्रत्यागते गमनागमने शत्रोः । सरिपुः कष्टतरः ॥ १८६ ॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ॥ वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र दण्डाकारोव्यूहोदण्डव्यूहः । एवंशकटाकृतिस्थानाच्छकटइत्यादियोज्यम् । पुरस्ताद्वलाध्यक्षोमध्येराजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपेऽस्वास्ततः पदातयइत्येषसर्वतः समवायोदण्डव्यूहोऽतिर्यग्भवति । सर्वतोभयकार्यः सूचिव्यूहः स्थलसमुत्थानसैनिकः प्रवीरपुरुषमुखोतिदीर्घऊर्ध्वोयतः परकक्षोऽन्यैः समंप्रवर्त्तमानः । मकरव्यूहस्तु मुखेजघनयोः पृथुरुभयतोयेन प्रशस्तः सर्वनफल्लगुबल्लभते न चार्थं तद्विशूरैर्हन्त्यमानमन्येषामपि भङ्गायभवति । तस्यान्तमन्यकार्यमवरुद्धनिश्चयेनाव्रतिष्ठते । परिशिष्टन्तुबल्लव्यूहस्यान्तःप्रक्षिपेत् एवंचनाविशेषैरुक्तैरुक्तप्रयोजनापेक्षया वा विशेषेण तु समायां भूमौ दण्डगरुडसूचिभिर्गयात् विषमायांसंकटायां शकटमकरबराहैरिति ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दण्डशकटादिर्दण्डशकटाद्याकृतिसाम्येन । व्यूहभेदस्य गौणी संज्ञा तदाकृतिभेदाश्च प्रपञ्चभिर्वा न लिख्यन्ते नीतिशास्त्रेषु तु द्रष्टव्याः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डाकृतिव्यूहरचनादि दण्डव्यूहः एवंशकटादिव्यूहापि तत्राग्रे बलाध्यक्षोमध्ये राजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातयइत्येवंकृतरचनोदीर्घः सर्वतः समविन्यासोदण्डव्यूहस्तेन तद्यातव्यमार्गसर्वतोभये सति यायत् । सूच्याकारायः पश्चात्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतोभये सति गच्छेत् । सूक्ष्ममुखः पश्चाद्भागः पृथुमध्योवराहव्यूहः एषएव पृथुतरमध्योगरुडव्यूहस्ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत् । वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाच्चोभयत्र भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिरवाद्यपश्चाद्भावेन संहतरूपतया यत्र यत्र सैनिकावस्थानं सशीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतोभये सति यायात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यूहे दण्डादिपदप्रक्षेपस्तदाकृतिसूचनार्थः । व्यूहस्तु सेनायाः संस्थानं तेनैव तत्र दण्डव्यू-

होयस्याग्रे बलाध्यक्षोमध्ये नृपतिः पश्चात्सेनापतिः पार्श्वे करिणस्तत्समीपेऽश्वादयः ततः पदातय इत्येवं रचनाविशेषो दण्डाकार इति सर्वतोभये मार्गे तेन व्यूहेन रिपोराष्ट्रयायादित्यन्वयः । पृष्ठतोभये च शकटव्यूहः सच सूच्यमः पश्चात्पृथुः । वराहस्तु सूक्ष्ममुखः पश्चादपि तथापृथुमध्यः स एव मकरोऽतीव दीर्घः एतौ तु पार्श्वतोभयेपि । पिपीलिकापङ्क्तिरूपोऽग्रे दीर्घावीरपुरुषप्रमुखाः पश्चाद्भागे संहतायत्र सैनिकाः । सूचीव्यूहः स एवाग्रतोभये । गारुडस्त्वग्रे पश्चाच्च सूक्ष्मः प्रसारितपक्षवद्दीर्घः पृष्ठदूर इति तत्र समायां भुवि दण्डगुरुदसूचीभिर्याद्विषमायां संकटायां शकटमकरवराहैरिति ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । दण्डगुरुदयोर्व्यूहानामसदृशाः कार्याः ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डव्यूहेन दण्डशकटाद्याकृतिसाम्येन व्यूहभेदस्य गौणी संज्ञा । तेन मार्गे यायात् ॥ १८७ ॥

यतश्च भयमाशङ्केततो विस्तारयेद्वलम् ॥ पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मिन्पथि यस्मात्प्रदेशात्परहितकारिभ्यो भयाशङ्का स्यात्तेन प्रदेशेन पूर्वगृह्याद्विस्तारयेद्वलं गव्यूतिमात्रमधिकं वा । यवसंपन्नदृढप्रहारविस्तीर्णशत्रुपुष्टपरस्परमवरुद्धरथिकाश्वारोहकरीबलान्यवह्निभवंति समन्ताद्विस्तृतपरिमण्डलोमध्यनिविष्टविजिगीषुः पद्मव्यूहः । एवं नित्यं निविशेत्पुरानिर्गच्छेद्भामाद्वा ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषां च विकल्पेन करणे निमित्तमाह यतश्चेति । निविशेत शिद्विरंकुर्यात् ॥ १८८ ॥

(३) कुञ्जकः । यस्यादिशः शत्रुभयमाशङ्केत तस्यामेव बलं विस्तारयेत् समविस्तृतपरिमण्डलोमध्योपविष्टविजिगीषुः पद्मव्यूहस्तेन पुरानिर्गत्य सर्वदा कपटनिवेशनंकुर्यात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कथं स्थातव्यमित्यस्योत्तरमाह यतश्चेति । विस्तारयेत् गव्यूतिमात्रमधिकं वा युद्धे संपन्नदृढप्रहारिभिरिति । पद्मव्यूहस्तु समन्ततो विस्तृतसेनोमध्यस्थितनृपतिः । अनेन रिपुपुरं प्रविश्य निवेशंकुर्यात् । मेधातिथिस्तु समन्ताद्विस्तृतपरिमण्डलोमध्यनिविष्टविजिगीषुः पद्मव्यूह इति आशङ्कयेत भयं यस्मादिति च पाठं करोति ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतो दिग्भ्यः भयमाशङ्केत ततः बलं सैन्यं विस्तारयेत् ॥ १८८ ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ॥ यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्विशम् ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । सेनापतिः समग्रस्य धनस्याधिपतिर्बलाध्यक्षस्तयोर्बहुत्वाभावाद्विवचननिर्देशाच्च सर्वदिक्षु तदसंभव इति तत्पुरुषास्तच्छब्देनोच्यन्ते । तदीयपुरुषसन्निवेशाच्च सर्वदिक्षु तावेव सन्निवेशितौ भवतः तेन भिन्नैस्तुरगगजादिभिस्तत्प्रतिबद्धनिवेशानां संयोधनाय समन्ततो निवेश्य गिरिगर्जनापृष्ठतोऽध्यक्षं कृत्वा यतो भयमाशङ्केत यथासा प्राचीं दिग्भवत्येव । निवेशंकुर्यादभिमुखनिर्गमार्थमिव ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सेनापतिः सैन्ये प्रधानभूतः त्वयं योद्धा बलाध्यक्षो बलावेक्षकः । प्राचीं तामिति तत्संमुखो निविशेतेत्यर्थः ॥ १८९ ॥

(३) कुञ्जकः । हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्या द्वादशकस्यैकः पतिः कार्यः सच पत्तिकउच्यते । पत्तिकदशकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यते । तद्दशकस्यैकः सेनानायकः स एव च बलाध्यक्षः सेनापतिबलाध्यक्षौ समस्तासु दिक्षु संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्याश्च दिशो यदा भयमाशङ्केत तदा तामग्रे दिशंकुर्यात् ॥ १८९ ॥

(१८८) पद्मेन = पाद्मेन (ज,)

(४) राक्षसानन्दः । अथ कृत्यविशेषमाह सेनापतीति । अत्रचण्डकेभैकरथाभ्यश्वापत्तिः पञ्चपदातिकेति ॥ ह-
स्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पत्तिः कार्यः सपत्तिः पत्तिदशाभ्यक्षः सेनापतिस्तदशाभ्यक्षोबलाभ्यक्षइति तौ च
तुर्दिक्षुनिवेशयेत् । प्रार्चीतांशङ्कनस्पदादिशंअभेरुत्वातिष्ठेदितिभावः ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । बलाभ्यक्षोबलानुसन्धायकः । तांदिशंप्रार्चीकल्पयेत् । तांदिशमभिमुखोनिविशेत् इत्यर्थः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा सेनापतिबलाभ्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् । यस्यांभयमाशङ्केतांदिशंप्रार्चीकल्पयेत् ।
प्रार्चीमिति । तत्संमुखोभूत्वा निवेशयेदित्यर्थः ॥ १८९ ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदामान्कृतसंज्ञान्समन्ततः ॥ स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । गुल्मान्मनुष्यसमवायान् केचित्साक्षात्समन्ततः सशङ्खपटहाअन्येविपरीतास्तत्रचोत्पन्नदुश्चि-
कित्समहते चानर्थाय गुणैर्विशेषयति । आमानामसदृशानित्यभेदार्थं कृतसंज्ञान् कृता संज्ञा यैस्ते कृतसंज्ञास्तानवसरे
युद्धेषु शङ्खभेरीनादध्वजादिभिर्दार्यैस्तूर्णमेवाहरिष्यामस्तदपगमाशङ्कायां चैवमेवकुर्यात् आहते ध्वजेवोद्धृते पृथक्पृथक्-
वस्थातव्यं एवंसंहर्तैरेवमहर्त्तव्यं एवंव्यावर्त्तितव्यमित्यादिस्थितम् । स्थाने तत्र कुशलाअन्यैःशरैःशक्यमागन्तुंसमे तेन
शक्यमस्मिन्वयमपृथक्परेपृथगित्यादिषूद्देशे नानुसरणादौ कुशलाभवन्तःसंहर्तकैर्योधनाय प्रासारंकृत्वा प्रविष्टाः पृष्ठदेशार्थः
प्रहारिणा चित्रंयोजयितव्यः भग्नानामनेकार्थशतानांपृष्ठग्राह्यमित्यादि । अभीरवः अनेनविस्तीर्णसमेताअविकारिणोऽभे-
दात्मकैर्यैर्धुक्तमपरस्य एवमेतान्गुल्मान्समन्ततस्त्रिषु दिक्षु गव्यूतिमात्रव्यापीमत्यहमनियतदेशान्बहूनस्थपतेर्भयप्रतिबोध-
नार्थमवहिते भयदातरिजनांविश्वस्तोभवति दानमानकार्यदर्शनादिभिरपवृत्ते युद्धेऽमात्यादिभिः सह सर्वेषांस्वार्थःसंग्रामो-
नाममात्रंराजेति सर्वे वयंसमानविभवोपभोगायजये राज्यंपराजये स्वर्गइति हेतुनाऽऽगताः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मान् गुल्मदेशस्थान् । कृतसंज्ञानेतत्संकेतज्ञस्यैव प्रवेशादयइति संकेतं कृत्वा । स्थाने
गुल्मस्थानावस्थाने । युद्धे युद्धादिभूमिस्थाने । कुशलान् कृतानुभवान् । अभीरून् संग्राममरणादभीतान् । अविकारिणः
आमत्वेसत्यपि कदाचिदागन्तुकविचाररहितान् ॥ १९० ॥

(३) कुङ्कुमः । गुल्मान्सैन्यैकदेशानामपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थंकृतभेरीपटहशङ्खादिसंकेतानवस्था-
नयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयानव्यभिचारिणःसेनापतिबलाभ्यक्षान्चूरतः सर्वदिक्षु पाद्व्यप्रवेशवारणाय शत्रुचेष्टापरिज्ञानाय
च नियोजयेत् ॥ १९० ॥

(४) राक्षसानन्दः । किंच । गुल्मानामपुरुषाधिष्ठितसैन्यैकदेशान्कृतसंज्ञान् युद्धोद्यमसूचकभेरीपटहशङ्खादिसङ्के-
तान् सेनापतिबलाभ्यक्षयोर्दूरतःस्थापयेदित्यन्वयः । कुशलान् अवस्थानयुद्धयोः । अविकारिणोधनलोभादिना विकर्तुम-
शीलान् ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । सेनानिवेशविशेषेगुल्मः । स्थानेऽपलायने । अविकारिणः अकृतापराधान् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । सेनायाःसमन्ततः कृतसंज्ञान् शिरस्पुपरि । पत्रंपुष्पधारयेदित्यर्थः । पदादृशान् गुल्मान्
रक्षकान् आमान् स्थापयेत् स्थाने युद्धस्थाने युद्धे च कुशलान् ॥ १९० ॥

संहतान्योधयेदल्पान्कामंविस्तारयेद्बहून् ॥ सूच्या वज्रेण चैवैतान्ब्यूहेन ब्यूहं योधयेत् ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः असंहता हि बलवद्विस्तीर्णबलमासाद्यावयवशोविभ्वंसनायवाहनाघातैः क्षयंयान्ति तद्विनाशोचो-
त्पन्नाइमेऽतोल्पानात्मोयान्संहतान्योधयेदन्योन्यापेक्षया युध्यमानानभिघ्नतइतरेतरानुपहात्परस्परानुरागात्स्पृद्धायाश्च प-
रान्संहतान्सोढुंसमर्थाभवन्ति । कामंयथेष्टंकार्यार्थंबहून्विस्तारयेद्विमकीर्णान्योधयेदित्यादिमन्येत । भिन्नांस्तांश्चेतांश्चै-
तान्भयमेभ्यति परान्त्वान्वा बहून्दृष्ट्वात्रासःस्यादिति । सूचीपूर्वोक्तोक्षब्यूहभेदोऽप्रतः पृष्ठतश्च त्रिधा व्यवस्थितःपार्श्वयोर्भेद-
नेन तेनचात्मानंसूचीव्यूहविभज्य योधयेत् । सतांचसर्वब्यूहानांमतिशयब्यूहनसमर्थावितिप्रतिगृहीतावेवंकारणान् । यदा-
तुपरबलेहेतावेव भवतस्तदा स्वेबले विपर्ययः कार्यः । तुल्यत्वे तुपुष्टिमत्वानुरक्तकुशलमाननप्रभूतैकार्थकारित्वादित्यतोवि-
शेषे यथासंभववाक्यैर्योधयेदिति वचनाद्राजा स्वयंतत्प्रतिसंधानार्थंब्यूहदुर्गाद्यमभवेप्रतिग्रहभूतस्तिष्ठेत्समानतन्त्रेणोक्तं द्वे-
शतेधनुषांगत्वा राजातिष्ठेत्प्रतिग्रहः ॥ भिन्नसंधातनार्थंतुनयुध्येताप्रतिग्रहः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सूच्याल्पान् । वज्रेणबहून् ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । अल्पान्योधान्संहतान्कृत्वा बहून्पुनर्यथेष्टंविस्तारयेत् । सूच्या पूर्वोक्तया वज्राख्येन ब्यूहेन त्रि-
धा व्यवस्थितबलेन रचयित्वा योधान्योधयेत् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । कथंयोद्धव्यमित्यस्योत्तरमाह संहतानिति । संहतान्परकीयान्प्रति अल्पान्योधान्योधयेत् यु-
द्धायनियोजयेत् । अल्पान्प्रतिवा बहून्विस्तारयेत्प्रदर्शयेत् । वज्रेणेति त्रिधाव्यवस्थितबलोवज्रइत्यभिधीयते ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । अल्पबलश्चेदल्पान्त्वकीयान्योधान् संहतान्कृत्वा योधयेत् । सूच्यब्यूहेनाल्पबलः वज्रब्यूहेन ब-
हुबलइतिविवेकः ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । संहतान् एकत्रस्थान् अल्पान्बहून्वा स्थापयेत् विस्तारयेत् योजयेत् ॥ १९१ ॥

स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनुपे नौद्विपैस्तथा ॥ वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । सेनानादेशस्य प्रकृत्यर्थमाह समप्रदेशे रथैरश्वैश्च युध्येत तत्र हितेषामप्रतिघातः अनूपः
पानीयप्रायः तत्राप्यल्पोदके हस्तिभिरगाधोदकेतु नौभिः तेषांहि तत्र सुखप्रचरता वृक्षैर्गुल्मैश्चसंछन्ने धनुर्भिः तद्ग्रहणाच्च
बलीवर्दगर्त्ताद्याकुलगृह्यते समानकार्यत्वात् । स्थलमिति पाषाणवृक्षलतागर्त्तादिरहितोदेशस्तस्मिन्सिद्धिः । धार्यैःशरादिभि-
रायुधैश्च शक्त्यादिभिर्युध्येत आसन्नयुद्धत्वादेवंसामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्यन्दनाश्वैः स्यन्दनैरश्वैश्च । चापैरसिचर्मायुधैरिति पदातीनामायुधकथनम् । अश्वादयोदे-
शविशेषे पदातयस्तु सर्वत्रेत्याशयः ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । समभूमागे रथाश्वेन युध्येत तत्र तेन युद्धसामर्थ्यात्तदानुगतोदकेनौकाहस्तिभिः तरुगुल्मावृ-
ते धन्विभिर्गण्टकपाषाणादिरहितस्थले खड्गफलककुन्ताधैरायुधैर्युध्येत ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । यथाक्रमंयुद्धोचितंदेशमाह स्यन्दनेति । समेसमस्थले शुष्कइति यावत् । अनूपे अल्पोदक-
स्थलेनावश्च द्विपाःकरिणस्तैः । वृक्षाश्च गुल्मावृतादयस्तेरावृते स्थले निम्नोन्मते ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । अनूपःप्रभूतजलोदेशः ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । समेदेशे स्पन्दनाश्वैर्युध्येत । अनूपे सजलेदेशे नौकाभिः युध्येत । तथा वृक्षगुल्मावृते देशे चापैर्धनुर्भिः तथा असिचर्मयुधैः युध्येत ॥ १९२ ॥

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान् ॥ दीर्घाल्लघून्श्चैव नरानयानीकेषु योजयेत् ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । किञ्चकुरुक्षेत्रं प्रसिद्धं मत्स्यसंज्ञो विराट् देशो नागपुरे पञ्चाला उभयेकान्यकुब्जा आहिच्छत्राश्च शूरसेनजामाथुराः । कचिच्चात्र भावार्थे प्रत्ययोलुप्तनिर्दिष्ट एतद्देशजाहि प्रायेण महावर्ष्माणो बलवन्तः पृथुवक्षसः शूरा अभिमानिनो दुर्विषहा इत्यत्र येऽमी कथिताः परेषां भयहेतवो भवन्ति दीर्घकायाध्यवस्ताल्पदेशा अपि दीर्घश्वसूकरामहाकायत्वात् लघवस्तु मरणासमर्थानिर्भयेन जनेन प्रच्छन्ना विद्धाः प्रहरन्तोऽपकारासमर्था आदर्शभूताश्चैतद्देशेऽपि भवन्ति ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लघून् शीघ्रान् । अयानीकेषु तेषामापततामधृष्यत्वात् ॥ १९३ ॥

(३) कुहूकः । कुरुक्षेत्रं भवान्मत्स्यान् विराट् देशे निवासिनः पञ्चालान्कान्यकुब्जा आहिच्छत्रोद्भवान् शूरसेनजान् माथुरान्प्रायेण पृथुशरीरशौर्याहङ्कारयोगात्सेनाग्रे योजयेत् तथान्यदेशोद्भवानपि दीर्घलघुदेहाः मनुष्यान् युद्धाभिमानिनः सेनाग्र एव योजयेत् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यसंनिवेशप्रकारमाह कौरुक्षेत्रांश्चेति । कुरुक्षेत्रादयो देशविशेषास्तदुद्भवान् । लघून् शरीरतो विक्रमतश्च । अयानीकेषु अनीकानां सेनानामग्रेषु ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । कुरुक्षेत्रादिदेशजाः कृतज्ञाः शूरजाश्च तेष्वपि दीर्घाः प्रतिपक्षभीषणाश्च तेष्वपि लघवः प्रवृत्तिक्षमाश्च अतस्तानयानीकेषु योजयेदित्यभिप्रायः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दीर्घान् नालसंघान् पश्चिमदेशे निवासिनः । लघून् पर्वतवासिनः ॥ १९३ ॥

प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ॥ चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्यो धयतामपि ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यूहं रचयित्वा त्वबलभृशं दर्शयन्किमेषां जीयते जिता एवामी युष्मत्प्रतापेनेत्येवं प्रहर्षयेत् । जये महानर्थलाभः आश्रितोपाश्रितसुखं वधे वापि त्वर्गो भर्तृपण्डितनिर्यातनं च । पराजये त्रितयाभाव इत्यादि नैमित्तिकोपितदुःपक्षः तादृशनिमित्तनियमान्मानय सहस्वोर्ध्वावक्ष्यं भावो यदि प्रधानपुरुषः स्वजनवधो राजा तदप्रतिग्रह्याजेन स्थितो भीरुत्वात्स्वयं युद्धं न कामयत इत्यादि तत्र ये ब्रूयुस्ते तदेव स्वार्थे एवायमत्मा कमत्र वधे शस्त्रोपजीविभूतानां संग्रामविशेषधर्मोऽव्ययीभावः स्वधर्मायासोऽनर्थहेतुराजा सर्वप्रकारैरक्षणीयः । परिश्रान्तानाञ्चात्मा कमपरिश्रान्तसुखमनुग्रहं करिष्यतीत्येवमर्थस्थित इति तान्विशेषतो गृह्णीयात् जेतुः प्रशंसितुः परसंध्ययं वा कारयेयुस्तानुपग्रहैः परिष्वङ्गालङ्कारदानादिना च वशीकृत्यान् शवचेष्टांचैवारीणां यो धयतां विजानीयात् कथं युद्धे चेष्टन्ते कोशाबलं वा केचिद्विधात्तदयाः केचित्तु पक्षान्त इत्यादि चिन्तानित्यत्वात् मनुष्याणामुपकुर्वतोपि स्वार्थवशादुपकुर्वन्तीत्यत्र दुष्टानामवलम्बे विन्यसेद्यथारिदुर्गाभितो भवति ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परीक्षयेत् स्वयमनुसंदध्यात् ॥ १९४ ॥

(३) कुहूकः । बलं रचयित्वा जये धर्मलाभः अग्निमुखहतस्य स्वर्गप्राप्तिः पलायने तु प्रभुपुरितग्रहणं नरकगमनं च इत्यपार्थवादौ युद्धार्थोत्साहयेत् । तांश्च यो धात्केनाभिप्रायेण हस्यन्ति कुप्यन्ति वेति परीक्षयेत् । तथा यो धानामरिभिः सह युद्धयमानानामपि सोपधनुषविषेष्टा बुध्येत ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चाग्न्यत् प्रहर्षयेदिति ॥ स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थिवमन्त्रे युद्धमीदृशम् ॥ हतोवा प्राप्स्यसित्वर्गं जित्वावा भोक्ष्यसे महोमिति ॥ तथा ग्रामंदास्यामि धनंदास्यामीत्यादिनाम् हर्षयेत् योधानां हर्षमुत्पादयेत् । योधयतां चेष्टाः स्वपरपक्षपातिकर्माणि विजानीयात् दूतेनेति शेषः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । तानयानिकेषु योजितान् योधयतां बलाध्यक्षाणाम् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरीन्योधयतां पुंसां चेष्टां विजानीयात् ॥ १९४ ॥

उपरुध्या रिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ॥ दूषयेच्चास्य सततं यवसानोदकेऽन्धनम् ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । तदुर्गलम्भोपायमाह उपरोधस्तथा कर्तव्योयथा । न कश्चिन्निष्क्रामति किञ्चित्प्रविशति । राष्ट्रं दुर्गाद्विहिर्देशस्तस्योपपीडणं स्वदेशापवाहोपमर्द्नादिभिः । व्यवसादीनां दूषणं विनाशनमसद्रूपमिश्रणादिभिः ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्धनदूषणजलेनार्द्रकरणादि ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयवारिपुमयुध्यमानमन्यावेष्मासीत् । अस्य च देशमुत्सादयेत् । तथा घासानोदकेऽन्धनानि सर्वदाऽस्यापद्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । अरिषु कृत्यान्तरमाह उपेतित्रिभिः । उपरुध्यावपीडयेत्पुण्ड्रनाभ्यादिदानेन । दूषयेत् भेदयेत् विषादिना वा ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नगरवेष्टनमाह उपरुधयेति त्रिभिः । अरिं शत्रुं उपरुध्य वेष्टयित्वा आसीत् स्थितो भवेत् । अस्य राज्ञः राष्ट्रं देशं उपपीडयेत् । च पुनः यवसानोदकेऽन्धनानि दूषयेत् । यवसेन्धनमग्निना दाहयेत् । एतानि अन्नं क्षेत्रस्थं लुप्तेषु मार्गावरोधेन महार्थं कुर्यात् ॥ १९५ ॥

जिह्वाञ्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ॥ समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । तडागग्रहणं सर्वजलाश्रयदर्शनार्थं तत्र तडागस्य सेतुबन्धेन प्रयोजनभेदानं प्राकारेणैवैवदारणं सुरङ्गना वाभङ्गः परिखायाः पूरणेन पार्श्वभङ्गेन वा छिद्रेषु प्रवीरपुरुषैरवस्कन्दयेत् । दुर्गे रात्रौ च वित्रासयेत् अग्निकुम्भशिरस्कैः शिवावद्भुतानि कुर्वद्भिर्मनुष्यैः ये नराः स्वयमुत्पातदर्शनाद्वाग्राज्यं जाग्रणावजीर्णोलोकः सुसाध्यो भवति । तस्मिन् काले भूयोभूयः ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समवस्कन्दयेत् सौमिकेन हन्यात् ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । शमोरुपजीव्यानि तडागादीनि नाशयेत् । तथा दुर्गप्राकारादीन् जिह्वाञ्चैव परिखाश्च भेदेन पूरणादिना निरुदकाः कुर्यात् । एवं च शत्रून् शङ्कितमेव सम्यगवस्कन्दयेत्तथा शक्तिगृहीयात् । रात्रौ च ढक्काहलिकादिशब्देन वित्रासयेत्तदानीं च ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तडागानि जलाशयान् तथा परिखाः समस्ततोऽपकाअगाधजलशालिनीः स्वातस्वरूपाः जिह्वाञ्चैव । समवस्कन्दयेत् शक्तितोगृहीयात् अग्निप्रक्षेपादिना चैनमग्निशोषयित्वा त्रासयेत् रात्रौ च ढक्कादिशब्देन ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । समवस्कन्दयेत् सौमिकं कारयेत् । अवस्कन्दस्तु सौमिकमिति नैस्वङ्गवाः । एतं शत्रुम् । रात्रौ वित्रासयेत् ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः एतं राजानं ग्रामवासं अवस्कन्दयेत् सौमिकं हन्यात् ॥ १९६ ॥

उपजप्यानुपजपेदुत्थेतैव च तत्कृतम् ॥ युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपजप्याः क्रुद्धारयः कुलीनाः स्वराज्याभिलाषिणस्तानुपजपेदिति हेतुः कर्त्तरि कर्त्तव्यव्यपदे-
शमुपजपेदित्यर्थः उपजपेद्वाहयेदित्यर्थः । उपजापआश्रयाद्विश्लेषात्महितानुष्ठानप्रतिपादनम् । तेन चारिणासुकृतमध्य-
भिमतदुर्गस्थेन वाकिञ्चित्प्रारब्धबलादविकपार्ष्णग्राहादिकोपनार्थमध्यमोदासीनानामन्यतरेण सहसंधानमित्यादिबुध्येत ।
युक्तेचदैवे विजिगीषोरनुकूलदैवइत्यर्थः । नक्षत्रग्रहदैवसमुद्भूतेषु साधकेषु दृष्टः त्वमदर्शननिमित्तेषु चानुगुणेष्वनुलोमवाता-
दिषु जयमिच्छन्निर्गतभयोदुर्गस्थानानि यथा । प्रथमयोद्धुंगच्छेत् ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपजप्यान् मेद्यान् । युक्तेऽनुकूले दैवे ग्रहादौ ॥ १९७ ॥

(३) कुङ्कुमः । उपजापार्हात्रिपुवंश्यान्नाज्यार्थिनः क्षुब्धानमात्यादींश्च भेदयेत् उपजपेनात्मीयकृतांच तेषांचेष्टां-
जानीयात् शुभग्रहदशादिमा शुभफलयुक्ते दैववगते निर्भयो जयेत्सुयुध्येत् ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदुपेति । उपजप्यानरिवंश्यान्नाज्यार्थिनः क्रुद्धानमात्यादींश्च उपजपेत् भेदयेत् । उ-
पजपेनात्मसात्कृतानां तेषां चेष्टाः स्वपरपक्षपातान् जानीयादिति । युक्ते शुभफलदानाऽनुकूले दैवे ग्रहनक्षत्रादौ । जयप्रेप्सुः
जेष्वामीतिरुतनिश्चयः । अपेतभीः मरिष्यामीतिवा गतभीः ॥ १९७ ॥

(५) मन्दनः । तत्कृतंशत्रुकृतं उपजापमिति शेषः । दैवे युक्ते सुनिमित्तादिभिर्दैवानुकूल्ये सति ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपजप्यान् मेद्यान् उपजपेत् भेदयेत् । च पुनः तत्कृतं बुध्येत जानीयात् । भेदकत्कृतंकार्ययुद्धे
जानीयादित्यर्थः । च पुनः युक्ते दैवे अनुकूले दैवे ग्रहादौ चैवंविधो राजा जयप्रेप्सुः युध्येत् ॥ १९७ ॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ॥ विजेतुं प्रयतेतारीन् युद्धेन कदाचन ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । सहसायुध्येत एतावत्प्रथमं विशिष्टस्थापनोपदेशनं सुमुखं च मिथो महाजनकथा सहदारदर्शनादि
दानविधानं द्रव्याणां हिरण्यादीनां प्रीत्युत्पादनार्थप्रतिपादनं भेदस्तत्कुलीनादेरुपसंग्रहः ततोविशेषेण तत्रविशसनमित्याद्य-
कारणम् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कदाचन सामादिसंभवे ॥ १९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना हस्त्यश्वरथहिरण्यादीनांच दानेन तत्प्रकृतीनांतदनुया-
यिनांच राज्यार्थिनां भेदेन एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा यथासामर्थ्यमरीजैतुं यत्नं कुर्यान्न पुनः कदाचिद्युद्धेन ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेणारिवश्यत्वे युद्धं कुर्यादित्याह साम्नेति । पृथक् प्रत्येकं तत्र सामादि संबध्य-
ते । समस्तैर्बिभिर्वा ॥ १९८ ॥

(५) मन्दनः । एवमभियुज्य शत्रुं सामदानभेदेऽसादयेन्मयुद्धेनेत्याह साम्नादानेनेति ॥ १९८ ॥

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ॥ पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मान्नायं नियमो दृश्यते योजयति सोऽत्यन्तबलवानवश्यं तेन यश्च पराजीयते सोऽत्यन्तदुर्ब-
लमावश्यमित्यनित्यो विजयः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पराजयश्च संग्रामे प्राप्तिः दानाद्यैर्जयपराजयशङ्काभिः ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्युध्यमानयोर्बहुलबलत्वाद्यल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते सत्त्वात्सत्युपायान्तरे युद्धपरिहरेत् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । नयुद्धेनेतितत्र हेतुरनित्यइति पराजयोपीति ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह अनित्योविजयइति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विजयः अनित्यः पराजयोपि संघामेऽनित्यः ॥ १९९ ॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ॥ तथा युत्थ्येत संपन्नोविजयेत रिपून्यथा ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । सामादीनामसाधकस्तदा संदिग्धेपि जये समानेऽपि किंपुनारूपेण सह तेन प्रकारेण युध्येत येन प्रकारेणात्मनोजयः स्यात् । जये राज्यं वधेऽपि स्वर्गइति युष्माकमेवजयः परप्रत्यूहकल्पना कूटयुद्धादिप्रकारः अत्यन्तोच्छेदानुसरणपीडनाभ्यां सहसानिकार्यस्तथा च व्यासआह ॥ पुनरावर्त्तमानानां निराशानां च जीविनां । न शक्येदयतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जयः ॥ यदासंदिग्धं पराजयंतदाऽपक्रमणं युक्तं निर्गतोहि जीवोन कार्यमासादयति येन भद्राणि पश्यति स्वर्गमर्जयति मृतइति येन केनचित्प्रकारेण जित्वा रिपुम् ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा येन प्रकारेण वञ्चनादिनापि विजयते । इति बाहुप्यप्रकरणम् ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहेऽपि तथा प्रयत्नवान् न संभवेत्युध्येत । यथा शत्रुञ्जयेत् यतो जयेऽर्थलाभोऽभिमुखमरणे च स्वर्गप्राप्तिः निःसंदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साधीनोऽप्युपायः वक्ष्यति । आत्मा तु सर्वदारक्ष्यइति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यथानुपपत्तौ तत्कार्यमित्याह त्रयाणामिति । त्रयाणां भेदान्तानां परिक्षये सामादीनां अरिवश्यानुपायत्वे ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति त्रयाणामपीति ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां उपायानां सामदानभेदानां परिक्षये । संयत्तः सावधानः ॥ २०० ॥

जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ॥ प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेद्भयानि च ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । लब्धप्रशमनमिदमतोयस्मिन्पुरे जनपदे देवब्राह्मणाश्च धार्मिकान्विहितानुष्ठानिनो यथा सामर्थ्यात् प्रतिषिद्धवर्जकामात्स्वातन्त्र्येणारीनजित्वासाध्यप्रवृत्तादिकंगंधधूपपुष्पद्रव्यं संविभागास्फोटनादिसंस्कारद्वारेण यथाहंमभ्यर्चयेत् । कुटुंबिनां परिहारार्थं स्थितिर्यथा प्रवृत्तिविशिष्टकरभारशुल्कप्रदेशानांप्रदानेन तथा तथा वा संवत्सरमेकोद्वौ वा दद्यादुच्चां च पौरजनपदबलतानामातपादिडिण्डिमकगदापातेन ख्यापयेत्तैर्यैः स्वाम्यनुरागादस्थानमपचितं तेषामप्यारक्षन्तं यथा त्वत्वं व्यापारमनुतिष्ठत्विति एवमनुग्रहे क्रियमाणेऽपि यदा पौरजनपदानामन्येषां स्वाम्यनुरागादहं वक्तृतैजसभावाबहुमतः स्यादिति मभ्येत मदीयस्य दण्डोऽवस्थातुं शक्नुयात्तदा ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लब्धप्रशमनमाह जित्वेति । परिहारान् अग्रहारान् । अभयख्यापनं यैरत्माभिः सह प्राग्युद्धं कृतं तेषामधुनाऽभयमित्यादि ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवास्तान् धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान् भूमिसुवर्णादिदानसंमानादिभिः पूजयेत् । जितद्रव्यैकदेशदानादिनैव चेदपूजनं तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्राजं जितम् । विप्रैर्भ्यो दीयते द्रव्यं-

(२००) संपन्नः = संयत्तः (नन्दनः)

प्रजाभ्यश्चाभयंसदा ॥ तथा देवब्राह्मणार्थमयैतद्वत्तमिति तद्देशवासिनां परिहारान्दद्यात् । तथा त्वामिभक्त्या यैरत्माकमप-
कृतं तेषांमया क्षान्तमिदानीं निर्भयाः सन्तः सुखं त्वव्यापारमनुतिष्ठन्त्वभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । जयोत्तरयत्कर्तव्यं तदाह जित्वेति । देवाद्यर्चनं प्रतिपत्तिकर्मोत्तरजयसूचनार्थं वा । परिहारा-
न्वत्क्षालंकारादीन् । तद्देशवासिभ्यः अभयानि त्वत्त्वव्यापाराननुतिष्ठन्तु माभयंकुरुतेति ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । सति विजये कर्तव्यमाह जित्वासंपूजयेदिति । परिहारान्करपरित्यागान् । तत्रत्यानामभयानि-
द्विष्टिमघोषादिना ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान् परिहारान् अग्रहारान् प्रदद्यात् । च पुनः अभयानि स्थापयेत् यैरत्माभिः प्राग्युद्धं-
तं तेषामभयमिति भावः ॥ २०१ ॥

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ॥ स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । एषपौरादीनामभिप्रायः संक्षेपेण ज्ञात्वा नैतदेवमिच्छति । तत्कुलीनं कर्तुमिच्छत्वयमेव तस्मि-
न्देशे तद्वंश्यं प्रमुलं प्रियसुखकलत्रं तेन संहततत्प्रकृतिभिश्च प्रधानादिभिः समयंकुर्यात् समकोशदानादि परिमाणं च भवता
प्रमदैवाकारेण पापेन भवितव्यं कार्यकालेन त्वयमुपस्थातव्यमुभयतो दण्डेन कोशेन चेत्यादि ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषां परराष्ट्रे प्रकृतिभूतानां । समासेन समुदायेन । तद्वंश्यं शत्रोरेव वंश्यं । समयक्रिया
समयस्य क्रिया न त्वयात्मानियमाच्चलितव्यमिति ॥ २०२ ॥

(३) कुङ्कुमः । एषां शत्रुनृपामात्यानां सर्वेषामेव संक्षेपतोऽभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मिन्नाष्ट्रे बलनिहतराजवंश्यमेव राज्ये-
षिषेचयेत् । इदं कार्यं त्वयेदनेति तस्य तदमात्यानां च नियमंकुर्यात् ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । परराज्ये त्ववंश्यान्नाभिषिचेदपितु तद्वंश्यानि त्याह सर्वेषामिति । सर्वेषाममात्यादीनां चिकीर्षि-
तं त्ववंश्यपक्षपातित्वं तद्वाज्यवंश्यपक्षपातित्वं वेति । समयक्रियां त्वयातः परमिदं कार्यमिदं नेति नियमनम् । उपजप्यराज्या-
र्थं तद्वंश्यस्थापनेन राज्यान्तरलाभसंभावना दृष्टफलमिति भावः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । एषां शत्रोरमात्यादीनाम् । तत्र शत्रु देशे तद्वंश्यं स्थापितेन सह युद्धं वयश्चैवं करिष्यामह इति । स-
यक्रियांकुर्यात् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामेषां परराष्ट्रप्रकृतिभूतानां समासेन समुदायेन चिकीर्षितं विदित्वा तत्र तस्मिन्नाज्ये तद्वंश्यं-
स्थापयेत् अविद्यमाने राजनि सति । च पुनः समयक्रियांकुर्यात् त्वयाऽत्मद्वर्मान् चलितव्यमिति ॥ २०२ ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान् यथोदिताम् ॥ रत्नैश्च पूजयेद्देनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्प्रकारावस्थास्तेषामुपचिताः पूर्वप्रवृत्ताः ब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवत्वव्यापारादयस्ताननुजानीया-
माणानि कुर्यादेवं हस्तिस्तेषामनुरागी भवति । ये च तत्र प्रधानाः पुरुषास्तत्र प्रतिज्ञास्वजनबहुत्वादिगुणैस्तैः सह राजानमे-
शस्त्वधनधाम्यालङ्कारवाहनछत्रपीठिकादारपद्मन्धादिभिः पूजयेत् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां धर्मान् देशधर्मान् । प्रमाणानि कुर्वीत न भिद्यात् । रत्नैः स्त्रीयैः एनं नूतनं नृपं तस्य
शानपुरुषैः सहेति तानपि पूजयेदित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(३) कुङ्कुमः । तेषां च परकीयानां धर्मादनपेतानां चारादेशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपेतान्ममाणीकुर्यात् । एनं चाभिषि-
ममात्याभिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेत् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्राविरुद्धां ब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवस्नानपहारादीन् धर्मान् मानुलकन्धापरिणयमतस्य भक्षणार्दी-
श्वपरराष्ट्रचारान् प्रमाणीकुर्यादित्याह प्रमाणानीति । यथोदितान् तन्मन्त्रैर्यथावदुक्तान् । एनं तद्वश्यं प्रधानपुरुषैरमात्यैः सह
तेऽपि पूज्यादित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । तैरुक्तान् देशधर्मान् परिमाणान् कुर्वीत तथैव प्रवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां यथोक्तधर्मान् प्रमाणानि कुर्वीत न भिद्यात् । च पुनः स्थापितं रत्नैः पूजयेत् ॥ २०३ ॥

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ॥ अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । कल्पात्पुनः प्रकृतिभ्योरत्नादि दानमुच्यते । अदियस्याप्रतिपादनं नवस्य राज्ञोऽन्यस्य वाऽप्रि-
यकरमप्रीतेः कारणहेतुः । दानं च प्रतिदानं प्रियकारकमेतदुभयं बहुश एव प्रसिद्धमपि कालयुक्तं कालोपपन्नं क्रियमाणमभि-
तानामर्थानां सुखावहं भवेदन्यथा च दुःखयतीत्यर्थः । प्रशस्यते यस्मादपि कचित्काले किञ्चन प्रीतिजनयति तदापि नाल्प-
मशोभनं वा प्रीतिमुत्पादयति तस्मात्कालमपेक्ष्य दानादाने कार्येति । यत्किञ्चिदतिक्रान्तं वक्ष्यमाणं किञ्चन तत् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आदानं बलाद्ग्रहणम् । कालेयुक्तं दानकाले दानं कार्यं न सर्वदा कोशक्षयापत्तेः । बलात्प-
हणं तु न केदाचित्कार्यमित्यर्थः ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् आदानमिति । यद्यप्यभिलषितानां द्रव्याणां ग्रहणमप्रियकरं दानं च प्रियकारकमित्युत्सर्गस्तु-
थापि समयविशेषे दानमादानं च प्रशस्यते तस्मात्कालमपेक्ष्य पूजयेत् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्माद्ब्राह्मसंकथं सर्वैः पूज्यस्तत्राह आदानमिति । मनु राज्यधनादिलोभेन परराज्यंगृहीतं-
त्राह अभीप्सितानां गजाश्वादीनां काले विलम्बितं युक्तं योग्यं प्रशस्यते हारमिति चेत्यन्वयः शेषः ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । तत्र तेभ्यो दानमादानञ्च कालयुक्तं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेणाह आदानमिति । लोके स्वल्बभीप्सितानाम-
र्थानामादानं प्रियकरं दानञ्च प्रियकरं तथापि तदुभयं कालयुक्तञ्चेत् प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभीप्सितानामर्थानां आदानं बलाद्ग्रहणं अप्रियकरम् । तु पुनः अर्थानां दानं प्रियकारकं तस्मा-
त्कालयुक्तं समयदानृत्वं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

सर्वं कर्म देवमायत्तं विधाने देवमानुषे ॥ तयोर्देवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

[देवेन विधिना युक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ॥ परिच्छेदशेन महता तदर्थस्य समाधकम् ॥ १ ॥]

[संयुक्तस्यापि देवेन पुरुषकारेण वर्जितम् ॥ विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं प्रयच्छति ॥ २ ॥]

[चन्द्रार्काद्यामहावायुरग्निरापस्तथैव च ॥ इह देवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ ३ ॥]

(१) मेधातिथिः । समर्थादर्थकर्मकार्यफलकर्म तत्सर्वमशेषमायत्तमधिकं कापि विदधातीति विधानं कर्मफलं यद्विशति
तद्विशेषयति देवं मानुषे देवधर्मादौ पूर्वकृतविहितप्रतिषिद्धविषये चात्मनः कार्यकर्मफलं यद्विफलकर्मक्रिया दृष्टार्थनियानय-
योः तथाच श्रुतिः विधिर्विधानं नियति त्वभावः कालो ब्रह्मेश्वरः कर्मदेवभाग्यानि पुण्यानि पर्यायनामानि पुराकृतस्य । स्मृ-
तिरपि ॥ देवमात्मकतविद्यात्कर्मवत्पौर्वदेहिकं । स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यद्विद्यापरमिति ॥ देवमानुषस्येति प्राप्ते दृष्टवशादेव-
मानुषस्यापि कारणता विवक्षिता अस्मिन्कार्ये इदं सर्वं क्रियाफलमायत्तं देवं पुरुषकाररहितं फलं दृष्टव्यमिति न पुरुषप्रय-
ः मेधातिथिः ।

तोऽपेक्षितव्यः नचपुरुषकारोदैवेनेति दैवाश्च पुरुषकारनिरपेक्षाफलस्यापि पुरुषसन्निपातोभवेदपि गर्भस्य असति गर्भ-
नियमैर्दैवसन्निपातात्फलसंभवोऽनुमेयएवंपुरुषमयत्नादपि यदिदैवनिरपेक्षास्यात् यतोव्यायामे सति सर्वदा सर्वेषांस्यान्नै-
तदस्ति तस्मादुभयकारणम् । तथा चव्यासआह ॥ आरम्भामानुषाःसर्वे निदानंकर्मणोर्द्वयोः । दैवे पुरुषकारे च परतोऽन्यन्न-
विद्यतइति ॥ समानतन्त्रेऽपि दैवनयानययोर्मानुषकर्मलोकपालयतोति । अत्र दैवकारणाआहुदैवमेवात्र कारणं दृश्यन्ते हि
जडङ्गीबपङ्गुदयः पुरुषकाररहिता अपि सुखिनोनिष्पत्तीकाराअन्योपाधिककर्मलभमानास्तथालंपत्तीकारा अपि कुणयोऽ-
व्यङ्गशूराः प्रवीणाश्चशास्त्रे दक्षाश्चाहुःखिनोयतमानाश्च तथा पुरुषकारनिरपेक्षदैवमात्राभिधानादिनाशविनिपातादिभिरि-
ष्टानिष्टफलमुत्पाद्यमानमुपलभन्ते । एवंच कृत्वा परलोकहेतवः क्रियारम्भोपदेशात्सुतरामर्थवन्तोभवन्ति तथाच यत्नेन
पूर्वरुतानीहोपभुञ्जीमहइहकृतान्यपि परतउपभोक्ष्यामहइति विजानन्तोविचिकित्सा मनुष्यधर्मएवंप्रयातितव्यं । तथाचो-
दाहरन्ति ॥ जानामि धर्मननच तत्करोमि पापंन जानामि न मे प्रवृत्तिः । धात्रानिसृष्टोस्मियथा तथाहनातः पराशासयिता-
स्तिकश्चिदिति ॥ पुरुषकारिणोह्याहुः पुरुषकारएवात्रकारणं कृषित्वमनलसःकुर्वन्त्वव्यापारफलंकर्तृकरणकार्यकृत्यादिषु प्रा-
मुयात्तथा चोक्तं ॥ कर्मैवेहानसाधूनामारभ्यानुपसेविता । कर्मकृत्वा हि पुरुषोभुङ्क्तेवै बलवानिति ॥ सत्यपि चान्नसंभवे
नक्षभुञ्जन्तस्तृप्यन्तितदा तत्र चाम्यवहारैर्यत्समनन्तरंचफलं तन्मिन्नित्युत्पादइति न्यायस्तस्मादत्रादृष्टव्यापारःएवंचकृ-
त्वार्यवन्तःक्रियारम्भोपदेशोभवति ॥ तथाचाहुः ॥ प्रतिहन्तिमुनिर्येनदैवमापतितंकचित् । शीतोष्णोच तथा वर्षमुत्थापय-
तिहन्तिच ॥ एवमास्थितेभ्यउभयकारणमन्यतराभावे फलाभावात् कचित्तुकेचित्प्राधान्येन वर्ततइति तत्परिगृह्यते । क-
तोपि पुरुषकारोबलवता दैवेनाभिभूतोविशीर्यते आर्द्रमिवदावल्पाग्नौपक्षिर्मनज्वलति एवंयदि दुर्बलदैवमहता यत्नेन पुरु-
षकारेण पुरस्कृतंफलत्यार्द्रमपिदारुमहत्यग्निरस्कन्धे पक्षिर्मनाग्निस्तदैवयापयति ॥ दैवंपुरुषकारेण दुर्बलंशुपहृम्यते । दैवेन
चेतनंकर्मविशिष्टेनोपहृम्यतइत्येवपरिकल्प्याह तयोदैवंपुरुषकारयोदैवमेवाचिन्त्यं तुशब्दोऽवधारणार्थः । अपरिज्ञातत्वरूपंक-
स्मिष्काले तन्निमित्तेन फलंदास्यतीत्येवमचिन्त्यंशास्त्रादृते चास्यपरिज्ञानादेवाविचार्यत्वात्प्रयोक्तुमशक्यत्वादशक्यमिति
तत्रदैवनिष्फलं मनुष्येषु पुरुषकारोवक्ष्यते क्रियामकृतत्वात् वित्तंचक्रियामानुषे किञ्चिदज्ञानंरुच्यादिभिः शक्यंचिन्तयि-
तुमीदृशमया कृत्यादिकर्तव्यमेतैःसाधनैर्दैवादिभिरेवच तस्य चेदृशफलमिति तदेव प्रारब्धयदारंभमध्यावसानेषु विवक्ष्यते
तदैवसमाधेयंनविपन्नानामप्येवंकर्तव्यमिति । यावत्फलवेदनमित्यतोदैवस्याचिन्त्यत्वान्तत्परेणासितव्यं । मनुष्यकर्मचि-
न्तयित्वा यद्यत्कार्यंतदनुष्ठेयंयत्किञ्चनकारीहि विनश्यतीति शक्तित्रययोगात्पुरुषकारेण च युक्तस्य परराष्ट्रविजयचिकीर्षा
यत्रदैवमानुषसंपन्ना भवति सैवसर्वार्थसाधिकाभवति तथापि तस्यामतिशयदैवंप्रवर्तते अतिरिक्तःपुरुषकारएवभवतीत्यर्थः ।
नहिविजिगीषोदैवमन्तरेण तदा यातव्यस्य व्यसनदैवमानुषंभवति पौरुषंसमदैवेन नातिव्यूहंद्वयोर्वासंमंतुल्यम् ॥

[मेधातिथिः । तदयुक्तदैवे च विधानेन पराङ्मुखे दैवमानुषेपुरुषकारः प्रवर्ततेअष्टविधकर्मणि तन्महता क्लेशेनार्थ-
फलंसाधयति निष्फलंवा भवत्यतःक्लेशेनाप्यसिद्धोवा दैवापेक्षोभूत्वानपरितप्येत् पुरुषार्थस्तु दैवेन संयुक्तोयः प्रवर्ततेअक्लेशे-
न ससर्वेषांमन्त्रार्थानामेवसाधकःपुरुषार्थः पुरुषकारःसएव यदात्यन्तगुणदैवेऽनुष्ठीयते तदा क्लेशेन विनैकान्तेन समप्रफ-
लसाधकोभवति । अस्य दाढ्यार्थमुदाहरणंश्लोकद्वयेन ॥ केचिद्युद्धमपिक्षेत्रंयुक्तंपुरुषकर्मणा । दैवहीनायतुफलंकस्यचि-
त्संप्रयच्छन्ति ॥ केचित्क्षेत्रस्य भृतमित्युक्तंपुरुषकर्मणा । पुनःपुनर्दृष्टेः शोधितंयथावच्छोक्तमित्यामुपकारकलक्षणेन दैवेन
हीनाय फलंनदातीति ॥]

[मेधातिथिः । संयुक्तस्यापिदैवेनेति । दैवयोगस्तु तस्मात्फलादानादनुमीयते एवं च सर्वस्य तदा भावःदैवभावः । अन्येत्वाहुः दैवयथा कालपर्यामं दृष्टायुपलम्भादेवरुतत्वान्तरुतमिति यथा तत्पुरुषकाराभावदर्शयति बीजवर्जितमित्यबीजम् ।]

[मेधातिथिः । चन्द्रार्कास्तावद्ग्राहः ।]

(२) सर्वज्ञनारायणः । अचिन्त्यं पुरुषाकारेण न तस्य प्रतीकारश्चिन्त्यः । क्रिया प्रतिक्रिया ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किञ्चित्संपाद्यं तत्प्राग्जन्माजितसुकृतदुष्कृतरूपे कर्मणि दैवशब्दाभिधेये तथेहलोकार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तंतयोर्मध्ये दैवचिन्तयितुमशक्यं मानुषे तु पर्यालोचनमस्त्यतोमानुषद्वारेणैव कार्यसिद्धये यत्नितव्यम् ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । जयादेरदृष्टसाध्यत्वादलं प्रयत्नेनेति । तत्राह सर्वमिति । विधाने व्यापारेदैवमानुषे दृष्टादृष्टतयोर्मध्ये ऐहिकभोगहेतुप्रबलादृष्टस्येदानीमसाध्यत्वेऽपि दृष्टं तु शक्यसंपादमित्याह मानुषेति । क्रिया पुरुषकारः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दः । एवं प्रतिपादितं नीतिमार्गमनुसृत्य राज्ञा पौरुषेण भवितव्यं न दैवमनुसृत्य तुष्णीं भूतेनेत्यभिप्रायेणाह सर्वमिति । दैवमानुषे दैवपुरुषसंबन्धिनि । विधाने कर्मणि । सर्वविदं कर्म कर्मफलमिति यावत् । आयत्तमासनम् । तयोदैवमानुषयोदैवमचिन्त्यमनुकूलमननुकूलं वेति निश्चेतुमशक्यं किन्तु मानुषे पुरुषकारे सति तस्य दैवस्य क्रिया विद्यते ज्ञायते यतएवं तस्मात्पुरुषकारो विधातव्य इत्यभिप्रायः ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं सर्वकर्म दैवे मानुषेऽप्ययत्तं अधीनं ॥ अधीनो निश्चयः आयत्त इत्यमरः । तु पुनः तयोदैवमानुषयोर्मध्ये दैवमचिन्त्यं । पौरुषे पुरुषार्थे क्रिया प्रतिक्रिया विद्यते ॥ २०५ ॥

सह वापि ब्रजेयुक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः॥ मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम्॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि युद्धविनापि हिरण्यादि लभ्येत तदा युक्तउद्युक्तेऽपि सहशत्रुणा संधिकृत्वा त्वदेशं ब्रजेत् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुपक्रमणीये न शत्रुणा युद्धकार्यं यदि वा स एव मित्रेण च दत्तं हिरण्यं भूम्येकदेशोऽर्पितमेतन्नयं यात्राफलम् । तेन सह संधिकृत्वा यत्नवान् ब्रजेत् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसिद्धोपक्रमेयदिप्रमत्तोऽस्ति तदा संधिरेव श्रेयानित्याह सहेति । संधिकृत्वा मित्रतामुत्पादयेदिति शेषः । भूमिभूम्येकदेशं । फलं यात्राया इति शेषः ॥ २०६ ॥

(५) नन्दः । मित्रहिरण्यभूमिलाभे संधिः कर्तव्या न शत्रुवधे निर्बन्ध इत्याह सहवापि ब्रजेदिति सन्धौ कृते ममायं शत्रुरन्यो वामित्रं भवेत् हिरण्यं भूमिवात्मात्सोऽत्र इति त्रिविधफलसंपश्यन्निश्चिन्वानस्तदा त्वानुगुणेन युक्तः प्रयत्नतः शत्रूणां संधिकृत्वा ब्रजेत् त्वरादृष्ट्या ब्रजेत् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । रिपुणा सह वापि यदि युद्धविना हिरण्यादिकं लभ्येत तदा युक्तो मिलित्वा तेन सह संधिकृत्वा त्वदेशं ब्रजेत् कार्यस्यान्तंगच्छेत् किं कुर्वन् त्रिविधफलसंपश्यन् कीदृशं फलं मित्रभूमिहिरण्यादि ॥ २०६ ॥

पार्थिणपाहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दं च मण्डले॥ मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात्॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि पार्थिणगृहीयान्पृष्ठगः तदान्येनापि निवर्तितव्यं तदापि यदि त्वस्याक्रन्दस्तस्यापि

पार्णिगृहीयात् तदापूर्वमरेःपश्चान्मित्रतामापन्नाद्धनंप्राप्य । यद्वा अमित्राच्च त्वास्थितादेव प्राप्य निवर्तेतेत्यर्थः ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । विजिगीषोररिप्रति निर्यातस्य यः पृष्ठवर्त्तानृपतिर्देशाक्रमणाद्याचरति सपार्णिग्राहः । तस्य तथा कुर्वतोयोनियामकस्तस्यानन्तरोनृपतिःसआक्रन्दः तावपेक्ष्य यातव्यम् । मित्रोभूतादमित्राद्वा यात्राफलं गृहीयात्तावनपेक्ष्य गृह्णन्कदाचित्तत्कृतेन दोषेण गृह्यते ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मान्मित्रादमित्राद्वा सन्धिरेवेष्टव्यइत्याह पार्णिग्राहचेति । आरिप्रतिनिर्यातस्य त्वदेशाक्रम-
णशीलःपृष्ठवर्त्त राजा पार्णिग्राहस्तस्यानन्तरस्तन्मियामकआक्रन्दस्तौ संप्रेक्ष्य तावनपेक्ष्ययात्राफलं गृह्णन्कदाचित्तत्कृतदोषेण युज्यते । अयमर्थः । पार्णिग्राहोररिरेव तत्पृष्ठगयोस्तु मित्रोदासीनत्वेन ग्रहणात् । यदि सचारिश्चाक्रन्देन मित्रेण तत्पृष्ठगा-
मिनाऽभिभूतस्तदारिजित्वैवागन्तव्यमनभिभूतश्चेत्सत्वस्य विजिगीषोराज्यं नाशयतीति कृत्वा यातव्यारिमपि मित्रात् मि-
त्रत्वेन संभाव्यमानादुपगम्य । पार्णिग्राहासाराक्रन्दासारौतु पार्श्वदेशवर्तिनौ राजानाविति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । मित्रादिकलंभामव्यतदाह पार्णिग्राहश्चेति । मण्डले द्वादशराजात्मके पार्णिग्राहमाक्रन्दमित्रा-
ग्यमित्राश्च संप्रेक्ष्य मण्डलस्थानां शत्रूणां क्षयं मित्राणां च वृद्धिं समीक्षयेत्यर्थः । यात्राफलं मित्रभूमिहिरण्यमवामुयात् ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्णिग्राहं पृष्ठे तत्पृष्ठे आक्रन्दं च मण्डले संप्रेक्ष्य मित्राद्वाऽमित्राद्वा यात्राफलमवामुयात् ॥ २०७ ॥
हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवोन तथैधते ॥ यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कशमप्यायति क्षमम् ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र तु मित्रलाभे संभवति नात्यन्तं धने यतितव्यमित्याह हिरण्यमिति । आयतिक्षमं
भवित्यच्छक्ति ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न वृद्धिमेति यथेदानीं कशमप्यागामिकाले वृद्धियुतं स्थिरमित्रं लब्ध्वा
वर्धते ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अरेरेव मित्रत्वेन लाभे महान्गुण इति स्तौति हिरण्येति द्वाभ्याम् । नैधतेन हर्षमामुयात् । क-
शं तात्कालिकोपकारासमर्थम् । आयतिक्षममुदकोपकारकम् । तदुक्तम् ॥ अधनं त्वर्णादिधनं धनमधनं च वाणिज्यम् ॥
अतिधनमेतच्चितयं विद्याभूमिः सुमित्रमिति ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यभूमिभ्यामित्रफलं विशिष्टतरमित्याह हिरण्यभूमी इति । ध्रुवं स्थिरम् ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यात्राफलमाह । हिरण्यभूमिसंप्राप्य पार्थिवस्तथानेधते न वर्धते यथा ध्रुवं लब्ध्वा एधते ।
कशमपि आयतौ उत्तरकाले क्षमं योग्यमिति । तथा योगेश्वरः मित्रलब्धिर्वरायतः ॥ २०८ ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ॥ अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तुष्टप्रकृतिकं तोषितस्वप्रकृति । स्थिरारम्भमचलचित्तं । लघुलघ्वपि क्षुद्रमपीत्यर्थः
॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञं कृतोपकारस्य स्मर्त्तुं सानुरागमनुरक्तं स्थिरकार्यारम्भप्रीतिमत्प्रकृतिकं यत्तन्मित्रमतिशयेन श-
स्यते ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र मित्रं लक्षयति धर्मज्ञमिति । कृतज्ञं कृतोपकारस्मर्तारम्भ । तुष्टप्रकृतिः तुष्टाधिकारिणः
कृतयोऽप्यप्यवश्यो यस्य । लघ्वित्यनायाससाध्यता । स्वस्मान्मूनं वा अधार्मिकादेर्मित्रतादुःसंपाद्येति भावः ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतिरमात्यादिः । लघुः शीघ्रकारी त्वत्त्वान्यूनमिति वा । एवंविधपुरुषोमित्रप्रशस्यते ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मित्रलक्षणमाह धर्मज्ञमिति । धर्मज्ञादिकमित्रप्रशस्यते ॥ २०९ ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ॥ कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाद्भुरारिं बुधाः ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धृतिमन्तं दुःखेष्वनुद्दिग्मम् । कष्टं दुःखसाध्यम् ॥ २१० ॥

(३) कुल्लुकः । विद्वांसमहाकुलं विक्रान्तं चतुरं दातारमुपकारस्मर्तारं सुखदुःखयोरेकरूपशत्रुं दुर्दृष्टं दण्डितावदस्ति ॥ तेनैवंविधशत्रुणा सह संघातव्यम् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्पतियोगितयाऽरेर्लक्षणमाह प्राज्ञमिति । अत्र प्राज्ञं कृतमुपकारं स्मर्तुं शीलम् । कुलीनं दुरभिमानिनम् । दक्षं सततोद्यमम् । दातारमित्यनेन दृष्टादृष्टजयहेतुता सूचिता । धृतिमन्तं सिद्ध्यसिद्ध्योरेकरूपम् । कष्टं कष्टदम् । तेन तादृशारिणा सन्धिरेव कार्योदुर्दृष्टेयत्वादेवंविधस्येति भावः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । शत्रोर्गुणान्मित्रोत्तराणामपि मित्रप्रसङ्गादाह प्राज्ञं कुलीनमिति । एवंविधगुणवन्तमरिं कष्टमाद्भुः दुर्जयमाद्भुरिति यावत् । तस्मात्तादृशमरिमपि मित्रं कुर्व्यादित्यभिप्रायः ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्तिरूपमाह प्राज्ञमिति । एतादृशमरिं कष्टं बुधाऽद्भुः । २१० ॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ॥ स्थूललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषाणां प्रकृतधर्माधर्मसंज्ञकेन दैवेन सुखदुःखोपभोगनिमित्तसाध्यते । अनिष्टस्थानप्रामाश्रयपौर्षेयेण शान्त्यादिकारणप्रकारेण समतामापद्यन्ते इह स्थानस्थिता अव्यभिचारानुगुणाः क्रियन्ते पुरुषज्ञानलोकज्ञानपुरुषविशेषज्ञानरूपमुपकारी भवति । अनुवर्तते शूरः कार्यक्षमो भवति ॥ कारुण्यगुणस्मयेन करुणावेदीदयालुमनालोभेन परिरक्षति । स्थूललक्षः प्रभूतस्याप्यर्थमेषां सर्वकालक्षमते ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्यताऽश्रुता । पुरुषज्ञानमयं योग्योयनेति ज्ञानं । करुणावेदिता करुणास्थानज्ञानं । स्थूललक्ष्यं दानृत्वं । एतेषु सत्त्वेवोदासीनता संभवत्यन्यथा कस्याप्यरिः कस्यापि मित्रमित्यवश्यं स्यादित्यर्थः ॥ २११ ॥

(३) कुल्लुकः । साधुत्वं पुरुषविशेषज्ञता विक्रान्तत्वं रूपात्तुत्वं सर्वदा च स्थूललक्ष्यं बहुप्रदत्वं अतएव ॥ स्युर्वदान्यः स्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्याभिधानिकाः । स्थूललक्ष्यमर्थेऽसूक्ष्मदर्शित्वमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजयोः । पदार्थकथनप्रनागमं एतदुदासीनगुणसामर्थ्यतत्त्वादेवंविधमुदासीनमाश्रित्योक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । उदासीनलक्षणमाह आर्यतेति । आर्यता अवक्रता । पुरुषज्ञानं पुरुषविशेषज्ञता । करुणवेदिता रूपात्तुत्वं । स्थूललक्षं बहुप्रदः ॥ स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्यभिधानात् ॥ मेधातिथिगोविन्दराजयोः सूक्ष्मदर्शित्वाद्याख्या । स्थूलवत्सूक्ष्मलक्षयतीति । एतान्येवोदासीनगुणस्योदयः प्रकटता तद्धेतवः । एवंविधमुदासीनमाश्रित्यरिणा योद्धव्यमिति भावः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । उदासीनस्य च गुणान्मित्रोत्तराणामपि मित्रप्रसङ्गादाह आर्यतापुरुषज्ञानमिति । स्थूललक्ष्यं बहुप्रदत्वं । गुणोदयो गुणोत्कर्षः । गुणवन्तमुदासीनमपि मित्रोत्कर्षादित्यभिप्रायः ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । उदासीनत्वरूपमाह । आर्यताऽश्रुता । पुरुषज्ञानं अयं योग्योऽयनेति ज्ञानम् । क-

रुणवेदिता करुणस्वामिज्ञानं । स्थौल्लक्ष्यं दानृत्वं । गुणोदयः एतेषु सत्त्वेव उदासीनता संभवति अन्यथा कस्यापि मित्रमित्यवश्यंस्यादित्यर्थः ॥ २११ ॥

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ॥ परित्यजेन्नृपोभूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । तादृशीमपि भूमिमविलम्बमानः परित्यजेत् क्षेम्या आठविकादिभिरनभिभवनीया नित्यमस्य प्रधानमुभयंबहुसस्याऽदेवमातृकाच पशुवृद्धिकरीच जाङ्गलरूपत्वादबहुफलपत्रतृणत्वाच्चैवंगुणा हि भूमिर्वणिक्कृषीवलबहुला भवति दुर्भिक्षव्याधिरहिता कान्तारमनुष्यात्मभरणाचेति चतुर्थ्याप्रकृतिपरित्यागे चोभयं ततोज्ञापयति नसहसा युधानांप्रकृतिपरित्यजेत्तस्यामवस्थायां किन्तुतांपरित्यजेद्यामन्येतसाक्ष्येशेषांप्रकृतिभिः प्रत्यादातुमिति यथातुनमित्रकोशदण्डपरित्यागे नाविशेषप्रतिक्षणं यामन्येततदा गुणवतीमपि भूमित्यजेत् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्षेम्यां शक्यक्षेम्यां । आत्मार्यं यदि तस्यागेनैवात्मनिस्तारः ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनामयादिकल्याणक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सर्वसस्यप्रदामपि प्रचुरतृणादियोगात्पशुवृद्धिकरीमपि भूमिमात्तरक्षार्थमविलम्बमानो राजा निजरक्षाप्रकारान्तराभावात्परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । भूमिमित्युक्तं कथंविजिगीषुलिप्सिता भूदैयेतिचेत्तत्राह क्षेम्यामिति । क्षेम्यां योगक्षेमकरीमपि । सस्यप्रदां नदीमातृकां । पशुवर्धिनीं चतुर्दिक्षु तृणोदकसंपन्नाम् । चात्मार्यं देहरक्षार्थम् ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । अभियुक्तप्रत्याह क्षेम्यांसस्यप्रदामिति । क्षेम्यारक्षितुंसुकराम् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशीं भूमिमात्मार्यमविचारयन् नृपः परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेद्द्वारैरपि ॥ आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । कलूपकारसाध्योयनियमोभवति आपदर्थेयथा मशकार्थे धूमोमशकानपनेतुमिति ज्ञायते तन्निमित्तं धनं रक्षेन्नान्यत्र धनरक्षायाः कार्यमस्ति तत्त्वभुक्तफलं हि धनमिति तथाहि तेन प्रतीक्षयानमासनं दण्डं बिभर्त्ति उपजन्त्यानुपगृह्णातीति धनेनापि दारारक्ष्याः दारग्रहणं प्रणिधिसंबन्धिप्रत्युपलक्षणार्थं आत्मा तु रक्ष्यः अन्येन प्रकारेणात्मानं रक्षितुमसमर्थः सर्वस्वं दत्त्वा दारानपि काले परित्यज्य वाग्यतस्थितोदारधनादि वर्जयित्वा धर्मं करिष्यति । ये तु धनदारानुरोधेन विनश्यन्ति न तेषां धनदारादिदृष्टं नान्यदृष्टधर्माधर्मानाचरणात् । नच कौमारदारत्यागित्वं न त्यागप्रतिषेधस्यायं वाजयति राजधर्मप्रकरणेऽपि नायमुक्तोदृष्टार्थत्वादप्यस्यापि द्रष्टव्यः । ननु च राजा राज्यं प्राप्य महाधनोऽश्वमेधादि करिष्यत्यतुल्यं सुखमनुकरिष्यत्यतस्तु लोकः संक्रुष्टं किं करिष्यति नैषदोषोऽल्पस्यापि पावनानि कर्माणि सन्धनस्यापि जपादयः विशेषनिमित्तानि धनान्येव न चैदमस्यामवस्थायां लोकसंक्रुष्टमिति नच सहसैतत्कार्यम् ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आपदः प्रकृति कोपबलक्षयरोगादयः । धनैर्भूम्यादिभिः ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्मात्सर्वविषयोयं धर्मः स्मर्यते आपदर्थमित्यादि । आपन्निवारणार्थं धनं रक्षणीयं धनपरित्यागेनापि दाराक्षेत् आत्मानं पुनः सर्वदा दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत् सर्वतः एवात्मानं गोपायितमिति श्रुत्या शास्त्रीयभरणव्यतिरेकेणात्तरक्षाव्युपदेशात् ॥ २१३ ॥

(२१२) अविचारयन् = अवधारयन् (४)

(४) राघवानन्दः । आत्मनाचेजीवति प्रधिनागादिति श्रुतिसंमतमर्थवादमाह आपदर्शमिति । आपदर्शमापत्तिवारणार्थं मशकार्थोद्धूतमिति । दारान् स्त्रियं धनैः धनदानेनेतिशेषः । एवमुत्तरत्र । आत्मना देहेन चेजीवतिगतप्रधिना धनेनेतिश्रुतेरर्थः ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । गुणवद्भूमिपरित्यागेनाप्यात्मा रक्षितं दुःशक्यश्रेद्धारपरित्यागेनात्मा रक्षितव्यइत्याह आपदर्शमिति । आपदर्शं आपन्नवृत्त्यर्थम् ॥ २१३ ॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदोभृशम् ॥ संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद्बुधः ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । आपदोदैवमानुषाणि व्यसनानि तानि कृतिविषयाणि युगपदुपजातानित्यर्थमपि यथा स्युस्तथा संयुक्ताश्चसामपुरस्सरदानंसामपूर्वकंभेदंसामदानभेदसहितंदण्डमेव वा । दानमेवेत्यादिकान्सर्वोपायान्विसृजेद्बुध इति यत्र यत्प्राप्तं तत्समीक्ष्यविचार्य प्रयुञ्जीतेत्यर्थः नतुविषण्णआसीत् ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संयुक्तान् मिलितान् । सर्वोपायान् सामादीन् ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । कोशक्षयप्रकृतिकोपमित्रव्यसनादिकाः सर्वा आपदोयुगपदतिशयेनोत्पन्ना ज्ञात्वा न मोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायाञ्छास्त्रज्ञः संप्रयुञ्जीत ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सहेति । सह सर्वाः कोशक्षयप्रकृतिकोपाविकृतव्यसनादिकाः समीक्ष्योपलभ्य सर्वोपायान् सामादीन् व्यस्तान् सृजेत्प्रयुज्याच्च नतुमोहमुपेयादतआह । बुधः पण्डितः ॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । सह सर्वाः समुत्पन्नाः युगपत्सम्भृताः । सृजेत्प्रयुज्यात् ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वोपायान्सामादीन् संयुक्तान् मिलितान् वियुक्तान् एकैकमेववा बुधः सृजेत् कुर्यात् ॥ २१४ ॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ॥ एतन्नयंसमाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । कथमित्यपेक्षायामाह साधयेत्कार्यमात्मन इति पाठान्तरम् । तत्रोपेतारमात्मानं प्राप्यकार्यमित्रवत्साधयेत् । सर्वोपायाः समस्तव्यस्ताएवअयमपि उपेयसामान्यनिर्देशमाह समाश्रित्याङ्गीकृत्यसमर्थचिन्तने नैतत्समावृतं भवति । किमर्थमुपायाः समर्थे नानुमताः समर्थस्तथा किंयुक्तमिति विचार्येयता केनोपायेनैषामिदंप्राप्तुयादिति । कृत्स्नश इति त्रयविशेषणंकृत्स्मित्यर्थः । एवंचयोयदुपायसाध्योयदापथा युक्तस्तत्रसदा तथा प्रयुञ्जीत स्वकार्यसिध्यर्थं उपायोऽतानामवस्थानांचानन्त्यात्सर्वतस्त्रेणाशक्यं वक्तुमिति सम्प्रसेनोक्तमतः परीक्षामुपाचरेत् । उपेत्यविशेषभावतोप्याह ॥ सतुयुक्तोहिसंधत्ते युक्तआत्मपराक्रमः ॥ तावुभौनयसंपन्नौस्तेनोप्ययसमन्वितइति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपेतारं आत्मानमुपायस्रष्टारं । उपेयमुपायसाध्यं । समाश्रित्य मनसा बलाबलादिद्वागनिश्रित्य ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । उपेतारमात्मानमुपेयंप्राप्तव्यं उपायाः सामादायः सर्वे ते च परिपूर्णा एतन्नयमवलम्ब्य यथा सामर्थ्यप्रयोजनसिद्धये यत्नंकुर्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचोपेति । उपेतारमात्मानं उपेयंप्राप्तव्यं सर्वोपायांश्च समाश्रित्य किंत्याज्यं किंनेति विचार्य आत्मसिद्धये आत्मरक्षार्थं प्रयतेत । उपेताचेजीवितसर्वं भविष्यतीति भावः ॥ २१५ ॥

(२१५) अर्थसिद्धये = आत्मसिद्धये (ट, ठ, ड, त)

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितांतीतिविजिगीषांसंक्षिप्य निगमयति उपेतारमिति । उपेतारममात्यादिकं वर्गं उपेयं भूत्यादिकम् । सर्वशब्देन मायापेक्षयेन्द्रजालानां ग्रहणं कृत्स्नशः समाश्रित्य न्यूनमधिकंच ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपेतारं उद्यमफलयुक्तमात्मानमुपायस्रष्टारं । उपेयं उपायसाध्यं । सर्वोपायांश्च सामादीन मनः साबलाबलादिद्वारा निश्चित्य एतच्चयमाश्रित्य सिद्धये प्रयतेत ॥ २१५ ॥

एवं सर्वमिदं राजा सहसंमन्त्र्य मन्त्रिभिः ॥ व्यायम्याप्लुत्यमध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरंविशेत् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंयथोक्तं राजा वृत्तमिदं सर्वमापद्यनापदि वाऽऽत्मशक्त्यपेक्षया वा कस्यामवस्थायां किं कर्तव्यमिति मन्त्रिभिः सह विचार्य मध्यदिनमुक्तकालमभ्युदयदिनव्यायामकृत्योपचार्यस्नानंच स्नानमक्रमोक्तमपि पुनराज्यार्थं मुख्यते मङ्गलाचारेयुक्तानाम् । राजा स्नानपरिग्रहार्थं भोजनादियुतं तद्रहं पूर्वस्नानापेक्षयाऽन्तःपुरंयायादिति विशेषाश्रमपसंहारः । विविक्ते देशे ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंसर्वमिदमिति यदुक्तप्रकारमिदंसर्वमित्यर्थः । व्यायम्याख्याभ्यासेन शमलब्ध्वा ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वराजवृत्तंमन्त्रिभिः सह विचार्यानन्तरमायुधाभ्यासादिना व्यायामं कृत्वा मध्याह्ने स्नानादिकंमाध्याह्निकंकृत्यनिर्वाह्य भोक्तुमन्तःपुरंविशेत् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्यमुपसंहरति एवमिति । व्यायम्य युद्धाद्युपयोगिव्यायामं कृत्वा आप्लुत्य स्नात्वा भोक्तुंविशेदित्युक्तम् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । इदमुक्तं व्यायम्य हयारोहणादिव्यापारं कृत्वा आप्लुत्य स्नात्वा ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं व्यायम्य विचार्य । आप्लुत्य स्नात्वा ॥ २१६ ॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ॥ सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्राऽन्तर्गतगृहआत्मरक्षाभूताआत्मसमाः कालज्ञावयोविशेषावस्थादि प्रतिनियतकाले भक्ष्यभोज्यदानादिविशेषज्ञाः अहार्याअभेद्याविश्वसनीयाः परिचारकाः स्वरवैद्यादय एतैर्गृहीतंसर्वपरीक्षितमदनीयमन्त्राद्यमद्यात्परीक्षा कुशलैर्वैद्यैरभिचकोरादिभिः कर्तव्या । विषादिसंसृष्टस्य शुष्कस्याशुद्धताभवति वैवर्ण्यैः सुगन्धोपघातश्च अतिम्लानताप्रौक्क्षिमस्य वेति । वेति शब्दः वैवर्ण्यज्वालासुईक्षिते च तस्मिन्वयसां विपत्तिः दर्शनेन त्रियते यत्रकोकिलः ग्लायति जीवजीवकः चकोरस्याक्षिणी विनश्यतो विषप्रदर्श्यापि भवति मुष्कस्यावग्रहः स्वदइत्यादिमन्त्रैश्चविषापहैः परिजयेद्यापदिकासु ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालज्ञैर्यदा यद्यज्जनादि देयं तद्ज्ञैरभेद्यैरनुपजप्यैः । अहार्यैरितिपठेप्ययमर्थः । विषापहैश्चकोरादिभिर्मन्त्रैश्च सुपरीक्षितंयत्परिवारकैस्तद्व्यात् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रान्तःपुरे आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिः कृतंसुषुचपरीक्षितं चकोरादिदर्शनेन सविषमन्त्रद्वष्टा चकोराक्षिणीरक्ते भवतः विषापहैर्मन्त्रैर्जपितमन्त्रमद्यात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रकारमाह तत्रेति । भोजनेकर्तव्ये आत्मभूतैर्देहवत्प्रियतमैः अहार्यैर्धनादिलोभेनाभेद्यैः सूपकारादिभिः । विषापहैर्मन्त्रितमन्त्रम् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । अहार्यैः अभेद्यैः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र अन्तःपुरे आत्मभूतैः पुत्रैः कालज्ञैः तद्व्यजनादिकं यत्तदेयमितितज्ज्ञैर्ग्योतिर्विद्भिः अहार्यैः अनुपजप्यैः तथापरिचारिकैः विषापहर्म्मैश्चैरुपलक्षितमन्त्राद्यसर्वं अद्यात् भक्षयेदित्यर्थः ॥ २१७ ॥

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ॥ विषघ्नानि च रत्नानि नियतोधारयेत्सदा ॥ २१८ ॥

(१) मेघातिथिः । विषघ्नैरुदकैश्चास्य सर्वद्रव्याणि राजौपयिकानि वस्त्रादीनि विशोधयेत् । विषघ्नानि रत्नानि गरुडोदीर्षनागदमणिप्रभृतीनि यतः प्रत्यये नित्यो भोजनकालादन्यदापि धारयेत् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अगदैरौषधैर्नेजयेत् क्षालयेत् । नियतः शुचिः ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणि योजयत् । विषहरणानि च रत्नानि यत्नवान्सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्भृत्याच्छिक्षयति विषघ्नैरित्यर्थेन । अगदैरौषधैः विशिष्टानि द्रव्याण्यन्नपानादीनि शोधयेत् । अस्य राज्ञः । शत्रुतोविषदानादिभयातन्नाशकरत्नधारयेदित्याह विषघ्नानीति । सदा विषघ्नानि नियतोधारयेदित्यन्वयः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । नेजयेत्क्षालयेत् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विषघ्नैरगदैरौषधैः अस्य राज्ञः द्रव्याणि भक्ष्यपदार्थादीनि चतुर्विधानि चोष्यलेह्यभक्ष्यभोज्यानि नेजयेत्प्रक्षालयेत् ॥ २१८ ॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ॥ वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥

(१) मेघातिथिः । परीक्षिताविचारिताउपधाभिः शीलशौचाचारैः स्त्रियोदास्यः परिचारिकाव्यजनोदकधूपनैः करणभूतैः संस्पृशेयुरुपचरेयुर्वेषादिसंयुक्ताः सुवेषाः स्नानेन कृत्वा समाहिताअप्रविक्षिप्तमनसः वेषाभरणकपटवेषः केशनखाद्येवंविचार्य कदाचित्तत्रायुधानि कृत्वा विप्रबन्धहन्त्युः आभरणानि च विषदिग्धैराभरणैः स्पृशेयुरिति ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्यजनोदकधूपनैः स्पृशेयुरस्य समीपमागच्छेयुः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षागुमायुधपहणविषलिप्ताभरणधारणशङ्कया निरूपितवेषाभरणाभनन्यमनसः चामरस्नानपानाद्युदकधूपनैः एनं राजानं परिचरेयुः ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव स्त्रीविषयनियममाह परीक्षिताइति । स्त्रियश्च दुष्टदयाः कदाचिदस्त्रविषादियुक्ताः स्पृशति भयात् भर्तृष्वेताविकुर्वतइति श्यायान् परीक्षितामहिलादिभिः धम्मिल्लादौक्षुरं दध्युर्नूपुरादौ तथा विषमिति तत्राह । वेशाभरणसंशुद्धाः विशुद्धास्तुचित्तयूनाभिरिति वेशाधम्मिल्लकुचनितम्बालकवस्त्राणि आभरणानि कटककङ्कणहारनूपुरादीनि तेष्ववलोकनेन सम्यक्शुद्धाः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । व्यजनोदकधूपनैः संस्पृशेयुः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनं राजानं एतादृशः स्त्रियः स्पृशेयुः आलिङ्गनं कुर्युः ॥ २१९ ॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ॥ स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । एवंविषोदकाञ्चनादिनादौ प्रयत्नं कुर्यात् स्नानं शिरःस्नानं गन्धोरोचनादि आसनमग्नप्रदर्शनादि तत्रमुपविष्टो यथा तत्र महाम्यत्नः क्रियते एवंयानादावपि कर्त्तव्यः ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति यानादिष्वलंकरणान्तेषु विषयशस्त्रादिशङ्कया प्रयत्नविधानम् ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नवाहनशय्यासनाशनस्नानानुलेपनेषु सर्वेषु चालङ्कारार्थेषु कुर्यात् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रादपि धनभाजांभीतिरितिन्यायमाश्रित्य सर्वत्र भयनाशनार्थप्रयत्नविधत्ते । एवमिति । प्रसाधने केशादिसंस्कारेसर्वालंकारिकेषु कुत्सितमपि देहमलंक्रियते भूयते एभिरिति कटकमुकुटकङ्कणवस्त्रादयस्तेषु ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । एवं विषादिप्रयोगरक्षणे यत्नं कुर्वीत । स्नाने स्नानीये प्रसाधने गन्धपुष्पादौ ॥ २२० ॥

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ॥ विद्वत्पुनः यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मिन्नेवान्तर्गृहआत्मविनोदाय स्त्रीभिर्नवोढभार्यादिभिर्यथा सुखं क्रीडेत् यथाकालमिति यावद्विहरणकालमिति चोत्तरेण संबन्धनीयं विद्वत्पुनः कालोपपन्नानि कार्याण्येकाकीमस्त्रिभिश्च सह पुनर्विचारयेत् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विहरेत् क्रीडेत् ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतभोजनश्च तत्रैवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडेत् । कालानतिक्रमेण च सममे दिवसस्य भागे तत्र विद्वत्पुनः भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । दिवाभोजनमनुवदन्कार्यान्तराणिविधत्ते । भुक्तवानिति । स्त्रीभिः सहेत्यन्वयः । विहारोत्रचितप्रसाधनमैथुनवर्जं दिवामैथुननिषेधात् ॥ २२१ ॥

अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ॥ वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तःपुरान्निष्क्रम्यालंकृतआयुधीयं पश्येत्तस्याच्छादयिकं दद्यात् पुनरितिवचनात्पूर्वाण्येदृष्टमपि नित्यदर्शनीयं आयुधजीविनामायुधादौ यत्नो भवति । सर्वाणि च वाहनानि तेषां दर्शनमप्युपचयविज्ञानार्थनियुक्तानां च तत्र विशेषाधानार्थं दण्डप्रधानं जीविभृत्यावेक्षणमभीक्ष्णमुभयतस्ततः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आयुधीयं जनं प्रातर्दृष्टमेव पुनः पश्येत् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतालङ्कारः सन्नायुधजीविनं वाहनानि हस्त्यश्वादीनि सर्वाणि च शस्त्राणि खड्गादीन्यलङ्काररचनादीनि पश्येत् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । आयुधीयमायुधजीवनम् । आभरणानि चर्मादीनि ॥ २२२ ॥

(५) रामचन्द्रः । आयुधीयं जनं पाणिग्राहकं पुनः पुनः पश्येदित्यर्थः ॥ २२२ ॥

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ॥ रहस्याख्यायिनां चैव प्रणधीनां च चेष्टितम् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रैवर्णिकस्योक्तमपि सन्ध्योपासनमुच्यते प्रजाकार्यपुनः कञ्चित्कालमतिक्रमेदिति । उत्तरक्रियानन्तर्यार्थवा अन्तर्वेश्मनि रहसिप्रासादादौ भवेत्तस्याख्यायिनः पौरावा केचित्प्राप्तप्रणिधयस्तेषां चेष्टितं चेष्टाव्यवहारः किंष्टं भुक्तं चेति तेषां चास्मिन्काले दर्शनमिष्यते परैरन्यबोधनार्थस्वस्थस्य चार्थकार्यकालनिमेनापतितं वर्तेत ॥ यथाचोत्पादितं कार्यं संपश्येन्नोभितापयेत् । कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वापि जायत इति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शस्त्रभृत् चरिभ्यः स्वरक्षार्थं रहस्याख्यायिनाममात्यादीनां प्रणिधीनां चराणाम् ॥२२३॥

(३) कुल्लूकः । गत्वेति ततः संध्योपासनंकृत्वा तस्मात्प्रदेशात्कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमभ्यद्रत्वा गृहाभ्यन्तरे धृतशस्त्रोरहस्याभिधायिनांचराणां त्वव्यापारं शृणुयात्ततस्तंचरंसंप्रेष्य परिचारिकास्त्रीवृतः पुनर्भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २२३ ॥ ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञोपि सन्ध्याकरणे न प्रतिनिधिरित्याह । सन्ध्यामिति । त्वयंशस्त्रमुत् प्रच्छन्नभूतः ।
प्रणिधीनां चराणां । रहस्याख्यायिनां एकान्तेऽनुभूतार्थादिचेष्टाभिधायिनाम् ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । रहस्याख्यायिकानां वाक्यानीतिशेषः ॥ २२१ ॥

इति श्रीनन्दनार्य्येण विरचिते मानवध्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । रहस्याख्यायिनां चाराणां प्रणिधीनां अमात्यादीनां चैष्टितं शृणुयात् ॥ २२३ ॥

गत्वा कक्षान्तरन्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ॥ प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्माद्दृष्टान्तेकक्षान्तरंगत्वा तंच रहस्याख्यायिनं विसृज्य स्त्रीभिः परिचारिकाभिः परिवृता-
भिरन्तःपुरं पुनः प्रविशेत् ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कक्षान्तरं कक्षाविशेषमन्तःपुरस्य ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च गवेति । कक्षान्तरं विविक्तकोष्ठावकाशम् तंजनं चारभूतम् । स्त्रियः परिचारिकाः नाभिर्वृतः तत्र तासामेव प्रवेशात् ॥ २२४ ॥

तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ॥ संविशेत्तु यथाकालमुन्निष्ठेच्च गतक्लमः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । किञ्चिदित्यव्ययंतूर्याणि विणुषीणापणवमृदङ्गभेरीशेखादीनि तेषांघोषैर्मृदुभिःश्रुतिसुखैः प्रहर्षितोयथा कालसंविशेष्यउचितकालस्तन्त्येदिति । गतक्लमोविगताशेषदुःखः कार्यदर्शनायोत्तिष्ठेत् ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किञ्चित् अल्पभुक् ॥ २२५ ॥

(१) कुङ्कुमः । तत्रान्तःपुरे वादित्रशब्दैः श्रुतिमुखैः प्रहर्षितः पुनः किञ्चिद्भुक्ता नातिवृष्टः कालानतिक्रमेण गतार्ध-
प्रहरायां रात्रौ स्वप्यात् । ततारात्रे पश्चिमयामे च विश्रान्तः सन्निधेत् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । संविशेत् शयीत । सालसोनीतिष्ठेदित्याह गतक्लमोगताजीर्णादिश्रमः ॥ २१५ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ॥ अस्यस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥

इतिमानवे.धर्मशास्त्रे ऋगुप्रोक्तायां संहितायां राजधर्मोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७३ ॥

(१) मेघानिधिः । एतदिति यदनुक्रान्तमभ्यदिनेऽर्धरात्रे वेति । तस्याभ्येवंबृन्ध्यापारस्तेन त्वयमुपातिष्ठेदत्व-
स्थोभृत्येषु विनियोजयेद्वियुञ्जीतेत्यर्थः । यावच्छुक्रयान्तावदेव एवंप्रतिविहितस्वतन्त्रकृतात्मरक्षाध्यापारः प्रजामात्मनश्च
कार्यं करोति ॥ २२६ ॥

इति श्रीभट्टवारस्वामिसूनो भट्टदेवातिथिकृतेमनुभाष्येसप्तमोऽध्यायः ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरामचंद्रायनमोनमः ॥ ७९ ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतद्वत्तं चेष्टितम् ॥ २२६ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजधर्मसंकीर्तननामायंसमाप्तश्च ॥ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकं नीरोगो राजा स्वयमनुतिष्ठेत् अस्वस्थः पुनः सर्वमेतद्योग्यश्रेष्ठा-
मात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । परमप्रकृतमुपसंहरन् प्रतिनिधिविधत्ते एतदिति । विधानमनुष्ठेयं दृष्टादृष्टार्थं षाड्गुण्याग्निहो-
त्रादिकम् ॥ २२६ ॥

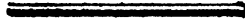
इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्वस्थः दुःस्वितः राजा एतत्सर्वराजमन्त्रादिकं भृत्येषु मन्त्रिषु नियोजयेत् स्थापयेत् ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजानां पालनं राज्ञो वृत्तिर्विहिता सा चात्र ॥ शास्त्रास्रभृत्क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषीर्विशः । आजीवना-
र्थं शूद्रस्य द्विजातीनां निषेवणम् ॥ एवं नृपो वर्तमानो लोकानामोत्पन्नानामिति ॥ तथा धर्मो वर्धते लोके अन्येषामपि वर्णानां क्ष-
त्रियवृत्त्या जीविनामस्त्येव राज्याधिकारः ॥ यः कश्चित्सर्वलोकानां पालकश्च नृपः स्मृतः । कर्मनिष्ठा च विहिता लोकसाधा-
रणे हिते ॥ परिपालनं च पीडापहारः । द्वयी च पीडा दृष्टा दृष्टा च तत्र दुर्बलस्य बलीयसा धनहरणादिना बाध्यमाना दृष्टा
पीडा इतरस्य तु विध्यतिक्रमजनितेन प्रत्यवायेनामुत्रिकदुःखोत्पादनमदृष्टपीडा । प्रजाहि द्वेषमन्तरादिभिरितरेतरमयथा
वदाचरन्ति कुपथेन यान्त्यदृष्टदोषेण बाध्येरन् । अतश्च राज्यनाशः प्रजैश्चर्येहि राज्यमुच्यते तासु विनश्यन्तीषु कस्य
राज्यं स्यात् । व्यवहारादयोऽतः शास्त्रदण्डेन व्यवस्थाप्यमानान भयात्पृथक्प्रचलन्ति तथा चोभयथापि रक्षिता भवन्ति । धनदश्च
राज्ञः करशुल्कादिवैतदन्यधर्मिष्ठजीविका न भवतीति वृत्तिपरिक्षयादर्प राज्यावसादः अतो राज्यस्थित्यर्थं व्यवहारदर्शनं क-
र्तव्यं तदिदानीमुच्यते व्यवहारश्चात्र वादिप्रतिवादिनोरितरेतराशनो धाराय वृत्तिरुच्यते । अथवा ऋणादानादयः पदार्था एव
विप्रतिपत्तिविषयाः सन्तो विचारगोचरसमर्थतया कर्त्तव्या इति । दिदृक्षुरित्युक्ता पश्येत्कार्याणीति सामानाधिकरण्यं पुनश्च प्र-
त्यवमर्शस्तेषामाद्यमृणादानमिति । तानपदार्थान्विचारयेदिति संबन्धः वक्ष्यमाणाधिकृतपुरुषाधिष्ठितः प्रदेशः सभाप्रवेशस्त-
दभ्यन्तरभावः । किमेकएवमविशेत्चेत्याह ब्राह्मणैः सहेति । अथ मन्त्रज्ञैरिति कस्य विशेषणं न तावन्मन्त्रिणो मन्त्रित्वदेवसि-
द्धेः नहि मन्त्रमजानानो मन्त्रीति शक्यते वक्तुं नापि ब्राह्मणानां व्यवहारदर्शनेऽधिकृतानां तत्परिज्ञानमदृष्टं न स्यात् । अत्रोच्य-
ते ब्राह्मणविशेषणमेवैतत् तेह्यमन्त्रज्ञाभूत्वा निरपेक्षमवधारयन्तः स्युरन्यथाराज्ञोऽनर्थमावहेयुः । तथा हि महामात्याश्रितः
कश्चिज्जनपदेन व्यवहरन्सहसाजितो यदि न दण्ड्यते धनं वा वष्टभ्यन दाप्यते तदा समत्वेन व्यवहारदर्शनं न कृतं स्यात् पक्षपा-
तमशक्तिवास्य जनपदामन्येरन् । अथ दण्ड्यते महामात्यक्षोभादपि प्रकृतिविकृतं स्यात् मन्त्रज्ञास्तु सन्तः संशयितारोयादि
निर्णेतव्यस्य केनचिदपदेशेन प्रसङ्गरोधकृत्वा रहसि राजानं परिबोधयन्ति । अनयोर्विवादिनोरयं जीयतेऽयं जयतीति
व्यवहारस्त्वस्माभिर्न तदानीमेव निर्णीत इति स्वामी प्रमाणं तत्र राजैर्विदित्वा महामात्यमादेशयति त्वदीयो मनुष्यो जी-
यते मम हानिर्माभूदिति संप्रति निर्णयो वधीरितः त्वमेव तथा कुरु । यथैष मनुष्यः संधीयते बाधास्य व्यपनीयते ते मन्त्रि-
णो वा देयवाक्यामनुष्याणां सर्वेषामनर्थ्या च प्रवृत्तिप्रतिबध्नन्ति । अन्येतु काकाक्षिवदुभयविशेषणमर्थभेदेन मन्त्रज्ञपदमन्य-
ते यदा मन्त्रिणो विशेष्यन्ते तत्तद्भातुतत्परिज्ञानमन्त्रज्ञानं ब्राह्मणपक्षे तु कार्यार्थसमभावश्च मन्त्रिब्राह्मणानां प्रवेशमात्र-
मेव किन्तीह निर्णयपर्येदित्युत्तरं वाक्यानि यथा योग्यमितरथा दृष्टाय प्रवेशः स्यात् अतो नैकाकी निर्णयंकुर्यात्कि-

१ धनदश्च=धनदण्डश्च (आ.आ.)

* जनपदेन=जनपदे (आ.आ.)

न्तर्हि तैः सह निरूप्येति । विनीतोवाक्पाणिपादचापलरहितः वेपतोऽनर्थः स्यात् । पार्थिवप्रहणान्नक्षत्रियस्यैवायमुपदेशः
किन्तुः स्यापि पृथिव्यामधिपतेर्देशेऽवरस्य न सन्यथा राज्यमविचलितं भवतीति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रीमहागणपतयेनमः । व्यवहारानिति ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंविधविपक्षमहीक्षद्भ्यः प्रजानां रक्षणादवामवृत्तिस्तासामेवेतरेतरविवादजपीडापरिहारार्थं मृणाद-
नाद्यष्टादशविवादे विरुद्धार्थाधिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारीविचारएव व्यवहारः । तदाह कात्यायनः ॥ विनानार्थेह संदेहहर-
णं हारउच्यते । नानासंदेहहरणाद्यवहारइति स्मृतः ॥ ताव्यवहारान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितैर्ब्राह्मणै-
रमात्यैश्च सममाध्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैः सह विनीतोवाक्पाणिपादचापलरहितः अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभा-
क्षयादसंभ्यगभिधाने तत्त्वनिर्णयो न स्यात्तादृशो वक्ष्यमाणसंभाप्रविशेत् । व्यवहारदर्शनं चेदं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्त्व-
निर्णयेन रक्षणार्थं वक्ष्यमाणदृष्टार्थकरणफलेनैव फलवत् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति व्यवहारार्थं सभाप्रवेशप्रकारमाह व्यवहारानिति द्वाभ्याम् । संगतिरानन्तर्यलक्षणा
व्यवहारनिर्णयस्य राजकृत्यत्वात् । ऋणादानाद्यष्टादशविषयो विरुद्धार्थाधिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचारो व्यवहारः ॥
विनानार्थेऽवसंदेहे हरणं हारउच्यते । नानासंदेहहरणाद्यवहारः स उच्यते इति कात्यायनवचनात् ॥ मिताक्षरा तु अन्यविरो-
धेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति तद्विरोधेन मदीयमिति । मन्त्रज्ञैः
पूर्वाध्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैर्नीतिशास्त्रैः कापटिकादिभिः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्तैर्वा मन्त्रिभिश्चामात्यैः ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । एवंराज्ञः स्वविषयरक्षणं परविषयलाभप्रशमनंचोक्तं इदानींतस्य व्यवहारदर्शनमुच्यते व्यवहारान्दि-
दक्षुस्त्विति । मन्त्रज्ञैरिति विशेषणं ब्राह्मणानां मन्त्रिणांच । विनीतः उक्तैरेतै रभ्यैः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ व्यवहाराध्यायो निरूप्यते । पार्थिवो ब्राह्मणैः सह तथा मन्त्रिभिः सह व्यवहारादीन्द्रि-
संभाप्रविशेत् । अन्यानन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । कीदृशैर्ब्राह्मणैः मन्त्रज्ञैः वेदव्याकरणधर्मशास्त्रा-
भिज्ञैः ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितोवापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्थिणा
म् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । आसीनो धर्मासनोपविष्टः स्थितो निषिद्धगतिरनुपविष्ट एव स्थानासनयोश्च व्यवस्थितो विकल्पः
कार्यविशेषापेक्षः गरीयसि कार्ये बहुवक्तव्य उपविष्ट आसीनः लघीयसि स्वल्पवक्तव्ये स्थितः । क्रममाणस्य सर्वथा प्रतिषे-
धः सहि मार्गावलोकनपरो नार्थिप्रत्यर्थिनोर्निपुणतोवचनमवधारयेत् अन्ये त्वदृष्टार्थतया मन्यन्ते । तपस्वि वज्रास्त्राणादिषु
विवादिषु स्थितेषु स्थित आसीनेष्वासीनः । पाणिमुद्यम्येति उत्तरपाणिमुद्धृत्योत्थानं कृत्वेत्यर्थः । सूत्रकृतोऽयं व्यतिक्रमः सर्वदा
विहितत्वाद्वासनोपव्यानमेतत् तेनायमर्थो हस्तउत्क्षेपव्यो न पुनः समीपवर्तिनि संलग्नः कर्तव्यः । प्रश्ननिषेधावसरे च तेना-
भिनेतव्यं न तु प्रव्याणादिना अनेन व्यवहारदर्शनेन तात्पर्यख्यापितं भवति प्रायेण हि पुरुषकार्येषु प्रयत्नवन्तो हस्तमु-
द्यच्छन्ति यथा सुखोपविष्टं व्रजति कर्तारं ततश्च परिजने तदेतद्वाजा वित्तं ददाति सम्यैर्निर्भर्यैर्व्यजिता इति पाणिग्रहणं
बाहूपलक्षणार्थं केवलस्य हि हस्तस्य यावद्यवहारदर्शनं व्यापारणं पीडाकरं न चायमदृष्टार्थ उपदेशः । विनीतवेषाभरण-

* विवादे = विषयो (अ)

‡ क्रममाणस्य = क्रमेणास्य (आ आ)

ति पूर्वश्लोके बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियविषयावधानार्थोभिहितः श्वगणानांशालीनतया मुखोपसर्पणार्थउद्धृतवेषे हि रजोनिवृत्तिलक्षणया तथा विधानामप्रतिपत्तिः स्यात् अतउद्धृतवेषाभरणं कथंचित्केशवसनविन्यासादिविशेषः आभरणकर्णिकादि तत्रोद्धृतवेषऊर्ध्ववस्त्रोजवनरक्ताम्बरधारितेत्यादि उद्धृताभरणोदीमिमद्वुरन्तालङ्कारोबन्हाहारश्च सप्तादित्येव दुर्निरीक्ष्यः सामान्यजनानांविशेषतोभियुक्तानाम् । पश्येदिति सभाप्रवेशस्य प्रयोजनमाह पश्येद्विचक्षणः अयंच राज्ञोदर्शनापदेशोदण्डप्रणयनेयथा स्थानार्थप्रतिपादनपर्यन्तोभविष्यति तात्पर्यतस्यैव रक्षाधिकारः प्रयुक्तः स्यात् ईदृशस्य च दर्शनस्यान्येषामसंभावनादनधिकारः सर्वेषांसंशयच्छेदमात्रं फलन्तु व्यवहारदर्शनमायश्चित्तोपदेशवद्विदुषोब्राह्मणस्यास्त्येव उक्तं हि धर्मसंकटेषु ब्रूयादिति तथैकवर्ग्याणांवाणिज्यकर्षकपशुपालप्रभृतीनांस्ववर्गसामायिकार्थविप्रतिपत्तावगम्यस्यांवेत्सुकनिर्णयादूतिरिति तथाविधव्यवहारदर्शने नियोगः तथा हि पठितं ॥ कुलानि श्रेणयश्चैव गुणैश्चाधिकृतो नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरमिति ॥ तत्र कुलानि बन्धुजनसमूहः तैर्या व्यवस्था कृता ततो न विचलितव्यम् । अथ तत्र तास्युस्तवैतेऽधिकतरसंबन्धिन इति वदद्भिस्तु ततश्चेति निवेदितव्यं श्रेणयः समानव्यवहारजीविनोऽपि नृपः । तेषांबन्धुभ्योऽधिकगुरुत्वबान्धवाद्विज्ञातिधर्मभयाद्विचलितं नियच्छन्ति श्रेणयस्तु राजगमनेन श्रेणिधर्मो राजपुरुषप्रवेशात्परिभवनीयत्वेन नश्यतीति अविवचनार्थप्रतिभूयहणपूर्वकं विचारयन्ति य एतस्माद्विचलन्ति । परिषदि दण्डोदात्तव्यश्चलितुं वापि त्वया न देयमिति । गणागणशस्त्रारिणो गृह्णसादादिकरामठब्राह्मणादयश्च ते स्वगणिनान्यवहारं पश्येयुः । तत्राविचलार्थउपसदः कर्तव्याः पूर्वसमानकर्मजीविन एकाकिनोऽपीमे तु संभूयकारिण इति विशेषः । श्रेणिभ्यः संभूयकारितया विवादिनो भूमिज्ञत्वात् अन्ये तु कुलानीति मध्यस्थपुरुषानाहुः ते हि कार्याभ्यन्तराश्रेणिकृता एव निर्णेतारः त्रैविध्यो विद्वान्ब्राह्मणस्तस्य हि धर्मसंकटेषु प्रवक्तृत्वं विहितं तस्य पूर्वभ्योगुरुत्वं वैदुष्यात् । नृपस्यापि गुरुत्वमतिशयशक्तित्वात् तत्त्वविदुषा नृपेण निर्णीते नास्त्येतद्योमन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः द्विगुणदण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति । अन्येषु करणेष्वेतद्भवति तत्र ह्यस्ति वचनाब्रसरोनाधिकृतैः सम्यक् निर्णीतं राज्ञा तु विवेचितं किंवदंतीति अर्थान्तरं नृपैरधिकतोरारजस्थानीयब्राह्मणस्तथान्यस्य गृहिणः स्वतन्त्रस्तु गृहे मृहीति स्वातन्त्र्यस्मरणादण्डपर्यन्तोस्त्येव व्यवहारः सुपरीक्षितो भवति । वासनाविनयार्थश्रुतिग्राह्यप्रसक्तशिष्यमुताद्याः ॥ अन्यत्र दण्डाच्छारीरात्पातनीयाचक्रमण इति स्वल्पेऽपराधे गृहस्थ एव राजायते महति व्यतिक्रमे राजनिवेदनमेवोचितमित्यस्यार्थः । अतश्च यत्कैश्चित्पश्येदिति परिसंख्याश्रित्वमारोप्य ब्राह्मणादीनामधिकारआशाङ्कितः पुनश्च क्लेशेन समर्थतस्तदयुक्तं विषयभेदादधिकारभेदात् त्वविषयोऽहिराज्ञोदण्डावधिको ब्राह्मणादीनां निर्णयावधिः अधिकारोऽपि भिनोराज्ञो राज्यस्थितिप्रयोजनमितरेषांसंशयच्छेदादेरपरोपकारकत्वं अतो नो वृत्त्याशङ्कैव नास्ति कार्षीं विप्रतिपत्तिनिरासार्थिनां विप्रतिपन्नयोर्हि साम्यं व्यवहारदर्शने राज्ञा कर्तव्यं नो चेत्संविद्वाने कोराज्ञः स्वाधिगमे निरोधः कायकशुद्धौ हि श्वानिरोधवानिति वक्ष्यामः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्यते उत्तरीयोपरिकृत्वा । विनीतो योग्येवेषो देहावैकतरूपमारभणंचयस्य । अनुद्धतिव्यञ्जकतदुभयंकुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुल्लुकः । तस्यां च सभायां कार्यगौरवापेक्षामुपविष्टोऽपि कार्ये उत्थितोऽपि वा । पाणिशब्दो बाहुपरः । दक्षिणबाहुमुच्यमानुद्धृतवेषालङ्कारः पूर्वश्लोके इन्द्रियानौद्धत्ययुक्ततादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तत्रासीन इति । आसीनो गुरुतरकार्ये । स्थित एव शीघ्रसमाप्य पाणिममचयेति-वस्त्रादिभ्यः प्रकाशितदक्षिणपाणिः । कार्याणि व्यवहारेऽनुष्ठेयानि । पश्येत् चिन्तयेत् । कार्याणां अर्थप्रत्यर्थिनाम् ॥ २ ॥

(५) मन्दनः । आसीनः स्थितोवा नतु शयानः । दक्षिणपाणिमुच्यम् अप्रावृतदक्षिणइति यावत् । यज्ञोपवीतोत्य न्ये । कार्याणि व्यवहारान् । कार्याणां व्यवहारिणाम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । षड्विंशति तत्रेति । तत्र तस्यासंभायां आसीनः कार्याणां अष्टादशविधानि कार्याणि पश्यन् । किं कृत्वा दक्षिणं पाणि उच्यम् उत्तृत्य ॥ २ ॥

प्रत्यहदेशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ॥ अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

[हिंसायः कुरुते कश्चिद्वेद्यंवा न प्रयच्छति । स्थाने ते द्वे विवादस्य भिन्नोष्टादशधा पुनः ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । पूर्वाद्धेनिर्णयहेतवः कथ्यन्ते उत्तरेण विवादपदसङ्ख्यानिर्देशः । पश्येदिति पूर्वश्लोकादनुषङ्गं कार्याणीति च प्रत्यहं पश्येत्कार्याणि प्रतिदिवसगमने व्यवहारनिर्णयः कर्तव्यः । हेतुभिरिति हेतुनिर्णयसाधनं । सच द्विविध प्रमाणरूपो व्यवस्थारूपश्च । तत्र प्रमाणरूपोऽर्थनिर्णयहेतुः साक्ष्यादिः व्यवस्थारूपोऽयतोऽसत्ये वार्थनिश्चये व्यवहारः संतिष्ठते । यथा सत्यशपथउभयानुमतएकः साक्षी यद्यर्थिप्रत्यर्थिभ्यामभ्युपगतप्रमाणभावः सम्यै परीक्षितोऽपि निर्णयहेतुतां प्रतिपद्यते । नच परीक्षितस्य पुंसोवचनादसत्यात्पूर्ववदर्थनिश्चयः प्राश्निकानामभ्युपगमेऽपि व्यवस्था हेतुर्भवति । सा व्यवस्था द्विविधा साधारण्यसाधारणी च देशभेदाश्रयभेदात्सापि द्विविधा अविरुद्धा विरुद्धा च अविरुद्धायथा केषांचिदक्षिणात्यानामपुत्रा स्त्रीभर्तयुपरते सभास्थाणुमुपारोहति तमुपारुढाऽधिष्ठतैरक्षपराहता कृतलक्षणा तत्सेवानन्तरं सपिण्डे लुच्छंलभते* । तयोदीचांलभ्यमानां कन्यायाचमानाय भोजनं यदि दीयते ततश्चतुर्भ्यंदत्तेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवति विरुद्धा च कचिद्देशे वसन्ते धान्यंयुज्यते शरदिद्विगुणंप्रत्यादीयते तथानुज्ञातभोगआधिद्विगुणोऽपि तदुत्तुभधने प्रविष्टआमूलहिरण्यदानाद्भुज्यतएव एषा ह्यशीति भागंगृण्हीयात्कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येतीति विरुद्धा । तत्र भेदाश्रयदेशदृष्टेतुशब्देनाभिहिताः । शास्त्रदृष्टास्तुहेतवः शास्त्रेपठितास्तेच केचन शास्त्रकारैः कल्पितव्यवस्थाः केचिद्यथावत्स्वस्थित अनुदिताः तत्र कल्पितव्यवस्था यथा लेख्यं यथोपभोगः साक्षिणश्चानुमानं वस्तुनियतं यथानयत्यस्यासूतैः षृंगस्य षृंगयु पदमिति यद्यपि सर्वलौकिकं न शास्त्रकारवचनात्प्रामाण्यं भवति तथा लौकिकमेव तस्मिन्कचिच्छास्त्रमाश्रयितव्यम् । याचयतीदृशे चापराधददिव्यनियता च कालेन भोगः प्रमाणमिति लौकिकमपि तच्छास्त्रदृष्टमित्युक्तम् । तस्यां च व्यवस्थायां शास्त्रकाराणामूले संभवति । साप्रमाणमसंभवं तन्मूला सा नादरणीया यथा लेख्यक्रमपाठः ॥ उभयाभ्यर्थितेनैवंमया ह्यमुकसूनुना । लिखितं ह्यमुकेनैव लेखकस्तत्त्वतो लिखेदिति ॥ यस्यादावेव लेखकः स्वनाम निवेशयेदित्येनाहममुष्यपुत्रोलिखामीदमितिनकश्चिद्दोषः स्यात् रुक्षेवमर्थनाम निवेशयत्यनेनेदं लिखितमिति लेख्यकमुपलिखितं यथा स्यात् यदि ह्यसौ लेखकः प्रमाणान्तरेण प्रत्ययितो भवति ततस्तल्लिखितं प्रमाणं यदि चासावात्मानं स्वगोत्रनाम्ना नोपलक्षयेत्ततः कस्य प्रत्ययिता प्रमाणान्तरादन्विष्यतां अथतुलेख्यान्तरदर्शनेनान्येन वा हेतुना विशिष्टलेखकइति प्रत्यभिज्ञानं स्यादनुपलक्षितोऽपि न कश्चिद्दोषः । तत्र यदि लेखको न लिखेन्मयेदं लिखितमिति भवेदेवतादशं लेख्यं परिपूर्णलक्षणं एषा च लेखकपरीक्षा तत्रोपयुज्यते । पत्रलेखकस्य साक्षित्वान्तर्भावो न्येषां साक्षिणामल्पत्वान् यत्र त्वन्ये बहवः प्रत्ययिताः साक्षिणः स्वहस्तारूढाः सन्ति तत्र लेखकसंबन्धिनी प्रत्ययिता नोपयुज्यते तथेयमपराव्यवस्था ॥ लिखितं लिखितेनैव साक्षिमन्त्रैव

‡ (क)

(३) निबद्धानि=विविधानि (मेधा०)

* लभते=नलभते (आत्रा)

साक्षिभिः । साक्षिभ्योलिखितं श्रेयोलिखितेन तु साक्षिणः ॥ नास्यामपि व्यवस्थायां किञ्चिन्निबन्धनमस्ति तथा हि द्विविधलेख्यं त्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च परहस्तकृतमपि द्विविधं त्वहस्तलेखकलिखितमधिकृतलेखकलिखितं तदेतत्परहस्तकृतं सर्वप्रकारसाक्ष्यात्मकमेव तत्र साक्षिभ्योलिखितमिति भेदानुपपत्तेरिदं हि तस्य लक्षणं ॥ साक्षिणः स्वहस्तहस्तेन पितृनामादिपूर्वकं । तत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते सममिति ॥ नाप्येकहस्तलिखितस्य प्रामाण्यमिष्यते यथैकस्य साक्षित्वं अथायं भेदे हेतुसाक्षिणो हस्तारूढास्तएव लेख्यमिति नानेन विशेषेण श्रेयस्त्वं भवति प्रत्ययितता हि श्रेयस्त्वे हेतुः साचोभयत्रापि परीक्ष्या तस्मादीदृशे लेख्ये साक्षिद्वैधान्यायो बह्वत्वं परिगृह्णीयादिति । अधिकृतत्वमपि न विशेषः परीक्षितो धि क्रियत इत्येतत्तत्राधिक्यम् । न च सर्वैराजाधिकृताः सुपरीक्षिता भवन्ति यदि तु निरुपाधिस्तादृशश्चेदन्त्यन्तगुणयोगा स्यादुपेयविदासावेकएव संवादकत्वं तथा हि राजाग्रहारशासनाभ्येककायस्य हस्तलिखितान्येव प्रमाणो भवन्ति । दातुत्वाहस्तकृतं स्वयमभ्युपगमः इयदस्मान्मया गृहीतमिदं चास्मै दातव्यमिति तत्र यदि पश्चाद्भूतेन गृहीतमिति तदा पूर्वनिबद्धं ब्रुवाणैर्जीयते तत्र साक्षिणामवसरएव नास्ति । ननु च तदीयां लेख्यादभ्युपगतेन तेनैव नैव गम्यते उत्तरकालं च स एवाह न गृहीतमिति तत्रोभयोरभ्युपगमयोः केन हेतुना पूर्वोक्तोत्तराबाध्येत न पुनरुत्तरेण पूर्वा तुल्यत्वाद्विरुद्धत्वसंशयः ततश्च प्रमाणान्तरव्यापारणमेव युक्तं भवेदेवं यदि तुल्यता स्यात् न गृहीतमिति ह्यभ्युपगमोलोभादिनापि संभवति । न त्वगृहीत्वानुन्मत्तो गृहीतमिति ब्रूयात् तत्रापि यदि ब्रूयात्प्रतिदत्तमिति लेख्यन्तु न संपादितं असंनिधानात्प्रतिलेख्यं च न गृहीतं लेखकासंनिधानात्कार्यान्तरेऽतिपातिनि त्वरावत्वान्नात्रास्त्येव प्रमाणान्तरस्य साक्ष्यादेरवसरः । यदपि लिखितं लिखितेनेति नैषां परिभाषा वस्तुसामर्थ्यायातामवगतिं बाधितुं शक्नोति । दृश्यन्ते हि धनिकहस्तगतलेख्यक्रमेण संशोधयन्तो न च पृष्ठे संशोधितं धनमभिलिखन्ति । अथ तावदिदं दत्तमातरन्यदानीयैकौकृत्योपर्यारोपयिष्यामि सर्वं वा कतिपयैरहोभिः संशोध्य लेख्यं पाठयिष्यामीति नान्यवस्तुनो संबन्धः धनिकेन चोपरुत्थस्यासंभवत्यंशमूललाभधने संशुद्धिभागमात्रे दीयमाने कुत इयंतत्प्रभवति न ददाति यावत्प्रतिलेख्यं न दत्तमिति । यदि चैषा परिभाषा लिखितं लिखितेनैवेति तदा बलोपाधिकृतत्वं कथं विचार्यतां न हि तत्र लेख्यान्तरसंभवः तेन यथात्र सत्येव लेख्ये तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरं व्यापार्यते तद्वदन्यत्रापि व्यापारणीयम् । यथा कश्चिदावेदयेन्नास्य प्रत्ययंगत्वा लेख्यं मया कृतमनेनोक्तः सद्यः पुण्याहेतुरकारणमिमां च धनमात्रां गृहाणाश्च न सर्वदा तास्मोत्पुक्ता सैव धनमात्रा दत्ता परिशिष्टं न दत्तमिति तदास्त्येव न्यायकायकान्तरव्यापारणावसरः । तत्र यद्यधर्मस्यास्मिन् प्रकारे साक्षिणः सन्ति तदाभिहिते लेख्यआभासारुते श्रवोदानमुत्तमार्गेण साधनीयम् । अथ तयोरपि रहसि परिभाषेयमभूत्तदादेव्याः क्रियाभाववसरः अथ तु तस्यामपि व्यभिचरित्वदनाश्वासः सत्यशपथेन व्यवस्था कार्या । नन्वेवं सति त्वहस्तलेख्यं प्रमाणान्तरसंवेदसापेक्षत्वादप्रमाणमेव तत्र विनापि साक्षिभिः सिध्येन् त्वहस्तपरिचिह्नितमिति विरोधः । अनेनैव न्यायेन प्रत्यक्षं दीयमानं द्रव्यं पश्यति । केवलं तत्समं क्षं गृहीत्वा परिभाष्यत इयदिदमस्मान्मया गृहीतमिति तेऽपि साक्षिणः

* प्रत्ययितता = प्रत्ययिता (आआ)

१ नत्वगृहीत्वानुन्मत्तो = तेन गृहीतत्वात् ननु मतो (आआ)

२ असंनिधानात् = अनुसंनिधानात् (आआ)

* नैषा = तैषां (आआ)

स्युः तत्रापि शक्यते वक्तुमस्य प्रत्ययंगत्वा प्रपन्नोहमिति उक्तमत्र न स्मृतिविरोधाद्दस्तुस्थितिरहन्तुं शक्यते । अपि च यत्रास्य वचनस्यावसरो नास्ति तत्प्रमाणं भविष्यति कचिन्नास्ति यत्र चिरकालतिष्ठति धनिकहस्ते लेख्यं यदि हितेन धनं दत्तं तदा कथमनेन वा नाम न मार्गितं लेख्यं न त्याजितमिति नहि चिरकालमपेक्षा वस्तुनीदृशेऽर्थसंभवति मिथ्यावा-
दितात्वस्यानुमीयते तथा चोक्तं ॥ सद्यस्त्रयहाद्वाकार्येषु बलं राज्ञो निवेदयेदिति । यत्र वा भोग्यबन्धो न च भोगआम्नातो-
पहारकालसूत्रविप्रतिपत्तौ विनापि साक्षिभिः त्वहस्तलेख्यं न ह्यधमणावकुलभन्ते प्रीत्या त्वथैतदुक्तं संप्रति त्यजेति । न च पूर्वोक्तस्य वचनस्यावसरः कृतं लेख्यं ततो दास्यामीत्युक्त्वा न दत्तमिति यदि न दत्तं कथं बन्धभोगो मर्षितः । ननु चैवं सति लेख्यैः सह यो भोगः प्रमाणं स्यात् केवलस्य तु भोगस्य प्रामाण्यमामनन्ति लिखितं साक्षिणो भुक्तिरिति । किमिदं-
प्रत्युक्तं पर्यनुयुज्यामहे विशिष्टकालो भोगः प्रमाणं न भोगमात्रं एव हि पठ्यते यत्किंचिद्दशवर्षाणि तथापश्यतो ब्रुवतो भूमे-
हानिर्विशतिर्वांषिकीति । कस्तर्ह्यस्यार्थो लिखितं लिखितेनैवेति व्याख्यातमर्थैः कर्तृविशेषसंशयेऽने नैतद्विहितं चेति-
लिखितेन निश्चिततत्कर्तृकेण निश्चीयते । यत्तु साक्षिसमक्षं तत्र कृताकृतसंदेहं साक्षिभिर्हरति तएव तत्र प्रमाणं न
तत्र तत्कृतलेख्यान्तरदर्शनमुपयुज्यते । बुद्धिपूर्वेषु च ऋणादानादिषु केवलेभ्यः साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयः साक्षि-
णो हि विस्मरेयुरन्यतरेण वा संबन्धगच्छेयुरन्यद्वा पातकस्यासाक्षित्वे हेतुमासादयेयुः लेख्यन्वविभोगवत् आत्माधीन-
तया सुरक्षमिति साक्षिभ्यः श्रेयस्त्वन्तस्य एतदेवाह लिखिते न तु साक्षिण इति । त्वहस्तप्रतिष्ठेन विस्मृतमन्यर्थवृत्तमि-
ति मन्यन्ते मृतावा साक्षिणस्तद्वस्तुप्रत्यभिज्ञानेन प्रमाणो भवन्ति । व्याख्यानान्तराणि भर्तृयज्ञेनैव सम्यक्कृतानीति त-
तएवावगन्तव्यानि । सर्वथा प्रमाणमूलानि स्मृतिः कारणव्यवस्था तु कर्तव्येति । न च स्मृतेरेव प्रमाणकल्पना युक्ता नहि
व्यवहारस्मृतिर्वैदमूला शक्यते वक्तुं सिद्धार्थरूपत्वात्प्रत्यक्षाद्यवगम्यत्वाज्जयपराजयप्रकाराणाम् । सिद्धोऽयमर्थः एवं व्यव-
हरीजो यत इतर इतरो जयतीति यदाप्यत्र लिङ्गश्रुतिः सापि हरीतर्कभक्षयेदारोग्यकाम इति वदवसेया । ईदृशेषु विधित्वरू-
पेषु प्रत्ययेषु द्रव्यशुद्धेः प्रसङ्गेनार्थो विवेचित इति न पुनः प्रयतामहे । अष्टादशसु मार्गेषु विषयो विवादस्य एतानर्थानुद्दिश्य-
पुरुषाः प्रायेण विवदन्ते न विद्वानि कार्याणि प्रयोजनान्यर्थसिद्धय इति यावत्तान्युत्तरत्र दर्शयिष्यामः । पृथक्पृथक्प्रा-
धान्यमेतेषामाह एतानि प्रत्येकं प्रयोजकानि न पुनः परस्परमन्तर्भवन्ति । यथान्यानन्यत्र षड्भावादिष्वन्तर्भवन्ति नैव-
मेवेत्यनुसक्तानि तु सहस्रशः सन्ति ॥ ३ ॥

(२) सर्बज्ञानारायणः । प्रत्यहंपश्येदित्यन्वयः । देशदृष्टैः शास्त्राद्विरुद्धैः देशाचारसिद्धैः हेतुभिः प्रमाणैः शास्त्रदृष्टैः-
साक्ष्यादिभिः । अष्टादशस्वृणादानादिषु मार्गेषु कार्यनिर्गमोपायतयामार्गसदृशेषु निबद्धानि संबद्धानि कार्याणीत्यन्वयः
॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि च ऋणादानादीनि कार्याणि अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजातिकुल-
व्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । कार्याणीत्युक्तं तानि अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु कथं ज्ञेयानीत्यन्वाह प्रत्यहमिति । देशदृष्टैः
देशजातिकुलव्यवहारावगतैः प्रत्यक्षैर्न्यायैः हेतुभिर्वा । शास्त्रदृष्टैः शास्त्रोक्तसाक्ष्यादिमीमांसनैश्च (५) ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । हेतवः प्रमाणानि । देशदृष्टाहेतवो द्विविधा सर्वदेशव्याप्याः देशविशेषनियताश्चेति । शास्त्रदृष्टाहेतवः
समभाषादयः । अष्टादशसु मार्गेषु वक्ष्यमाणेषु विवादपदेषु निबद्धानि संबद्धानि । कार्याणि पश्येदित्यनुषज्यते ॥ ३ ॥

(अ) मीमांसनैश्च=मीमांसनैश्च वक्ष्यतियत्र सुविहितं कार्यधर्मासिद्धिर्न भीसतेति ॥ (राघ० ४)

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ॥ संभूयच समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥

(५) मन्दनः । अष्टादशविवादपदान्याह तेषामाद्यमिति । तेषांकार्याणाम् । कृणादानं कृणस्याप्रदानम् । निक्षेपो-

निक्षेपापहरणम् । अस्वामिना परद्रव्यस्य । विक्रयोत्सामिविक्रयः । बहुभिस्संभूयकर्मकरणं संभूय समुत्थानं दत्तस्यान-
पकर्मदत्तस्याप्रदानम् ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामष्टादशव्यवहाराणांसंज्ञाआह चतुर्भिः । तेषामष्टादशानामाद्यमृणादानं निक्षेपः अस्वामि-
विक्रयः संभूयच समुत्थानंअनेकैर्मिलित्वा धनाद्युद्यमः अनपकर्माप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानंसंविदश्च व्यतिक्रमः ॥ क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संविदेनियमस्य । अनुशयः पश्चात्तापः तेन पुनर्यहणप्रयत्नोलक्ष्यते । स्वामिनः पशूनां-
पालकस्य ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । वेतनस्य भूतेरादानम् संविदः अस्माभिः एतत्कर्तव्यमेतन्नेति कृतनिकृतनियमस्यातिक्रमोव्य-
वस्थात्यागः । क्रयविक्रयानुशयः तत्कृतेपि तस्मिन्पश्चात्तापात्तदादानपरित्यागौ । स्वामिपालयोः विवादोविप्रतिपत्तिः । प-
शुस्वामितत्पालयोः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । वेतनंभृतिः । तस्यादानम् । ग्रामनगरादिवासिनांसमयस्संवित् । स्वामिपालयोः पशुस्वामिपा-
लयोः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेतनस्यादानं संविदः समयस्य व्यतिक्रमः क्रयविक्रयस्य वस्तुमोऽनुशयः विवादः स्वामिपाल-
योः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ॥ स्तेयंच साहसंचैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीमायांविवादधर्मः । दण्डवाचिके दण्डकृतवाक्पारुष्यइत्येकम् । स्त्रीसंग्रहणं स्त्रियाः
परपुरुषेण स्वीकारः ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमनयोविवादस्तस्य धर्मोमर्पादानिर्णयः । पारुष्ये वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दण्डपारुष्यंछेदा-
दि । स्तेयं निह्वेन धनग्रहणम् । साहसं सहीबलं तत्कृतप्रसङ्गं धनहरणम् । स्त्रीहरणं स्त्रियाः परपुरुषसंपर्कादि ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । सीमा ग्रामक्षेत्रादिसीमा । पारुष्ये दण्डवाचिके दण्डपारुष्यंवाक्पारुष्यं च परगानेषु हस्तादिभिः
कृन्तनादिकं दण्डपारुष्यं । जातिकुलाचारादिनामाक्रोशोवाक्पारुष्यम् । साहसंबलात्कारः । स्त्रीसंग्रहणंपरदारपरामर्शः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीमाविवादः पारुष्यं स्तेयञ्च साहसं स्त्रीसंग्रहः ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंमर्माविभागश्च द्यूतमाव्हयएव च ॥ पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीपुंमर्माः अन्योन्यवृत्तिनियमस्तयोः । आद्वयः पशुपक्षयोधनम् । आहवइतिपाठेऽव्य-
यमर्थः । पदानि स्थानानि । व्यवहारस्य विवादस्य । स्थितौ निर्णये ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीपुंमर्मः स्त्रीसहितपुंसोर्धर्मव्यवस्था । विभागः पैतृकादिधनादेः द्यूतं अक्षादिक्रीडा । आ-
व्हयः पणपूर्वकपक्षमेवादिद्योधनम् । पदानि स्थानानि विषयाः विचारस्येतिशेषः ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीपुंमर्मोदम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्योर्धर्मः । विभागः दायविभागः । आद्वयानेप्राणिसूतम् । मेषकु-
क्कुटादियोधनं द्यूतम् । द्यूतमाद्वयमित्युभयमप्येकव्यवहारास्पदमभिप्रेततयोर्द्वयोर्विजयपराजयफलत्वात् । कारणतोऽभिप्रे-
दीन स्वरूपइति । तथा चायमेव वक्ष्यति ॥ अप्राणिभिर्मर्त्यक्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिःक्रियते यस्तु सविज्ञेयःसमा-
ह्वइति ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीपुं धर्मः विभागे द्यूतं मेषादियुद्धक्रीडा एतानि अष्टादश पदानि स्थानानि व्यवहारस्थितौ पश्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ॥ धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । भूयिष्ठग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थं अन्येऽपि व्यवहारहेतवः सन्ति यथा निवसनार्थं त्वया मे वेश्म दत्तं तत्र किमित्यर्वाग्वत्सरादन्यस्मै ददासीति न चेदं दत्तानपकर्म न ह्यत्र त्वत्त्वनिवृत्तिरस्ति भोगानुज्ञामात्रं वसतः तथा मदी-
यस्थण्डिलाभिमुखं त्वया वेश्मनि गवाक्षं कृतमिति । धर्मं शाश्वतमाश्रित्येति अर्थकामावशाश्वतौ अथवा शाश्वतो धर्म अनि-
दं प्रथमतया व्यवस्था ताननुपालयेद्यात्विदानीं तनयीं प्रवर्तिता साऽशाश्वतत्वादानादरणीया ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूयिष्ठप्रायशः तेनान्यान्यपि पदानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषु ऋणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणामनादिपारंपर्यागतत्वेन नि-
त्यं धर्ममवलम्ब्य कार्यनिर्णयं कुर्यात् । भूयिष्ठशब्देनान्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति तानि च प्रकीर्णकशब्देन
नारदाद्युक्तानि अतएव नारदः ॥ न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वतत्स्यात्प्रकीर्णकमिति ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । एष्वतीवयत्नं विधत्ते एष्विति । भूयिष्ठं बाहुल्येन विवादं चरतां कुर्वताम् । भूयिष्ठमित्युक्तिरष्टा-
दशातिरिक्तसूचनार्थं तेन प्रतिज्ञादिग्रहः । अनादिपरंपरागतं तेन शाश्वतम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष्विति ॥ एषु स्थानेषु अष्टादशस्थानेषु भूयिष्ठं अतिशयम् ॥ ८ ॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ॥ तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसंब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः ॥ अष्टादशपदाभिज्ञाद्विवाकेतिसंज्ञितं । आन्विक्षिक्यां च कुशलं श्रुतिस्मृतिपरायणम् ॥ कुत-
श्चिदतिपादिकार्यान्तरव्यासङ्गादपाटवाद्वा यदि स्वयं न पश्येत्तदा विद्वान्ब्राह्मणो नियोज्यः । विद्वत्ता च या व्यवहारविषया सा
तदधिकारतएवार्थगृहीता नहि योयन् जानाति सतत्राधिकारमर्हति । धर्मशास्त्रपरिज्ञानन्तु रागद्वेषदोषेण विपरीतार्था-
वधारणनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते । धर्मज्ञस्तु सतीरपि रागद्वेषयोः शास्त्रभयेन विपर्येत्युपयोगवद्धर्मशास्त्रपरिज्ञानं व्यवहारदर्श-
नन्तु तदर्थगृहीतयेन विना न शक्यते व्यवहारनिर्णयः कर्तुं तद्विज्ञानं तदधिकाराऽऽक्षिप्तम् । यत्तु ज्ञात्वाऽन्यथा क्रियते
तन्निवृत्तिरुपदेशान्तरविषया वक्षति चैवमर्थयत्नान्तरमपि वेदविदस्त्रयः राज्ञश्च प्रकृतो विद्वानिति । शास्त्रान्तरपरिज्ञानन्तु
व्यवहारेऽधिक्रियमाणस्यादृष्टाय स्यात् । नियोज्यो विद्वान्स्यादिति पठितव्यम् । नियुञ्ज्यादिति नियुज्जित स्वरज्यतोपसृष्टा-
दिति हि कातीया आत्मनेपदं स्मरन्ति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयं न कुर्वति कारणान्तरवशात् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तदर्शनार्थं कार्यदर्शना-
भिज्ञं ब्राह्मणं नियुज्जीत ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे स्वयमसमर्थश्चेत्प्रतिनिधिं कुर्यादित्याह यदेति । ब्राह्मणमेव नियुञ्ज्यान् नान्यमिति नि-
यमः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । आपत्कल्पमाह । यदा स्वयन्नेति ॥ ९ ॥

* ता=ती (आ आ) १ तनयी=ततः (आ आ)

(६) रामचन्द्रः । नृपतिर्यदा त्वयं वादिप्रतिवादिनोः कार्यनिर्णयं नकुर्यात्तदा विद्वांसंब्राह्मणं कार्यदर्शने नियु-
ज्यात् ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ॥ सभामेव प्रविश्याम्यामासीनः स्थितएव वा ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । सभ्यैरिति जातिविशेषानुपादानेऽप्युत्तरत्र विप्रग्रहणाब्राह्मणैः सहेति च पूर्वत्र ब्राह्मणग्रहणा-
ब्राह्मणाएव विज्ञायन्ते । त्रिग्रहणन्त्वेकद्वयोः प्रतिषेधार्थं त्रिप्रभृतयस्त्वित्यन्तएव साक्षोपकरणे चैतद्वक्ष्यामः । सभामेव
प्रविश्याम्यामिति राजस्थानापत्या सभांप्रविश्य स्थानासनेषु तद्धर्मेषु पुनर्वचनंप्रदर्शनार्थं धर्मान्तरनिवृत्त्यर्थं वा तेन राज-
स्थाने नोपविशति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सभ्यैः सभास्थैः अन्यैरपि त्रिभिर्वेदज्ञैः । सभां राज्ञः प्रविश्यैव न बहिरपि ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञोद्गृह्यानि कार्याणि त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभि-
ज्ञैर्वृत्तस्तामेव सभांप्रविश्योपविश्य स्थितोवा ननुचक्रम्यमाणः तस्य चित्तव्याक्षेपसंभवत्वात्तादृशक्रणादानादीनि कार्या-
णि पश्येत् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य प्रतिनिधेः कृत्यप्रकारमाह सोस्येति । सभ्यैः सभायांसाधुभिः ब्राह्मणैः । अग्न्यां श्रेष्ठाम् ।
आसीनादि पदद्वयं । गुरुलघुकार्यपरं चक्रमणंप्रत्याचष्टे वा ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । सः ब्राह्मणः अस्य राज्ञः समैरेभिस्त्रिभिर्वृतः कार्याणि पश्येत् ॥ १० ॥

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः ॥ राज्ञश्चाधिकृतोविद्वान्ब्राह्मणस्तांसभांविदुः ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तंसभांप्रविश्य व्यवहारान्पश्येदिति सभाशब्दश्च लोके गृह्णसादविशेषे वर्तते मयेन निर्मि-
ता दिव्या सभा हेमपरिष्कृतेति क्वचित्पुरुषविशेषसंघटिता सभेति तन्निवृत्त्यर्थं सभायालक्षणमाह । यत्र त्रयोब्राह्मणावेदविदः
सन्निधीयन्ते राज्ञश्चसंबन्धीप्रकृतोधिकृतोविद्वानिति अथवा प्रकृतोन्तरश्लोके सन्निहितः । सेह सभाभिप्रेता । ब्रह्मग्रहणं-
स्तुत्यर्थम् । यथा ब्रह्मणः सभा निरवद्यैवेयमपीति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयोवेदविदोवेदार्थविदः एकैकवेदस्य फलेनाभ्ययनात् । प्रकृतोधिकृतः । सभां निर्णययो-
ग्याम् ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्स्थाने ऋग्यजुःसामवेदिनस्त्रयोपि ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते राज्ञाधिकृतश्च विद्वान्ब्राह्मणएव प्रकृ-
तत्वादवतिष्ठते तांसभांचतुर्मुखसभामेव मन्यते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । सभामित्युक्तंतल्लक्षणमाह यस्मिन्निति । वेदविदः ऋग्यजुःसामविदः । राज्ञाऽधिकृतः प्राश्नि-
वाकः । एतांस्तांति ब्रह्मण इति प्रजापतेः । तादृशीं विदुर्मन्वादयः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । सभालक्षणमाह यस्मिन्देश इति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । सभास्वरूपमाह यस्मिन्निति । यस्मिन्देशे स्थाने त्रयोविप्राः निषीदन्ति उपविशंतीत्यर्थः ।
राज्ञः संपताराज्ञः स्वभावानुकारी ॥ ११ ॥

धर्मोविद्वस्त्वधर्मेण सभांयत्रोपतिष्ठते ॥ शस्यंचास्य नकुन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

(१२) नकुन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः = निकुन्तन्ति विद्धांसोत्रसभासदः (ग)

(१) सर्वज्ञनारायणः । धर्मः सत्यरूपः विद्वद्गृहीतभेदः । अधर्मेण असत्येन । तच्छल्यमसत्यम् । न कृन्तन्ति न छिन्दन्ति । विद्धाः पापविद्धाः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । भाः प्रकाशः तया सहवर्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र सभाशब्देनाभिप्रेता । यत्र देशे सभाविद्वत्संहतिरूपी धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति । अर्थप्रत्यार्थिनोर्मध्यैकस्य सत्याभिधानादपरस्य मृषावादात्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वाच्छल्यमिवाधर्मनोद्धरन्ति तदातएव तेनाधर्मशल्येन विद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रमत्तैः सभा प्रवेष्टव्येति विधास्यन्नाह धर्म इति । भा प्रकाशः कृताकृतप्रकाशकविद्वत्संगतिरूपा तया सह वर्तमाना सभा । अतो यत्र देशे सत्याभिधानजः प्रकाशरूपो धर्मः अनृतप्रच्छादकतमोरूपाऽधर्मेण विद्वोऽभिभूतः सन् तादृशीं सभां उपतिष्ठते धर्मः । अतएव शल्यं शल्यमिवाधर्मं दुःखसामग्रीत्वात् धर्मस्य शल्यमिति वा तं न कृन्तन्ति नोद्धरन्ति । अतस्तेन सभासदएव विद्धास्तत्पापयुक्ता एवेति ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । असम्यग्व्यवहारदर्शने सभ्यानां दोषमाह धर्मेति । यत्र देशेऽधर्मेण विद्वो निपीडितो धर्मस्तत्परिहारार्थं सभां सभ्यानुपतिष्ठन्ति न कृन्तन्ति न निर्हरन्ति चेत्तत्र देशे स्थिताः सभासदो निन्द्या भवन्ति ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य कार्यार्थिनः शल्यं शल्यरूपं दुःखं न कृन्तन्ति न छिन्दन्ति तत्र सभासदो विद्धा भवन्ति पापेन युक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ॥ अब्रुवन् विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनार्थेन द्वयं विप्रतिषिध्यते प्रतिपन्नाधिकारेण मिथ्यादर्शनं न कर्तव्यमन्येन च क्रियमाणं नोपेक्षणीयं तत्रोभयथा दोषः । अब्रुवन्नन्येन विपरीतेनुशीयमाने तूष्णीमासीनो हस्तक्षेपेण वा शास्त्रान्याविरुद्धं ब्रुवन् किल्बिषी पापभाग्भवति तेन नैषा प्रत्याशा कर्तव्या द्वितीयः प्राङ्निवाको मिथ्यापश्यति स एव योजयत्यहं तूष्णीभूत उदासीनः किमित्येन सा योक्ष्य इति सभाप्रवेशनिषेधेन चात्र व्यवहारदर्शनाधिकारप्रतिपत्तिः प्रतिषिध्यते । सभा वा न प्रवेष्टव्येति व्यवहारदर्शनाधिकारो न प्रतिपादनीय इत्यर्थः । प्रतिपन्नश्चेत्समञ्जसवक्तव्यं अनेन त्वनधिकृतस्यापि यदृच्छया सन्निहितस्य मिथ्यापश्यत्सु सभ्येषु विदुषस्तूष्णीं भावनेच्छन्ति तथा च नियुक्तो वा नियुक्तो वा धर्मज्ञो वा कुर्मर्हति अथ राजपुरुषपर्यनुयोगाशङ्क्यते किमित्यनधिकृतो ब्रवीति ततश्च तत्प्रदेशादपसर्तव्यं तदिदमुक्तं दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेदिति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विब्रुवन् विपरीतं ब्रुवन् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवमतः सभामिति सभामवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशेन कर्तव्यः पृष्टश्चेत्तदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा तूष्णीमवतिष्ठमानो मृषा वा वदन्नुभयथापि सद्यः पापी भवति । मेधातिथिना तु सभावानप्रवेष्टव्या इति ऋग्वेदपठितम् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं सभामिति । ज्ञात्वा न प्रवेष्टव्यं दैवात्प्रविष्टेन समञ्जसमेव वक्तव्यम् । न प्रवेष्टव्या सभावे-

* एवमेव अस्य (राघ० ४) पापी=पापी भवत्येव (राघ० ४) (१) नियुक्तो वा=पिमुक्तो वा=(आ आ)

(११) सभावानप्रवेष्टव्यम् = सभावानप्रवेष्टव्या (ट, ठ, ड, थ, भ, र, न, य,)

= सभायां न प्रवेष्टव्यम् (त)

ति पाठोभैधातिथेः । अनुवन् लोभादिनाङ्गात्त्वानजानामीति तूष्णींवातिष्ठेत् । विब्रुवन् श्रुतदृष्टादन्यथानुवन् । किल्बिषीपापी ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । सभायामधिकृतो न भवेद्वा अधिकृतश्चेद्वक्तव्यः समञ्जसंन्याय्यम् । विब्रुवन् असमञ्जसंनुवन् ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सभेति । समञ्जसं सद्धर्मानुकूलं अनुवन्मौनं कुर्वन् विब्रुवन् अथ विरुद्धंनुवन् नरः किल्बिषी भवति ॥ १३ ॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ हन्यते प्रेक्ष्यमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मशास्त्रन्यायदेशनियता व्यवस्था सा वेदधर्मेण तद्यतिक्रमरूपेण हन्यते विनाश्यतेऽर्थिना प्रार्थयिना तथा सत्यमनृतेन साक्षिभिर्हन्यते प्राङ्निवाकादयश्च प्रेक्षंते न तत्त्वमुद्धरन्ति ततस्ते हताः शत्रुतुल्या भवन्तीति न्यते तस्मान्नार्थिप्रार्थयिनौ विपरीतमाचरन्तौ सभासद्भिरुपेक्ष्यौ । साक्षिणश्च धर्माधर्मग्रहणे न सत्यानृतग्रहणेन वा सिद्धं लोकपूरणमुभयोरुपादानमतो विषयभेदेन व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतएव सत्यमनृतेन हन्यतेऽतएव धर्मोऽधर्मरूपेण तत्र हन्यते ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यां सभायामर्थिप्रार्थयिभ्यामधर्मेण धर्मो नाश्यते यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नाश्यते । सभासदप्रेक्षमाणानां ताननादृत्य तेष्वतीकारक्षमाना भवन्तीत्यर्थः । षष्ठीचानादरइत्यनेन षष्ठी । तत्र तएव सभासदस्तेन पापेन हता भवन्ति ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मवदन्तीति श्रुतिमाश्रित्य धर्मपदं स्वकारणं सत्यं लक्षयतीति स्पष्टयन् धर्मरक्षणं सार्थवादाद्विधत्ते यत्रेति चतुर्भिः । अर्थिप्रार्थयिभ्यामधर्मेण धर्मो नाश्यते यत्र वा सत्यं साक्षिभिरनृतेन नाश्यत इति प्रेक्षमाणानां षष्ठीचानादरइति षष्ठी । तान्प्रतीकाराक्षमान् अनादृत्येत्यर्थः । तेन पापेन हताः हतप्रायाः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । कैश्चित्सम्यैर्धर्मे हन्यमाने केषांचित्सभ्यानामुपेक्षमाणानां दोषमाह यत्र धर्मो हीति यत्र हन्यते कैश्चित्सभासद्भिर्धर्मेण पीड्यते प्रेक्षमाणानां केषांचित्सभासदामनादरे षष्ठी प्रेक्षमाणानां सभासदो हताः स्युः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । किंप्रेक्ष्यमाणानां पापदर्शनां पश्यतां अधर्मेण धर्मः हन्यते तत्र सभासदः हता ज्ञेयाः ॥ १४ ॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ॥ तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मानो धर्मो हतो वधीत् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । न भयादन्यथा दर्शनं कर्तव्यं यतो धर्मो व्यतिक्रान्तः स नृहन्ति नोर्थं तत्सङ्गायो राजा वा तथा धर्म एव पालितः सर्वतोभयमपनुदति नापकर्तुमिथ्यारयः क्रुद्धाः शत्रुवन्ति तस्मादेवं जानानः सुखदुःखे धर्माधीने इति धर्मो न हन्तव्यः यदि वयं धर्महन्मस्तदा सोऽस्मान्सर्प इव रोषितः प्रतिहन्तीत्यतो धर्मो हतः सन्मास्मान्वधीदित्यात्मपरित्राणार्थं धर्मो रक्षितव्यः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हतो हन्यमानः । मावधीदिति पूरणीयम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्धर्म एवातिक्रान्त इष्टानिष्टाभ्यां सह नाशयति नार्थिप्रार्थयिभ्यां । स एव नातिक्रान्तस्ताभ्यां सह रक्षति तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः माऽस्मान्मत्त्वत्सहितानतिक्रान्तो धर्मो वधीदिति सभ्यानामुत्पथप्रवृत्तस्य प्राङ्निवाकस्य संबोधनमिदम् अथवा नो निषेधेऽव्ययं नो हतो धर्मो मावधीत् न हन्ये केचनभिप्रायः ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्य हननाद्रक्षणमेव पथ्यमित्याह धर्म इति । धर्मो न हन्तव्योऽस्माभिः यतः नः अस्मान्

हतः अधर्मेणप्रतिबद्धः मावधीत् माहिंस्यादित्यन्वयः । अन्यथा धर्मस्य हननाभावाद्धतोवा कथं हन्यादिति भावः ॥ १५ ॥

(५) मन्दनः । कथं धर्मे हन्यमाने सभासदोहन्यन्तइत्याह धर्मएवहतइति यैर्धर्मोहतस्तान्धर्मोहत्येव । हेमहर्षयः मानोत्तान्धर्मोवधीत् ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मएव पुरुषंहन्ति । हतोधर्मः नः अत्माकमवधीत् ॥ १५ ॥

वृषोहि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ॥ वृषलंतंविदुर्देवास्तस्माद्धर्मं लोपयेत् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । वृषलशब्दनिर्वचनेन मिथ्यावादीनिन्धते न जातिवृषलोवृषलः किंतिहो योवृषस्य कामवर्षिणो-
धर्मस्यालंकुरुते निवृत्तिवचनोलंशब्दः सवृषलइत्येतमर्थं देवाः प्रतिपन्नाः मनुष्यास्तु यदि जातिशब्दमेनमन्यन्ते काममन्य-
न्ताप्रमाणतरास्तु देवास्ते चानेन प्रवृत्तिनिमित्तेन वृषलशब्दप्रयोगमन्यन्ते देवग्रहणमर्थवादः । तस्माच्छ्रद्धाकाले वृषलैर्न प्रवेष्ट-
व्यंहन्तव्योवृषलश्चौरइत्याद्यासु क्रियासु मिथ्यादर्शा ब्राह्मणएव वृषलशब्देन ग्रहीतव्यइतिअतोवृषलत्वंमा प्रापमिति ध-
र्मलोपयेन्ननाशयेदिति वृषलत्वाध्यारोपोनिन्दा ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषोधर्मदृष्टार्थवर्षणात् । अलं व्यर्थत्वं निषेधवा । वृषलंतंविदुरतःसोपि शूद्रादिवृषलव-
न्निन्धः ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । कामान्वर्षतीति वृषः वृषशब्देन धर्मएवाभिधीयतइति । अलंशब्दोवारणार्थः यस्माद्धर्मस्य योवा-
रणं करोति तदेवावृषलंजानन्ति न जातिवृषलम् । तस्माद्धर्मोच्छिद्यदिति धर्मव्यतिक्रमखण्डनार्थंवृषलशब्दार्थनिर्वचन-
म् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्यारक्षणे किंस्यातत्राह वृषेति । वृषःप्रवर्षत्यर्थकाममोक्षानिति । अलंशब्दोवारणार्थः ।
तेन धर्मस्य वारणान्तंवृषलंशूद्रं गवाशिचण्डालंवा विद्यादित्यन्वयः ॥ १६ ॥

(५) मन्दनः । सम्यग्व्यवहारादर्शिनःशूद्रसमत्वंवृषलशब्दनिर्वचनेनाह वृषोहिभगवानिति । हि हेतौ तस्माद्धर्मलो-
पयेदिति ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य धर्मस्य यः अलं निवारणं लोपम् ॥ १६ ॥

एकएव सुहृद्धर्मोनिधनेऽप्यनुयाति यः ॥ शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । भयाद्धर्मातिक्रमो न कर्तव्यइत्येतद्धर्मएव हतोहन्तीत्यनेनोपदिष्टस्नेहतोन कर्तव्यइत्यनेनोप-
दिश्यते यतएकः सुहृद्धर्मस्तत्र स्नेहोभावनीयः अन्योहि मनुष्यः सुहृत्कार्यमपेक्ष्य जहाति जीवनं योपि स्यादत्यन्तमि-
त्रं तस्यापि सौहार्दमनिधनात् । धर्मस्तु मृतमपि पुरुषमन्वेत्यतो न सुहृदपेक्षया मिथ्यादर्शननुपेक्षाकर्तव्या ॥ भार्यापुत्रोमि-
त्रमर्थान्तरिकथनक्ष्येन्त्येतेदेहनाशेनरस्य । धर्मस्त्वेकोनैनमुज्झत्यजसंतस्माज्जहात्पुत्रदारान्धर्मम् ॥ यदन्यद्धर्माद्वार्यादि त-
त्सर्वशरीरेण सह नाशंगच्छति धर्मादन्योमृतं परित्रातुं कश्चित्समर्थइत्यर्थः । सुहृद्बान्धवानुरोधादपि धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुयाति नत्यजति ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मएवैकोमित्रं योमरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यस्मादन्यत्सर्वं भार्यापुत्रादिशरीरेणैव सहा-
दर्थनंगच्छति तस्मात्पुत्रादिलेहापेक्षयापि धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥

* वादी=दर्शी (आआ)

(४) राघवानन्दः । अहोसर्वप्रयत्नेनधर्मोक्षणीयइत्याह एकइति । सुदृष्टं प्रत्युपकारनापेक्षेऽथवोपकरोति अतएव ज्ञायते । धर्मो नित्यः सुखदुःखेनित्ये इति ॥ अहो कष्टं यदेतादृशं धर्मजनानपालयन्तीत्याह शरीरेणेति स्थूलेन । प्रत्यक्षेतेतत्सर्वधनजायादि तदुक्तम् ॥ भार्यापुत्रो मित्रमर्थाविचित्रानश्यन्त्येतदेहनाशेनरस्य । धर्मस्त्वेकोनैममुद्वेगत्यज-संतस्माज्जहात्पुत्रदारंनधर्ममिति ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । कुतश्च धर्मनलोपयेदित्याह एकएवेति । अनुयाति कर्तारंरक्षति । यद्यमादिति यावत् । अन्यत्पुत्र-मित्रादिकर्म । हिशब्दोहेतौ तस्मान्नलोपयेदिति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएव धर्मःसुदृष्टूपः यः निधने मरणे अति नुयाति अनुपश्चाद्रच्छति । अन्यत्तु सर्वं शरीरेण समं नाशं गच्छति ॥ १७ ॥

पादोधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ॥ पादः सभासदः सर्वान्पादोराजानमृच्छति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । नचैषा मनीषा कर्तव्यार्थिना प्रत्यर्थिना वान्यतरस्य भूम्याद्यपङ्कीयते सएव भूम्यपहारदो-षभागविविष्यति वयन्तु तदकारिणः किमितिदोषवन्तःस्यामोयतस्तस्यायंचतुर्धा विभज्यते अर्थवादश्चायं नह्यन्यकृतस्यै-नसोन्यत्र गमनमस्ति तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधादुत्पद्यते पापमिथ्यालंबनं राज्ञःस्वयमपश्यतोऽधिकतराजस्थानीयादि-दोषाद्दोषवत्त्वं यदि राजाधिकृतोमिथ्याचरितेन ज्ञापितः पराजितं दुष्टंनमृच्छति नचपुनःसम्यङ्निर्णयंकरोति ततः सोपि पापभागभवति । अधिकृतोपलक्षणार्थंवा राजप्रहणं यदा राजा स्वयमिथ्या पश्यति तदा दुष्यति यदा राजस्थानीयस्तदा तस्य दोषइत्यर्थः ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधर्मस्य कृतस्य पादोयावताभवतितावद्भागः कर्तारमिथ्याशास्त्रिमृच्छति याति । एव-मुत्तरत्र ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । दुर्घ्ववहारदर्शनादधर्मसंबन्धीचतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्तारंप्रत्यर्थिनंवा गच्छति परश्चतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनम् । अन्यपादः सभासदः सर्वानधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान्व्याप्नोति । पादश्च राजानंम्रजति सर्वेषांपाप-संबन्धोभवतीत्यत्र विवक्षितम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । वृषपदसूचितधर्मप्रतियोगितयाऽधर्मस्यापि चतुष्पात्त्वंप्रकटयन् तत्कार्यमाह पादइति । सभां-गच्छन्ति क्वचित्तत्रैवाधर्मेणावसीदन्तीतिवा सभासदः । सभापूर्वसदेरूपम् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । सम्यग्व्यवहारादर्शने परकृतस्याधर्मस्यांशभागिनआह पादोधर्मस्य कर्तारमिति ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्तेच सभासदः ॥ एनोगच्छति कर्तारंनिन्दाहोयत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थोविपर्ययेणोच्यते यत्र दोषवान् दोषगोपयितुं न लभते प्रकटीक्रियते तदीयोदोषस्तत्र सर्वसाधुसंपद्यतइति । यत्र धर्मइत्यतआरभ्य मिथ्यादर्शनोपेक्षणप्रतिषेधार्थंनिन्दाप्रशंसाभ्यां शुभाशुभफलदर्शनार्थाअर्थ-वादाः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुच्यन्तेचेति चकारात्साक्षिणोपि ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यां पुनः सभायामसत्यवादी निन्दाहोऽर्थप्रत्यर्थीवा सम्यक्कन्यायदर्शनेन निन्द्यते तत्र राजा निष्पापोभवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिकमेव कर्तारंपापमुपैति ॥ १९ ॥

(१९) एनोगच्छतिकर्तारम्=पादोधर्मस्यकर्तारम् (य)

(४) राघवानन्दः । तत्पतीकारमाह राजेति । निन्द्यते राजसभासदैर्यस्तन्निन्दनमेव तेषामायश्चित्तम् । राजा अनेनाः पापान्मुक्तः । राजेतिसाक्षिसभासदानामुपलक्षणम् । एनः पापं कर्तर्येव स्यादितिभावः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । तत्रायंपरिहारइत्याह राजेति । येमुच्यन्ते एनसा यत्र सभायाम् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । न एनः यस्यास्तीअनेनाः राजाभवति । नयार्थः यत्रनिन्द्यते ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामंस्याद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तब्राह्मणैः सह धर्मनिर्णयंकुर्याच्चिभिश्च मन्त्रज्ञैः तत्र मन्त्रिणाञ्जातेरविशेषितत्वाच्छूद्राअपि सभाप्रविष्टमन्त्रित्वादानुज्ञातव्यवहारनिर्णयास्तद्गतांधर्मव्यवस्थांकथंचित्संस्कृतबुद्धयोब्रूयुः नच सर्वत्र व्यवहारंकृतबुद्धयो-
ब्रूयुः नच सर्वत्र व्यवहारे स्मृतिशास्त्रपरिज्ञानमुपयुज्यते येन तदभावादर्थलुप्तत्वादनर्थकः शूद्रप्रतिषेधआशङ्क्येत तथा
ह्रियपराजयकारणानिलौकिकप्रमाणवेद्यान्येव साक्ष्यादीनि अयंसाक्षी धार्मिकोनचैतस्य केन चित्संबन्धेन संबन्धी
अयंत्वसाक्ष्यसकृदष्टव्यभिचारत्वादित्येवमादि शक्यते व्युत्पन्नबुद्धिना स्वयमुत्प्रेक्षितुं न स्मृतिशास्त्रैकगोचरः अतः प्राप्-
तस्य प्रतिषेधोयं नच मन्त्रित्वे पुरोहितवजातिनियमः तथाहि तैः सार्धंचिन्तयेदित्युक्ता ततोब्राह्मणेन सह चिन्तयेदिति
तेनायमर्थोयद्यपि कथंचिच्छूद्रोऽन्यायलेशांशमधिगच्छेत्तथापि राजाधिकरणे विवदतोमन्त्रिनिग्रहाधिकृतोवा न किंचित्प्रब्रू-
यात् । पूर्वश्लोकार्थप्रतिषेधः शेषतया व्याख्येयः । नहि जातिमात्रोपजीविनोवैदुष्यादिगुणरहितस्य धर्मप्रवक्तृत्वनिर्णयः-
शक्योवक्तुंतस्यैव रूपपरीक्षायां तस्माद्विषंभक्षयमाचौस्यगृहेभुक्थाइतिवत्प्रतिषेधशेषभूतमिदमनुज्ञानं पुनरनुज्ञानमेव अ-
तएव काममित्याह कामशब्दप्रयोगे विधित्वंव्याह्रन्यते । अन्ये तु ब्रुवते । ब्राह्मणस्य प्रवक्तृत्वविधानात्तदा नियोज्योवि-
द्वान्स्याद्ब्राह्मणइति क्षत्रियादयस्तत्रापि वर्णानिषिद्धास्तत्रेह पुनः शूद्रप्रतिषेधोविद्वद्ब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञाना-
र्थइति शेषंसमानं जातिमात्रमुपजीवतीति मात्रशब्दोवधारणे ब्राह्मणजातिमेव केवलमुपाश्रित्य जीवति नाभ्ययनादीनगु-
णविशेषान्निर्गुणत्वात् । ब्रुवशब्दःकुत्सायां ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जातिमात्रोपजीवी जात्याब्राह्मणः संस्काररहितः सएव संस्कृतोऽनध्येता ब्राह्मणब्रुवः ।
नतुशूद्रइति ब्राह्मणब्रुवस्याप्यसंभवे क्षत्रियवैश्यावपि स्यातामित्येतदर्थम् ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणजातिमात्रंयस्य विद्यते नतु ब्राह्मणकर्मानुष्ठानं वणिगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण स्फुटन्यायान्या-
यरूपणक्षमोब्राह्मणजातिरपि वा यस्य संदिग्धार्थानांब्राह्मणंब्रवीति सवरं उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च कचित्कार्यदर्शने
नृपतेर्भवेन्नतु धार्मिकोपि व्यवहारज्ञोपि शूद्रः । ब्राह्मणोधर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्नतु शूद्रइति शू-
द्रनिषेधोयोग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थः अतएवकात्यायनः ॥ यत्रविप्रो न विद्वान्स्मात्क्षत्रियंतत्र योजये-
त् । वैश्यंवा धर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्नेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तगुणवद्विप्रालाभे तादृक् शूद्रोपिसभ्यः स्यादितिमन्वानं सार्थवादं प्रत्याह जातीतिद्वा-
भ्याम् ॥ ब्राह्मणोयत्र नस्यात् क्षत्रियंतत्र योजयेत् । वैश्यंवाधर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्नेन वर्जयेत् इतिकात्यायनोक्तेः ॥ जा-

१ नचैतस्य=नाभ्ययनवान्नचैतस्य (आ आ) २ चा=ण (आ आ)

३ कथा=क्ता (आ आ) * यस्यसंदिग्धार्थानाम्=यंसंदिग्धात्मा (अ)

तिमात्रोपजीवी जात्या ब्राह्मणोननुकर्मणा । जातिसंदेहेऽपि ब्राह्मणोऽहमिति ब्रवीतीति ब्राह्मणब्रुवः । सोऽपि धर्मप्रवक्ता अनेन जितमनेन नेति विचारकः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । एवतावद्व्यवहारदर्शने ब्राह्मणस्याधिकारित्वंतस्यासम्यग्दर्शने दोषश्च प्रतिपादितः इदानींब्राह्मणाभावे क्षत्रियाद्यव्यवहारदर्शनेऽधिकर्तव्याइति चेत्तत्राह जातिमात्रोपजीवीविति । कथञ्चन आपद्यपि । शूद्रस्यैव निषेधात्क्षत्रियवैश्ययोरापद्यनुज्ञा गम्यते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतेर्धर्मप्रवक्ता जातिमात्रोपजीवी संस्काररहितः ब्राह्मणः कामं अतिशयेन स्यात् । ब्राह्मणब्रुवः संस्कारसहितोवा धर्मप्रवक्ता स्यात् । नतु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञोऽधर्मविवेचनम् ॥ तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्केगौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिशेषोयमर्थवादः । यस्य राज्ञः शूद्रोऽधर्मविवेचनं धर्मनिर्णयंकरोति तस्य सीदति नश्यति राष्ट्रप्रजाः कर्दमे गौरिव । ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पश्यतो राज्ञः ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् यस्यैत्यादि यस्य राज्ञोऽधर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते तस्य पश्यतएव पङ्केगौरिव तद्राष्ट्रमवसन्नं भवति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रकृते विचारे दृष्टदोषमाह यस्येति । पश्यतो राज्ञः रक्षकस्यापीत्यनादरे षष्ठी । नृणां बलाभेन यथा पङ्कस्था गौः सीदत्येवं शूद्रविचारजधर्मेण राज्यं नश्यतीति भावः ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । शूद्राधिकारे कोनर्थइति चेत्तत्राह यस्य शूद्रः प्रकुरुतइति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य राज्ञः धर्मप्रवचनं धर्मनिर्णयं शूद्रः कुरुते ॥ २१ ॥

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ॥ विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्ववदर्थवादएव । प्रकरणाच्च शूद्रभूयिष्ठता विवादनिर्णये तु शूद्रविषया द्रष्टव्या यत्र शूद्राभूयांसो विवादनिर्णयकारास्तद्राष्ट्रमाशु विनश्यति दुर्भिक्षव्याधिपीडाभिः राष्ट्रनाशे च राष्ट्रपतेर्नाशइत्युक्तं भवति । नास्तिकाक्रान्तमिति दृष्टान्तः यथा नास्तिकैः परलोकापवादिभिर्लोकायतिकाद्यैराक्रान्तमधिष्ठितमद्विजं नहि नास्तिकानां ब्राह्मणादिभेदो यथार्थः संकीर्णत्वात् तदुक्तैर्वैद्यविश्वामित्रादिब्राह्मणादयः यत्र वा धर्मसंकटे तु न द्विजा प्रमाणीक्रीयन्ते तदद्विजम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रभूयिष्ठमित्यादि त्रयं पृथक् पृथक् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्राष्ट्रं शूद्रबहुलं बहुलपरलोकाभाववाद्याक्रान्तं द्विजशून्यं तत्सर्वदुर्भिक्षरोगपीडितं तच्छीघ्रं विनश्यति अथौ प्रास्ताहुतिः सम्यगित्यस्याभावेन वृष्टिक्लिरहात् । उपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशांत्यर्थकर्मभावाच्च ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव प्रासंगिकमाह यदिति । अद्विजं द्विजशून्यम् । शूद्रबहुल्यतोऽपि यदि नास्तिकास्तैराक्रान्तं तथापि नश्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

‡ गौरिव=गौरिवपश्यतः अवलोकयतः (आ आ)

* शूद्रबहुल्यतोऽपि=तेऽपि (राघ० ४)

(५) नन्दनः । न केवलं व्यवहारदर्शन एव । शूद्राधिकाराद्वाहावसादः किन्तु अन्यत्रापि तदधिकारमाध्यादिति-
प्रसङ्गादाह यद्वाष्टमिति । शूद्रभूयिष्ठं शूद्राधिकारप्रधानं अतएव नास्तिकाक्रान्तमत एवादिजम् ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ॥ प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मप्रधानं यस्मिन्नासनं भवति तद्धर्मासनं राजासने हि राज्यस्थित्यानुगुण्येनार्थमेव प्रधानीक-
रोति न्यकृत्यापि धर्मं व्यवहारनिर्णये तु धर्ममेव प्रधानं श्रेयै इत्यर्थो न पुनरासनधर्मोनेन ज्ञाप्यते । संवीताङ्गः वस्त्रादिना
स्थगितशरीरः प्रणम्य लोकपालेभ्य इन्द्राद्यष्टौ लोकपालास्तान्मस्कृत्य कार्यदर्शनमारभेतेत्यदृष्टार्थमेतद्वयं अङ्गसंवरणं
लोकपालप्रणामश्च । समाहितः अनन्यचित्तः कार्यदर्शने एव हि दृष्टार्थं भवति । प्रणामविशेषणं वा समाहितग्रहणं यद्यप्यत्र
किंचिदुक्तमेव प्रतिभाति तथापि पद्यग्रन्थत्वान्नातीवपौनरुक्त्यम् । लोकपालेभ्य इति चतुर्थीसंप्रदाने कथं क्रियाग्रहणं संप्रदा-
नसूत्रेचोदितं श्राद्धार्थं निगृह्यते पत्युशेत इत्याद्यर्थं न च क्रियाग्रहणं गृह्यत्वादिविषयमेव भाष्येऽनुक्तत्वात् ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मार्थमासनं धर्मासनम् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्याऽऽच्छादितदेहोऽनन्यमना लोकपालेभ्यः प्रणामं कृत्वा कार्यदर्शनमनुति-
हेत् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । सभारूढः कथं व्यवहरेदित्याह धर्मेति द्वाभ्याम् । धर्मासनं धर्मादिनिर्णयार्थमास्यतेऽत्रेति
सभा तां आसीनः संस्थित इत्युक्तत्वात् । समाहितोऽनन्यमनाः । कार्यमुक्ताष्टादशाख्यं तस्य दर्शनं विचारः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं व्यवहारदर्शना राज्ञा कर्तव्यमाह धर्मासनमधिष्ठायेति । उत्तरीयेण संवीताङ्गः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । संवीताङ्गः संकुचिकी भवत्येव ॥ २३ ॥

अर्थानर्थावुभौ बुध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि

कार्यिणाम् ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्माधर्मावेव केवलावर्थानर्थौ न गोहिरण्यादिलाभोर्थस्तद्विपर्ययोवानर्थः किं तर्हि धर्म एवार्थो-
ऽनर्थश्चाधर्म इति बुद्ध्वा तदि निश्चित्य कार्याणि पश्येत् अथवा र्थानर्थावपि शोध्यौ धर्मावपि धर्मस्य सारता बोद्धव्यार्थस्य
फल्युता । अथवा यन्न माह्वाननर्थः स्वल्पश्चाधर्मस्तत्रानर्थं परिहरेत् । शक्यो हि महतार्थेनेषधर्मोदानप्रायश्चित्तादिना
निराकर्तुम् । सन्निपाते च व्यवहारिणां बहूनां वर्णक्रम आश्रितव्यः एष च दर्शने क्रमो वर्णानां यदार्थं तुल्यपीडा भवन्ति
यदा त्ववरवर्णस्याप्यात्यायिकं कार्यमहदा तदा यस्य चात्ययिकापीडेत्यनैन न्यायेन तदेव प्रथमं पश्येत् न क्रममाद्रीयेत
राज्यस्थित्यर्थो हि व्यवहारनिर्णय इत्युक्तमतो न यथा श्रुतमादरणीयम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अर्थः प्रयोजनं यस्य तस्यार्थित्वं अनर्थाल्लाभो यस्य तस्य प्रत्यर्थित्वं मात्राधिको नात्रेति बुध्वा
धार्मिकस्य कार्यप्रथमं द्रष्टव्यम् । अधर्मो धर्माभावमात्रम् । केवलावसंकीर्णौ वर्णक्रमेणेति च ब्राह्मणस्य दृष्ट्वा ततो राजन्य-
स्येत्यादि एतदभावे धार्मिकत्वेन व्यवस्था । तस्याप्यभावेऽर्थित्वेन ॥ २४ ॥

१ न=नो (आ आ) २ न=ने (आ आ) ३ आद्यायनि=पश्चाद्वापि न (आ आ) ४ श्रेयः=आ-
भयेत् (आ आ)

(३) कुड्ढूकः । प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकावैदिकावर्थानर्थौ बुध्वा परलोकार्थधर्माधर्मौ केवलावनुरूप्य यथा विरोधो भवति तथा कार्यार्थानांकार्याणि पश्येत् । बहुवर्णमेलके तु ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रच अर्थानर्थौ प्रजारक्षणोत्सादनात्मकौ ऐहिकामुष्मिकावर्थानर्थौवौ बुध्वा । परलोकार्थधर्माधर्मावपेक्ष्य वर्णक्रमेण चातुर्वर्ण्योपस्थितविरोधे ब्राह्मणादिक्रमेण दृष्टविरोधपरित्यक्त्य ब्राह्मणादिक्रमेण धर्मपश्येदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । अथ व्यवहारपरिभाषा तत्र युगपत्कार्यनिर्णये प्राप्ते क्रममाह अर्थानर्थविति । वर्णक्रमेण प्रथमंब्राह्मणानांकार्यपश्येत् तेष्वप्यर्थानर्थौ प्रथमंसौम्ये धर्माधर्मौ केवलौ कृत्स्नौ । ब्राह्मणकार्यदर्शनानन्तरंक्षत्रियादीनांकार्याणि क्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । केवलौ अर्थादिहीनौ ॥ २४ ॥

बाह्यैर्विभावयेद्विद्वैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ स्वरवर्णेद्विताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

(१) मेघातिथिः । तथा चेदमाह अनुमानेनापि सत्यानृतवादिता व्यवहारतः साक्षिणां निश्चेतव्या इति श्लोकार्थः । अतश्च त्वरादिग्रहणप्रदर्शनार्थं तेन निश्चितलिङ्गेनैव परिच्छिन्द्यादित्युक्तं भवति न पुनः त्वरादिभिरेव सव्यभिचारित्वात्तेषां अनुचितप्रवेशाहि महाप्रकृतिदर्शनेन सत्यकारिणोपि त्वभावतो विक्रियन्ते प्रगल्भास्तु संवृताकारा भवन्ति त्वरश्च वर्णश्चेद्वितंच त्वरवर्णेद्वितानि तेषामाकाराः त्वरवर्णेद्विताकाराः आकारोविकारः त्वाभाविकानां हि त्वरादीनामन्यथात्वं तैर्विभावयेन्निश्चिनुयाद्भावमभिप्रायमन्तर्गतमनुष्याणां विवादिसाक्ष्यादीनां तत्र त्वरस्य विकारो वाचिगद्गदरुदितादि वर्णस्य गत्ररूपविपर्ययादि इद्वितंचत्वेदवेपथुरोमाश्चादि चक्षुषा संभ्रमक्रोधदृष्टिपातेन चेष्टितेन हस्तनिक्षेपभ्रूविक्षेपादिस्त्वसंवेद्यं चैतत् । यदुद्दृष्टमानमप्यभिप्रायं त्वरादयः प्रकाशयन्ति निपुणतो लक्ष्यमाणाः यतः प्रसिद्धमेतेषां गूढाभिप्रायप्रकटनसामर्थ्यम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विभावयेत् जानीयात् । वर्णाः रक्तगौरादिः । इद्वितमभिप्रायसूचकं देहवैकृत्यमबुद्धिपूर्वकबाहुकम्पादि । आकारः त्वरादिः । चक्षुषा स्निग्धादिना चेष्टितेन । तदुत्थिकृतशरीरावयवशरीरयोश्चलनेन । एतच्च बाह्यप्रपञ्चनम् ॥ २५ ॥

(३) कुड्ढूकः । बाह्यैः त्वरादिलिङ्गैरित्यभिधानादेवावधारितव्यापारैः अर्थप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायनिरूपयेत् । त्वरोगद्गदादिः । वर्णः त्वाभाविकवर्णादन्यादशो मुखकालिमादिः । इद्वितमधोनिरीक्षणादिः । आकारो देहभवत्वेदरोमाश्चादिः । चेष्टा हस्तस्फालनादिः ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भावं अन्तर्गतधर्माधर्मं तद्विषयाभिप्रायं वा । लिङ्गैः अनुमानैः । लिङ्गैरित्यस्य विवरणं त्वरत्यादि । त्वरो वितथाभिधानं गद्गदादिर्वा वर्णः सहजवर्णातिरिक्तमुखकालिमादिः इद्वितमधोनिरीक्षणादि एतैरेव मनोगतं व्यक्तं स्यादिति विभावयेन्निश्चिनुयात् ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । दुष्टादुष्टपरिज्ञानो पायमाह बाह्यैर्विभावयेदिति । उत्तरार्द्धेन बाह्यानि लिङ्गान्येव व्याकरोति । आकारः त्वेदरोमाश्चकंपादियुक्तमङ्गम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्यणानृणां बाह्यैर्लिङ्गैः भावं विभावयेत् जानीयादित्यर्थः ॥ २५ ॥

आकारैरिद्वितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥ नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाहि लोके दृष्टशक्तितोऽनेन श्लोकेन त्वरादीनां पूर्वोक्तार्थाधिगमेन दर्शयतीत्यपौनरुक्त्यं तत्राक्रियन्तेविक्रियन्तइत्याकाराद्विज्ञातादयः इद्वितं व्याख्यातं व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम् । गतिः पूर्वश्लोकादत्राधिका सा प्रखलन्तीत्यभावतोऽन्यथाभूता भाषितपौर्वापर्यविरुद्धवचनं वक्त्रविकार आस्यविशेषादिः शेषपूर्वश्लोकएव व्याख्यातम् । एतैर्विरुद्धैरन्तर्गतचित्तं लोकि कैरन्यत्रापि गृह्यतइतिसमासार्थः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रयुक्तिमाह आकारैरिति । गत्या शरीरगमनेन । चेष्टया अवयवचलनेन ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् आकारैरिति आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या खलत्पादादिकया अन्तर्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । निगमनेन पूर्वोक्तानां त्वरादीनां दृष्टशक्तितामाह आकारैरिति । गत्या खलितपदतया देशान्तरादिना । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ देशादेशान्तरं याति सृकिणी परिलेदि वा । ललाटं त्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ परिशुष्यत्स्वलद्वाक्योविरुद्धं बहुभाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥ त्वभावाद्विरुद्धं गच्छेद्वाङ्मनःकायकर्मभिः । अभियोगे तथा साक्ष्ये दुष्टः सपरिकीर्तितइति ॥ नोपूजयति पूर्ववन्नसत्करोति वाचा नोत्तरं दत्ते चक्षुषा दर्शनासमर्थः निर्भुजति सततं कुटिलीकरोतीति याज्ञवल्क्यवचनार्थः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं व्यवहारदर्शनएव बाह्यनिर्णयल्लिङ्गैर्भावनिर्णयः किन्तु अन्यत्रापीत्याह आकारैरिद्वितैरिति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्तर्गतं भावं तदर्थे स्थितं भावं जानीयात् ॥ २६ ॥

बालदायादिकं रिक्थं तावद्वाजानुपालयेत् ॥ यावत्सस्यात्समावृत्तोयावच्चातीतशैशवः ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतं तत्र कः प्रसङ्गो बालधनरक्षायाः उच्यते विवादपदतां मेवैतद्विषयान्निवर्तयितुमिदमारभ्यते बालधनं त्वधनवत्परिपालनीयं अन्यथा पितृव्यादिबान्धवामयेदं रक्षणीयं मयेदमिति विवेदेन्न न चान्यः प्रसङ्गोऽस्ति आशङ्क्यमानव्यवहारत्वाच्च न केवलेषु राजधर्मेषु पदिश्यते अतोऽन्यस्मिन्नेवावसरे वक्तव्यम् । बालोदायादोऽस्य बालदायादिकं दयादः स्वाम्यत्रोच्यते बालत्वामिकं धनं तावद्वाजारक्षेद्यावदसौ समावृत्तो गुरुकुलात्पत्यागतो यावद्वातीतशैशवः समावर्तनात्प्रतिपाल्यधनः स्यात् । अथवा द्विजातीनां समावर्तनमवधिरन्येषां शैशवात्ययः ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालोदायादो भागी यस्य तत्तथा । अनुपालयेत् त्वगोचरीकृत्य स्थापयेत् । समावृत्तः षट्त्रिंशदब्दादिषु । तन्मध्ये चेद्धनेन कार्यं तदा यावद्वैत्यवध्यन्तरम् । शैशवं षोडशाब्दात्प्राक् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनाथबालत्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्वाजा रक्षेत् यावदसौ षट्त्रिंशदब्दादिकं ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो भवति तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् । यस्त्वशक्त्यादिना बाल-

* शैशव आसमा = शैशवः अतिक्रान्तबालभावः अयं च विकल्पो यो गृहशैशवो भवति तदर्थं मतीतशैशव इत्युच्यते यस्तु ब्रह्मचरः सन्निवृत्तेऽपि शैशवे आसमा (आ आ)

व समावर्तते सोऽपियावदतीतबाल्योभवति तावत्तस्य धनंरक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम् बालआषोडशाद्वर्षादिति ना-
रदवचनात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । मातिनिव्यं विचार्य प्राधानिकं राजकृत्यं सप्रसंगं दायविषयमाह बालेति श्लोकानांविश-
त्या । बालदायादिकं अनाथबालत्वामिकं पितृव्यादिभ्योनुपालयेत् रक्षयेत् । समावृत्तगुरुकुलाद्यावदायाति अतीतशैश-
वः शूद्रादिर्वा यावत्तावत् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । बालधनविप्रतिपत्तौ कर्तव्यमाह बालदायादिकमिति । दायमादत्तइति दायदः स्वामी । यस्य बालो-
दायादःतद्दालदायादिकंरिक्थंधनंज्ञात्याद्यपहरतोनुपालयेत् । कार्यादिसामर्थ्यापेक्षयाव्यवस्थापनीयोविकल्पः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । बालस्य बन्धुरहितस्य दायदिकंरिक्थं अंशं तावत् अनुपालयेत् यावत्सबालः समावृत्तः ल-
ब्धानुज्ञो भवेत् । लब्धानुज्ञःसमावृत्त इत्यमरः ॥ २७ ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ॥ पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्यातुरासु च ॥ २८ ॥

[एवमेव विधिः कुर्याद्योषित्सु पतितासुपि ॥ वस्त्रान्नपानदेयंच वसेयुश्चगृहान्तिके ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनंराजा यथावत्परिरक्षेत् तथा चोदाहरणमात्रं वशादय-
एवंप्रजापालनमनुष्ठितंभवति । पूर्वस्तु श्लोकः कालनियमार्थः वशा वन्ध्याअपुत्राऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा
वा वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः । ननुच वशाप्यपुत्रैव सत्यं उभयोपादानन्तु सत्यपि भर्त्तरि तस्याः संरक्षणार्थं तस्यां सधि-
विन्यायां भर्ता निरपेक्षोभवति निष्कुलाग्रहणंतासांविशेषणंयासांन कश्चिद्देवरपितृव्यमातुलादिः परिरक्षकोस्ति स्त्रीत्वाच्च
स्वयमसमर्थाः बान्धवास्तु मत्सरिणः तासांच तदुच्यते बन्धुभिर्हि स्त्रीणांशरीरधनानि रक्षितव्यानि तदुक्तं विनियोगोस्ति-
रक्षासु भरणे च सर्वेश्वरः ॥ परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ तत्सर्पिण्ये वासन्तु पितृपक्षःप्रभुःस्त्रियाः ॥ पक्षद्वया-
वसाने तु राजा भर्ता प्रभुस्त्रियः या तु स्वयमेव कथंचिच्छक्ता न तत्रबान्धवानांव्यापारोस्ति अतएवाह आतुराविति ।
असामर्थ्यमेतेनलक्ष्यते अन्यैस्त्वातुरभर्तृकाआतुराव्याख्याता अविधवापि भर्तुरसामर्थ्याद्वाज्ञैव रक्ष्यास्यादितिनिर्मनुष्या-
णामे तत् कुलंबन्धुजातंयासांनास्ति ताः निष्कुलाः अन्येतु कुटिलांनिष्कुलामाहुः तासामपि वशाद्युपार्जितंधनंराज्ञा रक्ष्यम्
अस्मिन्पक्षे स्वतन्त्रनिष्कुलाग्रहणम् पतिव्रतासु विधवासु मृतभर्तृका विधवा धवइति भर्तृनाम तद्विरहिता विधवा यावत्प-
तिव्रता भवति तदा सा रक्ष्यधना व्यभिचारेतुस्त्रीधनानर्हत्वंस्मृत्यन्तरे पठ्यते ॥ अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जाचार्यनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनंनतु साहर्तीति ॥ तस्यास्तु निष्काशनंकार्यं निष्काशनंच प्रधानवेश्मनो बहिरवस्थापनं नतु
निर्वासनमेव यतः पतितानामपि तासांगृहान्तरे वासोभक्ताच्छादनदानंच विहितम् ॥ २८ ॥

[मेधातिथिः । भेदेन यः कश्चित्स्त्रीणांनिर्वासनविधिः स्त्रीधनद्रव्यसर्वस्वमित्यादिषु श्रूयते एवंविधएवद्रष्टव्यतेया
पि यावद्भक्तात्सर्पणादिनाकिंचिदर्जितंतदहृत्येव न बान्धवाअपहरेयुः । इहत्वस्मिन्नेवनिमित्ते आधिदेदंविहितं नतु स्त्री-
धनापहारः । तथाज्ञाह मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ॥ व्याधिताचाधिवेत्सर्वार्थाहिसार्थज्ञोच सर्वदा ॥ अतश्च

१ व्यतया=व्यःतथा (आआ)

* यावद्भक्तात्सर्पणादिना=भक्तोपसर्पणादि (आआ)

मानवसृष्टिबलेन स्त्रीभननतु सार्हतीत्येषा सृष्टिरेव व्याख्यायते । अधिवेदनिकस्त्रीधनमेषामार्हति नैतस्यै देयमित्यर्थः । यदुक्तमधिविल्लिख्यैदद्यादाधिवेदनिकंसममिति तत्तु प्राग्दत्तमत्यापहर्तव्यं वयंतु ब्रूमः पुरुषद्वेषिण्याव्यभिचाररतायाश्च युक्तएवापहारः यतइहाप्युक्तं अतिक्रामेत्तमत्तया मत्तरोगार्तमेववा ॥ सा श्रीम्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदात् विभूषणपरिच्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । वशा वन्ध्या । अपुत्रा मृतपुत्रा अजातपुत्रावा । तदा यावत्तत्कुल्यगोचरेणतयोर्यदिसिद्धिस्तावत्तद्विचरक्ष्यं तत्पौषणं च कार्यं ते यदि निष्कुले रक्षकस्त्वनकुल्यरहिते स्यातां तदाप्येवं यावज्जीवरक्षणं त्वगोचरेण स्थापनं च राज्ञा कार्यम् । एवंविधासु च पतिव्रतासु पत्युद्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषुवा ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । वशासु वन्ध्यासुकृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रेषितभर्तृकासु निष्कुलासु सपिण्डरहितासु साध्वीषु च स्त्रीषु विधवासु रोगिणीषु च यद्वन्तस्यापि बालधनस्येव राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरीहारः ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वशेति । वशा वन्ध्या प्रेषितभर्तृका अपुत्रा असमर्थादिपुत्रा निष्कुला वरपितृव्यमातुर्लादिशून्या तासु । पतिव्रतासु असमर्थभर्तृकासु एतासु । विधवासु पतिपुत्रशून्यासु । तदुक्तम् ॥ विनियोगोस्ति रक्षासु भरणे च सर्वेश्वरः ' परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ सपिण्डेष्वपिचासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ पक्षद्वयावसानेतु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रिया इति ॥ आतुरासु कुशाद्यभिभूतासु स्त्रीधनरक्षणीयमिति वक्तव्ये वशाद्युपादानं गोबलीवर्दन्यायेन स्त्रीष्विति विरोधिलक्षणयावा कुलधननरक्षणीयमिति भावः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । वशा वन्ध्या । अपुत्रा स्त्री मृतमजा च । अपुत्रास्त्वित्येव वशाया अपि विनियहे सिद्धे वशाग्रहणमादरार्थम् । निष्कुला निर्जातबन्धुः । पतिव्रता प्रेषितभर्तृका । आतुरा आतुरभर्तृपुत्रादिका रक्षणरिक्थरक्षणं । एवंस्यात् बालदायादिरिक्थरक्षणवत्स्यात् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वशापुत्रासुपुत्राभ्यांरहितासु निष्कुलासु पतिपितृकुलरहितासु एवं रक्षणं स्यात् । च पुनः आतुरासु ॥ २८ ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ॥ तांश्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । बान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामयंचोरदण्डः तेहि बहुभिरुपायैरपहरन्ति अस्वतत्त्रैषास्त्रीकिंददाति किंभुक्ते वयमत्र स्वामिन इति चोरदण्डोविधीयते । जीवन्तीनां तासां स्वबान्धवादेवरादयस्तद्धनं ये हरेयुस्तांश्छिष्यात् पृथिवीपतिर्निगृह्णीयात् । चौरदण्डोवक्ष्यमाणः ॥ येन येन यथाङ्गेन स्तेमोनृषु विचेष्टते । छेत्तव्यं तत्तदेवान्यत्तन्मनोरनुशासनमिति ॥ स्वबन्धुभ्यश्चैतद्विषयतोरक्षितव्यं चौररक्षा तु सर्वराष्ट्रविषया विहिता ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि तु तासां वित्तं संभवति तदाह जीवन्तीनामिति ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । वयमत्रान्तराधिकारिणोरक्षयामद्दधनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां तद्धनं गृह्णीतान्वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमेवं किंतु जीवन्तीनामिति । तद्धनं तासां धनं बान्धवादेवरादयश्चेद्वरेयुर्गृहीयुस्तान् चोरदण्डेन शिष्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधानमाह जीवन्तीनान्विति । स्वदेवरादयो बान्धवा-
स्तोदरादयः । जीवन्तीनामिति विशेषणान्मृतास्तु बान्धवानामेव स्त्रीधने स्वामित्वगम्यते ॥ २९ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ॥ अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । यद्रव्यं स्वामिनो नष्टं प्रमादात्किंचित्पथि गच्छतो भ्रष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थापयित्वा रण्यपालै-
रन्यैर्वा राजपुरुषैर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्राज्ञा त्वां रक्षां कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यं । यतः प्रदेशाल्ल-
ब्धं तस्मिन्नेव प्रदेशे रक्षिपुरुषाधिष्ठितं कर्तव्यं मे एवं चोणि वर्षाणि स्थापयितव्यं तत्रार्वाक् त्रिभ्यो वर्षेभ्यो यः कारणत आत्मीयं-
ज्ञापयेत्तस्योद्धृतवक्ष्यमाणषट्पादादिभागकंसमर्पयितव्यं परतः स्वकोष्ठे प्रवेशनीयमिति । प्रनष्टः स्वामी यस्य ऋक्थस्य
तत्प्रनष्टस्वामिकं प्रनष्टो विज्ञातः ऋक्थं धनं त्रयाणामब्दानां समाहाररूपं त्रिवर्षवत्त्र्यब्देऽपीव भावः अर्वाक्त्र्यब्दः संवत्सरपर्या-
यः निधापयेत्स्थापयेत् । अर्वाक्त्र्यब्दात्पूर्वत्रिभ्यो वर्षेभ्यो हरेत्स्वामी स्वीकुर्यात् अर्वाक्त्र्यब्दोऽवधौ दिग्देशादिकात्पूर्वनाह ।
अन्येतु नृपतिर्हरेदिति भोगानुज्ञानमपरमाहुः । नहि ऊर्ध्वमपि त्रिभ्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारो युक्तस्तस्मा-
त्त्रिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमनागच्छति स्वामिनि राज्ञा भोक्तव्यं तदयं लोकः कथं व्याख्यानीयायां किंचिदशवर्षाणीति यदि च
परकीयस्यापहारो न युक्त इत्युच्यते भोगोपिन युक्तः परकीयस्य वस्त्रादिव द्रव्यमानानस्यत्येव तत्रानपहारं वाचोरो युक्त-
रेवापहारफलस्य सद्भावेनैव जपमुद्रादेस्तु कीदृशो भोग इति वाच्यं तस्माद्यथा श्रुतार्थत्यागे कारणमस्ति हरतिश्च गृह्यत्यर्थ-
ऽसकृद्दृष्टप्रयोगऋक्थं हरेदित्यादौ तस्मात्परेण नृपतिर्हरेत्स्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रनष्टोऽदृश्यमानः स्वामी यस्य तद्राजभृत्यैर्लब्धं धनं प्रनष्टस्वामिकं हरेत् स्वामी कृत्स्नं प-
रेण नृपतिर्हरेत् रक्षकभागमात्रं वक्ष्यमाणम् ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । अज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किं प्रनष्टमित्येवंपटहादिनोद्घोष्य राजद्वारादौ रक्षितं वर्षत्रयं स्थाप-
येत् वर्षत्रयमध्ये यदि धनं स्वाम्यागच्छति तदा स एव गृह्णीयात् तदूर्ध्वं नृपतिर्विनियुज्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रेति । प्रनष्टस्वामिसत्त्वे प्रनष्टं तत्संबन्धापरिज्ञानमात्रेण तु स्वामिनोऽभावः । निधापये-
त् स्थापयेत् । स्वामी रिक्थस्य । अर्वाक् पूर्वम् । परेण त्र्यब्दादूर्ध्वं नृपतिर्हरेदित्यनुषज्यते ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । परेण त्र्यब्दादूर्ध्वम् । अत्राज्ञानस्वविषयमेतत् । ब्रह्मत्वं ब्राह्मणान् श्रयेदिति स्मृत्यन्तरानुरोधतः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रनष्टो देशान्तरगतः ॥ ३० ॥

ममेदमिति यो ब्रूयात्सो नु योज्यो यथा विधिः ॥ संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्रव्यमर्हति ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनः स्वामी प्रनष्टे धने स्वामित्वं ज्ञापयेदत आह यः कश्चिदागत्य ममेदं त्वद्रव्यमिति ब्रूया-

१ यतः=पटह घोषणेन वा कस्य किं हारितमिति प्रकाशयितव्यम् यतः (आ आ)

* कारणत आ=कारणमा

(आ आ)

१ स्वाचारो युक्ते=रीवाचो युक्तिरे । (आ आ)

२ सद्भावेनैव जपमुद्रादेस्तु=शब्दायितगं जतुरंगदेस्तु (आ आ)

(३१) अनुयोज्यो=अनुयुक्तो (नं)

त्सोनुयोज्योयथाविधिः अनुयोज्यः प्रष्टव्य इत्यर्थः । कोसावनुयोगविधिः किंद्रव्यं हारितं किंरूपं किंपरिमाणं किंसङ्ख्याकं संपतितमपतितं वायदिपतितं कस्मिन्देशे तथा कुत आगमितं त्वयेत्येवंपर्यनुयोगः कर्तव्यः स यदि संवादयति रूपसङ्ख्यादीन् रूपप्राणिवस्त्रादिविषयं शुक्लवस्त्रं गौर्वेत्यादि तथा सङ्ख्या दशगावो वायुगानि वा आदिग्रहणाद्वस्तादिप्रमाणं सुवर्णं चेत्परिमाणं प्रकीर्णं रूपकं वा एतत्सर्वं संवादयति तदासौ त्वामी भवति अतस्तद्द्रव्यमर्हति स्वीकर्तुं संवाद उच्यते यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं तादृशमेवास्यानेन परिच्छिद्यते । रूपसङ्ख्यादिग्रहणं च प्रदर्शनार्थं स्वामित्वकारणानामन्येषामपि साक्ष्यादीनाम् ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रूपं नीलत्वदीर्घत्वादि । संख्यामेकादिकाम् ॥ ३१ ॥

(३) कुहूकः । मदीयं धनमिति यो वदति सकिंरूपं किंसंख्याकं कुत्र मनष्टं न्नमित्यादिविधानेन प्रष्टव्यः ततो यदिरूपसंख्यादीन् सत्यान्वदति तदा सतत्र धनस्वामी तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् ममेति । स स्वामी अनुयोज्यः किं वर्णं किं रूपं कति सङ्ख्यं कुत्र कथं नष्टमिति पृष्ठः संवाद्य वर्णाद्यभिधानेन प्रतीतिं जनयित्वा अर्हति द्रव्यमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं ममेदमिति ब्रुवतस्तत्त्वपरिज्ञानोपायमाह ममेति । अनुयुक्तः पृष्ठः तस्य द्रव्यस्य रूपसंख्यादिकं सभ्यैः संवाद्य सभ्यानां सम्यक् वेदयित्वा ॥ ३१ ॥

अवेदयानोनष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ॥ वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । मिथ्याप्रवर्तमानस्य दण्डो यमुच्यते योनज्ञापयति सैष धनस्य देशकालं चास्मिन्देशे काले वा हारितं तत्त्वतः परमार्थतो वर्णं शुक्लादिकं गुणं रूपं पटीशाटकयुगं वेत्यादिकमाकारं प्रमाणं पञ्चहस्तायामं सप्तहस्तमात्रं वा ऽवेदयो नोयावति द्रव्ये मिथ्याप्रवृत्तस्तत्तुल्यं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अवेदयन् प्रतिपादयन् । देशमस्मिन्देश इति । वर्णं नीलत्वादि । रूपं कण्टकत्वादि । प्रमाणं दैर्घ्यधिकत्वादि ॥ ३२ ॥

(३) कुहूकः । नष्टद्रव्यस्य देशकालावस्मिन्देशे ऽस्मिन्काले नष्टमिति तथा वर्णं शुक्लाद्याकारं कटकमुकुटादिपरिमाणं च यथावदजानन्नष्टद्रव्यसमं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तदवेदने । दण्डमाह अवेदयान इति । अवेदयानं रूपसङ्ख्यादीनि त्यन्वयः । प्रमाणं संख्यां साक्ष्यादिना ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । प्रनष्टस्य स्वामिसकाशात् पूर्वमनष्टं राक्षः पश्चादधिगतम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नष्टस्य द्रव्यस्य देशकालौ अस्मिन्देशे अमुकसंवत्सरामुकमासपक्षदिन इति कालवर्णं रूपं प्रमाणं सङ्ख्याप्रमाणं अवेदयन् अकथयन् तत्समं दण्डं सो ऽर्हति ॥ ३२ ॥

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान् रूपः ॥ दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । आददीत गृहीयात् षष्ठं भागं दशमं द्वादशं वा प्रनष्टलब्धाद्द्रव्यात्परिशिष्टं स्वामिने ऽर्पयेत् । तत्र प्रथमे

(३२) अवेदयानोनष्टस्य = अवेदयन् नष्टस्य (त, ट, ठ)

* सपष्टं = नष्टस्य (आआ)

१ अवेदयानो = तदा तत्समम्

वर्षे द्वादशभागोद्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठइति । अथवा रक्षाक्षेत्रशक्षयापेक्षो भागविकल्पः । सतां धर्ममनुत्तरन् शिष्टानामेव समाचारइति जानामः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अब्दात्परं यदग्राहं तदाह आददीतेति । अतिनिर्गुणवदतिगुणवदपेक्षयाविकल्पः । सतां धर्ममिति व्यवहारसिद्धं यावत्तावद्वैत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । देशकालादिसंवादे पुनः आददीतेति । यदेतद्वाङ्मा प्रनष्टद्रव्यंप्राप्तं तस्मात्षड्भागं दशमं द्वादशं वा रक्षादिनिमित्तपूर्वेषां साधूनामयं धर्मइति जानन्नाजागृहीयात् । धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षया यं षड्भागादिग्रहणविकल्पः । अवशिष्टस्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । आददीत राजा । तृतीयाद्यवदतारतम्याद्विकल्पः तेन प्रथमाब्दे द्वादशभागं द्वितीये दशमं तृतीये षड्भागं अतउक्तंसतां धर्ममिति ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्प्रनष्टाधिगता द्रव्यात्स्वामिप्रत्यर्पणीयं समर्पयेत् । षड्भागमाददीत । स्वामिगुणापेक्षया रक्षणादेः कार्यपेक्षया षड्भागादिविकल्प्य व्यवस्था ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं प्रनष्टः देशान्तरंगतः आगतः पश्चादधिगतः तस्मात्पुरुषात् राजा षड्भागं आददीत स्वीकुर्यात् ॥ ३३ ॥

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ॥ यांस्तत्र चौरान् गृहीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रनष्टमधिगतं प्रनष्टाधिगतं पूर्वं प्रनष्टं पश्चाद्ब्रह्ममधिष्ठितं युक्तैस्तत्परैरारक्षपुरुषैस्तिष्ठेत् । तथा स्थितमपि यदि केचन चौरा गृहीयुस्तान् राजा इभेन हस्तिना घातयेत् । हस्तिग्रहणमदृष्टार्थम् ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रनष्टं चौरादिभिर्नीतं राजभृत्यैरधिगतमभ्यैर्वा । युक्तैर्नियुक्तैराजभृत्यैः । तत्र तेषु गृहमाणेषु यांस्तच्चौराणां प्राप्तामुयात्तां घातयेत् सुवर्णशतोपरि शताधिके वधइति स्मृतेः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्द्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं सद्राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यं तस्मिन् द्रव्ये यांश्चौरान् गृहीयात्तान् हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु शतादभ्यधिके वधइति दर्शनात् अत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे वधमाह सन् तत्र संधिकृत्वा तु यच्चौर्यमिति यत्त्वाम्येऽपि प्रनष्टराजं रक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानात् शतादभ्यधिके वधइत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । युक्तैः संयतैः । राजा यांस्तद्धनहर्तृन् गृहीयात्तान् इभेन हस्तिना इभेनेति वाचनिकं वचनस्य नातिभारइति न्यायात् । गोविन्दराजस्तु शताधिकसुवर्णहरणे वधइति । तच्च संधिकृत्वा तु ये चौर्यमित्यादिवक्ष्यमाणवचनातिरिक्तविषयम् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । प्रनष्टाधिगते द्रव्ये प्रत्यर्पणात्पूर्वकर्तव्यमाह प्रनष्टाधिगतमिति । युक्तैरधिकृतैस्तिष्ठेत् यावत्त्वामिदर्शनं स्थापयेत् । तत्र युक्तैरधिष्ठिते द्रव्ये । इभेन गजेन ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतं द्रव्यं युक्तैरक्षकैः अधिष्ठितं रक्षितं तिष्ठेत् । तत्र यान् चौरान् राजा गृह्णीयात्तान् इमान् इभेन गजेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ॥ तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । निखातायां भूमौ गुप्तस्थापितं धनं निधिरूप्यते वर्षशतिकावर्षसहस्रिकाश्च निधयो भवन्ति तत्र

यदि भूमेर्विदार्यमाणायाः कथंचित्केनचिन्निधिरासाद्यते सतु राजधनं तथा च गौतमः निध्यधिगमोराजधनमिति 'एतच्चा-
त्मर्यमाणनिधातुके निधौ द्रष्टव्यं तस्याख्याता षष्ठलभेतेत्युक्तं अयन्तु श्लोकोयत्राख्यातैव निधाता तत्पुरुषोवा पितृपिता-
महादिस्तद्विषयोद्रष्टव्यः । ममायंनिधिरिति योब्रूयात्सत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः । तस्याददीतषट्भागमिति निश्चिते
तत्त्वामिकत्वे राज्ञः षष्ठादिभागग्रहणं विकल्पश्चाऽऽख्यातगुणापेक्षया ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निधिं स्वपित्रादिनिहितं स्वयमेवोद्धृतं परेणवोद्धृतं ममेति योब्रूयात् । षट्भागं क्षत्रियादेः ।
द्वादशब्राह्मणस्य विदुषः ॥ ३५ ॥

(३) कुट्टूकः । योमानुषः स्वयंनिधिलब्ध्वाऽन्येन वा निधौ ग्रामे ममायंनिधिरिति वदति सत्येनप्रमाणेन च स्वसं-
बन्धबोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततोनिधानादष्टभागद्वादशभागंवा राजा गृह्णीयात् अवशिष्टतस्या-
पयेत् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ममेति । निधिं स्वकीयं परेण ग्रामम् । तस्य निधेः । षट् द्वादशेति । गुणवदभेदेन वि-
कल्पः ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । यदिति । तस्य पुरुषस्य षट्भागनिधेः षष्ठभागम् । अत्रापि पूर्ववद्विकल्प्य व्यवस्था ॥ ३५ ॥

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ॥ तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसी कलाम् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्तु मयाऽयंनिहितोमत्पूर्वजेन चेति प्रतिज्ञानं साधयति सोऽन्यवादी दण्ड्यः । यावत्तस्य
वित्तमस्ति ततोष्टमंभागंतस्यैव वाऽनिधानस्याल्पीयसीकलांमात्रांभागमित्यर्थः नतु तदेव द्रव्यं सुवर्णादिकं दापयेत्किन्तुत-
त्परिमाणमन्यद्वा सममूल्यंयया धनमात्रया दण्डितोऽवसादंगच्छेद्विनयंवा ग्राह्येत अनुबन्धादिविशेषापेक्षया पुरुषगुणा-
पेक्षया च विकल्पआश्रयणीयः । आतिशायनिकान्तपूर्वदण्डात्स्वल्पोदण्डइति ज्ञापयति तेन यस्य बहु वित्तंस्वल्पोनिधि-
स्तत्र ननिध्यपेक्षा मात्रामस्याऽर्थादीनांदण्ड्यः साहसल्पोयसी भवति ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्यैवेति ब्राह्मणस्य दण्डः । तस्य निधानस्य शततमांभागोयावान्भागस्तावतीमल्पीय-
सीकलामंशम् । संख्याय व्यवस्थाप्य ॥ ३६ ॥

(३) कुट्टूकः । अस्वीयस्वीयमिति ब्रुवन्स्वधनस्याष्टमंभागंदण्ड्यः यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्ताल्पभागंगणयित्वा
येनावसादनं गच्छति न विषयश्च लभते तदण्ड्यः । अल्पीयसीमितीयस्तुल्यन्तर्निर्देशात्पूर्वत्मादन्योयंदण्डः । विकल्पश्च
निर्गुणसगुणापेक्षः ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विशेषमाह अनृतमिति । स्ववित्तस्यानृतवादिनोयावद्वित्तंतस्य । तस्यैव यंनिधिप्रति-
लोभाच्चिध्याभाषी । अल्पीयसीमितित्नातिपीडया । विकल्पस्तु गुणवदगुणवद्भेदेन ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । अनृतंवदन् अन्यदीयंस्वकीयमिति सकलमल्पंवा वदन् । अल्पीयसीकलांस्ववित्तस्यांशं दण्ड्यः
शासितव्यः । दण्डयतेः शास्तेश्च तुल्यार्थत्वाद्विकर्मत्वम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्ववित्तस्य अष्टमं अंशंदण्ड्यः । वा पक्षान्तरं तस्यैव निधानस्य द्रव्यपूर्वकुम्भस्य सङ्ख्याया-
ल्पीयसीकलां तुल्यककलाम् । कलातुषोडशोभागइत्यमरः । षोडशीगृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

गुणवदभेदेन गुणवदगुणवद्भेदेन (राघ० ४)

विद्वांस्तु ब्राह्मणोदृष्ट्वा पूर्वोपनिहितंनिधिम् ॥ अशेषतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७ ॥
[ब्राह्मणस्तु निधिलब्ध्वा क्षिप्रंराज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ १॥]+

(१) मेधातिथिः । यदाविद्वांब्राह्मणः पूर्वैः पित्रादिभिरुपहितंनिधियदा प्रामुयात्तदा सर्वमेवाददीत न राज्ञे पूर्वोक्तभागंदद्यात् । अस्यार्थवादः सर्वस्याधिपतिर्हि सः । तथा चोक्तं सर्वस्वंब्राह्मणस्येदमिति एतच्चाशेषतोयहणंयंब्राह्मणत्वा-
मिकए वनिधिः यस्त्वविज्ञातः* ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वैःस्वपुरुषैरुपनिहितं निधिम् । सर्वस्य कृत्स्नस्य तस्य निधेः ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितंनिधिदृष्ट्वा सर्वगृह्णीयान्पद्मागंदद्यात् यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः अतएवोक्तम् सर्वस्वंब्राह्मणस्येदमिति तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् तथाच नारदः ॥ परेण निहितंलब्ध्वा राजाह-
पहरेन्निधिम् । राजगामीनिधिः सर्वःसर्वेषांब्राह्मणादते ॥ याज्ञवल्क्योप्याह ॥ राजा लब्ध्वा निधिदद्याद्विजेभ्योर्धद्विजः पु-
नः । विद्वानशेषमादद्यात्सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ अतोयन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां ममायमिति योब्रूयादित्युक्तंराजदेयार्थ-
निरासार्थपित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्यव्याख्यातम् तदनार्थम् नारदादिमुनिव्याख्याविपरीतंस्वकल्पितम् । नमे-
धातिथिगोविन्दराजव्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषाब्राह्मणेनोपलब्धस्य राज्ञा नांशभाक् प्रत्युत निधानस्य स्वलब्धस्य दातेत्याह विद्वां-
स्त्वितिह्याभ्याम् । पूर्वोपनिहितं पूर्वमेवोपसमीपे निहितं । लब्धं पश्येत् पूर्वमितिशेषः ॥ ३७ ॥

यंतु पश्येन्निधिराजा पुराणंनिहितंक्षितौ ॥ तस्माद्विजेभ्योदत्त्वार्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । कोशशब्देन वित्तसंचयस्थानमुच्यते । पुराणंनिहितंक्षिताविति निधिरूपानुवादः ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संपश्येत् स्वपुरुषैरन्येनचोत्पृथक्तम् । पुराणमज्ञातनिधातृकम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यंपुनरस्वामिकंपुरातनंभूम्यन्तर्गतंनिधिराजा लभते तस्माद्ब्राह्मणेभ्योर्धदत्त्वार्धमात्मीयधनागारे
च प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मान्निधेः द्विजेभ्यो ऽ विभेभ्यः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । अस्वामिके निधौ राज्ञा दृष्टे कर्तव्यमाह यन्तुपश्येन्निधिराजेति ॥ ३८ ॥

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ॥ अर्धभाग्यक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यैरपि दृष्टस्य निधेराज्ञाभागः पूर्वोक्तोऽगृहीतव्यइत्यस्यार्थवादोयंनिधीनांहि पुराणानामिति

+ (अ, ट, ठ, ड)

* विज्ञातः=विज्ञातः । स्वामीकस्तस्मिन् विज्ञेयः ब्राह्मणदृष्टेपिअस्त्येव राज्ञोभागः यतोवक्ष्यति । निधीनांहिपुराणाना-
मिति । (आ आ) † लब्धं= लब्धं अशेषस्त्वादानेदतः सर्वदयेत्यादि । (राघ० ४)

१ कोश=यो राज्ञा स्वयं निधिगतस्तस्मान्निधेरयं ब्राह्मणेभ्यो दाननियमो राज्ञः कोश (आ आ)

‡ विभेभ्यः =विभेभ्यः दानेहेतुः पूर्वोक्तः भूमेवा ब्रणाइत्यादिवाक्षितावित्युपलक्षणं वृक्ष कोटरादेः । (राघ० ४)

(३९) निधीनांतुपु = निधीनांहि (न)

(३९) धातूना = सर्वेषां (ग)

धातूनामेव च क्षितावयवत्वप्राप्तविधिः सुवर्णरूप्यादिबीजमिदं सिद्धकालाञ्जनाद्याश्च धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमिर्यः खन-
ति योवा पर्वतादिषु गैरिकादिकादिधातूनुपजीवति तेनापि पूर्ववद्वाङ्मोभागोदातव्यः । अर्धभागिति अर्धशब्दोऽशमात्रवचनः
समासनिर्देशाद्यथा ग्रामार्धो नगरार्धमिति नपुंसकलिङ्गस्तु समप्रविभागः इहतु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्त्यभावात्पूर्वस्यैव
षड्दशाद्वादशादिर्भागस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनो विज्ञायते अर्धभजतएकदेशगृह्णातीत्यर्थः । अत्रहेतूरक्षणादिति यद्यपि क्षितौ नि-
हितस्य केनचिदज्ञानान्नराजकीयरक्षोपयुज्यते तथापि तस्य बलवतापहारः संभाव्यते अतोस्त्येव रक्षाया अर्थवत्त्वेऽतदर्थं
मेवाह भूमेरधिपतिर्हिंसः प्रभूरसौ भूमेस्तदीयायाश्च भुवोयल्लब्धतत्र युक्तं तस्य भागदानम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धातूनां हेमादीनामाकरस्थानां चकाराद्रत्नानां च । रक्षणादिति भूमेरधिपतिरिति च हे-
तुद्वयम् ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वद्वाङ्मणेतरलब्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां चार्धहरो राजा य-
त्नादसौ रक्षति भूमेश्च प्रभुः ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वद्वाङ्मणेतरनिधिलभे राजांशभागित्याह निधीनामिति । हिर्हेतौ । निधीनामस्वामिकानां
पुराणानामस्वकीयानाम् । धातूनां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां च । भूमेरधिपतिरिति लिङ्गात् अर्धशब्दोऽत्र षष्ठांशवाची समा-
सनिविष्टत्वात् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् । अनावेदितविज्ञातो दाप्यस्तदण्डमेव
चेति ॥ अनावेदितविज्ञातः मया प्राप्तमित्यनुक्ते यदि राज्ञा विज्ञात इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अर्धग्रहणे हेतुमाह निधीनां हीति । धातूनां हेमरूप्यादिलोहगणानां मृत्तिकाविशेषाणाम् ॥ ३९ ॥

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्दत्तं धनम् ॥ राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्यामोति किल्बिषम् ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । चौरैर्यन्तीतं किञ्चिद्धनं तद्राजा प्रत्याहृत्य नात्मन्युपयुञ्जीत किं तर्हि यएवमुषितास्तेभ्यएव
प्रतिपादयितव्यम् । सर्वग्रहणेन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति । चोरादृतमित्यात्मन्पाठे चौरैर्भ्य आहृतमिति विग्रहः साधनं-
तेति समासः पाठान्तरे चौरदृतमिति तृतीयेति योगविभागात्पूर्ववद्वा समासः । अयन्त्वत्रार्थोऽयच्चौरैर्दत्तमशक्यप्रत्यानयनं-
तद्राज्ञा स्वकोशाद्दातव्यम् । उत्तरश्लोकार्धेऽप्ययोजनीयः राजा तदुपयुञ्जान इति । अनेकार्थत्वाद्वा तूनामुपपूर्वोयुजिर्लक्ष-
णयाऽप्रतिपादनएव द्रष्टव्यः योऽन्यस्मै प्राप्तकालं धनं ददाति स्वप्रयोजनेषु विनियुक्ते न तदीयं तदुपयुक्तं भवतीति युक्त-
मुच्यते । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्यामोति किल्बिषं ॥ किल्बिषं पापं ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरैर्दत्तं चोरेभ्य आहृत्य ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । यद्धनं चौरैर्लोकानामपदतं तद्राज्ञा चोरेभ्य आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयं तद्धनं राजा स्वयमुपयुञ्जान-
श्चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । चोराल्लब्धं सर्ववर्णेभ्यः धनस्वामिभ्यः दातव्यमित्याह दातव्यमिति । अन्यथा तदुपयुञ्जानो-
यथेष्टविनियोक्ता । तच्चौरकृतं किल्बिषं चोरेभ्यो राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्यामोति किल्बिषं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । दातव्यं चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य कोशाद्वा ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा चौरदत्तं द्रव्यं उपयुञ्जानः स्वीकुर्वाणः चौरस्य किल्बिषं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

* मिदं=मृदः (आ आ)

१ समप्र=समय (आ आ)

१ जातीयं=जातीयमवामुयात्पापं दण्डेन (राघ० ४)

जातिजानपदान्धर्मान् श्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ॥ समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । कुरुकापिशकाः क्षीरादिदेशोनियतावधिः । जनपदं तत्र भवाधर्माजानपदाः किंचै तत्र भवन्ति ये तद्देशव्यपदेशैरनुष्ठीयन्ते । अथवा तन्निवासिनोजनास्तावन्मन्त्राः क्रोशन्तीत्यत्र जनपदशब्देनाभिधीयन्ते तेषामनुष्ठेया-जानपदाः तस्येदमितितद्धितः जातेर्जानपदाजातिजानपदाइति षष्ठीसमासः । जातिमात्रविषयदेशधर्मांराज्ञा परिपालनीयाः । समीक्ष्य विचार्य किमाग्रायैर्विरुद्धा अथ न तथा पीडाकराः कस्यचिदुत्तनएवंविचार्ययेऽविरुद्धास्तान्प्रतिपादयेदनुष्ठापये-दित्यर्थः तथाच वक्ष्यति सद्गिराचरितंयत्स्यादिति अथवा जातयश्च ते जानपदाश्चेति विशेषणसमासः जातिशब्देन च नि-त्यत्वंलक्ष्यते प्रशंसामात्रंचेतत् । देशधर्मा अपि शास्त्राविरुद्धानित्यास्ते नित्यवदनुष्ठेयादृष्टार्थगोप्रतिचारोदकक्षणादयः यथा-ग्राश्रणाअत्र प्रदेशे गावोन चारणीयाइति समयमाश्रयन्ति कस्य चित्कार्यस्य सिद्ध्यर्थं तत्र योव्यतिक्रामति सराज्ञादण्ड्यः । अथवा जनपदेभवाजानपदादेशनिवासिनउच्यन्ते जात्याजानपदाजातिर्जन्मोत्पत्तिरिति यावत् एतेन देशवन्धस्य पु-रुषाणांनित्यता लक्ष्यते ये तद्देशीयास्तेदेशाभिजनास्तन्निवासिनश्च गृह्यन्ते तेषांसर्वविशेषणावशिष्टानामनिदं प्रथमतोजाता-ये धर्मास्ते जातिजानपदशब्देनोच्यन्ते । वृद्धाच्छैतद्धिते प्रसक्ते छान्दसत्वादणवकृतः । अथवाऽभेदोपचारात्पुरुषशब्दस्त-त्संबन्धिषु धर्मेषुप्रयुक्तः एतेनायंदेशनियमोधर्माणांसएवंविधात्पुरुषात्प्रतिद्रष्टव्यएते हि देशधर्मादेशानां पुनरार्याणां नहि तिर्यक्समानधर्माणोन्यत्रानधिकृताः त्वसमाचारप्रसिद्धधर्ममनुतिष्ठन्ति । मातृविवाहादिः सार्वभौमेन निवारणीयः । त्वदेशा-चारवतांतेषांजातिधर्मोअननिवासावन्धेनाभ्यानुज्ञानादाम्नाये विरोधोप्यत्र नास्ति अधिकृतानांविरोधाद्दिरोधोर्नतिरश्चां ननु ॥ अहिंसासत्यमक्रोधः शौचमिन्द्रियसंयमइति ॥ प्रतिलोमाधिकोरेवोक्तंस्लेछाश्च प्रतिलोमाएव तत्र यदि मातृविवाहे मू-त्रोत्सर्गे चोदकशुद्ध्यभावेन दुष्यति कइन्द्रियसंयमः कीदृशंवाशौचमिति उक्तमेतत् । आर्यावर्तमध्यवर्तिनामेते धर्माः शौचादयः चातुर्वर्ण्ये तु तद्देशनियमोधर्माणांनास्तिकेचिददृष्टार्थादेशधर्माइतिवक्ष्यामः । एककार्यापन्नावणिक्कुरुकुसीदचातु-र्विद्यादयः । तेषांधर्माः श्रेणीधर्माः यथा केचनवणिग्ग्रहत्तरावचनेन परिच्छिन्नंराज्ञा राज्ञे भागंप्रयच्छन्तीमां वणिज्यांवयमुप-जीवाम एषते राजभागोत्माकंयावह्लाभोन्यूनोऽधिकोवा तत्र राज्ञाऽभ्युपगतेवणिज्येलाभातिशयार्थेराष्ट्रविरोधिर्नीचेतरेतर-व्यवस्थांकुर्वन्ति इदंद्रव्यमित्यन्तकालमविक्रयमयंराज्ञोपदेशेनार्थोदण्डः पततिदेवतोत्सवार्थोवा तत्र यदि कश्चिदतिक्रामति सएवंश्रेणीधर्मव्यतिक्रमदण्ड्यः । कुलधर्माइति कुलवंशः तत्र प्रख्यातमहिम्नापूर्वजेन धर्मः प्रवर्तितोभवति योत्सद्वंशजःकु-तश्च न धनंलभेत सनादत्वा ब्राह्मणेभ्योन्यत्र विनियुज्जीतेत्यादयोधर्माः तथा सति योग्यत्वे यएव पूर्वपुरुषाणांयाजकानां कन्यादिसंप्रदानभूतोवासएव कार्यात्तदतिक्रामन् राज्ञोऽनुष्ठापयितव्य एतेषांच सामायिकधर्माशङ्क्या पुनर्वचनचोभयसंब-न्ध्यतिक्रमइति वक्ष्यामः ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जातिब्राह्मणादिः जनपदोऽनेकग्रामसमुदायः तद्वासिनोजानपदाः तत्संगतान् । श्रेणी पा-ण्डवणिगादिगणः कुलं वसिष्ठकुलमित्यादितन्नियतान्धर्मान् समीक्ष्य निरूप्य ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियतान्याजनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितान् आग्रायाविरुद्धान् देशजातिकुलधर्माश्चाऽऽम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति गौतमस्मरणान् । श्रेणीधर्माश्च वणिगादिधर्मान् प्रतिनियतकुलव्यव-स्थितान् ज्ञात्वा तदविरुद्धात्राजा व्यवहारेषुतत्तद्धर्मान्व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

* किंच=केचित् (आ आ)

१ देशधर्मा अपि=देशधर्माणां यथा जातिर्नित्याएवं देशधर्मा अपि (आ आ)

(४) राघवानन्दः । मासंगिकजातिधर्माधनुशस्ति जातीति । जातिधर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियमान् बाजनादीन् च ज्ञानपदांश्चनियतदेशव्यवस्थितान् । तथाच गौतमः ॥ आम्नायाविरुद्धदेशजातिकुलधर्माप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति ॥ श्रेणीधर्मान्विगिगादिधर्मान् । कुलधर्मान् तत्तत्कुलप्रतिनियतान् । कुलं वंशः ब्राह्मणादिपूर्वार्धाभिधिकादिरिति वा । एतेषामेतदेव स्वधर्ममिति वीक्ष्य परिपालयेतराजेति ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । जातिधर्मो ब्राह्मणादीनां प्रतिनियतो धर्मः । जानपदो धर्मो देशधर्मः यथादाक्षिणात्यानां मातुलसुतापरिगणनम् । श्रेणीधर्मो वणिक्कुशीलवादितर्तनिकायधर्मः यथा इयन्तकालमिदं द्रव्यं विभक्तव्यं न परमिति । कुलधर्मः पूर्वशिक्षापरशिखादिनियमः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रेणीधर्माः पाण्डवगिगादिधर्माः । एकजात्यापजीविनः श्रेणयः ॥ ४१ ॥

ज्ञानि कर्माणि कुर्वाणादूरे सन्तोपि मानवाः ॥ प्रियाभवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तस्य जानपदधर्मस्य दृष्टादृष्टतानेन प्रदर्श्यते । त्वानिकर्माणि कुलस्थित्यनुरूपाणि ये कुर्वन्ति ते दूरस्था अपि प्रिया भवन्ति सर्वस्यान्योनिकद्वर्त्तासंसर्गातिशयात्प्रियो भवति स्वकर्मकारो तु दूरस्थ एव प्रियः । त्वेककर्मण्यवस्थिता इत्यनेन परकर्मानुष्ठानमाह ये न परकर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वस्य प्रिया भवन्तीति श्लोकार्थः ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूरे देशे देशान्तरे अतो लोकाविरुद्धत्वात्स्वजात्यादिधर्म एव मासस्तेषामित्यर्थः । त्वेककर्मण्यवस्थिता इत्यनेन पुनरुक्तम् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् स्वानीत्यादि जातिदेशकुलधर्मादीन्यान्मीयकर्मण्यनुतिष्ठन्तः स्वे स्वे च नित्यनैमित्तिका दौ कर्मणि वर्त्तमानादूरेपि सन्तः सान्निभ्यनिबन्धनलोहाभावेपि लोकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैवार्थवादमाह त्वानीति । त्वेत्वे नित्ये नैमित्तिके च । यथोक्तकारीहि दूरे वर्तमानलोकस्य रक्षणदौ लोकेनेन रक्षणसमर्थस्य राज्ञः सामान्योक्तिर्वा ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थे प्रशंसामाह त्वानिकर्माणीति ॥ ४२ ॥

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ॥ नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथं चन ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यं विवादवस्तु तद्राजा स्वयं प्रवर्तयेत् । कस्यचिद्वैष्यस्योपघातार्थं धनिनो वा धनग्रहणार्थं न तदीयपृथिकमन्यं चापराद्धमुद्वेजयेत् । एषते धर्म इति किमिति ममापतो नाकर्षत्येतेन वा तावदनपराद्धं यावदहमेनं निर्घातयामीत्येवं राज्ञा न वक्तव्यं सत्यपि द्वेषे धनलोभे वा । नच प्रापितमावेदितमन्येनार्थिना ग्रसेत निगिरेलोपक्षेतेति यावत् । अवधीरणायां निगिरेदिति प्रयुज्यते तत्समानार्थं ग्रसतिः तथा च वक्तारो भवन्ति यावत्किंचिद्व्योच्यते तत्सर्वं निगिरति न किंचिदयं प्रतिवक्ति । अन्ये तूत्तरं श्लोकार्थमेव व्याचक्षते नच प्रापितं व्यवहारादन्येन प्रकारेणार्थं धनं ग्रसेत स्वीकुर्यात् । यदि हि राजा स्थललोकोद्देशिकया धनदण्डे प्रवर्तेत ततः परलोके दोषो द्रष्टव्यः राज्ये चोपघातः स्यात् । अथेदमपरं केषां चिच्छाख्यानं नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा साक्षादुपलभ्याप्यपकारिणान् स्वयं किंचिद्व्याचक्ष्यापराधी तेन वा तद्व्यवहारेण नाकृष्टः

(४२) लोकस्य = लोकेस्मिन् (च)

परव्यवहारदर्शनमेव पराजितस्य निग्रहावसरोभवति न राजा एतच्चकरणदानादिष्वेव द्रष्टव्यं ये तुस्तेनसाहसिकादयः कण्टकस्थानीयास्तात्राजा स्वयमेवावगम्य गृहीयात् शेषसमानं नाप्यस्य पुरुष इति अस्य राज्ञः पुरुषोधिकारीमनुष्यः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नोत्पादयेदिति एतच्च ऋणादानादौ न तु साहसादावपि तत्रस्वयमप्यन्वेष्यत्वात् । प्रापितमन्येनेतिस्वयमृणादिदत्तमृगिनाऽदीयमानंराज्ञे यदा निवेद्येत तदा नग्रसेन्नोपेक्षेत नवाप्रापितमित्यपरःपाठः अन्येनान्यतरेण प्रापितं अनुपदर्शितप्रमाणं नग्रसेत् यासयेदन्यतरस्मै दापयेत् ॥ ४३ ॥

(३) कुट्टूकः । प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति । राजा राजनियुक्तोवा धनलोभादिना कार्यमृणादिविवादंनोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः ॥ न राजा तु वित्वेन धनलोभेन वा पुनः । स्वयंकर्माणि कुर्वीत नराणामविवादिनाम् ॥ नचार्थिना प्रत्यर्थिना वाऽऽवेदितंविवादंधनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह नेति । कार्यं धनलोभादिना ऋणादिविवादं नोत्पादयेन्नोत्थापयेत् अस्यराज्ञः । अनेननियुक्तः पुमान् । अन्येनोत्कोचादिना स्वयंवाग्रसेत् प्राप्तदत्तंवागृहीयात् अर्थग्रसित्वा कार्यार्थिनाकार्यनोपेक्षेतेति । व्यवहारादन्येन प्रापितंवा नगृणहीयात् राज्ञो यत्त्वात्मानमिध्यादेर्व्यवस्थोक्तेः ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । परिभाषान्तरमाह नोत्पादयेदिति । कार्यविवादपदं दण्डशयन्धारूपेक्षयास्वयन्नोत्पादयेत् । अन्येन व्यवहारवता प्रापितमावेदितंव्यवहारं नग्रसेन्ननिर्हरेत् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा कार्यं नोत्पादयेत् । अस्य राज्ञः पुरुषः नोत्पादयेत् । च पुनः अन्येन वादिनावा प्रापितं निवेदितं अर्थं कार्यं कथंचन न ग्रसेत् नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ॥ नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं स्वयंदृष्टापि राजा सहसा कंचिदाक्रमेत वा निगृहीयाद्यन्मरणाप्येतत्संभवति कथं पुनरेतदेवगन्तव्यं किंपरिहासकृतमेतदुपक्रोधान्यनुबन्धकृतमिति यतआह अनुमानेनैतज्ज्ञातव्यं यथा मृगयुर्व्याधोवृथा मृगदृष्टिपथातिक्रान्तछिद्रनिस्तैरसृक्पातैःरविनःस्यंदमामैः पदंमृगस्य नयत्यासादयत्येवं राजाऽनुमानेन परोक्षे प्रत्यक्षे वार्थकारणंनिश्चिन्यात् । धर्मश्च कृतव्यवहारविषयस्तत्वावगमः । उक्तस्याप्यनुमानस्य पुनर्वचनंस्मृतिदाढ्यार्थम् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेत्यनुमानव्यवहारदर्शनस्योक्तम् ॥ ४४ ॥

(३) कुट्टूकः । यथा मृगस्य शस्त्रहतस्य रुधिरपातैर्व्याधः पदंस्थानंप्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा धर्मस्य तत्त्वंनिश्चिन्यात् ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । परनिष्ठाधर्मज्ञानदृष्टान्तमाह यथेति । असृक्पातैर्गान्त्रात्पतितैर्मृगयुना घातितस्य मृगस्य पदमवस्थितिस्थलं नयेज्जानीयात्तथा । मृगयुर्व्याधः । अनुमानेन बाह्यैर्विभावादित्युक्तेन । पदं तत्त्वम् ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । नकेवलंसाक्ष्यादिभिरर्थोनिर्णेतव्यः किन्त्वनुमानेनापीत्याह यथानयत्यसृक्पातैरिति पदंनिर्णयम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दृष्टान्तमाह यथेति । मृगयुः लुब्धकः । मृगस्य असृक्पातैर्यथा पदं नयति तथाऽनुमानेन हेतुना धर्मस्य पदं नृपतिः नयेत्प्रापयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

१ यान्मरणाप्यन्धर्मेणा (आ आ)

सत्यमर्थे च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः ॥ देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यवहारविधौ व्यवहारकर्मणि स्थितः प्रवृत्तौ केवलं व्यवहारानेव संपश्येद्यावदेतदपरं सत्यादि तत्र सत्यसंदर्शनं यस्याप्यर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण शालीनतया परिपूर्णाक्षरं नाभिहितं तथापि यदि राजा प्रमाणान्तरतः पूर्वोक्ताद्वानुमानादेव कथंचिदीदृशोयमर्थ इति निश्चेतुं पारयेत् तदा तदाश्रयेनोपेक्षेत । अनेनैतन्नसर्वमुक्तमिति तदुक्तं ॥ छलनिरस्य भूतेषु व्यवहारं नयेन्पद इति । अर्थस्य दर्शनमर्थशब्दो धनवचनप्रयोजनवचनो वा तत्र यदि महान्तमर्थमासादयं तदात्यक्काप्यन्यानि राजकार्याणि नोद्विजेत व्यवहारेक्षणं कुर्यादेव अथवा यदि कश्चिद्भूयात्साक्षिभिरर्थ एतस्माद्गृहीतोऽन्येन वा सत्येन तत्र निरूपयितव्यं यदेतद्व्यवहारपदं यदि स्वल्पं संभवति धनग्रहणं अर्थगुरुभ्याः साक्षिणश्च दैन्यंगतास्तदा संभावनीयं प्रमाणान्तराच्च निश्चेतव्यं एतच्चात्मानं साक्षिणं कृत्वा साधनीयं एतदुक्तं भवति कण्टकशोधनन्यायेन चारैश्चारयेत् अथवात्मानं संपश्येदात्मानो व्यवस्थां संपश्येत्कोशक्षयं महाकोशतां वा अस्मिन्पक्षे साक्षिण इति स्वतंत्रपदं देशस्य दर्शनं कचिदल्पोप्यर्थमहत्वमासादयति । महानपि योन्यत्र सत्कविल्लघुभवतीति एतद्देशस्य दर्शनमेवं कालोपि द्रष्टव्यः रूपव्यवहारस्तु स्वभावतो गुरुलघुतां पश्येदिति । अन्यैस्तु व्याख्यातं सत्यार्थयोः सारफलतां पश्येदात्मानं साक्षिणं कृत्वा एतदुक्तं भवत्यर्थसत्यंगुरुत्वेन महाप्रयोजनत्वादुभयोरैकसाधनरूपतयाऽऽश्रयितव्यं अर्थस्त्यक्तव्योऽसारत्वात् देशः स्वर्गादिः सत्यसमाश्रयप्राप्यः कालाश्चरन्तत्र वासः रूपं सुरसुंदरीणां मनोहरं एतदेव विपरीतं सत्यत्यागेन केवलार्थसमाश्रयणात् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्यं को भागः सत्य इति । अर्थदण्डादिसिद्धं । आत्मानं राजानं पश्येत् । ततो राजवृत्तमनुगच्छेत् तथा साक्षिणो देशादींश्च संपश्येत् प्रयत्नेनानुसंदध्यादित्यर्थः देशमत्रायमाचार इति । कालमत्रैतद्योग्यमिति । रूपमर्थिप्रभृतीनामाकारम् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोर राजा छलमपहाय सत्यं पश्येत् तथार्थं च । अर्थादित्वान्मत्वर्थयोऽच् । अर्थवन्तगोहिरण्यादिविधनविषयस्य व्यवहारं पश्येत् न त्वहमनेनाक्षिनिकोचनेनोपहसित इत्यादि स्वल्पापराधं आत्मानं च तत्त्वनिर्णयेत्स्वर्गादिफलभागिनं साक्षिणः सत्यवादिनः देशकालं च देशकालोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुलघुतादिकं पश्येत् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सत्यमिति । व्यवहारविधौ तत्तत्कर्मणि व्यवस्थितो नृपतिः छलमपहाय सत्यं पश्येत् अर्थं हिरण्यादिविषयकव्यवहारम् आत्मानं च तत्त्वनिर्णयेन स्वर्गादिफलभागिनम् । साक्षिणो यथादृष्टश्रुतार्थवादिनः । देशं वाराणस्यादिकम् । कालं दुर्भिक्षादिरूपं लघुगुरुभावादिकं च । पश्येदित्यनुषज्यते ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । सत्यं संपश्येत् अस्मिन् व्यवहारोपवादिनोः किंप्रयोजनं भविष्यतीति पश्येत् साक्षिणः पश्येत् यथोक्तगुणानामपि साक्षिणारागद्वेषौ पश्येत् । इक्षितादिभिर्देशकालं च पश्येत् । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽयमर्थोऽयुज्यते न वेति पश्येत् । विवादविषयस्यार्थस्य रूपं च पश्येत् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थं कार्यम् ॥ ४५ ॥

सद्गिराचरितं यत्स्याद्भार्मिकैश्च द्विजातिभिः ॥ तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । सन्तः प्रतिषिद्धवर्जकाधार्मिका विहितानुष्ठायिनः यद्यप्येक एव शब्द उभयमर्थं प्रतिपादयितुं शक्नोति तथापि भदापादानाद्विषयविभोगेनैवं व्याख्यायत तैर्यदाचरितमनुपलभ्यमानं श्रुतिस्मृतिवाक्ये तद्देशकुलजातीनां प्रक-

ल्पयेदनुष्ठापयेत् । अविरुद्धश्रुतिस्मृतिभिरुपलभ्यमानाभिर्यदुक्तं जातिज्ञानपराधर्मानित्यत्र श्लोकेदेशकुलजाचारस्य प्रामाण्यतस्यानेन विशेषः कथ्यते आम्नायेनाविरोधितेन दृष्टार्थान्यपि ग्रामदेशराजकार्याणि शास्त्राविरुद्धान्यादरणीयानि न विरुद्धानि यथा कश्चिदेशकृणिकआत्मानं विकल्प्य धनं दाप्यते तच्च कर्मणापि सममित्यनेन विरुद्धं अस्यत्र श्लोकेन दर्शितम् । अन्यस्य चाचारस्य शिष्टसंबन्धितयैव प्रामाण्यमुक्तमाचारश्चैव साधूनामिति । नच तद्विरुद्धार्थसमाचरणेन साधुत्वमुपपद्यते तस्माच्चनादृष्टाय तद्विषयोयमुपदेशः । अन्यस्त्वाह देशान्तरेधार्मिकैः सद्भिर्द्विजैर्यदविरुद्धश्रुत्यास्मृत्यन्तरेण वा कार्यते तद्देशान्तरेपि राजा प्रकल्पयेत् यथोद्दिष्टभयङ्गादय उदीच्येषु प्रसिद्धास्तेप्राच्यैर्दाक्षिणात्यैः प्रतीच्यैश्चानुष्ठेयाः कुतः आचाराद्विस्मृतिरनुमातव्या स्मृतेः श्रुतिः सा च यद्येवमनुमीयत उदीच्यैरप्येतत्कर्तव्यमिति तत्र तद्विदितस्य बहुष्वर्थेषु स्मरणान्नत्र जातस्तत्रसंभवस्तत आगतस्तमभिप्रस्थितः शेष इति चैतस्य लक्षणविकारोभयरूपत्वादप्येवमपि प्रतिपदमनुपातेषु तद्वितस्मरणान्नास्त्युदीच्योनाम य उदीच्यशब्देन निवर्त्येत ततश्च पुरुषमात्रेणैतत्कर्तव्यमित्यापतति देशसमाख्यायानियतनिमित्तत्वभावेनानियामकत्वादप्येवंवाक्यमनुमीयते । उदीच्यांजातेन तद्देशवासिना वा तदपि धर्मिचारितवतोपि नान्यत्र करोति तन्निवास्यन्यत्र जातो न करोत्येव । अथोद्देशाभिजनस्तन्निवासीवेत्यनित्यत्वादभिजननिवासयोस्तदपि न युक्तमेव नहि जातिगुणगोत्राणीवाभिजननिवासौ नित्यौ तस्मान्नित्यस्य न कस्यचिदनुष्ठातृणामवच्छेदकस्यानुपपत्तेः सर्वविषयाधर्मानदेशधर्मानामकेचनसन्ति अनेनैव न्यायेन कुलधर्मा अपि कथं तद्देशधर्माः कुलधर्माजातिधर्मा इति च स्मृतिकारैर्भेदेन व्यपदिश्यन्ते । उक्तं दृष्टार्था नियता ध्यवस्था तत्र धर्मस्तस्यच नियम उपपद्यत इति उक्तम् । कुलधर्मोऽथैकदेशः यस्मिन्कुलस्य गोत्रधर्मोऽयथा न वासिषावेऽवामिन्नमवधीरिति सन्नित्यत्वाद्गोत्रव्यपदेशस्य तान्यस्येति विरम्यते ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सद्भिर्दोषरहितैर्देवादिभिः । तद्वस्तु प्रकल्पयेत् प्रकृष्टव्यवहारेषु कल्पयेत् । यदि देशाद्यविरोधि विरोधेतु तद्देशादिधर्म एव तद्देशजानाम् एवं सामान्यतो राजधर्माव्यवहाराऽनुगुणा उक्ताः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वद्भिर्धर्मप्रधानैर्द्विजातिभिर्यद्विद्यमानशारू मनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सद्भिरिति । आचरितं शास्त्रप्राम्यनुष्ठितम् सद्भिरिति द्विजातीनां विशेषणं । शूद्रव्यावृत्त्यर्थम् । धार्मिकैः प्रतिबद्धवर्जनपुरःसरं धर्मानुष्ठातृभिः । तद्देशकुलजातीनामविरुद्धमेव प्रकल्पयेत् प्रमाणं कुर्यात् कुलधर्मोऽनित्यत्रोक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । तदनुरूपनिर्णयोपायपरिग्रहार्थमशास्त्रीयमपि सद्भिराचरितधर्ममनुपालयेदित्याह सद्भिराचरितं यत्स्यादिति । स्वधर्मनिरसा अध्यात्मविदः सन्तो विरुद्धविरुद्धचेत्यकल्पयेदनुपालयेत् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविरुद्धदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ॥ दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णद्विभाषितम् ॥ ४७ ॥

(१) भेदातिथिः । यः सर्वेषु व्यवहारपदेषु साधारणतदुक्तविशेषापेक्षायामिदमाह सोपचर्यकालान्तरे दास्यामीति योधनमन्यत्मा दृष्ट्वाति सोधमर्णः यस्तु सोपचर्यप्रत्यादास्यामीति प्रयुङ्क्तेऽतोत्तमर्णः सम्बन्धितश्चावेतौ । अधमर्णस्यार्थः अधोऽधनं प्रकरणाद्यदेवोत्तमर्णाय देयं तदेवोच्यते तस्य सिद्धिरुत्तमर्णमिति निर्ययं द्वितीयोऽर्थशब्दः प्रयोजनवचनः अयं समुदायार्थः । उत्तमर्णेन यदा राजाचोदितोऽप्यपितोऽभवत्तमर्णेन योऽप्युद्दितीर्थः सपेक्षितश्चतुर्दापयतु भवान् राजा त्वधमर्णात्तदा दापयेद्

निकस्यार्थम् । धनमस्यास्तीति धनिकः उत्तमर्णएव च प्रसिध्या धनिकउच्यते । दापयेदिति संबन्धाच्चतुर्थी स्यक्ता सात्व-
पूर्णत्वात्संप्रदानभावस्य न कृता यथा श्रुतः पृष्ठददाति रजकस्य वस्त्रददातीति नक्षत्र मुख्योददात्यर्थः इहान्युभयोः सत्त्वस्य
भावादुभयोःस्वत्वाभावादपरिपूर्णोददातीत्यर्थः । किमुत्तमर्णवचनदेवासौ दापयितव्योनेत्याह विभावितमिति यदा निश्चि-
तेन प्रमाणेन धारयतीति प्रतिपद्यते । अथवा विभावितः स्वयंप्रतिपन्नोयतोविप्रतिपन्नस्य वक्ष्यत्यपह्नुवेऽधमर्णस्येति । क-
थंपुनः स्वयंप्रतिपन्नोविभावितइत्युच्यते नैषदोषः विस्मरणे त्वहस्तलेख्यादिना स्वयंप्रतिपन्नश्च भवति विभावितश्चाप्रतिपन्न-
श्चजानानोपि मिथ्याप्रतिपन्नः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणदानमवतारयति अधमर्णेति । अधमर्णेन गृहीतोऽर्थोऽधमर्णार्थस्तस्योत्तमर्णसिद्ध्यर्थं
चोदितोराज्ञा अधमर्णदापयेत् । विभावितं प्रमाणेन ॥ ४७ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतत्सकलव्यवहारसाधारणपरिभाषात्मकमुक्तसंप्रति ऋणादानमधिकृत्याह अधमर्णेति । अधमर्णा-
र्थसिद्ध्यर्थमयुक्तधनसिद्ध्यर्थधनस्वामिना राजा बोधितोवक्ष्यमाणलेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितधनमुत्तमर्णस्याधमर्णप्रदाप-
येत् अधमर्णादुत्तमर्णायदापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति ऋणविषयकव्यवहारमाह अधमर्णेति । अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थं अधमर्णार्थस्य सिद्धि-
रुत्तमर्णेन प्राप्तिस्तदर्थं चोदितः प्रार्थितोनृपः । मयैतस्माद्धनंप्राप्यते यथेति । विभ वित्तसंभावितं साक्ष्यादिना धनिकस्यो-
त्तमर्णस्य दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(५) गन्धनः । इदानीमाद्यमृणादानंनाव्यवहारपदंप्रस्तूयते । अधमर्णेति ऋणग्राहकोऽधमर्णस्तेन गृहीतार्थस्य
लाभार्थमुत्तमर्णऋणप्रयोक्ता ॥ उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमादित्यमरः । तेनोत्तमर्णेन चोदितोराज्ञा धनिकस्यो-
त्तमर्णस्यार्थमधमर्णेनदापयेत् । विभावितमुत्तमर्णेन लेख्यादिना साधितं वा तदर्थस्य विशेषणम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमर्णेनधनिकेन चोदितोराज्ञा अधमर्णगृहीतस्य अर्थस्य सिद्ध्यर्थधनिकस्यार्थसाक्ष्यले-
ख्यादिभिः स्थिरीकृतं दापयेत् ॥ ४७ ॥

यैर्यैरुपायैरर्थं त्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ॥ तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । नेहाप्रामाथ्यादुत्तमर्णाद्वाङ्मे भागवक्ष्यत्यधमर्णाद्दण्डं तत्र स्वभागवृत्त्या राजानमुपायान्तरेण ध-
नमार्गधनिकानांकारयेयुरतस्तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । यैर्यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः स्वधनपूर्वप्रयुक्तमुत्तमर्णोत्तमर्णेन तैस्तैरधमर्ण-
दापयेत् । संगृह्य स्थिरीकृत्य अनेनैवोपायेनैतस्मादेतच्छ्रूयतइत्येतन्निश्चित्येत्यर्थः । अथवाऽनुकूलमुपसांत्वनंप्रहः उत्तम-
र्णएव उत्तमर्णिकः उत्तमं च तदुत्तमोत्तमर्णं तदस्यास्तीत्युत्तमर्णिकः अतइतिठनाविति रूपं । एवमितरावपि सर्वधनादिषु प्र-
क्षेपव्यावृत्त्यत्र वीरपुरुषकोषामइतिवद्ब्रह्मब्रीहिणैव सामानाधिकरण्यस्य मत्वर्थेचोक्तार्थाविशेषेण समासः मत्वर्थीयश्च दु-
र्लभः ब्रह्मलाभार्थमयोगविषयधनमुष्णद्वौ च तस्य संबन्धिप्रयोक्ता ग्रहीता च प्रयोजकस्य च तदुत्तमंभवति स्वतन्त्रोप-
नदाने प्रत्यादाने च । इतरस्य सोपचयदानाद्व्यायामत्वाच्चाधमत्वबन्धुत्पत्तिमात्रत्वे तद्वृत्त्यैव त्वेतौ प्रयोक्तृग्रहीत्रोर्वाचको
के पुनस्तत्रोपायाइत्येतत्प्रदर्शनार्थउत्तरश्श्लोकः ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयमेवोत्तमर्णःश्लोकेषामुक्त्याह यैर्यैरिति । संगृह्य नियम्य दापयेदुत्तमर्णः ॥ ४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । कथंदापयेदित्याह यैर्यैरिति । यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णोत्तमर्णेन तैस्तैरुपायैर्वशीकृत्य
तमवदापयेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र यन्माधत्ते यैरिति । उत्तमार्णकः उत्तमं देयत्वेन पूर्वयंरणं तेन व्यवहरतीति । गृहीते-
न ऋणेनाधमर्णोऽनिरुष्टोयस्तमधमार्णिकं धनं दापयेद्वाजेतिशेषः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमर्णकइति स्वार्थे कः साधयेद्दापयेत् ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैस्तैरुपायैः अधमार्णिकं संगृह्य नियम्य दापयेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ॥ प्रयुक्तंसाधयेदर्थपञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र धर्मस्कन्धकरीत्या स्तोत्रस्तोत्रकग्रहणमिदमद्य इदंश्वदंश्वः यथाकुटुंबसंवाहोस्यैवंवयम-
पि तव कुटुंबभूताः संविभागयोग्याइत्यादि पठितप्रयोगोधर्मः यस्तु निःश्वसव्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्र कर्णोदकव-
द्धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यं तत्रोत्पन्नं धनं तस्माद्गृहीतव्यम् । यस्तु व्यवहारो राजनिवेद्यस्तस्य सर्वोपायपरी-
क्षयेयोज्यत्वाद्बालग्रहणेन च गृहीतत्वात् । यस्तु साक्षान्नददाति विद्यमानधनोपि स छलेन दातव्यः केनचिदपदेशेन विवा-
होत्सवादिना कटकाद्याभरणगृहीत्वा न दातव्यं यावदनेन तद्धनं न ददधम् । आचरितमभोजनगृहद्वारोपवेशनादि बलराजा-
धिकरणोपस्थानंतत्र राजा साम्राज्यप्रच्छन्ननिगृह्य च मर्षाड्यदापयतीति ननुस्वगृहसंबन्धिधनादि बलं यतः प्रकृतीनां बलं राज-
नीतिः पश्यते तस्मिन्नेव प्रसङ्गे उक्तासा अन्येतु राज्ञोवायमुपदेशइति वर्णयन्ति राजधर्मप्रकरणात् । राजा ज्ञापितउपायैरेनं-
दापयेत्पराजितं स्वयंप्रतिपन्नं नतु सहसावष्टभ्य सर्वस्वं धनिने प्रतिपादनीयः यतउभयानुग्रहो राज्ञा कर्तव्यः सर्वस्वादाने-
चाधमर्णस्य कुटुंबोत्सादः स्यात्सोपि न युक्तः उक्तं हि ॥ नावसाद्यशनैर्दाप्यः काले काले यथोदयं । ब्राह्मणस्तु विशेषेण धर्म-
केसति राजनीति ॥ तस्मात्किंचनवृद्ध्या संदापनीयः । कुटुंबादधिकं धनं संरुचः सर्वदापनीयः । सर्वासंभवे च कर्मणापि समं-
कुर्यादित्यन्यस्मिन्व्याख्याने छलाचारौ राजानमज्ञापयित्वा नकार्यौ ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मेण परस्त्वानादाननियमजनितपरलोकफलादिकथनेन यथादिनियमेनेतिकेचित् । व्यव-
हारेण राजसन्धिः । छलेन व्याजाद्वन्धकादिग्रहेण । आचरितेन स्वयंप्रायोपवेशेन । बलेन गृहपतिरोपादिना ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । तानुपायानाह धर्मेणेत्यादि । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थसाधयेत्तत्र धर्मानाह बृहस्पतिः ॥ सुहृत्संबन्धिसं-
दिष्टैः साम्ना चानुगमेन च । प्रायेण वा ऋणीदाप्योधर्मेषु उदाहृतः ॥ देये धनेऽधमर्णस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथा
च वक्ष्यति अर्थेपव्ययमानं विविति । मेधातिथिस्तु निःस्वोयः सव्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा
कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः । तदुत्पन्नं धनं तस्मात्कुल्लूक्यादित्याह छलादीनि त्रीण्याह बृहस्पतिः ॥ छलना या-
चितं चार्थमानीय ऋणिकादली । अन्यादृतादिवाहृत्य दाप्यतेतत्र सोपधिः ॥ दारपुत्रपशून् हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।
यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थस्वंतदाचरितमुच्यते ॥ बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकी-
र्तितः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयंवा गृहीयात्तत्रोपायानाह धर्मेणेति । एतान्पञ्चलक्षयति बृहस्पतिः ॥ धर्मेणेति यथा ॥
सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः साम्नावानुनयेन च । प्रायेणवा ऋणीदाप्योधर्मेषु उदाहृतइति ॥ व्यवहारेणेति । यथायतोदयं
विनिर्णीयः ऋणार्थं चैव गृह्यते ॥ तन्मूल्यमुत्तमर्णेन व्यवहरइति स्मृतः । छलेनेति यथा ॥ छलना याचितं चार्थमानीय
ऋणिकादली । अन्यादृतादिवाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिरिति ॥ उपधिः छलं । आचरितेनेति यथा ॥ दारपुत्रपशून् बध्वा

(४९) छलेनाचरितेन = स्थाने नाचरितेन (क)

कृत्या द्वारोपसेवनम् । यदणी दाप्यते स्वर्थं तदाचरितमुच्यते ॥ बलेनेति यथा ॥ बभ्वात्मगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । क्र-
गिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः सकीर्तितइति बृहस्पत्युक्तधर्मादिना ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । के ते पुनरुपायास्तानाह धर्मेणेति । धर्मेणाधमर्णायधर्मप्रदर्शनेन । व्यवहारेण व्यवहारबलप्रदर्शने-
न । छलेनोत्तमर्णकरिष्यमाणसहसाद्युपन्यासादिना । आचरितेन साधनेन प्रयुक्तमधमर्णस्योत्तमर्णेन प्रयुक्तमर्थसाधयेत् ।
एषामुपायानांपूर्वपूर्वाभावउत्तरोप्रासः पाठक्रमात्सामर्थ्याच्च ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपायान् आह धर्मेणेति । धर्मेण धर्मप्रीतियुक्तेन वचसा धर्मोपदेशेन व्यवहारेण साक्ष्यलेख्या-
दिना छलेन उत्सवादिध्याजेन भूषणादिग्रहणेन आचरितेन अभोजनेन च पुनः पञ्चमेनबलेन निगडादिबन्धेन प्रयुक्तं-
अर्थं दनंद्रव्यं साधयेत् ॥ ४९ ॥

यः स्वयंसाधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ॥ न सराज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तस्यैवार्थस्यस्पष्टीकरणार्थः श्लोकः न छलादिनोपायेन स्वेच्छयोत्तमर्णोऽधमर्णाद्धनं संसाधयन्
राजा किंचिद्वक्तव्यः । मामविज्ञाप्य किमित्यस्मादाभरणादिस्वधनसंशुध्यर्थव्याजेन लब्धना गृहीत्वा किंनास्मै प्रतिप्रय-
च्छसीति ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाभियोक्तव्यस्त्वयाबलंकृतमिति । स्वकमिति धार्यमाणार्थस्य स्वीयत्वसिद्धावैतदिति-
तात्पर्यम् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लुकः । यउत्तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थमधमर्णात्स्वयंबलादिना साधयति सस्वीयं धनं सम्यक्साधयन् अस्मास्व-
निवेद्य किमिति बलादिकंकृतवानसीति न राज्ञानिषेद्धव्यः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । ननु स्वयं बलात्कारकरणे राजदण्डशंका स्यात्तन्नाह यदिति । नाभियोक्तव्यः एनंकदर्थकृत्य
किमिति धनमस्मादृहीतमिति । तत्रहेतुः स्वकं संसाधयन्धनमिति ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । स्वयमेव स्वार्थसाधनमुत्तमर्णस्य शक्तौ सत्यां दोषावहमित्याह यः स्वयंसाधयेदिति । अभियोक्तव्यो दो-
षमारोपणीयः अत्र हेतुः स्वकं संसाधयन्धनमिति संसाधयन्तीति हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सउत्तमर्णः स्वकं धनं संसाधयन् राजा नाभियोक्तव्यः त्वया बलंकृतमिति नोपालम्भनीयः
॥ ५० ॥

अर्थोऽपव्ययमानंतु करणेन विभावितम् ॥ दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशंच शक्तिः ॥ ५१ ॥

[यत्र तत्स्यात्कृतं यत्र करणंच न विद्यते । नचोपलम्भपूर्वोक्तस्तत्र दैवीक्रिया भवेत् ॥ १॥] +

(१) मेधातिथिः । सत्यपि विभावके प्रमाणे योन स्वयंप्रतिपद्यते न तस्य छलाद्युपायप्रयोगः कर्तव्यः किंति हि
राजैव तेन ज्ञापयितव्यस्तत्र राज्ञाऽऽकारितेऽर्थं ऋणेपव्ययमानमपह्नुवानं नास्मै किंचन धारयामीति वदन्तं कारणेन सा-
क्षिलेख्यभुक्त्यात्मकेन विभावितंधारयामीति प्रतिपादितं दापयेदुत्तमर्णाय धनदण्डलेशंच स्वल्पदण्डं दण्डमात्रमित्यर्थः । अ-
न्यत्र दशमभागवक्ष्यति यस्तु तावदातुमशक्तः सोऽल्पमपि दशमाद्रागाद्वदं दापयितव्यः । अथवा यः प्रमादात्कथंचिद्विस्मृ-

त्वापजानीतस्यायंयथा शक्तिदशमभागाल्पतोदण्डः । कारणप्रमाणत्रिविधं तदन्वैरेतद्भवतीति परिगणितं । यथाचाहुः ॥
यत्र नस्यात्कृतपत्रंसाक्षी चैव न विद्यते । नचोपलंभःपूर्वोक्तोदैवी तत्र क्रिया भवेदिति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थेविषये अपव्ययमानं संवृण्वानं निह्वानमित्यर्थः । पश्चाद्वनिकेन कारणेन विभा-
वितमर्थदापयेद्राजा दण्डलेशं च यावता पुनरपह्वनंकुर्यात् । शक्तितोवित्तानुसारेण देयेप्रतिज्ञाते प्रथमविवादकृत्वा
पश्चाद्वाजसभायांयद्यनुमन्यते तदा शते पञ्चभागान्दण्ड्यः अथतत्राप्यपह्वनंकृत्वा व्यवहारात्तन्नयति तदा दशभागम् ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । नाहमस्मै धारयामीति धनविषयेऽपह्वानमधमर्णकरणेन लेख्यासाक्षिदिख्यादिना प्रतिपादितमर्थ-
मुत्तमर्णस्य राजा प्रदापयेत् । दण्डलेशं च अपह्वे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्यूनमपिदण्डपुरुषशक्त्या दाप-
येत् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च अर्थेति । अपव्ययमानं न धारयामीत्यपह्वानं । कारणेन लेख्यादिना विभावितं नि-
र्णीतं दापयेदर्थम् दण्डलेशं च अपह्वे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्यूनम् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमर्णेन दत्तेऽर्थे वादं कुर्वाणमधमर्ण । कारणेन साधनेन लेखादिना । विभावितंसाधितं धनिकस्य
कृत्स्नमर्थराजा दापयेत् । दण्डलेशं च स्वस्मैशक्तितोदण्डदापनं निर्जनविषयगुणवद्विषयं वा । करणादिसाधितार्थदशमभाग-
स्य दण्डत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थे द्रव्ये अपव्ययमानं निह्वानम् । तु पुनः कारणेनसाक्ष्यादिना पत्रेणवा विभावितंप्रकटी-
कृतं अर्थं धनिकस्य राजा दापयेत् । च पुनः शक्तितः शक्त्यनुसारेण अधमर्णस्य दण्डलेशः कार्यः ॥ ५१ ॥

अपह्ववेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ॥ अभियोक्तादिशेद्देश्यंकरणवान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा राज्ञा प्राड्विवाकेन वा संसदि व्यवहाराधिकरणादिदेशोत्तमर्णाय धनमिति उक्तस्यापह-
वोपलापोपलापोधर्मेण भवति तदाभियुक्तो धनस्य प्रयोक्तोत्तमर्णाय दिशेद्देशंसाक्षिणंप्रमाणभूतं निर्दिशेत् अन्यथा कारण-
लेख्यादि देशशब्देन लक्षणया धनप्रयोगप्रदेशवर्तिनांसाक्षिणामुपादानात् । कारणशब्दः सामान्यशब्दोपि गोबलीवर्द-
नत्साक्षिव्यतिरिक्तलेख्यादिकारणमाचष्टे ततश्च कारणं वा समुद्दिशेदिति अस्याप्ययमेवार्थः अथवायमन्यः पाठः अभि-
युक्तोदिशेद्देशमिति अयंचार्थः यत्राधमर्णोदेहीत्युक्तः प्रतिजानीते सत्यमेव धनंप्रतिदत्तंयदसावभियोक्ताऽऽसीत्स एवाभि-
युक्तः संवृतः सचाभियुक्तः संदिशेद्देशं कस्मिन्देशे त्वया मे प्रतिदत्तं कालं च निर्दिशेद्देशग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कारणं वा
समुद्दिशेत् । अस्ति तावकंसेदुद्दिशेत्येवंब्रूयादथवा यदि समादेशानां हेतुसाक्ष्यादि तस्यैव प्रदर्शनंकारणं वा शब्दश्च शब्दस्य
स्थाने ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधमर्णस्य देहिधनमस्मादिति सभ्यैरुक्तस्यापह्ववे तेन क्रियमाणेऽपलापेइत्यर्थः । आदिशे-
त ब्रूयात् देशं अत्रदेशे न त्वया गृहीतमिति । देशमिति कालादेरप्युपलक्षणम् । देशेऽप्युक्ते विप्रतिपत्तौ कारणं प्रमाणं
दशादन्यत् समुद्दिशेत् ब्रूयात् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्तमर्णस्य धनदेहीति सभायां प्राड्विवाकेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामीत्यपलापेसति अभि-
योक्ताऽर्थी देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तितासाक्षिणं निर्दिशेत् । प्रायेण साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणकृणनिर्णयात्प्राक्साक्ष्युपपन्ना-
सः । अन्यथा करणंपत्रादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

(५२) कारणं=कारणं (मेधा०)

(४) राघवानन्दः । किंच अपह्ववेति । संसदि सभायां उत्तमर्णेन देहीत्युक्ते नोधारयामीत्यधमर्णेन निह्ववीरु-
तेसतीत्यर्थः । अभियोक्तोत्तमर्णः । देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिनः साक्षिणः । करणं पत्रम् । अन्यत् ममधनेनेदंकीतद्रव्या-
दि ॥ ५२ ॥

(५) मन्दनः । यदाधमर्णोयुक्तार्थापह्ववकुर्वीत तदोत्तमर्णेन कर्त्तव्यमाह अपह्ववेऽधमर्णस्येति । ऋणरूपेण यच्च-
या तव दत्तं तन्मे देहीत्युक्तस्याधमर्णस्यापह्ववेऽर्थापह्ववे सत्यभियोक्तोत्तमर्णोदेशादिशेत् अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽनेन
प्रकरणेन मयादत्तमिति देशकालादिकं ब्रूयात् । यदि तत्राप्यधमर्णोविप्रतिपद्येत ततःकरणलेखादिकंसमुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसदि सभायांच देहीत्युक्तस्य अधमर्णस्य अपह्ववेद्वीकृते गोपिते सति अभियोक्ता उत्तमर्णः
देश्यं साक्ष्यादिभ्यः आदिशेत् । च पुनः अन्यत्करणं प्रमाणान्तरं उद्दिशेद्दर्शयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापहुते च यः ॥ यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमेवाधमर्णेऽपह्ववाने धनिना राज्ञाज्ञापयितव्यः विज्ञापनाकर्तव्या अस्मिन्देशेऽस्मिन्काल-
इदंधनमियद्वेतनंमत्सकाशादृहीतं सच पृष्टोभावयति नैतस्मिन्देशेऽहमभवेन धनग्रहणकालउपदिष्टं तदा देशे दीयते । अ-
थवा देशसाक्षिणोऽप्याख्यातास्तासाक्षिणोदेशकालावसंभवतो निर्दिशति । निर्दिश्यदेशादिकमपजानीते नैतच्चया निर्दिष्टमि-
ति यश्चाधरोत्तरानर्थान्पौरस्त्यानौपरिष्ठांश्चविगीतान्विरुद्धानभिहितान्नावबुध्यते यद्वा पूर्वक्रमभेदं च न गतमात्मनो नानुसं-
धत्ते हीनः स इति निर्दिशेदिति सर्वत्रक्रियानुषङ्गो भविष्यतीति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदेशं यत्र ऋणिकगमनं संभाव्यते तथा एकान्तादि । तथा उक्ता देशादि पश्चान्नमयै-
तदुक्तमित्यपहुते । तथा अधरोत्तरान् पूर्वोत्तरवाक्यानि त्वाग्येव यानि तदर्थान्विपरीतान् विरुद्धान् नबुध्यते ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । अपदिश्येति असंभाष्य इति ब्रूहीत्यादिअदेश्यम् । यत्र देशेऽधमर्णस्य ऋणग्रहणकाले सर्वदावस्था-
नं संभवतीति निर्दिश्य चादेशादिकं नैतच्चया निर्दिष्टमित्यपनयति यश्च पूर्वोक्तानर्थान्स्वार्थान्स्वोक्तान्विरुद्धान्वावगच्छति
यश्च ममहस्तात्सुवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दिश्य मत्पुत्रहस्तादृहीतमित्येवमादिना यः पुनरपसरति यश्च सम्यक्प्रति-
ज्ञातमर्थकत्मात्त्वया रात्रावसाक्षिकंदत्तमित्येवमादिप्राद्विवाकेन पृष्टः सन्न समाधत्ते यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः
सहान्मोन्धसंभाषते यश्च भाषार्थस्थिरीकरणाय नितरामुच्यमानं प्राद्विवाकेन प्रश्नेनेच्छेत् यश्च निष्पतेत् उक्तांश्च व्यवहारा-
त्पुराऽनाख्याम यथा स्थानात्स्थानांतरंगच्छेत् यश्च ब्रूहीत्युक्तो न किंचिद्वीति उक्तं साध्यं प्रमाणेन प्रतिपादयति पूर्वसा-
धनमपरं साध्यं तद्योन जानाति असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति असाध्यमेव मानेन शशशृंगरुतंधनुर्देयमित्यादिसाध्य-
त्वेन निर्दिशति सतत्मात्साध्यादर्थान्दीयते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अदेश्यादिषट्भिः श्लोकैरधमोत्तमर्णयोः पराजयहेतूनाह । अदेश्यं उत्तमर्णादणग्रहणका-
ले तद्देशवर्तिनमपि साक्षित्वेनोपदिशति वदत्युत्तमर्णः । तथा निर्दिश्य देशादिस्वरूपं पुनर्मया नोक्तमित्यपलपति । अर्थान-
धरोत्तरान् कितवस्त्विति पृष्टः पूर्वोत्तरविकलान् विगीतान् संख्यादिना स्वोक्तविरोधान्नावबुध्यते न जानाति उत्तमर्ण इति
शेषः ॥ ५३ ॥

(५३) अदेश्यं = अदेयं (न०)

(५५) असंभाष्ये=असंभाव्ये (नं)

निष्पतेत् वक्ष्यमाणंचक्रियापदंसहीयतइति यदेवोक्तंपुनर्यस्त्ववधावतीति सएवार्थः यश्चापि निष्पतेदिति पुनर्वचनेप्रयो-
जकमुक्तमन्यन्तापौनरुक्त्यभाभूदिति कश्चिद्विशेषआश्रयितव्यः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । असंभाष्ये संभाषानर्हे देशे एकान्तादौ । त्वकीयंप्रश्नं पेरण निरुच्यमानमाकलय्य नेच्छे-
त्तदनिच्छाविभावकंक्रोलाह्लादि कुर्यात् । निष्पतेत् सभातःपलायते ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । असंभाष्ये संभाषानर्हे निर्जनादिदेशे साक्षिभिःसंभाषतेसोपि तस्मादर्थार्थीनः ।
यश्चापि निरुच्यमानं प्राङ्गिवाकेन प्रश्नं नेच्छेदुत्तरंदातुम् । अथच निष्पतेत् नयुक्तंस्थातुमितिनिष्क्रामेतसोपिहीनः । एतद्व-
योःसाधारणम् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । साक्षिभिरसंभाष्ये । मिथेदिशे रहस्यइति यावत् । निरुच्यमानंसृत्य विकल्पेनोच्यमानम् । प्रश्नपृ-
ष्ठमर्थम् । नेच्छेन्नसंवेदेत् । निष्पतेत्तदसोपसरेत् । सोपि हीयतइतिसंबन्धः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । असंभाष्येदेशे अवाच्यदेशे साक्षिभिर्मिथोयःसंभाषते । च पुनः निरुच्यमानं वाच्यमानं प्रश्न-
वानेच्छेत् न कथयति । च पुनः यः निष्पतेत् पलायते ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तंच न विभावयेत् ॥ नच पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थार्थसहीयते ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थएव श्लोकोयं श्लोकान्तरेर्दृश्यते । पुनर्वचने च प्रयोजनमुक्तंबहुकृत्वापि पथ्यवेदितव्य-
मितिअक्षरार्थस्त्वर्थिना विश्लेषिते पूर्वपक्षे प्रतिवादी ब्रूहस्मिन्वस्तुनीति पृष्ठोयदि न ब्रूयात्पुनःपुनः पृच्छन्मानेऽपि योहि
सम्यगुत्तराभावादेव मे पराजयोभवति तूष्णींभूतस्य तु संशयएव न पराजयोभवतीत्यनया बुद्ध्या नोत्तरंदाति सोपि
जीयते वक्ष्यति चात्र कालावच्छेदनं चेन्नपक्षान्नब्रूयादिति सद्योस्माकृष्टस्य पूर्वपक्षार्थानवबोधोधादुत्तराप्रतिपत्तेर्युक्तंका-
लहरणं अत्र च दिवसैः पञ्चभिर्दशभिर्द्वादशभिर्वैषद्वदत्स्त्रिपक्षसमामिर्नित्वयन्तंकालंतूष्णींभावएव यश्चातोधिकः कालः
संस्थितोपि कश्चित्संवत्सरंप्रतीक्षेत प्रतिभावयेदिति न युक्तमादृत्यतोप्रतिभावे प्रतीक्षाकारणंसंवत्सरादूर्ध्वंभवतीति कि-
मित्यकारणं नचैषनियमः केन चित्प्रकारेण नावगम्यते प्रतिभानवतः संवत्सरेण प्रतिभाभवतीति तस्मात्तावन्त्येवाहान्यु-
पेक्षा युक्ता यावद्भिः पूर्वपक्षावधारणा भवत्युत्तरंच प्रतिभाति एतच्चायुक्तस्य मन्दधियोप्येतावन्मात्रैरहोर्भभवतीति ना-
धिकंकालमुपेक्षणीयं पूर्वपक्षिकस्य तु तदहरेव त्वार्थविनिवेशनंयुक्तं यतइदमेषामवधारयतीद्वानेन ममापकर्तमिति
निश्चितं तस्य भवति त्वेच्छयाहसौ प्रवर्तते केवलंतस्मै त्वपक्षमावेदयते किमित्यनिश्चितः त्वार्थोभवति उत्तरपक्षिकस्त्व-
विदितसंबन्धस्तदानीमेव राजपुरुषैरानीयमानः कथमिव त्वपरपक्षौ निश्चिन्यात् पक्षद्वयनिरूपणंहि तदस्य तदानीमे-
वापतति नान्यथोत्तरपक्षिकोभवति तस्मात्पूर्वपक्षिकस्य साध्ये वस्तुनि तदहः पूर्वपक्षसमामिर्द्वादिवसलाभोवोभाव-
पि चैतौ पक्षौ स्मृत्यन्तरपरिगृहीतौ तथाह्याह ॥ सुनिश्चितबलाधानः पूर्वपक्षी भवेत्सदा । दशाहंद्वादशाहंवा त्वपक्षंपरिशो-
धयेदिति ॥ तथेदमपरम् ॥ ततोर्थीलेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनं ॥ या तु संवत्सरपरीक्षा सा मूलसंभवादप्रमाणं नहि व्यवहा-
रस्थतावष्टकादिवद्देहमूलता शक्यते वक्तुरकार्यरूपत्वादर्थस्य प्रमाणान्तरविषयत्वे च तदसंभवः प्रतिपादितः । एषा पि-
तृपक्षोपेक्षा न सर्वत्र यतउक्तं ॥ साहसस्तेयपारुष्ये गोभिशपात्यये स्त्रियां । विवादयेत्सद्यएव कालोन्यत्रेच्छयास्मृतइति ॥
साहसादौ हि चिरमुपेक्ष्यमाणे परमपरामुयात् अतः सद्योविवादोविधीयते । नचात्र स्मृत्यादयोनुक्तहेतवः संभवन्ति साह-
सादिकारणं हि तदानीमेव राजानंवेदयेत् तीव्रसंवेगता हि तत्र भवति वस्त्राद्युपहारेण तदुपेक्षायां रागशङ्का भवति साक्षि-

* आकृष्टस्य=आक्षिप्तस्य (आ आ)

णस्तत्र यदृच्छया संनिहिता अपि भवन्ति ते हि देशान्तरङ्गतानामजात्यादिभिर्न विज्ञायन्ते ततः स्वाभाविकप्रमाणाभावः किंच ऋणादानादिषु कदाचिदितरेतरसंदधते न तत्र राज्ञो हस्तप्रक्षेपः प्रायेण च संशुद्धौ स्मृतिर्न युज्यते तदा कियद्दत्तमिति । साहसकारी तु राजाऽवश्यं निग्रहीतव्य इतरेण संधीयमानोऽपि तस्मादृणादिषु कालहरणसाहसादिषु सद्य इति स्थितं तदुक्तं गहनत्वाद्वादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि ॥ ऋणादिषु हरेत्कालं कामंतत्त्वबुभुत्सया ॥ यदा संकुलः पूर्वपक्षो भवति तदा गहनत्वान्न शक्यते ग्रहीतुमनाकुलो विलुप्तक्रमेऽपि ग्रहीतप्रतिवचनं कालमहत्त्वान्न शक्यते सर्वेण स्मृतिमिति स्मृत्यन्तरस्यार्थः । उक्तं च न विभावयेत् साध्यं वस्तुनिर्दिश्य न साधयति साधनस्याभावाद्द्विपक्षाभावात् । न च पूर्वापरविद्यात् उक्तमेतत् तस्मादर्थव्यवहारवस्तु न सहीयते पराजितो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न ब्रूयात् चिन्तयन्नेव तिष्ठेत् । उक्तं त्वोक्तं न विभावयेत् न व्याकुर्यात् । न च पूर्वापरं त्वाग्वाच्यमेतत्पश्चादिति जानीयात् । तस्मात् प्रक्रान्तादर्थात् ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । ब्रूहीत्युक्तो न ब्रूयात् । वदतोऽवश्यं पराजय इति तूष्णीं तिष्ठेत् । न विभावयेत् । पूर्वापरं साध्यं न विद्यात् यथा वस्तु न विजानीयात् । अर्थात् शशशृङ्गधनुर्भञ्जतोऽपि साध्यत्वेन निर्दिश्य तस्मादर्थव्यवहारवस्तुतोऽहीयते पराजितो भवतीति । एतदुत्तमणस्य ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । न विभावयेत् पूर्वापरं न च विद्यात् । इदं पूर्वमुक्तमिति च न विद्यात् हीयते जीयते ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वंब्रूहीत्युक्तः सन्योन ब्रूयात् । च पुनः उक्तं स्ववचनं न विभावयेत् । च पुनः पूर्वापरं कार्यं यो न विद्यात् स पुरुषस्तस्मादर्थव्यवहारवस्तुतोऽहीयते हीनो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

साक्षिणः संति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ॥ धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं नमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञातारः साक्षिणः पुरुषाममसंतीत्युक्त्वा यदोच्यते । कथयतामिति तदा तूष्णीक आस्ते न तां न्देशनामजातिभिर्विशेषणैः कथयति तदा एतैः प्रत्येकं पूर्वमुक्तैः कारणैरिह हीनोऽसौ द्रष्टव्यः । इति धर्मस्थो धर्माधिकरणस्थः प्राद्विवाको निर्दिशेन्निश्चितं ब्रूयाज्जितो यमिति । तथैव विवक्षितार्थकप्रमाणवृत्त्या पराजय एव स्वपक्षे साधनादावप्यभावानिश्चयश्च पुनः पुनरवसरेऽनुपन्यासात्कारणान्तरस्य चानुपन्यासेऽभावादिति । ज्ञातार इति तृन्न्तमेव तत्रेदमिति द्वितीयान्तं युज्यते । स्वलार्थनृनामिति षष्ठीनिषेधात् । हीनं तमिति द्वितीयान्तःपाठ इति शब्दप्रकारार्थो द्रष्टव्यः । एभिर्मुक्तैः प्रकारैरन्यैश्चैव विधैर्हीनं तन्निर्दिशेत् यदा तु वाक्यार्थवचनमात्रं तदा हीनो साविति पाठः वाक्यार्थस्य कर्मत्वाद् द्वितीयाया अभावः । एते पराजयहेतवः नत्वाकारेऽङ्गितादिवद्यभिचाराणाः । यो हि पुनः पुनर्विचारावसरे न सन्निधीयते संनिहितो नोत्तरं प्रतिवक्ति न तत्र निश्चितमिदं भवति नास्य जयहेतुरस्तीति । यदि च सर्वदेवानुत्तरवादिनं न पराजयेद्वाजा ततोऽव्यवस्था भङ्गापद्यते पौर्वापर्यान्वयाधस्त्वङ्गितादिवद्द्रष्टव्यः । यः सर्वकालवाग्मी प्रगल्भप्रतिपत्तिमांस्तस्येङ्गितादयोऽन्यथा भवन्तः पराजयहेतौ प्रमाणान्तरेणापि निश्चितेऽपि लिङ्गदर्शनस्थानीया उपोद्बलका भवन्ति ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मेत्युक्तेति छान्दसः सन्धिः । धर्मस्थः धर्मासनस्थो राजादिः । कारणैरेतैः प्रायुक्तैश्च तं वादिनं हीनं पराभियोगप्रामम् ॥ ५७ ॥

* साध्यं = पूर्वसाधनं परं साध्यं (राघ० ४)

(५७) साक्षिणः = ज्ञातारः (क०)

(५७) साक्षिणः सन्ति मे = सन्ति ज्ञातार इ (न०)

(३) कुड्ढूकः । साक्षिणोमम विद्यन्तइत्युक्त्वा तान्निर्दिशेत्युक्तोयोननिर्दिशति तंपूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्धर्मस्थः प्राङ्नि-
वाकः पराजितकथयेत् । ज्ञातारः सन्तिमेत्युक्त्वाइति वा पाठः । अत्रछान्दसमिकारस्य पररूपत्वम् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच साक्षिणइति । ज्ञातारइति पाठान्तरं । साक्षिणः सन्तिमे ममाध्यन्यसाक्षिणइति । मया-
नगृहीतमत्यर्थं तर्हि दिशानयेत्युक्तो नानयति । मेत्युक्तेत्यार्थः । धर्मस्थः प्राङ्निवाकः कारणैरुक्तैः हीनं पराजितं निर्दिशेत्
जानीयात् । तमपीत्यपिशब्दादधमर्णमपि ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अविद्यमानलेख्यादिसाधनेऽर्थे ज्ञातारः साक्षिणः सन्तीत्युक्त्वा तान् ज्ञातृन् । दिश दशयेति सभ्यैरु-
क्तोऽनेन साक्ष्यनुदेशाख्येन हेतुना धर्मस्थो धर्मासनस्थः । प्रत्यर्थिदत्तोत्तरस्याभियोगस्याप्रतिवचने ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञातारः मे ज्ञातारः सन्ति इति उक्त्वा आदिश कथय धर्मस्थः यः उक्तः सन् नादिशेत् नकथ-
येत् एतैः कारणैस्तमपि हीनं पराजितं निर्दिशेत्कथयेत् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्ब्रूयादण्ड्यश्च धर्मतः ॥ न चेन्निपक्षात्ब्रूयाद्धर्मप्रति पराजितः ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभियोक्तार्थी किंचन पुरुषमाहूय यदि व्यवहारपदं कथयति तदा निष्प्रयोजनाद्ब्रूयादण्ड्यः
श्च दण्डबन्धने दण्डपरिमाणे च गुणवर्त्ताप्रत्यर्थिन आव्हानेन च हानिमपेक्ष्य कल्पनीयानि अतस्तदहरेवार्थिनाविवदि-
तव्यं प्रत्यर्थी तु नचेन्निपक्षाद्ब्रूयादित्यर्थस्तदा नासौ दण्ड्यो बन्धयितव्यो वा किंतर्हीयता कालेनोत्तरे सत्यपराजितएव धर्म-
प्रति धर्मतएवायंपराजयोन छलमित्यर्थः । निपक्षादिति पात्रादिषु दृष्टव्यस्तेनेकाराभावः अर्थतत्त्वमस्य लोकस्यास्माभिः
माङ्गिरूपितम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नचेद्ब्रूयात् ज्ञातृन् साक्षिणः ज्ञातृपदंप्रमाणपरम् । वध्यस्ताडनादिना अभियुक्तेनाप्रमाणे
वाच्ये विशेषमाह नचेदिति । निपक्षादर्वाङ् नचेत्साक्षिणो ब्रूयात्तदा सः धर्मप्रति धर्मानपेक्ष्य पराजितो भवत्यतो वध्यो-
दण्ड्यश्चेत्यर्थाज्ञातम् । एतच्च प्रत्यर्थिविषयम् । अर्थिना सद्यएव वाच्याः स्मृत्यन्तरात् ॥ ५८ ॥

(३) कुड्ढूकः । योऽर्थी सन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्योलघुनि विषये दण्ड्य-
श्च धर्मतः स्यात्प्रत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्रूयात्तदा धर्मतएव पराजितः स्यात् नतु छलेन ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभियोक्ता अर्थी सन् राजस्थाने निवेद्य राजपुरुषमानीय व्यवहारास्पदं भाषां न ब्रूयात् । वध्यं
इत्यादि विकल्पस्तु विषयगौरवापेक्षया । निपक्षात्पक्षत्रयमपि प्रत्यर्थी वा पुनर्न ब्रूयात् साक्षी वा न ब्रूयात् तदा पराजित-
इति सोपिदण्डार्हः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । अभियोक्तारंप्रति राज्ञः कर्त्तव्यमाह अभियोक्तानचेदिति । प्रत्यर्थिदत्तोत्तरो अभियोक्ता तत उत्तरं न चेद्ब्रू-
याद्ब्रूयादण्ड्यः । दण्ड्योदण्डार्हः । तदुणापेक्षया विकल्पः । तत्रकालावधिरुत्तरार्द्धेनोक्तः । धर्मशब्दौ व्यवहारवचनौ
॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभियोक्ता उत्तमर्णः न ब्रूयात् सधर्मतो वध्योदण्ड्यश्च । प्रत्यर्थी चेद्धर्मप्रति निपक्षान्न ब्रूयात्स-
पराजितो ज्ञेयः ॥ ५८ ॥

योयावन्निह्वीतार्थमिथ्यायावतिवा वदेत् ॥ तौ नृपेण स्वधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणंदमम् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । येन पञ्चसहस्राणि दत्तानीति प्रमाणान्तरानिश्चितं लेख्यादौ तु करणे देशसमारोपितानि प्रमाणान्तरसंवत्सराख्यमिति निश्चित्येदमपश्यत्केवलेन लेख्यप्रमाणेन सर्वत्र प्रवर्तमानछलव्यवहारीतिद्विगुणंदण्ड्यं यस्य तु विस्मृत्याप्यन्यथा प्रवृत्तिराशङ्क्यते तस्य दशकंशतमेवमितरस्यापि नतु सर्वापह्नवे दशभागएकदेशापह्नवे द्विगुणमिति किन्तुशाठ्यादन्यथा प्रतिपद्यमानौद्विगुणंदण्ड्यौ विस्मृतिदारिद्र्याभ्यांदण्डमुत्तरं योयावन्तमर्थमपह्नवीतापजानीतेऽधमर्णा-
मिथ्यायावति विपरीतंधनंवदेदुत्तमर्णः तावुत्तमर्णाधमर्णाधमर्णौद्विगुणंदमं तदित्यपह्नयमानधनपरामर्शः यावदपह्नुतं ततोद्विगुणंदमोदण्डः अधर्मज्ञग्रहाच्च लिङ्गानिश्चितछलविषयोदण्डइत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्यन्ताभिनिवेशादिप्रवृत्तौ दण्डमाह योयावदिति । निह्वीत प्रत्यर्थिशोधितंमयेत्यादि । मिथ्या वदेत् महंधारयतइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लुकः । यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयत्यर्थावा यत्परिमाणधने मिथ्यावदति तावधार्मिकावपह्नुतमि-
थ्योक्तधनाद्विगुणंदण्डरूपंदापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचनातज्ञानपूर्वापह्नवमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिनापलापमि-
थ्यानियोगापह्नवे द्विगुणमिति शतदशमभागंवक्ष्यति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्तमर्णाधमर्णयोर्दण्डप्रकारमाह यइति । यः प्रत्यर्थी यावद्धनंनिह्वीत अर्थावा यावति
परिमाणे मिथ्याभाषते तद्विगुणं तौदण्ड्याविन्वत्ययः । दमं धनदण्डम् ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । विवादिनोर्मिथ्यावचने दण्डमाह योयावन्निह्वीतेति । यः प्रतिवादी यावद्यावन्तमेकदेशंकृत्स्नार्थ-
मपह्नवीत । योवादी यावत्येकदेशे कृत्स्ने वार्थे मिथ्यावदेत्तद्विगुणंतिरोहितार्थाद्विगुणंदण्डंदाप्यौदण्डत्वेनदाप्यौ । अपि
शब्दात्तिरोहितमर्थं च ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अधमर्णः यावन्निह्वीतार्थं अर्थावा यावति मिथ्या वदेत्तावद्धर्मज्ञौ नृपेण तस्मात्कारणान-
द्विगुणंदमंदाप्यौ दण्डनीयौ ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थोधनैषिणा ॥ त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । यः कृतावस्थआहूतोभियुक्तोगृहीतप्रतिभूश्च राजसकाशे प्राद्विवाकेनान्यैर्वा पृच्छ्यते किमस्मै
धारयसि नेति पृष्टः सन्नपव्ययतेऽपह्नुते ह्ववानोधनैषिणा स्वधनपूर्वप्रयुक्तमात्मनःसाधयितुमिच्छता साक्षिभिर्भाव्योविप्र-
तिपन्नः प्रतिपादयितव्यः । त्र्यवरैस्त्रय अवरेयेषांतेरुयवरैरवरमपचयातिशयमाह यद्यत्यन्तन्यूनास्तदा त्रयः स्युः अन्यथा
त्रिभ्य ऊर्ध्वम् । नृपब्राह्मणसन्निधाविति ननु च तेषामेव यैर्न्यायः प्रारब्धस्तत्रतत्सन्निधानएव साक्षिप्रश्नः प्राप्तः किमनेन
नृपब्राह्मणसन्निधाविति नैवंप्रमाणपुरुषप्रेषणेनापि साक्षिप्रश्नउपपद्यतइति साक्षात्प्रष्टव्यइति पुनर्वचनम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृष्टः प्राद्विवाकेन किंधारयसि नवेति । अपव्ययमानोनिह्ववानः । कृतावस्थः कृताव-
स्थानः । त्रयोऽवराअल्पीयांसोयेषांसाक्षिणतैः ॥ ६० ॥

(३) कुल्लुकः । धनार्थिनोत्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षकृताह्वानः प्राद्विवाकेन पृष्टः सन्न यदा न धारयामीत्यपह्नवानो-
भवति तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं त्र्यवरैः साक्षिभिः त्रयोवरान्यूनायेषांतैरर्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपव्ययमानः सन् पृष्ठः प्राङ्निवाकेन कृतावस्थः राजपुरुषकृताव्धानः । व्यवरैः त्रयोऽ-
वरान्यूनायेभ्यः साक्षिभ्यः तैर्यथावत् तैर्वक्ष्यमाणविशेषगविशिष्टैः साक्षिभिः धनैषिणोत्तमर्णेन भाव्यः ऋणवत्तया संभाव-
नीयः सऋणं दाप्यः इत्यभ्याहार्यम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । वादिप्रतिज्ञातमर्थसभ्यैः पृष्ठस्तमर्थमपव्ययमानोपद्भुवानः । कृतावस्थोयथा नापसरति तथा स-
भ्यैः कृतावस्थानः प्रतिवादी धनैषिणा वादिना व्यवरैः साक्षिभिर्भावयितव्यः । प्रतिज्ञातार्थसाधनीयः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । धनैषिणा उत्तमर्णेन पृष्ठः सन् अपव्ययमानः निहुवानः कृतावस्थः कृतपीडः नृपब्राह्मणसन्निधौ
व्यवरैः साक्षिभिर्भावितव्यः ॥ ६० ॥

यादृशाधनिभिः कार्याव्यवहारेषु साक्षिणः ॥ तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतंचतैः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । साक्षिलक्षणोपन्यासः श्लोकः यादृशाः साक्षिणोयज्जानीयायदुणयुक्ताश्च धनिभिरुत्तमर्णैर्व्यवहा-
रेषु धनप्रयोगादिषु कर्तव्यास्तादृशान्वक्ष्यमाणेन कथयिष्यामि यथा च वाच्यं वक्तव्यं पृष्ठैः सद्भिस्तैः पूर्वाह्णैः इत्यादि तमपि
प्रकारंवक्ष्यामीति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा यादृक्शपथादि कृत्वा । कृतं सत्यम् ॥ ६१ ॥

(३) कुट्टुकः । धनिभिरुत्तमर्णादिभिः ऋणादानादिव्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्तव्यास्तथाविधान्वदिष्यामि
यथा च तैरपिसत्यं वक्तव्यं तमपि प्रकारंवक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिण इत्युक्तं तल्लक्षणमाह यादृशा इति द्वाभ्याम् । व्यवहारेष्वृणादिषु साक्षित्वेन कार्याः ।
कृतं सत्यं वाच्यं साक्षिभिर्यथेति तंच संप्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । धनिभिरव्यवहारिभिः । तैः साक्षिभिः । यथा कृतं वाच्यं तथा च वक्ष्यामीति ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षित्वरूपमाह तैः साक्षिभिः यथा कृतं सत्यं वाच्यम् ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविदृशूद्रयोनयः ॥ अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतदारपरिग्रहागृहिणः । गृहशब्दोदारेषु वर्तते तेहि त्वकलत्रपरिभवभयान्नकूटमाचरन्ति ।
आत्मनि केचिन्निरपेक्षा अभिभवन्ति अन्यदेशान्तरगमने नात्मानं रक्षयिष्यामइहैव च कचिद्रुमा भविष्यामो धनमित्रं वार्जयाम-
इत्यनया बुद्ध्या अनृतमपि वदन्ति कुटुम्बिनस्तु कुटुम्बभयान्कवात्मानं न परिरक्षिष्यामइति दूरं कृत्वा कुटुम्बस्य सापेक्ष-
तया राजदण्डभयान्नान्यथा प्रवर्तन्ते । पुत्रिण इति पुत्रस्नेहात्पुत्रिणो पुत्रदारश्च साक्षिप्रश्नकाले साध्वाचारोपि कदाचिन्नसं-
निहितो भवति सहि नैकस्मिन्देशे आस्थानवान् भवत्येवं मौला अपि व्याख्येया मौला जानपदास्तदेशाभिजनास्ते हि त्व-
जनज्ञातिमध्ये पापभीरुतया न मिथ्यावदन्ति । मूलप्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौला अर्थकथनमेतत् तद्विस्तृतं भावार्थ एव क-
र्तव्यः योहि यत्र भावः सौपि तत्रास्तीत्यविरुद्धम् । क्षत्रविदृशूद्रयोनयः न ब्राह्मणः सर्वदाहस्याध्ययनाध्यापने विहिते
अवहंवाग्निहोत्रहोमस्तत्र दूरस्थे राजन्यधर्मो मा भूदित्यसौ न कर्तव्यतयोपादीयते । यदृच्छया वगतार्थस्तु साक्ष्यन्तराभावे
गरोयसि कार्ये मुख्यतमः स साक्षी तथा च ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति साक्षिप्रश्नो भविष्यति योनिशब्दः प्रत्येकमभिसंब-

* राजपुरुष=राजपुरुषद्वारा (राघ० ४)

(६२) अर्थ्युक्ताः=अव्यक्ताः (क)

भ्यते क्षत्रियोयोनिरुत्पत्तिः कारणमस्यासौ क्षत्रयोनिः क्षत्रियजातीयइत्यर्थः । क्षत्रयोनिर्जन्मास्येति पञ्चमीतियोगविभागा-
त्समासोप्युक्तः । अर्थिनायदोक्तंभवत्येते ममसाक्षिणः साक्षिकर्मणि योग्याभवन्ति ये तु स्वयमागताः साक्ष्यं ददति न ते
साक्षिणः । अनापद्यापत्साक्ष्यन्तराभावइति केचित् तदयुक्तं विसंवादकत्वमसाक्षित्वे कारणतत्संबन्धेन तानपैति न वयं-
ब्रूमः प्रतिषिद्धसाक्षिभ्यो विद्यमानानृतताभिधानहेतवोर्द्धसंबन्धावास्यामवस्थायां प्रतिश्रूयन्ते किंति हि येषां कदाचिदाहूयमा-
नानां धर्मविरोधो भवति श्रोत्रियादीनां तेषामविद्यमानेष्वन्येष्वनुभूतार्थानामिदं प्रत्यनुज्ञानं पुनरुक्तानाम् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मौलास्तद्भागे परंपरयानिवसन्तः । अर्ह्युक्ताः अर्थिनोक्ताः न स्वयमेव साक्ष्येऽहमिति-
वादिनः ॥ ६२ ॥

(३) कुट्टुकः । कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तः तद्देशजाः क्षत्रियशूद्रवैश्यजातीयाः अर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षित्वयो-
ग्याभवन्ति ते हि कृतपरिकरपुत्रभयान् देशवासिनाविरोधाच्च नान्यथावदन्ति न तु ये केचिदणादानादिभ्यवहारेषु साक्षिणः
स्युः । आपदितु वाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणादिभूक्तव्यतिरिक्ताः साक्षिणो भवन्ति ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । मौलास्तद्देशजाः अर्ह्युक्ता अर्थिना उभयेनोक्ताः अत्रार्थयूयं साक्षिण इति तादृशाः साक्ष्यमहं-
न्ति दातु मिति शेषः । आपत्काले वक्ष्यमाणः ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । गृहिणो भार्यावन्तः । मौलाः कुलश्रेणीप्रधानभूताः । अर्ह्युक्ता अर्थिना कार्यकाले सर्वेषु वर्णेषु रक्षि-
त्वेन भाविताः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहिण इति साक्षीश्रवणादर्शनाद्भवति । ते साक्षिणः कीदृशाः गृहिणः गृहस्थाः पुत्रिणः मौलाः
वंशपरंपरायाताः ग्रामनिवासिनः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः अर्ह्युक्ताः अर्थिना उक्ताः अनापदि साक्षित्वमर्हन्ति आपदि कदा-
चित् प्रापयेत् ॥ ६२ ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥ सर्वधर्मविदोलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । आप्ताः अविमंवादका यथा दृष्टार्थादिनः येषां लोको विप्रलम्भकत्वं संभावयति धर्मानुष्ठानपराये
ज्ञातारः सर्वधर्मज्ञा यदाचरन्ति श्रौतस्मार्तमाचारनिरुद्धं च सर्वधर्ममिह नरकः फलमिह स्वर्गइत्येवं निरवशेषं जानन्ति ते सन्तः
भिधाने नरकं पश्यन्तो बिभ्यन्ति अलुब्धा उदारसत्त्वान्स्वल्पं धनं बहुमन्यन्ते एकैकस्य समस्तानि सर्वाणि विशेषणानि साक्षि-
क्रियायां गुणभूतत्वाद्गुणे च साहित्यस्य विवक्षितत्वात् । सर्वेषु वर्णेष्विति सर्वकार्येष्वित्यर्थः न जातिनियमोस्तीत्युक्तं भव-
ति यत्पुनर्जातिव्यवस्थावचनं तदुपरि दृष्टव्यम् । तदेतदुक्तं भवति सर्वैः कार्यभिः सर्ववर्णायथा सर्वसाक्षिणः कर्तव्याः कार्येषु
ऋणादानादिषु यथोक्तलक्षणाः । विपरीतांस्तु वर्जयेत् यद्यपि विशिष्टेष्वभिहितेषु तद्विपरीतानां प्रसङ्ग एव नास्ति तथापि लौकि-
कायं पर्युदासः । प्रायेण हि लौकिका अन्यविषयेऽन्येतद्विपरीतं निषेधयन्ति तथा च भवन्ति वक्तारः क्रिया हि इव्यविनयति ना-
द्वयमिति किंचा विसंवादकमिह प्रधानं साक्षिलक्षणं तच्च न विधिमुखेन शक्यावसानं किन्तु विसंवादकरणाभावमुखेन न ह्यविसं-
वादकत्वं प्रत्यक्षदृश्यं तद्विद्यथार्थाभिधानं श्रोत्रयाज्ञे च वस्तुनि कुतः प्रत्यक्षो यथार्थनिश्चयः प्रत्यक्षत्वे हि नैव साक्ष्यवगमो-
न्वियते न च सर्वत्र परोक्षे वस्तुनि शब्दावगम्ये प्रमाणान्तरसंभवः तस्माद्यानि भूयस्त्वेन मिथ्याभिधानकरणतया दृ-
ष्टानि न भावन्ति श्रयेनाविसंवादकत्वमनुमीयते अतस्तत्प्रदर्शनार्थं यमुपक्रमो विपरीतांस्तु वर्जयेदिति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आपाः यथादृष्टवादितया गृहीतसंवादाः तथा सर्वविदः अलुब्धाश्च निश्चिताः आपत्वेऽपि कार्याः ॥ ६३ ॥

(३) कुहूकः । क्षत्रविदृशूद्रयोऽन्यदित्युक्तत्वात्ततो ब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेष्वित्यभिधानं सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथा-
र्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञालोभरहिताः ते साक्षिणः कर्तव्याः उक्तविपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आपायथावगतवादिनः । सर्वधर्मविदो मन्वादिधर्मशास्त्रविदः । अलुब्धा इति च्छेदः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । कार्याः कार्येषु आपाधर्मनिश्चये प्रधानभूताः । अलुब्धाः रागद्वेषरहिताः । सर्वेषु धर्मेषु विद्वांसः । सर्वेषु विद्यमानावर्णविशेषानपेक्षयेति यावत् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषु वर्णेषु चतुर्षु सर्वेषु कार्येषु साक्षिणः कार्याः । कीदृशाः आपाः गृहीतसंवादाः । पुनः की-
दृशाः सर्वधर्मविदः अलुब्धाः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणाः क्षत्रियस्य क्षत्रियाः एवमग्रे ॥ ६३ ॥

नार्थसंबन्धिनो नामान सहाया न वैरिणः ॥ नदृष्टदोषाः कर्तव्यान् व्याध्यातान् दूषिताः ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीमानि संभाव्यमानमिथ्याभिधानकरणत्वेन पठ्यन्ते तत्रार्थसंबन्धिनोऽप्युत्तमर्णाधमर्णाद्या-
उत्तमर्णाधमर्णवचनेन पराजीयमानास्तदानीमेव रोषावेशवशिताः स्तंभयन्ति धनं प्रत्यादातुमधमर्णमतोसौ संनिहितधन-
त्वाच्चित्तमनुवर्तमानः शक्यते तस्मादसौ न साक्षी उत्तमर्णोऽपि निर्धनेऽधमर्णे व्यवहारजयाच्च धनप्राप्तौ महमयं प्रतिदास्यतीत्य-
नया बुभ्या कदाचित्तत्पक्षानुगुणं वक्तुं तिस्रोऽप्यसाक्षी अथवार्थः प्रयोजनं यस्य साक्षिणो विवादिभ्यां किंचित्प्रयोजनं सा-
ध्यतेन वा तयोः स उपकारगतेनार्थेन समानफल इत्येवंप्रकारार्थसंबन्धिनो आपामित्रबान्धवतया कार्याभ्यन्तराः पितृव्य-
मातुलादयः सहायाः प्रतिभूतभृतयो वैरिणः प्रसिद्धादृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्या अन्यद्वा प्रतिषिद्धमाचरितवन्तो व्या-
ध्यातारोगपीडिताः न पुनरीषदोगिण इत्यार्त्तग्रहणं पीडितस्य हि क्रोधविस्पृष्ट्यादयो मिथ्यावचनता च संभाव्यन्ते दूषि-
ताः पातकिनोभ्यस्तोपपातकाश्च दृष्टदोषग्रहणन्तु तेषामेव कृतनिग्रहाणां परिग्रहार्थं ते हि राजान भृतदण्डाग्रहितविनय-
त्वान्न संप्रति दूषिता भवन्ति ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थसंबन्धिनस्तज्जयफलभागिनः । आपाः स्निग्धाः त्वस्य परस्य वा असाधारण्येन । सहा-
याः भृत्याः वक्तुः । दृष्टदोषाः दृष्टसाक्ष्यमिथ्याभिधानाः । दूषिताः अभिशस्ताः ॥ ६४ ॥

(३) कुहूकः । ऋणाद्यर्थसंबन्धिनोऽधमर्णाद्याः आपामित्राणि सहायास्तत्परिचारकाः शत्रवः स्थानान्तरावगत-
कौटसाक्ष्याः रोगपीडिता महापातकादिदूषिताः साक्षिणो न कर्तव्याः । लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाभिधानहेतूनां सं-
भवात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । विपरीतान्वर्जयेदित्युक्तं तानाह नेति चतुर्भिः । अर्थसंबन्धिनः ऋणाद्यर्थसंबन्धिनः । आपाः
पुत्रादयः । दृष्टदोषाः कूटसाक्षिणः । नव्याध्याताः कुष्ठाद्याक्रान्ताः । दूषिताः महापातकादिना ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । अर्थसंबन्धिनोवादिप्रतिवादिनोरन्यतरेण कृतोपकाराः । आपाएकतरस्मिन्पक्षेस्त्रिधाः । सहायाः सहचारिणः । दृष्टदोषाः पूर्वकौटसाक्ष्यादिकृतदूषिताः । अभिशस्ताः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषिद्धानाह नेति । अर्थसंबन्धिनो न कार्याः । आपाः शक्तान् । अर्थसंबन्धिसहायाः न । वैरिणः सहायानकार्याः । दृष्टदोषाः कुष्टाद्यपत्मारसहितान् कर्तव्याः । व्याध्यातान् कर्तव्याः । दूषिताः अभिशस्तान् कार्याः ॥ ६४ ॥

न साक्षीनृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ॥ न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्केभ्योविनिर्गतः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वमे साक्षी भविष्यसीति व्यवहारकृता धनविसर्गादिकाले साक्षित्वे नृपतिनाभ्येषितव्यः तस्य हि साक्ष्यंददतः पक्षपातं नाशङ्केरन् प्रभुत्वादतोऽन्यतरस्य कार्यनाशः न च साक्षिधर्मेण प्रद्युज्यते तद्देशवासी च यद्यपि लेखादिना संवादयेत्तथापि साक्षिधर्मसर्वेन कुर्यादिति तद्देशवासिनो राज्ञः समानकरणप्रतिषेधः । कारुकादीनां स्वकार्योपरोधशङ्क्या संगत्या च ते जीवन्ति त्वभावश्चैष जानपदानां यत्स्वयं निश्चितवन्तोऽपि जीवामहे वयमिति जिताः साक्षिकादिभ्योरुच्यन्ति ततश्च सार्वलौकिकीसंगतिः कारुकादीनामुच्छिद्यते किंच प्रकृतिपरिलघुत्वान्नेषां वृत्तयश्चलितुमपि शक्यन्ते तथा च पक्षपातं भजेरन् श्रोत्रियस्य तु साक्षित्वे कर्तव्यता प्रतिषिध्यते राजवन्पुनरप्रत्ययितता नहि श्रोत्रियत्वं प्रामाण्यं विहन्ति जनयत्येव विशेषतः नहि श्रोत्रियत्वं विस्वादहेतुतयोपलब्धमेवमुत्तरत्रापि । कारुकाः शिल्पोपजीविनः सूपकारायस्कारादयः कुशीलवानटनर्तकगायनाद्याः श्रोत्रियो वेदपाठकोयः स्वाध्यायनतत्परः सङ्गृह्यते अथवा श्रोत्रियत्वं कर्मानुष्ठानोपलक्षणार्थे तेनानुष्ठानपरस्य तद्विरोधतया प्रतिषेधः लिङ्गस्थो ब्रह्मचारी परिव्राजकपाखण्डलिङ्गधारिणस्तु कुशास्त्रवर्तित्वादेवाः सङ्केभ्यो निर्गता वेदसंन्यासिनो गृहस्थाः सङ्केलालसतया विषयोपभोगो दृष्टार्थकर्मरम्भो वा ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नृपतिः तस्य । बहुव्यासकृतेनाऽस्मरणात् । एवं कारुकः शिल्पी । कुशीलवानटः । श्रोत्रियो वेदाध्ययनपरः । लिङ्गस्थः परिव्राजकादिः । संगनिर्गतः सर्वदैकान्तसेवनादिशीलः ॥ ६५ ॥

(३) कुङ्कूकः । प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रद्युमयोग्यत्वान्न राजा साक्षी कार्यः । कारुः सूपकारादिः कुशीलवानादिः तयोः स्वकर्मव्यग्रत्वात् । प्रायेण धनलोभवत्त्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियोऽप्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्मचारी सङ्गनिर्गतः परिव्राजकः तयोरेपि स्वकर्मव्यग्रत्वाद्ब्रह्मनिष्ठत्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियग्रहणादध्ययनाग्निहोत्रादिव्यग्रतराब्रह्मणस्यानिषेधः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषु न साक्षिण इत्याह नेति । कारुकुशीलवावुक्तौ । राजादीनां स्वस्वकर्मव्यग्रतया अस्थिरचित्तत्वात् । न श्रोत्रियः अध्यापनाध्ययनाग्निहोत्रव्यग्रत्वात् । संगेभ्यो विनिर्गतः संन्यासीति केचित् । कुटुम्बबहिष्कृतः मण्डलाच्च बहिष्कृत इति वा लिङ्गस्थपेदनं संन्यासिनो ग्रहणात् ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञः साक्षित्वे शपथादिना लाघवं संभवेदिति राज्ञः प्रतिषेधः । कारुः कर्मकरो रजकादिः । कुशीलवो गायकः । परिकरभूतत्वात्तयोर्नृपसदस्याह्वाने परकार्यविरोधः स्यादिति प्रतिषेधः । श्रोत्रियादीनां त्रयाणामाह्वाने धर्मपीडास्यादिति प्रतिषेधः । न पुनरेषामसत्यवचनत्वात् । लिङ्गस्थः संन्यासी । सङ्केभ्यो विनिर्गतो विरक्तः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतिः राजा साक्षी न कार्यः । कारुकः कर्मकर्ता कुशीलवौ कुत्सितं शीलं यस्य सः कुशीलः । न लिङ्गस्थः ब्रह्मचारी । सङ्केभ्यो विनिर्गतः संन्यासी न कार्यः ॥ ६५ ॥

नाभ्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ॥ न वृद्धो न शिशुर्नैकोनान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । अभ्यधीनशब्दोऽत्यन्तपरतन्त्रगर्भदासादौ रुढ्या वर्तते अन्ये तु तुल्यसहितत्वादभ्यधीनइति पठन्ति अभ्यधीनोऽबन्धकीकृतोऽवक्तव्योऽनुशास्यः शिष्यपुत्रादिराचार्याधीनत्वात् । अथवा कुष्ठादिना कुत्सितकायः दस्युः श्रुतदासवैतनिकः सस्युपादासयति कर्माणीति नैरुक्ते निरुक्तः । तस्य च दिवसश्रुतत्वान्नात्यन्तपारतन्त्र्यमस्तीति पृथगुपदेशः क्रियते कर्मजीवनत्वापत्तौ तथा विधानांजीविकोच्छेदः लघुवृत्तित्वाच्च लोभादिसंभवेनाप्रत्ययिततापि चौरस्य तु शब्दान्तरोपादानान्नदस्युग्रहणेन ग्रहणं अकर्तव्यत्वादयोवा दस्युः क्रूरचेष्टविकर्मकृच्छास्त्रविरुद्धयः कर्मकरोति यथा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिवैश्योवेत्यादि वृद्धोऽवयः परिणामादसंस्पृतिः शिशुर्बालोऽप्राप्तव्यवहारः एवं व्यवग्रहणेनैकस्याप्राप्तेः प्रतिषेधो द्वयोः कस्यांचिदवस्थायां सभ्यनुज्ञानार्थः यथा तृहस्ताचारोपत्रे यद्यपि तत्र तृतीयलेखको भवति तथापि लेखनमात्रस्य व्यापारो न साक्षित्वइति कस्यचिदियमाशङ्कास्यात् । अन्योऽबन्धरचण्डालादिः स्वधर्मादन्यत्र शूद्रयोनित्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः विकलेन्द्रियोऽबन्धधिरादिः शरीरपीडयोपलब्धिविकलत्वाच्च ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्यधीनोऽन्यस्य गर्भदासः । वक्तव्योदुराचारत्वादिना गर्हितः । दस्युर्धातकः । विकर्मकृत् सूनादिः । नैकइति । अभावे द्वयोरपि ग्रहणम् । अन्योऽन्यजः ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अभ्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रोऽगर्भदासो न वक्तव्योऽविहितकर्मत्यागाग्लोकोविगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा न चौरानपि तस्करइति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृन्निषिद्धकर्मकारी एतेषां रागद्वेषादिसंभवात् । न वृद्धः प्रायेण स्मृतिभ्रंशसंभवात् । नबालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् । नैकोविनाशप्रवासशङ्का तस्य व्यवहारैरिति विधानात् । अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्याञ्चिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थनिषेधवचनम् । अन्यश्चाण्डालादिः धर्मानभिज्ञातत्वात् । विकलेन्द्रियउपलब्धिवैकल्यान्नसाक्षीकार्यः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । एते समदश न साक्षिणइत्याह नेतिद्वाभ्याम् । अभ्यधीनः अत्यन्तपरतन्त्रः । गर्भदासोऽविचित्तत्वात् । वक्तव्यैः सर्वलोकविगर्हितः वृद्धोऽत्यन्तवयसा । अन्यश्चाण्डालादिः । विकलेन्द्रियः बाधिर्यादियुक्तः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अभ्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रः गर्भदासइतिकेचित् । वक्तव्योऽन्यः । दस्युर्हीनजातिः । अभ्यधीनादीनामसाक्षित्वे कारणसत्यवाचकनियमाभावः । पूर्वसाक्षिणां व्यवहारमुक्तं अत्रैकत्वं प्रतिषिद्धं तेनायमर्थोगम्यते अधिकत्वमुत्तमः पक्षः । व्यवहृत्यमभ्यमः । द्वित्वमधमः । न कदाचिदप्येकमिति ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्यधीनो न गर्भदासः अत्यन्ताधीनः वक्तव्यः शिष्यपुत्रादिर्नकार्यः । दस्युर्धातकोऽवाविकर्मकृत् । न वृद्धः न श्रुतिदासः नान्यः अन्यः शूद्रचाण्डालः ॥ ६६ ॥

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ॥ न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नपि तस्करः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । आर्तोऽबन्धनादिना रसेन मत्तोऽममत्तः क्षीबः अपस्मारगृहीतउन्मत्तपिशाचकीक्षुत्तृष्णोपपीडितोऽनुभुक्तापिपासाभ्यां व्यथितः श्रमः कायचेष्टाधिक्येन दूराध्वगमनयुद्धादिनोत्पन्नस्तेनार्तः पीडितः । कामः स्त्रीसङ्गा-

(६६) नाभ्यधीनो=नान्याधीनो (क)

(१) वक्तव्यः सर्वलोक=वक्तव्यः विहितकर्मत्यागाग्लोकोविगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा न तस्करः तस्य नापितस्करवक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृत् निषिद्धकारी । एतेषां रागद्वेषादि संभवात् । सर्वलोक (न, श.)

भिलाषस्तेनाऽऽर्तोविप्रलंभोऽत्यन्तसंयोगोद्भावपि तावत्प्रत्ययौ विप्रलंभाशङ्कया च । क्रुद्धोऽन्य-
स्मिन्नपि बहुतरक्रोधः सहक्रोधेन व्यामचित्तत्वान्वावदनुभवति नाप्यनुभूतं स्मरति । तस्करश्चौरः यद्यप्यसौ विकर्म-
कृत्तथापि भेदोपादानाद्गोचरीवर्दन्यायोद्गृह्यः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नार्तइति । एते चार्तत्वादयः साक्षिकरणकाले दोषाः । आर्तः शोकादिना । मत्तो मद्यादिना ।
उन्मत्तो वातादिना । तस्करः साक्ष्यकाले दृष्टपरार्थापहारः ॥ ६७ ॥

(३) क्रुद्धकः । आर्तो बन्धुविनाशादिना मत्तो मद्यादिना उन्मत्त उल्क्षेपभूतावेशादिना क्षुधापिपासादिना पीडितः श्र-
मार्तो वर्त्मगमनादिना खिन्नः कामार्त उत्पन्नक्रोधः चौरश्च न साक्षी कार्यइति सर्वत्र संबध्यते । तत्रार्तादिर्बुद्धिर्वैकल्यात्
चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्तो धनपुत्रादिनाशेन । मत्तो मद्यादिना । उन्मत्तो वातुलः । श्रमार्तो भारोद्ग्रहनादिना । तस्करः
चौरः । वृद्धादिक्रुद्धान्तानां प्रायेण स्मृतिलोपात् आर्ताद्यष्टसु स्मृतिलोपः प्रसिद्धः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । आर्तः पुत्रशोकादिपीडितः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । न उन्मत्तो न ग्रहाभिभूतः ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः । शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यानामन्ययोनयः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र पुमांसावार्थिप्रत्यर्थिनौ तत्र स्त्रीणां साक्ष्यं नास्ति यत्र तु स्त्रिया सह पुंसः कार्यं स्त्रीणामे-
व चेतरेतरत्वं तत्र भवन्त्येव स्त्रियः साक्षिण्यः न चार्थनियमः स्त्रीणां स्त्रिय एव साक्ष्यं कुर्युर्न पुमांसः केवलं युवनिविषये व्य-
वहारे कचिदेव स्त्रीणां साक्ष्यं यतोऽस्थिरत्वादिति हेतुरुपात्तः भवन्ति काश्चन स्त्रियो ब्रह्मवादित्येव सत्यवादित्यः स्थिरबु-
द्धयश्च । द्विजानां सदृशा द्विजाः यः प्रमाणतरो द्विजः स विसदृशशङ्क्यमानप्रमाणभावमपि दिशन्साक्ष्ये न श्रद्धेयवचनो-
भवति यतस्तथाभूतेन प्रमाणभूत एव द्रष्टव्यः सहि तस्य सदृशः सदृशानां हि समानदेशः स्थानमितरेतरकार्यज्ञत्वं च सं-
भाव्यते इतरस्य तु तत्प्रदेशसन्निधिर्यत्नेन साध्यः सदृशत्वौचित्यात्सिद्ध एव एवं हीनस्य हीनगुणोपि सदृशाद्गृहीतव्यो-
नतूत्कृष्टगुणो न गृहीतव्यः साक्ष्यं जात्या शल्यादिना वा गुणेन क्रियया चाश्रुताध्ययनादिकया समानशीलतया एतच्च ना-
तिशयिनि कार्यं द्रष्टव्यम् । नहि हीनगुणेषु प्रत्ययितता निश्चीयते अन्यानां चण्डालश्वपचादीनां तादृशा एवान्ययोन-
यः अन्ते भवान्त्या सायो निरूपत्तिकारण्येषामिति विग्रहः प्रदर्शनं चैतत् ये समाजातिशिल्पशीलादिभिस्तेषामिहानुक्ता-
नामपि कुणिकारकुशीलवादीनां हेतोः समानत्वात् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतद्दोषविरहे चाण्डालादयोपि ग्राह्या इत्येतदर्थं स्त्रीणामित्यादिप्रतिषेधः । द्विजा ब्रह्मक्षत्रवि-
शोऽन्योन्यं कुर्युः । सदृशा इति नोत्तमानात्यधमा इत्यर्थः । सन्तोऽसंभावितदोषाः ॥ ६८ ॥

(३) क्रुद्धकः । स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति । द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशांस-
दृशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवं शूद्रासाधवः शूद्राणाम् । चाण्डालादीनां चाण्डालादयः साक्षिणो भवेयुः । एतच्च स-
जातीयसाक्ष्यविधानमुक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यसंभवेऽसंभवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ य-
था जातियथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु प्रतिप्रसवतया व्यवस्थितिमाह स्त्रीणामिति । कुर्युः दद्युः । वर्णव्यवस्थितिमाह द्विजा-
नामिति । सन्तो द्विजशुश्रूषादिरताः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । बहुशुचयोपिचस्त्रियइति । जस्त्रीणांसाक्षित्वस्य वक्ष्यमाणस्यायमपवादः । सदृशाः सजातीयः ॥६८॥

(६) रामचन्द्रः । उक्तानाह स्त्रीणामिति । द्विजानां सदृशाः सवर्णाः द्विजाः । अन्त्यानांअन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

अनुभावी तुयः कश्चिकुर्यात्साक्ष्यंविवादिनाम् ॥ अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥६९॥

(१) मेधातिथिः । अन्तर्वेश्मनि यः कार्यमर्तकितोपनतावाग्दण्डपारुष्यसंग्रहस्तेयसाहसादिरूपमरण्ये वा तादृशमेव शरीरेण च पीड्यमाने तत्कालदस्युभिरन्यैर्वादाय तत्कुतश्चिद्गृहीतं योवाधननिमित्तप्रतिभूत्वेन स्थापितो न च साक्षिणो लभ्यते तावत्कालं प्रतिपालयन्ति । अनुभावी साक्षाद्गृह्यतः यः कश्चिदिति न जातिनियमः सदृशं च तदा नास्तीत्याह अन्तर्वेश्मनीति विरलजनोपलक्षणार्थं तेन शून्यदेवतायतनादीन्यपि विरलजनानि गृह्यन्ते तथाचारण्यग्रहणमस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थम् । अन्ये तु शरीरस्यापि वात्ययइत्यन्यथा व्याख्यानयन्ति कार्यशरीरस्यातिपाते यः कश्चित्साक्षी यत्कार्यमनुष्ठीयमानमतिपतत्युत्तरकालमशक्यानुष्ठानंतत्र साक्षिणांजातिलिङ्गवयः सादृश्यकसंबन्धाभावादिनियमो नास्ति । एतदेवोत्तरेण दर्शयति ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुभावी येन तत्कार्यप्रसंगादप्यनुभूतम् । यः कश्चिदधमोपि । अन्तर्वेश्मन्यरण्यइत्यसंभवत्पुरुषान्तरेदेशोपलक्षणम् । शरीरस्यात्यये तत्साक्ष्यकरणे तदैव यदि मृत्युस्तदापीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लुकः । गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपघाते वातताप्यादिकृते यः कश्चिदुपलभ्यते सवादिनोरेवसाक्षीभवति नतु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । विवादे सत्युक्तविधजनासंभवेनृमात्रंसाक्षीत्याह अनुभावीति । अन्वगन्वक्षं तत्र भावीवर्तमानः । शरीरस्यात्यये मृतौ साक्ष्यं कुर्यात् दद्यात् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तगुणसाक्ष्यभावे यः कश्चिदनुभावितापिसाक्षीत्याह अनुभाव्यपीति । अनुभावी अर्थानुसंधायी । यः कश्चित्सजातीयोपि । अन्यायं पीडयाम् ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः कश्चित् अनुभावीप्रसङ्गादपि येन तत्कार्यमनुभूतम् । शरीरस्यापि अत्यये नाशे उपस्थिते तस्य ॥ ६९ ॥

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ॥ शिष्येण बन्धुनावापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रियेतिलिङ्गव्यत्ययउक्तः । बालेन स्थविरेणवेति वयोव्यत्ययः शिष्येणेत्यादिना संबन्धिनः प्रतिप्रसवएतच्च प्रदर्शनमेवंविधानां व्यभिचाराय तेन ज्ञातिसादृश्येऽपि नाद्रियेते । सुदृष्टैरिदोषादयस्तु नेष्यन्ते येषां किंचिदसत्याभिधानकरणत्वं दृष्टं नापि व्यापकं तेन प्रतिप्रसूयन्ते येषां तु बहुव्यापकं किंचिदेव गुणातिशयंचेति व्यभिचरेत्ततः किंचिदेव तत्साक्षिणउक्तंच ॥ एकः सहस्राल्लभ्येत न सौहादन्निशात्रवात् । नार्थसंबन्धतो वापि पुरुषो नृतमाचरेदिति ॥ असंभवेऽन्येषां साक्षिणां स्त्रियापि कार्यसाक्ष्यमिति पूर्वश्लोकादनुषज्यते । शिष्येणेति मौखसौवसंबन्धप्रदर्शनार्थमेतत् । बन्धुनेति अह्यार्योत्पत्तिकायानसंबन्धप्रतिप्रसवः सत्यपि संबन्धत्वे । यो नातिप्रत्यासन्नः स गृह्यते तेन भ्रातृव्यमातुलश्वशुर्यादयोन साक्षिणः तथाविधे हि बन्धुशब्दोरुद्धः । दासेनेति सत्त्वामिसंबन्धउपलक्ष्यते न त्वाम्युपाध्यायो याजकश्च सर्वविधे विषये साक्षिणः दासो गर्भदासो भृतको वैतनिकः ननु चासामर्थ्याद्वालादयः साक्षित्वेनिरस्ताः न ह्येते साक्ष्यमवधारयितुं शक्नुवन्ति बुद्धेरस्थैर्यात्परिपाकादिभिर्दोषैस्तदापि प्रतिस्त्वमानसमञ्जसमिति न ह्यपदि शक्तिरस्याविर्भवति यो हि ब्रूयात्तेन वानवौदनः पक्तव्यः सत्यासौ तु पक्तव्यइति तादृगेतस्यात् नैष दोष एवमर्थमेवोत्तरश्लोक आरभ्यते ॥ ७० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अस्यप्रपञ्चः स्त्रियापीति । दासोगर्भदासः । भृतकः भृत्या परिक्रीतः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति स्त्रियापीति । अन्तर्वैश्वादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि साक्षिणः स्युः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च स्त्रियेति । रुपादिसमभिः कार्यं देयं साक्ष्यमिति शेषः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । असंभवे यथोक्तगुणसाक्ष्यलाभे कार्यसाक्ष्यमिति शेषः । पूर्वप्रतिषिद्धानां शिष्यादीनांसह पाठादिहचायोग्यत्वमनुमीयते ॥ ७० ॥

बालवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदतामृषा ॥ जानीयादस्थिरांवाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमस्यार्थः नेहात्यन्ताप्रामाण्यरुद्धाभ्रान्तबुद्धयोर्बालादयोगृह्यन्ते येनानारभ्योर्थोपदिष्टः स्यात् किन्तु ये शकुवन्त्यवधारयितुं तदातिस्थिरचेतसस्तत्रानुज्ञायन्ते तेषां वचनमनुमाने परीक्ष्य यदि संबद्धवर्दान्तनचाशङ्क्यमानदोषेण केन चित्संगतास्ततः प्रमाणतदाह तेषां मृषावदतामस्थिरांवाचं जानीयादेतदुक्तं भवति वाचोः स्थैर्येण मृषात्वं निश्चिन्यात् तत्र वाचोः स्थैर्यवचनानामितरेतरासंगतिः अस्फुटा परिपूर्णाक्षरत्वं एतच्च बालादीनामवस्थोपलक्षणार्थं ये वयसा व्याधिना वाप्यवस्थामियतीगता अन्यद्विवक्षन्तोऽन्यदुच्चारयन्ति तच्चाव्यक्तं तेषां साक्षिणः एतत्प्रत्यक्षवेद्यमसाक्षित्वकारणं अन्यत्तु रागद्वेषप्रबललोभादिसाधारणमनुमानतः परीक्ष्य तथाचोक्तमेव उत्सिक्तचेतसः प्रकृत्यैवोपप्लुता अधीरधियः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालादिषु कर्तव्यविशेषमाह बालेति । तत्र मिथ्याभिधानव्यभिचार्यस्थिरत्वादिकं वाचः प्रतिसन्धेयम् । तदभावे तद्वचनेनाप्यर्थनिश्चयः संभवतीत्यर्थः । उत्सिक्तमनसामस्थिरचेतसाम् ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमत्रापि साक्षित्वमित्यत्राह बालवृद्धेति । बालवृद्धव्याधितानामुपप्लुतमनसाञ्च मत्तोऽन्यत्तादीनां साक्ष्येऽनृतवदतामस्थिरावाभवति अतस्तामनुमानेन जानीयात् । यथोक्तम् वाग्भिर्भावावयेल्लैरिति ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । बालादिसाक्षिषु प्रमाणान्तरं सहायं विधत्ते बालेति । जानीयादनुमानादिना । उत्सिक्तमनसां कामाद्युपप्लुतमनसाम् ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । आपद्विषयसाक्षिपरिग्रहे राज्ञः कर्तव्यमाह बालवृद्धातुराणान्विति । सत्यासत्यरूपांवाचं राजा चिन्हैर्जानीयान्नोक्तिमात्रेण परिगृह्णीयात् । संख्यानां च गुणानाञ्च साम्येद्विजोत्तमान् परिगृह्णीयात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्यं मृषा वदतां उत्सिक्तमनसां चञ्चलचित्तानां वाचमस्थिरां जानीयात् । बालः अप्रामाण्यवहारः । वृद्धः अशीतिवर्षः । वृद्धग्रहणं वचनानिषिद्धानामन्येषामपि ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ॥ वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । सहोबलतदाश्रित्य यत्क्रियते तत्साहसं राजवल्लभेन महापक्षतया त्वशरीरबलेन बलवदाश्रयेण वा यदकार्यकरणं तत्साहसं यथा वस्त्रपाटनाग्निदाहकरलेदाद्यन्यत्प्रसिद्धं अत्र साक्षिणो न परीक्ष्याः गृह्णः पुत्रिण इत्येवमादिरूपा परीक्षा तत्र प्रतिषिध्यते या तु व्यभिचारहेतुतया शङ्क्यते रागद्वेषधनलोभादिरूपा सा कर्तव्या रुद्धमूलत्वादस्याः स्मृतेरित्युक्तम् ॥ ७२ ॥

*वाग्भिः=वाहैः (अ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । नपरीक्षित बालत्वादिना नत्यजेत् किंतु तत्रयुक्तीत्या स्थैर्यादि प्रतिसंधेयम् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च गृहिणइत्युक्तसाक्षिपरीक्षा न कार्या । स्त्रीयाप्यसंभवे कार्यमित्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । साहसादिषु साक्षी न परीक्षणीयइत्याह साहसेष्विति । साहसेषु गृहदासादिषु । सहो बलंते-
नार्यभवतीति साहसः । संग्रहणे स्त्रीभोगादौ । वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये वाक्पारुष्ये धिगाद्युक्तौ दण्डपारुष्ये ताडनादौ
साक्ष्यन्तराभावान्नपरीक्ष्येत गृहिणःपुत्रिणइत्यादिधर्मेण ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । संग्रहणंपरदारपरिग्रहः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषु चतुर्विधेषु साहसेषु साक्षीकार्यः । चतुर्विधत्वमाह ॥ मनुष्यमारणं चौर्यं परद्वाराभिमर्शन-
म् । पारुष्यमुभयंचेति साहसस्याच्चतुर्विधम् ॥ च पुनः स्तेयकर्मणि संग्रहणेषु रहसि क्रियमाणेसंग्रामे धार्यपारुष्यसाहसेषु
साक्षिणः कार्याः अत्रगुणरहितासाक्षिणोभवन्तीति भावः ॥ ७२ ॥

बहुत्वंपरिगृहीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ॥ समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्रभूमिभागादौ विप्रतिपत्तिर्द्वाभ्यां च भोगसाक्षिणोर्निर्दिष्टास्ते च केचिदार्थनस्तत्र बहूनां-
वचनंयाज्ञं समसंख्येषु तु ये गुणैरुत्कृष्टाबहुगुणाइति अथैकेन वा गुणेन दृष्टपुरुषार्थोपकारिणामतिशयेन युक्तगुणवतां-
समगुणानांभेदे जातिरादत्तव्या सर्वसाम्येशपथः अन्यद्वा समानं बहुत्वंपरिगृहीयाद्बहूनांवचनप्रमाणीकुर्यात् । द्वैधंपर-
स्परविरुद्धाभिधानम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहुत्वमिति यद्यन्येऽन्यथावदन्ति तद्विरोधेऽपि बहूनांवचोयाज्ञमित्यर्थः । द्विजोत्तमान्
ब्राह्मणान् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षिणांपरस्परविरुद्धानांबहुभिर्द्युक्तंतेदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृहीयात् । समेषु तु विरुद्धार्थाभिधा-
यिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्रतिपत्तौद्विजोत्तमान् द्विजेषु येउत्तमाः क्रियावन्तइत्यर्थः । अतएव बृहस्प-
तिः ॥ गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताइति ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्र परस्परं साक्षिणां विरुद्धाभिधायिद्वैधं तत्र बहुभिरुक्तं ग्राह्यमित्याह बहुत्वमिति । समेतु
गुणोत्कृष्टान् गुणाधिकान् । द्विजोत्तमान् विशिष्टगुणवतोविप्रान् सम्यञ्चोबहवश्चेति न्यायात् ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अथसाक्षिद्वैधेबलाबलमाह बहुत्वमिति । विवादिनोःसाक्षित्वे द्वैधे साक्षिणांबहुत्वंपरिगृहीयात्
समेषु समसंख्येषु साक्षिषु ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नराधिपःसाक्षिद्वैधे विविधे साक्षिबहुत्वं परिगृहीयात् । समेषु तुल्येषु गुणोत्कृष्टान् ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यश्रवणाच्चैव सिध्यति ॥ तत्र सत्यंभ्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां नहीयेत ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चानुभावीतु यः कश्चिदित्यनेनोक्तमेवैतत्कथंचान्यथा सिद्धिराशङ्क्यते येनेदमुच्यते दर्शनश्र-
वणाभ्यां साक्षिसिद्धिरिति तत्रोच्यते साक्षी व्यवहारिष्यता कर्तव्यस्त्वमस्मत्साक्षी भविष्यसीत्युक्तं तत्र यएवंनोक्तः सन
प्राप्तोत्येवमर्थमिदमुच्यते यस्तत्र संनिहितः कथंचिदनुभवितत्वं स्मर्त्तुमर्हस्यावयोरिममर्थमित्येवमनुक्तेऽपि भवत्येव साक्षी
समक्षदर्शनात्साक्षादनुभवाच्छ्रवणाच्च साक्ष्यशब्दानुषङ्गः कर्तव्यः । यत्कुतश्चिदेकेन श्रूयते ततोऽन्येन तत्परंपराश्रुतंतेन पर-

पराश्रावी न साक्षी यथैतेनेदमकार्यकृतमिदमस्मैवा धारयतीति लोकप्रसिद्ध्यावगतम् । ननु प्रमाणतस्तत्र समक्षदर्शनं साक्षादनुभवनमर्थविषयमृणप्रयोगदण्डपारुष्यादि साक्षादृष्टं चक्षुर्न्यापारेण वाक्पारुष्यं तथेदमस्मान्मया गृहीतमित्येवमादिविषयं शब्दप्रापणं यद्यपि दृशिरुपलब्धिमात्रवचनस्तत्रापि वृत्तानुरोधितया श्रोत्रज्ञानं श्रवणभेदेनोपात्तं एतावच्चात्र विवक्षितं प्रमाणतोयेनानुभूतं साक्षी समक्षदर्शनं ग्रहणं च प्रमाणमात्रोपलक्षणार्थं तेनानुमानादिनाप्यनुभूतमेव अत आमागमाश्च तस्य प्रत्यक्षमपि प्रमाणम् । उत्तरस्तु श्लोकार्थो नुवाद एव सत्यवचनस्य विहितत्वात् असत्यवादिनो धर्मार्थहानेश्च प्रमाणान्तरावगतत्वात् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समक्षदर्शनात् प्रत्यक्षतो दर्शनात् । श्रवणादाप्तवचनसंज्ञानात् । अर्थाहानिर्दण्डाभावात् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । गोविन्दराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणीकुर्यादित्याह समक्षेति । चक्षुर्ग्राहि साक्षा दर्शनात् श्रोत्रग्राह्ये श्रवणात् साक्ष्यं सिध्यति । तत्र साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते । सत्यवचेन धर्मोपपत्तेर्दण्डभावेऽर्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यं हि यथा दृष्टश्रुताभिधानमिति प्रकटयन् साक्षिपदस्य यौगिकत्वमाह समक्षेति । अक्षमत्रेन्द्रियमात्रेण । तत्र श्रुत दृष्टस्पृष्टेऽर्थे । सत्यं दृष्टादिप्रतिपादकं ब्रुवन् वधादि । धर्मार्थाभ्यां धर्मतो न हीयते स्वर्गतो न हीयते अर्थतो न हीयते न श्रुतदण्डं प्राप्नोति श्रुतादिमत्त्वात् ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । साक्षिणां लक्षणं कर्तव्यं चाह समक्षदर्शनादिति ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सार्धेनाह तत्रेति । तत्र सभायां सत्यं ब्रुवन् साक्षी सधर्मार्थाभ्यां हीयते ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्थसंसदि ॥ अवाङ्मरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

(१) मेघातिथिः । असत्याभिधाने साक्षिणां फलदर्शनार्थमिदं दृष्टश्रुतशब्द उपलब्धिपर्याय इत्युक्तं तस्मादन्यदनुपलब्धं तद्वितीति आर्याः सभ्याः सत्कारिणस्तेषां संसदि सभायामवागधोमुखं नरकं याति यमयातनास्थानं गच्छति । प्रेत्य मृत्वा स्वर्गाच्च हीयते भ्रश्यति । यदप्यनेन स्वर्गोरोहणकं कर्म कृतं तदपि कौटसाक्ष्यपापस्य गुरुत्वात् प्रतिबध्यते न तु स्वर्गस्य कर्मणः पापेनानेन नाशः स्वफलविधित्वात् कर्मणामन्यत्र प्रायश्चित्तेभ्यः । ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विब्रुवन् विशेषेण ब्रुवन् । नरकानुभवान्तेऽपि सुकृतनाशात् स्वर्गाद्धीयते न स्वर्गं प्राप्नोति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुसभायां वदन् धैर्यमुखो नरकं गच्छति परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापेन हीयते ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये दण्डमाह साक्षीति । विब्रुवन् सुवर्णरूपमिति विरुद्धप्रकारकं वा ब्रुवन् । आर्यसंसदि विद्वद्ब्राह्मणसभायाम् । अवाङ्मुखः सन्नरकमभ्येति । न केवलमेवमपि तु हीयते स्वर्गाच्च तज्जनकशुभादृष्ट्यनरकेण प्रत्यन्तरितत्वात् स्वर्गहेतुधर्मनाशाद्वा ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । तत्र दर्शनश्रवणयोर्विपर्यये दोषमाह साक्षी दृष्टश्रुतादिति स्वर्गान्पुण्यान्तराजितात् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षी आर्यसंसदि दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन् अन्यथा ब्रूवन् अवाङ्मरकं एवैति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ॥ दृष्टस्तत्रापि तद्व्यायथादृष्टंयथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चोक्तंसमक्षदर्शनादित्यत्र यथावदभूतवचने नियुक्तस्यापि साक्ष्यमस्तीति तत्र किमनेन यत्रानिबद्धोपीति कोवा शेषउच्यते लेख्यारूढस्य व्यापारविशेषाद्युक्तं साक्षित्वंनपुनरनन्वारूढस्य आरोहणस्यानर्थक्यं प्रसङ्गादुभयोः साक्षित्वे अतएतदाशङ्कामपनोक्तुमिदमुच्यते पूर्वस्तु श्लोकोयत्रानुक्ताः साक्षिणः अयन्तु यत्र ससाक्षिकंलेख्यं अनिबद्धोलेख्यमनारूढोपीत्यर्थः ईक्षणश्रवणे व्याख्याते शेषसुबोधम् ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिबद्धोऽनधिकृतः । प्रसंगात्तत्रागतः ॥ ७६ ॥

(३) कुट्टूकः । त्वमस्मिन्विषयेसाक्षी भवइत्येवमकृतोपि यत्किञ्चिदणानादि पश्यति वाक्पारुष्यादिकंवाशृणोति तत्रापि साक्षी सपृष्टःसम्यथोपलब्धकथयेत् । अयंत्वकृतसाक्षी सामान्येन मनुनोक्तः । अस्य ग्रामश्च प्राङ्निवाकश्च राजा-चेत्यादिना नारदादिभिः षाड्विध्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । दर्शनश्रवणमात्रं न साक्षिताप्रयोजकं किंतु तद्विशेषइत्याह यत्रेति । निबद्धस्त्वमस्मिन्विषये अवधानंकुर्वितितिपुक्तः तदभावेपि ब्रूयादेवेत्यन्वयः यथादृष्टं तमपिपृष्टःसन् ॥ ७६ ॥

(५) मन्दनः । साक्षित्वेनानिमन्त्रितोपि यादृच्छिकसाक्ष्यमर्हतीत्याह यत्रानिबद्धोऽपीति । यत्र विवादपदे अनिबद्धः साक्षित्वेनानिमन्त्रितः यादृच्छिकइति यावत् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र साक्ष्ये अनिबद्धः सन् साक्षित्वेनानधिकृतः सकिञ्चन शृणुयात् वीक्ष्येतवा तत्रापि पृष्टः सतुतसत्यं यथाश्रुतंयथादृष्टंब्रूयात् ॥ ७६ ॥

एकोलुब्धस्तु साक्षीस्याद्विद्वयः शुच्योपि न स्त्रियः ॥ स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वान्तु दोषैश्चान्येपि ये वृत्ताः॥७७॥

(१) मेधातिथिः । एकस्य पुनः प्रतिषेधोलोभादिरहितस्य प्रतिप्रसवार्थः तेन सत्यवादितया निश्चितएकोपि साक्षी भवत्येव स्त्रियस्तु न कथंचित्साक्ष्यमर्हन्त्यलपावबोधावाशुच्योपीति गुणवत्योपीत्यर्थः । अत्र हेतुः स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वादिति प्रकृतिरेषा स्त्रीणांयदुद्देश्यपलत्वंगुणास्तु यत्नोपार्जिताअपि प्रमादालस्यादिनान्यतयान्यतः स्वाभाविकमस्थैर्यतिष्ठेदेव यथाऽऽमयाविनो घृतादिनोत्पत्तेः । अग्रे स्थैर्यं त्वल्पेनापि प्रमादे पुनः सहजामयावित्वानुवृत्तिरतो नया शङ्कया गुणवतीष्वपि तासु नाश्वासः यत्तु स्त्रियोप्यसंभवे कार्यादिति तद्यत्र तत्क्षणादेव पृच्छ्यन्ते यत्रेयमाशङ्कान भवति केनचिदासांचलितंमनइति यत्र तु कालव्यवधानं तत्र जीयमानेन कदाचिदनुकूलास्ताइति न कचित् साक्ष्यदोषैश्चान्येऽपि ये वृत्ताः रोगादिभिर्दोषैर्यं स्त्रीभ्योऽन्येऽपि पुरुषावृत्ताआक्रान्तभूयिष्ठादोषानाम उक्तं रागादयः शास्त्रप्रतिषिद्धाः शङ्कामानव्यभिचारहेतवः यद्यपि केवलेन त्वशदेनैवोक्तायेषां तथाप्यनुक्तपरिग्रहणार्थमिदमपुनरुक्तं सामान्यविशेषाभिधानं हि सर्वत्रग्रन्थकारांनुमन्यन्ते । अन्येत्वकारप्रलेषेणालुब्धोप्येकोन साक्षी किंपुनर्लुब्धइत्येवमाचक्षते तथा द्वयोरभ्यनुज्ञानंभवति शुच्यइतीकारोदुर्लभोवोतो गुणवचनादिति विधानात् । रुदिकारादिति केचित्समर्थयन्ते ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकोऽप्यलुब्धःपुमान् । शुच्योऽलुब्धाअपि । दोषैश्चान्येपि ये वृत्ताः अर्थसंबन्धित्वादिभिस्तेपि नबहवःसाक्षिणः । एकस्मिन्लुब्धे विपरीतवादिनि सति ॥ ७७ ॥

* अन्वयः=आहनिबद्धइति (राघ० ४)

(३) कुल्लूकः । एकोऽलुब्धइत्यत्राकारमश्लेषोदृष्टव्यः । एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् । अतएव व्यासः ॥ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥ मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यामेकोलुब्धस्त्वसाक्षीस्यादिति पठितंव्याख्यातंच । लोभात्मकः एकः साक्षी न भवति एवंचालुब्धोगुणवान्कस्यांचिदवस्थायामेकोपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मशौचादियुक्तावङ्मन्योऽप्यस्थिरबुद्धित्वाद्गदादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्योनभवन्ति अपर्यालोचिते तुस्तयवाग्दण्डपारुष्यादौस्त्रियाप्यसंभवे कार्यमिति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्तेयादिदोषैर्व्याप्तास्तेऽपि पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । बहुष्वपि लोभाद्यनभिभूतः एकः साक्षीत्याह एकइति । अलुब्धइतिच्छेदः । शुच्योपि अपरपुत्रलोभान्निवृत्ता अपि तत्र हेतुः अस्थिरबुद्धिरादितये दोषदुष्टाः पुमांसस्ते नादरणीयाइत्याह दोषैरिति । अतएव व्यासः ॥ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि भवेत्सदृशेषु शेषतः इति ॥ शुचिक्रियः अर्थादिव्यवहारे शुचयः क्रियाः यस्यसः । धर्मज्ञपदेन यज्ञादिसत्क्रियस्योक्तेः अनुभूतवाक् त्वंअत्र साक्षीत्यादिकानुभूता वाग्येनसद्वित्या सोक्त्यर्थः । गोविन्दराजस्तु लोभाभिभूतो न साक्षीति लुब्धस्त्वसाक्षीति पाठचक्रे ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि साक्षिणानियममाह एकोबुधस्त्विति । येऽन्ये दोषैर्बृतास्तेऽप्यसाक्षिणइति वचनविपरिणामः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलुब्धः साक्षी स्यात् । शुच्योपि पाविष्ययुक्ताः स्त्रियः बह्व्यः साक्ष्येनकार्याः । कस्मात् स्त्रीर्द्धरेस्थिरत्वात् । च पुनः अन्येपि ये पुरुषादोषैर्बृतावेष्टिताः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्व्युत्पन्नास्त्वव्यावहारिकम् ॥ अतोयदन्यद्विद्व्युर्धर्मार्थतदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । साक्षिणोयत् स्वभावेन व्यावहारिकं ब्रुवन्ति तद्भावं यत्तु स्वभावाद्विचलिता धर्मार्थब्रूयुस्तदपार्थक्यमाहमिदं । यद्यथादृष्टस्यार्थस्य वचनं स्वभावतोयत्वन्यथा माभूतस्य वचनं सस्वभावं यस्त्वन्यथा माभूतस्य तपस्विनोमद्वचनेन तापइत्यनया बुद्ध्यातदपार्थक्यं यथाकैचिदवेदितं भगव्यनेनाह नाकुष्ठइत्यत्रापरेणापह्नते साक्षिणआहुः सत्यमाकुष्ठो नर्मणानतु रोषेणेति तत्राकुष्ठइत्येतत्साक्षिवचोप्राप्तं नर्मणेत्येतदुत्तरवादिनानुक्तत्वादपृष्टमुक्तमपि न ग्राह्यव्यावहारिकं व्यवहारगतमपगतप्रयोजनमपार्थक्यं अन्ये व्याचक्षते यदप्रगल्भादिति स्वलितं पदमुदाहरन्ति न तावता न तदनादेयं किन्तु स्वभावएषामुपलक्षितव्योनुमानेन । अमी अप्रागल्भ्यास्वलन्ति उक्तं सत्यामभिधायेति तत्तु प्रागुक्तं चाक्षार्थइत्यपेक्षम् ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वभावनाविचार्यैव द्राक् । व्यावहारिकं व्यवहारसंपादकम् । यदन्यत् पश्चादालोचनादिना अपार्थक्यं व्यर्थम् ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्साक्षिणोभयादिव्यतिरेकेण स्वभावाद्यद्व्युत्पन्नव्यवहारनिर्णयार्थप्राप्तं यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्कुतोऽपि कारणाद्वदन्ति तद्वर्धविषये निष्प्रयोजनतन्त ग्राह्यम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं तर्हि स्त्रीणां वाक्यं सर्वत्राश्रयेयं तत्राह स्वभावेनेति । अन्यथा भक्षणादिव्यवहारलोपापत्तिः । तत्रापि व्यावहारिकं न सदुपदेशादि विशिष्टमपि ब्रूयुः स्त्रीबुद्धिः प्रलयं करीत्युक्तेः । अतोऽपार्थक्यं शास्त्रदृष्ट्यभावेनापगतोऽर्थो धर्मरूपोयत्मान्तदपार्थक्यमतोमिथ्यात्वादश्रदेयम् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । स्वभावेन सत्येन । व्यावहारिकव्यवहारोपयोगि । धर्मार्थव्यवहारार्थम् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वभावेनैव यत् ब्रूयुः तत् व्यावहारिकं व्यवहारप्रवर्तकं ग्राह्यम् । अतःकारणात् अन्यधर्मार्थ-
विब्रूयुः तत् अपार्थक्यव्यर्थं स्यात् ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानार्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ॥ प्राड्विवाकोनुयुञ्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । सभायामन्तः सभान्तः शौण्डादित्वात्समासः । व्यवहारदेशगताउभयोरार्थिप्रत्यर्थिनोः सन्नि-
धानेऽनुयोक्तव्यावक्ष्यमाणेन विधिना सान्त्वयन् पुरुषं ब्रुवन्वाक्पाठ्येण हि प्राड्विवाकाद्विभ्यतोऽप्रकृतिस्थानसर्वस्मरे-
युः संस्कारभ्रंशहेतुत्वाद्भयस्य प्राड्विवाकोराज्ञा व्यवहारदर्शनाधिकृतोरुद्धयोच्यते । यद्यप्यत्र यथार्थो राजन्यपि संभव-
स्ति पृच्छति विविनक्तीति तथा च भेदेन प्रयोगदर्शनममात्यः प्राड्विवाकोवा यः कुर्यात्कार्यमन्ययेति पृच्छतीति प्राट् कि-
व्वचिप्रच्छिन्निद्रुश्रुत्वादीर्घोऽसंप्रसारणेति । प्राड्विशेषणं धर्मसंकटेषु विवेक्तीति विवाटः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि घञ्
चजोः कुधिष्यतीति कुत्वं प्राट्चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुयुञ्जीत पृच्छेत् किमिदं जानीथेति ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । सभामध्यं साक्षिणः संप्रामाणार्थिप्रत्यर्थिसमक्षराजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिरचयन्वक्ष्यमाणप्रकारेण
पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणः कथं प्रष्टव्या इत्याकांक्षायामाह सभान्तरिति । अनुयुञ्जीत पृच्छेत् । अनेन वक्ष्य-
माणेन विधिना धर्मोपदेशेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अथ साक्षिप्रश्नविधिमाह सभान्तः साक्षिण इति । प्राड्विवाको व्यवहारनिर्णायकः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन विधिना सभान्तः सभामध्ये अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ प्रामाण्यसाक्षिणः सान्त्वयन् प्राड्विवाकः
प्रकर्षेण विविनक्तिविचारयति सोनियुञ्जीत आज्ञापयेत् । तत्राह ॥ विवादानुगतं दृष्ट्वा समेभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति
येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ ७९ ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ॥ तद्वत् सर्वसत्येन युष्माकं सत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । भवतामत्र प्रामाण्यं युष्मद्वचनाधीने सत्यानृते इत्यनेन प्रोत्साह्यन्ते साक्षिभूते तस्मिन् कार्ये इति
सामान्यनिर्देशेऽप्यखिलवस्तुसाक्ष्येन सामर्थ्याद्दृष्टव्यं न ह्यश्रुतविशेषाः प्रश्नविषयवेदितुमर्हन्तीति ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेत्थ जानीथ ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वयोरार्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन् कार्ये चेष्टितं जानीथ तत्सर्वसत्येन कथय यतो युष्मा-
कमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । तमेव विधिमाह यदिति । अनयोरार्थिप्रत्यर्थिनोः । वेत्थ विजानीत । अस्मिन् व्यवहारे । युष्मा-
कं यत्रार्थे साक्षिता तदर्थजातं सत्येन ब्रूतेत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अनेन वक्ष्यमाणेन विधिमाह यद्वयोरिति । वेत्थ जानीथ । मिथः अन्योन्यम् ॥ ८० ॥

सत्यंसाक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् ॥ इहचानुत्तमांकीर्त्तिवागेषा ब्रह्मपूजिता ॥८१॥

[विक्रयाद्योधनं किंचिद्दृक्क्रीयात्कुलसंनिधौ । क्रमेणसविशुद्धं हि न्यायतोलभते धनम् ॥१॥]†

(१) मेधातिथिः । इतः प्रभृतिसत्यार्थे साक्षिणामनुयोगविधिः । सत्यवदन् लोकान्स्वर्गादिलक्षणाननिन्दितानगर्हितानभिप्रेतफलभोगहेतुनलभते साक्षी । जातिवचनोवाच्यशब्दः शुभे जन्मनि जायतइत्यर्थः । अस्मिन् जन्मनि कीर्त्तिः ख्यातिरनुत्तमा यस्याअन्यदुत्तमं प्रकृष्टं नास्ति तालभते साधुसाधुवादभाजनेनास्मै दीयते वाक्सत्या सरस्वती ब्रह्मणा प्रजापतिना पूजिता ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मपूजिता ब्रह्मणाऽनुमोदिता ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लुकः । साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यवदन्सनुत्कृष्टानब्रह्मलोकादीन्प्राप्नोतिपुष्कलानिह्लोकेषु चात्युत्कृष्टां ख्यातिलभते यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादमाह सत्यमिति । पुष्कलान् अप्रतिबद्धतया पूर्वादृष्टाकृष्टान् नचानेनास्य किंचित्पुण्यं परार्थे क्लिश्यन्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मपूजिता ब्रह्मणा सत्येन विशिष्टा यतः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । एषा वागेतत्सत्यवचनम् । ब्रह्मपूजिता वेदप्रशस्ता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ॥ विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वेदेदृतम् ॥ ८२ ॥

[ब्राह्मणो वै मनुष्याणामादित्यस्तेजसां दिवि । शिरोबा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ १ ॥]*

[नास्ति सत्यात्परोधर्मो नानृतात्पानकं परम् । साक्षिधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥ २ ॥]*

[एकमेवाद्वितीयं प्रब्रुवन्नावबुध्यते । सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३ ॥]†

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण दृष्टो नृतवचनबद्धइत्यर्थः । दृष्टशुभप्रदर्शनेन साक्षिणः प्रोत्साहिताः अनेन विपरो-
ताभिधाने दुःखोत्पत्तिदर्शनसत्यवचनार्थमवैतत् । साक्षिणः कर्मसाक्ष्यं तत्रान्यद्ब्रुवाणो वारुणैः पाशैर्बध्यते पीड्यते श-
शमत्यर्थं विवशः परतन्त्रीकृतः सर्वचेषासु वाक्चक्षुर्गतास्त्वपि शतं तावज्जन्मानि वारुणपाशाधोराः सर्परज्जवो जलच-
राणि वा एतद्दोषपरिहारार्थं सत्यं वेदेदिति विधिः । आज्ञातीरिति नायं मर्यादाभिबिध्योराब् तथासति पञ्चमीस्यात्तस्मादु-
पसर्गोऽयमनर्थकः प्रलब्ध इति यावत् द्वितीयाचेयं आबृत्तिश्चात्र गम्यते शतं जन्मान्यावर्तते उदाहरणगृहीतः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शतं शतसंख्याः । अज्ञातीरावृत्त्या जन्मानि ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्मात्साक्षी मृषावाचकं भयनवरुणसंबन्धिभिः पाशैः सर्परज्जुभिः जलोदरेण परतन्त्रीकृतः शतं ज-
न्मानि यावदत्यर्थं पीड्यते तस्मात्साक्ष्ये सत्यं ब्रूयात् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यथावदनेन नरकश्रामिमाह साक्ष्यइति । विवशः परतन्त्रीकृतः । शतमाजातीर्जन्मशतं
व्याप्य । कृतं यथाश्रुतदृष्टम् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । आप्रेत्य जायतइत्याजातिरिति जन्मकालो विवक्षितः । तेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ८२ ॥

† (क)

* (अ, ट, ड,) + (द)

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्येऽनृतवदन्विवशः परवशः सन् शतमाजातीः शतजन्मानि भृशं वारुणैः पार्श्वैर्बध्यते तस्मात्कारणात्साक्षो ऋतंसत्यं वदेत् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ॥ तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूयते शुध्यत्यन्यत्मादपि पापान्मुच्यत इति यावत् शेषंगतार्थम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूयते पूर्वकृतात्पापात् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्सत्येन पूर्वार्जितादपि पापात्साक्षी मुच्यते धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । लोकानामोतीत्युक्तं तत्र हेतुः सत्येनेति । पूयते तस्यामिप्रतिबन्धकादधर्मान्मुच्यते । अतएव तद्धर्मोऽप्रतिबन्धतया स्वफलं जनयतीत्याह वर्धत इति । अत आह सर्ववर्णेष्विति । निमित्तार्था समी अवच्छेदार्थावा संकरः सर्ववर्णाविशिष्टैः साक्षिभिरिति ॥ ८३ ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ॥ मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थो विस्पष्टीक्रियते उत्तरेण श्लोकेन ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मा परमात्मा आत्मनः शरीरस्य जीवस्य च । साक्षी चेष्टितसाक्षात्कारी । गतिज्ञान हेतुः । मावमंस्थाः आत्मना दृष्टस्य विपरीताभिधानात् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माच्छुभाशुभकर्मप्रतिष्ठा । आत्मेवात्मनः शरणं तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां मध्यमादुत्तमं साक्षिणमुपाभिधाने नावज्ञासीः ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्मिथ्यात्वापरिज्ञानात्कथं प्रत्यवेति साक्षी तत्राह आत्मेति त्रिभिः । आत्मा जीवः मिथ्योक्तं मयेत्यनुसंधत्तेऽवश्यम् गतिर्गमनसाधनं तत्पुण्यादिना तत्तल्लोकावामेः । मावमंस्थाः आत्मानं कथं पश्यन्तीति मावजानीहि । उत्तमं अत्यन्तविजनेपि साक्षात् द्रष्टृत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । आत्मा परमात्मा । आत्मनः शरीरिणः । आत्मानं परमात्मानं । नृणां शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः जीवस्य आत्मैव परमात्मैव साक्षी । तथा आत्मनः जीवस्य गतिरात्मैव । तस्मात् आत्मानं मावमंस्थाः । नृणां उत्तमं साक्षिणं ज्ञेयः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ॥ तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपुरुषः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । नशब्दोऽव्यवहितः पापकृतः कूटादिकारिण एव जानते न कश्चिदस्मान्पश्यतीति इतिकरेण मन्यतेर्वाक्यार्थः कर्मैति प्रतिपाद्यते । न नः कश्चित्पश्यतीत्येषवाक्यार्थः तांस्तु देवावक्ष्यमाणाः पश्यन्ति स्वयंचान्तरात्मा तदुक्तमात्मैव ह्यात्मनः साक्षीति ननु कारणपापाचारस्तस्य च कोन्यो द्रष्टा यावतात्मैवकर्ता शुभानां नवान्तरपुरुषो द्रष्टेति सत्यं तस्यैव देवतात्वमध्यारोग्यकर्मकर्तृव्यपदेशोऽनृतनिवृत्त्यर्थं देवतारूपत्वं जानीषे तात्त्विकमात्मीयमान्तररूपं

(८५) स्वस्यैवा = त्वस्यैवा (क, ग, च,)

‡ संकर = संकरा संकर (राघ० ४)

* आत्मानं = आत्मा (राघ० ४)

शरीरं तथा बाह्यमनात्मीयमसारमेतत्पौषार्थमादुष्कृतंकार्षीरिति प्रोत्साह्यते अतोमावमेस्थाः स्वमात्मानमावज्ञासीनृणां-
साक्षिणमुत्तमम् अन्योहि साक्षी अस्मिन्नेव लोकेयन्तुष्टतस्यापि साक्षददाति तस्मादेतस्माद्भेदव्यम् । असत्यवादी
कदाचिन्मन्यते आत्मान्तरप्रतिपन्नस्य किमेषमेदृष्टापि करिष्यतीति तन्न गतिरात्मातथात्मनः आत्मानमन्तरेणान्या-
गतिर्नास्ति नहिद्वावात्मानावेकस्य भवतः । अन्येतुमन्यन्ते परमात्मा साक्षी ससायात्मानोनियोज्याइति भेदः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवा इन्द्रियस्थाःसूर्यादयः । आन्तरपुरुषः परमात्मा ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारिणएवंमन्यन्ते अस्मानधर्मप्रवृत्तान्नकश्चित्पश्यतीति तान्पुनर्वक्ष्यमाणादेवाः पश्यन्ति स्व-
स्यान्तरपुरुषः पश्यति ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्पापकृतः । आन्तरपुरुषः अन्तर्यामी ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पापकृतं च नःअस्माकंन कश्चित् पश्यति इति वै मन्यन्ते ॥ ८५ ॥

द्यौर्भूमिरापोऽहदयंचन्द्रार्काग्नियमानिलाः ॥ रात्रिःसन्ध्येचधर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । के पुनस्ते देवारहस्यतिप्रच्छन्नपापमापन्नये पश्यन्त्यतआह हृदयशब्देन हृदयायतनोऽ-
ङ्गपुरुषउच्यते देवादीनांदृष्टव्यं अचेतनेषु चैतन्यमारोप्यते । दर्शनान्तरे तु महाभूतानि देवतांशतया चेतनान्येव तथा, च
पृथिवीभारावतरणाय ब्रह्माणमुपागमदिति वर्ण्यते सर्वगतत्वात्तेषांनकिंचिदप्रत्ययमस्तीति सर्वशरीरिणांवृत्तंशीलंचात्मनः
कायगतंशुभमशुभंच जानते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हृदयं मनः ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । द्युलोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचन्द्रादित्याग्नियमवायुरात्रिसंख्याद्वयधर्माः सर्वशरीरिणांशुभाशुभ-
कर्मज्ञाः । दिवादीनांचाधिष्ठातृदेवतास्त सा च शरीरिण्यैकत्रावस्थापिता तत्सर्वजानातीति आगमप्रामाण्याद्वेदान्तदर्शनं-
तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेपि द्वादशजानन्तीत्याह द्यौरिति ॥ द्युभूम्यादीनामचेतनत्वेपि तदभिमानिध्यपदेशादिति
न्यायेन तदभिमानिनांसाक्षित्वात् । यतश्चित्तं हृदयं वृत्तं जातंपुण्यं पापंवा जानन्तीति वृत्तज्ञाएव देवाः । पश्यन्ती-
त्वनुषज्यते ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । के पुनस्ते देवा स्तानाह द्यौर्भूमिरापइति । हृदयंहृदयस्थः परमात्मा ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तज्ञाः शुभाशुभज्ञाः ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ॥ उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिःशुचीन् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । देवादुर्गामार्तण्डादयः प्रतिमाकल्पिताः । शुचीन् कृतस्नानाचमनादिविधीन् । शुचिः प्रष्टापि त-
थाविधएवस्यात् । कृतमिति श्लोकपूरणार्थमेवार्थसिद्धमनूद्यते ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्सर्वश्रावयित्वाऽनन्तरंसाक्ष्यंपृच्छेत् । ऋतं सत्यम् ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिमा देवता । ब्राह्मणसान्निधाने शुचीन्द्विजातिप्रभृतीन्प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वा स्वयंप्रयतः प्राद्विवाकः
पूर्वाह्णे काले याथातथ्यंसाक्ष्यंपृच्छेत् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणः कुत्र किमुखान् कदाकीदृशान् कीदृशः पृच्छेदित्यपेक्षायामाह देवेति । देवादुर्गा-
दिप्रतिमाः । शुचीननुष्ठितस्नानाचमनादीन् । स्वयंच तथा शुचिः । ऋतं श्लोकपूरणार्थम् । साक्ष्यं पृच्छेदित्यन्वयः ॥ ८७ ॥

(७) नन्दनः । देवोदेवताप्रतिमा ॥ ८७ ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्वशूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । क पुनरिव तृतीया गोबीजकाञ्चनैरिति यदि तावत्पृच्छेदिति क्रियासंबन्धात्करणमुच्यते तदनुपपन्नं शब्दोहि तत्र करणमस्ति नैषदोषः यथागवादीनि प्रश्नकरणत्वे प्रतिपद्यते तथा व्याख्येयम् । पातकैरित्युभयशेषो विज्ञेयः गोबीजकाञ्चनैः पातकैरिति तदयमर्थो भवति गोबीजकाञ्चनविषयैः पातकप्रदर्शनैः पृच्छेदिति गाढत्वा हत्वा वा यत्पातकं तद्भवति तव मिथ्यावदत इति प्रश्नवाक्यं पठितव्यम् । एवं वक्ष्यमाणैः पातकैः शूद्रं पृच्छेत् । पातकशब्दस्त्वपातकप्रदर्शनार्थेऽन्वभिधानेषु द्रष्टव्यो मुख्यानां प्रश्नकरणत्वाभावादित्युक्तम् ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । गोबीजकाञ्चनैरेतेषां तिहासार्थं मिथ्योक्तमिति । एतैः पातकैर्वक्ष्यमाणैः ब्रह्मघ्न इत्यादिभिः । साक्षिणं प्रति कथितैः ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रूहीत्येवं शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत् । सत्यं ब्रूहीति पार्थिवं क्षत्रियं पृच्छेत् । गोबीजसुवर्णापहारे यत्पातं तद्भवतोऽनृताभिधाने स्यादित्येवं वैश्यम् । शूद्रं पुनः सर्वैर्वक्ष्यमाणपापैः संबध्यसे यदि मृषावदसीति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव व्यवस्थितप्रश्नप्रकारानाह । ब्रूहीति शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यमिति । शब्दं पार्थिवं क्षत्रियम् । वैश्यं गोबीजकाञ्चनापहारेण यत्पातं तत्तव स्यादिति शपथेनेति । यत आह पातकैरिति । वक्ष्यमाणसर्वपातकयुक्तोऽसीति शपथेन शूद्रम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । पार्थिवं क्षत्रियम् । गोबीजकाञ्चनानि स्पर्शयित्वेत्यर्थः । सर्वैः पातकैः । अनृतवादिनस्तव सर्वाणि पातकानि संभवन्तीत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोवधेयत्पापं बीजापहारेयत्पापं काञ्चनापहारेयत्पापं तद्वैश्यस्य ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणं हत्वा ये लोकानरकादिलक्षणाः प्राप्यन्ते तत्कारिभिस्ते तव भवन्ति मिथ्यावदस्तस्मात्सत्यं ब्रूहीत्यनुयोगः । यश्च मित्रं द्रुहति ब्राह्मणादीन् सर्वस्वापहरणान्नाशयति । यश्च कृतमुपकारं विस्मृत्य तमेवोपकारं मपकरोति यः कृतघ्नस्य दुःखं तदवाप्नोति ॥ ८९ ॥

(२) कुल्लूकः । ब्राह्मणं हन्तुः स्त्रीघातिनो बालघातिनश्च ये नरकादिलोकाः कृषिभिः स्मृताः ये च मित्रद्रोहादिकारिणः ये चोपकर्तुरपकारिणस्ते तव मिथ्यावदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । पातकानां स्वरूपसत्त्वं नानार्थावहमिति तत्फलपर्यवसायित्वमाह ब्रह्मघ्नेति । ये स्मृताः शास्त्रप्रमाणकालोका भोगभूमयः ते तव शूद्रस्य साक्ष्ये मिथ्यावदतः स्युरित्येवं श्रावयेत् । एवमुत्तरत्र सर्वमेवं श्रावयेदित्यावत् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयति ब्रह्मघ्न इति ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते लोकाः ते मृषा ब्रुवतस्युः भवेयुः ॥ ८९ ॥

१ श्रावयेत्=अज्ञसावदेत् (राघ० ४)

जन्मप्रभृतियकिंचित्पुण्यंभद्र त्वया कृतम् ॥ तत्ते सर्वं शुनोगच्छेद्यदिब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । शुनोगच्छेन्नष्कलस्याद्भवतइत्यर्थः । अन्येषु दोषप्रदर्शनार्थं श्वगमनवचनं यथा कृच्छ्रेण महता सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यमर्जयित्वा शुचिप्रवाहेत्यजेत्तादृक्सुकृतंभवति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भद्रेति । शूद्रसंबोधने ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । हे शुभाचारयत्त्वया जन्मतआरभ्य किंचित्सुकृतं कृतं तत्सर्वं त्वदीयंकुक्कुरादिकंसंक्रामति यदि त्वमसत्यं ब्रवीषि ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । शपथान्तरंतस्याह जन्मेति । भद्र हे मङ्गलाश्रय । शुनोगच्छेत् ते पुण्यफलस्य श्वा भोकेति ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । अन्यथा ऽसत्यम् ॥ ९० ॥

एकोहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याणमन्यसे ॥ नित्यं स्थितस्ते तद्दोषः पुण्यपापेक्षितामुनिः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुण्यपापयोरीक्षता द्रष्टा मुनिस्तूष्णींभूतः कः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुनिज्ञानवाग्परमात्मा ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । हे भद्र एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति यदात्मानं मन्यसे मैवंमंस्थाः यस्मादेवंपापानां पुण्यानां च द्रष्टा मननामुनिः सर्वज्ञस्तव तद्दये परमात्मा नित्यमवस्थितः । तथा च श्रुतिः ॥ द्वास्तुपर्णा सयुजा सखाया समानवृक्षं परिषत्त्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । मिथ्यात्वसर्वदेवज्ञेयत्वमनुवदन् सत्यवादिनः सर्वतीर्थगमनफलवादेन तन्निषेधरूपस्तुतिमाह एकीहमिति द्वाभ्याम् । मुनिर्मननादन्तर्यामी ईशः पुण्यपापयोर्ज्ञातैष तद्दिस्थत्वात् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । यस्त्वं मन्यसे तस्य ते पुण्यपापेक्षिता पुण्यपापयोर्द्रष्टा । तदानीं मुनिर्मौनी ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हे कल्याण ते तद्दये पुण्यपापेक्षकः मुनिर्मननशीलः साक्षीस्थितः ईश्वरः ॥ ९१ ॥

यमोवैवस्यतो देवो यस्तवैष तद्दिस्थितः ॥ तेन चेदविवादस्ते मागङ्गां माकुरु नृगमः ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । कः पुनरसौ मुनिर्भयातिशयप्रदर्शनार्थमाह यथैष सर्वप्राणिनां देहधनाद्युच्छेदकारी यातनाभिश्च निगृह्णीतेति श्रुतिपथमागतो भवतः सोऽयंतव तद्दये वर्तते न विप्रकृष्टः सचापराधं मामेवं नयति माचैवं मनसि कथा एष आत्मा मदीयो मामुपेक्ष्यत इति न ह्येतस्य कश्चिदात्मीयस्तेन चेदविवादः सचेत्प्रसन्नः प्रत्ययिनः किं गङ्गागमनेन स्नानार्थिनः पापशुद्धये किं कुरुक्षेत्रगमने ऽस्ति प्रयोजनं तत्फलं पापक्रमोपलक्षणार्थं ततः पुण्यं तदिहैवाविसंवादिनि परमात्मनि न हि पापकारिण आत्मा निर्विशङ्को भवति किमेतः स्यादेतेनेति नास्तिकस्यापि किं कथिका भवत्येव गङ्गानदीपावयन्ती कुरुक्षेत्रं तु देश एव पावनः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्दिस्थितः पुण्यपापेक्षणार्थम् । अविवादस्तदर्शनाविरुद्धवादः । कुरुत् कुरुक्षेत्रम् । तदविवादे च सर्वतीर्थफललाभ इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वसंयमनाद्यमः परमात्मा वैवस्वतइति दण्डधारित्वात् । देवनादेवः । यस्तवैषद्वि तिष्ठति तेन यथार्थकथने यदि तवाविवादः यदात्वन्मनोगतमसावन्यज्ज्ञानाति त्वंचान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिणा सह विप्रतिपत्तिः स्यात् । एवंचात्र सत्याभिधानेनैव निःपापः कृतकृत्योऽसि पापनिर्हरणार्थमा गङ्गां मा च कुरुक्षेत्रं यासीः । मनूक्तमेवात्र गङ्गाकुरुक्षेत्रयोः साम्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतं ॥ कुरुक्षेत्रसमागंगायत्रतत्रावगाहितेति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु विवस्वतः पुत्रोऽयमोदक्षिणदिक्पतिलोकतः कर्णगोचरीभूतत्वान्नवद्वये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वा द्विवादीनास्ति तदा मागङ्गां मा कुरुक्षेत्रं यासीरिति व्याचक्षाते ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । यमश्चासौ वैवस्वतश्च । तेन विज्ञातेनानेन विवादः संवादश्चेन्मागमः गङ्गादिकं मागच्छेत्यन्वयः । विसंवादश्चेत्पापाभीरोगङ्गादिगमनंवृथेतिस्तुतिनिन्दे ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । पश्चात्किंकरिष्यतीति चेत्तत्राह यमोवैवस्वतइति देवोयस्तवैषद्वि स्थितः सवैवस्वतोयमोनान्यः । यमोभूत्वा त्वांघातयतीत्यभिप्रायः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैवस्वतोयमोनियन्ता तेन यमेन सहअविवादः ते तव चेत्तर्हि गङ्गांस्नानार्थं मागमः कुरून् कुरुक्षेत्रं मागमः मा गच्छ । आत्मैव शुद्धइत्यर्थः ॥ ९२ ॥

नग्नोमुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ॥ अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । कपालशरावादिपात्रैकदेशः सुबोधम् ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालेन घटादिकर्परेण । एतावद्दुःखजनकपापं भवेदित्यर्थः ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । यः साक्ष्यमसत्यं वदेत्सनग्नः कृतमुण्डनपरिभावोऽन्धः कर्परेणोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रुकुलं गच्छेत् ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृतवदने दृष्टरूपं दण्डान्तरमाह नग्नइति त्रिभिः । मुण्डः कृतमुण्डनपरिभवः शत्रुकुलं भिक्षार्थी गच्छेदित्यन्वयः । य एवं दृश्यते सोऽनृतवदनफलभागित्युन्नेयः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । कपालं अलाबुपात्रम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः साक्ष्यमनृतं वदेद्वदति स एव विधः स्यात् नग्नोमुण्डः कपालीति ॥ ९३ ॥

अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ॥ यः प्रश्रं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तं पृष्टोऽयं वितथमसत्यं वक्ति स तेन किल्बिषेन पापेन गृहीत ऊर्ध्वपादोऽधोमुखो महति गाढे तमसि नरकं यातनास्थानं तत्प्रामोदीत्यर्थः । अन्यस्मिन्स्तमसि किंचिदृश्यते तत्र तु न किंचिदेवेत्यन्धग्रहणम् ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्धे अन्धताहेतौ ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन्नसत्यं ब्रूयात्स पापवान् । अधोमुखो महान्धकारे यो नरकस्तं गच्छति ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् अवागिति । सकिल्बिषी पापी अन्धेतमसि नरके अवाक्शिरा ऊर्ध्वपादः सन्

पतेदिति । विशिष्टधर्मनिश्चये कर्तव्ये अयमेव धर्म इति अविनयमधर्म इति वितथमधर्मब्रूते इति । सोऽपि कूटसाक्षिवदधार्मिकः उक्तनरकपातीति शेषः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । प्रश्नपृष्ठसाक्ष्ये धर्मनिश्चये व्यवहारनिर्णये ॥ ९४ ॥

अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति सनरः कण्टकैः सह ॥ यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवैकल्यं सत्यादपेतं भाषते यथा कण्टका असिता भक्षिता जनयन्ति न तादृशी मत्स्याः प्रीतिं जनयन्ति । यदा धनलोभेन काचित्प्रीतिमात्रा भवति तथापि मोहदुःखं भवतीति सकण्टकमत्स्याशनोपमा ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मत्स्यानिवाश्नाति कण्टकैरिति तत्र यथा आपाततः सुखं दुःखं तु महत्तथात्रेत्यर्थः । अर्थवैकल्यं यथार्थं यथा भवति । अप्रत्यक्षमचक्षुर्विषयम् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सभां प्राप्तत्त्वार्थस्यायथार्थस्याभिप्रायमनुपलब्धमुक्तो चादिसुखलेशेन कथयति सनरोऽन्ध इव सकण्टकान् मत्स्यान् भक्षयति सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमेव महत्लभते ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्धस्य कण्टकैर्विशिष्टं मत्स्याशनं दुःखं दुरदृष्टजमिति तद्विदः प्रसिद्धमयमपि तादृशदुःखभागित्युन्नेयः । कोऽप्येतादृशं भाषत इत्यन्वयः । अर्थवैकल्यं अर्थस्य विकलता शून्यत्वं यत्र तत् । अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षेतरं वचः अनुपलब्धं वा ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । सभाङ्गतेऽर्थे आत्मनोऽप्रत्यक्षवैकल्यमर्थसद्भावो भाषते सनर इह जन्मन्यन्धो भूत्वा वृत्त्यभावात्कैवर्त्तादिवत्समुद्रादितरिर्वार्तिमत्स्योदरस्थैः कण्टकैः सह मत्स्यानिवाश्नाति ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः सभाङ्गतः सन्नर्थवैकल्यं अप्रत्यक्षं यथा भवति तथा अप्रत्यक्षं भाषते सनरः अन्ध इव कण्टकैः सह मत्स्यानिवाश्नाति ॥ ९५ ॥

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभि शङ्कते ॥ तस्मिन् देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य वदतः साक्षिणो विद्वान् सत्यानृते जानानः क्षेत्रज्ञान्तर्यामी पुरुषो नाशङ्कते किमयं सत्यं वदत्यनृते वेत्त्येवं नाशङ्कते निश्चितमेवैष सत्यं वक्तीति यस्यात्मा निर्विशङ्कस्तस्मात्पुरुषान् आन्यं श्रेयांसं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं पुरुषं देवान् जानते कः पुनरयं वेदिता कश्च ततोऽन्य आशङ्किता एक एव सात्मा रुप्रपन्नद्वारेण वाचमीरयन्वेदिता संपद्यते स एव तद्धर्मोऽण किं कथं स्यादित्येवं रूपेणाशङ्काख्यानेन युज्यते तत्र भेदानुपपत्तिः सत्यमेतत् काल्पनिकेन भेदेनैव मुक्तं यथा हन्त्यात्मानमात्मनेति ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्रज्ञः परमात्मा विशङ्कते विपरीतं शङ्कते ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य वदतः सर्वज्ञान्तर्यामी किमयं सत्यं वदत्युतानृतेति न शङ्कते किन्तु सत्यमेवायं वदति निर्विशङ्कः संपद्यते तस्मादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवान् जानन्ति ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मनो मिथ्यावादित्वेनाशङ्कितं स्तौति यस्येति । क्षेत्रज्ञः क्षेत्रभासकः साक्ष्यत एव विद्वान्

(राघ० ४) चिन्हितपुस्तके ९६ । ९७ श्लोकोऽध्युक्तमौस्तः ।

१ आत्मानो प्रतिजानीते = आत्मनो मिथ्यावादित्वेनाशङ्कितं स्तौति यस्येति । यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्यं माह उतानृतेति न शङ्कते किन्तु सत्यमेवायं वदतीति निर्विशङ्कः संपद्यते । तस्मात्पुरुषादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवान् जानन्ति ॥ (न, श)

यस्यमिथ्यावदतः पुंसोसत्यमेववदति नाशङ्कते त्वयंवासत्यमेवोक्तमितिवा श्रेयांसंश्रेष्ठतरं शृगुर्हि प्रतिज्ञान्तरं प्रतिजानी-
ते ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । वदतोयस्य वाक्यादिति शेषः । क्षेत्रज्ञः परमात्मा न तुष्यतीति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य वदतोविद्वान्नातिशङ्कते यस्य क्षेत्रज्ञोनातिशङ्कते ॥ ९६ ॥

यावतोबान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतंवदन् ॥ तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ९७ ॥

[एवंसंबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः । पशून्गोश्वरुषाणां हिरण्यं भूर्यथा क्रमम् ॥ १ ॥] ‡

(१) मेधातिथिः । द्रव्यविशेषानृताश्रयाः पापविशेषाः कूटसाक्षिणइत्येतत्प्रदर्शनार्थप्रकरणमारभ्यते तत्रायं-
श्लोकः संबन्धोधनद्वारेणोपदिश्यमानआदरार्थः संपद्यते यदुसमिथउपदिश्यते तद्यथा कथंचिद्भवतीत्यवधारितंग्रहणं
तिगुरु इदंत्वतिमहाप्रयोजनमवहितैः श्रोतव्यमिति । सौम्येति चैकवचनमनेकशिष्यसन्निधाने भृगावेव विवक्षितं यस्मिन्-
साक्ष्यइति व्यङ्ग्यकरणसममी यस्मिन्द्रव्यभेदभिन्ने व्यवहारे यत्साक्ष्यतत्र तन्निमित्तंयदनृतमित्येषा विषयसममो अपरा यस्य
च भावनेति । अथवा द्रव्यभेदात्साक्ष्यभेदस्तत्र समानाधिकरणएव । तावतइति परिमाणे व्युत्पाद्यते नत्र यत्प्रभूतनिमित्तम-
पिपरिमाणंसंभाव्यते । शिशून्स्त्रियोवृद्धानित्यतोविशिनष्टि संक्षयेति । अनुपूर्वशइति सुखप्रतिपत्तयेऽनुपूर्वेण ह्यभिधोयमा-
नंसुखेन प्रतीयते । आनुपूर्वीच सङ्ख्या गतात्राभिप्रेता तस्याएव वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चपञ्चेत्यादि ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बान्धवान् पूर्वपुरुषान् हन्ति नरकेपातयति । केचित्तु तावत्पुरुषहन्तृदोषोभवतीत्यस्यार्थ-
इत्याहुः ॥ ९७ ॥

(३) कुहूकः । यस्मिन्पञ्चादिनिमित्ते साक्ष्येऽनृतंवदनृत्यसंख्याकान्पित्रादिबान्धवान्नरके योजयति तत्संख्या-
कान्क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान्साधोशृणुअथवा यावतोबान्धवान्यस्मिन्हन्ति यावतांबान्धवानांहननफलंप्राप्नोति
तावत्संख्याकान् शृणु । पक्षद्वयेऽप्यनृतनिन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । शृण्वतितावतइति । यास्मिन्पञ्चादिहरणनिमित्ते बान्धवान्पित्रादीन्हन्त्युत्तमलोकात्पातयति
तिर्यग्योनिं प्रापयतिवा आत्मनोऽनाशोक्तेः तस्मिन्साक्ष्येकर्मणि तावतोबान्धवान्संख्यया संख्याविशिष्टत्वेन ॥ ९७ ॥

पञ्चपञ्चनृतेहन्ति दशहन्ति गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पशुनिमित्तमनृतं शाकपार्थिववत्समासः पञ्चबान्धवांश्चानृतं हन्ति ततश्च तेषांनरकेपातनंमा-
तापितरौ जायामिथुनंचापत्यमिति पञ्च कथंपुनरन्यरुतेनैनसान्यस्य फलं संसर्गादिति ब्रूमः तैरयंपरित्यज्यतइत्युक्तंभवति
अथवा तैर्हतेर्यत्पापंतदस्य भवतीत्यधन्नपि हन्तीत्युच्यते अदृष्टकार्यतुल्यत्वात् अर्थवादश्चायंन तत्कार्योपदेशस्तत्कार्यो-
पदेशे हि हिंसाप्रायश्चित्तीत्यात्कौटसाक्ष्यप्रायश्चित्तमेतद्भवति उत्तरोत्तरसङ्ख्यादिवृद्धिः प्रायश्चित्तगौरवार्था न पुनर्विवक्षि-
तैव तेनोत्तरोत्तरस्य गरीयः प्रायश्चित्तमित्युक्तंभवति । अयंपुरुषः कस्य दासइत्येवंसंशये यदनृतंतत्पुरुषानृतमुच्यते ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चनृते गवाद्यन्यपञ्चवर्धमनृते । सहस्रं पूर्वपूर्वपुरुषानेव ॥ ९८ ॥

(३) कुहूकः । पशुविषयेऽनृते पञ्चबाधवान् नरके योजयति पञ्चानांबान्धवानांहननफलंप्राप्नोति । एवंदश गो-
विषये शत मश्वविषये सहस्रं पुरुषविषये संख्यागौरवंचेदंप्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह पञ्चेतित्रिभिः । पञ्चसङ्ख्याकानूपितुन् । एवमुत्तरत्र । हननं तिर्यग्योनिवृत्तिप्रामिः । पश्वनृते पश्वर्थमिध्याभाषणे । एवंसत्यत्रपशुत्वेन गवादीनांशामन्वेपुनर्वचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । पुरुषानृते मनुष्यविषयानृते ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चबान्धवानित्यनुवर्तते पशुरजादिः । पुरुषानृते अयंदासोदासोवात्येवमादिके हन्ति ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पश्वनृते पशोःसाक्ष्येऽनृतंवदति सपञ्चपूर्वपुरुषान्हन्ति घातयति । यद्वा नरके योजयति पातयति । हनर्हि सागत्योरित्यस्य धातोरूपम् गत्यर्थे हन्ति इति ज्ञेयम् । गवानृते दशपुरुषान्हन्ति नरके पातयति । अश्वानृते शतपुरुषान् हन्ति पातयति । सहस्रपुरुषानृतेहन्ति ॥ ९८ ॥

हन्तिजातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतंवदन् ॥ सर्वभूम्यनृते हन्ति मास्मभूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्धन्यत्पशुसंभवम् ॥ गोवद्वस्त्रहिरण्येषु धान्यपुष्पफलेषु च ॥ अश्ववत्सर्वयानेषु खरोष्ट्रवतरादिषु ॥]†

(१) मेधातिथिः । कथंपुनरजातानामसति संसर्गे परकीयेन संयोगेनेदमुच्यते हन्ति जातानुजातांश्चेति उक्तमर्थवादोयमिति सर्वभूम्यनृतंवद मावादीः भूमिसंयन्ध्यसत्यं मावादीरित्यादरार्थमप्येतत्प्रत्यक्षसंबोधनम् । कापुनरियंभूमिर्नाम यदेतत्पृथिवीगोलकंपर्वतावप्रभनंसागरावधिप्रसिद्धंनत्वित्याःकः स्वामी कोवापहर्ता न सार्वभौमःकश्चिदस्ति तथा च गाथाभूमेः न मांसर्त्यः कश्चन दातुमर्हति न कश्चित्सार्वभौमोस्तीत्यभिप्रायः । विश्वकर्मा भौवनमादिशद्विश्वकर्मभौमनेति पितृव्यपदेशेन स्वनाम्ना च राज्ञामप्यश्रुतंमयासौरन्तुमिच्छतीति वक्षाम्यहंसलिलस्य मध्ये मैवंसंकल्पकृतवैवंसंकल्पितवति सलिले मज्जामि सलिलमज्जनेन नैष्कल्यमचदानसंकल्पस्य गृहे यथा सलिले निक्षिप्तनिष्कलमेवमेतदपीति मृषैवकश्यपाय सागरः तवैषसागरः प्रतिश्रवः प्रतिज्ञानंकश्यपाय ददामीति मोक्षः बंधस्तु सर्वसाधारणार्हा । सर्वजनोपभोग्या केवलंराजानोरक्षानिर्देशमात्रभाजइत्यभिप्रायः । अतएतावत्याभूमेर्नदानोपहारसंभवइति कुतोविवादः सत्यंयथैवायंभूमिशब्दोत्रवर्तते एवंक्षेत्रग्रामस्थण्डिलादावाप तत्र च संभवत्येव त्वाम्यंप्रत्यक्षस्यैव दानापहाराविति न किंचिदनुपपन्नं अपहारास्यायादृशेन रूपेण गृहादेर्नवीरुद्विच्छेदः अतश्च यः परकीये क्षेत्रे चक्रम्येत मृदोवां कश्चिदादद्यान्नासौ भूम्यपहारी । मीमांसकैरुक्तं न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति एकदेशवचनंच भूमिशब्दमधिकृत्य भगवानृकृष्णद्वपायनोदानधर्मेषु पठितवान् ॥ परैरन्यनुमन्तव्योदानधर्मोऽनृपैर्भुवि । अक्षयोहि निधिर्ब्राह्मोविहितोयमहीभृतामिति ॥ कृत्स्नगोलकाभिप्रायमेव नादेयत्वंभूमेर्विश्वजिति मीमांसकैरुक्तं न भूमिःस्यात्सर्वान्प्रत्याविशिष्टत्वादिति सर्वान्पुरुषान्प्रतिचक्रमणादियोग्यतयातिशिष्टा भूमिः स्वामीकर्तुमशक्या कथंदीयतइत्यर्थः । अस्मिस्तु पक्षे ग्रामनगरादिविश्वजिति दातव्यं अन्ये तु पठन्ति अन्तरेण सदःपत्नीशालंच दक्षिणानयन्तीति भूमौ गुणविधेरस्यासंभवात्क्षेत्रादेरप्यत्रदानं वदन्तिचैकवचननिर्देशाच्छृणुसौम्येति साक्षिविषयमेवैतत्संबोधनंनशिष्यविषयम् । शूद्रेर्भास्नुपातकैरित्यतआरभ्य यावन्तोमध्यमपुरुषनिर्देशास्तेसर्वेषांपातकभूयस्त्वसमानाख्यातरूपाद्यैकवाक्यत्वाच्छूद्राऽनुयोगार्थाः । अन्धःशत्रुगृहंगच्छेदित्यतआरभ्य सर्वसाक्षिविषयाअनुयोगाः आख्यातवैरुह्येन प्रकरणस्य विच्छेदात् मध्यमपुरुषे समानार्थक्रमत्वात्कर्तव्यो गच्छेदिति प्रथमपुरुषनिर्देशः पूर्वाधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजातान् पुत्रादीन् । अत्रापि सहस्रमित्यन्वयः । सर्वं सहस्रादप्यधिकम् ॥ ९९ ॥

(३) कुङ्कूकः । हिरण्यार्थेऽनृतवदन् जातानजातांश्च पुत्रप्रभृतीन् नरके योजयति एषां हननफलं प्राप्नोति । भूमिविषये चानृतवदन् सर्वप्राणिनां हननफलं प्राप्नोति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतमावदीरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । अजातानुत्तरकालीनान् । अर्थवादोयमिति मेधातिथिः । सर्वमिति अपरिमितं देयमितिव-
सहस्रादधिकं उक्तसङ्ख्याया अन्तर्भावात् । एवं सर्वजातादीन् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वजगत् ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिरण्यार्थे । अनृतवदन् जातानजातांश्च हन्ति नरके योजयति । सहस्रमित्यनुवर्तते । न सह-
स्रजातान् सहस्रमुत्पद्यमानान् हन्ति ॥ ९९ ॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ॥ अञ्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्वश्वमयेषु च ॥ १०० ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोयनिषु च तथाश्ववत् । गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥ १] ॥+

(१) मेधातिथिः । मैथुनाख्ये केनेयं स्त्रीभुक्ता मैथुनधर्मेणेत्यञ्जेषु रत्नेषु मणयोरत्नानि मुक्ताद्याश्वश्वमयेषु वै-
दूर्यादिषु रत्नेष्विति संबध्यते । विविधान्येवरत्नानि जलजान्याश्वमनानि च । अतो रत्नग्रहण एव कर्तव्ये विशेषणद्वयोपादा-
नं श्लोकपूरणार्थम् । अद्भ्योजातान्यञ्जानि । अश्वमनो विकाराश्वश्वमयानि ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिवत् भूम्यनृतवदोषः । स्त्रीणां भोगे मैथुने मैथुनरूपस्त्रीसंभोगविषयमिध्योक्तौ अञ्जेषु
रत्नेषु मुक्तादिषु । अश्वश्वमयेषु रत्नेषु माणिक्यादिषु ॥ १०० ॥

(३) कुङ्कूकः । वैदूर्यादिष्वनृतवदतो भूमिवदोषमाह अप्स्विति । तडागकूपघातोदकविषयेऽनृते स्त्रीणां च मैथुनाख्यो-
पभोगविषये अञ्जेषु च रत्नेषु च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु वैदूर्यादिष्वनृते भूमिवदोषमाहुः ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । भोगे मैथुनधर्मेण । निजस्त्रियः न जाने इति ब्रूते जानन्नपि ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थं वस्त्वन्तरेष्वतिदिशति अप्सु अन्धविषयेऽनृते । मैथुने भोगे मिथुनभोगविषयेऽनृते ।
अञ्जानि शङ्खमुक्तादिकम् ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्सु जलस्थानृते भूमिवत् भूमेर्यत्पापमुक्तं जलानृतइत्यर्थः । च पुनः स्त्रीणां भोगे मिध्योक्तौ
भूमिवत्पातकम् । च पुनः अञ्जेषु मौक्तिकादिषु भूमिवत् । च पुनः सर्वेष्वश्वश्वमयेषु माणिक्यादिषु अनृते भूमिवत् ॥ १०० ॥

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । ऊहापोहौ वर्जयित्वा यथाश्रुतं चादृष्टं तत्त्वेन ब्रूहि ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अञ्जसा शीघ्रम् ॥ १०१ ॥

(३) कुङ्कूकः । एतानसत्यभाषणदोषानधिगम्य दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतो ब्रूहि ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिवाचनमुपसंहरति एतानिति । ब्रह्मघ्नानित्यादि वेदेत्यन्तान् शूद्रायैव श्रावणोयं संदंश-
न्यायात् शूद्रवदाचरेदिति गोरक्षकादिषु शूद्रधर्मातिदेशाच्च ॥ १०१ ॥

(५) रामचन्द्रः । अञ्जसा शीघ्रं वदेति ॥ १०१ ॥

+(च, ण, अ, ट, ड)

(१०१) सर्वम् = सत्यम् (इ)

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥ प्रेष्यान्वार्षिकान्श्वैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

[ये प्यतीताः स्वधर्मेभ्यः परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमभिकांक्षन्तितांश्च शूद्रानिवाचरेत् ॥ १ ॥]+

(१) मेधातिथिः । कारवः शिल्पिनस्तक्षायस्कारसूपकारादयः कुशीलवान्तर्कगायनाद्याः प्रेष्यानीर्विकार्य-
परस्याज्ञाकारादासाइति प्रसिद्धाः वार्धुषिकावृष्युपजीविनः एते ब्राह्मणा अपि सन्तः प्रकरणात्साक्ष्ये शपथे च शूद्रवद-
ष्टव्यान्क्रियांतरे यथा शूद्रेण दानपुण्यादिना पृच्छयते साक्ष्ये शपथे चाग्निहरणादिना शोध्यते तद्वेदेषोपि शपथोद्यपि
पूर्वत्रापकृतस्थाप्युत्तरत्रानन्तर्यादौषवत्वात्प्रयतत्वात् प्रयतत्वेप्यानन्तर्यस्य संबन्धहेतुत्वाद्दक्ष्यमाणस्यापि प्रत्यासत्या
पूर्ववद्दयोसन्निपातान् शपथेऽस्तु यम् ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोरक्षकान् पशुपालनेन जीवतः । कारुकु शूपकारादिवृत्तीन् कुशीलवान् नटवृत्त्या प्रेष्यान्
ब्राह्मणस्यादास्येऽपि स्वतःप्रतिपन्नदास्यान् । वार्धुषिकान् वृद्धिजीविनः । शूद्रवत् सर्वपातकैः पृच्छेदिति ॥ १०२ ॥

(३) कुडूकः । गोरक्षणजीविनोवाणिज्यजीविनः सूपकारादिकारुकर्मजीविनः दासकर्मजीविनः नटकर्मनृत्यगी-
तादेजीविनः प्रतिपिद्धजीविनोब्राह्मणान् प्रकृतसाक्ष्यदर्शने शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्यप्रकरणपठितं पंचपञ्चनृतइत्याद्यधर्मज्ञातद्विजानामपि भवत्येव । सर्वपातकादियुक्तं
निरुद्धिजेऽपि वाचयेदित्याह गोरक्षेति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । गोरक्षकान्विप्रान् शूद्रवदाचरेत्सर्वैः पातकैर्ब्रूहीति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान्प्रत्याह गोरक्षकानिति । पाशुपाल्यादिवृत्तिजीविनोविप्रान्साक्ष्ये शूद्रवत्पातकैःपृच्छे-
त् ॥ १०२ ॥

तद्वदन्धर्मतोर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ॥ न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्देवावाचंवदन्ति ताम् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तदन्यथापि वदन् स्वर्गाच्च्यवति कूटमपि वदन् दुष्यतीत्यर्थः किंसर्वदैव नेत्याह धर्मतोर्थेषु
धर्मेण दयादिना निमित्तेनार्थेषु व्यवहारेषु । धर्मस्य च निमित्तत्वमुक्तमुत्तरश्लोके दर्शयिष्यति एतच्च न स्वमनीषिकयो-
च्यते किंतुज्ञेतांवाचंवदन्ति अस्मात्पूर्वेऽविस्मर्तारः कां पुनर्देवी वाग्ययास्मिन्निमित्तेऽनृतंवदितव्यमित्येषा देवानांसंबन्धि-
नीवाक् तांमन्वादयः श्रुत्वा वदन्तीति विशेषेऽनृतप्रशंसा । अन्यैस्तु पूर्वविधिशेषतयायंश्लोकोव्याख्यातस्तदेतद्वोरक्षका-
दिष्वनुयोगवाक्येषु ब्राह्मणेषु भवितव्यमन्यथा ब्राह्मणएव कथंशूद्रवदनुयोगस्तथापि विद्वान्दुष्यतीति यतोमन्वादय-
एवंविधांवाचंवदन्ति यथैते शूद्रवन्नाचरणीयाइति । ते च धर्माधर्मयोः प्रमाणतैश्च सत्यंवदितव्यं तच्च यथाविहितं तत्र
सएव धर्मोयत्रवानृतंतत्रानृताभिधानमेव धर्मइति ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्साक्ष्यं धर्मतोधर्मार्थं जानन्नप्यन्यथावदन् स्वर्गान्च्यवते यतस्तत्रानृतापि वाग्दैवै-
वेति वदन्ति ॥ १०३ ॥

+ (३) । (४) चिन्हितपुस्तकेतु येप्यपेताः स्वकर्मभ्यः परकर्मोपजीविनः ॥ द्विजाधर्मविजानन्तस्तांश्च शूद्रवदाचरे
दितिपाठः ।

* पठितं=प्रमितं (राघ० ४)

(३) कुल्लूकः । तदेतत्साक्ष्यमन्यथापि जानन्ननुष्योधर्मेण दयादिना व्यवहरिष्यत्यथा वदन्त्वर्गलोकान्भ्रश्यति यस्माद्यदेतन्निमित्तविशेषेणासत्याभिधानं तां देवसंबन्धिर्नोवाचंमन्वादयोवदन्ति ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । कचिदेतस्य प्रतिप्रसवमाह तद्वदन्नितिद्वाभ्याम् । तत् साक्ष्यविषयभूतंसत्यं जानन्नप्यन्यथाननुवन्त्वर्गाश्च्यवते यतोऽसत्यामपि तांवाचं देवीवदन्येतानुद्धरिण्यामोतिविजिगीषाहेतुत्वात् । धर्मतोदयादिना । अर्थेषु व्यवहारेषु ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अर्थेषु चानुवर्ण्यवधपर्यन्तेषु । अन्यथा जानन्नप्यन्यथा तदनृतं धर्मतोहेतोर्वदन्त्वर्गान्च्यवते । कुतः तांधर्मानुसारिणींवाचंदेवीं सत्यां वदन्ति यतस्तस्माद्धर्माविरुद्धं चेदसत्यमपि साक्षिभिर्वक्तव्यं न धर्मविरुद्धं सत्यामिति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्वदन्निति सार्धेनाह । तत्साक्ष्यं धर्मतोर्थेषु वर्णिरक्षाद्यन्यतरधर्मार्थेषु जानन्नप्यन्यथावदन्नरत्त्वर्गान्च्यवते ॥ १०३ ॥

शूद्रविद्वद्भ्यश्च विप्राणां यत्र तर्कौ भवेद्वधः ॥ तत्र वक्तव्यमनृतं तद्वि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र नानृतं वदेदिति यः प्रतिषेधस्तस्य शूद्राद्विविधविषयतान्नोच्यते न पुनरनृतवदनं विधीयते तथा सति प्रतिषेधे नैकवाक्यता बाध्यते का पुनरत्र निमित्तश्रुतिस्तत्रेति तस्य वधविशेषणत्वान्न वधस्तस्याः मनोमित्रत्वानुपपत्तेरतश्च कृतेऽवधौ पश्चात्तद्विषयमतद्विषयं वानृतं वक्तव्यमित्यर्थः । आपतति तत्त्वनिष्ठं ननु च यत्रेति व्यवहारस्तुतिर्निर्दिश्यते पुनस्तत्रेति तदेव प्रतिनिर्दिश्यते ततश्च यस्मिन् व्यवहारे राजत्वात्क्रोधदण्डस्य चाशास्त्रीयत्वादस्थितं परिमाणतया निश्चयाभावो न तस्यापि निमित्तत्वोपपत्तिरतः प्रतिषेधशेषतैव न्याय्या गौतमोयेत्वनृतविध्याशङ्कापि नास्ति । नानृतवदने दोषो जीवने चैतदधीनं मत्वेवमादिप्रतिषेधे सत्यानृतयोः कामचारप्रसङ्गे सत्यवचनेन निमित्तभावः प्रतिपद्यमानो न हि स्यात्सर्वभूतानीति प्रतिषेधव्यतिक्रमतया चानृतप्रतिपद्यत इति युक्तिमत्वेनेदं कृतं न चेदसौ पृष्टआचष्टे न पुनर्हन्ति अग्नश्च कथं हि सादोषेणानुषज्यते । अथ सत्यपि त्वातच्छेदे तद्वदनेन राज्ञाहं न्यमानत्वात्तच्छेदोभावापत्या प्रयोजकत्वमिति चेत् न सर्वो हेतुः प्रयोजको धनेन कुलविद्यया यश इति भवति विद्यया यशसो हेतुना प्रयोक्तृ । ननु चान्येवायलौकिकफलोत्पत्तिर्योग्यता हेतुलक्षणे हेतुभावोपि तु द्रव्यगुणायत्रापि क्रियाश्रूयन्तेऽपि नापाक इति सापि स्वरूपेण सिद्धरूपाभिधानात्कृदन्तैर्भावस्य अन्यथायं शास्त्रीयकर्तव्यव्यापारस्य प्रयोजको हेतुर्न तु तत्प्रयोजकत्वमेवमित्यर्थं यदि तावत्प्रेषणाध्येषणेऽप्यङ्गाप्रार्थनारूपे प्रयोजकत्वं शोषयते ब्रीह्यात्पट्यादावचेतनेषु णिजुत्पत्तिर्दुर्लभा ननु च परित्यक्तमेतद्व्याख्यातृभिः मुख्योपचरितक्रिय इति चेतनावद्वस्तूपचारे भिक्षावासयति कारीषोऽध्याययतीति न ह्यत्र चैतन्यकृत उपकारे ऽपि तु निश्चितत्वात्तदन्यस्य प्रयोजकस्य अध्ययनं ह्यार्थविधिप्रयुक्तं कुर्वाणस्य शीतादि लक्षणं प्रतिबन्धकमनुवदति कारीषे प्रयोजकत्वाद्ध्यारोपः । प्रेरकत्वाद्धि प्रयोजकमुच्यते तच्च चैतन्यस्य वायुजलादेरग्निकाष्ठादौ सुतरां दृश्यते तदा विधिप्रयोजकस्तुतिप्रयोक्तृभिः प्रेषणाद्यभावाद्गौणार्थशब्दास्त्युः । अथैतत्समर्थाचरणं प्रयोजकत्वं तच्च प्रयोजकस्य व्यापारानुगुणं प्रेषणादिव्यतिरिक्तक्रियान्तरावरणसंविधानाख्यं संविदधान एव हि कारयतीत्युच्यते यथा बुभुक्षमाणस्य कश्चित्पात्रमाहरत्यन्यो भक्तमुपनयति कस्य चिद्वधप्रवृत्तस्य कश्चिदायुधमर्पयत्यास्योवध्यदोषाधिकरणे न वध्यं भेषयत्येवं लक्षणः प्रपित्रादि रूपोहितः सव्यापारः

प्रयोज्यफलसिद्धावानुकूल्यं प्रतिपद्यमानस्तत्समर्थाचरणपक्षे प्रयोजकः । अस्मिन्पक्षे कारीषोपाध्यायौ तुल्यौ प्राप्नुतः । अत्रापि यमन्तरेण क्रियाया अनिवृत्तिर्यस्य च कारकविशेषसंज्ञा न प्रवर्तन्तेसमुख्यः प्रयोजकः कर्त्ता अध्यापयितारंचान्तरं कारीषोन शक्नोत्यध्ययनहेतुभावंप्रतिपत्तुं आचार्यस्तु तमन्तरेणापि शक्तएवेति गुणः कारीषः यत्र च करणादिभावे निश्चितहेतुमत्प्रत्ययदर्शनात्तत्रापि गौणार्थतैव यथा कश्चित्त्वल्पोनापि प्रयोजनेन दूरं ग्रामं पुनः पुनर्गतवन्तं दृष्ट्वा ब्रवीत्यश्वो गमयति देवदत्तमिति यत्र तु न कस्य चिदासत्तिविप्रकर्षावन्तरङ्गबहिरङ्गभावो वा गम्यते तत्र यावन्तस्तदानुकूल्यं प्रतिपद्यन्ते सर्वे ते प्रयोजकाः । ननु च कारकसंज्ञायामन्तरङ्गयोगो नास्तीति कोविशेषः कारीषोपाध्याययोः त्वप्रक्रियैव सा तत्र भवतां वस्त्वाश्रया वस्त्वाश्रयौ च विधिप्रतिषेधौ इदमपि तत्र पठ्यते विवक्षातः करणकारकाणि भवन्तीति एवं च सति यत्राकर्तुरेव कर्तृत्वं कश्चिद्विषये तत्र कर्तृप्रत्ययविधिप्रतिषेधावापि स्यातां यथा पातकपरिगणनायामनुपठति ऋयविक्रयी संस्कर्ता चोपहर्ता चेति तस्मादन्वाख्यानसिद्ध्यर्थानां तावकी सा व्यवस्थानवस्त्वधिष्ठानमर्थमवस्कन्दति अतएव व्याख्यातृभिस्तत्समर्थाचरणंचेद्वेतुमात्रे प्रसङ्गः ततश्च योपि कस्मै चिद्भोजनं ददाति सचौदरिकतया तिसौहित्येन व्यापयेत प्राप्तं तत्र दातुर्वधकर्तृत्वमिति न च तत्प्रयुक्तं भवति क्रियान्तरेण ह्यसौ निश्चितो भोजनाख्यो प्रयोजको न वधो न वैर्यादिकथंचिन्निमित्तं भवति भवत्प्रयोजकत्वाभावात् कर्तृत्वं नास्तीति ब्रूमः । यस्य तु भूमिमुवर्णापहारादिना पराध्येत स च तदपहारमृत्पुना कथंचिन्निश्चयेत किं तत्रापहर्तुरपहारदोष एवोभयवधेऽपि निमित्तिभाव इति चिन्त्यं । किमत्र चिन्त्यते अर्ध्याभचारावगम्यत्वाद्देहेतुमद्भावस्य न खड्गप्रहारभोजनविच्छेदादेरिव भूम्यादिहरणस्य नियतनिमित्तत्वोपपत्तिः । कोऽनियमोऽभिप्रेतः यदि ह वा केचिन्निश्चयन्ते केचिन्नेति नियतो नियमो भवति पुरुषत्वभावभेदात् तदेवौषधं श्लेष्मिकोपहितं विपरीतमन्यस्येति सर्वेषामेव च भावानां देशकालत्वभावभेदसहकारिसापेक्षा शक्त्यन्तरप्रादुर्भावस्तदेव लक्षणं पुरुषवित्तसंततिसापेक्षं पिपासाहेतुश्राप्यन्तरसापेक्षं तद्विच्छेदहेतुरिति एवमत्यन्तामर्षिणो मन्युमतः त्वहरणपरिभवादि मरणाय कल्पते । किं तव शक्यो निमित्तभावोपपत्तेः पेशलमानसस्य त्रपेक्षैव तत्र । ये पुनर्मन्युपरीता अनशनश्च भ्रपतनविषभक्षणादिना परान्द्वारमुद्दिश्य श्रियेरन्तर्वापेक्ष एव न्यायः । ननु चान्यस्यैव प्रसिद्धहेतुभावस्य विषभक्षणादेर्निमित्तस्य तत्र दर्शनान्न भूम्यादिहरणस्यापराधो हन्तृत्वमाभ्यात्तेनोपजनितमन्युमरणहेतोः प्रवर्तन इति पारंपर्यन्तो निमित्तत्वमिति चेत् एवं सति पथ्योपदेशेनापि किंचिद्विजमाना आत्मानं व्यापादयन्ति ततश्च तत्रोपदेशो हन्तारः स्युः । तथा मत्सरिणः परद्रव्येष्वीर्ष्याशुष्यन्तो धनपुत्रेषु दोषमाददीरन् । तथान्ये मूढमनसः प्रियान्पुत्रान्स्वामिनश्चानुश्रियन्ते तत्र प्रियादीनां हन्तृतापत्तिः । अपरे च रूपवत्स्त्रीदर्शनेन परिफल्गुमनसः स्रूयन्ते भज्यमाना दद्यात् विवेकसूत्यात्मानस्तत्र शीलवत्यः स्त्रियां दुष्येयुः । तदेवेदमापतितं मृतस्य ब्रह्महृत्येति सत्यमेवं यदि विधिप्रतिषेधविशेषो न स्यात् विहितोऽहितोपदेशः प्रतिषिद्धत्वहरणादि तथा चाहुः । उपकारप्रवृत्तानां कथंचिद्विपर्यये न तत्र दोषः केषांचिद्वेषजामौषधी यथा अत्र न केवलं वैद्यादेरातुरोपकारार्थिनः प्रयुक्तौषधस्य कथंचिद्विपरीततयोपपत्तावदोषः किंतु सैन्यस्यापि गवादेर्महति पङ्के निमग्नस्योद्धर्तुं भुजाकर्षणाय यथाक्रमेण यदि व्यापत्तिर्न तत्रोद्धर्त्ता दुष्येदिति कथितं भवति एवं सर्वत्र योपि कस्मिंश्चित्त्व्यापारानुष्ठानवति धनरूपातिशयसंपन्न इत्यमाने दन्दस्य न तं प्रति कस्यचिच्छास्त्रार्थातिक्रमः निश्चितो हि निमित्ताभावः प्रतिषेधस्य विषयो भवितुमर्हति । न च प्राण्यन्तराश्रयिषु चैतसि केषु धर्मेषु प्रतिक्षणमन्यथा भवत्सु त्वभावविशेषावसायः । नहि शक्यमवसादितु मयमस्यारूपसंपदा व्यापद्यत इति न च निश्चिते प्रतिषेधविषये संभवत्यनिश्चितविषयता न्याय्या यत्र तर्हि कथंचिद्वर्णाविपर्यय शरीरशोषणादिना कुतार्किकपठितास्यादपि निमित्तावगतस्तत्र किं भ्रंशयितुं शीलं संयुज्यतां कामिनां भवतु वा पुरुषस्यापि नीति नैतदेवं नहीदृशी भवत्यपि

निमित्तता प्रतिषेधस्य विषयविध्यन्तरविरोधात् । अस्ति ह्यत्र व्यभिचारप्रतिषेधविधिः न वापि विध्यन्तरेणानवष्टब्धे-
विषये कृतावकाशाविधयोविरोधविध्यन्तरविषयमास्क्रदितुमर्हन्ति । येऽपि मन्यन्ते रागलक्षणां प्रवृत्तिंशीलसंरक्षणोपदे-
शोनिषेधति न शास्त्रलक्षणां तेन ग्राह्यानुभावतया नास्य तपस्विनोजीवितुं चेच्छेदिति प्राणोजिहोर्षया मुमूर्षुणा संप्रयुज्यते
नासौ व्यभिचारप्रतिषेधमतिक्रमेत् । यत्तु विध्यन्तरविषये न विध्यन्तरप्रवर्ततइति नैवायंविध्यन्तरस्यविषयोरागलक्षण-
त्वात् । ननु च प्रतिवृत्तावपिनैवशास्त्रमस्ति नियोगविधाविव व्यभिचारानुज्ञानंस्मृत्यभावात् । अथाप्रवृत्तौ कामयेत मारण-
मिति प्रतिषेधभयात्प्रवर्ततेसोऽपि प्रतिषेधोरागलक्षणमेव हिंसाप्रतिषेधयति नचासौ रागतो न प्रवर्ततेऽपि तु प्रतिषेधभ-
यात् या तु परोपकारतः प्रवृत्तिः सापि प्रतिषेधविषयपरिहारेण योपि किञ्चिद्यावदयमहमात्मानंहन्मीति हन्यान् तत्रा-
प्रयुक्ततोघातकत्वं व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रान्यथावाच्यं तदाह शूद्रेति । ऋतोक्तौ सत्योक्तौ । ब्राह्मणस्य वधाभावेऽप्युग्रदण्डाद-
धार्मिकाद्राज्ञोवधःसंभवत्येव तत्रच प्रमादस्खलितादिकृतदोषविषयम् । बुद्धिपूर्वसाहसादौतु दृष्टे वधसंभवेऽपि सत्यंवाच्यम् ।
तथाच गौतमः ॥ नानृतवचने दोषोजीवनंचेत्तदधीनं नतु पापीयसोजीवनमिति ॥ एवंचात्र विषये राज्ञा साक्षिव्यतिरिक्त-
प्रमाणेनैव तत्त्वमन्वेष्यम् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लुकः । कपुनस्तदसत्यं वक्तव्यमित्यत आह शूद्रेति । यस्मिन्व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रियब्रा-
ह्मणानां वधः संपद्यते तत्रासत्यं वक्तव्यं तस्माद्यस्मिन्विषयेऽनृतं यत्तत्प्राणरक्षणेन सत्याद्विशिष्यते एतच्च प्रमादस्खलिताधर्मवि-
षयत्वे नत्वत्यन्ताधार्मिकसंधिकारस्तेनादिविषये । तथा गौतमः ॥ नानृतवदने दोषोजीवनंचेत्तदधीनं नतु पापीयसोजी-
वनमिति । नच ॥ न जातुब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेऽपि स्थितमिति मनुर्नैव वक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मणवधप्रसक्तिरिति वाच्य-
म् उपदण्डत्वाद्वाङ्गः कथंचित्संभवात् । अत्र वचने शूद्रादिक्रमेणाभिधानं वधस्यामङ्गलत्वात् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । सावाक्त्रवाच्येत्यत आह यत्र ऋतोक्तौ सत्योक्तौ शूद्रविद्वक्षत्रियाणां वधोभवेत्तत्र वक्तव्यमनृ-
तं । तत्र हेतुः तद्धीति । तदनृतं । सत्येन धर्ममात्रमत्रतु विप्रादिरक्षा दृष्टार्थाऽहिंसाऽदृष्टार्थेति तद्व्ययमतो विशेषइति भावः ।
शूद्रेतिक्रमवैपरीत्यं कूष्माण्डैरित्यापि प्रायश्चित्तचतुष्टयस्य सूचनार्थं अन्यथा तदसंभवात् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दः । अथ साक्षिणां कचित्सत्यवचनेऽपवादमाह शूद्रविडिति । उक्ते ऋतइति पदच्छेदः सन्धिकार्यमार्षम् ।
उक्तवार्त्तमिति वा पाठः । तत्र समानकर्तृत्वमार्षम् ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र साक्ष्ये ऋतोक्तौ प्राणिनां मनुष्याणां वधो भवेत् । तत्र योगेश्वरः ॥ प्राणिनां हि वधो यत्र तत्र
साक्ष्यनृतवेदेत् ॥ १०४ ॥

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ॥ अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणानिष्कृतिपराम् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । वाक् चासौ देवता च सा वाग्देवता तदर्थं च चरुवाग्दैवत्यास्तण्डुलानातिपकाश्रवस्तैर्यजे-
रन्निति बहुवचननिर्देशात् । चरुभिरिति बहुवचनं पुनरेकैकशो बहवश्चरुवाग्नापि संहतानां ब्राह्मणस्तोमवद्यागोदेवश्च
द्वेषेद्बहवो ब्राह्मणाय जेरन्निति तद्बहुवचनं ननु कपिञ्जलैश्च त्रिभिर्यजेरंस्तदेतद्ब्राह्मणाद्यनुग्रहार्थमनृतमुक्तं भवति अनृत-

* सूचनार्थं=शूद्रादिक्रमसूचनार्थं (राघ० ४)

मन्त्रैः पापमसत्याभिधानलक्षणा क्रिया यथा धर्मक्रियावत्तत्समानाधिकरणे षष्ठी येषान्तु क्रियाजन्यौ धर्माधर्मौ न क्रियैव तन्मतेऽनृतस्य यदेन इति वैष्यधिकरण्येऽनृतनिमित्तत्वादेनो नृतमुपचारतः समानाधिकरणेऽव तस्य निष्कर्तः शोधनं पावनं प्रायश्चित्तमिति यावत् । पराप्रकृष्टा । ननु च कुतोऽत्र पापं यावतास्मिन्निमित्तेनानृतवचने दोष इत्युक्तम् । केचिदाहुर्निवृत्तिस्तु महाफलेति । अस्माच्छास्त्रान्तु यावज्जीवमनृतं मया न वक्तव्यमिति येन संकल्पितं तस्य मिथ्यासंकल्पदोषोऽभाभूदिति प्रायश्चित्तमुच्यते गेहदाहवधाप्रतिषेधेऽपि नैमित्तिकं विधानमेनसो निष्कृतिमित्यर्थवादः इदं तर्हि वाग्देवत्यैः सरस्वतीयजेरन् यदि वाग्देवत्यासरस्वतीकथमिष्यते अथवा सरस्वत्योरेकत्वेनैव देवताभावे शब्दावगम्यरूपत्वाद्देवतायाभिन्नौ चेतौ वाक्सरस्वतीशब्दौ यथाग्रये जुहोतीति चोदितेन ज्वलनाय कथानवे वा त्वाहेति हूयते वायवे निरूप्य जुहुयाद्वायुर्वैप्राण इत्युक्तेऽपि न प्राणयेति हूयते सत्यं वागेव देवतासामानाधिकरण्याद्देवतार्थे तद्धितः । सरस्वती द्वितीयानिर्देश्यादेवता कर्मणि हि द्वितीया संप्रदानं च देवता न कर्म कथं तर्हि सरस्वतीपदान्वयः अर्थवादोऽयमग्रये जुहोत्यग्निर्वै सर्वा देवता इति वागेव सरस्वती तथा प्रीतया सा प्रीता भवति । योगेन देवतावगम्यते कथमग्निर्यष्टव्यः प्रजापतिर्यष्टव्यस्तथाग्निजतीत्यादि केचिदाहुर्देवतैः स्वतस्तत्र तत्र पूज्यन्ते देवता पूजावचनोत्र यजिः पूजा च पूज्यमानकर्मिका तत्र युक्त्या द्वितीया तथा च देवतापूजनयेत्यादिस्मर्यते एतच्च न युक्तं अस्मिन् हि पक्षे देवतात्वं मन्यते नूनं तव यागसंप्रदानं देवतेति स्मरणविरोधः एषा च स्मृतिर्बलीयसी निरपेक्षत्वात् । पूर्वादेवता उद्दिश्याभ्येयाचयस्यै देवतायै हविर्गृहोतं स्यात्तामगसा ध्यायेदिति तत्क्रियाकर्मत्वात्कर्मण्येव द्वितीया ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संभूयानेकैः साक्षिभिर्मिथ्याभिधानेऽपि त्वत्वाग्निषु प्रत्येकमेकैक एव चरुः पृथक्पृथक् द्विर्वाप्यः । यदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वत इति ॥ अत्र च सरस्वत्येव देवता वाक्पदं तदुपलक्षकम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लुकः । ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनो वाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीयजेरन् तस्यानृताभिधानजनितपापस्य प्रकृष्टां शुद्धिं कुर्वाणः । साक्षिबहुत्वापेक्षं चेदम् न त्वैकस्यैव साक्षिणः कपिञ्जलन्यायेन चरुत्रयम् । यद्यपि वाग्देवताके चरौ वाक्शब्देनैव देवतात्वं सरस्वतीशब्देन विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्मादिनि न्याया तथापि वाग्वै सरस्वतीति श्रुतेर्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अत्र प्रकरणे चेदंप्रायश्चित्ताभिधानं लाघवाभ्रम् । तत्र क्रियमाणे शूद्रविद्वत्क्षत्रियब्राह्मणविषयानृतवादिन इत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृतवदनस्याकर्तव्यत्वं द्रष्टव्यं नैव विधिपि प्रायश्चित्तमाह वागिति द्वाभ्याम् । चतुर्भिश्चरुभिः चत्वारः शूद्रादयः ते साक्षिणः अनृतस्यैतसः । अनृतजन्यस्य पापस्य निष्कर्तुं शुद्धिं कुर्वाणाः सरस्वतीयजेरन् नित्यन्वयः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । एवमन्यसत्यवचने प्रायश्चित्तं श्लोकद्वयेनाह वाग्देवत्यैश्चेति । ते धर्महेतोरनृतवादिनः साक्षिणो निष्कर्तुं प्रायश्चित्तम् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्देवत्यैः सारस्वतैर्मन्त्रैः । एतसः पापस्य ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्दृतमग्नौ यथाविधि ॥ उदित्युक्त्वा वा वारुण्यात्तृचेनाद्देवतेन वा ॥ १०६ ॥

(१) मेघातिथिः । कूष्माण्डानाम मन्त्राय जुर्वेदेष्यन्ते तैर्घृतमग्नौ जुहुयात् । जुहोतिश्च देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य त्यागः

आधारविशेषणे तत्रैहादवित्यधिकरणनिर्देशादनुर्वर्णिकी दैवता वेदितव्या येषु च मन्त्रेण देवताविशेषलिङ्गनियम्यते यथा देवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्यादिषु तत्र प्रजापतिर्देवतेति याज्ञिकाः । अथवा यस्यान्यत्र देवतात्वंदृष्टं सहस्रबन्धियाव-
त् । तथा च निरुक्तकारोपि वा सा कामदेवतास्यादिति यद्यपि यज्ञस्य हविषोदेवता सम्यक्सम्यग्भावस्तथापि यजति श्रूयते द्रव्यमन्त्राः स्वयंतन्त्राः सत्यदैवतायां जुहोतीति रूपंतदुत्तरेण जुहुयादिति व्याख्येयं तच्चायुक्तं तथाभि-
क्षारयेदिति वक्तव्यम् वयन्तु ब्रूमोदेवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्यत्र कर्मेवावयजनमेवावयाजनमित्युच्यते अतस्तद्दे-
वतासर्वत्र चमन्त्राभिधेयवस्त्वस्त्विति न देवतायां मन्त्रवर्णाभावः उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदिति प्रतीके तल्लक्ष्यते । वारु-
णीग्रहणचान्यस्याउत्तामंदंनुस्तोमाइत्युच्छशब्दप्रतीकायानिवृत्त्याच तत्रायनादैवतेन चेति तदेवदेवतेवदैवतं आपोदैवत-
मस्यतृचस्य तेनापोहिष्ठेत्यादिना अतश्चैकैकया भावादिकैकाहुतिः प्रत्येकशब्दवत्तत्वेन समुदायाहुतिरेकेति घृतमग्रा-
विति सर्वत्रानुषङ्गः यथा विधि यादृशः शिष्टसमाचारइत्यर्थः तेन च विधिहीनत्वादप्रामाण्यामिति कर्तव्यतायां-
परिसमूहनपर्युक्षणावोक्षणः सुवहोमाद्येतावन्मात्रमनुजानाति । वाशब्दाद्वैकल्पिकाः सर्वे एव ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदित्यृचा उदुत्तमंवरुणेत्यृचा जुहुयात् घृतमेव पापोत्कर्षापेक्षया सहस्रादप्यधिकं होत-
व्यम् । अल्पे तु सहस्रम् । तृचेनापोहिष्ठीयेन । गुणजात्याद्युत्कर्षापेक्षया च प्रायश्चित्तचतुष्कव्यवस्था । अत्र चाग्नाविति वच-
नात्पूर्वोक्तोवाग्दैवत्यश्रुर्वेतानिकेष्वेवेति गम्यते ॥ १०६ ॥

(३) कुड्ढकः । कूष्माण्डमन्त्रायजुर्वेदिकायद्देवादेवहेडनमित्येवमादयः तैर्मन्त्रदेवतायैघृतमग्नौ जुहुयात् । यथाविधि
परिस्तरणादित्वात्त्वधर्मेण त्वगृहोक्तेन । उदुत्तमंवरुणपाशमित्येतया वरुणदेवताकया आपोहिष्टादितृचेन वाग्देवताकेन
जुहुयात् । घृतमग्राविति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । कूष्माण्डमन्त्रायजुर्वेदिकाः । यद्देवादेवहेडनं देवासश्चरुमावयं आदित्यास्तस्मान्मामुश्चतर्तस्यते-
नमामित्वाहा आदित्येभ्य इदं नमम्येदुद्देशत्यागो न मन्त्रान्तःपाती । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । प्रयोगश्च महार्णवोक्तः । यथा-
विधि पर्युक्षणादिहोमधर्मेण त्वगृहोक्तेन । तदित्यृचा गायत्र्या तदादिकेत्युक्तत्वात् । उदुत्तमंवरुणपाशमित्येतया वारु-
ण्या । अब्दैवतेन आपोहिष्ठेत्यनेन । अत्र यदि शूद्रः साक्ष्यं वक्ति सोऽपि ब्राह्मणद्वारा होमं कारयेत् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥
वर्णिनांहिवधोयत्रतत्र साक्ष्यनृतं वदेत् । तत्पावनाय निर्वाप्यश्रुः सारस्वतो द्विजैरिति ॥ अत्र द्विजैरिति निर्देशाद्रुणमुख्य-
साधारणं अन्यथा शूद्रो मिथ्यावदन्नेवंविषये न प्रत्यवेयात् । द्विजैरिति स्वरसात्तान्प्रत्येव नियमः शूद्रस्य तु दाना-
दि ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । उदित्यृचा उदुत्तमंवरुणेत्यृचेन । आपोहिष्ठेत्यादिना द्विजानामिदं प्रायश्चित्तं । शूद्रस्य तु स्मृत्यन्त-
रे प्रोक्तं शूद्रस्य द्वादशकस्य यासदानम् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कूष्माण्डैः मन्त्रैः यद्देवादेवहेडनमित्यादिमन्त्रैः । वारुण्याक्रुचा तृचेनाव्दैवतेन वा आपोहिष्ठेति-
तिसृभिः ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ॥ तदृणंप्रामुयात्सर्वदशबन्धंच सर्वतः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः । त्रयाणां पक्षाणां समाहारो त्रिपक्षं आकारान्तोत्तरपदे द्विगुरिति स्त्री-
त्वे प्राप्ते पात्रादिदर्शनात्प्रतिषेधः यद्येवं त्रिपक्षी न प्रामोति छान्दसस्तत्र लिङ्गव्यत्ययः व्यङ्ग्ये कर्मणि पञ्चमी । त्रिपक्षा-
भ्यो वदतीत्ययं साक्ष्यं न गदतीत्यगदोऽपीदित्यरीरस्तत्स दशंप्रामुयादित्यर्थः । दशबन्धंच दशमञ्च भागं दण्डनीयस्तस्मादणा-

दृष्टादिष्वित्यादि ग्रहणेन सर्वव्यवहारोपक्रमः । द्वितीयमृणग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यत्किञ्चिद्व्यवहारे साक्ष्यमित्यन्तकालं भवति पराजीयमानस्य बाधोससाक्षिणोबाधमित्युक्तं भवति । गदोरोगस्तत्समानप्रत्युत्थानहेतूपलक्षणार्थेतेनात्र कुटुम्बोपद्रवधनिकोपरोधाद्यापि परीक्ष्यम् । बन्धशब्दः सङ्ख्यादिपरोदण्डविषये दशमावचनः । नरग्रहणं सर्वतोऽग्रहणं च श्लोकपूरणार्थम् । अन्येत्वाहुस्तद्वर्णप्राप्त्यादित्यस्यायमर्थः । ऋणोपहरणलक्षणेन पापेन युज्येत । राज्ञो वाजीयमानस्य योदण्डस्ततोऽशममंशं दद्यादिति दर्शितः पुनः पृच्छ्यते ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिपक्षात् त्रिपक्षपर्यन्तं साक्ष्यमवदन्धनिकाय तद्धनं दद्यात् । तथा दशबन्धं तत्तदन्यदशमभागं राज्ञे दण्डम् । बध्यत इति बन्धः दशानां भागानां संबन्धी बन्धः भागस्ते देकदेशो दशबन्धः । सर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयधनात् । इदं च स्मरणार्थं त्रिपक्षदानम् । यदि तु व्याध्याद्यभिभवात्तावतापि न स्मर्तुयोग्यस्तदा न दोष इत्येतदर्थमगदइति ॥ १०७ ॥

(३) कुट्टुकः । अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यन्तं यदि साक्ष्यं वदेत्तदा तद्विवादास्पदं सर्वमृणमुत्तमर्णस्य दद्यात्तस्य च सर्वस्य ऋणस्य दशमभागं राज्ञो दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यदानावधिं कुर्वन् तदुत्तरे दण्डमाह त्रिपक्षादिति । अगदइति छेदः । तथा भूवायदि त्रिपक्षपर्यन्तं साक्ष्यं न ब्रूयात् तस्मात्साक्षिणः सर्वमृणं प्राप्नुयात् प्रापयेदुत्तमर्णम् । दशबन्धं दशमभागं आत्मानं प्रत्यपि नृपः । सर्वतः सर्वेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । प्राप्नुयात् दण्डत्वेन राज्ञे दद्यात् । न केवलमेतावदेव किन्तु सर्वतः सर्वद्रव्येषु विवादविषयादन्यत्र द्रव्यान्तरेष्वपि दशबन्धं दशभागं दण्डं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षी नरः ऋणादिषु साक्ष्यं जानन् अब्रुवन् न वदति तदा राज्ञा धनिने सर्वसंवृद्धिकमृणं दाप्यः । च पुनः दशबन्धं सर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयादनादशमभागं च दाप्यः ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत समाहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ॥ रोगोग्निज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । समाहादिति पञ्चमीदर्शनादवागित्यध्याह्रियेत समानां दिवसानामन्यतमस्मिन् न हनि यस्य साक्षिणो रोगादि दृश्यते सृष्टावादी दैवेन विभावितः पूर्वोक्तेन विधिना दापयितव्यः । रोगात्यन्तपीडाकरोऽग्निर्गोवाहनदहनः पुत्रादारादिप्रत्यासन्नज्ञातिमरणं तस्य कूटसाक्षित्वे लिङ्गम् ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तदृष्ट्यै फलावधारयम् । क्षुद्रेषु त्वर्वाक्यतुर्दशादित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तः । एतच्च तत्प्रागनुपजातनिमित्तकतं ग्राह्यम् । अग्निर्गृहादिदाहः ॥ १०८ ॥

(३) कुट्टुकः । यस्य साक्षिण उक्तसाक्ष्यस्य समाहमध्ये व्याध्यग्निदाहसन्निहितपुत्रादिज्ञातिमरणानामन्यतमं भवति दैवसूचितमिथ्याभिदोषत्वाद्गणमुत्तमर्णस्य दण्डं च राज्ञा दाप्यः ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तसाक्षिणां दृष्टरोगादिलिङ्गेन वैतथ्ये निश्चिते दण्ड्यतामाह यस्येति । ससाक्षी उत्तमर्णस्य ऋणं दमं दशमभागं दण्डं पराज्ञादाप्यइति ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । कूटसाक्षिपरिज्ञानोपायमाह यस्य दृश्येतेति । अग्निः गृहादिष्वग्निदाहः । रोगादिर्यस्य समाहान्तर्दृश्यते सकृणं दाप्यः ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उक्तवाक्यस्य साक्षिणः रोगः अग्निः ज्ञातिमरणं वा दृश्येत तदा राज्ञा धनिने ऋणं धनं दाप्यः । अपुनः राज्ञा दमं च दाप्यः ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः ॥ अविन्दंस्तत्त्वतस्तत्त्यंशपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अविद्यमानाः साक्षिणोऽप्येवार्थेषु व्यवहारेषु तेऽसाक्षिकाः तेषु सत्यमजानानोराजा तत्त्व-
तोऽलौकिकेनानुमानेनापीत्यर्थः । तत्र शपथेनापि वक्ष्यमाणेन दैवेनानुमानेन लम्भयेजानीयात् । प्राप्तिवचनोसामर्थ्या-
ज्ञानात्यर्थः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शपथेनात्मशिरःस्पर्शादिनापि तत्त्वं लम्भयेत् प्रापयेत् वादिनम् ॥ १०९ ॥

(३) कुड्डूकः । अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परं विवदमानयोस्तत्त्वतश्छलादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः
प्राप्तिवाको वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नेयेत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । असाक्षिकेकथंनिश्चयस्तत्राह असाक्षिकेत्विति । अविन्दंस्तत्त्यं सत्यतामलभमानः शपथेनापि
लम्भयेदुत्तरयेत् ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । शपथविमुखः कृतशपथश्च रोगाद्यभिभूतौ पराजिताविति । शपथेनापि विप्रतिपन्नार्थनिर्णयोपा-
यः । शपथोनामयदीदंमयोक्तमेतदन्यथा चेत्पातकीस्यामित्यादिवचनं यदुक्तमृषिणा यद्यादुरीयादियातुधानइति ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यं तत्त्वतः अविदन् अजानन् राजा शपथेन लम्भयेत् प्रापयेत् ॥ १०९ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ॥ वसिष्ठश्चापि शपथंशेषैर्पैजवने नृपे ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोऽयं पूर्वोक्तस्य शपथविधेर्महर्षिभिः समर्षिप्रभृतिभिः कार्यार्थसंदिग्धकार्यनिर्णयार्थ-
शपथाः कृताः अस्मिन्नर्थे च भगवतः कृष्णद्वैपायनस्याख्यानमदाहर्तव्यं विशेषेषुतेष्वपहारितेष्वितरेतरंसमर्षयः शेषिरे य
स्तेऽहरति पुष्करसंज्ञमापापकृतो गतिं गच्छेदित्यादिदेवैरिन्द्रप्रभृतिभिरिन्द्रोऽह्नहिल्यां प्रत्यभिशमः शापभयाद्बुद्धिविधं शपथं च-
कार । वसिष्ठश्चेति पृथङ्निर्देशः प्राधान्यख्यापनार्थः शपथं कृतवानित्यर्थः । उपपदादेव विशेषावगतेः शपतिः करोत्यर्थमा-
त्रे वर्तते यथायज्ञं यजतइति त्वपोषपुष्टइति तथा शपथं शेषइति ज्ञेयम् । शेष उपलेभइति लिटि प्रथमपुरुषात्मनेपदैकवचने
शेषइति रूपम् । पैजवनो राजा बभूवर्तास्मिन्काले विश्वामित्रेणाक्रुष्टो मण्डलमध्यगतः कामक्रोधाभ्यां संशोभ्य चरणो घासुरो-
यातुधानोऽस्मीति शपथं गृहीतवान् विश्वामित्रेणोक्तस्तस्य राज्ञः समक्षमनेनैव तत्पुत्रशतमशितमेषहि रक्षइति ततः स-
उवाच अद्यैव त्रियेयदि रक्षःस्यामित्यात्मन्यनिष्ठाशंसनमन्त्रः सशपथः पुत्रदारादिशिरस्पर्शने एतदनिष्ठाशंसनं शपथो म-
न्तव्यः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महर्षिभिर्देवैश्च विशस्तैन्यादौ शपथाः कृताः । कार्यार्थं कार्यनिर्णयार्थम् । अनेन पुत्र-
शतं भक्षितमिति विश्वामित्रेणोक्ते मुदासः पैजवनस्याग्रे वसिष्ठः शपथं चक्रे अद्यापुनीययदियातुधानोऽस्मीत्यादिभि-
र्कर्मिभिः ॥ ११० ॥

(३) कुड्डूकः । समर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः वसिष्ठोऽप्यनेन पुत्रशतं भक्षित
मिति विश्वामित्रेणाक्रुष्टः त्वपरिशुद्धये पिजवनापत्ये मुदासि राजनि शपथं चकार । अनेकार्थत्वाद्भातूनां शपथपरि-
करोत्यर्थः ॥ ११० ॥

(१०९) स्तत्त्वतः सत्यं . . . लम्भयेत् = स्तत्त्वतो धर्मं . . . लम्भयेत् (च)

= स्तत्त्वतः कार्यं . . . लम्भयेत् (ग)

आर्षिदं = अवदं (ट, ठ) = अविदं (त, थ, ड)

(४) राघवानन्दः । शपथे सदाचारप्रमाणयति महर्षिभिश्चेति । हेपैजवनअनेन पुत्रशतंते भक्षितमित्यभिशास्तेवि-
श्वामित्रेण वसिष्ठः । पैजवने पिजवनस्यापत्ये सुदासि । शपथं शेषे चकार ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । कार्यार्थसंदिग्धस्य निर्णयार्थं कृतवान् । नृपे सन्निधौ ॥ ११० ॥

न दृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ॥ दृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । मिथ्याशपथे फलाख्यानमेतत् वृथान्यथाऽसत्यमिति यावत् । तत्रापह्न्यमाणसुवर्णादिद्रव्यजा-
त्यपेक्षोऽनृतशपथदोषोन्यथा शपथेस्वल्पे गरीयसि तु कार्ये गौरवादधिकतरो दोषोऽस्त्येव । प्रेत्य नाशो नरकमिहमहदयशः
प्रामाण्यान्तरत्वज्ञाते राजदण्डः ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृथा मिथ्या ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वल्पेऽपि कार्ये न वृथा शपथं पण्डितः कुर्यात् । वृथाशपथं कुर्वन्परलोकइलोके नरकप्राप्त्याऽकीर्तिप्रा-
प्त्या च नाशं प्राप्नोति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । अल्पकार्ये तन्निषेधति नेति ॥ सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ । तस्य वैवस्वतो राजा
धर्मस्यार्थं निरुक्ततीति ॥ निंदाश्रवणात् शपथं न कुर्यादित्यर्थः । मिथ्याशपथकारिणो रोगादिदर्शनादैहिकानर्थः पापादामु-
ष्मिकइत्याह प्रेत्येति ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । शपथकारिणं प्रत्याह न वृथाशपथमिति । वृथाशपथं मिथ्याशपथम् । महत्त्वर्थेषु दोषातिशयः सू-
चितः । स्वल्पेऽप्यर्थइति शपथस्य क्वचित् ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । बुधः पण्डितः ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवांभक्ष्ये तथेन्धने ॥ ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । कामः प्रीतिविशेषो विशिष्टेन्द्रियस्पर्शजन्यः सयासु भवति पुरुषस्य नाकामिन्यो भार्यावेश्या-
दयः तत्र यः शपथः कामसिद्ध्यर्थो यथा नाहमन्यां कामये प्राणेऽश्वरीमेवमित्याद्योयन्तुसंप्रयुज्यशपथइदं त्वया दयं दास्य-
इति तत्र भवत्येव दोषः शपथे विषयसप्तमी न निमित्तसप्तमी तेन यस्यामेवैकाकिन्यां यथाप्यते तत्रोक्तं रूपशपथे दोषः ।
निमित्तसप्तम्यां तु निमित्ते परद्रव्यापहारे दोषः स्यात् । अतश्च कामादशगुणपूर्वजनमित्यादिकं करण्डपिधानं युज्यते त-
थापि सहिनिमित्तान्तरकृते विवादोऽस्त्येव वृथा शपथदोषएव । एवं सर्वत्र विवाहेषु न त्वयान्या वोढव्या । अन्यस्यापि मुद-
दादेविवाहार्थमेव विधिरनृतमदोषः न पुनः प्रेत्य बहुदोषः । गवांभक्ष्ये गवांयवसिद्ध्यर्थमयापहृतव्यमेवापचितव्यं-
परस्य चातत्संबन्धिभिर्युक्तस्य वृथा साक्ष्ये शपमानस्य न दोषः एवमिन्धने । ब्राह्मणानामभ्युपपत्तिरनुग्रहः सर्ववर्णानु-
ग्रहेऽनुज्ञातमेव किमिह पुनर्बचनेन केचिदाहुः शपथो ब्राह्मणेऽनुज्ञायते शूद्रादिषु त्वनृतमेतच्च न हि सत्याद्विशिष्यतइति व-
चनान्नैतदनृतमतो न तत्र हेवमुच्यते । तत्रत्यवधात्परित्राणमुक्तं सर्ववर्णविषयं अभ्युपपत्तिस्तु ब्राह्मणस्यैव साहि धनला-
भादिना संभवति सर्वतश्च परसंबन्धिषु क्रियात्वेव विधौ शपथोऽभ्यनुज्ञानमुपायान्तरेण तत्सिद्ध्यसंभवएव द्रष्टव्यम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामिनीषु त्वमेव मे प्रियेत्यादौ । विवाहे विवाहान्तरकरणादौ प्रकारान्तराभावे । ग-

(११२) ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च = ब्राह्मणस्य विपत्तौ च (३)

= ब्राह्मणस्यावपत्तौ च (४, ४)

वार्थं प्रासमपहत्य न हतमिति वचने । एवमग्निहोत्रार्थमिन्धनमपहत्य । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थम् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । वृथा शपथप्रतिप्रसवार्थमाह कामिनीष्विति । बहुभार्यस्य नान्यामहंकामये त्वमेव मत्प्रेयसीत्ये वंविशिष्टः सुरतलाभार्थकामिनीविषये विवाहविषये च मन्या न वोढव्येत्यादौ । गवार्थं घासाद्युपहारे च । अग्नौ होमार्थं मिन्धनाद्युपहारे । ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ वृथा शपथे पापं न भवति ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कामिनीष्विति । कामिनीषु सुरतलाभार्थं त्वत्सदृशी मम प्रेयसी नास्तीति बहुभार्यस्य तथा विवाहार्थं त्वापृते नान्या वोढव्येति अधिकरणसमर्थौ । अग्न्यर्थमिन्धने । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणार्थमङ्गीकृतधनादौ पातकं निरुन्ततीत्यादिदोषो नास्तीत्याशयः ॥ ११२ ॥

(५) मन्दनः । प्रतिप्रसवमाह कामिनीष्विति । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षणे पातकम् ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामिन्यादिषु शपथे कृते पातकं नास्ति । कामिनीषु त्वमे प्रियेति तथा विवाहेषु । गवां भक्ष्ये गोयासार्थं । तथा इन्धने होमार्थं । च पुनः ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थं शपथे पातकं नास्ति ॥ ११२ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

(१) मेघातिथिः । ननु च यद्यहमेवं कुर्यात्तदिदमनिष्टमाप्नुयामिति संकीर्तनक्रियाशपथास्तत्र यः शाप्यते स एवं वाच्यते सत्येन शपे सत्यादिनिबन्धनोऽयं धर्मो वा मे निष्फलः स्यादिति एवं चायुधानामपि करणत्वं वाहनानां च एते रात्मानं शपतो न वा निष्फलानि स्युरिति । गोबीजकाञ्चनानि वैश्यो हस्तेन स्पर्शयित्वा भिशपेदेतानि वा मे निष्फलानि पूर्ववत् । शूद्रं सर्वेस्तु पातकैर्वक्ष्यमाणानि पातकानि मे स्युरिति शूद्रो वाच्यते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्येन सत्यं त्वया हतं भवति मिथ्योक्ताविति । वाहनायुधैः एतानि त्वया हतानि स्युरिति । एतच्च लघुकार्ये ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणं सत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधं मम निष्फलं स्यादित्येवम् । वैश्यं गोबीजकाञ्चनानि च मम निष्फलानि स्युः । शूद्रं च सर्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवं शापयेत् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । शपथेनापि लम्भयेदित्युक्तस्य शपथस्य चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थितिमाह सत्येनेति । सत्यशब्दोच्चारणं शापयेत् शपथं कारयेदिति । यत्सत्यं ते तन्निष्फलं भवेदिति वा । एवं वाहनादिषु साक्षिवाचनेन स्पर्शस्योक्तत्वात् । ब्रह्मघ्न इत्यादिवाक्योक्तैः पातकैरेतानि पातकानि ते स्युरिति शूद्रं शापयेदित्यनुषज्यते ॥ ११३ ॥

(५) मन्दनः । अथ केन पुनः प्रकारेण वर्णानां शपथः कारयितव्य इत्याह सत्येन शापयेदिति । शापयेच्छपथं कारयेद्वा ॥ ११३ ॥

अग्निवाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ॥ पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

(१) मेघातिथिः । अग्निवाहारयेदेनं हस्तेनाश्वत्थपर्णव्यवहितेन तयोः प्रदेशान्तरं समपदसंहितमित्यादि स्मृत्यन्तरात्तेषु न त्वेऽन्वेष्ट्यं पारंपर्यप्रसिद्धेऽथैतदेवोच्यते । अप्सु जले निमज्जयेत्प्राद्विवाक इत्यर्थः । पुत्रदारशिरांसि स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुण्याह अग्निवेति ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्यगौरवलाघवापेक्षया अग्निमिति । अग्निसन्निभं पञ्चाशत्पलिकमष्टाङ्गुलमयः पिण्डं हस्तद्वयविन्यस्त

॥ यत्सत्यं = सत्यं वद । धर्मचरेति श्रुतेर्यत्सत्यं (न, श)

समाश्वत्थपत्रंशूद्रादिकंसमपदानि पितामहायुक्तविधानादाहारयेत् । जलौकादिरहितजले चैनंनिमज्जयेत् । अशेषेपि कर्तव्यता स्मृत्यन्तरे ज्ञेया । पुत्राणां दाराणां च पृथक्शिरस्येनंस्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । शपथेन द्रव्यालाभे परीक्षणमेवोचितमित्याह अग्निमिति । अग्निसन्निभमयःपिण्डं पञ्चाशत्पलपरिमितमष्टाङ्गुलम् । एनं अधमर्णत्वेन संभाव्यमानम् । स्पर्शयेत् तेषांशिरसि हस्तंदापयेत् । पृथगितिपदं व्यवहारस्य गुरुलघुतया विकल्पसूचनार्थम् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रसञ्छूद्रमसञ्छूद्रं प्रत्याह अग्निवाहारयेदिति । अग्निवर्णप्रतममयःपिण्डम् । वृत्तापेक्षयाविकल्पः ॥ ११४ ॥

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ॥ न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं सज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । तप्तायसपिण्डोऽनवद्यगृहीतो न दहति । आपश्चनोर्ध्वं ग्रावयन्ति सत्यशपथे केशादौ । न चार्तिमृच्छति पीडां न प्राप्नोति । रोगोऽग्निरित्यत्रोक्तं सशुद्धः शुचिर्निर्दोषः । क्षिप्रंचतुर्दशवाहान्यवधिः स्मृत्यन्तरात् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चार्तिपुत्रादिशिरःस्पर्शकृते ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । यमदीमोऽग्निर्न दहति आपश्च यनोर्ध्वं नयन्ति न चार्तिमेव महतीं प्राप्नोति सशपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । शपथस्य परीक्षणमाह यमिति । यमुक्तशपथकर्तारम् । इद्धः उत्तेजितः । आर्तिं रोगधनक्षयपुत्रमरणादिकाम् । क्षिप्रं त्रिपक्षाभ्यन्तरे ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । तत्र शुद्धस्य लक्षणमाह यमिद्धो न दहतीति । आर्तिं शरीरपुत्रदारादिपीडाम् । क्षिप्रं समाहात् । शपथेऽग्निहरणादिके ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यंपुरुषं इद्धोऽग्निः स्पर्शनान्न दहति सशुचिर्ज्ञेयः । यः शपथेक्षिप्रमार्तिं न मृच्छति न गच्छति सशुचिर्ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य सभिशास्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ॥ नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनरग्निर्न धक्ष्यति आपो नोन्मज्जयिष्यन्ति न हि महाभूतानि विपरियन्ति स्वभावतो चैतन्यादिति पर्यनुयोगमाशङ्क्यार्थवादेनोक्तमर्थद्वयीकरोति । यद्यप्ययमन्वयव्यतिरेकसमाधिगम्योर्थः प्रत्यक्षः शाब्दो वा तथापि धूर्तकल्पितेन्द्रजालवद्भ्रान्तिमहनादत्रमुखविभोषिकासञ्जनमात्रं फलं शपथागोरणमिति मन्यमानो वैदिकनिदर्शनमुपन्यसेत् । भवन्ति प्रतिपत्तारोथांगमेन पूर्ववृत्तदर्शनादृढतां प्रतिपद्यन्ते । वत्सो नाम काण्वक्रषिरभवत्सच कनीयसा वैमात्रेण भ्रात्राभिशाप्रआक्रुष्टो न त्वमसि ब्राह्मणः शूद्रपुत्र इति सतंप्रत्युवाच सत्येनाग्निप्रविशामि यदि न ब्राह्मण इति । तस्येदमुक्तवतः प्रविष्टस्य नाग्निर्ददाह रोमापि कथं सत्येन हेतुना कथमग्निः सत्यं जानातीति चेदत आह जगतः स्पशः गूढात्मा परकीयकृताकृतज्ञः सञ्च्यते सच चारः प्रणधिरिति च प्रसिद्धिः । अग्निर्हि भगवान्सर्वभूतान्तरचारी कृताकृतानां वेदिता । तथा च छान्दोग्ये ताण्डके प्रयोगो देवासुरसेनयोरभ्यन्तरे गौतममाश्रयन्ति गौतममिदं द्रष्टव्यं तत्र चाह इह नोभावान्स्पशश्चरत्त्वित्यादि । अर्थवाचिनिदर्शनेऽपि पञ्चविंश ब्राह्मणमुदाहार्यं वत्सश्च वै मेधातिथिश्च काश्यपावास्तांतं वत्सं मेधातिथिराक्रौशद ब्राह्मणो सीत्यादि तस्य हल्मेव नौषदिति ननु च चौरा अपि न दहन्ते साधवोपि दहमाना दृश्यन्ते तत्कथं शपथे आश्वासः । उच्यते न दृश्येन व्यभिचारेण व्यवस्थेयमपनेतुं शक्यते । कादाचित्कत्वाद्यभिचारस्य प्रत्यक्षादिष्वपि प्रमाणेषु दृश्यत एव तादृशो व्यभिचारो न च

तानि न प्रमाणं अथ व्यभिचारवन्तिनैवमत्यक्षादिशब्दवाच्यानि यद्यभिचारितप्रत्यक्षयत्प्रत्यक्षेन तद्यभिचरतीति वचनादि
हापि शक्यते तद्वक्तुं व्यभिचरतीत्यसौ शपथोयः शपथः सन व्यभिचरतीति कः पुनः शपथोयः समस्तेतिकर्तव्यता मात्रा-
द्यप्रग्रहण निरूपितकुहकः स्तभनाभावः विपरीतोऽशपथः न तादृशस्य व्यभिचारोस्ति अथापि स्यात्तत्रापि प्राकृतस्य
कर्मणः फलविपाकोभवति निमित्तत्वाकृतापराधोपि पूर्वकृतेन गरीयसाशुभेन मृच्यते । अकृतापराधोजन्मान्तरदोषेण
निगृह्यते विचित्राहि कर्मणां फलपाकाभिव्यक्तिहेतवः सहस्रादेकोमिथ्यागृह्यते उत्सर्गतस्त्वमिथ्यात्वंपुत्रेष्टिकारीयादिष्व
व्येतत्समानं तस्मात्साक्षिवच्छपथेऽति प्रत्येतव्यतेऽपि हि कदाचिन्मिथ्यावदन्तो न भयप्रदर्शनमात्रमेतत् यस्यातोरुद्ध्या
शपथाउक्ताः सत्यं प्रतिष्ठतइति ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वत्सस्य ऋषेः । शूद्रोसीति वैमात्रेयेण भ्रात्राभिशास्तस्याग्निप्रविष्टस्य स्पशश्चरः
॥ ११६ ॥

(३) कुल्लुकः । अत्र प्रकृतमर्थवादमाह वत्सस्येति यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्नऋषेर्न त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्यो
सीत्येवंकनीयसा वैमात्रेयेणाभिकुल्लुकस्य नैतदेवमिति सयथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चारभूतः
सत्येनाहेतुना रोमैकमपि वन्हिर्न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुतया सदाचारमाह वत्सस्येति । हि यस्मात्पुरा वत्सनामऋषेर्न ब्राह्मणस्त्वं शूद्रापत्यो-
सीतिकनीयसा वैमात्रेयेनाभिकुल्लुकस्याग्निं प्रविष्टस्याग्निनाग्निर्दाहेति तस्मात्सत्यं शुचिं न दहत्यग्निः अथयदितस्याकर्ता भवति-
सनदह्यतेऽथ मुच्यतइत्यादिश्रुतेः । जगतः सर्वस्य कृतस्य शुभाशुभकर्तव्यस्य स्पशश्चारभूतइति । लेख्यसाक्षिणोऽभिवेश-
पथः । यथाह याज्ञवल्क्यः ॥ तुलाभ्यापोविषंकोशोदिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तारि ॥
दिव्यग्राहिणि शीर्षकस्थे विद्यमानेऽभियोक्तारि ॥ रुच्यावान्यतरंकुर्यादपरोवर्तयेच्छिरः ॥ अपरोवादी वर्तयेच्छिरः
शारीरमर्थदण्डं वा अङ्गीकुर्यात् ॥ विनापि शीर्षकंकुर्याद्राजद्रोहे च पातके । राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ॥ आ-
त्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरोविनेति पातके ब्रह्मवधाद्यभिशास्ते । इत्यधिकारनिर्णयः ॥ सचैल्लानमाहूय सूर्यादयः
पोषितं । कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ ॥ इति कर्तव्यता ॥ तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्ज-
लं वा शूद्रस्य यवाः समविषस्य वा ॥ इत्यधिकारिव्यवस्थितिः ॥ नासहस्राद्धरेदग्निं नविषं नतुलां तथा । सहस्रपणान्यूने
विवादे ॥ नृपार्थेष्वभिशापेषु वहेयुः शुचयः सदा ॥ इत्यधिकारिनियमः ॥ तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रति-
मानसमीभूतोलेखां कृत्वाऽवतारितः ॥ इति तुलामानम् ॥ त्वं तुले सत्यनामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्या-
णि संशयाभ्यां विमोचय ॥ यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधोनय । शुद्धश्चेद्भ्रमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ ए-
षेहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितोलोकपालैश्च वत्सादित्यमरुद्गणैः ॥ धर्मो जयति नाधर्मः सत्यं जयति ना-
नृतम् । क्षमा जयति न क्रोधो विष्णुर्जयति नासुराः ॥ तुलितो यदि गच्छेत्सशुद्धः स्यान्न तु संशयः । समो वा हीयमानो वा
अविशुद्धो भवेन्नरः ॥ यद्यधोयात्यशुद्धः स्यात्तुलाभङ्गे च सर्वदा । नविशीर्यति शिष्यश्चेद्दूर्ध्वं याति विशुद्ध्यति ॥ इति
तुलापरीक्षणम् ॥ करौ सुषुप्तव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् । समाश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ त्वमग्रे स-
र्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इत्यभ्यभिमन्त्रणम् ॥ तस्येत्युक्तवतोलोहं पञ्चा-
शत्पणिकं समम् । अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ सप्तप्रादाय समैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ॥ षोडशाकुलकं

क्षेत्रं मण्डलं तावदन्तरम् । त्यक्ताग्निमृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ इत्यग्निपरीक्षणम् ॥ सत्येन माभिरक्षन् वरुणेत्यभिशाप्यकम् ॥ कं जलमित्यर्थः ॥ नाभिदग्धोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥ समकालमिषुं क्षिप्तमानीयान्योजवी नरः ॥ गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्छुद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति जलपरीक्षणम् । इ-
षुक्षेपसमकालं योगतः सचेदागत्य पश्येदित्यन्वयः ॥ त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वात्मादभीशा-
पात्सत्येन भव मेऽमृतम् । एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ॥ यस्य वेगैर्विना जोर्येच्छुभंतस्य विनिर्दिशेत् ॥ इ-
ति विषपरीक्षा । वेगैर्मूर्च्छाद्युपद्रवैः ॥ देवानुधान्समभ्यर्च्यतत्सानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पावयेत्तत्साज्जलात् प्रसृतिव-
यम् ॥ अर्वाक्चतुर्दशादङ्गोयस्य नोराजदैविकम् ॥ व्यसनं जायते घोरं सशुद्धः स्यान्नसंशयः ॥ ‡ महापराधे निर्धर्मे
कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते । नास्तिकब्राह्म्यदासेषु कोशपानं विगर्हितम् ॥ इति कोशपरीक्षा ॥ तत्र ॥ पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्याद-
पराह्णे धोभवेत् ॥ मध्याह्नेतुजलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता । दिवसस्यतु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ॥ रात्रौतु पश्चिमे
यामे विषं देयं सुशीतलमितिपतामहोक्तेः ॥ परीक्षाकालः । धटस्तुला ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अत्र परकृतिरूपमर्थवादमाह वत्सस्यहीति । वत्सोनामकश्चिद्विषः जगतःस्पृशःजगतश्चारः शुभा-
नुसंधायीति यावत् । तथा चाग्निप्रतिमप्लवर्णः इहतोभगवाज्जगतश्चारोस्त्विति । एवंवदता ब्राह्मणादीनामप्यग्निकरणादिक-
सूचितम् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरा यवीयसा भ्रात्रा वत्सस्यऋषेः अभिशस्तस्य शूद्र इति निन्दितस्य सः अग्निः रोमापि न द-
दाह ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्निवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ॥ तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्यवहारे कूटसाक्षिभिर्व्यवहारः कृतः स्यात्स निवर्तयितव्यः । कृतं चाप्यकृतं भवेत् गृ-
हीतधनोप्युत्तमर्णः प्रतिपादयितव्य इतरदण्डीगृहीतोपि त्याज्योवाग्मात्रेण जितस्त्वमसीति निश्चिते कार्यं निवर्तत इत्युच्यते द-
ण्डपर्यंतं कृतमपीति विशेषः । वीप्साश्लोक्पूरणायाम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्कार्यं निवर्तेत पुनर्विचार्य कृतं चापि दण्डाद्यकृतं भवेत्प्रत्यर्पणीयमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्मिन्यस्मिन्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति निश्चितं भवेत्तत्कार्यमसमाप्तं प्राङ्निवाकः पुनरपि नि-
वर्तयेत् यदपि च दण्डसमाप्तिपर्यंतं तांतीतं तदपि पुनः परीक्षेत ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । कौटसाक्ष्यकृतमप्यकृतमित्याह यस्मिन्निति । निवर्तेतेत्यस्य विवरणं कृतमित्यादि ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । कूटसाक्षिभिर्निर्णीतोप्यर्थो निवर्तत इत्याह यस्मिन्यस्मिन्निति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्निवादे कौटसाक्ष्यं कपटेन साक्ष्यं भवेत् ॥ ११७ ॥

लोभान्मोहाद्व्यामैत्रात्क्रामात्क्रोधात्तथैव च ॥ अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । कौटसाक्ष्यलोभादिनिमित्तविषयकथनदण्डविशेषभावार्थं वितथमसत्यं सर्वत्र पञ्चमीहेत्वार्था ॥
॥ ११८ ॥

‡ महा=व्यसनं दुःखम् । इत्युपदेवपरीक्षणम् । महा (न, श)

(१) सर्वज्ञनारायणः । लोभोऽर्थलिप्सा । मोहोविपरीतज्ञानम् । कामः स्त्रीरागः । अज्ञानं तद्विषयस्फुटज्ञानाभावः । बालभावः साक्ष्ययोग्यवयोवस्थाभावः । वितथं मिथ्यासाक्ष्यमुच्यते लोकैः ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । वक्ष्यमाणविशेषार्थलोभादीन्पृथक् निर्दिशति लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन लेहेन कामेन क्रोधेनाज्ञानेनानवधानेन साक्ष्यमसत्यमुच्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतमन्यकृतमिति कस्मादिति तत्र हेतुन्प्रदर्शयन्साक्ष्यभावमाह लोभादिति । मोहाद्वैचित्र्यात् सच त्रिविधो रोगादिकृतो धनूरादिकृतः प्रमादकृतश्च । भयादस्युत्पत्तिभ्यः । कामात्तदीयरूपादिषु भोग्यज्ञानादज्ञानाददृष्टश्रुतं जानामीत्यभिधानाद्बालभावादधर्माद्यज्ञानादिति ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । कौटसाक्ष्ये कारणानि दण्डतारतम्यार्थमाह लोभान्मोहादिति । बालभावः ऊनषोडशवयस्कत्वम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामात् । स्त्रीरागात् अज्ञानात् स्फुटज्ञानाभावात् कृतं साक्ष्यं वितथं व्यर्थं उच्यते ॥ ११८ ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । लोभाद्यो वितथं वक्ति ससहस्रदण्डनीय इत्येवं प्रयोजना कर्तव्या ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यतमे स्थाने अन्यतमनिमित्तं प्राप्य ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां लोभादीनां भ्यादन्यतमस्मिन्निमित्ते सति यो मिथ्यासाक्ष्यं कथयेत्तस्य दण्डविशेषाणि क्रमशो वदिष्यामि ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे किं स्यात्तत्राह एषामिति । लोभादीनां भ्यादन्यतमनिमित्ते स्थाने युक्तान्दण्डविशेषान्वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । स्थाने करणे ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां लोभादीनां अन्येषां वा ॥ ११९ ॥

लोभात्सहस्रदण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वतु साहसम् ॥ भयाद्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वचतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र यः परस्माद्धनमुपादाय विपरीतं वक्ति तस्य लोभो हेतुः मोहाद्विचिन्तयतो यथार्थवादी यथादृष्टार्थवादी च केन चिच्चित्तसंक्षोभहेतुना प्रश्नकाले व्याहृतः सम्यक्प्रश्नार्थमनवधार्यास्मृतत्वाद्वा अन्यथा ब्रूयात्समोहादित्युच्यते । भयं त्रासो यदि भयेन सत्यवचनेनायं जीयेत तत्रायं कदाचित्ज्ञातिधनादिबाधया मां व्यापादयेदित्याशङ्कान् ससहस्रमिति संख्येयविशेषावगतिर्वाक्यान्तरात्पणानामिति पूर्वतु साहसं प्रथमं पणानान्तु द्वे शते सार्ध इत्यादौ द्वौ मध्यमौ साहसमिति विपरिणामः पूर्वचतुर्गुणसहस्रमेवेत्यर्थः । वृत्तानुरोधेन विचित्रया शब्दवृत्त्या स एवार्थः कथ्यते ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहस्रं पणाः । पूर्वं प्रथमं साहसम् । द्वौ मध्यमौ मध्यमसाहसं द्विगुणम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । लोभेन मिथ्याभिधाने सति वक्ष्यमाणपणानां सहस्रदण्ड्यः । मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्यमाणं भयेन च वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ मैत्रात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह द्वाभ्यां लोभादिति । सहस्रं पणानामिति शेषः । पूर्वं प्रथमपरिभाषितं सप्तञ्चाशच्छतद्वयम् । मध्यमो मध्यमः शतानि पञ्च तेन सहस्रम् । पूर्वचतुर्गुणं सहस्रद्वयम् ॥ १२० ॥

(५) मन्दनः । लोभात्कौटसाक्ष्ये कृते लाभकार्यपणानां सहस्रदण्ड्यः । पूर्वसाहस्रं अभ्यङ्गशतद्वयं मध्यमौ मध्य-
मसाहस्रौ पञ्चशतानिमध्यमः साहस्रः तौ द्वौ सहस्रत्रयम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह लंभादिति । लोभादन्यथाकारी पुरुषः सहस्रं सहस्रपणान् दण्ड्यः । तु पुनः
मोहात् अन्यथाकारी पूर्वसाहस्रं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमाणं पूर्वसाहस्रसंज्ञं दण्ड्यः । मैभ्यान् पूर्व प्रथमसाहस्रं
चतुर्गुणम् । तत्राह याज्ञवल्क्यः ॥ साशीतिः पणसाहस्रोदण्ड उत्तमसाहस्रः । तदर्धमध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ प-
णानां सहस्रपणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः अशीत्या सहवर्तत इति साशीतिः अशीत्यधिकपणसहस्रप-
रिमितदण्ड्यः स उत्तमसाहस्रसंज्ञो वेदितव्यः ॥ १२० ॥

कामादृशगुणपूर्वक्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ॥ अज्ञानाद्द्वेशते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्मथः कामोयत्रस्त्रियोविवदन्ते तत्संबन्धान्यतरं कामयमानोऽनृतंवदति अर्धवृत्तीयानि सह-
स्राणि दण्ड्यते क्रोधात्त्रिगुणं परं प्रथमसाहस्रस्य प्रकृतत्वात्ततः परोवध्यः सर्वान्ते लोकविज्ञानादिति वा उत्तमएव परः
द्वेषः क्रोधः अज्ञानादिति योषिपरीतप्रथमं ब्रूयाद्वास्या ननु प्रश्नकाले द्वे शते दमः प्रदर्शनमेव विपरीतनाभिधानं बालिश-
भावः अप्रामवृद्धिस्थैर्यस्यायं बालिशोऽथ व्यवहारतर्षदपक्रान्तबालभावस्य दण्डोन्यस्य त्वसाक्षितैव ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्व प्रथमसाहस्रं दशगुणम् । परमुत्तमसाहस्रं । द्वेशते पणानाम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्यावदन् प्रथमसाहस्रदशगुणं दण्ड्यः । क्रोधेन तु परममध्यमसाहस्रं त्रि-
गुणं दण्ड्यमाणम् । अज्ञानत्वाद्द्वेशते । बालिश्यादनवधानात्पणशतमेव दण्ड्य इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । कामेति दशगुणं पूर्व प्रथमसाहस्रं ततः पञ्चाशताधिकसहस्रद्वयम् । त्रिगुणं परमुत्तमसाहस्रं तेन
* न सहस्रत्रयम् ॥ १२१ ॥

(५) मन्दनः । बालिश्याद्बाल्यात् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामात् कामतः अन्यथाकारी पूर्वसाहस्रं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमितं दशगुणं दण्ड्यः ।
क्रोधात् त्रिगुणं उत्तमसाहस्रं त्रिगुणं दण्ड्यः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ॥ धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयप्रयोजनोदण्ड इति दर्शयत्यवस्थानुष्ठेयत्वाय शास्त्राचारनिरुद्धा व्यवस्था धर्मस्तस्याव्यभि-
चारोऽनिवृत्तिरुच्यते ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्यभिचारार्थं सर्वथानिश्चयार्थम् ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्य च वारणार्थमेतात्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वमुनिभिरुक्ता-
न् दण्डान्मन्वादय आहुः । एतच्च सकृत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे मुन्यन्तरवाक्यं प्रमाणयति एतानिति । मुनिभिः प्रोक्तान्मन्वादय आहुः । तत्किम-
र्थं तत्राह धर्मस्येति । दण्डे कृते कोपि न त्वधर्माद्यभिचरेदित्याह । अव्यभिचारार्थमिति । अधर्मान्नियमनं निवृत्तिस्त-
स्मै च ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । धर्मस्य सत्यस्य । अधर्मनिधनायासत्यस्य निवृत्तये ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्याव्यभिचारार्थं यथा धर्मस्य व्यभिचारः धर्मव्यतिक्रमः न भवेच्च पुनः अधर्मनियमा-
य पापापनुत्यर्थम् ॥ १२२ ॥

कौटसाक्ष्यन्तुकुर्वाणान्त्रीन्वर्णान्धार्मिकोन्वपः ॥ प्रवासयेद्वण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । सरुदपराद्धानांपूर्वोदण्डः अस्यासात्प्रवर्तमानानांदण्डयित्वा प्रवासनंराष्ट्रान्निष्कासनंमरणंवार्थ-
शास्त्रे प्रयोगदर्शनात्तद्रूपत्वाच्चदण्डविधेः । ब्राह्मणन्तुविवासयेत् वाससोपहरणंविवासनंगृहाभावोवाविवासंकरोति तत्क-
रोतीति णिचि णाविष्टवदिति टिलोपे रूपम् । त्रीन्वर्णानिति क्षत्रादयस्त्रयोब्राह्मणस्य दण्डान्तरविधानात् ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रवासयेत् त्वदेशात् । विवासयेत् प्रवासयेदेव न दण्डयेत् । गोविन्दराजस्तुदण्डयित्वा
नग्रीकुर्यादित्यस्यार्थमाह ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । भूयोभूयःकौटसाक्ष्यकरणेन कौटसाक्ष्यमिति क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णान्कौटसाक्ष्यात्पूर्वोक्तेन दण्डयि-
त्वा धार्मिकोराजा त्वराष्ट्राद्विवासयेत् ब्राह्मणन्तुधनदण्डव्यतिरेकेण त्वराष्ट्रान्निःसारयेत् ॥ न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्व-
वस्थितम् । राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतमिति ॥ धनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् । गोविरन्दाजस्तु ब्राह्मण-
पुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वानग्रंकुर्यादिति व्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवासस्त्वंवासोपहरणंगृहभङ्गोवेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डोत्तरकालीनंकृत्यमाह कौटेति । विवासयेत् दण्डंविना वासयेत् त्वराज्यादभ्यत्र । तथाच
वक्ष्यति ॥ न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितम् । राष्ट्रादेनंबहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतमिति ॥ गोविन्दराजस्तु
दण्डंकृत्वा नग्रंकुर्यात् । मेधातिथिस्तु वस्त्रशून्यंगृहमिति । विवासनपदस्याभ्यत्र वसतौ भूरिप्रयोगात्अनयोव्याख्या-
नमसाध्विति । कौटसाक्ष्याभ्यासपरंवक्ष्यन्निति केचित् ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणंदण्डयित्वा विवासयेत् । प्रवासनंप्रमापणम् । विवासनन्तुदेशान्तरप्रापणम् । कुर्वाणानित्यने-
नबहुशः कौटसाक्ष्यकरणंसूचितम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कौटेन कपटेन । ब्राह्मणं तुविवासयेत् ॥ १२३ ॥

दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् ॥ त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतोब्राह्मणोब्रजेत् ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्थानशब्दोविषयपर्यायः एतैः प्रदेशैः पीडयितव्यः । प्रत्यपराधशब्देन ब्राह्मणस्य धनदण्डवि-
धानादकृतत्वोपदेशः शरीरपीडापरिहारार्थःकल्पते सत्यपि धनस्य दशसङ्कन्यान्तर्भावे । वयन्तु ब्रूमः समग्रधनमक्षतमि-
त्यत्र धनपीडापि निषिद्धैव ब्राह्मणस्य तस्माद्यः सरुत्कथंचिदपराद्धःश्रुतशीलोभिजनयुक्तस्तस्य धनदण्डोपि नास्ति तथा
च गौतमस्तादृशमेव ब्राह्मणमधिकृत्य द्वौ लोके वृत्तव्रतावित्युपक्रम्य षड्विः परिहार्यश्चेत्यादि ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानानि विषयान् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । हैरण्यगर्भोमनुर्दशदण्डस्थानान्युक्तवान् यानि क्षत्रियादिवर्णत्रयविषये भवन्ति । ब्राह्मणः पुनर्म-
हत्यापराधैःक्षतशरीरेदिशान्निःसार्यते ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । धनदण्डप्रसंगेन दण्डान्तरसंसंख्यंवक्ष्यन्ब्राह्मणस्य तदभावमाह दशेति । अक्षतोहीनोधना-
यैः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रजेद्विवसेत् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य अङ्गच्छेदरूपस्य दशस्थानानि स्युः अक्षतः अव्रणः ब्राह्मणो ब्रजेत् गच्छेत् ॥ १२४ ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥ चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । उपस्थं प्रजनधर्मः स्त्रीपुंसयोरुद्देशमात्रमिदं विनियोगस्तूत्रम् भविष्यति । यत्र च दण्डविशेषो नास्मात्तस्तत्र योयैवाङ्गेनापराद्धः सतत्रैव पीडयितव्यः । तत्रागम्यागमनोपस्थनिग्रहः चौर्यउदरस्याहारनिवृत्त्यादिना वा-
ग्दण्डपारुष्ये जिह्वाहस्तयोः पादबलेन व्यतिक्रामन्पादयोः विवृत्य विश्रब्धराजदारान्वीक्ष्यमाणश्चक्षुषोः अनुलेपनगन्धमा-
जिघ्रन्नासिकायां रहसि राजानं मन्त्रयमाणं कुड्यं पदान्तरित उपस्थं वक्त्रं धने प्रसिद्धो दण्डः देहमारणं महापातकनः
॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपस्थादीनां छेदनादिदण्डविषयत्वम् । धनस्य तु ग्रहदण्डः । देहः कृत्स्नस्ताडनवधा-
दिदण्डविषयः ॥ १२५ ॥

(३) कुम्भकः । लिङ्गादीन्येतानि दशदण्डस्थानानि अतस्तत्तदङ्गेनापराधे सत्यपराधलाघवगौरवापेक्षया त-
त्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम् । अल्पापराधे यथाश्रुतं धनदण्डः । देहदण्डो मारणं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेव दण्डानाह उपस्थमिति । एषां विच्छिन्तिः कार्येत्यर्थः ॥ धनं च याज्ञस्म १२५ ॥

(५) नन्दनः । तान्येव दशस्थानान्याह उपस्थमुदरमिति । पञ्चमं स्थानमिति शेषः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशस्थानान्याह उपस्थेति ॥ १२५ ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ॥ सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तानुक्तदण्डेष्वपराधेषु मातृका श्लोकोऽयं एतदर्थानुसारणेन सर्वदण्डकृमिः कर्तव्या तत्र
पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरनुबन्धः प्रवृत्तिकरणं वा अनुबध्यते प्रयुज्यते येन तस्मिन्कर्मणि तं परिज्ञाय किमयमात्मकुटुम्बक्षुद्व-
सायेन धर्मउत सङ्गेन वा अथमद्यदूतादिशौडतया तथा प्रमादाद्बुद्धिपूर्ववा परप्रयुक्तत्वेच्छया वेत्यादिरनुबन्धः । देशो-
ग्रामारण्यग्रहजलजन्मप्रसवभूमादिः कालोनक्तं दिवादिः सुभिक्षदुर्भिक्षबाल्ययौवनादिशक्त्यशक्त्या आढ्यत्वदारिद्र्ये अपरा-
धोष्ठादशानां पदानामन्यतमः एतत्सर्वपौर्वापर्येण निरूप्यथा दण्डं पातयेत्कुर्याद्यथास्थितिः सांसारिकी न भ्रश्यतीति ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुबन्धं पुनः पुनः करणम् । देशं ग्रामवनादि । कालं रात्र्यादि । सारं चित्तस्य गुरुताम् ।
अपराधं न्यूनाधिकम् ॥ १२६ ॥

(३) कुम्भकः । पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमपेक्ष्य ग्रामारण्यादिचापराधस्थानं रात्र्यादिकं वाऽपराधस्यापेक्ष्य
सारं चापराधकारिणो धनशरीरादिसामर्थ्यमपराधं च गुरुलघुभावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् । एतच्चाभिहिता-
भिधास्यमानदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डेषु राज्ञा तावद्यन्तवता भाव्यमित्याह अनुबन्धमिति । अनुबन्धं सकृदसकृदाद्यपराधकार-
णम् । सारापराधौ अपराधकारिणो धनदेहादिसामर्थ्यं सारं अपराधं च लघुगुरुतया विज्ञाय । आलोच्येति कचित्पाठः विचा-
र्येति ॥ १२६ ॥

(१२६) अनुबन्धं = अपराधं (न)

(५) नन्दनः । दण्डविधाने राज्ञा बोद्धव्यमाह अपराधमिति । सारासारदण्डस्य बलाबलम् ॥ १२६ ॥

अधर्मदण्डनंलोके यशोघ्नकीर्तिनाशनम् ॥ अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मप्रधानदण्डनं च पूर्वोक्तमनपेक्ष्येदंशास्त्रपाठमात्रेण राजेच्छया रागद्वेषादिभिर्वा तद्यशो-
नाशकंकीर्तेश्च विच्छेदकं स्वदेशे गुणख्यातिर्यशः देशान्तरेकीर्तिः जीवतोवा पुण्यशब्दोयशः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यशोबहुभिः परैर्गुणानां ज्ञानम् । कीर्तिस्तत्कथनम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । जीवतः ख्यातिर्यशः मृतस्य ख्यातिः कीर्तिः । यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिहलोके यशो-
नाशनंमृतस्य च कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैपरोत्ये दोषमाह अधर्मेतिद्वाम्याम् । अधर्मेणदण्डनेऽयशो जीवति मृतेऽकीर्तिरित्यनयोः क-
थंचिद्वेदइति केचित् । यशोज्ञातिप्रशंसाकीर्तिर्जनप्रशंसेतिनृसिंहतापनीयभाष्ये अस्वर्ग्यमधर्मदण्डनेन पापोत्पत्तेः ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अदण्ड्यदण्डनमिति गुणवत्ताप्रसिद्धिर्यशः तत्कथनंकीर्तिः ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोकेअधर्मदण्डनं जीवतः यशोघ्नं मृतस्यकीर्तिनाशनम् तत् अधर्मदण्डनं परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥
अदण्ड्यादण्डयन्त्राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ॥ अयशोमहदामोति नरकंचैव गच्छति ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्लोकेऽनुबन्धादीनि निरूपणविधिविशेषः । अनेन त्वनपराधानां दण्डनं प्रतिषिध्यते साप-
राधानां च विधीयते । कृतार्थतां दण्डस्य मन्यमानोनुग्रहेणमाहासीदिति ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयशोयशोनाशम् ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा दण्डानर्हान्धनलोभादिनादण्डयन् दण्डार्हान्श्चानुरोधादिनोत्सृजन् महतीमख्यातिं प्राप्नोति ।
नरकंचव्रजति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्वर्ग्यमित्यनेन स्वर्गायोग्यत्वमुक्तं न केवलमेतत्प्रत्युत नरकंचैवेतीत्याह अदण्ड्यानि-
ति ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड्यादण्डनेऽपि राज्ञा दोषमाह अदण्ड्यानि । अयशोस्मिंल्लोके परस्मिन्नरकम् ॥ १२८ ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विद्वदण्डं तदनंतरम् ॥ तृतीयं धनदण्डं वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । योगुणवानिषत्प्रथममेवापराद्धः सवाचा निर्भर्त्स्यते न साधुकृतवानसि मापुनरेवंकार्षीरिति
तथा विनीयमाने यदि न निवर्तते कार्यदोषइति वा प्रतिजानीयात्तदा धिग्धिगादिशब्दैः परुषवचनैः कुत्सार्थैः क्षिप्यते
ततोप्यनिवर्तमानोयथाशास्त्रधनेनदण्डनीयस्तदप्यगणयन्नेश्वर्यादिना हंतव्यः वधदण्डश्च तदानीमङ्गच्छेदनाद्यपि न म-
रणमेव ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाग्दण्डं ताडयतैनमित्युक्तं । प्रथमं कूटसाक्ष्यादौप्रथमप्रवृत्तौ । धिग्दण्डं धिक्कमिति त-
दनन्तरं द्वितीये । तृतीये तृतीयवारकरणे । अतः परं चतुर्थवारापराधे वधदण्डमङ्गच्छेदम् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । न साधुकृतवानसि मैवंभूयः कार्षीः इत्येवंवाङ्निर्भर्त्सनं प्रथमापराधे गुणवतः कुर्यात् तथापि
यदि नोपशाम्यति तदा धिक्जालममजीविनस्ते पापस्य भूयादित्येवमादितस्य कार्यम् । तदापि यद्यसन्मार्गान् नि-

(१२७) अधर्मदण्डनं = अदण्ड्यदण्डनं (नं)

वर्त्तते तदा धनदण्डमस्य तृतीयंकुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः परंवधदण्डं ताडनाद्यङ्गच्छेदरूपं तस्य कुर्यान् मारणम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डत्वेन देहपदं वाग्दण्डं उपलक्षयतीति कृत्वाह वाग्दण्डमिति । गुणवतोहि वाग्दण्डः सचैवं न साधुकृतं त्वयेत्यादिः प्रथमापराधे । तथापि न शाम्यतीति चेत् धिग्जन्मा त्वमिति द्वितीयः । वधदण्डं कर्णच्छेदादि प्रत्येकंकुर्यात् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । दण्डनक्रममाह वाग्दण्डमिति । वाग्दण्डं परुषभाषणम् । धिग्दण्डः सदोमध्याह्वाचानिर्भर्त्स्य निष्कासनम् । धनदण्डः स्वर्णादानम् । वधदण्डः शरीरपीडनम् । कुतएतदुत्तरश्लोकानुगुण्यात् । एते दण्डाः क्रमादल्पतरेऽल्पे महति महत्तरे वापि प्रयोज्याभपराधे ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्दण्डं प्रथमंकुर्यात् । धिग्दण्डं धिक्कामित्येवं रूपं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डम् । वधदण्डं अङ्गच्छेदरूपम् ॥ १२९ ॥

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं शक्नुयात् ॥ तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुज्जीत चतुष्टयम् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । यतआह मारणं चेद्वधः किं तदप्ययन्न शक्यते कथंचैनं पापं निगृह्णीतेत्यादि परुषवाक्यपूर्वदुर्विनीतेषु धनदण्डवधौ समुच्चेतव्यौ कृतेपि शरीरदण्डे यदि नावतिष्ठते ततो न कृतनिग्रह इत्युत्सृजेदपितु सवधदण्डः कर्तव्यः । धनवधदण्डयोश्च पुनः प्रवृत्त्यर्थोयमारम्भः वाग्दण्डमृदुत्वात्कः पृच्छति धनेन च गृहीतस्य पुनर्वधोदष्टोऽनुलिप्यन्ति भेदस्येति ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वमेवैतद्दशविधं दण्डं प्रागुक्तं वाग्दण्डादित्रयं च ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । यतो वक्ष्यति वधेनापि यदा त्वेतानिति । व्यस्तेनाङ्गच्छेदेनापि दण्डस्यान्वशे कर्तुं शक्नुयात्तदैतेषु सर्ववाग्दण्डादिचतुष्टयंकुर्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डेन यदा न शाम्यन्ति तदा वाग्दण्डादिचतुष्टयं संप्रयोक्तव्यमित्याह वधेनेति । एतान् पापिनः । चतुष्टयमिति उपस्थादीनां वधदण्डत्वेन संग्रहात् ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । वधेन शरीरपीडनेन ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । तत् तत्प्रात्कारणात् एषु चतुर्विधेषु दण्डेषु एतत्सर्वं चतुष्टयं प्रयुज्जीत ॥ १३० ॥

लोकसंव्यवहारार्थ्याः संज्ञाः प्रथिताभुवि ॥ तान्मरूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । तान्नादीनां लिखादयः संज्ञाभुवि प्रसिद्धाः किंशास्त्रपरिभाषया तत्र बृहद्व्यवहारो गवादिशब्दवदित्यत आह लोकसंव्यवहारार्थं अर्थशब्दो विषयवचनस्तेन व्यवहारप्रसिद्धिराश्रिता भवति न तश्च गवादिशब्दतुल्यतया व्यवहारात् प्रसिद्धः किंशास्त्रोपदेशेन उच्यते नियमार्थोपदेशोऽप्येवमपि परिमेयानामयस्कांस्यसुवर्णादीनामेताः संज्ञाः सन्ति तन्निवृत्त्यर्थः क्वचिद्देशे परिमाणे भेदोऽप्यस्ति तन्निवृत्त्यर्थश्च क्वचित्संबन्धतया नियम्यते । अथ चैवं संबन्धः क्रियते याः संज्ञाभुवि प्रथिता स्ता लोकसंव्यवहारार्थं वक्ष्यामि सर्वस्य लोकस्याभिरेव संव्यवहारोऽयथा स्याद्दण्डादिनियोगस्याप्यन्यथा प्रसिद्धिः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संव्यवहारार्थं दृष्टादृष्टव्यवहारसिद्ध्यर्थम् ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । ताभ्ररूप्यसुवर्णानांयाः पणादिसंज्ञाः क्रयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थपृथिग्यां प्रसिद्धास्तादण्डा-
द्युपयोगार्थसाकल्येन कथयिष्यामि ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । धनदण्डस्य ताभ्रपणसुवर्णादिभेदेन नानात्वात्तदण्डप्रसंगेन तत्परिमाणं प्रतिजानीते लोकेति ।
संज्ञाधर्मशास्त्रपरिभाषाः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । चतुष्टयंवाग्दण्डादिकं वक्ष्यमाणेषु धनदण्डादिकेष्वित्यानियामिकामानसंज्ञा प्रस्तूयते लोकसंव्य-
वहारार्थमिति । संव्यवहारः क्रयविक्रयादिः ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ताभ्ररूप्यसुवर्णानांपरिमाणमाह लोकेति । याः संज्ञाः प्रथिताः प्रसिद्धास्ताः संज्ञाः प्रवक्ष्यामि
॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ॥ प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । इमं लोकं केचिन्नाधीयते त्रसरेणौ विप्रतिपत्त्या तावद्रवाक्षकुचिकाविवरप्रविष्टे सूर्ये येरेणु-
दृश्यते स त्रसरेणुः । अन्तरशब्दोविवरपर्यायः । प्रथमं तत्प्रमाणानामिति ॥ त्रसरेणवोष्टौ विज्ञेया लिख्यैकपरिमाणतः । ताराज-
सर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयोगौरसर्षपः ॥ ततोपचितपरिमाणाः न पुनरयं लिक्षाशब्दः त्वेवजक्षुद्रजन्तुवचनस्तास्तिस्त्रो लिक्षाएको-
राजसर्षपाख्यपरिमाणपदार्थएवंयोजनीयम् । ततश्च व्यभिचारयन्ति न यथोक्तपरिमाणार्थमेते शब्दावर्तन्तइति । यथा-
चोपक्रान्तसंज्ञाः प्रवक्ष्यामि परिमाणमिति त्रसरेणुश्चार्थोनियतपरिमाणस्तेनैतत्सर्वनिश्चयेयं शक्नुवन्ति च निपुणास्त्रसरेणु-
संहर्तुमिति नानारम्यार्थोपदेशः । एतत्स्वर्णकाराभिमानसङ्ख्यास्मृतिरूपनिर्बाधंभवति ततएव वस्तुनिपुणतोशेषतोऽव-
धारयितव्यम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भानोरश्मौ । रजोऽदन्तेर्पुंसि । प्रमाणानां परिमाणानामध्ये ॥ १३२ ॥

(३) कुल्लूकः । गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तद्दृश्यमानपरिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं वदन्ति ॥
॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । ताआह जालंतिषङ्गिः । जालं गवाक्षं तदन्तरगे भानौ सूर्यकरे यत्सूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मं दृश्य-
ते तत्प्रमाणानां परिमाणपरिच्छेद्यानांमध्ये प्रथमं यद्रजोधूलिः त्रसरेणुं त्रसरेणुसंज्ञकम् ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । भानौ रविकिरणे ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जालान्तरजः प्रमाणानां परिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवोष्टौ विज्ञेया लिख्यैकपरिमाणतः ॥ ताराजसर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयोगौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । लीक्षा यूकाद्विम्बं । राजसर्षपोराजिका ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टौ त्रसरेणवो लिख्यैकपरिमाणेन ज्ञेया तास्तिस्त्रो लिक्षाराजसर्षपोऽज्ञेयः ते राजसर्षपाख्ययोगौ-
रसर्षपोऽज्ञेयः ॥ १३३ ॥

(१) यथोक्त परिमाणार्थं यथोक्तपरिमाणाववाद्यइति ते निरस्ताभवन्ति नहियवादीनामर्थानां परिमाणं कथमेतत्
तर्हियथोक्तपरिमाणार्थं (आ आ)

(४) राघवानन्दः । लिखेति संज्ञान्तरमेवमुत्तरत्र । ताः लिखास्तिस्रः राजसर्षपः । ते त्रयो गौरसर्षप इत्यन्वयः ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अष्टौ त्रसरेणव एका लिखा तास्तिस्रः लिखाराजसर्षपः । ते त्रयो राजसर्षपा एको गौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् ॥ पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

(१) मेघातिथिः । मध्यमशब्दोऽभ्रान्तिहेतुः परिमाणपरत्वे नात्यन्तमपि चितो नातिस्थलः सर्षपपरिमाण इति मध्यग्रहणमर्थवत् संज्ञापरत्वे तु न किञ्चिन्मध्यमशब्देन यवशब्दसंज्ञात्वात् तदसत् नायंसंदर्भेन प्रत्ययव्यवप्रयोजनमुच्यते पद्यग्रन्थोऽयं तत्र संगमनार्थमपि वृत्तानुरोधा किञ्चिदुच्यते अस्ति चास्यान्वयः अनन्विताभिधानं हि वाक्यार्थविरोधान्न प्रमाणं चावगताभिधानमपि । परिमाणभेदांस्तसरेणुशतमानादीनाद्यन्तानपेक्ष्य मध्यपठितत्वाच्चमध्योऽववाख्यः परिमाणविशेषः । पञ्चकृष्णला अस्मिन्सन्ध्यत इति ठनाविति ठनृकर्त्तव्यः पञ्चकृष्णलिकः पञ्चकृष्णलक इति पाठे कबन्तो बहुव्रीहिः । ते कृष्णलाः षोडश एकः सुवर्णः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मध्यो यवो नाति सूक्ष्मो नाति महान्वा ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति त्रिभिर्वैः कृष्णलरक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोडश माषाः सुवर्णः स्यात् । पुल्लिङ्गश्चायं परिमाणवचनः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । यवो मध्यः स्थूलसूक्ष्मभिनः । त्रयो यवापरिच्छेदका यस्य तदेकं कृष्णलं । ते षोडश माषाः सुवर्ण इत्यन्वयः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । संव्यवहारेषु सूक्ष्मो मध्यमस्थूल इति त्रिविधो यव उक्तः अंशद्वयमयस्य लक्षणमुक्तं सर्षपाषड्यवो मध्य इति ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । षट् सर्षपाः मध्यो यवः न स्थूलो न सूक्ष्मः । त्रियवन्त्रयो यवाः एकं कृष्णलम् पञ्चकृष्णलको माषः । ते माषाः षोडश एकः सुवर्णः ॥ १३४ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ॥ द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

(१) मेघातिथिः । पलमिति संज्ञानिर्देशः सुवर्णमिति संज्ञा चत्वारः इति विशेषणं धरणमिति संज्ञा दशपलानीति संज्ञा द्वे कृष्णले इति संज्ञा रूप्यमाषक इति समुदायसंज्ञामन्व्यन्ते । ननु रूप्यविषयमाषकनिर्देशे द्वे कृष्णले प्रतिपत्तव्ये इति प्रतिजानीते । प्रादेशानिश्चयः । समधृते तुलासूत्रके उष्मानादहीने यदि धार्येते प्रयोजनं मध्यशब्दवद्यतोऽसमयाद्धार्यमाणतया परिमाणानिश्चयः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पलानि दश सुवर्णस्य धरणम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । चत्वारः सुवर्णाः पलं स्यात् दश पलानि धरणं कृष्णलद्वयं समं कृत्वा तुलया धृतं रूप्यमाषको बोद्धव्यः ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । सुवर्णाश्चत्वारः पलं स्यात् । पलानि दश धरणं धरणसंज्ञकं परिमाणान्तरम् रूप्यमाषमानमाह द्वे इति । समधृते समं कृत्वा तुलयाऽवधृते ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । उत्तरार्द्धेन रूप्यमानमुच्यते । समधृते सहोष्मिते ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । चत्वारःसुवर्णाः पलम् दश पलानि धरणसंज्ञं भवति । रूप्यपरिमाणमाह । द्वेरुणलं रूप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

ते षोडशस्याद्धरणंपुराणश्चैव राजतः ॥ कार्षापणस्तुविज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । षोडशरूप्यमाषकारूप्यस्य धरणंभवति पुराणइति संज्ञान्तरम् । कार्षापणइति च द्वे संज्ञे ताम्रकर्षस्य कर्षाख्यश्च शब्दोलोकेतएव प्रसिद्धार्थइहगृह्यते व्यभिचारदर्शनासत्त्ववचनेन नरुणलादिवत्परिभाष्यते ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजतोरजतसंबन्धी । पुराणोधरणंवेतिमाषाः षोडश । कार्षिकः कर्षः ताम्रिकः ताम्रः । कार्षापणःपणश्चोच्यते । अत्रचानुक्ते सुवर्णमनाग्रहणात् कर्षः पलचतुर्थभागः पञ्चरुणलकः षोडशमाषात्मकोप्राहः ॥ १३६ ॥

(३) कुड्मूकः । ते षोडशरूप्यमाषकारौप्यधरणंपुराणश्च राजतोरजतसंबन्धी स्यात् । कार्षिकः ताम्रमयः कार्षापणः पणइति विज्ञेयः । कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागोबोद्धव्यः । अतएव पलकर्षचतुष्टयमित्याभिधानिकाः ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । राजतोरजतसंबन्धी । ते रूप्यमाषकाः षोडश धरणस्यात् राजतंधरणमस्यैव संज्ञान्तरं पुराणइति । पणमानमाह कर्षइति । कार्षिकः कर्षप्रमाणः सएव पणइति पणएव कार्षापणः । ताम्रिकःताम्रमयश्चेत्कार्षिके ताम्रिके पणइत्यभिधानात् ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । ते रूप्यमाषकाः षोडशराजतंधरणम् । पुराणमनादिसिद्धं । उत्तरार्द्धेन ताम्रिकमानंसूच्यते माषषोडशकस्य कर्षइति संज्ञा लोकप्रसिद्धा कर्षेणमितः कार्षिकः ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकःकर्षमिति । ताम्रिकतःपणोत्रव्यवहारे कार्षापणसंज्ञोज्ञेयःनतुलोकप्रसिद्धोरूप्यादिमानइत्यर्थः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषोडशमाषाः रजतः धरणं भवति । राजतः पुराणेतिसंज्ञो भवति । कर्षःस्यादशमाषिकइति निघण्टुः । पलचतुर्थांशकः कर्षकयोन्मानितः कार्षिकः ताम्रस्य विकारः ताम्रिकः कर्षसंमितताम्रविकारः दृब्बूकस्यार्थः ॥ १३६ ॥

धरणानि दशज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥ चतुःसौवर्णिकोनिष्कोविज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । शतमानइति संज्ञा दशानांधरणानां रजतशब्देन सुवर्णमप्युच्यते तेन रूप्यसुवर्णयोरियंसंज्ञा सुवर्णस्य समानन्तु शास्त्रान्तरात्परिमातव्यं तथा च विशेषयिष्यति शतमानंतुराजतमिति ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजतःशतमानोदशभिर्धरणैः । चतुर्भिःसुवर्णैर्निष्कः । सुवर्णस्यैव स्थूलयवैः रुणलपरिकल्पनायांव्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः रुणलोभवतीति दानप्रकरणादौ व्यावहारिकी विशिष्टसंज्ञानिष्कस्य ॥ १३७ ॥

(३) कुड्मूकः । दशरूप्यधरणानि रौप्यशतमानोज्ञातव्यः । चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कः प्रमाणेन बोद्धव्यः ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् धरणेति । धरणानि रौप्याणि दशशतमानइति मानान्तरम् । चतुःसौवर्णिकंचतुर्भिःसुवर्णैःपरिमितः निष्कः पलसुवर्णाश्चत्वारइति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पणसंज्ञाः शतं भवन्ति राजतः रूप्यस्य दश धरणानि शतमानोज्ञेयः ॥ १३७ ॥

पणानां द्विशते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ॥ मध्यमः पञ्चविज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ १३८ ॥

(१) मेघातिथिः । मध्यमउत्तमइत्यत्र साहस पदानुषङ्गः कर्त्तव्यो मध्यमोत्तमशब्दावत्रकेवलावपि शास्त्रान्तर दृष्टवाभ्यां दण्डः । उत्तमइति तत्र शास्त्रसिद्ध्यासाचर्यात्साहसप्रतीयते । अवयवाः स्पष्टाः ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पणानां ताम्रकर्षाणां । प्रथमसाहसइत्यस्य दण्डादिप्रकरणेषु संज्ञा । मध्यमः पञ्चपञ्चशतानि । सहस्रं पणानाम् ॥ ऋणे देये प्रतिज्ञातइति श्लोकमत्र केचित्पठन्ति ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । पञ्चाशदधिके द्वे पणशते प्रथमसाहसोमन्वादिभिः स्मृतः । पणपञ्चशतानि मध्यमः साहसोज्ञेयः । पणसहस्रन्तूत्तमसाहसोज्ञेयः ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । मोहात्पूर्वतुसाहसमित्यत्र प्रथमसाहसादिपरिमाणमुक्तं तत्पारिभाषिकमिति ज्ञापयति पणानामिति । पञ्चाशदुत्तरशतद्वयाभ्यां प्रथमः । मध्यमः साहसः पणानां पञ्च शतानीति शेषः । एतन्माषकादिपरिमाणं लोकाप्रसिद्धमपि शास्त्रीयत्वेन विधेयमिति ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । कार्षापणानामयंसंज्ञाविशेषमाह पणानामिति । कार्षापणानां सार्द्धे ऽर्धशतसहिते पञ्चाशत्सहितइति यावत् । पञ्चशतानीति वचनविपरिणामः ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चाशदधिकशतद्वयपरिमितः प्रथमसाहसः । मध्यमसाहसः पञ्चशतपरिमितः । सहस्रं चोत्तमः उत्तमसाहसो विज्ञेयः ॥ १३८ ॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकंशतमर्हति ॥ अपह्नवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ १३९ ॥

(१) मेघातिथिः । यो राजसभायामानीतो धर्मेण ऋणं देयतया प्रतिजानीते सत्यमस्मै धारयामि स पञ्चकंशतमर्हति दण्डमिति शेषः । अनेन संकल्पितेन विशतितमो भागो दण्ड्यते किमिति तत्संकाशमुत्तमर्णः प्रेषितो बहिरेव कस्मान् परितोषितइत्यतोनेन शास्त्रभ्यति क्रमेण । दण्डमर्हति यस्तु व्यतिक्रमान्तरं करोत्यपह्नते नाहमस्मै धारयामीति सतेः प्रतिपादितस्तद्विगुणं तस्मात्पञ्चकाद्विगुणं दशकंशतमित्यर्थः तन्मनोः प्रजापतेरनुशासनं सृष्टिकालप्रभृतिव्यवस्थानीतिरिति यावत् । अन्ये तु तच्छब्देन देयमैव प्रत्यववृशन्ति यावत्तस्मै देयं तद्विगुणं तेन यावद्वर्णमित्यनेनैकवाक्यं भवति अन्यथा वाक्यभेदविषयविशेषानिर्देशादेकविषयत्वे विकल्पः प्रामोति सच न युक्तो द्विगुणस्यात्यन्तबहुत्वात् असत्यपि निर्देशे तस्य विषयो दर्शनं तस्य प्रत्यासन्नेषु पञ्चकमित्यर्थस्तस्यैवानुप्रत्ययमर्थो युक्तः ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । मयोत्तमर्णस्य धनं देयमिति सभायामधमर्णो नोक्ते सत्यधमर्णः पणशतात्पञ्चपणा इत्येवं दण्डमर्हति । यदा तु सभायामपि न किंचिदस्मै धारयामीत्येवमपलपति तदा पणशताद्दशपणा इत्येवं दण्डमर्हतीत्येवं मनुस्मृतौ दण्डप्रकारः ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतदण्डमाह ऋणइति । अधमर्णोत्तमर्णप्रति देयमिति सभायां प्रतिज्ञाते यदि न ददाति तदा पणानां तच्छतप्रतिपणं पञ्चकं दण्डमर्हतीत्यर्थः । धारयामीत्यपह्नवे तद्विगुणं दशपणम् । एवं सहस्रादिव्यपि ज्ञेयम् ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमृणमप्रयच्छतो ऽधमर्णस्य दण्डमाह ऋणे देयइति । उत्तमर्णाभियोगान्तरमधमर्णेन देये प्रति-

ज्ञाते । देयत्वेन संप्रतिपन्ने ऋणे सोधमर्णः पञ्चकंशतमर्हति । यस्माच्छतादेयत्वेन राज्ञे पञ्चकंदीयतइति तत्पञ्चकं शतंत-
स्मिन्बुद्ध्यादीयते । संप्रतिपन्नादृणाद्विशतिभागदण्डइत्यर्थः । अपह्नवे ऋणस्यासंप्रतिपत्तौ तत्पञ्चकंज्ञाते ऋणदशभागद-
ण्ड्यइति ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋणे देये पञ्चशतं ग्रहीतुमर्हति । अधमर्णेनापह्नवे कृते गोपिते तत्पञ्चशताद्विगुणं ग्रहीतुमर्हति
॥ १३९ ॥

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्विजिह्वविद्धिनीम् ॥ अशीतिभागं गृहीयान्मासाद्वार्षिकः शते ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । अशीतीति विधेयनिर्देशः वसिष्ठविहितामित्यादिरर्थवादः वसिष्ठो भगवान्त्रिकालज्ञो लोभादि-
दोषरहितइति तां वृद्धिं गृहीतवानतएषा प्रशस्ता धनंतया वृद्धिमुपैति न च लोभदोषोस्ति । सृजेत्प्रयुज्जीत यदा धनंतदधमर्ण-
स्य तां वृद्धिं धनप्रयोगकाले निर्दिशेत् । सर्वद्रव्येषु वस्त्रधान्यहिरण्यादिष्वेतदेव वृद्धिपरिमाणं सङ्ख्येयपरमेयादिष्वष्टगुणा
वृद्धिरित्यादिषु द्वैगुण्यापवादइति वक्ष्यामः ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अशीतिभागइति वसिष्ठविहिता वृद्धिः पणशतात्पञ्चकाक्लिष्यः । एतच्च सबन्धके स्मृ-
त्यन्तरदर्शनात् अनेन त्वेवाधाविति बन्धकावताराच्च ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । वसिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्म्यत्वाद्धनवृद्धिकरीं वृद्धिं जीवी गृहीयात् तामेव दर्शयति शतेप्रयुक्तेऽशीति-
भागप्रतिमासं वृद्धिं गृहीयात् ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणप्रसंगेन तल्लभ्यपरिमाणमाह वसिष्ठेति त्रिभिः । सृजेत् गृहीयात् । अधमर्णोवा दद्यात् ।
शतइति पणसुवर्णवस्त्रादिसाधरणधान्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । वसिष्ठेन्यथवादो वृद्धेर्दोषापनुत्याइति मेधातिथिः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । सृजेत्कुर्यात् । वसिष्ठविहितादिभिरुत्तरार्धेनोच्यते ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्षिकः उत्तमर्णः शते शतसङ्ख्ये द्रव्ये मासात् अशीतिभागं अशीतितमभागं गृहीयात्
॥ १४० ॥

द्विकंशतं वा गृहीयात्सतांधर्ममनुस्मरन् ॥ द्विकंशतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वौ वृद्धिरास्मिन् शते दीयते द्विशता पूर्वयाऽजीवाता बहुकुटुम्बस्यायं द्विकंशतविधिः मासमनुवर्त-
ते । सतामित्यादिरत्रायमर्थवादः । सतांधर्ममिति एषापि वृद्धिः साधूनांधर्मः नैतया साधुत्वं हीयते नान्यन्तमर्थपरउच्यते
तदर्शयति न भवत्यर्थकिल्बिषी अस्यायेन परस्वग्रहणात्पापमर्थकिल्बिषंतदस्यास्तीत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अबन्धकेत्वाह द्विकमिति । पणानां शतात्पणद्वयमित्येतद्ब्राह्मणान् । अर्थकिल्बिषी परस्व-
ग्रहणदोषवान् ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । साधूनामयंधर्ममिति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयं वा प्रतिमासं गृहीयात् यस्माद्विकंशतं हि-
गृह्णानो वृद्धिधनग्रहणे किल्बिषी न भवति ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । सबन्धके शतं प्रत्यशीतिभागमेवाबन्धके द्विकमेव नाधिकमित्याह द्विकमिति । कार्यवशादपि
न भवत्यर्थकिल्बिषी युक्तत्वात् ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । संबन्धकविषयमेतदुक्तं पक्षद्वयं ब्राह्मणविषयं नान्यवर्णविषयमिति सूचयन्माह द्विकमिति । द्विका-
दिषु पूर्ववत्कल्पप्रत्ययः ॥ १४१ ॥

द्विकं चिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ॥ मासस्य वृद्धिगृहीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण चतुर्णां सकाशाद्विकादयश्चत्वारः कल्पयितव्या यथासङ्गत्वेन घासतयानुज्ञायन्ते । समं पादेन वाऽर्धेन वाधिकं तदाधिकोपि सपादद्विकं सार्द्धद्विकमिति द्विकादिव्यपदेशस्यानिवृत्तेराशङ्कानिवारणार्थं समग्रहणं यथा मात्रान्यत्वेऽपि संज्ञान्तर्गुणपदेशनिवर्तयति इदमपि पूर्वेणाजीवतः कल्पान्तरस्य वा महते धर्मोय गृह्यारम्भो राजा च नातिधार्मिकस्तत्रायविधिः । येऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति न्यायेन । समामिति पाठान्तरं संवत्सरं यावद्देशा वृद्धिर्न परतोपि महत्वादिकन्वाद्वैगुण्यं स्यात् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतदेवानुचक्षत्रादिष्वाह द्विकमिति । समं तद्व्यूनमधिकं वा ॥ १४२ ॥

(३) कुहूकः । ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकं चिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं सममिति नोधिकं मासस्य संवन्धिर्नार्वाद्धिगृहीयात् । नन्वशीतिभागोलघुद्विकशतग्रहणं गुरु कथमिमां ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेता । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पूर्ववृद्ध्यानिर्वाहासंभवे द्विकशतपरिग्रह इति व्याचक्षाते । इदं तु वदामः सबन्धकेऽप्यशीतिभागग्रहणं बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासिसबन्धके । वर्णक्रमाच्छतद्वित्रिचतुः पञ्चकमन्यथा ॥ वेदान्तोद्गीतमहसोमनेर्व्याख्यानमादिष्टे । तद्विरुद्धं स्वबुद्ध्या च निबद्धमधुना तनैः ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । निर्बन्धके तु चतुर्णां व्यवस्थितिमाह द्विकमिति ॥ अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासिसबन्धके । वर्णक्रमाच्छतद्वित्रिचतुः पञ्चकमन्यथा ॥ अन्यथा अबन्धक इति याज्ञवल्क्योक्तेः । अतो द्विकादिकमशक्तपरमिति व्याख्यानं त्वं श्रेयमिति ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानां द्विकम् । क्षत्रियाणां त्रिकम् । वैश्यानां चतुष्कम् । शूद्राणां पञ्चकं शूद्रात्पञ्चकं मासस्य गृहीयादित्यर्थः ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं गृहीयात् । क्षत्रिये त्रिशतं । वैश्ये चतुष्कं । शूद्रे पञ्चकं । मासि मासोति सर्वत्र संबध्यते । समं नन्यूनाधिकं । वर्णानामनुपूर्वशः क्रमेण ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीद्विमा मुयात् ॥ न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुधा प्रयोगो गृहीत्वाधिमन्यथा च आधिरपि द्विविधो गोप्यो भोग्यश्च भोग्योपि द्विविधः समयदुःसमानभोगः सरूपतो वा । आधिर्दोऽधौ गौः पिहितसुवर्णादि तत्र भोग्यमाधिमधिकृत्येदमुच्यते न त्वेवाधौ सोपकार इति विविधसोपकारः क्षीरिणीगौः क्षेत्रारामादि च तस्मिन् भुज्यमाने कुसीदे भवा कौसीदी अनन्तरोक्ता वृद्धिस्तानामुयात् आधिन्तु भुञ्जानोनान्यां वृद्धिर्लभेत गोप्येऽधौ कालसंरोधाच्चिरमवस्थानाद्विगुणीभूतेऽप्यमोक्षमाणे न निसर्गोऽस्ति न विक्रयः । अन्यत्र च विधिनार्पणं निसर्गः । अन्यत्र संक्रामितं द्विगुणीभूतमपि पुनर्वर्धत एव तथा च पठिष्यति सकृदाहतेति विक्रयः प्रसिद्धः सोऽपि न कर्तव्यः । किं तर्ह्यस्यामवस्थायां कर्तव्यं । आधिभुञ्जीत यावद्विगुणं धनं प्रविष्टे ततो मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने भोग्यस्तावदेवमभोग्यस्तावद्देयं भोग्यस्त्वाधिरस्य लाभतिष्ठेद्यावद्वाधोन आगते तु बाधे कथंचिद्धनिकोदरिद्रतामुपगतस्तावन्मात्रशेषधनः सकञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य राजानि निवेद्य विक्रीणीत बन्धं ततो विक्रवादुत्पन्नं द्विगुणमात्मनोऽबन्धनं गृहीत्वा शेषमभ्यस्थहस्ते ऋणिकसात्कुर्यात् । ननु च ॥ आधिः प्रणश्ये द्विगुणे धने यदि न मोक्षयेदिति पठ्यते । एतदुत्तरत्र व्याख्यास्यामः । प्रणाश्यत्वात् पूर्वत्वाभिनः स्वाम्यहानिः प्रयोक्तुश्च स्वतापत्तिः यदि च निसर्गविक्रयौ नस्तः कीदृश्यमस्य स्वा-

म्यमुच्यते तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्येन प्रणाशवचनप्रतिषिद्धभोगस्य भोगानुज्ञानार्थव्याख्यायते वस्त्रादिविषयवा तस्य हि भज्यमानस्यप्रणाशएव न क्षेत्रादेरिव तिष्ठतः स्वरूपात्प्रच्यवमानस्य भोग्यता संभवति तेनैतत्स्मृतिव्यवस्थायां व्याख्येयं गौणौ चात्र प्रणाशनिसर्गोविक्रयप्रतिषेधस्तु मुख्यएव । न ह्यसौ गौणतया प्रतिपत्तुंशक्यते एतदेव प्रस्तुत्य नस्यातां विक्रयाधीनेइति स्मृत्यन्तरपठितमतइह निसर्गोन्यत्राधानविक्रयसाहचर्यात् सदृशौ हि तौ केनचिदंशेन ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सोपकारे गोप्यादिनापि प्रसंगादुपकारसिद्धौ वृद्धिर्नग्राह्या । कौसीदीं कुसीदवृत्तिसंबन्धिनीम् । कालसंरोधात् कालातिक्रमोप द्वैगुण्यार्थं आधेर्बन्धकद्रव्यस्य ननिसर्गोदानमस्ति नच विक्रयोस्ति किंतु प्रतिरोधादिना धनस्यैव ग्रहणम् ॥ १४३ ॥

(३) कुहूकः । भूमिगोधनादौ भोगार्थबन्धके दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तावृद्धिमत्तमर्णो न लभते कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेऽपि न निसर्गोऽन्यस्मैदानंनवान्यतोविक्रयः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु आधेश्चिरकालावस्थानेऽपि न निसर्गो नान्यत्र बन्धके नार्पणमिति व्याचक्षाते । अत्र तु सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बन्धकोक्तभूम्यादेरन्यत्राधीकरणसमाचारात् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । सवन्धकेऽशीतिभागइत्युक्तं तत्र द्रव्यविशेषे तदभावमाह नेति । आधौ गोभूमिदासादौ सोपकारि भोगार्थदत्ते तत्र भोगएव वृद्धिः । कौसीदीलभ्यइतिप्रसिद्धानामुयादित्यन्वयः । तत्रैव बन्धकस्य विशेषमाह नेति । कालसंरोधात् चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेवा । विसर्गोत्र स्वच्छन्देनान्यस्मै दानम् । नापि विक्रयः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ आधिःप्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोच्यते । काले कालकृतोनश्येत्फलभोग्योन नश्यति ॥ एतावताकाले न ननीयतेचेत्तदैवतदितिकालकृतस्य वचनादेव सर्वस्वत्वहानिरित्यर्थः । फलभोग्यउक्ताधिरूपः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अथाधिविषये वृद्धिप्रकारमाह नत्विति । ऋणप्रदानार्थमधमर्णादुत्तमर्णेन गृहीते बन्धआधिः तस्मिन्सोपकारि सत्ये च धेन्वनहुहादिरूपतया भोगक्षेमे सत्यपि योभोगानुज्ञापरस्परमाधिराहितः यस्य चाननुज्ञातभोगमन्तरेण वैगुण्यप्रसङ्गः तस्मिन्नाधौ भुक्तेस्त्यपीत्यर्थः । कौसीदींऋणसंबन्धिनीसंरोधात् । सकालःसमामइत्यधमर्णयिदद्यात् किन्तु यावदणलाभंभुञ्जीत । नचलब्धमृणमिति । विक्रोणीयादिति ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ननुतर्के । वा पक्षान्तरे सोपकारे आधौ बन्धके कौसीदींवृद्धिमाभुयात् गृह्णीयात् विश्वासा-र्थयआधीयतइतिआधिरितियावत् आधेः कालसंरोधात् कालातिक्रमात् ननिसर्गोस्ति । न दानं । न विक्रयः । तथायोगीश्वरः ॥ आधिःप्रणश्येद्विगुणोधनेयदिनमोच्यते । कालेकालकृतोनश्येत्फलभोग्योन नश्यति ॥ क्षेत्रारामादि फलभोग्यादि कदाचिदपि न नश्यति ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्योबलादाधिर्भुञ्जानोद्विमुत्सृजेत् ॥ मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च प्रागप्येतदुक्तंनत्वेवाधाविति सत्यंयत्र यावत्येव वृद्धिस्तावानेव भोगः सपूर्वस्य विषयः पत्र तु महतीवृद्धिः स्वल्पोपभोगश्चेद्वलादिना भुञ्जानस्य सर्वेण सर्ववृद्धिहानिः यत्र क्षेत्रगवादिर्बन्धस्तद्भोगश्च वृद्धिसमितः उपचितामपि वृद्धिं ददाति नचं बन्धनंद्विगुणतत्र कयाचिदतिमत्यात्यन्तमुक्तैव वृद्धिर्निश्चेतव्या यदि तु वस्त्रादिभु-न्यमानंनस्यात्तत्र मूल्येन तोषयेदेनमाधातारमितरोपि वृद्धिलभते यतोऽन्यथा ददन्मूल्यमाधिस्तेनोभवेत् यज्जातीयमाधिभु-क्त्वास्तदुपकारे शोदण्डः सएव दाप्यस्तेनश्रौरः । अन्ये व्याचक्षन्ते बलाद्भुक्ते वृद्धिहानिंभुञ्जीत तन्मूल्यतएव वा यदणि-

कस्य मूल्यमूल्यहिरण्ययत्रभुज्जानउच्यते मा मे बन्धविजानीष्वमा भुङ्क्वकतिपयैरहोभिर्भोक्षयामि तथाप्युच्यमाणोभुङ्क्व-
वंसोस्य विषयः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शयनादिषु भुज्यमानेष्वव्यविनाशिषु बन्धकदात्रा यदि भोगनिषेधः कृतस्तदा नत-
द्भोक्तव्यं भोगे वृद्धित्यागः । यदातु वृद्धिरतिभूयसी तदा वृद्धिगृह्णीयात् । किंतु मूल्येन तोषयेत् । यावता तावद्भो-
गसिद्धिस्तदेव ॥ १४४ ॥

(३) कुल्लूकः । गोप्याधिविषयवचनमिदं वस्त्रालङ्कारादिगोप्याधिर्बलान्न भोक्तव्यः भुज्जानोवृद्धिमुत्सृजेत्प्राङ्मूल्ये-
नात्रैवं तोषयेत् । यद्वा भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्थाधिमूल्यदानेन स्वाभिनंतोषयेत् अन्यथा बन्धकचौरः स्या-
त् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । वस्त्रालङ्कारादेराधौ विशेषमाह [नभोक्तव्यइति] । नभोक्तव्यस्त्वयाधिरितिनिषेधे कृते बलाद्भु-
ज्जानः उत्सृजेत् गृह्णीयात् । प्रत्युत मूल्येन भोगेनासारतांगते तन्मूल्येन एनं पूर्वस्वामिनम् । अन्यथा तन्मूल्यस्यादाने
आधिस्तेनः उत्तमर्णोपि गोप्यबन्धविषयः ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । भुज्जानेनमधमर्णमूल्येन भुक्तेन फलेन तोषयेत् भुक्तफलमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः । अथवा यदि
न तोषयेदाधिः स्तेनोभवेत् आधिश्चोरः स्यात् ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बलादाधिर्न भोक्तव्यः । भुज्जानः सन्वृद्धिमुत्सृजेत् । भोगेनाधौ नष्टे व्यवहाराक्षमेनमूल्येन
तोषयेत् । अन्यथा आधिस्तेनः चौरः भवेत् ॥ १४४ ॥

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ॥ अवहार्योभवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

(१) मेघान्तिथिः । आधिरुक्तार्थः श्रौत्या भुज्यमानः उपनिधिस्तु शास्त्रान्तरवदन्तर्हितोव्याप्तः तौ चिरकालं
स्थाप्यौ किंतिहिं प्राप्ते काले तौ मोक्षणीयौ । आधिमोक्षणकालोद्विगुणीभूतं धनं तस्यातिक्रमस्तस्मिन्पि कालेऽमोक्षः उप-
निधिरपि यावता कालेन नास्यावसरोभवति मदीयमेवैतद्भोक्ताहमिति समत्याहारकालः ततोधिकः कालः कालात्यय-
स्तन्मर्हतः सन कर्तव्यइत्यर्थः । हेतुमाह अवहार्योभवेतान्ताविति अतोपि दीर्घकालमवस्थितावप्याह्वीयमाणौ व्यव-
हार्याविति स्थितं तस्माद्विगुणीभूतधनेऽधिमोक्षणे प्रयतितव्यं सुहृदुपदेशोयनत्वेवाधाविति भूयसापि कालेनापहारः यतो-
वक्ष्यति आधिसीमाबालधनमिति अतस्तस्यैवायमनुवादः । अन्येन्वाधिविषयमुपदेशमिच्छन्ति योद्वेषेण द्विगुणीभूते धने
कालं क्षपति तन्त्रिलाभं धनं नाधिकं वर्द्धते । नचास्याधुनाऽन्यत्राधानविक्रयौस्तदहं वृद्धिमयं मालभतामित्यनेन मात्सर्येण
तत्रेदमुच्यतेऽवहार्योभवेतान्ताविति अनया बुभ्याऽमोक्षयतः स्वाम्यमस्य निवर्तते यस्तु कथंचिदसति धने न मोक्षयति
तस्य निसर्गविक्रयौ न स्तइति अद्यत्रापरोर्थोमुखेनोपेक्षयति परहस्तगतया शङ्क्योच्यतेऽवहार्योभवेतामिति ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आधिग्रहणानन्तरमल्पमूल्यापत्तौ तत्पूरकतया यत्नेन सह स्थाप्यते स उपनिधिः । का-
लात्ययं कालातिक्रमं नाशम । अवहार्यौ स्वामिना आनेतव्यौ ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । आधिर्बन्धकः उपनिधीयतइत्युपनिधिः श्रौत्याभोगार्थमर्पितं द्रव्यं नारदस्मृतिलक्षितौ च निक्षेपो-
पनिधी तावेवात्रोपनिधिशब्देन गृह्यते । एतावाभ्युपनिधी चिरकालावस्थितावपि न कालात्ययमर्हतः यदैव स्वामि-
ना प्रार्थितौ तदैव तस्यावहार्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । आधिग्रसंगेन उपनिधेः कालात्ययेऽपि दानविक्रयौ नरतइत्याह आधिरिति । आधिः बन्धकत्वेन

इतः उपनिधिः श्रोत्या भोगार्थमुपनीयमानोहारकुण्डलपात्रादिः कालेन चिरकालेनापि अत्ययं विनाशं धनिकल्पाहृतः किंच । अवहार्यो समर्पणीयौ । त्वामिप्रार्थनेसति सुदीर्घकालेपि उपनिधिरिवाधिरपि न नश्यतीति वार्थः । नत्वेवाधा-
वित्यत्रात्ययाभावस्योक्तत्वात् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । आधिःप्रसिद्धः त्वामिनास्वीकर्त्रेक्षामात्रेण भोगमनुज्ञाय निहितोर्थः उपनिधिः । तौ परिभाषि-
ते काले प्राप्तव्यौ न कालात्ययमर्हतः । कालोतीतश्चेत्तावपहार्यौ अपहाराहौ । दीर्घकालावस्थानात्परिग्रहीत्रा भुज्जानेन
ममेदमित्यपहर्तुसुशकावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आधिश्च उपनिधिश्च उभौ कालात्ययं चिरकालं न नाशनं अर्हतः । तौ आभ्युपनिधी
दीर्घकालस्थितौ अवहार्यौ प्रयत्नेननेतव्यौ भवेताम् ॥ असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तंजानीयादुपनिधिनिक्षे-
पं गणितंविदुः ॥ १४५ ॥

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ॥ धेनुरुष्ट्रोवहन्श्वोयश्च दम्यःप्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रीतिरेवसंप्रीतिः तथा हेतुभूतयोपभुज्यन्तेबान्धवादयस्ते न नश्यन्ति पूर्वत्वामिसंबन्धहान्याभो-
क्तुः सत्त्वापत्तिर्नाशः बान्धवादीनांप्रीत्या भुज्यमानानां भवति । ननु च सर्वस्यैवोपनिधिर्भागेनापहारोनास्ति वक्ष्यति
निक्षेपोपनिधिश्चइति कोविशेषोबन्धादीनांउच्यते यत्र दशवर्षोभोगोनच स्वरूपनाशस्तत्र यत्किंचिदिति सामान्यवचनेन
प्राप्तेऽपहारे उपनिधेः प्रतिषेधः बन्धादीनांतूपनिधित्वमेव नास्त्यतः प्रतिषेधस्य नायंविषयइति स्यादाशङ्कान्धाननिमित्तोहि
धेनुशब्दोयदि परसंवत्सरे धेनुः स्यात् परतउपसर्गायदि गर्भमादभ्याद्धेतुत्वमापद्येत तदा जनयेदाशङ्कामस्यैवेयं देवदत्तस्य
यतः प्रष्टौहीनभोग्या प्रीतिसंभोग्यश्चोपनिधिर्येन त्वकैर्भोग्यंपरिपाल्य पुनर्भुज्यमानंदृष्टं पुनरुपनिधरेतद्रूपंभोग्योह्युपनि-
धिरसद्भावाद्भोग्यस्य च कीदृशगुणमुपनिधित्वं उपनिधेश्चासौ प्रतिषेधः तस्मादुपनिधिरुपातिक्रमादसति तस्मिन्प्रतिषे-
धेयत्वान्तरमुक्तम् । उष्ट्रादीनामपि दशवर्षाणि भुज्यमानामवस्थान्तरापत्तिः अतस्तत्रापि नोपनिधित्वम् । वहन्ति केचिद-
श्वविशेषांमन्यन्ते । वृषस्यनार्यविधिः अपरे तु गर्दभाश्वतरार्थमन्यन्ते । पुनरवसरोस्ति देहि मे वस्त्रंविनाशितंत्वया
तस्मेन मूल्येन संसाधयति ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते दशवर्षोर्ध्वमपि न नश्यन्ति । धेनुर्दुग्धमाना गौः । वहन्श्वोनत्ववहन् । दम्योदम-
नीयोबलीवर्दीयःस्वयंदान्तःकृत्वा प्रयुज्यते हले ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंचिद्दशवर्षाणीत्यनन्तरंभोगेन स्वत्वहानिंवक्ष्यति तदपवादार्थमिदम् । दृश्यमानागौरुष्ट्रोश्व-
श्ववहन् दमनार्थं च प्रयुक्तोबलीवर्दादिः एते श्रोत्याऽप्ये नतु भुज्यमानाः कदाचिदपि त्वामिनो न नश्यन्ति प्रदर्शनार्थ-
मिदंश्रोत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितं सामान्योपक्रमंचेदंविशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्किंचिद्दशवर्षाणीतिभोगेनवक्ष्यमाणस्वत्वहानेर्बाधकमाह संप्रीत्येति । न नश्यन्ति त्वामि-
नः सत्त्वे दशवर्षाभ्यन्तरेऽकृतेपि निषेधे भुज्जानस्यापि स्वत्वं जायतेऽतःत्वामिप्रार्थनायांदातव्याधेन्वादयश्चत्वारः ॥ चन्द्रे
केलङ्कःसुजने दरिद्रेतेनिवन्मनश्यन्तीत्यन्वयः । दुग्धार्थंधेनुर्वाहनार्थमुष्ट्रोश्वश्च दमनार्थमन्यद्वलीवर्दादि ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । या धेनुर्दुग्धमाना गौर्वहन्श्वोदम्योबलीवर्दः प्रयुज्यते तानिसर्वाण्याहितानि उपहितानि वा सम-
वृत्त्या भुज्यमानानि चिरकालावस्थानेऽपि नश्यन्ति परिग्रहीत्रा ममेदमिति नापहर्तुशक्यानीत्यर्थः ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संप्रीत्या अनुज्ञया धेन्वादीनि भुज्यमानानि कदाचन ॥ १४६ ॥

यत्किंचिदशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ॥ भुज्यमानं परैस्तूष्णीं सतल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्किंचिद्भुज्यमानमित्यवस्थितेन संबन्धो धनीति सन्निधानात्सामान्यनिर्देशोऽपि पुमानत्र धनोपेक्षणे प्रतीयते । यत्किंचिदिति दासादासासारभाण्डादि सर्वपाहयति नहि तल्लोकेऽत्यन्तधनमिति प्रसिद्धं गोभू-
हिरण्याद्येवमहार्धधनमिति प्रसिद्धतरं तेनायमत्र वाक्यार्थः यत्किंचिद्रूपेण भुज्यमानं धनी धनत्वामि दशवर्षाणि या-
वत्प्रेक्षते न किंचिद्वक्ति नराजनि व्यवहरति नकुलसमक्षभोक्तारं वदति मदीयमेतत्किमिति त्वया त्वयं भुज्यत इति सदश-
भ्यो वर्षेभ्य उत्तरकालेन तल्लब्धुं स्वीकर्तुमर्हति निवर्ततेऽस्य स्वमिति यावत् । प्रेक्षणेन ज्ञेयतामात्रमुच्यते न प्रत्यक्षते-
व सन्निधाविति वक्ष्यामः न ज्ञातिसंबन्धिभिः तथाच स्मृत्यन्तरं ज्ञातिसंबन्धिभिर्विनेति ॥ संबन्धिबान्धवैश्चैव भुक्तं यजा-
तिभिस्तथा । न तद्भोगो निवर्तते भोगमन्यत्र कल्पयेत् तदयुक्तं । अव्यवस्थं वसति स्यात् के ज्ञातयः के वा संबन्धिन इति सं-
न्धमात्रग्रहणे न किंचिद्वावर्त्यतस्माद्येनान्यदीयं भुज्यते स एव भवति किन्तु तथासति परशब्दो नुवादमात्रमनर्थः कस्यापि न
परव्यपदेशः सन्निरस्यते यथा भार्या पिता पुत्राविति तत्र ह्यात्मन्यपि व्यपदेशोऽस्त्यर्द्धो ह्वा एष आत्मनो यज्याऽऽत्मा वै पुत्रना-
मासीति । तेन दम्पत्योः पितृपुत्रयोर्न भोगा भोगौ कारणं तेषामपि विभक्तधनानां भोगकाले प्राप्तेऽभोगाबाधक एव भार्या-
या अपि स्त्रीधने भर्तृसकाशाद्गृहोते बन्धेन पत्युर्भोगे नासिद्धिः सा ह्यात्यन्तपरवती नो भयोर्विभागोऽस्ति स्त्रीधनमपि तेनैव
सस्याः परिपालनीयं राज्ञा स्त्रीश्रोत्रियद्रव्यादन्यत्रेति च पठ्यते एवमनेन स्वामिन उपेक्षमाणस्य स्वाम्यहानिरुक्ता कस्य तर्हि
तत्संभवतीत्येवमर्थमुत्तरश्लोकः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्रव्यान्तरेष्वाह यत्किंचिदिति ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंचिद्धनजासंसमक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वामी प्रेक्षते मा भुङ्क्ष्वे-
त्यादिप्रतिषेधोक्तिन रचयति नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति तस्य तत्र स्वाम्यनिवर्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । भूम्यतिरिक्तं यत्किंचित्कालनियमार्थं दशवर्षाणि भुज्यमानं कदापि मा भुङ्क्ष्वेति न निषिद्धं सध-
नी स्वामी नामुयादित्यन्वयः । अयमर्थः । प्रतिषेधभुक्तयोः समानत्वेऽपि त्वत्वानुपादकत्वम् ॥ अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहु-
व्यदशान्यपि । चोरदण्डेन संपादयेत्पृथिवीपतिरिति वचनात् ॥ आगमेन प्रमाणेन भोगीयाति विशुद्धतामितिकात्या-
यनोक्ते श्व प्रतिग्रहादि विनास्वत्वं नास्त्येव किन्तु पूर्वभुक्तभूम्यादिफलं बहुमूल्यमपि पूर्वस्वामिना न प्राप्यते भूम्यादि प्रा-
प्यते । एवं च वक्ष्यमाणं भग्नतद्यवहारेण भग्नं नृपतद्वनं किन्तु तदुत्पन्नं बहुसस्यादि नष्टमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । आहितमुपहितमिति यावत् । किंचिद्भुज्यमानं दशवर्षाणि परैर्ग्रहीतृभिर्भुज्यमानं तूष्णीमासो नो धनी आधातो-
पानिधाता वा यः प्रेक्षते न तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ॥ भग्नतद्यवहारेण भोक्ता तद्व्यमर्हति ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । न सतल्लब्धुमर्हतीत्यस्य शेषः अजडश्चेदपोगण्डे यदि जडः अप्रतिपत्तिमान् पोगण्डो बालः प्रा-
कूषोऽशाद्वालः पोगण्ड इत्युच्यते एतच्च स्वधनसंरक्षणसाधार्थकारणानामन्येषामप्युपलक्षणार्थं मद्यचूतविशक्ततादीर्घो-
गगृहीततातपः स्वाध्यायैकपरत्वं व्यवहारेष्वनैपुण्यं वागिन्द्रियाभावो बाधिर्यस्यैतेऽसामर्थ्यहेतवः सन्ति न तदीये धने भोक्तु-

बहुतरेणापि कालेन त्वत्वमापद्यते विषये चास्य भुज्यते अस्येति धनिनः प्रत्यवमर्शः विषयः काश्मीराणां काश्मीरपञ्चालानां पञ्चालायादि भोक्ता च त्वामी चैकस्मिन्नेव देशेवसेत्तथापि शक्तिविहीनस्यायं व्यवहारः । अत्रापि ध्याख्याने प्रपञ्चएवायं अजडापौगण्डग्रहणस्य प्रदर्शनव्याख्यानत्वात् तेन यस्य जानतः प्रज्ञानोपसंभाव्यते तदीयं धनं दशवर्षाणि भुञ्जानो भोक्ते-
 वार्हति तस्य तत्त्वमित्यवगन्तव्यम् । ननु च न भोगात्स्वत्वं युक्तं सत्त्वे सति भोगो युक्तः भोगाद्धिस्वत्वेऽव्यवस्था स्यात् ।
 यश्चायमवधिर्दशवर्षाणीति सस्मृत्यन्तरेण न सर्वस्मिन् धनं भुज्यते किं तर्हि ॥ पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवर्षिकीति । अन्ये
 तु विशतिवर्षिकेणापि भागेन त्वान्यमनुमन्यन्ते एवं ज्ञाहुः ॥ अनागमं च यो भुङ्के बहून्यब्दशतान्यपि । तथा ॥ संभोगो यत्र दृश्य-
 तेन दृश्येतागमः क्वचित् । आगमः कारणतत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ त्रिपुरुषभुक्तिवादिनस्तावदेवं पठन्ति ॥ यद्विनागममत्य-
 न्तं भुक्तं पूर्वेस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥ अस्यायमर्थः । आगमो दानाद्यद्यसति तस्मिन् यद्भुक्तं पितृ-
 पितामहप्रपितामहैस्तच्चतुर्थस्य सिध्यति न तु विशत्या वर्षेस्तत्रान्यत्रोक्तं ॥ आदौ तु कारणदानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
 अन्ते तु भुक्तिरेवैका प्रमाणस्थानावरे भवेत् ॥ तृतीयस्य भोगात्सिद्धिर्न प्रथमद्वितीययोः पितृपितामहयोरस्यापि न विशति-
 वर्षेर्भोगप्रमाणं अन्येत्वागमरहितस्य वर्षशतिकास्यापि भोग्यस्याप्रामाण्यमनुमन्यन्ते तथा चाहुः ॥ अनागमंतु यो भुङ्के बहू-
 न्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥ भोगकेवलतां यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । आगमः कारणतत्र
 न संभोग इति स्थितिः ॥ या तु बहून्यब्दशतानीति तदा भर्तृविषयमात्मीयमेव भोगम् । चिरकालत्वे हेतुमाह । तस्य पितृ-
 पितामहभागेन विना न सिद्ध्यतीत्यर्थः । कथं पुनरेकस्यानेकादशतो भोगः पुरुषस्य नैष दोषः चिरकालप्रतिपादनपरत्वव-
 चनाः शतं सहस्रमित्यादयः शब्दा यथा शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय इति । एतदुक्तं भवति विशतिवर्षिकाद्भोगादधि-
 धिकादपि न प्रथमभोक्तृर्भोगात्स्वत्वसिद्धिरर्थात्पुत्रस्यापि न सिद्ध्यतीति न यथा श्रुतमेव । नहि बहुष्वद्दशतेष्वागमस्मर-
 णं संभवति ततश्च चिरन्तनदेवाय तनूब्राह्मणमठग्रामाराजभिरपह्नयेरन् लेख्यशासनमपि राजाधिकृतलेखकलिखितमिति
 चिरन्तनेषु नैव प्रत्यभिज्ञायेत कूटशासनमपि संभाव्येत तस्माच्चिरन्तनो भोगः स्वत्वस्य दानाद्यारामसंभावनया ज्ञापकः
 भूतएव भुक्तिः प्रमाणमध्ये पठिता ॥ लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमिति । ननु स्वत्वकारणमध्ये सप्तविंशतामाह-
 ति श्रुतशौर्यतपःकन्ये त्यादौ च । अथवा यत्र बलादिभोगकारणं संभाव्यते तद्विषयमेतत् । अनागममित्यादि त्वत्रैव प्रक-
 रणे पठितम् ॥ याचितान्वाहितं न्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् । अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेताभ्यागमं विनेति ॥ ननु चाधिःसीमेत्यनेनै-
 वायमर्थः सिध्यति उक्तस्य कालस्य त्रिपुरुषावष्टब्धेऽस्यैवार्थः । अयं तु तत उत्तरकालमपि निवृत्त्यर्थमारभते तथा च बहून्य-
 ब्दशतानीत्यत्र वचनमन्वाहितं यत्प्रकटमन्यथा प्रदर्शयन्तर्हितमन्यदवस्थाप्यते बन्धोपादत्तरात्रौ सन्धिभेदछलादिना
 बलावष्टब्धत्वं प्रसह्येति विशेषः । शिष्टं प्रसिद्धम् । यदि त्रिपुरुषाभुक्तिः प्रमाणं कस्तर्हि ॥ यदुक्तं पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विश-
 तिवर्षिकीत्यस्यार्थः केचिदाहुः कियन्तं कालं भुञ्जानस्य सति लेख्यदोषादौ सक्ताभियुक्तादिरुतत्वं क्रमाक्षरविलेपाद-
 सत्यनयाभ्यामधमर्णोऽुच्यते । संदिग्धरूपमपि लेख्यमियता कालेन निश्चीयते । अन्येत्वाहुर्ग्रन्थेव तामेव भूमिरेकस्य
 बन्धायापयति तामेव चापरस्यैकस्याऽऽद्यं प्रमाणपरस्य पाश्चात्यं तत्र सत्यपि प्रामाण्यस्याद्यत्वे पाश्चात्योर्विशतिवर्षिको-
 भोगो बलवानेतत्सत्त्वमुक्तं येनैव स्वीकृतो बन्धस्तथैव सः आधिस्वीकरणासिद्धिरिति वचनात् स्वीकारश्च भूमेर्भोगाभिला-
 षेव तेनेदं विषये त्वल्पेनापि भोगमिति कालेन बन्धसिद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं ॥ विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि
 हि साक्षिणः ॥ विशेषतः स्थावराणां यन् भुक्तं तत्स्थिरमिति । विशेषग्रहणं गवाश्वादावभुज्यमानेऽपि यतस्तेनावश्यं भो-
 ग्यास्तथाहि न विज्ञौगृह्णाति कीदृशोऽस्यातो भोगः भूमिस्तु सर्वदा फलमेति भोगलाभमन्तरेण न बन्धत्वसिद्धिः ।

तत्रापि कथंचिदुपेक्ष्यमाणस्य तु यच्छतः प्रथमभोगकालएव यदि द्वितीयेनाऽऽधियाहक्रेम संनिकर्षादिना स्वीकृतः स्यादितरेण वाद्य प्रमाणवतादेशविप्रकर्षात्कार्यव्यासङ्गान्नस्वीकृतस्तदाविचार्यते नेयतातदसिद्धिः । यदा तु गृहीताधिरेव समनन्तरं राज्ञा प्रव्राजितो महान्तं व्याधिमाससाद नवास्यान्योर्थरक्षायाधिकृतः कश्चिदस्ति सचिरेणाप्यागतः सिद्धावपि निरुपधिप्रमाणकाले लभतएव स्वीकृतमप्यन्येन । अन्ये तु भ्रातृणां न्यूनाधिकबिभक्तानां पुनर्विभागः समीकरणार्थोक्तः सविंशतिवर्षेभ्य ऊर्ध्वनास्तीत्येवमर्थमिदमाहुः । एतावन्मात्रफल्ग्वे तत्रैवाभिधानमुचितं सामान्याभिधानं तु प्रकरणोक्त-
र्षेणान्यविषयतामपि ज्ञापयति । अपरे तु खिलीभूता भूमिर्येन क्षेत्री कृता तत्र भूमिस्थानोपभोगोक्तः सचेदेतावन्ति वर्षाणि निगृहीतस्तथा सूत्रक्षेत्रयन्त्रैश्च स्वामीभूमित्वेन सच विषयइत्येवमाहुः । इह भवन्तस्त्वाहुयौ समानदेशौ समानसा-
मर्थ्यौ समानत्वभावौ समानधनौ तत्प्रयोजनावपरस्परसंबन्धिनौ तयोरन्यतरस्येतरेण भुज्यमानमियन्तमवधिसमक्षमुपे-
क्षमाणस्यास्यैव स्थावरेषु त्वाम्यं किन्तु त्रिपुरुषभुक्तिविरोधात् । सर्वेण सर्वविरुद्धे ह्येते स्मातीते न किमपि कल्पनमर्हतोये-
नास्ति च त्वाम्यं नास्ति चेत् किंचियुज्यते ततएव व्यवस्था युक्ता । यद्यपि सत्त्वागमकारणानि बहूनि सन्ति दानविक्रयव-
न्धकारणादीनि तथाप्यनुपलभ्यमानकारणविशेषे विंशतिवार्षिकभोगेऽनन्तरादर्शितविषये बन्धरूपताभ्युपगन्तुं युक्ता
चञ्चलं भोग्यं च त्वत्वंवस्त्वपचये तत्प्रत्याहन्तुं लभ्यते ततश्च त्रिपुरुषाभुक्तिः सर्वस्य त्वमापादयति दानविक्रयसंभावना
यावत्येव सा वार्षिकी भविष्यति विंशतिवार्षिकेषु भोगे न किंचिदनुपपन्ना । यत्रोभावप्यागममन्तरेण भोगमात्रबलात्प्रवृत्तौ
तत्र पूर्वोभोगश्चिरन्तनोपि विंशतिवर्षभोग्येन सांप्रतिकेन निरुपाधिना बाध्यते । दण्डपूर्विकयान्नागतइत्येकालोभोगः
त्रिपुरुषागतायाभुक्तेर्बाधकइत्युक्तं भवति । भग्नतद्यवहारेणेति व्यवहारग्रहणधर्मनिवृत्त्यर्थं तेन यदि कथंचिज्जानीते
तदा जीयेत तदापि त्वनेनोपाधिभोगज्ञापने प्रमाणानास्ति तेन व्यवहरतीजीयन्ते तद्धर्मो नास्ति तादृशेन भोगेनापि हतइति
तिष्ठवेत् ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्रैव विशेषमाह अजइति । अजो बुद्धिविकलेन्द्रियः । अपौगण्डो बालः । विषयेतस्य पुनः
पुनर्ज्ञानविषये । भग्नं विनष्टं पूर्वस्वामिनः । अन्यथा तु दशवर्षोर्ध्वमापन नश्यतीत्यर्थः । व्यवहारेणेति वचनाद्धर्मतः पूर्वस्वा-
मिनएवेति केचित् ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लुकः । जडो बुद्धिविकलः । न्यूनबोडशवर्षः पौगण्डः । तथा च नारदः बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चापि
शब्दितः ॥ सधनस्वामी यदि जडः पौगण्डश्च न भवति तदीयदर्शनविषये चतुर्द्धने भुज्यते तदा स्वामिनो व्यवहारेण
नष्टतो भोक्तुरेव सद्धनं भवति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । जडो देस्तदपि सस्यादिकं न नश्यतीत्याह अजइति । जडो बुद्धिविकलस्तेन बालीपि गृही-
तः सच बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चापि शब्दितइति नारदोक्तलक्षणभिन्नोऽपौगण्डः । धनी प्रेक्षतइत्यन्वयः । अस्येदशध-
नस्वामिनो विषये दर्शनविषये । भग्नतद्यवहारेण धनस्वामिनो व्यवहारेण ग्रनष्टम् । तथाह याज्ञवल्क्यः ॥ पश्यतोऽब्रुवतो-
भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ॥ परेण भुज्यमानायाधनस्य दशवार्षिकीति ॥ १४८ ॥

(५) जन्दनः । उक्तं यै विशेषमाह अजइत्येति । आधातोपनीताऽजडः समर्थः । अपौगण्डोऽबालश्चेत् । अस्या-
यातुरुपनिधानुविषये निवारणयोग्ये देशे यद्धुज्यते तद्धुज्यमानं व्यवहारेण भग्नपराजितस्यात् । तस्माज्जोक्ता तद्धनमर्हति
न तु स्वामी एतदुक्तं भवति । अजइतिना सम्प्रिधौ भोगात्सत्त्वहानिर्भवति न तु जडादीनामिति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजडः स्पष्टवाक् बुद्धिविकलो न चेतु अपौगण्डः अपगतः पौगण्डोऽस्यसुः अपौगण्डः । पौ-

गण्डः दशमार्थे । अस्य पूर्वस्वामिनः विषये समोपे भुज्यते तद्वस्तु व्यवहारेण भग्नं नष्टं भोक्तव्यमिति ॥ १४८ ॥
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ॥ राजस्वं श्रोत्रियस्त्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

[यद्विनागममत्यन्तं भुक्तपूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ॥ नतच्छक्यमपाहर्तुं क्रमाधिपुरुषागतम् ॥ १ ॥]^१

(१) मेधातिथिः । आधीयत इत्यादिर्बन्धकद्रव्यंगोभूतिरण्याद्युच्यते यच्चोत्तमर्णाद्धनमादीयत उपनिधिः शास्त्रान्तरेणान्तर्हितो न्यास उक्तः यदप्रदर्शितरूपं सचिह्नवस्त्वादिना पिहितं निक्षिप्यते ग्रीतिभोग्यन्तु युक्तमुपनिधिशब्दवाच्यं तस्य निक्षेपग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । सीमा मर्यादा ग्रामादीनां बहुसाधारण्याद्धि तत्रोपेक्षा संभवति गृहादीनान्तु प्राकारपरिखादिरूपाद्विहितपरिमाणरूपा द्वयोः साधारणी याऽन्यतरे कथंचिदुपजीयमाना त्वल्पत्वाद्भोगस्य कश्चित्कियन्तकालमुपेक्ष्य तत्रापि दानादिसत्त्वापगमहेतुं संभावयतः अतस्तत्पुत्राः पौत्रावा रुढव्यौ चिन्हादिना प्रज्ञापितसीमत्वादाच्छिन्दन्त्येव । बालधनं दृष्टान्तार्थं पोगण्डशब्दस्य दर्शितत्वादित्युक्तम् । स्त्रियोदास्यः भार्यावा । नेतरस्याधनस्यापहारउक्तो धनस्य दशवर्षिकीति । ननु च नेह धनमस्ति यत्किंचिदिति वस्तुमात्रनिर्देशोऽयं नैवं धनीति संबन्धेन विषयतैव यत्किंचिदिति सामान्यशब्दस्य प्रतीयते कएवमाह स्त्रियोधनमिति इत्थं विनियोग्ये द्रव्ये धनशब्दो वर्तते । अथात्मादेव स्त्रीधनात्स्वत्वमात्रोपलक्षणं धनोपमानेन पुमांसोऽपि भोगेन दासाः स्वीक्रियन्त एव । राजस्वं देशेश्वराराजानस्तेषां धनं तेहि महाधनत्वादुच्चत्वाच्चयं धनमन्विच्छन्तो विरतभेदादिभिर्धनीक्रियन्ते तदूनापेक्षया श्रोत्रियधनाभियुक्तिः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सीमा चिह्ननिर्णयिता । बालधनमिति पूर्वश्लोकव्यतिरेकः । स्त्रियोऽन्यपरिणीतादास्यश्च । आध्यादिकमबालधनमपि न नश्यतीत्येतदर्थं बालधनोक्तिः । प्रणश्यति भोक्तुः स्वं भवति ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । बन्धोपामादिमर्यादा बालधनं निक्षेपः वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते इति नारदीयउपनिधिलक्षणः । दास्यादिस्त्रियोराजश्रोत्रियधनानि उक्तेन दशवर्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वं भजते ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थे प्रतिप्रसवमाह आधिरिति । आधिर्बन्धकत्वेन स्थापितः । आधिर्वनिक्षेपादिर्न नश्यति त्यन्वयः । आधेरवहार्यस्योक्तत्वात् । सीमा चतुर्विधावक्ष्यमाणा । बालधनं राजरक्षितातिरिक्तम् । निक्षेपः प्रसिद्धः । उपनिधिरत्र समुद्रं यन्निधीयते तत् । स्त्रियोदास्यादयः । राजस्वं करशुल्कादि । श्रोत्रियस्त्वं धनभूम्यादिमात्रम् । एषूत्पन्नं वृद्धिसस्यापत्याद्यपि न नश्यतीति भावः ॥ ४९ ॥

(५) मन्दूकः । अस्यापवादमाह आधिस्सीमेति । सीमाक्षेत्रादिः । बालोऽसमर्थः । निक्षेपोऽक्रणार्थं परत्र निहितोऽर्थः । स्त्रियोदास्यो न भोगेन प्रणश्यति भोगेन भोक्तृत्वं न भवतीत्यर्थः । आभ्युपनिद्धयोः स्वामिना ग्रामव्यकालात्प्राचीनभोगविषयोऽयमपवादोऽप्राहः । अन्यथा ॥ आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हत् ॥ इत्यनेन विरोधप्रसङ्गः स्यादिति ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियः दास्यः ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिभुङ्क्ते विचक्षणः ॥ तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तं ॥ न भोक्तव्यं बलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेदिति सर्वस्य हि ग्रहणमुच्यते तत्र निषिद्धोभोग बलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेदिति सर्वहारायत्येव वृद्धिमनभिहितप्रतिषेधनंतस्योपभुज्यमानोभोगेन चाधिर्नश्यति । रूपवर्णालंकारादावर्द्धवृद्धित्यागोऽनेन श्लोकेनोच्यते । यत्तु नवं महार्घमलङ्करणवस्त्रादिपरिधीयमानं नासितं तत्र न केवलं वृद्धिर्हानिर्यावद्धनं नष्टं तत्परिपीड्य मूलतः प्रविशतीति महत्तरैर्व्याख्यातम् । यज्वना तु व्याख्यातं यत्र स्वामी व्यवहरति अध्यधीनश्च तत्राप्यधीनेन बन्धोदत्तः स्वामिना च दृष्टस्तत्र धारणकेन कस्मिंश्चिदवसरेऽप्यधीनः पृष्ठः प्रयोजनमानेन बन्धेनास्ति तत्रोपनिधिर्यायेन तेनानुज्ञातः कालान्तरे भुञ्जानं यदि स्वामी पश्यंस्तदनुज्ञातं बन्धं क्षीयतवान् सतीदृशे विषयेऽर्द्धवृद्धित्यागः तदयुक्तं यतस्तुल्यो व्यवहारः परस्परपक्षः स्वामिभृत्ययोः तत्र तत्रान्यतरेणानुज्ञाते नायमनुज्ञातः प्रयुज्यते । अधर्मतः स्वामिशब्दस्यार्थस्त्वत्वमोदशि विषये भवति अन्यथा बन्धोददाती सोऽवश्यं स्वाम्येन अध्यधीनस्तु न स्वामी यद्येवंचौरस्तर्हि तस्मात्स्वामित्वाभ्यारोपउपयोगे वाध्यधीने स्वाम्यनुज्ञाव्यवहाराद्ब्रह्मदत्तवदतः पूर्वएवार्थः । स्वामिग्रहणं पादपूरणार्थं । भुङ्क्ते विचक्षण इत्यकारः संहितया प्रश्लिष्टनिर्दिष्टो वेदितव्यः यस्याहस्ति बुद्धिर्वृद्धिर्मास्त्येवाधिकोलाभोवस्तुभोग इति सोविचक्षणः । नहि लोके शास्त्रवियोजनीया स्थितिः यदुभौ लाभश्च भोगश्च वृद्धिः स्यात्तेन सा वृद्धिर्भोक्तव्या निष्कृतिपरशुद्धिर्विनियम इति यावत् । अन्ये तु द्विगुणीभूतेऽप्यभोक्ष्यमाणे प्रतिषेधमिममिच्छन्ति तस्य हि स्वल्पोपराध इति वदन्तः प्रथमं तावदावेव तैर्याज्ञवल्क्यवचनस्य विषयो देयआधिः प्रणश्येदिति ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अननुज्ञातं अनुज्ञाविना नतु बलात् । एतच्च वृद्धेरल्पत्वे बहुत्वे तद्भोगोचितमूल्यदानं प्रतिषिद्धाधिभोगे प्रागुक्तम् ॥ १५० ॥

(३) कुट्टुकः । यो वृद्ध्यादत्तं बन्धं स्वाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण भूखीनिहवेन भुङ्क्ते तेन तस्य भोगस्य संशुद्ध्यर्थमर्धवृद्धिर्भोक्तव्या बलभोगे नतु भोक्तव्ये बलादधिभुञ्जाने सति सर्ववृद्धित्याग एवोक्तः ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । अननुमत्याऽऽधिनिहवेन भुक्तवतोऽर्धवृद्धित्यागप्राप्यश्च तमाह यदिति । तेनाविचक्षणेन नभोक्तव्यो बलादाधिरित्यत्र निषेधमतिक्रम्य बलाद्भोजने सर्वावृद्धिस्त्याज्या अनिहवे अननुमत्याऽर्धमिति भेदः ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । अविचक्षणः वृद्धिहानिमजानन् ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदादृता ॥ धान्ये सदे लवे वास्ते नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । लाभार्थो धनप्रयोगः कुशीदतत्र वृद्धिः अथवा प्रयुज्यमानं प्रयोक्तृसंबन्धिधनमेव कुशीदम् । यदायं स्वल्पं दत्त्वाधिकं ग्रहीष्यामीति धनदीयते तत्कुशीदतत्र वृद्धिः सा द्विगुणत्वं नातिक्रामति तावदुत्तमर्णेन वृद्ध्यर्थं धनं दत्तवता ऽधमणाद्ग्रहीतव्यं यावन्मूलधनं द्विगुणं प्रविष्टम् । ननु वृद्धेर्द्वैगुण्यं श्रूयते मूलेन सह त्रिगुणं प्राप्नोति नैव गुणोऽवयव उच्यते सतावदवयविनमपेक्षते प्रकृतं च धनं अतः प्रयोगविषयस्य धनस्यानेन प्रकारेण द्वैगुण्यमुक्तं भवति तथा च स्मृत्यन्तरं चिरस्थाने द्वैगुण्यप्रयोगस्य मोक्ष्यआधिः सतदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धन इति । वृद्धिश्चानेकरूपा कार्षापणेषु प्रयुक्तेषु कार्षापण एव वर्द्धते क्वचित्सन्ततिः स्त्रीपशूनां वेति संततिः क्वचिदाधिभोगः गोभूम्यादेः तत्रेदं द्वैगुण्यं सरूपवृद्धिविषयं केचिदाहुः । तत्र हि मुखं वृद्धेर्द्वैगुण्यं प्रतीयते संततौ न विज्ञायते किं सङ्ख्यास्य द्वैगुण्यमुत्परिमाणेनोन्मानता वेद्यमतो वेत्यादिनिश्चये पशूनां मूल्यादिमाहर्घ्यत्वं हस्त्यश्वादिषु क्रयविक्रयादौ दृश्यत एव महाप्रमाणा हि महार्घा भवन्ति ।

ननु च संततौ सारूप्यमस्येव गोः संततीर्गैरेव तत्र भेदोपन्यासो न युक्तो वृद्धिसरूपासंततिश्चेति उच्यते नैकजातीयत्वमात्रेण सारूप्यं भवति किन्तु वयः परिमाणादिसाम्येन अतो युक्तो भेदोपन्यासः । भोगलाभेऽपि कुतो द्वैगुण्यप्रतीतिरुपकाणिजनयतु गावः प्रयुज्यन्ते । गोभूम्यादिपयोवसादयो यथा संभवं भुज्यन्ते तत्र कीदृशद्वैगुण्यं समाचारश्च क्वचिदृश्यते वर्षशतानि भूमिरामूलहिरण्यादानाद्भुज्यते । पठति च याज्ञवल्क्यः ॥ आधिश्च भुज्यते तावद्यावत्तन् प्रदीयत इति । अत्रोच्यते वृद्धिमात्रेऽश्रूयमाणे द्वैगुण्यं कथं विशेषेण स्थायते नहि स्तुत्या सामान्यप्रतिपत्तिर्भवन्तो विना प्रमाणेन विशेषेऽवस्थातुमर्हति । यत्तु संततावनुपपन्नद्वैगुण्यमिव गमेयञ्च क्रियतां मूलमर्षेण परिनिश्चितवता वृद्धिस्तत्सामान्या यतएव तज्जातानां भवति भूमिभागेऽपि यत्र सगोधूमादौ तत्पच्यमानस्यार्थतः शक्यतएव समत्वं निश्चेतुं उपकारवचनोपि गुणवदोस्ति कएवं सति समगुणो भवति कउपकारको भवतीति गम्यते अनेन यावन्मूल्यगोधान्यविनिमयादुत्पद्यते तावदेव चेत्तत्तत्पन्ना वृद्धिस्तदा भवति समगुणत्वे परिमाणादिसाम्याभावेऽपि यस्तु कचित्समाचारो भवते-व परित्ततः क्वचिद्ग्रहणं प्रयुज्जाने समाचारभ्रंशसंभवे स्मृत्योन्यामिका अर्थवन्त्यः अक्षीणि मे दर्शनीयानि पादामे सुकुमारतरा इति दृष्टवियोगत्वाद्बहुवचनमिति चारभ्यते असति विप्रयोगदर्शने प्रत्याख्यायते उपसर्गपूर्वपरिप्रयोगसिद्धयर्थमुक्तं नहि कश्चित्पचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्गइति वचनमपि ॥ आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन् प्रदीयते ॥ यावद्दानात्तद्विगुणमप्रविष्टमित्यपि शक्यते नेतुं स्मृत्यन्तरे कवाक्यत्वाच्चैतदेव युक्तमध्यवसातुं उपपादितं चैतन्निपुणतो-न्यत्र । सरुदाहिता सरुदित्यनेन व्यवस्थापितोद्गीकृतः पुनः पुनः प्रयोग इति यावत् आधानं स्थापनमुच्यते वचनव्यवस्थया च निरूपणं स्थापनमेव पुनः प्रयोगस्य द्विगुणीभूतधने आदोयमाने भवति यदा द्विगुणो हि वृद्धयर्थोत्तमर्णो धर्मणश्च तदीयेन धनेन महत्कार्यं करिष्यन्करणपरिवृत्तिकरोतीति या प्राक्तनी वृद्धिरियं वाद्यप्रभृतिवर्धत इति तदा द्विगुणभूतमपि पुनर्वर्धत एव पुरुषान्तरसंचारेण वा यदि द्विगुणीभूतधनिकस्योपयुज्यते तदाऽधमर्णोऽप्युच्यमानोऽन्यपुरुषं ददतमर्पयति एषत इत्यद्विरहोभिर्दास्यतीति तत्र स्वहस्तं दीयमानं पुनर्वर्द्धते न चायं दानं प्रति प्रति प्रतिभूः किन्तु निक्षेपा दातैव एतत्तु ऋजुना पुरुषान्तरमसंक्रान्तमिति व्याख्यातं अथवा प्रागपि द्वैगुण्याद्यदा बन्धमन्यस्मै प्रत्यर्पयति दीनरेषु सलाभेषु द्वित्वे तस्या बन्धस्य एषतु धर्माक्षको बन्धस्य प्राग्वृद्धौ स्थितायां तस्मादहः प्रभृति पुनर्द्वैगुण्यमामो-ति यदा तदीयं बन्धकतदनुज्ञायोत्तमर्णोऽन्यत्राधाय स्वधनं गृह्णते तदा वर्धत एष पुरुषान्तरसंचारः । उभयत्वाद्विगुणीभूते प्रयोक्ता-धमर्णकेन प्रकारेणान्यस्माद्ग्रहणमनुज्ञाप्यते यदि वास्मादन्यद्गृह्णते ग्रहीता देशान्तरं गमिष्यन् कार्यान्तरेण चान्यत्र संचारयति ऋजुस्तु तस्मादेवाधमर्णादिनवीकृते प्रयोगे द्विगुणाधिकां वृद्धिनेच्छति अत आह पुरुषान्तरमसंक्रान्ते पुनः क्रिया प्रयोजनं च वक्ष्यामः । ये तु व्याचक्षते या वृद्धिरुपचिता सांत्सरी युगपत्सर्वे वा नीयन्ते तत्रायं विधिः या पुनः पामदानापि सर्वा न दीयते तत्र द्विगुणाधिकग्रहणमपि तेषां शब्दो यथार्थो नाप्याहित इति । सांत्सरीतावदुपचिता प्राप्ता द्वितीयसंवत्सरे पुनरानयनमस्येवेति न क्वचिद्वैगुण्यनियमः स्यात् । अथ यो द्विगुणीभूतं सलाभधनमानयति तत्राधिकनिषेधस्तु प्राग्वैगुण्यावृद्धिमात्रदायसमर्थो वृद्धिददाति मूलतस्यापरिमितग्रहणमिति एतदपि न किंचित् । यः संवहति तस्यानुग्रहोऽन्याम्यानाधिकग्रहणं यस्तु राजा द्विगुणीभूतमपि कर्थाधिदाप्यते तस्याधिकमोक्ष इत्येतदन्याप्यं न चाहितेऽन्यस्य शब्दस्त्रायमर्थः । अप्याहतेति पाठान्तरं तथापि सरुच्छब्दो न निश्चितार्थोऽन्यायात्पुनरित्यक्तः स्वरुतश्च पाठः स्यान्माममी स्मृतिरित्युक्तैव व्यवस्था न्याम्या धान्यादिषु पञ्चतापञ्चगुणानानायेति । स्मृत्यन्तरे धान्ये चतुर्गुणोक्ता ॥ हिरण्यवस्त्रधान्यानां वृद्धिर्द्वित्रिचतुर्गुणेति तत्र व्यवस्था यदि दरिद्रभूतः प्रयोक्ता ग्रहीता च महाधनसंपन्न-

स्तेन धान्येन महान्तमर्थकृतवांस्तदा पञ्चगुणाभ्यथा चतुर्गुणा सा च फलवार्ध धान्यस्य पृथगुपादामात् । मालव-
कउदीच्येषूणाविषयः प्रसिद्धः । वासोगर्हभोष्ट्रबलीवर्दादिः ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुसीदवृद्धिः कुसीदपदं वाणिज्यवृद्धिव्यवच्छेदार्थम् । सकृदाहिता मूल्यग्रहणकाल-
ग्राह्या वृद्धिः । यातु मृत्युप्रतिमासग्राह्या वृद्धिः सा वृद्धिर्ग्रहणानन्तरंपुनःपुनराधोयतइति न सकृदाहिता । तथा
यत्र सबृद्धिकमेव मूलधनं मूलतया स्थाप्यते सोप्येवमित्येतदुभयद्वैगुण्यमित्येव । धान्यइति एषु पञ्चगुणपर्यन्तं
याति ननु ततोधिकम् । सदे सस्ये नालिकेरादौ । लवः शराद्यन्नं ऊर्णंति केचित् । वासे वाहनीये वृषादौ । एतत्त्रया
भोक्तव्यं भोगनिमित्तचैतावदेतावता कालेन वर्धतइति प्रयुक्ते । अशोतिभागवृद्धितोपि यदि सौहादादिना न्यूनापि वृ-
द्धिः स्थापिता सा ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । वृद्ध्याधनप्रयोगः कुसीदं तत्र या वृद्धिः सकृदहीता सा द्वैगुण्यनातिक्रमति मूलवृद्धिर्द्विगु-
व भवति प्रतिदिनप्रतिमासादिग्राह्येति तात्पर्यम् । धान्ये पुनर्वृद्ध्यादिः प्रयुक्ते । सदे वृक्षफलेलूयतइति लवः ऊर्णा-
लंम तस्मिन्वाहनीयेचबलीवर्दादौप्रयुक्तेचिरेणापिकालेनमूलधान्यादिनासहपञ्चगुणतांनानातिक्रमेदिति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । कौसीदीवृद्धिमित्युक्तं सा मूलेनसह द्वैगुण्यं नात्येतीत्याह कुसीदेतिद्वाम्याम् । कुसीदवृद्धिः
कुसीदंलभ्यमुच्यतइति । सकृदाहता प्रतिमासमग्राह्यासतीसकृदेकदा मूल्यानसह गृह्यमाणा द्वैगुण्यं नात्येतीत्यन्वयः । ततो-
धिकेसत्यपि मूलेन सह द्विगुणादूर्ध्वं प्राप्यतइति । प्रतिमासग्रहणंतु वर्णक्रमेण द्विकादिकमेवेतिभावः । धान्यादिचतुर्षु
विशेषमाह धान्यइति । सदे वृक्षफले । लवे छेदनयोग्ये ऊर्णादिलोम्नि वासे वहनीये उक्षादौ बहुकालेपि मूल्यधान्यादि-
ना सह पञ्चगुणतांनानातिवर्तते ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यविशेषे वृद्धिनियममाह कुसीदवृद्धिरिति वृद्धिकालमहत्वेऽपि द्वैगुण्यंमूल्यद्वैगुण्यंनात्येतिकु-
सीदं द्वैगुण्यात्परंवृद्ध्या न वर्धते धान्येमाषमुद्रादौ सदेतद्व्यतिरिक्ते कृषिकले इक्ष्वादौ यवव्रीहिशाल्यादौ तथाचोक्तं ॥ व्री-
हिशाल्यादिकंधान्यंश्रूयते च लवन्तुतदिति ॥ लवक्षुमादिकमितिकेचित् । वासे बलीवर्दादौ । पञ्चतांपाञ्चगुण्यं पारिशेष्या-
दितरेषुद्वैगुण्यमवगन्तव्यम् । सकृदाहतेति विशेषणाद्विरोधनद्वैगुण्यात्ययानुज्ञा गम्यते ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुसीदवृद्धिः द्विगुणा न अत्येति नातिक्रामति । कुसीदंवृद्धिजीविका द्रव्यंतुद्विगुणंस्मृतमि-
तिवाक्यात् । सकृत् आहतामूल्यग्रहणकाले गृह्याधान्ये पञ्चतांनानातिक्रामति । शदोवृक्षमूलफलादि पञ्चतांपाञ्चगुणतां
नानातिक्रामति नातिक्रामेत् । लवे चामरादौ पञ्चतां नानातिक्रामति । बासे वाहनीये बलीवर्दादौ पञ्चतां नानातिक्रामति ।
योगी ॥ वस्त्रधान्यहिरण्यानांचतुस्त्रिद्विगुणाःस्मृताः ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति ॥ कुसीदपथमाहुस्तंपञ्चकंशतमर्हति ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुसरन्त्यनुधावन्यनुवर्तन्ते सर्वएवार्थाएतमित्यनुसारः शास्त्रोदितः समाचारः सच विवि-
धोऽशोतिभागादिः पञ्चकशतपर्यन्तस्तत्मादधिका वृद्धिः कृता यावत्तथाधमर्णेनोत्तमर्णस्य न सिध्यति कुतोव्यतिरिक्ता
यतः शास्त्रबासेत्यर्थः । अर्थवादान्तरमाह कुसीदपथमाहुस्तमिति कुरुषाम्यत्र सीदन्ति कुशीदंधर्मेण तद्धनिनोऽक्षयन्ते
कुशीदीनामयंपन्था मार्गोऽन्यवहारो न साधूनामिति निन्दा यस्यावश्यमधिका कर्तव्या महद्विचार्यमयंमरीयेन धनेन साध-
यतीति बुद्ध्या तदा वर्णविभागमनपेक्ष्यपञ्चकशतंमहीतुमर्हति लिप्सेदर्थ इवमुच्यते पाठान्तरंकृतानुसारादधिकेति

यस्याकिंचनस्य सतः खल्पा कृता तेनैव धनेनान्यथा वा महार्थतां प्राप्तस्तस्यानुसारादधिका क्रियमाणा न सिध्यति यः परंपञ्चकशतमर्हति ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतानुसारात् तदनुसारात् अधिका शास्त्रीयत्वेपि न सिध्यति । एवमशीतिभागाधिकवृद्धिनियमेन ऋणगृह्यतेतदाशीतिभागादेः शास्त्रीया । आर्ततया तदधिकं शताद्यत्पञ्चकग्रहणं शूद्रउक्तं तच्चतुर्षु वर्णेषु ग्राह्यम् । नतु ततोव्यतिरिक्ता विशेषेणातिरिक्ता कृतत्वमात्रेण सिध्यति । एतच्च कुसीदपथं वृद्धिजोविषयमाहुरत्रैव वृद्धिकृतोदोषइत्यर्थः ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतानुसारादितिकृतायावृद्धिर्द्विकत्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता अतोऽन्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः । किंतु कृताऽपि वृद्धिः वर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतादिरूपैर्या मासे ग्राह्या । तथा च विष्णुः वृद्धिदद्युरकृताऽपि वत्सरातिक्रमेयथाभिहिता वर्णक्रमेण द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः । किंत्वकृतवृद्धावपि विशेषान्तरमाह कुत्सितात्प्रसरत्ययंपन्थाइति कुसीदपथः अयमधमर्णोयच्छूद्रविषयोक्तं पञ्चकं शतं द्विजातेरपि गृह्णातीत्येवंकुत्सितः पन्थाः पूर्वोक्ताद्धर्म्यवृद्धिकरादपकृष्टइत्येवमन्वादयआहुः । इयंचाकृता वृद्धिरुद्धारविषये याचनादूर्ध्वबोद्धव्या । तदाह कात्यायनः ॥ प्रीतिदत्तं न वर्धते यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानं न दत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वृध्येतमपि कृतानुसारादिति । अधिकाऽधिकत्वेन व्यतिरिक्ता या सा नसिध्यतीत्यन्वयः । मयैतदेयमित्येवस्वीकृतं सिध्यतीत्यर्थः । अथवा अधिका बलात्कारेण द्विकादेकाधिकत्वेन कृतापि अतएव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेन व्यतिरिक्ता शास्त्रतोऽन सिध्यति । शूद्रे पञ्चगुणं यल्लभ्यमुक्तं तत्सर्वेषामधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमि-
त्याह कुसीदपथमिति । कुत्सितात् शूद्रादधमणान् सीदति प्रसरत्ययंपन्थाइति तम् । अतीवनिरुद्योहितां वृद्धिददातीति ।
॥ तपणंप्रति पञ्चपणान् दद्यादित्यर्थः । अकृतापि वृद्धिरस्ति । तथाचविष्णुः । वृद्धिदद्युरकृतामपि । वर्णानुक्रमेणोद्धा-
विषयेयं याचनादूर्ध्वम् । तथाच कात्यायनः ॥ प्रीतिदत्तं न वर्धते यावन्नप्रतियाचितम् । याच्यमानं न दत्तं चेद्वर्धते पञ्च-
कं शतमिति ॥ प्रीतिदत्तं परितोषाद्यर्थे दत्तं न वर्धते लभ्यं न यावदपियाचितम् । न दत्तं चेच्छतंप्रति पञ्चकं वर्धतइति कात्या-
यनवचनार्थः । १५२ ॥

(५) नन्दनः । लोकेन कृतानुसारात् । परिमाणादधिका शास्त्रोक्तादधिका च कुसीदवृद्धिरुभयानुमतेत्येतावता
। सिध्यति तथाहि यत्पञ्चकः शतमर्हति तदेव कुसीदमर्हतीति तथाहुराचार्याः । अनाधिकं अत्रापि पूर्ववत्कन्प्रत्य-
ः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः अनुसारात् कृतवृद्ध्यनुसारात् कृतावृद्धिः अधिका व्यतिरिक्ता पञ्चकोत्तरशतातिरिक्ता न सि-
ध्यति ॥ १५२ ॥

तिसांवत्सरीवृद्धिर्न चादृष्टा पुनर्हरेत् ॥ चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

(*) वृद्धिः=वृद्धि द्विजातेरप्या (न, श)

(१५३) नषादृष्टा पुनर्हरेत् = नाभीष्टा तु पुनर्हरेत् (ख) = नचादिष्टा विनिर्हरेत् (क)

(१) मेधातिथिः । संवत्सरे भवा सांवत्सरी अतिक्रान्ता सांवत्सरी भवप्रत्ययार्थः सामर्थ्यादन्तर्भूतः अथवा संवत्सरमतिक्रान्ता अतिसंवत्सरेति प्राप्ते वृद्धीकारौ छन्दस्तुल्यत्वात्कर्तव्यौ येषां वृद्धिरनन्तरप्रक्रान्तपञ्चकशतसर्ववर्णविषया सा संवत्सरं यावद्गृहीतव्या नातीते संवत्सरे अथवा यावत्संवत्सरसंवत्सरोवर्णः न यावद्बुद्धिर्न मार्गणी अधमर्णेनापि संवत्सरादूर्ध्वनविलिखितव्यं विनिर्हरेद्विनिष्कृत्य त्वधनादारभ्योपनयेदित्यर्थः अर्वागपि संवत्सराद्या दीयते साप्यतिक्रान्तसंवत्सरैव । अथवा मासादारभ्य संवत्सरस्य यावद्बुद्धिः परिमाणतो निरूपितव्या मासेन यद्बुद्धते संवत्सरेण वेत्येवं प्रयोगः कर्तव्येनानु संवत्सरद्वयस्य लाभार्थं कदाचिच्चिरकालं ग्राह्यति किमे कतिपया मासिकेन लाभेन यदि द्वे वर्षे ततोधिकं वा गृह्णासि तद्ग्रहणे एषा वेयता कालेन बुद्धिस्तत्रार्वाचीनमपि ददधमर्णे द्विसांवत्सरीयथा कालकृतांतदा दाप्येत एकांबुद्धिमनादेयानंदद्यान्नापि दापयेदिति । यथामासिकोबुद्धिः प्रथमे मासि द्वितीयएवान्हि शोधयन्दाप्यते तथा यदैवमभ्युपैति संवत्सरेण यद्बुद्धतइति तदा तथैव दाप्यते ननु तदधिककालकृता । न चादृष्टां विनिर्हरेत् शास्त्रे यामदृष्टां शैकादशिकाद्यापञ्चकादधिका न तां गृह्णीयात् व्यतिरिक्ता न सिध्यतीत्यस्यैवायमनुवादइति केचित् । इदन्तु युक्तमदृष्टामनुपचितामित्यर्थः । यावद्बुद्धिर्भिसैर्न सहतीभूता तावन्नगृह्णा दिवसबुद्धिर्मासबुद्धिः । ननु च मासस्य बुद्धिर्गृह्णीयादित्युक्तं परिमाणमासिकतद्बुद्धेर्ननु ग्रहणं चक्रबुद्धिः कायिका न्वयानामपि न विनिर्हरेदित्यनुषङ्गः । नैवाद्याद्यस्या धमर्णस्य प्रतिषेधस्तथापि सामर्थ्यादुत्तमर्णस्यैव द्रष्टव्यो धमर्णोऽज्ञातः किं करोति अथवा विनिर्हारो ग्रहणमेव तेनोत्तमर्णस्यैव शाब्दः प्रतिषेधः ननु च द्विकादिबुद्धिविधानाच्चक्रबुद्ध्यादीनां प्राप्तिरेव नास्ति किंप्रतिषेधानुषङ्गेन उच्यते अप्राप्तः प्रतिषेधः पाक्षिकीबुद्धिमनुमापयति यथाऽऽधानेन ब्रह्मसामाभिगायेदित्यविहितं सामगानं प्रतिषेधेनास्तोति ज्ञापयति तेनैता अपि प्रतिषेधद्वारेणाभ्यनुज्ञायन्ते । केषांश्चिद्बुद्धिर्व्यवहारिणां चक्रबुद्ध्यादयोपि भवन्ति तेन स्थलपथवारिपथिकावणिजोयथोक्तं ॥ कान्तरगास्तु दशकंसामुद्राविंशकंशतं । दद्युर्वा त्वकृतांबुद्धिर्मासवृद्धिः सर्वा स्तु जातिष्विति ॥ कान्तरगादीनामेव त्वकृतासर्वजातिविषयासाधारणीबुद्धिर्नन्व्येषांचक्रबुद्धिः स्मृत्यन्तरे पठिता वृद्धेर्बुद्धिश्चक्रबुद्धिः । अन्येतु चक्रवचनगच्छादि तद्बुद्धिश्चक्रबुद्धिः तेषां यत्स्मिन्बुद्धि चक्रं वर्तते तत्रैव बुद्धिः यदा तु नदीसंतारे महति नावाप्रयाणं तदा नास्ति बुद्धिरेवमन्येषामपि बलीवर्द्धादिबाह्यप्रयोक्तृणामीदृशी बुद्धिश्चक्रबुद्धिरुच्यते । कालबुद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका । मासग्रहणमुपलक्षणार्थयाऽनुपचिता बुद्धिर्दिवसे दिवसे गृह्यते मासि मासि वा यस्याः कालेन प्रतीक्ष्यते अथ चैतस्मिन्काले यदि ददासि तदा द्विगुणीभवति धर्मात्म्येकरूपा कालबुद्धिः कारिता इत्थं कृतां यावती वा परस्परोपकारापेक्षयोत्तमर्णाधमर्णौकुरुतः एषापि दिग्वणिजामेव । अन्येषांतु व्यतिरिक्ता न सिध्यतीत्युक्तं पञ्चकशतमर्हतीति हिरेण्ये प्रयुक्ते वासांसि वृद्ध्या गृह्यन्ते तत्राधिलक्षणं द्रव्यं सा कारिता यथाभोगलाभे न्यासरूपविषये च स्यात् कायिका कायकर्मणा संशोभ्या कायजीविका चैवांक्रमेलकाचैवाधिकादीनाम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञमारायणः । अथ व्यवहारसिद्ध्या अप्यधर्महेतुतयाऽकर्तव्या वृद्धीराह नासि संवत्सरीमिति । अतिसांवत्सरी संवत्सरमात्रेणातिक्रान्तामतिशयितां द्विगुणतांगताम् । तथा नादृष्टां सांहत्येन दर्शनायोग्यां प्रत्यह्याह्नां विनिर्हरेत् गृह्णीयात् । तथा चक्रबुद्धिः बुद्धेरपि बुद्धिस्तान् गृह्णीयात् । कालबुद्धिः प्रतिमासं प्रदेया । कारिता द्विगुणादूर्ध्वं वृद्धिरास्तीत्येव तदूर्ध्वमपि मूल्यं वर्धतइति ऋणिकेनार्थितया कृता । कायिका यावन्न मूलमर्प्यते तावत्कायेन कलार्थं कार्यमिति । केचित्तु प्रथमानन्त्वादस्य पूर्वज्ञानन्वयात्कर्तव्यमित्यस्यार्थस्यार्थइत्याहुः । तनुच्छम् । यच्छब्देनयेति पूर्वप्रक्रान्तप्रक्रियानुकर्षार्थेन त्वपास्तम् ॥ १५३ ॥

(३) कुङ्कुमः । ममैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वागते तस्य वृद्धिविगणय्यैकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तंकुर्यात् । नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिगृह्णीयात् न च शास्त्राददृष्टामुक्ताधर्म्यद्विक्रत्रिकशताद्यधिकांगृह्णीयात् । अधर्मत्वबोधनार्थोन्निषेधः चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीं चाशास्त्रीयां गृह्णीयात् । तासां स्वरूपमाह बृहस्पतिः ॥ कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता कलावृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन कायिकाचातिवाहदोहादिना कारिता ऋणिकेन याऽनापत्कालएवोत्तमर्णपीडया कृता । चतस्रोपिवृद्धिरशास्त्रीया न गृह्णीयात् । तथा च बृहस्पतिः ॥ भागोयद्विगुणादूर्ध्वचक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयंपश्चाद्दार्ध्व्यंतद्विगर्हितम् ॥ कात्यायनः ॥ ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तथा ॥ अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्वयैकस्मिन्मासि एवंदयं द्वितीये तृतीये च तस्य वृद्धिविगणय्यैकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तंगृह्णीयात् अतोते संवत्सरे यां संगृह्णीयात्साऽतिसंवत्सरी ताम् । तथा अदृष्टां शास्त्रतः पञ्चकायतिरिक्ताम् चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयमपि न ग्राह्यमित्याह न हरेत् न गृह्णीयात् । बृहस्पतिस्तां लक्षयति स्म ॥ कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृतेति ॥ चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता । कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिका संवत्सरान्ते द्विकादिकामित्युक्तेः नातिसंवत्सरीमिति ग्रहणेनाऽशास्त्रीया । कायिका च वाहदोहादिना । कारिका तु काले उत्तमर्णेन पीडया कृता अशास्त्रीया एता अपि न ग्राह्या इत्यभ्याहारः । तथा च बृहस्पतिः ॥ भागोयद्विगुणादूर्ध्वचक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयंपश्चाद्दार्ध्व्यंतद्विगर्हितमिति ॥ पूर्णे ऋणतुल्ये सति सोदयं ततोधिकलभ्यंगृह्यते यत्तद्विगर्हितमित्यन्वयः । कात्यायनोपि ॥ धनिकेन तु या वृद्धिरधिकां प्रकल्पिता । आपत्काले कृता नित्यं दातव्या कारिता तु सा ॥ अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥ अधिकामंस्वेच्छया । अन्यथा अनापत्काले ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । संवत्सरादूर्ध्वभवां वृद्धिं लोकशास्त्रयोर्दृष्टचक्रवृद्ध्यादयो वृद्धयस्ताश्च न हरेन् न गृह्णीत । चक्रवृद्ध्यादयो बृहस्पतिना व्याख्याताः ॥ कायिका कर्मसंशोद्ध्या मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिका ऋणिना कृतेति ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिसांवत्सरीं वृद्धिं हरेत् न गृह्णीयात् च पुनः अभीष्टां वृद्धिं न हरेत् न गृह्णीयात् च पुनः या वृद्धेरपि वृद्धिः चक्रवृद्धिः प्रतिमासं देया । कारिता द्विगुणेन मूल्यमिति कारिता च पुनः कायिका कायमूल्यमिति योगीश्वरः ॥ वृद्धिवृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका । इच्छाकृता कारिता स्यात्कायिका कायकर्मणि इति ॥ १५३ ॥

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ॥ सदत्वा निर्जितां वृद्धिकरणं परिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । वृद्धिद्विगुणीभूतघृणंधनपरिक्षया दातुमशक्तो यः स पुनः क्रियां कारयितव्यः करणं लेख्यसाक्ष्यादिपरिवर्तयितव्यः वृद्धितु दद्यात् निर्जितो यावतीगणनया भवतीत्यर्थः । द्विगुणाधिकं न ग्राह्यमिति यदुक्तं तस्यायमपवादो जयोऽयं प्रयोग इति कुतः पुनः द्वैगुण्यापवादार्थता यावता नेह किंचिदीदृशं वचनमस्ति वृद्धिसहितं धनं वर्द्धते मूलधनं वा केवलं पुनः क्रियाश्रूयते सा च करणं परिवर्तयेदिति व्याख्यान्तरेण व्याख्याता यदि न वर्द्धते किमर्थं तर्हि

करणपरिवर्तनं उच्यते शान्तलाभे धनेऽदीयमाने यागकृत्यादिसंभावना साक्षिणश्च दीर्घे गच्छति काले वित्तरेयुर्यथोक्तं ॥ यत्र कायोभवेद्येन कृतेपक्षाद्दशाब्दिकी । विवादस्तत्र नैकः स्यात्साहसेषु विशेषतः ॥ तथा दशवर्षोपेक्षितमृणमसाध्यमिति । तथा च पूर्वे स्म व्याचक्षते । अयंच राज्ञ उपदेशः पीडितस्यानुग्रहः ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणं समूलावृद्धिम् । पुनः क्रियां कलादत्त्वा मूलस्य पुनर्वृद्धिनियमम् । निर्जितां तावत्कालेन संचिताम् । करणं यत्र साक्ष्यादिव्यवस्थां परिवर्तयेत् पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽधमर्णोधनदानासामर्थ्यात्पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत्सर्जितामुत्तमर्णः सत्यतया आत्मसात्कृतांवृद्धिकृत्वा करणलेख्यं पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणादतेजीवितुमसमर्थः पूर्वोत्तमर्णादणान्तरलिप्सुरेवं कुर्यादित्याह ऋणमिति । पुनः क्रियां ऋणान्तरम् निर्जितां मासिमासि लभ्यत्वेनानीतामुत्तमर्णप्राप्यां तांसंपूर्णादत्त्वा करणं क्रियते लिख्यते ऋणमत्रेति पत्रान्तरं कुर्यादित्यर्थः ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । पुनः क्रियां ऋणस्य पुनः स्वीकरणक्रियां । निर्जितामुत्तमर्णेन निर्जितामधमर्णेन तदानीं दातव्यमिति यावत् । करणमूल्यमात्रस्य ऋणस्य स्वीकरणं । परिवर्तयेत् अस्यां करणपरिवृत्तौ यावती संभवेद्बुद्धिस्तावती दातुमर्हति ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः निर्जितां तत्कालसञ्चितां कृतांवृद्धिं दत्त्वा यदप्यत्र करणं यत्र साधनं परिवर्जयेत् । अन्यत्कारयेदित्यर्थः ॥ १५४ ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ॥ यावती संभवेद्बुद्धिस्तावती दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

(१) मेघातिथिः । अदर्शयित्वा हिरण्यमदत्त्वा हिरण्यं अदत्त्वा निर्धनत्वाद्बुद्धिहिरण्यंतत्रैव पुनः करणं परिवर्तयेत् साक्षिसमक्षमेवं ब्रूयादेतावन्मूलमस्मै धारयामि । एतावती च वृद्धिरिति यत्रैवारोपयेत् यावत्संवत्सरावृद्धिरिति तावद्ब्याचक्षते पुनः करणे वृद्धिसहितमूलीभूते लघीयसी वृद्धिः कर्तव्या यावत्या वृद्ध्यानातिपीड्यते या प्रागासीन्ते तान्यूनैत्यर्थः । यज्वासहायनारदीनां भते काकिणीमात्रमपि शक्तः करणपरिवृत्तिकाले दापयितव्यः येन साक्षिशक्तश्रवणमात्रे साक्षित्वं वृद्धिददाति तत्समक्षमधमर्णोर्थसंबन्धोपि प्रत्यक्षो भवति यतः श्रवणाश्रवणे च कृता भविष्यन्ति ततश्चित्तं तिष्ठति धने दशवर्षोपेक्षितमित्यादिध्यनश्वरो भविष्यति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्स्फोरयति अदर्शयित्वेति । मूलभूतहिरण्यंधनिके अदर्शयित्वा अदत्त्वा क्रियां परिवर्तयित्वा यावती संभवेत्तावता कालेन वृद्धितामैव दातुमर्हति नतु मूलस्य पुनः स्थापनार्थमधिकं तेन देयमित्यर्थः ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुं शक्नोति तदा तद्बुद्धीत्वेव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं संभवति तद्दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्तमर्णप्रत्युक्तलभ्यानासमर्थस्य लभ्यं पूर्वपत्रोपरि वर्धयेदित्याह अदर्शयित्वेति । अदर्शयित्वा आदौ लेख्यमदत्त्वा छेदनादिभयात् । तत्रैव लेख्ये हिरण्यं वृद्धिधनं दत्तावशिष्टं परिवर्तयेत्समारोपयेत् । अतएवाह यावतीत्यादि ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । बुद्धेर्बुद्धिरिति नवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रैव हिरण्यमदर्शयित्वा अदत्त्वा परिवर्तयेत् । तत्क्रियामितिशेषः । यावती वृद्धिः संभवेत्तावती-
वृद्धिः अधमर्णः दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

चक्रवृद्धिसमारूढो देशकालव्यवस्थितः ॥ अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवामुयात् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । वाराणसीयास्यामि तदीयं पुण्यं भाण्डं च हेतुरेषा च ते वृद्धिरिति तत्र यदि कान्तारन-
दीसंतरणराष्ट्रोपप्लवादिना तदेशं गतस्ततोऽर्वाग्देशात्क्रियता त्यागेन प्रवृत्त्या व्यावृत्तस्तदा यथा निरूपिता वृद्धिर्न दा-
प्यते यतस्तदंशं यावद्दहतांया वृद्धिरप्रामाणांसा कथं स्यात् दीर्घमध्वानं वहतां युग्यानामहान्क्लेशः स्वामिनश्च तावन्तं-
कालं कृतैव वृद्धिर्युग्योपकारः शीघ्रं तु प्रति निवृत्तानां स्वामिनः पुनरन्यत्रोपकारणं संपद्यत एव एष एवातिक्रमः एवं कालाति-
क्रमो मासमेव हन्तुं बन्धीवर्द्धयती तव वृद्धिरिति तत्र यदि पक्षात्प्रत्येति तत्र चक्रवृद्धिमधमर्णः समारूढः प्रतिपन्नोद्गी-
कृतवानिति यावत् । तस्यां वृद्धौ देशकालौ व्यवस्थितौ यत्तया पूर्वोक्तेन प्रकारेण देशविशेषकालविशेषं वा न निर्वि-
शेषणमेव कृतवान् स एव विधो धर्मस्तौ देशकालौ अतिक्रमो न प्रामुयात्तत्फलं वृद्ध्याख्यं नामुयान्न भजेत नाद्यादित्यर्थः ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदि चक्रवृद्धिः कार्या तदा मयात्र देशेऽत्रकाले शोधनीयेति यत्र व्यवस्था कृता स-
यदि ततोऽन्यत्रान्यदा च याचते तदा चक्रवृद्धिर्न लभ्यते अपितु अशीतिभागादिर्धर्म्यैवेत्यर्थः । तत्फलं चक्रवृद्धिलाभम्
॥ १५६ ॥

(३) कुल्लुकः । चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभररूपा वृद्धिरभिमतः । चक्रवृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो देशकाल-
व्यवस्थितः यदि वाराणसीपर्यन्तं लवणादिशकटेन वहामि तदा ममेदं यद्धनं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः । यदि
मासं यावद्दहामि तदा मासं यद्धनं दातव्यमितिकाल व्यवस्थितिः । एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्थौ देशकालौ देवादपूरयन्-
शकटादिना वहँल्लाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोत्यपि तु ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । वृद्धिप्रसंगेन देशकालमयादया नियमिता या भृतिः तदपूरणेन सर्वानामोतीत्याह चक्रवृद्धि-
मिति । चक्रवृद्धिर्युक्कटेन वहनीयत्वात्कायिकावृद्धिसदृशत्वाच्च चक्रपदं बलीवर्दादेरुपलक्षणम् । देशकालव्यवस्थित-
इति वाराणसीपर्यन्तं तवैतत्पूगादि शकटेन वहामि यदि तदा ममेतद्धनं भृतिरूपं देयमिति देशव्यवस्थितिः यदि मासं प्राप-
यामि तदा ममेतद्धनं दातव्यं इति कालव्यवस्थितिरेवं समारूढो वाहको देशकालावतिक्रामन्पूरयन् तत्फलं संपूर्णभृतिना-
मोति किंतु तन्निपुणैर्व्यवस्थितामेव प्राप्नोतीति भावः ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । देशकालव्यवस्थितः अस्मिन् देशे अस्मिन्काले स्थितः सन् चक्रवृद्धिं समारूढः दातुमुद्यतः
अधमर्णः देशकालौ अतिक्रमन् तं कालं तं देशं अतिक्रमन् ग्रहीतुं नायाति मर्यादानन्तरं धनं धनिकः आमुयात् ॥ १५६ ॥

समुद्रयानकुशलदेशकालार्थदर्शिनः ॥ स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । किं तत्र नैवास्ति वृद्धिरथवा पञ्चकं शततेनेत्याह समुद्रयानग्रहणपात्रोपलक्षणार्थं स्थूलपञ्चि-
कावारिपञ्चिकाश्च वणिजो यां वृद्धिं स्थापयन्ति सा तत्राधिगमं प्रति निश्चयं प्रति सैव निश्चेतव्येत्यर्थः । देशकालार्थदर्शि-
नोऽस्मिन् देशे यानार्थलाभोऽस्मिन्निनयानिति ये पश्यन्ति जानते नतु समुद्रयान एव च ये कुशलाः कर्णधारादयः । अन्ये
पूर्वश्लोकमेवं व्याचक्षते यदृच्छाभ्याहोराधमर्णेन या देशकालं चाश्रिता तां च प्राप्य तद्देशोदितं फलं स्वाख्यमन्यत्वाद्दे-
शादि नोमुयात्तदा कीदृशी तत्र वृद्धिरित्याकांक्षा यामुत्तरश्लोकः चक्रवृद्धिग्रहणं कारिताया अपि प्रदर्शनार्थं लोभातिशयभा-

जावणिजांक्षयव्ययाय संविधिज्ञाः परस्परस्य यावृद्धिस्थापयेयुस्तांराजा प्रमाणी कुर्यात् । तत्राधिगमप्रतीति प्रतिः कर्मप्रवचनीयोधिगमस्य लक्षणत्वाल्लक्षणेत्थंभूताख्याने तद्युक्ते च द्वितीया ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुद्रेति । दुर्गोदेशः कालश्चाल्पोर्यस्तल्लभ्योबहुरिति जानन्तः समुद्रयानकुशलाः वर्त्मनोदुर्गत्वेन मूलनाशस्यापि संभवात् यामिति बहुलामपि वृद्धिकुर्वन्ति साधिगमं प्रति अधिगमंलाभं प्रति ऋणिके वाणिज्यफले प्राप्ते एव देया नान्यथा । अत्रावधिकवृद्धिग्रहणं समुद्रादौ प्रायिकीं विपत्तिमनुसंधायेत्यतः समुद्रयायिनां वै वाल्लाभाभावे वृद्धेरप्यदानमित्यर्थः । समुद्रेति चैवं विधाकारदिरेष्युपलक्षणम् ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थलपथजलपथयाने निपुणा इयदेशपर्यन्तमित्यत्कालपर्यन्तमूहमाने सत्यतावौल्लाभोगृहीतुं युत इत्येवं देशलाभधनज्ञावणिगादयो यां वृद्धितथा विषये चावस्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमधनप्राप्तिप्रति प्रमाणम् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति वणिग्व्यवस्थितिमङ्गीकुर्वन्धर्मव्यवस्थितिमाह समुद्रेति । समुद्रयानकुशलाः स्थलपथजलपथगमननिपुणाः । एतावत्पर्यन्तमेतन्नयने एतावान् लाभोलब्धव्यइत्येवं यां वृद्धिं स्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था प्रमाणं अधिगमं धनप्राप्तिप्रति ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । देशकालव्यवस्थितः अस्मिन्देशेऽस्मिन्काले ऋणंगृहीष्यामीति कृतव्यवस्थाश्च वृद्धिसमारुहः समा तत्र स्थितोत्तमर्णस्तो देशकालावतिक्रमंतत्फलंताश्च अभियुक्तपुरुषविशेषकल्पिता वृद्धिः कचिद्युक्तेत्याह समुद्रेति । स्थापयन्ति तत्र देशकाले । अधिगमंस्वीकारं प्रति सा वृद्धिस्त्यन्तैरेवोक्तं वृद्धिगृहीयादित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सावृद्धिं तत्र अधिगमं लाभं ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ॥ अदर्शयन्सतंतस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋणप्रयोगे द्विविधे विश्रंभः प्रतिभूराधिवां तत्र प्रतिभूपक्षइदमुच्यते । त्रिविधश्च प्रतिभूदर्शने प्रत्यये दाने च तत्र दर्शनप्रतिभुवमधिकृत्येदमाह यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेदमुष्मिन्प्रदेशे मयैषतव दर्शनीयः स तथा कुर्वन्स्वधनात्तस्य ऋणयतेत प्रयत्नं कुर्याद्दातुमिति शेषः दद्यादिति यावत् ऋणग्रहणं व्यवहारवस्तुमात्रोपलक्षणार्थं तेन यावन्तोऽर्थविषयाध्यवहारे भूत्वानुकंपयन्ते तद्वस्तुदद्यादर्शने नान्यतरेणाभियुक्तः वाक्पाठस्य संग्रहणादौ येन परिभाषा कर्तव्या यदि न दर्शितं देतन्मया दातव्यं अकृतायान्तु परिभाषायां राजदण्डमेव दाप्यः शरीरे तु निग्रहान्तं विक्रयणं सुवर्णम् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दर्शनायादीयमाने ऋणिकं दर्शयिष्यामीति । एतच्चोपलक्षणम् । अयमेतादृशोधनी पुत्री आसश्चेत्यादिष्वर्थेषु मद्भवसा प्रत्ययः क्रियतामित्येवं प्रत्ययप्रतिभूरपि प्रत्ययविपर्यये प्रयच्छेदित्यपि द्रष्टव्यम् । दर्शने प्रत्यये च प्रतिभूत्वनिमित्तं यद्देयं तत्प्रतिभूरेव दद्यात् न तु तद्विषयग्राहिणोपि पुत्रादयः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्योयस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धनदानकाले ममायमधमर्णो दर्शनीयइति सतंतस्मिन्काले उत्तमर्णस्यादर्शयन् तद्धनं दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच लग्नकस्याधमर्णाद्यदर्शने स्वधनादृणदानमाह यइति । यः प्रतिभूर्लग्नकः यस्याधमर्णादेदर्शनायतिष्ठेदमनुष्यं दर्शयामीति स यदि तं न दर्शयेत्तदा स्वकीयधनात् ऋणादि दद्यादित्यर्थः ॥ १५८ ॥

(५) मन्दनः । अथप्रतिभूक्त्यमृणप्रसंगादाह योयस्येति । योयस्याधमर्णस्य समानवर्णस्तमधमर्णतस्योत्तमर्णस्य ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिभूत्वरूपमाह यदिति । योमानवः यस्य प्रतिभूर्दर्शनायतिष्ठति सःप्रतिभूः तंअधमर्णमदर्शयन्-
अप्रत्यक्षीकुर्वस्तस्याधमर्णस्य ऋणं त्वधनात्प्रयच्छेत् ॥ १५८ ॥

प्रातिभाव्यवृथादानमाक्षिकंसौरिकंच यत् ॥ दण्डशुल्कावशेषंच न पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिभुवः कर्म प्रातिभाव्यं प्रतिभुवा यत्कर्तव्यंपरणसंशोधनादि तत्प्रातिभाव्यं अर्हत्ता योग्य-
ता सानेन प्रतिषिध्यते तस्यां च प्रतिषिद्धायामधिकारः प्रतिषेधः । अनधिकृतश्च न ददातोत्येवंन दातव्यमित्युक्तंभवति
सर्वत्राहतौ क्रियापदे ध्याख्यायते द्रष्टव्ये । कथंपुनः पुत्रस्य प्रातिभाव्यादिप्रामिस्तर्हि तदणस्य पित्राऽगृहीतत्वात् नैष-
दोषः यथेन दातव्यतयाङ्गीकृतंतद्गृहीतफलत्वादगृहीतमेव तन्निश्चितस्वरूपत्वमापन्नाततः प्रतिषिध्यन्ते । वृथादानंपरिहा-
सादिनिमित्तंप्रतिश्रवणंकरुकार्यमिदमपनिष्पन्नमिदंदास्यामीति निष्पादिते कार्ये पित्राऽदत्तंप्रतिश्रुते कथंचित्पुत्रेन दाप्य-
ते एवंपारितोषिकादिर्बादपरिहासादिविषयंपंचाहममुमाह्वजिण्णतस्ययद्दापयेदिति तत्र तु मनुष्ये प्रेषिते कथंचिद्दातुमघ-
टितेऽसंनिधानाह्वजिण्यतोऽपि कारणादुत्तरे पितरि मृते पुत्रेन दाप्यते अक्षिनिमित्तमाक्षिकंसनिकायंयद्धार्यते ऽ-
न्यतोवा तत्प्रयोजनंयद्गृहीतमिति शक्यते ज्ञातुंतस्य प्रतिषेधः यः परित्यक्तबान्धवोक्षमालास्त्रेव शय्यासनविहारीप्रसिद्धः
क्रीडनकस्तदणमाक्षिकमिति मन्यन्ते ज्ञातुम् । सुरापाननिमित्तंसौरिकंसुराग्रहणंमद्योपलक्षणार्थतेन यः पानशौण्डेत्यन्त-
मद्यस्तदणप्रतिषेधः दण्डशुल्कयोरिव शेषः । यत्र पित्रा दण्डशःशुल्कशश्च कश्चिदत्तः परिपूर्णोदण्डशुल्कौ न दत्तौ ता-
दृशस्य प्रतिषेधः । यत्किंचित्पित्रादत्तंसतद्दाप्यते । स्मृत्यन्तरेऽप्यविशेषोक्तं प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्यदूतदण्डान पुत्रे-
ण दातव्यानभवेयुरिति तत्र विकल्पः महत्यपराधे महति च धने पैत्रिकेऽवशेषस्य प्रतिषेधः शुल्केऽप्येवं त्वल्पे तु सर्वस्य
॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृथादानं चारणादिषु । आक्षिकं द्यूतहारितम् । सौरिकं तत्पीतसुरामूल्यम् । दण्डावशि-
ष्टं परिणीतकन्यादिनिमित्तदत्तशुल्कावशिष्टं दण्डशुल्कावशिष्टम् । अवशेषमित्युपलक्षणम् । सर्वमप्यदत्तमदेयमेव
॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिभूत्वेन यदेयं धनंतत्प्रातिभाव्यं वृथादानंपरिहासनिमित्तं पण्डादिभ्योदेयत्वेनपित्रांगीकृतंद्यूतनि-
मित्तंसुरानिमित्तं दण्डंयदेयंदण्डशुल्केघट्टादिदेयतदवशेषंच पितृसंबन्धिनं पितरि मृते पुत्रोदातुंनार्हति ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पितृप्रतिश्रुतादि पुत्रैर्देयमिति सिद्धवत्कृत्य तददेयंसंकलयति प्रातिभाव्यमिति । प्रतिभुवा लग्न-
केन पित्रा यद्दर्शनादि प्रतिश्रुतंतत्प्रातिभाव्यं वृथादानं परिहासादिना मागधादिभ्यः प्रतिश्रुतं आक्षिकं द्यूतनिमित्तं सौरिकं
सुरानिमित्तं दण्डशुल्कावशेषं राजदण्डपण्यस्त्रीघट्टादिस्वीकृतशेषंच नपुत्रोदातुमर्हतीत्यन्वयः । प्रतिभाव्यामवमधमर्णदर्श-
यामीतिप्रतिश्रुतस्यदर्शनंप्रतिभुवःपितुरदर्शनेन पुत्रस्तंनदर्शयेत् ॥ १५९ ॥

(५) मन्दनः । तदभावे पुत्रेण देयमिति प्राप्तस्यापवादमाह प्रतिभाव्यमिति । वृथादानंधर्मरहितंगायकादिभ्योदे-
यम् । आक्षिकंद्यूतनिमित्तम् । सौरिकंसुरासंबन्धि ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्प्रातिभाव्यंदर्शनंप्रातिभाव्यंतत् । वृथादानं धूर्तबन्दिमल्लादिभ्योयत्प्रतिज्ञातंतत्तद्वृथादानम् । च
पुनः आक्षिकंअक्षसंबन्धकृतंद्यूतकृतं । सौरिकं यत्सुरासंबन्धकृतंतत् । च पुनः दण्डशुल्कावशेषं पुत्रोदातुंनार्हति । योगी-

श्वरः ॥ सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् । वृथादानंतथैवेह पुत्रोदद्यात् पौत्रकम् । पितृकृतमृगं पुत्रोदद्यादित्यर्थः ॥ १५९ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ॥ दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्लोके योविधिर्मया चोदितउक्तः यथा पुत्राणां भवति पैत्रिकंप्रातिभाष्यतद्दर्शनप्रातिभाष्ये यद्येवंप्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रादाप्यन्तामतआह दानप्रतिभुवि प्रेते दायादाः पुत्रादाप्यन्ते नान्यस्मिन् यद्येवंप्रथमोद्ध-श्लोकोनर्थकः दानप्रतिभुवःपुत्राणांसाधनानुक्ते सामर्थ्याद्यस्य प्रतिभुवोनास्ति पुत्राणांसंबन्धइति गम्यते । अथविस्पष्टार्थमुच्यते प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमितरथाप्रतिषेधदर्शनं ग्रहणादुभयपरिभ्रष्टस्य किंविधिभूतप्रतिषेधइति संशयःस्यात् नास्ति संशयः स्मृत्यन्तरे स्पष्टमुक्तत्वात् । दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोवा । न तत्पुत्राक्रणंदद्युर्दद्युर्दानाय येस्थिताइति ॥ इहापि दानप्रतिभुवन्यस्य विधित्वादप्यत्राप्राप्तिः दर्शनग्रहणमुपलक्षणार्थंअनुवादेचोपलक्षणत्वमदोषः किंप्रयोजनमिति चेद्विचित्राश्लोकानां कृतिर्मानवी ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दर्शनेति प्रत्ययस्याप्युपलक्षणम् । दानप्रतिभूरेतेनादत्ते दास्यामीति नियम्यभूतः । दायादानृक्थग्राहिणोनतु पुत्रानेव ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । सुरानिमित्तं यद्देयंदण्डंप्रातिभाष्यं पुत्रोदातुमर्हतीति योयंपूर्वोपदेशः सददर्शनप्रतिभुवः पितुर्देयोज्ञेयः दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्रमृगंदापयेत् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रातिभाष्यं पुत्रोददातुमर्हत्युक्तो दानप्रतिभुवि तूत्तमर्णस्य देयमिति प्रतिश्रुत्य मृतेपितरि पुत्रोपिदद्यादित्याह दायादानिति दापयेद्राजेतिशेषः । तथाह याज्ञवल्क्यः ॥ दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोपि वा । न तत्पुत्राक्रणं दद्युर्दद्युर्दानाययः स्थितइति ॥ प्रात्ययिको यथा प्रत्ययोविश्वासः अस्मत्प्रत्ययेनास्मै धनं प्रयच्छतु भवाननायं त्वां वञ्चयिष्यति यतोऽमुकस्य पुत्रोयमिति प्रत्ययार्थं भवतीति दानप्रतिभूर्यथा यद्ययं ददाति तदाहमेव दास्यामीति ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । पूर्वचोदितः पुत्रेण देयमिति पूर्वश्लोकउक्तः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्शनप्रातिभाष्ये दर्शयितुंप्रातिभुवि अहंदर्शयिष्यामीत्युक्तौ पूर्वोदितोविधिःस्यात् । दानप्रतिभुवि मयाधनं देयमित्युक्तेसतिप्रेतेमृते सति दयादानं पुत्रानपि दापयेत् पुत्रेभ्यःदापयेदित्यर्थः ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावणम् ॥ पश्चात्प्रातिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेन श्लोकोनं सिद्धान्तः प्रश्नोत्तरेण निश्चाययति । संदेहहेतुश्लोकः पदद्वयेनादातरि विज्ञातप्रकृताविति समस्यन्तानिसमानाधिकरणानिपदानिध्याख्यायन्ते अदातरि प्रातिभुवि प्रतिज्ञातप्रकृतौ न ऋणमुत्तमर्णः केन हेतुना परीप्सेत लब्धुमिच्छेत्किंकेवलैर्नैवात्मध्यापारेण ततः प्रातिभुवः पुत्रमपि व्यापारयति कुतः संदेहउक्तमृतोदानप्रतिभूतजातस्तादृशे मृते कस्तत्पुत्राणांसंबन्धः यतस्तु खलु विज्ञातप्रकृतिविज्ञातकारणः प्रातिभूत्वेन धनगृहीत्वा स्थितइत्येतन्निश्चितमतोभवति बुद्धिरस्ति तत्पुत्राणांसंबन्धोयतस्तेन ऋणसंगुभ्यर्थमस्यनिसृष्टमिति । पुनः शब्दः पूर्वस्माद्विशेषमाह यदि दानप्रतिभुवः पुत्राः संबन्ध्यन्ते यस्तर्ह्यदाता तस्मिन्मृतेदातोत्तमर्णः पश्चात्तत्तत्कालमित्यर्थः । शेषव्याख्यातं परीप्सा प्राप्तिश्च ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमुपपादयति अदातरीति । प्रातिभुव्यदातरि दानार्थमभूते विज्ञातप्रकृतौ प्रथममेव

दर्शनादिनियमकरणेन निश्चितादानवृत्तभावे भेदे ऋणं दातोत्तमर्णः केन हेतुना तत्पुत्रादावर्थमीप्सेत यतएव दानार्थं नासौ प्रतिभूः कृतः पित्राच्च देयत्वेनाङ्गीकृतमेव दायदेन देयमतोन्यथा न देयमित्यर्थः ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अदातरि दानप्रतिभूवोन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभूविप्रत्ययप्रतिभूवि वा विज्ञातप्रातिभाव्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि दानप्रतिभूवदर्शनादिप्रतिभूवोपि पुत्रस्तद्व्यादित्याशङ्क्याह अदातरिति । दानप्रतिभूवोऽन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभूवि प्रत्ययप्रतिभूविवापुनर्नष्टे विज्ञातप्रकृतौ विज्ञाता प्रकृतिः प्रतिश्रुतप्रातिभाव्यकारणमपि दर्शयामीत्यादियस्यतस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः परीप्सेत्केन हेतुना प्राप्नुमिच्छेत् । दर्शनादिप्रतिभूवो मृतत्वाददानप्रतिभूपुत्रेवचनाभावात् । विज्ञातप्रकृतेरिति क्वचित्पाठस्तदा दर्शयामीत्यादिप्रतिभूवेन विज्ञातः प्रकृतिः पितायेन तस्मात्पुत्रात्केन हेतुना प्राप्नुयादित्यन्वयः । समासः स एव ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । पुनरिति वाक्योपन्यासे अधमर्णे ऋणदातरि सति विज्ञातप्रकृतौ दातोत्तमर्णः केन हेतुना धनं परीप्सेत्कस्माद्धनं लभेतेति महर्षिप्रश्रसद्भावेन त्वयमुपन्यासोऽयं हेमहर्षयः एवं पृच्छति चेदित्यर्थः ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र प्रश्नाह अदातरिति । दाता उत्तमर्णः दर्शनप्रत्ययप्रतिभूवि दानप्रतिभूव्यतिरिक्ते भेदे सति पुनः अदानवृत्तेन विज्ञातात् नियतत्वेन पश्चात्प्रकृतरूपात् अधमर्णात् ऋणकेन हेतुना परीप्सेत् इच्छेत् ॥ १६१ ॥

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलं धनः ॥ स्वधनादेव तद्व्याप्तिरानिरादिष्ट इति स्थितिः १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । निरादिष्टनिस्तृष्टस्वधनार्पितं भवलप्रकटदंते धनमत्तस्त्वया संशोधनीयं यद्यहं दद्यामभवतः पर्याप्तधनं । यावद्धनमुत्तमर्णाय दातव्यं तावत्परिपूर्णप्रसृष्टं स्वल्पे तु निस्तृष्टे बहुन संशोधये न दापयितव्यः । पूर्वस्य प्रश्नस्योत्तरमिदं यद्यपि न दानप्रतिभूव्य निरादिष्टस्तत्पुत्रोदाप्यते स्वधनादेव तद्योनिरादिष्टपुत्र इति द्रष्टव्यं तस्यैव प्रकृतत्वात् साक्षात्प्रतिभूवस्तु प्रतिभूत्वादेव प्राप्तिरिति चेन्नैवं निरादेशने न इति स्थितिरेषा शास्त्रमर्यादा विचारादेवावलंबन इति सिद्धयन्निरादिष्टोद्वेग इति चैवमभिधानं तत्पक्षग्रन्थानुरोधेन ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्किमेवं सर्वत्रेत्याह निरादिष्टेति । दर्शनप्रत्ययप्रातिभाव्यकाल एव संप्रत्ययार्थं यदि प्रतिभूद्वारिणिकेन निरादिष्टधनोदत्तधनः स्यात् । तच्च दत्तं तस्मै धनं धार्यमाणशोधनायालं पर्याप्तं यस्य सोऽलं धनः । तदा निरादिष्टोदत्तधनः सतस्मिन्मृते व्ययितेऽपि स्वधनादेवाकल्प्यदद्यात् । तथाच तदायादेरपि तद्व्ययमेवेत्यर्थः । अलं धनमिति सर्वदानमपेक्ष्य अल्पे तु स्थापिते तावदेव शोधनीयं न सर्वधनं देयम् ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिभूवोऽस्तत्त्वास्तत्पुत्रस्य चादानप्रतिभूत्वेनादानवृत्त्याशङ्क्याह निरादिष्टेति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूः यदि निरादिष्टधनोऽधमर्णेन निस्तृष्टधनो यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधनपर्याप्तधनस्तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टेन निरादिष्ट धनपुत्रोऽक्षय्यते ऋणमुत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रसंप्रदायः ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । अधमर्णादिवामधनस्य पितुर्मरणेऽपि पुत्रः समर्थश्चेत्तद्व्याह दद्यादित्याह निरादिष्टेति । अधमर्णेन निरादिष्टं समर्पितं भ्रष्टादिकाले किञ्चिद्धनं तस्मै सन्निरादिष्टधनः दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूः अलं धनश्च पर्याप्तधनः यावति धने ऋणपरिशोधनं स्यात्तावद्धनः स्वधनारण्यदद्यादिति । निरादिष्टधन इति प्रतिभूपुत्रोऽक्षय्यते । इति स्थितिः शास्त्र-

मर्यादान्तु बलात्कारः । अलंघनइति विशेषणात्परीप्तेत्केनहेतुनेतिन्यायाभावस्योक्तत्वात् च विज्ञातप्रकृतित्वेन धनलाभस्य सूचितत्वाच्चप्रकरणाद्वायादानपि दापयेत्इत्यत्र दानप्रतिभूदायादस्यैववाग्रहणम् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोत्तरत्वेनेदमाह निरादिष्टधनइति । निरादिष्टधनः पुत्रः परत्रवासंक्रामितधनः प्रतिभूर्मरणेन तिरोधानेन वाऽलक्षितोयदि स्यात्सनिरादिष्टः । प्रतिभूर्धनग्राहो पुत्रावरोवा त्वधनादेव तदणमुत्तमर्णाय दद्यात् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रोत्तरमाह निरादिष्टेति । प्रतिभूर्निरादिष्टधनः अधमर्णेनदत्तधनश्चेत्तर्हि अलंघनः उत्तमर्णाय दातुं गृहीतसंपूर्णधनस्यसनस्यात्सप्रतिभूःत्वधनाद्द्वयंतदणंदद्यात् ॥ १६२ ॥

मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यर्धनैर्बालेन स्थविरेण वा ॥ असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यपर्यायोव्यवहारशब्दः यत्किंचिद्दानाधानविक्रयादिकार्यलोभ्यादि च प्रमाणमेतैः कृतं न सिध्यति कृतमप्यकृतंभवति । मत्तोन्मत्तौविख्यातौ आर्त्ताधनबन्धुनाशादिपीडितः प्रत्युपस्थितभयश्च । यौगिकत्वात् नत्तादिशब्दानांयावन्मदार्थयुक्तास्तावत्तत्प्रमाणमावस्थिकोयंप्रतिषेधः मदर्शनार्थंचैतदप्रकृतिस्थत्वमात्रस्य यथोक्तं कुर्यादप्रतिष्ठातिगतः तदाप्रकृतमस्यादुरस्वतन्त्रेसहेतुतइति । अप्रकृतिस्थश्चोच्यते उपप्लुतबुद्धित्वकार्यविवेचनेअसमर्थः उक्तंच ॥ कामक्रोधाभियुक्तार्थोभयव्यसनपीडिताः । रागद्वेषपराश्चेति ज्ञेयास्त्वप्रकृतिगताइति ॥ कामादोनांद्वन्द्वं कृत्वा पीडितशब्देनैः पीडिताइति साधनंकृतेति तृतीयासमासः तेन पीडितस्य प्रतिषेधः सचायंसंप्रति मन्मथाधिष्ठस्त्रीपरिरम्भणादिपरीप्समानोभवति अभियुक्ताद्युतादिक्रियान्तरे दत्तावधानाः एते हि तत्र संसजन्तः स्वामिनोपि त्वइत्यस्य प्रातिभाव्यादिक्रियानिश्चयस्यानवधानान्न प्रमाणं यतः क्रियान्तरावहिततया परेण पृच्छ्यमानाद्दमस्मै दीयतामङ्गीकृतवा प्रातिभाव्यमियति वस्तुनीदृशेनेन च प्रकारेणोच्यतइत्येवमादि निपुणतीनावधारयन्ति प्रकृतिक्रियाविघ्नोवा माभूदस्मिन्निहस्थइत्यभिप्रायमभ्युपगच्छन्ति गच्छ त्वयद्ब्रवीषि तत्सर्वमनुशोयतइति पारतन्त्र्यंवाङ्गीकुर्वन्ति तदुक्तं त्वतन्त्रसहेतुतइति येन हेतुनाऽत्वतन्त्रोऽप्रमाणसोस्य त्वतन्त्रस्यापि हेतुर्विद्यते यथाऽत्वतन्त्रः त्वमपि न विनियुङ्के एवमयमपि कामादिवशीकृतमर्थविवेककार्याणांच गुणदोषौ क्रियमाणावनधिगच्छन्त्वतन्त्रेण तुल्योभवति । आर्त्तौव्याख्यातः अभियुक्तविशब्दौ च धर्मवचनौ लक्षणया धर्मपरौ विज्ञेयौ अभियोगोऽभियुक्तआतुरइति । व्यसनानि कामक्रोधसमुत्थितानि मृगयादीनि अभियुक्तव्यसन्यपि काश्चिद्व्रियांतात्पर्येण कुर्वन्नुच्यते अव्यसन्यप्रवृत्तोऽपि तद्याख्यानरतः । अथवा कामक्रोधशब्दौ कामिनिक्रोधवतिवर्तेते अत्र पक्षेभयव्यसनशब्दौ कृतद्वन्द्वौ पीडितशब्देन संबध्येते अन्येतु त्वतन्त्राएव रागद्वेषाभ्यांपरीताव्यामारागः कचिदात्मीयेष्वभिषङ्कआत्मीयतया परिगृहीतस्य चित्संबन्धिनापि ध्यायतोवाभिषे तसिद्धौ मनसः परितोषोरागस्तद्विपरीतोद्वेषविषयः परिपथिन्यनात्मीयतया परिगृहीते तदत्वास्थ्यतद्विपर्ययात्परितुष्टिर्वनिरित्येवमादिरूपौ रागद्वेषौ सर्वथास्य भावबुद्धिश्चलिता क्षणमपिविवक्षितेकार्ये नावतिष्ठते अन्यद्वदन्तोऽन्यदाचरन्ति एवरूपोऽप्रकृतिस्थः अन्यथा सर्वएव पुरुषाः कामादियुक्ताः क्राजोर्णाक्षिशिरोरोगार्त्तमत्ताः प्रकृतिस्थाः स्युर्नचैवमध्यधीनांगर्भदासः पुत्रशिष्यौ भार्या च यदापि रुद्ध्या गर्भदासएवाध्यधीनस्तथाप्यत्वतन्त्रोपलक्षणार्थत्वात्सर्वएव ते गृहन्ते । त्वधनदानादि स्वामिनमनुज्ञाप्य यत्कुर्वन्ति तत्सिध्यति तथाच नारदः ॥ यद्वालः कुरुते कार्यमत्वतन्त्रकृतंच यत् ॥ अकृतंतदिति प्राहुरिति ॥ अत्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यआचार्येतु त्वतन्त्रता । अत्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रादासाद्यश्च परिग्रहः ॥ त्वतन्त्रस्तुगृही यस्यतस्मै तत्स्यात्कृमागतम् ॥ ननु यदि न त्वातन्त्र्यंस्त्रीणामुच्यते पुंसश्च त्वातन्त्र्यमेतदनुपपन्नं यतः साधारणं धनंकथमेकाकीमनुष्योभार्ययाऽननुज्ञातोदानविक्रयादिभ्यः प्रभवेदतइत्युक्तं ॥ स्त्रीकृतान्व्यप्रमाणानि का-

र्याण्याहुरनापदीति ॥ तथा कुले ज्येष्ठइत्युपक्रम्य तत्कृतः स्यात्कार्यज्ञातविक्रीतमिति धनसाधारणं हि पुरुषेऽपि स्त्रीवदस्वत-
 त्वयच्छब्दे स्वाम्यं पारतन्त्र्यं चेति तद्विरुद्धमिव स्वामित्वस्येत्याश्व व्यवस्थेति योज्यं भवति । पारतन्त्र्यं परिधि यता छदि-
 र्वातत्वं यदि च परतन्त्रः परेच्छामन्तरेण विनियोक्तुं लभते कीदृशमन्यस्वाम्यस्य अथ दानाधानविक्रये यत्र प्रकृतत्वाद-
 नीशाः स्वशरीरे परिभोगादौ यावदिच्छंस्वधर्मो विनियोज्यते परतन्त्रमहाधनानां शास्त्रनिगृहीतात्मनां योनात्मोपभोगो भवेद्दाल-
 स्यस्वाम्यपारतन्त्रे उपपन्नो यदा प्राप्तव्यवहारस्तदा शिष्यते एव पुत्रादार्वापि स्त्रियास्तु न कदाचिदपारतन्त्र्यं ॥ बालया वा
 युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता । न स्वतन्त्रेण कर्तव्यं कार्यं किंचिदिति स्थितिः ॥ स्वाम्यपारतन्त्र्ये स्त्रीणामसमावेश उच्य-
 ते न पारतन्त्र्यवचनेन स्त्रीणां स्वधनविनियोगनिषेधः क्रियते किंतु स्थाने दानाधानविक्रयादि वार्यते परतन्त्रास्तैरासां स्था-
 ने निरूपणे येन हिताः स्वयं विवेक्तुमलमेष पात्रमर्हति । भूमिहरण्यादिप्रतिग्रहमनेन कन्यासंबन्धं कुर्यात् इदं द्रव्यमस्मात्कर्तु-
 विज्ञेत्तु वार्हसीत्येवमादितया ज्ञातव्यं अतोऽत्र व्यादिकाले भर्त्राद्यनुमतिरुपयुज्यते केवलारुते कार्यं नाहं किंचिदविज्ञाते त्व-
 या विप्रलब्धास्तीति वचनस्यावसरत्वात् । भर्त्राद्यनुमतौ तर्कवक्ष्यति तदुक्तं ॥ एतान्यपि प्रमाणानि भर्ताद्यनुमन्यते । पु-
 त्रः पत्युरभावे वा राजाधिपतिपुत्रयोः ॥ अतिस्वातन्त्र्यमपि नियमितं ॥ अनुशिष्टा विसर्गे च विक्रये वित्तवरा मता ॥ अपिबु-
 द्धिपूर्वबालस्खलिते स्वामिना पत्न्यादयोनियोज्या अनुबन्धादिना ननु तैः स्वाम्यविसर्गेऽपि ॥ सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्वजे-
 द्वाकुलसंनिधाविति ॥ स्त्रीणामेव न पुंसः पारतन्त्र्यं पतितस्याप्याप्रायश्चित्तसमाप्तेः प्रतीक्षणोपदेशो तो विक्रयोपि दासादीनां ग-
 रीयस्यामापदि कुत्रचिदस्ति तेषु स्वामिन इत्येतदपेक्ष्य भार्या शिष्यदासीनां यथास्वंपारतन्त्र्यं धनसाधारण्यात् न भर्तुर्नुज्ञा-
 प्यभार्यायागादौ क्वचिदधिकार इति स्थितं यच्चेदपुत्राणां भर्तारं प्रते वशांतिष्ठतु तथा ॥ जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि सम-
 त्वितः । तयोरपि पिता श्रेयो न भोवावीजिनेमत इति पुत्राणां पारतन्त्र्यम् । ननु चान्योन्यव्याहृतमतिनास्ति व्याधातः
 अनधिकारिणं पुत्रे बाले मातृपरतन्त्रता मातुस्तु पुत्रे पारतन्त्र्यं मातृधनरक्षणं चोरादिदोषेभ्यः पुत्रस्यापि यत्पितरि पारत-
 त्त्र्यंतदपृथक् तस्य तदग्रहे निवसेत् यदा तु पितृविभक्तधनं स्वयमपि तवांस्तदा ॥ ऊर्ध्वन्तुषोडशाद्वर्षात्पुत्रमित्रवदाचरेदिति ॥
 स्वातन्त्र्यमेव बालोऽप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षात्प्राक् स्थविरोऽलुप्तस्मृतिनिराभिभूतो भीतव्यवहारः । यद्यप्ययं कस्यांचिद्द्वेला-
 यां प्रकृतिस्थोऽपि भवति तथापि न प्रमाणं प्रयात् यस्य तु भर्तुः स्त्री जनानां कार्यप्रतिबन्धेन वर्तते तयानुज्ञातमेतद्भव-
 ति असंबन्धः कृतः परार्थमनियुक्तो व्यवहारयति न भ्राता न पिता देवदत्ताय शतंधारयतीत्येवमादिवक्तुं लभ्यते ।
 येन भ्रातरः समानकार्याः सर्वे च तुल्यव्यवहारिणस्तेषामन्यतरेणापि गोपश्वादिविक्रयगृहादिवन्धनप्रयोगादि च क्रियमाणं सि-
 ष्यति संबन्धित्वाय व्यवहारशब्दः सर्वव्यवहारग्रहणार्थः प्रकरणादणव्यवहार एव स्यात् ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तः शोकादिना । अधीनो भृत्यः । अधिपदमीश्वरे वर्तते । बालेन षोडशवर्षेण । स्थ-
 विरेण लुप्तस्मृत्यादिना । कृतइत्यनुषङ्गः । असंबन्धेन स्वाम्यमहितेन परेण । व्यवहारः ऋणादानादिः । न सिध्यति न ल-
 ष्यो धनिकस्य ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यादिना मत्तः उन्मत्तो व्याभ्यादिपीडितोपहतास्वतंत्रबालवृद्धैरस्वतन्त्रत्वेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्य-
 तिरेकेण कृतः ऋणादानव्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतापि व्यवहारः क्वचिदसिद्धइत्याह मत्तइति । मत्तो मद्यादिना उन्मत्तो वातादिना आर्त्तो रो-
 गादिना आभ्यधीनः कामादिपीडितः अभ्यधीनः सेवको वा स्थविरोऽत्यन्तवृद्धस्तैः कृतः । असंबन्धकृतः असंबन्धेन पित्रा
 ऽथ विनियुक्तेन कृतश्च व्यवहारः ऋणादिविषयकः । मत्तादिभिः संबन्धिभिः कृतो न सिध्यतीति वार्त्तः ॥ १६३ ॥

(५) मन्दनः । कचित्कृतस्य निवर्तनीयत्वं त्रिभिः श्लोकैराह मतेति । आर्त्तोऽप्रतिक्रियपीडायुक्तः । असंबद्धो गृहक्षेत्रादिरहितः । आगन्तुकस्तेन कृतसंबन्धः । ऋणदानक्रयविक्रयादिकंसंब्यवहारो व्यवहारः । आर्त्तादिभिः सहकृतो संबन्धकृतश्च व्यवहारो न सिध्यतीति वर्तते ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्यधीनैः नित्यपराधीनैः । असंबद्धः स्वाम्यरहितः । एतैर्मत्तादिभिः कृतो व्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ॥ बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । कस्यचिदनुष्ठेयस्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दो भाषा सामान्येन भवति योर्थस्तया प्रतिपाद्यते सोनुष्ठेयः किं सर्वाविभाषा न सत्या नेत्याह बहिश्चेद्दधर्मान्धर्मवाच्यं यदुच्यते शास्त्राचारविरुद्धं पञ्चकादधिकावृद्धिः भार्या-मन्यविक्रयादिरन्यथिनः सर्वस्तदानीमित्येवमादि यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिताः पत्रलिखिताः प्रतिभुञ्जो वा दत्तास्तथापि न सिध्यन्ति । व्यावहारिको धर्म आचारनिरूढो नियतोऽनादिर्नेदानीतनः पूर्वशेषश्चैतत् । अस्वतन्त्राप्रकृतिस्थैः कृतदानाद्यनिश्चितमिति न प्रमाणम् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भाषा परिभाषा कलादिनियमस्य लेखादौ निरूढा न सत्या भवति व्यर्थं भवति यद्यपि साक्ष्यादिमत्तया प्रतिष्ठिता दृढा स्यात्तथापि । यदि धर्माद्बहिर्भाष्यते तच्च । नियताद्यावहारिकात् देशादिव्यवहारसिद्धा-दाचारात् ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदं मयानुष्ठेयमित्येवमादिका भाषालेख्यादिना स्थिरीकृतापि यदि शास्त्रीयधर्मात्पारम्पर्यात्सद्यवहारो बहिर्भाष्यते सा सत्या न भवति तदर्थो नानुष्ठेयः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । भाषामात्रं न वस्तुसाधकमित्याह सत्येति । इदं मयानुष्ठेयमित्येव स्थिरीकृतापि भाषा शास्त्रनियमात्पारम्पर्यात्सत्यव्यवहाराद्वा बहिर्भूता स्वतन्त्रा तदाऽसिद्धैवेति पद्यस्यार्थः । तथाच ॥ प्रत्यर्थिनोऽप्यतो लेख्यं यथा चोदितमर्थिना । समामासतदर्थोऽहो नामजात्यादिचिन्हितमिति ॥ भाषारूपमेतद्बहिर्भूतोऽशास्त्रीयः । तत्र लेख्यप्रकारे याज्ञवल्क्यः ॥ यः कश्चिदर्थो निर्णीतः स्वख्या तं परस्परम् । लेख्यं तु साक्षिमन्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ समामासतदर्थोऽहो नामजातिस्वगोत्रकैः । स ब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिन्हितम् ॥ समामेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् । मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरिलेखितम् ॥ साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामादिपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षो लिखेयुरिति ते समाः ॥ ते सङ्ख्यातो गुणतश्च समाः कार्या इत्यर्थः ॥ अलिपिञ्जऋणी यः स्यात्लेखयेत्त्वमतं तु सः । साक्षी चेत्साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमोपगः ॥ साक्ष्यप्यलिपिज्ञश्चेत्सोपि सर्वसाक्षिसमीपगः सन्त्वं नाम लेखयेदित्यर्थः ॥ उभयानुमतेनैतन्मयाऽमुकमनुना । लिखितंऽमुकेनेति लेखकोन्ते ततो लिखेत् ॥ विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ॥ तत्प्रमाणं स्पृष्टं सर्वं बन्धोपधिरुतादते ॥ ऋणं लेख्यगतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव च ॥ त्रिभिरित्यनेन प्रपौत्रादीनां न दानार्हत्वम् ॥ आधिस्तु भुज्यते तावत्तयावत्तन्प्रदीयते ॥ न प्रदीयते बन्धकधनमित्यनेन बन्धकभूम्यादीनां प्रपौत्रादेरपि प्राप्तयेत्यर्थः ॥ देशान्तरस्थे दुर्लेख्येनष्टं लिखेत्तथा । भिन्ने दग्धे तथा ऋग्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ दुर्लेख्ये उक्तवैपरीत्येऽप्येऽक्षरशोलुमे भिन्ने द्वैधीभूते छिन्नेऽवयवशब्दो भेदः । किञ्च ॥ सदिग्धे लेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्रामिक्रियाचिह्नसंबन्धभागमहेतुभिः । युक्तिरित्यादेरयमर्थः । धनवतोऽस्मादयं ग्रहीतुं योग्यः निर्धनत्वादिति युक्तिः । प्रामिरेतावत् त्वन्नामम क्रिया मज्जनेन वादीयं क्रीता मज्जनेन मठोपदत्तइति । चिह्नं मज्जनेन दुहितृविवाहः कारितः । आगमो मयाऽस्मात् तद्वत्तं प्रगृहीतं दत्तं च । तुभ्यमित्येतैर्हेतुभिः लेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः । किञ्च ॥ लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्

त्वादस्वर्णिको धनं । धनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिविहितम् ॥ इत्वं पाठयेत्लेख्यं शुल्भ्यै वान्यन्तु कारयेत् । साक्षि-
मच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकमिति याज्ञवल्कीयवचनजातम् ॥ १६४ ॥

(७) नन्दनः । परस्परकृतसमयोभाषा । प्रतिष्ठिता साक्ष्यलेख्यादिरूपा यदि स्याद्धर्माद्धर्मशास्त्रभावात् । ध्याव-
हारिकाल्लोकव्यवहारभावाच्च । नियमात्समयात् बहिर्भाष्यते चेत्सत्यानुचिता कार्यनिष्पादनीया न भवति । तस्य सत्य-
त्वनिवर्तनीयमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भाषा परिभाषा सत्या न भवति यद्यपि प्रतिष्ठिता स्यात् लेख्यानिश्चिता लेख्यसाक्ष्यादिना-
स्यात् नियताद्यावहारिकात् चेत् धर्मादपेतातद्वहिः भाष्यते ॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ॥ यत्र वाप्युपाधिपश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । योगः छज तेन यदावापकबन्धकीकृतमिति एतच्च ज्ञायते असत्यकार्येण कृतं तद्वाजा विनिव-
र्तयेत् कश्चिद्वनिकेनोपरुध्यमानआह न किंचिदस्तीति ननु क्षेत्रे स्थण्डिलेवासोस्ति तदर्पयेत्यनयाशङ्कया सुहृत्स्वज-
नायकस्मै चिदसावाधानी करोति ततआह तदन्यस्य मया बाधकीकृतमिति एतच्च ज्ञायते सत्यपि प्रकाशलेख्ये तस्य-
आधानायोगात् । यदि हि परमार्थतयाधित्वेन कृतं कथमाधानैव भुङ्क्तेति एवंविधयोगावापनप्रमाणीकृत्य धनिने क्षे-
त्रादि दापयितव्योऽधमर्णः यस्य चान्येनागमेन स्वाभ्यन्धनदानकालभागमान्तरेण करणं करोति तदपि योगावापनं तत्रा-
धमर्णस्य वानेनागमेन स्वाभ्यन्धनदण्डितः सत्यमागमंकारयितव्यः एवंविक्रयादि धोयेन महार्घज्ञोविक्रीणीति नैव मूल्ये
केतुरादत्ते यश्चात्र तेहविक्रीतमया तवेदमिति स उत्तरकालविक्रीतत्वया ममेदमिति न लभते वक्तुं न चार्थविक्रयानुशयो-
दशाहात्परेणापि निवर्तयेदिति यावाभेन काययति पूर्वोक्ते पञ्चम्याङ्गनिमित्ते सति निमित्तान्तरे वा सति विक्रीतेन च
रूपादिभिः क्रयोपहृतव्यव्यवहारे न दृश्यते न च रूपकादिसंचयश्चोल्ङ्ग्यादिना योगविक्रयाधिगमयोगदानप्रतिग्रहं य-
द्यपि दानप्रतिग्रहक्रियोरन्यतरोपादानेनैवेतराक्षेपोऽन्यथा स्वरूपासिद्धेः तथापि क्रियाद्वयोपादानं वृत्तपूरणार्थम् । अथवे-
कक्रियोपादाने तत्कारिण एव दण्डः स्यात् द्वितीयस्य सत्यपि तत्साधनत्वे शब्देनानुपादानादतोदातुः प्रतिग्रहीतुर्द्वयोर्दण्डा-
र्थभेदेनोपादानं तथा सति योगवन्विक्रीतमित्यत्रापि क्रयादिद्वितीयक्रियोपादानकर्तव्यं स्मृत्यन्तराद्वा सामान्यथास्त्रा-
दानुपादाने पिण्डः स्यात् । यच्चाप्युपाधिपश्येदिति यदुभयस्वामिकमन्यतरे प्रतिग्रहीत्रा सह संविदं कृत्वा दापयते एवमा-
दियोगदानप्रतिग्रहं दानं च प्रतिग्रहश्चेति विगृह्य द्वैकव्यवहारः । उपधिः छजनमन्यत्राप्येताभ्यः क्रियाभ्यः उपधिर्विधर्मः
यथाकश्चिद्वनिकेनोत्तव्यावदियद्गिरहोभिर्दातव्यमिति प्रतिभुवं स्थापयसि तावत्स्वान्त्यक्ष्यामीति तस्मिन्विषये कश्चि-
दुत्तमर्णेन सह संविदं करोति मासस्य प्रतिभुवं गृहाण यावदेनमुपपीडयामि बह्वनेन ममापकृतं अहमस्य पीडार्थ एव प्रतिभूर्न
मया किंचिद्दातव्यमिति तत्रोत्तमर्णः प्रकाशमाह यद्यस्यास्ते प्रतिभूर्नास्तिकर्मादिकं प्रार्थयसे नूनं जिहीर्षितं ते धनं समो-
हितः प्रत्याह नैतेन सह मम दृश्यो व्यवहारः प्रवृत्तपूर्व इति प्रतिभूः पुनराह भवानितवाहं प्रतिभूः सोऽनिच्छन्पीडोपरोधादाह
वणिज्याशिल्मारम्भादिक्रियैतद्यतिरेकिणो दर्शनीया उदाहरणमात्रं दानमेवायं विक्रयः तदेतद्योगकृतं कार्यं यावत्किंचन त-
त्सर्वं राजा निवर्तयेद्वाजाकृतमप्यकृतमादिशेन् प्रमाणीकुर्यात् कर्तारं कारयितारं च दण्डयेत् ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञाराघणः । योगः छज तेन कृतं आधमनमाधिस्थापनं तथा छजकृताविक्रयदानप्रतिग्रहाः । अ-
न्यत्रवा यत्प्रतिग्रहक्रयोपनिभ्यादावप्युपाधिछलं पश्येत्तत्र कृतं लेख्यादिकमपि निवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

(१६५) योगाधमन=योगावाप (मे.)

(३) कुल्लूकः । योगशब्दश्छलवाची छलेन ये बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतोऽन्यथापि निक्षेपा यत्र छद्मजानीयात् वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत्सर्वं निवर्तते ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । छलादिविषयेऽन्यसिद्धिमाह योगेति । योगशब्दोऽयमत्र छलपर्यायोऽधमनोवैश्वकैस्तेन बन्धकादिवचनमुच्यते निवर्तयेत् । अत्र निक्षेपादावुपाधि छद्म वा पश्येज्जानीयात्तदपि निवर्तयेत् । यद्वा साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः यथा ममेदं हिरण्यं हिरण्यत्वात् मद्भस्मस्तगतहिरण्यवदिति तत्र त्वत्क्रीतत्वाद्युपाधिरूपं पश्येत्तदपि निवर्तयेन्मिथ्येति कृत्वा ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । आधमनविक्रयादिप्रयोजनेभ्योलोकसिद्धेभ्यः प्रयोजनान्तरसंबन्धो योगस्तदभिसंबन्धकृतमाधनं योगाधमनं यथा ज्ञातिभीतस्य गृहक्षेत्रादिकाधमनं एवं योगविक्रययोगदानयोगप्रतिग्रहं यत्र पश्येदुपहितं च विनिवर्तयेद्वा जा ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः गाधं परल्लकारणं पश्येत् अनविक्रीतं अधिस्थानं योगदानप्रतिग्रहं योगः उपधिदानं प्रतिग्रहः तं यत्र योगे यत्र दानं यत्र प्रतिग्रहे उपधिपश्येत् यत्र कार्ये उपाधिकं परं पश्येत्तत्कार्यं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥ ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थं कृतोऽव्ययः ॥ दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्यविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तयेन गृहीतमृणं तेन प्रतिदातव्यं तदभावे पुत्रपौत्रस्तदभावे तद्वत्प्रहारी तत्तद्विरेकेनान्यस्य दानं प्राप्तिमप्यतेऽत्र क्वचिद्विषये तदर्थमिदमुच्यते यद्गृहीतं धनं सचेन्नष्टो मृतो देशान्तरगतो वा कुटुम्बेन च कृतोऽव्ययो दातव्यः बान्धवैस्तद्भ्रातृपुत्रपितृव्यादिभिः प्रविभक्तैर्विभक्तधनैरपि स्वतः स्वधनादित्यर्थः । यत्तावद्भ्रातरहमिति तेषां यदणमुप जातं तद्गृहमध्यादेव दीयते । तदृष्टेऽस्य विभागः यथोक्तं ॥ पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदणंकृतं । मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्षितव्यम् ॥ अविभक्तानामन्यतमेन यत्कुटुम्बार्थमृणंकृतं तद्भ्रातृपितृव्यतत्पुत्रादयः सर्वे दद्युर्न त्वकुटुम्बार्थमित्यर्थः । अविभक्तग्रहणात्तेषामेव तथाविधमृणंसंभवेत् प्रायः नहि प्रविभक्तात्परकीयकुटुम्बकरणार्थमृणं गृह्णन्तो दृश्यन्ते प्रविभक्तरपीत्याह अपिशब्दादविभक्तैश्च यदि श्रेष्ठभ्रातृणां विभक्तानां स्वकुटुम्बभरणत्वात्समकृत्वा प्रवसेदितरश्च महासत्त्वतया तदीयकुटुम्बं विभ्रतीयास्तत्र विभक्तेनापि भ्रात्रा पितृव्येण यदणंकृतं तदितरो दद्यादेव देशान्तरगतः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विभक्तेनाविभक्तेन वा भ्रात्रादिना कुटुम्बार्थं यः कृतोऽव्ययः सतत्र मृते तिष्ठद्भिर्दायादैर्देयइत्यर्थः । स्वतो धनात् मृतसंबन्धिनः स्वीयाद्वा ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋणग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेन पूर्वविभक्ताविभक्तसर्वभ्रातृकुटुम्बसंबन्धनार्थं तदणव्ययः कृतस्तदा तदणविभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनाद्दातव्यम् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । यदि ग्रहीता ऋणादिमृतस्तदा कागतिस्तत्राह ग्रहीतेति । ग्रहीताधमणोऽप्येष्टभ्रात्रादिः । कुटुम्बार्थं कृतोऽव्ययस्तदणव्ययितम् । तदा स्वतः स्वकीयाद्धस्तात् । नष्टपदं प्रव्रज्याद्युपलक्षणम् ॥ पितरि भ्रौषिते प्रेते व्यसनादियुतेषु वा । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निन्हेव साक्षिभाषितमितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ पितृपदं ज्येष्ठाद्युपलक्षणम् । बान्धवैः पुत्राद्यैः ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ऋणस्य ग्रहीता नष्टो मृतस्तिरोहितो यदि स्यात् कुटुम्बे च ऋणस्य तस्य व्ययस्तेन कृतो यदि स्यात् बान्धवैर्भ्रातृभिर्देयस्तदणमविभक्तैर्भुक्तैः पश्चात्प्रविभक्तैरपितैः स्वीकार्यार्थं तदणमुत्तमर्णाय दातव्यस्यात् ॥ १६६ ॥

* वञ्चकः = बन्धक (राघ० २)

(६) रामचन्द्रः । यदि ग्रहीता स्वामीनष्टः स्यात् च पुनः कुटुम्बार्थं कृतोव्ययः तत्क्रणं बान्धवैः दातव्यम् वि
कैः बान्धवैः स्वत्वधनान् दातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थंऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ॥ स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान् विचालयेत् ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । तिष्ठन्तु तावद्वात्रादयः कुटुम्बार्थं अध्यधीनोऽपि तु गृहक्रमभृत्योऽपि व्यवहारं ते वस्त्रादिविक्रयं
त्रस्थण्डिलादिप्रयोगकर्षणायक्तं गव्यवहारं वा यमाचरेत् स्वदेशे वा सन्निहितस्य प्रेषितस्य च तं ज्ञात्वा गृहस्वामी न विचा-
रेदविचार्यैव साधुकृतमन्ये नुमन्यन्ते । अन्ये तु पूर्वशेषोयमर्थवादो न विधिरित्याहुः तदुक्तं । न सत्यं वा दत्ता बो जा किंचिदस्ति वि-
भज्यमानं शाकं क्षेत्रं यत्तच्छब्दाभिसंबन्धम् । अथ मत्तोन्मता र्त्ताध्यधीनैरस्वातन्त्र्यादध्यधीनस्य तत्कृतप्रमाणमिति । अकु-
म्बार्थं सन्निहिते च स्वामिनि न युक्तं कल्पयितुं अन्यथा कुटुम्बावसादस्यादतस्तद्भरणान्मके व्यापारे प्रमाणीभवति दैवा-
द्यधीनः ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्यधीनो भृत्यः । विदेशे स्वपरोक्षे । ज्यायानधिकृतः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामिसंबन्धिकुटुम्बव्ययनिमित्तं दासोऽपि ग्रहणादाना-
न कुर्यात् स्वामी तत्तथाप्यनुमन्येत ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं कुटुम्बपोषणाय कनिष्ठादिगृहीतमपि ज्यायसा देयमित्याहुः कुटुम्बेति । अध्यधीनः क-
निष्ठादिः न विचालयेत् । न ददामीति न ब्रूयात् ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । यस्य व्यवहारमाणादिप्रयोगो ज्यायान्त्वतंत्रो गृही न विचारयेत् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्यधीनः गर्भदासः कुटुम्बार्थं व्यवहारं क्रणं आचरेत् करोति स्वदेशे वा तत्क्रणं ज्यायान् ज्ये-
ष्ठः न विचारयेत् अन्यथा न कुर्यात् ॥ १६७ ॥

बलाद्वत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ॥ सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा न बालः स्वतन्त्राप्रकृतिस्थौपधिकृतं प्रमाणं तद्वद्वलकृतमपि सर्वान्बलकृतानर्थान्वित्वार्थ-
नित्येव विधिः । भुक्तं दत्तं लेख्यं लेखितमित्युदाहरणमात्रं तत्र बलाद्वत्तं यदनुपयुज्यमानं क्षेत्रा रामादि वाहनाय दीयते
वृद्धिकामो वा यद्धनं दैवादरोपयति वारवाहनमनिच्छतां मृहेषु मुख्यापणं पण्यमश्रुते लिखितमात्रकारणं सर्वानित्यन्यानप्ये-
व विधानार्थान्कार्याणीत्यर्थः । योगावापनमित्यत्र निपुणं दर्शितमत्रापि श्लोके समस्य योगबलशक्ये प्रक्षेपं पृथक् श्लोकद्वय-
करणं विचित्रा श्लोकस्य कृतिर्मनोर्मत्तोन्मता अध्यधीनैर्बालवृद्धिर्वा बलात्कृतोऽसंविधिना योगो व्यवहारो न सिध्यतीति सिद्धय-
त्येव न मानवद्भवति ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलात् बन्धनताडनादिना तद्भवेन वा । सर्वान् क्रयादीन् । अकृतान्निवर्तनीयान् ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । बलाद्वत्तमप्रतिग्राह्यादि बलाद्भुक्तं भूम्यादि बलाद्वत्तं च कृद्धिपत्रादि प्रदर्शनं चैतत्सर्वान्बलकृता-
व्यवहारान्निवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच बलादिति । बलादावश्यकर्तव्यतातिरेकात् दत्तं व्ययितं अप्रतिग्राह्यादि राजादि सहा-
याद्वा दत्तं दापितम् । भुक्तं निषिध्यमानं भूम्यादि । लेखितं चक्रवृद्ध्यादिपत्रम् सर्वान् । क्रयविक्रयादीन् अकृतान् मनु-
रब्रवीदित्यन्वयः । मत्ताद्यतिरिक्तविषयम् तदसिद्धस्योक्तत्वात् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । प्रमाणादिकंकुम्भ्यादेव बलकृतसर्वनिवर्तनीयमित्याह बलादसमिति । तदप्यकृतमनुरग्रवीत् । सव नुक्तव्यतिरिक्तान्योऽर्थोऽस्मिन्प्रकरणे साक्षिप्रतिभुवोः परार्थेऽप्युक्तः । दण्डदशबन्धादिनाराज्ञोवृद्धिश्चोक्ता ॥ १६८

त्रयः परार्थेऽस्मिन् साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ॥ चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्रआढ्योव

णिद्वन्द्वपः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । परेणार्थ्यमाने साक्ष्यप्रातिभाष्यव्यवहारेणक्षणं च कर्तव्यं कुलादिभिर्नित्यमुपेत्य ह्येतान् । अतः स्वयंकुर्वन्तोऽपि प्रमाणीभवन्ति अथवा परस्यार्थं कुर्वन्तः क्लेशमामुवन्ति नक्षेपांस्त्वाभ्यन्धोस्त्यतोऽबलान्कारयितव्याः कुलं वृद्ध युषाः परेण वाच्यमानाविप्रादय उपचोयन्ते अतोऽहं ह्यदनिच्छन्विमं प्रतिप्रहीतव्याः । अथवा परसंबन्धिनोऽर्थो योपचयोविप्रस्यातः स्वार्थप्रवृत्तिर्न परार्थेन तेन विप्रेण नबलान्नदानदाने प्रवर्तनीयं हतबलसाध्यदानमिति लोकप्रवादोऽन्यन्तनिषेधति तदिच्छन्तदापयेत् याज्यातुबलं एवमाढ्यः कुशीदवृत्तिर्धनवानिव नमयोजनीयः किमिति कुसीदव्यवहारेऽन्यस्मैददाति न मक्षमिति । अथवा तेन बलवतोऽन्यस्मिन्नेच्छन्ति तद्ययंकुर्वन्ममारोपयितव्यं यतः परेणार्थ्यमान उपचोयते न बलान्मयुञ्जानः शास्त्रनिषेधात् एवं वणिक्कुसीदो धनवृद्धिकामएव व्यवहारयति वणिक्पण्यजीवी नृपोराजाः प्रयुक्तराजदण्डमादान उपचोयते नतु बलादिप्रोत्साहनेन व्यवहारयन् तदुक्तं मोत्साहायेत्स्वयं कार्यमिति विप्रादीनां विप्रनुवादोराज्ञोदष्टान्तार्थः । अथवा सर्वस्योदाहरणप्रपञ्चस्तथायेतनोऽपि ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलमविभक्ताज्ञातयोमृतस्यज्ञातेरत्वस्याप्यृणंशोधयन्तः । अतः साक्षित्वप्रतिभूत्वानाङ्गीकारेण कुलत्वं च विभागे निवर्तनीयमित्यर्थः । व्यवहारेण तदज्ञानेन । चत्वारः उपचोयन्ते परधनं लभन्ते विप्रः प्राङ्गि वाकः राज्ञः सकाशाद्धनप्राप्ता । आढ्यो धनिको वृद्ध्या जीवनेन । वणिक् वाणिज्येन । नृपो राजा दण्डादिप्राप्ता ॥ १६९ ॥

(३) कुलद्वन्द्वः । साक्षिणः प्रतिभूः कुलं च धर्मार्थव्यवहारदृष्ट्या त्रय एते परार्थेऽप्युक्तमनुभवन्ति तस्मात्त्वेन साक्ष्यं प्रातिभाष्यव्यवहारैर्क्षणं च नाङ्गीकारयितव्याः चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्प्राजानः पदार्थदानफलोपादानक्रणद्रव्यापणविक्रयव्यवहारेक्षणरूपं कुर्वाणा धनोपचयं प्राप्नुवन्ति । तस्माद्विप्रोदातारमाढ्योऽधमर्णवणिक्क्रेतारं राजा व्यवहर्तारं बलेन न प्रवर्तयेत् । पूर्वलोकाभिहितबलनिषेधस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । बाधवानपि दापयेदिति प्रसंगेन समानां परतः यथासंभवं क्लेशवृद्धीराह त्रय इति । तत्र साक्षिप्रतिभूकुलानि क्लेशभाजि । तत्र साक्षिणां सत्योक्तौ न किञ्चित् अनृतोक्तौ कुलनाशाद्युक्तम् । प्रतिभूवः प्रातिभाष्यदर्शनादौ न किञ्चित् तददर्शनादौ त्वधनव्ययैः । एवं कुलस्य कुपुत्रेण नाशः तस्मात् परतः क्लेशभाजस्तेन बलान्नप्रवर्तनीया इति भावः । प्रतिभूपदं निक्षेपधाद्युपलक्षकम् सोऽपि परार्थेऽप्युक्तिरिति निक्षेपधारणेन किञ्चित् तन्नाशे चाप्रतिष्ठा तद्दानमिति । परेभ्यो विप्रादीनां चतुर्णां प्रतिग्रहाणां दानानर्धविक्रयकरादिग्रहैरुपचय इति । तस्मात् विभेण दाता आढ्येनाधमर्णः वणिग्प्राजा क्रेता नृपेण कार्यार्थी च न बलात्प्रेरणीय इति भावः ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । तत्र बलात्कारमाशङ्क्य परिहरति त्रय इति । कुलशब्देन कुलीनोभिप्रेतः तस्योपन्यासोदष्टान्तार्थः । यथा कुलीनः परार्थं यतमानः क्लिश्यति एवं साक्षिप्रतिभूवाविति तस्मान्नात्र बलात्कारः कर्तव्य इत्याभिप्रायः । चत्वारः परार्थ उपचोयन्ते वर्द्धन्ते । विप्रस्योपचयः परार्थ एव न स्वार्थो देवपितृशेषत्वात् । आढ्यो वार्द्धिकस्तस्योपचयः परार्थः

* व्ययः=व्ययः उक्तः (राघ० २)

नात्मार्यः । प्रजावृद्धयर्थत्वात् । यथा विप्रदयः प्रजार्थमुपचीयन्तएवंनृपोऽपि परार्थमुपचीयतेनत्मादेतदर्थत्वात्प्रामांनव-
लादित्यभिप्रायः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुलं अविभक्ताङ्गातयः । चत्वारः उपनोयन्ते जीवन्ति । विप्रः प्राड्विवाकः । श्लाघ्यः दाना-
दिव्यवहारेण । नृपः राजा विवदमानानामितियोगीश्वरः ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ॥ न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । करदण्डशुल्कादिशास्त्रविहितं वर्जयित्वान्यत्पौरधनमनादेयं राज्ञा क्षीणकोशस्यापि । यत्तु शास्त्र-
न्यायागतरक्षानिवेशधनं तत्सूक्ष्मकाषोपणमात्रमपि न त्यजेत् तदुक्तं ॥ वल्मीकपथवद्राजा कोशवृद्धिं तु कारयेदिति ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतोयत्कर्तव्यं नृपेण तदाह अनादेयमिति । यतो धर्मतोऽपि परवित्तग्रहणेनोपचीयते नृ-
पस्तत्मादनादेयमशास्त्रीयं नाददीत ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । क्षीणधनोऽपि राजा नाग्राह्यमर्थं गृह्णीयात् समृद्धोऽपि त्वल्पमपि ग्राह्यं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रजालेहेन राजाकरादिनव्यापादयेदितिसार्थवादमाह अनादेयमिति चतुर्भिः । अनादेयमन्या-
योपात्तं नाददीतैव । आदेयं न्यायोपात्तं सूक्ष्मं रजोमात्रं नोत्सृजेत् न त्यजेत् । परिक्षीणो धनार्दिभः तैः समृद्धोऽपि ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । एवं बलात्कृतं सर्वराज्ञानिवर्तनीयमित्युक्तं अधुना त्वयमपि राज्ञा बलात्कारो न कार्य इत्याह अनादे-
यमिति । परिक्षीणोऽप्यसमृद्धोऽपि अनादेयमदण्ड्यस्यार्थं सूक्ष्ममपि बलान्नाददीत । समृद्धोऽपि दण्ड्यस्यार्थं सूक्ष्ममपि बलान्नो
त्सृजेत् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह अनादेयमिति । परिक्षीणोऽपि पार्थिवः अनादेयमग्राह्यं नाददीत न गृह्णीयात् ।
च पुनः समृद्धोऽपि राजा सूक्ष्ममपि अर्थं अदेयम् अर्थं नोत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ॥ दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः सप्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनादानाहमनादेयं अर्हेकृत्यस्तच्च दर्शितं दौर्बल्यं ख्याप्यते प्रकृतिभिरस्माभिरस्मान्दण्डयति स्ते-
नादविकसामन्तादीन् शक्तो विजेतुमिति परे स्वशक्तिं प्रथयन्ति राष्ट्रे या अतस्तैरभिषेप्यमानो विरक्तप्रकृतिरिह नश्यति आदा-
नादिहप्रेत्य वा धर्मदण्डनात् ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनादेयादानाद्विद्रोयमिति लोकेऽख्यातिरधर्मश्च दौर्बल्यहेतुर्जायतेऽतः प्रेत्येह च नाशः ।
एवमादेयवर्जनादशक्तो यमित्यपकीर्तिः प्रजानामधर्मचरणेनाऽधर्मश्च ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् अनादेयस्येति । अग्राह्यग्रहणाच्छास्त्रीयग्राह्यपरित्यागात् राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं ख्याप्यते ततश्च
सप्रेत्याधर्मेण नरकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह अनादेयस्येति । ज्ञानतो वर्जनात्त्वधनस्य दौर्बल्यं ख्याप्यते गृह्यते । अयम-
र्थः । नीतिशास्त्रानभिज्ञोऽयं यतो अनादेयमादत्तेऽपरिपूर्णधनो यमित्याक्रमणीयः यत आदेयमपि नादत्ते आदातुमसमर्थो वे-
ति । अनादेयस्यादानात्प्रेत्य नश्यति ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थाननुष्ठाने च दोषमाह अनादेयस्येति ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनादेयस्य अपास्यस्य आदानात्स्वीकारात् आदेयस्य स्वीकरणीयस्य चवर्जनात् परित्यागात् तस्य राज्ञोर्दोर्बल्यंस्थाप्यते । सः राजा प्रेत्यद्दुर्लभे नश्यति ॥ १७१ ॥

स्वादानाद्गर्णसंसर्गाच्चबलानांच रक्षणात् ॥ बलसंजायते राज्ञः सप्रेत्येह च वर्धते ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्य न्यायप्राप्तस्यादानंशोभनंवाऽऽदानं भव्यमेवशोभनंवर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैर्वर्णसंसर्गः द्विष्टत्वात्संसर्गस्य च संबन्धिनोरश्रुतत्वाद्गर्णानांस्तुतत्वात्तत्रैवापेक्षा युक्ता यस्तु वर्णानामवाप्तरप्रभवे संसर्गोनासौ वर्णानामेव संबन्धितया व्यपदेश्यशक्यते । कश्चित्तुन कारणंठति वर्णासंसर्गादिति सर्वथा वर्णसंकरप्रतिषेधानुवादोयं दुर्बलानांबलवद्विद्विभिरभिभूयमानानां स्वैभ्यस्त्राणाद्धेतोः राज्ञेबलसंजायते सम्यग्व्यवहारदर्शनंकर्तव्यंधर्मदण्डनंच न कर्तव्यमित्येतद्विशेषः । पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आदानादुचितदण्डादिग्रहणाद्धनबलम् । वर्णानामसंकरेण संसर्गात् संसर्जनात् दुर्लभरक्षणाच्च धर्मबलम् ॥ १७२ ॥

(३) कुड्मकः । न्याय्यधनग्रहणाद्गर्णानांसंजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंबन्धात् यद्वा वर्णसंसर्गाद्गर्णसंकरादित्यत्रापि रक्षणादिति योजनीयंप्रजानांदुर्बलानांबलवद्भ्योपिरक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य ततश्चासाविहलोकपरलोकयोश्च वर्धते ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आदानादिति । आदानात्धर्मसंसर्गादिति हेतुमद्भावे पञ्चम्यौ । न्यायोपात्तधनादिना धर्मवृद्धेःप्रेत्य वृद्धिः । इहापि वृद्धिःकीर्तिधनाभ्यां वर्णसंसर्गादितिकचित्पाठस्तदाऽऽदानादिह वृद्धिर्वर्णसंसर्गाच्छास्त्रीयपरिपालनेन प्रेत्य वृद्धिः । रक्षणाद्वलं चतुरङ्गबलवान्हि रक्षितुंसमर्थोजायते ज्ञास्यतेवा ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थानुष्ठाने फलमाह स्वादानादिति । स्वादानात्स्वस्य प्राप्तद्रव्यस्यादानाद्ग्रहणात् । वर्णसंश्लेषात्तवर्णैः सह प्रीत्येति यावत् ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वंद्वयंतस्य आदानात् उपहितदण्डादिग्रहणात् । वर्णसंसर्गात्सांकर्यराहित्यात् ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमइव स्वामी स्वयंहित्वा प्रियाप्रिये ॥ वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचैतदेवप्रपञ्चयति अयंसेवकआत्मीयोऽतः प्रियः न केवलंराष्ट्रासी यस्यैव राष्ट्रंमेवावनिष्ठतेऽतोऽप्रियः तद्वदित्वा यमवत्प्रजासु तुल्यः परिपालने व्यवहारे च स्यात् ईदृशीहि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा यमस्येभ्यणोबाधकं तत्रौपसंख्यानिकंयकारामच्छन्ति कः पुनर्यमतुल्यतांभजति जितक्रोधोजितेन्द्रियः रागद्वेषौ जयेत्प्रसङ्गाख्यानेन ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रियाप्रिये मित्रत्वशत्रुत्वे । याम्यया ब्रह्मा कर्मानुरूपसुखदुःखदाने । जितेन्द्रियोजितस्वेन्द्रियजकामलोभः ॥ १७३ ॥

(३) कुड्मकः । यतएवंतस्माद्यमेति । तस्माद्यमइव राजा वशीकृतक्रीधोजितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति तस्मादिति । स्वामी राजा यमोहि यस्याऽदृष्टानुरूपेण दण्डानुपह्वौ करोति न प्रेत्यवैत्येवंराजाऽपि स्वारसिकक्रोधादिविर्वाजितोदृष्टापराधानुसारेण वर्तेतत्यर्थः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । याम्यया समवर्त्ती ही यमः ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात्कारणात् स्वामी राजा प्रियाप्रिये स्वयंहित्वा याम्ययावृत्त्या सकललोकसमदृष्ट्या मि-
त्रामित्रेतिहित्वा वर्तते । यथा यमः वर्तते ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ॥ अचिरात्तंदुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मे यः कार्याणि कुरुते समोहादेवेह व्यामूढो धर्मजहात् तस्येदं धर्मजफलं विरक्तप्रकृतित-
या वशे कुर्वन्ति शत्रवः विरक्ता हि प्रकृतयः क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः परैरपजप्येरंस्ततश्च बहुकृत्यवशे कुर्वन्ति दण्डयन्ति
बन्धन्ति घ्नन्ति राष्ट्रमपहरन्ति चेत्येषवशीकारः ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मोहाद्धर्मो नास्तीति भ्रमात् ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यवहारादधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तदुष्टचित्तं प्रकृति
पौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवो निगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थवैपरीत्ये दण्डमाह यस्त्विति । अधर्मेण अयथाशास्त्रेण तत्र हेतुर्मोहात्कार्याणि दण्ड-
शुल्कादीनि । सामन्ताद्यैर्दत्तहस्ताः शत्रवस्तं वशे कुर्वन्तीति शत्रुभयादप्यकार्यानि वर्तितव्यमिति भावः ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । अधर्मेणासमवृत्त्या ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । योमहीपतिः मोहात् धर्मोस्तीति भ्रमात् अधर्मेण कार्याणि कुर्यात् शत्रवः तं राजानं अचिराद्वशे-
कुर्वन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ॥ प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । सिन्धवो नद्यो यथा समुद्रमाश्रयन्त्याश्रिताश्चानुरागिण्यस्तन्मप्योवसन्ति न ततो निवर्तन्ते एवंका-
मक्रोधजयाद्राजानं प्रजाः समयोगक्षेमास्तन्मप्यः संपद्यन्ते ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थमर्थसाधनं व्यवहारादि ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । यो राजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः
नद्यो यथा समुद्रान्निवर्तन्ते तेनैवैकतां याति प्रजा अपि तस्मान्पादनुवर्तिन्यस्तदेकताना भवन्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । जितक्रोधइत्याद्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह कामेति । कामक्रोधौ रागद्वेषौ संयम्य विहाय अ-
र्थान् प्रजापालनादीन् धर्मेण यथाशास्त्रं पश्यति यस्तम् । सिन्धवः स्यन्दनात् नद्यः गाम्भीर्याच्चलमयां दन्वबोधरत्नाकरत्व-
दुरवगाहत्वादयोराङ्गः समुद्रमित्यनेन सूचिता इति ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । अनुवर्तन्ते न भिद्यन्ते ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो राजा धर्मेण अर्थान् व्यवहारान् पश्यति ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ॥ सराज्ञा तच्चतुर्भागां दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । छन्द इच्छा । तेन राजानमज्ञापयित्वा यदा प्रागुक्तैश्चतुर्भिरुपायैः स्वेच्छया न धनमार्गेण प्रवृत्तं-
तथा भूतं वा राजपुत्रैराख्यनेनार्हतरपदेशेनुरुभ्येदं हि धनमिति सचाष्टोधारयामीति यत्प्रतिपद्यते सराज्ञा चतुर्थभागं द-
ण्डापयितव्यः । यावत्सलै धारयति तस्य तत्र सर्वघृणं शतं चेद्धारयति पञ्चविंशतिर्दण्डनीयः शतं तस्य दाप्यः । एवं पञ्च-
विंशतिः नत्विद्यं भ्रान्तिः कर्षव्या शतराङ्गः पञ्चविंशतिश्चिष्टं धनिकस्य धनिको हि तथा दण्डितः स्यान्नार्णिकः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साधयन्तं त्वच्छन्देन त्वेच्छयाऽप्रतिरोधादिना राज्ञि वेदयेत् ज्ञापयेत् । देयधनचतुर्थ-
भागं ऋणचतुर्थभागं दण्ड्यो धनिकाय धनं दाप्यः ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽधमर्णो राजवल्लभो ह्यमिति गर्वादुत्तमर्णत्वेच्छया धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् सराज्ञा ऋणचतुर्थभा-
गं दण्ड्यः तस्य तद्धनं दापनीयम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमाह यदिति । योऽधमर्णः छन्देन इच्छया तत्मात्स्वधनं साधयन्तं राजवल्लभो ह्यमि-
ति गर्वानृपे निवेदयेत् सराज्ञा चतुर्थीशं दण्ड्यः । धनिकस्यापि तद्धनं दापनीयम् प्रयुक्तं साधयेदर्थमित्यत्रोक्तो भियोगाभा-
वाद्दण्डइह तु दण्डइति न पौनरुक्त्यम् ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । प्रासङ्गिकं बलात्कारवर्जनं परिसमाप्य प्रकृतमेव ऋणदापनमुपक्रम्याह यः साधयन्तमिति । राजस्य-
निवेद्य छन्देन स्वेच्छया । स्वमर्थसंशोधनादिना साधयन्तं धनिकमुत्तमर्णमधमर्णो नृपे निवेदयेत् असावयमिव मां बाधत-
ति सराज्ञा ऋणचतुर्भागं तस्मै दण्डनं दाप्यः । तस्योत्तमर्णस्य तद्धनं दण्डनं च दाप्यः ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अधमर्णः छन्देन स्वेच्छया साधयन्तं धनिकमुत्तमर्णो नृपे वेदयेत् सः राज्ञा ऋणचतुर्थभा-
गं दण्डं तस्य उत्तमर्णस्य तद्धनं च दाप्यः ॥ १७६ ॥

कर्मणापि समंकुर्याद् धनिकायाधमर्णिकः ॥ समो वरुणज्जातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । निर्धनो धनेन निर्धनत्वात् न मुच्यते किं तर्हि कर्मकारयितव्यः प्रेष्यत्वं व्रजेत् यावता धनेन त-
त्कर्मकर्मकरः करोति तत्तस्य प्रविष्टं संपद्यपि कर्तव्यं कर्मकुर्वतश्च सत्तामधने प्रविष्टे दास्यान्मोक्षः समंकुर्यादुत्तमर्णानन्त-
शुद्धे धनेनोत्तमाधमव्यवहारइत्यप्येके उत्तमर्णोऽपरीधमर्ण एतच्च कार्यते वर्जः समः समानजातीयोऽवरुणज्जातिर्हीनजातीयः
श्रेयांस्तुत्तमजातीयौ गुणाधिको वा शनैः क्रमेण यथीत्पादं दद्यात् नारदे पद्यते ॥ ब्राह्मणस्तु परिक्षीणो शनैर्दीर्घो यथादश-
मिति ॥ अतो राज्ञा धनिकधनसंशुद्धयर्थं परिक्षीणो ब्राह्मणो न पीडयितव्यः उत्तमर्णश्च रक्षणीयः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातिरवरुणज्जातिश्चाधमर्णो धनाभावे सति त्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि समंकुर्यात् निवृ-
त्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । समजातिरघं ब्राह्मणेतरः कर्मणाक्षत्रविट्शूद्रान्समानजातीयान्हीनां
स्तु दापयेदिति कान्त्यायनैर्निर्दिष्टत्वात् । श्रेयान्मनुरुक्तज्जातिर्न कर्मकारयितव्यः किंतु शनैः शनैः यथासंभवं तद्धनं
दद्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । यद्यधमर्णो दातुमसमर्थस्तत्र कागतिस्तत्राह कर्मणायः समः । उत्तमर्णतुल्यजातिः ततोऽवरुण-
जातिर्वाऽधमर्णिकः कर्मणा त्वजात्यनुरूपेण वेतनकृत्यादिना सममृणशीधनं कुर्यात् श्रेयांस्तु विपश्चित् शनैर्दद्यात् एवं ॥
हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थकर्म कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयमिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ शनैः शनैः
धनमेव दद्यात् न तु कर्मणा लौकिकेन समंकुर्यात् विप्रस्य लौकिककर्मकरणे दण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आर्त्विज्यादौ तु न-
दोषः हीनजातिमित्यनेन क्षाम्यो वैश्यस्य शनैर्दद्यात् न तु कर्मकुर्यात् इत्येवमुत्तरं ब्राह्मणपदे राजसेवकगुणवत्त्वाद्युपल-
क्षकं तेषां दद्युस्तेन न प्रकृतविरोधः ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । ऋणप्रदानाशक्तस्याधमर्णस्य जातिता रतम्यवशेन ऋणापाकरणमाह कर्मणापीति । समः समानजा-
तिरवरुणज्जातिश्चाधमर्णिको धनिकायोत्तमर्णाय कर्मणापि समंकुर्यात् ऋणसंभूतिकर्मकुर्यादित्यर्थः । श्रेयानुक्तज्जाति-
स्तद्वत् शनैर्दद्यात् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधर्मणः कर्मणापि धनिकाय समं अनृणं कुर्यात् समः अन्योन्यसमः अवलुप्तमितिः हीन-
जातिश्च श्रेयास्तु श्रेष्ठः तद्धनंशनैर्दद्यात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ॥ साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतानयेत् ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनेति पूर्वोक्तप्रकारप्रत्ययवर्गः विधिना प्रकारेण साक्षिप्रत्ययः सिद्धशब्दः प्रत्येकमपि
संबध्यते साक्षिभिः सिद्धानि निर्णीतानि प्रत्ययः । अनुमानदैवी वा क्रिया कार्याणि न केवलमृणादानमन्यदपि संमतं
यदर्थिप्रत्ययविप्रतिपत्तिमपाकुर्या देव्यमन्यतउत्पादयेत् । उपसंहृतमृणादानं समाप्तो व्यवहारः । सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणा-
मेवं रूपत्वात् । नहि साक्ष्यादिभ्यः कृते किंचिदुत्तरेषु विवादेषु प्रतिपत्तिनिरासनिमित्तकेवलद्वंद्वविशेषस्तत्त्वरूपं च वक्तव्यमित्यु-
क्तः प्रपञ्चः । कीदृशोऽस्वामिविक्रयः कीदृशोऽनुशय इति स्वरूपं व्यवस्थाप्यते ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साक्षिभिः प्रत्ययैः शपथैश्च सिद्धानि । समतां अविवादम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परविवदमानानामर्थिप्रत्ययार्थिनां साक्ष्यादिप्रमाणेन निर्णीतार्थानि कार्याणि
विप्रतिपत्तिखण्डनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्विवादादावतिदिशति अनेनेति । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि साक्षी प्रत्ययश्च लेख्यपूर्वकप्रतिग्रह-
क्रयादिश्च ताभ्यां सिद्धानि निर्णीतानि समनामविवादं उक्तप्रकारेण ऋणादिशोधनं वा ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । ऋणप्रदानोपसंहारमाह अनेनेति । अनेनोक्तेन प्रत्ययशपथहेतुभिर्वा कार्याणि व्यवहारान्समतान-
येद्विप्रतिपत्तिरहिताम् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षिप्रत्ययः शपथः सिद्धानि कार्याणि समतां व्यवहारराहित्यं, नयेत् प्रापयेत् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपनिक्षेपेद्वधः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । मर्यादातोभजनः कुलचयस्य पितृपितामहाविद्वांसो धार्मिकमहापरिग्रहाः स्वकुलानि गृहीत्वा
नार्क्ये प्रवर्तते सहि स्वल्पमपि गर्हणांसोऽदुर्मसमर्थः नितरां च निन्दन्ति जनाः वृत्तशीलमाचारो जनापवादभीरुता स्वा-
भाविकं संपन्नतद्युक्तः धर्मज्ञस्तु स्मृतिपुराणेतिहासाभ्याससंजाततदर्थवबोधः सत्यवादी बहुकृत्वः कार्येष्वदृष्टकार्ये सं-
भाव्यमानो वृत्ताभिधानः महापक्षः सुदृढस्वजनराजाभात्याद्यनुग्रहीतमहिमहस्वेन दुष्टराजाधिकारिणां गम्यो न भवति धनी-
त्वधनरक्षार्थमदृष्टभयाच्च न परद्रव्यापहारणे वर्तते अस्ति मे पर्याप्तधनं किं परकीयेन कथंचिज्ज्ञातेदण्ड्यः स्यामिति आ-
र्यो धर्मनिष्ठा यी ऋजुप्रकृतिर्वा निक्षिप्यमाणं सुवर्णादिद्रव्यं कर्मसाधनेन घञोच्यते निक्षेपेदक्षार्थं स्थापयेद्वधः एवं निक्षिप-
न्नाज्ञो भवति अन्यथा मूर्खः संपद्यते । सुदृढत्वोपदिशति दृष्टनायमदृष्टार्थोऽष्टकादिवदुपदेशः ईदृशिपुरुषे निक्षिपस्य न वि-
प्रत्ययो भवत्येव विधेन निक्षिपमनेनेति शङ्का न भवति यस्तु नम्रकितवपानशौण्डादिः स केनचिदाकृष्टोऽपि सत्पित्रास्य
हस्ते निक्षिपमया चेति न शङ्कास्पदं सुवर्णादिर्महतो धनस्य निक्षेपधारक इति काकणी मारिकेति युज्यमानो भवत्ये-
व ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणादानम् निक्षेपमुपक्रमते कुलज इति । वृत्तमाचारः । महापक्षे बहुबन्धौ । आर्ये
उत्तमदेशजाते ॥ १७९ ॥

(१७९) वृत्तसंपन्ने = विलसं ० (च) = वृत्ति ० (ख)

(३) कुङ्कुमः । सत्कुलप्रसूते सदाचारवति धर्मवेदिनि सत्याभिधायिनि बहुपुत्रादिपरिजने ऋजुप्रकृतौ मध्ये व्यभिचाराभावानिक्षेपंस्थापयेत् ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपइत्युक्तं तद्विषयकमाह अष्टादशभिः तत्रादौ तदुचितस्थलमाहकुलजइति वृत्तसंपन्नेषु स्वाध्यायाचारादि तद्युक्ते महापक्षे पुत्रपौत्राद्युपेते आर्यैस्त्वच्छप्रकृतौ धनिनि स्थाप्यधनादधिकधनवति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुलजे महापक्षे मातृपितृभ्यां शुद्धपक्षे एतादृशे निक्षेपं बुधोनिक्षिपेत् स्थापयेत् ॥ १७९ ॥
योयथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थयस्य मानवः ॥ सतथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । यथेति यादृशेन प्रकारेण समुद्रममुद्रं ससाक्षिकमित्येवमादिसतथैवेति सौम्योनिक्षिप्तस्तथैः ग्रहीतव्योयथा दायोदीयते निक्षिप्यते तथा गृह्यते यत्रैतन्निश्चितं भवति सर्वकालमेवास्यहस्ते समुद्रयित्वा स्थापयति तत्र विप्रतिपत्तावमुद्रिते लब्धे धारणकांयदि ब्रवीति नैषमुद्रयति निक्षिप्य मे बलाद्गच्छति तत्रैवंशङ्कास्पदंजीयते प्रमाणांतरात्प्रायशोमुद्रणमन्यदा तु मुद्रानाशे कियदपहारितमिति परिमाणविशेषज्ञानात् प्रमाणान्तरं व्यापारणीयं राज्ञापहवादे व सामान्यदण्डेन दण्डनीयः निक्षेपदण्डस्तु द्रव्यपरिमाणे निश्चिते द्वितीयः । ननुच सर्वापहवएवविभागितोजितएव युक्तं सत्यं यत्राविनाभावसिद्धयथा मुषिते ग्रामे देवदत्तो नियुज्यते त्वयान्यैश्चरैः सहामुष्मिन्महनि सग्रामोहतइति सआह नैः तस्मिन्महनि तं ग्राममहमगमंस्तत्र साक्षिभिरुक्तं दृष्टं तस्मिन्महनि तत्र यन्मुष्टंतु न दृष्टं तत्र देवदत्तेन मेघोप्यपहृतस्तदहर्ग्रामं सन्निधानसिद्धेः स्फुटे च कारणान्तरे सन्निधावनुपलभ्यमाने सन्निधानादेशदेशाच्चौरत्वमपि युक्तमनुमातुं इहतुप्रमादं नानाराणां मुद्रितनिक्षिप्तममुद्रितमेव नीयते । यथादायस्तथाग्रहः कोमेऽभियोगावसरइत्यनया बुद्ध्या संभवत्यपहवः नहि शक्नोत्यनुमातुं यथापि कथंचिदनुमापयेत्परिमाणन्तु न विना प्रमाणान्तरं निक्षिप्तवचनादेव सिध्यतीति युक्तोदितोदितो निश्चयः सर्वथा यएकदेशान्तरेण न संभवति तत्रैवैकदेशपराजितइति निश्चयः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथानिक्षिपेत् मुद्रितममुद्रितं ससाक्षिकमसाक्षिकमित्यादि । यथादायइति पुनरस्यार्थः स्य । कथनं लोकसिद्धिहेतुतया ॥ १८० ॥

(३) कुङ्कुमः । योमनुष्योयेन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यमर्थं सुवर्णादि यस्य हस्ते निक्षिपेत्सोऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव ग्राह्योयस्मान् येन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं समुद्रस्थापितसुवर्णादिनिक्षेप्ता त्वयमेव मुद्रांभित्वा यदा वदति ममेदंतुल्यित्वा समर्पयेत्यभिधानं दण्डार्थम् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । तद्ग्रहणोपायमाह यइति । योनिक्षेप्तायथायेन प्रकारेण मुद्रया संख्यया वा यमर्थं सुवर्णादित्त्वरूपं यस्यहस्ते तत्र हेतुः यथादायः यथासमर्पणं तथाग्रहस्तथैव ग्रहणम् ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । यथारूपोयोऽर्थः सतथा रूपस्य हस्तात्तेन ग्राहः तथा हि यथा दायः स्थितस्तथा ग्राहः यथा दानंतथा ग्रहणं निक्षिप्तं द्रव्यं अविकृतं दद्यादित्यर्थः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा दायः अंशः तथा ग्रहः गृहीतुं योग्योग्रहः निक्षेपः ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानो निक्षेपुर्न प्रयच्छति ॥ स याच्यः प्राङ्निवाकेन तन्निक्षेपुर्न सन्निधौ ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । याच्यइति एवमुपायो युक्तस्तथास्यर्थसङ्गतिर्भवति साक्ष्यभावाद्द्विष्येषु ग्रामेषु वचनमिदं यथा चर्णादानादिषु साक्ष्यभावसमनन्तरमेव दिव्यानि दीयन्ते नतद्वदत्र किंतर्हि चरैरस्य वृत्तमनुचारयेत् तत्र यदि पुनश्चापि

माणो न कश्चिद्विदुस्त्वल्लति तदा न शपथैर्दर्शनीयः अथाप्यत्र प्रमाद्यति तदा निक्षेपहरणसंभवापि युक्तैव तदा च दिव्यैः शिशोधनी न पुनरनेकनिक्षेपहरणेनापरनिक्षेपहरणसिध्यति कदाचिद्गरीयसा प्रयोजनेनैकमपद्धतं कृताप्रयोजनउत्पन्नानु-
योवाप्यस्य समर्पयति अतोयंश्लोकसंघातोद्भटिति निक्षेपधारणकस्य शपथनिवृत्त्यर्थेन पुनः प्रमाणोपगमासः नच प्रा-
वाकनिक्षेपहरणे राजदण्डवदनिश्चितापरनिक्षेपहरणोपि प्रथमाभियोक्तुर्दापयितुं युक्तः अनिश्चितेहि हरणे दाप्येत यदि शा-
रणे तदा निर्णयार्थव्यवहारशास्त्रं स्यात् । ततश्चेतुर्भिर्निर्णयः कर्तव्यइति विकल्पितस्तस्मान्न शास्त्रोपयोगमर्थो नच लौकिको
यवस्थितिः साक्ष्यभावइत्याद्युक्तेन प्रकारेणान्यपरतया नेया ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न प्रयच्छति प्रथमं लोभात् । निक्षेपसन्निधौ याच्यः ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हिरेण्यमादि द्रव्यमित्येवं निक्षेपत्रा प्राथम्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा
निक्षेपत्रा ज्ञापिते प्राङ्निवाकेन तस्य निक्षेपसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्योद्धरणप्रकारमाह यो निक्षेपमिति । स निक्षेपधारी प्राङ्निवाकेन राजस्थापितेन पुंसा याच्योऽ-
नैतदेहीति । असन्निधौ स्थलान्तरे ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । असाक्षिकेषु निक्षेपेषु निक्षेपहारित्वेन शङ्किते प्रयोक्तव्यविधिं श्लोकद्वयेनाह यो निक्षेपमिति । प्रश्न-
विविच्य ब्रुवतीति प्राङ्निवाकः प्रधानसभ्यः ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सप्राङ्निवाकेन निक्षेपसंनिधौ तं निक्षेपं वाच्यः कथनीयः ॥ १८१ ॥

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ॥ अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । पदार्थयोजनामिदानीमनुसरामः सप्राङ्निवाकेन तन्निक्षेपसंनिधौ येन रहसि स्थापितं साक्षिष्व-
स्तु निक्षेपा तस्य याचमानस्य धारणकोयमपह्नुते तत्त्वया किंचिन्निक्षिप्तमिति ततो निक्षेपा राजाज्ञापितो न निक्षेपधा-
रणोऽकारं दर्शयेत् किं तर्हि कुर्यात्प्रणिधिभिश्च हिरण्यमात्मीयं सुवर्णं रूप्यं वान्यस्य निक्षिप्य याचितव्योऽर्थनीयः प्राङ्निवाकेन
प्राङ्निवाकग्रहणं निर्णयाधिकृतपुरुषोपलक्षणार्थं किं साक्षादेव याचितव्यो नेत्याह प्रणिधीनां मुखेन यैरेव न्यस्तं वयोरूपसमन्वितैः
व्यसामन्वितायेन बालान् भवन्ति तेषां हि परैः प्रेरितानां मदश्च नार्थो न्यासइति संभाव्यते परिणतवयैभ्यस्तु नाशको भवति
एवं रूपसमन्वयो व्याख्येयः रूपमेव कस्य तादृशं भवति यस्य दर्शनादेव चापलं प्रतिभाति तथाच रूपमेतद्याचष्टे भगवन्त्री-
रागतामिति तेनैव तदुक्तं भवति तादृशाः प्रणिधयः कर्तव्या येषां मदश्च नार्थो न्यासइति नाशङ्कते धारणकः अपदेशोः
सव्याजैर्निक्षेपकारः राज्ञोपद्रव्यामगमनादिभिरनेन हेतुना त्वयि संप्रति निक्षिपामीत्यनृतसंभवात्कारणकथनमपदेशः एत-
च्च सर्वप्राङ्निक्षेपसंनिधौ कर्तव्यम् ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । निक्षेपविषयवद्दृष्टप्रमाणाभावात्कृत्स्नस्य निक्षेपानभ्युपगमादाह साक्ष्यभावइति । प्रणिधि-
भिश्चैः स्वीयैः वयसा वृद्धत्वादिना रूपेण च पालिन्यादिना प्रामाणिकत्वाच्चितेनान्वितैः । प्राङ्निवाकस्तन्निक्षेपानभ्यु-
पगमेतु निक्षेपान्तरं निदध्यात् । अपदेशैर्नास्य धनस्य रक्षकोत्साकं विद्यतइत्यादिव्याजोक्तिभिः । तत्त्वतो यथानिक्षेपः संप-
द्यते तथेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । किं कृत्वा किं याचनीयइत्याह साक्ष्येति । प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसभ्यैश्चारपुरुषैरतिक्रान्त-
काल्यैः सौम्यादिभिर्वृषोपद्रवादिष्याजाभिधाभिर्निक्षेपानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः स निक्षेपधारी प्रा-
ङ्निवाकेन चारपुरुषनिक्षिप्तमुवर्णं वाच्यः ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राङ्निवाकस्यापि प्रार्थनयाऽल्लब्धेऽप्युपायान्तरमाह साक्ष्यभावइतिह्याभ्याम् । प्रणिधिभिश्च रैः वयोरूपसमन्वितैः अतिक्रान्तशैशवसौम्याकृतिनिक्षेपधारिसमानवयः प्रभृतिभिः तेषुहि सख्यादिवशादतिगोप्यमपि प्रकाश्यतइति । अपदेशैः राजामां हनिष्यति दण्डयिष्यतोत्यादिराजोपद्रवव्याजाभिधायिभिः । तत्त्वतोवस्तुतोहिरण्यं स न्यस्य निक्षेपयित्वा ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । वयोरूपसमन्वितैः पूर्वनिक्षेपवयोरूपसदृशैः प्रणिधिभिः करणैस्तत्कालोचितसंबन्धवयोरूपसादृश्योपहेत्वन्तरेण निक्षेपप्रतिपादनशङ्कापरिहारार्थः । अपदेशो निक्षेपनिधानार्थानुज्ञानार्थः । हिरण्यग्रहणं पूर्वनिक्षेपसजातीयद्रव्योपलक्षणार्थम् ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः चारैः अपदेशैः व्याजैः संन्यस्य निक्षिप्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

सयदि प्रतिपद्येत यथा न्यस्तं यथा कृतम् ॥ न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

(१) मेघातिथिः । एतेनात्माकोनः साक्ष्यभावान्निक्षेपोपहूयतइति यथा न्यस्तं यथा कृतमिति गूढागूढचिह्नकृतेन भेदः अथवा गृहीतनिक्षेपव्यापारभेदेन भेदः । यथाकृतं यथागृहीतं निर्विकल्पमवलंबं च गृहीतं तथैव प्रतिदातव्यं प्रतिदाने यत्र कालग्रहणे न क्रियतइत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदित्वया ततोपहृतं तद्रतमेव धनं त्वयात्माभिश्च ग्राह्यमित्युक्तः सयदि प्रतिपद्येत संमतः स्यात् । यथा मुद्रादिना न्यस्तं तथाकृतं कण्टकादि । निक्षेपत्रोक्तं न तत्र विद्यतइति यदि तस्मिन्प्रत्यर्पितेपि परोममैतन्न्यूनमित्यभियुक्ते तदभियोगादिकं तत्र न विद्यते तावतैवं तच्छोधनमुक्तं मुद्रादेर्भावात् । नतु दण्डो नास्ति सापराधत्वात् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । सनिक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रमसमुद्रं वा यथाकृतं कटकमुकुटाद्याकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत स न्यस्तमस्ति गृह्यतामिति तदा परेण पूर्वनिक्षेपत्रा प्राङ्निवाकवेदिना यन्निक्षेपमित्यभियुज्यते तत्र न किंचिदस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । पश्चात्सयाच्यमानः निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रमसमुद्रं वा यथाकृतं यथाकारं कटकादिरूपं तद्विन्वा प्रतिपद्येत दानुमन्यते यदि तदा परैः पूर्वनिक्षेपभिः यदभियुज्यते तन्न भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । सनिक्षेपहारित्वेन शङ्कितः । परैः पूर्वनिक्षेपभिः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपुरुषः यत्र स्थापितः यदि प्रतिपद्येत अङ्गीकुर्यात् यथान्यस्तं यथाकृतं तत्र किंचिन्न विद्यते यत् अन्यैर्निक्षेपेत् परैरभियुज्यते आरोप्यते ॥ १८३ ॥

तेषां दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथा विधि ॥ उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

(१) मेघातिथिः । तेषांप्राङ्निवाकप्रयुक्तनिक्षेपमृणां यदि द्रव्यनिक्षेपं दद्याद्यथाविधीति यथाकृतपदेन ध्याख्यातं संधारणकोऽवष्टब्धस्य राजपुरुषैरुभयमर्थिने राजनिक्षेपं च दाप्यतइति धर्मस्य साधारणा व्यवस्था तात्पर्यमत्र व्याख्यातम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां प्रणिधीनां अर्थनान्तरं यदि न दद्यात्तद्विरण्यं तदोभयं निक्षेपद्वयं संनिगृह्य गृहीत्वा दाप्योदण्डमित्यर्थः । यदितु प्रणिधिदत्तं प्रत्यर्पयेत्तदा निश्चयानुत्पत्तेर्दिव्या क्रियेत्यर्थात्तिष्ठम् ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांचारपुरुषाणां यन्निक्षेपं हिरण्यं यथान्यस्तं यदि तन्न दद्यात्तदा ह्यपि निक्षेपौ ज्ञापकचारसंबन्धिनौ

प्रीड्य दापनीयः स्यादित्येवंरूपो धर्मस्य धारणा निश्चयः । यो निक्षेपमित्यादि श्लोकचतुष्टयस्य चेदृशा एव पाठक्रमो-
मेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः गोविन्दराजेन तु साक्ष्यभावे प्रणिधिभिरिति श्लोकोऽन्तएव पठितः तदा च नार्थसङ्कतिः
न वा वृद्धाभ्यादादः ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अपदेशैः स्थापितस्यापह्नवेदण्डमाह तेषामिति । तेषां प्रणिधीनां यथाविधि यथास्वरूपं यथा-
स्थापितं च न दद्यात्तदोभौ निक्षेपौ निक्षेपधारोदाप्यः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां निक्षेपूणां यद्विरण्यं तद्यथाविधि न दद्यात्तदा उभौ निक्षेपूनिक्षेपारौ निगृह्य दाप्यइति
धर्मस्य धारणा मर्यादा ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं देयौ प्रत्यनन्तरे ॥ नश्यतो विनिपाते तावन्निपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्पत्यनन्तर उच्यते निक्षेपः पुत्रो भ्राता भार्या वा यस्य निक्षेपमुद्रंये स्वाभ्यमस्ति भार्याया-
स्तावत्स्वाभ्यमुक्तमेव पुत्रस्यापि पैतामहे भ्रातुश्चैकधनस्य तत्र तेषां कश्चिद्विधावनिक्षेपमर्थसन्निहिते देहिनाऽत्माकीनमेतदिति
तत्र कश्चिदनया बुद्ध्या दद्यात्साधारणमेतदेकेन निक्षिप्तमपरेण नीतमिति कोदोषइति अत उच्यते न देयौ निक्षेपोपनिधी
प्रत्यनन्तरे । अत्रैवार्थवादं हेतुसरूपमाह नश्यतो विनिपातेतौ विनिपातोऽन्यथात्वं प्रत्यनन्तरस्य देशान्तरगमनादि तस्मिन्-
सति तौ हीयेते यदि तेन नीत्वा निक्षेपं दत्तं तदा तेन पर्यनुयुक्तस्य धारणकस्य किमुत्तरं तदीयेन भ्रात्रैतद्धनं साधारण-
स्वामिना नीतमिति नैतदुत्तरं यथा दायस्तथा ग्रहइत्युक्तं येनैव निक्षिप्तं स्वामिनाऽस्वामिना वा तस्मा एव देयं तस्यैवायं-
प्रपञ्चः यदि तु प्रत्यनन्तरो विक्रियानं गच्छेत्तदा तद्दानेऽपि न दोषस्तदाह अनिपाते त्वनाशिनौ तत्र हस्त्युत्तरं मानशत-
त्वादप्यमि प्रत्यनन्तरेण नीते विनिपाते च तस्य निक्षेपम्याचमानायस्वधनं दातव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपनिधिर्भाडादिरथः समुद्रः । निक्षिप्तो निक्षेपस्त्वमुद्रः । उपनिधिपदं चायाचितायुपलक्षणम् ।
प्रत्यनन्तरे देशान्तरादिगते निक्षेपमरि तत्पुत्रादौ । नश्यतः पुनर्देयौ भवतः । विनिपाते तस्य पुत्रादेर्मरणादिना निक्षेपुर्नि-
क्षिप्तमथनामासौ । अनिपाते तस्मासौ अनाशिनौ प्रत्यर्पणीयौ केवलं त्वत्पुत्रे दत्तमिति विभाव्यमेव ॥ १८५ ॥

(३) कुम्भूकः । निक्षिप्यतइति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगणिनं वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुपदे-
शभेदः तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपमर्थपनिधातर जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्वनाधिकारिणि कदाचिन्न-
निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पणविनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः । पुत्रादेः पितुश्च पुनरविनाशे-
समर्पणे च कदाचिदविनाशिनौ स्यातां तस्मादमर्थसंदेहान्न देयौ ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपवदुपनिधेरप्युद्धरणबोधयन् तत्र कार्यान्तरं विधत्ते निक्षेपइति । निक्षिप्यते परस्मिन् यत्
निक्षेपोद्रव्यमात्रं अङ्कितमगणितं वा । पुटस्थमुपनिधिः प्रत्ययार्थनिक्षेपोऽबन्धकइतिभेदः । किंच निक्षेपमरि अनिपाते
जीवति प्रत्यनन्तरे तत्पुत्रपौत्रादौ न देयौ तत्र हेतुर्नश्यतइति । कदाचिदैवात्पुत्रस्याभ्याभावे निधेरसमर्पणाद्वा दत्तौ
प्राशङ्ग्यतः । अतो निक्षेपधारिणा न देयौ । विनिपाते तु निक्षेपस्थापकेष्वपि पुनस्तत्पुत्रादावधिकारिणि देयौ न तदाऽवि-
शिनावित्यन्वयः ॥ १८५ ॥

(५) मन्दनः । प्रत्यनन्तरे निक्षेपः प्रत्यासन्ने पुत्रादौ अत्र हेतुर्नश्यतः नश्यतो विनिपाते ताविति । प्रत्यनन्तरस्य वि-

निपातेतौ निक्षेपोपनिधी अपिनश्येतां ततश्च निक्षेपुः पुनरपि प्रतीपदेयौ स्यातां तस्मान्मन्त्रेण तौ प्रत्यनन्तरस्य विनिपातेऽनाशिनौ तस्मादादाय पुनरपि निक्षेपुरिति प्रतिप्रदातुं शक्यौ ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ निक्षेपोपनिधीप्रत्यनन्तरे पुत्रादौ न देयौ तौ विनिपाते यद्वस्तेदत्तं तन्मरणे नश्यतः पुनर्देयौ भवतः अपाते अमरणे अनाशिनौ अदेयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ॥ न सराज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । जीवतस्तस्मान्निक्षेपुः प्रत्यनन्तरदानं नास्तीत्युक्तं मृतस्य तु यस्तद्धनमस्तौ त्वविजानते स्वयं दद्यान् सव्यवहारे लेखनादि क्लेशनीयोऽन्यदप्यस्ति न यदि तस्या भविष्यत्किमपि अत्राप्याशङ्क्य यदि न निवर्तेत महाधनोऽसावभून् चान्येन समं भुज्यते प्रमाणान्तरं विचारणीयं विषादिभिः शपथैर्नार्हनीयः धटकोशसत्यतण्डुलास्तु न विरुध्यन्ते विनाशकरोयः साक्ष्यभावः सद्भितीयो न्यासः सद्वापि द्रष्टव्यः ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मृते तु दातर्याह स्वयमिति । असाक्षिकं निक्षेपं पुत्रादिभिरज्ञातं यः स्वयं पुत्रादौ दद्यान् सौ राज्ञा पुत्रादिनावा न्यूनत्वादशङ्क्याऽभियोज्यः । न्यूनत्वादिनिश्चये त्वभियोज्य एव ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लुकः । निक्षेपमृते तस्य निक्षेपधारी तदनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्पयति सराज्ञा निक्षेपुः पुत्रादिभिर्वा न्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति नाक्षेप्यः ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह स्वयमिति । स्वयमेव दद्याच्चेत्ततोऽन्यदस्तीति नाभियोक्तव्यः बन्धुभिश्च ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । नाभियोक्तव्यः निक्षिप्तद्रव्यपरिमाणनं प्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञा सननियोक्तव्यः अधिकं नारीपणीयः । निक्षेपुः स्वबन्धुभिः न अभियोक्तव्यः ॥ १८६ ॥

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थप्रीतिपूर्वकम् ॥ विचार्य तस्य वा वृत्तं सान्निध्यं परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदाच निक्षेपस्तत्र संभावितो न च स्वयं तेन दत्तस्तदाह अच्छलेनेति । तदीयप्रतिपल्लव्यादेश्छायादिना ग्रहणेन तदुद्धारार्थं नयति तव्यम् । प्रीतिपूर्वकं मैत्र्यादिकरणपूर्वकं अन्विच्छेदनुसंदध्यात् । तथा तस्य वृत्तं चेष्टितं निक्षेपहरणानुरूपं अतिव्ययार्थापि तद्ग्रहणनियतं विचार्य तमेव साम्रा याचेत् । दण्डादिना तु साधने कथं चिन्मिथ्याभियोगे दण्डापातः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लुकः । यदि कथंचिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा अच्छलेनैवेति । तत्रस्थे घनान्तरसद्भावलक्षणवाच्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं निश्चिनुयात् न तु झटिति दिव्यादिदानेन तस्य निक्षेपधारिणः शीलमवश्यं धार्मिकोयमिति ज्ञात्वा सामप्रयोगेन निश्चिनुयात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपनिक्षेपग्रहणे नियममाह अच्छलेनेति । अच्छलेन ऋजुमार्गेण तमर्थं स्थापितमर्थं साम्रा स्वयमेव राजतः परिसाधने ग्रहणे अन्यथाधारिणः स्वतोलाभाद्यभावात्कोपि निक्षेपधारी न स्यादिति भावः ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । निक्षेपप्रत्यादानविधिमाह अच्छलेनेति तमर्थनिक्षेपं प्रीतिपूर्वकं सौमनस्यपूर्वकम् । तस्य निक्षेपहर्तुः । वृत्तं शुभमशुभं वेति विचार्य साम्राप्रियाप्रियभाषणेन ॥ १८७ ॥

(१८६) न सराज्ञानियोक्तव्यो = सराज्ञानाभियोक्तव्यो (न०)

(६) रामचन्द्रः । तमर्थं प्रीतिपूर्वकमच्छलेनान्विच्छेत् । तस्य वृत्तं अतिव्ययादिकं विचार्यसाम्प्रैव ॥ १८७ ॥

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्त्वरिसाधने ॥ समुद्रे नामुयार्त्तिकचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । निक्षेपेषूपचयमानेष्वनन्तरोक्तोविधिः साक्ष्यभावइत्यादिः परमसाधनार्थोविज्ञेयः । निक्षेपेण दान्येऽस्मिन्नामुयान्निक्षेपधारी तत्र धारणकस्य एवमूषकादिनाशेद्रष्टव्यं यदिदारुमये भाण्डे वस्त्रादिस्थापितंतीक्ष्णदशनैर्मूष-
कैर्दाहभित्वाभक्षेत न निक्षेपधारिणोदोषः । तत्रापि वासनपरिवर्षितः स्थूलपोटलकोमुद्रितोयदि निक्षिप्येत यदा तदा येदारु-
भाण्डेनैवमाम्ति तदा बहिर्मूषकादिभक्षितेऽपि हि न दोषः । यदि चैतन्निक्षेपमुज्ज्ञानंभवति धारकेण परिभाषितं मम भाण्ड-
मन्यदस्ति चरित्रज्ञावास्य निक्षेपा कदाचित्प्रत्यासन्नोभवति ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षेपेषु निक्षेपेषु याचितान्वाहितनिक्षेपादिषु । समुद्रे मुद्रासहिते प्रत्यर्पिते नामुयात्
किंचिदपहरणशङ्कादि । तथा अमुद्रेपि यदि तस्मात्किंचित् नसंहरेत् नसंगृह्णीयात् ग्रहणव्यभिचारिभाण्डफलत्वादि न
कुर्यात् ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लुकः । सर्वेषु निक्षेपेष्वपक्रियमाणेष्वेषसाक्ष्यभावेत्यादि पूर्वोक्तविधिनिर्णयसिद्धौ स्यात् । मुद्रितादौ पुनस्त-
स्य निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा तस्मिन्नापि तेन किदूषणं प्राप्नुयात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहारव्याजेनावशिष्टंज्ञापयति निक्षेपेति । विधिः सामाद्यव्याजरूपः । समुद्रेप्रतिमुद्रादिधारी-
तः स्थापितधनात्किंचिन्नाहरेत्तदा नदोषमवामुयादितिभावः ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषु नीचादिविषयेष्वपि एषः पूर्वोक्तः ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषु सर्वेषु निक्षेपेषु समुद्रे मुद्रासहिते किंचित् अपहारणशङ्कादि नामुयात् ॥ १८८ ॥

चौरैर्दत्तंजलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ॥ न दद्याद्यदि तस्मात्सन संहरति किंचन ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । चौरास्तुवेदिताअवेदितावा सुरङ्गभिदादिना यदि मुष्णीयुः कतरक्षासंविधाने धारणिके
वामिनएव नाशः । जलेनोढमुदकेन देशान्तरंनीतम् ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरैरित्यादिराजदैवोपघातोपलक्षणम् । किंचन अल्पमपियद्यसौ नसंहरति नगृह्णा-
ते । एतेनारूपस्यापहरणे निक्षेपो दैवादिनष्टोप देयइत्युक्तम् । अत्रच यथाशक्तिरक्षणे क्रियमाणे दोषाभावउक्तोन्व-
क्रियमाणेपीत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लुकः । चौरैर्मुषितं उदकेनदेशान्तरंप्रापितं अग्निना वा दग्धं निक्षेपनिक्षेपधारी न दद्यात् । यदि स्वयंतस्मा
नकिंचिदप्यपहरति ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं चौरैरिति जलेनोढम् जलौघादिना स्थानान्तरंप्रापितम् । सनिक्षेपधारी नदद्यादेव ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चौरैः दत्तं जलेन ऊढं प्रवाहितं देशान्तरंप्रापितं अग्निना दग्धं नदद्यात् यदि तस्मात् द्रव्यात्
केषिन् संहरति न गृह्णाति । गृह्णाति चेत्तर्हि दद्यात् ॥ १८९ ॥

निक्षेपस्यापहर्त्तारमनिक्षेपारमेव च ॥ सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । हरति योनिक्षिप्तमसाक्षिकंयोप्यपनीयनीत्वा वा याचते तमन्विच्छेत् अन्वेष्टव्यं तत्त्वपरिज्ञान-

व नेह परिभाषायाभकरणाह्यौकिकार्थएव ग्रहीतुंन्याय्यः वक्ष्यति च प्रतीत्योपनिहितस्य चेति ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रच वर्णविशेषेण दण्डविशेषाशङ्कां निवारयति निक्षेपस्येति । उपनिधिपदं पूर्ववदुपलक्षणम् । अविशेषेण वर्णविशेषेण ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । निक्षेपापहारिणंनिक्षिप्तमधनदण्डयेत् । समशिष्टत्वादनिक्षिप्य याचितारमपि । नच पुनरुक्तिः मह्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शारीरदण्डस्यापि ग्रामौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । दापयेदिति धनदण्डनियमात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम् अस्य प्रथमापराधविषयत्वात्पूर्वोक्तं चाभ्यासे चौरोक्तमहासाहसादि धनदण्डावरोधकत्वात् । उपनिधिर्मुद्रादिचिन्हितंनिहितधनम् तस्यापहर्त्तारंकथितविशेषणराजा दण्डयेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपहर्तुर्दण्डदृष्टान्तीकृत्योपनिधिहर्तुस्तमाह निक्षेपस्येति । तत्समं निक्षेपधनसमम् ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । अविशेषेण वर्णविभागेन ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा उपनिधिहर्तारं उपनिधिपदेन अन्वाहितयाचिते विवक्षिते ॥ १९२ ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यंहरेन्नरः ॥ ससहायः सहंतव्यः प्रकाशंविधैर्विधैः ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । उपधाव्याजंछयेत्यनर्थान्तरं तच्चानेकविधद्रव्यपरिवर्तकुमुदंशयित्वा कुमुंभादिदातुं तुलादिमानपरिवर्त्ताद्यास्तत्र चाभ्यासविधिवक्ष्यतिनाम्येन संसृष्टमित्यादि इहतु चित्रासमन्तरान्यतउपकारदर्शनंकन्यानुरागकथनमित्येवमादिशृण्वन्ति चौरास्त्वांमुष्णन्ति यद्यहंत्वां रक्षामि राजा तवात्यन्तंकुपितेमया तु बहुसमाहितंराजतस्तेनगराधिकारंदापय मे मुख्यवोपकारं करोमि पुत्रमित्रदुहितान्वयात्यन्तमनुरागिणीमद्वस्त्वदमुपायनंप्रेषितवतीत्येवमाद्यनृतमुक्ताऽऽस्मीयमुपायनमासम्य बहुप्रतिनयन्ति तत्समक्षयं च राजनि तत्समेवाकार्यान्तरमुपांशुनिवेद्य कथयन्ति त्वदीयंकार्यमुपक्रान्तमित्येवमाद्युपाधिभिः परद्रव्यंचभुञ्जते तेषामर्थराजमार्गप्रकाशंविधःकुठारशूलारोपणहस्तिपदमर्दनाद्यनेकोपायसाधनोवधट्यते । अन्येतु प्रकरणान्निक्षेपविषयमेवमाहुः तत्र हि प्रतिपद्याम्यत्र मयानिहितंसच न संनिहितःश्वआगच्छतीत्यसमर्पयन्हरतीति ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिप्रसिद्धनिक्षेपाच्छलेनापहारमाह उपधाभिरिति । ननिक्षिप्तमित्यादिछल्लोक्या निक्षेपादिपरद्रव्यंयोहरेत् । प्रकाशं लोकसाक्षिकं विविधैरङ्गछेदादिभिःसर्वैरेव । एतच्च भूयःकरणे ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा त्वयि दृष्टस्तस्मात्त्वारक्षामि मम धनदेहि । धनधान्यादिलोभोपकरणंवाऽनृतमभिधायछयमिष्यःपरद्रव्यंशृण्वति सच्छन्नधनसहकारिसहितोबहुजनसमक्षंकरश्चरणशिरश्छेदादिभिर्नानाप्रकारैर्वधोपायैः राज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकं परद्रव्याभिलाषितया मिथ्याभिलाषिणो दण्डमाह उपधाभिरिति । उपधाहि राजा त्वयि दृष्टस्तस्मात् त्वारक्षिष्यामि मममेतदेहेति धनकन्यादिलाभार्थमभिधानमुपधातैःयःपरद्रव्यं हरेत्सः ससहायः सत्यअयंवकीति मिथ्याभिधानेन साहाय्यंगते न सह प्रकाशं बहुजनसमक्षंविधैः शिरश्छेदादिनानाप्रकारैः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । उपधाभिः पञ्चविधाभिः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःकश्चिन्नरः परद्रव्यं उपधाभिः उपायैर्व्याजैर्हरेत् ॥ १९३ ॥

निक्षेपोयः कृतोयेन यावांश्च कुलसन्निधौ ॥ तावानेव सविज्ञेयोविब्रुवन्दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥

(१) भेधातिथिः । यदिति निक्षिप्यमाणद्रव्यनिर्देशः यावानिति परिमाणस्य यथाह सुवर्णमेतस्य हस्ते मया निक्षिप्तकांस्यं ददाति शतं च स्थापितमर्धं ददाति सपृच्छ्यते किंरहस्युत कस्य चित्समक्षमिति भवेदाह कुलसंनिधौ कुलं साक्षिणस्तत्र ते पृष्टाय दाह्युस्ते देवस्य विब्रुवन्विरुद्धं ब्रुवाणो दण्ड्यते तत्रापि यदि ब्रूयात्साक्षिसमक्षकथं तैर्विना न्यत्स्थापितमिति अस्त्यत्र प्रमाणान्तरव्यापारणावसरः अयमपि श्लोको नाधिकविध्यर्थः ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सकृत्करणेनूक्तम् । निक्षेपो निक्षेपादिः । कुलस्य ज्ञात्यादेः । यः सुवर्णादिः । विब्रुवन् मन्त्रमत्र रक्षणभागे देय इति वदन् ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सुवर्णादिर्यावत्परपरिमितोयेन साक्षिसमक्षनिक्षेपः कृतस्तत्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचना तावानेव विज्ञातव्यः । विप्रतिपत्तिकुर्वन्त्येतदुक्तानुसारेण दण्डं दाप्यः ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुवर्तयत् तत्र विशेषमाह निक्षेप इति । यदिति स्वरूपतः यावानिति सङ्ख्यातः कुलसंनिधौ स्थापनकाल यावन्तः साक्ष्यादयस्तावतां सन्निधौ विज्ञेय इति शेषः । तथोक्तेऽपि साक्षिभिः स्वयंसङ्ख्यायां विब्रुवन् विप्रतिपद्यमानो निक्षेपा दण्डमर्हतीत्यन्यः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । कृतः निक्षिप्तः । यावान् यत्परिमाणः । कुलसंनिधौ कुलीनाभिज्ञाने ब्रुवन् अयथा वदन् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विब्रुवन् अन्यथा ब्रुवन् स दण्डं अर्हति ॥ १९४ ॥

मिथोदायः कृतोयेन गृहीतो मिथ एव वा ॥ मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥

(१) भेधातिथिः । यो यथा निक्षिपेदित्यनेन निक्षिप्तविधिरयमुक्तान्येषु कार्येष्वनेन प्रतिपद्यते ऋणादानोपनिधि-विक्रयाद्यपि येन यादृशेन प्रकारेण कृतं तादृशेनैव प्रत्यर्पणीयं रहसि कृतस्य राजकुलेशमार्गणादिना प्रकाशनं कर्तव्यं तेन स्वहस्तलेख्येन ऋणे गृहीते न राजकुलेशं दाप्यते उत्तमर्गधनं क्षपणीयं अनेनैव निक्षेपेऽपि सिद्धे तत्र पुनर्वचनान्त्यर्थं तेन निक्षेपादन्यत्र रहसि कृतस्यापि विप्रतिपत्त्या शङ्कायां प्रकाशप्रतिदानं कदाचिदस्ति । अथ वेहाप्रकाशकृतस्य प्रकाशीकरणं निषिध्यते तत्र त्वन्योऽर्थः समुद्रोऽसमुद्रस्यादितेनापौ नरुक्त्यं मिथः शब्दो रहसि विज्ञेयः अथवा परस्परं मिथः सर्वकार्यद्व्याभ्यां संख्यादानादिपरमेव क्रियत इति पुनर्वचनवृत्तीयप्रतिषेधार्थं दायशब्दः सामान्यशब्दो निक्षेपादन्या-नपि विक्रयादीनाह ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलसंनिधावसाक्षिकमाह मिथ इति । मिथ एकान्ते । दायो निक्षेपदानम् । मिथो गृहीतो गृहीत्वापि न ज्ञापितो गृहीत्रा मिथ एव न साक्ष्यादिसंनिधौ । एतेन ग्रहणे साक्ष्यभावे प्रत्यर्पणेऽपि साक्षिणो नानुसंधेय इत्युक्तम् । यथा दायस्तथेति तु ससाक्षिके ससाक्षिक एवेति ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । रहसि येन निक्षेपोऽपि तो निक्षेपधारिणा च रहस्येव गृहीतः स निक्षेपो रहस्येव प्रत्यर्पणीयः न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपेक्षा यस्माद्येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं दातव्यमिति श्रवणान्निक्षेपधारिणोऽनियमविधिः । यो यथा निक्षिपेदस्तदिति तु निक्षेपनियमार्थं गृहीतव्य इति श्रवणात् अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपधारिणो नियममाह मिथ इति । मिथः अन्योन्यां निक्षेपधारिणारहसि निक्षेपः कृतश्चेद्रहस्येव याचितव्यो वा यथा दायः स्थापनं तथा ग्रहस्तैर्नैव प्रकारेणादानम् न तत्र साक्ष्यपेक्षेति भावः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । दायसमर्पणमिथः रहसिअसाक्षिक मितियावत् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा ग्रहः गृह्णातीतिग्रहः मिथएव ग्रहः ग्रहीतव्यः येन पुंसा मिथः एकांते दायः निक्षेपदानंरु-
तः यथा दायः तथा ग्रहः ग्रहणीयः ॥ १९५ ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवंप्रीत्योपनिहितस्य च ॥ राजा विनिर्णयंकुर्यादक्षिण्वन्त्यासधारिणम् ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकरणोपसंहारोऽनेन क्रियते प्रीत्योपनिहितस्य लेहेन किंचित्कालं भोगार्थं दत्तस्य न्यासो निक्षे-
पस्तस्य धारणक्रीयतान पीड्यते तथानिर्णयः कर्तव्यइति । अक्षिण्वन्पीडयन् द्वित्रश्लोकानि क्षेपकरणे विध्यर्थाः सर्व-
मन्यदन्वतः सिद्धश्लोकार्द्धेनोक्तम् ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षिप्तस्येति याचिताद्युपलक्षणम् । प्रीत्योपनिहितस्य यावदत्तदागमनं तावत्त्वया क्षी-
राद्यम्यागृह्यतामिति गवादिर्बन्धुत्वेन रक्षणार्थं स्थापितम् । अक्षिण्वन् प्रथमतएव दण्डेनाहिंसन् निक्षेपः ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा निक्षिप्तस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रादियुतस्य वोपनिधिरूपस्य तथा प्रीत्या कतिचित्कालं भोगा
यंर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन्निर्णयंकुर्यात् ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । नृपतेर्नियममाह निक्षिप्तस्येति । प्रीत्योपनिहितस्य प्रीत्यर्थं कंचित्कालं दत्तस्य अक्षिण्वन्-
पीडयन् न्यासधारिणं साक्षीनैव विधेइति भावः । इति निक्षेपप्रकरणम् ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति निक्षिप्तस्येति । विनिर्णयंप्रतिदानम् विवादपदंसमाम् ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रीत्या निक्षिप्तस्य च पुनः उपनिहितस्य राजा विनिर्णयं कुर्यात् न्यासधारिणं अक्षिण्वन्
अपीडयन् ॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ॥ न तं नयेत साक्ष्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्वामिविक्रयार्थविवादपदमिदमनुक्रान्तं परस्य यद्व्यादिस्वं तच्चेदस्वामी तत्पुत्रादिरन्यो-
वा विक्रीणीते स्वामिनाननुज्ञातस्तेनचौरविद्यात् यद्यपि यस्तस्मात्क्रोणाति सतमस्तेनमन्यते न तं नयेत साक्ष्यन्तु तंपुरु-
षं नयेत न प्रापयेत्साक्ष्यं नकारयेत्साक्षिकरणे न नियोक्तव्यइत्यर्थः । यथा चौरस्तादृशएवासौ स्तेनत्वाच्च न साक्षित्व-
एव प्रतिषेधः किं तर्हि सर्वासु साधुजनसाध्यासु क्रियासु परस्वमनुज्ञातेन विक्रोतं क्रेतुर्न स्वं भवतीति सिद्धे साक्षिकर्मनिषे-
धद्वारेण प्रतिषेधो वैचिष्यार्थः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणीतइति । न तं साक्ष्यन्तं नयेत् साक्षिसमीपं नयेत् तद्वचना-
द्विनैव निर्धारणासंभवे । एतेन महापराधत्वमस्य कथयति ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्वामी यः स्वामिना चाननुगतः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्यमानं
तं साक्षित्वं नकारयेन्न कुत्रचिदपि प्रमाणी कुर्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डार्थमनुवदति विक्रीणीतइति । अस्वामी स्वाम्यसंमतश्च वस्तुतः स्तेनं तं साक्ष्यं साक्ष्य-
कविषयं न नयेत । तदर्थं साक्ष्यनादरइति भावः ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणीतेपरस्येति । स्वाम्यसंमतः स्वामिनावनुज्ञातः । तं साक्ष्यं नयेत
ससाक्षित्वयोग्यो न भवेत् । एवं निन्द्योसावस्वामिविक्रयी तस्मादस्वामिविक्रयं न कुर्यादिति ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अस्वामी परस्य एवं द्रव्यं त्वाम्यसंबन्धतः तं साक्ष्यं न ज्ञेयम् । अस्तेनस्वामिनंस्तेनज्ञेयम् ॥ १९७ ॥
अवहार्यो भवेच्चैव सान्त्वयः षट्शतं दमम् ॥ निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण साधुजनकर्तृकालु क्रियासु साक्ष्यादिविषयि स्वामिक्रियकारिणामनर्हतोक्ता अनेन षट्-
शतोदण्ड उच्यते षट्कार्षापणशताम्यवहार्योदापयितव्योदण्ड इति यावत् । सान्त्वयोऽन्वयोऽनुगमनसंबन्धः सयस्यास्ति पु-
नश्चात्रादिस्वामिनोनुगतसान्त्वयः ससनुज्ञातोऽपि विक्रीणानो न स्फुटचोरोयतस्तस्य बुद्धिर्मदीयमवैतद्यत्पितुरिति तन्प्रतीयमपि
संभावना भवति तस्यैव विक्रीयमूल्यं ददाति यस्त्वत्यन्तासंबन्धः सनिरन्वयः । चौराकिल्बिषं निघहं निःसंशयं प्राप्तः । अनप-
सरो यदि तद्गृहंतस्य नापसृतं भवति तदाऽनपसरश्चौरवदण्ड्यः यदि तु यद्गृहादेव केनचिद्दत्तं विक्रोतं वा तस्य तेन वा ऽङ्गत्वा-
त्प्रतिगृहीतं प्रकाशनस्य विक्रेयद्रव्यस्यान्यतः क्रयः अपसरः क्रयादन्यः प्रतिग्रहादिरागमः एतदुक्तं भवति यदिति न तन्-
कुतश्च न क्रीतं नापि प्रतिगृहादिना लब्धं तदा चौरः ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अवहार्योदण्ड्यः । सान्त्वयस्तद्द्रव्ययोग्यसंबन्धाभासवान् तथा तस्मिन्जीवति विभक्त-
ज्ञात्रादिः । निरन्वयोत्यन्तोदासीनः संबन्धाभासेनापिरहितः । तथा सान्त्वयोऽन्यनवसरोऽकालेऽदेशे च विक्रयं कुर्वन् चो-
रकिल्बिषं चौरापराधं प्राप्तः स्यात् ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । एष परस्विक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्त्वयः संबन्धी भवति तदा षट्पणशताम्यवहा-
र्योदण्डनीयः यदि पुनः स्वामिनः संबन्धी न भवति अनपसरश्च स्यात् । अपसरत्यनेनात्मात्सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रति-
ग्रहक्रयादिः सयस्य स्वामिसंबन्धिपुत्रादेः सकाशान्नास्ति तदा चौरसंबन्धिपापं प्राप्नोति तद्दण्डनीय इत्यर्थः ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेव दण्डमप्याह अवेति । एष परस्वापहारी अवहार्योदण्डनीयः । सान्त्वयः स्वामिनो-
भ्रात्रादिरूपेण संबन्धी तदा षट्शतं । निरन्वयश्चेच्चौरकिल्बिषं सहस्रं दण्ड्य इत्यन्वयः । अनपसर इति विशेषणम् अप-
सरत्यनेन स्वामिनो धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयपिण्डादिः सयस्य संबन्धी नास्ति सोऽनपसरः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । अस्वामिविक्रयी सान्त्वयः ससहायः पणानां षट्शतमपहार्यः । किल्बिषं दण्डम् । नावसरः अनुप-
हारसररहितः । निर्दयमेव चौरदण्डोदण्ड्य इति यावत् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषः सान्त्वयः विभक्तभ्रात्रादिसंबन्धवान् अवहार्यः दण्ड्यः निरन्वयः अविभक्तभ्रात्रादिसं-
बन्धवान् अनवसरः चौरकिल्बिषं प्राप्तः स्यात् ॥ १९८ ॥

अस्वामिना कृतोयस्तु दायो विक्रय एव वा ॥ अकृतः स तु बिज्ञेयोऽप्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९ ॥

[अनेन विधिना शास्ता कुर्वन् स्वामिविक्रयम् । अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वन्तु चौरवदण्डमर्हति ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । न केवलमस्वामिसकाशाद्यत्कीर्तितं न सिध्यति किंतु प्रतिगृहीतमपि प्रतिग्रहेण प्रीत्या वा
दानं दायः सोऽपि न सिध्यति विक्रीणीते परस्येत्यनेन विक्रेतुः प्रतिगृहीतुं स्वास्वाम्यनुष्णते । स्वामीरिदं क्रयेत्यादिना
स्वाम्याशङ्कयां प्राप्तायां प्रतिषेधमवहार एव स्थितिर्नातिक्रमणीया ॥ १९९ ॥

(१९८) अनपसरः = अनवसरः (ख, ग) अवहार्यो भवेच्चैव = अपहार्यः स तु भवेत् (नं)

(१९९) दायो विक्रय एव वा = क्रयो विक्रय एव (ज, झ, अ, ड,)

‡ (क, ख, ग, च, ण, ज, झ, अ, ड, ड, र, ल)

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रयोपि त्वाम्यसंमस्या त्वाम्यर्थकृतोनिवर्त्यः । एवंविक्रयोप्यकृतोनस्वत्वनाशकः । यथा-
व्यवहारे स्थितिः सेयमुक्तेति शेषः ॥ १९९ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । एषच सर्वोऽज्ञानकृतविषयोऽज्ञानेत्वन्यथेत्याह अनेनविधिनेति ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । अस्वामिना यत्कृतं यद्वत्तं विक्रीतं तदकृतमेव बोद्धव्यम् । व्यवहारे यथा मर्यादा तथा कृतं न
भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रयाद्यसिद्धिमप्याह अस्वामिनेति । त्वत्वरहितेनद्रव्येण अन्यायोपात्तेन परद्रव्येणवा यः
क्रयःकृतः सोप्यस्वामिनाकृतः स्यादेव । तथावस्तुतोअस्वाम्यास्पदीभूतस्य विक्रयइत्यप्यविरोधः । व्यवहारे यथा
मर्यादा तथाकृतं नभवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । क्रयविक्रयग्रहणं दानादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १९९ ॥

[नन्दनः । एतदेवविशदयति अनेनविधिनेति । अनेनविधिना षट्शतेन दण्डेन ॥ १ ॥]

(६) रामचन्द्रः । सः अकृतः विज्ञेयः व्यवहारे यथास्थितिः ॥ १९९ ॥

[रामचन्द्रः । अनेनेति । अनेन विधिनाऽस्वामिविक्रयंकुर्वन्नज्ञानविज्ञानपूर्वकंवा शास्ता चौरवद्वधमर्हति ॥ १ ॥]
संभोगोदृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ॥ आगमः कारणंतत्र न संभोगइति स्थितिः ॥ २०० ॥

(१) मेघातिथिः । यस्मिन्वस्तुनि गोवस्तुहिरण्यक्षेत्रादावम्यस्य भोगोदृश्यते अन्यस्य च रिक्त्यप्रतिग्रहादिराग-
मः त्वाम्यापादकस्तत्रागमोबलवत्संभोगोभोगएवसंभोगकारणं त्वाम्येतन्नेतिस्थितिः एवमनादिव्यवस्थाभोगमात्रेण स्वत्वं
यादृशेन च त्वत्वंतत्पुरस्ताद्याख्यातं । यत्किंचिद्विशवर्षाणीति वानेन विरोधस्तत्रैव परित्यक्तः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकस्य भोगोदृश्यते आगमश्च लेख्यादिर्नदृश्यते इतरस्यच आगमोदृश्यते तत्र यस्याग-
मस्तस्यैवभोगिनइत्याह संभोगइति ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्वस्तुनि संभोगोविद्यते क्रयादिरूपस्त्वागमोनास्ति तत्रप्रथमपुरुषगोचर आगमएव प्रमाणं
संभोगइति शास्त्रमर्यादा ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । आधिःसीमेत्यादिना पूर्वोक्ताभ्यादीनामष्टानांभोगेन न स्वत्वमित्युक्तं तर्हि केन स्यादित्याश-
ङ्कयामाह संभोगइति । आगमः प्रतिग्रह क्रयादिः कारणं तद्वत् दशवर्षोत्तरंभोगमात्रात्स्वत्वासिद्धेः भुक्त्यसत्त्वे आगमोन
प्रमाणं किनुभयम् । तथाहयाङ्गवल्क्यः ॥ आगमोभ्यधिकोभुक्तेर्विनापूर्वक्रमागतात् । आगमोबलवान्नैव भुक्तिस्तोकापि
यत्रनो इतिपूर्वक्रमात् पित्रादित्रयभोगात् । अतएव नारदः ॥ आगमेनविशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो-
भोगः प्रामाण्यं नाधिगच्छतीति आगमेन प्रतिग्रहादिनास्तोकापीति रहसि प्रतिग्रहे कृते साक्षिरहिते । प्रतिग्रहीतरि घृते-
त्वघृतेवा स्तोकाभोगरहितं पुत्रादयः प्रामुवन्तीत्यर्थः ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । नाष्टिकविप्रतिपत्तौ बलाबलमाह संभोगोयत्रेति । यत्र अस्वामिना विक्रीतेर्थे एकस्य संभोगोदृश्य-
ते तत्रागमः कारणंप्रमाणं न संभोगः अस्वामिविक्रयसाधर्म्यात् ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र संभोगोदृश्येत आगमः साक्ष्यलेख्यप्रामिर्नदृश्येत ॥ २०० ॥

* इत्यप्य = इत्यप्यथा (राघ० २) = इत्यप्यथा (न, श)

विक्रयाद्योधनं किंचिद्गृहीयात्कुलसन्निधौ ॥ क्रयेण सविशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । यादृशेन क्रयेण स्वाम्यं भवति तदंशयति विक्रीणतेऽस्मिन् व्यवहारिण इति विक्रय आपणभूमिस्त-
तो यो गृहीयाद्धनं गवादिक्रियमाणद्रव्यं मूल्यं वा सलभते न्यायतः क्रयउचितेन मूल्येनासंभाव्य पापपुरुषमेलककारपुरुष-
समूहस्य समक्षे गृहीतं लभते नापहारयति । अन्यथा स्वामिना तद्रव्यं प्रतिनोयतेऽस्य न्यायतो विक्रये किन्तु मूल्यं-
लभते तस्माद्यस्तस्य विक्रयी अन्यायतः क्रयेण तु दण्ड्यते मूल्यं च हारयति एतदुक्तं ॥ विक्रेतुर्दर्शनालुब्धः स्वामीद्रव्यं नृ-
पोदमं । क्रेतामूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ एष एवार्थस्तेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलं संघः सच त्वर्णकारादिर्माध्यस्थः । क्रयेण विशुद्धं विक्रेतरि संभाव्य तावदस्तु स-
द्भावं तथा अमूल्यत्वादेशकालत्वादिक्रया विशुद्धिरहितम् । अन्यथा स्वाम्यदर्शनेन राज्ञ एव तदित्यर्थः ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । विक्रीयतेऽस्मिन्निति विक्रयदेशो विक्रयः ततो यत्क्रेयधनं किंचिद्यवहर्हसमूहसमक्षं क्रीयतेऽनेनति क्र-
यो मूल्येन यस्माद्गृहीयात् अतो न्यायत एवास्वामि विक्रेतृसकाशात्क्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रयादिस्वत्वापादकमिति सनियममाह विक्रयादिति । विक्रयाद्विक्रेतुः धनं क्रेयम् क्रयेण
द्रव्येण क्रीणान्यनेनेति । कुलसन्निधौ ह्येष्टादिस्थितबहुजनसन्निधौ यो गृहीयात्तन् न्यायतो विशुद्धं धनं क्रेयद्रव्यं लभते विप्र-
तिपत्तावपि मूल्यं विक्रेतृसकाशाल्लभत इति भावः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दः । अस्वामि विक्रयमजानतः क्रेतुः दोषो नास्तीत्याह विक्रयाद्य इति । यः क्रेता धनं क्षेत्रादिकं क्रयेण
हेतुना विक्रेतुः सकाशाद्धनं मूल्यं लभते ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुलसन्निधौ यः किंचिद्यदि गृहीयात्ततः क्रयेण विशुद्धं देशकालोचितमूल्यं न्यायतो धनं ल-
भेत ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहार्यप्रकाशक्रयशोधितः ॥ अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । असंभाव्यमापात्तु पुरुषादित्यादि न्यायतः क्रयउक्तः स चेद्विक्रेता शक्य आहर्तुं तदा पूर्वोक्तो वि-
धिः स्वामीद्रव्यमित्यादि अथ स विक्रयीगतोनेन क्रीतं स्वामिना चिन्हीकृतं तेन च मूलं विक्रेता पुरुष आहर्तुं शक्यते प्रका-
शजनसमक्षं प्रसिद्धये विक्रयभुवः क्रीतमतर्द्दृशेन क्रयेण शोधिते द्रव्यशुद्धः । क्रेताऽदण्ड्यो मुच्यते धनन्तु नाष्टिकं स्वामी-
ज्ञापितस्त्वं वा लभते । नष्टमन्वेष्टते नाष्टिकः नष्टमस्यास्तीत्येव हनिरुक्ते प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोणकृतव्यः नष्टप्रयोजनमस्येति
वा तेनायं संक्षेपतः क्रये प्रकाशक्रयेतुदण्डेन स्याद्धननाशस्तु स्थित एव ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्वामि विक्रये तद्धनस्य मूलं विक्रेता यद्याहार्यस्तदा तमाहूय क्रेता शुध्यति । तदा
हरणासंभवेतु प्रकाशक्रयेणोचितदेशकालससाक्षिकक्रयेण राज्ञा नदण्ड्यः । धनं तु मूल्यमदत्तैव नाष्टिकेन दण्ड्यो ल-
भेत । क्रयप्रकाशाभावे दण्ड्योऽपि ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणदेशांतरादिगमनादिना वाहर्तुं शक्यते प्रकाशक्रयेण चासौ निश्चि-
तस्तदा दण्डानर्ह एव क्रेता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्वामी च यदस्वामिनाविक्रीतं द्रव्यं तत्क्रेतुर्हस्ताल्लभ्यते । अत्र च विषयोर्ध-
मूल्यं क्रेतुर्दत्त्वा स्वधनं स्वामिना ग्राह्यम् । तदाह बृहस्पतिः ॥ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाताऽप्राक्क्रीतं-

विक्रेता यत्र वा मृतः ॥ स्वामी दत्तार्थमूल्यन्तु प्रगृहीयात्स्वकंधनम् । अर्धद्वयोरपहतंतत्र स्याद्यवहारतः ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । कुलसन्निधौ क्रीतस्यापि नष्टधनस्वामिनोविप्रतिपत्तौ विशेषमाह अथेति । मूलं विक्रेतूरूपं अनाहार्यं देशादेशान्तरगमनात्साक्षात्कर्तुमशक्यं यदि तदा नाष्टिकः नास्ति कं धनं यस्य सनष्टधनः स्वीयं धनं गृहीयात् क्रेतात्वदण्ड्योयतः प्रकाशक्रयशोधितः प्रकाशे बहुजनसन्निधौ क्रीतत्वेन चोरत्वाद्याशङ्कानुत्पत्तेरिति पदार्थः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ त्वलभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीनेच तस्करइति ॥ हीनादस्वामिनः । अप्युक्तिकं बहुमूल्यं निरुष्टाद्वाप्येषु क्रेता तस्कर इव दण्ड्यइतियाज्ञवल्क्यार्थः । एवं क्रेतातु बृहस्पत्युक्तितोऽ अर्धमूल्यं प्राप्नोति । तथाच ॥ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥ स्वामी दत्तार्थमूल्यन्तु प्रगृहीयात्स्वकंधनम् । अर्धद्वयोरपि तत्तंतत्र स्याद्यवहारतइति ॥ द्वयोः क्रेतृस्वामिनोः त्वं नष्टमित्यर्थः । मूलमाहार्यचेत्तत्राह याज्ञवल्क्यः ॥ विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् । क्रेता मूल्यमवामोति तस्माद्यस्तस्य विक्रीयति ॥ तस्य परधनस्येत्यर्थः । यत्र भूम्यादौ प्रतिग्रहीत्रोः पौर्वापर्यं तत्र पूर्वैव प्राप्नोति पूर्वा तु बलवत्तरेति याज्ञवल्क्योक्तेः । पूर्वा प्रतिग्रहक्रियेत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । अथान्यशब्दोदयर्थः । मूलमनाहार्यविक्रेतुः सकाशान्नष्टलभते ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाष्टिकः नष्टमूलद्रव्यः धनं लभते ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ॥ नचासारं नच न्यूनं दूरेण तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्वामिविक्रयप्रसङ्गेनान्योऽपि विक्रये धर्मउच्यते नान्यकुंकुमादिद्रव्यंकुद्रव्येण तदाभासेन कुसुंभादिना संसृष्टविक्रेयं यत्वासावद्यं चिरकालं भण्डे स्थितत्वात् । प्रामविभावं जीर्णमजीर्णाभासं वस्त्रादि नचन्यूनं तुलामानादिना । दूरस्थितं ग्रामे ममविद्यन्तेवासिं गुडादिवा द्रव्यं तिरोहितं स्थगितं वस्त्रादिना तर्हितं यस्य वा स्वरूपं केनचिद्रव्यरागेणान्तर्द्धयते । पुराणं नववत्प्रतिभाति तत्तिरोहितं न विक्रेतव्यं इदं द्रव्यमीदृशं प्रदर्शय विक्रयः कर्त्तव्यः । अन्यथा कृतस्तु न कृतो दशाहार्द्धमपि प्रत्यर्पणे न दोषः । अस्य दण्डस्येहानाम्नातत्वात् पधाभिरित्येष एव दण्डः प्रकरणभेदेन पठितत्वात् अस्वामिविक्रयदण्डइत्यन्ये ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विक्रयप्रसंगागतमन्यदपि प्रदर्शयति नान्यदिति । नान्यदन्येन विजातीयेन संसृष्टरूपं नाणकं विक्रयमर्हति विक्रीतमपि निवर्त्यमित्यर्थः । रूपपदं विक्रीतमात्रोपलक्षणम् । सावद्यं दुष्टमदुष्टमिति विक्रीतं । न्यूनं धरणच्छन्ना समतां नीतम् । न दूरे दर्शनायोपस्थाने स्थितम् । न तत्रैव स्थितमपि वस्त्रादिति तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । कुंकुमादिद्रव्यंकुसुंभादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यं नचासारं सारमित्यभिधाय नच तुलादिना न्यूनं परोक्षावस्थितं नरागादिना स्थगितरूपं अत्रास्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रये दण्डएव स्यात् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । विक्रयप्रसङ्गेन द्रव्यान्तरमिश्रितं विक्रयमपि प्राप्तं तन्निषेधति नान्यदिति । रूपं कुंकुमादि अन्येन कुसुंभादिना संसृष्टं मिश्रीकृतम् सावद्यं सारमित्युक्ताऽसारमन्यूनं परिमाणेन तत् । दूरे गृहं गत्वा ददामीति परोक्षावस्थितम् । तिरोहितं रागादिना । अत्रान्यर्धमूल्यं दण्डः । अविज्ञाताश्रयादिति पदेन सूचितत्वात् आश्रयपदस्य नानार्थत्वात् ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । अन्येन संसृष्टमन्यद्व्यं वस्तु कुंकुमादीनि विक्रयमर्हति । सावद्यं जरादिदोषदुष्टवस्त्रादिकं न्यूनपरि-

भाषितेन परिमाणेन हीनम् । दूरेदुर्गमे देशान्तरे स्थिताः क्षेत्रादिकम् । तिरोहितनिखननापरोक्षं वर्णादीनि विक्रयमर्हति ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यद्रव्यं अन्येन विजातीयद्रव्येण संस्पृष्टमिलितरूपं न विक्रयमर्हति । न सावधानं न च न्यूनं दूरे वर्तमानं । तिरोहितं विक्रयमर्हति ॥ २०३ ॥

अन्यांचेद्दर्शयित्वा न्यावोदुः कन्या प्रदीयते ॥ उभे त एकशुल्केन बहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । विक्रयप्रकारत्वाच्छुल्कादेर्योयत्कन्याया अस्मिन्वधौ धर्म उच्यते शुल्ककाले रूपवर्ती दर्शयित्वा गृहीतशुल्कोस्यां रूपहीनां ददाति वयोहीनां च तस्योभेऽपि शुल्कदंनैकेन शुल्केन हर्तव्या कन्यानामेवायं धर्मो गवाश्वादिद्रव्याणामन्वस्मिन्व्यतिक्रमेऽन्योविधिर्वक्ष्यते ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रदीयते शुल्केनानेनेति उम्भत्तादिदोषवत्पि । प्रथमं दोषकथने दण्डो नास्ति नापि निवृत्तिः । एतच्च द्रव्यान्तरेऽपि द्रव्यं न्यायसाम्यात् कन्यापदस्योपलक्षणत्वात् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । शुल्कदेयां शुल्कव्यवस्थाकाले निरवधानं दर्शयित्वा यदि सावधानं वराय दीयते तदा ह्येऽपि कन्ये ते नैवैकेन शुल्केनासौ वरः परिणयेदिति मनुराह । शुल्कग्रहणपूर्वकं कन्यायादानस्य विक्रयरूपत्वादर्थक्रयविक्रयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षेयादिविवाहेषु कन्यायाः शुल्कं प्राप्तमनूय तत्र विशेषमाह अन्यांचेति । वोदुः विवाहोद्यतस्य । उभेते कन्ये । एकशुल्केन एकस्यायच्छुल्कं मूल्यं तेन । मनुरब्रवीत् शास्त्रमयीति ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । अभिरूपां कन्यां शुल्ककृमिकाले दर्शयित्वा कन्या तत्पित्रादिना वोदुः परिणेतुः प्रदीयते चेदेकशुल्केनाभिरूपा विषयपरिणितेन शुल्केन ते द्वेऽपि कन्ये सहोद्वहेदुपयच्छेत् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ कन्यानिमित्तं किंचिदुच्यते अन्यांचेति । वोदुः परिणेतुः अन्यां दर्शयित्वा अन्या वाकन्या प्रदीयते ते कन्ये एकशुल्केन उद्वहेत् परिणयेत् इति मनुरब्रवीत् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्ता या न कुष्ठिन्या न चया स्पृष्टमैथुना ॥ पूर्वदोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । उम्भत्तादिदोषाः कथयित्वा ददतो दण्डो नास्तीति प्रतिषेधद्वारेण कथयतो दण्डमाह न केवलं शुल्कदेयाया अन्यस्यापि ब्राह्मादिविवाहेन विवाहयिष्यमाणाया दत्ताऽप्यदत्ता भवति दण्डश्च प्रामुखाच्चौराकलिवपमिति जानानस्य अजानतः प्रकृतत्वात् । उम्भत्तया कुष्ठिन्या ये कुष्ठोन्मत्तादयः या च स्पृष्टमैथुना तस्याश्च यो दोषो मैथुनस्पर्शस्तान् दोषान् पूर्ववाक्प्रदानेनाख्याप्य प्रकाशयैतदोषा कन्येत्येवमुक्त्वा ददतो नास्ति दण्ड इति पदयोजना ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । या स्पृष्टमैथुना लब्धपुंयोगा तस्यादाता । अभिख्याप्य प्रकाशय । अस्वामि विक्रयः ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । उम्भत्तायास्तथा कुष्ठवत्याया चानुभूतमैथुना तस्या ब्राह्मणादिविवाहात्पूर्वमुम्भादादीन्दोषान्वरस्य कथयित्वा दण्डाहो न भवति तेनाकथने दण्ड इति गम्यते । यस्तु दोषवर्ती कन्यामिति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्याप्रसंगेन ज्ञाततदोषा कथने दण्ड इत्याह नेति । या स्पृष्टमैथुना स्पृष्टमनुभूतं मैथुनसुखं यया स्यादिति शेषः । तासां पूर्वदोषान् अनभिख्याप्य अकथयित्वा तथा दाता चेद्विद्वक्ष्यमाणवति पणान् हर्तव्यन्वयः ॥ २०५ ॥

(५) मन्दुनः । दोषवत्याः कन्यायादोषप्रकाशय प्रदातुर्न दण्डइत्याह नोन्मत्तायादिति । कुष्ठिन्याश्च या स्पृष्टमैथुना तस्याश्च दोषानभिख्याप्य पूर्वप्रदानात्प्राक् । प्रदाता दण्डं नार्हति । अनभिख्याप्य प्रदानादण्डमर्हतीत्यर्थः । सिद्धिमुन्मत्ता-दिप्रहर्णसर्वदोषाणां सर्वसामान्यपलक्षणार्थम् । अस्वामिविक्रयः समाप्तः ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उन्मत्ता या कुष्ठिन्या या स्पृष्टमैथुना पूर्वदोषान् अविख्याप्य अकथयित्वा एवंयः कन्यादाता सः दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

ऋत्विग्यदि दतो यज्ञे स्वकर्मपरिहापयेत् ॥ तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सह कर्तृभिः ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । संभूयसमुत्थानस्य प्रक्रमोयं तत्र वैदिकं तावत्संभूयकार्यमुदाहरति यज्ञोऽप्योतिष्ठोमादिः तत्र पागरूपानेकाङ्ककर्मनिर्वर्तनार्थं ऋत्विग्वृतस्त्वया ममेदं हौत्रं कर्तव्यमाध्वर्यवमौद्गात्रं चेति श्रौतेन विधिनानुष्ठेयमित्युपगमश्च प्रवर्तितः कथंचिदपाटवादिना सामिकृतां यत्परिहापयेत्यजेत्तदानीं तस्य देयोदक्षिणांशः कर्मानुरूपेण यावती तस्मिन् ऋतौ दक्षिणा तानिरूप्य चतुर्थे भागे कर्मणः कृते चतुर्थतृतीयद्वये तदारुण्यं सहकर्तृभिः कर्त्ता तत्पुरुषाप्रधाना त्वर्वाजो होत्रोद्गात्रादीनां प्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रभृतयः ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति । परिहापयेत् व्याध्यादिना न समापयेत् । सहकर्तृभिरन्यैस्तत्स्थानपूरणाय स्थितैः ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । अथ संभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति । यज्ञे कृतवरणऋत्विग्यदि किञ्चित्कर्म कृत्वा व्याध्यादिना कर्म त्यजति तदा तस्येतरऋत्विग्भिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशो देयः ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । संभूय च समुत्थानमार्तिदेशिकं भविष्यतीति कृत्वा दत्तस्यानपकर्माह ऋत्विगिति द्वादशाभिः । तत्रादौ दक्षिणाया दृष्टार्थतया श्रुतिरूपत्वं प्रकटयन्नाह ऋत्विगिति । स्वकर्माध्वर्यवादिकं हापयेत् त्यजेत् वृतः वरणं नानतः व्याध्यादिना कर्तृभिः सह संमन्त्र्य तैस्तदीयकर्मसमापयद्भिः कर्मानुरूपोऽंशो देयः ॥ २०६ ॥

(५) मन्दुनः । अथ संभूयसमुत्थानं प्रस्तौति ऋत्विग्यदीति । कर्मानुरूपेणांशो देयः कर्मचतुर्थेऽंशे कृते दक्षिणाया-चतुर्थोऽंशो देय इत्यादि । सहकर्तृभिः सहकारिभिः ऋत्विग्भिः ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि ऋत्विग्यज्ञे वृतः स्वकर्म व्याध्यादिना परिहापयेत् त्यजेत् तस्य अन्यकर्तृभिः सह अन्य-त्विग्भिः सह । तस्य कर्मानुरूपेण अंशो देयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्मपरिहापयन् ॥ कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव चकारयेत् ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । माध्यन्दिने सवने दक्षिणादीयन्त इति तउपरिष्ठात्कर्मत्यजतामप्रत्याहरणीया लभेत न प्रतीपं-त्याजयेदित्यर्थः । अन्यां श्रुतिं दत्वा अन्येन पुरुषेण यजमानस्तत्कर्म समापयेत् ऋत्विग्भिः कर्त्तव्यं वरणाच्च ऋत्विजो भवति तच्च नियतकाले प्राक्कर्म आरंभदतः क्रतुक्रियमाणविगुणं भवति समाप्तिश्चापि कर्त्तव्येति विगुणचेत्समापनीयमंगान्येव तदप्यकर्तृकाणिकरिष्यामीति बुद्धिनिवृत्त्यर्थमुक्तमन्येनैवेति तावदेव विगुणं दशक्यं शक्यं तु सर्वकर्त्तव्यं केचित्कारयेदिति ऋत्विजोऽपि संबन्धमाहुः गृहीत्वा दक्षिणावाधिकां दद्यात्स्वयमशक्नुवन्प्राग्दक्षिणाभ्यः शेषकर्म समापने यजमान एवाऽ-वेक्रियते ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्येनैव कारयेत् ऋत्विक् स्वकार्यशेषम् ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । माभ्यंदिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणास्तु दत्तास्तु व्याभ्यादिना कर्मपरित्यजन्तु शास्त्र्यात् कृत्स्नमेव दक्षिणाभागलभेत कर्मशेषप्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैवामदक्षिणस्य विशेषमाह दक्षिणास्त्विति । स्वयं परित्यज्यान्धेन कारयेच्चैककृत्स्नं लभेतान्यथा न संपूर्णं लभेतेतिभावः ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । अस्यापवादमाह दक्षिणास्त्विति परिहापयन् त्यजन् प्रतिदद्यात् । अन्येन स्ववर्ज्यपुरुषेण स्वकर्मकारयेत् ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृत्स्नमेवअंशलभेत । च पुनः अन्येन कर्म कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ॥ सएव ताआददीत भजेरन्सर्वएव वा ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमपरंप्रकृतोपयोगिवैदिककथ्यते वैदिकं कर्मणि सामस्येन दक्षिणा सा यत्नेन प्रतिपुरुषं विभागेन तस्य द्वादशशतदक्षिणेति तच्चातिदेशेन ऋत्विगन्तराणि तद्विकाराण्यनुगच्छन्ति तत्रासूयादीनि तत्र च केषुचिदज्यकर्मस्तु प्रतिपदमन्यादक्षिणाऽऽभ्राता पुरुषविशेषसंयोगेन हिरण्मये प्रकाशवदवयवइत्यादि ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः संपद्यन्ते किमध्वर्योश्चातुर्विधावादिकवद्दातिसंबन्धः सर्वेषामृत्विजादक्षिणाध्वर्यस्तुद्वारमात्रं उतताश्चैवसामान्याऽन्येषां प्रकृत एवांशः संशयोपन्यासार्थः श्लोकः । प्रतिपदंपुरुषविशेषाश्रयाऽङ्केषु दक्षिणाः प्रत्यङ्गदक्षिणाः । अथवा वीप्सायांप्रत्यङ्गशब्दः अङ्गमङ्गमाश्रिताःप्रत्यङ्गाःसएवताआददीत मुख्यएव पुरुषस्य ददातिना संयोगे उत्तरकर्तृत्वाविशेषादन्येऽपि भजे रंल्लभेन् । प्रधानदक्षिणायाइव ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यङ्गदक्षिणाः प्रतिस्वंकर्मणांदक्षिणाः । सएववाददीत यमृत्विजंप्रतियथोच्यते । सर्वेभजे रन् यत्रातिविशेषानुक्तिः ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्कर्मण्याधानादावङ्गमङ्गप्रति या दक्षिणा यत्संबन्धेन श्रुताः स्युः सएव ताआददीत न तत्तद्भागमात्रंसर्वं विभज्य गृह्णीरन्निति संशयः ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणाप्रसंगेन तद्विभागमाह यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । आधानादौ प्रत्यङ्गदक्षिणाः अङ्गमङ्गप्रतियाभिन्नभिन्नकारिकादक्षिणायत्संबन्धेन श्रुताहौत्रमित्यादिनासमाख्याताः सएवार्त्विक् ताःसर्वाः प्रामुयादुत सर्वे वेतिसंशये । सएवेति तु पूर्वपक्षे ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । सएव तस्य कर्मणः ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्कर्मणि याःप्रत्यङ्गकर्मदक्षिणाउक्ताःस्युस्तादक्षिणाःसएव पुरुषआददीत । सर्वएव वाभजेरन्वा ॥ २०८ ॥

रथंहरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ॥ होता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषविशेषमुक्तास्तदर्थार्थेवेति निर्णयः एवंददातिर्मुख्यार्थोभवति पुरुषसंयोगश्च नादृष्टार्थः रथमध्वर्युराधानेहरेद्ब्रह्माच वाजिनंवेगवन्तमश्वंहोतावा कास्तु चिच्छाखात्पाधानएतादक्षिणाअतःसोमक्रये यच्छकटंतदुद्रातस्तत्र शकटेऽन्यतरोऽनङ्गान्युक्तः स्यादन्यतरोविद्युक्तइत्यपि पठ्यते तेन च सोमः क्रीतउपाह्वियते अन्येत्वपूर्वमनआहुर्न

सोमोपाहरणार्थं हि क्रमेण शक्यते विशेषयितुं पूर्वतावत्पुरुषविशेषसंयोगिनीनामङ्गदक्षिणानां विधिरुक्तः ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आद्यमुदाहरति रथमिति । आधाने अग्न्याधाने । अश्वंहोता ज्योतिष्ठोमे । क्रमे सोम-
क्रमे ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र सिद्धांतमाह रथमिति । केषांचिच्छाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथोदेयत्वेनाग्रायते । ब्रह्मणे वेगवान-
श्वः होत्रे चाश्वः । उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटमतोव्यवस्थाम्नासामर्थ्याद्यादक्षिणा यत्संबन्धत्वेन श्रूयते स एव तामाद-
दीत ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यवस्थामाह रथमिति । आधाने कर्मणि । अनः शकटम् क्रमे सोमक्रयार्थं यदनः वाजीभू-
त्वादेवानवहदिति श्रुतेरश्वविशेषवाजिनम् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । तत्रैवाव्यविकल्पस्यापवादमाह । रथं हरेदिति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्वर्युः रथं हरेत् गृण्हीयात् । आधाने अग्न्याधाने ब्रह्मा वाजिनं हरेत् । होता ज्योतिष्ठोमे अ-
श्वंहरेत् । च पुनः उद्गाता क्रमे सोमक्रमे अनः हरेत् । अनः शकटे मातारि श्वेत्यमरः ॥ २०९ ॥

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्थेनार्द्धिनोपरे ॥ तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थीशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रधानदक्षिणानां सामान्यतः श्रुतानामिदानीं विभागमाह सर्वेषामृत्विजांये मुख्यास्तेऽर्धिनः या-
वतीतस्मिन्कृतौ सामस्त्येन दक्षिणाम्नाता तस्यास्तेऽर्द्धिनोऽर्द्धहराः सोमयागेषु हि षोडशार्त्विजस्तत्र चत्वारो मुख्याहोताध्व-
र्युर्ब्रह्मोद्गातारः तेषामर्धं तस्य द्वादशशतदक्षिणेति ततोर्ध्वषट्पञ्चाशन्नर्धिनोष्टाविंशत्यार्धिनस्तद्वन्तोऽपरे येषांततोन्तरं वर-
णाम्नातं मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थानृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतास्तृतीयेन तृतीयांशाः अंशशब्दोऽर्धशब्देन समानार्थोऽर्धशब्दस्त्वना-
वश्यंसमविभागएव किंचिन्न्यूनेऽधिकेऽपि सामीप्येन वर्तते तेन तृतीयोभागः षट्पञ्चाशतः षोडशगृह्यन्ते एकैकस्य चत-
स्रो भवन्ति । समतृतीयं भागं प्रयच्छन्ति षट्पञ्चाशततृतीयं च होतुरच्छावाकोध्वर्यो नष्टा ब्रह्मणोऽग्नीदुद्गातुः प्रतिहर्ता ये च पा-
दिनस्ते चतुर्थभागं कर्मणः कुर्वन्तीति पादिनः चतुर्थे च स्थाने मैत्रावरुणस्थानान्ते चतुर्थीशाद्वादशसमुदाये पूर्ववत् एवंतं-
शतेन दीक्षेन्महतीतत्रापि कुमिः कर्तव्यार्धिनी दीक्षयति पादिनो दीक्षयतीत्येवमादिभिः शब्दैः तत्र द्वादशक्रमविधरेवान्य-
च श्रुतो व्यवहार इहापि तथैव रीत्या कृत इति ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्वितीयमुदाहरति सर्वेषामिति । शतंगावोऽग्रेष्टोमे दक्षिणा तत्र यदर्थं तद्वाग्निः सर्वेषां मुख्याः
होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः । अर्धमिति किंचिन्न्यूनं घ्राहं अष्टाचत्वारिंशद्विंशति वस्तुतो भवन्ति । अपरे चत्वारो मैत्रावरुणाद्या-
स्तद्वागार्धेऽनार्धिनोऽर्धभागाः । तृतीयिनस्तृतीयास्तृतीयस्थाना अच्छावाकादयस्तृतीयिनो मुख्यदक्षिणास्तृतीयांशिनः ।
चतुर्थीशाश्चतुर्थस्थानभागिनोऽपावस्तुदादयः पादिनः पादभागाः ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति । तंशतेन दीक्षयतीति श्रूयते तत्र सर्वेषां षोडशाना
रृत्विजांमध्ये ये मुख्याः कृत्विजो होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्तेऽर्द्धहराः । अष्टचत्वारिंशद्भोजो भवन्ति अतएव
कात्यायनेन यद्वादशाष्टम्येति प्रत्येकं द्वादशशतदानं विहितम् । यद्यपि शतस्यार्धपञ्चाशद्वति तथापीह न्यूनार्धग्रहणेनापी
मेऽर्धिनोऽग्यन्ते सामीप्यात् । अपरे मैत्रावरुणयोः प्रतिप्रस्थानृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यार्विगृहीतदक्षिणार्धग्रहणे
नार्धिनोऽग्यन्ते तृतीयिनोऽच्छावाक्रेऽग्नीधमतिहर्तारस्ते मुख्यार्विगृहीतस्य तृतीयमंशं लभन्ते पादिनस्तुऽपावस्तुदुन्नेतृपोतुसु-

ब्रह्मण्याएते मुख्यत्विक्गृहीतस्य चतुर्थमंशं लभन्ते एतश्च षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रः चतस्रश्चतृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रश्चतुर्थेभ्यस्त्रिस्तृयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । तंशतेन दीक्षयन्तीत्यादिसंख्याश्रवणे विभागविशेषमाह सर्वेषामिति । सर्वेतिगवामितिशेषःसर्वेषां षोडशानामृत्विजां ये मुख्याऋत्विजोहोत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः ते आर्धिनोऽष्टचत्वारिंशद्भागभागिनः अपरेमैत्रावरुणस्थानुब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारः तदर्धिनः मुख्यत्विक्गृहीताष्टचत्वारिंशदर्थः । ततएवार्धिनश्चतुर्विंशतिभागभागिनः । तृतीयिनोच्छावाकोनेष्टाअग्नीध्रप्रतिहर्तारस्तु मुख्यत्विक्गृहीततृतीयांशभागिनः । अतएव षोडशभागभाजः पादिनः यावस्तुनेतृपोतसुरापास्ते मुख्यत्विक्चतुर्थांशः । अतएव द्वादशभागभाजः । इतिप्रत्येकं द्वादश मुख्येभ्यः षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तरेभ्य इति कात्यायनसूत्रेणैव तत्स्पष्टीकृतम् । दक्षिणायाश्चतुर्विंशतिरूपत्वं दीक्षितमदीक्षितादक्षिणाभिःपरिक्रीताऋत्विजोयाजयेयुरिति श्रुतिसिद्धम् गावोऽत्र स्त्रियः गावोवै देवमातर इति श्रुतेः । एवंसहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यादावपि विभागउन्नेयः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषां षोडशानामृत्विजांमध्येहोताध्वर्युरुद्गाताब्रह्मेत्येते मुखसंज्ञाश्चत्वारः समस्तायाः ऋतुदक्षिणायाद्विद्वेदोर्द्धभाजः स्युः । मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसित्यपरेऽर्धिसंज्ञाश्चत्वारस्तदूर्ध्वेन मुख्यत्विग्भागाद्धेन भागिनःस्युः । अच्छावाकोनेष्टाप्रतिहर्ताअग्नीध्रइत्येते तृतीयसंज्ञाश्चत्वारस्तृतीयांशामुख्यभागतृतीयभागभाजःस्युः । यावस्तुदुन्नेता सुब्रह्मण्यः पोतेत्येते पादिनःसंज्ञाश्चत्वारश्चतुर्थांशभाजः स्युः । तद्यथा दक्षिणां पञ्चविंशतिधा विभज्य प्रथमस्य चतुष्टयस्य द्वादशभागाःस्युः । द्वितीयस्य षट् । तृतीयस्य चत्वारः । चतुर्थस्य तृतीयइति प्रथमस्य सार्द्धद्वादशभागप्राप्तौ तस्यामपि यद्वादशभागकल्पना चतुष्टयानामन्येषां भागकल्पना या दुःशकतामाभूदिति सर्वेषामूर्ध्वेनो मुख्या इत्यत्रार्द्धशब्दः । किञ्चिन्मूनार्थवाचीमन्तव्यइति ॥ २१० ॥

संभूय त्वानिकर्माणि कुर्वद्भिरिहमानवैः ॥ अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

(१) मेघातिथिः । यथा यज्ञे बहूनि कर्माणि कायक्लेशकर्तृविदधदतिशयसाध्ये च नियुक्तोभूयसीदक्षिणांलभते न्यूनकर्मकारी तु म्यूनां तद्वल्लौकिकेषु गृहचैत्यादिकारिषु संभूय संहृत्य वर्धकस्थपतिसूत्रधारादिषु त्वसमयप्रसिद्धोपादानंशःसूत्रधारस्ययावान्स्थपतेस्तत्रानेन विधियोगेन विधिर्वैदिकोर्थस्तत्प्रसिद्धाव्यवस्था विधियोगवैदिक्या यज्ञगतया व्यवस्थयेत्यर्थः । एवंनाटकादिप्रेक्षायां नर्तनगायनवादकेषु भागप्रकृप्तिः यद्यपि सर्वे विद्वांसःसर्वकर्मानुष्ठानशक्ताश्च तथापि कर्मानुरूप्येण भागो न पुरुषानुरूप्येणेति संभूयसमुत्थानम् ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वानि कर्माणि वाणिज्यादीनि । अनेन क्रमयोगेन विधिप्रकारसंबन्धेन श्रमानुरूपधनविभागेन मूलसाम्येपि तल्लाभविभागस्तदार्जनश्रमानुरूपएवेति । संभूयोत्थानम् ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि त्वकर्माणि लोके स्थपतिसूत्रधार्यादिभिश्च मनुष्यैः कुर्वद्भिरनेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । संभूयच समुत्थानमित्युक्तं तत्रातिविशति समिति । इह लौकिके स्मार्ते च कर्मणि । एतद्दक्षिणाविभागः स्थपतिसूत्रधारादिभिः । अनेन मुख्यामुख्यानुरूपविभागेनेत्यन्वयः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । एवमुक्तवैदिकीविषमांशकल्पनालोकेऽप्यतिविशति संभूयस्वामिकर्माणीति । वाणिज्यादिषु भागवैषम्यकल्पनंमूल्यप्रयत्नगुह्यलघवापेक्षया कल्पनीयमिति । इति संभूयसमुत्थानं समाप्तम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वानिकर्माणि वाणिज्यादीनि कुर्वद्भिः मानवैःसंभूय मिलित्वा ॥ २११ ॥

धर्मार्थयेन दत्तंस्यात्कस्मै चिद्याचते धनम् ॥ पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्नदेयंतस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । यः कश्चिदाह सान्तानिकोहंयियक्षुर्वा देहि मे किंचिदिति तस्मै यदि दत्तंभवेन्न विवाहकर्मणि प्रवर्तते तद्धनंयूतेन वेश्याभिर्वा क्षपयेदित्यत्र वादिनि युज्जीत बृद्धित्वाभरुष्यादौ न देयंतस्य तद्वत्तस्य दानप्रतिषेधोपपद्यते अतः प्रत्याहरणीयमिति वाक्यार्थः । अथवा नष्टान्तो गौणोव्याख्येयोदत्तप्रतिश्रुतंनदेयंतथाच गौतमः ॥ प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् किंपुनरत्र युक्तमुभयमित्याह दत्तस्य प्रत्याहरणंप्रतिश्रुत्य वा दानं तथाच स्मृत्यन्तरउभयंपठितं आह्रेह नारदः ॥ कर्त्ताहमेतत्कर्मैति ॥ यद्वत्तस्यादविज्ञातमदत्तंनदपिस्मृतमिति ॥ प्रयोजनविशेषोद्देशेनयद्वत्तंस्मिन्ननिवर्त्यमाने त्ववस्थितमपि प्रतिग्रहीतृगृहादाहर्त्तव्यं दानस्योपक्रममात्रंनदानांसमर्पणंसमाप्तिस्तुनिर्वर्तप्रयोजनेति नारदस्यमतम् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दत्तानपाकर्माह धर्मार्थमिति । धर्मार्थं त्वधर्मसिद्ध्यर्थम् । नतथाधर्मार्थंभवति दानानर्हत्वादिना प्रतिग्रहीतुः । केचित्तु यागादिधर्मार्थं याचमानाय दत्तं तथा न भवति यदि तेन यागादि न करोतीति व्याचक्षते ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींदत्तानपकर्माह धर्मार्थमिति । येन यागादिकर्मार्थकस्मै चिद्याचमानाय धनंदत्तंप्रतिश्रुतंवा पश्चाच्च तद्धनमसौ यागार्थंन विनियुज्जीत तदा तद्वत्तमपि धनंग्राह्यंप्रतिश्रुतंन देयं । यदाह गौतमः प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तवेदं यज्ञादिकर्म करिष्यामीतिकृत्वा याचते यद्वत्तं प्रतिश्रुतंवा सचेत्तत्कर्मनकरोति पुनस्तद्ग्राह्यमित्याह धर्मार्थमिति । नतथातत्स्यादत्तंनस्यात् अपितुदानस्यौपाधिकत्वात् उपाध्यभावेन स्वत्वापादनादित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । अथदत्तानपकर्मात्मकंविवादपदंश्लोकद्वयेनाह धर्मार्थयेनेति । कस्मै चिद्याचते धर्मार्थयेन धनंदत्तंस्यात्पश्चाच्चेन्न तथा तद्धर्मार्थेन मया दत्तमिति प्रदातानुशयादभियुक्तंवेदित्यर्थः तस्मै प्रदात्रे तेन प्रतिग्रहीत्रा तद्धनंनदेयं प्रदात्रानापहार्यमित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कस्मैचित्प्रभिक्षुकाय धनं याचतेधर्मार्थंदत्तं स्यात् पश्चाद्दत्तानन्तरं तद्धनं न तथा तत्स्यात् तस्य स्वामिनः न देयं पूर्वस्वामिना तस्यग्रहीतुःतद्भवेत्विवादपरम् ॥ २१२ ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाहोभेन वा पुनः ॥ राज्ञा दाप्यः सुवर्णंस्यात्तस्य स्तेयस्यनिष्कृतिः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । संसाधनंराजनिवेदनादिना ऋणवत्प्रतिश्रुतस्य मार्गणंस्वीकृतस्य प्रतियाच्यमानस्य राजनिवेदनं अयंमहदत्वा प्रतिग्रहीर्षतीति सिद्धस्य दण्डिकरणंसंसाधनमेतदेतदर्पाहोभेनेति कारणानुवादः । एवंकुर्वतोदण्डः सुवर्णः स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिरितिचौरदण्डमाशङ्कमानंसुवर्णविधत्तआचौरशङ्कादि दत्तंकिलतेन तस्मै न त्वयंदत्तं कश्चपयंचौरः स्यादितिशङ्कानिवर्तयितुंस्तेयशब्दः प्रयुक्तः सत्यपि चौरत्वे वाचनिकः सुवर्णदण्डोऽन्यासु क्रियासु चौरवधवर्तव्यः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुवर्णंदाप्यः शतम् ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि तद्वत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न त्यजति प्रतिश्रुतवांघनबलेन गृह्णाति तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्ध्यर्थं राज्ञा स्वर्णदण्डं दापनीयो भवति ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । याचयितुस्तदादाने दण्डमाह यदीति । संसाधयेत् प्रतिश्रुतं गृह्णीयात् । दत्तं न दद्याद्वा । अदाने हेतुः । दर्पेति । दर्पो राजपुत्रादि बलम् स्तेयस्येत्यनेन तस्य स्वामिनो धनं दापनीयम् । राज्ञा ससुवर्णोदण्डत्वेन प्राप्त्यर्थः ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । संसाधयेदनुतिष्ठेत् । सत्प्रतिग्रहणकाले प्रदात्रे निवेदितं धर्मविवाहयज्ञादिकं मानवः प्रतिग्रहीता स्वर्णं प्रतिभाषितं पञ्चरुष्णालिको माषस्ते सुवर्णस्तुषोडशेति तद्वाप्यो दण्डरूपेण । अपवादतार्थं प्रतिपादनमर्थप्राप्तमेव । इति दत्तानपाकर्मसमाप्तम् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्पाच्छोभेन वा पुनर्यदि तत्संधारयेत्तस्य स्तेयस्य निष्कृती राज्ञा सुवर्णं दाप्यः स्यात् दापनीयः स्यात् ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथा वदनपक्रिया ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोणाधेन पूर्वविवादोपसंहारउत्तरेण वक्ष्यमाणोपक्रमो दत्तस्यैवानपक्रियोदिता अपक्रिया-क्रियापायस्तस्य नञाप्रतिषेधस्तदैवमुदितं भवति एषैव दाने स्थितिरिति यावत् । धर्मादानपेताधर्म्या कथं प्रतिश्रुत्याऽदी-यमानो धर्मो न पश्यतीति नैषा शङ्का कर्तव्या एष एवात्र धर्मो यन्नदीयते दत्तं च प्रत्यादीयते । उदिता उक्ता यथावच्छब्दसमु-दाय एव याथातथ्ये वर्तते सम्यक्कुरूपितेत्यर्थः । अथ च यथाशब्दोद्योग्यमायां वर्तते तामर्हतीति व्रतिः कर्तव्यः । वेतनं श्रुतिस्तस्यानपक्रिया वेतनेन स्वकर्मकुर्वतां यो धर्मः सह दानीमुच्यत इति प्रतिज्ञा ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्म्या न्याम्या । दत्ताप्रदानम् ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्वत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादपेक्षं तदुक्तं अतोऽनन्तरं श्रुतेरसमर्पणादिकं बक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणामुपसंहरन् लौकिकश्रुतेरनपक्रियाप्रतिज्ञानीते दत्तस्येति । अपगच्छति धनमन्यं प्रत्ये-नेनेति अपक्रिया दानंतदभावोऽनपक्रिया पुनरादानम् ॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । अथ वेतनप्रदानमाह दत्तस्येति । अनपक्रिया अनपाकरणं प्रदानमिति यावत् ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दत्तस्य यथावद्वत्तस्य अनपआदानंतस्य क्रिया उदिता ॥ २१४ ॥

श्रुतो नान्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ॥ सदण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेनतम् ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्दिष्टेन मूल्येनोद्दिष्टकर्म करोति स इह श्रुतोभिप्रेतः श्रुत्यकर्मविशेषेण स्वीकृतो भृत्यादेर्हि मे पञ्चरूपकाणीदन्ते कर्मकर्ता स्वीयता कालेनेत्याभाष्यमविष्टः सचेत्कर्मनसमापयति कृष्णलानि सौवर्णानि ताम्रजतयो-र्वा कर्मस्वरूपमनुबन्धानि च ज्ञात्वा दण्ड्यते तानि रूपकाणि वेतनार्थकल्पितानि न लभेत यद्यनान्तो दर्पान्न करोति य-थोदितकर्म व्याध्यादिनाऽपीडितस्य दर्पादकुर्वतो भृतिहानिर्दण्डनमतः स एव वक्तुं लभते यावन्मयायासः कृतस्तदानुरूपे-ण देहीति ऋत्विजामन्येवं दण्डकेचिद्विच्छन्ति स्मिच्छया त्यजतां तदयुक्तं अत्र हि महाननर्थो यजमानस्य सामिकृत्ये-यजमानेऽतो दण्डो महानत्रयुक्तः यजमानस्य च यन्नष्टं दद्यापनीयं दीक्षोपसंवेत्तैः शरीरापवन्ने समुत्थातव्यम् । अन्यो-र्यं शिल्पी कञ्चन कर्मणि प्रवर्तयति तडागखनने देवस्य गृहकरणेऽहन्ते समापयिता प्रवर्तकत्वेनेति पञ्चात्मापसरेयतेन

स्वामिनः क्षयायासाः सर्वैसंवोढव्याभाण्डवाहवणिध्यायेन एषहि न्यायः कात्यायनेन सर्वत्रातिदिष्टः भाण्डवाहकदोषेणव-
णिजोयदिद्रव्यं नश्येत्तद्भाण्डवाहकोवहेत् योप्यन्यः कस्यचित्कर्मणि धनमावर्ध्याधतोनिवर्तेतेति कात्यायनीये सूत्रे धनमा-
वर्ध्याऽऽस्य धनव्ययंकारयित्वा यद्यर्द्धकृते निवर्तेत सोऽपि तद्वहेदित्यनुषङ्गः एवं योपि षाण्मास्यः सांवत्सरोवा यथो-
पपादककर्मकारी भक्तदासस्तस्याप्येषएव न्यायः । आह च नारदः ॥ कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्योदत्वा भृतिबलात् ।
भृतिगृह्णातिकुर्वाणोद्विगुणंभृतिमावहेत् ॥ कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्मभृतिनाशनमर्हति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ वेतनानपकर्म । भृतइति । भृतःसन्ननार्तः पीडारहितोपि । वेतनं नदेयं कृतस्या-
व्येकदेशस्य यच्चदत्तं तदप्यादेयमित्यर्थः ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । योभृतिपरिक्रीतोव्याध्यपीडितोयथानिरूपितकर्महंकारान्न कुर्यात्सकर्मनुरूपेण सुवर्णादिकृष्णान्-
न्यष्टौ दण्डनोयः वेतनंचास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह भृतइति । भृतिर्वेतनं तथा क्रीतोभृतः अनार्तोपि यदि नकुर्यात् । अष्टौकृष्णलानि
सभृत्योराज्ञादण्ड्यः । न तदेयं नदापनीयं वेतनमिति च ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । भृतोवेतनग्राही । अनार्तो व्याधिरहितः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्तःभृतःसन्दर्पाद्यथोदितकर्म योनकुर्याद्यथोदितम् ॥ २१५ ॥

आर्त्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः ॥ सदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्त्तस्य दण्डउक्तोभृतिहरणमार्त्तस्येदानीमुच्यते आर्त्त्याभृतोर्द्धकृतकर्म यदि हित्वा गच्छे-
त्स्वस्थः सन्पुनरागत्य यथोक्तमादौ ततः कुर्यात् बहुनापि कालेन पीडया मुक्तः प्रत्यागतः कृतकर्मशेषउपलभेतच वेत-
नम् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तोयदि मध्ये तदा स्वस्थःसन् तत्कर्म कुर्यात् । सुदीर्घस्यापि कालस्य दीर्घेणापिका-
लेन कुर्यादित्यन्वयः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा व्याध्यादिपीडया कर्म न करोति स्वस्थः सन्याद्यभाषितंतादृक्कर्म कुर्यात् वेतनंच चिरकालाद-
पि लभेतैव ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्त्तश्चेत्तस्य कालविलम्बेन करणेन दोषइत्याह आर्त्तस्त्विति । तेन यथा भाषितं तादृक्कु-
र्यात् । आदितः आदौ । तद्भृतिधनम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वआर्त्तः पश्चात्स्वस्थः सन्दीर्घस्य कालस्य आदितोयथा भाषितंकुर्यात् तद्वेतनंलभेत् ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्त्तः सुस्थोवा यस्तत्कर्म न कारयेत् ॥ न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । अथवा स्वामिनोधारयत्यनेन च तत्कर्मकारितंस्यात्त्वांभृतिदत्त्वा तदा तत्सममसौ स्वस्थः कार-
यितव्यः अथापि स्वामी ब्रूयान्मे किंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्रापि कृतानुरूपेण लभेतैव यथोक्तमात्रम् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तमार्त्तं स्वस्थे वा यः प्रकारउक्तः । वेतनादानम् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्मयथाभाषितंपीडितोऽन्येन कारयेत् सुस्थोवा न कुर्यान्नापिकारयेत् तस्य किंचिच्छेषस्यापि
कृतस्य कर्मणोवेतनं देयम् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वीकृतासंपूर्णेपि यथोक्तं वेतननदेयमित्याह यथेति । अल्पोन्नत्याल्पपून्नस्यापिकर्मणः । स्वस्थोपि न वा कुर्यान्न संपूरये नवाकारयेदन्येन ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । कर्मणःवेतनंतस्य न देयमित्यन्वयः । इति वेतनानपक्रियोक्ता ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्तःस्वस्थोवायः यथोक्तकर्म न कारयेत् अल्पोन्नत्या अल्पपून्नस्य कर्मणः तस्य पुंसः वेतनं देयं ॥ २१७ ॥

एषधर्मोऽखिलेनोक्तोवेतनादानकर्मणः ॥ अत ऊर्ध्वप्रवक्ष्यामि धर्मसमयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । वेतनादानकर्मण इति विवादपरस्यास्य नामधेयमेतत्तेन न चोद्यमेतत् । कथंवेतनस्यादानकर्मोक्त्यावता दानकर्माप्युक्तं तल्लभेतैव वेतनमिति नाग्नोहि येन केनचिदन्वितेन संबन्धिना नामता न विरुद्धा नहि यावन्तः सूत्रार्थास्ते सर्वे प्रवर्तन्ते तथाचाग्निहोत्रे यद्यप्यग्निप्रजापत्योर्होमस्तथाप्यग्निहोत्रमिति नामप्रवर्ततएव । तदुक्तं तत्रैवंस्थूणादर्शयाचसमानीचास्यादिति समयसिद्धिः सङ्केतइदंयावता मनुते निश्चितकर्तव्यमित्यभ्युपगमस्तंभिनन्ति व्यतिक्रामन्ति ते समयभेदिनः । संविदश्च्यतिक्रमइति यदुद्दिष्टं तदिदानीमुच्यते पूर्वोणाद्धेन पूर्वप्रकरणोपसंहारोऽपरेणोद्दिष्टप्रकरणसूचनम् २१८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समयभेदनमवतारयति एषइति । समयभेदिनां धर्मं नियतं दण्डम् ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणो निःशेषेणोक्ता अतोऽनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणं दण्डादिव्यवस्थां विद्व्यामि ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतिमुपसंहरन् संविदश्च व्यतिक्रमं प्रतिजानीते एषइति । धर्मं दण्डादिव्यवस्थाम् । समयभेदिनामिदमस्माभिः परिहृतं व्यमितिनश्च्यकारिणाम् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । अथसंविद्यतिक्रममाह एषधर्मोऽखिलेनेति । समयभेदिनां संविद्यतिक्रमिणाम् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेतनादानकर्मणः वेतनस्य आदानं स्वीकारः तस्य कर्मणः एषधर्मः अखिलेन उपायेन उक्तः तेषां समयभेदिनां धर्मं अत ऊर्ध्वप्रवक्ष्यामि ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ॥ विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । शालासमुदायो ग्रामस्तन्निवासिनो मनुष्या गृह्यन्ते तेषामेव संविदः संभवात् एवं ग्रामसमुदायो देशसंघ एकधर्मानुगतानां नानादेशवासिनां नानाजातीयानामपि प्राणिनां समूहः यथाभिक्षूणां संघो वणिजां संघश्चातुर्विद्यानां संघ इति । ग्रामादीनां यत्कार्यं यथा पारिग्रामिकैर्यामोनोपहतः प्रायश्चात्माक्रीने गोप्रचारे गाभ्यारयन्ति उदकं च भित्त्वा नर्यान्ति तद्यदिवोमतं दग्ध एव दोषां कर्तुं न दक्ष एव नः प्रतिबध्नातां यदि तैः सह दण्डादण्डिर्भवति राजकुले वा व्यवहारसूत्रे सर्वे वयमेककार्या नो चेदुपेक्षामाह । तत्र ये संविदते वेदकमिति प्राक्तनी ग्रामस्थितिस्ते व्यतिक्रम्येत्येवं प्रोत्साह्य विसंवदेद्भलात्तैः सह सङ्गच्छेत् तत्त्वेषु बाह्याभ्यन्तरः स्यात्सराङ्गा त्वराष्ट्रान्निर्वासयितव्यो निष्कासयितव्यः । स्वविषयेऽस्य वस्तुन देयमेवं वणिग्भवत्प्राक्षणादिकार्यं ईदृशे कृतसंविदेन नातिक्रान्तव्यमन्यत्कार्यं ग्रामाद्युपकारकं शास्त्राचारमसिद्धं पुरराष्ट्राविरोधितं संविद्यतिक्रमे दण्डोऽयं लोभादिति त्वेनीपकारगन्धेन परग्रामणीकृतेनास्वातन्त्र्यलोभः । अज्ञानात्तु विसंवादे मांसस्य कल्पः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ग्रामाणां ग्रामस्थानाम् । संविदत्र ग्रामे एवं कर्तव्यमिति एवं देशविशेषमादाय । तथा संघानां बौद्धादिसंघानाम् ॥ २१९ ॥

१) कुल्लूकः । ग्रामदेशशब्दाभ्यां तद्वासिनो लक्ष्यन्ते । संघो वणिगादिसमूहः । इदमस्माभिः कर्तव्यपरिहार्यतामित्येवं रूपसंकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये योनरोलोभादिना निष्क्रामेत्तराजा राष्ट्रान्निर्वासयेत् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह यद्विद्वद्वाच्यम् । ग्रामदेशेति तत्रस्थयोर्ग्रहणम् । संघेति वणिगादिसमूहः । संविदं उक्तसंकेतम् । विसंवदेदतिक्रामेत् । विप्रवासयेद्दण्डपुरःसरम् । ब्राह्मणस्य न दण्डः केवलं ग्रामत्यागइति ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । यो ग्रामदेशसंघानामिति त्रयस्स्पष्टम् । संविद्यतिक्रमउक्तः ॥ २१९-२२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः ग्रामदेशसंघानां ग्रामाणां देशानां संघानां समूहानां सत्येन शपथेन संविदं समयं । मर्यादां कृत्वा नरः लोभाद्विसंवदेदन्यथारदेत्तराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ॥ चतुः सुवर्णान्पणिष्कांश्छतमानंच राजतम् ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । निगृह्यावष्टभ्य पीडयित्वा काललाभमकारयित्वा दण्ड्यः । चत्वारिसुवर्णानिधेषानिष्काणां परिमाणं चतुःसुवर्णानिष्काः यद्यपि चतुःसुवर्णिको निष्क इत्यत्रोक्तं तथापि शास्त्रान्तराच्छाब्दशतं सुवर्णानां निष्कमाहुर्महाधियद्भ्येवमादिपरिमाणान्तरं पश्येत् विशिष्टे संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव लभ्यत इति चेत् पद्यग्रन्थत्वान्न दोषः । अन्येतुसहार्थे बहुव्रीहिं कृत्वा त्रीनदण्डानाहुः । चतुर्भिः सुवर्णैः सह षणिष्कादण्डनीयो दशनिष्काः प्रतिपादिता भवन्ति । बहुव्रीहिसिद्ध्यर्थं सहार्थे कथंचिन्मन्वर्थो योजितव्यः नहि चित्राभिर्गोभिः सहितश्चित्रगुर्देवदत्त इति भवति । एते च त्रयोदण्डायदि च त्रिभिरेक इति कार्यापेक्षया योजनं निर्वासनदण्डेन विकल्पते दण्डोयम् ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्भिः सुवर्णैर्यो निष्कस्तान् षट्पलानीत्यर्थः । एतच्च दीनारादिनिष्कव्यवच्छेदार्थं विशेषणम् । शतमानमेकम् ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । अथ चैनं संविद्यतिक्रमकारिणं निबोध्य चतुरः सुवर्णान् षणिष्कान् प्रत्येकं चतुः सुवर्णपरिमितान् राजतंच शतमानं विशत्यधिकरत्तिकाशतत्रयपरिमाणं त्रयमेतद्विषयलाघवगौरवापेक्षया समन्वितं व्यस्तं वाराजादण्डं दापयेत् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डसंख्यामाह नीति । निगृह्य कारागारं प्रापयित्वा चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तेः चतुःसुवर्णानिति तु निष्कपदस्याभरणार्थव्यावृत्त्यर्थेन पशुमालभेतेत्याद्येकत्वस्येव षडित्युपादेयविशेषणमतः प्रत्येकं षणिष्कानां दण्ड इति । शतमानं विशत्यधिकरत्तिकाशतत्रयं समस्तं व्यस्तं वा कार्यगौरवलाघवापेक्षया ॥ २२० ॥

(५) रामचन्द्रः । एवं समयव्यभिचारिणं समयभेत्तारं निगृह्य दण्डं दापयेत् । दण्डमाह चतुःसुवर्णान्वा दण्डयेत् । षणिष्कान् निष्कसुवर्णाश्चत्वारः इति षट्पलानि अथवा राजतः रूप्यस्य शतमानः । द्वात्रिंशत्कृष्णलं धरणं भवेत् धरणानि दश ज्ञेयः शतमान एवं कृष्णला भवन्ति अष्टगुंजात्मको माषः तेषांचत्वारिंशत् माषप्रमाणं भवति ॥ २२० ॥

एतदण्डविधिकुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । जातिसमूहेषु च नानाजातीयानां समानजातीयानां वा संघेषु तद्विषयो व्यभिचारो येषामित्यर्थः । प्रकरणीपसंहारः ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दण्डविधिं दण्डप्रकारम् । जातिर्ब्राह्मणादिः ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्यतिक्रमकारिणामेतदण्डविधिधर्मप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डविधिमन्यत्रातिदिशति एतमिति । ग्रामजातिसमूहेषु ग्रामस्य ब्राह्मणादिषु जातिसमूहेषु वणिगादिषु च ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं धार्मिकः पृथिवीपतिः दण्डविधिं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीयवा किञ्चिद्यस्येहानुशयोभवेत् ॥ सोऽन्तर्दशाहात्तद्रव्यं दद्याच्चैवाददीतवा ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्रव्यप्रचुरक्रयविक्रयव्यवहारकाले न गच्छति न नश्यति मूलतश्चनापचीयते त्रपुताभ्रभाण्डादिस्थिरार्घ्यतादृशस्यानुपभुक्तस्य दशाहमध्यआदानप्रत्यर्पणे यस्तु विरलक्रेतुरनुशयं न मया साधुकृतं यद्विक्रीतमिति तदा क्रेता तस्मै प्रतिपादयितव्यः एकस्थानवासिनांचैषकालो देशान्तरवासिनां तात्कालिकी प्रतिनिवृत्तिः । केचिद्गोभूम्यादिविषयं विधिमिममिच्छन्ति न वस्त्रादौ स्मृत्यन्तरे हि वणिक्पणने योविधिरास्मायते एवं हि नारदः पठति ॥ क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतमिति मन्यते । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतमिति ॥ द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्पयंशांशमावहेत् । द्विगुणं तत्तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥ विक्रयार्थं यद्रव्यं तत्पण्यं यद्विक्रीयत दुष्पन्नेन द्रव्यान्तरक्रयादिना पुरुषोऽप्यवहरति जीविकाधनमर्जयितुं तथा पणभूमौ प्रसारितं च भवति वणिजा तत्रेह पण्यग्रहणात्कश्चिद्विशेषो विवक्षित इतरथा क्रीत्वा मूल्येन दत्ते तावदवजातं कः पुनरसौ विशेषः उच्यते यत्क्रीतमपि पण्यत्वमजहद्वणिग्भिः क्रियते तार्हं विक्रयार्थमेव क्रीणन्ति तेषां वणिजामितरेतरक्रीणतां च नारदीयो विधिरन्येषां मानवइतिकेचित् किंपुनरत्र युक्तं पण्यधर्मादेर्व्यवस्थानुसरणीया तथा चाश्वानांबलसंचारो हस्तिनामङ्गुशारो हणविक्रयविभावकमित्यादिना व्यवहारस्तेषु पण्येषु सिद्धो भवति । अविवक्षितमविनष्टमुपनिध्यादौ वस्त्रादेर्यावन्नात्र नाशस्तावतो मूल्यमुपनिधात्रे दीयते द्रव्यन्तु गृह्णातीह त्वीषन्नाशे सर्वमूल्यं देयं क्रेतुः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वेति । अनुशयः पश्चात्तापः ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रीत्वा विक्रीयवा किञ्चिद्रव्यमपि विनश्वररूपस्थिरार्घ्यभूमिनामपद्रादि यस्य लोके पश्चात्तापो जायते न साधु मया क्रीतमिति सक्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् विक्रीतं वा गृह्णीयात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रयविक्रयानुशयइत्युक्तं तत्र क्रेतुविक्रेतोः पश्चात्तापाद्युत्पत्तौ दशाहाभ्यन्तरे निवर्त्ययोग्यतास्तीत्याह क्रीत्वेति । साधु मया न कृतमित्यनुतापोनुशयः । क्रीतं दद्याद्विक्रीतं च गृह्णीयादित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । अथ क्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वा विक्रीयवेति । तद्रव्यं यन्मूल्यत्वेन क्रेत्रादत्तम् ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । किञ्चिद्वस्तु क्रीत्वा विक्रीय वा इह यस्य अनुशयः पश्चात्तापः भवेत्सः अन्तर्दशाहात्तद्रव्यं दद्यात् आददीत त्वीकुर्यात् ॥ २२२ ॥

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ॥ आददानोददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ २२३ ॥
[स्याच्चतुर्विंशतिपणे दण्डस्तस्य व्यतिक्रमे । पणस्य दशमे भागे दाप्यः स्यादति पातिनि ॥ ११ ॥]
[क्रीत्वा विक्रीयवा पण्यमगृह्णन् ददतस्तथा । पणाद्वादशदाप्यश्च मनुष्याणां च वत्सरान् ॥ २ ॥]
[पणाद्वादशदाप्यः स्यात्पतिबोधे न चेद्भवेत् । पशूनामप्यनाख्याने त्रिपदादर्पणं भवेत् ॥ ३ ॥]

(१) मेधातिथिः । दशाहात्परतो न क्रेता यावतानुशयश्चापि विक्रेता यदि राजनिनिवेदयेत्ततः षट्शतानि दण्ड्यः

१ (ण, अ) । उचिन्हते पुस्तके प्रथम एवैकः श्लोको वर्तते

नद्यादिति नायमदृष्टार्थः प्रतिषेधः किंतिहि ज्ञायते स्थितिरीदृशी अन्विच्छेत्केता दशाहादूर्ध्वनत्याजनीयोनापि विक्रेता ग्राहयितव्यः अतश्च यदि साम्प्रोभयेच्छायां दानादानेस्यातां तत्र न कश्चिदोषः ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशाहस्यपरेणेति बीजविषयम् । वस्त्रवाह्यरत्नदोषपुरुषस्त्रीषु एकपञ्चसमभ्यहमासार्धमासानामवधोनां स्मृत्यन्तरे उक्तत्वात् । नाददीत विक्रीतवस्त्वादातुं न यतेत । शतानि पणानाम् ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । दशाहादूर्ध्वक्रीतं त्यजेत् नापि विक्रीतविक्रयिकोबलेन दापयेत् । विक्रीतबलेन गृह्णन्परित्यजन् राज्ञा षट्शतानि पणान्दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादाधिक्ये तदुभयमनुचितमित्याह परेणेति शतानीति ताभिकपणानामितिशेषः । एवं सर्वत्र ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । आददानोबलादृणहन्मददश्च षट्शतानि कार्षापणानां दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथाराज्ञा षट्शतानि पणानि दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

यस्तु दोषवर्तीकन्यामनाख्याय प्रयच्छति ॥ तस्य कुर्यान्पुण्ड्रं स्वयंषण्णवर्तिपणान् ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । या कन्या दोषैर्युक्ता साच दात्रा वराय नाख्यायते न प्रकाश्यतएवमेव दीयते तत्र दातुर्दण्डो विदिते राज्ञा कार्यः । स्वयंग्रहणमादरार्थम् । कन्यादोषाश्च धर्मप्रजासामर्थ्यविधातहेतवः । क्षयोव्याधिर्मैथुनसंबन्धश्च नोन्मत्तयेत्येतत्प्रकरणोक्तोदण्डोऽयंवा ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्त्विति पूर्वोक्तकन्याविक्रयविषयदण्डसामान्यस्य विशेषोक्तिरियमत्रतस्य संगतिसंभवात् । कुर्यात् दण्डम् । अर्थात्कन्यामपि प्रतिपादयेत् पूर्वकृतशुल्कं वरोन दद्यात् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । नोन्मत्ताद्याइति सामान्येनोक्तं दण्डविशेषाभिधानार्थमिदं उन्मादादिदोषानकथयित्वा दोषवर्तीकन्यांवराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवर्तिपणान्दण्डं कुर्यात् । अनुशयप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । नोन्मत्ताद्याइत्यत्रोक्तदण्डस्य संख्यामाह यस्त्विति । दोषवर्तीमुक्तोन्मत्तादिदोषत्रययुक्ताम् ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । अनुपक्रान्तमपि क्रयविक्रयसाधर्म्यात्कन्याप्रदानविषयविवादमाह यस्तुदोषवर्तीमिति स्वयंकन्या भर्षादिभिरनिर्वेदितोऽपि ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । षण्णवर्तिपणान्पुण्ड्रं स्वयंदण्डं कुर्यात् ॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ॥ सशतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्यादोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अकन्यावृत्तमैथुनसंबन्धेति योवदत्तं च दोषं न भावयेत्तदा शतं कार्षापणं दण्ड्यः । अन्ये मन्यन्तेऽल्पत्वाद्दण्डस्य महत्त्वाच्चक्रोशस्येति करणस्य च पदार्थविपर्यासकृत्वेन दर्शनादकन्येति शब्दस्वरूपविवक्षितं अकन्येयमित्येतेनैव शब्देनाक्रोशेतस्य शतं दण्डः कः पुनरत्र विशेषः उच्यते सद्दंवादी पृच्छत्ये कथमियमकन्येति सचेद्ब्रूयान्निर्लज्जा नृशंसाश्लीलवादिनी नैषकन्यानां धर्मएतच्च न साधयेत्तदा यंदण्डः कन्यागुणनिषेधोक्ते सति । अथवा कन्याशब्दमथमवयोवचनमाश्रित्य परोक्षे कस्यचित्त्वल्पा * वृद्धादत्ता यदि राजानं ज्ञापयेदभिरूपतमा कन्या मदीया प्रार्थ्यमाना-

* त्वल्पावृद्धादत्ता = दर्शयमानस्य ब्रूयात्किं तावन्नासौ त्वल्पावृद्धा बालावाकन्यादत्ता (आआ)

ऽनेन तस्यामभिलाषएवमुक्त्वाथ पराजितस्तत्र ग्रामकालायां यद्येवमुक्तं तदा पराजितस्यायं दण्डः ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकन्याचेयं स्त्री किंतु क्लीबमिति ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । नेयंकन्या क्षतयोनिरियमिति योमनुष्योद्वेषेण ब्रूयात्तस्याउक्तदोषमविभावयन्पणशतराजा दण्ड-
प्रकल्पयेत् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । वाचादूषितकन्यस्य दण्डमाह । अकन्येयं कन्या केनापि क्षतयोनित्वादिति योब्रूयात् ।
दोष क्षतयोनित्वादिकमदर्शयन्पणशतदण्डमामुयादित्यन्वयः ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । अकन्या क्षतयोनिः । शतपणानाम् ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः द्वेषेण कन्यां अकन्याइति ब्रूयात्तसः पणशतदण्डप्राप्त्यात् । किंकुर्वाणः तस्याः दोषं अद-
र्शयन् ॥ २२५ ॥

पाणिग्रहणिकामंत्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ॥ नाकन्यासु कचिन्नृणालुप्रधर्मक्रियाहिताः ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिग्रहणविवाहोदारमन्त्राणांतत्र विद्यमानत्वात्सचाग्रिमयक्षतेत्येतान्यां संबन्धेनासांविवाहे
कर्तृत्वं दर्शयति । परमार्थतस्तु विवाहविधौ कन्यामुपयच्छेदिति विहितं तादृशमेवार्थमन्त्राभिवदन्ति न पुनर्मन्त्रेषु
कन्याशब्दश्रवणात्कन्यानां विवाहमन्त्राणामविधायकत्वात् । एष एवार्थस्तद्विपरीतप्रतिषेधमुखेन दृढीक्रियते कन्यासु कचि-
न्नृणां । न कस्यांचिद्वेदशाखायां मनुष्याणामकन्याविषयो विवाहः श्रुतः । लुप्रक्रियाः यासां धर्मोऽग्निहोत्रादावपत्योत्पादनविधौ
चाधिकारो नास्त्यतस्तानविवाहाः अतः कन्यामकन्येति वदन्महता दण्डेन योजनीयइति पूर्वश्लोकादनन्तरमुच्यते अशा-
ममैथुनास्त्री कन्योच्यते ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकन्यातु यदि सा वस्तुतः स्यात्तदा त्याज्यैवेत्युपपादयति पाणिग्रहणिकाइति । कन्या-
त्वेव कन्याविषयाः । एवं नाकन्यासु क्लीबेषु ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । युक्तश्रवणात्कन्येति वादिनोदण्डोयस्मात् पाणिग्रहेति अर्यमणं देवं कन्याऽग्रिमयक्षतेत्येवमादयो वै-
वाहिकामनुष्याणामन्त्राः । कन्याशब्दश्रवणात्कन्यात्वेव व्यवस्थातानाकन्याविषये कचिच्छास्त्रे धर्मविवाहसिद्धये व्यव-
स्थिता असमवेतार्थत्वात् अतएवाह ताः क्षतयोनेवैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि यस्मादपगतधर्मविवाहादिशालिन्यो-
भवन्ति नासौ धर्मो विवाहइत्यर्थः ननु क्षतयोनेवैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेधकमिदम् या गर्भिणी संस्क्रियते तथा वोदुः
कन्या समुद्भवमिति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । देवलेन तु ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिको-
विधिः ॥ कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकइति ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः । गान्धर्वश्रोपगमनपूर्व-
कोऽपि भवतितस्य क्षत्रियविषये सुधर्मत्वं मनुनोक्तं । अतः सामान्यविशेषन्यायादितरविषयोयं क्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वो-
पदेशः ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु कन्यात्वक्षतौ किं स्यात्तत्राह पाणीति । अर्यमणं देवं कन्याऽग्रिमयक्षतेति मन्त्रलिङ्ग-
माश्रित्यावधारणमाह कन्यात्वेवेति । लुप्रधर्मक्रियाः अपगतविवाहादिक्रियाइति निन्दामात्रम् । अष्टवर्षा भवेत्कन्येति
तत्कालावच्छिन्नकन्यादानतात्पर्यमन्यथा या गर्भिणी संस्क्रियते तथा वोदुःसुतमिति क्षतयोन्पधिकृता न स्यात् । अपिच
गान्धर्वासुरपैशाचानां क्षतयोनेरावश्यकत्वात् ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेना-

प्रसाक्षिकइति होममन्त्रविधेर्देवलोक्तत्वात् । अतएव गोत्रत्वप्राप्तिः । तदुक्तम् । एकत्वमागता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिप्रतै-
रिति ॥ २२६ ॥

(५) मन्दनः । पाणिग्रहणविवाहस्तत्र भवाः पाणिग्रहणिकाः विवाहसाधनभूताइति यावत् ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकन्यासु क्वचित् लुप्तधर्मक्रिया नृणां हितान् ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतंदारलक्षणम् ॥ तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । दारा भार्या तस्यालक्षणनिमित्तं विवाहमन्त्रास्तैस्तत्र प्रयुक्तैर्विवाहाख्यः संस्कारो निर्वर्तते द्विजा-
तीनां पुनर्मन्त्रास्तत्र शुद्धस्य दारमसङ्कोनहि तस्य मन्त्राः सन्ति मन्त्रवर्जसर्वाण्येति कर्तव्यतास्ति अतो विवाहाख्यसंस्कारोप-
लक्षणमन्त्रास्तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिः सप्तमे पदे विज्ञेया लाजहोममभिनिर्वर्त्य त्रिःप्रदक्षिणमग्निमावर्त्य सप्तपदानि स्त्री प्रक-
म्यते इष एकपदी भवेत्यादियावत्सखासप्तपदी भवेति तस्मिन्प्रक्रान्ते कन्यायाः पदे कन्यापितुर्वोदुर्वाशयो नास्ति उच्चादवत्यपि
भार्यैव न त्याज्या मैथुनवत्यास्तु नैवासौ विवाहः सत्यपि लाजहोमादाविति कर्तव्यतात्वरूपे न भार्यासा अतस्तत्र द्रव्या-
न्तरवदनुशयः यथाच शुद्धकर्तृकेणाधानेनाहवनीयो भवति सपिण्डायाश्च कृतेऽप्यग्निसंस्कारे विवाहत्वरूपत्वतः तु प्रसिद्धम् ॥
संस्कारकरणादेकः प्रायश्चित्तीयते पुमान् । कन्या चान्यस्याप्यविवाहा वसिष्ठवचनात् । यदि प्रजनविघातरोगगृहीतामूढा
नत्यजति का तर्हि गतिः प्रत्यधिकारे अन्यामुद्गाहयिष्यति सद्यस्त्वप्रियवादिनीतिवत् कृते तु जातपुत्रायामाधाने यदि
क्षयो व्याधिः स्यात्तथापि नैनामधिविन्देदधिवेदनिमित्तानां परिगणनात् तत्रापि यदि कामतस्तु प्रवृत्तानामित्येतत्प्रयोजकमिष्य-
ते न निवारयामस्तेनैव संक्षेपतः कन्यायां धर्मोऽप्यथा नृणां द्रव्याणां दशाहादूर्ध्वमपि साम्रा प्रत्यर्पणनैवं कन्यानां कृतवि-
वाहानां शुल्कदेयानामपि प्राग्विवाहाद्रव्यान्तरधर्मः । या तु धर्माय दीयते तस्यानैवानुशयइति वचनात् तत्रापि ॥ दत्तामपि
हरेत्कन्यां ज्यायांश्चेद्द्वारआम्रजेंदित्यस्त्वेवापहारआसप्तमपदात् सप्तमे तु पदे वरे दानानि वृत्तेर्गवादिद्रव्यदानवन्नास्त्यपहारः अथै-
व कंन चित्कस्मै चिद्विदत्तायां न तयो रन्योन्येच्छयानुशयो दानादाने दानस्य तदानीमेव निवृत्तत्वात् । प्रतिगृहीतं चेद्वात्रे पुनः
प्रयच्छेत्तद्दानोत्तरमेव तस्यात्पूर्वदाननिवृत्तिः । एवं सगुणयोः कन्यावरयो रन्योन्येच्छया त्यागोऽस्ति प्रागपि विवाहात् विवाहे
तु कृते दोषवत्या अपि नास्ति त्यागः कन्यायाः । स्पृष्टमैथुना या तु कन्यैव न भवत्यतोऽसौ त्यज्यते कन्याया यतो-
विवाहो विहितो विवाहश्चोपयोगस्थानीयो यथा परिभुक्तं वस्त्रमन्तर्दशाहमपि नैव विक्रेत्रेऽर्प्यते तथैव कन्या कृतविवाहा
पुनश्चायमर्थो निर्णय्यते सकृत्कन्याप्रदीयतइत्यत्रान्तरे ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंच सप्तपदी गमनात्प्राग्दोषदर्शने कन्याया अशुल्काया अपि त्यागइत्युपपादयति पाणिग्र-
हणिकाइति । दारलक्षणं दारहेतुः । निष्ठा अनिवर्तमानोचिता समाप्तिः ॥ २२७ ॥

(३) कुम्भूकः । वैवाहिकामन्त्रानियतं निश्चितं भार्यात्वे निमित्तमन्त्रैर्यथाशास्त्रप्रयुक्तैर्भार्यात्वेन निष्पत्तेः तेषां तु मन्त्रा-
णां सखा सप्तपदी भवेति मन्त्रेण कल्पनया सप्तमे दत्ते पदे भार्यात्वनिष्पत्तेः । शास्त्रज्ञैः निष्पत्तिर्विज्ञेया एवं च सप्तपदी दाना-
त्वाभार्यात्वानिष्पत्तेः सत्यनुशये जह्यान्तोर्ध्वम् ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पाणिग्रहस्य दृष्टतया तन्मन्त्राणां कोपयोगस्तत्राह पाणिग्रहेति । तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिः
सप्तमे पदे सप्तमपदगमनेन कन्यायाः । अन्यथा विधितो दारत्वासिद्धेः सर्वधर्मलोपापत्तिरिति । एतेन सखासप्तपदी भवेति
मन्त्रेण कन्यायाः सप्तमपदगमनेन भार्यात्वस्यावधिकथनात्तदभ्यन्तरेऽनुशये सतित्याज्यत्वं सूचितम् ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायादारत्वे नियामकः पाणिग्रहणमन्त्रैः संस्कारस्तेषां निष्ठा तैर्मन्त्रैः संस्कारमपत्तिः सममे पदे न प्रागिति । पाणिग्रहणमन्त्रसंस्कारोक्षतयोनीनामेव नान्यासामिति पाणिग्रहणिकादित्युक्तविशेषणम् ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां मन्त्राणां निष्ठा अवस्था वर्तनोचितासमाप्तिः सममे पदे विद्वद्भिर्विज्ञेया ॥ २२७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ॥ तमनेन विधानेन धर्म्यं पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलं वणिजां पण्यधर्मो यं दशाहिकोऽनुशयः किं तर्हि वेतनसंविद्वृद्धिप्रयोगादिषु यस्मिन्यस्मिन्नेति बोधस्य ऽशेषकार्यपरिग्रहोऽनेन विधानेन दशाहिकेन विधिना । धर्मादनपेतो धर्म्यः पन्थामार्गः निवेशयेत्स्थापयेद्वाजा । अतिदेशो यंकृते कार्ये इति प्रक्रान्ते पुनः सर्वेण सर्वनिवृत्तेः तत्र ह्यनुशयो भावः । सच निरूपिते स्थापिते भ्रान्तरेऽनुशमस्य दशाहप्रतीक्षणम् । यत्र पुनर्वृद्धयर्थं धनं नीतमृत्विक्कादृत्तो वेतनं च यद्वत्कृतसमये विरोधआरब्धस्तत्र नार्यधर्मः इति केचिन्निहि कृतमकृतं भवत्येतच्च न कृतं निवृत्तमुच्यते न प्रक्रान्तं न ह्ययमादिकर्मणि क्त्वा न हि मुख्यार्थत्यागे कारणमस्ति यत्कृतं नाकृतं भवतीति कृतमपि तत्साध्यकार्यप्रतिषेधादकृतमेव यथा भुक्तं वा तमिति लौकिकेष्वपि पदार्थेषु शास्त्रावसेयव्यवस्थाकेषु शास्त्रतएव निवृत्त्यनिवृत्तीविज्ञेये अथापि वृत्ताः पदार्थास्तथापि प्रत्याहरणविधीयते निष्पन्नेऽपि धनप्रयोगे त्वस्थाननीतेष्वपि रूपकेषु प्रत्यानयनं कर्तव्यमन्यतरानुशयात् क्षयव्यययोः शास्त्रधर्मेण नीतेषु वोढव्यास्तथाच गृहोत्तमात्रेषु मासिकीं वृद्धिं चच्छान्ति यत्रैवं बन्धेषु भोक्तव्यइत्यन्तकालमित्येवमाद्यन्तर्दशाहमनुशयो निवर्त्यते । ऋत्विजान्तरणं विवाहइव कन्यानां संविदे दशाहादूर्ध्वं प्रवर्तितव्यमस्मिन् शास्त्रे सति ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमन्येष्वपि द्रव्येषु दोषदर्शान्निवर्तनमूलमिति दिशति यस्मिन्निति । धर्मपथि निवेशयेत् क्रयप्रत्यावर्तनेन राजा ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लुकः । न केवलं क्रयएव अन्यत्रापि यस्मिन् यस्मिन्संबन्धित्वेनादौ कार्यं यस्य पश्चात्तापो जायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रीत्वेत्यत्रोक्तं गृहीतस्य त्यागमन्यवान्यतिदिशन्नाह यस्मिन्निति । धर्म्यं दशाहाभ्यन्तरे सममपदाभ्यन्तरे कन्यामपि निवेशयेत् पूर्वस्वामिन्यर्पयेदिति भावः ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः इहकार्ये अनुशयः पश्चात्तापः भवेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ॥ विवादसंप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । गवादिपशुविषये व्यतिक्रमे स्वामिनां पालानां च गोपालादीनां यो विवादो गौस्त्वया मे नाशितो तामे देहीति पालोपि विप्रतिपद्यते मदीयो दोषो नाभवादित्यत्र वादपदे यद्धर्मतत्त्वव्यादृशी व्यवस्था तां यथावन्निपुणतो वक्ष्यामीत्यवधानार्थः पिण्डीकृतप्रकरणोपन्यासः ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वामिपालविवादप्रक्रमे पशुष्विति । पशुषु विषयेषु ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लुकः । गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादसम्यग्धर्म्ययथा तथा व्यवस्थया वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वामिपालयोः रित्युक्तं तमनुसरति पशुष्विति । यथावद्धर्मतत्त्वतः यथातथा व्यवस्थितयोः ॥ २२९ ॥

(५) मन्वन्तः । अथ त्वामिपालयोर्विवादमाह पशुषु त्वामिनांचैवेति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशूनां त्वामिनां च पुनः पालानां गोपानां व्यतिक्रमे अवराधे यथा वद्वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ त्वामिनि तद्गृहे ॥ योगक्षेमेऽन्यथाचेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । दिवा पशूनां योगक्षेमे दोषउत्पन्ने नष्टविनष्टमित्यादिके वक्ष्यमाणे पाले वक्तव्यता कुत्सनीयता तेन सदोषोनिबोध्यः । रात्रौ त्वामिनो दोषउद्धन्धनादि घृतानां गृहे त्वामिगृहे यदि पालेन प्रवेशिता भवन्ति अन्यथाचेत्तु यदि रात्रावपि पालेन न प्रवेशितोऽरण्यएव वर्तते तदा पालो दोषभाक् स्यात् एतदुक्तं भवति पालहस्तगता गावो यदा क्षेत्रे कस्यचित्सस्यं भक्षयन्ति केनचिद्वा हन्यन्ते तदा पालस्य अथ पालेन समर्पितास्तदा त्वामिनः । अयोगक्षेमे योगशदप्रयुक्तोलक्षणया यथान्धे चक्षुष्मानिति ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वक्तव्यता पशूनामक्षेमे तत्कृतापचयवत्ता । तद्गृहे तद्गृहावस्थाने पशूनाम् । योगक्षेमे पशूनामप्राप्तानां प्रापणं प्राप्तरक्षणं च यदित्वन्यथा दिवारात्रौ च पालएवार्पितं तदा पालदोषः ॥ २३० ॥

(३) कुल्लुकः । दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये पालस्य गर्हणीयता । रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां त्वामिगृहस्थितानां त्वामिनो दोषोऽन्यथा तु यदि रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोषउत्पन्ने पालएव गर्हणीयतां प्राप्नोति ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह दिवेति । वक्तव्यता गर्हणीयता योगक्षेमविषये योगोप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः प्राप्तस्य परिपालनं तस्य न सति तद्गृहपालेन समर्पितत्वे अन्यथा पालेना समर्पितत्वे पालएव वक्तव्यः प्रायश्चित्ताद्यन्वितत्वेन इत्यन्वयः ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । वक्तव्यताऽपराधः । योगोयवसपानीयादिदानरूपः क्षेमोऽनिष्टनिवारणरूपः ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथाचेत्पाले समर्पिता सर्वदा पालः वक्तव्यतां दोषभावितां इयात् ॥ २३० ॥

गोपः क्षीरभृतो यस्तु सदुत्सादशतो वराम् ॥ गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सास्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । कोऽसौ योगक्षेमः अतः प्रपञ्चयति गांपाति गोपः गोपालकः सकदाचिद्वत्तदिना भ्रियते कदाचित्क्षीरेण तत्र क्षीरभृतो दशभ्यो वरान् श्रेष्ठान् अवरात्वा संहितायामकारप्रश्लेषादक्षायामनुरूपकता यस्य नान्यदन्नं स एकस्यागोः क्षीरमादद्यात् । अनया कल्पनया न्यूनाधिकरक्षणे भृतिः कल्पयितव्या । एवं दोषादोषधेनुवत्सतरीदम्यवत्सकादिवारणे क्वचिन्निर्भागः क्षीरस्य क्वचिच्चतुर्भागः त्वामिभिः कल्पयितव्यः दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं श्लोकीयं । देशव्यवस्थात्वाश्रयणीया भृतिरित्युपयिष्यामीति ग्रामगोपालेन यदि गावस्त्यक्ता भवन्ति न तेन त्वामिनमनुज्ञाप्य दशमोगौर्दोक्षेति भक्तभृतोऽपि क्षीरेण विनिमयस्येति बुद्ध्या दुहीत तन्निवृत्यर्थमुक्तं गोस्वाम्यनुमतइति त्वामिनोनुमतिमन्तरेण प्रवर्तमानो दण्ड्यः सानन्तरोक्ता अभृते भृतिर्भवेत् । क्षीरभृतएषा वृत्तिः भृत्योभरणार्थं धर्माय प्रवृत्तोरक्षायामथवा त्वेच्छया दशम्यागोः क्षीरमाददानश्चोरः स्यात् अस्मिन्स्त्वनुज्ञाते भृतिस्तस्येयमिति न दोषः अत्रापि त्वामिनोऽननुमत्या दोषएवेति चेत्सत्यंतस्य तावता दण्डमात्रं नचौरो भवत्यस्मिन्स्तु चौरो निक्षेपहारी वा स्यात् । अयं श्लोक आदौ वक्तव्यः अतो नंतरः क्वचित्पद्यते ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षीरभृतः क्षीरमात्रवेतनो योगोपालः सदुत्सादात्मा रथम् । दशतो दशसु गोषु रक्षितासु तन्म-

(२३१) दुस्सात=दद्यात् (रामचन्द्रः) गोस्वाम्यनुमते=गोस्वामिनिभृते (रामचन्द्रः)

भ्यतोवराभुत्तमाम् । गोत्वाभ्यनुमतइति तदननुमत्या । भृत्यवष्टम्भेन दोहे दण्ड्यइत्यर्थः । क्षीरंदुहादितिष तत्तत्पशु-
विकारोपयोगोपलक्षणम् । तेनमेषादावूर्णादिग्रहणेपि तत्पालकस्यायंभागक्रमइत्याह सास्यादिति ॥ २३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । योगोपालाख्योभृत्यः क्षीरेण न भक्तादिना त्वस्वाभ्यनुज्ञया धर्षितोगोभ्यः श्रेष्ठामेकांगांभृत्यर्थदुहा-
त्साभक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवंचैकगवीक्षीरदानेन दशगाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । गवांपालस्य भृतिमाह गोपइति । गवां क्षीरमेव भृतं भृतिर्यस्य दशतोवरां दशभ्यःश्रेष्ठां गां
दुहात् त्वभृतिरतया । अभृते भक्तादिभिः सा गोभृतिः स्यात्त्वार्थं दुहमानायादुग्धभृतिरितिभावः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । क्षीररूपभृतिग्राही क्षीरभृतः । दशतोवरंदशभ्योगोभ्यः पाल्यमानाभ्योदोहहेतुभूताभ्यः अवरामेकां-
गांगोत्वामिनानुज्ञातोदुहात् । जातस्य दशगौरक्षकस्य भृतिः ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षीरभृतः क्षीरवेतनः गोपः दशतः अवरां ऊनां गोत्वामिनिभृते सःभृत्यःदद्यात् दशगवांमध्ये
वरां श्रेष्ठां अमृते । अरुतवेतनेपाले साभृतिः स्यात् ॥ २३१ ॥

नष्टंविनष्टंरुमिभिः श्वहतंविषमे मृतम् ॥ हीनंपुरुषकारेण प्रदद्यात्पालएव तु ॥ २३२ ॥

(१) मेघातिथिः । नष्टंदृष्टिपथादपेतं न ज्ञायते कृतम् । विनष्टं रुमिभिः आरोहकनामानः रुमयोगवांप्रजनवर्त्म-
नानुमविश्य नाशयन्ति । त्वहतंप्रदर्शनार्थमेतत् तेन गोमायुव्याघ्रादिहतानामेषैव स्थितिः । विषमेश्वभ्रदरीशिलादिसंकटा-
दौ मृतंप्रदद्यात्पालएव । हीनंपुरुषकारेण पुरुषव्यापारचपलस्य तत्रसंनिधानात् वृकनिवारणे दण्डादिना प्रवृत्तिस्तेनापेतं-
यदिस्यान्त्रियमाणोव्याघ्रादिवारणे नैव समर्थःसहसैवोत्पत्य कश्चित्पशुर्वेगेन श्वभ्रंगच्छेदनुगच्छतापिनशक्यः प्रत्यावर्तयि-
तुं न पालेदीषः ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नष्टमवर्धनगतं रुमिभिर्विनष्टंविनाशितं विषमेमृतंनिष्पृतादिना यत्रतु पुरुषकारसंभवे
सदकरणं तत्पुरुषकारहीनं तं पालोदद्यात् ॥ २३२ ॥

(३) कुङ्कुमः । नष्टंदृष्टिपथातीतंरुमिभिर्नाशितंश्वभिःखादितंहतंविषमविषमपातमृतंप्रदर्शनंचैतत्पालसंबन्धिरक्षकाख्य-
पुरुषव्यापाररहितमृतंपलायितंगवादि पशुपालएव तु स्वामिने दद्यात् ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृतिभुजः पालस्य दण्डमाह नष्टमिति । नष्टं दृष्टिपथातीतं रुमिभिः सर्पादिभिर्विनष्टं मृतं
पुरुषकारेणहीनं चोरादिना ह्रियमाणं नरक्षितं तादृशंपशुं दद्यात् ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । नष्टमदृष्टंपशुमितिशेषः ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषकारेण हीनं नष्टं पुरुषकारैसति यदितंनकरीति तंहि पालएव प्रदद्यात् ॥ २३२ ॥

विधुष्य तु तत्तंचौरैर्न पालोदातुमर्हति ॥ यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

(१) मेघातिथिः । विधुष्याऽऽधुष्य पटहांश्चौरैर्नतंपशुपालोनदाभ्यते निघोषकरणंच पालस्याशक्तयुपलक्षणार्थम् ।
यदि बहवश्चोराः प्रसह्यच मुष्णन्ति तदा पालोमुष्यते सौपि यदि प्राप्तकालंतस्यामेव विलायां स्वामिनः कथयति देशे य-
च्च स्वामी संनिहितः कथंविज्ञातस्तत्र अथवा निवासदेशे स्वामी न तत्र यद्यसावसंनिहितोऽपि भवति तथापि तत्स्थानी-
योभवति यो राजानमधिकारिणंवा ज्ञापयित्वा चौरानभिद्रवति । त्वस्येति राजनिवृत्त्यर्थं त्वोहि स्वामीत्वद्रव्यमोक्षणे
यत्कुरुते न तथा पालज्ञापितोराज्ञा दुष्करा च राजज्ञापनापालस्य अभ्यमुषित्वा गतेषु ज्ञापयेदुष्येदेव ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विघुष्य प्रकाश्य बलादिति यावत् । देशे समीपदेशे काले दिवसादौवा शंसति दूरदेशविषमकालादौत्वकथनेऽप्यदोषइत्यर्थः ॥ २३३ ॥

(३) कुङ्कूकः । चौरैः पुनः पट्टादिविघुष्य त्वत्पालोदातुनार्हति । विघुष्येति चौराणां बहुत्वप्रबलत्वकथनपरम् । सन्निहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मीयत्वामिनः कथयति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंकर्मा पालोन दद्यादित्याह विघुष्येति । तेषां प्राबल्ये सतीत्यर्थः । यदीति देशकालनिश्चयार्थम् । देशे नदीतीरादौ काले प्रातरादौ हरणकालानन्तरमेव स्वस्य गवादेवृत्तं स्वामिनः प्रति शंसति कथयति स्वस्य युद्धादिकमिति वा ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । विघुष्य ह्ययमाणां विख्याप्य त्वत्बलाद्धृतमितियावत् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि देशे यस्मिन्देशे चौरैर्द्धतं अस्मिन्काले स्वामिनः स्वस्य द्रव्यस्य गवादेः हरणे सति सः न दातुं अर्हति ॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्मच'वालांश्च बस्तिस्त्रायुंच रोचनाम् ॥ पशुषु स्वामिनांदद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । आयुषः क्षयान्मृतेषु पशुषु स्वामिनः पर्णाद्यर्पणीयं गोरोचनांगवांश्चक्षुषु चूर्णभवति बस्तिरङ्गविशेषः अङ्गाः कर्णादयः स्वामिविशेषज्ञानार्थचिह्नानि तानपि दर्शयेत् । एवंपालस्यशुद्धिः । अङ्गदर्शनेन हि प्रत्यभिज्ञाभवत्ययंसपशुरिति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयंमृतेत्वाह कर्णाविति । बस्तिमूत्रपुटं । एतेषामन्यतमंदद्यात् । शृङ्गाणि च दर्शयेदिति विकल्पः । मृतेष्वङ्गानीति पाठे अङ्गान्यङ्गरूपाणि अङ्गान्तराणीत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(३) कुङ्कूकः । स्वयंमृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गूलप्रवालान्नाभेरभोभागस्त्रायुरोचनाः स्वामिनांदद्यात् अन्यानि च चिह्नानि शृङ्गसुरादीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयंमृतेषु पशुस्वामिने तदीयानेतान्प्रदर्शयन् दण्डभागित्याह कर्णाविति । बस्तिमधेदिशम् । अंगान्युक्ताङ्गानि शृङ्गसुरादीनि ॥ २३४ ॥

(५) नन्दनः । गवांहरणे गोपालेन कर्त्तव्यमाह कर्णौचर्मैति । मृतेषु पशुष्वङ्गान्युक्तान्येव दर्शयेत्स्वामिने ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशौमृते पशोः अंगानि कर्णादीनि दर्शयेत् गोरोचनं तिलकादि ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ॥ यांप्रसह्य वृकोह्न्यात्पाले तत्किंलिबषंभवेत् ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अजा चाविका चाजाविकेऽविरेवाविकैडका एते वृकैः शृगालप्रभृतिभिः संरुद्धे अवष्टब्धे प्रथमपातएव हते अस्मिन्श्रान्तरे सत्याभोक्षणेऽहतत्वान्न च पालआयति भोक्षयितुमनायत्यनागच्छति पाले यत्तत्र प्रसह्य बलेनाभिभूय वृकोह्न्यात्पालस्य सदोषः स्वामिनोदापयितव्यः प्रायश्चित्तंचरेत् । गोर्महत्वाक्षोमायुना न शक्यते संरोद्धुमित्यजाविकेइत्युच्यते न पुनस्तद्वृत्तमत्र बालानांगोवत्सानामेषएव न्यायः ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजाविकइति वृकघातयोग्यतया गवागवादिस्तुध्याघादेरेवभयं तत्रच पालस्य रक्षणाशर्कं दोषः । वृकैः संरुद्धे तदाच पालेऽन्यव्यासक्त्या तत्रागत्य क्षेममकुर्वति । किंलिबषमपराधः ॥ २३५ ॥

* मिथ्यार्थ-निश्चयार्थं प्रायश्चित्तयदिस्थादितिवत् (राघ० २)

(३) कुट्टूकः । अजाविकाश्राजाविकं गवाश्वप्रभृतोनिचेति द्वन्द्वैकवद्भावः तस्मिन्जाविके वृकैः परिवृते सति पाले नागच्छति यामजामेडकांवा वने वृकोहन्त्यात्सपालस्य दोषः स्यात् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । गोविषयकमुक्ताऽजादिविषयकमाह अजेतिद्वाम्याम् । वृकैर्व्याघ्रैर्हन्तुरुद्धे अनायति अनागच्छतिसतिदण्डोबहिःप्रायश्चित्तार्थम् । किल्बिषमिति तद्वधपापंपालस्येत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । वृकग्रहणं व्याघ्रादीनामप्युपलक्षणार्थं अनायत्यनागच्छति । यामजामविवा । अजाविकेति पुसां पूर्वलक्षणमेतत् । तत्किल्बिषंतस्यवधोपराधः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजःछागःआविकःअनायतिसति अनागच्छतिसति वृकःयान्प्रसस्य हन्यात् तत्किल्बिषंपाल भवेत् ॥ २३५ ॥

तासांचेदवरुद्धानांचरंतीनामिथोवने ॥ यामुत्पुत्य वृकोहन्त्यान् पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अजाविकोपूर्वश्लोके जात्यपेक्षं द्विवचनं पशुशकुनिद्वन्द्वत्वाद्विभाषितैकवद्भावः इह तु तासामिति व्यक्त्यपेक्षेण बहुवचने परामर्शः । अवरुद्धानां मिथेकत्रप्रदेशे स्थापितानांसंहतीभूतानांदिग्भ्योविदिग्भ्यश्च निरुद्धगमनानां वनेचरन्तीनां दृष्टिगोचराणां यदि कुतश्चनकुञ्जात्संचारणोत्पातनात्तुक्रमेण निष्क्रम्य वृकोहन्त्यान्पालोदोषभाक् अशक्यं सनेकवृक्षक्षुपशरवल्लोहहनंवनंनिर्विवरीकर्तुंछिद्रानुसारिणश्च वृकाः मिथोप्रहणाच्चातिदूरविमरुष्टासु वधेदोषेव पालहस्तगताःपशवस्तदुपेक्षायां यदि दोषमाभ्युः सपालेनैव समाधेयइति एषप्रपञ्चः सुखावबोधार्थः ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवरुद्धानामेकस्थानीकृत्य पालेन रक्ष्यमाणानाम् ॥ २३६ ॥

(३) कुट्टूकः । तासामजाविकानांपालेन नियमितानांसंघीभूय वनेचरन्तीनाम् यद्याद्यदि कश्चित्कुतश्चिदुत्पुन्यालक्षितोयांकांचिद्वन्यान्पालस्तत्र दोषभाक् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । अवरुद्धानांपालेनप्राकारादिना रक्षार्थमागतेतुनदोषइत्याह तासामिति । यामिति लिङ्गमिवक्षितम् । तत्र तादृशे हते नकिल्बिषी दण्डं प्रायश्चित्तंवा नार्हति ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । तासामजावीनामद्वये मिथोवने वनगहने ॥ २३६ ॥

धनुः शतंपरीहारोयामस्यस्यात्समन्ततः ॥ शम्यापातास्त्रयोवापि त्रिगुणोनगरस्य तु ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्हस्तं धनुस्तेषां शतंचत्वारिहस्तशतानि समंततश्चतसृषु दिक्षु यामस्य परीहारः कर्तव्यः । अनुमसस्या भूमिः पशूनांसुखप्रचारार्थं कर्तव्या । दण्डयष्टिः सा बहुवेगेन प्रेरिता यत्र पतति ततः प्रदेशादुद्धृत्य पुनः पातयितव्या यावन्निस्तस्य परिमाणोवा शम्यापातः परिहारः । त्रिगुणोनगरस्य ग्रामनगरे प्रसिद्धे शम्यायाः पाताः प्रेरितायवेगसंस्कारक्षयोभूमौ स्थानादि ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनुर्हस्तचतुष्कं तच्चतुःशतं महायामस्य परीणाहोवेष्टनेन त्याज्या भूमिः । परीहारइति कचित्पाठः । शम्यापाताः क्षिप्ताः शम्यायावतितेत्रयस्तन्निगुणोदेशः क्षुद्रयामस्य । एतयोर्द्वयोस्त्रैगुण्यं नगरस्य बृहत्क्षुद्रत्वापेक्षया विकल्पेन ॥ २३७ ॥

(३) कुट्टूकः । चतुर्हस्तो धनुः शम्यायष्टिः तस्याः पातः प्रक्षेपोयामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारिहस्तशतानि त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्पशुप्रचारार्थं सस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कार्यः । नगरसमीपे पुनरयन्निगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामनगरयोर्निकटवर्तिनि सस्ये पशुभिर्भुक्तेषु पालोनदण्डभागनवरुद्धत्वान्सस्यस्येत्याह धनुरितिद्वाम्याम् । चतुर्हस्तोधनुः । शम्यापातः शमी यष्टिस्तस्याः आपातः प्रक्षेपः तेन धनुःशतेन शम्यापातैस्त्रिभिर्वा यावान्याप्योदेशस्तावतः परिहारः त्यागः सस्यशून्यतया कर्तव्यः । नगरस्य तु त्रिगुणः परिहारः कार्यइत्यम्बयः ॥ २३७ ॥

(५) नन्दनः । अथगोप्रचारभूमिपरिमाणमाह धनुःशतमिति । धनुःशतेनपरिमाणेनपरिवार्यतइति धनुःशतपरिवार्य-कोदेशः । शम्यास्मिन्पात्यतइति शम्यापातोदेशः त्रिगुणेधनुःशतत्रयपरिमाणानि । शम्यापातनवकपरिमाणोवा । क्षुद्रत्वम-हत्त्वपेक्षया विकल्पः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामस्य समन्ततोधनुःशतं धनुः चतुर्हस्तं परिणाहः अनुमसस्या भूमिः स्यात् यष्टिः यादण्डयष्टिः पातास्त्रयः दण्डः प्रक्षेपेण यत्र पतति तावन्नयं वा परिणाहः । तु पुनः नगरस्य त्रिगुणः परिणाहः नसस्यं विद्यते यस्यां सा असस्याभूमिः ॥ २३७ ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ॥ न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रं कर्तव्यमथ कृतं कस्माद्वृत्तिर्न कृताऽत्रक्षेत्रेण एवापराध्यन्ति न पशुपालाः न हि पालएकैकं पशुं हस्तबन्धेन नेतुं शक्नोति न च पशूनामन्यो निर्गमोस्ति ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र परिणाहे । धान्यमिति पशुभक्षयोपलक्षणम् विहिंस्युर्भक्षयेयुः ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केन चिददत्तावृतिकं धान्यमुप्येत तच्चेत्पशवो भक्षयेयुस्तत्र पशुपालानां नृ-पोदण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । अपावृते तु न दण्डइत्याह तत्रेति । विहिंस्युर्भक्षयेयुर्विमर्दयेयुर्वा ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । तत्र गोप्रचारदेशे अपरिवृतवृत्तिरहितम् । तत्र वान्यहिंसाविषये ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र परिणाहे अपरिवृतं अवेष्टितं धान्यं पशवो यदि विहिंस्युस्तत्रापराधेनृपतिः पशुरक्षिणां दण्डं न प्रणयेत् ॥ २३८ ॥

वृत्तितत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ॥ छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । कटकशाखादीनां प्रकारविन्यासः पशुप्रवेशवारणार्थः क्षेत्रारामादीनां वृत्तिरुच्यते याक्चित्पर्णिके-तिप्रसिद्धावारणावृत्तिः । तस्या उन्नतिरियतीकर्तव्या ययोष्ट्रोनावलोकयति किमियं द्वितीया तृतीयार्थं यामुष्ट्रइति नेति ब्रूमः कथं तर्हि वृत्तिमुष्ट्रो न पश्यति महोत्सेधायाद्वितीयपार्श्वस्यादर्शनाददृष्टैव वृत्तिः । छिद्रं च विवरमावारयेत्सर्वम् । श्वसूकरमुखेन यदनुगम्यते तन्मुखं परिमाणं तथा कुर्याद्यथा श्वमुखं न माति तन्मुखादप्यल्पछिद्रमित्यर्थः तथा कृतायां वृत्तौ ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकुर्वीत धान्यत्वाप्त्यामुष्ट्रइत्युच्चतोक्ता । श्वसूकरमुखं यत्रानुगच्छति तादृक्छिद्रं वारयेत् ॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे वृत्तिकण्टकादिमर्याता विधायामुच्छ्रितां कुर्यात् यामपरपार्श्वे उष्ट्रो न विलो-कयेत्तस्यांच यत्किंचिच्छिद्रं श्वसूकरमुखप्रवेशयोग्यं तत्सर्वमावृणुयात् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । अपरिवृतमित्युक्तं तत्र किरूपा वृत्तिर्देयेत्यपेक्षायामाह वृत्तिमिति । उष्ट्रावलोकपर्यन्तामुच्छ्रि-तां वृत्तिं कुर्यादिति । श्वदेर्मुखं यावन्प्रविशति तावदपि छिद्रं निरुन्ध्यादिति । अनेन खेटखर्वटवादीनामप्यावृतत्वं सूचित-म् ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । श्वसूकरमुखानुगं श्वसूकरमुखैरनुगम्यसुप्रवेशम् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र परिणाहे वृत्ति कण्टकवेष्टनं । यां वृत्तिमुष्टोनविलोकयेत् न पश्येत् । वापातान्तरं श्वशूकरमुखानुगच्छिदसर्ववारयेत् यत्र छिद्रे शुनः शूकरस्य तयोः मुखप्रवेशयोग्यं छिद्रस्य मुद्रणं कुर्यात् ॥ २३९ ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ॥ सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । परिवृते पथि क्षेत्रे ग्रामसमीपवर्तिनि च परीहारमध्यगते अन्तशब्दः समीपवचनो यदि भक्षयेत् पशुः सपालश्च स्यात्सन्निहिते पालः शतदण्डार्हः पशोर्दण्डासंभवात् पालेऽसन्निहितेऽपि गृहे यदा नाप्यसौ पालः प्रसिद्धो न पुनस्तत्प्रेषितो वारिकोरूपमात्रचेतनः विपालः पशवो वारयितव्या दण्डादिना ननु दण्डनीयाः विपालाश्चोत्सृष्टवृषादयः अन्येषां ननु विपालानां स्वामिनोर्दण्डोऽथवा परिवृत इति प्रश्लेषक्षेत्रसंबन्धाच्च गम्यमानः स्वामी सपाल इत्यन्यपदार्थतया संबध्यते सहपालेन क्षेत्रे को दण्ड्य उभौ दण्ड्यौ पालः क्षेत्रिकश्च क्षेत्रिकस्तावकिल्कमिति पथि क्षेत्रे वर्तितं कृतवान् पालेनापि वृत्तौ च सत्यां किं क्षेत्रं खादयितव्यं पालप्रमादादपि तौ वारयेत् तथा गौतमः ॥ पथिक्षेत्रेऽनावृते पालक्षेत्रिकयोरिति । २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पथि परिवृते तथा क्षेत्रे तथा ग्रामान्तीये प्रागुक्तग्रामान्तरपरिणाहे च परिवृते । ग्रामपदं नगरस्याप्युपलक्षणम् । सपालः पशुः शतं पणान् दण्ड्यः । पशोर्दण्डः पालस्यैवार्थात् । विपालान् देवादपशून् स्वयमेव क्षेत्रस्वामी वारयेत् ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । वर्त्मसमीपग्रामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे क्षेत्रे दत्तवृत्तौ सपालः पशुः पालानिवारितो द्वारादिना कथंचित्प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतं दण्ड्यः । पशोश्च दण्डासंभवात्पाल एव दण्ड्यः । विपालान् पुनर्भक्षणप्रवृत्तांश्चैव रक्षको निवारयेत् ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । परिवृतसस्यभोजिनां पालस्य भावाभावावाश्रित्याह पथीति । सपालः पशुः पालेन रक्षितः स्तत्रापि पालस्यैव दण्डो न पशोः । वारयेत् भक्षये प्रवृत्तान् विपालानिति शेषः ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । परिवृते वृत्तियुक्ते धान्यं विहिंस्युः पशवो यदीत्यनुषङ्गः । शतं पणशतं । विपालं गोपरहितं पशुक्षेत्रं स्वामी वारयेत् । न तत्र दोषः ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । पथि क्षेत्रे मार्गसमीपक्षेत्रे कंटकैः परिवृते विपालान् वारयेत् तर्हि सपालः शतदण्डार्हः । वा पुनः ग्रामान्तीये ग्रामसमीपे पशून् वारयेत् स दण्डार्हः ॥ २४० ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादपणमर्हति ॥ सर्वत्र तु सदोदेयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । पथिक्षेत्रग्रामान्तीयेभ्योऽन्यानि क्षेत्राणि तद्भक्षणे सपादपणो दण्डः ननु चात्र त्वल्पेन दण्डेन भवितव्यं पातप्रमादासन्निहिते क्षेत्रे यन्तु पन्थानमतिक्रम्य क्षेत्रं वा हि ग्रामं च तत्र महादण्डो युक्तः किमिति गवां पालो गन्तुं तत्र ददाति नैष दोषः यद्यत्र महादण्डो नोच्यते तदा प्रत्यहंप्रवेशनिर्गमैर्गवां भक्षयन्तीनां ग्रामान्तक्षेत्राण्युत्सीदयुर्दण्डात् महतो बिभ्यतो यत्नेन रक्षन्ति अन्यत्र क्षेत्रिणो विशेषार्थाकथंचिन्नयति त्वल्पो दण्डः अत्रापि विपालानां वारणमेव सर्वत्र क्षेत्रस्वामिनो गतफलदेये च ते परिमाणे कल्पिते । क्षेत्रमस्यास्तीति ब्रीह्यादित्वाठक् इति धारणौषनिश्चय इत्यर्थः । सर्वत्र ग्रहणाच्च विपालेऽपि पशौ क्षेत्रिकस्य गतलाभः । यद्यपि पशुशब्दः सामान्यशब्दो मह्यजात्युष्ट्रगर्दभादिषु वर्तते तथापि स्मृत्यन्तरदर्शनाद्गोष्वयं दण्ड इति मन्थते तथा च गौतमः ॥ दशमहिषीष्वजाविषु ह्यवित्याद्यन्यत्र कल्पना ॥ २४१ ॥

* विपालानिति = विपालान् क्षेत्रपालकेति (न, श,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्रेऽप्यन्येषु नावृतेषु ग्रामदूरस्थक्षेत्रेषु । अयंच राजदण्डः । नष्टस्तु सदः सस्यं क्षेत्रिकस्य सर्वत्र पशुकृतापराधे देयः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु पशुर्भक्ष्यस्सपादपणदण्डमर्हति अत्रापि पालएव दण्ड्यः । सर्वत्र क्षेत्रे पशुभक्षितफलं त्वामिने पालेन त्वामिनावा यथापराधं दातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तक्षेत्रेषु दण्डन्यूनतामाह क्षेत्रेष्विति । एतन्विधे पशुः पशुपालः पणं मूल्यं पणस्यपादं वा सपादं माषचतुष्काधिकताम्रतोलकद्वयं सर्वत्र सपालैर्विपालैर्वाभक्षितसस्याय । क्षेत्रिणे सदः मूल्यं त्वामिना पालेन वोक्तानुसारेण देयइति धारणा नियमः । नियमविशेषोऽप्याज्ञवल्क्यात् ज्ञेयः । तथाहि ॥ माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणोदमः । समेषां विवितेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ यावत्सस्यं विनश्येत् तावत्क्षेत्री फलं लभेत् । गोपस्ताड्यस्तु गोमतो पूर्वोक्तं दण्डमर्हतांति ॥ विवोते वननिकटे । सपालेपि । धारणा नियमः ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । अन्येषु क्षेत्रेषु वृत्तिरहितेषु गोप्रचारदेशव्यतिरिक्तेषु । पशुर्हि स्यादित्यनुषज्यते वचनविपरिणामे न । सर्वत्र ग्रामान्तादौ । सदः रुषिफलं क्षेत्रिकाय क्षेत्रस्वामिने ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येषु क्षेत्रेषु सपादपणदण्डं अर्हति । तु पुनः सर्वत्र सदः अन्नं क्षेत्रिकस्य देयः इति धारणा मर्यादा ॥ २४१ ॥

अनिर्दशाहांगां सूतां वृषान् देवपशून्स्तथा ॥ सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापवादः गोप्रहणान्मनुष्यादिषु दोषः वृषाः सत्कारैर्देवपशवो देवयागार्थं यजमानेन कल्पिताः प्रत्यासन्नयागा अथ वेष्टकादिकूटस्थापिता हरिहरादीनां प्रकृतयो वोच्यन्ते तेषां पशवस्तानुद्दिश्य केनचिदुत्सृष्टास्तदाहस्य दैवानां पशूनांच त्वत्त्वामिसंबन्धस्य संभवात् देवाय तनमण्डनानां चैषधर्मः न तु तत्पालकैर्वाहदोहाद्यर्थे देवगृहेषु धार्यन्ते यतः पालका एव तेषां देवानां मर्थं विनियुज्यते अतस्तत्र पालका एव त्वामिनोऽतो युक्तः त्वामिना मन्येषां यो धर्मः स तत्राऽऽयतनमण्डनस्थः परिगृहीताऽव्यवधानेन देवपशुशुद्धिमुत्पादयन्ति । वृषोत्सर्गादिविधानोत्सृष्टा वृषाः कैश्चित्परिगृह्यन्ते ततः सपाला अथागृहीत्वा विपाला उभयेषामयं दण्डः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिर्दशाहां सूतां तस्याश्चारयितव्यत्वादुन्मत्ततया रक्षणाशक्तेश्च सपालत्वेपि न दोषः । इषानुत्सृष्टान् देवपशून् देवसंबन्धिनश्छागादीन् विपालानप्येतान्मदण्डयेत् देवस्वग्रहणपर्यवसानात् ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसूतांगामनिर्गतदशाहांतथा च चक्रशूलांकितोत्सृष्टवृषान् हरिहरादिप्रतिमासंबन्धिनपशून्पालसहिगान्पालरहितान्वा सस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदण्ड्यानाह उत्सृष्टवृषाणामपि गर्भार्थगोकुले पालैर्द्धारिणां त्सपालत्वसंभवः ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । सपालेपि प्रामदण्डाभावमाह अनिर्दशेति । वृषान् बद्धीषु गोषु रेतःसेकसमर्थान् । देवपशून् वोद्देशेनोत्सृष्टान् । अत्र सदोपि न वाक्यभेदात् ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्दशाहामनतीतदशाहां न दण्ड्यान्मनुरदण्ड्यान् ॥ २४२ ॥

* सपालेपि=तत् (न, श, राघ० २)

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्यापवादमाह । गां अनिर्देशाहां सूतां प्रसूतां वृषान् वृषाउत्सृष्टपशवः तथा देवतोद्देशेन-
त्वक्तान् सपालान्वा अपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ॥ ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रस्वामिनः त्वक्षेत्रेऽन्ययोऽतिक्रमोपराधो यदि भवेत्स्वकृतेऽकाले वापनं निदानमयोग्यबोज-
वापः स्वपशुभिर्भक्षणंगिरणंवा विदितफलके प्रायशः इत्यादि तदा राज्ञो यावान्भागः आगच्छति तं दशगुणं दण्डनीयः अथ
तस्याज्ञातमेतत्प्रयुक्तैर्भृत्यैः क्षेत्रजागर्यानि युक्तैर्वाऽपराद्धं तदार्धदण्डो भृत्यानामत्यये क्षेत्रिकस्य दण्ड इति संबन्धः । क्षेत्रप्रस-
ङ्गादत्रेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्राधिकृतस्यैव पशुभिः सस्यात्यये कृते राज्ञो यावत्स्वभागाद्दशगुणोऽन्योपि भागो दण्ड-
त्वेन ग्राह्यः । क्षेत्रिकाज्ञाने पालमात्रदोषात्तन्नाशे ग्राह्यस्वभागात्पञ्चगुणो भागो भृत्यानां पालानां दण्डः । भृत्येन च क्षेत्रि-
काय सदोदेयस्तुल्यन्यायत्वात् ॥ २४३ ॥

(३) कुट्टुकः । क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽप्यथाकालं वपनादौ वाऽपराधे सति यावतो राजभागस्य तेन हानिः
कृता ततो दशगुणं दण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तपराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्यप्रसङ्गाच्चैद-
मुक्तम् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रदण्डप्रसंगेन कालापराधादौ दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति । अत्यये कृषियोग्यकालात्यये
राजकीयभागस्य दशगुणः क्षेत्रिकस्य कृषिकस्य दण्डस्ततोर्धदण्डः पञ्चगुणः । क्षेत्रिकस्य क्षेत्रकर्मणः कृष्यादेः अज्ञानात्
भृत्यानाम् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रिकस्याक्रमे दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति । अत्ययेऽतिक्रमे क्षेत्रिकनिमित्ते सस्य घात इति यावत् ।
तस्य विनष्टाद्गाद्दशगुणो दण्डो भवेत् । क्षेत्रस्याज्ञानादनुमत्या भृत्यानां संबन्धिनामत्यये दशगुणार्धदण्डः पञ्चगुणदण्डो-
भवेत् ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षेत्रिकस्य अत्यये क्षेत्राधिपते रेव पशुभिः क्षेत्रनाशे कृते भागात् राजग्राह्यात् दशगुणः दण्डः
भवेत् राज्ञा ग्रहीतव्यः । क्षेत्रिकस्य तु अज्ञानात् । भृत्यानां पालानां ततोर्धदशभागार्धदण्डः ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । सुबोधोयं श्लोकः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशूनां पशुभिर्यतिक्रमे तत्स्वामिनां तत्पालानां च विधानं दण्डप्रकारविशेषम् ॥ २४४ ॥

(३) कुट्टुकः । स्वामिनां पालानां चारक्षणादपराधे पशूनां च सस्यभक्षणरूपे व्यतिक्रमे धर्मग्रधानो भूपतिरेतत्पूर्वा-
क्तं कर्तव्यमनुतिष्ठत् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतदिति । व्यतिक्रमे सस्यभक्षणादौ ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । एतदुक्तं विधानम् ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धार्मिकः पृथिवीपतिः एतद्विधानं आतिष्ठेत् कुर्यात् ॥ २४४ ॥

(२४३) क्षेत्रिय=क्षेत्रिक (क, ख, ग, घ, च)

सीमाप्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ॥ ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । सीमाप्रतिविवादे सीमानिमित्ते लक्षणेत्थंभूतेति प्रतेःकर्मवचनीयत्वात् द्वितीयानिमित्तमपि लक्षणमिति शक्यते वक्तुं सीमा मर्यादा ग्रामादीनां विभागः परिमाणमियत्ता परिच्छेदनमिति यावत् ज्येष्ठे मासि नयेन्निर्णयः कर्तव्यः । मासविशेषनिर्णये हेतुमाह संप्रकाशेषु सेतवः सीमालिङ्गानि वक्ष्यमाणानि लोष्ठपाषाणविशेषजातीयसीमादाह-
नृगुंजादीनि प्रागल्भात्कालादनुस्थितेषु तृणेषु लोष्ठपाषाणयोरन्यस्याश्च भूमेर्न विशेषोलक्षितोयदा तत्र तृणानि न ज्ञाय-
न्ते तदा सीमेति निश्चीयते । एवं वल्लीस्थानादिष्वपि माग्वसंताद्वासतिके दाहविशेषेन लक्ष्यते हत्वाभिधानात्तस्मिन्देशे
यदा व्ययते ततोमासात्कालहरणं कर्तुं नादेयमन्यदा तु लिङ्गाङ्गानां कालापेक्षापि भवतीत्येतत्तात्पर्येणैव ग्रहणे ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथसीमा ॥ सीमाप्रतीति । नयेदुनयेत् । संप्रकाशेषु प्रकटेषु ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादां प्रतिविमतिपत्तावुत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मरवितापसंशुक्लतृणत्वात्प्रकटोभूतेषु
सीमालिङ्गेषु राजा सीमानिश्चिनुयात् ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमाविवादधर्मस्येत्युक्तं तन्निर्णयमाह सीमेत्यादिभिर्द्वाविंशत्या । तत्र सीमा चतुर्धा देशग्राम-
क्षेत्रगृहभेदेन तत्र तदुचितकालमाह सीमामिति । सेतुषु भेदकेषु सुप्रकाशेषूक्तस्थले तृणादीनां शोषदाहाभ्याम् ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । सीमाविवादमाह सीमामिति नयेत्प्रापयेत् । ज्येष्ठमासे सीमानयनविधेः कारणं तस्मिन्कालेसीमावि-
वादनिर्णयहेतवः सेतवः सुप्रकाशाभवन्तीति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठे मासि संप्रकाशेषु सेतुषु सीमां ग्रामयोः सीमां नयेत्प्रापयेत् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधोधाश्वत्थकिंशुकान् ॥ शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव

पादपान् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । पादपावृक्षाः क्षीरिणोर्कोदुंबरप्रभृतयः । एवं हि चिरस्थायित्वात्सीमादेशे एव रोपयितव्यान् ग्राम-
ममध्ये सीमादेशादन्यत्र क्रियमाणान् निश्चायकाः स्युः ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यैरुहेतदभिधानाय सीमाचिह्नकरणप्रकारमाह सीमावृक्षानिति । सीमावृक्षान् सीमालि-
ङ्गवृक्षान् ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । न्यग्रोधोधादीन्वृक्षान् क्षीरिणउदुम्बरादीन् चिरस्थायित्वात्सीमालिङ्गभूतान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमाङ्गस्यै तदुचितवृक्षानाह सीमेतिद्वाभ्याम् । न्यग्रोधोवटः । किंशुकः पलाशः । क्षीरिणः
उदुम्बरादीन् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । किंशुकान्पलाशान् ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । किंशुकान्पलाशान् च पुनः क्षीरिणः पादपान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्चेणूश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ॥ शरान्कुञ्जगुल्मांश्च तथा सीमा न

नश्यति ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपच्छन्नानि चान्यानि कारयेत् शरान्मुक्तकुञ्जगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति । संहतप्रका-
शवीरुधोगुल्मानि वेणवआरग्वधादयः बहुत्वाच्च विविधग्रहणं वल्योव्रततयः । दीर्घाकुरास्तृणजातयः रुत्रिमा शाङ्गलादि-

पिण्डिका कुब्जकस्य गुल्मत्वात्पृथगुपदेशादरार्थः । करीषंशुष्कगोमयं अङ्गाराभिदग्धाः काष्ठावयवाः पाषाणकलि-
ना मृदः शर्करा कपालिकाशकलैकदेशः ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मान् बीजपूराद्यान् । शर्मी वृक्षविशेषम् । वल्लीं चिरस्थायिनीं करञ्जादिलताम् । स्थ-
लं च मृदादिना । कुब्जकगुल्मान् कुब्जकषण्डान् ॥ २४७ ॥

(३) कुष्ठकः । गुल्मान्पकाण्डरहितान्वेणुंश्च प्रचुरकण्टकत्वाल्पकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान्सीमावृक्षान्वल्ली-
ताः स्थानानि रुत्रिमोन्ततभूभागान् शरान्कुब्जकगुल्मांश्च प्रचुराऽल्पभोगत्वेनादरार्थं पृथक् निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतान्कुर्यात् ।
एवंरुते सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । गुल्मान् बहुमूललताकारान् शतमूल्यादीन् । वल्ली लता । स्थलानि रुत्रिमोच्छ्रितभूमयः
अत्यादरार्थं पुनर्गुल्मांश्चेति ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुल्मान् बीजपूरादीन् वल्ली करञ्जादिलता । स्थलानि सत्कूटादीनि ॥ २४७ ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ॥ सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । महान्भांसितडागानि वाप्यः पुष्करिण्युदपानानि कूपप्रभृतीनि प्रस्रवणान्युदकस्यन्दाईषत्स्व-
दुदकाभूप्रदेशाः । देवतायतनानि यक्षगृहकादीन्येतानि प्रकाशकानि नक्षेतानि त्वल्पेनायासेन नार्थायतुं शक्यन्ते नाशय-
मानेषु च महान्प्रत्यवायोभवति । सर्वस्य चोदकार्थिनोदेवतादर्शनार्थिनश्च तत्र संनिधानात्सुज्ञातश्च साक्षिणांसीमासन्धि-
र्भवति अन्यानिप्रच्छन्नान्करीषादीनि भवन्ति कारयेद्वाजा नवग्रामसंनिवेशे कृते निर्णयं एवंसीमा न कदाचिन्नश्यति
अन्यथा तंप्रदेशं कश्चित्कर्षणेन नाशयेत् ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तडागानि पुष्करिण्यः । उदपानानि कूपाः । वाप्यः क्षुद्रपुष्करिण्यः । प्रस्रवणानि बृह-
त्वातानि ॥ २४८ ॥

(३) कुष्ठकः । तडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसंधिस्थानेषु कर्त्तव्यानि । एतेषु
सीमानिर्णयाय विख्याप्य कृतेषूदकाद्यर्थिजना अपि श्रुतिपरंपरया चिरकालेऽपि साक्षिणोभवन्ति ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यांतु महत्यां तडागाद्यपि कार्यमित्यादि तडागानीति । उदपानानि कूपाः । देवतायतनानि
मण्डपादीनि । बहुजनप्रसिद्धता फलम् । तत्र देशसीम्नि तडागः कार्यः । ग्रामसीम्नि वापी । क्षेत्रसीम्नि कूपः । गृहसी-
मायां प्रस्रवणम् । जलसंचरणार्थमर्थतो व्यवस्था । तत्र ॥ पञ्चाशद्भिर्भवेत्कूपः शतहस्तातु वापिका । पुष्करिण्यस्तदर्थं तु
यावद्धनुःशतद्वयम् ॥ तडागोष्टशतः प्रोक्तः सरस्तु चतुरस्रकम् इत्यधिकसंख्यावच्छेदार्थम् ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । कुल्यगुल्मान् (इरण्डानात्) * वाप्यः दीर्घिकाः । प्रस्रवणानि (केणीकळ) * देवतायतनानि
दुर्गाविनायकादिस्थानानि ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रस्रवणानि बहुत्वामितानि ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥ सीमाज्ञाने नृणांवीक्ष्य नित्यंलोके
विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपच्छन्नानि मृन्मध्यनिहितानि ॥ २४९ ॥

* ताम्रिल भाषायां ।

(३) कुल्लूकः । सीमानिर्णये सर्वदाऽलिङ्गलोके मनुष्याणां विभ्रममज्ञानं दृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिक्तानि गूढानि वक्ष्यमाणा नि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रयत्नतोऽप्युद्धरणासमर्थानि स्थायीनि गूढान्यपि कुर्युरित्याह उपेति । उपच्छन्नानि गूढान्यपि कुर्युरिति ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गानि चिह्नकरणे प्रयोजनमुत्तराद्धेनोच्यते विपर्ययविसंवादवीक्ष्य विगण्य तत्परिहारार्थं कारयेदिति ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपच्छन्नानि मृत्कूटवेष्टितानि लोके नित्यं विपर्ययं अन्यत्वं वक्ष्य सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्मकपालिकाः ॥ करीषमिष्टकांगाराश्छर्करावालु
कास्तथा ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालिकाघटादिकर्परान् । शर्करागङ्गेष्टकाः ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । प्रस्तरास्थिगोवालुषभस्मकपर्पटिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाऽङ्गारपाषाणकर्परसिकताअन्यान्यप्येवंप्रकाराणि कालाञ्जनकार्पासाऽस्थिप्रभृतीनि यानि चिरकालेनापि भूमिरात्मसान्करोति तानि ग्रामयोः संधिषु सीमायां भक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति बृहस्पतिवचनात् । स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ निखाय धारयेत् ॥ २५० ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपच्छन्नानीत्यस्य विवरणं अश्मनइतिद्वाभ्याम् । करीषं शुष्कगोमयम् । शर्कराः पाषाणकणिकाः ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । तान्येवच्छिन्नानि चिह्नान्याह अश्मानोस्थीनीति ॥ २५० ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्भक्षयेत् ॥ तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । गुल्मादीनामुपदेशः प्रदर्शनार्थेन परिसंख्यार्थः खदिरसारकालाञ्जनाद्यानि शर्करा हि गुल्मादिकेवंप्रकारता अतआह कालाद्भूमिर्भक्षयेत् भूमेर्भक्षणमुपमया त्वरूपोपादानं यथा भक्षितं भेदेन नोपलभ्यते तद्वद्भूमिसादादपत्रमिव तादृशंकुर्यात् ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वत्रहेतुः कालादित्यादिः ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं यानि प्रकाराणि भूमिर्नकालान्तरे भक्षयेत् तानि सीमायासंधिषु अप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमाराजा विवदमानयोः ॥ पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयोर्ग्रामयोः शून्यात्तल्लिङ्गैर्निर्णयः वसतः पूर्वभुक्त्या सततमविच्छिन्नयाऽस्मर्यमाणावधिकया हि त्रिपुरुषभोगेन सप्तत्र प्रतिषिद्धप्रामाण्यआधिःसीमेत्यत्र संभवति हि तत्रोपेक्षा बहुसाधारण्यात्सीमायाः यत्तु तत्र निमिशब्दपठन्ति तेषांभुक्तैःसिद्धमेव प्रामाण्यं लिङ्गानांप्रामाण्यस्योक्तत्वात्प्रमाणान्तरनिवृत्तिराशङ्क्यतेति । पुनः कोयमुद

कागमः प्रामाण्येनोच्यते यथान्यानि लिङ्गानि नवसंनिवेशे क्रियन्ते तद्वेदोदकप्रवाहोपि कर्तव्यः । अथवा ययोर्ग्रामयोः प्रदेशान्तरे सएवोदकागमोविभागहेतुः प्रदेशान्तरेचविप्रतिपत्तिस्तत्र सएव प्रमाणं अथवा महाग्रामविषयमेतत् नद्याअपरए-
कोवा वारएकग्रामस्तत्र नः पारवारिणोवक्तव्यं अस्मदीया भूमिरत्रापि विद्यतइति यदि नामान्यतरशून्यत्वादतिक्रम्य
नदातुस्तमपि तथापि न भोगः प्रमाणंविभागः हेतुः स्वल्पेऽपहारे ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदकस्यागमेन यत्र ग्रामद्वयोदकमूर्च्छति तेनेत्यर्थः ॥ २५२ ॥

(३) कुड्डूकः । विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तचिन्हैराजा सीमामुल्लयेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्या सी-
मानिर्णयेनतु त्रिपुरुषादिकतया तस्याधिः सीमेति पर्युदस्तत्वात् । ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण च पारावारग्रामयोः सी-
मानिश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमानिर्णयः प्रायशोराजकृत्यइत्याह एतैरिति । पूर्वभुक्त्याऽनवच्छिन्नभुक्त्या । उदकस्या-
गमेन न ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैर्लिङ्गाभविपूर्वभुक्तयोदकस्यागमेनोदकस्यागमनमार्गेण ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैर्लिङ्गैः राजा सीमां नयेत् निर्द्धारयेत् च पुनः उदकस्यागमेन निम्नजलप्रवाहमार्गेण सीमा
नेया ॥ २५२ ॥

यदिसंशयएवस्यालिङ्गानामपि दर्शने ॥ साक्षिप्रत्ययएव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनर्लिङ्गेषु सत्सु संशयः यानि तावत्प्रच्छन्नानि तानि यदि केनचित्कथंचिदागम्य प्रच्छ-
न्नमप्यत्र नीयेरन्नत्रैव निश्चयः स्यात् येऽपि प्रकाश्यान्वयोधादयस्तेऽपि न सीमायामेव रोहन्त्यन्यत्रापि जायन्तेऽतः सं-
देहआभासत्वात् यत्रपुनरियंसंभावना नास्ति तत्र प्रमाणमेवल्लिङ्गानि साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः साक्षिणः प्रत्ययोयत्रेति
विनिश्चये तत्त्वाधिगमलिङ्गैवा सीमाविवादसाक्ष्यहेतुकोनिर्णयइति तात्पर्यम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लिङ्गानां लिङ्गतयोक्तानां वृक्षादीनां संशयएव वृक्षाद्यन्तरदर्शनादिना । साक्षिप्रत्ययः सा-
क्षिकारणकः ॥ २५३ ॥

(३) कुड्डूकः । यदि प्रच्छन्नप्रकाशलिङ्गदर्शनेऽपि प्रच्छन्नांगारतुषादिकुम्भाश्रमी स्थानान्तरं नीत्वा निखातानांसी-
मा तरुर्न्ययोधः सनष्टइत्यादि समस्तएव यदि संदेहः स्यात्तदा साक्षिप्रमाणएव सीमाविवादिनिश्चयोभवेत् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंरुतेपि संशये सति विधानान्तरमाह यदीति । लिङ्गानां वृक्षादीनां आधुनिकाएते स्थान-
भ्रष्टाश्चेतिसंशये साक्षिप्रत्ययः साक्षिप्रमाणकः सीमावादिनिर्णयः सीमा योवादो विप्रतिपत्तिः तस्य निर्णयोयस्मात् ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गानांवृक्षाद्युदकागमान्तानांसाक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुलानांच समक्षंसीमि साक्षिणः ॥ प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यन्यसंख्यातपुरुषकोग्रामस्तथापि द्वौ विवादिनौ द्वयोर्ग्रामयोर्भवतस्तयोः समक्षमन्येषांच ग्राम-
मेयककुलानांच ग्रामणिपुरुषसमूहानांसमक्षंसीमि साक्षिणः प्रष्टव्याः साक्षिप्रश्नकाले सर्वेग्रामीणैर्ध्वजहारणैरपि संनिहितै-
र्भवितव्यंनार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरोवक्तुंभते एवंविस्मृष्टार्थे विवादे किमेते संनिधीयन्ते अथवा येऽन्ये सामन्तेभ्योग्रामेभ्यः

केचिद्भूतमाः साक्ष्ये समुद्दिष्टास्तद्वामीणैरन्यैः सनिहितैर्भवितव्ययतस्तैर्बृद्धेभ्यः श्रुतं भवति तत्समक्षं पृच्छयमानान विपर्यन्ति
बृद्धाः सीमालिङ्गानि यत्र लिङ्गान्युभयथा तत्र बृद्धेभ्यस्तानि निश्चित्य सीमन्येव साक्ष्यं पृच्छते कात्र सीमेति ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्रामेयकुलानां ग्रामीणसमूहानां । विरुद्धानेकसीमलिङ्गदर्शनेन सीमलिङ्गानि प्रष्टव्याः
कान्यत्र सीमालिङ्गानीति । विवादिनोः समक्षमित्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमालिङ्गसंदेहे
लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिप्रश्नोचितदेशमाह ग्रामेति । ग्रामेयकुलानां ग्रामीणजनसमूहानां कुलानां विप्र-
णचित्तिवा तयोः सीमद्वयसंबन्धिनोः समक्षं प्रष्टव्या इत्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । ग्रामीयकुलानां ग्रामवासिनां कुलानां तयोर्विवादिनोश्च समक्षम् ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ता सीमि निश्चयम् ॥ निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तान् श्वैव

नामतः ॥ २५५ ॥

(१) मेघातिथिः । ते साक्षिणो यथा यादृशानिश्चयं ब्रूयुः समस्ताः सर्वे एव न पुनर्वाक्यभेदो न्याय्यो द्वेधे च बहूना-
मिति । निबध्नीयात्तत्र साक्षिणश्च नामविभागे साक्षिमात्रेण ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्तानतु व्यस्ताः । तान्श्च निबध्नीयादेतत्साक्षिकैषासीमेति ॥ २५५ ॥

(३) कुल्लूकः । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तानद्वेधेन सीमाविषयेण येन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुस्तेन प्रकारेणाविस्मरणार्थं पत्रे
सीमालिखेत् तान्श्च सर्वानेव साक्षिणो नामविभागतोलिखेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिप्रश्नानु पुनः सीमाः कार्या इत्याह तदिति । समस्ता मिलिताः सर्वैकमत्येनेति यावत् ।
तथैव सीमाताम्रपट्टेषु लेख्येत्याह । निबध्नीयात् नामतः साक्षिणां नामभिः सह ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । निबध्नीयाच्छलादिषु लिखेदमुनैव मुक्तममुनैव मुक्तमिति । सर्वांस्तान् नामतो निबध्नीयात् ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नामतः नामग्रहणात् । समन्ताद्भवाः सामन्ताः ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वास्त्रग्विणोरक्तवाससः ॥ सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समं

जसम् ॥ २५६ ॥

(१) मेघातिथिः । मूर्ध्नोर्वापृथ्वीं पृच्छोष्टकान् गृहीत्वा साक्षिणः स्रग्विणो यथासंभवं माल्यधरा रक्तवर्णकुसुमधरा-
रक्तवाससोलोहिताच्छादनाय च यस्य शुक्लस्य वर्णान्तरापादनेऽपि रज्ज्वर्तते भूयांस्तु लोहितप्रयोगो रक्तो गौर्लोहित इति भयभ-
जनार्थं चैतत् लोहितवाससश्च सशूका भवन्ति । यदस्माकं सुकृतं किंचिदार्जितमस्ति तान् नष्कलमस्त्विति वाच्यं स्वैः स्वैरिति
लिप्सया विशेषनामाभि युक्तं तं कथयेयुस्तत्कस्यादानं तीर्थस्नानं चेत्यादि समंजसं क्रियाविशेषणं सत्यादनपेतं क्रजुर्धार्मिको-
यो मार्गस्तेन नयेयुः । समंजसं सृजुस्पर्ष्टमित्येकोऽर्थः सत्यव्यवहारश्च स्पष्टइत्युक्तं समंजसमिति ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उर्वीं घृत्तिकाखण्डम् । सांख्यगणोरक्तसजः । एतच्च वास्तुपुरुषरूपमिति तद्रूपधारिभिः सी-
मानयनमुक्तम् । समंजसं यथार्थम् ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । ते साक्षिणइति सामान्यश्रवणेऽपि रक्तस्रग्वासंसः सीमानयेयुरिति याज्ञवल्क्यवचनाद्वक्तपुष्पमाला धारिणोलोहितवाससोमस्तके मृल्लोष्ठानि गृहीत्वा यदस्माकंसुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तः तां-सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यदानप्रकारमाह शिरोभिरिति । शिराभिर्भूलोष्ठादिति गृहीत्वा स्रग्विणः रक्तपुष्पस्रग्विणः रक्तवसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणइति याज्ञवल्क्योक्तेः । सुकृतैः यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवंप्रकारैरिति केचित् । वस्तुतस्तु ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ॥ गोबीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरित्यत्रोक्तैः अन्यथा त्वैतैरित्यनुपपत्तिः । समञ्जसं सत्यम् ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । उर्वीमृदम् ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वैःस्वैःशापयैः ॥ सत्येन शापयेत् विप्रंक्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ते शिरोभिः ऊर्वीं गृहीत्वा मूर्धारोपितक्षितिखण्डाः स्रग्विणस्तेसमंजसंयथार्थं नयेयुः सीमांप्रापयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ॥ विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमाणान्तरलिङ्गेभ्योन्यथासंभवः प्रत्ययितरपुरुषेभ्योमिध्यात्वे बध्यते प्रत्येकं द्विशतोदण्ड एकैकस्य साक्षित्वात्साक्षिणांचदण्डचत्वात् नहि व्यासजवदन्ति साक्षात्सत्यप्रधानाः साक्षिणः सत्यसाक्षिणः पूयन्ते अनृताभिधानेन पापेन न संबध्यन्तइति । यथोक्तेन याथातथ्येन नहि शब्दात्मकस्य वचनस्यात्रावसरः प्रमाणान्तरसंवादमात्रमनेन लक्ष्यते अथवा यथाशास्त्रमुक्तेन सत्येनेति यावत् शास्त्रे हि सत्यंवक्तव्यमित्येवमुक्तमतोयथोक्तेन सत्येनेत्युक्तं भवति ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विपरीतं नयन्तः पश्चाद्विद्वान्तरेण समाह्वान्तर्बन्धुमरणादिनाच तद्विपर्ययनिश्चये द्विशतं पणान् प्रत्येकम् ॥ २५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्थानिष्पापाभवन्ति अतथ्येन तु निश्चिन्तः प्रत्येकंपणशतद्वयदण्डं दाप्या भवेयुः ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवादं प्रदर्शयन्विपरीते दण्डमाह यथेति । तान्निकंपणशतद्वयं प्रत्येकमिति शेषः ॥ २५७ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तेन मार्गेण । सेतुंसीमानयन्तः स्थापयन्तस्त्रिपक्षाद्वर्वायोगाद्यभावे पूयन्ते । विपरीतं नयन्तस्त्रिपक्षाद्वर्वायोगादिदर्शनात् ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विपरीतं नयन्तः अनघेन प्रापयन्तः द्विशतं दमं दण्डं दाप्याः स्युः ॥ २५७ ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ॥ सीमाविनिर्णयंकुर्युः प्रयताराजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । ग्रामसामन्ताः सीमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः तेषां वचने निश्चयंकुर्यात् प्रयता साक्षिधर्मेण शास्त्रा-क्षरेण । राजसन्निधाविति श्लोकपूरणं नतु सामन्ताः स्वैच्छया राजवन्निश्चिन्वन्ति ॥ २५८ ॥

(२५८) ग्रामाः सामन्तवासिनः = ग्रामसीमान्तवासिनः (ग, ण,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीमान्तवासिनोमध्यभूतविवादविषयग्रामयोःपर्यन्तेषु निरन्तरवासिनः । प्रयातानियमिताः । साक्ष्युक्तप्रकारेणैव ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामद्वयसंबन्धिसीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशंसमन्तभवाः सामन्तास्तद्वासिनश्चत्वारोग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षसीमानिर्णयंकुर्युः ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यभावे प्रकारान्तरमाह साक्ष्यभावइति ग्रामाः ग्रामस्थाः सामन्तवासिनः समन्तएव सामन्तः तत्र वासिनश्चतुर्दिशंवर्तमानाः ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । समन्ताद्भवोदेवःसामन्तः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानांसीम्नि साक्षिणाम् ॥ इमानप्यनुयुज्जीत पुरुषान्वनगोचरान्॥२५९॥

(१) मेधातिथिः । सामन्तानांमौलानामिति विशेषणविशेष्यभावस्तुत्यर्थः ग्रामप्रविष्टास्तत्काले भवाउत्पत्तिसहभुवोमौलाउच्यन्ते ते च सामन्तानित्यानित्यसंनिहितत्वात्तेषामप्यभावः कथंचिदुच्छन्नत्वात्तदास्तमेति तदेमानपि वक्ष्यमाणान्पृच्छेत् अथवा मौलाअनुभाविनः सामन्ताव्याख्याताव्यवहर्तव्याः मौलानांपूर्वोक्तानांसद्भावे सामन्ताः प्रमाणंतदभाववनगोचरान्विनियुज्जीत निपुणतः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामन्तानामभावे तथा मौलानां मूलभूतानां साक्षिणामभावे । इमान् वक्ष्यमाणान् । एतच्च वनसमीपग्रामविषयम् ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतांग्रामवासिनांग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानांपुरुषक्रमेण तन्नामस्थानांसीमासाक्षिणामभावइमान्वक्ष्यमाणान्संनिहितवनचारिणः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वोक्तानामभावे साक्ष्यन्तरमाह सामन्तानामिति । मौलानां ग्रामारम्भप्रभृतिपुत्रपौत्रतया तत्रैव कृतवसतीनां सामन्तानां मौलेत्यादिविशेषणद्वयम् । इमान्वक्ष्यमाणान् । जलारण्यवासिनः ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । मौलानांभोक्तानांतदानीन्तनानां वा च्छेदरहितानामिमान्वक्ष्यमाणाननुयुज्जीत पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सामन्तानांअभावे तु मौलाःमूले भवामौलाः तेषां सीम्नि साक्षिणांअभावेइमान्वनगोचरान् अपि साक्ष्येनियुज्जीत पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

व्याधांश्लोकानिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ॥ व्यालघाहानुच्छवत्तीनन्यांश्च

वनचारिणः ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । एते हि ग्रामवासिनस्तत्र वनानि भ्राम्यन्ति ग्राममध्ये नगच्छन्तः कदाचित्तद्वनंविद्युस्तेहि तेन पथा गच्छन्तोविवादास्पदंप्रदेशंपूर्वकांश्चतुर्पुरुषान्कृषतोदृष्ट्वा पृच्छेयुः कोयंग्रामोयोभवद्भिः कृष्यतइति एवमादिना संभवति पूर्वानुभवः व्याधापृगया जीविनस्तेषामपि वनाद्भृष्टगमनुधावतांभवति ग्रामसंबन्धः एवंशाकुनिकाः शकुनिबन्धजीविनस्तदन्वेषणे ये सर्वान्ग्रामानागोचरयन्ति गोपानांगवांतृणविशेषज्ञानाय तत्र तत्र परिभ्राम्यन्ति कैवर्तादाशास्तडागखननादिजीविनस्तत्र तत्र गच्छन्ति क्रात्माकीनंकर्मोपयुज्यते मूलबृक्षादेः खनयन्ति स्थूलकाशादेः व्यालघाहाः सर्पग्राहिणः

(२५९) वनगोचरान्=धर्मगोचरान् (च)

जीविकार्थतेपि सर्पास्तन्तं प्रदेशमन्विच्छन्त्यतः तेषामपि पारिग्रामिकैर्बहुभिः संबन्धः उच्छ्वत्तयोपि दरिद्रा अनेकग्रामपर्य-
टनेन यात्रामात्रं निर्वर्तयन्ति अन्यांश्च फलकुसुमेन्धनार्थिनः ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । व्याधान् मृगवेधिनः । शाकुनिकाः शकुनघातजीविनः । गोपान् गोपालान् प्रायोये वन-
गताएव । मूलखानकान् मूलमुत्पाद्य विक्रीय जीवतः । उच्छ्वत्तीन् शिलोच्छ्वत्त्या वर्तमानान् द्विजान् तेषां प्रायः क्षेत्र-
वनगोचरत्वात् । अन्यांश्च शबरादीन् ॥ २६० ॥

(३) कुट्टुकः । लुब्धकान् पक्षिवधजीविनः गोपालान् मत्स्यजीविनो मूलोत्पादनजीविनः सर्पग्राहिणः शिलोच्छ्वत्ती-
नान्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थं वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि स्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनंगच्छेयुस्तस्मात् सीमा-
भिज्ञाः संभवन्ति ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । तानवाहे व्याधानिति । व्याधान् लुब्धकान् । मूलखानकान् मूलादिमूलोत्पादनेन जीविनः ।
व्याख्याहान् सर्पान्वेधिणः । एते हि मूलमृणालाद्यर्थं ग्रामाङ्गमं संचरन्तस्तस्मात्सर्वे निवारिताः सीमां जानन्तीति भावः ।
अन्यान्वनचारिणः फलाद्यर्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु वनमत्र जलं सीमावधितडागादि जलचारिणः शम्बूकजलपुष्पाद्य-
र्थम् ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । शाकुनिकान् पक्षिवधजीविनः । उच्छ्वत्तीन् अन्यांश्च शबरादीन् ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ॥ तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषां पृष्टा इति योजना सीमाश्च ताः सन्धयश्च सीमासन्धयः ग्रामद्वयसंयोगः सन्धिः सप्त
सीमैव लक्षणज्ञापकम् ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इदमेवलक्षणं युक्तं नेदमिति यथा ब्रूयुः ॥ २६१ ॥

(३) कुट्टुकः । ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसन्धिषु येन प्रकारेण चिह्नं ब्रूयुस्तत्तेनैव प्रकारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोः
सीमां व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थवादोयं तदिति ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्वयोः मध्ये स्थापयेत् ॥ २६१ ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ॥ सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आरामउद्यानभूमिः शाकवाटश्च सामन्तप्रमाणकत्वं निश्चयः व्याधादिनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते सी-
मासेतुः सीमाबन्धः सीमाविभावनार्थं यथाबध्यते स्थाप्यते ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कूपस्य सीमाकूपस्य परितस्त्याज्यो यो देशस्तस्य सीमा । एवं तडागादौ । सामन्तप्रत्ययः
सामन्ताः सामन्तवासिनः तद्धेतुकः सीमानिर्णयइति शेषः । तथा सीमासु ये सेतवस्तेषामपि सीमानिर्णये कर्तव्ये ॥ २६२ ॥

(३) कुट्टुकः । एकग्रामेऽपि क्षेत्रकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणकएव । मर्यादा-
चिह्ननिश्चयो विज्ञेयः व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामसीमायामुक्तनिर्णयप्रकारमन्यत्रातिदिशति क्षेत्रेति । तडागाद्युक्तलक्षणम् । आरामः

* परकीय = पूर्वोक्तः सामन्तानामधिकोदण्डः पृथक्पृथगित्यनुवादः उक्तत्वाभ्यासस्य क्षेत्रादिप्रातिवेश्या अवश्यं ज्ञाता-
रो भवन्ति एषां दण्डमहत्त्वं सामन्तानामुपरकीय (आज्ञा)

इवमत्र । सामन्तप्रत्ययः समन्ततोवर्त्मप्रदर्शनेनाहरन्पञ्चशतानुप्रतिदण्ड्यः सइत्यन्वयएवं मानानां ज्ञानपुरःसरं वा-
प्यमेव प्रमाणमित्यर्थः । न तु व्याधादीनां तत्र युक्त्यन्तरापेक्षणात् ॥ २६२ ॥

(५) नन्दनः । एवंग्रामयोः सीमाविनिर्णयमुक्ताक्षेत्रादीनामाह क्षेत्रकूपतटानामिति । सामन्ताः समन्ताद्वासिनः ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षेत्रादि सीमासेत्विति विनिश्चयः । सामन्तप्रत्ययोज्ञेयः सामन्तादिभिर्यदुक्तं तत्प्रायोज्ञेयः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ॥ सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्याराज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । पैरकीयसीमावेदननावश्यमिति द्विशतोदमोनुवर्त्यः तेन ग्रामसीमायां द्रष्टृणांसामन्तानां च
वशतः ये तु सामन्तशब्दमाश्रित्य ग्रामक्षेत्रादिसीमयोः सामन्तत्वानुल्यदण्डत्वमाहुस्ते न्यायविरोधादुपेक्षणीयाः ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सेतावित्युपलक्षणं क्षेत्रादावपि ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः । सीमाचिह्ननिमित्तविवदमानानां मनुष्याणां यदि सामन्तादेशवासिनोमिव्याब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येक-
राज्ञा मध्यमसाहसदण्डनीयाः एवंचासामन्तरूपाणां पूर्वोक्तद्विशतोदमोज्ञेयः ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामिथ्याभाषित्वे दण्डमाह सामन्ताइति । मध्यमसाहसं पणानां पञ्चशतानि । सेतावित्यु-
पलक्षणं कूपादिचतुर्णाम् । सेतुर्मर्यादा सोमेतिपर्यायाः ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः । सेतौ सीमाविषये ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथा ब्रूयुः ते सर्वे राज्ञा मध्यमसाहसदण्ड्याः ॥ २६३ ॥

गृहंतडागमारामक्षेत्रं वा भीषया हरन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतोदमः ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रादि प्रसङ्गादिदमुच्यते सीमाग्रहणनिमित्तोपलक्षणार्थं अस्यैवैतन्निश्चितमित्येवंजानतोहर-
तः पञ्चशतोदण्डः मध्यमसाहसे प्रकृते पञ्चशतग्रहणनिमित्तभेदे न्यूनाधिकदण्डार्थपूर्वत्र वा संख्यामेव विवक्षितामन्यन्ते
तेन व्यवहारं लेखयामि चौरैर्दोषयाभीति भयप्रदर्शनेन हरति तस्यां दण्डोनिमित्तान्तरानुकल्पः ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भीषया भयोपदर्शनेन हरन् तत्सीमां लङ्घयन् । भीषयेति ज्ञानपूर्वकत्वोपलक्षणम् ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतममारणबन्धनादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्चपणशतानि दण्डनी-
यः स्यात्स्वत्वभ्रान्त्या हरतोद्वि शतोदमः ॥ २६४ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहादीनां निर्णयप्रसंगेन तेषां हरणेपि दण्डमाह गृहमिति । भीषया भयप्रदर्शनेन । सचे-
द्विषः स्यादण्डार्हो न वधार्हः एतदर्थम् । उपधाभिस्तु यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरइत्यत्र वधउक्तोत्र दण्डविशेषइतिभेदः
॥ २६४ ॥

(५) रामचन्द्रः । गृहादिषु अन्यथा वदन् पञ्चशतानि दण्ड्यः ॥ २६४ ॥

सीमायामविषयायां स्वयंराजैर्ब धर्मवित् ॥ प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

[ध्वजिनी मत्सिनी चैव निधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृताः ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । अविषया निश्चेतुमशक्या लिङ्गसाक्ष्यभावात् राजैर्ब त्वेच्छया भूमिप्रदिशेद्यादियंबोभूमिरियं-

वहति धर्मवित्पक्षपातो नैव कस्य चित्कर्तव्य इति एतदाह उपकाराद्धेतोर्यया सीमया द्वावपि ग्रामौ समकरो भवतः तेन यदि न्यूनापि कस्यचिद्भूमिः स्यात्क्षेत्रं चेत्सुगुणं बहून्पत्तिकं तदपेक्षः प्रदेशः ल्यब्धोपेपंचमी उपकारमपेक्ष्य । अथवैकेषां प्रदेशे दपरेषामनिश्चितामपहरेत् यदि विवादमत्तांसीमांयावद्वक्तुं न शक्युयादितरे च शक्तास्तदन्येभ्यः प्रदिशेत् एवमात्मनो बहूनां च ग्रामीणानामुपकृतं भवति ॥ २६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविषज्ञायां सर्वथा निर्णेतुमशक्यायाम् । प्रदिशेत् भूमिं उपकारात् तयायस्योपकारातिशयस्तस्मै ग्रामाय दद्यादित्यर्थः ॥ सीमानिर्णयः ॥ २६५ ॥

(३) कुट्टुकः । लिङ्गसाक्ष्याद्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां भूमिपेषामेव ग्रामवासिनामुपकारातिशयो भवति तद्यतिरेकेण च महाननिर्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तोपायैर्यदा सीमाया अपरिच्छेद्यकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमसमर्थेन राजैव तत्कर्तव्यं तस्य भूमित्वादित्याह सीमायामिति । अविषज्ञायां विश्वारं सोढुमशक्यायाम् । तं धर्मं न विचार्येदित्युक्तेः । ननु त्वतन्त्रो राजा कथं प्रवर्तते तत्राह प्रदिशेदिति । विवादसमाप्तेस्तेषामहानुपकारः स्यात् । स्थितिः पुण्यं परोपकारेणेति शास्त्रमयादा ॥ २६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीमायां अविषज्ञायां सर्वोपायैर्निश्चेतुमशक्यायां एतेषां स्वयं राजैव प्रदिशेत् निर्णयं प्रदद्यात् । योगीश्वरः । राजासीमः प्रवर्तिता ॥ २६५ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोपसंहारसंक्षेपोपन्यासः श्लोकार्थे दण्डवाचिक इत्युक्त्वा क्रमभेदोलाघवाद्वाक्पारुष्यं स्यात्ततो दण्डव्यापारश्चैवेतरेतरयोगाद्वल्लक्रमसमासार्थप्रतिपत्तेरैकैकस्थोभयार्थः प्रतिपादनादण्डशब्देन वार्थोप्युपात्त इति कः क्रमभेदः तथा च यथा यथा संख्यसूत्रारंभो महाभाष्यकारेण समर्थितः एतदेव दर्शनमाश्रित्य संज्ञासमासनिर्देशादिति ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एष इति वाक्पारुष्यं पश्चादुक्तमपिलघुत्वादेवाभिधातुमत ऊर्ध्वमिति ॥ २६६ ॥

(३) कुट्टुकः । एष सीमानिश्चयी धर्मो निःशेषोक्तः अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानं अनुक्रमश्रुत्यान्तु पारुष्ये दण्डवाचिक इति दण्डशब्दस्याल्पत्वरत्वात् पूर्वनिर्देशः ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमानिर्णयमुपसंहरन् पारुष्ये दण्डवाचिक इत्युक्तं तत्र वाक्पारुष्यनिर्णयं प्रतिजानीते एष इति ॥ २६६ ॥

(५) मन्दनः । अथ वाक्पारुष्यनिर्णयं प्रस्तौति एषोऽखिलेनेति । नचात्रोद्देशक्रमत्यागः शङ्क्यः दण्डवाचिके इत्यत्र दण्डशब्दप्राथम्यस्याल्पाचूतत्वरत्वात् पूर्वनिबन्धनत्वेनार्थक्रमस्यात्रिर्वक्षितत्वादिति ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष सीमाविनिर्णयः धर्मः अखिलेन उपायेन अभिहितः उक्तः ॥ २६६ ॥

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ॥ वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

(१) मेधातिथिः । परुषवचनमाक्रोशः सबहुधा भृशं साश्लीलभाषणं तेन भणितो योऽभिशापः अकरणहन्ता वृषलभूयाः असदुःखोत्पादनं कन्याते गर्भिणीति तत्र द्वयोर्ब्राह्मणक्रोशे क्षत्रियावैश्ययोर्यदण्डः । अन्यत्र ॥ पतनीयेकते क्षेपेदण्डो मध्यमसाहस इत्यादि स्मृत्यन्तरोक्तः । तस्य च वधताडने जिह्वाच्छेदनमारणादि सर्व आक्रोशभेदावेदितव्याः ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आक्रुश्य त्वं पापिष्ठोसीत्यादिना । अभ्यर्धशतं सार्धशतमल्पाक्षेपे । द्वेवेत्यतिशयिते । एते

सर्वे पणाः । वधस्ताडनम् ॥ २६७ ॥

(३) कुम्हूकः । द्विजस्य चौरैर्याक्षेपरूपपरुषमुक्ता क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्द्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्पारुष्यमते त्वनुवदंस्तदुचितदण्डमाह शतमिति द्वादशभिः । अभ्यर्धशतं अधि अधि-कमर्ध शतं यत्र तेन सार्धशतम् । द्वेवेति गुणवद्ब्राह्मणापेक्षया । वधं ताडनादिरूपं हुंकाराद्यल्पाक्रोशे उत्तरत्र जिह्वाछे-दस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । द्वे शते वा गुणदोषापेक्षा विकल्पः ॥ २६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजमाक्रुश्य वैश्योऽप्यभ्यर्धशतं द्वे वा । शूद्रस्तु वधं ताडनं अर्हति ॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणोदण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ॥ वैश्ये स्यादर्थपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशकोदमः ॥ २६८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिशंसनं सर्वप्रकारआक्रोशः पतनीयादन्यत्र सूत्रे दण्डान्तरविधानात् निमित्तसप्तमीचैषा वै-श्यर्हति दण्डविषयसप्तमी ब्राह्मणस्याक्रोशुराक्रुश्यमानस्य च दण्डोक्तः । क्षत्रियादीनां त्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेषणीयम् । तथा च गौतमः ब्राह्मणराजन्ययोः क्षत्रियवैश्ययोः परस्पराक्रोशे क्षत्रियश्चैश्यमाक्रोशेत्पञ्चाशतं दण्ड्यः वैश्यः क्षत्रियं शतं एवं-क्षत्रियः शूद्रमाक्रोशेत्पञ्चविंशतिं दण्ड्यः वैश्यः पञ्चाशतं शूद्रस्य तु तदा क्रोशे गुणापेक्षिकोदण्डो वक्ष्यते ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिशंसने आक्रोशे । वैश्ये आक्रुश्यमाने विप्रेण । एवं शूद्र इत्यत्रापि ॥ २६८ ॥

(३) कुम्हूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाशत्पणान्दण्ड्यः वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोशे कृते पञ्च-विंशतिर्द्वादशपणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमतयोक्ताऽनुलोमतयाह पञ्चाशदिति । अभिशंसने स वैश्ये आक्रुष्टे । एवं शूद्रे ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । अर्द्धपञ्चाशत् पञ्चविंशतिः ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ॥ वादेऽप्यवचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

[विप्रक्षत्रियवत्कार्योदण्डो राजन्यवैश्ययोः ॥ वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ॥ १ ॥

समुत्कर्षापकर्षास्तु विप्रदण्डस्य कल्पना ॥ राजन्यवैश्यशूद्राणां धनवर्जमिति स्थितिः ॥ २ ॥]⁺

(१) मेधातिथिः । द्विजातिग्रहणमत्र समवर्णे द्वादश व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे दण्डः स च जातिचित्तबन्धुवयः कर्मविद्याभिर्विशेषानुपदेशात् तत्र समानजातीये चित्ताधिके द्विगुणं तस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं यावत्सर्वगुणानिर्गुण-स्य षड्गुणवादा आक्रोशावचनीया अत्यन्तनृशंसामातृभगिनीभार्यादिगताः तदेव द्विगुणदंडपरिमाणं नपुंसकलिङ्गात्सर्व-शेषोऽयं समवर्णविषय एव अथवा तदेव शतमिति योजनं लिङ्गसामर्थ्याच्छतस्य च प्रथमश्लोके श्रुतत्वात् अतोऽवचनीये-षु समवर्णेष्वपि द्विशतोदमः लिङ्गोपपत्यर्थपरिमाणपदमश्रुतमध्याहर्तव्यं शते तु व्यवहितकल्पना ज्यायसी ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्कर्ष इति । क्षत्रादीनामपि त्वावरवर्णेष्वक्रोशे विप्रस्येव दण्डकृमिरित्यर्थः । द्विजाती-नां त्रयाणां व्यतिक्रमे आक्रोशे । अवचनीयेष्वश्लेषु त्वं त्वसृगामीत्यादिष्वाक्रोशमात्रतात्पर्येणोक्तेषु समवर्णेषु ॥ २६९ ॥

+(४, ६, ५) *कर्षास्तु = कर्षाभ्यां (४,)

(३) कुहूकः । द्विजातीनांसमानजातिविषये यथोक्तोक्रोशे कृते द्वादशपणोदण्डः । अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् शतब्राह्मणमाकुशयेत्यादियदुक्तं तदेव द्विगुणदण्डरूपं भवेत् ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच समिति । समवर्णं तुल्यजातीये व्यतिक्रमे यदि विप्रोविप्रमाक्षिपति । एवमुत्तरत्र । वा-
देषु विशेषमाह वादेऽपि । अवचनीयेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलेषु क्रोधावेशपुरःसरेषु ॥ २६९ ॥

(५) नन्दनः । व्यतिक्रमेऽल्पवाक्पारुष्ये ॥ यदिदद्वादशेत्युक्तं तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातीनां व्यतिक्रमे द्विजस्य द्विजः क्षत्रियस्य क्षत्रियः वैश्यस्य वैश्यः शूद्रस्य शूद्रः व्य-
तिक्रमे द्वादशैव पणान्दण्ड्यः । व्यतिक्रमेद्विगुणं चतुर्विंशतिः पणाः ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ॥ जिह्वायाः प्रामुयाच्छेदं जघन्यप्रभ

बोहि सः ॥ २७० ॥

(१) मेधातिथिः । एकजातिः शूद्रः सत्रैर्वर्णिकाक्षिपन्नाक्रोशनदारुणया पातकादियोगिन्या वाचा नृशंसादिरु-
पया जिह्वाच्छेदं लभते जघन्यप्रभवइति पादाभ्यां ब्राह्मणउत्पन्नइति हेत्वभिधानं प्रातिलोमानामपि ग्रहणार्थं तेन जघन्य-
प्रभवाएव नास्ति पञ्चमइति वर्णान्तरनिषेधात् ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकजातिः शूद्रः । दारुणया अवचनीयया । जघन्यप्रभवो न्यजन्मा ॥ २७० ॥

(३) कुहूकः । शूद्रोद्विजातीन्पातकाभियोगिन्या वाचाकुशय जिह्वाच्छेदं लभेत् यस्मादसौ पादाख्यान्निरुष्टाद्वाजा-
तः ॥ २७० ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रकर्तृकत्रैर्वर्णिकाक्रोशे विशेषमाह एकेतिचतुर्भिः । एकजातिः शूद्रः एकैव जातिर्जन्मरु-
पा यस्येतिव्युत्पत्तेः । वाचादारुणयेति कस्त्वं रेयज्ञदत्तेत्यादिरुपया । जिह्वाच्छेदेहेतुः जघन्यप्रभवः पद्भ्यां शूद्रोअजायते-
तिपादजः ॥ २७० ॥

(५) नन्दनः । एकजातिरुपनयनानर्हः शूद्रइतियावत् ॥ २७० ॥

(६) रामचन्द्रः । एकजातिः शूद्रः द्विजातिब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां दारुणयावाचाक्षिपन् जिह्वायाः छेदं प्रामुयात् ।
सः द्विजातिः जघन्यस्य शूद्रस्य प्रभवः ॥ २७० ॥

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥ निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्येदशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिद्रोहआक्रोशः कुत्साबुद्धिर्ब्राह्मणक त्वं मा मया स्पर्द्धिष्ठा एवमन्यदपियोज्यं ग्रहणं ग्रहः नि-
रुपपदं नामगृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा देवदत्तकेति अभिद्रोहेण क्रोधेनाभिद्रोहः क्रोधः निक्षेप्यः प्रक्षेप्यः शङ्कुः कीलकः
ज्वलन्निग्ना दीप्यमानोऽयोमयोलोहमयः ॥ २७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नामग्रहंमैत्रइति । जातिग्रहं ब्राह्मणइति । अभिद्रोहेणाक्रोशाभिमानेन कुर्वतः शूद्रस्य ।
ज्वलन्निगतमयः ॥ २७१ ॥

(३) कुहूकः । अभिद्रोहआक्रोशः ब्राह्मणादीनां रे त्वं यज्ञदत्तब्राह्मणापसदइत्याक्रोशेन नामजात्यादिग्रहणं कुर्व-
तो लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तोदशाङ्गुलोमुखेषु क्षेमव्यः ॥ २७१ ॥

(२७१) निक्षेप्यो=निखेयो (क, च, घ,)

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणापसदइत्याद्याक्रोशेदण्डान्तरमाह नामेति । शङ्खोहकीलकंज्वलन्निदिमः निखेयः प्रवेशनीयः ॥ २७१ ॥

(५) मन्दनः । नामजात्योर्ग्रहणं हेयज्ञशर्मन्ब्राह्मणेत्यादिकं एषाद्विजातीनां कुर्वतएकजातेः ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमुकनामासित्वं अमुकजातित्वं । अभिद्रोहेण आक्रोशाभिमानेन ग्रहं कलहं कुर्वतः यस्तस्य आस्ये मुखे अयोमयःशङ्खुःदशाङ्गुलः ज्वलन्स्थाप्यः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशदर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ॥ तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ ते त्वधर्मइयंवात्रेति कर्तव्यता मैवंकार्षीःछांदसोसीन्येवमादिध्याकरणलेशज्ञानतया दुःकृत्वेनदर्पवन्तः शूद्राउपदिशन्ति तेषामेषदण्डः यस्तु ब्राह्मणापाश्रयादेव व्युत्पन्नोविस्मृतंकथंचिद्देशकालविभागस्मा-त्येत्पूर्वाह्णकालं नातिक्रामयेति क्रियतादैवंकर्मदेवांस्तर्पयोपवीतीभव मायाचीनावीतंकार्षीरिति न दोषः । तप्तमग्निसं-न्धात्पीडाकरं आसेचयेत्क्षारयेत् युक्तं वक्त्रे मुखेनोपदेशकत्वात् श्रोत्रस्य कोपराधः प्रागसत्कर्मादिश्रवणम् ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मोपदेशं प्रायश्चित्ताद्युपदेशम् । अस्य शूद्रस्य ॥ २७२ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । कथंचिद्धर्मलेशमवगम्यायते धर्मोपदेशे इति ब्राह्मणस्याहङ्कारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्ण-योश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव धर्मवत्कृत्वे दण्डान्तरमाह धर्मइति । दर्पेण धनविद्यादिजेन विप्राणां धर्मोपदेशं कुर्व-तोऽस्य शूद्रस्य । तं धर्मं त्वयं श्रुत्वाऽनुष्ठास्यतीति कृत्वा श्रोत्रे ॥ २७२ ॥

(५) मन्दनः । अस्यैकजातिरित्येव ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्राणां धर्मोपदेशं दर्पेण कुर्वतः अस्य शूद्रस्य वक्त्रे तप्ततैलं । च पुनः श्रोत्रे आसेचयेत्पार्थिवः ॥ २७२ ॥

श्रुतदेशं च जातिं च कर्मशारीरमेव च ॥ वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्वाप्यः स्याद्विशतंदमम् ॥ २७३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्येन श्रुतेनैतदनेन सम्यक्श्रुतं इत्याह श्रुतमेव वा क्षिपति नैतत्संस्कारकं यदनेन श्रुतमिति ब्रह्मावर्तायमभिजनाभिमानिनं वाहकोयमित्याह एवंजात्यं ब्राह्मणं क्षत्रियोयमित्याह क्षत्रियं वा बान्धवतया ब्राह्मण इति कर्म सातक इति शरीरावयवे शरीरेऽव्यङ्गं दुःश्रमेति वितथेन वितथमनृतं प्रकृत्यादिभ्य इति तृतीया । अथवायधर्मोर्वैतथ्यं-तस्य वाच्यं प्रति कारणता युक्तैव । मदात्परावज्ञानंदर्पः अज्ञानात्परिहासतो वा न दोषः कस्य पुनरयं दण्डः सर्वेषामिति ब्रूमः शूद्राधिकाराच्छूद्रस्यैवेति परे । द्विजातिविषये वैतथ्ये ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शारीरं कर्म भारवहनं च वितथेन ब्रुवन् नत्वश्रुतादि । दर्पादभिमानात् । अश्रुताद्यभिमाने-न भुवन्निज एव दण्ड्योऽनु शूद्रस्तस्य तु वक्ष्ये ॥ २७३ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवं ननु शूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् । नत्वयैतच्छ्रुतं भवान् तदे-शजातोऽन तवेयं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादि कर्मकृतमित्यहङ्कारेण मिथ्या ब्रुवन्निशतंदण्डं दाप्यः स्यात् । वितथेनेति तृतीयाभिधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति तृतीया ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । समवर्णे आह श्रुतमिति । नत्वं द्विजातिर्न तवायमुचितो देश इत्येवं वितथेन वितथं ब्रुवन् शूद्रः-

शूद्रस्यैव ब्रुवन् । प्रकृत्याविभ्यः उपसंख्यानमिति तृतीया । अथवा स्वख्यात्यर्थं दर्पात् मिथ्यावदं चूडोदण्डनीय इत्याह श्रुतमिति । मयैतत्पुराणादिकं श्रुतं मम मध्यदेशेव सति रतीव कुलीनो ह्यमतीव सत्कर्मास्मि ममातीव चूडादिसंस्कारो वृत्त इति । अन्यथा वितथेनेत्यनुपपत्तेरिति ॥ २७३ ॥

(५) नन्दनः । सर्ववर्णानामविशेषेण दण्डमाह श्रुतदेशं चेति । देशजन्मभूम्यादिकं । कर्मयज्ञादिकं । शारीरमुपनयनादिकं । वितथेनैतद्व्येन ॥ २७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तव श्रुतं तव देशं तव जातिं तव शारीरकर्म भारवाहनादिकर्म वितथेन विथतत्वेन दर्पात् ब्रुवन् द्विशतं दमं दाप्यः स्यात् ॥ २७३ ॥

काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ॥ तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योदण्डं कार्षापणावरम् ॥ २७४ ॥

(१) मेधातिथिः । एकेनाक्षणाविकलः काणः खञ्जः पादविकलः तथाविधं कुर्णिविष्टपंतथ्येन नासत्येनापि शब्दाद्वितथेन अकाणं च काण इत्युक्ते कार्षापणो वरोदण्डः अत्यन्ताल्पो यदि दण्डः कथंचिदनुग्राह्यतया युक्ते तदा कार्षापणो वरोदण्डः अन्यथा द्वौ त्रयः पञ्चवा पुरुषविशेषापेक्षयापि दण्ड्यः शूद्रः सर्वे वा पूर्ववत् ॥ २७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रुवन् काणस्त्वमित्यादिकमभिमानात् कार्षापणोऽत्यन्तावरो यत्र दण्डे तम् । अधिकसंभवे तु ततोपि किंचिदधिकं दाप्य इत्यर्थः ॥ २७४ ॥

(६) कुल्लूकः । एकाक्षिविकल्पपादविकलमन्यमपि वा तथाविधं हस्ताद्यद्विकलं सत्येनापि काणादिशब्देन ब्रुवन् अत्यन्ताल्पो तदा कार्षापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् वस्तु तोङ्गहीनस्य तथावदने दण्डमाह काणमिति । तथाविधं विरूपम् । तथ्येनापीत्यत्रापरवधारणार्थत्वात्परिहासवारणाय । कार्षापणावरं पणादपि न्यूनं पुनः प्रसंगवारणाय ॥ २७४ ॥

(५) नन्दनः । तथाविधं विकलाङ्गशक्त्यपेक्षया परिणामनीयम् ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । काणादिकं तथ्येन ब्रुवन् कार्षापणां अवरं दण्डं दाप्यः कर्षपणं कार्षापणं अवरं तुच्छं ॥ २७४ ॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ॥ आक्षारय उल्लतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ २७५ ॥

(१) मेधातिथिः । आक्षारणं भेदनमनृतेन एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रेऽत्यन्ततृष्णावती कनकमयमङ्गलीयकरं हसि तस्मै दत्तवतीत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति एवं पिता पुत्रौ जायापती भ्रातृगुरुशिष्यौ तनयग्रहणं द्वितीयसंबन्धप्रदर्शनार्थं । अन्यथा मातरमित्युक्ते मातरं पुत्राङ्गिन्दोदण्डः स्यान् पुत्रं मातुः यद्यपि भेदनमुभयाधिष्ठानं तथापि यन्मुखेन क्रियते स एव भेदयितव्य इति व्यवहारः । तत्रासति तनयग्रहणे प्रदर्शनार्थं यदैव मातरमाह तेनैष ते पुत्रोऽभक्तो दुःशीलश्चेत्येवमादिना मातरमाक्षारयति तत्रैव स्यान् पुत्रं दर्शितम् । अन्ये तु चित्तकदर्थनोत्पादनमाक्षारणमाहुः प्रवक्ष्यामि धनं श्रुतं वा जीयतु तीर्थान्युपसेवितुं तत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृष्णया पीडा भवति तथा न कर्तव्यं । यावद्गुरवस्ते जीवेयुस्तावन् पन्थानं मार्चरेन्न तैरननुज्ञात इति च । यत्तु विद्वेषणादिना चित्ते खेदोत्पादनं तत्र शतान्त्रमुच्यते प्रतिरोद्धागुरोरिति महत्वाद्दोषस्य । जायायाऽनुकूलायाः पुत्रवत्याः करोत्यन्यं विवाहमित्येतदक्षारणं एवं गुणवतः पुत्रस्याकारणेऽन्यकरणं गुरोः सर्वप्रकारं पन्थानमत्यजतः शतं दण्डः ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आक्षारयन्त्यन्यमैथुनेनाभिशांसन् । जायासंनिधौ जाया एव मातरं पितरं चेति ग्राह्यम् । तेनात्र जायां प्रति तव माता त्वैरिणीत्यादिरभिशापो दृष्टव्यः ॥ २७५ ॥

(३) कुल्लूकः । आक्षारितः क्षारितोऽभिषमहत्याभिधानिकाः मात्रादीन्पातकादिनाऽभिषपगुरोश्च पन्थानमत्यजन्-
दण्ड्यः । भार्यादीनांगुरुलघुपापाभिशापेन दण्डसाम्यं समाधेयम् । मेधातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमित्युक्ता मात्रपुत्रपित्रादी-
नां परस्परभेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । मात्राद्यभिषमस्तु दण्डमाह मातरमिति । आक्षारयन् पातकादिना अभिषस्तं कुर्वन् शतं दा-
प्यः । तथा गुरोराचार्यस्य पन्थानमददन्नोदण्ड्यः । क्षारणमेतेषामन्योन्यवैमत्यं तत्कर्तुर्दण्डइति मेधातिथिः ॥ २७५ ॥

(५) नन्दनः । आक्षारयन्वाक्पारुष्येण क्रोधयन्मातापितृगुरुज्येष्ठभ्रातृणामाक्षारणे सकृत्कृतेऽन्येषामसकृत्कृते दण्डः
अतुल्यकक्षित्वान् ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मातरं वा पितरं वा जायां वा जायाशब्दसन्निधानात्तस्याएव पितरौ याज्ञौ भ्रातरं तनयं गुरुं
वाऽऽक्षारयन् अगम्यागमनेन निन्दन् सः शतं दाप्यः च पुनः गुरोः पन्थानं अददत् शतं दाप्यः ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तुदण्डः कार्यो विजानता ॥ ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्पराक्रोशे कृते तयोरयं दण्डइत्येव मध्याहारेण योजना तादर्थ्ये चतुर्थी
वा तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः पातकस्याक्रोशे कृते अयं दण्डो दुःखोत्पादनरूपे ॥ २७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यमाक्षारणे ॥ २७६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परपतनीयाक्रोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः दण्डमेव विशेषे-
णाह ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशेऽपि प्रथमसाहसः कार्यो ब्राह्मणाक्रोशेऽपि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यपतनीयाक्रोशे कृते दण्डमाह ब्राह्मणेति । विजानता दण्डशास्त्र-
ज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः । तयोर्व्यवस्थानमाह । ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशेऽपि पूर्वः सार्धशतत्रयम् । विप्राक्रोशेऽपि निराजनि मध्य-
मः पञ्चशतानि ॥ २७६ ॥

(५) नन्दनः । वर्णानां स्वजातिविषये वाक्पारुष्यातिशये दण्डश्लोकद्वयेनाह ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्विति । विजा-
नता राज्ञा । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वाक्पारुष्यातिशये कृते तयोर्दण्डौ कार्यावित्यर्थः । तावत्तदार्द्धेनोक्तौ ॥ २७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्याक्षारणे पतनीये कृतः विजानता पुंसां दण्डः कार्यः पूर्वसाहसः प्रथम-
साहसः ॥ २७६ ॥

विदूशद्वयोरेवमेव स्वजातिप्रतिपत्तिः ॥ छेदवर्जप्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

[पतितं पतितेत्युक्ता चौरचौरेति वापुनः । वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विदोषतां व्रजेत् ॥ १ ॥]†

(१) मेधातिथिः । एवमेव प्रथममध्यमौ साहसावित्यतिदिश्यते तेनैव क्रमेण वैश्यस्य शूद्राक्रोशे प्रथमः शूद्रस्य
क्षेत्राक्रोशे मध्यमः छेदवर्जदण्डस्य प्रणयनमिति । एकजातिर्द्विजातिमित्यनेन जिह्वाछेदं प्राप्तिं निवर्तयति स्वजातिप्रतीतिः
व्यंस्तव्यसमानजातीयप्रतीतिः किंतिहा यात्रजातिरुपात्ता वैश्यशूद्राविति । स्वग्रहणश्लोकाभिप्रायं परस्पराक्रोशेयावत्स्व-

† (ख, ण) व्यवहारमयूखे (पृ० ८७) इत्यन्वारदोक्तिरिति पठितम्)

जातिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयं प्रणयनं प्रवर्तनम् । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राक्षारणे प्रथमार्द्धसाहसः । एवं ब्राह्मणस्य वैश्यशूद्रयोः कल्पः ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विट्शूद्रयोरेवमेवान्योन्याक्षारणे प्रथमो वैश्यस्य शूद्रस्य मध्यमः । तयोस्तु त्वत्त्वजात्याक्षारणे छेदवर्जं तत्तज्जात्युचितदण्डमात्रप्रणयनम् । तेनार्थाब्राह्मणक्षत्रियाक्षारणे छेदएवेत्यर्थः ॥ २७७ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । पतितमिति । पतितं पातकिनम् । उक्ता आक्रोशबुद्ध्या तुल्यदोषोऽतस्तुल्योदण्डः । एवं द्विदोषतां द्विगुणदोषतामित्यादि ॥ वाक्पारुष्यम् ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिप्रतिपतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवद्वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः शूद्रे वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहस इत्येवंरूपं दण्डस्य प्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं यथावत्कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः । एवं चेकजातिद्विजातीस्त्विति प्रागुक्तजिह्वाच्छेदो वैश्ये निवारितो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति विद्विति । शूद्राक्रोशिनि वैश्ये प्रथमः । वैश्याक्रोशिनि शूद्रे मध्यमः । त्वजातिप्रति संनिधेः त्वस्य जातिर्यदनन्तरं तत्त्वजातिस्तेन वैश्यः क्षत्रियमाकुशय प्रथमसाहसं दद्यात् । वैश्यमाकुशय शूद्रो मध्यमसाहसं दद्यात् । अन्यथा समवर्णे द्विजातीनामिति वैश्यस्य द्वादशस्योक्तत्वात्तत्त्वतः परिहासं विना छेदवर्जं जिह्वाच्छेदविना । अतो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशिनि शूद्रे जिह्वाच्छेदः प्रथमोक्तः पर्याप्तः ॥ २७७ ॥

(५) नन्दनः । एवमेवेति मध्यमसाहसातिदेशः । त्वजातिप्रतिवाक्पारुष्य इति शेषः । अपराद्धेऽपि त्वजातिप्रतीत्यनुषङ्गः । शूद्रस्येति च विपरिणामः तेनायमर्थः शूद्रस्य जिह्वाच्छेदवर्जनं दण्डप्रणयनं त्वजातिविषये न द्विजातिविषय इति ॥ २७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यशूद्रजातिप्रतिपतित्वतः क्षेपेण वर्जयेत् । प्रणयनपरिहासवर्जं प्रणयनं दण्डस्य इति विनिश्चयः दण्डकार्यः ॥ २७७ ॥

[रामचन्द्रः । पतितमिति । पतितं प्रति त्वंपतित इत्युक्त्वा चौरं प्रति त्वंचोर इत्युक्त्वा वावचनात्तत्तुल्यदोषः स्यात् ॥ १ ॥]

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डपारुष्यं दण्डेन दुःखोत्पादनं यथा कण्टकादेः पुरुषस्य स्पर्शः पीडाकर एव पीडाकरत्वसामान्यात्पारुष्यशब्दप्रयोगस्तत्र निर्णयो दण्डविशेषनिर्णयः । पूर्वप्रकरणोपसंहारोपग्यासार्थः श्लोकः ॥ २७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्त्वतो धर्मतः ॥ २७८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पारुष्यस्य यथावदण्डविधिरुक्तोऽनन्तरं ताडनदिदं दण्डपारुष्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्पारुष्यदण्डमुपसंहरन् कायकृता हिंसने तं प्रतिजानीते एष इति ॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छेष्टमन्यजः ॥ छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यजः शूद्रश्चण्डालपर्यन्तः श्रेष्ठः त्रैवर्णिकः तंचेद्विद्यादङ्गेन केनचित्साक्षादण्डखड्गविप्रहरणव्यवधानेन वा तदङ्गस्य छेत्तव्यं हिंसाया क्रोधेन प्रहरणं ताडनमिच्छया हस्ताद्युद्यम्य वेगेन निपातनं मारणमेव तत्

दिति वीप्सा अङ्गमिति छेत्तव्यमिति चैकत्वविवक्षामातिज्ञापितेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणेऽनेकस्यैव छेदः । अनुशासनमुपदेशोपनुरक्तैषा मर्यादा अनुशासनग्रहणंकारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्त्यर्थः ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिंस्यात् पीडयेत् । अन्त्यजः शूद्रः ॥ २७९ ॥

(३) कुट्टूकः । अन्त्यजः शूद्रोयेनकेनचित्करचरणादिनाङ्गेन साक्षाद्दण्डादिनाऽव्यवहितेन द्विजातिं प्रहरेत्तदेवाङ्गमस्यछेत्तव्यमित्ययमनोरुपदेशः मनुग्रहणमादरार्थम् ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह येनेति द्वाविंशत्या । केनचित् पाण्याद्यन्यतमेन । अन्त्यजः शूद्रः ॥ २७९ ॥

(५) नन्दनः । अथदण्डवाक्यपारुष्यमाह येनकेनचिदिति । श्रेयांसस्त्वस्यपूर्ववर्णं अन्त्यजस्तत्मादपरवर्णः ॥ २७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठं विप्रं येनकेनचित् अंगेनहिंस्यात् करेणपादेनवा तत्तदेव अंगंअस्य शूद्रस्य छेत्तव्यं तन्मनोऽनुशासनम् ॥ २७९ ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डंवा पाणिच्छेदनमर्हति ॥ पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

(१) मेधातिथिः । उद्यम्योत्क्षिप्यच कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्गमनिपातयतोऽस्यपाणिः छेत्तव्यः दण्डग्रहणंसमानपीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलक्षणार्थेनेन घृदुशफादावन्योदण्डः । पादेन प्रहरन्निति अत्राप्युद्यम्येत्यपेक्षितव्यं अवगुरतोप्येषएव ॥ २८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यममात्रेत्वाह पाणिमिति । प्रहरन् प्रहारार्थमुद्यमंकुर्वन् प्रहरंश्च ॥ २८० ॥

(३) कुट्टूकः । अस्यैवोत्तरप्रपञ्चः पाणिमिति प्रहर्तुपाणिंदण्डंवोद्यम्य पाणिच्छेदंलभते पादेन कोपात्प्रहरणे पादच्छेदंप्राप्नोति ॥ २८० ॥

(४) राघवानन्दः । येनेत्यस्य विवरणं पाणिमिति पञ्चभिः । दण्डः लगुडादिः । अस्थिभेदनपर्यन्तं कोपादित्यनुवर्तते तदभावे वाग्दण्डादिः ॥ २८० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थंचतुर्भिःश्लोकैः प्रपञ्चयति । पाणिमुद्यम्येति पादेन प्रहरन्पादप्रहारहेतोः पादमुद्यम्येत्यर्थः ॥ २८० ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिं हस्तंवा उद्यम्य हिंस्यात्तर्हि पाणिच्छेदनं अर्हति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेत्सुसुत्कष्टस्यापकृष्टजः ॥ कट्यांकुताङ्गोनिर्बास्यः स्फिचंवास्यावकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कृष्टोब्राह्मणोजातितोदौःशील्यादवकृष्टोऽपीतरेवर्णाऔत्तराधर्येण परस्परापेक्षयोत्कृष्टाःस्वावकृष्टाश्च तत्राहावकृष्टजइति जनिना जन्मचोत्कर्षउपात्तंतत्संधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव जन्मना चनिरपेक्षोत्कर्षोब्राह्मणस्यनापकर्षः तेन शूद्रस्यायंब्राह्मणेन सहैकमासनमारुढवतोदण्डः । कटिःश्रोणी तत्र कृतचिह्नः अङ्गविधौ च सुधाकुम्कुमादिना चिह्नकरणमात्रमपि अयन्तु दण्डः रव्यापनार्थः । अतिक्रमाद्विभिद्युरिति तेन देशान्तरे यदनपायितश्चिन्हमायसोलेखनादुपदिश्यते तथाच वक्ष्यति उद्वेजनकरे दण्डे चिन्हयित्वेति राष्ट्राश्च निष्कास्यः स्फिक्श्रोण्येकदेशः सव्योदक्षिणश्च तंचावकर्तयेत् चिन्हेन विकल्पविधानात्तावन्मात्रच्छेदोऽन्ये सर्वस्य स्फिजः अभिप्रेत्सुरितिच नेच्छामात्रेण किंताहिं ग्रामवतएव इच्छाया शक्यापह्नवत्वाद्दण्डस्य च महत्वात् ॥ २८१ ॥

(२८१) स्फिचं=स्फिचौ (क)

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्कृष्टस्योत्तमजातेः । अपकृष्टः क्षत्रियादिः । कठ्यामिति क्षत्रविशोः शूद्रस्य च तदुभयस्य हास्येच्छायाम् । स्फिचमिति शूद्रस्य ब्राह्मणहासेच्छायाम् ॥ २८१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कठ्यां तमलोहकृतचिन्होपदेशो निर्वासनीयः स्फिचं वास्य यथा न भ्रियते तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्दः । सहासनं सहोपवेशनम् । उत्कृष्टस्य द्विजातेः । कृताङ्गः कृतचिन्हः । निर्वास्यो देशादेव । स्फिचं कटिं यथा न भ्रियते तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

(५) नन्दनः । गुणोदोषवशाद्विकल्पः ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकृष्टजः शूद्रः उत्कृष्टस्य महासनं अभिषेप्तुः ईप्सुः इच्छेत्सः शूद्रः कठ्यां कटिप्रदेशे कृताङ्गः कृतलाञ्छनः निर्वास्यः निष्कासनीयः । च पुनः अस्य स्फिचं अवकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्मूत्रः ॥ अवमूत्रयतो मेढ्रमवशार्धयतो गुदम् ॥ २८२ ॥

(१) मेघातिथिः । मूत्रेणावसिंचतोऽभिमुखं वातदवमानार्थं क्षिपतोऽसत्यपि संस्पृशेऽवमनयति मूत्रेणेति । निष्कर्तव्यः समानफलत्वादितस्यापि दण्डोऽयं निष्ठीवनं नासिकास्य श्रावस्य घ्राणेन क्षेपे नासापुच्छेदः येनाङ्घ्रिनेत्युक्तत्वात् । शार्धनं कुत्सितोगुदशब्दः दर्पान् प्रमादात् ॥ २८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवनिष्ठीवतः उत्तमस्योपरिनिष्ठीवतः । एवमत्र मूत्रमुपरिमूत्रणम् । अवशार्धनं कुत्सितोगुदशब्दकरणं तदुपरि ॥ २८२ ॥

(३) कुल्लूकः । दर्पेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेढ्रं शार्धनं कुत्सितोगुदशब्दः तेनावमानयतो दर्पान् प्रमादाद्दुद्वेदयेत् ॥ २८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अवनिष्ठीवतो द्विजादौ कफादीन्यस्यतः ओष्ठौ छेदयेदेव । मेढ्रं लिङ्गम् । अवशार्धनं कुत्सितोगुदशब्दस्तत्कुर्वतः ॥ २८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्पान् अवनिष्ठीवतः द्विजोपरि निष्ठीवनं कुर्वतः द्वावोष्ठौ छेदयेत् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ॥ पादयोर्दाढिकायां च प्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥

(१) मेघातिथिः । दर्पादित्यनुवर्तते परिभवबुध्या केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत् । द्विवचनमेकेनापि द्वाभ्यां तुल्यपीडाकर उभयच्छेदो नैकस्यैव दाढिकाश्मश्रु अन्यदपि यदङ्गं गृह्णमाणं प्रीवादितुल्यपीडाकरं तत्र सर्वथाप्यमेव दण्डः अविचारयन् पीडाक्रियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती त्वल्पावेति एतदनुबन्धश्लोकप्रामाण्यविवरणं विचार्यते ग्रहणमात्रे दण्डः ॥ २८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाढिकायां श्मश्रुणि । एतत्सर्वमुत्तमेऽधमेन क्रियमाणम् ॥ २८३ ॥

(३) कुल्लूकः । दर्पादित्यनुवर्ततेऽहंकारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारयन् हस्तौ छेदयेत् पादयोः श्मश्रुणि च प्रीवायां वृषणे चर्हि सार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच केशेष्विति । दाढिकायां श्मश्रुणि । हिंसार्थं पादादिचतुष्टये नरं गृह्यतोहरतौ छेदयेदित्यन्वयः । वृषणं फलकद्वयम् ॥ २८३ ॥

(५) नन्दनः । पादयोरित्यादिषु गृह्यतइत्येव ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतदण्ड्योलोहितस्य च दर्शकः ॥ मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्व

स्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनामयंपरस्परपराधे शूद्रस्य तुशूद्रापराधे मन्यते यः केवलामेवत्वचंभिन्द्याद्विदारयेन्न लोहितदर्शयेत्तस्य शतदण्डः तावदेव लोहितदर्शने यद्यपि त्वग्भेदमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकापराधादधिकदण्डे प्राप्ते शतवचनंनियमार्थं अन्येतु कर्णनासिकादेरपि सवतिशोणितं बहिस्त्वग्भेदेपि तदर्थमुच्यते इत्याहुस्तदयुक्तं अन्तर्भेदे हि महत्त्वान्महादण्डोयुक्तस्तस्माद्यत्रेष्टसवतिशोणिततत्र शतंशिरोभेदे तु मांसवत् । निष्कशब्दः सुवर्णपरिमाणवाचीत्युक्तं प्रवास्योऽस्यांभेदकस्तत्प्रयोजकइति घञन्तेन समासं कृत्वा तं करोतीति पठितव्यः अस्थिभेदक इति प्रवासनसमर्थशास्त्रप्रवृत्त्या मारणंनिर्वासनंवा दण्डविधौ सार्थशास्त्रश्रवणंदृश्यते तथाहि दशवस्त्रसंबन्धमिति बार्हस्पत्यशौशनस्ये च प्रयोगः । निर्वासनं ब्राह्मणस्य नान्येषाम् ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वग्भेदक इत्यादिसमावकृष्टविषयापराधकरणे । शतं पणान् । षट् निष्कान् दीनारान् । प्रवास्योदेशान्निर्वास्योगृहीतसर्वस्वः । अस्थिभेदकोऽस्थिभङ्गप्रहारकृत् ॥ २८४ ॥

(३) कुल्लूकः । चर्ममात्रभेदकस्तमानजातिर्न शूद्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाघवंपणशतदण्डनीयः तथा रक्तोत्पादकोपि पणशतमेव दण्ड्यः मांसभेदी षण्णिष्कान् दाप्यः अस्थिभेदकस्तु देशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वग्भेदक इत्ययं श्लोकः शूद्रस्य समानजातिविषयो दण्डस्य लाघवादिति ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । एवतावदसमजातिविषये दण्डमाह त्वग्भेदक इति । शतं पणानाम् ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वक्भेदको द्विजः शतदण्ड्यः । च पुनः शोणितस्य च दर्शकः दण्ड्यः । एषां संभेत्ता दंड्यः अस्तिभेदको गृहीतसर्वस्वः प्रवास्यः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा ॥ तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथिः । वनस्पतिग्रहणं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थं फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभोग्यस्य वृक्षस्य हिंसायां विनाशमाह समध्यमस्य मध्यमो निरुष्टस्य प्रथमस्तथा स्थानविशेषो द्रष्टव्यः पत्रच्छेदः फलच्छेदः शाखाच्छेद इति फलानामपि विशेषो महार्घतादुष्प्रापता तथा स्थानविशेषोपि द्रष्टव्यः सीम्ना चतुष्पथे तपोवन इति ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपभोगो यथाधिकः कस्यचिच्छायामात्रेणान्यस्य पुष्पैरप्याम्नादेः फलैरपीत्यादि ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकरणोपभोगः फलपुष्पपत्रादिनोत्तममध्यमाधमरूपो भवति तथा तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिदण्डो विधेय इति निश्चयः । तथा च विष्णुः फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसं पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतं मृणच्छेद्येकं कार्पापणं च पण एवमनुनाप्युक्तो वेदितव्यः ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । नृकायदण्डप्रसंगेन स्थावरस्यापि ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणुमन्येन

संयन्तीति श्रुतेः ॥ तस्मात्पश्यन्ति पादपादतिस्मृतेस्तेषां कायाभिमानित्वेन हिंस्यत्वात्तत्कर्तुः प्रथमसाहसादिदण्डोक्तेयइत्याह वनस्पतीनामिति । तथाच विष्णुः ॥ फलोपभोगद्रुमच्छेत्तातूत्तमसाहसं पुष्पोपभोगच्छेदी कार्षापणशतं तृणच्छेद्येकपणमिति । छेद्यत्रहिंसकः । धारणा शास्त्रमर्यादा ॥ २८५ ॥

(५) नन्दनः । वनस्पतीनां स्थावराणां हिंसायामुपभोगगुरुलाघवापेक्षया दण्डः कल्प्यः ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिंसायां छेदनेन इति सर्वत्र धारणा मर्यादा ॥ २८५ ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रवृत्ते सति ॥ यथायथामहदुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं त्वग्भेदक इति तस्य विशेषोऽयं असति मनुष्यग्रहणे प्राणिमात्रा हिंसाविषयत्वेऽथ श्लोकस्य महापशूनां क्षुद्राणां च पशुपक्षिमृगाणां तुल्यदण्डता मा भूदिति तदर्थमिदं यथा यथा महदुःखमिति स्वल्पे भेदेन शोणिते च प्राणिनां महत्त्वादल्पत्वं प्रहारेण शतादूनोऽपि दण्डमर्हति शतादभ्यधिकोऽपि अन्येतु महदुःखान्महतिदुःखे दण्डवृद्धयर्थनालपेऽपचयार्थयथाश्रुतमेव तत्र दुःखाय प्रवृत्ते दुःखोत्पत्त्यर्थप्रहारे प्रमादस्तु न वृद्धिः अनुबन्धः परिज्ञायते तस्यैव श्लोकद्वयमुदाहरणं भङ्गव्याख्येयम् ॥ २८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुःखाय न मरणाय ॥ २८६ ॥

(३) कुल्लूकः । मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थप्रहारे कृते सति यथायथा पीडाधिक्यं तथा तथा दण्डमभ्यधिकं कुर्यात् । एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु त्वग्भेदकः शतं दण्डं इत्युक्तादभ्यधिको दण्डो दुःखविशेषापेक्षया कर्त्तव्यः ॥ २८६ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यादीनामपि दुःखतारतम्यादण्डतारतम्यमाह मनुष्याणामिति । प्रवृत्ते प्रहारे कृते ॥ २८६ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्याणां पशूनां च मध्ये कस्मिंश्चिदुःखाय प्रवृत्ते सति दुःखतारतम्येन दण्डं कुर्यात् ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ॥ समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

(१) मेधातिथिः । अङ्गानामवपीडना दृढरज्वादिग्रहणसंबन्धिविश्लेषणादिना तत्र याचितधने पथ्यभिषगौषधादिमूल्येन प्रत्यापत्तिमायाति तावदपीडितस्य दाप्यः । एवं प्राणशोणितयोरवपीडनानामिति समस्तमपि योज्यं अथवा प्राणशोणितयोः समुत्थानव्ययं दाप्य इति संबन्धः सामर्थ्यापचितयोरिति लभ्यते समुत्थानं प्रकृत्यापत्तिः प्राणोर्बलप्रहारेणास्वस्थस्य भोजनादृते कार्षाद्युपपत्तौ बलमपचीयते तत्राङ्गेऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्बलाभस्तावत्तदुपयोगे यत्किंचिद्भूतेतैलादिदापनीयं एवं शोणिताद्युत्पत्तौ तद्बुर्बलीभूतस्य व्याध्यन्तरं वा प्राप्तस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थानव्ययं दाप्यः न चेत्तद्भूति तदा तच्च दण्डं परिपिण्ड्य सर्वैराङ्गे दद्यात् ॥ २८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अङ्गावपीडनमङ्गभङ्गः । व्रणोमांसभेदः । शोणितं त्वग्भेदेन रक्तोत्पादः । समुत्थानं संरोहणं । तद्यावता भवति भग्नादीनां तावत् भग्नाङ्गादिभ्यो दापनीयः । प्राणपदं व्रणपदस्थाने क्वचित्पठ्यते तत्र प्राणोर्बलं तस्य समुत्थानं प्रागवस्थाप्राप्तिः । तथा सर्वदण्डं प्रागुक्तं यथायोग्यं दण्ड्यः । वेतिसमुच्चये ॥ २८७ ॥

(३) कुल्लूकः । अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्था-

(२८७) व्रणशोणितयोस्तथा=प्राणशोणितयोः (ट, ठ, ड, त, थ)

प्राप्तिः समुत्थानसंबन्धो भवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान्वययो भवति तमसौ दापनीयः अथ तंव्ययंपीडोत्पादको-
न दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययोयश्च दण्डस्तमेनंदण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामेव पीडाविशेषनिमित्तं दण्डविशेषमाह अङ्गेति अङ्गानां करचरणादीनाम् । प्राणे निश्वा-
सावरोधने कृते । समुत्थानव्ययं येन व्ययेनौषधादिना समुत्थातुमर्हति तं दातुंनेच्छति तावदेवासौ दाप्यः त्वग्भेदकः शत-
मित्यनेनोक्तं सर्वतावदभावे सर्वत्वं देयमित्याह सर्वेति । एतत्तु वधमुद्दिश्य पीडामात्रइति पूर्वस्माद्भेदः ॥ २८७ ॥

(५) नन्दनः । अङ्गावपीडनायां कृतायां व्रणशोणितयोश्च कृतयोः समुत्थाननामावृत्यावर्तितंतदर्थं व्ययंसमुत्थानव्य-
यमपीडिताय राज्ञा विचिकित्सादिहेतोर्दाप्यः अपि च सर्वदण्डम् । अथवैतस्मिन्निमित्ते यावद्राज्ञः प्रदेयंदण्डात्मकंद्रव्यंता-
वत्पीडितायापि पीडकोदाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्योयस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ॥ सतस्योत्पादयेत्तुष्टिराज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥ २८८ ॥

(१) मेधातिथिः । द्रव्याणि गृहोपकरणान्यन्यानि वानुक्तदण्डविशेषाणि शूर्पौलूखलघटस्थालीपिठरादीनि तेषां-
हिंसाप्राप्पनाशः सत्यपि कार्यक्षमात्वे ज्ञानतोऽज्ञानतइति प्रमादकृतेबुद्धिपूर्वचाविशेषेणाहिंसता तस्य द्रव्यत्वामिनोजन-
येत्परितोषतद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वाराज्ञे तु द्रव्यमूल्यंद्रव्यंवादद्यात् अस्यैकचिदपवादः ॥ २८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिंस्यात् विनाशशब्दादिना । तुष्टिमुत्पादयेत् वाचापि । तत्समं तन्मूल्येन तुल्यंदण्डम् ।
ज्ञानतोऽज्ञानतस्त्वर्थमित्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् । तुष्ट्युत्पादनेतु न विशेषइति तदपेक्षया ज्ञानतोऽज्ञानतइत्युक्तम् ॥ २८८ ॥

(३) कुल्लुकः । द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकानि ताम्रघटादीनि योयस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत्तस्य द्र-
व्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमंदण्डंदद्यात् ॥ २८८ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यनाशोपि हिंसाविशेषोऽतस्तत्रापि त्वामिनोमूल्यद्रव्यादिना तुष्टिं विदधदपि राजकीयदण्ड-
मर्हतीत्याह द्रव्याणीति । तुष्टिं प्रणिपातेन धनेन वा । राज्ञस्तु तत्समं नाशितद्रव्यमूल्यसमंदद्यात् ॥ २८८ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्याणि वस्त्रादीनि तुष्टिमुत्पादयेत्तदा द्रव्यदानादिना । तत्समं हिंसितद्रव्यसमं अज्ञानतोहिंसायां-
तुष्टिर्ज्ञानतोहिंसायांतुष्टिश्चराज्ञेतत्समंद्रव्यदानंच ॥ २८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रव्याणि वस्तूनि योयस्य हिंस्यात् ज्ञानतः पूर्णदण्डः कार्यः । अज्ञानतः अज्ञानपूर्वके नाशे
अर्धदण्डः ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च ॥ मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

(१) मेधातिथिः । चर्मचार्मिकयोर्द्वंद्वं कृत्वा भाण्डपदेन विशेष्येण समासः अथवा धार्मिकभाण्डयोर्विशेषणसमा-
सं कृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः चर्मविकाराश्चार्मिकाणि भाण्डानि कटिमूत्रवरत्रादीनि चर्माण्यविकृतानि गवादीनां अथवा चर्म-
भाण्डानि केवलचर्ममयानि चर्मावनद्धानि चार्मिकाणि काष्ठमयभाण्डान्यूलूखलमुसलफलकादीनि लोष्ठोष्ठद्विकारः पाषाणा-
कृतिः पिण्डीभूता घृत्तन्मयानि त्वल्पपाकाधानादीनि तन्नाशने मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डस्तुष्ट्युत्पत्तिश्च त्वामिनः स्थितै-
व ॥ २८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वोक्तापवादस्थानमाह चर्मेति । चर्म स्वरूपतः । चार्मिकं चर्मनिर्मितं भाण्डम् । काष्ठ-
भाण्डेषु लोष्ठेन मृदा कृतेषु च भाण्डेषु नाशितेषु द्रव्यवतेमूल्यं दाप्यः । तथा मूल्यात्पञ्चगुणोत्पादः ॥ २८९ ॥

(३) कुल्लूकः । चर्मणि चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्ठमृत्तिकाभिर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य नाशिते मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डोराज्ञोदेयः स्वामिनश्च तुष्टिरुत्पादनीयैव ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषे तद्वेदमाह चर्मैति । चर्मणि तन्निर्मितेषु लोष्टोत्र मृत् तन्निर्मितेषु घटादिषु एते नाशितेषु । स्वामिनस्तुष्ट्युत्पादोनुवर्तते ॥ २८९ ॥

(५) नन्दनः । चार्मिकभाण्डादिषु हिंसितेष्विति विपरिणामः । लोष्टमृत्पिण्डः चर्मादिभ्योन्यत्र पूर्वोक्तस्तत्समोदण्डः ॥ २८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्मादिभाण्डेषु नष्टेषु चर्मोस्यायचार्मिकः मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डः द्रव्यस्वामिने मूल्यपञ्चगुणोदेयः ॥ २८९ ॥

यानस्य चैवयातुश्च यानस्वामिनएव च ॥ दशातिवर्तनान्याहुः शेषेदण्डोविधीयते ॥ २९० ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यामपि हिंसायां कचिद्दोषोनास्तीत्येनदनेन प्रकरणेन प्रदर्श्यते । यानगच्छ्यादि यदारुहयान्ति पन्थानतश्च गच्छ्यादिबलीवर्गदभमहिषादिवासंतएव वा गर्दभादयः पृष्ठारोह्यायानानि । याता तदारुहः सारथ्यादिः यानस्वामीयस्य तत्त्वयानंतत्रैषांचक्रवेगादिभीरथ्याकर्षणयुक्तैर्वाश्वादिभिः कस्यचिद्द्रव्यस्य नाशोमरणं वा तत्र पशु स्वामियानव्यतिक्रमन्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदाचिदुभयोः कदाचिन्नकस्यचिदपीति योविशेषस्तत्र नोक्तइहैवेष्ट्यते सउच्यते अतिक्रम्य हिंसादण्डंवर्तते नात्र दण्डोस्ति दण्डनिमित्तानि नभवन्तीति यावत् शेषेदण्डउक्तेभ्योनिमित्तेभ्यः । अन्यत्र तान्यपि वक्ष्यति ॥ २९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानस्य यद्यपि पश्वादेर्नदण्डस्तथापि शिबिकावाहकमनुग्यादिरूपस्यास्तीति यानग्रहणम् । यानुर्यापयितुर्नैतुः सारथ्यादेः । यानस्वामिनोऽधिकृतस्य । वक्ष्यमाणान्यतिवर्तनानि दण्डातिवृत्तेर्दण्डातिभावस्थानानि । अभिवर्तनानीति कचित्पाठः । तत्र दण्डार्थं निवर्तनं विरोधनंनास्तीत्यर्थः ॥ २९० ॥

(३) कुल्लूकः । यानस्य रथादेर्यातुः सारथ्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तद्यानंतेषां छिन्ननास्यादीनि दशनिमित्तानि दण्डमतिक्रम्य वर्तन्ते एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते यानस्वामिनांदण्डो न भवतीति मन्वादयआहुः एतद्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दण्डोऽनुष्ठीयते ॥ २९० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव प्रतिप्रसवमाह यानस्येति । यानस्य रथशकटादेः । छिन्ननास्यादिदशनिमित्तिकान्दण्डानतिक्रामन्तीत्यतिवर्तनानि । नैतेषु निमित्तेषु दण्डः यातुः सारथेः तदारुहस्य यानस्वामिनश्च न स्यात् । तथा च वक्ष्यमाणानि दशनिमित्तानि वर्जयित्वा शेषे दण्डइत्यन्वयः ॥ २९० ॥

(५) नन्दनः । यानस्यशकटादेः यातुःसारथेः यानस्वामिनोयानारुहस्य च दशातिवर्तनान्याहुः दण्डविधानरहितानि दशातिक्रमणान्याहुरित्यर्थः । शेषइति वर्तने दण्डोविधीयते न तेषु दशास्त्विति ॥ २९० ॥

(६) रामचन्द्रः । यानादिकानां भग्नेसति दशातिवर्तनान्याहुः शेषस्थानेदण्डोविधीयते ॥ २९० ॥

छिन्ननास्ये भग्नयुगेतिर्यक्प्रतिमुखागते ॥ अक्षभङ्गेच यानस्य चक्रभङ्गेतथैव च ॥ २९१ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । तास्याह छिन्ननास्यइति । वाहकाक्षादिरज्जुच्छेदे भङ्गे युगकाष्ठस्य देवादभिघातादिनातिर्यगते यामे तथा प्रतिमुखागते श्रव्यावृत्त्यागते ॥ २९१ ॥

(३) कुङ्कुमः । नासायां भवंनास्यं शरीरावयवत्वाद्यत् । साचेहबलीवर्दनासासंबन्धिनीरज्जुः छिन्ननास्यरज्जौ बली-
वर्दादिके भग्नयुगाख्येकाष्टे रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनंवा गते तथा चक्रान्तःपविष्टाक्षकाष्ठभङ्गयन्त्राणांचर्मबंधना-
मांछेदने योक्तस्य पशुपीवारज्जौ रश्मैः प्रहरणस्य छेदनेऽपसरापसरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिर्हिंसा-
द्रव्यविनाशयोःकृतयोः सारथ्यादेर्दण्डोनास्तीति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्येवाह छिन्नेतिद्वाम्याम् । छिन्ननास्ये नासायैतत्संबन्धिरज्जुद्रव्यं तस्मिन्बलीवर्दादिना
छिन्नं । भग्नयुगे युगाख्ये रथकाष्टे भग्नौ । तिर्यक्प्रतिमुखागते भूमिवैषम्यात्प्रतीचीनआगते । अक्षभङ्गे चक्रान्तःकाष्ठम-
क्षम् ॥ २९१ ॥

(५) नन्दनः । तान्येवातिवर्तनानि श्लोकद्वयेनाह छिन्ननास्यइति । छिन्ननास्येछिन्ननासिकारज्जौ याने सति
यन्तारमतिक्रम्य तिर्यगागते प्रतिमुखमागते च ॥ २९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह छिन्ननास्यइति ॥ २९१ ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्म्योस्तथैव च ॥ आक्रन्देचाप्यपेहीति न दण्डंमनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्रनास्ति दोषस्तानितावदाह नासायां भवंनास्यं शरीरावयवत्वाद्यत् नासिकापुठसंयोगिनी बली-
वर्दानारज्जुरश्वानांखलीनंहस्तिनामङ्कुशस्तस्मिन्छिन्ने वृट्ते युगे चभग्नौ रथाङ्गकाष्ठयुगंछिन्नंनास्यमस्येतिबहुव्रीहिणा रथ-
उच्यते पशुर्वा उभयोरपि साक्षात्पारंपर्येण संबन्धात् तिर्यक्प्रतिमुखागते याने तिरश्चीनंवा प्रतीचीनंवा कथंचिद्भूवैषम्या-
त्पशुत्रासाहा यानाङ्गत्वे कंचिदपराध्येनदुष्येत प्राजकोहि संमुखीनाञ्छक्तोरक्षितुं तिर्यक्प्रत्यवस्थितौ त्वदृश्यमानस्य
कथंरक्षितुंप्रतिमुखागतंप्रत्यगावृत्तिः । अन्येतु तिर्यगागते हिंस्यमाने ऋजुगामिन्येनयानेन दोषमाहुः प्रतिमुखंचाभिमुखं-
मन्यन्ते अभिमुखागतः किमिति चक्रिणां दृष्ट्वापन्थानंन ददाति । अक्षचक्रे रथाङ्गेप्रसिद्धे यन्त्राणि चर्मबंधनानि शकट-
काष्ठानां योक्तं पशुपीवाकाष्ठरश्मिः प्रग्रहोहस्तवधियुग्यानांसंचरणनियमनार्थः आक्रन्दउच्चैः शब्दोऽपेहीत्यपसरेत्यर्थः ।
* अविधेयेषु युग्येष्वपसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पथोनातिक्रामन्यदिहिंस्यन्त दोषः ॥ २९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यन्त्राणां काष्ठसन्धिघटनानाम् । योक्तं युगादिबन्धनरज्जुः । रश्मिः अश्वापकर्षणरज्जुः ।
आक्रन्दे सारथिनान्येनवाकृष्टे । अशक्यनिवर्तनत्वेसतीदम् ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । यन्त्राणां चर्मबद्धानाम् । योक्तरश्म्योः योक्तस्य पशुपीवास्थरज्जोः रश्मैः प्रग्रहस्यच छे-
दने । आक्रन्दे सारथ्यादिना अपेहीत्युक्ते । एतैर्हि प्राणिर्हिंसाद्रव्यनाशयोःसत्त्वेपि सारथ्यादेर्न दण्डइतिमनुब्रवीदित्य-
न्वयः ॥ २९२ ॥

(५) नन्दनः । योक्तस्य छेदने च यन्तुर्यान्स्वामिनोयानारूढानांवा दण्डंमनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चक्ररश्म्योःयुगबन्धनरज्जुः आक्रन्देतत्पृष्ठेइति अपेहि ॥ २९२ ॥

यत्रापवर्तते युगमवैगुण्यात्प्राजकस्य तु ॥ तत्र स्वामी भवेद्वृण्ड्योर्हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २९३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राजकोयानसारथिस्तस्य वैगुण्यमशिक्षितत्वं नतु प्रमादः प्रमादे हि शिक्षितस्य स्वामिनो दो-

* अविधेयेषु-इति करणोभाषापसिद्धतदर्थशब्दोच्चारणार्थो नत्वयमेव शब्दप्रयोक्तव्यः अविधेयेषु (आधा)

षः तस्माद्धेतोर्यदि युग्यसहस्रापवर्तते स्पष्टमार्गहित्वा तिर्यक्पश्चाद्वा गच्छेद्भवांचकिंचिन्नाशयेत्तत्र स्वामीदण्ड्यः । अशिक्षितः प्राजकः किमित्यारोपितः । मनुष्यमारणेक्षिप्रमित्यादिवक्ष्यमाणेन प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानाद्विशत-
इतिविवक्षति दण्डनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थतत्त्वादुत्तरत्र न कश्चिदप्यर्थः श्रूयते येन वाक्यतत्र संख्याविधा-
यकमित्युच्यते ॥ २९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अपवर्तते व्यावर्ततेयुग्यंरथादि । वैगुण्यादज्ञानात् । स्वामीदण्ड्यः तादृक्सारथिकरणात् ।
अङ्गभङ्गादिरूपायां हिंसायां भूतायां द्विशतपणान्दण्ड्योनाम्यथा ॥ २९३ ॥

(३) कुल्लुकः । यत्र सारथेरकौशलानामन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामी द्विशत-
दण्डंदाप्यः स्यात् ॥ २९३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदन्यत्र दण्डमाह यत्रेति । प्राजकस्य सारथेर्वैगुण्यादकौशलात् । युग्यंरथशक्यादि ।
तन्निमित्तार्हेसायां स्वामीद्विशतं दण्ड्यइत्यन्वयः ॥ २९३ ॥

(५) नन्दनः । यत्र निमित्ते युग्यंयानंरथादिकंप्राजकस्य वैगुण्यात्सारथेरसामर्थ्यादपवर्तते विषमंप्रवर्तते तत्र नि-
मित्ते मनुष्यपश्वादिहिंसायां द्विशतदंस्वामी दण्ड्योभवेदनामप्राजकनियोगात् प्राजकस्य मनुष्यमारणे क्षिप्रवंचोरवि-
त्यादिश्लोकद्वये वक्ष्यमाणसर्वजनसामान्येति एवंदण्डइत्यवगन्तव्यम् ॥ २९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ यत्र स्थानात् युग्यंरथं ॥ युग्यंपत्रंच धोरणं इत्यमरः ॥ प्राजकस्य सारथेः वैगुण्यात् अ-
पवर्ततेतत्स्वामी दण्ड्यः भवेत् ॥ २९३ ॥

प्राजकश्चेद्भवेदामः प्राजकोदण्डमर्हति ॥ युग्यस्थाः प्राजकेऽनामे सर्वेदण्ड्याः शतंशतम् ॥ २९४ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । आमोविज्ञः प्राजकोदण्ड्यः स्वाम्यपराधाभावात् । तत्रानामेअज्ञे युग्यस्थानरथस्थाः सा-
रथिपक्षपूरकतया विज्ञाताः स्वामिना नियुक्तास्ते दण्ड्याः । अनः स्वामी तेचसर्वे शतं प्रत्येकं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(३) कुल्लुकः । यदि सारथिः कुशलः स्यात्तदा सारथिरेवोक्तद्विशतदंस्वक्ष्यमाणंच मनुष्यमारणइत्यादिकंदण्ड-
मर्हति न स्वामी अकुशलैतु तस्मिन्सारथिस्वामिव्यतिरिक्ताअन्येपि यानारूढाअकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वेप्रत्येकंशतं-
शतंदण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विधानान्तरमाह प्राजकश्चेति । आमोनिपुणोनैपुण्येत् प्राजकस्य । सर्वे स्वामिसारथि
युग्यस्थाअपि दण्डभाजः । युग्यं शक्यादि । अकुशलसारथ्येनोदत्वात् शतंशतंप्रत्येकम् ॥ २९४ ॥

(५) नन्दनः । प्राजकआप्तश्चेन्मनुष्यपश्वादिहिंसायां प्राजकएवंदण्डमर्हति न स्वामी प्राजके त्वनामे न केवलं-
त्वाम्येव दण्ड्यः किन्तु युग्यस्थारथादिस्थाः सर्वेपिशतंशतंदण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजकः सारथिश्चेत् आप्तः निपुणः । युग्यस्थाः सारथिपक्षपूरकाः प्राजकेऽनामेसति अनिपुणे-
सतिते सर्वेशतंदण्ड्याः ॥ २९४ ॥

सचेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ॥ प्रमापयेत्याणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तोहिंसायादमस्तत्र विशेषवक्तुमिदमाह सप्राजकः पथिसंरुद्धोऽप्यजघनावसर्पिणा संरुद्धोनि-
द्वगतिः पश्चात्स्थितेनाक्षिशतत्वात्प्रमादाद्वा वेगेन धुर्याश्चोदिताः पुनःस्थिरयतश्चेन्निकटोरपस्तेन च तस्य वेगनिरोधे

ते यदि पुरोरथस्थविगपातात्पशुभिरयुक्तैरश्वैर्वादिभिः रथेन रथावयवैर्वा प्राणिनोमनुष्यादीन्मारयेत् ततोदण्डस्य विचारोनास्ति स्थितएव दण्डः अथवाजवोत्पत्तिताश्वः पथिसंरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधार्यमाणास्तिष्यंगत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयाः प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा हन्युस्तत्र दण्डोविचारितोनास्ति प्राजके दोषाभावात् । अथवापथितो न स्थितोवर्तमानः संरुद्धो न विधियमाणोऽथवा विचारितो विशेषेण विहितो विशेषित इति ॥ २९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अशक्यविषये तु हिंसायामाह सचेदिति । सयुग्यादिः । पशुभिर्हस्त्यादिभिः । उपलक्षणं- चैतत् । प्रपातगमनोश्चारोहणतिर्यग्गमनादिनापीत्यशक्यप्रतीकारागन्तुनिमित्तवशादित्यर्थः । दण्डोऽविचारितो न निर्णीतो मुनिभिः नास्त्येवेत्यर्थः ॥ २९५ ॥

(३) कुम्भकः । सचेत्प्राजकः संमुखागतैः प्रचुरगवादिभीरथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्सम- पर्णाक्षमः संकटेऽपि स्वरथतुरगान्प्रेरयन्तुरगैरथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य एव ॥ २९५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेण दण्डमाह सचेदिति । पशुभिः गजादिभिः स्वरथसम्बन्धव्यतिरिक्तैः रथेन रथान्तरेण वा बद्धो गन्तुमशक्तः संप्रावृत्तत्वात् उक्तातिरिक्तपाश्यात्यात् । प्रमापयेत् हिंस्यात् । अकुशलो भूत्वा लोभाय तो यतः प्रवृत्तः अतो दण्डार्हः । अविचारितः पूर्वं विचारो न कृतः केवलं किंतु दण्डोऽस्तीति ॥ २९५ ॥

(५) नन्दनः । योयं स्वामिप्राजकरथस्थानां दण्डोक्तस्तत्र प्राजकं प्रति नियममाह सचेत्त्विति । सआमोनामोवा प्राजकः पथि पथिकैः संरुद्धः पशुभिः स्वरथवाहिभिर्बलीवर्दादिभीरथेन वा प्राणभृतः प्रमापयति चेत्तत्र प्रमापणे दण्डः अविचारितोऽसंदिग्धः पुनस्तद्भयात्पथोपक्रमणनिमित्तरूपपतनादिहेतुके प्रमापन्न इति ॥ २९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुभिः सयुग्यादिना रथं पशुभिः पथि संरुद्धः प्राणभृतः प्रमापयेत् हन्यात् तत्र दण्डः अविचारितः मुनिभिः ॥ २९५ ॥

‘मनुष्यमारणे क्षिप्रंचौरवत्क्लिब्वं भवेत् ॥ प्राणभृतसुमहत्स्वर्धंगोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६ ॥

(१) मेघातिथिः । तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मानुष्यश्चेन्मार्यते तदा चौरवत्तस्य क्लिब्वं वा दण्डः । यद्यपि चौरस्य वधः सर्वत्वहरणादयो दण्डास्तथापीह दण्ड एव गृह्यते न वधः महत्स्वर्धमिति तत्रैवार्धसंभवात् सचोत्तमसाहसः कैश्चिदभ्युपगतो यतश्चेक्षते द्विशतोदमोऽतः प्रथमस्थानां मुख्यानामुत्तमो युक्त इति प्राणभृतः प्राणवन्तो मनुष्यतिर्यक्पक्ष्यादयः । महत्सु महत्त्वंगवांप्रभावतो हस्त्यादीनां प्रमाणतः आदिग्रहणाद्गर्दभाश्वतरव्याघ्रादयश्च कथंचित्परिगृह्यन्ते वयन्तुक्रमः सहस्रमित्येवमवक्ष्यत् यद्यद्येवारवदण्डानामभिप्रेता अभविष्यन् तस्मादर्थग्रहणाद्विधामाभूद्धनदण्डास्तु सर्वत्वहरणादयः सर्वे चौराः पुरुषापेक्षयातिदिश्यन्ते । ननु च मनुष्यमारणे कस्य चौरदण्डः स्यादिति व्यतिदेशो युक्तः सप्रतिपदं मनुष्यहने विहितः सच पुरुषाणां कुलीनानामिति वध एव तत्र किमिति वाक्यान्तरगतार्थशब्दानुरोधिनैव व्याख्यायते वरमर्थस्यैव गुणितः कदाचिद्वृत्तिराश्रीयतां सत्यं यद्धर्मशब्दो मारणेन संबध्यमानोऽन्यथोपपद्यते न च चौरवदित्यस्यानुषङ्गागतस्यार्थान्तरवृत्तिः पूर्वापरवाक्ययोः शक्या ॥ २९६ ॥

(१) वक्षते = भुङ्क्ते पशूनां तृतीयस्थानप्राप्तानां (आआ)

(२) मुख्यानां = मनुष्याणां (आआ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ लुगडादिना बुद्धिपूर्वः मारणे दण्डमाह मनुष्यमारणइति । प्राणभृत्सु महत्सु गवादिषु अर्धं यस्य चौर्ये यावान्दण्डो धनकृतस्तदधर्मः ॥ २९६ ॥

(३) कुल्लूकः । सकृदपराधेकीदृशइत्याह मनुष्येति । तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानाद्यानेन कृतं शीघ्रमेव चौरदण्डोत्तमसाहसं भवेन्नतु मारणरूपः प्राणभृत्सु महत्त्वर्द्धमिति श्रवणात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषूत्तमसाहसस्यार्द्धपञ्चशतपणोदण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तादण्डव्यवस्थामाह मनुष्येति त्रिभिः । चौरवत् चोरश्चोत्तमसाहसं इत्युक्तेः । गवित्यादितुष्टयविशेषणं प्राणभृतादेरर्धपञ्चशतानि ॥ २९६ ॥

(५) नन्दनः । एवंयानेन प्रमाणे दण्डोक्तः । अथ पारुष्येण मनुष्यपश्वदिमारणे दण्डं श्लोकव्रयेणाह मनुष्यमारणइति । किल्बिषदण्डः सचार्थविषयएव अर्थविषयसामर्थ्यात् चोरकिल्बिषमुत्तमसाहसः गवादीनां प्रभावतो महत्त्वम् ॥ २९६ ॥

क्षुद्रकाणां पशूनान्तु हिंसायां द्विशतोदमः ॥ पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अपठितपरिमाणाः क्षुद्रकास्तेच केचिद्व्यस्ते वत्सकिशोरककलभादयः केचिज्जातिस्त्वभावतोऽजैडकादयः तत्राजाविकानां पञ्चमाषावक्ष्यति परिशेषाणां गवादीनामेवायं दण्डोऽल्पपरिमाणानाम् । अशुभाः काकोलकश्च शृगालादयः पशुशब्दश्चतुष्पाजातिवचनः हिंसामात्रेण दण्डमिममिच्छन्ति न प्रकृतया न विधिहेतुंनुवते तत्र दण्डो विचारितइत्यनेनैव यानप्रकरणव्यवच्छिन्नं विचारितः समामविचारइत्यर्थः । इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेक्षमुच्यतइति एवन्तु प्राणभृत्सु महत्त्वर्द्धमिति हस्तादिच्छेदीन मारणमित्यर्धशब्दोनेयः स्मृत्यन्तरात् ॥ २९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षुद्रपशूनां मृगपक्ष्यादीनां द्विशतइत्युत्तमदण्डोपदर्शनमेतत् । तत्रतत्रतु क्षुद्रत्वे ह्यासः क्रमेणोक्तः । एतच्च परिगृहीतविषये । अपरिगृहीतेत्याह पञ्चाशत्त्विति । शुभेषु चित्रमृगशुकादिषु ॥ २९७ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषादिष्टेरेषां वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतोदमः स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुषृषतादिषु पक्षिषु च शुक्रहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशदण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षुद्रकाणामित्यल्पार्थे कः रुरुषृषतादीनाम् । शुभेषु हंसपारावतसारसादिषु कृष्णसारसादिषु द्विशतोदमोऽन्यथाव्याधादीनामवृत्तिः स्यात् ॥ २९७ ॥

(५) नन्दनः । क्षुद्राणां मार्जरादीनां मृगपक्षिर्हिंसितेषु ॥ २९७ ॥

गर्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ॥ माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥ २९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चमाषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमाषिकः माषस्य च द्रव्यजातेरनुपपादनाच्चमध्यमकल्पनायाश्च न्याय्यत्वाद्गोप्यस्य निर्देशोयमित्याहुः । हिरण्यन्तु युक्तमेवंतत्सममिति नापि बाधिकं भवति अनुबन्धाद्यपेक्षया तु द्रव्यजातिः कल्प्येति सिद्धान्तः ॥ २९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चमाषिकः सुवर्णमाषाः पञ्च तन्निष्पाद्योमाषकः सुवर्णमाषकः तन्निष्पाद्यः । सूकरो गान्धः । वराहेत्वधिकम् ॥ २९८ ॥

* सकृदपराधे = रथसंकटापराधे (अ)

* अशुभाः = शुभामृगात्तपृष्ठादयः आकारतो लक्षणतश्च पक्षिणो हंसशुक्रसारिकादयः । अशुभाः ।

(३) कुल्लूकः । गर्दभछागेडकादीनां पुनर्मरिणे पञ्चरूप्यमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् । नचात्र हेरण्यामाषग्रहणमुत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्वसूकरमारिणेषु पुनारौप्यमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गर्दभेति । अविर्मेघः । पञ्चमाषिकः पञ्च रूप्यमाषपरिमाणं यस्य दण्डस्य सतथा ॥ २९८ ॥

(५) नन्दनः । गर्दभाजाविकानां निपातने ॥ २९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अच्छागः अत्रिकः रूप्यदण्डः ॥ २९८ ॥

भार्यापुत्रश्च दासश्च प्रेप्यो भ्राता च सोदरः ॥ प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूरज्वा वेणुदलेन वा ॥ २९९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्राप्तापराधंप्राप्तापराधापराधोव्यतिक्रमः नीतिभ्रंशः सयदा तैः कृतो भवति तदा तार्ड्या-
तव्याः ताडनमपि हिंसेत्युक्तं सा च न हिंस्याद्भूतानीति प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनां प्रतिप्रसूयते संबन्धिशब्दाश्चैते
यस्य भार्या यस्य दासः सतेनानुशासनीयः मार्गस्थापनोपायविधिः परश्चायं ताडनविधिरेव वाग्दण्डाद्यापि कर्तव्यं
अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम् सोदरस्थाने कनीयान्पठित्यः भ्राता तथानुजः सहि ज्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनार्हः वैमात्रे-
योपि गुणवज्ज्येष्ठतन्त्रश्च सोप्युन्मार्गगामी ताडनादिपर्यन्तरूपायैर्निवारणीयः । वेणुदलं वंशत्वक् एतदप्युपलक्षणं तथा विधा-
नां मृदुपीडासाधनानां शिष्यादीनाम् ॥ २९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्राता कनीयान् ॥ २९९ ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यापुत्रादयः कृतापराधारज्वा वा तिलघुवेणुशलाकया ताड्या भवेयुः शिक्षार्थं ताडनविधानादत्र-
दण्डापवादः ॥ २९९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु पितरमित्यभिर्वास्ति निषेधता । भार्यादीनामपराधे ताडनमपि निरस्तमतस्तेषां स्वातन्त्र्ये
गमे ताडनसाधनं तदुचितस्थलान्यावेदयन्ताड्यत्वमाह भार्येति सार्धेन । तत्रत्यं तनयपदं भार्याद्युपलक्षणं तुल्यन्याय-
वात् । वेणुदलेन वेणोरिकांशेन ॥ २९९ ॥

(५) नन्दनः । अथ भार्यापुत्रादीनामनुशासनप्रकारमन्यथानुशासने दण्डविधानार्थमाह भार्यापुत्रश्चेति ॥ २९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भार्यादयः प्राप्तापराधाः रज्वा वेणुदलेन वा ताड्याः ताडनीयाः । सोदरः भ्राता च अन्यमातृजोन
॥ २९९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ॥ अतो न्यथा तु प्रहरन्माप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३०० ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तताडनसाधनाभ्यामनेन प्रकारेण घ्नन्क्षादिषु लघुद्वादिभिर्वा चौरदण्डे न प्राप्नोति निन्दैषा
तत्त्वमेव दण्डः योन्यत्र हिंसायादण्डः सोत्र भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरकिल्बिषं ताडितस्यामरणे स्तेयदण्डो मरणे तु भूयस्त्वमूहमित्यर्थः ॥ ३०० ॥

(३) कुल्लूकः । रज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः ननु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणो वाग्दण्डधन-
गदरूपश्चौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥

(२९९) वा=च (क)

(२९९) प्रेप्यो = शिष्यो (ज, झ, अ, ड)

(३००) कथंचन = नवक्षसि (ट, ठ, ड)

(४) राघवानन्दः । उक्तातिक्रमे दोषमाह अतइति । अतोम्यथापृष्टादन्यत्र ॥ ३०० ॥

(५) नन्दनः । ताडनस्थानमाह पृष्ठतस्त्विति । अन्यथाऽनुशासने दण्डउत्तरार्द्धेनोच्यतइति दण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ ३०० ॥

एषोखिलेनाभिहितोदण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिदण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

(१) मेधातिथिः । एषानिःशेषेणोक्तोदण्डपारुष्यनिर्णयोदण्डव्यवस्था दण्डशब्दोहि साधनोपलक्षकतयाविनयदाने-
विवक्षितार्थः नामधेयपूर्वपदस्तेनस्य चौरस्य दण्डभेदानतः परंवक्ष्यामीत्युपसंहारोपन्यासार्थःश्लोकः ॥ ३०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषइति । स्तेनस्य स्तेनदोषे ॥ ३०१ ॥

(३) कुल्लूकः । एषदण्डपारुष्यनिर्णयोनिःशेषेणोक्तः अतऊर्ध्वचौरदण्डविनिर्णये विधानंवक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

(४) राघवानन्दः । कायदण्डमुपसंहरंस्तेनदण्डप्रतिजानीते एषइति । दण्डविनिर्णये दण्डार्थम् ॥ ३०१ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्तेयनिर्णयप्रस्तौति एषोऽखिलेनेति अतः परंस्तेयसाहसयोरर्थहिंसात्मकत्वेनापृथग्भावमाश-
ङ्क्यभेदोपन्यासेनपरिहरति तस्मात्साहसस्त्वनवयवप्रसभंकरं यत्कृतं । निरन्वयंभवेत्स्तेयंकृत्वापध्ययते च यत् । अन्वयो-
नुसारोनुमतिरिति यावत् तद्युक्तमन्वयवत् यत्कर्मकृतंतांयोपहारः कृतस्तत्साहसंस्यात् येन केन चिदुपायेन त्वामिनोऽनुम-
तिमासाद्य परद्रव्यापहरणंसाहसंस्यादित्यर्थः प्रसभंप्रसह्य यत्कृतंतच्च साहसंस्यात् अनुमतमपि यत्कर्मकृत्वापध्ययतेऽपहृते
पुरुषस्तच्च स्तेयंभवेदिति ॥ ३०१ ॥

परमंयत्नमातिष्ठेत्स्तेनानांनिग्रहे नृपः ॥ स्तेनानांनिग्रहादस्य यशोराष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२ ॥

(१) मेधातिथिः । कश्चित्करुणावानुकूलं हिंसाकर्ममिति मन्यमानो न प्रवर्तते अतस्तत्प्रतिपत्त्यर्थंस्तेननिग्रहस्तुत्यर्थवा-
दः प्रक्रम्यते नात्र हिंसा दोषोस्ति प्रत्युतदृष्टोपकारहेतुत्वात्स्तेनहिंसैव श्रेयस्करी वेदतुल्यतां च ख्यापयितुमर्थवादाभूयांस-
स्तत्र हि प्रायेण सर्वार्थवादकाविध्युद्देशादिति तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोयमर्थइति प्रसिद्धिः । भवन्ति कंचित्प्रतिपत्तारो-
ये स्तुतिभिरितितरांप्रवर्तन्ते परमंयत्नं प्रकृष्टमतिशयवत्तात्पर्यमाश्रयेच्चैरश्वारयेतसाक्षात्प्रकाशं चातिप्रयत्नतः । स्तेनाश्चौराः
निग्रहेनियमनवधबन्धनादि एवंकृते यशः ख्यातिर्भवति निरुपद्रवोस्य राज्ञोदेशस्तेनानाभिभवन्ति निशादिवातुल्यासने-
ति सर्वत्रस्थितंभवति राष्ट्रं वर्धते राष्ट्रजनपदस्तस्मिन्निवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्रूयमाणान् वर्धन्ते श्रीभिः प्रमोदमाना बहुपर्यन्ते
देशान्तरस्था अपि निरुपद्रवं राष्ट्रमाश्रयन्ते ततो वर्धते ॥ ३०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निग्रहे दण्डने ॥ ३०२ ॥

(३) कुल्लूकः । चौराणानियमने राजा परममुत्कृष्टयत्नं कुर्यात् यस्मात्चौरनिग्रहाद्वाङ्गः ख्यातिर्निरुपद्रवतया राष्ट्रं
वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रदृष्टादृष्टदोषाननुसंधायिनोराज्ञःततोनिवृत्तिमाशंक्य दृष्टफलैः प्रलोभयन् तत्रयत्नाधिक्येनो-
परममितिपञ्चभिः । तत्र सततंनृपइत्यन्तं दृष्टफलमतःपरमदृष्टफलम् अस्य राज्ञः ॥ ३०२ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञास्तेननिग्रहोवश्यः कार्यइत्यष्टभिः श्लोकैराह परमंयत्नमिति । अस्य राज्ञः ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि योदाता सपूज्यः सततंनृपः ॥ सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अभयंचौरादिभ्योधिकृतेभ्यश्चासदृष्टनिवारणेन योदवाति ससर्वदेव पूज्योभवति त्वैकयात्पि-

राज्याद्युतोवनस्थोपि । सत्रं क्रतुविशेषोगवामयनादि तदस्य वर्धते निष्पद्यते सर्वाङ्गमुत्पन्नमेव गुणमित्येव तद्वर्धत इत्यनेनाहरहः सत्रफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । अभयं दक्षिणा अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति इदं तु सर्वेभ्योपि विशिष्टं यद्दक्षिणा वत्सगवाश्वादिभिर्येषु सन्ते तदरक्षातोरान्नामधर्मोयावद्येहरन्ति दक्षिणाविलक्षणेत्यर्थवान्सत्रव्यतिरेकः ॥ ३०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स एव पूज्यो न त्वन्यादृशः । सत्रं प्रजारक्षणरूपो यज्ञः । वर्धतेऽधिकफलतया ॥ ३०३ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरवधारणे चौराणां नियमनेन योनृपतिः साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः पूर्वेषां श्लाघ्यो भवति । सत्रं गवायनादिक्रतुविशेषः यद्यस्मात्सत्रमिव सत्रं तदभयदानाच्चौरनिग्रहरूपाभयदक्षिणं सर्वदेवतस्य वृद्धिमेति अन्यद्दिनितकालीनं नियतदक्षिणं च एतत्सर्वकालीनमभयदक्षिणं चेति वाक्यं व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अभयदक्षिणं साधूनामभयं दक्षिणात्वेन निरूपितं यत्र तादृशं सत्रम् । अर्थादस्युपधः पशुसोमादिः ॥ ३०३ ॥

(५) नन्दनः । अभयस्य स्तेननिग्रहरूपस्य ॥ ३०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः नृपः अभयस्य ददाता स सततं पूज्यः । स देवतस्य अभयदक्षिणं सत्रं प्रजा । रक्षणरूपो यज्ञः पवर्तते ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ॥ अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य हरक्षतः ॥ ३०४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकाशाद्यज्ञादेः तथा ग्रामवासिभिः स्वरुताकृतधर्मषड्भागं राजालभते एवमधर्मादपि चौरैः प्रच्छन्नकृत्तदाज्ञः षड्भागो भवति न केवलं स्तेनैर्येषु सन्ते तदरक्षातोरान्नामधर्मोयावद्ये हरन्ति तेषामपि चौर्यभावेनाधर्मोदयस्तदंशेनापि राजानः संबध्यन्ते तानि गृह्णन्ति अदृष्टदोषनिवारणमपि रक्षाणां रक्षैव तत्राधिकृतस्य राज्ञस्तदकरणाद्युक्तः प्रत्ययायः । ननु नृपतिपरिक्रीतत्वाद्धर्मषड्भागमयुक्तम् उक्तं दीनानाथपरिव्रजितादयः सन्त्यकरप्रदाः परिपूर्णत्वधर्मपालने कानुपपत्तिः ॥ ३०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मषड्भागः प्रजाभिः क्रियमाणस्य धर्मस्य यावान् षष्ठो भागस्तावान् धर्म इत्यर्थः ॥ ३०४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रजारक्षतोरान्नाः सर्वस्य श्रुतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मषड्भागो भवति अरक्षतश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात् षड्भागः स्यात् तस्माद्यज्ञतः स्तेननिग्रहेण राजा रक्षणं कुर्यात् । न च श्रुतिक्रीतत्वाद्वाज्ञो धर्मषड्भागो न युक्त इति वाच्यम् भृत्याधर्मषड्भागेन च परिक्रीतस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वत इति । रक्षतोरक्षां कुर्वाणस्य प्रजाभिरनुष्ठिताद्धर्मान् षड्भागः षडंशो राज्ञः स्यादेव । अरक्षतोऽधर्मांशः ॥ ३०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ॥ तस्य षड्भागभाषायाः सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं सर्वत इति तस्य च प्रपंचोयं अभ्ययनादयो धर्मार्थतया न्यत्र प्रसिद्धरूपाश्च अर्चनं देवगुरुणां पूजनं तस्येति कर्मणो अभ्ययनादेः पदार्थस्येति योजनायै क्रियायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् षड्भाग इति यच्च कर्तुः षड्कर्मफलं शास्त्रे षष्ठो नृपतेः समप्रकर्मफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तुरवगतत्वात् अपि तु सम्यग्रहणात्त्वकर्मानुष्ठानात्तावन्मात्रं राज्ञः फलमुत्पद्यत इति नाम्यकृतस्य शुभस्याशुभस्य वा अन्यत्र गमनं नाकर्तुः फलमस्तीति स्थितम् ॥ ३०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधीते लोकः । यदर्चति पुष्पादिनदिवादीन् ॥ ३०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः कश्चिजपयागदानदेवतार्चादीनि करोति तस्य राजा पालनेन षड्भागंप्राप्नोति ॥ ३०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मेत्युक्तं तमेवाह यदिति । यदधीते वेदादि यद्यजते यज्ञादि करोति यद्वाति यदर्थं पूजयति तस्याभ्ययनादिचतुष्टयस्य फलभाष्यक्षणाद्भवति राजेत्यन्वयः ॥ ३०५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थप्रपञ्चयति यदधीतइति । अधीते कश्चिद्विषयवासीति शेषः तस्याभ्ययनादेर्धर्मस्य ॥ ३०५ ॥

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा बध्यांश्च घातयन् ॥ यजतेऽहरह्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरैभ्योरक्षन्वध्याश्च शास्त्रतोवधाहस्तांश्च घातयेत् सहस्रशतदक्षिणानां पौण्डरीकादीनां क्रतूनां फलमन्वहं राजा प्राप्नोतीति स्तुतिः ॥ ३०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यजेत बहुदक्षिणे यागफललाभात् ॥ ३०६ ॥

(३) कुल्लूकः । भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथा शास्त्रदण्डप्रणयनरूपेण धर्मेण रक्षवध्यांश्च स्तेनादीन्ताडयन्प्रत्यहं लक्षगोदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते तज्जन्यपुण्यंप्राप्नोतीति भावः ॥ ३०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रक्षन्ति । वध्यान्वधार्यांश्चोरादीन् । यज्ञैर्यज्ञवदृष्टादृष्टफलसाधनत्वाद्दक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

(५) नन्दनः । भूतानि न्यायवर्तीनि ॥ ३०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं रक्षादि कुर्वन् राजा अहरहः यज्ञैर्यजते वा कीदृशैः । सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ॥ प्रतिभागं च दण्डं च ससद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

(१) मेधातिथिः । बलिप्रशृतीनि राजग्राह्यकरनामानि देशभेदे सूत्रे माणवकवत्प्रसिद्धानि तत्र बलिधान्यादेः षष्ठो भागः करोद्रव्यादानं शुल्कं वणिक्प्राप्यभागः प्रतिभागफलभरणिकाद्युपायनं राजैतदृच्छति चौरैभ्योन रक्षति ससद्य आयुः क्षयान्नरकं गच्छेत् गृहीत्वा राजभागं रक्षा कर्तव्या नरकायुः क्षयभयादिति श्लोकतात्पर्यम् ॥ ३०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलिं धान्यादिभागम् । करं तद्वद्भूमिनियतं देयं हिरण्यम् । शुल्कं तरादिदेयम् । प्रतिभागं फलाद्युपायनमुपबोक्तम् । प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः । तत्र प्रीत्योपबोक्तं फलादीत्यर्थः । दण्डमपराधनिमित्तग्राह्यम् ॥ ३०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यो राजा रक्षामकुर्वन्बलिधान्यादेः षड्भागं ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषनियमेन ग्राह्यं शुल्कं रक्षलजलपथादिना वणिज्याकारितेभ्योनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यदानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागफलकुसुमशाकनृणाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति समृतः सन्सद्यैव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव स्वधर्मस्याकरणे दोषमाह यदिति त्रिभिः । बलिं धान्यादेः षड्भागम् । करं ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासिकं शुल्कं वणिगादिर्हृद्यष्टादिनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण यत् ग्राह्यं तत् । प्रीतिभोगं पुष्पशाकाद्युपायनं प्रतिदिनं ग्राह्यम् । दण्डं व्यवहारादौ यतः ॥ ३०७ ॥

(५) नन्दनः । अरक्षन्ति पदं रत्नहारित्वेन यद्वाष्ट्रात्पशुधान्यादिकं विशिष्टमाच्छाद्य राज्ञा भुज्यते वस्तु तद्वर्णि-
त्युच्यते शुल्कं पार्थिवैर्वणिगादिभिर्देयं प्रीतिभोगमुपायनादिकम् ॥ ३०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः राजा अरक्षन् बलिं धान्यादिषड्भागं आदत्ते यः करं गुल्मं दायादिकं आदत्ते यः शुल्कं तुरा-

(३०७) प्रतिभागं=प्रतिभोगं (क, च, घ, ण)

दिकं आदत्ते यः प्रीतिभोगं आदत्ते यः दण्डं फलहरणाद्युपायनं शिष्यार्थं न्यायदण्डग्रहणं । अरक्षन् एव आदत्ते सः सद्यः-
नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारं राजानं बलिषद्भागहारिणम् ॥ तमाहुः सर्वलोकस्य समयमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य शेषोपमर्थवादः न रक्षति आत्तोपजीविता प्रजानां राजभागग्रहणेन एतदेव स्पष्टयति
बलिषद्भागहारिणं तं तादृशं राजानमाहुः शिष्याः सर्वलोकस्य सर्वस्याः प्रजायाः समयं बलं पापं तस्य हारकं लोकतारं सर्वेण
प्रजापापेन दूष्यत इत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षरमतिशयितकरग्रहेण खादकमिव । राजानमिति क्वचित्पाठः । सोऽनाकरः । बलिरूपो-
यो धान्यादेः षड्भागः षोडशभागस्तद्धारिणम् । मलं पापं पूर्वमरक्षणात्पापषष्ठभागित्वमुक्तम् । अत्र त्वत्तृत्वेनाधिकेन सर्वपा-
पग्रहणमिति । सर्वत्र चात्र तावत्पापान्तरकर्मान्तरात्पत्तौ तात्पर्यं ननु तत्पापधर्मयोरेव प्रतिसंक्रमद्वयार्थोऽप्याहः ॥ ३०८ ॥

(३) कुल्लूकः । यो राजा न रक्षति अथ च धान्यादिषड्भागं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपापहारिणं मन्वा-
दयमाहुः ॥ ३०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तबल्यादिगृहीत्वाप्यरक्षितारं समयमलहारकं मन्वादयस्तमाहुरित्यन्वयः । अयं फलं तेन
सह वर्तते समयं फलदानोन्मुखस्य मलस्य हर्तारं सर्वेषां पापहर्तारं तथावानलसेनवक्षितव्यं आत्मनो हितं कुर्वतेत्यन्वयः
॥ ३०८ ॥

(५) नन्दनः । अत्र बलिशब्दः करवचनः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुपकम् ॥ अरक्षितारमन्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

(१) मेधातिथिः । मर्यादा शास्त्रशिष्टसमाचारनिरुद्धा धर्मव्यवस्था या साऽनवेक्षिताऽतिक्रान्ता येन नास्ति पर-
लोको नास्ति वचनं नास्ति हुतमिति नास्तिकः प्रथमोरागादिना त्यक्तधर्मो वस्तुविपरीतोऽतिनिश्चयः विलुम्पति हरति । धा-
न्यान्वसदण्डैः प्रजानां तुल्योऽरक्षिता तमधोगतिं विद्यान्तरकपतितमधोगतं विद्यान्तरकपतितमेवाचिरात् पाठांतरमसत्यं च
नृपं त्यजेत् अन्यदुक्तान्यत्करोति यस्तं त्यजेत्तद्विषयेनासीत् ॥ ३०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मर्यादा धर्माधर्मव्यवस्था । नास्तिकं परलोकनास्तिकताज्ञानवन्तं । विप्रलुम्पकं विप्रा-
णां लोपकमपचयहेतुम् ॥ ३०९ ॥

(३) कुल्लूकः । लङ्घितशास्त्रमर्यादं परलोकाभावशालिनमनुचितदण्डादिना धनघातिनं रक्षणरहितं करबल्यादेर्भक्षिता-
रं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अनपेक्षितमर्यादं उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादं विप्रलुम्पकं विप्रादपि धनहारिणं लुण्ठकं अ-
क्षरं केवलं अधोगतिं नरकस्थमेव तं विद्यादित्यन्वयः ॥ ३०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रलुम्पकं ब्राह्मणपरित्यागिनम् ॥ ३०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनवेक्षिता मर्यादा येन तं अनवेक्षितमर्यादं पुनः कीदृशं नृपं विप्रलुम्पकं असत्त्वादिना धना-

(३०९) नृपं विद्यादधोगतिं = असत्यं च नृपं त्यजेत् (मेधा) । धान्यानि = धनानि (आआ)

नालुम्पकं पुनःकोदशं अत्तारं करादेर्भक्षितारं एतादृशं नृपमधोगतिविद्यात् । अधः नरके गतिर्यस्य सः अधागेति ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्पयत्नतः ॥ निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१० ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादैर्दृढीकृत्य निग्रहविधमिदानीं प्रस्तौति अधार्मिकप्रकरणाच्चौरतंत्रिभिर्नियमनप्रकारैर्निगृह्णीयान्निच्छेत् न्यायोनियामकः निरोधनं राजदुर्गे बन्धनागारे चरणबन्धस्तत्रैव रज्जुनिगडादिभिः स्वातन्त्र्योत्पादनं विविधो-
वधस्ताडनादारभ्य शरीरनाशनात् प्राणत्यागपर्यन्तनिर्देशादेव त्रिवे लब्धे त्रिभिरिति वचनमन्येषामपि नियमनप्रकाराणां-
परिग्रहणार्थं तेन तप्ततैलसेकादयोपि परिगृहीता भवन्ति ॥ ३१० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न्यायैः नियमैः । निरोधनेन कारागारे ॥ ३१० ॥

(३) कुट्टकः । अधार्मिकचौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयत्नेन निवमधैत्तानाह कारागारप्रवेशनेन
निगडादिबन्धनेन करचरणछेदनादिनानाप्रकारहिंसेनेन ॥ ३१० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्यौत्सुक्येन निग्रहोपायं प्रदर्शयन् राजानं स्तौति अधार्मिकमिति द्वाभ्याम् । तत्र निरोधः
कारागारप्रवेशः । बन्धनं निगडः ॥ ३१० ॥

(५) नन्दनः । एवंस्तेन निग्रहस्यावश्यकर्तव्यत्वाप्रतिपाद्य तन्निग्रहप्रकारमाह अधार्मिकमिति । विविधेन तत्तस्तेषां-
नुरूपेण ॥ ३१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अधार्मिकपुरुषं त्रिभिर्न्यायैः नियमैः सामदानादिभेदैः च पुनः केन उपायेन निरोधनेन नितरां-
रोधनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ॥ द्विजातयइवेज्याभिः ब्रूयन्ते सन्नतं नृपाः ॥ ३११ ॥

(१) मेधातिथिः । [पापयुक्ताः पुरुषाः पापाः तेषां निग्रहः पूर्वोक्त्यथाशास्त्रवद्वर्तिनः साधवस्तेषां सङ्ग्रहो यथाश-
क्त्युपकारः तेन पूर्ववद्विपाप्मानो भवन्ति प्रायश्चित्तेन वेत्यर्थवादः ।] अपरोर्धवादोऽष्टकं पापानुत्पत्तिरेव पूतत्वं ब्राह्मणा इव
सततमिज्याभिः नित्यैर्महायज्ञादिभिः ॥ ३११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्विजातयो विप्राः ॥ ३११ ॥

(३) कुट्टकः । पापशालिनां निग्रहेण साधूनां संग्रहेण द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं नृपतयः पवित्रीभव-
न्ति तस्मादधार्मिकान्निगृह्णीयात् साधून् शानुगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः कितवाह । पापानां पापिनां निग्रहेण साधूनां परिपालनेन । द्विजातयः विप्रोत्तमाः
सर्वदा यज्वानो वानृपस्योभयसंभवेन दार्ष्टान्तिकत्वासिद्धिः ॥ ३११ ॥

(५) नन्दनः । स्तेनहिंसाराक्षस एव धर्मो नाम्नस्येत्याह निग्रहेण चेति ॥ ३११ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं निग्रहादिना नृपाः सततं ब्रूयन्ते इज्यादिभिः द्विजा इव ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्थिणां नृणाम् ॥ बालदृष्टा तुराणां च कुर्वता क्षिमात्मनः ॥ ३१२ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्थिणोऽर्थप्रत्यर्था ज्ञातिमुत्तवः कस्मिंश्चिद्व्यमाने यदि न सतां भविष्यति राजा नापेक्षितुमि-
च्छेद्वा तदा क्षमायां बालादीनां कार्थिणामेवमात्मने हितं कृतं भवति क्षन्तव्यमित्येतद्विविधमेवास्ति हितम् ॥ ३१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुणा शक्तेनापि । कार्यिणां कार्यासिद्धेः । क्षिपतामप्रियंवदतांबालादीनामकार्यिणामपि ॥ ३१२ ॥

(३) कुङ्कुमः । कार्यवतामर्थिप्रत्यर्थिनांदुःखेनाक्षेपोक्तिरच्यतां तथा बालवृद्धव्याधितानामाक्षिपतांवक्ष्यमाण-
मात्मीयमुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञः स्वतन्त्रस्यापि कार्यविशेषे अस्वातन्त्र्यं सार्थवादमाह क्षन्तव्यमिति द्वाभ्याम् । प्रभुणा
प्रतीकारसमर्थेनापि राज्ञा क्षिपतामाक्षेपकुर्वतां कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनां तथा बालादीनांच क्षन्तव्यमात्मनोहितं कुर्वतेत्य-
न्वयः । तेषामाक्षेपसहनमेवहितमिति भावः ॥ ३१२ ॥

(५) नन्दनः । स्तेनापत्तद्व्यस्तद्व्यप्रत्यानयनकालात्ययादिवतैर्जनैर्यत्पारुष्यमुच्यते तद्राज्ञाक्षन्तव्यमित्यभि-
प्रायेणाह क्षन्तव्यप्रभुणेति । प्रभुणा क्षिपतांतेषां निग्रहाय प्रभुणापि ॥ ३१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्यिणां कार्यार्थिनानृणां क्षिपतां अप्रियंवदतां प्रभुणा क्षन्तव्यं बालादीनांहितं आत्मनःहितं-
कुर्वता ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्तोमर्षयत्यार्त्तैस्तेन स्वर्गे महीयते ॥ यस्त्वैश्वर्यान् क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

(१) मेधातिथिः । आर्त्तैर्दण्ड्यमानतत्संबन्धिभिरधिक्षिप्तआक्रुष्टोयन्मर्षयति नक्रुध्यति तेन क्षमणेन स्वर्गे महीयते
कण्ठादिरयं महत्त्वंप्राप्नोति त्वर्गेऽकोपेन तर्हि क्षमाकर्तव्या । अकामिनोयथाम्यतआह यत्तु प्रभुरहमित्यभिमानेन न सहते
तेन नरकंप्राप्नोति । आर्त्तग्रहणंबालवृद्धयोरपि प्रदर्शनार्थपूर्वशेषत्वादस्य ॥ ३१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तैः कार्यालाभादुःखितैः ॥ ३१३ ॥

(३) कुङ्कुमः । दुःखितैराक्षिप्तः सहते यःस्तेन स्वर्गलोकेपूजांलभते प्रभुत्वदर्पान्न सहते यःस्तेन नरकं-
गच्छति ॥ ३१३ ॥

(४) राघवानन्दः । हितं व्यनक्ति यदिति । आर्त्तैः दुःखादिभिः पीडितैः आक्षिप्तोपि मर्षयति क्षमते तेन तितिक्षारू-
पेण स्वर्गे महीयतेऽक्षमायां नरकगच्छतीत्यन्वयः ॥ ३१३ ॥

(५) नन्दनः । तेन क्षेपणेन क्षान्तेन ॥ ३१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्त्तैः कार्यालाभादुःखितैः क्षिप्तः तिरस्कृतः सन् मर्षयति क्षमापयति ॥ ३१३ ॥

राजा स्तेनेन गंतव्योमुक्तकेशेन धावता ॥ आचक्षणेन तस्तेयमेवकर्मास्मि शाधिमाम् ॥ ३१४ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषोपादाने सुवर्णहारी स्तेनोद्गृह्यः तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात् न वेदनमागमन-
परंविधिशास्त्रदण्डविधित्वात् । उक्तं हि स्तेनः स्यात्प्रवक्ष्यामि विधिदण्डनिर्णयइति अतोनुवादमगमनस्यात्र राजसकाशंसुवर्ण-
चौरेण गंतव्यं मुक्तकेशेन धीमता वीर्यवता धावतेति पाठान्तरं आचक्षणेन कथयता पृथि तत्पातकमेवंकर्मास्मि ब्राह्मण-
स्यमयेषत्सुवर्णदत्तमिति कुरु निग्रहं ॥ ३१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजास्तेनेनेत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणवाच्यार्थाभिधानं । वधावश्यकर्तव्यतारूपराजधर्मकथ-
नार्थम् । स्तेनेन ब्राह्मणस्वर्णहारकेण । मुक्तकेशेनेति धावनेति च नियतं मरणरूपप्रायश्चित्ताङ्गम् । एवमुत्तराण्यपि । शीघ्रग-
त्या गच्छता धावता ॥ ३१४ ॥

(३१४) धावता=धीमता (मेधा०)

(३) कुल्लूकः । यद्यपि सुवर्णस्तेयकृद्विप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेनमिति राजदण्डरूप-
तामस्य दंडप्रकरणे दर्शयितुं पाठः ब्राह्मणसुवर्णस्य चौराणामुक्तकेशेन वेगाद्वच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहतमिति ख्यापय-
तामुसलाख्यमायुधं खादिरमयं वा दण्डमुभयतस्तीक्ष्णां शार्ङ्गलौहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राजसमीपंगच्छेत्ततो ब्राह्मणसुवर्ण-
हार्यहमतोऽनेन मुसलादिना मां व्यापादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं स्तुतिनिन्दाभ्यां राजानमभिमुखीकृत्य स्तेनस्य कृत्यमाह राजेति त्रिभिः । आशु शुद्धि-
मिच्छता स्तेनेनाचक्षणेन स्तेयकर्मैति शेषः ॥ ३१४ ॥

(५) नन्दनः । स्तेनं प्रत्याह राजास्तेनेनेति । शाधिमामित्यत्रेति करणं द्रष्टव्यं इत्याचक्षणेनेति तस्यान्वयः ब्राह्मण-
सुवर्णापहरणविषयमेतत् ॥ ३१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनेन सुवर्णस्तेनेन चौराणामुक्तकेशेन गन्तव्यं । कीदृशेन स्तेनेन तस्तेयं राज्ञः आचक्षणेन
कथकेन एवं कर्माणां शाधि ॥ ३१४ ॥

स्कन्धेनादाय मुसलं लुगुडं वापि खादिरम् ॥ शार्ङ्गचोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

[गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्वन्यात्तु तं स्वयम् । वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ १ ॥] ;

(१) मेधातिथिः । वर्णानामनुक्रमेण मुसलादीनामुपदेशं मन्यन्ते तदयुक्तं वा शब्दोऽन समर्थितः स्यात् । नच
ब्राह्मणस्येदं प्रायश्चित्तमिच्छन्ति तत्प्रायश्चित्तेषु निरूपयिष्यामः । खादिरजातिर्लुगुड एव न मुशलेनानुषक्तव्यः ॥ ३१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लुगुडं दण्डं । उभयतस्तीक्ष्णां लौहभागखट्वधारायवयववतीम् ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वप्रहारोचितं दण्डाद्यादायैव गन्तव्यमित्याह स्कन्धेनेति । शार्ङ्गं सदण्डं क्षुरिकाकारां ती-
क्ष्णां क्षुरधारोपमाम् ॥ ३१५ ॥

(५) नन्दनः । उभयतस्तीक्ष्णां उभयाग्रकृतधारामादाय गन्तव्यइति सर्वेण संबन्धः ॥ ३१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्कन्धेनेति द्वाभ्यामाह । मुसलादिकं गृहीत्वा आत्मानं घातयेत् ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥ अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति

किल्बिषम् ॥ ३१६ ॥

(१) मेधातिथिः । शासनान्मुशलादिभिः प्रहरणात्क्षत्रियादिः पापान्मुच्यते विमोक्षादुत्सर्गाद्वच्छक्षान्तमिति ब्राह्म-
णस्तपसैवेति वधतपसी विहिते तत्र वधस्तावद्ब्राह्मणस्य नास्ति तपस्तु प्रायश्चित्तं नच तपश्छातो राजाभिगमनमस्ति तस्मा-
त्क्षत्रियादीनामेषां विमोक्षः । सच धनदण्डं गृहीत्वा । यत आह आशासित्वेत्यादि नच विमोक्षणशुद्धौ सत्यां राज्ञस्तदशासनादेशां
पपत्तिः नच शासनमपि विहितं मोक्षोपि विहितस्तत्र यस्मिन्पक्षे शासनं तदपेक्षं दोषवचनं पाक्षिकं हि तथा कल्पनं च वच-
नमनित्यवच्छ्रुतं पाक्षिकं युक्तं कल्पयितुं । तथाच सामान्येन वसिष्ठादय आहुः । अधमेन स्त्रीयेन ऋच्छति राजानमुत्सृजन्तं
सकिल्बिषन्तं चेज्याद्यतो राजाऽन्नन्धमेण नदुष्यति नायंकल्पो युक्तः क्वचिदियं हिंसा प्रतिषिद्धा । नाहं स्याद्भूतानीति रागादिना-
पुरुषार्थतया प्राप्ता क्वचिद्विहिता ऋत्वर्थत्वेन योदीक्षितो यदग्नीषोमीयमिति इयन्तु शासनविमोक्षणवञ्चना नहि नाममर्तिष-

द्वायुक्तौसति विधौ कथंन प्रतिषेधोनाहंस्याद्भूतानीति सामान्यतः प्रतिषेधोविधिविशेषमन्तरेण न शक्योबाधितुं । अथो-
च्यते नैवायं प्रतिषेधस्य विषयः कर्मार्थत्वात् । कथंपुनरन्तरेण विधिकर्मार्थता शक्यावगन्तुं लोकतइति चेह्लौकिकीवृत्तिः
कथंनहि प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् ननु प्रदाने प्रवृत्तिर्निरूप्यतां यदि तावद्वैदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गेहिंसायामपि ततएव एका
हि प्रवृत्तिरन्तरङ्गप्रधानयोः अथ लिप्सातोङ्केपितत्रप्रवृत्तिः सुतरांतर्हिहिंसेयंलौकिकी जीविकार्थिनोहिप्रजापोषणाधिकार-
नियमोन विधिस्तेनेयमङ्गस्थापि हिंसामुख्येन तुल्यत्वात्प्रतिषेधविषयः । नच लौकिकमस्यानियतमङ्गत्वंनोहिंसामन्तरेण
प्रजापालनमशक्यं निरोधनादिनापि शक्यत्वात् नैषनियमः एकरूपाङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति स्यान्नाभीषोमीययोरनेन-
विशेषः स्यादतो लिप्सालक्षणे पिधानेऽहंविधिलक्षणमभ्युपेतव्यं नचैषहिंसाविधिः लक्षणा शक्याभ्युपगन्तुंस्वरूपकार्यलो-
किकत्वात्पालनस्य हिंसायाश्च अथ विधिलक्षणा षोडशग्रहणवद्विकल्पितुमर्हति शासनवचनेन प्रतिषिद्धाअन्येतुमन्यन्ते
द्वेएते वाक्ये शासनादिति स्तेनस्य बुद्धिरुच्यते । परेणार्धेन राज्ञस्तदशासने दोषः । तत्र यदि राजा शासनदोषमात्मीयम-
ङ्गीकृत्य मुंचन्मुंचेतैवैनसः ब्राह्मणस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धिहेतुः लक्षशास्त्रभृतामितिवचनान् शारीरोऽब्राह्मणदण्डः
इति न राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेण हन्याद्ब्राह्मणःशुभ्येदेव अशासित्वा मुशलादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापतेन युज्यते
॥ ३१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शासनात् तदन्यतरेणाभिघातात् । विमोक्षान्शासिष्यामीति मनसा राज्ञा त्यागात् । एतच्च
क्षत्रियादीनामेव ब्राह्मणस्यतु प्रकारन्तरेणात्महननम् ॥ ३१६ ॥

(३) कुड्मूकः । सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनामृतककल्पस्य जीवतोपि परित्यागाद्वा सचौरस्तस्मात्पा-
पात्प्रमुच्यते । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ मृतकल्पः प्रहारात्तौजीवन्पि विशुध्यतीति । तंपुनःस्तेनंकरुणादिभिरहत्वा स्तेनस्य
यत्पापंतद्राजां मामोति ॥ ३१६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततःकि एवं शासनान्मृतो जीवन्वाउभयथा शुद्धःइत्याह शासनाद्वेति । स्तेयात् स्तेयजपा-
पात् । अशासित्वा तैर्दण्डादिभिरहत्वा किल्बिषं पापं सहस्रदंडंवा ॥ ३१६ ॥

(५) नन्दनः । शासनात्तेनानीतमुसलादिना ताडनरूपात् विमोक्षान्त्वांहन्मि गच्छेत्यनुज्ञारूपात् स्तेयादोषात्तस्य
शासनाद्राजास्तेनस्यामोति किल्बिषं तस्मात्सःशासितव्यइति ॥ ३१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शासनाद्वा तमाशिष्यामीति मनसा राज्ञा त्यागाद्विमोक्षाद्वा स्तेनश्चौरः स्तेयात् कृतपापात् विमु-
च्यते । एतत्क्षत्रियाणामेव ॥ ३१६ ॥

अन्नादे भूणहमार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ॥ गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनोराजनि
किल्बिम् ॥ ३१७ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नमन्तीत्यन्नादोभूणहा ब्रह्महा तदीयमन्नंयोभुङ्क्ते तस्मिन्ब्रह्महत्यापापमार्ष्टि निरस्य श्लेषय-
ति यथा मलिनंवरूमुदकेमृज्यते तन्मलंतत्रसंक्रामत्येएवं अर्थवादश्चायं तस्य तत्पापमुत्पद्यते नपुनर्ब्रह्महणोविश्लेषः । प-
त्यौ भर्तृरि भार्यापचारिणी जारिणी सचेत्क्षमते अत्रापि भर्तुरुत्पाद्यते पापंतस्याअपैति गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च शिष्यः
सूर्याभ्युदितादिभिरपराध्यतु गुरौ क्षममाणे तत्पापंप्राक्षपति एवंयाज्येयाजकः सोऽपि गुरुरेवेत्यतोयाजकमहणनकृतं एवं-
चौरोराजनि नचेद्वाज्ञानि गृह्यते याज्योपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमपक्रामति चेद्वाजकवचनेनावतिष्ठते तदा त्याज्योन पुन-
स्तस्य ताडनादिशिष्यवत्कर्तव्यं । अन्नादादिषु सर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति नाबुद्धिरतोर्थवादोद्यम् ॥ ३१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नादे तदीयान्नभोक्तारि भ्रूणहा ब्रह्महा मार्ष्टि शोधयति । भ्रूणघ्नस्तेनपापस्यक्षयात्पापोत्पादाच्च । एवं पत्यौ भार्या व्यभिचारिणी संगृह्यमाणगुरावध्यापकत्विजोः शिष्ययाज्यौ पापिष्ठौ । स्तेनोराजनीतितु प्रकृतम् ॥ ३१७ ॥

(३) कुहूकः । ब्रह्महा यस्तत्संबन्धियोन्ममत्ति तस्मिन्सौ त्वपापसंक्रामयति भ्रूणहान्नभोक्तुः पापंभवतीति एतदत्र विवक्षितं नतु ब्रह्मघ्नः पापंनश्यति तथा भार्या व्यभिचारिणीजारपातिक्षममाणे भर्त्तरि पापसंश्लेषयति शिष्यश्च संभ्याग्निकार्याद्यकरणजन्यं पापं गुरौ सहमानेन्यस्यति याज्यश्च विधिमतिक्रामन्याजके क्षममाणे पापनिःक्षिपति स्तेनश्च राजन्यपेक्षमाणे पापं समर्पयति तस्माद्राज्ञा स्तेनोनिगृहीतव्यः ॥ ३१७ ॥

(४) राघवानन्दः । स्तेनस्य परस्य पापेन राजा तज्जातीयपापवान्भवतीति स्तेनदृष्टान्तेनाऽन्येषामपि परपापवत्त्वमाह अन्नादिति । अन्नादेतदन्नभोक्ता भ्रूणहा स्वकिल्बिषं मार्ष्टि संक्रामयतीत्यन्वयः । पतिपदमुपलक्षणं येन येन संगता तंतमपि । अतएवेकं निःश्वासाद्वात्रसंस्पर्शादित्यादिः । याज्यश्च याजकेतिशेषः । एतेनान्यपापेनान्यस्यापि तज्जातीयपापजन्म विवक्षितम् नतु पापिनः पापनाशइति केचित् । तत्रदानेनाकार्यकारिणे नेतिवचनात् शुभ्यन्त्येव ते सर्वदा अन्यथा बहुवित्तव्ययायासप्रायाश्चत्तादौ तादृशे कोपिनप्रवर्तेत अतएव योयस्यान्नंसमभ्राति सतस्याभ्राति किल्बिषमितिसंगतम् । अत्र भ्रूणहेत्यादित्रयं सिद्धवत्कृत्य राजनि पापसंक्रान्तिरुक्ता अतश्चतुर्णां परस्परदृष्टान्तता तेन पापिनोऽन्नं न भोक्तव्यम् भार्यादिकंच शासनीयमितिभावः ॥ ३१७ ॥

(५) ननन्दः । उक्तमेवार्थदृष्टान्तेन द्रढयति । अन्नादेभ्रूणहेति योभ्रूणघ्नोन्ममत्ति तस्मिन्भ्रूणहा स्वकिल्बिषं शोधयति अपचारिणी व्यभिचारिणी एवंशासितरिराजनि किल्बिषंस्तेनोमार्ष्टि यतएवंतस्माद्राज्ञा स्तेनः शासितव्यइति ॥ ३१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नादेअन्नभोक्तारि भ्रूणहापापंमार्ष्टि । मृजुशुद्धौइत्यस्य धातोरूपम् । अपचारिणी मर्यादाव्यभिचारिणी भार्या पत्यौ उपपातिक्षममाणे पापंमार्ष्टि । याज्योशिष्यः गुरौ पापंमार्ष्टि । अशास्तरि राजनि चौरःकिल्बिषमराजनि ॥ ३१७ ॥

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सनः

सुकृतिनोयथा ॥ ३१८ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं पापकारिणोनिग्रहणे कर्मकृतोरक्षन्तइति तत्स्फुटयति । वृत्तोविनिपातिते दण्डोयेषाराजभिस्ते कृत्वा पापानि कृतपापाराजनिग्रहेण निर्मलानिरस्तपापाभवन्ति । अपगते च पापे यदेषांस्वर्गारोहिकं कर्म तेन स्वर्गं प्राप्नुवन्ति महद्भिपापंशुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकं सुकृतिनो नित्यं सुकृतकर्मकारिणः यथा सत्री धार्मिकस्तद्वदसतामधर्मो नैवोत्पद्यत एषामुत्पन्नोनिग्रहणेन विना स्थितइति आक्रमध्वंसाभावयोर्विशेषोमानवग्रहणानुप्रकरणाच्चौराणामेव । दण्डशब्दस्तु शरीरनिग्रहविषयोनहि प्रकरणमतिक्रामति धनदण्डोहि राजार्थः वृत्तिर्हि या राज्ञः शरीरे तु दण्डेदण्ड्यमानार्थता शक्यतेनिहोतुं त्वक्संस्कारोर्हि सा अथेयंबुद्धिः पालनमेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते तत्स्वराजार्थमिति कुतो मार्यमाणार्थता मारणस्य अथ किंपालनं पाल्यमानार्थदृष्टमेवापह्नयते नहि तद्गृह्यमुपादेयंराज्ञेव त्वरक्षार्थकरमुद्दिश्यभृत्या उपदीयन्ते अतः सुतरारंक्षोपयोगित्वे हिंसायां हिंस्यमानार्थता सिद्धिः कथंवाहिंसया विना न रक्षानिवृत्तिर्यदि तावदव-

(३१८) राजभिः कृत=राजभिर्वृत (मेधा०)

मर्थनिगृह्यन्ते पुनरकार्यमावर्तयिष्यते तन्निबोधनादपि शक्यते नियंतुं अथ तानि गृहीत्वा तान्दृष्ट्वा भयादनेन प्रवर्तयिष्यतइति धनदण्डेनापि शक्यते दुःखमपितु हन्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते तस्मादियं हिंस्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते तस्मादियं हिंसा रक्षासती हिंस्यमानसंस्कारइति मन्तव्यं अतश्च कारणादिच्छेदने नियमोहस्यादिविधिश्चेदल्पेष्वेवादृष्टमाधास्यति राजार्थो भविष्यति तस्माच्छरीरदण्डेपापान्मुक्तिर्न धनदण्डइति स्थितं । तथा च महापातकिनां हतसर्वत्वानाममुप्रवेशितदण्डानां संव्यवहारपरिहारार्थमङ्कनं वक्ष्यति । यदि बन्धनदण्डेन शुभ्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्यात् अत्र त्वयमागतस्य नानीतस्य विशेषोयस्तंनएव विशेषो भवत्विदं सर्वं शारीरदण्डविषयम् ॥ ३१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृत्वापापानि धृतदण्डादित्यन्वयः । स्वर्गमायान्तिपापक्षयेपूर्वोपात्तधर्मेण ॥ ३१८ ॥

(३) कुड्मूकः । सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्वाजभिर्विहितदण्डमनुष्याः संतः प्रतिबन्धकदुरिताभावात्पूर्वाजितपुण्यवशेन साधवः सुरुतकारिण इव स्वर्गगच्छन्ति एवं प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डेन न केवलं पापान्मुक्तिरपितु स्वर्गाद्यपीत्याह राजभिरिति । पापनिर्मुक्तिमात्रमत्र विवक्षितं स्वर्गवाप्तिस्तु पूर्वकृतसुरुतकर्मणः दुरदृष्टप्रतिबन्धरहितात् । नच पापिनः कुतः सुरुतमिति वाच्यम् । कदाचित्सुरुतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठतोतिस्मृतेरनारब्धफलकर्मणः सत्वप्रतीतिः ॥ ३१८ ॥

(५) नन्दनः । पापकृतामपि श्रेयस्करो राजदण्डः तेनाप्यवश्यं दण्ड्या इत्याह राजभिर्धृतदण्डास्त्विति । न केवलं निर्मलत्वमेव किन्तु स्वर्गमायान्तिच ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुघटंकूपाद्धरेद्भिद्याच्च यः प्रपाम् ॥ सदण्डंप्राप्तुयान्माषंतच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमिबन्त्यस्यामिति प्रपा । जलाधारस्थावस्थानं दृढतजलनिधानं वा मापस्यजातिर्न निर्दिष्टा समरुजाङ्गलानुपभेदा द्रष्टव्या । तच्च रज्ज्वादिसमाहरेद्भिद्यात्तस्मिन्स्थाने न राजनि ॥ ३१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रमां जलशालां भिन्ध्यात् तत्काष्ठादिहरेत् । माषं सुवर्णस्य । तस्मिन् कूपादौ तद्रज्ज्वादि ॥ ३१९ ॥

(३) कुड्मूकः । कूपसमीपे रज्जुघटयोर्जलाद्धारणाय धृतघोररज्जुघटं वाहरेत् योवा पानीयदानगृहविदारयेत्ससौवर्णमाषंदण्डंप्राप्नुयात् । अनिर्दिष्टससौवर्णमाषंतत्र प्रकल्पयेदिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादितस्मिन्कूपे समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतपुनर्दण्डमाह यस्त्विति । केनापि पुण्यवता कूपसमीपे स्थापितौ रज्जुघटौ कृतप्रपां वा हरेद्धानाशयेत् ससौवर्णमाषं दण्डं प्राप्नुयादित्यर्थः । तच्च रज्ज्वादिकं समाहरेत् । संपाद्य दद्यादिति ॥ ३१९ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यान्तराणां चोरयितारंप्रत्याह यस्तुरज्जुघटमिति । रज्जुघटश्च रज्जुघटं हरेन्मुष्णीयात्ततश्च तस्मिन्कूपे कूपसमीपे समाहरेत्पुनरास्थापयेत्तस्मिन्स्थाने प्रतिसमादध्यादिति ॥ ३१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । माषं सुवर्णस्य । तच्च रज्जुघटादि तस्मिन् कूपादिस्थाने समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽभ्यधिकं बधः ॥ शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

(१) मेधातिथिः । कुम्भशब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे । क्वचिद्विंशतिप्रस्थान्कचिद्वाविंशतिरिति

* इत्यर्थः । तच्च = द्वित्यर्थः । तथाच कात्यायनः अनिर्दिष्टं सौवर्णमाषं तत्रप्रकल्पयेदिति (न, श)

(३) कुडूकः । यथा धान्येन वधउक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानां च वाससांपट्टादीनांपल

शताधिकेऽपत्ततेवधः कर्त्तव्यएव विषयसमीकरणंचात्र देशकालापरहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति तथेतिद्वाभ्याम् । धरिमेति धरणंतुला तेन परिच्छेद्यानां कार्पासादिदिद्रव्याणां पलशताधिके अपत्तते वधः । तत्रापि देशकालहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया ताडनाङ्गछेदनमारणादि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । धरधटनाभ्रादीनांतुलामेयानां शतावृन्निष्कात् अभ्यधिकंहरतःवधः ताडनादि । सुवर्णादि हरतः अल्पानांहरणे वधः ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ॥ शेषे त्वेकादशगुणंमूल्याद्वण्डंप्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

(१) मेधातिथिः । सुबोधोयं मूल्यादिति नापत्तते द्रव्येदं कचिज्जातीयनैव प्राप्यते अतोरूपकैर्धान्यादित्यादिना वा निमेषम् ॥ ३२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चाशतइतिताभ्रादिविषयम् । शेषे पञ्चाशतऊने ॥ ३२२ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तानांपञ्चाशदूर्ध्वशतंयावदपहारे कृते हस्तच्छेदनमन्वादिभिरभिहितं शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारेऽपत्ततधनादेकादशगुणदण्डंदाप्यः ॥ ३२२ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमुक्तानां सुवर्णादीनां तोलकानां पञ्चाशत्पर्यन्तमपत्ततस्य मूल्यादेकादशगुणो दण्डः पञ्चाशतोऽधिके हस्तछेदः ॥ ३२२ ॥

(५) नन्दनः । त्वर्णानां पञ्चाशतोभ्यधिके हरणे शेषे पञ्चाशतोन्यून ॥ ३२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चाशतस्तु अधिके ताभ्रादि पञ्चाशतन्यून ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणांकुलीनानानारीणां च विशेषतः ॥ मुख्यानांचैव रत्नानांहरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्कुले जाताविद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः नारीणां च विशेषतोगुणरूपसौभाग्यतः संपन्नानामित्यर्थः । चशब्दात्कुलीनानामित्येव परस्परापेक्षाणि नारीणांविशेषणानि मुख्यानि रत्नानि वज्रवैडूर्यमरकतप्रभृतीनि अत्रापि सुवर्णशततुल्यानीत्यपेक्ष्यमन्यथोत्तमत्वमापेक्षिकमिति दण्डोन व्यवतिष्ठेत वधमर्हत्यनुवधाद्यपेक्षया सर्वत्रार्हं त्यर्थोयोजनीयः । अकुलीनानामर्वाशष्टानाममुख्यानां च विशेषे त्वेकादशगुणइत्येव ॥ ३२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वधः उत्कृष्टापकृष्टापेक्षया मारणाङ्गछेदादिः ॥ ३२३ ॥

(३) कुल्लूकः । महाकुलजातानांमनुष्याणांविशेषेण स्त्रीणामहाकुलप्रसूतानांश्रेष्ठानां च रत्नानांवज्रवैडूर्यादीनामपहारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यरत्नविशेषयोरपत्ततेअवश्यंवधइत्याह पुरुषाणामिति । नारीणां विशेषताकुलजानाम् । कर्पञ्जलानितिवञ्चित्वं विवक्षितम् । मुख्यानां वज्रवैडूर्यादीनां रत्नानाम् ॥ ३२३ ॥

(५) नन्दनः । द्विगुणहारणयोर्जातिगुणाद्यपेक्षया वधशब्दार्थः कल्पनीयः छेदनरूपमारणरूपोवा ॥ ३२३ ॥

* अपत्तते=अपहृत्वे (राघ २)

महापशूनांहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्यंच दण्डंराजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(१) मेघातिथिः । महापशवोहस्त्यश्वादयस्तेषांहरणे कालकार्यापेक्षा दण्डप्रकृतिः ननु च सर्वत्रैव कालाद्यपेक्षीकता तथा च कालदेशवयशक्तोश्चिन्तयेद्दण्डकर्माणीति सत्यं विज्ञाते दण्डस्वरूपे न्यूनाधिकभावोऽनुबन्धाद्यपेक्षः यथा वधविधौ ताडनमारणादिकल्पनापेक्षया इहात्यन्तविलक्षणोदण्डः तथा हि विंशतिपणोपि खड्गशत्रोरुद्यतशस्त्रस्य सन्निधौ यदि ह्रियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणदण्डः अन्यथा द्विगुणएकादशगुणोवा तथौषधमलभ्यत्वेन महाप्रयोजनंतदुपयोगवेलायां ह्रियते लभ्यमानमपि काथाद्यपेक्षकालातिक्रमणेन महदातुरस्य दुःखंजनयतीति तत्र महान्दण्डः अन्यथा तु स्वल्पइति नयनान्तरमन्तरेणेश्वैषम्यलभ्यते अन्यथा सएवैकश्लोकोदण्डविधौ पठितव्यःस्यात् तस्माद्वक्तव्यमिदंविग्रहकालेऽश्वादीनां राज्यापेक्षोदण्डः शस्त्राणाराजोपयोगिनांकदाचिन्महादण्डः गोमहिष्यादीनांतु प्रजासंबन्धिनाराज्ञा कर्तव्यंकार्याएव यदश्वादिभिः कर्तव्यं तदप्यपेक्षाविग्रहोपि यदि पर्वतादौ भवति यत्र नातीवाश्वैः प्रयोजनंभवन्त्येव दण्डादयः कालमासाद्य ज्ञात्वा निरूप्य दण्डकल्पयेत्सएवात्र भवति नशास्त्रम् ॥ ३२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापशूनामश्वादीनां हरणेषधः । शस्त्राणामौषधस्यच हरणे तदेकादशगुणमित्यादिः कार्यबहुत्वाल्पत्वमपेक्ष्य दण्डः । तथा शस्त्रादीनां युद्धकालादौ हरणे ततोद्विगुणमित्याद्युन्नेयमित्यर्थः ॥ ३२४ ॥

(३) कुल्लूकः । महतांपशूनांहस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनांतथा खड्गादीनांशस्त्राणांकल्याणघृतादेशौषधस्य च दुर्भिक्षादिरूपकालंकार्यप्रयोजनंच सदसद्विनियोगरूपनिरूप्य राजा ताडनाङ्गच्छेदवधरूपदण्डंप्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(४) राघवानन्दः । पश्वादीनामपहरेऽङ्गच्छेदनादिदण्डमात्रमित्याह मेहेति । महापशूनां हस्त्यश्वानाम् । शस्त्राणां खड्गादीनाम् । औषधस्य कल्याणघृतादेः । कालं सुभिक्षदुर्भिक्षरूपम् । कार्यमासन्नयुद्धरोगादि । आसाद्य विचार्य ॥ ३२४ ॥

(५) नन्दनः । महापशूनांहस्त्यश्वानां कालं दुर्भिक्षसुभिक्षादिकं कार्यमाह पशुभिरिदंकार्यंशस्त्रैरिदंकार्यमित्यादिकं आसाद्य निरूप्य दण्डं वधमेकादशगुणंवा राजा कल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापशूनां अश्वादीनांहरणे कालं युद्धादिसमयं आसाद्य कार्ययुद्धादिरूपंप्रकल्पयेत् च पुनराजा दण्डं वाप्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने ॥ पशूनांहरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

(१) मेघातिथिः । ब्राह्मणसंस्था ब्राह्मणाश्रिता ब्राह्मणस्वामिकास्तासांहरणे षष्ठ्यर्थे सममी । पशूनांचाजैडकादीनां बहुवचनसर्वत्रात्र विवक्षितं सद्यस्तत्क्षणादविचार्य पादस्यार्धमर्धपादंतदस्यास्तीत्यर्थपादिकः तच्च संततंयदि पादार्थतेन छिद्यते तेनार्धपादच्छेदनंकर्तव्यमिति वाक्यार्थः खरिका ययागोरक्षैस्त्रादौ वासते बलीवर्दः भेदने वाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादनंभेदनंवाहानामुपलक्षणार्थव्याचक्षते पूर्वोऽवश्यंवाहयन्दुःखयति अवश्यमयंदण्डइत्येवान्ये पठन्ति अन्येतु पश्चाद्भागचतुर्थखरिकामाहुः खरिकेति या प्रसिद्धा पलायनशीला या पालोर्धपादिकः कार्यः अन्ये त्वधिकरणसमर्भात्वा गोसंस्थदध्यादीन्यभ्याहरन्ति तदयुक्तं श्रुतपदसंबन्धसंभवे कृतोभ्याहारः ॥ ३२५ ॥

(३२५) छूरिका=खरिका (मे०) =स्थूरिका (सर्वज्ञ०, राघ०, नंदनः,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसंबन्धिनीषु । स्थूरपृष्ठेनभारवोढा वृषः तद्भारः स्थूरिका तस्याभेदने पाठयित्वा तद्रतधान्यादेरपहारइत्यर्थः । पशूनां महिषादीनाम् । अर्धपादिकः छिन्नार्धपादद्वयः ॥ ३२५ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणसंबन्धिनीनांगवामपहारे वन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थनासाछेदने पशूनांचाजैडकानांदण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानांहरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्विशेषेअर्धपादछेदोदण्डःस्यादित्याह गोष्विति । ब्राह्मणसंस्थासु तत्संबन्धिनीषु हरणइतिशेषः । भेदनेस्थूरिकायाः वन्ध्यागोर्वाहनार्थं नासिकायां । पशूनां अजाव्यादीनाम् ॥ ३२५ ॥

(५) नन्दनः । स्थूरिकानामपार्श्वेअतुरङ्गुलादूर्ध्वःप्रदेशः । ब्राह्मणगोस्थूरिकाभेदने च इतरेषांपशूनांहरणे च भेताहर्त्तार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणसंस्थासु संबन्धिनीषु गोषु पृष्ठे भारयोः प्रच्छुरिकायाःभेदने च पुनः पशूनां हरणे अर्धपादिकः दमःछिन्नार्धद्विपादिकःदमःकार्यः अर्धदण्डः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानांगोमयस्य गुडस्य च ॥ दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥

(१) मेधातिथिः । सूत्रमूर्णासणादि लवणानि सैधवविडलवणादीनि यच्चाग्न्यत्पशुसंभवमामिषादिति अन्येषामपूपमोदकादीनां आदिशब्दःप्रकारे प्रकारःसादृश्यंतुल्यता सदृशकार्यकरणोपयोगादिरूपा तथा च सर्पिमण्डेमुखण्डशर्करा किलाटकूर्चिकाद्याअपूपागृह्यन्ते पशुसंभवंराङ्गुवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित् । आदिग्रहणात्प्रकृतिर्विकृतिरपि प्रकृतियञ्चोभयोपादानंदध्नः क्षीरस्य चेति तदुदाहरणार्थं एवंसूत्रग्रहणेन सूत्रमयंवासोपि गृह्यते नलिकादीनांसत्यपि सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्वउत्तमत्वादुत्तमानांचेत्त्वयमपवादविषयः प्रकृत्यन्तरे तैलशब्दः स्नेहवाचो न तिलविकारएव तेनातसीप्रियङ्गुपञ्चाङ्गुलैतैलाद्योपि गृह्यन्ते ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किण्वं मद्यबीजम् ॥ ३२६ ॥

(३) कुङ्कुमः । ऊर्णादिसूत्रकार्पासिकस्य च किण्वस्य सुराबीजद्रव्यस्य च सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभांडादीनांद्रव्यमयत्पशुसंभवं च मृगचर्मखट्वशृङ्गाद्यन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणांमनःशिलादीनांमद्यानांद्वादशानांपकान्नानामोदनव्यतिरिक्तानामप्यपूपमोदकादीनांच कार्पासादिशब्दार्थानांप्रसिद्धानांचापहारेकृतमूल्याद्विगुणोदण्डः कार्यः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषेषु तद्रव्यमूल्याद्विगुणं दण्डं दापयितुं षड्विंशतिं द्रव्यविशेषाननुवदति सूत्रेतिचतुर्भिः । किण्वानां सुराबीजानाम् । पानीयस्य पानार्थं संस्कृतस्य ॥ ३२६ ॥

(५) नन्दनः । किण्वंसुराप्राकृतिद्रव्यम् ॥ ३२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूत्रादीनांहरणेदण्डमाह सूत्रेतिचतुर्भिः । किण्वानां मद्यबीजानाम् ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानांलवणानांतथैव च ॥ मृन्मयानांच हरणे मृदोभस्मनएव च ॥ ३२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेणुभाण्डानां तथा वैदलभाण्डानां विदलीकृतान्यकाष्ठभाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैदलभाण्डानां स्थूलवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणादिसमर्थानाम् । भस्मनः कदलीक्षारादेः ॥ ३२७ ॥

(५) नन्दनः । वैदल्वेत्रमयं भाण्डमुपकरणम् ॥ ३२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृन्मयानां भाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानां पक्षिणांचैव तैलस्य च घृतस्य च ॥ मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ ३२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशुसंभवं रोचनादि ॥ ३२८ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुसंभवं चर्मचामरवर्मरज्जुगोरोचनाशृङ्गास्थिनिर्मितसंपुटकखट्वाभरणादिकम् । तस्यापि हरण इत्यनुषज्यते ॥ ३२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुसंभवं दुग्धादि ॥ ३२८ ॥

अन्येषांचैव मादीनामद्यानामोदनस्य च ॥ पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणोदमः ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमादीनां पक्वान्नानां व्यञ्जनानाम् । सर्वत्रात्र द्रव्यवते द्रव्यमूल्यमधिकं देयम् ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमादीनां एवंविधानां पानकादिद्वादशानाम् । पक्वान्नानामोदनेतरशष्कुल्यादीनाम् ॥ ३२९ ॥

(५) नन्दनः । आद्यानां भक्ष्याणाम् ॥ ३२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येषां अजादीनां अद्यानां अदनीयानां च पुनः ओदनस्य भक्तस्य तन्मूल्यात् तद्वस्तुमूल्यात् द्विगुणोदमः ॥ ३२९ ॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ॥ अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चरुणालः ॥ ३३० ॥

(१) मेधातिथिः । नवमालिकादीनि पुष्पाणि हरन्ति धान्यक्षेत्रस्थं नगावृक्षाः अन्येष्वपरिपूतेषु बहुवचनात्परिपवनाय च धान्यक्षेत्रेष्वेव तुषपलालादिविमोक्षरूपयोः संभवादुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाक्यते । गुल्मादीनां हि सत्यपि पलाशे नापि सत्वे पुष्पाणां च परिपूतव्यवहारः । समी हरणापेक्षा तत्त्वं पूर्वस्मादनुवर्तते अत्र पञ्चरुणालोदण्डः कृष्णालानाद्रव्यजाः अल्पत्वमहत्त्वप्रयोजनापेक्षा सुवर्णस्येति पूर्वे ॥ ३३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हरितं माषादौ शमीधान्ये धान्येशुकधान्ये । एष्वल्पेषु तथाऽपरिपूतेष्वपृथक्कृतवृत्तेषु ॥ ३३० ॥

(३) कुट्टकः । पुष्पेषु हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये गुल्मलतावृक्षेषु परिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु निर्देशात्परिवपनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभारहार्येषु तृतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चरुणालमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

(४) राघवानन्दः । पुष्पादिद्रव्यविशेषापरिपूतेषु पञ्चरुणालकं दण्डं विदधदपि तान्यनुवदति पुष्पेष्विति । हरिते क्षेत्रस्थधान्ये गृहधान्येषूक्तत्वात् । अपरिपूतेष्वनुत्सादिततुषादिषु । सुवर्णमाषः पञ्चरुणालकोमाषइत्युक्तेः नतु रूप्यमाषकः ॥ ३३० ॥

(५) नन्दनः । धरिमतुला तेन मेयानामुन्मानयोग्यानां त्वणादीनामुत्तमवाससां हरणे पुष्पेषु हरितेनैव धान्ये च परिपूतेष्वशोधितपांशुषु धान्येष्वित्युत्तरश्लोकादपकर्षणीयम् ॥ ३३० ॥

* पानकादि = मद्य [१] नांपानकादि (राघ० २) = मनःशिलादीनां एवंविधानां मद्य [१] नांपानकादि (न, श)

३३०) अन्येष्व = अल्पेष्व (क, ख, ग, च, ण, र)

(६) रामचन्द्रः । हरितेधान्ये माषादौ नगेषु वृक्षेषु अपरिपूतेषु अदूरीकृतबुसेषु ॥ ३३० ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥ निरन्वये शतदण्डः सान्वयेऽर्धशतदमः ॥ ३३१ ॥

(१) मेधातिथिः । मूलमिक्षुद्राक्षादि । निरन्वयेद्रव्यहरणे अन्वयोऽनुनयः त्वामिनः प्रीत्यादिप्रयोगः यत्त्वदीय-
तन्मदीयमेवेत्यनया बुध्याहंप्रवृत्तौ न चेदेवंतद्गृहाणेत्येवमादिवचनंतद्यत्र न क्रियते तन्निरन्वयं साहसप्रकारवादिकोदण्डः
अन्वयेनसहसान्वयः येन सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्ततः शतदण्ड्यः खलस्थेषु धान्येष्वयंदण्डः तत्र हि
परिपूर्यते गृहस्थेषु त्वेकादशगुणः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिपूतेष्वपास्तबुसेषु । शाकमूलफलेषु बहुमूल्यात्यन्तोपयुक्तेषु । निरन्वये तद्रव्यसंबन्ध-
योग्यतापादकज्ञानोपाधिकोन्वयोयस्तमभिधाय यत्र हरणं न भवति तत्र । तद्विपरीतं सान्वयम् ॥ ३३१ ॥

(३) कुड्डूकः । निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयोद्रव्यत्वामिनांसंबन्धः येनसहकश्चिदपि
संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतदण्ड्यः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदेयः खलस्थेषु च धान्येष्वयंदण्डस्तत्र हि परिपूर्यते
गृहस्थेकादशगुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्विशेषेषु धान्यादिचतुष्टयेषु व्यवस्थया शतमर्धशतत्वा दमं दापयन् तान् उद्दिशति परीति ।
परिपूतेषु यज्ञाद्यर्थसंस्कृतेषु अपसारिततुषेषुवा । निरन्वये सपूर्णहृते द्रव्यस्वामिना एकग्रामवासादिसंबन्धइतिकेचित्
॥ ३३१ ॥

(५) नन्दनः । अपहृतेष्वित्येव निरन्वये निःशेषापहारेर्द्धशतम् ॥ ३३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिपूतेषु धान्येषु दूरीकृतबुसेषु निरन्वये अनारक्षे निर्मले सान्वये रक्षासहिते वंशजे ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ॥ निरन्वयं भवेत्स्तेयं तत्त्वापव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

(१) मेधातिथिः । परद्रव्यापहरणं स्तेयमुच्यते धात्वर्थप्रसिद्ध्या चास्यैव कर्ता स्तेनः इहतु विशेषेणायं व्यवहार-
इष्यते तदर्थोयंश्लोकः नपरद्रव्यादानमात्रमृणादाननिक्षेपादिष्वपि स्तेयंदण्डप्रसङ्गात् संज्ञाभेदोदण्डभेदार्थः अपहृत्ययत्नेन
मया कृतमित्याह कर्मयत्कृतं परपीडाकरं वस्तुत्पाठनाग्निदाहद्रव्यापहरणादि अग्निदाहे यद्यपि द्रव्यापहरणं नास्ति तथापि-
चौर्यमेव रहसि करणादपह्नुवाच्चमन्यन्ते चौर्येहि द्रव्यविशेषाश्रयोदण्डः सोत्र न स्यात् एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणोत्कर्षणं-
स्तेयंप्रसभं कर्मैति कर्मग्रहणाद्द्रव्यापहारादन्यदप्येवंकृतं युक्तं साहसमेव कस्तर्ह्यग्निदाहादावप्रसभं कृते दण्डः कण्टकशुद्धौ-
वक्ष्यामः अतएवमन्विच्छेदसत्यपि द्रव्यापहरणे कण्टकशुद्धौदण्डमामनन्ति अन्यथाएवंवक्ष्यते ॥ ३३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपकृप्तानि भोजनादिप्रयोजनार्थं सज्जितानि । आद्यं प्रथमसाहसं । अग्निं त्रेताग्निमाधाना-
इसंस्कृतम् ॥ ३३२ ॥

(३) कुड्डूकः । यद्धान्यापहारादिकं कर्म द्रव्यस्वामिसमक्षंबलाद्धृतं तत्साहसं स्यात्सहोबलं तद्भवं साहसमतइह स्तेयद-
डोन कार्यः एतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्य पाठः । यत्पुनः त्वामिपरोक्षापहृतं तत्स्तेयं भवेत् यच्च तत्त्वापहृते तदपि स्तेय-
व ॥ ३३२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्तेयात्साहसं भिन्दन्नाह स्यादिति । साहसं सहोबलं तेन कृतम् । प्रसभं प्रभोः समक्षम् ।
मन्वयवत् पणानां शतार्थं दण्डः संख्यान्तरानुक्तेः । स्तेयं प्रभोः परोक्षं तत्तन्निरन्वयं भवेत् तन्निरन्वयवत् शतदण्डार्हम् ।
त्वा अपव्ययते अपहृते यत्र तत्र शतं दण्डइति ॥ ३३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसभं कर्म प्रत्यक्षापहाररूपं कर्म निरन्वयं आरक्षवर्जितम् ॥ ३३२ ॥

यस्वेतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥ तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतानि सूत्रादीन्युपकृतानि प्रत्यासन्नदानोपभोगादिकार्यकालानि अथवा संस्कृतानि कृतसामर्थ्याधानानि तथा तदेव सूत्रं तन्तुवायहस्ते वायनार्थदत्तं किंचित्परिवर्त्यते एवं दधिमन्थनमरिचशर्करादिसंस्कृतं क्षारगृहमित्यादिसंस्कारस्तत्र शतदण्डः । आद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः । अग्नीन्धनपरिगृहीतं शालाग्निहोत्रेत्यादिकं हेमन्ते वा सीतार्दितानां दरिद्राणामप्रणोतमप्यग्रेरुपकल्पनं पाककालः सीतादिनिवृत्त्यर्थं वा तापनकालोऽविशेषेणायमग्रेदण्डः स्वल्पस्य बहोरूपकृतस्य च सत्यपि सूत्रादिदण्डे आदिग्रहणेनाग्रेस्तन्मूल्यादिसंभवति क्रयविक्रयव्यवहारप्रतिद्वेः यावत्तद्विधनेनाग्निरपहतपरिमाणोत्पद्यते यावतीभिर्दक्षिणाभिस्तन्मूल्याद्विगुणोदण्डः संभवति शक्यते व्यपदेष्टुं तुष्ट्युत्पत्तिश्च त्वामिनः स्थितैव अतस्त्रेताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ तावदग्निमते दातव्यः अतोयमग्रेदण्डः शालाप्रणीताग्निविषयएव स्वल्पत्वात् त्रेतायां तु तन्मूल्याद्विगुण इति तथा च सुलभेष्वधिकारनिवृत्तिमकुर्वत्सु यागाङ्गद्व्येष्वपक्रियमाणेषु कुशकरकाग्निहोत्रद्रव्यान्वपहरतोऽङ्गच्छेदः स्यादिति शङ्कः । अग्निषु तु भूतेष्वधिकारएव निवर्तते तत्र कथं महादण्डो न स्यात् ॥ ३३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र साहसं सहसा अविविच्य दोषगुणौ यदि कृतं तदा स्तेयमपि तथैवेत्याशङ्कानां प्रसंगादपनयति स्यादिति । नैवतावन्मात्रं साहसं किंतु प्रसभं ह्यत्त्वामिसमक्षं बलवदन्वयवदनुबन्धि उत्तरकालमपि यत्र न तद्गोच्यते साहसं तदित्यर्थः । निरन्वयं उत्तरकालनिह्वयवत्सहितं यच्च कृत्वा त्वामिनोऽप्ययते तदैव निह्ववाय यतते तद्रव्याहरणं स्तेयम् । एवं च युद्धादिना यत्परस्वहरणं परमारणादि तत्साहसं निह्ववप्रयत्नवतातु यत्परस्वमादोयते तत् स्तेयमित्यर्थः । तथा अनिह्ववेन चायतकलहादिनिमित्तकं ताडनादि क्रियते तद्दण्डपारुष्यमित्युक्तम् ॥ ३३३ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थं कृतसंस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत् यश्च त्रेताग्निगृहाग्निं वाऽग्निगृहाच्चोरयेत् तं राजा प्रथमसाहसं दण्डयेदग्निस्त्वामिनश्चाधानोपक्षयोदातव्यः । गोविन्दराजस्तुलौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह तदयुक्तमल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् ॥ ३३३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रत्युक्तसूत्रादिद्रव्यापहारे प्रकारविशेषमुपक्षिपन्प्राथमिकं दण्डमाह यस्त्विति । उपकृतानि उपयोगार्थं कृतसंस्काराणि स्तेनयेत् चौर्यं कुर्यात् । तेषामाद्यं प्रथमसाहसम् । अग्निं गार्हपत्याग्निम् । गृहादग्निगेहात् ॥ ३३३ ॥

(५) नन्दनः । एतानि सूत्रकार्पासकिण्वादीनि उपकृतानि महाभोगार्थं स्तुतानि ॥ ३३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान्युपकृतानि सूत्रादीनि द्रव्याण्यो नरः स्तेनयेत् चौर्येण गृह्णीयात् तंपुरुषं आद्यं प्रथमसाहसं राजा दण्डयेत् च पुनः यः अग्निं वैतानाग्निं गृह्णीयात् चौर्येण नयेत्सोपि प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ॥ तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

(१) मेधातिथिः । भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायं दण्डः यो धनेन दण्डितोऽपि न मार्गेऽवतिष्ठते तस्य त्रिचतुर्दण्डितस्यान्वतिष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षः सन्विच्छेदाद्यनपेक्षचौर्यक्रियामसावाश्रितोऽङ्गच्छेदः । यस्य यस्याङ्गस्य बलमाश्रित्यावतिष्ठते स्तेनचौर्यं प्रवर्तते तत्तदस्य हरेच्छिन्नात् यथाकश्चित्पादबलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते नमामनुगंतुं कश्चिदपि शक्नोतीति तस्य पादच्छेदः अन्यः प्रसिद्धिभेदज्ञो हंतस्य हस्तच्छेदः प्रत्यादेशाय प्रतिरूपफलदर्शनाय स्वावष्टभेन साभिमानं

सक्रोधंसावज्ञान्यकरणंवा प्रत्यादेशोयएवंकरोति तस्य तस्याहमेवकर्तेति व्याख्यानंप्रत्यादेशः ॥ ३३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विचेष्टते विरुद्धचेष्टते द्रव्यंहरति । हरेदपनयेदतिशयितापराधे । प्रत्यादेशायान्यस्यापि निषेधाय ॥ ३३४ ॥

(३) कुल्लूकः । येन येन अङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चौरौमनुष्येषु विरुद्धधनापहारा-
दिकंचेष्टते तस्य तदेवाङ्गप्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् तत्र धनत्वाभ्युत्कर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

(४) राघवानन्दः । येनाङ्गविशेषेण द्रव्यत्वामिनमनुरुन्धानोस्तेनयेत्तस्य तत्तदवयववच्छिन्नादित्याह येनेति ।
बथा यथावत् । अस्य चोरस्य । प्रत्यादेशाय पुनःप्रसंगवारणाय ॥ ३३४ ॥

(५) नन्दनः । अर्धदण्डे पुनरपि स्तेनयन्तंप्रत्याह येन येन यथेति । विचेष्टते स्तेनयति हरेच्छिन्नात् प्रत्यादेशाय-
प्रतिषेधाय अपुनरपराधयेतियावत् ॥ ३३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्थिवः प्रत्यादेशाय चौर्धनिराकरणाय एतस्य तदेववस्तु हरेत् ॥ ३३४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥ नादण्ड्योनामराज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न
तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यापुत्रः त्वकातनुरात्मीयंशरीरं कः पुनरात्मनोदण्डः प्रायश्चित्ततपोधनदानादिविचलितो ध-
र्मः त्वकान्योयः त्वधर्मान्ननुतिष्ठति ससर्वोदण्डः ॥ ३३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितेत्यादि येषां हिंसायां पापातिशयस्तेषामपि दण्ड्यान्तरवदण्डने न दोषइत्यर्थः ॥ ३३५ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्राचार्यमित्रभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानांमध्यात्स्वधर्मे योनावतिष्ठते सराज्ञोऽदण्डनीयोनास्त्यपि
तु दण्डनीयएव ॥ ३३५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वपित्रादेस्तेयादिकर्तृत्वे राज्ञः कागतिस्तत्राह पितेत्यादि । त्वधर्मे न तिष्ठति त्वधर्मा
क्षयतः सोप्यवश्यंदण्ड्यः ॥ ३३५ ॥

(५) नन्दनः । पित्रादिष्वप्यपराधिषु राज्ञा दण्डोधारयितव्यः किं पुनरन्येष्वित्यभिप्रायेणाह पिताचार्यइति
॥ ३३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदण्डानाह पितेति ॥ ३३५ ॥

कार्षापणंभवेदण्ड्योयत्रान्यः प्राकृतोजनः ॥ तत्र राजा भवेदण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राकृतोजनः सामान्यपुरुषोयीनातिगुणसंयुक्तस्तस्य यत्र यस्मिन्पराधेयावान्दण्डस्तत्सहस्रगुणो-
राज्ञः कार्षापणग्रहणस्य दण्डपरिमाणोपलक्षणार्थत्वात् दण्डस्य चात्मानमपिनियम्य परोनियन्तुंशक्यतइति युक्तंप्रत्यपरा-
धे दण्डार्हत्वं महाधनत्वादल्पदण्डंनविगणयेत् राजाधिकृतानांमन्त्रिपुरोहितादीनामनयैव कल्पनया न्यूनाधिकभावः धन-
दण्डश्च ब्राह्मणेभ्योऽप्सु प्रवेशनेन वरुणाय वा योतावद्वक्ष्यति राज्ञादण्डधरीहि सः ॥ ३३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंबहुनाऽऽत्मापि दण्ड्यएवेत्याह कार्षापणमिति । तच्च द्रव्यं ब्राह्मणेभ्योदेयमिति ता-

(३३५) भार्यापुत्रः=भ्रातापुत्रः (च)

त्पर्यम् । प्राकृतः अधनइतिवाच्ये प्राकृतइत्यैश्वर्यापेक्षया राजामात्यादीनामप्यधिकदण्डत्वमुक्तम् । धारणा निश्चयः ॥ ३३६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्रापराधे राजव्यतिरिक्तोजनः कार्षापणदण्डनीयो भवेत्तस्मिन्पराधे राजा पणसहस्रदण्डनीयइति निश्चयः स्वार्थदण्डन्त्वप्सुप्रवेशेद्ब्राह्मणेभ्योवा दद्यात् ईशोदण्डस्य वारुणइति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु नृपतेर्दण्डोनास्ति चेत्प्रामाण्यमिचारादित्वमस्ति चेत्कथं दण्ड्यस्तत्राह कार्षेति । यत्रापराधे प्राकृतः कार्षापणं दण्डमर्हति तस्मिन् राजा सहस्रपणानां ब्राह्मणाय दद्यात् विद्वान्सर्वस्वमर्हतीत्युक्तेः ॥ ३३६ ॥

(५) नन्दनः । अथशक्तितारम्यतोदण्डतारतम्यमाह कार्षापणं भवेदिति । यत्रापराधे राजशब्दोयमाढ्यवचनः ॥ ३३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा उपलक्षणधनिकस्य ॥ ३३६ ॥

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ॥ षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥

(१) मेघातिथिः । तद्दोषगुणविद्धिसइति हेत्वभिधानाद्विदुषां दण्डोयं यत्र खलजनएकं कार्षापणं दाप्यते तत्राविद्वान् शूद्रोऽष्टगुणामष्टभिः आपाद्यते संबध्यते । यत्किंल्लिबषं पापं तदेवमुच्यते अष्टभिर्वाऽऽपाद्यत आह्न्यते गुण्यतइति यावदुभयथाप्यष्टगुणस्य वाचकोष्टापद्यशब्दएव तदेव द्विगुणवैश्यस्य सह साक्षादध्ययनज्ञानयोरपि कृतशूद्रस्तु कथंचिद्ब्राह्मणापाश्रिततत्सम्बन्ध्या कियदपि ज्ञास्यति क्षत्रियस्तु रक्षाधिकारदोषेण समाने विद्वत्वे ततोपि द्विगुणं दण्ड्यते ब्राह्मणे तु दण्डविधौ न नृप्यति चतुःषष्टिशतमष्टविंशं शतमिति तस्यहि प्रवचनमुपदेष्टृत्वं वाधिकं च रक्षा ततो भवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्यक्प्रख्यस्यापराधः अविद्वान्सोऽगुणदोषानभिज्ञा अकार्यं प्रवर्तन्ते विद्वानपि तथैव चेद्वर्तेत हन्तहन्तजगत् तृतीयस्य शिक्षितुरभावाच्चतुक्तं द्वौ लोकौ धृतव्रतोराराजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतइति राज्ञः पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन ब्राह्मणस्याधिक्यमात्राविधिश्रायं न यथाश्रुतसंख्याविधिः ब्राह्मणदण्डेऽनवस्थाश्रवणादयं वायं चेति न च विकल्पो युक्तोऽवस्थाहेतुत्वाभावात् तुल्यबलस्यैव विषयस्यानुपपत्तेः कोहि राजा द्विगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टिग्रहीष्यति यदि परमदृष्टार्थो दण्डे विकल्प उपपद्यते न चादृष्टार्थोऽपि मित्युक्तं तथा च गौतमो विदुषोति क्रमदण्डभूयस्त्वमित्याह तस्मादनवस्था विधित्वं व्याहन्ति । न च गुणापेक्षा विकल्पो युक्तो नष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात् । अर्थावादाच्चात्र विध्यगतिः सचाधिक्यविधौ लब्धालंबनइति न यथाश्रुतपरिकल्पने विकल्पने समर्थः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अष्टापाद्यमष्टगुणं यदपत्तदं द्रव्यं तन्मूल्यादष्टगुणितो दण्डो ग्राह्यइत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तप्रतिनियतदण्डरज्जुघटादिस्तेयव्यतिरेकेण किंविषयस्यापराधस्याष्टगुणत्वं अष्टगुणदण्डापनोद्यतैव ॥ ३३७ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्दोषगुणविद्धि सइति सर्वत्र संबध्यते यस्मिन्स्तेये यो दण्ड उक्तः सस्तेयगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिः आपाद्यते गुण्यतइत्यष्टगुणः कर्तव्यः षोडशगुणो गुणदोषज्ञस्य वैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणस्तथा विधक्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणो गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य शतं गुणो वाऽष्टाविंशत्यधिकशतगुणो वा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं स्तेयदोषानभिज्ञेषु चतुर्षु वर्णेषु साधारणं दण्डमुक्त्वा तद्विज्ञेषु तद्विशेषमाह अष्टेतिह्याभ्याम् । अष्टापाद्यं अष्टाभिरापाद्यते गुण्यतइत्यष्टापाद्यं यस्मिन् स्तेये यो दण्ड उक्तो मूर्खस्य शूद्रस्य तद्दोषज्ञस्य तदष्टगुणं किंलिबषं दण्डरूपम् । एवं षोडशद्वात्रिंशद्वैश्यक्षत्रिययोः ॥ ३३७ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानतारतम्यतश्च दण्डतारतम्यं श्लोकद्वयेनाह अष्टापाद्यमिति । स्तेयेकृते आपाद्यमापादयितव्यं किं

ल्लिखं दण्डः शूद्रस्याष्टभवत्यपत्तद्व्याष्टगुणं भवतीत्यर्थः अज्ञत्वात् । वैश्ये तु षोडशगुणमल्पज्ञत्वात् । क्षत्रियस्य द्वा-
त्रिंशद्गुणं ज्ञत्वात् ॥ ३३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्य अष्टभिर्भागो घ्राहः भवति । वैश्यस्य षोडशभागः हरेत् किल्लिखं दण्डनिमित्तापराधम्
॥ ३३७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णवापि शतं भवेत् ॥ द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्व्योषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मणस्य पक्षत्रयं निर्मुण्णगुणवदतिगुणापेक्षया । अतएव तृतीये हेतुतया ज्ञानमुक्तम् ।
दोषः पापः गुणः पुण्यम् । केचित्तु दोषगुणित्वं सर्वविशेषणम् तथाच तदज्ञस्य शूद्रस्य स एवाष्टगुणः एवं क्षत्रियादेरपीत्या-
हुः । अन्ये तु शूद्रादिपदानि राजसेवकशूद्रादिपराण्यत्र तेषामितरशूद्राद्यपेक्षया ऽष्टगुणत्वादित्याहुः ॥ ३३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य तु चतुःषष्ट्यादिविकल्पस्तपो विद्यादिक्रमापेक्षया । ब्राह्मणस्य दण्डाधिक्ये हेतु-
स्तद्व्योषेत्यादि । अन्येषां तद्वत्त्वं विमोपदेशादिति भावः । विदुषि विमे चतुःषष्टिं तपोयुक्ते तस्मिन् शतं तपोभियुक्ते तस्मिन्
अष्टाविंशत्युत्तरशतमित्युन्नेयम् ॥ ३३८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणं ज्ञतमत्वात् । ब्राह्मणविषये विज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तं पूर्णवापीत्यादि
तद्व्योषगुणवित्तस्य स्तेयस्य करणदोषोऽकरणगुणइत्येवंवेत्ति । यद्वा गुणआवर्त्तनमुत्तरोत्तराधिक्यं वेत्तीति तद्व्योषगुणविद्धि-
यत्मात्सब्राह्मणस्तत्मानस्य दण्डो देय इति । एवं हेतुवचनबलादेवैष ज्ञानवैषम्यमयुक्तो दण्डवैषम्यविधिः क्षत्रियादिष्वपि कल्प-
नीयः । अन्येत्वाहुः । किल्लिखेशब्दोऽयं दोषवचनः नार्थदण्डवचनः तत्र हेतुर्वा दण्डपारुष्ययोर्जात्युत्कर्षवशेन दण्डलाघवव-
चनमिति ॥ ३३८ ॥

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वम्यर्थं तथैव च ॥ तृणं च गोभ्यो घासार्थं मस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

(१) मेधातिथिः । वनस्पतएष वानस्पत्यं वृक्षाः स्वार्थप्रत्ययः घासार्थगृहमाणमस्तेयं वंशांकुरादिमूलफलं वनस्प-
तीनामन्यद्विससस्यादिसूत्रादिगणे ऽघासार्थमूलफलाहारेणोदण्डोक्तः अस्तेयवचनं घासार्थमात्रार्थमक्षीणवृत्तेरपि कथंचिज्जा-
तलौल्यस्य स्मृत्यन्तरदर्शनात्त्वापरिवृत्तेश्च दण्डः । तथा च गौतमः पुष्पाणि त्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानामिति दोषा-
र्थमाहिताग्रेरसंनिहिते वनस्पतावुद्धान्यग्नौ तद्धारणार्थं काष्ठमदोषं पालाशीर्वा समिधो दध्यात् अप्रचुरपलाशे च ग्रामे कथं-
स्यादित्यादिगृहेरन्म दोषः तृणं च गोभ्यः तादर्थ्यं चतुर्थी गोमहणात्प्रस्तारार्थदोष एव येतु घासार्थपदेन गवामभिसंबन्धमि-
च्छन्ति तेषां गोभ्य इति नोपपद्यते षष्ठी हि तत्प्रयुक्ता ॥ ३३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वानस्पत्यं वनस्पतिवृक्षमात्रं तद्वचम् । तेनौषधीमात्रव्यवच्छेदः । एतच्चारण्यगतं अपरि-
वृत्तानामिति गौतमस्मरणात् । अपरिवृताऽपरिवृत्तीताऽत्रेष्टा । अर्थात् वैतानिकाभ्यर्थम् । एवं च वृक्षास्तृणकाष्ठादीनि च गृ-
हाच्छादनाद्यर्थमरण्यादपि राजाऽननुमत्या नीतानि स्तेन्यनिमित्तान्येवेत्युक्तम् ॥ ३३९ ॥

(३) कुल्लूकः । वीरुहवनस्पतीनां पुष्पाणि त्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानामिति गौतमवचनात् अपरिवृत्तवानस्पत्या-
दीनां मूलफलं होमीयाभ्यर्थं च दारु गोघासार्थं च तृणं परकीयमस्तेयं मनुराह तस्मान्न दण्डो नाप्यधर्मः ॥ ३३९ ॥

(३३८) गुणविद्धिः = गुणवेदिनः (क)

(४) राघवानन्दः । उपसंहारस्य फलवादेन राज्ञोमहत्कार्यदण्डमित्यत्र सूचितस्य प्रतिप्रसवमाह वानस्पत्यमिति । वानस्पत्यं वनस्पत्युद्भवम् । ग्राम्येच्छया गोप्रचारोभूमीराजवशेनवा द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेदितियाज्ञ-
लम्ब्योक्तेः गोप्रचारः गोचरणार्थाभूमिः । स्ववदात्मोयवत् । तथा गौतमोपि वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि-
चानृतानामिति ॥ ३३९ ॥

(५) नन्दनः । वनस्पतयोवृक्षवल्यादयस्तत्र भवः वानस्पत्योमूलकलादिरहितइतिशेषः अइयर्थं गोभ्योगवाम् ॥ ३३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दारुकाष्ठअइयर्थं अस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

योदत्तादायिनोहस्तालिप्सेत ब्राह्मणोधनम् ॥ याजनाभ्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिदेशोयं योब्राह्मणश्चौरानुपजीवति सचौरवदण्ड्यो याजनाभ्यापनेनापि अपिः क्रियान्तर-
सूचकः स्तेनप्रतिगृह्णतांक्षत्रियादीनामन्यथैव वार्तादित्वकर्मणा चौरंगृह्णतां ब्राह्मणग्रहणन्तु मया किलधर्मैणार्जितयाज्ञ-
यतेत्यभिमाननिवृत्त्यर्थं अदत्तमादत्तेगृह्णातीत्यदत्तादायीचौरः लिप्सेत लब्धुमिच्छेदगृहीतात्त्वपि दक्षिणासु तत्संबन्धादेव
चौरनिग्रहः ॥ ३४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेनायाजनादिना द्रव्यग्रहणेपि स्तेनवदण्ड्येदित्याह यइति ॥ ३४० ॥

(३) कुल्लूकः । अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्योब्राह्मणोयजनाभ्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनंज्ञात्वा लब्धुमिच्छे-
त्सचौरवच्चौरतुल्योक्तेयः अतः सइव दण्ड्यः ॥ ३४० ॥

(४) राघवानन्दः । याजनाद्युपायैरपि चोराद्धनमिच्छं स्तेनोभवतीत्याह यइति । अदत्तमादातुंशीलयस्य सोऽद-
त्तादायी तस्य यज्ञाद्यर्थधनस्त्वानुत्पत्तेरितिभावः ॥ ३४० ॥

(५) नन्दनः । अदत्तादायीति स्तेनसाहसिकयोर्ग्रहणं हस्तात्सकाशान्केवलप्रतिग्रहणं किन्तुयाजनादभ्यापनेना-
पोति यथा स्तेनस्तथैव सः सोऽपि स्तेनवदण्ड्यइत्यर्थः ॥ ३४० ॥

(६) रामचन्द्रः । यः ब्राह्मणः अदत्तादायिनः स्तेनस्यहस्तात् धनंलिप्सेत याजनाभ्यापनेन वा स्तेनान् लब्धधन-
द्विजःयथा स्तेनः चौरः तथैव सब्राह्मणः । चौरद्रव्यस्य संग्रहात्संसर्गदोषीभवति ॥ ३४० ॥

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षूद्वे च मूलके ॥ आददानः परक्षेत्रान्न दण्डंदातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजग्रहणंशूद्रप्रतिषेधार्थं अध्वगोनैकग्रामवासी तत्रापि क्षीणवृत्तिः क्षीणपथ्योदनः द्वाविक्षू-
दण्डौ मूलके प्रदर्शनार्थवैतत्परिमितहरीतकमुद्रादिशमीधान्यानां तथाच शमीत्रपुसयुग्यघासेषु चनाप्रतिषेधइति स्मृत्यन्त-
रं परक्षेत्रात्परकीयस्थानादित्यर्थः परिवृत्तादपि ॥ ३४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आददानो अनुक्तापि ॥ ३४१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षुदण्डौ द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्राद्रुद्धदण्डदानयोग्येन भव-
ति ॥ ३४१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षीणवृत्तिपथिकद्विजातेर्द्रव्यविशेषे दण्डाभावमाह द्विजइति । मूलके मूलकं प्रसिद्धम् ॥ ३४१ ॥

(५) नन्दनः । इक्षुमूलयोर्ग्रहणंप्राणधारणार्थानां फलादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ३४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । इक्षुहेच पुनः द्वेमूलके ॥ ३४१ ॥

असंदितानांसंदातासंदितानांच मोक्षकः ॥ दासाश्वरथहर्ता च प्रामःस्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३४२ ॥

(१) मेधातिथिः । पश्वादयोविमुक्तशृङ्खलादिबन्धनामुस्तादियवभूयिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते ततश्चेन्निद्रायति त्वामिनि पाले वा कश्चित्सन्दानवतः कुर्यात् । नूनंनिनीषत्यसाविति शङ्क्या चौरषट्पण्यः यस्तुत्वामिगृहच्युतंयूथभ्रंशागतंवा रक्षितुमेव वा बधीयान् तस्य दोषएवंगवादीनामपि गले दामादि संजातएषएव दमः ये च संदिताः पादस्थशृङ्खलादिना तेषामोक्षकः दासांश्च रहसि प्रोत्साह्य भक्तदासादीनपहरत्यहन्ते बहुददामि किमेतंभजसइति कुलीनानांहरणे वधउक्तः पुरुषाणामित्यत्रानेन दासामुच्यन्ते यद्येवतत्रैव कुलीनमुक्तमेवंप्रोत्साह्य नयनग्रहणं कर्तव्यं तत्प्रबलादिनाचौर्येणवेति अश्वरथहर्तेति अश्वानारथानांच महापशूनामित्यत्र राजसंबन्धिनोऽश्वामे तुजनपदानाराजेछया दण्डः इह तु नियतोवधः । यद्यपि बह्वश्वोरदण्डास्तथापि स्मृत्यन्तरे ॥ बंदिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणांच हारिणः ॥ प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेत्तरानिति ॥ इहापि सामान्यतोयेन येनेत्युपक्रम्य तत्तदेव हरेदिति । अन्येत्वश्वयुक्तोरथइति सामान्यमन्यन्ते प्रदर्शनाच्चाश्वगोरथादीनां तत्र केवलानामश्वानारथस्य च दण्डश्चिन्यः स्मृत्यन्तरे केवलानामश्वानांचौरदण्डस्योक्तत्वात् यद्यप्ययुक्तानामपि सिद्धयेतु प्रोत्साहनयनंहरणमन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन रथकारोलक्ष्यते रथकर्तेति सच सर्वाशिल्पार्थशिल्पिनांहरणे चौरदण्डः अश्वानामपि प्रोत्साहनं वडवादर्शनेन ॥ ३४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असन्दितानामबद्धानां अस्वामिकतयोत्सृष्टानां संवाहनादिकर्ता सन्दाता । सन्दितानामन्यपशूनां तद्विरोधाचरणबुद्ध्या मोक्षकः । दासाश्वरथहर्ता कथंचित्प्रतारणादिना तैःत्वकर्म कारयन् । तेन तदस्तेयेपि तत्कर्मस्तेयात्तस्तेयातिदेशः ॥ ३४२ ॥

(३) कुक्षुकः । अबद्धानामश्ववादीनांपरकीयानांयोदर्पेण बन्धयिता बद्धानांमन्दुरादौ मोचयिता योदासाश्वरथापहारी सचौरदण्डप्राप्तुयात् सच गुरुलघ्वपराधानुसारेण मारणाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपोबोद्धव्यः ॥ ३४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्तेयेष्वपि दण्डार्थं स्तेयमाह असन्दितानामिति । अनागस्त्वेनाऽवरोधानर्हपरकीयपशूनां दर्पात्सन्दाताऽवरोद्धा कृतागस्त्वेनाऽवरुद्धानां मोक्षयितेत्यन्वयः । दासादित्रयहर्ताच पणानांसहस्रदण्ड्यः ॥ ३४२ ॥

(५) नन्दनः । असन्दितानां सन्धाता ॥ ३४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । असन्दितानां अबद्धानां संदाता बंधकः च पुनः सन्दितानांमोक्षकः भृत्यहर्ता अश्वस्यहर्तासिः चौरकिल्बिषं चौरस्येव किल्बिषं दण्डार्हःस्यात् ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणःस्तेन निग्रहम् ॥ यशोऽस्मिन्प्राप्तुयाल्लोके प्रेत्यचानुत्तमं

सुखम् ॥ ३४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनान्तरमक्रान्तेन मार्गेण चौरनिग्रहंकुर्वाणोयशः सकलजनसाधुवादोर्ल्लोके यावज्जीवंप्रेत्यप्यनुत्तमंस्वर्गाख्यसुखमश्रुतइति प्रकरणोपसंहारोयम् ॥ ३४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेयम् ॥ ३४३ ॥

(३) कुक्षुकः । अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनंकुर्वाणइहलोके खयार्तिपरलोके चोत्कृष्टसुखंप्राप्तुयात् ॥ ३४३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्तेयनिग्रहाद्युपसंहरत्राजानं फलेन तत्रावर्जयति अनेनेति । सुखं प्रजारक्षणपुण्येन ॥ ३४३ ॥

ऐन्द्रंस्थानमभिप्रेत्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ॥ नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकंनरम् ॥ ३४४ ॥

(१) मेधातिथिः । सहोबलंतेन वर्तते साहिकः दृष्टादृष्टोपानपरिगण्य बलमात्रमाश्रित्य स्तेयहिंसासंग्रहणादि-परपीडाकरेषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः साहसिकः तदुक्तंस्यात्साहसमिति नस्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरंसाहसंकिन्तु प्रसङ्ग-करणान्येव साहसानिभवन्ति यद्यप्यभिदाहवस्त्रपाठनादि सापि द्रव्यनाशात्मकत्वात्सिद्धैवेति तस्य नियमोनापेक्षते न विलंबेक्षणमपि यदागृहीतस्तदैव निगृहीतः इन्द्रत्वामिकंस्थानंस्वर्गाख्यमैन्द्रं तदाभिमुख्येन प्राप्नुमिच्छन् । अथवात्सवं राज्यपदमैन्द्रमिवगच्छन्विश्चालित्वसामान्यं निघातनियहेण हि प्रतापानुग्रहाभ्यां प्रजाअनुप्रवर्तन्ते तदुक्तं समुद्रमिवसि-न्धवइति यशोक्षयमव्ययं च द्वैधविशेष्यविशेषणे स्थानमव्ययंयशोक्षयमिति अथोभयेनापि यशोविशिष्यते क्षयोमात्रापच-यः व्ययोनिरन्वयविनाशः उभयमपि तत्रास्ति न मलिनीभवति यशोनकदाचिद्विच्छिद्यते भूतार्थवादस्तुतिरियम् ॥ ३४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साहसं प्रक्रमते ऐन्द्रमिति । अक्षयमनाशि । अव्ययमम्यूनम् ॥ ३४४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींसाहसमाह ऐन्द्रमिति सर्वाधिपत्यलक्षणंपदंख्यातिचाविनाशिनीमनुपक्षर्याचातिशयेन प्राप्नु-मिच्छन् राजाबलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणमनुष्यंक्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतलक्षणंसाहसिकं दण्डयितुं दृष्टादृष्टफलेन राजानं तत्रावर्जयति । ऐन्द्रमिति अक्षयंस्थानं कल्पादिवर्ति । अव्ययं यशइति ॥ ३४४ ॥

(५) नन्दनः । अथसाहसदण्डनविधिप्रस्तौति ऐन्द्रस्थानमिति । अक्षय्यं स्वरूपेण अव्ययं फलेन सहोबलंतेन युक्तंसाहसं तस्य कर्ता साहसिकः परेषांप्रमापकइत्यर्थः तनोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टान्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसितः ॥ साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपराधवादीनियमहविधिः स्तुत्यर्थः वाचादुष्टोवाग्दुष्टस्तस्करश्चौरदण्डेनैव दण्ड्यःपारुष्य-कृत् दण्डः प्रहरणोपलक्षणार्थःत्रिभ्यस्तेभ्योऽनन्तरातिक्रान्तेभ्यःपापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाग्दुष्टोवाक्पारुष्यकृत् । दण्डेन हिंसकोदण्डपारुष्यकृत् ॥ ३४५ ॥

(३) कुल्लूकः । वाक्पारुष्यकृताच्चौराश्च दण्डपारुष्यकारिणश्च मनुष्यात्साहसकृन्मनुष्योऽतिशयेन पापकारी बो-द्धव्यः ॥ ३४५ ॥

(४) राघवानन्दः । पारुष्यादिकर्तृभ्यस्त्रिभ्योपि पापकृदयमिति नोपेक्षणीयइत्याह वागिति । तस्करात् चोरात् । योदण्डेन हिंसकस्तस्मादपि ॥ ३४५ ॥

(५) नन्दनः । अस्य दूषणमाह वाग्दुष्टादिति । वाग्दुष्टस्तस्करश्च दण्डेन हिंसकश्च पापकृतः तेभ्यः साहसस्य कर्ता पापकृत्तमः तस्मात्तनोपेक्षेतेति ॥ ३४५ ॥

सांसे वर्तमानन्तु योमर्षयति पार्थिवः ॥ सविनाशं ब्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवादः साहसेस्थितं पुरुषं योमर्षयति प्रकृत्यर्थेऽयंजिचूयोष्ठ्यतिक्षमते सविनाशं प्राप्नो-ति द्वेष्यतां च प्रजासुप्रामोति द्वेष्यैश्चाभिभूयते ॥ ३४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनाशं साहसकारिणएव सकाशात् । विद्वेषं प्रजासु ॥ ३४६ ॥

(३) कुल्लूकः । योराजा साहसे प्रवर्तमानकामते सपापकृतामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति ॥ ३४६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञस्तत्त्यागोदृष्टानर्थावहश्चेत्याह साहसइति । विद्वेषं प्रजाभिः सह ॥ ३४६ ॥

(५) नन्दनः । उपेक्षणे दोषमाह साहसेवर्तमानन्विति । विनाशं क्षीणकोशादित्वं विद्वेषलोकगर्हाम् ॥ ३४६ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ॥ समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥

(१) मेधातिथिः । अतआह पार्श्वतीयस्य कस्यचित्स्नेहेतोरमात्यादिना प्रार्थ्यमानोन मृष्येत् अथवा स एवातिबहुधनं ददातीति नापेक्षत । सर्वेषां भूतानां भयमावहन्ति साहसिकाः अयमन्यर्थवादः ॥ ३४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रकारणादपि मित्रं भविष्यतीति ॥ ३४७ ॥

(३) कुल्लूकः । मित्रवाक्येन बहुधनमास्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहसिकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

(४) राघवानन्दः । लोभादिनाऽप्येते न क्षन्तव्या इत्याह नेति । अयं मित्रं भवतु मानापकरोतु प्रत्यपकरिष्यतीति वा विपुलात्प्रचुरात् धनागमाद्धनलाभात् तान्विशिनष्टि सर्वभूतभयावहानित्यनेन मामुपकरिष्यतीति निरस्तम् ॥ ३४७ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थं निगमयति मित्रकारणाद्राजेति ॥ ३४७ ॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्घातं धर्मो यत्रोपरुध्यते ॥ द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥

(१) मेधातिथिः । वैणवीं धारयेद्यष्टिमिति विधानादनुदितशस्त्रग्रहणाः श्रोत्रियाः सबलाविष्टं भवति च साहसिके बलातिशयधायी वशस्त्वमतः साहसिकत्वाच्छक्तयश्च शस्त्रग्रहणमपामं विधीयते शस्त्रं द्विजातिभिर्घातमिति एतावता वाक्यं विच्छिद्यते अवशिष्टतु घ्नन्धर्मेणेत्यनेनाभिसंबध्यत इत्यतो द्वे एते वाक्ये ये त्वेतेष्वेव निमित्तेषु ग्रहणमिच्छन्ति नान्यदेति तेषामतर्कितोपनताततायीमुखपतितस्याशस्त्रस्य का गतिः नहि तैश्च शस्त्रग्रहणतस्य प्रतिपालयन्ति अथैवं व्याख्यायते धर्मो यत्रोपरुध्यते विप्लवे कालकारिते राजनि व्यतिक्रान्ते संस्थायां प्रवृत्तायां शस्त्रं प्राप्तं अन्यदा तु सौराज्येराजैर्वरक्षतीति न हि प्रसार्य हस्तौ राजा प्रतिपुरुषमासितं शक्नोति भवन्ति केचिदुरात्मानो ये राजपुरुषानपि शूरतर्माभियुक्तां बाधन्ते शस्त्रवतस्तु बिभ्यतीति सार्वकालिकं शस्त्रधारणं युक्तं किंपुनर्ग्रहणमात्रं विभीषकाजननमात्रं नेत्याह धर्मं धर्मेण न दुष्यतीति हिंसापर्यन्तोऽयमुपदेशः यत्वापस्तं वेनोक्तं न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीतेति असति यथाभिहिते निमित्तआकर्षणस्य प्रतिषेधो न ग्रहणस्य विकोशाहिपरीक्ष्यन्ते धर्मस्योपरोधो यदा यज्ञादीनां विनाशः कैश्चित्क्रियते वर्णानां विप्लवोऽव्यवस्थानं वर्णसंकरादि कार्यकालते राजमरणादौ तत्र त्वधनकुटुंबरक्षार्थं शस्त्रं ग्राह्यम् । अन्येतु परार्थमप्यात्मनः वसरे तथा च गौतमः दुर्बलहिंसायां च विमोचने शक्तश्चेदिति उक्तं यज्ञविनासं करिष्यतीति शस्त्रग्रहणं निमित्तांतरमाह आत्मनश्च परित्राणे परिःसर्वतो भावेशरीरभार्याधनपुत्ररक्षार्थं धर्मं न दुष्यति दक्षिणानां संगरोऽवरोधः यदि यज्ञार्थं कल्पिता दक्षिणाः कैश्चिदपहियेरस्तदा तन्निमित्तं योद्धव्यं अन्ये त्वेवमभिसंबध्नुन्ति दक्षिणानां हेतोः संगरोऽपरोधः प्रवृत्ते धर्मेऽप्रवृत्ते दक्षिणासंगरइति विशेषाणामव्यवपत्तिपरिभवः । यच्च स्त्रियः साध्यो ह्यगत्केनचिदुपगम्यन्ते हन्यन्ते वा एवं ब्राह्मणाः केनचिद्धन्यन्ते तत्र घ्नन्स्वद्धादिना न दुष्यति हिंसाप्रतिषेधाति क्रमो न कृतो भवतीत्यर्थः असति प्रतिषेधे कामचारप्रामौ विध्यन्तरपर्यालोचनया गौतमवचनमनुभूयमानेन दुर्बलहिंसायां विमोचने शक्तश्चेदित्यवश्यं हनने प्रवर्तितव्यं अथ प्रतिहारशङ्का भवति तदा सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यपेक्षा ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजातिभिस्त्रिभिरपि ग्राह्यम् किमुत राज्ञेत्यर्थः । धर्मस्योपरोधे बलात्साहसिकैरधर्मप्रवर्तने ।

द्विजातीनां विप्लवउत्तमायास्त्रियाअधमेन योगात्संकरे कालकारिते नतु देशकृते । तेषां तत्प्रायत्वेन निवर्तनासंभवात् ॥ ३४८ ॥

(३) कुट्टुकः । ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः खड्गाद्यायुधगृहीतव्यं यस्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणांच साहसकारादि-
भिर्धर्मः कर्तुं दीयते तथा त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादिकालजनिते स्त्रीसङ्गरादौ प्राप्ते तथाऽमरक्षार्थद-
क्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थं च धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया पराङ्मुखस्य दोषभागभवति परमार-
णेऽप्यत्र साहसदण्डोऽन्य कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं राजाऽनुपेक्षणीयोऽयमपितु प्रजाभिरपीत्याह शास्त्रमिति । धर्मोयागादिः साहसिकै-
र्धनाद्यपहारनिमित्तं उपरुध्यते नश्यति विप्लवे परचक्राद्यागमननिमित्तस्त्रीव्यतिकरादौ च कालकारिते दुर्भिक्षादिकाले द-
स्युनिमित्ते विप्लवेवा एतेषु रक्षणार्थं द्विजातिभिरपि शास्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः ॥ ३४८ ॥

(५) नन्दनः । क्वचित्साहसिकत्वस्यापवादमाह शास्त्रद्विजातिभिरिति । यत्र विषये धर्मोपरुध्यते तत्र शास्त्रद्विज्या-
दिभिर्ग्राह्यं । शास्त्रेण द्विजातिभिर्धर्मोपरोधिवधः कर्तव्योऽन तेन तेषांसाहसिकत्वमित्यभिप्रायः । विप्लवे मर्यादाभङ्गे कालका-
रितेदुर्भिक्षादियुक्तेन कालेन कारिते ॥ ३४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्लवे उत्तमस्त्रीणामधमपुंसःसंसर्गे ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानांच सङ्गरे ॥ स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घन्धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनःपरित्राणे प्राणरक्षणे । दक्षिणानां दक्षिणार्थं । तदपहारं केनचित्क्रियमाणे । संग-
रे युद्धे । स्त्रीविप्रयोरभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे । धर्मेण विषदिग्धशराद्यधार्मिकप्रकारत्यागेन ॥ ३४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वस्मिन् श्लोके तस्यावरोधेन रक्षामात्रं विवक्षितमत्रतु तद्वधेनाप्यात्मादीनां रक्षणं सूचित-
मित्याह आत्मनश्चेति । दक्षिणानां दक्षिणाद्यर्थे वा हरणनिमित्ते संगरे संग्रामे अभ्युपपत्तौ स्त्रीणां रक्षार्थं तान् न
नाशयन्पि धर्मेण न दुष्यति न पापीत्यादिति ॥ ३४९ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनोदक्षिणानांच परित्राणे परित्राणार्थं संगरे युद्धेऽभ्युपपत्तौ रक्षणार्थं धर्मेण हेतुना घ्नार्था-
र्थं न दुष्यति न साहसिकोभवतीत्यभिप्रायः ॥ ३४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणां विमस्य अभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ॥ आततायिनमायातंहन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

[अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥ १ ॥]⁺

[उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ॥ आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥ २ ॥][†]

[भार्यारिक्थापहारी च रन्धान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ ३ ॥]^{*}

(१) मेधातिथिः । आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यंतदनुदर्शयति आततायिनश्चतुर्थः शरीरधनदारपुत्रनाशे

(३४९) स्त्रीविप्रा=स्त्रीबाला (ग)

+ (क, ण) † (क, ट, ठ) * (क, ट)

सर्वप्रकारमुद्यततममविधारयन्विचारयन्हन्यात् गुर्वादिग्रहणमर्थवादः । एतेपि हन्तव्याः किमुतान्यइति एतेषां त्वाततायि-
त्वेपि वधो नास्ति आचार्यच प्रवक्तारमित्यनेनापकारिणामपि वधो निषिद्धः गुरुमाततायिनमिति शक्यः संबन्धस्त-
था सत्याततायिविशेषणमेतत्ततो गुर्वादिव्यतिरिक्तस्याततायिनः प्रतिषेधः कुतः स्याद्वाक्यान्तराभावात् अथनातता-
यिवधे दोषइत्येतद्वाक्यान्तरंसामान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति तदपि न विधिरश्रवणात् पूर्वशेषतयार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वा-
दिह भवतां स्त्वाद्गुर्यद्यथाततायिनमित्येव विधिरवशिष्टोर्थवादस्तथापि गुर्वादीनां वधानुज्ञानं यतो न्यदपकारित्वमन्यदातता-
यित्वं यो हन्यां कांचनपोडां करोति न सर्वेण शरीरादिना स्तेयकारीतस्त्वाततायी । तथाच पठ्यते ॥ उद्यतासि विषाग्निभ्यां-
शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ताच पिशुनश्चापि राजतः ॥ भार्यातिक्रमकारीच रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्या-
न्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ आयान्तमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तुमभिधावन्दारान्वाजिहीर्षन्हन्तव्यः कृते तु दोषे किमन्य-
त्करिष्यतीत्युपेक्षा इति ब्रुवते तदयुक्तं यतः प्रकाशमप्रकाशे चेति वक्ष्यति समानौ ह्येतौ करिष्यन्कृतवांश्च सृष्ट्येदिति तस्मादा-
यान्तमित्यनुवादः कर्तुमागतं कृत्वा वागतमिति आततायित्वाच्चासौ हन्यते नच कृतवचनआतयित्वमुपैति नास्यात्मनोर-
क्षार्थएव वधआत्मनश्च परित्राणइति नेक्तम् ॥ ३५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रात्मनः परित्राणे शस्त्रग्रहणमुक्तं तत्प्रपञ्चयति । आततायिनं हननप्रवृत्तं हन्यादेवाङ्ग-
छेदादिरूपघातेन नत्वन्त्यन्तं अन्यत्रगोब्राह्मणादिति गौतमस्मृतेः । आततायीतु ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारीच षडेते आततायिनइत्यादिना स्मृत्यन्तरउक्तम् । शस्त्रपाणिः शस्त्रेण घातयितुमायातः । यदभावे वृत्त्युच्छे-
दस्तेयौ । हिरण्यादिधनधान्याद्युत्पत्तिभूम्योर्धनक्षेत्रपदाभ्यां ग्रहणम् ॥ ३५० ॥

(३) कुडूकः । गुरुत्वात्कृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमंवधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादिभिरुत्कृष्टपलायनादिभिर-
पिस्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात् । अतएवोशनाः ॥ गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः । कात्यायनश्च भृगुशब्दोत्प्रे-
खेन मनूक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् ॥ आततायिनिचोत्कृष्टे तपः स्वाध्यायजन्मतः ॥ वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापहीने
वधोभृगुः ॥ मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च ब्रन्धर्मेण न दुष्यतीति पूर्वस्यायमनुवादः गुर्वादिकमपि
हन्यात्किमुतान्यमपीति व्याचक्षाते ॥ ३५० ॥

(४) राघवानन्दः । एवमपि साहसिकतया गुर्वाद्युपस्थितौ किं कार्यं तत्राह गुरुंवेति । स्वापेक्षया बहुश्रुतं बहु-
विद्यम् आततायिनम् ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते आततायिनइत्युक्तलक्षणम्
॥ ३५० ॥

(५) जन्दनः । अत्राततायिशब्देन धर्मोपरोधकादयो विवक्षिताः स्मृत्यन्तरेऽग्निदोगरदइत्यादय उक्तास्तेऽपि परमा-
र्थतत्त्वसंपद्यन्ते ॥ ३५० ॥

(६) रामचन्द्रः । आततायित्वरूपमाह ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारीच षडेते आततायिनः ॥
अन्यच्च ॥ उद्यतासि विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ताच पिशुनश्चापि राजनि ॥ भार्यातिक्रमकारीच छिद्रान्वे-
षणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ अविचारयन्गुर्वादीन् हन्यात् त्यागं कुर्यात् न तु हिंसां कुर्यात् । हन
हिंसागत्योरित्यस्य धातोर्गत्यर्थता न हिंसार्थम् ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवतिकश्च न ॥ प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

(१) मेधातिथिः । न कश्चनेति नाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तमिति प्रकाशं जनसमक्षमप्रकाशविषादिदानेन येन केन चिदुपायेन मन्युः क्रोधाभिमानिदेवतासौ मन्युमृच्छति । नान्न हन्तृहन्तव्यभावोस्ति पुरुषयोरर्थआततायिकोधहारेण हन्यत इत्यर्थवादोऽयं यथा प्रतिग्रहकामः कोमसं ददातु नाहं प्रतिग्रहीता न त्वं दाता ततश्च कुतः प्रतिग्रहदोषो मामेवमत्रापोह साहसिके दण्डो नास्मात् स दण्डपारुष्ये च द्रष्टव्यः इह त्वधिकतरो यत उक्तं विज्ञेयः पापकृत इति ॥ ३५१ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । हन्तुर्वधकर्तुः । न कश्चन दोषो भवतीति ब्रह्महत्यादिकृतमपि पापं न तादृशं भवति । तथा हि प्रायश्चित्तमपि तत्राल्पमेव स्मृतिकारैर्निबद्धम् । प्रकाशं युद्धेन अप्रकाशमभिचारेण । मन्युः क्रोधः तज्जन्या हिंसा पल्लयते । हन्तुर्हिंसा आततायिनो हिंसां प्रति ऋच्छति तत्प्रतिरुद्धा न फलं प्रसूते । तन्न कर्तरि पापं जनयति हिंसितेन हिंसाकरणादिति तात्पर्यम् ॥ साहसम् ॥ ३५१ ॥

(३) कुल्लूकः । जनसमक्षं रहसि वा वधोद्यतस्य मारणे हन्तुं कश्चिदप्यधर्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो भवति यस्माद्भ्रूयतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानगतं क्रोधं विवर्धयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाच्छेदनधनग्रहणादयो दण्डाः कार्याः ॥ ३५१ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं कृते प्रायश्चित्तीनस्यात्तत्राह नेति । प्रकाशं जनानां समक्षम् । अप्रकाशं रहसि । अशेषे महेतुर्मन्युरित्यादि मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता मृत्युं हन्यमानगतं क्रोधं ऋच्छति । निवर्तयतीति अग्न्यायवधो हि क्रोधेनैव भवतीति क्रोधस्यैव कारणत्वं न हन्तुरिति भावः । अस्म्यपराधलाघवगौरवाद्यपेक्षया पापस्य मारणात्तद्वधनाद्यप्यहारादि । पलायनेऽसमर्थस्य ब्राह्मणस्यैवायं विधिः स्वपरवधे ब्रह्महत्यायास्तुल्यत्वात् । अत आह उशानाः ॥ गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोष इति ॥ अतः कात्यायनः ॥ आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मनः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे ह्रीने वधो भृगुरित्यादि इति केचित् ॥ मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यतीति ॥ अस्वैवार्थवादरूपं श्लोकद्वयमित्याहुतुः । युक्तं चैतत् ॥ न हि स्यात्सर्वभूतानीति निषेधकधर्मशास्त्रात् श्येनवन्तीति शास्त्रं रागोपाधीति प्रतीकारसत्त्वे न कर्तव्यो वधः । अतः धर्मशास्त्रादर्थशास्त्रं दुर्बलमित्याहुतुः ॥ ३५१ ॥

(५) नन्दनः । प्रकाशवधो युद्धे शस्त्रादिकृतः अप्रकाशो विषाभिचारादिकृतः मन्युर्हन्तुर्मन्युः ॥ ३५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रकाशं युद्धादिना । प्रकटवापक्षान्तरे । अप्रकाशं अभिचारादिना । अप्रकटमन्युः तं मन्युं आततायिनं यस्य हिंसा ऋच्छति प्राप्नोति ॥ ३५१ ॥

परदाराभिर्मर्शेषु प्रवृत्तान् नृन्महीपतिः ॥ उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

(१) मेधातिथिः । विवाहसंस्कृतान्यास्त्रियां दारशब्दो वर्तते आत्मनोऽन्यः परः अभिमर्शः संभोगालिङ्गनारभ्य आलिङ्गनजनद्वयसमवायभोगजन्यायाः प्रीतेः प्रवृत्तिः प्रारंभस्तन्निवृत्त्यर्थं तृतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनं अथ च संग्रहणमभिमर्शनं प्रचक्षते यमर्थपरभायार्गमने प्रवृत्तपुरुषं ज्ञात्वा उद्वेजनकरैस्तीक्ष्णायैः शक्तिशूल्यादिभिस्त्रिगुणित्वा नासास्त्रेणादिभिर्विवासयेत् सर्वत्रात्रविशेषदण्डस्योक्तत्वादस्य विषयभावो न सामान्यदण्डोऽयं किं तु पुनः पुनः प्रवृत्तौ । इदं तु युक्तमलम्ब्यमानस्य विषयान्तरं प्रवासस्य धनदण्डस्य च कार्यभेदात्समुच्चयस्तथा दर्शयिष्यामः ॥ ३५२ ॥

* अपहारादि=धनाद्यपहाराद्युन्नेयं (राघ० २)

(२) सर्वज्ञनारायणः । दण्डैः शिशुच्छेदादिभिः ॥ ३५२ ॥

(३) कुम्भूकः । इदानींस्त्रीसंग्रहणमाह परदारैति । परदारसंभोगाय प्रवृत्तान्मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तना-
दिभिरङ्कुयित्वा देशानिःसारयेत् ॥ ३५२ ॥

(४) राघवानन्दः । परदाराभिरतस्य स्वजातौ दण्डमाह षट्त्रिंशता श्लोकैः परदारैति । नृनिति विशेषणाद्वैतिर्यक्षु
नदोषः । उद्वेगजनकैः नासौष्ठकर्तनादिभिः सर्वत्र । ब्राह्मणंतु विवासयेत् ॥ ३५२ ॥

(५) नन्दनः । दण्डैः शिशुच्छेदभगादिभिः ॥ ३५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । महीपतिः परदाराभिमर्शं प्रवृत्तान्पुरुषान् हन्यात् । चपुनः दण्डैः शिशुच्छेदादिभिः ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थोहिलोकस्य जायते वर्णसंकरः ॥ येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

(१) मेधातिथिः । समुत्थानमुत्पत्तिः ततः परदारागमनात्संकरोवात्तरवर्णरूपोजायते येनजातेनाधर्मोमूलस्य लोक-
स्य दिवः पतिता वृष्टिस्तांहरत्यधर्मः धर्मेहि सत्यादित्याजायते वृष्टिः नचसंकरेसत्यपि कारीरीयागोनापिपात्रेदानमतोदान-
यागहोमानांसस्योत्पत्तिहेतुभूतानामभावात्सर्वजगन्नाशसमर्थोभवति तस्मात्परदारिकाधर्ममूलवर्णसंकरः स्यादितिसस्यादिनि-
ष्पत्तिमूलांवावृष्टिरक्षन्प्रवासयेत् ॥ ३५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूलहरोमूलभूतधर्महार्यधर्मः ॥ ३५३ ॥

(३) कुम्भूकः । यस्मात्परदाराभिगमनात्संभूतोवर्णस्य संकरः संपद्यते येन वर्णसंकरेण विशुद्धपत्नीकयजमाना-
भावात् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत्यस्याभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मोऽजगन्नाशाय संपद्य-
ते ॥ ३५३ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तद्व्यस्य तथैवस्थाने किमिति दण्डनीयं तत्राह तदिति । वर्णसंकरोऽशूद्रादिमिश्रणं । संक-
रोपि किं स्यात्तत्राह येनेति । अग्नौप्रास्ताहुतिभिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याजायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजादितिप्रजो-
त्पत्तिहेतुराहुतिः । साच संकरजेन हुतानफलतीतिमूलहरोऽधर्मः । तथाच भगवद्गीता ॥ स्त्रीषु दुष्टासुवाष्ण्यं जायते वर्णसं-
करः । संकरोरक्रायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतन्ति पितरोऽपि लुप्तपिण्डोदकक्रियाः इत्यादि । मूलं ब्राह्मण्यादिवा
॥ ३५३ ॥

(५) नन्दनः । दण्डप्रकर्षे हेतुमाह तत्समुत्थोहीति । तत्समुत्थः परदाराभिमर्शनसंभूतः येन वर्णसंकरेणाधर्मइतिपदं
मूलहरेर्धर्मस्य मूलहरः ॥ ३५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्समुत्थः असत्स्त्रीपुरुषसंयोगात् समुत्थः । वर्णसंकरः येन वर्णसङ्करेण मूलधर्मः तस्यहरः अध-
र्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्यापुरुषः संभाषांयोजयन्नहः ॥ पूर्वमाक्षारितोदोषैः प्रामुयात्पूर्वसाहसम् ॥ ३५४ ॥

(१) मेधातिथिः । संभाषः संभाषणंतमालपितुं कुर्वन्संग्रहणादेषितस्त्रीप्रार्थनादितिपूर्वमाक्षारितोऽभिसंभवामेव प-
त्न्यातस्यामुत्रादृष्टदोषः अपलउद्धातादौ निषिद्धसंभाषणइति केचित् कारणादप्यन्यपत्न्यासंभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्रा-
मुयादपयितव्यइत्यर्थः योस्त्वनाक्षारितोपि भाषेत कारणान् दोषप्रामुयात्किंचित् नहितस्यव्यतिक्रमः पूर्वस्यप्रत्युदारणमे
तत् ॥ ३५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संभाषांयोजयन् सत्यपि कारणे । पूर्वमाक्षारितः परपत्नीगमनेनाभिशास्तोयः संभावितपरदारगमनइत्यर्थः ॥ ३५४ ॥

(३) कुट्टूकः । तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण परभार्यया संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अदृष्टदोषमुक्त्वा दृष्टदोषनिवृत्तये दण्डमाह परस्येति । संभाषां मैथुनाद्वतया परिहासादिरूपा । तदुक्तम् ॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽभ्यवसायश्च क्रियानिप्यतिरेवच । इत्यङ्गानि । एतेर्दोषैः पूर्वमपि यः आक्षारितोऽनभिशास्तः स पूर्वसाहसं पणानां सार्धशतद्वयं प्राप्नुयात् दण्डं दद्यात् ॥ ३५४ ॥

(५) नन्दनः । आक्षारितः मैथुनं प्रत्याकृष्टेः ॥ ३५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषः परस्य पत्न्यासह संभाषां रहोयोजयन् । पूर्वं आक्षारितः अनभिशास्तः पूर्वसाहसं प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ॥ न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्निहि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अनाक्षारितोऽप्यकारणात्संभाषयन्मिश्रयन्पूर्वदण्डभाक् ॥ ३५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनाक्षारितइत्यसंभावितपरदारगमिन्त्वमिष्टम् । सोऽपि करणादावश्यकनिमित्तादेवाभिभाषेताप्यथातु पूर्वदण्ड्यः ॥ ३५५ ॥

(३) कुट्टूकः । यः पुनः पूर्वतस्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः केनचित्कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान् स पुनर्दण्ड्यत्वाद्विदोषं प्राप्नुयात्तस्मान्न कश्चित्तस्यापराधोऽस्ति ॥ ३५५ ॥

(४) राघवानन्दः । संभाषणमात्रं न दण्डावहमित्याह यस्त्विति । कारणात् क्रयविक्रयभिक्षादिभ्यः । व्यतिक्रमोऽपराधः ॥ ३५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्तु पूर्वं अनाक्षारितः अनभिशास्तः कारणात्परस्त्रियमभिभाषेत सा किञ्चिद्दोषं न प्राप्नुयात् । तस्य व्यतिक्रमः दण्डोऽनकार्यइत्यर्थः ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं यो भिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ॥ नदीनां वापि संभेदे ससंग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्य पत्न्येति प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणं मातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधार्थं नहि ताः सत्यपि परसंबन्धित्वे परस्त्रीव्यपदेश्यातीर्थमुच्यते । येन मार्गेण नदीतटगादिभ्योजलमानेतुमवतरन्ति स हि विजनुप्रायो भवति नानुदकार्थं न तत्र संनिधीयते स्त्रैस्तस्थानं तादृशमत्र कल्पितायामवश्यमेव गन्तव्यमहमपि संनिधीयमानो नाशंक्यो भविष्यामीति उदकार्थं दिवाशौचाचारं वा करिष्यन्प्रतिपालयन्ति जनानं स्यन्ते प्रदेशान्तरे तु किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यादतस्तीर्थं प्रतिषेधः । अरण्यं हि ग्रामाद्विजने देशे गुल्मवृक्षलतादिगहनो वनवृक्षसंततो नदीनां संभेदः समागमः सोऽपि हि सङ्केतस्थानं ससंग्रहणं स्मृतं येन किञ्चित्संबन्धेन संबन्धितस्यावलम्ब्य दानेनोपकारकरणं तद्वात्रोपक्रान्तं भोजनपानादिना केऽल्पपरिहासोऽप्यत्र भवितादिना प्राप्नुयात् परस्त्रीकामत्वं संग्रहणम् । अतश्च यस्तत्र दण्डः सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति अनाक्षारि-

(३५६) ऽरण्ये=गृहे (ट)

(३५६) वनेऽपि वा=गृहेऽपि वा (ल)

तस्यापि सत्यपि कारणेऽयं प्रतिषेधः । यत्त्वापस्तंबेनोक्तं नासंभाष्यस्त्रियमतिव्रजेदिति तदन्येषु संनिहितेष्वेतच्छास्त्रज्ञेषु प्रकाशयेत्तच्छास्त्रं भगिनीनमस्ते इत्याद्यभिवादनमविलंबमानेन कर्तव्यम् ॥ ३५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवदेत् संभाषेत । तीर्थे जलावतारस्थाने । अरण्ये निर्जने एतच्च सर्वविशेषणम् । वनेऽष्टव्याम् । संभेदः संगमः एतच्च रमणीयैकान्तमात्रोपलक्षणम् । अत्रानाक्षारितस्यापि कारणादपि संभाषणे दण्डः । संग्रहणं समीचीनं ग्रहणं परस्त्रियआत्मीयताकरणं तत्र यत्कोदण्डः । परस्यपत्न्येत्यत्र प्रथमसाहसस्तं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३५६ ॥

(३) कुल्लूकः । तीर्थाद्यरण्यवनादिकनिर्जनदेशोपलक्षणमात्रं यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामाद्वह्निगुल्मलताकीर्णं निर्जने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनांसङ्गमे पूर्वमनाक्षारितोऽपि कारणादपि संभाषेत स संग्रहणं सहस्रपणदण्डवक्ष्यमाणं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगाभिलाषइति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थलविशेषेऽपि संभाषणं दण्डावहमित्याह परस्त्रियमिति । तीर्थे उदकाहरणादौ । अरण्ये महति । तदतिरिक्तावजने वने जले वा । गृहइति क्वचित्पाठः । तदा गोप्यस्थले । संभेदे संगमे नदीवेगकृतगव्हरेवा । संग्रहणं वक्ष्यमाणं संग्रहणोचितदण्डम् ॥ ३५६ ॥

(५) नन्दनः । अथस्त्रीसंग्रहणं प्रथमं तावत्तस्य लक्षणमाह परस्त्रीयोऽभिभाषेतेति । अरण्ये कान्तारे वने उपवने ॥ ३५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः स्त्रियं तीर्थे उदकावतरणमार्गे अभिवदेत् । नदीनांसंभेदे संगमे सपुरुषः संग्रहणं सम्यक् परस्त्रीग्रहणनिमित्तं दण्डः स्मृतः कथितः ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शोभूषणवाससाम् ॥ सहस्रद्व्यासनंचैव सर्वसंग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

(१) मेधातिथिः । भूषणहारकटकादि तदङ्गलभ्यन्तदोयमेतद्वेति ज्ञात्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृहीतमपि स्पृश्यते एकस्यां खट्वायामसंस्तक्ताङ्गयोरपि सहासनं सर्वमेतत्तुल्यदण्डम् ॥ ३५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपचारक्रिया उद्धर्तनादि । भूषणवाससामङ्गस्थानाम् । संग्रहणं तावदण्डविषयः । अत्र तु व्यापाराधिक्येन द्वैगुण्यादि कल्प्यम् ॥ ३५७ ॥

(३) कुल्लूकः । सुगन्धानुलेपनभेषणाद्युपचारकरणं केलिः परिहासालिङ्गनादिः अलङ्कारवस्त्राणां स्पर्शनमेकखट्वासंनिमित्येतत्सर्वसंग्रहणमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

(४) राघवानन्दः । संग्रहणान्याह उपचारेति द्वाभ्याम् । उपचारक्रिया सक् सुगन्धानुलेपनकेशप्रसाधनजलक्षेपादि । केलिस्तदुचितपरिहासादिः । भूषणवाससां स्पर्शोऽन्योन्याकर्षणम् । सर्वं संग्रहणं सम्यक् गृह्यते ज्ञायतेऽनेनति परस्त्रीषु संभोगाभिलाषइति ॥ ३५७ ॥

(५) नन्दनः । केलिर्नर्मक्रिया ॥ ३५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपचारादि सर्वं संग्रहणं दण्ड्यं दण्डार्हं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ॥ परस्परस्यानुमते सर्वसंग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

[कामाभिपातिनीयातुनरं स्वयमुपव्रजेत् । राज्ञादास्येनियोज्यासाकृत्वा तद्दोषचोषणम् ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । प्रदेशस्पर्शस्य यत्र विनैव तत्स्पर्शनंगमनागमनादिसंस्थितिः महाजनसंकुले न दोषः यथा शरीरावयवोपि देशस्तत्र हस्तस्कंधस्पृष्टभाण्डावरोपणे तत्स्पर्शे न दोषः ओष्ठचिबुकस्तनादिषु दोषः तथा वा स्तनादिस्पृष्टेनोत्पीडितोयदिकस्तत्सहतेभेवन्नकार्षीरित्यादिना प्रतिषेधति परस्परस्यानुमते मतिपूर्वमेतत्तस्मिन्नकृते न दोषोऽयं न पुनः कर्मादौ खलुपुरुषकण्ठेऽवलंबतेपुरुषोवास्तनान्तरे स्त्रियतद्धस्तगृहीतद्रव्यादानप्रवृत्ताशुल्केपतिष्यामीति कश्चिमेव पततीति निवेदनस्यापि नदुष्यताम् ॥ ३५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदेशे स्तनश्रोण्यादौ । स्पृष्टस्तयाऽदेशे । परस्परस्यानुमते नत्वज्ञानेपि ॥ ३५८ ॥

(३) कुल्लूकः । यः स्मृष्टमनुचिते स्तनजघनादिदेशे स्त्रियंस्पृष्टेन वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते तदाऽन्योन्याङ्गीकरणे सर्वसंग्रहणमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अदेशे स्तनजघनादिदेशे । तयास्पृष्टो वृषणादिदेशे यदि तमर्षयेत् क्षमेत । तंवासापि तदभिरुचिः । तदुभयमनुमते संभोगाभिलाषग्रहणं परिभाषितमिदंवा ॥ ३५८ ॥

(५) नन्दनः । अदेशे विविक्तदेशे अस्पृश्ये स्तनादौवा । अनुमते अनुज्ञायां परस्त्रीमिति संभेदे संगमे तीर्थादौ परस्त्रीसंभाषणं संग्रहणमित्यस्यार्थः ॥ ३५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अदेशे स्तनकल्यादौ स्त्रियंस्पृष्टेन एतत्सर्वसंग्रहणंस्मृतं दण्डस्यग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तदण्डमर्हति ॥ चतुर्णामपि वर्णानां दारारक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तसंग्रहस्वरूपदण्डइदानीमत्रोच्यते अब्राह्मणः क्षत्रियादिसंग्रहणे कृते चतुर्णामपि वर्णानांहीनोत्तमजातिभेदमनपेक्ष्य प्राणान्तप्राणत्याजने मारणे पर्यवसितदण्डमर्हति कथं पुनर्ब्राह्मण्यां शूद्रायां च संगृहीतस्य समोदण्डः । अत्र हेतुः स्वरूपमर्थमाह दारारक्ष्यतमाः सदा । सर्वस्य कस्यचिद्वाङ्मा दाराधनशरीरेभ्योऽतिशयेन रक्ष्याः । तुल्ये हि सहूरे शूद्रस्यापि कुलनाशः एतदुक्तं भवति वाचनिकोयमर्थोऽत्र हेतुर्वक्तव्यः कोसौ अत्र पूर्वव्याचख्युर्न सर्वस्मिन्संग्रहणे प्रागुक्तदण्डोऽयं किंति हि मुख्ये स्पर्शविशेषे जन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने कथं हि तीर्थादिष्वपि वदनंगमनं च समदण्डात्तूपपद्येयातां तस्मादब्राह्मणः शूद्रोऽधिजातिगमने ब्राह्मणे छेदार्होऽन्यः न हि विषमसमीकरणं न्याय्यमतः स्वप्रागुक्तेषु संग्रहणेष्वनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डः कल्प्यः । यत्रैवं निश्चितंगमनार्थं एवायमुपकारः क्रियादिरूपक्रमस्तत्र मुख्यदण्ड एव युक्तो न ह्यत्र वैषम्यमस्ति दृष्टं चैतदप्यहत्वापीति यथेदमुक्तं यद्यत्राद्यदण्डो मुख्ये संग्रहणे किं करिष्यतीति नैवान्यमुख्यसंग्रहणमस्ति नस्य लौकिकः पदार्थोऽवधृतोऽप्येन परश्चदस्वनुकारादौ प्रयुक्तइत्येवमस्यैवायं चाभवनमुख्यसंग्रहणमन्यते । तत्र महान्दण्डः । प्रतिषिद्धपरस्त्रीगमनं शास्त्रमप्यद्योऽप्यमिति चेत् उपकारादावपि प्रतिषेधवत् प्रतिषेधवद्वा प्रायश्चित्तमपि तुल्यप्रसक्तमिति चेत्कानामेयमनिष्ठापतिः किन्तु प्रसज्येत यदा संग्रहणशब्देन तदुच्यते सिके हि रेतसि गन्धेनाद्यभिधानं यत्र यादृशोदण्डस्तत्र तत्समानदुःखं प्राप्नोतीति त्विदं पर्ययेतः सेकनिमित्तं तच्छब्देनाभिधानात् । उपकारादिभिरादौ कल्प्यं यदि च संलापादौ स्वल्पोदण्डः स्यात्तदा प्रवर्तेरन् तत्परस्त्रीसंलापादिभूतेनान्येनाभिवसता ध्यादीपितमन्मथा स्मरशराकल्प्यमाणा शरीरनिरपेक्षा राजनियहं गणयेयुः राज्यापोहानामेव तु निवृत्तौ गृहमाणेष्वप्रबन्धवृत्तौ रागे शक्यं निराकरणं तस्मात्परस्त्रीमुपजापतामेव महान्दण्डो युक्तः इह त्वस्तग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवितव्यं न सत्यवादावन्मो भवति प्राणोऽन्तो यस्य प्राणा न्तस्तावत्पातयितव्योऽप्यवत्माणेषु पतति न सर्वस्वग्रहणात् अङ्गछेदाद्युक्तं भवति एकैकस्य च दण्डत्वमन्यत्र ज्ञातं समु

दायेदण्डआम्नातस्तेषु समहानन्याथोन्यजातीयः स्त्रीसंग्रहणेऽब्राह्मणस्य युक्तैव कल्पना न सर्वत्र तत्र कुलस्त्रीभिरनिच्छन्ती-
भिः सह रमतीभिः संगृह्यमाणस्य प्राणापहरणं सजातीयाभिरपि ॥ ३५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संग्रहणे परदारमैथुने नतु संभाषादौ । ब्राह्मणस्यतु दण्डनमेवेत्यर्थः ॥ ३५९ ॥

(३) कुल्लूकः । अब्राह्मणोऽत्रशूद्रः दण्डभूयस्त्वात् । ब्राह्मण्यामनिच्छंत्या संग्रहणंप्राणान्तं दण्डं प्राप्नोति चतु-
र्णामपि ब्राह्मणादीनां वर्णानां धनपुत्रादीनामतिशयेन दाराः सर्वदा रक्षणीयाः तेन पर-
वर्णैर्भाष्यारक्षणीया ॥ ३५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदुचितं दण्डमाह अब्राह्मण इति । अब्राह्मणोऽत्रशूद्रोऽतिदण्डे हि संगता ब्राह्मणी
ब्राह्मण्यं जहातीति भायश्चित्तगौरवश्रवणात् । यतोहि सर्वेरेव परस्त्री काम्यते पुमात्रदूषकत्वादतः सारक्षणीयेत्याह चतुर्णा-
मिति । यतः श्रुतिः अप्रमत्तारक्षततन्तुमेनमिति स्त्रियं शिष्यताम् ॥ ३५९ ॥

(५) नन्दनः । अब्राह्मणः क्षत्रियादिः संग्रहणे उत्तरोत्तरवर्णस्त्रीसंग्रहणे किमेव ब्राह्मणस्य स्त्रीसंग्रहणमात्रेणापि
प्राणान्तिको दण्डविधिरित्याशंकायामुक्तमुत्तरार्द्धं परस्त्रीसंभाषायामर्हानर्हदण्डविधानार्थम् ॥ ३५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्राह्मणः परस्त्रियः संग्रहणे मैथुनादौ प्राणान्तदण्डसः अर्हति अतिशयेन रक्ष्याः ॥ ३५९ ॥

भिक्षुकाबन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ॥ संभाषणं सहस्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षुकाभिक्षाजीविनोभिक्षायाचनारूपसंभाषणमवारितः कुर्युर्यदि त्वामिना न निषिद्धाः अ-
थवा नैते वारयितव्याः । बन्दिनः स्तावकाः दीक्षितायज्ञे श्रुतिवननार्थसंभाषेन् । कारवः सूपकारादय एते तीर्थादिष्वपि
न निवार्याः ॥ ३६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दीक्षिताः व्रतादिमध्यस्थाः ॥ ३६० ॥

(३) कुल्लूकः । भिक्षाजीविनः स्तुतिपाठकाः यज्ञार्थकृतदीक्षकाः सूपकारादयः भिक्षादित्वकार्यार्थगृहिस्त्रीभिः
सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युः एवं चैषां संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥

(४) राघवानन्दः । केषांचित्परदारासंभाषणे देहयात्रादिकार्यानुत्पत्तेः प्रतिप्रसवतया तत्संभाषणमाह भिक्षुका-
 इति । भिक्षवो ब्रह्मचारिसंन्यासिनः भवति भिक्षादेहीति तद्विना भिक्षाऽलब्धेः । श्रुतिः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः वदान्या त्वमसि
कमलनयने विष्णुमित्रस्य पुत्रीत्यादिनाऽभिमुखीकृत्य वस्त्रान्नादि प्रार्थयमानाः । दीक्षितायज्ञे वृताः कृत्विजः हविष्कृदेहो-
त्याहानं कुर्वन्ति हविष्कृद्यजमानपत्नीति । कारवः शूर्पकारादयः ॥ ३६० ॥

(५) नन्दनः । अप्रतिवारिताः स्त्रीबन्धुभिरनिषिद्धाश्चेत् ॥ ३६० ॥

(६) रामचन्द्रः । भिक्षुकादयः स्त्रीभिः सह प्रतिवारिताः संभाषणं कुर्युः । दीक्षिता ब्रह्मचारीव्रतस्थाः ॥ ३६० ॥

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् निषिद्धोभाषमाणस्तु सुवर्णदण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥

(१) मेधातिथिः । केचिद्भिक्षुकादीनां निवारितानां संभाषणे दण्डोऽयमिति मन्यन्ते तदसत् नैव ते निवार्या इत्युक्तं
कुतश्च भिक्षुकाणां सुवर्णदण्डः तस्मात्कोपि प्रकाशमानाक्षरितोऽपि कथं विनिषिद्धगोत्वामिना समाचरन् सुवर्णदण्ड्यः ॥ ३६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिरपि । सुवर्णमेकम् ॥ ३६१ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणं कुर्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन् राज्ञः षोडशमाषात्मकसुवर्ण-
दानयोग्यो भवति ॥ ३६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रतिवारिताइत्युक्तं प्रतिवारणोत्तर संभाषणे तेषामपि दण्डमाह नेति सुवैर्ण ॥ ३६१ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धः स्त्रीबन्धुभिः ॥ ३६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिभिः अन्यः ॥ ३६१ ॥

नैषचारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ॥ सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥

(१) मेधातिथिः । यः संभाषणप्रतिषेधउपकारक्रियाप्रतिषेधश्च नैषश्चारणदारेषु स्यात् चारणानटगायनाद्याः प्रेक्षणकारिणः तथा आत्मोपजीविषु वेषेण जीवन्तु ये दाराअथवाऽऽत्मजायैवार्धोहवाएषआत्मेति तांयउपजीवन्ति उत्कृष्टमाकारं सज्जयन्ति संश्लेषयन्ति ते चारणपुरुषेण निगूढाः प्रच्छन्मापणभूमौ प्रतिष्ठंते गृहवेपत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्योभिचरन् वारयन्ति च तामैशुनं प्रवर्तयन्ति नेत्रभ्रूविलासपरिहासादिभिः पुरुषानाकर्षयन्ति तदनुज्ञानां सज्जनवारणसंयोगएव अथ वा स्वानारी जयति अन्त्याश्च स्त्रीभिश्चारयन्ति प्रवर्तयन्ति वैश्यात्वंकुट्टिनीत्वं च सुराणां कारयन्तीत्यर्थः ॥ ३६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चारणानटदयः । ते चारणाः नारीः स्वदारान् निरूढानि द्युतनटभार्यादित्स्वरूपाः चारयन्ति भ्रामयन्ति तत्रतत्र पुरुषलाभार्थमतस्तेषां तद्वृत्तित्वान्न दोषः ॥ ३६२ ॥

(३) कुल्लूकः । परस्त्रिययोर्भिवदेदित्यादिसंभाषणनिषेधविधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्या पुत्रः स्वका तनुरित्युक्तत्वात् भार्येवात्माऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्याजारंक्षमन्ते ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्तेष्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्यासंश्लेषयन्ते स्वयमागतांश्च परपुरुषान् प्रच्छन्ना भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तोऽप्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

(४) राघवानन्दः । परदाररतानां स्त्रीविशेषे उक्तदण्डाभावमाह नैष इति द्वाभ्याम् । एष उक्तदण्डविधिर्न पश्च परदारेषु चारानटगायनादि आत्मोपजीविषु आत्माऽत्र आत्मभार्यातां भोगार्थं विक्रीय जीविनस्तेषु । तत्र दृष्टार्थतामाह सज्जयन्तीति । सज्जयन्ति परपुरुषैः सह स्वस्त्रियः श्लेषयन्ति चारयन्ति स्वागतान्पुरुषान् निगूढाः स्वयंप्रच्छन्ना भूत्वा अज्ञानं विभावयन्तो मैथुनादिना स्वपरस्त्रिया सह ॥ ३६२ ॥

(५) नन्दनः । चारणदारेषु रङ्गोपजीविनां दारेषु संभाषितेष्विति विपरिणामः एष पूर्वोक्तसवर्णदण्डविधिर्न स्यात् आत्मोपजीविषु रूपाजीवासु वेश्यासु कस्य चिद्भारत्वेन स्थितास्वित्यर्थः । ते चारणानारीः पुरुषेषु सज्जयन्त्यभिचारयन्ति । एवं तेषां शीलं तस्मान्नैष दण्डविधिरिति ॥ ३६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष विधिः आत्मोपजीविषु चारणदारेषु नटादिस्त्रीषु न कर्तव्यः ॥ ३६२ ॥

किंचिदेव नु दाप्यः स्यात्संभाषांताभिराचरन् ॥ प्रैष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ ३६३ ॥

(१) मेधातिथिः । रहोऽप्रकाशं विजने देशे चारणनारीभिः संभाषं कुर्वन् किंचित्सुवर्णाद्यत्यन्ताल्पसंविशद्भागिकं जातिप्रतिष्ठाने अपेक्ष्य दण्ड्यः यतो न परिपूर्णता सुवेशात्वं भर्तृभिरनुज्ञाताभिर्हि प्रणयन्ते तत्र भर्तृविज्ञानार्थदूतीमुखेन व्यवहर्तव्यं न तु साक्षात्ताभिरस्वतन्त्रत्वात् प्रकाशन्तु नृत्यन्तीनां गायन्तीनां वा भिनयतालादिनिरूपणावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्नद्वारं संभाषणमनिषिद्धं प्रैष्यादास्यः समभिर्दासयोनिभिरुपनतता एकभजन्ते एकभक्ता एके नावरूढा तत्रान्योऽप्यस्ति दण्डे

* सुवर्ण = सुवर्ण षण्णवतिरक्तिकं (राघ० २) = सुवर्णमाषाः षोडश (न, श)

शः किंपुनरयंदासीशब्दः संबन्धिशब्दोयएवयस्याः त्वामी तस्थैव दासीदासागृह्यन्ते साचेन्नावरुद्धान दोषः संग्रहणे अवरु-
द्ध्यामनेन दण्डउक्तः विभागेचैतन्निपुणंचालिक्किप्रच्छन्नम् ॥ ३६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । किंचिद्दाप्यः शक्तयनुरूपम् । रहःसंभाषमाचरन्तित्यन्वयः । एकभक्तास्वेकेन केनचिदवरु-
द्धासु । प्रव्रजितासु भिक्षुकीप्रभृतिषु ॥ ३६३ ॥

(३) कुल्लूकः । निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविविस्त्रीभिः संभाषणं कुर्वन्स्वल्पदण्डलेशं राज्ञा दाप्यः तासामपि परदार-
त्वात् । तथा दासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्ब्रह्मचारिणीभिः संभाषां कुर्वन्किंचिद्दण्डमात्रं दाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभिः सह व्यवहरन्तपि किंचिद्दाप्यइत्याह किंचिदिति । स्त्रीपणं विना पुनः प्रसक्तिवारणाय
तासामपि परदारत्वात् । भेष्यासु दासीषु प्राकारावरुद्धासु । एकभक्तासु । भुजिष्यासु तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ अवरुद्धासु
दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमं इति ॥ प्रव्रजितासु बौद्धादिव्रतब्रह्मचारिणीषु
नित्यं व्रजनशीलासु कुल्लूकासु वा ॥ ३६३ ॥

(५) नन्दनः । ताभिश्चारणदारादिभिः सह रहस्संभाषामाचरन्तास्वेकपुरुषसक्तासु भेष्यासु पृच्छिप्रवर्तितासु च
संभाषामाचरन्किंचिद्दाप्यः ॥ ३६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकभक्तासु पुनः प्रव्रजिताः बौद्धावृत्तिचारिण्यः ताभिः सह संभाषां आचरन्किंचिदेव तु दाप्यः
स्यात् ॥ ३६३ ॥

योः कामादूषयेत्कन्यांससद्यो वधमर्हति ॥ सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधंप्राप्नुयान्नरः ॥ ३६४ ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रिकमिदंतुल्यः समानजातीयः सो निच्छन्तीं कुमारीं दूषयेत्कौमार्यादपच्यावयेत्स्त्रीपुरुषसंभो-
गेन सद्यस्तस्मिन्नेवाह्न्यत्रिलंबहन्तव्यः सकामाया दूषणं नास्ति कुतो वधप्राप्तिः यच्चात्र भविष्यति तद्वक्ष्यामः । यद्यपि तुल्य-
वधइत्यवधेः श्रुतं वधेऽपि ज्ञात्यपेक्षायामवश्यं भाविन्यां प्रत्यासत्या संबध्यते ॥ ३६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दूषयेन्मैथुनेन । एतच्च सजातिवैपि । तुल्यः सजातीयः न वधंप्राप्नुयाद्दण्डमात्रं तु प्राप्नुया-
देव ॥ ३६४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्तुल्यजातिरनिच्छन्तीं कन्यां गच्छति सतत्क्षणादेव ब्राह्मणेतरोलिङ्गच्छेदनादिकं वधमर्हति
इच्छन्तीं पुनर्गच्छन्वधाहोमनुष्येन भवति ॥ ३६४ ॥

(४) राघवानन्दः । पंचबाणीन्मथितातिप्रसंगेन कन्यायाः अकामसकामाभ्यां दण्डंतदभावावाह यदिति । वधं लिङ्ग-
च्छेदेन दूषणमत्र मैथुनपर्यन्तं । विप्रस्य वधाप्रसक्तेः । ब्राह्मणेतरतुल्यं तुल्यजातिः ॥ ३६४ ॥

(५) नन्दनः । यः सवर्णस्तुल्यवर्णः ॥ ३६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तुल्यः सजातीयः ॥ ३६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं किंचिदपि दापयेत् ॥ जघन्यं सेवमानां तु संयतां वा सयेद्गृहे ॥ ३६५ ॥

(१) मेधातिथिः । जातिधनशीलविद्यानामन्यतमेनापि पितृकुलादुत्कृष्टं भजन्तीं प्रवर्तितमैथुनां किंचिद्दण्डयेन्न क-
यायाः स्वातन्त्र्याभावानदृक्षाधिकृतानां पित्रादीनां दण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः । जघन्यं जात्यादिभिर्हीनं सेवमानां मैथुनायोत्कलय-

(३६४) दूषयंस्तुल्यो = दूषयंस्त्वन्यां (क)

न्ती संयतां निवृत्तक्रीडाविहारांकञ्चुकिभिरधिष्ठितांपितृगृहएव वासयेद्यावन्निवृत्ताभिलाषा संजाता अथ हीनजातीये निः
त्तप्रीतिविशेषा तदा आन्त्योच्छ्वासात्संयतैव तिष्ठेत् ॥ ३६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नदापयेत् कन्यां पुरुषं च । संयतां बद्धाम् ॥ ३६५ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यासंभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं सेवमानांस्त्वल्पमपि दण्डं नदापयेत् हीनजातिपुनः सेवमानां यत्र
स्थापयेत् यथा वा निवृत्तकामास्यात् ॥ ३६५ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्याकर्तृकगमने उत्कृष्टतया दण्डाभावमाह कन्यामिति । उत्कृष्टाय तस्मै तांचेदद्यादित्यपे
रर्थः । जघन्यं जातिन्यूनं सेवमानां संयतां वासयेत् गृहमानीय पुनः प्रसंगवारणाय ॥ ३६५ ॥

(५) नन्दनः । उत्कृष्टमुत्कृष्टवर्णं जघन्यमपकृष्टवर्णम् ॥ ३६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्कृष्टं उत्तमं विप्रं पुरुषं भजन्तीं कन्यां किञ्चिद्दमपिनदापयेत् । जघन्यं शूद्रं सेवमानां कन्या
संयतां अवरुद्धां गृहे वासयेत् ॥ ३६५ ॥

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥ शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

(१) मेधातिथिः । अकामायादूषणे ब्राह्मणवर्जमविशेषेण हीनेत्तमानां वधएव दण्डइत्युक्तं सकामायादूषणे वि
दमाहुः उत्तमारूपयौवनजात्याभिः जघन्योत्यन्तनिरुष्टेनातिसाम्येऽपि गुणैर्विध्यः सामांतु गच्छन्सकामांसशुल्कमासुरविवाह
इव पित्रे दद्यात् नचेदिच्छति पिता तदा राज्ञे दण्डं तावन्तदनुचगान्धर्वोयं विवाह इति तत्र न युक्तो दण्डः केनोक्तं गान्धर्वं ना
स्ति दण्डः अतएव नार्यसतीधर्मः न चार्यविवाहः संस्कराभावात् यदपि शाकुन्तले व्यासवचनममन्त्रकमनग्रिकमिति तदु
खं तेन कामपीडितेनैव कृतं नचेच्छासंयोगमात्रविवाहः स्वीकरणोपायभेदादष्टौ विवाहानपुनर्विवाहभेदात् वृत्तवरणतत्र पुन
कर्तव्यमेवमिति । अथवा ऋतुदर्शनोत्तरकालंगान्धर्वः प्रागृतोः शुल्को दण्डो वा । अथ कन्यायाः काप्रतिपत्तिः तस्मादेव देया
निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्यत्र प्रतिपद्या शुल्कमहं गच्छात्रापि सकृदुपभोगनिष्कृत्यर्थमस्त्येव वरश्चेन्निवृत्ताभिलाषो ह्यग्राह
यितव्यः ॥ ३६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्तमां स्वोत्तमजातिं कन्याम् । शुल्कं पित्रे मूल्यं दद्यात् । अनुमन्यते यदि तस्मै दातुमि
च्छेत् अनिच्छया त्वन्यस्मै कन्यां दद्यात् ॥ ३६६ ॥

(३) कुल्लूकः । हीनजातिरुत्कृष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्तीं वा गच्छन्त्यपेक्षया ऽङ्गच्छेद न मारणात्मकं वधमर्हति समानजा
तीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन्त्यपि पितामन्यते तदापितुः शुल्कानुरूपमर्थं वा दद्यान्मचर्दं इत्यः सा च कन्या तेनैव बोद्धव्या ॥ ३६६ ॥

(४) राघवानन्दः । पुं कर्तृकेत्वाह उत्तमामिति । उत्तमां उत्कृष्टजातिं जघन्यो जातिन्यूनः शूद्रो वधमर्ह
च्छेद न मारणादिकम् । क्षत्रियादिजातिः समानजातीयां सेवमानः शुल्कं दद्यात् । शुल्कदाने पितुरिच्छैव कारणमित्याह
च्छेदिति । त्वार्थं कन्यार्थं वा । जघन्या गृह्णीयादेव पितुरिच्छया । यद्व्यादिश्लोकत्रये एतस्योत्कृष्टरागो द्रष्टव्यः अस्या
तत्कर्मणो रागविनानुपपत्तेः ॥ ३६६ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमामुत्कृष्टवर्णां सेवमानः शुल्कं दद्यात् कन्यापिता शुल्कमिच्छेद्यदि ॥ ३६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । समां सवर्णां कन्यां सेवमानः यदि पिता शुल्कमिच्छेत्तर्हि दद्यात् ॥ ३६६ ॥

अभिषस्य तु यः कन्यांकुर्याद्वर्षेण मानवः ॥ तस्याशु कर्त्येऽङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ ३६७ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि सकामा कन्या पित्रायस्तुतस्याः सन्निहितास्ताननिच्छतोऽभिषसाभिभूय वर्षेण बले-
न कः किं कर्तुमे शक्तः कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्यांकुर्याद्वर्षेण अनेकार्थः करोतिः तस्याशुकन्याः च्छेतव्या अर्धाङ्गुलयः
षट्शतानि वा दण्ड्यः अन्ये तु योऽकामान्दूषयेदित्यस्यैव व्यवर्थस्योपसंहारो यम् ॥ ३६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिषस्य प्रसस्य कन्यांकुर्यात् योनावङ्गुलोपक्षेपेण विवृतयोनिंकुर्यात् । कल्प्ये कर्त्ये ।
एतच्चाधमजातिपुरुषविषयम् । उत्तमसमयोराह दण्डमिति । चकारोवकारार्थे । एतच्च कन्यायाश्चाकामत्वे ॥ ३६७ ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्यः प्रसस्यबलात्कारेण समानजातीयांगमनवर्जमहङ्कारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य
शीघ्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः षट्पणशतानि चार्थदण्ड्यः स्यात् ॥ ३६७ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतेमैथुनं कन्यादूषकस्य अङ्गुलिच्छेदरूपं दण्डमाह अभिषज्येति । अभिषज्य प्रसस्य क-
न्यामात्रं धनादर्दपादिङ्गुलिप्रवेशादिना विरोधिलक्षणया तामेव कन्यां क्षतयोनिं कुर्यादित्यर्थः । कन्यांकुर्याद्विकुर्यादिति
मेधातिथिः । अङ्गुल्यौ तर्जन्यङ्गुष्ठौ ॥ ३६७ ॥

(५) नन्दनः । अविषसां भार्यत्वेन सोढुमशक्यां अक्षतयोनिमिति यावत् अङ्गुल्योश्छेदनं योनिक्षतकरणत्वात्
॥ ३६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । योमानवः अभिषस्य हठात् वर्षेण कन्यांकुर्यात् अङ्गुल्यादिना योनिविदारणंकुर्यात् तस्याशु
अङ्गुल्यौ कर्तनीये । षट्शतं दण्डं अर्हति ॥ ३६७ ॥

सकामांदूषयंस्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमामुयात् ॥ द्विशतानुदमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ताडनात्प्रभृतिमारणयावद्व्यस्तत्रेमान्निष्ठजजातीयाश्च दूषयन्ममार्थतेऽपित्वङ्गुलीद्वयस्य च्छे-
दः पूर्वस्यापि सकामविषयत्वात् अभिषस्यकरणे पूर्वदण्डोऽप्रकाशचौर्यवद्विशतोऽङ्गुलीच्छेदवर्जितः अथ कस्मिंश्चित्पुरुषेऽनुराग-
वतीकन्या तेन संयुज्यमाना कन्यात्वनिवृत्तौ सकामा येन विकृतीक्रियते तस्यायं दण्डः । अथ हस्तस्पर्शमात्रमिह दूषणं-
प्रार्थनीयायाः कन्यायाहस्तस्पर्शः मया स्पृष्टां ज्ञात्वान्यएतामर्थं दृश्यते न्यस्मिन्ननुरागिणीमन्यमानः ॥ ३६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यत्राह सकामामिति । दूषयन्ङ्गुलीप्रक्षेपेण । तुल्यः सजातिः ॥ ३६८ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातिरिच्छन्ती कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेदमामोति किं त्वतिप्रसक्ति-
निवारणाय द्विशतं दण्डं दाप्यः ॥ ३६८ ॥

(४) राघवानन्दः । रागस्य वैचित्र्यात्तथेच्छन्ती दूषयन् दण्डभागिन्याह सकामामिति । प्रसङ्गविनिवृत्तये पुनः प्रस-
क्तिवारणाय तेनैव तामनुरन्ध्रं यः संभोगस्तन्निवृत्तये च प्रतिलोमजाऽनुलोमजकन्यामात्रे धनदण्डमात्रमङ्गुलिप्रक्षेपायैरभि-
कदूषणाभावात् ॥ ३६८ ॥

(५) नन्दनः । प्रसङ्गविनिवृत्तयेऽन्यत्र पुनरेवंकरणविनिवर्त्तनाय ॥ ३६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सकामां कन्यां दूषयमाणः अङ्गुलिच्छेदं नामुयात् ॥ ३६८ ॥

कन्यैव कन्याया कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ॥ शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चै-
वामुयादश ॥ ३६९ ॥

(१) मेघातिथिः । बालभावाद्गूपादिद्वेषाद्वा कन्यैव कन्यानाशयेत्साद्विशतं दाप्या शुल्कश्च त्रिगुणः किंपुनः शुल्कस्य परिमाणमेषामन्यद्वृत्तसौंदर्याद्यपेक्षं सौभाग्यापेक्षं च शिफारज्जलताप्रहाराः ॥ ३६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्या स्वयमन्यांकन्याकुर्यात् अङ्गुलीमक्षेपेण । शुल्कं कन्याशुल्कं पित्रे स्पृष्टमैथुनाशङ्क्याऽन्येनापरिणयनात् । शिफावृक्षजटाः दश दशकृत्वस्ताभिस्ताडनं प्रामुयात् ॥ ३६९ ॥

(३) कुल्लूकः । या कन्यैव परामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्यद्विशतोदण्डः स्यात् कन्याशुल्कं च द्विगुणं कन्यापितुर्दद्यात् शिफाप्रहारांश्च दश प्रामुयात् ॥ ३६९ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्यान्तरुताङ्गुलिप्रक्षेपेपि दण्डमाह कन्यैवेति । कन्याकुर्यात्कन्यात्वनाशन्यायस्यापि तुल्यत्वात् । शुल्कं संवननमूल्यम् । पुंसः प्रीतिविशेषसंभवेपि कन्यायास्तदभावात्सान्निध्यविशेषाद्विषयसनीयत्वाच्च दण्डविशेषः । शिफाः शिखाप्रहाराः ॥ ३६९ ॥

(५) मन्दनः । कुर्यादविषयामित्यनुवर्त्तते । येन शुल्केन तां पितादास्यति तन्निगुणं । दशशिखाश्चामुयात्तस्याः शिरसि दशशिखाश्चकारयेत् । शिफा इति वा पाठः । शिफा जटा ॥ ३६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । या कन्यैव कन्यासंभोगेन कुर्यात्तस्याद्विशतोदमः स्यात् । शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्पित्रे कन्यामूल्यं स्पृष्टमैथुनाकन्यापरिणयत्वात् । शिफाश्चैवामुयादश दशामुयात् । चमुनः दशशिफाः आमुयादेव शिरसि दशशिफाः कार्या इत्यर्थः । शाखाशाले शिफाजदे इत्यमरः ॥ ३६९ ॥

या तु कन्याप्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ ३७० ॥

(१) मेघातिथिः । स्त्रियांकन्यानांकन्यालिङ्गनाशयन्त्यां मौण्ड्यं केशवपनं दण्डोऽङ्गुलिच्छेदी वा खरेणोद्वहनं च्छेदपक्षे कन्याजात्यादिभेदान्निघासभेदात् त्रैवर्णिकस्त्रीणां ब्राह्मणादिभ्रमेण दण्डमिच्छन्ति मुद्राश्च कल्पयन्ति ते प्रमाणा वादुपेक्षणीयाः ॥ ३७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्री युवती । मौण्ड्यं ब्राह्मणी । खरेणोद्वहनं क्षत्रिया । इतरैः अङ्गुलीच्छेदम् ॥ ३७० ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्रीनाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनमनुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेव च दनं गर्दभेन च राजमार्गे वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

(४) राघवानन्दः । योषित्कर्तृकेऽपि तस्मिन्दण्डमाह यात्विति । स्त्रीपदमत्र स्त्रीबोपलक्षकं न्यायस्य तुल्यत्वात् । र्वेतु कन्यापदं गोबलीवदन्यायेन दण्डविशेषार्थम् । मौण्ड्यं शिरोमुण्डनम् । विकल्पाच्छतारतम्यापेक्षया । अत्रापि पूर्वाकाहेतवोऽधिकृतु द्वेषमात्रम् ॥ ३७० ॥

(५) मन्दनः । प्रकुर्यादविषयामित्येव ॥ ३७० ॥

(६) रामचन्द्रः । या तु युवती स्त्री कन्याप्रकुर्यात् कन्यायाः संभोगं कुर्यात् सा स्त्री सद्यः मौण्ड्यं मुण्डस्य भावः मौण्ड्यं दण्डं अर्हति । तथा खरेण गर्दभेन उद्वहनम् च पुनः अङ्गुल्योऽच्छेदनं कर्तनम् ॥ ३७० ॥

भर्तारंलङ्घयेद्यातुस्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ॥ तांश्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

(१) मेधातिथिः । लङ्घनं भर्तारमतिक्रम्यान्वयगमनंतच्चेत्स्वीकरोति दर्पेण बहवोमेज्ञातयोबलिनोद्रविणसंग्नाः स्त्रीगुणोरूपसौभाग्यातिशयसंपन्नं क्रिमेनेनाशीलरूपेणेत्येवदर्पेण ताःश्वभिःखादयेद्यावन्मृता । संस्थानंदेशः बहवःसंस्थिता-यत्रजनाश्वत्तरादौ ॥ ३७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लङ्घयेदन्यपुरुषगमनेन पित्रादिज्ञातिदर्पिता स्त्रीणांगुणैश्च दर्पिता स्त्री । बलेति क्वचित्पाठः तत्रापि बलं गुणएव । संस्थाने सभायां बहुसंस्थिते बहुभिरधिष्ठितायाम् ॥ ३७१ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री प्रबलधनिकपित्रादिबान्धवदर्पेणसौन्दर्यादिगुणदर्पेण च पतिपुरुषान्तरोपगमनाल्लङ्घयेत्तारा-जा बहुजनाकीर्णं देशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीसंगेन तस्याः प्रकारान्तरेण दण्डमाह । भर्तारमिति । भर्तारं लङ्घयेत् रतिविशेषलोभेन त्यजेन्नाशयेद्वा । ननुतस्यागे जीवनं कुतइत्यत्राह । ज्ञातिः सत्कुलप्रचुरधनादियुक्तपित्रादिः गुणः सौन्दर्यं पुंजोषणादि ताभ्यां गर्विता दर्पिता । तां श्वभिरेव खादयेत् । संस्थाने संस्थान्यते मार्यतेऽत्रेति वधस्थले बहुसंस्थिते बहुजनाकीर्णे तां दृष्ट्वा यथाऽन्याः न कुर्युरितिभावः ॥ ३७१ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्त्रीणांव्यभिचारे दण्डमाह भर्तारंलङ्घयेदिति लङ्घयेद्यभिचरेत् ज्ञातिगुणदर्पिता ज्ञातिगुणेन पित्रादिसकाशाल्लब्धस्त्रीधनादिगौरवेण स्त्रीगुणेन सौभाग्यसौन्दर्यादिना च गर्विता बहुसंस्थितेबहुभिर्जनैर्बृते संस्थाने व-ध्यघातस्थाने अथवा बहुभिः पुरुषैराहृष्टे ऊरुमूलप्रदेशे ॥ ३७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहुसंस्थिते स्थानेतांश्वभिः खादयेद्राजा ॥ ३७१ ॥

पुमांसंदाहयेत्पापंशयने तप्तआयसे ॥ अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

(१) मेधातिथिः । योसौपत्न्याजारःसआयसे लोहशयने तमेऽग्निसंस्कृते दाहयितव्यः तत्रच शयनस्थितस्य का-ष्ठानि वध्यघातिनोऽभ्यादध्युरपरिक्षिपेयुः यावत्काष्ठमहारैरग्निज्वालाभिःशयनतापेनच मृतः ॥ ३७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुमांसं तस्याव्यभिचारप्रतियोगिनम् ॥ ३७२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनन्तरोक्तंजारंपापकारिणंपुरुषमयोमयशयने प्रज्वलिते राजा दाहयेत्तत्र शयने वध्यघातिनः काष्ठानि निक्षिपेयुर्मावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यउपपत्तेर्दण्डमाह पुमांसमिति । पापं पापिनमितिवक्तव्ये अत्यन्तपापख्यापनार्थम् । शयने अधोनिवेशनसाम्यात्तप्ते प्रज्वलिते । यथाऽर्धदग्धोनपलायतेतथा कुर्यादित्याह अभ्यादध्युरिति । तस्माद्देहेत् अ-ब्राह्मणंचेत् । ब्राह्मणंचेद्विवासयेदेव नजातु ब्राह्मणं हन्यादिति उदर्कनिषेधात् ॥ ३७२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मण्याःशूद्रगमनेऽयं दण्डः ब्राह्मण्यांदूषयितुः शूद्रस्य दण्डमाह पुमांसंदाहयेदिति । पुमांसंशूद्रंदाह-येद्देहेतभस्मीक्रियेत ॥ ३७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । काष्ठानि आज्येन अभ्यादध्युः अवर्षिचेत् तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिशास्तस्य बुष्टस्य द्विगुणोदमः ॥ ब्राह्मण्या सहसंवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिशस्तस्तत्पापकारीत्यभिशाब्दितः योयस्यां स्त्रियांसंगृहीतस्सोऽभिशास्तोदण्डितः सचेत्संव-

त्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा तस्यैकवारमभिशास्तस्य संवत्सरे गते पुनर्दुष्टस्य द्विगुणोदण्डः संवत्सराभिशास्तस्येति समासपाठे कथंचिद्योजना ब्रात्यया सह संवासे तावदेव पुनर्दुष्टस्य नेति ब्रूमः तत्राप्युत्तमाधममध्यमानामनेकविधोदण्डः तत्रकोसाविह द्विगुणइति न ज्ञायते किंतर्हि चण्डाल्यासंवासे यावदेव तावदेव ब्रात्ययेति सहसन्त्वन्त्यजस्तेयमिति व्रतः पूगःसंघस्तेन चरितंपुंश्वलीकर्तव्यं अथव्रातमर्हतिब्रात्येत्यस्तेयकारादण्डादिः काच शतमर्हति याऽनेकपुरुषोपभोग्या पुंश्वली सा हि पुरुषव्रातमर्हति अथवाऽनेकपुरुषस्वामिका ग्रामस्यदास्यसत्रमेव दास्यश्च ब्रात्याये तद्दहीनाब्रात्यामन्यन्ते तेषां मतेन मुख्यः शब्दार्थः अयं हि ब्रात्यशब्दः स्मृतिकारैः सावित्रो पतितेषु प्रयुक्तः नच स्त्रीणांतत्संभवः अथ स्त्रीणांविवाहस्य तदापत्तिवचनादुपनयनं तद्धीनपुरुषवद्ब्रात्यागौस्तार्हि नमुख्यः यदिनामोपनयनशब्दोऽनुपनयने विवाहे प्रयुक्तस्तथाप्युपनयनहीनोब्रात्यइत्युक्तेन विवाहहीनइति प्रतीयते यथाऽसिंहोद्यंदेशइत्युक्तेन सिंहशब्दस्य माणवके प्रयुक्तस्यापि देशस्या-माणवकत्वंप्रतीयते अस्ति तत्र मुख्य इहासंभवइति चेन्नासंभवमात्रनिबन्धना गौणी प्रतीतः किंतर्हि संबन्धमपरमुपेक्ष्य भवेदुपनयनशब्दोविवाहे गौणः ब्रात्यशब्दस्तु गौणइति कोहेतुः गौणत्वेऽपि विवाहाभावनिबन्धनइति निरुपपदब्रात्य-जापि काकाजातः काकः श्येनाजातः श्येनइति ब्रात्येति शङ्क्यते बहुसंबन्धप्रत्यासत्त्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः ब्रात्यभार्या तु सत्यपि संबन्धेन ब्रात्यशब्देन शक्याभिधातुं सोयमित्यभिसंबन्धे हि पुंयोगादाख्यायमिति तथा भवितव्यं तावत्तस्यायंभेदविवक्षायां तद्धितेनेति तस्माद्यदि गौणोब्रात्यशब्दोऽहीतव्यस्तज्जाताप्रत्येया अथशब्दार्थं व्रातमर्हतीति वि-वाहभ्रष्टातु न मुख्या न गौणीति नच विवाहकालः स्त्रीणानियतोयत्कालाङ्गुष्टाब्रात्यास्युर्यदपि प्रागृतोविवाहा तदपि त्वयं वरस्य ऋतुमन्याविनातत् परेणाभ्यनुज्ञातएवकाममामरणांतचेद्देहे कन्या ॥ ३७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वस्तुतोदुष्टस्य लोकैरभिशास्तस्य संवत्सरपर्यन्तं तच्छोधनमकुर्वतस्तद्दोषार्हदण्डाद्विगुणो-दमः । ब्रात्यया घोषिदुपनयनस्थानीयविवाहकालेऽपरिणीतया कन्यया प्रवृत्तरजसा सकृत्संयोगे तेन ब्रात्यया सकृत्संब-न्धमात्रेण सजातीयगमनदण्डाद्विगुणोदण्डइत्यपेक्षितम् । नतु संवत्सराभिशास्तस्येत्यप्याप्यन्वयः । प्रायश्चित्तं पृथगेवाचर-णीयम् । एवंचाण्डाल्यापि संवासे तावदेवेति यावद्ब्रात्यया सह संवासे सर्वातिशयितोद्विगुणीभूतोदण्डस्तावानेव दण्डः । प्रायश्चित्तंवन्देवेत्यर्थः ॥ ३७३ ॥

(३) कुल्लुकः । परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशास्तस्य पूर्वदण्डाद्विगुणोदमः कार्यः । तथा ब्रात्यजाग्रामने योदण्डः परिहर्लपितः चाण्डाल्यासह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः तथा चाण्डालीगमने योदण्डः सहसं-त्वंत्यजस्त्रियमिति संवत्सरे त्वतीति यदि तामेव ब्रात्यजायांतामेवचाण्डालीपुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः एतत्पूर्वस्यै-वीदाहरणद्वयंब्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशास्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्ता-मेव गच्छतः पूर्वाद्विगुणीदण्डोबोद्धव्यः ॥ ३७३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोऽन्यत्र दण्डमात्रमेतस्यापुनर्धृतस्यास्यापि संवत्सरान्ते गमने द्विगुणोदमइत्याह समिति । कस्य गुण्यमित्यपेक्षायामाह ब्रात्ययेति । सहसंत्वंत्यजस्त्रियमिति वचनाच्चाण्डाल्या गमने यत्प्रायश्चित्तं दण्डं तावदेव तु ब्रात्यागमने तद्वैगुण्यं पुनर्गमनइतिभावः ॥ ३७३ ॥

(५) नन्दनः । संवत्सराभिशास्तस्य अस्यां संवत्सरगूढवर्त्तमानस्य पश्चात्परिज्ञातस्य दुष्टस्य पापकृत्तमस्य द्वि-गुणोदमउक्तेभ्यः स्त्रीसंग्रहणदण्डेभ्यः ब्रात्यया चाण्डाल्या सह संवासे संगमे तावदेव द्वैगुण्यमेव दण्डस्य ॥ ३७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । संवत्सरपर्यन्तं पापशोधनमकुर्वतः अभिशास्तस्योक्तदण्डाद्विगुणोदमः संवत्सरानन्तरं पुनः

भिशस्तस्य पूर्वदुष्टस्य दण्डिनस्य द्विगुणोदण्डः ब्राह्म्यासहसंवासे अतिक्रान्तविवाहकाला प्रवृत्तरजा ब्राह्म्या तथा सह संवासे संवत्सरेतुपुनः चाण्डाल्या सह संवासेतावानेवदण्डः ॥ ३७३ ॥

शूद्रोगुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ॥ अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्राचाण्डालात् गुप्तं वर्णद्वैजातं द्विजातीनां स्त्रियः आवसन्मैथुनेन गच्छन् रक्षिता भर्तादिभिः स्व-
नियमेन दण्ड्यः कोदण्डइति चेद्गुप्तं चेद्द्रव्यद्वयसर्वस्वी हीयते अङ्गं च सर्वस्वं तद्वत् केन हीयते प्रकृतत्वात्ताभ्यामेवान्यस्यानि-
र्देशाद्विशेषस्यानुपादानादपराधानन्तरमेवाङ्गगुप्तं चेद्द्रव्यद्वयं सार्वेण हीयते नैकेनाङ्गेन यावच्छरीरेणापि हान्युद्देशेनाङ्गच्छेद-
नसर्वस्वहरणमरणान्युपदिष्टानि भवन्ति हानिरस्य कर्तव्येत्यर्थः तथाच गौतमः रूयभिमने लिङ्गोद्धारं सर्वस्वहरणं च गुप्तं-
चेत् ॥ ३७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्वैजातं वर्णद्वैजातित्रयस्य स्त्रियः । अगुप्ते बाह्येकाङ्गकर्तनं सर्वस्वग्रहणं चेत्येकाङ्गसर्व-
स्वं तद्धानगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी । सर्वेण शरीरेण हीयते वियोज्यते ॥ ३७४ ॥

(३) कुल्लूकः । भर्तादिभिरक्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षितारक्षारहिताङ्गच्छन् लिङ्गसर्व-
स्वाभ्यां वियोजनीयः । अत्राङ्गविशेषाश्रवणेऽप्यार्यरूयभिमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं गुप्तं चेद्द्रव्योऽर्धक इति गौतमवचना-
लिङ्गच्छेदः रक्षिताङ्गच्छच्छरीरधनहीनः कर्तव्यः ॥ ३७४ ॥

(४) राघवानन्दः । गुप्ता गुप्तस्त्री भेदेन परदण्डं वदन्नादौ शूद्रविषयकं तमेवाह शूद्र इति । गुप्तं भर्तादिभिरक्षितं
भक्षणाच्छादनस्वगृहाद्यैः न रक्षितमगुप्तं द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिवर्णस्त्रीरूपं ॥ ३७४ ॥

(५) नन्दनः । द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिनं वर्णमावसन् रक्षायुक्तां द्विजातिस्त्रियं गच्छन् । अत्र द्विजातिशब्दः क्षत्रिय-
वैश्यस्त्रीविषयो ब्राह्मण्या उक्तपूर्वत्वात् । अगुप्ते रक्षारहितद्विजातिस्त्रोगमने एकाङ्गसर्वत्वेन च हीयते एकाङ्गेन हस्तादिना
सर्वत्वेन च हीयते अगुप्तैकाङ्गेत्यत्र शाकल्यमतेन यकारलोपे कृते च्छन्दोनुसाराद्यकारलोपस्यासिद्धेत्वमनादृत्य वृद्धिविधा-
नं गुप्ते रक्षितद्विजातिस्त्रोगमने सर्वेणाङ्गेन सर्वत्वेन च हीयते ॥ ३७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रः द्विजातं क्षत्रियां वैश्यां वा गुप्तं अगुप्तं वा आवसन् अगुप्तं एकाङ्गच्छेदनं लिङ्गच्छेदं सर्व-
स्वहरणं कार्यम् गुप्ते सर्वेण सर्वाङ्गच्छेदनं सर्वत्वेन हीयते एतत् ब्राह्मणीतरगुप्तासु क्षत्रियासु ॥ ३७४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ॥ सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥ ३७५ ॥

(१) मेधातिथिः । वैश्यस्य सर्वस्वदण्डोक्तः इहतु साहचर्यात्सत्यपि द्विजातित्वे न वैश्यस्य समानजातीयागमेद-
ण्डोर्वाक्यं तर्हि ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव एवं क्षत्रियस्य ब्राह्मणीगमने सहस्रं मौण्ड्यं च मूत्रेणोदकस्थाने गर्दभमूत्रं ग्रहीतव्यम् । अ-
न्ये व्याचक्षते अन्यस्यानुपादानात्समानजातीय एव संवत्सरनिरोधनेन दण्डाधिक्यं यदिसंवत्सरमवरुद्धं करोति ततोयं द-
ण्डः आद्यमेव तु व्याख्यानं न्याय्यं न च समहीनोत्तमानां कथं समदण्डत्वमिति वाच्यं यत उक्तं सर्वेषामेव वर्णानां दारारक्ष्यतमाः
सदेति ॥ ३७५ ॥

(३७४) अगुप्तमङ्गसर्वस्वैः = अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैः (न०)

* स्त्रीरूप = स्त्रीरूपमगुप्तमावसन् मैथुनेनोपभुञ्जानः अङ्गसर्वस्वं प्रति हीयते । अङ्गमत्र लिङ्गम् । गुप्तमावसन् सर्वेण
शरीरेण धनेन च (राघ० २)

(२) सर्वज्ञानारायणः । संवत्सरनिरोधः संवत्सरबन्धनारेतस्य स्थापनंकृत्वा सर्वस्वदण्ड्यइत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणीतरगुमागमने वैश्यस्य । मूत्रेणमुण्डनं नरमूत्रेणार्द्रशिरःकृत्वा मुण्डनम् ॥ ३७५ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यस्यगुमब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धादनन्तरं सर्वस्वग्रहणरूपोदण्डः कार्यः क्षत्रियागमने तु वैश्यश्च क्षत्रियमिति वक्ष्यति क्षत्रियोगुमब्राह्मणीगमने सहस्रदण्डनीयः खरमूत्रेण चास्य मुण्डनंकर्तव्यम् ॥ ३७५ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यक्षत्रिययोगुमब्राह्मणीविषयकमाह वैश्य इति । अगुमामित्युत्तरस्वरसाद्रुमांगच्छेदित्वहार्थम् । संवत्सरबन्धानानन्तरं सर्वस्वं दण्ड्यो वैश्यः । क्षत्रियस्तु मूत्रेण श्वमूत्रेण सहस्रपणदण्डपुरःसरं मुण्डनमर्हतीत्यन्वयः ॥ ३७५ ॥

(५) नन्दनः । निरोधतः कारागृहनिर्द्धः । इच्छन्त्यांब्राह्मण्यां वर्त्तमानयोरयं दण्डः ॥ ३७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः संवत्सरनिरोधतः संवत्सरे कारागृहे निरोध्यः सर्वस्वं दण्ड्यः सहस्रक्षत्रियः दण्ड्यः । च पुनः नरस्य मूत्रेण मौड्यं मुण्डनं अर्हति ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणीयद्यगुमान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ॥ वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

(१) मेधातिथिः । अगुमा व्याख्याता भ्रष्टशीलाऽनाथा च तद्रमने वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् करोतिः प्रकरणादण्डने वर्तते दण्ड्येदित्यर्थः । पञ्चशतान्यस्येति पञ्चशतः बहुब्रीहिर्मत्वर्थीयः तथा कर्तव्यं यथा पञ्चाशतान्यस्य भवान्ति कियदधिकं तत्तस्यापहर्तव्यमित्यथनेति क्रमः तथा सति यस्य पञ्चवै शतानि धनं वा न्यूनं तस्य दण्डो न कश्चिदुक्तः स्यात् कस्तर्ह्यर्थः पञ्चशतं कुर्यादिति दण्डाधिकारादण्डपञ्चशतसंबन्धिनंकुर्यादेवं सहस्रिणं क्षत्रियमिति सहस्रमस्यास्ति दण्डो न गृहे धनमङ्गसर्वस्वीति व्याख्येयं तथा कर्तव्यं यथा सर्वस्वं च तस्य दण्डो भवति क्षत्रियस्याधिको दण्डोरक्षाधिकतोरक्षति तत्पुनः स एवापराध्यति ॥ ३७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पञ्चशतदण्डम् । क्षत्रियं सहस्रिणमिति । तस्य रक्षाधिकृतत्वादधिको दण्डः । अन्येतु पञ्चशतं पञ्चशतमात्रशेषवित्तम् । सहस्रिणं सहस्रमात्रशेषवित्तमित्याहुः ॥ ३७६ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षितान्तु ब्राह्मणीयदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छतस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात्क्षत्रियं पुनः सहस्रदण्डोपेतं वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमादिनानिर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः तदितरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रदण्ड एव ॥ ३७६ ॥

(४) राघवानन्दः । अगुमाविषयकमाह ब्राह्मणीमिति । पञ्चशतं पञ्चशतानि दण्डनीयत्वेनास्य सन्तीति तादृशं वैश्यं कुर्यादेवं क्षत्रियं सहस्रिणम् । आदौ क्षत्रियभुक्ता मन्यथा न वैश्यस्य दण्डलघुता बहुपुंभोग्यत्वेन प्रायश्चित्तलघुत्वादतो गच्छेतामिति साहित्यमुक्तम् । वैश्यं सहस्रिणमिति मेधातिथिः । शूद्राभ्रमादिति पञ्चशतमिति कुल्लूकः । धनदण्डमात्रमत्र ॥ ३७६ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चशतं कुर्यात्पञ्चशतपणदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रिये दण्डभूयस्त्वरक्षकत्वधर्मपरित्यागात् ॥ ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ॥ विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ३७७ ॥

(१) मेधातिथिः । तावेव क्षत्रियवैश्यौ गुप्तया ब्राह्मण्या विप्लुतौ कृतमैथुनौ मैथुनप्रवृत्तावेव विप्रशूद्रवद्दण्ड्यौ

गुप्ते सर्वेणहीयतइति । दग्धव्योवाकटाग्निना वाशब्दोवधप्रकारविकल्पे न वधविकल्पे नहि शूद्रगुप्ते वधादन्योदण्ड-
आम्नातः ॥ ३७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रवद्दण्ड्यौ एकाङ्गच्छेदसर्वस्वग्रहणाभ्याम् । कटाग्निना शवाग्निना ॥ ३७७ ॥

(३) कुल्लूकः । तावेवोभावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्यारक्षितया सह कृतमैथुनौ शूद्रवत्सर्वेण ह्येतदिति दण्ड्यौ
यद्वाकटे नावेष्ट्य दग्धव्यौ तत्र वैश्यलोहितदर्भैः क्षत्रियं शरपत्रैर्वा वेष्ट्यइति वसिष्ठोक्तोविशेषोग्राह्यः पूर्वसहस्रक्षत्रियोद-
ण्ड्योवैश्यः सर्व स्वमित्युक्तत्वादयंप्राणांतिकदण्डोगुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयोबोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

(४) राघवानन्दः । गुमायांतु तस्यां समेत्य गमने शूद्रवद्दण्डेन विकल्पमाह उभावपीति । विप्रुतौ कृतमैथुनौ । शू-
द्रवच्छरीरसर्वस्वं वैश्यस्य क्षत्रियस्याङ्गसर्वस्वमितिभेदः । अगुणवद्ब्राह्मणीविषयकोदण्डः दाहस्तु गुणवत् ब्राह्मणीविषयः ।
कटाग्निना शरपत्रेण । तत्रापि लोहितदर्भैः संवेष्ट्य क्षत्रियः वैश्यस्तु शरपत्रैरितिवसिष्ठोक्तेः ॥ ३७७ ॥

(५) नन्दनः । विप्रुतौ व्यभिचारितौ ॥ ३७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभौ वैश्यक्षत्रियौ विप्रुतौ कृताभिमानी तावेव ब्राह्मण्या गुमया सह श्मशाने कटाग्निना उभौ
दग्धव्यौ ॥ ३७७ ॥

सहस्रब्राह्मणोदण्ड्योगुमांविप्रांबलाद्वजन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यादिच्छन्त्यासहसङ्गतः ॥ ३७८ ॥

(१) मेधातिथिः । गुमा भ्रष्टशीलापि यदि केनचिद्रक्ष्यते पित्रा भ्रात्रा बन्धुभिर्वा तांहादृच्छन्सहस्रब्राह्मणोदाप्यः
गुमा शीलवतीचेत्प्रवासनाह्वानेनाधिके अथापि शीलवत्यपि गुमशब्देनोच्यते तथापि सहस्रमात्राब्राह्मणोमुच्यते । अङ्कन-
प्रवासने सर्वत्रमुखीक्रियंते परदाराभिमर्शौ ॥ ३७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्गुणगुणवद्ब्राह्मणापेक्षया दण्डद्वयम् । बलादनिच्छन्तीम् । इच्छन्त्या गुमयैव ॥ ३७८ ॥

(३) कुल्लूकः । रक्षितांविप्रांब्राह्मणीबलेनोपगच्छन्सहस्रदण्ड्यः स्यात् इच्छन्त्या पुनः सक्तमैथुने पञ्चशतानि
दण्डनीयोभवेत् ॥ ३७८ ॥

(४) राघवानन्दः । तादृशापराधे विप्रस्य दण्डमाह सहस्रमिति । बलादनिच्छतः । इच्छन्त्या ब्राह्मण्या ॥ ३७८ ॥

मौण्ड्यंप्राणान्तिकोदण्डोब्राह्मणस्य विधीयते ॥ इतरेषान्तु वर्णानांदण्डः प्राणान्तिकोभवेत् ॥ ३७९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र क्षत्रियादीनांवधउक्तस्तत्रब्राह्मणस्य मौढ्यंयथाऽब्राह्मणः संग्रहणात्प्राणान्तदण्डमर्हति
तथातु पुमांसंदाहयेदिति प्राणानामन्तङ्गच्छति प्राणान्तंवा करोति प्राणान्तकः अन्येष्वपिदृश्यतइतिदण्डः । अन्ये तुप्राणान्ति-
कइतिपाठान्तरंप्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः अध्यात्मादित्वाष्टञ् इतरेषांब्राह्मणादन्येषांक्षत्रियादीनांवर्णानांप्राणान्तिकएव
श्रुतंभारणादिपूर्वमेव तदनन्तरमिदमुच्यते उच्यमानंमौण्ड्यंतच्छेषतया सहस्रदण्डोविधीयतइतिमन्यन्ते अन्यथा ब्राह्मणस्य
प्राणांतदण्डविधानात्कः प्रसङ्गोब्राह्मणस्य येनैवमुच्यतेमौढ्यंप्राणान्तिकइति पुमांसंदाहयेदिति सामान्यविधानप्रशक्त-
मिति चेत्तत्रैव कर्तव्यस्यात्तथाहिस्फुटंतद्विषयत्वमपीयते ॥ ३७९ ॥

(३७८) दिच्छन्त्यासह=अगुमांसह (ख)

(३७९) प्राणान्तिकोभवेत्=प्राणान्तकोभवेत् (मेधा०)

=प्राणान्तगोभवेत् (मेधा०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणान्तिकदण्डस्थाने मुण्डनमेव कार्यमित्यर्थः ॥ ३७९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं दण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेन घातेन दण्डो भवति ॥ ३७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषां प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य मौण्ड्यविधत्ते मौण्ड्यमिति । जात्यन्तरस्य प्राणान्तिकोऽपराधे यत्र दण्डस्तत्र विप्रस्य मौण्ड्यमात्रमितिसार्वत्रिकः ॥ ३७९ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य च वधार्हे दण्डे प्राप्ते मौण्ड्यमेव न वधः इतरेषां वध एवेति ॥ ३७९ ॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥ राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वपापेष्विति प्रकरणविधौ न केवलसंग्रहणे ब्राह्मणो न हन्यते यावदभ्येष्टव्यपराधेषु । अपिशब्दो युगपत्सर्वपापकार्यपि ब्राह्मणो न जातुकदाचिद्वन्त्यः कितर्हि तस्य पापकारिणः कर्तव्यं राष्ट्रादेनं विषया ब्राह्मणं बहिः कुर्यान्निर्वासयेत् समग्रधनं सर्वस्वसहितं अक्षतमक्षतशरीरं धनमप्यस्य नापहर्तव्यं कथं तर्हि दण्डो ब्राह्मणस्य केचिदाहुर्निर्वासनेत्वाधीयमानं सधनं निर्वास्य धनदण्डं प्रतिषेधति । अन्येतु समग्रधनं हतसर्वस्वं कृत्वा निर्वास्यत इति मन्यन्ते ॥ ३८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षतमच्छिन्नाङ्गम् ॥ ३८० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन् हन्यादपि तु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रां निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति मौण्ड्यं तत्राह नेति । समग्रधनं समग्रधनयुक्तम् बहिर्निःसारणे धनं न ग्राह्यं तदभावे धनं क्वचित् सहस्रं ब्राह्मण इत्यत्रोक्तम् । अक्षतमित्यनुवादोऽक्षतशरीरमित्यर्थः ॥ ३८० ॥

(५) नन्दनः । न केवलं संग्रहण एव किन्तु ब्रह्महत्यादिष्वपीत्युक्तं सर्वपापेष्वपीति ॥ ३८० ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षतं अव्याहतम् ॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयाधर्मो विद्यते भुवि ॥ तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वशेषोयमर्थवादः न ब्राह्मणवधादन्यो बहुतरोऽधर्मो दुःखफलोस्ति । अन्यशब्दाभ्याहारेण यः भी तस्माद्धेतोरस्य ब्राह्मणस्य राजा मारणमङ्गच्छेद्वा मनसापि नेच्छेत् ॥ ३८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूयानातिशयितः ॥ ३८१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति तस्माद्वा राजा सर्वपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधं चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादः नेति । भूयोनधर्मो न विद्यते ब्रह्महत्याश्वमेधान्यान् परंपुण्यपापयोरित्युक्ते यो ब्राह्मणायावगुरित्यादिश्रुतेः । राजास्तेनेन गन्तव्यमिदमपि । विप्रातिरिक्तविषयम् ॥ ३८१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तेऽर्थे हेतुमाह न ब्राह्मणवधादिति ॥ ३८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणवधाद्भूयान् अधर्मः कश्चित् न विद्यते ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियांगुमां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ॥ यो ब्राह्मण्यामगुमायां तावुजौ दण्डमर्हतः ॥ ३८२ ॥

[क्षत्रियांचैव वैश्यांचगुमांतु ब्राह्मणो ब्रजन् । नमूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । अगुमायाब्राह्मण्यागमने वैश्यः पञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियंसहस्रिणमिति तत्र वैश्यस्य पञ्चशतोमएव परिपालयति सएव चेन्नाशयति युक्तंतस्य दण्डमहत्त्वम् ॥ ३८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । योब्राह्मण्यामगुमायां दण्डः पञ्चशतानि वैश्यस्य सहस्रं क्षत्रियस्य ॥ ३८२ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । नमूत्रमुण्डइति । मौण्ड्यमत्रविधेयं तद्विधौच क्षत्रियवन्मूत्रेणतन्माभूदित्येतदर्थमूत्ररूपविशेष-
णनिषेधः । तथाच मूत्रार्द्रशिरस्त्वस्य विशेषणमात्रस्य निषेधोमुण्डना तु कर्तव्येव ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । रक्षिताक्षत्रियांयदि वैश्यो गच्छेत्क्षत्रियोवायदि रक्षितवैश्यांतदा तयोर्ब्राह्मण्यामगुमायां गमने योदण्डावुक्तौ वैश्यपञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियन्तु सहस्रिणमिति द्वावेव दण्डौ वैश्यक्षत्रियोर्भवतः । अयंच वैश्यस्य रक्षितक्ष-
त्रियागमने पञ्चशतरूपोदण्डोलघुत्वात् गुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयोबोद्ध-
व्यः । क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतोयुक्तः सहस्रंदण्डः ॥ ३८२ ॥

(४) राघवानन्दः । राजन्यवैश्ययोः परस्परस्य गुप्तस्त्रीगमनेअगुमब्राह्मणीगमनवदण्डमाह वैश्यश्चेति । योवैश्यः
पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियंतु सहस्रिणमित्यनेनोक्तःसंख्याविशिष्टोदण्डस्तं विज्ञान्यावर्हंतइत्यन्वयः । अत्रतु वैश्यस्या गुण-
वतोक्षत्रियत्वमात्रोपेतागमने लघुदण्डस्य शूद्राभ्रान्त्यागमनेनवा ॥ ३८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः दण्डः ब्राह्मण्यामगुमायां लुक्तस्तमेव तावुभौ वैश्यक्षत्रियौ दण्डं अर्हतः ॥ ३८२ ॥

[रामचन्द्रः । क्षत्रियामिति । मूत्रदण्डः न कर्तव्यः मूत्रेण मुण्डनं कार्यं किंतु उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ १ ॥]

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डं दाप्योगुमे तु ते व्रजन् ॥ शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रौवै भवेद्वमः ॥ ३८३ ॥

(१) मेधातिथिः । गुप्ते क्षत्रियावैश्येगच्छन्ब्राह्मणः सहस्रंदण्ड्यः प्रवासनाङ्कने स्थितेएव शूद्रायागमने क्षत्रियवैश्य-
योः साहस्रोदण्डः सहस्रमेव साहस्रंस्वार्थकोण् सहस्रंवादण्डेऽस्ति साहस्रोदण्डोत्रपदार्थः । मत्वर्थीयोण् ॥ ३८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहस्रंब्राह्मणोदण्डं दाप्योगुमेतु तेव्रजन्निति अगुप्ते व्रजन्दाप्यएव न मुण्डनीयइत्यर्थः ।
शूद्रायां गुमायामगुमायांवा । वैश्यराजन्ये वैश्यां राजन्यांच पूर्वं तयोर्ब्राह्मणस्य सहस्रदण्डतोक्ता । एतत्तु शूद्रतुल्यवृत्तयो-
र्योगवेतिज्ञेयम् ॥ ३८३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणोव्रजन्सहस्रंदण्डंदापनीयः शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने सह-
स्रमेव दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वक्षत्रिययोरक्षिततज्जातीये स्त्रियौ ब्राह्मणोगच्छन्सहस्रमित्याहसहस्रमित्यर्थेन । ते विद्वक्ष-
त्रिययोषिते । वैश्यक्षत्रिययोरपि रक्षितशूद्रागमने सहस्रंदण्डइत्याह शूद्रायामिति । गमनइतिशेषः । तत्रापि पूर्वं क्षत्रियमु-
क्तायां वैश्यस्य गमने साहस्रः सहस्रपणनियतः ॥ ३८३ ॥

(५) नन्दनः । ते गुप्ते क्षत्रियवैश्यस्त्रियौ शूद्रायांगुमायामिति विपरिणामः ॥ ३८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते क्षत्रियवैश्ये व्रजन् गुप्ते ब्राह्मणः सहस्रं दण्डं दाप्यः शूद्रायां गच्छतोः क्षत्रियविशोः साहस्रो
दमः वैभवेत् ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियायामगुमायां वैश्ये पञ्चशतंदमः ॥ मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियोदण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

(१) मेधातिथिः । वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः अगुमांच क्षत्रियां गच्छति क्षत्रियस्य सएवयदि वा मौण्ड्यमुण्डन-
मिच्छेत्तामुयाद्रवमूत्रेण एषएव वैश्यागमनउभयोर्दण्डः ॥ ३८४ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः स्यात् क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण मुण्डनपञ्चशतरूपं वा दण्डमाभूयात् ॥ ३८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोरगुमक्षत्रियाविषये व्यवस्थितदण्डमाह क्षत्रियायामिति । वैश्ये पञ्चशतं दण्डः । मौण्ड्यमन्विच्छेत्क्षत्रियोदण्डमेव वा । वाशब्दात् मौण्ड्यनान्विच्छेद्वा ॥ ३८४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रजतीतिविपरिणामः ॥ ३८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियायां मूत्रेण मौण्ड्यं कृच्छेत् वापक्षान्तरं दण्डमेव गच्छेत् ॥ ३८४ ॥

अगुमे क्षत्रियावैश्ये शूद्रांब्राह्मणो ब्रजन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ॥ ३८५ ॥

[शूद्रोऽन्यांशपापीयान्नवं मुच्येत किल्बिषात् । तेभ्यो दण्डात् तद्व्यनकोशेऽप्रवेशयेत् ॥ १ ॥

अयाजिकंतु तद्वाजादद्याद्भूतकवेतनम् ॥ यथादण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तुलंभयेत् ॥ २ ॥

भार्यापुरोहितस्तेना येचान्येतद्विधाद्विजाः ॥ ३ ॥] +

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्यगुमास्त्रीगमनउभयोर्दण्डः अन्यजश्चण्डालश्चपचादिस्तत्र सहस्रं तत्रायं सहस्रपणदण्डसंयहः ब्राह्मणस्य चतुर्विंशति वर्षेषु गुमागमने सहस्रं श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्केने अन्यत्र प्रवासनमेव श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चित्तमहत्वादेव कल्प्यते गुमागमने पञ्चशतानि प्रवासनाङ्केने यद्यप्यगुमापरदाराव्यपदेशो भवति विवाहसंस्कारे सति तथापि त्वैरिणीभर्तृत्वतामतिक्रान्ता अब्राह्मणस्य प्राणान्तो गुमागमने दण्डो बलात् सकामागमने साहस्रोदण्डः प्रवासनाङ्केन गुमागमने वैश्यपञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियसहस्रिणमिति ॥ ३८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्यजात्यः । रजकचर्मकृन्तबुरुडकैवर्तमेदभिष्टाः स्मृत्यन्तरोक्ताः ॥ एवं स्त्रीसंग्रहणान्तं समर्थितं उत्तरेचाभ्याये शेषं वाच्यम् ॥ ३८५ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षिताक्षत्रियावैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छ पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । अन्ते भवोऽन्यजः यस्मादधमो नास्ति चाण्डालादिस्तस्य स्त्रियं गच्छन्सहस्रं दण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अगुमतिमृष्वपि ब्राह्मणं प्रति दण्डमाह अगुमइति । अन्यजस्त्रियं चण्डालादिजातिमिति अन्यजगुमागुमसाधारणविषयं चतुर्णां सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात् ॥ ३८५ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रांच अगुमिच विपरिणामः ॥ ३८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यजस्त्रियं ब्राह्मणो ब्रजं सहस्रं दाप्यः ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ॥ न साहसिकदण्डघ्नौ सराजा शक्रलोकभाक् ॥ ३८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य राज्ञः पुरे देशे राष्ट्रे स्तेनश्चौरो नास्ति स शक्रस्येन्द्रस्य लोकस्थानं भजते त्वर्गप्राप्नोति । नान्यस्त्रीगमनमन्यस्य या स्त्री भार्यावरुद्धा पुनर्भूया स्त्रीग्रहणमभार्याया अप्यसंबन्धिन्याः प्रतिषेधार्थं दुष्टवाक्त्रिविधस्याः क्रोशस्य कर्ता साहसिकउक्तः दण्डेन हन्ति दण्डपारुष्यकतु शक्रलोकभागिति सर्वत्रानुषङ्गः स्तेनादीनां शरीरसंग्रहशेषोऽयमर्थवादः ॥ ३८६ ॥

+ (८, ४)

(३८६) शक्रलोक=सत्यलोक (क)

(१) सर्वज्ञनारायणः । अत्रान्तरा उच्चावचाननूक्ताम्बाभिद्राजधर्मान्संगादाह यस्येति । दुष्टवाक् दुष्टपारुष्य-
कृत् । दण्डघोदण्डपारुष्यकृत् ॥ ३८६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोराष्ट्रे चौरः परदारगामी परुषवादी गृहदाहादिसाहसकारी दण्डपारुष्यकर्ता च नास्ति
सराजा शक्रपुरंयाति ॥ ३८६ ॥

(४) राघवानन्दः । राजावश्यं स्तेनादिपञ्चसु दण्डपरोभवेदित्येतच्छक्यमाविष्कुर्वन्नाह यस्येतिद्वाभ्याम् । अ-
न्यस्त्रीगः पारदारिकः । सशक्रलोकभाक् मृत्वेतिशेषः ॥ ३८६ ॥

(५) नन्दनः । यस्ते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयसाहसस्त्रीसंग्रहणरूपाः पञ्चदोषाउक्तास्तेषु पर्वतमानानानिय-
हेण राज्ञां फलमाह यस्यस्तेनइति । यस्य पुरे स्तेनोनास्ति दण्डभयाद्यस्य विषयेचोरोनास्ति । दण्डेन हन्तीति दण्डघ्नः
दण्डपारुष्यकृत् । पुरइति राष्ट्रस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३८६ ॥

एतेषानिग्रहोराज्ञःपञ्चानांविषये स्वके ॥ साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७ ॥

(१) मेधातिथिः । साम्राज्यपरः प्राणयितात्वात्तद्व्यं सजातेषु समानस्यर्द्धिनोराजानःसजात्याअभिप्रेतास्तेषु मू-
र्द्धन्यधितिष्ठति तस्याज्ञाकराः संभवन्तीत्यर्थः लोके च यशस्करइत्युत्पादयन्ति उभयत्रापि निग्रहएव कर्ता हेतुत्वात् ज-
नमारकोयंक्रोधनइति वदन्त्यपि तुस्तुवन्ति ॥ ३८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साम्राज्यं समीचीनंराज्यम् । स्वजात्येषु मध्ये ॥ ३८७ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेषांस्तेनादीनांपञ्चानांस्वराष्ट्रे निग्रहः समानजातीयेषु राजसु मध्ये राजा साम्राज्यकृदिह लोके
च यशस्करोभवति ॥ ३८७ ॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चानां स्तेनादीनाम् । विषये राष्ट्रे । स्वजात्येषु राजसु मध्ये साम्राज्यकृत् एवंकुर्वन् चक्रवर्ती
स्यादितिभावः । यशस्करः लोके स्वानुरूपं यशोधत्ते ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजंयस्यजेद्याज्योयाज्यंचर्त्विक्त्यजेद्यदि ॥ शक्तंकर्मण्यदुष्टंच तयोर्दण्डः शतंशतम् ॥ ३८८ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञे कर्मकरऋत्विग्योतोद्गात्रादिः यद्यपि वरणोत्तरकालमाप्रयोगसमाप्तेस्तद्विपदेशस्तथाप्यत्र
कर्मणोरितरेतरत्यागे विधिरयं किंतर्ही प्राग्वरणात् । भूतपूर्वगत्या ऋत्विग्यवहारः यः प्रयोगान्तरेवृत्तः सएवशक्तः प्रयोगा-
न्तरेऽपि वरितव्यः न केवलंपूर्ववृत्तस्यायमग्यायः किंतर्हि तत्पित्रादिभिरपि तथाहि पूर्वोक्तुष्टः स्वयंवृतइति नारदः नचाय-
मैकपुरुषिकोनियमः किंतर्हि कुलधर्मोयं तथाच महाभारते संवत्समरुत्तीयेषु अपञ्चितंतेन यत्कुलाः पित्रादिभिर्ऋत्विजोवृ-
तास्तएव वरीतव्याः । याजनकानामप्येषएवविधिस्तैरपि ते योजनीयाः ऋत्विजंकृतात्विज्यंतत्कुलीनवाऽन्यथोनवृणीत
यियक्षुरपि त्वन्ययाजकमर्थयेत् शक्तंकर्मणि यज्ञे प्रयोगश्चमदुष्टमभिशंसनाङ्गवैकल्यादिभिर्दोषैरयुक्तमेवमीदृशएवार्त्विगर्थ-
मानोयदिनाङ्गीकुर्याद्याजकत्वं अदुष्टमभिरेवदोषैरनाक्रान्तंयाज्यंशक्तंविद्वत्तया च तादृशे त्यागे तयोः शतंदण्डः ऋत्विक्श-
तंदाप्योयाज्यंत्यज्याज्यऋत्विजं नकेवलमयमृत्विग्याज्यधर्मः शिष्याचार्ययोरपि । तथाच गौतमः । अथयाजकावृत्विगा-
चार्यौ पतनीयसेवायां चहेयावम्यत्र हानात्पततीति दानुसंप्रदानयोरपि प्रतिग्रहे केचिद्धर्ममिममिच्छन्ति ॥ ३८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋत्विजमित्यादिसंविद्यतिक्रमशेषभूतमप्यत्र राज्ञाप्यृत्विग्यत्याज्यइतिदर्शयितुराजधर्मेभू-
क्तम् । ऋत्विजं परंपरयायातम् । शतं पणाः । पुनश्च पूर्ववत्परिग्रहइत्यपि ग्राह्यम् ॥ ३८८ ॥

(३) कुल्लूकः । योयाज्यः ऋत्विजकर्मनुष्ठानसमर्थमतिपातकादिदोषरहितमृत्विग्वा याज्यमबुष्टं त्यजति तयोः शतशतदण्डः कार्यइति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुवर्तयन्दण्डार्थमनुवदति ऋत्विजमिति । याज्योयजमानः शक्तं कर्मनुष्ठानदक्षिणादानयोः । अदुष्टं पातकादिना । एतद्वयं याज्ययाजकयोर्विशेषणम् । शतमिति कर्तृभेदविवक्षया वीप्सा ॥ ३८८ ॥

(५) नन्दनः । प्रकीर्णकारण्यमनुद्दिष्टमपि स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं व्यवहारपदं प्रस्तौति ऋत्विजं त्यजेदिति । कर्मणि यज्ञ-कर्मणि शक्तमिति ऋत्विग्विशेषणम् । अदुष्टमिति याज्यविशेषणम् ॥ ३८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । याज्यो यजमानः कर्मणि शक्तं अदुष्टं ऋत्विजं त्यजेत् च पुनः यदि ऋत्विक् कर्मणि शक्तं कर्मस्थं याज्यं त्यजेत् तयोः ऋत्विक्याज्ययोः दण्डः शतशतम् ॥ ३८८ ॥

न मातानपिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति ॥ त्यजन्नपतितानेतान्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

(१) मेधातिथिः । माता न त्यागमर्हति न त्याज्या त्यागः त्वगृहान्निष्कासनं मातृवृत्तेः सक्ताया उपकारस्योपक्रियाया-मुदितायामकारणे एवं पित्रादीनामपि व्याख्येयं संबन्धे साहचर्यात् स्त्रीभार्यैवाभिप्रेता । अपतितानामेषां त्यागो नास्ति । मातृस्तु न मातापुत्रं प्रतिपततीत्येकइति शातातपः । भार्यायाश्चापि त्यागः संभोगे गृहकार्यनिषेधः भक्तवस्त्रादिदानं तु न निषिध्यते योषितु पतितास्वपि ॥ वस्त्रान्मानदेयं च वसेयुः त्वगृहान्तिकइति पठ्यते ॥ ३८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्री भार्या ॥ ३८९ ॥

(३) कुल्लूकः । मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमपोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्मकं नार्हन्ति तस्मादितान्पातकादिरहितान्परित्यजन्तैकैकपरित्यागे राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

(४) राघवानन्दः । रुयन्तरादिवशस्यापतितमात्रादित्यक्तुर्दण्डमाह नेति । षट्शतानि पणानामित्यनुवर्तते ॥ ३८९ ॥

(५) रामचन्द्रः । अपतितान् मात्रादीन् त्यजनराज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतांमथः ॥ न विब्रूयान्पोधर्मचिकीर्षन्हितमात्मनः ॥ ३९० ॥

(१) मेधातिथिः । वानप्रस्थादीनामश्रमवासिनाश्रमेषु कार्यधर्मसंकटरूपमयं शास्त्रार्थो नायमिति इतरैरविद-मानानधर्मव्यवस्थांसहसा विब्रूयात्प्रभुतया निर्णयमन्येषामिव न कुर्यात्कथं तर्हि वक्ष्यमाणेन प्रकारेण एवमात्मने हितं कृतं भवति शास्त्रार्थत्यागो न भवतीत्यर्थः गृहस्थानां चाश्रमत्वेऽपि यथोक्त एव निर्णयप्रकारः कार्यधर्मसंशयात्मकविवादपदं आश्रमग्रहणाच्च विशिष्टविषयता व्याख्यायते ॥ ३९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आश्रमेष्वश्रममध्ये कार्ये कर्तव्ये आश्रमधर्मइत्यर्थः । न विब्रूयात् न धर्मविपरीतमर्थं स्वापेक्षया स्थापयेत् ॥ ३९० ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातीनां गार्हस्थ्ययाद्याश्रमविषये कार्येऽयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थइति परस्परं जातविवादानाराजं स्वीयहितचिकीर्षुरयं शास्त्रार्थइति सदृशान्विशेषेण न ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डप्रसंगेन पारस्मिकभयं स्मारयन्मृषं शिक्षयति आश्रमेऽवितिह्वाभ्याम् । कार्ये गार्हस्थाश्रमधर्मविषये विवदतामयं शास्त्रार्थो नायमिति विपर्ययसिद्धयेति विशेषेण न ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

(५) नन्दनः । आश्रमेषु तपोवनेषु द्विजातीनां वानप्रस्थानाम् ॥ ३९० ॥

(६) रामचन्द्रः । आश्रमेषु चतुर्षु द्विजातीनां विवदतां सतामात्मनो हितचिकीर्षन्तृपो न विब्रूयात् विपरीतं वदेत् ॥ ३९० ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मप्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥

(१) मेधातिथिः । यथातत्कर्तव्यं तथेदानीमाह योयादशीपूजामर्हति गुणानुरूपेण तंतथैवाभ्यर्च्य ब्राह्मणैर्मन्त्रिपुरोहितादिभिः आचार्यसाहित्येधर्मप्रवचने वा तदा च ब्राह्मणाः सत्याविज्ञेयास्तैः सह स्वधर्मन्याय्यमर्थबोधयेत् सिद्धेमहत्त्वे सभ्येभ्य उपदेशः प्राधान्यार्थस्तान्पुरस्कुर्यात् तथाहि न राज्ञः क्रुध्यन्ति शास्त्रेण प्रीतिस्तुतिवचनैः प्रथमं प्रथममप्यव्यपनी-तक्रोधान्कृत्वा ततो ब्रूयात् ॥ ३९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणैः स्वकीयधर्मासनस्थैः । सान्त्वेन प्रशमय्य विवादं त्याज्यित्वा स्वधर्मं तैरेव विचारं-कारयित्वा प्रतिपादयेत् ज्ञापयेत् ॥ ३९१ ॥

(३) कुल्लूकः । योयादशीपूजामर्हति ततथा पूजयित्वाऽन्यै ब्राह्मणैः सह प्रथमं प्रीत्याऽपगतकोपं कृत्वा तत एषां यः स्वधर्मस्तं बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि किं कार्यमिति तत्राह यथेति । यथार्हं योयादशीपूजामर्हति तामनतिक्रम्याभ्यर्च्य कथमेवं विवदन्त इति सान्त्वेनेन प्रशमय्य गतकोपान्कृत्वा तेषां यः स्वधर्मस्तं ब्राह्मणैः सह प्रतिपादयेत् बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

(५) नन्दनः । एतांस्वानप्रस्थान् ब्राह्मणैः स्वपुरोहितादिभिः सान्त्वेन प्रशमय्य न दण्डेन स्वधर्ममविवादमविवा-दोहितेषां स्वधर्मः ॥ ३९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः पार्थिवः एतान् आश्रमादीन् ब्राह्मणैः सह सान्त्वयन् अभ्यर्च्य प्रशमय्य आदौ स्वधर्मं स्वधर्मं प्रतिपादयेत् स्वत्वाश्रमधर्मे स्थापयेत् ॥ ३९१ ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ॥ अर्हावभोजयन् विप्रोदण्डमर्हति माषकम् ॥ ३९२ ॥

(१) मेधातिथिः । विशन्त्यस्मिन्निति वेशो निवासस्तः प्रातिगतः प्रातिवेश्यः पृष्ठगृहाभिमुखस्तत्र भवः प्रातिवेश्यः प्राग्दी-र्घपाठे त्वार्थिकोण एव भवति पृष्ठतो वसन्तौ चेन्न भोजयेत् यदि त्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे विंशतिमात्राय त्र-द्विजादन्ये भोज्यन्ते तदा माषकं सुवर्णदण्डं दाप्यो हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि विज्ञायते । अर्हौ यदि तौ प्रातिवे-श्यानुवेश्यौ योग्यौ भवतौ न द्विषन्तौ नात्यन्तनिर्गुणौ ॥ ३९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रातिवेश्यो निरन्तरगृहस्थः । अनुवेश्यस्तदनन्तरः । कल्याणे उत्सवे । विंशतिब्राह्मणाय-त्र भोज्यन्ते तत्र । अर्हौ योग्यौ । विप्र इति वचनान्क्षत्रियस्य तादृग्ब्राह्मणभोजने न दोष इत्यर्थः । माषकं सुवर्णस्य ॥ ३९२ ॥

(३) कुल्लूकः । निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदनन्तरगृहवास्यनुवेश्यः यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणा भोज्यन्ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात् ब्राह्मणौ भोजनार्हावभोजयन् ब्राह्मणउत्तरत्र हिरण्यादिग्रहणादिह रौप्यमाषदण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणान्मादायिनो द्विजस्येतद्विशेषा भोजने दण्डमाह प्रातिवेश्येति । प्रातिवेश्यानुवेश्यौ स्वगृह-निकटोपनिवृत्तासिनौ अर्हौ कुल्लूकश्चोपपातकाद्यदुष्टौ । कल्याणे उत्सवे स्वस्त्ययने वा । विंशतिद्विजे द्विजानां विंशतिर्भो-

जनीयत्वेन यत्र तस्मिन् माषकं रौप्यमितिकेचित् । संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन हैरण्यमिति तु तत्रैव उत्तरवाक्ये हैरण्यमिति श्रवणात् । विंशतिरिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । विप्रपदं चातुवर्ण्योपलक्षणम् ॥ ३९२ ॥

(५) नन्दनः । त्वगृहस्याभिमुखं गृहप्रतिवेशः अभितः समीपस्थं गृहमनुवेशस्तत्रस्थौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विंशतिद्विजे विंशतिद्विजभोजनयुक्ते कल्याणे उत्सवे ॥ ३९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यः पार्श्वगृहवर्ती अनुवेश्यः तत्पार्श्वगृहवर्ती तावर्हौ कल्याणे उत्सवे विंशतिब्राह्मणभोजने एतादृशे समये अर्हौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विप्रः । अभोजयन् चेन्नभोजयेत्सः माषकं सुवर्णमाषकं दण्डं अर्हति ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ॥ तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम् ॥ ३९३ ॥

(१) मेधातिथिः । अप्रातिवेश्यार्थो यमारंभः स ब्रह्मचारिणामयनियमः श्रोत्रियस्तादृशमेव श्रोत्रियगुणवन्तं भूतिकृत्येषु भूतिर्विभक्तमित्येतेषु कार्येषु विभवे धनसंपत्तौ यानि क्रियन्ते गोष्ठीभोजनादीनि अथवा भूतिग्रहणं कृत्यविशेषणं भूतिमन्त्रियानि कृत्यानि प्राचुर्येण प्रभूत्या विवाहादीनि क्रियन्ते यत्र विंशतेरधिकनरा भोज्यन्ते तादृशेषूत्सवेषु अभोजयंस्तदर्थं मन्त्रभूतिकृत्येषु भोक्तव्यं तावद्विगुणं तस्मै दापयेद्वाङ्मेवा उभयं हिरण्यं माषकोवा ॥ ३९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रोत्रियमेकग्रामीणं भूतिकृत्येषु कल्याणेषु । तदर्थं दाप्यः श्रोत्रियाय माषकं राज्ञः ॥ ३९३ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्याचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तं विभक्त्यर्थेषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात् प्रातिवेश्यानुवेश्यावेव भोजयन् तदन्नं भोजिताद्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकं च राज्ञः ॥ ३९३ ॥

(४) राघवानन्दः । कदर्याय नदेर्यामत्यतः साधोरदाने दण्डमाह श्रोत्रिय इति । भूतिकृत्येषु विवाहादिषु श्रोत्रियं देवाद्युपनतं अभोजयन् नदन्तं तदन्नं तदपराधापनुत्तये तस्मै भोजननिर्वाहकद्रव्यद्विगुणं दाप्यः । राजा तु हैममाषकं गृहीयादित्यर्थः । साधुमर्त्याधिकारित्वद्योतनाय विशेषणम् । तस्मादात्मज्ञं संचयेद्भूतिकाम इति श्रुतेः । साधुपदमात्मज्ञपरं वा ॥ ३९३ ॥

(५) नन्दनः । तदन्नं श्रोत्रियान्नं राज्ञः श्रोत्रियाय दाप्यं माषकं त्वस्मै दण्डत्वेनापेक्ष्यमाणं श्रोत्रियप्रत्याख्यानविषयो दण्डविधिः ॥ ३९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतिकृत्येषु मङ्गलकार्येषु श्रोत्रियः श्रोत्रियमभोजयन् तदन्नं द्विगुणं दाप्यः । च पुनः अतिशयार्थं हिरण्यमाषकं दाप्यः ॥ ३९३ ॥

अन्धोजडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ॥ श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केन चित्करम् ॥ ३९४ ॥

(१) मेधातिथिः । सप्तत्या स्थविरः प्रकृत्या विरूप इति तृतीया सप्ततिर्वर्षाणि यस्य जातस्य स एव मुच्यते । श्रोत्रियेषु वेदाभ्यायिषूपकुर्वन्पादशुश्रूषादिनाकारुहकर्मणावा एतेन कर्मवत्कारुहं स्विनोभासिमासीत्यादिदाप्याः क्षीणकोशेनापि दातव्या इति केन चिद्ग्रहणम् ॥ ३९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जडः विकलवागादिः । पीठसर्पी पीठद्वयेन गच्छन् स्वप्नः । श्रोत्रियेषूपकुर्वन् तेषां परिष्कार्यपरः शुद्धादिः । करं निवासनिमित्तकम् ॥ ३९४ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्धोबधिरः पङ्गुः संपूर्णसमतिवर्षः समत्येति प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपिक्षीणकोशेनापि राज्ञा त्वग्राह्यकरं नादापनीयाः ॥ ३९४ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डप्रसंगेन करादानं बुद्धिस्थं कचिन्निवर्तयति अन्धइति । जडोबधिरः पीठसर्पी पङ्गुः परायत्त गमनेन पीठवत्सर्पुशीलमस्येति समत्यास्थविरः समत्युत्तरवयाः एतांचतुरः शुश्रूषया धनैर्वोपकुर्वन्करं दाप्य इत्यन्वयः । श्रोत्रियेष्विति विषयसममी । केनचित्तराज्ञा करपदं दण्डशुल्कयोरुपलक्षणम् ॥ ३९४ ॥

(५) नन्दनः । पीठसर्पी पङ्गुः समत्या वयसासमत्या अब्राह्मणा अप्यंते करं न दाप्याः ॥ ३९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पीठसर्पी पीठद्वयं कराभ्यामादाय गच्छन् । समत्या वयसा स्थविरः । च पुनः यः श्रोत्रियेषु उपकुर्वन् उपकारं करोति तेन केन चित् क्षीणकोशेनापि । करं निवासनिमित्तकम् दाप्याः ॥ ३९४ ॥

श्रोत्रियं व्याधितार्त्तौ च बालवृद्धावर्किचनम् ॥ महाकुलीनमार्थं च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

(१) मेधातिथिः । संपूजनमनुग्रहः अनेकार्थत्वाद्वातूनां नहि बालादीनामन्यापूजोपपद्यते श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मण एवेति स्मरन्ति आर्त्तः प्रियवियोगादिना अर्किचनो दुर्गतः महाकुलीनः ख्यातिधनविद्याशौर्यादिगुणकुले जातो महाकुलीनः आर्य-
ऋजुप्रकृतिरवक्रः एतेषां दानमानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः केचिदार्किचनमहाकुलीनविशेषणं व्याचक्षते ॥ ३९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तं शोकेन । अर्किञ्चनं दरिद्रं । आर्यं आर्यप्रधानं । संपूजयेदर्थदानेन ॥ ३९५ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्याचारवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रवियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान् राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमनादानं यदि ते नित्वास्तेभ्यः प्रत्युतान्धादिद्वादशेभ्यो दानमेवेत्याह श्रोत्रियइति । आर्त्तः पुत्रादिनाशेन । अर्किञ्चनः निःस्वः । आर्योऽवक्रबुद्धिर्व्यवहारेपि ॥ ३९५ ॥

(५) नन्दनः । आर्त्तः पुत्रमरणादिना पुनर्वृद्धग्रहणमादरातिशयार्थं संपूजयेत्करं नादद्यात् ॥ ३९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्याधितः व्याधियुक्तः आर्त्तोऽज्वरादिना बालवृद्धौ बालान् वृद्धान् अर्किञ्चनं निःस्वं आर्यं एतान् राजा पूजयेत् ॥ ३९५ ॥

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ॥ न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च

वासयेत् ॥ ३९६ ॥

(१) मेधातिथिः । शाल्मलीनामवृक्षस्तद्विकारे फलकं सहिप्रकृत्यैव दृढो भवति न च वाससोपि पातैरवयवा अस्य-
न्यवन्ते तेहि च्युता वासः पाटयेयुः नचायं जातिनियमो दृष्टो येनान्यदपि यत्काष्ठमेवं स्वभावं तत्फलकेन दोषः श्लक्ष्णेऽपरु-
षे च वासांस्यन्यदीयान्यन्यदीयैर्वासोभिर्निर्हरेत् बन्धोपरिवेष्ट्य तीर्थे प्रक्षालयितुं नयेत् बन्धनाद्वाससां विनाशो भातु
अधिकं हि तानि पीडितानि भवन्ति न च वासयेत् अन्यदीयानि वासांस्यन्यस्मै प्रयच्छन् वसनार्थं न दद्यात् एतद्विवासनं वस्ते-
ऽपरस्तरं रजको वासयति अश्रुतत्वाद्दण्डस्य प्रकृतमाषकयोजना कर्तव्या ॥ ३९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नेनिज्यात् क्षालयेत् । नेजकश्चैलनिर्णेजकः । निर्हरेत् परिवर्तयेत् । वासयेत् चिरं स्थाप-
येत् ॥ ३९६ ॥

(३) कुल्लूकः । शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिफलकेऽपरुषे रजकः शनैः शनैर्वासंसि प्रक्षालयेन्न परकीयैर्वस्त्रैरुपवस्त्राणि
येत् नचान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्तदाऽसौ दण्ड्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डार्थरजकतन्तुवायौ शिक्षयन्नाह शाल्मलीतिद्वान्याम् । फलके काष्ठमध्ये श्लक्ष्णे मृदुनि नेनिज्यात् क्षालयेत् तत्रापि शनैर्ननिर्हरेत् न नयेत् । वासोभिः क्षाल्यमानैर्नवासयेदाच्छादयेदम्यं त्वं वा ॥ ३९६ ॥

(५) नन्दनः । वासोभिर्निर्हरेद्वासोभिर्निबध्यनिर्हरेत् । नचवासयेत्परान्नाच्छादयेत् ॥ ३९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नेजकः वस्त्रप्रक्षालकः शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे शाल्मलीवृक्षस्य फलके पीठे श्लक्ष्णे वासांसि शनैःशनैर्नेनिज्यात्प्रक्षालयेत् । च पुनः वासोभिर्वासांसि न निर्हरेत् न परिवर्तयेत् च पुनः न वासयेत् न चिरंस्थापयेत् । अन्यस्मै परिधानाय भृतकेन नदद्यात् त्वयंच न परिदध्यात् ॥ ३९६ ॥

तन्तुवायोदशपलंदद्यादेकपलाधिकम् ॥ अतोऽन्यथा वर्तमानोदाप्योद्वादशकंदमम् ॥ ३९७ ॥

(१) मेधातिथिः । तन्तून्वयति तन्तुवायः कुविन्दः शाकटकादेः पटस्य कर्ता ससूत्रपलानि दशगृहीत्वा शाट्कं यनैकपलाधिकं वस्त्रं दद्यात् अनया वृद्ध्या सर्वदद्यात् स्थूलसूक्ष्मादिवाससांरोमवतांच कल्पना कर्तव्या अन्यथा द्वादशपणोदण्डः वृद्धिदानेऽयदण्डोमूलच्छेदेतु सूत्राणि गणोक्तः एवंविंशति पलं यदि नददाति वृद्धितदा द्विगुणोदण्डः एवंकल्पना कार्या त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादि अन्येतु दण्डं राजभागमित्याहुः ॥ ३९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तन्तूनां दशपलंगृहीतमेकपलाधिकंसमाय त्वामिने पटादीन्कृतान्प्रयच्छेत् । एवं गगनयैव सर्वत्र संख्यानम् । द्वादशकं तस्य तन्तोद्वादशभागम् ॥ ३९७ ॥

(३) कुल्लूकः । तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दशपलानि सूत्रंगृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुपवेशादेकादशपलवस्त्रं दद्यादपि ततोऽन्यूनं दद्यात्तदा द्वादशपणान्नाज्ञा दान्यः त्वामिनश्चतुष्टिः कर्तव्यैव ॥ ३९७ ॥

(४) राघवानन्दः । पटाद्यर्थतन्तूनां दशपलयहणे एकादशपलपरिमितं वस्त्रं दद्यात् मण्डादिनाऽधिकांशस्य संभाव्यमानत्वात् । तदपि दानं त्वामितुष्टिपुरःसरम् । अन्यथा वर्तमानोऽदत्तपणानां द्वादश देयाराज्ञे त्वामिनि एकादशपलंच । अत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा । मध्ये पञ्चपला सूत्रे सूक्ष्मे तु त्रिपलामता ॥ अधिका ग्राह्यत्वेन ॥ कार्मिके रोमवद्धेतु त्रिंशद्भागः क्षयोमतः । नेदयः शिल्पिना ॥ न क्षयो न च वृद्धिस्तु कौशेयै वाक्कलेषु च ॥ अग्नौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजतेशते ॥ अष्टौ तु त्रपुसीसेषु ताभे पञ्चदशानितु ॥ एतद्विकारग्रहणकाले न्यूनं घास्य ॥ ३९७ ॥

(५) नन्दनः । पटकृतदशपलाद्दशम्योलाभेभ्यः एकपलाधिकमेकमधिकं लाभं राज्ञो दद्यात् द्वादशकं फलद्वादशभागम् ॥ ३९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्तुवायायुतं नुसमार्पितं सूत्रं दशपलं सः तन्तुवायः एकाधिकं एकादशपलप्रमाणं पुनः दद्यात् ॥ ३९७ ॥

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ॥ कुर्युरर्घ्यं यथापण्यंततोर्विशान्दपोहरेत् ॥ ३९८ ॥

(१) मेधातिथिः । येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि च राजभिर्बणिग्भिः स्वप्रतिदेशनियतानि कल्पितानि येषु स्थानेषु ये कुशलाः शौक्तिकाः येषूतैर्न च शक्यन्ते वंचयितुं तथा सर्वेषांपण्यानामागमक्रयविक्रयसारसादिविधिज्ञाविचक्षणास्तैर्भाण्डस्यागतस्यान्यवेशान्तरानीयमानस्य वार्धक्युर्युस्ततोर्विशतिभागं राजा गृह्णीयात् किंपुनरर्घकं रणेनैतावदेव वक्तव्यं पण्यानां विशतिभागमिति सत्यं यदा स्वरूपेण द्रव्यं राजा न गृह्णीति स्वरूपकान्युपयुज्यन्ते साष्कादीनि विशतिर्विशतिभागः प्राग्विशतेर्न पाटनमन्तरेणोपपद्यत इत्येवमर्थमर्धकरणमविक्रयाणामात्मोपयोगिनां नास्ति शुल्कमिति

ज्ञापितुं यथापण्यएव कालानुरूप्येण न सर्वपण्यंसर्वदा विक्रीयतएकरूपेणार्धेण अतोदेशकालापेक्षया पण्यानामर्ध-
व्यवस्था न नियतोर्ध्वइति ॥ ३९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुल्कस्थानेषु पण्यविक्रयस्थानेषु । अर्घ्यं मूल्यं कुर्युर्व्यवस्थापयेयुः नियुक्ताः । विंशं
विंशतिभागैकभागं हरेदर्धकरणनिमित्तम् ॥ ३९८ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थलजलपथव्यवहारतोरजयासोभागः शुल्कतस्याऽवस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानांसा-
रासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्धमूल्यमनुरूपकुर्युः ततोलाभधनाद्विंशतिभागंराजा गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं राजकीय दण्डस्य राजसूयवत्प्राकरणिकत्वाच्छुल्कादेरपि तदन्तर्गतत्वं प्रकटयन्नाह ।
शुल्केति क्रयस्थानेषु जलस्थलव्यवहर्तृभ्योप्राप्तोभागः शुल्कः । अयं तु मूल्यनिर्णयनिमित्तः । सर्वपण्यविचक्षणाःत-
त्सारासारज्ञाः । अर्धमूल्यम् । यथापण्यं पण्यं विक्रयद्रव्यं तदनुरूपम् । ततोलाभधनात् विंशतिभागंहरेदित्यन्वयः ॥ ३९८ ॥

(५) नन्दनः । विचक्षणाः क्रयविक्रयविधौविवेकिनः यथा पण्यविक्रेयद्रव्यानुरूपमूल्यंकुर्युः कल्पयेयुः ततोविं-
शतिभागंनृपोहरेत् विक्रयार्थमापणमध्यआहृतंद्रव्यंसर्वदण्डत्वेनापहरेत् ॥ ३९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुल्कस्थाने मौल्यस्थाने ततः लाभेसति विंशतिं नृपः हरेत् गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ॥ तानि निर्हरतोलाभात्सर्वहारंहरेन्नृपः ॥ ३९९ ॥

(१) मेधातिथिः । राज्ञःसंबन्धितया प्रख्यातानि यानि भाण्डानि राजोपयोगितया यथाहस्तिनः काश्मीरेषु कुं-
कुमपायेषु पट्टोर्णादीनि प्रतीच्येष्वश्वादाक्षिणान्येषु मणिमुक्तादीनि यद्यस्यराज्ञोविषये सुलभमन्यत्र दुर्लभंतत्र तस्य प्रक्षा-
लनंभवति तेन हि राजानइतरेतरंसंदधते प्रतिषिद्धानि यानि राज्ञा मदीयादेशान्नैतदन्यत्रनेयं अत्रैववाविक्रेयंयथा दुर्भिक्षे
धान्यमित्येवमादीनि लोभान्निर्हरतोदेशान्तरनयतोविक्रीणानस्य वा सर्वहारंहरेत्सर्वहरणंसर्वहारः अयंधनलोभान्नयतो-
दण्डः राजान्तरोपायनार्थत्वधिकतरः शारीरोपि दुर्गावरोधादिः ॥ ३९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञोयोग्यान्धेतानोति प्रसिद्धानि सिंहासनादीनि प्रतिषिद्धानि अन्यत्र विक्रेतुराज्ञा ।
निर्हरतोऽन्यत्र नयतोवाणिजकस्य लोभादुचितमूल्याधिकेच्छया । सर्वहारं मूलमदत्त्वा तस्य सर्वस्वहरणं यथा स्यात्
॥ ३९९ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञः संबन्धितया यानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगीनि हस्त्यश्वादीनि च तद्देशो-
द्भवानि च प्रतिषिद्धानि च यथा दुर्भिक्षे धान्यदेशान्तरं नेयमिति तानि लोभादेशान्तरनयतोवाणिजः सर्वहरणंराजा
कुर्यात् ॥ ३९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् राज्ञइति । प्रख्यातभाण्डानि राजयोग्यानिहस्त्यश्वमणिमुक्तादीनि प्रतिषिद्धानि
त्वयैतानि न विक्रेयाणीति तानि देशान्तरं नेतुः केतुर्विक्रेतुर्वा मूल्यमदत्त्वैव सर्वहारंयथास्यात्तथा हरेदित्यन्वयः ॥ ३९९ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि राज्ञेवोपभोक्तव्यत्वेन प्रख्यातद्रव्याणि प्रतिषिद्धानि शास्त्रेक्यत्वेन
प्रतिषिद्धानि च निर्हरतोविक्रयार्थमाहरतःसकाशात्सर्वहारंहरेत् ॥ ३९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रख्यातभाण्डानि बहुमूल्यत्वे सति राजयोग्यानि । राजयोग्यानि तानिभाण्डानि लोभात् हरतः
शुक्तः ॥ ३९९ ॥

शुल्कस्थानपरिहरन् काले क्रयविक्रयी ॥ मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ ४०० ॥

(१) मेधातिथिः । क्रयविक्रयीवाणिज्यउच्यते शुल्कस्थानपरिहरन्नुत्पथेन गच्छन्काले वा रात्रौ शुल्काध्यक्षेषु गतेषु संख्याने मिथ्यावादीन्यूनकथयतिगणनायां उपलक्षणचैतत्संख्यानतेन प्रच्छादनेष्वेवविधिः दाप्योष्टगुणमत्ययं दण्डो यावदपहृते तावदष्टगुणं यावान्वातस्यापहृतस्योचितः शुल्कस्तमष्टगुणं दाप्यः आद्यमेव युक्तं अत्ययशब्दो हि तत्र सम-
जसः तद्धेतुत्वाद्ध्ये । अन्ये त्वकाले क्रयविक्रयइतिसंबन्धं कुर्वन्ति अकालश्चागृहीते शुल्के रहसि वा प्रतिषेधो यम् ॥ ४०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुल्कं क्रयविक्रयराजासोभागः । परिहरन्वर्त्मगमनादिना । अकाले रात्र्यादौ । शुल्कापचयार्थं मिथ्यावाद्यल्पतावादी । संख्याने विक्रेयद्रव्यसंख्यायां विषये । अत्ययं राज्ञोपचितं शुल्कम् ॥ ४०० ॥

(३) कुड्मूकः । शुल्कमोषणायोत्पथेन गच्छति अकाले रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुल्कखण्डनार्थं विक्रेय-
द्रव्यस्याऽल्पां संख्यां वक्ति राजदेयमपलपितमष्टगुणं दण्डरूपतया दाप्यः ॥ ४०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् शुल्केति । शुल्कस्थानं हृदपट्टादिकं परिहरन् निह्वनक्रयाधिकारी अकाले
क्रयविक्रयी मिथ्यावादी च संख्याने मूल्यसंख्यायां राजशुल्कादत्ययं अतिक्रम्यापत्तेरित्यपलपितं यावत्तदष्टगुणं सदाप्यत्य-
यः ॥ ४०० ॥

(५) नन्दनः । परिहरन्परिहृत्यान्वमार्गेण गच्छन्द्रव्यमतिक्रान्तं यदकाले विक्रीतं वा यावच्चक्रयविक्रये वञ्चितं
यच्च संख्याने हतं तदत्ययमष्टगुणं दाप्यः ॥ ४०० ॥

(६) रामचन्द्रः । शुल्कस्थानं मौल्यस्थानं परिहरन् काले क्रयविक्रयं योनं करोति च पुनः मूलसंख्यायां मिथ्या-
वादी अष्टगुणं शुल्कं कतिदूरादागमं कतिदूरागन्तव्यमिति दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ॥ विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

(१) मेधातिथिः । आपणभूमौ ये विक्रेतास्ते न त्वेच्छया मूल्यं कर्तुं लभेरन्नापि राजाक्रीणीयात्स्वरुचिकृतेन मूल्ये
न कथं तर्हीदमिदं निरूप्य आगमं किं प्रत्यागच्छति देशान्तराद्गतनतभेद्यतो दूरादागच्छति एवं निर्गमस्थाने किंसं प्रत्येव विक्रिय
तउततिष्ठति । संप्रति निष्क्रामतो द्रव्यस्य स्वल्पोपि लाभो महाफलस्तदुत्थितेन मूल्येन द्रव्यान्तराविषयेण पुनर्लाभो स्थाना-
वृद्धि क्षयोक्त्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदृशो वा क्षयइत्येतत्सर्वपरीक्ष्य स्वदेशे क्रयविक्रयौ कारयेत् यथा न वणिजापी-
भवति नापि क्रेतूणां तथार्थव्यवस्थापयेत् ॥ ४०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आगममेतावता व्ययेमागमनमत्रैति । एवं निर्गमश्च कारात्स्थानमेतद्वशिष्टतिष्ठतीति ।
द्विमेतावद्धर्तइति । क्षयमानीयमानद्रव्यस्यैवापचयइतस्ततः पातेन ॥ ४०१ ॥

(३) कुड्मूकः । क्रियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्यस्यागमनक्रियदूरनीयतइति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमक्रि-
त्कालस्थितक्रियन्मूल्यं लभतइति स्थितं तथाक्रियती वृद्धिरित्यत्र कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना क्रियानपक्षयइत्ये-
विचार्य तथा वणिजां क्रेतूणां यथा पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

(४) राघवानन्दः । विक्रेतुरनुपहृतार्थमाह आगममिति । आगमं विदूरादानीं निर्गमं स्वदेशाद्विदेशे नयनं स्या
द्रव्यावस्थितकालवशात्परिमाणक्षयादि वृद्धिक्षयौ लाभालाभौ विचार्योक्तं ज्ञात्वा क्रयविक्रयौ कारयेद्वाजेति शेषः ॥ ४०१ ॥

(५) नन्दनः । आगममागमनमार्गं निर्गमनिर्गमनकालं उपक्षयरूपेण वणिजो हस्ताद्रव्यसंवासः स्थानश्च ॥ ४०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वपण्यानां आगमं आगमस्थानं स्थापनस्थानं च तथा उभौ वृद्धिक्षयौ विचार्यक्रमविक्रयो कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवागते ॥ कुर्वीत चैषांप्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥

(१) मेधातिथिः । आगमनिर्गमनोद्देश्यस्यानित्यत्वादुपचयापचयावर्धस्यानेकरूपौ सतोर्घसंस्थापनं पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे प्रत्यक्षीकार्येन सकृत्कृतं मन्तव्यं नापि वणिजो विश्वसितव्याः कितर्ही त्वयंप्रतिजागरणीयं यद्व्यचिरेण निष्क्रामति तत्र पक्षेऽर्घगवेषणमन्यत्र पाञ्चरात्रिकम् ॥ ४०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमात्मगोचरम् । कालविकल्पः शङ्काल्पत्वाधिक्यापेक्षया ॥ ४०२ ॥

(३) कुल्लूकः । आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वादस्थिरार्धादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते स्थिरप्रायार्थाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदांप्रत्यक्षं नृपतिरामपुरुषैर्व्यवस्थां कुर्यात् ॥ ४०२ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञा क्रयादावपि तत्परेण भाव्यमित्याह पञ्चेति । स्थिरास्थिरार्थभेदेन पञ्चरात्रइत्यादिविकल्पः । तेषां वणिजामर्घस्थापनं तत्स्थानं प्रत्यक्षमाप्तपुरुषैः कुर्यात् । यथाते विक्रीय न पलायन्तेऽपह्रुवते वा ॥ ४०२ ॥

(५) नन्दनः । अर्घसंस्थापनम् ॥ ४०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां पण्यवस्तूनां सर्वसंस्थापनं प्रत्यक्षं आत्मनः पुरतः नृपः कुर्वीत ॥ ४०२ ॥

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ॥ षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तुला प्रसिद्धमानं प्रस्थोद्गोणइत्यादि प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते सर्वतोभागे तत्सुलक्षितं राजचिन्हैरङ्कितं कार्यं त्वयंप्रत्यक्षेण परिच्छिद्य त्वमुद्रया परीक्षयेत् षट्सु षट्सु मासेषु पुनः परीक्षां कारयेदामैरधिकारिभ्यस्तान् विचालयन्तिकेचित् ॥ ४०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तुलामानं कार्पासादितुलारूपमानम् । प्रतिमानं माषकादिप्रतिकृत्प्रमाणम् । पार्थिवेन लक्षितं मुद्रितम् ॥ ४०३ ॥

(३) कुल्लूकः । तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते प्रतिमानं प्रस्थोद्गोणादि तत्सर्वस्वनिरूपितं यथास्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वसम्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रापि राज्ञा सावधानेन भाव्यमित्याह तुलेति । तुला कार्पासलवणादिपरिच्छेदिका मानं प्रस्थोद्गोणादि प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यन्निरूपितं सर्वं तत् सुलक्षितं त्वमुद्रामुद्रितं तुलादि धूर्तवणिजः कदाचित् न्यूनधिकं कुर्वन्तीति कृत्वा परीक्षयेद्भद्रादिकं त्यक्त्वा पुनर्मुद्रयेत् षट्सु षट्सु इति वीप्साप्रत्यक्षाभिप्राया ॥ ४०३ ॥

(५) नन्दनः । मानं प्रस्थादिलक्षितं राजनामाङ्कनादिना ॥ ४०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तुलामानं तुलयामीयते तत् तुलामानं प्रतीमानं सुवर्णमानं सुलक्षितं स्यात् राज्ञो मुद्रादिनाऽङ्कितम् ॥ ४०३ ॥

पणं यान्तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणंतरे ॥ पादंपशुश्च योषिच्च पादार्धरिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

(१) मेधातिथिः । नदीतीरे यानं गच्छीशक्यादि तरेण पादं दाप्यं । भाण्डपूर्णानामुत्तरत्रोपदेशाद्विक्तभाण्डानां यानानां यानद्रथानयनार्थमुत्तार्यमाणानामयं राजभागः । पौरुषवाहो भारोद्ग्यानयनार्थमानीयमानोर्धपणं दाप्यः । पशुर्गोमहिष्यादिः

पादंस्त्रीचरित्कोन किंचिद्योगृहीतवान्भारसपुमान्पादार्थदाप्यः रिक्तस्य पुंसोनदीलङ्घनसामर्थ्यासंभावनया साधवादल्पमा-
दानं स्त्रीअशक्तत्वात्त्वयंतरेण बहुदाप्यते तरे तरनिमित्तं ॥ ४०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानं शकटादि । पौरुषं पुरुषद्वार्योभारः । पादं पणस्य । पशुश्छागोमेषइत्यादिः । रिक्त-
कोभारशून्यः ॥ ४०४ ॥

(३) कुल्लूकः । भाण्डपूर्णानि यानानीतिवक्ष्यति तेन रिक्तशकटादियानन्तरविषये पणंदाप्यं एवंपुरुषभारोर्धपण-
तरपण्यंदाप्यः । पशुश्च गवादिः पणश्चतुर्थभागं भाररहितोमनुष्यः पणाष्टभागंदापनीयः ॥ ४०४ ॥

(४) राघवानन्दः । नद्याद्युत्तरणे दाशादिद्वारा शुल्कविभागमाह पणमिति । तरे नद्याद्युत्तरणे कार्ये यानं रिक्त-
कशकटादि प्रति पणं तरशुल्कं दाप्यमित्यन्वयः । एवमुत्तरत्र । पौरुषोमनुष्यवाहभारः तत्रार्धपणः । पशुयोषितोभारवहना-
प्रसिद्धेः प्रसिद्धौवा तन्मात्रमेष वचनबलात् । रिक्तकोबाह्यरहितः ॥ ४०४ ॥

(५) नन्दनः । यानशकटादिकं तरे नावि पणपणमितिकथंदाप्यंरिक्तथंशुल्कं पौरुषः पौरुषवाहभारःभारोऽङ्क-
पणमित्तरिक्तथंदाप्यं पशुश्चयोषिच्चपादंपणपादंदाप्ये पुमान्पुरुषोर्धभारः पादार्द्धपणपादार्द्धमन्तरिक्तथंदाप्यमितियावत् ॥ ४०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाहनस्य नद्यां तरे तरणार्थं पणोदाप्यः पौरुषेतेरर्धपणोदाप्यः । पशुर्योषिच्च पादम् । रिक्तः
वस्तुशून्यः पुमान्पादार्धम् । पणस्वरूपमाह ॥ वराटकानां दशकद्वयं च सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः ॥ वराटकानाम-
शोतिः ८० पणइति लीलावत्याम् ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थदाप्यानि सारतः ॥ रिक्तभाण्डानि यार्त्किचिःपुमांसश्चापरि

च्छदाः ॥ ४०५ ॥

(१) मेधातिथिः । भाण्डंद्रव्यं वस्त्रव्रीह्यादितेन पूर्णानि यानानि सारतस्तार्थतारार्थदाप्यानि यदि महार्धवस्त्रादि
तत्र बह्वारोपितंतदा बहुदाप्यानि अथ व्रीह्यादिनानातिचारेण तदालं एवंनद्याः सुतरदुस्तरत्वेन कल्पना कर्तव्या । रिक्त-
भाण्डानि यानानि यार्त्किचित्पणपादानि भाण्डशब्दोत्रधनवचनः ये च परिच्छदाकोशतोऽपरिच्छेदास्ते न पादार्धमपि तु
यार्त्किचित्तोधिकंन्यन्वा अत्रन शक्योनियमोऽतः कल्पनैव शास्त्रार्थः ॥ ४०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि । रिक्तभाण्डानि चर्मभाण्डादीनि । अपरिच्छदाः परिकर-
शून्याः । अत्र यानादीनांदापनंतन्नेतृपुरुषदापनपरम् ॥ ४०५ ॥

(३) कुल्लूकः । पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षयाऽऽतरंदाप्यानि द्रव्यरहितानिच गोनीकंबलादीनि
यार्त्किचित्त्वल्पंतार्थदाप्यानि अपरिच्छदादिरिद्राउक्तपदार्थदानापेक्षया यार्त्किचिद्दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

(४) राघवानन्दः । भाण्डपूर्णानि विक्रयद्रव्यैःपूर्णानि भाण्डानि येषुतानि यानानि शकटादीनि । तार्थं तरशुल्कं
पणद्वयादिकम् । सारतः द्रव्यस्य साहासारतः । रिक्तभाण्डानि घटादिशून्यस्वतन्त्राणि शून्ययानं प्रतिपणमाश्रयोक्तत्वात् ।
अपरिच्छदादिरिद्राः प्रदानेभ्यश्चक्राः किंचिद्दाप्याइति ॥ ४०५ ॥

(५) नन्दनः । सारतः तार्थभाण्डसारुष्येण तार्थन्तरः भाण्डानि भाररहितानि यानानियार्त्किचिद्द्रव्यंतकालसन्नि-
हितंतार्थदाप्यानि परिहितयार्त्किचित्ताम्बूलादिकंतार्थदाप्याः ॥ ४०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि यानानि तार्थं तरणार्थं सारतःवस्त्वनुसारतः दाप्यानि । रिक्त-

भाण्डानि यार्किचिद्यत्किमपि देयं च पुनः अपरिच्छदाः वस्तुशून्याः पुमांसः यार्किचिद्वाप्याः दानुयोग्याअर्हाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ॥ नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

(१) मेधातिथिः । पारावारोत्तारणे पूर्वदानं अयं नावायामान्तरगमने दीर्घाध्वनि योजनादिपरिमाणेनागन्तव्ये यथादेशं यस्मिन्देशे यत्तरिदानं नाविकैः स्थापितं तदेव यथाकालं कालो वर्षादिबहूदकस्तत्रान्यमूल्यं स्वल्पोदकायां सरिति चिरेण ग्रामप्राप्तौ नाविकानामधिकतरायासवतामधिकमूल्यं तन्मूल्ये कारणे कार्यशब्दस्तरे भवेदिति यावद्यावद्दीर्घो देश-स्तावत्तरपणो वर्धते एतच्च नदीतीरेषु विद्यात् । समुद्रे सागरे नास्ति तरलक्षणं न शक्यते लक्षयितुं कति योजनानि नौर्व्यूढा येन तदनुसारेण मूल्यं कल्पन्ते नदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयं पन्था योजनमात्रो द्वियोजन इति तत्र हि तत्र ग्रामाः परिमाणचिह्नं तत्रैकयोजने ऽध्वनि यन्मूल्यं द्विगुणं तद्वियोजने समुद्रे तु बहुवासा नौ न च सुष्टु शक्यते योजनादिपरिच्छेदः कर्तुमनैवोक्त-समुद्रे नास्ति लक्षणमिति ॥ ४०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यथादेशं क्रोशमात्रं नदीपात्रमित्याद्यनुरूपेण । यथाकालं मल्पवर्त्मत्वेपि स्रोतसा विलम्बादिना नदीतीरेषु तद्विद्यादिति । एतद्वयं नदीतीरेष्वेवेत्यर्थः । नास्ति लक्षणं नियामकं तत्र विलम्बादि न नियन्तुं शक्य-मतस्तत्तरे ऽधिक्यहीनोपि न दीषाय ॥ ४०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । पूर्वपारावारे तरणार्थमुक्तमिदानीं नदीमार्गे दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगस्थितोदकनद्यादिदेशा-न्मवर्षादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पनीयं । एतच्च नदीतीरे बोद्धव्यं । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावे तर-पण्यविशेषज्ञापकं नदीवद्वियोजनादिकं नास्ति ततस्तत्रोचितमेव तरपण्यं ग्राह्यम् ॥ ४०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच दीर्घेति । यथादेशं नौकया यदि दूरदेशं गच्छति कालं वा वर्षवातादियुक्तं तत्र तदनु-रूपस्तरोदेयः । समुद्रे देशपरिमाणाभावात् सर्वदा वाताक्रान्तत्वेन तदधीनगमनत्वाच्च नास्ति लक्षणम् योजनादिनियमितं तार्यमित्यत उचितमेव नौयायिभिः स्थापितं ग्राह्यमिति ॥ ४०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दीर्घाध्वनि दीर्घमार्गे यथादेशं क्रोशमात्रं नदी यात्रानुसारेण यथाकालं तरो भवेत् । सोऽत्रकृत-विलम्बानुसारेण नदीतीरेषु नद्याः तरणेषु तरणं तरणप्रकारं ज्ञेयं । समुद्रे समुद्रतरणे लक्षणं नियमः नास्ति ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ॥ ब्राह्मणालिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरो ॥ ४०७ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वाभ्यां मासाभ्यामृतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भास्त्री भवति तस्या अनुग्राह्यत्वात्तरपणो न ग्राह्यः । प्रव्रजि-तश्चतुर्थाश्रमी मुनिस्तापसः ब्राह्मणालिङ्गिनो ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणग्रहणं विशेषणं तेन ब्राह्मप्रव्रज्यालिङ्गधारिणानैष विधिः तरम-योजनं तारिकं पणादि तरनिमित्तं न दाप्याः वृत्तानुरीधात्तारिकमिति सिद्धे तरग्रहणम् ॥ ४०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मुनिर्वनस्थः । लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः । तारिकं तरशुल्कम् ॥ ४०७ ॥

(३) कुङ्कुमः । संजातगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं तथा प्रव्रजितो भिक्षुर्मुनिर्वानप्रस्थो ब्राह्मणाश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः तरमूल्यं तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

(४) राघवानन्दः । रिक्तपुरुषयोषितोस्तार्यत्वमुक्तं तद्विशेषे तन्निषेधति गर्भिणीति । द्विमासादिः विदितगर्भा । मु-निर्वानप्रस्थः । लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः प्रव्रजितपदेन संन्यासिनो ग्रहणम् ॥ ४०७ ॥

(५) मध्वजः । दीर्घाध्वन्येकदिनगन्तव्याध्वनि दैर्घ्यानुगुण्येन तरःशुल्कं पणं यानमित्यादिनोक्तस्य विषयमुक्त-

राद्धेन नियच्छति लक्षणशुल्कनिर्णयम् । मुनिर्वानमस्थः लिङ्गिनस्तीर्थयात्रादिपराः ब्राह्मणघहणेन सिद्धेऽपि प्रजितपह्
णक्षत्रियस्य कचित्समृत्त्यन्तरे सन्धासोभवेदिति तारिकं तरःशुल्कम् ॥ ४०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रजितः यतिः मुनिर्वानमस्थः लिङ्गिनोगैरिकादिना तरे कैवर्ते तारिकं मौल्यं न दाप्याः । न दातुं योग्याः ॥ ४०७ ॥

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ॥ तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशतः ॥ ४०८ ॥

(१) मेधातिथिः । नाप्यारोपितभाण्डंतरणिकायां यदि दाशानां नाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयतां वातस्थानं ज्ञात्वा दृढबन्धनजलप्रवेशमकुर्वतां वध्यादिनहनीभिरयोमयीभिश्चर्मबन्धैः सूत्रबन्धैर्वा शिथिलीकृतवातां यदि भाण्डं विशीर्येत विनाश्येत तदा तैरेव दातव्यं स्वतोऽंशतः स्वराजान्नभागाद्भाण्डस्वामिने समागम्य यावन्तो नाप्यारूढा दाशाः ॥ ४०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाशानामपराधत इति किञ्चिद्द्विजो विशीर्येत नश्येत । स्वतोऽंशतः स्वधनात् न राजधनात् ॥ ४०८ ॥

(३) कुल्लूकः । नौकारूढानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टद्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथा भागं दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

(४) राघवानन्दः । नौयायिनां द्रव्यनाशे दाशानां दण्डमाह यदिति । दाशानामपराधतः पथिकस्य विशीर्येत नाशंगच्छति वस्त्रादिकं समागम्य मिलित्वा स्वांशतः स्वस्वांशैः दातव्यमित्यन्वयः ॥ ४०८ ॥

(५) नन्दनः । विशीर्येत जले पतेत् । समागम्य संहृत्य तद्दातव्यं विशीर्णद्रव्यमर्पणम् ॥ ४०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्किञ्चित्सदस्तु दासानां कैवर्तानां अपराधतः नाविनौ कायां विशीर्येत जरयेद्वस्तु दासैरेव दातव्यं किं कृत्वा स्वतः अंशतः समागम्य संगृह्य ॥ ४०८ ॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ॥ दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति नियहः ॥ ४०९ ॥

(१) मेधातिथिः । नौभिर्यान्ति तच्छीला नौयायिनस्तेषामेषविधिरुक्तो यथा दाशापराधाद्भ्रष्टमुदके तद्द्रव्यं दैविके दोषउत्पाते वातादिना नौभक्ते नास्ति नाविकानां द्रव्यनाशे नियहः एषस्थले भाण्डवाहकानां भारिकाणां वा न्यायः यथा प्रमादेन प्रकामतिभारिको गृहीतदण्डावलम्बनो दृढबन्धोपरि भागीकत्वाद्द्रव्या पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डं नश्येन्न भारिकस्य दोषः स्यात् ॥ ४०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैविके वात्यादिना द्रव्यनाशे । नियहो तद्द्रव्यग्रहः ॥ ४०९ ॥

(३) कुल्लूकः । नाविकापराधाद्युदके नष्टं तन्नाविकैरेव दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितदैविके नास्ति नियह इति विधातुं नौयायिनामेषव्यवहारस्य निर्णयउक्तः । दैवोपजातवातादिना नौभक्तेन धनादिनाशे नाविकानां दण्डः ॥ ४०९ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवाद्व्यनाशे दाशानां दण्डभागित्याह एष इति । नौयायिनां नौकयागंतुशीलानाम् । नियहो दण्डादिः ॥ ४०९ ॥

(५) नन्दनः । एषः पूर्वोक्तश्लोकोक्तः दैविके क्रीतेऽपराधे नियहो नास्ति नमर्पणम् ॥ ४०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैविके वात्यादिकृतेनाशे नियहः दण्डः नास्ति ॥ ४०९ ॥

वाणिज्यकारयै द्वैशयंकुसीदं कृषिमेव च ॥ पशूनां रक्षणंचैव दास्यं शुद्धं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

(१) मेधातिथिः । इह केचिद्वाचक्षते अनिच्छन्तापि वैश्यशूद्रौ बलादेव तानि कर्माणि कारयितव्यौ यतस्तयोः

स्वधर्मोऽपि सत्यपि दृष्टार्थत्वेऽदृष्टार्थता विद्यते नियमविधित्वादेवं च सति ब्राह्मणोऽपि हठात्प्रतिग्राहयितव्य इत्यापतति पक्ष-
एव दोषत्वेनायमुक्त इति चेदत्राप्येष एव पक्षस्तदयुक्तं सत्याधर्माधितायां शास्त्रतोऽनियमः ननु विधिबन्धनैव प्रवृत्तिर्यत्र स्वयं प्रयोज-
कमस्ति तत्र विधिः प्रयोक्तृत्वं नियमांशे तु विधेर्व्यापारः सचेदीदृशोऽनियमः वैश्यमेव कारयेद्वाणिज्यमन्यकुर्वाणमसत्यामापादिद-
ण्डयेत् एवं ब्राह्मणमेव प्रतिग्रहं तथा च प्रतिग्रहसमर्थोऽपि संतोषपरश्च स्यादित्यापद्यते यदपि श्रूयतेऽनिच्छतावपीति सौर्धवादः
शूद्रमेव दास्यमित्येवं सर्वत्र नियमरूपता द्रष्टव्या ॥ ४१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुसीदं वृद्धिजीवनम् । दास्यं मलोच्छिष्टापनयनादिकर्म ॥ ४१० ॥

(३) कुल्लूकः । वाणिज्यं कुसीदरुषिपशुरक्षणाणि वैश्यं कारयेत् । शूद्रं च राजा द्विजातीनां दास्यं कारयेत् । अकुर्वाणो
वैश्यशूद्रौ राज्ञोदण्ड्यावित्येवमर्थोऽयमिहोपदेशः ॥ ४१० ॥

(४) राघवानन्दः । राजा हि धर्मस्य कारणमिति ज्ञापयंस्तस्य वैश्यादीनां स्वस्वधर्मप्रवर्तकत्वमाह वाणिज्य-
मिति । कुसीदं ॥ अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासिबन्धक इत्याद्युक्तलभ्यम् । शूद्रं दास्यं सेवां कारयेदित्यर्थः ॥ ४१० ॥

(५) नन्दनः । द्विजन्मनां त्रैवर्णिकानाम् ॥ ४१० ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रं द्विजानां ऋणार्थं राजा दास्यं कारयेत् ॥ ४१० ॥

क्षत्रियंचैव वैश्यंच ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ ॥ बिभृयादानृशंस्येन त्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य च वृत्त्याकर्शितौ ब्राह्मणोऽपि भृत्यादन्नदानादिना क्षत्रियवैश्ययोर्भरणं कुर्यादानृशं-
स्येनानुकम्पया त्वानि कर्माणि कारयेत् । ब्राह्मणस्य यानि त्वानि समित्कुशोदकुंभाहरणादीनि अथवा क्षत्रियवैश्ययो-
र्यानि त्वानि क्षत्रियोद्यामरक्षादौ नियोक्तव्यो वैश्यः त्वरुषिपशुपाल्यादौ महाधनो यो ब्राह्मणो महापरिषच्च सामर्थ्यात्तस्यैष वि-
धिः त्वानि कर्माणीति वचनात् दास्यं कारयितव्यो गार्हितोच्छिष्टमार्जनादि ॥ ४११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वानि कर्माण्यस्त्रधारणकृष्यादीनि ॥ ४११ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ श्रुत्यभावेन पीडितौ करुणया त्वानि कर्माणि रक्षणकृष्यादीनि कारयन्प्रा-
साच्छादनादिना पोषयेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणस्तावुपगतावबिभ्रन् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद्भ्रम्यते ॥ ४११ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यानृशंस्यं वदन् विदुः क्षत्रियोस्तत्पौण्यतामाह क्षत्रियमिति । त्वानि विप्रसंबन्धक-
र्यादीनि ॥ ४११ ॥

(५) नन्दनः । त्वानि कर्माणि कारयन्नुदासकर्माणि तानि कारयतो दण्डविधानार्थोऽयमारम्भः ॥ ४११ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ क्षत्रियवैश्यौ आनृशंस्येन बिभृयात् त्वानि अस्त्रधारणकृष्यादीनि का-
रयेत् ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयँल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ॥ अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः

शतानि षट् ॥ ४१२ ॥

(१) मेधातिथिः । संस्कृता उपनीता यद्यपि द्विजघृणादेवैतल्लभ्यते तथापि त्रैवर्णिकजात्युपलक्षणार्थं विज्ञायीति
यो ब्राह्मणः समानजातीयान् दास्यं पादधावनोच्छिष्टावकरणं संमार्जनादिकं रूपमनिच्छतः प्रभवतो वाचः प्राभवत्यप्रभुत्वं शक्त्य-
तिशयोगतो बलादिना यः कारयति षट्शतानि दण्डयः लोभादेतद्देवादिभिस्त्वधिको दण्ड्यः । शत्रन्तस्य भवतेर्भावप्रत्य-

ये प्राभवत्यादिति रूपं प्रभुत्वेनेति वचनाद्गुरोर्नदोषः अनिच्छतइति वचनादिच्छतामप्यौदण्डः ॥ ४१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुत्वेन शक्तत्वेन । प्राभवत्यादितिकचित्पाठस्तत्रापि प्रभुत्वार्थत्वेन तन्मयम् ॥ ४१२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः । कृतोपनयनान्दिजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन लोभादास्यकर्मपाद-
धावनादिकारयन्वत्शतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

(४) राघवानन्दः । दास्यमनिच्छतोब्राह्मणस्य तत्कारणेदण्डमाह दास्यमिति । लोभात्कर्मदाक्षिण्यादिज्ञानस्यसं-
स्कृतानिति ब्राह्म्यादीनां दास्यत्वे न दोषः । प्राभवत्यात् भवऐश्वर्यात् प्रभोर्भावः प्राभवत्यं तस्मादास्यं कारयन् ब्राह्मणान्
ब्राह्मणोपिदण्ड्यइति ॥ ४१२ ॥

(५) नन्दनः । एतान्क्षत्रियवैश्यान् । प्राभवत्वात्प्रभावेन समृद्ध्या ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ॥ दास्यायैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥ ४१३ ॥

(१) मेघातिथिः । क्रीतमक्रीतं भक्ताद्युपनतवक्ष्यमाणस्य विधेरनुवादोऽयं दास्यायैवेत्यर्थवादः ॥ ४१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्रीतं भक्तादिभृतम् ॥ ४१३ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रं पुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥
४१३ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्तु भृतिदानादाने दासएवेत्याह शूद्रत्विति । असौ शूद्रस्त्वैर्वाणिकस्य दास्याय दासोचित-
कर्मणे सृष्टोविशेषतीब्राह्मणस्यातस्तदास्यंकारयेदेव ॥ ४१३ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियंचैव वैश्यंचेत्यादिश्लोकत्रये ब्राह्मणशब्दस्त्वैर्वाणिकोपलक्षणार्थः ॥ ४१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दास्यायैव दासस्यभावो दास्यम् ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रोदास्याद्विमुच्यते ॥ निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

(१) मेघातिथिः । यमाश्रितः समभिः दाशयोनिभिस्तेन निसृष्टोपि दास्यायैवेत्यर्थवादः न स्वामिनानिसृष्टोपि
किन्तुनिसर्गजंसहजंजातिसहभाविकंतस्माच्छूद्रोदास्यमपोहत्यपनयति यथा शूद्रजातिर्नतस्यापनेतुंशक्यैवंदास्यमपि अर्थ-
वादोऽयतोवक्ष्यति निमित्तविशेषे शूद्रस्य वादास्यान्मोक्षः ॥ ४१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निसृष्टोदास्यान्मोक्षितः । दास्यात् दासकर्मकरणात् ॥ ४१४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादसौ ध्वजादृतत्वादिना दासत्वगतः सतेन त्यक्तः स्वदास्याभावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्या-
न्विमुच्यते तस्मादास्यंशूद्रस्य सहजकः शूद्रत्वजातिमिवदास्यमपनयति अदृष्टार्थमप्यवश्यंशूद्रेण ब्राह्मणादिविजशुश्रूषा-
कर्त्तव्येत्येवपरमेतत् अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणनमनर्थकस्यात् ॥ ४१४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु स्वामिना त्यक्तस्य शूद्रस्य दास्यमस्ति न वा नास्तिचेत्यामं स्वातन्त्र्यं तत्राह नेति । निसृ-
ष्टोपि त्यक्तोपिदास्याविमुक्तौहेतुः निसर्गजमिति । अग्रेरुष्मप्रकाशवत्स्वाभाविकं तेनानर्घ्यादौ बलादपि शूद्राद्धनं प्राप्तमि-
तिभावः ॥ ४१४ ॥

(५) नन्दनः । तस्य तदास्यंनिसर्गजं हि तदास्यंतस्मात् ॥ ४१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वामिना निसृष्टः आङ्गमःशूद्रः दास्यात् दासभावात् न विमुच्यते । तत् दास्यं तस्य निसर्गजम्
तस्मादास्यभावात्तंशूद्रं कः पुरुषः अपोहति ॥ ४१४ ॥

ध्वजादतोभक्तदासोगृहजः क्रीतद्विभौ ॥ पैत्रिकोदण्डदासश्च समैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

(१) मेधातिथिः । ध्वजग्रहणं वाहनोपलक्षणार्थं ध्वजिनीसेनोच्यते तत आदतः संग्रामे जितः सन्दासीकृतः किं-
पुनरिदं क्षत्रियस्य वचनं युद्धे जितः क्षत्रियो दासी भवति नेति ब्रूमः शूद्रस्यैव प्रकृतत्वात् दास्यायैव हि सुष्ठो सावित्रि स्वामिनं-
जित्वा तदीयो दास आदतः आहर्तुं दास्यं प्रतिपद्यते ननु शूद्रस्य विशेषेणैव दास्यमुक्तं निसर्गजं तत्तस्येति नैव तथा सत्यव्यव-
स्थास्यात्कस्मात्सौ दास इति न विज्ञायते सर्वे हि त्रैवर्णिकस्तस्य दासाः पूर्वापरनरवतश्चानियमोऽविधित्वात् तस्य तु न
ने सर्व एवोत्तरेपरिचरेयुरिति क्षत्रियादीनामपि दास्यमस्ति तदसत् अन्यद्दास्यमन्यापरिचर्या निरुष्टकर्मकारित्वमप्यज्ञातस्य
दास्यं सर्वस्यापेक्षितस्याप्रतिबन्धः परिचर्या तु शरीरसंवाहनमर्थदारादिना नारदेन चैतत्प्रपञ्चितं । भक्तलोभार्थं दास्यं प्रतिपन्नो-
भक्तदासः । गृहे जातो गृहजो दास्यामुत्पन्नो गर्भदासः । क्रीतो मूल्येन स्वामिनः सकाशात् । द्वित्रिमः प्रीत्याऽदृष्टार्थं दासः । क्रमा-
गतः पैत्रिकः । अथ गृहजस्यास्य च को विशेषो गृहजस्तदीयायामेव दास्यां जातः इतरस्तु क्रमागतः । दण्डदासो राज्ञे दण्डं दातु-
मशक्तो दासो क्रियते कर्मणापि समं कुर्यादित्यवर्णस्यामि दास्यमिच्छन्ति तदयुक्तं अन्यद्दास्यमन्यच्च तत्कर्मकारित्वं न चायं-
दण्डो येनान्तर्भवेत् न च दासयोनिपुरुषधारणमुक्तं केवलं कर्मणापीति तथा दासकर्मोप्यस्ति ननु च धर्मोपनतोपि शूद्रो दास इ-
ष्यते तत्र कथं समदासयोनयः नैष दोषः न तस्योत्पत्तिकं दासत्वमिच्छाधीनत्वाद्धर्मार्थिनो न हि तस्य दानाधानक्रियायुज्यन्ते
क्रीतगृहजादि दासवत् एवं ह्युक्तं यथायथा हि स ह्युत्तमिति तेनैवं ब्रुवतैतत्प्रदर्शितं भवति न तस्य नित्यं दास्यां किं तर्हि फलविशे-
षार्थिनः ततश्चानिच्छतो दास्यमस्ति अतो यदि शूद्रो विद्यमानधनत्वात् नृपेण जीवेद्वा ह्यपि नृपाद्यनपाश्रितत्वेन जातु दुष्येत् ॥ ४१५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ध्वजादतो युद्धजित इति कश्चित् । ध्वजलिङ्गं तेनादतो वडवादतापरनामा दासीसंबन्धादा-
स्यं प्राप्त इति यावदिति तु युक्तम् । भक्तदासो दुर्भिक्ष्य भक्तदानेन दासीकृतः । गृहजो दासाज्जातः । द्वित्रिमो दत्तः केनचित् । पै-
त्रिकः पितृतोदायभागादागतः । दण्डदासो दण्डदेयस्य शोधनार्थं दास्यं यातः । प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास इत्येवं रूपो वा । दण्डार्थ-
दास्यादण्डदासः । दासरूपायोनयोजातयः ॥ ४१५ ॥

(३) कुल्लूकः । संग्रामस्वामिसकाशाज्जितो भक्तलोभाभ्युपगतदास्यो भक्तदासः तथा दासीपुत्रः मूल्येन क्रीतोऽन्येन
दत्तः पित्रादिक्रमागतो दण्डादिधनशुद्धयर्थं स्वीकृतदास्यभाव इत्येतानि समध्वजादतत्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र कतिविधा दासा इत्यपेक्षायामाह ध्वजेति । ध्वजादतः संग्रामे स्वामिसकाशाज्जितः ।
भक्तादिलोभेन दासत्वं गतो भक्तदासः । गृहजो दास्यां जातः । द्वित्रिमः अन्येन दत्तः । दण्डदासः दण्डादिधनशुद्धयै दास्यं-
गतः । दासयोनयः दासो दास्यं तस्य योनिः निमित्तं संग्रामजित्त्वादियेषु ते तथा ॥ ४१५ ॥

(५) नन्दनः । दास्यप्रसङ्गादासभेदानाह ध्वजादत इति । ध्वजशब्देनात्र युद्धमुपचर्यते ध्वजादतो युद्धनिर्जितः । भ-
क्तदासोऽनदानेन स्वीकृतः । गृहजो दासीपुत्रः । क्रीतद्विभौ क्रयदानस्वीकृतौ । पैत्रिकः क्रमागतः दण्डदासः प्रव्रज्यावसितः
दासत्वां हि तस्य दण्डः धनाभावे न दण्डद्रव्यार्थं पित्रादिना दास्यप्रवेशितः स्वयं वा प्रविष्ट इति केचित् ध्वजादतादयो भाव-
प्रधानानिर्देशाः । एते ध्वजादतत्वादयो दस्युयोनयः स्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ध्वजादतः युद्धजितः १ भक्तदासः २ गृहजः ३ क्रीतः ४ दत्तः ५ पैत्रिकः ६ पितृपितामहादा-
गतः दण्डदासः ७ समैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रयएवाधनाः स्मृताः ॥ यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

(१) मेधातिथिः । एते त्रयोऽर्जितधनाअप्यधनाः स्वामिनो धनं यत्किंचित्ते धनमर्जयन्ति तद्धनं तस्य त्वयस्य ते सत्वमापन्नाः भार्याधनं भर्तुः पितुः पुत्रस्य स्वामिनो दासस्य ननु च यद्येते निर्धनाः कथमेषां कर्मभिरधिकारस्तत्रेदं नोपपद्यते पुत्रौ चेदाहिताग्नौ स्यातां येभ्यः पितादद्यात्तेभ्यः पुत्र इति दम्पत्योरपि सहजधर्मश्चरितव्यः । धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्यात्वयेति । यदि च निर्धनः कोन्यार्थेऽनतिचारः शूद्रस्यापि पाकयज्ञैः त्वयं यजेतेति निर्धनत्वे विरुध्यते त्वच्छन्दः शूद्रविषयत्वेन विरोधो न भवेत् अस्ति तावदासानां त्वधने त्वाम्ययदा त्वधनमिति व्यपदिश्यते न ह्यसति संबन्धे व्यपदेशः अर्जनं च स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धं तस्माद्विरुद्धमिदं यत्ते समधिगच्छन्ति न तत्तेषां स्वामिनि यथा कश्चिद्वायस्य अहंपुत्रः सा मम जननीति तादृगेतत् असति वा स्त्रीणां स्वाम्ये पत्न्यैवानुगमनं क्रियते पत्नीवै पारिणश्यस्येश इत्यादि श्रुतयो निरात्मनाः स्युः अत्रोच्यते पारतन्त्र्यविधानमेतत् असत्यां भर्तुरनुज्ञायां न स्त्रीभिः स्वातन्त्र्येण यत्र क्वचिद्धर्मविनियोक्तव्यं । अन्ये तु मन्यन्ते भार्यापुत्रग्रहणदासार्थं तस्य चैतद्धचनमुत्तरार्थं आपदितासां धनग्रहणेन विचिकित्सितव्यं भर्तुरेव हि तत्स्वम् ॥ ४१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधिगच्छन्ति परकर्मकरणादिनापि ॥ ४१६ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रभार्यादासास्त्रयोऽमी निर्धना एव मन्वादिभिः स्मृताः यस्माद्यद्धनं तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयस्तस्य तद्धनं भवति एतच्च भार्यादीनां पारतन्त्र्यप्रदर्शनार्थं परमध्यस्यादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धनसाध्यादृष्टार्थकर्मोपदेशार्थं च भार्यादीनां पत्न्यधिकरणे पत्न्यर्थेऽपि यागाधिकारस्योक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्य एकधने चानुमतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६ ॥

(४) राघवानन्दः । दासप्रसंगेनाभ्ययोरपि धमात्स्वामित्वमाह भार्येति । एते त्रयो यत्समधिगच्छन्त्यर्जयन्ति यस्य संबन्धिनस्ते तस्यैव तेषां धनं तेन तस्मिन् जीवति तदनुज्ञां विना धनध्ययेनाधिकारः अनीशास्ते हि जीवतो रित्युक्तेः । पुत्रं प्रति त्वत्वं च पितुरुर्ध्वं हरेद्धनमित्युक्तेः । स्त्रियं प्रति तु त्वत्वं अध्यय्यध्यावाह्निकमन्यादिषट्प्रकारजं स्त्रीपुंसोर्मध्यगंधनित्यादिसिद्धं न स्त्रीत्वात्तन्त्र्यमर्हतीत्यनधिकारात् । दासस्यापि जीवेत्कारुण्यकर्मभिरित्यादि वक्ष्यमाणं त्वत्वे हेतुर्न कार्याधनसंग्रह इत्यादि निषेधबलाच्च त्रयाणाम् स्वातन्त्र्यम् अस्मात्तन्त्र्यम् ॥ ४१६ ॥

(५) नन्दनः । अत्र भार्यापुत्रयोरेधनत्वप्रसङ्गादुपन्यासः भार्यापुत्रदासभर्तृपितृस्वामिषु जीवत्त्वधनाः अजीवत्सु धनाः स्मृत्यन्तरानुगुण्यात् यतएवं ततः ॥ ४१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्धव्यं ते भार्यादयः समधिगच्छन्ति प्रामुखास्ति ॥ ४१६ ॥

वित्तव्यं ब्राह्मणः शूद्राद्रव्योपादानमाचरेत् ॥ न हि तस्यास्ति किंचित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा च कश्चिदाह धर्मोपगतशूद्रविषयमिदं तदुक्तं विशेषप्रमाणाभावात् तस्मात्सर्वस्य दासः शूद्रस्तस्यैव प्रतिग्राह्यत्वमुच्यते विअर्धनिःशङ्कशूद्रधनं कथं प्रतिगृह्णीयात्प्रतिषिद्धं हि तदित्येषा शङ्का कर्तव्या यतो न तस्य किंचिदर्थो यस्य निचयः स्यादित्युक्तं भवति स्वामी न ह्रियते धनस्य एतदेवार्जने तस्य प्रयोजनं स्वामी हीयतेऽतो विअर्धद्रव्योपादानद्वयग्रहणं कुर्यात्तेनोपनीयमानपि त्वगृहस्थमिव विनियुज्यते सति प्रयोजन एतद्युक्तं भवति अविद्यमानधनस्य दासाच्छूद्रास्त्यतिगृह्णीत इति दोषः ॥ ४१७ ॥

(१) योक्तव्यं = योक्तव्यं एवं पुत्रदास्यो रपि द्रष्टव्यम् (आआ)

(२) सर्वज्ञानारायणः । अतःशूद्रादासात् विभक्तं निःशङ्कं द्रव्यादानमाचरेत् । नतु शूद्रधनादिशङ्कया तद्धनत्यागः ॥ ४१७ ॥

(३) कुल्लूकः । निर्विचिकित्समेव प्रकृतादासशूद्राद्धनग्रहणं कुर्यात् ब्राह्मणोयतस्तस्य किञ्चिदपि त्वंवास्ति यस्माद्भर्तृपासधनोऽसौ एवंचापदि बलादपि दासाब्राह्मणोधनं गृह्णन् राजादण्डनीयइत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अत एवाह विस्रब्धमिति । विस्रब्धं कृतविश्वासं यथा स्यात्तथा शूद्रात्सप्तविधदासात् द्रव्योपादानं द्रव्यादानं तमाचरेत् तत्र हेतुः भर्तृहार्यधनोऽहिस इति । भर्त्रर्थमेवाहार्यं जीवेत्कारुण्यकर्मभिरित्यादिनोक्तं धनं यस्य स इत्यर्थः ॥ ४१७ ॥

(५) नन्दनः । विस्रब्धः शूद्रप्रतिग्रहः भयरहितब्राह्मणस्यैवार्णिकः ॥ ४१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्रब्धं निःशङ्कं तस्य शूद्रस्य किञ्चित्त्वं द्रव्यं नास्ति ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन त्वानि कर्माणि कारयेत् ॥ तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदंजगत् ॥ ४१८ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मव्यतिक्रामन्तः क्षोभयेयुराकुलीकुर्युर्जगदतस्ते प्रयत्नेन स्वकर्मभ्यश्चावयेदनल्पएवातिक्रामे भूयसा दण्डेन योजनीया वैश्या अपि बन्धनं नास्त्यपि धनशक्यः स्वधर्मः ॥ ४१८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कारयेद्वाजा ॥ ४१८ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यकृष्यादीनि शूद्रं च द्विजातिशुश्रूषादीनि कर्माणि यत्नतोरजा कारयेद्यत्मात्तौ स्वकर्मभ्यश्च्युतावशास्त्रीयोपार्जितधनग्रहणमदादिना जगदाकुलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

(४) राघवानन्दः । विदूश्शूद्रौ त्वानिकर्माणि त्वामिनोः विप्रराजन्ययोः कर्माणि कृषिशुश्रूषादीनि कारयेद्वाजा ब्राह्मणोवा त्वानीति क्वचित्पाठः । अन्यथादोषमाह तौहीति । स्वकर्मभ्यश्च्युतौ जगदिदं क्षोभयेताम् । वैश्यशूद्रौ धनवत्तया विप्रानधीनौ प्रचुरधनरुचितया गोरक्षाकृष्याद्यकरणाज्जगन्नाशयेद्वैश्यः । शूद्रोपि शुश्रूषाद्यकरणेन विप्रकृतधर्मादावनुकूलत्वाज्जगन्नाशहेतुरिति ॥ ४१८ ॥

(५) नन्दनः । कारयेद्वाजा ॥ ४१८ ॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ॥ आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥ ४१९ ॥

(१) मेधातिथिः । राजधर्माणामनुसन्धानार्थं कर्मान्ताः कृषिशुल्कस्थानादपवाहनम् हस्त्याद्यायव्ययमिदमस्यप्रविष्टमिदं निर्यातमित्येव सततं गवेषणीयं आकरायातवः सुवर्णाद्युत्पादे भवन्ति भूमयः कोशोद्रव्यनिश्चलस्थानम् ॥ ४१९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कर्मान्तान् शस्त्रपातादिकर्मशालाः । आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि ॥ ४१९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रत्यहंतदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकर्मणानिष्पत्तिनृपतिर्निरूपयेत्तथा हस्त्यश्वादीनि किमप्यविष्टं किंनः सृतमिति सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि भाण्डागारंचावेक्षेत व्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान्परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥

(४) राघवानन्दः । राजधर्मान्प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्याध्यायद्वयसमाप्य सार्थवादमुक्त्वा हरति अहन्यहन्यतीति द्वाभ्याम् ।

कर्मन्तं प्रारब्धकर्मसंमार्गं बाह्वनानि हस्त्यश्वादीनि आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि कोशं धनागारं अवेक्षेत
णार्थमीक्षेतेत्यर्थः ॥ ४१९ ॥

(५) नन्दनः । कर्मान्तात्कर्मनिष्पत्तिं नियतौ राजशास्त्रसिद्धौ ॥ ४१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्यहनि राजा आयव्ययौ नियतौ आकरान् उत्पत्तिस्थानानि च पुनः कोशमेव वं
पश्येत् ॥ ४१९ ॥ इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावावर्धदीपिकायां न्यायप्रकरणे व्यवहारोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

एवंसर्वानिमान्राजा व्यवहारान्समापयन् ॥ व्यपोह्य किल्बिषं सर्वप्राप्नोति परमांगतिम् ॥ ४२० ॥
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां [राजधर्मे व्यवहारनिर्णये सामान्यव्यवहारो नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तेनप्रकारेणव्यवहारानृणादीन्समापयन्निर्णयावसानं कुर्वन्त्यत्किञ्चित्सर्वमविज्ञातदोषं
वं व्यपोह्यापनुद्यपापं परमां गतिं भविष्येतां स्वर्गापवर्गभूमिप्राप्नोति लभते ॥ ४२० ॥ इतिभट्टमेधातिथित्वामिहकृतेमनुभा
ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बह्वर्थविषयत्वेनाध्यायस्य दीर्घत्वादतः परमध्यायानुसंतानेऽतिदीर्घतास्यादित्यपर्यवसि
प्रतिज्ञानार्थेऽध्यायमुपसंहरति एवमिति । समापयन् संस्थानयन् व्यपोह्य निरुह्य । परमांगतिं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणांमिति ॥ ४२० ॥
श्रीनारायणसर्वज्ञकृता वृत्तिर्मनुस्मृतेः । कुनिबन्धकतव्याख्यामिथं दूरे निरस्यते ॥ इति मन्वर्थनिबन्धे सर्वज्ञश्रीन
रायणकृतेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तध्यायव्यवहारक्षमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेणैतान्सर्वाभूणादानादीन्व्यवहारान् तत्स्वतो निर्णयेनान्तंनयन्पापं सर्वमपह्नाय स्वर्गा
प्राप्तिरूपामुत्कृष्टांगतिंलभते ॥ ४२० ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च । एव मुक्तानृणादिकानष्टादश समापयन् । समाप्तिपर्यन्तमनुतिष्ठन् । अतएवाव
कस्य करणतः । किल्बिषमननुष्ठानं सर्वपापं व्यपोह्य त्यक्त्वा परमांगतिमवाप्नोतीत्यन्वयः ॥ ४२० ॥
इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । इमानुक्तान्यवहारानृणादानादीन्समापयन्मथाशास्त्रनयन्निर्णयन्ब्रह्मलोके हरिश्चन्द्रानिवासस्थ
॥ ४२० ॥ इतिमानवव्याख्याने नन्दनकृतेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

[अथशक्तिविहीनः स्यात्कृणीकालविपर्ययात् ॥ प्रेक्ष्यश्वतमृणांदाप्यःकालेदेशैयथोदयं ॥ १ ॥]

[मेधातिथिः—यद्यधमर्णोदैवदोषान्निर्धनीभूतस्तदा न दुर्गाधानादिना राज्ञोपपीडयितव्यः किंतिहि कर्तव्यंयदा
कथंचिद्धनंभवेत्तदा यथासंभवंशनैर्दापयितव्यः । प्रेक्ष्यशक्तिधनवृत्तायुज्यतइत्यर्थः । दाप्यः उचितस्य वक्ष्यति कर्मणा
समः कुर्यादिति । तस्मात्कारणपरिवृत्तौयदेवोक्तमस्माभिस्तदैवमयीज्ञानम् ॥ १ ॥]

‡ (क)

(+) अयंक्षेपकः १५३ स्थेकनन्तरं पठितव्यः ।

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ॥ संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीसंग्रहणान्तरं विवादपदनिर्देशः स्त्रीपुं धर्मो विभागश्चेति तदिदानीमुच्यते अत्यन्त [२० अक्षराणि] द्युपमृष्टेन भर्त्रा कथंचिदपि बाध्यमानया तेन सह राजनि विवदितव्यमिति [२० अ०] विधणवन्त्यायानुवर्तिनि नद्वेषमत्सरादिमतिभार्यायां तथाच विशील [२१ अ०] ति तथाविधस्य पत्युरुपचर्योक्ता नभार्याप्रतिप्रभुत्वं उपचारश्च श्रुत्यवच्छुश्रूषापादसंवाहनादि [१० अ०] स्त्रीपुरुषशब्दौ च यद्यपि लिङ्गविशेषावच्छिन्नमनुष्यजातिवचनौ तथापीह संबन्धिनिजायापत्या [९ अ०] अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशमिति स्वग्रहणेन संबन्धितांलक्षयति वर्तमानप्रतिज्ञावचन [१ अ०] प्रयोजन [६ अ०] भर्तुः स्त्रियाश्च जायायाः संयोगएकत्रसंबन्धिनिधाने तथा विप्रयोगे प्रवासप्रायेण [५ अ०] धर्मे या वृत्तिः प्रसाधनशरीररक्षा हि [२७ अ०] तान्वक्ष्यामि शाश्वतग्रहणश्रुतिः धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोरनुवादीयन्याय्यः धर्मशास्त्राचारनिरुद्धीमार्गः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रममामंस्त्रीपुं धर्ममवतारयति पुरुषस्येति । संयोगे गार्हस्थ्यकाले । विप्रयोगे पतिप्रवासवैधव्यादौ ॥ १ ॥

(३) कुड्डूकः । पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्माश्च हि तेऽन्योन्याऽव्यभिचारिलक्षणे वर्त्मनि वर्तमानयोः संयुक्तवियुक्तयोश्च धर्मान्पारम्पर्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि दंपत्योः परस्परधर्मव्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दण्डेनापि त्वधर्मव्यवस्थाने राज्ञा कर्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्योपदेशः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीपुंसोर्धर्मप्रतिजानीते पुरुषस्येति ॥ स्त्रीपुं धर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वयमेवच इति व्यवहारमध्यपातित्वाद्वाजकृत्येन संगतिरस्याध्यायस्य । धर्म्ये धर्मजनके धर्मादनपेतेषां वर्त्मनि धर्मोपाये । संयोगे स्वदेशस्थयोः । विप्रयोगे देशान्तरस्थयोः मृतौ वा । शाश्वतान् । वेदोक्तान् ॥ १ ॥

(५) नन्दः । अथस्त्रीपुंसधर्मप्रस्तौति पुरुषस्येति । धर्मेऽन्योन्यव्यभिचाररहिते ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः दम्पत्योः ॥ १ ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ॥ विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या आ

त्मनोवशो ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वेच्छया स्त्रीणां धर्मार्थकामेषु व्यवहर्तुं न देयं यत्किंचन धनं धर्मादौ विनियुज्यते तत्र यथावयः त्वपुरुषाः पत्यादयोऽनुज्ञापनीयाः त्वपुरुषारक्षाधिगताः पितारक्षतीत्यादिनिर्दिष्टाः विषयेषु हिंसीतादिष्वन्यतः प्रसङ्गं कुर्व-

न्यथात्मनोवशे स्थाप्यास्ततोनिवारणीयाः यद्यप्यस्वतन्त्रादित्यनेनैव सर्वक्रियाविषयास्वातन्त्र्यनिवृत्तिरूपदिष्टा भवति तथापि पुनर्विषयव्यावृत्तिरूपदिष्टा भवति वचनंयत्नतः परिहारार्थमाविज्ञायी यत्नेभ्यएव परपुरुषसंपर्कादिभ्योनिवारणीयाः। गृहावस्थितास्तु मद्यपानादिसक्तानदुष्यन्ति चशब्देन तावदयं धर्मः पुरुषाणामुक्तः स्वातन्त्र्यंस्त्रीणांतावन्मदयमर्थान्तु ताभि-
रपि स्वतन्त्राभिर्न भवितव्यमित्युक्तंभवति। एवंच पुरुषस्य स्त्रियाश्चैवेति च शब्दइतरेतरविषययोर्ये स्त्रीपुंसयोर्धर्मास्तएवो-
च्यन्ते नतु यागादयइति समन्वयोभवति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुरुषैः पतिभिः । विषयेषु गीतादिषु । आत्मनोवशे स्थाप्याः यथा न सज्जन्ते ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीयैर्भर्त्रादिभिःसदास्त्रियः स्वाधीनाःकार्यानिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसक्ताप्यात्मवशाः
कार्याः ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ स्त्रियाः स्वातन्त्र्यनिषेधति अस्वतन्त्रादितिपञ्चभिः । पितृभ्रातृपुत्रादिभिःविषयेषु पुरुषा-
न्तरस्पर्शसंभोगशब्दादिषु रसायनादिषु च संस्थयावशेरुत्वा दिवागृहकृत्येषु रात्रौतु त्वनिकटे शयनादौ ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वैः पुरुषैः दिवानिशं अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः । पुनः विषयेषु नृत्यगीतादिषु सज्जन्त्यः आस-
क्तिर्कुर्वन्त्यः स्त्रियः आत्मनोवशे च हि संस्थाप्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ रक्षन्तिस्थविरे पुत्रान् स्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । रक्षानामानर्थप्रतीघातः अनर्थस्त्वनाचारवृत्तातिक्रमेणाप्रवृत्तिपरेणचान्यायतोधनहरणादिनाप-
रिभवस्तस्य प्रतीघातोनिवारणतत्पित्रादिभिः कर्तव्यं । रक्षतीतिभवन्तिर्लिङ्ग्ये छान्दसत्वात्ततोरक्षेदिति विधेयप्रत्ययः । व-
योविभागश्रवणवाधिकतरदोषार्थसर्वेव तुसर्वदा रक्षार्थमधिक्रियन्ते कौमारग्रहणंदानात्पूर्वकालोपलक्षणार्थं एवंयौवनंजी-
वद्वर्तकायाः प्रदर्शनंअतश्चिन्त्यानुवादएवायं यदा यदा यदधीना तदा तदा तेनावश्यंरक्षितव्या । तथाच जीवत्यपि भर्तारि
पितुः पुत्रस्यचाधिकारस्तथादर्शितमानवे सर्वेएते सर्वदा तत्संरक्षणमकुर्वतः कथ्यमानन्तुमध्यगौरवकरोति ननुच बाल्या
वा युवत्या वेत्यनेनोक्तमेवैतत् मैवमन्यदेवस्वातन्त्र्यमन्या च रक्षा तत्र च स्वातन्त्र्यमुपदिष्टमिह तु रक्षोच्यते तेन सर्वक्रि-
याविषयं अन्यतन्त्रायापि शक्योनेनार्थः प्रतिहन्तुं ननु चेहापि पठ्यते ॥ नस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीत्युच्यते । नानेन सर्वक्रि-
याविषयमस्वातन्त्र्यविधीयते । किंतिहि नास्वतन्त्रान्यमनस्कता स्वात्मसंरक्षणाय प्रभवति शक्तिविकलत्वात्स्वतः पञ्चमे तु
वचनमस्वातन्त्र्यार्थमर्थान्तरस्य तत्रोक्तत्वात् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितारक्षति कन्यादूषणादेः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । पिता विवाहात्पूर्वस्त्रियंरक्षेत्पश्चाद्भर्ता तदभावे पुत्राः तस्मान् स्त्री कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वातन्त्र्य-
भजेत् । भर्ता रक्षति यौवनइत्यादिप्रायिकमभर्तृपुत्रायाः सन्निहितायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षितृव्यवस्थितिमाह पितेति । स्वातन्त्र्यं रक्षितुरहितत्वम् ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । रक्षति रक्षेत् स्थाविरेवाङ्के ॥ ३ ॥

काले दाता पिता वाच्योवाच्यश्चानुपयन्पतिः ॥ मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता ॥ ४ ॥

(४) वाच्यः=व्याप्यः (क, च)

(१) मेधातिथिः । दानकाले ग्रामे यदि पिता न ददाति [८ अ०] यः कः पुनः कन्यायादानकालः अष्टमाद्वर्षा-
त्यभृतिप्रागृतोरिति स्मर्यते इहापि लिङ्गमस्ति [१८ अ०] तिः । अनुपगच्छन्मरमयन्भार्याभिनिव्रतः उपगमने कालश्च-
रितुं सद्रतस्यपर्ववर्ज्यमित्युक्तः ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अदाता योग्याय । अनुपनयनं वाग्दत्तामपि परिणयनेनासंस्तुवन् । वाच्योगर्हया । उ-
च्यइतिपाठे देहीत्यादि राज्ञा नियोज्यः ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रदानकालेपिता तामददंगर्हणीभवति प्रदानमागृतोरिति गोतमवचनात् । ऋतोः मातृप्रदानकालः
पतिश्च ऋतुकाले पत्नीमगच्छन्गर्हणीयोभवति पत्यौ धृते मातरमरक्षन्पुत्रोनिन्द्यः स्यात् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षितृणां तदकरणे गर्हतामाह कालइति । अदातेतिच्छेदः । वाच्यः गर्हणीयः । अनुपयन्-
तावृतावगच्छन् । अरक्षिता रक्षणप्रत्यकर्ता ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अदातेतिपदच्छेदः याप्यः कुत्सितोदण्ड्यइति यावत् । अनुपयन्तुकालेऽनुपगच्छन् ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । काले दशवर्षाभ्यन्तरेऽदाता पिता वाच्यः निन्द्यः । च पुनः पतिः अनुपयन् स्त्रियम अगच्छन्
वाच्योनिन्द्यः । धृते भर्तरि मातुररक्षिता पुत्रोवाच्योनिन्द्यः ॥ ४ ॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियारक्ष्याविशेषतः ॥ द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

[भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ १॥]*

(१) मेधातिथिः । प्रसङ्गःकुसंपर्कोयया कयाचिदविज्ञातशीलया [८ अ०] ण बालेन वा गृहद्वारावस्थाना-
दिनोज्वलवेषपुरुषदर्शनशीलयेत्येवमादयउच्यन्तेऽर्थाच्चित्तचलने [९ अ०] क्षयत्वं चैषानैते किलसाक्षाद्वेषरूपाः नहि
साक्षात्स्त्रीसंपर्कः स्त्रियोदोषरूपाः [१२ अ०] सूक्ष्मादित्युच्यते ततोरक्ष्याः निवारणीयाः विशेषतःप्रयत्नेन निवारणे
दारदः [१७ अ०] तश्च सर्वैस्तत्कुलीनैर्भ्रातृपितृव्यदेवराचैररक्षितव्याइति सिद्धं भवति न तत्रा [१४ अ०] ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रसङ्गेभ्यः परपुरुषभाषणादिभ्यः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्योदौःशील्यसंपादकेभ्योविशेषेण स्त्रियोरक्षणीयाः किंपुनर्महद्भ्यः यस्मादु-
पेक्षितरक्षणाद्भ्योः पितृभर्तृगणयोः संतापदापयेयुः ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । इतोपि स्त्रियोरक्ष्याइत्याह सूक्ष्मेभ्यइति । प्रसङ्गेभ्यः दौःशील्यसंपादकेभ्योनृत्तगीतपरगृहया-
नादिभ्यः । कुलयोः पतिपितृसंबन्धिनोः । शोकं जारादिदोषेण ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । सूक्ष्मेभ्योपिशुश्रूषादिभ्योपि ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववर्णानांपश्यन्मोर्धर्ममुत्तमम् ॥ यतन्ते रक्षितुं भार्याभर्तारो दुर्बला अपि ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । चातुर्वर्ण्यस्य षष्ठोऽन्तमो [१६ अ०] पश्यन्तो जानानाः दुर्बला अपि भर्तारो भार्योरक्षितुं य-
तेरन्ययमंकुर्युः लिङ्गर्थे भवन्तीत्यत [१५ अ०] वस्त्वनिजगुणोत्तमतरेयत्तत्रमणापरिवृत्तं बहिराविरोद्धि जातं वधूवपुरहो-
रतयेतिरागात् । अ [१० अ०] क्षाभायकियंचिन्नियमेनवतिद्युमानाराजकुलममाश्रयादिनारक्षितव्या ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इमं भार्यारक्षणरूपम् ॥ ६ ॥

* (ख, ज, झ, ण, त, थ)

(३) कुल्लूकः । सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणलक्षणधर्मवक्ष्यमाणश्लोकीकृत्या सर्वधर्मभ्यः उल्लङ्घनान्तोऽन्धपङ्क्त्यादयोऽपि भार्यारक्षितुं यतेरन् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्धपङ्क्त्यङ्गीबदरिद्रादिभिर्दुर्बलैरपि रक्षणोपास्ता इत्याह इममिति । पश्यन्तो जानन्तः । धर्म उत्तमं तत्प्रसूतत्वाद्ब्राह्मण्याद्युत्तमत्रयस्य ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । इमं धर्मं भार्यापरिरक्षणलक्षणम् ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इमं भार्यारक्षणरूपं धर्मम् ॥ ६ ॥

स्यांप्रसूतिचरित्रं च कुलमात्मानमेव च ॥ त्वंच धर्मप्रयत्नेन जायारक्षन् हि रक्षति ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलं शास्त्रोपदेशादेव स्त्रीरक्षा कर्तव्या यावदिमानि बहूनि प्रयोजनानि प्रसूतिरपत्यं पुत्रदुहितृलक्षणं संकरोन भवतीत्यर्थः । चरित्रं शिष्टसमाचारः । कुलपूर्वोक्तं कस्यापि सत्कुलस्य भ्रष्टशीलायां भार्यायां सर्वकुलमुपतिष्ठतीति न साभ्यं स्वीयमेतेषामिति अथवा पितृपितामहादीनां संततिशुद्ध्यभावाद्दौर्ध्वदैहिकस्यानिवृत्ते रक्षा स्यात् आत्मानं प्रसिद्धात्मनोपपत्तिनावश्यं हन्यते भार्ययैव वा त्रिषादिना त्वंच धर्मभ्यश्चरित्रस्या धर्मानधिकारात् अतो जायारक्षिता सर्वमेतद्भवति ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसूतिं पुत्रादि । चरित्रमाचारं । कुलं कुलस्थितिं । स्वधर्मं गार्हस्थ्यनियतम् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्भार्यारक्षतो रक्षणमसंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन त्वसंतर्ति तथा शिष्टसमाचारं पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं विशुद्धसंताननिमित्तौर्ध्वदैहिकलाभेन स्वधर्मं च विशुद्धभार्यस्याधानादावप्यधिकारादक्षति तस्मात्स्त्रियो रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विशेषः ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्रक्षणे अन्येऽपि सुरक्षिता इत्याह त्वामिति । प्रसूतिं सन्तर्ति असंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन चरित्रं कुलपरंपरागतमाचारं न्यायोपात्तचित्तेन यच्चरितं श्रद्धातिथ्यादितस्त्रीतएव कुलं इति आत्मानं विशुद्धसंतानोत्पत्तौ नरकादेः स्वधर्मं अग्निहोत्रादिधर्मं च रक्षतीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतिः सन्तानपरिवारादिः चरित्रमाचारः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चरित्रमाचारं । त्वंधर्मं आश्रमधर्मम् ॥ ७ ॥

पतिर्भार्यासंप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ॥ जायायास्तद्विजाया त्वयदस्यां जायते पुनः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोऽयं न च प्रत्या [५ अ०] वेशदर्शनं अतः शरीरभारभूतशुक्रद्वारेण गुणवादतः प्रवेशोऽयमुच्यते । आत्मा वै पुत्रनामासीति एतदेव जायाशब्द [२ अ०] यवचनत्वे प्रवृत्तिनिमित्तं यतोऽस्यां पतिर्जायते अपत्यजन्मनिमित्ते जायाशब्दे जायस्यापि जायोच्यते ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतिर्जायते शुक्रजननात् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । पतिः शुक्ररूपेण भार्यासंप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च श्रुतिः आत्मा वै पुत्रनामासीति । जायायास्तदेव जाया त्वयतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते तथा च बह्वचब्राह्मणं पतिर्भार्यासंप्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरं तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नाम निर्वचनम् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । जायापदं व्युत्पादयंस्तद्रक्षणेऽतीव यत्नमाविष्करोति पतिरितिद्वाभ्याम् । गर्भोभूत्वा तस्या-
आहुतेर्गर्भःसंभवति । तथा ॥ पतिर्जायांप्रविशति गर्भोभूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवोभूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जा-
याजायाभवतियदस्यांजायतेपुनरितिश्रुतेः ॥ पतिःपतीरेतोवच्छिन्नलिङ्गशरीरपरिवेष्टितं चैतन्यं भूतपञ्चकसहितं स्त्रीरजो-
युक्तं गर्भतामापद्यापत्यतथा जायतइति । अत्र श्रुत्यन्तरम् ॥ सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयेति ॥ तथा ॥ अङ्गा-
दङ्गात्संभवसीति ॥ तथा ॥ आत्मा वै जायते पुत्रइत्यत्रचात्मपददेहारम्भकभूतसाररेतःपरं लिङ्गदेहात्मनोरनादित्वेन ज-
न्मासंभवात् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतिः यस्मात् अस्यांजायायांपुनः जायते ॥ ८ ॥

यादृशंभजते हि स्त्री सुतंसूते तथाविधम् ॥ तस्मात्पजाविशुद्ध्यर्थंस्त्रियंरक्षेत्ययत्नतः ॥ ९ ॥

(१) मेघानिधिः । त्वांप्रसूतिमिति यदुक्तंतद्दर्शयति नचैवंमन्तव्यं यादृशंद्वितीयंपुरुषंसेवेत सुतंसूते पुत्रंजनयति
तथाविधजातीयं नापि गुणसादृश्यमभिप्रेतंयतः शूद्रादिजातस्य चण्डालादिजातिच [२ अ०] मानजातीयजातस्या-
पिनैवतज्जातीयत्वं पत्नीष्वक्षतयोनिष्विति वचनात् गुणसादृश्येपि विशीलदरिद्रपतिकायाउत्क [२ अ०] नमनुज्ञातंस्यात्
यदात्वयमर्थवादस्तदा यादृशं तथाविधमित्यकुलानुरुपमिति नीयते ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भजते संप्रयोगकाले न मनसा ध्यायति रक्षेन्मनोव्यभिचारात् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्यादृशंपुरुषंशास्त्रेण विहितंमतिषिद्धंवा तादृशशास्त्रोक्तपुरुषसेवनेनोत्कृष्टनिषिद्धपुरुषसेवनेन च
निरुष्टपुत्रंजनयति तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थंपत्नीयत्नतोरक्षं ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । यादृशं शास्त्रविहितं निषिद्धंवा पतिं भजते तथाविधं तज्जातिमेव । नहि मनुष्याद्वैः शूद्रा-
द्वैः । अतः प्रयत्नतः स्त्रियं रक्षेदित्यन्वयः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यादृशं पुरुषं स्त्री ऋतुस्नानकालेभजते मनसापिसंगच्छेत् तादृशंसुतं सूते जनयति सूप्रसवणे ॥ ९ ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ॥ एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

(१) मेघानिधिः । वक्ष्यमाणोपायप्रशंसार्थः श्लोकः प्रसह्य बलेनावष्टभ्य शुद्धान्नावरोधादिना परपुरुषाधिभ्या-
गादिना नशक्यारक्षितुं किन्वेतैरुपाययोगैः शक्याः योगाः प्रयोगाउपायैः प्रयुज्यमानैरित्यर्थः ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसह्य बलात् । एतैर्वक्ष्यमाणैः ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । कथंरक्षणीयेत्यतआहनेति । कश्चिद्वलात्संरोधादिनापि स्त्रियोरक्षितुं शक्तस्तत्रापि व्यभिचारदर्श-
नात् किन्वेतैर्वक्ष्यमाणैरक्षणोपायप्रयोगैस्तारक्षयितुंसमर्थाः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । उपायाभावात्तद्रक्षणमशक्यमित्याशङ्क्याशक्यत्वंस्वीकुर्वन्निवोपायमाह नेतिद्वाभ्याम् । प्र-
सह्य बलात् । एतैः औत्तरैः संप्रहणाद्यैः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । प्रसह्य परिरक्षितुमामपुरुषादिभिर्गृहाभ्यन्तरनिरोधनादिना रक्षितुमेतैर्वक्ष्यमाणैः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः वक्ष्यमाणैरुपाययोगैः तु शक्याः ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

अर्थस्य सङ्ग्रहे चैनाव्यये चैव नियोजयेत् ॥ शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणास्यस्य चेक्षणे ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थो धनं तस्य संग्रहः संख्यादिना परिच्छिद्यरक्षार्थं वैश्वमि निधानं रज्ज्वायसबन्धादिना सं-
यम्यस्थापनं मुद्राङ्कमित्येवमादि व्ययविसर्गस्तस्यैव इदमेतावद्भक्तार्थमिदं च सूपां र्थमेतावच्छाकार्थमिति शौचं दर्विपिठरादिशु-
द्धिर्भूमिलेपनादिश्च धर्मआचमनोदकत्तर्पणादिदानं स्त्रीवासगृहकादौ बलिकुसुमविकारैर्देवार्चनं अन्नपक्तिः प्रसिद्धा पारिण-
स्यस्यासंदीखटादि तत्प्रत्यवेक्षणे नियोक्तव्या ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचे गृहादिशोधने । धर्मे सायंबलिदानादौ । अन्नपक्त्यामन्नपाके । पारिणस्यमौषासना-
ग्नेः । पारिणस्य इति पाठे पारिणहो गृहबन्धहेतुः स एव पारिणहो गृहपरिकरस्तस्य तद्भाण्डादेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । तानुपायानाह अर्थेति । धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ मन्त्रप्रिशुश्रूषादिकेऽन्नसाधने
पारिणास्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहदेरवेक्षण एनानि नियोजयेत् वेक्षणे अवआदिलोपः ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्थस्य संग्रहणे रक्षणे व्ययेशास्त्राविरुद्धे शौचे द्रव्यशरीरादेः धर्मे आतिथ्यादिके अन्नपक्त्यां
तत्पाके पारिणास्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहदेः ईक्षणे एतांस्त्रियं नियोजयेदित्यन्वयः । एतेषु परं व्ययचि-
त्तायाः परपुरुषाद्यभिलाषानुत्पत्तेः ॥ स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्तिप्रार्थयिता नरः ॥ तेन नारद नारीणां सतीत्वमुप-
जायते इति पञ्चचूडोक्तेः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । तानेवोपाययोगान्दर्शयति अर्थस्य संग्रहे चैनामिति । परितोनस्तत इति पारिणस्यं तत्र भवंपारिणस्यमास-
नशयनादिकं अर्थसंग्रहणादिषु नियुक्ताः स्त्रियस्तदधिकारभ्रंशभयादात्मनाऽऽरक्षन्तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनांस्त्रियं अर्थस्य संग्रहे नियोजयेत् व्यये शौचे गृहशौचधनादौ धर्मे सायंबलिदानादौ च पुनः
अन्नपक्त्यां गृहस्य भाण्डादेः उपस्करस्य पारिणास्य औप [स] नाम्ने एतेषां अवेक्षणे नियोजयेत् ॥ ११ ॥

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । आप्तमाप्तकालैर्तत्कुर्वन्त्याप्तकारिणोऽवधानवन्त उच्यन्ते शुद्धान्ताधिकारिणः कश्चुकेन त्वे गृहे
रुद्धाश्चाखतत्तीकृता यथेष्टविहारनिषेधेन रक्ष्यमाणानरक्षिता भवन्ति किंत्वात्मनाऽऽत्मानं रक्षन्ति ताः कथं रक्षन्ति यद्ये-
तेषु कार्येषु नियुज्यन्ते उक्तोपायप्रशंसा नोपायान्तरनिषेधः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निरीधं कृत्वा यारक्ष्यन्ते ता अरक्षिताः । आप्तकारिभिः यथार्थकारिभिः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । आप्तश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे रुद्धाऽप्यरक्षिता भवन्ति यादुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति
यास्तु धर्मज्ञतयाऽऽत्मानमात्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति अतो धर्माधर्मफलत्वेन नरकप्राप्त्युपदेशेनासांसंयमः
कार्य इति मुख्यरक्षणोपायकथनपरमिदम् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतैरपि तद्रक्षणाशक्तिं स्वीकुर्वन्निन्न तास्वेव रक्षणधुरं निक्षिपति अरक्षिता इति । आप्तका-
रिभिः आप्तश्च ते कार्यकारिणश्च तैः रक्षिता अपि अरक्षिता इति स्वयं रक्षिताश्चेदात्मानं प्रति सुरक्षिता एवेति भावः ॥ १२ ॥

(११) संग्रहे = रक्षणे (च)

(११) व्ययं चैव नियोजयेत् = गृहे कर्मणि नियोजयेत् (ग)

(११) पारिणास्यस्य = पारिणस्यस्य (च) = पारिणस्यस्य (सर्वज्ञ०)

(५) नन्दनः । एष एवोपाययोगो ननु बलात्कारइत्याह अरक्षिता इति । गृहे रुद्धा गृहान्तरे गुमा अरक्षिता भवन्ति रक्षितान भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ॥ स्वमोन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । अटनमापणभूमिषु शस्त्रशाकादिक्रयार्थं देवतायतनेषु च ज्ञातिकुले बहून्यप्यवस्थानमन्यगेहवासः नारीसंदूषणानि स्त्रीणामेते चित्तसंक्षोभहेतवः एते हि श्वशुरादिभयंजनापवादभयं च त्यजन्ति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पानं मद्यस्य । दुर्जनैरसतीभिः संसर्गः । अटनमितस्ततो भ्रमणं । स्वमः सातत्येन तेन हि जागरादौ बुद्धिर्विपरिवर्तते ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यपानमसत्पुरुषसंसर्गः भर्त्रा सह विरहः इतस्ततश्च भ्रमणमकालत्वापः परगृहनिवासइत्येतानि षट्संख्याव्यभिचाराख्यदोषजनकानि तस्मादेतेभ्या एतारक्षणीयाः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभिरपि स्वरक्षणार्थं पानादिषट्कं वर्जनीयमित्याह पानमिति । पानं मद्यादेः । दुर्जनसंसर्गः पारदारिकसंसर्गः । पतिदेशात्स्थानान्तरावस्थानेन शयनादिना वियोगः विरहः । अटनं परगृहादौ । स्वमोऽकाले अहनि वा ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्पानादिभ्यः स्त्रियोरक्ष्या इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानं उत्सवादिदर्शननिमित्तं गमनं दुर्जनसंसर्गः व्यभिचारिणीसंसर्गः पत्या विरहः भर्तृविरहः अटनं परिभ्रमणं अङ्गे स्वमः शयनं अन्यगेहवासः एतानि षट् नारीणां दूषणानि ॥ १३ ॥

नैतारूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ॥ सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । नायमभिमानो बोद्धव्यः सुभगः स्वारुतिस्तरुणो हं मां हित्वा कथमन्यं कामयिष्यते यतो नैतादर्शनीयोयं पुरुषारुतिरयमित्येव विचारयन्ति पुमानयमित्येतावतैव भुञ्जते संयुज्यन्ते तेन ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संस्थितिर्व्यवस्थितिः ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । नैताः कमनीयरूपं विचारयन्ति न चासां यौवनादिके वयस्यादरो भवति किन्तु सुरूपंकुरूपं वा पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभिः परपुरुषालोकनमपि न कार्यमित्याह नैता इति । रूपमङ्गसौष्टवम् वयः पञ्चविंशतिवर्षादिपुंसः । आसां च षोडशवर्षादि । तत्र हेतुः पुमानिति । भुञ्जते भोगायाभिमुखाः स्युः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीणां दुःस्वभावमवश्यं रक्षणार्थं मष्टभिः श्लोकैराह नैता इति । रूपं पुंसः कान्तिः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एताः स्त्रियः रूपं न परीक्षन्ते ॥ १४ ॥

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैस्त्रेह्यश्च स्वभावतः ॥ रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेताविकुर्वन्ते ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्कास्मिन्पुंसि दृष्टे धैर्याच्चलनं कथमनेन संप्रयुज्येयेति रेतसो विकारः स्त्रीणां तत्पौंश्चल्यं अन्यत्रापि धर्मादौ कार्येऽस्थिरता चलचित्तत्वात् यएव द्वेष्ट्यः सएव स्पृह्यत इति भ्रातृपुत्रादिर्यो दृष्टस्तस्मा एव कामुकत्वेन स्पृहयन्ति सेहोरागस्तृष्णा च भर्तरि पुत्रादौ मानविवद्वत्तदया भवन्ति एतैर्दोषैर्योगाद्विकुर्वन्ते विक्रिया भर्तृषु गच्छति तस्मात् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पौश्वल्यात्पुरुषेच्छुत्वात् चालचित्यात् अस्थिरबुद्धित्वात् ॥ १५ ॥

(३) कुड्ढूकः । पुंसोदर्शने संभोगाद्यभिलाषशीलत्वाच्चित्तस्थैर्याभावात्स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच्चैतायकेनापि लोके रक्षिताः सत्योव्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियांगच्छन्ति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ॥ विश्वासश्च न कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु चेति न्यायेन स्वरक्षणीयाइतिस्मरयन्नाह पौश्व-
ल्याचेति । पुमात्रदर्शनेन मैथुनेच्छुत्वं तद्वत्चित्तत्वनित्यस्नेहत्वानांस्वभावत्वात् । ननु मात्रादिशिक्षितामहोपापोयसो सृष्टि-
रित्याह भर्तृष्विति । पुरुषान्तराभिलाषितया विकुर्वते मारणादिविक्रियांकुर्वते ॥ १५ ॥

(५) मन्दनः । पुंसश्चलन्तीति पुंश्वल्यः तद्भावः पौश्वल्यं परिचितपुंसः परित्यज्य नूतनां भजन्तइति यावत् । पौश्व-
ल्यादिति प्रत्येकसंबध्यते ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पौश्वल्यात् पुंश्वल्याभावः पौश्वल्यं तस्माच्चलचित्तस्य भावः चालचैत्यं तस्मात् चालचैत्यात् नि-
स्नेहत्वभावः नैस्नेह्यं तस्माद्ध्येतस्मात्स्वभावतः ॥ १५ ॥

एवंस्यभावंज्ञात्वासांप्रजापतिनिसर्गजम् ॥ परमंयत्नमातिष्ठेत्पुरुषोरक्षणंप्रति ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तदीयेनिसर्गउत्पत्तिकाले जातं शिष्टंस्पष्टम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिनिसर्गः प्रजापतिनातादृक्स्वभावस्य दानम् ॥ १६ ॥

(३) कुड्ढूकः । एवंश्लोकद्वयोक्तमासांस्वभावंहिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितंज्ञात्वा रक्षणार्थंप्रकटयन्पुरुषः कुर्यात् ॥
॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतस्तारक्षणीयाइत्याह एवमिति । प्रजापतिनिसर्गजं प्रजापतिसृष्टिकालीनमनादिम् । अत-
स्तासारक्षणंप्रति यत्नमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

(५) मन्दनः । प्रजापतिनिसर्गजंत्वायंभुवमनुप्राणजातम् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसां स्त्रीणाम् निसर्गजं विधानसृष्टिकम् ॥ १६ ॥

शय्यासनमलङ्कारकामंक्रोधमनार्जवं ॥ द्रोहभावंकुचर्याच स्त्रीभ्योमनुरक्ल्पयत् ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । शय्याशयनंस्वमशीलत्वं । आसनमनभ्युत्थानशीलता । अलङ्कारः शीलमण्डनं । कामंपुरुषोपभोग-
स्पृहा । क्रोधोद्विषः । अनार्यतालिङ्गेषुऽपि द्वेषोद्विष्टेषु स्नेहः आकारसंस्तरणनिर्द्धर्मताद्रोग्धृभावोद्रोग्धृत्वं भर्तृपित्रादिःपुरुषव्यस-
नीतयाऽधर्मात्मकत्वं भर्त्रादीनां । द्रोहःकर्त्तरितृचाभावशब्देन समासः । कुचर्या नीचपुरुषसेवनं । एषः स्वभावः स्त्रीणामनुना-
सर्गादौकल्पितः शय्यासनालङ्कारा द्रोहकुचर्ययोर्दृष्टान्तत्वेनोपदीयन्ते यथैते पदार्थाः स्वभावभूताअस्मिन्चालिताएवंकुच-
र्यादयोपि ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शय्यां उत्तमशयनम् । आसनं सततोपवेशनम् । अलङ्कारमलङ्कियाम् । अनार्यतामनु-
जुताम् । द्रोहभावं हिंसात्वम् । कुचर्यामसदाचारम् । मनुरक्ल्पयदितिप्रजापतिनिसर्गविवरणम् ॥ १७ ॥

(३) कुड्ढूकः । शयनोपवेशनालङ्करणशीलत्वंकामक्रोधानार्जवपरहिंसाकुत्सिताचारत्वानिसर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः
कल्पितवान् तस्माद्यत्रतोरक्षणीयाः ॥ १७ ॥

(१७) अनार्जवम्=अनार्यताम् (ल, य, न, ब, र, भ)

(४) राघवानन्दः । ताश्च दानमानाभ्यां स्ववशमायान्तीत्येतन्मनुनैव प्रकाशितमित्याह शम्येति । कामोभैथुनेच्छा सौम्यगुणःस्पृतः । द्रोहभावं स्वभर्तुरपिद्रोहाद्युपक्रमम् । कुचर्या कुत्सितेकर्मणि रतिम् । एतावद्दानिसर्गजम् ॥ १७ ॥

(५) मन्दनः । शम्यास्तुमि आसनमुपवेशनं अलंकारमलंक्रियां द्रोहभावद्रोहक्रियां मनुः स्वायंभुवः स्त्रीभ्य आ-
दावकल्पयत ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शम्या शयनार्थं आसनम् ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणांक्रियामन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ॥ निरिन्द्रियास्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमि

तिस्थितिः ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । केचिदेवंमन्यन्ते सत्यपि प्रमदाव्यभिचारे वैदिकेन जपेन रहस्यप्रायश्चित्तादिना शुद्धिमाप्स्य-
न्ति ततोनास्ति दोषइति तन्न नहि स्त्रीणामन्त्रैः क्रियाजपोप्यस्ति येन वृत्तव्यतिक्रमेऽप्रख्यातैः स्वतएव वैदुष्याच्छुद्धि-
मामुवन्तितस्माद्यत्नतोरक्ष्याइत्येतच्छेषमेवैतत् अतोयेकेचिदविहितमन्त्रेप्रतिषेधोयमिति वर्णयन्ति ततश्च यत्र स्त्रियः
कर्तृतया संबध्यन्तेसायंबलिहरणादौ तथा संस्कार्यतया चूडादिषु संप्रदानतया श्राद्धादौ तत्र सर्वत्र मन्त्रप्रतिषेधादमन्त्र-
कंस्त्रीणांश्राद्धादिकार्यमिति ते ते युक्तवादिनोऽन्यपरत्वादस्यार्थवादितया यदस्ति तदालम्बनन्यायेन विहितप्रतिषेधम-
न्त्रसंबन्धमन्त्रचूडासंस्कारापेक्षव्याख्येयमेतत् अध्ययनाभावाच्च प्रायश्चित्तमन्त्रजपाभावः प्रेक्षया निरिन्द्रिया इन्द्रियवीर्य-
धैर्यप्रज्ञाबलादि तासांनास्त्यतोनिच्छस्यैपि कदाचित्पापाचारैर्बलेनाक्रम्यन्ते ततोरक्षितुंयुक्ताः स्त्रियोवृत्तमिति शीलस्ने-
हत्वाऽस्थिरत्वादप्यद्वचनेन निन्द्यते ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रिया परिणयनप्राक्कालीनःसंस्कारोर्भाधानादिः । मन्त्रवत्संस्कारयोग्यतानिमित्तमन्त्रप्र-
काश्यपुल्लिङ्गरहिताः । अतएवामन्त्राः । स्थितिर्मर्यादा ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणामन्त्रैर्नास्तीत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता । ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणा-
भावान्न निष्पापान्तःकरणाद्विध्यंममाणंधर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वान्न धर्मज्ञाअमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वात्
जातेऽपि पापे तन्निर्णेजनाक्षमाअनृतवदशुभाः स्त्रियइति शास्त्रमर्यादा तस्माद्यत्नतोरक्षणीयाइत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । तासांतु दौःशील्यं नानुयीज्यं चाण्डालादेरिव मन्त्रेण संस्काराभावादित्याह नास्तीति । क्रिया
नामकरणादिका विवाहस्तु समन्त्रकइत्युक्तेः । निरिन्द्रियाः इन्द्रियं प्रमाणं धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहिताः । अनृतवदशुभाः
नित्यमनृतवादिन्योवा सूमृतवैदिकशब्दप्रयोक्तृत्वाभावात् ॥ १८ ॥

(५) मन्दनः । निरिन्द्रियाःज्ञानरहिताइत्यर्थः अमन्त्राअध्ययनबाह्याः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । निरिन्द्रियाः समन्त्रसंस्कारयोग्यतारहिताः ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयोबह्व्योनिगीतानिगमेष्वपि ॥ स्वालक्षण्यपरीक्षार्थतासांशृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वभावतोऽशुद्धदयाः स्त्रियइत्यस्मिन्नर्थे वैदिकानि मन्त्रार्थादरूपाणि वाक्यानि साक्षित्वेनो-
पन्यस्यति । तथाच यथामयोक्तं स्त्रियोऽनृतमिति तथैव निगमेषुवेदेषुश्रुतयः सन्ति । निगमशब्दोवेदपर्यायः इष्टप्रयोगश्च ब-
भूतातन्मतेत्यादिनिगमे वेदार्थव्याख्यानाद्वचनोप्यस्ति निगमनिरुक्तव्याकरणान्यङ्गानीति निरुक्ते हि प्रयोगोनिगमा-

(१९) निगीता=निगदा (मेधा०)

इमेभवन्तीति तस्येहश्रुतिग्रहणाद्वा वक्ष्यमाणोदाहरणाच्च संभवो ऽतोवेदवचनोनिगमशब्द इहगृह्यते समुदायावयवभेदा-
च्चाधाराधेयभावः तेषु निगमेषु श्रुतयएकादशभूतानि वाक्यानि निगीताअधीताः संशब्दिताः पठ्यन्तइति यावत् नित्यप्र-
वृत्ते च कालाविभागादिनिरुक्तः पाठान्तरनिगदाइति निगदामन्त्रविशेषाः श्रुतयोब्राह्मणवाक्यानि मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु चाय-
मर्थोर्दशितोयदन्तास्त्रियइति बह्व्यस्ताः सतीत्यस्मिन्पक्षेऽध्याहारस्तासांश्रुतीनांयानिष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूता-
स्ताःशृणुत किमर्थमुदाह्रियन्तइति चेत्स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं स्वलक्षणनित्यसंनिहितस्वभावस्तत्प्रतिपादनार्थमङ्गदकुण्डला-
दिलक्षणतत्परिभूतमिदंस्वलक्षणंस्वभावइत्यर्थः एतदासीस्वलक्षणयदव्यभिचारात्मकम् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतयः श्रुतिभागाः । निगमेषु वेदेषु । स्वालक्षण्यस्य स्त्रीणांपौश्वल्यादिस्वभावस्य परी-
क्षार्थं निश्चयार्थम् । तथाहि । इन्द्राद्वरं प्रार्थयमाना अपिकामनाविजनितोः संभवामेत्याप्रसवंपुरुषसंसर्गमेव वृत्तवत्यइतिश्रु-
तिः । यद्येवंयन्तोरक्षणेपि मनोव्यभिचारसंभवस्तस्य तर्हि कथंनिष्कृतिरतआह । तासांस्त्रीणां निष्कृतिं तदोपशान्त्युपायं
शृणुत ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । व्यभिचारशीलत्वंस्त्रीणांस्वभावइत्युक्तं तत्र श्रुतिप्रमाणतयोपन्यस्यति तथा बह्व्यः श्रुतयोबहूनि
श्रुतिवाक्यानि नचैतद्विज्ञोब्राह्मणास्मोऽब्राह्मणावेत्येवमादीनिनिगमेषुस्वालक्ष्ययं व्यभिचारशीलत्वंतत्परिज्ञानार्थं पठितानि
तासांश्रुतीनामधेयानिष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताःश्रुतीः शृणुत एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतिशृणुतेत्यर्थः ।
सुपांसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने बहुवचनम् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति स्त्रीणां व्यभिचारित्वादित्वारसिकं ब्रूत मात्रादिशिक्षतं कथंनस्यात् इति चेन्न
अनादिप्रवृत्तश्रुतिसिद्धनिष्कृतिकथनेन तस्याप्यनादित्वसिद्धिरित्याह यथाचेति । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं व्यभिचारित्वज्ञापना-
र्थम् । योब्राह्मणाचेत्येवमादयःश्रुतयस्तासां श्रुतीनां मध्ये निष्कृतिर्निष्कृतिसाधनं श्रुतिं शृणुत ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । यथैतदुक्तं तथात्र निगमेषु वेदेषु गदिताः श्रुतयोवाक्यानि स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं मुशब्दोऽत्रबहुवचनः
अलक्षणमलक्षणत्वंदुःस्वभावत्वंदोषबाहुल्यमिति यावत् परीक्षार्थं परीक्षां कर्तुं तासांश्रुतीनामाकृतिसन्निवेशं । शृणुत ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वलक्षणपरीक्षार्थं पौश्वल्यादित्वपरिज्ञानायनिष्कृतीः शृणुत ॥ १९ ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ॥ तन्मे रेतः पिता वृत्तामित्यस्यैतन्निर्दर्शनम् ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । इति कारणान्तेन पादत्रयेण मन्त्रैकदेशोनुक्तः यन्मेमाताअपतिव्रतापत्युरन्यपुरुषे न कामश्चे-
तसापीति यस्याव्रतनियमः सा पतिव्रता तद्विपरीताऽपतिव्रता विचरन्ती परगृह्णागच्छन्ती तत्रोज्वलवेष्टं दृष्ट्वा प्रलुलुभे लो-
भंस्पृहामन्यपुरुषंप्रतिवृत्तवती तत्पापंममोत्पत्त्या वा तत्पितुः संबन्धियद्वेतः शुक्रंतद्वृक्कामपनुदतु तद्वेतसा सदोषोऽपमृज्यतां रे-
तइति षष्ठीस्थाने प्रथमा व्यत्ययेन अथवा रेतएव पितृत्वेन परिकल्पते अपरित्यक्तस्वल्लिङ्गएव रेतसा सामानाधिकरण्य-
मनुभवति द्यौर्मपितेति यथा अथवा मानृबीज [मप्युच्यते तद्वेतःपिताजनकोवृक्काशोधयतां दोषसपाद्यत्वंपितृबीज] प्रभावे-
न मानृदोषोपनुद्यतामित्यर्थः । अस्य व्याभिचारात्मकस्यैतन्निर्दर्शनं दृष्टान्तः सर्वे जपमाना एतं मन्त्रमुच्चारयन्ति यदि च सर्वाः
स्त्रियोदुष्टस्वभावास्ततो मन्त्रस्य नित्यवत्प्रयोगोपपत्तिरितरथा पाक्षिकः स्याच्चातुर्मास्येष्वयं मन्त्रो विनियुक्तः पाद्यानुमन्त्रणे च
श्राद्धे ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्योक्तस्यार्थस्य निष्कर्तेर्निर्दर्शनं निश्चितं दर्शनं श्रुतौ कथमित्यत आह ध्यायतीति । पाणिग्राहस्यानिष्टं पुरुषान्तरयोगम् । तस्यैव्यभिचारस्य मानसस्य निह्नवोपनयः । श्राद्धे पुत्रेणानेन होमं कुर्वतोच्यते प्रा-
र्ध्यते तस्य निरुतिर्भवति ॥ यन्मे मातेति मन्त्रश्चानुष्ठुबनुरोधात्किंचिदव्यथा कृत्वा पठितः । तथाहि । यन्मे माता प्रलुलोभ-
विचरत्यनुव्रता । तन्मेरेतः पिता वृद्धा मातुरन्योवपद्यतामिति मन्त्रपाठः । तस्य चार्थो यन्मदिति यत् मे मम मातुः पत्यनुव्र-
तं चरन्त्याः कुर्वत्यालोभात् रेतोरजोरूपं स्कन्धं तन्ममपितैव भजतां व्यभिचारदोषो माभूदित्यर्थः । यस्तु तन्मनाः सन्मातुर-
भिभवितान्यः पत्युः सोवपद्यतामधः पतत्विति ॥ २० ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते मनोवाक्कायकर्मभिः पतित्यतिरिक्तं पुरुषं या न काम-
यते सा पतिव्रता ततोऽन्याऽपतिव्रता ममा माताऽपतिव्रता सती परगृह्णागच्छन्ती यत्प्रलुलोभे परपुरुषं प्रति संजातलोभाऽभूत्पुरु-
षसंकल्पदुष्टं मातुरजोरूपं रेतो मम पिता शोधयत्वित्यस्य स्त्रियाव्यभिचारशीलत्वस्यैतदिति करणान्तं मन्त्रपादत्रयं ज्ञापकं
अयं च मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । तामेवाह यदिति । यदित्यादि वृद्धामित्यन्ता श्रुतिः । अस्या अर्थः । कश्चित्पुत्रो ब्रूते पतिं पाणि-
ग्राहं विना नान्यं वृणे इति व्रतं नियमो यस्य सा पतिव्रता तद्भिन्नाऽपतिव्रता मे माता विचरन्ती व्यवहरन्ती यत्पुरुषान्तरं
लुलोभे चकमे तेन कामेन यदुष्टं रेतो मातुरेतः पिता मे तत् वृक्तं शोधयत्विति । अस्य स्त्रीव्यभिचारस्य एतदेषा श्रुतिः निर्दर्शनं
मानमिति पद्यार्थः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । श्रुतिमेकामुदाहरणार्थमाह यन्मे मातेति । पतिमनुव्रता चरती मे माता अन्यस्मात्पुंसो यद्रेतः प्रलुलोभ-
आदतादधार तद्रेतो मे पिता वृक्तं मातुः पाणिग्राहकः स्वीकरोतु मम पितैव तद्रेत आहितमस्त्वित्यर्थः । अथवा यच्छब्दो-
क्त्यर्थः ततो नयत्नः अस्य स्त्रीणां स्वालक्षण्यस्यैतद्वचनं निर्दर्शनं प्रमाणं एष मन्त्र उदाहरणमिति यावत् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । यन्मे मातेति मन्त्रेण श्राद्धे होमं कुर्वणेनोच्यते प्रकथ्यते अपतिव्रता मे माता यत् प्रचरन्ती
प्रलुलोभे तन्मेरेतः लोभादजोरूपं यद्रेतः स्कन्धं तद्रेतो मे पिता भजताम् ॥ २० ॥

ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा ॥ तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिग्राहो भर्ता तस्य चेतसा यदनिष्टमप्रियं परपुरुषसंपर्कादिकं स्त्री चिन्तयति तस्य मानसस्य
व्यभिचारस्य निह्नवः शुद्धिरेन मन्त्रेण कर्मणि नियुक्ते नीच्यते । प्रसङ्गान्मन्त्रप्रयोजनं दर्शितं । यद्यपि कर्मगुणतैव कर्माङ्ग-
मन्त्रप्रयोजनं तथापि जपादौ विनियोगान्मानसव्यभिचारनिवृत्त्यर्थं ताप्युच्यते ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रस्याह ध्यायेति । भर्तुरप्रियं यत्किंचित्पुरुषान्तरग-
मनं स्त्रीमनसा चिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्यैष प्रकृती मन्त्रः सम्यक्शोधनो मन्वादिभिर्हच्यते मातेति श्रवणात्पु-
त्रस्यैवायं प्रायश्चित्तरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । श्लोकद्वयार्थं संकलयन्नाह ध्यायतीति । यत्पुरुषान्तरेण सह भोगं ध्यायति चेतसा तदेव
पाणिग्राहस्य त्वभर्तुरनिष्टम् तस्यैव व्यभिचारस्यानिष्टस्य एष मन्त्रपाठः पुत्रस्यायं निह्नवः प्रायश्चित्तं गम्यते मातुरित्यन्वयः
॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । एषमन्त्रः निहवस्तिरस्करणमन्यथाकरणं प्रायश्चित्तमितियावत् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । निहवः अपहवः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथा विधिः ॥ तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यासंरक्षणकामेन दौःशील्यादात्मा रक्षितव्योनाप्येतयैव केवलया पापतोदुःशीलस्य भार्यापि तथाविधैर्भवति गुणवतःशीलवती यथा समुद्रेण निम्नगा नदी संयुज्यमाना क्षारोदका भवति मधुररसापि सती ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यादृग्गुणेनपत्या परिणेत्रा । अतोनाथमायदेहीत्यर्थः । समुद्रेण निम्नगा क्षारोदतां यथा याति ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्रीविवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति यथा समुद्रेण संयुज्यमानानदी स्वादूदकाऽपि क्षारजला जायते भर्तुरात्मसंयमनाख्यस्त्रीरक्षणोपायान्तरो देशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । दुःशीलाय सुशीला न देया सुशीलायतु दुःशीलाऽपि देयेत्यत्र दृष्टार्थं सदृष्टान्तमाह यादृगितिद्वाम्याम् । यादृग्गुणेन साधुना असाधुनाभर्त्रा स्त्री संयुज्यते साऽपि स्त्री तादृग्गुणा सासाध्वी असाध्वीवा भवति । तत्र दृष्टान्तः निम्नगात्वादूदकापिगंगायाः क्षारोदेन समुद्रेण संगतास्तादृशादृष्टाः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिनियतस्वभावाअपिस्त्रियः स्वगुणानुसारेण दंड्याः कर्तुंशक्याइत्याह यादृग्गुणेनेति ॥ २२ ॥

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ॥ शारङ्गीमन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनजातीयाप्यक्षमाला वसिष्ठभार्यातत्संयोगादभ्यर्हणीयतांप्राप्ता शार्ङ्गीतिर्यज्जातिःचटकामन्दपालेन मुनिना संयुक्ता तथैव पूज्याअतोहीनजातीयाः कनीयस्थोपि भूयोभर्तृवत्पूज्यास्तथाचोक्तं वयसिस्त्रियइति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षमाला अरुंधती वसिष्ठेन महर्षिणा सम्यग्योगंगता । अधमयोनिजा चतुर्वर्णतरकुलजा । शारङ्गीपक्षिणी । शार्ङ्गीति कचिःपाठः ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रोत्कर्षदृष्टान्तमाहअक्षेति अक्षमालाख्यानिकृष्टयोनिजा वसिष्ठेन परिणीता तथा चटका मन्दपालाख्येन ऋषिणा संगता पूज्यतांगता ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रेतिहासं प्रमाणयति अक्षेति । अधमयोनिजा चण्डाली अक्षमाला ऋषीणामनुरोधेनोद्य वसिष्ठश्चण्डालीमुपयेमइतिश्रुतेः । शारङ्गी चटका मन्दपालेन ऋषिणोद्य अभ्यर्हणीयतां पूज्यताम् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोदाहरणमाह अक्षमालेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षमाला अरुन्धती । शार्ङ्गपक्षिणी मन्दपालेन ऋषिणा संगता अभ्यर्हणीयतांजगामइति महाभारते आदि पर्वणि ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ॥ उत्कर्षयोषितः प्राप्ताः स्त्रैः स्त्रैर्भर्तृगुणैःशुभैः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकृष्टा निकृष्टा प्रसूतिरूपत्तिर्यासांताअवकृष्टप्रसूतयः अन्याश्च गङ्गाकालीप्रभृतयः द्वयोः प्रकृतत्वादेताईति बहुवचनं च शब्देन तृतीयामाक्षिप्य द्विवचनंवा एते च ॥ २४ ॥

(२३) शारङ्गी=शार्ङ्गीच (क, ख, ग, च) = शार्ङ्गीव (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतादृति पूज्यताभिप्रायेण बहुवचनम् । अन्याः सत्यवत्याद्याः । अत्रच पञ्चमाध्यायस्त्री-
धर्मोक्तस्य शब्दतोर्थतश्च पुनरुक्तिः पुरुषकार्यतया तत्रात्रतु स्त्रीकार्यं तत्परिग्राहम् ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयोर्मत्वैतादृति बहुवचनं कृतं एताश्चाभ्याश्च सत्यवत्याद-
द्योनिकष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगणैः प्रकृष्टैरर्म्मिल्लोकउत्कृष्टतांप्राप्ताः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतादृति । अवकृष्टप्रसूतयः निष्कृष्टयोनयः उत्कर्षं जातितः ख्यातितो पति-
तश्च स्वैर्भर्तृगणैरेव प्राप्ता इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

(५) रामचन्द्रः । अपकृष्टप्रसूतयः निकृष्टजातयः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रानित्यंस्त्रीपुंसयोः शुभा ॥ प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । लोकयात्रा लोकवृत्तलोकचारांलोकसिद्धमेतत् नायंविधिलक्षणोर्थोयदेवंशक्यते रक्षितुं नान्य-
थेति अपरिक्षिताभिश्च ताभिः प्रसूत्यादिदोषेभवतीति । इदानीं प्रजाधर्मान्निबोधत । कस्य प्रजा बीजिनोवाक्षेत्रिणोवेति
उदर्कआगामीकालः ससुखोयेषांसर्वेहि वस्त्ववसाने विरमन्ते तेतु नैवमिति प्रशंसा ननुच का सुखोदर्कता प्रजाधर्मस्य
या च प्रजास्याधीना स्त्रियश्च बहुभिर्दोषैरावृतत्वत्यागार्हाः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजाधर्मान् प्रजोत्पादनार्थं धर्मान् ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । एषलोकचाराजयापतिविषयः सदाशुभउक्तः इदानीमिहलोके परलोके चोत्तरकालशुभसुखहेतून्
किंक्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनइत्यादीन्प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीणां स्वाभाविकौपाधिकधर्मानुपसंहरन् तत्कार्यप्रजनप्रकारमाह एषेति । लोकयात्रा लो-
काचारपरंपरा । सुखोदर्कान् इह दृष्टसुखमुत्तरकालेपि तत्कृतसुकृतजं सुखं येभ्यस्तान् प्रजाधर्मान् प्रजैव धर्मस्तानुपत्रेणा-
यंलोकः ॥ दशपूर्वापरान्वश्यानात्मानंचैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृतारयेत् । इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योधर्महेतुत्वश्रवणा-
त्प्रजायाः ॥ २५ ॥

(५) जन्दनः । गार्हस्थ्यस्य स्त्रीनिबन्धनत्वात्स्त्रीणांसंमानेन रक्षणंकार्य्यनावमानेनेत्यभिप्रायेणाह एषोदितेति॥२५॥

(६) रामचन्द्रः । यात्रा चर्या ॥ २५ ॥

प्रजनार्थमहाभागाः पूजार्हागृहदीप्तयः ॥ स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्च न ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । नहि गृहे सर्वांश्चभूयादित्येतन्निवृत्त्यर्थमाह । शक्यप्रतिविधानत्वादोषाणांपूजार्हाः यदेतदोषप्र-
भोजनंतन्नावज्ञानार्थपरिवर्जनार्थवाभिशास्तपतितादिच किंतिहि रक्षार्थदोषाणां नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थालीनाधिभ्रियते
तचभृगाःसन्तीतियवानोप्यन्तइति प्रयोजनं गर्भग्रहणात्प्रभृत्यपत्यपरपोषणपर्यन्तोद्यापारोऽभिप्रेतः तथाच वक्ष्येति॥उत्पा-
नमपत्यस्य जातस्य परिपालनमिति । गृहेदीप्तयइव नहि गृहे सेवा स्त्रिभिर्विना काचिदस्तीति सुप्रसिद्धमेतत् सत्यपि
श्रीविभवे भार्यायामसत्यांसुहृत्त्वजनादिष्वागतेषु नगृहस्थाः प्रतिपुरुषभोजनादिभिरावर्जयितुंसमर्थाः यथा दरिद्रे नभवति
शक्तिरतः स्त्रियाःश्रियश्च न विशेषोगृहेष्विति ॥ २६ ॥

(२४) अपकृष्ट = अवकृष्ट (मे०) (२६ गृहदीप्तयः = मेधिनः (च)

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजनार्थं संतानार्थम् । महाभागमहाभाग्याः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यप्यासारक्षणार्थं दोषा उक्तास्तथापि शक्यप्रतीकारत्वादिह दोषाभावः । एतास्त्रियोमहोपकारा-
गर्भोत्पादनार्थं बहुकल्याणभाजनभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन समानार्हाः स्वगृहे शोभाकारिण्यः स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपा-
नानयोर्विशेषो विद्यते यथानिःश्रीकं गृहं न राजत्येवं निःस्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन मातागरीयसीति मानयन् स्त्रियं स्तौति प्रजनार्थमिति त्रिभिः । प्रजना-
र्थं प्रजनमपत्यं तस्मै । गृहदीपयः गृहस्य दीपिः शोभा याभ्यस्ता । स्त्रिय एव श्रियः श्रीहेतुत्वात् ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । न विशेषोऽस्ति स्त्रीणां श्रीणाञ्च ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रजनार्थं संतानार्थम् गेहेषु स्त्रियः श्रियः लक्ष्मीरूपाः पूजायोग्याः ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ॥ प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र स्थानीयस्य पूर्वश्लोकस्य भाष्यस्थाविमौ श्लोकौ स्त्रीनिबन्धननिमित्तमपत्योत्पादना-
दौ प्रत्यक्षमेतत् । लोकयात्रागृहागतानामन्नादिदानेनावर्जनमामन्त्रणनिमन्त्रणादि । अस्य प्रत्यर्थं सर्वस्मिन्नर्थे स्त्रीनिधनं ।
प्रत्यहमिति पाठः । प्रत्यक्षशब्दोन्तरङ्गवचनः अन्तरङ्गमित्यर्थः ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पादनमुत्पत्तेः कारणं स्त्री । परिपालनं रक्षा कारणभूता । प्रीत्यर्थं या लोकस्य या-
त्रा व्यवहारः संभोगस्तस्य निबन्धनं स्त्री प्रत्यक्षं न तु पक्षोधर्मादिवत् । प्रत्यर्थमिति पाठेऽतिविषयमित्यर्थः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । अपिच उत्पादेति अपत्यस्य जननं जातस्य परिपालनं प्रतिदिनंचातिथिभिर्बभोजनादेर्लोकव्यव-
हारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव निदानम् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह उदिति । लोकयात्रायाः अतिथिबन्धुभिर्बभोजनादेर्व्यवहारस्य स्त्रीनिबन्धनं स्त्रीहेतु-
रिति प्रत्यक्षम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रीत्यर्थं लोकयात्रा प्रियोक्तिसंभोगरूपलोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनं निमित्तम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ॥ दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राग्दर्शितार्थोऽयं श्लोकः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुश्रूषोपचारः । रतिः कामसुखम् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थं पुनरभिधानम् । धर्मकार्याण्यग्निहोत्रादीनि परिच-
र्योत्कृष्टा रतिः पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्गदृश्येतत्सर्वभार्याधीनम् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मकार्याणि बल्यग्निहोत्रादीनि शुश्रूषा तिथ्यादीनां । रतिः स्त्रीसंपर्कजा प्रीतिः । स्वर्गं य-
त्कर्मैव तदनया सहति श्रुतेः एतत्सर्वदाराधीनमिति बोधोतीहकारः ॥ २८ ॥

पतिर्या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृलोकानामिति सन्निः साध्वीति बोध्यते ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चमे श्लोकाविमौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ ३० ॥

(२७) प्रत्यहम् = प्रीत्यर्थम् (ब, ल) = प्रत्यर्थं (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिचरति मनोवाग्देहसंयतेति मनःप्रभृतिभिर्नव्यभिचरतीत्यर्थः । वाग्व्यभिचारः पर-
पुरुषादिप्रशंसा । कायेन तद्दीक्षणस्पर्शादि ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सतीति विशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहेरेव न व्यभिचरति सा भर्ता
सहार्जितान्स्वर्गादिलोकानामोति इहलोके विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तां दृष्टादृष्टफलेन प्रलोभयन्निव व्यभिचारान्निवर्तयति पतिमिति । या वाङ्मनोदेहेषुसंयता
सती नातिक्रमते सा भर्तृलोकं स्वर्गादिकं प्राप्नोति साध्वी चेहोच्यते इतिशेषः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । एवंस्त्रीपुरुषाणां कर्तव्यमुक्तमिदानीं पुरुषेषु स्त्रीणामाह पतिमिति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाक्कायकर्मभिः वाग्दण्डसंयता ॥ २९ ॥

व्यभिचारान्तुभर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ॥ सृगालयोनिचामोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सृगालयोनिमिति महापातकभोग्यनरकाद्युपलक्षणम् । तदन्ते सृगालयोनिगमनात् पाप-
रोगैः क्षयादिभिः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । पुरुषान्तरसंपर्कात्स्त्री लोके निन्द्यतांजन्मान्तरे च सृगालजातिप्राप्नोति पापरोगादिभिश्च पीड्यते ।
पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मोक्तमप्येतच्छ्लोकद्वयंसदपत्यसंपत्यर्थत्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेदण्डमाह व्यभिचारादिति । व्यभिचारात् स्वभर्तारं व्यतीत्याभिमुख्येनान्यत्र मनोवाग्दे-
हानां चरणान् गतैः पापरोगैः कुष्टादिभिः पीड्यते पीडितास्यात् ॥ ३० ॥

पुत्रप्रत्युदितंसद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ॥ विश्वजन्यमिमंपुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । उपन्यासो विचार्यवस्तुप्रक्षेपः विचारो वा तं निबोधत । पुत्रं प्रति पुत्रमधिकृत्योदितमुक्तं सद्भिर्विद्व-
द्भिर्महर्षिभिश्च [विश्वजन्यं] सर्वभ्योजनेभ्योहितं पुण्यं कल्याणकरं स्त्रीस्तुत्याव्यवधानात् प्रजाधर्मनिबोधतेत्यस्यार्थ-
स्यापि पुनरादरार्थमुपन्यासः उपन्यासं निबोधतेति ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंस्त्रीणानियते यत्र कचिद्देवाद्यभिचारस्तत्र यः पुत्रं प्रति बीजिनोऽपत्यं क्षेत्रिणो वेत्यपत्या-
र्थः उपन्यासस्तं शृणुत । सद्भिर्वर्तमानैः पूर्वजैरतीतैः । विश्वजन्यं विश्वजनहितम् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रमधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्च महर्षिभिराभहितमिमंवक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं शृ-
णुत ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रजननार्थमित्युक्तं तदेवाह पुत्रमिति । पुत्रमुद्दिश्योपन्यासं विचारं निबोधत शृणुत । विश्व-
जन्यं विश्वसमैः सर्वस्मैजनाय हितं पुण्यं पुण्यफलदम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं बीजिनः किंपुत्रः क्षेत्रिणो वेत्येतन्निरूपयितुं प्रक्रमते पुत्रप्रत्युदितमिति । विश्वजन्यं विश्वजन-
हितं । इमंवक्ष्यमाणम् ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्वजन्यं सकलजनहितम् । उपन्यासं व्याख्यानम् ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तरि ॥ आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । भर्तोद्बोढा विवाहसंस्कारेण संस्कृतोयेन या नारी तस्यां यस्तस्मादेव जातस्तपुत्रतस्य विजानन्त्यभ्युपगच्छन्ति सर्वे एव विद्वांसो नात्र विप्रतिपत्तिः सिद्धांतो यम् । श्रुतिद्वैधं तु भर्तरि यः कर्त्तव्यं केवलमुत्पादयिताऽन्यदीयक्षेत्रे न तूद्बोढा तत्र श्रुतिद्वैधमतभेदस्तदर्थं यति आहुरुत्पादकमपत्यवन्तर्काच्च अपरे क्षेत्रिणो यस्य सा भार्या तस्या मनुत्पादकमपि एवमाचार्यविप्रतिपत्तेः संशयमुपन्यस्य कारणकथनेन तमेव समर्थयते ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भर्तुर्भार्यावतः पाणिग्राहस्य पुत्रं सर्वं विजानन्ति । केचित्तु बीजिनः । श्रुतेर्द्वैधं श्रुतौ बीजिनः पुत्रइति दर्शनात् श्रुतिरुक्तं द्वैधं सन्देहः । तथाहि । न शेषोऽग्रे अन्यजातमस्तीत्यादि श्रुतेः । शेषः पुत्रः अन्येन जनितः पुत्रो नास्तीत्यस्या अर्थः । एतेन न क्षेत्रिणः किंतु जनकस्यैवेति गम्यते अतएव दर्शनात् केचिदुत्पादकमाहुरन्ये न्यायबलात् क्षेत्रिणमिति ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । भर्तुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्तरि द्विः प्रकारा श्रुतिर्घटते केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्तरेतेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः अन्ये तु वोढारं भर्तारमनुत्पादकमप्यन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । विचारमेवाह भर्तुरिति । तत्र भर्तृत्वद्विविधं श्रुतिद्वैविध्यद्वोढत्वाऽवोढत्वभेदात् । तत्रावोढत्वेनाप्योत्पादकमपि भर्तारमाहुः । गर्भधारणात्पुत्रस्यानुत्पादकत्वेपि वोढत्वेन तत्र वोढुः क्षेत्रसंबन्धात्पुत्रो भवेत् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ अनेन विधिना जातः क्षेत्रिणः संभवेत्सुतइति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । भर्तृशब्दः स्वामिवचनः भर्तार श्रुतिद्वैविध्यकर्तरीति पाठेऽप्ययमेवार्थः उत्तरार्धेन द्वैविध्यमेवोच्यते उत्पादकं बीजिनं कर्तारं केचिदाहुः ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ॥ क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रमिव क्षेत्रभूता नारी ब्रह्मादेरुत्पत्तिस्थानं भूमिभागः क्षेत्रंतत्तुल्या नारी यथा क्षेत्रे बीजमुपेतं च विधियमाणं जायते एव नार्यामपि निषिक्तं रेती बीजभूत एव पुमान् अत्रापि भूतशब्द उपमायां तदीयं रेती बीजं साक्षात्पुमान् तदधिकरणत्वात् तथावद्यपि दृश्यते समायोगः संबन्धआधाराधेयलक्षणस्ततः संभवउत्पत्तिः सर्वदेहिनां शरीराणां चतुर्विधस्य भूतधामस्य स्वेदजानामन्याकारशः क्षेत्रबीजं त्वेदोऽतो युक्तः संशयः उभयमन्तरेण संभवानुपपत्तेः अपत्योत्पत्तौ उभयोर्व्यापारः निनिगमनाद्यावद्धेतव्यभावात्कस्य तद्बोधोऽन्यथान्यतरस्येति सन्देहः सर्वस्य च प्रकरणस्यायमर्थो नानुमानपरिच्छेदोऽपत्यापत्यवशावः तथाच विभागस्तीक्ष्णं वक्ष्यामः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं च क्षेत्रसंबन्धात् क्षेत्रिणो बीजसंबन्धाद्बीजिन इत्युभयोरपि प्राप्तम् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्माद्युत्पत्तिस्थानक्षेत्रंतत्तुल्या स्त्री मुनिभिः स्मृता पुरुषश्च ब्रह्मादिबीजतुल्यः स्मृतः यद्यपि रेती बीजंतथापि तदधिकरणत्वात्पुरुषो बीजमिति व्यपदिश्यते क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वपाणिनामुत्पत्तिः एवं चोभयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वाद्युक्ता विप्रतिपत्तिः किंयत्संबन्धि क्षेत्रंतस्यापत्यमुत यदीयं बीजंतस्येति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रिणमिति प्रसंगेन क्षेत्रबीजे ध्याकुर्वस्तयोः कृत्यमाह क्षेत्रेति । क्षेत्रवदुत्पादनपरिपालनकर्तृत्वात् क्षेत्रभूता । बीजं रेतः तदाश्रयत्वाद्बीजभूतः तत्र चेतनस्य रजोरितः संयोगाच्चेतनस्य भूबीजसंयोगात् संभवः उत्पत्तिः ॥ ३३ ॥

(३२) भर्तरि=कर्तरि (मे०)

(५) नन्दनः । द्वैविध्यैयुक्तिमाह क्षेत्रभूतास्पृतेति तत्माद्युक्तद्वैविध्यमिति ॥ ३३ ॥

विशिष्टकुत्रचिद्वीजंस्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ॥ उभयन्तुसमंयत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । बीजस्य वैशिष्ट्यं व्यासक्रयश्च आदीनामहर्षीणां दृष्टं स्त्रीयोनिष्वेव क्षेत्रजादिपुत्रेषु धृतराष्ट्रादिषु ब्राह्मणाज्जाता अपि मातृजातयः क्षत्रियास्ते उभयंतुसमं एकत्वात्मिकमेकजातीयसमंसा प्रसूतिः प्रशस्यते विप्रतिपत्त्यभावात् तदुक्तमेतद्वर्तुः पुत्रविजानन्तीति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । युक्त्यन्तरमाह विशिष्टमिति । बीजं बीजी पुरुषः विशिष्टं ब्राह्मण्यादिगुणवत् । अन्यतरविशिष्टत्वेन प्रजा विशिष्टा न भवति किंतु यत्रोभयं विशिष्टं स एव प्रसवः शस्यते उभयोः प्राधान्यात् । अतः क्षेत्रद्वारा क्षेत्रिणोप्यपत्त्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लुकः । क्वचिद्वीजं प्रधानं जातायेत्वनियुक्तायामिति न्यायेनोत्पन्नो बीजिनो बुध इव सोमस्य तथा व्यासक्रयश्च आदयो बीजिनामेव सूताः । क्वचित् क्षेत्रस्य प्राधान्यं यथायंतत्पजः प्रमीतस्येति वक्ष्यति । अतएव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षत्रियाः क्षेत्रिण एव पुत्रा बभूवुः । यत्र पुनर्बीजयोः साम्यं तत्र वोढेव जनयिता तदपत्त्यं प्रशस्तं भवति तत्र बीजप्रधान्यापेक्षतावदाहुः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र तयोः प्राधान्यं भिन्नानः समे कार्ये प्रशंसति विशिष्टमिति । बीजस्य प्राधान्यं व्यासक्रयश्च आदौ तेनैषां ब्राह्मण्यमेवोत्कृष्टता । क्षेत्रस्य प्राधान्यं धृतराष्ट्रविदुरादौ क्षत्रियक्षेत्रत्वे । उभयं बीजयोः न्यात्मकमनूढासजाती यपरिणयेन समं यत्र प्रसूतौ सा प्रसूतिरत्यंतं प्रशस्यत इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । त्वमतमाह विशिष्टकुत्रचिदिति कुत्रचित्प्रसूतौ बीजं विशिष्टं न सर्वत्र । प्रसूतिः शिष्टा एवं स्थित उभयव समं एकजातीयम् ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ॥ सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमुपपादिते संशये बीजप्राधान्यपक्षपूर्वपरिगृह्णाति तत्प्राधान्याद्यस्य बीजतस्यापत्त्यंतस्य च प्राधान्यं ग्रीहादेर्द्रव्यस्य क्षिप्त्याद्यनेककारणत्वेपि तद्धर्मानुविधानदर्शनात् अतश्च स्फुटमदृष्टबीजानुविधानस्यापत्त्यस्य कार्यत्वाद्ग्रीहादीनामिष तद्धर्मानुविधायित्वं युक्तमभ्युपगंतुं तथाहि सर्वत्र कार्ये एकहृत्पत्त्यं न्यक्तं भवति तथाच बीजप्राधान्यतर्कयति सर्वभूतप्रसूतिर्हि सर्वेषां भूतानां प्रसूतिरुत्पत्तिर्बीजलक्षणलक्षिता बीजस्य यल्लक्षणं रूपवर्णसंस्थानादि तेन लक्षिता चिह्निता तद्विधानुविधायिनी नियावत् ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र पूर्वपक्षमाह बीजस्येति । बीजलक्षणलक्षिता बीजजातिप्रयुक्तनियतजातिः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लुकः । बीजक्षेत्रयोर्बीजप्रधानमभिधीयते यस्मात्सर्वेषां भूतारब्धानां मुत्पत्तिर्बीजगतवर्णस्वरूपादिचिन्हैरूपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । भेदफलमाह बीजस्येति । बीजलक्षणलक्षिता बीजस्य लक्षणानि रूपसंस्थानार्थक्रियास्तैर्लक्षिता विशिष्टा दृश्यन्ते अतएवोपरिचरवसोरपत्त्यं मत्स्योदरी सत्यवती नाम ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अथ बीजमेव विशिष्टं ब्रूमिः श्लोकैराह बीजस्य चैवेति । बीजस्य योन्याश्च द्वयोर्मध्ये बीजलक्षणलक्षिता बीजगुणेनैव दृष्टा ॥ ३५ ॥

यादृशंतूप्यते बीजक्षेत्रे कालोपपादिते ॥ तादृयोहति तत्तस्मिन्बीजस्यैव्यञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरस्यैवार्थविस्तरत्वेन श्लोकोऽयं वत्क्रान्त्यप्रदर्शनेन यादृशशब्दस्यार्थव्याख्यास्या ब्रीहयः शालयइत्यादिना कालोपपादिते काले वर्षादौ वपनकालउत्पादिते कृष्टसमीक्षणादिना संस्कृते तादृयोहति जायते त्वैगुणैर्वर्णसंस्थानरसवीर्यादिभिर्गुणैर्व्यञ्जितं परिदृश्यरूपम् ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालोपपादिते कालेन युक्ते । एतेन कालवत्क्षेत्रस्यापि गुणतैवेत्युक्तम् । त्वैरसाधारणैर्गौरूपादिभिः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्जातीयं बीजं ब्रीह्यादि ग्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते क्षेत्रउप्यते तज्जातीयमेव तद्वीजमात्मैर्बर्णादिभिरुपलक्षितं तस्मिन् क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव प्रत्यक्षयति यादृशमिति । कालोपपादिते तत्तत्सस्योचितकालयुक्ते । रोहत्यङ्कुरः संपद्यते तस्मिन्ङ्कुरे तादृशबीजावयवस्वल्पङ्कुरपत्रकाण्डादिरपरया । पुनस्तादृशं बीजं व्यञ्जितं त्वैगुणैः शाल्यादिगन्धरसैर्जनयति भूर्न ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयति यादृशंतूप्यतइति । कालोपपादितकालेन संयोजितमपि महतापिकालेनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ॥ न च योनिगुणान्कांश्चिद्वीजं पुण्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । बीजगुणानुवृत्तिः पूर्वोक्तो अनेन क्षेत्रगुणानामभावमाह एषा भूमिर्भूतानां स्थावराणामोषधी तृणगुल्मलतानां योनिः क्षेत्रमुच्यते न च तद्गुणास्तेषु भूतेषु केचन दृश्यन्ते नष्टदः पांसवो वा तत्रोपलभ्यन्ते बीजं पुण्यतिपुष्टिषु बीजशब्देनाङ्कुरनिर्गतब्रीह्यादिवचनेन मूलवचनस्तदपि हि पुनरुपभुक्तशेषमुप्यमानमपरस्मिन्वत्सरे भवत्येव बीजं तच्च पुण्यति नानुवर्तते पुष्ट्यङ्गं भूतायामनुवृत्तौ पुण्यतिर्वर्तमानः सकर्मकत्वं द्वितीयानिमित्तं योनिगुणान्प्राप्यति वा भजते पुष्टिषु तदवयवेषु निमित्तं पुण्यतिनानुवर्तते यदि पुण्यङ्गाऽनुवृत्तिराख्यातेनोच्यते पुष्टिष्वित्यन्यार्थकं तस्मादेनकार्थवाद्धातूनामन्यवचनमात्रेवाख्यातेनानुव्याख्येयः श्लोकपूरणार्थवापुष्टिष्विति कथंचित्पौनरुक्त्यपरिहार्यसामान्यविशेषभावेन वान्वयोवक्तव्यः स्वपोषं पुष्टइति यथा ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुष्टिष्वङ्कुरादिप्रादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यप्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन दर्शयितुमाह इयमिति । हिरवधारणे इयमेव भूमिर्भूतारब्धानां तरुगुल्मलतादीनां नित्या योनिः कारणक्षेत्रात्मकं सर्वलोकैरुच्यते न च भूम्याख्ययोनिधर्मान्कांश्चिदपि मृत्स्वरूपत्वादीन्बीजस्वविकारेष्वङ्कुरकाण्डाद्यवस्थासु भजते भजत्यर्थत्वात्पुण्यतेः सकर्मता तस्माद्योनिगुणानुवर्तनाभावात् क्षेत्रप्राधान्यम् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव व्यनक्ति इयमिति । इयं प्रत्यक्षापि शाश्वती नित्या योनिरपि न स्वगुणान्पुण्यति समर्पयति । पुष्टिषु वृक्षादिषु । बीजंतु त्वानुरूपाणि शरोहकाण्डपत्रपुष्पफलरसगन्धादीनि पुष्पाति पोषणेन प्रकटयति ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति इयं भूमिर्हि भूतानामिति । शाश्वती चिरन्तनी । एतावता चिरेण कालेन भूमिगुणः किञ्चिद्वीजं न हि पुण्यति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वभूतिर्हिभूतानामितिपाठः । पुष्टिषु अङ्कुरादिषादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारे कालोमानि कृषीवलैः ॥ नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरोक्तोर्थउदाहरणाद्याक्रियते एककेदारेऽपि परत्रयोजनीयः एकस्मिन्नपि क्षेत्रे भूमेः काले यस्यबीजस्य यौवैककालस्तस्मिन्नुपनिर्गच्छैर्भिन्नरूपाणि जायन्ते बीजानि स्वभावानुविधानादित्यर्थः । यदि च क्षेत्रे प्राधान्यं स्यात्क्षेत्रस्यैकत्वात्सर्वाण्यैकरूपाणि स्युः ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिगुणपोषणमुक्त्वा बीजगुणपुष्टिमाह भूमाविति । एककेदारइत्यत्यन्तमनुप्रयोगकथनम् । स्वभावतः स्वस्य योभावो धर्मः शालित्वादित्तेन सदृशम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अपिचभूमाविति भूमावेकस्मिन्नपि केदारे कर्षकैर्वपनकालोमानि ब्रीहिमुद्रादीनि नानारूपाण्येव बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमेरेकत्वादिकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेव दृष्टान्तेन स्वहस्तयति भूमावितिद्वाभ्याम् । केदारे क्षेत्रे कृषीवलैः कर्षकैः कालोमानि तत्तद्बीजप्ररोहकालउमानि नानारूपाणि यवशाल्यादीनि जायन्ते कार्याकारेण परिणमन्ति । स्वभावतो बीजस्वभावेन ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । बीजानां भूमिगुणपोषणे हेतुर्देशकालवैषम्यविकृतइति चेत्तत्राह भूमावपीति । एककेदारे समाने स्थाने संस्कृतक्षेत्रेऽपि । कालोमानि नानारूपाणि भिन्नजातीयानि स्वभावतः प्रकृत्यैव । इहास्मिँल्लोके जायन्ते एकमपि बीजस्वभावतो न ध्यभिचरतीत्येतद्वर्णयितुमुक्तम् ॥ ३८ ॥

ब्रीहयः शालयोमुद्रास्तिलामाषास्तथा यवाः ॥ यथाबीजंप्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । तानि नानारूपत्वेन बीजानि दर्शयति । यथावा बीजस्वभावाभिपत्या सर्वत्र जात्याख्यायां बहुवचनम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शालयोहेमन्तपक्कधान्यानि । ब्रीहयस्तेभ्योऽन्यानि धान्यानि । लशुनीक्षवइति निन्दिता निन्दितयोरुदाहरणम् ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । तथाहि ब्रीहीति । ब्रीहयः षष्टिकाः शालयः कलमाद्याः तथामुद्रादयो बीजस्वभावानतिक्रमेण नारूपाणि जायन्ते ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह ब्रीहयइति । ब्रीहयः षष्टिकाद्याः । शालयः कलमाद्याः । लशुनानि स्थूलकन्ददुर्गधीनि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । नानाबीजानां नानारूपत्वमेवोदाहरति ब्रीहयःशालयइति ॥ ३९ ॥

अन्यदुमंजातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ॥ उप्यते यद्वि यद्वीजंतत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थः शब्दान्तरेण निगम्यते अन्यदुमंजातमन्यदित्यनेनोपपद्यते यद्वि यद्वीजंतदेव प्ररोहति मुद्गेषुमेव ब्रीह्योजायन्तइत्येतन्नास्ति प्रतिषेधमुखेनोक्तस्य विधिमुखेन पुनः प्रतिपादनमुच्यते यद्वि यद्वीजम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यदम्यजातीयम् । अतोबीजिनएव प्रजा न क्षेत्रिणइति समुदायार्थः ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । एवं च सति अन्यदिति । ब्रीहिरुमोमुद्रादिर्जायतइत्येतन्न संभवति यस्माद्यदेव बीजमुप्यते तत्तदेव जायतएवं बीजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्मानुवृत्तेश्च ब्रीह्यादी मनुष्येष्वपि बीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवाव्यव्यतिरेकाभ्यां दृढयन्ताह अन्यदिति । अन्यत् शाल्यादिबीजमुमं न यवाद्याका-
रेण स्यादिति व्यतिरेकः । अव्ययमाह यद्यदेवेति तत्तदेव शालिपरंपरायायदिनिश्चितमेव ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थनिगमयति अन्यदुपमिति । प्ररोहति प्रत्यक्षतः प्ररोहति । तस्मादुमादग्न्यद्रोहतोत्येतन्नो-
पपद्यतइति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यत् उमंअन्यत्जातंतएतत्कर्म नउपपद्यते न संघटते । अन्यद्भुक्तंअन्यद्वातमिति न्यायो-
न संघटते ॥ ४० ॥

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥ आयुष्कामेन वमव्यंन जातुपरयोषिति ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंपूर्वपक्षेसिद्धान्तमाह क्षेत्रप्राधान्यमनेनोच्यते ननुच नात्रक्षेत्रप्राधान्याभिधायकंकिंचित्पदम-
स्ति केवलंपरक्षेत्रोपगमननिषेधःश्रूयते । वमव्यंन जातुपरयोषितीति परदारेषु बीजननिषेकोनकर्तव्यइत्यस्यार्थः । न पुन-
र्यस्य क्षेत्रंतस्यापत्यमित्यनेनोक्तंभवति सत्यं तथानश्यति वैक्षिंमंबीजंपरपरिग्रहइत्यनेनैकवाक्यत्वात् दृष्टापत्यापहारलक्ष-
णदोषनिमित्तोयंप्रतिषेधोनादृष्टार्थउपगमनप्रतिषेधः । सहि चतुर्थे विहृतएव नहीदशमनायुष्यमित्यादिना तस्मादग्न्यद्रोहत-
या प्रतिषेधश्रुतेरनन्तरेणैकवाक्यत्वादसतिस्वातन्त्र्ये युक्ता क्षेत्रप्राधान्यप्रतिपादनपरता प्राज्ञेन सहजया प्रज्ञया विनीतेन
पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानविज्ञानवेदिना करणसाधनौज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञानवेदाङ्गशास्त्राणि विज्ञानंतर्ककलादिविषयं । एत-
द्भुक्तंभवति यस्य काचिद्बुद्धिर्विद्यते तेनैवंन कर्तव्यंयतः सर्वशास्त्रेष्वेषास्थितिः । यस्तु पूर्वस्तिर्यक्पश्यः सोत्रनाधिकृतएवे-
त्यनुवादोयं । आयुष्कामेनेति चातुर्थिकस्य प्रतिषेधस्य प्रत्यभिज्ञानार्थमेतत्तत्तत् पृथक्प्रतिषेधशङ्कानिरस्ता भवति ॥४१॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं पूर्वपक्षे उक्तीरुक्ता यद्यप्येवं तथापि लोके क्षेत्रत्रिणएव फलसंबन्धदर्शनात् [त्वक्षे-
त्रद्वारा क्षेत्रत्रिणएव प्रजेत्याह तत्प्राज्ञेनेति । तद्बीजं । प्राज्ञेन स्वतोबुद्धिमता । विनीतेन गुरुशिक्षितेन । ज्ञानं धर्मविषय-
धीः] विज्ञानंलोकविषया तद्देदी तत्रत्यभावात् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिक्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति तद्बीजंसहजप्रज्ञावता पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानवेदः एवंविज्ञानमपि
तदङ्गादिशास्त्राणि तद्देदिनाऽऽयुरिच्छता न कदाचित्परजायायां वपनीयम् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टान्तजातस्य दार्ष्टान्तिके फलितमाह तदिति । तस्मादर्थेज्ञानविज्ञानवेदिना श्रुतिस्मृतिविदा ।
नवमव्यं रेतइतिशेषः । परयोषिति नियुक्तायामपि न वमव्यमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । एवं बीजप्राधान्यमुक्तमधुनाक्षेत्रप्राधान्यंचतुर्भिः श्लोकैराह तत्प्राज्ञेनेति । तद्बीजं । ज्ञानंलौकिकं ।
विज्ञानं शास्त्रजंप्रधानमितिकृत्वा परक्षेत्रेवमव्यं क्षेत्रस्वामित्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनीतेन गुरुशिक्षितेन । विज्ञानवेदिना ज्ञानं धर्मविषयं विज्ञानं लोकविषयं तयोर्वेदिना ॥ ४१ ॥

अत्र गाथावायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ यथा बीजं वमव्यंपुंसा परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । गाथाशब्दोवृत्तविशेषवचनः यथोक्तंपिङ्गलेन अत्रासिद्धंगाथेति अविगीताः परंपरागताः श्लो-
काअन्युच्यन्ते तदेवापिपङ्कगाथागीयतइत्युक्ता श्लोकाउत्तरत्रवेदे पठ्यन्ते यदस्यपूर्वमपरंतदस्येति वायुनागीताः पठि-
ताः वायुभोक्ता पुराविदः पुराणकल्पान्तरवेदिनः परपरिग्रहेपरक्षेत्रे ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । माभूदायुष्कामस्य कर्तव्यं किं ततोऽतआह अत्रेति ॥ ४२ ॥

(३) कुड्मूकः । अतीतकालज्ञाअस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्तागाथाः छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति यथा परपुरुषेण परपत्न्यां बीजेन वमव्यमिति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सतांवाक्यं प्रमाणयति अत्रेति । गाथाः विगीतश्लोकाः । परपरिग्रहे परगृहीतदार-
रूपे ॥ ४२ ॥

(५) ननन्दनः । यथा येन हेतुना ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परपरिग्रहे परस्त्रियां यथा न वमव्यम् ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथाविद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ॥ तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । तादृशानां गाथादर्शयति इषुः शरः सनश्यति खेच्छिदे अन्येनेष्वासेन विद्धमृगमनुविध्यतः
[पूर्वस्य वेधकस्यात्रत्वाम्यं अथवाऽऽकाशेखे शरः क्षिमोलक्ष्यमन्तरेण नश्यति निष्फलो भवति विद्धं चानुविध्यतः] †
एवंपरस्त्रियं तेजो निःक्षिप्तस्य बीजिनः क्षेत्रत्वामिनोपत्यं भवति ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येन विद्धमनु पश्चाद्विध्यतः वृथाविध्यतः क्षिमोपीषुर्नश्यति । अन्येन पूर्वविद्धत्वेन
स्वीकृतत्वादिषु विद्धत्वेऽपि पक्षिणो मांसलाभोत्र पूर्वपरिग्रहीतुरेवेत्यर्थः । नश्यति निःफलं भवति ॥ ४३ ॥

(३) कुड्मूकः । यथान्येन विद्धमृगं कृष्णसारं तस्मिन्नेव छिदे पश्चादन्यस्य विध्यत आविद्धः क्षिमः शरो निष्फलो-
भवति पूर्वहन्त्रैव हतत्वात्तस्यैव तन्मृगलाभात् एवंपरपत्न्यामुसं बीजं शीघ्रमेव निष्फलं भवति गर्भग्रहणानन्तरं क्षेत्रिणः सद्यः-
फललाभात् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । परक्षेत्रे बीजस्योत्तिर्वमुः फलाय न पर्याप्तेति दृष्टान्तगाथामाह नश्यतीति । विद्धं मृगमन्येन ।
खे तत्कृतच्छिदे । खमित्युपलक्षणम् । अनुविध्यतः पश्चात्ताडयतः इषुः शरो नश्यति मृगलाभायापर्याप्तः यतः पूर्वहन्तरे-
व सः शरमृगस्य विद्यमानत्वाद्दिदेषुर्नश्यति । पश्चात्त्येन यथा सपशुर्न लभ्यते एवं गर्भो बीजिना न लभ्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । तामेव गाथामाह नश्यतीषुर्यथेति । खेविद्धं खेसंबद्धं वायुमिति यावत् वायुं लक्ष्य कृत्य विद्धो युक्तः
इषुर्विध्यतः प्रहरतः पुरुषस्य यथा नश्यति निष्फलो भवति तथा नश्यति तत्फलं बीजिनो न भवति क्षेत्रिणो भवतीत्यर्थः ।
क्षेत्रं प्रथमपरिग्रहीतुरेवेति ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाक्षिमइषुर्बाणः खे अकाशे नश्यति निराधारत्वात् कीदृशः इषुर्विद्धं लक्षं अनुविध्यतः ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवी भार्या पूर्वविदो विदुः ॥ स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । ईदृशोऽयं पुराणकृतो जायापतिलक्षणसंबन्धो यद्विन्नावपि तावेकीकृताविव दर्शयति तथाहि
अनेकवर्षसहस्रातीतपृथुसंबन्धामही तेनैव व्यपदिश्यते पृथिवीति तस्मादन्यापि स्त्री यस्य भार्या तस्य पुत्रोऽनेनापि जा-
तः स्थाणुच्छेदस्य केदारं त्वमाहुः संबन्धान्तरस्याभावात् स्वस्वामिसंबन्धषष्ठीप्रतिपादयति स्थाणुगुच्छगुल्मलतादिप्ररुद्धो-
पय भवति तच्छिनत्ति यः स स्थाणुच्छेदः तस्य तत्क्षेत्रेण प्ररुद्धगुल्मलतावीरुधः छित्त्वा भूमिः क्षेत्री कृता तत्र कर्षणवप-

नजातंफलंतस्यैव शल्यवतोमृगमाहुर्नित्यनुषज्यते बहूनांमृगमनुधावतामाखेटकार्यस्यैवसंबन्धिशरशल्यंमृगे दृश्यते तस्य तमाहुः प्रथमवेद्धुश्च सभवतीत्युक्तंनश्यतीषुरित्यत्र ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा पृथोः परिग्रहानन्तरमनेकराजपरिगृहीतार्थामपि पृथिवीं प्रथमपरिग्रहीतृत्वात्पृथो-स्तस्यैव नाम्ना पृथिवीति व्यपदिशन्ति तथा प्रथमपरिग्रहीतुरेव भार्याऽतोऽनन्तरपरिग्रहाद्वीजिनएव क्षेत्रं किं तस्या-दित्यपि नाशङ्कनीयमित्यर्थः । स्थाणुच्छेदस्य यः प्रथमं खिलभङ्गार्थं क्षेत्रे स्थाणुमुत्पादयति तस्य न द्वितीयपरिग्रहीतुः । केदारं क्षेत्रम् । शल्यवतोयस्यतोयेन विद्धोनतु तदनन्तरं मृगग्रहीतुः ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लुकः । इमामपि पृथ्वीपृथुना पूर्वपरिग्रहीतृत्वात् अनेकराजसंबन्धेपि पृथोभार्यामित्यतीतज्ञानान्ति तस्मात्स्थाणुच्छिन्दन्ति स्थाणुच्छेदः कर्मण्यण् यन् स्थाणुमुत्पादय क्षेत्रंरुसंतस्यैव तत्क्षेत्रंवदन्ति तथा शरादिशल्ययेन पूर्वमृगे क्षिप्तंतस्यैव तंमृगमाहुः एवंच पूर्वपरिग्रहीतुः त्वामित्वाद्दोदुरेवापत्यंभवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे पुरावृत्तं स्फुटयन्परयोषिति पुत्रार्थमाशासानस्यपुत्राशावैफल्यमाह पृथोरिति । अनेकराजसंबन्धित्वे भूमेः भुवः पृथ्वीति समाख्याबलात् । पृथोरेव भार्यामाहुः भुवः स्थाणुच्छेदस्य प्रथमतदुच्छेदकस्य केदारं क्षेत्रं एवं शल्यवतः अग्रे मृगप्रतिशरंयोजयितुः दृष्टान्तत्रये क्षेत्राणवापत्यम् ॥ ४४ ॥

(५) मन्दनः । तेन तत्र क्षिप्तमन्येन बीजंनश्यति तस्येत्याभप्रायेणाह पृथोरपीमामिति । पूर्वविदः प्रथमं लब्धवत पृथोरिमां पृथिवीमपि भार्या विदुः । पूर्वविदइति स्थाणुच्छेदशल्यवतोरपि विशेषणं स्थाणुच्छेदः खिलीकृतक्षेत्रसंस्कृत जायापत्योरभेदश्चायम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थाणुच्छेदस्य केदारं । भूमिस्थवृक्षेकदस्य क्षेत्रम् । च पुनः शल्यकर्तुःमृगमृगयायां इति आहुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषोयज्जायात्मा प्रजेति ह ॥ विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्योभर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । युक्तंच यस्य भार्या तस्यापत्यंयस्माद्भार्यायाभर्तुश्चैकत्वमेव प्रजाप्यात्मभूतैव कथंवाप्यस्यात्मासोन्यस्य भवेत् एवतावदृष्टमेतल्लोके शास्त्रज्ञाअप्येवमेव विप्राःप्राहुरिति ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतावानेव तन्त्रयनेलकःपरिणामः । तत्रप्रजातीपि जायान्तरङ्गमित्याह योभर्तेति । प्रजवयवभूता जायाचात्मैवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लुकः । नैकः पुरुषोभवति अपि तु भार्या स्वदेहमपत्यानीत्येतत्परिणामएवपुरुषः तथाश्च वाजसनेयब्राह्मणम् ॥ अर्द्धोह्वाएषआत्मनस्तस्माद्यज्यानांविदतेनैतावत्प्रजायतेअसर्वोहितावद्भवतिअथयदैवजायांविदतेऽथप्रजायतेतद्द्विर्भवीभवति । तथाचैतद्वेदविदोविश्रावदन्ति योभर्ता सैव भार्या स्मृतेति एवंच तस्यामुत्पादितंभर्तुरेवापत्यंभवतीति यतश्च दंपत्योरैक्यमतः ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मैवेदमग्रआसीत् एकमेव सोकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेथ अर्द्धोह्वा एषआत्मनं यज्याया आत्मावै पुत्रनामासि इत्यादिश्रुतेरात्मनएव जायापत्यपतित्रितयरूपत्वेन पूर्णत्वात्पुरुषत्वमित्याह एतावानिति त्रिभिर्मिलित्वा यतः पुरुषत्वमतोपत्यंदंपत्योरेव । एतदेवाह तथेति । भर्तुरेवापत्याकारेणपरिणामोजायोपादानकः । अहं य पुत्रार्थमानीयतइत्यङ्गना ॥ ४५ ॥

* माहुः = माहुः एवं (राघ० २) = माहुः एवमपि (न)

(५) मन्दनः । जायाजातस्य भर्तुरपत्यत्वमतिपादनार्थमाह एतावानेवेति । आत्मास्वयंपुरुषः जाया प्रजा इति च यदेतावानेव पुरुषः अत्र प्रमाणं प्राहुः विप्राइत्यादि इतरयोरुपन्यासोदष्टान्तार्थः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भर्तासातस्य अङ्गनास्मृताभर्तेव अङ्गनेति एतावानेवपुरुषः त्रितयसमुदायरूपः यतयत्मात्कारणात् जायास्त्री आत्मा प्रजा इति त्रयं तथाचपुनः विप्राएतत् आहुः ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ॥ एवं धर्मविजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ मन्येत धनादिदानेन क्रीत्वा स्वीयाः करिष्यन्ते परभार्यायांततोविनिवृत्ते दुःस्वाम्येतज्जा-
सोजनयितुः पुत्रोभवतीत्येतन्नयतो न शक्याभार्यात्वेन निष्कसहस्रैरप्यन्यदीयाः स्वत्वमानेतुं नापि भर्ता त्यक्ता प्रहीणद-
व्यतया प्रतिप्रहीतुः स्वत्वमापद्यते यतउद्देहेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयादात्मनेपदाङ्घ्रिङ्गान्नान्येव संस्कृताऽन्यस्य
भार्या भवति यथानाहवनीयादयथाधतुरन्यस्य क्रियादिनाऽऽहवनीयादिव्यपदेश्या निष्क्रयोविक्रयोविनिमयश्च विसर्ग-
स्त्यागस्ताभ्यां न मुच्यतेनभार्यात्वमस्यापैति ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निष्क्रयोविक्रयविनिमयौ । विसर्गः दानं । न मुच्यते पुनर्मूल्यंदत्वाग्रहीतुंलभ्यतइत्यर्थः
॥ ४६ ॥

(३) कुड्डुकः । निष्क्रयोविक्रयः विसर्गस्त्यागः नताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादपैत्येवंपूर्वप्रजापतिना स्मृतंनित्यंधर्म-
मन्यमहे । एवंच क्रयादिनापि परस्त्रियमात्मसात्कृत्वा तदुत्पादितापत्यंक्षेत्रिणएव भवति न बीजिनः ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोविक्रयपरित्यागयोरपि भार्यात्वं नापैतीत्याह नेति । अस्यादानंविक्रयोवानास्ति अभि-
नत्वान्तस्याः । आत्मनोर्ध पत्नीनामेतिश्रुतेरेवंयुक्तत्वमपि नापैति । यस्य तेबीजतोजातास्तस्यते नेतरस्यत्वित्युक्तेभार्या
पुत्रदानविक्रयस्मरणं राजादौतदुद्भूतसेवादिपरम् । प्रजापतिविनिर्मितमिति तत्र प्रमाणम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । निष्क्रयविसर्गाभ्यां विक्रयदानाभ्यांभर्तुःसकाशात् भार्या नमुच्यते " ४६ ॥

सकृदंशोनिपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ॥ सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतांसकृत् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमनुशयविधावष्टमे व्याख्यातः विभागकाले हि समविषमांशभागिभः समविषमांशभागकेषु
परिकल्प्य विभागःकर्तव्यः तत्र कृते योविप्रतिपद्येततस्य प्रतिषेधार्थमिदं तत्रापि यद्यसावयथार्थतांकस्यचिदंशस्य प्रज्ञा-
पयेत्तदास्यैव पुनर्विभागः अथ बहुना कालेनायथाकृततांभूयाद्यावदितःस्वेषु स्वेषु भागकेष्वन्यनिवेशशीर्णप्रतिसंस्कारा-
दिकृतंभवेद्वस्त्रहिरण्यादिचोपयुक्तस्यात्तदा समतामात्रकरणे प्रभवति न पुनः सर्वसमवापविभागं अन्येतु क्लीबादीनामनर्हि-
तविभागकानांपश्चादभागहरत्वनिमित्तंक्लीबत्वादिपरिज्ञानान्नास्तिभागोपहारइति सकृन्निपातप्रयोजनंवदन्ति । एवंद्वित्रिचतु-
र्भागहराणायदृच्छया ये समतांप्रकल्पयेयुः पश्चादनुशयात्तात्माक्तनंव्यवस्थानमतिक्रम्यापहर्तुंलभेरन् पतितस्य तु लब्धभा-
गस्याप्यपहारंवक्ष्यामि । सकृत्कन्याप्रदीयते यद्यपि चानेन वाग्दानोत्तरकालंप्रागपि विवाहाद्भर्तुः स्वतोच्यते तथापि द-
त्तामपि हरेत्कन्यातेषांतुनिष्ठाविज्ञेयाविद्वद्भिः सममेपदइत्यादिपर्यालोचनया विशिष्टविषयतैव सा च व्याख्याता । सकृदा-
हदामीति गवाद्योहियेनैव रूपेणात्मनः स्वन्तेनैवान्यस्मात्प्रापद्यन्ते कन्यातु दुहितृत्वेन स्वंसती भार्यात्वेनानिवृत्तस्वसंब-
न्धा दीयतइति पृथगुपन्यासः ननुचानिवर्तमाने पितुःस्वसंबन्धःकथंकन्यादानेनिवर्ततेएतद्विदानस्यरूपयदेकस्य संबन्धो-
निवर्ततेऽन्यस्योपजायतइति नैषदोषः द्वावत्रसंबन्धावपत्यापत्यवद्भावः स्वस्वामिसंबन्धश्च तत्रापत्यापत्यवद्भावो न निव-
र्ततेइतरस्तु निवर्तते तथाच बाल्येपितुर्वशेतिष्ठेदिति पितुश्चात्र स्वाम्यनिवृत्तिमाह पाणिग्राहस्येति भर्तुस्तदुत्पत्तिम् ॥४७॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अंशोदायादानां विभक्त्यर्थः सकृद्व्यतिथिः सकृदेव नियम्यते यएकदानियतः स एवेति यथा तथा । सकृदेव कन्या प्रदीयते प्रकर्षेण हस्तोदकेन दीयते । किंबहुना कन्यादानानीति वाङ्मात्रेणापि सकृदेवाह । वाग्दानमपि यत्रादौ कृतं तस्यैव भार्या नतु दोषाभावे त्वेच्छयाऽनन्तरं पित्राऽन्यस्मै प्रदाने तस्य भवतीत्यर्थः । केचित्सकृदाहृदानीति द्रव्यान्तरविषयमाहुः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लुकः । पित्रादिधनविभागो भ्रातृणां धर्मतः कृतः सकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियत इति तथा कन्यापि भ्रादिना सकृदेकस्मै दत्ता न पुनरन्यस्मै दीयते एवं चान्येन पूर्वमन्यस्मै दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्त्या यामपि जनितमपत्यं बीजिनो भवतीत्येतदर्थमन्योपन्यासः तथा कन्यातो न्यात्मन्पि गवादिद्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्मै दीयत इति त्रीण्येतानि साधूनां सकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणं प्रकृतोपयुक्तं तथापि प्रसङ्गादंशादानयोरपि सकृत्ताभिधानं सकृदाह ददानीत्यनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव पृथग्भिधानम् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह सकृदिति । अंशो विभागः सच भ्रातृणामेकवारमात्रं विभागाद्यनुष्ठानं न पुनरनुष्ठानं शास्त्रममाणकमेवं कन्यादानं प्रतिश्रुतं चोत्सर्गतः । अन्यथा संसृष्टविभिर्वाग्दत्ताया देवरपरिग्रहे दानोद्देश्यमृतावतिप्रसंगः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सकृत् एकवारम् । अंशः विभक्त्यायभागः पतति सकृदिति इति आह सतां एतानि त्रीणि सकृत् सकृत् ॥ ४७ ॥

यथा गोश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ॥ नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यत्वात्मिकपश्वादिष्वित्यर्थः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लुकः । यथा गवादिषु परकीयेष्वामवृषभादिकं नियुज्य वत्सोत्पादको न तद्भागी तथा परकीयभार्यास्वपि नोत्पादकः प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु परयोषिति बीजवापिन एव फलं स्याद्वीजसारूप्यदर्शनादिति चेन्न लोके तथाऽदृष्टचरत्वादित्याह यथेति । उत्पादकः स्वामी परगवादिषट्सु त्ववृषादिकं नियोज्यापि न प्रजाभागी एवमन्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रप्राधान्यप्रतिपादकं क्षेत्रिण एव पुत्रो न बीजिन इत्येतान् दर्शनरूपपादयति यथा गोश्वोष्ट्रदासीष्विति । अन्यगोष्वन्यदीयासु तथैवान्याङ्गनास्वपीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ॥ ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४९ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसिद्धमेवैतत् अक्षेत्रिणो बीजवन्तो व्रीक्षादिबीजस्वामिनः सस्यस्य मुद्रमाषादेर्जातस्य न लभन्ते फलं परक्षेत्रे चेदुत्पत्तिः ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ये क्षेत्रिणः क्षेत्रस्वामिनः । केवलं बीजवमारः । परक्षेत्र इति प्रवापिण इति दृष्टान्तः । यथेति पूरणीयम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लुकः । क्षेत्रस्वामिनो येन भवन्ति अथ बीजस्वामिनः सन्तः परक्षेत्रे बीजवपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं क्वचिदपि देशे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । निगमयति । य इति अक्षेत्रिण इति शब्देः । येऽक्षेत्रिणः परदाररतास्ते सस्य- बीजानुरूपतो निर्णीतस्यापि फलं पिण्डादि न लभन्ते स्म ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । अक्षेत्रिणइतिपदम् ॥ ४९ ॥

यदन्यगोषु वृषभोवत्सानांजनयेच्छतम् ॥ गोमिनामेव तेवत्सामोघंस्कंदितमार्षभम् ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण स्थावरेषु धर्मः प्रसिद्धवदुदितोज्ञापितोवा अनेन तिर्यक्षु परिगृहीतेषु गवादिषु निदर्श्य-
ते अन्यदीयोवृषभेयद्यन्यगवीषु वत्सान्बहूनपि जनयेन्नवृषभस्वाम्येकमपि वृषभंलभेत सर्वएव ते वत्सगोमिनांगो-
स्वामिनां आर्षभमृषभसंबन्धिस्कंदितंबीजनिषेकोमोघंवृथानिष्फलम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमिनां गोगवीमताम् । मोघं वृथा । वृषभस्य स्पन्दितं चेष्टितं मैथुनार्थं ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । यदन्यदीयगवीषु वृषभोवत्सशतमपि जनयेत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवीत्स्वामिनोभवन्त्येव न वृषभत्वा-
मिनः वृषभस्य यच्छुक्रसेचनंतद्वृषभत्स्वामिनोनिष्फलमेव भवति यथा गोश्वोष्टृत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्ये-
तत्परत्वेन दृष्टान्तोक्तः अयन्तुक्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वंभवतीत्येतत्परत्वेनातो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव दृष्टान्तान्तरेण दृढयति यदिति । गोमिनां स्त्रीगोस्वामिनाम् । गोपदमपश्वाद्युपल-
क्षकम् । स्कन्दितं शुक्रसेचनम् । आर्षभमृषभस्येदम् । मोघं स्वत्स्वामिफलाजनकम् ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । अन्यगोषु अन्यदीयगोषु ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । गोमिनां गोस्वामिनाम् आर्षभंमृषभभागामिदमार्षभं स्कन्दितं सद्भेतः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणोबीजंपरक्षेत्रप्रवापिणः ॥ कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यनिर्देशोयं यथा गवादिषु स्थावरेषु चैवंमनुष्येष्वपि कुर्वन्ति क्षेत्रस्वामिनामर्थं प्रयोजनं-
बीजकार्यं संपादयन्ति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृते योजयति तथैवेति । बीजमिति विभक्तिव्यत्ययः बीजस्य परक्षेत्रे वापिणोवमारो-
क्षेत्रिणः । क्षेत्रिणां भार्यावतां । अर्थं फलम् ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा गवादिगर्भेषु तथैवापत्यरहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजंवपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामे-
वापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति बीजसेक्ता त्वपत्याख्यंफलं लभते ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र परोपकारमात्रं कुत इत्यत आह अर्थमिति । सपतिकायां स्त्रियां स्कन्दनं सन्दिग्धो-
गर्भोऽसन्दिग्धोऽतिगूढोत्पन्नोपि क्षेत्रिणएवेतिभावः ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । तथैव वृषभवत्फलं क्षेत्रिणोबीजवन्तः ॥ ५१ ॥

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनांतथा ॥ प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्यो निर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषणोक्तं क्षेत्रिणां फलं बीजिनस्तस्यावशिष्टविषयत्वमाह अनभिसंधायेति अभिसंधानं-
बीजक्षेत्रिणोरितरेतरसंविद्यवस्थापनं नष्टाश्वदग्धरथवत् उभयोरावयोः फलमस्त्विति यत्र वचनव्यवस्था न भवति तत्र
क्षेत्रिणएव प्रत्यक्षोर्थो निश्चितफलप्रत्यक्षशब्देन निःसंदिग्धतामाह यतो बीजाद्यो निर्बलीयसी क्षेत्रमधिकबलं सत्यां तु
विदि ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमनभिसंधायावयोस्तुल्यं फलमिति समयमकृत्वा बीजिनः प्रवृत्तौ क्षेत्रिणामेवार्थः क-
र्मिति प्रत्यक्षं लोकसिद्धम् । गरीयसी स्वत्वहेतुः ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदस्यामुत्पत्स्यतेऽपत्यंतदावयोरुभयोरैवैवंयत्र नियमोन कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षेत्रिणोऽपत्यं उत्तरीत्या बीजात्क्षेत्रं बलवत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु न ते परोपकारार्थं यतन्ते किंतु कामात् सत्यं आर्थिकः स इत्याह फलमिति । अनभिसंधाय एतदपत्यमुभयोरित्यनियमे । बीजिनोरागमात्रोपाधिकत्वात् किंचयोनिर्गरीयसीत्युक्तम् । निगमयति योनिर्गरीयसीति । स्वक्षेत्रे बीजस्योत्कृष्टत्वेऽपि परक्षेत्रे स्कन्दनेऽतिवृत्ते तद्विशेषे विप्रतिपत्तेः क्षेत्रत्वेन सर्वत्रानुगमात्क्षेत्रस्यैव कारणत्वं निश्चितिरिति भावः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रिणामित्यफलं बीजिनामित्यफलमित्यभिसंधाय परक्षेत्रप्रवापिण इत्यनुकर्षणं क्षेत्रिणामर्थं कुवं नतीति चास्यानुकर्षः मत्स्यक्षेत्रे कृषीवलैः क्रियमाणं दृश्यते तेन बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फलं अनभिसंधाय आवयोः समफलमिति समयमकृत्वा बीजात् योनिः गरीयसी ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमाच्चेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ॥ तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिकएव च ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनभिसंधाय क्षेत्रिणः फलमुक्तमभिसंधाने किंबीजिनोभयोरिति संशयउभयोरित्याह क्रियाया अभ्युपगमोद्गीकरणमेवमेवैतदित्योनिश्चयः संविलक्षणः सा क्रियाभिप्रेता तामभ्युपगमम्य बीजार्थं बीजकार्यफलं निष्पत्त्यर्थं यत्प्रदीयते सामर्थ्याद्बीजमिति गम्यते तस्येह द्वावपि भागिनौ ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रिया नियमस्तुल्यभावयोः फलमिति तामभ्युपगम्य यत्क्षेत्रं परस्मै दीयते बीजार्थं बीजवपनार्थम् ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति नियम्यैतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनोदीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनभिसंधायेत्युक्तं तत्राभिसंधानपूर्वकं चेदुभयोरपीत्याह क्रियेति । क्रिया समयः यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयो रूभयोर्भवेदिति नियम्य तत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनोदीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । क्रियाभ्युपगमाद्बीजनिक्षेपक्रियां प्रति क्षेत्रिणो बीजिनोनुज्ञानाद्यो बीजार्थो बीजरूपोऽर्थः प्रदीयते निश्चिप्यते तस्य बीजिक्षेत्रिकश्चेह लोके कृष्यारम्भफलभागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रियाभ्युपगमात् समयकारणात् एतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजिक्षेत्रिणौ एव च ॥ ५३ ॥

ओघवाताद्गतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ॥ क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । परक्षेत्रे वपुर्बीजापउक्तस्तत्र मस्येत् पुरुषापराधात्तस्य युक्तोपहारो नूनमतः क्षेत्रं जिहीषति नोचेत्किमिति परक्षेत्रे वपतीति येन तु स्वक्षेत्रे व्युत्पन्नो घवाताभ्यामन्यत्र नीतं तस्य कोपराधो यदि स्वद्रव्यं हारयति तदर्थमाह ओघवाताद्गतं बीजं सर्वक्षेत्रमाधाम्यमित्यर्थः ओघोजलनिषेकः तेन वायुना चाद्गतं तस्य क्षेत्रे प्ररोहति तस्यैव तद्भवति एतेनैव सिद्धविशिष्टार्थं बीजी लभते फलमिति ॥ ५४ ॥

[* कुल्लूकधृतोप्ययं ग्रन्थः कश्चित्पुस्तके दृष्टः]

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमिति प्रागुक्तं लोकव्यवहारं दर्शयति ओघेति । ओघेन दीरयः ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्बीजं जलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं यस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रस्त्वामिन एव तद्बीजं भवति न तु येन बीजमुपसतत्फलं लभते एवं च स्वभार्याभ्रमेणापरभार्यागमने ममायं पुत्रो भवितेत्यवगमेऽपि क्षेत्रिण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । आकृत्यादिभिर्निश्चयेषु नियमविना फलं क्षेत्रिकस्यैवेत्याह ओघेति । ओघेन स्रोतसा वातेन प्रबलेन वाहते प्रापितं बीजं प्ररोहति अद्भुरयति । तद्बीजं बीजजं फलं ज्ञेयं मानतः । न्यायोऽत्र गर्भधारणपोषणादिबाहुल्यम् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अविद्यमानायां मिथः संविदिक्षेत्रिण एव फलमिति दृष्टान्तेनोपपादयति ओघवाताहतमिति । यस्य बीजमित्यन्वयः तद्बीजं क्षेत्रिकस्यैव । वसा बीजी ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ओघः नदीप्रवाहः तेन हतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ॥ ५४ ॥

एषधर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ॥ विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवंप्रति ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अपत्याधिकारात्तद्विषयतैव माविज्ञायीति गवाश्वादिग्रहणं यदि वा बीजफलव्यवहारस्य सस्यादिविषयतया प्रसिद्धतरस्तन्निवृत्त्यर्थमाह द्विपदांचतुष्पदां पक्षिणां स्थावराणां च सर्वत्रैषधर्मः एष इति । द्वयंप्रत्ययमृश्यते अनभिसंधाने यस्य क्षेत्रंतस्य फलमभिसंधाने चोभयोः उदाहरणार्थवानुगवाश्वादिग्रहणस्य स्वमार्जारादिष्वप्ययमेव न्यायस्तर्हि किमर्थयद्यन्यगोष्विति प्रायेण गावः पुरुषाणां भवन्ति न तथा विहङ्गमादय इति प्रसिद्धेरनुवादोऽसौ । दास्यः सप्तभिर्दास्योनिभिरुपगताः प्रसवः कायजन्म संप्रति तत्रेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसवंप्रति प्रसवविषये ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां संततिप्रतिज्ञा तस्या यत्क्षेत्रस्त्वाम्येव गवाश्वादेः संततिस्त्वामी न तु वृषभादिस्त्वामी नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संततिस्त्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा गोश्वेत्याद्युक्तमुपसंहरति एष इति । विहङ्गः पक्षी । प्रसवमपत्यम् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । एवं गवाश्वादिष्वपीत्याह एषधर्म इति धर्मो न्यायः ॥ ५५ ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोऽन्योः प्रकीर्तितम् ॥ अतः परंप्रबक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । सारः प्रधानं फल्गुसारं उपसंहारः पूर्वप्रकरणस्य उत्तरार्धेन वक्ष्यमाणसूचनं आपञ्जीवनस्थिति-तुभूतभोजनाच्छादनाभावः संतानविच्छेदश्च ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतिस्तु नान्यजातः पुत्रोऽस्तीति परबीजप्रभवस्य सुतस्य परलोकानुपयोगित्वपरा न तु बन्धाभावपरिति सारत्वं योनेः फल्गुत्वं बीजस्य । आपदि भर्तुरभावे सति स्वपतिजन्यसंतानासंभवे ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्बीजयोऽन्योः प्राधान्याप्राधान्ययुष्माकमुक्तं अतोऽनन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे यत्कर्त्तव्यं तद्वक्ष्यामि ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । बीजक्षेत्रयोः प्राधान्याप्राधान्यमुपसंहरन् पुत्रशून्यायाः स्त्रियः स्वकुल्यादप्यपत्यमुत्पाद्यमित्याह तदिति । सारफल्गुत्वं प्राधान्याप्राधान्यम् । आपदि पुत्रानुत्पत्तिदशायाम् । अन्यथा ॥ पतन्ति पितरोऽेषां लुमपिण्डोदक-कषा इति स्मृतितः प्रत्यवायः ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । आपत्सन्तानपरिक्षयः ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । फल्गुत्वं निःसारत्वम् आपदि भर्त्रभावे ॥ ५६ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्यायागुरुपत्न्यनुजस्य सा ॥ यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयेन प्राकृतव्यवस्थामनुवदन्नापदिनियोगविधातुं ज्येष्ठोऽप्येजातः अनुजः पश्चाज्जातः कनीयान्यवीयाननुज एव ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्नुषा स्नुषावद्यवहर्तव्या ॥ ५७ ॥

(३) कुट्टूकः । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुर्गुरुपत्नी भवति कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः स्नुषामुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवाविष्कुर्वन्वर्ज्यावर्ज्यत्वमाह भ्रातुरिति । यवीयसः कनिष्ठस्य गुरुपत्नी मातैव ज्येष्ठभ्राता समः पितुरित्युक्तेः । स्नुषा पुत्रपत्नीति ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । वक्ष्यमाण आपद्धर्मोऽनापदि न कर्तव्यइति श्लोकद्वयेनाह भ्रातुर्ज्येष्ठस्येति । गुरुपत्नी ज्येष्ठस्य पितृसमत्वात् । स्नुषायवीयसः पुत्रसमत्वात् ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोयवीयवीयसोभार्यायवीयान्वायजस्त्रियम् ॥ पतितौ भवतोगत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । इतरेतरभार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पातित्यमनापदि सत्यपिनियोगे ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियुक्तौ गुरुभिः । अनापदि संतत्यन्तरसंभवे ॥ ५८ ॥

(३) कुट्टूकः । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्यागत्वा संतानाभावाविना नियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः कितत्राह पतिताविति । पतिभोगवन्मैथुन्यभोगेच्छया नियुक्तावपि भवतः । अनापदि संभवत्पुत्रदशायाम् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । यतएव मतआह ज्येष्ठइति । पतितौ स्नुषागमनाद्गुरुत्वगमनाच्च । नियुक्तौ गुरुभिर्नियुक्तौ अनापदि सन्तानपरिक्षये ॥ ५८ ॥

देवराट्वा सर्पिडाट्वा स्त्रियासमम्यङ्गियुक्तया ॥ प्रजेप्सिताधिगन्तव्या संतानस्यपरिक्षये ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वविशेषेण विशिष्टोऽनेन नियोगोविधीयते संतानस्य परिक्षये नियुक्तया देवरादिभ्यः सम्यक्प्रजोत्पादयितव्या यदुक्तं योषिताधर्ममापदीति सेयमापत्सन्तानपरिक्षयः संतानशब्देन पुत्रउच्यते दुहिता च पुत्रिका सा हि पितृवंशंतनोति नान्या तस्य परिक्षयोऽनुत्पत्तिरुत्पन्ननाशोवा पुत्रिकायाश्च करणं नहिस्त्रियाः केवलायांपुत्रिकायामन्यस्मिन्वा पुत्रप्रतिनिधावधिकारइति वक्ष्यामः नियुक्तोऽपादयेदनुज्ञातया गुरुभिः कुतःपुनः गुरुभिरिति स्मृत्यन्तरनिदर्शनात् अथवा नियोगशब्दादेव नियोगे हि गुरुसंबन्धीलोकोप्युच्यते नहि विशेषेण नियुक्तोऽध्यापयतीत्युच्यते आचार्येण नियुक्तः करोत्यनुवदति गुरवश्च श्वश्रूश्चशुरदेवरादयो भर्तृसगोत्रादृष्टव्याः न पित्रादयः । एतेनापत्येनापत्यवन्तस्तउच्यन्ते तर्हि विशेषेण येषांचोपकारस्तत्कृतौर्ध्वदेहिको भवति यद्येवंमातामहस्यापि दौहित्रोपकारोस्ति ततः पित्रा दुहिता नियोक्तव्येत्यापन्नं उक्तं येनापत्यवन्तउच्यन्ते देवरसपिण्डग्रहणत्वेन तद्गोत्राएव तद्वयमागच्छन्ति महाभारतेच तत्र तत्र नियोक्तभावो भर्तृपक्षणामेवर्दिशतः अतएव भ्रातृपुत्रे सति ननियोगः कर्तव्यः । ये हि नियुक्तास्तेषामेव संतानोपकारः पुत्रजनिति

स्नेहे पत्योपकारमर्थयमाना अधिक्रियन्ते न मृतस्याधिकारोऽस्ति कथं तर्हि तस्यापत्यमिति व्यपदिश्यते कथंचित्पिण्डदाने स उपकरोति वचनादिति च ब्रूमः न ह्यपत्यमुत्पादयितव्यमित्येष विधिस्तेनानुष्ठित इति तथापि तदीये क्षेत्रे नियोगविधिजातेन पिण्डदानादिकर्तव्यमिति शास्त्रार्थः ततश्च तस्योपकारकमवगतं यथाचैतत्तथापुरस्तान्निपुणं वक्ष्यामः । देवरः पतिभ्राता स-
पिण्डः पत्यन्वयः स एव स्त्रियां स्मृत्यन्तरे जातिमात्राच्चेत्युक्तं भवति सम्यगिति घृताक्तादिनियमं वक्ष्यमाणमनुवदति प्रजे-
प्सिताधिगन्तव्याविधौ कृत्यर्हस्ति तशब्देन कार्याक्षमतामाह ततो दुहितर्यन्धवधिरादौ च जाते पुनर्नियोगो नुष्ठेयः ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवरात्पत्युः सोदरभ्रातुः तदभावे सपिण्डात् सपिण्डमात्रदेवरात्पतिसापत्नभ्रातुः मातुल-
पुत्रादेः सम्यक् घृताभ्यङ्गादि कृत्वा नियुक्तया पत्या गुरुभिर्वा प्रजेप्सिता पुत्ररूपा न तु स्त्रीक्रीवरूपा । ततश्च पुत्रानुत्प-
त्तौ पुनः पुत्रार्थप्रवर्तनमुक्तम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । संतानाभावे स्त्रियापत्यादिगुरुनियुक्तया देवरादन्यत्माद्वा सपिण्डाद्वक्ष्यमाणघृताक्तादिनियमवत्पुरु-
षगमनेनेष्टाः प्रजाउत्पादयितव्याः । ईप्सितेत्यभिधानमर्थात्कार्याक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्देश्यं समर्थयति देवराद्वेति । सम्यगव्याजेन ॥ अपुत्रांगुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो-
वा सगोत्रोवा घृताभ्यक्तकृतावियात् ॥ आगर्भसंभवात् गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेदिति याज्ञवल्क्यवचनादेकापत्यजननप-
र्यन्तं गन्तव्या । ईप्सितेति विशेषणान् षण्डादिव्यावृत्तिः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अथ तमेवापद्धर्ममाह देवराद्वेति । नियुक्तया गुरुभिः सन्तानस्य परिक्षये भर्तुरपुत्रत्वे ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ॥ एकमुत्पादयेत्पुत्रं द्वितीयं कथंच न ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । विधवाग्रहणमतश्च स्त्रीवादिनियोगो जीवत्पत्या अप्येष एव विधिः । यतो वक्ष्यति नियुक्तां यो विधि-
हित्वेति एते देव तस्य प्रयोजनं नियमोत्रविषयाणां न नियमानामन्यथा विज्ञायेत प्रकृतत्वाद् विधवाया एव स्युः निशिप्रदी-
पायालोकनिवृत्त्यर्थमेतत् वचनान्तरेण दिवोपगमनप्रतिषेधात् । अन्येत्वाहुः पुरुषार्थोऽसौ प्रतिषेधः कर्मार्थस्त्वयं तेनाह्निग-
मनेन क्षेत्रजमेकमुत्पादयेत्पुत्रं द्वितीयम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधवायां प्रजोत्पादनसमर्थधवहीनायां प्रमीतस्य स्त्रीवस्य व्याधितस्य वेति स्मृतेः । न द्वि-
तीयमिति केषांचिन्मतम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरमिदं जीवत्यपि पत्यावयोग्यपत्यादिगुरुनियुक्तो घृ-
ताक्तसर्वगात्रो भौनीरात्रावेकपुत्रं जनयेत्कथंचिद्वितीयम् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रेति कर्तव्यतामाह विधवायामिति । विधवा धवोऽत्रोभयलोकशोधकतयापतिः । तद्रहिताऽ-
तोऽधवपदमपत्यजनकयोग्यपत्यभावपरं गुर्वनुज्ञातश्च त्वरसाद्वचनस्यापत्यतात्पर्यकत्वादतः षण्डस्य भार्याद्वारा पुत्रवत्ता
संगता । अनुज्ञापदं तद्वशपुत्ररागोपलक्षणपरं अन्यथा गुर्वभावे संतानक्षतिः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । व्यर्थं धवा च विधवा वैयर्थ्यं च पुत्रानुत्पादकत्वम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । विधवायां स्मृत्या क्लेश्येन व्याधितत्वेन वा प्रजोत्पादनार्थं अयोग्यभर्तृसहितायां यथा कुन्तो
षण्डोः स भर्तृका ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनंमन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥ अनिर्वृतंनियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तथोः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यप्रतिप्रसवः । द्वितीयः पुत्रइत्येकेषांमतं तद्विदः क्षेत्रजोत्पत्तिविधिज्ञाः अनिवृत्तनियोगार्थं पश्यतो नियुक्तया प्रजोत्पाद [यितव्येत्य]^१ स्य विधिरेकस्योत्पादनेन संपत्तिमन्यन्ते । कस्तेषामभिप्रायः एकवचनमविवक्षितंमन्यन्ते द्रव्यप्रधानत्वात् कर्मणोगुणाभावादविवक्षायहैकत्ववत् ननु चानुपात्तोपदेशसत्यपि द्वितीयया द्रव्यमाधान्यावगमे संख्यादिविशेषेण विवक्षा स्थितैव उद्बहेत द्विजोभार्यामिति लिङ्गादपत्यविधावेकत्वसंख्यातिक्रमोदशास्यां पुत्रानाधेहीति यदेवंनद्वित्वेवावस्थानं अस्यामेवाशङ्कायाद्वितीयइति वचनंअन्यनिवृत्त्यर्थमर्थवता तस्यान्ययमभिप्रायः औरसे न लिङ्ग-विवाहप्रकरणे तु मन्त्रपाठात् इहत्वेकत्वातिक्रमः अपुत्रएकपुत्रइति शिष्टप्रवादात् अथवाऽस्याएव स्मृतेर्द्वितीयपुत्रस्तुति-कल्पनात् धर्मतः शिष्टाचारतः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपरेषांमतमाह द्वितीयमिति । धर्मतौ धर्ममिति चोन्निधोगस्तस्यार्थनियोगप्रयोजनमनि-वृत्तमनिष्पन्नं पश्यन्तः एकस्य पुत्रस्य बह्वपत्तितयाऽसत्कल्पत्वात् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्ये पुनराचार्यानि योगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा अपुत्रएकपुत्रइति शिष्टप्रवादादनिष्पन्नंनियोगप्रयोज-नंमन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतोमन्यन्ते ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे मतभेदमाह द्वितीयमिति । नियोगः पुत्रोत्पादना । अनिवृत्तं अपुत्रएकपुत्रइति नियोगार्थं ननिर्वृत्तमिति मन्यमाना इति । तयोः नियुक्तयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । तद्विदः आपद्धर्मविदः अनिवृत्तमसंपूर्णं नियोगार्थं नियोगप्रयोजनम् ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिवृत्तं अनिष्पन्नम् । धर्मतः धर्मनिमित्तम् ॥ ६१ ॥

विधवायां नियोगार्थं निर्दत्ते तु यथाविधि ॥ गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । [इहतुनियोगविषयोयत्रनियुज्यते]^१ सच संप्रयोगाभिर्दपर्यवसान उपगमनलक्षणस्तस्मिन्निवृ-त्ते पूर्वैव वृत्तिर्गुरुवत्स्नुषावज्ज्येष्ठस्य भार्यायां गुरुव्यवीयसस्तुषावत्परस्परग्रहणान् स्नुषावद्वर्तेतस्त्री पुरुषे ज्येष्ठे देवरे गुरु-वत् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुवत्पत्युज्येष्ठः यदि तु देवरः कनिष्ठस्तदापि गुरुवद्वर्तेत । भर्तृभार्येतियोज्यम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । विधवादिकायां नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथा शास्त्रसंपन्ने सति ज्येष्ठोभ्राता कनिष्ठभ्रातृभार्या च परस्परं गुरुवत्स्नुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रोत्पादनानन्तरं पुनरुभयत्र न गन्तव्यमित्याह विधवायामिति । नियोगार्थं गर्भे जाते गुरु-वत् ज्येष्ठोभ्राता स्यात् । तेन तद्भार्यायांकनीयसा न गन्तव्यमिति भावः । कनिष्ठभार्या च स्नुषावच्च स्यात् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । गुरुवद्रूपक्यामिव स्नुषायांमिव कनिष्ठज्येष्ठौ परस्परमेकैकं वर्तेयातामाचरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिहित्वा वर्तेयातां नुक्कामतः ॥ तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुत्पगौ ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिघृताक्तइत्यादिस्तदतिक्रमेपातित्यं । नियुक्तो ज्येष्ठस्नुषागः पुमान्गुरुत्पगः कनीयान् ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधि वाग्यजनादिनियमम् ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लुकः । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ यौ परस्परभार्यायां नियुक्तौ घृताक्तादिविधानंत्यक्त्वा स्वेच्छातोवर्तेयातां तौ सुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेतां ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वं नियुक्तयोर्विधिमुक्त्वा कामतोगमनं निषेधति नियुक्ताविति । गुरुतल्पगाविति अनियुक्तद-
शायां ज्येष्ठकनिष्ठयोः अतिपातकित्वमहापातकित्वख्यापनंतदुचितप्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । यद्यप्यावश्यकत्वेनेतिकर्तव्य-
तापेक्षा तथाप्यत्र सैव विधेया तदकरणे रोधः पातित्यहेतुः पुत्रोत्पादनस्य रागावरोधात् । अतएव देवरपदं भ्रातृमात्रोप-
लक्षकं तथाच ज्येष्ठस्यापि ध्यासस्य विचित्रवीर्यभार्यागमनं निदर्शनं संगच्छते । सपिण्डपदं तूत्कृष्टजातिपरं तेनेन्द्रादि-
भ्यः पाण्डवाद्युत्पत्तिः ॥ अपुत्रांगुर्वनुज्ञातोदेवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डोवा सगोत्रोवा घृताभ्यक्तकृतावियात् ॥ आगर्भं
संभवाद्बन्धेदन्यथा पतितो भवेदिति संकलितोयाज्ञवल्क्येन पञ्चश्लोकार्थः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । यौ ज्येष्ठकनिष्ठौ विधिघृताभ्यक्तत्वादिकम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यौ स्त्रीपुरुषौ नियुक्तौ विधिहित्वा घृताभ्यक्तादिविधानंहित्वा कामतोवर्तेयातां सुषागुरुतल्प-
गामी ॥ ६३ ॥

नान्यस्मिन्विधवानारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥ अन्यस्मिन् हि नियुञ्जानाधर्महन्तुः
सनातनम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणविहितस्य नियोगस्य प्रतिषेधोऽयं तत्र केचिद्विधवाग्रहणान्मृतभर्तृकायाः प्रतिषेधः क्लीबे-
ननुपत्यादनियोक्तव्येति विधिप्रतिषेधौविभक्तविषयाविति प्रतिपन्नाः । अन्येतु विधिवाक्ये सन्तानविच्छेदस्य निमित्तश्रव-
णात्तस्य च क्लीबव्याधितयोर्मृतस्याप्युपपत्तिभेदः नचविध्यभावप्रतिषेधोऽप्यविशिष्टएव अपेतधवसंबन्धाविधवेत्युच्यते त-
तुल्यमुभयत्रापि अवश्यंचैतदेवविज्ञेयमितरथा घृताभ्यक्तादिनियमोपि क्लीबेन नियुज्यमानायानस्यात् तत्रापिसामनन्तिवि-
धवायांनियुक्तश्च घृताक्तइति तस्माद्विहितस्याविशेषेण प्रतिषेधोऽप्यविशिष्टः । अतश्च विषयसमत्वे विधिनिषेधयोर्विकल्पः अ-
यंच नित्योऽपत्योत्पादनविधिर्नविकल्पएवकल्पते ग्रहणायग्रहणवत् यदातु पुत्रेण जयतीत्येवमादिकलोत्पादनविधिस्तदाऽ-
सत्यपत्ये तत्कार्यस्यौर्ध्वदेहिकस्योपकारस्याभावाद्भिन्नफलयोः [कुतोविकल्पःसमानविषयौ विधिनिषेधावेकार्थे विकल्पेते ।
षोडशीग्रहणायग्रहणयो] रिति केचित् । उक्तमङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं प्रधानकार्यसिद्धौत्वविशेषः तस्मादस्मिन्पक्षे पुत्रोपकारा-
भावमाह उपकारविशेषार्थेनास्य प्रवृत्तौ प्रतिषेधातिक्रमेण श्येनतुल्यता इदंत्वत्र निरूप्यंयोसौ नियुज्यते सक्रिमिति प्रवर्त-
ते] नहि तस्यविधिरस्ति नियुक्तेनगन्तव्यमिति स्त्रियापुनर्विद्यते सम्यक्स्त्रियानियुक्तयेति नतु देवरदिषु प्रवर्तमानेषु स्त्रिया-
नियोगसिद्धिरित्यर्थः । तेषामपि वृद्धिस्तद्विधिना क्षेत्रजईप्सितइति वाच्यं । यतोरागतः प्रवृत्तिरुच्यते घृताक्तादिनियमविधान-
नर्थकमितिचेन्नानर्थकंतथानियमैरुत्पन्नेक्षेत्रजव्यपदेशोनान्यइति । यदपि गुरुवचनकर्तव्यमिति केचित्प्रवृत्तिनिबन्धनमा-
हः । एवंसति सुरापानादिष्वपि गुर्विच्छयाप्रवृत्तिः प्रामोति नचासौ गुरुकार्येयः प्रवर्तयति ॥ गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यम-
गानतः । उत्पत्तिप्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयतइति स्मरणान् ॥ परित्यागश्च गुरुकार्यान्निवृत्तिः । एतेनैतदपि प्रत्युक्तंनियमा-
नेक्रमपातित्यवचनंनियमपूर्विकांवृत्तिमनुजानाति तावुभौ पतितौ स्यातामिति । इतरथा सर्वप्रकारङ्कच्छतः पातित्यमिति वि-
षयापातित्यमनुपपन्नं यतस्तन्मकेवलस्य पुंसः [श्रूयते] किंतर्हि स्त्रियाइति तस्याश्च पुत्रार्थिन्यानियोगोविहितस्तदपेक्ष्यहिव्य-
नेक्रमे पतितवचनंतावुभौ पतितौ स्यातामिति । असति व्यतिक्रमएकः पतितः पुमानेवातिक्रमे तु द्वावपीत्येवमपि लिङ्गा-

निगच्छन्त्येव तस्माद्देवरादिविधिलक्षणः प्रवृत्तिः कथमिति वक्तव्यं । उच्यते ध्यातादिदर्शनेनापत्यपिण्डदानश्च क्षेत्रज्ञोपत्यर्थसपिण्डानांगुरुनियोगापेक्षा तदानापगमेनस्तुतिरस्तीत्यनुमन्तव्यं नहिमहात्मनारागलक्षणप्रवृत्तिरभ्युपगन्तुं न्याय्या । यच्चोक्तनियमातिक्रमे पतित [त्ववचनं]^१ लिङ्गमिति तदयुक्तं यतः पुंसः पतितत्वे पतितोत्पन्नस्याधिकाराभावादुत्पादनमर्थकतस्मादस्तिदेवरादिविधेराभासोऽयम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नान्यस्मिन् परिसोदरसपिण्डभ्रातृभ्याम् ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंनियोगभविष्यत दूषयितुमाह नान्येति । ब्राह्मणादिर्भविष्यतस्त्री भर्तुरन्यस्मिन्देवरादौ न नियोजनीया । स्त्रियमन्यस्मिन्निजानास्ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धं नाशयेयुः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु विधवायां नियुक्तइति लिङ्गाद्विधवायाः पुनर्विवाहोऽपि स्यात् भोग्यतासंपादकत्वस्य तुल्यन्यायत्वात् तत्राह नेतिपञ्चभिः । नान्यस्मिन्नुक्तातिरिक्तेननियुक्तव्या । कुतस्तत्राह अन्यस्मिन्निति । नियुजानाः यथावत् पाणिग्रहमन्त्रविधिना तर्ज्जयेयं अन्यथा विधिनियमयोः परस्परविरोधः धर्ममेकपतित्वम् [द्वौपदीन्वर्जुनस्यैवसतोकायव्यूहेनान्याभोजयतीतिभट्टोक्तं]^२ सनातनं वेदोक्तयादौ ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । योऽयंनियोगोक्तः सोऽर्वाचीनैर्दुर्नुष्ठानस्तस्मात्सनानुष्ठेयइति श्लोकपञ्चकेनाह नान्यस्मिन्विधवेति । अन्यस्मिन् भर्तुरन्यस्मिन् नियुजाना द्विजातयः सनातनं वेदविहितं अनन्यनियोगरूपं धर्मं हन्युः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिभिः विधवानारी अन्यस्मिन्नियोगानधिकारिणि सपिण्डादौ ननियुक्तव्या ॥ ६४ ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ॥ न विवाहविधावुक्तंविधवावेदनंपुनः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्वाहनं कर्म तत्र ये मन्त्राः प्रयुज्यन्ते अर्थमणनुदेवंकन्याअग्रिमयक्षेतेत्यादयस्तथान्येपि तत्संबन्धाः मयापत्याजरदष्टिरिति मयापत्याप्रजावतीति तत्र सर्वत्र वोदुर्वरयितुः स्वापत्यंभवतीत्याहुः । न तत्र श्रूयते मयापत्रनियुज्यसे ततो जनयेति मन्त्रग्रहणेनैतदर्थयति मन्त्रार्थवादाऽपि नैवविधाः सन्ति । दूरतएव तदर्थयति नविवाहविधावुक्तंविधवावेदनंपुनः अविदनंगमनमभिधेयमन्त्रे अथ विवाहएवेयंवा संयुज्यते विवाहयिष्यति देवरोभ्रातृजायांततोऽर्थनियोगोविवाहविहितएव नत्वत्र विवाहविधाविति पूर्वशेषोयमर्थवादः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमेतत्सर्वश्रूयन्तरमतमुक्त्वा त्वमतमाह नेति । नकीर्त्यते नमन्त्रलिङ्गाद्रन्यते । विवाहविधौ ब्राह्मणभागे ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्थमणनुदेवमित्येवमादिषु विवाहप्रयोजनकेषु मन्त्रेषु क्वचिदपि शास्त्रायां न नियोगः कथ्यते नच विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण सहपुनर्विवाहोक्तः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह नोद्वाहिकेष्विति । मन्त्रेषु अर्थमणनुदेवमित्यादिषु । विवाहविधौ ब्राह्मणैवइत्यादौ । वेदनं विवाहः ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । कुतः पुनः सनातनधर्मस्यवधीनियोगस्य वेदविहितत्वादित्याह नोद्वाहिकेषु मन्त्रेष्विति । विवाहविधौ विवाहविधायके मन्त्रब्राह्मणे विधवावेदनं विधवायाः पतिलाभः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधवावेदनं विवाहः । विवाहविधौ विवाहप्रतिपादक ब्राह्मणभागेऽप्युक्तं न उक्तम् ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥ मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यप्रशासति ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवाद एव नियोगप्रतिषेधशेषः ये ऽविद्वांसः सम्यक्शास्त्रं न जानते तत्र व्यवहारिणो-
लिङ्गाद्यन्वयपरत्वं च न जानते तैरयं पशुधर्मः सचात्यन्तगर्हितो मनुष्याणामपि प्रोक्तः प्रवर्तितः सचेदानीं तन आदिवेनेरा-
ज्ञि प्रशासति राष्ट्रपालयति ननु च लिङ्गानि नैव सन्तीत्युक्तं नैव मुद्राहंकेषु मन्त्रेषु तु सन्तीत्युक्तं । अन्यत्र तु दृश्यते कोवास
पुत्रां विधवे देवरमयानुदोषो लुण्ठते सधस्थ आइत्यादि । यथा विधवास्त्री देवरपतिमनुष्यं कुरुते समानशयन एव कोवामन-
स्विनौ कुरुते येन नागच्छतः को विशेषु विवाहमन्त्रेषु सक्रिमपत्योत्पत्तिविध्यनुक्रमरूप इत्यभिप्रायः । अन्यैर्विद्वद्भिरिति
पठितं गर्हितो मनुष्याणां प्रोक्तः पशूनामिषधर्मो भ्रातृस्त्रीगमनं नाम सच प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपि न विधवायावेदनं भर्तृलाभः पुनरित्युक्तं तर्हि कथं देवरोपगमाचारस्मृती इत्यत-
आह अयमिति । द्विजैर्बहुभिः गर्हितः पशुधर्मः पशूनामेव धर्मो गुरुस्त्रीसुषागमनं मनुष्याणामपि धर्मेण कैश्चिन्मुनिभिः
प्रोक्तो वेने पृथोः पितरि पापकर्मप्रवर्तके राजनि ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादयं पशुसंबन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारो विद्वद्भिर्निन्दितः यो यमधार्मिके वेने राज्ञि राज्यं-
कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः अतो वेनादरभ्य प्रवृत्तो यमादिमानिति निन्द्यते ॥ ६६ ॥

(४) राघवामन्दः । ननु विवाहफलं भोगो दृश्यत इति तत्राह अयमिति । पशुधर्मः पुनर्विवाहः मन्त्रविना गतस्त-
त्संभोगदर्शनेऽपि न शास्त्रीयः स इति । वेने राज्यप्रशासतीत्यर्थवादमात्रम् एकमुत्पादयेत्पुत्रमिति विधिविरोधात् ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । एवञ्चेत्किमुपज्ञोऽयं नियोगविधिरित्यत्राह अयं द्विजैर्हीति । पशुधर्मः तिथ्यग्योनिभिरनुष्ठितोऽन्यायो
नियोगाख्यः ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयं पशुधर्मः ॥ ६६ ॥

समहीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥ वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । भुञ्जन्पालयन् कथं पुनर्वर्णसङ्करं प्रवर्तयन् राजर्षीणां प्रवरः उक्तं महीमखिलां भुनक्ति यः महाराज-
त्वात्कामेन रागादलक्षणेनोपहता नाशिता चेतना चित्तस्थैर्यस्य सः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजर्षिप्रवरो राजर्षीणां प्रवरीमूलभूतः । वर्णानां संकरमधर्म्यमैशुनम् ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । सवेनो महीसमघां पूर्वपालयन् अतएव राजर्षिश्रेष्ठो नतु धार्मिकत्वात् कामोपहतबुद्धिर्भ्रातृभार्यागमन-
रूपं वर्णसंकरं प्रवर्तयत् ॥ ६७ ॥

(४) राघवामन्दः । सवेनः संकरत्वे हेतुः कामोपहतचेतनः । त्वयं सापत्यामपि नियुक्तवानिति विशेषः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । संकरं नियोगाख्यम् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ॥ नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्पृष्टार्थोऽर्थवादः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदा प्रभृति नियोजयतीति तदा प्रभृति तु न गर्हन्तीति तं साधवो विगर्हन्ति ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । वेनकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रार्थाज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो निय-

(६६) द्विजैर्हि विद्वद्भिः = द्विजैरविद्वद्भिः (मे०)

तंगर्हयन्ते । अयंच स्वोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह बृहस्पतिः ॥ उक्तोनियोगोमुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगक्रमादशक्योयंकर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्राऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैः ॥ अतोयद्वोविन्दराजेन युगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदैव संतानाभावं नियोगादनियोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्या विरोधान्नाद्रियामहे । प्रायशोमनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि नापराध्योत्ति विदुषांकाहंसर्वविदः कुधोः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तदेति । प्रमीतपतिकां प्रमीतोहिंसितः पतिर्यस्यास्तां पुत्रवतीमिति शेषः । योनियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं विगर्हयन्तीत्यन्वयः । अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति । एषुवेदनश्रुत्यनुरोधेन यस्याश्रियेतइत्युत्तरत्वरसात् सकृत्प्रदीयते कन्याइत्यादिवचनबलात्पुनर्विवाहोनिषिद्धोन्वपत्यार्थेनियोगइति । यत्तुबृहस्पतिः ॥ उक्तोनियोगोमनुना निषिद्धः स्वयमेवतु । युगह्रासादशक्योयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौनृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्राऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैश्चिरंतनैरिति ॥ तदन्यथा सिद्धं निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात् । पुत्रप्रयोजना भार्येति तात्पर्यम् । शास्त्रात्पर्यादग्नीषोमीयपशोरिवक्वचिदननुष्ठानस्य शास्त्रासंकोचकत्वाद्धोलाकाद्यननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत् । पुत्रमिति नियोगविधेःश्रद्धान्येनार्थवादस्य न हिंस्यात्सर्वाभूतानीतिवत् । स्तनाद्युपमर्दरागनिवर्तनेनान्यथासिद्धेर्गोविन्दराजव्याख्या गरीयसी । अन्यथासंतानकृतेर्दोषापत्तिः । यत्तु ॥ अग्निहोत्रं गवालभं संन्यासं पलपैतृकम् । देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति ॥ तदनमूलम् । समूलत्वेवा लाभाख्यात्यादिरागिनां निवृत्तितात्पर्यकम् । अन्यथा यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधश्चेतिदिक् । अतएव मेधातिथिर्देवराद्वैत्यादिसाधवइत्यन्ते ग्रन्थे षोडशग्रहणादिवद्विकल्पः नियोगतदभावयोः पित्राद्युद्धरणं फलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययंश्लोकोऽर्थवादएवेति ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । नियोगनिन्दा च तदाप्रभृत्येवासीदित्याह तदा प्रभृतीति । सप्रकारसापवादश्च नियोगः पुनरेव प्रतिषिद्धः । तत्र मनोरयमभिप्रायइति बृहस्पतिनाव्याख्यातं ॥ नियोगमुक्त्वा मनुनानिषिद्धः स्वयमेव तु ॥ युगह्रासादशक्योयं कर्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगेनराः ॥ द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हिनिर्मिता । अनेकधाकृताः पुत्राऋषिभिश्च पुरातनैः ॥ नशक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैरिति ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृतभर्तृकामत्याह तदेति । प्रमीतपतिकां मृतभर्तृकाम् ॥ ६८ ॥

यस्याश्रियेत कन्यायावाचा सत्ये कृते पतिः ॥ तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । नियोगरूपत्वात्कन्यागतोयधर्मउच्यते वाचासत्ये कृते वाग्दाने निवृत्त एकेन दत्ताऽपरेण प्रतिगृहीता तामनेन वक्ष्यमाणेन विधानेन निजसोदरोदेवरोविन्देत विवाहयेत् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वदैव कथं पुनर्देवरोपगमस्मृतीनांव्यवस्थेत्यतआह यस्याइति । वाग्दत्ताविषयमेव । परिणीतविषयतैय तज्ज्ञान्तेर्गृहीतमित्यर्थः । वाचा सत्यवचनेन सत्यंमयादातव्येयमिति सत्याङ्गीकारइत्यर्थः । अनेन विधानेन विवाहविधिना निजः पतिसोदरोदेवरोविन्देत ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतविशेषमाह यस्याइति । यस्याः कन्यायावाग्दाने कृते सति भर्ता श्रियते तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्रातापरिणयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव वाग्दत्ताविधितोदेवरैवप्राप्तवमाह यस्याइतिद्वान्ध्याम् । सत्येकृतेवा अमुकस्य पौत्रा

यामुकस्य पौत्रोमित्यादिवंशमुच्चार्यमांदातुं प्रतिजानइति प्रतिश्रुतेऽनेन वक्ष्यमाणेन विधिना ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । अथ वाग्दत्तायां पत्यौ मृते कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह यस्याश्रियेतेति । अनेन वक्ष्यमाणेन निजः पत्युस्सोदरः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्दानदत्तांप्रत्याह यस्येति । अनेन विधानेन विवाहविधानेन निजोदेवरः विन्देन विवाहयेत् ॥ ६९ ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिन्नताम् ॥ मिथोभजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्वृतावृतौ ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । यथाविध्यथाशास्त्रवैवाह्योविधिस्तथा विवाहवाचनिकोयं विवाहः । पुनर्भूश्च तथोच्यते नवाव्यूढापि सती [भार्या] भवति केवलंपरार्थोऽस्यावाचनिको विवाहः । तथा च दर्शयति नदत्वा कस्य चित्कन्यापुनरन्यस्य दीयत इति नासौ देवराय दीयत इत्यर्थः । अदत्ताचास्वभूताकथमिव भार्या भवेत् शुक्लवस्त्रानियमोगमनेऽन्यस्मिन्नपि नियोगे धर्मोयमिष्यते ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्लवस्त्रां न रक्तवस्त्रां । शुचिन्नतां सच्चरित्रवतीम् । आप्रसवात् प्रसवानन्तरं निवर्तेत । एतदपत्यं क्षेत्रिण एव तदपेक्षया च क्षेत्रिणोऽपत्यं देवराजातइति स्मृत्युच्यतइति समुदायार्थः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । सदेवरो विवाहविधिनैनां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां कायवाङ्मनःशौचशालिनीमागर्भग्रहणादहसि कृतावृतावेकैकवारंगच्छेत् । एवं कन्यायानियोगप्रकारत्वाद् विवाहस्याग्रहाच्च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । यथाविधि विवाहविधिमतिक्रम्य । शुचिन्नतां कायवाङ्मनोभिरनन्यपराम् । मिथोभजेतां कृतावृतौ मैथुनेनेति शेषः । आप्रसवादिति लिङ्गादपत्यं यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव न पुनर्देवरस्येति । ततः परं न गम्या सेतिभावः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अधिगम्य उलूह ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । शुचिन्नतां सुचरिताम् ॥ ७० ॥

न दत्वा कस्यचित्कन्यापुनर्दद्याद्विचक्षणः ॥ दत्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषां निश्चातु विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पदइति प्राग्विवाहान्मृते वरे दत्तायामपि पुनर्दानाशङ्कायां प्रतिषेधोऽयं । विशिष्टेतु पुनर्वचनं तथाविधायाः पुनर्भूक्ता नान्यस्मै दत्वा तस्मिन्मृतेऽन्यस्मै दद्यात्तथा कुर्वन्प्राप्नोति पुरुषानृतं मनुष्यहरणे यत्पापं तस्य भवति ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दत्त्वा ददानीत्युक्त्वा न दद्यादन्यस्मै । पुरुषानृतं पुरुषविषयानृतमभिधानम् ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् । यस्मादेकस्मै दत्वा यस्मै इदं पुरुषानृतं सहस्रमित्युक्तदोषंप्राप्नोति समपदीकरणस्याजातत्वाद्धार्यात्त्वानिष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कायामिदं वचनम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । नान्यस्मिन्नित्याद्युपसंहरन् विपक्षे दोषमाह न दत्वेति । वाग्दानेदानं भाक्तं दत्त्वाददत्तं प्राप्नोति पुरुषानृतं सहस्रं पुरुषानृतं हत्युक्तत्वात् । अतएव दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रियां श्रेष्ठं आब्रजेदित्यविधिना वाचा दत्ता दानाशंका ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । अस्य देवरस्यैव दातव्यत्वे कारणमाह न दत्त्वा कस्यचिदिति । पुरुषविषयेऽयं दत्तो दत्तः क्रीतो क्रीतः-

(१) मे० ८

त्यादौ विवादे प्रोक्तमनृतं पुरुषानृतं पुरुषाणां सहस्रं पुरुषानृते हन्तीति पूर्वोक्तदोषप्रामोतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कस्य चिद्वरायकन्यादत्त्वा ददामीत्युक्ता पुनः अन्यस्मै न दद्यात् पुरुषानृतं पापं आमोति ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ॥ व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिशास्त्रं तदहर्हतीति विधीवत् यादृशः शास्त्रेण विधिरुक्तोद्भिरेव द्विजाध्याणामिति सच कैश्चि-
दुदकाधिकारः कन्याविषये स्मर्यते । तेन प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां प्राग्विवाहाद्विगर्हितां दुर्लक्षामदृष्टपूर्वाप्रतिगृहीतां मनोज्ञा-
मपि तथानिर्लज्जां बहुपुरुषभाषिणीं व्याधितां क्षयव्याधिगृहीतां प्रदुष्टारोगिण्यादिशब्दितामन्यगतभावीचत्यजेत् । क्षतयोनि-
विप्रदुष्टां व्याचक्षते न ते सम्यङ्नन्यन्ते यदि तावत्पुरुषानुपभुक्तास्त्रीकन्यादिविहता तदा नैव दुष्यति । अथ पुरुषसंयुक्ता तदा
कन्यैव न भवति तत्र त्यजेत्कन्यामिति सामानाधिकारण्यानुपपत्तिः । उक्तं च तस्यास्त्यागः छद्मना चोपपादितां न्यूना-
धिकाङ्गीयाहेतुनियुक्ताऽऽकथितेषु स्वल्पेष्वपि दोषेषु कृतवरेणापि त्याज्यैव ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विगर्हितां दुष्कुलत्वादिना । व्याधितामसाध्यव्याधिम् । विप्रदुष्टां पुरुषान्तरदूषिताम् ।
छद्मना श्वित्रादिदुष्टमेव दोषं वस्त्रादिनावृत्य उपपादितां दत्ताम् । पूर्वाध्याये दोषवत्कन्यादातुर्दोषोक्तोन्नत्यक्तुर्दोषाभा-
वः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । अद्भिरेव द्विजाध्याणामित्येवमादिविधिना प्रतिगृह्यापि कन्यैवैधव्यलक्षणोपेतारोगिणीक्षतयोनि-
त्वाद्यभिशापवतीमधिकाङ्क्षादिगोपनच्छोपपादितां समपदीकरणात्प्राक्ज्ञातां त्यजेत्तत्र तस्यागे दोषाभावइत्येतदर्थं तु
त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । दातुर्नियममभिधाय स्वीकर्तृनियमं संकोचयति विधिवदिति । विधिः शास्त्रं तत्पुरःसरं प्रति-
गृह्यापि कन्यां विगर्हितां वैधव्यादिलक्षणोपेतां विप्रदुष्टां क्षतयोनित्वादिति शापवतीं छद्मनोपपादितां अधिकाङ्गादि प्रच्छाद्य
दत्तां समपदीगमनात्प्राक् त्यजेदूर्ध्वेन त्यागः किंतु वस्त्राच्छादनादिना भर्तव्या ॥ पाणिग्रहणिकामन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः
इति ॥ तेषां निष्ठातु विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पद इत्युक्तेः ॥ ७२ ॥

(५) मन्दनः । विगर्हितलक्षणां विप्रदुष्टां क्षतयोनिम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । निन्दिताप्रत्याह विधिवदिति । विगर्हितां दुष्कुलां व्याधितां अचिकित्स्यव्याधितां विप्रदुष्टां
पुरुषान्तरसंसृष्टां छद्मना कुष्टादि व्याध्याच्छादनेन उपपादितां प्राप्ताम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीकन्यामनाख्यायोपपादयेत् ॥ तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । कन्यादोषाउक्तास्ताननाख्यायानुक्ता प्रयच्छति ददाति तस्य तद्वितथं वितथं निष्फलं कुर्यात्प्रत्यर्प-
णेन उक्तएवायमर्थः पूर्वश्लोकेनातिस्पष्टीकृतः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्वितथं गृहीतस्य पुनरग्रहणात् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनर्दोषवतीकन्यादोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानतत्प्रत्यर्पणेन व्यर्थ-
कुर्यात् । एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र दातुर्दोषप्रकटयन् त्यक्तुर्दोषाभावमाह यस्त्विति । अनाख्याय दोषमिति शेषः । वितथं
प्रत्यर्पणेन व्यर्थम् । तेन त्यागे दोषो नास्तीति भावः ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । वितथं विकृतं कुर्यात् पाणिपाहकमनाख्यायेति विशेषणादोषज्ञापितमभ्युपगम्य परिग्रहीता न परित्याज्येति सूचितम् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत् दानरूपं कार्यं वितथं निष्फलं कुर्यात् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ॥ अवृत्तिकर्षिताहि स्त्री प्रदुष्येति स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा प्रवसेत्तदा भार्यायावृत्तिविधाय प्रवसेदिति [कृत्स्न] विधिं विधायेत्येवमर्थदृष्ट्यं प्रवसन् भार्यायावृत्तिविदधीति तथा कुर्याद्यथास्यायावत्प्रवासंवृत्तिर्भवति शरीरस्थितिहेतुभोजनाच्छादनगृहोपकरणादि तां विधाय प्रवसेत्तद्देशादेशान्तरंगच्छेत्कार्यवान् कार्यपुरुषार्थोदष्टोदष्टश्च अपृष्टो धर्मोदष्टावर्थकामौ । तथा वक्ष्यति प्रोषितो धर्मकार्यार्थइत्यादिना अन्तरेणैतानि निमित्तानि भार्याहित्वा प्रवासो निषिध्यते । अवृत्तिकर्षिताहि दृष्टदोषप्रदर्शनमर्थवादः अवृत्त्या दरिद्रेण कर्षिता पीडिता प्रदुष्टे पुरुषान्तरसंपर्कादिना स्थितिमत्यपि स्थितिः कुलाचारस्तत्संपन्ना क्षुधावसरेदीना दोषमवामुयादयं भर्तारमाश्रित्य जीवतीति भाव्यतएतत् । संभावनायां लिङ् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वृत्तिं प्राणवर्तनोपायम् । कार्यवान् प्रयोजनवान् । प्रदुष्येत धनलोभात्परपुरुषेण संयुज्येत । स्थितिमती वृत्तवती ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्ये सति मनुष्यः पत्न्यायासाच्छादनादिप्रकल्प्य देशान्तरंगच्छेत् यस्माद्वासाद्यभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्कं भजेत् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीप्रसंगेन परलोकभीरुणा सर्वदा पत्नी पोष्येत्याह विधायेति । तत्र हेतुरवृत्तिकर्षितेति प्रदुष्येद्वस्त्रानलोभादिना परपुरुषं व्यभिचरेत् । अस्य दग्धोदरस्यार्थं कोन कुर्यादसांप्रतमितिन्यायात् स्थितिमती स्थिरा सापि प्रदुष्यतीति कैमुतिकम् ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधायेति प्रवासार्थमाह अवृत्तिकर्षिता स्त्री जीवनोपायरहिता ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिजीवेन्नियममास्थिता ॥ प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । नियमो यथा निहते भर्तारि परिग्रहप्रयाणादिनिषेधएवं प्रोषितेपि आस्थिता आश्रिता गृहीतवती अकृत्वा तु वृत्तिप्रोषिते शिल्पैर्जीवेतेति कर्तनजालिकाकरणादिना गर्हितानि वस्तूनि विजनादीनि एषएव विधवादीनां नजश्रमजन्योवृत्त्युपायः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नियमं मनोवाक्यानियमम् । शिल्पैः सूत्रकर्तनाद्यैः । अगर्हितैर्देशान्तरभ्रमणाद्यसाध्यैः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ताच्छादनादिदत्त्वा पत्यौ देशान्तरंगते देहप्रसाधनपरगृहगमनरहिता जीवेत् अदत्त्वा पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पेन जीवेत् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तिमती शिक्षयन् तद्गहितायावृत्त्यन्तरमाह विधायेति । प्रोषिते विद्याद्यर्थे । नियमं परगृहोपायदर्शनम् । अविधाय वृत्तिमित्यनुषङ्गः । शिल्पैः सूत्रकर्तनाद्यैः ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रोषिते भर्तरि स्त्रियाकर्तव्यमाह विधायप्रोषितेति । प्रोषिते भर्तरि पत्न्यौ शिल्पैरगर्हितैः कर्त-
नावधाता दिभिः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तिविधाय भर्तरि प्रोषिते गते सति नियममास्थिता जीवेत् । वृत्तिअविधायैव प्रोषिते भर्तरि-
अगर्हितैः शिल्पैःसूत्रकर्तनादिभिःजीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थप्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ॥ विद्यार्थपठ्यशोऽर्थवा कामार्थत्रास्तु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं कार्यवान्मवसेदिति तानि कार्याणि दर्शयति तद्विशेषेण प्रतीक्षाकालभेदः परतस्त्विदं-
तया कर्तव्यमिति चोक्तं तत्र केचिदाहुः प्रकरणादगर्हितैर्जीवेदिति तदयुक्तं प्रागस्मात्कालादगर्हितैरितीयां किञ्चित्पतनस्य-
आत्मत्यागइष्यते पुंसइव प्रतिषिद्धत्वात् तस्मात्प्रागप्यस्मात्प्रतीक्षणविधेरगर्हितैः शिल्पैरजीवन्तिगर्हितैर्जीवेत् । अन्येऽप्यभि-
चारमिच्छन्ति । तथाच स्पृत्यन्तरे ॥ नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लोबे चपतिते पतौ ॥ पञ्चत्वापसुनारीणांपतिरन्योविधोयते ॥ अन्ये-
प्याहुः । नास्याङ्गाने ब्रह्मचर्यमपनेतुं शक्यते स्त्रीधर्मेषु हि तदस्याविहितं तनुनामापि गृह्णीयात्पत्न्यौप्रेते परस्यत्विति । मृते भर्त-
रि नास्ति व्यभिचारः किमङ्कशेषिते पतिशब्दोहिपालनक्रियानिमित्तकोग्रामपतिः सेनायाः पतिरिति अतश्चास्मादन्नाधनेषा
भर्तृपरतंत्रा स्यात् अपित्वात्मनोजीवनार्थसैरधीकरणादिकर्मवदन्यमाश्रयेत तच्च यदा षण्मासभृत्या संवत्सरभृत्यावा क-
स्मिंश्चिदाश्रितेभर्ता यद्यागच्छेत्तदानीं तांचेद्वशीकुर्याद्वशीकर्तुं शक्युयास्यजत्वं भार्यामिति यावद्भवतिकालो न पूर्वः प्राक्पत्युरेव सा
पंचमेचर्वितमन्यत् । अन्येऽप्यर्थमिममाहुः पुर्वेतु पुनर्भूतमिच्छन्ति या पत्न्या वा परित्यक्ता भवति यस्याः किल पतिरित्यन्त-
कालनिहितवृत्तिकोनागच्छति सा तेन त्यक्तैव भवति ततश्च यदि सा पुनर्भूयैर्माणान्येनोढा भवेत्तदा भर्ताऽभ्यागतो न किञ्चि
द्व्यापुनर्भवस्येयं भार्येति तदयुक्तं न निष्कर्याविसर्गाभ्यामिति तस्य श्लोकस्यार्थवत्त्वं दर्शयिष्यामः । धर्मश्च तत्कार्यचधर्म-
कार्यसोर्थः प्रयोजनं प्रवासस्येति धर्मकार्यार्थकुतः न गृहस्थस्य धर्मार्थो दीर्घकालः प्रवासः अवश्यं संप्रयस्तेन परिचरणीयाः
पांचयज्ञिकमनुष्ठेयं । कुतो गन्तव्यं वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यष्टव्यमिति तीर्थस्नानादीन्यपि स्मार्तानि च श्रौताविरोधीन्यनुष्ठेया-
न्यसंविधाय प्रोषितस्य वा भवतीति येनोच्यते संविधायापि प्रवासआपर्वणः स्वयंपर्वणः जुहुयादृत्विजामेकतरकालइति
युक्तं । अनाहिताग्निस्तीर्थयात्रायां पांचयज्ञिकस्य तुल्यत्वेऽपि स्मार्तत्वे भार्यासहितस्योपपत्तेः न तस्यागेतीर्थगमनं युक्तमु-
च्यते गुरुवचनेन यंगुरवोधमार्जने राजोपसेवायां वा सुष्कार्याय प्रेषयन्ति सधर्मार्थप्रवासः । प्रायश्चित्त्वा तपोवनदेशभ्रमणे-
न अथवा र्थार्जनार्थमेव धर्मकार्यार्थमभिप्रेतं द्रिद्रोहकुतश्चिद्धनमर्जयिष्ये विद्यार्थं ननु स्मार्तस्य च भार्याधिगमः कृतविध-
स्य च स्नानंतत्र कुतः कृतविवाहस्य विद्यार्थिता दर्शितमेतत् ईषदवगतवेदार्थो विवाहेऽधिक्रियते । निश्चिते स्नानादौ नैतद्यु-
क्तं । कृतार्था धर्मजिज्ञासायां स्नानं जिज्ञासा च विचारपूर्वकसंशयच्छेदननिश्चितार्था सत्यं नार्थविधिर्विद्यार्थितायाः तथाच
सति धर्मकार्यार्थमिन्त्यनेनैवावगता स्यात् उत्पन्नेऽप्यधिकारोपयोगिन्यवगमेऽभ्यासातिशयार्थविशेषार्थचान्यासु विद्यासु सि-
प्रशौर्यशःख्यापनार्थबहिःसविशेषविद्यात्वरूपापनार्थं । देशान्तरप्रवसने यशोहितुः प्रवासः कामार्थरूपाजीवानुगमोऽभिप्रे-
ततरां भार्यामुद्बोद्धुं स्पृत्यन्तरे प्रसूताभेदेन च कालभेदः स्मर्यते तथा च विष्णुः अष्टौ विमसूताः षट् राजन्याः चतुरो वैरथा-
द्विगुणं प्रसूतेति ॥ नशूद्रायाः कालनियमः स्यात्संवत्सरमित्येकइति ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मकार्यार्थं तीर्थयात्रादिधर्मप्रतिपह्लादिकार्यार्थम् । प्रतीक्ष्यस्तद्दृष्ट्वावस्थानादिना । तद्
ध्वंत् पत्युः सनिकर्षमेव गच्छेत् ऊर्ध्वं भर्तुः सकाशं गच्छेदिति वसिष्ठस्मरणान् । यशोर्थमुद्राहादिना दिग्विजयाद्यर्थगतः । का
मार्थं रूपान्तरप्राप्त्यर्थम् ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । गुवांज्ञासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तप्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः ऊर्ध्वपतिसन्निधि-
गच्छेत् । तदाह वसिष्ठः ॥ प्रोषितपत्नीपञ्चवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वपतिसकाशंगच्छेदिति । विद्यार्थप्रोषितः षड्वर्षाणि प्रतीक्ष्यः
निजविद्याविभाजनेन यशोर्थमपि प्रोषितः पतिः षडेव । भार्यान्तरोपभोगार्थगतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रोषितप्रसंगेन प्रयोजनं प्रदर्शयस्तदुचितकालनियममाह प्रोषितइति । धर्मकार्यार्थं तीर्थाटनं
गुवांज्ञाज्ञार्थम् । प्रतीक्ष्यः स्त्रिया नरः पतिः तदूर्ध्वं पतिसमीपंगच्छेत् । समाः वत्सरान् । तदाहवसिष्ठः ॥ प्रोषितपत्नी प-
ञ्चवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वपञ्चभ्योभर्तुः सकाशंगच्छेदिति । अत्र पञ्चपदं न्यूनाधिकसंख्योपलक्षणार्थम् । कामार्थं पठ्यन्तर-
निकटस्थितये ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । प्रतीक्ष्योभार्ययेति शेषः ऊर्ध्वं भर्त्रन्तरपरिग्रहेन दोषोस्तीत्यभिप्रायः यत्तुष्टभर्तृकाणां ब्रह्मचर्यवच-
नं तत्कालातिशयकामानान्यासामित्यविरोधः ॥ ७६ ॥

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्ती योषितं पतिः ॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनांदायं हत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वेष्यः पतिर्यस्यास्तां द्विषाणां एतेन तु सनिष्कासनं कुर्यात् समपूर्वस्य वसेरेनामिति च द्विती-
यानुपपत्तेर्वासयेदिति निर्भर्त्सयेत् पातकेऽपि तस्यानिष्कासनं नास्ति निरुन्व्यादेकवैशमनीति वचनात् । प्रार्थयित्वा त्वेति निम्नि-
मित्ते विनयाधानार्थोपहारइष्यते न सर्वेण सर्वआत्यन्तिकआच्छेदः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदीक्षेत प्रतीक्षेत । द्विषन्ती संभोगाद्यर्थमनुपस्थायिनीम् । दायं स्त्रीधनं त्वयंदत्तं संगृह्य
गृहीत्वा न संवसेत् त्यजेत् । जीवनंतु देयमेव ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । पतिर्विषयसंजातद्वेषांस्त्रियंवर्षयावत्प्रतीक्षेन्नत ऊर्ध्वमपि द्विषन्ती त्वदत्तमलङ्कारादिधनं हत्वा नोपग-
च्छेत् प्रासाच्छादनमात्रं तु देयमेव ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । संवत्सरादूर्ध्वमपि पतिं त्वरसतो द्विषत्याभरणमात्रं न भोगइत्याह संवत्सरमिति । दायं त्वद-
त्तमलंकारादिकं हत्वा प्रासाच्छादनादिकं दद्यात् न संवसेत् । नोपगच्छेत् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । उदीक्षेत प्रतीक्षेत दायं भूषणादिकं न संवसेन्न संगच्छेत्तयासहेति शेषः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दायं त्वयंदत्तं हत्वा न संवसेत् त्यजेदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत्प्रमत्तया मत्तं रोगार्त्तमेव वा ॥ सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिक्रमस्तदुपचर्यावज्ञानं पथ्यौषधादिष्वतत्परता न पुरुषान्तरसंचारः मासत्रयं परित्यागश्च
संभोगस्यैव पूर्वसादेव हेतोः हारकटकादिविभूषणैर्वियुक्ताकर्तव्या अपरिच्छदापरिग्रहेण भाण्डकुण्डादिना दासीदानेन च
॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिक्रामेत् तच्छासनं लङ्घयेत् ननु व्यभिचरेदित्यस्यार्थः । प्रमत्तं द्यूताद्याकष्टमनसम् ।
मथेन मत्तं । भूषणपरिच्छदादिना विरहिततत्त्वमापाद्य त्रीन्मासान्परित्याज्या तदूर्ध्वमुपादेया ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तं मदजनकपानादिना मत्तं व्याधितं वा शुश्रूषाद्यकरणे नावजानाति सा वि-
गतालङ्कारशय्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासान् नोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । भर्तृशुश्रूषाद्यकरणे कंचित्कालं परित्यजेदित्याह अतीति । प्रमत्तं मानादिना । मत्तं मथेन ।

(७७) द्विषन्ती = द्विषाणां (मे०)

रोगार्तं कुषाद्युपहतम् । साऽतिक्रामन्ती । अविभूषणेत्यादिच्छेदः । अतिक्रमणमत्र शुभूषाद्यकरणम् जारादिनातिक्रान्ता-
यावधाद्युक्तेः । तदुत्तरं स्वीकार्येतिशेषः ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । उत्क्रामत्यतिवर्तते विभूषणपरिच्छेदा विगतभूषणादिपरिवर्हा त्रीन्मासान्परित्याज्या संगमादौ नो-
र्ध्वमिति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिक्रामेत आङ्गातिक्रमेण । प्रमत्तं द्यूतासक्तम् । मत्तं मद्यपानेन ॥ ७८ ॥

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोणिणम् ॥ न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायपावर्तनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । क्लीबबीजशब्दौ नपुंसकमाहृतुः भेदस्तु वातरेता अप्रवृत्तेन्द्रियोपरः यादृशयोद्वेष्टि तस्य नास्ति
नियमः पूर्वोक्तअपवर्तमानमपहारः प्रोषितप्रतिषिद्धान्नादयः स्मृत्यन्तरनिषिद्धाः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उन्मत्तं वातादिना क्लीबं जन्मना अबीजमन्तरानष्टबीजं पापरोगाअपस्माराद्यास्तदाक्रान्तं
पतिं द्विषन्त्यानार्यान् न त्यागोऽत्यन्तत्यागः न च दायपावर्तनं दायस्य क्लीधनस्यापहरणं नास्ति । तत्कालद्वेषिण्यपि सुस्थं
परिग्राह्येत्यर्थः । द्विषाणाय इति कर्षित्पाठः ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । वातादिक्षोभादप्रकृतिस्थं पतितमेकादशाध्याये वक्ष्यमाणं नपुंसकमबीजं बाध्यरेतस्त्वादिना बीज-
हितं कुषाद्युपेतं पतिमपरिचरन्त्यास्यागोन करणीयोन च धनग्रहणं करणीयम् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अचिकित्सितव्याध्यादौ पतिं द्विषाणायान त्यागादीत्याह उन्मत्तमिति । अबीजं शुक्रहीनम् ।
एतादृशं पतिं द्विषन्त्या अपि न त्यागो नापि दायपावर्तनं ततो धनाद्यादानम् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अस्यापवादविधिमाह उन्मत्तं पतितमिति । अबीजमशुल्कमपवर्तनमपहरणम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उन्मत्तं वातादिना । अबीजं द्विषन्ती या अपचरन्ती । दायपावर्तनं न क्लीधनं ॥ ७९ ॥

मद्यपाः साधुवृत्ता च प्रतिकूलौ च या भवेत् ॥ व्याधिता बाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । मद्यपासौ मद्यपानरता पत्तिः संस्कारगृहकार्यानुष्ठानासमर्था तत्परिजागरया सा परिवेदनाया-
मर्हति । या तु गुरुभिः प्रतिषेधमापद्यमाना तस्यादण्डवक्ष्यति प्रतिषिद्धां पिबेदिति स्वयंनियमस्य त्वय्यनियमव्यतिक्रम-
वत्प्रायश्चित्तेन प्रत्यापत्तिर्युक्ता पुनरधिवेदनं तथा च धर्मानुष्ठानप्रजोत्पत्तिगृहकार्योपघातनिमित्तान्यधिवेदननिमित्तानि
पठ्यन्ते । प्रतिकूला व्याधितार्थघ्नीति । ब्राह्मण्यास्तु शास्त्रेण प्रतिषिद्धमद्यायास्ततः पानप्रायश्चित्तमेव भूयः अतिप्रवृत्तौ पा-
तित्यंतुभूणहन्त्रि हीनसेवायां स्त्रीपततीति परिसंख्यानान्मद्यपानेपातित्यमिति । तदेकादशे वक्ष्यामः । उक्तं च पञ्चमे असत्य
वृत्ताऽसाध्वाचारा धृत्येष्वसत्पुरुषाक् बलिकर्मणां प्रागेवभुङ्क्ते देवपिण्डयोर्ब्राह्मणभोजनादौ न श्रद्धावती अतिव्ययशीला
[भाण्डोपस्करणं न परिरक्षति अनल्पमूल्येन क्रीणाति हिंसानाकुलशङ्क्यास्यादेवातिताडणशीला] ऽन्वाहिकस्य व्यय-
स्यापहन्त्री अधिवेदनं तस्याउपर्यन्याविवाहः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असत्यवृत्ता सदामिष्यावादिनी प्रतिकूला प्रतिकूलचेष्टा हिंसा ताडनादिना सदाभृत्यादि-
हिंसाकारिणी अर्थघ्नी अप्रमोक्षकव्ययपरा अधिवेत्तव्या अधिवेदनं द्वितीयभार्यासंबन्धस्तेन प्रतियोगेनासंबन्धनीया ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । निषिद्धमद्यपानरता असाध्वाचारा भर्तुः प्रतिकूलाचरणशीला कुषादिव्याधियुक्ता भृत्यादिताडन-
शीला सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्साधिवेत्तव्या । तस्यां सत्यामन्योविवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

(८०) असाधुवृत्ताच = असत्यवृत्ताच (मे०) ; (आ आ)

(४) राघवानन्दः । रुयन्तरसत्त्वेऽपि रुयन्तरमुद्गहेदित्याह मद्यपेतिद्वाभ्याम् । मद्यपा निषिद्धमद्यपा । असत्प्रवृत्ता असदाचारा असत्यभाषिणीवा । अधिवेत्तव्या सत्यामपि तस्याम अधिवेदनं पूर्वामधितस्याउपरि रुयन्तरस्यपरिग्रहः तेन पूर्वोक्तसपत्निकास्यादतः ॥ कृतसापत्निकाभ्यूढाऽधिविन्नेत्यमरः ॥ हिंसा भृत्यादिताडनशीला । अर्थघ्नी अतिव्ययशीला व्ययेचामुक्तहस्तयेत्युक्तत्वात् ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अथाधिवेत्तव्यामाह मद्यपेति यस्यां विद्यमानायामेवाधिकं अपरा वोढव्या भवति साधिवेत्तव्या ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणांत्यागे कारणमाह । मद्यपेति । मद्यपा असत्यवृत्ता सदाभूषावादिनी हिंसा ताडनादिहिंसाकारिणी व्याधिता अधिवेत्तव्या आसामुपरि अन्या विवाहितं योग्या सदोषत्वात् ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ॥ एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यासामर्प्याधिवेदनमाह तत्रवन्ध्याऽष्टमेऽब्देऽधिवेद्या दशमे तु मृतप्रजा नाधिवेदनेऽपत्योत्पत्त्यभावाद्विवन्ध्याया अनुष्ठानपरिपातनं स्यात् अपत्योत्पत्तिविधिराधानविधिश्च नापुत्रेक्षाधानं श्रूयते एवंमृतप्रजायाः स्त्रीजनन्याः अप्रियवादिन्यास्तु दोषाभवेन नाधिवेदनेन सत्यां क्षमायां श्रमनियमः ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वन्ध्याष्टमइत्यादियोग्यतायामष्टवर्षोपरि गर्भग्रहणाभावे प्रायशोगर्भग्रहणं नास्तीत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धत्वभावनियमापेक्षयोक्तम् । एवंद्वादशाब्दानन्तरमपि मृतप्रजात्वानुवृत्तौ । एकादशोर्ध्वं च स्त्रीजन्मानुवृत्तौ । मृतप्रजात्वं स्त्रीमसूतिश्च न निवर्तेतइति शास्त्रान्तरादेव सिद्धम् । सद्यइति तया गृहिण्या सद्यएव गृहकार्यासिद्धेः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रथमस्तुमारभ्याविद्यमानप्रसूताऽष्टमे वर्षेऽधिवेदनीया मृतापत्यादशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशे अप्रियवादिनी सद्यएव । यद्यपुत्राभवति पुत्रवत्यान्तुतस्यां धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यांकुर्वीतान्यतरापायेतु कुर्वीतेत्यापस्तंबनिषादधिवेदनं कार्यम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वन्धयेति । अष्टमे षोडशवर्षादिप्रसूतियोग्यकालापेक्षया । मृतप्रजा म्रियते प्रजामात्रं यस्याः सा । स्त्रीजननीरूपपत्यमात्रं यस्याः सा । सद्यस्त्वप्रियवादिनीति धर्मप्रजासुसंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतेत्याद्यापस्तंभवचनादप्रियवादित्वं धर्मपुत्रशून्याविषयम् ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अष्टमेऽब्दे युक्तान्प्रसवकालादारभ्याष्टमेऽब्दे ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अष्टमे अब्दे अधिवेद्या अन्याविवाहा ॥ ८१ ॥

या रोगिणीस्यात्तु हिता संपन्ना चैवशीलतः ॥ सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । भवे हिता परिचर्यापरानुज्ञापनावमानयोरिह विधानयोः पूर्वासाभेतद्भावात् रोगिणीग्रहणं वन्ध्यास्त्रीजनन्यावपि लक्षयति प्रकृतत्वाविशेषादवमाननिमित्ताभावाच्च कर्हिचित्कदाचिदवमाननं शिष्यार्थपरिभाषणादि ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिता भर्तृहिता । अनुज्ञाप्य मद्यप्यनुमन्यते अननुमतौ त्वननुज्ञाप्यैव ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनर्ध्यापिता सती पत्युरनुकूला भवति शीलवती च स्यात्तामनुज्ञाप्याभ्योविवाहः कार्यः । कदाचिन्नासौ नावमाननीया ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । साचेदनुकूलातदा तवैव सर्वमित्यादिस्तुत्या ततोधिवेदनार्थमनुमतिप्राप्तेत्याह येति । हिता हितैषिणी । शीलतश्चरित्रेण ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यारोहिणीस्यात् अष्टवर्षां च रोहिणीसा अनुज्ञाप्य अधिवेत्तव्या न अवमान्या ॥ ८२ ॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्गृहिता गृहात् ॥ सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रोधेनाधिवेदनहेतुना निर्गतायास्त्यागसन्निरोधौ विकल्पतोविधीयेतेननुयथोपपन्नहेतुना भोजनाच्छादनाभिताडनादिना तत्र मीत्या क्रोधावमार्जनंश्वश्रूभिः श्वशुरादिभिर्वापरिभाषणसन्निरोधोरक्षिपुरुषाधिष्ठानं त्यागोव्याख्यातः असंभोगः सहशम्यावर्जनं कुलंज्ञातयः तत्पितृपक्षाः स्वपक्षाश्च ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्गच्छेत् गृहान्तरंगच्छेत् । सन्निरोद्धव्या बन्धनेन । कुलस्य तत्पितृकुलस्य सन्निधौ ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनः कृताधिवेदनास्त्री कुपिता निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्धा स्थापनीया आकोपनिवृत्तेः पित्रादिकुलसन्निधौ वात्याज्या ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतसपत्नीत्वज्ञानेन रुष्टाप्रत्याह अधिविन्नेति ॥ कृतसापत्निकाभ्यूढाऽधिविन्नेत्यमरः ॥ सन्निरोद्धव्या बन्धनादिना कुलसन्निधौ जनसमूहःकुलं ज्ञातिर्वा देशकालापेक्षया विकल्पः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । त्याज्या दुर्निरोधाचेत्यागविधानात् श्रौतस्मार्तकर्मणां तथा विनानुष्ठाने नास्ति विरोधः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । या अधिविन्ना नारी रुषिता क्रोधयुक्ता सासद्यः सन्निरोद्धव्या आकोपनिवृत्तेः त्याज्या । कुलसन्निधौ तत्पित्रेवा ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ॥ प्रेक्षासमाजंगच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिषेधे गुरुसंबन्धिव्ययंदण्डः क्षत्रियादिस्रीणां न शास्त्रीयो ब्राह्मणीनां नहि तत्र दण्डमात्रेण मोक्षः किर्तहिमहता नच तत्राभ्युदयेषु पानाशङ्का अप्रतिषिद्धमद्यानांतु नियमेनोत्सवसमागतानामादरवतीप्रवृत्तिर्दृश्यते यांसम्यङ्निषेधत्यभ्युदयेष्वपीति दण्डश्चायं भर्तादीयैः सत्यपि राजवृत्तित्वे स्त्रीणां भर्ताप्रभुरिति विज्ञायते अन्येषामपि परिग्रहवतां भृत्यादिविषये कियतिदण्डः स्वातन्त्र्येऽभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादयउत्सवाः प्रेक्षानटादिदर्शनं समाजोन्नितान्तमपि जनसमूहः तत्र कुतूहलिन्याअयंदण्डः ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मद्यं सुराव्यतिरिक्तम् । अभ्युदयेषूत्सवेषु । क्षत्रियादयोमद्यापिबन्ति । प्रेक्षा नृत्यादिदर्शनस्थानं समाजः सभा ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनः क्षत्रियादिका स्त्री भर्तादिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यापिबेत् नृत्यादिस्थानजनसमूहौ वा गच्छेत् सा सुवर्णकृष्णलानि षट्स्यवहारप्रकरणाद्राज्ञा दण्डनीया ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अकार्ये निषिद्धायाः पुनः प्रवृत्तौ दण्डमाह प्रतिषिद्धेति । अपि कामोद्बोधसंभावनार्थम् । प्रेक्षासमाजौ नृत्यादिदिदक्षुजनसमूहः प्रेक्षा । समाजः उत्सवार्थजनता तौचेद्वच्छेत्तदादण्ड्या राज्ञेतिशेषः ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषेद्धेति विशेषणादप्रतिषिद्धायां मद्यपानेऽल्पदोषः अपि शब्दग्रहणादभ्युदयेऽल्पतरः अभ्युदयउत्सवः अनभ्युदये प्रतिषिद्धायां भूयस्तरः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भर्त्रा प्रतिषिद्धा या स्त्री क्षत्रियादिका मयं सुराव्यतिरिक्तं अभ्युदयेपिबेत् प्रेक्षासमाजे नृत्यस्थ-
लसभायांगच्छेत् सादण्ड्या कृष्णलानि गुंजाषट्परिमितं रजतम् ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्वापराश्चैव विन्देरन्योषितो द्विजाः ॥ तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामतः प्रवृत्ता यदि समानजातीयाश्च विन्देरन्विवाहयेयुस्तासां वर्णक्रमेण जात्यनुरूपं ज्यैष्ठ्यं
न वयस्तोनच विवाहक्रमतः फलादि^१दाननिमित्ते पूजा प्रथमं ब्राह्मण्यास्ततः क्षत्रियावैश्ययोरित्येष वर्णक्रमः वेश्म प्रधानं-
गृहं तद्ब्राह्मण्याः सवर्णानां विवाहक्रमो निश्चलः^२ स्मृतः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वाः स्वजातीयाः । अवरा अधमजातीयाः । द्विजा विप्रादयः । वर्णक्रमेण न वयसा । ज्ये-
ष्ठ्यं ज्येष्ठासाध्यकर्मसंबन्धः । वेश्म सौत्कर्षम् ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाश्चोद्धेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्संमानदाय विभागो-
त्कर्षार्थं ज्येष्ठत्वं पूजा च वस्त्रालङ्कारादिदानेन गृहं च प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रीप्रसंगेन समानाऽसमानजातीयानामपि समानजातीयाया एव पूजा वेश्मनी इति सहेतु-
माह यदीति । यदीत्यनुमितौ । स्वाः सजातीयाः अपराः विजातीयाः अनुविन्देरन् उद्धेरेन् । ज्यैष्ठ्यम् पूर्वं विप्रस्य वि-
प्रोद्वाहः तथा प्रथमं पूजा प्रधानं वेश्म एव क्षत्रियावैश्ययोरिति वर्णक्रमः हेतुरत्र विवाहो ज्यैष्ठ्यम् ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । स्वाः सवर्णाः अपरा असवर्णाः द्विजास्त्रैर्वर्णिकाः वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं स्यान्विवाहक्रमेण क्रमतस्तु
प्रवृत्तानामपि स्युः क्रमशो वरा इत्युक्तस्य क्रमस्यापवादादिना कृते भेदे सत्ययमुपदेशः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि स्वाः सवर्णाः अपराश्चैव असवर्णाः द्विजाः योषितः विन्देरन् प्राप्नुयुः तासां स्त्रीणां वर्णक्रमेण
ज्यैष्ठ्यं पूज्या पूजार्हा । वेश्मगृहादिकम् ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषा धर्मकार्यं च नैत्यकम् ॥ स्वाचैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंच न ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । शरीरशुश्रूषा भर्तुरूपयोगिपाकादिलक्षणा दानभोजनप्रतिजारणं स्वात्सैव कुर्यात् पृष्ठपादसंवाह-
ननिर्णयनादौ त्वनियमः युगपत्संनिधौ तु शरीरावयवक्रमो वर्णक्रमेण नैत्यकं धर्मकार्यं सायं त्वन्नस्येत्यादि अग्निशरणोपले-
पनाचमनोदकतर्पणदानादि अस्यानिन्दार्थवादः ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मकार्यं यज्ञादि । नैत्यकं नित्यकर्तव्यं श्राद्धादि । नास्वजातिः स्वजातिसंभवे ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । भर्तुर्देहपरिचर्यामन्त्रदानादिरूपान्धर्मकार्यं च भिक्षादानातिथिपरिवेषणहोमोयद्रव्योपकल्पनादि
प्रात्यहिकं सर्वेषां द्विजासीनां सजातिभार्यैव कुर्यान्तु कदाचिद्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञादिसहकारित्वान्नादिपाकशुश्रूषादावपि सजातीयाया एवाधिकार इत्याह भर्तुरिति । स्वा-
त्सैव विप्रा । नैत्यकमिति विशेषणात्काम्येन्यासामपि प्रवेशः बहुसाध्यत्वात्तस्य ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मकार्यं अग्निशरणालेपनादि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां वर्णानां स्वाः स्वाः नैत्यकं नित्यं कर्म कुर्युः असजातिः अन्यजातिः न कथंचन ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ॥ यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सप्तः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्त्वेतत्कर्माऽन्ययाऽसमानजातीययाकारयेत्सजातीयायां स्थितायां ब्राह्मणस्य सचण्डालः पूर्वस्मादृष्टः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्स्फुटयति यस्त्विति । दृष्टपूर्वः पुराणे श्रुतः ॥ ८७ ॥

(३) कुड्मूकः । यः पुनः स्वजातीयया सन्निहितया देहशुश्रूषादिककर्तव्यं विजातीयया मौढ्याकारयेत्सयथा ब्राह्मण्यां । शूद्राजातो ब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्वैर्ऋषिभिर्दृष्टइति पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । असवर्णागुणमोहितप्रत्याह यस्त्विति । तत् शुश्रूषादिकं स्थितिरप्रयोजिकास्थितया सुस्थ-
या अन्ययाऽसजात्या । ब्राह्मणचाण्डालः चातुर्वर्ण्यत्वेपि सति कुत्सिताचारत्वाच्चण्डालवदुपेक्ष्यः स इत्यर्थवादः । पूर्वदृष्टः
पूर्वैर्मन्वादिभिः तथैव दृष्टः कथितः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । तच्छरीरशुश्रूषादिकं स्वजात्यास्थितया स्वजातेरन्यथा ब्राह्मणचाण्डालः कृच्छ्रलब्धायां ब्राह्मणजातौ
तिष्ठन्नेव कर्मणा चाण्डालः स्याद्यथा तथैव च पूर्वदृष्टः पूर्वैर्विद्वद्भिर्निरूपितः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्तु पुरुषः सजात्या स्थितया स्त्रिया मोहात् अन्यया गृहकार्यं नैत्यिकं सहकारयेत्सः । ब्रा-
ह्मणः यथा चाण्डालः तथैवेति पूर्वदृष्टः प्राक्तनैर्मुनिभिर्दृष्टः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ॥ अप्राप्तमपि तांतस्मै कन्यांदद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

[प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयान्वितः ॥ ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनोदातारमृच्छति ॥ १॥]*

(१) मेधातिथिः । उत्कृष्टायाभिरूपायेति विशेषणविशेष्यभावः उत्कृष्टायाभिरूपतराय इत्यर्थः अथवोत्कृष्टाय
जात्यादिभिरभिरूपायेति पृथग्विशेषणं रूपमाकृतिमाभिमुख्येन प्राप्नोति रूपस्वभाववचनोवा स्वभावः विद्वानप्यभिरूपउ-
च्यते सदृशयजात्यादिभिर्वरोवोढा जामाताऽप्राप्तमप्ययोग्यामपि कामवशत्वेन वालामप्राप्तकौमारवयः स्मृत्यन्तरे नग्न-
केत्युच्यते कामस्पृहायस्यानोत्पन्ना सा चाष्टवर्षा षड्वर्षावा नत्वत्यन्तबालैव तथाहि लिङ्गामष्टवर्षामिति इदमेव लिङ्गध-
र्मयुक्ते तामपि विवाहस्येति अन्यथा रागस्यैव प्रयोजकत्वे कुतोप्राप्तायाविवाहइत्याहुस्तदयुक्तं धनार्थिनोऽपि बालानि
वाहयन्ति नाशास्त्रीयैव सर्वा प्रयुक्तिस्तृतीयेनिरूपिता ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्कृष्टायोत्तमजातीयाय । अप्राप्तमष्टवर्षन्यूनवयसमपि ॥ ८८ ॥

(३) कुड्मूकः । कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय मरूपाय समानजातीयाय वरायाप्राप्तकालमपि विवाहयेदष्टवर्षमिव धर्मो-
नहीयतइति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालात्मागपि कन्यांब्राह्मविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्यायाः स्त्रीत्वेन विप्रदेरन्यर्हितत्वेन च तत्प्रसंगमवलम्ब्य यादृगुणेनेत्युक्तं संस्मारयंस्त-
त्रैव नियमान्तरमाह उत्कृष्टायेति द्वाभ्याम् । कुलसौन्दर्यविद्याशीलबलादिविशेषणैर्युक्तायेति भावः । अप्राप्तां कन्यां त्वमि-
ति विशेषः अष्टवर्षाभवेद्वैरीत्युक्तेः ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । अथकन्याप्रदानमाह उत्कृष्टायेति । अप्राप्तमपि वयोरूपादिभिरसदृशमपि ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशयवराय प्राप्तां अष्टवर्षन्यूनवयस्कान्तांतस्मै कन्यां दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ॥ न चैवैनांप्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागृतोः कन्यायान दानं ऋतुदर्शनेपि न दद्याद्यावद्गुणवान्वरोनप्राप्तः । गुणोविद्याशौर्यातिशयः [शोभनाकृतिर्वयोमहत्त्वोपेतता लोकशास्त्रनिषिद्धपरिवर्जनंकन्यायामनुरागइत्यादिः]^१ ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋतुलङ्घनेनापि गुणवतएव देयेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । संजातार्तवापि कन्या वरं मरणपर्यंतं पितृगृहे तिष्ठेन्न पुनरेनां विद्यागुणरहिताय कदाचित्पित्रादिर्दद्यात् ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतुमती स्पष्टरजाः । उक्तचतुष्टयविशेषणान्यतरहीनाय न देयेत्युक्तकृष्टवरे तात्पर्यात् । अन्वया अप्रयच्छन्त्समामोति भूणहत्यामृतावृतावितियाज्ञवल्क्यवचनविरोधः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनां गुणहीनाय न प्रयच्छेत् दद्यात् ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ॥ ऊर्ध्वन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशंपतिम् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । रेतः ऋतुकालंतद्वत्यपि त्रीणिवर्षाणितदृहे आसीत् । अतः परममुत्कृष्टाभावे सदृशंसमानजातीयं स्वयंवृणुयात् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदीक्षेत प्रतीक्षेत न ततः प्राक् स्वयंवरणमस्तीत्यर्थः । उपासीतेति क्वचित्पाठः । विन्देत त्वय्यत्नेनैव । सदृशमित्यधमव्यवच्छेदार्थम् ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रादिभिर्गुणवद्वारायादीयमाना कन्या संजातार्तवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत । वर्षत्रयात्पुनरूर्ध्वमधिकगुणवराभावे समानजातिगुणं वरं स्वयंवृणीत ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । दातृणामेवाभावे तु स्वयंवरा स्यादित्याह त्रीणीति । उदीक्षेत सद्वरं दातारंवा प्रतीक्षेत । एतस्माद्वर्षत्रयात् । सदृशं सजातिं विन्देत वृणुयादित्यन्वयः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । विन्देत स्वयंवृणीत ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋतुमती सती कुमारी त्रीणि वर्षाणि उदीक्षेत । एतस्मात्कालात् ऊर्ध्वं सदृशं बन्धूनामभावे वर्णयोग्यं पतिं विन्देत प्राप्नुयात् ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ॥ नैनः किंचिदवामोति नच यंसाऽधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्षत्रयादूर्ध्वमदीयमाना यंभर्तारंवृणुते तस्य दोषेण कन्यायाः । पूर्वैर्गैव दोषाभावउक्ते त्रियमाणस्य दोषार्थमिदं ऋतुदर्शनं च द्वादशवर्षाणामिति स्मर्यते ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नैनः पापं पिञ्चननुमतिकृतं यंसाधिगच्छति सोपि नैनोरजस्वलापरिणयनादिकृतं प्राप्नोतीत्यनुषङ्गः ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि भर्तारं स्वयंवृणुते तदा सा न किंचित्पापंप्राप्नोति नच तत्पतिः पापंप्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्येच्छया पाणिग्रहणे कन्यातत्पत्योर्न पापाशङ्केत्याह अदीयमानेति । अदीयमाना पित्रादिभिः । पतिं निरुद्धमुत्कृष्टवा । सापि यं गच्छति सोपि पापदण्डं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । संसाधिगच्छति सच नैनः प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदीयमाना बन्धुहीना यदि स्वयंभर्तारमधिगच्छेत्स्वयंवरं कुर्यात्सा एनः पापं किंचित् न आभो-
ति ॥ ९१ ॥

अलङ्कारं नाददीत पित्र्यंकन्या स्वयंवरा ॥ मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । भ्रात्रादिभिर्यदादौ दत्तं स्वयंवराभिप्रायं तस्या अज्ञानद्विस्तदलङ्कारणं तेषामेव प्रत्यर्पयेत्
यदि तु तथाविधाया एकंददाति तदा न त्यागः तेनास्मै न वयमेनां दास्यामइत्येवमभिप्रायं दूषणं तस्मिन्नन्यथात्वमापने यु-
क्तं स्तेनः स्यादिति पुल्लिङ्गेन पाठान्तरं वरस्य चौरत्वमाहुस्तस्मात्तेन पित्रा नालङ्कारस्याजयितव्यः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्यं परिणयनात्प्राग्दत्तम् । एवं भ्रातृकं भ्रातृदत्तं च ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्वं पितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत् । यदानांपये-
त्तदा चौरिष्यात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयंवरातु पूर्वं पितृभ्रातृभ्यो लब्धमपि धनं त्यक्त्वा पतिं भजेतेत्याह अलंकारमिति । पित्र्यं
मातृकमिति भूतपूर्वगत्या । तमलंकारम् । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह स्तेनेति । ग्रहणे स्तेनत्वं यतः स्वयंवरा त्वदेहमात्रमा-
दाय वरं पतिं वृणीतेतस्याः पित्रादिधने नाधिकारः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि तं मातृभ्रातृदत्तं हरेत्सा स्वयंवरा कन्या स्तेना चौरप्राया स्यात् ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमर्ताहरन् ॥ सहि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । शुल्कदेयायाः क्रतुमत्याः शुल्कनिरोधोयं सच स्वाम्यादतिक्रामेत् । बाल्ये पितुर्वशेतिष्ठेदित्युक्तं ।
वयोन्तरप्राप्तौ वेदयितुः पितुः स्वाम्यं नास्ति शुल्कादेयाया अपि हेतोः समानत्वात्पितुः स्वाम्यनिवृत्तिः अपक्रमणनिवृत्तिः
प्रतिरोधनं प्रतिरोधे ऽपत्योत्पत्तिकार्यं केचिदाहुः अमानवायंश्लोकः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रतुमर्ता पित्रादीयमानामपि । अत्रहेतुः सचेति । सपिता स्वाम्याच्छुल्कहेतोरतिक्रामे-
दपगच्छेत् । क्रतूनां प्रतिरोधनादिति गर्भनिरोधनकृतं पापमपेक्षितम् ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रतुयुक्तांकन्यां वरः परिणयन्पित्रे शुल्कं न दद्यात् यस्मात्सपिता क्रतुकार्यापत्योत्पत्तिनिरोधात्क-
न्यायाः स्वामित्वाद्धोयते ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्षि गोमिथुनं ब्रिहितमपि क्रतुमत्यां निषेधति पित्रेति । सहि पिता स्वाम्यादतिक्रामे-
त्स्वाम्यात्प्रच्युतः । क्रतूनां प्रतिरोधनात् क्रतुजापत्यप्रतिरोधात् । क्रतुपर्यन्तं कन्यायाः कन्यात्वं पितुः स्वत्वं यतः स्वयं-
वरा त्वदेहमात्रमादाय वरं वरयतीति पित्राद्यनधीनत्वं बाल्ये पितुर्निदेशेतिष्ठेदित्युक्तेर्दशवर्षादिकालस्य स्वत्वनिवर्तकत्ववद्दु-
कालस्यापि स्वत्वनिवर्तकत्वात् । [अष्टवर्षाभवेत्कन्या नव वर्षातुरोहिणी । दशवर्षाभवेद्गौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वलेत्युक्तेः]
॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । सः पिता ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः पिता ॥ ९३ ॥

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां त्र्यांद्वादशवार्षिकीम् ॥ च्यष्टवर्षोऽष्टवर्षावा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । इयता कालेन यवीयसी कन्यावोढ्या न पुनरेतावद्वयसएवविवाहइत्युपदेशार्थः । अथापि न यथाश्रुतवर्षसंख्यैव किंतिहि बहुना कालेनयवीयसी वोढ्या नहेतद्विवाहप्रकरणे श्रुतं येन संस्कार्यविशेषणत्वेन तदङ्गं दशादिवर्षापञ्चविंशत्यादिवर्षच निवर्तयेत् ननु च वाक्यान्तरस्थस्याप्यङ्गविधिर्भवत्येव सत्यमिह प्रकरणोत्कर्षेण पाठादाचार्यस्याभिप्रायान्तरमनुमीयते तथाशिष्टसमाचारः सुतस्य च पुनर्दारक्रियायां नैषकालः संभवतीति पुनर्दारक्रियांकुर्यादिति नोपपद्यते ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिंशद्वर्षइत्येतद्ब्रह्णान्तिकव्रतचरणपक्षे । धर्मे त्वकर्तव्ये गार्हस्थ्यधर्मे सीदति मन्दीभवतीति त्वराहेतुरुक्तः ॥ ९४ ॥

(३) कुड्मूकः । त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कांमनोहारिणीकन्यामुद्वहेत् । चतुर्विंशतिवर्षोवाऽष्टवर्षागार्हस्थ्यधर्मेवसादंगच्छतिस्वरावान् एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरंननु नियमार्थं प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदोभवति त्रिभागवयस्का च कन्या बोदुर्यूनोयोग्येति गृहीतवेदश्रोपकुर्वाणकोगृहस्थाश्रमंप्रति न विलंबेति सत्वरइत्यस्यार्थः ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मादिववाहे वयःपरिमाणमनुक्तं विकल्पेनाह त्रिंशदिति । वहेद्द्वहेत् च्यष्टवर्षः उत्कटरागापेक्षया गार्हस्थ्यधर्मापेक्षयावा । अतएवाह धर्मेसीदतीति । उद्वहेत्सदृशीभार्यामित्यस्य शेषोयम् स्थानभ्रष्टः । जातपुत्रः रुग्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिश्रौताधानस्यापत्यौत्तरकालीनत्वादधर्मोत्रावसध्याख्यामिसाध्यः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । च्यष्टवर्षश्चतुर्विंशतिवर्षः धर्मेसीदतिसत्वरः अन्यकन्यांवहेत् ब्रह्मचर्यविप्लवसंभावनायां वयोवस्थानियमोनादरणीयइत्यस्यार्थः ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मेसीदतिसति रजोदर्शने समुपागतेसति सत्वरोभवेत् ॥ ९४ ॥

देवदत्तांपतिर्भार्याविन्दते नेच्छयात्मनः ॥ तांसाध्वीबिभृयान्नित्यदेवानांप्रियमाचरन् ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । साध्वी भार्या प्रातिकूल्याप्रियवादादिदोषयुक्तापि भर्त्रा न त्याज्येति श्लोकार्थः । अवशिष्टप्रशंसा यान्तुनिरुभ्यादेकवेश्मनीत्यसाध्व्याऽपि विहितं तत्सकृद्यभिचारे अभ्यासेतु त्यागएव नान्यथा तांसाध्वीबिभृयान्नित्येन किंचित्कृतंस्यात् । यदपि ॥ तदाधिकारांमलिनांपिण्डमात्रोपजीविनां ॥ परिभूतामधःशम्यांवासयेद्यभिचारिणीं ॥ तच्च सत्यांशकौ पत्युरिच्छासा अनिच्छायां तु त्यागएव यच्चदंपतितात्त्वपि वस्त्रान्नदानदेयचेत्यादिवक्ष्यति तद्ब्रह्महत्यादिषु प्रायश्चित्तेषु भैक्ष्यभोजनारम्भेनिवासपामौ प्रतिषेधवचनमिति वक्ष्यामः सर्वथा तु पुनर्व्याभिचारिण्याभरणं नास्ति नचात्र त्यागः श्रुतोयेन संभोगविषयतया कल्पेत सोमोदददित्यादि मन्त्रार्थवादेभ्योदेवतानांदातृत्वंप्रतीयते । अथवाविवाहे देवताभार्या भवत्यनउच्यते देवदत्तामिति विन्देत नात्मनइच्छया यथान्यद्गोहिरण्याद्यापणभूमौ लभ्यते नेयंभार्या । अतउच्यतेनेच्छयात्मनइति देवेभ्योहितंन्यक्तायां भार्यायां वैश्वदेवादिक्रियानिमित्ते नास्तिदेवहितं अतस्तांद्दिषाणांद्दिषतीमपि बिभृयात् पातित्ये तामधिकारप्राप्तांपतिर्विन्देत ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवदत्तां देवेनाग्निनादत्ताम् । रथिषपुत्रांश्वादादग्निर्मसमथोइमामितिमन्त्रलिङ्गात् ॥ ९५ ॥

(३) कुड्मूकः । भगोर्यमा सविता पुरंधिर्मसंत्वादुर्गहंपत्याय देवाइत्यादिमन्त्रलिङ्गाद्यादेवैदंता भार्या तांपतिर्लभते नतु खेच्छया तांसतींदेवानांप्रियंकुर्वन् प्रासाच्छादनादिना सदा द्वेषाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । भगोर्यमादेवःसविता पुरंधिर्मसंत्वादुर्गहंपत्याय देवाइति मन्त्रलिङ्गात् भार्यायादेवदत्तात्वं

ख्यापयन्नुपस्थितायां श्रद्धातिशयंविधत्ते देवदत्तामिति । विवाहोज्ज्वलमरणंयदा यत्र च येन /चेतिस्मारयन्नाह नेच्छयेति ।
द्वेषादिमत्यपि सांवीति कृत्वा वस्त्रान्नादिना पोषयेदिति श्लोकार्थः ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । अतोस्यावृत्तिर्विधातव्येत्याह देवदत्तामिति । देवदत्तां सोमगन्धर्वाग्निभिर्दत्तां प्रियमाचरन्प्रिया-
चरणहेतोः धर्मसाधारण्याच्च ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवदत्तां सोमादिभोगकाले दत्तां अथवा विवाहे देवदत्ता भार्या भवेति वा सोमोददद्रन्धर्वाय
गन्धर्वोददद्रयदिति श्रुतेः ॥ ९५ ॥

प्रजनार्थस्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ॥ तस्मात्सारधानो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजनं गर्भग्रहणं सन्तानो गर्भाधानं तस्माद्धेतोरपत्योत्पत्तेरुभयाधीनत्वाद्देहे स्त्रीपुंसयोः साधारणो-
धर्मः पत्न्या सहपुंसउक्तः अतः केवलस्याधिकाराभावात् । स्त्रियोद्धेत्या अपि न स्याज्याः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजनार्थं गर्भप्रसवार्थम् । संतानार्थं बीजनिक्षेपेण संतानसिद्ध्यर्थं मानवाः ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्माद्गर्भग्रहणार्थंस्त्रियः सृष्टा गर्भाधानार्थं च मनुष्यास्तस्माद्भोत्पादनमेवानयोरभ्याधानादिति
धर्मः पत्न्या सह साधारणः । क्षौमे वसानावग्रीनादधीयातामित्यादिवेदेऽभिहितस्तस्माद्भार्याविभूयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥
॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रद्धातिशयस्य प्रजोजनमाह प्रजनार्थमिति । प्रजनार्थं प्रजनं प्रजन्यतेनेनेति प्रजनं कामः
तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थं मशकार्थो धूमइतिवत् । संतानार्थं गर्भाधानार्थं मानवाः पुमांसश्च सृष्टाः मनुष्याणामेवमन्त्रतोगर्भाधान
मिति सूचनार्थम् । क्षौमे वसानावग्रीनादधीयातामित्यादिश्रुत्युदितः पत्न्या सह साधारणो धर्मइत्यन्वयः । मानवा इति हे क-
षयइतिवा ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । भर्तव्येत्याह प्रजनार्थमिति । प्रजनार्थं गर्भधारणार्थं सन्तानार्थं बीजनिक्षेपणार्थं मानवाः पुरुषाः
॥ ९६ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां प्रियेत यदि शुल्कदः ॥ देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्याः पित्रादिभिर्गृहीतं शुल्कं च दत्ता केवलवचनेन देयत्वेन व्यवस्थिता अत्रान्तरे सपे-
न्म्रियेत तदाऽन्यद्रव्यवदेवरेषु प्रजार्थेषुवा युधिष्ठिरादिवत् तदभावे सपिण्डेष्वतोविशेषार्थमिदमुच्यते देवरायप्रदातव्येति न
सर्वेभ्यो भर्तृभ्रातृभ्योनापि सपिण्डेभ्यः कितर्हैकस्मै देवरायैव तत्रापि कन्यायाऽनुमतौ सत्यां अथासत्यां कन्यायाः शुल्क-
स्य च का प्रतिपत्तिः यदि कन्यायै रोचते ब्रह्मचर्यं तदा शुल्कं कन्यापितृपक्षाणामेव अथपत्यन्तरमर्थयते तदा प्रागृही-
तं शुल्कं त्यक्त्वा अन्यस्मादादाय दीयते ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुरुषार्थयथनुमन्यते अननुमते तु नान्यस्मै देया किंतु कन्यैव तिष्ठेदिति कलिष्यति ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लुकः । कन्यायां दत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहायां यदि शुल्कदोवरोभियते तदा देवराय पित्रादि-
भिर्वाऽसौ कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति यस्याप्रियतइति मागुक्तंनियोगरूपं इदं शुल्कग्रहणविषयम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्याप्रियेत कन्याया इत्यस्माद्विशेषं वक्तुमाह कन्यायामिति । वाग्दानशुल्कग्रहणाभ्यां वा
भेदः । तथाच तस्याः स्वत्वनिवृत्तेरननुमतौ स्वयंवरा स्यान्नुत्तु बलाद्दानुं शक्येत्याहयदीति ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अनुमत्यभावेऽन्यस्मै देया सकृत्कन्यामदीयतइत्यस्यायमपवादः ॥ ९७ ॥

आददीत न शूद्रोपि शुल्कं दुहितरं ददन् ॥ शुल्कं हि गृह्णन्कुस्ते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । इच्छातः शुल्कग्रहणे पूर्वेण विधिरुक्तः कस्य चित्ततएवाशङ्कास्याददोषशुल्कग्रहणं शास्त्रे गृहीतशुल्काया विशेषउक्तोयतोतइमामाशङ्कामपनेनुमाह आददीत न शूद्रोपि शुल्कमिति इच्छातः प्रवृत्तौ शास्त्रीयोनियमो-
ननुशास्त्रेण पदार्थस्यैव कर्तव्यतोक्ता यथामध्यपीतस्य प्रायश्चित्ते मद्यपानंशास्त्रेणानुज्ञातंभवति शुल्कसंज्ञेन यदेवोक्तं गृह-
हि शुल्कंलोभेनेति । येन तु विशेषेण पुनः पाठोऽसौप्रदर्शितएव ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रसंगादर्थान्तरमाह आददीतेति । छन्नमपिशुल्कं प्रतिग्रहादिरूपेणापि छन्नना क-
न्याभिसंधिनाशुल्कं गृह्णन् दुहितृविक्रयं कुरुते ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोपि पुत्रीददच्छुल्कं न गृहीयार्कपुनः शास्त्रविद्विजातिः यस्माच्छुल्कं गृह्णन्मुमु-
दुहितृविक्रयं कुरुते न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छु-
ल्कग्रहणे शास्त्रीयत्वशङ्कायां पुनस्तन्निषिध्यते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । शुल्कदइत्यनेन कन्याशुल्कं परमते प्रतिषेधति आददीतेति । सर्वांशी सर्वविक्रयीति सर्वविक्र-
यिणः शूद्रग्रहणमत्यन्तपातकसूचनार्थं तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुक्रविक्रयीति स्मरणात् । छन्नं गुप्तं पापमावश्यकमि-
ति भावः ॥ ९८ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ॥ यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । तदुक्तं गृहीते शुल्केन कन्येच्छायां सत्यां मृते तु शुल्कदेऽस्या अन्यत्रदानमिति तन्निषेधति ।
यदन्यस्य शुल्कदस्यानुज्ञाया पुनरन्यस्मै दीयते पुनः शुल्कं गृहीत्वैति वरं स्वयं वरं तु कारयेत्कन्या एष एवार्थः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतोदिवरं प्रत्यननुमतायां कन्यायां नान्यस्मै सा देया । सोदरस्तु आतामैवेति गृहीतस्य
शुल्कस्य तदनन्वात्तस्मै दीयमानायां कन्यायां दोषाभाव इति तात्पर्यम् । अभ्यनुज्ञाय शुल्कग्रहणेनान्यस्मै प्रतिपद्य ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्पुनः पूर्वं शिष्टान् कदाचित्कृतवन्तो नाप्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्या-
मङ्गीकृत्य पुनरन्यस्मै दीयत इति एतच्च गृहीतशुल्ककन्यामदत्त्वा कस्य चित्कन्यायामिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्शुल्काभ्यां अस्मै प्रदाय देवरादन्यस्मै प्रदानं साधुकृत्याप्रसिद्धमित्याह एतदिति । अनपरे
पूर्वः । देवरादतिरिक्तविषयमेतत् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । परे पुरातनाः अपरे नूतनाः अभ्यनुज्ञायप्रतिश्रुत्य ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तुया कन्या अन्यस्य अभ्यनुज्ञाय दास्यामीति उक्त्वा पुनः अन्यस्मै दीयते ॥ ९९ ॥

नानुशुश्रुम जात्वेतः पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ॥ शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । न कुतश्चिदस्माभिः श्रुतं पूर्वेषु जन्मसु कल्पान्तरेष्वित्यर्थः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । छन्नशुल्कग्रहणे दुहितृविक्रये प्रागुक्ते सदाचारविरोधं दर्शयति नानुशुश्रुमेति । पूर्वेषु ज-
न्मसु लोकजन्मकालेषु कल्पेषु छन्नमपि नानुशुश्रुम किंपुनः स्पष्टम् ॥ १०० ॥

(९८) ददन्=ददत् (अ)

अनपरे पूर्वे=अपरे वर्तमानकालीनाः परेपूर्वे (न)

(३) कुल्लूकः । पूर्वकल्पेष्वप्येतद्वृत्तमिति कदाचिद्व्ययं श्रुतवन्तोऽप्यकुल्लूकाभिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्गुरु-
हितृविक्रयमकार्षीदिति शुल्कनिषेधार्थवादः ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं कृत्यविषयमपितु श्रवणपथं नावतीर्णमित्याह नेति । पूर्वेषु जन्मसु कल्पेषु मनोज्ञा-
तिस्मरत्वेऽविप्रतिपत्तेः कामवाणप्रपीडितायास्तादृश्याददीयमानायाभर्तारमधिगच्छेदिति गतिरुक्ता ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । जन्मसु सृष्टिकालान्तरेष्विति यावत् ॥ १०० ॥

अन्योन्यस्याव्यभीचारोभवेदामरणान्तिकः ॥ एषधर्मःसमासेनज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण वचनवित्या सर्वक्रियास्वव्यभिचारः । तथाचापस्तम्बः ॥ धर्मैचार्ये च कामे च नाभि-
चरितव्येति एतावच्च श्रेयोधर्मोर्थः कामः । तथाचोक्तं त्रिवर्गइति तु स्थितिरिति यच्चाहुरपरित्यागोऽन्नाध्याभिचारइतरथा
स्त्रीवत्पुरुषस्यानेकाभार्यापरिणयनस्यात्तदयुक्तं । अस्तिपुरुषे वचनं कामतस्तुप्रवृत्तानां तथावन्म्याष्टमेऽधिवेत्तव्याइति ननु
स्त्रियाः तथाच लिङ्गान्तरस्यादेकस्य बहुलोजायाभवन्ति नैकस्याबहुवः सहपतयइति । आमरणान्ते भव आमरणान्ति-
कः अन्यतरमरणेऽपि तस्यान्तोस्तीत्यर्थः । एषसंक्षेपेण स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टोधर्मोर्विदितव्यः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आमरणान्तिकोयावद्भयोर्मरणम् । परउत्तमः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यापत्योर्मरणान्तंयावद्धर्मार्थकामेषु परस्पराव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो-
धर्मोज्ञानव्यस्तथा च सति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीपुंसयोरामरणं नक्वापि वियोगोयुक्तइति द्रढयन्नाह अन्योन्यस्येतिद्वाभ्याम् । एषोवक्ष्य-
माणः । परः उत्कृष्टो यतोव्यभिचारे ॥ संकरोनरकायैवेत्युक्तम् ॥ १०१ ॥

तथा नित्यंयतेयातांस्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ॥ यथा नाभिचरेतान्तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । यतेयातां प्रयत्नवन्तोतथास्यातां यथेतरेतरपरस्परं नातिचरेतां अतिचारोऽतिक्रमः धर्मार्थका-
मेवसहभावः कृतक्रियौ कृतविवाहादिसंस्कारौनियुक्तौ ततः परोपसंहारः श्लोकोयंनानुक्तार्थोपदेशकः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतक्रियौ कृतनियमौ नातिचरेयातामिति । पुरुषोपि यथा पररुद्धं न गच्छेदित्यर्थः
॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा यत्रंकुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परं व्यभिचरे-
ताम् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह तथेति । यतक्रियौ यतचित्तौ ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कृतक्रियौ यतेयातांक्रियाभिर्यतेयातामित्यर्थः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नियुक्तौ धर्मार्थकामनियुक्तौ ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तोधर्मोर्वोरतिसंहितः ॥ आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागनिबोधत ॥ १०३ ॥

(१०२) वियुक्तौ=नियुक्तौ (राम०) (१०२) कृतक्रियौ=यतक्रियौ (राघ०)

(१०३) दायभागम्=दायधर्मम् (ज, झ, अ, ट, ड, ढ, त)

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तप्रकरणयोः संबन्धश्लोकोऽयं उक्तेषु स्त्रीपुंसयोश्चापत्योत्पत्तौ च दायधर्मस्य विभाग-
स्यावसरः ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ विभागवक्तुमारभते एषइति । रतिसंहितोरतिसंबन्धी रतेरपि न विरोधी । दायधर्मा-
नू दायमधिकृत्य विभागादिधर्मान् ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । एषभार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तोधर्मोयुष्माकमुक्तः संतानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता इदानीं दीयत-
इति दायः पित्रादिधनंतस्य विभागव्यवस्थांशृणुत ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एषइति । रतिसंहितः परस्परानुरागयुक्तः । आपत्यपत्यप्राप्तिश्चत्वसुताभावे देवरा-
देरप्यपत्यावामिश्र । दायभागं दीयतइति दायः पित्रादिधनं तस्य भागोव्यवस्था ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । आपत्यपत्यप्राप्तिर्देवरादिनियोगः । दायधर्मैरिक्थपरिग्रहम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऐषतिसार्धेनाह । आपदि अपत्यप्राप्तिर्न पुनः दायधर्मन्निबोधत ॥ १०३ ॥

ऊर्ध्वपितृश्च मातृश्च समेत्य भ्रातरः समम् ॥ भजेरन्यैतृकंरिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । भजेरन्निति प्रागकालतायां लिङ् तथा पञ्चमे प्रपञ्चितं अथवा यस्मिन्शयने संक्रामति ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिता माताच पितरौ तयोः रिक्थं पैतृकम् । ऊर्ध्वं मरणात् । पितुर्मरणादूर्ध्वं पितुर्धनं
विभजनीयं मातुरुर्ध्वं मातृकमिति विभज्य योज्यं स्मृत्यन्तरदर्शनात् । तत्रच मातृधनं दुहितृभावएव पुत्रैर्धातम् । समे-
यैकत्रस्थित्वा । समं नतु मातृपितृधनयोर्विभागे अन्योन्यं विशेषः । अनीशाः विभागेऽस्त्वतन्त्राः तेन पित्रोरनुमत्या
जीवतोरपि तयोर्विभागइति लभ्यते ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रातरोमिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वं पैतृकं मातृमरणादूर्ध्वं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर-
तयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । समभागोऽयं ज्येष्ठभ्रातयुद्धारमर्मानच्छति बोद्धव्यः । पित्रोर्मरणादूर्ध्वं विभागहेतुमाह यस्मान्ने
पुत्राजीवतोः पित्रोस्तदीयधने त्वामिनीन भवन्ति मातुरपि प्रकृतत्वात् पैतृकमित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणं । अयंच पितृमर-
णान्तरविभागोजीवतः पितुरिच्छाभावे द्रष्टव्यः पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ विभागं-
चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतानिति ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह ऊर्ध्वमिति । त्रिपञ्चाशता । ऊर्ध्वं मातापित्रोर्मरणात् । विभागेहेतु अनीशाः । अस्मा-
मेनः जीवतोर्मातापित्रोः । तयोर्मरणं त्वत्त्वस्योत्पादकं व्यञ्जकं चोभयथापि ऊर्ध्वपदमुपलक्षणं पातित्यप्रव्रज्यादेः । त्व-
वर्ध्वसकत्वसाम्यात् । समं समभागकुर्युरित्यपि पितुरिच्छापक्षे ॥ विभागंचेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ॥ ज्येष्ठ-
पुत्रेण भागेन सर्वेवा स्युः समांशिनः ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तेस्तदिच्छैव कारणं न ज्येष्ठ्यादिकम् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । समेत्य एकशोभूत्वा पैतृकं पितृसंबन्धि पितुरुर्ध्वं पैतृकं रिक्थं भजेरन्विभजेरन् मातुरुर्ध्वं मातृकं
जीवतोः पित्रोः ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवतोर्मातापित्रोः ते पुत्राः अनीशाः ॥ १०४ ॥

ज्येष्ठएव तु गृह्णीयात्पितृधनमशेषतः ॥ शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरंतथा ॥ १०५ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठएवत्विति एतज्ज्येष्ठस्य गुणवत्त्वे अन्येषांच हीनवत्त्वे ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदापुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा ज्येष्ठेति । ज्येष्ठ एव पितृसंबन्धिधनगृह्णीयात्कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठभक्ताः च्छादनाद्यर्थे पितरभिवोपजीवेयुः एवं सर्वेषां सहैवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धार्मिकज्येष्ठसत्वेत्वाह ज्येष्ठ इति षड्विंशः । शेषाः कनीयांसः । अन्नाच्छादनाद्यर्थं पुत्राय वा पितरमुपजीवेयुस्तथेत्यन्वयः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह ज्येष्ठ एवेति ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितृणामनृणश्चैव सतस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृणामनृणस्तेनैव तदृणापगमात् । अयं पूर्वस्यार्थवादः ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोस्तीति श्रुतेः । पुण्यलोकाभावपरिहारो भवति । तथा प्रजयापितृभ्य इति श्रुतेः । पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च स इति अतो ज्येष्ठ एव सर्वधनमर्हति पूर्वस्य अनुजास्तेन साम्रा वर्तेरन् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठस्य सर्वधनभुक्तौ हेतुमाह ज्येष्ठेनेति । अनृणः निस्तीर्णः ॥ जायमानौ वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायत इति श्रुतेः पितुर्ऋणवतः श्रवणात् ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठस्य विशेषमाह ज्येष्ठेनेति ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठेनेति । सः पिता तस्मात्पुत्रात् अनृणः भवति च पुनः सर्वं अर्हति ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नृणंसंनयति येन चानन्त्यमश्रुते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । इतरानित्यर्थवादोऽयं यथाश्रुततात्पर्यश्रुतिग्रहणादिकनीयसामभगार्हतेव स्यात् । ततश्च वक्ष्यमाणविरोधः ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनन्त्यममृतत्वं उत्पादितपुत्रस्यैव मोक्षाश्रमाधिकारात् । धर्मजो धर्मार्थमुत्पादितः कामजान् एकेनैव धर्मस्य सिद्धेः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिज्जाते ऋणशोधयति येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति । तथा च श्रुतिः ऋणमस्मिन्समुत्पन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेजीवतो मुखमिति स एव पितुर्धर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति तेनैकेनैव ऋणपनयनाद्युपकारस्य कृतत्वात् इतरास्तु कामजान्मुनयोजानन्ति । ततश्च सर्वधनगृह्णीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवादमाह यस्मिन्निति । यस्मिन् । प्रथमजे संनयति त्वर्णसमर्पयति ध्ययति । तथा च श्रुतिः ॥ ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेजीवतो मुखमिति ॥ धर्मजो धर्मार्थं जात इति ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । क्वचित्कुले ज्येष्ठो गुणहीनः कनिष्ठो गुणवान् दृश्यते तत्र किं प्रवर्तितव्यमित्यपेक्षायामाह यस्मिन्निति । ऋणं पितृभ्यः प्रदेयं पिण्डादिकं संनयति निक्षिपति येन यशस्विना संतानकरेणानन्त्यं मरणराहित्यमश्रुते स एव पुत्रो धर्मजः धर्मार्थं जातः ज्येष्ठ इत्यर्थः । इतरान्निर्गुणान् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्पुत्रे ऋणं त्रिविधं देवर्षिपितृभ्यः संनयति स भार्गवमिति । धर्मजः धर्मार्थं जातः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृभ्यश्च वीर्यसः ॥ पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रवत्पालनीयान् तु बाला इति धनादिना गर्हणीयास्तदाह पुत्रवच्चापि वर्तेरिति ॥ १०८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पालयेदन्ववस्त्रादिदानेन । धर्मतो धर्मापेक्षया ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावेऽनुजान् भ्रातृभक्ताच्छादनादिभिः पितेव विभूयात् । अनुजाश्च भ्रातरः पुत्रादिव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठस्येतेषु वृत्तिं सदृष्टान्तां शिक्षयति पितेति । पालयेत् धर्मतो ज्येष्ठो ज्येष्ठधर्मेण । कनिष्ठधर्मेण च ते ज्येष्ठे वर्तेरन् यवीयांस इति शेषः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । वर्तेरन् यवीयांसः ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवीयसः कनिष्ठान् । ज्येष्ठे भ्रातरि कनिष्ठाः पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपरा प्रशंसा यएव गुणज्येष्ठः स वर्धयति कुलं अयमेव निर्गुणस्तत्कुलं विनाशयति शीलवृत्तिं ज्येष्ठे कनीयांसोऽपि तथा वर्तन्ते तेऽपि गुणहीनाविवदन्ति ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठ इति तस्मिन् सम्यग् वृत्तावितरेषामन्यथात्वेऽपि कुलं वर्धयति एवेत्यर्थः । पूज्यतमः कनिष्ठैः । सद्भिः शिष्टैः कनिष्ठैरगर्हितो न गर्हणीयः ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतविभागो ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदानुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्ज्येष्ठः कुलं वर्द्धनयति यद्यधार्मिको भवति तदाऽनुजानामपि तदनुयायित्वा ज्येष्ठः कुलं नाशयति । तथा गुणवाङ्मयेऽलोके पूज्यतमः साधुभिश्चागर्हितो भवति ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्राप्यर्थवादमाह ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठो हि धार्मिकतयाऽन्यानपि धर्मशिक्षया कुलं वर्धयति । एवमधार्मिकोऽपि नाशयत्यधर्मोपसेवनेन ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति स्मृतेः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । ज्येष्ठ उक्तलक्षणः कुलं वर्द्धयतीतरो नाशयति तस्माल्लोके पूज्यतमः सद्भिरगर्हितश्च तथाविधो ज्येष्ठो नान्यः ॥ १०९ ॥

प्रोज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव सपितेव सः ॥ अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठस्य वृत्तिः पुत्रे च स्नेहः कनीयांसोऽपि तथैव वर्तन्तेति पालनं शरीरधनेषु तदीयेषु स्ववदनुपेक्षाऽकार्येभ्यो निवर्तनं यस्त्वन्यथा वर्तते तत्र बन्धुवत्प्रत्युत्थानाभिवादनेर्मातुलपितृव्यवत्संपूजा कर्तव्यान्यकरणविधेयानुवृत्तिः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्दर्शयति य इति । ज्येष्ठवृत्तिः ज्येष्ठोचितपोषणादिकारी ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । योज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पितृवद्वर्तेत सपितेव मातेवागर्हणीयो भवति यः पुनस्तथा न वर्तेत समातुल्यं बन्धुवददर्शनीयः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठस्यैव पालकत्वतद्भावाभ्यां पूजायां दृष्टान्तद्वयमाह य इति । ज्येष्ठवृत्तिर्योज्येष्ठस्यैव वृत्तिः शालनादिर्यस्य सज्येष्ठवृत्तिः समातुलपितृवत्पूज्य इत्यनुषज्यते । तद्विन्नोयः सः बन्धुवत् मातुलादिवत् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । ज्येष्ठवृत्तिः पितृवत्पालनम् ॥ ११० ॥

एवंसह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ॥ पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्यापृथक्क्रिया ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वेच्छानियोज्यत्वाभावानिरपेक्षस्य द्रव्यसाध्येषु ज्योतिष्टोमादिवसंभवात्तत्सिद्ध्यर्थोयस्या-
यप्रामोविभागउच्यते पृथग्वा धर्मकाम्ययेति न पुनरविभागादधर्मोविभागएवाग्निहोत्रादिवधर्मः ननु च धर्मानुष्ठानप्रतिब-
न्धहेतुत्वादधर्मतैवाविभागस्य नैषदोषः अधिकृतस्याननुष्ठानेप्रत्यवायः नचाविभक्तधनस्याधिकारोऽग्निमत्वाभावाद्भि-
गकालएवाग्निपरिग्रहस्य विहितत्वान् यस्तुजीवत्येव पितरि कृतविवाहस्तदैव च परिगृह्योताग्निस्तस्याधिकृतत्वान्नैवावि-
भागः सोपि यदि विच्युतः परिग्रहादन्यतोवा विहितानुष्ठानपर्याप्तधनस्तदा नैव सहवसन्प्रत्यवेयान् नहि विभागाविभाग-
योधर्मार्धतत्त्वरूपेणास्तीत्युक्तं ननु च भ्रातृणामविभक्तधनानामेकोधर्मः प्रवर्ततइति वचनादपत्योरिव सहानुष्ठाने प्राग्वि-
भागादस्येव धर्म व्याक्तः साधारण्याद्द्रव्यस्य सर्वैः संभूय कर्तव्यमिति नैतदग्निहोत्राद्याहवनीयादिषुसग्निहोत्रादयः सं-
स्कारनिमित्ताभ्याहवनीयादयआत्मनेपददर्शनादन्यतरस्य संबन्धितांप्रतिपद्यन्ते परकीयेवाग्नौजुह्वतः प्रतिषेधदर्शनमस्ति
नान्यस्याग्निषु यजतेति न त्मार्तेऽपि गृह्येऽग्नौ विधानं गृह्यशब्दस्य विशिष्टोपादानादग्निवचनत्वादेवैवन्त्यायः अतिध्या-
दिभोजनदाने महायज्ञमध्यपाठात् ॥ वैवाहिकेऽग्नौकुर्वतिगृह्यकर्मयथाविधि ॥ पञ्चयज्ञविधानंचेति गृह्यतएवाधिकारस्तेनैवद-
चनमेकोधर्मइतिआहपूर्तान्नादिमात्रंविज्ञेयम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पृथग्वेति यदि धर्मोचिताभवन्ति । पृथग्विवर्धतइति भूयान्भवतीत्यर्थः । धर्म्या धर्म-
वती ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमविभक्ताभ्रातरः सहसंवसेयुः यदि वा धर्मकाम्यया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः यत्प्राप्तृ-
गवस्थाने सति पृथक्पृथक्पञ्चमहायज्ञानुष्ठानधर्मस्तेषांवर्धते तस्माद्विभागक्रिया धर्मार्था । तथा च बृहस्पतिः ॥ एकपा-
केन वसतांपितृदेवद्विजाचनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतेवस्याद्गृहे गृहे ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं पितरुर्ध्वं सहवसतिमुक्ता सर्वेषां धार्मिकत्वे विभागमाह एवमिति पृथक्क्रिया विभाग-
क्रियाधर्म्या धर्मार्था न स्वातन्त्र्यार्था । अतआह धर्मकाम्यया [इति ॥ एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजाचनम् । एकंभवेद्वि-
भक्तानांतेवस्याद्गृहेगृहेइतिबृहस्पतिः]⁺ ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । वसेयुर्भ्रातरः ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विशाउद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ॥ ततोऽर्थमध्यमस्य स्यान्तुरीयन्तुयवीयसः ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमुद्धारनियोगस्मृतिरतिक्लान्तकालविषया मत्वद्यत्वेनुष्ठेये नियतकालत्वात्स्मृतोनामिति
केचित् । अनुष्ठेयत्वव्यपदेशोदीर्घसत्रवज्ज्ञानादभ्युदयोयथास्यादिति नहि दीर्घसत्रमद्यत्वे केचिदाहरमाणादृश्यन्ते अर्था-
यते तु तदुपदेशं ब्राह्मणाः तथाचान्ये कलियुगे धर्मादित्युक्तंतेन देशनियमवत्कालनियमोपि धर्माणां द्रष्टव्यः नह्युपदिष्टो-
धर्मः सर्वत्रदेशेऽनुष्ठीयते तथाहि देशधर्मानियतदेशव्यवस्थिताउच्यन्ते अन्यथा सर्वानुष्ठाने नदेशव्यपदेश्यता धर्माणां तथाच
पठति अयं हि जैर्हिर्विद्वद्विरित्यादि तस्मादुद्धारनियोगोवधस्मृतयउपदिष्टानानुष्ठेयास्तदेतदपेशलं नसर्वविधः कालनियमः
कचिदपि श्रूयते सायंप्रातपर्वान्दिनियमादम्यत्र यच्चान्ये कृतयुगे धर्माइति तत्प्रथमएवव्याख्यातं । नह्युगभेदेन धर्मव्यव-
स्थाहेतुदेशनियमोपि प्राचीनप्रवणादिव्यतिरेकेण मध्यदेशः सर्वदेशकृतो नैवास्तीत्युक्तं । निजान् जनपदधर्मान्सद्विराचि-

तन्मित्रत्र दीर्घसन्नेष्वयत्वेऽप्यनुष्ठानसंभवः संवत्सरशब्दस्त्वहःसु प्रथमएवदर्शितः । यत्तुनाद्यत्वे केचिदनुतिष्ठन्तीदृश्यन्तइति उपदिष्टार्थस्य नित्यवदाम्नातस्यापि बहुभिः प्रकारैरनुष्ठानसाधनाशक्त्याफलानिच्छया वा नास्तिकतया वा यत्तुवेने राज्यप्रशासति तदा प्रभृतिकंमहापौर्वकालिकमनुष्ठानदर्शयतीत्यर्थवादोसौ न कालोपदेशः । ज्येष्ठस्य विंशः ज्येष्ठस्य मध्यद्रव्याद्वा विंशतितमोभागउद्धृत्य दातव्यएव मध्यमस्य तदर्धचत्वारिंशत्तमोभागः एवंकनिष्ठस्य तुरीयोऽप्येष्टापेक्षयाऽशीतितमोभागः । एवमुद्धृते परिशिष्टत्रिधाकृतव्यतत्र सर्वेभ्योऽप्येष्टोयद्वरंश्रेष्ठतज्ज्येष्ठस्यैव अथवा द्रव्येष्वपिपरंवरमितिपाठः । उत्तमाधममध्यमानि यानि द्रव्यादीनि सन्ति [ततस्त]^१ त्माद्यदेकंश्रेष्ठतत्तस्यैव तदुक्तंभवति । यत्र गावोऽश्वावासन्ति एकः श्रेष्ठो ज्येष्ठस्य दातव्यो नद्रव्यान्तरेण मूल्येन वा स्वीकृतव्यः त्रयाणांसर्वेषांगुणिनामधमुद्धारविधिगुणवतामुद्धारदर्शनात् ॥११२॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठस्येतिमध्यकाद्धनाद्विंशतितमंभागं कृत्वोद्धृत्योद्धारवशिष्टमध्योत्तमंकिंचिदेवद्रव्यसहितं ज्येष्ठायामुद्धारमन्यौतु द्वौ तदनन्तरजाभ्यांक्रमादित्वा शेषं समंकृत्वा विभाज्यमित्यर्थः । एतत्समगुणत्वे सर्वेषांभ्रातृणांच त्रित्वे ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । उद्धृत्यतद्व्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठतदातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमोभागोदेयः । कनिष्ठस्य पुनरशीतितमोभागोदातव्यः अवशिष्टधनंसमंकृत्वा विभजनीयम् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । सति ज्येष्ठे विभागप्रकारमावेदयति ज्येष्ठस्येति । विंशउद्धारः उद्धृत्यादौ दीयते ज्येष्ठप्रत्युद्धारः अविभक्तधेनवभ्योर्विशोभागएवमुत्तरत्र सर्वद्रव्येभ्यः श्रेष्ठं द्रव्यंचोद्धृत्य मध्यमंप्रति चत्वारिंशद्भागंचोद्धृत्य कनिष्ठप्रत्यशीतिभागमुद्धृत्य शेषं समं विभजेयुः । विभज्यमाने द्रव्ये योग्ये ज्येष्ठः श्रेष्ठं गृह्णीयादितिभावः ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । विभागपक्षे कर्तव्यमाह ज्येष्ठस्य विंशइति । सर्वद्रव्याद्विशो विंशतिभाग उद्धारो ज्येष्ठस्य स्यात् सर्वद्रव्याश्च यद्वरं तस्योद्धारः स्यात् । मध्यमस्य ततोर्धः परिशिष्टेभ्यएकोनविंशतिभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणोदधर्परिमाण उद्धारःस्यात् । यवीयसस्ततस्तुरीयं परिशिष्टेभ्योऽर्धाष्टादशभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणस्तुरीयपरिमाण उद्धारः स्यात् ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठस्य वंशउद्धारः । च पुनः सर्वद्रव्याश्च यत्परं श्रेष्ठं तज्ज्येष्ठेनैवग्राह्यम् । यवीयसः कनिष्ठस्य तुरीयं चतुर्थीशम् ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ॥ येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषांस्यान्मध्यमंधनम् ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिभ्योधिकपुत्रस्य ज्येष्ठकनिष्ठयोगुणवतोयथोक्तमुद्धृत्य बहूनामपि मध्यमध्यमानांगुणवतो मध्यमस्य यश्चत्वारिंशत्तमोभागउक्तोनन्तरश्लोकैर्बहुभिरपि मध्यमैः संविभजनीयः समगुणानांतु मध्यमानांसर्वेषामेकैकस्य पूर्ववचनाश्चत्वारिंशत्तमोभागउक्तउद्धार्यस्तेषांस्यान्मध्यमंधनमिति उभयथा वचनंद्यज्यते मध्यमधनंधनन्तरश्लोकैर्निर्दिष्टतत्सर्वेषांसमवायेन दातव्यं यदिवा प्रत्येकमेव ज्येष्ठकनिष्ठतामपेक्ष्यतत्र प्रथमपक्षोर्निगुणेषुयुक्तस्तेन बहुधनार्होद्वितीयोगुणवत्स्वेव ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रानेकेमध्यमाभ्रातरस्तत्राह ज्येष्ठइति । कनिष्ठः सर्वकनिष्ठः । संहरेतां गृह्णीयाताम् । तेषांस्यान्मध्यमं प्रत्येकं मध्यमस्य यदुक्तमुद्धारधनं तन्मध्यभातृणां प्रत्येकमुद्धृत्योद्धृत्य देयमनेकत्वेपीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

(३) कुट्टूकः । ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारगृहीयातां ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्ताये मध्यमास्तेषामेवा-
न्तरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकं दातव्यः मध्यमानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागेवैषम्यवार-
णार्थमिदम् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्राणां त्रित्वे विभागमुक्त्वा चतुष्टयादौ तद्विशेषमाह ज्येष्ठश्चेति । यथोदितं विंशत्यशीतिभागौ
संहरतां गृह्णीयाताम् । मध्यमं धनमिति स्वरसात्तयोर्मध्यवर्तिनां समतया देयमिति । तेषामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठता नास्तीति-
भावः ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । मध्यमानां बहुत्वे कथमुद्धारइत्यत्राह ज्येष्ठश्चेति । संहरतां लभेयातां तेषां मध्यमानां मध्यमं ज्ये-
ष्ठकनिष्ठयोर्मध्यं एतदुक्तं भवति यथैकस्य मध्यमस्योद्धारपरिमाणमुक्तं तथा बहूनामपि प्रत्येकं स्यादिति ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्ये मध्यमाः तेषां मध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ॥ यच्च सातिशयं किंचिद्दशतश्चामुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

(१) मेघान्तिथिः । आद्येनार्धश्लोकेन सर्वद्रव्याश्च यद्वरमित्युक्तमनुवदति जातशब्दो जातिपर्यायः प्रकारवचनो-
वा । अग्रजो ज्येष्ठः अग्र्यं श्रेष्ठं यच्च सातिशयमेकमपि वरुमलङ्कारवा दशतो दशावयवाद्वा न लभते वर्गे दशशब्दः अन्येन
त्वार्थे तसिचाचक्ष्यते दशैव दशतो वरानिति बहुवचनं पठन्ति दशवरानाददीत अन्यस्तद्विशिष्टास्मरति दशतः पशूनामे-
कशफद्विपदानामिति ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठस्यातिशयितगुणत्वमाह सर्वेषामिति । विभक्तेषु भागेषु मध्ये यः श्रेष्ठतमः सर्वेषाम-
ग्र्योभिरुचितो भागस्तज्येष्ठो गृह्णीयात् । तथा सर्वेषु विभागेषु यत्किंचिदेकं सातिशयं तद्वृह्णीयात् । तथा दशपशुषु विभ-
जनीयेषु मध्ये य एक उत्कृष्टः पशुः त्वभागाद्विहिंसाः दशतश्च पशूनामिति गौतमस्मृतेः । एतच्चातिबहुगुणज्येष्ठातिहीनगुणक-
निष्ठविषयम् ॥ ११४ ॥

(३) कुट्टूकः । सर्वेषां धनप्रकाराणामध्यायच्छ्रेष्ठं धनं ज्येष्ठस्तद्धर्मगृहीयान्सर्वद्रव्याश्च यद्वरमित्युक्तमनुवदितसमुच्चय-
बोधनाय यच्चैकमपि प्रकृष्टद्रव्यं विद्यते तदपि ज्येष्ठ एव गृह्णीयात् तथा दशतः पशूनामिति गौतमस्मरणात् । दशभ्योगवादि-
पशुभ्य एकैकं श्रेष्ठं ज्येष्ठो लभते इदं च यदि ज्येष्ठो गुणवानितरे निर्गुणास्तद्विषयं सर्वेषां समगुणत्वे तु ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । यद्वरमित्युक्तं तद्रुणवत् ज्येष्ठविषये विशेषमाह सर्वेषामिति । सर्वेषां विभाग्यानाम् । दशतः
दशभ्योगवादिपशुभ्य इति दशतः पशूनामिति गौतमोक्तेः संभवद्विषयम् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । तुल्यगुणभ्रातृविषयो यमुद्धारोक्तः अथ गुणविशिष्टज्येष्ठभ्रातृविषय उच्यते सर्वेषामिति सर्वेषां धन-
जातानां गोभूहिरण्यादीनामग्र्यमग्रजः आददीत सातिशयमुत्कर्षयुक्तं यत्किञ्चिद्भिभागानर्हं देवतादीनां प्रतिमादि तच्चाद-
दीत ततो दशसु वरश्चामुयात् सर्वेषु दशधाकृतेष्वेकं भागमात्मनोऽशत्वेन प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां धनपातानां भागानां अग्र्यं श्रेष्ठं अग्रजः दशतः दशपशुभ्यः वरम् ॥ ११४ ॥

उद्धारोऽन दशस्य स्तिसंपन्नानां स्वकर्मसु ॥ यत्किंचिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

(१) मेघान्तिथिः । दशसु पशुषु यः पूर्वोद्धार उच्यते स नास्ति ये भ्रातरः स्वकर्मसु कृताभ्ययमादिषु संपन्नाविशे-
ततो दशस्त्विति चोपलक्षणं व्याख्यायन्ति दशसु यत्र श्लोक उद्धारोक्तः स सर्वेष्व नास्ति कर्मसंबन्धात् किंतु तैरपि यत्किं-
चिदेवाधिकमुपानविधिमानवर्धनं पूजाकरं ज्येष्ठाय देयम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञमारायणः । अल्पगुणत्वेज्येष्ठस्य कनिष्ठानां च त्वत्वाचारादिकर्मसंपत्त्यासमगुणत्वे आह उद्धारइति । पूर्वश्लोकोक्तं दशवरोद्धारसहितमुद्धारसहितमुद्धारत्रयं दशस्वित्यनेनोपलक्षयति । त्वकर्मसंपन्नानां मध्यमानां दायविभागे यत्किंचिद्देयं किंचिदधिकं वस्त्वाकुर्य्यदेयं समानायेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । दशतः प्रामुखाद्वरमिति योयमुद्धारउक्तः सोयमध्ययनादिकर्मसमृद्धानां भ्रातृणां ज्येष्ठस्य नास्ति तत्रापि यत्किंचिदस्य देयमिति द्रव्यपूजावृद्धिकरं ज्येष्ठाय देयं एवंच समगुणेषूद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्वत्रगुणोत्कर्षाविशेषा-
पेक्षयोद्धारवैषम्यबोद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेषां गुणवत्त्वे तु नाग्यप्रामिरग्रजस्येत्याह उद्धारइति दशसु दशभ्योयउद्धारउक्तः सनास्ति । त्वकर्मसु वेदाध्ययनादिषु । ज्येष्ठस्य सन्मानार्थं किंचिद्देयमित्याह यदिति । मानवर्धनं पूजार्थम् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । उद्धारोपवादमाह उद्धारो न दशस्वस्तीति । त्वकर्मसु संपन्नानां दायविभागं ज्येष्ठस्य दशतश्चामुयान् मानवर्द्धनं सत्कारद्योतनम् ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धारो विभागः सातिशयितवस्तूनां उपलक्षणं संपन्नानां दशसु उद्धारो नास्ति । ज्यायसे अ-
तिगुणज्येष्ठे भ्रातरि मानवर्धनं मानस्यवर्धनम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्धृतोद्दारे समानं शान्मकल्पयेत् ॥ उद्दारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । समुद्धृते पृथक्कृत उद्दारेऽधिके भागेऽवशिष्टधने समानं शान्मकल्पयेत् अनुद्धृते वक्ष्यमाणा भाग-
कल्पना ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञमारायणः । समानं शानुद्धारशेषधने । उद्दारेऽनुद्धृते कथंचित् पित्रादेरनिच्छया अनपेक्षया वक्ष्यमा-
णा ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण समुद्धृतिं विशद्वागाधिके धने समाभागाभ्रातृणां कल्पयेत् विंशतितमभागादौ
पुनरनुद्धृतइत्यवक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्धारमपसंहरन्तुोद्दारे व्यवस्थितिजानीते एवमिति । समुद्धृतोद्दारे उद्धृतावशिष्टे धने ।
उद्धारव्यवस्थितिरुक्ताऽनुद्धृते इयं वक्ष्यमाणा ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । समुद्धृतोद्दारे खंडविभागमाह एवं समुद्धृतोद्धारइति । एवं समुद्धृतोद्दारे द्रव्ये सति परिशिष्टं समानं-
शान्मकल्पयेत् । एषां भ्रातृणामियं वक्ष्यमाण उद्दारेऽनुद्धृतइति वचनादुद्धारस्यानित्यता सूचिता ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्दारेऽनुद्धृते तेषां इयं वक्ष्यमाणलक्षणांशकल्पना स्यात् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धततोऽनुजः ॥ अंशमंशयवीयांसइति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । एकेनांशेनाधिकं त्वांशं हरेत्स्वीकुर्याद्वावंशौ प्रतिपद्येतेत्यर्थः ततोऽनुजस्तदनन्तरमध्यर्धमर्धद्वितीयं
पवीयांसस्तस्मादवांजाताः सर्वे सममंशनाधिकं किंचिन्नाल्पमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञमारायणः । एकाधिकं द्वौ भागावित्यर्थः । ततोऽनन्तरः कनीयानध्यर्धं सार्धभागम् । इतरे समांशादिति
गुणसाम्ये शेषाणाम् । गुणाधिक्ये त्वेतदपेक्षयान्वेयम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । एकाधिकमंशं द्वावंशाविति २ । ज्येष्ठपुत्रो गृह्यमान् अधिकमर्धमत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो-

(४) राघवानन्दः । तामाह एकेति । एकाधिकं अंशद्वयं अभ्यर्थं सार्थैकमंशं ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिभिर्ज्येष्ठत्वे कनीयसांविगुणत्वेङ्ग्यं तुल्यत्वे तूक्तं ततोनुजः ज्येष्ठादव्यवहितः ताभ्यामन्ये यावन्तः शेषाः पुत्रास्तावन्तः समभागाः स्युः रिति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकाधिकं द्वावंशौ । ततोऽनुजः अर्धम् । यवीयांसः अंशमंशम् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । कन्याशब्दः प्रायोऽनुदासु प्रयुज्यते कानीनपुत्रः स्मृत्यन्तरेचोपात्तानामिति पठ्यते अतोऽनूदा

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्याभ्योऽपुत्रीभ्यः । ब्राह्मणीपुत्रास्तत्कन्यायै क्षत्रियापुत्रास्तत्कन्यायादिति क

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्याभ्योऽपुत्रीभ्यः । ब्राह्मणीपुत्रास्तत्कन्यायै क्षत्रियापुत्रास्तत्कन्यायादिति कं
स्वत्वांश्चतुर्थभागं दत्त्वा भागत्रयं गृह्णीयुः । अत्रच कन्याबहुत्वेऽपि तदेव विभजनीयम् । बहुत्वेतु भ्रातृणां कन्याय
वैकत्वे एकस्य भ्रातुर्भागाश्चतुर्थो भागोऽप्येव दत्तव्यः । त्वत्वांशेभ्यश्चाकृष्य देयम् ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारोऽभ्रातरः स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरोऽंशान्हरेद्विप्रइत्यादिना वक्ष्यमाणेभ्योभागेभ्यः आत्मीयात्मीयाद्भागान्चतुर्भागपृथक्कन्याभ्योऽनूढाभ्योभगिनीभ्यः या यस्य सोदर्या भगिनी सतस्या-
एव संस्कारार्थमिति एवंदद्युः सोदर्याभावे विमातृजैरुत्तरैरपठैरपि संस्कार्येव । तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ असंस्कृतास्तु-
संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्च निजादंशाद्वत्वांशान्तु तुरीयकम् ॥ यदिभगिनीसंस्कारार्थंचतुर्भागदातुनेच्छति
तदा पतिताभवेयुः एतेनैकजातीयवैमात्रेयबहुपुत्रभगिनीसद्भावेऽपि सोदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्भागदानमवगन्तव्यम् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । दुहितृसत्त्वे तु व्यवस्थामाह स्वेभ्य इति । त्वांशान्तुरीयोभागः स्वजातिस्वभगिनीनां संस्कारा-
र्थेदेयः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ असंस्कृताश्च संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्च निजादंशाद्वत्वांशान्तु तुरीयकम् ॥
विधा विभक्तये चतुर्भागास्तेषामेकं भ्रातरः पृथक्पृथग्भ्रातर इत्यर्थः । इदंत्वेनेकमातृकाणांवक्ष्यमाणानाम् । तददाने
दण्डमाह पतिता इति ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । विभक्ता भ्रातरः कन्याभ्यो वृत्ताभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्योऽंशेभ्यः पृथक् प्रदद्युः कियता परिमाणेन
चतुर्भागं कुतएतत्स्वात् त्वादंशाच्चतुर्भागनियमात् अदित्सवः पतिताः स्युरिति प्रत्यवायदर्शनाच्च ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्याप्रत्याह भ्रातरः स्वेभ्यः स्वेभ्योऽंशेभ्यः पृथक्पृथक् । कन्याभ्यः चतुर्भागप्रदद्युः पतिता-
भ्रातरः अदित्सवः अभागाहः ॥ ११८ ॥

अजाविकंसैकशफनं जातु विषमं भजेत् ॥ अजाविकन्तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । एकशफमश्वश्वतरगर्दभादयः विभागकाले समसंख्यया यदिभक्तुमजाविकंन शक्यते ज्येष्ठस्यै-
वस्थान्तदन्यद्रव्यांशपतौन समतानयेद्विक्रीतं वा ततस्तन्मूल्यंदापयेत् । अजाविकमिति पशुद्वन्द्वंवावधवेकवद्भावः ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषमं तावद्भ्योभ्रातृभ्यः एकैकत्वेन विभजनीयापर्याप्तं विक्रयादिना पदार्थान्तरीकृत्य
नविभजेत् किंतु ज्येष्ठस्यैव । अजाविकंतुविषममित्येकशफस्याप्यश्वश्वदेहपलक्षणम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । एकशफाअश्वदयः छागमेषादि एकाशफसहितंविभागकाले समं कृत्वा विभक्तुमशक्यंतन् वि-
भजेत्किन्तु ज्येष्ठस्यैव तत्स्थान्तु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा तन्मूल्यंविभजेत् । अजाविकमिति पशु-
द्वन्द्वंवावधवेकवद्भावः ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुषु गुणवज्ज्येष्ठस्यैव विषमंभागं विदधत्तदन्येषां तदभावमाह अजेति । अजाविकं अजा-
श्ववयश्च तत्सैकशफं एकशफाअश्वगर्दभादयः तैः सहवर्तमानं यावन्तःपुत्रास्तैरुक्तपशुषु समतया गृहीतेषु अधिकमूल्यं
रुत्वाविभजनीयम् । सज्येष्ठस्यैवेतिभावः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । एकाधिकं हरेज्येष्ठइत्यादिनोक्तस्य विषमविभागस्य क्वचिद्विषयेऽपवादं श्लोकद्वयेनाह अजाविक-
मिति । एकशफमभिन्नखुरमश्वदिकं न विषमं भजेद्विभजेत्किन्तु सममेव विभजेत् विषमसंख्ययाविभक्तुमशक्यं यथा त्र-
याणां भ्रातृणामेकं द्वेचत्वारोत्यादि संख्याया ज्येष्ठस्यैव विधीयते । कालतोविभज्य भोगेन वा विक्रीयमूल्यं विभज्य वा-
शंतीकुर्यादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

यवायाजैश्चभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ॥ समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मोव्यवस्थितः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठस्य नियोगधर्मेण पितृव [त्सोदरेऽतिदे] 'शे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते । समस्तत्र विभागः स्या-
त् नचोद्धारंनचैवाधिकंहरेज्येष्ठइति नापि यत्किंचिदेव देयमिति समः स्यात्केनोत्पादकेन पितृव्यकेन कनीयसा अनियु-

क्तासुतस्य त्वभागाहृतैव वक्ष्यते इदं च लिङ्गं भ्रातरिसहिते सत्यपि भ्रातृशब्दे भ्रातृपुत्रेणाप्यसति भ्रातरि [सह]' विभागः कर्तव्यः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्तत्र पितृद्वारा । तस्मान्नापि देवरजाय समो भागो देयोनतु पितृव्यैः सह तस्य विभागे तस्य पितृज्यैश्चाज्येष्ठोद्धारः । एतेन यवोयसोभार्यायां ज्येष्ठेनापत्योत्पादने भागान्यूनतेत्यर्थादुक्तम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । कनिष्ठो यदि ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तदा तेन पितृव्येण सह तस्य क्षेत्रजस्य समो विभागः स्यान्नतु पितृवत्सोद्धारो भवतीति विभागव्यवस्था नियता । अनियोगोत्पन्नस्यानंशित्वं वक्ष्यति यद्यपि समेत्य भ्रातरः सममित्युक्तं तथाप्यस्मादेव लिङ्गात्पौत्रस्यापि मृतपितृकस्य पैतामहे धने पितृव्यवद्विभागोस्तीति गम्यते ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । वक्ष्यमाणदशविधपुत्रेष्वौरसानां विभागमुक्त्वा क्षेत्रजे विशेषमाह यवीयानिति । ज्येष्ठभार्याय ज्येष्ठभ्रातृपत्न्याम् । समस्तत्र विभागइत्येव धर्मः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । सुत्रमिति जातावेकवचनं पुत्राविति पाठः । गुरुनियोगादुत्पादयेदिति व्याख्येयम् । इतरोनाशदिति वक्ष्यमाणत्वात्तत्र नियोगोत्पादिते ज्येष्ठे समो विभागः स्यात् ॥ १२० ॥

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ॥ पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसर्जनमप्रधानं क्षेत्रं क्षेत्रजस्य प्रधानस्यौरसस्य तुल्यइत्येतद्वाश्रित्य तद्धर्मतः शास्त्रतो न पुज्यते औरसः किल्पितृवज्येष्ठांशं कृत्स्नं लभते अयं तु क्षेत्रजोऽप्रधानं तस्माद्धर्मेण तं भजेत् धर्मः पूर्वोक्ता भागकल्पना ननु चायमपि ज्येष्ठः पुत्रो भवति किमप्यौरसवन्न लभतेऽत आह पिता प्रधानं प्रजने । पिता जनकोत्राभिप्रेतः सप्रधानमपत्योत्पादने अयंचाप्रधानः कनीयसा जनितः उपसर्जनप्रधानस्य सममित्येवाहृत्य श्लोको गम्यते अर्थवादोऽयं पूर्वस्य ज्येष्ठांशनिषेधस्यार्थवादत्वाच्च प्रधानोपसर्जनशब्दयोरेकचिदालम्बनमाश्रित्य व्याख्या कर्तव्या । अन्ये पठन्ति तस्माद्धर्मेण तं त्यजेदिति तदयुक्तं सर्वत्र समभागस्योक्तत्वात् अर्थवादत्वाच्चास्य न विनिकल्पाशङ्का कार्या ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रधानस्य भ्रातृमध्ये ज्येष्ठस्य पितुः स्थाने उपसर्जनममुख्यः पुत्रो नोपपद्यते न युज्यते अतो न ज्येष्ठोद्धारः । नचैवं भागो न देयो यस्मात् प्रजने संताने तत्र तत्पितैव ज्येष्ठतया प्रधानं तथा च तस्यानुकल्पिकः पुत्रः संततिमध्ये साम्यसहायेऽतस्तमपि धर्मेण युक्तेन क्रमेण समभागेन भजेन्नन्यूनं । तेन यत्र पितुरप्राधान्यं तत्र न्यूनतापीति पूर्वोक्तशेषः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठभ्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोपि पितेव सोद्धारविभागी युक्तइतीमांशङ्कानिराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम् । अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण न संबध्यते । क्षेत्र्यपि पिता तद्वारेणापत्योत्पादने प्रधानं तस्मात्पूर्वोक्तैर्नैव धर्मेण विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येन सह तं क्षेत्रजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुरपेत्यादि । अयमर्थः । प्रधानस्य ज्येष्ठभ्रातुः । यद्यप्युद्धारो नोपसर्जनता तस्मादवश्यमुद्धारो देयस्तथापि तस्य मरणादौ तत्क्षेत्रे कनिष्ठस्य यस्मादुपसर्जनत्वमेव पितुरेव जनने प्राधान्यात्तस्य चात्र कनिष्ठत्वादतएव नोद्धारभागः पितुः समभागः पितृव्यैः सहेति तं क्षेत्रजं धर्मेणोत्पादकपित्रनुरूपेण नतु मात्रनुरूपेण ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति वक्ष्यमाणो हेतुरिति भावः ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह उपसर्जनमिति कनिष्ठप्रभावत्वादुपसर्जनमप्रधानं सपुत्रः प्रधानधर्मभाजनं न

(१) मे० ८, आ आ.

भवतीत्यर्थः । पिता प्रधानप्रजने न माता तेन मातुः ज्येष्ठतया तस्य ज्यैष्ठ्यनायाति तस्मात्पितुः प्राधान्याद्धर्मेण पूर्वश्लोकोक्तेन विधिना समविभागं कनिष्ठप्रभवो भजेन ज्यैष्ठ्येन मातुरधिकम् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपसर्जनं गौणम् ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ॥ कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठा प्रथमोढा पश्चाद्दूढा कनिष्ठा तयोरजातानां किमातुरुद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यस्यात्त्वजन्मक्रमेणेति संशयमुपन्यस्योत्तरत्र निर्णेष्यते संप्रतिपत्तुम् ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कनिष्ठोऽल्पवयाः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि प्रथमोढायां कनीयान्पुत्रो जातः पश्चाद्दूढायां च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यदि स्यात्किमातुरुद्वाहक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठत्वमुत्तमजन्मक्रमेणेति तदाह ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । बहुमातृकाणां पुत्राणां मातृविवाहक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यम् उत सुतजन्मक्रमेणेति संदिग्धे पुत्र इति पूर्वजो ज्येष्ठ इति ॥ १२२ ॥

(५) मन्दनः । यत्र विषये ज्येष्ठायां कनिष्ठः पुत्रः कनिष्ठायां ज्येष्ठः पुत्रः कथं तत्र विभागः स्यात्किमातृज्यैष्ठ्येन विभागः किमपत्यजन्मना वेति संशयश्चेत्तत्रोत्तरं वक्ष्यामीति शेषः ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठायां स्त्रियां कनिष्ठः पुत्रः च पुनः कनिष्ठायां स्त्रियां पूर्वजः ज्येष्ठः पुत्रः भवेत् । यद्वा ब्राह्मणस्य द्वेभार्ये ब्राह्मणी क्षत्रिया चेति ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां कनिष्ठः पुत्रः कनिष्ठायां क्षत्रियायां च पूर्वजः ज्येष्ठो भवेत् । ततो वैश्यायां क्षत्रियादिपुत्राणां स्वजातितः त्रि द्वेकभागाः स्युः इतियोगीश्वरः ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत् स पूर्वजः ॥ ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः कनीयान् वृषभस्योक्तो भागवान् ततो वृषादन्ये ये वृषभा अज्येष्ठास्ते बहूनामेकशः कृत्वा देयाः अतश्च ज्यैष्ठिने यस्यैतावदुक्तमधिकं यच्छ्रेष्ठो वृषो गुणमात्रेणाधिक्यं न संख्यया तदूनानां तस्मात्पूर्वजादूनानां कियतामित्याह स्वमातृतः पुनर्मुख्यत्वोद्भवात्तेनात्र मातृज्यैष्ठ्यमाश्रितं भवति न जन्मतः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकं श्रेष्ठं उद्धारमधिकं स पूर्वजः कनिष्ठः पुत्रः । ततोऽन्ये ये ज्येष्ठवृषा ज्येष्ठमासवृषास्ते तदूनानां कनिष्ठिनेयाद्धीनवयसाम् । स्वमातृतः स्वमातृज्येष्ठत्वानुरूपेण यस्य माता ज्येष्ठा तस्याप्येको वृष उद्धारः किंतु पूर्ववृषाद्धीनः । एवं तद्धीनोऽन्येषां तस्मात्कनिष्ठासुतानामिति क्रमेणोद्धृत्य शेषं समांशं विभाज्यमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः इत्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति न्हस्वत्वम् । सकनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृह्णीयात्ततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये संत्यज्याः श्रेष्ठवृषभास्ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेयान्मातृतऊनानां कनिष्ठेयानां प्रत्येकमेकैकशो भवन्तीति मातुरुद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यम् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्निर्णयमाह एकमिति । पूर्वस्यां जातः इत्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति न्हस्वः । अपरे ये पुत्रास्ते ज्येष्ठवृषाभ्युनाये वृषास्ते भागत्वेन येषां सन्ति ते ज्येष्ठवृषाः एकैकशः । तत्र हेतुः तदुत्पन्नानां स्वमातुरुत्तरकालोद्वाहेन तेषां न्यूनत्वात्कनिष्ठत्वमिति ॥ १२३ ॥

(५) मन्दनः । पूर्वजः कनिष्ठायां प्रथमजातः संहरेल्लभेत न परे तस्माद्वृषभादभ्ये ये ज्येष्ठवृषास्ते ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिने यस्य वृषस्य बहुवचनाभ्यवरास्तदूनानां ज्येष्ठामातृभ्योऽन्यूनानां त्वमातृतोऽशकल्पना न्यूनाभ्यूनतरा चेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपूर्वजः पूर्वस्यांजातः कनिष्ठापुत्रोवा ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातोऽज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ॥ ततः स्वमातृतः शेषाभजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्धारान्तरैकल्पिकमेषामुच्यते अज्येष्ठायां ज्येष्ठोजातः पंचदशगाहरेत् षोडशोवृषभोवृषभसं-
बन्धाद्वाबोलभ्यन्ते यथास्य गोर्द्वितीये नार्थइति अन्ये शेषागाहरेरस्त्वमातृतः यथैवैषांमातागरीयसो कनीयसीमाहरेत्
अथवा ज्यैष्ठिनेयस्यायमुद्धारोधिकउच्यते पूर्वस्तु स्थितएव नात्रानुत्पत्त्यर्थः शेषाः कनीयांसः त्वमातृतोहरेरन् त्वमातृतइति
विविच्यते श्लोकद्वयस्यार्थवादत्वान्न विवेके यत्नः उपक्रममात्रमेतत् सिद्धान्तस्त्वयमुच्यते ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठायां प्रथमोढायाम् । षोडशोवृषभोयासां पञ्चदशानां गवां तासांसंघं वृषभषोडशम् ।
ततइति ततोऽन्ये त्वमातृत्यैष्ठ्यक्रमेणैकैकं वृषभमुत्तममहीनक्रमेण गृह्णीयुः ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रथमोढायां पुनर्योजातो जन्मना च भ्रातृभ्योज्येष्ठः सवृषभः षोडशोयासांगवांतागृह्णीयात्पञ्चदश-
गाएकंवृषभमित्यर्थः । ततोऽनन्तरं येऽन्ये बह्वीभ्योजातास्ते त्वमातृभागत ऊढज्येष्ठापेक्षया शेषाभागादिविभजेरन्निति निश्च-
यः ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठायां जन्मतोऽपि ज्येष्ठस्तु वृषभैकोत्तराः पञ्चदश गाः प्रामुयादित्याह ज्येष्ठस्त्विति । त्वमा-
तृतः मातृद्राहक्रमेण शेषाः कनिष्ठायां जाताः सवर्णायां भजेरन् भागमिति शेषः ॥ १२४ ॥

(५) मन्दनः । वृषभषोडशं वृषभषोडशकं धारणीयः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । षोडशवृषभः षोडशी ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ॥ न मातृतोऽज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतोऽज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । सदृशः समानजातीयः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादानादिक्रियांप्रतिविशेषमाह सदृशेति । वयोऽज्येष्ठएवाभिवादानादिविषयइत्यर्थः
॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगतविशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यते
जन्मज्येष्ठानान्तु पूर्वोक्तएव विंशतिभागादिरुद्धारीबीद्व्यः । एवंच मातृज्यैष्ठ्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडशीग्रहणायग्रहण-
वद्विकल्पः सच गुणवन्निर्गुणतया भ्रातृणां गुरुघृत्वावगमाद्यवस्थितः । अतएव जन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽग्र्यंशंदायादवामुयादिति
बृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्याद्युत्कर्षेणोद्धारीत्कर्षउक्तः निर्गुणस्यैकवृषभमिति मन्दगुणस्य वृषभषोडशाइति मातृज्यै-
ष्ठ्यात्रयणेनोद्धारोबीद्व्यः । मातृज्यैष्ठ्यविधित्वनुवादं मेधातिथिरवदन् । गोविंदराजस्त्वन्यमतंजगौ । न केवलविभागे
जन्मज्यैष्ठ्यं किन्तु ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रः कनिष्ठइत्यादिश्लोकत्रयेणैकदेशिमतविभागमुक्त्वा स्वमतं तूक्तविभागान्वक्तुं पुत्राणां

* जन्मज्येष्ठानान्तु पूर्वोक्तएवविंशतिभागादिरुद्धारीबीद्व्यः=किन्तु जन्मक्रमेणैवातः कनिष्ठाजोपि पूर्वोक्तमेव

विंशभाग्यंशादिकंगृह्णीयात् (अ)

जन्मतएव ज्यैष्ठ्यमाह सदशस्त्रीष्विति । लाघवात्सदशस्त्रीषु जन्मोत्कर्षउद्धारप्रयोजकोनतूद्वाहस्य यौगपद्यं क्रमिकत्वंचेति । मातृज्येष्ठत्वविधिनिषेधयोः पुत्रगतगुणवदगुणवत्त्वव्यवस्थितविकल्पेन समाधिरिति कुल्लूकः । मेधातिथिस्त्वर्थवादमाह । वस्तुतस्तु जन्मज्यैष्ठ्यमेव प्रयोजकम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । इदंमातृतो ज्यैष्ठ्यं विभागविधावेव नान्यत्रेति श्लोकाभ्यामाह सदशस्त्रीष्विति । सदशस्त्रीषु सवर्णस्त्रीषु ॥ २५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्यपि स्मृतम् ॥ यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोयं जन्मज्येष्ठतामभ्युपगमयति सुब्रह्मण्यानाममन्त्रोज्योतिष्टोमेच्छन्दोगैः प्रयुज्यत इन्द्रा-
हनाय सुब्रह्मण्यो ३३ इन्द्रआगच्छेत्यादिप्रयोगे बहुत्वाद्बहुवचनं तत्रेदमुच्यते प्रथमपुत्रेण पितरंव्यपदिश्यहूयते देवदत्त-
स्य पिता यजते जन्मनोज्यैष्ठ्यं मुख्यं अन्यत्र तु मातृविवाहसंबन्धादौणं यमयोर्गर्भएककालनिषिक्तयोरपि जन्मतोज्यैष्ठ्य-
म् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रौतेपिकर्मण्येवमाह जन्मज्येष्ठेनेति । अमुकशर्मणः पिता यजत इत्याकारमाह्वानम् । जन्मतोज्येष्ठेतेति युक्तिप्रामस्यैवानुवादः ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । सुब्रह्मण्याख्योमन्त्रोज्योतिष्टोम इति इन्द्रस्याह्वानार्थं प्रयुज्यते तत्र प्रथमपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रि-
यते अमुकपिता यजत इत्येवमृषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भएककालनिषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता । गर्भेष्वि-
ति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तच्च श्रुतिसिद्धमित्याह जन्मेति सुब्रह्मण्यासु ज्योतिष्टोमेन्द्राह्वानार्थं सुब्रह्मण्याख्योमन्त्रो-
स्त तत्रप्रथमजपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रियते अमुकपिता यजत इति । अतएव यमयोरपि प्रथमसेकजस्यैव ज्येष्ठतामाह-
मेति । गर्भेषु जन्मत इति वचनान्निषेककाले प्रथमनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठत्वं योनिनिःसरणापेक्षया तु कनिष्ठत्वेऽपि । अन्यथा
भिष्विति व्यर्थे बहुवचनं स्त्रीषु व्यक्त्यपेक्षया तेन मातृद्वयं गर्भद्वयं यदा धत्ते तत्रापि पूर्वनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठता नतु देवाद-
मासादिजातस्येति भावः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । सुब्रह्मण्यां सुब्रह्मण्याह्वाने एकगर्भेऽप्येककालनिषिक्तयोरपि सतोः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुब्रह्मण्यासु क्रियासु सोमयागादौ कोयजति अमुकशर्मणः प्रपौत्रोयजति । च पुनः कः अ-
कशर्मणः पौत्रोयजति । च पुनः अमुकशर्मणः पुत्रः प्रपुत्रः यजति च पुनः अमुकशर्मा यजति । च पुनः एवंविधक्रियासु
जन्मज्येष्ठेन आह्वानं स्मृतं यतः सुब्रह्मण्यवेदाभ्यायिनां घोषाएवं भवन्ति । यमयोः निषिक्तयोः गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता-
स्मृता ॥ १२६ ॥

प्रपुत्रोऽनेन विधिना सुतांकुर्वीत पुत्रिकाम् ॥ यदपत्यं भवेदस्यां तन्ममस्यास्वधाकरं ॥ १२७ ॥
अभातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां । अस्यां योजायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति ॥ १ ॥ +

(१) मेधातिथिः । यदपत्यमस्यां जायेत तन्मेमस्वधाकरमौर्ध्वदेहिकस्य श्राद्धादिपुत्रकार्यलक्षणार्थं स्वधा श-
नित्वयमेवोच्चार्यः तथाच गौतमः पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योमिप्रजापतिं चेष्टास्मदर्थमपत्यमिति संवादाद्यभिसंबन्धमात्रा-

दियोगेन विनापि भवति पुत्रिका ननु संवादभावेन यद्यप्यभिसंबन्धे तदद्यात्कृतमुच्यते सुतवचनेन यावन्मज्ञापितस्ताव-
ज्जामाताविप्रतिपद्येत कुर्वीत पुत्रिकामेषतस्याव्यपदेशः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनेन वक्ष्यमाणेन । यदपत्यमित्यादिअभिधाय दद्यादिति शेषः । त्वधाकरं पुत्रकार्य-
आन्नादिपरम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । अविद्यमानपुत्रोयदस्यामपत्यजायेत तन्मम आन्नाद्यौर्ध्वदेहिककरंस्यादिति कन्यादानकाले जामा-
त्रासहसंप्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरंपुत्रिकांकुर्यात् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रिकापुत्रस्य भागं विधास्यन् तत्प्रकारमाह अपुत्रइति । उत्पन्नपुत्रेण भागयोग्या पुत्रिका ।
त्वधाकरं पिण्डादिदातृ । पुत्रिकापुत्रस्यत्वष्टकाश्राद्धे विशेषोयतोमातामहस्य मातामहादिश्राद्धं नास्ति दौहित्रस्यास्तौ-
ति ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथपुत्रिकायाः पुत्रस्य च दायमार्गं विवक्षन्पुत्रिकाविधितावदाह अपुत्रोनेनेति । अनेनोत्तरार्द्धेन
वक्ष्यमाणेन विधिना संविद्वाक्येन पुत्रिकामिवार्थेकप्रत्ययः पुत्रानुकारिणीमित्यर्थः । त्वधाकरं पिण्डोदकप्रदानादिकं
इति शब्दोन्ते द्रष्टव्यः ॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेथ पुत्रिकाः ॥ विदद्धार्यस्त्ववंशस्य स्वयंदक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजोत्पादनविधिज्ञः प्रजापतिर्दक्षः स एवोदाह्रियतेऽर्थवादोयंपरकृतिर्नाम ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्ववंशस्य त्वसपिण्डधारायाः ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रपरप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह अनेनेति । दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः त्ववंशवृद्ध्यर्थमने-
नोक्तविधानेन कृत्वादुहितरः पूर्वपुत्रिकाः त्वयंकृतवान् । कात्स्न्येऽथशब्दः ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य निर्मूलत्वंधुनीते अनेनेति ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । अस्यार्थवादंपरकृतिरूपं च श्लोकाभ्यामुदाहरति अनेनेति । अनेनोक्तेन प्रजाविज्ञोहि प्रजा
सोन्येव त्वयंचक्रे इति ॥ १२८ ॥

ददौ सदश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा समविंशतिम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्कृत्येति तद्वच्च विधीयते दशेत्यादिलिङ्गादानेकपुत्रिकाकरणमपीच्छन्ति ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दश पुत्रिकाः । प्रीतात्मा पुत्रजन्मतुष्टिमान् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । सदक्षोभाविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्माऽलङ्कारादिना सत्कृत्य दशपुत्रिकाधर्माय त्रयोदशकश्यप
समविंशतिचन्द्राय द्विजानामोषधीनांचराज्ञे दत्तवान् । सत्कारवचनमन्येषामपि पुत्रिकाकरणे लिङ्गम् । दशेत्यादिच्च
नामपि पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव पुरावृत्तं कथयति ददाविति । प्रीतात्मासद्वित्सर्वत्रानुषङ्गते ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथापुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ॥ तस्यामात्मनि तिष्ठत्यां कथमन्यो धर्महरेत् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । यदपत्यं भवेदस्यांतन्ममस्यादित्युक्तं अपत्यवृत्त्यभाक् अतः पितरि मृते पुत्रिकायाअ
त्पन्नपुत्रायाधनहरत्वमपार्थविधीयतेऽर्थवादेन तस्यामात्मनि पुत्रनिमित्तं तिष्ठत्या [मेवधनं न पुत्रोत्पत्तिस्तदीयाय पुं

ते अथवातस्यामात्मभूतायांपितृरूपायामिति] : पुत्रेण दुहितासमेति सामान्यवचनोदुहितृशब्दः प्रकरणात्पुत्रिकाविष-
योविज्ञेयः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथाच सैव पुत्रिकाऽपुत्रस्य धनंहरति नान्यइत्याह यथेति ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मस्थानीयः पुत्रआत्मावैपुत्रनामासीति मन्त्रलिङ्गात्तत्समा च दुहिता तस्याअप्यङ्गेभ्यउत्पाद-
नात् अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य धृतस्य पितुर्धनंपुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्योहरेत् ॥
॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किंतत्राह यथेति । तस्यामात्मनीति सामानाधिकरण्ये सम्प्रयौ । आत्मावै जायते पुत्र
इतिश्रुतेर्दुहिताप्यात्मा तेन अपुत्रस्य पितुः पुत्रिका धनभाक् । तत्पुत्रश्च पौत्रस्थानीयः । अन्योज्ञात्यादिः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । अथप्रकृतमेव दायविभागविधिमाह यथैवात्मेति । दुहिता पुत्रिका आत्मन्यात्मभूतायामन्योन्या-
त्मभूतोभानादिर्धनं हरेल्लभेत ॥ १३० ॥

मातुस्तु यौतकंयत्स्यात्कुमारीभागएव सः ॥ दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यौतकशब्दःपृथग्भावेन च स्त्रीधने तत्र हि तस्याएव केवलायाः त्वाम्यं अन्येतु सौदायक-
मेव तत्संबन्धस्त्रीधनंतत्रहि तस्याः स्वातन्त्र्यम् ॥ सौदायिकं धनमाप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ॥ नभक्तभूषाद्युपयोगिनः आ-
न्वाहिकाद्भर्तृदत्ताद्धनादुपयुक्तशेषमेव युवत्या स्वीकृतंयौतकमाहुः । कुमारीभागएव कुमारीग्रहणा [दूनो] स्ति एव-
कारस्यचप्रसिद्धानुवादकत्वात्मकरणबाधकत्वमतश्च पुत्रिकाकुमारीविषयमपियौतकं । एवंचगौतमः स्त्रीधनंतदपत्याना-
मित्युक्ताह दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानांचेति । तत्राप्रतिष्ठितायाऊढा अनपत्या निधानाभर्तृगृहे याभिः प्रतिष्ठा नलब्धा
दौहित्रएवच हरेदपुत्रस्यानौरसपुत्रस्याखिलधनंहरेत् सतित्वौरसे यावानंशस्तंवक्ष्यति अत्रापि पुत्रिकापुत्रएव दौहित्रो न
सर्वत्र पूर्ववन्मकरणत्यागस्य यौतकविषयत्वएव प्रमाणसंभवान् ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यौतकं स्त्रीधनम् । कुमारीभागोऽपुत्रकन्याभागः सत्यपिपुत्रे सत्यामपिपुत्रिकायां तत्पुत्रे-
ष । दौहित्रइति दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः । अपुत्रस्य मातामहस्य अखिलम् । सतु ततः कुमारीभागकर्म । एतेनपुत्रिका-
विषयादन्यत्रापि मातुः स्त्रीधनं कुमारीणामेव तस्मिन्संगृहीते पितृवित्तात् स्वत्वांश्चतुर्थभागदानंतासां न कर्तव्यम् । याज्ञ-
वल्क्यस्मृतौ चतुर्थांशदानस्य भगिनीसंस्कारत्वेन श्रवणात् तस्यच मातृयौतकेनैव सिद्धेरितिग्राह्यम् । पुत्रिकायांवरुता-
यामपुत्रस्य धनंपरुषभावएव दुहितृदौहित्रगामि ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । मातुर्यद्धनंतत्तस्यां धृतायां कुमारीभागएव स्थानं पुत्राणांतत्र भागः । कुमारी चानूढाभिमेता । त-
थागौतमः ॥ स्त्रीधनंदुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानांच अपुत्रस्य च मातामहस्य दौहित्रएव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रं धनं-
शृक्वीयात् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मातामहेन त्वभार्यायै यद्धत्तं तत्कुमार्या पर्याप्तं तन्मातुरुर्ध्वतत्पुत्रएव तद्धरेदित्याह मातु-
स्त्विति । ननु पारितोषिके धने दातुः स्वत्वापरित्यागात्कथं सत्पुत्रस्तद्धरेत्तत्राह कुमारीभागइति । स्त्रीधनंतदपत्यानामि-
तिगौतमोक्तेः । नकेवलमेवमपितु मातामहस्यापि धनभागित्याह अपुत्रस्येति ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । यौतकं मातुः पितृकुलप्राप्तं धनमसत्यपि पुत्रिका पुत्रे कुमार्या यौतकप्राप्तिरेव कारेणसूचिता अपु-
त्रस्य पुत्रिकाकरणोत्तरकालंजातपुत्रस्य मातामहस्याखिलं धनं दौहित्रः पुत्रिकापुत्रएव हरेन्पुत्रिका ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यौतकं स्त्रीधनम् ॥ १३१ ॥

दौहित्रोऽखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ सएव दद्याद्दौहित्रे पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । अपुत्रमातामहमातामहाय पूर्वैर्णैव पौत्रिकेयदौहित्रस्याऽखिलं रिक्थहरत्वमुक्तमतोऽयं लो-
कस्तदनुवादेन पिण्डदानविधानार्थं इतिकैश्चिद्वाख्यातं । हरेद्यदीति च ते पठन्ति यस्मिन्पक्षे सर्वहरेत्तस्मिन्नेव पक्षे दद्या-
द्मातुः समस्तत्र विभागः स्यादिति पक्षस्तदा दद्यादन्यथा योयतआददीत सतस्मै दद्यादित्यनेवैव पिण्डदानेन सिद्धे पुन-
र्वचनमनर्थकं अखिलरिक्थग्रहणानुवादश्चानर्थकएव तदयुक्तं । अपुत्रस्य पितुर्हरेदित्ययमेवार्थोवगीतश्चिरन्तनपाठः । पितृ-
शब्दश्च जनके प्रसिद्धतरोर मातामहे । अतश्च पुत्रिकायाभर्ता नतु तदन्यभार्यापुत्रपुत्रिका च पुत्रवती तदाऽनेनैव पुत्रेण
जातेन पिता पितामहश्चोभावपि पुत्रवन्तौ वेदितव्यौ । यदातु बीजीतरास्तु जातःपुत्रस्तदा पुत्रिकापुत्रः समानजातीयायामू-
ढायांजातोपि नैव बीजनोरिक्थं हरेन्नापि पिण्डं दद्यात् अन्योहि जन्यजनकभावोन्यश्चापत्यापत्यवत्संबन्धः । अजनका-
अपि क्षेत्रजादिभिरपत्यवन्तो जनकाश्च विक्रीतापविद्धादिपितरोनीवाजीगतादयःपुत्रवन्तस्तथाचौरसलक्षणः त्वक्षेत्रइति
त्वग्रहणंक्षेत्रं च पुत्रिकापितुरेव भर्ताहि तस्य चानुविधेयवरइति मानुकुलेस्वामी तस्मादेवंतद्वक्तव्यं यस्मिन्पक्षे विद्यमाना-
न्यपुत्रपुत्रिकाभर्ता पुत्रिकापुत्रश्चाखिलद्रव्यहारी तस्मिन्पक्षे अज्जसाअयं प्रयुक्तेति रुढायाअपि प्राथमिकात्संयोगादनपग-
तमेवानुषज्येत । प्रायेण ह्यत्र शास्त्रे कन्याशब्दः पुमांसं प्रयोगमाचष्टे अर्थसंस्कारहीनेति तदपि न यतः प्रथममेव वचनमे-
वंस्मरणाभिप्रायेण तत्र संभवि प्रमाणान्तरवशात्लक्षणया हिताइत्यत्र प्रतीयते । यथोक्तं ॥ पाणिग्रहणकामत्त्राः कन्यास्ते-
व प्रतिष्ठिताः । ताः कन्यास्वपितृणां हि याहिताइति । अत्र धर्मलोपवचनलिङ्गात्पुरुषोपभुक्ताऽकन्येत्युच्यते तद्विपर्ययेणानुपभु-
क्ता कन्येति सर्वत्रैवमुख्यार्थमनुरुध्यक्रियमाणाधर्मालक्ष्यन्ते ते च न सर्वे किंतिहि यावतांप्रमाणमस्ति । तथाहि कानीनइति
पितुः स्वतासंस्काराभावश्च प्रतीयते केवले हि संस्काराभावेचोढा त्वैरिणी पुत्राः कानीनाः केवलायां च पितृत्वतालक्षणायां
पुत्रिकापुत्रोपि कानीनइति व्यपदिश्यते । तथोक्तेस्त्वदारतस्तुनियमातिक्रमः प्राप्तीतीति न ह्यस्यायमर्थः स्वदारेभ्योन्यागन्त-
व्येति परस्त्रियंचकामयते नचापरां दारांस्तथा सत्यनेनैव गतत्वात्परदारप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्किंतिहि स्वदारेषु रतिर्धारयि-
तव्या रतिभावनयाऽभ्यासात्प्रीत्यतिशयोत्पत्तेः [अक्षराणि १] स्त्रियंच न कामयते नचापरांदारांस्तथासति धर्मेभ्यो-
नहोयतइत्यनुवादोयं । अथवा त्वदारनिरतोपि पर्ववर्जनमेनां ब्रजेयुरसौ सुषुम्नैवमपत्यशेषएव परदाराप्रतिषेधोपि नास्ति ।
अनूढत्वात्केनचिद्धारव्यपदेशाभावात् किंपुनरपुत्रयुक्तमविवाशेति अष्टौहिविवाहास्ते च स्वीकारभेदेन ब्राह्मादिव्यपदेशभे-
दंप्रतिपद्यन्ते नचास्यात्वकरणंभर्तुरस्ति पितुरेव त्वत्वानतिवृत्तेः अभ्रातृकायां च विवाहप्रतिषेधे पुत्रिकामविवाहादर्थ-
यति यथा नाभ्रातृकामुपयच्छेत तौकंसस्य तद्भवतीति प्राकरिणिकश्चायंप्रतिषेधस्तदप्रतिषेधेषूपलभ्यमानमूलत्वात्प्रकरणा-
धीनोपि संस्कारत्वमपनुदति । तथाच शिष्टादर्शनीयकन्याभावे कपिलादिरूपामुपयच्छन्ति । तथाच त्वधर्मानुष्ठानमाधरन्ति
क्षतयोन्यन्यपूर्वाभावोत्र समानप्रवरादिकयोढयापि कथंचिन्नपत्नीकार्यकुर्वन्ति एतदर्थमेव कैश्चिन्नोद्धेत्कपिलमित्यत्र
दृष्टदोषोपवर्णनंप्राकरिणिकत्वेपि सपिण्डादिप्रतिषेधस्य चैकरूप्यमाविज्ञायीति कथंपुनः स्पृष्टिप्रतिषेधोभ्रातृकामुपयच्छतेत-
स्मिन्नोद्धारशङ्का उच्यते अस्य प्रतिषेधस्य वाक्यशेषः श्रूयतेऽपत्यं ह्यस्य तद्भवतीति अनेन ततश्चापत्योत्पत्तावेव पुत्रिका
नभार्या धर्मार्थमर्थकामयोस्त्वस्त्वेवसहाधिकारइति भवत्यपरिहारस्तु त्वकरणाभावादविवाहः ननु तस्मिन्पक्षे कानीनएव

पुत्रिकापुत्रः स्यान्महसौ पितुः त्वस्यादसंस्कृतयोश्चापत्यमिति संस्कारपक्षे तु पितृसुतासंस्कारभावो न धर्मलक्षणप्रत्ययादन्य-
तरधर्माभावे कानीनाद्भिद्यनइतियुक्तं अत्रोच्यते न वयं पुत्रिकापुत्रस्य कानीनस्य लक्षणंतदस्य नास्तीति ब्रूमः इदं हितस्य
लक्षणं ॥ पितृवेश्मनिकन्यातयंपुत्रं जनयेद्गृहः ॥ तं कानीनं वदेन्मात्रावोदुःकन्यासमुद्भवमिति ॥ अस्य चार्थः य एवं लक्षणः
सदृशशस्त्रे कानीनग्रहणेऽपि ग्रहीतव्यः । स च कस्यापत्यमित्यपेक्षायां वोदुःकन्यासमुद्भवमिति द्वितीयं वाक्यं । अथवा नेह
पदार्थोलक्ष्यते किं तर्हि संबन्धिता नियम्यते य एवं विधः कानीनस्तंवोदुःकन्यासमुद्भवमिति द्वितीयं वाक्यं । संबन्धिता च
पदार्थभेदे चाप्युपाधिभेदाद्भिद्यतएव रहः प्रकाशभेदेन चैव मातामहस्य अन्ये चादुरिति पदार्थस्तु तदा कानीनशब्दस्य
शब्दार्थसंबंधोऽवधितएवावगन्तव्यः ते चेदपत्यमात्रे कानीनं स्मरन्ति । भवतु पैतृके कानीने व्यवहारः । अन्ये तु स्मृतिमेव
विशेषनिष्ठा माहुः नहि कन्यापत्यमात्रे सर्वकानीनशब्दः प्रयुज्यते किं तर्हि मानवस्मृतिर्लक्ष्यते एतदप्यनुमन्यामहे निश्चिते
प्रयोगाभावेऽवशेषस्मरणेऽपि पुण्यसिद्ध्यादितद्विशेषावगतिः प्रयोगतो न्याय्यैव ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न केवलमातामहस्य धनं हरेदपि तु पितुः बीजिनः स्वमातृभर्तुरप्यपुत्रस्य पुत्रान्तरशून्य-
स्य दौहित्रः पुत्रिकापुत्रो धनं हरेत् तद्विजप्रभवत्वादस्य ज्ञात्यन्तरापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् । पुत्रिकापुत्रनियमे च समे पुत्रइ-
त्यभिधानस्य न ममैव पुत्रइतीतरपुत्रत्वव्यवच्छेदने तात्पर्यं किंतु स्वपुत्रतायाम् । यदा सा वृक्थहरस्तदा स एव मातामहा-
य यथैकोद्दिष्टं तत्पितृपितामहौ चादाय पार्वणं यथा करोति तथा स्वबीजिनेऽपि कुर्यात् । पिण्डद्वयदानविधिः श्राद्धद्वय-
विधिपरः । ग्राममुपायणस्य श्राद्धविधानं श्रुतौ श्रुतम् ॥ १३२ ॥

(३) कुल्लूकः । दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव तस्य मातामहधनग्रहणमनन्तरोक्तं जनकधनग्रहणं च पिण्डदाना-
यमारंभः पितृशब्दस्य तत्रैव मसिद्धत्वात् । अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रान्तररहितस्य जनकस्य समग्रधनं गृहीयात् स एव
तृमातामहाभ्यां द्वौ पिण्डौ दद्यात् । पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थं पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिण्डदानव्यामोहनिरा-
र्थवचनम् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह दौहित्रेति अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य त्वपितृमातामहस्य वा । अ-
आह स इति । नास्य पितृमातामहपक्षे पिण्डदानत्वं मातामहमातृपक्षे तु पिण्डदानत्वं मिति भावः । पितुः पुत्रान्तरास्य
पितृधनस्य न्यायसिद्धत्वात्पिण्डदानत्वं त्रिधेयम् । पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थम् ॥ १३२ ॥

(५) जन्दनः । दौहित्रोऽपि पुत्रिकापुत्रः सन् अपि अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य पितुः त्वजनकस्य रिक्थं हरेत् कत्वा-
व्यवहारित्वात् पिण्डं पित्रे त्वजनकाया पुत्राय पितामहाय च स एव दद्यात् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ॥ तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वशेषोयमर्थवादः कथमविशेषस्तयोर्हि मातापितराविति ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि पुत्रिकायां कृतायां पुत्रो जायते मातामहस्य तदा दौहित्रपेक्षया पुत्रस्याभ्यर्हितत्वा-
धिकभागतास्थित्या शङ्कानिवारयति पौत्रेति । मातापितरौ पिताचमाताचेत्यर्थः । अत्र च दौहितुः पुत्रस्थानीयत्वात्त-
पाश्च स्त्रीत्वेन बहिरङ्गत्वात्वाभ्योक्त्यसंभवात्पौत्रदौहित्रोपादानम् । तेन पुत्रतुल्यत्वात्पौत्रस्य तुल्यत्वाच्च दौहित्रस्य
त्रेण साम्यमित्युक्तम् ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये न कश्चिद्विशेषोऽस्ति यत्मातृयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्नाविति
वस्यैवानुवादः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पौत्रेति । लोके धर्मकृत्ये धर्मतः शास्त्रानुसारेण तयोः पौत्रदौहित्रयोर्नविशेषोस्ति यतः तस्य पितुः देहतोमातापितरौतयोः संभूताविति समाधिकारितेतिभावः ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिकायाः पुत्रस्य मातामहपिण्डप्रदत्वमुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह पौत्रदौहित्रयोरिति । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः कार्य इहामुत्रच कर्तव्ये धर्मतोऽन्यायतः एवम्यायउत्तरार्द्धेनोच्यते तस्य पुत्रदुहितृपितुर्देहतः तयोः पौत्रदौहित्रयोः मातापितरौ संजातौ पौत्रस्य पिता संभूतो दौहित्रस्य माता हि यस्मात्तस्मादविशेषोस्तीति ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तयोः पौत्रदौहित्रयोः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ॥ समस्तत्र विभागः स्याज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । समस्तत्रतुल्योविभागोजातेन पुत्रेण ज्येष्ठांशनिषेधः ज्येष्ठतानास्तिहस्त्रियाः रिक्थभागएव ज्येष्ठता निषिध्यते नत्वस्यांगुरुवृत्तौ ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्येवंज्येष्ठत्वात्पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभागोदेयइत्यतआह पुत्रिकामिति । पुत्रो जायते मातामहस्य । ज्येष्ठता गुणविशेषकता विद्यादिगुणाभावान्नास्ति तद्वारातु पुत्रिकापुत्रस्यापि न ज्येष्ठताऽस्तीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

(३) कुट्टकः । कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरंजायते तदा तयोर्विभागकाले समोविभागोभवेत् नोद्धारः पुत्रिकार्ये देयः यस्माज्येष्ठयाअपि तस्याउद्धारविषये ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतपुत्रिकोत्तरकालोत्पन्नपुत्रस्यापि तत्समविभागं वदन् तस्याज्येष्ठत्वनिषेधेनोद्धारभावमाह पुत्रिकायामिति । तस्यामातुर्ज्येष्ठत्वाभावेन तदौपाधिकपुत्रज्येष्ठत्वाभावादुद्धारभावः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अनुजायते पुत्रिकाकरणात्पश्चाज्जायते स्त्रीग्रहणात्तदपत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १३४ ॥

अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथंच न ॥ धनंतपुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्वामिकान्यास्तुपुत्रिकायाभर्तुरप्राप्तधनसंबन्धउच्यते । अथ किं पुत्रिकाविवाहेन संस्क्रियते । उताहोन किंचन यदिसंस्क्रियते भार्येवासौभवति भार्याकरणोहि विवाहः । ततश्च तद्धनं [अ० १] नसंस्तूयते कन्यागमनंप्रामोति त्वदारनिरतः सदेति नियमातिक्रमश्च यथेच्छसितथास्तु [अ० १] ननुचास्मिन्पक्षे श्लोकोयमनर्थकः । नैष दोषः अपरिपूर्णत्वायार्थवत्त्वस्य यथैतदयमपत्यं न भर्तुस्तेन वेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थोयुक्तएव श्लोकारम्भः । बहवश्चार्थवादिनोमानवाः श्लोकाः अथवा पुनरस्तु न संस्क्रियतइति । न तु चास्मिन्पक्षे कन्यागमनं प्रामोति किंकृतं तथा विधायी जातोमातामहस्य पुत्रइतःसाध्यं गंतुर्विध्यर्थातिक्रमनिरूपणेन प्राकरणिकं नच तानि नामानि न पतनीयानि [अ० ३] किं पुनर्भवांकन्याशब्दार्थमत्वा चोदयति कन्याग्रहणं प्रामोतीति त्रिधाहि कन्याएकातावदप्रवृत्तपुंप्रयोगात्तथा [अ० १] देवहिताः प्रथमे वयसि वर्तमानाच तत्र यदितावत्पुसा संप्रयुक्ता येन कार्यमतः पिण्डदानं यदा तु बीजो सपुत्रः संपद्यते तस्य सपुत्रिकापुत्रो नैवबीजिने पिण्डं दद्यात् नतु दौहित्र इत्युच्यते पौत्रिकेयइत्यर्थः यथा मातामहपक्षे पितुरपि योहरेत्तत्र सच दद्यादिति श्रूयते न पुनः पक्षान्तरेपि निषेधमनुमापयति पित्रे पितामहाय चेत्युभयोरप्रातत्वात् द्योतनं परिसङ्ख्ये अनुद्यमाने द्योतनमन्यत्वाएवदद्यात्तद्युगपदुभाभ्यामनेनायमनुवादः यथैव पित्रे मातामहाय च एवं पितामहाय प्रपिताहाय च तथैव च ततः पराभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनं तथा जीवतोमृतस्य वा स्वपितुः प्राप्तम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंच न मृतायां तदीयधनं तद्भर्तुरेवेत्याह अपुत्रायामिति । अविचारयन् पुत्रिकापुत्र-
त्वेनानपत्यस्य पत्नोरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौतन्निवारणार्थमिदं वचनम् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अजातपुत्रा पुत्रिका त्रियेतचेद्धनं तद्भर्तुरेवेत्याह अपुत्रायामिति । अविचारयन् पुत्रिकापुत्र-
स्य मातामहसंबन्धित्ववत्तद्धनं तस्येत्यनभिशाङ्कः । पुत्रस्यैवान्यार्थत्वं ननु पत्न्याः अतोऽस्य तद्धनस्त्वन्मिति भावः ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । अपुत्रिकं भर्तैवाहरेत् पुत्रिकापितृव्यादयः ॥ १३५ ॥

अकृतावा कृतावा पि यं विदेत्सदृशात्सुतम् ॥ पौत्रीमाताहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अधस्तनोपरितनवाक्यपर्यालोचनया पुत्रिकापुत्रविषय एवायमतिशयोक्त्या प्रतीयते । अकृताया
अपि दुहितुः पुत्रो मातामहधनभागित्युक्तं । किंपुनः कृताया इत्येवमन्यशेषत्वात्पुत्रिकाया विधिष्वनर्थक्यप्रसङ्गान्नदौहित्र-
स्य रिक्त्यप्राप्त्यर्थः । ननु च स्मृत्यन्तरे दौहित्रमात्रस्य दानाधिकारः श्रूयते मातामहानामप्येवमिति । इहापि करणं हित्वा
श्रुतिवाक्यसामर्थ्येन दौहित्रमात्रविषयतैव प्रतिपत्तुं न्याय्या दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति । [तथापरमुक्तं दौहित्रोऽस्ति रिक्त्यमि-
त्यादि अत्रोच्यते यदुक्तं मातामहानामिति] तद्वहुवचनं किं व्यक्त्यपेक्ष्यमुत्तलक्षणया प्रमातामहाद्यभिप्रायेण व्यक्त्यपक्ष
एकस्यैव मातामहस्य प्रामोति श्राद्धादिवत् तच्च सपिण्डीकरणे कृते विरुद्धं एवंसादुरत ऊर्ध्वत्रिभ्यो दद्यादिति । अथापि
पितुरन्यस्य सपिण्डीकरणमेव न करिष्यत इत्युच्यते तदपि निषेधाभावात् लक्षणयोः सन्निकर्षो विशेषाभावाल्लक्षणविशेषाप
रिक्त्यानेऽनवगमत्वमेव स्मृत्यादिबलेन च कारणत्यागस्येति विरोधप्रसङ्गस्तन्निवेशोहि पदार्थप्रकरणादुत्कृष्यते द्वादशो
पसदोहीनस्येतिवत् । अकृतावेत्यस्य चान्यपरत्वमुक्तं । तस्मात्पौत्रिकेयविषयमेतत् ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकृता पुत्रिकात्वेनापरिभाषिता । सदृशात् नोत्तमाधमाद्वा । कृतापुत्रो दद्यात्प्रथमपिण्डं-
सर्वदा स एव धनं हरेत्सदैव । अकृतापुत्रस्य पुत्रपत्नीदुहित्रभाव एव ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतावाकृतावेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं तत्र यदपत्यं भवेदस्यां तन्ममस्यात्त्वधाकरमित्यभिधा-
य कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसन्धिमात्रकृतावागव्यवहारेण न कृता । तथा गोतमः अभिसन्धि-
मात्रात्पुत्रिकामे केषामिति । अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्क्येति प्रागविवाहत्वमुक्तम् । पुत्रिकेव कृताऽकृतावा पुत्रसमानजाती-
याद्वोरुपादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवान्मातामहः पौत्री तथाचासौ तस्मै पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराज-
स्वरुता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोपि मातामहधने पौत्रिकेय इव मातामहादिसत्त्वेभ्यधिकारीत्याह । तन् पुत्रिकायाः
पुत्रतुल्यत्वादपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । दौहित्रस्य धनहरणादौ पुत्रिकाकरणमुपलक्षणमित्याह अकृतेति । सदृशात् सजातीयान् भर्तुः
सुतं विन्देदुत्पादयेत् तेन मातामहः पौत्री त्वपुत्राभावेदतिशेषः ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिकात्वेनाकृताया दुहिता तेन पौत्रीस्यादितिशेषः । पुनः सन्तानहीनाय मातामहाय पिण्डं दद्या-
त्तस्य धनं हरेत् ॥ १३६ ॥

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ॥ अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्यामोति विष्टपम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रेण जातेन तत्कृतेनोपकारेण लोकान्स्वर्गादीन्देशविशोकान् जयतिप्रामोति । तत्रोत्पद्यतह-
तियावत् एवंपौत्रेणानन्त्यंतेष्वेव चिरन्तनकालमवस्थानंलभते । पौत्रस्य पुत्रेण ब्रध्नस्य विष्टपमादित्यलोकंप्रामोति ।
प्राकाश्यमश्नुते न केनचित्तमसा त्रियते ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकान्स्वर्गम् । आनन्त्यं तदेव चिरस्थितम् । ब्रध्नस्य हिरण्यगर्भात्मिनः सूर्यस्य । वि-
ष्टपं लोकम् ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान्प्रामोतीति पौत्रेण तेष्वेव चिरकालमवतिष्ठते तदनन्तरंपुत्रस्य पौत्रे-
णादित्यलोकंप्रामोति । अस्य च दायभागप्रकरणेऽभिधानंपितुर्धने पत्न्यादिसद्भावेपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्येत्येवंपुत्रसंता-
नाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रादीनां त्रयाणां जन्ममात्रतः फलभेदमाह पुत्रेणेति । पुत्रेणायंलोकइतिश्रुतेः । आनन्त्यं
पुत्रतः प्रामलोकेष्वेव चिरकालावस्थानम् । ततएव ब्रध्नस्य रवेः विष्टपं लोकं प्रपौत्रेणामोतीत्यन्वयः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । अकृतायाः पुत्रस्य मातामहुरिक्थहरणेन पौत्रस्य तुल्यतामुपपादयिष्यन्निदन्तावच्छृणुतेत्याह
पुत्रेणेति । आनन्त्यंनानाशरहितत्वम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकं आमोति ॥ भास्कराहस्करब्रध्नैत्यमरः ॥ १३७ ॥

पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मान्नायते पितरंसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अपत्योत्पादनविधिशेषोयमर्थवादः । पुंनामनरकंचतुर्विधभूतोत्पत्तिः पृथिव्यांव्यपदिश्यते त-
स्मायते पुत्रोजातः देवयोनी जातइत्यर्थः तस्माद्धेतोः पुत्रइति व्यपदिश्यते ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुंनाम्नोयन्नापुत्रैर्गन्तव्यम् ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्पुन्नामधेयनरकात्सुतः पितरंत्रायते तस्मात्त्राणांदात्मनैव ब्रह्मणा पुत्रइति प्रोक्तः । तस्मा-
त्प्रहोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्ततदीयपुंसंतानस्य द्वायभागित्वमिति पूर्वदाढ्यार्थमिदम् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रपदस्यान्वर्थफलमाह पुमिति । स्वतः पुत्रपौत्रानपेक्षया सचकार्यविशेषः पुत्रस्यैवप्रोक्तः
स्वयंभुवेति तद्वचनमेवात्र प्रमाणमितिभावः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । नरकोदुःखंतस्य पुदिति नाम्नस्तस्मात्पितरं त्रायतइति पुत्रइति ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोकेविशेषोनोपपद्यते ॥ दौहित्रोपि सप्तपुत्रैर्नसंतारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि दौहित्रः पुत्रिकापुत्रएवविज्ञेयः । दौहित्रोपि सप्तपुत्रैर्नसंतारयति पौत्रवत् । अयमन्यर्थ-
वादएवविहितत्वादर्थस्य एतयोर्विशेषोनास्ति । एकस्य माताऽन्यकुलीनाऽपरस्य पिता तस्मादौहित्रोप्यमुत्रलोक एनप्रेत-
सन्तसततंसंतारयति नरकान्पूर्वस्मात् ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वेवं दौहित्रेण पुन्नामनरकत्राणं नस्यादित्यतआह पौत्रेति । पौत्रवत् लोकानन्त्य-
हेतुतया ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः पुत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिद्विशेषोन संभाव्यते यस्मादौहित्रोपि मातामहं

रत्नांके पौत्रवन्निस्तारयति । एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्थं पुत्रिकाकरणानन्तरजातपुत्रेण सह धने तुल्य-
भागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रदौहित्रयोर्लोकइत्यत्रापूर्तिपूरयति पौत्रेति । संतारयतीति पूर्तिः । पौत्रेण पितामहान्तेभ्यो-
दीयते पिण्डादि तथाऽयमपि ददातीति भावः ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । यथा पुत्रादिभिः पितुरभ्युदयस्तथा दौहित्रेणापीत्याह पौत्रदौहित्रयोरिति । यतएवमतोस्य माताम-
ह्रिकथहारित्वमुपपन्नमिति प्राप्तिक्रमः ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ॥ द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयंतत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । स एव दद्यात्पिण्डं च पित्रे मातामहायचेत्यत्र पुत्रिकापुत्रपिण्डदानं मातामहप्रक्रममुक्तं । तस्माद-
यमपरः क्रमः पुत्रिकापुत्रपिण्डदानस्य मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेदित्येवमादि । द्वितीयन्तु तस्याएवेत्यनुमन्तव्यं येतु पठ-
न्ति पितुस्तस्येति तत्प्रथमं पुत्रिकायै निरूप्य जनकाय निर्वपन्ति । न पितुः पितुरिति च जनकस्यैव पित्रे तृतीयमस्मिन्तु-
पक्षे मातामहाय पिण्डदानं नोक्तं स्यात् ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र श्राद्धक्रममाह मातुरिति । मातुः प्रथमपिण्डस्ततो मातुः पितुस्ततो मातुः पितामहस्ये-
ति । एवं कृते यदि पितुरपि पुत्रान्तरं नास्ति तदा पित्रूपतामहतत्पितृणां दद्यादिति प्रागेवोक्तम् ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं । द्वितीयं मातुः पित्रे । तृतीयं मातुः पितामहाय दद्यात् । पित्रादीनान्तु
पित्रे मातामहाय चेत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रिकासुतस्यापूर्वपिण्डदानक्रममाह मातुरिति । तस्यामातुरित्युभयत्रान्वयः । तेन तस्याः
पितुः पितुः पितुः प्रमातामहस्य मातुतः पितामहेभ्यः पिण्डत्रयं दद्यादिति । पुत्रिकाकरणपक्षे मातामहस्य मातामहादिवि-
भ्यो दद्यादन्वष्टकायामपि तथैवेति विशेषः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । अकृतावाकृतावेति दुहितृपुत्रस्य दायं परिसमाप्य प्रकृतस्य पुत्रिकापुत्रस्य कर्तव्यमाह मातुः प्रथ-
मतइति । प्रथमतः प्रथमं पितुः तस्याइत्येव । मातुः पितामहस्येति यावत् ॥ १४० ॥

उपपन्नोगुणैः सर्वैः पुत्रोयस्य तु दक्षिणः ॥ सहरेतैव तद्विक्रयं संप्राप्नोष्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः ॥ न भ्रातरो न पितरः पुत्रारिक्थहराः पितुरिति । सर्वपुत्राणां रिक्थहरत्वमुक्तं । सति त्वौरसे
प्रजीवनमात्रभाक्तक्षेत्रजादीनां ॥ एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थप्रदद्यात्प्रजीवनमिति ॥
अतोस्ति सिद्धमेव दक्षिणस्य रिक्थहरत्वं । इदन्तु वचनं सत्येवौरसे प्राप्त्यर्थमन्यथा न किञ्चिदनेन क्रियते कियान्तु तस्य
भागइति विशदंशाभावात्समऔरसेनेति केचित् । तदयुक्तं साम्येऽभिधीयमाने यथैव पुत्रिकाकरणे पठितमेवमत्राप्यपि
प्यत्र समस्तत्रिविभागः स्यादिति तस्मात्क्षेत्रजवत्पञ्चाष्टमादिभागकल्पनाकार्येत्युच्यते । अत्राप्यस्ति वक्तव्यं यथैव भागवि-
शेषोक्तः क्षेत्रजस्य षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति तथैव कृत्रिमेवक्ष्यति तस्मात्पुनर्वचने प्रयोजनं चिन्त्यं । उपाध्यायस्वाहा
पुनर्वचनाद्विशेषनिर्देशाभावाच्च क्षेत्रजान्यूनं कल्पना युक्ता नत्वभागता नापि समभागता न क्षेत्रजतुल्यतेति ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दक्षिणो मातापितृदत्तः । यदि सर्वपुत्रगुणयुक्तस्तदागोत्रान्तरे तद्विक्रयं पितृधनभागमन्य-
था सर्ववृक्थं गृहीयात् । तेनामुख्यपुत्रोप्यतिशयितगुणवत्तायामुख्यपुत्रवत् भागहरइत्युक्तम् ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रारिक्थहराः पितुरेवेति द्वादशपुत्राणामेव ऋक्थहरत्वं वक्ष्यति दशापरे तु क्रमशइति औरसक्षे-

त्रजाभावे दत्तस्य पितृरिक्थहरत्वं प्राप्तमेव अतः सत्यप्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृरिक्थभागप्राप्त्यर्थमिदं वचनं । यस्य दत्तकः पुत्रोऽभ्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्यगोत्रादागतोऽपि सत्यप्यौरसे पितृरिक्थभागं गृहीयात् अत्रैकैवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरित्यौरसस्य सर्वोत्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु क्षेत्रजोक्तपञ्चभागित्वमेवास्य न्याय्यम् । गोविन्दराजस्त्वौरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृरिक्थभागित्वार्थमिदं वचनमित्यवोचत् । कृत्रिमादीनां निर्गुणानां पितृरिक्थभागित्वं दत्तकस्य तु तत्पूर्वपक्षितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याय्यत्वात् ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रारिक्थहराः पितुरिति द्वादशसुतानां वक्ष्यमाणानामिव रिक्थहरत्वमनुवदन् दत्तमस्य तदाह उपपन्न इति । अप्यन्यगोत्रत इत्यत्रापि शब्दात्त्वगोत्रतश्च । गुणैः विद्याविनयपितृश्रद्धादिपुत्रगुणैः । वक्ष्यमाणो दत्तमश्चौरसक्षेत्रजाभावे रिक्थं संहरति ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । अथ दत्तपुत्रस्य दायमाह उपपन्न इति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपपन्न इति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् । यस्मै दत्तो धेनुस्ततस्तयोरपि गोत्ररिक्थे हरेत्पुत्रीऽन्यगोत्रजोऽपि जनयितुः गोत्ररिक्थानमहारित्वे अन्यगोत्रकथानुगः पिण्डोजनयितुर्ददतः स्वधा व्यपैति उभयपितुः श्राद्धं दूरीकरोति । उभावैकस्मिन्पित्रभेद इति साङ्ख्यायनसूत्रेण प्रतिग्रहीतृजनयित्रोऽपि पिण्डयोर्विधानात् ततश्चोभयगोत्ररिक्थहरणपूर्वकं पिण्डद्वयमिदमित्यर्थः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्तमिदं क्वचित् ॥ गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । इतश्च भागहरत्वं दत्तमस्य तूक्तं यतो जनयितुः सकाशात् गोत्रधनं न हरति वंशादपेतत्वात् गोत्ररिक्थग्रहणाभावे च पिण्डमपि जनयित्रे न ददाति गोत्ररिक्थानुगाहि पिण्डो गोत्ररिक्थेऽनुगच्छति यदीये गोत्ररिक्थे गृह्यते तस्मै पिण्डो दत्तकदानादौ र्ध्वदेहिकं क्रियते व्यपैति तस्मान्निवर्तते स्वधाकारसाधनं पिण्डश्राद्धादिलक्ष्यते तद्वदेतेन्यस्मिन्स्वपुत्रं ददाति तस्मान्निवर्तते न तस्य कर्तव्यमित्यर्थः । एष एव न्यायः कृत्रिमादीनां सहोदापविद्ध्यामुप्यायणानामुभयोपकारकत्वं अन्ये तु न हरेन्मृग्येदित्यन्तर्भावित्यर्थव्याचक्षते तेनोभयस्यापि द्यामुप्यायणवहुपकर्तव्यमित्याहुः । उत्तरस्तूपकारोपक्रमः तमेवंगमयन्ति यदि गोत्ररिक्थे न हरेत्पुत्रस्तदा तु ध्याख्येयं न चैतदुक्तं न सार्थान्तरभावे प्रमाणवत्कथ्यम् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ दत्तमस्य बीजधनसंबन्धीनं कथंचिदित्याह गोत्रेति । अतएव नासौ द्यामुप्यायणः प्रतिग्रहीतृगोत्रत्वात् । किन्तु देवरजपुत्रिकासुतावेव द्विपितृकत्वात् । गोत्ररिक्थानुगो गोत्रैकत्वे रिक्थहरणे च पिण्डदानमित्यर्थः । पुत्रं ददतस्तेन पुत्रेण कार्या स्वधा श्राद्धमपैति ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोत्रधने जनकसंबन्धिनी दत्तकोन कदाचित्प्राप्यात् पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव सपिण्डो दीयते तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधापिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । दत्तमः किं जनयितुर्गोत्रधनपिण्डसंबन्धी न वेति संशये सत्याह गोत्रेति । गोत्ररिक्थे वसुति रिक्थपृथक् धनं वस्त्वित्यमरः । ते न प्राप्नोत्यतस्तद्वत्पिण्डोऽपि पितरं न गच्छति । तत्र हेतुः गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो गोत्ररिक्थनिमित्तः । ददतो जनयितुः स्वधाऽपैति । स्वधेत्युपलक्षणं त्रिष्वप्यनधिकारीति भावः ॥ औरसक्षेत्रजाभावे दशपुत्राः प्रकीर्तिता इत्युक्तेस्तयोरभावे दत्तमो धनभागिति गोविन्दः । तयोः सत्वेऽपि धनभागदत्तमः । अन्यथा उपपन्न इत्यादिव्यर्थं निरोपणम् । अत आह मेधातिथिरितं वचनं सत्वौरसे प्राप्त्यर्थमन्यथा न किंचिदनेन क्रियत इति ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । दत्त्रिमोजनयितुरिति दत्त्रिमोजनयितुर्गोत्ररिक्थे न भजेन्न स्वीकुर्यात् किन्तु स्वयं यस्मै दत्तस्तस्य गोत्ररिक्थे हरेत् अत्र हेतुरपराद्धेनोच्यते गोत्ररिक्थेऽनुगच्छतीति । गोत्ररिक्थानुगः सगोत्ररिक्थहारी च पिण्डदोनाय इत्यर्थः अतो ददतो जनयितुः स्वधापिण्डप्रदानादिकं व्यपैति ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्यामश्च देवरात् ॥ उभौ तौ नार्हतोभागंजारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अपुत्रे भर्तरि मृते पुत्रोत्पादने स्त्रियागुरुनियोगोपेक्षितव्यदित्युक्तं तस्यैवायमनुवादः । यागुरुभिनियुक्ता पुत्रार्थिनी पुत्रमुत्पादयेत् क्षत्रं किलाहं भर्तुः क्षेत्रजश्च पुत्रस्तदर्थहर इत्यनया भ्रान्त्या सतस्यांसमुत्पन्नो न रिक्थहरः । यद्यपि क्षेत्रजादिविशिष्टेन विधिनोत्पन्नस्य शास्त्रे क्षेत्रजव्यपदेशात् नैव चास्य क्षेत्रजस्य रिक्थहरत्वमत्र वार्यते पिण्डदानं तु न निषिध्यते । यद्यपि पतितोत्पन्नो भवति । नारदस्तु विशेषं स्मरति ॥ जातायेत्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा । अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः ॥ दद्युस्ते बीजिने पिण्डमाता चेच्छुक्लतोदता । अशुक्लेऽपनतायां तु पिण्डदावोदुरेव तदिति ॥ सुतवचनात्क्षत्रमादिवदुत्पत्तिविध्यभावात्पुत्रमध्ये चापरिगणितत्वात् त्रैवर्णिकानां च बीजजाः प्रजीवनमात्रभागान रिक्थहराः यतोऽविशेषेण सर्वपुत्राणां भर्तरिमेते स्मर्यते ऊर्ध्वमपि पितुः पुत्रोपकर्तव्यशिरस्य धनस्य विभाज्यत्वाल्लभेरन्नेव प्रजीवनं एवमेवौरसादिपुत्रस्य सपिण्डबीजकाः प्रजीवनमात्रभागाः कर्तव्याः । रिक्थहरत्वं तु नास्ति परिगणितपुत्रविशेषाद्देशेनाश्रयणात् उक्तंचैतत् उक्तानां यद्येकरिक्थिनौ स्यातामिति । अत्रानेन चतुर्देशेनानियुक्तासूतादय इतरत्रानंशत्वाद्बीजिनोरिक्थं लभेरन्निति रिक्थप्रजीवनपर्याप्तमेतद्विज्ञेयं उक्तत्वादस्याभागांश्चैव दासीव भण्यते या समैतादासयोनय इति निरूपिता यासां प्रयोगार्थमवगन्तव्यं क्रियते तस्यां जातीनदासः सुतव्यपदेशाभावः शूद्रस्यापि तज्जाब्राह्मणादिवत्प्रजीवनभाजः । अन्यस्त्वाह नियतकर्मकरा अपि दासा भवन्ति यथास्नापकः प्रसाधकः पाचकः पावक इति एवं कामतोप्यवरुद्धाभक्ताच्छादनेन पोष्यमाणा दास्ये भवन्ति । एवं पुत्रिण्या विद्यमाने पुत्र आसौ देवान्नियुक्त्यापि कथं पुनः पुत्रवत्याभियोगः देवर एव कामार्थनियुक्तः पुत्रोत्पादनव्यपदेशेनेत्याभिरुपपन्नः जारजातकत्वमुभयोः कामजत्वान्तु पुत्रवत्यां जातस्य आद्यार्थ्यापुत्रार्थैव प्रवृत्तिर्न कामतोयेन ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नियोगापदोर्मिलितस्य देवरजस्य पुत्रत्वे निमित्तमाह अनियुक्तेति । असत्यापि पुत्रेनियोगादिवगुर्वादीनां प्रवर्तितव्यम् । एवं नियोगे सत्यपि स्वभर्तृजे सुतेऽसत्यैव सैव चापदित्युच्यते । जारजातककामजौ द्युभयत्र । कामजः काममात्रोत्पादितः ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । योगुर्वादिनियोगविना जातीयश्च सपुत्रायानियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्तावभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजौ धनभागं नार्हतः ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । निषेधप्रसंगेनान्यार्वाप भागित्वेन निषेधति अनियुक्तेति । अनियुक्ता अपुत्रा सती नियुक्तावापुत्रवती । तत्र हेतुः जरिति । जारादुपपत्तेर्जातं जन्म यस्य स जारजातकः । कामाजातः कामजः पुत्रवत्यामातुः काजातः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अथ क्षेत्रज्ञानमपि कांश्चिद्वायानर्हन् श्लोकत्रयेणाह अनियुक्तासुत इति । गुरुभिरनियुक्तायां देवराजातः सुतः नियुक्त्या तु पुत्रिण्या देवरादामश्च यथा संख्यं जारजातककामजातौ भागनार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमान्नायां क्षातोऽविधानतः ॥ नैवार्हः पैतृकरिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । अविधानतः शूद्रवस्त्रादिनियमत्यागोविधानाभावः सनार्हति रिक्थनासौ क्षेत्रज इत्यर्थः नियम-

त्यगिन देवरभ्रातृजाययोः पुत्रोत्पादने प्रवर्तमानयोर्युक्तपतितत्वं शास्त्रेण नियमितयोर्गमनानुष्ठानात् ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं घृताभ्यङ्गादिनियमविना पैतृकक्षेत्रिणोबीजिनोवा धनम् ॥ १४४ ॥

(३) कुल्लूकः । नियुक्तायामपि स्त्रियांघृताभ्यक्तत्वादिनियोगेति कर्तव्यतां विना पुत्रो जातः सक्षेत्रिकस्य पितुर्द्वन्द्वं धुनार्हति यस्मादसौ पतितेनोत्पादितो नियुक्तौ यौ विधिहित्वेत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । घृताभ्यक्तैतिकर्तव्यताशून्येन विनियुक्तोत्पन्नोपि रिक्त्वा नर्हइत्याह नियुक्तायामपीति । नार्या स्त्रियाम् । अविधानत इतिच्छेदः । पतितोत्पादितः विध्यतिक्रमेण पतितेन देवरेणोत्पन्नः ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । अविधानतः घृताभ्यक्तत्वादिविधिराहित्येन ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृकं क्षेत्रिकपितृसंबन्धि । सः नार्या विधानतः घृताभ्यक्तजातः ॥ १४४ ॥

हरेत्तत्र नियुक्तायाजातः पुत्रोयथौरसः ॥ क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजधर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । यथौरसइत्येतदत्र विधीयते ज्येष्ठांशप्राप्त्यर्थमन्यदा नोच्यते अनेन विधानेन ज्येष्ठांशउद्धारक्षेत्रजस्य प्राप्यते ज्येष्ठभार्याजातस्यातश्च यत्पुत्रसमांशभाक्कमुपसर्जनं प्रधानस्येत्यनेन तस्यायमपवादः । उभयस्य च प्राप्तायात् विकल्पितस्य च गुणापेक्षया व्यवस्थानेनान्यदस्य श्लोकस्य प्रयोजनमस्ति । प्रागुक्तत्वात् सर्वस्य क्षेत्रिकस्य क्षेत्रस्वामिनस्तद्बीजंतत्कार्यकरत्वात् प्रशंसयैवमुच्यते । अतएवाह धर्मतः धर्मेण शास्त्रीयया व्यवस्थया तत्र प्रमाणान्तरद्वयेतरूपेण प्रसवः अपत्यार्थवादः श्लोकः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा तु यथोक्तविधिना जनितः क्षेत्रजस्तदाह । हरेद्धनम् । यथौरसइति समभागसिद्धयर्थम् । तच्च क्षेत्रिकस्यैव यतोभ्रातृबीजमपि तस्यैव तद्बीजं विनियोगादतएव तस्यैव प्रसवोपीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्र नियुक्तायां योजातः क्षेत्रजः पुत्रोऽौरसइव धनं हरेत् यस्मात्तत्तस्य कारणभूतबीजंतत्क्षेत्रस्वामिनएव तत्कार्यकरणत्वात् । अपत्यमपि च धर्मतस्तद्दीयंतद्यबीयान्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्यनेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात् गुणवतः क्षेत्रजस्यौरसवत्त्वोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदमौरसतुल्यत्वाभिधानम् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । विधितः क्षेत्रजस्य धनहारित्वं सदृष्टान्तमाह हरेदिति । धर्मतोऽन्यायतः भूम्यादौ तथा निर्णीतत्वात् । क्षेत्रिकस्य तद्बीजं क्षेत्रान्तर्गतत्वात् । अतः प्रसवः पुत्रश्च ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नियुक्तायां विधिपूर्वकमुत्पन्नः ॥ १४५ ॥

धनयोऽभिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ॥ सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विभक्तधनस्य भ्रातुरभावे विधिरयमुच्यते पूर्वस्तु सहवसतएतावान्पूर्वोत्तरयोर्विध्योर्विशेषः सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य नियोगधर्मेणेति व्याख्येयं न दद्यात्तस्यैवन पुनस्तदीयायै च मात्रे अनेनैव च दर्शेन स्त्रियोभरणाहं ननुपतिधनैश्चर्यइति अन्यथैववक्ष्यमाणत्वात्तस्यवचनंदद्यादिति ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बिभृयात् रक्षेत् । उत्पाद्योक्तविधिना दद्यात्तस्यैव न तु स्वयमप्यंशहरः ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । योषुतस्य भ्रातुः स्थावरजङ्गमधनपत्न्यारक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्तत्तं च पुष्णीयात् सनियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात् । एतच्च धनयोऽभिभृयाद्भ्रातुरित्यभिधानाद्विभक्तभ्रातृविषयं यवीयाज्येष्ठभार्यायामिति समभागाभिधानात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपत्यार्थं विनियुक्तविधवापत्यस्य धनहारित्वमाह धनमिति । चेति धनापेक्षया समुच्चये ।

तद्धनं विभक्तभ्रातुर्धनम् । अपत्याभावेन साभर्तव्या नतु धनभाक् । ऋक्थं हरेतेत्यत्र श्लोके सह वसतीभ्रातुर्धनमौरसव
त्क्षेत्रजोपि प्रामुयादिति भावः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । तद्धनं तस्य मृतस्य भ्रातुर्धनम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः मृतस्य भ्रातुः स्त्रियं धनं विभृयात् सः भ्रातुः क्षेत्रे अपत्यमुत्पाद्य तस्यैव । पुत्रस्य तद्धनं
भ्रातृसंबन्धि धनं दद्यात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रदेवराद्वाप्यवामुयात् ॥ तं कामजमरिक्थीयं दृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । अनियुक्तेन च प्रश्लेषोद्भूतः । पूर्वोक्तेन च विरोधे यतस्तथासत्यनर्थक इति चेदुक्तः पौन-
रुक्त्यपरिहारस्तत्र तु पूर्वानुमतमिच्छन्ति ततश्चेयं व्याख्या नियुक्तायामपि जातः पैतृकरिक्थं नार्हति जारजमिति । यत्तु
उत्तरउच्यते यद्यपि नियोगात्प्रवर्तते न कामाक्ष्यथापि तत्र कामोवश्यभाव्युच्यते तं कामजमिति मिथ्योत्पन्नं यदर्थमु-
त्पादितस्तत्कार्यानर्हत्वादेवमुच्यते । एवं च पूर्वोक्तस्य भागार्हत्वस्य प्रतिषेधो यमतश्च विकल्पितं पाठे पुनः पाठान्न संगच्छे-
तरामित्युपाध्यायः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । या अनियुक्तेति विभाव्यभावोपलक्षणम् । यथान्यतो जातो जारजस्तथा देवरादपि जा-
त इति विशेषाभिधानार्थं पुनर्वचनम् । तेन देवरजन्यत्वमात्रेण विशेषेण शङ्कनीय इति तात्पर्यम् । मिथ्योत्पन्नं व्यर्थं जातं
धर्मानधिकारिणमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवराद्वाऽन्यतो वा सर्पिडात्पुत्रमुत्पादयेत्स यदि कामजो भवति तदा तम-
रिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति । अकामज एव रिक्थभागी । स च व्यादृतो नारदेन ॥ मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् ।
कुले तदवशेषे च संतानार्थं कामत इति ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनियुक्तासु तद्व्यस्योक्तदोषो यं येति । अनियुक्तेति छेदः । अरिक्थीयं रिक्थसंबन्धिभिन्नम् ।
अकामजस्तु नारदवचनात् ज्ञेयः । तथा हि ॥ मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् । कुले तदवशेषे च संतानार्थं न
कामत इति ॥ तल्लक्षणानाक्रान्तः कामज इति ध्येयम् ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । गुरुभिर्नियुक्ता देवरादन्यतोऽदेवराद्वा हरेत् तन्त्विति तन्त्वरिक्थं नियुक्तायां देवरे सर्पिण्डे वा
॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । या अनियुक्ता अरिक्थीयमभागार्हं उत्पन्नं वृथा जातम् ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ॥ बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । एकयोनिषु एकजातीयजानां सर्वहरत्वमेव नानास्त्रीषु नानाजातीयास्विदानीं व्याचक्षते । बह्वी-
ष्वनुवादः । अन्ये तु विवक्षितं मन्यन्तेऽनेन नानाजातीयायां जातानां सर्वहरत्वमेव ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकयोनिषु सर्ववर्णस्त्रीमात्रजनिषु । एकजातानां एकेन जनितानां नानास्त्रीषु भर्तृभिन्न-
णस्त्रीषु जातानाम् । बह्वीष्वित्युपलक्षणम् द्वयोरपि यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीक्षत्रिययोः पुत्रेष्विति ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातीयासु भार्यात्वेकेन भर्त्रा जातानामेषां विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नानाजातीयासु स्त्रीषु
धीषूत्पन्नानां पुत्राणां विभागश्शृणुत ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । एकजातीयस्त्रीजातानां विभागमुपसंहरन्विजातीयस्त्रीजातानां विभागं प्रतिजानीते एतदिति एकयोनिषु समानजातीयास्तु । एकजातानामेकपितृकाणाम् । नानास्त्रीषु विजातीयास्त्वित्यनुषज्यते ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । एकयोनिष्वेकवर्णेषु एकजातानामेकेन पित्रा जातानां नानास्त्रीषु नानावर्णस्त्रीषु ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकयोनिषु सवर्णास्तु । बह्विषु भिन्नवर्णास्तु एकजातानां एकेन जातानाम् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तुयदि स्त्रियः ॥ तासांपुत्रेषु जातेषु विभागेऽयंविधिस्मृतः ॥ १४९ ॥

(१) मेघातिथिः । अनुपूर्वग्रहणंतृतीये दर्शितस्य क्रमस्यानुवादः अयमपि वक्ष्यमाणसंक्षेपप्रतिज्ञानार्थः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनुपूर्व्येण वर्णक्रमेण ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्याश्चतस्रोभार्याभवेयुस्तदा तासांपुत्रेष्वनुपूर्व्येण वक्ष्यमाणोऽपि भागविधिर्मन्वादिभिरुक्तः ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ ब्राह्मणविषयकमाह ब्राह्मणस्येति । श्रद्धायामननुमतिं सूचयति यदीति । विभागे कर्तव्ये अयंवक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

कीनाशोगोष्ठोयानमलङ्कारश्च वेश्म च ॥ विप्रस्यौद्धारिकंदेयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

(१) मेघातिथिः । एकस्यां तु विजातीयायां कदर्येऽपिप्रयुज्यते । तस्येहासंभवादग्रहणं तथाच मन्त्रः इन्द्रासीत्सुरपतिः कीनाशाआसन्मरुतः यथासुतंकीनाशाअभियंतुवाहैरिति । यानंगच्छ्यादिः । अलङ्कारः पितृधृताङ्गुलीयकादिः । वेश्म प्रधानं एकांशश्च यावन्तोऽशास्त्रतएकः प्रधानभूतस्तस्य दातव्यः । एतन्मभ्यकादुद्धृत्य ज्येष्ठस्य शिशोः वक्ष्यमाणकल्पनया विभजनीयम् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कीनाशः कर्षकः । गोवृषोगोषु रेतःसेकयोग्योक्तः । यानमेकं किंचिद्रथादि । अलङ्कारः पितुस्तस्यैव । वेश्मच । विप्रस्य विप्रपुत्रस्य । औद्धारिकमुद्धारः । तथा एकांशोयावानस्य विभज्यभागस्य अंशइत्यादिना वक्ष्यमाणस्य तृतीयांशस्तावानेकउद्धारभागः । प्रधानतोमुख्यधनादुत्कृष्टादित्यर्थः ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । कीनाशः कर्षकोगवांसक्तोगोवृषोयानमश्वाद्यलङ्काराङ्गुलीयकादिवेश्मगृहं च प्रधानंयावन्तश्चांशास्तेष्वेकः प्रधानभूतोऽशइत्येतत् ब्राह्मणीपुत्रस्यौद्धारार्थंदेयमवशिष्टंवक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सर्वद्व्येभ्यः श्रेष्ठैर्कोशोब्राह्मण्यपत्याय देयइत्याह कीनाशइति । कीनाशः हल्लिकः । गोवृषः गोषु सेक्ता उक्षेति यावत् । यानमश्वादि । वेश्म प्रधानम् । प्रधानतस्तस्यैव सर्वधर्मेषु प्राधान्यात् । औद्धारिकमुद्धारिण जयति । संभवद्विषयम् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । कीनाशः कर्षकः एकांशश्च प्रधानद्व्येभ्यो संख्यासमं विभज्य तेष्वेकांशश्च विभज्य विप्रस्यौद्धारिकंदेयम् ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । कीनाशः कर्षकः । गोवृषः गवांसेक्ता । अलङ्कारः पितुः । औद्धारिकः उद्धारः । विप्रस्य विप्रस्य तस्यसर्वद्व्येभ्योऽङ्गुलीयैकांशः प्रधानतोदेयः ॥ १५० ॥

* स्त्वित्यनुषज्यते = स्वय्येकजातानामित्यनुषज्यते (राघ० २)

व्यंशंदायाद्धरेद्विप्रोद्वावंशौ क्षत्रियासुतः ॥ वैश्याजः सार्धमेवांशमंशंशूद्रासुतोहरेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यप्येकत्वश्रवणाद्विबहुष्वपि समांशेष्वेव कल्पना दर्शिता विषमसंख्येष्वकल्पना ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरत्सर्व सार्धसप्तभागान्कृत्वाऽनया व्यवस्थया विभज्यमित्यर्थः । अर्धधर्मकमर्धाधिकम् । एतच्च यद्येकैकएव ब्राह्मण्यादिषु पुत्रस्तदा ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रीनंशान्ब्राह्मणो धनादृक्कीयात् द्वौ क्षत्रियापुत्रः सार्धवैश्यापुत्रः अंशंशूद्रासुतः । एवं च यत्र ब्राह्मणी-क्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधाकृते धने त्रयोभागाब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य अनयैव दिशा ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विवहु पुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदनन्तरं सर्वद्रव्यं विभजनीयमित्यत्र प्रकारमाह व्यंशमिति । दायाद्विभजनीयद्रव्यात् । अर्धधर्म अर्धाधिकमंशम् ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । एवमुद्धारे च दत्ते परिशिष्टस्य विभागमाह व्यंशंदायाद्धरेदिति ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः विप्रासुतः ॥ १५१ ॥

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ॥ धर्म्यविभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋक्थजातं धनरूपं धर्मप्रवचनाद्धर्म्यपूर्वोक्तं नानुमन्यते वक्ष्यमाणप्रतिज्ञाश्लोकात् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा तु सर्वासामनेके सुतास्तदाह सर्ववेति । अत्रपक्षे नोद्धारः । एतच्च समानेकपुत्रतायाम् ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा सर्वरिक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा कृत्वा विभागधर्मज्ञो धर्मादनपेतं विभागमनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विकल्पमाह सर्वचेति द्वाभ्याम् । धर्म्यं । धर्मादनपेतम् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह सर्वं वा रिक्थजातमिति । अनेन वक्ष्यमाणेन धर्मविदितिविशेषणेनास्य पक्षस्य मुख्यता सूचिता ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन विधिना वक्ष्यमाणलक्षणेन ॥ १५२ ॥

चतुरोशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ॥ वैश्यापुत्रोहरेत् व्यंशमंशंशूद्रासुतोहरेत् ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । इह विशेषेणापि क्षत्रियादिपुत्राणां भागश्रवणे स्मृत्यन्तरे विशिष्टायागमायाष्टमो भागविशेषः श्रूयते ॥ प्रतिग्रहभूदेयाक्षत्रियासुतायवै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतोहरेदिति ॥ प्रतिग्रहोपात्ता प्रतिग्रहभूः क्रयाद्युपात्तायाननिषेत्सन्तान्यत्रपठ्यते ॥ शूद्राया तु द्विजाजातो न भूमेर्भागमर्हतीति ॥ भूमिमात्रस्य शूद्रापुत्रे निषेधः । एतच्च यत्रान्यद्धनमस्ति द्विषयं द्रष्टव्यं । अन्यथा दशमांशवचनमुपतिष्ठेत् धनान्तराभावे च जीविकैव न स्यात् । अहन्तु ब्रुवे भागदानं तु निषिध्यते । जीवनार्थत्वं चोपकल्पनमनिवारितमेव । कोविशेष इति चेत् द्वागपक्षे सर्वेण सर्वस्वरिक्थोत्पत्तौ दानविक्रयादिष्वपि युज्यते । तत्र त्रूपजीवनं तदुत्पन्नस्य ब्रह्मोदनं च प्रजीवनं ब्राह्मणीपुत्रादेव शूद्रो लभ्यते । किं भूमिभागकल्पनया तथाचोक्तं लभते तद्देते मूलमतेवासिविधिनेति सत्यपि मृधननिमित्तं तु तस्य प्रजीवनं कल्पयितव्यं । भागकाले च यदि न कल्पेत तदा द्विजातयोश्चात

रः कदाचिदसद्वृत्तयोनिमित्तान्तरतोवादानविक्रयादिनाऽपहरेयुः उच्छिद्येत । तदास्य जीवनविकल्पिते तु तदीयामनुज्ञामन्ते
ण लभतेऽन्यत्रनियुक्तम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रापुत्रलभ्यभागात्पादहीनः प्रत्येकः क्षत्रियासुतानामेवं वै-
श्यासुतानामर्थं शूद्रासुतानांपादइति यथाविधि भागः पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाल्लभ्यते । यदातु ब्राह्मणीक्षत्रिय-
योरेवापत्यानि तदा समांशतां कृत्वा चतुरोशानित्यादि । यदातु ब्रह्मविजातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशां कल्पयि-
त्वा । एवं ब्राह्मणीवैश्याशूद्रापुत्रेषु सत्सु समांशान् । विप्राशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्याद्यूलम् । एवं क्षत्रियस्य क्षत्रविरू-
द्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयोद्वावेकांशइति षडंशादित्यादिव्यवस्थोहनीया ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुरोभागाब्राह्मणोऽगृह्णीयात् त्रींक्षत्रियापुत्रोद्वैश्यापुत्रः एकशूद्राजः । अत्रापि ब्राह्मणीक्षत्रिया-
पुत्रसद्भावे समधाधने कृते चत्वारोभागाब्राह्मणस्य त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य एवंब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विचतुपुत्रेषु च क-
ल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । विधिमेवाह चतुरइति । एवं चतुर्णां विभागे जाते तत्र यस्य सजातीया बहवोद्वित्रावा भ्रातरः
सतेभ्यः समतया विभजेदिति भावः [विकल्पस्याष्टदोषत्वादुणवद्ब्राह्मणीपुत्रभेदेनैववा ध्यवस्थेति] ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो दसत्पुत्रोपि वा भवेत् ॥ नाधिकं दशमाह द्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । सपुत्रो विद्यमानपुत्रः ब्राह्मणीपुत्रएव वा विद्यमानो विविक्षितो न द्विजातिपुत्रमात्रमतश्चासति ब्राह्म-
णपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सतोरप्यष्टमांशं लभते केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयं अन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे पुत्रपदेनोक्तइ-
त्याहुः । अस्मिन्पक्षे सपिण्डगामिदशमांशं शेषधनं इत्यन्तु द्रष्टव्यवस्था बहुवचनयोगक्षेमे तदा दशमांशं हरेच्छौद्रः । अथ-
कतिपयजनजीवनपर्याप्ततदा शूद्रपुत्रस्यैव क्षत्रियादीनां समानभावजातीयास्त्रीजातानां स्मृत्यन्तरे विधिर्दिशतः ॥ क्षत्रजा-
स्त्रिद्वेकभागा विड्जाः स्युर्द्वेकभागिनः ॥ क्षत्रियाजातास्त्वजातीयविजातीयास्तु शूद्रपर्यन्तास्तु वर्णक्रमेण स्यादिभागहाराः
तदा तेन त्वधनं क्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमांशं लभन्ते विशश्च तृतीयम् । अन्ये त्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः । शूद्रपुत्राय यदा
ददाति तदानेन धनं सङ्कल्प्य दशोशोदातव्यो न तदधिकः सत्यपि त्वातृत्वे । यथावश्यति यदेवास्य पिता दद्यादिति अस्मि-
न्पक्षे सपुत्रो दद्यादिति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे इतरयायस्य सदसत्पुत्रः । पिता सदद्यादिति सबन्धोदुःश्लिष्टः स्यात् ।
सपुत्रपदेनास्य पुत्रादेरभिधानं दद्यादिति जीवतः पुत्रसर्पिद्भादेः । ततश्च यदि क्षत्रियवैश्यापुत्रौ नस्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ
तदा न शूद्रस्य दशमएवांशः किंतु सत्यल्पनाधिकतरं धनं लभते यत्र दशगावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्यैका शूद्रस्य
पञ्चक्षत्रियवैश्ययोः । यदातौ नस्तः तदा पञ्चगावस्तयैव कल्पनया ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः । यदि सर्वा ब्राह्मणआर-
द्यान् चान्त्रांशहरः स्यान् चतुरंशहरस्तस्माच्चतुरोशान् हरेदिति चतुर्षु भ्रातृषु सत्सु कल्पना । शूद्रस्यापि दशमोशहरत्वं चतुर्ष्वेव
द्वयोस्त्रिषु चतुर्षु भयोर्भागाधिक्यम् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्पुत्रइत्युक्तमस्त्रीजातपुत्रवान् पिता अपुत्रइतरवर्णपुत्ररहितः । नाधिकइति शूद्रापुत्रा-
य दशमांशं दत्त्वा शेषं पत्न्यादिभिर्यास्यमितरपुत्राभावेपीत्यर्थः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्यादविद्यमानपुत्रो वा तथापि शूद्रापुत्रायानन्त-
राधिकारीयस्तेषु दशमभागादधिकं धर्मतो न दद्यात् । एवं च शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रौ
सर्वविकथारौ स्याताम् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । पितुरिच्छया विभागेऽपि शूद्रापत्याय दशमोभागोदेयइति नियमयति यद्यपीति । सत्पुत्रः विद्यमानपुत्रः ब्राह्मण्यादिचतसृष्वपि यस्य सत्पुत्रः । तात्वेवाविद्यमानः पुत्रोयस्य सोऽपुत्रइति । धर्ममनुरुध्य दशमांशादधिकं न दद्यादितिनियमः । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ॥ क्षत्रजास्त्रिंशेकभागा विद्वांस्युर्ध्वेकभागिन इति ॥ अत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणा ब्राह्मण्यादिचतसृषु जाताः एवं क्षत्रजादिष्वित्यन्वयः ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । सत्पुत्रः विद्यमानपुत्रः यद्यपि स्यात् । सपुत्रस्त्विति सम्यक्पाठः । नाधिकमंशं दशमांशाच्छूद्रापुत्राय दद्यात् ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्पुत्रः विद्यमानब्राह्मणपुत्रः ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ॥ यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । न रिक्थभागद्विजातीनां शूद्रापुत्रः किंसदा नेत्याह । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य पित्रा दशमांशकल्पना कृता तदेव तत्तस्य तदधिकपैतृकं नान्यल्लभते । तत्रापि शङ्केनोक्तं न शूद्रापुत्रोऽर्थभागी । यदेवास्य पिता दद्यात्स एव तस्य भागो गोमिथुनं त्वपरंद्युर्विभागकाले भ्रातरइति वाक्यशेषः । अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येवं विधिमिच्छन्ति । न ह्यत्र विवाहलिङ्गं किंचिदस्तीति । जातिविशेषवचनः शूद्राशब्दोऽतो यदेवास्य पिता दद्यात् अतो यदस्य प्रजीवन्पित्रा दत्तं तदेव दातव्यं । अथ तेन का विभागकल्पना कृता यावज्जीवं जीवनाय तदा तदेवास्य धनं भ्रातृभिः किंचिद्दातव्यं । यथा गौतमः शूद्रापुत्रप्रकरण एवाह अपरिग्रहीता त्वपि शुश्रूषा चेच्छभेत वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिनेति । तेषां मते क्षत्रियवैश्ययोरनूढयोर्जातारिक्थहाराः प्राप्नुवन्ति तत्र च क्रियानंशइति न ज्ञायते यावानंश ऊढयोरिति चेत्तत्रापि नोढाग्रहणं न लिङ्गवचनं वास्ति । एक एव रैसः पुत्रइति धर्मपत्नीचौरसोनचानूढयोर्जातानामौरसलक्षणमस्ति उक्तं च अनियुक्ता सुतश्चैवेत्यादि अभ्रातृजाया विषयमेतत् । तत्र किल नियोगे विहतेऽनियुक्ता सुतइति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेऽस्त्विति तस्मात्परस्त्रीषु नियोगेन विनाऽनियुक्ता सुताः सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम् ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृदत्तं त्वधिकमपि लभ्यत एवेत्याह ब्राह्मणेति । न रिक्थभागदशमांशाधिकरिक्थभाक् । तदेव धनमधिकं लभ्यम् ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाक् न भवति किन्तु यदेव धनमस्मै पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् एवं च पूर्वोक्तविभागनिषेधाद्विकल्पः स च गुणवदगुणापेक्षः । अथवाऽनूढशूद्रापुत्रविषयो यं दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रकर्तृकविभागे तु गुणहीनः शूद्रापुत्रो न दायभागित्याह ब्राह्मणेति । पितृतः प्राप्तधनस्य तस्य नांशोऽन्यथैकांशइत्युक्तम् । वस्तुतस्तु ज्येष्ठस्य विशउद्धारइत्याद्युक्तगुणवद्विषयम् ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । किमयं दशमोऽंशः शूद्रापुत्राय देयो नेत्याह ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेति अंशभाक् ब्राह्मणः पुत्रः निर्गुणः ॥ १५५ ॥

समवर्णास्तु ये जाताः सर्वे पुत्राद्विजन्मनाम् ॥ उद्धारं ज्यायसे दत्वा भजेरन्ति तेरे समम् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । वाशब्दो द्वितीयविकल्पमन्तरेणानुपपद्यमानः प्रकृतमपेक्ष्य निराकाङ्क्षो भवति । समवर्णास्त्वसमवर्णास्तु वाशब्दस्यैव सर्वधनहरत्वनिषेधाद्विजातिविषयमेव विज्ञायते तेन ब्राह्मणस्यासति ब्राह्मणीपुत्रेक्षत्रियादिजाताः सर्वधनहरा भवन्तीत्युक्तं भवति । एवं क्षत्रियावैश्यापुत्रः न त्वयमर्थः । उद्धारं ज्यायसे दत्वा सर्वेऽसवर्णा जाताः समं समवर्णापुत्रैर्भ-

जेरन् प्रागुक्तैकांशापचयविरोधात् यद्यप्युक्तं निर्गुणेषु सवर्णापुत्रेषु गुणवत्स्वितरेषु युक्तमेव साम्यं । तथाप्युक्तं सवर्णापुत्रोऽन्यायवृत्तो नलभते केषामिति तदेतदसत् [जातेरत्यन्तमान्यत्वात्] ' उत्पन्नो वार्थत्वाभ्यामित्याचार्या इति तेनेयमत्र व्याख्या । असत्सु सवर्णेष्वपि येयातास्तेपि जायांशमुद्धारेण सवर्णाद्विभजेरन् ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समेति समवर्णमात्रपुत्रत्वे उद्धारोद्धरणं ज्येष्ठस्य विशउद्धारइत्यादि नान्यथेत्यर्थः ॥ १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जातास्ते सर्वे ज्येष्ठयोद्धारं दत्त्वाऽवशिष्टं समभागं कृत्वा ज्येष्ठेन सहान्ये विभजेरन् ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । अयंत्वगुणवद्विषयइत्याह समेति । उद्धारं किंचिच्छ्रेष्ठद्रव्यम् ॥ १५६ ॥

(५) नन्दमः । अथपितृतोऽसवर्णानां मातृसवर्णानां विभागमाह समवर्णास्त्विति ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सर्वद्रव्यात्वरं ज्यायसे वर्णश्रेष्ठाय उद्धारमुद्धृत्य दत्त्वा पश्चादितरे भ्रातरः समं भजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सवर्णेव नान्या भार्याविधीयते ॥ तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिलोमाविवाहः शूद्रस्य नेष्यते उक्तानुवादोऽयं तस्यां जाताः समांशाः स्युरिति । पञ्चमस्य जात्यन्तरस्याभावादेवमुक्तं सवर्णेव तस्य भार्या नान्यास्तीति ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समांशाः स्युर्नतूद्धारइत्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्योपदिश्यते नोत्कृष्टाऽवकृष्टा वा तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागाएव भवेयुस्तेनोद्धारः कस्यचिन्म देयः ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्यासवर्णाभावमनुवदंस्तत्पुत्राणां समएव विभागइत्याह शूद्रस्येति । पुत्रशतं भवेदिति कैमुत्यम् ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समांशाः स्युः सममंशगृहीयुः ॥ १५७ ॥

पुत्रान्द्वादशयानाहन्तृणां स्वायं भुवो मनुः ॥ तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणसूत्रस्थानमेतत् बन्धुशब्दो बान्धवपर्यायः गोत्रहरादायहराश्च षडितरे विपरीताः यद्व तत्त्वं तदुपरिष्ठान्निदर्शयिष्यते ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बन्धुदायादाः बन्धूनां पितृव्यादीनां पुत्रपत्नीदुहित्राद्यभावे दायस्य तद्धनस्यादातारः । उत्तरे तु न दायादादायग्राहकाः पितृव्यादीनां किंतु पुत्रपत्न्यादिविरहेपि तेषां गोत्रजादयएव धनहरानमी बन्धवस्तूदकदानाद्यधिकारिणो भवन्ति । अदायादा अबान्धवा एवेत्यस्यार्थः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । यान्द्वादशपुत्रान्द्वैरण्यगर्भो मनुराह तेषां मध्यादायाः षड्बान्धवा गोत्रदायादाश्च तस्माद्बान्धवत्वेन सपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादिकुर्वन्त्यनतराभावे च गोत्रदायं गृह्णन्ति । पितृविकथभाक्तस्य पुत्रविकथहराः पितुरिति द्वादशविधपुत्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात् उत्तरे षट् न गोत्रधनहरा भवन्ति बान्धवास्तु भवन्ति ततश्च बन्धुकार्यमुदकक्रियादिकुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु षड्दायादबान्धवा इत्याद्युत्तरषड्स्यादायत्वमबान्धवत्वं चाह तन्न । बौधायनेन बन्धुत्वस्याभिहितत्वात् । तदाह ॥ कानीनं च सहोढं च क्रीतं पीनं भवं तथा ॥ त्वयं दत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥ १५८ ॥

(१) आ आ

(४) राघवानन्दः । ते पुत्राः कतिविधेत्यपेक्षायांपूरयन् तेषु दायभाजमाह पुत्रानिति । बन्धुदायादाः गोत्र पिण्डोदकदानधनग्रहणप्रयोजनाः । अदायादबान्धवाः दायमंशं न लभन्तेऽथच बन्धुवदुदकदानेनोपकुर्वन्ति उदकमात्र प्रयोजनाइति भावः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । एवमौरसानां सवर्णानां समवाये विभागउक्तइदानीमौरसानां क्षेत्रजादीनाञ्च समवाये विभागविवक्षन्पुत्राणां द्वैविध्यन्तावदाह पुत्रानद्वादशयानिति । बन्धवोदायादश्च बन्धुदायादाः पिण्डप्रदाः सगोत्रबान्धवाः । अदायादबान्धवा इत्यत्र दायदत्तं बन्धुत्वञ्च निषिध्यते नञ्जातिर्निषिध्यते दायदत्तमेवेति केचित् ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांपदबन्धुदायादाः बन्धुकृत्योदकदानादिकारिणः बन्धुदायादाः । षट् दायदबान्धवाः ॥ १५८ ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव च ॥ गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदाबान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयेन संख्यानिर्देशोवर्गद्वयप्रदर्शनार्थः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औरसकानीनइति श्लोकावेतौ द्विभागार्थौ । अत्र पुत्रिकापुत्रस्यौरसतुल्यतया पृथग्विधानम् ॥ १५९ ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । औरसादयोवक्ष्यमाणाः षट् रिक्थभाजोबान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्राणां द्वादशत्वं विभजन्दायादानाह औरसइतिह्याभ्याम् । एषां लक्षणानि वक्ष्यमाणानि । अत्रापि पूर्वषट्काभावे उत्तरोत्तरोगोत्ररिक्थभाक् । तथाच बौधायनः ॥ कानीनञ्च सहोदञ्च क्रीतं पौनर्भवञ्च तथा ॥ स्वयं दत्तं निषादञ्च गोत्रभाजः प्रचक्षतइति ॥ अत्र गोत्रपदं रिक्थश्चाद्युपलक्षणम् गोत्ररिक्थहराःपितुरित्येकवाक्यनिर्दिष्टत्वात् ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रतुल्यतया पुत्रैश्चतुपादानं क्षेत्रजशब्देन संगृहीतत्वाच्चेति ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ह्याभ्यामाह औरसेति । औरसः १ क्षेत्रजः २ दत्तः ३ कृत्रिमः ४ गूढोत्पन्नः ५ अपविद्धः ६ ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ॥ स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । कानीनादयोवक्ष्यमाणलक्षणाः षड्गोत्ररिक्थहरान् भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति ध्याख्यातम् ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । कानीनः ७ सहोदः ८ क्रीतः ९ पौनर्भवः १० स्वयंदत्तः ११ शूद्रायामुत्पन्नः शौद्रः १२ षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

यादृशंफलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरञ्जलम् ॥ तादृशंफलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रजादीनामौरसेन सहोपदेशान्तु नाशङ्का तन्निषेधार्थमिदं नतुल्यमौरसेनोपकारकर्तुंशक्ताः कुपुत्राः क्षेत्रजादयः असत्यपि विशेषश्रवणे प्रकृतत्वादेवंव्याख्यानयन्ति । अन्ये तु कुपुत्रानभियुक्तास्तुताभ्यन्ते । एतदुक्तं भवति नैतेषु सन्तु पुत्रवानहमिति कृतिनमात्मानमन्यन्ते किंतुऔरसोत्पादने पुनरपियज्जवता भवितव्यतमपारलौकिककुपुत्रैः संतरता ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुल्लूकैर्वृक्षवनासमर्थैः वृक्षैः गुणं पारगमनरूपं क्लेशेनाप्नोति । कुपुत्रैरमुष्यत्रैः तमोनरकं संतरता । एतेन नात्यन्तफलापेक्ष्युक्तम् ॥ १६१ ॥

(३) कुट्टूकः । औरसेन सह क्षेत्रजादीनां पाठात्तुल्यत्वाद्भूतान्तरासार्थमाह यादृशमिति । नृणादिनिर्मितकुत्सितोदुपादिभिरुदकतरन्यथाविधं फलं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकदुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोतीत्यनेन क्षेत्रजादीनां मुख्यैरसपुत्रवत्संपूर्णकार्यकरणक्षमत्वं भवतीति दर्शितम् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्पुत्रेष्वेव यतितव्यमित्यर्थवादेन द्रव्ययति यादृशमिति । कुष्ठवैस्त्रुणादिनिर्मितैः । फलं शोतादिकं दुःखं प्राप्नुवन्पि तीर्णो भवत्येवम् । तमः पिण्डोदकाद्यदानकृतनरकम् । कुपुत्रैर्दत्तं मुख्यं न भवतीति भावः ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । कुपुत्राणां पित्रापकारित्वं दायाद्वत्प्रतिपत्त्यर्थमाह यादृशं फलमिति । कुपुत्रैर्निगुणैरनियुक्तापुत्रादिभिश्च तमोनरकम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुष्ठवैः कुत्सितप्लवैर्जलसंतरन्यादृशगुणं दुःखमाप्नोति तादृशगुणं कुपुत्रैः तमः नरकं संतरन् तादृशं गुणं दुःखं प्राप्नोति ॥ उदुपंतु प्लवः कोलद्वयमरः ॥ १६१ ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ॥ यस्य यत्पैतृकरिक्थं सतद्भूतं नेतरः ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । क्लीबस्य प्रागुपात्ते क्षेत्रजे यत्तत्पजप्रमीतस्य व्याधितस्य वेति पश्चादौषधे कथंचित्क्लीबत्वनिवृत्तौ संभवति तदीयमेवासौ रिक्थं लभेति जनयितुर्यदि नाम पितृव्यपदेशः स्यादपिजनकोहेतुः तस्मादपि पुत्रः सुतोयमुपचारात्क्षेत्रजइत्युक्तस्तत्रौरसे बालं मातृधने गृहीते कथंचिदपचारिणः पुत्रमप्यमुत्पादितं भवतीति न च तदायत्तमेव श्रुत्यादिना धनकृतं न चास्य सपिण्डाः सन्ति अस्यामवस्थायां यद्यस्य पित्र्यमुपपद्यते लिङ्गमनियुक्ता सुतादयोऽस्य सपिण्डेषु जनयितूरिक्थहरा भवतीति । अन्येतु व्याचक्षते सतिदायदेसमुत्पन्नः क्षेत्रजः सजनयितुर्लभते रिक्थं क्षेत्रिकात्सत्यौरसे उक्तश्च तस्य सत्यौरसे भागः औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितूरिक्थस्य भागिनाविति । तथा षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति एकहस्तस्थधनौ यथाच तौ भवतस्तथा दर्शयति ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविभक्ते भ्रातरि मृते तद्धनं गृहीत्वा तत्पत्न्यां देवरेण पुत्रउत्पादिते तस्यापि सपुत्रत्वे पश्चात्तस्मिन्मृते विभागे क्रियमाणे क्षेत्रजस्य क्षेत्राधिपस्य पितुर्भागमात्रं न तु बीजधनादपि भागोस्तीत्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुट्टूकः । अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ॥ उभयोरप्यसौरिक्थी पिण्डदाता च धर्मतइति याज्ञवल्क्योक्तविषये । यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजान्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तावौरसक्षेत्रजावेकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसंबन्धितदेव सगृहीयान् क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु वक्ष्यति । षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥ औरसो विभज्जदायमिति तत्पुत्रबहुलस्य । यत्तु याज्ञवल्क्येनोभयसंबन्धिरिक्थहरत्वमुक्तं तत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रं च विषयीकृत्य मंश्लोक्तं व्याचक्षते तन् । अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वादनियुक्ता सुतश्चेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषेधाद्येकरिक्थिनावित्यनन्वयाच्च ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र यस्य विधितः क्षेत्रजापूर्वमौरसो जातस्तस्य धनमौरस एव प्राप्नोतीत्याह यदीति । एकरिक्थिनावेकस्यपितुः नेतरः क्षेत्रजः । यस्तु ॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ॥ उभयोरप्यसौरिक्थी पिण्डदाता च धर्मतइति याज्ञवल्क्यवचनात्तदौरसाभावविषयम् । भावेतु क्षेत्रिणः स्वमौरसो हरेत् । बीजिनः स्वं क्षेत्रजइति आह यस्ययदिति । यदि बीजिनो धनमस्ति न चेदौरसमनियुक्तापुत्रयोर्नियुक्तापुत्रस्य षष्ठांशस्य वक्ष्यमाणत्वादिति गोविन्दराजमेष तिथी ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । एकरिक्थनाविभक्तधनौ यत्र कुले भ्रात्रोरेकस्यौरसः पुत्रोऽपरस्य क्षेत्रजस्तौ च भ्रातरौ विभक्तधनौ मृतौ विभक्तधनयोरपि मृतयोः पश्चात्पितामहोमृतस्तद्विषयमेतद्वचनम् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकस्य रिक्थिनौ सुतौ स्यातां औरसक्षेत्रजयोः यस्यौरसस्य यत्पैतृकरिक्थं अंशः तत्स गृहीयात् नेतरः इतरः क्षेत्रजो न गृहीयात् ॥ १६२ ॥

एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ॥ शेषाणामानृशंस्यार्थप्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यौरसे क्षेत्रजादन्ये सर्वेऽदायादाः प्रजीवनमौरसाहभेरन् । आनृशंस्यमपापं अददत्पापमामोति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकएवेति इदमनेकविधपुत्रसद्भावे ॥ १६३ ॥

(३) कुट्टुकः । व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधौरसउत्पन्ने सतीदमुच्यते औरसएवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेवक्ष्यमाणत्वात् । पापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव द्रव्यन्येषामपि क्षेत्रजं विना दत्तादीनां ग्रासाच्छादनमात्रमाह एकइति । वसुनो धनस्य । पित्र्यस्य पितृसंबन्धिनः । प्रजीवनं ग्रासाच्छादनादि ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । एवन्तावत्पितृभेदे क्षेत्रजस्यापि दायप्रामिरुक्ता तदभेदे त्वौरसस्यैव दायप्रामिर्नान्येषामित्याह एकएवौरसः पुत्रइति । जीवनमेव प्रजीवनं अन्यतो लब्धवृत्तिना जीवना प्रदानेन दोषइति सूचितम् ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएवौरसः पित्र्यस्य वसुनो द्रव्यस्य प्रभुः । शेषाणां क्षेत्रजादीनामानृशंस्यार्थं पापयोगपरिहारार्थमदद्यात् ॥ १६३ ॥

षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशप्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥ औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋतादिपुत्रवत्प्रजीवनमात्रे प्राप्ते क्षेत्रजस्य भागविकल्पोयमुच्यते सच गुणापेक्षः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा त्वेकस्यां भार्यायामज्ञातगर्भायां भर्ता मृतः अन्याच पत्नी पुत्रार्थं देवरे नियुक्ता पुत्रमलभत पूर्वस्यांचौरसः पुत्रो जातस्तदा विभागमाह षष्ठं विवति । षष्ठमनिर्गुणवत्त्वे गुणवत्त्वे तु पञ्चममिति ॥ १६४ ॥

(३) कुट्टुकः । औरसः पुत्रः पितृसंबन्धिदायं विभजन् क्षेत्रजस्य षष्ठमंशं पञ्चमं वा दद्यात् निर्गुणसगुणापेक्षश्चायं विकल्पः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसानां परस्परं विभागे कर्तव्ये क्षेत्रजस्याप्यंशमाह षष्ठं विवति । गुणवद्गुणवद्भेदेन विकल्पः । एतत्तु बीजधनाप्रामौ तत्प्राप्तौ तु नांशभागित्युक्तं यद्यस्य पैतृकमित्यत्र ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । आनृशंस्यार्थमिति सत्यौरसेयोयं शेषाणामभागउक्तस्तस्य क्षेत्रजविषयेऽपवादमाह षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति । विकल्पो गुणापेक्षः एवं क्षेत्रजस्य देयोऽशुक्तः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरसः पित्र्यं दायं विभजन् क्षेत्रजस्य षष्ठं वा पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

(१६४) पित्र्यं = षष्ठं (ख, ग)

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ॥ दशापरे तु क्रमशोगोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योयश्लोकः पूर्वोक्तविध्यनुवादएव पुनर्विध्यन्तरमौरसेन साम्यक्षेत्रजस्य नेष्यते गोत्रभागिनोरिक्थांशभागिनश्च रिक्थांशः प्रजोवनसंमितइत्युक्तः । दत्तके च क्षेत्रजवत् । स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति क्रमशः औरसक्षेत्रजौ युगपद्भागहरावन्येषां तु पूर्वाभावउत्तरस्य भागहरत्वं यद्येषां षट्दायादाः षड्दायादाइति वर्गद्वयप्रतिभागेन दायादायादयोरनयोरिक्थवचनमनुपपन्नं । सत्यौरसेऽदायादाइति आद्याः षण्महोपकारादितरेषु न्यूनाइति । आद्याऔरसादन्ये समानाफ लाएवमुत्तरेषु ततोऽन्यूना अवान्तरपेक्षया तुल्याएव न पूर्वोत्तरपठितानां भेदोऽस्ति ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृक्रकथस्य पित्राजितधनस्य । अत्रौरसत्वेन पुत्रिकापुत्रोपि गृहीतः । दशापरइति गोत्ररिक्थं पितामहाद्युपात्तं ततोऽंशभागिनः न तु पित्रा स्वयमर्जितादंशदंशहारिणः । केचित्तु पितृक्रकथस्य कृत्स्नस्य गोत्रभागिनः पितृगोत्रक्रकथांशभागिनः स्वजीवमात्रोचितपितृक्रकथांशभागिनइत्यर्थमाहुः ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहरा स्यातामन्ये पुनर्दंशदत्तकादयः पुत्रागोत्रभाजो भवन्ति । पूर्वाभावे परः परइत्येवक्रमेण धनांशहराश्च ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोरुक्तप्रकारेण धनभाक्तमनुवदन् तयोरभावेऽन्येष्वपि दशसु पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोधनभागित्याह औरसेति । क्रमशः पूर्वपूर्वाभावे परःपरइति ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । अथ दत्तकत्रिमादीनामंशमाह औरसक्षेत्रजौ पुत्राविति । पुत्राविति दशापरे दत्तकत्रिमादयोगोत्ररिक्थांशभागिनः गोत्रभागिनो रिक्थभागिनश्च रिक्थांशो जीवमात्रं अन्येत्वाहुः पूर्वाधेन क्षेत्रजस्यौरसतुल्यत्वं प्रतिपादितांशप्राप्त्यर्थं प्रतिपादितं उत्तरार्धेन दत्तादीनां रिक्थैकदेशभाक्त्वमिति ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपरेदशपुत्रादत्तकादयः क्रमशः गोरिक्थांशभागिनः पूर्वपूर्वाभावे परःपरोरिक्थभागिनः स्यात् ॥ १६५ ॥

स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्वियम् ॥ तमौरसं विजानीयात्पुत्रप्रथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मीयवचनः स्वशब्देन समानजातीयतामाह । एतेन स्वयंसंस्कृतायां जातऔरसइतराऽसंस्कृतायां निवृत्तिपरः संस्कृतशब्दः संभाव्यते । ततश्चान्येन संस्कृतायामन्यऔरसः स्यात् उक्तार्थे च स्वशब्दे क्षत्रियादिपुत्रा अप्यौरसाभवन्ति तेषामन्यत्पुत्रलक्षणमस्ति अन्येतु प्राथमकल्पिकमौरसविशेषणंचतुरः । क्षत्रियापुत्रानौरसान्संपूर्णलक्षणान्मन्यन्ते । एवं तु व्याख्याने यथा स्वक्षेत्रे संस्कृतायामसंपूर्णलक्षणऔरसस्तच्चस्वेऽसंस्कृतायां प्राप्नोति किंपुनः क्षत्रियादीनामौरसत्वेन पुत्रास्तावद्भवन्ति परिमितांशभाजश्च । अथोच्यते असत्यौरसक्षेत्रजादिलक्षणे द्वादशसंख्यानियमात्कार्यपुत्रत्वमिति । अत्रोच्यते किमुलक्षणेन लोकतोव्यवहारप्रसिद्धेः तथाहि यो यतो जातः स तस्य पुत्रइति लौकिकाव्यवहरन्ति । तथा च जनके कश्चित्पितृव्यवहारं कुर्वन्नन्यो नेति बोध्यते नैषते पिता न हित्वमनेन जातइत्यन्वयं व्यतिरेकाभ्यां जनकः पिता जन्यश्च पुत्रइत्येतदवगम्यते । विशेषव्यपदेशार्थस्तु लक्षणारम्भः ये तु क्षेत्रजादिजनके वा पुत्रत्वमिति तत्कार्यनिबन्धनम् पुत्रस्यापि कार्यविधानात्पुत्रत्वं पुत्रत्वस्य तन्निषेधान्जातत्वमिति । तथा चैते प्रतिनिधय उच्यन्ते तैरत्रायं जन्मनिबन्धे हि पुत्रत्वे औरसपुनर्भवनियुक्तसुतानां विशेषेण स्याज्जन्मनस्तुल्यत्वात् किंच पुत्रकार्यकारणानैव कश्चिदपुत्रः स्यात् यस्तु लौकिको व्यवहारः असौ जनकेऽपि पितृव्यवहारादर्शनासुविचारी तेन सत्यपि प्रयोगइन्द्रादिशब्दवलोक्तो र्थातिशयाच्छब्दे चोत्पत्तिविधानाद्धार्यादिव्यवहारवत्पुत्रव्यवहारो वगन्तव्यः । तत्र च यदौरसस्य प्राथमकल्पिकत्ववचनं तत्र व्यवहारो

वगन्तव्यः न व्यवहारे कितर्मुपकारेपि पितुरुपकारेण दृष्टोयथौरसोभूयांसंशक्रोत्यपकर्तुमितिज्ञापयति । उपकारापचयोहि प्रायश्चित्तप्रतिनिधिव्यवहारः नक्षेत्रांप्रतिनिधिता संभवति प्रारब्धस्य कर्मणोद्घोषचारप्रतिनिधेर्नच पुत्रकर्मामोऽपत्योत्पादनकर्मणोगुणकर्मत्वात् तेन सत्येव क्षेत्रजेप्रतिनिधित्ववचनमौरसत्वप्रशंसार्थं । यथाऽपशवोवाऽन्येगोऽश्वेभ्यः पशवोगोऽश्वानिति पशूनामपशुत्ववचनंगवा [श्वानां] प्रशंसितुं यदा च योयदीयाद्वोजाजातः सतस्य पुत्रइति तथा च दर्शितमहाभारते । द्वैपायनाजाताः पाण्डुधृतराष्ट्रविदुरादयोनैते व्यासपुत्राइति व्यपदिश्यन्ते । अथत्वयंप्रयोजनंक्षत्रियादिपुत्राणामौरसत्वतथोपपादितं । अथक्षत्रियापुत्रिकापुत्रत्वे द्वादशसंख्यातिरेकआमोति भवतु कोदोषः त्रयोदशोयंपुत्रोस्तुऔरसेन तुल्यफलत्वात् तद्गृहणमतस्तत्साम्याच्च । तथाच स्मृत्यन्तरं ॥ तत्समः पुत्रिकासुतइति ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तपुत्राणालक्षणान्याह स्वक्षेत्रइति । स्वक्षेत्रे स्वसवर्णक्षेत्रे संस्कृतायां स्वयंपरिणीतायाम् । प्रथमकल्पिकं मुख्यम् ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यत्स्वयमुत्पादयेत्तपुत्रमौरसमुख्यंविद्यात् सवर्णायांसंस्कृतायामुत्पादितमौरसपुत्रंविद्यादितिबौधायनदर्शनात्सजातीयायामेव स्वयमुत्पादितऔरसोक्षेत्रेयः ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तौरसादीनां लक्षणमाह स्वक्षेत्रइतिचतुर्दशभिः । स्वयमुद्वाहितायामुरःसंश्लेषणजातत्वादौ रसः । क्षेत्रजेतदभावोनादेनोक्तोगात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन्तित्यादिना ॥ सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं जानीयादितिबौधायनदर्शनात्सजातीयोत्पन्नः औरसः । अत्र सवर्णापदं द्विजत्वादितिपरं अन्यथा क्षत्रियावैश्याशूद्रासुजातानां विप्रदित्रयपितृकाणामौरसत्वाभावेनापुत्रत्वापत्तिरिति । तत्र परं सजातीये मुख्यमौरसत्वमन्येषां गौणमितिभावः । स्वक्षेत्रइति क्षेत्रशब्दस्याजहल्लिङ्गता । प्रथमक कल्पिकं उत्सर्गतः सर्वत्राधिकारिणम् ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अथौरसादीनां लक्षणमाह स्वक्षेत्रे संस्कृतायाम्त्विति । प्रथमकल्पितप्रधानत्वेन कल्पितम् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरसादीनांद्वादशानामुत्पत्तिमाह त्वेति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामूढायांस्वयमुत्पादयेत् द्विजंतंऔरसपुत्रं प्रथमकल्पितं पुत्रंमुख्यंविजानीयात् ॥ १६६ ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य स्त्रीवस्य व्याधितस्य वा ॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां सपुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । व्याधितस्याप्रतीकारराजयक्ष्मादिव्याधितस्यअवशिष्टंस्पष्टम् ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तल्पं भार्या तस्यां सवर्णाद्वा देवराद्वा सपिण्डाद्वा जातः । स्वधर्मेण क्षेत्रजोत्पत्तिधर्मेण घृताभ्यङ्गादिना स्वपुत्रःक्षेत्रजः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । योषृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याभ्युपेतस्यवा भार्यायां घृताक्तवत्त्वादिनियोगधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः सक्षेत्रजः पुत्रोमन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रजं लक्षयति यइति । प्रमीतस्येति पतिताद्युपलक्षणम् स्त्रीवस्येत्यपत्यजनकत्वाभावपरं तेन पाण्डवाः संगताः । अत्रतु प्रयाजादिवत्पाठक्रमोविवक्षितस्तेन पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरस्यैवाधिकारिता । क्षेत्रजः क्षेत्रमत्र पत्नी तत्रजातः ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । तल्पजस्तल्पेषु दारेषु जातः नियुक्तायामित्युक्तत्वादन्त्येन देवरेण सपिण्डेन वा जनितः ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः तल्पजः भार्यायांजातः स्वधर्मेण घृताभ्यङ्गेन नियुक्तयांसपुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ॥ सदृशंप्रीतिसंयुक्तं सद्भेयोदन्निमः सुतः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । चशब्दः पठितुंवायुक्तोमातापिताचेति ननुभयोरपत्यमन्यतरानिच्छांदातुंयुक्तं । अथापि वाशब्दः पठ्यते । तथाचोक्तं माता पिता वा दद्यात्तयोरपि पिताश्रेयानिति कार्यान्तरविनियोगविषयमेतत् ननु सत्त्वापत्तौ मातुःत्वमिति पितरिपुत्रंप्रतिदातृत्वंसत्यंपिनृतइति वचने अभावे बीजिनामितियोगविशेषविषयत्वात्सदृशमित्युक्तं । आहच वसिष्ठः न स्त्रीपुत्रंदद्यात्पतिगृहीयाच्चेति ॥ सदृशं ज्ञातितः किंतर्हि कुलानुरूपैर्गुणैः क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तकोयुज्यते प्रीतिग्रहणलोभादिना प्रतिषेधार्थम् ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । माता पितर्यसति । अद्भिरुदकपूर्वम् । आपदि स्वतस्तस्य रक्षणशक्तौ ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । शुक्रशोणितसंभवः पुरुषोमातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतइति वसिष्ठस्मरणात् । माता पिता वा परस्परानुज्ञया यंपुत्रंपरिग्रहीतुः समानजातीयंतस्यैव पुत्राभावात्निमित्तायामापदि प्रीतियुक्तंननुभयादिनोदकपूर्वदद्यात्सदन्निमाख्यः पुत्रोविज्ञेयः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । दन्निमस्य कृत्रिमस्यच लक्षणमाह मातेतिद्वाभ्याम् । अद्भिरित्यवश्यम् । आपदीति ग्रहीतुः संतानक्षयपरं दुर्भिक्ष्यादिपरंवादातुः । सदृशं जात्या प्रीतिसंयुक्तं न बलोपाधिकृतम् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । सदृशं सवर्णं आपदीति विशेषणादनापदि दत्तस्य न्यूनत्वं प्रीतिसंयुक्तमिति विशेषणाद्भयादिना दत्तस्य न्यूनतायासा आपदत्र संतानपरिक्षयः प्रतिग्रहीतुः ॥ १६८ ॥

सदृशान्तु प्रकुर्याद्यंगुणदोषविचक्षणम् ॥ पुत्रपुत्रगुणैर्युक्तंसविज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि सदृशोगुणतएवविज्ञेयः सतु सदृशंसवर्णव्याचक्षते । तेषांसजातीयइति एषपाठोयुक्तो यद्ययमर्थोभिप्रेतः ननुजात्यासादक्ष्यमपि तुक्तमेव गुणदोषविचक्षणंकंचिदाहुस्तावन्न क्रियते यावन्नप्राप्तव्यवहारः नह्यसौ गुणदोषानुजानाति तथात्वेवंजानाति जातोयेन च संप्रति पुत्रतया भरणंमे क्रियते तस्याप्यहंपुत्रइत्यभ्युपगतपुत्राभावात्तथैव ग्रहीतव्योऽपित्वन्यतरत्वे विशेषोनास्ति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदृशं सवर्णं गुणदोषविचक्षणं नतु बालं कुर्यात् त्वंममपुत्रइतिनियम्य । पुत्रगुणैर्वयोल्पत्वादिभिः । गुणदोषविचक्षणइतिक्वचित्पाठः तत्र कर्तुंगुणदोषज्ञानोक्त्या पतितादित्वेन ज्ञात्वा यदि पुत्रं कुरुते तदा नासौ पुत्रइति विवक्षितम् ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । यंपुनः समानजातीयंपित्रोः पारलौकिकआद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवतइत्येवमादित्रं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तंपुत्रंकुर्यात्सकृन्निमाख्यः पुत्रोवाच्यः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणदोषविचक्षणं अस्यैवाहइतिगुणादोषोजनैकपथपातितेति । पुत्रगुणौर्विधाविनय आद्धश्रद्धाद्यैः ॥ १६९ ॥

(५) रामचन्द्रः ॥ यं गुणदोषविचारक्षमं पुत्रं पुत्रगुणैः पित्रादिशुश्रूषादिकैर्युक्तं । योगी कृत्रिमस्यात्स्वयंकृतइति ॥ १६९ ॥ उत्पद्यतेगृहे यस्य नच ज्ञायेत कस्य सः ॥ सगृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पजः ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । नच ज्ञायेत माता यद्युद्भान्त्या बहुशोगता वा तदा नज्ञायते का पूनस्तस्य जातिर्यतः पूर्वै

क्तं अविज्ञातबीजिनोमातृतः एतच्च यत्र हीनजातीयपुरुषशङ्कानास्ति तदा शङ्कायां हि प्रतिलोमसंभवः प्रतिलोमत्वान्नकचित्पुरुषकार्याधिकारिणः ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहे पाणिग्राहस्य सर्वणैरनेकैर्ऋतुकाले संसर्गोनिश्चितोपि व्यक्तिविशेषानिश्चयात्कस्यायंगर्भइत्यनिश्चयः । नत्वधमवर्णगमनसंदेहेपि । यस्य तल्पजोभार्यायां जातः ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्रउत्पद्यते सजातीयोयंभवतीति ज्ञानेपि कस्मात्पुरुषविशेषाज्ञातोसावेति न ज्ञायते सगृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्यायां जातः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । गूढोत्पन्नं लक्षयति उदिति । तस्मिन्जीवति गोलकइति बहुकालवशाद्यभिचारिण्यापत्त्यामारुत्यादिलिङ्गकोन्योत्पन्नः अयंत्वव्यक्तलिङ्गकोगूढोत्पन्नइति भेदः गृहे भार्यायां स्वपठ्याम् । सवालः गृहे गूढं रहस्युत्पन्नः यस्य तल्पजस्तस्यैवसः [तल्पोऽत्रपतिः] ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । कस्यचिदत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य तल्पजः भार्यायांजातः सतस्य स्यात् । योगी गृहे प्रच्छन्नउत्पन्नो गूढजः सुतः मृतः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टंतयोरन्यतरेण वा ॥ यंपुत्रंपरिगृह्णीयादपविद्धः सउच्यते ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुप्रजातया भरणसमर्थेनात्यन्तदुर्गत्या केनचिद्वादोषयोगेन मातापितृभक्तिहीनत्वादिना न पुनः प्रत्यक्षत्वेन तस्य न कचिदेव पुत्रकार्येधिकारइति दर्शितं । अन्यत्वमन्यतरेणोत्सर्गः परिग्रहः पुत्रबुद्ध्या न तु ऽजीवितेच्छयाच ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्सृष्टमन्यत्माअदत्त्वा त्वरादिना परित्यक्तं तत्कालेच तस्यापरिग्रहे रक्षणंसंभवत्येति निश्चित्य गृह्णीयात् । अयमपि सर्वणैव ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । मातापितृभ्यां त्यक्तंतयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तंपुत्रंस्वीकुर्यात्सोपविद्धाख्यः पुत्रउच्यते ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपविद्धं लक्षयति मातेति । ताभ्यामुत्सृष्टत्वादपविद्धत्वम् ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अयमपि सर्वणैव ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतरेणापि पुंसां तयोर्मातापित्रोः सकाशात् उत्सृष्टंयंपुत्रंपरिगृह्णीयात्सपुत्रोऽपविद्धउच्यते । योगी उत्सृष्टो गृह्णीयात् यस्तुसोऽपविद्धो भवेत्सुतः ॥ १७१ ॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यंपुत्रंजनयेद्द्रुहः ॥ तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्रवम् ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंश्लोकः प्राक्त्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेषु अस्य च भागकल्पना प्राकूनिरूपिता । प्रतिग्रहभूमिनिषेधश्च सत्यस्मिन्धनेन तावत् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वोढुः विवाहयितुः पुत्रं तथा मातामहस्यान्यसौ सुतान्तराभावे ऋक्थहरः मातामहसुतोऽपतइतियाङ्गवल्क्यवचनात् । एतदपिसर्वर्णोत्तमवर्णजनितस्य ज्ञाने ॥ १७२ ॥

- (३) कुल्लूकः । पितृगृहे कन्यायंपुत्रमप्रकाशं जनयेत्संकन्यापरिणेतुः पुत्रनाम्ना कानीनं वदेत् ॥ १७२ ॥
- (४) राघवानन्दः । कानीनमाह पित्रिति । बोदुः कन्याकालएव जनितपुत्रामुद्गाहकस्य । कानीनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतइति मातामहस्य पुत्राभावे तद्धनाधिकारित्वपरमित्यन्यभेदं मनुवाक्यं विरुध्यते । यतो अकृता वारुतावेत्यनेनोद्गाहितासु तस्य धनहारित्वमिति भेदः ॥ १७२ ॥
- (५) नन्दनः । वोदुस्त्वं पुत्रं विदुः न कन्यापितुः ॥ १७२ ॥
- (६) रामचन्द्रः । तं कन्यासमुद्भवं पुत्रं वोदुः विद्वाहकर्तुः क्षयं । योगी कानीनः कन्यकाजातः ॥ १७२ ॥
- या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ॥ वोदुः सगर्भो भवति सहोदइति चोच्यते ॥ १७३ ॥
- (२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञाता गर्भिणीत्वेन । इदमपि पूर्ववत् ॥ १७३ ॥
- (३) कुल्लूकः । या गर्भवती अज्ञातगर्भाज्ञातगर्भा वा परिणीयते सगर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो भवति सहोदइति व्यपदिश्यते ॥ १७३ ॥
- (४) राघवानन्दः । सहोदं लक्षयति येति । ज्ञाता ज्ञातोवोगर्भिणीत्वेन सं संस्क्रियते पाणिग्रहणमन्त्रैः । अत संस्क्रियमाणया कन्यया सहोदः प्राप्तइति सहोदः ॥ १७३ ॥
- (५) नन्दनः । संस्क्रियते परिणीयते ॥ १७३ ॥
- (६) रामचन्द्रः । या कन्या गर्भिणी संस्क्रियते विवाहादि संस्काराः क्रियन्ते ज्ञाताज्ञातापि वा सती सगर्भो भवति सहोदइत्युच्यते । योगी गर्भे विनः सहोदजः ॥ १७३ ॥
- क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थमातापि चौर्यमन्तिकात् ॥ सक्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥ १७४ ॥
- (२) सर्वज्ञनारायणः । सदृशोऽसदृशः सवर्णो धर्मवर्णो वित्यर्थः ॥ १७४ ॥
- (३) कुल्लूकः । यः पुत्रार्थमातापि चोः सकाशात् क्रीणीयात् सक्रीतकस्तस्य पुत्रो भवति । क्रेतुर्गुणैस्तुल्यो ह्यीनो भवेत्तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति याज्ञवल्क्येन । सर्वेषामेव पुत्राणां सजातो त्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीया बोद्धव्याः ॥ १७४ ॥
- (४) राघवानन्दः । क्रीतं लक्षयति क्रीणीमादिति । यद्यस्मात् । सदृशोऽसदृशइति गुणवानगुणवान्वा न तु क्रीतीयः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु विधिर्मयेति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १७४ ॥
- (५) नन्दनः । अन्तिकात् सकाशात् ॥ १७४ ॥
- (६) रामचन्द्रः । सक्रीतकः सुतस्तस्य मूल्यदातुः पुत्रः । सदृशः गुणैः सदृशोऽसदृशोपि वा क्रीतश्चाभ्यां क्रीतः ॥ १७४ ॥
- यापत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ॥ उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा सपौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥
- (२) सर्वज्ञनारायणः । पुनर्भूत्वान्यस्य भार्या भूत्वा ॥ १७५ ॥
- (३) कुल्लूकः । या भर्त्रा परित्यक्ता वृत्तभर्तृका वा स्वैच्छयाऽन्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा समुत्पादयेत्स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुनरुच्यते ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । पौनर्भवं लक्षयति येति । स्वेच्छया पुनरन्यस्य भार्या भूत्वा पुनर्बोद्धुर्भूत्वा विधवाभूत्वा पुन्रमुत्पादयेत्सपौनर्भवः उत्पादकस्येतिशेषः ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । पुनर्भूत्वा पुनः कस्यचिद्भार्याभूत्वा ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनर्भूत्वा अन्यस्य सवर्णस्य भार्या भूत्वा पुन्रमुत्पादयेत्सपौनर्भवउच्यते । योगी अक्षतायांक्ष-
तायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्रतप्रत्यागतापि वा ॥ पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुनर्भूसंस्कारमाह साचेदिति । अक्षतयोनिः पत्या संस्कारमात्रं कृत्वा परित्यक्ता प्राप्-
वैधव्यावा । गतप्रत्यागता तु पित्राऽन्यत्मा अङ्गीकृता स्वेच्छया परिणयार्थमन्यप्रति गत्वा तेन परिणीता पुनः पित्रभि-
मतं वरप्रत्यागता अक्षतयोनिरेव । पौनर्भवेन यंगत्वा विश्रान्ता तेन पुनर्विवाहहोमादिसंस्कारं सार्हति । एतेन या क्षत-
योनिः पुनर्भूतसंस्कारार्हेत्युक्तम् । पुनर्भूतं तु उभयथापि । एतासूत्पन्नः पौनर्भवो बीजिनः सुतः ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति । यद्वा
कौमारपतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकमाह साचेति । यत्कालं विहाय गता पुनर्यौवने तमेव प्रत्यागताऽपि वायं प्रतिगता
वोभयोरपि पुनर्भवो भर्तृत्वाद्वाभ्यामपि संस्कारमर्हति विवाहो चितम् । वाशब्दात्क्षतयोनिरपि क्षता क्षतजयुक्ता योनि र्य-
स्याः । ऋतुमती ॥ अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः । स्वैरिणी यापति हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेदिति याज्ञव-
ल्क्योक्तेः ॥ ज्ञातिधनगर्वात्त्वपतित्यागे श्वभक्षणं न तु कामतस्त्यागे कामस्य त्वाभाविकत्वाद्नेन पूर्वापराविरोधः ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । अक्षतयोऽन्याः पुनः संस्कारानर्हत्वं प्रसङ्गेनाह साचेदक्षतयोनिः स्यादिति । भर्तृगृहाद्रताप्रत्यागता
सत्यन्यक्षतयोनिश्चेत्पौनर्भवेन पुनर्भूपुत्रेण केनचिद्द्वारेण ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सा पुनर्भूः । अक्षतयोनिः स्यात्गतप्रत्यागतापि वा परिणेतृगृहे गता तेनाक्षतयोनिः वासापौनर्भ-
वेन भर्त्रा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनो यस्य कोवा स्यादकारणात् ॥ आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै त्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकारणात्पातित्यादित्यागकारणेषु असत्सु । स्पर्शयेद्द्यात् तच्चोदकपूर्वमत्र । कृत्रिमे-
तु तेन परिग्रहमात्रमस्य सान्तत्येनेति विशेषः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽमृतमातापितृकस्त्यागोचितकारणविना द्वेषादिना ताभ्यां त्यक्तो वाऽऽत्मानं यस्मै ददाति स त्व-
यंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रीमन्त्रादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वयंदत्तं लक्षयति मातेति । अकारणात् पातित्याद्यहेतोः । स्पर्शयेद्द्यात् । त्यक्तः पितृभ्या
मिति शेषः । यत्नाभात्मानं स्पर्शयेत्तस्यैव पुत्रः स इति स्मृतः ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । स्पर्शयेद्द्यात् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मातापितृविहीनः यः अकारणात् त्यक्तः यस्मै आत्मानं स्पर्शयेद्द्यात्सः त्वयंदत्तः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यंब्राह्मणस्तु शूद्रायांकामादुत्पादयेत्सुतम् ॥ सपारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामादिति शूद्राभिगमस्यकाममात्रपरत्वादुक्तम् । ब्राह्मणइति क्षत्रियस्याभ्युपलक्षणम् । वैश्यस्य शूद्रापुत्रोपि ब्राह्मणस्येव क्षत्रियापुत्रः स्ववर्णसदृशएव । पारयन्नेव कर्मणे शक्तएवसन् शवोऽनधिकारो । एतेन ज्ञात्यन्तरासत्वेपि तस्य न पित्र्यधनहारित्वं किंतु संबन्धिनोपि ब्राह्मणस्यैवेत्युक्तम् ॥ १७८ ॥

(३) कुट्टूकः । विन्नास्वेषविधिः स्मृतइति याज्ञवल्क्यदर्शनात्परिणीतायामेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थपुत्रजनयेत्सजीवन्नेव शवतुल्यइति पारशवः स्मृतः । यद्यप्ययपित्रुपकारार्थश्राद्धादिकरोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्चव्यपदेशः ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । शौद्रं लक्षयति यमिति । शूद्रायां यथाविध्यूढायां । सपारयन् जीवन्नेव शवतुल्यत्वात्पारशवः । शूद्रापत्यस्य निन्दितत्वं सूचयति कामादिति । असंपूर्णोपकारत्वाद्वा ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । पारयञ्जीवयन् शवोऽमृतशयः पारशवोनाम निर्वचनमेतत् बीजगुणस्य श्रेष्ठ्येपि क्षेत्रदोषात्सजीवन्मृतकल्पइत्यर्थः कर्मानधिकारात् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यंसुतं शूद्रायांउत्पादयेत्कामतःसः पारयन्नेव कर्मसु शवएवशवः शवकल्पः तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतोऽभवेत् ॥ सोनुज्ञातोहरेदंशमिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रस्यानूढायामनियुक्तायामपि जातः सुतएव । एवंयद्यपि दासस्य दासीत्यर्थेपि वचनात्तस्यां जातोऽनदासस्य दासस्वामिनः सोनुज्ञातःपित्रा सममंशमौरसेन हरेजीवितभागे क्रियमाणे अन्यथावा यदि ब्रूयादेषवः समांशइति यदा तु पिता नानुजानाति । तस्मृत्यन्तरे पठितं ॥ जातोपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरोऽभवेत् । कामतोऽयावन्तमंशं पितानुजानाति ॥ मृतेपितरि कुर्युस्तंभ्रातरस्त्वर्धभागिनं ॥ तंकुर्युः स्वांशापेक्षया आत्मनाद्वौ द्वौ परिगृह्णीयुर्भागौ तस्यैकं दधु अत्रा तृकोहरेत्सर्वं असत्स्वौरसेषु सर्वैरिक्थंसएव हरेद्यदिदौहित्रेऽनस्यात् । सति तस्मिन्नौरसवत्कल्पना । दौहित्रस्याऽस्याश्रुतत्वात्तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निवेशात् ब्राह्मणादीनां दासीसुताः प्रजीवनमात्रभाजोनरिक्थभाजइति स्थितिः ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दास्यां शूद्रस्यानूढायां तथा शूद्रस्य योदासस्तस्यदास्यांप्रधानशूद्रेणोत्पादितोऽस्या शूद्रेभागेदियइति । तेनपित्राऽनुज्ञातोहरेदंशंनत्वननुज्ञातस्तुजीवनमात्रंहरेदिति । एतेन शूद्रस्य शूद्रायामपरिणीतायामप्यन्तस्तस्यांयथाकथंचित्त्वाम्येसति पुत्रोऽभवति नतु परपरिग्रहेऽपीतिर्दाशितंभवति । अतएव दास्यांदासदास्यांवेत्युक्तं ॥ १७९ ॥

(३) कुट्टूकः । ध्वजादुत्पाद्युक्तलक्षणायां दास्यां दाससंबन्धिन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रोऽजायते सपित्रा नुज्ञातपरिणीतापुत्रैः समांशभागेभवाऽभवत्वित्यनुज्ञातस्तुल्यभागंलभतइति शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । दास्यां ध्वजादुत्पाद्युक्तलक्षणाया तथाविधदासस्य भार्यायांवा दासदास्या अनुज्ञातःजीवपित्रा परिणीताशूद्रापुत्रैःसममंशं हरेदितिधर्मोऽव्यवस्थितः ॥ न्यूनाधिकविभागानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतइति याज्ञवल्क्ये

(१७९) दास्यांवा=कामाद्वा (थ)

क्तः ॥ पितरि ब्राह्मणे घृतेतु शूद्रापुत्रोऽन रिक्थभागित्युक्तः । जीवत्यपि नाधिकं दशमादद्यात् शूद्रापुत्राय धर्मतदिति मनुक्तः । दशमोऽथैव दौहित्रान्तरस्याभाविमान्कोहरेत्सर्वमित्युक्तः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । अनुज्ञातःपित्रा अनुज्ञातइति विशेषणादननुज्ञातोऽन हरेत् ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दास्यां शूद्रायामूढायां वा दासदास्यां वा शूद्रस्य योदासःस्तस्य या दासी तस्यांसपुत्रीअनुज्ञातः अंशहरेत् ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादशयथोदितान् ॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । मुख्याभावे प्रतिनिधिः अतोऽस्यौरसएते कर्तव्याइत्युक्तंभवति । एतेषांस्मृत्यन्तरेऽन्यादशः क्रम उक्तः । यथा गूढोत्पन्नःकैश्चित्पंचमोऽपरैःषष्ठइति । तत्र पाठक्रमोऽत्राङ्गमतएवानियमपाठान्प्रयोजनचोत्तरत्रानङ्गत्वे दर्शयिष्यामः । क्रियालोपाद्धेतोः क्रियतेऽपत्यमुत्पादयितव्यमित्यस्य विधिलोपोमाभूदिति नित्योऽयंविधिःसयथा कथंचिद्दृष्टेन सं पाद्यस्तत्र मुख्यः कल्पऔरसस्तदसंपत्तावेतेकल्पाआश्रयितव्याः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्रजादीन्तुपुत्रिकापुत्रमपि । क्रियालोपादौर्ध्वदेहिकक्रियालोपोमाभूदितिबुध्येत्यर्थः ॥ १८० ॥

(३) कुल्लुकः । एतान्क्षेत्रजादीनेकादशपुत्रान्पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यश्राद्धादिलोपश्च माभूदित्येवमर्थपुत्रप्र तिष्ठन्दाकामुनयआहुः ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वहरेदिति खले वालीन्यायेनौरसातिरिक्तपुत्राणां प्रतिनिधित्वमाह क्षेत्रजादीनिति ॥ पुंसि मेढिः खले वाली न्यस्तं यत्पशुबन्धनइति सयथाअष्टाश्रीकरणरहितः पशुबन्धने नियुज्यतएवं पारशवादीनां पुत्रकार्यं नियोगेपि नोपनयनादिरितिन्यायार्थः ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । अथौरसस्य श्रेष्ठ्यंश्लोकद्वयेनाह क्षेत्रजादीन्सुतानिति । पुत्रप्रतिनिधीनाहुर्नमुख्यान् क्रियालोपादुत्पादकक्रियायाअभावात् मुख्येसं भवत्यौरसे तत्प्रतिनिधिभस्तत्कार्यं नकर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । येतिप्रसङ्गात् औरसपुत्रप्रसङ्गात् एते पुत्राअन्यबीजजाअभिहिताः ते पुत्रायस्य बीजिनोभवन्ति तु पुनः इतरस्य ते सुताः क्षेत्रजादिवतपुत्राः भवन्ति ॥ १८१ ॥

यएतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ॥ यस्य ते बीजतोजातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तस्याभावे विधिप्रतिषेधोर्यामिति व्याचक्षते । यएतेऔरसाभावे प्रतिनिधयः कर्तव्यतया-उक्तास्ते नकर्तव्याः । यतस्तेऽन्यबीजजातास्तस्यैवते पुत्रानेतरस्य येन क्रियन्ते तस्य तेनभवन्तीत्यर्थः । अतश्च पूर्वैण वि-धिरनेन प्रतिषेधइति विकल्पः सच व्यवस्थितोरिक्थग्रहणे कानीनसहोदपुनर्भवगूढोत्पन्नान रिक्थभाजः दत्तकादयस्तु रिक्थभाजः अस्यौरसे कानीनादयश्च सत्यप्यौरसे न पितृधनहराः ग्रासाच्छादनभाजः । केवलंसत्यसतिचौरसे यतउक्तं ॥ सर्वेषामपि चन्याप्यंदातुंशक्यामनीषिणः । ग्रासाच्छादनमत्यन्तपतितोऽहददद्भवेत् ॥ सर्वेषामपि क्लीबादीनांच प्रकृतत्वेन शीतमिति अत्यन्तयावज्जीवमित्यर्थः । शरीरधारणार्थत्वाद्ग्रासाच्छादनस्य श्रुत्यादेस्तदुपयोगिनः परिचारकस्यापि वे-लनार्णविक्रयं नशब्दादेः परिचारकमन्तरेण जीवनसंभवः । येषांदारकरणमतं तेषांसंभार्याणांभरणंदातव्यंशक्नोति धना-रूपेण भोजनवस्त्रादिदेयं पतितइत्यर्थवादः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते क्षेत्रजादयः प्रसंगादौरसपुत्रप्रसंगादुक्ताः यस्य बीजतोजातास्तस्य ते न भवन्ति । किञ्चित्तरस्ययस्य क्षेत्रं येनवा ऋयणादिकृतं तस्यैव भवन्तीत्यर्थः । केचित्तु यएते द्वित्रिमादयउक्तास्ते यदि दात्रादीनां क्षेत्रे तेभ्योन्यस्माज्जातास्तदा दात्रादिभिर्दत्ताअपि न प्रतिग्रहीत्रादीनां पुत्राः किंतु बीजिनएवेत्यस्यार्थइत्याहुः ॥१८१॥

(३) कुल्लूकः । यएते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्राऔरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तास्ते यद्वीजोत्पन्नास्तस्यैव पुत्राभवन्ति न क्षेत्रिकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्तव्याइत्येवंपरमिदमन्यबीजजाइत्येकादशपुत्रोपलक्षणाथस्त्वबीजजातावपि पौनर्भवशौद्रौन कर्तव्यौ । अतएव बृद्धबृहस्पतिः॥ आज्यंविना यथा तैलंसद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः॥ तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तेपि पुत्राइति कथं प्रतिनिधित्वं तत्राह यइति । अशास्त्रीयस्य प्रतिनिधित्वाभावं दोषयितुं तेषां पुत्रोक्तिर्नतु ते वस्तुतः पुत्राभवन्ति कार्यातिदेशंविना न्यस्यान्यभावानुपपत्तेरिति भावः । अतएवाह यस्यत इत्यनेन जनकानां पुत्राभावे तएव श्राद्धादिकर्तारः । पौनर्भवशूद्रापत्ययोः स्वजातत्वेपि न मुख्यत्वम् । तथाच बृहस्पतिः ॥ आज्यंविना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् ॥ तथैकादशपुत्रास्युःपुत्रिकौरसयोर्विनेति ॥ एकादशत्वंतु पुत्रिकापुत्रमादायपुत्रिकापुत्रोपि समयबन्धान्मातृद्वारौरसोन्यबीजजश्च । अतएवानयोरभावे उक्तदशपुत्राअर्थाधिकारिणइतिकुल्लूकः । याज्ञवल्क्यस्तु ॥ पिण्डदोशहरश्चैषांपूर्वाभावे परःपर इत्युपक्रम्य पत्न्यादिकमाह तेन गौणमुख्यपुत्राभावे पत्न्यादीनामपि कारइतिसुष्ठु ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । उत्पादकत्वं प्रतिपुत्रत्वं मुख्यमित्यतआह यएतइति ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकजातानां एकैकस्यांजनितानाम् ॥ १८२ ॥

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ॥ सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकजातानामिति एकेन जनितानां सापत्नानामपि । एवंच यदि भ्रातुरपत्योत्पादनं क्तिरस्ति तदा तत्पुत्रेणैवेतरस्य पुत्रवत्त्वाद्देवरगमनेन क्षेत्रजपुत्रकरणमयुक्तमनापदीति निषेधाद्युक्तंभवति ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रातृणामेकमातापितृकाणांमध्ये यद्येकः पुत्रवास्यादन्ये च पुत्ररहितास्तदा तेनैकपुत्रेण सवन्भ्रातृन्सपुत्रान्मनुराह । ततश्च तस्मिन्सत्यन्ये पुत्रप्रतिनिधयोन् कर्तव्याः । सएव पिण्डदोशहरश्च भवतीत्यनेनोक्तं । एतपत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुताइति याज्ञवल्क्यवचनाभ्रातृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । भ्रातृपुत्रसत्वेक्षेत्रजादयः प्रतिनिधयोन् कार्याइत्याह भ्रातृणामिति । एकजातानामेकपितृतानाम् ॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौभ्रातरस्तथा ॥ तत्सुतश्चेति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ भ्रातृपुत्रपर्यन्ताभावे प्रतिनिधिः कर्तुं ग्यइति भावः ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अथद्वयेन पुत्रमतिदिशति भ्रातृणामिति । एकजातानामेकपितृमातृकाणां पुत्रवानौरसवान्भ्रातृपुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ॥ सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राहं पुत्रवतीर्भनुः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमेकस्यां सपत्न्यां पुत्रवत्यामन्यस्यामनपत्ययामपि नियोगोन् कार्यइत्याह सर्वा मिति ॥ १८३ ॥

(३) कुम्भूकः । एकपतिकानां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये यद्येका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्तामनु-
राह । ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्तव्या इत्येतदर्थमिदम् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमेकपतिकानां मध्ये कस्याश्चित्पुत्रवत्त्वे दत्तकादिनान्यतमया कर्तव्यमिति नियमयितुमाह
सर्वासामिति । पुत्रवती पुत्रकार्यवती ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिणी औरसपुत्रिणी पुत्रत्वातिदेशस्य प्रयोजनं सत्त्वपि सोदरादिषु पूर्वोपदिष्टैरेव पुत्रैः सकलपु-
त्रकार्यलाभः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वासां एकपत्नोनां एकस्य भार्याणां मध्ये एका चेत्पुत्रिणी भवेत् ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति ॥ बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रेयानुत्तमः । पापीयानपृक्तमः । तन्निषेधश्च औरसपुत्रिकाजक्षेत्रजगूढजकानीनपौन-
र्भवदत्तकक्रीतकृत्रिमत्वयंदत्तसहजोदजापविद्भानुक्रमेण परिगणय्य याज्ञवल्क्येन पिण्डदोशहरश्चैषांपूर्वाभावे परःपर-
दिविशेषतोविधानात्तद्वचनानुसारेण कर्तव्यः । अत्र तु क्रमपाठेन पूर्वपूर्वोत्कर्षइति आपादनार्थः क्रमपाठोत्रत्वबन्धुदायाद-
बाधविवेकपरत्वादिति । सदृशा औरसा एव दत्तम एव त्वियादि ॥ १८४ ॥

(३) कुम्भूकः । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव दायहरः सचा-
न्यान्निभृयादिति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पुर्वपूर्वाभावे परःपरः रिक्थमर्हति पुर्वसद्भावे परसंवर्द्धनं स एव कुर्यात्
एवंच सिद्धे शूद्रापुत्रस्य द्वादशपुत्रमध्ये पाठः क्षेत्रजादिसद्भावे धनानर्हत्त्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकः अन्यथा तु क्षत्रियावै-
श्यापुत्रवदौरसत्वात्क्षेत्रजादिसद्भावे धनं लभेत पुर्वस्य परसंवर्द्धनमात्रं चापवादेतरविषये द्रष्टव्यं क्षेत्रजगुणवद्दत्तपुत्रयोः
पञ्चमषष्ठ्या भागमौरसोदद्यादिति विहितत्वात् । यदि तु समानरूपाः पौनर्भवादयो बहवः पुत्रास्तदा सर्वे एव विभज्य
रिक्थगृह्णीयुः ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसानां मध्ये पुर्वःपुर्वः श्रेयस्तथा ज्ञेयइत्याह श्रेयसइति । त्वजात्यपेक्षया श्रेयसः औरसादेः
तदलाभे तदभावे । पापीयान् क्षेत्रजादिः ॥ पिण्डदोशहरश्चैषांपूर्वाभावे परःपरइति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अतो विष्णुरप्याह ॥
औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परःपरो रिक्थमर्हति ॥ पुर्वसद्भावे परस्य संवर्द्धनं स एव कुर्यादिति । संवर्द्धनं पोषणम् ।
बहवश्चेत्सदृशा ब्राह्मणत्वादिजात्या रिक्थस्य भागिनः पिण्डदाश्च । यदेकादशपुत्रेषु शूद्रापुत्रस्य औरसत्वेपि गणना जीर्वात्पत्नृद्
त्तदशमांशातिरिक्तांशाभावार्थाय देवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति दशमांशोपलक्षणम् । तथाच ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय
विशां शूद्रापुत्रेन रिक्थभागित्युक्तः संगतः । अन्यथा विप्रजक्षत्रियावैश्यापुत्रयोस्तेषु गणनाप्रसक्तिः स्यात् धनाहारित्वसत्त्वा
विशेषात् । अतएव शूद्रापत्यस्यांशाहारित्वं क्षेत्रजगुणवद्दत्तकयोरपि मुख्येन षष्ठांशादिदानमपि संगच्छते वचनादेव नात्र-
तर्कइति श्रेयसइत्यादावेकवचनमविवक्षितम् । तेषां पौनर्भवादीनां बहुत्वेपि भागहारित्वन्यायस्य तुल्यत्वमित्याह बहवश्चे-
दिति ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं पुत्राणामुक्तसंख्यानां दायप्रामात्रिक्रममाह श्रेयसः श्रेयसोऽलाभइति श्रेयसो मुख्यस्य पापी-
यान्गौणपुत्रः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठस्य श्रेयसोऽलाभे पापीयान् गुणादिनिरुद्धः रिक्थं भागं अर्हति । बहवश्चेत्सदृशाः समानवर्णाः ॥ १८४ ॥

न भ्रातरोऽपि पितरः पुत्रारिक्थहराः पितुः ॥ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुत्रा औरसादयो द्विजातिजनितशूद्रापुत्रादन्ये । पिता हरेदविभक्तस्य । भ्रातर एव वा पित्रनुमत्या । विभक्तत्वे तु पत्न्येव तदभावे तु दुहित्रादेर्याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । न सोऽदरभ्रातरोऽपि पितरः किन्त्वौरसाभावे क्षेत्रजादयोगौणपुत्राः पितृक्थहरा भवन्तीत्यनेनोच्यते औरसस्य त्वेकएवौरसः पुत्रइत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितरहितस्य च पिता धनगृह्णीयान्तेषां मानुश्चाभावे भ्रातरोऽधनगृह्णीयुः एतच्चातन्तरं प्रपञ्चयिष्यामः ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसपुत्रिकापुत्रादीनामेव धनहारिक्थं व्यतिरेकेण द्रष्टव्यमिति । उक्तपुत्रा एव रिक्थहराः स्मृताः न भ्रातरोऽपि पितर इत्यन्वयः । पुत्राभावेऽपि पित्याह पितेति । पितृपदं पत्न्याद्युपलक्षणम् । पुत्रा इति श्रुतेः ॥ प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः क्रिया कार्या प्रयत्नत इति शूलपाण्युक्तेः ॥ अस्वर्ग्या साह्रुतिः सा स्याच्छूद्रसंसर्गदूषिता ॥ विप्राद्यभावे शूद्राजोऽप्यधिकारोति ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतागोत्रजाबन्धुः शिष्यः सन्नतचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागोत्तरोत्तर इति । अत्र च पाठ एव क्रमः प्रयाजवद्विर्वाक्षतः । येषां पत्न्यादीनां मध्ये पूर्वस्य पत्नीरूपस्याभावे परोदुहितेत्येवमन्वयः । बन्धुपदमाचार्योपलक्षणम् । यत्तु न पत्न्याधनहारित्वं स्त्रीणां जीवने दद्यादिति तु दुःशीलाधार्मिकासत्त्विकायौवनस्थाविषयम् । अन्यथा ॥ अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ॥ पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत् चेति बृहन्मनुवचनविरोधः ॥ यतिवानप्रस्थयोर्धनं तु ॥ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामुक्थभागिनः ॥ क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिन इत्यत्र प्रतिलोभेनान्वयः ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । दिष्टेषु पुत्रेषु सन्तु न भ्रातरोऽपि पितरौ रिक्थहराः पुत्रा एव पितृरिक्थहराः पिता हरेदपुत्रस्येति अपुत्रस्योपदिष्टपुत्ररहितस्य भ्रातरः सोऽदरः एतच्छब्देनापुत्रस्य रिक्थहरणे भ्रातृणां पितृत्वोपलक्षणं सूचितम् ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिता हरेत् अपुत्रस्य रिक्थं ॥ १८५ ॥

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ॥ चतुर्थः संप्रदातैर्षा पञ्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥

[असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पितामहश्च ताः सर्वा मातृकस्याः प्रकीर्तिताः ॥ ११॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयाणामिति पितृतत्पितृतत्पितृणां उदकं कार्यं नियमेन तथा पिण्डः पिण्डदानम् । पञ्चमो नोपपद्यत इत्यवश्यमुदकं पिण्डं च दाप्यम् ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं क्षेत्रजानामप्यपुत्रपितामहादिधनेऽप्यधिकारं दर्शयितुमाह त्रयाणामिति । त्रयाणां पित्रादीनामुदकदानं कार्यं त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिण्डोदेयः चतुर्थश्च पिण्डोदकयोर्दाता पञ्चमस्यात्र संमन्धो नास्ति । तस्माद्युक्तोऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्राणामधिकारः औरसपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रेण लोकान् जयतीत्यनेनैवात्र पितामहादिधनभागित्वमुक्तम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । पितामहधनेऽप्येवमित्याह त्रयाणामिति । पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः । कार्यं दशविधैः पुत्रैः

त्रिषु पितृषु देयत्वेन पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः पुत्रादिः संप्रदाता पिण्डोदकयोः पञ्चमस्य पिण्डादिदानत्वेन शास्त्राबोधित-
चान्नास्तिपञ्चमोनापि तस्य धनहारितेति । अनेन पितामहप्रपितामहयोरपि धनहारित्वं गौणपुत्राणामभावे इत्यसूचि
॥ १८६ ॥

(५) जन्मद्वयः । न केवलमसति । पुत्रे भ्रात्रादीनां रिक्थहरत्वं किन्तु सतोश्च पौत्रप्रपौत्रयोः पुत्रतुल्यकर्मकर्तव्य-
वात्तयोरित्यभिप्रायेणाह त्रयाणामुदकमिति । त्रयाणां पितृपितामहप्रपितामहानामुदककर्तव्यं न ततोधिकानां त्रिषु पिण्डश्च
वर्तते विधीयते नाधिकेषु । एषां त्रयाणां पिण्डोदकयोः संप्रदाता चतुर्थः । पुत्रपौत्रप्रपौत्रलक्षणं प्रपितामहादारभ्यतस्य
वतुर्थत्वं पञ्चमः संप्रदाता नोपपद्यते न शास्त्रेषु विधीयते । प्रेतस्य धनिनः पुत्रः पौत्रप्रपौत्रज्ञात्यन्तरेष्वप्युपकारकतमः तेन
नेवसस्त्वेव भ्रात्रादयोरिक्थहरानतु सत्सु ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां पितृपितामहप्रपितामहानां उदकं तर्पणं कार्यम् त्रिषु पितामहप्रपितामहादिषु पिण्डः
वर्तते । चतुर्थः संप्रदाता । एषामध्ये पञ्चमो नोपपद्यते । लेपभाजश्चतुर्था द्याः ॥ १८६ ॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ॥ अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

[हरेरनुत्विजोवापि न्यायवृत्ताश्च याः स्त्रियः ॥ १ ॥] *

(२) सर्वज्ञानारायणः । एषामध्ये सपिण्डानां मतोद्योतस्तरोयथा पुत्रस्य पिता तस्य तत्पितेत्यादि । तस्य तस्य-
तुतद्धनम् । असतितु पितरि पितामहस्य तदभावे तत्पितुरपि । अत्रच पितामहापेक्षया भ्रातुर्भ्रातृपुत्रस्यच सन्निकृष्ट-
त्वान्पित्रभावे भ्राता तदभावे तत्सुतस्तदभावे पितामहादिर्योयः सन्निकृष्टस्तदभावे च समनोदकः सगोत्रो मातुलादिबन्धुरि-
ति क्रमात्पूर्वपूर्वाभावे । एवं पितामहे वृत्ते तद्धनं पुत्रस्यैव धनं न पौत्रस्याधिकारः । यत्तु तत्रस्यात्सदृशत्वाभ्यामिति तत्पुत्रेच्छ-
या विभजनीयं तदित्येतत्परम् । सकुल्यो मातुलादिबन्धुः । तदभावे चाचार्योपि शिष्यो वा यस्तदा प्रत्यासन्न इत्यर्थः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य सामान्यवचनस्योक्तौ रसादिसपिण्डमात्रविषयत्वे त्रैयर्थ्यात्तत्तत्पुत्रपुत्र्यादिदायाप्राप्त्यर्थ-
मिदम् । सपिण्डमभ्यात्सन्निकृष्टस्तरोयः सपिण्डः पुमान्स्त्री वा तस्य मृतधनं भवति । तत्रैकैवौरसः पुत्र इत्युक्तत्वात्सा एव
मृतधने स्वाधिकारी क्षेत्रजगुणवद्भक्तकयोस्तु यथोक्तपञ्चमं षष्ठं भागं दद्यात् । कृत्रमादिपुत्राणां संवर्धनमात्रं कुर्यात् । औरसा-
भावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलधनमित्युक्तत्वादौरसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितस्तदभावे क्षेत्र-
जादय एकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः परिणीतशूद्रापुत्रस्तु दशमभागमात्राधिकारी नाधिकं दशमाद्याच्छूद्रा-
पुत्रायेत्याद्युक्तत्वादशमभागावशिष्टं धनं सन्निकृष्टसपिण्डो गृहीयात्त्रयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृधनभागिनी । यदाहया-
वल्क्यः ॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ॥ तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यस्स ब्रह्मचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य
धनभागुत्तरोत्तरः ॥ त्वर्या तस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ बृहस्पतिरप्याह ॥ आम्नाये स्मृतितत्तत्रे च लोकाचारे च
च सूरिभिः ॥ शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्या पुण्यफले समा ॥ यस्य नोपरता भार्या देहार्धतस्य जीवति ॥ जीवत्यर्धशरीरे
तु कथमन्यः स्वमाप्नुयात् ॥ सकुल्यैर्विषयमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ॥ अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्गाह्यारिणी ॥ पूर्व-
प्रमीताग्निहोत्रं धृते भर्तरि तद्धनम् ॥ विन्देत्पतिव्रता नारी धर्मेष्वसनातनः ॥ जङ्गमस्थावरहेमकुप्यंधान्यमथावरम् ॥
आदाय दापयेच्छूद्रमासषाण्मासिकादिकम् ॥ पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तृस्वस्त्रीयमातुलान् ॥ पुजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानप्य-

तिथीस्त्रियः ॥ तत्सपिण्डाबान्धवावा ये तस्याः परिपन्थिनः ॥ हिंस्युर्धनानि ताम्राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥ वृद्धमनुः ॥ अपुत्राशयनंभर्तुः पालयन्तीम्रते स्थिता ॥ पत्न्येवदद्यात्पिण्डं कृत्स्नमर्थलभेत् च ॥ यदुक्तम् स्त्रीणान्तु जीवनंदद्यादिति संवर्धनमात्रवचनं तद्दुःशीलाधार्मिकसविकारयौवनस्थपत्नीविषयं । अतोयन्मेधातिथिना पत्नोनामंशभागित्वनिषिद्धमुक्तं तदसंबद्धम् पत्नीनामंशभागित्वंबृहस्पत्यादिसंमतम् । मेधातिथिर्निराकुर्वन्प्रीणाति सतामनः । पत्न्यभावेऽप्यपुत्रिकादुहिता तदभावेऽपि माता च तयोरभावे सोदर्यभ्राता तदभावे तत्सुतः । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माताहरेद्वनमिति वक्ष्यमाणत्वात्पितृमाता तदभावेऽन्योपि सन्निकृष्टसपिण्डोऽमृतधनं गृह्णीयात् । तद्यथा पितामहसंतानेऽविद्यमाने प्रपितामहसंतानेऽप्यतदप्युक्तम् अत ऊर्ध्वसपिण्डसन्तानाभावे समानोदकआचार्यः शिष्यश्च क्रमेण धनं गृह्णीयात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तमुपसंहरन् सकुल्यैर्धनहारित्वमाह अनन्तरेति । सपिण्डाद्याऔरसदुहितृजादनन्तराः पत्नीप्रभृतयः पञ्च । तत्रापि ॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ॥ अपुत्रस्य प्रभूतस्य पत्नी तद्गाहहारिणी ॥ पूर्वप्रभोताऽग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ॥ विन्देत्पतिव्रता नारी धर्म एव सनातन इति बृहस्पत्युक्तेः । प्रथमतः पत्नीति । सकुल्यपदं बन्धोरप्युपलक्षणम् । शिष्यपदं तु तीर्थानाम् । सकुल्योर्हतीत्यध्याहार्यमेवमुत्तरत्रापि ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । नच पुत्रपौत्रपौत्राणां सत्यपि तुल्ये प्रेतोपकरणत्वे तुल्यवद्वायत्वं संभवेन्नापि तेषामभावे सपिण्डान्तराणां किन्तु पिण्डमत्यासत्तिः क्रमेणैवेत्याह अनन्तरः सपिण्डादिति । प्रेतवचनोऽयं पिण्डशब्दस्तयोरभेदोपचारात् पिण्डादनन्तरः प्रत्यासन्नोऽयः सपिण्डस्तस्य धनं देयं भवेत् । द्विर्वचनं क्रमप्राप्त्यर्थं अत ऊर्ध्वमेभ्यः सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं सपिण्डाभाव इति यावत् । सकुल्यः समानोदकोरिक्थहर इत्यनुकर्षः तेषामभावआचार्यः तस्याभावे शिष्योरिक्थहरः स्यात् ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डात् अनन्तरः सन्निकृष्टः तस्य तस्य धनं भवेत् ॥ १८७ ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थभागिनः ॥ त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणास्तद्गामवासिनः । त्रैविद्यास्त्रयीवेदिनः । शुचयः स्वाचाराः । दान्ताः नियतेन्द्रियाः । एतच्च ब्राह्मणधनविषयमितरधनं राजगामि ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषामभाव इति वक्तव्ये सर्वेषामभाव इति यदुक्तं तत्सब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वार्थं । सर्वेषामभावे ब्राह्मणावेदप्रयाध्यायिनो ब्राह्मणान्तरशौचयुक्ताजितेन्द्रियाधनहारिणो भवन्ति त एवच पिण्डदाः तथासति धनिनो मृतस्य श्राद्धादिधर्महानिर्न भवति ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानामभावेऽप्याह सर्वेषामिति । ब्राह्मणान्विशिनष्टि त्रैविद्या इति । धर्मो न हीयते तैर्विद्वैः श्राद्धादिनिर्वाहात् । विधिप्रसंगतुल्यत्वादनुवादोऽयं ब्राह्मणधनहारित्वं नृपतेस्तदन्यधनहारित्वमर्थं अयमप्यनुवादस्तेनैव गतत्वादिति ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषां पुसां स्त्रीणाञ्च यथा कथञ्चित्संभन्धवताम् ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्येति । तथा राज्ञां धर्मो न हीयते ॥ १८८ ॥

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ॥ इतरेषां तु वर्णानां सर्वभावे हरेन्नृपः ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेतदाह अहार्यमिति । सर्वाभावे शिष्यपर्यन्ताभावे ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसंविधधनं राज्ञा कदाचिद्वाहमिति शास्त्रमर्यादा । किन्तूक्तलक्षणब्राह्मणाभावे ब्राह्मण-
मात्रेभ्योपिदेयं । क्षत्रियादिधनं पुनः पूर्वोक्तरीत्यहराभावे राजा गृहीयात् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणधनं ब्राह्मणब्रुवेपि देयमित्याह अहार्यमिति । ब्राह्मणे धर्मतोऽधर्मतोवा साम्यस्वर-
सात् ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सार्धेनाह इतरेति । इतरेषां तु वर्णानां क्षत्रियादीनाम् ॥ १८९ ॥

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ॥ तत्र यद्वक्तव्यजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादये ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सगोत्राद्यदि तन्तुसन्तानमाहरेदनियुक्तापि स्त्री तदा गोलकत्वेपि तस्य ज्ञात्यन्तराभावे
क्षेत्रपतिधनहारित्वमित्यर्थः । एतच्च शूद्रांप्रत्येवोच्यतइतिकेचित् । अतएव तन्मते गूढजकानीनसहोदजाअपि शूद्रस्यैव
पुत्राभवन्ति नतु विप्रदीनामिति ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात्पुंसो गुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत्तस्मिन्मृ-
तविषये यद्धनजातं भवेत्तत्तस्मिन्पुत्रे समर्पयेत् देवराद्वासर्पिडाद्वाइत्युक्तत्वात् । सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थतज्जस्यचक्रकथभागि-
त्वार्थमिदम् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । देवराद्वासर्पिडाद्वाइत्युक्तमनुवदन्विधवाधनमुत्तरकालीनायापत्याय दापयन्नाह संस्थितस्ये-
ति । आहरेद्विधवाभूत्वा जनयेत् । तत्र अनपत्ये पतौ धनं योबिभृयादित्यस्यैवानुवादोयं न्यायस्य नुल्यत्वात् । तत्र
जनकोदद्यादत्र जननीदद्यादिति वा भेदः ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । एवमनपत्यधनस्य भ्रातृगामित्वमुक्तमधुना पक्षान्तरमाह संस्थितस्यानपत्यस्येति । अनपत्यस्य
संस्थितस्य मृतस्य सगोत्राद्देवरादेस्तं पुत्रमाहरेत्पुत्रमुत्पादयेत् पत्नीगुरुयोगादितिशेषः ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । अनपत्यस्य संस्थितस्य मृतस्य सगोत्रात् तद्विधवा आहरेत् । तत्रयत् रिक्थजातं स्यात् त-
त्सलै ॥ १९० ॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रियाधने ॥ तयोर्यद्यस्य पित्र्यस्यात्तत्सगृहीत नेतरः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकः स्वभर्तृजोऽन्योगोलकः पौनर्भवीवा उभयोश्च पत्योर्धनं मातरि स्थितं तदा स्वभो-
जिधनव्यवस्थया ग्राह्यमित्यर्थः । स्त्रियाजातौ धनेपिभ्ये विवदेयातामित्यर्थः । नेतरत् स्वमातृपत्यन्तरधनम् ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्येकारिक्थिनौ स्यातामित्यौरसक्षेत्रजयोरुक्तमद्वैतौरसपौनर्भवविषययदोत्पन्नौरसभर्तृमृतत्वा-
त् बालापत्यतया स्वामिधनंस्वीकृत्य पौनर्भवेर्भर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरंजनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तृमृतत्वाद्विक्थ-
हरान्तराभावाद्धनं गृहीतवती पश्चात्तौ द्वाभ्यांजातौ यदि विवदेयातां स्त्रीहस्तगतधने तदातयोर्यस्य यजनकस्य धनं सत-
देव गृहीयान्त्वन्यपिभृजोन्यजनकस्य ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यद्विवासापत्या मृतभर्तृका धनमादाय पौनर्भवेन पुत्रान्तरं जनयित्वा यद्युभयोर्धनं
मादाय तिष्ठेत्तदा कस्य किं धनमित्यपेक्षायामाह द्वाविति । द्वौवौरसपौनर्भवौ विवदेयातां धनमावाभ्यांयाज्ञं पोषणतेकार्यं

(१९०) सगोत्रात्पुत्रमाहरेत्=सगोत्रोवित्तमाहरेत् (क)

=स्वगोत्रस्तुहरेद्धनम् (ग)

मिति । नेतरः अन्यपैतृकमन्योन गृहीयादितिभावः । अथवा अभ्यावह्निकादिस्त्रीधनमात्रविषयम् अतएव स्त्रिया धनमिति समाख्या संगच्छते ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां या सपुत्रा सधना भूत्वा पश्चात्पुनर्भूयपरत्मादपि पुत्रं जनयति तस्याः पुत्रयोरयं विभागः ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विपितृकस्य व्यवहारमाह द्वाविति । स्त्रियाधने स्त्रीधननिमित्तेयौ विवदेयातां कीदृशौ द्वौ द्वाभ्यां पितृभ्यां जातौ तयोः मातापित्रोः यत्पितृभ्यं तत्तस्य विद्यमानपितुः पुत्रः गृहीत इतरः पूर्वभर्तृजन्यः न गृहीत ॥ १९१ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समंसर्वे सहोदराः ॥ भजेरन्मातृकरिक्त्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समं नज्येष्टोद्धारेण । मातृकं मातुःस्त्रीधनव्यतिरिक्तधनम् । भगिन्योऽपुत्राः । सनाभयः सोदराः । केचित्तु स्त्रीधनेपि भ्रातृविभागमिच्छन्ति ॥ स्त्रीधनस्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ॥ अप्रत्ताचेत्समूढा तु लाभसंमानमात्रकमिति बृहस्पतिवचनात् । एवंचाप्रत्ताया भ्रातृभिः सह तुल्यविभागः । इतरस्यास्तु संमानमात्रदेयमिति । एतत्परमेव च स्त्रीधनं दुहितृगामीत्यादि ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । मातरि मृतायां सोदर्यभ्रातरो भगिन्यश्च सोदर्या अनुद्धामातृधनं समं कृत्वा गृह्णीयुः । ऊढास्तु धनानुरूपं संमानं लभन्ते । तदाह बृहस्पतिः ॥ स्त्रीधनस्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ॥ अपुत्राचेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ ततश्चानूढानां पितृधनद्वयोढानां मातृधनं भ्रात्रा त्वादंशाच्चतुर्थभागे देयः ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । मातृसत्त्वे व्यवस्थोक्ता दैवादविभक्तदशायां सा मृताचेत्तदा कथं व्यवस्था तत्राह जनन्यामिति । संस्थितायां मृतायाम् । सनाभयः नाभिरत्र कुक्षिः एकनाभिजाः । अनुद्धाम्यस्तु त्वांशेत्यत्र पितृसंबन्धिभ्रातृषां तुरीयांशभागित्वमनूढानां मातृधने तु समांशभाक्त्वमिति भेदः । अतएव बृहस्पतिः ॥ स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनीति ॥ अप्रत्ताचेत्समूढा तुलभते मानमात्रकम् ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । एवं पैतृकस्य धनस्य विभागोक्तः इदानीं मातृकस्य धनस्याह जनन्यां संस्थितायामिति । सनाभयः सोदर्याः । भजेरन्संविभजेरन् । उद्धारो विषमविभागः स्यात् ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भगिन्यश्च सनाभयः साक्षात्त्वमातृदुहितरः ॥ १९२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ॥ मातामह्नाधनार्त्तिकचित्पदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्तास्तु मृतास्तु ताभ्यः संमानार्थं देयं तत्तदुहितृभ्यः स्वेच्छया मातुर्लैर्देयमित्याह यास्तासामिति । प्रीतिपूर्वकं स्वेच्छया ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । तासां दुहितृणां या अनुद्धादुहितरस्ताभ्योपि मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किंचिदातव्यम् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । तासां दुहितृभ्योपि किंचिदेयमित्याह या इति । प्रीतिपूर्वकं प्रीत्यर्थं न बलादिति ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । तासां भगिनीनां किंचित्पदेयम् प्रीतिपूर्वकमिति वचनादवश्यदेयमिति सूचितम् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासां दुहितरः स्युः तासां दौहित्रीणां यथार्हतो भागः ॥ १९३ ॥

अध्ययध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्माणि ॥ भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अध्ययि होमविवाहकाले लब्धं यतः कुतश्चित् । तथा व्यावहारिकं पतिगृहनयनसमये-
लब्धम् । प्रीतिकर्मणि रतिकाले पत्या दत्तम् । तत्स्त्रीधनमित्युक्तम् । भ्रात्रादिभिस्तु यदाकदापि दत्तं स्त्रीधनम् ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । अध्ययि त्वय्ययं विभक्तिसमीपेत्यादिना सूत्रेण समीपार्थेऽव्ययीभावः विवाहकालेऽग्निसन्निधौ
यत्पित्रादिदत्तं तदध्ययि स्त्रीधनं । तदाह कात्यायनः ॥ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते त्वय्यसन्निधौ ॥ तदध्ययिकृतं सद्भिः
स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ यत्तु पितृगृहाद्भर्तृगृहं नीयमानया लब्धं तदध्यावाहनिकं । तथा च कात्यायनः ॥ यत्पुनर्लभते नारी
नीयमाना तु पैतृकात् ॥ अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदात्तम् ॥ यत्तु प्रीतिहेतुकर्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्रात्रा
पित्रा च समयान्तरे यदत्तं एवं षट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु स्त्रीधनविभागोऽनुपपन्नस्तस्यान्यायोपात्तधनाभावादिति तत्राह अध्ययि । अध्ययि-
विवाहकालेऽग्निसमीपे पित्राय दत्तं तत् । तथा च कात्यायनः ॥ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ॥ तदध्ययि-
कृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ तेनैवोक्तम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ॥ अध्यावाहनिकं नाम स्त्री-
धनं परिकीर्तितम् ॥ दत्तं भर्त्रा प्रीतिकर्मणि रत्युत्सवादौ ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्त्रीधनलक्षणमाह अध्ययध्यावाहनिकमिति । अध्ययि विवाहाग्निसमीपे यद्दत्तं स्त्रिया कुत-
श्चल्लभ्यते तदध्ययि आहावनं पितृकुलाद्भर्तृकुलप्राप्तिः । आहवनसमयोपलब्धमाध्यावाहनिकं विभक्त्यर्थावधि शब्दौ प्रीति-
कर्मणि नमस्कारादौ श्वशुराभ्यान्दत्तं । तथा च कात्यायनः ॥ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ॥ तदध्ययिकृतं स-
यस्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीयमानापि पैतृकात् ॥ तन्नाम्ना अध्यावाहनिकं स्त्रीधनं समुदात्तम् ॥ प्रीति-
तर्हियत्किञ्चिद्भुक्त्वा वा श्वशुरेण वा ॥ पादवन्दनं यत्तल्लावण्याजितमुच्यते ॥ इति षड्विधा स्त्रीधनादन्यत्स्त्रिया य-
द्दत्तं भर्तृधनमेव ननु स्त्रीधनमित्यभिप्रायः ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अग्निमधि अध्ययि विवाहहोमकाले लब्धं यत्किञ्चित् अध्यावाहनिकं प्रतिग्रहाय समयेय लब्धं च
तुः प्रीतिकर्मणि रतिकाले पत्या दत्तं ॥ भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अन्वाधेयं च यद्वत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ॥ पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अन्वाधेयं विवाहादुपरि भर्तृबन्धुभर्तृदत्तम् । पत्या प्रीतेन रतिकालादन्यदा तदुभयं स्त्री-
नस्वाभावेपि पत्यौ जीवति वृत्तायां अपत्यस्यैव । विशेषस्तु स्त्रीधनास्त्रीधनयोः स्त्रीधने दानादिस्वाम्यं स्त्रियानत्वन्पत्रे-
ते ॥ १९५ ॥

(२) कुल्लूकः । अन्वाधेयं व्याख्यातं कात्यायनेन ॥ विवाहात्परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ॥ अन्वाधेयं तदुक्तं तु
सर्वबन्धुकुले तथा ॥ विवाहाद्भर्तृकुले पितृकुले वा यत्स्त्रिया लब्धं भर्त्रा च प्रीतेन दत्तं यदध्ययि पूर्वश्लोकउक्तं तद्भ-
र्तरे जीवति वृत्तायाः स्त्रियाः सर्वधनं तदपत्यानां भवति ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वस्त्रीधनापहारोऽपत्यानां प्राप्त इति चेन्न अपत्यानां स्त्रीधनस्य वाचनिकत्वादित्याह अन्वा-
धेयं । अन्वाधेयं ॥ विवाहात्परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ॥ अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वबन्धुकुले तथेति कात्यायनो-
क्तम् ॥ पत्यौ सति वृत्तायां मातृपतिशेषः । प्रजायाः पुत्रादेः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । विवाहादनन्तरं भर्तृकुलाद्वन्धुकुलाद्वा आधीयते आदीयते तदन्वाधेयं । रूपसौन्दर्यादिप्रीतेन च भर्ता यदत्तं धनं जीवति पत्न्यौ वृत्तायां मृतायां प्रजायाः पुत्रस्य दुहितुर्वाभवेत् । अत्र कात्यायनः ॥ विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलान्त्रिया ॥ अन्वाधेयन्तदुक्तन्तु लब्धं बन्धुकुलान्तथेति ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्वाधेयं भर्तृकुलेपुनर्लब्धं च पुनः भर्ताप्रीतेनयत्पत्न्यात्कारणात् यद्वस्तुदत्तरतिकालादन्यत्रो-
तेन पत्न्या दत्तं वृत्तायाः मृतायाः मातुः प्रजाया दुहितृणां तदन्नंभवेत् ॥ १९५ ॥

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वस्तु ॥ अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मादिविवाहेनोद्यययदन्नं स्त्रीधनास्त्रीधनरूपं अप्रजायामनपत्यायांवृत्तायांभर्तुरेव प्र-
जायांतु सत्यां प्रजायाएव ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषूक्तलक्षणेषु यत्स्त्रियः षड्विधं धनं तदनपत्यायां मृतायां भर्तुरेव मन्वादि-
भिरिष्यते ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अनपत्यायास्तु धनं भर्तुरेवेत्याह ब्राह्मइति । उक्तब्राह्मविवाहादिपञ्चसु पित्रादिभ्योलब्धं
भर्तृगामि ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषु यदन्नं स्त्रियै दत्तमितिशेषः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्म (२) दैव (३) गान्धर्व (४) प्राजापत्येषु यदन्नं लब्धं अतीतायां मृतायां तदन्नं
भर्तुरेवेत्यते ॥ १९६ ॥

यत्त्वस्याः स्यादन्नं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ॥ अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मातापित्रोर्नभर्तुः ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः स्त्रिया आसुरराक्षसपैशाचेषूक्तलक्षणेषु विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनमपि तदनपत्यायां
मृतायां मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथा आसुरादिविवाहसंबन्धिधनंतु तत्पित्रोरेवेत्याह यदिति । अतीतायां मृतायामपि । एषु
वचनस्य नातिभारइतिन्यायः ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् आसुरादिषु विवाहेषु लब्धं तत्कन्यायाः मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

स्त्रियान्तु यद्वेद्विद्वत्पित्रा दत्तं कथंचन ॥ ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्रादत्तं स्त्रियाः पित्रा तद्ब्राह्मणीकन्या हरेन्नतु भ्रातृणां विभागः । तदभावे तस्याः स्त्रि-
या अपत्यस्य । कन्येति दुहितृमात्रपरम् । एवं च ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियाधनमपि तत्पितृदत्तं ब्राह्मणकन्यायाएवेत्युक्तं भ-
वति ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य नानाजातीयास्तु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां तस्याः पितृदत्तं धनं
सजातिविजातिसापत्यकन्यापुत्रसद्भावेपि ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्या गृह्णीयात्तदभावे तदपत्यस्य तदन्नं भवेत् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणपरिगृहीतानां क्षत्रियादितिसृणामनपत्यपतिकानां मृतानां ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्यैव गृ-
ह्णीयात् तदभावे तदपत्यं तदभावे ब्राह्मणमात्रं न्यायस्य तुल्यत्वादित्याह न केस्त्रियास्त्विति । स्त्रीपदं विप्रपरिणीता-
विजातीयापरं सजातीयानां व्यवस्थोक्तेः । तदपत्यस्य ब्राह्मणीकन्यापुत्रस्येत्यर्थः ॥ १९८ ॥

(६) नन्दनः । कथञ्चनयेन केन चित्प्रकारेण ब्राह्मणी हरेन्क्षत्रियादिः ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियामितिसापत्न्यपुत्रः हीनजातिस्तं प्रत्याह । स्त्रियाः क्षत्रियादिस्त्रियाः यद्विचं कथञ्चन विवाहे पित्रादत्तं तद्धनं ब्राह्मणकन्या या पूर्वं ब्राह्मणी विवाहिता हरेत् गृह्णीयात् । वापक्षान्तरम् । तस्या अपत्यस्य तद्धनं भवेत् ॥ १९८ ॥

न निर्हारिस्त्रियः कुर्युः कुटुंबाद्बहुमध्यगात् ॥ स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्हारं स्वयमाकष्यव्ययम् । कुटुम्बात् कुटुम्बपोषणार्थात् । बहुमध्यात् बहुसाधारणधनात् । स्वकात् स्वस्यासाधारणधनादपि स्त्रीधनव्यतिरिक्तात् पत्यनुमतिविना न कुर्युः ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रात्रादिबहुसाधारणात्कुटुंबधनाद्भार्यादिभिः स्त्रीभोरत्वालङ्काराद्यर्थधनसंचयनं कर्तव्यं नापि च भर्तुराज्ञाविना भर्तृधनादपि कार्यं ततश्च नेदं स्त्रीधनम् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । वाचनिकातिरिक्तं धनं स्त्रियानेति वक्तुं साधारणधनेषु स्वाच्छब्धं निषेधति नेति । निर्हारं अलंकाराद्यर्थसंचयम् । बहुमध्यगात् देवरादिसाधारणात् । स्वभर्तुरनुज्ञाविना स्वकाः हर्तृसंबन्धिधनादपि न संचिन्यादिति नैतादृशं स्त्रीधनमिति भावः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्त्रीधनकृत्यमाह न निर्हारिस्त्रिय इति । पूर्वार्धोपन्यासोदष्टान्तार्थः । बहुमध्यगाद्बहुजनभोग्यात्कुटुम्बात् कुटुम्बशब्देन कुटुम्बार्थं भर्तृधनमभिप्रेतं निर्हारव्ययं यथा भर्तुरनाज्ञयाऽऽज्ञया विना न कुर्युः । तथा स्वकादपि च वित्तादिति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुटुम्बात् मध्यगात् एकत्राविभक्तकुटुम्बात् स्त्रियः निर्हारं व्ययं स्वस्वभर्तुः अननुज्ञया न कुर्युः ॥ १९९ ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारोद्धृतो भवेत् ॥ न तं भजेरन्दायादाभजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पत्यौ जीवति धृतः पत्या तासां भूषणमात्रार्थं दत्तो वाऽदत्तस्तमपि तस्यां जीवन्त्यां न पुत्राभजेरन् पृतायां भजेरन्वेव ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । भर्तरि जीवति तत्संमताभिर्योऽलङ्कारः स्त्रीभिर्धृतस्तस्मिन्धृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन् भजमानाः पापिनो भवन्ति ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । अलंकारार्थं पत्या दत्तं तस्मृतौ देवरादयो विभजन्तः पापिनः स्युरित्याह पत्याविति । तमपि किंचिन्मूनाधिकनिमित्तं गृह्णीयुरिति भावः ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । अलङ्कारस्य स्त्रीधनेष्वनुपदिष्टत्वाद्भर्तृधनत्वेन भर्त्राभावे दायादानां माप्स्यवादा र्थोपमारंभः ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीभिः दायादाः पुत्राः । तं अलंकारम् । ते पुत्राः ॥ २०० ॥

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धर्वाधिरौ तथा ॥ उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अचिकित्स्यः क्लीबः । पतितो महापातकी प्रायश्चित्तात्पूर्वम् । बधिरोपि जात्या । उन्मत्तादयोऽचिकित्स्यः । जडोऽस्त्ववशकर्मिन्द्रियः । निरिन्द्रियाः स्पर्शमहणाविरहिताः कुणिमभृतयश्च ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । नपुंसकपतितजात्यन्धश्रोत्रविकलोन्मत्तजडमूकाश्च ये च कुणिपङ्कवाद्योविकलेन्द्रियास्ते पित्रादिप-
नहरान् भवन्ति किन्तुग्रासाच्छादनभागिनः ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु दद्यात्पिण्डहरेद्धनमित्यादिषु पिण्डदानृत्वेन धनहारित्वस्य सामानाधिकरण्यश्रवणा
दन्धादेःकागतिरिति चेत्तत्राह अनंशावितिद्वाम्याम् जडोधर्मापितो निरुत्साहः । निरिन्द्रियाहस्तादिरहिताः ॥ २०१ ॥

(५) नन्दनः । निरिन्द्रियाः कर्मेन्द्रियरहिताः पङ्कवाद्योनिर्वीर्याश्च ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनंशाविति अभाज्यानाह । अनंशौ अंशानामनर्हौ जात्यन्धबधिरौ । उन्मत्तः वातपित्तश्लेष्मसं-
निपातकैर्घावेशलक्षणैः कम्पाद्यैरभिभूतः । जडः विकलान्तःकरणोहितावधारणाक्षमः । च पुनः ये केचिन्निरिन्द्रियाः
व्याध्यादिना निर्गतंन्द्रियंयेषांते ॥ २०१ ॥

सर्वेषामपि तु न्याय्यंदानुंशक्त्या मनीषिणा ॥ ग्रासाच्छादनमत्यन्तपतितोऽददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अत्यन्तमददत्सर्वथाऽददत्पतितो भवेदित्यन्वयः ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । तदेवाह सर्वेषामिति । सर्वेषामेषां क्लीबादीनां शास्त्रज्ञेन ऋक्थङ्गारिणा यावज्जीवस्वशक्त्या ग्रासाच्छा-
दनं देयं । अदद पापी स्यात् ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेष्टौ भर्तव्याः । विपक्षेत्वाह अददत्पतितो भवेदिति । याज्ञवल्क्योप्याह ॥ क्लीबोऽपि पति
तस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तकोजडः ॥ अन्धोचिकित्स्यरो गार्त्तो भर्तव्याश्च निरंशका इत्यादि ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषां क्लीबादीनाम् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां क्लीबादीनां ग्रासाच्छादनमत्यन्तमददत्पतितो भवेत् ॥ २०२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन ॥ तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यंदायमर्हति ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थितासंप्रयोगेच्छार्तनिमित्तं तस्यां सत्याविवहेत् तत्रोत्पन्नसंतानानामपत्यं पुत्रां दुहिता वा
दायं रिक्त्वविभागमर्हति । दुहितुर्यावान्भागः प्रागुक्तः । वान्तरेतास्तु यः क्लीबस्तस्य भवत्येव मैथुनेच्छा कुतः पुनस्तस्य
जंतुत्पत्तिः उक्तंच तस्य यस्तत्पजः न प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्येति रागप्रयुक्तता वा तेन श्लोकेन विवाहस्य
दर्शिता । धर्मप्रयुक्तत्वेन धिक्तापानां कर्मसु कुतस्तेषां विवाहः आदिग्रहणंचोक्तविषये चरितार्थः । यदिहि आदिग्रहणासा-
मर्थ्यात्सर्वएव गृह्येरन्पतितोऽपि गृह्येत तस्य सर्वएव गृह्येरन्पतितोऽपि स्मृतिविरोधेनेष्टं अथवा कृताभ्ययनानां कृतविवाहा-
नामुत्पत्तादिरुषे समुपजाते विधिरेषविज्ञेयः । ननुच कृतविवाहानां यद्यर्थितातुदारैरिति नोपपद्यते नैतदेवं कृतविवाहानां
जायार्थितायाः संभवान् पूर्वस्तु धर्म्येऽपि विवाहेऽस्य प्रयोजनं दृष्टं ततश्च क्लीबस्य स्मृतेः स्वधिकारात्तदर्थो विवाहोऽसत्यामप्य-
र्थितायां युक्तएव । श्रौतेषु तु जातपुत्रस्याधानां क्लीबस्य नाधिकारः यस्य च प्रयोजकत्वं युक्तं दर्शयितव्यम् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थितेच्छा तेन दारसंबन्धं लक्षयति । क्लीबादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । त-
त्रपतितस्यापि दारकर्मणामनर्हत्वादग्रहणं तेन जात्यन्धादीनां ग्रहणम् । तेषामुत्पन्नजन्तूनां उत्पन्नापत्यानाम् । तेन पूर्व-
विभक्तैरपि भ्रातृभिः स्वभागादाकृत्य तत्पितृभागो देयः । क्लीबपतितयोः पूर्वपरिगृहीतदारत्वे तत्रच क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तौ तस्य
विभागप्राप्तिरिति प्रागेव सिद्धम् ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । कथंचनेत्यभिधानात्क्लीबाद्यो विवाहानर्हति सूचितं यदि कश्चिदेषां विवाहेच्छा भवेत्तदा क्ली-
बस्य क्षेत्रजउत्पत्तेऽप्येषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनभागमवति ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्लीबादिरपत्योत्पत्तौ कागतिस्तत्राह यदीति । दारैः कृत्वा अर्धिता पुत्रादौ तदर्थं दारसंप्रहः । उत्पन्नतंतूनां प्राणधारणार्थं केवलमुत्पन्नानाम् । उत्पन्नजन्तूनामिति पाठे नियुक्तक्षेत्रादिना जनितपुत्राणाम् । एषां क्षेत्रजाद्यपत्यं दायमर्हतीत्यन्वयः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । उत्पन्नानां त्वयं क्लीवानामपि क्षेत्रोत्पन्नापत्यानाम् ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः । क्लीबआदिर्येषां क्लीबादीनां दारैः स्त्रीभिर्यदि कथंचनार्धिता चेत् यदि तेषां क्लीबादीनामुत्पन्नतंतूनां पुत्राणाम् । क्लीबस्य क्षेत्रजः संभवत्येव अन्येषां औरसा अपि ॥ २०३ ॥

यत्किंचित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोधिगच्छति ॥ भागोयवीयासांतत्र यदि विद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृक्रमागतान्मित्राद्राजामात्यपुरोहितादेवांश्चेन्नान्नाकयाचिद्युक्त्याऽधिकोत्पत्तिजनयेत्सर्वेषां साधारणं नैवमन्तव्यं । मयैतदुद्धृत्वा पित्रा प्रागनुपार्जितं मयैतल्लब्धममैवैतदितिविद्यानुपालिनइति वचनाद्विद्याजीविनां शिल्पिकारुकप्रभृतीनामेष विधिर्वैद्यनटगायनादीनाम् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठोविभक्तः त्वयं विद्याप्रकर्षेणापि लब्धे धने ज्येष्ठोभागंदद्यात् । विद्यानुपालिनस्तद्विद्यानुकूलकुटुम्बावश्चर्चाकारिणः । ज्येष्ठइतिवचनात्कनिष्ठाजितेप्येवंभूतेषु न ज्येष्ठस्याधिकारइति दर्शितम् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । पितरि मृते सति भ्रातृभिः सहाविभक्तोज्येष्ठः किंचित्त्वेन पौरुषेण धनं लभते ततो धनाद्विद्याभ्यासवतां कनिष्ठभ्रातृणां भागो भवति नेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । मृते पितरि त्वपौरुषेणाविभक्तोज्येष्ठोयदामुयात्तत्रापि कनीयसो भागिनइत्याह यदिति । ते यदि विद्यानुपालिनः विद्याभ्यासिनः । विद्यानुपालिनामितिकचित्पाठः ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । धनस्य विद्याजितस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यन् तस्य पुरस्तादपवादमाह यत्किंचिदिति । धनमत्रविद्याजितं विवक्षितं यदि विद्यानुपालिनइति लिङ्गादुत्तरश्लोकानुगुण्याच्च कनिष्ठाविद्याधिगते विद्या धने विद्यानुपालिनामपि ज्येष्ठानां न भागः । ज्येष्ठग्रहणाद्यवीयसामिति वचनाच्च ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितरि प्रेते यत्किंचिद्धनं ज्येष्ठः अधिगच्छति अविभक्तः स नृपामोति यदिविद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥
अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ॥ समस्तत्र विभागः स्यादपिच्यइति धारणा ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अविद्यारुषिवाणिज्याराजोपसेवादि तत्र ईष्यूनाधिकभावोनगणयितव्यः तत्रापि यदि केनचिदपि बलजितं तदाऽस्त्येव विभागता ज्येष्ठस्य तु ज्येष्ठांशनिषेधार्थवचनं ईषदाधिक्ये तु सर्वेषां समांशकल्पना अपिच्येऽपि हेतुवचनादनपन्यधनस्याप्येष्वेव विधिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि सर्वएव निर्विद्याः इहातस्तस्तोगमनेन पितृधनक्षतिविना धनमर्जितवन्तः अविद्यानामिति । यदि सर्वएव निर्विद्याः यदितु पितृधनेन वाणिज्यादिना जितं धनं तदा ज्येष्ठोद्धारोऽदेयइत्याह अपिच्यइति ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषां भ्रातृणां रुषिवाणिज्यादिचेष्टया यदि धनं स्यात्तदा पिच्यवर्जिते तस्मिन्धने त्वार्जिते समो विभागः स्यान्नतुद्धारः अपिच्यइति निश्चयः ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्विहितानामपि धनाद्यर्थमीहमानानां समो भागइत्याह अविद्यानांचेति । अपिच्ये पितृधनाति

* अविद्यानामिति तत्रकनिष्ठेनार्जितेनापि ज्येष्ठस्य समभागिता अविद्यानामिति (सर्वज्ञ ० २)

ति पितरि पुत्राणां विभागकाल उच्यते यदा तावत्स्वयंपिता पुत्रान्विभजते तदीकं मातुर्निवृत्तेरजसीति जीवति चेच्छतीति तथा पितर्यगतस्पृहे निवृत्ते वापिरमण इति अन्यथा तु यदैवप्राप्ताः पुत्रा भवन्ति यतस्ते पितामहधनस्यैव शते । तथा चोक्तं ॥ भूयां पितामहोपात्तानि बन्धोद्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यपितुः पुत्रस्य चोभयोरिति ॥ सत्यपि च पुत्रस्य स्वाम्ये[यावद-
प्राप्तास्तावत्] सर्वथा विशेषाभावात्सर्वे पितामहधनभाजः स्वत्वपूर्वकत्वाद्भिभागस्य बन्धक्यादिक्रियासु पितृधनं जातपुत्रेण नियोक्तव्यं योगकुटुंबभरणादौ तु विनियोगो दर्शितः । आचारे सत्यपि चास्यामवस्थायां पुत्राणां स्वाम्ये पुत्रकामेन वा वि-
भक्त्या विति निन्दादर्शनाद्द्विभाजयन्तः पापा इत्यनुमीयते यथाऽसकृत्प्रतिग्रहेण भवति स्वाम्यं दोषस्तु पुरुषस्य तेनान्व-
यागतमितीदृशमशुद्धमेव अतः संभवत्युपायान्तरे नपितार्थनीयः अधर्मो हि तथा स्यात् । स्वयमर्जितमपि धनमधिकार-
प्राप्तान्गुणवतः पुत्रान् ज्ञात्वा विभक्तमेव । उक्तंच वयसि स्थितः पिता पुत्रान्विभजेत् ज्येष्ठश्रेष्ठं शोनेतरान्समैरशैरिति । न-
चैतन्पितामहधनविषयं । नहि तत्र पिता ज्येष्ठस्याधिकांशदानाय प्रभवति तुल्यत्वाद्दुभयोः स्वाम्यस्य यत्विदं ॥ न्यूना-
धिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति ॥ तत्पिनामहेपि स्वल्पया मात्रयेच्छन्ति यत्र न परिपूर्णभागद्वयगृहीतं स्वयमर्जि-
तविषये ह्यपवाद एव स्यात् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पैतृकं स्वपितृसंबन्धि अनवामं स्वोद्यमेनापि स्वपित्रा । प्रामुष्यात् महतायत्नेन । अका-
मोनविभजेन्विभजेत । एवंच स्वयमर्जितप्रयत्नाऽनुपार्जितं पितृद्रव्यं पुत्राणामिच्छयापि विभजेदित्युक्तम् । ततः परंच तत्र
स्यात्सदृशं स्वाम्यमितियाज्ञवल्क्यवचनम् ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः पितृसंबन्धिधनं तेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनवामं पुत्रः स्वशक्त्या प्रामुष्यात् स्वयमर्जितम-
निच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । यद्धनं पितृपितामहादिसंबन्धि अथ केनापि बलवता न लब्धं पश्चात्पित्रालब्धं स्वयमर्जितं
तदेव तदकामः पिता न पुत्रेभ्यो विभजेदित्याह पैतृकमिति । याज्ञवल्क्योप्याह ॥ त्रमादभ्यागतं वित्तं तदतमभ्युद्धरेत् यः ॥
दायादेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ एतत्पुत्राणां समुत्थानकृतविभागे । स्वयंकृतविभागे तु ॥ विभागंचेत्पिता कुर्या-
दिच्छया विभजेत्सुतानिति ॥ दायादेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अनवाममन्यैरपहतत्वात्स्वयंपित्रा पूर्वप्रत्युत्पन्नं स्वयमाप्नुयात्प्रत्यापद्यत भजेत् स्वयमर्जितत्वादे-
त्यर्थः । एवंवदता पितामहादिधनस्य विभागकाले पित्रा पुत्रैः सह सममेवावश्यं विभाज्यमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृकं द्रव्यं पिता यत् अनवामं स्वपित्र्यं स्वपुत्रादिभिः अनवामं यत् प्रामुष्यात् स्वयमर्जितं अकामः
सन्ततपुत्रैः सार्धं भजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ॥ समस्तत्र विभागस्याज्यैश्च तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थः श्लोकः विभागधर्मे विभागस्योद्धारप्रत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थे स्वपित्र्य इति धारणेति
वचनात् पित्र्यस्य सर्वधनस्योद्धारः इहतु भूतः सर्वगत्या पित्र्यनास्तीत्याशङ्क्यावचनम् ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विभक्ताः पूर्वं पुनर्धनसंगृह्य जीवन्तो यदि पुनर्विभागकुर्युः । समोनतु ज्येष्ठोद्धारदानम् ।
ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठलभ्य उद्धारः ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वसोद्धारनिरुद्धारवा विभक्ताभातरः पश्चादेकीकृत्य धनसहजीवन्तो यदि पुनर्विभागकुर्वन्ति तदा तत्र समो विभागः कार्यः ज्येष्ठस्योद्धारो देयः ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रथमं पितृकृतविभागांस्तदुत्तरमेकीभूतान् संसृष्टिनः पुनरपि भागेच्छन्प्रत्याह विभक्ता इति । ज्येष्ठ्याभावतात्पर्यकमिति ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । अथ संसृष्टीनां विभागे विशेषमाह विभक्ताः सहजीवन्त इति विभजेरन्संसृष्टिभिः पुनरार्जितद्रव्यं ज्येष्ठ्यं ज्येष्ठेन दत्तो विभागातिशयः एवं वदता प्रथमविभागे ज्येष्ठस्य भागातिशयपक्ष एवादरणीय इति ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वविभक्ताः पश्चात्सहमित्वा जीवन्तो यदि पुनर्विभजेरन् ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा ह्येतेतांशप्रदानतः ॥ श्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

(१) मेघातिथिः । येषां भ्रातृणां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्रातांशप्रदानाद्धीयते अंशप्रदानविभागकालः ह्यीयते पादेत्याद्यत्र भागार्थं हेतुमासादयेत् श्रियेत वा तस्यां भागीन लुप्यते तस्येयं प्रतिपत्तिः ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ह्यीयेत विभागानन्तरोत्पन्नक्रीडन्वादिना श्रियेतान्यतरो विभागानन्तरं तस्य भागो यः विव्यवस्थितः स न लुप्यते न सर्वैर्विभज्यते ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । येषां भ्रातृणां मध्ये कश्चिद्भिभागकाले मग्न्यादिना त्वांशाद्धीयेन्मृतो वा भवेत्तस्य भागो न लुप्येत ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । तथा विधेषु यदि कश्चित्प्रव्रजेन्श्रियेत वा तदंशं सर्वे सहोदरा विभज्य गृहीयुरित्याह येषां प्रतिष्ठाभ्याम् । न लुप्यते किंतु यथायोगं विभज्यत इत्याह सोदर्या इति । अनूढभगिन्याः अस्य तात्पर्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ॥ दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥ तत्रापि ॥ अन्यौर्दर्यस्तु संसृष्टी नान्यौदर्यं हरेदिति ॥ संसृष्टी तु विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ॥ पितृव्येनाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यत इत्युक्तः । भगिन्योऽनू । श्रेयस्य पुत्रपत्नी दुहितृपितृमात्रभावे ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । अंशप्रदानतो वा ह्यीयेतदूरं प्रेषितत्वात् पतितो वा स्यात् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । येषां भ्रातृणां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो वा अंशः प्रदानतः ह्यीयेत सन्यस्य यतिवादिना त्वयं भागं । मोतिशुद्धो वा अन्यतरः मध्यमः श्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

सोदर्या विभजेरन्तं समेत्य सहिताः समम् ॥ भ्रातरौ च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥

(१) मेघातिथिः । सोदर्या भ्रातरो येषां संसृष्टार्थं गृहीयुः । भगिन्यश्च सनाभयः सोदर्या अपुत्रास्ता हि सनाभ्यपदेश्याः पुनः पुनः प्रतिगोत्रभावमनुभवन्तीति न भ्रातृणां सनाभयः ये च संसृष्टा इति च शब्दो भगिनीं समुच्चिनोति त्वियमाशङ्का कर्तव्या । सोदर्या गृहीयुर्यश्च भ्रातरः संसृष्टा इति तथा सत्यसोदर्याणामपि संसृष्टानां भागः प्रसज्येत सन्त्येव सोदर्या असंसृष्टाः संसृष्टाश्च सोदर्या यत्र सन्ति तत्रोभयोरपि विभागेन विभागं गृहीयुः न चेदं विरुध्येत ॥ अन्यौर्दर्यस्तु संसृष्टी नान्यौदर्यं धनं हरेत् । असंसृष्टोपि वा दद्यात्सोदर्यो नान्यमात्रिकः ॥ अस्यायमर्थः सापत्नो भ्राता सत्यपि संसृष्टत्वेन गृह्णाति यदा सोदर्योऽसंसृष्टोऽपि विते सोदर्याणां मध्याद्येन संसृष्टः स एव नान्यः सत्यपि सोदर्यत्वे । तदुक्तं ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदर्यस्य तु सोदर इति ॥ यदा सोदरानैव सन्ति तदा येनैव सापत्नैः संसृष्टस्त एव गृहीयुर्न त्वितरे । सोदर्या विभक्तानां सहवसतां महानिकटमावसत्यपि सा-

न्निध्यं विशेषकार्यसामान्योत्थविभक्तानामपि विज्ञायतइत्याहुः तेन विभक्तानामन्यतरप्रमेयसोदर्येष्व गृह्णीयान्नास्य भागः परिलुप्यते नचैतच्चोदनीयनैवास्य तदानीं भागउत्थितः परलोकोवा चिन्त्यते यतउक्तं समुत्पन्ने वाच्यः स्वामीति । अ-
नीशास्ते हि जीवतोरिति ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्कार्यतदाह सोदर्याइति । संसृष्टिनः सोदराः सापन्नावा । सनाभयः सोदराः । तत्रच संसृष्टिसोदरसद्भावे तस्यैवतत् । तदभावेसापन्नस्यापि संसृष्टिनः तदभावे भगिनीनां सोदर्याणां तदभावे तद्भ्रातृभ्रातृपुत्राणां तदभावेत्वसोदरादेरपि । एतच्च सर्वं पुत्रपत्नीदुहितृमातृपित्रभावे तत्सद्भावेतु तेषामेव । केचित्तु वचनद्वयमेतदप्राप्ति-
भागस्य क्षीरादेर्विभागाद्वाप्रागेव घृतस्य विभागकाले भागमाकुर्य सोदरादिभिर्ग्राह्यमित्येतत्परंव्याचक्षते । अपरेतु विभ-
क्ताएव याद पुनः संसृष्टस्तन्मध्ये एकस्य भ्रातुर्मरणे तद्भागव्यवस्था श्लोकद्वयेन दर्शितेत्याहुः ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । किन्तु सोदर्याभ्रातरः समागम्य सहिताः भगिन्यश्च सोदर्यास्तमंशंसमंकृत्वा विभजेरन्सोदरा-
णांसापत्न्यानामपि मध्यात् ये मिश्रीकृतधनत्वेनैकयोगक्षमास्ते विभजेयुः समंसर्वेसोदर्यासपत्न्यावा एतच्च पुत्रपत्नीपितृ-
मात्रभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । सोदर्याभ्रातरोविभागकाले सहिताभूत्वा समेत्यैकमत्यमुपागम्यतं प्रेषितप्रव्राजितादिभ्रातृभागं संवि-
भजेरन् सोदराभावे संसृष्टारतदभावेसनाभयोभगिन्यः समविभागविषयत्वादेवास्य संसृष्टिविभागोनन्तरमुक्तः न पुनः संसृ-
ष्टिविषयत्वेन अपुत्रभ्रातृविभागविषयं चैतत्सृष्ट्यन्तरानुगुण्यात् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोदर्याः सहिताः समेत्यसमं भजेरन् येच सापत्नभ्रातरः संसृष्टाः चपुनःभगिन्यश्च सनाभयः
सहोदरभगिन्यः समम् ॥ २१२ ॥

योज्येष्टोविनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातृन्यवीयसः ॥ सोज्येष्ठः स्यादभागश्चनियंतव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र पितुरुर्ध्वैरुपमन्तरमेव पुत्राणांस्वाम्यं दर्शयति विनिकारोराजपूजादिष्ववज्ञा परधनेन
वंचनं अज्येष्ठोबन्धुवत्पूज्यइत्युक्तं न सर्वेण सर्वं ज्येष्ठवृत्तिनिषेधोऽभागकत्वंच ज्येष्ठांशनिर्हर्त्तव्यन्तव्यमविशेषोपदेशात्
वाग्दण्डधिग्दण्डाभ्यां धनंचार्थानुरूपेऽपराधे ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनिकुर्वीत लुभभागानल्पगान्वाकर्तुंयतेत । अज्येष्ठोज्येष्ठोचिताभिवादनाद्यनर्हः । एवं
ज्येष्ठइत्यभिधानान्नकनिष्ठानालुब्धत्वकरणेऽभागत्वमितिग्राह्यम् ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । योज्येष्ठोभ्राता लोभात्कनीयसोभ्रातृन्वचयेत्सज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोद्धारभागरहितश्च राजदण्ड्य
श्च स्यात् ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । लोभादिना ज्येष्ठस्य कनीयस्त्यागे राजदण्डमाह यइति । विनिकुर्वीत निःसारयेत् । अज्येष्ठ
ज्येष्ठत्वेन या पूजा तच्छून्यः । अभागः पितृधनाद्यपात्रम् ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । एवंज्येष्ठस्य संसर्गादिविषये समविभागत्वमुक्तेदानींतस्य कचिद्विषयेऽभागत्वमाह योज्येष्ठोविनि-
कुर्वीतेति । विनिकुर्वीत निराकुर्वीतेति ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । योज्येष्ठोलोभाद्यवीयसोभ्रातृन् विनिकुर्वीत परिभवेत् सोऽज्येष्ठोज्येष्ठवत्पूजाहोर्न भवति । च पु-
नः अभागः अधिकांशहरोन ॥ २१३ ॥

* तदभावे=तदभावेसोदरमात्रस्यतदभावे (सर्व० २)

(१) समं=न (अ)

सर्वेष्वविकर्मस्थानार्हन्ति भ्रातरोधनम् ॥ नचादत्वा कनिष्ठेभ्योज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धाचरणाः कुटुम्बार्थं चानुतिष्ठमानानां तेषामन्येषां भ्रातृणां संबन्धुपविष्टस्था-
पयेद्यत्नेव क्ष्यन्ते कुतस्तद्वर्धनमिति तदा मूलदर्शयिष्यामीति तादृशवृद्धिसहितमपि सर्वेषामपि दापयेत् । यदि तु तस्मिन्नेव
काले भ्रातृणां दर्शयेदिदमधिकं दृश्यते तद्यथांशं गृहीताहमिति स्वतस्तत्पृथक्कृत्य वृद्धिनेष्यामीति तदा नास्ति तेषां भागस्त-
स्यैव यौतकम् ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विकर्मस्थाः ब्राह्मणाः सन्तो गोरक्षणशूद्रसेवादिकुवृत्तिपराः । नचेति । यौतकं पित्रर्था-
दन्यत्कृतं पृथग्भूतं स्वार्थव्ययं पितृधनात्कनिष्ठेभ्यस्तावददत्वा न कुर्वीत । ज्येष्ठ इति तत्कुटुम्बव्ययचिन्ताकारिपरम्
॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । अपतिता अपि ये भ्रातरो द्यूतवेश्यासेवादिविकर्मासक्तास्ते ऋक्थनार्हन्ति । नच कनिष्ठेभ्योऽननु-
कल्प्य ज्येष्ठः साधारणधनादात्मा र्थमसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । विकर्मस्थानां जीवनमात्रं नांश इत्याह सर्व इति । विकर्मस्थाः । द्यूतपानाद्यासक्ता [द्यूते सं-
गृह्णीते कथनमस्येति यौतकं सर्वसाधारणधनादात्मा र्थमसाधारणकरणमिति] ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । विकर्मस्थाविमतिषिद्धकर्मप्रधानाः कनिष्ठेभ्यो भागं दत्वा ज्येष्ठः स्वदुहितुः स्त्रीधनं न कुर्वीत । न
स्यादशेषपितृधनग्राहिणा कनिष्ठेन समविभक्तेन ज्येष्ठेन भ्रातृसाधारणाद्धनात् दुहितृयौतकं देयं विभज्यत्वा दशदेवमिति
भावः ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रातरोधनविभागनार्हन्ति । ज्येष्ठो यौतकं पित्रर्थात्पृथग्भूतं कनिष्ठेभ्योऽदत्वा न कुर्वीत ॥ २१४ ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ॥ न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं ॥ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति ॥ तेभ्योऽस्मिन्विषये प्रतिषेधः सहोत्थानं-
त्वेन धनमर्जयन्तीत्यर्थः । कश्चित्कृष्यादिना कश्चित्प्रतिग्रहेण कश्चित्सेवया कश्चित्प्राप्तत्वं परिरक्षति यथोपयोगमसंनिहि-
षु विनियुक्ते तत्सर्वमेकीकृत्य समविभजनीयं न स्नेहादिना कस्मैचित्पित्राधिकं देयम् ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहोत्थानं संभूय वाणिज्यादिना वित्ताद्यर्जनम् । पिता अधिकायासादिकं कस्यचि-
कस्य दद्यादधिकं न दद्यात् ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रातृणां पित्रा सहावस्थितानामविभक्तानां यदि सहधनार्जनार्थमुत्थानं भवेत्तदा विभागकाले न
स्य चित्पुत्रस्याधिकं पिता कदाचिद्दद्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति अस्यापवादकमाह भ्रातृणामिति । उत्थानं ध-
नानं प्रतीच्छा । पितृकृत इति स्वयं यदा पुत्रां विभजेत्तदा न्यूनाधिक्यमिति भावः ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । सहोत्थानं संभूयार्जनं विषमं ज्येष्ठानामधिभागप्रदानेन विषमम् ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि उत्थानं सह मिलित्वा धनार्जनं भवेत् पिता विषमं पुत्रभागं कथंचन न दद्यात् ॥ २१५ ॥

(२१५) यदुत्थानं = सहोत्थानं (नं)

१ (राध० २)

ऊर्ध्वविभागजातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥ संसृष्टास्तेन वा येस्युर्विभजेत सतैःसह ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । विभागोत्तरकालपित्रायद्विभागेद्वयगृहीतंद्वावंशौप्रतिपद्येते तदेव सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यं । पितुरुर्ध्वं वा न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं किमित्ययंद्वावंशौ गृह्णातीति अथ च नास्ति पितुरिच्छा तदा समं च त्वसमोस्य भागः उद्धर्तव्यः पितुरुर्ध्वंसंसृष्टास्तेषामेव सपैतृकोशस्तदुत्थंद्वादपरेषांत्वांशं जातस्यचमृतस्यचेति जातस्य संसृष्टिनएव दद्युः पितुरुर्ध्वतदीयमंशं च तएवमेव विभक्ताःसहद्व्यनयानुबुद्ध्या भगिन्याआप्रसवान्नैव विभागीस्तीतिवसिष्ठेन दर्शितम् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्यमेव पितृभागमेव । एतेन विभागकाले पितुरपि भागोदर्शितः । यदितु विभागादूर्ध्वमनेकेषां जन्म तदापि सएव भागोविभज्य तैर्घातः । संसृष्टा इति यदिपुनः संसृष्टास्तेन सह कचिद्भातरःस्युस्तदा तद्धनान्तर्भावेन पितृधनं संसृष्टैः सह विभज्य घातमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतस्तदा विभागादूर्ध्वजातः पुत्रः पितरि धृते पितृकृत्यमेव गृह्णीयात् येकतविभागाः पित्रा सहपुनर्मिश्रीकृतधनास्तैः सहसौ पितरि धृते विभजेत् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेषां पितृकृतविभागे तदुत्तरकालीनापत्यान्तरोत्पत्तौ कागतिस्तत्राह ऊर्ध्वमिति । धृतेपितरि पित्र्यं विभजनकाले यत्पितृभागं जीवतितु इच्छायाअनियतत्वेन येतेन पित्रासह संसृष्टास्तैः सह समं सपिता विभजेत्यन्वयः । तत्रच स्पष्टगर्भायां मातरि पितृभागाभावे धृते पितरि विभक्तैरप्यंशोदेयः । अस्पष्टगर्भायांतु प्रसूतिपर्यन्तं विभागाभावः । एवं पितामहधनं पौत्रे प्रतिषिद्धं पितुः स्वातन्त्र्यादितिध्येयं बृहस्पतिनोक्तेः ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । पित्र्यमेवहरेत् पुनर्विभक्तं भ्रातृधनमंशसाम्याय विभज्य हरेत् । अस्यापवादउत्तरार्धेनोच्यते तेन पित्रा यैर्विभक्ताः संसृष्टास्तैः समं वा विभजेत् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन पित्रा सह ये संसृष्टाः स्युः भवेयुः तैः संसृष्टैःसह सः पिता विभजेत ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्यपुत्रस्य माता दायमवामुयात् ॥ मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । व्याख्यातोयंश्लोकः ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पत्नीदुहितृभावे पुत्रस्य धनं पितृगामीति प्राक्सूचितं तत्र विशेषमाह अनपत्यस्येति । मातर्यपि वृत्तायां पश्चात्पितरि तद्गृहीतरि वृत्ते भ्रातृतस्तुतेष्वसस्तु तस्य वित्तान्तरोपार्जनासंभवेचायमनुग्रहउक्तः ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनपत्यस्य पुत्रस्य धनंमाता गृह्णीयात्पूर्वपिता हरेदपुत्रस्य कृत्यमित्युक्तत्वात् । इह माता हरेदित्यादियाङ्गवल्क्येन पितरावित्येकशेषकरणात् । विष्णुना च अपुत्रस्य धनं पत्न्याभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामीत्येकशेषस्यैव कृतत्वान्मातापितरौ विभज्य गृह्णीयाताम् । मातरि वृत्तायांपत्नीपितृभ्रातृभ्रातृजाभावे पितुर्माता धनंगृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनपत्यस्य सूनोर्धृतस्य मातुर्धनमित्याह अनपत्यस्येति । माताहरेदिति गर्भधारणपोषाभ्यामेभ्यो माता गरीयसीतिन्यायात् । मातरिवृत्तायांतु पितामही हरेत् पिता रिक्तं हरेदितियाङ्गवल्क्योक्तेः । मातापितामहौ ॥ मातर्यपि=पुत्रपत्नीदुहितृरहितोपलक्षणमिदम् । मातैवामुयान्पिता मात्रभावएवतुषितेत्यर्थः ॥ मातर्यपीति मातर्यपि (सर्वं)

हीयातामित्युक्तमनुना विष्णुनाच । अपुत्रस्य धनंपण्यभिगमितदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामीतिवचनजातविरोधा द्विभ्यः पितरौ गृहीयातामितिकुल्लूकः । मातापित्रोरयोग्यवच्छेदमात्रं पत्नीगामित्वेऽपि संगतं त्रयाणां सत्त्वे त्रितयमधिकारीति । अग्न्याभावसहकृतविकल्पस्याभावादितितु तत्त्वम् । वृत्तायां मृतायाम् ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । अनपत्यस्येत्युपलक्षणं पुत्रपौत्रपौत्रभार्यादु हनृरहितस्येत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनपत्यस्य पुत्रस्य पत्नी दुहिता वा माता पितरि सत्यपि दायमामुयात् ॥ मातर्यपिच वृत्तायां पितृमाता धनहरेत् ॥ २१७ ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन्विभक्ते यथाविधि ॥ पश्चादृश्येतयत्किंचित्तत्सर्वसमतांनयेत् ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । अविज्ञानान्न्यूनमधिकं वा विभक्तं परतो ज्ञातं समांशकीकर्तव्यं किंच विभागोत्तरकालं लब्धे नास्ति ज्येष्ठस्योद्धारइति ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पश्चादृश्येत पूर्वनिष्ठुतं यत्किंचिदणं वा तत्सर्वं समं विभाज्यं नतु निह्ववकर्तुरपराधाद्भागाभावः । ऋणइत्यभिधानेन च ऋणमप्यर्थविभागकाले अर्थाभावे वा ऋणमात्रमपि विभजनीयम् । तत्र च ज्येष्ठत्वादिना विशेषेणास्तीत्यर्थात्कथितम् ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋणे पित्रादिधार्यमाणे धने च तदीये सर्वस्मिन् यथाशास्त्रं विभक्ते सति पश्चाद्यत्किंचित्पैतृकमृणं धनं वा विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत्सर्वं समं कृत्वा विभजनीयं नतु शोध्यं ग्राह्यं न वा ज्येष्ठस्योद्धारो देयः ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । यदि पित्रादिकृतमादेयं देयवर्णमस्ति तदा कथं विभागस्तत्राह ऋणइति । अज्ञाते ऋणे देये वा सति सर्वस्मिन् धने च विभक्ते यदि पश्चादणं परिज्ञातं तत्सर्वं समतामुपशमतां नयेच्छोधयेत् । सर्वमधमार्थेभ्यः प्राप्तमृणं समं कृत्वा नयेदिति । दुहितरि धनान्वयत्वेऽपि न ऋणायान्वयः । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ विभजेरनुताः पित्रोर्ध्वमृकथमृणं समम् ॥ मातुर्दुहितरः शेषमृणान्ताभ्यः क्रतेऽन्वयइति ॥ मातुर्धनं तु दुहितरः ऋणादृते भजेरन्वित्यर्थः ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । यत्किञ्चित्कुत्रचित् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्सर्वं समतां समानतांनयेत् प्रापयेत् ॥ २१८ ॥

वस्त्रपत्रमलंकारं कृतान्मुदकं स्त्रियः ॥ योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । वस्त्रपत्रालङ्कारकृतान्मुदकानामेकत्वं विवक्षितं पत्रं वाहनं गन्त्रीशकटादिअलङ्कारोङ्गुलीयकादि वस्त्रं सममूल्यं नतु महार्थं । उदकं कूपवाप्यादि स्त्रियोदास्यो योगक्षेमं यतो योगे क्षेमो भवति मन्त्रिपुरोहितामात्यवृद्धावास्तुचारादिभ्यस्ततो रक्षा भवति । स्मृत्यन्तरे च पठ्यते वास्तुनि विभागो न विद्यते । प्रचारं यत्र गावश्चरन्ति प्रवेत्तयाह तेन यत्पैतृकं नोक्तं न ह्यत्र धर्मातिक्रमः कश्चिदस्तीति तदनुपपन्नं दर्शयति अदृष्टासुहिते प्रतिषेधास्तदतिक्रमादधर्मान् स्यात् ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वस्त्रं तेन तेन परिहितमधिकत्वेनापि दृश्यमानम् । पत्रं वाहनं अश्वदि तेन तेन परिगृहीतम् । एवमलंकारोङ्गुलीयादिः । कृतान् तत्तदुद्देशेन यत्सिद्धमन्नं विषयमपि । उदकं कूपादि । स्त्रियो भार्या एकस्यैका अन्यस्य द्वे एवं वैषम्येऽपि । योगक्षेमं योगो राजादिलभ्यो निबन्धादिः स्वयमुपात्तः क्षेमः रक्षोपायः प्राकरिष्टकादिः । प्रचारो वर्त्म । यत्तु ॥ कृतान् वस्त्रकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यत इत्याद्युक्तं बृहस्पतिना तदतिप्रचुरकृतान्नादेरपि तन्मात्रधनैर्विभागः कार्यइत्येतत् ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । वस्त्रवाहनमाभरणमविभागकाले यद्येनोपभुक्तं तत्स्यैव न विभाज्यम् । एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयम् । यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव । तद्विषयमेव विक्रीयवस्त्राभरणमिति बृहस्पतेर्विभागवचनम् । कृतान्नमोदनसक्तादितन् विभजनीयं तत्रातिप्रचुरतरमूल्यसक्तादितावन्मात्रमूल्यधनेन ॥ कृतान्नं चाकृतान्नेन परिकर्तव्यं विभज्यत इति बृहस्पतिवचनाद्विभाजनीयमेव । उदकं कूपादिगतं सर्वैरुपभोग्यमविभजनीयम् । स्त्रियोदास्याद्यायास्तुल्यभागान् भवन्ति तान् विभाज्याः किन्तु तुल्यकर्मकारयितव्याः । योगक्षेममस्त्रिपुरोहितादियोगक्षेमहेतुत्वान् । प्रचारोगवादीनामचारमार्गः । एतत्सर्वमन्वादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । न्यूनाधिकमूल्याभावे तु पित्रादिदत्तं यद्येन भुज्यते तत्तस्यैवेति दृष्टार्थतयाह वस्त्रमिति । पत्रमश्वदि । कृतान्नं अविभागकाले यद्येन भुक्तम् । उदकं कूपतडागादिस्थम् । स्त्रियोदास्यः । योगोऽलब्धलाभः लब्धस्य परिरक्षणं क्षेमः तयोः प्रचारं प्रचर्यते निर्वाहते येनेति तज्जेतुमस्त्रिपुरोहितादिः । एतान्यपि दत्तानि विभजनीयानि अत्यन्तमूल्ये विभजनीयानि विक्रीय वस्त्राभरणमिति बृहस्पत्युक्तेः दासदास्यस्तु समं कर्म कार्या इति भावः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दः । अथाविभाज्यमाह वस्त्रपात्रमलङ्कारमिति । पात्रं उदपात्रं वस्त्रादीनि चत्वार्यं भागवेलायां येन परिगृहीतानि विभागवेलायामुद्धारतानि तस्मै दैयानि द्रव्यान्तरे चोद्भिभज्यानि । उदकं कूपादिस्थं दायादैः सर्वैरुपभोग्यं न विभाज्यम् । स्त्रियोभार्यात्वेन परिगृहीतादास्यादयस्तासां स्वत्वेन विभागप्रसक्तावप्यविभाज्यत्वमुच्यते । ऋणं वा धनं वा विभागात्पश्चात्कुत्रचिदृश्येतोभयमपि सर्वे विभक्ताः संविभजेरन्वित्यर्थः । योगक्षेम इति अप्राप्तप्रापणयोगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः अत्र योगक्षेमशब्देन योगक्षेमहेतवो विवक्षिताः योगहेतवो विभाज्याः शिष्यादयः क्षेमहेतवो द्वापरयामपालादयः उभयहेतवो यामपत्तनापि पादयस्तेपि पूर्ववदेवस्थापनीयान् विभाज्याः । प्रचारः क्षेत्रारामादिप्रवेशयोग्यो मार्गः सोपि सर्वैः प्रचरितव्योऽनुभावायितव्यो न विभाज्यः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविभाज्यमाह वस्त्रमिति । वस्त्रं पत्रं वाहनं अलङ्कारं मातुः कृतान्नं पक्वान्नं उदकं कूपादि स्त्रियः दास्यः योगक्षेमौ अलब्धलाभयोगः लब्धस्य परिपालनक्षेमः प्रचारं मार्गं जलवाह्यादि विभाज्येन प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

अथ मुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ॥ क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मनिबोधत ॥ २२० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । द्यूतवस्तुमुपक्रमते अयमिति । पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रियाविधिः पुत्रत्वात्पादनविधिः क्रमेण । द्यूतधर्मं निबोधतेत्यन्वयः ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । एषदायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारोऽयमुष्माकमुक्तः । इदानीं द्यूतव्यवस्थां शृणुत ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । विभागप्रकरणमुपसंहरन् द्यूतप्रतिजानीते अयमिति । पुत्राणामौरसादीनाम् । क्रियाविधिं पिण्डदानं च ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । विभागानन्तरं द्यूतधर्मान् निबोधत शृणुत ॥ २२० ॥

द्यूतसमाह्वयंचैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ॥ राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र च तुल्यविषयत्वात्समाह्वयमप्येकीकृत्य दर्शयति द्यूतमिति ॥ २२१ ॥

(२२१) राजान्तकरणौ = राज्यान्तकरणौ (राघवानन्दः)

(३) कुल्लूकः । द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ । राजा स्वराष्ट्रान्वितर्षेत् यत्नादेतौ द्वौ द्वौपौ राज्ञां राज्यविनाश-
कारिणौ ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । द्यूतमेव सप्रतियोगि सदोषमाह द्यूतमिति द्वाभ्याम् । राज्यान्तकरणौ राज्यनाशकौ ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र तावद्वाङ्मः कर्तव्यमाह द्यूतं समाह्वयश्चैवेति द्यूतं प्राणिद्यूतं कुकुटमेषादि ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्यूतं समाह्वयं प्राणिद्यूतं राजा राष्ट्रात् निवारयेत् ॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तात्स्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ॥ तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमनिहृतम् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकटमेतच्चौर्यं यत् द्यूतसमाह्वयौ तत्प्रालम्बित्वारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञाऽत्र प्रयत्नवता भाव्यमिति विवक्षन् दृष्टार्थवादमाह प्रकाशमिति । प्रकाशं द्यूतसमाह्वयद्वय-
सर्वजनसमक्षं तात्स्कर्यं चौर्यम् । अतस्तयोस्तत्कर्त्रोः प्रतीघाते नाशे ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तात्स्कर्यं चौर्यम् । यद्देवनसमाह्वयौ नृपतिः तयोः प्रतीघाते नाशाय यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ॥ प्राणिभिः क्रियते यस्तु सविज्ञेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्यूतं अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते पण्येन क्रीडनम् । प्राणिभिर्मेषादिभिर्युद्धकर-
णेन यत्नेन नियम्य क्रीडनं तत्समाह्वयः ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्व-
कं क्रियते तत्समाह्वयौ द्वेयः लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनपरिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोर्लक्षणमाह अप्राणिभिरिति । अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते तत् द्यूतम् । प्राणिभि-
र्मेषकुक्कुटादिभिः यत्कर्म पण्यपुरःसरमिति शेषः ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । द्यूतसमाह्वययोः करणतएव भेदेन स्वरूपतइत्यभिप्रायेणाह अप्राणिभिर्यदिति । अप्राणिभिर्दान्तशा-
स्त्रद्वारावमार्तिकैरक्षैः प्राणिभिः कृकवाकुमेषमहिषवत्यादिभिः ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्राणिभिः अक्षशलाकादिभिः श्रूयते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिर्यस्तु क्रियते सः द्यूतः
समाह्वयः ॥ २२३ ॥

द्यूतसमाह्वयंचैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ॥ तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । घातयेत्ताडनादिना । द्विजलिङ्गिनो द्विजलिङ्गोपवीतादिधरान् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् योवा सभिकः कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तछेदार्थं कुर्यात्
पद्मोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यात् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तमनुवदन्मैमित्तिकमाह द्यूतमिति । कारयेत्सभिकः । घातयेत् अपराधानुरूपेण ह-
स्तछेदं कुर्यात् । तत्रैव ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमाना अपि ये शूद्रास्तान्मृत्याह द्विजलिङ्गिन इति । एतेऽप्यप्यपेक्षमत्या दे-
वान्निःसारणीया इति भावः ॥ २२४ ॥

(२२२) प्रकाशं = प्रत्यक्षं (सर्वं)

(६) रामचन्द्रः । द्विजलिङ्गिनः शूद्रान् राजा घातयेत् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्कूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ॥ विकर्मस्थान्शौण्डिकांश्च क्षिप्रं
निर्वासयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कितवान् द्यूतसमाह्वयकर्तृन् । कुशीलवान् नटान् । केरानतिवक्रचेष्टितान् । पाषण्डान् बौ-
द्धादीन् । विकर्मस्थानधर्महेतुकर्मकर्तृन् । पतितानन्यजादीन् । शौण्डिकान् मद्यविक्रेतृन् । नवासयेत् बहिरेव वासयेत् ॥ २२५ ॥

(३) कुम्भूकः । द्यूतादिसेविनोर्नर्तकगायकान्वेदविद्विषः श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः अनापदि परकर्मजीविनः शौ-
ण्डिकान्मद्यकरान्मनुष्यान्क्षिप्रंराजा राष्ट्रांनिर्वासयेदिति कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । कितवान्दृष्टान्तीकृत्य प्रसंगेनान्यानपि संकलयति कितवानिति । कुशीलवान् नृत्यजीविनः ।
केरान्गायकान् । पाषण्डान् पाषण्डलिङ्गतद्भूतान् वेदविद्विषः विकर्मस्थान् । अनापद्यपि परधर्मरतान् । शौण्डिकान् तेहि
मद्यस्त्रीपदानेन धर्मप्रणाशात् सर्वानर्थकारिणः । मानवानिति तादृशानन्यानपि यद्वा कुशीलवादिदोषोमनुष्येष्वेव नगन्ध-
र्वादिष्वितिद्योतितम् ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । कितवान्द्यूतवृत्तीन् । कुशीलवान्गायनवृत्तीन् । कैलान्कैलशीलान् । शौण्डिकान्मद्यपान् । पुरशब्दोरा-
ष्ट्रस्याप्युपलक्षणार्थः । कितवसधर्मत्वात् कुशीलवादीनामुपन्यासः प्रासङ्गिकः ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कितवान् द्यूतवेदिनः । कुशीलवान् विषयशीलान् । चौरान् वक्रचेष्टान् । विकर्मस्थान् अधर्म-
स्थान् । हेतुकर्तृन् पानासक्तान् । एतान्कितवादीन् पुरातर्क्षिप्रं निर्वासयेत् ॥ २२५ ॥

एते राष्ट्रे वर्तमानाराज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ॥ विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते कितवादयः तथा प्रच्छन्नतस्करावेषान्तरधराश्चौराविकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि द्यू-
तादिक्रियाप्रवर्तनेन बाधन्ते बाधां कुर्वन्ति । भद्रिकाः सद्गताः । अत्रकितवप्रसंगादप्युक्तम् ॥ २२६ ॥

(३) कुम्भूकः । अत्रहेतुमाह एते इति । एते कितवादयोगूढचौराराज्ञोराष्ट्रेवसन्तो नित्यं वंचनात्मकक्रियया सज्जना-
न्पीडयन्ति ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएषां निरासे यत्नाधिक्यं सूचयति एतदिति वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा विकर्मक्रियया विक-
र्मणा चौर्यादिना या क्रिया देहधारणादितया बाधन्ते साधुभिः संगमम्यस्वदोषैस्तान्दूषयन्तीतिभावः । भद्रिकाभद्रेण सा-
धुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवतीः ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । भद्रिकाः सुशीलाः बाधन्ते दुःशीलाः कुर्वन्ति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भद्रिकाः सद्गताः प्रजाः विकर्मक्रिययावंचनादिक्रिया एते बाधन्ते ॥ २२६ ॥

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरंमहत् ॥ तस्माद्यूतंन सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुराकल्पे पुराणकथासु ॥ २२७ ॥

(२२५) कूरान्=चौरान् (ण, राम०) =कैलान् (नं) = केरान् (सर्व०)

* धर्मप्रणाशात् = धनपहणात् (राघ० २)

(३) कुल्लूकः । नेदानीमेव परं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूतमेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टमत्तः प्राज्ञः परिहासार्थमपि तन्न सेवेत ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्यूतस्यानर्थावहत्वमैतिह्येनाह द्यूतमिति । पुराकल्पे संसारानादितया बलभद्रदन्तवक्रयुधिष्ठिरदुर्योधनादिकाले । हास्यार्थं कुतूहलार्थमपि । द्यूतपदं समाह्वयोपलक्षकम् धनत्कारित्ववैरकत्वहेतोरुभयसाधारण्यात् ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । द्यूतस्य दोषमाह स्वयमपि राज्ञा द्यूतनकार्यमिति चाह द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टमिति । पुराकल्पे पूर्वस्मिन्काले वैरकरं दृष्टं नल्युधिष्ठिरादिषु ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत योनरः ॥ तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । विविधः कल्पो विकल्पः समएव राज्ञीच्यते द्यूतधर्मनिबोधनेति तत आरभ्य द्वित्राः श्लोकाविधायकाः सर्वोप्यर्थवादः ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रकाशं कर्तव्यवृत्त्युत्पादनेन । यथेष्टं यस्य यथेच्छं तिनृपस्तस्य तथा कार्योदण्डभेदः । न तत्र शास्त्रे दण्डो नियम्यत इत्यर्थः ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्यस्तत् द्यूतगूढं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथा विधोदण्डो भवति ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मात्तत्कारी दण्डार्ह इत्याह प्रच्छन्नमिति । तत् द्यूतसमाह्वयप्रच्छन्नं । यथा स्यात्प्रकाशं वा हास्यादिति । नृपतेरिच्छया दण्डीवधोवेत्यन्वयः । यद्वा पणे सहस्रं नृपतेरित्युक्तम् ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । दण्डविकल्पः दण्डभेदोर्थहरणादिलक्षणः ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत् द्यूतं यः निषेवेत तस्य दण्डविकल्पः शतदण्डः स्यात् यथेष्टं नृपतेः तथावादण्डः ॥ २२८ ॥

क्षत्रविदूशूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ॥ आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियादयो निर्धनाः संबन्धेनावसादयितव्याः किं तर्हि कर्मणा यद्यस्योचितं कर्म राजोपयोगि तेन दण्डधनसंशोधयितव्याः । ब्राह्मणस्तु कुटुंबानामविरोधेन शनैर्दाप्यो बन्धताडनकर्मणि तस्य निषिध्येते । धनिकविषयः । अगुक्तः श्लोकः दण्डविषयो यमपौनरुक्त्यम् ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आनृण्यं दण्डापक्रियाम् । कर्मणा गृहादिकर्मकरणेन ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीदमाह क्षत्रेति । क्षत्रवैश्यशूद्रजातीयो निर्धनत्वेन दण्डं दातुमशक्नुवन्तस्तदुचितकर्मकरणेन दण्डशोधनं कुर्यान् । ब्राह्मणः पुनः मथालाभं क्रमेण दद्यान् कर्मकारयितव्यः ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डं संकलयति क्षत्रेति षड्विः । ऋणदानासमर्थस्यैव दण्डस्य आनृण्यं शोधनं कर्मणा चेतना देना गच्छेत्कुर्यात् । विप्रस्तु दद्यादेव तच्चापि शनैः ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । विप्रः शनैरर्थं दद्यान्तु दण्डाभृण्यं कर्मणा गच्छेत् ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनृणस्य भावं आनृण्यं कर्मण्या कर्मकरणेन विप्रः शनैः शनैर्दद्यात् ॥ २२९ ॥

स्त्रीबालोन्मत्तद्वामांदरिद्राणांच रोगिणाम् ॥ शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्मृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । दमः कर्मकरणेभ्यसमर्थांदरिद्राएव गृह्यन्ते महापातकिनां साम्यात्तच्छिष्यादिभिस्ताडनं शिफा लता विदलं वृक्षत्वक् ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनाथोदरिद्रः सततधनवत्संबन्धिभूषणः । शिफा वृक्षजटा । विदलोवेनाद्यर्धम् । रज्जुश्च मर्दिकृता । एतैस्ताडनेन ॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीबालादीनांपुनः शिफावेणुदलप्रहाररज्जुबन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । अदाने दण्डार्थमये दण्डप्रकारः रुपादीनामित्याह स्त्रीति । शिफा अङ्गुलीपञ्चकसाधनक प्रहारोवद्यरोहोवा । विदलो वेणुशलाका ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । शिफान्यग्रोभादिप्ररोहः विदलोवेणुदलम् ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिफा कशा विदलं वैणवादिविकारः विदलः तरुत्वक् रज्ज्वाद्यैः रज्जुकरणादिभिः नृपतिः एतैर्दद्यात् ॥ २३० ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्याणाम् ॥ धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निः

स्वान्कारयेन्मृपः ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । ये कार्याणामर्थप्रत्यर्थिनां कार्येषु व्यवहारदर्शितादिषु नियुक्ता अधिकताराजस्थानीयप्रभृतयस्ते धनोष्मणा पच्यमानाऽन्यस्माद्धनं गृहीत्वा कार्याणि नाशयेयुस्तान्निःस्वान्कारयेत्सर्वस्वहरणं तेषां कार्यं सत्यानामभ्यासेन वर्तमानानां सत्यपि वक्ष्यमाणोदण्डान्तरविधावेषणं दण्डोभ्याम्यः । येभ्यम्ये सेनापतिप्रभृतयः कस्यचित्साहाय्यं के नियुज्यन्ते ततश्चार्थगृहीत्वानानयन्ति तेभ्यमेव दण्ड्याः । अन्ये तु ये नियुक्ता इत्यकारप्रश्लेषपठन्ति ये राजवल्लेख्यादलातिशयाद्वाऽन्यस्य साहाय्यं कुर्वन्ति कार्यनाशनार्थं द्वितीयस्य तेषामयं दण्डः धनोष्मणेभ्यविबक्षितं अनियुक्ता इत्येतदे प्रधानम् ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ये नियुक्ताः प्राड्विवाकाद्याः हन्युर्लुकोचपहणजितमप्यजितं कुर्वन्तः । धनोष्मणा पच्यमानाः किं नो भवति राजाचेज्जानीयादण्डमात्रं ग्रहीष्यतीत्यतिधनतया निर्भयता । निःस्वानपत्तसर्वस्वान् ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । ये व्यवहारावेक्षणादिषु कार्येषु राज्ञा नियुक्ताऽल्लुकोचधनतेजसा विकारं भजन्तः स्वाम्यादीनां कार्यनाशयेयुस्तां गृहीतसर्वस्वान् राजा कारयेत् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । यइति । कार्याणामर्थिनाम् । धनोष्मणा पच्यमानान् धनमवर्ततेजसापलविकारान् ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । अथान्यानपि दण्डान्प्रसङ्गादाह ये नियुक्तास्त्विति । कार्येषु व्यवहारेषु । धनोष्मणा धनलिप्साविति तेन सन्तापेन पच्यमानान् विक्रीयमाणान् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये कार्येषु नियुक्ताः कार्याणां कार्यार्थिनां कार्याणि हन्युः धनस्य उष्मणाये पच्यमानाः धनतः अभिमानेन नशत्प्राणभृत्यांस्तान्मृत्यान्मृपतिर्विस्वान् कारयेत् निस्वान् नृपतिः कस्येत ॥ २३१ ॥

(२३०) बालोन्मत्त=बालमात्र (सर्व०)

कूटशासनकर्तृष्व प्रकृतीनां च दूषकान् ॥ स्त्रीबालब्राह्मणघातं हन्याद्विद्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कूटशासनस्य कर्तारोयनैव राज्ञादिष्टतद्वाजकृतमितिवदन्ति । शासनं राजादेशः एतस्य गृहे न भोक्तव्यमस्य चाग्रप्रसादआज्ञातइयंवास्थितीराज्ञाकृतेति पत्रकं राजाधिकृतलेखकलिखितमस्ति शासनं राजादेशसंबाधशासनं तत्कूटकुर्वन्ति पालयन्ति प्रकृतोनां क्रुद्धलब्धानां दूषकाभेदकाः स्त्रीबालयोर्ब्राह्मणयोरपि हन्तारः द्विद्सेविनो राजशत्रुसेविनः प्रच्छन्नगतागतिकान् ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूटशासनं मिथ्याराजाज्ञालेखनम् । दूषकान् अन्योन्यभेदकान् । हन्यात् घातयेत् । द्विद्सेविनः स्वयंपुष्टानपि स्वशत्रुसेविनः ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । कूटराजाज्ञालेखकानामात्यानां च भेदकान् स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । कूटशासनकर्तृष्व राजाज्ञाविनापि लेख्यादिना शास्तारोयेतान् । प्रकृतीनाममात्यानां दूषकाभेदकान् । द्विद्सेविनः स्वपक्षमनुकुर्वन्तएव शत्रुसेविनोये तानपि ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतीनां दूषकानामात्यादिनां भेदकान् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शासनं राजालेखनम् । कूटकर्तृन् राज्ञालिखनमन्यथाकारिणः प्रकृतीनां अमात्यानां दूषकान् भेदकान् तथा द्विद्सेविनः उपायान्तरेण रक्षणाशक्तौ हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितंचानुशिष्टंच यत्र कचन यद्भवेत् ॥ कृतंतद्धर्मतोविद्यान् तद्भूयोनिवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

[तीरितंचानुशिष्टंच योमन्येत विकर्मणा । द्विगुणंदण्डमास्थाय तत्कार्यपुनरुद्धरेत् ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । यत्र कचन राजाधिकारणे व्यवहारपदं तीरितं पारतीरकर्मसमामौ निश्चितमसौ यत्र प्रयुज्यतेति न केवलं वाचा सत्यैरुक्तं यावदनुशब्ददण्डप्रणयनं कृतं तद्वाजाकृतमेव विद्यान् पुनर्निवर्तयेदन्तरेण द्विगुणंदण्डं यथाह ॥ द्विगुणंदण्डमास्थायैतत्कार्यपुनरुद्धरेदिति ॥ धनग्रहणसंबन्धेन पूर्वनिःस्वीकरणं अयन्तुनिमित्तान्तरेणाज्ञानादिना ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र व्यवहारविषयेयतीरितं शास्त्रविषयेनिर्धारितं अनुशिष्टं धृतदंडं च कार्यं तद्यदि धर्मतः कृतं पूर्वेण राजा केनचित् तदाकृतमेव विद्यान् पुनस्तदनुसंदभ्यात् ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र कचिद्विद्यादानादिव्यवहारे यत्कार्यधर्मतस्तीरितं पारतीरकर्मसमाप्ताविति तुरादौ पश्यते । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीतं अनुशिष्टंदण्डपर्यन्ततां च नीतस्यात्तत्कृतमङ्गीकुर्यान् पुनर्निवर्तयेदेतच्चाकारणात् अतः कारणकृतं निवर्तयेदेव ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । आपद्यपि अन्यायवर्ती नृपो न स्यादित्याह तीरितमिति । तीरं पारं इतं नीतं समाप्तिर्भाति यावत् । तीरितं गङ्गादेस्तस्संबन्धिपणादिवा पणोदेसइत्यादियन्निर्णीतं अनुशिष्टं यत्र कचिन्नृणां दिव्यव्यवहारे शास्त्रप्रमाणेन यदण्डादि समापितं तस्मिन्निवर्तयेत् । लोभादिना न पुनः कारयेत् । धर्मतः करणादिति भावः ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । तीरीतानुशिष्टशब्दौ कात्यायनेन व्याख्यातौ असत्सदिति यः पक्षः सङ्गोरेवावधार्यते तीरितः

सोनुशिष्टस्तु साक्षिभिर्यः प्रकीर्तितइति यत्रकचन राजसभाया अन्यत्रापि तीरितं चामुक्तिष्टं च व्यवहारसदृशदण्डशब्दा-
द्यर्थं ननिवर्तयेदित्यर्थः ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । निर्णीतं शास्त्रविषयेनिर्धारितं धर्मतोनिर्णीतं पुनः अनुशिष्टं कृतदण्डं च कार्यं दण्डपर्यन्तनीतं
यत्र कचन यद्वेत्तकृतं धर्मतोविद्यात् भूयस्तन्निर्णीतं न निवर्तयेत् न प्रवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

अमात्याः प्राड्विवाकोवा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ॥ तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं च
दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । धनग्रहणसंबन्धेन पूर्वनिःस्वीकरणं अर्थतस्तु निमित्तान्तरेण प्रज्ञादिनाऽमात्यो राजस्थानीयादि-
स्तंसहस्रं च दण्डयेत् । गर्गशतदण्डनवसमुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमात्यः सेनापत्यादिः । अन्यथा कुर्युर्लुकोचादिना । कुर्याच्चवस्थापयेत् । सहस्रमि-
त्यल्पविषये सहस्रपणविवादे । अधिके त्वधिकम् ॥ २३४ ॥

(३) कुल्लूकः । राजामात्याः प्राड्विवाकोवा व्यवहारक्षणे नियुक्तोयदसम्यग्यवहारनिर्णयंकुर्युस्तत्स्वयं राजा कुर्या-
त्पणसहस्रं च तान्दण्डयेत् । इदंचोत्कोचधनग्रहणेतरविषये उत्कोचग्रहणे ये नियुक्तास्त्वित्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वकृतमनिवर्तयन्परकृतं निवर्तयेदेवेत्याह अमात्यइति । अन्यथाप्रमादमोहादिना । राज्ञा
नियुक्ताः अमात्यः प्राड्विवाकोवा । प्रत्येकं पणसहस्रम् । दण्डः उत्कोचादिग्रहणनिमित्तः ॥ २३४ ॥

(५) मन्दनः । कुर्यान्निरूपयैत्सहस्रं पणानाम् ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राड्विवाकः विवादानुगतं पृच्छेत् सभांस्तान् प्रतिवर्तते । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तु
स्थितः । अन्यथा कार्यं यः कुर्यात्तमन्यथाकारिणम् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ एते सर्वे पृथक्क्षेयामहापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । सुरापो ब्राह्मणएव महापातकी । तस्करो ब्राह्मणसुवर्णपहारी । नराः कथिताः उक्तार्थकथनमुत्तरा-
र्थम् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापः पैष्टीपाता क्षत्रियोवैश्यश्च बिभ्रो गौडी पैष्टीमाध्वीपाता । तस्करो ब्राह्मणस्वर्णहर्ता ।
पृथगैकैकशः ॥ २३५ ॥

(३) कुल्लूकः । यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान्सब्रह्महा । सुरापो द्विजातिः पैष्ट्याः पाता ब्राह्मणश्च पैष्टी माध्वी गौडीनां ।
तस्करो ब्राह्मणसुवर्णहारी मनुष्यः । यश्च कश्चिदुरुपलीगामीत्येते सर्वे प्रत्येकमहापातकिनो ब्रह्महाः ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तनिमित्ताधिकारिणो देहादिदण्डार्थमनुब्रूयति ब्रह्महेति । ब्राह्मणजान्य-
च्छिन्नस्य हन्ता । सुरापः [गौडीमाध्वी] पैष्टीनां पाता बिभ्रः । तस्करो ब्राह्मणसुवर्णहारी साहचर्यात् । गुरुतल्पगः गुरो-
देवादीनां पापं तन्प्रायश्चित्तभूतभाष्यर्थवादत्वेन नयेतु देवत्वतिर्यक्कदशायां ते स्तइति भावः ॥ २३५ ॥

(५) मन्दनः । अथ महापातकिनो दण्डविषयाह ब्रह्महाचेति । नरो ब्राह्मणस्वर्णचोरः ॥ २३५ ॥

(१) रामचन्द्रः । स्तेयी विप्रसुवर्णस्तेयी ॥ २३५ ॥

चतुर्णामपि चैतेषांप्रायश्चित्तमकुर्वताम् ॥ शारीरंधनसंयुक्तदण्डधर्म्यप्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच सुरापोब्राह्मणएव पातकी तस्य च शारीरसंयुक्तोगृह्यते पूर्वमनुपात्तोऽपि चतुःसंख्यासाम-
र्थ्यात् अन्येत्वंकिनःशरीरमुक्तमित्याहुः तच्च ब्राह्मणस्याप्यस्ति अन्येत्वापिश्रद्धात्पश्चानामयंदण्डइत्याहुः चतुर्णामप्यपि-
शब्दात्पञ्चमस्यापि तत्संसर्गिणोब्राह्मणस्यवधेपूर्वशरीरदण्डउक्तएव स्त्रीबालब्राह्मणघातश्रह्न्यादिति । अनेनान्तरशरीरात्समा-
ह्वनमेवोच्यते धर्म्यमित्यपराधानुरूपेण गुरुतरलाघवकार्यमित्यर्थः ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरीरयुक्तमङ्गनादि । धनसंयुक्तं सर्वस्वादानादि । नाङ्गव्याराज्ञाललाटइतिललाटेप्रामाङ्गन-
निषेधात्तत्रैवाङ्गनम् ॥ २३६ ॥

(३) कुङ्कुमः । चतुर्णामप्येषांमहापातकिनांप्रायश्चित्तमकुर्वतांशारीरंधनग्रहणेन च धनसंबन्धमपराधानुसारेण
धर्मादनपेतवक्ष्यमाणदण्डंकुर्यात् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । चतुर्णामेषामपि प्रत्येकं संसर्गात्पातकी पञ्चमइतिशेषः नैमित्तिकमाह शारीरमिति ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । संसर्गिणः पञ्चमस्य तत्तुल्यदण्डत्वाच्चतुर्णामित्युक्तम् ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषांचतुर्णांप्रायश्चित्तंअकुर्वतांशारीरंधनसंयुक्तं धर्मं समानरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

गुरुतल्पेभगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ॥ स्तेये च श्वपदंकार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । ललाटाङ्गनमप्रतिषेधविधौ नाङ्गव्याराज्ञा ललाटेऽपि तच्छ्रवणात् ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भगोभगाकृतिः । सुराध्वजः सुराचिन्हस्यूतशौण्डिकगृहध्वजाकृतिः । अब्रह्मण्ये ब्रह्मह-
त्यायां अशिराः कबन्धः । ब्रह्महण्यशिराइतिकचित्पाठः ॥ २३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । नाङ्गव्याराज्ञा ललाटेऽस्युः इति वक्ष्यमाणत्वाल्ललाटमेवाङ्गनस्थानमवगम्यते तत्र गुरुपत्नीगमने
यावज्जीवस्थायितमलोहेन ललाटेभगाकृतिगुरुपत्नीगमनचिन्हंकार्यं । एवंसुरापाने कृते पातुर्दीर्घसुराध्वजाकारं । सुवर्णापहारे
सत्यपहर्तुः कुङ्कुरपादरूपंकार्यं । ब्रह्महणि कबन्धःपुमान्कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ शारीरं दण्डमाह गुरुतल्पेभगइति । भगः गुरुतल्पस्य ललाटे भगाकृतिचिन्हं याव-
ज्जीवस्थायि कुर्यात्तमेन लोहेन । एवमुत्तरत्र । सुराध्वजः तमा तु दीर्घा ध्वजाकारा रेखा श्वपदं शुनःपदाकारं । अ-
शिराः कबन्धः तदाकाररेखा ॥ २३७ ॥

(५) नन्दनः । अत्र भगादयएकरूपाविक्रियाः सुराध्वजः सुराकलशः अशिराः पुमान्कबन्धः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । भगः भगाकारः । सुराध्वजः सुराध्वजरूपः । स्तेये श्वपदं पदसदृशम् । ब्रह्महणि अशिराः
पुमान् शिरः शून्यः पुमान्कार्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्यासंययाज्याअसंपाठ्याविवाहिनः ॥ चरेयुः पृथिवीदीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

(२३८) असंययाज्यः=असंयोज्याः (नं मे०)

(२३८) असंपाठ्याः=असंपोष्याः (मे०)

(२३८) विवाहिनः=विवादिनः (नं) विगर्हिताः (मे०)

(२३८) असंभोज्याः=असंपङ्क्याः (राम०)

(१) मेधातिथिः । सर्वधर्मग्रहणादेवासंभोजनादीनांसिद्धे प्रतिषेधे दोषमुदत्तक्यापनार्थमेवामुपादानम् । संभोगएकत्र-
यसनंगीतादिश्रवणंच । संयोजनंतेषामेवयोजनंवा एवंसंपादोपिद्वष्टव्यः असंपाठ्याभिगर्हिताइति असंपाठ्याभ्य अविगर्हिता-
श्रेति द्वन्द्वः । दीनाइति सत्यपि त्वरत्वे तत्संबन्धिभिक्षादिभोजनेनपरयाऽवज्ञयाचवस्त्रखण्डादिवर्जनम् ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंभोज्याएकपङ्क्तिभोजनानर्हाः । असंयोज्याअयोज्याः । असंपाठ्याअध्यापनसंबन्धा-
नर्हाः । अविवाहिनोविवाहसंबन्धानर्हाः । चरेयुर्नैकत्र वसेयुः ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नादिकर्तृते भोजयितव्याः नचैते याजनीयाः नाप्येतेऽध्यापनीयाः नाप्येतेऽन्यादानसं-
बन्धः कर्तव्यः एते च निर्धनत्वाद्याचनादिदैन्ययुक्ताः सर्वश्रौतादिकर्मवर्जिताः पृथिवीपर्यट्टेयुः ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमेवमन्थदपीत्याह असंभोज्याइतिद्विष्याम् । असंभोज्या सहभोजमाय नार्हन्त्येते ।
एवं असंयोज्यायाजनायनार्हन्त्येते । एवं असंपाठ्याःपाठनायनार्हन्ति । अविवाहिनः विवाहोवैवाहिकोयौनसंबन्धस्तद-
हिताः । सर्वधर्मबहिष्कृताः त्वस्थाश्रमधर्मरहिताः ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । असंभोज्या भोजनानर्हाः असंयोज्याःस्थानासनशयनादिषु सामीप्यानर्हाः असंपाठ्याः सहाध्यय-
नानर्हाः विवादिनः सहभाषणानर्हाः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुतल्पगादयः सर्वधर्मबहिष्कृताः पृथिवीचरेयुः । असंपङ्क्त्यापङ्क्त्यनर्हाअसंयोज्याः यष्टुं अर्हान्
॥ २३८ ॥

ज्ञानिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ॥ निर्दयानिर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतलक्षणाइतिनिश्चिते तत्कार्यकरत्वमित्यर्थः । व्याध्यादियोगेभ्येषु दया न कर्तव्या । ज्येष्ठा-
दिगुणदीर्घेषु चनैतेनमस्कार्याःप्रत्युत्थानादिभिः एषएववचनसामर्थ्याद्धर्मोविज्ञेयः ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतलक्षणाः कृताङ्गनाः । निर्दयाः दयायाअविषयाः । निर्नमस्काराअनमस्काराः
॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्ञानिभिः संबन्धिभिर्मानुलाद्यैरेते कृताङ्गनस्त्यक्तनीयः नचैषांदयाकार्या नाप्येते नमस्कार्याइति-
यमनोराज्ञा ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । [किंचिच्छातीति] कृतलक्षणाः [भगादिचिन्हाःनिर्दयाअहोब्रह्मप्रदतिरुत्वा] ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । निर्दयानिर्नमस्काराः दयानमस्कारयोरविषयभूताः ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते ज्ञातिसंबन्धिभिः कृतलक्षणाः कृतचिन्हाः त्यक्तव्याः । निर्दयाः निर्गता दया येषांते । निर्न-
मस्काराः निर्गतानमस्कारायेषांते ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तनुकुर्वाणाःसर्ववर्णायश्रोदितम् ॥ नाङ्गधाराज्ञा ललाटे स्युर्दप्यास्तूतमसाहसम् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रादावन्यपूर्ववर्णास्तेषांप्रायश्चित्तंकुर्वतामङ्गनंनस्ति दण्डस्तूतमसाहसंपणसहसंदाप्यते ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वं प्रागुक्ताः क्षत्रादिवर्णास्त्रयः । दाभ्याउत्तमसाहसं प्रायश्चित्ते कृतेऽपि ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रविहितंप्रायश्चित्तंपुनः कुर्वाणानाङ्गणादयस्त्रयोवर्णाराज्ञा ललाटेऽङ्गुनीयान भवेयुः उत्तमसाह-
संपुनर्दण्डनीयाः ॥ २४० ॥

(२३९) सर्व=पूर्व (अ, झ, ट, ड, ढ, थ, ल, न, य, (सर्व०) १ (राघ० २)

(४) राघवानन्दः । [प्रायश्चित्तमकुर्वतामित्युक्तं तत्करणे तु मचिह्नादिकं कार्यमित्याह प्रायश्चित्तमिति । यथेदितमत्र द्रव्यमाणत्वेन वेदीक्षयः] भवत्येव वेदमूलत्वात् स्मृतैः । धनसंयुक्तमित्युक्तं तदा होतृमसाहसमिति । दण्डोऽपुनः प्रसक्तिवारणाय ॥ २४० ॥

(५) मन्दनः । पूर्ववर्णास्तैर्वर्णिकाः अनेन ज्ञायते ललाटे कर्तव्यमङ्गनमिति ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्ववर्णाश्चत्वारो गुरुतरपगादयः यथोदितं कुर्वाणाराज्ञा ललाटे नाङ्क्याः स्युः न कृतचिह्ना भवेयुः । क्षत्रियादिविषयः ॥ २४० ॥

आगस्तु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ॥ विवास्योवा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणा इत्येतदत्र नापेक्षते एतेषु ब्राह्मणहत्यादिष्वपराधिषु ब्राह्मणो मध्यमसाहसः पण्ड्यः । अकामत इत्युत्तरश्लोकादपेक्ष्यते दण्डयित्वा प्रायश्चित्तकारयितव्यः सपरिच्छदः गुणवतो ब्राह्मणस्यानुयाहस्यैतत् प्रकामवाऽनिर्वस्यः ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापातकिनो मध्यमसाहसः कृतप्रायश्चित्तस्य ब्राह्मणस्य । अकृतप्रायश्चित्तस्तु निर्वस्यः । द्रव्यधनं परिच्छेदोऽथदिः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । इतरे कृतवन्तस्त्वित्युत्तरश्लोके श्रूयमाणमकामत इति चात्रापि योजनीयं तेनाकामत इत्येतेष्वपराधेषु गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः । पूर्वोक्तस्तु तमसाहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छदसहितो ब्राह्मणो देशान्निर्वस्यः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । विगुणेषु चतुर्षूक्तमसाहसमुक्त्वा गुणवत्त्विच्छान्निच्छाभ्यां व्यवस्थापयन्नादौ ब्राह्मणस्य तदाह प्राग्विति । आगस्तु पापेषु । मध्यमसाहसोऽकामतस्तदितरतो निर्वस्यः । तस्य तृणमात्रं न ग्राह्यमित्याह सपरिच्छद इति ॥ २४१ ॥

(५) मन्दनः । अथ महापातकिनामकृतप्रायश्चित्तानामङ्कितानामेव निमित्तविशेषः श्लोकद्वयेनाह आगस्तु ब्राह्मणस्यैव कार्य इति । आगस्तु पापेषु । अकामकृतविषयो मध्यमसाहसः कामकृतविषयं विवासनमिति व्याख्यातमुत्तरश्लोकागुण्यात् ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषु आगस्तु गुरुतरपगादयः ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसः दण्डः कार्यः । वा राष्ट्राद्वा विवास्यः प्रायः सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ॥ सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । इतरे क्षत्रियादयो वर्णा एतानि पापानि महापातकान्यकामतोऽनिच्छया कृतवन्तः सर्वस्वहरणः पर्याः केचित्प्रायश्चित्तमपि कुर्वतामेतदण्डपूर्वेण वैकल्पिकमिच्छन्ति कामतस्तेषां वधोक्तः शूद्रस्याकामतोऽङ्गुनसर्वस्वहरणे ममतो वधः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरे क्षत्रादयः अकृतमतः कृतवन्तः प्रायश्चित्तकरणे सर्वस्वहरणमात्रम् । कामतः कृते कारं प्रवासनमङ्कनादिसहितम् । एतन्वात्पारम्भविषयं आरम्भमहत्वेतु हन्यादित्युक्तम् ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादप्ये पुनः क्षत्रियादय एतानि पापान्यनिच्छन्तः कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हन्ति । इदं सर्वस्वहरणं पूर्वोक्तनोत्तमसाहसेन वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनं वर्धते ॥ प्रवासनं परासनं निस्तुदनं हिंसनमिति । वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियादीनां त्वाह इतर इति । एतानि ब्रह्महत्यादीनि । कृतवतां सर्वस्वहारं सर्वस्वहरणमिति मुत्तमसाहसेन सह विकल्पः ॥ प्रवासनं परासनं निस्तुदनं निहिंसनमिति वधपर्याय इति केचित् । तन्न राजः दण्डचिन्हस्यापि द्वादशवार्षिकादिब्रतोपदेशान्मरणे तदसंभवादेवं विधे धनहारः प्रवासनं चेति ॥ २४२ ॥ *

(५) नन्दनः । इतरे क्षत्रियादयः ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरे क्षत्रियादयः एतानि पापानि अकामतः कृतवन्तः सर्वस्वहारं अर्हन्ति । तु पुनः कामत प्रवासनं प्रवासमेव मारणं अर्हन्ति ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ॥ आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु धनेन दण्डनं राज्ञो वृत्तिरिति स्थापितं कथमिह तद्धनस्याग्रहणं उक्तं राजनिर्धूतदण्डा इत्यत्रान्ते ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनं दण्डरूपमपि ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । धार्मिको राजा महापातकसंबन्धिधनं दण्डरूपं न गृह्णीयात् । लोभात्पुनस्तद्वृद्धमहापातकदोषेण संयुज्यते ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । साधुराजा दण्डधनमेषां नात्मसात्कुर्यादित्याह नेति । दोषेण तत्तुल्यप्रायश्चित्तेन परलोकनाशेन वा लिप्यते संबध्यते पापेनेति क्वचित्पाठः ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । धनदण्डरूपेण प्राप्तं नाददीत न स्वीकुर्यात् ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं विद्वाननुशासन् नेति । नृपः साधुर्यथामहापातकिनः सकाशाद्धनं न आददीत कोशे न प्रवेशयेत् । तद्दण्डधनं लोभात् आददानः ॥ २४३ ॥

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ॥ श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । वरुणायोपपादयेत् मनसा ध्यायन् अप्सु दद्यादप्सु निक्षिपेत् ब्राह्मणाय वा विद्याशीलसंपन्नाय दद्यात् ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपपादयेत् दद्यात् । वृत्तमाचारः ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कातर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह अपिषति । तद्दण्डधनं नद्यादिजले प्रक्षिपेद्वरुणाय दद्यात् वृत्तसंपन्नब्राह्मणाय वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि तत्किं कार्यमित्याह अपिषति ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । तं दण्डं दण्डधनम् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ॥ ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रतिपत्तिविधेरर्थवादोऽयं महापातकिनं दण्डस्य वरुण ईशे यतो राज्ञां दण्डधरो नेता ईश इति यावत् एवं ब्राह्मणोऽपि तद्धनस्येशोनेन ग्राह्यः ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञामपि दण्डधरः शास्तायतः ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी यस्माद्राज्ञामपि दण्डधारित्वात्प्रभुः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदाभ्यायो सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात्तौ दण्डधनमर्हतः ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्धनस्य ब्राह्मणार्पणे ग्रीहियववद्विकल्पद्योतकार्थवादमाह ईशइति । वस्तुतस्तु वरुणाय संकल्प्यविश्रायोपपादयेत् अतएव तद्धनस्वीकर्तुर्विप्रस्य प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ॥ आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी मतेति ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह ईशोदण्डस्य वरुणोराज्ञामिति दण्डधरइत्येतद्ब्राह्मणेऽपि योजनीयं तस्मात्तद्धनं राज्ञा न स्वीकार्यं तयोरन्यतरत्नै तद्देयमिति ॥ २४५ ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भोधनागमम् ॥ तत्र कालेन जायन्तेमानवादीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धाविमावप्यर्थवादश्लोकौ कालेन जायन्तइति वर्तमानजन्म विवक्षितंजातंजनिष्यमाणश्च वृत्तिःकर्णाक्षविहानम् ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालेन संपूर्णे गर्भे ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशेप्रकृतंमहापातकिधनंराजा न गृह्णाति तत्र परिपूर्णं कालेन मनुष्याउत्पद्यन्ते दीर्घायुःश्च भवन्ति । वैश्यानां च यथैव धान्यादि सस्यान्युमानि तथैव पृथक्प्रथक्जायन्ते अकाले न बालाभियन्ते दीर्घजीविनः । युक्तेष्यादरार्थंबालानांपुनर्धनंन्यङ्गचन किंचिद्भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । पापिनां धनस्यराज्ञामनात्मसात्करणे हेतुतयाऽर्थवादमाह यत्रेतिद्वाभ्याम् । वर्जयते नगृह्णीत । दीर्घजीविनः शतोर्ध्वजीविनः ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । दण्डधनवर्जने राज्ञः फलं श्लोकद्वयेनाह यत्र वर्जयते राजेति । धनागमोदण्डधनस्वीकारः ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पापकृद्भ्यः सकाशात् धनागमम् यत् राजानं नवर्तयते ॥ २४६ ॥

नेप्पद्यन्ते च सस्यानि यथोमानि विशांपृथक् ॥ बालाश्च न प्रमीयन्तेषिकृतं च जायते ॥ २४७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । बालानमीयन्तइति दीर्घजीवित्वस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तम् । बालपदं गर्भपरमित्यन्ये । विस्तृतं अन्धत्वपङ्कत्वादि ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । निष्पद्यन्ते उत्पद्यन्ते । विशां वैश्यानाम् । न प्रमीयन्ते न भ्रियन्ते । विकृतं ॥ अतिवृष्टिर्गवृष्टिः शलभामूषिकाः खगाः ॥ प्रत्यासन्नाश्चराजानः षडेते ईतयः स्मृताइति ॥ ईतयोदुर्भिक्षादिवा ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । निष्पद्यन्ते फलन्ति ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । निरिति । तत्र राज्ञे देशे निष्पद्यन्ते ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान्बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम् ॥ हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

(१) वर्जयते = वर्जयेत (राध० २)

(१) मेधातिथिः । अवरवर्णजः शूद्रः बाधनधनायाहरणशिरःछेदोऽङ्गकल्पनं सङ्गमहारकर्तृकाहत्यायाः उदे जनकरैर्दीर्घकालपीडाकरैः ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाधमानमत्यन्तदुःखोत्पादनेन । अवरवर्णजं शूद्रम् । चित्रैर्नान्निविधैर्हस्तपादछेदादिभिः ॥ २४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । शरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातोब्राह्मणान्बाधमानछेदादिभिर्द्वेजकरैर्वधोपायैर्नृपोहन्यात् ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । ईशःसर्वस्य जगतइत्यनेन ब्राह्मणानां श्रेष्ठ्यमुक्तं । ते यैः शरीरधनादिभिःपीड्यन्तेतेहन्तव्य इत्याह ब्राह्मणानिति । चित्रैर्वधोपायैः तिलशोहस्तच्छेदादिभिः ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड्यान्तरमाह ब्राह्मणान्बाधमानन्त्विति । अवरवर्णजंशूद्रम् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान्बाधमानं बाध्यमानं नृप उद्वेजनकरैः वधोपायैः मुण्डनादिभिः उपायैः हन्यात् ताडयेत् हनर्हसागम्योरित्यस्मधातोरूपं । अवरजवर्णजं क्षत्रियादिवर्णजं चित्रैःत्रिविधोपायैर्हन्यात् करचरणच्छेदनादिभिः उपायैःनृपःहन्यात् ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ॥ अधर्मोऽनृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अवध्यवधेयोदोषस्तत्तुल्योवध्यमोक्षणे राज्ञोऽप्रयुक्तेषु । अथ भागहरस्य धर्मानकुर्वतः प्रत्यव- राधेन वश्यंभक्तिव्यंकुर्वतस्तु न कदाचिददृष्टसिद्धिः । यस्त्वयं धर्मस्तुविनियच्छति एवमादिधर्मप्रवादः सर्वोसौत्वकर्मानुष्ठान- नुशांसार्थोऽर्थवादः निग्रहोपसंस्कारार्थस्त्वयंवधोपदेशोऽतोयथाश्रुतिचित्रवधोपायैः कर्तव्यः । इष्टार्थेषु राज्यतन्त्रसिद्धयर्थमु- पदेशेषु प्रवचनंयथाधर्मयोधांश्चहन्यादित्युक्तं तत्र दृष्टप्रयोजनत्वादुपदेशस्य न नियतोवधः । एवंच सन्त्युपायांतरेणापि ब- न्धनादिना विनियच्छतोदोषः ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनियच्छतोदण्डयतोदण्ड्यम् ॥ २४९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अवध्यस्य वधे यावानधर्मोऽनृपतेः शास्त्रेण ज्ञातस्तावानेव वध्यस्य त्यागेपि यथा शास्त्रदण्डानु- र्वतो धर्मः स्यात्तस्मात्तं कुर्यात् ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । वध्यस्यावधे दोषं सदृष्टान्तं कथयस्तत्रयत्नमाधत्ते यावानिति । यावान् दृष्टादृष्टरूपः । छः श्रुत्यादिभिः प्रमोतो वध्यस्य वधार्हस्यरक्षणे । विनियच्छतः यथाशास्त्रदण्डयतः धर्मस्तावान्दृष्टइत्यन्वयः ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । दण्डस्योपेक्षणे दोषगौरवमाह यावानवध्यस्य वधइति । अवध्यस्य ब्राह्मणस्य यावानधर्मः । वि- नियच्छतोदण्डयतः ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतेः यावानवध्यस्य वधेऽधर्मोऽदृष्टतावान्वध्यस्य वधार्हस्य मोक्षणे अधर्मोऽदृष्टः । तुल्यं विनियच्छतः विनयं कुर्वतः ॥ २४९ ॥

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ॥ अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवादमुपसंहरति उदितइति ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टादशभ्रूणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परविवदमानयोरर्थप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोयंविस्तरे-
जोक्तः ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । अष्टादशव्यवहारानुपसंहरनराजधर्मस्य परिशिष्टानाह उदितइति । उदितोऽष्टमाध्यायमारभ्य
नियच्छतइत्यन्तैः । विवदमानयोरित्युपलक्षणव्यवहारमात्रस्य द्वित्रिसाध्यत्वात् मार्गेषु अतीवान्वेषणीयविषयेषु ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति उदितोऽयंविस्तरशइति ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्तरशः विस्तरः ॥ २५० ॥

एवंधर्म्याणिकार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ॥ देशानलब्धान्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । अलब्धान्लिप्सेतेति संतोषपरेण न भवितव्यमित्यर्थः ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजकृत्यशेषमाह एवमिति ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान्यवहारान्निर्णयन् राजा जनानुरागादलब्धा देशोल्लब्धुमिच्छेद्-
ब्धांश्च सम्यक्पालयेदेवंसम्यगव्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । महीपतित्वंचोतयति देशानिति ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । कुर्वन्लिप्सेत नाकुर्वन् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलब्धान् अमात्यान् लिप्सेत ॥ २५१ ॥

सम्यक्त्रिविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ॥ कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । देशनिवेशोदुर्गकरणंयत्सममाध्याये उक्तं तत्कृत्यं कण्टकोद्धरणंतेनापि राष्ट्रक्षाक्रियते कण्टकश-
दःपीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निविष्टदेशोज्जनाभ्युषितदेशः । शास्त्रतः शास्त्रोक्तविधिना कण्टकानां क्षुद्रशत्रूणां तस्क-
रीनामुद्धरणे ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । जायन्तस्यसंपन्नमित्याद्युक्तरीत्या सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सममाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाह-
सैकादिकण्टकनिराकरणे प्रकटयत्नंसदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । जायन्तस्यसंपन्नमित्याद्युक्तरीत्यासम्यक्त्रिविष्टदेशः धन्वदुर्गमित्यादिशास्त्रतः शास्त्रानुसारेण
कृतदुर्गश्च कण्टकाद्युतसुवर्णकारादयस्तेषामुद्धरणमुन्मूलनं तत्र यत्नमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । अथकण्टकशोधनमाह सम्यक्त्रिविष्टदेशस्त्विति । सतां बाधकाः कण्टकाः । उद्धरणं निराकरणम्
॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् प्रकारेण निविष्टदेशः स्वल्पदेशः कण्टकस्य उद्धरणे नित्यमुत्तमंयत्नमातिष्ठेत् ॥ २५२ ॥
रक्षणादार्थवृत्तानांकण्टकानां च शोधनात् ॥ नरेन्द्रास्त्रिदिवंयान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवदर्शयति आर्यवृत्तशास्त्रनोदितकर्तव्येतरानुष्ठाननिषेधस्तद्वृत्तंयेषामुत्तरपदलोपीसमांसः तेच

दीनानाथश्रोत्रियाअकरशुल्कदागृहन्ते तद्रक्षणाद्धि त्रिदिवगमनंयुक्तं । अन्येषांतु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायोयथो-
त्तरत्रवक्ष्यति त्वर्गाच्च परिहीयतइति रक्षानुवृत्तिनिष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रेण तु स्वर्गः अथवा वृत्तिनियमापेक्षंनि
दिवप्राप्तिवचनंयथोक्तंप्राक् अन्येषांतु दर्शनमर्थवादमात्रं राक्षः स्वर्गवचनं अवृत्तिदपरिपालनेपि वृत्तिप्रयुक्तंस्वराजभागस्था
नीयस्य तद्राज्ञोयथैव च शिल्पिजीविनः शिल्पिनोमासिमास्यैकैककाम्यंकुर्युरिति वृत्त्यर्थशिल्पंकुर्वाणाराक्षा कर्मकार्यन्ते
करग्रहणाय एवराजापि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तौनित्यकर्मवदनार्यपरिपालनंकार्यते । शास्त्रेण यथैव हि कामश्रुतितोऽ
भ्याहितो नित्यानुतिष्ठति न स्वर्गादिलाभाय नहि तानि फलार्थतया नोदितानि अथ च क्रियन्ते तद्वेदेतद्दृष्ट्यं अथोयावत्
काचित्फलश्रुतिः सा सर्वार्थवादइति कोवरविष्णुत्वामो । यदत्र तत्त्वतद्दर्शितमधस्तात् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शोधनादनुसंधानात् ॥ २५३ ॥

(३) कुट्टुकः । यस्मात्साध्वाचाराणांरक्षणाच्चोरादीनांच शासनात्प्रजापालनोद्युक्तराजानः स्वर्गगच्छन्ति तस्मात्क
ण्टकोद्धरणे यत्कुर्यात् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेन किं तत्राह रक्षणादिति । आर्यवृत्तानां सद्नुष्ठिताचाराणां रक्षणाद्रत्नभूमिदानादिना
कण्टकादीनां चोरादीनां शोधनानिरसनात्ताभ्यांयःपुण्यराशिस्तेनदिवस्वर्गयान्ति ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र फलमाह रक्षणादार्यवृत्तानामिति ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्यवृत्तानां साधूनाम् ॥ २५३ ॥

अशासंस्तस्कारान्यस्तु बलिगृह्णाति पार्थिवः ॥ तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रंस्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । शासनंयथाशास्त्रंवादिदण्डमन्तरेणतस्कराणांनिग्रहरक्षा नशक्यते अतोवृत्तिगृहीत्वा यस्त
स्करवधाज्जगुप्सते तस्योभयोदोषः इह्राष्ट्रकृतोऽमुत्र स्वर्गपरिहानिः युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य तन्निष्कृतिमकुर्वतोदोष
वत्ता ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रक्षुभ्यते द्वेषवद्भवति ॥ २५४ ॥

(३) कुट्टुकः । यथा पुनर्नृपतिश्चोरादीननिराकुर्वन्बद्धाग्राधुक्तंकरंगृह्णाति तस्मैराष्ट्रवासिनोजनाः कुप्यन्ति । कर्मान्त
रार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषांप्रजानांपालनेनसतः उक्ताकरणे दोषमाह अशेति । अशासदनिगृह्णन् । बलिंकरं
ल्कादि । परिहीयते नृपतिः पापप्रतिबन्धात् ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । विपर्ययेदोषमाह अशासंस्तस्करान्यस्तिवति ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशासन् अरक्षन् ॥ २५४ ॥

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रंबाहुबलाश्रितम् ॥ तस्य तद्वर्धते नित्यंसिध्यमानइव हुमः ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । मसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करधर्मविशेषतयाऽभूयते ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्भयं कण्टकभयशून्यम् ॥ २५५ ॥

(२५५) निर्भयन्तुभवेद्यस्य=निर्भयस्यवसति (न)

(३) कुङ्कुमः । यस्य राज्ञोबाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रचौरादिभयरहितंभवति तस्य नित्यंतर्द्धिगच्छति उदकसेकेनेव वृक्षः ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच निरिति । राष्ट्र राष्ट्रस्थाः प्रजाः । यस्य बाहुबलाश्रितसदित्यन्वयः ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । कण्टकशोधनेदृष्टफलंभूयिष्ठमित्याह निर्भयंस्य वसतीति । वसतिजीवति ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ॥ प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । चाराः प्रच्छन्नाराष्ट्रे राजकृत्यज्ञानिनस्ते चक्षुषीइव यस्य सचारचक्षुः । प्राकाशस्तस्कराणां-
नातितस्करव्यवहारोयथालोकेऽन्येषामटवीराग्निचराणामाप्रस्तैः सामान्योपादानंतद्वन्निग्रहार्थंक्रियते ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परद्रव्यापहारिणस्तस्करांस्तस्करसंज्ञान् ॥ २५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । चारएव चोरज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिव यस्यासौ राजा चारैरेव प्रकटतयागूढतयाद्विप्रकारान्यायेनं
परधनग्राहिणोजानीयात् ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । पालनेन जलस्थानीयेन सिच्यमानमिवप्रकाशवंचकाः । समक्षं द्रव्यान्तरं मिश्रीकृत्य
दुग्धघृततैलादिष्यवहारिणः । अप्रकाशाइत्यस्यव्याख्या ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । के पुनः कण्टकास्तानाह द्विविधांस्तस्करानिति । चारचक्षुषा जानीयात् ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विविधान् प्रकाशान् वणिक्प्रभृतीन् राजा विद्यात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवंचकास्तेषांनानापण्योपजीविनः ॥ प्रच्छन्नवक्षकास्ते ये स्तेनाटविकादयः ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । तन्न ये ऋषार्थमानतुलादिना मुष्णन्ति द्रव्याणामागमस्थाननिर्गमनापेक्षार्थंकुर्वन्ति ते प्रका-
शकाः [जवनिकामच्छन्नायेराभेरनुहरन्तितेस्तेनाआटविका] विजने प्रदेशे वसन्ति अपरेतु प्रसह्य हारिणो न केवलमेतएव
किंतर्हामि चान्ये यानूर्ध्ववक्ष्यामः ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नानापण्योपजीविनोमूल्यादिवश्चनेन वक्षकाहेमकारादयः । तथोक्तोचिकादयोवक्ष्यमा-
गास्तेनाःसंध्यादिकर्तारः । अटव्याआटविकाः अटव्यां गहूनादौ द्रव्यापहर्तारः ॥ २५७ ॥

(३) कुङ्कुमः । तेषांपुनश्चौरादीनामध्याद्येतुलाप्रतिमानोपचयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः । परधनमु-
चेतेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवंचकाःस्तेनाश्चौराः सद्दिच्छेदादिना गुमाऽटव्याश्रयाश्च परधनंगृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवंचकाः
॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रच्छन्नवक्षकाइति । स्तेनाआटविकादयः स्तेनाःचौराः । अटव्यांचरतीत्याटविकोदस्युस्त
ादयः । सन्धिरार्षः । किंचित् स्तेनाआटविकादयइतिपाठः ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये स्तेनाः आटविकादयः अटवीभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

उत्कोचकाश्चौपधिकावक्षकाः कितवास्तथा ॥ मङ्गलादेशवृत्ताश्चभद्राश्वेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कोचकार्येण कस्यचित्कार्येण कस्यचिद्राजामात्यादेः प्रवृत्तोपहृणातिकार्यसिद्धौ प्रवर्तते
ौपधिकाःछान्दव्यवहारिणः अन्यद्वुवन्नस्यदाचरन्ति प्रत्यक्षंभीतिदर्शयित्वा हठोपकारे वर्तन्ते विनाप्यर्थग्रहणेन निमि-

(२५८) वास्तथान्वा शठाः (ख, ग, ण)

(१) आआ

त्तान्तरतः अन्यतोपरस्य कार्यसिद्धिमवश्यं विज्ञाय मयातवैतन्मिषयत इति परं गृह्णन्ति भीषिकाप्रदर्शनं वा लुपधावनयह-
णार्थं सदादेविनइत्यर्थः । पृथगर्थेवा पादवञ्चकाविमलम्भकाः इदं कार्यं वयमेव करिष्यामस्तव नान्यत्रस्था इत्युक्ता न कुर्वत
उपेत्य नानाकारणनानाविधैरुपायैर्ग्रामिणां गृह्णन्ति शिवमाधवाद्यः शिवमादित्यं जीवन्ति मङ्गलदेशवृत्तायाः पुपदेशिका-
ज्योतिषिकादयः अथवा एतां देवतां त्वदर्थेनाहं भोगयामि दुर्गामार्तण्डं चेति तथाऽऽकृत्यानां धनमुपजीवन्ति अथवामङ्गलं
तथास्त्विति वादिनः आदेशवृत्ताः सर्वस्य करवर्धने अभद्राभद्रामेक्षणकाः प्रशंसिपुरुषलक्षणाः ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्कोचिका उत्कोचग्राहिणः । औपधिकाः स्तुत्यादिकृतेनोपधेनल्लेन गृह्णन्तः । वञ्च-
कवेषान्तरेण भ्रममुत्पाद्यदातारः । कितवाद्यूतकृतः । मङ्गलदेशो मङ्गलस्तुतिपाठः वृत्तं चरितं येषाम् । भद्रात्वरूपतामा-
त्मनोविधाय रुयादिव्यामोहकाः । ईक्षणीकाः प्रेक्षणीयकर्तारोनयदयः ॥ २५८ ॥

(३) कुड्मूकः । किञ्च उत्कोचका इति असम्यगिति उत्कोचकाये कार्यभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति
औपधिकाभयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति वञ्चकाये सुवर्णादिद्रव्यं गृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवाद्यूतसमाह्वये
दिनः धनपुत्रलाभादिमङ्गलममत्वमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलदेशवृत्ताः भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापाये धनग्राहिणः ईक्ष-
णिकाहस्तरखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः
असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणं शिल्पोपचारयुक्ताश्च त्रलेखाद्युपायजीविनस्तेऽप्यनुपजीव्यमानशिल्पोपा-
यशोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशला इत्येवमादीन् प्रकाशं लोकवचकान् चारैर्जानीयात् । अन्यानपि
प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन् ब्राह्मणादिवेषधारिणो धनग्राहिणो जानीयात् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च एतेति प्रकाशवञ्चका इत्याह उदितिद्वयम्याम् । उत्कोचका कार्यभ्यो धनं गृहीत्वाऽयु-
क्तकारिणः । औपधिका उपधिर्भयादिप्रदर्शनं तेनोपजीविनः । वञ्चकाः रसविद्धताग्रादि रजतादिरूपेण दर्शयित्वा सुवर्णा-
दिकं ये गृह्णन्ति ते । कितवाः ये द्यूतसमाह्वयेदिनः । मङ्गलदेशवृत्ताः धनपुत्रादिलाभं सूचयन्तो धनग्राहिणः । भद्राः ध-
नार्थं कल्याणाचरणेन प्रच्छन्नपापाः । ईक्षणिकाहस्तादिरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलशंसिनः ॥ २५८ ॥

(५) मन्दनः । उत्कोचका उत्कोचकजीविनः । औपधिकाः कूटतुलामानजीविनः । वञ्चकामाधिनः । मङ्गलदेश-
वृत्तयो मङ्गलोपदेशपराः भद्राभद्रवेषधारिणः शुभाशुभत्वेषणेन ये जीवन्ति तै ईक्षणिकाः ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्कोचकाः भयादिप्रदर्शनेन धनोपजीवकाः । आकरे ग्राहकाः औपधिकाः तुलादिकृतेनो-
पाधिना ल्लेन गृह्णन्तः । वञ्चकाः भ्रममुत्पाद्य गृह्णन्तः । कितवाद्यूतवेदिनः मङ्गलदेशवृत्ताश्च मङ्गलोपदेशकाः । भद्राक-
ल्पनकाराः । प्रच्छन्नपापाः । प्रेक्षणिकैः हस्तादिप्रेक्षकैः ॥ २५८ ॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ॥ शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । महामात्राश्चिपुरोहितादयो राजनिकटिकास्ते चैव असम्यक्कारिणः । चिकित्सकावैष्याः शिल्पो-
पचारयुक्ताः चित्रपत्रछेदरूपकारादयः उपचास्तुपायनमनुपयुज्यमानाश्च शिल्पकौशलं दर्शयित्वानुदायधनं नयन्ति । एवं पण्य-
योषितो निपुणाश्चापकरेणासम्प्रीतिदर्शनेन असम्यक्कारिण इति सर्वत्रानुयुज्यते ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महामात्राः अमात्याः राज्ञः तथा चिकित्सकाः भिषजः । असम्यक्कारिणोऽनुत्तकारि-

(२५९) शिल्पोपचार=शिल्पोपकार (न)

णः । शिल्पेमुक्ताभिन्नकारादयः । उपकारयुक्ताः केशादिसंस्कर्तारः । निपुणाः त्वत्पुन्यवृत्तिकुशलाः । पण्ययोषितोविश्याः ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः । महामात्रचिकित्सयोर्विशेषणमसम्यकारिणइति । ते हि गजा-
देरोगादिमन्त्रादिना संपाद्याऽसाध्यमित्याख्याप्य पुनःसाधयन्ति । शिल्पोपचारयुक्ताः विचित्रपत्रछेदादिनिपुणास्तेनैववा-
लान्प्रोत्साहयन्तो धनं गृह्णन्ति । पण्ययोषितः स्तनजघनादिचालनेन काममुद्गाढ्य पुंश्रीकरणकुशलाः दूत्योवेश्यावा ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । असम्यक्कारिणइति महामात्राणांचिकित्सकानांच विशेषणं शिल्पोपचारयुक्ताः छत्रतालवृन्ताद्युप-
कारकारिणः ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । महामात्राः हस्तिशिक्षकाः । वैद्याः । निपुणाः परपुरुषवशीकरणकुशलाः । पण्ययोषितः पण्यस्त्री
गृहं ॥ २५९ ॥

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ॥ निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । एवमाद्यान शक्यन्ते धूर्तानांपरद्रव्यापहराणांप्रकारान्संख्यातुमित्याद्यग्रहणं तथाशक्यंकथय-
न्ति अवधारयन्तीमनुरागिणीति याभृत्योभृत्यवदात्मानंदंशयित्वा न यदिहिरण्यमृजुप्रकृतेर्नचार्यभृतस्त्वं ब्रह्मास्त्वं बृहस्पतिरि-
त्युक्ता मूर्खाद्यान्त्यन्ति देहि प्रसादेन कतिपयैर्वाहोभिः प्रत्यर्पयामीति सिद्धे प्रयोजने तनुतरोभवति प्रियवाद्यप्रियवादिसं-
पद्यते निगूढचारिणस्तुल्यकर्मकारिभिर्विद्यापूर्वयेतत्कर्मकृतवन्तः अथवासंप्रत्येवतत्कर्मकार्यन्ते अन्तर्भावसिद्ध्यर्थं लब्धान्त-
राआगत्य कथयिष्यन्ति ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विजानीयात् किमन्याय्यं कुर्वन्तीति । प्रकाशान् धनिनः समक्षं ग्रहीतुम् । निगूढकारि-
णानिहवेनाहर्तुम् । आर्यलिङ्गिनो ब्रह्मचर्यादिवेषान् ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । लोककण्टकान् कण्टकवदुःखहेतून् । आर्यलिङ्गिनः सन्यासादिवेषधारिणः ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्यान् आर्यलिङ्गिनः विजानीयात् ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ॥ चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचैरपि चारैस्तत्कर्मकारिभिरनेकसंस्थानैः ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुचरितैः सम्यक्चरद्भिः तत्कर्मकारिभिश्चोरत्वेन तेष्व्वात्मानं प्रकाशयद्भिः गूढैश्चारैरने-
कसंस्थानैरनेकवेशैः प्रोत्साद्य चौर्यादिकरणे प्रवर्त्य वशमानयेत् गृह्णीयात् ॥ २६१ ॥

(३) कुल्लूकः । तानुक्तान्वञ्चकास्तभ्यैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्वणिजांस्तेये वणिग्भिरित्येवमादिभिः पुरुषैरै-
तद्यतिरिक्तैः सममाभ्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साद्य त्ववशात्कुर्व्यात् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अनेकसंस्थानैः सममाभ्यायोक्तकापटिकादिभिः । प्रोत्साद्यउत्साहं जनयित्वा । एषा वृत्ति-
स्त्याज्या रुषिवाणिज्यादिना धनोपाजनं कुरुष्वमिति धनलोभेन सहृदयिनिवेदिति भावः ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । अनेकसंस्थानैर्नानावेषैः ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तानिति अनेकसंस्थानः नामरूपैः ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिव्याप्य स्वेस्वे कर्मणि तत्त्वतः ॥ कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दोषान् स्तेयादीनभिव्याप्य लोके लोकानुद्वेगार्थम् । स्वेस्वे कर्मणि वित्तग्रहणघातनादौ कृते सारापराधत इति मुषितवस्तुनः सारतां ज्ञात्वा सादृश्याच्चौरापराधं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां प्रकाशमकाशतस्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमाथिकादोषाः संधिच्छेदादयस्तान् लोके प्रख्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षया पराधापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वे स्वे कर्मणि येषां तान् लोके प्रचारं कृत्वाऽनुशासनं कुर्यादित्याह तेषामिति । सारापराधतः अपराधस्य सारः उत्कटता कर्मगतधनादिसामर्थ्यं वा तदनु रूपं शासनं कुर्वीतेत्यन्वयः ॥ २६२ ॥

(५) नन्दनः । सारापराधतः सारतश्चापराधतश्च ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां मिति सापराधतः ज्ञात्वा ज्ञातापराधतः अपराधानुसारेण ॥ २६२ ॥

नहि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ॥ स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पापविनिग्रहः पापान्निवृत्तिः स्तेनानाम् ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । नन्वेषां किमिति दण्डोपदेशः उपदेशेनैव विशिष्टत्वं स्यात्तन्नाह नहीति । पापविनिग्रहः पापिनां विनिग्रहः । तत्र हेतुः पापबुद्धीनां पापरुचीनां अतएव निभृतं निवृत्त्य चरतां तत्तत्कारिणाम् ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः । पापविनिग्रहः पापात्कर्मणः प्रतिषेधः ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नहीति । दण्डात्कृते पापविनिग्रहः कर्तुं न हि शक्यः क्षितौ निभृतं गूढचरितं ॥ २६३ ॥

सभा प्रपापूपशालावेशमद्यान्विक्रयाः ॥ चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजा प्रेक्षाणानि च ॥ २६४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । सभा मण्डपः । प्रपाजलशालाः । अपूपशालाः । पूषविक्रयशालाः । वेशोवेश्याश्रयः । मद्यान्विक्रयाः तद्विक्रयस्थानानि । चैत्यवृक्षाद्यामादिप्रधानवृक्षाः । समाजोलोकमेलकः । प्रेक्षायां रङ्गः ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लूकः । सभाग्रामनगरादौ नियतजनसमूहस्थानं प्रपाजलदानगृहमपूपविक्रयवेशमपण्यस्त्रीगृहमद्यान्विक्रयस्थानानि चतुष्पथाः प्रख्यातवृक्षमूलानि जनसमूहस्थानानि जीर्णवाटिकाअट्टयः शिल्पगृहाणि शून्यगृहाण्यान्नादिवानानि कृत्रिमोद्यानानि एवं प्रकारान्देशास्तेनैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारीस्तस्करनिवारणार्थं चारयेत्प्रायेणैवं विधे देशेऽन्नपानस्त्रीसंभोगत्समूहत्रासन्नेषणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ते तर्हि क चरन्तीत्यपेक्षायामाह सभेति ज्ञाप्याम् । [प्रपाबहुप्राण्युद्दिश्य प्रचुरतरजलस्थलं] अपूपशालातद्वेशम् । वेशः पण्यस्त्रीगृहम् । चैत्यवृक्षाः प्रख्यातवृक्षमूलानि । समाजाः जनसमूहस्थलानि प्रेक्षणं नृत्यगीतस्थानानि ॥ २६४ ॥

(५) नन्दनः । अथामकाशतस्करपरिज्ञानोपायं प्रपञ्चयति सभाप्रपाऽपूपशालेति । अपूपशाला अपूपविक्रयशाला । मध्यत्रप्रदेशे विक्रीयते समद्यविक्रयः एवमन्वविक्रयः प्रेक्षणानि वृत्तस्थानानि ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह सभेति । वेशः पण्यस्त्रीगृहम् । मद्यान्वविक्रयाः चैत्यवृक्षाः ग्रामेप्रख्यातवृक्षाः । मूल-
प्रेक्षणानि ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ॥ शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अरण्यानि महाठव्यः । कारुकावेशनानिचित्रकारगृहाणि । वनं क्षुद्रारण्यम् । उपवनं
गृहोद्यानम् ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । जीर्णत्वान्नोपसर्पन्तिकेचन कारुकावेशनानिच कारुकानां पण्यस्थानानि तत्र स्थित्वा धनादि
छिद्रानुसारिणश्चोराः स्युरितिभावः । अगाराणि गृहाणि । वनानिजलाहरणस्थलानि । उपवनानि कृत्रिमवनानि ॥ २६५ ॥

(५) नन्दनः । अरण्यानी महारण्यं । कारुकावेशनानि कर्मकरशिल्पकरणशालाः ॥ आवेशनं शिल्पशालेत्यमरः
॥ २६५ ॥

एवंविधान्नृपोदेशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ॥ तस्करप्रतिषेधार्थंचारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मैर्निरोधेन रक्षकैः । स्थावरैः खातादिभिः । अनुचारयेत् लक्षयेत् ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ते कथमन्वेषणीयास्तत्राह एवमिति । गुल्मैः पत्तिभिः स्थावरैः स्थिरतरैः जङ्गमैः सर्वदा
चरद्भिः चारैः कापटिकादिभिः अनुचारयेदहर्निशंचरेत् ॥ २६६ ॥

(५) नन्दनः । गुल्मैः व्यूहैः सैन्यकैः ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपः एवंविधान्देशान् । गुल्मैः पत्तिसमूहैः स्थावरजंगमैः नियतदेशस्थैर्भ्रमणशीलैः तस्करप्रतिषेधा-
र्थं एवंविधैः चारैः अनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ॥ विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्सहायैस्तेषामेव तस्कराणां सहायतांगतैः । सम्यक्तेषामनुगतैः । नानाकर्मप्रवेदिभिः
तत्कर्मप्रवेदिभिः । नानाकर्मप्रचारिभिरितिकचित्पाठः । उत्साहयेच्चौर्यकुर्मइत्युक्ता उद्यमंकारयेत् । पूर्वतस्करैः अन्यरा-
जैः कृतचौर्यैः ॥ २६७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांसाहाय्यप्रतिपाद्यमानैस्तश्चरितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चारुपै-
धारमायानिपुणैस्तस्कराजानीयादुत्सादयेच्च ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । ते कथं ज्ञेयास्तत्राह तत्सहायैरिति । तत्सहायैः तेषांसाहाय्यंगतैः समक्षं कदाचित्परद्रव्यह-
णरूपैस्तैस्तैःसाहसैर्वा नानाकर्मप्रवेदिभिः एवं भित्तिच्छेदः एवंप्रकारकच्छेदइत्येतदुपदेष्टुभिः पूर्वतस्करैः पूर्वतस्कराभूत्वा
प्राज्ञाभाररूपेण व्यवहरन्ति तैः विद्यातस्करानुत्साहयित्वाचोरत्वेनजानीयादितिभावः ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । त्वानुगतैः आत्मवशैः पूर्वतस्करैः पूर्वस्मिकाले वृत्तिकर्षिकत्वादिति स्युस्ततोमुष्णन्तोजीवन्तः

(२६७) उत्सादयेत्=उत्साहयेत् (सर्व०)

(२६७) अरण्यानि=अरण्यानी (नं०)

(२६७) अनुगतैः=त्वानुगतैः (नं०)

कदाचिदारक्षपुरुषैर्गृहीतार्थवादिनः सामर्थ्यातिशयवर्धनेन राज्ञा कल्पितवेतनाभारकर्मणि निष्पत्तायुक्तकारिणः प्रामवि-
श्वासाः पुरुषाः पूर्वतस्करास्तैस्तामूढतस्कराचिन्त्यान् । अहिरेवाहः पादान्वेतीति न्यायेन उत्साहयः समवेतान्कर्तुम् ॥
॥ २६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यान् एतैः लक्षणैः जानीयात् ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ॥ शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । चौराविधाराप्रस्थापनमनोपायमाह भक्ष्येति । अत्र गत्वा भक्षयामइत्यादिछलैः । ब्रा-
ह्मणानां दर्शनैः ब्राह्मणदर्शयामीतिव्याजेनारण्याहामनयनेन । शौर्यं ममेदंशयुद्धकौशलं कर्मचेदंशनाट्यादि करिष्यामि-
यामगत्वा तदागच्छेत्येतादृशैर्व्यपदेशैः समागमं कुर्यात् । ग्रामादौ तत्र च गृहीयात् ॥ २६८ ॥

(२) कुल्लूकः । ते पूर्वचौराश्चरभूता आगच्छतास्मद्गृहद्वच्छामस्तत्र मोदकपायसादीन् यश्च भक्ष्यभोज्यव्याजे-
नात्माकदेशे ब्राह्मणोस्ति सोभिलषितार्थसिद्धिजानाति तं पश्यामइत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः कर्मादेकएव बहुभिः सह्योत्स्यते
तं पश्यामइत्येवं शौर्यकर्मव्याजेन तेषां चौराणां राज्ञोदण्डधारकपुरुषाः समागमं कुर्युः ग्राहयेयुश्च ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भक्ष्येति । भक्ष्यभोज्योपदेशैः । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं लेहं पेयं चोष्यं च तेषां अ-
नायासेन प्रामिव्यपदेशैरस्मद्गृहमागच्छाम एताम्यश्च भक्ष्येवमपदेशैः ब्राह्मणानां च दर्शनैरमुकस्मिन्देशे सर्वज्ञादिगुणसंप-
न्नोद्विजोस्ति तं दर्शयामीति शौर्यकर्मापदेशैश्च एकोभूत्वा बहुभिर्योस्त्येऽहमित्येवमादिव्यपदेशैश्च समागतानां तेषां दण्ड-
धारकराजपुरुषैः समागमं कुर्युः संगृहीयुः ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । तान्पुनः केनोपायेन समवेतान् कुर्युरित्यत्राह भक्ष्यभोज्योपदेशैश्चेति । दर्शनैर्दर्शनापदेशैः कुर्युः पूर्व-
तस्कराः तेषां गूढतस्कराणां समागमे राजपुरुषैर्गृहणयोग्ये देशे ॥ २६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणानां सर्वोपायज्ञानां दर्शनैः ग्रामगत्वागच्छेतादृशैर्व्याजैः समागमं कुर्यात् ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ॥ तान्मसस नृपो हन्यात्समिधज्ञातिष्वान्धवान् ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नोपसर्पेयुर्जातशङ्काः । मूलप्रणिहिताः स्वराष्ट्रस्थितप्रकृत्यादिभेषिताः । प्रसस्य तत्र गत्वा
बलात् ॥ २६९ ॥

(३) कुल्लूकः । ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशङ्कया नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्ग-
प्रणिहिताः सावधानभूताः तैः सहसङ्कतिमजन्ते तांश्चौरास्तेभ्यएव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिष्वजनसहितान्बला-
दाक्रम्य राजा हन्यात् ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । ये तत्र नोपसर्पेयुः भक्ष्यभोज्यलौभेनापि । मूलप्रणिहिताः राजनियुक्तचौरिषु सावधानाः मूलतैः
कृतविमतयः ॥ २६९ ॥

(५) नन्दनः । तत्र समागमे ये यदृच्छयानोपसर्पेयुरिति प्रणिहिताप्रणिहितमूलाः ज्ञातकारणाः । अभक्ष्यभोज्या-
पदेशेनात्मवधं जानन्तइति यावत् ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये तत्र समागममनोपसर्पेयुः ये मूलप्रणिहिताराजनियुक्ताः पुराणचौरवर्गप्रणिहिताः त्रिभिराह त-
मिवादीन् एतादृशान् नृपः प्रसस्य हन्यात् ॥ २६९ ॥

न होडेन विना चौरंघातयेद्धारमिको नृपः ॥ सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहोडेन चोरितद्रव्येण दृष्टेन विनेत्यर्थः । एतेन चौर्यादिव्यभिचारि लिङ्गदर्शनमुपलभ्यते । न घातयेत् ग्रहमात्रेण । सहोढं चोरितद्रव्यवत्तया दृष्टम् । उपकरणं चौर्यसाहसदेः छुरिकादि । अविचारयन् अविलम्बेन ॥ २७० ॥

(३) कुल्लूकः । धार्मिको राजा तत्तद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावं घातयेत्किन्तु तत्तद्रव्येण चौर्योपकरणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन् घातयेत् ॥ २७० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनेति । होडेनापत्तद्रव्येण विशिष्टं सहोढं तत्संयुक्तमिति यावत् । सोपकरणं चौर्योपकरणयुक्तम् । अविचारयन् अविलम्बमानः तत्क्षणादेवेति ॥ २७० ॥

(५) मन्दनः । होडेनापत्तद्रव्येण सोपकरणं चौर्योपकरणयुक्तम् ॥ २७० ॥

(६) रामचन्द्रः । होडेन चौर्यचिन्हेन विना चौरं न हन्यात् । सहोढं सोपकरणं संधिच्छेदशस्त्रसहितम् ॥ २७० ॥

मेष्वापि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ॥ भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भाण्डं मूलधनं शस्त्रादिक्रयणार्थम् । अवकाशः शयनादिस्थानम् । एतच्च चौरताज्ञानेति ॥ २७१ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञात्वा भक्तदाः चौर्योपयुक्तभाण्डादिगृहावस्थानं ददति । नपि नैरन्तरीयपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ग्रामेष्विति । भक्तदायकाः चोरा इति ज्ञात्वापि । भाण्डावकाशदाः चौरैः परधनहरणार्थं भाण्डमपत्तद्रव्यस्थलं तद्दायिनः । तानप्यविलम्बेन घातयेत् ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्तदायकाः भाण्डावकाशदाः एतान् सर्वान् घातयेत् ॥ २७१ ॥

द्रेषु रक्षाधिकतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ॥ अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम् ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतौ सामन्तान् समीपवासिनः । चोदितानाहूतान् । अभ्याघातेषु चौरैः क्रियमाणेषु घातेषु । मध्यस्थानुदासीनतया स्थितान् ॥ २७२ ॥

(३) कुल्लूकः । ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ता ये च सीमान्तवासिनोऽक्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति ताञ्चौरवत्क्षिप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षको यत्र भक्षक इति श्रुत्या यात्रायाह राष्ट्रेष्विति । यथोदितान् सामन्तानपि चोराणां भाण्डावकाशदायिनः अभ्याघातेषु चोरादपत्तद्रव्येषु चोरघातकेषु वा मध्यस्थान् चोरोपि न चोरो यमिति वादिनः द्रुतं शीघ्रं शिष्यान् दण्डादिना ॥ २७२ ॥

(५) मन्दनः । अभ्याघातेषु चोरादविकादिहिंसासु मध्यस्थानुपेक्षकान् ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिर्वाह राष्ट्रेष्विति । उदितान् समृद्धान् समन्ताद्भवाः सामंताः ॥ संत्यक्तकास्तु सामन्तास्तंस्तं कास्तथोत्तराः । आघातेषु आक्रोशेषु ॥ २७२ ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ॥ दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मजीवनो ब्राह्मणो धर्मसमयात् प्रच्युतः स्वकर्तव्यभट्टः दण्डेनैव तमप्योषेत् दण्डेन विवास-
नादिना तमप्योषेत् दहेदित्यर्थः ॥ २७३ ॥

(३) कुल्लूकः । याजनमतिग्रहादिना परस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य योजीवति सधर्मजीवनो ब्राह्मणः । सोऽपि यो धर्म-
मर्यादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभट्टदण्डेनोपतापयेत् ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयं धर्माचरणहीनः धर्मजीवनः याजनादिना परस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य योजीवति
तत्स्वधर्मात्परिच्युतं चोषेत् शोषयेत् धनहास्यादिनापि ॥ २७३ ॥

(५) नन्दनः । धर्मसमयाद्धर्माधिकारान् धर्माधिकत्वख्यापनेन योजीवति सधर्मजीवनः । ओषेच्छिष्यात् । तस्य
दण्डत्वे हेतुरुक्तः स्वकाद्धर्माद्धिविच्युतमिति । धर्मात्प्रच्युतो धार्मिकत्वख्यापनेन जीवन्श्चोरनुल्लङ्घयिष्यात् ॥ २७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मसमयात् यः प्रच्युतः धर्मजीवनः यः प्रतिग्रहादिना परस्य धर्ममुत्पादयति दण्डेनैव तमप्यो-
षेत् दहेत् । उषदाहे ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथिमोषाभिदर्शने ॥ शक्तितोनाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

(१) मेधातिथिः । शक्तौ सत्यामालस्यादिना ते निर्वास्याः ये तु चौरैः कृतसंकेतास्तेषां पूर्ववत्प्रवृत्तौ उक्तोपातयेदिति ।
परिच्छदो गवाश्वादिः तदपि निर्वास्येनापहर्तव्यं नासत्परिच्छदः कर्तव्यो धनं तु हर्तव्यम् ॥ २७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदाभङ्गे सेत्वादिभङ्गे । हिताभङ्ग इति क्वचित्पाठः । हिता नदीमध्यसेतुः । पथि मोषादि
चौर्यसाहसादि तेषां मर्षणे सहने ॥ २७४ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे जाते क्षेत्रोत्पन्नसस्य नाशने वृत्तिभङ्गे
चेति मेधातिथिः । पथिचौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो यथाशक्तितोये रक्षां कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादिपरिच्छदसहिता देशा-
निर्वासीनाः ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतान् ग्रामान् निःसारयेदित्याह ग्रामेति । ग्रामघाते ग्रामस्य लुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे ।
हिताभङ्गे जलसेतु भङ्गे सपरिच्छदाः गवाश्वादिपरिच्छदसहिताः । तेषामनिरासे तान्दृष्ट्वाऽन्येषां तथाभूतत्वेन लोकस्य
सर्वनाशः स्यादिति भावः ॥ २७४ ॥

(५) नन्दनः । शक्ताग्रामघातसेतुभङ्गादिपरिहारेऽनभिधावन्तः ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामघाते लुण्ठने । हिताभङ्गे उदकसेतुभङ्गे वृत्तिभङ्गे वा । पथि मोषाभिदर्शने मार्गे चौर्याभिदर्शने
चौर्यत्वहरणे ॥ २७४ ॥

राज्ञः कोपापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ॥ घातयेद्विधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

(१) मेधातिथिः । कोशो राज्ञां धनसंचयस्थानं तत्रापहर्तारौद्रव्यज्ञातिपरिमाणानपेक्षमेव वक्ष्याः । ये च प्रातिह-
र्येन वर्तन्ते यद्वाह्नां देशान्तरादानेतुमभिप्रेतं दृष्टुं भ्रमाजनेयाश्वादि प्राच्यानामुदीच्यानां कलिङ्गदेशोद्भवहस्पादि

(२७४) मोषाभिदर्शने = मोषाभिमर्षणे (सर्व०)

तदानयनप्रतिबन्धे ये वर्तन्ते तथायानि मित्राणि तानि शत्रून् कुर्वन्ते कृत्वा शत्रुभिः संयोजयन्ति अरीणामुपजापका प्रोक्ता-
हकास्तान्धातयेत् स्वतन्त्रप्रयोजनत्वान्नावश्यं धातनमित्युक्तम् ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिकूलेषु कर्मसु स्थितान् उद्युक्तान् । अरीणांसंवन्धिन उपजापकान् स्वप्रकृतिभेदकान् ॥ २७५ ॥

(३) कुङ्कुमः । राज्ञो धनगृहादनापहारिणस्तथा तदाज्ञाव्याधातकारिणः शत्रूणां च राज्ञा सहवैरवृद्धिकारिणोऽप-
राधापेक्षया करचरणजिह्वाछेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डैर्घातयेत् ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतान्धातयेदेवेत्याह राज्ञ इति कोशापहर्तृन् धनगृहादनापहारिणः । प्रतिकूलैस्त्वस्थितान्-
न राज्ञ इति शेषः । उपजापकान् तत्पक्षपातिनो भूत्वा राज्ञश्छिद्रमकटकान् ॥ २७५ ॥

(५) मन्दनः । अरीणामुपजमृन्मित्राण्यरयो यथा भवेयुस्तथा भेदकानित्यर्थः कृतसन्धीनामरीणामुपजापकानि-
ति वा ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपजापकान् शत्रूणाम् ॥ २७५ ॥

सन्धिच्छित्त्वा तु ये चौर्यरात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ॥ तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले
निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सन्धिः गृहवास्तुगर्भः ॥ २७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । ये रात्रौ सन्धिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करामुण्णन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे शूले तानारोप-
येत् ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्दः । एषां शूलार्पणमेवेत्याह सन्धिमिति । सन्धिं भित्तिच्छेदम् । निवेशयेदारोपयेत् ॥ २७६ ॥

(५) मन्दनः । सन्धिः कपाटयन्त्रादिकम् ॥ २७६ ॥

अङ्गुलीर्यन्धिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ॥ द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

(१) मेधातिथिः । ग्रन्थिभिनत्तीति ग्रन्थिभेदः भेदनं मोक्षो ग्रन्थेर्वस्त्रप्रान्तादौ ग्रन्थिः यद्वा यद्गव्यं गृहीतं तत्केन चि-
च्छलेन ग्रन्थिमवमोच्य ये निनीषन्ति ते ग्रन्थिभेदाः तेषां प्रथमायां प्रवृत्तावङ्गुलीनां छेदः द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयो-
स्तृतीयस्यां मारणम् ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ ग्रन्थिभेदस्य ग्रन्थिविस्तस्य सुवर्णादिहरतः प्रथमे ग्रहे प्रथमवारे ।
एवं द्वितीयस्यादौ । एतेनान्यत्रापि पुनः पुनः करणे दण्डाधिक्यं दृश्यम् ॥ २७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमोक्षणेन यश्चोरयति स ग्रन्थिभेदस्तस्य प्रथमे द्रव्यग्रहेऽङ्गुली-
च्छेदयेत्ते चाङ्गुष्ठतर्जन्यौ ॥ उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकाविति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहे हस्तपादौ छेद-
येतृतीये ग्रहे वधार्हो भवति ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अङ्गुलीति । अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ ॥ उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकाविति
याज्ञवल्क्योक्तेः । ग्रन्थिभेदस्य पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिद्रव्यं ग्रन्थिमोक्षणेन हरतः । प्रथमे ग्रहे एकवारद्रव्यग्रहे व्य-
स्थितविकल्पः ॥ २७७ ॥

(५) मन्दनः । अङ्गुला तर्जनीमध्यमे । ग्रन्थिभेदस्य सन्धिच्छेदकस्य । ग्रहे चौर्यइति यावत् । तृतीयादिषु कृतं व्यंपूर्वोक्तं शूलारोपणं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रन्थभेदस्यग्रन्थच्छेदस्यप्रथमेऽपराधे अङ्गुलीं छेदयेत् ॥ २७७ ॥

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ॥ संनिधातृंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथिः । सीतापनोदनाद्यर्थेऽग्निददति शस्त्रं कर्तारिकादि मोक्षस्य सन्निधातारः कर्तारः सर्वेचौरवत् ज्ञेया शस्त्रावकाशदग्रहणंप्रागुक्तमन्युपसंहारार्थमुच्यते ॥ २७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अग्निदानं गृहदाहाद्यर्थततः करिष्यतीति ज्ञात्वापि । संनिधातृन् मोषस्थानसमीपनेतृन् मोषस्य चौरस्य ॥ २७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञायाभिभक्तशस्त्रावस्थानप्रदानमुच्यते इति मोषश्चौरधनंतस्यावस्थापकान् चौरवद्राजा निगृह्णीयात् ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अग्निदानिति । भक्तं भक्तसंयुक्तंगरादादिदातृन् । शस्त्रावकाशदान् शस्त्रैः शरीरस्थावकाशदान् तच्छेदकान् । संनिधातृन् मोषस्य मुष्टस्य ज्ञात्वापि क्रयादिकारिणो वा भक्तदायकादीनामुक्तत्वात् । ईश्वरइत्यनेन समर्थः । सामन्ता अपि तथा कुर्युरिति ध्वनितम् ॥ २७८ ॥

(५) मन्दनः । मोषस्य मोषितद्रव्यस्य समोषसाधनस्य वा ॥ २७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोषस्य मुषितस्य वस्तुनः सन्निधातृन् समीपवर्तिनः ईश्वरः चौरानिव शिष्यात् क्षिपेत् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकंहन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ॥ यद्वापि प्रतिसंस्क्रुर्याद्वाप्यस्तूष्णमसाहसम् ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । तडागग्रहणमुपलक्षणार्थं नद्युदकहरणेऽप्ययं दोषइतिकेचित् तदयुक्तमहान्निहतडागभेदेऽपराधस्वल्पीनदीभेदने तडागस्य हि अप्रभेदनेनोदकेऽप्ययमेव विधिः ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तडागभेदकं तडागजलस्य बहिर्निःसारकं अप्सु मज्जयित्वा हन्यात् । शुद्धवधेन शिरश्छेदेन । यस्त्वङ्गुलीकरच्छेदादिकोवधः सोतिदुःखहेतुत्वादशुद्धवधः । एतन्कामतः । भक्तमेत्वाह तच्चापीति । तत्तडागादिविगुणीकृतं सम्यक्कृत्वीक्ष्यमसाहसं दण्डं दद्यात् ॥ २७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । यः स्नानदानादिना जनौपकारकं तडागं सेतुभेदादिना विनाशयति तमप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा हन्यात् । यद्वा यदि तडागं पुनः संस्क्रुर्यात्तदोत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तडागेति । अप्सु निमज्जनेन मारणम् । शुद्धवधः शिरश्छेदः । तदाद्यपेक्षया वाशब्दः । अनेककोटिजीवनाशकत्वाद्वाहार्हः । प्रतिसंस्क्रुर्यात् पुनः संपादयेत् । यदि वा प्रतिसंस्क्रुर्यात् विषादिना द्रव्येन दूषयेत्तदा संस्क्रुर्यादिति । पणानां सहस्रमुत्तमोदण्डः ॥ २७९ ॥

(५) मन्दनः । शुद्धवधेन शस्त्रवधेन वधशब्देन नात्राङ्गच्छेदो विवक्षितस्तद्विपर्ययान्न प्रतिसंस्क्रुर्यात्प्रतिसमाधेयम् । तदाकभेदकदोषतारतम्यपेक्षया विकल्पः ॥ २७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तच्चापि तत्तडागमपि प्रतिसंस्क्रुर्यात् संस्कारतडागबन्धनरूपं कुर्यात् ॥ २७९ ॥

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ॥ हस्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कोष्ठागारं राजगृहम् ॥ २८० ॥

(३) कुल्लूकः । राजसंविन्धिधान्यादि धनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान्ह-
स्यश्वरथस्य चापहर्तृन शीघ्रमेव हन्यात् । यस्तु संक्रमध्वजयष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मादेवदेवता-
गारभेदकस्य वधविधानान्मृन्मयपूजितोज्झितदेवताप्रतिमाविषयोत्र द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतेऽवश्यं हन्तव्या इत्याह कोष्ठेति । कोष्ठागारं धनगृहं । भेदकान्केनापि प्रकारेण नाश-
कान् । अविचारयन्नित्यनेन सदस्यपि प्रश्नोत्तरकार्यः ॥ २८० ॥

(६) रामचन्द्रः । कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तद्भागस्योदकं हरेत् ॥ आगमं वाप्यपांभिद्यात्सदाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हरेत् त्वसमीपतडागं प्रति नयेत् । आगमं तडागेजलागमं रुम्ह्यात् । आगमं वाप्यपांभिद्या-
दिति कचित्पाठः । सदाप्यः तत्सम्यक्करणपूर्वम् ॥ २८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनः प्रजार्थपूर्वकेन चित्कृतस्य तडागस्योदकमेव गृह्णाति कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डः प्रागु-
क्तस्तथोदकगमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति स प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्त्विति । पूर्वनिविष्टस्य सर्वभाषिणसाधारणस्य । कृतमुदकं त्वधान्याद्यर्थं हरेत् । आग-
ममागम्यतेऽनेनोदकमिति जलपूरणनिःसारणयोर्मार्गं भिद्याद्बोधयेद्वा । पूर्वसाहसं सार्धषणशतद्वयम् ॥ २८१ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वनिविष्टस्य स्नापनार्थं पूर्वस्मिन्काले कल्पितस्य उदकं हरेत् ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपां जलानां आगमं त्वीकारं त्वक्रीयत्वं पारंपर्यागतं यः भिन्द्यात् क्षेत्रादिसिञ्चनार्थं सः पूर्वसाहसं
प्रतिसंस्कारानन्तरं दाम्यः ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ॥ स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजमार्गे ग्रामनगरे रथ्याग्राममेध्यं मूत्रपुरीषं समुत्सृजेदन्यतो वाऽऽनीय चण्डालादिनिक्षिपेत् अ-
नापदि आपद्वेगेनात्यर्थमुक्तं भवति चण्डालादिर्मूर्ख्यं ब्रह्माऽपासयेत्स्वयं वाऽन्यासं भवे ॥ २८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनापदि व्याभ्यासभावे ॥ २८२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनार्तः सन्यो राजपथेषु पुरीषं कुर्यात्स कार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्स चामेध्यं शीघ्रमेव आपसारयेत् ॥ २८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच समुत्सृजेदिति । अनापदि व्याघ्रादिभयानुपस्थितौ आरोग्ये वा । कार्षापणौ तात्रिक-
पणद्वयम् ॥ २८२ ॥

आपद्रतोऽथवा वृद्धागभिणी बाल एव वा ॥ परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

(१) मेधातिथिः । आपद्रतः पूर्वोक्तः । वृद्धादयोऽपि बहिर्धामनिर्गतुमशक्ता गृहस्थे शोणितमपि कर्तुमिति शङ्क्यन्ते
मेध्यमपि व्यपदेष्टुं पुनरेवं कर्तव्यं पुनः करणे राजतोमहान्प्रत्यवायो भवति । क्रोधगर्भमीदृशवचनं परिभाषणं तच्च शोध्यमि-
तिरात्र उपदेशः मनुस्मृत्यन्ते ज्ञायन्ते तथाच रथ्याचण्डालादिभिरपासनीया ॥ २८३ ॥

(२८१) भिद्यात्=रुम्ह्यात् (सर्व०)

(२८२) दद्यात्=दण्ड्यः (च)

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिभाषणं भर्त्सनम् । तच्चाभेध्यं शोभ्यमपनेद्यम् ॥ २८३ ॥

(३) कुल्लूकः । व्याधितवृद्धगर्भिणीबालान् दण्डनीयाः । किंतु ते पुनः किंरुतमिति परिभाषणीयाः तच्चाभेध्यं शोभनीयाइति शारुमर्यादा ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एते तु भर्त्स्याइत्याह आपदिति । परिभाषणं पुनर्माकुर्विति । तच्चाभेध्यम् ॥ २८३ ॥

(५) नन्दनः । परिभाषणं गहर्णं न द्वौ कार्षापणाविति ॥ २८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते वृद्धादयः । परिभाषणं पुनः कार्यं इति ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ॥ अमानुषेषु प्रथमोमानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथिः । चिकित्सकाभिषजस्तेषां मिथ्याप्रचाराणामौषधदानमुभयथा संभवति । यदि वाऽविज्ञातशास्त्रयोगतयाशास्त्रे परिचितेऽपि वाऽनन्यरतयाऽर्थलिप्सयाऽमानुषेषु गवांश्चहस्त्यादिषु प्रथमः साहसशब्दोनुषक्तव्यः । एवंमानुषेषु तु मध्यमइति तथाप्रचारेण यद्याश्वेव विपद्येत तदा महान्दण्डः कल्पनीयः ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मिथ्याप्रचरतामज्ञात्वोपचरताम् । अमानेषु गवादिषु । एतच्च तम्भरणाभावे तत्र दण्डाधिक्यात् ॥ २८४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दण्डः कर्तव्यस्तत्र गवाश्वादिविषये दुश्चिकित्सायां प्रथमसाहसदण्डोमानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

(४) राघवानन्दः । चिकित्सकानां कायशल्यरसायनादिभिर्दुर्भिषजाम् मिथ्याप्रचरतां क्षणप्रतीकारं कुर्वताम् । अमानुषेषु गवाश्वादिषु प्रथमः साहसः पणानां सार्धशतद्वयम् । मध्यमः पञ्चशतानि ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । दमोऽमानुषेष्वश्वादिषु प्रथमः प्रथमसाहसः ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मिथ्याउपचरतां अमानुषेप्रथमः पूर्वसाहसः दण्डः कार्यः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ॥ प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वपञ्चदद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथिः । येन संक्रमन्ति मार्गेणावतरन्ति जलोपस्पर्शादिना निमित्तेन शुभ्रवासः संक्रमध्वजचिन्हं राजा मात्वादीनां देवायतनेषु च यष्टिः ईदृशे च प्रतिमानामिति व्याख्यातं । प्रतिकुर्यात्समदधीताप्रत्यापत्तिनयेत् ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ध्वजो देवकुलादिध्वजः । यष्टिः ग्रामादिपताकायष्टिः । प्रतिमानां मनुष्यप्रतिकृतीनां । देवप्रतिमास्तु तु वधस्तदायतनभेदएव वधोक्तेः ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । संक्रमोजलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिरूपो ध्वजः चिन्हं राजद्वारादौ यष्टिः पुष्करिण्यादौ प्रतिमाभ्युदासमृन्मयादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्दद्यात् तच्च विनाशितं सर्वपुनर्नवकुर्यात् ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संक्रमेति । संक्रमः जलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिभिर्निर्मितं वर्त्म प्रतिमानां मृन्मयादिभ्युदासाणां स्थिरप्रतिमाभ्येव वधस्योक्तत्वात् । ध्वजचिन्हं नृपद्वारादौ स्थितम् । यष्टिः पुष्करिण्यादौ स्थापिता काष्ठदिमयो । प्रतिकुर्यात् तच्चतुष्टयं नव कुर्यात् ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संक्रमः सोपानादिमार्गः । ध्वजयष्टीनां ध्वजः देवस्य राज्ञो वा चिन्हं यष्टिः इन्द्रदण्डयष्टिः तेषां भेदकः च पुनः प्रतिमानां पूजार्हितानां भेदकः । च पुनः तत्सर्वपूर्ववत्प्रतिकुर्यात् च पञ्चशतानि दद्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ॥ मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यानि त्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थं दूषयति तथा धान्यविक्रयी क्षेत्रे निर्दोषं धान्यमुत्तमं तृण-
बुसैर्योजयति कुंकुमादेश्च तेन कुंकुमादिना द्रव्यान्तरेणैकोकरणं मणयो मुक्तास्तेषां भेदनं द्विधाकरणं । अत्र वेधति भेदने विद्यते
अनेकार्थत्वाद्भातूनां विधते रूपमेतत् । मणयो होनमभ्यमोत्कृष्टतमा भवन्ति तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या मध्यमेषु मध्यम उत्त-
मेषु तमः ॥ २८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदूषितानां कुंकुमादीनां दूषणे ओषधादिना नाशेन भेदने । रत्नादेः असम्यक्वेधनेन ना-
शने ॥ २८६ ॥

(३) कुल्लूकः । अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे मणीनां च माणिक्यादीनामभेदानां विदारणे वेध्यानामपि मु-
क्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना त्वामितुष्टिः कार्या ॥
॥ २८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एतच्चिषु प्रत्येकं सार्धशतद्वयं दण्डइत्याह अदूषितानामिति । दूषणे अपद्रव्यप्रक्षेपणे ।
भेदने अभिन्नानां विदारणे । मणीनां मुक्तादीनां अपवेधे अस्थाने रन्ध्रकरणे ॥ २८६ ॥

(५) नन्दनः । अदूषितानां कांस्यादीनां चण्डालभोजनादिना दूषणे अपवेधेऽस्थानवेधे ॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्द्वैमूल्यतोपि वा ॥ समामुयाद्दमं पूर्वमनरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

(१) मेधातिथिः । येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमयउक्तो यथा तिलाधान्येन तत्सम इति । तत्र यदि विषममाचरति
यवहारार्थं तिलं दत्त्वा बहुधान्यं ब्रीह्यादिगृह्णीयादसति वा विनिमये मूल्यतः क्रयव्यवहारेण ब्रीह्यादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन
गृणीति अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपबर्हणमस्ति विक्रेतव्यं कस्यचिदन्तरे शाटकास्तत्र यस्योपबर्हणमस्ति तस्यान्तरउप-
ज्यन्ते उपबर्हणेन च ते सममूलास्तत्र तदीयां कार्यवत्तां ज्ञात्वा समत्वेन ददात्यधिकमूल्यं गृह्णाति स उच्यते समैर्विषमं चर-
ते मूल्येन तयोः केतुर्विक्रेतुश्च तौ दण्डौ चरति मूल्यतइत्येकार्थस्तथैव वाशब्दोत्पत्तिरप्यक्षे पादपूरण एव प्रथममभ्यमोक्तौ
व्यविक्रयौ विकल्पितौ द्वयसारापेक्षया ॥ २८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समैर्ऋजुशीलैः विषमं वक्रं विचरेत् व्यवहारं कुर्यात् । मूल्यतो विषमं चरेत् अधिकं गृह्णीया-
त् । व्यवहारमात्रे पूर्वदमम् । मूल्यतो मध्यमम् ॥ २८७ ॥

(३) कुल्लूकः । समैः सममूल्यदानृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं व्यवहरति सममूल्यं द्रव्यं दत्त्वा यः क-
स्यचिद्दुर्मूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं मूल्यं गृह्णाति सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्नु-
त ॥ २८७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच समैरिति । समैः सममूल्यदानृभिः विषमं न्यूनपरिमाणं दद्यात् मूल्यतो बालपद्रव्यं प्रति
दुर्मूल्यं गृह्णाति बहुमूल्यं वा त्वल्पमूल्येन गृह्णाति गृहीत्वा बहुमूल्येन तदेव विक्रीणीते तदा प्रथमसाहसं न्यूनमूल्येन
त्यग्ये तु मध्यमं विकल्पः द्वयस्य सारासारापेक्षया वा ॥ २८७ ॥

(५) नन्दनः । समपण्ये मानतुलादिना यो विषमं चरेत् यो वा मूल्यतो विषमं चरेत् पूर्वदमं प्रथमसाहसम् ॥ २८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समैः ऋजुभिः विषमं कुर्यात् वैनिश्चयेन मूल्यतोपि वा विषमं अन्यथा मूल्यं कुर्यात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ॥ दुःखितायत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धे राजरथ्याप्रदेशे बन्धगृहाणि संनिवेशयेत्कुर्यात् दुःखितायत्र दृश्येरन्विकृत्यन्यत्रापि संनिवेशनंतत्प्रदेशभ्रमणं दर्शयति एतेनाभ्यासपि बन्धसंस्थानापीडाः कर्तव्या इत्याह शरीरात्यन्तकार्शाद्यवस्थांतरापत्या-
विकृताभोजनेनेषज्जोचनादिना शेषं स्पष्टम् ॥ २८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बन्धनानि बन्धनस्थानानि ॥ २८८ ॥

(३) कुड्मूकः । बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडबन्धनाद्युपेताः क्षुत्तृष्णाभिभूतादीर्घकेश-
नखश्मश्रवः रुशाः पापकारिणोऽन्यैरकार्यकारिभिरकार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा गृहपुरादिसंबन्धिनः प्राकारस्य भेदकं-
दीयानामेव परिखाणां पूरयितारंतद्गतानां द्वाराणां भञ्जकं शोभमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैवं राज्ञा कार्यमित्याह बन्धनानीति । बन्धनानि निगडादीनि असत्कार्याणि भयप्रदर्श-
नार्थम् । यत्र येषु । दुःखिताः क्षुधायाः तर्त्ताः विकृताः हस्तादिच्छेददीर्घकेशलोमनखश्मश्रवः दृश्येरन् साधुचरितैरपि ॥ २८८ ॥

(५) नन्दनः । पापकर्मणां पापनिवृत्त्युपायकारणमाह बन्धनानि च सर्वाणीति । बन्धनानि शृङ्खलादीनि यत्र बन्धना-
दिषु निमित्तेषु विकृताः ॥ २८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बन्धनानि बन्धनगृहाणि । यत्र राजमार्गे दुःखिताः दृश्येरन् विकृताकाराः ॥ २८८ ॥

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ॥ द्वाराणां चैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

[एतेनैव तु कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः । कर्माण्यारभमाणन्तु पुरुषस्त्रीनिषेवते ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । दुर्गतानां प्राकारादीनां विनाशने प्रवासनं दण्डः । परिखाभूभागाः स्वाताः ॥ २८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वाराणां द्वारार्गलादीनाम् ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्राकारस्येति । परिखाः परितः सजलस्वाताः । ते चेत्स्थानस्यन्ति पुनः करिष्यन्तीति कृ-
त्वा क्षिप्रं प्रवासनमिति ॥ २८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाराणां प्राकारादीनां ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतोदमः ॥ मूलकर्मणि चानामेः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

(१) मेधातिथिः । अदृष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्त्या मारणमभिचारस्तत्र प्रवृत्तानाममृतैः अभिचारणीये दण्डोऽयं अन-
भिचारणीयाभिचारेषु नैतावतामुच्यते तत्र मनुष्यमारणदण्डः सविज्ञेयः सर्वग्रहणलौकिकवैदिकयोरविशेषेण दण्डार्थः । वैदि-
काशयेनादयः लौकिकाः पदपांशुग्रहणसूचीभेदनादयः मूलकर्मवशीकरणादि आमाः पौत्रभार्यादयस्ततोऽन्येनामाः कृत्या-
अभिचारप्रकारा एव मन्त्रादिशक्त्या उच्चाटनमुत्तदधुक्कुलादिविचित्रीकरणादिहेतवो भूतोऽबाधराः प्रसिद्धाः ॥ २९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिचारेषु विद्वेषोच्चाटनादिषु । अनामे असंबन्धिनि विषये । मूलकर्मणि सूनादिमये-
गरूपवशीकरणकर्मणि । भत्रादौ तु संबन्धिनि वशीकरणे कृते न दोषः । अनामैरिति पाठेऽसंबन्धिभिरित्यर्थः । कृत्यासु ते-
गाद्युत्पत्तिमानुषह्युत्थापने ॥ २९० ॥

(२८९) अयं श्लोकः २८९ स्य प्रथमार्धस्य चत्वारः (४) चिह्नितपुस्तके दृश्यते । (१) भूताद्याः भूतविद्या (मे०८)

(३) कुल्लूकः । अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिस्त्रमनपदपांशुग्रहणादिषु कृतेष्वनुत्प-
न्नमरणफलेषु द्विशतपणग्रहणरूपोदण्डः कर्तव्यः । मरणे तु मानुषमारणदण्डः । एवंमातापितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्वा-
मोक्ष्य धनग्रहणाद्यर्थवशीकरणे । तथा कृत्यासूच्याटनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणासु नानाप्रकारासु द्विशतपणदण्डएव क-
र्तव्यः ॥ २९० ॥

(४) राघवानन्दः । अभिचारेषु अभिचारहोमेषु श्येनसंदेशनादिषु । मूलकर्मणि वशीकरणाख्ये । अनामैरनिपुणैः
कृतेषु फलानुदयेतत्कतृणां दण्डइतिवाक्यार्थः । कृत्यासूच्याटनादिषु ॥ २९० ॥

(५) नन्दनः । अनामेऽनामविषये वशीकरणे कृत्यासु उच्चरादिप्रक्रियासु ॥ २९० ॥

(६) रामचन्द्रः । दमः मरणात् प्राक् मूलकर्मणि वशीकरणे सूनादिप्रयोगरूपवशीकर्मणि । अनामैःमातापितृभा-
र्याव्यतिरिक्तैः ॥ २९० ॥

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टातथैव च ॥ मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्बद्धम् ॥ २९१ ॥

(१) मेधातिथिः । अबीजं बीजमित्युक्त्वा विक्रीणीते त्वरूपलोपेन धान्यशाकादीनां बिजानि चिरमेषितानि क्षेत्रे-
प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्ते वन्ध्यानीति क्षेत्रात्तु बीजं यत्कर्षति शोभनं यद्बीजं क्षिप्रं प्ररोहति तदुत्कृष्टं तदा भासं प्रति धान्या-
दिक्षिप्त्वा विक्रीणीते । अथवा न्युमं बीजं क्षेत्रादेवोद्धृत्य नयन्ति । मर्यादा शास्त्रदेशाचारनिरुद्धा स्थितिः । विकृतं कर्णनासादि-
कर्तनम् ॥ २९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अबीजविक्रयी बीजमेतदित्युक्त्वा । बीजस्योत्कृष्टा बीजकाले महर्घताकामोत्कर्षकारी ।
मर्यादायाग्रामादिसमयस्य भेदकः । विकृतं कुत्सितं नासाच्छेदादि ॥ २९१ ॥

(३) कुल्लूकः । अबीजं बीजप्ररोहासमर्थं ब्रीह्यादि प्ररोहसमर्थमिति कृत्वा यो विक्रीणीते तथा पृष्ठमेव कतिपयो-
रुष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विकृतनासाकरचरणकर्णा-
देरुपवधं प्राप्नुयात् ॥ २९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपिचैते वधाहं इत्याह अबीजेति द्वाभ्याम् । अबीजविक्रयी मूषिकाघ्रातादिना दूषितान्यपि
बीजानि प्रशस्तानीति विख्याप्य विक्रयी । बीजोत्कृष्टा अपरुष्टं कतिचित्ततोत्कृष्टं प्रक्षिप्य विक्रयी । मर्यादाभेदकः मर्या-
दा ग्रामचतुष्टयावच्छेदिकासीमा तन्नाशकः । विकृतं नासाच्छेदादि ॥ २९१ ॥

(५) नन्दनः । अबीजविक्रयी बीजाभासविक्रयी बीजोत्कृष्टोमानां बीजानामुद्धर्ता ॥ २९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । बीजमेतदित्युक्त्वाऽबीजविक्रयी । तथैव बीजोत्कृष्टा अन्यद्रव्यमेलकः बीजमहर्घकर्ता ॥ २९१ ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्प्लवशः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पापतमः सुवर्णकारः यदि निर्धारणे षष्ठी कथं न निर्धा-
णइति समासाभावः । तस्य च पापतमत्वं स्वल्पेनैवापहरणेन महत्तमसोत्पत्तिर्ब्राह्मणत्वं पापहरणे च महापातकमतस्तम-
न्याये प्रवर्तमानं छेदयेत्प्लवशः परिवर्तनतुलास्तरतापच्छेदादिभिः । अपहरन्ति गृह्णन्ति न चान्नह्नियमाणद्रव्यपरिमाणपेक्षा
रक्षामिजात्यपेक्षा अभ्यासस्त्वपेक्ष्यतइति महत्त्वाद्दण्डस्या । न्यायेतु प्रवृत्तौ धनदण्डेन क्षुरमांसलवच्छेदो विनिमातव्यः ।
पारोनिपहे निगृह्यमाणानां पापमपैतीति प्रतिपादितम् ॥ २९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वेभ्यः कण्टकैभ्यः क्षुद्रशत्रुभ्यः पापिष्ठम् ॥ २९२ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वकण्टकानामध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्णकारं तुलाच्छन्नकषपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्ये प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षया ह्यविशेषेण सर्वदेहेवा खण्डशः छेदयेत् ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वकण्टकानामध्येऽतिशयेन पापतमं हेमकारं हेम्ना व्यवहर्तुं शीलमस्य । अन्याये चौर्यापद्रव्यादिमिश्रेण । लवशोलवंलवकृत्वा ॥ २९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वकण्टकपापिष्ठं हेम्नः तुलार्थं लोहस्य कण्टकं तस्मिन्कण्टके माषकण्टके माषकण्टकालमन्यथाकारीतिपापिष्ठं हेमकारं त्वणकारं एवं अन्याये वर्तमानं लवशः खण्डशः क्षुरैः छेदयेत् ॥ २९२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २९३ ॥

(१) मेघातिथिः । कृष्यमाणा भूमिः सीता तद्रव्याणि लाङ्गलकुङ्कुमादीनि । तदपहरणे दण्डः प्रकल्प्यः । किञ्चित् यैव नेत्याह कालमासाद्य कार्यं च कर्षणकाले प्रत्यासन्ने महान्दण्डः । अरुष्टे च यदा तस्मिन्महतः फलस्य नाशस्तदा यानेव आसाद्यऽऽसन्नं ज्ञात्वेत्यर्थः । अन्यदा तु द्रव्यज्ञानाद्यनुरूपः एव शस्त्राणां च खड्गादीनां युद्धकाले औषधस्य भेषजाभ्युपयोगकाले तेन चौर्येण त्वतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा जायतेऽप्यथ । तस्मिन्काले न लभ्यते तल्लभ्यमपि बाधकादिसंस्कारापेक्षया चिरेणोपयोगार्थमेवमाद्यपेक्षा राजदण्डप्रकल्पनायै प्रभवेत् । शस्त्राणाराजोपकरणानां अन्यथापि जनपदस्य भ्रातृव्यतस्कराशङ्कितस्तदामहादण्डः त्वस्ते त्वल्पः ॥ २९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सीताद्रव्यं हलादि । शस्त्राणां औषधद्रव्याणाम् । शस्त्राणामिति कचित् । कालं कृषिसमयादि कार्यं दुर्भिक्षादिना बहुप्रयोजनतां ज्ञात्वा दण्डतारतम्यं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

(३) कुल्लूकः । कृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुङ्कुमादीनामपहरणे खड्गादीनां च शस्त्राणामौषधस्य च कल्याणघृतादेः चौर्ये सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च केषुचिद्रव्येषु दण्डमात्रमित्याह सीतेति । सीताद्रव्यापहरणे लाङ्गलादीनां हरणे । औषधस्य कल्याणघृतादेः । कालं अपस्तुतद्रव्याप्रामिकाले दुर्भिक्षादौ दुर्भिक्षादौ न दण्ड इति भावः ॥ २९३ ॥

(५) बच्चनः । सीताद्रव्याणि हल्युगयोग्यफालादीनि आसाद्य बुद्ध्वा कार्यं च गुर्विदमिति ॥ २९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीताद्रव्यापहरणे हलादिद्रव्यापहारे शस्त्राणां औषधस्य अपहरणे कालं वर्षाकालं आसाद्य प्राप्य च मुनः कार्यं औषधस्य आसाद्य शस्त्रस्य कार्यं आसाद्य राजा दण्डयेत् ॥ २९३ ॥

त्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ मुह्यन्तथा ॥ समप्रकृतयोऽसेताः समाङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

(१) मेघातिथिः । समासायां कण्टकशुद्धौ केवलं राज्यतन्त्रांपयोगी राजधर्म उच्यते यथैतस्मिन्नुद्दीयमाने राज्ये नाशः । एवं व्यवहारदर्शने कण्टकशुद्धौ वाक्रियमाणायां तुल्योराज्यानां नाशः । किञ्च महिषीकुमारराजवल्लभसेनाभ्यक्षाश्रिताः प्रायेण भवन्ति कण्टकास्ताम्बकादिचदनया बुद्ध्या नोद्धरेत् प्रकृतक्षोभशङ्कानयामहत्तममयोजनं । सेनाभ्यक्षेण सामन्तेन किमनेन निगृहीतेन राष्ट्रापराधिना तदर्थमुच्यते । तुल्यं राष्ट्रं त्वाम्यादिति राज्यप्रकृतिवेन तत्परिहर्तव्यं राष्ट्रततो दुर्बलाङ्केन चिदुपायेन वा योधयित्वा कण्टकशुद्धिकरिष्यामीति न सहसा प्रवर्तितव्यं अतः सममाभ्यायोपदेशतीव्रपुष्कल्यास्मिन्वधा

(२९३) शस्त्राणां = शस्त्राणां (सर्व)

बुध्यते । स्वामी राजैव अमात्यामन्त्रिपुरोहितः सेनानी पुरनिवासनगरं राष्ट्रजनपदाः कोशोरूप्यसुवर्णरूपकादिधनसंचयः हस्त्यश्वरथपादातदण्डः धर्मदंडादिव सुहृत्समानकार्यः यथोक्तं मित्रतस्मादनन्तरमिति एताराज्यस्य प्रकृतयः कारणमव-
यवायथाघटस्य कापालिनि । स्वभाववचनोवा प्रकृतिशब्दः एवं तदात्मकमेव राज्यसमस्तक्षिप्तं अस्यैव भेदोविस्तारोद्भासम-
तिस्तत्रापि योज्योभेदः स उक्तएव ॥ २९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वामी राजा । अमात्यामन्त्र्यादयः । पुरं दुर्गाभूतमात्मनःशिविरम् । राष्ट्रं जानपदो-
जः । कोषोधनं । दण्डोदण्डप्रणयनजंतेजः । सन्निभं । प्रकृतयोवयवतया तत्समुदायरूपस्य राज्यस्योत्पादनादिसमस्तं
मिलितं अवयविस्थानीयं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वामी राजा । अमात्यामन्त्र्यादिः । पुरंराज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं । राष्ट्रंदेशः । कोशोचित्तनिचयः ।
दण्डोहस्त्यश्वरथपादातं । मित्रत्रिविधं समाभ्यायोक्तमित्येताः समप्रकृतयोअङ्गानि समाङ्गमिदंराज्यमित्युच्यते ॥ २९४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतिसंपन्नइत्यादौ कतिप्रकृतयइत्यपेक्षां पूरयन्नाह स्वामीति । स्वामी राजा । अमात्याः
प्रकृतयः । पुरं राजाधिवसतिः । राष्ट्रं देशः । कोशोधनम् । दण्डोहस्त्यश्वरथपादातमिति । अथवोत्तमसाहसादि हस्त्या-
दीनां राजन्यन्तर्गतत्वात् तंविना राजत्वानुपपत्तेः । सुहृत्सममाभ्यायोक्तस्त्रिविधः दूतोवा ॥ २९४ ॥

(५) नन्दनः । एवंकण्टकशोधनमुक्तं । अथराजधर्मानुक्तशिष्टान्वक्तुमुपक्रमते स्वाम्यमात्याविति ॥ २९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वामीमहोत्साहइत्युक्तलक्षणोमहीपतिः । अमात्यामन्त्रिपुरोहितादयः पुरं सभृद्धं राष्ट्रं दुर्गं धन्व-
दुर्गादि कोशः सुवर्णादिद्रव्यराशिः दण्डः हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणंचतुरङ्गबलं सुहृन्मित्राणि एताः सम प्रकृतयोराज्यस्य
अथवा समस्तं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

सप्तानांप्रकृतीनां तु राज्यस्यासांयथाक्रमम् ॥ पूर्वपूर्वगुरुतरंजानीयाद्यसन्नंमहत् ॥ २९५ ॥

(१) मेधातिथिः । मित्रव्यसनात्स्वबलव्यसनंगरीयः सुवर्णसंपन्नोहिताकोति मित्रमनुगृह्णीयात् एवंदण्डः कोशना
शेहि दण्डोपि नश्यत्येव एवंकोशराष्ट्रं राष्ट्रनाशेहि कुतः कोशोत्पत्तिः पुनः राष्ट्राविनाशकार्यं पुरयत्तोरक्षितव्यं तत्रहि
सर्वावयवसाधनाविर्भवति पुरादमात्यप्रधानं प्रधानादमात्यनाशे सर्वनाशः ॥ २९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सप्तानांप्रकृतीनां द्वयोस्तिसृणांवा व्यसने पूर्वपूर्वं [प्रथमतश्चिकित्स्यं गुरुत्वादित्यर्थः] ॥
॥ २९५ ॥

(३) कुल्लूकः । ततःकिमित्याह समेति । आसाराज्यप्रकृतीनांसप्तानांक्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याःपूर्व-
स्याविनाशविषये गरीयोव्यसनंजानीयात् । तथा हि मित्रव्यसनात्स्वबलव्यसनंगरीयः संपन्नबलस्यैव मित्रानुग्रहे सामर्थ्यात् ।
एवंबलात्कोशोगरीयाकोशनाशे बलस्यापि नाशात्कोशाद्गृहगरीयोराष्ट्रनाशे कुतः कोशोत्पत्तिः एवंराष्ट्रादुर्गनाशोपि दुर्गदे-
वयवसेधनादिसंपन्नाद्राज्यरक्षासिद्धिः दुर्गादमात्योगरीयाम्प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् अमात्यादन्यात्मा सर्वस्या-
त्पार्थत्वात्तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वयत्तोरक्षेत् ॥ २९५ ॥

(४) राघवानन्दः । भवतु राज्यततःकिंतत्राह समेति । आसां प्रकृतीनां मध्ये सुहृद्व्यसनादण्डव्यसनं गरीय-
येषां पूर्वपूर्वं स्वाम्यन्तं बीजव्यम् ॥ २९५ ॥

(५) नन्दनः । व्यसनं वैकल्यं पूर्वं पूर्वं गुरुतरं सुहृद्व्यसनादण्डव्यसनं गुरुतरमित्यादि ॥ २९५ ॥

समाङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ॥ अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाच दृष्टान्तः विश्रब्धस्य त्रिदण्डवदित्यवष्टब्धस्यान्योन्यस्याधारभावेनैतदेवाह अन्योन्यगुणवैशेष्यात् परस्परस्योपकार्योपकारकभावेनैकैकस्य विशेषोपपत्तिर्भूमिबीजोदकसामग्र्योवकुञ्जरजनने तस्मात्सर्वेषां पूज्यताऽत्रोच्यते । अस्त्येवात्र गुरुलघुभावः यत्तु न किञ्चिदतिरिच्यत इति तदनादरेण मित्रादिरक्षायां वर्तितव्यमित्येवंपरमे तत् । मित्रनाशोऽचिरेण राज्यनाशोयदा बलवतोपरोधोनतदानीमेवेत्यालंबनलघोयस्तथा ॥ २९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । [नचैवं तत्तदुत्तरप्रकृतिव्यसने नप्रतिकर्तव्यमेव त्वकार्यं सर्वप्राधान्यादित्याह समाङ्गस्येति । विष्टब्ध]^१ स्यान्न्योन्याधारतया । त्रिदण्डवदन्योन्यावष्टब्धमगृहादिदण्डत्रयवत् । अन्योन्यगुणवैशेष्यात् त्वत्त्वगुणेन सर्वासां वैशेष्यात् न किञ्चिद्व्यसनमतिरिच्यते अतितुच्छताजातिचारानर्हत्वं भवतीत्यर्थः ॥ २९६ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तसमाङ्गवतोलोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्यसंबन्धस्य परस्परविलक्षणोपकारणान् किञ्चिदङ्गमधिकं भवति यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वाङ्गस्याधिक्यमुक्तं तथाप्येषामङ्गानां मध्यादन्यस्याङ्गसंबन्धिनमपक, रमस्यदङ्गकर्तुं शतिक्रोतिस्मादुत्तरोत्तराङ्गमप्यपेक्षणीयमित्येवंपरीयमाधिक्यनिषेधः । अत्र प्रसिद्धयति त्रिदण्डमेव दृष्टान्तः तद्धि चतुरङ्गुलगोवालंवेष्टनादन्योन्यसंबन्धं नच तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रार्थे कश्चिदङ्गोधिको भवति ॥ २९६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च समेति । समत्वाभ्यामदयोऽङ्गपरस्परसहकारि यस्य तस्य समाङ्गस्यविष्टब्धस्य विष्टम्भरूपस्य अन्योन्यगुणवैशेष्यात् । अन्योन्येन गुणानां स्वाभ्यासीनां परस्परुपकारितालक्षणगुणवैशेष्यात् राज्यं स्यात् स्वातन्त्र्ये तु न किञ्चित्सिद्ध्येत् । यद्यप्यत्र पूर्वपूर्वं गुरुतरमित्युक्तं तथापि राज्यलक्षणकार्येन कस्यापि प्राधान्यमिति । अत एव दृष्टान्तः त्रिदण्डवत् तैहि भ्रष्ट्यादौ त्वतन्त्रा अपि घटधारणादौ न कस्यापि स्वातन्त्र्यमिति भावः ॥ २९६ ॥

(५) मन्दनः । त्रिदण्डवद्विष्टब्धस्य दण्डत्रयवदन्योन्यापाश्रयेण स्थितस्य न किञ्चिदङ्गमतिरिच्यते सर्वाण्यङ्गा तुल्यगुणानीत्यर्थः ॥ २९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विष्टब्धस्य अन्योन्यतापेक्षस्य त्रिदण्डवत् अन्योन्याधारभूतदण्डत्रयवत् राज्यस्य समानां प्रतीनां यथाक्रमं अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ॥ येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

(१) मेधातिथिः । नास्ति तद्वस्तु यद्वाङ्मनोपयुज्यते भवति तत्कार्ययन्निरुद्धेन साध्यते न महता तस्मात्सर्वप्रकृतयोयत्नतः पालनीयाः । असङ्गद्विदिना न राष्ट्रं कर्शनीयं चोराद्युपद्रवेभ्यश्च यत्नतोरक्ष्यमिति तात्पर्यार्थः । अतः कण्ठश्लोकोऽयम् ॥ २९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेवाह तेषु तेष्विति । तत्तन्मात्रसंपाद्येष्वित्यर्थः । येन यदिति पूर्वार्थस्यैव स्फुटार्थपञ्चनम् ॥ २९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्तेषु तेषु संपाद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयो भवति तत्कार्यमन्येन कर्तुं शक्तेः एवं च येन ज्ञेन यत्कार्यसंपाद्यते तस्मिन् कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते । ततश्चान्योन्यगुणविशेषादि यदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव क्षितिसलिलबीजन्यायमाह तेष्विति । कृत्येषु साध्येषु विशिष्यते । प्रधानतयेति शेषः

साधनायत्तत्वात्साध्यस्य तथा अङ्गुरस्य बीजावयवंतूपादानमेवराजा सर्वत्र प्रधानम् । यथा क्षितिरङ्गुरधारणे एवं पुरम् । सलिलं यथा तदुच्छूनतायामेव दण्डोरक्षाहेतुः । यथा पवनः परिणामहेतुतया वृद्धेर्हेतुरेवंकोशः । यथा तत्र तेजः परिपाकहेतुरेवमेवामात्यः एवमन्यत् ॥ २९७ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह तेषुतेषुचेति तदङ्गतस्मिन्कार्ये ॥ २९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । येनाङ्गेनयत्कार्यसाध्यते तदङ्गतस्मिन्कार्ये श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ॥ स्वशक्तिपरशक्तिच नित्यंविद्यान्महीपतिः ॥ २९८ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्यात्मनश्च नित्यंशक्तिविद्यात् किमयं प्रारिप्सते किंचमयिकर्तुंशक्तंकिंचाहमस्मिन्निति एतन्नित्यंवेदितव्यं । कथंचैतच्छक्यते वेदितुंचारेणसममाध्यायोक्तेन उत्साहयोगेन दानादिपरितोषिताउत्साहेन युज्यन्ते संपन्नकृष्यादिफलाश्चक्रिययैव च कर्मणा कर्माणि वा निवेशादीनि तदारभेन शक्तिमान् रिपुरवगम्यते तानि ह्यर्थसंपत्कराणि ततः सामर्थ्योत्पत्तेः ॥ २९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परात्मनोः शत्रोःस्वस्यच स्वशक्तिं स्वामिगतांशक्तिं प्रभावोत्साहमन्त्रजां परशक्तिममात्यादिषडङ्गशक्तिं गताम् । चारेण चरेण । उत्साहयोगेनोद्यमदर्शनेन । कर्मणां कार्याणां क्रियया निष्पादनेन कर्मणांफलान्तरदर्शनरूपेणच विद्यात् अहमशक्तोऽन्योवेति ॥ २९८ ॥

(३) कुल्लुकः । सममाध्यायोक्तकापटिकादिना बलस्योत्साहयोगेन कर्मणांच हस्तिबन्धवणिक्पथादीनामनुष्ठानेन जातांशत्रौरात्मनश्च शक्तिराजा सदा जानीयात् ॥ २९८ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति चारस्य कृत्यमाह चारेणेति । चारेणोत्साहयोगेन चाराणां कृतकार्याणां वस्त्रालंकारादिप्रसादेनोत्साहः तेषामेवच कार्यार्थं पुनःसंयोगश्चतेनपरशक्तिजानीयात् स्वशक्तितुल्यकर्मणां हस्तिबन्धशत्रुवशीकारादीनां क्रिययाऽनुष्ठानेन ॥ २९८ ॥

(५) नन्दनः । परात्मनोः शत्रौरात्मनश्च स्वशक्तिं स्वपरिस्तरशक्तिं परस्यान्यस्य मित्रादेः शक्तिच चारेणोत्साहयोगेन अतन्द्रितत्वेन कर्मणा क्रियया विद्यात् चारेणेत्यामवचनमत्रविवक्षितं उत्साहयोगेनेति प्रत्यक्षकर्मणां क्रिययेत्यमानम् ॥ २९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चारेण चारस्य प्रेषणेन उत्साहयोगेन उद्यमदर्शनेन पदातीनां क्रिययैव चपुनः कर्मणां वणिक्पथादीनां स्वशक्तिं पूर्वं पूर्वं अस्य राज्यस्य समानां प्रकृतीनां अवयवानां यथाक्रमं एवंपरात्मनः परः शत्रुः तस्य आत्मनः शक्तिं नित्यं विद्यात् ॥ २९८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ॥ आरभेत ततः कार्यसंचिन्त्यगुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥

(१) मेधातिथिः । पीडनानि नरकदुर्भिक्षपातादीनि । तथाऽवर्षादिवर्षपर्ययमूषिकशलभाशनिप्रभृतयः व्यसनानि अमक्रोधस्वप्नसंप्रामदैवविघटनयोपन्यासेन वा तथापि ननित्यमुत्साहेन भवितव्यं अथवानसंतोषिणा भवितव्यं । अथता-शाङ्गुण्यचिन्ता अन्वाहिकौ चायव्ययौ कया चिन्मात्रया गतौ च राष्ट्रवृत्तं प्रकृतिसमहीतंचरमुखादवधृतम् ॥ २९९ ॥

(२९८) विद्यान्महीपतिः=विद्यात्परात्मनोः (सर्व०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । पीडनानि परपुरोपरोधनादीनि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गामात्योपजापादीनि परस्य विद्यात् । गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वे संचित्य कार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(३) कुल्लूकः । पीडनानि मारकादीनि कामक्रोधोद्भवानि दुःखानि च त्वपरचक्रगतानि तेषां च गुरुलघुभावं पर्यालोच्य सन्धिविग्रहादिकार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पीडनानीति । पीडनानि परराष्ट्रे दुर्भिक्षमारणानि । व्यसनानि मरुतिक्रोधादीनि । कार्यं सन्धिविग्रहादि बलवति शत्रौ सन्धिगुरुहर्षयुग्मेयः स्वरक्षाहेतुत्वात् । क्षीणे तस्मिन्नानुष्ठेयः आपन्नकालत्वात् ॥ २९९ ॥

(५) नन्दनः । पीडनान्यात्मनः परकृतानि व्यसनानि द्यूतादीनि विद्यादित्यनुकृत्यते गुरुलाघवतः गौरवेण लाघवेन च विविच्य कर्तव्यंकुर्यात् ॥ २९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरोपरोधादीनि सर्वाणि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गामात्योपायादीनि तथैव जानीयात् । ततः कार्यं सन्धिविग्रहादि गुरुलाघवं संचिन्त्य आरभेत ॥ २९९ ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ॥ कर्माण्यारभमाणंहि पुरुषं श्रीनिषेवते ॥ ३०० ॥

(१) मेघातिथिः । गीतादिविषयेषु भावेन व्यापारान्तरेण वा पुनः कर्माणि वेदितव्यानि पुरुषग्रहणं तदुत्तुतावद्वाजानोपि जनपदउद्योगश्रियोपचीयन्ते एतदुक्तमावृत्योः श्रियमन्विच्छेदिति ॥ ३०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्माणि राज्यरक्षादीनि ॥ ३०० ॥

(३) कुल्लूकः । राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदं संजातमिति छलान्यप्यारभ्यात्मना खिन्नः पुनः पुनस्ताम्यारभेतैव यस्मात्कर्माणि सृज्यमानं पुरुषं श्रीनितरांसेवते तथा नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तीति प्ररोहितापि शोषमेति न च युगानुरूपेण कर्माणि फलन्तीति राज्ञोदासितव्यम् ॥ ३०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नृपो न कृतार्थमन्यः स्यादित्याह आरभेतैति । श्रान्तः संजातफलोपि श्रान्तः खिन्नः असंपूर्णमिवात्मानं मन्यमानः । एवंविधं नृपतिं श्रीर्लक्ष्मीः निषेवते नितरांसेवते ॥ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीरिति न्यायान् ॥ ३०० ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रान्तः कर्मकरणेन ॥ ३०० ॥

कृतं त्रेतायुगंचैव द्वापरंकलिरेव च ॥ राज्ञोदत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥

(१) मेघातिथिः । इतश्च कर्मरंभपरेण भवितव्यं अनारंभीकलिः स्यात्सचमहान्दोषः नचैवं मन्तव्यं राज्ञा कर्नामविशेषत इतिहासप्रसिद्धेः कथमहं स्यामिति यतो राज्ञोदत्तादितदुत्तरेण निर्दिश्यते ॥ ३०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञोदत्तानि राजचरितान्येवैतानि ॥ ३०१ ॥

(३) कुल्लूकः । यतः कृतमिति । कृतत्रेताद्वापरकलयोराङ्गएव वेष्टितविशेषास्तैरेव सत्यादिविशेषमवृत्तेः । तस्माजैव कृतादियुगमभिधीयते ॥ ३०१ ॥

(४) राघवानन्दः । राजा हि कृतादिचतुष्टयस्य धर्मप्रवर्त्तकत्वेन तद्रूपमित्याह कृतमिति ॥ ३०१ ॥

(३००) श्रान्तः श्रान्तः=दान्तः शान्तः (ग)

(५) नन्दनः । राज्ञः कर्मणामारंभविशेषेणयुगविशेषोपीत्याह कृतं त्रेतायुगं चैवेति । राज्ञोवृत्तानि राज्ञः संबन्धीनि तानि ॥ ३०१ ॥

कलिः प्रसुप्तोभवति सजायद्वापरंयुगम् ॥ कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतंयुगम् ॥ ३०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुष्ठानशीलः प्रसुप्तः कलिर्भवति । जानानश्चोत्कर्षाभ्युपायानातिष्ठत्सजायद्वापरंभवति । व्यवसि-
कर्मप्रयोगस्त्रेतायुगंभवति । विश्वस्य सर्वरूपाणि यथाशास्त्रं कर्मफलसंपादाकृतयुगंभवति ॥ ३०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कथं तदित्यत आह कलिरिति । प्रसुप्तोऽनवेक्षितराज्यः तदा कलिदोषप्रवृत्तेः । जायत् प्र-
संधानमात्रं कुर्वत् । अभ्युदित उद्यतः । विचरन्निष्पादनार्थं कर्मणाम् । प्रत्वापादीनांकल्यादियुगतुल्यत्वात्प्रसुप्तादेस्तत्त्वमु-
ह ॥ ३०२ ॥

(३) कुल्लूकः । कीदृक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यत आह कलिरिति । अज्ञानालस्यादिना यदा निरुद्यमो राजा भवति
तदा कलिः स्यात् यदा जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा द्वापरम् यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थितस्तदा त्रेता यथा शास्त्रं पुनः कर्मा-
यनुतिष्ठन्विचरति तदा कृतयुगं तस्माद्राज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमिति । अत्र तात्पर्यं न तु वास्तवकृतयुगाद्यपलापे ॥
३०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेव विवृणोति कलिरिति । प्रसुप्तः स्वापंगतः राजनि सुप्ते दुष्टानां भयात्कर्मणि अनुपस्थितिः ।
स्तिज्जाग्रति साधूनामभयदानादिपुण्योपस्थितिः तद्वापरम् । कर्मकर्तव्यम् । स्वाभिमुख्येनोद्यमी तदा यज्ञादिप्रवृत्तेस्त्रेता ।
विचरन् त्वराज्ये कण्टकाघातनाय पर्यटन् कृतं सत्यं ध्यानास्पदं सर्वत्र निर्भयाद्व्यानं कृत इत्युक्तेः ॥ ३०२ ॥

(५) नन्दनः । प्रसुप्तो निष्कर्मा राजा लोकस्य कलिर्भवति जायत्कर्मण्यारब्धव्यानीत्यवगच्छन्कर्मस्वभ्युद्यतः क-
स्युक्तो व्यवसित इति यावत् । विचरन्कर्मणि कुर्वन् ॥ ३०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसुप्तः अनपेक्षितराज्यः कलिर्भवति । सजायत् प्रतिसन्धिमात्रपरः द्वापरंभवति । कर्मसु अभ्यु-
द्यतं उद्यमयुक्तं त्रेतायुगं भवति । विचरंस्तु व्यवहारं पश्यन् कृतयुगं भवति ॥ ३०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ॥ चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तेजः शुक्रं कार्यसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रादीनां प्रत्येकं वृत्तानुवृत्तिं प्रागुक्तामपि विवरीतुमनुवदति इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तमिति
जोबलं यथावृत्तं चरितम् ॥ ३०३ ॥

(३) कुल्लूकः । इन्द्रादिसंबन्धिनोवीर्यस्यानुरूपं चरितं राजानुतिष्ठेत्तथा च राजा कण्टकोद्धारेण प्रतापानुरागाभ्यां
युक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवं किंतु इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तं तत्तदीयां प्रागल्भ्येन चेष्टाम् ॥ ३०३ ॥

(५) नन्दनः । तेजः प्रभावस्तदर्थं वृत्तं तेजोवृत्तम् ॥ ३०३ ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ॥ तथाभिवर्षेत्स्वराष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

(१) मेधातिथिः । नात्र प्रकरणे मासिनियमोऽभिधेयः केवलं चतुर्षु मासेषु सन्ततवर्षी पर्जन्यो भवति अतः सन्ततं स-

(३०३) तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् = तेषां वृत्तं नृपो हरिः (च)

वर्कालं त्वराष्ट्रकर्मैः पूरयेदित्युक्तं भवति तथा कर्तव्यं यथा त्वराष्ट्रिया अनुरक्ता भवन्ति ॥ ३०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कामैरपेक्षितदानैः ॥ ३०४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह वार्षिकेति । ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेदमुच्यते यथा आवगाशी-
श्वतुरोमासानिन्द्रः सस्यादिसिद्धये वर्षन्येवमिन्द्रचरितमनुतिष्ठन् राजा स्वदेशायातसाधूनभिलषितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह वार्षिकानित्यष्टभिः । कामैर्ज्ञानमानाद्यैः ॥ ३०४ ॥

(५) नन्दनः । कामैरपेक्षितभोगैः इन्द्रव्रतचरनिन्द्रव्रतमेतदित्यर्थः ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयंहरति रश्मिभिः ॥ तथा हरेत्करं राष्ट्राण्यनित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

(१) मेधातिथिः । [स्तोत्रं स्तोत्रमपिरसमोषत्तापेनादत्ते यथादित्यस्तथाकरमादद्यादित्येष उपमार्थः] ॥ ३०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तथा हरेत्करं क्रमेण ॥ ३०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा सूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासां रश्मिभिस्तोत्रं स्तोत्रं करसमीपत्तापेनादत्ते तथा राजा शास्त्रीयकरानपी-
ड्या सदा राष्ट्रादृढीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

(४) राघवानन्दः । रश्मिस्थानीयैः करघाहकचराद्यैः । हरेत् गृहीयात् ॥ ३०५ ॥

(५) नन्दनः । अष्टौ मासाः कार्तिकादयः ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ॥ तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्वि मारुतम् ॥ ३०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । चारैश्चरद्वारा प्रवेष्टव्यं परराष्ट्रे ॥ ३०६ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तः प्रविश्य विचरत्येवं चारद्वारेण स्वपरमण्डलजालेषु चिकीर्षिता-
र्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् यस्मादेतन्मारुतचरितम् ॥ ३०६ ॥

(४) राघवानन्दः । चारैः उक्तकापटिकादिपञ्चविधैः । प्रवेष्टव्यं भद्राभद्रं ज्ञातव्यम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ॥ तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्वि

यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

(१) मेधातिथिः । अपराधेन प्रियद्वेष्ययोर्नियमसमत्वेन वर्तितव्यम् ॥ ३०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नियन्तव्याः प्राप्ते काले ॥ ३०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे नस्तस्तथापि तन्निन्दकार्चकयोः शत्रुमित्रयोर्यथा यमः शत्रुमित्रमरणं
तुल्यवन्नियमयत्येवं राज्ञाऽपराधकाले रागद्वेषपरिहारेण प्रजाः प्रमापणीयाः यस्मादेतदस्य याम्यव्रतम् ॥ ३०७ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा यमः प्रियद्वेष्यौ हित्वा प्रजाकृतानुरूपेण नियच्छति दण्डादि करोत्येवमसौ ॥ ३०७ ॥

(५) नन्दनः । सर्वे प्रियद्वेष्याः ॥ ३०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राप्ते काले मरणकाले । नियच्छति नियमयति ॥ ३०७ ॥

वरुणेन यथा पार्श्वैर्बद्धैर्बाभिदृश्यते ॥ तथा पापान्निगृहीयाद्व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

(१) मेधातिथिः । अवशङ्किता एव कार्यकारिणो नियन्तव्या यथा न पलायन्ते ॥ ३०८ ॥

(१) आ आ

(२) सर्वज्ञनारायणः । बद्धएवदृश्यते नतु बन्धनप्रामिकाले ज्ञायते ॥ ३०८ ॥

३) कुल्लूकः । योवरुणस्य रज्जुभिर्वन्धयितुमिष्टः सयथा तेनाविशङ्कितः पार्श्वैर्बद्धएव लक्ष्यते तथा पापकारिणोऽ-
विशङ्कितानेव यावन् पारयन्तेतावच्छासयेत् यस्मादेतदस्य वारुणं व्रतम् ॥ ३०८ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा वारुणैः पार्श्वैर्बद्धोनरकस्थः एवं साहसकादिर्निगडैर्बद्धोदृश्यतेति ॥ ३०८ ॥

(५) नन्दनः । गृहीयान्निबन्धीयात् ॥ ३०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा पापं पापकारणं । निगृहीत गृहीयात् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्णयथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृश्यन्ति मानवाः ॥ तथा प्रकृतयोयस्मिन्सचान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ३०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अक्रोधेन प्रसाधनालङ्कारवता प्रदृष्टवदनेन प्रजादर्शनकाले भवितव्यं । निर्वाता आपन्नपरिता-
पाभवन्तीत्यर्थः ॥ ३०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतयोयस्मिन्परिपूर्णं दृश्यन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ३०९ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा पूर्णेष्वुदर्शनेन मनुष्याहर्षमुत्पादयन्त्येवममात्यादयोयस्मिन्दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति सचन्द्राचार-
चारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्मिन् राजनि दृष्टे प्रकृतयोदृश्यन्ति सराजा चान्द्रव्रतिकः ॥ ३०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतय इत्यामात्यादयः ॥ ३०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा तथा समाङ्गेन पूर्णराजानं दृष्ट्वा प्रकृतयोदृश्यन्ति ॥ ३०९ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ॥ दुष्टसामन्तर्हिस्त्रयं तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

(१) मेधातिथिः । भृशमुद्वेजनीयो दुष्टइत्याग्नेयव्रतं । सामन्ता अमात्या एव बहुसाधनयुक्ताः ॥ ३१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतापयुक्तः तापकारी । तेजस्वी अधृष्यः । यथा दुष्टदिव्येऽग्निर्हिंनस्ति तथा दुष्टानां सा-
मन्तानां राज्यसमीपवर्तिनां हिंस्रः ॥ ३१० ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारिषु सदादण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनः स्यात्तथा प्रतिकूलामात्यर्हिंसनशीलो भवेत् तदस्याग्निसं-
बन्धिव्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

(४) राघवानन्दः । पापकर्मसु प्रतापयुक्तः स्यात् तेजस्वी च घृतकाञ्चनपरीक्षादौ दाहस्तद्वत् दुष्टसामन्तेषु हिंसी-
पि ॥ ३१० ॥

(६) रामचन्द्रः । दुष्टसामन्तः संसक्तकास्तु सामन्ताः ॥ ३१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ३११ ॥

(१) मेधातिथिः । धरा पृथ्वी तद्वद्दीनानाथाश्च वंशाश्च भरणीयाः ॥ ३११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समं धारयेत् न त्वेकं परित्यज्यैकमेव । बिभ्रतः पुष्पतः ॥ ३११ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा पृथिवी सर्वाण्युच्चावचानि स्थावरजङ्गमाभ्युत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्वद्विद्वद्-
नेकगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाथादिसर्वभूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसंबन्धिव्रतं भ-
ति ॥ ३११ ॥

(४) राघवानन्दः । समं भूतानि प्रजाः बिभ्रतः पुष्पतो राज्ञः पार्थिवं व्रतं श्रेयम् ॥ ३११ ॥

(४) रामचन्द्रः । यथासर्वाणिभूतानि प्रदानादिनाबिभ्रतः पुष्पतः ॥ ३११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ॥ स्तेनान् राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे परएव च ॥ ३१२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारः श्लोकः । एतैर्देवव्रतैरन्यैर्लोकतोवगम्यैः ॥ ३१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतैः प्राग्व्यवधानेनोक्तैः । स्वराष्ट्रे स्वराष्ट्रस्थितान् । परएव च परराष्ट्रादागतान् ॥ ३१२ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रयुक्तो राजाऽनलसः सन् स्वराष्ट्रे ये चौरावसन्ति ये च परराष्ट्रे-
वसन्तस्तद्देशमागत्य मुष्णन्ति तानुभयप्रकारान्निगृह्णीयात् । सोऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वसिद्धवदुक्तमध्यादिरूपत्वं इह
तु तद्गुणत्यागेन स्फुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः ॥ ३१२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतैरिति । परे परराष्ट्रे जयादिनात्मसात्कृते तत्रत्यानपि स्तेनान्निगृह्णीयादित्यन्व-
यः ॥ ३१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनान् चौरान् स्वराष्ट्रे स्थितान् परएव वा परराष्ट्रस्थितान् परराष्ट्रे स्थितान् गत्वा मुष्णतः
॥ ३१२ ॥

परामप्यापदंप्राप्तो ब्राह्मणान् प्रकोपयेत् ॥ ते स्तेनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

(१) मेधातिथिः । यः क्षीणकोशो बलीयसा च राज्ञा दण्ड्यते तथापि न ब्राह्मणधनमप्यापदि ग्रहीतव्यं न चाव-
ज्ञानादिना प्रकोपनीयाः ॥ ३१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न प्रकोपयेदर्थग्रहणादिना ॥ ३१३ ॥

(३) कुल्लूकः । कोशक्षयादिना प्रेरुष्टमप्यापदंप्राप्ती राजा ब्राह्मणान् प्रकोपयेद्यस्मात्ते रुष्टाः सबलवाहनमेतंसद्यः
शापाभिचाराभ्यां हन्युः ॥ ३१३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंविधस्यापि नृपतेर्ब्राह्मणाधीनत्वं वक्तुं ब्राह्मणस्य निग्रहानुग्रहसामर्थ्यमाह परामित्या
दिना ॥ ३१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हि निश्चयेन । ते ब्राह्मणाः एवं राजानम् ॥ ३१३ ॥

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ॥ क्षयी चाप्यायितः सौमः को न श्येत्प्रकोप्य तान् ॥ ३१४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागुक्तार्थसिद्धये ब्राह्मणमाहात्म्यं इति हासलोकप्रसिद्धमनुबदति इत्यर्थेष्वाख्यानानि महाभा-
तादवगमयितव्यानि ॥ ३१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वभक्ष्योऽग्निर्भृगुणा कृतः । वड्वातुखोनामर्षिस्तेन मेरौ तपःकुर्वता समुद्राहूतो नाग-
तस्तेन क्रोधादात्मगात्रोष्मणा समुद्रस्तिमितजलः कृतः प्रत्वेदमस्यन्दसदृशश्चास्य रुचणभावो जनित उक्तश्चापेयो भविष्य-
सीति भारते मोक्षधर्मेषुक्तम् । क्षयीकृत्वापश्चादाप्यायनेनोपायकथनेनाध्यायितश्चन्द्रोदक्षेपः ॥ ३१४ ॥

(३) कुल्लूकः । तथाहि यैरिति । यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योऽग्निः कृतः समुद्रश्चापेयजलश्च क्षययुक्तः प-
श्चात्पूरितस्तां प्रकोपयित्वा को न श्येत् ॥ ३१४ ॥

(४) राघवानन्दः । भृगोः पत्नीयमित्युक्तेभिनाऽमुरस्तां जहार तत्कृत्वा भृगुणा शमोभिः सर्वभक्षो भवेदिति ।

था मोक्षधर्मे नारायणीये कृष्णार्जुनसंवादे नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखोनामार्षः पुरा बभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्राहूतोनागतस्तेनामर्षितेनात्रगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलःकृतः स्वेदस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावोजनितउक्त-
शपेयोभविष्यस्येवं त्वत्तोयंवडवामुखेयोभिस्तेन पीयमानं मधुरं भविष्यतीत्यपेयोमहोदधिः समुद्रः । क्षयी यक्ष्मणायुक्तः ।
गप्यायितः पूरितः ॥ ३१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यैर्ब्राह्मणैः सोमः क्षयी आप्यायितः पूर्णतांप्रापितः तान् ब्राह्मणान् प्रकोप्य को न नश्येत् ॥ ३१४ ॥

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ॥ देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्स

सृध्रुयात् ॥ ३१५ ॥

(१) मेघातिथिः । क्षिणोति छादयति तदविशेषात्सृष्टीनां क्षिण्वन्हि संक्षेपोप्युत्तमानामेवेति युधिष्ठिरेण गाण्डिवे
त्रक्षिमे व्यासमुनिना दर्शितम् ॥ ३१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकानन्यानि विश्वामित्रचरितम् । लोकपालानिति इन्द्रांतरसृष्ट्याद्युद्यमेन गरुडंसृजतां
गलखिल्यानां चरितम् । देवानदेवानिति वाय्वादीनांवृत्तम् । क्षिण्वन् दुःखजननादेव ॥ ३१५ ॥

(३) कुल्लूकः । किंच लोकानामिति । येष्वर्गादिलोकान्परानन्यांश्च लोकपालान्सृजन्तीति संभाव्यते देवांश्च शापेन
मानुषादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयन्कः सृष्टिर्द्विगमुयात् ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच लोकेति । सृजेयुः विश्वामित्रादयः एवं देवानित्यपि माण्डव्यशापेन यमोपि विदुरतां-
गतः । क्षिण्वन् पीडयन् । सृष्टिर्द्विगच्छेत् ॥ ३१५ ॥

(५) नन्दनः । एतत्पद्यत्रयं राज्ञां वर्ज्यतमत्वकथनं लोकानन्यान्सृजेयुर्यदिति । क्षिण्वन्बाधमानः सृष्टिर्द्विगमुयात्सदीप-
येत् ॥ ३१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये ब्राह्मणाः देवान् अदेवान् देवकार्यरहितान् कुर्युः । क्षिण्वन् पीडयन् ॥ ३१५ ॥

यानुपाश्रित्यतिष्ठन्ति लोकादेवाश्च सर्वदा ॥ ब्रह्मचैव धनयेषांकोहिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

(१) मेघातिथिः । लोकास्त्रयः पृथिव्यादयः देवाआहुतिद्वारेण ब्राह्मणोपाश्रिताः अभ्यापनाधिक्येन कर्मबहु-
त्वेन ब्राह्मणोदेवानामाश्रयोन तथा क्षत्रियवैश्यौ ॥ ३१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यांस्माश्रित्य यत्साभ्यान्यज्ञानाश्रित्य । ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(३) कुल्लूकः । अपिच यानित्यादि । यान्ब्राह्मणान्यजनयाजनकर्तृकानाश्रित्याग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन पृथि-
व्यादिलोकादेवाश्च स्थितिलभन्ते वेदएवच येषामभ्युदयसाधनतया याजनाभ्यापनादिना धनोपायत्वाच्च ताञ्जीवितुमि-
च्छन्कोहिंस्यात् ॥ ३१६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यानिति । याजनाभ्यापनकुशलान्ब्राह्मणानाश्रित्यैवापूर्वद्वारालोकांश्चतुर्दशभुवनानि
देवाइन्द्रादयश्च स्युरितिभावः ॥ ३१६ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यान् ब्राह्मणान् । येषां ब्राह्मणानाम् । ब्रह्म वेदः धनं ॥ ३१६ ॥

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणोदैवतंमहत् ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्देवतंमहत् ॥ ३१७ ॥

(१) मेधातिथिः । जातिमात्राश्रयाणामनवज्ञानं नविद्वत्सामपेक्षेत नादिक्रियास्त्विव यथाचैतन्नपादतः कुर्यादित्यग्नौ ॥ ३१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविद्वानपि नतुविद्वानेव । प्रणीतोऽग्निः होमार्थमुद्धृतः ॥ ३१७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंतर्हि विद्वांसंब्राह्मणसंवेतेत्यतआह अविद्वानिति । यथाहितोऽनाहितोवाग्निर्महती देवतैवमूर्खो-विद्वांश्च प्रकृष्टा देवतेति ॥ ३१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोकिंवक्तव्यमित्याह अविद्वानिति । दैवतं देवतावृन्दम् । प्रणीतः आहितः तद्विन्नोऽप्रणीतः ॥ ३१७ ॥

(५) नन्दनः । वृत्तहीनोपि ब्राह्मणोन गर्हणीयइति श्लोकद्वयेनाह अविद्वांश्चैवविद्वांश्चेति ॥ ३१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रणीतः होमार्थमुद्धृतः समृद्धःकृतः । अप्रणीतः सौकिकः अनाहितः ॥ ३१७ ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावकोनैवदुष्यति ॥ हूयमानश्च यज्ञेषु भूयएवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(१) मेधातिथिः । गतार्थोयंदुराचारोप्यविज्ञेयइत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्मशानेष्वपिनदुष्यति नपापेयुज्यते यतःतज्जातीययज्ञेहूयमानोवर्धते नक्षत्रिस्तोन्यस्तोन्यत्र एकत्वाद्वैवतायः ॥ ३१८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाग्निर्महातेजाः श्मशानेशवदहन्कार्येपि नैव दुष्टोभवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु हूयमानोऽभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(४) राघवानन्दः । नैवदुष्यति ऋष्यादमग्निमित्यादिमन्त्रलिङ्गकादृष्टदोषेपि दृष्टदोषाभावान्निहि तदग्निर्दाहप्रकाशहीनः । हूयमानः होमेन संस्क्रियमाणोऽदृष्टदोषपरिहृत्य फलजनकतया वर्धतइतिभावः ॥ ३१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्मशानेष्वपि वर्धते आहुतिभिः ॥ ३१८ ॥

एवंयद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्रह्मणाः पूज्याः परमदैवतंहितम् ॥ ३१९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिष्टेषु प्रतिषिद्धेषु वर्तमानाष्टदूपक्रमैर्यथाशास्त्रं दण्ड्यामसहसाऽऽक्रम्य वर्णान्तरवत् ॥ ३१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्टेषु लोकविद्विष्टेषु ॥ ३१९ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंकुत्सितकर्मत्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः भवसन्तै तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मात्प्रकृतं तदैवतं स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ॥ ३१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । अनिष्टेषु कुत्सितकर्मसु देववृन्दादपि परमं दृष्टथापानुग्रहेहेतुत्वात् धनमानदिना ॥ ३१९ ॥

(५) नन्दनः । अनिष्टेषु सतामसमतेषु सर्वकर्मस्वितरजनकर्मसु ॥ ३१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्विज्ञाः परमं दैवतम् ॥ ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रतिसर्वशः ॥ ब्रह्मैव सन्नियंतृस्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रतिबाधितुंशक्तस्य ब्राह्मणस्य सन्नियन्तारः श्रीमदावलिमावस्थाभेदे

(६) रामचन्द्रः । अद्भ्यः जलेभ्यः अग्निर्भवति । ब्रह्मतः क्षत्रं जातम् अश्मनःलोहम् । तेषां ब्रह्मादीनां ॥ ३२१ ॥

नाब्रह्मक्षत्रमृगोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ॥ ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥ ३२२ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्क्षत्रियब्राह्मणरहितं राज्यं मन्त्रिपुरोहितादयो यत्र न ब्राह्मणास्तत्र कुतः संपृद्धिः एवं ब्राह्मणा अपि राजोपाश्रिताः कुतः संपातिलभन्ते उभौ युक्तौ जगज्जयतः ब्रह्मक्षत्रशब्दौ ब्राह्मणक्षत्रियजातिवचनौ ॥ ३२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संपृक्ते परस्परविरुद्धे वर्धते अवश्ययोद्धव्यरणोपस्थितौ ॥ ३२२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणरहितक्षत्रियोवृद्धिर्न याति शान्तिकपौष्टिकव्यवहारे क्षणादिधर्मविरहात् । एवं क्षत्रियरहितोपि ब्राह्मणो न वर्तते रक्षाविना यागादिकर्मानिष्पत्तेः कितु ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थ-
काममोक्षावाप्स्य वृद्धिमेति । दण्डप्रकरणे चैयं ब्राह्मणस्तुतिः ब्राह्मणानामपराधानामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्था ॥ ३२२ ॥

(४) राघवानन्दः । इतश्च ब्राह्मणः श्रेष्ठइत्याह नेति । याजनाद्यां साकार्तृतयाऽविद्यमानं ब्राह्मणजात्यवच्छिन्नं यस्य क्षत्रियस्य तत् न ऋगोति वृद्धिर्न गच्छति । नाक्षत्रं न विद्यते क्षत्रं याज्यपालकादितया यस्य तत् । संपृक्तं परस्पर-
कांक्षया संयुक्तम् ॥ ३२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्रह्म क्षत्रं न ऋगोति न वृद्धियाति । अक्षत्रं ब्रह्म न वर्धते । तस्माद्ब्रह्मक्षत्रं संयुक्तं इह लोके
अमुत्र परलोके ॥ ३२२ ॥

दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ॥ पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणंरणे ॥ ३२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा तु रजसाभिभूयेत कृतकृत्यः स्यात्तदा वसुनि धने सति सर्वदण्डसमुद्भूतं ब्राह्मणे
भ्यो दद्यात् । महापातकिधनस्य वरुणाय प्रतिपादनमुक्तं नराज्ञा तद्वहीतव्यं अन्यत्तु दण्डधनं नराज्ञा दृष्टादृष्टकार्यार्थवादाद्बहुधन-
मस्ति प्रयाणकालश्च तदा सर्वस्यायं विनियोगः । अन्येतु दण्डग्रहणं करशुल्कादीनामपि प्रदर्शनार्थं व्याचक्षते तथा सति सर्व-
स्वदद्यादित्युक्तं भवति वाहनायुधभूमिपुरुषवर्जं सर्वदा तव्यं एव तु व्याख्याने पुत्रे राज्यं समासाद्येति न घटने न हितस्य कोश-
स्य राजकरणसंभवः कुर्वीत प्रायणंरणे आत्मत्यागे संग्रामं कुर्यात् यदि कथंचिदन्यावस्थायां रणोपलभेत तदा द्युदका-
दिना शरीरं जहात् फलातिशयसंपत्तिस्तु रणे समासंजनमारोपणम् ॥ ३२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रणे प्रायणमन्यथा तुदैवकृतैरेव रोगादिभिरुभयथापि दत्त्वा धनमित्यादि तुल्यम् । प्राय-
णमात्रधर्मत्वात् ॥ ३२३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा तु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्सव्याधिना वाऽऽसन्नमृत्युर्भवति तदा दत्त्वेति । महापातकिधनव्यक्ति-
रिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डधनं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा पुत्रे राज्यं समर्थ्याऽसन्नमृत्युः फलातिशयप्राप्तये संग्रामे प्राणत्यागं कुर्यात्
संग्रामासंभवे त्वनशनादिनापि ॥ ३२३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियस्य वीतरागस्य नृपतेः कार्यान्तरं विधत्ते दत्त्वेति । प्रायणं प्राणत्यागं रणे कुर्यादिति ।
वने इति कचित्पाठस्तदा वनवासं कुर्यादिति ॥ ३२३ ॥

(५) नन्दनः । अथ चरमे वयसि राज्ञः कर्तव्यमाह दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्य इति । प्रायणं मरणम् ॥ ३२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धनं महापातकादिव्यतिरिक्तं सर्वदण्डसमन्वितं व्युत्थितं प्रायणं प्रयाणम् ॥ ३२३ ॥

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ॥ हितेषु चैवलोकस्य सर्वान्भृत्यान् नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं चरन् विहरन् राजधर्मेषु शास्त्रोपदिष्टेषु तदायुक्तस्तत्परः लोकेभ्यस्तत्परः लोकेभ्यः स्वरा-
ज्येभ्यो हितेषु सर्वान्भृत्यान् नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

* तु विशिष्ट=त्वनिष्ट (अ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजधर्मेषु व्यवहारदर्शनादिषु ॥ ३२४ ॥

(३) कुङ्कुमः । एवमध्यायत्रयोक्त राजधर्मेषु व्यवहार्यमाणो राजा सर्वदा यत्रान्त्रजाहितेषु सर्वान्भृत्यान्विनि-
गोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रासमर्थस्य वृत्त्यन्तरप्रदर्शयन्वैश्यशूद्रयोः कर्माह एवमिति द्वाभ्याम् । भृत्यानमात्मान् ।
मार्थिव इति जात्यन्तरंचेतृपृथिवीपालकः । उक्तधर्मानुष्ठानमावश्यकं तस्यापि ॥ ३२४ ॥

(५) नन्दनः । युक्तो वहितः भृत्यानधिकारिणः ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥ इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येनानेन शूद्रेण कण्टकशुद्धिपर्यन्तो राजधर्म उपसंह्रियते द्वितीयेन वैश्यशूद्रयोरुपचारे-
न्युक्तमनुस्मारयन्ति ॥ ३२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजधर्मानुपसंहृत्य वैश्यशूद्रयोर्धर्मावसाधारणौ क्रममाभाववतारयति एष इति । इमं व-
क्ष्यमाणम् ॥ ३२५ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतद्वाङ्मनः कर्मानुष्ठानपारंपर्यागततया नित्यं समग्रमुक्तं इदानीं वैश्यशूद्रयोः क्रमेण वक्ष्यमाणमिदं-
कर्मानुष्ठानं ज्ञानीयात् ॥ ३२५ ॥

(४) नन्दनः । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ३२५ ॥

(५) रामचन्द्रः । इमं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ॥ वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनांचैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतसंस्कार उपनीतः कृतविवाहश्च वार्तायां वक्ष्यमाणकालसमुदायो वार्ता तत्र नियुक्तः स्यात्
यथा बार्हस्पत्ये वार्तासमुपदिष्टा ॥ ३२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वार्तायां कृषौ ॥ ३२६ ॥

(३) कुङ्कुमः । वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारो विवाहादिकं कृत्वा जीविकायां वक्ष्यमाणाय कृष्यादिकार्यार्थ-
पशुपालने च सदा समायुक्तः स्यात् पशुरक्षणस्य वार्तात्वेऽपि प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग्विधानं तथा चोत्तरश्लोकाभ्यां
प्राधान्यं दर्शयति ॥ ३२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ वैश्यवृत्तीराह वैश्यस्त्विति ॥ ३२६ ॥

(५) नन्दनः । संस्काराजातकर्मादियोगोदानव्रतान्ताः वार्तायां कृषिगोरक्षवाणिज्यवार्धुष्येषु ॥ ३२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यस्तु वार्तायां कृष्यादौ नित्ययुक्तः स्यात् ॥ ३२६ ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सद्भ्या परिददे पशून् ॥ ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ ३२७ ॥

(१) मेधातिथिः । पशुरक्षणं वैश्यस्य न केवलं जीविका यैर्यावद्धर्माय प्रीतिं दर्शयत्यर्थवादेन । कथं पुनर्दृष्टे सत्यदृष्ट-
मुक्तप्रजापालनं वा अन्यमात्परिपालनीयं त्वमेति नियोगपरिदानं क्षत्रियस्य प्रजापालनेऽधिकारो निरूपितः ब्राह्मणस्य प्राय-
श्चित्तोपदेशादिना जपहोमादिना च आदित्याज्यायते वृष्टिरिति सर्वाधिकारः दृष्टान्तार्थं चैतत् तथैव धर्म एव वैश्यस्य
पशुरक्षणादिः ॥ ३२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिददौ रक्षणाय ददौ । ब्राह्मणाय पारलौकिकसिद्ध्यर्थम् ॥ ३२७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्माद्ब्रह्मापशून्सृष्ट्वा रक्षणार्थवैश्याय दत्तवानतोवैश्येन रक्षणीयाः पशव इति पूर्वानुवादः प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थदत्तवानिति प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुरक्षणहेतुः प्रजापतिरिति । ब्राह्मणायेत्यादिनियतरक्षणे दृष्टान्तार्थः । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्धर्म-
स्योक्तत्वात् ॥ ३२७ ॥

(५) नन्दनः । वैश्येनावश्यं रक्षणीयाः पशव इत्याह प्रजापतिर्वैश्यायेति । परिदानं निक्षेपः उत्तरार्धोपन्यासो दृष्ट-
न्तार्थः ॥ ३२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यान्पशून् रक्षणाय ददे दत्तवान् । ब्राह्मणाय उपदेशार्थम् । राज्ञे क्षत्रियाय सर्वाः प्रजाः रक्षा-
र्थं ददे ॥ ३२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्नरक्षेयं पशुनिति ॥ वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंच न ॥ ३२८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु कोजीवितार्थकामः यदुक्तं यद्यप्यदृष्टं तदा दृष्टाश्रितमेव भोजने प्राङ्मुखतायामेव तत्र
कथंचिदिदमुच्यते न च वैश्यस्य कामस्यादिति न ह्यबुभुक्ष्यमाणः प्रत्यवैति सत्यमेवं कृष्टाविकृष्टपाशुपाल्यमिति ज्ञापयितुं । क
श्चिन्मन्यते सर्वान्येतानि नियमार्थानि तुल्यफलानीति तत्र तुल्यफलत्वे च पक्षेऽकामोपि स्यात्कर्मान्तरं कामयमानस्य
यदा त्वन्येभ्यो गुणवत्तरो यदा तदा तु तेनाजीवेन्न कर्मान्तरे प्रकृतिः अतएव तदालंबनोजीवेत् ॥ ३२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामः स्यादीदृगुद्यमः स्यात् । वैश्ये चेच्छत्युद्यमं कुर्वति नान्येन वर्णेन रक्ष्यास्तदभावेः
शूद्रेण रक्ष्या इत्यर्थः ॥ ३२८ ॥

(३) कुङ्कुमः । पशुरक्षणं करोमीति वैश्येनेच्छा न कार्या अतः कृष्यादिवृत्तिसंभवेऽपि वैश्येन पशुरक्षणमवश-
करणीयं । वैश्ये च पशुरक्षणं कुर्वत्यन्यः पशुरक्षणं कारयितव्यः ॥ ३२८ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यस्यावश्यकत्वमनुवदन् अनापद्धर्ममाह न चेति ॥ ३२८ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तांतवस्य च ॥ गंधानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलम् ॥ ३२९ ॥

(१) मेधातिथिः । लोहशब्देन ताम्रायस्कास्यान्याह अर्घबलाबलं न्यूनताऽर्घस्य न्यूनताधिक्ये देशकाला-
पे कस्मिन्देशे इदं महार्घं कस्मिन्वाऽपचितार्घमेवं कालेऽपि ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मणिरश्ममणिमणिक्वादिः । लोहानां हिरण्यादीनाम् । तांतवस्य कौशेयादेः । अ-
बलाबलं मूल्योत्कर्षापकर्षौ ॥ ३२९ ॥

(३) कुङ्कुमः । किंच मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां गंधानां कपूरादीनां रसानां लवणादीनां उत्तममध्य-
नां देशकालापक्षयामूल्योत्कर्षापकर्षवैश्यः जानीयात् ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं पशुसंरक्षणमेव वैश्यस्यान्यदपीत्याह मणीति । मणिमुक्तादीनाम् लोहानां तु
रजतादीनाम् । तांतवस्य वस्त्रादेः । गंधानां चन्दनकुङ्कुमादीनाम् । रसानां तैलादीनाम् । अर्घबलाबलं देशकाला-
पेक्ष्य न्यूनताधिकमूल्यम् ॥ ३२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तांतववस्त्रस्य ॥ ३२९ ॥

बीजानामुन्निविच्चस्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ॥ मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३० ॥

(१) मेधातिथिः । इदं बीजविस्तृतमुच्यत इदं संहतमुच्यत इत्येनामुन्निविद्यात् इदं बीजमस्मिन्क्षेत्रे प्ररोहतीदं इदं च-
त्रफलति एवमादयोगुणदोषाः द्रोणशूर्पाढकादयो मानविशेषास्तेषां योगाये हस्तेन मीयन्ते ॥ ३३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उन्निविच्चस्यात् वापनकलादिवित्स्यात् । क्षेत्रदोषगुणस्य वेदिता । मानयोगान् द्रोणा-
न् तुलायोगान् पलादीनि । योगपदेन यत्रयादशमासनबंधस्तद्विद्यादित्युक्तम् ॥ ३३० ॥

(३) कुल्लूकः । बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः स्यात् इदं बीजमस्मिन्काले तत्र संहतं चोत्तमप्ररोहस्यस्मिन्नेत्येवं तथेदमूष-
मेदं सस्यप्रदमित्यादि क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् । मानोपायांश्च प्रस्थद्रोणादीन् तुलोपायांश्च सर्वान् तत्त्वतो जानीयात् यथा-
गेन वञ्चयति ॥ ३३० ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यदपि तत्कृत्यमाह बीजानामिति चतुर्भिः । उन्निविद्वपनकालवित् इदं बीजमिदानीं प्ररोह-
नेदमिदानीमिति ऊषरानूषरादि क्षेत्रदोषगुणयोर्ज्ञातिविशेषः । मानयोगांश्च प्रस्थद्रोणाढकादीनि मानानि यैः परिमाण-
ग्रैर्युज्यन्ते संभवति तान्मानोपायान् । तदुक्तं सप्तमेऽष्टमुष्टिरित्यादि । तुलायोगान् त्रसरेष्वादिपलान्तान् ॥ ३३० ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रबीजगुणस्य वेत्ता स्यादिति विपरिणामः ॥ ३३० ॥

(६) रामचन्द्रः । बीजानां उन्निविच्चस्यात् वपनवित् मानयोगांश्च जानीयात् प्रस्थादींश्च प्रस्थाढकादयः ॥ ३३० ॥

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ॥ लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥

(१) मेधातिथिः । भाण्डशब्देन विक्रेयवस्त्राजिनाभ्युच्यन्ते तत्र सारासारता यत्कालान्तरे स्थितं च न नश्यति
त्सारंतदितरदसारं अस्मिन्देशे व्रीहयोभूयांसेऽस्मिन्काले यवाअस्मिन्नोदशआचारदृशोजानपदानां त्वभावएवमादयोदेशे
गुणागुणाः अनेन च यवसेनेदशेन चलवणेनास्मिन्काले प्रयुक्तेन पशवोवर्धन्त इति ॥ ३३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भाण्डानां विक्रयद्रव्याणाम् । देशानां देशान्तराणाम् । गुणागुणं लाभालाभहेतुत्वम् ।
शालाभं कालान्तरेण ॥ ३३१ ॥

(३) कुल्लूकः । इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजातीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात्तथा देशानां प्राक्पश्चिमादीनां क-
कमल्पमूल्यं किंबहुमूल्यं चेत्यादिदेशगुणदोषौ बुध्येत विक्रेयद्रव्याणां चेयता कालेनेयानपचयोपचयोवेति विद्यात्तथाऽस्मि-
देशे कालेऽनेन च तृणोदकयवादिना पशवोवर्धन्तेऽनेन क्षीयन्त इत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३१ ॥

(४) राघवानन्दः । सारेति पक्रनिबिडादितारतम्येन स्थायित्वास्थायित्वे भाण्डानां भृन्मयादीनां एकजाती-
यानामपि । गुणागुणं लवणादिरसोत्पत्तिनिम्नोन्नतादिसत्त्वेन गौडादिदेशानाम् । पशूनां विवर्धनं वटकण्टकमाषतृणादिभ-
क्षणीयद्रव्यम् ॥ ३३१ ॥

(५) नन्दनः । भाण्डानां द्रव्याणां देशानां क्षेत्रादीनाम् ॥ ३३१ ॥

पण्यानां च भृतिविद्याद्भाषाश्च विविधानृणाम् ॥ द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३३२ ॥

(१) मेधातिथिः । भृत्यादासाः प्रेष्यादयः गोपालाजपालमहामात्राद्यास्तेषां क्रयतीवृत्तिरिति विद्यात् मालव-

कमगधद्रविडादिदेशभाषाः एतद्देशास्मिन्तर्हदृशमुच्चारयन्ति इदंद्रव्यमेवंस्थाप्यतएवंसंवर्ततएवमाश्रियतेऽनेन योज्यत इयताविक्रीयते ॥ ३३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भृत्यानां भृतिमेतया भृत्यैतत्कर्ममासंकार्यमिति । भाषा दाक्षिणात्यादिभाषाभेदान् । द्रव्याणां स्थानयोगानत्रैतदुत्पद्यतइति । क्रयविक्रयमन्त्रास्यक्रयविक्रयाविति ॥ ३३२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोपालमहीषपालादीनामिदमस्य देयमिति देशकालकर्मनिरूपणं वेतनं जानीयात् गौडदाक्षिणात्यादीनां च मनुष्याणां नानाप्रकाराभाषाविक्रयाद्यर्थं विद्यान्तर्हदं द्रव्यमेवंस्थाप्यतेऽनेन च संयुक्तं चिरं तिष्ठतीति बुध्येत तथेदं द्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयतइत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृत्यानां कर्मकुर्वताम् । भाषाश्च क्रयविक्रयार्थं लडपाभ्यंगतैर्लादिरूपाः । नृणामुत्कलादिस्थानाम् । नृणामिति विशेषणाद्देदृष्ट्यादावन्वेषामप्यधिकारइति । स्थानयोगांश्च पूगलवङ्गादीनां स्थापनोचिमाद्रूक्षादीनि स्थानानि सुवर्णाद्याकरान्वा ॥ ३३२ ॥

(५) नन्दनः । स्थानयोगान्निधानोपायान् ॥ ३३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भृत्यानां भृतिवेतनं विद्यात् । द्रव्याणां स्थानयोगांश्च अत्रेदं वस्तुत्पद्यतइति ३३२ ॥

श्रीरामचन्द्र भट्टविरचितायां मनुभाषार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

धर्मेण च द्रव्यदत्त्वावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३ ॥

(१) मेधातिथिः । बहु अन्नं दातव्यमित्यर्थः अन्यथा राज्ञादण्ड्यः एवमर्थमत्रोच्यते महाधनस्य चैतन् ॥ ३३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नमेव दद्यात् दद्यादेवान्नं कृषीवलतया बहन्तवात् ॥ ३३३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मेण विक्रयादिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकृष्टं यत्नं कुर्यात् हिरण्यादिदानमपेक्ष्यान्ममेव प्राणिभ्यो विशेषेण दद्यात् ॥ ३३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । धर्मेण अशीतिभागौ वृद्धिः स्यादित्यनेन धनवृद्धौ यत्नं कुर्यात् । सर्वभूतानां भुधार्तानां कृप्यादिसंचितमन्नं दद्यात् । न तेषु क्लिश्यमानेषु अधिकलाभार्थं [अधमर्णस्य सुवर्णादिकं]^१ स्थापयेदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

(५) नन्दनः । सर्वभूतानां शूद्रादीनां दद्यादिवेत्यन्वयः ॥ ३३३ ॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ॥ शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैऋत्यसः परः ॥ ३३४ ॥

(१) मेधातिथिः । यशस्विनामिति साध्वाचारोलक्ष्यते शुश्रूषापरिचर्यैव तस्य धर्मः परं श्रेय आवहति ॥ ३३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रधर्मा नाह विप्राणामिति । गृहस्थानामित्यन्वये भरणसंभवादित्युक्तम् । नैऋत्यसोतिः श्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां त्वधर्मानुष्ठानेन यशोयुक्तानां ब्राह्मणानां यापरिचर्या सैव प्रकृष्टवर्णादिश्रेयोहेतुर्धर्मः ॥ ३३४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहारव्याजेन शूद्रवृत्तिं कथयति विप्राणामिति द्वाभ्याम् । गृहस्थानामिति विशेषणम् ।

१ एवमेवमूले । राघ० २ चिन्हितपुस्तके च ।

* विक्रयादिना = द्विकशतादिना (अ)

(२) राघ० २

श्रमान्तेरेषु शुद्रापेक्षानिषेधः स्वयंदासास्तपस्विनइतिन्यायात् । तत्रापि न तपस्विनामितिभावः । यशस्विनां यशोर्थिनाम् ।
कदर्यशुश्रूषा भृत्यदुःखकरी नतु सुखकरी उदकेपि भक्ष्यालाभद्वेषादिना दुरदृष्टजडुःखरूपफलत्वात् ॥ ३३४ ॥

(५) नन्दनः । नैश्रेयसः निश्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मुदुवागनहंकृतः ॥ ब्राह्मणाद्याश्रयोनित्यमुत्कृष्टांजातिमश्नुते ॥ ३३५ ॥

(१) मेधातिथिः । शुचिषट्द्वारिशुध्येन्द्रियसंयमनेन च उत्कृष्टाच्चैर्वर्णिकान् शुश्रूषुर्मुदुवाङ्गतर्कादिशास्त्रगन्धितयापरु-
षभाषी उत्कृष्टां ब्राह्मणादिजातिमामोतीत्यर्थः स्पष्टमुक्तं प्रयोजनं पुनर्ब्राह्मणापाश्रयग्रहणात् अन्यानप्याश्रितस्यान्यशुश्रू-
षकस्यैतदविरोधेन धर्मएव ॥ ३३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुचिरान्तरबाह्यशौचवान् । उत्कृष्टस्य ब्राह्मणस्य शुश्रूषुः ब्राह्मणायाश्रयः कंचिदेक-
ब्राह्मणमाश्रित्यस्थितः । जातिमुच्छ्रितां जन्मान्तेरे वैश्यादिजातिताम् । उत्कर्षजातिनइतिक्वचित्पाठः ॥ ३३५ ॥

(३) कुल्लूकः । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतः स्वजात्यपेक्षयोत्कृष्टद्विजातिपरिचरणशीलोऽपरुषभाषी निरहङ्कारः प्राधा-
न्येन ब्राह्मणाश्रयस्तदभावे क्षत्रियवैश्याश्रयोपि स्वजातितत्कृष्टांजातिमामोति ॥ ३३५ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्कृष्टशुश्रूषुः उत्कृष्टानां द्विजानां शुश्रूषुः । उच्छ्रितिं सच्छुद्रताम् ॥ ३३५ ॥

(५) नन्दनः । उत्कृष्टशुश्रूषा पूर्वपूर्ववर्णपूजनम् ॥ ३३५ ॥

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ॥ आपद्यपि हि यस्तेषांक्रमशस्तन्निबोधत ॥ ३३६ ॥
इतिमानवे धर्मशास्त्रे ऋगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टमुक्तंप्रयोजनं च ॥ ३३६ ॥

इतिभट्टविरत्त्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिकृतौ मनुभाष्ये नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्त्वेषांक्रमक्रमोवृत्तिक्रमश्च क्रमशोनिबोधत मध्येप्रसंगागतींकिंचिदुक्ताऽजीवंस्तुयथोक्ते-
नेत्यादिना वक्ष्यमाणः ॥ ३३६ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञोक्तमन्वर्थनिबन्धनम् । वीक्ष्य धर्मान्वराब्रूत वेद्यंसर्वकृतेकृतम् ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ समाप्तोयं समस्तव्यवहाराणामापदांच निस्तारक-
नामाध्यायः ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । एषवर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधिर्धर्मोक्तः आपद्यपि यस्तेषांधर्मस्तसंकोर्णश्रवणादूर्ध्व-
क्रमेणशृणुत ॥ ३३६ ॥

इतिश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तवर्तित्यमाणयोरध्याययोः संबन्धार्थमनापद्धर्ममुपसंहरन्नापद्धर्मं प्रतिजानीते एषइति
॥ ३३६ ॥

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । एतद्वितीयादिभिरष्टाभिरध्यायैरुक्तं पूर्वयः कश्चिदापद्धर्मोक्तः सोलपकइत्यभिप्रेत्याह अनापदीति ।
॥ आनुक्रमान्युद्देशेनक्रमशोनिबोधत आपद्धर्मतः पश्चाद्वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ३३६ ॥

इतिमानवधर्मानुशासनव्याख्याने श्रीनन्दनकृते नवमोऽध्यायः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

अधीयीरस्त्रयोवर्णाः स्वकर्मस्थाद्विजातयः ॥ प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषानेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । ग्रहणार्थत्रैवर्णिकानां त्वाध्यायविधिरुक्तगृहीतस्य [वेदस्यवा]^१ विस्मरणमप्युक्तं सर्वाश्रमिणां त्वाध्यायेनित्यमुक्तः स्यात्तथा नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत शास्त्रप्रमुख्यया वृत्त्यैव शासनाद्विशालप्रमाणान्तरानवगतविधिप्रतिपादनाच्च वेदएवेति तदेव शास्त्रमन्यत्रयन्थसंदर्भसामान्याच्छास्त्रशब्दप्रयोगः तथा नियतोवेदमभ्यसेत् ब्रह्मोद्भूता वेदनिर्देति । यस्तु ब्रह्मयज्ञः स एकेनापि सूक्तेन सामानुवाकेन खण्डेन कण्डिकयावैक्यैव यावज्जीवमधीतया सिध्यति न तेन ब्रह्मस्मरणमाक्षिप्यते तदेवनिर्विषयत्वादस्य विधेरनुवादार्थतैव प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्तेषानेतराविति क्षत्रियवैश्ययोः प्रवचननिवर्तयितुम् । ननुचाध्यायनं ब्राह्मणस्येत्यादिना तयोस्तदग्राममेव । नैषदोषः वृत्तिकरणस्याश्रुतत्वात्तदर्थेव निवृत्तिः संभाव्यते धर्मार्थान्तुविद्यादानंतयोरप्यस्त्येवेत्याशङ्कानिवर्तयति अथास्तिसामान्येन निषेधः एवमर्हि ज्ञातिलक्षणप्रसङ्गजननार्थसिद्धमेवोच्यते एवंच कृत्वाऽनुक्रमणीयः संबन्धो न हातव्योयमिति भविष्यति वैश्यशूद्रोपचारंच संकीर्णानांचसंभवइति कश्चिदाह अध्यापनंशब्दोच्चारणशिक्षणं प्रवचनंतु तदर्थव्याख्यानमपि अतोभिन्नत्वाद्वाध्यापननिवृत्त्या तदर्थव्याख्याननिवृत्तिर्भवतीत्यतः पुनरुपदेशः । ननुच नात्र वेदशब्दोस्ति कुतस्तत्कर्मता अध्ययनक्रियया ऽलौकिकगद्यपद्यविषयमपीदमध्ययनमुच्यते तथासत्यदृष्टार्थोविधिः स्यात् यतश्चाधिकारकल्पना प्रसज्येत मूलकल्पना च स्यात् तथातुव्याख्यातं उपलब्धमूलैवेयंस्मृतिर्भवतीति नादृष्टमूलकल्पना प्रसङ्गः द्विजातयइति सिद्धे त्रयोवर्णाईति पादपूरणमेवस्वकर्मस्थाइति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रीमहागणपतयेनमः । चत्वारोवर्णाउक्तास्तद्धर्माश्च अथ क्रमप्राप्तं संकीर्णानां स्वरूपं तद्वृत्तयश्च वाच्याः तद्वृत्तिप्रसंगाच्च वर्णानामपि वृत्तिवक्ष्यते तत्र संकीर्णानामध्ययननिषेधार्थं वर्णत्रयस्यापि स्थितमध्ययनमाचक्षाणः प्रसंगादध्यापकमपि नियमयति अधीयीरन्निति । त्रित्वं शूद्रेणसह माभूदित्यतउक्तंद्विजातयइति । विकर्मस्थानां शौद्रव्यता जीवतां माभूदित्यतउक्तंस्वकर्मस्थाइति । आपदि तु क्षत्रवैश्यकर्मापि विप्रस्य स्वकर्मैवेति ग्राह्यम् । अस्य निषेधार्थतां प्रवचननिषेधे दर्शयति नेतराविति ॥ १ ॥

(३) कुड्मूकः । वैश्यशूद्रधर्मान्तरसंकीर्णानांच संभवमिति प्रतिज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्यएव संकीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापनमनुवदति । ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णा अध्ययनानुभूतस्वकर्मानुष्ठानारोवेदंपठेयुः । एषांपुनर्मध्ये ब्राह्मणएवाध्यापनंकुर्यान् क्षत्रियवैश्यावित्ययंनिश्चयः । प्रब्रूयाद्ब्राह्मणः पुनस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ नेतराविति पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ आपद्धर्मं वक्तुमनापद्धर्मान्स्मारयति अधीयीरन्नितिषद्विः । त्वकर्मस्थाअग्निहोत्राद्य-
नुष्ठानेच्छवः एवाधीयीरन्तेनाध्ययनाख्यसंस्कारसंस्कृतवेदार्थाविबोधोनुष्ठानाङ्गवाध्ययनमात्रमितिभावः । तेषामध्येब्राह्म-
णएव प्रब्रूयाद्धर्ममितिशेषः । इतरौ क्षत्रियवैश्यौ ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । अथ शास्त्रानुक्रमण्युद्देशक्रमेण संकीर्णानां संभवंक्ष्यंस्तत्प्रकृतिभूतानां चतुर्णांविर्णानामुत्कर्षापकर्षौ
तावदाह अधीयीरन्निति । निर्णयः अयमभिप्रायः द्विजातित्वाद्विधिविहितधर्मानुष्ठापित्वादध्ययनयोगाच्च त्रयोवर्णाः शूद्रा-
दुत्कृष्टाः ब्राह्मणस्त्वाचार्यत्वात्क्षत्रियवैश्याभ्यामुत्कृष्टइति ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयोवर्णाः अधीयीरन् पठेयुः । तेषां वर्णत्रयाणांब्राह्मणःप्रब्रूयात् न इतरौ नृपवैश्यौ न ॥ १ ॥

सर्वेषांब्राह्मणोविद्यावृत्युपायान्यथाविधि ॥ प्रब्रूयादितरेभ्यश्च त्वयंचैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । नचास्योपदिशेद्धर्ममिति नकश्चिद्धर्मोपदेशः शूद्रस्य कर्तव्यइत्युक्तंवृत्तिधर्मापदेशेष्ट्याइति
तस्यापवादः वृत्तिः शरीरकुटुम्बस्थितिस्तदर्थोपायास्तान्विद्यात् । प्रब्रूयात्सर्वेभ्य इतरेभ्यइति बहुवचनंशूद्रावरोधार्यत्वंच
तथा भवेद्यथोपदिष्टावृत्तिनियमाअनुष्ठेयाइत्यर्थः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणोवृत्युपायान् धर्म्यान् जीवनोपायानभ्यापनादीन् विद्यादिति ब्राह्मणस्य नियम्य-
ते नत्वन्यस्य निषिध्यते । तथाभवेत् तथाविहितवृत्त्या जीवेत् ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । किंच सर्वेति । सर्वेषांविर्णानांजीवनोपायंयथाशास्त्रंब्राह्मणोजानीयात्तेभ्यश्चोपदिशेत्त्वयंच यथोक्त-
वनियममनुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्युपायान्जीवनोपायान् । दण्डशुल्करुषिवाणिज्यादीन् । नकेवलमेवमित्याह त्वयंचेति ।
तथा त्वधर्मेण याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्जीवीतस्यादिति ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । इतश्चापि ब्राह्मणउत्कृष्टइत्याह सर्वेषांब्राह्मणोविद्यादिति । सर्वेषांविर्णानांशास्त्रेषु विहितान्वृत्युपाया-
न्ब्राह्मणोविद्यादितरेभ्यश्च प्रब्रूयादुपदिशेत् तथा त्वयंच शास्त्रोक्तमाचरेन्नेतरः । तेनोत्कृष्टइतिभावः ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः सर्वेषां वृत्युपायान् विद्यात् ब्राह्मणस्वरूपोपादानवैशिष्ट्यात् तथा त्वयंच वैभवेत् ॥ २ ॥
वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ॥ संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानांब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनः कारणंब्राह्मणएव प्रकृतत्वेनाऽधिक्रियते न पुनः क्षत्रियादयोपि यतएतच्छेषतया प्रो-
चनंपठति वैशेष्याद्विशिष्टत्वादित्यर्थः गुणाधिक्यवादिति यावत् तदिदानीमाधिक्यमाह प्रकृतिश्रैष्ठ्यादुत्तमाद्बोद्धवादिसुक्तं ।
प्रकृतिः कारणं नियमस्य च धारणान्मद्यपानप्रतिषेधाद्यमेवनियमोऽभिप्रेतः स्नातकव्रतानि वा वैणवधारणादीनि ब्राह्मण-
स्यैव संस्कारस्य च विशेषोत्पद्यद्गमाभिरित्यादि [ग्रामएव]^१ नियमोभिप्रेतः स्नातकव्रतानिच विशेषोत्पद्यद्गमाभिरित्या-
देरुपनयनादेर्वाबालस्यैवविधानात् क्षत्रियवैश्ययोस्त्वतीतशैशवयोरेकादशतोऽतोहेतोर्वर्णानांब्राह्मणः प्रभुःशासिता ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैशेष्यात् जातवैशिष्ट्यात् प्रकृतेर्ब्रह्ममुखरूपोपादानस्य श्रैष्ठ्यात् । नियमस्य स्नातक-
तादेः । संस्कारस्योपनयनदिरतिबाल्यकृतत्वादिना विशेषात् ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रानुवादः वैशेष्यादिति । जात्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणंहिरण्यगर्भोत्तमाद्ब्रह्मरूपकारणोत्कर्षानियम्य-
तेऽनेनेति नियमोवेदस्तस्याध्ययनाभ्यापनव्याख्यानादियुक्तसातिशयवेदधारणात् अतएव ब्राह्मणश्चैव धारणादिति साति-

शयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्षोक्तः । गोविन्दराजस्तुस्नातकव्रतानां धारणादिति व्याख्यातवान् तन् क्षत्रियादिसाधारण्या-
त्संस्कारस्योपनयनाख्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्षया प्राधान्यविधाने विशेषाद्ब्राह्मणानामभ्यापनवृत्त्युपदेशयोर्ब्राह्मणएवैश्वरः ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यैव धर्मवदने जात्युत्कर्षब्रह्ममुखजत्ववेदाभ्यापकत्वसोमपानृत्वानि चत्वारि हेत-
वद्व्याह वैशेष्यादिति । वैशेष्यात् । ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मवाद्दमयथासीदिति श्रुतेः । प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् प्रकृतिरूपत्तिस्थलम् ब्राह्म-
णस्यमुखमासीदिति श्रुतेः । नियमस्य स्नातकव्रतकलापादेः । संस्कारस्य सोमपात्त्वसंन्यासित्वस्य ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । अन्यानपि हेतून्ब्राह्मणोत्कर्षसाधकानाह वैशेष्यादिति । प्रकृतिश्रैष्ठ्याद्ब्राह्मणउत्तमाद्ब्राह्मणस्य प्र-
कृतिः । तस्याः क्षत्रियादिप्रकृतिभ्योवाक्तादिभ्यः श्रैष्ठ्यात् । धारणादक्षणात् चतुर्षु हेतुषु प्रथमेन स्वरूपतउत्कर्षोक्तः द्वितीयेन
कारणतः तृतीयचतुर्थाभ्यां कर्मतइत्यनुसंधातव्यमिति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् ब्राह्मणस्वरूपोपादानवैशिष्ट्यात् नियमस्य व्रतानां वेदस्य धारणात्
संस्कारस्य विशेषात् अतिबाल्ये उपनयनादि संस्कारविशेषात् ब्राह्मणोवर्णानां प्रभुः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ चतुर्थएकजातिस्तु शूद्रोनास्ति तुपञ्चमः ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । केपुनरमी वर्णानामनुप्यजातिवचनोवर्णशब्देनेत्याह चत्वारोवर्णाब्राह्मणाद्याः शूद्रपर्यन्ताः
अन्ये तु बर्बरकैवर्तादयः संकीर्णयोनयो यथा वक्ष्यन्ते । तत्र चतुर्णां त्रयोद्विजातय उपनयनस्य तेषां विहितत्वात् एकजातिः
शूद्रो न हि तस्योपनयनमस्ति उपनयनविधौ ब्राह्मणादिवर्णविशेषसंयोगात् । अष्टमे ब्राह्मणमुपनयतीति कादशे राजन्यं द्वादशे
त्रैश्वमिति न कस्मिंश्चित्काले शूद्रं पठन्ति । ननु कालविशेषानुपादानादनियतकालशूद्रोपनयनमस्तु भवेद्यद्यसंयुक्ता सामान्ये-
नोपनयनस्योत्पत्तिः स्यादेव त्ववर्णकालविशेषयुक्तो निमित्तार्थः स्तुतयः स्युः न तु पृथगुत्पत्तिरस्यास्ति तत्कस्य प्रमाणस्य
सामर्थ्येनास्योपनयनमनियतकालक्रियतां यद्येवं किं तस्मिन्नेन चतुर्थएकजातिरिति सत्यं आशङ्कामात्रनिवारणार्थमप्यवर्जतदु-
च्यतइति अमच्छकस्य नियतकालस्य प्रामिराशङ्क्यते । ननु च पाकयज्ञविधावेतद्वाक्यं तस्मिन् विधौ श्रवणात्तत्र कृतार्थना-
यत्र भवितुमर्हति अतएवाशङ्कामात्रमित्युक्तं परमार्थतस्तु व्यवहारनियमार्थमयं श्लोकः ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते द्विजातयो द्विजातिशब्दवाच्याः सावित्रीतो द्विजातिजन्मलाभात् । तथा चतुर्थोवर्ण-
एकजातिरेकमेवास्य जन्म मातुः सकाशात् पञ्चमोवर्णो नास्ति संस्करजानामवर्णत्वात् । एतच्च तेषां वर्णप्रामिर्माभूदित्येतदर्थ-
मुक्तम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णाद्विजातस्तेषामुपनयनविधानात् शूद्रः पुनश्चतुर्थोवर्णएकजातिरुपनयनाभावा-
त्पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति । संकीर्णजातीनां त्वं श्वतरवन्मातापि मृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वान्न वर्णत्वं । अयं च जात्यन्तरो-
पदेशः शास्त्रे संव्यवहृणार्थः ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्तु चतुर्थएकजातिरित्यन्वयः । पञ्चमोऽनुलोमजो नास्तीति ॥ ४ ॥

(५) मन्दनः । उक्तमर्थनिगमयति ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यइति । क्रमोपादानं ब्राह्मणाद्विजातेरपि क्षत्रियः किंचिदप-
कृष्टः क्षत्रियाद्वैश्यइति ज्ञापनार्थं शूद्रस्यैव जातित्वग्रहणं पृथगुपादानं चापकृष्टतमत्वख्यापनार्थं पञ्चमो नास्ति चत्वार एव
वर्णा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्थएकजातिः शूद्रस्तु पुनः पञ्चमः नास्ति ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ॥ आनुलोम्येन संभूताजात्या ज्ञेयास्तएव ते ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । के पुनरमी ब्राह्मणादयोनाम नक्षेपांस्परस्परभेदः शक्यो वसातुं व्यक्त्यधीनाधिगमाहि जात-
 योनच व्यक्तयः स्वावयवसन्निवेशविशेषावगमशून्याः शक्नुवन्ति तासांभेदमावेदयितुं नच ब्राह्मणक्षत्रियादीनांगवाश्वस्येव
 वाऽऽकारभेदोस्ति येन रूपसमवायाच्चाक्षुष्यः स्युः नापि विलीनघृततैलगन्धरसादिभेदेन क्रियान्तरगोचराः नापि शौचा-
 चारपिङ्गलकेशत्वादिभिर्धर्मैः शक्यंभेदावसानास्तेषांसर्वत्र संकरोपलब्धेः व्यवहारश्च पुरुषाधीनोविप्रलम्भभूयिष्ठत्वाच्च पुरुषा-
 णानान्ततोवस्तुसिद्धिरित्यतोजातिलक्षणमुच्यते सर्ववर्णेष्वेतल्लक्षणंजातेर्यत्तुल्यासु समानजातीयासु भर्तृसंभूतासु पत्नीषुदासु
 जातास्तएव जात्याज्ञेयाः प्रायेण मातापित्रोर्या जातिः सैवापत्यस्योदायां जातस्य वेदितव्या संबन्धिशब्दत्वात्पत्नीग्रहणा-
 स्यातोवोढापिता लभ्यते तेन येनैवोढा तनयस्तस्यामेव जातस्तदा तज्जातीयोभवति । अक्षतयोनिग्रहणं पुनर्विवाहसंस्का-
 रेण पत्नीत्वमाशङ्कमानंनिवर्तयति । सहोढकानोन्मानृणांच ननुच नैवैतासांविवाहसंस्कारोस्तिपाणिग्रहणिकामन्त्राःकन्या-
 त्वितिवचनात् यद्यपि वोढुः सगर्भोभवतीति विवाहश्रवणेनशास्त्रीयसंस्कारप्रतिपत्तिः प्राप्तिमात्रवचनत्वात्तस्य नविहितव-
 चनीयंमन्त्रभिज्ञानमस्ति तस्मात्स्वीकारमात्रे धातुर्वर्तते स्वीकर्तुरित्यर्थः पित्रादीन्वचयित्वा येनैव स्वीकृता तस्यैव सा भव-
 ति ततः पुत्रश्चेति तस्यार्थः । पुनर्भूसंस्काराभावात् सा चेदक्षतयोनिः स्यादिति पठ्यते । गतप्रत्यागतायामपि पुनःपुनः
 शब्दप्रत्यभिज्ञानाद्धेतुरुक्ता नच ताभिः सहाभिः सहाधिकारोस्तियज्ञसंयोगेस्ति पत्नीशब्दः अतोक्षतयोनिशब्दोऽतिरिच्य-
 ते अत्र पूर्वेपत्नीशब्दमपसार्यनारीष्विति पठन्ति तदपि न किंचित् केवले हक्षतयोनिशब्देत्वसंस्कृतात्पि जातास्तजाती-
 याः स्युः । पत्नीशब्दपाठेन शास्त्रीयेण विधिनाया संस्कृता भार्यात्वमापादिता सा गृह्यते । यास्तु कुमार्यण्वोपगम्यन्ते भव-
 न्ति ताअक्षतयोनयोनितुपत्त्यः तस्मादक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनंवाच्यं उच्यते यत्तावदुक्तंनताः पत्न्योयज्ञसंयोगाभावादिति
 यदि विवाहेरनुसप्तएव यज्ञः स्यात्तत्रापिपूषवरुणार्थमृष्णामस्त्येवयागः समानार्थौ च यागयज्ञशब्दौ तस्मात्स्युरेवपत्न्यः अक-
 न्यात्वादविवाहस्यैव न पत्न्यदिति युक्तंअतश्चानर्थक्येऽक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनमुच्यते । दृश्यते लक्षणयाऽस्त्यपियज्ञसंयोगे
 पत्नीशब्दः प्रयुज्यमानोलेकेरजकस्य पत्नी यथान्यत्रावरुद्धासु स्त्रीषु गृहिणी शब्दः सोऽपि भार्यावचनएव केनचिद्धर्मसाम्ये-
 न तत्रापि प्रयुज्यते यद्यपि सतिमुख्ये लक्षणा न न्याय्या तथापि मन्दिधियांसुद्धृत्वाशङ्कामात्रंनिवर्तयति किंनाम नाश-
 ङ्क्यते मूढमतिभिः । आनुलोम्य ग्रहणमुत्तरार्थेऽपि तएवतदिति पठन्ति तेषामपि सएवार्थस्तज्जातीयाइति । अत्रोच्यते किं-
 माण [मूलमेतत्स्मृतिकाराणांस्मरणमकार्यरूपत्वान्धर्माधर्मोपदेशतुल्यंप्रमाणंतेरेवनास्तीत्युक्तंस्मृत्यन्तर] मूलत्वेऽन्धपरंपरा-
 प्रसङ्गः प्रमाणश्लोकैर्दर्शितः । उच्यते वृद्धव्यवहारोमूलंसाधुत्वस्मृतिवत् ननु च पुरुषापराधोसावित्युक्तं अतएव नियामकाः
 स्मृतयः फलवत्यः अभियुक्तस्मरणमन्यथेति न शक्यते वक्तुं शास्त्रस्थाः प्रसिद्धाः प्रमाणतराः संभवतिच तेषामनादिव्यव-
 हारोमूलं एतत्स्मृतिसंस्कृतानांवावगताभिजनजातीयानांप्रत्यक्षमभ्युपपद्यतइति । केषांचिद्दर्शनं एतत्स्मृतिविवेके प्रपञ्चितं
 ननु च स्मृत्यन्तरे नायंविशेषोस्ति ॥ सर्वर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥ अनिन्देष्टु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्ध-
 नादिति ॥ आद्येनार्धेनजातिलक्ष्यते उत्तरेण हि ब्राह्मादिविवाहजातानांसंतानवचनत्वात्तत्र सर्वर्णभ्यः सवर्णास्त्विति नात्र
 पत्नीशब्दोस्ति कथंनास्ति यावता विन्नालैषविधिः स्मृतइति मा वा भूदविशेषस्मृतेर्विशेषस्मृतिर्बलीयसी यद्दर्शनादर्शनं
 बलीयायतः केन विशेषेन दृष्टोऽपरेण दृष्टइतिसंभवयेतत् अतोभियुक्तस्मरणसंभवन्मूलतया प्रमाणं ननुचाव्याप्तेरलक्षणमेतत् ।
 नहि सहोढकानोन्पौनर्भवादीनामनेन ब्राह्मण्यंभवतिकुण्डगोलकयोः । क्षेत्रजस्य च अनभिप्रेतमेव तत्तेषामिति चेत्का त-

हितेषांजातिः कुण्डगोलकयोश्च असति ब्राह्मण्ये श्राद्धे प्राप्सभावादनर्थको निषेधः स्यात्स्मृत्यन्तरविरोधश्च ॥ सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति ॥ किंच यदेवलक्षणं तदेवलक्ष्यमनिर्ज्ञातं लक्ष्यं भवति निर्ज्ञातं लक्षणं । यथा कोदेवदत्त इति संशयेऽङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्कोवृत्तबाहुः । इह तु यथाकश्चित्ब्रूयात्कः काक इत्युक्ते काकाज्जात इत्युत्तरं तादृगेव कोब्राह्मणो यो ब्राह्मणाज्जात इति जनकेऽपि हि ब्राह्मण्यमप्रसिद्धमेव न्यायविरोधश्च सजातोयात्सजातीयायां जातः सलोके सजातो यो भवति यथागोर्गवि गारशश्वैडत्रायामश्वः अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं कृतेषांजातिरिति किमन्यया जात्या मनुष्यास्तावद्भवन्ति पुरुषधर्मैश्चाधिक्रियतेऽनुपात्तजातिविशेषैः पुत्रत्वाच्छ्राद्धादिभिश्च दाने च सर्वेषामधिकारः ननु च विशेषस्योपदेशेन विनाव्यवहारो न सिध्यति सर्वसाधारणत्वान्मनुष्यजातेऽसदेतत्सर्वस्यैव स्वसंज्ञाविशेषो विद्यते । प्रतिपुरुषदेवदत्तो यज्ञदत्त इति अथापि संबन्धव्यपदेशः कर्तव्य इति कानीनः सहोदर इत्येतदुपदिश्यते सोऽपि चातुर्वर्ण्यं सद्भावात्सामान्यरूप एवेति चेद्देवदत्तस्य कानीन इत्यादि जनकेन व्यपदेशः करिष्यते । तस्मादसंबन्धमेतदुच्यते व्यपदेशः कथमिति एवं तर्हि सर्वेष्वधर्माश्चातुर्वर्ण्यप्रतिषेधेऽन्येऽन्तरे प्रभवानां च तत्र बहुत्वं ब्राह्मणादिजातिचतुष्टयविषयं न चैतेषामप्येकजातिः सर्वजातिष्वेतस्य लक्षणस्य प्रवृत्तेः । यथैव ब्राह्मणादूढायां ब्राह्मण्यां जातो ब्राह्मण एव क्षत्रियादयोऽपि समजातीयमातृपितृजाताः सर्वविशेषाभावे च कुतः सामान्यं नहि शिशुपादिसर्वविशेषाभावेऽव्यक्तत्वसंभवः अन्तरप्रभवाश्चानुलोमप्रतिलोमास्तत्रानुलोमामातृजातीयाः प्रतिलोमास्तु धर्महीना अन्यत्राहिंसादिभ्यस्ते सर्वैस्त्वसंज्ञाभिर्विशेषतो निर्दिष्टाः न चैषां नामापि तत्रास्ति तत्र कतमे ते धर्माः [अमी अधिक्रियेरन् कचतद्वचनं यदेतानधिकुर्वीत । नहिकश्चिज्जातिविशेषः स्वीयो धर्मः] विधिरस्ति सर्ववर्णानामन्तरभावानां चैति शास्त्रादधिकृतत्वाच्च उच्यते यत्तावदाहिंसादिषु चातुर्वर्ण्यवचनं तन्मन्त्रमात्रोपलक्षणार्थमेव । सत्यपि प्रतिलोमाधिकारे मुख्यार्थवृत्तेः प्रत्युतसहचारिजात्यन्तरेण त्रिव्रमेवलक्षयितुं क्षमं नान्तरावस्थातुमर्हति तत्रैव च वक्ष्यामः इदंचास्ति ॥ शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेष्वध्वंसजाः स्मृता इति । अपध्वंसोऽसंस्कारः सचाष्टविधः व्यभिचारेण वर्णानामित्यादिनोक्तः । व्यभिचारः परस्त्रीषु गमनं सजातीयासु अन्यद्वक्ष्यामस्तस्मादसत्यपि वर्णत्वे वाचनिक एव तेषामधिकारः । क्षत्रियस्य तु मातृजातीयत्वमेव लिङ्गदर्शनात् पुत्रोद्यामुष्यायणस्य संविधानादितिकर्तव्यताविशेषः श्रुतः अन्येष्वपि श्रौतेषु तस्य वेधानान्तरं दृश्यते तस्मादेव ब्राह्मणादिजातीय एव समभागः स्वपितृव्येण तस्माद्धर्मेण तं भजेदिति न च यथोक्ते विधौ तदुक्तं दशहयं शूद्रधर्मा धनस्य यज्ञार्थतायामुक्तायां कुतस्तस्य तावद्भागः । कुण्डगोलकौ क्षेत्रजावेव शिष्टसमाचारश्चैवमेव पादुधृतराष्ट्रविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो मातृजातीयाः अतो युक्तः श्राद्धे प्रतिषेधः । किंच पतितोऽपि तत्र प्रतिषिद्धो यस्य सर्वधर्मबहुकृतत्वात्प्राप्सशङ्कैव नास्ति यत्तु सजातीयेष्वपि स्मृत्यन्तरं तदुक्तानुवादत्वाद्यथासंभवं व्याख्येयं कार्यपुत्रविषयतया वाच्यं निर्ज्ञातं लक्षणं भवति । तर्किकब्राह्मणार्थो नैवलोकप्रसिद्धः यत्र ब्राह्मणादिशब्दः प्रयुज्यत एवापध्वंसनिवृत्त्यर्थं च सच तापित्रोरेतदेव जातिलक्षणं न चानवस्थानादित्वात्संसारस्य प्रस्तुतन्यायविरोधस्तु साक्षात्पुत्रवसायगम्यत्वआसांजातीयाः स्यात्तासु स्मृतिलक्षणायथात्मरणं भवितुमर्हति । यथा वा वसिष्ठादयः शब्दा अन्तरेणैवाद्यत्वं धर्ममनवच्छिन्नस्मृतिपारंपरिकैश्च विदितार्थेषु प्रयुज्यते भवन्ति व्यवहारहेतवोऽसिद्धब्राह्मणावासिद्धाः शृण्वन्तीति तद्वदेतद्दृष्टव्यं । यथा समाने ब्राह्मणकेचिद्गवो वत्सा भारद्वाजा इत्यादिविशेषः स्मृत्येकप्रमाणः । तथैव समाने पुरुषत्वेऽपी ब्राह्मणाक्षत्रिया इत्यादिरूपपन्नो व्यवहारः । यैरपि लिङ्गदर्शनत्वे जाबालश्रुतिरुक्ता सत्यकामोजाबालो मातरमपृच्छात्किं गोत्रो ह मस्मिंति सैवं प्रत्यब्रवीत् बह्वहं-

रन्तीपरिचारिणीयौवने त्वामालभे नाहंतद्वेदेति स एवमुपश्रुत्य हारिद्रुनंतंगौतममियाय तंहोवाचब्रह्मचर्यंभवतोविवत्स्या-
म स एवमुवाच किंगोत्रस्त्वमसीति सप्रत्युवाचापृच्छमातरं सामाताप्रत्यब्रवीत् यौवनेत्वामित्यादि गौतमो न चैतद्ब्राह्मणो-
क्तमर्हति समिधंसोम्याहरोपत्वानेष्ये । अस्यायमर्थः बहुभिरहंयौवने पुंभिः संगताभूवंन जाने केन जातोसीति । गौतम-
तु सत्यवचनान्निश्चिकाय ब्राह्मणेनायं जातस्त्वतस्तमुपनिन्येऽतोमन्यामहे स्वैरिणीष्वप्यनूढासु समानजातोयाजातासु
जातोयाभवन्ति तदेतन्ना किंचिद्यतेयौवने त्वामालभे यौवने किलनस्मृतिर्द्विभ्रवत्युत्कलिकाबहुलत्वाद्यौवने चेतसः । किंच
रिचारिणीपरिचारिकाहेतोः श्रुवापीडिता बहुविचरन्ती नैकस्मिन्स्थाने ततोमे नस्मृतिरस्तिभर्तुः किंगोत्रमिति अतः स्तिमे-
त्समानजातोयोद्यायां जातास्तजातोयाइति । गौतमस्यापि नततोवचनाद्ब्राह्मणोयमित्यवगमः प्रागेवासौ तंब्राह्मणइति वेद-
गोत्रंतु न वेद गोत्रप्रश्नेन चरणप्रश्नोवेदितव्यस्तत्रोपनयनभेदोस्तिनतु गोत्रभेदेनोपनयने प्रयोजनं । ननु यथा केचिदाहुः
जातिप्रश्नोयमाभिजात्याद्गोत्रएवजातिमवगमिष्यामि साक्षाज्जाति प्रश्ने हि मुखरता स्यात् ॥ ५ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । वर्णेष्वित्युपलक्षणं संकीर्णेष्वपि । तुल्यासु सवर्णासु मूर्धावसिक्तत्वादजातिसजातोयासु-
वा । पत्नीषु परिणीतासु नत्वेवमेवगृहीतासु । अतएव याज्ञवल्क्योविन्नात्त्वेषविधिरित्युपसंहारमाह । एतेन कुण्डगोलक-
योर्वर्णबाह्यतोक्ता । अतएव बौधायनः ॥ एतानर्थस्यविवाहानाहुरेतैः संस्कृताभिरुपन्नास्तजातोयाभवन्ति नान्यइति ।
व्यासश्च ॥ भार्याजाताः समानाः स्युः संकराः स्युरतो न्यथेति । देवलश्च ॥ द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अववा-
टइतिख्यातः शूद्रजन्मा सजातितः । व्रतहीना असंस्कार्याः सवर्णास्त्वपि ये सुताः । उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्म्याइति ब-
हिष्कृताः ॥ शूद्रजन्मेति त्रैवर्णाप्रवेश्यत्वाभिप्रायेणोक्तम् । शूद्रस्यनु जातोपि दास्यांशूद्रेणांशहरइत्यभिधानादनूढोत्पन्नो-
पि परिणीतभार्योत्पन्नसमएवातएवसशूद्रः । नच कुण्डगोलकयोर्ब्राह्मणत्वे ततएव आद्धानधिकाराच्छूद्रप्रकरणे त-
न्निषेधवैयर्थ्यमेवं स्यात् पंक्तिदूषकतया हि तेषां तन्नाभिधानं तच्च ब्राह्मणभ्रमस्य तत्रसंभवात्प्रवेशो पंक्तेरेव दूषणा-
च्छूद्राद्वैयर्थ्यंभवतीत्येतदर्थमुक्तम् । तुल्यासु अक्षतयोनिषु परिणेतुरन्येनासंस्पृष्टासु । एतेन पौनर्भवस्याप्यब्राह्मण्यमुक्तम् ।
आनुलोम्येन वयस आनुलोम्येन वरापेक्षयाऽल्पवयसि कन्यायामुत्पन्नइत्यर्थः । तेनाधिकवयसः परिणीतायाः सवर्णाया-
अपि पुत्रो न ब्राह्मणइत्युक्तम् । अतएव यज्जातोयौ यन्मातापितरौ तज्जातोयाएव ॥ ५ ॥

(३) कुहूकः । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्वर्षि समानजातोयासु यथाशास्त्रं परिणीतात्वक्षतयोनिष्वानुलोम्येन
ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मानापित्रोर्जात्यायुक्तास्तजातोयाएव ज्ञातव्याः ।
आनुलोम्यग्रहणाच्च मन्दोपयुक्तमुत्तरलोकउपयोक्ष्यते गवाश्ववादिवदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणजात्यभिव्यञ्जकत्वाभा-
वादितद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् । अत्र च पत्नीग्रहणादन्यपत्नीजनितानां ब्राह्मणादिजातित्वम् । तथाचदेवलः । द्वितीयेन तु
यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अववाटइति ख्यातः शूद्रधर्मा सजातितः ॥ व्रतहीनानां संस्कार्याः स्वतत्त्वास्त्वपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्म्याइव बहिष्कृताः ॥ व्यासः ॥ येनु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतो न्यथा ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥
सवर्णेष्वपि सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥ इत्यभिधाय विन्नात्त्वेषविधिः स्मृतइति ब्रुवाणः स्वपत्न्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणा-
दिजातित्वं निश्चिकाय ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । अक्षतयोनिष्वितिविशेषणात् कानीनादेर्द्विजत्वं गौणम् । आनुलोम्येन ब्राह्मण्यां ब्राह्मणा-
ज्ञातः तथैव ब्राह्मणत्वजात्याविशिष्टः । एवं क्षत्रियविदूद्रेषु ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अथवर्णानां लक्षणमाह सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्विति । तुल्यासु अर्हासुसापिण्ड्यशेषरहितानि

त्यर्थः । अक्षतयोनिष्वन्यपूर्वासु आनुलोम्यमनिद्याविवाहास्तेषु संभूताये वर्णास्तेजात्यन्तराएव ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षतयोनिषु संभोगान्क्षतायोनयोयासांताअक्षतयोनयस्तासु आनुलोम्येन संभूताः वयसः आनुलोम्येन वरापेक्षयाहीनवयसि कन्यायां जाताः ते अनुलोमजाः ॥ ५ ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितांस्तान् ॥ सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरास्त्वव्यवहितास्वानुलोम्येन यउत्पन्नाः पुत्रास्ते सदृशाज्ञेयाः नतु तज्जातीयाः यथा ब्राह्मणाक्षत्रियायां क्षत्रियाद्वैश्यायां तेन सदृशाः नतु तएव । अत्र हेतुः मातृदोषविगर्हितान् तत्सदृशग्रहणान्मातृतउत्कृष्टान्पितृतोनिरुष्टान् । द्विजैरिति बहुवचननिर्देशान्मातृतश्च ग्रहणादानुलोम्येवेतत्संभवति प्रातिलोम्ये पितृतोयहणेन मातृतः पितुर्निरुष्टजातीयत्वात् । अतआनुलोम्यग्रहणपूर्वश्लोके यदुक्तमंतरार्थमिति तदिहानर्थकमतः परेषु श्लोकेषु पदिश्यते ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनन्तरजातासु ब्राह्मणस्यक्षत्रियायां क्षत्रियस्यवैश्यायां वैश्यस्यशूद्रायाम् । द्विजैरित्यनुवादस्तेषामेवानन्तरजसंभवात् । सदृशान् पितुर्मातृश्च नतु सजातीयान् क्रमात्सृष्ट्यन्तरोक्तमूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणसंज्ञान् । पितृमातृसादृश्याभिधानं ब्रह्मक्षत्रियवैश्याजातान् श्रैष्ठ्याथम् । मातृदोषेण मातृभिन्नजातीयत्वेन विगर्हितान् वर्णमध्यबहिष्कृतान् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तान्मातुर्हीनजातीयत्वदोषाद्गर्हितान्पितृसदृशान्तु पितृसजातीयान्मातृदोषाद्गर्हितान् । पितृसदृशग्रहणान्मातृजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितोनिरुष्टाज्ञेयाः एतेषांच नामानि मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ताः हस्त्यश्वरथशिक्षाअस्त्रधारणंच मूर्धाभिषिक्तानां नृत्यगीतनक्षत्रजीवनसंरक्षणा च माहिष्याणां द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवादुर्गातःपुररक्षा च पारशवोयकरणानामिति ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वजातीयाव्यवहितजातीयासु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरुत्पादितत्वान् ते द्विजातयइत्याह स्त्रीष्वनितिसार्धेन । सदृशान् तद्भिन्नत्वेसति तद्गतभूयोधर्मशालिनः । अतआह मातृदोषविगर्हितान् मातुर्हीनजातित्वेन जात्यन्तरकर्मान्तरयुक्तत्वेन निन्दितान् मूर्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणाख्यानितिशेषः ॥ ६ ॥

(५) मन्दनः । अथवर्णसंकरजातानाह स्त्रीष्वनन्तरजातास्त्विति । अनन्तरजातास्वनन्तरवर्णजातासु द्विजैरुत्पादिता ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रयाऽऽत्पादितांस्तान् सदृशान् एवकारो जात्यन्तरभ्रमनिवृत्त्यर्थः । भ्रमणमौ कारणत्वेनोक्तं मातृदोषविगर्हितानिति विशेषणं तथापि सदृशानित्यर्थः ऊढासुतविषयमेतन्मातृदोषमात्रस्यैवोपन्यासादनुद्वाहस्योभयदोषवत्त्वात् ॥ ६ ॥

अनन्तरासुजातानांविधिरेषसनातनः ॥ द्वेकान्तरासु जातानांथर्म्यविद्यादिमंविधिम् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्येनार्धश्लोकेनोक्तमर्थमनुवदति द्वितीयेन वक्ष्यमाणसंक्षेपः द्वेकान्तरा चन्तरा ब्राह्मणस्य शूद्रा एकांतरा वैश्या नातीवश्लोकः सप्रयोजनः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चन्तरासु त्वद्वितीयान्तरितासु त्वस्यानन्तरवर्णव्यतिरिक्तवर्णस्त्रीष्वितियावत् ब्राह्मण-

(७) द्वेकान्तरासु जातानां=चन्तरासु च जातानाम् (ख, च)

स्य वैश्यायांशूद्रायांच क्षत्रस्य शूद्रायाम् । धर्म्यं धर्मादनपेतं विधिं प्रकारम् । यद्यप्येवं संज्ञामात्रमुक्तं तथापि तत्संज्ञानुवादेनान्यत्रोक्तान्धर्मानभिप्रेत्य धर्ममन्युक्तम् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । एषपारंपर्यागततया नित्योविधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानामुक्तः । एकेन द्वाभ्यांच वर्णाभ्यां व्यवहितासूत्पन्नानां । यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायामिववक्ष्यमाणधर्मादनपेतंविधिंजानीयात् ॥७॥

(४) राघवानन्दः । अम्बशादीनामुत्पत्तिमाह द्वीति । द्विश्रैकाचेति छेदः । ताभ्यामेतासु जातानां विधिमुत्पत्ति इमं वक्ष्यमाणम् । तेनात्र विप्रस्यैकान्तरा क्षत्रिया तामपेक्ष्य वैश्या द्यन्तरा तांचापेक्ष्य शूद्रा द्यन्तरा इतितिसः । क्षत्रिया तु वैश्याद्यन्तरामपेक्ष्यैकान्तराशूद्राएवद्वे अतएव वक्ष्यति विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्वित्यादि ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । एषविधिः पूर्वश्लोकाभ्यामुक्तोविधिः । द्यन्तरासु त्वानन्तरजातिभ्यां व्यवहितासु ब्राह्मणस्य वैश्यासु क्षत्रियस्य शूद्रास्त्वित्यर्थः । ब्राह्मणस्य रुयन्तरायाः शूद्रायाअप्युपलक्षणमेतत् इमंविधिवक्ष्यमाणं वर्णातिव्यन्तरन्यन्तरयोः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्यन्तरासु ब्राह्मण [त] वैश्यायां शूद्रायांच । नृपकन्यायां वैश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अभ्यष्टौ भवतः । आत्मा विज्ञायते पुत्रइति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठेनामजायते ॥ निषादःशूद्रकन्यायांयः पारशवउच्यते ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । एकान्तरा ब्राह्मणस्य वैश्या तत्र जातौऽबधः । स्मृत्यन्तरे शृङ्गकण्ठइत्युक्तः । द्यन्तरायां शूद्रकन्यायां निषादः पारशवश्च निषादशब्दः प्रतिलोमजातीयेऽपि वर्तते । कन्याग्रहणंस्त्रीमात्रोपलक्षणार्थमिति व्याचक्षते वैश्यस्त्रियामित्यर्थः । एवं सर्वत्रद्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादसंज्ञायां मत्स्यघातकर्मता माभूदित्यस्य निषादान्तरत्वंद्योतयितुं पारशवसंज्ञानुवादः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याग्रहणादत्रौढायामित्यध्याहार्यं विन्नास्त्वेषविधिः स्मृतइति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायामंबष्ठारूपो जायते । शूद्रकन्यायामूढायां निषादउत्पद्यते यतः संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यशूद्रयोर्नास्त्येव द्यन्तरजातिरित्याह ब्राह्मणादिति । यइति नवमाध्यायोक्तानुवादः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य संभूतावाह ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामिति । पारशवउच्यते पारशवनामा चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रकन्यायां ब्राह्मणाजातोनिषादः यः पारशवइतिनामाउच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ॥ क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रोनामप्रजायते ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । आचारविहारौ कायचेष्टावाग्यापारश्च तावस्यक्रूरो भवतः त्वभावानुवादोयं वपुः शब्दः त्वभाववचनएव उभयजातिसंभूतत्वादुभयधर्माभवति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रूरोहिंस्रआचारोवृत्तं तेन विहारःक्रीडा यस्य ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रत्वभावउपाख्यः पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियात्पुत्रजातेरुत्पत्तिरित्याह क्षत्रियादिति । शूद्रवपुः क्षत्रियः पिता शूद्रामाता तार्भ्यां वपुर्नस्य सः ॥ विप्रान्मूर्धावसिक्तोहि क्षत्रियायांविशःस्त्रियाम् ॥ जातौबधस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोपि वा ॥ वैश्याश्च

द्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्यौस्मृतौसुतौ ॥ वैश्यानु करणः शूद्रायां विन्नास्त्रिविधिः स्मृतइति । याज्ञवल्क्योक्तेर्मूर्धा-
भिषिक्तमाहिष्यकरणानां क्षत्रविशूद्रकन्यासु विधिवदूढासु यथाक्रममन्तर्भवोज्ञेयः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियस्य द्यन्तरायां जातमाह क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामिति । क्षत्रियोत्पन्ननिमित्तैः क्रूराचारैः वि-
हारः कालक्षेपोयस्यास्ति सकूराचारविहारवान् ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ॥ वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्पडेटेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रत्रिपाद्यनुवादः चतुर्थस्तु पादोऽपसदाभिधानार्थः । एते त्रैवर्णिकानामेकास्तरद्यन्तरस्त्रीजा-
ताअपसदाएते वेदितव्याः । सदा पुत्रार्थफलदाअपशीर्णाः समानजातीयपुत्रापेक्षाया भिद्यन्ते ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । षडेटे अनन्तरद्यन्तरजाः प्रागुक्ताः । अपसदाः सदः सस्यं प्रजारूपं सापकृष्टानेनेत्यप-
सदइति नाम कृतम् ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयोः स्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्रायां वर्णत्र-
याणामेतेषु षट्पुत्राः सर्वर्णपुत्रकार्यापेक्षयाऽपसदाअवसन्नानिकृष्टाः स्युः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह विप्रस्येति । नृपतेर्द्वयोः वैश्याशूद्रयोः एकस्मिन् शूद्ररूपे शूद्रायां वैश्यात्करणाख्यः ।
अपसदाः निकृष्टजाः सवर्णपेक्षाया ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । अथ तासु तेभ्यश्चौर्यतोजातानाह विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्विति । त्रिषु क्षत्रियादिषु । द्वयोर्वैश्यशूद्रयोः ।
एकस्मिन् शूद्रे । वर्णशब्देन वर्णस्त्रियोविवक्षिताः । सदशब्देन फलमुच्यते अपगतसदाअपसदाः सवर्णानन्तरापुत्रकार्यही-
नाइत्यर्थः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य कन्यायां त्रिषु [क्षत्रिय] वैश्यशूद्रेषु जातेषु सत्सु नृपतेः क्षत्रियस्य कन्यायां वर्णयोः
वैश्यशूद्रयोः नृपकन्यायां चैव वैश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अपसदौ आत्माविज्ञायते पुत्र इति वैश्यस्यकन्यायां
र्ण एकस्मिन् शूद्रे उत्पन्ने सति ॥ १० ॥

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सुतोभवति जातितः ॥ वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । आनुलोम्ये पूर्वोविधिः प्रतिलोम्ये नत्वयमुच्यते कन्याग्रहणमुक्तार्थं वैश्यान्मागधवैदेहौ
यासंख्येन राजस्त्रियां मागधः ब्राह्मण्यां वैदेहः ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनुलोमजानुक्ता प्रतिलोमजानाह क्षत्रियादिति । राजाङ्गना क्षत्रस्त्री ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमनुलोमानुक्ताप्रतिलोमानाह क्षत्रियादिति । अत्र विवाहासंभवात्कन्याग्रहणंस्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम्
तत्रैव श्लोके राजविप्राङ्गनासुताविति ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात्यासूतनामा संजायते वैश्याद्यथाक्रमंक्षत्रियाब्राह्मणयोर्माग-
धवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः एषांच वृत्तभोगमनुवैवाभिधास्यन्ते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमजानाह क्षत्रियादितिद्विभ्याम् । कन्याग्रहणं योषिष्मात्रपरम् ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सू-
तवैश्याद्वैदेहकस्तथा ॥ शूद्राज्जातस्तु चाण्डालःसर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रास्तत्तारमेव च ॥ शूद्रादा-
भवं वैश्याज्जनयामास वै सुतमिति ॥ याज्ञवल्क्यवचनमेवानयोर्ध्याख्यानमिति विरम्यते । अङ्गेन स्वभोगायनीयतइत्य-
म् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । एवमनुलोमजाउक्ताः अथयतिलोमजानाह क्षत्रियाद्विप्रकन्यायामिति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियाद्विप्रकन्यायांजातः सूतः । वैश्याद्राजकन्यायां मागधः वैतालिकोभवति । वैश्याद्विप्रकन्यायां वैदेहोनाम भवति ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ॥ वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि यथासंख्यमेव वैश्यराजन्यइति निर्देशे जातिपरेपि सामर्थ्यात्स्त्रीलिङ्गप्रतिपत्तिः । शृग-क्षीरंकुक्रुगण्डइति यथा वृत्तानुरोधात्स्त्रीप्रत्ययोनकृतः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैश्यराजन्यविप्रासु तज्जातीयस्त्रीषु क्रमादायोगवादयस्त्रयः । एषांच प्रतिलोमपरिणयना-संभवादपरिणीतास्त्वेव जन्म ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्राद्वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामधमश्चाण्डालश्च वर्णानांसंकरोऽप्येव जनयि-तयेषु ते वर्णसंकराजायन्ते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्राद्वैश्यक्षत्रियविप्रकन्यासुयथाक्रममायोगवक्षत्तृचण्डालाः स्युरितिभावः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । राजन्यशब्दे छन्दोनुरोधात् स्त्रीप्रत्ययोनियुक्तः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्राद्वैश्यायामायोगवः । शूद्राक्षत्रियायांक्षत्ता । शूद्राब्राह्मण्यांजातश्चाण्डालः । सर्वधर्मबहिष्कृतावैश्यराजन्यविप्रास्त्वेवंवर्णसंकराजायन्ते । विप्रान्मूर्धाभिषिक्तोहि क्षत्रियायां विशस्त्रियां । शूद्रायांनिषादोजातः । पाराशर्योपिवायोगी ॥ ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतोवैश्याद्वैदेहकःस्मृतः । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः । क्षत्रिया मागधवैश्यात् ॥ शूद्रादायोगव वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिन्योयौ सुतौ स्मृतौ । वैश्यात्तु करणः शूद्रायांविनास्त्वविधिःस्मृतः ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादंबधोयौ यथास्मृतौ ॥ क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । एकान्तरे वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यायामंबधः क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः एतावानुलोम्येन एवमेकान्तरे प्रतिलोम्येन शूद्राक्षत्रियायां क्षत्ता वैश्याब्राह्मण्यां वैदेहः तौ तुल्यौ भवनादिक्रियासु नत्वध्ययनादिषु । चण्डालएकः प्रतिपेक्षोऽस्पृश्यः यथा च दिवाकिर्तिरलोकेतत्स्पर्शएवंस्नानानान्येषु प्रतिलोमेषु सूतमागधायोगवानामनन्तरजातानांचण्डालश्चापूपिकायां सिद्धः स्पर्शादिसंबन्धः ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्राद्वैश्यायां यथाम्बधोयथावा क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः पुत्रानुलोम्येन जातोऽप्यनन्तस्त्रीजातपुत्रापेक्षया निन्दितस्तथा वैश्याद्विप्रायांजातोवैदेहः शूद्राक्षत्रियायां जातश्च क्षत्ता । अनन्तरप्रतिलोमजातापेक्षयैकान्तरितजातत्वा निन्दितइत्यर्थः । यथास्मृतौ निन्दितावितिशेषः ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । एकान्तरेपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबधः क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः एतावानुलोम्येन यथस्पर्शाद्यहो तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेपि शूद्राक्षत्रियायां क्षत्ता वैश्याब्राह्मण्यां वैदेहः एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यनुज्ञानादनन्तरोत्पन्नानांसूतमागधायोगवानांस्पर्शादियोग्यत्वंसिद्धंभवति । अतश्चाण्डालएवैकप्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्तृवैदेहयोः स्पृश्यत्वं सदृष्टान्तमाह एकान्तरइति । त्वत्त्वजातितोभिन्नैकाजातिरन्तरा पृथक् धानं यस्य जन्मनस्तस्मिन्नेकान्तरे जन्मनि यथानुलोमजावम्बधोयौस्पृश्यावेवं शूद्राक्षत्रियाजः क्षत्ता वैश्याब्राह्मणीजावै

हृत् त्र्ययौ स्पृश्यत्वादिना स्मृतावित्यन्वयः । वर्णसंकराणां मातृजातीयसंस्कारं प्रापयितुं तेषामनुवादः ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति एकान्तरेत्वानुलोम्यादिति । आनुलोम्यादेकान्तरे जन्मनि यथा ब्राह्मणाद्वैश्यायामंबुः यथा क्षत्रियाच्छूद्रायामुपः यथा प्रतिलोम्येनैकान्तरे जन्मनि शूद्राक्षत्रियायां क्षता तथा वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहकः आयोगवश्च क्षताचण्डालश्चेतिप्रतिलोम्येन जायन्ते शूद्राद्वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायां क्षता ब्राह्मण्यां चण्डालइत्यर्थः वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूतइत्यर्थः परेऽन्ये एतेष्वपसदाइत्यर्थः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकेन अन्तरे आनुलोम्यात् ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायां अम्बुः । तु पुनः शूद्रात् वैश्यायां आयोगवः । शूद्राक्षत्रियायां क्षता । शूद्राद्ब्राह्मण्यां अथमः एकेन अन्तरे राजन्यात् शूद्रायां जातः उयः अम्बुशेषौ यथा स्मृतौ भाषण-
पशयोग्यौ क्षतृवैदेहिकौ प्रतिलोमेन जन्मनि तद्वत् भाषण पशयोग्यौ । क्षत्रियायां शूद्रात् क्षतारं जनयति ब्राह्मण्यां वै-
श्यात् वैदेहकः ॥ १३ ॥

पुत्रायेऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ताद्विजन्मनाम् ॥ ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा ब्राह्मणाक्षत्रियायां वैश्यायां च एवंक्षत्रियादुभयोस्ताननन्तरनाम्नः प्रचक्षते । अनन्तरा-
नुलोमा या जातिः समाना तेषामातृजातीयाइत्यर्थः । अनन्तरग्रहणमविवक्षितमतएवाह मातृदोषादिति पितृजात्युत्कर्षेण
नोदुष्यन्ते । अतश्च सत्यपि वर्णसंकरत्वे वचनान्मातृजात्याः स्मृताः संस्कारास्तेषु कर्तव्याइत्युक्तं भवति तस्मैवद्वचनमन्तरेण
क्षत्रियादिसंस्कारास्तेषु लभ्यन्ते अश्वतरवज्जात्यन्तरत्वात् वचनेन तु मातृजातावुक्तायामदोषाः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनन्तरस्त्रीजाः विप्रस्यक्षत्रियायां क्षत्रस्यवैश्यायां वैश्यस्यशूद्रायाम् । अनन्तरनाम्नः
क्षत्रियादिनाम्नः प्रचक्षते मातृदोषात् । क्षत्रियादिमातृकत्वान्मातृजातिसाधारणो धर्मस्तेषामित्यर्थः । अनन्तरनाम्नइति ना-
मग्रहणान्नाममात्रं नजातिरिति दर्शितम् ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । मातृदोषादिति हेतुपन्थासात् अनन्तरग्रहणमनन्तरवच्चैकान्तरद्वन्तरप्रदर्शनार्थं ये द्विजातीनाम-
नन्तरैकान्तरद्वन्तरजातिस्त्रीष्वानुलोम्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः पुत्रास्तान्हीनजातिमातृदोषान्मातृजातिव्यपदेशयानाचक्षते ।
मातापितृव्यतिरिक्तसंकीर्णजातिव्येषामातृजातिव्यपदेशकथनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनःस्पृश्यत्वार्थमनुलोमजात्यन्तरत्रयमाह पुत्राइति । द्विजन्मनामनन्तरासु स्त्रीषु उग्राम्बु
शयोगवजातीयासु विप्राद्यैः पुत्राजायन्ते ते अनन्तरनाम्नः आवृतादिनामकजातियोगिनः । तत्संज्ञामातृजातिसंस्कारार्थं
तिमेधातिथिः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह पुत्रायेनन्तरस्त्रीजाइति । अनन्तरनाम्नोनन्तरवर्णनाम्नः क्रमेण क्षत्रियवैश्यशूद्रनाम्नः
मातृजातीयानित्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनन्तरस्त्रीजाये पुत्राअम्बुशेषक्षतृवैदेहकायोगवाः एते पुत्राः अनन्तरस्त्रीजाता अनन्तरना-
मानः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुपकन्यायामाहतोनाम जायते ॥ आभीरौऽबुधकन्यायामायोगव्यानुधिग्वणः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंनिषादोऽस्मिन्श्लोकेन शूद्रायां ब्राह्मणाजातोयः प्रागुक्तः किंतिह यः प्रतिलोमोवक्ष्यमाणः

(१४) नाम्नस्तुजातास्तु (य)

प्रतिलोमाधिकाराप्रतिलोमादिपुल्कसाजातिः प्रसिद्धा । एवंशूद्रान्निषाद्याकुक्कुटकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणादिति अनुलोमविलोमसंकरस्त्रीभूतमवर्णजनितमेतत्कुलम् ॥ १५ ॥

(३) कुङ्कुः । क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्नोऽयं उग्र्या चासौ कन्याचेत्युग्रकन्या तस्यां ब्राह्मणादावुतनामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना अंबषा तस्यां ब्राह्मणादाभीराख्योजायते शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नाऽऽयोगवी तस्यां ब्राह्मणादि-
ग्वणोजायते ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । ते एवावृताभीरधिग्वणजातयइत्याह ब्राह्मणादिति ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । अथान्यान्सङ्करजातानाह ब्राह्मणादुग्रकन्यायामिति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आवृतोहस्तिपः । अम्बषकन्यायां विप्रात् आभीरः । आब्राह्मणात् आयोगव्याधिग्वणः ॥ १५ ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमोऽनृणाम् ॥ प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयोगवइतिप्रागुक्तमातृकर्मणाधमःसर्वसंकरजैभ्योऽप्यधमः । शूद्राज्जाताएतइत्यर्थः । अयोगव्यांयोजातः कैवर्ताख्यः सोऽत्रनिषादजत्वान्निषादः एवंवैश्यादित्यत्रापि ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुः । आयोगवः क्षत्ता चण्डालश्च मनुष्याणामधमइत्येते त्रयोऽप्युक्तमेण वैश्याक्षत्रयाब्राह्मणीषु पुत्र-
कार्यादपगतास्त्रयः शूद्राजायन्ते । पुत्रकार्यक्षमत्वप्रतिपादनार्थमुक्तानामप्येषांपुनर्वचनं एवमुत्तरश्लोकउक्तानामपि ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रकार्यविच्छेदाय षण्णां प्राप्तामपसदत्वमनुवदति आयोगवश्चेतिद्विभ्याम् । अपत्यकार्यास्ती-
दन्तीत्यपसदाः ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूतएव तु ॥ प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेप्यपरे त्रयोऽपसदाअत्यन्तापकृष्टाइत्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुः । क्षत्रियाब्राह्मण्योमागधवैदेहौ क्षत्रियाब्राह्मण्यां सूतइत्येवंप्रातिलोम्येनापरेपि त्रयः पुत्रकार्यादप-
जायन्ते ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतीपमातिकूल्यम् । संकरीनरकायैवेत्युक्तिःप्रातिलोम्यमेवात्रहेतुः ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यात्क्षत्रियायां मागधः । वैश्यात् विप्रकन्यायां वैदेहः । क्षत्रियात् विप्रकन्यायां सूतः भव-
ति । एते प्रतीपं विपरीतं जायन्ते ॥ १७ ॥

जातोनिषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ॥ शूद्राज्जातोनिषाद्यान्तु सर्वे कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादात् ब्राह्मणशूद्रापुत्रात् । एवंनिषाद्यामित्यपि ॥ १८ ॥

(३) कुङ्कुः । निषादाच्छूद्रायां जातोजात्या पुक्कसोभवति । निषाद्यां पुनः शूद्राद्योजातः सकुक्कुटकनामा स्मृतः
॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यानपितथाविधानाह जातइतिद्विभ्याम् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियायांनिषादाज्जातो जात्या पुक्कसः भवति । निषाद्यांशूद्राज्जातःकुक्कुटकःस्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तथोपायां श्वपाकइति कीर्त्यते ॥ वैदेहकेन त्वंबष्ठ्यामुत्पन्नोवेण उच्यते ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुलोमाः स्त्रियः प्रतिलोमाः पुमांसस्तयोः संभवे श्वपाकवेनौ प्रतिलोमजातीयौ ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्तुर्जातइति पितृदोषात् ॥ १९ ॥

(३) कुल्लुकः । शूदेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां जाता उया तेन तस्यां जातः श्वपाकइत्युच्यते । वैदेहकेनांबष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेणइति कथ्यते ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । वेणोबुरुडः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उयायां उयजात्याक्षत्तुर्जातः श्वपाकः । आंबष्ठ्यांवैदेहकेन जातः वेणइति उच्यते ॥ १९ ॥

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यब्रतांस्तु यान् ॥ तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्ब्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । नैते प्रतिलोमवर्णसंकरास्युरतोस्मिन्विधावुच्यते द्विजातयोयान्सवर्णासु जनयन्ति ते वेदव्रताभवन्ति । अब्रह्मचारिणः सावित्रीपरिभ्रष्टाउपनयनहीनाश्च तदा ब्रात्याइति तान्निर्दिशेत् । अब्रताञ्जनयन्तीति नायंसंबन्धः नहि व्रतिनोऽब्रतावा जन्यन्ते जातानामुपनयनसंस्कारविधानात् उक्तब्रात्यलक्षणानुवादउत्तरविवक्षया यस्त्वयंपाठोऽब्रतायाञ्जनयन्ति तान्ब्रात्यान्विनिर्दिशेत्तदसत् उक्तब्रात्यलक्षणविरोधात् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सावित्रीपरिभ्रष्टाननुपदेश्यसावित्रीकान् । ब्रात्यनाम्नोवर्णब्राह्मणान् ॥ २० ॥

(३) कुल्लुकः । द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयन्ते ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोपनयनान्ब्रात्येत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वत्रयोप्येतद्व्युक्तमपि ब्रात्यलक्षणंप्रतिलोमजपुत्रवदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन्संकीर्णप्रकरणेऽनूदितम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रात्यानामिवतज्जानामपिपुत्रकार्यनिवृत्त्यर्थं ब्रात्यत्वमाह द्विजातयइति । तेत्वयमब्रताः कालेऽग्रामोपनयनाः अनुलोमेनोद्वाहितास्त्वक्षतयोनिषुसवर्णास्त्वपिजनयन्तियान् तान् सावित्रीभ्रष्टत्वेनाव्रतानितिरुत्वा ब्रात्यान्निर्दिशेदित्यन्वयः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथत्रैवर्णिकानामनुपनीतानां जात्यन्तरत्वमाह द्विजातयस्सवर्णास्त्विति । यान्सुताञ्जनयन्ति तान्ब्रतानुपनीतान् अतएव सावित्रीपरिभ्रष्टान् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्रतान् अकृतयज्ञोपवीतान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्रात्यान् इति अभिनिर्दिशेत् कथयेत् ॥ २० ॥

ब्रात्यान्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ॥ आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैरवएव च ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । त्ववर्णास्त्वपि पूर्वश्लोकादनुवर्त्यते इह स्त्रीजातेरनुपादानादवश्यंभावाच्च तदपेक्षायाः स्मृत्यन्तरे वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोभृजकण्टकः स्मर्यते अतोविशिनष्टि । पापात्मेति सप्तनुलोमत्वान्नपापात्मा अयंचासंस्कृतात्मनोब्रात्याजातोनाधिकारित्वाद्युक्तंयन्निन्यते नच पर्यायशब्दादेशभेदेन प्रसिद्धप्रयोगभेदाः पूर्वैस्तुव्याख्यातंतत्पुत्रपौत्राणां ॥ आवन्त्यभृजकण्टकोब्राह्मण्यां जातआवन्त्यश्वावन्त्यां तस्यामेव वाटधानो वाटधानात्पुष्पशेखरएवमुत्तरेष्वपि ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रात्याद्विप्रात् ब्रात्यायामेव विप्रायां सवर्णास्त्वित्यनुवृत्तेः तत्र भूर्जकण्टकः सवर्णयोरप-

(२१) पुष्पधःशैख=पुष्पशेखर (मे०)

त्यम् । भूर्जकण्टकस्त्रियां विप्राद्वात्यादावन्त्यः । आवन्त्यांवाटइत्यादिपूर्ववज्जातिस्त्रीषु ब्रात्येन विभेगेन जनिताविप्रजाः । ऋणादिष्वपि ब्रात्यक्षत्रियादिजनितेषु सुधन्वाचार्यादिषु च ब्रात्यवैश्यजनितेषूहम् । आद्यस्य तज्जातीयस्त्रियामुत्तरेषां तु पूर्वपूर्वजातिस्त्रियां जन्मेति । पापात्मेतिविशेषणं निन्दार्थम् ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रात्याद्ब्राह्मणात्सवर्णास्त्वित्यनुवृत्तेर्ब्राह्मण्यां पापत्वभावो भूर्जकण्टको जायते । तथाऽऽवन्त्यवाटधान-पुष्पधशैखाजायन्ते एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । ते तु ब्रात्यास्त्रयस्तज्जातानाह ब्रात्यात्वितीति । तत्र तथाविधब्राह्मणजाः पञ्च भूर्जकण्टकादयः । झल्लादयः सप्त क्षत्रियजाः । पञ्चवैश्यजाः । पंचेतिदेशसंज्ञाभिर्नते प्रसिद्धा इति मेधातिथिः । देशभेदेनैकैकस्य नामानीतिकुल्लूकः अन्यथैकजात्यावर्णद्वयानुपपत्तेः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । विप्रादिति विशेषणंब्रात्यत्वेऽप्यस्य विप्रत्वमूलच्छेदो नास्तीति सूचयितुं । असंस्कृतपितृजातः पापतरुद्वयभिप्रायेणोक्तं पापात्मेति । पञ्चैते सजातिषूढासु स्त्रीषु जाता अपि संस्कारविप्रकर्षादुत्तरोत्तरमपकृष्टावृत्तितो देशतो वा भिन्नसंज्ञाविज्ञेयाः षष्ठादीनामवचनन्तु जात्यन्तरत्वेनाप्रसिद्धेः ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातीनां ब्रात्यजातिर्भवति उपमयमाभावात् । ब्रात्याद्विप्राद्विप्रकन्यायां भूर्जकण्टको नाम जातिर्जायते । भूर्जकण्टकः स्मृतः कण्टको ज्ञेयः आवन्त्यः ॥ २१ ॥

झल्लोमल्लश्च राजन्याद्वात्यान्निच्छिविरेव च ॥ नटश्च करणश्चैव खसोऽद्विडश्चैव च ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । एताभिः संज्ञाभिः प्रसिद्धा एव जातीयावेदितव्याः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । और्णादयः सप्त राजन्याद्वात्यान् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियाद्वात्यात्सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्विडाख्याजायन्ते एतान्यप्येकस्यैव नामानि ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । श्लोकद्वयमनेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजन्याद्वात्यात्क्षत्रियायां जातः झल्लनिच्छिवः नटः करणः खसः द्विडः ॥ २२ ॥

वैश्यात्तु जायते ब्रात्यात्सुधन्वाचार्यएव च ॥ कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वतएव च ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुधन्वाचार्यादयः पञ्चवैश्याद्वात्यान् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यात्पुनर्ब्रात्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्याजायन्ते एकस्य चैतान्यपि नामानि ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्याद्वात्याद्वैश्यायां जाताः सुधन्वादि सात्वतान्ताः ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ॥ त्यक्कर्माणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यभिचारः परस्त्रीगमनं तत्समानजातीयासु परकीयात्पुनरुलोमप्रतिलोमासूडात्पुनूढासु च तौ त्वयं अवेद्यावेदनमविवाहाविवाहः अविवाहाः त्वसूनन्नादयस्तदयोऽन्यः । त्यक्कर्माणां त्याग उपनयनवेदग्रहणादीनां कर्तव्यादयोऽपि पुत्रपौत्रान्वयिन एवमुक्ताः केचित् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्यभिचारेण सवर्णायामेव परभार्यायां व्यभिचारेण कुण्डगौरुकपौनर्भवाः । असवर्णा

यांच यथा ब्राह्मण्याक्षत्रियस्य व्यभिचारात्सूतइति । अवेद्यावेदनेनाविवाहानामसवर्णानांसवर्णानामपिसगोत्रादीनांविवा-
हेपूर्वावसिक्तचाण्डालाद्याः । स्वकर्मणामुपनयनव्रतानां त्यागात् व्रात्यजाः । वर्णसंकराश्चातुर्वर्ण्यब्राह्माः ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेन सगोत्रादिविवाहेनोपनयनरूपत्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरोनाम
जायते अतोयुक्तमस्मिन्करणे ब्राह्मणानामभिधानम् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेणापि वर्णसंकरोभवतीति संक्षिप्याह व्यभिचारेणेति । विहाय विनास्वपतिमा-
भिमुख्येन कामुकम् । श्रुतीति स्वतन्त्रा या सा स्मृता व्यभिचारिणीतिव्यभिचारेण वर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेनेति दृष्टान्तार्थः ।
व्यतिषङ्गेनेतिमेधातिथिः । नियुक्तातिरिक्तपरस्त्रीगमनेनेत्यर्थः । अवेद्याः सगोत्राः सवर्णावा तासां विवाहेन । स्वकर्मणां
संध्यादीनां त्यागेन स्वकालाप्रामोपनयनैर्ब्राह्मणानां संकरत्वस्योक्तत्वात् ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । यदीदंस्काराभावे जात्यन्तरत्वमुक्तं तदनुपपन्नमित्याशङ्क्यदृष्टान्तेन स्थापयति व्यभिचारेण वर्णा-
नामिति । अवेद्याअविवाहाः पुनर्बादयस्तासांवेदनेन विवाहेन संकरोमातापित्रोरविद्याजातिप्राप्तिः । व्यभिचारेण वर्णाना-
मिति प्रसिद्धव्यभिचारोदृष्टान्तार्थः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णानांव्यभिचारेण च पुनः अवेद्यावेदनेन च अविवाहाविवाहेन स्वकर्मणामुपनयनादीनांत्यागेन
वर्णसंकाराजायन्ते ॥ २४ ॥

संकीर्णयोनयोये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यतिषङ्गः संबन्धइतरमनुलोमानामनुलोमैः प्रतिलोमैश्चैवंप्रतिलोमानामन्यैः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च
वक्ष्यमाणसंज्ञायैवचनम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यउक्ताः प्रतिलोमानुलोमजास्तेपि यदा अन्योन्यं संकीर्णैरेव व्यवतिष्ठन्ते व्यभिचरन्ति ।
व्यतिषङ्गजत्वाद्यतिषक्ताब्राह्म्याः । तत्र ये जायन्ते तान्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्परसंबन्धाज्जायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनश्च सूतादीनां चण्डालातिरिक्तपञ्चानामनुलोमजत्वादर्थमाह संकीर्णैर्तिभिः । अनुलोम
जाइतिदृष्टान्तार्थम् । अन्योन्यव्यतिषक्ताः अन्योन्योन्यं परस्त्रीपुंभ्यः कामतोव्यतिषक्तेभ्योजाताः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एवंसंकीर्णपितृमातृकाः प्रायशः प्रतिलोमानुलोमाउक्ताइदानींसंकीर्णपितृमातृकान्प्रतिलोमजानुलो-
मजान्वक्ष्यामीत्याह संकीर्णयोनयइति । संकीर्णयोनयः संकीर्णभ्योजाताअन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमजैः सं-
बन्धाः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये प्रतिलोमानुलोमजाः प्रतिलोमजानाह सूतवैदेहचाण्डालाः अनुलोमजाअम्बश्चनिषादमाहिभ्यो-
पकरणाः षट् अन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमानांपरस्परव्यभिचारयुक्ताः तान् ॥ २५ ॥

सूतवैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ॥ मागधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽयोगवएवच ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तलक्षणाएते प्रतिलोमाउत्तरार्धपुनरुपन्यस्यन्ते ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सूतादयः प्रागुक्ताः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । एते षडुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्धमनूयन्ते ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमजादपि नराधमः शुद्धस्यब्राह्मणीगमने महापातकित्वात्तस्यापि तथात्वात् । चण्डालग्रहणं निवीतमनुष्याणामिति वद्यतिरेकमुखेन स्तुत्यर्थः ॥ २६ ॥

(५) मन्दनः । तत्र प्रतिलोमजेष्वपि प्रसूतान्वक्तुं प्रतिलोमजानुक्तांस्तावदनुक्रमति सूतोवैदेहकश्चैवेति । सूतोविप्रायां क्षत्रियाजातः वैदेहकस्तस्यामेव वैश्यात् चण्डालस्तस्यामेव शूद्रात् मागधः क्षत्रियायां वैश्यात् क्षत्ताजातिस्तस्यामेव शूद्रात् आयोगवोवैश्यायां शूद्राज्जातइति पूर्वमुक्तंहीत्यर्थः ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूतइति द्वाभ्यामाह । ततः सूतः वैदेहकः चाण्डालः नराधमाः क्षेयाः मागधः क्षत्ता अयोगवपुते षट् सदृशान्वर्णान् प्रतिलोमानुलोमयोनिषु जनयन्ति । प्रवरासु उत्तमासु चकारात् क्षत्रियपुत्रो मागधो ब्राह्मण्यां अपरुशसु योनिषु मातृजात्यामातृसमानजातीयाः ॥ २६ ॥ २७ ॥

एते षट्सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ॥ मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । एते सूतादयः प्रतिलोमाः स्वयोनिसदृशान् जनयन्ति तज्जातीयानित्यर्थः । तद्यथा सूतः सूताय सूतमेव जनयति एवं चण्डालः चण्डालायां येन मातृजात्याः प्रसूयन्तेऽनुलोमामातृजातीयाये पूर्वमुक्तास्तानन्तरानाम्प्र इति तेऽपि स्वयोनिषु सदृशानेव जनयन्ति यथा ऽम्बष्ठोऽम्बष्ठतथा वैश्यायामात्मनोहीनावैश्याञ्जनयन्ति मातृजातिवत्स्यो क्तत्वात् । अन्ये पुनः पठन्ति मातृजातौ प्रसूयन्ते अर्थश्चायं वर्णयोनिषु आम्बष्ठदौ मातृजातौ च वैश्यायां सदृशानेव जनयन्ति । यद्यपि शुद्धवैश्येऽप्युत्कृष्टाऽम्बष्ठदयस्तथापि साम्यमुच्यते वैश्यधर्मउभयेषामधिकारात् अनुलोमग्रहणमातृजा ति [पदसामर्थ्याल्लभ्यते सत्यपि प्रतिलोमप्रत्यवमर्शकत्वे प्रसज्यतइति । प्रवरासु च योनि] षु प्रतिलोमागच्छन्तो जनयन्ति नतरमित्येवं ज्ञेयं वक्ष्यमाणपर्यालोचनया दृष्टमयोगवादिभिः स्वजातीयासु जनिता अयोगवादिष्वपदेशं लभन्ते सदृशग्रहणं प्रातिलोम्यं च सामान्येन हीनतरत्वं चावान्तरविशेषमनपेक्ष्य प्रयुक्तेनेनायमत्र वाक्यार्थः प्रतिलोमेष्वपि समानजातीयासूक्तं जातीयासु च प्रतिलोमाएव भवन्ति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयोनिषु सूतादिजातीयासु स्त्रीषु सदृशान् स्वसदृशधर्मणः । तथा मातृजात्यां सूतादिम तृप्तमजातीयायां ब्राह्मण्यादिरूपायाम् । तथा मातृजातिषु प्रवरासूतमासु यथा क्षत्रियापुत्रो मागधो ब्राह्मण्यामिति । त जातीयत्वमातृजातितदुत्कृष्टजातियोगाच्चिविधोऽप्यभिचारः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । एते पूर्वोक्ताः षट्प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिकुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां जातआयोगः आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रियाब्राह्मणीयोनिषु चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्वर्णं अजयन्ति सदृशत्वं च न पित्रपेक्षया किन्तु मातृजात्यादिषु चातुर्वर्ण्यस्त्रीष्वेव पितृतोधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तसदृशान्पितृतोऽधिकगर्हितास्वजातावपि जनयन्तीत्येतावदेवाप्रामत्वादानेन विधीयते । किन्तु जघन्यवर्णोत्तमवर्णस्त्री जनिता त्वान्क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां च मातापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिता आयोगवादिषु ब्रह्महन्तान्तरजनिता ब्रह्महन्तमातापितृजनितवदधिकदुष्टा एव न्याय्यः शुद्धब्राह्मणादिजातोयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसजात यायां जनिताः पितृतुल्यएवोचितोन्तु क्रियादुष्टौ भयजनिताऽपि ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एते षट् सूतावपि स्वयोनिषु ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यासु सदृशान् सजातीयान् । एतदेव गमध्याजेन हेतुदर्शयन्माह मातृजात्यामिति । प्रवरासु स्वयोनिषु तत्तन्मातृजात्यवच्छिन्नासु प्रसूयन्ते यतः अतएव

तिलोमजास्तु कर्महीना इति गौतमवचनम् । अतएव मातृवद्वर्णसंस्कार इत्यपि संगच्छते । यथा शूद्रात् वैश्यायामायोगवएव मायोगव्यामेव मातृजाती वैश्यायां प्रवरायामायोगवः यंस्तुतं जनयेत्सुतो वैश्यजात्युक्तसंस्कारार्हः । एवं शूद्रात्क्षत्रियाजः क्षता क्षत्रियायां क्षत्रजातीयं जनयेत्सः क्षत्रियसंस्कारार्हः । वैश्यात्क्षत्रियाजो मागधः स च क्षत्रियायां यं जनयेत्सोऽपि क्षत्रियसंस्कारार्हः । एवं सूतवैदेहयोरपि । प्रवरास्वितिविशेषणाच्चण्डालस्य न संस्कार इमिमेधातिथिः । पितृतां अधिकगर्हितां स्वं-जातावपि जनयन्तीत्येतावन्मात्रं विवक्षितमिति कुल्लूकः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । ततः किमित्यपेक्षायामाह एतेषडिति । एते सूतादयः षट्सदृशान्सजातीयान्वर्णान् योनिषु सूतीवैदे-हिकीचण्डालीप्रभृतिषु जनयन्ति वर्णशब्दो मनुष्यावान्तरजातिमात्रवचनः मातृजात्यां त्वमातृजातिसदृशानेव जनयन्ति सूतवैदेहकचण्डालानां मातृजातिर्ब्राह्मणजातिः मागधक्षत्रो मातृजातिः क्षत्रियजातिः आयोगवस्य मातृजातिर्वैश्यजातिः तासु जातिषु सदृशानेव जनयन्तीत्यर्थः किञ्चित्प्रवरासु च योनिष्वात्मनः प्रवरासु मातृजातिव्यतिरिक्तासु चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु च सदृशानेव प्रसूयन्ते जनयन्ति । अनेन श्लोकेनैतदुक्तं भवति सूतः सूत्यां सूतमेव जनयति नान्यं एवं मातृजात्यां च ब्राह्मण्यां सूतमेव तदितरासु क्षत्रियवैश्यस्त्रीषु च सूतमेव एवं वैदेहकादयोपीति ॥ २७ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ॥ आनन्तर्यात्स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य ब्राह्मणस्य त्रयाणां वर्णानामात्मा जायते द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्द्विजत्वं जायते तथा-त्स्यौ नौ एवं त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणो द्विजान् जनयति एवं बाह्येष्वपि प्रतिलोम्येन वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियब्राह्मणोरात्मा द्वि-जत्वं भवति सति च द्विजत्वे उपनयनकर्तव्यं वक्ष्यन्ति च एते षट्द्विजधर्माण इति एतावांस्तु विशेषः । अनुलोमतामातृजा-त्यामातृजातीया स्तुतिमात्रमिदं वक्ष्यामः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनन्तर्यादनन्तरवर्णे आत्मजातिसदृशजातिमूर्धावसिक्तादिः । त्वयोन्यां त्ववर्णे चात्म-जातीयएव । तथा बाह्येष्वपि । तथाहि मूर्धावसिक्तामूर्धावसिक्तायां तजातीयएव । ततएव त्वावन्त्यामात्मसदृशइत्या-देः । पारशव्यांतु ततोऽपि हीनजातिरेव मनुलोमजानपेक्ष्य प्रतिलोमजानामतिहीनत्वात्तेषां प्रतिलोमजानां त्वजातीयायाम-न्तरायां सदृशव्यवहितायां हीनतरमपत्यमिति ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्यात् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रिवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्या-द्विजउत्पद्यते सजातीयायां च द्विजो जायते एवं बाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जातेषूक्तर्षा-क्रमो भवति शूद्रजातप्रतिलोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिलोममाशस्त्यार्थमिदम् । मेधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषां वच-मुपनयनार्थमित्याह तन्न प्रतिलोमजास्तु धर्महीना इति गौतमेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषामुत्कृष्टत्वं सदृष्टान्तं निगमयति यथेति । त्रयाणां विप्रादीनां मध्ये यथास्य ब्राह्मणस्य त्व-योन्यामिवानुलोम्येन द्वयोः क्षत्रियावैश्ययोः आत्मा द्विजउत्पद्यते एवं वैबाह्येषु वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योरात्मा द्विजउत्पद्यते एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि । तेषु आयोगवादितिसूत्रेष्वपि ब्राह्मण्यादिषु ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । एतदेवस्थापयति यथा त्रयाणां वर्णानामिति । त्रयाणां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां अनन्तर्यादनन्तरजा-त्या त्वयोन्यां द्वयोरात्मा त्वत्ववर्णो यथा जायते तथा बाह्येष्वपि क्रमः प्रतिलोमानामपि तथा प्रकारः । एतदुक्तं भवति यथा वैदेहकः त्वस्यां ब्राह्मण्यां च वैदेहकं आयोगवः त्वस्यां क्षत्रियायां चायोगवं क्षता त्वस्यां चण्डाल्यां च क्षत्तारं ज-यतीति अनेन सिद्धवदनुदितेन दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेतिदृष्टान्तः । यथा त्रयाणां क्षत्रियादीनां स्वयोन्यामानन्तर्यात् द्वयोःक्षत्रियवैश्ययोरात्मैव जायते तद्यथा क्षत्रियात्क्षत्रियायां वैश्याद्वैश्यायां उत्तमासु योनिषु आत्मैव जायते पुत्रइति श्रुतेः । शूद्रायांइतितथा बाह्येषु आयोगवादिषु प्रतिलोमजेषु क्रमः ॥ २८ ॥

ते चापि बाह्यान्सुबहूस्ततोप्यधिकदूषितान् ॥ परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । तेचाप्ययोगवादयः षट्बाह्यान् सुबहून् परस्परदारेषु जनयन्ति तद्यथायोगवः [क्षत्रियायांक्षत्र-
योगव्यांपरस्परमात्मापेक्षयागर्हितान् जनयन्ति तद्यथायोगवःक्षत्रियाया]' मात्मनोबाह्यतरंजनयति ततोपि बाह्यतरं च-
ण्डालाभ्यः एवंसर्वत्र ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेतदाह ततोभ्यधिकदूषितानिति ॥ २९ ॥

(३) कुड्मूकः । ते चायोगवादयः षट्परस्परजातीयासु भार्यासु सुबहूनानुलोम्येऽप्यधिकदुष्टान्सत्क्रियाबहिर्भूता-
जनयन्ति । तद्यथाआयोगवः क्षत्रजायायामात्मनोहीनतरंजनयति तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनोहीनतरमुत्पादयति एवम-
न्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यं ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेभ्योपि संकरजातीन्वक्तुमाह तइति । आयोगवादयस्ते अधिकदूषितान् पूर्वभ्योपिनिरु-
ष्टान् ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । अनन्तरासु जातानां पितृवर्णत्वमपि पक्षान्तरमिति तेचापि बाह्यानि । ते सूतादिभ्यः प्रसूता अपि
ततोभ्यधिकदूषितान्स्वेभ्योहीनतमानतएव विगर्हितान्सुबहून्परस्परस्य दारेषु जनयन्ति स्वयोनिषु त्वानेव जनयन्ति पर-
स्परस्य दारेष्विव ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते अयोगवादयः बाह्यान् वर्णबाह्यान् विगर्हितान् परस्परदारेषुजनयन्ति ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रोब्राह्मण्यां बाह्यंजन्तुंप्रसूयते ॥ तथा बाह्यतरंबाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । एवंपरस्परगमने स्त्रीप्रतिलोमानांपूर्वेण बाह्यतरेण बाह्याजाताः । इदानींचातुर्वर्ण्यकथ्यते सूय-
तिर्जनिनात्यन्तसमानार्थोत्र प्रकरणे प्रयुक्तः प्रसूयते जनयतीत्यर्थः । तदुत्तरं श्लोकेन निर्दिश्यते ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथा बाह्यतरं चाण्डालतोऽप्यधमम् । बाह्यात् चाण्डालात् । चातुर्वर्ण्ये चातुर्वर्ण्यां स्त्री
प्रसूयते ॥ ३० ॥

(३) कुड्मूकः । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टंचलण्डालाख्यंप्राणिनंप्रसूयते जनयत्येवंबाह्यश्चण्डालादिवर्णचतुष्टये च-
ण्डालादिभ्योप्यपकृष्टंपुत्रंप्रसूयते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । बाह्यं बहिरेव वर्तमानं जन्तुं जन्ममरणमात्रशालिनम् । बाह्यश्च
ण्डालादिः धर्मादावनधिकारित्वात् ततोपिभिन्नसंकरान्तरम् । चातुर्वर्ण्ये चातुर्वर्णस्त्रीषु ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । वर्णजातानांसूतादिप्रतिलोमजानांच परस्परसङ्करउक्तः प्रतिलोमजप्रसूतानांजनकेभ्यः प्रतिलोम-
जेभ्योन्यूनतमत्वमुदाहरणविशेषेणव्यनक्ति यथैव शूद्रोब्राह्मण्यामिति । बाह्यजन्तुं चण्डालं बाह्यः सूतादिः चातुर्वर्ण्येचतुर्व-
र्णस्त्रीषु ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यजन्तुं निरुष्टं चाण्डालं प्रसूयते तथा बाह्यः आयोगवः बाह्यतरं अत्यन्तनिरुष्टं चतुर्वर्णेषु सृजते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलवर्त्तमानबाह्याबाह्यतरान्पुनः ॥ हीनाहीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एकैकस्य तु वर्णस्य संकीर्णयोनयो भवन्ति कस्यचिदनुलोमाः कस्यचित्प्रतिलोमाः कस्यचिदनुलोमप्रतिलोमाः । ब्राह्मणस्यानुलोमाः शूद्रस्य प्रतिलोमा एव क्षत्रियवैश्ययोरनुलोमाः प्रतिलोमाः क्षत्रियस्य द्वावनुलोमौ एकः प्रतिलोमौ वैश्यस्यैकोनुलोमो द्वौ प्रतिलोमौ एव मेते द्वादशानुलोमप्रतिलोमा एतेषामेकैकस्य चतुर्षु गच्छतश्चत्वारो भेदा भवन्ति ते च केचिद्धीना बाह्यतरास्तु सर्वे एव बाह्यतरत्वमातापितृजातेर्विप्रकर्षः कर्मभ्यो हीनत्वात्तदेतदुदाहरणैः स्फुटीक्रियते । प्रतिलोमांस्तावद्गृहीत्वा वक्ष्यामः । अयोगवो वैश्यायां शूद्राज्जातः शूद्रायां वैश्यायां क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां चतुरोजनयति सोयमात्मना सह पंचधाऽऽयोगवः । एवं क्षत्रियचण्डाला अपि एवं शूद्रास्त्रयः पंचकाः पंचदशधा भवन्ति । एवं वैश्याप्रभवौ द्वौ प्रतिलोमौ क्षत्रियायां मागधो ब्राह्मण्यां वैदेहकः शूद्रायामनुलोमस्तत्र यः शूद्रायां जातः स यदा चातुर्वर्ण्यं जनयति तदैष एव प्रकारः स यदा शूद्रांगच्छति तदा हीनतरो वर्णा जायते तदपेक्षया । एवं वैश्यांगच्छन् हीनतरं जनयति । एवं क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां च केवलशूद्राज्जातोत्कृष्टा एवमित्यपेक्षावशाद्धीनांश्चाहीनांश्च एवं क्षत्रिये ब्राह्मणे च द्रष्टव्यं ब्राह्मणस्य त्वयं विशेषोऽनुलोमा एव तस्य भवन्ति एवं चतुर्वर्णानां प्रत्येकं पंचदशधा भेदाः षष्टिः संपद्यन्तो मुख्याश्चत्वारो वर्णाः साचतुः षष्टिर्भवति । परस्परसंपर्कात्तेषामन्येऽनन्तभेदा भवन्ति । तदुक्तं तेचापि बाह्यान्सुबहूनि प्रति कूलं शास्त्रव्यतिक्रमेण वर्तमाना मिथुनी भवन्ति हीनाहीनानित्येकं पदं अथवा हीनाः सन्तोऽहीनान्प्रसूयन्ते जनयन्तीत्यर्थः वर्णान्पञ्चदशैवेति नास्तितु पंचम इति पंचमस्य वर्णाभावात्पंचदशसु वर्णत्वमुपचाराद्द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्प्रपञ्चयति प्रतिकूलमिति । बाह्यावर्णबाह्यास्तादृशानेव तथा हीना अत्यधमा हीनान्पथ्यमानेव प्रसूयन्ते । शूद्रात् ब्राह्मण्यादिषु चण्डालक्षत्रायोगवाख्यास्त्रयो हीना अधमा बाह्यवर्णा ब्राह्मण्याश्च प्रतिकूलं प्रतिलोमं वर्तमानाः शूद्रादिस्त्रीषु चतसृषु हीनान्वान्यान्प्रसूयन्त इति प्रत्येकं चाण्डालादिभ्यश्चत्वारश्चत्वार इति तथा द्वादश । तथा त्वजातीयासु त्रीनिति पञ्चदश बाह्यान् जनयन्ति । वर्णान्वर्णरूपतया न वस्तुतस्तद्वद्वान् ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतदेव विस्तारयति प्रतिकूलमिति । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजयोर्व्याख्यानं चातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डालक्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्यं गच्छन्त आत्मनो हीनतरान्परस्परापेक्षया पृष्टोत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात्पञ्चदशवर्णान्संपादयन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रिया ब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति । एवं वैश्यायां ततोऽप्यपसदक्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं जनयति ततोऽपसदक्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं ततोऽपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति । एवं क्षत्रियायोगवापि चातुर्वर्ण्यं चतुरश्चतुरोऽजनयत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालक्षत्रायोगवैभ्यः चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश उत्पद्यन्ते एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्ति एवं षष्टिश्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति । ते तु परस्परगमनेन नाना वर्णाञ्जनयन्तीति नैतन्मनोहरं । पूर्वश्लोके षण्णां प्रतिलोमजानां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनत्वाच्चास्य अपि श्लोके प्रतिकूलवर्त्तमाना इत्युपादानात्प्रतिलोमजमात्रविषयोऽश्लोको नानुलोमविषयः । तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्त्येव षष्टिरिति न संगच्छते न च संभवत्रैवेयं षष्टिरुक्ता न द्रष्टव्या शूद्रप्रभवायोगवक्षचण्डाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः पञ्चदशगर्हिता इति आख्यं । यतो वै-

(३१) पञ्चदशैव तु = पञ्चदशैव ते (न)

क्षेत्रियाभ्यामपि प्रतिलोमतउत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वान्नैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितानां गार्हित्वस्य संभवात्तथा बाह्यतरं बाह्यातुर्वर्ण्ये प्रसूयत इति मनुनैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् । युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वाच्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिरिति सर्वथैवाप्रकृतम् । नहि संकीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ण्यगणनोचिता किंच वर्णांश्चदशप्रसूयन्त इति श्रूयमाणद्वादशजानुक्ता ते चात्मना चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रयइत्येवंशूद्रप्रभवाः पञ्चदशेति न युक्तम् । अपि चात्मना सह पञ्चदशसंपादयन्तीति न संगच्छते असंपाद्यत्वादात्मनः पञ्चदशसंपद्यन्त इति च व्याख्यानेऽभ्याहार एव दोषः तस्मादेवं व्याख्यायते प्रतिकूलवर्तमानाः प्रतिलोमजाः बाह्याद्विजप्रतिलोमजेभ्यो निरुद्धत्वात् । शूद्रप्रभवायोगवक्षतृचण्डालास्त्रयः पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वर्ण्ये त्वजातावेते षट्सदृशानित्यत्र सजात्युत्पन्नस्य पितृतोगार्हितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया बाह्यांतरात्प्रत्येकं पञ्चदशपुत्राञ्जनयन्ति तद्यथा आयोगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु चायोगव्यामात्मनो निरुष्टान्पञ्चपुत्राञ्जनयन्ति एवंक्षतृचण्डालावपि प्रत्येकं पञ्चपुत्राञ्जनयन्त इत्थं बाह्यास्त्रयः पञ्चदशपुत्राञ्जनयन्ति तथानुलोमजेभ्यो हीनावैश्यक्षत्रियप्रभवामागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान्पूर्ववच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु सजातौ प्रत्येकं पञ्चपुत्राञ्जनयन्तो हीना अपि त्रयः पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति एवं त्रिंशदेते भवन्ति । अथवा बाह्यशब्दो हीनशब्दश्च षडेव प्रतिलोमजानाह । अत्र बाह्यश्चण्डालक्षत्रायोगववैदेहमागधसूताः षट्यथोत्तरमुत्कर्षान्प्रतिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्यतरान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा चण्डालाः क्षत्रियादिषु पञ्चसु स्त्रीषु क्षतायोगव्यादिषु चतसृष्वयोगवोवैदेहादिसृषु वैदेहो मागधीसूत्योः मागधः सूत्यांस्तु प्रतिलोमाभावात्प्रतिलोम्येन पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयति पुनरिति निर्देशाद्धीनाः सूतादयश्चण्डालान्ताः षड्यथोत्तरमपकर्षात् आनुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या त्वापेक्षया हीनान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्त्येवं त्रिंशदेते भवन्ति ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । ते बाह्याः कति इत्यपेक्षां पूरयति प्रेति । प्रतिकूलं प्रतिलोम्यम् बाह्याः सूतादयः षडेव हीनाः स्वयं हीनान् नव बाह्यतरान् । जनयन्तीति वर्णान् पञ्चदशैतेषु वर्णपदमुपचारान् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिकूलं वर्तमाना असजातीयस्त्रीषु वर्तमानाः । हीना अनुलोमजेभ्योऽपकृष्टाः । बाह्याः प्रतिलोमजाः षट्सूतादयः हीनानात्मनोपकृष्टान् बाह्यतरान्बाह्यतरानाम्प्रः प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ते बाह्यतरवर्णाः संकरजातयः प्रत्येकं सूतार्दिभिरुत्पादिताः पञ्चदशैव नाधिकाः असजातीयानां जनयितृणां पञ्चदशत्वात्तत्प्रसूतानां वर्णानां पञ्चदशत्वं ब्राह्मणभृतयश्चतस्रः अनुलोमजास्त्रयः षट्प्रतिलोमजाश्च एवं षोडशजातिषु स्त्रीषूत्पादिताः सजातीयाः पञ्चदशैवेति सूतादयस्तावदासु षोडशस्त्रीषु त्वस्त्रीमन्तरेणासु पञ्चदशसु पञ्चदशवर्णाञ्जनयन्ति एवं वैदेहकादयोपि प्रत्येकमिति ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिकूलं वर्तमानात् आनुलोम्येन वर्तमानान् बाह्यान्तरान्पुनः प्रसूयन्ते । हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान् वर्णं भवत्वात् । वर्णान् पञ्चदशैवतु द्विजात्युत्पन्नशूद्रपुरुषजातानां त्रयाणां चातुर्वर्ण्यसंबन्धे द्वादश रूपतश्च त्रय इति पञ्चदश ॥ ३१ ॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीवनम् ॥ सैरिधंवागुरावृत्तिस्ते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसाधनं मण्डनमुपचारोऽनुवृत्तिः केशरचनाकंकुमचन्दनादिनाऽनुलेपनविच्छित्तिः पाणिपादविमर्दनं प्राप्तिराभर्षकार्यक्षिप्रकारिताकार्याणामभसरमित्यादिविविधज्ञेयमुच्यते । अदासंदास्यजीवनं वत्सरभृत्या [वण्मासभृत्या] च कंचनसेवते अथवैतद्विधिज्ञतया सर्वोपस्थापको भवति जीवनाय [मता] वागुरावृत्तिर्द्वितीयोयं वृत्त्युपायः वागुः

राण्यपशुहिंसनं तच्चार्याणां देवपिण्ड्यर्थं भुधार्थं च न तु व्याधवत्पशून् हत्वा मांसविक्रयेण जीवनं राजनियोगाद्बहुप्राणिवधोजी-
विकार्थः सैरन्ध्रनामानं सूते उत्पादयति वर्णकः दस्युर्नाम वक्ष्यमाणः अयोगवे जातिविशेषे सामर्थ्यात्स्त्रीत्वलाभः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्यानपि कांश्चिदुपलक्षणतया संकीर्णजान् वृत्त्यासह दर्शयति प्रसाधनेति । प्रसाधनम-
लंकरणं । उपचारोगात्रसंवाहनादिः । अदासं दास्यानर्हं शूद्रस्यैव तदहर्त्वात् । दास्यजीवनं दासयोग्येन कर्मणा जीवन-
म् । सैरन्ध्रनामानम् । वागुरावृत्तिं पाशबन्धनवृत्तिम् । दस्युः प्रागुक्तपञ्चदशविधसंकरजात्यन्तरः । अयोगवे अयोगवस्त्रि-
याम् जातिवाचित्वात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ ३२ ॥

(३) कुड्मूकः । केशरचनादिः प्रसाधनस्तस्योपचारज्ञं अदासमुच्छिष्टभक्षणादिदासकर्मरहितमङ्गसंवाहनादिदास-
कर्मजीवनं पाशबन्धनेन मृगादिवधाख्यवृत्त्यन्तरजीवनं सौरिन्ध्रनामानं मुखबाहूरुपज्ञानमिति श्लोके वक्ष्यमाणो दस्युरायो-
गवस्त्रो जातौ शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायां जनयति तच्चास्य मृगादिमारणं देवपिण्ड्यर्थं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेव नवविवृणोति प्रसाधनेति । प्रसाधनोपचारज्ञं केशप्रसाधनादिनिपुणम् अदासं हिंसो-
पजीवित्वेपि दाशान्द्रिन् उच्छिष्टाभोजित्वात् । दास्यजीवनं दासकर्मणा जीवनवन्तम् । वागुरावृत्तिं वागुरा मृगबन्धनी
तया मृगघातिनम् । आयोगवे शूद्राद्वैश्याजन्त्यायाम् । दस्युर्वक्ष्यमाणः ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अपरमपि संकीर्णयोनिमाह प्रसाधनोपचारज्ञमिति । दस्युः प्रतिलोमः सूतादिः । अयोगवे आयोगव-
स्त्रियां वृत्तभङ्गपरिहारार्थं हत्वः । सैरन्ध्रनामानं प्रसाधनोपचारवृत्त्याजीवन्तं । अदासं कस्यचिदपि न दासभूतं । दस्यूनां बहु-
त्वात्सैरन्ध्राणामपि बहुत्वं वृत्तिभेदोपन्यासेन सूचितम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसाधनं अलंकरणमात्रं संवाहनादि उपचारज्ञं । अदास्यं दास्यानर्हमदास्यं । यत्जीवनं प्राणनं
आयोगवो दस्युः वागुरावृत्तिं पाशबन्धनवृत्तिं सूते ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकन्तुवैदेहो माधुकं संप्रसूयते ॥ नृन्प्रशंसत्यजसं यो घण्टाताडोरुणोदये ॥ ३३ ॥

(१) मैत्रेयकः । मैत्रेयकनाम्ना वर्णमायोगव्यां संप्रसूयते जनयति वैदेहनामा ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो यः पाठा-
न्तरमैत्रेयकमिति माधुकमुपमापदमेतत् मधुककुसुमतुल्यं मधुरभाषित्वात् अथवा मधुकायतीति अन्येष्वपि दृश्यते ईतडः
अन्येषामपीति दीर्घः स्वार्थिकेन चादिबुद्धिस्तस्य वृत्तिः नृन्प्रशंसत्यजसं यो घण्टाताडोरुणोदये प्रबोधकाले घण्टाताडयत्याहन्ति राज्ञामीश्वराणां चान्येषां प्रबोधाय आयोगव्यामेवायं जनयति प्रकृतत्वात् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मैत्रेयकं मैत्रेयकनामानम् । माधुकं मधुरस्तुतिपाठकम् । सूते अयोगवस्त्रियामेव ।
घण्टाताडो घण्टावाचकारी ॥ ३३ ॥

(३) कुड्मूकः । वैश्याब्राह्मण्यां जातो वैदेहः । प्रकृतया मायोगव्यां मैत्रेयाख्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घण्टा-
माहत्य राजभृतीन्सततं वृत्त्यर्थं स्तौति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । मैत्रेयकं मैत्रेयकं माधुकं मधुरभाषिणं अयोगव्यां । नृन् राजादीन् । घण्टाताडः तत्ताडनशोलः ।
प्रणोदये प्रातः प्रातरेव तान्बोधयन्प्रशंसतीति । वैदेहो वैश्यान् ब्राह्मणीजः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । माधुरं मधुरभाषिणं सुतं प्रसूयते आयोगवस्त्रियां नुवर्तते तस्य वृत्तिरुत्तरार्धेनोक्ता । घण्टां ताडयतीति
घण्टाताडः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदेहोमैत्रेयकनामानं तु पुनः माधुकं मधुरस्तुतिपाठकमायोगव्यां संप्रसूते । अरुणोदयेयोनृनज-
संप्रशंसतिसंघटनादः भाषायां जागादिति प्रसिद्धः ॥ ३३ ॥

निषादो मार्गवंसूते दासं नौकर्मजीविनम् ॥ कैवर्त्तमिति यंप्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिलोमप्रकरणान्वयः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः पूर्वमुक्तः स इह गृह्यते अपि तु दस्युवत्प्र-
तिलोमएव मार्गवंनामप्रतिलोमसूते आयोगव्यामेव यस्येमे अपरे नामनी दासः कैवर्त्त इति आर्यावर्त्तः प्रसिद्धः तस्य वृत्तिर्नौ-
कर्मणा नौवाहनेन जीवति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादः शूद्रायां विप्राज्जातः अयोगवस्त्रियामैव सूते । मार्गवं मार्गवंनामानम् । दासं
दासापरनामानम् । अयोगव इत्यधिकारादेतावप्यायोगव्यामेव ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्राशुक्तायामायोगव्यां मार्गवं दासापरनामानं नौध्यवहारजीविन-
जनयति आर्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्तयन्ति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । निषादो ब्राह्मणात् शूद्रकन्याजः । मार्गवं मृगयुरिव हिंसाकर्षिणं । नौकर्मजीविनं नावोपक्रमं
मत्स्यघातनोत्तारणादि तेन जीवितुं शीलम् । तस्यैव देशभेदेन नामान्तरं कैवर्त्त इति ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । निषादः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पूर्वमुक्तः । मार्गवं मार्गवंनामानं क्वचिद्दाशनामानं । सूते आयोगव-
इत्येव ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषादः आयोगव्यामार्गवंसूते दासं नौकर्मजीविनं ॥ ३४ ॥

मृतवस्त्रभृत्सु नारीगर्हितान्नाशनासु च ॥ भवन्त्यायोगवीप्स्वे जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । येऽनन्तरउपदिष्टास्त्रये मार्गवपर्यन्ता स्तेषां मातृजातिर्नोक्ता तत्प्रतिपादनार्थोऽयं श्लोकः । आयो-
गवीषु स्त्रीप्स्वेते जायन्ते तासां च विशेषणं मृतवस्त्रभृत्सु शववासांसि परिदधतीष्वित्यर्थः । अनार्या अस्पृश्याः गर्हितमुच्छि-
ष्टमांसादिचान्ममश्नन्ति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येऽपि त्रयस्तस्यामेव जायन्त इत्याह मृतेति । पूर्वार्धेनायोगवीनां धर्म उक्तः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । सैरिन्ध्रमैत्रेयमार्गवाहीनजातीयस्त्रयः मृतवस्त्रपरिधानासु क्रूरासूच्छिष्टादिभक्षान्नाशनायोगवीषु
पितृभेदाद्भिन्ना भवन्ति ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रय्याणामेषां मातृराह मृतेति । मृतवस्त्रभृत्सु तदेव वासोयासां तासु । गर्हितान्नाशनासु गर्हितं
लशुनमद्याद्यशनं यासां तासु । आयोगवीकन्यासु । पृथगिति तासामेकजातीयत्वेऽपि पतीनां भिन्नजातीयत्वात् ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अनार्यासु केनचित्कर्मदोषेण निन्ध्यासु जातिहीनामातृकर्मदोषेण निरुद्धतमाः एते उत्तरश्लोके वक्ष्य-
माणाः ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृतवत्सासु अनार्यासु अविवाहितासु गर्हितमन्ममश्नन्त्योऽनार्याः तासु योगी [श्वरः] ॥ कद-
र्धवृद्ध चौराणां क्लीबेरङ्गावतारिणाम् ॥ एते गर्हिता एतासु आयोगवीषु एते जातिहीनाः पृथक्त्रयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

(३५) मृतवस्त्रभृत्सु नारी = मृतवत्सास्त्रनार्यासु (ख,) = मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यासु (क, च, ण)

(३५) त्रयः = क्रियाः (य, ब, ल)

कारावरोनिषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ॥ वैदेहिकादन्धमेदौ बहिर्यामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तरत्र वैदेहामेव जायन्तइत्येवकारकरणा ल्लिङ्गादिहापि वैदेहां निषादात्कारावरोना-
प्रजायतइति संबन्धप्रतीतिः वैदेहिकाद्वाधांभमेदौकस्यास्त्रियां कारावरीनिषाद्यौ तयोरत्रसन्निधानात् वैदेहां च वैदेहाभि-
न्वर्णसंभवादेवं व्याख्यायते स्त्रीभेदे कस्माद्वर्णादेते द्वे जाती बहिर्यामं प्रतिश्रयोनिवासोययोः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादादायोगव्यां कारावरनामा चर्मकारस्तद्वृत्तिः प्रसूयते प्रजायते । वैदेहकादायोग-
व्यामेव तत्र आन्ध्रोऽनन्यपूर्वायामन्यपूर्वायांतु मेदः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदेहामेव जायतइत्युत्तरत्र श्रवणात् अत्राप्याशङ्कायां सैव संवध्यते निषादाद्वैदेहां जातः
कारावराख्यश्चर्मच्छेदनाकारीजायते अतएवौशनसे कारावाराणांचर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । वैदेहकसैरिन्धमे-
हाख्यौ ग्रामबहिर्वासिनौ अन्तरानिर्देशाद्वैदेहकेन च वैदेह्यां जातस्य गर्हितवैदेहकस्याप्युचितत्वात् । कारावरनिषाद-
जात्योश्चात्र श्लोके सन्निधानात्कारावरनिषादस्त्रियोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । वैदेहांकारावरादिषण्णामेवजन्मेतिवक्तुं पितृभेदमाह कारेतिद्वाभ्याम् । निषादवैदेहकचण्डा-
लनिषादाश्वत्वारः पितरःकारारवान्धमेदाद्याःषट् पुत्रावैदेहामितिजात्येकवचनंचेतिपौलकस्यांशूद्रनिषादजातायांअत्रनव-
जातेरन्यद्विशेषणसैरन्धकःमैत्रेयकःमार्गवःकारारवः आन्ध्रमेदौ देशभेदेनैकएव पाण्डुसोपाकः आहितुण्डिकः सोपाकः अ-
न्यावसायीचैते नव सूतादयः षड्तेन पञ्चदश बाह्याबाह्यतरादिति व्याख्यायन्ते पञ्चदशशब्दस्वरसात् । कुल्लूकस्तु सूता-
दयः षडेतेसैरन्ध्रादयोनेवेति पञ्चदश तथा अयोगवक्षत्तृचण्डालाश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु स्वयोन्यांच पञ्च पञ्च जनयन्तीति एवं
दश पूर्वोक्ताश्च पञ्चदशेति त्रिंशत् । मेधातिथिस्तु विप्रस्यानुलोम्येन त्रयः प्रतिलोमाभावान् क्षत्रियस्य ब्राह्मण्यामेकः
प्रतिलोमः अनुलोमद्वयं वैश्याशूद्रयोः वैश्यस्यच विप्राक्षत्रिययोः प्रतिलोमद्वयमनुलोमएकः शूद्रायां शूद्रस्यंतु प्रतिलोमत्रयं
विप्राक्षत्रियवैश्याङ्गनासु अनुलोमाभावादिति द्वादश संकरास्तेषां मातृजातीयप्रतिलोमानुलोमासु पञ्चसु मत्येकं पञ्चपञ्चेति
षष्टिरेवं संकरादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । तानेवत्रीनाह कारावरइति चर्मकारश्चर्मसंस्कारवृत्तिः । कारावरान्धमेदाः क्रमेण मृतवस्त्रभूतत्वना-
र्यासु गर्हितान्नाशनास्वायोगवीषु जायन्तइति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषादाद्वैदेहांकारावरोनाम चर्मकारः प्रसूयते वैदेहकादन्धमेदौ भवतः ॥ ३६ ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ आहिण्डकोनिषादेन वैदेहामेव जायते ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । चण्डालात् वैदेहापाण्डुसोपाकोनामवर्णोजायते । तस्य वृत्तिस्त्वक्सारव्यवहारत्वात् त्वक्सारो-
णुःतद्यवहारेण वंशकयविक्रयादिना कटा दिक्करणेन वा जीवति निषादान्तस्यामेवाहिण्डकस्तस्य वृत्तिरेषैवान्वेष्यावा ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चण्डालादायोगव्यामेव पाण्डुसोपाकः पाण्डुसोपाकनामा । त्वक्सारव्यवहारोवेणुविदलै-
विनम् । अत्रचान्धमेदयोर्मातापितृजात्यभेदादिकत्वंविवक्षतापूर्वत्रयइत्युक्तम् । निषादेन विप्रशूद्राजेन ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदेहां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्योवेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादेन च वैदेहामेवाहिण्डका-

(३७) आहिण्डकोनिषादेन वैदेहामेव=आहिण्डकोनिषाद्यान्तु वैदेहेन (नं)

रूपोजायते । अस्य च बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डिकानामित्यौशनसे वृत्तिरित्युक्ता समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणाद्यपदेशभेदः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः ॥ आहिण्डिकोनिषाद्यान्तु वैदेहेनैव जायते इतिपाठः । त्वक्सारोवेणुवेत्रादिस्तस्य व्यवहारोविक्रय-
कर्म ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चाण्डालाद्वैदेहां पाण्डुसोपाकनामा त्वक्सारव्यवहारवान् वेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादे-
वैदेहामाहिण्डिकोजायते ॥ ३७ ॥

चण्डालेन तु सोपाकोमूलव्यसनवृत्तिमान् ॥ पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यसनदुःखतस्यमूलमारणतद्वृत्तिर्व्यमरणं राजादेशादनाथशववहनंतद्वत्त्वादियहणं प्रेतपिण्ड-
भोजनमित्येवमादिवृत्तिः । पुक्कस्यांचाण्डालेन जायते अथवा मूलादिवृक्षादीनांतद्यसनंविभागकरणंसा वृत्तिर्व्यवच्छिन्ने
वृक्षेषु यदनुवृत्तमूलंतदुद्धृत्य विक्रयादिना जीवति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चण्डालेन पुक्कस्यां मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननं कृत्वा तद्विक्रयणजीवनद्वयार्थः ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रायां निषादेन जातायां पुक्कस्यां चण्डालेनजातः सोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर्नि-
न्दितोमारणोचितापराधस्य मूलवध्यः तस्य व्यसनंराजा देशेन मारणंतेन वृत्तिर्यस्य सजायते ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । मूलव्यसनमौषधखननम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चाण्डालेन सोपाकनामातथा पुक्कस्यांजायते । कीदृशः मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननवृत्ति-
मारणोचितःयद्वा मूलं बध्यं तस्य व्यसनं राजादेशेन मारणंवा ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्यावसायिनम् ॥ श्मशानगोचरंस्मृते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यावसायिनंचण्डालमेव वदन्ति अथवा निषाद्यां चण्डालादुत्पन्नस्यान्तविषायीति नाम-
धेयं श्मशानगोचरंशवदहनादिवृत्तिराहारादीनि कर्माणि तैः प्रसिद्धैः सोपाकादिनामतया तज्जातीयएवसोऽतश्चाण्डालादपि
कुत्सिततरोविज्ञेयः । तदेतदानन्यात्संकराणांप्रदर्शनमात्रंकृतम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादस्त्री निषादजातीया स्त्री ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । निषादीचण्डालादन्यावसायिसंज्ञंचण्डालादिभ्योपि दुष्टतमंश्मशानवासिनंतद्वृत्तिच जनयति ॥ ३९ ॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ॥ प्रच्छन्नावा प्रकाशावा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । यान्येतान्यनन्तरमुद्दिष्टानि त्वक्सारव्यवहारादीनि कर्माणि तैरप्रसिद्धाःसोपाकादिनामतयात-
ज्जातीयावेदितव्याः पित्रामात्राच विभागेन दर्शिताः प्रच्छन्नावा प्रकाशावातज्जातीयावेदितव्याः । आयोगव्यांमात्रा विभ-
गोनिषादोद्वेदिकादान्भेदाविति पित्रा दर्शितोविभागः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृविशेषेण कथिताः । स्वकर्मभिर्गर्हितकर्मवर्तनशीलतया वेदित-
व्याः प्रच्छन्नाप्रच्छन्नापि ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । वर्णसङ्करविषयएताज्जातयोयस्येयंजनयिष्ययंजनकः सएवजातीय इत्येवं पितृमातृकथनपूर्वकं
र्शिताः तथा गूढाः प्रकटावा तज्जात्युदितकर्मानुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । संकीर्णप्रकरणमुपसंहरति संकरइति । पितृतोमातृतः कर्मभिर्वा विभाव्याइत्याह प्रच्छन्नावेति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । पितृमातृविगर्हिताः पितृमातृदोषविगर्हिताः आसु जातिषु द्विजधर्मिणः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रस्त्रीषु जाताः अनुलोमजाइतियावत् द्विजधर्मिणो न केवलं त्वजातिजानामेव द्विजधर्मित्वं किन्त्वनन्तरासु जातानामपि साकल्येन द्विजधर्मित्वमस्तीत्यर्थः । तत्र ब्राह्मणाब्राह्मण्याज्जातस्य योद्विजधर्मस्स एव तस्मात्क्षत्रियायाज्जातस्यापि एवमुत्तरयोरोपयोग्यं वैश्याच्छूद्रायाज्जातस्यानेन शूद्रेभ्योवैशिष्ट्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरे एताजातयः पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृपूर्वकंकथिताः । प्रच्छन्नावा प्रकाशावा त्वकर्मभिर्वेदितव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट्सुताद्विजधर्मिणः ॥ शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वजातीयास्त्रैवर्णिकेभ्यः समानजातीयास्तु जातास्ते द्विजधर्माणइत्येतत्सिद्धमेवानुद्यते अनन्तरजानांतुल्यता भिधानंतर्द्धमप्राप्त्यर्थं अनन्तरजाअनुलोमाब्राह्मणात्क्षत्रियवैश्ययोःक्षत्रियाद्वैश्यायांजातास्तेपि द्विजधर्माणउपनेयाइत्यर्थः उपनीताश्च द्विजातिधर्मैः सर्वैरधिक्रियन्ते ननु च ताननन्तरनाम्नइति मातृजातीयत्वमेषामुक्तमेव ततश्च त्वजात्या समेषु धर्मेषु सिद्धएवाधिकारः सत्यमनन्तरनामइति नामग्रहणात्संज्ञैवैषां ननु जात्यतिदेशइति कस्यचिदाशङ्काः स्यादतःस्पष्टार्थेऽष्टसुताद्विजधर्मिणइतिवचनान्तरं धर्मिणइतिशब्दस्यधर्मोर्धनीयः । येपुनरपध्वंसजाःसंकरजास्तेशूद्राणांसधर्माणःसमानाचारास्तर्द्धमैरधिक्रियन्तइत्यर्थः । प्रतिलोमानांतु विशेषोक्त्यते अनन्तरग्रहणमनुलोमोपलक्षणार्थमेव तेन व्यवहितोऽपि ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातोऽगृह्यते षट्संख्यातिरिक्तत्वान्न शूद्रायां पारशवः ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुलोमजेषु विशेषमाह त्वजातीति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्या अनन्तरयोश्च क्षत्रियावैश्ययोरिति त्रयः क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्ययोः द्वौ वैश्यस्य वैश्यायामेकइति षट् द्विजानांसुताः द्विजधर्मिणः पितृजातीयसद्विजधर्माः । अत्र त्वजातिग्रहणाइत्यन्तरत्वेन योग्याःउपनयनादौ । अपरेत्वपध्वंसजाः संकरजाः शूद्रसधर्माणोनतथाविधोऽस्काराद्यर्हाः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिसमानजातीयास्तु जातास्तथानुलोम्येनोत्पन्नाब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियेण श्यायामेवेषट्पुत्राद्विजधर्मिणउपनेयाः ताननन्तरजास्त्विति यदुक्तंतत्तज्जातिव्यपदेशार्थनसंस्कारार्थमिति कस्य चिद्धमः यात् अतएषांद्विजातिसंस्कारार्थमिदंवचनं ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्नाअपि सूतादयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्माणोनैषामुपनयनमस्ति ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रविश्रादिवत् करणान्तानां त्रयाणां द्विजवदाशौचोपनयानाद्यतिदिशन्आयोगवक्षत्तृचण्डा-मागधैवेदेहसूतानां षण्णां शूद्रवदाशौचादिप्रामिमाह सजातिजाइति । अपध्वंसजाइति पारिभाषिकाआयोगवादयः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । सङ्कीर्णजातीनांपरिज्ञानोपायं शूद्रधर्मिणश्चाह त्वजातिजानन्तरजाइति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः जातिजाः अनन्तरवर्णजाताः अपध्वंसाः प्रतिलोमजातयः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वजातिजाः षट् सुताः द्विजधर्मिणः द्विजधर्माः उपनेयाः । शूद्राणांसधर्माणः सर्वे अपध्वंसाः संकरजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

(४१) सजातिजा=त्वजातिजा (नं) .

तपोबीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ॥ उत्कर्षचापकर्षच मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । तएतेऽनन्तरजाः तपःसामर्थ्येन बीजसामर्थ्येन युगेयुगे जन्मनिजन्मनि उत्कर्षमपकर्षं गच्छन्ति तद्वक्ष्यामः शूद्रायां ब्राह्मणजातइत्यत्र ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोबीजप्रभावेन तपसा जात्युत्कर्षार्थकृतेन बीजस्यच द्विजजातीयसंबन्धिनः प्रभावेन तेयोग्यतया व्यवहिताऽपि द्विजधर्माणः युगेयुगे उत्तरोत्तरप्रसूतिषु क्रमान्मनुष्येषु जन्मतोजात्युत्कर्षप्रथमप्रथमजातिः श्रेष्ठत्वमसत्कर्मकरणाच्चापकर्षशूद्रतोऽप्यधर्मांजातिर्यान्ति । युगपदं मातापितृयोगसाध्यतया तत्साध्यायांसंततौ वर्तते । एतेन ब्राह्मणाक्षत्रियायां जातोमूर्धावसिक्तोमूर्धावसिक्ताविवाहः त्वाचारादप्युक्तायां जनयति सततउत्कृष्टः । एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम् । एवं क्रमेण पञ्चमी प्रसूतिर्ब्राह्मणजातिरेव भवति । एकान्तरवर्णजानांतु समी प्रसूतिः । एवं क्षत्रियाद्वैश्यां जातेऽपि । एतदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ जात्युत्कर्षोयुगे ज्ञेयः प्रश्नमे सममेपि वा । एवमसत्कर्मणां सद्विधानवत्पूर्वजात्युत्कर्षोपि द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । सजातिजानन्तरजास्तपः प्रभावेण विश्वामित्रवद्वीजप्रभावेण ऋष्यशृङ्गादिवत्कृतत्रेतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षगच्छन्ति अपकर्षच वक्ष्यमाणहेतुना यान्ति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तपोबीजप्रभावैः सूतादीनामप्युत्कर्षोभवतीत्याह तपइति । युगे जन्मनि । तपःप्रभावेन विश्वामित्रवत् । बीजप्रभावेन ऋष्यशृङ्गवत् । अपकर्षः कर्मणांत्यागादिना ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रवक्ष्यामि तपोबीजप्रभावेन तपसा जात्युत्कर्षार्थकृतेन बीजस्यच द्विजजातीयसंबन्धिनः प्रभावेन तेयोग्यतया व्यवहिताऽपि द्विजधर्माणः युगेयुगे उत्तरोत्तरप्रसूतिषु क्रमान्मनुष्येषु जन्मतोजात्युत्कर्षप्रथमप्रथमजातिः श्रेष्ठत्वमसत्कर्मकरणाच्चापकर्षशूद्रतोऽप्यधर्मांजातिर्यान्ति । युगपदं मातापितृयोगसाध्यतया तत्साध्यायांसंततौ वर्तते । एतेन ब्राह्मणाक्षत्रियायां जातोमूर्धावसिक्तोमूर्धावसिक्ताविवाहः त्वाचारादप्युक्तायां जनयति सततउत्कृष्टः । एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम् । एवं क्रमेण पञ्चमी प्रसूतिर्ब्राह्मणजातिरेव भवति । एकान्तरवर्णजानांतु समी प्रसूतिः । एवं क्षत्रियाद्वैश्यां जातेऽपि । एतदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ जात्युत्कर्षोयुगे ज्ञेयः प्रश्नमे सममेपि वा । एवमसत्कर्मणां सद्विधानवत्पूर्वजात्युत्कर्षोपि द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगेयुगे जन्मनिजन्मनि तपोबीजप्रभावैरुत्कर्षगच्छन्ति । जन्मतः जात्याइहमानुषेषु अपकर्षो नीचत्वं गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ॥ वृषलत्वंगतालोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं त्वकर्मणांत्यागेनेति तस्यैवायंप्रश्नः । क्रियालोपोयत्र संस्कार्यतया संबध्यते तथोपनयनादिषु यत्र वा कर्तृतया यथानित्यागिहोत्रसंध्योपासनादिषु तांसांलोपउभयासामप्यननुष्ठानमतश्च न केवलमुपनयनसंस्काराभावेन जातिभ्रंशः । अपितूपनीतानांविहितक्रियात्यागेनापि तथाचाह शनकैरिति पुत्रपौत्रादिसंततेः प्रभृतिशूद्रत्वंनतु जातस्यैव उपनयनाभावेतु तस्यैव व्यपदेशान्तरंप्रवर्तते । यद्यपि सा जातिर्ननिवर्तते तत्पुत्रपौत्राणां भृजकण्टकादिजात्यन्तरमेव व्यपदेशहेतुकमपि ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणविधिविहितातिक्रमेणेत्यर्थः । अथवा शास्त्रार्थसंशये प्रायश्चित्ते व परिषद्गमनाभावः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रदृष्टान्तमाह शनकैरिति । शनकैः क्रमेण वृषलत्वं शूद्रत्वं गताः क्रियालोपात् तत्रहेतुः ब्राह्मणादर्शनम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । इमावक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानांच याजनाध्यापनप्रायश्चित्तव्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोके शूद्रताप्राप्ताः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह शनैरितिद्वाभ्याम् । क्रियालोपेन उपनयनाद्यभावेन । ब्राह्मणादर्शनेन याजनाभ्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं तेषां दर्शनाभावेन ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । तपोबीजप्रभावउत्कर्षहेतुत्वेनोक्तः कः पुनरपकर्षहेतुरत्रेत्यपेक्षायामाह शनकैरिति । शनकैः संताने संताने ब्राह्मणानामदर्शनात्क्रियालोपाद्ब्राह्मणादर्शननिमित्तात्क्रियालोपात् इमाउत्तरश्लोके वक्ष्यमाणाः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोके क्रियालोपात् सत्क्रियालोपात् इमाः क्षत्रियजातयः शनकैः वृषलत्वं शूद्रतां ब्राह्मणादर्शनेन ब्राह्मत्वबोधित कर्मानुष्ठानेन ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्चौड्रविडाः काम्बोजायवनाः शकाः ॥ पारदापङ्कवाश्वीनाः किरातादरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । पुण्ड्रकादयः शब्दाः परमार्थतोजनपदशब्दाइहतु क्षत्रियेषु मुख्यास्तत्संबन्धत्वाज्जनपदेषु वर्तन्तइत्येतद्दर्शनमाश्रितं । यथातुल्यधौ तस्य निवासोजपदेतुगिति नतुयथातुल्ययोगाप्रख्यानादिति नैतेषु देशेषु बाहुल्येन चातुर्वर्ण्यमस्तीत्येतदालंबनं । वृषलत्ववचनं यदि वा पुण्ड्रादयः शब्दाः कश्चिद्देशसंबन्धेन विना दृश्यन्ते तदैतज्जातीयावेदितव्याः । महाभारतादौ क्षत्रियावर्ण्यन्ते तथाद्यत्वेऽप्येते क्षत्रियाएवेति कस्यचित् भ्रान्तिः स्यादतएवमुक्तमेते वृषलाइति येचैते दिगन्तवासिनः किरातवैनदरदादयस्तेषामग्रामरूपवेदेनानूद्यते नतमियान्तांतमियादिति ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तानाह पुण्ड्रकाइति ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः संतः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । पौण्ड्रकादयएकादश पतितक्षत्रियानरजातयः ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । ताएव जातीरुदाहरति पौण्ड्रकाइति ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते पौण्ड्रकादयः खशान्ता उक्ताः ॥ ४४ ॥

मुखबाहूरुपज्जानांयालोके जातयोबहिः ॥ म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । असदविद्यमानार्थासाधुशब्दतयावाक् म्लेच्छोच्यते । यथाशबरणांकिरातानामन्येषांवांत्यानां आर्यवाच आर्यवर्तनिवासिनस्तेचातुर्वर्ण्यदिन्यजातीयत्वेन प्रसिद्धास्तदादस्यवउच्यन्ते । एतदुक्तंभवति न देशनिवासेन म्लेच्छवाक्संकरत्वे कारणमपि तु यथोक्तबर्बरादिशब्दप्रसिद्धिर्मुखादिजानां बहिष्क्रियते ब्राह्मणादिशब्दैरप्रसिद्धैरित्यर्थः । सर्वे दस्यवउच्यन्ते ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमर्थसंक्षिप्याह मुखेति । पञ्चम्यर्थेषष्ठी । चतुर्भ्योवर्णोभ्योयेन्ये तेयदि म्लेच्छदेशस्थया म्लेच्छवाचःस्युर्यदिवार्यदेशवासादार्थवाचस्तथापि दस्यवोऽपसदाएव ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवश्यशूद्राणांक्रियालोपादिना याजातयोबाह्याजाताम्लेच्छभाषायुक्ताआर्यभाषोपेयावा तेदस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । बाह्यानुलोमप्रतिलोमजानां त्रिशतां कर्माणि वक्ष्यस्ताननुवदति मुखेतिद्वाभ्याम् । मुखबाहूरुपज्जानां ब्रह्मक्षत्रियविदूशद्राणां तेभ्यश्चतुर्भ्योबहिर्जातयस्ताः म्लेच्छवाचः म्लेच्छवत् भाषणानि येषांते ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अनुलोमजातीनांप्रतिलोमजानांच साधारणीसंज्ञामाह मुखबाहूरुपज्जानामिति । आर्यवाचः संस्कृतवाचः ॥ ४५ ॥

(४४) पल्हवाः=बाल्हिकाः (क)

(६) रामचन्द्रः । मुखबाहूरुपजानां चतुर्वर्णानांजातयः याःलोके बहिर्द्विजक्षेत्रवैश्यशूद्रात् अन्ये सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदाये चापध्वंसजाः स्मृताः ॥ ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । अपसदाऽनुलोमाःप्रतिलोमाः अपध्वंसजागोबलीवर्दवद्भेदः द्विजानामुपयोगिभिः प्रेक्ष्यकर्म भिर्वर्तयेयुः आत्मानोनिन्दितैः प्रेक्ष्यकार्यत्वान्निन्दितानि ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजानामपसदाद्विजसधर्माणः षट् ये चापध्वंसजाः शूद्रसधर्माणः । निन्दितैर्द्विजानां कर्मभिःद्विजानांभृत्यतया तत्तदुशनःप्रभृति स्मृत्युक्तकर्म कुर्वन्तः ॥ ४६ ॥

(३) कुड्मूकः । ये द्विजानामानुलोम्येनोत्पन्नाः षडेतेऽपसदाः स्मृताइति तेषामपि पितृतो जघन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजात्युपकारकैरेव निन्दितैर्वक्ष्यमाणैः कर्मभिर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपसदामूर्धाभिषिक्तादयःषट् । अपध्वंसजाः सूतादयः । सैरन्धादीनां विशेषणेनैव कर्मलभः । प्रायेणनिन्दितैः द्विजातिषु प्रतिषिद्धैः द्विजानां द्विजात्यपेक्षितैः कर्मभिः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । अथदस्यूनां साधारणीं वृत्तिमाह येद्विजानामपसदाइति । अपसदाः चौर्यजाता अनुलोमजाः अभिषिक्तादयः । अपध्वंसजाः प्रतिलोमजाः सूतादयः अनुलोमजेष्वप्यनन्तराः पुत्रव्यतिरिक्ताअंबशदयश्च सजातीयेष्वपि कुण्डगोलकादयश्च द्विजानामेव कर्मभिर्द्विजाथैरेव कर्मभिः चिकित्साश्वसारथ्यादिभिर्वर्तयेयुर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सकाशादपसदाः सूताम्बष्ठवैदेहकमागधादयः ये अपध्वंसजाः ते निन्दितैः कर्मभिः सेवादिभिः द्विजानां कर्मभिःउपयोगिभिःवर्तरेन् ॥ ४६ ॥

सूतानामश्वसारथ्यमंबष्ठानांचिकित्सनम् ॥ वैदेहकानांस्त्रीकार्यमागधानांवणिक्पथः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचवक्ष्यते स्त्रीकार्यमन्तःपुररक्षाकारित्वं वणिक्पथः स्थलपथवारिपथादिप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेव कियदप्याह सूतानामिति । स्त्रीकार्यमन्तःपुररक्षा । वणिक्पथोवाणिज्यम् ॥ ४७ ॥

(३) कुड्मूकः । सूतानामश्वदमनयोजनादिरथसारथ्यजीवनार्थं अम्बष्ठानारोगशान्त्यादिचिकित्सा वैदेहकानामन्तःपुररक्षणं मागधानांस्थलपथवणिज्या ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । तानि कर्माण्याह सूतानामितिदशभिः । चिकित्सितं भिषाक्रिया स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिरक्षा । वणिक्पथः नौयायित्वम् ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । तेषांसाधारणीं च वृत्तिमाह सूतानामश्वसारथ्यमिति । स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिषु स्त्रीरक्षा । वणिक्पथोवाणिज्यम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अम्बष्ठानां शूद्रादम्बष्ठजाताः चिकित्सकंशास्त्रं वैद्यकं । स्त्रीकार्यं अन्तःपुररक्षणम् ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातोनिषादानांत्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ॥ मेदान्ध्रचुक्षुमद्रूनामारण्यपशुर्हिसनम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । ताष्टिर्दारुतक्षणतक्षकर्म ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादानां निषादजानां कैवर्तानां तेन कैवर्तोपि निषादपदेनोच्यतइति दर्शितम् । तथा च । जातोनिषादाच्छूद्रायामित्यत्र निषादपदेन सएवोच्यतइति । त्वष्टिस्तक्षणं कण्ठादेः । चुक्षुमद्रू मल्लमल्लपदाभ्यां प्रागुक्तौ ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लुकः । निषादानामुक्तानामन्त्यवधः आयोगवस्य काष्ठतक्षणं मेदान्धचुम्बुमदूनामारण्यपशुमारणं चुम्बु-
मदूना वैदेहकबन्दिस्त्रियोब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ बन्दीस्त्रीच क्षत्रियेण शूद्रायां जाता सोऽथैव ग्राह्या ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वष्टिः काष्ठतक्षणम् । चम्बुमदूवैदेहीमागभ्यौ ब्राह्मणजौ बौधायनोक्तौ ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । तष्टिस्तक्षणं चम्बुमदूजातिविशेषौ शास्त्रान्तरप्रसिद्धिमाश्रित्योक्तौ अथवातद्विषयश्लोकोनूनलेखका-
पराधाऽष्टः ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयोगवस्य त्वष्टिस्तक्षणम् । मेदान्धचुम्बुमदूनां आरण्यपशुजीवनम् ॥ ४८ ॥

क्षत्रपुष्कसानां तु बिलौकोवधबन्धनम् । धिग्वणानां चर्मकार्यवेणानां भाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । बिलौकसोहिनिकुलगर्गरादयस्तेषां वधबन्धनक्षत्रादीनां जीविका चर्मकार्यकत्रचादिसीवनमुपानह-
नमित्येवमादि भाण्डवादनं मुरजार्धमुरजादीनाम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बिलौकसः सर्पाद्याः । भाण्डवादनं वाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लुकः । क्षत्रादीनां बिलनिवासिगोधादिवधबन्धनं धिग्वणानां चर्मकरणतद्विक्रयश्च चर्मकरणतद्विक्रयश्च
जीवनधिग्वणानां मित्यौशनसदर्शनात् अतएव कारावरेभ्य एषां वृत्तिच्छेदः वेणानां कांस्यमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । बिलौकोवधबन्धनं बिलौकोगोधाकूर्मादि । चर्मकार्यचर्मशोधनं पादुकादिनिर्माणं काराव-
रयेति विशेषः । भाण्डं वादनं भाण्डं कांस्यमुरजादि ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । बिलौकोवधबन्धनं बिलौकसः श्वाविमूषिकगोधादयः कार्मार्यकर्मकारकृत्यं शस्त्रमार्जनम् ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षता उयः पुल्कसः बिलौकसर्पादीनां वधजीवनं सर्पान्बद्धाजीवन्ति ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ॥ वसेयुरेते विज्ञानावर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । बहिर्यामनिवासिनः पर्वतलक्षणप्रदेशे निवसेद्यः विज्ञातो विज्ञातिचिह्नविदुषां यद्यस्य कर्म-
विहितं स तेनैव जीवेत् उत्कृष्टकर्मसंकरं कर्तुं लभते ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एते सूतादयः विज्ञाताश्चिह्निताः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लुकः । ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षाश्चैत्यद्रुमस्तन्मूले श्मशानपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रकाशकाः स्वकर्मभिर्जी-
वन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच चैत्येति । स्वकर्मभिर्विज्ञाताश्चैत्यवृक्षादिषु वसेयुरित्यन्वयः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । विज्ञातास्ते ज्ञातयः वर्तयन्तः जीवन्तः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वकर्मभिर्वर्तयन्तोऽविज्ञाता एते पौण्ड्रकादयः वसेयुः ॥ ५० ॥

चण्डालश्च पचानां तु बहिर्यामात्यतिश्रयः ॥ अपपात्राश्च कर्तव्याधनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिश्रयोनिवासस्तेषां ग्रामान्निष्क्रान्तः स्यात् अपपात्राश्चिरवसानीयास्तैर्येषु पात्रेषु भुक्तं तानि
संस्कार्याणि त्यक्तव्यानि सौवर्णराजताभ्यामन्यानि तयोः शुद्धिविशेषा उक्ताः । अथवाऽपपात्राय तदीयेषु च शक्तेषु

* सोऽथैव=तदुक्तथैव

पात्रेषुसक्तुभक्तादिनदातव्यं । भूमिषेपात्रेऽन्यहस्तस्थेवादत्वात्पात्रंभूमौस्थितंतदृद्धीयुः भिन्नंवा पात्रमवपात्रंयथावश्यकं
भिन्नभाण्डे च भोजनमित्यादि धनमेषांश्वगर्दभगवाश्वादि सुवर्णरजतादि धनत्वेन गृह्णीयुः ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चाण्डालश्चपात्रान्तु ग्राममलाद्याकर्षककर्तृकत्वाद्ग्रामाद्ग्रहरेवावस्थानम् । अवपात्राः पात्राद्
हिर्भूताः तैःस्पृष्टं पात्रादि न स्पृश्यमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिश्रयोनिवासः चण्डालश्चपात्रान्तु ग्रामाद्ग्रहनिवासःस्यात् पात्ररहिताः कर्तव्यायचलोद्वादि-
पात्रेतैर्भुक्तं तत्संस्कृत्यापि न व्यवहर्तव्यं धनचैषांकुक्कुरखरं वृषभादि वासांसि च शवस्त्राणि भिन्नशरावादिषु चभोजनं
लौहवल्पादिचालङ्कारणं सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तः श्वपाकः श्वपचः तेषां प्रतिश्रयोनिवासः । अवपात्राः तैर्भुक्तानि पात्राणि संस्कृता-
न्यपि न व्यवहरणीयानि ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । बहिर्ग्रामान्निर्गतः अपपात्रा अपगतकांस्यादिपानभोजनपात्राभृणमयपात्रादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपपात्राः अस्पृश्यपात्राः धातुमयपात्ररहिताः कर्तव्याः । एषां चाण्डालादीनां धनंश्वगर्दभम्
॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ॥ काष्णायसमलङ्कारः परिब्रज्याश्च नित्यशः ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वकालपरिव्रज्या नैकत्रस्थाने वसेयुः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । काष्णायसं लोहम् । परिव्रज्या सर्वतोभ्रमणमेकत्रानवस्थानम् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह भिन्नभाण्डेति । पृथक् पात्रे भोजनं देयम् । काष्णायसमलङ्कारः कृष्णायोलोह-
तद्विकारः प्रब्रज्या भ्रमणं न तेषांस्थिरनिकेतनम् । नित्यपदेन संन्यासीव्यावर्तितः दयार्थं सर्वभूतानां वर्षात्स्विकत्र संवसेदिति
संन्यासिनः स्थितिसंरक्षणात् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । परिव्रज्यादूरोपसर्पणम् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । काष्णायसं लोहमयंपरिव्रज्या नित्यभ्रमणंपरिधानार्थं भूतानां चेलानिवासांसि ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ॥ व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । समयः संकेतएककार्यता संगतिरित्यनर्थान्तरं एकत्रस्थानासनविहारस्तैः सह नकर्तव्याद-
ित्यर्थः । विवाहोदारग्रहणादिः सोप्येवमेव ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समयं व्यवहारम् । व्यवहारः संभाषणेभाजनादिः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मानुष्ठानसमये चण्डालश्चपात्रकैः सह दर्शनादिव्यवहारं कुर्यात् तेषांच ऋणदानग्रहणादिव्यव-
हारोविवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्यस्यात् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । योहि धर्ममाचरन् सतैः समयं दर्शनालापादि नान्विच्छेदित्यन्वयः । व्यवहारः ऋणादिः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । समयसंगतं धर्ममाचरन् धार्मिकमिति यावत् मिथोन्योन्यव्यवहारः ऋणविक्रयौ ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । समयं व्यवहारं तैः सह नियच्छेत् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषांपराधीनदेयंस्याद्भिन्नभाजने ॥ रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । रात्राविति तत्साक्षादेषानंदादव्यं प्रेष्यैः कैश्चित्पूर्वोक्तेन प्रकारेण दापयितव्योरात्रौ स्पर्शा शङ्क्यान्तर्गमनगरचर्याप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नं पक्वं पराधीनं परपाकसिद्धं नत्वंयंगृहे निवसन्तः पच्युरित्युर्थः । भिन्नभाजने भक्षशरावादौ ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नमेषांपरायत्तकार्यसाक्षादेभ्योन देयंकिन्तु प्रेष्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् तेच रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यट्युः ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । पराधीनं परंपरया देयं तत्रापि भिन्नभाजने भग्नम् । रात्रौ नचरेयुः दस्युत्वात्तेषामितिभावः ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । भिन्नभाण्डइत्येवसिद्धे भिन्नभाजनइति पुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नं एषां पराधीनं परपाकसिद्धं त्वसहायशूद्रद्वारादातव्यं वाभिन्नभाजने भिन्नशरावादौ ॥ ५४ ॥

दिवाचरेयुः कार्यार्थचिन्हिताराजशासनैः ॥ अबान्धवंशवंचैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । दिवाविचरन्तिकार्यार्थक्रयविक्रयत्वकार्यसिद्ध्यर्थराजकार्याय वा चरेयुर्नगरोत्सवप्रेक्षादिनिमित्तं तत्रापिच चिन्हिताराजशासनैरुपलक्षिता राजादिष्टैर्वज्रादिचिन्हैर्वध्यवधशासनैर्वा परशुकुठारादिभिः स्कन्धारोपितैः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजशासनैः राज्ञा नियमितैश्चिन्हैः लोहाभरणवत्पिच्छादिभिः । निर्हरेयुः बहिर्नयेयुः ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । दिवायामादौ क्रयविक्रयादिकार्यार्थराजाज्ञया चिन्हाङ्किताः सन्तः पर्यट्युः अनाथंच शवंग्रामान् निर्हरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । दिवसेचेच्चिन्हिताः ललाटादिष्वङ्किताः । निर्हरेयुर्ग्रामात् ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ॥ वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाशास्त्रं दण्डप्रकरणोक्तक्रमेण ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । वध्यांश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलारोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्युः तद्वत्प्रशय्यालङ्कारांश्च गृह्णीयुः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । वध्यान् वधाहन् । यथाशास्त्रं शूलारोपणादिना ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । नृपाज्ञया यथाशास्त्रं यथाशासनं यथाज्ञानं हन्युः शय्याश्चाभरणानि च वध्यानामिति विपरिणामः ॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ॥ आर्यरूपमिवानार्यकर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्णापेतं चातुर्वर्ण्याद्द्रष्टव्यं । अविज्ञातं सत्यां शङ्क्यां जारजातं वक्ष्यमाणैः कर्मभिः स्वभावा

तिशयैश्च निश्चिनुयात् । हीनकर्मरतिः क्रूरकर्माच्च सत्यांशङ्कायां कलुषयोनिजोजारजातोवेदितव्यः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वर्णापेतं वर्णभ्रष्टं वर्णब्राह्मम् । अविज्ञातं तथाचनिश्चितम् । तथा कलुषयोनिजमनुरू-
पविवाहजातम् । अनार्यं वस्तुतः । कर्मभिर्वक्ष्यमाणैः त्वैः संकरजानांसाधारणैः ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्णत्वादपेतंमनुष्यंसङ्करजातलोकतस्तथात्वेनाविज्ञातमतएवार्थसदृशंवस्तुतः पुनरनार्यनिन्दित-
योन्यनुरूपाभिश्चेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिनुयात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । देशान्तरादौ प्रच्छन्नाः कथंज्ञायेरन् तत्राह वर्णैतिषद्विः । वर्णापेतं वर्णाच्चातुर्वर्ण्यादपेतंसं-
रतांगतम् विभावयेन्निश्चिनुयात् कृष्णवर्णादियुतंवा । आर्यरूपं दैवात्सुवर्णशोभनंवस्त्रादिधारिणं कर्मभिरपेयपानचौ-
र्याद्यैः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अन्यगूढोत्पन्नानांपरिज्ञानोपायमाहवर्णापेतमिति । वर्णापेतंचातुर्वर्ण्याद्विह्वं कलुषयोनिजसंकी-
र्णयोनिजंविभावयेदनुमिमीत ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णापेतं वर्णभ्रष्टम् ॥ ५७ ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ॥ पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्योद्वेषमत्सरप्रधानः स्वार्थपरः क्रूरो लोभहिंसापरः निष्क्रियात्मा विहितक्रियावर्जितः
एतैः स्वभावैः कलुषयोनिता व्यज्यते ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनार्यता अनृजुता । निष्ठुरता अक्रियता । क्रूरता हिंसाता । निष्क्रियात्मता धर्मक्रि-
यावैमुख्यम् । कलुषयोनिजं वर्णापेतं च ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । निष्ठुरत्वपुरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहिताऽननुष्ठानृत्वानि सङ्करजातित्वमस्मिन्लोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥
॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । कलुषयोनित्वव्यञ्जककर्माण्याह अनार्यतेति । निष्ठुरता पुरुषभाषिता । क्रूरता अनिमित्तहिं-
सनं । निष्क्रियात्मता अशीतिन्यूनवस्त्वेपि क्रियारहितता । कलुषयोनिजं, कलुषा जात्यन्तरबीजाक्रान्ताजात्यन्तरा या
योनिस्ततो जातम् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह अनार्यतेति । अनार्यता नास्तिकता निष्ठुरतानृशंसता क्रू-
रता स्वस्वपराधेऽपि प्रखरभावता निषिद्धात्मता सकलकर्मवर्जनशालता व्यञ्जयन्ति अनुभाषयन्ति अनार्यतादीनि सम-
स्तानि न पुनर्व्यस्तानि ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषपूर्वोक्तागुणाः व्यञ्जयन्ति । ईर्ष्यामत्सरप्रधानोऽनार्यः । स्वार्थपरोनिष्ठुरः । लोभहिंसापरः
क्रूरः । विहितक्रियारहितोनिष्क्रियः ॥ ५८ ॥

पिच्यंवा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ॥ न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिस्त्वनियच्छति ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्योनिः संकीर्णजन्मा प्रकृतिस्त्वामात्मधिकारणं न नियमेन गृह्णाति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिच्यंमातुर्हभयंवा न भजते किंतु स्वामेव संकरजातिप्रकृतिं प्रयच्छति प्रतिगृह्णातीति
योज्यम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् पित्र्यंवेति । असौ सङ्करजातोदुष्टयोनिः पितृसंबन्धिदुष्टस्वभावत्वसेवते मानृसंबन्धिवोभय-
संबन्धिवान कदाचिदसावात्मकारणंगोपयितुंशक्नोति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननियच्छति स्वकारणमपह्नोतुंशक्नोति ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गान्तरमप्याह पितुर्वा भजतेशीलमिति । प्रकृतिकारणम् ॥ ५९ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिःसङ्करः ॥ सश्रयत्येव तच्छीलंनरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । तस्य शीलेन जातोऽनृतु यस्य क्षेत्रसंलोके प्रसिद्धः ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेव स्फुटयति कुलइति । योनिःसंकरोऽसदृशयोनिःसंकर्यम् । तच्छीलं संकरशीलम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिःसङ्करः प्रच्छन्नोभवति समनुयोजनकत्वभावंस्तोक्तं प्रचुरं वा
सेवतएव ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तदेव स्पष्टयति कुलेति । मुख्ये विप्रादिरूपे योनिःसंकरः स्वोत्पादकयोर्नौ विजातीयरेतःप्रवे-
शात् तच्छीलं तयोः पितृमात्रोः स्वभावम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । एतदेव स्थिरीकरोति कुलमुख्येऽपीति । तच्छीलं पितृमानृशीलं संश्रयति यथा परिज्ञातजन्मानोवा-
साव्यवहारादिबासाएवमनुचितं जन्मानोप्येतदित्यभिप्रायः ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ॥ राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रंक्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्माद्वर्णसंकरोराज्ञा परिवर्जनीयः राष्ट्रियाजानपदाः राष्ट्रममात्यादयः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रराष्ट्रे वर्णसंकरमवृत्त्या प्रथमं जायन्ते वर्णसंकराः संकरजाः । राष्ट्रियैः राष्ट्रजैः ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्राष्ट्रे वर्णसङ्करावर्णानां दूषकाज्जायन्ते तद्राष्ट्रंराष्ट्रवासिजनैः सह क्षिप्रमेव नाशमेति तस्मा-
दज्ञा वर्णानां सङ्करोनिरसनीयः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्रराष्ट्रे राष्ट्रियैः राष्ट्रनिवासिभिर्जनैः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । राष्ट्रे त्वस्मिन्वर्णसङ्करोराज्ञा परिहरणीयइत्यभिप्रायेणाह यत्रत्वत्वेतत्परिध्वंसाइति परिध्वंसाः संकर-
जन्मानः गूढोत्पन्नत्वादपरिज्ञानाद्ये वर्णास्तैस्सह संगच्छेरन्नेतान्दूषयन्तीति वर्णदूषकाः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णदूषकाः वर्णसंकरा जायन्ते ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ॥ स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । [अनुपस्कृतोऽधनमगृहीत्वा । अभ्युपपत्तिरनुग्रहः बाह्यानां प्रतिलोमानां सिद्धिकारणं] उत्कृष्ट-
गतौ जन्मसिद्धेः सिद्धिहेतुत्वमेवमुच्यते तादृशं जन्म लभन्ते यथाधिकृता भवन्ति त्वर्गादिप्रामिर्वा सिद्धिः ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुपस्कृतः त्वकीयदृष्टकार्याभिसन्धिरूपोपस्कारशून्यः । स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणे-
वर्णयोरपि स्त्रीबालयोरुपरक्षार्थं देहत्यागः बाह्यानां प्रागुक्तानां सूतादीनां सिद्धिः त्वर्गगमनम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थं दुष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमजानां त्वर्ग-
मिकारणम् ॥ ६२ ॥

(१) आ आ

(४) राघवानन्दः । किंच ब्राह्मणेति । देहत्यागोऽनुपस्कृतोऽलाभख्यातिपूजायनाक्रमन्तः स्त्रीबालाद्युपपत्तौ तेषामा-
मरणादिभ्योरक्षणं च बाह्यानां वर्णधर्मबहिष्कृतानां सिद्धिकारणं स्वर्गगमनहेतुः क्लिबषणाशहेतुर्वा ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । अथबाह्यानां धर्मानाह ब्राह्मणार्थेति । अनुपस्कृतोऽर्थकामानुबन्धरहितः बाह्यवर्णाधर्मेष्वधिकृतः प्र-
तिलोमजाः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुपस्कृतः स्वकीयदृष्टकार्याभिसंधिरूपोपस्कारशून्यः ब्राह्मणेष्वपि स्त्रीबालयोः अभ्युपपत्तौ
रक्षार्थं देहत्यागः बाह्यानां आयोगवादीनाम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः [श्राद्धकर्मातिथेयं च दानमस्तेयमाजिवम् ॥ प्रजनं स्ने-

षु दारेषु तथा चैवानुसूयता ॥ १ ॥]* एतंसामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । शौचं मृजलादिबाह्यगतं [सामासिकं] समस्तस्य सर्वमनुष्यभेदजातेरुक्तं न ब्रह्मणादिजाति
विभागेन व्याख्यातमन्यत् यद्यहिंसाप्रतिलोमानां धर्माः स्यात्कथं ताह तदुक्तं ॥ मत्स्यघातो निषादानां बिलौको वधबन्धनं ।
क्षत्रादीनामभ्युदयसाधनहेतुत्वेन धर्मान्तु प्रतिषेधो हिंसायाः समत इति । यथानामासमक्षगे दोष इति वत् यद्यहिंसाधर्मस्तेषां कथं-
तर्हि नैर्जीवितव्यं । यथा कुतश्चिद्वगमस्तेषामुत्पन्नः हिंसानिवृत्तिर्नो धर्मायेति चेत्तदा को जीवनापायः अन्याश्च वृत्तयः प्र-
तिवर्णनियता अभ्यापनादयस्तावदत्यन्तासंभवादप्रामाः कृष्यादयोपि वैश्यनियताः शूद्रस्य सेवान्यावासाधारणीवृत्तिरस्ति ।
अथावर्तैरन्विद्याशिल्पमित्यत्र दर्शयिष्यामः । यदपीदमुच्यतेऽतिनिन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभरिततत्र किमस्ति निन्दित-
तरमन्यदतो हिंसायाः न च मत्स्यघातो द्विजानामुपयुज्यते श्राद्धेऽतिथिभोजनादौ च कदाचित्कउपयोगेन सार्वकालिको-
जीविकाभावः तस्मान्मघातादिस्वतंत्रम् ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अहिंसा हिंसानिवृत्तिः । अस्तेयं परद्रव्यानभिलाषः । शौचं मनःकायशौचम् । इन्द्रिय-
निग्रहः कामार्थतदप्रवर्तनम् । सामासिकं साधारणम् । बाह्यैः सह चातुर्वर्ण्यं चतुर्णां वर्णानाम् । बाह्यानामन्येतरधर्मसाधन-
मित्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः सर्वेषां धर्मसाधनमित्याह ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । हिंसात्यागोऽयथार्थाभिधानम् अन्यायेन परधनस्याग्रहणं मृजलादिना विशुद्धिरिन्द्रियसंयमद्वयैवं
धर्मसंक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामन्ययं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । असाधारणधर्ममुक्त्वा साधारणधर्ममाह अहिंसेति । सत्यं यथोपलब्धाभिधानम् । चातुर्वर्ण्यं
इति दृष्टान्तार्थः अन्यथा प्रकरणबाधः । यथाऽयं धर्मश्चातुर्वर्ण्ये साधारणस्तथाऽपसंदानामपीति भावः । अतएव बौद्धाश्च
पि तत्स्वीकुर्वन्ते सामासिकं समासवदने कोपसंघाहकत्वादिति मेधातिथिः । यद्यपि वध्यघातनं बिलौक्यादिहिंसनं न युक्तं
तथापि प्रकारान्तरेण जीवितुं शक्तानां ततो निवृत्तिसिद्धेः करणं तदतिरिक्ता हिंसनं चेति भावः ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सामासिकं साधारणम् चातुर्वर्ण्यं मनुः अब्रवीत् ॥ ६३ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ॥ अश्रेयान् श्रेयसी जातिं गच्छत्या सप्तमायुगात् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्भे गृह्णाति गर्भश्च श्रवणाज्जात इति पुष्टिश्च निर्विशेषोऽप्यर्थः योगता विज्ञेया अतद्वदुक्तं भवति

शूद्रायां ब्राह्मणात् या जाता कुमारी सा चेच्छ्रेयसा जात्युत्कर्षवता ब्राह्मणेनैव प्रजायते विवाहादि संस्कृताऽपत्योत्पत्तिहेतुसंबन्धप्रामोति तस्यामपि यदि कुमारीजायतेसा ब्राह्मणेनैव विवाह्यत एवमनया परंपरया सममे पुरुषे प्राप्ते ब्राह्मण्या-
ग्रस्तत्र जायते तस्य भवति श्रेयसे सति । यद्यप्युत्कृष्टजातीयमात्रे वर्तते तथापीह ब्राह्मणपदसन्निधानादुत्तरत्र च शूद्रो-
ब्राह्मणतामेतीति वचनात् ब्राह्मण्यप्राप्तिः शूद्रवर्णस्य विज्ञेया । अनयैव कल्पनया पञ्चमे वैश्यायां जातस्य वर्णस्य तृतीये
क्षत्रियायामपि स्त्रीतुत्कर्षः । एवं वैश्यस्य तृतीये क्षत्रियस्य शूद्रायां जातायाः कुमार्यावैश्यान्तरेण संयोगे तृतीये जन्मनि
वैश्यत्वं क्षत्रियजातायाः शूद्रायाः पञ्चमे युगइति युगशब्दोजन्मवचनः आश्रयान्निष्ठजातीयः श्रेयसीमुत्कृष्टजातिगच्छति
प्रामोति आङ्गुलिभिर्विधौ एष एवार्थः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यः पारशवोक्तः श्रेयसा श्रेष्ठवर्णेन सह प्रजायते श्रेष्ठयां पारशव्यामेव वृत्तादिर्मत्यामपत्यं
जनयति एवमासममाद्युगादासममात् उत्कर्षते सोत्कर्षमातापितृपरंपरया विच्छिद्यते त्वधर्मान्तरच्युतिस्तदाऽश्रेयानपि सम-
मे श्रेयसीं जातिं द्विजातितामामोति । तस्य सममी संततिर्द्विजातितायाति । यदि मध्ये श्वश्रूतुल्येरेव विवाहैरुत्पत्तिरित्य-
र्थः । युगशब्दोमातापित्रोर्युगमतया तत्परः ॥ ६४ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं सर्ववर्णेषु तुल्यास्त्वित्युत्कृष्टक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादिदर्शयितुमाह शूद्रेति । शूद्रायां
ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् । सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा
दुहितरमेव जनयति साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति साप्येवमेवं सममे युगे जन्मनि सपारशवाख्यो-
वर्णो बीजप्रधान्याद्ब्राह्मण्यं प्रामोति आसममाद्युगादित्यभिधानात्सममे जन्मनि ब्राह्मणः संपद्यतइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । तपोबीजप्रभावैरित्युक्तेन्यूनं पूरयति शूद्रायामिति । जातइति पारशवाख्यो वर्णः सच स्त्रीरूपः ।
अन्यथा जातः प्रजायाइति पुनरुक्तिः । सा चेच्छ्रेयसा ब्राह्मणेनोढा श्रेयसीं दुहितरं प्रजायते सृते स्त्रियं साप्यन्येन ब्राह्म-
णेन परिणीयते ततोऽप्यन्यादुहिता प्रजायते साप्यन्येन ब्राह्मणेनेत्थं सममे पञ्चमे वा जन्मनि श्रेयसीं ब्राह्मण्यं प्रामोतीत्य-
न्वयः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । अथानुलौमजसंतानानां धर्मोत्कर्षवशेन प्रत्यपत्यं जात्युत्कर्षो भवतीत्याह शूद्रायां ब्राह्मणादिति ।
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा प्रजायते चेद्धर्मेण युक्तो भवति चेत् अश्रेयानपकृष्टजातिरपि श्रेयसीमुत्कृष्टतरां जा-
तिमासममाद्युगादासममात्संतानाद्गच्छति एतदुक्तं भवति पारशवसंतानविच्छिन्नसंतानश्रेत्सममादपत्यादारभ्य ब्रह्मत्वमा-
पद्यतइति । यथाचाह बीधायनः निषादेन निषाद्यमापद्ममाज्जातेरपहति शूद्रतांतमुपनयेत्षष्ठे याजयेत्तपोबीजप्रभावेनेत्या-
दिश्लोकस्यायं प्रपञ्चः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा ब्राह्मणेन चेत् प्रजायते अश्रेयान् अहीनवर्णः श्रेयसीं
उत्कृष्टजातिं आसममात् जन्मनः समपुरुषः ब्राह्मणो भवति तद्यथा याज्ञवल्क्यः ॥ मूर्धावसिक्तादयः यथा ब्राह्मणेन
शूद्रायामुत्पादिता निषादीसा ब्राह्मणेनोढादुहितरं कांचिज्जनयति सापि ब्राह्मणेनोढान्यामित्यनेन प्रकारेण षष्ठीं समं
ब्राह्मणं जनयति । अंबष्ठी साप्यनेन प्रकारेण पंचमी षष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिक्ताप्यनेन प्रकारेण चतुर्थीं पंचमं
ब्राह्मणमेव जनयति । उषा क्षत्रियोढा माहिष्याच [यथाक्रमं षष्ठं पंचमं] क्षत्रियं च जनयति । तथा करणी वैश्योढा
चम वैश्यमित्येवमन्यत्राप्युहनीयम् ॥ ६४ ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ॥ क्षत्रियाज्जातमेवंतु विद्याद्वैश्यात्तथैवच ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रो ब्राह्मणतामेतीत्युक्तोर्थः । ब्राह्मण एति शूद्रतां ब्राह्मणोत्र पारशवो ब्राह्मणजातो विज्ञेयः सचो-
क्तलक्षणशूद्रादयदिपरिणयते तदापकर्ष [जन्मनि]' प्राप्नोति तृतीयइतिव्याचक्षते । एते यथोक्ते युगपरिवर्तउत्कर्षप्राप्तयथा
संस्कारैः कर्मभिश्चाधिक्रियन्ते ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्स्फोटयति शूद्रइति । शूद्रः शूद्रासंतानजः ब्राह्मणो ब्राह्मणसंतानजः । शूद्रतामेति य-
थातदपेक्षयति । क्षत्रियाद्वैश्याद्वा शूद्रायां जातोप्येवं सममे युगेतूत्कर्ष लभते । तथा भूर्धावसिक्तादीनां तत्तत्सदृशविवाह-
परंपरयापञ्चमपुरुषे मरुतिजातिलाभसिद्धिः ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंपूर्वश्लोकोक्तरोत्याशूद्रो ब्राह्मणतां याति ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति ब्राह्मणाच्च शूद्रायां-
त्पन्नः पारशवो ज्ञेयः स यदि पुमान्केवलशूद्रोद्वाहेन तस्यां पुमांसमेव जनयति सोपि केवलशूद्रोद्वाहेनापरंपुमांसमेव जनयति
सोप्येवंतदा सब्राह्मणः सममंजन्मप्राप्तः केवलशूद्रतां बीजनिकर्षात्क्रमेण प्राप्नोति । एवंक्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्यां-
त्कर्षापकर्षो जानीयात् । किन्तु जातेरपकर्षात् ॥ जात्युत्कर्षायुगे ज्ञेयः सममेपञ्चमेपि वेति ॥ याज्ञवल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रिया-
ज्जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षो बोद्धव्यौ । वैश्याज्जातस्य ततोप्युत्कर्षात् याज्ञवल्क्येनापि वाशब्देन पक्षान्तरस्यसं-
गृहीतत्वाद्बोद्धव्याख्यानुरोधाच्च तृतीयजन्मन्युत्कर्षापकर्षो ज्ञेयौ अनेनैवेन्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पञ्चमे जन्म-
न्युत्कर्षापकर्षो क्षत्रियायां जातस्य तृतीये क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीयएव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वोक्तमनुवदन् ब्राह्मणोप्येवं शूद्रां परिणीय शूद्रतां यातीत्याह शूद्रइत्यर्थेन । उक्तमर्थं क्षत्रि-
यैश्चयोरतिदिशति क्षत्रियेत्यर्थेन । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ॥ जात्युत्कर्षायुगे ज्ञेयः सममे पञ्चमेऽपि वा ॥ व्यत्यये
कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति ॥ युगे जन्मनि विप्रोऽशूद्रागर्भोऽपि श्रेष्ठः यतो निषादस्य पतिर्याजवेदिति वेदे श्रूयते ।
सचेत् शूद्रायां पुत्रं सूते सपुत्रः शूद्रां परिणीय तत्रपुत्रं जनयत्येवंसममौवधौ तद्वंश्यस्य शूद्रत्वमेवं विप्रस्य क्षत्रियवैश्ययो-
रपीति याज्ञवल्क्यवचने व्यत्ययपदाशयः ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमनुलोमजानामेवायंन्यायः किन्तु प्रतिलोमजानापीत्याह शूद्रो ब्राह्मणतामिति । श्रेयसा चे-
त्यजायतइत्यनुकर्षः ब्राह्मणश्चैति शूद्रतामश्रेयसाचेत्यजायतइत्यभिप्रायः क्षत्रियाज्जातमुपनामानम् ॥ ६५ ॥

अनार्यायांसमुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ॥ ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वंकेति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । किंशब्दः क्षेपे यदि बीजप्राधान्याद्बीजं जातीयास्तु जातामातृजातेरुत्कृष्टाः क्रमेण पितृजातितां प्राप्नु-
वन्ति । इदं तर्हि क्षेत्रप्राधान्येऽपि द्रष्टव्यं यथा क्षेत्रजः पुत्रोऽतश्च यथाऽनार्यायां शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातउत्कृष्टो भवति यद-
ृच्छया यथाकथंचिदनुष्ठायामपि एवं ब्राह्मण्यामनार्याच्छूद्राक्षेत्रप्राधान्येन श्रेयस्त्वंयथोक्तंकचित् [बीजं]' कचिद्योनिरि-
ति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रागेवोक्तं ब्राह्मणस्याब्राह्मण्यं यत्र तद्विचार्य निर्धारयति अनार्यायामिति । सावित्रीपति-
तादिकन्यायां ब्राह्मणाच्छेष्टाद्यदृच्छया अबुद्धिपूर्वमपि । बुद्धिपूर्वे तु किं वाच्यमित्याशयः । ब्राह्मण्यामुत्तमायामनार्यात्वं
तितसावित्रीकदेः ॥ ६६ ॥

(३) कुड्बूकः । एकः शूद्रायां यदच्छाऽनूढायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यश्च ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातोद्वयोर्मध्ये कचो-
त्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात् संशयबीजं च यथाबीजोत्कर्षात् ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः साधुः शूद्रः एवंक्षेत्रो-
त्कर्षाद्ब्राह्मण्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुःशूद्रो न स्यात् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । अनूढाविशेषणानुलोमप्रतिलोमजौ श्रेष्ठत्वाश्रेष्ठत्वेन संदिग्धेऽनार्यायामितिसंशय जनका-
नुरूपेण निर्णयमाह अनार्यायामिति त्रिभिः । अनार्यपदमत्र शूद्रपरं आर्यपदं तु ब्राह्मणपरमिति । यदच्छयोद्वहनं विना
॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अनार्यायां शूद्रायां ब्राह्मणब्राह्मणी शब्दौ द्विजात्युपलक्षणार्थौ यदच्छया कामचारेणोत्पन्नः
कश्चिदनार्याच्छूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नः कश्चित्तयोः श्रेयस्त्वं बीजोत्कर्षेण क्षेत्रोत्कर्षेण वा केन भवेत् अत्रेति शब्दोद्घट्यः
भवेच्चेदित्यन्वयः चेदिति वा प्रश्नश्चेच्छृणुतेत्यभिप्रायः ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्यायां शूद्रायां अनूढायां यदच्छया ब्राह्मणः समुत्पन्नः तु पुनः अनार्यात् शूद्राद्ब्राह्मण्यां
श्रेयस्त्वे उत्कृष्टत्वे कइति चेत् किंचन न भवेत् ॥ ६६ ॥

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः ॥ जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । नार्यास्त्रियामनार्यायां हीनजातीयायामार्याजात उत्कृष्टजातीयाद्ब्राह्मणादार्य एव भवेत् । किं ब्रा-
ह्मणजातीयत्वं नेत्याह गुणैर्गुणतो गौण्यावृत्त्या पाकयज्ञादधिकारमात्रेण वक्ष्यमाणानार्यापेक्षयाऽऽर्य इत्युच्यते अनार्याच्छू-
द्रादार्यायां ब्राह्मण्यां जातोऽनार्य एवैष निश्चयः एतदुक्तं भवति यावद्वचनमेव प्राधान्यमवतिष्ठते नानुमानेन शक्यमन्यत्प्रस-
जयितुमतः समानजातीयागमनमेव युक्तं क्षेत्रप्राधान्यं क्षेत्रज एव मन्यत्र ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनार्यायानार्यायामार्याजातः आर्य एव श्रेष्ठ एव बीजप्राधान्याद्भवेत् । गुणैर्यचार्यगुणैर्युज्य-
ते । यद्यार्यायामनार्याजातः स ब्राह्मणोत्पन्नोपि शूद्रतुल्य इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

(३) कुड्बूकः । तत्र निर्णयमाह जात इति । शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाजातः स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानै-
र्युक्तः प्रशस्यो भवति शूद्रेण पुनर्ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमत उत्पन्नतया शूद्रधर्मेष्वप्यनधिकारादप्रशस्य इति निश्चयः
न्यायप्रामोष्यर्थो वचनप्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनार्यायोषिति आर्याजात आर्य एव । तथा अनार्यादार्यायां जातोपि अनार्यः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । बीजमुत्कर्षहेतुर्न क्षेत्रमित्यस्यार्थः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नार्या स्त्रियां अनार्यायां इन्द्रियाजातः गुणैः पाकयज्ञादिभिः आर्यः द्विजः भवेत् । अनार्यायां
जातोपि अनार्यः शूद्रस्य पाकयज्ञानधिकारात् इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ॥ वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं च कृत्वोभावपि चण्डालः पाराशवश्चासंस्कार्याविनुपनेयौ अत्र हेतुमन्निगदोर्थवादः वैगुण्या-
जन्मतः पूर्वब्राह्मणाद्यः शूद्रायां जातः सत्यपि बीजप्राधान्ये विगुणमेतस्य जन्म योनिदोषात् उत्तरश्चण्डालः सप्रतिलोमो-
ऽन्यन्तप्रतिलोम्यात् सत्यपि क्षेत्रप्राधान्ये पितृदोषात् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यपि पूर्वस्य श्रेष्ठ्यं तथापि मातृदोषेण जन्मवैगुण्यात्पूर्वो न संस्कारार्हः उत्तरस्तु प्रा-

तिलोम्यात् क्षेत्रापेक्षया बीजस्यापकर्षादित्याह तावुभाविति । एतच्च पूर्वस्योपनयनादियोग्यत्वमार्थतोक्त्यां प्रागुक्तानि पुनः संस्कारानर्हताभिधानान्नास्योपनयने उपनेतृदोषः । उपनीतत्वेऽपि च यज्ञादियोग्यत्वेनास्यतोऽप्यासयाजनं तथा जनमिति दर्शयितुं संस्कारानर्हत्वमुक्तम् । अतएवाग्रे सर्वसंस्कारमिति विशेषयति ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । पारशवचण्डालौ ह्यवप्यनुपनेयाविति व्यवस्थिता शास्त्रमर्यादा । पूर्वः पारशवः शूद्राजातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः प्रतिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्युत्तरत्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । तौ पारशवचण्डालौ असंस्कार्यौ उपनयनादिरहितौ । अत्र हेतुवैगुण्याज्जम्भनः । आविर्भावोऽस्याजनन्याः पूर्वः संस्कारानर्हः । उत्तरोऽपि संस्कारानर्हः प्रतिलोमतः पितृजातिमपैक्ष्येत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । असंस्कार्यावनुपनेयौ पूर्वआर्यः जम्भनोवैगुण्यात्क्षेत्रासौष्ठवान् उत्तरः अनार्यः प्रतिलोम्यतोऽपि जा-सौष्ठवाविति यावत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ उभौ पारशवचण्डालौ [अ] संस्कार्यौ वैगुण्याज्जम्भनः मातृदोषेण जातः पूर्वः अनुलोमजः असत् उत्तरः प्रतिलोमजः सन् असत् ॥ ६८ ॥

सुबीजंचैव सुक्षेत्रे जातंसंपद्यते यथा ॥ तथाऽऽर्याज्जातआर्यायां सर्वसंस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोक्तावसंस्कार्यौ त्वजातिजास्तु संस्कार्यादित्युभयत्राप्यर्थवादः अतएतदेव स्थितं कचिद्विजं कचिद्योनिरिति यथोपदेशात् एकान्तरपरिग्रहस्तुनयुक्तः ॥ ६९ ॥

(२) कुल्लूकः । यथा शोभनबीजशोभनक्षेत्रे जातंसमृद्धं भवति एवं द्विजाते द्विजातिस्त्रियां सवर्णायामानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोजातः सवर्णसंस्कारक्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वश्रौतस्मार्तंचार्हति । न च पारशवचण्डालाविति पूर्वोक्तद्व्यर्थमेतत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । सद्यष्टान्तं प्रतियोगितयाह सुबीजमिति । सुक्षेत्रे शोभनबीजमिव ब्राह्मणेनोदब्राह्मणीजः संस्कारार्हः [इत्यनुवादमात्रं सर्वसंस्कारान्तेऽस्यैव पारिव्राज्यपारिव्राज्यदर्शनाच्चेति शंकरभगवदुक्तेः] ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । कस्तर्हि संस्कारयोग्यइत्यपेक्षायामाह सुबीजमेव सुक्षेत्रइति ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा आर्यान् आर्यायां ततः स च संस्कारं अर्हति ॥ ६९ ॥

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ॥ बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

(१) मेघातिथिः । यथात्रयस्य तेषां कश्चित्पक्षः केनचित्परिगृहीतः केचिदाहुर्बीजमेव ज्यायस्तथा च ब्राह्मणाज्जातः क्षत्रियादिस्त्रिषु मातृजातितुल्यः । अन्ये पुनराहुः क्षेत्रश्रेष्ठतः क्षेत्रियो यत्र क्षेत्रे जातः तज्जातीयो भवति तस्यैव च तदपत्यं । अपरे मन्यन्ते उभये बीजक्षेत्रे ज्यायसी तदुक्तं सुबीजंचैव सुक्षेत्रइति तदेतत्सर्वमारोचयमानं तत्रेयतुल्यवस्थितिः इयमन्निरूप्यावस्थितिः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बीजमेकइति विप्रतिपत्तेः संशयहेतोरभिधानम् ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । दर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यार्थमाह बीजमिति । केचित्पण्डिता बीजं स्तुवन्ति हरिण्याद्युत्पन्नं

ऋष्यशृङ्गादिर्ब्रह्ममुनिवत्दर्शनात् । अपरे पुनः क्षेत्रंस्तुवन्ति क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्शनात् । अन्ये पुनर्बीजक्षेत्रे उभे अपि स्तुवन्ति सुबीजस्य सुक्षेत्रे सप्रवृद्धिदर्शनात् । एतस्मिन्मतभेदे वक्ष्यमाणेयं व्यवस्थाज्ञेया ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । [बीजप्राधान्यं] उक्तमपि स्मारयन्नाह बीजमिति त्रिभिः । मतभेदेनैवम् ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । इयं वक्ष्यमाणा ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । एके बीजं ऋष्यशृङ्गादयो मनीषिणः क्षेत्रं वियोगपातादौ प्रशंसन्ति । तथा अन्यबीजक्षेत्रे इयं व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ॥ अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अक्षेत्रे ऊषरे उत्सृष्टमुपमपि बीजमन्तरैवावस्थितं फलं नश्यति । अबीजकमयोग्यबीजकं वा क्षेत्रं स्थण्डिलमेव भवेत् केवलं ततो न फलं लभ्यत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिश्चये हेतुमाह अक्षेत्र इति । अन्तरैवाद्भुतोत्पादात्मागेव ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । ऊषरप्रदेशे बीजमुपफलमददन्तराल एव विनश्यति शोभनमपि क्षेत्रबीजरहितं स्थण्डिलमेव केवलं स्यान्न तु सस्यमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकनिन्दया सुबीजं चैव सुक्षेत्र इति प्रागुक्तमुभयप्राधान्यमेवाभिहितम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अक्षेत्रे ऊषरादौ अन्तरा अङ्कुरमजनयित्वैव स्थण्डिलं सस्यानुत्पत्तिस्थलम् । मनुजपक्षे अन्तरालजातिर्भूत्वा विनश्यति संस्कारानर्हः । स्थण्डिलं योग्यपुत्राजनकम् ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । अक्षेत्रे क्षेत्रविनान्तरैव मध्य एव विनश्यति वस्तुन भविष्यति नापि प्ररोहति । अबीजकं बीजविनोभयमन्योन्यापेक्षमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अबीजकं क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ऊषरं भवेत् ॥ ७१ ॥

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जाऋषयोऽभवन् ॥ पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजप्रशस्यते ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूजिताः सर्वेण केनचित्प्रणम्यन्ते प्रशस्ताः स्तुतिवचनैः स्तूयन्ते तस्माद्बीजविशिष्यत इति बीजप्राधान्यवादिनस्तदेतदयुक्तमित्युक्तं तत्रेयं तु व्यवस्थितिरिति । अथवा बीजप्रभावेनेति न बीजप्राधान्यं दर्शितमपि तु दूषणमेव यदाशक्यन्ते बीजप्राधान्यान्मन्दपालादीनां तिर्यग्जाऋषय इति बीजप्राधान्यं दर्शनात् न तत्र बीजप्राधान्येन तदपत्यानामृषित्वमपि तु तपःश्रुतादिजेन प्रभावेन धर्मविशेषण ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्येवं तथापि बीजस्यातिप्राधान्याद्बीजशुद्धिरेव ग्राह्येति स्वमतमुपसंहरति यस्मादिति । तिर्यग्जाऋष्यशृङ्गादयः पूजिता अभवन् । प्रशस्ताश्च ऋषयो ब्रह्मर्षयः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्मादिति । यस्माद्बीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिण्यादिजाता अपि ऋष्यशृङ्गादयो मुनिवत्प्राप्ताः पूजिताश्चाभिवाद्यत्वादिना वेदज्ञानादिना प्रशस्तावाचा संस्तुतास्तस्माद्बीजप्रस्तूयते । एतच्च बीजप्राधान्यनिगमनं बीजोन्मेष्ये बीजोत्कृष्टा जातिः प्रधानमित्येव परतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । हरिण्यादिजाताऋष्यशृङ्गादयस्तिर्यग्जाः प्रशस्ताः अन्येषु सत्सु ऋषिषु दशरथयज्ञऋष्यशृङ्गाः प्रशस्त्यङ्गतः । तिर्यग्जोपि संस्क्रियते तज्जातेरपर्युदस्तत्वात् । न शूद्रे पातकं किञ्चिन्च संस्कारमर्हतीति शूद्रजातेः पर्युदस्तत्वान्नपारशवादेः संस्कार इति भावः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । तथापि बीजप्रधानमित्याह यत्मादीजमिति । तिर्यग्जाः ऋष्यश्रद्धादयः ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यचानार्यकर्मिणम् ॥ संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्यः शूद्रः आर्यकर्मादिजातिशुश्रूषादिरतः पाकयज्ञयाजीच देवद्विजनमस्कारपरः आर्यो ब्राह्मणादिः सोनार्यकर्माप्रतिषिद्धाचरणोविहितकर्मत्यागी तावुभौ संप्रधार्यतद्गुणत्वेनावगम्य तयोः किंक्षयचित्सातिशयो गुणः कस्यश्चिद्वान्ते निरूपणबुद्धिः संप्रधार्यधाताप्राजपतिर्मनुर्बुद्धा निरूप्याब्रवीत् न समौ जातेर्गरीयस्या उत्कृष्टगुणोपि शूद्रतुल्यः स्यात् पुनराह समौ किंजात्यातूत्कृष्टयापि बहुदोषावगृहीतस्यैतदुक्तं भवति न जातिबलमाश्रित्यनरोमाननी यो किंतु गुणामाननीयाः न गुणहीनजातिः परित्रातुमलं प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात् अनार्याणां समुत्पन्नइत्यत आरभ्य यावदयं श्लोकोर्वर्णसङ्करनिन्दाकर्मप्रशंसारथोनात्र किंचिद्विधीयते प्रतिषिध्यते वा नापूर्वार्थो ज्ञाप्यते ऽभिलक्षणवत् तस्मात्प्रशंसार्था एवैते ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा क्षेत्रविशेषोत्पन्नत्वैपि बीजदोषान्नश्रेष्ठत्वं तथा दुष्टकर्मकरणादपि नश्रेष्ठमित्याह अनार्यमिति । अनार्यं ब्राह्मण्युत्पन्नमार्यकर्माणंब्राह्मणकर्मकर्तारम् । तथा आर्यमब्राह्मण्युत्पन्नमपि निन्दितकृत्यादिकर्म । न समौ ब्राह्मणैः सदृशो दोषसद्भावात् । नासमौ नात्यन्तमपकृष्टौ ब्राह्मण्यभावात् । एवंचवृत्त्युत्कर्षे तेषामपि क्रमादुत्कर्षइत्युक्तम् । अतएवापस्तम्बोयेषामपतितसावित्रीकाः पूर्वपुरुषाः केपि ज्ञायन्ते तेषामपि प्रायश्चित्तपूर्वकं संस्कारं विहितवान् । एतदर्थमेव चार्यचानार्यकर्माणमित्यप्रकृतमप्युक्तम् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रद्विजातिकर्मकारिणंद्विजातिच शूद्रकर्मकारिणंब्रह्माविचार्य न समौ नासमावित्यवोचयतः शूद्रोद्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः तस्यानधिकारिणोद्विजातिकर्माचरणेपि तत्साम्याभावात् एवंशूद्रकर्मापि द्विजातिः न शूद्रसमः निषिद्धसेवनेन जात्युत्कर्षस्यानपायात् नाप्यसमौ निषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् तस्माद्यस्य विगर्हिततत्तेन नकर्तव्यमिति संकरपर्यन्तवर्णधर्मोपदेशः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनधिकारिणा क्रियमाणं कर्म न फलयेति ज्ञापनार्थं चातुर्वर्ण्येषु प्रथमाध्यायाद्युक्ताः स्वधर्मवृत्तीः संस्मारयन्नापद्धर्ममाह अनार्यैस्त्यध्यायसमामेः । अनार्यं क्षत्रियादिभार्यकं आर्यकर्माणं याजनादिकर्तारं आर्य युद्धसेवादिकारिणं न समौ कर्मणा जात्यन्तरानुत्पत्तेः नाऽसमौ उभयोर्निषिद्धाचरणस्य तुल्यत्वात् परधर्मोभयावहइत्युक्तः ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अनार्यमद्विजातितोपकृष्टं आर्यकर्माणगुणतोविशिष्टं न समौ नातिविष्मावल्पान्तरावित्यर्थः ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्यं ब्राह्मण्युत्पन्नं आर्यकर्माणं च पुनः आर्यमनार्यकर्मिणं धाता संप्रधार्य अवधार्य समौ न असमौ न इत्यब्रवीत् ॥ ७३ ॥

ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाये स्वकर्मण्यवस्थिताः ॥ ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । आपद्धर्माणामुपोद्घातो योनिः कारणं ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थास्ते षट्कर्माण्युपजीवेयुरनुतिष्ठेयुः अनेकार्थाधातवो यथाक्रमं यथाविकारं यस्मिन्कर्मणि योधिकारीकानिचिद्विध्यर्थानि कानिचिद्वृत्तार्थानि ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मयोनिस्थाः ब्राह्मणमातापितृजन्माः सम्यक् कृत्स्नानि षट्कर्माणि उपजीवेयुरनुतिष्ठेयुः नतु ब्राह्मण्यदयः तेषामध्ययनादावनधिकारात् । यथाक्रमं यथायोगम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं ब्राह्मणानामापद्धर्मप्रतिपादयिष्यन्निदमाह ब्राह्मणा इति । ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्रामिकारणब्रह्मध्या-
ननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रस्य वृत्तीराह ब्राह्मणा इति चतुर्भिः । ब्राह्मणा ब्रह्मबुभूषवः । ब्रह्मयोनिस्था ब्रह्मयोनिजाः
॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावद्धर्माधिकारिणोवर्णाः सान्तरप्रभावाः सोत्कर्षापकर्षाः प्रतिपादिताः आपद्धर्मान्वक्तुमनाप-
द्धर्मपूर्वोक्तसंक्षिप्य समभिः श्लोकैरनुभाषते ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था इति । ब्रह्मयोनिर्धर्म इति यावत्तत्रस्थाः अथवा वेदस्य
योनित्वेन प्रवक्तृत्वेन स्थिताः यथाक्रममित्यस्यायमर्थः स्वयं नित्यं त्वाध्यायशीलः स्यादध्यापयेच्च स्वयं यजेद्याजयेच्च
स्वयं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाच्चेति षट्कर्माणि वक्ष्यमाणानि सम्यगापत्कल्पेनोपजीवेयुरनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते यथाक्रमं द्विजाः षट्कर्माणि षट्कर्मणा उपजीवेयुः ॥ ७४ ॥

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्ययजन्मनः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थं एषां पाठ इह तु विध्यर्थं यद्यपि तेषां केवलानां विधिरुक्तस्तथापीह सम-
य निर्दिश्यते सौहोर्देन विध्यन्तरसापेक्ष्यमेवेदं रूपं वचनाच्चैतेषां कर्मणामतो यथाविहितमनूद्य वक्ष्यमाणोर्थो विधीयते ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तान्येव षट्कर्माणि प्रथमाध्यायोक्तान्यपि स्मारयति अध्यापनमिति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि कर्माण्याह अध्येति । अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य वेदस्य तथा यजनयाजने दानप्रतिग्रहौ
वेत्येतानि षट्कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अध्यापनमिति । दानं स्वस्वत्वध्वंसपुरःसरं परस्वत्वापत्तिफलकम् अयजन्मनो वि-
स्य ॥ ७५ ॥

षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ॥ याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मत्रिकविभागस्पष्टप्रयोजनः एकत्रिकं दृष्टार्थमुपात्तं सामर्थ्यादन्यस्यादृष्टार्थता विशुद्धोऽपाप-
मा एव शूद्रोऽपि विशुद्धः प्राप्नोति को भवतो मत्सरः स्मृत्यन्तरविरोधः प्राप्नोति प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रति-
गृह्णीयाच्चेति एवंहि यथाऽविरोधो भवति तथा त्यागयेयं न ह्यविरोधे संभवति विरोधोऽन्याय्यः अपिचाऽनुवाद एवायं
जतो धनमन्विच्छेदिति एवमादावस्यार्थस्य विहितत्वात् ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीविका जीवनोपायः । याजनाध्यापने शुद्धे अदुष्टे । विशुद्धः परिग्रहदोषरहितः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य ब्राह्मणस्यैषामध्यापनादीनां षण्णां कर्मणामध्यायाजनमध्यापनं विशुद्धप्रतिग्रहौ द्विजातिभ्यो-
ऽलिप्सेन प्रशस्तेभ्यो द्विज इति वचननिर्देशाद्विजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । षण्णां कर्मणां मध्ये जीविकाः जीवनहेतवः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । विशुद्धात्स्वकर्मनिरतात्त्रैवर्णिकान् ॥ ७६ ॥

त्रयो धर्मानि वर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ॥ अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । जीविका कर्मण्येतानि क्षत्रियस्य न भवन्ति यानि त्वदृष्टार्थानि स्यध्ययनदानानि न विवर्तन्ते
स्य च प्रकृतत्वादेतदध्यापनं निषिध्यते नतु धनुर्वेदशिष्यकल्पविद्याः ॥ ७७ ॥

- (२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणाब्राह्मणसंबन्धिनो धर्माः ॥ ७७ ॥
- (३) कुल्लूकः । ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याभ्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्तन्ते अध्ययनयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥
- (४) राघवानन्दः । याजनादित्रयो ब्राह्मणात् ब्राह्मणं स्वधर्मित्वेन प्राप्य क्षत्रियं प्रति निवर्तन्त इत्यन्वयः ॥ ७७ ॥
- (५) नन्दनः । ब्राह्मणानां ब्राह्मणसंबन्धिनां धर्माणां मध्ये याजनाभ्यापनप्रतिग्रहाः याजनाभ्यापनप्रतिग्रहाणां रक्षायुद्धानामिव तेषां जीविकात्वेऽपि धर्मत्वे निवृत्त्यभावख्यापनार्थं धर्मा इत्युक्तम् ॥ ७७ ॥
- (६) रामचन्द्रः । त्रयो धर्माः क्षत्रियं प्रति निवर्तन्ते अध्ययनं याजनं प्रतिग्रहः एतन्नयम् ॥ ७७ ॥
- वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः ॥ न तौ प्रतिहितान् धर्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥
- (१) मेधातिथिः । पूर्वैर्गैतद्याख्यातं तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रत्येतेऽभ्यापनादयो धर्मान् मनुना प्रजापतिना नोक्तान् स्मृता इत्यर्थः ॥ ७८ ॥
- (२) सर्वज्ञनारायणः । एते धर्मा अभ्यापनादयस्त्रयः ॥ ७८ ॥
- (३) कुल्लूकः । यथा क्षत्रियस्याभ्यापनयाजनप्रतिग्रहानि निवर्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था यस्मान्मनुः प्रजापतिः तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन नोक्तवान् एवं वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥
- (४) राघवानन्दः । एवं वैश्यं प्रतीति । तौ क्षत्रियवैश्यौ । तान् याजनादीन् ॥ ७८ ॥
- (५) नन्दनः । एतौ क्षत्रियवैश्यौ तान् अभ्यापनादीन् ॥ ७८ ॥
- (६) रामचन्द्रः । तथैव वैश्यं प्रति तान् धर्मान् अध्ययनादीन् मनुः प्रजापतिर्नाह ॥ ७८ ॥
- शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुरुषिर्विशः ॥ आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥
- (१) मेधातिथिः । इदं तयोर्जीविकाकर्म शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं तन्मन्त्राधनुर्वेदप्रसिद्धाः अयमन्युक्तानुवाद एव वणिक्पशुशब्दौ वणिक्कर्मन्तर्भावेन प्रयुक्तौ वणिज्यापशुपालनं च यद्यप्यध्ययनादिधर्माः सर्वेषां सन्ति तथापि प्राधान्यमेतेषाम् ॥ ७९ ॥
- (२) सर्वज्ञनारायणः । शस्त्रं खड्गादिकमुक्तं अस्त्रं शरादिमुक्तं तद्धारणं न तत्साध्यं द्रव्यादिकं लक्षयति तदा जीवः वनार्थं क्षत्रस्येत्यर्थः । वणिक् वणिज्यं पशुः पशुपाल्यं वणिक्पशुरुषीरिति प्रथमा बहुवचने पूर्वसवर्णेन छान्दसेरुपमम् । एतच्च सर्वत्रयागोजीवनार्थम् । धर्मो धर्मसाधनम् । यजिर्यागः ॥ ७९ ॥
- (३) कुल्लूकः । शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं बाणादि एतद्धारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च वृत्त्यर्थम् । वणिज्यपशुरक्षणं चिकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाभ्ययनयागा भवन्ति ॥ ७९ ॥
- (४) राघवानन्दः । क्षत्रियवैश्ययोरसाधारणान्याह शस्त्रेति । शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं तत्प्रेरकमन्त्रादि । आजीवनार्थं वृत्त्यर्थं वणिक् वणिज्यं तेन सह पशुरुषी वा । धर्मस्तु दानादित्रयमित्यन्वयः । धर्मो धर्मार्थम् ॥ ७९ ॥
- (५) नन्दनः । क्षत्रियवैश्ययोर्धर्मसाधनं शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्येति । शस्त्रमायुधरूपं शस्त्रास्त्रभरणेन तत्कार्याणि रक्षायुद्धादीनि लक्ष्यन्ते । वणिग्वाणिज्यं पशुरक्षणं यजिर्यजनम् ॥ ७९ ॥
- (६) रामचन्द्रः । क्षत्रस्य शस्त्रास्त्रभृत्त्वं शस्त्रं खड्गादिकं अस्त्रं शरादिकम् ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्रह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ॥ वार्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासो वृत्तिप्रकरणादभ्यापनं एवं विशिष्टानि स्वकर्मशास्त्रप्रवृत्तिकर्मस्वभ्यो जीवनकर्मभ्य-
स्तानि श्रेयस्करतराणि ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदाभ्यासः सदा जप्यपरता । वार्ताकर्म वार्तया कृष्याऽर्जितेन धनेन कर्म दानयागकर्म
ननु वार्तारूपं तस्य कर्म जीविकात्वात् त्वाभ्याससमभिव्याहारयोगात् ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाभ्यासो वेदाभ्यापनं रक्षावार्ताभ्यां वृत्त्यर्थाभ्यां सहोपदेशात् ब्राह्मणस्य प्रजारक्षणक्षत्रियस्य
वाणिज्यपाशुपाल्यवैश्यस्य । एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदेति । वेदाभ्यासरक्षावार्ताश्च द्विजानां यथाक्रममतीव प्रशस्ता इति भावः ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । वार्ताकर्म वाणिज्यकर्म ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । रक्षणं प्रजायाः द्विजस्य वेदाभ्यासः वैश्यस्य वार्ताकर्म स्वकर्म स्वकर्मसु विशिष्टानि ॥ ८० ॥

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणस्येन कर्मणा ॥ जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सस्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । यदाऽस्य शरीरकुटुम्बनित्यकर्मावसादो भवति न तेभ्यः ग्रामधनं भवति तदा यमजीवन्तित्यु-
च्यते यथोक्तेनाभ्यापनादिना तदा क्षत्रियवत् ग्रामनगररक्षादिना शास्त्रास्त्रधारणेन सति संभवे सर्वाधिपत्येन जीवेत् जीवति-
र्न्याख्यातार्थः शरीरमानसंधारणेन वर्तते किंतिहि कुटुम्बस्वकर्मनित्यकर्मावस्थितिमपि लक्षयति सस्यस्य प्रत्यनन्तरोऽनन्त-
रएव प्रत्यनन्तरः हेतुवचनाद्यवहितनिवृत्तिः पापकारीत्ववृत्तिपरित्यागेपि नैवमन्तव्यं शास्त्रातिक्रमकृतस्तत्र न विशेषे वैश्य-
शूद्रेष्वपीति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनापद्वृत्तिरुक्ताऽऽपद्वृत्तिः प्रस्तौति अजीवन्ति । प्रत्यनन्तरोऽनन्तरतः प्रतिनिधिः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । अधुनाऽऽपद्धर्ममाह अजीवन्ति । यथोक्तेनाभ्यापनादि स्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठानकुटुम्ब-
संवर्धनपूर्वकमजीवन्क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षादिना जीवेत् यस्मात्क्षत्रियधर्मोऽस्य सन्निरुष्टा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । यथोक्तेन याजनाभ्यापनप्रमियहेण । पूर्वस्य पूर्वस्य प्राशस्त्यार्थं प्रत्यनन्तरः प्रातिलोभ्यवृ-
त्तावप्यवहितः सन्निधेरपि मानत्वात् ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अथापद्धर्मानाह अजीवंस्त्विति ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजीवंश्चेत् क्षत्रियधर्मेण जीवेत् सः क्षात्रधर्मः अस्य द्विजस्य प्रत्यनन्तरउक्तः ॥ ८१ ॥

भाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह उभाभ्यामप्यजीवंस्तु क्रमोनेन प्रदर्श्यते प्रथममनन्तरावृत्तिस्तदभावे व्यवहितेति
पिगोरक्षापहणवैश्यवृत्तिमात्रप्रदर्शनार्थतथाच वणिग्व्यायामविक्रयप्रतिषेधवक्ष्यति जीवेद्वैश्यस्य जीविकामिति सामा-
विशेषभावेन क्रियायाः साध्यसाधनभावः प्रागुपपादितस्तत्र कृषिवाणिज्यकुशीदान्यनापद्यैवोक्तान्यभ्यापनादिवत् प्रवृत्त-
पणस्थितसत्यानृततुवाणिज्यमिति तु केचिदाहुः कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते कुसीवचेत्युक्तस्वयंकरणमाभ्यनुज्ञायते
त्वभ्यापनादिवदिति साम्यमाशङ्कितमत्रैवपरित्यक्तं यदि सर्वेषां कृष्यादयः समत्वेन स्युः कथमिदमुच्यते वणिक्पशुकृषी-
शआजीवनार्थब्राह्मणक्षत्रिययोरपि नाऽऽजीवनार्थस्तदा किंच ॥ याजनाभ्यापनेचैव विशुद्धाच्चमतिप्रवृत्त्यत्र तान्यपि

समाख्यास्यत्तस्मादभ्यापनादिनियमैर्जीवतः कृष्यादयः प्रतिषिद्धाएव यस्तुप्रकरणादभ्यवैषामुपदेशः सतत्रैव प्रदर्शितः
योजनः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभाभ्यां त्वत्त्वानन्तरवृत्तिभ्याम् । जिज्ञासागोरक्षं कृष्यर्थगोरक्षणम् । कृषिरत्रास्वयं
ता ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणउभाभ्यां त्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्ततेति यदि संशयः स्यात्तदा कृषि-
पशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् कृषिगोरक्षग्रहणं वाणिज्यदर्शनार्थं । तथाच विक्रेयाणि वक्ष्यति त्वयंकृतं चे-
कृष्यादि ब्राह्मणापहृत्तिः अस्वयंकृतस्य ऋतामृताभ्यां जीवतेत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । उभाभ्यां धर्मक्षयधर्माभ्यामिति भवेच्चेदिति वः प्रश्नो भवेच्चेच्छृणुतेत्यर्थः । कृषिगोरक्षशब्दो वाणि-
ज्यस्याप्युपलक्षणार्थः गोरक्षतीति गोरक्षस्तस्य कर्म गौरक्ष्यम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभाभ्यां ब्रह्मक्षत्रयोर्वृत्तिभ्यां अजीवस्तुतदा वैश्यजीवी कृषिपशुवृत्तिगोरक्षमास्थाय जीवे-
त् ॥ ८२ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्रह्मणः क्षत्रियोपि वा ॥ हिंसाप्रायापराधीनां कृषियत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । कृषिनिन्देतरवैश्यवृत्तिस्तुत्यर्था न पुनस्तस्यामप्रतिषेधार्था तथाच सति उपदेशो व्यर्थो स्यापद्ये-
त् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयंकृतायां दोषमाह वैश्यवृत्त्येति । पराधीनामनेकोपकरणसीताविसंपाद्याम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिकृष्यदिर्बलाबलमाह वैश्येति । ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा वैश्यवृत्त्यापि जीवन्भूमिभञ्जन्तुर्हिंसाब-
हुलां बलीवर्दीदपराधीनां कृषियत्नतस्त्यजेत् । अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । क्षत्रियोपि वेत्युपादानाक्ष-
त्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यस्य जीविकामास्थापयेत्युक्तेः कृष्यादेः चतुष्टयस्य ग्रामत्वेन कृषिमनूद्य निषेधति कै-
श्येति । हिंसाप्रायां हिंसा प्रायेण बाहुल्येन यत्र ताम् । पराधीनां हलवृष्टिकर्षकाद्यधीनाम् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । पराधीनां स्वयमेकेन कर्तुमशक्याम् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पराधीनां अनेकोपकरणसाध्यां कृषिं स्वयंकृतां वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

कृषिसाध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ॥ भूमिभूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयो मुखमा ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । कृषिलोकाः साध्वेव कर्मेति मन्यन्ते नतु तद्युक्तं कर्षतः पुरुषस्य बहुधान्यं भवति ततोतिथ्या-
दिभ्यो न्नदानेनोपकरोत्यतः साध्वी तथाचोक्तं नाकृष्यतोऽतिथिप्रियः कृषियत्नेन कुर्वीत मौढ्यासर्वत्र यत्नतः । तथा लाङ्ग-
पवीरवं सुशेवं सुमतिस्तरु उद्विष्टवृत्तिगामाविप्रफर्ष्य च पीवरीमित्यादि तेन सम्यक् मन्यन्ते साहि वृत्तिः सद्भिर्निन्द्यते कस्य
हेतोर्भूमिहन्ति काष्ठमयो मुखं लाङ्गलां भूमिशयांश्च भूमौ शेरते ये प्राणिनस्तृणजलकौदयस्तांश्च हन्ति ननु च भूमेः कीदृशं
ननं हि सा प्राणिवत्काष्ठवत्पीडा भवति अनुभवन्तीतु सर्वविदारणं भूमेर्दोषवदिति ज्ञापयति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिं भूमिदेवताम् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । साध्वीवर्जिवनमिति कृषिकेचिन्मन्यन्ते सा पुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता यस्माद्वलकुट्टालादिलो-
भान्तं काष्ठभूमिभूमिभञ्जन्तुश्च हन्ति ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्दोषसहिष्णुप्रत्याह कृषिमिति । भूमिशयान् प्राणिनः । अयोमुखं फलाकाराद्ययोमुखे यस्य तत् लाङ्गलमित्यर्थः । अतएव कुह्वालाद्यपि गृहीतम् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । हिंसाप्रायतांप्रपञ्चयति कृषिसाध्विति मन्यन्तइति । काष्ठकाष्ठमयं हलादिकं तेन वाणिज्याद्यभावे कृषिः कर्तव्येति सूचितम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृषिसाध्वितिमन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्विगर्हिता । अयोमुखं काष्ठं हि भूमिं भूमिशयान् जीवान् नृहन्ति ॥ ८४ ॥

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ॥ विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमिति वक्ष्यमाणस्य प्रतिनिदेशः विशःपण्यंविट्पण्यं वैश्यानां यद्विक्रयतदपिवृत्तिवैकल्याद्भानाभावाद्वास्त्राणोन्विक्रेयं उद्धार्याणि द्रव्याण्युद्धारशब्देनोच्यन्ते उद्धृतोद्धारो यस्मिन्तदेवमुच्यते वक्ष्यमाणानिद्रव्याण्यतउद्धृत्यान्यानि विक्रेयाणि वित्तवर्धनमिति भावानुवादः वाणिज्यायां हि धनवृद्धिः प्रसिद्धा त्यजतो धर्मनैपुण्यं धर्मयानिष्ठाऽतस्तेन पण्यविक्रयोऽन कर्तव्यइति ज्ञापयति अतश्चेदमवगम्यते सर्वासां वैश्यवृत्तीनां गर्हिता कृषिः ततो गोरक्षादयः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदं वक्ष्यमाणं वित्तवैकल्याद्विज्ञाभावात् । धर्मनैपुणं धर्मवृत्तिं स्वजीविकां त्यजतो विप्रस्य क्षत्रियस्य च । विट्पण्यं वैश्यविक्रेतव्यं तदुद्धारं त्यक्त्याज्यं त्यक्तपातित्यहेतुरसादिविक्रयमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

(३) कुम्भकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसंभवे धर्मप्रति यथोक्तनिष्णातत्त्वं त्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं त्यजतो वक्ष्यमाणवर्जनीयवर्जितं धनवृद्धिकरं विक्रेयं ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्वनः कुटुम्बिनो विप्रस्य वित्तवर्धनोपायमाह इदमिति । वृत्तिवैकल्याद्व्यभावात् धर्मनैपुणं स्वधर्मनिष्ठां त्यजतो विप्रस्य त्रयमिदं विट्पण्यं वैश्येन यद्विक्रियते । तेन चर्मपादुकादिव्यावृत्तिः उद्धृतोद्धारं विक्रेयं त्रेनिमेयं राजदण्डविशिष्टं कुसीदं च ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । तथा वाणिज्यवृत्त्या नियममाह इदन्तु वृत्तिवैकल्यादिति । धर्मनैपुणमनापद्धर्मं वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो वप्रस्य इदमिति वक्ष्यमाणं विपण्यं विक्रेयं वित्तवर्धनं लाभवर्धनं उद्धृतोद्धारो यस्मात्तदुद्धृतोद्धारमुद्धृतमुद्धार्यत्यजन्निषिद्धप्रतियावत् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं धर्मनैपुण्यं वित्तवैकल्यात्त्यजतां विट्पण्यं वैश्यविक्रेयं उद्धृतोद्धारं परित्यक्ता विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ॥ अश्मनोलवणं चैव पशवोये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । मधुरादयः षड्रसाः तत्प्रधानानि द्रव्याणि गुडदाडिमकिरातितक्तकादीनि प्रतिषिध्यन्ते नहि केव-
र्गानां रसानां संभवः यद्यपि रसशब्देन स्वयद्रव्यशुक्लादिशब्दवद्वर्तते सामानाधिकरण्येन तथापि लक्षयति द्रव्यगंगायां घोषइति
या अपोहेत त्यजेन्न विक्रीणीयादिति यावत् कृतान्नं सिद्धमन्नमोदनादितण्डुलादिचतिलैः सह तिला अपि न विक्रेया नतु-
नस्ति लकृतान्नयोः सहप्रयुक्तयोः प्रतिषेधः केवलयोरभ्यनुज्ञानं अश्मानः सर्वपाषाणाः लवणमपाषाणरूपमपि सैन्धवस्य

(८५) विक्रेयं=विक्रेयं (भ)

पाषाणशब्देन ग्रहणं रसपक्षे लवणस्य नित्यार्थआरंभस्तेन मधुरादीनां पाक्षिकोविक्रयः पशवोषाभ्याख्याः मानुषाभ्याः ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेवाह सर्वानिति । रसान् पत्रकाष्ठादिनिर्यासान् अपोहेत विक्रये त्यजेत् नविक्रीणीतेत्यर्थः । अश्मनः उपलान् । पशवश्छागाः । येचमानुषास्तानितिपूरणीयम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि वर्जनीयान्याह सर्वानिति । सर्वानचोद्यमानानधर्मान्यथा सिद्धार्थतिलपाषाणलवणपशुमनुष्यान्विक्रीणीत रसत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधोदोषगौरवज्ञापनार्थः तच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थमेतन्मन्यस्यापि पृथङ्निषेधोव्याख्येयः ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राप्तं पण्यं परिसंख्याति रसानिति चतुर्भिः । अपोहेत् ब्राह्मण इति शेषः । रसान् सर्षपादिमेहान् । कृतान् पक्कान् । अश्मनः पाषाणतद्विकारान् । पशवोयेच मानुषागवाश्वादयः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्त्याज्यानि द्रव्याणीत्याह सर्वान् रसानिति । अपोहेत् त्यजेन्नविक्रीणीयात् ये पशवोयेच मानुषास्तानपि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वानिति चतुर्भिराह । सर्वान् रसान्विक्रये परित्यजेत् । कृतान् सिद्धान् । पशवः छागादयः ॥ ८६ ॥

सर्वेच तान्त्वरक्तंशाणक्षौमाविकानि च ॥ अपिचेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तान्तवंतन्तुनिर्मितं वस्त्रपटबृहत्तिकादि रक्तं लोहितं लोहिते वर्णे रक्तशब्दः प्रसिद्धतरः तथाहि रक्तौगौर्लोहित उच्यते यद्यपि शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमपिरञ्जेरर्थः ॥ शाणक्षौमाजिनान्यरक्तान्यपि यत आह अपिचेत्स्युररक्तानि शिष्टप्रसिद्धम् ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तन्तुकृतं पटादि कुल्लूकभादिरक्तम् । शाणं शाणसूत्रकृतं आविक्रमविरोधकृतम् । अरक्तमन्येतन्नयम् । फलपदं क्रीतपण्यफलपरम् । अन्यस्यापस्तम्बेन क्रीतपण्यमेवहरेत् मुञ्जवल्कलैर्मूलफलैरिति विक्रेतव्यतया विधानात् । औषधीस्त्रिवृदाद्याः ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वतन्तुनिर्मितं वस्त्रकुल्लूकभादिरक्तं वर्जयेत् शाणक्षुभातन्तुमयान्याविक्रमोभवानि च यद्यलोहिताभ्यापि भवेयुस्तथापि न विक्रीणीत तथा फलमूलगुड्यादीनि वर्जयेत् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्तवं कार्पासजं रक्तंचेत शाणं शाणविकारः । क्षौमं क्षुमोद्भवम् । आविक्रं कम्बलादि । तान्तवे रक्ते प्रतिषेधः । शाणादिषु रक्तेष्वपीति भावः फलमूले फलताम्बूलादि मूललशुनादि औषधीरपकाः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । रक्तरागरुषितं शाणक्षौमाविकानि रक्तान्यपि चेत्स्युस्तान्यपोहेत् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं तान्तवं रक्तं रक्तवस्त्रं क्षौमविकारि अरक्तानि ॥ ८७ ॥

अपः शस्त्रविषमांससोमंगन्धाश्च सर्वशः ॥ क्षीरंक्षौद्रं दधिघृततैलं मधुगुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । शस्त्रंस्त्रिगुणाशदि गन्धास्तगरोशीरचन्दनादयोद्रव्यविशेषाः रसशब्दवदेतद्याख्येयं । क्षीरंरसविचारं स्मृत्यन्तरप्रसिद्धमतोमस्तुकिलाटोदश्विदादीन्यपि न विक्रेयानि दधिघृतग्रहणं माषाभ्यामुपात्तं मधुमधूच्छिष्टमेकदेशं

लोपदिषदत्तोदत्तद्वितिवत् स्मृत्यन्तरे हितव्यतिषिद्धं इह च क्षौद्रशब्देन सारघस्य निषिद्धत्वाभावात्क्षीरस्य च मद्यग्रहणेनो-
त्तरत्रप्रतिषेधात् । अन्येतु माध्वीकस्यैवाप्राप्तमद्यावस्थस्य प्रतिषेधार्थमधुशब्दवर्णयन्ति तदयुक्तं नायनिष्पीडितपृष्ठिकारसव-
चनः किंतिहि मद्यरूपतयैव वर्ततउभौमध्वासवक्षीवाविति प्रयोगदर्शनात् क्षीवतामद्यरुतैव गुडस्यरसत्वप्रतिषेधे निवृत्त्य-
र्थग्रहणं अन्येतु खण्डमत्स्यण्डिकादीनामनुज्ञानार्थं व्याचक्षते ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अपो जलं । शस्त्रं लोहं । गन्धान् चन्दनादीन् । क्षारं यवक्षारादि कश्चित्क्षीरमित्यपि
पाठः । क्षौद्रं मधुमधूच्छिष्टं दधीति कचित्पाठः । मज्जा जन्तूनामस्थिपीतसारआरुष्टः । गुडस्य तदाकारत्वेपि इदृतयाऽ-
फलत्वशङ्कानिरसितुं पुनरुक्तिः ॥ ८८ ॥

(३) कुम्भूकः । जललोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भान् तथा गन्धवन्तिसर्वाणि कर्पूरादीनि क्षौद्रमाक्षिकं-
मधुमधूच्छिष्टं सभारममधूच्छिष्टेति याज्ञवल्क्येन पठितंवर्जयेत् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । शस्त्रं शृङ्गादिनिर्मितं लोहनिर्मितस्य लोहनिषेधेन निषिद्धत्वात् । विषं शैलजादि । सोमं
सोमलताम् । गन्धान् गुग्गुलादीन् । क्षौद्रं माक्षिकं मधुमधूच्छिष्टं सिक्थम् । अत्र ये पुनरुक्ताः पदार्थास्तेषु प्रायश्चित्ता-
धिक्यं ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ॥ मयं नीलिं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

[त्रपुसीसंतथालोहं तैजसानि च सर्वशः ॥ बालांश्चर्मतथास्थीनि सस्त्रायूनि च वर्जयेत् ॥ ९ ॥]*

(१) मेधातिथिः । आरण्यापशुशब्दौ गुडलवणेनैव व्याख्यातौ ग्राम्यपश्वनुज्ञानार्थं ग्राम्या अपि पशवोहिंसायां
योगइति निषिद्धार्थः । दंष्ट्रिणः श्वशूकरादयः वयांसि पक्षिणः एकशफा अश्वा अश्वतरगर्दभादयः बहूनि तत् तथा शब्दस्थाने
ठन्ति एकस्यविक्रये तथा न दोषः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दंष्ट्रिणः कुङ्कुराद्यान् ग्राम्यान्पि । वयांसि पक्षिणः । नीलिं नीलीरागः ॥ ८९ ॥

(३) कुम्भूकः । आरण्यान्सर्वान्पशून्हस्त्यादीन्दंष्ट्रिणः सिंहादीन् तथा पक्षिजलजन्तून्पद्यादीन् एकराफांश्चाश्ववादीन्
विक्रीणीत ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । दंष्ट्रिणः सूकरादीन् । वयांसि पक्षिणः । एकराफान् अश्वगर्दभादीन् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । दंष्ट्रिणोमार्जाररादयः एकराफा अश्वादयः ॥ ८९ ॥

[नन्दनः । तैजसानि कांस्यादीनि अस्थीनि गजदन्तादीनि अत्र सामान्यतोपि निषेधोविशेषतश्च निषेधोदोषा-
शयप्रकाशनार्थः ॥ ९ ॥]

(६) रामचन्द्रः । आरण्यान्पशून् हस्त्यादीन् दंष्ट्रिणः सूकराद्यान् सर्वान् एतान् तथा एकराफान् वर्जयेत् ॥ ८९ ॥

ताममुत्पाद्यकृष्यां तु स्वयमेव रुषीवलः ॥ विक्रीणीत तिलान् शूद्रान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । कृतान् च तिलैः सहेति प्रतिषिद्धानां तिलानां स्वरूपप्रयोजनविशेषाश्रयः प्रतिप्रसवः शुद्धानचिर-
स्थितानिति च स्वरूपविशेषः धर्मार्थमिति प्रयोजनविशेषः शुद्धाग्नीहोत्रादिभिरमिश्राः रुशराद्यर्थं मिश्राणां विक्रयासंभवः । अ-
रस्थिताः अथोदिकलाभमनपेक्ष्यस्वरूपमूल्यमद्यकालान्तरेणागामी बहुमूल्यं लभेयेत्येवं प्रतीक्षितव्यं अपवाशुद्धा अरुणाः

* (क)

(९०) शूद्रान् = शुद्धान् (ट, ठ, ड, त, थ)

कृष्णतिलानां प्रतिषेधः अचिरस्थितं हि कृष्णं भवति कृष्णाउत्पाद्य क्रीत्वा न विक्रेयाः स्वयंकृष्या कृषीवत् इति प्रायिकोऽऽ-
वादेन विवक्षितानि पदानि प्रतिग्रहाद्यजितानामप्यप्रतिषेधः धर्मप्रयोजनेयवतिलानविक्रीयन्ते इह च रूपकैर्गावोदक्षिणायथ
त्वाभ्यायाग्निहोत्राद्यर्थक्रीयन्ते ब्राह्मादयो वा दशपूर्णमासाद्यर्थसधर्मार्थो विक्रयः यस्य वा तिला एव दानादिधर्मोपयुज्यन्ते भे-
षजतैलोपयोगे वा क्रेतुः सोप्येवमेव ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तिलान्विक्रीणीत हिरण्येनापि । शुद्धान् बुसशून्यान् । धर्मार्थं क्रेता यदि दानाद्यर्थं क्री-
णीते । अचिरस्थितान् लवनानन्तरमेव नतु लाभार्थं चिरंस्थापयित्वा । एवं च कृष्युत्पत्तिशुद्धत्वधर्मार्थत्वाच्चिरस्थविवि-
शिष्टतिलविक्रयो ब्राह्मणस्याप्यापदृत्तिरिति दर्शितम् ॥ ९० ॥

(३) कुड्डूकः । कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेण मिश्रानुत्पत्त्यन्तरमेव नतु लाभार्थं कालान्तरं
प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीत निषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । तिलवाणिज्यं निषिद्धं कृष्युत्पन्नतिलान्प्रत्याह काममिति । शुद्धानन्यद्रव्यामिश्रितान् ध-
र्मार्थं यज्ञादिकर्मनिमित्तं तदैव विक्रीणीत नतु लाभार्थं चिरं संचिनुयात् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । तिलानां प्रतिप्रसवमाह काममुत्पाद्य कृष्यान्वति । शुद्धानिति विशेषणात्कृष्णानां प्रतिषेधः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । विक्रीणीत हिरण्येनापि ॥ ९० ॥

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ॥ कृमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रकृततिलविशेषव्यतिरेकेण तिलविक्रयप्रतिषेधे विशेषायमर्थवादः । ननु चोक्तप्रतिषेधानां दोषः
चनं फलतयैव संबध्यते तर्हि भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः कृमिभूतइत्ययमर्थवादइत्युच्यते असंभविनः फलस्य-
शास्त्रान्तरेण विरुद्धस्य च श्रवणादेव मुच्यते तथा पितृभिः सहेत्युच्यते न च तैः किंचिदपराद्धं सुकृतदुःकृतयोः फलं हकृत्वंगामी न
च पितृणां किंचिदपि कर्तृत्वमित्येतत्प्रागुक्तमेव किंच सद्यः पतति मांसेनेति पतितत्ववचनं परेषां नातिप्रतिनियमात् तस्माद-
स्ति किंचिदनिष्टमित्येतावन्मात्रं प्रतिषेधेन संबध्यते यथा श्रुतमेव युक्तं भोजनादिक्रियायच्च तद्यतिरेकेण यदन्याद्विक्रयस्थाना-
दि तत्र तिलैर्यः कुरुते स कृमिर्व्यामोति यथोक्तेन दोषेण संयुज्यते ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदन्यत्कुरुते विक्रयाद्यनापत्तौ ॥ ९१ ॥

(३) कुड्डूकः । भोजनाभ्यङ्गदानव्यतिरिक्तं यदन्यनिषिद्धविक्रयादि तिलानां कुरुते तेन पितृभिः सह कृमिर्व्यामः
कुक्कुरपुरीषे मज्जति ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह भोजनेति । अभ्यञ्जनं तैलादिना । दानपदं धर्मार्थतदर्थविक्रयोपलक्षकम् । अन्यत्
क्रयविक्रयादिनकर्तव्यमित्यत्र तात्पर्यं पितृभिः सहेति विरुद्धफलश्रवणात् सुकृतदुःकृतयोः फलतु कर्तव्येति नात्र पितृणामपरा-
धः कश्चिदिति मेव ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । कुरुते विप्रइति शेषः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भोजनात् अभ्यञ्जनात् दानात् तिलैः विक्रयं कुरुते सपुरुषः श्वविष्टायां कृमिभूतः पितृभिः सह म-
ज्जति ॥ ९१ ॥

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ॥ उग्रहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तार्थः ॥ ९२ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । पतति द्विजातिकर्मभ्योहोयते । एतदेव स्पष्टीकृतं शूद्रोभवतीति । व्यहेणेति त्रिविक्रय-
णमुपलक्ष्यते ॥ ९२ ॥

(३) **कुल्लूकः** । मांसलाक्षालवणविक्रयैर्ब्राह्मणस्तत्क्षणादेव पततीति । दोषगौरवव्याख्यानार्थमेतत् पञ्चानामेवमहा-
पातकिनांपातित्यहेतूनांवक्ष्यमाणत्वात् क्षीरविक्रयात्प्यहेण शूद्रतां प्राप्नोति । एतदपि दोषगौरवात्प्राप्यश्चित्तगौरवख्यापनार्थम् ॥ ९२ ॥

(४) **राघवानन्दः** । उक्तद्रव्येषुकानिचिदनुवदनं तद्विक्रये [दोषमाहसद्य इति द्वाभ्याम् । व्यहेणाव्यवहितेन] ॥ ९२ ॥

(५) **नन्दनः** । मांसेन विक्रीतेन ॥ ९२ ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ॥ ब्राह्मणः समरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

(१) **मेधातिथिः** । कामत इति वचनादनापदित्यनुमीयते गुरुलघुत्वदर्शनं मांसादीनां प्रायश्चित्तविशेषार्थं गुरुणि गुरुणि-
लघुनिलघूनीति वक्ष्यामः ॥ ९३ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । इतरेषामपण्यानां कृतान्मादीनां निषिद्धानां कामतोऽकामतस्तु पापमात्रम् ॥ ९३ ॥

(३) **कुल्लूकः** । ब्राह्मणउक्तेभ्यो मांसादिभ्योऽन्धेषां प्रतिषिद्धानां पण्यानामिच्छातो न तु प्रमादाद्द्वयान्तरसंश्लिष्टानां-
समरात्रविक्रयेण वैश्यत्वं गच्छति ॥ ९३ ॥

(४) **राघवानन्दः** । [इतरेषां निषिद्धानां पण्यानां विक्रयिणां] ॥ ९३ ॥

(५) **नन्दनः** । अपण्यानामविक्रयाणां कामतः अनापदि ॥ ९३ ॥

(६) **रामचन्द्रः** । इतरेषां पण्यवस्तूनाम् ॥ ९३ ॥

रसानसैर्निमातव्यानत्वेव लवणं रसैः ॥ कृतान्नं चाकृतान्नेन तिलाधान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

(१) **मेधातिथिः** । रसाः पूर्वोक्तास्त्वेरसैर्निमातव्याः मधुररसगुडादिदत्त्वा ऽऽस्तादिरसमामलक्यादिग्रहीतव्यं न केव-
लं लवणं दत्त्वा रसान्तरमदियं पाशान्तरं लवणं तिलैरिति अस्मिन्पाठे तिलैरेवलवणस्य प्रतिषेधो न रसान्तरैः कृतान्नं सत्कोदनाद्यन्येन
॥ यसादिना निमातव्यं तिलास्तु धान्येन ब्रीह्यादिना तत्समाः प्रस्थं दत्त्वा प्रस्थ एव ग्रहीतव्यो नार्थापेक्षयाधिकं वा देयं विनिमयो-
गमविक्रय एव क्रीणातिस्तु द्रव्यविनिमये पठ्यते न हितद्युक्तं विक्रये प्रकृतिविनिमयस्त्विति गौतमनैवं दर्शितं एवं तर्हि प्रसिद्धे-
रूपकादिना द्रव्यार्पणं विक्रयः तदस्य द्रव्यपरिवृत्तौ विनिमयः ॥ ९४ ॥

(२) **सर्वज्ञनारायणः** । रसागुडादयो रसैर्निमातव्याः परिवर्तनेन ग्राह्याः । लाभप्रेप्सया इयत्तानवधारणेन ग्रहणं
वेनिमयो विक्रयस्त्वियत्तावधारणेन लाभिच्छयेति विशेषः । तत्र रसानां रसैर्विनिमयः कार्यो न तु विक्रयः । लवणं तु मृत्नि-
र्गसतया रसभूतं विनिमेयमपि न रसैः । कृतान्नं सकृदाद्यकृतान्नेन यवादिना विनिमेयम् । न तु नेत्यत्रान्वितमप्राप्ता-
र्थनिषेधायोगात् । तिलाधान्येनेति त्वयं कृष्याद्युत्पादितत्वाद्यभावेऽपि धान्यैर्विनिमये नास्ति दोष इत्यर्थः । किंतु तत्समान-
न्यूनाधिकाः ॥ ९४ ॥

(३) **कुल्लूकः** । रसागुडादयो रसैर्घृतादिभिः परिवर्तनीयाः लवणं पुनः रसान्तरेण न परिवर्तनीयं सिद्धान्नं चापान्नेन
परिवर्तनीयं तिलाधान्येन धान्यप्रस्थप्रस्थेनेत्येवं तत्समाः परिवर्तनीयाः ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । [विप्रक्षत्रिययोरुत्तरसादिपरिवर्तनेन दोषइति] वदन् वाचनिकप्रतिनिधीनाहरसाइति । अकृतान्तेनामेन ॥ ९४ ॥

(५) मन्दनः । अथ रसादीनां विक्रयोपायमाह रसारसैर्निमातव्याइति । रसारसैः कृतान्तं कृतान्तेन धान्येन तिला-
श्च निमातव्याव्यत्येतव्याः तत्समः समपरिमाणः लवणं रसैर्नतुनिमातव्यम् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । रसैरसानिमातव्याः मानं परस्परं कर्तव्याः अन्यरसैः लवणं न । अकृतान्तेन कृतान्तं तिलाधान्येन
तत्समाः ॥ ९४ ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयंगतः ॥ नत्वेव ज्यायसी वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेन सर्वेणापि प्रतिषिद्धपण्यप्रतिप्रसवोयं राजन्यस्य न किञ्चित्तस्याविक्रेयवैश्यवत् किंतु स-
त्यपि स्ववृत्तित्यागेन ज्यायसी ब्राह्मणवृत्तिकदाचिदप्यभिमन्येत इमां करोमिति चेत्तसि न कुर्यात् प्रतिकूलदैवमनयएतदाप-
दुपलक्षणार्थगतः प्राप्त आपद्रतइतियावत् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतेन सर्वेण निषिद्धेनापि रसादिना विक्रीतेन अनयमवृत्तिम् । ज्यायसी ब्राह्मणस्यवृत्तिं
प्रतिप्रहादि अभिमन्येत स्वीकुर्यात् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियः आपद्रतप्राप्तः एतेनेत्यभिधाय सर्वेणेत्यभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापि रसादि-
विक्रयेण वैश्यवज्जीवेत् न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकाभाश्रयेत् न केवलं क्षत्रियः क्षत्रियवदन्योपि ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । आपद्रतक्षत्रियस्य तु वैश्यवृत्तिमनुवदन् [विप्र] वृत्तिनिषेधति जीवेदिति । सर्वेण निषि-
द्धविक्रयेणापि अतएवास्य मांसादिविक्रयो न पातित्यहेतुः । अतस्तत्प्रकरणे ब्राह्मणपदम् । अनयमापदम् । ज्यायसी
अध्यापनयाजनादिकाम् । अत्रप्रतिलोमपरिणयनवत्प्रतिलोमवृत्तिरपि निषिद्धा । यत्त्वापत्काले क्षत्रियादप्यध्ययनं अ-
ब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयतइति विप्रस्य तद्विप्राकांक्षाप्रयुक्तत्वान्तस्य जीविकाव्यर्थतेति भावः ॥ ९५ ॥

(५) मन्दनः । अनयमापदं एतेन वाणिज्येन सर्वेण प्रतिषिद्धद्रव्यविक्रयेणापीत्यर्थः ज्यायसीवृत्तिर्ब्राह्मणवृत्तिम्
॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनयंगतः आपद्रतः ज्यायसी विप्रसंबन्धिनीं वृत्तिकर्हिचित् ॥ ९५ ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ॥ तं राजानिर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । योजात्याऽधमोनिरुष्टः क्षत्रियादिः सत्यपि प्रकृतत्वे राजन्यस्य सर्वेषामयं ब्राह्मणवृत्तिप्रतिषेध-
एवमेवायं श्लोकः । उत्कृष्टोनिरपेक्षो ब्राह्मणएव कर्मभिरभ्ययनादिभिर्जीवति दण्डोयं सर्वस्वमहणप्रवासनैः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवं वैश्यदेरपि क्षत्रधर्मपक्षे निषिद्धइत्याह यइति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । योनिरुष्टजातिः संल्लोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्मभिर्जीवेत्संराजा गृहीतसर्वस्वकृत्वा तदानीमेव
देशान्निःसारयेत् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवं दृष्टादृष्टार्थं सामान्योक्तिमाह यइति द्वाभ्याम् । आत्मा क्षत्रियत्वादिनाधमः । उत्कृ-
ष्टकर्मभिः उत्कृष्टाः पूर्वपूर्वेण तेषां कर्मभिः । प्रवासयेत् बहिर्निर्वासयेत् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । जात्या अधमः उत्कृष्टकर्मभिर्नजीवेत् ॥ ९६ ॥

वरंस्वधर्मोविगुणो न पारक्यः त्वनुष्ठितः ॥ परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जातिनः ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यविधेर्निन्दार्थवादोयं योयस्य विहितो धर्मो जात्याश्रयेण विगुणोप्यपरिपूर्णोऽपि युक्तो नुष्ठानुनपरधर्मः सर्वाङ्गसंपूर्णोऽपि अत्र निन्दार्थवादः परधर्मेणेति ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र वैश्यवृत्तेरुक्तायावरमशुद्धावृत्तिग्रहो विगुणो भूतापि त्ववृत्तिः त्ववृत्तिनया प्रशस्तेन्यवतारयति वरमिति । पतति जातिनः त्वानन्तरजाति तुल्यतां याति ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । विगुणमपि स्वकर्मकर्तुं न्याय्यं न परकीयसंपूर्णमपि यस्माज्जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव त्वजातिनः पततीति दोषो वर्जनार्थः ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । पारक्यः परकीयः त्वनुष्ठितः साङ्गोऽपि न श्रेयान् । स्वधर्मो विगुणः श्रेयान् परधर्मो भयावहः तिष्ठते । जातिनः कर्मजात्यन्तरप्राप्त्या जात्यन्तरजायते ततः साम्यादिति मनुभट्टोक्तेः ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । वरशब्द उत्कृष्टवचनः ॥ ९७ ॥

वैश्यो जीवन्स्वधर्मेण शुद्धवृत्त्यापि वर्तयेत् ॥ अनाचरन्मकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वधर्मेणा जीवतो वैश्यस्य शुद्धवृत्तिरनुज्ञायते पादधावनादिशुश्रूषया अनाचरन्मकार्याणि उच्छिष्टपमार्जनाद्यकार्यं तत्परिहर्तव्यं शक्तिमान् निवर्तेतेति सर्वशेषः । अत्र केनचिदुक्तं सामर्थ्यात् ब्राह्मणक्षत्रिययोरप्येतदतिदेश्यते तत्रापरेण संदिश्यते कथं शुद्धवृत्तिं ब्राह्मणः कुर्यात् एवं हि श्रूयते । उत्कृष्टं चापकृष्टं च विधेते कर्मणी तयोः । मध्यमे धर्मेणीहित्वा सर्वसाधारणेहि ॥ इति तदुक्तं त्वस्यायमर्थो ब्राह्मणस्य शुद्धवृत्तिरनुज्ञायते सामर्थ्यादिति किं तर्हि निवर्तेत च शक्तिमानिति यदस्माभिरुक्तं सर्वशेष इति ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकार्याण्युच्छिष्टभक्षणादीनि । निवर्तेत शक्तिमान् यदि जीवनशक्तः प्रकारान्तरेण तदा कुर्यादित्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यः त्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शुद्धवृत्त्यापि द्विजातिशुश्रूषयोच्छिष्टभोजनादीन्यकुर्वन् वर्तेत नितीनां पक्वमशः शुद्धवृत्तिर्निवर्तेत ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रराजन्ययोरापद्धर्ममुक्त्वा वैश्यशुद्रयोरेत्याह वैश्य इति त्रिभिः । अजीवन्निति च्छेदः । अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि । निवर्तेत शुद्धवृत्तेः । शक्तिमान् लब्धत्ववृत्तिश्चेत् लब्धवृत्त्योर्विप्रक्षत्रिययोरपि निवृत्तिः प्राश्रितपूर्विका शक्तिमानित्यनेन सूचिता ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । अजीवन्निति पदं अकार्याण्यभक्ष्यभक्षणादीनि शक्तिमानापद्धिमुक्तः निवर्तेत शुद्धवृत्तिनः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः स्वधर्मेणा जीवन् शुद्धवृत्त्यापि वर्तयेत् अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि न कुर्यात् शक्तिमास्तीर्णापक्वमशः शुद्धवृत्त्या निवर्तेत ॥ ९८ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषांशुद्धः कर्तुं द्विजन्मनाम् ॥ पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुण्यकर्मभिः ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । कारुकाः शिल्पिनः सूदतन्तुवायादयस्तेषां कर्माणि पाकवयनादीनि प्रसिद्धानि तैर्जीवेत् पुत्ररात्ययस्तद्गणनासमर्थता एतेन धनतन्त्रभङ्गेन तस्यापदि विवाहादिकर्मणामेषां विधानान्निरुहताऽनुमीयते ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुत्रदारात्ययं प्राप्तस्तेषां जीवनाभावेन कर्तुमशक्नुवन् । कारुकाणां विशिष्टकर्मकराणां चित्रकरादीनां कर्मभिः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रः द्विजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुद्रवसन् पुत्रकलत्रः सूपकारादिकर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्राद्यत्ययं नाशं ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रस्यापहृतिमाह अशक्नुवंस्तु शुश्रूषामिति । अशक्नुवन्वृत्तिहान्येति शेषः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्रदारात्ययं प्राप्तः भृत्यभावेन जीवनम् ॥ ९९ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ॥ तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रचरितैरनुष्ठितैः शुश्रूष्यन्ते सेव्यन्ते । तदुपयोगीनि यानि कर्माणि शिल्पानि यद्यपि शिल्पमपि कारुकमेव तथापीह भेदेनोपादानात्तत्क्षकिवर्धकिमभृतयः कारवस्तेषां कर्माणि तक्षगवर्धनादीनि शिल्पानि यत्र छेदरूपकर्माण्यालेख्यानि ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिल्पानि पटनिर्माणादीनि ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तकारुकर्मविशेषाभिधानार्थमिदं यैः कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि च कर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । यैः कटघटनिर्माणैः सुरचितैः सुष्ठुकृतैः शुश्रूष्यन्ते शुश्रूषामावुवन्ति । द्विजात्यपेक्षितकारुककर्माणि कुर्यादिति ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कारुकर्माणीत्याह यैः कर्मभिः सुचरितैरिति । शिल्पानि सुवर्णलोहच्छत्रादिकर्माणि ॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ॥ अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनातिष्ठन्निच्छयैतदुक्तं भवति क्षत्रवृत्त्यसंभवे यदि वा वैश्यवृत्तिमाचरेदसत्प्रतिग्रहं वा तुल्ये एते वृत्तौ असत्प्रतिग्रहात्क्षत्रवृत्तिः श्रेयसी अथवानातिष्ठन्वैश्यवृत्तिसंभवे ततश्चासत्प्रतिग्रहो वैश्यवृत्तेर्हीनतरः त्वेपथि स्थित इति ब्रुवन्नापहृत्तीनां समुच्चयोस्तोति ज्ञापयति अवृत्त्या कर्षितं सीदन्वसादंप्रामुयात् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वरं स्वधर्मं इति यदुक्तं तत्स्फारयति वैश्येति । त्वेपथि त्ववृत्तौ स्थित उद्यतः अतएव क्षत्रवृत्तिमप्यनातिष्ठन् । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् स्वधर्मो वरम् विगुण इत्युक्तत्वात् । त्ववृत्तविवर्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतश्च विगुणप्रतिग्रहादित्ववृत्त्यसंभवे परवृत्त्याश्रयणं ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् वैश्यवृत्त्याऽपरितुष्यतो ब्राह्मणस्य त्ववृत्तौ स्वाच्छन्धमाह वैश्येति ह्यभ्याम । स्वे पथि वेदाभ्यासादौ । इममसत्प्रतिग्रहाख्यम् ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणस्यापद्यप्यनाश्रितवृत्त्यन्तरस्य स्वधर्मनिरतस्य कर्तव्यमाह वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ति । स्वे पथि त्वधर्मं इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मण इति क्षत्रियस्याप्युपलक्षणम् । इमं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ १०१ ॥

सर्वतः प्रतिगृहीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयंगतः ॥ पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वत इति प्रतिग्राह्यजातिगुणानामपेक्षा न कर्तव्या अत्रापि हीनहीनतरहीनतमेषु क्रमेण पूर्वपूर्वाभावउत्तरोत्तरप्रामिरस्त्वैव यथा क्षत्रवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिः पवित्रं गङ्गास्रोतस्तदभ्यसर्गेण दुष्यति नदीवेगेन शुष्यतीत्युक्तं एवं ब्राह्मणोपीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पवित्रं वत्सादि । धर्मतो धर्मबलात् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणआपदं ग्रामः सर्वेभ्योपि निन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् अत्रार्थान्तरस्यासौ नामालङ्कारः । यस्मात्पवित्रं गङ्गादिरभ्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयं मरणम् पवित्रं वेदाभ्यासेन सर्वदा पूतो विप्रः प्रकरणात्पवित्रं वत्सादिदृष्टान्तीवा धर्मतो धर्मशास्त्रात्स्वधर्मत्वाद्वा यत्पवित्रं तन्मुष्यति न दुष्यति इति प्रमितम् ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वतः अप्रतिग्राह्यादपि प्रतिगृहीयादिति याजनाभ्यापनयोरभ्युपलक्षणम् ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनयंगतः आपद्रतः धर्मतः पवित्रं द्विजं न दुष्यति एतदुपपद्यते युक्तमेव ॥ १०२ ॥

नाभ्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिपहात् ॥ दोषो भवति विप्राणां ज्वलनां बुसमाहि ते ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वैणासत्प्रतिग्रहयुक्तोऽनेन याजनाभ्यापने अनुज्ञायेति गर्हितादिति सिंहावलोकितवत्पूर्वाभ्यामप्यभिसंबध्यते यथागिरापभ्य सर्वत्र शुद्धाएवं ब्राह्मणा अपीति मशंसा केचिदाहुः । असत्प्रतिग्रहवदसद्याजनाभ्यापने अव्यनुज्ञायते यद्यभिव्ययतां तदा पूर्वश्लोकएवंप्रतिग्रहवदपठित्यात् इह तु विधिमन्त्ययाभावाद्दोषो भवति । विप्राणामिति वर्तमानप्रत्ययेन सिद्धयपदेशादर्थवादताप्रतीतिः किंच प्रतिवचनं तावदर्थवादः पूर्वैण सिद्धत्वात्तदेव वाक्यत्वापत्तेर्याजनाभ्यापने अप्येवं भवितुमर्हति वयंतु ब्रह्मोऽसंभवे सत्प्रतिग्रहस्य तत्रापि वर्तयुक्ता यतः मश्रुतिः स्मर्यते यथा कथंचित्सआत्मानमुद्धरेदथप्रत्यवायेभ्यः कर्मार्थस्त्वापद्धर्मपाठः ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्हितादिति त्रिष्वन्वितम् । विप्राणां वेदविद्यावताम् । यथा ज्वलनोऽशुचीनपि दहन् अप्पूरनद्यादिर्मलक्षालनं कुर्वन्पि न दुष्यति ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् नाभ्यापनादिति । ब्राह्मणानामापदि गर्हिताभ्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति यस्मात्स्वभावतः पवित्रत्वेनाभ्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह नेति । यथा याजनाभ्यापने दोषानापादके दृष्टान्तः ज्वलनेन ग्रीष्मातपेन युक्तोर्कस्ववेदाभ्यासेन युक्तो विप्रः प्रतिग्रहोपितथाविशुद्धाच्च प्रतिग्रह इत्यत्र विशुद्धपदं तदजितधनस्य फलसिद्धत्वार्थम् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव स्थिरीकरोति नाभ्यापनाद्याजनाच्चेति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्वलनार्कसमाहितः समीपे आपद्रतस्य दोषो न ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमस्ति यतस्ततः ॥ आकाशमिव पट्टेन न सपापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वैणासत्प्रतिग्रहयुक्तोऽनेन प्रतिग्रहदुष्टमन्मभ्यनुज्ञायते ततस्तत इति जातिकर्मान्तदपेक्षामत्र तामिनाह शेषार्थवादश्च ॥ १०४ ॥

(१०३) ज्वलनान्बु समाहिते = ज्वलनार्क समाहिते (च, ण) = ज्वलनार्क समाहितः (राम)

(२) सर्वज्ञानारायणः । किंभुवः प्रतिग्रहसिद्धिर्बन् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः प्राणान्ययंप्राप्तः प्रतिलोमजादन्ममभाति सौंस्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न संमध्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जीवितेति । यद्वति सामान्यशब्दोपि ब्राह्मणविषयएव प्रकरणान् अन्येषां प्रतिग्रहनिषेधाच्च । अत्र अनदनीयोदनम् अवृत्तिकर्षितत्वं जीवितान्ययमिति लिङ्गत्रयं पवित्रमित्यादिदृष्टान्तद्वयं च । लौकिकालौकिकं सर्वथाऽदोषतात्पर्यकम् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वत्र भोजनमन्यस्यादृष्टमित्याह जीवितान्ययमापन्नइति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवितान्ययं आपन्नः जीवितस्य अत्यधं नाशं प्राप्तः सन् यतस्ततः प्रतिलोमजातान् यः अन्नं अति भक्षयति ॥ १०४ ॥

अजीर्गतः सुतंहन्तुमुपासपद्भुक्षितः ॥ न चालिप्यत पापेन क्षुत्पतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अजीर्गर्तनामक्रषिः सक्षुत्परिपीडितः पुत्रं हन्तुं शुनः । शेषनामानं हन्तुमुपासपत्न्यचक्रमे नचासौ क्रव्यादइतियुज्यते । शौनः शेषमाख्यानं च चि सुप्रसिद्धं नात्र विस्तरआगमस्योपयुज्यते परमार्थस्तु प्रकृतिरूपोर्थादण्वं सर्वएते द्रष्टव्याः ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हुतं शुनः शेषम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र परकृतिरूपाऽर्थवादमाह अजीर्गर्तइति क्रषिरजीर्गर्ताख्योऽभुक्षितः सन् पुत्रं शुनः शेषनामानं सन्धिविक्रीतवान् यज्ञे गोशतलाभाय यज्ञयूपे बद्धा विशसिता भूत्वा हन्तुमचक्रमे नच क्षुत्पतीकारार्थतया कुर्वन्पापेन लिप्तः एतच्च बह्वचब्राह्मणे शुनः शेषमाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे ऐतिह्यं प्रमाणयति अजीर्गर्तइति चतुर्भिः । सुतं शुनः शेषम् हन्तुं वरुणार्थं पुरुषमेधे । उपासपद्भिक्रीतस्य सुतस्य पुनर्हन्तुं गतवान् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र शिष्टाचारान्दर्शयति अजीर्गर्तः सुतंहन्तुमिति । आचरन्ति हेत्वर्थे शतृपत्ययः ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजीर्गर्तः क्रषिः । सुतं शुनः शेषं । दोषेण न अलिप्यत ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्नासौऽन्तुधर्माधर्माविचक्षणः ॥ प्राणानांपरिरक्ष्यथैवामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंवामदेवो नाम क्रषिः स आर्तः अधाश्वमांसमन्तुं भक्षयितुमैच्छन् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्वमांसमिच्छन्नासौऽन्तुमितीच्छामात्रेणापि पापोत्पत्तिं दर्शयति ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । वामदेवाख्यक्रषिर्धर्माधर्मज्ञः अधार्तः प्राणत्राणार्थं श्वमांसं स्वादितुमिच्छन् दोषेण न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वमांसं शुमीमांसं वामदेवोऽन्तुमिच्छन् लिप्तवानित्यन्वयः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । न लिप्तवान् दोषस्य स्पष्टवान् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वमांसं वामदेवः अधार्तोऽन्तुमिच्छन्पापेन न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने बने ॥ बह्वीर्गाः प्रतिजयाह दधोस्तक्ष्णो महानपाः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । वृधो नाम तक्षा अप्रतिजयास्ततो बह्वीर्गा भरद्वाजो नाम क्रषिः प्रतिजयाह ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बह्वीर्गा इति सत्तात्पर्यं विशेषणं एकैव गौः प्रतिजया इति वचसात् । बृहत्तक्ष्णो रथकात् ॥ १०७ ॥

(३) कुङ्कुमः । भरद्वाजाख्योमुनिः महातपस्वी. पुत्रसहितो निर्जने वनेऽरण्यउषित्वा क्षुत्पीडितो बभूव हस्तक्ष्णो ब-
ह्मर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । वृधोर्बुधुनामकस्य तक्ष्णो आयोगवजातेः विजने निहृत्य प्रतिजग्राहेत्यन्वयः । अत्रादुः म-
हातपादिति तेन संभवत्प्रकारान्तरे न कार्यं तदिति भावः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । बृहत्तक्ष्णो राज्ञः प्रतिग्रहः ॥ १०७ ॥

शुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ॥ चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । विश्वामित्रो नाम महामुनिः प्रसिद्धः । सकस्मिंश्चिदवसरे शुधादुःखेन श्वजाघनीं चण्डालहस्तादादा-
यात्तुमभ्यागत आभिमुख्येनाध्यवसितः । न केवलं परिदुष्टेऽन्नेदोषोऽस्ति यावत्त्वभावदुष्टेपीति श्वजाघनीग्रहणं सर्वदोषदुष्टम-
भ्यापदि भक्षयितव्यमिति श्लोकतात्पर्यार्थः ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वजाघनीं शुनःपुच्छमूलमांसम् ॥ १०८ ॥

(३) कुङ्कुमः । ऋषिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितः चण्डालहस्तादृहीत्वा कुङ्कुरजघनमांसं भक्षितुमभ्यवसित-
वान् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वजाघनीं शुनो जघनवर्तमानमांसम् ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । श्वजाघनीं श्वमांसं अत्तुं भक्षितुम् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुधात्तो विश्वामित्रः श्वजाघनीं श्वपुच्छमूलमांसं अत्तुं अभ्यागात् ॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजनोद्वा तथैवाभ्यापनादपि ॥ प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । आपदीषद्गर्हितयोर्याजनाभ्यापनयोः संभवेन गर्हितप्रतिग्रहे वर्तितव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र पुनर्विशेषमाह प्रतिग्रहादिति ॥ १०९ ॥

(३) कुङ्कुमः । गर्हितानामभ्यापनयाजनप्रतिग्रहाणामभ्याग्राहणस्यासत्प्रतिग्रहो निरुद्धः परलोके नरकहेतुः
ततश्चापदि प्रथमनिन्दिताभ्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यतदसंभवेत्त्वसत्प्रतिग्रहइत्येवं परमेतत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । याजनाभ्यापने प्रतिग्रहात्प्राशस्त्ये इत्यनुवदति प्रतिग्रहादिति । प्रत्यवरः प्रति पूर्वं अपेक्ष्या-
रानिरुद्धः प्रेत्य स्थितस्यापि नरकहेतुत्वात् ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । याजनाभ्यापनाभ्यामसत्प्रतिग्रहस्यावरत्वमाह प्रतिग्रहाद्याजनाच्चेति । प्रेत्य परलोके ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिग्रहः प्रत्यवरः हीनहीनः ॥ १०९ ॥

याजनाभ्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ॥ प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रैव हेतुरुपोऽर्थवादः । प्रवृत्तिरेवेदशी लोकस्य यदनुपनीतानाधीयते न च यजन्ते अतः शुद्धानो-
प न शूद्रयाजयिष्यन्त्याभ्यापयिष्यति वा । दान्तु सार्ववर्णिकं प्रसिद्धं शूद्रादपि प्रतिग्रहः कर्तुं प्रामोत्यतः सप्रत्यवरः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संस्कृतात्मनां द्विजानामेव संभवति नतु तस्य शूद्रे प्रसंगः । प्रतिग्रहस्तु प्रवर्तमानः शू-
रपि प्रसज्यत एवेति युक्तो निन्दितत्वात् । न केवलं शूद्रात् किंतु अप्यन्यजन्मनः चण्डालात् ॥ ११० ॥

(११०) क्रियते=नियते (१)

(३) कुल्लूकः । अत्रहेतुमाह याजनेति । याजनाध्यापने आपयनापदि चोपनयनसंस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियते प्रतिग्रहः पुनर्निरुहजातेः शुद्धादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गृहीतः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रहेतुमाह याजनेति । संस्कृतात्मना वेदेनैव संस्कारो द्विजानाम् । शुद्धस्य याजनमपि प्रतिग्रहवन्निन्दितम् ॥ ११० ॥

(५) मन्दनः । अत्र कारणमाह याजनाध्यापने नित्यक्रियेते संस्कृतात्मनास्त्रैर्वर्णिकानामेव नित्यमापयनापयपि क्रियते ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । जम्पनः निरुहजातेः ॥ ११० ॥

अपहोमैरपैत्येनोयाजनाध्यापनैः कृतम् ॥ प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

(१) मेघातिथिः । जपेन होमेन चैनः पापमपैति विनश्यति । ते च वक्ष्यति प्रतिग्रहाद्यदेनस्तत्यागेन तस्य प्रतिग्रहस्य तपसा वक्ष्यमाणेन मासगोष्ठे पयःपीत्वेत्यादि ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपहोमैर्ननु तदुपात्तवित्तस्यागैरेव अतः सुशकप्रायश्चित्ततापि । त्यागेन प्रतिग्रहोपात्तवित्तस्य । तपसा चान्द्रायणादिना । तपसैवेति क्वचित्पाठः । तद्वित्तस्य त्यागासंभवे तपसापि भूयसाऽपैतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । एनोपहणादसत्यमिति ग्रहयाजनाध्यापनैर्यदुपपन्नपापं तत्प्रायश्चित्तमकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण अपहोमैर्नश्यति असत्यमिति ग्रहजनितं पुनः प्रतिगृहीतद्वयत्यागेन मासगोष्ठे पयःपीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रायश्चित्तगौरवादपि ताभ्यां प्रतिग्रहोऽवरइत्याह जपेति । एनः पापम् त्यागेन तद्व्यस्य । तपसा गोष्ठे पयःपीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणेन ॥ १११ ॥

(५) मन्दनः । प्रतिग्रहस्तु दानस्य सर्वसाधारणत्वादन्त्यजजम्पनः प्रतिलोमादपि क्रियते कर्तुं प्रामो भवति तेन प्रतिग्रहः प्रत्यवरइत्याह अपहोमैरपैत्येनइति । प्रायश्चित्तगौरवादप्यसत्प्रतिग्रहः प्रत्यवरइत्यर्थः ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनः त्यागेन प्रतिगृहीतवस्तुनः त्यागेन वा तपसैव गोष्ठे पयः पीत्वा वक्ष्यमाणतपसा ॥ १११ ॥
शिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ॥ प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयास्ततोप्युच्छ्रः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

(१) मेघातिथिः । अस्याप्यनुवादोर्धवादमेवाह । महदेतदस्याभ्यर्चयत्परद्वयग्रहणं तत्र कदाचिदभूयमाणस्य ग्रहणे पीदं भवदुप्यतोप्येतावता प्रशस्यत्वमबभूयः प्रतिग्रहः समानजातीयः स एवायं प्रकर्षप्रत्यग्रहेतुर्भवति प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानिति यतो निरुहमपेक्ष्योच्छ्रत्वनिमित्तं प्रकर्षमनुभवति नहि भवति चण्डालाद्वास्त्राणः श्रेयामतः शिलोच्छ्रयोर्वापि ग्रहणे प्रशस्यत्वग्रहणं तथापि शिलोच्छ्रः श्रेयः यद्यपि शिलोच्छ्रवृत्तिरित्यन्तोच्छ्रोक्तप्रत्यग्रहणं प्रतिग्रहेण किंचित्स्यात् [यतस्त] त्राधिदेवतानिष्ठ [त] श्रुत्यागतं क्रियावैकल्यमसत्प्रतिग्रहेप्यात्मनि ग्रहणपपन्नेन कुर्वीतयमिति तत्रैतत्संनिहितद्वयस्याऽऽत्मनिग्रहोतः शिलोच्छ्रवृत्तिरपि न निरवद्या ततो युक्तं प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानित्यादि ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिलोच्छ्रमिति । जीवनासंभवे यतस्ततोपि चण्डालादिकेन जादियतस्ततोपीत्यन्वयः । लूनशीर्णमनुज्ञातशिलमिति देवलः । तदेव त्वाग्निनात्यक्तं तदनुमतिविनैव गृह्यमाणमुच्छ्रः एकैककणादानमुच्छ्रः कणि-

शादानंतुशिलमिदमन्ये । तद्वतिद्वयजीवनसंभवेसत्त्वतिग्रहापि न कार्यः । तत्राप्युच्छेनजीवनसंभवेशिलं न ग्राह्यं तत्रोपरो-
धसंभवात् ॥ ११२ ॥

(३) कुक्षूकः । ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्यतस्ततोपि शिलोच्छेदगृहीयान्तु तत्संभवेऽसत्त्वतिग्रहंकुर्यात् यस्मादस-
त्त्वतिग्रहाच्छिलः प्रशस्तः मङ्गर्यात्मकानेकधाभ्योन्नयनंशिलस्ततोप्युच्छेदः श्रेष्ठः एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुच्छेदः ॥
॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । याजनादिभ्योपि शिलोच्छेदं प्रशस्ते इत्यनुवदंस्तयोरपि शिलादुच्छेदं प्रशस्ततरमित्याह शि-
लेति । उच्छेदेन जीर्वच्छलनंकुर्यात् । शिलेन जीवन्भ्यापननंकुर्यात् । अभ्यापनेन जीवन्याजननंकुर्यात् । याजनेन जीव-
न्प्रतिग्रहनं कुर्यात् । तत्रापि विशुद्धेन जीवन्विशुद्धनंकुर्यादितिभावः ॥ ११२ ॥

(५) मन्दूजः । कल्पान्तरमाह शिलोच्छेदमभ्याददिति । अजीवन्नितिपदं यतस्ततोविशिष्टाविशिष्टधनेभ्यः क्षेत्रख-
लादिषु शिलमुच्छेदवाददीत उत्तरार्धेन यतस्ततः प्रतिग्रहशिलोच्छेदानांविशेषोक्तः यतस्ततः प्रतिग्रहादन्यतः प्रतिग्रहाच्छि-
लः श्रेयान् ततोपि तस्मादपि एतौ शिलोच्छेदौ अदत्तादानविषयो चतुर्थाध्यायोक्तावापद्धर्मवृत्त्यर्थो उच्छेदधान्यशः आदानं
कणिशाचर्जनंशिलमिति ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं शिलोच्छेदं शिलंवा उच्छेदंवा यदाऽपर्याप्तं तदा यतस्ततः महापातकिनोपि उपपातकादिभ्यो-
पि गृहीयान् । ततः शिलान् उच्छेदः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनेवा पृथिवीपतिः ॥ याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र त्रीणि निमित्तानि राजप्रतिग्रहउच्यन्ते । सीदद्भिः कुटुंबावसादंप्रभैरापदीत्यर्थः । कुप्यमिच्छ-
द्भिः कुण्डलकटककुण्डीषासर्नादि काञ्चनादि अन्यद्वाधनंगोहिरण्यादि यज्ञोपयोग्यन्यत्र वा निमित्तैः पृथिवीपतिर्याच्यो-
देशेश्वरोऽभ्यर्थयितव्यः । अत्र यदुक्तं न राज्ञः प्रतिगृहीयादिति सदुष्टराजविषयः प्रतिषेधोद्वेष्टः । तथाचोक्तं लुब्धस्योच्छा-
स्त्रवार्तनइति अदित्सन्त्याचितः सन्दातुंयोनेच्छति सत्यागमर्हति तस्य विषये नवस्तव्यं अथवात्यागोहानिरन्यस्य चानि-
र्देशाद्धर्महानिप्रप्नोति ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीदद्भिर्नाभावेन उच्छेदस्याप्यलाभात् । तथा कुप्यं कांस्यताम्रादीच्छद्भिस्तदर्थिभिः ।
तथा धनं बहुसुवर्णादिकोशमिच्छद्भिः । अजीवनदशायामतिरागौत्कळेवा नृपतिर्याच्योनान्यथेत्यर्थः । सच नृपोऽदित्स-
न्ब्राह्मणैरन्यैरपि त्याज्यः ॥ ११३ ॥

(३) कुक्षूकः । स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावाद्धर्मार्थिकुटुंबावसादंगच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तंधान्यवस्त्रादिकुप्यं धनं-
यागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यप्यापत्प्रकरणात्क्षत्रियोप्युच्छास्त्रवर्तियाचितव्यः स्यात् । यश्च दातुंनेच्छति रुपणत्वेनावधारितः
सत्याज्येन याचनीयइत्यर्थः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देशे नवस्तव्यमिति व्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नातकैर्ह राज्ञोपि धनं ग्राह्यमित्याह सीदद्भिरिति । बहुवचनलिङ्गाद्बहुतरकुटुम्बैः । कुप्यं
सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि । धनपदं सुवर्णादिपरम् । पृथिवीपतिः राजा याच्यः आपत्प्रकरणत्वादुच्छास्त्रवर्त्यपि
अन्यथा धर्मजीवनयोर्हानावतीव पातकितेतिभावः । अदित्सन्कार्पण्यात् । त्यागं तस्मैराज्ञः देशस्य वा ॥ ११३ ॥

(५) मन्दूजः । कुप्यवस्त्रादिकं धनं हिरण्यादिकं त्यागं याजनाविषु नादेयत्वम् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकौर्वैः सीदद्भिः कुप्य तात्रादिधनं इच्छद्भिः पुष्पिणीमतिर्याभ्याः स्यात् अदित्सन् अपयच्छन् तर्हित्यागं अर्हति ब्राह्मणैरन्यैस्त्याज्यः तद्देशेन स्थातव्यम् ॥ ११३ ॥

अकृतं च कृताक्षेत्राद्वैरजाविकमेव च ॥ हिरण्यधान्यमन्यं च पूर्वपूर्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अकृतमकृष्टक्षेत्रं प्रशस्यं अजाविकं च भवति परस्परविशेषउक्तार्थः श्लोकागम्यते ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अकृतं खिलं । कृतं परिकर्मितं । अनं पक्वं । कृतादकृतं । ततः क्रमेणाजादौ । तत्रापि पूर्वपूर्वं न दोषवत् परिग्रहेऽल्पदोषम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतमनुमसस्यं क्षेत्रं तत्कृतादनुमसस्यात्प्रतिग्रहे दोषरहितं तथा गोक्षागमेव हिरण्यधान्यसिद्धान्नां मध्यात्पूर्वपूर्वमदुष्टम् ततश्चैषां पूर्वपूर्वासंभवे परः परोक्षेयः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । याज्ञेय्येतेषु पूर्वपूर्वप्रशस्तिमाह अकृतेति । अकृतमनुमसस्यं क्षेत्रं ततोनीवारदिग्रहणम् । कृतादनुमसस्यात् । अनं सिद्धान्तम् । नात्र तर्कापेक्षा किमिव वचनं न करोतीति न्यायात् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहे द्रव्यविशेषेषु दोषतारतम्यमाह अकृतश्च गृहक्षेत्रमिति पूर्व पूर्वमदोषकं परमात्परस्मात्पूर्वपूर्वद्रव्यप्रतिग्रहेऽल्पदोषम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकृतं अनुमसस्यं क्षेत्रात् कृतात् हलादिना पूर्व अदोषभाक् ॥ ११४ ॥

सप्तवित्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः ॥ प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्ततिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । दायोन्वयागतधनं लाभोनिध्यादेः पित्राद्यजिताद्धानिबन्धात्संविभागः यद्यपि तत्पित्रादिक्रमायातं तथापि नतदीयशब्देन शक्यमभिधातुं बहुसाधारण्यात् । तथाच निबन्धोद्रव्यमिति स्मृत्यन्तरेऽपठितं । अथवापित्राच्छुशुरगृहाद्यायल्लब्धं पीन्या सलाभः क्रयः प्रसिद्धः जयः संप्रामे प्रयोगकर्मयोगौ कुसोदकृषिवाणिज्यान्यतश्च वर्णभेदेनैतेषां धर्म्यत्वं तत्राद्यास्त्रयः सर्वसाधारणाः । जयः क्षत्रियस्य प्रयोगकर्मयोगौ वैश्यस्य सप्ततिग्रहो ब्राह्मणस्य विशेषश्चरणेऽपि प्राग्दर्शनन्यायोविभागः । केचित्कयेविवदन्ते तन्मयुक्तं सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । जयं धानबन्धेनापि केषादिच्छान्तं सर्वविषयंतदयुक्तं द्यूतधनस्य स्मृत्यन्तरेष्वशुद्धित्ववचनात् पार्श्वकद्यूतेत्यत्र तथा परे प्रयोगमव्यापारमाहुः तथाहि प्रयोगोदृश्यते ज्ञानपूर्वप्रयोगइति तत्र शब्दस्य प्रयोगइति गम्यते तथाकर्मप्रयोगः कर्मप्रचारआवर्जनः ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्म्याधर्मानपेताः । दायः पित्रादिधनस्य विभागादिनालभ्यस्य प्राप्तिः । लाभोनिध्यादेः रक्ताल्लाभः । क्रयोधनेन प्राक्स्थितेन भूम्यादेः परिग्रहः । जययुद्धोद्योगात्प्राप्तिः । प्रयोगः कृतावाणिज्यादिना वर्षनम । कर्मयोगः शिल्पादिकर्मकृत्वा भूतिग्रहः । सप्ततिग्रहः शुद्धाच्छुद्धस्य द्रव्यस्य तिलादिद्रव्यतिरिक्तस्य प्रतिग्रहः । अत्राद्यास्त्रयः सर्वेषां वर्णानां ततः परे त्रयः क्षत्रविद्यूदृणामेवं क्रमादन्योविप्रस्यैवेति ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । दाय्याद्याः सप्तधनागमाः । यथाधनाधिकारधर्मादनपेतास्तत्र दायोऽन्वयागतधनं । लाभोनिध्यादेः मैत्र्यादिलब्धस्य च । क्रयः प्रसिद्धः । एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः । जयधनं विजयत्वेन क्षत्रियस्य । धर्म्यः प्रयोगोऽद्रव्यादिधनस्य कर्मयोगश्च कृषिवाणिज्ये एतौ प्रयोगौ वैश्यस्य धर्म्यौ । सप्ततिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः एवं चैतेषां धर्मत्ववचनादेतदभावेऽन्येष्वनापद्धितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितस्य तदभावे चापद्धितेषु प्रकृतेष्वित्येतदर्थमेतद्विहोच्यते ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिग्रहप्रसंगेन धनोपायान्तरमनुबद्धानुपसंहरति समेति । वित्तागमाधनस्य प्राप्त्युपायाः ॥

धर्माधर्मादनपेताः । दायः पित्रादिधनदेविभजनम् । लाभो निध्यादेः । क्रयोत्पन्नेन विनिमयेनम् । स्वयः व्यूतयुद्धाद्यैः । प्रयोगोवृद्धधर्मधनस्य । कर्मयोगः कृषिवाणिज्ये । अत्रदायलाभकयाश्चातुर्वर्ग्यस्य साधारणाः । जयः क्षत्रियस्यासाधारणः । प्रयोगकर्मयोगौवैश्यस्य । सत्प्रतिग्रहोब्राह्मणस्य । आपदि प्रतिग्रहशङ्कानिरासाय विवरणम् ॥ ११५ ॥

(५) मन्दनः । अथ ब्राह्मणस्यानापद्विषयास्तावदाह समवितागमाइति । धर्म्याधर्मयुक्ता अनापद्विषयाइत्यर्थः । दायः प्रसिद्धः । लाभोनिध्यागमादिः । क्रयः क्षेत्रादिक्रयः । जयोवादिषुप्रतिवादिनिग्रहः । प्रयोगः अध्यापनं कर्मयोगो-
याजनं सत्प्रतिग्रहोविशुद्धद्विजातिप्रतिग्रहः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । दायः पित्र्याशलाभः निध्यादेःप्राक्स्थितस्यभूम्यादेः परिग्रहः । जययुद्धयोगादेः प्राप्तिः । प्रयोगः कलावाणिज्यादिना वर्धनम् । कर्मयोगः शिल्पादिकर्म कृत्वा समैते धर्म्या वित्तागमाः वित्तस्य आगमोपायाः ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पंभृतिः सेवा गोरक्ष्यंविपणिः कृषिः ॥ धृतिर्भैक्ष्यंकुसीदंच दशजीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । सवपुरुषाणामापदि वृत्तिरियमनुज्ञायते तत्र विद्या वेदविद्याध्यतिरेकेण वैद्यकतर्कभूतविषासन-
विद्यासर्वेषांजीवनेनार्थो न दुष्यति शिल्पंभ्याख्यातं भृतिः प्रैष्यकत्वं सेवापरवृत्तानुवृत्तिः धृतिः संतोषः दृष्टान्तार्थवैतन ।
अतीयाविहितवृत्तिभावेनैते जीवनोपायाः संकीर्यन्ते पुरुषमात्रेविषयत्वात् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विद्यादयोदश जीवनहेतवः प्राणधारणहेतवः धर्माधर्मसाधारणाः । विद्या विद्यातिशय-
स्तेन प्रसादादिना धनलाभः । शिल्पं चित्रादिकौशलम् । भृतिः परप्रेषणंकृत्वा मासादिनियतभृतिः । सेवा चाटुकारेण नि-
यतं धनप्राप्तिः । गोरक्षं पशुपालनंकृत्वा यथोक्तपशुभागग्रहणम् । वाणिज्यंकृषिः कर्षणम् । धृतिः प्राप्तेनाल्पेनापि सं-
तोषः । भैक्ष्यं यथाकृच्छ्रं । कुसीदं वृद्ध्याधाम्यादिदानम् । सर्वमेतदापदि यथायोगं वर्णानां तत्र विप्रस्य सेवाश्ववृत्तिरि-
त्यादिना सेवा निश्चिता ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । आपत्प्रकरणाजीवनहेतवइति निर्देशात् एषामध्ये यया वृत्त्या यस्यानापदि नजीवनंतया तस्या-
प्यभ्यनुज्ञासन्ने सुश्राव्याह्वयस्य भृतिसेवादि एवंशिल्पादावपि ज्ञेयम् । विद्यावेदविद्या ध्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषासनयनादि-
विद्या सर्वेषामापदि जीवनेनार्थो न दुष्यति शिल्पंगन्धुक्त्यैवादिकरणं भृतिः प्रैष्यभावेन वेतनग्रहणं सेवा पराज्ञासंपादनं
गोरक्ष्यंमशुपाल्यं विपणिर्वणिज्या कृषिः स्वयंकृता धृतिः संतोषः तस्मिन्सत्यल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यंभिक्षासमूहः
कुसीदंवृद्ध्याधनप्रयोगः स्वयंकृतोपिद्व्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

(४) राघवाचनन्दः । अनापद्वर्मान् सक्षिप्योक्ता आपद्वर्मान्सक्षिपति विद्येति । विद्या तर्कनयादि वेदस्थानापद्वर्मा-
त्वात् । शिल्पं चित्रादिकृतिः । भृतिर्वेतनम् । सेवा परचित्ताराधनम् । विपणिर्वाणिज्यम् । धृतिःसंतोषः धनार्थव्याजे-
नापि धृतिमते साधुरितिकृत्वा धनं प्रपद्यन्तो दृश्यन्ते अर्थस्य मूलं निरुतिः क्षमाचेत्युक्तेः । जीवनहेतवः जीवनप्रयो-
न्याः अतः सर्वपुरुषाणामापदिवृत्तिरिय मनुज्ञायतइति मेधातिथिः ॥ ११६ ॥

(५) मन्दनः । अथापद्विषयानर्थलाभानाह विद्याशिल्पंभृतिः सेवेति । विद्या नृत्यवादित्रादि । शिल्पंछत्रादिनि-
र्माणं । भृतिर्भारोद्भूतं द्विजातिविषये । विपणिर्वाणिज्यं गिरिर्वतप्ररुद्धफलमूलविक्रयः । कुसीदंवृद्धिप्रयोगः जीवनहेतव-
आपदिजीवनमात्र हेतवोभित्त्वार्थार्जनहेतवः ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतिः श्रुतकाभ्यापनं विपणिः रुषिः धृतिः प्राप्तेनाल्पेन संतोषः ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत् ॥ कामंतु खलु धर्मार्थदद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मार्थमिति पूर्वोक्तैवाऽऽपत्तिवृत्तिर्वेदितव्या पापीयस इति वचनाद्ब्राह्मिकादल्पापि न ग्रही-
तव्या यदुक्तं अभ्यापनतुल्यानि रुषिवाणिज्यकुसीदानि तदापद्रतेन ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुसीदमिदानीं ब्राह्मणक्षत्रिययोरकर्तव्यतया दर्शयति ब्राह्मण इति । अन्यन्तापदि वृद्धिदा-
नमपि पापिष्ठेषु सूतादिष्वन्यन्तापकृष्टेषु कर्तव्यम् । तदापि नातिबहु किंत्वल्पमेव तच्च धर्मार्थं पञ्चमहायज्ञादिधर्मोद्देशे-
नेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियांवापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि न प्रयुज्जीत किन्तु निरुष्टकर्मणा धर्मार्थमनुकल्पितया
वृत्त्या प्रयुज्जीत ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रक्षत्रिययोरनापदि कुसीदाभावमनुवदन्नापदि तत्र लभ्याल्पतामाह ब्राह्मण इति । धर्मा-
द्यर्थं पापीयसेपापकर्मणे स्वत्मादधमवर्णायवा । अल्पिकां अल्पपरिमाणां अशीतिभागाम् वृद्धिम् ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । कुसीदस्यात्रापदिजीवनमात्रत्वमुक्तं वित्तार्थस्तु कुसीदो न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्युक्त इत्याह ब्राह्म-
णः क्षत्रियोवापीति । पापीयसः शूद्रादेः अल्पिकामल्पवृद्धियुक्ताम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृद्धिं वृद्धिजीविकां । न प्रयोजयेत् धर्मार्थं पापीयसे निरुष्टकर्मणे कामं भैक्षिकं खलु दद्यात्
अल्पकं स्वल्पकलया ॥ ११७ ॥

चतुर्थमाददानोपि क्षत्रियोभागमापदि ॥ प्रजारक्षन्परशक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । राज्ञः क्षीणकोशस्य षड्भागग्रहणापवादश्चतुर्थभागोऽभ्यनुज्ञायते परिशिष्टोऽर्थवादः परमिति
क्रियाविशेषणपरया रक्षयेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र धान्येष्टमोभागोऽस्ति तत्र आपदि कोशक्षये रक्षार्थं चतुर्थभागं गृह्णन् परमत्यर्थं रक्षां
कुर्वन्पाषादाधिककरादानजन्यान्मुच्यते ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं राज्ञामापद्रममाह चतुर्थमिति । राज्ञो धान्यादीनामष्टम इत्याद्युक्तं स आपदि धान्यादेश्चतुर्थमपि
भागं करार्थं गृह्णन्परया शक्त्या प्रजारक्षन् अधिककरग्रहणपापेन न संबध्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । राजाप्यापदि धान्यादीनां चतुर्थमंशं गृहीत्वा प्रजाः पालयेदित्याह चतुर्थमिति । किल्बि-
षादधिकग्रहणजपापात् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । अथक्षत्रियस्यापदिकरादानप्रकारमाह चतुर्थमाददानोपीति । किल्बिषादादाननिमित्तात् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियः चतुर्थं भागं आपदि आददानोऽपि परः शक्तिपरया शक्त्या प्रजारक्षन् ॥ ११८ ॥

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ॥ शस्त्रेण वैश्यामूरक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । विजयशब्देन विजयफल्युक्तं स्वधर्मतया विधीयते तथाचाहवे न स्यात्पराङ्मुखः भयउप-

* मनुकल्पितयावृत्त्या = मल्पिकयावृद्ध्या (अ)

स्थिते पराङ्मुखोयुद्धेनस्यादित्यर्थः । अनेन प्रकारेण प्रजारक्षित्वा वैश्यादलिह्यारयितव्यः वैश्यामहाधनाभवन्ति ततस्तथा हरणेनियुक्ताः कृतापराधानहन्यन्ते ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विजयोयुद्धेपरहिंसा त्वधर्मोऽसाधारणो धर्महेतुः अतो न तत्र दोषः । धर्म्यमनापदि वक्ष्यमाणम् ॥ ११९ ॥

(३) कुङ्कुमः । कल्पात्पुनरापद्यपि राज्ञोपि रक्षणमुच्यते यस्मात्तत्त्वधर्म इति राज्ञः शत्रुविजयः त्वधर्मो विजयफलं युद्धमिन्यर्थः प्रजारक्षणमयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्भयस्यात्तदा स युद्धपराङ्मुखो भवेत् एवं च शस्त्रेण वैश्यान्दस्युभयोरक्षित्वा तेभ्यो धर्मादनपेतमामपुरुषैर्बलिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्येतराणां भागमुक्त्वा राज्ञे वैश्यविषयकतद्विशेषमाह त्वधर्म इति सार्धेन । विजयान्वेषी न पराङ्मुखः स्यात् ११९ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियस्य मुख्या वृत्तिरेषेति श्लोकाभ्यामाह त्वधर्मो विजयस्तस्येति । तस्य त्वधर्मो विजयः तस्माद्वाहने पराङ्मुखो न स्यात् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्म्यं धर्माहं बलि आरभेत ॥ ११९ ॥

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् ॥ कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । धान्यव्यवहारिणः शूद्राः कर्म उपकरणमुपकारोपेयां न ते किञ्चिद्वापयितव्याः एवं शिल्पिनः कारवस्तदेवमुक्तं माक्षिल्पिनो मासिमासीत्यादि । अधिकभागग्रहणार्थोऽयं श्लोकः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विशां वैश्यानामष्टमं शूद्राणां तु चतुर्थमेव शुल्कं भागम् । विंशत्कार्षापणमिति धान्यान्त्येषु विंशतिं शतिकां कार्षापणमूल्यं तादृशालाभे कार्षापण एकोराज्ञा ग्राह्य इत्यवरः पक्षः संभवेत्त्वधिकमपि ग्राह्यमिन्यर्थः । कर्मोपकरणाः कर्मभिर्विश्वमुपकुर्वन्तस्तन्तुवायादयः शूद्राः कारवो वर्णबाह्या नटचित्रकाराद्याः शिल्पिनश्च रथकाराद्यास्तेपि कर्म कृत्वा भृतित्वेपि विंशतिं कार्षापणालाभे कार्षापणावरं शुल्कं दद्युरितिशेषः । विंशत्कार्षापणावरमितिकचिन्पाठः ॥ १२० ॥

(३) कुङ्कुमः । कोसौ बलिस्तमाह धान्य इति । धान्ये विंश उपचये वैश्यानामष्टमं भागं शुल्कमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोपि भाग उक्तः आपद्यमष्टम उच्यते अन्यन्तापदि प्रागुक्तश्चतुर्थो वेदितव्यः । तत्रापि विंशं ग्राह्यं तथा हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं भागं शुल्कं गृह्णीयात्तत्रापि पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा । पशुहिरण्ययोरित्यनापदि पञ्चाशद्भाग उक्तः । आपद्ययं विंश उच्यते । तथा शूद्राः कारवः सूतकारादयः शिल्पिनः तक्षादयः कर्मणैवोपकुर्वन्ति न तु तेभ्य आपद्यपि करो-
ग्राह्य ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । धर्म्यं बलिमाह धान्य इति । अनापदि विशां धान्यानां द्वादश भाग उक्तः हिरण्यादिकार्षापणा-
नां तु पञ्चाशद्भागः अत्र तु तेषां संकोच उक्तः धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वेत्युक्तत्वात् । तत्र विंशं प्रति षष्ठांश-
ग्रहणे सपादाढकत्रयं द्वादशांशग्रहणे किञ्चिदधिकसार्धाढकं चतुर्थांशग्रहे त्वाढकपञ्चकम् । एवं च सुवर्णादिषु विंशं प्रति
त्रैलोक्यमन्यत्रैवम् । परिचारककारुशिन्पिनां तु विशेषमाह कर्मेति । कर्मोपकरणाः कर्मैव उपकरणकरोपेयां ते तथा तेषा-
मपि विंशं प्रत्येकैः स्वकर्मणि प्रयोक्तव्योऽनापद्यपि ते करदा इत्यर्थः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । विशां कार्षापणावरं यः शुल्को धान्यव्यतिरिक्तेषु विंशो भागः पूर्वमुक्तः सपणः कार्षापणावरः कार्षा-

पणान्यूनतरश्चेत्याहः । कर्मोपकरणाः कर्मोपकारिणः । करार्थकर्मैव शूद्रादीन्कारयेन्नार्थं दापयेदित्यर्थः ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । धान्ये विशां अष्टमं शुल्कं अष्टमं भागं विशां अपरं वा कर्मोपकरणाः कर्मकर्तुं शूद्रायोग्याः ॥ १२० ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि ॥ धनिनंवाप्युपाराध्य वैश्यंशूद्रोजिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षेतदा क्षत्रमाराधयेत् वृत्तिग्रहणाज्जीविकार्थमेवक्षत्राराधनं न धर्मार्थं ब्राह्मणाराधनतूभयार्थमपीत्युक्तं भवति एवं धनिनं वैश्यमाराध्य जीवेत् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि वृत्तिमाकांक्षन्भवेच्छूद्रस्तदा क्षत्रमाराधयेदित्यन्वयः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लुकः । शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषयाऽजीवन्यदि वृत्तिमाकांक्षेतदा क्षत्रियं परिचर्य तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत् । द्विजातिशुश्रूषणासामर्थ्ये तु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणशुश्रूषोः शूद्रस्य धनाकांक्षार्या तदुपायमाह शूद्रास्त्विति । यदिवा धनिनं वैश्यमित्यन्वयः ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । अथ शूद्रस्यापि वृत्तिमाह शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षेदिति । क्षत्रमाराधयेदपि क्षत्रमप्याराधयेत् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्क्षत्रमाराधयेत् । धनिनंवावैश्यं उपाराध्य जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ॥ जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । आराधयेदित्युक्तं तदाह जातब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणीयमिति यदस्य विशिष्टकर्मैव शब्दो भवति तदासौ कृतकृत्यः कृतार्थो वैदित्यः । अथवा जातब्राह्मणव्यपदेशस्येति व्याख्येयं ब्राह्मणश्रितोऽयमिति यदस्य व्यपदेशो जायते ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । [उभयार्थं वृत्त्यर्थं स्वर्गार्थं च । विप्रानेवाभिषाचयेदितिकचित्पाठः ।] अभिवादनं सेवा । जातब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणदासीयमिति जातप्रसिद्धे । सा ब्राह्मणदासत्वेन प्रसिद्धिः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लुकः । स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्वर्गवृत्तिलिप्सार्थं वा ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । तस्माज्जातो ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति शब्दो यस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः । सास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता तद्यपदेशतयाऽसौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य यद्यनापि चेद्विजशुश्रूषणमेवोभयत्र सुखदमित्याह स्वर्गार्थमिति । सशूद्रः । उभयार्थं दृष्टार्थं जातब्राह्मणशब्दस्य जातो ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति शब्दो यस्य स तथा तस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः । अतः सौ शूद्रा तादृशी शब्दप्रवृत्तिर्वा कृतकृत्यता कर्तव्यपर्यन्तता दास्यायैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्येत्युक्तेः ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । उभयार्थमैहिकपारत्रिकार्थमाराधयेत् जातब्राह्मणशब्दस्य दास्यादिति शेषः । ब्राह्मणाराधनेन ब्राह्मणवद्भवतीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयार्थं स्वर्गार्थं भूमौ सुखार्थं च शूद्रो जातब्राह्मणशब्दस्य जातब्राह्मणव्यपदेशस्येत्यर्थः । ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति यदस्य व्यपदेशो जायते ब्राह्मणस्य दासीयं सासेवा अस्य शूद्रस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टकर्मकीर्त्यते ॥ यदतोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणशुश्रूषैव मुख्यः शूद्रस्य धर्मः ततोयदन्यद्वतोपवासादिकुरुते तदस्यनिष्फलं नतु दानपाकयज्ञादीनामस्य प्रतिषेधः प्रत्यक्षविधानात् इतरप्रतिषेधोब्राह्मणशुश्रूषास्तुत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदतोन्मदेतद्विनाकुरुते ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवमतःविप्रेति । ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मान्तरेभ्यः प्रकृष्टकर्मशास्त्रेऽभिधीयते यस्मादेतच्च-तिरिक्त्यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलंभवतीति पूर्वस्तुत्यर्थनत्वन्मनिवृत्तये पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तामेवद्रव्यन्नन्यदस्य निषेधति विप्रसेवेति । निष्फलं दृष्टवनादिसंपत्तिरपि नपरलोकफलहेतुः ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव प्रपञ्चयति विप्रसेवैवशूद्रस्येति ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ॥ शक्तिचावेक्ष्य दाक्ष्यंच भृत्यानांच परिग्रहम् ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनामयं धर्मस्तस्य वृत्तिः कल्पनीया शुश्रूषमाणस्य स्वकुटुम्बादिति पुत्रवदसौपालनीयः आत्मीयांशक्तिमवेक्ष्य दाक्ष्यंच तस्य कार्येषु योगं भृत्यानांच पुत्रदाराणां तदीयानांपरिग्रहं कियंतोस्यभर्तव्याइत्ये-तदपेक्ष्य सर्वेषांभरणकर्तव्यम् ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तैर्द्रव्यैःस्वकुटुम्बार्थधनात् । शक्तिं कर्मसु सामर्थ्यम् । दाक्ष्यमुत्साहम् । भृत्यानां भरणी-यानां पुत्रादीनां परिग्रहमियतास्येतिविशिष्टसंख्याभरणीयत्वम् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यासामर्थ्यकर्मोत्साहंपुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणंचावेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः त्रगृहादनुरुपाजीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तादृशस्य शूद्रस्य विप्रदत्तदेहभरणमनुजानंस्तंनियमयति प्रकल्प्येतिद्वाभ्याम् । तैर्विपैः । वृ-त्तेर्वस्त्राच्छादनादिका । स्वकुटुम्बात् स्वगृहात् । यथार्हतः यद्यदर्थं न तदतिक्रमतः । शक्तिं परिचर्यासामर्थ्यम् । दाक्ष्यं कर्मसामर्थ्यम् । परिग्रहं पुत्रादिसंख्याम् ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । तैर्ब्राह्मणादिभिः भृत्यानांभर्तव्यानाम् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः द्विजैः स्वकुटुम्बानस्य यथार्हतोवृत्तिःप्रकल्प्या ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्दातव्यंजीर्णानि वसनानिच ॥ पुलाकाश्चैव धान्यानांजीर्णाश्चैवपरिच्छदाः ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्छिष्टशब्दोव्याख्यातार्थः अतिथ्यादिभुक्तशिष्टमाश्रिताय शूद्राय दातव्यं एवंवासांसि जी-र्णानि धौतानि शुक्लानि पुलाकाअसारधान्यान्धेवंपरिच्छदाः शय्यासनादयः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्छिष्टं पाकभाण्डावशिष्टं नतु भुक्तोच्छिष्टनिषिद्धत्वात् । पुलाकाः तुच्छधान्यासारभूता-न धान्यानि विक्रीय जीवितुंजीर्णाः परिच्छदाः ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मै मरुताश्रितशूद्राय भुक्तावशिष्टान्ब्राह्मणैर्देयं । एवंच न शूद्रायगतिदद्यान्नोच्छिष्टमित्यनाभि-शूद्रविषयमवतिष्ठते । तथाजीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यापरिच्छदाअस्मैदेयाः ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उच्छिष्टमिति । जीर्णानि स्वभोगेन । पुलाकाः असारधान्यानि । परिच्छदाः शय्यास-नादयोपि जीर्णाः न शूद्राय मार्तदद्यादित्यादिकंत्वनाश्रितशूद्रविषयम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । न शूद्रायमर्तिदद्यान्नोच्छिष्टमिति यदुक्तं तस्यापद्विषये प्रतिप्रसवोयदुच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति । पुलाकास्तुच्छधान्यानि । परिच्छदाआसनादयः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धान्यानांपुलाकाः असारधान्यानि चूर्णानि ॥ १२५ ॥
नशूद्रे पातकं किंचिन्नच संस्कारमर्हति ॥ नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वोयमनुवादश्लोकः । यदस्याहृत्यशृङ्गग्राहिकया न प्रतिषिद्धं यथाहिंसास्तेयाद्यनादृत्यवर्णविशेषसामान्यशास्त्रप्रतिषिद्धं न तद्यतिक्रमादस्य पापमुत्पद्यते श्रुतमेवास्य शब्देन यथाहिंसास्तेयादिस्तत्रास्य भवत्येवदोषः नच संस्कारमुपनयनलक्षणमर्हति तदुक्तं त्रयोवर्णाद्विजातयइति । एवं नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति स्नानोपवासदेवतार्चनादौ नास्यनित्योधिकारोऽस्ति अकरणे न प्रत्यवैति न धर्मात्प्रतिषेधनं येषु स्नानोपवासव्रतादिषु नित्याधिकारो नास्यकरणे प्रत्यवायाभावोऽथनिषेधो नास्ति तादृशेभ्यो धर्मेभ्यो न प्रतिषेधः । नचेदशादस्य प्रतिषेधोऽतः शिष्टप्रतिषिद्धत्वादभ्युदयकामस्य तदनुष्ठानं न युज्यते । तदुक्तं निवृत्तिस्तु महाफला एवं लशुनादिभक्षणनिवृत्तिरप्यभ्युदयायास्य वेदितव्या ॥ सामान्यशास्त्रविहितं निवृत्तिस्तु महाफलेति ॥ अतो न धर्मात्प्रतिषेधनमिति यत्रारम्भः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चयज्ञादिकरणरूपाद्धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । लशुनादिभक्षणेन शूद्रे न किंचित्पातकं भवति नतु ब्रह्मवधादावपि अहिंसासत्यमित्यादिश्चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वं विहितत्वात् । नचाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति नास्याग्निहोत्रादिधर्मेऽधिकारोऽस्ति अविहितत्वात् । नच शूद्रविहितात्पाकयज्ञादिधर्मादस्य निषेधः । एवं चास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वादयश्लोकउत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्य विप्रसेवेति पुनः पुनर्द्रव्यन्माममर्थवादतयाऽनुवदति नेति चतुर्भिः । पातकं सूनादिकृतं नतु विप्रवधादिकृतं अहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिचातुर्वर्ण्यसाधारणस्योक्तत्वात् । न धर्मात्पञ्चयज्ञादेः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । पातकं विहितकर्मननुष्ठानप्राप्तः प्रत्यवायः शूद्रे नास्ति तस्याऽविहितधर्मत्वात् । संस्कारनिषेकादिकं औते धर्मेऽधिकारो नास्ति धर्मात्पाकयज्ञादेः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रेऽभक्ष्यभक्षणेऽकृते किंचित्पातकं न ॥ १२६ ॥

धर्मेऽसवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः ॥ मन्त्रवर्ज्यं दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह धर्ममामुमिच्छन्तोऽभ्युदयकामाः सतां साधूनां धर्ममनुष्ठिताः समाश्रिताः मन्त्रवर्जनं दुष्यन्ति अतस्तानेकाहोपवासदेवतार्चनगुरुब्राह्मणनमस्कारादि सतां वृत्तमाचरन्तो न दुष्यन्ति प्रशंसाफलं प्राप्नुवन्ति न पुनरेतन्मन्त्रव्यं यानिसमन्त्रकाणि ब्राह्मणादीनां कर्माणि दर्शपौर्णमासादीनि तानि मन्त्रवर्जशूद्रस्य न दुष्यन्तीति । यतः समन्त्रेषूपनेषु मन्त्ररहितेनानुष्ठानमशाब्दस्यात् मन्त्रवर्जमित्येतस्य दर्शितो विषयः । तथाच भगवानुव्यासः ॥ नचेह शूद्रः पततीति निश्चयो नचापि संस्कारमिहाहतीति ॥ स्मृतिप्रयुक्तं न धर्ममश्रुते नचास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्मृतमिति ॥ एतदपि यथाविहितानुवाचेव । लशुनसुरापानादेर्न पतति संस्कारानर्हतोऽस्य उक्तं चानुपनीतत्वाच्छ्रुतिविहितधर्माभावे स्मृतिविषये सामान्यविहिताधर्मा यथोक्तप्रकारास्तेनास्य प्रतिषिध्यन्ते । तथाच स्मृत्यन्तरं पाकयज्ञैः स्वयं यजेत अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति । ये पुनराहुः आवसथ्याधानपार्वणवैश्वदेवान्नपाकयज्ञादिषु शूद्राणां पाक्षिकाधिकारस्तेषामभिप्रायं न विद्मः आवसथ्याधानं तावद्वत्सकारैराम्नातं त्रैवर्णिकोद्देशेनैव मन्वादिभिश्च नैवाम्नातं तथा केवलवैवाहिकाग्नौ कुर्वीत गृहसंक्रमेति तत्र नैवाम्नातं कृतः शूद्रस्याधानं आथपाकयज्ञविधयाधानाक्षपस्तदपि न लौकिकाग्नौ वैश्वदेवो भविष्यति यावद्वचनं वाचनिकं

नान्यदाक्षेपुमलंविवाहाग्रावित्यत्र च प्रदर्शितं पार्वणशब्देन च यद्यामावास्यंश्राद्धमुच्यते तदभ्यनुजानीमः अष्टकापार्वण-
श्राद्धवैश्वदेवानांविहितत्वात् । अथ दर्शपौर्णमासौ तदपाकृतम् ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेवाह धर्मेऽसवदिति । मंत्रवर्जनसोमयागादिकर्मइहकामयज्ञकरणे प्रशंसां प्राप्नुवन्ति ध-
र्मच लभन्तइत्यपि द्रष्टव्यम् । पञ्चमहायज्ञकरणे न दोषइत्युक्तम् । सतांवृत्तमनुष्ठिताः सतांवृत्तं लक्ष्योद्युक्ताः । प्रशंसां
सच्छुद्रताम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । ये पुनः शूद्राः त्वधर्मवेदिनोधर्मप्रामिकांमाल्लैर्वाणिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते ॥ नमस्कारेण
मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्हापयेदिति याज्ञवल्क्यवचनान्मस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चयज्ञादिधर्मान्कुर्वाणान् प्रत्यवर्त्यन्ति
ख्यातिं च लोके लभन्ते ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह धर्मेति । धर्मेच्छवोधर्मकर्तुकामाः । धर्मज्ञाः पुराणादिद्वारा धर्मानुष्ठानज्ञाः । त-
थाच याज्ञवल्क्यः ॥ नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्हापयेत् ॥ सतांधर्मं ब्राह्मणाद्यनुष्ठितं पञ्चयज्ञादिरूपम् । मन्त्रवर्जं
नमोतिरिक्तमन्त्रवर्जम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । यद्यप्येवं तथापि धर्मेऽसवोधर्मज्ञाः सतांवृत्तिनिषेकादिसंस्कारमन्त्रवर्जितमनुष्ठिता अनुष्ठितवन्तः शू-
द्रानदुष्यन्ति ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मेऽसवः धर्मज्ञाः मन्त्रवर्जं अध्ययनवर्जं न दुष्यन्ति ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सद्दत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ॥ तथा तथेमंचामुंच लोकंप्रामोत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तार्थः श्लोकः ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्रयुक्तिमाह यथेति । अनसूयकोऽद्विजद्वेष्टा ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । परगुणानिन्दकः शूद्रोयथायथाद्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दितइह लोक-
उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्रामोति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनिन्दितो [लोकैरिति शेषः] ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । सद्दत्तानुष्ठानस्य फलमाह यथायथाहिसद्दत्तमिति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथातथा इमं लोकं अमुं परलोकं अनिन्दितं प्रामोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ॥ शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

(१) मेघातिथिः । शक्तेनापि कुर्यादिकर्मणा धनसंचयः शूद्रेण न कर्तव्यस्तत्र हेतुस्वरूपमर्थवादमाह शूद्रो धन-
ब्रह्मासाद्य त्वीकृत्य ब्राह्मणानेव बाधते । का पुनर्ब्राह्मणानां बाधा महाधनत्वादित्यर्थं ब्राह्मणान्प्रतिग्राहयेत् शूद्रप्रतिग्रहश्च-
तेषां प्रतिषिद्धः तत्र निमित्तभावमापद्यमानो दुष्येत् एतच्च न विहितं कुर्वतः कर्मदोषाशङ्का तस्माद्ब्राह्मणान्परिचरेदित्येवैव-
बाधा ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तेनार्जनसमर्थेनापि ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्धनपञ्चयज्ञाद्युचितादधिकबहुधनसंचयो न कर्तव्यः ।

यस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात् शुश्रूषायाश्चाकरणात् ब्राह्मणानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । शक्तेनापि तेन धनोद्यमो न कार्यः । तत्र हेतुः शूद्रोहीति । बाधते धनगर्वितः ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तेन समर्थेन ॥ १२९ ॥

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः ॥ यान्सम्यगनुतिष्ठतो ब्रजन्ति परमांगतिम् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । सम्यगापद्धर्मानुष्ठानात्परमांगतिः प्राप्यते शरीररक्षणाद्विहितातिक्रमो न भवतीति युक्ताशुभक-
लप्राप्तिः नापद्धतेनासत्प्रतियहादौ विचिकित्सितव्यमिति शास्त्रन्यायानुवादः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आपद्धर्माः प्रसंगायाताः । सम्यगापत्काल एव ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । अमी चतुर्णां वर्णानामापद्यनुष्ठेयाधर्मा उक्ता यान्सम्यगाचरन्तो विहितानुष्ठानानिषिद्धानाचरणाच्च
निष्पातया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमांगतिमोक्षलक्षणं लभते ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतदिति । यानापद्धर्मान् । सम्यक् तत्कालानुरूपेण । परमां मोक्षाख्याम् । लब्ध-
विप्रजन्मानदिति शेषः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । प्रकरणार्थं फलोपपादनेनोपसंहरति एते चतुर्णां वर्णानामिति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्णां वर्णानां उक्तः चातुर्वर्ण्यः धर्मविधिः ॥ १३० ॥

इति श्रीरामचन्द्रविरचितटीकायां दशमोऽध्यायः

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ॥ अतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठादेव सिद्धार्थोऽयमिति ॥ १३१ ॥

मान्याकापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि मेधातिथेः सालुमैव विधेर्वशात्कचिदपि प्राप्यंनयत्पुस्तकं ॥ क्षोणी-
न्द्रोमदनः सहारणसुतो देशान्तरादादृतं जीर्णोद्धारमचीकरत्ततस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनुमेधातिथि-
रचिते मनुभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चातुर्वर्ण्यस्य तद्वदस्य संकरस्य च । कीर्तितो दशभिरध्यायैः ॥ १३१ ॥

मनुवृत्तौ जातिविवेकापद्धर्माधिकारनामा दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥

(३) कुल्लूकः । अयं चतुर्णां वर्णानामाचारः समग्रः कथितः अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संबन्धवक्तुं वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणं प्रतिजानीते एष इति । शुभं शोधकम्
वध्यघातकसंगतिः ॥ १३१ ॥ इति मन्वर्थचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वोक्तं सर्वमर्थमुपसंहृत्यार्थान्तरं प्रस्तौति एष धर्मविधिः कृत्स्न इति । उत्तरे अध्याये प्रायश्चित्तप्राधा-
न्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्सत्यप्यर्थान्तरोपन्यासे प्रायश्चित्तवक्ष्यामीत्युक्तम् ॥ १३१ ॥

इति श्रीनन्दनविरचिते मानवव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ॥ गुर्वर्थं पितृमात्रार्थं त्वाध्यायाद्युपतापिनः ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयेन च वाक्यार्थसमाप्तिः स्नातकविशेषेण विशिष्टोदानार्थो विधीयते । सान्तनिकादि-
गोधर्मार्थं यक्ष्यमाणेभ्यो निःस्वेभ्यो विद्याविशेषेण दातव्यमिति । संप्रतिसंप्रदानविशेषणत्वे धर्मभिक्षुकशब्दस्याधिकार-
मादनमपि प्रतीयते एवं नैव विशिष्टायाश्चैव निमित्तमिति नैमित्तिकोदानाधिकारश्चोच्यते । संतानं प्रजाप्रयोजनमस्येति
न्तानिको विवाहार्थो भण्यते तत्र हि धनमुपयुज्यते भवति च पारंपर्येण संतानप्रयोजनः धर्मग्रहणात्कामतस्तु प्रवृत्ताना-
ति द्वितीयादिविवाहप्रवृत्तौ न नियमतो देयमिति । एवं यक्ष्यमाणो नित्ययज्ञाग्निप्रोमाद्यर्थो वृत्तिवचनं यः करोति स वेदितव्यः ।
ध्वगः क्षीणपथ्योदनः सार्ववेदसो विश्वजिति सर्वस्वं दक्षिणात्वेन दत्तवान्नुप्रायश्चित्ताद्यर्थः । त्वाध्यायार्थं यद्यपि ब्रह्मचा-
गोऽध्ययनं विहितं भिक्षाभोजनं च तथापि वक्तृार्थोपयोगि धनं दातव्यं अथवा गृहीतवेदस्य तदर्थजिज्ञासा भैक्षभुजो-
। उपतापीरोगी स्नातकग्रहणं प्रशंसार्थं गुर्वर्थं त्वाध्यायार्थं त्वंप्रायः स्नातकविषये विद्यते । ब्रह्मचारिणो गुर्वर्थं कर्तव्यमिति वि-
तं निश्चित्य निर्वचनेभ्यो विद्याविशेषतो बहुविद्याय बहुस्त्वल्पाविद्याया लपमिति । ननु च सर्वमेवेदमप्रकृतं प्रक्रियते एवं हि
तज्ञातम् अतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति नैषदांशमश्रमधर्मत्वादस्य प्रकरणस्य प्रायश्चित्तानामतुल्यरूपतया
शेषदेशस्तत्र प्रायश्चित्तनिमित्तत्वादस्यार्थस्य प्रथममभिधानं दानं देयमित्युक्तं दानशब्दश्च कर्मसाधनः किंतु देयमित्यपेक्षाया-
रश्लोकः ॥ १ ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तप्रक्रमते सांतानिकमिति । प्रायश्चित्तप्रक्रमेपि दानादेः प्रक्रममाभिधानं तद्रूपस्या-
प्रायश्चित्तस्य सद्भावात्तद्विशेषप्रतीत्यर्थम् । सांतानिकं संतानार्थं विवाहार्थमिच्छन्तं धनार्थमागतम् । यक्ष्यमाणं या-
धिनम् । अध्वगमध्वनि क्षीणवृत्तिम् । सार्ववेदसं तत्तत्कृतुविशेषेषु दत्तसर्वधनं वेदो धनम् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणादानार्थिन-
। त्वाध्यायार्थं जपसिद्धयर्थं वृत्त्यर्थम् । उपतापी रोगी ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । नन्वतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सान्ता-
कादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रस्ताव उच्यते दानेनाकार्यकारिण इति प्रागुक्तत्वाद्दानेन वधनिर्णयकं सर्पादीनामशक्नुवन्नित्या-
व यक्ष्यमाणत्वात्प्रकृष्टप्रायश्चित्तात्मकदानमात्रोपन्यासः प्रकृतीपयुक्त एव । वर्णाश्रमधर्मादित्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैमि-
कधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्यान्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो युक्तः सन्तानप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मचरस्य । सान्तानिको-
वाहार्थः । यक्ष्यमाणोऽवश्यकर्तव्यज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षुः । अध्वगः पार्थः सर्ववेदसः कृतसर्वत्वदक्षिणविश्वजिद्यागः
यागुरोर्ग्रासाच्छादनाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः एवं पितृमात्रार्थावपि त्वाध्यायार्थं त्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादना-
र्थं ब्रह्मचारी उपतापीरोगी एतान् ब्रह्मणामधर्मभिक्षाशीलां स्नातकाञ्जानीयात् । एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादिदीयत-
। दानं विद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

(४) राघवावन्दः । ननु प्रायश्चित्तप्रतिज्ञायां दानविचारोऽकाण्डताण्डवितइति चेन्न यतः दानेनाकार्यकारिण अन्नादे भृणहा माष्टि तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजते दानेन वधनिर्णयकमित्यादिवक्ष्यमाणवचनजातेन दानादेः प्रायश्चित्तान्तर्गतत्वेन तत्पात्राणि ज्ञापयन्नादौ दानमाह सान्तानिकमितितुर्भिः । सान्तानिकं प्रजार्थं विवाहोद्योगिनम् । यक्ष्यमाणं ज्यातिष्टोमादिकर्तारम् । अव्यगं तीर्थयात्रिणम् । सर्ववेदसं कृतसर्वत्वदक्षिणविश्वजिद्यागम् । गुर्वर्थं विद्यागुरोर्थां साच्छादनादि प्रयोजनं तदर्थं समावर्तनकालदक्षिणार्थं वा । पितृमात्रार्थं पितृमातृपोषणं प्रयोजनं यस्य तम् । स्वाध्यायार्थं तत्कालोन्नान्नाद्यर्थं उपतापीरोगी चतौ ॥ १ ॥

(५) मन्दनः । एवमापद्धमउक्ताः इदानीमापन्नेषु भिक्षितैरप्रत्याख्येयान्पात्रविशेषान् श्लोकत्रयेणाऽऽह सान्तानिकं यक्ष्यमाणमिति । सान्तानिकः सन्तानप्रयोजनः विवाहार्थीतयावत् । सर्ववेदसोदत्तसर्वत्वः । अर्धिशब्दो गुर्वर्थार्थं प्रत्येकमभिसम्बध्यते गुर्वर्थार्थं पितृमात्रार्थं स्वाध्यायार्थं वेदपारायणार्थं । उपतापीरोगी ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह सान्तानिकमिति । नैमित्तिकधर्माः कथ्यन्ते । सान्तानिकं विवाहार्थिनम् । यक्ष्यमाणयागार्थिनम् । अव्यगम् अव्यनिक्षीणवृत्तिम् । सर्वत्वविश्वजितिसर्वत्वदातारम् । गुर्वर्थं पित्र्यर्थं स्वाध्यायार्थं विद्यार्थम् । उपतापी रोगी ॥ १ ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्वाराहणान्धर्मभिक्षुकान् ॥ निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नवस्नातकान् सतो धर्मभिक्षुकान् दातुर्धर्महेतून् भिक्षमाणान् । विद्याविशेषतो विद्यानुरूपेण ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नातकान् स्नातको भविष्यद्धारः । धर्मभिक्षुकान् धर्मार्थमेव भिक्षयन्ति प्रतिगृह्णन्तीति सुस्थ शरीरादिधर्महेतुत्वात् । दानं दीयतइति गोहिरण्यादि । विद्याविशेषतः विद्यानुसारेण । विद्याश्च वेदादीनि ॥ २ ॥

(५) मन्दनः । धर्मभिक्षुकान् धर्मार्थं भिक्षमाणान् एतेभ्यो भिक्षमाणेभ्यो दानं च संतानार्थं विद्याविशेषतोऽपि तारतम्याद्विक्षितैर्देयमन्यथाप्रत्यवायइति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्याविशेषतः विद्यामानेन ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ॥ इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

(१) मेघातिथिः । दक्षिणाशब्दो यद्यपि कर्मकरसंयुक्ते संत्यागे वर्तते तथापि गोभूमिहिरण्यादिभाजनादन्यदेयद्रव्यमुच्यते तथापि लौकिकीप्रसिद्धिरिति इतरेभ्य एतद्यतिरिक्ताये भिक्षुकास्तेभ्यः कृतान्नं सिद्धमन्नं भोजनार्थं दातव्यं बहिर्वेदि दयज्ञादम्यत्रातिथिभ्यो दानं गृहस्थधर्मेषु यदेतत्तदेवानूचते ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नं सदक्षिणमन्नं दत्त्वा दक्षिणात्वेन धनं देयम् । बहिर्वेदि इतरेभ्यः एतद्वासेभ्यो बहिर्वेदि यज्ञादहिः कृतमन्नं पक्वान्नमवश्यं देयम् । वेद्यां तु याचितं सर्वमेव देयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणभेदेभ्योऽन्तर्वेदि सदक्षिणमन्नं दातव्यम् । एतद्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं बहिर्वेदि देयत्वेनोपदिश्यते धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । दीक्षितो न ददातीत्यस्य वेदस्य प्रतिप्रसवार्थमाह सदक्षिणमिति । दाने दृष्टलोभाद्यसंभवेन

धृतिः प्रचक्ष्यादितिभावः । कृतान्नं सिद्धान्नम तच्च प्राणिमात्रे सर्वदा देयमित्याह बहिर्वेदीति । अन्नस्य क्षुधितः पात्रमि-
तस्मृतेः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । अपि बहिर्वेदि वेदेर्बहिरपि यज्ञादन्यत्रापि यावत् । दक्षिणां त्वर्णादिकसहितं देयमन्नं कृतमकृतं वा देयं
तरेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो कृतान्नमेव देयं । बहिर्वेदिकृतान्नविधानादन्तर्वेदितेभ्यो विकृतान्नमपि सूचितम् ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेभ्यः नवभ्यो भिक्षुकेभ्योऽन्ये ये तेभ्यः बहिर्वेदि यज्ञाद्वहिः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्ववर्णानां स्वर्गादिकलाय पुरुषार्थोपयोगिदानं विहितं । अयं तु राज्ञो नियमार्थमुपदेशो बहुधनेन
राज्ञा सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यथार्हं विद्याकर्मनुरूपेण ब्राह्मणेभ्यो दातव्यानि यज्ञार्थं च दक्षिणा काम्यकर्मसिद्धयेऽपी-
ति पुनरुपदेशं प्रतिपादयेत्स्वीकारयेत् ग्राहयेदिति यावत् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणान् प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत् । यज्ञार्थं तेषाम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्रा-
ह्मणान् स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञो विशेषमाह सर्वेति । प्रतिपादयेत् स्वीकारयेत् । यज्ञार्थं तेषामेव ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । सान्तानिकादिषु राज्ञा कर्तव्यमाह सर्वरत्नानि राजा त्विति । ब्राह्मणान्सान्तानिकादीन् प्रतिपादयेद्वहि-
र्वेदीत्यनुवर्तते सर्वरत्नानि प्रतिपादयेदित्येव सिद्धे दाने यज्ञार्थं चैव दक्षिणा इति पृथगुपन्यासो वक्ष्यमाणं प्रत्यादरातिशयार्थः
॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथार्हं प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान् भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ॥ रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामतो द्वितीयादि विवाहप्रवृत्तौ भिक्षमाणस्य निषेधोऽयं । रतिमात्रं फलमित्यादिरर्थवादोऽन्यथा-
श्रुतमेव प्रतिपत्तव्यम् । अन्ये तु व्याचक्षते धर्मार्थसान्तानिकाय दातव्यं न कामप्रवृत्तायेति स एवायमर्थः । पुनरन्यथोच्यते
सान्तानिकाय दातव्यं अयन्तुरतिकामो न सान्तानिकद्रव्यार्थः द्रव्यदातुर्हि सा संततिर्न तस्येति ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सान्तानिकमिति यदुक्तं तत्र विशेषमाह कृतदार इति । कृतदारः प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः ।
द्रव्यदातुस्तु संततिः फलेन हानिरस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सभार्यः सन्तत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः
पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दति शयः । नैवं विधेन धनं याचित्वाऽन्यो विवाहः कर्तव्यो नान्येवं विधाय नियमतो-
धनं देयमिति ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । [सान्तानिकमित्युक्तं सचेत्]^१ कृतदारोऽपि यद्यपरान्दारान् धनं भिक्षित्वोद्दहेत् संभ्रूयन्नाह कृत-
दार इति । रतिमात्रं संभोगमात्रं निन्दामात्रम् द्रव्यदातुरिति तेन सतिसंभवे भिक्षया किञ्चिन्नकार्यमिति भावः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अथसान्तानिकस्येतिकर्तव्यं प्रसङ्गादाह कृतदारोऽपरान्दरानिति । भिक्षित्वा अर्थम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतदारः प्राप्तधर्मप्रजासंपन्नदारः । अपरान् दारान् भिक्षित्वा यः अधिगच्छति ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ॥ वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गसमश्नुते ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । धनानि गोभूहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्राद्यवसक्तेषु प्रतिपादयेत्तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ॥ अधिकं वापि विधेयं ससोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रीणि वर्षाणि यस्य पर्याप्तं भृत्यभरणाय धनं तत्रैवार्षिकं ततोधिकं वा यस्यास्ति ससोमं पातुमर्हति श्रुतौ नित्यस्य सोमस्यावश्यकर्तव्यतयानुक्तत्वात् भृत्योपरोधेऽपि नैष निषेधः प्रवर्तते बलीयस्त्वाच्छ्रुतेरतद्व्यासोऽपि विषयोऽयं निषेधः । ननु च सोमे धनं परित्रयार्थमुपयुज्यते तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तत्र वृत्तिर्वर्धतेऽतश्च सोमे तत्र धनमुपयुज्यते नोच्यते यस्य त्रैवार्षिकमिति । ननु च वृत्तिधनमसति धने नित्यवदस्तीति विद्यमानधने वापि तत्कर्तव्यमेवेत्युच्यते । प्राशस्त्यकरदानशब्दो भक्तमात्रेयदिहिरण्यदानं सोमक्रयार्थमेवमादिनवृत्तिः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भृत्याः भरणीया ज्ञायाद्याः । अधिकं वापीति वाकारः समुच्चये । त्रिवर्षभृत्यवृत्तये योग्यं त्रैवार्षिकं धनं स्थापयित्वा यद्यधिकं सामर्थ्यं पर्याप्तं तदैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यावश्यं पोष्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं वा भक्तादिभ्यस्तत्साम्यसोमयागं कर्तुमर्हति नित्यस्य पुनर्यथा कथंचिदवश्यकर्तव्यत्वान्नायं निषेधः । अतएव समान्ते सोमिकैर्मखैरिति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । संभवद्वज्रस्य यागदानयोः त्रैष्टसाधनत्वेन भृत्याद्विपरिधीनैनापि तत्कर्तव्यता प्राप्ता तत्राह यस्येति चतुर्भिः । भृत्यवृत्तये तत्पोषणाय पर्याप्तं क्षमम् । यस्य त्रैवार्षिकं धनं ससोमं पातुमर्हतीति स्मृत्यन्तरात्सोमं काम्यसमान्ते सोमिकैर्मखैरिति नित्यस्यावश्यकर्तव्यतोक्तेः । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेर्नानेन निषेधो नित्यस्य श्रुतिबाधेन स्मृतेर्दुर्बलत्वात् ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । भिक्षित्वा वक्ष्यमाणस्यापि कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह यस्य त्रैवार्षिकं भक्तमिति । भृत्याभरणीयाः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्तं अन्नं त्रिवर्षपर्यन्तं यः सोमं पातुं अर्हति ॥ ७ ॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ॥ सपीतसोमपूर्वोपि न तस्यामोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिषेधातिशयेनानधिकारिणः कुर्वन्तो न्यायसिद्धफलाभावोनेनानूयते फलग्रहणाच्च काम्यविषयतास्फुटतराप्रतीयते सपीतसोमपूर्वोपि अनेन प्रथमयज्ञस्यावश्यकर्तव्यतां दर्शयति सपीतत्वाद्यर्थवादाय न पुनरपीतसोमस्य प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नफलमाप्नोति कथंचिन्मध्ये दुर्भिक्षादिना भृत्यनाशे प्रत्यवायाधिक्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रैवार्षिकधनादल्पधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योपि न संपन्नो भवति ह्युत्तराद्वितीययागः काम्यः ॥ ८ ॥

(१) धनं = धान्यं (राघ० २)

(४) राघवानन्दः । अतो नियमयति अत इति । सः पीतः पूर्वयागशेषः सोमोयेन सः पूर्वकृतसोमस्यापि फलं न प्राप्नोतीति निन्दा ॥ ८ ॥

(५) मन्दनः । अतस्त्रैवार्षिकाद्भक्तायस्य पूर्वैरपीतसोमः सपीतसोमपूर्वः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः त्रैवार्षिकात् धनात् अल्पीयसि द्रव्ये योद्विजः सोमं पिबति सः अपीतसोमः पीतस्य सोमस्य सोमपानस्य फलं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता त्वजने दुःखजीविनि ॥ मध्वापातो विषात्वादः सधर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । यः त्वजनो भृत्यामात्यमातृपितृपुत्रदारादिस्तस्मिन् दुःखजीविनि यः परजने यशोर्थं वदति तस्यासौ विषात्वादः आपाते सन्निपाते मधुरो यथा विषस्यात्वादः सन्निपातमधुरो विषाकविरसो मरणफलत्वादेवं तादृशदानं यद्यपि संप्रतियशः सुखं जनयत्यमुत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या विषात्वादसमसंपद्यते तदेवाह धर्मप्रतिरूपकोऽसौ सदृशानधर्मः शुक्तिरिव रजतज्ञानस्य ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शक्तः त्वजनपोषणे । त्वजनान् भार्यादीन् विहाय कीर्त्याधिक्यादिबोधेन परजने दाता । आपाततो मधुभूतकीर्तिभास्मध्वापातः । विषात्वादो विषभक्षणं पापहेतुरुपानर्थहेतुत्वात् । धर्मप्रतिरूपको धर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यो बहुधनत्वाद्दानशक्तः सन् वश्यभरणीये पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्या दुःखोपेते सति यशोर्थं मध्येभ्यो ददाति सतस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको नतु धर्म एव मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वाद् विषात्वादश्चान्ते नरकफलत्वात् तत्त्वादेतन् कार्यम् ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह शक्त इति । दाता दानशीलो यः स परजने प्राणान्प्रदातुं शक्तोऽपि सति त्वजने दुःखिनि न दद्यादित्याह । मध्वापातः मधुवदापाततः कीर्तिमुखकरत्वात् विषात्वादः विषवदात्वादनियं फलं यस्य सः उदकं संतापादिदृष्टेः । विषमपि मारकत्वेऽप्यतिमधुरम् ॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतमित्युक्तेः ॥ धर्मप्रतिरूपकः धर्माभासः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । प्रासङ्गिकं समाम्य प्रकृतमेव सान्तानिकादिषु भिक्षितैः कर्तव्यमुपसंक्रम्याह शक्तः परजने दातेति । शक्तः धनवान् । त्वजने त्वकुटुम्बे । मधु ईषत्पिबतीति मध्वापातः । विषं समं तात्त्वादयतीति विषात्वादः प्रभूतविषाशीतियावत् । सधर्मप्रतिरूपकः धर्मप्रतिरूपसहितः त्वजने दुःखजीविनि सान्तानिकानि सान्तानिकादिष्वपि दातुर्धर्मो भूयानित्यर्थः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तः त्वजनपोषणसमर्थः त्वजने त्वभर्तव्ये दुःखजीविनि मध्वापीतः मधुरोपक्रमः विषात्वादः नरकदर्श [नम] धर्मप्रतिरूपको धर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ९ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥

[वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ॥ अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ ११] †

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य निन्दार्थवादोऽयं । भृत्याद्याख्याताः उपरोधो भक्तवस्त्रादिनायथोपयोगमाहरणं और्ध्वदेहिकं परलोकप्रयोजनमसुखोदकमुदकः आगामीकालः सोऽस्य दानस्यासुखोदकं भवतीति प्रयोजनं सिद्धमेव ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न केवलं कीर्त्यर्थदानादावेवमदृष्टबुद्ध्यापि करणे तथेत्याह भृत्यानामिति । उपरोधावृत्ति-
सिंसंकोचः । जीवतोऽसुखोदकं वृत्त्यभावेन भार्यादिनाशात् ॥ १० ॥

(३) कुड्मूकः । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्मबुद्ध्या दानादिकरोति तस्य दातुर्जीवतोऽमृतस्य च
तद्दानदुःखफलं भवतीति पूर्वकीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः अयंत्वदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह भृत्यानामिति । भृत्यानामुपरोधेन भरणीयानां पीडया । और्ध्वदेहिकं पार-
लौकिकम् । असुखोदकं इह भरणीयव्ययमनस्तया जीवतः मृतस्य तु अमुत्र फलराहित्येन च अतो भृत्यापीडया दृष्टादृष्टं
दानादिकं कर्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । न केवलं दानमेव स्वजनोपरोधेन न कार्यं किन्तु सर्वोपि धर्मोपकार्यइत्याह भृत्यानामुपरोधेनेति ।
मरणादूर्ध्वं येन देहः प्राप्यते स ऊर्ध्वदेहस्तस्मै हितमौर्ध्वदेहिकं धर्ममिति यावत् ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । भृत्यानां जीवोपरोधेन और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं अस्य जीवतोऽमृतस्य वाऽसुखोदकं तद्व्यं
भवति ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्यतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्राङ्गहरणान्नकेवलं सर्वासां दक्षिणानामसंपत्तौ वैश्यानामिदमाहरणविधीयते । अपि च तस्मिन्-
पि पश्चादावाहरेदिति तत्स्वीकारोत्पत्तिमात्रमुच्यते नोपायविशेषः । अतश्च याज्ञयाविनिमये चौर्येणैवापहर्तव्यं न च चौर्येण-
स्वाम्यनोत्पद्यत इत्युक्तं नैषदोषः इह स्वशब्देनैवोक्तं हर्तव्यमिति एवं चादः कर्तव्यं होन कर्मण इति अयं वापहारः प्रागारब्ध-
यागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ मारिष्यमानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति ब्राह्मणस्य विशेषेण निर्वचनात्क्षत्रियवैश्यानां
स्यस्ति तदेकाङ्गग्रहणमस्मिन्निमित्ते ननु कः क्षत्रियोपाचेदिति क्षत्रियस्यायाज्ञाप्रतिषिद्धा अत्यल्पमिदमुच्यते ब्राह्मणस्या-
पि चौर्यनिषिद्धं तस्मात्तस्मिन्निमित्तेनास्त्यर्जनोपायनियमो धार्मिकसतीत्यनुवादोऽयं यो हि धर्मज्ञो राजा तस्मिन्निमित्ते चौर्यं विह-
तमिति अन्यस्य तु निगृहीतत्वात्कुतः प्रवृत्तिः । बहुपशुग्रहणं धनमात्रोपलक्षणार्थं कुतः कर्मयोगादन्यदपि दानादि न करोति
सत्यमसोमपे कुटुम्बादृहादित्यर्थः । गृहाद्धिचौर्यदोषवत्तरमतस्तदनुज्ञायते न पुनरन्येवमेव त्रिनियमोऽन्यतोऽपि यत्खलादेः
संपद्यते तत्कर्तव्यमेव वक्ष्यति च खलात्क्षेत्रादगासहेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यज्वनः क्षत्रियस्य विशेषेण तु ब्राह्मणस्य । एकेनाङ्गेनाप्राप्तेन आज्यस्य पशोर्वस्त्रादीनां वा
दक्षिणानामन्यतमस्याभावेन प्रतिरुद्धः प्रतिबद्धः । धार्मिके सतीत्यधार्मिकस्य राज्ञो यज्ञसंपत्त्यनुरोधेन वैश्यधनापहरणा-
नुपपत्तेरुक्तम् । ११ ॥

(३) कुड्मूकः । क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि यज्ञइतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्-
दा यो वैश्याबहुपश्वादिधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वा हरेत् । एतच्च धर्म-
धाने सति राजनिकार्यं सहि शास्त्रार्थमनुतिष्ठन्तं निगृह्णाति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । विहितदक्षिणा तु शूद्रादिप्रतिग्रहेणापि देयेत्याह यज्ञश्चेति पञ्चभिः । प्रतिरुद्धः असमामकल्पः ।
एकेन दक्षिणारूपेण । धार्मिकइति विशेषणाद्वलादपि वैश्यादिभ्यो दक्षिणा ग्राह्येति शेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति विशेषणं द-
क्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षासूचकम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अथ वर्षत्रयपर्याप्तभृत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणेन किञ्चिन्न्यूनधनेन स्नातकेन निवेदितस्य कोशहीनस्य

राज्ञः कर्तव्यमाह यज्ञश्चेत्यतिरुद्धः स्यादिति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यं सति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि एकेनाङ्गे-
नैकाङ्गवैकल्येन यज्ञः प्रतिरुद्धश्चेद्विधितश्चेत् राज्ञः कोशाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह यज्ञेति । यज्वनः यज्ञः एकेनांशेन प्रतिरुद्धः स्यात् ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुहीनः क्रतुरसोमपः ॥ कुटुम्बात्तस्य तद्व्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हीनः क्रतुरः कृतपञ्चमहायज्ञः । असोमपः अपीतसोमः । एतेन सोमपस्य पञ्चयज्ञाकरणेऽपि
श्रेष्ठोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्बात् कुटुम्बार्थधनादाकृत्यैकमंशं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च यद्वति । कुटुम्बात् गृहादपि ग्राह्यम् । यज्ञसिद्धये यज्ञसमाप्तये । तद्व्यं दक्षिणारूपमि-
ति भावः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । हीनः क्रतुः अनश्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य कुटुम्बाद्बहुपशुहीनयज्ञस्य समाप्तये या-
वताद्रव्येण सयज्ञः सिध्यति तावद्व्यमाहरेत्यस्य गृहीयात्सराजंति विपरिणामः । राजैव कर्ता न यज्वा कुत एतद्वाङ्मवा-
हरणबलोपपत्तेः महाभारतेऽप्यस्य वचनस्य चतुर्थः पादो यज्ञार्थपार्थिवो हरेदिति पठ्यते तेनापि राजैकं कर्तव्याख्येयोनय-
ज्वेति ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धार्मिके राजनि सति । यो वैश्यो बहुपशुः हीनः क्रतुर्यस्य सः । सः असोमपः तस्य कुटुम्बात्
गृहात् तद्व्यं यज्ञसिद्धये राजा आहरेत् स्वीकुर्यात् ॥ १२ ॥

आहरेत्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ॥ न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । वैश्यासंभवे शूद्रादप्याहर्तव्यं त्रीणि वा द्वे वा वैश्यस्य कर्तव्यं । त्रिणांशं वा द्वे वा वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य
शूद्रस्येति । यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणविहितं तथापि भिक्षणमत्र नास्ति न यज्ञार्थधनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति ननु च स्मृत्य-
न्तरेऽविशेषेण शूद्रधनेन यागः प्रतिषिद्धः अस्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्प्रतिगृहीतिति द्रष्टव्यम् । अन्येत्वाहुः ब्राह्मणेन
स्वीकृतत्वालैव तच्छूद्रधनमिति । यस्तु प्रतिषेधः शान्तकपौष्टिकादियेन धनेन करोति कस्मिन्वत्तत्र द्रष्टव्यः इह तु-
भूतपूर्वगत्या शूद्रधनं पदोऽस्य स्यात् सांप्रतिकस्याभविच सा ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदितु यज्ञाद्द्वयत्रयस्यासंपत्तिस्तदा शूद्रस्यैव तथाविधस्य धनादित्याह आहरेदिति ।
यज्ञेषु परिग्रहो यज्ञनिमित्तधनपरिग्रहो यज्ञार्थताधनस्य ॥ १३ ॥

(३) कुल्लुकः । यज्ञस्य द्विव्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वाङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य
गृहादलेन चौर्येण वा हरेत् यत्माच्छूद्रस्य कश्चिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति न यज्ञार्थधनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः
शूद्राद्याचनस्य न तु बलग्रहणादेः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र च कैमुत्यमाह आहरेदिति गवाम् । कश्चिदिति यज्ञोद्देशेन न यज्ञार्थधनमित्यादि वचन-
विरोधात् तत्समाप्त्यर्थं न दोषः ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । वैश्याभावे राजा किंकुर्पादित्यपेक्षायामाह आहरेत्रीणि वा द्वे वा । न केवलमङ्गराजा शूद्रस्य गृहा-
दाहरेत् किन्तु त्रिभिर्भिरङ्गैः यज्ञप्रतिग्रहे हेतु रत्नरार्थेनोक्तः परिग्रहः संबन्धः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्य त्रीणि यज्ञस्याङ्गानि द्वे वाङ्गे हीने भवतः तदास्य वेश्मनः आहरेत् । शूद्रादनादानं कुर्या-
त् । कश्चित् परिग्रहः संबन्धः शूद्रस्य यज्ञेषु नास्ति ॥ १३ ॥

योनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ॥ तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामप्येवंविधाभ्यामाहर्तव्यमिति श्लोकार्थः । गोघृहणतावत्परिमाणधनोपलक्षणार्थं अयज्जोऽसोमयाजी ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियादप्येवंभूतदिकमंशमानेतव्यमित्याह योनाहिताग्निरिति । अयज्वा असोमयाजी ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । योनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनआहिताग्निर्वाऽसोमयाजी गोसहस्रपरिमितधनः द्वयोरपि गृह्याभ्यामप्रकृतमङ्गद्वयंयंत्रयवा शीघ्रसंपादयितुं ब्राह्मणेन द्वाभ्यामाह्रणीयं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मणआहरेत् क्षत्रियस्य तु अदस्युक्रियावद्ब्राह्मणत्वहरणं निषेधयिष्यति ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । शतगुः शतं विद्यमाना गावो यस्य । एवं सहस्रगुरपि । अयज्वा चेद्ब्राह्मणः क्षत्रियो वा अविचारयन् द्वित्राणामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् ॥ १४ ॥

(५) नन्दन । शूद्राभावे च किंकुर्यादित्याह योनाहिताग्निः शतगुरिति । योनाहिताग्निः परिशेषात्क्षत्रियो ब्राह्मणश्च आहरेद्गोधेत्रीयङ्गानि द्वाभ्यांचेद्दे सर्वैश्चेत्सर्वाणीत्युक्तम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । योऽनाहिताग्निः शतगुः गोशब्दउपलक्षणं तावद्धनमुच्यते च पुनः यः अयज्वा असोमयाजी सहस्रगुः तयोः शतगुसहस्रग्वोः कुटुम्बाभ्यां त्रैवर्णिके अविचारयन् राजा आहरेत् ॥ १४ ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ॥ तथा यशोस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंसर्ववर्णविषयः श्लोकः । आदाननित्योयः सर्वकालं रुषिप्रतिग्रहकुसीदादिभिर्धनमर्जयति न ददाति ततउपायान्तराण्याश्रयणीयानि आदातुरित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदातुरदानशीलादादाननित्यान् नित्यार्जकादप्रयच्छतः तदा तद्धनमददतोपि त्रैवर्णिकाणां हरेत् । एकमङ्गद्वयंयंत्रयमित्यन्येषूक्तमतस्तु बह्वपि ग्राह्यम् । ब्राह्मणस्यत्वयज्वनोपि धनमनादेयमिति वक्ष्यति । एतं राजा स्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति ग्राह्यम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासावादाननित्यः ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहितायङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददतो बलेन चौर्येण वा हरेत् तथाकृतेऽपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । आदाननित्यात् प्रतिग्रहपरात् । अदातुः स्वरसतः । अप्रयच्छतः अनिषेधकात् । अस्याहं ज्वनोयज्वनो वा । यशोऽमुकस्य धनेनात्मद्यागः समामति वर्धते परधर्मोत्पादकत्वोपकारात् ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । एवं कुर्वतो राज्ञः फलमाह आदाननित्याच्चादातुरिति । अदातुरित्यप्रयच्छतोदातुः कदर्यादितयाव तद्रूपमाहरेत्तथा कुर्वतो राज्ञो यशः प्रथते ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदातुः आददतः आदाननित्यात् प्रतिग्रहादिना नित्यात्प्रकृत्यात् अप्रयच्छतः आहरेत् तत्रैवात् अयं यशः प्रथते ॥ १५ ॥

तथैव सममे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ॥ अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यंहीनकर्मणः ॥ १६ ॥

(१) भेधातिथिः । आत्मकुटुम्बावसादेपि पूर्ववत्परादानकर्तव्यं अश्वस्तनग्रहणादेकदिनवृत्त्यर्थमेवानुजानाति नाधिकहीनकर्मण इति कर्मार्थस्मृत्यन्तरे ॥ हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि । असंभावे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ सममे भक्ते ग्रहण्येन न भुक्तं चतुर्थे हनि प्रातर्भोजनार्थपरादाने प्रवर्तेत सायंप्रातर्भुञ्जीतेत्यह्न्यहनि भक्तद्वयं विहितम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्रहणमुपोषितेन चतुर्थदिनेष्वुपवासशङ्कायां तद्दिनमात्रपर्याप्तम् । हीनकर्मणः पतितादेरपि ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । सायंप्रातर्भोजनोपदेशाच्चिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः सममे भक्ते दानादिधर्मरहितादेकदिनपर्याप्तमर्थचौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मार्थस्येव प्राणात्ययप्रायेपि ग्राह्यमित्याह तथैवेति द्वाभ्याम् । सममे चतुर्थेऽहनि प्रातर्भक्ष्ये एतत्स्पष्टयति भक्तानिषडिति । अनश्रताच्चातुर्वर्ण्येन अश्वस्तनविधानेन परदिनासंचयित्वेन हर्तव्यं चौर्यादिना । हीनकर्मणः कदर्यादपि ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । एवंयज्ञापदि राज्ञः कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्पीडापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह तथैव सममे भक्त इति । सममे भक्तानि षडनश्रता ग्रहण्येन न भुक्तं चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वत्माद्धीनकर्मणः पुरुषात् अश्वस्तननिधानाय श्वोभवं श्वस्तननिधानं न्यासः श्वस्तनश्चतन्निधानं चेति श्वस्तननिधानं तदभावायाश्वस्तननिधानाय एवमापद्विषये परस्वहरणं यथोक्तं कुर्वन् राज्ञा न दण्ड्यः ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सममे भक्ते चतुर्थदिने षट्भक्तानि अन्नानि अनश्रता त्रीणि दिनानि अनश्रता हीनकर्मणः शूद्रात् अश्वस्तनविधानेन एकदिनपर्याप्तं अन्नादानं कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

खलाक्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते ॥ आख्यातव्यन्तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

(१) भेधातिथिः । यतोवापीति आरामादेरपि आख्यातव्यं पृच्छत इत्येव यदि पृच्छतीति वचनं न हठात्पुनः प्रेषणादिना प्रथमसौ कारयितव्यः । अथवा पृच्छते धनस्वामिने यदि पृच्छति राजेति राजपुराय नीत एव विषयभेदो दर्शयितव्यः । तथाच गौतमः आचक्षीतराज्ञापृष्ट इति भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषादुभयत्रार्थविधिर्ज्ञेयः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । खलादेरपि रक्षितात्स्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेन वा ग्राह्यम् । न तेनास्य पतितग्रहणदोषः । दिने वारद्वयभोजननियमाद्भोजनद्वयं भवतीति व्यवस्थया सममे भक्त इत्युक्तम् । आख्यातव्यमिति तस्मै तथाऽन्यत्मा अपि अरक्षितादाने कुतः प्राप्तमिदमिति पृष्टेन नाक्षेपव्यं तथापत्युरित्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतोवाऽन्यत्मात्प्रदेशाद्धान्यं हीनकर्मसंबन्धि लभ्यते ततो हर्तव्यं यदि वासौ धनस्वामी पृच्छति किन्निमित्तं कृतमिति पृच्छति निमित्तं चौर्यादिवक्तव्यम् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । हरणस्थलान्याह खलेति । खलात् प्राङ्गणात् । त्वया तदमेतदिति यदि पृच्छति तदा तस्मै पृच्छते मया तदमेतदिति वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । अश्वस्तननिधानाय भक्तद्रव्यं कुतो हर्तव्यमित्यपेक्षायामाह खलाक्षेत्रादगारादिति । यतोवाप्युपलभ्यते ततो हर्तव्यमित्यनुषजनीयम् ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः स्थानात् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्यं नहर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ॥ दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियेणेति । क्षत्रियग्रहणवैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्शनार्थं । कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरेव दस्युस्तस्करोनिष्क्रियस्त्वकर्मानाश्रमी ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दस्युः शूद्रः निष्क्रियौ क्षत्रियविशौ तेषां वित्तमजीवन्क्षत्रियोराजा गृहीयात् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनंततोपकृष्टत्वान्न हर्तव्यं समानन्यायतया तु वैश्यशूद्राभ्यामुत्कृष्टजातितोन हर्तव्यं प्रतिषिद्धकृद्विहिताननुष्ठायिनोः पुनर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्यन्तापदि क्षत्रियोहर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्राह्मणेति । क्षत्रियेणेत्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः दस्युनिष्क्रिययोः । अजीवन्त्यन्तराभावात् । निष्क्रियोधर्महीनः ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । तद्व्यंतस्मै स्वामिने जात्या स्वस्मादपकृष्टाद्धर्तव्यं नोत्कृष्टादित्याह ब्राह्मणस्यं नहर्तव्यमिति । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणमुत्कृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थं । अस्यापवादेनोत्तरार्धेनोक्तं दस्युः संहिसः निष्क्रियस्त्यक्तनिजधर्मक्रियः दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरिति विपरिणामः अजीवन्वृत्तिहीनः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दस्यति यः सः दस्युः निष्क्रियः तस्करोनाश्रमिणौ तयोः त्वंद्वयं क्षत्रियः अजीवनं हर्तुं त्वं कर्तुं अर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ॥ सकृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तावुभौ ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्लवः समुद्रतरणः उभौ यस्यापहरति शेषोऽर्थवादः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मानं प्लवं कृत्वेत्यात्मनस्तरणं तारणं परस्येति दर्शयति । तथाच राजा दस्युनिष्क्रिययोर्द्रव्यं गृहीत्वापि देयमित्यर्थः । तावुभावित्यर्थलाभेन साधून्भ्यांश्च तद्वित्तविनियोगेन ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । योहीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादिसाधनं कृत्वा साधुभ्य उत्कृष्टेभ्यः कृत्वा दिग्भ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति तदुरितं नाशयति यस्मै तद्ददाति तदौर्गत्याभिघातादित्येवं द्वावप्यात्मानमुप कृत्वा दुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । चातुर्वर्ण्यस्य बलबुद्धिमतः उपायान्तरमाह यदिति । असाधुभ्योदस्त्वादित्यर्थः । साधुभ्यं यागादिशीलेभ्यः । उभौ दातृप्रतिघाहकौ । प्लवम् प्लवस्थानीयम् ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । अपरमपि परत्वादानविषयमाह योऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति । असाधुभ्योऽयं शीलेभ्यः तावुभौ तावुभ्याम् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः असाधुभ्योऽर्थं आदाय साधुभ्यः संप्रयच्छति सः क्षत्रियः आत्मानं प्लवं तरणसाधनं कृत्वा तावुभौ असाधुसाधुसंतारयति ॥ १९ ॥

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्य तद्विदुर्बुधाः ॥ अयज्वनांतु यद्वित्तमासुरस्य तदुच्यते ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अयमस्यार्थवादपत्र गुणवत्त्वयोनापहर्तव्यं निर्गुणं भ्यस्तुमवोषः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्धनमित्यस्यैव शेषः ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञशीलानां यज्ञनंतयागादौ विनियोगादेव त्वविद्वांसो मन्यन्ते यागादिशून्यानां तु यद्व्यतर्द्धम-
विनियोगाभावादासुरत्वमुच्यते अतस्तदप्यपत्तय यागसंपादनात्तदेव त्वंकर्तव्यम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञाऽयज्वनोर्धनेषु देवासुरत्वदृष्टिमारां पयति यदिति ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अत्रोपपत्तिमाह यज्ञनं यज्ञशीलानामिति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । देव च देवांश । असुरांशं दैत्यांशम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारयेद्वण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्मिन्निति और त्वेनानीतिभ्यो राज्ञा दण्डोनकर्तव्यो यतस्तस्यैव बालिश्यान्मौख्यतिक्षुधावसी-
दति क्षुधेत्यविवक्षितमुभयोः प्रकरणादर्थवादत्वाच्च ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मिन्निति तत्पदं व्यवहितवाचि येनाश्वस्तनविधानेन त्रिरात्रोप [वासादिनाऽ] र्थ-
[हरणं] कृतं तस्मिन्नित्यर्थः । बालिश्यादज्ञानात् ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्नुक्तनिमित्तेष्वौषधलात्कारकुर्वाणे धर्ममधानो राजा दण्डनं कुर्यात् यस्माद्ब्राह्मणमूढत्वाद्ब्राह्मणः
क्षुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । आरोपस्य फलमाह नेति । तस्मिन्नासुरधनहारिणि ब्राह्मणे । ब्राह्मणस्यान्यधनापहरणं क्षुधा-
सीदनं वा क्षत्रियस्यैवापराधइत्याह क्षत्रियस्येति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्राह्मणे क्षत्रियस्य बालिश्यात् ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा त्वकुटुम्बान्महीपतिः ॥ श्रुतशीले च विज्ञाय तृप्तिधर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्म्यावृत्तिर्यथा नित्यकर्मण्यपि संपद्यन्ते क्षीणकोशेनापि महिषीराजपुत्रादिकल्पिताद्याद्वि-
हिताच्च धनाच्च किंचिद्वक्तव्यमेषां व्यभिचि त्वकुटुम्बादित्यादिना महाधनस्यैव राज्ञां यविधिः सर्वरत्नानीति वचनात् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्य ब्राह्मणस्य । कुटुम्बात् त्वकुटुम्बमध्यांशकादनात् । शीलं वृत्तम् । धर्म्या असद्वाना-
दित्यतिरिक्ताम् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । ततश्च तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं ज्ञात्वा श्रुताचारोचिततदनुपूर्वावृत्तिस्त्वगृहा-
द्राजा कल्पयेत् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आहतस्येति द्वाभ्याम् । भृत्यजनं पोष्यजनम् । त्वकुटुम्बादपि धर्म्या त्वधर्मोत्पत्तये हेतु-
भूताम् ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । तस्य ब्राह्मणस्य ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वकुटुम्बात् गृहात् तस्य ब्राह्मणस्य श्रुतिशीले वेदाभ्यासरते ॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य दत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ॥ राजा हि धर्मपङ्कांतस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दत्तिं दानादिना । रक्षेच्चौरादेः ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य ब्राह्मणस्य जीविकाविधाय शत्रुघ्नोददेः सर्वतोरक्षयेत् यस्माद्ब्राह्मणाभिक्षितास्य धर्मपङ्क्त्या प्रामोति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षेत्ताम्रपट्टलिखितादिना ब्राह्मणरक्षणे परमलाभइत्याह राजेति । बलिपङ्क्त्यागमित्र रक्षितात्प जारुपात्तद्धर्मात् पङ्क्त्यागमामोतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

(५) मन्दनः । समन्ततः सर्वापद्भ्यः फलपङ्क्त्या यत्पुण्यं प्रत्यहं क्रियते तस्य फलपङ्क्त्यागम् ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य वृत्ते कल्पयित्वा एनं द्विजं तस्मात् द्विजात् धर्मस्य पङ्क्त्यागं आमोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ॥ यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षणमत्र निषिध्यते अयाचितोपपन्नन्तु न दुष्यति तथा चोक्तं ॥ अयाचितोपपन्नानां द्रव्याणां यतिप्रहः । विशिष्टलोकशास्त्राभ्यां तं विद्यादमतिप्रहमिति ॥ यज्ञार्थो यप्रतिषेधो ननु श्रुत्यभरणे केचित्पूर्वशेषमेव मन्यन्ते । भिक्षणे दोषदर्शनादुपायान्तरेणोक्तमादानम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शूद्राद्विक्षित्वा यजमानो यागं कुर्वाणः ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचिन् शूद्राद्याचेत् यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञकुर्वाणो मृतश्चण्डालो भवति अतो याचननिषेधाच्छूद्रादयाचितोपस्थितं यज्ञार्थमन्यविरुद्धम् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु दक्षिणार्थं गोमूत्रादिव्यागार्थमपि किञ्चिच्छूद्रात्प्रतिगृहीयात्तमाह नैति । दक्षिणायायां तरकालीनत्वाद्यागस्योद्देश्यत्वाभावात् यजमानो हि तेन धनेनेति शेषः ॥ २४ ॥

(५) मन्दनः । पुनर्धन्यमाणप्रत्याह न यज्ञार्थं धनमिति । अत्र हेतुरुत्तरार्थेनोक्तः यजमानः यजम् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थं धनं भिक्षित्वा योनः सर्वं प्रयच्छति ॥ सयामि भासतां विप्रः काकतां वा शर्मसमाः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षितस्य यज्ञार्थपरिशेषितस्य कार्यान्तरायफलकाकता भासता प्राप्तिः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भिक्षित्वा द्विजेभ्योपि न प्रयच्छति तवयज्ञे न त्यजति ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञसिद्धये धनं याचित्वा योयज्ञे सर्वे न विनियुक्ते स शर्मवर्षाणि भासन्तं काकत्वं वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । वैवर्णिकेभ्योपि यज्ञार्थं याच्यमानं गृहीतं कुलमिन्निमिनात्तददत्तपक्षिषु स्यादतस्तदवश्यं य देयमिति सार्थवादमाह यज्ञेति । भासः पक्षिविशेषः । समाः अम्बान् व्याप्य ॥ २५ ॥

(५) मन्दनः । भिक्षितात्प्रतिपासनात् भासोऽष्टमविशेषः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थद्वयम् ॥ २५ ॥

देवत्वं ब्राह्मणत्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ॥ स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । यागशीलानां त्रयाणां वर्णानां यद्विस्तरे देवत्वं ब्राह्मणस्यायागशीलस्यापि यत्सर्वं ब्राह्मणत्वमिति एवमपि श्लोको गच्छत्येव अर्थवादश्लोकोऽसौ धर्मयज्ञशीलानामिति मन्त्रोपादिशब्दवच्छब्दार्थपरिभाषा परोऽतोऽन्यथा ध्य ख्यायते देवानुद्दिश्य यागादिक्रियार्थं धनं यदुत्पृष्टं देवत्वं मुख्यस्य त्वत्सामितीत्यर्थः देवत्वमसंभवात् । नहि देवताद्वय धर्मेनियुज्यते न च परिपालनस्यापारस्तासां रक्षयते त्वं लोके सारथमुच्यते तस्मादेवोद्देशेन शत्रुघ्नोददेन देवतायादरमि तदेवत्वं च दर्शपूर्णमासादियागेभ्यश्चादिदेवताभ्यश्चोदितं शिष्टसमाचारप्रसिद्धैव गौणोपायदुर्गायागादिषु । ननु चतुर्भुजा

प्रतिमासंबन्धिलोके देवस्त्वमुच्यते लोकप्रसिद्धशब्दार्थः शास्त्रेयहीतुंन्याय्यः स्यादेवंयदिदेवस्त्वशदोनिर्भागः प्रसिद्धिमुपेयान् देवानांस्वदेवस्त्वमित्यवयवप्रसिद्ध्या समुदायार्थः प्रकटोचवाक्यान्तरप्रकल्पना प्रमाणेनाप्यस्ति मुख्यचतुर्भुजादीनां देवत्वं प्रतिमाव्यवहारोपपत्तिरिति शिष्टद्वितीये ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवत्वं देवोद्देशेनोत्सृष्टं यज्वनांच धनम् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टधनदेवत्वं ब्राह्मणत्वं च योलोभादपहरति सपापत्वभावोजन्मान्तरे गृभोच्छि-
द्वेन जीवति ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञार्थेभिक्षितं देवत्वमिति ज्ञापयन्सदृशान्तरकपातमाह । ब्राह्मणत्वमिति दृष्टान्तार्थम् । यथाहि विमथनं नरकोत्पादकं तथा देवत्वमपीति । तस्मादुभयं न ग्राह्यमिति ॥ २६ ॥

(५) मन्दनः । एतदेवोपपादयति देवत्वं ब्राह्मणत्वं चेति । यज्ञार्थयज्ञभिक्षितं देवत्वं ब्राह्मणत्वं चोपहिनस्त्यपहरति सर्वप्रयच्छतीति यावत् उच्छिष्टजीवनं य उपयोगार्हद्रवोच्छेषणान् ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः लोभेन देवत्वं उपहिनस्ति नाशयति ॥ २६ ॥

इष्टिवैश्वानरी नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ॥ कृमानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ २७ ॥

(१) मेघानिधिः । वैश्वानर्यादृष्टेर्गृह्यस्मृतिभ्यः स्वरूपमवसातव्यंसमामे वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययः । कृमा-
नां विहितानां पशुसोमानां नित्यानां षाण्मास्यः सांवत्सरः पशुर्नित्यं वसन्ते सोमस्तेषामसंभवे धनाभावादिदोषेण निष्कृत्यर्थ-
नित्यस्याकरणे यो दोषस्तन्निवृत्त्यर्थं श्रुतेऽस्मिन्निमित्तेऽप्यकर्म समामर्नन्ति तत्र केचित्समुच्चयमन्यन्ते सत्यप्येककार्य-
त्वे प्रमाणभेदेन विधिना त्रतदयुक्तं तथा च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते श्रौते स्मार्ते च स्वशब्देन विकल्पवशत्वाभिजिह्वजिह्व्यां
चेति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इष्टिवैश्वानरीमिति पशुबन्धादिककरणाशक्तस्यानुकल्पो यागप्रसंगादुक्तः । कृमानां नि-
यतानामसंभवे धनाभावे न । निष्कृत्यर्थं प्रत्यवायानुत्पादार्थम् । पशुः पशुहविष्को यागः । सोमः सोमहविष्कः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । समामे वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययश्चैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिवि-
हितसोमयागासंभवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा शूद्रादिसुक्तधनग्रहणरूपमिष्टिकुर्यात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य त्रैवार्षिकमित्यत्र यागस्य कर्तव्यत्वां सामान्यतः प्रोक्तां विशेषे स्थापयति इष्टिमिति ।
मन्वापातइत्यादिनिश्चास्तु नित्यातिरिक्तविषयाः । अब्दपर्यये पूर्ववर्षसमापकोत्तरवर्षाद्यैत्रशुक्लपतिपदादिकाले कृमानां
आवश्यकत्वेन निष्कृत्यर्थं तदकरणपापनिवृत्त्यर्थम् ॥ २७ ॥

(५) मन्दनः । अथ पशुसोमयोः प्रत्यब्दकर्तव्ययोरापदि प्रत्याग्रायमाह इष्टिवैश्वानरीचैवेति । नित्यमब्दकृमानाम-
नुषेयत्वेन विहितानां निष्कृत्यर्थमन्याग्रायार्थं असंभवे द्रव्यासंभवे ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृमानां नियतानां पशुसोमानां असंभवे अब्दपर्यये नित्यं वैश्वानरीं इष्टिं प्रायश्चित्तार्थं निर्वपेत्
॥ २७ ॥

आपत्कल्पेन योधर्मकुलते नापदि द्विजः ॥ सनामोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । आपत्कल्पप्रतिनिधिवैश्वानरीवा विद्यमानधनयोगौणपक्षमाश्रयति तस्य नसोऽर्थः सिध्यति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नचैवं विभवेपि तन्मात्रेपि प्रत्यवायासंभवइत्याह आपत्कल्पेनेति ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । आपद्विहितेन विधिना योऽनापदि धर्मानुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलं भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि समर्थेनापि सैवैष्टः कार्या कृतं पशुसोमैस्तत्राह आपदिति द्वाभ्याम् । आपत्कल्पेन प्रतिनिध्यादिना करोति तस्य कर्मणः फलं नामोति ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । संभवेतु मुख्यः कल्पएव कार्योनापत्कल्पइत्याह आपत्कल्पेन योधर्ममिति ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनापदि यः द्विजः आपत्कल्पेन आपत्कालसदृशेन व्यवहारेण धर्मकरोति तस्य धर्मस्य फलं प्राप्नोति ॥ २८ ॥

विश्वेश्वदेवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ आपत्सु मरणाद्गीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थः आपदिप्रतिनिधिराश्रयितव्येन संपदि ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मरणाद्गीतैर्नासोमर्षोभयतेत्यादिनिषिद्धोऽसोमपादिमरणभीतेः । विधेर्विहितस्य प्रतिनिधिः प्रतिरूपकः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । विश्वेदेवाख्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्गीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यः नतुमुख्यसंभवे ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । मरणादावश्यकानामकरणात्तज्जन्यनरकाद्वा भीतैस्तैः प्रतिनिधिः सोमाद्यभावे वैश्वानर्या च त्रयंसमुच्चयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । आपदित्वकरणादापत्कल्पएव श्रेयानिति परकृतिरूपेणार्थवादेनाह विश्वेश्वदेवैरिति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधेर्विहितस्य पशुबन्धादिकर्मणः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ॥ न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्वशेषोऽर्थवादः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुः शक्तः । प्रथमकल्पस्य मुख्यस्य । अनुकल्पेन प्रतिनिध्यादिना । सांपरायिकं पारलौकिकम् ऐहिककीर्त्यादेस्तु लाभोभवत्येव ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । योमुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन् आपद्विहितेन प्रतिनिधिनाऽनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकम् व्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं न भवति आपत्कल्पेन योधर्ममित्यभेदोक्तमप्येतद्व्याख्यादरार्थं पुनरुच्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । समर्थस्यापत्कल्पप्रवर्तने बाधकमाह प्रभुरिति । प्रभुमुख्यकरणे समर्थः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ॥ ३० ॥

(५) मन्त्रकः । शक्तोमुखमकल्पयेत् कुर्यान्नानुकल्पमिन्याह प्रभुः प्रथमकल्पस्येति । प्रभुः शक्तः प्रथमकल्पस्य मुख्यकल्पस्य सांपरायोविषयतउत्तारकं सांपरायिकं उक्तस्यार्थस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तः तस्य अनुकल्पकर्तुः सांपरायिकं पारलौकिकं फलं न विद्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत् किञ्चिद्वाजनि धर्मवित् ॥ स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तेऽभिचारो न दोषायेति श्लोकार्थः नत्वभिचारो विधीयते नच राजनि वेदनं प्रतिषिध्यते केवले सति निमित्तेऽभिचारितुं प्रवृत्तो राज्ञा न किञ्चिदुक्तव्यः [तथा] वक्ष्यति विधाता शासिता वक्तुं तस्मै नाकुशलं ब्रूयादिति राजेति प्रीतयेऽभिहित्वादित्यपि । सत्यपि विधौ राजनि निन्दयेन च प्रतिषेधउपसंहारश्लोकपर्यालोचनया तत्परमवतिष्ठते निमित्तानि चोक्तानि भार्यातिक्रमकारीचेत्यादीनि किञ्चित्पोडानिमित्तमनेन मे कृतमिति राज्ञे निवेदयेत्तत्र विष्णु अभिचारविधिः स्ववीर्येण मन्त्राविशेषाभ्यां तत्रैवोत्तरश्लोकार्थः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र प्रसंगात्प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणेन स्वशत्रोऽभिचारेण पार्यमाणे भाव्यो राज्ञस्त्वस्य शत्रुवधइत्याह न ब्राह्मणइति । वेदयेत् निवेदयेत् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्यपकृतं राज्ञः कथयेत् अपि तु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारादिनापकारिणो मनुष्यानि गृहीयात् ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टपराधकरणे सत्यभिचारादि न दोषायेत्येवंपरमेतन्त्वभिचारो विधीयते राजनि वेदनं वा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अदृष्टभये ब्राह्मणस्य तपएव साधनं दृष्टभये तु किं स्यात्तत्राह नैति पञ्चभिः । वेदयेत् न निवेदयेत् ममेदमपकृतमिति । स्ववीर्येण तपआदिना शिष्यानि गृहीयात् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । अथ शत्रुपीडापदि ब्राह्मणस्य कर्तव्यमाह न ब्राह्मणो वेदयेतेति । किञ्चिदपहरणम् ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः राजनि किञ्चित् स्ववीर्येणैव अभिचारं वर्तयन् न वेदयेत् न निवेदयेत् ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्वाजवीर्याच्च स्ववीर्यबलवत्तरम् ॥ तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृहीयादरीन्द्रिजः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजा कदाचिदनिपुणतया न नियहेन प्रवर्तेत तत्तस्तु न कदाचिदुपेक्षेति स्ववीर्यबलीयः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बलवत्तरमधिकं प्रयत्नाधिक्यसंभवात् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्स्वसामर्थ्याद्वाजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्वलीयः तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून् ब्राह्मणानि गृहीयात् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुः स्ववीर्यादिति । राजवीर्यस्य धनाद्युपाधिदर्शनात् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अथ हेतुमाह स्ववीर्याद्वाजवीर्याच्चेति । द्विजः द्विजोत्तमः ॥ ३२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्मिरसीः कुर्यादित्यभिचारयन् ॥ बाक्शस्त्रैव ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्रिजः ॥ ३३ ॥

[तदसं सर्ववर्जनाभिधार्यं च शक्तिः । तयोर्वीर्यप्रभावेण अवध्यानपि बाधते ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । कितित्त्वशीर्यमिति शङ्कान्निवृत्त्यर्थोऽयंश्लोकः । श्रूयन्तइति श्रुतयः अथर्वणवेदे येऽभिचारयकाराः श्रुतास्तेकर्तव्याइत्यर्थः । बाहुल्येन तत्राभिचाराणांविधानात् अथर्वाङ्गिरसग्रहणं पुनरन्येषु वेदेष्वननुज्ञातं । अथवाऽभिचारश्रुतयोऽथर्वाङ्गिरसशब्दनोपात्ताः अथवाऽथर्वणशब्दाद्विषयार्थमयुज्यन्ते यज्ञोऽथर्वणवित्काम्यइति ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः तच्छ्रुत्युक्तानि कर्माणि कुर्यात् इत्यनेनहेतुनेत्यर्थः । अभिचारयन् अभिचारप्रवर्तयन् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्किंत्ववार्थमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदस्याङ्गिरसीर्दृष्टाभिचारश्रुतीरविचारयंकुर्यात्तदर्थमभिचारमनुतिष्ठेदित्यर्थः यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणान्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्त्रेण ब्राह्मणः शत्रून्हन्यान्तु-शत्रुनियमाय राजा वाच्यः ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अथर्वाङ्गिरसीः अथर्ववेदअङ्गिरसादृष्टाअभिचारश्रुतीः । अभिचारयन् अभिचाररीत्या तत्र हेतुः वाक्शस्त्रं तेन अरीनपकारिणः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । हेत्वन्तरमप्याह श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीति । अभिचारितमभिचारितमभिचारंकुर्यादित्यथर्वशिरसि श्रुतिवाक्यमस्ति तेन युक्तं तदाश्रयणमिति तच्चाङ्गसर्वशास्त्राणामिति तच्चाभिचारितं मातृरूपंशस्त्रंवाङ्मन्त्रस्तेनवाङ्मयेन शस्त्रेण ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथर्वाङ्गिरसीः श्रुतीः अभिचारयन् । वाक्शस्त्रं आथर्वश्रुत्युपचाररूपंकुर्यात् ॥ ३३ ॥

क्षत्रियोबाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ॥ [तद्धि कुर्वन्मयाशक्तिप्राप्नोति परमांगतिम् ॥] धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वशेषएव ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धनेन राज्ञे धनं दत्त्वा तेन स्ववैरिमारणेन ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवलक्षणात्मात्मन आपदं निस्तरेत् वैश्यशूद्रौ पुनः प्रतिकर्त्तव्यं धनदानेन ब्राह्मणस्वभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे दृष्टान्तः क्षत्रियइत्यादि । प्रासंगिकमुपायपरं वा । जपहोमैरभिचारात्मकैः । विकल्पस्वरिगतगुणवत्त्वाद्यपेक्षया । एतेन क्षत्रियादीनां । नवाब्दशस्त्रावरणमित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । नेयं वर्णानामापदि प्रतीकारोपायव्यवस्थेत्याह क्षत्रियोबाहुवीर्येणेति ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यशूद्रौ राज्ञे धनदानेन ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता भैत्रो ब्राह्मणउच्यते ॥ तस्मै माकुशलं ब्रूयान् शुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राग्ग्याख्यातीर्थं तस्मै ब्राह्मणायाभिचरेणनिगृह्यतामपमित्यकुशलं ब्रूयात् नशुष्काङ्गिरमीरयेत् वाग्दण्डधिग्दण्डयोरपि प्रतिषेधः । अथवा सर्वेप्राक्कर्णार्जनप्राज्ञवः क्षोभयितव्योपसर्गविधाप्रभावेणशक्तः स्वयंनिग्रहीतुं

विधाता सृष्ट्यास्य राक्षः शासितापिघहीता वक्ता हितानतोमैत्रस्तस्मात्सर्वप्रशक्तियुक्तत्वान्मुर्खलोयमित्यवमन्तव्यः ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतःसृष्टा । शासिताऽधर्मस्य । वक्ताऽध्यापकः । मैत्रोऽहिंस्रः । अतोबहूपकारकत्वादकुशलमयुक्तं हिंसादि न कुर्यात् । शुष्कांपर्युषिताम् ॥ ३५ ॥

(३) कुड्डूकः । विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रशिष्यादीनां शास्ता प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता सर्वभूतमैत्रीप्रधानो ब्राह्मणउच्यते । तस्मै निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टं ब्रूयान्नापि साक्रोशावाचं वाग्दण्डधिग्दण्डरूपांतस्योच्चारयेत् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषां विप्रापेक्षत्वं विप्रात् भोति च व्यञ्जयंस्तस्यत्वन्मन्त्रैरपेक्ष्यमाह विधातेति । विधाता कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थः । शासिता वाक्शस्त्राद्यैर्वक्ता धर्मादेः मैत्रोहितानुसंधाता । अकुशलं बोधत्समम् । शुष्कां शोकजननीं आक्रोशावाचकमिति यावत् ॥ ३५ ॥

(५) गन्धनः । तस्माद्ब्राह्मणोनावमन्तव्यइति प्रसङ्गादाह विधाताशासितावक्तेति । अभिचारादीनां विधाता शासिता कारयिता वक्ता उपदेष्टा मित्रस्य भावो मैत्री तद्वाग्मैत्रः सर्वभूतहितः अकुशलमनिष्टं शुक्तं विरसम् ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतः सृष्टा । शासिता धर्मस्याध्यापकः । वक्ता हितानाम् तस्मै ब्राह्मणाय अकुशलं ब्रूयात् । न शुष्कां निहुरां गिरं ईरयेत् ॥ ३५ ॥

नवै कन्या नयुवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ॥ होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तोनासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निहोत्रे ऋत्विग्वरणस्य समाप्तानां जुहुयाद्वावयेद्वेति स्त्रीपुंसयोरपिशेषेण स्त्रीरहोवृताप्रामो-
क्यायुवत्योः प्रतिषेधः । एवमाहुतिद्वयमात्रविधिज्ञस्याल्पविद्यस्य बालिशस्य वाप्राप्तिः प्रतिषिध्यते । आर्त्तोऽव्याधिना असं-
स्कृतोऽनुपनीतः एतच्चायुक्तं श्रौते सग्निहोत्रे स्वयंपर्वणि जुहुयात् ऋत्विजामेकद्वितीयां कालमिति समाचरन्ति न च स्त्रीणामा-
विव्यसंभवतोऽगृह्णाप्रिविषये कन्यायुवत्योः प्रतिषेधो जातपुत्रायाः प्राप्त्यर्थइति वर्णयन्ति । तथाचान्येपि सूत्रकाराः कामंगृ-
ह्येऽग्नौ पञ्चो जुहुयात्सायंप्रातर्होमाविति अन्येऽपि वैतानकुशलइति वचनाच्चेताप्रिविषयमेवेदं मन्यन्ते वितानो विहारः स च
श्रौतेष्वग्निषु संभवति न च सप्रहृष्टादीनां प्राप्तिर्न त्वविदुषां विशिष्टानामिव पुंसामाविव्यविधानात् अतोऽग्निहोत्रग्रहणं सर्वकर्म-
णां होतृग्रहणं च सर्वविजापदर्शनार्थमतः श्रुत्यर्थानुवादमात्रमेषास्त्विति ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा कन्यादयो होतारस्तथा अविद्योऽतिबालो दुःखाद्यान्तश्च न होता स्यादिति त्रितयद-
ष्टान्ततया त्रयाणां कन्यायुवत्यसंस्कृतानामभिधानम् । अतएवाग्रे तथैवोपसंहारः ॥ ३६ ॥

(३) कुड्डूकः । कन्याऽनूढा ऊढापि तरुणी तथाऽल्पाध्यायिमुख्यध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतान्सायंप्रातर्होमान्
कुर्युः । हावयेदिति प्रसक्तावयंकन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । विधेः प्रमितिर्निधिरित्युक्तेनासमर्थस्य नित्ये प्रारब्धे वा कर्मणि प्रतिनिधिः प्राप्तस्तं विशिनष्टि
नेति । कन्या युवतिश्च ऊढानूढे ॥ असामर्थ्ये शरीरस्य व्रतैश्च समुपस्थिते । कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयांश्चितमिति ।
त्वपत्न्याः प्रतिविधिष्वेव प्राप्तत्वात् । बालिशो देहमात्राहं बुद्धिरधीतवेदेवेदाहोपि नास्तिकः अल्पविद्यनिरासेन मुख्यस्य
निरस्तत्वात् । आर्त्तोऽरीणी । असंस्कृतोऽनुपनीतइति प्राप्तपुत्रनिषेधार्थः ॥ ३६ ॥

(५) गन्धनः । आपद्यग्निहोत्रहोमोऽर्हणैर्वक्तव्योऽनानर्हणेति । श्लोकद्वयेनाह नैव कन्यानयुवतीरिति । अल्पविद्यो-
ऽपत्न्यः असंस्कृतोऽनुपनीतः ॥ ३६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः सच यस्य तत् ॥ तस्माद्वैतानकुशलीहोता स्यद्विदपारगः ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेकन्यादयोजुह्वतो नरकं गच्छन्ति सच यजमानो हावयिता ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेऽल्यविद्यादयोजुह्वतो होमं कुर्वाणाः । यस्य तदग्निहोत्रम् । वैतानमग्निहोत्रकर्म त कुशलः शक्तोऽबालत्वानातन्त्वाभ्याम् । वेदपारगोतिविद्यः ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लुकः । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणानरकं गच्छन्ति यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं गच्छति तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवोणः समस्तवेदाभ्यासी होता कार्यः ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव निन्दां प्रदर्शयस्तद्यतिरिक्तान्द्रयति नरकमिति । तदग्निहोत्रं जुह्वतः कुर्वाणाः ए यस्य सोऽपि नरकं पतत्यतो वैतानकुशलः श्रौतकर्मकुशलः होता स्यादित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । एते कन्यादयो यस्याहिताग्नेस्तदग्निहोत्रं सच नरके पतति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते कन्यादयः । तत् अग्निहोत्रं यजमानः प्रतिनिधित्वेन होमं कुर्वाणः सः नरके पतति ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यमदत्वा श्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ॥ अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्न्याधेयेऽश्वो दक्षिणा दातव्या प्राजापत्यग्रहणस्तुत्यर्थे अथवा नात्युत्कृष्टो नातिनिरुष्टः प्राज पत्यः अथच लौकिका ईदृशेवस्तुनि प्राजापति शब्दमुदाहरन्ति विभवे सतीति वचनादसंपत्तावददद्भवत्येवाहिताग्निः ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राजापतिः पञ्चाग्निरूपो विराट् तत्संबन्धिनं तन्निष्पत्यर्थत्वात् । अनाहिताग्निरित्याहव यायसिद्धिरुक्ता ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लुकः । आधाने प्राजापत्यमश्वं प्राजापतिदेवताकथनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्वा रुतेऽप्याधाऽनाहिताग्निर्भवति आधानफलम् लभते तस्मादाधानेऽश्वं दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । समर्थस्यानुकल्पनिषेधेन दक्षिणाननुकल्पं प्राप्तमनूय तत्रैव विशेषमाह प्राजापत्यमिति प्राजापत्यं प्राजापतिदेवताकं प्राजापतिर्विराट् सयथा अस्मदादिहिरण्यगर्भयोर्मध्यमएवं मध्यमपरिमाणोऽश्वो वा । विभवे स ति विशेषणमत्र स्तुतिः । अनाहिताग्निरसंस्कृताग्निः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । आपद्ययाधाने किञ्चिन्मूमापि दक्षिणादातव्येति सूचितम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्यं प्राजापतिरूपो विराट् तत्संबन्धिनं अश्वं अग्न्याधेयस्य दक्षिणां अदत्वा अनाहिता भवति ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानोजितेन्द्रियः ॥ नत्वस्य दक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । यावती दक्षिणा विहिता ततोऽन्यना दीयते यत्र सोऽल्पदक्षिणो यज्ञः परिक्रयः किरुदक्षिणा । त्वेन चेत्परिक्रयेण कर्मकरोलभ्यते किमिति बहुवीर्यते लोकद्ववाद्वादीनां पणलभ्यं हि कः प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः द्वादशशतदानं तत्फलभूयस्त्वायेति मन्यमानस्य प्रतिषेधः । येतु त्वल्पदक्षिणां उत्पत्यैव च सोमे दक्षिणेति क्रतुमन्तो न तन्नि ध्यते ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुण्यान्यन्यानि अपादीनि ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मिन्नात्मन्यपि कल्पेऽपि पञ्चम्यतिरिक्ताणि तीर्थं वात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वन्त पुरुषास्तो-
क्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वादक्षिणायाः त्वल्पेनापि ऋत्विगादिदोषनिषेधार्थमिदं वचनम् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च पुण्यानीति । अन्यान्यल्पधनसाध्यानि अन्नदानादीनि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अस्याधानएवानुकल्पदक्षिणा न यज्ञेष्वित्याह पुण्यान्यन्यानि कुर्वन्तीति ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिप्रजाः पशून् ॥ हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥

[अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः । दीक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमोरिपुः ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । पूर्वविध्यतिक्रमे फलकथनम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यशः परैर्गुणज्ञानम् । कीर्तिः परैस्तत्कीर्तनम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । चक्षुरादीर्नान्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपयशः स्वर्गायुषीमृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिमपत्यानि पशून्-
श्वाल्पदक्षिणो यज्ञः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं कुर्यात् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणानुकल्पाभावं सार्थवादं निगमयति इन्द्रियाणीति । उक्तप्राजापत्याश्वद्वादशशतादि
दक्षिणागुणसंख्याभावेऽसाङ्गत्वात्त्वर्गस्य हतिः इतरेषां ब्राह्मणापरितोषादिभिरिति भावः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह इन्द्रियाणियशः स्वर्गमिति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अल्पदक्षिणः यज्ञः इन्द्रियादीनि हन्ति ॥ ४० ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ॥ चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । अपविध्यत्यक्त्वा त्यागश्चरित्यानामग्निहोत्रादीनां अकरणमुद्घापनं च प्रसङ्गादत्र प्रकरणात्प्राय-
श्चित्तोपदेशोऽस्मीनिति बहुवचननिर्देशात् गृह्णामित्यागे कल्पना कार्या वीरहत्यासममिति श्रुतिर्वीरहावाएषदेवानामिति
नामकारवचनादकामत्यागे कल्पनैव ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चान्द्रायणं चरेत्तच्चरणानन्तरं पुनरादध्यादित्यर्थः । वीरहत्या पुत्रहत्या स्वयमुत्पादित-
वादयोनां वीरइति पुत्रनाम ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निहोत्री ब्राह्मणश्चातोमिषु सायंप्रातर्होमानकृत्वा मासंचान्द्रायणं चरेत् यस्माद्धीरः पुत्रः तस्य
त्याहननंतत्तुल्यमेतत्तथाच भुतिः वीरहावाएषदेवानां भवतियोऽग्निमुद्घासयते अन्येतु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च अग्नीति । अपविध्य त्यक्त्वा । कामकारतः शास्त्रादते । चान्द्रायणचरणे हेतुः वीर-
हत्या वीरो देवो ज्येष्ठपुत्रो वा तस्य हत्या हननं । तथाच भुतिः । वीरहावा एषदेवानां योऽग्निमुद्घासयेदिति ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । अनापद्यग्निहोत्रं परित्याज्यमित्याह अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनिति । कामकारतोऽनापदीत्यर्थः । वीरह-
त्याऽयुध्यमानस्य क्षत्रियस्य वधः तदपिवेधनं कामकारतइति विशेषणादापदि दोषाभावः सूचितः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामकारतो अग्निहोत्री ब्राह्मणः अग्नीन् अपविध्य परित्याज्य मासंचान्द्रायणं चरेत् । वीरहत्यास-
पुत्रहत्यासमम् । व्रतं चरेत् । वीरहा वा एषदेवानामिति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

* दोषनिषेधार्थं=तोषसिद्धौ (अ)

‡ (अ, ट, ठ, ड, य, ल)

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ॥ ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रादधिगतेनार्थेन प्रीत्यादिनाऽभ्याधेयेन कर्तव्यमिति व्याचक्षते नतु प्रवृत्तकर्मणो नित्यकर्मानुष्ठानं प्रतिषिध्यते । तथाचोक्तं न शूद्राद्विहितानुष्ठानं करणीयमयाचितलाभेन नास्ति दोषः प्रवृत्तकर्मणस्तदर्थं तथाचासत्प्रतिषेधादात्मवृत्तिरेका प्रतिषिद्धा नित्यानि कर्माण्यभ्यनुज्ञातान्यतः शूद्रधनेन प्रार्थितलब्धेन वाऽविशेषाभिधानसामर्थ्यादभ्याधेयस्यैवास्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञायते । यदि सर्वकर्माण्येयं प्रतिषेधः स्यादनेनैव सिद्धत्वान्बभूवुः प्रतिषिध्येत नयज्ञार्थधनं शूद्रादिति अभीनां वृषलाभित्ववचनं लिङ्गान् ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मवादिनो वेदवादिनः ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । ये शूद्रादधिगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधामेन याचनेन वाऽर्थस्वीकृत्य वृषलाभ्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणामेव याजकाननु तेषां तत्फलं भवति अतस्ते वेदवादिषु निन्दिताः ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वं नयज्ञार्थमित्यनेन शूद्रभिक्षितेन न यज्ञादिकं कर्तव्यमित्युक्तं संप्रति निश्चितया शूद्राग्निहोत्रोपासकान्प्रत्याह यदिति । अधिगम्य तवाग्निहोत्रं कर्तास्तीति धनमादाय ॥ ४२ ॥

(५) नन्दः । आपद्यपि न शूद्रादग्निहोत्रार्थमतिग्रहः कार्य इत्याह श्लोकद्वयेन येशूद्रादधिगम्यार्थमिति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये शूद्रात् अर्थं प्राप्य अग्निहोत्रं उपासते ॥ ४२ ॥

तेषां सततमज्ञानां वृषलाभ्युपसेविनां ॥ पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविध्यतिक्रमे दोषाभिधाने निखिलप्रकरणमेतत् ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दाता सशूद्रः । तदेतत्सर्वमग्निहोत्रविषयं संगतुक्तम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां मूर्ध्निपादं दत्त्वा शूद्रस्तेन दानेन सततं पस्तीके दुःखिभ्यो निस्तरति नतु यजमानानां फलं भवति ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तेषामिति । पदा पादेन । दाता प्रतिबिम्बार्थधनस्य । दुर्गाण्यादः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलानां द्रव्येणाभ्युपसेविनां मस्तकं पदा चरणेन अज्ञादीनां मस्तकं आक्रम्य दाता दुर्गाणि नरकान् संतरेत् ॥ ४३ ॥

अकुर्वन्निहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेन्मित्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीं प्रकृतान्येव प्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते प्रथमं तावत्तेष्वधिकारं निरूपयति । कोत्राधिकारो विहितनित्यनयासंभ्योपासनाग्निहोत्रादियावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिभिः पदैर्ज्ञापितनित्यभावान् यदप्यनियतनिमित्तैः शुचिः स्पर्शनादौ स्नानादितद्विहितमकुर्वन्प्रमादालस्यादिना तथानिन्दितं प्रतिषिद्धं सुरापानादि तदपि शास्त्रमतिक्रम्य सेवमानः प्रायश्चित्तीयते तदेतदुक्तं भवति नैमित्तिको यमधिकारो विहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च प्रायश्चित्तं ननु च ग्रामकामसंयहणीविहिता ततो यामार्थिनः कथांचदकरणे विहितानि क्रमः स्यात् यदि नाम ग्रामार्थी मत्स्यवेद्यासतस्तत्कामोस्य यदा ग्रामकामयते तदा तस्य तद्विहितं भवति न चैतद्वर्तते विहितमतिक्रमेदतश्च प्रायश्चित्ते ग्रामउच्यते ग्रामस्य त्वा

मीस्यामिति फललित्तया तस्य तत्र प्रवृत्तिर्नविधिलक्षणा शास्त्रं तु यागग्रामयोः साध्यसाधनसंबन्धावेदकमेव वस्तुतोय-
द्यपि तत्रापि कर्तव्यता प्रधानप्रसाधनोवाक्यार्थस्तथापि फलासिद्ध्यर्थमेव कर्तव्यताविधिरवगमयत्यतश्च नावगमं कु-
र्वतः फलनिषिध्यते न पुनः प्रत्यवायोत्र प्रत्यवायस्तत्र च प्रायश्चित्तं ननु च नित्यानामकरणे प्रत्यवायो भवतीति कुतश्च-
यमवगतिः न ह्येवमग्निहोत्रादौ श्रूयते योनं कुर्यात्सप्रत्यवेयात् श्रूयते वाक्यशेषेषु वेदिभ्यः परमा भवतीति सर्वत्रार्थ-
वादाः प्रत्यवायप्रदर्शनार्थाः सन्ति । अवश्यं च तेषामालम्बनं वाच्यं नान्यथाविधिनैकवाक्यतां भजति यत्रापि न श्रूयन्ते तत्रा-
पि विध्यनुग्रहार्था अर्थवादाः प्रकल्प्यन्ते किंचार्थवादौ विधेरेव प्रवर्तकत्वमन्यथानोपपद्यते । यावदप्रवृत्तौ प्रत्यवायप-
रिहारो न कल्पित एव विधेः प्रवृद्धव्यवहारे विधिः प्रवर्तते बाध्यते तु पुरुषप्रवर्तना रूढोक्तौ न च पुरुषा अपुरुषार्थप्रवर्तयितुं-
शक्यन्तेऽतः प्रवर्तकत्वविहितविधिर्मा भूदिति श्रुतिसिद्ध्यर्थकल्पनैषा । यद्यपि त्वर्गादिकल्पनानामपि तथा र्थलभस्तथापि
यावज्जीवादिपदविरोधात् प्रत्यवायपरिहारार्थतापि स्यात् । उक्तं ॥ भयाद्विद्यादशीपुंसां प्रवृत्तिरुपजायते ॥ न तादृशी भवेदत्र वि-
धिकोऽतिशयैरपि ॥ तस्मादकुर्वन्विहितमिति नित्यं कर्मेति द्रष्टव्यं । ननु चाशुचिस्पर्शनादौ न नित्यावेदिकचित्पदमस्ति याव-
ज्जीवमित्यादिवत् किमत्रान्येन पदेन निमित्तविशेषेण श्रुतं तस्य च तन्निमित्तेन कर्तव्यता नाम प्रतीयते नाधिकारान्तरप्रत्य-
पेक्षा याजायते यदानिमित्तसंविधानंतदाकर्तव्यमित्युपगमैर्नित्यतासिद्धिरग्निहोत्रादावपि न नित्यशब्दोऽस्ति निमित्त्य-
नित्यत्वात् । प्रसज्जन्विदितत्वेऽपि विषयेषु संस्कृतान् भोजनचन्दनानुलेपनादिषु तात्पर्यत आसेवाप्रसङ्गो विषयाभिलाषपरतेति
यावत् ननु चैतदपि प्रतिषिद्धमिन्द्रियैः सुखलुब्धेषु न प्रसज्येत कामत इति स्नातकव्रताधिकारान्नायप्रतिषेध इति मन्यते । व्रत-
शब्दाधिकारे हितव्रतप्रतिषेधकः संकल्पविशेषो हि मानसस्तत्रोपदिश्यत इदं मयानकर्तव्यमिति । अथवा कश्चिदल्पप्रतिषेधेन तु-
ल्यतां मन्येत पदार्थस्तावदर्थन निषिध्यत इति मन्यमानोऽतः समानीक्रियते अथवा सामान्ये तद्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपदे-
शो दृष्टः प्राधान्यरूपापनार्थं यथा ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तशब्दो रूढिरूपेण विशिष्टे नै-
मित्तिके वर्तते तदेतीच्छतिवेति विनिमयः कर्तव्यव्यत्ययो बहुलमिति नर इति वचनंचातुर्वर्ण्याधिकारार्थम् ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवं प्रासांगिकं तत्तद्विहितं समर्थं प्रकृतं प्रायश्चित्तमुपक्रमते अकुर्वन्निति । विहितं नित्यं-
संध्योपासनादि न तु काम्यमपि । निन्दितं निषिद्धं परस्त्रीगमनकलत्रभक्षणादि समाचरंस्तद्विषयं कायव्यापारं कुर्वन् ।
इन्द्रियार्थेषु तेष्वेव प्रसजन् मनसा व्याप्रियमाणः । एतेन निषिद्धविषयौ कायिकमानसव्यापारौ गृहीतौ । वाचिकोपि
व्यापारः प्रायिक एव । प्रायश्चित्तीयने प्रायश्चित्ताहो भवति ॥ ४४ ॥

(३) कुड्मूकः । नित्यं यद्विहितं संध्योपासनादिनैमित्तिकं च शवस्पर्शादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनु-
तिष्ठन् विहितनिषिद्धेष्वन्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति न च्चिन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत । काम इति
निषेधान्निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेष्वित्यपि संगृहीतमतः पृथङ् न वक्तव्यं उच्यतेऽस्य स्नातकव्रतेषु पाठात्तत्र व्रतानी-
मानि धारयेदित्युपक्रमान्नायप्रतिषेधः किन्तु व्रतां विधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथङ् न वक्तव्यमिति चेन्न
स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रायश्चित्तार्थं तन्निमित्तान्यनुवदति अकुर्वन्निति । विहितमग्निहोत्रादि । निन्दितं ब्राह्मणवधा-
दि । प्रसजन् अत्यन्तं प्रसक्तं कुर्वन् स्वदारेष्वनृतौ गच्छन् अरण्येष्वपि दिवा स्त्रीसंभोगत्रिचतुर्वारं भोजनादौ प्रायश्चित्तीयते
तदधिकारीषु । [स्थापत्यार्थं] विशेषकं कर्म प्रायश्चित्तं तदकरणे नरकः । तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ विहितस्याननुष्ठाना-
निन्दितस्य च सेवनात् ॥ अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनश्चतीति ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । अधमायश्चित्तवक्तुप्रायश्चित्तमिप्तिमि तावत्सामान्यतआह अकुर्वन्विहितकर्मैति । विहितनित्य-
नैमित्तिकं । निन्दितप्रतिषिद्धं । प्रसज्यप्रकर्षेण सङ्गकुर्वन् ननुइन्द्रियार्थेषु नप्रसज्येत प्रसङ्गोपि निषिद्धएव तद्धि स्नातकब्रा-
ह्मणमात्रविषयमन्नरघहणं मनुष्यमात्राधिकारार्थम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विहितकर्म सन्ध्योपासनादि ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तंविदुर्बुधाः ॥ कामकारकृतेप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामकारकृतेप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तगौरवार्थमिदमुच्यते । अकामतः कृतइति प्रमादकृतेपापे शा-
स्त्रव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमाहुः कस्य पुनर्हेतोर्विधिःप्रतिशास्त्रप्रतिक्रम्याकार्यं प्रवर्तते सप्रायश्चित्तमाचरिष्यतइति । कांवि-
शेषहेतुस्तस्मात्कामकृते दोषे प्रायश्चित्तंशास्त्रानर्थक्यमिति मन्यन्ते । एवंपूर्वपक्षभङ्गयोपन्यस्याति कामकारकृतेऽपीति
शब्दात्कामतोऽकामतश्चकृते व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तकर्तव्यमितिशास्त्रार्थः । श्रुतिनिदर्शनादिति वैदिकलिङ्गनिदर्शनमुपह्वयब्राह्म-
णमुपकर्तव्यं । इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् नच श्वभ्योदानंयतीनामकामतः संभवति उपह्वयंप्रायश्चित्तार्थंप्रजापति-
रिन्द्रायप्रायच्छदिति स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तं पापनिर्णयकंतपोविदुषःकर्तव्यत्वेन । कामकारकृतेतु महापातके वैधमरणा-
न्निष्कृतिरन्यथातु भोगादेवेति केषांचिन्मतम् । तत्र त्वमतं प्रमाणदर्शनपूर्वकं दर्शयति कामकारेति । कामकारः कामपू-
र्वकः प्रयत्नः । तरतिमृत्युं तरतिब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजतइतिश्रुतिः । नचात्राकामकृता ब्रह्महत्या ग्राह्या । इन्द्रोयती-
न्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीलावागभ्यवदत्संप्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपह्वयंप्रायच्छदितिप्रक्रमान्नचाज्ञानादिवात्रापि
हृत्येति प्रकल्प्यं यतीनां तपसोभयोदेव । तेन ज्ञात्वा घातनस्य प्रकृतत्वादिति [यदाचैवस्थितंतदाह अकामतइति । अ-
कामतोऽज्ञानेसत्यपि अयेमोहादित्युक्तः । वेदाभ्यासेन गायत्र्यादिजपेन । विप्रस्य जप्येनैवतुसंसिध्येद्ब्राह्मणइति* त्युक्त-
त्वात् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लुकः । अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तंभवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं
भवतीत्याहुः एतच्च पृथक्कृत्याभिधानंप्रायश्चित्तगौरवार्थंश्रुतिनिदर्शनादिति । इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तम-
श्लीलावागित्यवदत् संप्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपह्वयंप्रायच्छदिति अस्यार्थः इन्द्रोयतीन्बुद्धिपूर्वकंस्वभ्योदत्तवान्संप्रायश्-
चित्तार्थंप्रजापतिसमीपमगमत्तस्मैप्रजापतिरुपह्वयाख्यं कर्मप्रायश्चित्तं दत्तवान् । अतः कामकारकृतेऽप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । इच्छानिच्छाकृते पापे मतभेदं प्रदर्शयन्प्रायश्चित्तमाह अकामतइतिह्याभ्याम । श्रुतिनिदर्श-
नात् इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीलावागभ्यवदत्संप्रजापतिमुपाधावत्तस्माद्द्वारायैतमुपह्वयं प्रायच्छदितिश्रुतेः
सालावृकेभ्यःश्वभ्यः अश्लीलाब्रह्महासीत्येवंरूपा उपह्वयमश्वमेधरूपं प्रायश्चित्तं प्रायच्छदुपदिदेशेतिश्रुतेरर्थः । एके म-
न्वादयः ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अकामतोऽमतिपूर्वतः बुधाः सर्वे विद्वांसः एके कतिपये श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एके आचार्याः कामकारकृते पापे प्रायश्चित्तं आहुः ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतंपापंवेदाभ्यासेन शुध्यति ॥ कामतस्तु कृतंमोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनरेतानि प्रायश्चित्तानि निमित्तमात्रपर्यवसायीनि संध्योपासनादिमदुत्तकार्यपर्यन्तानि शास्त्र-

रशौचवदुष्पन्नदोषनिर्घातार्थानि । तत्र केचिदाहुः नहि कर्मक्षीयते कार्यविरागित्वमेव धर्माधर्मयोः नहि कर्माणि त्वफल-
प्रदत्वा प्रलीयन्ते । तदुक्तं नहि कर्मक्षीयतइति तस्माद्योतिक्रमकारी सततो नरकफलं भुङ्क्तुं एवं प्रायश्चित्तानि यदि न करोति तत-
स्तदतिक्रमात्प्रत्यवायान्तरोत्पत्तिः तदेतदुक्तं नहि कर्मचरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुध्यतइति त्वशब्देनैव शुद्ध्यर्थता
विहिता तथापि तैः कृतैरपोहेतु पापं स्वयंकृतत्वात् यदप्युच्यते प्रतिषेधविधिना प्रतिषिध्यमानक्रियाकर्तुः प्रत्यवायभा-
गित्वमवगमितं न तस्य प्रायश्चित्तैर्मिथ्यात्वं शक्यते कर्तुं तदप्युक्तं । यतस्तेन दुःखहेतुता तस्यावगमिता प्रायश्चित्तेष्वपि तपो-
दानादि दुःखमस्त्येव अल्पेन तादात्मिकेन दुःखेनागामिनः संभाव्यमानस्य महतो दुःखस्य निवृत्तिर्युक्तैव यथा व्याधेस्तत्तत्क-
टुकौषधदानलघ्वाहरादिना यथाव्यतिक्रमं कृत्वा कर्माश्च स्वयमागत्यराजनि वेदनं करोत्येवं कर्मास्मीति सोर्द्धदण्डभाग्भवति ।
यस्तुराजपुरुषैर्हृदा दानीयेत स भूयो दण्ड्यते एवमुपदेशानामर्थवत्वासिद्धिरतः स्वयं कार्यविरोधित्वमस्य विहितत्वान्निष्क-
तिः प्रायश्चित्तमिति समाख्यातमपि तत्तदेव कृतदोषस्य निर्यातनमप्यकारणं निर्यातो निरुक्तिरिति उच्यते । एवं प्रायश्चित्तमपि
नास्याधिकारप्रतिप्रसवार्थं पंचानामेव पातकानामधिकारोपगमविहितत्वाद्भिजातिकर्मभ्याहानिः पतनमिति नचात्र वेदा-
भ्यासोऽकामतः कामतस्तप इति विषयविभागो बोद्धव्यः उभयार्थोभयत्रोपदर्शनार्थत्वात् । निमित्तोपदेशकरणे पठितत्वात्
ब्रह्महादादशेत्यादिप्रायश्चित्तानामुपक्रम्यमाणत्वात् । तस्मादकामतो लघुप्रायश्चित्तं कामतोगरीय इति श्लोकस्य तात्पर्यं ननु-
चाकामतो नैव तस्य कर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकत्वं कर्तव्यं तस्य उच्यते यथा च लौकिको देवेन कार्यते किमयं करोतीति किंच लिप्सया यत्र प्रवृ-
त्तिस्तत्र प्रतिषेधः । कायोहि मद्यपः स्पृहयति स पिपासुं न कदर्थति मापासीः सुरामिति यस्तु जलार्थं जलबुद्ध्याद्यसुरां पोतवांस्त-
स्याजानतो नापराधो नहि तस्य सुरालिप्सया प्रवृत्तिः । अथोच्यते विधिलक्षणप्रवृत्तिर्न निषिध्यते सत्यं भवत्वर्थलक्षणाननु-
मध्ये तर्ह्युदकेन च सर्वस्यार्थलक्षणायाः प्रतिषेधः । केचिदाहुः प्रत्यवायपर्यन्तो विधिर्विषयवन्निषेधशास्त्रार्थस्तेषामचो-
पमेतद्विषयविशेषणोपानं ज्ञानतो ज्ञानतश्च मरणाय कल्पत एव एवं ब्रह्महत्यादयोपीति येषामपि कर्तव्यमिति वचनात् । क्रियते
कर्तव्यमिति न क्रियते तेषामपि लौकिकक्रियया प्रवर्तमानस्य निषेधः प्रवर्तमानश्चोच्यते प्रवृत्तः कर्ता कर्तृत्वमबुद्धिपूर्व-
रूपमस्ति कूलपततीति मन्त्राद्यंगौणकर्तृताभावः स्वतंत्रः कर्तेति हि स्मर्यते नेच्छया प्रवर्तते यः सकर्तेति किंचास्मादेव
चानात्मादकृतो दोषोऽस्ति प्रायश्चित्तमिति किमपरेण विकल्पितेन ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्येषां तु तत्स्थाने दानाद्येव । एतच्चानिदिष्टप्रायश्चित्तविशेषपापविषयम् । मोहादज्ञाने-
नापि । कामतश्चोच्यते कृतं पृथग्विधैः पराकादिप्रायश्चित्तैः । एतेन कामादेव प्रायश्चित्तं वृद्धिच्छासयोः कारणं ननु ज्ञाना-
ने इति कथयति । यत्रापि च ज्ञानात्कृष्णवद्मज्ञानादैर्द्वयमित्यादौ ज्ञानपदेनोल्लेखस्तत्रापि कामनाहेतुज्ञानमेवेष्टेन-
नामनैव लक्ष्यते कर्तृत्वं प्रतिच ज्ञानात्कामनैव नेदीयसी ज्ञानमिच्छाप्रयत्न इति क्रमादतः सैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तृत्वो-
पपक्षनिष्पन्नप्रायश्चित्तबुद्धिह्लासहेतुः । न च ज्ञाने विषयविनिगमनापि शङ्क्या किंपापविशेषप्रयोजकी भूतब्राह्मणत्वा-
दुपाधिज्ञानमिष्टमुत तद्वधपापहेतुत्वज्ञानमिति ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । अनिच्छातः कृतपापं वेदाभ्यासेन शुध्यति नश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रायश्चित्तापे-
या लघुप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थं प्रायश्चित्तांतराणामपि विधानाद्वागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरनिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्राय-
श्चित्तैर्विधाधनतपोभिः शुध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरं अतः पूर्वोक्तस्यैवायं व्याकारः यद्यप्यधिकारनिरूपणं प्रकृतप्रायश्चित्तं-
वनंतरं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानाल्लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानात् गुरुप्रायश्चित्तेऽधिक्रियतइति अधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । पापं ब्रह्महत्यादि । वेदाभ्यासेन वक्ष्यमाणपावनान्पाद्यभ्यासेन । पृथग्विधैः द्वादशवार्षिकार्यैः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । मोहः कामक्रोधाद्यभिभवः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोहात् रागादिव्यामूढतया । कामतस्तु कृतं एनः पृथग्विधैः प्रायश्चित्तैः अपैति ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतांप्राप्यदैवात्पूर्वकृतेन वा ॥ न संसर्गव्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेः कृते द्विजः ॥ ४७ ॥

[प्रायोनामतपः प्रोक्तंचित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् १ ॥]^१

(१) मेधातिथिः । दैवात्स्वीकृतात्ममादादित्यर्थः अन्येतु दैवशब्दस्थाने मोहादिति पठन्ति मोहादेवाकार्यक्रियते कोहमूर्खः शास्त्रव्यतिक्रमिष्यति पूर्वकृतेन जन्मान्तरकृतेन चोपभुक्तफलेन कर्मणा विशेषेण कौनख्यादिलिङ्गाद्यनुमितेनैतदुक्तं भवति । इह जन्मकृते व्यतिक्रमे बुद्धिदर्शपूर्वमबुद्धिपूर्ववा तथा जन्मान्तरकृतेऽपि लिङ्गानुमेयेकर्तव्यं किंपुनः कुनख्यादीनां प्रायश्चित्तं कृत्वा तिकृत्वा चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानि वसिष्ठेन तु यस्य यल्लिङ्गतेन तदेव प्रायश्चित्तं केनचिदर्शनं कर्तव्यमिति पठितमतश्चैव ते सर्वेऽकृतप्रायश्चित्तानसंसर्गसद्भिर्वर्जयेयुरभ्ययनादिक्रिययैकस्थानादिरूपतया संसर्गोपपद्युमश्रयत्वादन्यतरप्रतिषेधेनोभयोरपिसिद्धिः प्रतिषेधस्तथापि सद्भिस्तैः संसर्गो न कर्तव्य इति पुनः प्रतिषिध्यते । उत्तरत्र कर्तृभेदादेकस्य हि प्रतिषेधे स एव प्रायश्चित्तीत्यान्वद्वितीयः । सत्यपि संसर्गेऽत उभयोः प्रायश्चित्तार्थमुभयत्र प्रतिषेधः । सतामसां चातः श्यावदन्ति प्रभृतिभिरकृतप्रायश्चित्तैः शिष्टैः सह संसर्गो न कर्तव्यः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रायश्चित्तीयतां जपपराकादिप्रायश्चित्तार्हताम् । दैवादिनिच्छया । पूर्वकृतेन पूर्वं त्वेच्छया कृतेन । अकृते प्रायश्चित्ते न संसर्गं सद्भिर्गच्छेत् तत्करणपरस्यापि पापोत्पादनेन पापाधिक्यापत्तेः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । दैवात्ममादादैन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतांप्राप्यकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं गच्छेत् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तद्वैविध्यमुनुवदस्तद्वतो नियममाह प्राय इति । प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तनिमित्तब्रह्मत्यादिमताम् । दैवादनवधानात् । पूर्वकृतेन ऐहिकेन जन्मान्तरकृतेन कौनख्यादिव्यवचनेन । अकृते प्रायश्चित्ते सद्भिर्दुष्टैः संसर्गं सवन्धं न व्रजेत् द्विज इत्युपलक्षणम् नरमात्रस्य ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यत्वे कारणमाह प्रायश्चित्तीयतामिति । प्रायश्चित्तीयतांप्रायश्चित्तार्हतां दैवात्प्रायश्चित्तीयतां वक्ष्यमाणं रूपविपर्यययुक्तत्वमकृत इति पदं सद्भिः संसर्गं व्रजेन्न संसर्गयोग्यः अयमभिप्रायः । केवलप्रायश्चित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं मेव प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रायश्चित्तीयतांप्रायश्चित्तमिति यस्य सः प्रायश्चित्ती तस्य भावः प्रायश्चित्तो यताताम् । हि अकृते प्रायश्चित्ते सद्भिः संसर्गं व्रजेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ॥ प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह इह दुःश्रितैः केचिदस्मिन् जन्मनि प्रतिषिद्धाचरणैस्तथा पूर्वकृतैः कर्मभिरतथं प्राक्सद्दार्नीरूपविपर्ययपपचोदुष्कृतशेषेचिह्नरूपतोऽनुक्रम्यते ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इहेहजन्मनि । दुश्चरितैरुत्कटैः । रूपविपर्ययं कौनख्यादि लभन्ते । केचित्पूर्वकृतैर्नरके-
ऽननुभूतैः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । इहजन्मनि निषिद्धाचरणैः । केचित्पूर्वजन्मकृतैर्दुष्टस्वभावामनुभूयाः कौनख्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्नु-
वन्ति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्स्पष्टयति इहेति । अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमभुतइत्युक्तेरिह जन्मन्यपि फलप्रदत्वं
कर्मणां पापः पापेनेति श्रुतेः । रूपपदं दुःस्वस्याप्युपलक्षकम् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । किन्तु ऐहिकसंसर्गयोग्यत्वार्थं प्रायश्चित्तकर्तव्यमितिकारणान्तरमाह इहदुश्चरितैरिति । अत्राप्युक्ते
प्रायश्चित्तइत्यनुषक्तव्यमित्यतोऽस्मिंल्लोके रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति तस्मादपि प्रायश्चित्तादिकं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुरात्मानः कृतपापाः नराः पूर्वविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ॥ ब्रह्महा क्षयरोगित्वंदौश्चर्म्यगुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । [क्षयोनामरोगराज्यक्षमेतिवैद्यानां प्रसिद्धस्तेन तद्वा भवति ब्रह्महत्याविशेषेण गुरुस्त्रीगामी]*
दुश्कर्माकथितगन्धवाहिन्या नासिकया युक्तः पिशुनएवंसूचकोदुर्गन्धवाहास्यः ननुचसूचकः पिशुनएव सत्यमेकः कल्पयि-
त्वा परदोषानुपकाशयति अन्यस्तु सत्यानेवाविदितानिति भेदः । आतिरिक्त्यमधिकंगता । मिश्रकेयोद्रव्याण्यद्रव्यैस्तदाभा-
सैः समर्दयति यथाकुंकुमकुसुमेनान्यैरन्यानि । आमयावीर्यस्य भुक्तमन्नं न सम्यक् जीर्यते । मौक्त्यं वा वैकल्यं यत्राप्रतिपत्तिमा-
नपत्नारी शिष्टं प्रसिद्धं । विरुताकृतयः आकृतिः संस्थानविरुताऽमनोरमानिन्दितैषां कर्मविशेषेणेति एषां कर्मणां कुम्भीपा-
कयमयातनास्थानेषु फलतदनुभूतवतर्षच्छेषे तस्मिन्कर्मण्युद्दिक्ते च सुकृतेऽदत्तफले फलदानोन्मुखे दुष्कृतस्यासद्भावोतः
कर्मावशेषोपपत्तिः ॥ ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंविशिष्टैरेतत्प्रश्नयति सुवर्णचोरइति । श्यावदन्तः कपिशदन्तः । दौश्चर्म्यमकोशलि-
ङ्गत्वम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति निषिद्धसुरापः श्यावदन्ततां ब्रह्महाक्षयरोगित्वं गुरु-
भार्यागामी विक्रोपमेहनत्वं पिशुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गन्धिनासत्वं अविद्यमानदोषाभिधायको दुर्गन्धिमुखत्वं धान्य-
चौरोऽङ्गहीनत्वं धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्ताऽतिरिक्ताङ्गत्वं अन्नचौरो मन्दानलत्वं अननुज्ञाताध्यायीमूकत्वं वस्त्रचौरः
श्वेतकुष्ठत्वम् अश्वचौरः खंजत्वं एवंबुद्धिवाक्चक्षुः श्रोत्रविकलाविकृतरूपाः साधुविगर्हिताश्च प्राग्जन्मार्जितोपभुक्तदु-
ष्कृतशेषेणोत्पद्यन्ते ॥ दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा । हिंसारुचिः सदारोगीवाताङ्गः पारदारिकः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
५१ ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र किं निमित्तं किं रूढैरन्यमित्यत्राह सुवर्णचोरिति त्रिभिः । कौनख्यं क्लिन्ननखता तेनैव तद-
पेहरणात् । श्यावदन्तता स्वभावतः श्यामदन्तता पानकाले सुरया तत्स्पष्टेः । क्षयरोगित्वं राज्यक्षमयुक्तता । दौश्चर्म्यं
शस्त्रस्य विकारो अकोशलिङ्गत्वं शिश्नेन तत्कृतैश्च ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । रूपविपर्ययप्राप्तिमेव चतुर्भिः श्लोकैर्दर्शयति सुवर्णचोरः कौनख्यमिति ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन तेन स्वपापेन रूपविपर्ययमाह सुवर्णैः । सुवर्णचौरः विमलवर्णः सुवर्णचौरः कौनख्यं कुनखस्य भावं । गुरुतल्पगः दौर्धर्म्यं दुश्चर्मणः भावः तम् ॥ ४९ ॥

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ॥ धान्यचौरोः दुग्धीनत्वं यातिरैत्यन्तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिरिक्तमङ्गाधिक्यम् आतिरेक्यमितिकचित्पाठः । मिश्रकोबुसादिना मिश्रीकृत्य धान्यविक्रेता ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । सतोदोषस्य वक्ता पिशुनः । असतस्तु सूचकः । आतिरेक्यमङ्गस्यैव । मिश्रकः धान्यस्येत्येववादिना ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । आतिरेक्यमतिरिक्ताङ्गत्वं तत्तदाभासैर्द्रव्यादि मिश्रीकृत्य येन विक्रयादि क्रियते समिश्रकः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । पिशुनः अविद्यमानपरदोषप्रख्यापनशोः पूतिनासिक्यं दुर्गन्धनासिकः सदोषसंकीर्तयितुं मिश्रकः धान्यस्य अन्नादिद्रव्यस्यमेलकः आतिरेक्यं अङ्गाधिक्यं षडङ्गुल्यादि ॥ ५० ॥

अन्नहर्ता मयावित्वं मौक्यं वामप्रहारकः ॥ वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्कतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

[दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् । हिसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमर्हिसया ॥ ५१ ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । आमयावित्वमग्निमान्द्यम् । वागपहारकोन्यस्य पदरचनामात्मीयां ज्ञापयन् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नहर्ता पक्वान्नहर्ता आमयावित्वं मन्दानलताम् । मौक्यं मूकताम् । वागपहारकोऽप्येतन्नाधीतमिति मिथ्यावादी यस्तत्कृतं पुस्तकं त्वनाम्नाभ्युपयति सोवागपहारकः । श्वैत्र्यं श्वेतकुष्ठताम् । देहस्य कुष्ठतां प्रतिष्ठतीतिकौनख्यादि [इति द्वादशं सुवर्णचौरादयः प्राप्नुवन्तीत्यनुषजते] दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् । हिसाः रतः सदारोगी षडंश्च पारदारिक इति कचित् [पाठः] ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नहर्ता अन्नस्यहर्ता आमरोगित्वम् । मौक्यं मूकस्य भावः । वागपहारकः पुस्तकपहारकः श्वैत्र्यं श्वेतमण्डलकारकम् ॥ ५१ ॥

[रामचन्द्रः । तथा दीपहर्ता अन्धः । दीपनिर्वापकः काणः ॥ १ ॥]

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्भिर्गर्हिताः ॥ जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मविशेषेण पूर्वमरणान्तरतः कर्मविशेषेणात्र जायन्ते भवन्ति । तथा पूर्वजन्मभूतकामैरेण जायन्ते उत्पद्यन्ते इति व्याख्येयम् । जडोऽनायत्ताङ्गः ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एवमिति । विकृताकृतयः जडादिविकृतरूपाः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । येयमुक्ता रूपविपर्ययप्राप्तिर्न तत्पापस्य प्रधानफलरौरवादिषु भुक्तशेषस्येत्याह एवं कर्मविशेषेण सद्भिर्गर्हिताः सत्संसर्गनिर्हताः ॥ ५२ ॥

(५१) विशेषेण=विपाकेन (ण)

१ (ख, क, ग, अ, ट, ठ, ड, ण, य, ल,) * (क, ग, अ, ट, ठ, ड, ण, य, ल,)

(१) राघ० २

(६) रामचन्द्रः । सद्भिर्विगर्हिताः निन्धाः ॥ ५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ निन्दैर्हिलक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैः सह ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । निन्दैर्हिलक्षणैः कुनखश्यावदन्तादिभिरनिष्कृतैः सह ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्कृतैः सह अकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनोयैस्तेऽनिष्कृतैः सह अकृतप्रायश्चित्ताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतशेषेण निन्दैर्हिलक्षणैः कुनखत्वादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्माद्विशुद्धये पापनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्तव्यं एवं भिन्ने जुहोतीति वृत्तने-
मत्तिकमात्रप्रायश्चित्तं किं त्वनिष्कृतैः सह इत्युपादानात् तथा विशुद्धये चरितव्यमित्युपदेशात् पापक्षयार्थेन एवाधिकारः । त-
स्माद् हि प्रायश्चित्तं हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रनिर्देशाद्वा त्रिसन्न्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्धय इति फल-
धिकारिविशेषणं युक्तं । इममेवार्थं स्फुटयति याज्ञवल्क्यः ॥ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिघहाच्चेन्द्रि-
णां नरः पतनमृच्छति ॥ तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः । विशुद्धये पापविना-
शाय बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान् प्राप्य तत्क्षयात्संसारान्मतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्वमानित्यादिना महापातक्यादीनां-
रकादिप्रामिष्यति न तन्नैमित्तिकमात्रं प्रायश्चित्तानां संगच्छते । तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थेन एव प्रायश्चित्तवि-
वाधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह चरितव्यमिति । अनिष्कृतैः सह अकृतप्रायश्चित्ताः निन्दितैः कौनख्यादिलक्षणैः-
वैरैः युक्ता दृश्यन्ते । यतो महापातकिनोऽतस्तैर्विशुद्धये प्रायश्चित्तं चरितव्यं कार्यमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अकृतप्रायश्चित्तपापास्तैर्लक्षणैः कौनख्यादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्मादपि प्रायश्चित्तं चरितव्यमिति
५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिष्कृतैः सह अकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५३ ॥

ब्रह्महत्यासुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ॥ महान्तिपातकान्याहुः संसर्गश्चापितैः सह ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । गुर्वङ्गनागमः स्तेयं पतितसंयोगः । सर्ववर्णानां महापातकानि सुरापानं ब्राह्मणस्यैव स्तेयं ब्राह्मण-
हरणं स्मृत्यन्तरात् ब्राह्मणसुवर्णापहरणे महापातकमिति । पातकशब्दः पातयतीति व्युत्पत्त्या सर्वव्यतिक्रमेऽप्युवर्तते महा-
केषूपपातकेषु च महच्छब्दो गुरुत्वप्रदर्शनार्थः तैश्च संयोगमेकैकेनापि । स च वक्ष्यति संवत्सरेण पततीत्यादिना ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापानं द्विजानाम् । स्तेयं ब्राह्मणस्वर्णस्य ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यापस्त-
मृतेः । गुर्वङ्गना गुरुपत्नी अत्रोच्यते । संयोगमेकशब्दमन्नादिसंसर्गश्च तैश्चतुर्भिर्नतु सहसंसागिभिरिति । एतच्च संज्ञा-
शब्दे व्यवहारलाघवाय । एवमप्येपि ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणप्राणविधोगफलकोऽप्यपारो ब्रह्महत्या । स च साक्षादन्यवानियुज्य तथा गोहिरण्यपहणादि-
तत्कार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या नन्वेवमिषुकारस्यापीषूत्पादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि हन्तृगतम-
पादनद्वारा ब्रह्महत्यास्यात् । उच्यते शास्त्रतोयस्य ब्राह्मणहन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महन्ता । अतएव शातातपः ॥ गोभू-
षपहणे कोसंबधकृतेऽपि वा । यमुद्दिश्य त्यजेत्याणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ एवं चाभ्याग्यपि शास्त्रीयाण्येव ब्रह्मवधनि-

मिचानि ज्ञेयानि । तथा ॥ रागाद्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परतएव वा । ब्राह्मणंघातयेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति ॥ प्रयोजक-
स्यापि हन्तृत्वंशास्त्रीयम् । तथा निषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुभार्यागमनं गुरुरत्र पिता निषेकादीनि कर्मणीत्या-
दिना तस्य गुरुत्वेन विधानात् । एतैश्च सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याहुः । महापातकसंज्ञा चेयं-
वक्ष्यमाणस्योपपातकादिसंज्ञालाघवार्थम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । नवमाध्यायोक्तमहापातकान्यनुबद्धम्पपातकान्याह ब्रह्महेतिपञ्चभिः । ब्रह्महत्या ब्राह्मण-
प्राणवियोगफलकोव्यापारः ॥ आकृष्टस्ताडितोवापि धनैर्वाविप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ एवं
वृद्धशतातपोपि ॥ गोहिरण्यादिग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतेपिचेति निर्मत्तीपादभाग्भवेदित्युद्देश्ये संकोचः । तैः महापातकिभिः
संसर्गोनिध्यादिति संबन्धोपि महापातकं प्राहुरित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अथनिन्दितचरणलक्षणान्सत्पथगामिनउक्ताथमहान्तिपातकानि प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थमुप-
शति ब्रह्महत्यासुरापानमिति । अत्र सुरापानंब्राह्मणस्य महापातकंनान्यस्य । स्तेयंब्राह्मणसुवर्णस्तेयंकुतएतत्स्मृत्यन्तरानु-
रोधात् तैर्ब्राह्मणादिभिःसंयोगयज्ञाध्यापनयौनसंबन्धलक्षणव्यवहारः संयोगिनोब्रह्महत्यादिभिस्तुल्यदोषास्तान्मन्त्र्याः
संयुक्तसंयोगिनामपिपातित्यवचनात् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैःसह ब्रह्महत्यादिचतुर्भिःकर्तृभिः संयोगी संसर्गयःकुरुते सः पञ्चमः ॥ ५४ ॥

अनृतंच समुत्कर्षे राजगामिच पेशुनम् ॥ गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । समुत्कर्षइति निमित्तसममी चर्मणिद्वीपिनहंतीतिवत् समुत्कर्षधास्यामीति यदन्तमभिधीयते त-
द्ब्रह्महत्यया समं यत्रपूजातिशयोवासानातिशयोब्राह्मणत्वेन श्रोत्रियत्वेन महाकुलीनतया वा प्राप्यते तत्रातपदूस्तपमात्मानम्
वेदयति योवापात्रातिशयेनपुण्यस्कन्धोःकर्षप्राप्तमिच्छति तस्यापात्रपात्रमित्युच्यते । एवंविधेसमुत्कर्षेऽनृतनपुनः स्वल्पवस्-
ति अपेक्षायांसत्यपि समुत्कर्षव्यपदेशोपेशुनमलीकवदितिपरिच्छिद्रप्रकाशनंगुरोश्चालीकनिर्बन्धोऽसत्याभिधानेनचित्तसंश-
यः । कन्यातेगर्भिणीइत्येवमादिना निष्प्रयोजनोद्वेष्टः । राजकुलात्तेन सहविवादोनिर्बन्धोऽनृतादिशंसनंवा । तथाच गौतमो
गुरावनृताभिशंसनमिति पातकसमानि ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समुत्कर्षे अग्रमहापातकीत्युत्कर्षविषयेऽनृतम् । समुत्कर्षइत्युपलक्षणमपकर्षस्यापि
यथाऽयंमहापातकीत्यपकर्षेऽनृतम् । तेन पात्रविषयसंदेहेऽन्यथानिर्णयउक्तः । राजगामिपेशुनं राज्ञि गत्वाऽपकास्का-
णम् । अलीकनिर्बन्धोऽप्रियनिर्बन्धः ॥ ५५ ॥

(३) कुड्मूकः । जात्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणंयथा ब्राह्मणोहमिति अब्राह्मणोब्रवीति । राजनि वा स्तेनादीनां
षांमरणफलकंदोषाभिधानंगुरोश्चानृताभिशंसनं । तथा चगौतमः गुरोरनृताभिशंसनमिदं महापातकसमानीति । एतानि ब्र-
ह्महत्यासमानीति ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपातकं लक्षयति अनृतमिति । समुत्कर्षे ब्राह्मणोहमित्यस्य ब्राह्मणस्य भाषणादौ । अ-
लीकनिर्बन्धः कन्यातेगर्भिणीत्यादिसत्याभिधानेन गुरोश्चित्तशोभइतिमेधातिथिः अनृताभिशंसनंवा ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । जात्या कर्मणा गुणेन वा स्वत्माद्वैशिष्ट्यमुत्कर्षः अलीकनिर्बन्धोऽनिष्टस्य पुनः करणं ब्रह्महत्यया
समानीति दोषातिशयख्यापनमेतत् ननुसमत्वख्यापनम् ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । समुत्कर्षे समुत्कर्षो यस्यामिति यदनृतमधीयते निमित्ते सप्तमी निर्वन्धः असत्याभिधानेन वित्तसंक्षोभः राजगामि पैशुनपैशुनेन रास्त्रि गत्वापकरणम् । गुरोः अलोकनिर्वन्धः अप्रियकरनिर्वन्धः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोज्झतावेदनिन्दाकौटसाक्ष्यसुद्वधः ॥ गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । अधीतस्ववेदस्यानाभ्यासेन विस्मरणं ब्रह्मोज्झता नित्यस्वाध्यायविधेः त्यागोवा कृत्साक्षं समुत्कर्षादन्यच्चापि सुद्वधोमित्रमारणं गर्हितानाद्ययोर्गर्हितं शास्त्रप्रतिषिद्धं लशुनाद्यनाद्यमनस्तुष्टिदंतान्भोक्ष्यति कल्पयुज्यते ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मोज्झता वेदस्यात्यन्तत्यागोऽनध्ययनम् । सुद्वधोमित्रस्य वधः । गर्हितानाद्ययोरिति गर्हितं संसर्गदुष्टचाण्डालानादि । अनाद्यं जात्यैवाभक्ष्यं लशुनादि । जग्धिर्भक्षणम् । एतत्पृथगेव द्वयं ग्राह्यम् ॥ ५६ ॥

(३) कुट्टुकः । ब्राह्मणोधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमसच्छास्त्राश्रयणेन वेदकुत्सनं साक्ष्येष्टाभिधानं मित्रस्याब्राह्मणस्य वधः निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादेरदनम् । मेधातिथिस्तु न भोक्ष्यत इति संकल्प्य यद्भुज्यते तदनाद्यमित्याचष्टे । एतानि सुरापानसमानि ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मोज्झता अधीतवेदत्यागः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः गर्हितस्य निषिद्धस्य लशुनादेः अनाद्यस्य पुरीषादेः अनापदि भक्षणम् । समानि स्युः प्रायश्चित्तार्थं ततः किञ्चिन्न्यूनानि प्रायश्चित्तानि ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मोज्झितवेदत्यागः । गर्हितान्निषिद्धान्मुच्छिष्टादिगर्हितान् लशुनादिजग्धिभक्षणम् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मोज्झता असच्छास्त्राद्यभ्यासेन वेदत्यागः । कौटसाक्ष्यं कपटेन यत्साक्ष्यं कृतम् । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः संसर्गदोषः चाण्डालानादि संसर्गदोषः । लशुनादि आभिशस्ताद्यन्तलशुनादिभक्षणम् ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ॥ भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । निक्षेपस्यासारद्रव्यस्यापि नरशब्दौजातिशब्दोनारीहरणेऽप्येतदेव योहिदुहतरं दत्त्वाऽसती नरदोषेऽन्यस्मै पुनर्ददाति तस्याप्येतदेव तदुक्तं प्रामोति पुरुषो नृतमिति ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षेपस्य निक्षेपं नराश्वादिद्रव्यमपि तस्य तेन हरणं बलादपि ॥ ५७ ॥

(३) कुट्टुकः । ब्राह्मणसुर्वण्यतिरिक्तनिक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीरकमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपस्य सुवर्णातिरिक्तस्य निक्षेपादिसमकस्य प्रत्येकं हरणं रुक्मं सुवर्णं तदपहरणसममेवमुत्तरम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । निक्षेपस्य अपहरणं अब्राह्मणसंबन्धिनः ॥ ५७ ॥

रेतः सेकः च योनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वयोनयो भगिन्येकोदरसंभूताः कुमार्योऽनूढाः । अन्त्यजावर्बरस्त्रियः सख्युः सखा मित्रं तस्या स्त्रियः स्त्रीग्रहणं जायाया मेव प्रतिषेधार्थं एवं पुत्रस्यान्यापि या अवरुद्धा मेथुनधर्मेण । वयंतुभूमः सत्यपि ग्रहणेनोढानूढयोर्विषय-भीकरणस्य न्यायत्वात्समत्ववचनमेतन्प्रायश्चित्तनिर्देशार्थं किं तर्हि गुरुत्वख्यापनपरमतश्च गुरुतरं प्रायश्चित्तं भवति । तथा चोक्तं निसिगुरुणि गुरुणि लघुनिलघूनि यदि ह्येतत्प्रायश्चित्तनिर्देशार्थं भविष्यत्प्रायश्चित्तनिर्देशप्रकरण एव वावक्ष्यताम् । कौटसाक्ष्यसुद-

द्वयोश्चेह सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशमुपरिष्ठान्कुर्यात् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धइत्येतस्यचेहब्रह्महत्यासमो-
कृतस्य पुनरुपरिष्ठान् ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताभिधानात् तथाकुमार्याभितरेतः सेकस्य गुरुतल्पसमीकृतस्येह पुनस्तत्र गुरुतल्प-
प्रायश्चित्तविधानाद्गम्यते नेदंप्रायश्चित्तार्थं समीकरणमिति । अन्येतु मन्यन्ते भेदेन समीकरणगुरुत्वभावेपि वक्ष्यते । नत्या-
ज्यमतःप्रायश्चित्तार्थानामेव सुरापानस्य समीकृतयोश्च कौटसाक्ष्यसुद्वयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशोविकल्पार्थः । सुरापान-
प्रायश्चित्तेनास्यचातिदेशएवश्रूयते । समीकरणे तुविकल्पोनास्ति यथा हत्वागर्भमविवृणोतमिति ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वयोन्यासु भगिनीषु । कुमारीष्वपरिणीतासु ब्राह्मणस्य कन्यासु । अन्यजासु चण्डा-
ल्यादिषु । सख्युर्मित्रस्य स्त्रियाम् । तथा पुत्रस्य स्त्रियां सुषायाम् ॥ ५८ ॥

(३) कुम्भकः । सोदर्यभगिनीकुमारीचण्डालीसखिपुत्रभार्यासु योरेतः सेकस्तंगुरुभार्यागमनसमानमाहुः एतेषांभे-
देन समीकरणंयद्येन समीकृतंतस्य तेन प्रायश्चित्तार्थं यत्कौटसाक्ष्यसुद्वयोः सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंवक्ष्य-
तितद्विकल्पार्थः । यत्पुनर्गुरोस्त्रीकनिर्बन्धः ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठान्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः । समीकृतानांन्यून-
प्रायश्चित्तंभवतीति ज्ञापनार्थं तथाच लोके राजसमः सचिवइत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव गम्यते अत्रौपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्य-
आतिदेशिकप्रायश्चित्तानांन्यूनप्रायश्चित्तंसमीकृतानांच ॥ ५८ ॥

(४) राघवामन्दः । किंच रेतइति । एवमुत्तरोत्तरंज्ञेयम् । अतएवाह ॥ अनुपातकिनस्त्वेत महापातकिनोयथा ॥
अश्वमेधेन शुभ्यन्ति तीर्थाभिगमनेन चेति ॥ तीर्थाभिगमनमनुपातकिप्रायश्चित्तम् । त्वयोनोषुत्वस्य गन्तुर्योनीषुत्पादक-
त्वेन याअर्हन्तीति ताः त्वोदर्यासु । कुमारीषु ब्राह्मणकन्यासु । पुत्रस्यौरसातिरिक्तस्य तत्रातिपातकमित्येके । आसु प्रत्येकं
योनिषु योरेतःसेकस्तं गुरुतल्पसमंविदुरित्यन्वयः । यत्तु मातृगमनदुहितृगमनसुषागमनमित्यतिपातकानीत्याह विदुरिति
तद्यज्जगौरवार्थं यतोब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांनपरंपुण्यपापयोरित्यवधिकरणं स्मृतम् ॥ ५८ ॥

(५) मन्दनः । त्वयोन्यादिषुदुहित्वादिषु ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वयोनीषुभगिन्यादिषुरेतः सेकोरेतसःपातः । कुमारीषु अविवाहितासु सख्युः स्त्रीषु गुरुतल्पसमं
विदुः ॥ ५८ ॥

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ॥ गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाभ्यायोः सुतस्य च ॥ ५९ ॥

(१) मेघातिथिः । इदानीमुपपातकान्याह । अयाज्याअविरुद्धापातकिशूद्रादयस्तेषामसंयाज्यसंयाजनं भावे-
ण्यच्छादसः आत्मविक्रयंगवादिद्रव्यवदात्मनःपरविधेयकरणंदास्येनअन्येन अन्येतुपारदार्यमविक्रयमितिपठितं । अनुत्सा-
होनिराहारःस्वलपएवोपघातेवसादाश्रयणं गुरोस्त्यागोयथावदनुवृत्तिरभ्यापनसमर्थेऽभ्यापयितर्यपाभ्यायान्तराभ्यः । एवंभा-
तापित्रोरपाततानांचैतेषांत्यागोदोषाय पतितानांत्विष्टएव स्वाध्यायाभ्यास्योस्त्यागइतिसंबध्यतेस्वाध्यायस्यागोदोषाहरःस्वाध्या-
यमधीयीतेत्यस्यविधेरननुष्ठानं किमैकाहिकेमाससांवत्सरिकेवात्यागेध्यतिक्रमोयं अविशेषादैहिकेप्राप्नोति ॥ इत्युक्तं । एतस्य
विधेर्नित्यत्वात् नित्यानांच ध्यतिक्रमे प्रार्थश्चित्तांतरंवक्ष्यति । तस्माद्विस्मरणपर्यन्तस्त्यागोभिप्रेतः सत्रस्योपपातपदेनसुरापा-
नेनसमीकृतस्तत्रविकल्पनार्थमेतत् । अस्यच लघुत्वात्तस्यगुरुत्वाद्यवस्थायां विकल्पोयोज्यः तत्रयोर्वैकल्यादयान्यन्तराभ्या-
णियुक्ततयास्वाध्यायंजहाति तस्योपपातकत्वं । यस्तु भोगसेवयाऽर्थपरतया कलहशीलतया जहाति तस्यसुरापानसमत्वं
अग्नेस्वेकत्वविशिष्टस्येहोपादानाद्दृश्येतद्रष्टव्यं प्रागमीनितिबहुवचनास्त्रौतानांप्रहणं । ननुष तत्रापि स्वाध्यायणमुक्तमिहा-
व्युपपातकत्वात्तदेवात्रवाध्यनैषदोषः । उपपातकेष्वन्यन्यामपिप्रायश्चित्तानि सन्ति । शक्यपेक्षया गुरुलघुभावोन्यूनधिक-

भावोऽतो नियमार्थतत्र चान्द्रायणग्रहणम् । सुतस्य त्यागोऽभरणगृहान्निष्काशनमशिशोःशामस्य चगुणवतः पातकिनस्तुन-
दोषः ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पारदार्यं परदारगमनम् । आत्मनोमज्ज्येन विक्रयः श्रद्धादयेषाम् । पारदार्यात्मविक्रय इ-
त्येकवचनच्छान्दसम् । गुर्वादीनामवृत्तीनां शक्तौ सत्यामपोषणत्यागः । अत्र गुरुराचार्योऽभिप्रेतः पृथक्पनृग्रहणात् । त्वा-
भ्यासस्याधीतस्याभ्यासस्य त्यागोऽधीतविस्मरणम् । अग्रयस्त्रेताग्रयः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमुपपातकान्याह गोहननं जातिकर्मदुष्टानां याजनं परपत्नी गमनं आत्मविक्रयः मातापितृगुरु-
णां च शुश्रूषाद्यकरणं सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः न वेदविस्मरणं ब्रह्मोऽज्ञतेत्यनेनोक्तत्वात् अग्नेश्च स्मार्तस्य त्यागः श्रौतानाम-
ग्निहोष्यपविभ्यामीनित्युक्तत्वात्सुतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणम् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । उपपातकमाह गोवध इत्यष्टभिः । तत्र गोवध उपपातकम् । अयाज्ये संयाज्यत्युपपातकमि-
त्येवान्ययोमत्तावहपर्यन्तम् । पारदार्यमनियुक्ते सति परस्त्रीगमनम् । आत्मविक्रयः अपत्यपत्न्योर्विक्रयः । त्यागोऽनिमित्तः ।
संन्यासादौ तु षण्णां । त्यागो यदहरेव विरजेदिति श्रुतिसिद्धः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अथोपपातकान्यष्टभिः श्लोकैराह गोवधो याज्यसंयाज्यमिति । याजनानहंस्य याजनमयाज्यसंयाज्यं
पारदार्यं परदारगमनं त्वाभ्यायाभ्ययोः सुतस्य च त्याग इत्यनुकर्षः त्वाभ्यायो नित्याभ्ययनम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोवधेत्यारभ्य त्रयोदशेन संबन्धः त्रयोदशभिराह गुरुमातृपितृत्यागः शुश्रूषाऽकरणम् ॥ ५९ ॥

परिवित्तितानुजेनूढे परिवेदनमेव च ॥ तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥

(१) मेघातिथिः । अनुजः कनीयान् भ्राता तयोर्याजनं विवाहे दर्शपूर्णमासादौ वाऽऽतिविज्यम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिवित्तिता त्वस्मिन्कृतदाराप्रिपरिग्रहे कनिष्ठभ्रातुर्दारपरिग्रहो ज्येष्ठस्य दोषाय । तथा
अनुजेन परिवेदनं भ्रातरि ज्येष्ठेऽनूढे अनग्नौ वा प्रिपरिग्रहः कनिष्ठस्य पापहेतुः । तयोस्ताभ्यां कन्यादातुः । एवं कृत-
शयश्चित्ताय परिवित्तयेपि दानं निषिद्धं लक्ष्यते । तयोर्याजनं अग्निहोत्रादावृत्तिचेन ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । कनीयसाऽऽदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं भवति दाराग्निहोत्रसंयोग इत्यादिना प्रागुक्तं
कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वं तयोश्च कन्यायादानं तयोरेव विवाहहोत्रादियागेष्वातिविज्यम् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । परिज्येष्ठविहायानुजेनोढे न कृतविवाहे परिपश्चाद्यदि ज्येष्ठस्य वेदनं विवाहस्तदा तस्य ज्ये-
ष्ठस्य परिवित्तिता अतः कनिष्ठस्यापि परिवेत्तृत्वं दाराग्निहोत्रमित्यनेनोक्तम् । तयोस्तादृशज्येष्ठकनिष्ठयोः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । अनुजेन ज्येष्ठस्य परिवित्तिता तदनुजस्य च परिवेदनं तयोः परिवित्तिपरिवेत्तोः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । तयोः परिवित्तिपरिवेत्तोः ॥ ६० ॥

कन्यायादूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ॥ तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

(१) मेघातिथिः । कन्यायादूषणं नेयं कन्यापुरुषेणोपभुक्तेत्यध्यवसायेन प्रतिपादनं अङ्गुष्ठादिना वा प्रजननं धर्मभे-
दोभैश्च धर्मवर्जतत्रहि गुरुत्वरूपसाम्यमुक्तं । वार्धुष्यत्वं धनापदिषणमयोगेन वृत्तिग्रहणं । वासिष्ठे तु वृद्धेस्तु प्रयोक्ता धान्यानां वा-
र्धुष्यत्वं तदुच्यते ॥ सा च शास्त्रपरिभाषा न लौकिके वापदार्थे व्रतव्युत्तरसिद्धिप्रतिषिद्धेऽमुष्यगृहे न भोक्तव्यमुपवस्तव्यमेवं रूपः-
संकल्पो व्रतंतो यः संकल्पश्चलति सा तस्य व्रतव्युत्तिः ननु व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते ततो दितश्चेच्छास्त्रकृतः संकल्पस्ततो-

निवृत्तौ कःशास्त्रातिक्रमोविहितमकुर्वन्प्रायश्चित्तीयतइत्युक्तं । नचैतद्विहितं । उच्यते सत्यमिथ्यालक्षणआरंभः समामिस्तु शास्त्रीया यथासौंदर्यादीनांकान्यानांकर्मणांलिप्सातःप्रवृत्तिः समामिस्तुशास्त्रीया अतीतायां फलेच्छायामवामे फले यथोक्तं तदर्थएवावशिष्टवर्जयेयुःप्राक्रमिकोयंकापुरुषइतिवदन्तः स्नातकव्रतानांत्वत्यन्तलघीयः प्रायश्चित्तप्रवक्ष्यते तेनेदंविक्लिप्तमर्हति अरामउद्यानोपवनादिस्थित्यन्तरे सर्वभूमिरविक्रेया ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्यादूषणमङ्गुल्यादिप्रवेशेन कन्यायाअकन्यात्वकरणम् । वार्धुष्यं वृद्ध्याजीवनं च प्रक्षत्रिययोः । व्रतलोपनं परिगृहीतव्रतनियमभङ्गः । तडागादेरप्रतिष्ठितस्य स्वयंकृतस्य विक्रयः उत्सृष्टेष्वन्याभावात् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यायामैश्वर्यवर्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिनादूषणं । रेतःसेकपर्यन्तमैश्वर्येषु तु रेतःसेकः स्वयोनौषु कुम्भेष्वन्यजासु च इत्युक्तत्वात्प्रतिषिद्धंवृद्धिजीवनं ब्रह्मचारिणोमैश्वर्यनंतडागोद्यानभार्यापत्यानांविक्रयः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्यायादूषणं ब्राह्मणातिरिक्तकन्यायाः तत्र समत्वस्योक्तत्वात् । उपभोगातिरिक्तकालान्तरेण वा । प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं वार्धुष्यम् । व्रताच्युतिर्ब्रह्मचारिणोमैश्वर्यम् । व्रतलोपनमितिकचित्पाठः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्यायादूषणं अङ्गुल्यादिना योनिविदारणम् । व्रतलोपनं प्रतिगृहीतनियमभङ्गः ॥ ६१ ॥

ब्रात्यता बान्धवत्यागोभृत्याध्यापनमेव च भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानांच विक्रयः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । बान्धवाङ्गातयोऽसोदरादिभ्योऽन्येपि मातुलमातृष्वश्वेयादयः सतिविभवे तेष्वजीवन्तोभक्त्याः तदुक्तंत्वजनेदुःखजीविनीति यद्येवंसुतस्येत्याद्यनर्थकंनानन्यार्थवचनं जालपादप्रतिषेधेहेसप्रतिषेधवत्तेनमात्रादित्यागउपपातकमेव । इहतु लघीयइति भृत्याध्यापनंभृतकस्य सतोऽध्यापकत्वात् यश्च भृतकादधीते अपत्यानि दशमेऽक्तानि ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रात्यता काले सावित्र्यग्रहणं पितृपितामहयोः सोमपानाबान्धवानां पितृव्यादीनां शक्तौ त्यागोऽपोषणम् । भृतेन नियतमूल्यक्रीतेनाध्यापनमध्यापकस्य दोषः । अपण्यानामन्नादीनाम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाकालमनुपनयनंब्रात्यता । तथाचोक्तं ॥ अत ऊर्ध्वत्रयोप्येते यथा कालमसंस्कृताःइति बान्धवानांपितृव्यादीनामननुवृत्तिः । प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनंच अविक्रम्यादीनां तिलादीनाविक्रयः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रात्यता षोडशवर्षादावप्यनुपनयनम् । बान्धवत्यागः पितृव्यादेस्त्यागः । भृत्यैव जीवतीति भृतकोगुरुः तादृशस्याध्यापनं तस्यैवोपपातकहेतुः भृतात् भृतं वेतनं तेन पुष्टादध्ययनादानं वेदपाठः शिष्यस्योपातकम् । भृतेनियमपूर्वकत्वेदोषोऽन्यथा गुरुदक्षिणा न स्यात् [अपण्यानां रसादीनाम् ॥ ६२ ॥]

(५) नन्दनः । भृताध्यापनंपरेण भृतस्य भिक्षावृत्तेरध्यापनंभृत्याध्यापनं भृताच्चाध्ययनादानमध्यापनपरिसमाप्तं प्रागध्यापनमध्येऽन्येन धार्मिकेण शिष्येण वा भृताद्वेदस्य त्वीकारः । अपण्यानां विक्रयानर्हणांद्रव्याणाम् ॥ ६२ ॥

सर्वाकरेष्वधीकारोमहायन्त्रप्रवर्तनम् ॥ हिंसौषधीनांरुयाजीवोऽभिचारोमूलकर्म च ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । आकराःसुवर्णादिभूमयस्तत्राधिकारोराजनियोगेनाधिपतित्वंसर्वग्रहणादभ्युदयार्थोत्पत्तिस्था

मृगृहते तेन ग्रामनागरनियोगोव्यवहारदर्शनदण्डग्रहणादिनियोगएव एवमेवयन्त्राणिसेतुबन्धादीनिजलप्रवाहनियमार्था-
स्तेषामहतावर्धनं औषधीनामशुष्काणांहिसाच्छेदः स्त्रीणामाजीवःस्त्रियमुपजीव्यते स्त्रीधनेन शरीरकुटुम्बधारणक्रियते
विवेशस्त्रीयोजनंवाऽभिचारोवैदिकेन शापादिनामन्त्रप्रयोगेन सेनादियागेन वा शत्रुमारणं मूलकर्मवशीकरणमन्त्रा-
भार्यापण्यभादिक्रिययैव ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु अधिकारोव्यापारत्वम् । महायन्त्रं वराहादिमहाप्राणि-
हिसार्थयन्त्रं तन्निर्माणम् । स्त्रिया भार्यया परगृहादिप्रेषितया जीवोवर्तनम् । अभिचारोहिंसार्थः श्येनादिः । मूलकर्म म-
न्त्रादिना वशीक्रिया ॥ ६३ ॥

(३) कुट्टकः । सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाऽधिकारः महतांप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनांसेतुबन्धादीनांप्रवर्तनं । औष-
धीनांजातिमात्रादीनांहिसनं । एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यासक्रियायां प्रायश्चित्तगौरवात् यत्तूत्कृष्टजानामौषधीनामित्यादिना व-
क्ष्यति तत्सकृद्धिसायां प्रायश्चित्तलाघवात् भार्यादिस्त्रीणांवेश्यात्वंकृत्वा तदुपजीवनं श्येनादियज्ञेनानपराद्धस्य मारणं म-
न्त्रौषधिना वशीकरणम् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वाकरेषु लवणाद्युत्पत्तिस्थलेषु । महायन्त्रप्रवर्तनं उदकप्रतिबन्धकसेतूनां त्वभूम्याद्यर्थकर-
णं तत्रानेकजन्तुवधस्य संभवात् तिलादीनां पेषणीवा । औषधीनां मारणम् । रुयाजीवः परगृहसेवाद्यर्थं विक्रीतभार्यस्त-
थाऽवामधनेन जीवोजीवनं वायस्य । अभिचारोविमानिरिक्तस्य रोगाद्युत्पादनम् । मूलकर्म वशीकरणम् । ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । महायन्त्रमिक्षुयन्त्रादिकं हिंसोषधिरुयुपाजीवः हिंसोषधीनां स्त्रीणां चोपजीवनं स्त्रियार्जितद्रव्यजी-
वेत्यर्थः मूलकर्म वशीकरणम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । महायन्त्रप्रवर्तनं महावारादिसंयन्त्रम् । हिंसोषधीनां आर्द्राणांहिसा । रुयाजीवः रुयुपार्जितधन-
नम् । मूलकर्म अभिनयोवशीकरणम् ॥ ६३ ॥

धनार्थमशुष्काणांद्रुमाणामवपातनम् ॥ आत्मार्थंच क्रियारम्भोनिन्दितान्नादनंतथा ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्धनाद्यर्थतुनदोषः अग्निशुद्धत्वाच्छुक्तसर्वसंभवेक्रियारंभः पाकारंभः आतुरत्वादेवात्मार्यनभ-
ति प्रतिषेधात् क्रियारंभएवंव्याख्यायते क्रियारंभेहि प्रायश्चित्तोपदेशादेव प्रतिषेधः कल्प्येत नक्षप्रतिषेधप्रायश्चि-
त्केनिन्दितंच समाचरन्निवचनान् अद्यपुनर्यत्प्रभाषितं तथासिद्धेप्रतिषेधेप्रायश्चित्तविधीयते नकल्पतागौरवंभवति तेन
नन्दितान्नादनंतुर्गर्हितान्नाद्यतः कुतएतद्विकल्पार्थमभ्यासेतत्प्रायश्चित्तमिदंतु सकृदेव प्रत्ययभेदेवा ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रियारम्भः पिष्टकादिपाकारम्भः । निन्दितान् राजान्नादि ॥ ६४ ॥

(३) कुट्टकः । पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनं । आतुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठान-
नन्दितान्स्य लशुनादेः सकृदनिच्छया भक्षणं इच्छापूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनर्गर्हितानाद्ययोजगिधिरित्युक्तत्वात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अवपातनं छेदः बहुत्वमत्राविवक्षितम् । क्रियारम्भोवैश्वदेवाद्यर्थविना पाकारम्भः । निन्दि-
तादनं कितवराज्यादिनिन्दितः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्थक्रियारम्भोदेवतादिबहिष्कारेण स्वार्थपाकाद्यारम्भः निन्दितस्यान्नादनं निन्दितान्नाद-
नं ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रियारम्भः पाकक्रियारम्भः आत्मार्थम् । निन्दितस्यान्नादनं अदनं भक्षणम् ॥ ६४ ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ॥ असच्छास्त्राधिगमनंकौशील्यस्य च क्रिया ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । रुतविवाहस्य विदुषोद्वयसंपत्तौ जातपुत्रस्य वानाहिताग्निता साधिकाराविशेषानित्यश्रुतयोनिव्याधानस्य प्रयोनिकाइति स्थितिकारोमन्यते । कथंपुनः श्रुतिप्रयुक्तमाधानंविहितंकस्यचित्प्रकरणे कथ्यते येनागमोप्युच्छिद्येतत्त्वतश्चप्रतीयमानाधिकारत्वाद्भिनिष्पत्त्यर्थतया कुतोधिकारान्तरप्रयुक्तिरध्यस्तावद्विनियुक्तगयाह्वनीयेजुहोतीत्यादिना नचाधानेन विना तेषांनिष्पत्तिरित्यतोभिषु प्रयुक्तेषु तदापिप्रयुक्तमित्युच्यते । यद्येवमभिनिष्पत्त्यर्थतदाहिताग्निवधिकारोस्तत्त्वभिषु नाधिक्रियते नचाधानंनित्यथावज्जीवादिविधिवदतः कथमनाहिताग्नितादौषाकुर्वन्विहितंकमेतिविहिताकरणेप्रायश्चित्तंविहितमग्नीनादधीतेतिसत्यंविहितं स्वर्गाय नाधिकारान्तरसंपत्तये किंतुभिनिष्पत्तये अग्रे श्रद्धातप्रयोजनायस्यैतः प्रयोजनंसत्तेनोपायेनार्जयति । अन्यस्तु नेति क्रातव्रविहिताकरणाशङ्कयेनप्रायश्चित्तीत्यात् । योहिमुवर्णनार्जयतिकथमसौ दुष्येत । उच्यते अस्मादेव वचनात्सत्यधिकारेऽप्यवश्यमर्जनीयाइति गम्यते स्तेयमुक्तेयोद्वयेभ्योन्यस्य ऋणानांचतुर्भिर्ऋणैरित्येतच्छ्रुतेरनुष्ठानं असच्छास्त्राणि चार्वाकनिर्घ्न्याः यत्र नप्रमाणं न वेदकर्मफलसंबद्धमापद्यते कौशील्यत्वं चारणत्वं मर्तनत्वं गायनत्वम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनाहिताग्निता धनसंभवे । स्तेयं वस्त्रादेः । ऋणानां धार्यमाणधनानाम् । असच्छास्त्रपाषण्डशास्त्रम् । कौशील्यस्यमाधस्य ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्यधिकारेऽयनाधानं सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं । ऋणानां च ऋणैस्त्रिभिर्ऋणवानो जायते तदनपकरणं । श्रुतिस्थितिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीतवादित्रोपसेवनम् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनाहिताग्निता आवसथ्याख्याभिश्चूयता । स्तेयं सुवर्णातिरिक्तधातोः । अमपक्रिया ऋणापरिशोधनम् । असच्छास्त्राधिगमनं श्रुतिस्थितिविरुद्धार्थप्रतिपादकशास्त्राभ्यासः । कौशील्यस्य गीतनृत्यवाद्यादेः क्रियाऽनुष्ठानम् ॥ ६५ ॥

(५) मन्दनः । ऋणानां शास्त्रसिद्धानां लोकप्रसिद्धानां वाऽनपक्रिया शक्तौसत्यामनपाकरणं कौशल्यकुत्सितशौल्यत्वं व्यसनक्रिया रूयक्षादिप्रसङ्गः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यधिकारेअनाहिताग्निता । असच्छास्त्राधिगमनं अभिचारप्रयोगः । कौशील्यसनाद्यस्य क्रियाकरणम् ॥ ६५ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥ स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रबधोनास्तिक्वंचोपपातकम् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । शणसप्तदशानि धान्यानि कुप्यंलोहताम्रादिमयंकुण्डपटाहादि ननुचाविशेषेण पूर्वश्लोकेस्तेयमुक्तंपरित्तमेतदसश्रुतिषेधविविति । अथवा स्तेययदन्यस्मादुद्यमगृहीते संभवेनाशोभ्यते नहिजातुस्तेयमिति लोकप्रसिद्धं यथाधैर्यादिनाजयकरणम् । मद्यपेति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्त्रीनिषेधनंसहशयनंसंप्रयोगंवा स्त्रियावशीब्राह्मण्यापि नास्तिक्वंचास्तिपरलोकोनास्तिदत्तमित्याद्यभिनिवेशः ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कुप्यं ताम्रादि । पशुः गोव्यतिरिक्तचतुष्पदः । निषेवणं मैथुनम् । स्त्रीति ब्राह्मणस्त्रीसाधारण्येन अन्यथा शूद्रादिपदेनैव तत्प्राप्तेस्त्रीपदव्यर्थस्यात् । नास्तिक्वंचं परलोकाभावनिश्रयः । उपपातकं पातकादीनम् । अत्रच यस्यान्यत्रापि गुरुषु लघुवा पापेषु गणनं कृतं तत्र ज्ञानाज्ञानविशिष्टाविशिष्टपुरुषसंबन्धसकृद्भ्यासापेक्षया त्वं व्यवस्थोक्ता ॥ ६६ ॥

(३) कुक्षूकः । धान्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं द्विजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रियागमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननं अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः एतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्यागइत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागमाप्तौ । पृथग्वचननिन्दार्थं पितृव्या-
दिबान्धवत्यागेनावश्यमेव प्रायश्चित्तं भवति किंतु मात्रादित्यागमायाश्चित्ताभ्यूनमपि भवति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यपस्त्रीनिषेवणं निपीतमद्यायाः स्त्रियाः ब्राह्मण्यादेः सेवनं अन्त्यजस्त्रीनिषेधस्योक्तत्वात् ।
ःस्तिक्यं नास्ति परलोकइति बुद्धिः ॥ ६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्याघातिरग्रेयमद्ययोः ॥ जैह्वं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डहस्तादिनाशरीरपीडाजननं रुजः कृत्यं किंपुनरग्रेयं न हि भक्षणं प्रतिषेधवत् घ्राणप्रतिषेधः
ऋचिदस्ति न तु शक्यं विज्ञातुं यद् भक्ष्यं तद्ग्रेयमिति घृतादेर्भागार्थमुपात्तस्याभक्षत्वमनाग्रेयत्वमुच्यते पूतिदुर्गन्धतया घ्राणं-
विकरति लशुनपलाण्डुपुरुषपुरीषादितदृश्यते मद्यसाहचर्याच्च यद् भक्ष्यं तद्देवविज्ञायते न पूतिदावादिजैह्वं कुटिलताऽप्रसन्नदय-
त्वं अन्यदुच्यतेऽन्यत्क्रियते तदये चान्यत् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रुजः कृत्या घ्राणादिपीडाकरणम् । अग्रेयं लशुनादि मद्यं सुरा मद्येतयोरघ्राणं कामतः ।
जैह्वमनाजवमृजुषु पुंसि पुरुषमुखादौ मैथुनं शिशुप्रक्षेपः । जातिभ्रंशकरं सजातीयेभ्योऽपचयकारीति योगोरुद्धिश्च ॥ ६७ ॥

(३) कुक्षूकः । ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडा क्रिया यदतिशयदुर्गन्धितयाऽग्रेयं लशुनपुरीषादि तस्य मद्यस्य
चाघ्राणकुटिलत्वं वक्रता पुंसि च मुखौदौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । जातिभ्रंशकरादिचतुष्टयस्य प्रायश्चित्तार्थं संयाहे ब्राह्मणस्येति चतुर्भिः । रुजः पीडाघातिर्गन्ध-
ग्रहणम् । अग्रेयमद्ययोरग्रेयं पुरीषलशुनादि कामतः । जैह्वं कुटिलता । मैथुनं गुदादौ । अत्रापि प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतं
मन्वादिभिरेवमुत्तरत्र ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । उपपातकत्वेऽपि नैतानि तुल्यकक्षाणि मन्तव्यानि प्रायश्चित्तवैषम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ब्राह्मणस्य
जः कृत्यमिति । कृत्यं कृतिः योयस्यां जातौ जातः तस्य तस्याः प्रच्युतिर्जातिभ्रंशः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । रुजः कृत्या हस्तदण्डादिनारोगोत्पादनम् । रुजः रोगोत्पादकहस्तदण्डादिनाशरीरपीडाकरं । जैह्वं
कुटिलता अप्रसन्नदयत्वं ॥ ६७ ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविक्रवधस्तथा ॥ सङ्करीकरणं ज्ञेयं भीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । मृगारुरुपृषतादय आरण्याः इभोहस्ती सत्यपि मृगत्वे बाहुल्येन ग्रामवासित्वाद्ग्रहणं भीनोमत्स्यः
शहिः सर्पः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । खरेभोष्ट्रगाहरिणाद्याः । षष्ठ्याः साक्षात्त्वाद्ग्रहणं पदेनान्वयः । संकरीकरणं संकरजातीय-
तुल्यत्वरूपहीनताकरमत्यन्ताभ्यासादितियोगोरुद्धिश्च ॥ ६८ ॥

(३) कुक्षूकः । गर्दभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिछागमेषमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः सङ्करीकरणं ज्ञेयं ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं खराविषशानां प्रत्येकं वधः संकरीकरणम् इभोहस्ती ॥ ६८ ॥

(६७) मुखौदौ-गुदादौ (अ)

(५) नन्दनः । संकीर्णयोनिजन्मकरतत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरस्तुल्यजातीयतुल्यत्वहीनता ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ॥ अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । निन्दिता अप्रतिग्राह्याः शूद्राये पापकर्मण स्तेभ्यो धनादानं प्रतिग्रहेण पुनः प्रत्यादिष्टप्रतिग्रहस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । निन्दितेभ्यः पतितादिभ्यः धनादानं विनाविप्रतिग्रहम् । वाणिज्यं शूद्रसेवा च विप्रक्षत्रयोः । असत्यभाषणं साक्ष्यादिव्यतिरेकेणापि । अपात्रीकरणं दानानर्हताहेतुरित्योगोरुद्धिश्च ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहे वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्याऽनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । [अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहः वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्याऽनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥] :

(५) नन्दनः । अपात्रीकरणमपात्रीकरणत्वम् ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपात्रीकरणं अपात्रहस्ते यद्वत् ॥ ६९ ॥

रुमिकीटवयो ह्यमद्यानुगतभोजनम् ॥ फलैधः कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । रुमयो भूमिशरणाः क्षुद्रजन्तवः कीटास्तथाविधा एव किंचिदुपचितमूर्तयोऽपक्षाः सपक्षाश्च मक्षिकाशलभादयो वयांसि पक्षिणः शुकसारिकादयः मद्यानुगतं मद्येन संस्पृष्टं तद्व्याचितं च अधैर्यं चेत् सोऽस्थिरत्वं तत्प्युपघातेऽध्वंसः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रुमयो मांसादिगता [यूकाद्याः कीटाः भूम्यादिगताः पिपीलीकाद्याः वयांसि पक्षिणः । मद्यानुगतं मद्यसन्निकर्षागतं घृता] दि तस्य भोजनम् । फलैधः कुसुमस्तेयं त्वार्थं न देवतार्थम् । अधैर्यं चापलम् । मलावहं पापावहभित्तियोगोरुद्धिश्च ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । रुमयः क्षुद्रजन्तवस्तेभ्य ईषत्स्थूलाः कीटास्तेषां वधः पक्षिणां च मद्यानुगतं यद्भोज्यमपि शाकाद्येकत्रपिटकादौ कृत्वा मद्येन सहानीतं तस्य भोजनम् । मेधातिथिस्तु मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह तन्न तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् । फलकाष्ठपुष्पाणां च चौर्यं अल्पेऽपचयेऽप्यत्यन्तवैकल्यं एतत्सर्वप्रत्येकमलिनीकरणम् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यानुगतभोजनं मद्यमनुगच्छति मद्यपात्रस्थितं मद्यैः सह गतं मद्यमनुगतं संयुक्तं यत्किञ्चिन्निवा तस्य भोजनं एधः कुसुमयोर्भोगार्थं स्तेयं [अधैर्यं अत्यन्तक्लीबता एतत्सर्वमलावहमित्यन्वयः] ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अधैर्यं च पलता मलापहं मलकरम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । वयः पक्षी । मद्यानुगतभोजनं मद्यसन्निकर्षघृतादिभोजनम् ॥ ७० ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ॥ धैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्बोधत ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि संज्ञाभेदप्रायश्चित्तभेदार्थः वक्ष्यमाणस्य संक्षेपवचनम् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तानियेन तानि तेन क्रमेण निबोधत । अत्रच कचित्कचिद्यवस्थापि वक्ष्यते य-
त्रु व्यवस्था नोक्ता तत्र सा कामधेनुदीपिकायामस्माभिः सम्यगुक्तेति ॥ ७१ ॥

(३) कुड्मूकः । एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोक्तानि यैर्यैर्व्रतैः प्रायश्चित्तरूपैर्नाश्यन्ते तानि-
यथावच्छृणुत ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तान्यनुवदन्मैमित्तिकं बाधं प्रतिजानीते एतानीति । ब्रह्महत्यादीनि पापानि येनभेदे-
नोक्तानि यैर्यैःप्रायश्चित्तरपोहन्तेनाश्यन्ते तानि शृण्वते त्यन्वयः ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तानि महापातकत्वेन जातिभ्रंशकरत्वेन संकीर्णकरणत्वेनापरिणत्वेन मलाधवत्वेन चो-
क्तानि ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनांसि पापानि । यैर्यैर्व्रतैरपोहन्तेतानि व्रतानि सम्यक्निबोधत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महाद्वादशसमाः कुटीरुत्वा वने वसेत् ॥ भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थंरुत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । नृणपर्णादिकृतोनिकेतोवर्षातपशीतत्राणादिहेतुर्गृहकुटीतिकथ्यते । समावर्षाणि भैक्षाशीति स्मृ-
त्यन्तरेसमागारमनभिसंहितंचभैक्ष्यमुक्तं शवशिरोहृतस्यान्यस्य वाध्वजे काष्ठादिमर्याशिरःप्रतिकृतिमद्यतांधारयेदिति
मन्यते नैवंशब्दोर्थवादः नहि तच्छवशिरइत्युच्यते अन्योप्यत्रविधिर्भविष्यतिकृतवापनोनिवसेदित्यादि ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुटी नृणपर्णादिकृतंगृहम् । भैक्षाशी ग्राममागत्य भिक्षांगृहीत्वा वने भुञ्जानः । शवस्य
तस्थैवान्यस्यवा शिरः कपालं ध्वजं ब्रह्महविहमग्रतःरुत्वा । अत्र सर्वत्र स्मृत्यन्तरोक्तमङ्गजातमुपहर्तव्यम् । एतदका-
मतोघाते ॥ ७२ ॥

(३) कुड्मूकः । योब्राह्मणंहतवान्सवने कुटीरुत्वा हतस्य शिरः कपालंतदभावेऽन्यस्यापि चिह्नंरुत्वाऽरण्ये भैक्ष-
भुगात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादशवर्षाणि वसेद्व्रतंकुर्यात् अत्रापि कृतवपनोनिवसेदिति वक्ष्यति मुन्यन्तरोक्तापि विशेषा-
ग्राह्याः । तथाच्यमः ॥ समागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च ॥ संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ भ्रूणघेदेहि
मेभिक्षामेनोविख्याप्य संचरेत् ॥ एककालंचरैर्द्वैक्ष्यंतदलब्धवादकंपिबेत् ॥ अयंच द्वादक्षवार्षिकविधिः । ब्राह्मणस्याज्ञानकृत-
ब्राह्मणवधे इयंविशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियवैश्यशूद्राणान्तुक्रमेणैतद्वादशवार्षिकंद्वि-
गुणत्रिगुणचतुर्गुणंच द्रष्टव्यम् । यथोक्तंभविष्यपुराणे ॥ द्विगुणाः क्षत्रियाणान्तु वैश्यानांत्रिगुणाः स्मृताः ॥ चतुर्गुणास्तु शूद्रा-
णांपर्षदुक्तामहात्मनाम् ॥ पर्षदुच्यव्रतंमोक्तंशुद्धये पापकर्मणाम् ॥ यावद्दिब्राह्मणैर्ब्राह्मणानांसभा ततोद्विगुणैः क्षत्रियाणां-
द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्यर्थासभा भवेच्चिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानांचतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावच्च क्षत्रियादीनांत्रयाणांव्रतमपि द्वि-
गुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मनूक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्य-
पुराणे व्याख्यातानि । हन्ताचेदुणवान्वीरअकामान्निर्गुणोहतः ॥ कर्तव्यानि मनूक्तानि रुत्वा वैआश्वमेधिकम् ॥ ब्रह्महाद्वा-
दशाब्दानिकुटीरुत्वावनेवसेत् ॥ गच्छेदवभृथंवापि अकामान्निर्गुणेहते ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षंसकृद्भुद्धिकृतंतथा ॥ अनुब-
न्धादिविज्ञाय प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ इति विश्वामित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् । कामरुतेतु ब्राह्मणवधे द्विगुणं-
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तंचतुर्विंशतिवर्षतदाहाङ्गिराः ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं कामतः ॥ स्यात्त्वकामरुते यत्तुद्विगुणंबु-
द्धिपूर्वके ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ ब्रह्महत्यानिवर्तकमाह ब्रह्महेतिसमदशभिः । कुटीं तृणपर्णादिनिर्मिताम् । शवशिरोध्वजं तस्यैवान्यस्यवा शवस्यशिरःखट्वाङ्गादियुक्तं पाणौ विभ्रद्विक्षाशी स्याद्वादशाब्दान्याप्य । एतत्किमर्थं आत्मशुद्ध्यर्थं मित्यर्थः । तथाच यमः ॥ समागाराण्यपूर्वाणि याम्यसंकल्पितानि च ॥ संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ भूण-
घो देहि मे भिक्षामेनोविख्याप्य संचरेत् ॥ एककालं चरेद्भैक्ष्यं तदलब्धौ जलं पिबेदिति ॥ अत्र वक्ष्यमाणकेशवापना-
दिकङ्क्षेयम् । इदंत्वकामतोऽगुणवद्ब्राह्मणे । इयंच शुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतोद्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । गुणवद्ब्राह्मणकृत-
वधे तु भविष्योक्तम् ॥ निहन्ता गुणवान्वीरअकामान्निर्गुणोहृतः ॥ कर्तव्यानि मनूक्तानि त्यक्त्वा वै आश्वमेधिकमिति ।
क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणानि ॥ द्विगुणा क्षत्रियाणां तु वैश्यानां त्रिगुणा च सा ॥ चतुर्गुणानु शूद्राणां पर्व-
दुक्ता महात्मनामिति ॥ परिषद्गुणविश्वामित्रोप्याह ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षं सरुदुद्धिरुक्तं तथा ॥ अनुबन्धादि विज्ञाय प्राय-
श्चित्तं प्रैकल्पयेदिति ॥ कामकृतं तु विप्रस्यापि द्विगुणम् ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ॥ स्यात्त्वकामकृते
यद्धि द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं इत्यङ्गिरसोक्तेरितिसावंत्रिकम् ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मविशुद्ध्यर्थं नलोकसंव्यवहार्यमात्रार्थं कृत्वा शवशिरोध्वजं शवशिरोध्वजं स्वरूपलक्षणकृत-
वाहरणजीवच्छिरस्वरूपतानि वृत्त्यर्थम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शवः मृतः शवशिरः ध्वजं कृत्वा ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धेत्रिवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । धनुष्कायत्र युद्धकर्तुं लक्षविध्यन्ति तत्र तद्भूतेन भवितव्यं अथवा संग्रामेऽन्यत्र युध्यमानां
शस्त्रप्रहाराः प्रतीप्सितव्याः आत्मानं इच्छयेति नममादात्तदंतरंगतस्य सत्यपित्ववधेन शुद्धिः विदुषामित्यवजानते प्रायश्चि-
तोपदेशोयमिति अथवा धनुर्वेदज्ञानमग्नौ वाऽऽत्मानं क्षिपेत्समिद्धेत्रिवाक्शिराः पुनःपतेत् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामतस्त्वाह लक्ष्यमिति । शस्त्रभृतां लक्ष्यस्यात् मां शस्त्रेण घातयेति । विदुषामयं
ब्रह्मेति जानताम् । इच्छयात्मनो न तु दैवात्तथात्वे पापमोक्षः । लक्ष्यस्यादित्यनेन च तेनोपायेन मरणं विहितम् । प्रास्ये-
त् क्षिपेत् । त्रिरित्येकद्विवारेणामरणे त्रिरिति च संभवम् अरणहेतुवारोपलक्षणम् । यदात्वेतन्नकर्तुं मुत्सहते तदा आपस्तम्ब-
चनानुसारेण यावज्जीवं ब्रह्महत्याव्रतं प्रागुक्तं चरेत् ॥ ७३ ॥

(३) कुङ्कुमः । धनुःशराद्यायुधधारिणां ब्रह्मवधपापक्षयार्थमयं लक्ष्यभूत इत्येवं जानतां स्वेच्छया बाणलक्ष्यभूतो
वावतिष्ठेद्यावन्मृतो मृतकल्पीवा विशुद्ध्येतदाह याज्ञवल्क्यः ॥ संग्रामे वा हतोलक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ मृतकल्प-
प्रहारार्त्तो जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ अग्नौ प्रदीपे वाऽधोमुखस्त्रीन्वारान् शरीरं प्रक्षिपेत् तथा प्रास्येत यथा त्रियेतेत्यापस्तं-
बवचनात् एवं प्रक्षिपेदतप्रायश्चित्तद्वयमनन्तरे वक्ष्यमाणं च यजेत् वाश्वमेधेनेत्येवंप्रायश्चित्तत्रयमिदं कामतः क्षत्रियस्य ब्रा-
ह्मणवधविषयं मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथाव्याख्यानं भविष्यपुराणे ॥ लक्ष्यं शस्त्रभृतां वास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्ये-
त्तितम् ॥ क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ निहत्य कामतो वीरलक्ष्यः शस्त्रभूतो भवेत् ॥ चतुर्वेदविदं धीरं ब्राह्मणं चा-
ग्निहोत्रिणम् ॥ निहत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्नाववाक्शिराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्गुह ॥ यद्वावा अश्वमेध-
क्षत्रियो योमहीपतिः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । कामतो वेदविद्ब्राह्मणवधे राजन्यस्याह लक्ष्यमिति । विदुषां ब्रह्महत्यापापक्षयार्थं स्वयं क्षत्रियो

लक्ष्मीभूतइत्येवम् । एभ्योजीवन्नपि शुभ्येत् ॥ संग्रामे वा हतोलक्ष्यभूतः शुद्धिप्राप्त्यात् ॥ मृतकल्पः महारार्तोजीवन्नपि विशुध्यतीति याज्ञवल्क्येः ॥ भविष्योक्तमपि ॥ प्रायश्चित्तत्रयं हेतुः क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ व्यवस्थितं च तत्रैव ॥ क्षत्रियो निर्गुणो धितं ब्राह्मणं वेदपारगम् । निहत्य कामतो वीरं लक्ष्यं शस्त्रभृतां भवेत् ॥ चतुर्वेदविदं वीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम् ॥ निहत्य कामतोऽत्मानं क्षिपेद्ग्राववाक्शिराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवानह ॥ यजेत चाश्वमेधेन क्षत्रियो योमहोपतिः ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । द्वादशाब्दव्रताशक्तौ कर्तव्यमाह लक्ष्यं शस्त्रभृतां वास्यादिति । आत्मनश्छया त्वया त्वमिच्छति चेत् विदुषां धनुर्वेदभृताम् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विदुषां अयं ब्रह्महेति जानतां शस्त्रभृतां इच्छया लक्ष्यं वेध्यं स्यात् प्रास्येत् क्षिपेत् त्रिःत्रीनवारान् क्षत्रियः अवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

यजेत वाश्वमेधेन त्वर्जिता गोसवेन वा ॥ अभिजिद्विश्वजिज्ञांवा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । जनपदेश्वरस्याश्वमेधेऽधिकारस्तत्र हि रणादिप्राच्यादिगुभ्यः आहतं द्रव्यं दक्षणाविहिताये चानाहिताग्रयस्ते न यागेष्वधिक्रियन्ते न पुनस्तदर्थमेवाधानं कर्तव्यं कर्माणि हि प्रायश्चित्तार्थानि सांगानि न चांगमाधानम् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियस्य राज्ञो बुद्धिपूर्वकं अनपकृष्टवृत्तेः ब्राह्मणहननेऽश्वमेधः । ब्राह्मण [ब्रुव] हनने तु त्वर्जिदान्यतरयज्ञानुष्ठानम् । तत्रैव विषये चतुर्णामपि वर्णानाम् । त्वर्जिन्नामयागविशेषः । अभिजिद्विश्वजिद्व्यामभिजिता विश्वजिता वेत्यर्थः । त्रिवृता त्रिवृत्स्तोमेन । अग्निष्टोमेनाग्निष्टुन्नाम्ना । अत्रापि व्यापारतारतम्याद्यपेक्षया बहुप्रयोगाल्पप्रयोगयज्ञविकल्पो द्रष्टव्यः ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यजेत वाश्वमेधेनेत्यनन्तरं व्याख्यातं त्वर्जिता यागविशेषेण गोसवेन वाऽभिजिता विश्वजिता वा त्रिवृताऽग्निष्टुता वा याजयेत् एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे ॥ त्वर्जितादे श्वयद्वीरकर्मणां पृतनापते ॥ अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वकम् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रैवर्णिकस्याज्ञानतः ब्राह्मणवधे साधारणमाह त्वर्जितेति पादन्यनेन । त्वर्जिता ब्रह्मवता गोसवेन ॥ त्वर्जितादेश्च षट्वीरकर्मणां पृतनापते ॥ अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे त्वमतिपूर्वकः इति भविष्योक्तेः ॥ त्रिवृताग्निष्टुतेति अग्निष्टोमस्य विकृतिरेकाहोऽग्निष्टुत् सच । पृष्ठस्तोत्रत्रिवृद्युक्तत्वाच्चिद्वदिति कथ्यते । एतानि विकल्पितानि शक्त्यपेक्षया व्यवस्थितानि वा ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । षडैते क्रतवः पापगौरवलाघवानुसारेण व्यवस्थापनीयाः एवमुत्तरेष्वपि विकल्पेषु कल्पनीयम् ॥ ७४ ॥

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ॥ ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्क्ष्येतन्द्रियः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । मितभुग्यावतानवृत्त्यति नियतेन्द्रियो ब्रह्मचारी विषयेष्वगृध्रः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणब्रुवहननेऽकामकृते ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदानां मध्यादेकं वेदं जपस्वल्पाहारः संयतेन्द्रियो ब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं गच्छेदेतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तं । तथाच भविष्यपुराणेऽयमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च ॥ जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्वकम् ॥ वेदविद्याग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । जातिमात्रब्राह्मणवधेऽप्याह जपन्निति तथाच यमः ॥ जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्व-

कम् ॥ वेदविदभिर्होत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ॥ जपस्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् ॥ ब्रह्महत्यावनोदाय पि-
तभुङ्क्ष्यतेन्द्रियइति ॥ ७५ ॥

सर्वस्ववेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । यावत्किञ्चिद्गोहिरण्यादिकं तत्सर्वदातव्यं अत्रार्थवादो धनं हि जीवनायालमिति तावता धनेन
दत्तेनान्यस्मै जीवितं दत्तं भवतीत्येव साम्यं गृहं वासः परिच्छदं परिच्छदशब्देन यावत्किञ्चिद्गृहोपकरणं सर्पिस्तैलधान्यादि
कुण्डकटाहादिकुप्यशयनासनादि तत्सर्वं गृह्यते ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वस्वं सहस्रादूर्ध्वम् । धनं वा जीवनायालमिति निमित्तमात्रेण जीवनाय सत्कुटुम्बस्य द्वि-
जस्य । गृहं वेत्यल्पवित्ततायाम् । सपरिच्छदं परिच्छदः उल्लेखनादिः ॥ ७६ ॥

(३) कुट्टूकः । सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् यावद्धनं जीवमाय समर्थं गृहं वा गृहोपयोगि धनधान्यादियुत-
मतः सर्वस्वं वा गृहं वा सपरिच्छदं दद्यात् । जीवनायालमिति वचनाज्जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा दद्यात् ततोऽल्पं एतच्चाज्ञान-
तां जातिमात्रं ब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणम् ॥ जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणं ब्राह्मणं गुह-
वंदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥
॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यैव जातिमात्रस्याज्ञानतः तद्वधेऽप्याह सर्वस्वमिति । अलं जीवनपर्यन्तस्थापि । त-
थोक्तं भविष्ये ॥ जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणो ब्राह्मणं गुह ॥ वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तं
तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदे सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेदिति ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । उपपादयेदद्यात् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवनायालं धनं जीवनपर्याप्तम् ॥ ७६ ॥

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ जपेद्वानियताहारस्त्रिवैवेदस्यसंहिताम् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । हविष्यं मुन्यन्ननीवारादि ग्राम्यमपि पयोधृतादि । प्रतिस्रोतः स्रोतः स्रोतः प्रतियावत्तिसरस्व-
त्याः स्रोतांसितावन्त्यनुसरेत् । नियताहारआहारनिवृत्तिरुत्वावेदसंहितासमन्त्रब्राह्मणकां त्रिरावर्तेत एतेषां प्रायश्चित्तानामि-
यमत्रव्यवस्था बुद्धिपूर्वेण ब्राह्मणमात्रवधे द्वादशवार्षिकं लक्ष्यं शस्त्रभूतामनेन विकल्पते । यद्यपि द्वादशवार्षिकेन मरणा-
न्तं तथापि दैवोपपत्तिपतितेऽन्तरामरणे सामिकृते प्रायश्चित्ते शुद्ध्यभावात्प्रत्यवायोननिवर्तते द्वितीयेतु तदानीमेव निर्मुक्त-
पापाः शस्त्रहतो वा कदाचिन्म्रियेत अतएव आद्योपात्तमायश्चित्तमिच्छया विकल्पेन दातव्यं । अग्नौ मवेशस्तु श्रोत्रियत्वा-
दिगुणयुक्ते तत्रापि सवनगुणेऽग्नौ सन्ति ब्रह्मघ्नास्त्रिवारस्थास्तस्यावसानं शस्त्रेण गात्राणां खण्डशो विदारणं सवनगतइति पठन्ति ।
न च प्राणान्तिकेषु द्वैगुण्यसंभवः न ह्येकस्मिन् जन्मनि द्विर्भरणोपपत्तिस्तत्तुल्यपीडानुभवात्तस्य द्वैगुण्यं न च द्वादशवार्षिकं द्वि-
गुण्युक्तं कोहि देवसमश्नुतुर्वैशतिवर्षाणि प्रायश्चित्तं चरेत्संवत्सरशेषे हि मृतस्य सर्वनिष्फलं स्यात् । अश्वमेधया गस्तु त्रैवैर्गणका-
नांसतिसंभवे पूर्वोक्तैर्विकल्पते । गोसवादयस्त्वबुद्धिपूर्वमहागुणवति हन्तरि स्युर्यो जनश्रुतं दृष्ट्वा च ब्राह्मणजातीयमात्रवध-
वमुत्तरायण्यपि त्रिवृताग्निष्टुतेतिसमानाधिकरणे एवं स्वर्जिता गोसवेनेति अभिजिद्विष्वजितौ द्वे प्रायश्चित्ते ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हविष्यभुग्वेति सर्वस्वदानेन विकल्पितम् । प्रतिस्रोतः प्रभासमारभ्य ऋक्षसवणान्तं यत्र

यत्र सरस्वती तत्रतत्र स्रोतोलक्षीकृत्य तीरेण गमनम् । जपेद्वेति ब्राह्मणहृत्यायाम् । संहितां मन्त्रभागमेकस्य वेदस्य ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । नीवारादिहविष्यान्भोजीविख्यातप्रसरणादारभ्यापश्चिमोदधेःस्रोतः प्रतिसरस्वतीयायात् । एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके । तथा भविष्यपुराणे ॥ जातिमात्रे हते विधे देवेन्द्रमतिपूर्वकम् ॥ हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्भूतः ॥ तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तनिबोधमे ॥ हविष्यभुञ्चेरद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ अथ वा परिमिताहारस्त्री-
न्वारावेदसंहिताम् ॥ संहिताग्रहणात्पदक्रमव्युदासोऽत्रापि भविष्यपुराणीयोविशेषः ॥ जातिमात्रन्तु योहन्त्याद्विप्रत्वमतिपूर्व-
कम् ॥ ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवान् तेनेदंपरिकल्पयेत् ॥ जपेद्धानियताहारस्त्रिवेदेदस्य संहिताम् ॥ ऋचोयजूषिसामानि त्रैविद्या-
ख्यं सुरोत्तमम् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानतो जातिमात्रतद्वधे सगुणस्य निर्गुणस्य वा ब्राह्मणस्याह हविष्येति । तथाच भविष्ये ॥ जातिमात्रे हते विधे देवादमतिपूर्वकम् ॥ हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्बुद्धः ॥ तदा तत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोधमे ॥ हविष्यभुक् चरेत्तीरे प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ प्रतिस्रोतः समुद्रादिसंगममारभ्य प्रतिकूलतयानिःसरणदेशपर्यन्तंगच्छेदिति ॥ जातिमात्रन्तु योहन्त्यात् विप्रन्तु मतिपूर्वकम् ॥ ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवान् तदैतत्परिकल्पयेत् ॥ जपेद्धानियताहारस्त्रिःकृत्वो-
वेदसंहिताम् ॥ ऋचोयजूषि सामानि त्रैविद्याख्यां सुरोत्तमेति ॥ ७७ ॥

(५) नन्दः । प्रतिस्रोतः प्रतिस्रोतसम् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिस्रोतः सरस्वतीं अनुसरेत् गच्छेत् ॥ ७७ ॥

कृतवापनो निवसेद्ग्रामांते गोव्रजेपिवा ॥ आश्रमे वृक्षमूले वागोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वादशवार्षिकस्यायंविशेषः कश्चिद्वैकल्पिकधर्मउपदिश्यते कश्चिदपूर्ववचनः अपूर्वमाश्रमवृक्ष-
मूले वैकल्पिकमेववाकुटीस्यात् किमर्थं पुनस्तत्रैव नोक्तं प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वक्ष्यमाणं यथास्यात्पृथक्प्रायश्चित्तमाभू-
दिति पूर्वैर्याख्यातं स्वतन्त्रं सन्यस्तमप्रक्रान्तिऽन्यत्रमाभोति प्रक्रान्तासमाप्तौ दोषश्रवणात्पृथगधिकारात्पृथक्प्रयोगात्-
न्यस्यान्यतरप्रयोगः ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तव्रतेषु साधारणधर्ममाह कृतवापनो निवसेदिति । ग्रामान्ते ग्रामाद्वहिः ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदानीं समाप्ते द्वादशवर्षइत्युपदेशाद्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह ॥ लूनकेशनखशमश्रुर्गोब्राह्मणहितेरतः ॥ गोब्राह्मणोपकारात्कुर्वन्ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशवृक्षमूलान्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृत्वेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वादशवार्षिकस्य विशेषानाह कृतवापनइति चतुर्भिः । कृतवापनोलूनकेशशमश्रुरित्यपूर्ववि-
धिः । कृतवापनस्थितिरितिकुत्रचिदर्थः ॥ स एव त्वाश्रमे पुण्ये कुटीं कृत्वावने वसेदित्यस्योपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दः । मतान्तरमाह कृतवापनो निवसेदिति । कृतवापनोऽभ्युपकेशशमश्रुः ग्रामान्ते ग्रामसमीपे ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतवापनः मुण्डः ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ॥ मुच्यते ब्रह्महृत्यायागोमा गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपरित्रायापि सम्यक्प्राणपरित्यागेन मुच्यते परीत्रायाप्राणत्यागेनापि ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रारब्धव्रतस्यासामेपि व्रते येन कर्मणा पापक्षयस्तदाह ब्राह्मणार्थइति ब्राह्मणार्थं

ब्राह्मणस्य प्राणरक्षार्थम् । एवं गवार्थे । सद्योमुच्यतइत्यन्वयः । एतच्च तत्प्राणरक्षोद्देशेन मरणे प्राणरक्षायामसिद्धाया-
मपि तथा तत्प्राणरक्षणेनामृतस्यापि शुद्धिरित्याह गोमेति ॥ ७९ ॥

(३) कुङ्कुः । प्रक्रान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तराभ्युदकहिंसकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोर्वापरित्राणार्थप्राणान्परित्यज-
न्ब्रह्महत्याया मुच्यते गोब्राह्मणंवाततः परित्रायामृतोप्यसप्राप्तद्वादशवर्षापि मुच्यते ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । आरब्धद्वादशवार्षिकस्य विकल्पमाह ब्राह्मणार्थइतिद्व्याभ्याम् । ब्राह्मणार्थ इति अभ्युदकहिं-
साद्याक्रान्तयोगोब्राह्मणयोःकृते मरणेन तयोरक्षणेनवा व्यापृतोविमुच्यते ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । परित्यक्तप्राणोरिक्तप्राणोपिवा गोब्राह्मणगोमा ब्रह्महत्यायामुच्यते ॥ ७९ ॥

त्रिवारंप्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ॥ विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभेपिमुच्यते ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिरोद्धा प्रवृत्तःशस्त्रेण क्षतोवा युद्धकरणेभ्यवरंयदिन्यूनतदातिसावृत्तयः कृतेयुद्धेऽसौमु-
च्यतेऽपरित्रायमृतोपि सर्वस्वमवजित्येति ब्राह्मणादीनांचौरापहतं यदिप्रत्यानयति तदामुच्यते ब्राह्मणस्यवा तन्निमित्ते-
प्राणदाने ननुचातंगोब्राह्मणस्येति सत्ययुद्धेनान्येन वा शरीरव्यापारेण गांपङ्कलप्रांदस्युभिर्वासमानांब्राह्मणंशत्रुभिश्चौ-
रैर्नद्यावापह्नियमाणंयदिमोक्षयति ततः शुध्यतीत्युक्तं । इहतु तन्निमित्तग्रहणाद्यदि धनेपह्नियमाणेब्राह्मणेव्यामूढतयाऽऽत्मा-
नंहन्ति निरपेक्षवाचौरैर्युध्यते तत्र तत्समधनदानेन मामृथाअहंतइत्यद्धनंददामीति तमाश्वास्यदत्वामुच्यते ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकारान्तरमाह भ्यवरमिति । त्रयोऽवरायत्र तच्चयवरं बहून्वारानित्यर्थः । प्रतिरोद्धा
गोब्राह्मणरक्षार्थकृतवैशसोऽशक्ततयाऽकृतरक्षोजीवन्पि मुच्यते । सर्वस्वमिति । तथा ब्राह्मणसर्वस्वं चौरैर्ह्नियमाणमवजि-
यानीय ब्राह्मणाय दत्वा । विप्रस्य सर्वस्वमित्यन्वयः । तन्निमित्ते विप्रसर्वस्वनिमित्ते प्राणालाभे मरणे वित्ताप्राप्तावपि मु-
च्यते असमामृतोपि निष्पापोभवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) कुङ्कुः । स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्नियमाणे तदानयनार्थनिर्व्याजयथा शक्तिप्रयत्नेकुर्वन् तत्र त्रिवार-
भ्युद्धे प्रवृत्तमानोनानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्प्रमुच्यते अथवा प्रथमवारएव विप्रसर्वस्वमपहतंजित्वाऽर्पयति तथापि
मुच्यते यद्वा धनापहारकत्वेन स्वेनैव ब्राह्मणोयुद्धेन मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहतसमधनदानेन तंजीवयतितदापि त-
न्निमित्ते तस्य प्राणालाभे ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते एतदितरप्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोमागोब्राह्मणस्य चेत्यपुनरुक्तिः ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । भ्यवरमिति । विप्रस्य तं त्रयोऽवरानिकृष्टायत्मात्समुदायात्तं ब्राह्मणान् चतुरःपञ्चवा ।
सर्वमक्षीणं त्वंस्य तं अवजित्य दस्युभ्यः प्रतियोद्धा रक्षिता च । पुनस्तेभ्यः तन्निमित्तेतादृशनिमित्तेऽपि प्राणालाभेजी-
वति सति मुच्यते ब्रह्महत्यातद्वति । तन्निमित्ते धननिमित्ते मरणोद्यतस्य धनदानेन रक्षणान्मुच्यतइतिमेधातिथिः । पूर्वत्र
जीवरक्षणमत्रतु धनरक्षणवितिभेदः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य वा ॥ दीर्घतीव्रामप-
ग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥ दृष्ट्वा पथि निरातङ्गः कृत्वा वा ब्राह्महाशुचिः ॥ आनीय तस्य सर्वस्वं दत्तं घातितएववा ॥
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्पि विशुध्यति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । विप्रस्य परंप्रतिरोधः विप्रस्यापहतंधनंत्रिःप्रत्यादृत्य वा सर्वस्वमपि जित्य विप्रस्यापहतंसर्वस्वसकृ-

(८०) त्रिवारं=भ्यवरं (ख, ध, च, ण राच०)

(८०) प्रतिरोद्धा = प्रतियोद्धा (राच०)

द्व्यपहर्तृन् जित्वाप्रत्याहृत्य विप्रस्य तन्निमित्तेमायश्चित्तिनिमित्ते प्राणलाभे विप्रस्य व्याघ्रचोरादिभ्यः प्रार्थवधंपरित्यजे-
त्यर्थः मुख्यते ब्रह्महत्यायादित्येव ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । अथर्वं बहुवारम् । प्रतिरोधोवामरणे गोब्राह्मणरक्षणम् । सर्वस्वअपजित्य आनीय ब्राह्मणाय
दत्त्वा वा । तन्निमित्ते प्राणलाभेकृतवैशसः सर्वस्वनिमित्ते प्राणलाभे मरणे धनाप्राप्तावपि मुख्यते ॥ ८० ॥

एवंदृढव्रतोनित्यंब्रह्मचारी समाहितः ॥ समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यांव्यपोहति ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्माद्वचनादाद्यशेषमुक्तान्तविज्ञायते दृढव्रतइति । समाहितइतिच पादपूरणेपदे उपसंहारो-
पपूर्वस्य ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदातु व्रतनिमित्तहेतुः ब्राह्मणरक्षादि न कृतं तदाह एवमिति । दृढव्रतः स्मृत्यन्तरसिद्ध-
सर्वनियमकारी । समाहितइष्टदेवतादिस्मरणवान् ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदानियमोपहितः स्त्रीसंयोगादिशून्यः संयतमनः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्म-
त्यापापनाशयति एवंब्राह्मणार्थइत्यादिसर्वप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एवमिति । दृढव्रतः आस्तिक्यबुद्ध्याअचाल्यव्रतः । द्वादशवार्षिकस्योपसंहारदर्श-
नान्मध्येष्वपि पठ्यमानाः पक्षाएतस्यैवविकल्परूपाः षोडशीपहणवदिति तथाचजैमिनिसूत्रम् ॥ प्रायश्चित्तेषु चैकार्षीन्निष्प-
न्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषुनिर्घात्यः । प्रायश्चित्तेषु मध्ये एकैकशस्तस्य निष्पन्नेन पापेननिवर्तकतया संबन्धः ॥ कुतः
एकार्थान् एकार्थास्तु विकल्पेरन्मिति न्यायादेकेन प्रायश्चित्तेनैकस्य पापस्य निरस्यतया अपराकांक्षाविरहान् अ-
न्यथाऽप्रवृत्तेरिति सूत्रार्थः । अतएव ॥ व्रतमध्ये षृणोर्वापि रोगैर्वाविनिषूदितः ॥ गोनिमित्तद्विजार्थंवा प्राणान्वापि पस्मि-
न्नेत् ॥ यद्वा दद्यात् द्विजेभ्यः गवामयुतमुत्तमम् ॥ एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयादिति नारदोक्तमपि संगतमि-
ति । अतोऽन्यतममास्थायेति वक्ष्यति । प्राणान्तिकपक्षे तत्पुत्राद्यैस्तदन्त्येष्टिकरणादिकं फलमिति श्लोकात्पार्यम् ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । कृतवापनोनिवसेदित्यारभ्योक्तानानियमानामन्यतमनिमित्ताभावादकुर्वतः कियत्तत्कालेन ब्रह्म-
हत्यायामोक्षइत्यपेक्षायामाह एवंदृढव्रतोनित्यमिति । एवमिति कृतवापनइत्याद्यारभ्योक्तानानियमानांपरामर्शः समाहितः
गोब्राह्मणरक्षणएकामचित्तः ॥ ८१ ॥

शिष्टा वा भूमिदेवानानरदेवसमागमे ॥ स्वमेनोऽवशुथस्मातोहयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । परमपक्षउच्यते शिष्टात्स्वमेनआत्मीयदोषभूमिदेवतानांब्राह्मणानानरदैवैः क्षत्रिवैः समागमेऽक्र-
यजोब्राह्मणः क्षत्रियोयजमानएवंकृतास्वमेधेऽवशुथस्मातोविमुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात्स्वतन्निमित्तवैकल्पिक-
रहति । अस्याहत्यादुर्वैकल्पिकानां मध्यउपदेशात्प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्यैव गोब्राह्मणपरिभ्राणवत्समाप्त्वधिमार्ग्यथा
रत्नतेन पक्षंवा प्रसवणंप्राप्योत्थानमिति । वयन्तु ब्रूमउपसंहृतत्वादाज्यस्यवैकल्पिकमध्येवा पाठादुभयरूपतास्यप्रक्रा-
न्तिपक्रान्ते चसतिसंभवे ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिष्टा कथयित्वात्मनःपापम् । नरदैवैः राजभिः भूमिदेवानां ब्राह्मणानां समानमेधेऽवमेधा-
यमे स्नातोमुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजांक्षत्रियस्य यजमानस्य समागमेषु ब्रह्महत्यापापं शिष्टा निवेद्यावभृथ-
स्नातो ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंस्तुतत्वात् त्वत्तन्त्रमेवेदं प्रायश्चित्तं । तथा च भविष्यपुराणे ॥ यदा तु गुण-
वान्विप्रो हत्वा विप्रं तु निर्गुणम् ॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैवाश्वमेधिकम् ॥ गोविंदराजस्तु अश्वमेधविवाजितसकलप्रा-
यश्चित्तशेषतस्तस्य प्रक्रांतद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यांतराऽवभृथस्नाने तेनैव शुद्धिरित्याह तदयुक्तं भविष्यपुराणवचनविरोधान्
॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणवतो नुमन्तुरनारब्धव्रतस्य वा निर्गुणब्राह्मणवधे त्वत्तन्त्रं प्रायश्चित्तमाह शिष्टेति । शिष्टा नि-
वेद्य त्वमेनः इति शेषः । भूमिदेवानां विप्राणां हयमेधेऽश्वमेधयागौ सत्रत्यानां नरदेवानां नृपाणां समागमे मेलने ॥ तथा च
भविष्ये ॥ यदा च गुणवान्विप्रो हन्याद्विप्रं तु निर्गुणम् ॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैवाश्वमेधिकमिति ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । त्वमेनः शिष्टा विख्याप्य ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्टानिवेद्य अस्य एनः अवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ॥ तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुध्यति ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । यजमानं त्विजां ब्राह्मणक्षत्रियाणामश्वमेधसमागम एनो विख्यापनीयमित्यत्रार्थवादः ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रोपपत्तिमाह धर्मस्येति । मूलं तदुपदेशेन धर्ममवृत्तेः । अग्रं राजन्यस्तेनार्तरक्षणेन वि-
स्तार्यते । मूलाप्याभ्यां वृक्षावरोधात्मधर्मावरोधात्कृत्स्नधर्मसंबन्धिजनसंसर्गादिधर्मक्षय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मानुष्ठानाद्वाजा तस्यायं मान्तं मन्वादिभिरुच्यते
ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मतस्मिन्पत्तेः तस्मात्तेषां समागमेऽश्वमेधे पापनिवेद्यावभृथस्नातः शुद्ध्यतीत्यस्यैव
विशेषः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एनदेव सोपपत्तिकं द्रव्यति धर्मस्येति । अयं आदिः विप्रो हि धर्ममुपदिशंस्तमुत्पादयति राजा
तमनुपालयत्यतस्तस्यां धर्मवृक्षस्य समग्रोत्पत्तिः । एनः पापं विख्याप्य शुध्यति क्लृपनेनानुतापनेनेत्यत्र क्लृपनस्या-
पि विशुद्धहेतुतीर्त्तेः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । विख्यापनस्य प्राधान्यमुपपादयति धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमिति । मूलमुपदेशकत्वात् अयमनुष्ठापक-
त्वात् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां ब्राह्मणक्षत्रियाणां समागमे एनः पापं विख्याप्य क्लृप्यित्वा विशुध्यति ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम् ॥ प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तिनापरिषद्भजनं कर्तव्यं परिषत्पूज्यस्तुतिधिरनुष्ठेयः साधैव रूपपरिषदेवमर्थः श्लोको व-
मुत्तरश्च उत्पत्यैव ब्राह्मणो देवानामपि देवलोकस्य प्रमाणं प्रत्ययितः प्रत्यक्षदर्शनवत् नतदोयं वचनमपिशङ्कते कश्चित् अत्र
कारणं ब्रह्मवेदस्तदर्थं श्लोकोऽदृष्टमुपदर्शयन् प्रमाणीक्रीयते ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रायश्चित्तज्ञानोपायमाह ब्राह्मण इति । संभवेनैवोत्पत्यैव संस्कारेष्वनुत्पन्नेष्वपि दे-
वानामपि दैवतमाराध्यः । प्रमाणं चैवलोकस्य धर्मनिश्चये । अत्र हेतुमाह ब्रह्मात्रैव हि कारणमिति । यतः कारणधर्मीनि-
श्चये ब्रह्मवेदस्तत्रैव नियमेनास्ति तत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणउत्पत्तिमात्रेणैव किंपुनः श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः सुतरांमनुष्याणालोकस्य च प्रत्यक्ष-
वत्प्रमाणतदुपदेशस्य प्रामाण्यात् यस्मात्तत्र वेदएव कारणवेदमूलकत्वादुपदेशस्य यतएवमतः ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणो धर्मस्य मूलमित्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह ब्राह्मणइति । संभवेनोत्पत्तिमात्रेणैव । अपिशब्दान्म-
नुष्याणां सुतरां प्रमाणं तदुपदेशस्यैव धर्मजनकतया प्रमाणत्वात् नेतरे । ब्रह्म वेदः अत्रार्थे कारणं प्रमाणम् । ब्राह्मणै-
रुपदिश्यमानएव धर्मः फलजनकइति ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । निमित्तविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषो ब्राह्मणनिर्णीतः कर्तव्यइति वक्तुंब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं तावदाह ब्राह्म-
णः सम्भवेनेति । देवतर्देश्वरत्वार्हः अनेन शक्तप्रातिशयउक्तः प्रमाणविश्रंभार्हमनेन ज्ञानातिशयेन ब्राह्मणाब्राह्मण्यमेव
कारणनान्यत् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः संभवेनैव उत्पत्त्यैव । ब्रह्म वेदः । अत्रैव कारणं प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोप्येनः सुनिष्कृतिम् ॥ सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । परिषद्ग्रन्थे प्रायश्चित्तिनोऽनेन कथ्यते । तस्याश्चलक्षणं ब्राह्मणावेदविदस्त्रयः परिषदिति ननु च-
दशावरावपरिषदितिवक्ष्यति तथैकोपि वेदविद्वर्गमिति न दशसंख्या पुरुषाणामुपदिश्यते किं तर्हि गुणानां । तथा च त्रैविध्यो-
क्तस्तर्कीति गुणानामेव निर्देशः एकोपि वेदविदित्यनेन चैतत्पक्षकटीकरोति हेतुकत्वाद्गुणान्तराभावेपि केवलं नैव वेदेन वेदवित्परिष-
त्वं लभ्यते अयं तु श्लोकः संख्यानिर्देशार्थः अत्र यद्यपि वेदविदइत्युपात्तं हेतुकत्वादयोपि गुणागृह्यन्ते न ह्यन्यथा वेदवित्त्वं-
शिष्टपरिषद्लक्षणं । तत्रैव व्याख्यास्यामः यदि वेदवित्त्वं न हेतुकत्वादिना विना भवति कथं तर्हि दमुक्तमेकोपि वेदविदिति
गुणान्तराभावेपि वेदवित्परिषद्वार्थमित्येतदपि । तत्रैव वक्ष्यामः अतः प्रायश्चित्तिना त्रयः समुदिताः प्रष्टव्याः एकस्य कदा-
चित्प्रमादोऽनवधानं स्यात् तथैतत्परिषद्ग्रन्थं विदुषां पृष्टार्थं कर्तव्यमिति । तथा च पवित्रं विदुषां हि वाक् न च रहस्यप्राय-
श्चित्ताभावप्रसङ्गः यत्र कस्याप्यविदितं तद्रहस्यं विदितेतु परिषद्ग्रन्थं । तथा चोक्तं ख्यापनेनानुतापेनेति तदेतदयुक्तं
रूपनाविषयत्वादस्य शक्तिपापं चावेक्ष्य प्रायश्चित्तं विकल्पयेदिति अनुक्तनिष्कृतीनां प्रायश्चित्तकल्पयेत्तत्र त्रिभिर्थाकल्पना-
रुता सामप्रमाणयितव्या ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततः किमतमाह तेषामिति । त्रयोपि अत्यन्तालाभे तेषां पापिनां पावनाय प्रायश्चित्तज्ञाप-
द्वारा । पवित्रं हीति हेतुत्वात् ब्राह्मणैर्बहुभिरुपदिष्टमेव कर्तव्यं नान्यथा पापक्षयइत्यर्थः । पवित्रं पावनीं चेति दर्शनात् ।
गमित्यभ्याहार्यं । तेषां वेदविदइति कचित्पाठः ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्त्रयोपि किमुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं ब्रूयुस्तत्पा-
पनां विशुद्धये भवति यस्माद्ब्रह्मवाक्पापवियत्रो तत्तत्र प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं कार्या रहस्यप्रायश्चित्ते
नरेतन्नास्ति रहस्यत्वविरोधान् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव स्पष्टयति तेषामिति । तेषां चतुर्णां वर्णानां एनस्सु जातेषु निष्कर्तं प्रायश्चित्तं ब्रूयुः । सा
नष्कृतिः । अत्र हेतुः पवित्रमित्यादि । विदुषां त्रयाणां ब्राह्मणानां वाक् ज्ञानादयदिवत्पावनीति भावः । धर्मस्येत्यादिश्लो-
कत्रयं परिषद्ग्रन्थस्तुत्यर्थमिति मेधातिथिः ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । ततः किमायातमित्यपेक्षायामाह तेषां वेदविदो ब्रूयुरिति । वेदविदो वेदार्थविदस्तेषां प्रायश्चित्तानां
८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां पापिनां एनःशु निष्कर्ति ब्रह्मवेदविदोब्रूयुः । तेषां विदुषां सावाक् पावनाय पवित्रं स्यात् ॥ ८५ ॥

अतोऽन्यतममस्थाय विधिविप्रः समाहितः ॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेषां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानामुपसंहारार्थः श्लोकोऽयं । विप्रघर्हणं चान्न सर्ववर्णप्रदर्शनार्थं । व्यपोहत्यपहरति आत्मवत्तयाऽऽत्मज्ञानतया शास्त्रार्थकृताभिनिवेशात्मात्मवान्स्मृच्यते तस्यायमभ्यवसायोन शास्त्रार्थमन्यथावर्त्तते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्यतममिति तत्तदपनोद्यपापविशेषापेक्षया व्यवस्थितमित्यर्थः । विधिं प्रकारम् । विप्र इति प्राधान्यादुक्तं यथोक्तव्यवस्थया तु योज्यम् । आत्मवत्तया प्रयत्नवत्तया ॥ ८६ ॥

(३) कुट्टूकः । अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमप्रायश्चित्तं ब्राह्मणादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्याकृतपापमपनुदति एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं संकृतापकरणविषयं पापवृत्तौ स्वावर्त्तनीयं एनसि गुरुणिगुरुणिलघुनिलघूनीति गोतमस्मरणात् पूर्वेचानस्यनस्मान्तशूद्रहत्यावर्त्तचरेदिति बहुभारणे मायश्चित्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ॥ तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तमिति गोतमस्मरणात् गृहदाहादिना युगपदेकब्राह्मणहनने तु भविष्यपुराणीयो विशेषः ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणवीरब्राह्मणौ वा बहूंगुह ॥ निहत्य युगपद्दीर्घकंप्राणान्तिकं चरेत् ॥ कामतस्तु यदा हन्याद्ब्राह्मणान्सुरसत्तम ॥ तदात्मानंदहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु ॥ एतच्चाज्ञानविषयं सर्वमेवैतत् । तथा ॥ अकामतो यदा हन्याद्ब्राह्मणान्ब्राह्मणोगुह ॥ चरेद्दने तथाघोरे यावत्माजपरिक्षयम् ॥ एतच्चाज्ञानवधे । प्रकृतत्वाद्युगपत्प्रमाणविषयं । क्रममारभेतु विधेः प्राथमिकादस्मादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्ततारतम्येनोक्तं नैमित्तिकतारतम्यमुपसंहरति अत इति । अन्यतमं ब्रह्महादादेशेत्यादिसम्भे । आत्मवत्तया अस्यात्मा परलोकमागिति इदाम्बुध्या ब्रह्मनाम्बुविस्फुल्लिक्रियाफलमुपाश्रुतइत्युक्तेः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थमुपसंहरति अतोऽन्यतममस्थायेति । अतएवाविधीनविषयशब्दः क्षत्रियवैश्ययोराप्युपलक्ष्यार्थः । केचिद्ब्राह्मणानामेव सर्वत्र प्रायश्चित्तानि विहितानि क्षत्रियादीनास्तु दण्डविशेषानुसारेणाह्वनीया इति मन्यन्ते ॥ ८६ ॥

हुत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

[जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृतामन्त्रवाचया । गभिर्णीत्वथवा स्यात्तामात्रेयी च विदुर्बुधाः ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । गर्भो ब्राह्मणजातीयत्वएवकेन गर्भस्य पातनं कारयेत् अविज्ञातमज्ञातस्त्रीपुरुषविशेष्यज्ञेन उपज्ञातेयथायथं स्त्रीपुंसनिमित्तमेव कथंपुनः स्त्रियामहतायां गर्भस्य वधोभवति औषधादियोगेन गर्भस्य पातनं एतदेवेत्येकवचनात्प्रत्यासन्नद्वादशवर्षिकमेवातिदिक्ष्यतइत्याहुः अन्धे एतदिति शुद्धिकारणं सामान्यापेक्षायामतः सर्वमायश्चित्तातिदेशः । क्षत्रियवैश्यौ चेजानौ यजमानौ भूतकालता न विवक्षिता । स्मृत्यन्तरे सवनगतौ राजन्यवैश्याविति । अतश्च प्रारब्धसोमपानयोरेषाविधिर्न दर्शपूर्णमासादियजमानयोः लिङ्गदर्शनं तु यजमानमात्रयोर्भावयतीति ब्राह्मणीभूयैव यजत इति आत्रेयीस्त्रियमत्रिगोत्रजातां जालेरविशेषान् स्त्रीपुंसयोर्ब्राह्मणीन्धमपि मामावात्रेय्यावचनमन्यगोत्रविद्वत्पर्यमतो ब्राह्मण्या अप्यन्यस्यावध-

उपपातकमेव स्त्रीविदूक्षत्रियवध इति । येतु स्त्रीसुतद्वध इति तस्मात्तुर्वर्ण्यस्त्रीमात्रे अवमस्त्रीणामुपपातकं महापातकं प्रायश्चित्ते-
विकल्पते भर्तृत्वगुणापेक्षो विकल्पो बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्वकतश्च सस्तेन पबालापत्ययोस्तदभावे बालानां दुःशके जीविते विजा-
तियाया अपि ब्राह्मणभार्याया भर्तृद्वेषादनपराधिन्या निमित्तान्तरतो वोपजाप्यमानायाः शीलं रक्षन्त्या असंप्रयुज्यमानाया वधः
एवमप्युत्प्रेक्षया स्त्रीसुतद्वधमित्यादिशादस्य त्रतु स्त्रीशूद्रेत्यात्रेभ्यां त्वविकल्पः । अन्ये त्वात्रेयीं गर्भसाहचर्यादितुमतीमाहुः पत्यते
भ्रूणहात्रेयाश्च हन्तेति भ्रूणहात्राह्मणवधकारी साच ब्राह्मण्येव अत्र कुक्ष्याववश्यं गर्भउल्लसत इत्यात्रेयी यद्यपीदृश्यां वृत्तौ त-
द्वितीतस्मर्यते । प्रयोगानुसारेण तु भवतीति ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्भं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामाहितमविज्ञातं पुनर्पुंसकस्त्रीवधाद्युक्तमेव । इंजानौ सोमेन ।
आत्रेयीमन्निगोत्रां रजस्वलां च । तथाहि । ऋतुमतीमात्रेयीमाहु रिति गौतमः । अन्निगोत्रांवा नारीमिति बिष्णुः । साच-
ब्राह्मण्येव आत्रेयीं ब्राह्मणीमिति शाङ्खस्मृतेः । व्रतमित्यभिधानात्कामतोऽपि हनने न मरणान्तं किंतु द्वादशवार्षिकमेव ।
अकामतस्तदर्थम् ॥ ८७ ॥

(३) कुक्षूकः । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयस्त्रीपुनर्पुंसकत्वेनाविज्ञातक्षत्रियवैश्यं च यागप्रवृत्तं हत्वाऽऽत्रेयीं च स्त्रियं ब्रा-
ह्मणीं तथात्रेयीं च ब्राह्मणीमिति यमस्मरणान् । हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् । आत्रेयीं च रजस्वला ऋतुसुतातोच्यते रज-
स्वलाऋतुसुतामात्रेयीमिति वसिष्ठस्मरणान् । एवं चानात्रेयी ब्राह्मणी वधे त्रैवार्षिकमुपपातकं यथोक्तं स्त्रीशूद्रविदूक्षत्रवध इति
यत्तु तत्स्थलोके कृत्वा च स्त्रीसुतद्वधमिति तदाहिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणी भार्याविषयम् । तथाचाद्विराः । आहिताग्नेर्ब्राह्मण-
स्य हत्वा पत्नीमनिदिताम् ॥ ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीं प्रस्तथैव च ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रवधप्रायश्चित्तप्रसंगेन तदर्थमातिदेशिकं ब्रह्महत्यामाह । हत्वेति द्वाभ्याम् । प्रकृतत्वाद्द्विप्र-
रेतो जंगर्भं स्त्रीपुनर्पुंसकतयाऽज्ञातम् । इंजानौ यागार्थं दीक्षितौ ॥ यागस्थक्षत्रविदूषाते चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥ गर्भहा च
यथावर्णं तथात्रेयीनिषेधक इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ यथावर्णं एकगुणायुक्तभेदेन आत्रेयी रजस्वला रजस्वलाऋतुसुता मात्रे-
यीमिति वसिष्ठवचनात् । तथात्रेयीं च ब्राह्मणीमिति यमस्मृतेर्विधेयसा जातस्तु बादरायण इति न्यायान् अन्निगोत्रा वा ॥ ८७ ॥

(५) नन्दुनः । अथ ब्रह्महत्याव्रतं केषुचिन्मिमेत्सेवतिदिशति हत्वागर्भमविज्ञातमिति । अविज्ञातमविज्ञातस्त्रीपुन-
रविषागं । गर्भं ब्राह्मणगर्भं । आत्रेयीं रजस्वलामविज्ञातामात्रेयीमाहु रिति वसिष्ठः रजस्वलामन्निगोत्रजामिति वैष्णवं वचनम्
॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविज्ञातं गर्भस्त्रीपुनर्पुंसकं हत्वा इंजानौ राजन्यवैश्यौ आत्रेयीं रजस्वलामन्निगोत्रां ऋतुसुतां
वात्रेयीमाहुः ॥ ८७ ॥

उक्ता चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुतथा ॥ अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुतद्वधम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । हिरण्यभूष्यादिसाक्ष्येतुवधादिसंशये वाऽनृताभिधाने प्रायश्चित्तमेतत् अत्र हि दोषातिशयः भूयते
भजतामित्याद्यप्यत्र गुरुलघुभावेन कल्पनाकार्या प्रतिरुध्येति यदुक्तमलीकनिर्बन्ध इति तदेवेदं प्रतिरुधः संरंभपूर्वको गुरो-
रुपद्रवारंभः निक्षेपः अत्रापि दरिद्रस्य महतो धनवतोऽधमस्योताम्यस्य ब्राह्मणजातीयस्येत्यादिकल्पना यत्र त्वेकमेव-
भूयते तत्र यथाभूत्येव भवितुमर्हति कः कल्पनाया अवसरो न च कौटिल्यसाक्षिनिक्षेपयोर्लघुप्रायश्चित्तमस्ति । यदपि सुरुपापे
तदपि तुल्यमनेन गरीयः श्रुताश्रुतविषयत्वं शक्तिचावेक्षेति यस्तस्य न्यनुक्तनिष्कृतीनामिति अवयवे ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साक्ष्ये यत्र सत्यवचसि वर्णिनां वधः । प्रतिरुध्यमित्याभिशापेन संयोज्य निःक्षेपमब्राह्मण-

स्यापि सुवर्णरूपं रजताद्यपि ब्राह्मणस्य । स्त्री स्वभार्याअत्रेष्टा अनत्रेयी यद्भार्यावधस्तूपपातक्रमेव ब्राह्मणोवधत्वेपि तथाचान्यत्र दार्शितम् । सुहृन्मित्रमब्राह्मणोपि तस्य वधम् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतमुक्ता गुरोश्च मिथ्याभिशापमुत्पाद्य निक्षेपं च ब्राह्मणसुवर्णादन्य-
द्रजतादिद्रव्यं क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापत्तस्य स्त्रीवधं च यथाव्याख्यातं कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्ये दातव्ये साक्ष्ये भूम्याद्यर्थे अन्यत्र प्राणायामाचमनयोर्विधानात् । प्रतिलभ्य मिथ्या-
भिशापमुत्पाद्य । प्रतिक्रम्येति पाठे सप्तार्थः । गुरुं ब्रह्मदम् । निक्षेपं ब्राह्मणसुवर्णातिरिक्तम् । स्त्रीसुहृद्वधं कृत्वा प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यभ्याहारेणान्वयः । स्त्री आहिताग्नेर्ब्राह्मणी [स्त्री] तभ्यावा अंगिराः ॥ आहिताग्नेर्द्विजाभ्यस्य हत्वा पत्नीमनि-
न्दिताम् ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीभस्तथैव चेति ॥ सुहृत् यागस्थक्षत्रियवैश्यब्राह्मणमित्रम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । गुरुं प्रति लभ्यगुरोः मातिकूल्यं कृत्वा स्त्रीभार्याएतदेव व्रतं चरेदित्यनुषङ्गः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुं प्रतिक्रम्य मिथ्याशयः ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्या कामतो द्विजम् ॥ कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमाप्य हत्वा निष्कृतिरिति प्रागयं व्याख्यातार्थः प्रायश्चित्तगौरवोपदेशपरः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इयं विशुद्धिस्तद्देहावच्छिन्नस्य देहिनो व्रतादिना शुद्धिः । न विधीयते निष्कृतिः तद्देहाव-
च्छेदेन मरणेन तु भवत्येव ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्प्रायश्चित्तविशेषोपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयं निष्कृ-
तिः नैतत्प्रायश्चित्तं किं त्वतो द्विगुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थं ननु प्रायश्चित्ताभावार्थं कामतस्तु कृतं मोहात्प्राय-
श्चित्तैः पृथग्विधैरिति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्महत्या निष्कृतिमुपसंहरति इयमिति । प्रमाप्य हत्वा । न विधीयत इति प्रायश्चित्तगौरवार्थं
निन्दाद्वैगुण्यस्योक्तत्वात् । इयमुक्ता द्वादशवार्षिकादिका । अत्रैव च कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्युक्तम्-
न्यथा पूर्वापरविरोध इति । न च तद्विप्रातिरिक्तविषयकं संकोचे मानाभावात् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । उदिता ब्रह्महत्याद्विद्वान्मोहादिनोक्ताः कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते इदं विशेषविषयं
कामकारेण्यादुरेकेऽश्रुतिनिर्दर्शनात् ॥ कामतस्तु कृते मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्येते ॥ सामान्यविषयेऽपीन्द्रियतीक्ष्णत्व-
कैः प्रायश्चित्त्यादिकं धर्मप्रधानलोकोपकारकविशिष्टपुरुषविषयं न सार्वत्रिकमित्यविरोधो वगन्तव्यः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकामतः द्विजं प्रमाप्य हत्वा ॥ ८९ ॥

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णी सुरां पिबेत् ॥ तया सकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजश्रुतिर्ब्राह्मणार्थेव आह च स्पृष्ट्यन्तरे ब्राह्मणस्य उष्णां वा पिबेयुः सुरामिति मोहादित्यनुवादो-
पनिवर्णावर्णश्रुतिग्रहणं सामान्यलक्षणार्थमत एवाह काये निर्दग्धे मुच्यत इति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापानप्रायश्चित्तमाह सुरामिति । पैत्रीपाने त्रयाणां गौडीमाध्वीपाने तु विप्रस्येत्याशयेन
द्विज इत्युक्तम् । मोहान् रागात् न त्वङ्गामान् । निर्दग्ध इति पृथगुद्देशे तु दर्शयति । अग्नीवर्णमग्निशब्दशोभयते । एतदुत्तरे-
ष्वपीत्यनुषङ्ग्यते ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । सुराशब्दः पैष्टीमात्रे मुख्योनतु गौडीमाध्वीपैष्टीषु त्रितयानुगतैकरूपाभावात्प्रत्येकं च शक्तिकल्पने शक्तित्रयकल्पना गौरवमसङ्गात् गौड्यादिमदिरासु गुणवृत्त्यापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अतएव भविष्यपुराणे ॥ सुराच पैष्टीमुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ॥ पैष्ट्याः पानेन चैतासांप्रायश्चित्तं निबोधत ॥ मनुनोक्तं महाबाहोसमासव्यासयोगतः ॥ एतासामिति निर्द्धारणे षष्ठी । एतासां गौडीमाध्वीपैष्टीनां प्रकृतानां मध्ये पैष्टीपाने मनुक्तंप्रायश्चित्तं । सुरां पीत्वा द्विजोमोहादिति निबोधतेत्यर्थः । मुख्यां सुरापैष्टीरागादिव्यामूढतया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽग्निवर्णां सुरां पिबेत्तया सुरया शरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्तत्मात्पापान्मुच्यते । एतच्च गुरुत्वात्कामकारकतसुरापानविषयम् । तथा च बृहस्पतिः ॥ सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत् ॥ मुखे तया सनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । सुरापानप्रायश्चित्तं सार्थवादमाह सुरां पीत्वेत्यष्टभिः । कामतस्तत्पाने मरणांतिकप्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः ॥ सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ॥ क्षिपेत्तया सनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति ॥ सुरापदमत्र पैष्ट्यां मुख्यं अन्यत्रमादकयोगाद्गौणम् । अतएव भविष्ये ॥ सुराच पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ॥ पैष्ट्याः पानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोधतेति ॥ एतासां सुराणां मध्यं । सुरा वै मलमलानामिति वक्ष्यति अलानामिति लिङ्गात्पैष्टीति ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । अमोहान्मतिपूर्वकं एवं व्याख्याने स्मृत्यन्तराणि संगच्छन्ते अग्निवर्णमग्निस्पर्शां स्वकाये निर्दग्धे मरणे सति ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा सुरया ॥ ९० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ॥ पयोघृतं वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ९१ ॥

(१) मेघातिथिः । अन्यतरप्रायश्चित्तमग्निवर्णं भवत्येव गोमूत्रादयोऽद्रव्यविशेषा अन्यप्रकारमरणानिवृत्त्यर्थाः सुराच पैष्टीति विज्ञेया तां मुख्येत्युपचरन्ति अन्यत्र तु प्रयोगो गौणः कामतः पाने चैतत् । तथा च वक्ष्यति ॥ अज्ञानाद्धारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति । अग्निवर्णमित्यग्निस्पर्शमिति ज्ञातव्यं । तथा चाह मरणादिति । सुराच स्त्रीणामपि प्रतिषिद्धा उक्तं हि वासिष्ठे तया ब्राह्मणी सुरापी भवति न तां देवाः पतिलोक्नयन्ति । इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्यालोके प्रेत्यावाप्सु च जलभुङ्ग भवति ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आमरणाच्चावद्भिर्वारैर्मरणं भवति । गोशकृद्रसंनिष्पीड्य गृहीतम् । एतत्कामतः पापे । अकामतः स्मृत्यन्तरोक्तं नैवम् ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । गोमूत्रजलगोक्षीरगव्यधृतगोमयसानामन्यतममग्निस्पर्शकृत्वा यावन्मरणं पिबेत् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । आमरणादिति छेदः [कपिदेहेततः सुरापानजात् । तदभवि गोमूत्रादिपंच अग्निवर्णमिति पदानां विशेषणम्] ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । उदकादीनामपि विशेषणमग्निवर्णमिति आमरणात्पिबेद्यथा गोमूत्रादीनामन्यतमस्य पानेन मरणं गम्येति तथापि बोधेति ॥ ९१ ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ॥ सुरापानापनुत्यर्थं बालवासाजटीध्वजी ॥ ९२ ॥

(१) मेघातिथिः । इदं प्राणान्त्ययौषधार्थं अन्येन विहितस्यापि तस्य अज्ञानात्तु तमकृच्छ्रसहितः पुनः संस्कारो दर्श-

यिष्यते अन्येतुगौडीमाध्योरुपचरितसुराभावयोरिच्छन्ति । तथा च स्पृश्यन्तरे । असुरामद्यपानेचांद्रायणमभ्यसनीयं । सरुदितिकणपिण्याकयोरुभयोः शेषः निशायामवालमयं गोलोमाजालोमादिकृतंवासोजडीशिखयाऽभ्यैवाकिंशैर्भ्रजमद्यधटिकादिनेति ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कणान् तण्डुलकणान् यवागूपत्कापिवेत् । पिण्याकं तिलकल्कं जलेमालोड्याब्दं सरु-
न्निशि । चीरवासाइत्यादिचोभयगतम् । चीरं खण्डवस्त्रम् । भ्रजो सुराभाण्डभ्रजं पुरस्कृत्वा । एतच्च कामतउपलभ्य-
मानमधुसुरासंसृष्टजलपाने ॥ ९२ ॥

(३) कुक्षूकः । अथवा गौरीमादिकृतवासाजयवान्सुराभाजनचिन्हः सूक्ष्मतण्डुलवयवान् आरुष्टतैलतिलं वा
रात्रावेकवारं संवत्सरपर्यंतं सुरापानपापनाशनार्थं भक्षयेत् । इदमनुब्रूय पूर्वकममुख्यसुरापाने द्रष्टव्यं । नतु गुणान्तरवैकल्पिकं ल-
घुत्वात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । अकामतः पैष्टीपानेकामतश्च गौडीमाध्योः पानआह कणानिति । कणान् तण्डुलस्य सू-
क्ष्मांस्तुषयुक्तावयवान् । पिण्याकं निःसारिततैलतिलं बालवासाः गोवालनिर्मितवासाः । भ्रजो मद्यधटिका भ्रजरूपा य-
स्य सः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अकामतः पाने प्रायश्चित्तमाह कणांश्चाभक्षयेददमिति । बालवासागोवालकृतवस्त्रधरः जडीभ्रजो-
सुराकलशचिन्हयुक्तश्च भूत्वा कणांश्च पिण्याकं वा सरुन्निशि संवत्सरमिह भक्षयेत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरापानस्य अपनुत्यर्थं बालवासाः प्रावारकम्बलादि ॥ ९२ ॥

सुरा वै मलमन्त्रनापाप्माच मलमुच्यते ॥ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च नसुरापिबेत् ॥ ९३ ॥

(१) मेघातिथिः । अन्तशब्दोद्यम्यदनक्रियाकर्मणि व्युत्पाद्यते तथापि ब्रीह्यादिमभृतावेव भक्तस्तत्कूपपादौ
प्रसिद्धतरप्रयोगस्तथाचान्येन व्यञ्जनमिति भेदोपपत्तिः । अतः पिष्टविकारत्वात्सुराया अन्मध्यपदेशे लब्धेऽन्नानां मलमिति
निवारणोपपत्तौ पैष्ट्याः सुरायाः प्रतिषेधे लिङ्गमिदं लिङ्गत्रयाणां वर्णानां संपद्यते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरपि वर्णैः पैष्टीनपातव्या-
किंच सैव सुरामुख्या गौडीमाध्योः एवं यथासीधुमाध्वीकयोगुरुमायश्चित्तं न तथा न्येषामारिष्टादीनां मथानां मलशब्दः पाप्मेति-
व्याख्यातो निन्दातिशयदर्शनार्थः सत्यपि प्रायश्चित्तप्रकरणे वाक्यान्मसुरापाननिषेधोऽर्थभ्रमवाक्यत्वाच्च नार्थवादः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नानां मलं अन्नानामशुद्धभागः । यच्च मलमशुद्धभागः स पाप्मा पापहेतुः । शुद्धस्तु स्वत-
एव पापत्वात्पिबन्मपि नाधिकपापवान्भवतीत्यर्थः । अन्नानामित्युक्तत्वाद्मपिष्टमभवत्वात्पैष्ट्येव त्रयाणां वर्णानां निषिद्धा-
त् ॥ ९३ ॥

(३) कुक्षूकः । यस्मात्तण्डुलपिष्टसाध्यत्वात्सुरा अन्ममलमशुद्धेन च पापमुच्यते तस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीसुरां-
पिबेयुरित्यनेन प्रतिषेधे सति एतदतिश्रमे सुरापीत्वेति प्रायश्चित्तं अन्ममलानुवादाच्च पैष्टीनिषेधएव स्फुटः त्रैवर्णिकस्य म-
नुनैवोक्तः ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रयाणां पैष्टीभक्षणाभावं सार्थवादं निगमयति सुरेति । मलपाप्मनोरिकपर्यायत्वेन तदुक्तं म-
लमुगेव ॥ ९३ ॥

(५) नभ्युदयः । सुरायाः पैष्ट्याः पाने त्रैवर्णिकैरेतत्प्रायश्चित्तकर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह सुरावैषमत्तमन्त्रानामिति । अन्ना-
नामलमिति वचनसामर्थ्यात्पैष्टीगम्यते प्रतिषिध्यते चेति गम्यते ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुराअन्नानां मलपिष्टेन यत्कृतं ॥ ९३ ॥

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥ यथैवैका तथा सर्वां पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । गुडविकारोगौडीयेषामपोभुरसमेव मद्यतामापद्यते तेषामपिकारणे कार्योपचारेण गौडीव्यपदे-
शोनविरुद्धः । मधुनोविकारोमाध्वी मधुमाध्वीकंविकारवृत्त्यानसञ्चोजातस्यमृद्वीविकारस्यप्रतिषेधोयावन्मद्यावस्थामया-
प्रस्येतिदर्शयति अविकृतं हि मधुमाध्वीकमिच्छन्तीतिस्मरति । यत्रापि मद्यशब्देन प्रतिषेधस्तत्राप्यनासादितमद्यपानशक्ति-
योगस्यनैवप्रतिषेधस्तस्य मद्यशब्देनानभिधानात् । यथाशुक्तशब्दोऽवस्थाविशेषवति भवतीति नाविशेषेण नहि तदेवामुता-
मनापन्नंशुक्तमित्युच्यते यथासएव गौर्वस्सावस्थायानबलीवर्दः किंच पिष्टोष्कादिसंभानसंभृश्यान् सुरा यावत्कालपरि-
वासेन मद्यशक्तिमापन्ना एवमिभुरसमृद्वीविकारयोर्द्रष्टव्यं अल्पायास्तर्हिपानंशामोति यावत्यामात्रया पीतान मद्यति प्र-
तिबन्धकद्रव्ययोगेनच नैषदोषोनायंमदोत्पत्तिप्रतिषेधः तथाकर्तव्यंयथाभक्तःक्षीबोन भवतीति किंतर्हि यन्मदजननसमर्थ-
शक्तियुक्तंनपातव्यमिति अल्पायाअपिसाशक्तिर्विद्यते यावतारुक्षमल्पप्राणंस्वल्पमपिमद्यंमदयति लिङ्गंमहाप्राणं-
हपिनेति नैतावतामदशक्त्यभावाःशक्योवक्तुंकार्याभावेन कारणभावान्मद्यानामपि नैवनिश्चीयते नहिमहत्काष्ठंमधुमसम-
र्थस्याग्रेदाहकत्वमनुमीयते शुष्कवृणेन तादृशस्यैव दाहकत्वोपलंभात् । यदप्युक्तंद्रव्यान्तरेण शक्तिप्रतिबन्धकवैपान-
प्रतिरिति तदप्यचोद्यं नहि वृणेनतादृशस्यैव दाहेतदानींसा तस्यशक्तिर्नास्ति किंतु विद्यमानापि कार्यारंभेप्रत्यसमर्था
शक्तिसंभवश्च प्रतिहेतुर्नतेनित्यकार्यतद्द्रव्यान्तराणि शक्तिविनाशयन्ति अपितु कार्यारंभप्रतिबन्धन्ति तथाच तत्परिभाषा-
रंभकद्रव्ययोगेपि पैत्तिकोमाद्यति नश्लैष्मिन्मन्त्रेनोमीयते न तस्य विनाशस्तत्त्वान् भाविमद्यावस्थस्य प्रतिषेधोनापिप्राप्ता-
वस्थाविशेषस्य प्रतिबन्धकाभावादिवत्तत्प्रतिषेधोयथाचौरः सवर्जनीयइति नोदक्षितोऽप्राप्तमभावस्य प्रतिषेधोमाध्वीति क-
थंयावतागुणेन माध्वीति भवितव्यंसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति परिहारः ज्ञापकंचास्याः परिभाषायाओरादिति वक्तव्ये
गुणइति गुणग्रहणाम् अत्रद्विजोत्तमग्रहणं च क्षत्रियवैश्ययोर्मद्यानुज्ञानार्थं । तथाचमहाभारते ॥ भारतानांयादवानांमद्यपानंतुव-
र्ष्यते ॥ उभौमध्वासवौक्षीबौदृष्टौमेकेशवार्जुनावित्युत्तरश्लोकादर्थवादएव । ननुच तथा सर्वाइति बहुवचनं कथं-
यावताएकमुपमानंद्वेउपमेये अन्नमलत्वंचात्रहेतुमन्निगदोर्थवादोमलहेतुर्यथा शूर्पेण जुहोति तेनह्यन्नंक्रियतइति ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मणं प्रतिविशेषमाह गौडीति । गुडभवा तत्प्रकृतीभुरसजाच । माध्वी द्राक्षारसकृतेति
केचित् । मधूकपुष्पेण मधुनावा कृता बाध्या त्रिविधा सुरा । यथैका सुरा पैष्टी त्रिविधैर्न पेया तथा सर्वा त्रिविधा
द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैरित्यर्थः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यागुडेन कृता सा गौडी एवंपिष्टेन कृता पैष्टी मधुकवृक्षोमधुः तत्पुष्पैः कृता सा माध्वी एवंत्रि-
प्रकारा सुरा जायते मुख्यसुरासाम्यनिबोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । यथावैका
पैष्टी मुख्या सुरा पूर्ववाक्यनिषिद्धत्वात् त्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमैर्न पातव्या ॥ ९४ ॥

(४) राधेबाभट्टः । ब्राह्मणमित्युपसंहारात् विप्रस्य तु सुरात्रयमभक्ष्यमित्याह गौडीति । एका पैष्टी यथा ब्राह्मण-
मिति तथेतेतैरितिनिषिद्धतया तुल्ये । द्विजोत्तमैः विप्रैः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वोरपि पाने मायश्चित्तमेतत्कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह गौडीमाध्वीच पैष्टीचेति । एकापूर्वश्लोके प्रतिषिद्धापैष्टी ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुडेन कृता गौडी । पिष्टस्यपैष्टी । माध्वी मधूकपुष्पस्य यथैव एका तथा सर्वा सुरा प्रकृतिद्रव्यमदहेतुः ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षः पिशाचान्नमद्यमांससुरासवम् ॥ तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्षादयोनिन्याः प्राणिनोभक्ष्याभक्ष्यविवेकशून्यामांसमभक्षयन् सुराचासवश्च सुरासवंजाने-
रप्राणिनामित्येकवद्भावः । आसवोन्नमद्यविशेषएव ईषन्मद्याद्विन्नगोबलीवर्द्धदिहोपादानं देवानामश्रतादेवदेयानिहर्वाषिच-
रुपुरोडाशादीनिदर्शपूर्णमासोदितानिब्राह्मणस्याशितुंयुक्तानि नपिशाचाद्यन्नमद्यमांसादीनि ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नकेवलं सुरा ब्राह्मणानामपेया किंतु सुरावन्मद्यासवमांसानि क्षत्रियादिभक्ष्याण्यपि
ब्राह्मणस्याभक्षणीयान्याह यक्षइति । यक्षाः कुबेरानुचराः । राक्षसाः रावणाद्याः । पैशाचावेताळाद्याः । एतेन मद्या-
दीनां रजस्तमःप्रधानतोक्ता । तेन तदाहारता सस्वप्रधानस्य विप्रस्यायुक्तेत्यर्थः । मद्यत्रिविधं सुरातोन्नमदहेतुः ।
आसवोमद्यसुराप्रकृतिद्रव्यजोमदहेतुः । देवानां सात्त्विकानां हविर्भक्ष्यमश्रताऽशितुं योग्येन ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यमत्रनिषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तंनवविधंबोद्धव्यं । तान्याहपुलस्त्यः ॥ पानसद्भाक्षमाध्वीकं-
खार्जूरंतालमैक्षवम् ॥ माध्वीकंटांकमार्द्धीकमैरेयंनारिकेरजम् ॥ सामान्यानि द्विजातीनामद्यान्येकादशैव च ॥ द्वादशतु-
सुरामद्यं सर्वेषामधर्मस्मृतम् ॥ मांसंचप्रतिषिद्धं सुराच त्रिप्रकारा प्रोक्ता । असूयतइति आसवोमद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंसाधनःसंजातमद्यत्वभावः । यमधिकृत्येदंपुलस्त्योक्तप्रायश्चित्तम् ॥ द्वाक्षेक्षुदंकखार्जूरपनसादेश्वयोरसः ॥ सद्योजात-
न्तु पीत्वा तु व्यहाच्छुभ्येद्विजोत्तमः ॥ एवंमद्यादिचतुष्टयंयक्षरक्षःपिशाचसंबन्ध्यन्नंततस्तद्ब्राह्मणेन देवानांहविर्भक्षयता
नाशितव्यम् निषिद्धायाः सुरायाइहोपादानंयक्षरक्षःपिशाचान्नसया निन्दार्थम् । अत्रकेचिद्देवानामश्रताहविरितिपुर्णि-
गनिर्देशाद्ब्राह्मणस्य पुंसएव मद्यप्रतिषेधेन स्त्रियाइत्याहुस्तदसत् ॥ पतिलोकंनसायातिब्राह्मणीयासुरापिबेत् । इहैव सा
नी गृभी सूकरी चोपजायते ॥ इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यक्षइति । मद्यंनवविधं सुराच त्रिविधा । तथाच पुलस्त्यः ॥ पानकं वार्क्षमाधूकं ख-
जूरं तालमैक्षवम् ॥ माक्षीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेरिजम् ॥ समानानि द्विजातीनामद्यान्ये कादशानि तु ॥ द्वाद-
श तु सुरामद्यं सर्वेषां मध्यमं स्मृतमिति ॥ आसवं सद्यःकृतसंधानेन प्राप्तमद्यभावम् । एतत्सर्वविषाभक्ष्यम् । अनदनेहेतुं
वानांहविर्यज्ञावशिष्टमन्नमश्रन्ति ते । मांसमत्रामं यक्षरक्षइतिलिङ्गात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्यमद्यवर्जनेयुक्तमाह यक्षरक्षइति । मद्यमदकरं द्रव्यमासमित्यनतव्यमसद्भादुक्तं सुरापै-
आसवोमाध्वीगौडीच हविर्हविःशेषम् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यक्षरक्षः पिशाचान्नं कृतं मद्यादि हविः तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं न भक्षनीयम् ॥ ९५ ॥

अमेध्ये वापतेन्मत्तोवैदिकंवाप्युदाहरेत् ॥ अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणोमदमोहितः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्येपततंदेवान्नाशनवदर्थवादः । ननुच वैदिकोदाहरणंकथमकार्यं अत्रोच्यते तदपेक्षा
ऽन्यदकार्यंकुर्यादिति कथंनकार्यं अशुचैर्वेदाक्षरोच्चारणप्रतिषेधात् ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मध्ये ब्राह्मणस्य दृष्टमत्यवाय मय्याह अमेभ्यइति । वैदिकमुपाहरेत् उच्छिष्टादि काले ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणोमद्यपानमदमूढबुद्धिः सन् अशुचौ वापतेद्देवाक्यं वोच्चारयेद्ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यादतस्ते-
नमद्यपानं कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थतामाह अमेभ्येतिद्वाभ्याम् । अवैदिकं स्लेच्छ भाषितम् । अकार्यं स्वकन्यागमना-
दि । तत्र हेतु मर्दमोहितः मद्येन कृतवैचित्र्यः ॥ ९६ ॥

(५) मन्दनः । इतश्चापि ब्राह्मणस्य मद्यं वर्ज्यमिति श्लोकद्वयेनाह अमेभ्येवापतेन्मत्तइति । अमेभ्येऽगम्यागमनादौ
वैदिकं वेदरहस्यमुदाहरेत् श्रवणानर्हेषु ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मत्तः द्विजः अमेभ्ये पुरीषादौ वापतेत् पक्षान्तर वैदिकं वोदाहरेत् ॥ ९६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ॥ तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च सगच्छति ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अधीतवेदब्रह्मसंस्काररूपेणावस्थितद्वयेनोच्यते तदपेक्षयाऽकार्यं कुर्यादिति तद्वयेमद्येनाप्ला-
विते शूद्रतांगच्छति ब्राह्मण्यवचनं सर्वप्रकारमद्यनिषेधार्थं ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोः पैष्याएवनिषेधइतिदर्शयति ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्म वेदः । शूद्रत्वं वर्णत्रयबाह्यत्वम् ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् जीवात्मैकवारमपि मद्ये-
नाप्लाव्यते तथाचैकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यं पिबति ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतां समाप्नोति तस्मान्मद्यं सर्वथैव न पातव्यम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्म वेदः । शूद्रत्वं शूद्रवेदेदाभ्यासादेर्बाह्यकृतत्वं पतितत्वादस्य शूद्रस्यापकृष्टत्वात् संभाष-
णादित्यागोपि ॥ ९७ ॥

(५) मन्दनः । ब्रह्म ब्राह्मण्यम् ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् तस्य ब्राह्मणस्य ॥ ९७ ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तप्रयोजनौ पूर्वोत्तरश्लोकैः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विचित्रा स्मृत्यन्तरोक्ता निष्कृतिः । साहित्येन विविधा ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितं तस्मात्परं ब्राह्मणसुवर्णहरणपापस्य नि-
ष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । सुरापानां प्रायश्चित्तमुपसंहरन्त्स्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तं प्रतिजानीते एषेति । विचित्रा [अग्निवर्णा-
मित्यादिनां] नानाप्रकारामयस्तस्यापि नानात्वात् ॥ ९८ ॥

(५) मन्दनः । विचित्रा विविधा ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषानिष्कृतिः पापानि विचित्राहरेत् ॥ ९८ ॥

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रोराजानमभिगम्य तु ॥ स्वकर्मस्थापयन्ब्रूयान्मांभवाननुशास्त्विति ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणसुवर्णस्तेयएतत्प्रायश्चित्तं विप्रग्रहणं सर्ववर्णप्रदर्शनार्थं क्षत्रियादीनामन्यस्य प्रायश्चित्तं तस्यासमाभ्यानात् मामनुशास्तु नियहं करोतु राजा गत्वा च वक्तव्यः अत्र च राजशब्दो देशेश्वरवचनएवक्षत्रियजात्यपेक्षः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुवर्णस्तेयकृत् ब्राह्मणसंबन्धिपरिमितसुवर्णचोरः । विप्रइति न केवलं क्षत्रियादयो विप्रोपीत्यर्थः । एतच्च परमतमिति स्फुटीभव्यति ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः ॥ अपठत्य सुवर्णेतु ब्राह्मणस्य यतः स्वयमिति शातातपस्मरणात् ब्राह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणोराजानं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णपहारं स्वीयकर्मकथयन्ममनिग्रहं करोत्विति ब्रूयात् । ब्राह्मणग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । प्रायश्चित्तीयते नरइति प्रकृतत्वात् क्षत्रियादीनां च प्रायश्चित्तान्तरानभिधानात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह सुवर्णमिति त्रिभिः । सुवर्णस्तु ॥ पञ्चकृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति ॥ तदेवाह विप्रइति ब्राह्मणेतरमात्रोपलक्षकम् प्रायश्चित्तीयते नरइत्युपक्रमात् न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमित्युक्तेष्व ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । सुवर्णं ब्राह्मणसुवर्णं विप्रग्रहणं क्षत्रियादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ९९ ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥ वधेन शुभ्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । मुशलं दण्डविशेषआयसोदारुमयो वा सकृत्स्वयमिति विवक्षितं वधेन शुभ्यति सकृत्प्रहारेण वधो मरणफलो वा भवतु मावास्तु तादृशेन मुशलप्रहारेण शुद्धो भवति ब्राह्मणस्तु तपसा वक्ष्यमाणेन अत्रापि ब्राह्मणग्रहणमविवक्षितं तथा चोत्तरत्र द्विजग्रहणं यद्यपि च कृष्णलयग्रहणे महापातकं तथापि मरणान्तं प्रायश्चित्तं सुवर्णशतहरणे द्रष्टव्यं उक्तं दण्डप्रायश्चित्तं तुल्यरूपेण तत्र चोक्तं शतादभ्यधिके वधइत्यतो वाक्कल्पनाकार्या यस्तु मरणात्पूतो भवतीति प्रायश्चित्तान्तरं तस्मिन् राजा शस्त्रमुदुंबरआदद्यात्तस्मात्तं प्रमापयेत् मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते यदा क्षत्रियादिर्वहन्तास्वामी च गुणवांस्तत्रैतद्विज्ञायते यदा मरणोऽद्यतस्तदा स्यादिति प्रयोजने प्रयोजनापह्नास्त्वदावाशिष्टनिष्कालको घृताक्तो गोमयादिना पातप्रभृतिः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वधेन तेन घातेन मृतोऽमृतो वा । यत्तु क्वं विप्रोपीति । तन्निरस्यति ब्राह्मणइति । तपसा त्रैतेनाऽकामकृतात् । कामकृतात्तु स्मृत्यन्तरोक्तमरणप्रकारोत्पादनरूपेण तपसेत्यर्थः । चेति पूर्वपक्षनिवृत्तौ ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । स्कन्धेनादाय मुसलमित्यादेरुक्तत्वात्तेनार्पितमुसलादिकं गृहीत्वा स्तेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं हन्यात् । सच स्तेनो वधेन मुसलाभिघातेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । मृतो वा मृतकल्पो वा जीवन् तस्मात्पापान्मुच्यं ब्राह्मणः पुनस्तपसैव वेत्येवकारदर्शनात् । तथाच न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति तपसैव शुभ्यति अतएव मन्वर्थव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे ॥ यदेतद्वचनं वीरब्राह्मणस्तपसैव वा । तत्रैव कारणाद्विद्वद्ब्राह्मणस्य सुराधिप ॥ तपसैव वेत्यनेनेह प्रतिषेधो वक्ष्ये तु वाशब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः । ब्राह्मणस्य तु तपसैव नियमो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः । अतएव भविष्यपुराणे ॥ इतरेषामपि विभोतपोन प्रतिषिध्यतइति ॥ तदेव तपआह ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह तपसैवेति । शुभ्यति जीवन् मृतो वा मृतकल्पो वा जीवन् तस्मात्प्रमुच्यतइति याज्ञवल्क्योक्तेः । वाशब्दो गायत्रीजपविकल्पार्थः । तथाच चतुर्विंशतिप्रतम ॥ गायत्र्यास्तु जपकोटिं ब्रह्महत्यां ध्योति

लक्षाशीति जपेद्यस्तु सुरापानान्ममुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्यालक्षसप्ततिः । गायत्र्यालक्षषष्ट्या तु मुच्यते गुरुतल्पग
इति ॥ गुरुतरत्वात्प्रकाशाविषयमिदम् जपतोनास्ति पातकमिति च ॥ १०० ॥

(५) मन्दनः । सकृद्व्यादित्यस्यायमभिप्रायोऽप्याख्यातः स्मृत्यन्तरेण ॥ तस्मात्तुमुसलंगृह्यथाप्राणेन भूपतिः ।
सकृद्व्यामृतोवापि जीवन्नपि विशुध्यति ॥ मृते जीवति वा तस्मिन्पार्थिवोपि विशुध्यतीति । वा शब्देन ब्राह्मणस्य प-
क्षान्तरमुक्तं क्षत्रियादौ वधएव ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनः ब्राह्मणसुवर्णचौरः ॥ १०० ॥

तपसाऽपनुत्सुस्तुसुवर्णस्तेयजंमलम् ॥ चीरवासाद्विजोऽरण्येचरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । इति च द्वादशवार्षिकं धर्मानुवादात्तस्यैवातिदेशेन ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तान्तरं ब्रह्महणिय-
द्वतमुक्तं चरेदित्योजना । अपनुत्सुस्तुरपनेतुमिच्छुः शुद्धिचिकीर्षतीति यावत् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्महणिनिमित्ते यद्वतमुक्तं द्वादशवार्षिकादि तज्जातिशक्त्याद्यपेक्षया द्रव्यस्योत्तमाधमसं-
बन्धितया च यथायोगमुनेयमित्यर्थः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । तपसा स्वर्णस्तेयउत्पन्नं पापं द्विजो निर्हन्तुमिच्छन्नरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च ब्रह्महणि यद्वतमुक्तं तत्कु-
र्यात् । एतच्च द्वादशवार्षिकं क्लेशगौरवात्क्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसंबन्धिनः सुवर्णापहरणे ॥ पञ्चकण्ठ-
कोमाषस्ते सुवर्णस्तुषोडशेति सुवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं ततोऽन्यूनस्य परिमाणापेक्षयामनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात् ।
यत्त्वधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रूयते तत्तथानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविधप्रायश्चित्तविषयमेव । तथा भविष्यपुराणे ॥ क्ष-
त्रियाद्यास्त्रयोवर्णानिर्गुणाश्च तत्पराः ॥ गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानैकादशतथादग्ध्वात्मानं तु
पावके ॥ शुभ्येयुर्मरणाद्द्वीरं चरेद्ब्रह्मात्मशुद्धये ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । एते देवतपः कथं कार्यमित्यपेक्षां पूरयति तपसेति । अपनुत्सुः खण्डयितुमिच्छुः । ब्रह्म-
हणोव्रतमिति द्वादशशब्दसंख्यामुण्डनकुटीवासमैक्षचर्यमित्यतिदेशार्थं ननु तत्स्वरूपमदर्शनार्थम् । ब्राह्मणस्य निष्कचतुष्टयाति-
रिक्तसुवर्णापहारे क्षत्रियादीनां मरणमेव । तथा च भविष्ये ॥ क्षत्रियाद्यास्त्रयोवर्णानिर्गुणाश्च तत्पराः ॥ गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य
पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानैकादशान्वापि दग्ध्वात्मानं तु पावके ॥ शुभ्यन्ति मरणाद्द्वीरतन्निर्घात्या तु तस्य त-
दिति ॥ निर्यात्यातावत्सुवर्णस्य दानेन एकादशेत्यभ्युच्चयमात्रं ते यदि साधव इति ॥ १०१ ॥

(५) मन्दनः । अपनुत्सुस्तुरपनेदितुमिच्छन् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मलं पापं तपसाऽपनुत्सुः ब्रह्महणोव्रतं द्वादशवार्षिकादि व्रतं चरेत् ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥ गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च वधेन शुध्यति स्तेनस्तपसा चेति द्वयस्य प्राक्तनत्वादेतैरिति बहुवचनं न सम्भूत एतदे-
षणापकं एष निःशेषोक्तानप्यनुक्तान्कल्पेतानुबन्धाद्यपेक्षया गुरुस्त्रीगमनप्रयोजनं गुरुस्त्रीगमनीयं निमित्तमपि प्रयोजन-
मुच्यते प्रयोजयति प्रवर्तयतीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गुरोः पितुः स्त्री गुरुस्त्री माता तद्गमनीयं तदभिगमनम् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजो निर्हरेद्गततपसोर्द्वयोस्तत्त्वात् । एतैरिति बहुवचनं संब-

न्धापेक्षया मनुक्तमपि प्रायश्चित्तकल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम् । गुरुस्त्रीगमननिमित्तपुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं मुपसंहरन्गुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह एतैरितिपञ्चभिः । एतैरितिबहुवचनेन याज्ञवल्क्योक्तं व्रतमसूचि ॥ अनिवेद्यं नृपे शुभ्येत्युरापव्रतमाचरन् । आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिरुदिति ॥ गुरुस्त्रीगमनीयं तद्भागायगमननिमित्तपापम् । एभिः वक्ष्यमाणैः ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैर्व्रतैरिति बहुवचनग्रहणमतिदिष्टस्य ब्रह्महत्याव्रतस्य बहुत्वात् । गुरुस्त्रीगमनीयं गुरुस्त्रीगमनभवं एभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुस्त्रीगमनेपापं एभिर्व्रतैः वक्ष्यमाणलक्षणैः अपनुदेत् दूरं कुर्यात् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्प्यभिभाष्येनस्तमेत्स्वप्यादयोमये ॥ सूर्मौज्वलन्तींस्वाश्लिष्येन्मृत्युना सविशुध्यति ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुतल्पगोगुरुतल्पीतिवा पाठः । तल्पीतिमत्वर्थीयेन विशिष्टएवस्त्रीपुंसयोः संसर्गउच्यते गुरुराचार्यः पिताचेति तल्पशब्दोदारवचनः आचार्याणीमत्वेदंप्रायश्चित्तमपरामातैव समानजातीयागमनइमानि त्रीणि प्रायश्चित्तानि कल्पते बुद्धिपूर्वचाभिभाष्येनः पापं विख्याप्य तमेशयनेऽग्निस्पर्शोऽयोमये शयीत मृत्युनाशुध्यतीति वचनात् तमास्त्रीप्रकृतिरयोमयीतामाश्लिष्येदालिङ्गयेत् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुतल्पोगुरुतल्पगः । अभिभाष्य कथयित्वा । अयोमये शयने तमे तापेन मृत्युहेतौ । सूर्मौ लोहप्रतिमाम् ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वादुरुः पिता तल्पभार्या गुरुतल्पंगुरुभार्या तद्रामी गुरुभार्यागमनपापं विख्याप्य लोहमये तमशयने त्वप्यात् लोहमर्यास्त्रीप्रकृतिरुत्वा ज्वलन्तीमालिङ्ग्यमृत्युना सविशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

४) राघवानन्दः । तत्रादौ ज्ञानतः सवर्णादिगुरुपत्नीविषयरेतो विसर्गपर्यन्ततावदाह गुर्वितिद्वाभ्याम् । गुरुतल्पीतिमत्वर्थीयेन पाठेन संयोगविशेषः प्राप्यतइतिमेधातिथिः । अभिभाष्य विख्याप्य । एनः पापम् । अयोमये शयने सूर्मौ तादृशीप्रकृतिं वा ज्वलन्तीमङ्गाराकारां श्लिष्येदालिङ्गयेत् ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अयोमये तल्पइतिशेषः सूर्मौस्थूणाम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुतल्पी सभायां एनः अभिभाष्य उक्त्वा अयोमये तल्पे त्वप्यात् सूर्मौ ज्वलन्तींलोहप्रतिमाम् आश्लिष्येत् । सः मृत्युनाविशुध्यति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिश्रवणवत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ॥ नैर्ऋतींदिशमातिष्ठेदनिपातादजिह्मगः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कर्तनेन कल्पेन शोधनं शस्त्राद्याक्षिमशक्तिः सर्वत्र सहकारिणी येन शक्येन छेत्तुं तत्सामर्थ्या लभ्यते प्रत्यगुदग्दक्षिणानैर्ऋती दिक् अजिह्मगोऽकुटिलगः श्वभ्रकूपादि न परिहरेदित्यर्थः कुड्यादिषुप्रतिपातनंहि तदा पाताद्रच्छेदेव ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषणमण्डकोशः । आतिष्ठेत् गच्छेत् । आनिपातादामरणात् । अजिह्मगोजलाद्यादिपतिहारार्थवक्रगतिमकुर्वाणः ॥ १०४ ॥

(१०३) न्तींस्वाश्लिष्येन्=न्तींवाश्लिष्येत् (क, ख, ग, घ, ङ,)

(३) कुङ्कुम्भः । आत्मनैव वा लिङ्गवृषणौ छित्वाञ्जलौ कृत्वा यावच्छरीरपातमवक्रगतिः सन्दिक्षिणपश्चिमांदिशंगच्छेत् । एवंचोक्तप्रायश्चित्तद्वयगुरुत्वात्सवर्णगुरुभार्याविषयं । ज्ञानतोरेतोविसर्गपर्यन्तमैश्वर्यविषयम् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । शिश्रं लिङ्गं वृषणौ मुक्तौ तत्रयं उत्कृत्य छित्वा आनिपातान् । मरणफलकनिपातपर्यन्तं अजिह्वगः अकुटिलवर्त्माऽनुरोधी आतिष्ठेद्रच्छेदन्यदिन्वयः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । आनिपातादाशरीरपातात् अजिह्वगोयथोपनतमार्गगामी ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिश्रवृषणौ स्वयमुत्कृत्य छित्वाऽञ्जलावाधाय नैर्ऋतीदिशमातिष्ठेत् । अजिह्वगः जलाग्निपरिहारार्थं वक्रगतिमकुर्वाणः ॥ १०४ ॥

खट्वाङ्गीचीरवासा वा श्मश्रुलोविजने वने ॥ प्राजापत्यंचरेत्कच्छ्रमब्दमेकंसमाहितः ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अबुद्धिपूर्वकत्वभार्याभ्रान्त्यागमनइदंप्रायश्चित्तं द्विजातीयगमनेबुद्धिपूर्वकमपि ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वपितृभार्यान्तरस्यत्वान्तरजातीयस्य कामाद्रमनआह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गं खट्वायादण्डस्तच्चिन्हतया धार्यम् । अथच्चित्त्वान्तरानन्तरजातीयपितृभार्यागमनेस्यार्थम् ॥ १०५ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । खट्वाङ्गभृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोमश्मश्रुधारी संयतमनानिर्जने वने वर्षमेकंप्राजापत्यव्रतंचरेत् । एवंच वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुत्वात्त्वभार्यादिभ्रमेणाज्ञानविषयंबोद्धव्यम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वभार्यादिभ्रमेण अज्ञानात् गमनेत्वाह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गी खट्वाङ्गः शूलं तद्युक्तः । चीरवासाः धृतवस्त्रखण्डः । श्मश्रुलोऽकृतश्मश्रुः । प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । खट्वाङ्गं पृष्ठावंशास्थि ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ॥ हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिदिष्टगुरुभावानां मातुलपितृव्यादीनां भार्यास्तद्गमनइदंप्रायश्चित्तं हविष्यपयोमूलघृतादि यवागूद्वपेयादि चीरं वस्त्रखण्डं श्मश्रुलोरूढश्मश्रुः समानजातीयाया अपि व्यभिचारिण्यागमने लघ्वेवप्रायश्चित्तम् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य शूद्रजातिस्वपितृभार्यागमनआह चान्द्रायणमिति । हविष्येण यवाग्वावेति चान्द्रायणव्रताङ्गभोजनसाधनाभिधानम् । यवाग्वा यवकृतविलेन्या ॥ १०६ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्हरणायसंयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिकृतयवाग्वा वा त्रीन्मासांश्चान्द्रायणान्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि लघुत्वादसाध्वीमसवर्णावा गुरुभार्यागच्छतोद्बुध्यम् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिदिष्टगुरुत्वानां मातुलपितृव्यादीनां सवर्णासाध्वीगमनविषयत्वाह चान्द्रायणमिति । एतया भक्षणीयं द्रव्यं विकल्पेनाहविष्येति ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । चान्द्रायणं हविष्येण यवाग्वा वा गोधूमचूर्णस्य गुरुतल्पी चान्द्रायणं चरेत् पापापनुत्तये ॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनोमलम् ॥ उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तवक्ष्यमाणसंक्षेपवचनोयम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापातकसमतयोक्तेषु प्रायश्चित्तमाह एतैर्व्रतैरिति । यदातु मरणान्तिकप्रायश्चित्तं किनु-

[नरो] द्वादशवार्षिक्यादज्ञानतस्तु तदर्धमित्युन्नेयम् । महापातकिनोमहापातकिसमाः । तत्राप्यनृतंचसमुत्कर्षइत्यादिनो-
क्तेषु गुरुलघुपापापेक्षया अनुबन्धाननुबन्धाद्यपेक्षया च पूर्वोक्तानि लघुगुरुप्रायश्चित्तानि यथायोगमुन्नेयानि । उपपात-
किनस्त्वेवविधौर्नियमैरिमैरेभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । एभिर्भुक्तव्रतैर्ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणः पापनिर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमा-
णप्रकरेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

(४) रायवानन्दः । महापातकिप्रायश्चित्तमुपसंहरन्नुपपातकप्रायश्चित्तमाह एतैरिति । एतैरुक्तैर्मन्त्रपापान्यपोहेयु-
र्नाशयेयुः । एतैः वक्ष्यमाणैः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैरत्रपतितैः संसर्गिणांप्रायश्चित्तवचनैस्तेषामत्यन्ततुल्यताभ्रमावनोदनार्थमित्य-
वगन्तव्यम् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापातकिनःमलान् एतैर्व्रतै रपोहेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तोगोघ्नोमासंयवान्पिबेत् ॥ कृतवापोवसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । गोघ्नोघाती मूलविभुजाविदर्शनात्कः यवान्पिबेदिति यवसक्तुपानक्रेचिदाहुः अन्येतु प्रकृतिश-
ब्दः कार्ययवाग्वांप्रयुक्तोयवान्पिष्टपाययेदित्युक्तंभवति पूर्वस्मिन्पक्षेऽश्रुतोवकादिद्रवकल्पनाभवति नहि यवाउदका-
दिनाविनापातुंशक्यन्ते इहतु लक्षणमात्रमश्रुतकल्पनायाश्चलष्वीलक्षणा कृतवपनः कृतमौण्ड्यः केशच्छेदवचनोवा गो-
ष्ठे यत्रगावआसते चर्मणातेनयेनगौर्हता अपित्वन्यस्यापि ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपपातकसंयुक्तइति शरणागतत्वादिविशेषणवद्गौहत्यायामहापातकतुल्यत्वात्तद्यवच्छेदा-
र्थमुक्तम् । यवान्पिबेत् यवागूंकृत्वा मांसं यवानभ्रीयादित्यर्थः । कृतवापोमुण्डितः । तेन चर्मणा तस्यागोश्चर्मणा संवृत-
कृतोत्तरीयः ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन विधिना यस्त्विति यावत्कुल्लूकमुपपातकयुक्तोगोघाती शिथिलयवागूरूपेण प्रथममासंयवा-
न्पिबेत् । सशिखंमुण्डितशिरालूनश्मश्रुस्तेन हृतगोचर्मणाच्छादितदेहोमासत्रयमेव गोष्ठे वसेत् । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानंसंयतेंद्रिय-
कृत्रिमलवणवर्जितहविष्यमन्नमेकाहंभुक्त्वा द्वितीयेऽह्नि सार्धद्वितीयतृतीयमासावभ्रीयात् । मासत्रयमेव दिवाप्रातस्तागाअनु-
गच्छेत्तासांश्च गवांश्चुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितंरजस्तिष्ठन्नात्वादयेत्कण्डूयनादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्वाविक्रम-
ननुवेष्ट्योपविष्टआसीत् । तथा शुचिर्भित्तक्रोध उत्थितासु गोषु पश्चादुत्तिष्ठेद्देने च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिभ्रमेत् । उप-
विष्टासु गोषूपविशेत् । व्याधितांचौरव्याघ्रादिभयहेतुभिदाक्रान्तांपतितांकर्दमलम्भांवा यथाशक्तिमोचयेत् । तथोष्णे आदितं
तपति मेघेच वर्षति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्थंवातिगोर्ययथाशक्तिरक्षामकृत्वाऽऽत्मनस्त्राणं कुर्यात्तथाऽऽत्मनोऽन्ये
बांवा गेहे क्षेत्रे खलेषु सस्यादिभक्षणं कुर्वन्तीवत्संच क्षीरं पिबन्तं कथयेत् । अनेनोक्तविधानेन योगोगोघाताः परिचरति स
गोवधजनितपापं त्रिभिर्मार्गैरपनुदति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

(४) रायवानन्दः । तत्रादौ गोवधविषयकमाह उपेतिनवमिः । मांसंयवान्पिबेत् कृतवापोगोष्ठेवसेच्च । तेन त-
येन तदलाभे तज्जातीयेन ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । मांसपृथक्मांसंयवान्यवागूः कृतवापउपकेशश्मश्रुः तेन चर्मणा ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवान् गोमूत्रमिश्रितां यवागूं पिबेत् ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणमितम् ॥ गोमूत्रेणाचरेःस्नानंद्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वौ मासावेकैकमाहारं भुक्त्वा द्वितीयेऽहनि सायमश्रीयात् । लवणविशेषेण क्षारग्रहणात्सैन्धवस्या-
प्रतिषेधः । त्वत्तत्रक्षारप्रतिषेधो हि द्वन्द्वेऽसति स्यात् तत्रवचनप्रवृत्तिः पदद्वयस्य च लक्षणार्था युगपदधिकरणतायां द्वन्द्वः । स्थि-
तेविशेषणसमासे विशिष्टस्यार्थस्य नानुज्ञासंबन्धः । मितं त्वल्पमित्यर्थः नयावतातृभिर्भवति शरीरस्थितिश्च जायते गोमूत्रस्ना-
नं त्रिष्वपि कालेषु चतुर्थकालंद्वौ मासाविति संबन्धः । एवं स्मृत्यन्तरे ॥ कृतवपनो वसेद्विष्टे चर्मणा तेन संवृतः ॥ द्वौ मासौ स्नान-
मप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥ पादशौचक्रियाकार्यमग्निः कुर्वीत केवलं ॥ न चास्य द्वौ मासावित्यनेन संबन्धः संभवति स्नान-
ग्रहणं पादपूरणार्थं स्नानकाले यदि पादाद्यशुद्धिर्भवत्यर्थात्तदुदकेनैव द्रव्यशुद्धिविधिना शोधनीयमत आचमनमपिशुद्ध्यर्थमु-
दकेनैव स्नानकालेऽन्यदाष्टदाशुद्धिः सामुद्रारक्रमेणैव कर्तव्या स्नानविधौ गोमूत्रश्रवणादाचमनादौ कः प्रसङ्गः स्नानेऽपि प्रा-
यश्चित्ताग्नेन शुद्ध्यर्थम् ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततः परं द्वौ मासौ यवक्षारादिक्षारसैन्धवादिलवणवर्जितमन्नं मितमष्टप्रासनियमस्यात्यप-
कर्षेण परिमाणत्वात्तावन्नित्यतं चतुर्थकालं पूर्वदिने नक्तशनोऽपरदिने उपोष्य द्वितीयदिने सायमश्रीयात् । प्रतिदिनं हि
द्वौ द्वौ भोजनकालौ तत्कालत्रयमतिक्रम्यैवं भुक्तं भवति । गोमूत्रेण तन्मात्रेण । अत्र चर्मसंवृतत्वगोमूत्रस्नानाचरणायु-
क्तवक्ष्यमाणाङ्गजातं प्रथममासे द्वितीयादौ चोपसंहार्यम् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच चतुर्थेति । द्वौ मासौ गोमूत्रेण स्नानमाचरन् चतुर्थकालं चतुर्थभोजनमक्षारलवणा-
त्रितमश्रीयात्कुर्यादित्यन्वयः त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीत्युपसंरात् ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । मासयोर्द्वितीयवृत्तीययोः कर्तव्यमाह चतुर्थकालमश्रीयादिति । चतुर्थकालंचतुर्थकालएकदिनमु-
पोष्य द्वितीये दिने सायमिति यावत् । क्षारं जिह्वाक्षरणरुद्धूषणसारभूतं ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मितं परिमितं ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्वास्तास्तु तिष्ठन्धूर्वरजः पिबेत् ॥ शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य राज्ञौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । यासांगवांस्थाने वसति ताश्चरितुंगच्छन्तीः पश्चाद्गच्छेत् । तच्छब्देन प्रत्ययमर्थासांगं हे स्थितस्ता-
सां अन्यासांगच्छन्तीनां भवत्यनुगमनं ताभिः समुत्थापितं रजोरेणुधूर्वगच्छन् पिबेत् एवं तत्रैव ताभिः सह दिवसं विदित्य
ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमागच्छेत् शुश्रूषयित्वा कण्डूकर्षणं रजोपनोदनेनोपगच्छन् नमस्कृत्य जानुशिरसाप्रणामं कृत्वा वीरा-
सनं वसेत् भित्तिशय्यादावनिषद्यदुपविष्टस्यावस्थानंतद्वीरासनम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवानुगच्छेन्नाथे गच्छेत् । एतच्च यदा गावोगच्छन्ति तदैव । आगोवासंगोष्ठे वसेत् ।
दिवा च यदा तदा खुराघातादूर्ध्वमुत्क्षिप्तं रजः पिबेत् मुखवातेन वक्त्रे प्रवेशयेत् । शुश्रूषित्वा कण्डूयनादिना । वीरासनं व-
सेत् येनासनेनादावासीनस्तेनैवासनेन रात्रिं क्षपयेत् । एतच्च तिष्ठन्तीष्वपि गोषु ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । ते चैवेति कर्तव्यतामाह दिवेत्यादिपञ्चभिः । ऊर्ध्व ऊर्ध्वगामि रजः पिबेदास्वादयेत् । राज्ञौ तासां
गां सन्निधौ वीरासनं कृत्वा वसेन्निष्ठेदित्यन्वयः ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । रजःपिबेत् रजोगोधूर्तिरक्तास्थोमुहुर्गोसुरोद्धूतपवित्रम् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवातुगाः अनुगच्छेत् तिष्ठन् ऊर्ध्वरजः गोसंबन्धिरजः पिबेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुब्रजेत् ॥ आसीनासु तथासीनोनियतोवीतमत्सरः ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । तिष्ठन्तीत्येवमादिकोविधिर्यत्र काश्चित्तिष्ठन्ति काश्चिद्ब्रजन्ति काश्चिद्वाऽऽसते तत्र भूयसीनाप्येवमसमाभयेत् । वीतोमत्सरोलोभोयस्येति प्रदर्शनार्थंचैतत् त्यक्तरागादिमनोदोषइतियावत् नियतेन्द्रियवचनात् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवाकर्तव्यमाह तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासूपविष्टासु । नियतस्तपःस्वाभ्यायादियावच्छक्यनियमवान् । मत्सरः क्रोधः ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासु शयानासु उपविष्टः सन् । वीतमत्सरः किमित्येवं कुर्वन्त्येतादित्यनुद्विग्नहृदयः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । वीतमत्सरः तिष्ठन्तीषुगोष्विति विपरिणेतव्यम् ॥ १११ ॥

आतुरामभिशस्तांवा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ॥ पतितांपङ्कलग्नांवा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । आतुरां व्याधितां अभिशस्तां गृहीतां भयैर्व्याघ्रादिनिमित्तैः सर्वेण सामर्थ्येन प्राणशब्देनोक्ताः सपवनएव अल्पप्राणैर्महाप्राणइति । स्थूलेबलवति च प्रयोगदर्शनात् तेन स्वयमशक्तेन सहायकोपादानेनाप्युद्धारः कर्तव्यः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भयैर्भयसाधनैरभिषक्तांपराकृताम् । सर्वोपायैर्यावच्छक्तिः ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । आतुरामौषधादिनासुस्विर्नांकुर्यात् तथापि मृतायां नदोषः । तदुक्तम् ॥ औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः ॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान्न सपापेन लिप्यतइति ॥ अभिशस्तां जीर्णतया स्वपोषकैः परित्यक्ताम् । पतितां चोरादिभयैः । पङ्कलग्नां च । सर्वप्राणैः प्राणसत्त्वेन तद्रक्षातोनिवर्तेतेति भावः ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । अभिशस्तांपीडितां भयैर्भयहेतुभिः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभिशस्तां आक्रान्तां भयैः भयसाधनैः ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा शृशम् ॥ न कुर्वीतात्मनस्त्राणंगोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णेन शृशं तपत्यादित्ये वर्षति पर्जन्ये शीते वा मारुते वाति वायौ शृशमिति ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उष्णे आतपे । वर्षति वृष्टिकाले । शीते शीतपीडासमये । मारुते शृशंवाति झञ्झावातादी । अकृत्वा त्राणम् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । उष्णे सूर्याद्यातपे छत्रादिनात्मत्राणं कुर्यात्तासामकृत्वा ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । उष्णे आतपे ॥ ११३ ॥

आत्मनोयदि वान्येषांगृहे क्षेत्रेथवा खले ॥ भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तंचैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

(११३) भिशस्तां=भिषक्तां (ख, ग, च, ण)

(११३) सर्वोपायैः=सर्वप्राणैः (क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ)

(१) मेधातिथिः । श्रीह्लादिभक्षयन्तीगांनधारयेत् नचान्यानाचक्षीतनिवारणार्थं यदितु बध्नीयादाशंक्यतेबाधे-
ति वृष्या तदा पूर्वोक्त करणेनदोषस्तदनुपहोविधीयतएवंपिबन्तं वत्सकमपि ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भक्षयन्तीं सस्यानि । पिबन्तं मातुःस्तन्यम् । नान्यस्मै तन्निवारणाय कथयेत् । धयन्त-
मितिक्रचित्पाठः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्षयन्तीं सस्यमितिशेषः । दुग्धं पिबन्तं वत्सं च न कथयेत् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । भक्षयन्तीगां पिबन्तंस्तनम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नोगामनुगच्छति ॥ सगोहृत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । दशगावोदेया एकोवृषभः शक्तौ चत्वारिभ्रतान्यविद्यमाने गदितधने ततोऽन्यूनं सर्वस्वं देयं वेदविद्वद्भ्यः
ते बहुशः द्वयोरैकस्मिन्वा वेदविद्वद्भ्योऽन्येन बहुत्वार्थमनुवादो वेदविद्वदमेव पात्रतयोक्तत्वात् यत्तु स्मृत्यन्तरे दहनवाहनबन्धनदा-
मपाशयोजनतैलौषधादियोगविपन्नांसिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत्ततश्चैलखण्डं दद्यादिति तस्य नातिप्रयत्नेनैतास्तु क्रियास्तु
भवन्ति । तस्य प्रमादजेपराधे प्रायश्चित्तमेतत् यतः ॥ यंत्रणे गोश्रिकृत्सायांगूढगर्भविमोचने ॥ यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं
न विद्यते ॥ औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः ॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान्न सपापेन लिप्यत इति सांवर्तं तथान्यासामासे च न
गृह्णीतुं पंचगव्यं पिबेत् षष्ठे काले पयः समामे ब्राह्मणां स्तुर्पयेत् तिलधेनुं च दद्यात् तथान्यासार्द्धमासेन सक्तुयावकशाकपयो
धिघृतं सक्तुदिति विकल्पानेतां वक्ष्यामि येन द्रव्येण यः प्रयोग आरब्धः स तेनैव समापनीयोन तु कस्मिंश्चिद्विद्वद्विद्वत्कवः क-
स्मिंश्चिदावकादीनीति ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्वैति विकल्पतेपि द्रव्यद्वयेन ब्रीहिषूपपत्तेः स्वेच्छया चैतेषां वा विनाशो यवाउपादीय
ते प्रतिनिधिनैवं प्रयोगसमामिस्तत्रापि गोदानं विहितं तथैतावन्त्येव तपांस्यतो वत्ससहितां गां दद्यादित्यत्रोक्तं गौतमीये च गावै-
र्यदिति तत्र श्रोत्रियस्य यज्ञविदुषोऽभ्याहितस्य दोर्गर्भबहुक्षीरां बालवत्सानिर्धनस्य गांहत्वा गौतमीयं क्षेत्रारामादौ ब्रीह्यादिषु
अपविश्य तन्निवारणार्थं प्रदुते मामारयाम्येनामिति नमया बुद्ध्या कथं भृतायामिदमासितव्यं । तथाऽश्रोत्रियस्य जरत्या अक्षीरा-
ण्यश्च बुद्धिपूर्ववधे त्रैमासिकं सर्वतो निर्गुणायानिर्गुणत्वा मिमांसाया अर्चयितुं बुद्धिपूर्ववधे प्राजापत्यं तस्या एव बुद्धिपूर्ववधे त्रैमासिक-
मिति ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गामनुगच्छति गवानुगमनसहितं व्रतं करोति ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति अनेनेति । विधिना उक्तेन ॥ ११५ ॥

वृषभैकादशागाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वद्भ्यो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषभैकादशाः यासां गवां वृषभैकादशः एकं वृषं दशस्त्रीगवीरितियावत् । अविद्यमाने एता-
द्विधाभावे ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लुकः । वृषभैकादशो यासां ताः सम्यगनुष्ठितप्रायश्चित्तोदघात् अविद्यमाने तावतिधने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यो-
लक्षणेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । वृषभैकादशाः वृषभः एकादशो यास्तु गोषु । चरितव्रतः कृतोपवासत्रयः । अत्र तु व्रतत्रयमेवो-
क्तं मासत्रयसाध्यमेकं त्रिभिर्मसैर्व्यपोहतीत्युपसंहारा ब्राह्मणधेनुविषयम् । तदितरधेनुविषयं च उपोषणत्रयपुरःसरं गवामे-
व दशकदानम् । अज्ञानेन गोमात्रवधे तु सर्वस्वदानम् । दानव्रताद्यसमर्थस्य तु यत्यादिभ्यां दायणमेव । अतएव याज्ञव-

ल्वयोक्तविकल्पत्रयमपि संगच्छते । तथाहि ॥ पञ्चगव्यं पिबन्गोघ्नोमासमासीत संयतः ॥ गंष्टिशय्योगोनुगामी गोमदाने शुध्यति ॥ रुच्छं चैवातिरुच्छं च चरेद्वापि समाहितः ॥ दद्याच्चिरान्नं वोपोष्य वृषभैकादशास्तु गा इति ॥ याज्ञवल्कीये मासपदमुपलक्षणं मासत्रयस्येति । अत्र शूल्पाणिः ॥ मासत्रये द्वादशधेनवस्तेन षट्त्रिंशत्कार्षापणागवां दशकस्य दशकार्षापणावृषभस्य पञ्चकार्षापणास्तेनैकपञ्चाशत्पणा इत्येवं गोदानपर्यन्तमेकं व्रतमिति ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अविद्यमाने वृषभएकादशके ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकादशवृषभोदश गाः ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ॥ अवकीर्णिवर्ज्यशुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवेति गोघातकप्रायश्चित्तसर्वेषूपपातकेष्वतिदिशति । वैकल्पिकं चान्द्रायणमप्युपपातकित्वे विशेषोपदेशान्नगोघ्नस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति तेषामुपपातकित्ववचने गोघ्नस्य प्रयोजनं धृष्यम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेव व्रतं हतगोचर्मपरिधानमस्यासंभवात्तच्छ्रम्यम् । उपपातकिनः पूर्वोक्ताः । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतस्त्वाह चान्द्रायणमिति । इदं च यत्र निष्कृतिविशेषतो नोक्ता तद्विषयम् । तत्रापि पापगुरुत्वापेक्षयाऽऽवृत्त्या योज्यम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । अपरेतूपपातकिनो वक्ष्यमाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चान्द्रायणं लघुत्वात्कुर्युः चान्द्रायणन्तु लघुन्युपपातके जातिशक्तिगुणाद्यपेक्ष्यं वा योजनीयम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपपातकप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अन्यत्रातिदिशति एतदेवेति । अपिना पयःपराकयोर्ग्रहणम् ॥ उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ॥ पयसावापि मासेन पराकेणापि वा पुनरितियाज्ञवल्क्योक्तेरिति मनूकेषु प्रायश्चित्तेषु उपपातकेषु त्रयाणां विकल्पेन प्रवेशः तथैकार्थास्तु विकल्परन्ति न्यायात् इति ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । एतद्रोहत्याव्रतं ॥ अवकीर्णो भवेद्ब्रह्मा ब्रह्मचारीतु योषितमितियाज्ञवल्क्यः । बुद्धिपूर्वविषयगोव्रतमनुविपूर्वविषयचान्द्रायणम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णिसंज्ञं पुरुषवर्जयित्वा ॥ ११७ ॥

अवकीर्णितुं काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ॥ पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिनिशि ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकारोऽवकीर्णो ब्रह्मचारिणो व्रतनियमः स्त्रीसंयोगलक्षणः सोऽस्यास्तीत्यवकीर्णो वक्ष्यति कामतोरेतसः सेकमिति काणेन गर्दभेनेति सगुणद्रव्यनिर्देशः । चतुष्पथेनेति देशस्य निशीति कालस्य नैर्ऋतिमतिदेवताया पाकयज्ञविधानेनेतीति कर्तव्यताविधानं ननु च पशुयागा अग्निहोमीयपशुयागा अग्निहोमीयपशुप्रकृतयः सत्यं स एव पाकयज्ञप्रकृतिः सत्यधिकारे हि उक्तं च पशुरपि द्रवति पयोपि द्रवतीति पाकयज्ञाः पूर्णमासादयः ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवकीर्णिप्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीति । पाकयज्ञसहचरितः पशुकल्प आश्वलायनगृह्णान्वुक्तः । निशि रात्रौ । निर्ऋतिदेवताम् । एतच्चालौकिकाग्रावेव ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन तन्मैत्रेय निर्ऋत्याख्यादेवतायै जेतु ॥ ११८ ॥

(११७) कीर्णिवर्ज्य=कीर्णादि (१)

(४) राघवावन्दः । अवकीर्ण [वर्जमित्युक्तं तस्य प्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीति षड्विंशः । पाकयज्ञविधानेन वैश्व-
विधानेन] ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । काणेन गर्दभेन काणं गर्दभं पशुमालभ्य पाकयज्ञविधानेन पाकयज्ञप्रयोगेण स्मार्त्तनेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णी क्षतव्रतः निर्ऋतिदेवतां पाकयज्ञविधानेन समपाकसंस्थाप्रकारेण काणेन गर्दभेन ए-
क्षिगर्दभेन निशि यजेत् ॥ ११८ ॥

हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमानंततश्च समेत्यूचा ॥ वातेन्द्रगुरुवङ्गीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नौ यदा होममग्निहोमाश्च तदयस्याग्रइति अंतः समाभेषु होमेषु मरुच्चन्द्राय बृहस्पत-
ऽग्रेऽप्याहुतीर्जुहुयात् समित्यनया ॥ संमासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः ॥ संचायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च-
प्रेतया जुहुयान्मास्त्रवर्णिकत्वात् । देवतानां श्लोके वातमरुच्छब्दौ मरुबृहस्पतिशब्दलक्षणावतो वातादिषु स्वाहाकारादौ
रुबृहस्पतिशब्दौ प्रयोक्तव्यौ न वातगुरुशब्दौ ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिवन्नैर्ऋतदैवतमन्त्रैः । होमान् वपया मांसेन च प्रधानदेवतायै स्विष्टकृते चान्ततइति
तत्समाहुतीः । तदन्ते संमासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिरित्यूचा एतद्वक्त्रतिपाद्यादिदेवतानां घृतेनाहुतीराहुतित्र-
जुहुयात् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । ततो निर्ऋत्यै गर्दभवपादिहोमान्यथावच्चतुष्पथे कृत्वा तदन्ते संमासिञ्चन्तु मरुतइत्येतया कृत्वा
॥ रुतेन्द्रबृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । [होमान् गर्दभरसादिहोमान् । ते च] कामाय स्वाहा निर्ऋतये स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहे-
तस्विष्टस्मरणान् । समित्यूचा संमासिञ्चन्तु मरुतइत्येतयर्चा गुरुः बृहस्पतिः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । तत्र प्रधानहोममुपहोमांश्चाह हुत्वाग्नौ विधिवद्धोममिति । संततमविच्छिन्नधारं । समेत्यूचा सममा-
श्चित्वित्यूचा ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधिवदग्नौ हुत्वा होमान् अन्ततः पश्चात् समित्यूचा वातोवायुः इन्द्रः गुरुः बृहस्पतिः एषामाहु-
तीः सर्पिषा जुहुयात् ॥ ११९ ॥

कामतोरेतसः सेकंव्रतस्थस्य द्विजन्मनः ॥ अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञाब्रह्मवादिनः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । अवकीर्णपदार्थनिरूपणमतश्चोपात्तव्रतातिरिक्तविषयएवंविज्ञायते व्रतस्यास्येति । ब्रह्मच-
र्याश्रमस्थस्येति स्मृत्यन्तरदर्शनाद्विज्ञेयं रेतःसेकस्त्वस्यैव विशेषतः प्रतिषिद्धोन्तरेणापि स्त्रीसंयोगं कामतःसेके विधिरय-
त् ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रान्तरा कामतइत्यवकीर्णलक्षणाभिधानं वातादिदेवतर्चाहोमस्तुतिं प्रस्तावयितुम् ।
तत्र ब्रह्मचर्यवनस्थयतित्वनियमपरिग्रहः चान्द्रायणादिब्रतं च तत्र स्थितस्य व्रतस्यातिक्रमम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । अप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतोलक्षणमाह कामतइति । इच्छातो द्विजः ॥ अवकीर्णी भवेद्भूत्वा ब्रह्मचारी
य योषितमिति वचनात्स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गब्रह्मचर्यस्यातिक्रममवकीर्णरूपं सर्वज्ञावेदविदः प्राहुः ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । वादादीनामेवहोमोऽर्थवादः । कामतइत्यवकीर्णलक्षणं ॥ अवकीर्णी भवेद्वत्वा ब्रह्मचारी योषितमिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । एतदकामतोरेतः सेकविषये प्रायश्चित्तमुक्तमथ कामतस्तु विशेषमाह कामतोरेतसः सेकमिति अतिक्रमलोपब्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रतस्थस्य कामतः रेतसःसेकं रेतसः क्षरणम् ॥ १२० ॥

मारुतंपुरुहूतंच गुरुपावकमेव च ॥ चतुरोब्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मतेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्याहुतिरिति विधेरर्थवादोब्रतिनः सतअवकीर्णिनः यत्ब्रह्मतेजोविविधविज्ञानोपाजितं पुण्यतद्देवतादेवतामुपैत्युपसंक्रामति तत्र लयंगच्छतीतियावत् । ब्रतिनोपैतीतिविवक्षितम् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विकिरणाद्विक्षेपाद्ब्रतस्थस्यावकीर्णीतियोगउक्तः । मारुतमितिप्रकृताहुतिस्तुत्युपयुक्तम् गुरुं बृहस्पतिम् । ब्राह्मं वेदेन सहितं तेजः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रतचारिणोवेदाभ्ययननियमानुष्ठानजंतेजः तदवकीर्णिनः सतोमरुदिन्द्रबृहस्पतिपावकांश्चतुरसंक्रामति अतस्तेभ्यआज्याहुतीर्जुहुयात् इत्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयतेऽस्मादिति शक्रम । ब्राह्मं वेदाभ्ययनजम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । ब्रतिनोऽवकीर्णिनोब्राह्मतेजोमरुतादींश्चतुरोप्येति प्रविशति चतुर्थेत्याहुः ब्रह्मवादिनइति श्रुतेः ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णिनः ब्रतिनः बाल्ये [ब्राह्मं ?] तेजः चतुरः मारुतादीनां देवानां सकाशमभ्येति ॥ १२१ ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥ समागारांश्चरेद्वैक्षंस्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । वसित्वा आच्छाद्य स्वकर्मावकीर्णोत्सीत्येवम् ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतकर्मशेषमाह एतस्मिन्निति । पूर्वोक्तहोमं कृत्वा एतद्वद्वर्तमानमित्यर्थः । गर्दभसहविरूपादनभूतस्याजिनचर्म स्वकर्माधिकरणम् ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । एतस्मिन्नावकीर्णोत्स्येपापउत्पन्ने पूर्वोक्तगर्दभयागादि कृत्वा गर्दभचर्मपरिधायेति हारीतस्मरणात्स गर्दभसंबन्धिचर्मप्राप्तोवकीर्ण्यहमिति स्वकर्मख्यापनं कुर्वन्समगृहाणि भैक्षं चरेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्दभहोमोत्तरकृत्यमाह एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नावकीर्णनिमित्ते । वसित्वा परिधाय । स्वकर्म अवकीर्ण्यत्सीतिख्यापयन् ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । एतस्मिन्नेनसि कामतःकृतेऽवकीर्णत्वे ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतस्मिन् एनसि प्राप्ते सति गर्दभाजिनगर्दभस्यचर्म ॥ १२२ ॥

तेभ्योलब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वष्ट्रेण सविशुध्यति ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रातर्मभ्याह्नापराह्णेषूपस्पृशन्स्नानं कुर्वन्संवत्सरेण पूतोभवति ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एककालिकं दिने एकवारम् । वर्तयन् भोजनेन प्राणस्थितिं कुर्वन् । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेभ्यः समगृहेभ्योलब्धेन भैक्षेणैककालमाहारं कुर्वन्सायंप्रातर्मभ्यदिनेषु च स्नानमाचरन्सोवकीर्णं संवत्सरेणैव विशुध्यति ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वाण एव शुभ्यतीति भावः ॥ १२३ ॥

(५) मन्दनः । तेभ्योऽगारेभ्यः वर्तयञ्जीवन् ऐककालिकमिति त्वार्थे ठक्प्रत्ययः । उपस्पर्शनं स्नानम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेभ्यः सामागारेभ्यः । त्रिषवणं त्रिकालम् । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् ॥ १२३ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ॥ चरेत्सान्तपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । समामान्युपपातकानि । अन्यतममित्यनुवादो न हि निमित्तानां समाहारसंभवः समुदायविवक्षायां न च कस्यचित्प्रायश्चित्तमुपदिशति । कोहि मनुष्यः सर्वाणि जातिभ्रंशकराण्यकार्याणि कुर्यात् । एकएवशब्दः प्रायश्चित्तानुदेशोऽशास्त्रताप्रसङ्गो न च साहित्यविवक्षाप्युक्ता लक्षणत्वेन श्रवणात्पुरुषप्रतिनिमित्तानामतः प्रत्येकं वाक्यपरिसमिप्यस्य पितापितामहः सोमं न पिबेदित्यन्यतरस्य पितुः पितामहस्य वा सोममपीतवतो भवत्येव पशुर्यथा सत्यप्युभयश्रवणेऽप्युभयं हविरितियाच्यादित्यन्यतरहविर्विनाशेऽपि भवत्येव पंचशरावः । एवं सर्वप्रायश्चित्तेषु द्रष्टव्यम् । इच्छयेति विवक्षितमन्च्छयेति च प्राजापत्यसान्तपनयोः स्वरूपं वक्ष्यति ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जातिभ्रंशकरं पूर्वोक्तम् । इच्छया कामतः । सांतपनं समाहसाध्यम् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादि जातिभ्रंशकर्मोक्तं तन्मभ्यादन्यतमं कर्म विशेषं इच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं समाहसाध्यं कुर्यात् । अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तजातिभ्रंशकरमनूय प्रायश्चित्तमाह जातिभ्रंशेति । इच्छया कृत्वेत्यन्वयः सान्तपनादिव्रतगतस्य लक्षणं वक्ष्यमाणम् । अनिच्छया तु प्राजापत्यं कल्लुम् ॥ १२४ ॥

(५) मन्दनः । जातिभ्रंशकरमिति । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्याद्युत्कं कर्म ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इच्छया सान्तपनं कच्छं अनिच्छया प्राजापत्यं कल्लुम् ॥ १२४ ॥

सङ्करापात्रकृत्यासु मासंशोधनमैन्दवम् ॥ मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यवकश्च हम् ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । सङ्करापात्रकृत्यासु सङ्करापात्रकृत्यासु [अपात्रीकरणेषु] च मासंक्रियमाणमैन्दवं चान्द्रायणं शोधनम् । मासमिति प्रायश्चित्तसौम्यकल्लस्यैन्दवपदेन परिग्रहशङ्कानिरासार्थम् । एतत्कामतः पूर्वोक्तं सांतपनम् । तप्तोयाकैः प्रसूतिमात्रं यवानां चूर्णं गोमूत्रे साधयित्वा तस्य तप्तस्य पानम् । एतत्कामतः । कामतो द्विगुणम् ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सङ्करापात्रकृत्यासु सङ्करापात्रकृत्यासु [अपात्रीकरणेषु] च मासंक्रियमाणमैन्दवं चान्द्रायणं शोधनम् । मासमिति प्रायश्चित्तसौम्यकल्लस्यैन्दवपदेन परिग्रहशङ्कानिरासार्थम् । एतत्कामतः पूर्वोक्तं सांतपनम् । तप्तोयाकैः प्रसूतिमात्रं यवानां चूर्णं गोमूत्रे साधयित्वा तस्य तप्तस्य पानम् । एतत्कामतः । कामतो द्विगुणम् ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लुकः । स्वराश्वोष्ट्रेत्यादिना सङ्करापात्रकृत्यासु निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना चापात्रीकरणान्युक्तानि तन्मभ्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणमासंशुद्धये कुर्यात् । कृमिकीटवयोहृत्येत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि तन्मभ्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं यवागूंकथितामशीयात् ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं सङ्करापात्रकृत्यासु सङ्करेति । ऐन्दवं चान्द्रायणम् । यावकोयवागूः सप्तमरुयहं भोज्यः ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । सङ्करणीषु पात्रत्वकरणीषु च क्रियासु ऐन्दवं चान्द्रायणं मलिनीकरणीयेषु मलावहेषु तमंतमरु
व्यहं यावकमयावानम् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरः वर्णसंकरः अपात्रहस्ते दानकरणं कृत्यासु अभिचारादिक्रियासु ऐन्दवं चान्द्रायणं मा
मासपर्यन्तं कायशोधनम् । तु पुनः मलिनीकरणीये कर्मणि तमः तमरुद्रः स्यात् व्यहं यावकः यावकाहारः ॥ १२५ ॥
तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥ वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे द्वे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ १२६ ॥

(१) मेघातिथिः । सवनगतयोरराजवैश्ययोर्ब्राह्मणसमुक्तं ब्रह्म ततो न्यत्र त्वधर्मानुष्ठानयोश्चतुर्थाष्टमविभागविधिः
तथाच वृत्तस्य ग्रहणं सर्वक्रियार्थम् । त्रीणि वर्षाणि क्षत्रियस्य सार्धवर्षवैश्यस्य नवमासान् शूद्रस्य । यत्तु स्त्रीशूद्रस्य
क्षत्रियवध इति तत्परित्यक्तत्वं कर्मणोर्वैश्यवृत्तौ वैश्यस्य वृत्तावेव वाऽधर्मस्थितयोः शूद्रस्य वृत्तद्विजशुभ्रूपादि नमहायज्ञा
ज्ञानंच वृत्तशीलतिष्ठति गहने यथा समये त्वधर्मपराणां विधिवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रादिहत्यासु प्रायश्चित्तमाह तुरीय इति । ब्रह्महत्यायाः ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य द्वाद
वार्षिकदेः तुरीयश्चतुर्थभागः ननु मरणस्य तत्तुरीयभागासंभवात् तत्तदुपाधिविशेषादेव प्रायश्चित्तानामधिकारपत्तेः । अ
पि क्षत्रियविशेषणतया वृत्तस्थपदमावर्तनीयम् । वैश्ये हत इति शेषः । अष्टमांशो ब्रह्मवधप्रायश्चित्तस्य । एवं षोडश इत्य
पि शूद्रे वृत्तस्थे । अत्रच प्रायश्चित्तं विशेषत उपदिशतापि स्त्रीशूद्रविद्वत्क्षत्रवध इति क्षत्रादिवधानामुपपातकसंज्ञाकरणं तत्
सार्गणामुपपातकसंसर्गितया कर्मानधिकाराभावज्ञापनार्थम् । महापातकत्वेऽपि तत्संसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् । द्वि
तिकर्मभ्यो हानिः पतनमितिवचनात्प्रायश्चित्तात्सर्वकर्महानिः स्यादिति ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यातुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपः द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः । एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीशूद्रवि
क्षत्रवध इत्युपपातकत्वेनोपदिष्टं । त्रैवार्षिकत्वापेक्षया गुरुत्वाच्च तस्य क्षत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यं । वैश्ये साध्वाचारे व
मतो हतेऽष्टमो भागः सार्धवार्षिकं व्रतं शूद्रे वृत्तस्थे कामतो हते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीशूद्रक्षत्रियवधो नास्ति क्यंचोपपातकमित्युपपातकत्वेनोक्तानां विशेषतः प्रायश्चित्तमाह
य इति । तुरीयस्त्रैवार्षिकः । अष्टमांशः सार्धसांवत्सरिकः । षोडशोऽशोनवमासिकः एतद्वत्स्थक्षत्रियादीनां कामतो वधे ।
हत्याया इति तद्धर्मभिक्षामुण्डनादिप्राप्तये वृत्तस्थ इति त्रिष्वनुषज्जनात् ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियस्य वृत्तस्थस्येति विपरिणामः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति क्षत्रियादिकर्मकर्तृकमित्यविरोधः । जातिमात्रक्षत्रियवधे वृत्तस्थक्षत्रियवधे ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ॥ वृषभैकसहस्रागादद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

(१) मेघातिथिः । इदमपरंदानप्रायश्चित्तं संभवद्विज्ञेयम् । तपो नास्तीति वक्ष्यति दानेन वधनिर्णयकमित्यादि ।
कामत इति न विवक्षितं महत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य । यदिवा सवनगतयोरैवाकामत इति करुणनीयम् । वृषभएकोयासांसहस्रे
वृषभैकसहस्राः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यागस्थक्षत्रियविद्वधातेतुकामतो ब्रह्मव्रतमुक्तमकामतस्तत्राह अकामत इति । वृष
कोगावश्च स्त्रियः सहस्रमिति वृषभैकसहस्रागावः ॥ १२७ ॥

* वार्षिकत्वापेक्षया = मासिकापेक्षया (अ)

(१) कुल्लूकः । अबुद्धिपूर्वकंपुनः क्षत्रियनिहत्य वृषभेणैकेनाधिकंसहस्रंयासांगवांताआत्मशुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्योदद्यात् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामेवाकामतोवधेऽप्याह अकामतइतिचतुर्भिः । द्विजोत्तमः द्विजउत्तमोयत्र समुदाये सतथा पातुर्वर्ण्यमित्यर्थः । वृषभैकावृषभएकोयासुगोषु एवमेकशतमित्यादिज्ञेयम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । कामतोवधएतदुक्तमकामतस्त्वाह अकामतस्तु राजन्यमिति । ऋषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासांताक्र-
भैकसहस्रागाः ॥ १२७ ॥

अयद्वन्द्वं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ॥ वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योर्ध्वः श्लोकस्तुरीयइतरस्यानुवादोजटीति चोरखट्वाङ्गधारणादिनिवृत्त्यर्थमिति केचित् । त-
दुक्तत्रैवतेधर्मास्तदीयतुरीयभागातिदेशो नान्येषां सत्यपि संभवे सरस्वतीपरिसर्पणादीनामिव प्रयोजनसत्त्वोपपत्तौ दूरतइति-
ग्रामान्निवृत्तिर्वृक्षमूले कुटीरुत्वेति ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अयद्वन्द्वं चरेदिति दानाशक्तौ । एवं च अयद्वन्द्वं ब्रह्महव्रतप्रायश्चित्तस्य गोसहस्रदानानुकल्पत्वे-
नाभिधानात्स्वकल्पितगणनानुरोधेन यत्कैश्चिद्वादशवार्षिकव्रतानुकल्पत्वेन षष्ठ्यधिकगोशतत्रयदानं कैश्चित्द्वादशीत्य-
धिकगोशतदानंव्यवस्थापितं तद्वदमेवेति मन्तव्यम् ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा संयतो जटावर्णग्रामाद्विप्रकष्टवृक्षमूले रुतनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तं ब्रह्महत्याद्वादशसमाइत्यादि
द्विषत्रयंकुर्यात् । नतु तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या । जटी दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनइति वचनाद्यतिरिक्तश-
शरोध्वजधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्याकामाधिकाराच्चेदमकामतः अतएवाङ्गलाघवाद्युचितम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्वृत्तानां कामतोवधापेक्षया वा विकल्पः । अत्र जटीति विशेषणात्पूर्वं मुण्डनं बोद्धव्यं ।
ब्रह्महत्याया इत्यादिविशेषणं भैक्षचर्याशिरोध्वजादिधारणार्थं । अयद्वन्द्वं तुरीयांशयोः समानत्वेऽपि मुण्डनादिभेदेन कामतो-
कामतइति ॥ १२८ ॥

एतदेव चरेद्वन्द्वं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥ प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्द्वैकशतंगवाम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वत्राष्टमोऽंशः । अनेन द्वादशो विधीयते । अतुल्यत्वाद्वन्द्वन्यूनगुणस्य विधिरयमिति विज्ञाय-
। ननु वृत्तस्थइति श्रुतं सत्यं संमतिवृत्तस्थो वधकाले प्राङ्निर्गुणइति । यस्तु सर्वदैव वृत्तस्थस्तस्य पूर्ववदिति ज्ञेयम् ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतदेवेति सवनस्थवैश्यवधे । दद्याद्द्वैकशतंगवामिति वाकारः समुच्चयार्थः । व्रतान्ते ए-
वृषाधिकगोशतदानं कार्यमित्यर्थः । अन्यथा हि दानमुक्त्वा तदनुकल्पतया व्रतमुपदिश्येतेति युज्येत । त्रिवर्षानुकल्प-
हस्यव्यवस्थाश्रयणेन च वार्षिकगोशतदानस्यासंगतिरेवेति । दद्याच्चैकशतमितिकचित्पाठः ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्वाचारं वैश्यं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यात् । एकाधिकं वा
गोशतं दद्यात् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवेति । जटादिधारणवृक्षमूलनिकेतनादिविशिष्टगोदानेन सह विकल्पितम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । ऋषभेणैकाधिकंगवांशतं एतदेव प्रकृतम् ॥ १२९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ॥ वृषभैकादशावापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि मासषट्कं न वक्तव्यं वृत्तस्थेतरभेदेन योज्यम् । यथाश्रुतसंख्यं च गोदानं सर्वत्र वैकल्पिकं द्विजोत्तमग्रहणं च प्रदर्शनार्थं सिता न वर्णतः किं तर्हि शुद्धिसामान्याद्या बहुक्षीराकृत्यपत्या अनष्टप्रजाश्च ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्महव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ । एतदेव व्रतमिति कृत्वाः । तत्र वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्महव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ । एतदेव व्रतमिति षण्मासव्रताचरणं वृषभाधिकदशगोदानसहितमत्रोपदिष्टम् । उभयतोधिकस्थैकस्य वृषभस्य दानविधानाद्वैशेष्येऽधिकएको वृषभो देय इति गम्यते । वसेदूरतर इत्यादिना च ग्रामान्तादिवासो वैकल्पिको ब्रह्महव्रतोक्तो न्युदस्यते । जटीतित्वनुवादमात्रं शत्रोधारणाद्यङ्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । अत्र च द्विजोत्तम इत्यभिधानाद्ब्राह्मणस्यैव तद्व्रतमन्येषां त्वोक्तवृत्तवर्णनने भविष्ये बहुतराभिधानात्किञ्चिदाधिक्यमुन्नेयम् । सिता इति शूद्रवधप्रायश्चित्तोक्तत्वात्तच्चैवान्वितम् ॥ १३० ॥

(३) कुट्टुकः । एतदप्यकामतद्देव व्रतं शूद्रहा षण्मासं चरेत् । वृषभैकादशोयासांगवांताः शुक्रवर्णा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तस्थशूद्रेऽप्येवमित्याह एतदेवेति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषभैकादशोयासांता वृषभैकादशगाः ॥ १३० ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चापमण्डूकमेव च ॥ श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य समुदायविधेः प्रायश्चित्तमेतत् । ननु चात्र साहित्यं न विवक्षितमित्युक्तं यतो जातिभ्रंशकरादिषु कथंचेत्तत् एवं सर्वे चैकस्य हन्तार उपनयेयुः । अतिरिक्तसद्भावे न तन्निमित्तं स्यात् । अर्थान्तरमेवैतद्वशेनैव तच्छक्यते वक्तुं तेनावृत्तेन हन्ता । अधिकवधे त्वन्यद्भविष्यति नैतच्छूयते न्यूनं वधे च न स्यात् । पयःपिवेदित्यादिप्रत्येकविधेन संबध्यते न समुदाये प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वा । अर्थान्तरे तु न चेत्स्थातुं लभ्यन्ते । यत्नावदुच्यते साहित्यं न विवक्षितमिति तत्र न विवक्ष्यते यत्र प्रत्येकं संबन्धिवाच्यमर्थवद्यथा यस्य पितापितामहः सोमं पिबेदिति यत्र नरविवक्ष्यमाणे वाच्यमेवानर्थकं तत्र तत्परिहारार्थं युक्ता विवक्षा यथा वक्ष्यति सहस्रस्य प्रमाणे पूर्णवानसीति अत्र विवक्षायां सहस्रस्येति व्यर्थं स्यात् । एवं हि शास्त्रान्तरविरोधादतिमहत्त्वे युक्तैव विवक्षा । ननु च पदोपादानतायामपि लक्षणागतस्य विशेषणस्याविवक्षैव यथा यस्योभयं हविरित्युभयशब्दार्थतत्रतुल्यं अत्र हविरुभयमिति च पदद्वये वक्ष्यमाणे वाक्यभेदो हविरत्रोभयवेति यत्रावस्थाभेदस्तत्र वाक्यभेदपरिहारार्थमावश्यं भेदोऽन्यतरस्मिन् व्यग्रहितो गुणोवाहातव्यो भवति । तथोभयशब्दे सर्वमस्ति । यच्छेदिति हविःशब्देन व्यग्रहितो भवति संख्यानुरूपत्वात् गुणानुवादकत्वात् वास्य संभवति । अविवक्षिते च तस्मिन् परिशिष्टवाक्यमर्थत्रादएव इह पुनः समुदायविवक्षायां सहस्रशब्दविवक्षायां वा कृत्स्नमेव वाक्यमनर्थकं तथा हेतावद्वाक्यं स्यात् । स्थानतां प्रमाणतां तथा स्यां शूद्रहत्याव्रतमित्येतावद्भक्तव्यं स्यात्प्रमाणे शूद्रहृत्येति एतावता मेवार्हसा संभवति । तथा अन्यदप्येवं जातीयकं विशेषणं विवक्ष्येत समानन्यायत्वात् । फलदानं तु वृक्षाणामिति ततश्च सर्वमसमंजसं स्यात् । पौरुषेयं चेदं वाक्यं नैव वेदिकं वेदे च कस्य पुरुषस्य प्रयोगः किमर्थमनर्थकं प्रयुक्तमिति । इह तु बुद्धिपूर्वं प्रयोगे मात्रायामप्युक्तमानार्थक्ये तत्साहित्यविवक्षा विशेषणविवक्षायुक्तैव यच्चोक्तं कथंचेदिति सर्वमेवेति च तत्राप्याखेटकप्रगयादावदाहिनीवोपपाद्यतयैव यदप्युक्तमतिरिक्तसद्भावेन तन्निमित्तमिति तदप्युक्तं नत्वाधिक्ये पूर्वेषां शोन्यनेषु च तथैव कल्पना कार्या ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चाषः स्वर्णकाकः शतपत्रः । शूद्रहत्याव्रतं कुर्याच्छूद्रवधं प्राप्य तमरुच्छमिति संबन्धोक्तम् । एतच्च कामरुते ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । बिडालनकुलचाषभेककुङ्कुरगोधापेचककाकानामेकैकहत्वा शूद्रहत्याव्रतं स्त्रीशूद्रवधइत्युपपातकप्रायश्चित्तं गोवधव्रतं चान्द्रायणं चरेत् । नतु शूद्रे ज्ञेयस्तुषोडशेत्यादिप्रायश्चित्तं पापस्य लघुत्वात् चान्द्रायणमप्येतत्कामतोऽभ्यासाद्विषये द्रष्टव्यम् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मार्जारघृष्टानां कामतः प्रत्येकवधे षण्मासव्रतमाह मार्जारेति । चाषं शतपत्राख्यपक्षिणम् । चान्द्रायणमिति केचित् । तत्र श्रुतस्यैव नियामकत्वादुपपातकत्वेन चान्द्रायणमिति विशेषतो नुक्तस्थलइति भावः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रहत्याव्रतं प्रत्येकं चरेदिति ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । चाषं स्वर्णकाकम् नीलकण्ठश्वागोधोलूकः शूद्रहत्याव्रतं कामरुते तमरुच्छं चरेत् ॥ १३१ ॥

पयःपिबेन्निरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो ब्रजेत् ॥ उपस्पृशेत्स्नवन्त्यां वा सूक्तं वा ब्दैवतं जपेत् ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्येकवधे प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते पयःक्षीरं प्रसिद्धतरत्वात् प्रयोगस्य नापः सत्यामप्युभयार्थतायां यथा पयसा जुहोति । यथैव वराहशब्दो मेधे पर्वते सूकरे वर्तते प्रसिद्धतरसूकरेन पर्वतादिप्रवृत्तौ समानाधिकरण्यमपेक्ष्यते वराहो हिमवान् वराहः पारियात्र इति । माकृते च भोजने भक्तादौ शरीरस्थित्यर्थं प्राप्ते तत्स्थाने पयो विधीयमानमन्यदन्नं निवर्तयति । तपोरुपत्वाच्चैतदेव प्रतिपत्तुं युक्तं तापयति दुःखयतीति तपोऽतो यथा प्राणायामघृतप्राशनमिति नात्र पौरस्य भोजनं निवर्त्यते । एवमिह नाचमनं निवर्तयति यो घृतप्राशनं भोजनान्तरनिमित्तं बाधत इति नापः पयःपानेन विकल्पिताः । किं तर्हि उपस्पृशेत् स्नवन्त्यामिति पयःपानात्तद्वन्ने अध्वगमनशब्दोक्तः । स्नवन्त्यां स्नवन्ति वचनात् सङ्गसरसोर्निवृत्तिः । अब्दैवतं आपोहिष्ठेत्यादि ऋक्समुदायोक्तं पवमानसूक्तं स्मृत्यन्तरेषु कृशरभोजनमेकार्थलोहदण्डं च दक्षिणेति । ब्रजे न देशान्तरप्राप्तिरित्येव किं तर्हि पदाभ्यांगमनम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकामतस्त्वाह पयःपिबेदिति । पयः क्षीरमल्पम् । योजनं वाध्वनो ब्रजेदिति भेषजार्थं तद्विज्ञायाम् । क्षत्रियादीनां उपस्पृशेदिति द्वयम् । ब्राह्मणस्य उपस्पर्शः स्नानम् । अब्दैवतं आपोहिष्ठेति नृचम् ॥ १३२ ॥

(३) कुल्लूकः । अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् । अथ मन्दानलत्वादिना न समर्थः त्रिरात्रं प्रति योजनमध्वनो ब्रजेत् अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् तत्राप्यक्षमस्त्रिरात्रमापोहिष्ठेत्यादिसूक्तं जपेत् यथोत्तरं लघुत्वात् पूर्वपूर्वासं भवउत्तरोत्तरपरिग्रहो न तु वैकल्पिकः ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । एषामकामतो वधे प्रायश्चित्तचतुष्टयमाह पय इति । तत्राप्यशक्तितोष्यवस्था न तु वैकल्पिकं उत्तरोत्तरस्य लघुत्वात् । पयोत्र दुग्धं हत्वा ग्रहं पिबेत् क्षीरमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । त्रिरात्रं व्रतचतुष्टयेऽप्यनुगतम् । स्नवन्त्यां पुण्यनद्याम् । अब्दैवतं आपोहिष्ठेति ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । असकृत्कृतविषयमेतत्सकृत्कृतविषयेऽप्याह पयः पिबेत् त्रिरात्रं वेति । अब्दैवतं हिरण्यवर्णइत्यादिकम् ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पयः दुग्धं त्रिरात्रं वा पिबेत् । अध्वनो योजनं त्रिरात्रं ब्रजेत् । उपस्पृशेदिति भेषजार्थं कूलायां क्षत्रियवैश्ययोः स्नवन्त्यां उपस्पृशेत् स्नायात् ॥ १३२ ॥

अभिकाण्यासीदद्यात्सर्पहत्वा द्विजोत्तमः ॥ पलालभारकंषण्डे सैसकंचैकमाषकम् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजोत्तमग्रहणमतं च तीक्ष्णामायसीमर्धिकाण्यासीयहणकाष्ठादिनिवृत्त्यर्थेषण्डे नपुंसके तच्च-
तुर्विधं अरेतोवा सरेतोवाऽप्रवृतेहृदिन्द्रियमुभयव्यञ्जनं वा सप्राणिमात्रसंबन्धेनैतत्प्रायश्चित्तब्राह्मणस्य शुद्रस्य घेषस्य छाग-
स्यच ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभि खनित्रं काण्यासीं सर्वलोहाम् । द्विजोत्तम इति विप्रोपीत्यर्थः । पलालभारकं पा-
न्यवृणभारं पञ्चरुणलसीससहितम् । षण्डे नपुंसके मानुषएव ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्पहत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णायलोहदण्डं दद्यात् । नपुंसकं हत्वा पलालभारंसीसकंच माषकंब्राह्मणाय
दद्यात् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैधेतरहिंसायाः पापजनकत्वं ज्ञापयन् प्रायश्चित्तमाह अभिमिति द्वादशभिः ॥ अभिः स्त्री
काष्ठकुद्दालः ॥ अभिस्तीक्ष्णकोणयुक्तातीक्ष्णामलोहदण्डं च षण्डे हते तच्चतुर्विधं रुत्रिमाकृत्रिमोभयव्यञ्जनसंदेहोन्द्रियं चेति
मनुष्यादि साधारणकर्मानधिकृतत्वाविशेषात् । माषकं माषपरिमितसीसकं पलालभारसहितम् । [विशुद्धिमतापिनृजत्वे-
पिजातंतुवादारायणइत्यत्र स्त्रीपुंसोर्ग्रहणं नतु षण्डस्य पुण्यपापयोर्वचनस्यैव प्रमाणत्वादिति]^१ ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । अभिः कुद्दालकः पलालभारं दद्यादित्येव माषकं माषपरिमाणम् ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्पहत्वा काण्यासीमभि लोहदण्डं दद्यात् । षण्डे नपुंसके हते धान्यस्य पलालभारं दद्यात्
धान्यस्य पलालभारं पवारमिति । सैसकं माषकं सीसस्य माषमात्रम् ॥ १३३ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तिलैरौ ॥ शुके द्विहायनं वत्सं क्रींचं हत्वा त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । वराहः सूकरस्तस्मिन् हते घृतघटं दद्यात् । चतुराढकद्रोणो हायनः हायनो वर्षवत्सो गोजातीयो-
बालः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कुम्भः पलशतद्वयम् । द्रोणमष्टाविंशतिपलाधिकपलशतम् । द्विहायनं द्विवर्ष वत्सं गो-
॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । सूकरे हते घृतपूर्णं घटंब्राह्मणाय दद्यात् तिलैरसंज्ञितं पक्षिणि हते चतुराढकपरिमाणं तिलं
दद्यात् शुके हते द्विवर्षवत्सं क्रींचाख्यं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षवत्सं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । घृतकुम्भं मध्यमघटपूर्णघटम् । तिलद्रोणं द्रोणपरिमितं तिलं तिलैरौ पक्षिणि हते । द्विहायनं
वत्सं द्वाब्धवयसं गोवत्सं दद्यादित्यभ्याहार्यम् । एवं त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि दद्यादित्यनुवर्तते द्विहायनमिति देववत्सरविशेषणम् ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वराहे तु हते घृतकुम्भं कुम्भः पलशतरूपः । क्रींचं हत्वा त्रिहायनं वत्सं ॥ १३४ ॥

हत्वा हंसबलाकां च बकं बर्हिणमेव च ॥ वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । हंसादयः पक्षिणो वानरो मर्कटः । स्पर्शयेद्दद्यात् प्रत्येकवधे चैतत्प्रायश्चित्तं द्वन्द्वानिर्देशादित्यु-
क्तम् ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलाका विशकण्ठी । बर्हिणं मयूरम् । मांसं शतपत्राख्यपक्षिणम् । स्पर्शयेत् दद्यात् ॥ १३५ ॥

(३) कुङ्कुमः । हंसबलाकामयूरवानरश्चेनभासाख्यपक्षिणामन्यतमंहत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । बर्हिणं मयूरं । स्पर्शयेद्दद्याद्वाधेनुम् ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । स्पर्शयेत्प्रत्येकम् ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । हंसादीन्हत्वा ब्राह्मणाय गाः स्पर्शयेद्दद्यात् ॥ १३५ ॥

वासोदद्याद्धयंहत्वा पंचनीलान्वृषान्गजम् ॥ अजमेषावनड्वाहं खरंहत्वैकहायनम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । ह्योश्वीगजोहस्ति अनङ्गानपुंगवोऽजमेषवधे खरवधे । अनड्वाहचर्यादिकहायनो गोवत्सः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वासः प्रकृष्टं हयं केनाप्यपरिगृहीतम् । एवं गजमपि । अजमेषौ हत्वा अनड्वाहमनोवहनशक्तं वृषं दद्यात् । एकहायनं वत्सम् ॥ १३६ ॥

(३) कुङ्कुमः । अश्वंहत्वा वस्त्रं दद्याद्भस्तिनंहत्वा पंचनीलान्वृषभान्दद्यात्प्रत्येकं छागमेषौ हत्वा वृषभं दद्याद्द्वैभंहत्वैकवर्षवत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । नीलान् नीलवर्णान्पञ्चगोवृषान्गजंहत्वादद्यादित्यन्वयः । अनड्वाहं वृषं दद्यादित्यनुषङ्गः । एकहायनं वत्सम् ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एकहायनमनड्वाहमित्यनुवर्तते ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजमेषौ हत्वा अनड्वाहं । खरंहत्वा एकहायनं वत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ॥ अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रंहत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रव्यादास्तरक्षुर्षिहृषगादयः । अक्रव्यादाः रुरुपृषदादयः । धेनुर्गौरेव । कृष्णलं विशिष्टपरिमाणं सुवर्णं दण्डाधिकारशालपरिभाषा । अस्य षलौकिकमेव शतकृष्णलं घृतमायुष्काम इति ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रव्यादान् मांसादान् मृगान् हिंसव्याघ्रादीन् । धेनुं सवत्सां पयस्विनीं बहुक्षीराम् । अक्रव्यादान् मृगादीन् हरिणादीन् । वत्सतरीं द्विहायनीं गाम् । उष्ट्रमपरिगृहीतम् । कृष्णलं सुवर्णकृष्णलम् ॥ १३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । आममांसभक्षिणो मृगान् व्याघ्रादीन्हत्वा बहुक्षीरांधेनुं दद्यात् । आममांसभक्षकान् हरिणादीन्हत्वा प्रौढवत्सिकां दद्यात् उष्ट्रंहत्वा सुवर्णकृष्णलं रक्तिकां दद्यात् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रव्यादान् व्याघ्रादीन् । पयस्विनीं प्रभूतदुग्धाम् । वत्सतरीं प्रौढवत्सिकाम् । कृष्णलं सुवर्णस्य ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । क्रव्यादान् मृगान् व्याघ्रादीन् कृष्णलं कृष्णलपरिमाणं सुवर्णम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रव्यादान् व्याघ्रादीन् । मृगान् अक्रव्यादान् कुरंगादीन् । वत्सतरीं धेनुं उष्ट्रं हत्वा कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलमात्रम् ॥ १३७ ॥

जिनकार्मुकबस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ॥ चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥

[वर्णानामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः । अमत्याच प्रमाप्य स्त्रीशूद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ १॥]

(१) मेधातिथिः । अनवस्थिताबहुभिःसंगच्छमाना वेश्यावृत्तमाचरन्त्योऽनवस्थिताभवन्ति । नपुनःशास्त्रातिक्रममाव्रतंथासति न परपुरुषसंप्रयोगएवलभ्यते । वर्णक्रमेणजीनादिदानात् जीनंचर्मपुटमुटकाधारादिप्रयोजनं कार्मुकंधनुः बस्तःछागोऽविर्मेषः । पृथग्ग्रहणंलिङ्गादुक्तंसमुदायेप्रायश्चित्तमिति । केचिद्वेतिपठन्ति तदयुक्तंहिंसाप्रकरणात् ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीनंचर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेषः । पृथक् क्रमादिकैकमारणे । अनवस्थिताः अनियताः अनियतवर्गगानारीः ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियोलोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुषव्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुश्छागमेषान् शुद्ध्यर्थं दद्यात् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । जीनं चर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेषः । अनवस्थिताः अनेकपुंढुष्टाः । अकामतइतिशेषः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ दुर्वृत्ताब्रह्मविद्विषशूद्रयोषाः प्रमाप्यतु । इति धनुर्बस्तमविक्रमादद्याद्विशुद्धये ॥ अप्रदुष्टास्त्रियं हत्वाशूद्रहत्याव्रतंचरेदिति ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । अनवस्थिताअतिचारिणीः ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनवस्थितांव्यभिचारिणीं हत्वा जीनंधृतजलाधारं चर्मकोशं ब्राह्मणीवधे दद्यात् । क्षत्रियायाः वधे कार्मुकंदद्यात् । वैश्यायाः वधे बस्तंछागंदद्यात् । शूद्रायावधेअविर्मेषात् अन्तआचामेत् ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्णोकंसर्पादीनामशक्नुवन् ॥ एकैकशश्चरेत्कच्छं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । निर्णोकः शुद्धिः हिंसायांदानमुख्यमिति दर्शयतिनचतस्यैकैकशइतिलिङ्गात्केचिःसमुदायेपीति । द्विजइत्यादिपादपूरणं अविशेषग्रहणेकच्छशब्दप्राजापत्यइतिस्मरन्ति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दानेनेति सर्पादीनां न मार्जारादीनाम् । एकैकशः प्रत्येकम् । कच्छं प्राजापत्यं तस्यैव कच्छेषु प्रथमपाठात् । तथाच कार्णायसदानाभिसक्तवेकप्राजापत्यचरणमन्येषु मूल्योत्कर्षापकर्षापेक्षया प्राजापत्यार्थतैः गुण्यादि योज्यम् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । अभिप्रशृतीनामभावाद्दानेन सर्वपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्मणादिः प्रत्येकंवधे कच्छंप्राथम्यात्प्राजापत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थंचरेत् । सर्पादयश्चाभिकार्ष्णीयसीदद्यादित्येवमारभ्यैतत्पर्यन्ताशृण्वन्ते ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्पादिस्त्रीपर्यन्तानामुक्तप्रायश्चित्ताशक्तौ प्रतिस्रं कच्छमेकं चरेदित्याह दानेनेति । द्विजोनमात्रं छत्रिन्यायेन अतएवोपसंहारे वक्ष्यति ॥ एषा पापकृतमुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिरिति । कामतस्तु चान्द्रायणं एताच्च कामकृतइति वक्ष्यति ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । वधनिर्णोकंवधपापशुद्धिम् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्पादिवधनिर्णोकं प्रायश्चित्तं दानेन कर्तुमशक्नुवन्तदाएकैकशः कच्छं द्विजः चरेत् ॥ १३९ ॥

† (क, ग, ज, ङ, ड) (१३८) जीन=नील (ट, ठ)=जीर्ण (ड)

अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ॥ पूर्णे चानस्य न रश्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । त्वल्पशरीरत्वमिहास्थिमत्त्वमनस्थिसाहचर्यात् । अनःशकटस्तत्संख्यानमेतत् । उक्तार्थे सत्येव ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्थम्वतां अस्थिमतां अनस्थिसाहचर्याक्षुद्रजन्तूनां ज्येष्ठकलासादीनां सहस्रस्य । अनस्थां पिपीलिकादीनां पूर्णेऽनसि शकटवासे भारे हते शूद्रहत्याव्रतं तमकृत् ॥ १४० ॥

(३) कुड्मूकः । अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतां प्राणिनां कलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमौपदेशिकं कुर्यात् अस्थिरहितानां च मत्कुणादीनां शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । अनस्थानां सत्वानां पूर्णेऽनस्य नस्थभिः सत्त्वैः प्रमापितैः पूर्णे शकटे पूर्णे पर्याप्तभार इति यावत् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्थिमतां सत्वानां कलासादि पूर्णे चानसि शकटे प्रमापणे अनस्थां तु पुनः अनसि पूर्णे शूद्रहत्या व्रतं कृच्छ्रं चरेत् ॥ १४० ॥

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ॥ अनस्थां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुष्यति ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । किंचिदिति त्वल्पधनमुच्यते । परिमाणतः प्रयोजनो मूल्यतश्च पूर्वेषामेव प्रत्येकवध एतत् । अनुक्तनिष्कृतयश्चास्थिमन्तो ज्ञेयाः आत्मनिरीधः प्राणायामः मलिनो येषु यत्कृमीकीटवयोग्रहणं तदुपचितग्रहपरिमाणार्थं इदं तु ये क्षुद्राश्चकादयः ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्थिमतां सहस्रो वधे किंचिद्दद्यादिति पणो देय इति सुमन्तुवचनात्पणो देयः । अनस्था-मिति शकटभारादूनवध एतत् ॥ १४१ ॥

(३) कुड्मूकः । अस्थिमतां क्षुद्रजन्तूनां कलासादीनां प्रत्येकं वधे किंचिदेव दद्यात् । अस्थिमतां वधे पणो देय इति सुमन्तुस्मरणार्थं किंचिदेवेति । पणो बोद्धव्यः अनस्थिमतां तु यूकामत्कुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन शुद्धो भवति । प्राणायामश्च ॥ सव्याहृतिकां सप्रणवांसां वित्रीं शिरसा सह ॥ त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठोक्तलक्षणो ग्राह्यः ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उक्तसर्पाद्यतिरिक्तानामल्पदेहानामस्थिमतां वधे किंचिदेयम् । अनस्थिमतां शकटान्यूने प्राणायामः । तत्र प्राणायामलक्षणं वसिष्ठः ग्राह्यः ॥ सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥ त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति ॥ गायत्र्यनधिकारिणां मनसा । संन्यासिनां प्रणवेनैवेत्युक्तम् ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । किञ्चिच्छब्देन मुख्यकमुच्यते इति व्याचक्षते ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचिर्किंचिच्चत्वारिपुष्कलं ॥ पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपान्त्रं विधीयते इति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्थिमतां वधे किंचित् अष्टमुष्टि किंचिच्छेत् किंचिद्विप्राय दद्यात् ॥ १४१ ॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ॥ गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । फलदा आम्नकण्टक्यादयः ऋक्शतं जपो द्विजानां शूद्रस्य तर्हि किंचिदाहुनिन्धनार्थं मृत्प्राणायामेन सत्वानां प्रमापितैः पूर्णे शकटे पूर्णे पर्याप्तभार इति यावत् । तस्माच्छूद्रस्य द्वि रात्रि रात्रादीन्त्येव कल्पयेत् । गुल्मादयो व्याख्याताः लतावृक्षशाखाः ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋक्शतं गायत्र्या ऋचः शतावृत्या जप इत्यर्थः । गुल्मा बीजपूराद्याः । वल्यः कूष्माण्डा-

आः । लतावृक्षारोहिण्योवल्गवः । वीरुत दूरप्रसारिणी लता । पुष्पितानांचेति सर्वत्रान्वितम् । तथा फलदानामित्यपि ॥ १४२ ॥

(३) कुङ्कुमः । फलदानामाद्यादीनांवृक्षाणांगुल्मानांकुञ्जकादीनांवल्लीनांगुडूच्यादीनांलतानांवृक्षशाखासक्तानांपुष्पितानांच वीरुधांकूष्माण्डादीनांप्रत्येकंछेदने पापप्रमोचनार्थंसावित्र्यादिऋक्शतंजपनीयं ॥ इन्धनार्थमशुष्काणांद्रुमाणामवपातनम् इत्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । इदंफलवृक्षादिछेदने लघुप्रायश्चित्संसकृदबुद्धिपूर्वकविषयवेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । वृक्षादिवीरुदतानां छेदेष्याह । ऋक्शतं ऋगत्र गायत्री । वीरुधां कूष्माण्डादीनाम् ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । भक्ष्यफलदायिनांपुष्पितानांभोज्यपुष्पाणाम् ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फलादिविरुद्धे हतानां ऋक्शतं गायत्रीसंज्ञाप्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानांसत्त्वानांरसजानांच सर्वशः ॥ फलपुष्पोद्भवानांच घृतप्राशोविशोधनम् ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नाद्भक्तसक्त्वादेश्वरस्थिताद्यानिजायन्ते सत्त्वानि प्राणिनः । रसजानामितिगुंडोदश्चिदादिष्य उदुंबरमशकादीनि फलपुष्पोद्भवानि । घृतप्राशः अशनप्रारंभेघृतंपातव्यंप्रशब्दआदिकर्मणि तेननप्राकृतंभोजनंनिवर्तते । यथापयोव्रतादौतथाचैतेप्राणिनः क्षुद्रजन्तवोयेषांवधेप्राणायामउक्तस्तदपेक्षयोपवासोऽतिमहान् तस्मादाचमनवत् घृतप्राशनम् ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्नाद्यभोदनादि । सत्त्वानांकृमीणाम् । रसोगुडादिस्तज्जानाम् । घृतप्राशोघृतमात्रेणैकैकदिनवर्तनं शकटमित्यन्तंवधे । अन्यथातु प्राणायामएव ॥ १४३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अन्नादिषु जातानांगुडादिरसजातानांचोदुम्बरादिफलसंभवानांमधूकादिपुष्पोद्भवानांच सर्वप्राणिनांवधे घृतप्राशनंपापशोधनम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अनेति । अन्नाद्यजानां धान्यादिषुजातानां सत्त्वानां प्राणिनाम् । घृतप्राशः दिनमेकं किंचिद् घृतमात्रप्राशनम् ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अन्नाद्यजानांवधइति शेषः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नाद्यजानां सत्त्वानां मूनानाम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनांजातानांच स्वयंवने ॥ वृथालम्भेऽनुगच्छेद्वांदिनमेकंपयोव्रतः ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । फालकुङ्कुलादिनायाःकृष्टेजायन्ते । याश्चस्वयंवने तासांवृथारंभेगवादिप्रयोजनेन विनाछेदनं वापनुगमनं । दिनमेकंपरमहर्षायपरिचर्यते । पयोव्रतंभोजनान्तरनिवृत्तिः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृष्टजानां कृष्या जनितानाम् । वृथा अभिगवादिप्रयोजनंविना । आलम्भे हिंसायाम् । अनुगच्छेत् गोहत्याव्रतवत् । पयोव्रतः क्षीरमात्राहारः । ज्ञानात्कृतमुक्तक्रमेण । अज्ञानकृततदर्थेन ॥ १४४ ॥

(३) कुङ्कुमः । कर्षणपूर्वकजातानामौषधीनांषट्कादीनांवने च स्वयमुत्पन्नानांनीवारादीनांनिःप्रयोजनच्छेदने क्षीराहारः एवैकमहोगोरनुगमनंकुर्यात् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कृष्टजातानां कृषिजातानाम् । वने स्वयंजातानां नीवारादीनाम् । एतेषामुपपातकप्रकरणपठित

त्वेऽपि लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वविषयकमितिकेचित् । तन्वाचनिकत्वात् । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ वृक्षगुल्मलतावी-
रुच्छेदेने जप्यमृक्षतमिति उपपातकप्रकरणपठनं तु निवृत्तितात्पर्यकमिति । अतएव वक्ष्यति ज्ञानाज्ञानकृतमिति ॥१४४॥

(५) नन्दनः । वृथालम्भोवृथाच्छेदकः पयोव्रतः क्षीरालः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । रुष्टजानां हलेनोत्पादितानां ओषधीनां वृथालम्भे वृथाछेदे गां अनुगच्छेत् ॥ १४४ ॥

एतैर्व्रतैरपोहस्यादेनोहिंसासमुद्भवम् ॥ ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । हिंसासमुद्भवं हिंसात उत्पन्नमेनः पापमेतैरनन्तरोक्तैः प्रायश्चित्तैरपोहमपनोद्यं बुद्धिपूर्वकृतमबुद्धिपूर्-
वकृतं वा अनाद्यभक्षणेऽभक्ष्यभक्षणे यथापापमपोह्यते तथा शृणुत ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनोऽमोक्षं शोध्यम् । अनाद्यस्याभक्ष्यस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमितिशेषः ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । एभिर्भुक्तप्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितपापं ज्ञानाज्ञानकृतं निर्हरणीयम् । इदानीमभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं वक्ष्य-
माणं शृणुत ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसाप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अभक्ष्यभक्षणे तत्प्रतिजानीते एतैरिति षोडशभिः । ज्ञानाज्ञानकृतमे-
वापोहनाशयम् । अनाद्यभक्षणे प्रायश्चित्तं शृण्वन्त्वित्यन्वयः ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैः अनाद्यमभक्ष्यम् ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्वारुणीपीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ॥ मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्रणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । मेखलादीनां निषेधादुपनयनं विज्ञायते । ततश्च स्मृत्यन्तरात्तमरुच्छसहितं एवं हि गौतमः अमत्या
यपानेपयोधृतमुदकं वायुश्चेति श्यहंतमातितमरुच्छव्रतोऽस्य संस्कारः । सुराचात्र नपैष्टीर्किर्ताहिगौडीमाध्वी कुतएतत्स्मृत्यन्त-
र्दर्शनात् ॥ प्रमादान्मद्यमसुरांसकृत्पीत्वा द्विजोत्तमः । गोमूत्रयावकाहरोदशरात्रेण शुध्यति ॥ पैश्याश्च प्रमादपाने मन्थवायः
यश्चित्तात् । व्रतं विधितो विज्ञाय संवत्सरं कणभक्षश्चान्द्रायणाभ्यासो वा । मतिपूर्वतयोरपि पान एतदनिर्देश्यं किंतु हिंसेन प्राणा-
मन्तो भवति किंतु यत्र मुख्या या सुरोक्ता । अभ्यासे चैतद्दृष्टव्यं सकृत्पाने सुरापाने चान्द्रायणमाचरेदिति श्रेयमत्र व्यव-
याबुद्धिपूर्वपैश्याः पाने प्राणान्तमेव तस्या एवाबुद्धिपूर्वसकृत्पाने कणभक्षणं चान्द्रायणाभ्यासोऽबुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वच । अन्येषां तु
यपानां बुद्धिपूर्वत्वे चान्द्रायणमभ्यसेदिति । अबुद्धिपूर्वसकृत्पाने तमरुच्छसंस्कारगोमूत्रयावकद्रव्या । अबुद्धिपूर्वमसकृत्पा-
पैष्टीवत् ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वारुणीं गौडीं माध्वीं च क्षत्रियविशौ त्रिविधसुरेतरद्राक्षादिमद्यं च ब्राह्मणः पीत्वेत्यर्थः ।
स्कारेणैव पुनः संस्कारेणैव न तु तं विना तच्च गौतमोक्ततमरुच्छप्रायश्चित्ताचरणं कृत्वा कार्यम् । मतिपूर्वमपि तत्पाने
प्रणान्तिकं प्रायश्चित्तमनिर्देश्यं नादृष्टव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्तरमेव संस्कारसहितं कार्यम् ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याम्नानान्देदं मुख्यपैष्टीसुराविषयं च न किन्तु तदितरविषयं । तत्र
थाचैका तथा सर्वागौडीमाध्वीमुख्यसुरासाम्यबोधनमितरमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तं तेनाबुद्धि-
किं गौडीमाध्वीं च पीत्वा गौतमोक्ततमरुच्छं कृत्वा पुनः संस्कारेणैव शुध्यति । तथा च गौतमः अमत्यामद्यपाने पयो-

(१४५) शृणुतानाद्यभक्षणे = शृणुतानाद्यभक्षणे (क, ख, ग, च, ण)

घृतमुदकंवायुंप्रत्यहंतमरुच्छः ततोऽस्य संस्कारः इत्थमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे ॥ अकामतः कृते पाने गौडीमाध्योर्नराधिप ॥ तमरुच्छविधानंस्याद्भौतमेन यथोदितम् ॥ बुद्धिपूर्वकं तु पैथीतरमद्यपाने प्राणान्तिकमनिर्देश्यमिति शास्त्रमयादा । तथा गौडीमाध्योर्ज्ञानात्पाने मरणानिषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कणान्वाभक्षयेद्वदमिति प्रायश्चित्तमुक्तं । अतएव गौडीमाध्योः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे ॥ यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ॥ कणान्वाभक्षयेद्वदपिप्याकंवा सकृन्निशि ॥ सुरापापापनुत्त्यर्थं बालवासाजयीध्वजीति पैथीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकपाने लघुत्वात्संस्कारमात्रमेव केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम् बुद्धिपूर्वपानसादिमद्यपाने तु ॥ मतिपूर्वसुरापाने कृते वै ज्ञानतो गुरु ॥ रुच्छातिरुच्छौ भवतः पुनः संस्कारएव हीति भविष्यपुराणीयमन्यद्विधं मुन्यन्तरोक्तम् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सुरापानादिविषयकमाह षड्विः । वारुणीं पैथ्यतिरिक्तां महापातकप्रकरणोल्लङ्घनात् । तदुक्तं गौतमेन गौडीमाध्योरमत्या पाने पयआदिग्रहं तमरुच्छं कृत्वा पुनः संस्कारइति ॥ भविष्येत् ॥ अकामतः कृते पाने गौडीमाध्योर्नराधिप ॥ तमरुच्छविधानंस्याद्भौतमेन यथोदितमिति ॥ अत्र हेतुर्मतिपूर्वमिति । पैथ्यतिरिक्तभक्षणे प्राणान्तिकमनिर्देश्यं न प्रायश्चित्तत्वेन कथितमिति ॥ मत्यापाने त्वसुरयोः कृते वै ज्ञानतो गुरु ॥ रुच्छातिरुच्छौ भवतः पुनः संस्कारमर्हतीति भविष्योक्तेः । असुरयोरनुदराकवदीषत्सुरयोगौडीमाध्योः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । संस्कारेणोपनयनेन मतिपूर्ववारुणीपानं अनिर्देश्यप्रायश्चित्तव्रतोपदेशेन वक्तुमशक्यं तेन प्राणान्तिकमिति प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं युक्तम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वारुणीं पैथीं कुशवारि कथितोदकं ग्रहं पिबेत् । मतिपूर्वं प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं अनिर्देश्यं नादेष्टव्यं किंतु स्मृत्यन्तरोक्तं संस्कारसहितं प्रायश्चित्तं भवति ॥ १४६ ॥

अपः सुराभाजनस्थामद्यभाण्डस्थितास्तथा ॥ पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं पयः ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र तद्भाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चित्तमेतत् । ननु च मद्यशब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्मद्यभाण्डस्थिता इत्येव सिद्धे अपः सुरेत्यादिनवक्तव्यं सत्यं यद्यपि सुरामद्ययोर्मद्यपानेऽत्यन्तप्रायश्चित्तभेदेन सति तस्मिन्कल्पनायाश्चानुज्ञातत्वात् । सुराभाजनस्थानामधिकतरतोऽतः कल्पनावृत्त्यर्थं समप्रायश्चित्तवचनं पचरात्रं शंखपुष्पीश्रितं पयो घृतग्रहणात्पयः क्षीरमेव क्षीरहविषंरेव घृतशब्दः । घृतशब्दः साधुः शंखपुष्पीनामौषधिस्तथा ष्टकं कथितं पंचाहानि पयः पातव्यम् ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपलभ्यगन्धसुराभाण्डस्थजलपाने क्षत्रियविशोः ब्राह्मणस्य तु तादृकं मद्यभाण्डस्थजलपानं शङ्खपुष्पीसंज्ञकौषधिसहितं यत्क्षीरं श्रितं तत्पानं पञ्चरात्रम् ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । पैथीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेऽवस्थिता अपः सुरारसगन्धवर्जिताः पीत्वा शंखपुष्पाख्यौषधिषु क्षेपेण पक्वं क्षीरं नूदकं शंखपुष्पीविपकेन ग्रह्यं क्षीरेण वर्तयेदिति बोधायनस्मरणात् । पञ्चरात्रं पिबेत् सुरामद्ययोः सर्वत्रै गुरुलघुप्रायश्चित्ताभिधानादिहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाधेयम् । वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं साध्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । सुराभाजनस्था सुरात्र पैथी शङ्खपुष्पीश्रितं चोरिकाशङ्खपुष्पीस्यादित्यौषधिस्तस्या श्रुतं पक्वं क्षीरम् ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । सुरा पैष्णादिर्मध्यमदकरद्रव्यम् ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुराभाजनस्थाः तथा मद्यभाण्डस्थिताः अपः पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं कथितंपयः पञ्चरात्रं पिबेत् ॥ १४७ ॥

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ॥ शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारिपिबेन्न्यहम् ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिवत्प्रतिगृह्य त्वस्तिवाचनिकेन एवंदत्त्वेत्यपि ब्रीह्यादौ न दोषः । कुशोदर्यः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मदिरां सुरां दत्त्वा शूद्रायापि पिबेत् कुशवारि । विधिवत्प्रतिगृह्य चेति जन्मान्तरे यत्प्राप्तुमिच्छति तस्य दानार्हत्वात्सुराप्रामिकामः सुरामपि विधिवद्ददाति युज्यते । तथा शूद्रपीतोच्छिष्टा अपः पीत्वा विधिवत्सांतपनकुशोदकग्रहणमन्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि च्यहं पिबेदित्यर्थः ॥ १४८ ॥

(३) कुड्ढूकः । सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च त्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानात् ब्राह्मणोदर्यकथितमुदकं च्यहं पिबेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्पृष्टेति । स्पृष्टुदेवाद्यर्थं दत्त्वा परस्मै प्रतिगृह्य त्वस्तिपूर्वकम् । कुशवारिकुशोदकम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । विधिवत्प्रतिगृह्य सौत्रामण्यादौ ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । च्यहं कुशवारि कथितोदकं पिबेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ॥ प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । सुरापस्य गन्धमिति सुराया एव जाठरेणाग्निना धातुभिश्च संयोगेन गन्धमाघ्राणेलघीयः । भाण्डान्तरस्थितायाः प्रमिरघ्रायैव अन्येतुव्याचक्षते सुरापस्य ब्राह्मणस्य आघ्राणेप्येतदेव सोमप इति वचनाद्दर्शपूर्णमासयाजिनः कल्पेन । घृतं प्राश्येति अत्रापि न भोजनान्तरनिवृत्तिः सुराग्रहणान्तरमद्यस्य ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गन्धं तत्पीतसुरागन्धम् । अप्सु जलान्तः प्राणानायम्याघमर्षणेन । त्रिः त्रिःपाठेन । घृतं घृतमात्रं तद्दिने । असोमपस्य प्राणायाममात्रम् ॥ १४९ ॥

(३) कुड्ढूकः । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य मुखसंबन्धिनं गन्धं घ्रात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपः सोमोत्रयज्ञावशिष्टः सुरापस्य पुंसः ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । प्राणानप्सु त्रिरायम्याप्सु निमज्ज्य त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपो ब्राह्मणः सुरापस्य गन्धमाघ्राय अप्सु त्रिः प्राणान् आयम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति । असोमपस्य द्विजस्य प्राणायामात्रम् ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासं स्पृष्टमेव च ॥ पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । विण्मूत्रग्रहणं रेतस उपलक्षणार्थं । स्पृष्ट्यन्तरे पुरीषकुणपरेतसां प्राशने चैवमिति । किंजातीयविण्मूत्रप्राशन एतन्मनुष्याणामेव अन्येषां तु वक्ष्यामः । अत्रापि तमकुल्लसमुच्चीयते । दर्शितश्चेतुः द्विजातय इति विवक्षितं शूद्रस्यान्यद्वक्ष्यामः अज्ञानादित्यनुवादः । कोहिज्ञात्वा विण्मूत्रमश्रीयात् यथामद्यपान एतदेवोक्तं मद्यं भुक्त्वा चरेच्छ्रमिति यदितु संस्कारो भवति तदावचनात्तुल्यमेव ॥ १५० ॥

(१) कुशोदकम् = कुशैः सह कथितमुदकम् (न)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञानादपि किंपुनर्ज्ञानतः सुरासंस्पृष्टमनुपलभ्यमानगन्धम् । पुनःसंस्कारः स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्तः । द्विजातयइत्यस्य ब्राह्मणमात्रपरतानिरासार्थं त्रयोवर्णादिति ॥ १५० ॥

(३) कुड्मूकः । विह्वराहादीनांवक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपूर्वकमनुष्यसंबन्धिमूत्रंपुरीषंवा प्राश्य मद्यसुरासंस्पृष्टं च भक्तादिरसंवा प्राश्य द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनमर्हन्ति ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । सुरासंस्पृष्टभक्षणेपि सुराभक्षणं भवत्येव । अत्र तादृशरसाद्यज्ञानं विवक्षितं अन्यथापूर्वापरविरोध इति प्राश्यभुक्त्वा पुनःसंस्कारमर्हतीत्यन्वयः ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । सुरासंस्पृष्टद्रव्यमितिशेषः ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरासंस्पृष्टमेव ओदनादि । चकाराद्वेतःस्पर्शात् ॥ १५० ॥

वपनं मेखलादण्डोभैक्ष्यचर्याव्रतानि च ॥ निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । व्रतानिवेदव्रतानि तदयुक्तग्रहणार्थत्वात्तेषां कुतः प्राप्तिः तस्माद्यान्युपनयनकाले मादिवात्स्वप्तीः सायं प्रातः समिधमादध्या आचार्याधीनो भवत्येवमादीनि च व्रतानि निवर्तन्ते ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगात्पुनःसंस्कारविधिमाह वपनमिति । व्रतानि वेदव्रतानि मधुमांसवर्जनादीनि च । तेन होममात्रं कार्यमित्यर्थः ॥ १५१ ॥

(३) कुड्मूकः । शिरोमुण्डनमेखलाधारणं दण्डधारणभैक्षाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने द्विजातीनां भवन्ति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । संस्कारान्तर्गततया वपनादेस्तस्यापि प्राप्तिरिति वपनमिति । व्रतानि मधुमांसादीनि [नवर्ज्यानि]* ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतानि वेदाध्यासादीनि निवर्तते ॥ १५१ ॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ॥ जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च समरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । येषामन्नं भुज्यते तेऽभोज्याः पुरुषा अश्रोत्रियस्त्रीसंयामजीव्ययाज्ययाजकादयः । शूद्रजातिग्रहणादेवजातिनिर्देशात्स्त्रीग्रहणं लब्धसवर्णार्थविज्ञेयं उच्छिष्टं तदास्पृष्टं यच्च नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणामिति तस्य विषयो दर्शितः । शूद्रोच्छिष्टानामपां पाने पूर्वत्र कुशवार्युक्तं इह तु समरात्रं यवानिति । अगामिकत्वादस्यार्थस्योभयत्र भक्ताद्युच्छिष्टभोजने दंष्ट्रव्यं अभक्ष्यमांसं प्रवहंसचक्रवाकादीनां इदं तु बुद्धिपूर्वकमभ्यासभक्षणे द्रष्टव्यं अन्यत्र शेषेषूपवसेदहरति । एतदेव पयः पीत्वा सूकरोष्ठादिभ्यो अन्यत्र तत्र प्रतिपदं प्रायश्चित्तान्तरास्नानात् । सक्तुपानं यवकपानं भवत्येव ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभोज्यानां राजादीनाम् । स्त्रियः सवर्णाया अभ्युच्छिष्टम् । शूद्रोच्छिष्टं चान्नम् । अभक्ष्यमांसं जालपादादीनाम् । यवान् यवागूं पिबेत् स्मृत्यन्तरोक्तमसृतयावकविधिना । एतच्च कामतः कृतेऽनिन्दिताभ्यान्मांशे तु द्विगुणादि तत्र तत्रोक्तम् ॥ १५२ ॥

(३) कुड्मूकः । अभोज्यानां श्रोत्रियकृते यज्ञे इत्याद्युक्तानामन्नं भुक्त्वा जलमिश्रितसक्तुरूपेण यवागूरूपेण वा यवापानयोग्यान्कृत्वा समरात्रं पिबेत् । अमुष्मिन्नेव विषये मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन

सह वैकल्पितं विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः तथाद्विजातिस्त्रीणामुच्छिष्टंशूद्रोच्छिष्टंवा भुङ्क्तेतदेव कुर्यात्तथा ऋष्यादसूकरोष्णा-
णामित्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमांसं भुङ्क्तेदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । कदम्बभक्षणविषयकमाह । अभोज्यानां नाशोत्रियहुतेयङ्गइत्यादिचतुर्थाध्यायोक्तानां विशेष-
तोऽनुक्तनिषिद्धतीनांप्रायश्चित्तार्थमनुवादमात्रम् । अभक्ष्यं पूर्वं भक्षणीयत्वेन निषिद्धं विशेषतोऽनुक्तप्रायश्चित्तं च कर्तृशक्त-
परंवा । यवान् सक्तून् ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जग्ध्वामांसं च पुनः अभक्ष्यं वस्तु जग्ध्वा समरात्रं यवान् यवागूं पिबेत् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ॥ तावद्भवत्यप्रयतोयावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्यानिशुक्तानि दधिभक्ष्यं च शुक्तेष्वित्येतत्त्रयाभ्यनुज्ञानाद्भस्मस्तुसत्यपिशुक्तत्वेभक्ष्यता-
याविहितत्वान्नैषविधिः पवित्रं हितदिति स्मरन्ति । कषायावैद्यकप्रसिद्धाऽनेकौषधिसंयोगेन येकाध्यन्ते । अप्रयतोऽशुचि-
र्यावद्ब्रजत्यधः अधोगमनं जीर्णानां मूत्रपुरीषभागेन निष्क्रामणाद्यदि वा पक्षाशयप्राप्तिः ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्तान्यतिकालादिनाम्लतांगतानि । कषायान् गुडूच्यादिकाथान् । मेध्यान्यपि सामान्य-
तोऽनिषिद्धान्यपि । अप्रयतः कर्मानधिकारी नाधोव्रजति पुरीषतां न याति ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यानि त्वभावतोमधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिणामादिनाम्लभावं व्रजन्ति तानि शुक्तानि क-
षायान्विभीतकादीन् कथितान्यप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा यावन्नजीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्तानिहि त्वभावतोमधुराणि कालादात्म्लतांगतानि । कषायाणि विभीतकादिकाथांभांसि ।
अमेध्यानि लशुनादीनि तावदप्रयतोऽशुचिः व्रजत्यधः अपानेन भूमौ निःसरतियावत् ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । शुक्तानि कालातिपत्यास्वरसंपरित्यज्य रसान्तरापन्नानि द्रव्याणि अमेध्यानि लशुनादीनि ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुक्तानि कालेनाग्नीभूतानि कषायांश्च गुडूचीहरीतक्यादिकषायान् पीत्वा द्विजः तावदप्रयतो-
भवतियावदधोन व्रजति । परिपाकेन ॥ १५३ ॥

विह्वराहखरोष्ट्राणांगोमायोः कपिकाकयोः ॥ प्राशयमूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणंचरेत् ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । विशेषानुपदेशादमत्यावातुल्यमेव च युक्तं लाघवकल्पनात् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमायोः सृगालस्थः । अज्ञानात्प्राशयविण्मूत्रमिति तु नरविण्मूत्राशनेपि तदुक्तं प्रायश्चित्ता-
तेकार्यम् । चान्द्रायणं कामतः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्राम्यसूकरखरोष्ट्रशृगालवानरकाकानां मूत्रपुरीषं वा द्विजातिर्भुङ्क्ता चान्द्रायणंकुर्यात् । शोधनं यत्तुच्छ-
ाकं विह्वराहं चेत्यनेन विह्वराहपामकुट्टयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं । इद-
त्वनभ्यासविषये समलक्ष्णमित्यविरोधः ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । विह्वराहोपामसूकरः । गोमायुः सृगालः । एषु प्रत्येकं चान्द्रायणम् ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । पूर्वं सामान्येन मूत्रपुरीषप्राशनेषु पुनस्संस्कारउक्तस्तस्येदानीं किंचिदपवादमाह विह्वराहखरोष्ट्राणा-
ति ॥ १५४ ॥

(१) कुशोदकम् = कुशैः सह कथितमुदकम् (नं०)

शुष्काणि भुक्ता मांसानि भौमानि कवकानि च ॥ अज्ञातंचैव सूनास्थमेतदेव व्रतंचरेत् ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । शुष्काणिवल्लूरादीनि भौमानीति कोटरजातानामनिषेधार्थं अज्ञातंमेषस्यमहिषस्येतिप्रकृतेरज्ञानात् । सूनाघातस्थानंयत्रविक्रयार्थंशवोहन्यन्तेऽतोऽन्यत्रस्थितस्य लघुप्रायश्चित्तम् । ननुसूनास्थइतिवचनादन्यत्रस्थितस्य प्रायश्चित्ताभावएवयुक्तः नैतदेवंसौनमित्यविशेषेण प्रतिषेधात् । प्रायश्चित्तेतुस्थग्रहणात्तदुत्थितस्य गुरुलघुभावोयुक्तरस्तदेवचांद्रायणं ज्ञातेतुजातिविशेषेऽभ्यासे समरात्र्यावकपानं । शेषेषूपवसेदहरिति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुष्काणि नीरसानि । भौमानि भूम्युद्भवानि कवकानि छत्राकानि । काष्ठछत्राके तु स्मृत्यन्तरोक्तमल्पप्रसृतप्रायश्चित्तम् । तथा अज्ञातमज्ञातप्रकृतिमांसम् । तथासूनास्थं प्राणिघातस्थानस्थमेव यत्कीर्तलब्धभागंअंशं । एतदेव चान्द्रायणं कामतोभक्षणे ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । वाय्वादिना शोषितानि मांसानि भुक्ता भूम्यादिप्रभवाणि छत्राकानि भुक्ता भूमिजंवा वृक्षजंवा छत्राकंभक्षर्यान्त ये ब्रह्मघ्रास्तान्विजानीयादिति यमेन वृक्षस्यापि निषेधात् हरिणमांसंवा रासभमांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतया यन्नज्ञातं तथा हिंसास्थानंसूना ततोयदानीतंतद्रुक्ता चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच शुष्काणीति । मांसपदंमत्स्योपलक्षकं भौमानि छत्राकादीनि । कवकानि वार्क्ष्याणि । भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्तिये ॥ ब्रह्मघ्रास्तान्विजानीयादिति यमोक्तेः ॥ सूनास्थं व्याधिविक्रीतम् एतदेव चान्द्रायणमेव ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । विपरिणामः तद्वियोगादिकस्य प्राणिविशेषस्येदमित्यविज्ञातं सूनास्थंसूनास्थानस्थितंमांसंच एतद्रतंचान्द्रायणम् ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूनास्थं प्राणिहिंसास्थानस्थितं कवकानि छत्राकानि वर्जयेत् एतदेव व्रतं चान्द्रायणंचरेत् ॥ १५५ ॥

ऋग्व्यादसूकरोष्ट्राणांकुक्कुटानांच भक्षणे ॥ नरकाकखराणांच तमरुच्छ्रंविशोधनम् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । चेतिपूर्वश्लोकोत्रारूप्यते तेनविद्वुराहादीनांभक्षणएतदेव । द्वितीयेन शब्देन ऋग्व्यादानांविष्णुत्रयमाशने यदेवविद्वुराहादीनां स्मृत्यन्तरेचनरमृत्राधिकारेणहृदिजग्रहणमविवक्षितंद्विजश्रांन्द्रायणमिति । एवमित्यद्विश्लोकीविडालकाकादन्यत्रापेक्षते अतश्चैतेषामप्युच्छिष्टमाशनेविडालादिवत्ततोस्यांत्रिश्लोक्यांसमुद्दिष्टं मूत्रपुरीषचसर्वेषामपि पिद्धमतश्च यत्कव्यादानांमूत्रपुरीषमाशनेतद्विडालादीनामपि ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋग्व्यादाः आममांसादाः व्याघ्रादयः कुक्कुटानां ग्राम्याणाम् । भक्षणे मांसस्य । तमरुच्छ्रं ज्ञानतः ॥ १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । आममांसभक्षिणांग्राम्यसूकरोष्ट्राग्राम्यकुक्कुटानांतथामानुषकाकगर्दभानांप्रत्येकंबुद्धिपूर्वकंमांसभक्षणे वक्ष्यमाणंतमरुच्छ्रंप्रायश्चित्तंग्राम्यशूकरकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्यायेपातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदेतुनाभ्यासविषये तमरुच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋग्व्यादः गृधादिः । अज्ञातमित्यन्वेति । खरान्तसमभक्षणे तमरुच्छ्रं पावनम् धीपूर्वभक्षणेतुविद्वुराहकुक्कुटयोः पातित्यमितिभेदः ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । भक्षणे मांसभक्षणे ॥ १५६ ॥

मासिकान्तुयोऽश्रीयादसमावर्तकोद्विजः ॥ सत्रीण्यहान्युपवसेदेकाहंचोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । मासिकमेकोद्विजश्चाद्ध कृतेसपिण्डीकरणेप्रतिमासंतुवत्सरमितिआमावास्यस्यतुमासिकव्यपदेशेप्यनुज्ञातत्वात् । काममभ्यर्थितोश्रीयादितिकृतः प्रायश्चित्तं अन्येत्वभ्यर्थितस्यानुज्ञानादनभ्यर्थ्यमानस्योक्तमेवेत्याहुः । असमावर्तकोगुरुकुलेतिष्ठन्तर्द्वाहचार्युच्यते । अथादन्यतरस्मिन्हन्युदके वसेत् अहस्यैवबुद्धौस्थितत्वात्तर्हिचतुर्थमहस्तद्विषयः ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मासिकार्थं प्रेतश्चाद्धार्थम् । कचिन्मासिकान्तमितिपाठः । तत्र मासिकश्चाद्धार्थोद्विजमित्यर्थः । असमावर्तकोद्विजोब्रह्मचारी । उदकेवसेदुपवाससंबन्धित्विरात्रप्रथमदिने ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । योब्रह्मचारी ब्राह्मणोमासिकश्चाद्धसंबन्धनमश्नाति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्विजश्चाद्धार्थोपलक्षणसंत्रिरात्रमुपवसेत्त्रिरात्रमध्यएकस्मिन्हनि जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । मासिकान्तं प्रेतोद्देशेन मासिमासि क्रियमाणं श्राद्धम् । असमावृत्तिकः ब्रह्मचारी । एकाहेव ह दिनत्रयान्तर्गतम् ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । आवर्तकोऽब्राह्मणचारी ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मासिकस्यार्थं मासिकश्चाद्धार्थम् योऽश्रीयात् असमावर्तकोद्विजः ॥ १५७ ॥
ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधुमांसकथंचन ॥ सकृत्वा प्राकृतंकुल्लूकं व्रतशेषसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । व्रतचारीप्रयुक्तोब्रह्मचर्याश्रमस्थएव । कथंचनापद्यपीत्यर्थः प्राणानामेवचात्ययइत्यापदिधानात् । असतिदीर्घे नतनिर्घातार्थमेतत्प्रायश्चित्तं किंतर्हिनिमित्तमात्रपर्यवसायिवचनात्क्रियते । प्राकृतंप्राजापत्यंप्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्वकुल्लूपांप्रकृतित्वादेवमुच्यते व्रतशेषसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतचारी ब्रह्मचारिवनस्थविधवाभिभूषभृतिः । कथंचनाज्ञानात् । प्राकृतं प्रकृतिः प्राजापत्यं तद्रूपं कुल्लूकम् । त्वार्थेऽण् । व्रतशेषं व्रतं निःशेषं कार्यम् ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । योब्रह्मचारीमाक्षिकमांसवाऽनिच्छातथापि वा ऽद्यात्समाजापत्यंकृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रतशेषसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ब्रह्मचारीति । प्राकृतं प्राजापत्यम् । व्रतशेषं प्रारब्धवेदाध्ययनादि अकृतप्रायश्चित्तस्य वेदसमावावनधिकारात् ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । व्रतचारीब्रह्मचारी कथंचनाकामतोप्यप्राकृतंनिरूपपदंप्राजापत्यमितिवात् व्रतविशेषसमापयेद्ब्रह्मचर्यशेषसमापनयोग्योभवेत् समावृत्तस्यापि व्रतस्थस्यमधुमांसभक्षणेप्रायश्चित्तमेतदितिकेचित् ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतचारीयो ऽज्ञानाच्चधुमांससः प्राकृतंप्राजापत्यं कुल्लूकं कृत्वा ॥ १५८ ॥

विडालकाकारवृच्छिष्टंजग्व्या श्वनकुलस्य च ॥ केशकीटावपन्नंच पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अकृतप्रायश्चित्तस्यावशिष्टव्रतसमावावनधिकारमाह आखुर्मूषकः । अवपन्नमेतत्संपर्कदूषितं ब्रह्मसुवर्चलांपिष्टोदकेनसह पिबेदेकाहमविशेषात्तेनैवशास्त्रार्थस्यकृतत्वात् ॥ १५९ ॥

(१५७) असमावर्तको=असमावृत्तिको (राघ०)

(१५८) ब्रह्मचारी=व्रतचारी (नं०)

(१५९) ब्रह्मसुवर्चलां=ब्राह्मीसुवर्चलां (न, ल)

(२) सर्वज्ञनारायणः । केशकीटावपन्नं केशकीटसहसिद्धम् । ब्रह्मसुवर्चलां श्वेतसुवर्चलां तत्काथं जलपिबेदे-
काहम् । एतत्श्वकाकोच्छिष्टाशनेऽकामरुते अन्येषु तु कामरुतेषु ॥ १५९ ॥

(३) कुङ्कुमः । बिडालकाकमूषिककुङ्कुरनकुलानामुच्छिष्टकेशकीटरूपसंसर्गदुष्टं वाऽऽकृतमृत्क्षेपविशुद्धिकं ज्ञात्वा भु-
क्त्वा ब्रह्मसुवर्चलांकथितमुदकं पिबेत् ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मीसुवर्चलां तत्कथितमुदकं श्वेतपुष्पा सूर्यप्रिया सुवर्चलेति भारते धृतत्वात् ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मसुवर्चलां ब्रह्मसुवर्चलारक्तपुष्पाश्च दंष्ट्रा ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटकेशावपन्नं तत्सहपकं अन्नं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ॥ अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योर्धःश्लोकोनुवादः अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमित्येतद्विधीयते समनन्तरं वमितव्यमित्यर्थः । क्षिप्तं-
वाशोधनैः प्रायश्चित्तैः शोध्यं अन्येतुशोधनानिहरीतक्यादीनि रेचनान्याहुः । गौतमीये चेदमुदाहरन्ति । अभोज्यभोजनेपुर्ण-
भाभावइति तदेतदसाधकं उपवासेनापि निष्पुत्रीषत्वोपपत्तेस्तस्माद्वाप्तौ यथाश्रुतप्रायश्चित्तमेव वेदितव्यम् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संदिग्धमानभोज्यत्वमपि । अज्ञानेभुक्तं पश्चादभोज्यत्वेन ज्ञातं उत्तार्य वमनेन । शो-
ध्यं वाप्याशु नत्वतिचिरेण शोधनैः ब्रह्मसुवर्चलापानादिभिः । शोध्यं वाप्याशु शोधनैरिति पाठे वमनाशक्तौ बहुभिः शोधनैः
शोध्यं शोध्यमित्यर्थः ॥ १६० ॥

(३) कुङ्कुमः । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयं । प्रमादात् भुक्तं वमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्तं-
शोधनीयं । वमनपक्षे तु लघुप्रायश्चित्तं भवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अभोज्येति । शुद्धिं प्रायत्वं । दैवान्भुक्तं चेत्पुनरुत्तार्यं । उद्धमितव्यं आशुशोधनैः प्राणायाम-
मादिभिः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । प्रायश्चित्तं करिष्यामीति निश्चित्याभोज्यमन्नमदनीयन्नात्तव्यं तथाकृते प्रायश्चित्तगौरवमस्तीत्यभि-
प्रायेणोक्तमात्मनः शुद्धिमिच्छतेत्युद्धार्यमुद्धार्यं शोध्यं विरेच्यं शोधनैर्विरोचनद्रव्यैः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । नात्तव्यं न भक्षणीयम् । अज्ञातभुक्तं तूत्तार्यं वमितव्यम् ॥ १६० ॥

एषो नाद्यादनस्योक्तो ब्रतानां विविधो विधिः ॥ स्तेयदोषापहर्तृणां ब्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रतानामनाद्यादनस्याभक्ष्यभक्षणस्य स्तेयं तद्दोषशमस्तमपहरन्ति यानि ब्रतानि तेषामिदानीं वि-
धिरुच्यते ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेयदोषापहर्तृणां महापातकेतरस्तेयदोषहराणाम् ॥ १६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानम-
धुना श्रूयताम् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अभोज्यान्भक्षणप्रकरणमुपसंहरं स्तेयप्रायश्चित्तं प्रजितानीति एवेत्यष्टभिः । [स्तेयदोषापहर्तृणां
स्तेयकृतदोषनाशकानां ब्रतानाम् । स्तेयमत्र सुवर्णनिक्षेपाभ्यामतिरिक्तद्रव्यहरणम् । तेषां विधिः प्रकारः] ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । अनाद्यभक्ष्यम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनाद्यदनस्य अभक्ष्यभक्षणस्य एषःविधिःउक्तः । अपहर्तृणां अन्नाद्यवहराणां व्रतानां निय-
मानां स्तेयदोषविधिःश्रूयतां ॥ १६१ ॥

धान्यान्धनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः॥ स्वजातीयगृहादेव कच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजोत्तमग्रहणंपदार्थार्थक्षत्रियादीनामपि । द्विजोत्तमशब्दसन्निपाताच्चस्वजातीयगृहादिति ब्रा-
ह्मणगृहाद्विजायते तेनैतदुक्तंभवति सर्वएववर्णाब्राह्मणगृहात्धनंनृत्वाकच्छ्राब्देनशुध्येयुः । धनग्रहणात्सर्वस्मिन्धनेसिद्धे
धान्यान्धनग्रहणंसिद्धान्यार्थं अल्पसाराणामन्यविधिवक्ष्यति अतःसारभूतप्रधानद्रव्यापहरणइदंविज्ञायते तेषांनहिपरस्परद्र-
व्यापहरणेब्राह्मणस्यतदीयधनापहारे कतरत्यायश्चित्तमुच्यते हिंसाप्रायश्चित्तवत्तुर्याष्टमादिभागकल्पनाकर्तव्या क्षत्रियस्य
धने त्रीन् वैश्यस्य सार्धं शूद्रस्य द्वाविंशतिरात्रंवा किंचित्परिमाणे धान्येऽपततेदशभ्यःकुंभेभ्यः किंचिदूनेमहत्वात्प्रायश्चि-
त्तस्य धनमाप्यैवंकालंनकल्पनेतिविज्ञेयम् । कामादिति श्लोकपूरणंनृत्वाकामस्य परधनहरणसंभवः । धान्यंव्रीह्यादितदेवा-
पततमन्नंसिद्धमांसंच धान्यादीनांप्रत्येकंहरणेऽयद्वंकलम् । केचिच्चसमुदायहरणे प्रायश्चित्तमिच्छन्ति गरीयोहेतत् ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नं सिद्धान्नम् । धनं वृत्तिहेतु यथा ब्राह्मणानां निबन्धः क्षत्रवृत्तीनां शरादि वैश्यवृ-
त्तीनां लाङ्गलादीनि । स्वजातीयगृहात् ब्राह्मणगृहात् । ब्राह्मणइत्यादिक्रमेण । कामतोत्यन्ताभ्यासेन करणे कच्छ्राब्देन व-
त्सरकृतैः प्राजापत्यैरेव ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणोब्राह्मणगृहाद्धान्यभक्ताद्यन्नरूपाणि धनचौर्याणीच्छातः कृत्वा नत्वात्मीयधान्या नीत्वा
संवत्सरप्राजापत्यव्रताचरणेन शुध्यति एतच्च देशकालद्रव्यपरिमाणत्वाभिगुणाद्यपेक्षया महत्त्वादिबोद्धव्यं एवमुत्तरत्रापि
॥ १६२ ॥

(४) राघवानम्बुः । धान्यं व्रीह्यादिः । अन्नं सिद्धान्नम् कच्छ्राब्देन कल्लूचं तदब्दंभ्ययितेन । द्विजोत्तमइतिअन्यो-
न्यतज्जातीयपरम् ॥ १६२ ॥

(५) मन्दनः । कामादनापदि अनेनापदिप्रायश्चित्तस्य लाघवंसूचितं कच्छ्राब्देन संवत्सरचरितेन कच्छ्रेण ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वजातीयगृहादेव चौर्याणिकृत्वा ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणांक्षेत्रगृहस्य च ॥ कूपवापीजलानांच शुद्धिश्चांद्रायणंस्मृतम् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्याणांदासानांस्त्रीणांदासीनांक्षेत्रंभूभागोब्राह्मणादिधान्योत्पत्तिस्थानं कूपवाप्योर्जलशब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यते । उद्धृतोदकस्येरणादिस्थस्यापहरणेतद्भवति । जलग्रहणाच्छुष्कयोःकूपवाप्योर्विध्यन्तरं वापीखातः
तडागेष्वेवमेव ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनुष्याणां पुंसाम् । कूपवापीजलानांपरकीयानां स्वक्षेत्रे सेकादिसिद्ध्यर्थं हरणे चान्द्रा-
यणमज्ञानात् ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतमहरणे कूपजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रायणं-
प्रायश्चित्तमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानम्बुः । कूपवापीजलानामिति स्वक्षेत्रार्थम् । तडागानामितिपाठे तेषां । हरणं ममेदमिति मिथ्यात्वे-
न । शुध्यत्यनयेतिशुद्धिः ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्याणां दास्यादीनाम् ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कूपवापीजलानां हरणं त्वक्षेत्रार्थम् ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेशमतः ॥ चरेत्सान्नपनं कच्छन्तनिर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । अल्पसाराणि न चिरमवतिष्ठन्ते । त्वल्पमूल्यानि च मृन्मयानि स्थालीपिठरादीनि दारुमयानि द्रोणाढकादीन्ययोमयानि लेपनीकुहालकादीनि वेश्मनीतिगृहस्थितापहारे भूयामदोषः न तथा स्वलक्षेत्रादिगते । निर्यात्य दत्त्वा सर्वशेषश्चार्थविशेषाभावात् । यत्र त्वपत्तं दातुमशक्यतत्र द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अल्पसाराणामल्पोपायानां पलालादीनाम् । अन्यवेशमतोऽसमहीनवर्णगृहात् । सांतपनं य-
हसाध्यम् । तन्निर्यात्य तत्तं द्रव्यं स्वामिने समर्प्य तन्मूल्यद्वारापि ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । द्रव्याणामल्पाणां मल्पप्रयोजनानां चानुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसकादीनां परगृहाचार्यकृत्वा तदपत्तं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा सांतपनं कच्छन्तं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं चात्मशुद्धये कुर्यात्स्वामिनेऽपत्तं द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेय-
प्रायश्चित्तशेषः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अल्पसाराणां सीसकादीनाम् तन्निर्यात्यापदपत्तं द्रव्यं तस्य स्वामिनेऽपि निर्यात्या दानेन स्तेयप्रायश्चित्ताधिकारी सर्वत्रेति ज्ञेयम् ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्याणामल्पसाराणामल्पमूल्यानां तन्निर्यात्या तद्रव्यं प्रतिप्राप्य अत्राल्पसाराणामिति विशेषणात्पूर्व-
त्रधान्यादिग्रहणं बहुसारविषयमित्यनुसम्धातव्यम् ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्निर्यात्य तत्तं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा आत्मविशुद्धयर्थं सान्तपनं कच्छन् चरेत् ॥ १६४ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ॥ पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । यानगच्छादि शय्याखट्वादि आसनंबृश्यासं दीपट्टादि भक्षभोज्ययोः खरविशदतद्वैपरीत्येन भे-
दो विज्ञेयः । भक्ष्यं मोदकशक्कुल्वादि भोज्यं यावकादि पंचगव्यं प्रसिद्धं अत्रान्येकाहमेव ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भक्ष्यं फलादि । भोज्यं सक्त्वादि । यानं रथादि । फलोद्भवानां तैलादीनां पुष्पोद्भवादीनां
कुङ्कुमादीनां हरणे पञ्चगव्यं पञ्चगव्योपलक्षितं महासांतपनम् । एतच्चाज्ञानाद्धरणे ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ष्यस्य मोदकादेर्भोज्यस्य पायसादेर्यनस्व शकटादेः शय्यायाश्चासनस्य च पुष्पमूलफलानां च
प्रत्येकमपहरणे पञ्चमल्यपानं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्ष्यस्य मोदकादेः । भोज्यस्य पायसादेः । भक्ष्यादिसम्मानां पञ्चगव्यं पञ्चगव्यपानं कृत्वा तदह-
स्वोषणम् । शोधनं प्रायश्चित्तम् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । इतः प्रभृतिनिर्यात्येत्प्रनुवर्तते पुष्पमूलफलानां अपहरणद्विति संबन्धनीयं पञ्चगव्यप्राशनम् ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यं फलादि ॥ १६५ ॥

तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ॥ चेलचर्ममिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । तृणादीनां पूर्वस्मात् यानादेरधिकहरणे प्रायश्चित्तमेतत् काष्ठमद्यदित्यंशः स्तंभादिद्रुमसाहचर्यात्

(१६४) निर्यात्य = निर्यात्य (राम०)

द्रुमोवृक्षः शुष्कान्नंतण्डुलादिभ्रष्टयवावा गुडग्रहणत्वविकारार्थेनखण्डमत्स्यण्डिकादेर्यहणंचैलंवस्त्रबहूनामुत्तमानांच वास-
सांश्रागुक्तेन धनग्रहणेन कृच्छ्रादेशचर्मकवचं मांसमामिषम् ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्रुमाणां जीवताम् । शुष्कान्नस्य तण्डुलादेः । त्रिरात्रमज्ञानाद्धरणे ॥ १६६ ॥

(३) कुङ्कुमः । तृणकाष्ठवृक्षाणांशुष्कान्नस्य च तण्डुलादेर्वस्त्रचर्ममांसानांमध्यएकस्याप्यहरणे त्रिरात्रमुपवासंच-
रेत् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तृणेति । शुष्कान्नस्य पृथुकादेः । आमिषाणां मांसानाम् । तृगायष्टानां हरण इतिशेषः ।
उपोषणत्रयम् ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अत्राप्यवहरणइत्येव ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । चैलचर्मांमिषाणां हरणे त्रिरात्रं अभोजनम् ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानांताम्रस्य रजतस्य च ॥ अयः कांस्योपलानांच द्वादशाहंकणान्नता ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वल्पवहुत्वापेक्षयाच कालह्रासःसकृदावृत्तौच ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयःपदरूप्यताम्रकांस्येतरलोहग्रहणार्थम् । उपलः प्रस्तरः । कणान्नता कणास्तण्डुल-
सूक्ष्मावयवास्तन्मात्रान्नता । एतच्चानापदि अन्यत्राल्पहरणेकणानां नात्यल्पलक्षणम् ॥ १६७ ॥

(३) कुङ्कुमः । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानांच प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहंतण्डुलकणभक्षणंकुर्यात्सर्व-
त्र चात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यत्वाभिगुणादौशैत्यपेक्षया उत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणंसमाधेयम् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । मण्यायष्टानां हरणे कणान्नता कणमेवान्नं भक्षणीयं यस्यापहर्तुः सकणान्नः तस्य भावः
॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । अपहरणइत्येव कणान्नताकणभक्षणस्यादित्येव ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयस्कान्तस्य उपलानां हरणे कणान्येवान्नं कणान्नं तस्य भावःकणान्नता तण्डुलसूक्ष्मा-
वयवास्तद्द्रुक् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानांदिशफैकशफस्य च ॥ पक्षिगन्धौषधीनांच रज्ज्वाश्चैव त्र्यहंपयः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । कीटजाः पट्टाः दिशफागवादयः एकखुरा अश्वादयः पक्षिणः शुक्रशयेनादयः रज्जुकूपादे-
रुदकीदंचनी ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्पासजास्तन्तवः । कीटजाः कौशेयाद्याः । ऊर्गमिषादिरोमाणि दिशफाअजाद्याः । ए-
कशफाः खराद्याः । गन्धाः कस्तूरिकादयः । औषध्यः औषधानि दशमूलादीनि । रज्जुः पटादिकृतः । एषामापद्यत्यल्पानां
हरणे त्र्यहं क्षीरं पयः पिबेदिति शेषः ॥ १६८ ॥

(३) कुङ्कुमः । कार्पासकृमिकोशजोर्णानांस्त्राणांदिशफैकशफस्य गोरश्वादेः पक्षिणांशुकादीनांगन्धानांच चंदन-
प्रभृतीनांरज्ज्वाश्च प्रत्येकहरणे त्र्यहंक्षीराहारः स्यात् अत्रापि पूर्वद्विषयसमीकरणपरिहारः त्वामिनश्चोत्कृष्टापकृष्टद्रव्य-
समर्पणादपि वचनादेकरूपमायश्चित्ताविरोधः ॥ १६८ ॥

* गुणादौशक्त्यपेक्षया=गुणदौर्गत्यापेक्षया (अ)

(४) राघवानन्दः । कीटञ्च पट्टादिसूत्रं ऊर्णमिषलोमानि एषाम् । द्विशफोऽश्वादिः । द्विसुरद्विपोऽस्यार्थः । कार्पासादिनवानामपहरणे प्रत्येकं व्यहं केवलं उदकपानं । कार्पासादिपदं तन्निर्मितवस्त्राद्युपलक्षकम् प्रायश्चित्ताकरणे श्वित्रादिरोगः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । रज्ज्वाश्वापहरणइत्येव पयःपानम् ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटजोर्णानां कीटजतंतूनां क्षौमादीनां पक्षगन्धः सुगन्धः औषधीनां दशमूलादीनां रज्ज्वाहरणे व्यहं पयः पिबेत् ॥ १६८ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापंस्तेयकृतं द्विजः ॥ अगम्यागमनीयंतु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः श्लोकः ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अगम्यागमनीयं महापातकेतरागम्यागमनसंबन्धि ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैरुक्तैः प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितपापं द्विजातिरपानुदेत् । अगम्यागमननिमित्तं पुनरेभिरवश्यमापौ व्रतैर्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । अपहरणप्रकरणमुपसंहरन् अगम्यागमनप्रायश्चित्तमाह एतैरिति दशभिः । एभिरवश्यमापौ ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैरेभिरवश्यमापौः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैर्व्रतैः स्तेयकृतं पापं अपोहेत नाशयेत् ॥ १६९ ॥

गुरुतल्पव्रतंकुर्याद्व्रतैः सिद्धा स्वयोनिषु ॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुतल्पव्रतमित्यविशेषवचनेपि न तेन स्वयोन्यादिविषयवमाद्यतिदिश्यते अपितु प्राजापत्यचरे दन्दमिति महापातकत्वात् नहि महापातकेभ्योन्यचमरणांतप्रायश्चित्तमस्ति अभ्यासेतु स्यादिति । स्वयोनयोभागिन्यः सोदगः । सख्युः स्त्रीषु सुहृद्भ्रातृषु सुहृत्त्वमेवात्र कारणं नयौनादिविशेषः । नापिश्रोत्रघ्न्यादिगुणः एवं पुत्रस्य स्त्रीषु सुखात्समानजातोयात्पिकुमारीषु पुत्रादिभिरदत्तासु स्वयं संश्रित्यानुपनतास्तेतदेव बलाद्गमने अत्रापि न सत्यपेक्षा यद्यन्यतिदेशे विशेषो नास्ति तथापि प्रायश्चित्तद्वयं स्यादिति दृष्टत्वात् । तथाच गुरुलघुभावाद्धीनजातीयसु कच्छ्राब्दाब्दां द्रायणं मासत्रयं लघीयान् देह्यं अन्यजाश्चाण्डालम्लेच्छादिस्त्रियः । चण्डालादिस्त्रीषु च स्मृत्यन्तरे ज्ञानाज्ञानकृतो विशेष उक्तोऽन्यावसायागमने कच्छ्राधं ममत्यासु द्वादशरात्रम् ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुतल्पव्रतं द्वादशाब्दव्रतम् । स्वयोनिष्वेकयोनिषु सापत्न्यभगिनीषु । सख्युर्मित्रस्य । पुत्रस्य गूढजादेः । औरसादिपुत्रत्रयभार्यागमनं त्वतिपातकम् । कुमारीष्वपरिणीतास्तु । अन्यजासु चाण्डालीतरविलोमजश्च द्वादस्त्रीषु ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयोनिषु सोदर्यभगिनीषु तथा मित्रभार्यासु पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाण्डालीषु मृत्येकरेतः सिद्धा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तंकुर्यात् । अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणांतिकं अतएव ॥ रेतः सिद्धा कुमारीषु चाण्डालीष्वन्यजासु च ॥ सर्पिणापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयत इति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टं अज्ञानात्तद्व्रतम् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादावनुपातकमायश्चित्तमाह गुरुतल्पेति । स्वयोनिषु सोदर्यास्तु । पुत्रस्यौरसस्य । कुमा-

रीषु ब्राह्मणजातासु । इदं तु ज्ञाताभ्यासापेक्षया ॥ रेतः सिक्का कुमारीषु त्वयोनिष्वन्यजासु च ॥ सपिण्डापत्यदारेषु प्राण-
त्यागोविधीयतइति भववचनात् ॥ अज्ञानात् प्राजापत्यं चान्द्रायणं वा तथोक्तं खट्वाङ्गीत्यत्र ॥ प्राजापत्यं चरेत्कुलं समावा
गुरुतल्पगः ॥ चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्यन्वेदसंहितामिति याज्ञवल्क्यः ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । त्वयोनिषु त्वदुहितृषु स्त्रीषु सख्युस्त्रीषु पुत्रस्य च स्त्रीषु ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वयोनिषु भगिन्यादिषु रेतःसिक्का गुरुतल्पव्रतंकुर्यात् पुत्रस्य गूढजादेः स्त्रीषु अन्यजासु ॥ १७० ॥

पैतृष्वसेर्याभगिनीस्वस्त्रीयांमातुरेव च ॥ मातुश्च भ्रातुस्तनयांगत्वा चान्द्रायणंचरेत् ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृष्वसुर्दुहितापैतृष्वसेयीभगिनी । मातृष्वस्त्रीयामाष्वसुर्दुहिता । मातुश्च भ्रातुर्मातुल्लुहिता ।
आमस्यसोदर्यस्येत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृष्वसुसुतां भगिनीम् । मातुः स्वसेर्यां मातुर्यां स्वसा तस्यादुहितरम् । मातुश्च यआ-
मःसोदरोभाता तस्य सुतामितिशेषः । एताअपरिणीताअज्ञानाद्गत्वा चान्द्रायणम् ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । पितृष्वसुर्मातृष्वसुश्च दुहितरंभगिनींमातुश्च सोदर्यंभ्रातुर्दुहितरंसोदर्यंभगिनीमिवनिषिद्धगमनांगत्वा
चान्द्रायणंकुर्यात् सकृदज्ञानव्यभिचरिता विषयमल्पत्वात् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । पैतृष्वसेर्यां पितृष्वसुर्दुहितरम् । तथा मातृष्वसुरपि मातुर्भ्रातुरामस्य सहोदरस्य दुहितरमि-
तिशेषः । अन्यथैतास्तिस्मृत्यनुपपत्तिः । त्वभगिनीमिवैताइत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । पैतृष्वसेर्यांपितृष्वसुः पुत्रीं स्वस्त्रीयां मातृष्वसुः पुत्रीं मातुर्भ्रातुर्मातुलस्याप्तां । दुहितरमेतास्तिस्मोगत्वा
चान्द्रायणंचरेत् । भगिनींतिस्मामिति तिमृणामेतासांधारणम् ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृष्वसेर्यां मातुः स्वस्त्रीयां मातुलस्यपत्नीं मातुः साक्षात् आमसोदरस्य अज्ञानात् गत्वा चा-
न्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥

एतास्तिस्मस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्सुबुद्धिमाप् ॥ ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पततिस्तुपयन्धः ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच सपिण्डाचेत्यनेनैवैतासामविवाहत्वे सिद्धे किमर्थमिदंनोपयच्छेतेति । केचिदाहुः । अ-
न्यासांपक्षेऽभ्यनुज्ञानार्थसपिण्डश्लोकेप्रतिषिद्धानांतदयुक्तं पततिस्तुपयन्धइतिप्रायश्चित्ताविशेषात् । एतास्मिंश्चप्रयोजने-
संभवतिसपिण्डश्लोकस्य पाक्षिकोबाधोयुक्तोऽगत्याहिविकल्पआश्रीयते । ज्ञातित्वेन बन्धुत्वेनेत्यर्थः । अनुपेयाअविवा-
हाअगम्याश्च । उपयन्विवाहयन् अधः पततिनरकंप्राप्नोतितियावत् । अथवाज्ञातितोभ्रश्यतिहीनजातीयः संपद्यते । य-
यपिजातेर्जीवत्पिण्डानपायस्तथापि तत्कर्मानविकारादेवमुच्यते ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथतासांस्वयंपरिणयमनिषेधति एताइति । भार्यार्थेभार्यानिष्पाद्यकर्मांश्च नोपयच्छेत् नो
दहेत् । ज्ञातेयेन एकबीजिना । चाज्ञातेयेनेतित्वव्यासामपि तादृशोनामपरिणेत्यर्थमुक्तम् । अधःपतति द्विजकर्मतो
होयते । प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । तिरुप्ताः पैतृष्वसेर्याभाभार्यार्थं प्राज्ञानोदहेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन तानोपेतव्याः । यस्मादे-
ताउपयन्नुपगच्छन्तरकंयाति असपिण्डा च या मातुरित्यनेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदाकार्यार्थपुनर्वच-
नम् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवासांविवाहोपि निषिद्धइत्याह एताइति । ज्ञातेयोबन्धुजनतेत्यभिधानाद्वाधवैः अनुयाः अविवाहाः ताउपयन्नुद्ग्रहन्धःपततोत्यन्वयः ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । अविवाहाश्चैतास्तिस्वइत्याह एतास्तिस्वस्तुभार्यार्थइति । ज्ञायतेज्ञातित्वेन ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतास्तिस्वः एताःकाः तत्रउच्यते पैतृवसेयी मातृवसारं मातुलानींसोदरस्यस्त्री अज्ञानाद्गच्छान्द्रायणंचरेत् बुद्धिमान् नउपयच्छेत् । ज्ञातित्वेन सापिण्डयेगताः अनुमेयाः । उपयन् गच्छन् अधःपतति ॥ १७२ ॥

अमानुषीषुपुरुषउदक्यायामयोनिषु ॥ रेतःसिक्काजलेचैव कृच्छ्रंसांतपनंचरेत् ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अमानुष्योवडवाद्याः गोरमानुषित्वेपि सखिसयोनिसगोत्राश्रित्यभार्यासु सुषायांगविचगुरुतल सममेव । अवकरइतिविशेषविहितमेव । अनयोर्गुरुतल्पावकीर्णप्रायश्चित्तयोरबुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वभेदेन व्यवस्था । तल्पं ब्देनप्रसिद्धसंबन्धादत्रशास्त्रेगुरुतल्पमेवोच्यते । अवकरोऽवकीर्णीनिमित्तं निमित्तेचातिदिष्टेत्कार्यातिदेशः । सखीचात्रय पुरुषवन्मैत्रीमागता नतुयासख्युःस्त्री नस्त्रपुंयोगात्प्रवृत्तिः नचभार्यासंबन्धेन संबन्धोस्ति सयोनियपदेन व्यवधानात् । तथ चवसिष्ठेर्गुर्वीसखी नच पात्रांगत्वात्कृच्छ्राब्दपात्रं नचपात्रकुमारी अनयोस्तूपस्थादप्यत्र । उदक्यायांच मासिकेन रजस भिभ्रुतोदक्या पाठान्तरंपीत्वाधरंपुरुषइति उदक्यायामयोनिषु एकएवार्थः । अयोनिः स्त्रीलिङ्गादप्यत्रस्थानंतथान्येजलेहे चेतिपठन्ति । ननुचायोनिग्रहणादेवसिद्धंस्वइतिनपठितव्यं आकाशः स्वशब्देनोच्यते । योनेरन्यश्चसः नैषदोषः योनिशब्दे साहचर्यादन्यदङ्गमेवोच्यतइतिमन्यन्ते । जलेसाक्षात् ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमानुषीषु वडवादिषु गवितु गविच तत्तुल्यमिति गुरुतल्पप्रायश्चित्तस्य गौतमेनोक्तत्वात् धिकंप्रायश्चित्तम् । उदक्यायां रजस्वलायाम् । अयोनिषु योनिदेशादप्यत्र मुखादौ । जले जलमध्ये । सांतपनं कामत ॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । अमानुषीषु वडवाद्यासु नगवि गोष्ववकीर्णीसंवत्सरंप्राजापत्यंचरेदिति शांखिलिखितादिभिर्गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितश्चान्यत्र स्त्रियां जले रेतः सेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनंकृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अमेति । अमानवोषु मेघ्यादिषु गवातिरिक्तासु गोष्ववकीर्णी संवत्सरं प्राजापत्यं कंदितिशङ्कोक्तेः पुरुषइत्यनुवादमात्रम् । अयोनिषु गुदादिषु स्त्रियाएव । केवले जले । कृच्छ्रं सान्तपनाख्यं वक्ष्यमाणं ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । न मानुषीषु च उदक्यासु उदक्यायां ॥ १७३ ॥

मैथुनंतुसमासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ॥ गोयानेप्सु दिवा चैव सवासाःस्नानमाचरेत् ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । मैथुनेषु समनन्तरंसवाससः स्नानं गोयानेगच्छयादावप्सुचापि ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति स्त्रयोषित्यपि यदिगोयाने गोमुक्तरथादौ संविष्टायाम् । अप्सुयाने नौकायाम् । तथा दिवागमने । स्नानेनशुद्धिरकामतः । कामतस्तु प्रायश्चित्तं स्पृष्ट्यन्तरोक्तम् ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशेकापि पुरुषे मैथुनंसेवित्वा स्त्रियांगोयाने शकटादौ जले दिवाकाले मैथुनंच सेवित्वा सर्वं स्नानं स्नायात् ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मैथुनमिति । गोयानेत्याद्यधिकरणम् पुंसिगुदादिषुयोषिति स्त्रयोनिष्विति ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । पुंसि योषिति पुंसोयोषितश्चोपर्यन्मथासह मैथुनंसमाप्येत्यर्थः । एवंगोधानामपि वियोज्यम् ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुंसिवा योषिति वा मैथुनं समासेष्य गत्वा गोयाने नौकायां मैथुनं दिवाचैव ॥ १७४ ॥

चण्डालांस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ॥ पतत्यज्ञानतोविप्रोज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । चण्डालाम्लेच्छादिगन्तवासिनस्तत्स्त्रीगमनेप्रायश्चित्ततदन्वभोजनेप्रतिग्रहेच पततीतिवचनात्कृ-
ष्णाब्दादधिकं मायश्चित्तं पुनः पातित्यमेव भोजने । अभोज्यानां तु भुक्तानामिति [प्राप्तेवचनमिदं कृष्णाब्दप्रायश्चित्तार्थमेवं प्रति-
ग्रहेऽपि मासंगोष्ठेपयइतिप्राप्तितदर्थमेवज्ञानात्साम्यगिति] कामकारकतेप्रायश्चित्तविधानार्थोऽर्थवादोयं यत्स्मृत्यन्तरेऽद्वैतवे-
दज्ञाताज्ञातयोः प्रायश्चित्तमुक्तं तच्च दर्शितमतः कुतोऽधिकप्रायश्चित्तार्थता भुक्त्वाचेतिकेन संबध्यतेचाण्डालान्त्येत्यनेन । ननुच
गुणीभूतमेतत् गुणीभूतस्याप्यपेक्षायांसंबन्धोदर्शितः । भुक्त्वाकस्येत्याकांक्षायामन्यस्याश्रुतत्वात्साम्यवचनाच्चचाण्डाला-
त्यानामेवसंबन्धः अतोयमर्थो भवति चाण्डालाम्लेच्छानामन्मशित्वा तेभ्यः प्रतिगृह्यच स्त्रियंगत्वा सकृद्विप्रनात्प्रायश्चित्तं
ग्रभ्यासेतु साम्यमेवयुक्तमनधिकारप्रायश्चित्तेन । यतः प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकेन भवितव्यं न च तान्येकेन जन्मना शक्यन्तेऽ-
प्राप्तुम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चाण्डालानां स्त्रियस्तथा तदन्ये अन्यावसायिनोबाह्याः स्मृताद्याः तेषांस्त्रियः सकृदपि
गत्वा तथा तेषामेवान्तरिककालं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्यचात्यन्ताभ्यासेन बहुधनं महापातकितुल्यो भवति । ज्ञानात् का-
नात् साम्यं च तज्जातिप्रवेशमत्यन्तान्नाशे न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १७५ ॥

(३) कुड्मूकः । चण्डालस्यान्त्यजानां च म्लेच्छशबरादीनामज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियोगत्वा तेषांचान्भुक्त्वा तेभ्यः प्र-
तिगृह्य पतति । पतितस्य प्रायश्चित्तंकुर्यात् एतच्च गुरुत्वाच्चाभ्यासतोभोजनप्रतिग्रहविषयम् । ज्ञानात् तेषांस्त्रीगमनं कृत्वा
प्रमानतां गच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । चण्डालश्चान्त्योयवनादिस्तयोः स्त्रियं गत्वा संभोग्यत्वेन । गोविन्दराजस्तु पानाशनादु-
र्त्तपतति याजनादिभिस्तु ततोऽर्वागिति । अन्येतु मानाशनाद्विभिरब्देन न तु सद्यः याजनादिभिस्तु सद्यः । तथाच देव-
प्रौढायनौ ॥ याजनं योनिंसंबन्धं त्वाभ्यायं सहभोजनं ॥ कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन समं नराः ॥ संवत्सरेण पतति
तितेन सहाचरन् याजनाभ्यापनाद्यौनान्सद्यः शयनासनात् । भुक्त्वातेषामन्नं प्रतिगृह्य तेषामेव सुवर्णादि पतति पतित-
प्रायश्चित्तंकुर्यात् अज्ञानतोऽभ्यस्य । ज्ञानतोभ्यासंतु साम्यमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । न ह्यन्यजातेरन्यजातित्वं वस्तुतो
पते ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । अन्यः मुल्लसादिभिर्भुङ्क्त्वा चण्डालादीनां भोजनं तेभ्य एव प्रत्यगृह्यगमनभोजनप्रतिग्रहेषु समुचिते-
वेतदित्यत्र प्रायश्चित्तमूलम् ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञानतः पतति असकृद्भोजनप्रतिग्रहौ कृत्वेत्यर्थः सकृद्विप्रः ज्ञानात्साम्यं गच्छति ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टांस्त्रियं भर्ता निरुध्यादैकवेशमनि ॥ यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेत्तद्वम् ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । विशेषेण प्रदुष्टानिहन्त्यापत्नीकार्येभ्यो निर्वतयेत् अर्थस्य संयत्तहेचैनामिष्यादिभ्यः । एकवेशम-
नितिनिगडचभेकर्वध्यामत्सैर्भर्तृपृष्ठेविहर्तुलभेततत्रनिरुद्धांप्रायश्चित्तकारयेत्किंपुनर्यत्पुंसः परदारेषु प्रायश्चित्तमुपपातकं ब्रा-
ह्मणस्य तत्समानं हीनजातो यास्तु पारदार्यमिति त्रिणां त्रिणां तदेव । उत्तमागमने तु द्विगुणवैश्यस्य त्रिगुणं ब्राह्मण्यां क्षत्रिय-

स्य तथायंविशेषोद्वेपरदारेत्रीणिश्रोत्रियस्येति । शूद्रस्य ब्राह्मणीगमने महापातकप्रायश्चित्तं वैश्यस्य क्षत्रियागमनउपप
तकंद्भिगुणत्रिगुणं केचित्तूतमागमने शूद्रस्य ब्राह्मणीवदिच्छन्ति प्रातिलोभ्येवधःपुंसामितिलिङ्गदर्शनात् । एतदुक्तं दण्डेष्वा
विशेषोदर्शितः । यथैवोत्तमागमनेपुंसांव्यवस्था तथैव स्त्रीणांहीनजातीयपुरुषसंपर्कयुवतिदोषेऽपि स्त्रीणामर्धप्रायश्चित्तं
प्रायश्चित्ताद्धर्महन्तिस्त्रियोरोगिणएवच ॥ बालश्रावोडशाद्वर्षादशोतिपरतःपुमान् ॥ तथादृष्टव्यभिचारायांगमनेलघीयः है
रिण्यांवृषल्यामवकीर्णः सचैलस्नानादुदकुंभंदद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायांचतुर्थकालाहारोब्राह्मणंभोजयेत् क्षत्रियायांचित्रात्रं
पोषणंयवाटकंदद्यात् वैश्यवदित्यपिस्मर्यते । तद्वच्छूद्रभार्यायांदृष्टव्यं ऋतौवागच्छतोगर्भमादधतोवा ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविश
स्त्रियःशूद्रेणसंगताः ॥ अप्रजाताविशुभ्येयुःप्रायश्चित्तेनतेनराः ॥ अथवायाएतानकेनचिदूहन्ते वैश्येनचरन्ति तद्वमनेऽस्ति
प्रायश्चित्तनेतिसंदेहः । कुतःसंशयः दारशब्दस्यसंस्कारशब्दत्वात् असतिविवाहे नताअस्यदाराइतिव्यपदेशमर्हति ॥
रदार्येचप्रायश्चित्तमतोनास्तीत्यवगच्छामः यतस्तु त्वदारनिरतइतिनियमोविहितोऽतोभवतीतिमन्यामहे । किंपुनरत्रयुक्ता
स्तीति कुतोऽनियमस्यविहितत्वात् अकुर्वन्विहितमित्यादितदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् । माभूनामोपपातकंनतावताप्र
यश्चित्तार्थमुपपातकजातिभ्रंशकरादिपरिगणितं सामान्यंतुनिमित्तंसर्वत्राकुर्वन्विहितमित्यादि । उक्तंच प्राक्स्वैरिणीत्यादि
ननुच मृतभर्तृपक्षेण पितृपक्षेणवासंबद्धैवपरदारव्यपदेशया अधिकामविहारित्वात्स्वैरिण्यः । सत्यंवेश्यात्पित्वातप्लव
तलंबनःस्वैरिशब्दोऽनविरुध्यते अतश्चतासांसचैलस्नानोदकुंभाविदानं । तत्रकेचिदाहुः व्रतमेतत्तस्य व्रतमित्युपक्रमस्य
तानीमानिधारयेदितिच यानिविहितानितानिस्नातकव्रतानि नसर्वपुरुषधर्मः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्रदुष्टांविशेषेण महापातकादभ्येन प्रायश्चित्तापनोद्यदोषपरपुरुषगमनेन प्रदुष्टां नि
भ्यात् गृहकर्मदिभ्योनिवर्तयेत् । एकवेश्मनि त्वनिवासगृहे भूयोभ्यभिचारनिरासार्थम् । यत्पुंसस्तत्तदुपाधिविशेषनि
न्धनं परदारेषुगमने व्रतमुक्तं तदेनां चारयेत् । एतच्च सवर्णागमने । उत्तमाधमवर्णागमनेतु क्रमादल्पं महच्च प्रायश्चि
स्मृत्यन्तरसिद्धं ग्राह्यम् ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । विशेषेण प्रदुष्टामिच्छया व्यभिचारिणीमित्यर्थः । भर्ता निरुभ्यात्पत्नीकार्येभ्योनिवर्त्य निगडवव
मिवैकगृहे धारयेत् यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने प्रायश्चित्तं तदेवैनांकारयेत्ततश्च स्त्रीणामर्धप्रदातव्यमिति यद्वासा
दिभिरुक्ततदनिच्छया व्यभिचारे च कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विप्रेति । विप्रदुष्टामिच्छातोव्यभिचारिणीम् । एकेमुख्याम्यकेवलाइत्यभिधानाद्
आत्मवेश्मनि । परदारेषु यद्व्रतं सजातीयेषु एनां व्यभिचारिणीं तद्व्रतं कारयेत् । तथाच विष्णुः । अविद्यमाने सर्वार्था
त्युपक्रम्य एतदेवव्रतंकुर्युरुपपातकिनोऽनराइत्युपसंख्यत्य स्त्रीणामर्धप्रदातव्यमित्याह अतः सर्वत्वार्थं व्रतम् ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रदुष्टां व्यभिचारिणीम् । यद्व्रतं पुंसःपरदारेषु तद्व्रतमेनां संचारयेत् ॥ १७६ ॥

सा चेत्पुनःप्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयंत्रिता ॥ रुच्छं चांद्रायणंचैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

[ब्राह्मणक्षत्रियविशांस्त्रियः शूद्रेऽपसङ्गताः ॥ अप्रजाताविशुभ्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ १ ॥]

(१) मेघानिधिः । प्रार्थितासमानजातीयेनपुनःसंसर्गंचांद्रायणमुपपातकत्वात्सिद्धं गोत्रमिष्टत्यर्थंपुनश्चांद्रायणविधि
नंसाकल्यविधानार्थंयावच्चैवमुक्तं ॥ मातामानुष्वसाश्चभूर्मातुलाग्निं पितृष्वसा ॥ पितृष्वसस्त्रिंशिष्यस्त्रीभगिनीतत्सखीलुषा

दुहिताचार्यभार्याच सगोत्राशरणागता ॥ राक्षीप्रव्रजितासाध्वीधात्रीवर्णोत्तमा चया ॥ अत्रसत्यप्यतिदेशेन तुल्यप्रायश्चित्ता दण्डविशेषदर्शनात् । तत्र मातर्युक्तमेव मातृत्वसूत्रभृतीनां दुहितृन्तानां कृच्छ्राब्दोऽवशिष्टानां चान्द्रायणाभ्यासस्तत्रयाउक्तः-
स्ताःसगोत्राउच्यन्ते तज्जातीयस्तेन व्यपदिश्यन्ते । उपायत्नैदत्तास्तद्गोत्रा इत्युभयेनेत्याह उभयथालिङ्गदर्शनात् गोत्रवंशः
पित्रादिरभिजनः प्रबन्धाच्च पितृत्वसूत्रग्रहणमनर्थकं असगोत्राहिसा अथयेनैकतांगतास्तद्भावमनुभवन्ति तदाभर्तृगोत्रव्यप-
देशार्हास्तस्मिन्पक्षे पितृव्यस्त्रीग्रहणमनर्थकं भवति हि सा सगोत्रा नन्विदं कस्येति लिङ्गाभावाद्भयोरपि युक्तसर्वेषामनुद-
र्शनंभर्तृगोत्राः सगोत्राः यत्तु कैश्चिदुच्यते आहविधौतुकुर्वन्पैत्रिकगोत्रमिति तसन्नैवास्ति अथवाप्यस्तिवचनात्तथाक्रियते
॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साचेत्पुनर्द्वितीयवारे ऋदुष्येत् सदृशेन सवर्णेन उपमन्त्रिता प्रापिता । एतेनाकामक-
तामुपलक्षयति । कृच्छ्रं प्राजापत्यं तथा चान्द्रायणं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तकरणान्तरमधिकंकार्यमित्यर्थः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । सा स्त्री सजातीयगमने सकृदुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्चिता सती तद्रमन-
कुर्यात्तदास्याः प्रायश्चित्तं प्राजापत्यंकृच्छ्रचान्द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । साकृतप्रायश्चित्तापि । उपयन्त्रिता निरुद्धापि । पुनर्दुष्टाकुर्यात्कृच्छ्रचान्द्रायणे सकृदसकृदपेक्षे
॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । सदृशेन समानवर्णेन उपयन्त्रितोपहृता ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सदृशेन सवर्णेन पुरासाचेत्पुनः उपयन्त्रिताप्रार्थिता ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः ॥ तद्वैक्षभुजपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । वृषल्यत्र चण्डाल्यभिमेता महत्त्वाद्द्विरभ्यासेचेदुद्विपूर्वेदृष्टव्यं अन्यथाकृच्छ्रशब्दएवंवा एकरात्रप्र-
हणात् । सर्वोरात्रिशयनस्य तथा सहगच्छतश्चैतद्विज्ञेयं । सेवनसंभोगः वृषलीशब्दोनिन्दया प्रयुक्तोनजातिशब्दे । यत्करोति
त्पापंजनयति तन्निभिर्वर्षैर्व्यपोहति विनाशयति भैक्षाहारोजपन्नित्यविशेषचोदनायांभावी आस्तुपरंचनास्तीत्याहुः । अ-
येतु यथाआहमभ्यानिमन्त्रब्राह्मणवाच्यानि नतुलौकिकं वृषल्यमविशेषणमन्त्रजपस्य शुद्धयर्थंविहितत्वादृक्संहितामि-
यादि यत्तु त्रिभिर्मासैः सेवित्वावृषलीशूद्रामेवाचक्षते तदप्ययुक्तंशूद्राविवाहस्याविहितत्वात् । त्वैरिण्याश्चलधुप्रायश्चित्त-
योपदेशादप्यस्याभ्योपपातकत्वादुत्तरमिदमयुक्तम् ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्करोतिपापम् । वृषली शूद्रा शूद्रायाःसेवनेद्विजइतिपुराणवसिष्ठेनोक्तत्वाच्च । अत्रच
तेवमानइत्यत्रोत्पन्नगुणं गर्भाधानकारणं मैथुनमुक्तं वृषलीमभिमजातस्त्रीणिवर्षाणीतिस्मृत्यन्तरात् । भैक्षभुक् चतुर्थकालः
तेस्मृत्यन्तरात् । जपन् मायत्रीम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । वृषल्यत्र चण्डालीप्रायश्चित्तगौरवात् चण्डालीगमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति तद्वैक्षाशी
नित्यंसाविध्यादिकंजपन् त्रिभिर्वर्षैरेपनुदति । तथाचापस्तम्बः यदेकरात्रेण करोति पापंकृष्णवर्णंब्राह्मणः सेवमानः च-
तुर्थकालसकृदकआत्मजापीभैक्षचारीत्रिभिर्वर्षैस्तद्यपोहति पापम् । मेधातिथिस्तु इत्थमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु
अक्रमपरिणीतशूद्रागमनप्रायश्चित्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

(१७८) जपन्नित्यं=जपन्मायत्रीम् (नं०)

(४) राघवानन्दः । किंचाभ्यदपि । वृषली गोष्ठी चाण्डाली प्रायश्चित्तगौरवात् । अपन सावित्रीम् । तथाचा
स्तम्बः । यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णब्राह्मणःसेवमानः अम्भोधिवासे नचतुर्थभक्तस्त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापं
ति ॥ गोविन्दराजेनतु अक्रमपरिणीतशूद्रागमनविषयकमुक्तं वृषलीकेनपीतस्येत्याद्यपि तथैव व्याख्यातम् ॥ १४८

(५) नन्दनः । यत्पापं आप्याअब्दैवत्यआपोहिष्ठेत्यादिकाः ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषली सेवनं गर्भजनकं तत् भैक्ष्यभुक् चतुर्थकालेभिक्षान्भुक् गायत्रीजपनित्यम् ॥ १४८ ।

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ॥ पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १४९

(१) मेघातिथिः । ऋज्वर्थः श्लोकः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्णामपीत्यपिशब्दउपपातकसंग्रहाय । निष्कृतीर्निष्कृतयउक्ताः ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लुकः । इयं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणांचतुर्णामपि पापकृतांविशुद्धिदत्ता इदानींसाक्ष
त्पापकृद्भिः सहसंसर्गिणामिमावक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । अगम्यागमनप्रायश्चित्तमुपसंहरत्संसर्गजप्रायश्चित्तमाहृषेतिप्रभिः । निष्कृतिरुक्ता
संप्रयुक्तानां यौनादिसवन्धिनां निष्कृतीः शृणुतेत्यन्वयः । तत्रद्वितीयेन पातित्यकारणं ज्ञापयन् संबन्धानुवदनं तृतीये
प्रायश्चित्तव्यवस्थितिरितिभेदः ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णां वर्णानां विप्रादीनां पतितैरतैश्चतुर्भिः संसर्गिणां इमावक्ष्यमाणाः ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषानिष्कृतिः चतुर्णां वर्णानां पापकृतां उक्ता । पतितैः सह युक्तानां इमाः वक्ष्यमाणलक्षणानि
तीः शृणुत ॥ १४९ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥ याजनाध्यापनाद्यौनान्तु यानासनाशनात् ॥ १५० ॥

(१) मेघातिथिः । द्विजातिकर्मभ्योहानि पतत्यर्थः पततिभ्रश्यति ह्रीयतेऽधिकारान् । पतिताश्वत्वारोब्राह्मणादय
तैःसहाचरन् संवत्सरेण पतितोभवति तत्तुल्योभवतीत्यर्थः । किमाचरन् यानासनाशनसंलापगात्रस्पर्शादिना सहागमन
सनं तादृशमेव शय्यायामेकस्मिन्नासन आसनमेकपात्रे भोजनंयाजनाध्यापनाद्यौनाकृत्वाप्यविच्छेदः । किंयाजनादिभिः
पातित्यमथार्वाक्संवत्सरादूर्ध्ववेद्येतद्वक्तव्यं स्पृत्यन्तर्दर्शनादिभिः सद्योयाजनाध्यापनमिति द्वितीयान्तपाठेयुक्तः ।
चरन्ति । शत्राहेत्त्रर्थस्यगमितत्वात् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरेण संवत्सकृतेन सहाचरणेत्यर्थः । पतति पातकितुल्योभवति । सहाच
संसर्गेण प्रवर्तमानः । याजनाध्यापनादिति तंयाजयति तेनवा याज्यते एवं तमध्यापयति तेनवाध्याप्यते । तथा प
तयास्त्रिया पतितेन पुंसा वा सह मैथुनेन पुमान् स्त्री वा संगृह्यतइत्यर्थः । केचित्सु ब्राह्मण्यौनांश्च संबन्धानिति विव
पि यौनपदप्रयोगात्तस्याप्यत्र यौनपदेन संग्रहमिच्छन्ति तत्रच संवत्सरेणेति तत्कृत्वा अकृतप्रायश्चित्तस्य वासेनावर
नेनेत्यर्थः । ननुयानेति । सहयानसहासनाभ्यां सहाशनेनचैकपक्तिभोजनेन संवत्सरक्रियमाणेन नपतति नतत्तुल्यो
वति किंतु चतुरीधत्सरांस्तत्करणेनैवेत्यर्थः । चतुर्वत्सरनियमश्च बलाद्ब्रह्मोतम्लेच्छाद्यैरित्यादिदिवलस्पृतिदर्शनादुन्ने
॥ १५० ॥

(३) कुल्लुकः । पतितेन सहसंसर्गमाचरन्नेकयानगमनएकासनोपवेशनएकपक्तिभोजनरूपासंसर्गानाचरत्संवत्सं
पतति । नतु याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किंतुसद्यएवेत्यर्थः । अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकंसावित्रीआवर्णं । या

नादीनां च सद्यः पातित्यमाह देवलः ॥ याजनं योनि संबंधं त्वाभ्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ॥
त्रिणुः ॥ आसंवत्सरात्पतितपतितेन सहाचरन् ॥ सहयानासनाभ्यासाद्यौनात्तु सद्यएवहि ॥ बौधायनः ॥ संवत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् ॥ याजनाभ्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनादिति ॥ गोविन्दराजस्तु याजनादीनां त्रयाणां संवत्सरेण पाति-
त्यहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वान्न संवत्सरेण किंतु तस्मादूर्ध्वमपीति व्याचष्टे अस्मदीयमनुव्याख्यामुनिव्याख्यानुसारिणी
नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुरुद्धम् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । नतु संवत्सरा [न्तरे पतति । तदा हतुर्देवलबौधायनौ ॥ याजनं योनि संबंधं त्वाभ्यायं सहभो-
जनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन समनरादिति ।] अत्र सहभोजनमेकपात्राभ्यासपरम् । एतत्समुदितानां प्रत्यहमभ्यासे ।
मनूक्तं समुदितान्तरायपरम् । अन्यथामनुविरोधे सर्वाः स्मृतयोऽप्रमाणम् ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । याजनादीनि संवत्सराचनूपतति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । पतितेन सह यानाशनानि कुर्वन् संवत्सरेण पतितो भवति । याजनाभ्यापनात् यौनात् विवाह-
संबन्धात् संवत्सरेण न पतति किंतु सद्यएव पतति ॥ १८० ॥

योयेन पतितेनैषां संसर्गयाति मानवः ॥ सतस्यैव व्रतंकुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य पतितस्य यद्विहितं तन्प्रायश्चित्तंकुर्यात्तत्संसर्गस्य शुद्धये । एषामिति निर्धारणेष्वष्टौ । एषां पति-
तानां येन पतितेन यः संसर्गयाति पूर्वोक्तसंसर्गगच्छति सतस्यैव पतितस्य यद्विहितं प्रायश्चित्तंकुर्यात् । तत्संसर्गाद्यो दोष-
उत्पन्नस्तद्विशुद्धये तद्विनाशाय । अनुवादोऽयं श्लोकपूरणः । अथ यदिदमुच्यते पतितात्याग्यपतितात्यागीत्यादिनिन्दितक-
र्माभ्यासेन पतनं तत्र यदेतत्पतितत्ववचनं तत्किमुपदिश्यत आहोस्तिदतिदिश्यते । यदि तावदुपदिश्यते पंचपातकानीति
प्रसिद्धमूलवाच्यं अथ पंचानुगमौपदेशिकमन्येषामतिदेशिकैर्व्यवहारेभेदेन कश्चिदर्थः । तान्येव प्रायश्चित्तानि तेष्वधर्मायत्मा-
उपदिश्यते अतिदेशेन व्यवहारेण कोऽर्थः । अत्रोच्यते न व्यवहाराः प्रयोजन एव भिद्यन्ते अपित्वन्यतोऽपि निमित्तादिह चास्ति-
प्रमाणतोभेदः । यत्र पतितत्वमभिधाय द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतितस्योदकं कार्यमित्याद्यभिधीयते सकृत्त्वधर्माभिधानादु-
पदेशः । यत्र तु तत्संबन्धवचनान्नामालिङ्गसंयोगाद्वा तद्धर्मप्राप्तिः सोऽतिदेशः । सूर्याग्निपदयोर्न हि सौर्ग्यैकश्चिद्धर्मः श्रुतो येना-
तिदेशेऽस्त्ययं विशेषोऽभ्युक्तिरिति निश्चीयते तदसत् यतः सूर्यादिशब्दस्यैव प्रभुता अकृतत्वाद्देदस्यायपौरुषेयोऽप्यथः पुरुषश्चास-
तिभेदे किमिति व्यवहारं न वं प्रवर्तयति यातुप्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधकाभावात्सिद्धिः सात्र कदाचिदुपलभ्यते योऽप्यभ्यासः सो-
पि हिरावृत्तिस्तत्र ततः प्रवृत्तिः आवृत्तिशतेष्वभ्यासरूपतयैकएवति । लोके तावदावृत्तिमात्रमभ्यासः तत्र योऽपि हिरपवादः यो-
पि शतकृत्वः तौ ह्यावपि प्रायश्चित्ते समौ स्यातां निन्दितं च कर्म प्रतिषिद्धं तत्र योऽपि द्विर्वाहुष्याद्योऽपि ग्रासकृद्भ्यास्तत्र
निन्दितकर्माभ्यासेऽविशेषेण पतनप्राप्तिस्तस्माद्विचिन्त्यमेतत् किमत्र चिन्त्यते पंचानां तावत्पातकित्वं सर्वस्मृतिकारैरुच्यते ।
अन्येषां केषां चित्समत्वं तदुभयमपि बाधितुं तत्र विशेषो नास्तीति संकल्पइष्यते । शार्ङ्गिणावेक्ष्यपापचेति । न हि तस्य तत्स-
दस्येति वा एकत्वं युक्तं गोर्गवस्येव अथ केषां चिद्धर्मणां भेदः केषां चिदेकत्वे सादृश्यं भवति । तस्मात्तत्समानां पतित्वं भव-
ते । अतः किंचिद्वृत्तं तत्समानां पतितप्रायश्चित्तं अधिकारागमेकैचिद्विशेषमाहुः । श्रौतेष्वधिकरो निवर्तते साक्षान्नस्मार्तेषु ।
यदप्युक्तं हिरावृत्तौ शतकृत्वभ्याभेदेन स्यादिति तत्राप्यभ्यासानां भेदः कथं तुल्यप्रत्यवायता । यदपि दिवास्वप्नगोवधयोर्निन्दि-
त्वाविशेषात्तदभ्यासे तुल्यं पतितत्वमिति कथमविशेषो निर्वायाय त्रार्थवादेषु प्रत्यवायविशेषः श्रूयते । प्रायश्चित्तबहुत्वबाहु-

स्येपि प्रतिषेधे तत्रायविधिः । निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति नमतिषिद्धमात्रे तथाच पूर्णवानसीति सन्धपिनिन्दितक-
र्माभ्यासे नैवपातित्यमस्ति । १८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संवत्सरादिना तत्साम्यापत्तौ प्रायश्चित्तमाह योयेनेति । येन यत्पातकवना संसर्गस्त-
त्साम्यापत्तिहेतुकालपर्यन्तं व्रतं दानद्वादशवार्षिकादि नतु मरणमपि । अतः कामकृते संसर्गे येन यत्पातकिनापि संसृज्य-
ते तत्तुल्यो भवति । अकामतोऽर्धम् ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । पतितशब्दोऽपपाकारिवचनः सकलपापिनामविशेषपाठान् एषांपतितानां मध्ये योयेन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तसंसर्गकरोति सतस्यैव व्रतरूपप्रायश्चित्तं कुर्यान्नतु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतसंसर्गिणा क्रियमाणं ब्रह्म
द्वादशसमादित्यादिकंपादहीनं कर्तव्यम् । तथा च व्यासः ॥ योयेन संसृजेद्द्वयोऽपि तत्समतामियान् ॥ पादभ्यूनं चरेत्सोपि
तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव ब्रह्महत्यादेः । व्रतं द्वादशवार्षिकारिकं ॥ १८१ ॥

(५) जन्दनः । तेषांपातकिनां मध्ये येन तस्य पतितस्यैव व्रतप्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां पतितानां मध्ये येन पतितेन संसर्गमानयति सः संसर्गं तस्यैव पतितस्य व्रतं कुर्यात्
तस्य संसर्गस्य शुद्धये ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ॥ निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

(१) मेघातिथिः । जीवतएव पतितस्य प्रायश्चित्तमनिच्छतोऽप्युदकदानं घृतस्थेयवर्तव्यमुच्यते । सपिण्डाः समप्र-
रुषावधयः एकवंश्यास्ततोऽप्ये बान्धवाः सगोत्राश्च निन्दितेऽहनि चतुर्दश्यादौ सायाह्नेऽस्तमिते रवौ ज्ञात्यृत्विक् ज्ञात्या
दयः कर्तव्याः तथा पतितस्य ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पतितस्योदकं पातित्येन संबन्धात्प्रभ्युतस्य पृथक्करणार्थं वैधं कर्म । बान्धवैः सपिण्डैः
संबन्धिभिः । निन्दिते विष्मादौ सायाह्नेऽपराह्णे । ज्ञातिः समानोदकादिः गुरुपाश्यायादिः पतितस्य तत्सन्निधौ तैः सह
संभूयेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकिनो जीवतएव प्रेतस्योदकक्रियावक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामादहर्गत्वा
ज्ञातिक्लृप्तकृद्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवभ्यां तिथौ दिनाग्ने कर्तव्या ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्संसर्गभीरुणां कर्तव्यमाह पतितस्येति चतुर्भिः । जीवतएव संबन्धत्यागात्प्रेतस्य । निन्दिते
नवभ्यादिति थौ । सपिण्डैः पुत्रादिभिः ज्ञात्यादिसन्निधौ ॥ १८२ ॥

(५) जन्दनः । अथ पतितेषु सपिण्डैः कर्तव्यमाह पतितस्येति ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डा एकवंश्याः ततोऽप्ये बान्धवाः निन्दिते ज्ञात्यादियुक्ते पतितस्य निराकरणार्थं उदकं कार्यं
क्लृप्तकृद्गुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

दासीघटवर्षापूर्णपर्यस्येत्येतदवस्था ॥ अहोरात्रमुपासीरन् शौचं बान्धवैः सह ॥ १८३ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रेतवदिति कर्तव्यतोऽपदेशोऽयं दासीमेवोदकं वर्षापादेन पर्यस्येत्स्त्रिपेदिदममुष्मादिति । क्षिमेतस्मि-
न्नाहं रात्रमाशौचं युक्तं बान्धवैः सह तथासीरन्नेकत्रस्थाने निवसेयुस्तद्वत् ॥ दासीघटवर्षापर्यं करणं निषण्णं । यद्येवं ज्ञात्यृ-
त्विक्गुरुसन्निधावित्यस्य करणपक्षे ज्ञातीनां सपिण्डानां च कोविदो योयेनोच्यते तेषां संनिधानेन कर्तव्यमिति । यावता सर्व-

एवसन्निधानमात्रेणोपकुर्वन्ति तस्यासन्निपात्योपकारत्वात् । नैतदेवंसपिण्डादयः प्रयोजकत्वेनकर्तारः ज्ञात्यादयस्तु सन्निधान्यन्ते केवलमदृष्टायेति ॥ १८३ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । घटं पुराणं अयेनवमितिवक्ष्यमाणत्वात् । अपामशृङ्गानाम् । पर्यस्येदावर्तयेत् । प्रेत्यवन प्रेताहंजलदानवत् दक्षिणामुखत्वादिधर्मेण । प्रेतवदितिकचित्पाठः । तदा सव्येन स्मृत्यन्तरात् । आशौचं कर्मानधिकार-
म् । बान्धवैःसहेत्यत्र सपिण्डानामभ्येषां च तुल्याशौचार्थम् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णघटप्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथासन्निरु-
दकोभवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्यवस्येत् पदा वामेन क्षिपेत् । प्रेतवदक्षिणाभिमुखा भूत्वेत्यर्थः । उपासीरन् कुर्युः । बान्ध-
वैर्मातुलादिभिः १८३ ॥

(५) नन्दनः । प्रेतवत्प्रेतस्येव अनेन दक्षिणापवर्गादिकंगृह्यते उपासीरन्हीकुर्युः बान्धवाज्ञातयः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः अपां पूर्णं दासीघटं दास्याः शिरसि घटं आदाय प्रेतवत् प्रेताहंजलदानवत् पर्यस्येत् आवर्तयेत् ।
सादासीवेमेन ग्रामाद्द्विर्गत्वा तत्कुलस्यजलेन तर्पणं बान्धवैः कार्यम् । योगीश्वरः ॥ दासीकुलं बहिर्धामाग्निमयेरक्ष्य बान्ध-
वाः । पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ बान्धवैः सहाहोरात्रमासीरन् ॥ १८३ ॥

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने ॥ दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । रुतोदकेयथावर्तितव्यं तथेदानीमुच्यते संभाषणमितरेतरमुक्तिप्रत्युक्तिरूपोव्यवहारः दायाद्यध-
नंतदपितस्मै नदातव्यंलौकिकीयात्रासंगतयोः कुशलप्रश्नादिका विवाहादौ नैमित्ते गृहानयनं भोजनं चेत्येवमादि । ननु च संभा-
षणमतिषेधा देवैर्बुध्नित्वेति सिद्धेवा । अभ्युत्थानासनत्यागस्यापि निवृत्तिरूपस्य संभवात् । संभाषणं तु शब्दार्थमकमेव
॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । निवर्तेरन् निवर्तयेयुः । मकुर्वीतेतिकचित्पाठः । लौकिकीयात्रां तद्गृहमनादि ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मात्पतितात्सपिण्डादीनांसंभाषणमेकासनोपवेशनं च तस्मै क्वचनप्रदानंसावत्सरिकादौ निमज्ज-
नदिरूपोलोकम्यवहारपुतानि निवर्तेरन् ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । दायाद्यस्यांशस्य । लौकिकी गुरुपरिचरेदित्याद्युक्ता ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्कृतोदकात्पतितात् आद्यशब्देन प्रेतपिण्डादिकमुच्यते ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्धनम् ॥ ज्येष्ठांशंप्राप्तुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठावाप्यं च यद्धनम् अत्रापिचोद्यते दायाद्यदाननिषेधाज्येष्ठमाप्यवस्तुनोभनस्य सिद्धेऽप्यतिषेधः ।
किंचिदाहुर्गुणतोधिकस्ययवीयस्तदंशमास्पृश्यमनुष्यते । अन्येतुमन्यन्ते दायाद्यशब्देन धनमात्रमुच्यते नान्वयान्नस्येव
याचाभिधानकोशेदायाद्यधनमिष्यतइति । स्मर्यते अतोयं तस्मात्केनचिद्गुणत्वेनगृहीततेनापितन्मदातव्यंकिंनार्हिकर्तव्यंयुष
गात्रादिरित्यहोरात्रमर्पणीयम् । अन्येतुमन्यन्ते अविभक्तधनानादायाद्यधननिषेधः रुतेतु विभागउच्चारस्येवज्येष्ठांश-
पेवाच्छेदः । सत्सपिण्डेषूच्चारं वर्ययित्वाऽन्यस्यपुत्राएवशते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठावाप्यस्यापामनिषेधानुवादस्तदव्यवहितकनिष्ठस्य तत्प्राप्त्यर्थः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विशत्युद्धारादिकं धनं न देयं । यद्यपि ऋक्थप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्तथापि यवीयसस्तत्प्राप्त्यर्थं मनूयते तस्यैव ज्येष्ठस्य संबन्धिधनं सोद्धारांशं तदनुजोगुणाधिको लभते ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठावाप्यंतमुद्धारमेतदनुवदनमनुजस्य ज्येष्ठत्वविधानार्थम् ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः ज्येष्ठावाप्यं च यद्वस्तु तत्प्राप्नोति ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपांनवम् ॥ तेनैव सार्धंप्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतप्रायश्चित्तस्येदानीमुदकक्रियोच्यते तेनैव सार्धं स्नात्वा जलाशये पुण्यस्नवन्त्यां महाहृदे वा प्रभासमानसादौ वा तीर्थविशेषे कृतस्नानोऽपाकुंभं न वंस्वयंप्रास्येयुः । कुंभग्रहणाद्वासीयग्रहणाच्चात्र पूर्वत्रोपयुक्तस्य क्रियासुकुंभस्य ग्रहणं उदकेन पूरयित्वा हरणमुत्तमम् ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतितस्वीकारविधिमाह प्रायश्चित्ते त्विति । तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन । जलाशये स्नात्वा प्रास्येयुः क्षिपेयुः ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिण्डसमानोदकास्तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाशये स्नात्वा जलपूर्णं नवघटं प्रक्षिपेयुः । इह नवघटग्रहणाद्वासीयघटमित्यत्र कृतोपयोगिघटः प्रतीयते ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतप्रायश्चित्तं प्रति कर्तव्यमाह प्रायश्चित्तेति । प्रास्येयुः क्षिपेयुः पुत्राद्याः । अत्र नवमिति विशेषणत्पूर्वं पुरातनं ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

(५) नन्दनः । तेन चीर्णप्रायश्चित्तेन प्रास्येयुः ज्ञातयः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रायश्चित्ते चरिते कृते पुण्ये जलाशये स्नात्वा अपां पूर्णं कुम्भं न वं आदाय तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सार्धं प्रास्येयुः ॥ १८६ ॥

सत्त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥ सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । पुनरसौ घटः प्रक्षेप्य इत्याह यात्त्वप्सु स्नात्वा स्नात्वेव घटः प्रक्षेप्यः । ततस्तत्पुरस्कृत्य तदीयं भवनं प्रविशेयुः । ततो यथापूर्वं संभोजनादीनि ज्ञातिकार्याणि प्रवर्तयेयुः । अन्येतु सकृत्प्रायश्चित्त इति संबध्नन्ति । घटप्रासनं तेनैव कर्तव्यमेषाचास्यपतितोदकक्रिया नान्यस्यत्याज्यस्य । त्यजेच्चैत्पितरं राजघातकं सुयाजकमित्यादेः ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञातिकार्याण्येकज्ञातिषु कर्तव्याभ्यभिवादनादीनि ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । सकृतप्रायश्चित्तस्तत्पूर्वोक्तघटजलमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं कुर्यादित्याह सत्त्विति । स्वकमित्युपलक्षणं दायादादेतदवाप्यानि सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि सह भक्षणादीनि समाचरेत्कुर्यात् ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः पुरुषस्तं घटमप्सु प्रास्य स्वकं भवनं प्रविश्य यथापूर्वं ज्ञातिकार्याणि समाचरेत् ॥ १८७ ॥

एतमेव विधिकुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ॥ वस्त्रान्नपानेदेयंतु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । योषित्सु स्त्रीष्वपि पतितास्त्वेष्वेव विधिः पतिताः स्वकृतप्रायश्चित्तामुच ताभ्यस्तु कृतोदकाभ्यो-
पिवस्त्रान्नं दातव्यं दानग्रहणात् । वस्त्रान्ने शरीरस्थितिमात्रसंपादिनी दातव्येन भोगादयः । पानमौचित्यादुदकं तस्माच्चुर्यादिद-
त्तमपि लभ्यते । वचनं तु परानुरोधादपि स्वांतस्त्रेण वानुमासं न देयं यादृशं च पानं तादृशे एव वस्त्रान्नेऽतो निरुद्धं वस्त्रं चान्नं दातव्यं ।
तथोक्तं ॥ कृताधिकारां मलिनां पिण्डपात्रोपजीविनीं ॥ परिभूतामधःशय्यां वासयेद्याभिचारिणीं ॥ पातित्यहेतवश्च स्त्रीणां य-
वमनुष्यस्य यत्तु भूणहनिहीनवर्णसेवायां न च स्त्रीणामधिकं भूणहनीतितत्तुल्यतार्थं न तु परिसंख्यार्थं । तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ नै-
वाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनं ॥ विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतां न्यपि ध्रुवं ॥ वसेयुः स्वगृहान्तिके प्रधानगृहान्निष्कास्य कुटी-
गृहे वासयितव्येत्यन्तिकग्रहणं । केचिदाहुः प्रायश्चित्तं तु कुर्वतीनामेतदेयं न त्वन्यथा ॥ तदयुक्तं वस्त्रान्नदानव्यवहारस्य
तत्र योगत्वात् । प्रायश्चित्ते भिक्षाहारतापयोव्रतचंद्रायणविधिश्चेत्यादि । न च भैक्षहारताचानेन विवर्तयितुं शक्या वृत्तिवि-
धानेन चरितार्थत्वात् सत्माद्यस्याः प्रायश्चित्तेष्वनधिकारः शक्तयतिपुष्टया वा तस्या अपि वस्त्रादिदानं कर्तव्यमिति श्लोका-
र्थः ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहान्तिके वासः पुनः प्रापप्रसंगनिवृत्त्यर्थः ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीष्वपि पतितास्त्वेष्वेव पतितस्योदकं कार्यमित्यादिविधिं भर्त्रादिसपिण्डसमानोदकवर्गः कुर्यात्
प्रासाच्छादनानि पुनराभ्येदयानि गृहसमीपे चासां वा सार्थं कुटीर्दद्युः ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । पुंश्वयुक्तं प्रकारं स्त्रीष्वतिदिशति एतमिति । स्त्रीणां प्रायश्चित्तमनिच्छन्तीनाम् । आवश्यकमाह
वस्त्रेत्यादि ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । व्रतं दासीघटप्रासनादिकं कुर्यात् वसेयुर्योषितः ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । योषित्सु पतितास्तु एवमेव विधिं कुर्यात् ॥ १८८ ॥

एनस्त्रिभिरनिर्णितैर्नार्थैर्किंचित्सहाचरेत् ॥ कृतनिर्णैजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । एनस्त्रिनः प्रकृतत्वात्पातकिनः तैरनिर्णितैरशुद्धैरकृतप्रायश्चित्तैर्नार्थैः किंचिद्दण्डानक्रयविक्रि-
ययाजनाद्युक्तं । निर्णैजनं शोधनं पापानीदन्तस्मिन् कृते नैनां जुगुप्सेत कृतप्रायश्चित्तान् कृतस्येत् ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिर्णितैरकृतप्रायश्चित्तैः । अर्थं कार्यं दानप्रतिग्रहादि ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किंचिन्नानुतिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तान्नैव कदा-
चिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत् किंतु पूर्ववद्यवहरेत् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । अवार्थवादमाह एनस्त्रिभिरिति । अनिर्णितैः अकृतप्रायश्चित्तैः । कृतनिर्णैजनान् चरितप्रा-
यश्चित्तान् ॥ १८९ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्णितैरकृतप्रायश्चित्तैः एनस्त्रिभिः पतितैः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं अभिर्नितैः अनिर्णितैः अकृतप्रायश्चित्तैः ॥ १८९ ॥

(१८८) विधि = व्रत (नं.)

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ॥ शरणागतहंतृश्च स्त्रीहंतृश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

(१) मेघातिथिः । शरणागतोयः शत्रुभिरभिहृत्यमानो बलवता न्येन वोपदूयमानः परित्राणार्थं किंचिदप्यभिधा-
वेत्त्रायत्वमिति एवं कृतदोषो विद्वानसमुपधावेदुर्भरमां देहि प्रायश्चित्तमिति शरणागतः । कृतघ्नः कृतमुपकारं विस्मृत्य यो-
ऽपकाराय ततो यो वा कृतोपकारं पुनर्विनाशयति तस्यैवोपकृतस्यापकार्य उच्यच्छति यद्यप्येषा शब्दव्युत्पत्तिस्तथापि लोक-
प्रसिद्धेर्यत्रोपकर्तुरपकारे वर्तते सकृतघ्नः । अत्रजातिर्नापेक्षते बालादिस्वरूपमेवकारणं स्त्रियोष्यभिचारिण्योपि यद्यपि-
तासां स्वल्पमायश्चित्तं तथापि वाचनिकः संवासः प्रतिषेधः । संवासः संगतिस्तद्गृहनिवासश्च ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृतघ्नानुपकारहन्तुः । धर्मतो धर्मचरणेन प्रायश्चित्तक्रियया । न संवत्सरं स्वसमीपे वास-
येत् ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यापवादमाह बालघ्नानिति । बालो यो हतवान् कृतोपकारमपकाराचरणेन यो विनाशितवान् माण-
रक्षार्थमागतं यो हतवान् स्त्रियं च यो घ्यापादितवान् एताभ्यथावत्कृतमायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । एनो हि द्विविधमेकमात्मगतं प्रायश्चित्तादिनाशयमपरं देहगतं यावद्देहस्थायि तत्रात्मगतस्य प्राय-
श्चित्तैर्निरासेपि देहागतस्यानिरासतां वाचनिकीमाह बालघ्नांश्चेति । कृतघ्नान् कृतोपकारहन्तुन् । धर्मतः धर्मशास्त्रोक्तप्राय-
श्चित्तेन व्यपगतात्मपापान् । न चैतदर्थवादमात्रमुक्तप्रकारान्तरेण स्वार्थपरत्वोपपत्तौ तस्य अघम्यत्वात् । शरणागतबा-
लस्त्रीहंसकान् संपिबेत् एतैः सह पानादीन् कुर्यादित्यर्थः । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानि मानितियाज्ञवल्क्य संवादात् ।
अतएव वेन देहात्पापपुरुषनिर्गमनं देहस्य पापान्तरे लिङ्गमिति ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । विशुद्धानपि धर्मतः कृतप्रायश्चित्तानपि संवसेत् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः सह न संवसेत् ॥ १९० ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि । तांश्चरयित्वा धीमृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥

(१) मेघातिथिः । आपोऽश्वात्प्राक्प्राणस्येत्यादिनोपनयनकालनियमः कृतः । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमिदं गर्भाष्टमात्मा-
श्रुतियावत्षोडशवर्षप्राक्प्राणस्य सावित्रीनानूच्येत साविध्यनुषचनेनोपनयनाख्यसंस्कारोत्पद्यते । अस्मिन्काले यद्युपनय-
नं न क्रियेत एवमाहाविंशत्क्षत्रियस्य आचतुर्विंशतेर्विशः । अत ऊर्ध्वं त्रीनृच्छ्रांश्चरयितव्यः । निरुपपदकृच्छ्रावणे प्राजा-
पत्यप्रत्यय इति स्मृतित्वत्प्रसिद्धिः । अन्येतु कृच्छ्रातिकृच्छ्रानाहुः । कृच्छ्रेषु कृतेषु पनेतव्या यथाविधीत्यनुवादः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यथाविधि त्वष्टृसोक्तप्रकारेण परमतेन त्वमतेनाप्यसंपूर्णविधिना वानानूच्येत्यर्थः ।
कृच्छ्रान् प्राजापत्यानिति ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । येषां प्राक्प्राणक्षत्रियविशामानुषकल्पिककालोपनयनं यथाशास्त्रं कृतवान्तां प्राजापत्यत्रयं चरयित्वा
यथाशास्त्रमुपनयेत् । यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्ब्राह्म्यस्तोमादिप्रायश्चित्तमुक्तं तेन सहास्य गुरुलाघवमनुसंधाय जातिशक्त्यापे-
क्षो विकल्पो मन्तव्यः ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । संस्कारकालोत्तीर्णानां द्विजानां प्रायश्चित्तानि दर्शयन् तेषामेवोपनयनाधिकारितामाह येषा-
मिति । नानूच्येत गुरोश्चरणानान्तरं नाधीयीत ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । अवृत्तानां प्रायश्चित्तमाह येषां द्विजानां सावित्रीति ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान् सावित्रीपतितान् कृत्स्नान् चारयित्वा यथाविधि उपनाययेत् ॥ १९१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ॥ ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । विकर्मस्था यथा ब्राह्मणाः शूद्रसेवाद्यभिरताः यस्य यत्कर्मजीविको हेतुस्तया तत्तस्य विहितं कर्म । यस्य न विहितं तस्य तद्विकर्म । द्विजातीयस्य विहितं विजातीयस्य विकर्म । ब्रह्मणा परित्यक्ता उपनीता अप्यनधीतवेदा अधीत्य श्रवणमुपविस्मरेयुस्तेषामप्येतत्कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्तीत्यनुवाद एवायं इच्छन्नेव यतः प्रवर्तते ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विकर्मस्था अविक्रम्य विक्रयिणः । ब्रह्मणा वेदेन त्यक्ताः उपनीता अप्यनधीतवेदाः । एतन् कृच्छ्रत्रयम् । इदं च विकर्मं त्यक्त्वा कर्तव्यम् तथा अनधीतवेदेन वेदमभ्येतुमधिकारार्थं कार्यम् ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो द्विजास्ते चोपनीता अप्यनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्प्राप्त्यादित्रयमुपदिशेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रादिसेविनोपि कृतप्रायश्चित्तेन वेदाधिकारितां वदन् कृच्छ्रत्रयं तेषां प्रार्थयित्तमाह मेति । ब्रह्मणा च सावित्र्यादिवेदेन । एतन् कृच्छ्रत्रयम् ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये विकर्मक्रयविक्रयिणः तेषां एतत्प्राजापत्यत्रयं आदिशेत् ॥ १९२ ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ॥ तस्योत्सर्गेण शुभ्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्हितेनेत्यविशेषेऽसत्प्रतिग्रहेति द्रष्टव्यं उत्तरत्र विशेषविधेरुत्तमप्रत्येवोपदिश्यमानत्वात् । मुख्यतः सत्प्रतिग्रहादिति । उत्सर्गः त्यागो ममतानिवृत्तिर्दानेन वा । अनपेक्ष्य दृष्टमदृष्टं राजरथ्यादिषु त्यागे नादेयं ममयोगृह्णात्स गृह्णात्वित्याद्यभिधायक्षिपेत् । श्वभ्रेगर्तेनद्यादिषु वा जपतपसीवक्षत्युपदिष्टश्लोके । अन्येतु ब्राह्मणशब्दस्थाने वर्णशब्दं ऋत्विग्व्याचक्षते । यस्य वर्णस्य द्विजातेः शूद्रस्य वा धनार्जनोपायतया यत्प्रतिषिद्धं तत्तस्य गर्हितं यथा ब्राह्मणः क्षत्रिणो वापि ब्रह्मिणैव प्रयोजयेदित्यादि तेन येऽर्जयन्ति धनं कर्मणा तस्योत्सर्गजपतपांसि त्रीणिसमुच्चितानि प्रायश्चित्तानि ब्राह्मणया सत्प्रतिग्रहोत्तरो विशेषविधिः ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यद्गर्हितेनेति दुष्टप्रतिग्रहादिना ननु चौर्येऽप्येतत् । उत्सर्गेण त्यागेन जपसहितेन तपःसहितेन वा जप्यानुक्तौ । जपोगायत्र्याः ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुष्प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणाय धनमर्जयन्ति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोऽर्जयन्ति वक्ष्यमाणभ्यां शुभ्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानाद्बहुमूल्ये च करितुरगादावल्पमूल्ये च लौहादौ परिगृहीतेष्वप्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविक्रम्य विक्रयादावपि ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । नीचप्रतिग्रहनिषिद्धक्रयविक्रयादिनोपार्जितद्रव्यं परित्यजतो जपतपोभ्यां शुद्धिरित्याह यतिः । उत्सर्गेण त्यागेन ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धकर्मकृतः एतत्कृच्छ्रत्रयाचरणम् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्हितेन दुष्टप्रतिग्रहादिना कर्मणा ॥ १९३ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः॥मासंगोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्॥१९४

(१) मेधातिथिः । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि प्रत्यहमितिकेचिदाहुः । अन्येतु मासं त्रीण्यभिसंबधन्ति । अतश्च प्रत्यहमेकैकं शतं गोष्ठ इति वासस्थानम् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मासं पयः क्षीरं पीत्वा गोष्ठे तिष्ठन् गायत्र्यास्त्रिसहस्रं जप्त्वा । एतच्च जपसहितम् । जपमापदि ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मासं क्षीराहारोऽसत्प्रतिग्रहजनितात्पापान्मुक्तो भवति शूद्रप्रतिग्रहादावप्येतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण च दामृदोषेणापि प्रतिग्रहस्य गार्हितत्वाविशेषादिति ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । जप्येनेत्युक्तं तत्र कस्य जपः को वानियमः कतिवासंख्येत्यपेक्षायामाह जपित्वेति चतुर्भिः । मासं व्याप्य दुग्धभक्षणं नियमः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । असत्प्रतिग्रहविशेषमाह जपित्वा त्रीणि सावित्र्या इति । मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । असत्प्रतिग्रहात् मुच्यते ॥ १९४ ॥

उपवासकृशतन्तु गोब्रजात्पुनरागतम् ॥ प्रणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । काश्यपवचनात्स्वरूपपयःपानमाह प्रणतं जानुभ्यां स्थितं भुवि ते विद्वांसो ब्राह्मणाः पृच्छेयुस्ते हे सौम्येच्छसि सत्यमिति अथ पुनरपिशालमवगणय्य न प्रवर्तितव्यमसत्प्रतिग्रहलोभेनेति पृष्टेन वा तेन वक्तव्यं सत्यमिति ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिग्रहे कामकृते प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु कथंचित्पापक्षयसंदेहे यथा निर्णयस्तत्प्रसंगादत्राह उपवासेति । उपवासैः प्रायश्चित्तार्थासक्तैः । तमिति कृतनिर्णयजनपरामर्शः । गोब्रजादिति प्रायश्चित्तदेशोपलक्षणम् ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । केवलक्षीराहारेणेतद्भोजनव्यावृत्त्या कृशदेहं गोष्ठात्प्रत्यागतं प्रणतं न भूतकिमत्माभिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहं करिष्यसीत्येवं धर्मब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरागतं त्वगृहं प्रति । प्रणतं न भूतम् । किमत्माभिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहादिकं न करिष्यसीति ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । तमसत्प्रतिग्रहाणि परिपृच्छेयुर्विप्राः साम्यमत्माभिः साम्यम् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसत्प्रतिग्रहाणि प्रायश्चित्ते चरिते उपवासाशक्तौ पापक्षयसन्देहे तत्र ज्ञानोपायमाह हे सौम्य अत्माभिः किं च्छसीति ॥ १९५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसंगवाम् ॥ गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । येन मार्गेण गावो विचरन्ति नदीप्रसवणादिजलपातुं तस्मिन् तीर्थे तरणप्रदेशे ते ब्राह्मणाः परिग्रहं मस्य कुर्युस्ते हि हस्तारोपणेनान्तिकवेशमाचयेयुः ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्यमुक्त्वा यत्पापं यच्च ब्रतं चीर्णम् । विकिरेद्भवाममे । गोभिर्घासभक्षणेन तीर्थे यवहारवर्त्मनि । अन्यथा पुनः प्रायश्चित्ताचरणम् ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहं करिष्यामीत्येवं ब्राह्मणेभ्यः साम्यं मासंगवादिष्यत् तस्मिन् व्यवसंभक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमुक्तेस्तथ्यं पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्ये । यवसं घासं विकिरेत्तृगवांदद्यात् । तीर्थे गोष्ठे गोभिः शुद्धिर्व्यञ्जितव्येत्यर्थः । गवां यवसदानं शुद्धिपरीक्षणं नोत्तराप्रतिपत्तिः ताश्चेन्न भक्षयन्ति नो तदा शुद्धिरिति भावः ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । एवं पृष्ठः किमपरः कुर्यादित्यपेक्षायामाह सत्यमुक्त्वा तु विप्रेभ्य इति । सत्यं प्रायश्चित्तं यथार्थं यवसं-प्रासं गवां पुरतो विकिरेद्विक्षिपेत् गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे गोभिर्वा भक्षिते यवस इत्यर्थः तस्य प्रतिग्रहं विप्राः कुर्युरभिक्षिते न कुर्युरिति ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवसं तृणम् । गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे च व्यवहारमार्गे तस्य परिग्रहं स्वीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥

ब्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ॥ अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रात्याः सावित्रीपतितास्तेषां ब्रात्यानां ब्रात्यः स्तोमः क्रतुर्विहितस्तेन ये याजयन्ति आर्तिव्ययेनो-पदेष्ट्वेन च परेषां मातापितृगुरुवर्जमन्त्यकर्मश्मशानादि । अभिचारं श्येननिधनादि । अहीने च द्विरात्रिकं कृच्छ्रैर्विशुध्यति । अ-न्येत्वाहुर्नायमभिचाराहीनयोर्यजमानस्य विधिः कस्य नार्हिकृत्वजां । तथा च ब्रात्यानां याजनमितीदृश एवाधिकारः । यज-मानस्य तु विधिलक्षणाप्रवृत्तिस्तस्याः प्रतिषेधाभावे कुतः प्रायश्चित्तं भवत्वहीने शास्त्रतः प्रवृत्तिः श्येनादौ तु कथं न हि शत्रून्-मारयेदिति नोदनास्ति किं तर्हि यः शत्रोर्मारणं कामयते तेन तत्सिद्ध्यर्थं श्येनादिकर्तव्यं शत्रुमारणे च लिप्सालक्षणाप्रवृत्तिः सा-वनिषिद्धा नार्हिस्यात्सर्वाभूतानीति । अहीनेष्वपि लिप्सात एव प्रवृत्तिः । फलकामस्य हितत्राधिकारो भवति न तु फलकामनात-त्र निषिद्धा । नापि काम्यमानार्थनिष्पादकोऽप्यापारः । इहतुभयं निषिद्धं नार्हिस्यादिति मरणफलव्यापारेण प्रवर्तितव्यं तत्फ-लं च श्येनादेरेव इहतु नास्ति निषेधः । स्वर्गादिफलकर्मणः कर्तव्यमिति केचिदाहुः । वाक्शस्त्रवैब्राह्मणस्येत्यभिचारिणीया-भिचारोऽप्यनुज्ञायाम्नात एव । तुल्यावहीनाभिचारौ तत्र क्रतुविजामेव प्रायश्चित्तं युक्तं । ननु च काम्यान्यनिषिद्धानि कामात्मता-प्रशस्तंति यस्तस्य विषयः स तत्रैव व्याख्यातः । श्रुतिश्चाहीनतया याजनं कार्यमिति । अभिचारिणीयाभिचारे च यजमा-स्यायुक्तं कथमास्नातं यज्योतिषोऽभिचार्यन्ते । तद्विधिप्रायश्चित्तान्युक्तान्येव । अस्य च क्रतुविषयेऽभिचरणीयाभिचारे विषयत्वाद्द्वैदिकेन जपहोमादिना शत्रोर्मारणमभिचारः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परेषामबन्धूनामर्थाभिसंधिना । अन्त्यकर्म श्मशानकर्म । अहीनं द्विरात्रादि ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रात्यानामत ऊर्ध्वत्रयोप्येतदित्युक्तानां ब्रात्यस्तोमादियाजनं कृत्वा पितृगुर्वदिव्यतिरिक्तानां च नि-षिद्धौर्ध्वदेहिकदाहश्राद्धादिकृत्वा अभिचारं च श्येनादिकर्माभिचारोऽनभिचारणीयस्य अहीनं यागविशेषः । अहीनयजन-शुचिकरमिति श्रुतेः । त्रिरात्रादितस्य यजनं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य सत्प्रतिग्रहोदेहाद्यर्थः याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्युक्तं तत्रासत्प्र-तिग्रहे प्रायश्चित्तमुक्तं तथा विधयाजनेऽपि तदाह ब्रात्यानामिति । परेषां निषिद्धौर्ध्वदेहिकानां पतितादीनाम् । अन्त्यक-र्मादादि । अहीनं त्रिरात्रादिसाध्यमभिचारं कारयित्वा कृत्वा वा ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अन्त्यकर्मदासकृत्यं परेषां संपिडानम्रेतकर्मवाहीनं कृत्वा द्विरात्रादिष्वार्तिव्यं कृत्वा ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपरेषां पित्राचार्यादि व्यतिरिक्तानां संपिडानां अन्त्यकर्म श्मशानकर्म च अनभिचरणीयस्य अभिचारं अहीनं यागविशेषं त्रिभिः कृच्छ्रैः शुभ्येत् ॥ १९७ ॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ॥ संवत्सरं यवाहारस्तस्यापमपसेधति ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विविधः शरणागतः प्रागुक्तस्तस्य परित्यागः प्रत्याख्यानं न सत्यांशक्तौ प्राक्तद्विचारितम् । वेदं विप्लाव्यानध्यायाध्ययनं कृत्वाऽधिकारेणाधीयानस्य तु योगदानं किंपठसि न शितं त्वयेति । अथवा धनहेतोः परीक्षास्थानेष्वनियुक्तेन पठ्यते स्मृतिश्च । दत्त्वानियोगं धनहेतोः पतिताम्भनुरब्रवीत् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरणागतं परित्यज्य त्यक्त्वा विप्लाव्यार्थान्तरपरत्वव्याख्यादिना । विसर्गानुत्तरादिवैकल्येन मिथ्यार्थं कृत्वा । यवाहारो यवान्नाहारः ॥ १९८ ॥

(३) कुड्डूकः । शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नुपेक्षते द्विजातिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्य तज्जनितं पापं संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकादिभिन्नानां त्वातन्त्र्येण प्रातिस्विकं प्रायश्चित्तमाह शरणागतेत्यष्टभिः । शरणागतं शक्तः सन्परित्यज्य अशक्तत्वे न दोषः ॥ घृत्युर्बुद्धिमताऽपोऽसो यावद्बुद्धिबलोदयम् ॥ यद्यसौ न निर्वर्तेत नापराधोऽस्ति दहिनः इति श्रुकोक्तेः ॥ वेदं अनेभ्यासेन विप्लाव्य विस्मृत्य कामतस्त्यागेऽनुपातकत्वोक्तेः । अपसेधति अपनुदति ॥ १९८ ॥

(५) नन्दजः । अनध्याप्याध्यापनं वेदविप्लावनम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदं विप्लाव्य द्विजः अर्थान्तरव्याख्यानादिमिथ्यार्थमुक्त्वा अनध्यायेऽध्ययनं कृत्वा वा ॥ १९८ ॥

श्वसृगालखरैर्दष्टोपाम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ॥ नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥
[शुनाघ्रातोपलीढस्य दन्तैर्विदलितस्य च । अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥ १९९ ॥]

(१) मेधातिथिः । दष्टो दन्तैर्दष्टाभिर्पाम्यैः क्रव्याद्भिर्मांजरिनकुलादिभिः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपाम्यैः क्रव्याद्भिर्वृकादिभिः ॥ १९९ ॥

(३) कुड्डूकः । कुङ्कुरसृगालगर्दभनराश्ववराहाद्यैर्पाम्यैर्भ्राममांसादैर्मांजरादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रव्याद्भिः गृहमर्कटमांजरादिभिः । नरैः पुंश्वलीवराहैः काकैः । प्राणायामेन जले स्थित्वेति शेषः ॥ पुंश्वलीवानरखरैर्दष्टः श्वीष्टादिवायसैः ॥ प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रव्याद्भिः वृकादिभिर्दष्टः ॥ १९९ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजपएव वा ॥ होमाश्च साकलानित्यमपाङ्ग्यानां विशोधनम् ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । अपाङ्ग्यास्तृतीयाध्यायउक्ताः येषां प्रतिपदं प्रायश्चित्तमन्यत्रास्मात्तेषां मासं संहिताजपः शाकलहोमः षष्ठान्नकालताचेति समुच्चयः । काष्ठशलाकादिदेवकृतस्येत्यादिभिर्मन्त्रैर्हूयते शाकलहोमः । नित्यग्रहणं समाप्तेऽपि संहिताजपे पुनः पुनरावृत्त्यर्थं यावन्मासः पूर्णः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षष्ठान्नकालता एकमत्तपूर्वकदिनद्वयोपवासानन्तरं तृतीयदिनभोजनं मासपर्यन्तम् । संहिताजपः संहिता कस्याश्चिच्छाखायामष्टांशभागः । शाकलहोमादेवकृतस्येत्यादिमन्त्रैर्यज्ञाङ्गवृक्षशाकलहोमाः । अपाङ्ग्यां येस्तेन पतितस्त्रीचावृत्यादिनोक्ताः । तेषां मध्ये अनुक्तनिष्कृतीनां मिलितमेतच्चयं शोधनम् ॥ २०० ॥

(३) कुङ्कुमः । अपाङ्ग्याः येस्तेनपतिताः क्लीबाइत्यादिनोक्तास्तेषांविशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानांमासंयहमभुक्तां तृतीयेऽङ्गिसायंभोजनंवेदसंहिताजपोदेवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमः प्रत्येकंकार्यः । एतत्समुद्दिष्टपाप-
शोधनम् ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच षष्ठेति । अपाङ्ग्यानां स्तेनपतितक्लीबाइत्यादिनोक्तानां पङ्क्त्यभोजिनांविशेषतोऽनुद्दिष्ट-
प्रायश्चित्तानां । षष्ठान्नकालता षष्ठस्यान्नस्य भोजनीयस्य यः कालः सएव भोजनकालीयस्य सतथा तस्य भावः । दिन-
द्वयमभुक्ता तृतीयदिने सायं भोजनतेति संहिता वेदस्य । देवकृतस्यैनसोवयजनमसित्वाहेत्यादिकाः शाकलाहोमाः शाक-
लस्यतु येहोमाइत्यनेनोक्तावा ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । देवकृतस्यैनसइत्यादिमन्त्रकृताः शाकलाहोमाश्चशब्दात्समुच्चितानां प्रायश्चित्तत्वं अपाङ्ग्याः श्रा-
द्धप्रकरणेप्रोक्ताः ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । षष्ठान्नकालतामासं दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने सायं भुञ्जते इति ग्रामं होमाश्च शाकलाः । देव-
कृतस्यैनसइत्यादिमन्त्राः । अपाङ्ग्यानां अनुक्तप्रायश्चित्तानाम् । विशोधनम् ॥ २०० ॥

उष्ट्रयानंसमारुह्य खरयानन्तु कामतः ॥ स्नात्वा तु विप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्ट्रैर्युक्तयानंगन्ध्यादि साक्षादुष्टादावारोहणमव्यवधानेनचाधिकतरंमृगाणायामानामावृत्तिः ।
दिग्वासानघोनघदोषनिर्हरणार्थं पुनः सवासास्नानं कृत्वा प्राणायामः कर्तव्यः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उष्ट्रयानमुष्ट्रयुक्तं तत्पृष्ठं वा यानम् । एवं खरयानम् । दिग्वासानघः । प्राणायामेन गायत्र्या
त्रिःपठितया ॥ २०१ ॥

(३) कुङ्कुमः । उष्ट्रैर्युक्तयानंशकटादि एवंखरयानमपि तत्कामतआरुह्याव्यवधानउष्ट्रखराभ्यां याने प्राणायामब-
हुत्वं नम्रश्च कामतः स्नानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धोभवति ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उष्ट्रयानमिति । दिग्वासादिगम्बरः प्राणायामपर्यन्तम् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिग्वासानघः स्नात्वाचकारात् नम्रभोजनदिवास्त्रीगमनादिनिषेधः जलमध्ये प्राणायामेन शुध्य-
ते ॥ २०१ ॥

विनाद्भिरप्सु वाप्यार्त्तः शारीरं सन्निवेश्य च ॥ सचैलोबहिराप्नुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । विनाद्भिरसन्निहितात्स्वप्सुअदृष्टगोचरस्थात्स्वप्सु आर्त्तोविष्टयास्तब्धशारीरंमूत्रपुरीषोत्सर्गसन्निषे-
यसचैलोयत्मावृतं वस्त्रेन सहितः । बहिर्धामान्नद्यादावाप्नुत्यनिमज्ज्यततो गामालभ्यस्पृष्टाशुध्यति ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विना अद्भिः शौचाद्भिः असन्निहितेशौचार्थजलइत्यर्थः । अप्सु जलमध्ये शारीरं मूत्रपु-
षोत्सर्गम् । आर्त्तः आपत्काले अनापदित्वन्यत्मार्याश्चित्तम् । आलभ्य स्पृष्टा ॥ २०२ ॥

(३) कुङ्कुमः । असन्निहितजलजलमध्ये वा वेगात्तौ मूत्रपुरीषं वा कृत्वा सवासाबहिर्धामान्नद्यादौ स्नात्वा गां च
स्पृष्टा विशुद्धोभवति ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । अद्भिर्मलक्षालनं विनाशारीरं विष्णूनादि संनिवेश्यार्त्तोपिस्निग्धा । बहिर्धामान्नद्यादौ । आलभ्य-
स्पृष्टा ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । आर्त्तआपन्नः शारीरंमूत्रादिकं अद्भिर्विनासंनिवेश्यजलरहितं कृत्वा अप्सुवाशारीरं सन्निवेश्योत्सृज्य बहिर्यामात् आर्त्तग्रहणात्तस्य प्रायश्चित्तगौरवं द्रष्टव्यम् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अद्भिर्विना अविहितैः शौचार्थजलैः शारीरं मूत्रपुरीषादि सन्निषेव्य कृत्वा बहिः सचैलः आशु-
त्य स्नात्वा गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ॥ स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदविहितानां दर्शपौर्णमासादीनां श्रौतानां स्मार्तानां च संभ्योपासनादीनां तान्यपि वेदोदितानि तन्मूलत्वात् स्मृतीनां स्नातकव्रतानि नजीर्णमलवद्वासा इत्यादीनि । तेषां लोप एकाहमुपवासः । श्रौतकर्मातिक्रमे यादृश्य उक्तास्ता-
अनेन समुच्चीयन्ते ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदोदितानामिति । वेदोक्तनित्यसंभ्यादिकर्ममध्ये अनाभ्यासप्रायश्चित्तकर्मलोपे । स्नातकव्र-
तेषु वैणवीधारयेद्यष्टिमित्यादिषु अनाभ्यासप्रायश्चित्तकर्मलोपे । अभोजनमेकरात्रमेव ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनामनुपदिष्टप्रार्थाश्चित्तविशेषाणां च परिलोपे स्नातकव्रतानां चतुर्था-
भ्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदेति । कर्मणां होमसंभ्यावन्दनादीनां । अतिक्रमे अकरणे कालतः स्वरूपतो वा ।
स्नातकव्रतं चतुर्थाभ्यायोक्तम् । अभोजनं तदहरोपवसनम् ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । वेदोदितानामग्निहोत्रादीनां स्नातकव्रतानि पञ्चमहायज्ञादीनि ॥ २०३ ॥

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ स्नात्वाऽनश्नन् हः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । सक्त्रोधाक्षेपे हुङ्कारेण हुङ्कुरुते तूष्णीमास्व हुं मा एवं वादीरित्येवमादिष्वर्थक्रियासु तन्निषेधार्थं हुंकार-
रकरणं ब्राह्मणस्य ज्येष्ठस्य समस्य कनीयसो वा शिष्यस्य पुत्रस्य वा तथा गरीयसस्त्वंकारमुक्त्वा त्वमेवमात्थत्वेदं कृतम् ।
एकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चारणे प्रायश्चित्तमेतत् । प्रथमादिविभक्तिर्न विवक्षिता । तथाच समाचारो गुरौ युष्मात्स्वित्यादि बहु-
वचनप्रयोक्तव्यमिति । स्नात्वा नश्नन् प्रातर्भक्त्यागः । उपसंग्रहणं कृत्वा प्रसाद्य क्रोधं त्याज्यित्वा सायमश्रीयान् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गरीयसो गुरोरब्राह्मणस्यापि हुंकारं त्वंकारं चोक्त्वा तथाऽगरीयसोपि ब्राह्मणस्य तद्वयमु-
क्त्वा स्नात्वेत्यादि प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अहःशेषमहोरात्रस्य शेषम् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । हुंतूष्णीं स्थीयतामित्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वङ्कारं च विद्याधिकस्योक्त्वाऽभिवादनकालादार-
भ्याहःशेषं यावत् स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपं कुर्यात् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच हुंकारेति । गरीयसो गुरोः । अहःशेष उपोषणं कृत्वेत्यर्थः । अभिवाद्य प्रणतिकृत्वा ।
प्रसादयेत्तदात्मनि प्रसादमुत्पादयेत् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ गुरुं हुं कृत्य त्वं कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ॥ बभूवा वाससा-
क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेदिति ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । प्रसादयेत् ब्राह्मणं गरीयांसञ्च ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गरीयसः ज्येष्ठस्य ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बाबध्य वाससा॥ विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥२०५॥

(१) मेधातिथिः । तृणेनपीडाकरेणापिताडयित्वा प्रदत्त्य वाससापिकण्ठेमृदुस्पर्शेन बद्ध्वा । विवादेलौकिकेकलहं विनिर्जित्यप्रणिपत्य नश्रेणभूत्वाप्रसादयितव्यः । वादजल्पयोस्तुनायंविधिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाससाकण्ठेबद्धासंपदात्रवात्वेयतत्कार्यचिररात्रादिनियतःलघुगुरुनियमातिक्रमापेक्षयायोज्यं अत्र प्रकृतयोर्ब्राह्मणगरीयसोः कर्मत्वेन ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्राकृतं ब्राह्मणतृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे बाबध्य वाससावा वाक्कलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । ताडयित्वा ब्राह्मणमित्येष ॥ २०५ ॥

अवगूर्यत्वब्दशतंसहस्रमभिहत्य च ॥ जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकंप्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवगुरणप्रतिषेधोऽयं परिशिष्टोऽर्थवादोजिघांसयाहन्तुमिच्छयादण्डादिकमुद्यम्य संवत्सरशतंनरकेष्वास्ते । अभिहत्यप्रहारंदत्वा सहस्रसंवत्सराणां जिघांसयानपरिहासतः ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जिघांसया मारणेच्छया । अवगूर्यं दण्डाद्युद्यम्य । अभिहत्य दण्डादि निपात्य ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षशतंनरकंप्राप्नोति दण्डादिना पुनः प्रदत्त्य वर्षसहस्रंनरकंप्राप्नोति ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । यीब्राह्मणायावगुरेतं शतेन यातयादिति श्रुतिमाश्रित्य ब्राह्मणावगुरणादौ नरकंज्ञापयन्प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येतिचतुर्भिः । अवगूर्यं दण्डमुद्यम्य । अब्दशतं अब्दानांशतं अभिव्याप्य नरकंप्रतिपद्यते । एवमुत्तरत्र ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणावगुरादिषु प्रायश्चित्तवक्तुं तन्निमित्तं पापफलं तावत् श्लोकाभ्यामाह अवगूर्यत्वब्दशतमिति । प्रवगूर्यं प्रहर्तुं हस्तादिकमुद्धृत्य ॥ २०६ ॥

शोणितं यावत्तां पांसून्संगृह्णाति महीतले ॥ तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य रुधिरदण्डादिप्रहारेण भूमौ पतितं यावत्पांसून्रज्जोवयवान्संगृह्णाति तावन्तिसंवत्सरसहस्राणि तस्य जनयितानरकेब्रजेहसेत् । अयमप्यर्थवादः ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संगृहीतुं योग्यं भवति । द्विजन्मनोविप्रस्य । तत्कर्ता शोणितोत्पादकः ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरयावत्संख्याकारजः कणान्भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादकोनरके वसेत् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डादिनोत्पादितं संगृह्णाति पिण्डीकरोति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । द्विजन्मनः द्विजीतमस्य ॥ २०७ ॥

अवगूर्यचरेत्कच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ॥ कृच्छ्रातिरुच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रायश्चित्तमेतत् । ब्राह्मणरुजःकृत्वेति शोणितोत्पादनादन्यत्रैतत् यदिवा तेनेदं विकल्पते ॥ २०८ ॥

(२०७) महीतले=द्विजन्मनः (ख, ग, च, ण)

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलमुक्त्वा प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । कृच्छ्रं प्राजापत्यम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौपूर्वाधौकौ ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादिप्रहारे दत्तेऽतिकृच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् । रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु त्रिषु प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । अवगूर्यं दण्डमुद्यम्य ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह अवगूर्यचरेत्कृच्छ्रमिति ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणे अवगूर्यं दण्डं मुत्थाप्य कृच्छ्रं चरेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां पापानामपनुत्तये ॥ शक्तिच्चावेक्ष्य पापंच प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुक्तनिष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां विकर्मणां यथाचाण्डालादिप्रतिलोमवधेतत्रकल्पयेत् । ननुचात्राप्युक्तं किंचिदेवतुविप्रायदद्यादस्थिमतां वध इति अनस्थिसाहचर्यात्क्षुद्रजन्तुप्रायास्तत्रास्थिमन्तोगृह्यन्ते । महाकायानां तु नैषविधिः । ननुचत्वारोवर्णानास्तिपंचमइति शूद्रप्रभेदाएवंप्रतिलोमाः यदि नामपंचमोवर्णो न जातो नैतावता शूद्रैस्तैर्भवितव्यं तेषामपि लक्षणस्य नियतत्वात् समानजात्यामूढायां जातः शूद्रइति वर्णसंकरजाश्चेत्तस्मान्शूद्रहत्याप्रायश्चित्तं नापि किंचिदेवतुविप्रायेत्यन्यस्तत्रकल्पनाया अनवसरः । शक्तिः प्रायश्चित्तनस्तपसि तथा किमयं तपसिसमर्थ उतदाने । पापंच हिंसाया विहितप्रायश्चित्तमेव अभक्ष्यभक्षणे तदेव । अथ पापस्य गुरुलघुभावोपेक्षणीयः । ननु च गुरुलघुभावः पापस्य पंच हिंसाया विहितप्रायश्चित्तमेव अभक्ष्यभक्षणे तदेव । अथ पापस्य गुरुलघुभावोपेक्षणीयः । ननु च गुरुलघुभावः पापस्य कथं ज्ञायते प्रायश्चित्तमहत्त्वादिति चेत् अनुक्तप्रायश्चित्तविषयेयं कल्पना सत्यमर्थवादो दोषातिशयश्रवणादुक्तत्वात् तथा बुद्धिपूर्वानुक्ते च किंचेन दमनुक्तनिष्कृतिविषयमेव प्रकल्पयेत् उक्तेषु कल्पनाकार्या कुत एतत् दण्डप्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वात् । दण्डेन चोक्तानुक्तविषयमनुज्ञायते । किंचैतस्मिन् व्यतिक्रमे गुरुलघूनामुपदेशात्तत्रावश्यं भावनीया कल्पना अतर्जितानुदितसर्वशेषोयम् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तं कृच्छ्रादि प्रकल्पयेत् स्वधं विद्वानूहेत् । एतच्च सर्वं महापातकादिप्रायश्चित्तज्ञानं शुद्धिदीपिकायां विषयव्यवस्थयात्माभिः प्रपञ्चेनोक्तमतोत्र पदार्थमात्रं प्रकाशितमिति ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथाप्रतिलोमवधादिकृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापं च ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसकृदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तनैमित्तिकभावमुपसंहरन् प्रायश्चित्तस्वरूपं प्रतिजानीते अनुक्तेति ह्याभ्याम् । अनुक्तनिष्कृतीनामननुष्ठितप्रायश्चित्तानाम् प्रकल्पयेत्परिषदिति शेषः ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । अनुक्तनिष्कृतीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तादीनाम् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुक्तनिष्कृतीनां अनुक्तप्रायश्चित्तानां पापविचार्य ॥ २०९ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ॥ तान्मोऽभ्युपायान्बुद्ध्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चोक्ता एवाभ्युपायाः इह चान्द्रायणं इह प्राजापत्यं इह द्वादशवार्षिकमिति । सत्यं सन्नामानेन निर्दिष्टा इहतु स्वरूपं तैत्तिकर्तव्यताकमुच्यते । उपाय एवाभ्युपायः व्यपकर्षति अपमार्ष्टिदेवर्षीत्यादिः स्तुतिः । मानवमहणं सर्ववर्णार्थम् ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपायैः साधनैः ॥ २१० ॥

(३) कुङ्कुमः । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान्पापनाशहेतून् देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान्युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । व्यपकर्षति नाशयति देवर्षिपितृपदं भाविपरं तिर्यगधिकरणविरोधात् न तेषां प्राप्तदेवत्वानां तन्मायश्चिताधिकारः । सेवितान्निर्णीतान्वा ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । मानवो यै रूपायैः एनांसि पापानि व्यपकर्षति तानुपायान् वः वक्ष्यामि देवर्षिपितृभिः से-
वितान् ॥ २१० ॥

व्यहंप्रातरुद्यहंसायं व्यहमद्यादयाचितम् ॥ व्यहंपरंच नाश्रियात्प्राजापत्यंचरन्दिजः ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यन्यहर्मुखंप्रातस्तथापि पूर्वाह्नकालोलक्ष्यते । द्वितीयाह्नकालप्रतिषेधादस्य प्रातःकालविधौ हि यदच्छयाभोजनंप्राप्तं वर्तते [केवलमन्यर्थे हि मध्यदिनेवामनुष्याणामिति अयाचितत्वात्प्राप्तमर्थित्वाद्भोजनंतदेवचेत्प्रातःकाले विधीयते तदा माध्यंदिनं निवर्तेत] न सायंतनं । अद्यपुनर्यदेवपौरस्त्यं पूर्वाह्नमध्यदिनकालयोर्विकल्पितयोः प्राप्तं भोजनंतदेवपुनरुच्यमानंकालान्तरनिवृत्त्यर्थं संपद्यते व्रतत्वाच्चैतदेवयुक्तम् । एकाहारताहि व्रतपरिगणनायांसंख्यायते तपश्चेदंतापयति दुःखयतीति । यदिचद्वितीयं भोजनं निवर्तेत तत्र सायंतनं निवर्तेत । अन्येनु हविष्यान् प्रातराशानिति त्वल्पपरिमाणताभोजनस्य लक्ष्यतइत्याहुः प्रातराशे हि त्वल्पं भुजते । यत्तच्छीलाः प्रकृतपुरुषास्तथासिद्धेपाके भोजनंप्राप्तं भुक्त्वेतिव्यपदिशन्ति । सायमिति वापरस्मिन् व्यहे ततो नतरां तथाहस्तवेदिकायां यावद्भुज्यते तावदनुज्ञायते । उक्तंच स्मृतिकारैरीषतुभुक्त्वार्थसंविशेषात् । अयाचितेपि हविष्यभोजनमेककालिकंच त्वगृहेपि दीयतां भोजनमिति यत्भृत्यादय आज्ञायन्ते तदपि याचितमेव मार्थनमात्रं याश्चाप्रेषणाभ्येषणयोः साधारणं अतः त्वगृहेपि यदि भार्यादयोऽननुज्ञाता उपहरन्ति तथा भोक्तव्यं न त्वन्यथेति ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रातः प्रातरेव । एवं सायम् । तथा अयाचितं यद्ययाचितं लभ्यते । अलाभेनूपावासः ॥ २११ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्राजापत्याख्यं रुच्छमाचरन्दिजातिराद्यदिनत्रयंप्रातर्भुञ्जीत । प्रातः शब्दोयं भोजनानामौचित्यग्राम-
देवाकालपरः । अतएव वसिष्ठः व्यहं दिवा भुङ्के नक्तमति च व्यहं व्यहमयाचितं व्रतं व्यहं न भुङ्के इति च रुच्छः । आपस्तं-
भोप्याह व्यहं नक्ताशी* दिवाशी च ततरुद्यहं व्यहमयाचितं व्रतरुद्यहं नाभाति किंचन इति रुच्छद्वादशरात्रस्य विधिः अपरंच
देनत्रयंसायंसंख्यायामतीतार्या भुञ्जीत अन्यद्दिनत्रयमयाचितं तावदन्नं भुञ्जीत शेषंच दिनत्रयं किञ्चिदश्रीयत् । अत्र
प्राससंख्यापरिमाणापेक्षायां पराशरः ॥ सायंद्वात्रिंशतिर्घासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा ॥ अयाचिते चतुर्विंशत्परंचानशनं स्मृ-
तम् ॥ कुकुटाण्डप्रमाणंच यावांश्च प्रविशेन्मुखम् ॥ एतं प्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं प्रासशोधनम् ॥ हविष्यंचानमश्रीयद्यथा
त्रौ तथा दिवा ॥ त्रींस्त्रीण्यहानि शास्त्रीयान्प्रासान्संख्याकृतान्यथा ॥ अयाचितंतथैवाद्यादुपवासरुद्यहं भवेत् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राजापत्यादिस्वरूपमाह पञ्चदशभिः । व्यहं दिनत्रयं व्याप्य । प्रातःशब्दोत्र दिवाभोजनोचि-
कालपरः । अतएव वसिष्ठः । व्यहं दिवा भुङ्के नक्तमतिच व्यहं व्यहमयाचितं व्यहमभुङ्के इति रुच्छः । तत्र प्राससंख्या-

परिमाणोपादानानि पराशरोक्तानि ॥ सायं द्वाविंशतिर्घासाः प्रातः षाड्विंशतिः स्मृताः ॥ अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम् ॥ कुकुटाण्डप्रमाणस्तुयावान्वा प्रविशेन्मुखम् ॥ एतं घासं विजानीयाच्छुद्धयर्थं कायशोधनमिति घासपरिमाणम् ॥ हविष्यान्ः प्रातराशःसायमाशस्तथैव च ॥ अयाचितं तथैवाद्यादुपवासरूपं भवेदिति हविष्यान्नादेर्घासोपादानद्रव्यम् ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । प्राजापत्याख्यं कच्छम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्यमाह स्यहमिति । प्रातरूपं नक्तं स्यहं अयाचितं अद्यात् । स्यहं परं नाभ्रीयान् उपवास-त्रयं एवं द्वादशदिनसाध्यं एकं प्राजापत्यव्रतं चरन् द्विजः अयाचितानं परकीयानं मातःस्वकीयानस्य पाचनम् ॥ २११ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् ॥ एकरात्रोपवासश्च कच्छं सान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । गोमूत्रादीनां कुशोदकानां समाहारमाहुरेकस्मिन् हन्येकरात्रोपवासश्च ततोऽद्यहं सांतपनं । अन्येतु प्रत्यहमेकैकं भक्षयितव्यं संहतस्याश्रुतत्वात् अतः समाहानि सांतपनं द्वावप्येतौ पक्षौ स्मृत्यन्तरे परिगृहीतौ ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षीरादित्रयमपि गोरेत्र । कुशोदकं कुशमिश्रजलम् । एतत्सर्वं मिलितमेकस्मिन् दिने प्राशयेत्तरेद्युरपवसेत् ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोमूत्राद्येकीकृत्यैकैकस्मिन् हनि भक्षयेन्नान्यत्किंचिदद्यात् । अपरदिने चोपवास इत्येतत्सान्तपनं कच्छं स्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिषट्प्रत्येकं षट् दिनान्युपभुज्य सप्तमे दिने चोपवासस्तदा महासान्तपनं भवति । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ कुशोदकं च गोक्षीरं दधिमूत्रं शकृत् स्मृतम् ॥ जग्ध्वा परेद्युपवसेत्कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासिकः ॥ समाहेन तु कच्छोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । सांतपनं लक्षयति गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिषट्कं मिश्रयित्वा एकस्मिन् दिने भक्षयतोऽपरस्मिन् दिने उपवासेन सान्तपनं द्वादशसाध्यम् । एतदेव महासान्तपनं गोमूत्रादिषट्प्रत्येकं प्रत्यहं भोजनेऽप्युपवासश्च ॥ कुशोदकं तु गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृत् घृतम् । जग्ध्वा परेद्युपवसेत् कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासिकः ॥ समाहेन तु कच्छोऽयं महासान्तपनः स्मृत इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । षडङ्गानि षडङ्गानि यथाक्रमं गोमूत्रादीनद्यात् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोमूत्रादीन् षडङ्गैकीकृत्य पीत्वा आहारान्तररहितस्तिष्ठेत् परेद्युपवसेदिति दिनद्वयसाध्यं कच्छः ॥ २१२ ॥

एकैकं घासमश्नीयात्स्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥ स्यहं चोपवसेदस्यमतिकच्छं चरन् द्विजः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्ववदिति प्राजापत्यविधिमतिदिशति एष्वेव काले एकैकं घासमश्नीयात् ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्यहानि त्रीणि पूर्ववत् स्यहं प्रातरूपं सायं रूपं हमद्यादयाचितमिति ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिकच्छं द्विजातिरनुतिष्ठमातः सायमयाचितादिरूपेणैकैकं घासं स्यहाणि त्रीणि त्रीणि पूर्ववत् अन्यच्च स्यहं किञ्चिद्भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिकच्छं लक्षयति एकेति । स्यहाणि त्रीणि नवदिनानि । पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितमिति पूर्वोक्तवत् घासमत्राणि पूर्णानि ॥ अयमेवातिकच्छः स्यात्पाणि पूर्णानि भोजन इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । श्यहाणित्रीणि नवदिनानीत्यर्थः पूर्ववत्प्राजापत्यवत् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीणि श्यहाणि नवदिनानि च पूर्ववत्तु पुनः अन्यश्यहमुपवसेत् । एवं द्वादशदिनसाध्यमति-
रुच्छम् ॥ २१३ ॥

तमरुच्छं चरन्विप्रोजलक्षीरघृतानिलान् ॥ प्रतिश्यहंपिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

[अपांपिबेच्च त्रिपलंपलमेकंच सर्पिषः । पयः पिबेत्तुत्रिपलं त्रिमात्रंचोक्तमानतः ॥ १ ॥] ‡

(१) मेधातिथिः । तेष्वेवकालेषु जलादीनि यावतानातिवृमिर्भवति । क्वचित्परिमाणं पठ्यते । अपांपिबेत्तुत्रिपलंपल-
मेकंतुसर्पिषः ॥ पयःपिबेत्तुद्विपलं त्रिपलंचोष्णमारुतं ॥ सकृत्स्नायीति त्रिरहः त्रिर्निशायामित्यस्यापवादः ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जलादिचतुष्टयस्यैकैकं श्यहं श्यहंपिबेत् । तस्योष्णत्वमग्निसमीपे व्यजनादिनोत्पादितव्यम्
॥ २१४ ॥

(३) कुल्लुकः । तमरुच्छं चरन्विप्रजातिः श्यहमुष्णोदकं श्यहमुष्णक्षीरं श्यहमुष्णघृतं श्यहमुष्णवायुमेकवारं स्नानं कुर्व-
न्संयमवाप्तिबेत् । अत्र पराशरोक्तविशेषः ॥ षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ॥ पलमेकंपिबेत्सर्पिस्तमरुच्छं वि-
धीयते ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । तमरुच्छं लक्षयति तमेति । प्रतिश्यहं प्रत्येकं द्रव्यं क्रमेण श्यहंपिबेदित्यन्वयः । अनिलपद-
मेकरात्रोपवासपरम् । सकृत्पिबेत्सकृत्स्नायाच्चेत्यन्वयः ॥ तमक्षीरघृतान्बूनां प्रत्येकं प्रत्यहं पिबेत् ॥ एकरात्रोपवासश्च त-
मरुच्छं यावकमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । द्रव्यपरिमाणुं ॥ षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ॥ पलमेकंपिबेत्सर्पिस्तम-
रुच्छं विधीयतइति पराशरोक्तं सर्वत्र ॥ २१४ ॥

(५) रामचन्द्रः । दुग्धसर्पिरुदकानां तमानामैकैकं प्रतिदिवसंपिबेत् परेद्युः उपवसेत् । एवं दिवसचतुष्टय [त्रय]
साध्यं तमरुच्छम् ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ॥ पराकोनामरुच्छोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । यतात्मा संयतेन्द्रियो गीतादिशब्दश्रवणेष्वनभिलाषी अप्रमत्तस्तत्परः । अर्थवादोयं सर्वरुद्धे-
षधर्मस्य विहितत्वात् ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतात्मनोजितेन्द्रियस्य । अप्रमत्तस्य व्रताङ्गविस्मृतिशून्यस्य । एतच्च द्वयं पराके आ-
शयकमङ्गमित्येतदर्थं साधारणमपि व्रताङ्गमुक्तम् ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लुकः । विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकार्यः रुच्छः । सकृदावृत्तितारतम्येन
गुरुषु समफलपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । पराकं लक्षयति यतेति । यतात्मनोजितेन्द्रियस्य । सर्वपापनोदनइति गुरुरतारुक्तपापे प्राय-
श्चित्तातिदेशार्थम् ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । पराकशब्दोपवासवचः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वादशाहं अभोजनं द्वादशाहोपवासेन पराकार्यः भवति ॥ २१५ ॥

एकैकं द्वासायेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ॥ उपस्पृशं त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्दश्यामुपोष्यत्वयंभूतायां पौर्णमास्यां पंचदश्यासांनभूयात् । घासप्रमाणं चास्याधिकारेण घासानुमंत्रणं च । आप्यायत्वसन्तेपयांसीति स्मृत्यन्तरोक्तो विधिरपेक्षितव्यः । एकशास्त्रत्वात्सर्वस्मृतीनामसतिविरोधे स मयं योज्यं विरोधे तु विकल्पः । प्रतिपदमारभ्यैकैकं घासं दिवसे दिवसे द्वासायेत् प्रतिपदि चतुर्दशद्वितीयस्यां त्रयोदशेत्यादिया वच्चतुर्दश्यामेको घासो भवति ततोऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येकं घासमभूयात् द्वितीयस्यां द्वावेवमेकैकं वर्धयेद्यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्ति । उपस्पृशन्स्नानं कुर्वन् त्रिषवणं प्रातर्मभ्यंदिना पराह्नेषु त्रिनिशायामिति निवर्तते विशेषविहितत्वात् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकैकमिति पौर्णमास्यां पञ्चदशघासान्भुक्त्वा प्रतिपत्पशुत्यैकैकघासापचयः । अमावास्यायां मध्ये उपोष्य प्रतिपदादि एकद्विक्रमेण घासवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदशघासा इत्यर्थः । पिण्डः घासः ॥ २१६ ॥

(३) कुड्मूकः । सायंप्रातर्मभ्याह्नेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदशघासान् शित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्क्रमेणैकैकं घासं ह्नासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको घासः संपद्यते । ततोऽमावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्पशुतिभिरेकैकं घासं तृदिनयेदेव पौर्णमास्यां पञ्चदशघासाः संपद्यन्ते । एतत्पिपीलिकामभ्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । चान्द्रायणस्य लक्षणमाह एकैकमिति द्वाभ्याम् पौर्णमास्यां पञ्चदशघासान् शित्वा कृष्णपक्षप्रतिपत्क्रमेणैकैकं घासं ह्नासयेदमावास्यायामुपोषणमेव । ततः शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तमेकैकक्रमेण पञ्चदशघासान् वर्धयेदिति । पिपीलिकामभ्याख्यमिदं कृष्णपक्षादिनियतम् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । अथ चान्द्रायणमाह एकैकमिति कृष्णे कृष्णपक्षे ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुक्ले एकं पिण्डं कवलं वर्धयेत् । च पुनः कृष्णे एकं पिण्डं ह्नासयेत् । त्रिषवणं त्रिकालस्नानं । वसिष्ठः ॥ एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्नासयेत् । इन्दुक्षये च भुञ्जोत एष चान्द्रायणो विधिः ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमभ्यमे ॥ शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं ब्रतम् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । यवमभ्यमेऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येको घासः । द्वितीयस्यां द्वौ यावत् पौर्णमास्यां पंचदश पुनः प्रतिपदमारभ्य कृष्णपक्षे एकैकघासापचयो यावदमावास्यामुपवासः ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अमावास्यायाः प्रतिपदाद्यैकैकघासवृद्ध्या पञ्चदशघासान्पौर्णमास्यां भुक्त्वा एकैकापचयेन प्रतिपदादिषुदर्शे नोपवास इत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(३) कुड्मूकः । एतमेव पिण्डं ह्नासवृद्धिं त्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमभ्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत् । ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकं पिण्डं वर्धयेत् । यथा पौर्णमास्यां पञ्चदशघासाः संपद्यन्ते ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्यैकैकं पिण्डं ह्नासयेद्यथाऽमावास्यायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तं पञ्चदशघासान् वर्धयित्वा ततः कृष्णप्रतिपदारभ्यैकैकं घासं ह्नासयित्वाऽमावास्यायामुपोषणमिति यवमभ्याख्यम् ॥ तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिखण्डं संमितान् ॥ एकैकं ह्नासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन्निति याज्ञवल्क्योक्तैः ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । यवमभ्याख्यं चान्द्रायणमाह एतमेवेति ॥ २१७ ॥

अष्टावष्टौ समश्रीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ॥ नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणंचरन्
॥ २१८ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रत्यहमासमष्टौयासान्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य शुक्लपक्षाद्वा यतिचान्द्रायणंभवति । मध्यंदिने स्थि-
तः प्रवृत्ते पूर्वाह्णापराह्णौवर्जयित्वेत्यर्थः । शिष्टं प्रसिद्धम् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापि मासइतिवर्तते । हविष्याशीति सर्वव्रतसाधारणमप्यत्रोपदर्शितं अवश्यंकाप्युपच-
दर्शनीयत्वात् ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य मासमेकसंयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौयासा-
मध्यंदिने भुञ्जीत । मध्यंदिनइति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । यतिचान्द्रायणंत्वाह अष्टाविति । कृष्णपक्षाच्छुक्लपक्षाद्वाऽऽरभ्य मासमेकप्रत्यहमष्टौ यासान्-
हविष्यान्मध्यंदिनेऽश्रीयात् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । यतिचान्द्रायणमाह अष्टाविति हविष्यपिण्डानित्यन्वयः ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ २१८ ॥

चतुरःप्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रःसमाहितः ॥ चतुरोःस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणंस्मृतम् ॥ २१९ ॥

(१) मेघातिथिः । अत्रप्रातः शब्दोस्तमयसाहचर्यात्सूर्योदयप्रत्यासन्नकालंलक्षयति अस्तमितेसूर्येप्रदोषइत्य-
र्थः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुरइत्यत्रापि मासएवावधिः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रातश्चतुरोयासान्श्रीयात् अस्तमिते च सूर्ये चतुरोयासान्भुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणंमुनिभिः
स्मृतम् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । शिशुचान्द्रायणं लक्षयति चतुरिति । शिशुभोजनकाले प्रातस्त्रिघटिकोज्ञेयइतिस्मृतेः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । शिशुचान्द्रायणमाह चतुरइति ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुरःपिण्डान्प्रातरश्रीयात् चतुरोऽस्तमिते सूर्ये एतच्छिशुचान्द्रायणंभवेत् ॥ २१९ ॥

यथा कथंचित्पिण्डानांतिस्त्रोऽशीतीः समाहितः ॥ मासेनाश्रन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥
॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । कस्मिंश्चिद्विसे चतुरोयासान् कस्मिंश्चिद्दशकस्मिन्विनाश्राति यथाकथंचित्त्रिंशद्वात्रौप्रवृ-
त्तिः । यदिकस्मिंश्चिद्विसेषोऽशौ अयंतुनियमःतिस्त्रोशीतीर्मासेनेतिद्वेशतेचत्वारिंशदधिके चंद्रलोकं प्राप्नोति ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकैकदिनभोज्यमासनिघर्मविना चत्वारिंशदधिकशतद्वयमित्यर्थेयासानां मासेन भोज-
नात् अपरंचान्द्रायणम् । पिपीलिकमभ्येहि प्रथमे चान्द्रायणे पौर्णमास्यामारम्भे पञ्चदशप्रासाअधिकाभुक्तास्तैःसह तिस्रो-
ऽशीतयोभवन्ति तद्वेषैव यतिशिशुचान्द्रायणयोरत्र प्रासाशीतित्रयोपयोगः । यवमध्येतु पञ्चविंशत्यधिकप्रासशतद्वय-
मेव ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । नीवारादिहविष्यसंबन्धिनां ग्रासानां द्विशते चत्वारिंशदधिके कदाचिद्दशकदाचित्पञ्चकदाचित्त्रयोदशकदाचिदुपवासइत्येवमाद्यनियमेन यथा कथंचित्पिण्डान्मासेन संयतवान्भुज्जानश्चन्द्रसलोकतां याति । एवं पापक्षयार्थमभ्युदयार्थंचेदमुक्तं । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ धर्मार्थयश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतां ॥ कृच्छ्रकृच्छर्मकामस्तु महर्ती श्रियमाप्नुयात् ॥ अतः प्राजापत्यादिकृच्छ्रमभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । यथा कथंचित्कृच्छ्रपक्षवारभ्य नत्वनियमेन व्रतस्य नियमरूपत्वात् । तिस्रोऽशीतीश्वत्वारिंशदधिकशतद्वयम् ॥ मेधातिथिस्त्वनियमपक्षः कदाचित्चत्वारि कदाचिद्दशेति । चन्द्रस्यैतिसलोकतामित्यनेन चान्द्रायणस्य काम्यत्वमपि धर्मार्थयश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतामितिसंवादात् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । पिण्डवृद्धिं ह्यसौ भोजनकालनियमश्च पिण्डसंख्यानियमश्च नाश्रयणीयइति सूचितम् ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । हविष्यपिण्डानां तिस्रोऽशीतीः चत्वारिंशच्छतद्वयसङ्ख्याकं २४० मासेन अशनन् चन्द्रस्य सलोकतामेति । अष्टौ प्रत्यहमश्रीयादित्यर्थः । चत्वारिंशच्छतद्वयं इति ज्ञेयम् ॥ २२० ॥

एतद्ब्रूतास्तथादित्यावसवश्वाचरन्व्रतम् ॥ सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्चान्द्रायणव्रतं सर्वदेवाः समाचेरुः सर्वेषामकुशलानां विमोक्षाय न केवलं यत्रैवोक्तमनुक्तेष्वपि दृश्यम् । तदुक्तं कल्लौकिकं चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानि । अत्रेदं संदिश्यते यदेतत्सर्वप्रायश्चित्तवचनं किं तन्नेत्रेण सर्वेषां शोधनमुत्तमयोगसिद्धिर्न्यायेन प्रतिनिमित्तमावर्ततइति । उच्यते यद्यप्येतन्न्याय्यनिमित्तावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिरिति तथापीदमनाम्ना तत्र प्रतिपदप्रायश्चित्तनिमित्तेष्वसंविदिषु कृतसंभावनायामाग्रायते । तत्र येषां तावत्संभावनामात्रेण शुद्धिः क्रियते तथासंवत्सरस्यैकमपीति । तत्र निमित्तस्याजिश्चित्त्वाद्दुपपत्तेः कुत आवृत्तिर्न भवो यथासुप्तस्य परिवर्तनैः शय्यागतसूक्ष्मप्राणिवधस्तथा नगरस्य रथ्यासुभ्राम्यतः परस्त्रीमुखसंदर्शनमागृहप्राप्तेरसकृत्संभवति तादृग्विषये तत्र भावएव युक्तः । दर्शितं चैतत् असंभवंतामित्यादौ समुदायवधएकंप्रायश्चित्तमिति । यानि च गरीयांसि पापानि तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तान्याग्रातानि । इदं च यथाप्रदर्शितएव विषये भवितुमर्हति महत्त्वाच्चानावृत्तौ न्याय्यं तस्मात्संशितेष्वपि कथंचित्प्रायश्चित्तेषु न निमित्तान् नरोत्पत्तौ युक्तएव तत्र भावः । तथाच तत्र धर्मएव न्याय्यइति दर्शयति । यद्वाच नक्तं चैनश्चरुम यत्त्वपंतश्चरुम यज्जायतश्चापियदिति च । वीन्सायां युगपदशेषपापवर्जनम् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकुशलं पापम् ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतच्चान्द्रायणख्यं व्रतं रुद्रादित्यवसुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सकृदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तचान्द्रायणचतुष्टयेऽर्थवादमाह एतदिति । अत्र रुद्राद्याभाववृत्त्यपेक्षया तथाच । श्रुतिः । अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानो मन्नादः स्यामिति ॥ सकृत्तिकाभ्योष्टाकपालं निरवपत् सोऽग्निरभवदित्यष्टाकपालयागनिर्वापानन्तरं अग्निभावश्रुतेरिति । सर्वाकुशलमोक्षाय सर्वपापनिवृत्तये । पापोद्देश्यकव्रतानामपि नान्तरीयकामदत्वं न विरुद्धमिति । तथाच श्रुतिः ॥ यथाभेनिमित्ते छायागन्धावनुत्पद्येते एवं धर्मवचिन्वानस्यार्थकामौ प्रसिध्यतइति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ धर्मार्थयश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ कृच्छ्रकृच्छर्मकामस्तु महर्ती श्रियमाप्नुयादिति ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । एतत्कल्लादिव्रतम् ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । रुद्रादयः सर्वे अकुशलमोक्षाय ॥ २२१ ॥

महाव्यादतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ॥ अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवंच समाचरेत् ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रवदन्ति सर्वेष्वेतेष्विति कर्तव्यतेयमुच्यते सर्वहोमेष्वप्यद्रव्यमनुपात्तेद्रव्यविशेषेर्दाशतस्वयं-
ग्रहणात्परकर्तृकतानिवर्तेत किंपुनरयंहोमोलौकिकेऽग्रावनावसथ्यस्यभवतिनेतिविचार्यते । इदमेवतावद्विचार्यकुतोऽग्नौहोमः
प्रक्षेपावधिकस्यागोजुहोतेरर्थः । तत्र यस्मिन्कस्मिंश्चिदाधारेप्रक्षेपेणसिध्यत्येवहोमः ततश्च स्थलेजलेवाग्नौवाक्रियतांहोमो-
मृत्प्राग्निमस्तुनलौकिकेऽग्नौहोमः ग्राम्याग्नौतस्यतद्धोमप्रतिषेधात् । समाचारादग्निसिद्धिरितिचेत्समाचारएवतर्हन्विष्यतां गृ-
हकारैस्तत्प्रणीताभ्यधिकारैः कृच्छ्रविधिषु होमआम्नातः । तदर्थेनेनानावसथस्य प्रायश्चित्तेनाहोमकाःकृच्छ्राः । अभ्युदया-
र्थिनस्तुनैवानग्निकस्य सन्ति सर्वागोपसंहारेण फलसिद्धेरहिंसा शिष्यभृत्याद्यपि ताड्यनताडनीयं सत्यंनर्मणापि नानृतं
यदिवपुरुषार्थतयाप्राप्तयोरङ्गत्वायविधानं आर्जवमक्रूरता ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । चान्द्रायणव्रतान्याह महाव्यादतिभिरिति । तिसृभिः समस्ताभिरित्यर्थः । आज्यंहविर-
नादेशइतिवचनादाज्येन होमः । आर्जवमवक्रताम् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । महाव्यादतिभिर्भूभुवः स्वरेताभिः आज्यंहविरनादेशेजुहोतिषु विधीयत इति परिशिष्टवचनादा-
ज्येन प्रत्यहंहोमंकुर्यात् अहिंसा सत्याक्रोधाकौटिल्यानि श्वानुतिष्ठेद्यद्येतेनानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्गत-
यायमुपदेशः ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राजापत्यानां सर्वेषामुत्तराङ्गमाह व्यादतीतिचतुर्भिः । व्यादत्यादिपञ्चकमाचरेदनुति-
ष्ठेत् ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । अथव्रतधर्मानाह महेति ॥ २२२ ॥

(४) रामचन्द्रः । कृच्छ्रचान्द्रायणनियमानाह महाव्यादतिभिरिति । महाव्यादतिभिः समस्ताभिः ॐभूःत्वाहा ॐभुवः
त्वाहा ॐस्वःत्वाहा आभिर्होमः कर्तव्यः ॥ २२२ ॥

त्रिरहस्त्रिनिशायां च सवासा जलमाविशेत् ॥ स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिरहइतिसवनेष्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनमिति गौतमोनिशायामपित्रिषुयामेषु महानिशांवर्जयि-
त्वातदवधिनहि अस्तिस्नानकालः । यदेववासोयुगमाच्छादनार्थमौचित्यप्राप्ततेनैवसहजलंप्रविशेदाविशेदितिनोद्धृतोदकेने-
त्यर्थः । स्त्रियोब्राह्मणीरपिनाभिभाषेत अन्यत्रमातृज्येष्ठभाग्न्यादिभ्योभार्ययासहकर्मोपयोगीसंलापोननिषिध्यते अन्य-
स्तुनकर्तव्यएव ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रिरहः आदिमध्यान्तेषु । एवं निशायाः । एतच्च न पिपीलिकमध्ये तत्र त्रिषवणोक्तेः ।
नापि यवमध्ये तत्र पूर्वधर्मातिदेशात् । तथा न तमकृच्छ्रे सकृत्स्नायीत्युक्तेः ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । अहनि रात्रावादिप्रध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलेनद्यादिजलंप्रविशेत् । एतच्चपिपीलिकामध्ययवमध्य-
चान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयं । तयोर्हपस्पर्शात्रिषवणमित्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद्व्रतं कदाचित्संभाषणं कुर्यात्
॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिरहितिर्विप्सा । अहः प्रातःकाले निशायां सायंकाले मध्याह्ने च प्रत्यहंस्नानत्रयं कुर्यात्-

त । तेनन्यूनातिरिक्तसंख्याव्यवच्छेदः । सचैलत्वादिगुणविधिः । एतत्तु चान्द्रायणद्वयाङ्गमितिकेचित् । तत्र तत्ररुच्छातिरि-
क्ते सर्वत्र ॥ कुर्यान्निषवणस्नायी रुच्छं चान्द्रायणं तथा ॥ पवित्राणि जपेत्पिण्डाङ्गायभ्या चाभिमन्त्रयेदिति याज्ञव-
ल्क्योक्तेः ॥ पिण्डान् घासान् तेष्वेवमित्युपसंहारदर्शनाच्च सन्निधेः प्रकरणस्य बलवत्त्वात् । अन्यथा सर्वशब्दपीडा स्या
त्सर्वव्रतशेषत्वात्स्नानस्य उपस्पृशंस्निषवणमितिवक्ष्यमाणमनुवादभात्र य एवंविद्वान्पौर्णमासी यजतइतिवत् ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । कर्हिचिदापद्यपि ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिः अङ्गः त्रिः निशायां प्रातःसायं जलं आविशेत् स्नायादित्यर्थः ॥ २२३ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ॥ ब्रह्मचारी व्रती चस्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्थितआसीनउपविष्टोऽथवा नक्तचिनिषीदेदशक्तावधःशयीत नपर्यङ्के । ब्रह्मचारीमैथुननि-
वृत्तः व्रती शिष्टाप्रतिषिद्धेषु नियमगृह्णीयादिदमयानकर्तव्यमिति गुर्वादीनामर्चापणतेन सगनुलेपनाद्युपहर्तव्यम् ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानमुत्थितत्वम् । आसनमुपवेशनम् । विहरेत् कालंनयेत् । यथा गौतमः । तिष्ठेदर्हान
रात्रावासीतेति । अधोभूमौ । ब्रह्मचार्यष्टाङ्गमैथुननिवृत्तः । व्रती मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यं चेति शङ्कोक्तव्रताङ्गकारी
॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । अहनि रात्रौ चोत्थितआसीनः स्यान्नतु शयीत । असामर्थ्ये तु स्थण्डिले शयीत नखट्टादौ । ब्रह्म
चारीस्त्रीसंयोगरहितव्रतः व्रतीमौञ्जीदण्डादियुक्तः ॥ पालाशंधारयेद्दण्डं शुचिर्मौञ्जीं च मेखलामिति यमस्मरणात् । गुरुदेवब्रा-
ह्मणानांचपूजकोभवेत् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् स्थानेति । विहरेन्नशयीत शक्तःसन् । अशक्तःशयीतेतिभावः ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । विहरेत्कालक्षेपंकुर्यात् ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशक्तः अधः भूमौ शयीत ॥ २२४ ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥ सर्वेष्वेव व्रतेष्वेव प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । सावित्रीतत्सवितुरिति गायत्री सविमृदेवत्वाज्जपचोदनासु सावित्रीशब्देन तस्याः सर्वत्राधिकारः ।
पवित्राण्यधमर्षणपावमानीपुरुषसूक्तादीनि शुक्रियाभ्यायाजनरौहिरणेयादीनि सामानि सर्वरुद्धेषु आदृतोयत्नवान् । सर्व-
स्वित्यादिश्लोकपूरणस्तथाविधस्यैवाधिकारात् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जपेन्नित्यं दिवा रात्रौ च । पावनानि पवित्राण्यस्यवामीयादीनि । व्रतान्तरेष्वप्येतदिति
सर्वेष्विति । एवमुक्ताभुंजीत कान्येष्वपि प्राजापत्यादिषु तथा प्रायश्चित्तार्थेष्वपि कुर्यात् ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्रीं च सदा जपेत्पवित्राणि आधमर्षणादीनि यथाशक्तिजपेत् । एतच्च यथाचान्द्रायणे तथा
प्राजापत्यादिरुद्धेष्वपि यज्वान्प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सेति । पवित्राण्यधमर्षणादीनि आदृतः श्रद्धालुः प्रायश्चित्तार्थं तत्सहकारितया जप-
दित्यन्वयः । अतएव न व्रतेषु शूद्रस्याधिकारः किन्तु तपःशूद्रस्य सेवनमिति बक्ष्यति । अतएवोक्तम् । न शूद्रे पातकं किंचि-
त् । प्रातिविकपापानुरूपप्रायश्चित्तादर्शनात्ममोमंत्रजपोवा ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । पवित्राणि पावमाभ्यादीनि ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पवित्राणि शक्तितः अस्यवामीयादीन् मन्त्रान् जपेत् एवं सर्वेषु प्रायश्चित्तार्थे आदृतः ॥ २२५ ॥

एतैर्द्विजातयः शोध्यन्तैराविष्कृतैः ॥ अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । आविष्कृतप्रकाशलोकविदितमेनः पापं येषां तैः कृद्भिः शोभ्याः । येतुरहस्यपापास्तेषां कच्छत-
पाप्सि किं तर्हि मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् । यदि तावत्परिषदः न नुरहस्येषु नास्ति परिषद्मनमाविष्कृतं न स्याद्दिदुषाहितत्राधि-
कारः उच्यते न प्रायश्चित्तमनागतं शोधयेदित्युच्यते अपितु शास्त्रव्याख्यानकाले शिष्याणामुपदेशादिदरहस्येषु शोधनं बो-
द्धव्यमिति ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आविष्कृतैः प्रख्यातपापाः । अनाविष्कृतपापाः तत्पापहेतुकमाविनाभूतव्यतिरिक्तै-
रज्ञातपापास्तान्मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् पावनतया विहितैः । एवं च परस्त्रीगमनादौ तत्क्रियाविनाभूतया परस्त्रिया तत्ज्ञा-
नेषु न रहस्यत्वाभावः तदन्येन तु कर्तव्यव्यतिरिक्तेन ज्ञाते रहस्यत्वमपैति ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । लोकविदितपापाद्विजातयपरिषदप्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणपरिषदाशोधनीयाः । अमकाशितपापास्तु
पानवान्मन्त्रैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने रहस्यत्वस्य नाशः तथाप्यमुकपापे कृते केनापि लोका-
विदिते क्रियायश्चित्तस्यादिति सामान्यप्रश्ने न विरोधः ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकटपापिनां व्रताभ्युपसंहरन्मन्त्रपापस्य प्रायश्चित्तमुपदिशंस्तपःश्रेष्ठ्यमाह एतैरित्येकविंश-
त्या । अनाविष्कृतपापान् स्त्रीपुंमिथुनातिरिक्ताविदितान् । एतस्य पापस्येदंप्रायश्चित्तमिति परोक्षवादेन पृष्ठापरिषन्मन्त्राद्यु-
द्देशेन शोधयेदिति शेषः ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । यायेतानि व्रताभ्युपदिष्टानि तानि प्रकाशितानां प्रायश्चित्तमप्रकाशितानां जपहोमादय इत्याह एते-
रिति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आविष्कृतैः लोकविदितैः एतैर्व्रतैर्द्विजातयः संशोभ्याः । तु पुनः अनाविष्कृतपापान्
रहस्याचरितपापान् मन्त्रैर्होमैः शोधयेत् ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ॥ पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्राणां विदितेऽन्येषामन्येवंकर्मात्मोतिप्रकाशयेत् एतत्ख्यापनमनुतापः । तस्मात्तापेन धिक्मां-
महदकार्यमकरवमनार्थमेदुष्कृतकारिणो जन्मन्येवमादिः चित्तपरिखेदः । अध्ययनं सावित्र्याजपोवेदपाठोवाहिसायामन्व-
शासमर्थस्य तपसिदानं एतदाहेदानीं न चापदिति प्रक्रांततपसः आपदिपीडायामनिग्रहणदानम् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ख्यापनेन प्रकाशपापानां पुनः प्रकाशनेन । अनुतापेन रहस्ये प्रकाशे च । तपसा ना-
पकादिना । अध्ययनेन जपेन । आपदि तपोजपाशक्तौ दानेन ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन धिक्प्राप्तपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुध्यति । तपसा
वोयरूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते । तपस्याशक्तो दानेन च पापान्मुक्तो भवति । ख्यापनं चेदंप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्ग-
तुल्यं रहस्यमायश्चित्ताङ्गरहस्यस्वहानिप्रसङ्गात् । अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्गमेव दानेनेति प्राजापत्यव्रतएकधेनुविधानात्
धेनुश्च पञ्चपुराणीया त्रिपुराणीया वेति एतेन ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते माप्ति सार्धद्वयप्राजापत्यान् वत्सरे
वशादेन बोधयति द्वादशभिर्वर्षैः पञ्चदशतत्रयधेनवो भवन्तीति ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । ख्यापनेन मयेदंकृतमितिकथनेन तत्कथने लोकावज्ञास्पदत्वात् पुनर्न प्रवर्ततइतिभावः । अनुतापेन धिगस्तु मामित्यनुशोचनेन । तथाच विष्णुपुराणम् ॥ कृते पापेऽनुतापोवै यस्य पुंसः प्रजायते ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ आपदिपूर्वोक्तशक्तौदानेनैव ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । अथोभयेषु पापेषु प्रायश्चित्तविशेषापद्धर्मानपरानाह ख्यापनेनेति । ख्यापनप्रकाशितपापविषयं सामर्थ्याद्रम्यते इतराण्युभयविषयाणि दानेनचापदीत्यापद्गहणात्सर्वैः प्रायश्चित्तविशेषैर्दानस्यतुल्यार्थता नानुतापाद्विगते-
त्यस्यप्रपञ्चइति ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ख्यापनेन पापानां कथनेन रहस्यस्यानुतापेन च पुनः तपसा वेदाभ्ययनेन आपदिदाने-
न ॥ २२७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मस्त्वयंकृतवानुभाषते ॥ तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । ख्यापनविधेरर्थवादः । नरोऽधर्ममिति नञः प्रश्लेषो धर्मस्य स्वयंख्यापनं निषिद्धं न गुणाः स्वयंवा-
च्याइति प्रकृतश्चाधर्मएव तेनाधर्मेणेति श्रूयतएव ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ख्यापनस्य पापक्षयत्वं दृढयति तथायथेति ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा यथा स्वयंपापंकृत्वा नरोभाषते लोके ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन सर्पद्व जीर्णत्वा-
मुच्यतइति ख्यापनविधेरनुवादः ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र ख्यापनानुवादयोरर्थवादमाह यथैति त्रिभिः । तेनोक्तेन अधर्मेण त्वचेवाहिः ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । अनुतापं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति यथेति ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरः स्वयमधर्मकृत्वा अनुभाषते कथयति तथा तेनाधर्मेण मुच्यते कइव अहिः त्वचेव ॥ २२८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतंकर्मगर्हति ॥ तथा तथा शरीरंतत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । शरीरमन्तरात्मैव नभूतात्मा पुण्यपापयोस्तदाश्रयात् । उपचाराद्धि आत्मनः शरीरशब्दो-
दृष्टव्यः । अनुतापार्थवादोऽयं गृह्यता ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुतापस्य पापनाशकतां दृढयति यथायथामनइति । शरीरं लिङ्गदेहः ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतंकर्मनिन्दति तथा तथा शरीरजीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्ते-
भवति अयमनुतापानुवादइति ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । पापकर्तुर्मनः पापकर्मगर्हति शरीरं लिङ्गदेहम् ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । निन्दत्यनुतपति शरीरमिति शरीरस्य आत्मा लभ्यते शरीरमिति साधुः पाठः ॥ २२९ ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्मुच्यते ॥ नैवं कुर्यात्पुनरिति निदृच्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तपर्यन्तमित्याहुस्तदयुक्तं संतापो मनःपरिखेदः प्रमाद्यैतन्मयाकृतमित्येवं रूपः । निवृत्तिरु-
संकल्पोनकर्तव्यः पुनरितिक्रियाभेदं च दर्शयति क्त्वाप्रत्ययेन संतप्य निवर्ततेत्यतः प्रायश्चित्तवत्ख्यापनानुतापनिवृत्तयः
प्रायश्चित्तिनाकर्तव्याः । मयतः सिद्धिमामोति ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संतप्य संतापानन्तरं प्रायश्चित्तमल्पमपि चरित्वेति तात्पर्यम् । न केवलमुत्पन्नपापस्य शाश्वतपुनरुत्पन्नस्याप्यनुत्पादः पश्चात्तापादित्याह नैवमिति । पूयते संभवदुत्पत्तिपापशून्यो भवति ॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः । पापं कृत्वा पश्चात्संतप्य तत्तात्पापान्मुच्यत इत्युक्तमपि नैव कुर्यात् पुनरित्येवमनूदितं । यदा तु पश्चात्तापो नैव पुनः करिष्यामीति एवं निवृत्तिरूपसंस्कारफलकः स्यात्तदा सुतरां तत्तात्पापात्पूतो भवतीति । एतच्च निवृत्तिसंस्कार-य प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताद्विधानार्थम् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । न कुर्यामिति निवृत्त्या पूयते पुनरपि न प्रवर्तते ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः एवं पापं न कुर्यात् इति निवृत्त्या सः पूयते ॥ २३० ॥

एवंसंचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ॥ मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति कृत्स्नस्य विधिनिषेधसमूहस्य प्रत्यवमर्शः प्रेत्य कर्मफलोदयं शुभस्य कर्मणः स्वर्गादिक-प्राप्तिरशुभस्य नरकोपपत्तिरकृते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तं चातिदुःखरूपमेतन्मनसि संचिन्त्य शुभं कर्म समाचरेत् विहितं शुभं तत्तात्पापसंस्कारमूलः कामो वाक्यार्थानियता इति च तस्माद्यद्यपि नहिं स्यादित्युच्यमननिपातनेदण्डादेः परदुःखोत्पादने उच्येते । ताप्येवमादिशास्त्रपर्यालोचनयाध्यवसायादिनिषेधः । एवमभक्ष्यभक्षणादावपि द्रष्टव्यं यद्यपि भक्षणमात्रादन्नादिनिगण-यन्तं तथापि मानसोऽध्यवसायो निषिद्ध एव । एवमगम्यागमनेपि । यद्यपि हीन्द्रियसमापत्तिर्गमनं तथापि तदर्थं अध्यवसायो-यापार एवमादिशास्त्रान्तरैर्निषिध्यते । यद्येवं हननभक्षणागम्यागमनेषु यत्प्रायश्चित्तं तदध्यवसायेऽपि प्राप्नोति नैष दोषः ब्रा-ह्मणवधेतावदिष्टमेव अहृत्वापीति वचनात् । अन्यत्र तु मुख्यस्यैव शब्दार्थस्य परिग्रहो न्याय्यः । प्रतिषेधे तु कशास्त्रपर्या-लोचनया समनोऽप्यपारात्प्राप्तभूतिकायाऽप्यपारपर्यन्तविषयोऽवतिष्ठते । यद्येवं निन्दितं समाचरेन्निति प्रायश्चित्तनिमित्तोपदे-शात्प्रतिषेधानुसारि प्रायश्चित्तं प्राप्नोति कएवमाहनास्ति प्रायश्चित्तमिति किञ्चित्च्छब्दचोदितान् भवत्यन्यस्य लघुकृत्यन्तथा-सर्वप्रायश्चित्तानामेवमादिरपि विषयो न्याय्यः । कुतः पुनर्यविशेषो लभ्यते प्रतिषेधाध्यवसायादिति प्रायश्चित्तानितु शब्दार्थ-वैवं व्रतनियमधर्माश्च सर्वे संस्कारजा इति । अनेन विधिप्रतिषेधावेवोच्येते । व्रतानि विधिरूपाणि यमाः प्रतिषेधलक्षणास्तत्रै-व च कृतार्थत्वा नैमित्तिकेषु यावत्प्रवर्तितुमर्हन्ति अस्तित्वप्रतिषेधसामान्यनिमित्तमतो भवति प्रायश्चित्तं न च परद्रव्येष्वभिधान-मतिचात्रैवान्ते दर्शयिष्यामः ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवं संचिन्त्य प्रायश्चित्तम् । तथा प्रेत्य मरणानन्तरं कर्मफलस्य नरकोदरुदयम् । मूर्तिर्दे- ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाङ्कायैः शुभमेव सर्वकर्म कुर्यादि-फलत्वात् नाशुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च एवमिति प्रेत्य कर्मफलोदयं वक्ष्यमाणं यातनोत्थम् । मूर्तिभिर्देहैः शुभमेव समाचरेत् । अनुतिष्ठेत् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाङ्कायैः ॥ २३१ ॥

ज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्मविगर्हितम् ॥ तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं समाचरेत् ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतप्रायश्चित्तस्यापि पुनरकार्यप्रवृत्तावधिकतरं प्रायश्चित्तमिति एवमर्थद्वितीयं समाचरेदिति ।

अथवानिवृत्तेरनन्तरोपदिष्टाया अर्धवादोद्वितीयं न समाचरितव्यमिति । अतन्महातम्यं तस्मादाद्यकृताद्यतिक्रमाद्विमुक्तिमिच्छन्-
मोक्षमिच्छन् पुनर्मकुर्यादतश्चैतदुक्तं भवति । कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न विमुच्यते यदि पुनः समाचरति न च निष्कृतौ कृतायामकृताया-
मपि मोक्षायुक्तोऽतो मुक्तस्य मुक्तिमन्विच्छन्निति शेषपद्यते तस्मादाधिक्याय पुनर्वचनम् ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वितीयनाचरेत्पापं द्वितीयकरणेन पूर्वस्यापि बहुमायश्चित्तापनेयता भवतीत्यर्थः ॥ २३२ ॥

(३) कुट्टूकः । प्रमादादिच्छातोवा निषिद्धकर्मकृत्वा तस्मात्पापान्मुक्तिमिच्छन् पुनस्तन्म कुर्यात् एतच्च पुनः कणे
प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अतएव देवलः ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं भवेदिति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह तस्मादिति । तस्मादज्ञानादि कृताद्विशुद्धितस्मात्पूर्वाघितपापात् द्वितीयं तज्जातीयं
न समाचरेत्कुर्यात् । किमुक्तिमितिकचिन्पाठः । अतएव देवलः ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं स्थितम् ॥ तृतीये
त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतआह अज्ञानादिति । द्वितीयं पुनरपीतियावत् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञानात् यदिवाज्ञानात् तस्माद्विमुक्तिमिच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ॥ तस्मिन्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । असत्यांचित्तशुद्धौ विहितातिरेककरणार्थमिदं दुष्कृतैकर्मण्यलाघवंकापिविचिकित्सायदि भ-
वति । ततः कृतेऽपि प्रायश्चित्तश्चात्मनः प्रसादोत्पत्तेरावर्तयितव्यम् । तपोग्रहणं दानादीनामपि यथाविहितदर्शनार्थम् ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्मिन्कर्मणि प्रायश्चित्ते कृतेऽपि लाघवमक्षीणपापोत्थीतिमतिः । तुष्टिकरं क्षीणपापोहमि-
ति बुद्धेर्जनकम् ॥ २३३ ॥

(३) कुट्टूकः । अस्य पापकारिणी यस्मिन्मायश्चित्ताख्ये कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य संतोषः स्यात्तस्मिन्तदेव प्राय-
श्चित्ततावदावर्तयेद्यावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्मिन्निति । यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कृते । अलाघवमसंतोषः । तस्मिन्तदेव प्रायश्चित्त-
तावदावर्तयेद्यावन्मनसः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । अथतपः प्रपञ्चयति यस्मिन्निति अलाघवं गौरवं तुष्टिरितियावत् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्सुकृतेः कर्मणि मनसः अलाघवं स्यात् चित्तस्य असंतोषः स्यात् तस्मिन्तावत्तपः
कुर्यात् । यावन्मनः तुष्टिकरं भवेत् यस्मिन्पापे कर्मणि कृते प्रायश्चित्ते निष्पापोहमित्यात्मनि लघुतामेति ॥ २३३ ॥

तपोमूलमिदं सर्वदैवमानुषकंसुखम् ॥ तपोमध्यबुधैः प्रोक्तं तपोन्तवेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्यलोके यत्सुखमाभिमानीकं जनपदैश्च यदीदि यच्चैहिकमरोगित्वादि यच्च सांसारिकं धनपुत्रा-
दि संपत् यथाभिमतकान्तादिविषयोपभोगलक्षणमैन्द्रियकं यच्च वैदेषु मनुष्याणां शतमानन्दाः स एक आजानदेवैवित्यादितस्य
सर्वस्य तपोमूलं उत्पत्तिकारणं तपोमध्यमुत्पन्नस्य स्थितिर्मध्यावस्थाऽतीतस्य तदपेक्षयेति वेदविदां दर्शनं यथैव कर्माणि स्वर्ग-
यामाद्यभिमतफलसाधनान्येवं तपोविज्ञेयम् ॥ २३४ ॥

(२३३) स्वरुते = सुकृते (क, ख)

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूलं जन्महेतुः । देवं देवानां सुखम् । मानुषकं मनुष्याणाम् । मध्यं स्थितिहेतुः । अन्तो-
नाशहेतुः वैषयिकसुखस्यापवर्गकारी । तत्रयं तपएवंत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यदेतत्सर्वदेवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः कारणं तपसेव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तःप्रतिनियत-
विधिरेव देवादिसुखस्य तपसा अननादादिष्टं वेदार्थज्ञैरुक्तं उक्तप्राजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकतपः । प्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणं च
सर्वतपोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तपसोनासाध्यमित्यादिदयान्ताह तप इति । तपोमूलं तपएवोत्पत्तिहेतुः । मध्यं स्थितिहेतुः ।
अन्तं विनाशहेतुः । आसुरतपसा दैवसुखस्य नाशदर्शनात् ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बुधैः तपः मध्यं प्रोक्तं वेददर्शभिः तपः अन्तं शरीरस्यान्ते तपः फलति ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं तपःक्षत्रस्य रक्षणम् ॥ वैश्यस्य तु तपोवार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । नैवमन्तव्यं तपसिसमर्थो तपसर्वफलसिद्धिमवाप्स्यामि विध्यतिशययोगाच्च । विहिताकरणेपि
न द्रव्येण कथं मेनुष्येयो धर्म इति यतो ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं ज्ञानं वेदार्था बोधः तस्मिन् सति न तत्फलसाधनमतो ज्ञानमेव तप उच्य-
ते । महत्यपि व्रतसिद्धिः तेन स्वधर्मो न ह्रातव्य इत्येवमर्थोऽयं श्लोकः । ज्ञानग्रहणं त्वाध्यायग्रहणाध्ययनात्मभृतिसर्वस्वधर्माणां
प्रदर्शनार्थमेवं तपःक्षत्रियस्येति । शूद्रस्य सेवनं द्विजातीनामिति शेषस्तत्सेवाया विहितत्वात् । अस्थचानुवादत्वात् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य यत्तु ज्ञानमसाधारणाभ्युदयहेतुस्तदपि तपएव तपोमूलत्वात् । एवं रक्षणादा-
वपि । सेवनं सेवायां प्रवृत्तिः ॥ २३५ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनं तपोराजस्यस्य रक्षणं तपो वैश्यस्य रुषिवाणिज्यपाशु-
पाल्यादिकतपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्याः पइति वर्णविशेषेणोत्कर्षबोधनार्थम् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । कुङ्कुमाद्रायाणां तपःशब्दप्रसंगेन प्रतिनियतचातुर्वर्ण्यधर्मं तदतिदशान्शूद्रस्य सेवैव तप-
इति विधत्ते ब्राह्मणस्येति । ज्ञानं वेदतदर्थयोः । रक्षणं प्रजायाः । वार्ता रुषिवाणिज्यादिः । सेवनं द्विजानां शुश्रूषा ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणादीनां ज्ञानादीनि यानि धर्मास्तरेभ्यः प्रधानत्वेनोपदिष्टानि तानि तपएव ज्ञानादिभिः प्राप्य-
न्ततपसा प्राप्यत इत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं तपोजन्मत्वात् । तपः क्षत्रस्य रक्षणं प्रजारक्षरूपम् । वैश्यस्य वार्तायां
कारणं तपः । शूद्रस्य द्विजसेवनं तपः ॥ २३५ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ॥ तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अतीन्द्रियज्ञानातिशयासाधनमपि मुनीनां तपोबलेनैवेत्यर्थः । वाङ्मनःकायनियमात्संयतात्मानः
फलमूलत्याहारनियमः । ईदृशेन तपसा त्रैलोक्यं प्रपश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसा योगस्तेन प्रपश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(३) कुङ्कुमः । ऋषयो वाङ्मनःकायनियमोपेताः फलमूलवायुभक्षाः तपसैव जङ्गमस्थावरसहितं पृथिव्यन्तरिक्ष-
पद्मात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तो निष्पापान्तःकरणाः प्रकर्षेण प्रपश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तपसः किं दुरापमस्तीत्यादिदयान्ताह ऋषय इति नवभिः । संशितव्रतास्तपसा तनूकृत-
गपाः । सचराचरस्य स्थावरजङ्गमात्मकं त्रैलोक्यं एकदेशस्थ आर्षेण ज्ञानेन प्रपश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । तपसा त्रैलोक्यं प्रपश्यन्ति तपसा दिव्यज्ञानोभूत्वासर्वविदोभवन्तीत्यर्थः ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋषयः फलमूलाशिनः ॥ २३६ ॥

औषधान्यगदोविद्यादैवी च विविधा स्थितिः ॥ तपसैव प्रसिद्धान्ति तपस्तेषांहि साधनम् ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । औषधानिरसायनानि अगदाध्याभ्युपशमभेषजानि । विद्या भूतविशेषादिविषया दैवीस्थितिः । णिमादिशक्तियोगोऽनेकप्रकारः ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औषधानि भेषज्यानि । अगदाविषघ्नमन्त्ररूपाणि । विद्या वेदार्थज्ञानानि । दैवीस्थितिः । रिन्द्रत्वादिका । प्रसिद्ध्यन्ति प्रकर्षेण सिद्ध्यन्ति फलन्ति ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । औषधानि व्याभ्युपशमनहेतुकानि । अगदोगदाभावोर्नैरुज्यमितियावत् । विद्याब्रह्मधर्मचर्यात्मक-वेदार्थज्ञानवेदसंबन्धिनो च नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिः । इत्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते यस्मात्तपःप्राप्तिर्निमित्तम् ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । औषधानि महौषधिप्रभृतीनि । अगदः गदोरोगस्तन्निरसनं । सुश्रुतशास्त्रं तपसैवनिमित्तम् । विद्याब्रह्मविद्या ॥ तपसाब्रह्म विजिज्ञासत्वेतिश्रुतेः ॥ दैवीचन्द्रलोकादिसंस्थितिः चन्द्रस्यैतिसलोकतामित्युक्तेः । प्रकृतयो-त्पद्यन्तइत्याह प्रसिद्ध्यन्तीति ॥ २३७ ॥

(५) नन्दनः । अगदोध्याधिरहितोविविधा दैवी स्थितिः विविधदैवतामामिः अत्र कारणत्वेनोक्तं तपस्तेषांहिसाध-नमिति । तेषामौषधादीनांसाधनंसाधकम् ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । औषधानि विषघ्नमन्त्ररूपाणि विद्या वेदार्थज्ञानं दैवी इन्द्रत्वादिका विविधा स्थितिर्मर्यादा ॥ २३७ ॥

यदुस्तरं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुष्करम् ॥ सर्वं तु तपसा साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । दुःखेन यत्तीर्यते तदुस्तरं व्याधिनिमित्तमहत्यापदतिबलेन शत्रूणां यदुपरोधः एतदपि तपसा-नांमुसाध्यम् । कृच्छ्रेणयत्प्राप्यते तदुरापमाकाशगमनादि । दुर्गमेघपृष्ठारोहणादि । दुष्करमभिशापवरदानादि । अन्यथा-त्वकरणंयथा संवत्स्यान्यदेवतासृष्टिः । सर्वमेव तपसा सिद्ध्यति । श्लोकत्रयेण संयोगपृथक्कादभ्युदयार्थता कृच्छ्राणामु-च्यते । ननुच प्रायश्चित्तानांप्रकृतत्वात्कृच्छ्रस्तुतिस्तच्छेषतयैवव्याप्या नाभ्युदयार्थिनोविधेयतया नच दुस्तरादयोऽर्थ-वादतयानसंभवन्ति । एवंविधःमहान्तःकृच्छ्रायदुस्तरमपिसमुद्रादितीर्यते किंपुनर्वृत्त्यापनापनोत्स्यते । उच्यते गृहसंस्थितेषु सा-मविधौचाननुक्रम्यैव प्रायश्चित्तानांकृच्छ्रविधिः समाम्नातः तत्रचानारभ्याधीतत्वाद्युक्तैवाभ्युदयार्थता । आहच अथैतान्-कृच्छ्रांश्चरित्वा सर्वेषु वेदेषु ज्ञातोभवतीति । वेदेषु ज्ञातइत्यनेन नियमपूर्वकवेदाभ्ययनानुष्ठानाद्यफलं तत्सिद्धमाह । यस्तुति-ष्कलोपहणार्थोऽभ्ययनविधिःसएकवेदाभ्ययनेनात्रापि संपद्यते । एवमनेकवेदाभ्ययनंतुधर्मायैवेत्युक्तंवेदेषुज्ञातइत्यनेनाशे-षयागफलावामिमाह । यजमानोहिवेदैर्ज्ञायते योह्यर्थवादतयासंभवति नप्रायश्चित्तानिदानभावंगच्छद्भिरिहापित्वधर्मनिवृत्ति-माशङ्कमानेनब्राह्मणस्यतपोज्ञानमिति यदुक्तंतदभ्युदयार्थत्वेसंभवति नप्रायश्चित्तानि पापप्रमोचनार्थानि काम्यानि फलसाध-नानि तत्रभिन्नविषयत्वात्कुतःप्रायश्चित्तैर्निवृत्तिराशङ्क्यते । अभ्युदयार्थत्वेतु कृच्छ्राणामभ्येष्टांचकर्मणांतुल्यत्वाद्युक्तनिवृ-त्याशङ्का तथामहापातकिनश्चेति पापप्रमोचनार्थेपिचोच्यते यदुस्तरमित्यादिना । अभ्युदयार्थतेतिभिन्नेएवतेवाक्ये तेन-च प्रकरणस्यबाधोयुक्तएव । तथाचद्वैपायनमुनिप्रभृतयस्तपःप्रभावाद्ब्रह्मोर्विचित्रास्तावक्ष्यन्ते तस्मात्सर्वफलानितपांसि । नच यथासर्वार्थाभ्यपि वैदिकानि कर्माणि नियतफलानि सर्वेभ्योदशपूर्णमासौ सर्वेभ्योऽगोतिष्ठोमइत्याधिकारात्तत्रसर्व-

त्रयान्येषवेदेत्सर्गादीनि फलानि भूतानि तदपेक्षयैव सर्वार्थता ननुऋष्यतिशयातिभोगेनैवमिति किंताहिंयदुस्तरमित्यादिय-
थानिर्दिशतम् ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुस्तरं समुद्रादि । दुराषं चिन्तामण्यादि । दुर्गं मेरुपृष्ठादि । दुष्करं लोकसृष्ट्यादि ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यदुःखेन तीर्यते ग्रहदोषसूचितापदादि यदुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वामित्रेण । तेनैव
शरीरेण ब्राह्मण्यादि यदुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यदुःखेन क्रियते गोःप्रचुरदानादि तत्सर्वतपसासाधितुंशक्यते य-
त्नादिति दुष्करकार्यकरणसर्वतपसा साध्यते तपोदुर्लघनशक्ति ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । दुस्तरं पाहादिकृतानिष्टम् । दुराषं जात्यन्तरस्य जात्यन्तरप्रामिर्यथा विश्वा-
मित्रस्य ब्राह्मण्यावामिः । दुर्गं गरुडस्यामृताहरणम् । दुष्करमगस्त्यस्य सिन्धुपानम् । उक्तं सर्वतपसा साध्यमिति नकेवल-
मपितु तपोऽनुल्लङ्घनीयमित्याह तपोहीति । दुरतिक्रममतिक्रमशून्यम् ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । शक्यंसाध्यं अत्रापि कारणत्वेनोक्तं तपोहिदुरतिक्रममिति । केनचिदपि तपोलङ्घयितुंशक्यमित्य-
र्थः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् दुस्तरं समुद्रादि । यत् दुराषं चिन्तामण्यादि । यत् दुर्गं मेरुपृष्ठादि । यत् दुष्करं लोकसृष्ट्या-
दि ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ॥ तपसैव सुतमेन मुच्यन्ते किल्बिषान्ततः ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थमेतत् ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसैव मुच्यन्ते जपस्यापि भेदत्वात् ॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्यउपपातकाश्चाकार्यकारिणः तपसैवोक्तरूपेणानुष्ठितेन तत्प्राप्ता-
पामुच्यन्ते उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थं ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महेति । शेषामहापातकिभिन्नाः । तैरामहापातकोपपातकादेः ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । चतुर्णामेतेषांचत्वार्युदाहरणानि यथासंख्यंचतुर्भिःलोकैर्दर्शयति महापातकिनश्चैवेति । ततः कि-
ल्बिषामुच्यन्ते दुस्तरं तत्किल्बिषंतरति ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापातकिनोहि अकारिणः तपसैव ततः किल्बिषात् मुच्यन्ते ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च चयांसि च ॥ स्थावराणि च भूतानि दिवंयान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । तपस्तुतिरियं येन तपसा सर्वत्रगमनात्सर्वेस्वर्गमासतइति । यथानधिकृता अपि कीटादयस्तपोब-
लादिवंगच्छन्ति किंपुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा आलंबनं कीटादीनां जातिसहजं दुःखं तदेव तपः तेन च क्षीणकल्मषाऽधिकारिजन्मा-
न्तरकृतेन मुकृतेन दिवंयान्ति ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वानोऽहयः । पतङ्गाश्च श्वाहिपतङ्गाश्च । पशवो गवाद्याः । तपोबलात् यजमानादिनिध-
नप्रामिरूपतपोबलात् ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गयान्ति इति-

(२४०) कीटाश्चाहि=कीटाश्वाहि (सर्वज्ञ०)

हासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोप्यधिमवेशादिकंतपस्तपन्तीति श्रूयते । कीटानां यज्जातिसहजंदुःखंतस्समंतपस्तेन च क्षीणकल्मषाअविकारिणोजन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवंयाप्ति ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । निरुष्टस्याप्युत्कृष्टत्वं तपोबूलमित्याह कीटेति । कपोताख्यानादिष्वग्निप्रवेशादितपःश्रवणात् । पशवोगजेन्द्रादयः । वयांसि गरुडादयः । स्थावराः कल्पद्रुमादयः । वस्तुतस्तु कीटादीनां सहजं दुरदृष्टजन्यं दुःखमेव तपस्तेन प्रतीतमुत्तीर्य पूर्वार्जितपुण्यवशात्त्वर्गं याप्तीति तपसोऽर्थवादमात्रं तादृशशरीरं तपाद्यधिकाराभावादिति ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । दिवंयाप्ति कीटादिभिर्दुरापासास्तेपि तपसा दिवंप्राप्नुवन्ति । तथाहि महाभारते कीटाख्यानकपोताख्यानादिषु तिरश्चामपि तपसादिवप्राप्तिराख्यायते ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटादयः तपोबलात् यज्ञादि नियमप्राप्तिरूपतपोबलात् दिवंयाप्ति ॥ १४० ॥

यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ॥ तत्सर्वं निर्वहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । वाङ्मनःकायकृतस्य जपहोमाभ्यांशुद्धिः स्मर्यते तत्रतपसानिवृत्तिः स्यात् । अतद्विद्वदभ्य-
तेतदपितपसानुद्यते ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोधनास्तपएवोद्दिश्य नतु धनाद्युद्दिश्यतपःकुर्वाणाः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंत्पापं मनोवाग्देहैर्मानवाः कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं निर्वहन्ति तपसैव तपोधना इति तत्रैव धर्माव-
रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । निर्वहन्ति फलाजनकतां संपादयन्ति । तपोधनाः तपएव दूरिद्रस्य धर्माव-
पादेयं येषां ते ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । तदेनस्तपसा निर्णुदन्ति दुर्गपापं तपसा नाशयन्ति ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्किंचित्पापं मनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाक्कायकर्मभिः जनाः कुर्वन्ति तत्सर्वं निर्वहन्ति
दूरीकुर्वन्ति ॥ १४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ॥ इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामाश्संवर्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । काम्यकर्मारंभे पूर्वतपः कर्तव्यं तदपितावदनुद्यते । तथाचौक्तं प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्म-
प्योभवति यत्र तावद्दीक्षोपशमनाद्यङ्कतत्रतदेव तपः एकस्तनं ब्रतमुपेत्युपयनिति विहितं चेति तपएव । यत्रापिशान्तिकर्प-
ष्टिकादौ गृहादिविषये तत्रापि पूर्वतपः कर्तव्यमिति श्लोकार्थः । ब्राह्मणग्रहणं योगाधिरुतकाममात्रप्रदर्शनार्थं । उक्तं च ।
नातम्रतपसः पुंसो हविर्गृह्णन्ति देवताः ॥ नागृहीतहविष्यस्य कामः संपद्यते क्वचित् ॥ यद्यपि न देवता तत्फलं तथापि यागस्य
देवतया विनाऽन्यत्तदेवताः संवर्धयन्तीत्युच्यते हविर्गृहीतृत्वं च न पुनर्देवतानां चत्वीकारः किं तादृशं प्रदानतयोद्देशेऽन-
राकरणम् ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसा दीक्षादिना । शुद्धस्य दिवौकसः । इज्याः यज्ञान् । प्रतिगृह्णन्ति वयमेभिः पूजिता
इति मन्यन्ते ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवींषि देवाः प्रतिगृह्णन्त्यभिलषितार्थाश्च प्रयच्छ-
न्ति ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह तपसेति । दिवौकसोदेवाः इज्याः पूजायागाद्याः । कामान् भोगान् ॥ इष्टान् भोगान् हिवोदेवादास्यन्ते यज्ञभाविताः इतिगीतोक्तेः ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । इज्याया देवानां तोषणं तेभ्यः कामावाप्तिश्च दुष्करन्तश्च तपसा शक्यत इति ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य दिवौकसः इज्यायागादि प्रतिगृह्णन्ति च पुनः दिवौकसः कामान् संवर्धयन्ति ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवाप्तुं जन्तुः ॥ तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । मनोर्येयं प्रतिष्ठाग्रन्थस्य सातपसः सामर्थ्यजैव अन्योपि योयं प्रतिष्ठाकामस्तेनापि तपःपूर्वक-
त्वा ग्रन्थः प्रणेताव्यः ऋषीणामपि यत्तादृक् वेदाः प्रादुर्भवन्ति तत्तपसैव ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । इदं शास्त्रं मानवम् ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः । तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत् तथैव ऋषयो-
ब्रह्मिणादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान्वेदान् प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रदीपवच्चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य निषेकादिश्मशानान्तस्य क्रियाकलापस्यावभासकम-
पीदं शास्त्रं तपोरहितैर्मनसा दुःसंभाव्यमिति तपसैवाप्तुं जन्तुः इत्याह प्रजापतिरिति । सर्गादावृषयोपि सुमप्रबुद्धस्येव तपोबलदेव-
वेदानापुरित्याह तथैवेति । प्रपेदिरे प्रापुरितितपोमहीकरणम् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । तपसा दुष्करमपि कर्तुं शक्यमित्यत्र पुनरन्युदाहराति प्रजापतिरिदं सर्वमिति । इदं शास्त्रमिति च पठ-
न्ति ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं शास्त्रं मानवं शास्त्रं तपसैव प्रभुः ब्रह्मा असृजत् ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवामहाभाग्यं प्रचक्षते ॥ सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

[ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनं । अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयं भुवा ॥ १ ॥]+

(१) मेधातिथिः । तपस्तुत्युपसंहारः । यदेतत्तपसो महाभाग्यमहाफलत्वमुक्तं देवाः प्रचक्षते । न केवलं मनुष्या एव
सर्वस्यास्येति जगन्निर्देशयति कृत्स्नस्य जगतः पुण्यमुद्भवं शुभजन्यतपसः सकाशात्पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वस्य पूर्वोक्तकार्यस्य । उद्भवं जन्महेतुम् । तपसः सकाशात् परं पुण्यं पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वस्यास्य जन्तोर्दुर्लभं जन्म तपसः प्रकाशादित्येवं देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादितपो-
महात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच देवादरत्वेनापितपःप्राशस्त्यमामाह इत्येतदिति । सर्वस्य प्राणिमात्रस्य अस्य सुखत-
साधनबलमाल्यादयः तपसः सकाशाद् उद्भवमुत्पत्तिम् । पुण्यं दुःखाननुविद्धं पुण्योगन्धइत्यादिस्थितेः ॥ धर्मात्सुखं च ज्ञानं-
वेति स्मृतेः । तदेवं पुण्यमुद्भवं प्रपश्यन्तस्तपसो भाग्यमवश्यकर्तव्यतया भजनीयत्वं प्राप्नुवित्यन्वयः ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तः पुण्यं फल्याणमुत्तमं तपसा पश्यन्तस्तपोनिमित्तं पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति एतत् देवाः तपसः महाभाग्यं प्रचक्षते ॥ २४४ ॥

[रामचन्द्रः । ब्रह्मचर्यादयः स्वयं भुवा तपः उक्तम् । रागश्च द्वेषश्च लोभश्च रागद्वेषलोभाः ते न विद्यन्ते ॥ १ ॥]+

(२४३) शास्त्रं = सर्व (न) + (क, ल)

वेदाभ्यासोऽन्वहंशक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ॥ नाशयन्त्याशुपापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासादीनानित्यानांकर्मणां पापप्रणोदनार्थताधिकारान्तरत्वेनोच्यते अनिर्दिष्टप्रायश्चित्ता-
नामप्रत्ययकृतानांप्रतिभूतानांचैतद्विज्ञायते अन्येत्वाहुर्न्यदेवोक्तं ब्राह्मणस्य तपोज्ञानमिति तपोविधानेन कर्मान्तरनिवृत्तिमाश-
ङ्कमानस्य वचनं इदमपितथैव विज्ञेयं अनुसंधानार्थं क्षमाग्रहणम् । सर्वात्मगुणप्रदर्शनार्थं महापातकान्यपीति । अपिशब्दा-
च्छ्रुतिः प्रतीयते न महापातकनिवृत्त्यर्थं तानचाकल्पात्सप्रवर्तितइति तथाप्रदर्शितैर्विषयैर्विज्ञायते ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महायज्ञक्रिया वेदाभ्यासस्य तदन्तर्गतस्यापि वृथगुक्तिः । सर्वासंभवे वेदाभ्यासमात्रेण
संसिद्धिरित्येतदर्थम् ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाशक्तिप्रत्यहं वेदाभ्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमपराधसहिष्णुत्वमित्येतानि महापातकजनितानि
न्यपि पापानि शीघ्रनाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । रुच्छादावशक्तस्याप्येतच्चयं महापातकादिनाशहेतरित्याह वेदेति । महायज्ञावैश्वदेवादय-
स्तेषां क्रियानुष्ठानम् । क्षमा अपराधसहिष्णुता ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । अथाभ्ययनं पञ्चयति वेदाभ्यासोऽन्वहंशक्त्येति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चमहायज्ञक्रियाः क्षमायोग्याः ॥ २४५ ॥

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ॥ तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञानप्रशंसेयं विदुषः स्वल्पेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिरित्यस्मिन् प्रकरणआज्ञायते । ज्ञानं च सरहस्यं
वेदार्थविषयं ज्ञेयं प्रायश्चित्तविधिज्ञानं केवलं शुद्धये प्रयोगार्थत्वात् न ह्यन्यथाप्रयोगोपपत्तिः । यस्तु देवादिसत्तत्त्वविज्ञानं ह-
स्याधिकारज्ञानं च तस्याकामार्थत्वाद्युक्तं तद्धिताः पापनिष्क्रयाः आह च यथापुष्करशलाशश्चापोन श्लिष्यन्ति एवमे-
विदिपापं कर्मन श्लिष्यतीति । एधोदाविन्धनं यथाशुष्कदारुचाग्नौ क्षिमेक्षिप्रंदहते न त्विषा एवं ज्ञानमग्निरिव पापस्य दाहक-
त्वाद्दिनाशसामान्यादेव मुच्यते । वेदविदिति ज्ञानं विशिष्यते तेन तर्ककलाकाव्यादिज्ञानमपारं भवति ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्ञानाग्निना वेदार्थानुचिन्तनेनाग्निनेव दुष्करप्रतिबन्धेन ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो-
त्तमोनाशयतीत्येतत्परमात्मज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानमेव पावनमविद्यानाशद्वारा समूलकाशं कषति नान्यदित्याह यथेति । तथाच श्रुति-
स्थृती । सर्वं पाप्मानो तो निवर्तन्ते ॥ भिद्यते तद्दयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पर-
वरे ॥ न ह्वा एवं विदि किंचन पापं विद्यते यथा लोष्टोरजसा भवं सते ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः स
कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यतइति ॥ एते श्लोका गोविन्दराजसंभता मेधातिथिसंगत-
इति । वस्तुतस्तु अनाविष्कृतपापानामित्यनेन गतार्थत्वात् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानाग्निना मन्त्रज्ञानाग्निना कुत एवं व्याख्यायते अस्य प्रकरणस्याभ्ययनमाधान्यात् ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा एधान् काष्ठानि वह्निः तत्क्षणादहति तथा ॥ २४६ ॥

इत्येतदेनसामुक्तंप्रायश्चित्तंयथाविधि ॥ अत ऊर्ध्वंरहस्यानांप्रायश्चित्तंनिबोधत ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोत्तरप्रकणाभिसंबन्धार्थः ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रहस्यानामप्रकाशानांपापानाम् ॥ २४७ ॥

(३) कुल्लूकः । इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनांपापानांप्रकाशानांप्रायश्चित्तंयथाविध्यभिहितं अत ऊर्ध्वमप्रकाशानांपापानां प्रायश्चित्तंशृणुत । अयंश्लोकोगोविन्दराजेनालिखितः मेधातिथिना तु लिखितएव ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । विस्पष्टपापानां प्रायश्चित्तमुपसंहरन्नहस्यानांतत्प्रतिजानीते इतीति । एषविधिःप्रकारः । एषामितिपाठे एषां रहस्यानाम् ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतत् एनसां पापानां प्रायश्चित्तं उक्तं विशुद्धये उक्तं ॥ २४७ ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ॥ अपि भ्रूणहणंमासात्पुनंत्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । मुखनासिकासंचारीवायुः प्राणस्तस्यायामोनिरोधः सचोभयपथाप्राणप्रवृत्तेर्बहिः क्रमतोऽपानप्रवृत्तेर्वायुद्वेचकारख्यप्रसिद्धः । व्याहृतयः सप्तप्रणवओंकारोव्याहृतिभिः प्रणवेनचसहप्राणायामाः कर्तव्याइतिषोडशेत्यावृत्तिसंख्यानं कीदृशःसहभावः केचिदाहुः प्राणायामंकृत्वा व्याहृतिः प्रणवजपः प्रत्यावृत्तिं कर्तव्यः । अन्येत्वाहुः श्वासनिरोधकालेन ध्यातव्याः । किंपरिमाणः प्राणायामानां कालोयावतानाति महतीश्वासनिरोधनपीडाजायते कुंभकरेचकपूरकाश्च प्राणायामाः स्मर्यन्ते । तेन श्वासनिरोधमात्रं यथाऽप्रमाणं नासिद्धेरिति । असाध्यतयैव परिमाणानामपिभ्रूणहनमपि सदात्तत्समेषु ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सव्याहृतिः सप्तप्रणवाइति एतदुपलक्षणं साविश्याः शिरसश्च । मासादितिच यावदब्दवनमनुवर्तते । अनुक्तसंख्येषुच सूक्तादिषु प्रत्यहं शतमष्टोत्तरं जप्यम् । अनादेशेतु संख्यायाः शतमष्टोत्तरमितिसामान्यवेधानात् ॥ २४८ ॥

(३) कुल्लूकः । सव्याहृतिसप्तप्रणाः सावित्रीशिरोमुक्ताः पूरककुम्भकरेचकादिर्विधिना प्रत्यहंषोडशप्राणायामाः कृतामासाद्ब्रह्मघमपि निष्पापंकुर्वन्ति । अपिशब्दादातिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तंद्विजातीनां न स्त्रीशूद्रादेर्मन्त्रानधिकारात् ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकानुपपातकोपपातकेषु स्पष्टेषु मन्त्रहोमख्यापनानुतापयोर्नृताभ्ययनदानवेदाभ्यामहायज्ञक्षमाज्ञानानि सामान्यतोविशेषतश्च नाशकत्वेनोक्तानिइदानीं तेषां रहसिकृतानां प्रतिस्विकृत्यवस्थितनाशसानान्याह सव्याहृतिमित्यष्टादशभिः । अपिनातिदेशिकपातकसंग्रहार्थः । मासान्मासाविधि अहरहःकृताः प्रत्यहमभ्यस्यमानाः पुनन्ति भ्रूणहनं ब्रह्मघ्नं शोधयन्तीत्यन्वयः ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सव्याहृतिकाः प्रणवाः षोडश प्राणायामाः अहरहः कृता अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्ति ॥ २४८ ॥

कौत्संजम्वापइत्येतद्वासिष्ठं प्रतीत्युचम् ॥ माहित्रंशुद्धवत्यश्च सुरापोपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥

(१) मेधातिथिः । कुत्सेनऋषिणा दृष्टंोक्तंकौत्समपनःशोशुचदधमित्यष्टर्चबहुचेपठ्यते । वासिष्ठंप्रतीत्युचन्ति-

(२४७) इत्येतदेनसामुक्तंप्रायश्चित्तं यथाविधि = इत्येषोविहितःकुत्सःप्रायश्चित्तस्यबोविधिः (राघ०)

(२४९) माहित्रं = माहेन्द्रं (ट, ड)

सकृच्चःसमादत्तास्त्यृचं प्रतीतिसूक्तादिप्रतीकारार्थे चेति प्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टा इत्येतत् । माहेन्द्रं माहित्रीणामिति तृचमेव महितृशब्दोऽस्मिन्सूक्तेस्तीति विमुक्तः । दिप्रक्षेपात् । अकृतुक्चोयेतुमाहेन्द्रमिति पठन्ति तेषां माहेन्द्रोयोजसेत्यष्टवत्वारं शतंपयःसूक्तमाहुः शुद्धवत्यश्चैतोन्विन्द्रंस्तवांशुद्धंशुद्धेनेति । अत्रापिशब्दस्तत्समानार्थः ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कौत्सं कुत्सदृष्टमपनःशोशुचदधमितिसूक्तम् । वसिष्ठदृष्टं प्रतिस्तोमेभिरिति तृचं ऋक्त्रयम् । माहेन्द्रं माहेन्द्रोयोजसेतितृचम् । माहित्रमिति कचित्पाठः । तत्र माहित्रीणामवोस्त्विति तृचं ग्राह्यम् । शुद्धवत्यः शुद्धवतीः एतोन्विन्द्रमिति तृचम् । एतत्सर्वं वक्ष्यमाणं च प्रत्येकमव प्रायश्चित्तं नैकैकश्लोकोक्तं समुदितम् ॥ २४९ ॥

(३) कुत्सुकः । कौत्सेन ऋषिणा दृष्टं अपनः शोशुचदधमित्येतत्सूक्तं वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टं च प्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टा इत्येवं ऋचं माहित्रं माहित्रीणामवोस्त्वित्येतत्सूक्तं शुद्धवत्येतोन्विन्द्रंस्तवामशुद्धमित्येतास्तिरुक्त्रयः । प्रकृतमासमाह्वयः षोडशरुत्वोपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुध्यति अपिशब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । कौत्सं कुत्सनामर्षिणा दृष्टं । अपनःशोशुचदधमित्येतत्सूक्तम् । एवं वसिष्ठमपि प्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टामित्येतामृचम् । माहित्रं माहित्रीणामवोचमित्येतत्सूक्तम् । शुद्धवत्यः । एतोन्विन्द्रंस्तवामेति शुद्धंशुद्धेनेति । एतास्तिरुक्त्रयः । प्रकृतत्वान्मासादेर्मासंव्याप्य प्रतिदिनं षोडशरुत्वोजपित्वाशुध्यत्येव । अपिशब्दादातिदिष्टसुरापानादिकृतोपि ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । अपेत्येतदपनःशोशुचदधमित्यादिकंप्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टा इत्यादिकं वासिष्ठं तृचं माहित्रं सूक्तं माहित्रीणामवोस्त्वित्यादिकं शुद्धशब्दयुक्ताऋचः शुद्धलिङ्गा एतानिन्द्रंस्तवाम इत्याद्याः ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कौत्सं कुत्सदृष्टं अपनःशोशुचदधमित्येतत् जपेत् वासिष्ठं प्रतिस्तोमेभिरिति वसिष्ठदृष्टं तिसृणां च समाहारसूचं इति वा माहित्रं माहेन्द्रोयोजसेतितृचं एतोन्विन्द्रं स्तवामशुद्धमिति तृचं सुरापोपि विशुध्यति २४९ सकृज्जम्बास्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च ॥ अपदृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २५० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र सकृत्ग्रहणात्पूर्वत्रपाठावृत्तिः प्रतीयते सा च समाचारादन्यत्र दर्शनाच्च । त्रिर्जपित्वा धर्मणमित्यत्रापेक्षायामधिकृतेन संबन्धः । अस्य वामशब्दोऽस्मिन्सूक्तेस्तीति प्रतीत्यैः सूक्तनाम्नोरिति । शब्दव्युत्पत्तिरस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति द्वापंचाशदचंसूक्तं शिवसंकल्पमपि यज्जाग्रतो दूरमुपैतीति वाजसनेषु च ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्य वामीयमस्य वामस्य पलितस्येत्यादि सरस्वन्तमवसेजोहवीमीत्यन्तम् । सकृत्सहस्रं त्यज्यहं जपित्वा । शिवसंकल्पं यज्जाग्रत इत्यादिषड्वचम् । क्षणान्मासात् न तत्क्षण एव ॥ २५० ॥

(३) कुत्सुकः । ब्राह्मणसुवर्णमपदृत्यास्य वामस्य पलितस्य एतत्सूक्तं प्रकृतत्वान्मासमेकप्रत्यहमेकवारं जपित्वा शिवसंकल्पं यज्जाग्रतो दूरमित्येतद्वाजसनेयके यत्पठितं तज्जपित्वा सुवर्णमपदृत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य वामीयं अस्य वामस्येत्येति द्विपञ्चाशत्सूक्तं । प्रकृतत्वान्मासमेकसकृत्प्रत्यहमेकवारं जपित्वा । शिवसंकल्पं यज्जाग्रत इति वाजसनेयपठितम् । एतद्वयं जपित्वा विप्रसुवर्णहर्ता निर्मलो निष्पापः ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । आस्य वामीयं अस्य वामस्य पलितस्य होतुरित्यादिकं यज्जाग्रतो दूरमुपैतीत्यादिकंसूक्तं शिवसंकल्पः ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सकृत् प्रत्यहं वामीयं च पुनः शिवसंकल्पं इति द्वयं सुवर्णं स्तेषी जप्त्वा तत्क्षणात् निर्मलो भवति ॥ २५० ॥

(२५१) हविष्यन्ति=हविष्यान्ति (राघ०)

(६) रामचन्द्रः । स्थूलसूक्ष्माणां एनसां महापातकादि जातिभ्रंशकरादीनां अपनोदनचिकीर्षन् अवेति अवते-
हेळोवरुणनमोभिरित्येकाष्ट्रं जपेत् अब्दं अब्दपर्यन्तं यत्किंचेद्वरुणेतिवृत्तं ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यंभुक्त्वा चान्नंविगर्हितम् ॥ जपंस्तरत्समंदीयंपूयते मानवरुणंहात् ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अप्रतिग्राह्यंमद्यादि यदप्यप्रतिग्राह्यंपापकर्मणः सुवर्णादितदग्राह्यमेव । विगर्हितमन्नंचतुर्विधस्त-
भावकालपरिग्रहसंसर्गदुष्टम् । तरत्समंदीधावति । पावमानीषुचतुष्टयम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विगर्हितं लशुनादीनि । तरत्समंदीयं तरत्समंदीधावतीत्याद्यृक्चतुष्टयम् ॥ २५३ ॥

(३) कुड्मूकः । स्वरूपतोमहापातकिधनत्वादिना वा प्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्यचान्नंस्वभावकालपरिग्रहसंसर्गदुष्टंभुक्त्वा
तरत्समंदीधावतीत्येताऋचश्चतस्रोऽजपित्वा श्यहंतस्मात्पापान्मुन्यः पूतोभवति स्नानमर्यम्णामिति ऋक्चतुर्विधं ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रतीति । प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यंअप्रतिग्राह्यंस्वरूपतोमहापातकिधनंप्रतिगृह्य । अनाप-
त्कालेच गर्हितान्नादि भुक्त्वाच तरत्समंदीयं तरत्समंदीधावतीत्येताश्चतस्रऋचः ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्य विगर्हितमन्नंचभुक्त्वा तरत्समंदीयं तरत्समंदीधावतीतिधारासुतस्यांधस्तः
तरत्समंदीधावतीतिऋचंचपन् श्यहान्मानवःपूयते ॥ २५३ ॥

सोमारौरुद्रंतुबह्वेनामासमभ्यस्य शुध्यति ॥ स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । सोमारुद्राधारयेथामस्त्रमिति चतस्रोऽयंभ्रंशभरणानीन्द्रियंचेतिऋक् समासंवत्सरंचाज्ञानददलि-
यदुक्तंकिंचित्त्रेणापिप्रायश्चित्तमस्तीति । स्रवन्त्यामितितडागसरसीनिवर्तते ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सोमारौरुद्रं सोमारुद्राधारयेथामित्यृक्चतुष्टयम् । बह्वेनाबहुभुद्रपापः । अर्यम्णां अर्यम-
णवरुणमित्रंचेतिवृत्तम् ॥ २५४ ॥

(३) कुड्मूकः । सोमारुद्राधारयेथामस्त्रयमिति चतस्रः अर्यमणवरुणमित्रंचेति ऋक्त्रयंनद्यांच स्नानंरुत्वा मास-
मेकंप्रत्येकमभ्यस्य बहुपापोविशुध्यति बहुष्वपि पापेषु तन्त्रैर्गैर्भायश्चित्तकार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमारुद्रंतु सोमारुद्राधारायथामनसुर्यमितित्तस्रऋचः बह्वेनाः बहुपापयुक् प्रत्यहं षोडश-
धाभ्यस्य शुध्यतीत्यन्वयः । अर्यम्णमिति अर्यम्णवरुणमित्रंचेतिऋक्त्रयम् । स्रवन्त्यां गङ्गादिनद्याम् । अत्र मन्त्रयो-
र्विकल्पोजपस्नानंसाधारणम् ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । सोमारौरुद्रंसोमारुद्रदेवत्यंसूक्तंसोमारुद्राधारयेथामस्त्रयमित्यादि बह्वेनाः बहुपापः अर्यम्णमृचंमाया-
तिवृषभस्तुविष्टानित्यादिकम् ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमारौरुद्रं बह्वेनाः सोमारुद्राधारयेथामसुर्यमित्यृक्चतुष्टयं मासमभ्यस्य शुध्यति ॥ २५४ ॥

अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकंजपेत् ॥ अप्रशस्तंतु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रमित्रवरुणमघिमित्येतत्सप्तकं षण्मासान् जपेदेनस्वीत्यविशेषात्सर्वेनसाम् अप्रशस्तंमैथुनं
तत्रपुरीषोत्सर्गोवातदप्सुकृत्वा मासंभैक्षाहारोभवेत् ॥ २५५ ॥

(२५५) अप्रशस्तं = अपकाशं (क, ख, ग)

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रमिन्द्रवरुणमग्निमूतयइत्यादिसप्तर्चमेनत्वी बहुपापयुक्तः । अपकाशं रहस्यं कृतमेनः पापं यत्किंचित् ॥ २५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । एनत्वीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु इन्द्रमिन्द्रवरुणमग्निमूतयइत्येताः सप्तर्चः षण्मासं जपेत् । अपशस्तंमूत्रपुरीषोत्सर्गादिकंजले कृत्वा मासंभैक्षभोजीभवेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अब्दार्धमिति । इन्द्रमित्येताःसप्तर्चः अशीत्युत्तरशतदिनानि प्रत्यहं जपेत् । एनत्वी मासंसर्वपापयुक्तः । अपशस्तं जलादौमूत्रोत्सर्गादि कृत्वामितभुक्मासंव्याप्य गायत्रीमभ्यस्यासीतेति ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रमिन्द्राग्निनोबृहदित्यादिकमृचांसमकं अपशस्तमलमूत्रादिकंकृत्वा ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्दार्धं इन्द्रमिन्द्रं वरुणमग्निमूतयइति ऋचं एनत्वी एनः विद्यते यस्यासौ एनत्वी जपेत् । अपकाशमेनःकृत्वा भैक्ष्यभुग्मासमासीत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ॥ सुगुर्वप्यपहृत्येनोज्ज्वा वा नमइत्यृचम् ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । देवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्येवमादायोष्टौमन्त्राः शाकलहोमीयास्तैर्घृतमब्दंकृत्वासुगुर्वप्यपहृत्येनः सर्वमहापातकान्यपीत्यर्थः । जपित्वानमोर्द्वयातवसंकपर्दिन इत्येवंमन्त्रं संवत्सरमेवमेतांसिद्धिमाप्नुयात् । अन्तरेणापिशाकलहोमंतदिदं वैकल्पिकं जपकर्मपूर्वेण शाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तमन्येन वा जपित्वावाप्तनमइत्यृचं सातु शिष्टेभ्यः सुगमयितव्या ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शाकलहोमीयैः देवकृतस्यैनसइत्यादिभिर्मन्त्रैरष्टभिरष्टाहुतीः प्रत्यहं जुहुयात् प्रत्यहं वाष्टोत्तरशतावृत्या । नमइत्यृचं नमआविवेश इत्यृचमब्दं जपेत् ॥ २५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमंकृत्वा नमइन्द्रश्चेत्येतां वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मन्त्रैरिति । मन्त्रैर्देवकृतस्यैनसइत्यादिभिः शाकलहोमीयैः । द्विजैर्वाणिजैः । नमइत्येतामृचं वा सुगुर्वपि महापातकमप्यपहन्तीत्यन्वयः । नमइत्यृचं वा जप्त्वापहन्ति ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । नमइत्यृचं नमोमिन्द्रवरुणस्येत्यृचम् ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शाकलहोमीयैर्मन्त्रैः देवकृतस्यैनसइत्यष्टभिः अब्दं अब्दपर्यन्तं घृतंकृत्वा सुषु गुरु सुगुरु अपि एनः अपहन्ति । वापक्षान्तरं नमइति उपेनमआविवास इति ऋचं जप्त्वाशुभ्येत् ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः ॥ अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षहारोविशुध्यति ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । महापातकसंयुक्तइति पूर्वपदार्थसंख्याविशेषप्रतिपत्तिरनेनापीतिगम्यते । एकैकस्य लघुनाः प्रायश्चित्तविधानमनेकेनापियुक्तं पावमान्यः कृत्स्नमेवमण्डलंदाशतयंत्वाद्विष्टयामद्विष्टेत्यारभ्य यत्नेराजञ्छृतंहविरिति । पदनामगवामनुगमन गवामनुगमनं नानुब्रज्यामात्रं किं तर्हि परिचर्या साचगोघ्नप्रायश्चित्तादनुसंधेया ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तमाह महापातकेति । अब्दं प्रत्यहं गाश्रणाद्यं गच्छन्तीरनुगम्य समाहितमग्नाः प्रत्यहं पावमानीः त्वाद्विष्टयामद्विष्टेत्यादिकाः इन्द्रायेन्द्रोपरिस्वेत्यन्ताः जपेत् भैक्ष्याहारइत्यर्थः ॥ २५७ ॥

(२५७) महापातक = उपपातक (क, ण)

(३) कुहूक्कः । ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तोभिक्षालब्धाहारोवर्षमेकसंयतेन्द्रियोगवामनुगमनं कुर्वन्त्यः पावमानीविद्यादिऋचोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापाद्विशुद्धोभवति ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महेति । गाः अनुगच्छेत् शुश्रूषेत् । पावमानीः प्रसिद्धाः ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गाथनुगच्छेत् चारणार्थम् । पावमानीः स्वादिष्टया मदिष्टयापवत्वसोमधारया इन्द्रायपातवेसुतः इन्द्रायन्दोपरिरुवेत्यन्ताः एताऋचः अब्दमभ्यस्य भैक्षाहारोविशुध्यति ॥ २५७ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतोवेदसंहिताम् ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । महापातकसंयुक्तस्यैव प्रायश्चित्तान्तरमेतत् वेदसंहितामन्त्रब्राह्मणं षट्त्रिंशद्वात्रमुपान्येति संहितामरण्ये जपन्मुच्यते ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रथमं षट्त्रिंशदुपवासान्कृत्वा यस्यकस्यचिद्देदस्य कस्याश्चिच्छाखायाः संहितामन्त्रभागमरण्ये त्रिजपित्वा सर्वैः पातकैर्महापातकैर्मुच्यते त्यज्यतइत्यर्थः ॥ २५८ ॥

(३) कुहूक्कः । त्रिभिः पराकैः पूतोमन्त्रब्राह्मणात्मिकावेदसंहितामरण्ये वारत्रयमभ्यस्य वा प्रयतोवास्याभ्यन्तः शौचयुक्तः सर्वैर्महापातकैर्मुच्यते ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । पातकैः स्वयंकृतैः पराकैः शोधितः पूतः वेदसंहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां त्रिरभ्यस्य मुच्य इत्यन्वयः ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरण्ये वेदसंहितामभ्यस्य सर्वपातकैर्मुच्यते त्रिभिः पराकैः शोधितः ॥ २५८ ॥

अथ हन्तूपवसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन् नपः ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाऽघमर्षणम् ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपोभ्युपयन् जपित्वा घमर्षणमिति संबन्धः । अन्तश्चान्तर्जलजपसिद्धिरेवं स्मृत्यन्तरानुग्रहं घमर्षणमन्त्रविशेषस्तृचउक्तः ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रैव विषयेऽन्यदाह अथमिति । युक्तो नियतः । अथ हन्तूपवसेत् प्रत्यहं त्रिषवणस्नानं कुर्वन् स्नानान्ते ऋतंच सत्यंचेति त्रिजले निमग्नो जपन् नित्येवं अथ हन्तूपवसेत् सप्तविंशत्यावृत्त्या जपं कुर्यादित्यर्थः ॥ २५९ ॥

(३) कुहूक्कः । त्रिरात्रमुपवसंसंयतः प्रत्यहमातर्माभ्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिषवणस्नानकालेव जले निमग्न्य ऋतंच सत्यंचेति सूक्तमघमर्षणं त्रिरावृत्तं जपित्वा सर्वैः पापैर्मुच्यते । तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया चावर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ग्रीति । अभ्युपयन् नपः त्रिकालस्नानं तत्कालेव त्रिवारं जप्त्वा पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया लघुपापापेक्षया वा ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । अहस्त्रिषोभ्युपयन् प्रत्यहं त्रिषवणस्नानं कुर्वन् ॥ २५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अथ हन्तूपवसेत् तु पुनः त्रिः अहः अपः अभ्युपयन् उपस्मृशन् त्रिः त्रिवारं अघमर्षणं ऋतंच सत्यंचाभीक्षात्पसोभ्यजायतेत्येवमादिसूक्तं जप्त्वा सर्वैः पातकैर्विमुच्यते ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः ऋतुराट्सर्वपापपणोदनः ॥ तथाऽधमर्षणं सूक्तं सर्वपापपणोदनम् ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । स्तुत्यर्थः श्लोकः ॥ २६० ॥

(३) कुल्लूकः । यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाऽधमर्षणमूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरित्यत्र-
मर्षणसूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थवादः यथेति ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा अधमर्षणं सूक्तपापपणोदनम् ॥ २६० ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्पि यतस्ततः ॥ ऋग्वेदंधारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमपि स्तुतिः ऋग्वेदधारिणोरहस्यप्रायश्चित्तार्था । अथेतु महापातकिसंयुक्तद्वयारभ्यरह-
स्यार्थमपीच्छन्ति ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तवक्ष्यमाणसंहिताजपेषु ऋक्संहिताजपस्य । प्राशस्त्यंकथयितुमृग्वेदमेव स्तौति ह-
त्वापीति ॥ २६१ ॥

(३) कुल्लूकः । भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातकयादीनामप्यन्ममश्नन्ऋग्वेदंधारयन्विप्रादिः न किञ्चित्पापं प्राप्नो-
ति । ऋग्वेदरहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तंततश्चरहस्यपापे कृते ऋक्संहितामन्त्रब्राह्मणात्मिकामभ्यसेत् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च हत्वेति । लोकान् भुवादित्रयम् । ऋग्वेदं रहस्यं प्रायश्चित्तार्थम् । एनः पापं पापफलं
न भुङ्क्ते न स्तुतिमात्रम् ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । धारयन् जपन् ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीनिमांस्त्र्योक्त्वा यतस्ततः अनुलोमप्रतिलोमतः अभ्यन्पि विप्रः ऋग्वेदंधारयन्नेन किञ्चि-
न्नाप्नोति ॥ २६१ ॥

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ॥ सांभ्रां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋगादिविशेषणान् ब्राह्मणनिवृत्तिः रहस्यानिसामान्यारण्यकाक्षीतानि ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संहिता मन्त्रभागः । यजुषामित्यत्रापि सरहस्येनावितम् । रहस्यमुपनिषद्भागः । सां-
भ्रांसंहितां तद्योनिसंहितांसामगोतिम् ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तदाह ऋगिति । ऋक्संहितामन्त्रब्राह्मणात्मिकान्तुमन्त्रमात्रात्मिकामन्तरं वेदे त्रिवृत्तिं मत्स्यव-
र्णात् यजुषां वा मन्त्रब्राह्मणानांसंहितांसाम्भ्रां वा ब्राह्मणोपनिषत्संहितां वारत्रयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तीभवति ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च ऋगिति । ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां तर्कोपनिषद्भागव्यतिरिक्ताम् । एवं यजुर्वे-
दसौ । सरहस्यानां रहस्यमारण्यकं तद्युक्तानाम् ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋग्वेदादीनां त्रयाणांसंहितां अभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ॥ तथा दुश्चरितं सर्ववेदे त्रिवृत्तिं मज्जति ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । मयवमवस्त्रिवृदेकाकार्यत्वादवयवव्यवहारात् वेदो वेदान्तरस्यावयवः ॥ २६३ ॥

(३) कुङ्कुमः । ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्ततइति त्रिवृत् यथा महाह्रदंमविश्य लोष्टंविशीर्यते तथा सर्वदुश्चरितत्रिवृति वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यथेति । लोष्टं पांसुपिण्डम् । वेदेचिवृति वेदत्रयाध्यायिनि । निमज्जति विनश्यति ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः । लोष्टंमृत्पिण्डम् ॥ २६३ ॥

ऋचोयजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ॥ एषज्ञेयस्त्रिवृद्वेदोयोवेदेनसवेदवित् ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यवयवदर्शयति आद्यानिमुख्यानीत्यर्थः । ब्राह्मणाभ्येयानिचपठितानि । अथवापदक्रमिता-
नि विविधानि सामानि ग्राम्यारण्यविभागेन ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यानिचेति यजुषामृग्यतिरिक्तानां तन्मध्यपठितानामृचांच संग्रहः । विविधान्यक्ष-
ररूपयोगिगीतात्मकसमरूपाणि योवेदार्थतोऽग्रन्थतश्च ॥ २६४ ॥

(३) कुङ्कुमः । त्रिवृत्वमेवाह ऋचइति । ऋचऋक्षऋक्षाःयजूंषि यजुर्मन्त्राः सामानि बृहद्रथन्तरादीनि नानाप्रका-
राण्यन्यान्वेष्टात्रयाणांपृथक्पृथक् मन्त्रब्राह्मणान्येषत्रिवृद्वेदोज्ञातव्योयएनवेद सवेदविद्भवति ॥ २६४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिवृत्वमेवाह ऋचइति । अन्यानि गीतिसामभिन्नानि च । एनं वेदत्रयसमुदायम् ॥ २६४ ॥

(५) नन्दनः । कःपुनरिहत्रिवृद्वेदोभिप्रेतस्तमाह ऋचोयजूंषिचान्यानीति । ऋचोयजूंषि सामानि वेदः न ब्राह्मणानी-
त्यर्थः ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋचोयजूंषिसामानि त्रिवृद्वेदः एनं वेदत्रयस्य अध्ययनं वेद सवेदवित् ॥ २६४ ॥

आद्यंयज्यक्षरंब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ॥ सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदोयस्तवेद सवेदवित् ॥ २६५ ॥

[एषवोभिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य निर्णयः । निश्रेयसंधर्मं विधिप्रस्येमनिबोधत ॥ १ ॥]⁺

[पृथग्ब्राह्मणकल्पाभ्यां सहिवेदस्त्रिवृत्स्मृतः ॥ २ ॥][†]

॥ इतिमानवेधर्मशास्त्रे ऋगुप्रोक्तायां सं० एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यक्षरमक्षरत्रयसमाहारओंकारआद्यंब्रह्मगुह्यंरहस्याधिकारेयथावदुपदिष्टत्वाच्छब्दब्रह्मरूप-
तयोपासनकर्मत्वेनविहितःपरमात्मवाचकतयावागुह्योनतुज्ञानाक्षरत्वेन सहिलोकप्रसिद्धओमित्यभ्युपगमस्त्रयीयस्मिन्नेषासं-
कुचिता सर्वाणि वर्णानीत्येवमादि तस्योपासना पुरस्तादुक्तेति एवमोमित्येतदक्षरमुपासीतेतिपूर्वश्लोके मन्त्रार्थवेदनेन वे-
दत्वमुक्तमनेनवेदान्तज्ञानं कर्मवेदनन्वव्ययनविध्याक्षिममेवेतिप्रसिद्धम् ॥ २६५ ॥

मान्याकापिमनुस्मृतिस्तदुचिताप्याख्याहिमेधातिथेःसालुमैवविधेर्वशात्कचिदपिप्राप्यनयत्पुस्तकं ॥ क्षोणींश्रीमदनःसहार्-
णसुतोदेशांतरादाद्वैर्जीर्णोद्धारमचीकरत्ततस्तत्पुस्तकैर्लेखितैः ॥ इतिश्रीभट्टवीरत्नामिसूनुभट्टमेधातिथिविरचितएकाद-
शोऽध्यायः ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्यं सर्ववेदादौ पाठ्यत्वादायम् । व्यक्षरं अकारोकारमकारैः । ब्रह्म तत्प्राप्यहेतुत्वा-
त् । प्रतिष्ठिता अन्तर्भूता तस्य तत्सारत्वात् । गुह्योनकल्मषित्कथनीयः । योवेदेन उपास्यत्वेन ॥ २६५ ॥

सर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ प्रायश्चित्तविधिर्नामैकादशोऽध्यायःसंपूर्णः ॥ ११ ॥ ७ ॥ ॥

+ (क, ट, ड, राघ०) † (ट, ड)

(३) कुल्लूकः । सर्ववेदानामाद्यं ब्रह्मवेदसारमकारोकारमकारात्मकत्वेन व्यक्षरं यत्र त्रयोवेदाः स्थिताः सोऽन्यस्त्रिवृद्धेः मणवाख्योगुह्यो गोपनीयो वेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात् परमार्थाभिधायकत्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च यस्तत्त्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति स वेदवित् ॥ प्रायश्चित्ते बहुमुनिमतालोचनाद्यन्मयोक्तं सद्याख्याने खलु मुनिगिरांतद्भजध्वंगुणज्ञाः ॥ नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजो व्याख्यातारो न जगुरपरेऽप्यन्यतो दुर्लभः ॥ २६५ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिरहस्यं त्रिवृदाह आद्यमिति । प्रणवं व्यक्षरम् । गुह्योऽध्यानजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वादतिगोप्यः । त्रयी ऋगादिवेदत्रयम् । प्रतिष्ठितोपादेयत्वेनाङ्गीकारेण सर्वावाक्संतृणोति श्रुतेः । संतृणोपादानतया व्याप्तेत्यर्थः ॥ २६५ ॥

[राघवानन्दः । उपसंहरति एष इति । कर्मविधिं कामतः सुखदुःखजनकप्रकारम् । नैःश्रेयसं यथासंभवं वैराग्यादस्पृहां विना न मोक्ष इति साध्यसाधनसंगतिरुत्तराध्यायेन ॥ १ ॥]

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं ऋग्यजुस्सामावेदवेदवित्किन्तु प्रणवविदधीत्याह आद्यं व्यक्षरमब्रह्मेति व्यक्षरमकारोकारमकारात्मकं यो वेदेन स वेदवित्प्रणवध्यायी भवतीत्यर्थः ॥ २६५ ॥

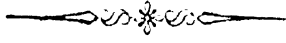
इति श्रीनन्दनाचार्यविरचिते मानवव्याख्यानएकादशोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदाद्यं व्यक्षरं अकारोकारमकारात्मकं ब्रह्म यस्मिन् ब्रह्मणि त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामात्मिका प्रतिष्ठिता स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्धेः तं त्रिवृदात्मकं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावावर्धोपिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७६ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥

चानुर्वण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ॥ कर्मणां फलनिर्वृत्तिशंसनस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योऽर्थः श्लोकः शास्त्रार्थपरिसमाप्तिदर्शनेनाधिकांक्षा निवृत्त्यर्थः कृत्स्नग्रहणं सामान्यार्थ ए-
वान्तःस्मार्ताधर्मायस्मिन् शास्त्रे रहस्यपर्यन्त उपदिष्टाश्च शिष्यमुखेनाचार्यस्यैव कृत्स्नकारिता शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते नात्र व-
क्ता नात्र शिष्याचार्यवस्तुतः प्रतिपत्तयं ग्रन्थकार एव ग्रन्थमेवं विभजति । धर्मशब्दश्च कर्तव्यतावचनो विधिप्रतिषेधसमूहमनु-
दति तेन कर्मफलसंबन्धोऽनुक्तोऽपीत ऊर्ध्वप्रतिपाद्यते कृत्स्नो धर्म उक्तस्त्वया विधिप्रतिषेधापेक्षया वचनमुपपन्नं भवति । क-
यपुनः कर्मणः फलसंबन्धो जिज्ञास्यते येनोच्यते कर्मणां फलनिर्वृत्तिशंसेति । यावता तावन्ति तावन्तित्यानि शास्त्रनोदितत्वा-
वक्रियन्ते न तेषां फलमभिसंधेयं न हि तानि फलार्थानि यान्यतुल्यानि तत्रापि प्रतिकर्मप्रायशः फलान्युक्तान्येव वारिदस्तृ-
पमामोति स्वर्गायुश्चेत्यादीनि यत्रापि नोक्तमिव मन्येत तत्रापि स्वर्गादिसाधितमेव । यानि जातकर्मादीनि संस्कारकर्माणि
ानि संस्कार्यविशेषोक्तस्य क्रियाफलेनैव फलवन्ति नादृष्टमाकांक्षन्ति । यान्यपि नैमित्तिकानि द्रव्यशुद्ध्यादीनि चाण्डालरूप-
निस्त्राणादीनि तान्यपि दृष्टप्रयोजनान्येव शुद्धये हि तानि क्रियन्ते अशुद्धेर्व्यवहारप्रतिषेधात् । प्रायश्चित्तानि चानन्तरमु-
क्तप्रयोजनान्येव अतो न विद्मः कस्य कर्मणः फलमभिजिज्ञास्यते । प्रतिषेधानां शरीरजैः कर्मदोषैः कृते तेषामेव वक्ष्यमाणत्वा-
तथा प्रतिषेधानुष्ठानमपि शास्त्रचोदितमेव । न च तत्र फलार्थत्वे हि न सर्वविषयोधिकारः स्यात् अर्थावाधिक्रियेत उच्यते
तेवात्र तादृशफलमभिधीयते यत्काम्यते अनिष्टफलदर्शनमत्र क्रियते नैव तत्काम्यते नैव च कश्चिदनिष्टप्राप्तिमिच्छत्यतः सर्व-
विषयता सिद्धिः । यदप्युच्यते शास्त्राचोदितं प्रतिषेधानुष्ठानं क्रियते अत्यल्पमिदमुच्यते एवं तत्र नानुष्ठानमिति सर्वमेव शास्त्रनो-
दितं क्रियते किन्तु तच्छास्त्रं फलार्थिनः कस्यचित्कर्तव्यतास्थापयति कस्यचिदन्तरेण फलनैमित्तिकत्वेन इहतु यावज्जीव-
मवनिमित्तश्रुतेरभावात्किमर्थं प्रतिषिद्धं न क्रियत इत्यपेक्षा प्रत्यवायश्च दृश्यते । जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ननु च-
त्प्रतिषिद्धं ब्राह्मणवधादि न तच्छास्त्रचोदितं शास्त्रनोदितस्य हि शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो युक्तः यथा स्वर्गकामो यजेतेति शास्त्र-
नोदितस्य कर्तव्यता प्रतिपत्तिर्नान्यतः इहतु द्वेषादिना लौकिको प्रवृत्तिरशास्त्रीया न चाशास्त्रीयस्य शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो-
याध्यः । यदप्युक्तमुपेक्षायां प्रत्यवायः प्रदर्शित इति किमित्यत्राकांक्षा यावता द्विषन्तं प्रवर्तमानस्य न कर्तव्यमिति शास्त्रतोऽ-
वगतिर्जायते तावता वाक्यार्थसमाप्तिः किमत्र पदमस्ति यदाकांक्षीत एतद्विविच्यमानं महान्तं ग्रन्थविस्तरमाक्षिपति । सक्षे-
पस्त्वयं न हि स्याद्भूतानीति प्रतिषेधविधेः प्रतिषेधो भावार्थः कर्तृकरण इति च श्रूयते । तत्र विधिस्तावन्नियोज्यविषयाकांक्षा
तत्र नियोज्यस्यैव भवति । भयैतत्कर्तव्यं नार्थस्तत्र नियुक्तः पुरुषनियोगरूपत्वाद्विधेः सचात्रानियोज्यो लौकिकव्याद्वे-
पलक्षणया प्रवृत्त्यर्थे न प्रवर्तमानं हि सात्वभावोपदेशेन समर्पितः यत्त्वेच्छया हनने प्रवर्तते सहन्यादिति । न चैतेन युज्यते स-
त्रविधेर्विषयः । न चेति शून्येषु भावार्थस्यान्यतः प्राप्तत्वात्पुरुषोपलक्षणत्वात्त्वेन विषयत्वेन विधेः संबन्धः । यश्चासौ नि-

योज्यः सनतीर्थत्वेन नियोज्यभावमात्मनः प्रतिपद्यते यावत्तद्विषयस्यप्रतिषिध्यमानस्य नानिष्टफलतामध्यवस्यति तथा-
हि लोके व्युत्पत्तिः । सभ्यायांगुलिर्देयेतिवदन्प्रतिषिद्धे तदतिक्रमेण तदनुष्ठीयमानमनर्थहेतुतया प्रतिपन्नतत्रलौकिकीभ्यु-
त्पत्तिमवमृज्यहेत्वन्तरमुपन्यासमर्हति नचाश्रुताभ्यनिष्टफलता प्रतिषेधसामर्थ्यात्कल्पयितुं युक्ता किंपुनर्यत्रश्रूयतएव न-
हिश्रुतस्योत्सर्गोन्याय्यः नचात्र वादमात्रोपलक्षकत्वनरकादिकलश्रुतियुक्तमुक्तेन न्यायेन फलपेक्षान्वयःसकाशात् । किं-
चार्थवादाविधिविशेषाभवन्ति । नचहकश्चिद्विधिःश्रुतःप्रकृतोवा कर्मफलसंबन्धस्यैव प्राधान्येन प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ।
नह्यत्र कर्माणि विधीयन्ते अतश्चतेषांफलसंबन्धउच्यते । नचैतावता भवन्ति वाक्यशतान्यनर्थकानि भवन्त्वहन्तुस्त्वृति-
कारणतावदेतद्दर्शनं नह्यन्यथैतानि वाक्यानि व्याख्यातुंशक्यन्ते । अविधिशेषइहनास्ति गुणवादेनैतद्व्याख्यानं शास्त्रका-
राणामपि भ्रान्तिरितिचेन्न नैवादिनआत्मनःप्रकर्षतोमहर्षीनवजानते । अद्यपापमनघेति संबोधननिष्कल्मषतया स्तुत्यर्थ-
शंसंतिवाग्यतोवर्तते ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रीगणेशायनमः । कर्मनिर्णययोगमुपक्रमते । चातुर्वर्ण्यस्येति मुनिप्रश्ननिबन्धनेनाकां-
क्षितत्वं वक्ष्यमाणस्य दर्शितम् । कर्मणां सुकृतदुष्कृतानां फलस्य निर्वृत्तिं निष्पत्तिम् ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । हेपापरहित ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यायं धर्मस्त्वयोक्तः इदानींकर्मणांशुभाशुभफ-
लप्राप्तिपरांजन्मान्तरप्रभवांपरमार्थरूपामस्माकंब्रूहीति महर्षयोभृगुमवोचन् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेर्थे स्वमेधावित्वप्रकटनार्थं पृच्छन्ति चातुर्वर्ण्यस्येति । तत्प्रकटने हि गुरुणां विद्यादाने-
च्छा स्यादिति । फलनिर्वृत्तिं शुभाशुभफलप्राप्तिं शंस कथय तत्त्वतः परामुक्तिं च तत्त्वधीसाभ्याम् सतादृशःप्रतिज्ञाकारो
भृगुर्वाच इति स्वयं कथयति याज्ञवल्क्यमुनिश्रेष्ठमिति वत् । मानवोमनोःशिष्यः ब्राह्मणत्वादस्य । कर्मयोगस्य कर्मैव
योगः पुंसःफलयोगिसाधनत्वादस्य कायादिसाध्यस्य निर्णय येन कायादिना यत्कर्मजन्यते येनभुज्यते यत्फलंयेति
॥ १ ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । श्रद्धा नस्त्वं ततः परं फलनिर्वृत्तिफलोदयम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मणां फलनिर्वृत्तिनिष्पत्तिं नः अस्माकं शंस कथय तत्त्वतः परांउत्कर्षांनिर्वृत्तिं ॥ १ ॥

सतानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवोभृगुः ॥ अस्य सर्वस्य शृणु कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । पृष्टप्रतिवचनमेतत् यदहंपृष्टः शृणु तत्कर्मणोयोगमितिसंबन्धः सचप्रकृतत्वात्फलेनैव विज्ञेयः
॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । सधर्ममधानोमनोरपत्यात्मा भृगुरस्य सर्वस्यकर्मसंबन्धस्य फलनिश्चयंशृणुतेति तामहर्षीनब्रवीत् ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । अस्यकर्मयोगस्य युक्तस्यकर्मानुष्ठानस्य निर्णयफलविशेषनिर्णयम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मयोगस्य संबन्धस्य निर्णयंशृणुत ॥ २ ॥

शुभाशुभफलकर्म मनोवाग्देहसंभवम् ॥ कर्मजागतयोनूणामुत्तमांधममध्यमाः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । शुभस्य निर्देशोदृष्टान्ततयामनोवाग्देहापारविध्यर्थोवा मनसोवाचोदेहाश्च संभवति कर्मशब्दो
नचैज्यामेवकायपरिस्पन्दे वर्तते किंतिहि क्रियामात्रयोगध्यानवचनान्मात्मकेऽपि फलशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । शुभमशुभ-

फलचनैर्विविक्तैर्यकाग्रव्यापारसाधनादिब्रतकर्मनुष्ठानाच्छुभाशुभफलप्राप्तिः अपितु मनोवाक्कायसंभवादप्येवमेव तस्मादपि त्रिविधात्कर्मणस्तुविधीयतेफलप्राप्तिः ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्तमा धर्मात् । अधमा पापात् । मिश्रा मध्यमा नात्युत्तमा नाधमा गतिः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । मनोवाग्देहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्ज्ञानाएव मनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मनुष्याणांगतयोजनान्तरप्राप्तयो भवन्ति । कर्मशब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किन्तु ममेदंत्वमिति संकल्परूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह शुभेति । शुभं सुखं दुःखाभावोवा अशुभं दुःखं तएवफले यस्य कर्मणस्तत्कर्मकर्मत्वमेन्द्रियमात्रजन्यत्वं तेन मन आदेः संग्रहः देहोपोन्द्रियाश्रयतया कर्महेतुर्नस्वरूपतोऽतदेहे व्यभिचारात् । उत्तमाधममध्यमाः त्रितिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः गतयोजनानि ज्ञातीर्वा ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । शुभमशुभफलंचेति द्विविधं कर्मेत्युक्तं शुभाशुभकर्मेति । तस्याधिष्ठानं त्रिविधमनोवाग्देहसंभवमिति शुभफलमशुभफलंच प्रत्येकं त्रिविधमित्युक्तं उत्तमाधममध्यमा इति कर्मजागतयः कर्मफलानि ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाग्देहसंभवं शुभाशुभफलरूपम् ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ॥ दशलक्षणयुक्तस्य मनोविद्यात्प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच दण्ड्यानुयजेत नहिंस्यादिति शुभमशुभंचते सर्वे कायव्यापारसाध्ये तदानेनात्मनः त्वनिवृत्तिः परस्यच त्वत्वसंपादनंतश्च पूर्वदक्षिणेन हस्तेनेत्यादिविहितं यागोपि प्रयोगरूपोऽवभृथान्तः कायव्यापारसंबन्धो भवति एवं संधातदण्ड्याविद्यातु कायिकतया प्रसिद्धैव तत्र कित्कर्मयन्मनसः संभवत्यत आह अर्थस्यास्य मनोविद्यात्प्रवर्तकं मनसो हि व्यापाराः सर्वदर्शनादयः । न च त्रिष्वस्तु भौतिको व्यापारः तथाहि प्रथमे तावन्मनसायमर्थसंपश्यत्ययमीश एव तस्य वस्तुनः सुखदुःखवास्यकारणात् तत आयात्ते कथमेतन्मनः संपद्यते ततोऽध्यवस्यति संपादयाम्यतोनेदमिति तत्र देहक्रियाप्रधाने कायपरिस्पन्दरूपवाग्यवहारश्चातः सर्वस्य मनः प्रवर्तकं प्रेक्षापूर्वकारिणः अबुद्धिपूर्वन्तु नावश्यं सर्वदर्शनायः पूर्वभावरूपस्य तादृष्येण ग्रहणं यथा मेघवर्णसादृश्यात्पानकबुद्ध्या प्रवृत्तिः संतमासंभवात्तया परस्त्रीष्वन्यत्तु देवोपनिमित्तं यथा सुमस्य हस्तसंचारपार्श्वपरिवर्तनादिना मशकादिप्राणिवधस्तत्रापि कर्तृत्वमुपपादितं प्रायश्चित्तेषु प्रवृत्तिहेतुर्विधस्य वाङ्मनःकायसाधनभेदेन व्यधिष्ठानस्योत्तमाधममध्यमगतिभेदेन दशलक्षणयुक्तस्य मनः कायकर्मणोः प्रत्येकं त्रैध्यावाङ्मन्यंचतुर्विधं एतानि दशलक्षणानि तान्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रिविधस्य गतिभेदात् अधिष्ठानस्य मनोवाक्कायानां कर्महेतूनामधिष्ठानस्याश्रयस्य देहिनः स्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य मनएव प्रवर्तकं विद्यात् । वाग्देहयोरपि तद्विनाऽप्रवृत्तेः व्यापारविशेषापेक्षया प्रवर्तकमित्युक्तम् । यद्वा देहिन इति व्यधिकरणं देहिनः सन्नन्धि यत्कर्म तस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य देहिसंबन्धिनः कर्मण उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणोपेतस्य मनएव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्माद्यत्पुण्येन साऽभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । कतिसंख्यस्य कत्यधिष्ठानस्य कतिलक्षणस्य कतिप्रवर्त्यस्यैतागतयो भवन्तीत्यत आह तस्ये-

ति । तस्य देहिनीजीवस्य त्रिविधस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य देवादिभेदभिन्नस्य वा अधिष्ठानस्य मनोवाग्देहाधिष्ठानस्य तदाश्रितस्य वक्ष्यमाणपरद्रव्येष्वभिध्यानमित्यादिदशलक्षणयुक्तस्य दशविधकर्मण इति ध्यधिकरणे षष्ठ्यौ । मनः संकल्पविकल्पात्मकं प्रवर्तकं विद्यादित्यन्वयः । यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति कर्मणा चोपपादयतीति [स्थितेः] मनःपूर्वकत्वात्कर्ममात्रस्य मनसा वा अग्रे संकल्प्याथवाचा व्याहरतीति श्रुतेः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधस्योत्तमाधममध्यमस्य अधिष्ठानस्य मनोवाग्देहाश्रयस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य कर्मणः प्रवर्तकं कर्म देहिनीमनसैव यन्मनसा ध्यायति तदेव वेदति करोति चेति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह तस्य देहिनः तत्संबन्धिप्रवर्तकं मनःविद्यात् कीदृशस्य तस्य त्रिविधस्य उत्तममध्यमाधमरूपस्य पुनः कीदृशस्य अधिष्ठानस्य मनोवाक्कायानामधिष्ठितं अस्य पुनः वक्ष्यमाणलक्षणमुक्तस्य ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिध्यानं नाम परद्रव्यविषयेऽप्याबुद्ध्या परद्रव्याभिभवानुचिन्तनं कियदश्वगोधनं कियद्वाजाविकमिति च त्रिभवाऽश्वाः धिगदैवं कस्मादस्येयती सप्तृद्धिः । अथ च कथं नामैतस्यापहरेयमथ साधु भवति यथेतस्यैतन्भवति । अन्यत्वाद्गुरेतद्भनं समभिभवत्यनिष्टचिन्तनं परस्येत्यभिसंबन्धन्ति । परवधोपायचिन्तनं यदि श्रियते तन्ममोस्त्वन्तिवा । ननु च परद्रव्याभिध्यानमीदृशमेवोक्तमनेनैव सिद्धेतदनर्थकं सामान्यशब्दोक्तं यदनिष्टमभिप्रेतं परस्य तन्निवर्तनीयं धननाशोपि परस्य नैवेष्टः एतद्भयाच्च किञ्चन परस्येत्येतन्व्याहरन्ति । अनिष्टं च यत्प्रतिषिद्धं तद्वाचक्षते अस्मिन्नापि पक्षे परद्रव्याभिध्यानं प्राधान्यार्थमेव एवं वितथाभिनिवेशोपि । पूर्वपक्षार्थस्य सिद्धान्तत्वेन ग्रहणं विज्ञानवादी विदां प्रामाण्यं अनात्मताग्रह इत्येवमादि । अन्येतु नित्यनिरामिषद्वेषमाहुः इयं च त्रिविधाऽकुशलमानसी प्रवृत्तिः अतोऽन्याकुशला अस्पृहापरस्वेषु दयासर्वसत्त्वेषु श्रद्धाधर्माद्यस्तित्वादिषु तथा च भगवान् व्यासः ॥ अनभिध्यापरस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदं ॥ धर्माणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेत् ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिध्यानं स्वाम्यननुमत्या आदातुं यत्नः । अनिष्टचिन्तनं पराभिघातचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशो मिथ्याग्रहः परलोको नास्ति नास्ति परलोक इत्यादि दृढप्रत्ययः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लुकः । तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति । कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवं चिन्तनं मनसा ब्रह्मवधादिनिषिद्धाकांक्षा नास्ति परलोकः देहएवात्मेत्यतद्ग्रहश्च इत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलमानसं कर्म । एतच्च विषयगतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलमानसं कर्म शुभाशुभफलकर्मेत्युभयस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र मानसं कर्म संकलयति परंति । अभिध्यानं जिघृक्षा अनिष्टचिन्तनं ब्रह्मवधादिचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशः नास्ति परलोक इति ॥ अनभिध्यापरस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । धर्माणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेदिति ॥ व्यासोक्तेः । एतद्विपरीतो मनोव्यापारो नरकहेतुः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । अभिध्यानं जिघृक्षा ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । परद्रव्येषु मनसा अभिध्यानं मनसा अनिष्टचिन्तनं वितथाऽभिनिवेशः नास्ति परलोक इति ग्रहः एतच्च त्रिविधं कर्म मानसं मनसा कृतम् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतंचैव पैशून्यंचापि सर्वशः ॥ असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयस्याञ्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पारुष्यं परपीडाजनकीचरणम् । पैशून्यं परगुणासहिष्णुत्वेन तद्धीनतावचनम् । अनि-
बद्धप्रलापोभिष्याभाषणम् ॥ ६ ॥

(३) कुङ्कुमः । अमियाभिधानमसत्यभाषणपरोक्षे परद्रूपकथनसत्यस्यापि राजदेशपौरवार्तावैर्निष्प्रयोजनवर्ण-
नमित्येवंचतुःप्रकारमशुभफलवाचिकं कर्म भवेत् । एतद्विपरीतमित्यसत्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथन-
शुभफलम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । वाचनिकं संकलयति पारुष्यमिति । श्लेष्टपुत्रोसीत्यादि रुक्षभाषिता । अदृष्टाश्रुतभाषणम-
नृतम् । पैशून्यं परछिद्रप्रकटनम् । असंबद्धप्रलापश्च फलाहेतुः सत्यस्यापि राजपौरवार्तावैर्निष्प्रयोजनस्य वर्णनम् ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पारुष्यं ॥ पारुष्यमतिवादः स्यादित्यमरः । अनृतं पैशून्यं परगुणासहिष्णुत्वेन तद्धीनतापादनं ।
असंबद्धप्रलापः ॥ प्रलापोऽनर्थकवचइत्यमरः । एतच्चतुर्विधं वाङ्मयं स्यात् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानंहिंसा चैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रीयाप्रधान्यतयास्यादत्तानामसद्भ्यउपादानंदुष्टं चैव तथाकुमार्यादिपरदारावाधपिविपरी-
तधर्मादानं परिष्णामिन्द्रियसंयमश्च । इदं मनोवाग्देहभेदेन दशविधं मङ्गलिकुशलाकुशलविभागेन विंशतिप्रकाराः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वाम्यदत्तानां धनार्नां स्वभोगसाधनत्वेन व्यापारणम् । भार्यायां न स्वामिसंबन्धोऽतः
परदारोपसेवायाः पृथगुक्तिः । एवं चैते दशाधर्महेतवः । एतदकरणसंकर्पा अपि दशैव धर्महेतवोऽर्थादुक्ताः । ते च मान-
सवाचिकशारीरप्रतियोगित्वाम्मानसादयः । अतएव प्रागुक्तं शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवमिति ॥ ७ ॥

(३) कुङ्कुमः । अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीयहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रिःप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म एतद्विप-
रितत्रयं शुभफलम् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । कायिकं संगृह्णाति अदत्तेति । उपादानं स्वीकारः तदप्यन्यायेन । हिंसा अशास्त्रीया । पर-
दारोपसेवा भोग्यत्वेन परस्त्रीसमीपोपगमनम् ॥ ७ ॥

(५) जम्बूनः । विधानतोहिंसा शास्त्रविहिताहिंसा एतद्वैपरीत्येन शुभस्य कर्मणोपि दशलक्षणत्वमर्थादुक्तमिति वे-
देतव्यम् ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदत्तानां उपादानं स्वीकारः अविधानतः हिंसाचैव यस्त्रीयपशुहिंसायानिषिद्धत्वाभावात् ।
त्रिविधं शारीरं कर्म स्मृतम् ॥ ७ ॥

मानसं मनसैवायमपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥ वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

त्रिविधं च शरीरेण वाचाचैव चतुर्विधम् ॥ मनसा त्रिविधं कर्म दशधर्मपथां स्पजेत् ॥ ९ ॥ *

(१) मेधातिथिः । परस्य मनस्तापोयेन जम्पते कर्मणा सतोमनिसंदुःखमाप्नोतीति केचित् । वयस्तु नूनं यच्च वि-
धानसमुक्तं ततोऽप्युक्तं स्वामिरेवमुत्तरयोरपि ॥ ८ ॥

(६) असंबद्धप्रलापश्च = अनिबद्धप्रलापश्च (सर्वज्ञ०)

*(क)

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनसा शोकाद्यनुभवेन । वाचा परप्रयुक्ताक्रोशादिना । कायेन व्याभ्यङ्गच्छेदादिना । एवं पुण्येऽप्युत्तम ॥ ८ ॥

(३) कुट्टुकः । मनसा यत्सुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतं तत्फलं सुखदुःखरूपमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा मनसैवायमुपभुङ्क्ते । एववाचारुतं शुभाशुभं वाग्द्वारेण मधुरगद्वदभाषित्वादिना शारीरं शुभाशुभं शरीरद्वारेण सक्चन्दनादिप्रियोपभोग्याभितत्वादिनानुभवति । तस्मात्प्रयत्नेन शारीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन् कुर्याच्च ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । मनआदिजनितकर्मफलभोगोपि मनआदिभिरित्याह मानसमिति । तूष्णींभूतस्यापि मनस्याकस्मिकं दुःखं सुखमप्येवं मानसं । वाचनिकं परोक्तपुरुषादिवाक्योत्थं अग्निचन्दनादिजं कायिकम् ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । कर्मफलभीरौ रवादिषु भुक्तम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मानसं शुभाशुभं कर्म मनसोव्यभिचारेण कृतं कर्म अयं पुरुषः मनसैवोपभुङ्क्ते । वाचा कृतं शुभाशुभं सर्ववाचावचसैवोपभुङ्क्ते । तु पुनः कायिकं देहेन कृतं शुभाशुभं कायेनैवोपभुङ्क्ते ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ॥ वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥

[शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥ १ ॥ *
वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परांगतिम् ॥ कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन्द्वन्द्यादपरिरक्षितः ॥ २ ॥ †
वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाशनम् ॥ शारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ ३ ॥ ‡
त्रिदण्डधारयेद्योगी शरीरं न तु वैणवम् ॥ वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ४ ॥]

(१) मेधातिथिः । भूयस्त्वाभिप्रायमेतत् । प्रायेणैतासां जातीनामेतानि यथाविभागं निमित्तावि । न त्वयं नियमः तथा महापातकिनां तिर्यक्पदं टन्तीति विक्षयतोति पक्षिमृगयह्णतिर्यग्जातिमात्रमदर्शनार्थम् । मनोवाक्यकर्मणामुत्तरोत्तरस्य गुरुत्वमदर्शनार्थं परम् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरीरजैः प्रचुरैः । एवमन्यत्र तद्विशेषैस्तु श्वशूकरखरोष्ट्राणामिति विक्षयति । अन्यजातितां चाण्डालत्वादिसम् ॥ ९ ॥

(३) कुट्टुकः । यद्यपि पापिष्ठानां शारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि संभवन्ति तथापि स यदि प्रायशोऽधर्ममेव सेवते धर्ममल्पमिति बाहुल्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं बाहुल्येन शरीरकर्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः प्राप्नोति बाहुल्ये न वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगत्वं वा बाहुल्येन मनसा कृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । कस्मात्कीदृशफलमुत्पन्नमिति विवेचयन्नाह शरीरिति । तत्राद्यौ देहप्रधानैः स्थावरतां दुःखैः कयोर्नितरुगुल्लतात्वम् । एतत्स्वत्यन्ताभ्यासपरं अथाप्येकलहिनइत्यादिश्रुतौ ताच्छील्यप्रत्ययदर्शनात् । अन्यजातितां चाण्डालादियोनिं श्वयोनिचण्डालयोनिचेति श्रुतेः । पूर्वाभ्याये तथाज्ञानाग्निना पापकृत्स्नं दहति वेदविदित्युक्तं तत्तुल्यं वैराग्यशमदमात्मनात्मविवेकसाध्यं तस्माच्छान्तोदात्तउपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेः ।

तत्र वैराग्यार्थं गतयः स्थावरास्ताउपन्यस्ताः । संसारोतीव कष्टतरोयत्र जन्ममरणप्रवाहैरनिशमुत्समानं बभ्रमीति स्था-
वरादियोनिषु प्राणभृन्मात्रमिति ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । शेषस्य कर्मणश्चलोकेफलविशेषमाह शरीरजैरिति । पक्षिपृग्यह्णातिर्यङ्मात्रातिप्रदर्शनार्थम् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाक्कायकृतं कर्मणः फलमाह शरैरिति । मानसैः कर्मभिः अन्त्यजातितां याति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥ यस्यैते निहिताबुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । दमनदण्डः वाचोदण्डः पारुष्यापवृत्तिरेवमुत्तरयोरपि । यस्यैते दण्डाबुद्धौ निहिता नैतन्मयाकर्त-
व्यमिति योनस्खलति स त्रिदण्डीत्युच्यते न त्वनार्यो गुरुकाष्ठदण्डधारयति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाग्दण्डो वाचाऽपापकरणम् । एवमुत्तरत्र । नियताव्यवस्थिताः । स उच्यते न तु वैणवद-
ण्डत्रयवत्तामात्रेण ॥ १० ॥

(३) कुष्ठकः । दमनदण्डः यस्य वाह्यनः कायानां दण्डानिषिद्धाभिधानासत्संकल्पमतिषिद्ध्यापारत्यागेन बुद्धा-
ववस्थिताः स त्रिदण्डीत्युच्यते । न तु दण्डत्रयधारणमात्रेणेत्याभ्यन्तरदण्डत्रयप्रशंसा ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सार्थवादं दमं विधत्ते वागिति ह्याभ्याम् दण्डोदमोनियमनमिन्द्रियाणां विषयेभ्यः वा-
क्लब्धः कर्मेन्द्रियोपलक्षकः । कायशब्दो ज्ञानेन्द्रियोपलक्षकः । वागादिविना कायेन कर्मान्तरादृष्टेः । निहिताः स्वस्वाव-
प्यपरित्यागेनावस्थिताः कचिन्नियता इति पाठः । स त्रिदण्डीति स्तूयते ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्दण्डः असद्वचनालापे अवधारणा मौनमित्यर्थः । अथानन्तरं मनोदण्डः विषयेषु निरी-
हत्वं । कर्मदण्डः शुभाशुभक्रियाशून्यत्वं । एते यस्य नियताः दण्डाबुद्धैः स त्रिदण्डोत्युच्यते ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ॥ कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रयाणां दण्डानां समाहारस्त्रिदण्डं पात्रादिदर्शनादस्त्रियां भाषणात् । बुद्धौ निक्षिप्य बुद्धौ कृत्वा सर्व-
भूतेष्वघातकत्वं चावस्थितं त्रिदण्डवानिहितं कामक्रोधयोः संयमः सुसाधुस्वतः सिद्धिमोक्षाख्यागच्छति प्राप्नोति । आध्या-
त्मिकत्वोपन्यास उपक्रमोऽयं कस्यपुनरेषा सिद्धिः कस्यवान् अत्राविकारकर्मफलानां भोक्तृत्वं भस्मान्तं शरीरं न च ततोऽयमु-
पलभामहे ते सर्वे धर्मा धर्मेऽधिकारिपुरुषं दर्शयितुं कामः प्रारभते ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वभूतेषु विषयेषु । कर्मत्रयमतिथोगिकत्वाद्दण्डत्रयमपि तद्विषयकमुक्तम् । तन्निक्षि-
प्य । नियम्य आत्मनि व्यवस्थाप्य वाचिकादि ॥ ११ ॥

(३) कुष्ठकः । एवं निषिद्धवागादीनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वैतद्दमनार्थमेव कामक्रोधौ तु नियम्य ततो मो-
क्षावाप्तिलक्षणां सिद्धिमनुष्यो लभते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कथं तत्राह त्रीति । त्रिदण्डं निक्षिप्य भूतेषु पारुष्यादि कामक्रोधाविन्द्रियाणां प्रवर्त [के]
भूतौ च त्यक्त्वा सिद्धिं मोक्षावाप्तिलक्षणां आत्मनि विवेचनां नियच्छति गच्छतीत्यन्वयः । कामक्रोधाविति द्वेषस्याप्युपलक्ष-
णम् ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्तेः । कामेन क्रोधस्य संप्रहः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतच्चिदण्डं मानवः सर्वभूतेषु सर्वविषयेषु निक्षिप्य तु पुनः कामक्रोधौ संयम्य ततःसिद्धिं नियच्छति प्रप्नोति ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तंक्षेत्रज्ञंप्रचक्षते ॥ यःकरोति तु कर्माणि सभूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यशरीरस्यक्रियापरिस्पन्दात्मिकांक्रियांस्वयंप्रवर्तयिताप्रयत्नवशेनास्यकर्तृत्वसंक्षेत्रज्ञः । अस्यात्मन इतिसमानाधिकरणेषष्टी आत्मशब्दस्यशरीरे तस्याप्यात्मात्वत्वात् । यःकरोतिपाणादिलक्षणंतज्जन्मोयःशरीराख्यः कर्ता सभूतात्मोच्यते पृथिव्यादिभूतसंघातो जघन्यत्वात् । भूतविकारआत्माभूतात्मा तथाचोक्तं द्वावात्मानावन्तरात्मना-शरीरात्मना ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्यात्मनोदिहमनःप्रभृतिजडसमुदायस्य कारयिता प्रवर्तकः । क्षेत्रज्ञमस्यैवक्षेत्रस्य सा-भेदेन ज्ञातारं चेतनमित्यर्थः । भूतात्मा भूतादिजडरूपआत्मा संसारप्रपञ्चस्यायतनकारी ॥ १२ ॥

(३) कुटूहकः । कोसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह यदिति । अरय लोकांसिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मसु प्रवर्तयिता तंक्षेत्रज्ञंपण्डितावदन्ति । यः पुनरेषव्यापारान्करोति शरीराख्यः सपृथिव्यादिभूतारब्धत्वाद्भूतात्मैवेति पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सिद्धिप्रकारमाह यदितिह्याभ्याम् । अस्यात्मन इतिव्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्य प्रत्यक्षी भूतस्य स्थूलदेहस्य षाट्कौशिकस्यान्मयकोशस्य आत्मनोलिङ्गशरीरस्य च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मैन्द्रियपञ्चकमाणपञ्चक-बुद्धिमन इति समदशावयवस्य विज्ञानमयमनोमयप्राणमयेतिकोशत्रयात्मकस्य कारयिता संनिधानमात्रेण लोहस्यायस्का-न्तमणिरिव निर्व्यापारःसन्वर्तयितेव लोकैः संभाव्यमानस्तं क्षेत्रज्ञं शरीरद्वयदृष्टारमाचक्षत इत्यन्वयः । तदुक्तम् महा-भारते ॥ महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्चचेन्द्रियगोचराः ॥ इच्छा द्वेषःसुखदुःखसंघातभे-तेना धृतिः ॥ एतक्षेत्रं समासेन सबिकारमुदाहृतम् ॥ एतद्योवेति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विददति ॥ अत्राध्यक्तं स्थूल-शरीरं महतःपरमव्यक्तमित्यत्र श्रुतेस्तथैव ध्याख्यातत्वात् । अविद्याया इन्द्रियगोचराणां विषयाणां भूतकार्यत्वेन तद-न्यत्वादिच्छादीनामपि शरीरकार्यतया तदन्तर्गतत्वात् ॥ एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि च ॥ खंवायुर्ज्योतिरापञ्च पृथिवी विश्वधारिणीति श्रुत्या बोधनात्तदतिरिक्तानामत्रेवान्तर्भावादिति । अस्यात्मनोक्तंस्थूलदेहं विशिनष्टि यदिति । भूतारब्धस्यात्मनोगमकत्वादात्मा च सचेति ॥ आत्मा यत्रोदृतिर्बुद्धिः स्वभावोऽस्त्ववर्णचेत्याभिधानात् । तदव्यव्यतिरे-कसिद्धत्वात्कर्तृत्वादिभावाभावयोः । भूतात्मा शरीरं । तथाच मैत्रायणश्रुतिः ॥ अन्योवाअपरःकोयमात्माख्यइत्युप-स्य कतमएषहति मध्ये परामृश्यास्तिखल्वन्योपरोभूतात्माख्योयोयं सितासितैःकर्मफलैरभिभूयमानः सदसंघानिमापद्यत इत्यर्वाङ्मोक्षावागर्ति द्वैष्टैरभिभूयमानः परिभ्रमतीत्यस्यापिख्याख्यानं । तत्रैव पञ्चतन्मात्राभूतशब्देनोच्यन्ते अथ पञ्च महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते अथ तेषां यत्समुदायं तच्छरीरमित्युक्तमथयोह खलु वावशरीरइत्युक्तं सभूतात्मैत्युक्तम् । यथैव स्वेताश्वतरेयःकर्ता सौम्यं भूतात्मा करणैः कारयितास्तःपुरुषइति ॥ १२ ॥

(५) नन्दजः । अथकर्मणः कारयितारं कर्तारिचाह योऽस्याऽऽत्मनः कारयितातमिति । आत्मनः शरीरकर्मैन्द्रिय-वर्गस्येति यावत् क्रियाकारयिताक्रियासु प्रवर्तकः क्षेत्रज्ञंप्रचक्षतइति जीवात्माकारयितेत्यर्थः । यः कर्माणि करोति सर्व-भूतात्मासकर्मैन्द्रियवर्गः कर्मणः कर्तेत्यर्थः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः अस्य आत्मनःकारयिता जडसमुदायस्य । अस्थैव क्षेत्रस्य अभेदेनज्ञातारं चेतनं तं चक्षते । यः कर्माणि करोति सः भूतात्मा भूतादीनामात्मा बुधैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ॥ येन वेदयते सर्वसुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनरयंजीवोनामयावताक्षेत्रज्ञमेवजीवमन्यन्ते द्वौचात्रोपलभ्येते शरीरमहप्रत्ययविज्ञेयश्चा-
न्तरात्मा ततोऽन्यः कश्चिज्जीवोनाम । केचित्तावदाहुः महदभिभूतं सूक्ष्मपरिवेष्टितं लिङ्गं यत्पश्यते संसरतिनानारूपं भोगभा-
वैरधिवासितं लिङ्गमिति । येनेतिकरणत्वं च वेदनं प्रतितस्योपपद्यते तद्विस्थूलभूतानामाश्रयस्तस्यैव शरीराख्यबाह्यभूताश्र-
यत्वात् । शरीरे च सत्यात्मनः सुखदुःखभोगत्वमतोयेनेतिकरणविभक्तयोच्यते । अन्यतु मन्यन्ते अन्तःकरणमनोबुद्ध्य-
हंकाररूपं जीवस्तस्य चान्तःकरणसंज्ञत्वाद्युक्तएवकरणविभक्त्यानिर्देशः अन्तरात्मशब्दश्च तादर्थ्याद्युक्तएव । सहशब्दस्या-
मोक्षप्राप्तेराप्रलयाच्च तदपियोगेन ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीवसंज्ञश्चैतन्यप्रतिचिन्मप्रायोमहाबुद्ध्यादिपदवाच्यः । सहजः संसारमवृत्तिदशायां जा-
तः । येनोपायेन जनितम् ॥ १३ ॥

(३) कुङ्कुमः । जीवशब्दोऽयं महत्परः येनेतिकरणविभक्तिर्निर्देशात् उत्तरश्लोके च तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्र-
ज्ञएवचेति तच्छब्देन प्रत्यवमर्षात् शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तः शरीरमात्माख्यत्वादार्जवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहजआत्मा
तस्याभेदेस्तस्य विनियोगात् येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसुखं दुःखं चानुभवति ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मन इत्यनेनोक्तं लिङ्गदेहं विशिनष्टि जीवसंज्ञइति । जीवः प्राणधारयितृत्वात् जीवोपा-
श्रित्वात् । सजीवोऽयत्पुनर्भव इत्यत्र ओधरत्त्वामिना तथैव ध्याख्यातत्वात् । [अन्तरात्मा अन्तः शरीरं याव] ' बुधिरं ध्या-
मेतीति । अन्यः स्थूलशरीरचैतन्याभ्यां सहजश्चिदात्मनाऽविनाभूतोऽहंधीविषयः मरणादावविनाशी च । तदुक्तं गीतासु ॥
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ येन लिङ्गदेहेन वेदयते भूतात्मेति शेषः । तथा च नारायणी श्रुतिः ॥ अथ यथा-
मिनायः पिण्डोवाभिभूतः कर्तृभिर्हन्मनानो नानात्वमुपैति एवाच खल्वसौ भूतात्मान्तः पुरुषेणाभिभूतौ गुणैर्हन्मनो नाना-
त्वमुपैतीति । गुणैः फलैराकृष्यमाणं नानात्वं देवादिदेहाकार भूतात्मा तत्तादात्म्यापन्नो वेदयत इति भावः । वेदनामयश्च
लिङ्गशरीरमन इति वेदान्तसिद्धान्तः । कामः संकल्पोऽशब्दा । धृतिरतिहीभीधीत्येतत्सर्वमन इति श्रुतेः । जन्मसु देवादियोनिषु ।
स्थूलशरीरे देवोहंमनुष्योहंपशुरहमिति वा लब्धाभिमानः संकरोतीति स्थूलदेहस्यैव कर्तृतेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

(५) मन्दनः । कर्मफलभोगसाधनमाह जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यइति । येन करणभूतेन सुखदुःखं क्षेत्रज्ञैरमोक्षादवि-
नाभूतः क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव तस्य चैतन्यमिन्युक्तं जीवसंज्ञइति जीवात्संज्ञाज्ञानयस्य सजीवसंज्ञः । १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यः देहाख्यः अन्तरात्मा जीवसंज्ञः सर्वदेहिनां सहजः येन जीवात्मना सर्वं सुखं दुःखं च
जन्मसु वेदयते ज्ञापयते ॥ १३ ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञएव च ॥ उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । उच्चावचेषु बहुविधेषु नानारूपेषु भूतेषु सर्वेषु यः स्थितो व्याप्य तानि भूतानि तिष्ठतः संश्रयतः ।

अतश्च सर्वकर्मकर्तृत्वतिष्ठतेरनेकार्थत्वात् । कोसावच्चावचेषु भूतेषु व्याप्य स्थितः परमात्मा चेतनाचेतनजगत्परित्यक्तः परमानन्दरूपः परस्ताच्च प्रतिपादयिष्यते । भूतसंपृक्तौ भूतानि पंचमहान्ति येन वेदयत इत्युक्तक्षेत्रज्ञस्यात्मन इति । यथा व्याप्य पक्षेऽपि द्वितीयस्थितां तमिति संश्रयणं च तत्कारणत्वात् सर्वस्यास्य जगतः । कार्यं च कारणमाश्रयत्यतोऽपेक्षेत्रसंश्रयणं तथा च । भगवान् व्यासः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ क्षरशब्देन सर्वचेतदुच्यते विचारप्रपञ्चरूपमक्षरं मरुतिकरणं कूटस्थशब्देन कारणरूपतया प्रलयेऽप्यविनाशात् । अथवा क्षरं शरीरमक्षरः क्षेत्रज्ञः । कूटस्थत्वं तु तस्यामोक्षप्राप्तेः कर्तृत्वभोक्तृत्वानिवृत्त्या ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैव मुदा हतः । योलोके त्रयमाविश्य विमर्त्य व्यय ईश्वरः ॥ १४ ॥

(२) सत्त्वज्ञानारायणः । भूतसंपृक्तौ भूतात्मनाऽमुक्तौ उच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु प्राणिषु साक्षितया तिष्ठन्तं सततं परमात्मानं व्याप्य ह्यभेदविषयेण मोहेनावृतं कृत्वा ॥ १४ ॥ -

(३) कुल्लूकः । तौ द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुगणादिप्रसिद्धतयाः तमिति निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टस्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । तल्लाभोऽपि अभ्यास एवेत्याह ताविति । भूतसंपृक्तौ अग्निहोत्रादिष्वाहुतितयाक्षिप्यमाणं द्रव्यादिसारभूतपञ्चभूतैः संपृक्तौ संवेद्यतौ महानिति बुद्धिस्तदुपलक्षितं लिङ्गशरीरं क्षेत्रज्ञजीवात्मानौ उच्चावचेषु देवत्वादिजात्याक्रान्तेषु सर्वभूतेषु भोगायनत्वेन स्थितं स्थूलदेहं व्याप्याभ्यासमनुभूय भोक्तृतया तिष्ठत इत्यन्वयः । तथा च श्रुतिः । ता आपः पुरुषवचसो भवन्ति तद्यथा पेशस्कारी पेशसंमात्रमपादायान्य नवतरं कल्याणतरं वा रूपं तनुं त इति । आरप्स्यमाणस्थूलशरीरमात्रं पादानपरम् । ता आपः लिङ्गशरीरवेष्टनभूताः पुरुषवचसः पुरुषाकारशरीरमाश्रित्य इत्यर्थः । व्याससूत्रमपि ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रहतिसंस्पर्शः प्रश्नरूपणाभ्यामिति देहान्तरप्राप्तौ तैर्भूतैः परिष्वक्त एव जीवो रहति गच्छतीति सूत्रार्थः । महानत्र लिङ्गदेह उक्तः । तथा चेश्वरकृष्णः सांख्यकृतः । महदादि सूक्ष्मपर्यन्तमिति व्याख्यातं च वाचस्पतिना महदहङ्गोरेकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तमेषां समुदायः सूक्ष्मशरीरमिति । अथवा । उच्चावचेषु उच्च देवादिशरीरं ३ वचं पश्वादिशरीरं तानि उच्चावचानि मनुष्यशरीराणि व्यात्मकत्वात् तानितानि चेत्येकशेषादुच्चावचानि तेष्वेव स्थूलशरीरेषु भूतेषु पञ्चीकृतपञ्चभूतान्देषु मध्ये स्थितं वर्तमानं तं जगद्युजाद्यन्यतमदेहं व्याप्य तादात्म्याभ्यासमनुभूय रक्षिदेशपर्यन्तं महान् क्षेत्रज्ञश्च तिष्ठत इति वाक्यार्थः । यद्वा तं परमात्मानं त्रिविधदेहलाभाय व्याप्यश्रित्य भोगाय तिष्ठतः पर्यवस्यतः तथा ॥ योनिमन्ये प्रपद्य ते शरीरत्वाय दहिनः ॥ स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतांति श्रुतेः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । अन्यक्षेत्रसंज्ञाद्भूतात्मा चेन्द्रियवर्जयोक्षेत्रज्ञाधीनत्वमाह ता उभौ भूतसंपृक्ताविति । ता उभा विन्द्रियविवर्जौ भूतसंपृक्तौ शरीरेण सङ्गच्छते क्षेत्रज्ञश्च भूतसंपृक्त इति विपरिणामः । महत्त्वमेव व्यनक्ति उत्तरार्धेन । उच्चावचेषु स्थूलसूक्ष्मेषु शरीरेषु स्थितं तं क्षेत्रज्ञं तौ व्याप्य संश्रित्य तिष्ठतः तेनाधिष्ठितत्वात् तिष्ठत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । महान् महत्त्वं महदहंकाररूपः च पुनः क्षेत्रज्ञोऽपि एतावुभौ भूतसंयतौ संमितौ स्थितं तं परमानन्दरूपं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यामूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ॥ उच्चावचानि भूतानि सततंचेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । मूर्तिशब्देन यावत्किञ्चिद्भौतिककार्यकारणमिति शक्तिश्चतुष्टयते तदेतत्सर्वतस्य परमात्मनः शरीरात्प्रादुर्भवति । त्वभावएव तस्य शरीरशिलापुत्रकस्य शरीरमितिवद्भेदेनध्यपदेशः । असंख्याअनन्ताः समुद्रादिवोर्मयोनिष्पतन्ति प्रादुर्भवन्तीत्युक्तं ताभिः प्रादुर्भूताभिरिदं जगच्चेष्टेते सकियं भवतीत्यर्थः । शरीरेन्द्रियविज्ञानैर्विनाचेष्टाया अभावाच्चेष्टयतीत्युच्यते । अन्येतु शरीरतः प्रधानं च परमात्मनः शरीरतदधीनप्रवृत्तित्वात् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूर्तघोदेहाः क्षेत्रज्ञरूपाः तस्य शरीरात्स्वरूपान्निष्पतन्ति । भूतानि सत्त्वानि यामूर्तयश्चेष्टयन्ति ॥ १५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अस्य परमात्मनः शरीरादसङ्ख्यमूर्तयोजीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनानन्तरमुक्ताल्लङ्घ्यशरीरावच्छिन्नावेदान्तउक्तप्रकारेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गानि सरन्ति । यामूर्तय उत्कृष्टापकृष्टाभूताप्रदेवरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतस्योक्तशरीरद्वयस्य ज्ञाननाश्वत्वद्योतनायेशविवर्ततामाह असंख्याइति । संख्यारहिता असंख्याः अनाद्यनन्तत्वात्संसारस्य मूर्तयः मूर्तिरूपाः पञ्चीकृतभूतकार्यत्वाल्लङ्घ्यशरीरस्य तदवच्छिन्नात्मानोजीवाः तस्य सगुणब्रह्मणस्तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तस्य शरीरतः अवच्छेदकत्वसाम्यादविद्याताः निष्पतन्ति जायन्ते । जायमानाश्चोच्चावचानि भूतानि चतुर्विधदेहानवाप्नोव चेष्टयन्ति कर्मसु प्रवर्तन्ते । तथाच श्रुतिः ॥ सयथोर्णनाभिस्तनुनोच्चरेद्यथाः क्षुद्रान्युस्फुलिङ्गाव्युच्चरन्त्येव मेतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि च भूतानि सर्वे एवात्मानोव्युच्चरन्तीति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गाः ॥ सकाशादात्मनस्तद्वात्मानः प्रभवन्ति हेति ॥ आपस्तम्बोपि ॥ तस्मात्कायात्प्रभवन्ति सर्वे समूहाः शाश्वतकः सनित्यइति स्वतस्त्वात्मनोजन्माभावात् । यद्वा ततो जाता यामूर्तयस्ताः सर्वभूतानि सर्वे जीवाः वेष्टयन्ति वेष्टवतीः कुर्वन्ति । यद्वा उच्चावचभूतानि जीवानुद्दिश्य मूर्तयः स्थूलदेहाजाता इत्यन्वयः । ताभ्योगामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयदिति श्रुतेः ताभ्यो देवताशब्दाच्चाभ्य आत्मभ्योगवादिशरीरमनयदित्यर्थः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञस्योच्चावचभूतस्थितत्त्वमेवोपपादयति । असंख्यामूर्तयस्तस्येति तस्य क्षेत्रज्ञस्य शरीरतोऽसंख्यमूर्तिनिष्पादनहेतवोऽशानिष्पतन्ति बीजाद्वीजप्रभवेनेत्यभिप्रायः । उच्चावचानि भूतानि शरीराणि याश्चेष्टयन्ति निष्पादयन्ति तेनास्योच्चावचभूतस्थितिरुपपन्नेति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य जीवस्य शरीरतः असंख्यामूर्तयोनिष्पतन्ति यामूर्तयश्चोच्चावचानि भूतानि सततंचेष्टयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्यएव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिर्नानृणाम् ॥ शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । नाम्नभूतानि पञ्चभ्योभूतेभ्योऽन्यच्छरीरेभ्योत्पद्यते । एतदुक्तं भवति शृङ्गशोणितमन्तरेणैव पाञ्चभौतिकशरीरमुत्पद्यते दुष्कृतिर्ना च पाञ्चभौतिकशरीरं पण्यकृतान्तु तेजसाऽऽकाशमात्राणि भवन्ति । यथोक्तं वायुभूतः स्वमूर्तिरिति । यातना पीडातिशयः यद्यतिहृदमलौकिकदुःखसहिष्णुः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मात्राभ्योभूतमात्राभ्यः ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । पञ्चभ्यएव पृथिव्यादिभूतेभ्योदुष्कृतकारिणामनुप्याणां पीडानुभवप्रयोजकं जरायुजाविदेहव्यति-
कंदुःखसहिष्णुशरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । यातनाशरीरमपि तत्तदीयाग्निहोत्रादिषु क्षिप्यमाणसारभूतपञ्चभूतकार्यमित्याह पञ्चभ्यइति
अन्यत्र देवतियग्मनुप्यशरीरव्यतिरिक्तं जरायुजादिचतुर्विधभक्षं वातान्येव भूतानि यमपुरुषादिभिरीक्षितानि यातनाश-
राकारेण विवर्तन्तइति भुवं निश्चितमेव लिङ्गदेहमात्रेण यातनाभोगानुपपत्तर्देहान्तरोपपत्तिः भुवं कक्चदारणादाव-
यावद्यातनास्थायि वा ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । ननुष्टस्य नष्टशरीरस्य कुतः शरीरमुत्पद्यते येन रौरवादिप्रामिरित्यपेक्षायामाह पञ्चभ्यएवमात्रा-
इति । पञ्चानामेव मात्राभ्यइति पञ्चानां महाभूतानां मात्राभ्यः अंशेभ्यः नृणां क्षेत्रज्ञानां दृढच्छेददाहादिभिरविनाशयम् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चभ्यएव मात्राभ्यः शब्दादिभ्यः दुष्कृतिनां नृणां प्रेत्य यमस्य यातनाएवार्थो यस्य तथातन-
र्थीयं शरीरं अन्यदुत्पद्यते ॥ १६ ॥

तेनानुभूयतायामीः शरीरेणेह यातनाः ॥ तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । यमोनामदेवताविशेषो दुष्कृतिनां निग्रहादिकृत्तदृष्टयातना अस्य ता अनुभूयच्छतेन पांचभौतिके
शरीरेण तानि शरीराणि पुनः प्रलीयन्ते तासु सूक्ष्मासु भूतमात्रासु ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रलीयन्ते यातनादेहजनकानि स्थूलभूतानि ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेन निर्गतेन शरीरेण तायमकारितायातनादुष्कृतिनोजीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरमात्रं तेष्वे-
रम्भकभूतभागेषु यथास्वंप्रलीयन्ते तत्संयोगिनोभूत्वाऽवतिष्ठन्तइत्यर्थः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह तेनेति । तेन यातनार्थसृष्टेन । भोगानन्तरं यातनाशरीरनाशे तेषु लिङ्गदेहा-
च्छिन्नाजीवास्तेष्वेव भूतेषु लिपन्तइव प्रतीयन्ते संयोगिनोभवन्तीति केचित् । वस्तुतस्तु यातनानुभूतानन्तरं तदारम्भका-
स्वस्वभागे लीयन्ते अतएवोक्तं विभागशः तथाच श्रुतिः । पृथिवीशरीरमियादि ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञास्तेन शरीरेण यामीर्यमसंबन्धिनीस्तायातना अनुभूय तास्वेव पञ्चभूतमात्रासु कलभोगा-
तद्विनाशश्च न्यायसाम्याच्चाख्यातावित्यनुसंधानमिति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः लिङ्गशरीरप्राप्त्यनन्तरं तायामीर्यातनाः शरीरेणानुभूय तास्वेव भूतमात्रासु विभागशः प्र-
यन्ते ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदकान्दोषां विषयसङ्गजान् ॥ व्यपेतकल्मषोभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । विषयसङ्गात्प्रतिषिद्धविषयोपसेवनात्मनिषिद्धाम् ततः सङ्गाच्च ये जातादोषाः पापनिर्मिताः ।
रकावुःस्वाग्यनुभूय तेन च दुःखोपभोगेन व्यपेतकल्मषोऽपहतपाप्माचेति । तावेवोभौ महौजसौ कावुभौमहाक्षेत्रज्ञाश्च
प्रकृतावनन्तरंलोकेन च क्षेत्रज्ञएवानुभाविता सुखदुःखयोः सइति चतस्त्वेव परात्मकोऽस्तः क्षेत्रज्ञमभ्येतीति प्राप्तं । तच्च विरु-
तएवमायः प्रापकश्च सत्यमौपचारिकोभेदोऽभिप्रेतः अभ्येतीत्ययमर्थः । पृतावन्मात्रसौ भवति अदुतक्षेत्रज्ञतयापाना

संघात्मकेन महानिति अपदिष्टेन फलितुतावन्मात्रः परिशिष्यते । लिङ्गजीवश्च क्षेत्रज्ञः । अन्येतु महत्परमात्मानाविति व्याचक्षते । सुखोदकान्क्षीणेपापउत्तरकालं सुखमनुभूयते मतिरंभिणि पापे स्वल्पेपि न सुखोत्पत्तिः यथास्वल्पेभ्यजीर्णेन भोजनं सुखाय ॥ १८ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । समहाननुभूयेत्यसमानकर्तृत्वेपिक्का । अनुभूय फलतः । दोषानधर्मान् । भोगेन क्षीयमाणपापस्तावुभौ जीवपरमात्मानौ महौजसौ महाप्रभावौ अभ्येति महदाख्योजोषीपाधिः प्रत्येकाले ॥ १८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सशरीरीभूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नोनिषिद्धशब्दस्पर्शरूपसगन्धाख्यविषयोपभोगजनितयम्लोक्तदुःखाद्यनुभूयानन्तरं भोगादपहतपाप्मातावेव महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव स्थूलदेहे नष्टे लिङ्गात्मनोभोगान्तरं वक्तुकाम आह स इति । स लिङ्गोपलक्षितो जीवः । स इत्यनेन तस्यैव परामर्शो योग्यत्वात् स जीव इत्युत्तरे परामर्शात् ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत इति भगवदुक्तेः । असुखोदकान् । उदकं फलमसुखरूपं घेषादोषाणां पापानां ते तथा तान् विषयसंगजान् निषिद्धब्रह्मबधादिविषयनिमित्तकान् विषयासक्तिजान्वा अनुभूय भुक्त्वा व्यपेतकल्मषः व्यपेतं कल्मषं भोगेन यस्माल्लिङ्गावच्छिन्नादात्मनस्तेन हेन कृतभोगस्यैवात्मनः स्थूलदेहनाशे अभ्येति अनुगच्छति शरीरान्तरारम्भाय नचेदमप्रामाणिकम् । तद्यथा पेशस्कारः शसोमात्रामपादायान्यनवतरं रूपं तनुतएवमेवायमात्मेर्दशरीरं निहत्याविद्यांगमयित्वा अन्यनवतरं कल्पाणान्तरं कुरुते पश्यंवा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा । ब्राह्मं वा न्येषां वा भूतानामिति श्रुतेः । अयमर्थः । यथा पेशस्कारी सुवर्णाभरणादकृतं जीर्णकुण्डलादि । सुवर्णमादाय नूतनं कुरुते एवं लिङ्गोपलक्षितात्मापि पूर्वदेहं निहत्या त्रियमाणं त्यक्त्वा अविद्यां त्रजतांगमयित्वा तस्य देहस्य सारभूतमादाय शरीरान्तरं कुरुते । पित्र्यं पितृलोकभावादं समर्थ इति । यातनादेहनाशे तौ महत्क्षेत्रज्ञौ महौजसौ महावेगौ यावन्मनःक्षिपेत्तावदावित्यंगच्छेदिति श्रुतेः । समर्थौ वा ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञस्य यातनाशरीनाशेऽपि न कर्मविनाश इत्याह सोऽनुभूयासुखोदकानिति । स इति क्षेत्रज्ञानां तातावेकवचनेन परामर्शः । महौजसावक्षयवीर्यौ ताविन्द्रियवर्गावभ्येत्येव प्रामोत्येव न कदाचिदपि द्वौ विमुञ्चतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स जीवः व्यपेतकल्मषः तावेवोभौ क्षराक्षरात्मकौ अभ्येति कीदृशौ तौ महौजसौ ॥ १८ ॥

तौ धर्मपश्यतस्तस्य पापंचातन्द्रितौ सह ॥ याभ्यां प्राप्नोति संपूतः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

(१) मेधासिद्धिः । ननु च यदि तौ महान् क्षेत्रज्ञश्च संबध्येते ततस्तस्य पश्यत इति तस्येति कः संबध्यते जीव इति चेत् । उक्तं च स एव क्षेत्रज्ञः स एव जीव इति । अथ लिङ्गं ननु च महच्छब्देन तदेवोक्तं अथान्तः प्रकरणं महदुद्ध्यादि तत्रापेकः संबन्धो लिङ्गस्य धर्माधर्माभ्यां तद्विसृष्टमभूतरूपमेव । यथोक्तं तेषामिदन्तु समानमित्यत्रान्तरे अतोमन्यामहे यदेवायैव्याख्यातमस्ति न श्लोके तावेवोभाविति महत्परमात्मानौ बुध्येते इति तदेवमुक्तं पश्यामः तयोर्हि दृष्टान्त उपपद्यते महतः परणस्य ततः कर्तृत्वोपचारात् । काष्ठानि पचन्तीति यथा तस्येति च क्षेत्रज्ञस्य परामर्शभेदोपपत्तिः । परमात्मनश्च क्षेत्रज्ञाश्रयोर्धर्माधर्मयोर्दृष्टान्तवचनं सर्वस्य सुखदुःखोपभोगस्य तदधीनताख्यापनार्थं । यथोक्तं ॥ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेवा । प्रेरणा च धर्माधर्मनियमितेच्छैव । ननु च धर्माधर्मयोरिच्छाप्रतिनिधन्तृत्व एवैश्वर्यहीयते तथा शारीरके दर्शितं यथे-

(१) भावादौ भोगादि (राघ० १२)

ह राजा सेवानुरूपं ददाति न च तस्यैश्वर्यमपेत्य तोमहत्परमात्मानौ पश्यत इति व्यपदिश्यते । तस्येति क्षेत्रज्ञज्ञानतदप्ययुक्त-
मुत्तरग्रन्थविरोधात् ताभ्यां प्रामोतिसंपृक्त इति नहि परमात्मना कस्यचित्संपर्कः संबन्ध उच्यते । न च परमात्मना कश्चित्सं-
बन्धोऽपि एवं तर्ह्ययाभ्यामिति नैवमहत्परमात्मानौ संबध्येत किं तर्हि धर्मः पापं च तयोरपि प्रकृतत्वात् । तौ धर्मपश्यतस्त-
स्य पापं चेति यदि महच्छब्देनान्तःकरणमुच्यते सुतरामनुपपत्तिः नहि परमात्मनोऽदृष्टत्वे कारणापेक्षा अधिकरणमेव हि योधिप-
रमात्मत्वरूपमभ्येतितावेव चोभाति । कीदृशमेतदभिगमनं यदि तद्भावापत्तिः सानेव कल्मषव्यपायमात्रसाध्या । अथ त-
त्प्राप्तिप्रवणभासापि नैव प्रलीनेषु भूतेष्वशरीरस्य भवति तस्मात्तौ धर्मपश्यतस्तस्यैवात्मन इति पूर्ववन्नेयम् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मभुक्ताऽवशिष्टम् । धर्मपापदर्शनं चात्र तत्फलप्रकाश एव । पश्यतोऽज्ञानस्य तदधीनत्वा-
त् । अतन्द्रितौ नित्यप्रकाशौ ॥ १९ ॥

(३) कुट्टुकः । तौ महत्परमात्मानावनलसौ तस्य जीवस्य धर्मभुक्तशेषं च पापसहविचारयतोऽभ्यां धर्माधर्मा-
भ्यां युक्तो जीवः परलोके हलोकयोः सुखदुःखे प्रामोति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । न कर्मणालिप्यते पापकेन अनन्वागतं पापेनान्वागतं पुण्येनेति श्रुतेरात्मनोऽसंगत्वं
प्रतिपादयन् स्थूलदेहावच्छिन्नकर्तृत्वमनुवदन्नाह ताविति । तौ महाक्षेत्रज्ञौ यागादिजं धर्मं ब्रह्महत्यादिजं पापं सन्निधाने-
पश्यतः कारयतोऽधिष्ठानस्थूलदेहं विना तददर्शनात् स्थूलदेहावच्छेदभेदमन्तरेणात्मनः पापाद्यकर्तृत्वात् तदवच्छेदेनै-
कर्तृत्वात् । तथाच श्रुतिः ॥ शरीरे पाप्मनो हित्वेति स्थूलदेहप्रसूतपापपुण्ये इत्यर्थः । याभ्यां महत्क्षेत्रज्ञाभ्यां संपृक्तस्तदभ्य-
सापन्नः सन्नुभाशुभफलं प्रामोतिभुङ्क्ते ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । धर्मपापं च पश्यतः कर्तुं युक्तस्य तस्य क्षेत्रज्ञस्य ताविन्द्रियवर्गावितन्द्रितौ जागरूकौ सहसंहतं
कारणे भवत इत्यर्थः । न केवलं कर्मकाल एव सहभवतः किंतु तत्फलभांगकालेऽपीत्युत्तरार्धेन याभ्यामिन्द्रियवर्गाभ्यां
॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ क्षराक्षरात्मकौ तस्य धर्म पापतत्कृतौ भूयः पश्यतः याभ्यां क्षराक्षराभ्यां संपृक्तः प्रेत-
ह च हिताहितं प्रामोति ॥ १९ ॥

यद्याचरति धर्मसंप्रायशोऽधर्ममल्पशः ॥ तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायशो बाहुल्येन तैरेव भूतैर्महदाभिर्महाभूतपर्यन्तैः स्वर्गसुखमाप्नोति ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायशो बाहुल्येन धर्मम् । तैरेव स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

(३) कुट्टुकः । स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठत्यल्पचाधर्मतदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः स्थू-
लशरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मानात्मानौ विविच्य तयोरभ्यासवशात्पापादिकर्तृत्वमित्युक्तं संप्रति प्राप्ताभ्यासमात्म-
नमनूय धर्माधर्माल्पानल्पत्वापेक्षया स्वर्गनरकौ स्यातामित्याह यदीति द्वाभ्याम् । स लिङ्गदेहाभ्यासमापन्नश्चिदात्मा
स्थूलदेहादिरूप्य नीतैर्भूतैरावृतः परिष्वक्तः स्वर्गे पुण्यलोके उपाश्रुते भुङ्क्ते ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथ क्षुधापापयोः किंप्रथममनुभूयत इत्यपेक्षयामाह यद्याचरति धर्मस इति । स क्षेत्रज्ञः प्रायशः बहु-
अल्पशः अल्पं तेः पूर्वोक्ताभिः पञ्चमहाभूतमात्राभिः पञ्चभूतारब्धशरीर इत्यर्थः ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । सजीवः पुरुषः यदि धर्मप्रायशः आचरति अल्पशः अधर्म आचरति तैरेव भूतेः सह स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोधर्मसेवते धर्ममल्पशः ॥ तैर्भूतैः सपरित्यक्तोयामीः प्रामोति यातनाः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुचपंच भ्यएवमात्राभ्यः शरीरं दुष्कृतिनामित्युक्तं किमिदानीमुच्यते तैर्भूतैः परित्यक्त इति उच्यते न भौतिकं शरीरं नाप्यशरीरस्य यातनाः किं तर्हि अत्यन्तविलक्षणे ते मानुषशरीरेऽतोऽन्यान्येताद्विषयसुखसुमाशरीरारम्भाण्यत्यन्तविलक्षणादुःखाभिघातनिष्कृत्यापरित्यक्त उच्यते यानि स्वर्गशरीराणि भक्ष्याणितैः परित्यक्तः ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तैर्भूतैर्देहकस्वर्गाय देहजनकैः त्यक्तो मृत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदिपुनः सजीवो मानुषदशायां बाहुल्येन पापमनुतिष्ठत्यल्पं पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूपतया परिणतैस्त्यक्तो मृतः सन्न्तरं पञ्चभ्यएव मात्राभ्य इत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसंपातकठिनदेहोयामीः पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । अधर्मबाहुल्येत्वाह यदीति । धर्मादिकर्तृत्वावच्छेदकदेहजैः परित्यक्त इति नारकिदेहोयामीको भौतिकत्वेऽसिपन्नकुम्भीपाकाद्यनुपपत्तिः अथवा भूतैर्भूतारब्धैः पुष्कलैर्निद्रयैर्नारकिन इन्द्रियसाकल्यानुपयुक्तत्वेन कादाचित्कत्वात् परिवर्जयेत् परिवर्जनार्थः अपरित्यक्त इत्यर्थो वा ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यामीः यातनाः प्रामोति ॥ २१ ॥

यामीस्तायातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्मषः ॥ तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राग्व्याख्यातोयं एतच्चान्यलोके चतुष्टयस्य तात्पर्यं यदि भूयानधर्मस्तदायाम्योयातनाः न तु लप्तेऽधर्मेऽस्मिन्नेव लोके सुखानुभवेन स्वर्गावाप्तिः ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तान्येव तज्जातीयान्येवैहिकस्वर्गाय देहारम्भकाणि भागशः प्रविभक्तानि पञ्चापि ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । सजीवो यमकारितास्ताः पीडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततोभोगेनापहतपाप्मा तान्पञ्चजरायुजादेशरीरारम्भकान्पृथिव्यादिभूतभागानधितीति मानुषादिशरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । सजीवो घटीयन्त्रवद्भ्रमतीत्याह यामीरिति । प्राप्य भुक्त्वा वीतकल्मषः तन्नरकप्रारम्भकपापाभुक्तः । अप्येति तानि नारकिशरीराच्छरीरान्तरारम्भकाणि । पूर्वशरीरात् भागशः । भागं भागमवाप्य । स्थूलदेहान्तरार्थः । अप्येत्यनुगच्छतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । अथनरकभुक्तावशिष्टदुष्कृतस्य क्षेत्रज्ञस्य पुनरावृत्तिमाह यामीस्तायातनाः प्राप्येति जीवः क्षेत्रज्ञः ॥ तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति पुनरपि कर्मभूमौ जायत इत्यर्थः । एतेन स्वर्गभुक्तावशिष्टकृतस्यापि क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मभूतप्रामिर्न्यायसाम्यादुक्तेत्येव गन्तव्यम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवः ताः यामीः यमसंन्धिनीः यातनाः प्राप्य तान्येव पञ्चमहाभूतानि पुनः भागशः अभ्येति ॥ २२ ॥

एतादृशस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ॥ धर्मतो धर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वल्पार्थोऽयं धर्मतोऽधर्मत इति नञः प्रश्लेषः । धर्माधर्मनिमित्ता जीवस्य क्षेत्रज्ञस्यात्मनः स्वेनैव चेतसा शास्त्राप्रामाण्यात्तदनुभवे कृत्स्नशास्त्रार्थफलोपसंहारः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मतो गतिस्त्वर्गम् । अधर्मतश्च नरकम् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य जीवस्यैता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनरकाद्युपभोगोचितप्रियाप्रियदेहप्राप्तिरन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । गतीरनुवदन्धर्ममेव कर्तव्यतयोपदिशति एतादृशेति । धर्माधर्माभ्यामेव गतयः स्वर्गे नरके च जीवस्य भवन्तीति प्रमाणतोदृष्ट्वा धर्मएव कर्तव्यतया मनोदेयमिति । तथाच श्रुतिः ॥ धर्मेण पापमपनुदति । धर्मात्सुखं च ज्ञानं चेति स्मृतिः ॥ श्रुतिस्मृत्योर्धर्मस्यैव ज्ञानादिहेतुत्वात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमत आह एतादृशस्य जीवस्येति । धर्मे सदा मनोदध्यान्माधर्म इत्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मतोऽधर्मतश्च जीवस्य एता गतीः स्वेनैव चेतसा दृष्ट्वा धर्मे मनः सदा दध्यात् ॥ २३ ॥

सत्त्वरजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ॥ धैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्माधर्मयोः कर्मकाण्डोपयोगियत्तदुक्तं इदानीं विद्याकाण्डमारिप्सते । तत्र द्वैताश्रयमिव तावदंगार्थप्रक्रियते । सत्त्वादयस्त्रयो गुणा आत्मनः नात्रात्मा जीवः किंतर्हीमहानेव । आत्मशब्दः स्वभाववचनो न प्रत्यक्त्ववचनः । निर्गुणो हि पुरुषः । अथवा भोग्यतया भोक्तुरेवात्मनः संबन्धित्वेन व्यपदिश्यते । महानिति च प्रधानमेवोच्यते प्रत्यासत्तेः आद्याहिविक्रियोद्भूतिः प्रधानस्य महदाख्या यथा जीवन्त्यौ प्रमावस्थावाप्यन्न भवान् विकारानवस्थितः प्रकृतित्वात् सर्वविकाराणामिदमुच्यते ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनो महत्तत्त्वस्य भागभूता ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् जानीया धैर्व्याप्यो महानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थान् शेषेण व्याप्य स्थितः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति धर्ममेव नाचरेत् इति चेत् गुणपारतन्त्र्यान्नाचरतीत्याह सत्त्वमिति । आत्मन आत्मावच्छेदस्यान्तःकरणस्य गुणान् महत्तत्त्वाख्यस्य यैः सत्त्वादिभिः भावान् पदार्थान् प्राणिनो वा अत आह महान् लिङ्गशरीरप्रधानं बुद्धिः । अशेषतोऽनवशेषेण ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । अथ गुणतोऽपि कर्मनिर्वृत्तिविशेषविवक्षन् गुणविभागं तावदाह सत्त्वरजस्तमश्चेति । आत्मनः महत्तत्त्वस्य तथाचोक्तं ॥ महामनीमतिश्चात्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वर इति । यै गुणैरिमान्भावान्पदार्थान् महान् महत्तत्त्वम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि आत्मनः महत्तत्त्वस्य गुणान् विद्यात् । यैः सत्त्वरजस्तमोभिः महान् महत्तत्त्वमेव अशेषतः सर्वान् सात्त्विकादि भावान् व्याप्य स्थितः । तद्यथा सात्त्विकाहंकारराजसाहंकारस्तामसाहंकारश्चेति स्थितः । यद्वामहान् जीवः ॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ॥ सतदा तद्गुणप्रायंतं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि सर्वत्रिगुणंतथापि यो यदा गुणः साकल्येन कात्स्न्येनातिरिच्यत आधिक्यं प्राप्नोति

पूर्वकर्मातिशयवशात्सतदा पुरुषस्य गुणान्तरमभिभवति अतः शरीरी तद्गुणप्रायोभवति तदीयमेव धर्ममादर्शयति गुणान्तर-
जहातीव ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । साकल्येनान्येषु गुणेषु न्यूनैष्वशक्तेष्वयंपूर्णत्वेनातिरिच्यते । तद्गुणप्रायंतद्गुणसधर्मकव्यापा-
रम् ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि सर्वमेवेदंविगुणंतथापि यत्र देहे येषां गुणानांमध्ये योगोयदा साकल्येनाधिकोभवति तदा
तद्गुणलक्षणबहुलंतदेहिनंकरोति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु गुणानां महदाश्रितत्वे कर्तुः किमायातं तत्राह यदिति । एषां गुणानांमध्ये देहे लिङ्गदेहे
अतिरिच्यते गुणद्वयमभिभूय योगुणः प्रधानः स्यात् । तद्गुणप्रायं तद्गुणरूपचेष्टाकारिणम् । शरीरिणं जीवम् । करोति जी-
वोपि तदनुरूपं चेष्टतइतिभावः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एषांसत्त्वादीनांमध्येऽतिरिच्यते इतरौगुणावभिभूयोद्भवति तद्गुणप्रायंतद्गुणबहुलंकरोति सत्त्वस्य सा-
कल्यं ज्ञानसुखादिरूपाणांसामर्थ्यं रजसस्तु रागद्वेषादिरूपाणां तमसस्तु प्रमादाज्ञानादिरूपाणाम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा एषां त्रयाणांमध्ये योगुणः साकल्येन देहे अनिरिच्यते देहव्याप्य गुणः तिष्ठति तदा सः
सत्त्वादिगुणः तं पुरुषं तद्गुणप्रायं सात्त्विकेनसहवर्तते सः सात्त्विको भवति । एवमग्रे ऊक्तम् ॥ २५ ॥

सत्त्वंज्ञानंतमोऽज्ञानंरागद्वेषौरजः स्मृतम् ॥ एतद्व्याप्तिमेदेतेषांसर्वभूताश्रितंवपुः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्यमेतदेषांलक्षणंयथापि सर्वप्राणिषु ज्ञानवेदकं अज्ञानमोहः उभयरूपतारजः रागद्वेषशब्दे-
नाभयधर्मयोगउच्यते । न यथा मद्मूर्च्छाद्यवस्थात्वचैतन्यमेव नापिसम्पक्ज्ज्ञानवशानामतिशयेन क्रोधो न चातिप्रसादः
तत्तद्रजोवपुःत्वभावः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सत्त्वं ज्ञानव्यापारम् । व्यापारसत्त्वयोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यम् । एवमुत्तरत्र ।
एतत् ज्ञानादि । एतेषां सत्त्वादीनाम् । व्याप्तिमद्याप्तिकम् । वपुरिव वपुः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रति सत्त्वादीनांलक्षणमाह सत्त्वमिति । यथार्थावभासोज्ञानंतत्सत्त्वस्य लक्षणं एतद्विपरीतमज्ञानं-
तत्तमोलक्षणं विषादाभिलाषमानसकार्यरजोलक्षणं त्वरूपंतु सत्त्वरजस्तमसांप्रीत्यप्रीतिविषादात्मकं । तथाचपठन्ति प्रीत्यप्री-
तिविषादात्मकाः प्रकाशवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः एतच्चेषांस्वरूपमनंतरश्लोकत्रयेण
वक्ष्यति एतेषांसत्त्वादिगुणानामेतत् ज्ञानादि सर्वप्राणिध्यापकलक्षणम् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणानन्तं तत्कार्यमाह सत्त्वमिति । सत्त्वंज्ञानमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षया ॥ सत्त्वात्सं-
गायतेज्ञानमिति स्मृतिः । एवमुत्तरत्र अज्ञानमितिच्छेदः । सर्वभूताश्रितं पाञ्चभौतिकंवपुः अस्य देवादिरूपेण सात्त्विकादि-
भेदभिन्नम् ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । अथगुणानांस्वरूपमाह सत्त्वमिति । ज्ञानंज्ञानरूपं अज्ञानमज्ञानरूपं रागद्वेषौ रागद्वेषरूपौ एतेषांगुणा-
णां एतद्व्याप्तिमेदेतद्व्याप्तिवपुः सर्वभूताश्रितंसर्वप्राण्याश्रयम् ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्त्वं ज्ञानरूपं तमः अज्ञानं रागद्वेषौ रजसः भवतः एतेषां सत्त्वादीनां सर्वभूतान्येव आश्रयो
इत्येतत् सर्वभूताश्रितवपुः एतत् अज्ञानादेतस्य व्याप्तिम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ॥ प्रशान्तमिव शुद्धाभंसत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रीतिसंयुक्तं संवेदनं शुद्धाभं शुद्धमिवाभाति रजस्तमोभ्यामकलुषितं ममानरागद्वेषलोभमोहभयशोकमात्सर्यदोषरहितं एवं सर्वमनुच्छेदाद्वीजवासनाया आब्रह्मप्राप्तिस्थितत्वादेवाचावस्था त्वसंवेद्यैव कस्यां विलायां भवेत् ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रीतिः सुखं तत्संयुक्तं किञ्चित्प्रशान्तं क्रोधादिरजोगुणशून्यम् । शुद्धाभं शुद्धप्रवृत्तिमूर्तशून्यमाभासमानं च प्रकाशात्मकत्वात् । सत्त्वं सत्त्वज्ञम् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लुकः । तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमितक्लेशप्रकाशरूपमनुभवेत्तत्सत्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं ज्ञानादि तेषां कार्यं सुखाद्यपीत्याह तत्रेति त्रिभिः । प्रीतिसंयुक्तं प्रीत्यां सुखे संयुक्तं प्रीतिरिति तद्विषयकं यत आत्मनिलक्षयेत् सुखं लब्ध्वा जन्तुरविचलइवावतिष्ठते । एवं दुःखसंयुक्तम् । प्रशान्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं शुद्धाभं त्वच्छं तत्र तदा समुद्रितं सत्त्वमवधारयेत् निश्चिनुयात् । एवमुत्तरत्र ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनि मनसि शरीरे वा समस्तहेयविकारविधुरत्वात्प्रशान्तमिव समस्तदोषरहितत्वं शुद्धाभं शुद्धमिव ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः प्रीतिसंयुक्तं प्रीतियुक्तः किञ्चिदात्मनिलक्षयेत् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ तद्रजोप्रतिपंविद्यात्सततंहारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । दुःखेन समायुक्तं सन्निभं शुद्धं प्रीतिरूपं न भवत्यत उच्यतेऽप्रीतिकरं दुःखानुविद्धतया प्रीत्या न युतं अप्रीतिपमप्रत्यक्षं पारमार्थिकमेतद्रजसोरूपं भर्तृविषयेषु प्रवर्तकं स्पृहाजनकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अप्रीतिरधृतिः । हारि मनसः प्रवर्तकम् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लुकः । यत्पुनः संवेदनं दुःखानुविद्धमतएव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयस्पृहोत्पादकं तत्त्वनिवारकत्वात्प्रतिपक्षं रजोजानीयात् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च यत्त्विति । अप्रीतिघं प्रतिघातरहितं सुचञ्चलत्वात् । चलंचरजइत्युक्तेः देहिनां देहिनां मनांवा हारि अन्तर्मुखत्वात्प्रच्याव्यविषयप्रवणकारि ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । हारि चित्तविक्षेपकरं अप्रीतिघमप्रतिहतम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्रत्यक्षं विद्यात् देहिनां सततं हारि एनसः प्रवर्तकं ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । मोहो वैचित्यं युक्तयुक्तविवेकाभावः विषयआत्मास्वभावो यस्य । ननु चायमविषयोन्तरात्मत्वादेव तत्कथं विषयस्वभावो मोहविषयानुरागात् बुद्धिरिव एवमुच्यते विषयाद्वातीव बुद्धिस्तदात्मिकासंपद्यत इति संख्यात्रैगुण्यं न त्वन्तर्बहिस्तत्त्वानामविशब्दं अप्रतर्क्यतदनुमानागोचरमविज्ञेयं अंतर्बहिःकरणानामगोचरइत्यर्थः ॥ २९ ॥

* तत्त्वनिवारकत्वात् = तदुन्निवारत्वात् (अ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्यक्तः अप्रकाशः विषयआत्मा च यत्र । अप्रतर्क्यं तर्कवृत्तिविषयशून्यं तर्कविज्ञानाभ्यां रहितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणबहिःकरणाभ्यां दुर्ज्ञाततत्त्वमोजानीयात् एषां च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्रवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । मोहसंयुक्तं सदसद्विवेकरहितम् । अव्यक्तविषयात्मकं अस्फुटविषयस्वभावकं देहेन्द्रियाणां गुरुत्वाद्विषयोपि न रोचते । अतएवाप्रतर्क्यं अविज्ञेयं गुरुचरणकमेव तमइत्युक्तेः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । अप्रतर्क्यमनुमानेन अविज्ञेयप्रत्यक्षेण ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् मोहसंयुक्तं स्यात् मोहोदुराचारता युक्तायुक्तविवेकाभावः अव्यक्तं विषयात्मकं अप्रतर्क्यं तर्कासहमनोऽगोचरं अविज्ञेयं अन्तर्बहिःकरणानामविज्ञेयं तमस्तु उपधारयेत् ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ॥ अग्न्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । त्रयाणामेषामासेव्यमानानां यत्फलमुत्पद्यत उत्तमाधममध्यमंतद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते यस्मिन् गुणोद्विक्तैः पुरुषस्य स्वभावो भवति स उच्यते इति प्रतिज्ञा ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यः फलोदयोऽग्न्यो मुख्यः । मध्योऽल्पापरुष्टः । जघन्योऽतिसूक्ष्मः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपैः फलोत्पादकस्तं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । गुणानां फलभेदं प्रतिजानीते त्रयाणामिति । फलोदयः फलोत्पादः । अग्न्यः श्रेष्ठः । जघन्योऽधमः । अशेषतः एकैकगुणस्य निरवशेषेण ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । अग्न्यः सत्त्वस्य मध्योरजसः जघन्यस्तमसः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषां त्रयाणां सत्त्वादिगुणानां यः फलोदयः अग्न्यः मध्यः जघन्यः कनिष्ठः तमशेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्कस्येति संबन्धगुणलक्षणमित्येवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते सात्त्विकमिति कथंचिद्योजयितव्यं गुणोलक्ष्यते येन तद्गुणलक्षणं तत्कस्येति सात्त्विकमिति संबन्धः । प्रयोजनं समुदायसंबन्धव्यवस्थापि दृश्यन्ते तेनैतदुक्तं भवति । संबन्धस्य गुणस्यैतल्लक्षणं यथा देवदत्तस्य गुरुकुलं गुरुद्वारापसर्जनीभूतोपि देवदत्तपदेन संबध्यते तद्वदेतत् द्रष्टव्यम् । पदागत्याख्याताः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सात्त्विकं सत्त्वजन्यम् । गुणस्य तस्यैव लक्षणं चिन्हम् । एवमुत्तरत्र ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाभ्यासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानं शास्त्रार्थविबोधमृदार्यादिशौचमिन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानमात्मनोपरता एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । फलभेद एव सत्त्वादिगुणोद्विक्ततालिङ्गकमित्याह वेदेति त्रिभिः । ज्ञानं शास्त्रीयम् । शौचं बाह्यन्तरम् । तदुक्तम् ॥ मृजलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ धर्मक्रिया नित्यनैमित्तिकाऽनुष्ठानम् । आ-

त्मचिन्ता वेदान्तविचारणा ॥ श्रोतव्योक्तव्यइतिश्रुतेः ॥ सात्त्विकमुद्रितसत्त्वकार्यम् । गुणस्य लक्षणं तैरुद्रितस्य सत्त्व-
गुणस्योदयोत्थमते । एवंसर्वत्र ज्ञेयम् । पूर्वं सत्त्वादीनां ज्ञानादिकार्यं स्वरूपतोऽस्तीत्युक्तम् । तथाहेश्वरकृष्णः । प्रीत्य-
प्रीतिविषदात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाश्चास्ति । अत्रात्मपदं कार्यकारणयोरभेदविवक्षया दुःखाभावाविद्यावृत्त्यर्थमुक्तम्-
न्यथा ॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसोलोभएवचेत्यादि विरुद्धम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । आत्मचिन्ताशरीरात्मविवेकः सत्त्वरजस्तमसांफलवक्ष्यामीति । प्रतिज्ञानं सात्त्विकं गुणलक्षणमित्येवं-
वदतोऽयमभिप्रायः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मचिन्ता आत्मनः परमेश्वरस्य चिन्ता ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ॥ विषयोपसेवा चाजसंराजसगुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मणां काम्यानां दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां चारंभेरतिवृत्तारंभश्चेतत् राजसंलक्षणम् । अधैर्यमल्पेषु प-
धातहतौ चेतसोऽसमाश्वासोऽन्यग्रहणमुत्साहभागाः । असत्कार्यलोकशास्त्रविरुद्धं तस्य परिग्रहआचरणम् । विषये संगोऽज-
संपुनः पुनः प्रवृत्तिः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आरम्भरुचिता प्रवृत्तिरसिकता । अधैर्यमतुष्टिः । एवं तामसेपि ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । फलार्थकर्मानुष्ठानशीलताऽल्पेऽप्यर्थं वैकुल्यमनिषिद्धकर्माचरणमजसंशब्दादिविषयोपभोगइत्येतद-
जोभिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । आरम्भरुचिता काम्यकर्ममिष्टता कर्मसंगेन देहिमइत्युक्तेः । अधैर्यमल्पेऽप्यनर्थमहद्वैकल्य-
म् । असत्कार्यपरिग्रहः निषिद्धाचरणम् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । आरम्भरुचिता कर्मपरता अधैर्यमितिपदम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आरम्भरुचिता लोकशास्त्रविरुद्धता । अधैर्यं असत्कार्यपरिग्रहः स्वीकारः विषयाणां उपसे-
वा ॥ ३२ ॥

लोभः स्वमोऽधृतिः क्रौर्यनास्तिक्यमिन्नवृत्तिता ॥ याचिष्णुता प्रमादश्च तामसगुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । धनादिषु रागोलोभः क्रौर्यत्वेऽपराधे वैरानुबन्धः नास्तिक्यप्रमादता भिन्नवृत्तिता शीलभ्रंश-
गणनं शिष्टविगर्हणा याचिष्णुता याचकत्वं तच्छीलता प्रमादोऽनवधानंधर्मादिष्वप्यपरिहारोऽनावरः । स्वमोऽधृतिरिति तत्र-
प्रश्लेषः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिन्नवृत्तिता दुराचारता ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अधिकाधिकधनस्पृहा निद्रात्मता कातर्यवैशुभ्यं परलोकभावाबुद्धिराचारपरिलोपः याचनशी-
लत्वं संभवेपि धर्मादिष्वनवधानमित्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अधृतिः कातर्यम् । क्रौर्यमरूपालुता । नास्तिक्यं परलोकशून्यताधीः । भिन्नवृत्तिता आ-
चारपरित्यागः धर्मेष्वनाश्वासोवा ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । अधृतिरितिपदम् ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । याचिष्णुता याचकस्य भावः ॥ ३३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषांगुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ॥ इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशोगुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिषु कालेषु साम्योपचयापचयेषु वीक्ष्यमाधममध्यमेषु च फलोदयेष्विदमिति वक्ष्यमाणरूपनिर्देशः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयाणां वेदाभ्यासादीनां गुणानां वर्गाणाम् । त्रिषु गुणेषु प्रकृतिभूतेषु । सामासिकं समासः संक्षेपः तद्युक्तं गुणचिन्हम् ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लुकः । एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्यमाणसंक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति संक्षेपतो गुणोद्दिष्टताज्ञानं संप्रति प्रतिजानीते त्रयाणामिति । त्रिषु भूतादिकालत्रयेषु । सामासिकं समासः संक्षेपः तत्रभवम् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । इदं वक्ष्यमाणत्रिषु जीवेषु सामासिकं संक्षिप्तम् ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां वेदाभ्यासादीनां गुणजकार्याणां त्रिषु गुणयुक्तेषु सामासिकं समासेन कृतं सामासिकं क्रमशः गुणानां सत्त्वादीनां लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वन्श्च करिष्यंश्चैव लज्जति ॥ तद्विज्ञेयं विदुषा सर्वतामसंगुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्ते त्रिष्विति कालनिर्देशस्तद्दर्शयति कृष्णकुर्वन् करिष्यन्निति च । कदाचिन्निष्वपिकालेषु कदाचिदन्यतरस्मिन् । किमर्थमहमेवमकरवं कथं शिष्टानामग्रतो भवामीति लज्जाचेतसि परिखेदः ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लज्जतीति स्वतएष दुष्टत्वेनावधारितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लुकः । यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यंश्च लज्जावान् भवति कालत्रये द्वयोरन्यत्र वेति विवक्षितं तत्सर्वतमः कार्यत्वात्सोभिधानंगुणलक्षणशास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्यनक्ति यदिति त्रिभिः । लज्जते लोकावज्ञातः । विदुषा त्वानुभवं साक्षात्कुर्वता ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । तमस्तावदाह यत्कर्मति ॥ ३५ ॥

पेनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ॥ न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । लोके साधुवादोर्मैवं स्यादिति बुद्ध्या यथागतपोधनानामाचरणं तच्च ख्यापनार्थं यथातीर्थ-कालेभ्योदानं राजनिस्पर्धया जल्पः शूद्रेभ्यः शास्त्रव्याख्यानं पुष्कलमित्यनेनानुषंगित्वात्ख्यातेः सहायतामाह धर्मार्थप्रवर्तमानस्य यदि जनाः प्रकाशयन्ति तादृशो धर्मो न दोषाय तदुक्तं यथेष्टमुहेतोरिति यथामहाभारताख्याने कृष्णद्वैपायनेनोक्तं ॥ यथेष्टमुक्तोयुधिकर्षकोस्ति नृणानिवल्लीरपि संचरन्ते ॥ तथानरो धर्मपथेन संचरन् यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्रुते ॥ असंपत्तौ च कर्मफलानां शोचति न दुःखमस्ति । अथवा कर्मणामसंपत्तौ ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न शोचत्यतिशायितपुरुषाणां भावान् ॥ ३६ ॥

(३) कुङ्कुः । इह लोके महतीं ख्यातिं प्राप्नुयामित्येतदर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्मफलं संपन्नौ दुःखी भवति तद्रजः कार्यत्वाद्रजोगुणलक्षणविज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । इच्छति परलोकनिरपेक्षतयैवैहिकीं पुष्कलां परिपूर्णां ख्यातिं यशोर्थधर्मसेवनमित्युक्तेः । न शोचति असंपन्नौ कर्मणो असिद्धावपि पुनः कर्मान्तरमारभते न तु शोकेन ततो निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । शोचति विरज्यति असंपत्तावनिष्पन्नौ ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन कर्मणा अस्मिन्लोके पुष्कलां ख्यातिमिच्छति च पुनः असंपन्नौ न शोचति तद्विज्ञेयं राजसम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ॥ येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । विस्पष्टेयम् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वेण प्रकारेण ज्ञातुं कर्तुमिच्छति ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुः । यत्कर्मवेदार्थसर्वात्मना ज्ञातुमिच्छति यच्च कर्माचरन्कालत्रयेऽपि न लज्जति येन येन कर्मणास्यात्मनुष्ठिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेण सोपकरणं यद्देदार्थादि ज्ञातुमिच्छति ज्ञात्वा चानु [तिष्ठन्नलज्जते किंतु तुष्यति संतुष्टः तदयः स्यादित्यर्थः] ॥ ३७ ॥

(५) रामचन्द्रः । यत्सर्वेण कर्मणा ज्ञातुं कर्तुं यत् आचरन् न लज्जति येन कर्मणा अस्य आत्मा तुष्यति तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तमसोलक्षणं कामोरजसस्त्वर्थ उच्यते ॥ सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेषां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च कामेऽपि सुखमस्ति तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं तत्सत्त्वलक्षणमिति प्रामं कथं तमसोलक्षणं उच्यते मोहरूपं तमोत्रसंवेदनमस्ति तदपि सत्त्वस्यैवलक्षणं सत्यं ज्ञानमित्युक्तत्वात् । उच्यते नात्र भोक्तृभोग्यभाववस्थाभिप्रेता किं सर्हिविषयगतस्पृहातिशयः । न च तस्यामवस्थायामुखोत्पत्तिरव्यक्तविषयत्वं च विद्यते कामप्रधानस्य युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादस्त्येव मोहरूपता । ईदृशश्चात्र कामोभिप्रेतः न यदतौ शास्त्रार्थतया त्वदारेषु गमनौत्सुक्यम् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लक्षणं कार्यम् ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुः । कामप्रधानता तमसोलक्षणं अर्थनिष्ठता रजसः धर्मप्रधानता सत्त्वस्य एषां च कामादीनामुत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः ज्ञेयान् अर्थमूलत्वात् कामस्य ताभ्यां च धर्मः तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । इतोऽपि संक्षिप्याह तमस इति । तमस उद्भिक्तस्य कामः कृयादिष्वतिप्रीतिः । एवमर्थधर्मयोः यथाक्रममुत्तरोत्तरम् । अत्र चर्यात्किंचित्पौनरुक्त्यं तन्मदोषभाक् अभ्यात्मकप्रकरणत्वात् गुणातिरिक्तस्यात्मनः कर्तृत्वाभावतात्पर्यकत्वाच्च । तदुक्तम् ॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेति मन्नावं सोधिगच्छति ॥ गुणातीतः स उच्यते इति च ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसः लक्षणम् । अर्थः रजसोलक्षणम् । धर्मः सत्त्वस्य लक्षणम् । येषां सत्त्वादीनां यथाक्रम-
श्रेष्ठ्यम् ॥ ३८ ॥

येन यस्तु गुणेनैषांसंसारान्प्रतिपद्यते ॥ तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषांगुणानामध्ये येन गुणेन यान्संसारान्पुरुषः प्रतिपद्यते । संसारशब्दो गतिवचनः यानि ज-
न्यानि प्राप्नोतीत्यर्थः । तदुत्तरत्रवक्ष्यत इति प्रतिज्ञाश्लोकः ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसारान् जातीः ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लुकः । एषांसत्त्वादीनांगुणानामध्ये येन गुणेन स्वकार्येण यागतीर्जिवः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः-
संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तगुणकार्यरतानां प्रतिज्ञापूर्वकं गतीराह येनेति द्वाभ्याम् । एषामिति निर्धारणे तेन येन-
गुणेनयं संसारं प्रतिपद्यतेतं देवत्वादिरूपं वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य तान्संसारानित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन गुणेन यान् एषांसत्त्वादीनां गुणेन संसारात् यथा प्रपद्यते तान् गुणान् ॥ ३९ ॥

देवत्वं सार्विकायान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ॥ तिर्यक्कंतामसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्येन गतिनिर्देशो गुणनिमित्तोऽयम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिर्यक्कं पशुत्वम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लुकः । ये सत्त्ववृत्ताववस्थितास्ते देवत्वं यान्ति । ये तु रजोवृत्त्यवस्थितास्ते मनुष्यत्वं । ये तमोवृत्तिस्था-
स्ते तिर्यक्कंचेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । तिर्यक्कं पक्षिमृगताम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । इति एषां त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधेषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥ अधमा मध्यमाग्या च कर्मविद्या विशेषतः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एषा त्रिविधा गौणिकी सत्त्वादिगुणप्रयुक्ता प्रत्येकंपुनः त्रिविधोत्तमाधममध्यमभेदेनातो नव-
धासंपद्यते । कर्मविद्याविशेषाश्चानन्ताः कुशलाकुशलकर्मवशात् । बुद्धिपूर्वप्रयोगश्च कर्मणां च बहुभेदेत्वात्तदिदमाह कर्मवि-
द्याविशेषत इति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिविधा या उक्ता गौणिकी गुणनिमित्ता सा प्रत्येकं त्रिविधा । कर्म तामसादिरूपं विद्या
ज्ञानं तदपि भूतादिविषयतया तामसादिरूपम् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लुकः । या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूत-
कर्मभेदाज्ञानभेदाच्चाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । तागतीरथवातास्त्रिविधभेदभिन्ना इति ज्ञापयन्नाह त्रिविधेति । गौणिकी तमआदिगुणनि-
मित्ता कर्मविद्याविशेषतः परलोकं द्रव्यासन्तं जीवविद्याकर्मवासनानामनुगतेस्तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतेरव-
गतत्वात् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । गौणकीगुणसंबन्धिनीकर्मविद्याविशेषतः कर्मविशेषतोज्ञानविशेषतश्च ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गौणिकीगतिः त्रिविधा तु पुनः एषा गतिः त्रिविधा विज्ञेया एकैकस्य गुणस्य त्रिधा त्रिविधा । गतिः ज्ञेया एवं नवधा गतिः तद्यथा एकस्य गुणस्य त्रिविधा कर्मणः विद्या अधमा विद्या मध्यमाचपुनः । विशेषतः कर्मणःविद्या अध्या श्रेष्ठाएवं एकस्य त्रिविधा ॥ ४१ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ॥ पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कमयोमांसादिसंभवाः क्षुद्रजन्तवः । सरीसृपावृश्चिकाद्याः । पशवोगवाद्याः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लुकः । स्थावरावृक्षादयः कमयः सूक्ष्माः प्राणिनस्तेभ्यर्षत्स्थूलाः कीटाः तथामत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगाश्चेत्येषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ तामसस्यावान्तरभेदमाह स्थावराइतित्रिभिः । तस्मात्पश्यन्ति पादपाः स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वायदेहिनइतिश्रुतेः । स्थावरदेहोपि भोगार्थः । कमयोमहीलताद्याः । कीटाः पिपीलिकाद्याः पशवः श्वादयः । जघन्या निरुष्टाः । तामसी उद्धिक्ततमोनिमित्ता । एवमुत्तरत्र ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थावराद्याः गामृगान्ताः जघन्या अधमा तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्राम्लेच्छाश्च गर्हिताः ॥ सिंहाव्याघ्रावराहाश्च मध्यमातामसी गतिः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । म्लेच्छाः शबराद्याः ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लुकः । हस्त्यश्वशूद्राम्लेच्छसिंहव्याघ्रसूकरास्तमोगुणनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिताइति म्लेच्छानांस्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । तुरङ्गोश्वः तुरङ्गपदं गवामुपलक्षणम् । म्लेच्छायवनाः विगर्हितानिपादाद्याः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हस्त्यादिवराहान्ताः मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥ रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूतमागतिः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । चारणाः कथकगायकस्त्रोसंयोजकादयः । सुपर्णाः पक्षिविशेषाः शूद्रागर्हिताइतिसंबन्धः । ये ब्राह्मणानवजानते ये च तद्व्युपजीविनो ये च मदमानादियुक्ताहिंसाश्चौरादन्येवमादयोविगर्हिताः ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चारणारङ्गाद्युपरि वृत्तिकारिणः । सुपर्णागरुडाद्याः । रक्षांसि ऋष्यादिविशेषाः कुम्भकर्णाद्याः । पिशाचाः पूतिमांसादिबीभत्सान्नादाः ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लुकः । चारणानटादयः सुपर्णाः पक्षिणः छद्मना कर्मकारिणः पुरुषाराक्षसाः पिशाचाश्चेत्येषा तामसीषूतमागतिः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । चारणाः देवयोनिविशेषाः सुपर्णाः अरुणादयः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । चारणादि पिशाचान्ताः तामसीषु उत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

सल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ॥ मृतपानप्रसक्ताश्च जघन्याराजसी गतिः ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । सल्लामल्लाइति रङ्गावतारकास्तत्रमल्लाबाहुयोधिनः सल्लायष्टिमहारिणः परिहासजीविनोवा ॥ ४५ ॥

(४५) सल्ला=तुष्टा (ग)=ऊषाक (क)

(२) सर्वज्ञनारायणः । झल्लोमल्लश्च राजन्याद्रात्यायाम् । कुवृत्तयः सेवादिकुवृत्तयः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लुकः । झल्लामल्लाः क्षत्रियाद्रात्यात्सवर्णायामुत्पन्नादशमाध्यायोक्ताज्ञेयातत्र झल्लायष्टिप्रहरणामल्लाबाहुयो
धिनः रङ्गावतारकानटाः शस्त्रनीविद्युतपानप्रसक्ताश्च पुरुषाअधमा राजसीगतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । राजस्याभेदमाह । झल्लमल्लौ जातिसंकरौ मल्लायुद्धाचार्याः नटाः रङ्गावतारिणः ।
नर्तकाः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । झल्लादिपानप्रसक्तान्ताः प्रथमा राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञांचैव पुरोहिताः ॥ वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसीगतिः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । राजानोजनपदेश्वरक्षत्रियास्तदनुजीविनः सामन्ताः । वादप्रधानाः शास्त्रार्थगहनेष्वितरेतरं जल्प-
त । युद्धप्रधानायोधकाः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियाः अराजानोपि ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लुकः । राजानोऽभिषिक्ताजनपदेश्वराः तथाक्षत्रियाराजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राज-
गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । वादप्रसक्ताः शास्त्रार्थकलहिनः युद्धविशारदाः शूराः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दानयुद्धप्रधानाः दानदानृत्वप्रधानाः ॥ ४६ ॥

गन्धर्वागुह्यकायक्षाविबुधानुचराश्चये ॥ तथैवाप्सरसः सर्वाराजसीपूतमागतिः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । गन्धर्वादयोदेवास्तेषामर्थवादतिहासेभ्योभेदोविज्ञेयः । विबुधादेवास्तेषामनुचराः सिद्धविद्या-
रादयः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुह्यकाः बालादिहिंसाकारिणोमायाप्रधानाः । यक्षाः धनरक्षाकारिणः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लुकः । गन्धर्वागुह्यकायक्षाजातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः ये च देवानुयायिनोविद्याधरादयोऽप्सरसश्च
वगणिकाः सर्वाइत्येषा राजसीमध्यउत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । गन्धर्वादयोदेवावान्तरयोनयः तदधीनाः गन्धर्वाश्चित्रादयः । गुह्यकाः धनरक्षाकाः यक्षाः
चित्रादयः । अप्सरसः उर्वश्यादयः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विबुधाः सुराहत्यमरः ॥ ४७ ॥

तापसायतयोविप्राये च वैमानिकागणाः ॥ नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकीगतिः ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । तापसास्तपःप्रधानावानप्रस्थादयः । यतयः परिव्राजकादयः अनेनच ज्ञापयतिनकेवलं जन्मो-
पतिर्गतिजातस्य कर्माचरणादपि यतो न तापसादयः कतिचिज्जातिविशेषाः किं तर्हि कर्मनिमित्ता एते ध्यपदेशाः । अन्ये तु

(४६) प्रधानाः = प्रसक्ताः (राघ०)

(४६) वादयुद्ध = दानयुद्ध (ल)

(४६) वादयुद्धप्रधानाः = दानयुद्धप्रधानाः (राम०)

मन्यन्ते सन्तिमेरुनिवासिनः केचिज्जनपदायतयोनामश्रूयन्ते इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति । विमानानियानविशेषाः पुष्पकादयस्तैश्चरन्तिवैमानिकाः अन्तरिक्षचराः केचिद्देवयोनयः प्रथमानिकृष्टाः ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसाः वनस्थाः । यतयोलब्धज्ञानाभिक्षवः । वैमानिकाः स्वर्गिणो विमानेषु चरन्तः । दैत्याहिरण्यकशिपुप्रभृतयो ये ऋग्वेदास्तीक्ष्णस्वभावाः । सिद्धा इति पाठे विद्यासिद्धाः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । वानप्रस्थाभिक्षवो ब्राह्मणाश्च अप्सरसोऽप्यतिरक्तापुष्पकादिविमानचारिणो नक्षत्राणि दैत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ताऽधमा गतिः ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । सात्त्विकभेदानाह तापसा इति । गणागणशश्वरणशीलास्त एव वैमानिका इति वणिजां व्यावृत्त्यर्थं त एव विश्वे देवादयः । दैत्याः बलिप्रभृतयः ॥ ४८ ॥

यज्वानऋषयो देवा वेदाज्योतींषि वत्सराः ॥ पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । आनुपूर्विविशिष्टः शब्दो वेदः । ननु च गत्यधिकारेकः प्रसंगोऽचेतनानां अचेतनाश्च शब्दादयः अत्यल्पमिदमुच्यते शब्दादयोऽचेतना इति । सर्वेष्वेते देवादयः स्थावरान्ताः शरीरात्मानः तत्र सर्वशरीराणामचेतनादितच्छक्तिः केवलं पुरुषादिचेतन्यरूपिणी प्राप्यते निर्गुणश्च पुरुषस्तर्धा धृष्टानि शरीराण्यचेतनान्यापचेतनान्युच्यन्ते । अत एतदुक्तं भवति सत्त्वप्रधानो वेदस्तद्भ्यासात्सात्त्विकी गतिः प्राप्यते न पुनः सत्त्वप्रधानस्य वेदत्वप्राप्तिः सात्त्विकी गतिरुच्यते । अन्येषां तु प्रदर्शनं सर्वक्षेत्रज्ञाः सन्त्यधिष्ठातारो वेदपुरुषावारुणेलोके श्रूयन्ते ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यज्वानः फलाभिसंधिना यजमानाः । ऋषयो ज्ञानपराः । ज्योतींषि चन्द्रसूर्याद्याः । वत्सरा वत्सराधिष्ठात्री देवता ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । यागशीलास्तथर्षयो देवा वेदाभिमानिन्यश्च देवताविग्रहवत्येतिहासप्रसिद्धाः ज्योतींषि भुवर्वादी वत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः पितरः सोमपादयः साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदास्तदभिमानिनः । तदुक्तं यहाधिकरणे भट्टैः ॥ ऋग्वेदादिसमूहेषु क्षेत्रज्ञाये प्रतिष्ठिताः । तेषां वायमभिप्रायः स्याद्विवक्षाविवक्षयोरिति ॥ एवं वत्सराः । ज्योतींषि नक्षत्रभिन्नान्यादिभ्यामीनि ॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ॥ उत्तमांसात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । विश्वसृजो मरीच्यादयः प्रजापतयः । धर्मो विदार्थः पूर्ववेदस्वरूपमुक्तमिदानीं तदर्थः स्वरूपार्थः प्रधानतरद्व्युक्तं भवति । अथवा धर्मादयश्च विग्रहवत्त्वं पूर्ववद्दृष्टव्यं महानितिसंज्ञातिरं अव्यक्तं प्रधानप्रकृतिरित्येकोऽर्थः । ननु च सत्त्वाधिक्ये प्रधानस्य तद्विकारत्वाज्जगतः सर्वेषां विकाराणां सत्त्वाधिक्यं प्राप्तं ततश्च रजस्तमसोः कुतोतिरेकः अतोऽदुक्तं ॥ यो यदेषां गुणो देहे सा कल्पेनातिरिच्यत इति तदनुपपन्नं उच्यते नैते देवपरं प्रधानरूपताप्राप्त्या किं तद्विषये प्रकाराः सन्ति यदि प्राप्योऽव्यक्तिभावो यदि वाऽदृष्टविधिर्यदि वा नैवायं संख्येयः प्रधानेऽव्यक्तशब्दो वर्तते क्रियानिमित्तोऽयं नास्य व्यक्त्यविद्यत इति अस्फुटप्रकाशत्वादव्यक्तं तथा च परमात्मनि ब्रूनिर्भवति । महत्त्वं च तस्य विभुत्वाद्दुपपद्यत एव । ननु च नैवास्य सात्त्विकी गतिः अगुणत्यागाचाप्येवं यदा हि नाहं न मम किंचिदिति मुक्ताहंकारममकारो भवति तदा ब्रह्मता भवतीति विज्ञायते । निदिध्यासनयेव ब्रह्मप्राप्तिः किन्तु सत्त्वप्रधाना एव ज्ञानादितत्परा भवन्ति न तामसीराजसीचेति । एवं कृत्वोच्यत उत्तमांसात्त्विकी

तिः अन्यौपक्षानुपपन्नौ । नहिप्रधानभावं प्राप्य काचित्पुरुषार्थसिद्धिः अचेतनहितद्वयपदिशन्त्यचेतन्यं स्थावरेभ्योपि य-
थोनाहिमदमूर्च्छावस्थाः केचिदर्थयन्ते । दृष्टविधिस्तु नैव संभवत्यश्रुतत्वादात्मावारेद्रष्टव्यइति श्रुतितः प्रधानद्रष्टव्यमितितस्मा-
त्परमात्मविषयावेव महानव्यक्तइत्येतौ शब्दौ ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विश्वसृजो मरीच्याद्याः । अव्यक्तमहंकारः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्वदनो विश्वसृजश्च मरीच्यादयः धर्मो विग्रहवाच्यमाना अव्यक्तं च सांख्यप्रसिद्धं च तत्त्वद्वयं तद-
धिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्षितं अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसात्त्विकगतित्वानुपपत्तेः एतांचतुर्वदनाद्यात्मिकां सत्त्विनिमित्ता-
मुत्कृष्टां गतिपण्डितावदन्ति ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । विश्वसृजो मरीच्यादयः । अत्राचेतनत्वेन प्रसिद्धानां तदभिमानिदेव-
तापरत्वं तदभिमानिव्यपदेशादितिन्यायात् । नचाव्यक्तस्य जन्मासंभवइति वाच्यं यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमिति परं ब्रह्म प्रक-
यसत्सन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यतेत्युक्ता ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ तथाव्यक्तं तु पुरुषे ब्रह्मन्नि-
ष्क्रेये संप्रलीयतइतिकार्यत्वस्मरणात् ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मा विश्वसृजः मरीच्याद्याः । महान्महत्तत्त्वम् । अव्यक्तं प्रधानम् ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिः प्रकारस्य कर्मणः ॥ त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिःप्रकारस्य वाङ्मनःकायसाधनस्य त्रिविधः सत्त्वादिगुणभेदेन पुनस्त्रिविधः उत्तमादिविशेष-
तोयाअप्यत्रगतयोविशेषतोनुक्तास्ताअप्युक्तसादृश्यादन्तर्भाविनीयाः । गुणप्रकरणोपसंहारउत्तरोपिऽलोकोवक्ष्यमाणमूच-
कः ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिःप्रकारस्य तमोरजःसत्त्वजन्यतया । त्रिविधोपि पुनस्त्रिविधः । संसारः संसारिवर्गः स-
र्वभूतसंबन्धी ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । एषमनोवाक्यरूपत्रयभेदेन त्रिःप्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्य-
मोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समप्रोगतिविशेषः कात्स्न्येनोक्तः सार्वभौतिकइत्याभिधानात् अनुक्ताअप्यत्र गतयो-
द्दृष्ट्याः उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणसर्गमुपसंहरति एषइति । त्रिप्रकारस्य कायिकादिभेदभिन्नस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य
या । त्रिविधस्त्रिविधोनवविधः सात्त्विकादितद्याप्यभेदेन । सार्वभौमब्रह्मादिस्थावराः तप्राणभृत्संबन्धी ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सात्त्विकादेः त्रिःप्रकारस्य कर्मणः त्रिविधस्त्रिविधः संसारः समुद्दिष्टः कीदृशः संसारः सार्वभौतिकः
सर्वभूतेषु प्राणिमात्रेषु जातः पंचभूतात्मको देहः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ॥ पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियसंगोऽप्रतिषिद्धसेवनप्रदर्शनार्थः असेवनं धर्मस्य शिष्टाकरणं एतच्चाविदुषां भवत्यत आह-
विद्वांसो नराधमाः अतश्च परमात्मा संसारात्कुत्सितानि जन्मस्थानानि संयान्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र प्रसिद्ध एव तावत्कर्मविपा-
कः प्रचक्ष्यते ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगेन यथेच्छं विषयेषु प्रवृत्त्या । संसारान्निन्दितान् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लुकः । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन च प्रायश्चित्तादिधर्माननुष्ठानेन मूढमनुष्यापसदाः कु-
त्सिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । नरकप्राप्तौ हेतुद्वयं संक्षिपन्क्रमेण नरकप्राप्तीराह इन्द्रियाणामिति । प्रसंगेनातिप्रसक्त्या अ-
विरुद्धविषयेष्वपि ब्राह्मणवधादिषु च धर्मस्यासेचनेन अधिकारसत्त्वेऽपि धर्मस्याकरणात्पापान् पापजन्यागतीस्ता एव सं-
सारानित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रियाणां विषयेष्वतिप्रसक्ता ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणां प्रसंगेन विषयाणां प्रसक्त्या ॥ ५२ ॥

यांयां योनिं जीबोयं येन येनेह कर्मणा ॥ क्रमशो याति लोकेऽस्मिन् तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमशो निबोधत ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लुकः । अयं जीबोयेन येन पापेन कर्मणेह लोके कृतेन यद्यज्जन्म प्राप्नोति तत्सर्वक्रमेण शृणुत ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादाविन्द्रियप्रसंगेनेत्यस्य प्रतिज्ञापुरःसरं गतीराह यामिति सप्तदशभिः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । एकमेव कर्म बह्विः योनिः प्रापयतीत्युक्तं क्रमश इति ॥ ५३ ॥

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ॥ संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमान् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । घोरान्नरकान् दुःखप्रसह्यध्याघोरायातनास्थानानि नारकान् तत्क्षणाद्दुःखरूपस्य कर्म-
णः फलोपभोगेन क्षयं ततर्द्धवशिष्टकर्मणि संसारप्रतिपत्तिः । कथं पुनः सर्वकर्मतत्रैव मभ्युज्यते उक्तं इन्द्रियस्य कर्मणो नरक-
लंनोपशान्तस्य कार्यविरोधित्वाच्च कर्मणां फलेनोपशमः तत्र यथैव च ज्वलितस्याग्नेरुर्वाचिषोदाहोविनियोगो तपश्चादं भवति स्थित-
स्यैवं नरकेष्वपि द्रष्टव्यं अग्रेस्तु द्वे अवस्थे भवतः प्रशान्ततान्वाला च नरकस्तु एक रूप एव सर्वदा । उर्वाचिष इवाग्रयः कर्मणि चोप-
चयापचयवन्त्यत उपचितस्य कर्मणो नरकोऽपचोपमानस्य ततोऽन्यत्रोपभुक्तिः तत्र युक्तं ततः शेषेणेति ॥ ५४ ॥

(-३) कुल्लुकः । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बहून्वर्षसमूहान्भयंकरान्नरकान्प्राप्य तदुपभोगक्षयाद्दुःखतः शेषे-
न वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तामेवाह बहूनि । नरकान् । वक्ष्यमाणान्स्तामिस्रादीन् प्राप्य तत्फलं भुक्त्वा संसारान् सं-
रणयोग्यजातीः । इमान् । वक्ष्यमाणसूकरादिकान् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । तत्क्षयान्नरकं प्राप्यन्ते इमान् वक्ष्यमाणान् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरकादीन्प्राप्य तत्क्षयात् तत्कर्मणः भोगक्षयात् संसारान्प्रतिपद्यन्ते जन्मानि प्रतिपद्यन्ते
इमान् वक्ष्यमाणलक्षणान् ॥ ५४ ॥

श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाबिशृगपक्षिणाम् ॥ चण्डालपुच्छसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लुकः । कुकुरसूकरगर्दभोष्ट्रगोच्छागमेष्वृगपक्षिचण्डालानां पुच्छसानां च निषादेन शूद्रायां जातानां संनिधि-
र्न जातिब्रह्महा प्राप्नोति तत्र पापशोषगौरवलाघवापेक्षया क्रमेण सर्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या एव नृनरत्राऽपि ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह श्वेति । दशजातिषु ब्रह्महा योनिं जन्मच्छति प्रामोति । तथाच श्रुतिः । श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं चेति ॥ ५५ ॥

कर्मिकीटपतङ्गानां विड्भुजांचैव पक्षिणाम् ॥ हिंसाणांचैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । विड्भुजावायसावयः । हिंसाणां व्याघ्रादीनाम् ॥ ५६ ॥

(३) कुड्ढूकः । कर्मिकीटशलभानां पुरोपभक्षिणां पक्षिणां हिंसनशीलानां व्याघ्रादीनां प्राणिनां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । पैर्णीपीत्वा विप्रो विड्भुजां कुकुटादीनां हिंसाणां सर्पवृश्चिकादीनां योनिं ब्रजेदित्यन्वयः । सुरा वै मलमन्त्रानामित्युक्तेः ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । बहुशः कर्मिकीटादियोनिः प्रामोतीत्युक्तं असकृदिति योनिमिच्छतीत्यनुषङ्गः एवमुत्तरत्र ॥ ५६ ॥

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ॥ हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

(३) कुड्ढूकः । ऊर्णनाभसर्पकलासानां जलचराणां च तिरश्चां कुम्भीरादीनां हिंसनशीलानां च योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्रामोति ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । लूता ऊर्णनाभिः । अहिः सर्पः । सरटः काकः ककलासो वा प्रसिद्धः । तिरश्चामित्यस्य विशेषणम्बुचारिणामिति । हिंसाणां नकादीनां ब्रह्मराक्षसानां वा । विप्रः चातुर्वर्ण्यः । विप्रग्रहणं कैमुत्यार्थं विप्रोपि यदा तदाऽन्येषां का कथेति । सहस्रशो जन्मानि ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । सरटः ककलासः । विप्रग्रहेण स्तेयं ब्राह्मणक्षत्रियादिभ्योतिरिक्तफलमिति संकुचितम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । लूता मकरिका । अहिः सर्पः । लूतादीनां योनिषु स्तेनः सुवर्णस्तेनः विप्रः सहस्रशः सहस्र-
रुत्वो जायते ॥ ५७ ॥

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ॥ क्रूरकर्मरुतांचैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रूरकर्मरुताः परवधशीलाः ॥ ५८ ॥

(३) कुड्ढूकः । तृणानां दूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाण्डादीनां लतानां गुडूच्यादीनामामर्मासभक्षिणां गृध्रादीनां दंष्ट्रिणां सिंहा-
दीनां क्रूरकर्मशीलिनां वधशीलानां च व्याघ्रादीनां जातिं शतवारान्प्रामोति मुरुदारगामी ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनाम् । अत्र श्वेत्यादिपद्यचतुष्टयमेव भेदकं महापातकचतुष्टयफलस्य ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणगुल्मलतानां सरूपतां गुरुतल्पगः प्रामोति । चैपुनः क्रव्यादादीनां योनिषु गुरुतल्पगः शतशः
शतरुत्वः जायते ॥ ५८ ॥

(५९) प्रेतान्त्ये=प्रेत्यान्त्य (क, ण)

हिंसाभवन्ति क्रव्यादाः कमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ॥ परस्परादिनस्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रव्यादागृध्रादयः । अभक्ष्यभक्षिणः कमयः परस्परमदन्ति यथामहामार्जारोमार्जारं महामत्स्यः सूक्ष्ममत्स्यं नैकभेदमिव अन्त्यस्त्रीनिषेविणो बर्बरादयः ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमभक्ष्यभक्षिणः कमयः । एवं विप्रस्वर्णैतरस्तेनाः अन्योन्यभक्षिणो मत्स्याद्याः । गुरुत्स्नेतरान्यदारगमने प्रेताः । प्रेतान्त्येति संधिच्छान्दसः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसाशिनो मार्जारादयो भवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणो ये ते कमयोजायन्ते । महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परमांसस्यादिनो भवन्ति । ये चाण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा जायन्ते । प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविण इति छन्दः समानत्वात्स्मृतीनां सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति विसर्गलोपे च यद्वा यलोपे च सवर्णदीर्घः ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह हिंसा इति । हिंसानराः क्रव्यादाः भवन्त्येवमभक्ष्यभक्षिणः कमयः । स्तेनाः परस्परादिनः परस्परमत्तुशीलाः प्रेतान्त्येति सन्धिरार्षः । येन्यजगामिनस्ते प्रेताः इत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । हिंसास्ते क्रव्यादायेऽभक्ष्यभक्षणादिनः येऽन्त्यस्त्रीनिषेवकास्ते परस्परादिनो मत्स्याभवन्ति ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभक्ष्यभक्षिणः पापाः क्रव्यमदन्ति क्रव्यादाः कमयो भवन्ति । परस्परादिनः परस्परं अदन्ति ते परस्परादिनः अन्त्यस्त्रीनिषेविणः परस्परादीनां स्त्रीणां निषेविणः प्रेत्य हिंसाभवन्ति ॥ ५९ ॥

संयोगंपतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ॥ अपत्त्य च विप्रस्यं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परयोषिट्मने ब्रह्मराक्षसतापि फलम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषां च स्त्रियं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णादन्यदपत्त्यैकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच संयोगमिति । अपेति ब्राह्मणादिसंबन्धेन योषितं भोग्यतया । गत्वा चातुर्वर्ण्यं ब्रह्मराक्षसो भवतीत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । पतितसंसर्गिणां योन्यन्तरप्राप्तिमाह संयोगंपतितैर्गत्वेति ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः ॥ विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । हेमकर्तारः पक्षिणः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मणयो माणिक्याद्याः स्थलजाः । रत्नान्युत्तमद्रव्याणि । हेमकर्तृषु स्वर्णकारेषु । हेमकर्ता पक्षिविशेष इत्यन्ये ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । मणीन्मणिक्कादीनि मुक्ताविद्रुमौ च नानाविधानि च रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेन हत्वा त्मीयभ्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते केचित्तु हेमकारपक्षिणमाचक्षते ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मणीति । हेमकर्तृषु सुवर्णकार इति ख्यातेषु ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मण्यादीनां तस्करः हेमकर्तृषु सुवर्णकारगृहेषु जायते पक्षिविशेषेषु वा जायते ॥ ६१ ॥

धान्यं तृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः ॥ मधुदंशः पयः काकोरसंश्वा नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आखुः मूषकः ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्लवः जलकाकः । मधु तृत्वा दंशः । पयः क्षीरं । रसं पादम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लुकः । धान्यमपत्त्य मूषको भवति । कांस्यं तृत्वा हंसः । जलं तृत्वा प्लवाख्यः पक्षी । माक्षिकं तृत्वा दंशः । क्षीरं तृत्वा काकः विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यतिरिक्तमिदं तृत्वा श्वा भवति । घृतं तृत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । धान्यादिदशापत्त्या ख्वादिदशजातयः स्युरित्याह धान्यमिति षड्विंशः । कांस्यं कांस्यपात्रादि । मधुदंशः मक्षिकापयोदुग्धम् । रसमात्रादिजम् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । कांस्यं तृत्वा हंसो भवति एवमुत्तरत्रान्वयः । पयः दुग्धं । रसं गुडादिकम् ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धान्यं तृत्वा आखुर्भवति । कांस्यं तृत्वा हंसः । जलं तृत्वा प्लवः जलकुल्लुकः । रसं पारदं तृत्वा श्वा भवति । घृतं तृत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं गृध्रो वपां मद्रुस्तैलं तैलपकः खगः ॥ चीरीवाकस्तु लवणं बलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वपां मेदः । तैलपकः तैलपायिकाख्यः पक्षी । चीरीवाको टिण्डीकीटः ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लुकः । मांसं तृत्वा गृध्रो भवति । वपां तृत्वा मद्रुनामा जलचरो भवति । तैलं तृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । लवणं तृत्वा चोराख्य उच्चैस्वरः कीटः । दधि तृत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । वपामिति पाठे वपा तदयस्थस्वेतमांसविशेषः । मद्रुः बकविशेषः । चीरीवाकः उच्चैस्वरः कीटः । बलाकाशकुनिः दधितृत् ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । तृत्वेत्यनुषङ्गः तैलपकः खगः चीरीवाकः ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वसां तृत्वा मद्रुः ॥ मद्रुः कारण्डवः प्लव इत्यमरः । तैलं तृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी । चीरी लवणहारकः झिल्लीकीटकः । दधि तृत्वा दात्यूहपक्षिणी बलाका ॥ ६३ ॥

कौशेयं तित्तिरि तृत्वा क्षौमं तृत्वा तु दर्दुरः ॥ कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधागां वाग्गुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्दुरः मद्रुकस्तोकः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षौमं दुकूलम् । कार्पासकं कार्पासविधानं तान्तवं पटादि । वाग्गुदः पक्षिविशेषः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लुकः । कीटकोशनिर्मितं वस्त्रं तृत्वा तित्तिरि नाम पक्षी भवति । क्षौमकृतं वस्त्रं तृत्वा मण्डूकः । कार्पासमयं पटं तृत्वा क्रौञ्चाख्यः प्राणी । गां तृत्वा गोधा । गुडं तृत्वा वाग्गुदनामा शकुनिर्भवति ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । कौशेयं रुमिकोशोत्थं वस्त्रम् वाग्गुदस्तन्नामा शकुनीरात्रिचरः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । दर्दुरो मण्डूकः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्दुरः भेकः । गां तृत्वा गोधा । गुडं तृत्वा वाग्गुदो भेकः ॥ ६४ ॥

छुच्छुन्दरिः श्रुभान्गन्धान्पत्रशाकान्तु बर्हिणः ॥ श्वावित्कृतान् विविधमकृतान्तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । बर्हिणो मयूराः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पत्रशाकं पत्ररूपंशाकम् । बर्हिणोमयूराः ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लुकः । सुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्यादीनि त्वत्वा लुच्छन्दिरिभवति । वास्तूकादिपत्रशाकंत्वत्वा मयूरः । सिद्धान्-
मोदनसक्कादिनानाप्रकारकंत्वत्वा श्वाविधाख्यः प्राणी । अकृतान्तं ब्रीहियवादिकंत्वत्वा शल्यकसंज्ञोजायते ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । लुल्लुन्दिरदुर्गन्धिमूपकविशेषः । बर्हिणोमयूराः श्वावित्सेधा । कृतान्तं सिद्धान्तम् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतान्तं त्वत्वा श्वावित् । अकृतान्तं शल्यकः ॥ ६५ ॥

बकोभवति त्वत्वाग्निगृहकारीद्युपस्करम् ॥ रक्तानि त्वत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहकारी पक्षिभेदः ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लुकः । अग्निं त्वत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिशूर्पमुसलादित्वत्वा भित्त्यादिषु घृत्तिकादिगृहकारे
सपक्षः कीटोभवति । कुसुम्भादिरक्तानि वासांसि त्वत्वा चकोराख्यः पक्षीजायते ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहकारी भूमौ खननेन छिद्रं कृत्वा तत्र कीटान्तरप्रवेशकः । उपस्करं गृहोपयोगिशूर्पमार्ज-
न्यादि । जीवजीवकः चकोरः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । उपस्करं गृहोपकरणम् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपस्करं शूर्पमुसलादि त्वत्वा गृहकारी पक्षिविशेषः ॥ ६६ ॥

वृकोमृगेभ्यो व्याघ्रोऽश्वं फलमूलान् मर्कटः ॥ स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारियानान्युष्टः पशून् अजः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । जलं हव इत्यत्र पानार्थमुदकं ज्ञेयं स्तोकको वारीत्यत्र धान्यसेकाद्यर्थं रसश्चाद्यं रसमाहुर्नृपिवाति-
रिक्तौषधादिद्रव्यम् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृगेभ्यो मृगमिभं च । स्तोककः चातकः ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लुकः । मृगं हस्तिनं वा त्वत्वा वृकाख्यो हिंसः पशुर्भवति । घोटकं त्वत्वा व्याघ्रो भवति । फलमूलं त्वत्वा मर्क-
टो भवति । स्त्रियं त्वत्वा भल्लूको भवति । पानार्थमुदकं त्वत्वा चातकाख्यः पक्षी । यानानि शकटादीनि त्वत्वा श्रेष्ठो भवति ।
पशून् कृतेतरान् त्वत्वा छागो भवति ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वृकः खलपव्याघ्रः । इभं हस्तिनम् । मर्कटः शाखामृगः । ऋक्षो भल्लूकः । चातकः स्तोककः ।
वारि पानार्थम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । मृगाख्य इभो मृगेभः । मृगो मृगजातिविशेषः अथवा मृगश्चे भाश्चेति मृगेभं । स्तोककः चातकः । अत्र
वारिशब्देन पानीयमभिप्रेतम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋक्षः प्रसिद्धः । अजः छागः । उष्ट्रान् उष्ट्रः ॥ ६७ ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः ॥ अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाद्भुतंहविः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । नात्र तिरोहितमिवाकिंचिदस्ति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपहत्य अपहृत्वेन त्वत्वा अद्भुतंहविः पुरोडाशादि यागात्प्राक् ॥ ६८ ॥

(६७) स्तोकको-चातको (८)

(३) कुल्लूकः । यत्किंचिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातोमानुषोऽपत्त्य पुरोडाशादिकं तु हविरहुतं भुक्त्वा निश्चिततिर्य-
क्कंप्राप्नोति ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंबहुनेत्याह यद्वेति । आहुतं देवार्थं च संचितं हविः पुरोडाशादि ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । अहुतं होष्यमाणम् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्वातद्वा परद्रव्यमपत्त्य तिर्यक्कं याति । अहुतं हविश्च जग्भ्वा ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कल्पेन तृत्वा दोषमवामुयुः ॥ एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । एतेन कल्पेन एवंविधानेन वस्तुनीत्यर्थः । दस्यूनां शवरादीनाम् ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेण च्छातः परस्वमपत्त्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेनोक्तानां जन्तूनां भार्यात्वंप्रति-
पद्यन्ते ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रिय इति । कल्पेन प्रकारेण । अन्यथैषां स्त्रीणामाकस्मिकत्वापत्तिः । भार्यात्वं तद्वतो-
ऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियं तृत्वा एतेन कुल्येन यातेन दोषं आमयुः । ताः स्त्रियः तृत्वा एतेषां जन्तूनां पत्नीत्वं या-
न्ति ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णाक्षनापदि ॥ पापान्संसृत्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणोऽध्यापनादिजीविकाकर्मत्यागेन यदि क्षत्रियादिवृत्तिमुपजीवेत् एवं क्षत्रियादयः स्वकर्मच्यु-
ताः पापान्संसारान्तिर्यग्योनीरनुभूय मनुष्यत्वे जाता दस्युषु चौरादिर्हिंसादिषु भृत्यभावं प्राप्नुवन्ति ! अनापदीत्यनुवादः
तापदि विहितत्वाद्दोषाभावः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । एवं निर्दिष्टाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिताकणफलविपाकमाह । स्वेभ्य इति ब्राह्मणादयश्चत्वा-
विर्णा आपदविना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सितायोनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । अधुना धर्मस्यासेवनेन चेत्येतद्विवृण्वंस्तज्ज्यागतीराह स्वेभ्य इति । च्युताः स्वेच्छया अनाप-
दि । संसृत्य भुक्त्वा । प्रेष्यतां दासत्वम् । दस्युषु संकरजातिषु जाताः सन्ति इत्यर्थः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । एवं प्रतिषिद्धसेवायां विपाक उक्तः अधुना विहिताकणविपाकमाह स्वेभ्यस्त्वेभ्यस्तु कर्मभ्येति । नप्रे-
तापि शाचतां दस्युषु कर्लिगसिंहादिषु दस्युदेशेषु ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेभ्यः कर्मभ्यः च्युताः वर्णाः ब्राह्मणादयः पापान्संसारान् जन्ममरणादीन् संसृत्य प्राप्य
स्युषु शवरेषु प्रेष्यतां यान्ति ॥ ७० ॥

गान्ताशुल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥ अमेध्यकुणपाशीच क्षाः यः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वकर्मच्युतानां पापगतयः प्रदर्श्यन्ते वान्तमश्नाति उल्कया चास्यं मुखं दहते । कुणपः शवशरीर

(७०) यान्ति शत्रुषु = यान्ति दस्युषु (न, ब, भ, ल, र, न०)

(७०) प्रेष्यतां = प्रेततां (नं)

कूटपूतनः कुत्सितगंधानासिकास्यभवति कटपूतनइतिवापाठः । प्रकटःपूतनोनामपिशाचादिः सतुकश्चिदृश्योभूतविशेषः
श्मशानिकभूमिसेवी ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वांताशीत्यादि बहुतरत्वधर्मत्यागविषयम् । च्युतःस्वधर्मात् । अमेध्यकुणपोमानुषादिभ-
क्ष्यशवः । कटपूतनइति प्रेतभेदेनाम ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मणः स्वकर्मभ्रष्टश्छर्दितभुक् ज्वालामुखः प्रेतविशेषो जायते क्षत्रियः पुनर्नष्टकर्मापुरीषशवभोजी
कटपूतनाख्यः प्रेतविशेषोभवति ॥ ७१ ॥

(४) राघवावन्दः । तथैव चतुरोवर्णानाहारनामभेदेनाह वान्ताशीतिद्वाम्याम् । विच्युतइत्यनुवादः । वान्ताशी-
वान्तान्भोजी । नाम्नोल्कामुखः । एवं कुणपाशी कुणपः शवः तदाशी पुरीषगन्धभोजी वा । कटपूतनएतन्नामा ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । च्युतः कर्मभ्रष्टोविमउल्कामुखोनामप्रेतो जायते तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशो वान्ताशीति । स्वकर्मच्युतः
क्षत्रियः कटपूतनोनामप्रेतोभवति तस्यतदानीं भोज्यनिर्देशोऽमेध्यकुणपाशीति ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वान्ताशी उल्कामुखोनाम प्रेतोभवति । च पुनः क्षत्रियः अमेध्यं कुणपं अश्नातीति कुणपः श-
वः कटपूतनः प्रेतभेदः कुत्सितगन्धनासिकोभवति ॥ ७१ ॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतोवैश्योभवति पूयभुक् ॥ चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्यकाच्युतः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । मैत्राक्षज्योतिकाइति शब्दान्तरं पिशाचवचनपूर्ववत् । अथवा मैत्राख्येज्योतिर्दृष्टावपीतिमैत्र-
मंगपायुःतदक्षिविवरंछिद्रम् । अन्येतूलकमाहुः । मैत्रमादित्यलोकः अक्षज्योतिः ऐन्द्रियकंदर्शनंसंज्ञादित्याल्लोकं न पश्य-
ति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मैत्र्यार्थाख्योज्योतिषिकइतिप्रेतनाम । चैलाशकः चेलकीटकः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लुकः । वैश्योभ्रष्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा पूयभक्षः प्रेतोजन्मान्तरेभवति । मित्रदेवताकत्वाच्चैत्रः पायुस्त-
देवाक्षकर्मैन्द्रियतत्र ज्योतिर्यस्य समैत्राक्षज्योतिकः पृषोदरादित्वात् ज्योतिषः षकारलोपः । शूद्रः पुनर्भ्रष्टकर्माचैलाशका-
ख्यः प्रेतोभवति । चेलंवृत्तसंबन्धिनीयूकामश्नातीति चैलाशकः । गोविन्दराजस्तु चैलाशकाख्यः कीटश्चैलइत्युच्यते तद्-
क्षश्चैव सभवतीत्याह तदयुक्तं प्रेताख्यप्राणविशेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । मैत्राख्यज्योतिकमिति । शब्दान्तरं पिशाचवाचीतिमेधातिथिः । मैत्रं मित्रदेवताधिष्ठितं पार्थिव-
न्द्रियं तत्रैव ज्योतिर्ज्ञानं यस्यसइति अतएव पूयभुक् । पूयपदं पुरीषपरं तत्र तस्यैव संभाष्यमाणत्वात् चेलशकः चेलसं-
बन्धिनी यूकामश्नातीति तदाख्यां गतः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । स्वकर्मच्युतोवैश्योमैत्राक्षज्योतनोनाम प्रेतोभवति तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशः पूयभुगिति । चैलाश-
कनोनामकश्चित्प्रेतविशेषः तस्येदानीं भोज्यनिर्देशोनास्त्रैव गम्यतइति नपृथगुक्तः चैलमश्नातीति चैलाशकः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः मैत्राक्षज्योतिकसंज्ञः पूयभुक्भवति । शूद्रः स्वकाद्धर्मच्युतःचैलाशकः चेलकीटः भवति ॥ ७२ ॥

(७१) कटपूतनः=कूटपूतनः (मे०)

(७२) मैत्राक्षज्योतिकः=मैत्राक्षज्योतनः (नं)

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः ॥ तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । भेदग्रहगृहीतानां पुत्रदाराभिष्वंगधनादिलोभे विषयसुखगंधमात्मैकत्वपरिपन्थिविद्याप्रतिपक्ष-
प्रतिनवर्तयितुं संसारस्वरूपमानुष्यकं जन्म यथास्थितमनूद्यते । सर्वस्य प्रसिद्धं यथायथा विषयेष्वभ्यासेन प्रवर्तन्ते । विषया-
त्मका विषयलालसाः आत्मशब्देन प्रवृत्तस्य स्यात्तत्त्वभावतयैव भवतीत्याहुः । यस्तु कथंचित्सहितं भुङ्क्ते तस्य भोगादिना-
स्तृप्त्युपपत्तावभिलाषा जायते । यस्त्वत्यन्तमेवाधरः सतद्भावनाया तदात्मत्वे च संपद्यते । तदिदमाह तथा तथा कुशलतेति
कुशलतापदं चैकरसीभावोऽतश्च स न शक्नोति विषयान्परिहर्तुं ईदृश्येव प्रवृत्तिरशिष्टा प्रतिषिद्धेष्वपि । त्वदारगमनादिष्वाग-
र्जितद्रव्योपपादकन भोग्याविशेषेष्वपि प्रतिषिद्धा ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषयात्मकाः विषयप्रवणबुद्धयः । कुशलता दृढसंस्कारता । तथा जरसातुरा अपि वि-
यरागिण एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(३) कुट्टकः । यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपानि तान्तं सेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव तेषां प्रावीण्यं भव-
ति ततः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । इन्द्रियाणां प्रसंगेनेत्युक्तं तदुचितगतिजानि दुःखान्याह यथेति सप्तभिः । विषयात्मका
ष्यैकदृष्टयः । कुशलता निपुणता ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । पुनः कर्मविपाकमेव संक्षेपेणाह यथायथानिषेवन्त इति । तेषु विषयेषु कुशलता लालसा ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा कुशलता दृढसंस्कारता तेषां विषयात्मनां तेषु विषयेषु वा तिर्यगादिषु वा जायते ॥ ७३ ॥
अभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ॥ संप्रामुबन्ति दुःखानि तासु तास्य हयोनिषु ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । ततश्च तेषां पापानां प्रतिषिद्धानां कर्मणामभ्यासान्निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति तद्भवतु दुःखानि प-
न्ति । तासु तासु कृमिकोटादियोनिषु ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदाह तेभ्यासादिति । कर्मणां तेषां विषयासादितकर्मरूपाणाम् ॥ ७४ ॥

(३) कुट्टकः । तेऽल्पधियस्तेषां निबद्धविषयोपभोगानामभ्यासतारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततमासु
र्यगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह तेभ्यासादिति । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहतीति न्यायः सूचितः । योनिषु
नारकादिदेहेषु । अनेन विषयसंगिनां त्वधर्मच्युतिरावश्यकतीति सूचितं ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । अभ्यासात्पुनः पुनः करणात् अनेन सकृदापचं मत्या च कृतं पापं न दुःखमिहेतुरिति सूचितम्
७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते तेषां पापानां कर्मणां अभ्यासात् । अल्पबुद्धयः इह लोके तासु तासु योनिषु जन्मानि प्राप्नु-
त ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोपेषु नरकेषु विवर्तनम् ॥ असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । तामिस्रमन्धतामिस्रमित्याद्याः प्रागुक्तानरकास्तत्र विवर्तनं मकेन पार्श्वेनासित्वा पार्श्वान्तरेणाव-

(७४) तेभ्यासात् = अभ्यासात् (न०)

तनं अबद्धस्योत्तानस्यवाखड्गधारानिशितपत्रैर्दृक्षैर्बन्धनं भूमिर्वापत्रैरेव कदलीदलखड्गवत् । तथाविधैर्मैत्रीदुष्कृतिना-
मंगच्छेदप्राप्तिः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवर्तनं परिवर्तनम् । बन्धनमितिबध्यन्तेस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् । एवच्छेदनम् ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रामुवन्तीति पूर्वश्लोकस्थामहोत्तरत्रयानुवर्तते तामिसादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु नरकेषु-
दुःखानुभवंशामुवन्ति तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनात्मकान्नरकान्प्रामुवन्ति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । तामिसादिषु । चतुर्थाध्यायोक्तेषु दुःखप्रायासुदुःखबहुलेष्वेकविंशतिषु । याज्ञवल्क्योप्याह ॥
तामिसं लोहशंकुं च महारौरवशाल्मली ॥ रौरवं कुड्मलं पूतिभृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ संधातं लोहितोदं च ऋजीपं संप्रता-
पनम् । महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ अवीचिमन्धतामिसं कुम्भीपाकं चरौरवम् ॥ असिपत्रवनं चैव तपनं
चैकविंशकमिति विवर्तनमनिशंजन्म ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तामिस्तेति विवर्तनं ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव सपीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् ॥ करंभवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । करंभः कर्दमः । कुम्भीषुभक्षिभारं हितापिनाऽऽप्रेयेमान्नादिवत्पच्यन्ते ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुम्भीस्थतैलपाकः कुम्भीपाकः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । विविधपीडमंकाकाद्यैर्भक्षणं तथा तप्तवालूकादीन्कुम्भीपाकादींश्च नरकान्दारुणान्प्रामुवन्ति ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । करंभवालुकातापान् सुतप्तवालुकाजनिततापान् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । द्वाभ्यांनरकप्रामिरुक्ता ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुम्भीस्थतैलपाकः ॥ ७६ ॥

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ॥ शीतातपाभिघातांश्चविविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । वियोनयः तिर्यक्मेतपिशाचादयः । तत्रसंभवोजन्म दुःखबहुलासु ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिघातः पीडा ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । संभवान् तिर्यगादिजातिषु नित्यं दुःखबहुलासुत्पत्तिप्राप्नुवन्ति । तत्र शीतातपादिपीडनादिना नाप्रका-
राणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । वियोनिषुरुम्भ्यादिषु ॥ ७७ ॥

असकृद्भवासेषु वासंजन्म च दारुणम् ॥ बन्धनानि च काष्ठानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनियन्त्रादिभिर्दुःखावर्हा उत्पन्नाश्च भङ्गलादिभिर्बन्ध-
नादिपीडामनुभवन्ति परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । असकृद्भवासेषु भेकादिषु वासं वसतिम् ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासंचैव दुर्जनैः ॥ द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतावन्पुक्तार्थो ॥ ७९ ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च सहैकत्रावस्थानं धनार्जनप्रयासं धनविनाशं कष्टेन
त्रार्जनं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । सह दुर्जनैः सह कृतोत्थं दुःखदः । नाशं द्रव्यस्येति शेषः ॥ ७९ ॥

तर्थात्रैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ क्लेशांश्च विविधास्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्लेशान् द्वेषमोहान् मृत्युं च प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं क्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् क्लेशान्मृत्युं च दुर्जा-
यामुवन्ति ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । क्लेशान् रागादीन् । तापान् आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपान् दुःखहेतून् । प्राप्नुवन्ती-
प्रनुषज्यते ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । संभवाश्च वियोगा निष्वत्यादि चतुर्भिः श्लोकैः पापविशेषैर्मर्त्यलोके दुःखप्राप्तिरुक्तेत्यनुसन्धेयं अत्र प्रा-
प्तीत्यनुवर्तते ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । क्लेशान् द्वेषमोहादीन् ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्मनिषेवते ॥ तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । सात्त्विकेन राजसेन वा भावेन यद्यत्कर्मनिषेवते सात्त्विकं राजसंतामसं वा शरीरेण तादृशेनैव
यः । सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्तत्फलमुपाश्रुते । सात्त्विकं राजसंतामसं वा यतश्चैतदेवं रजस्तमोबहुलात्क-
र्मणोऽकुशलसंकल्पहेतोरनिष्टफलप्राप्तिः । अतस्तत्परिवर्जनेन कुशलसंकल्पकर्मणा भवितव्यम् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यादृशेन भावेन सत्त्वादयुक्तेन । तादृशेन देवादिशरीरेण ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा विधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्यत्कर्मस्नानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशे-
नैव शरीरेण सात्त्विकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत्स्नानादिफलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । भावेन मनोवृत्तिरूपेण । यादृशेन सात्त्विकादिरूपेण । तादृशेन सात्त्विकभेदाभावेन । देवा-
दिदेहेन । तदुक्तं योचितः प्रतिगृह्णाति योचितं च प्रयच्छतीति ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । भावेन मनसा ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यादृशेन भावेन सत्त्वादयुक्तेन यद्यत्कर्म निषेवते तादृशेन शरीरेण सत्त्वादयुक्तेन तत्तत्फलं
उपाश्रुते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ॥ नैः श्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिषिद्धानां च कर्मणां यावत्फलोत्पत्तिस्तानि समुपदिष्टानि ततो वर्तितव्यम् । यतो दुःखानुब-
न्धी विषयसुखोपभोगोऽतस्ततो निवर्तन्ते । श्रेयसे कर्मविधौ मोक्षोपाये वक्ष्यमाणविद्याकाण्ड उपदिष्टे स्थातव्यं तदिदानीं व-
क्ष्यामः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नैःश्रेयसकरं मोक्षहेतुम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषयुष्माकंविहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदयउक्तः इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय हितं कर्मानुष्ठानमिदं शृणुत ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । वैराग्यार्थमुक्तेन्द्रियप्रसक्तिजनितागतीरूपसंहरन्मोक्षोपयोगिः कर्म प्रतिजानीते एष इति पञ्च-विंशत्या । नैःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्य साधनम् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । श्रेयः पुरुषार्थः नितरां श्रेयोनिश्रेयसंतत्र भवं च नैःश्रेयसं अत्र पूर्वोक्तेषु श्रेयस्कारेष्वकर्मसु प्रकृष्टत-मित्यर्थः । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोः रूप्यपलक्षणार्थम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नैःश्रेयसं निःश्रेयसः भावः नैःश्रेयसं तं मोक्षसाधनम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ॥ अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । निःश्रेयसशब्देन न पुनः पुरुषार्थसिद्धिरुच्यते । अपितु निश्चितसुखदुःखानुबन्धः प्रीतिविशेषोपि । वेदाभ्यासादीनां तत्र तत्रोक्तानां पुनर्वचनमात्मज्ञानस्तुत्यर्थं ज्ञानं वेदार्थविषयं उक्तार्थान्यन्यानि पदानि ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपः प्राणायामादि । ज्ञानं ध्यानम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियजयोऽविहित-हिंसावर्जनं गुरुशुश्रूषेत्येतत्प्रकृष्टमोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासोऽर्थतः शब्दतश्च । तप एकाग्रं मनसः मनसश्चेन्द्रियाणां च एकाग्रं परमं तप-त्युक्तेः । ज्ञानं ज्ञानार्थनित्यनैमित्तिककर्म देवयाजिनः श्रेयानात्मयाजीति श्रुतेः । देवयाजिनः फलार्थं आत्मयाजी अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाता श्रेष्ठः तथाच सूत्रम् । सर्वप्रेक्षा यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति । ज्ञाने जनयितव्ये सर्वेषां कर्मणामपि तज्जनकतयापेक्षेति तमेतवेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । संयम इत्युपलक्षणं नियमादेः । तथाच पतञ्जले सूत्रम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति । परं वेदाभ्यासादिकर्मभ्य इत्यन्वयः ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानं धर्माधर्मज्ञानम् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदानां अभ्यासः १ तपः दानानि २ ज्ञानं ध्यानं ३ इन्द्रियाणां च संयमः ४ अहिंसा ५ गुरुसेवा च ६ नैःश्रेयसकरं परं ७ उत्कृष्टं ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ॥ किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषामिति मुनीनां प्रश्नः । किञ्चिदिति किमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभकर्मणामध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनस्यादिति वितर्क-कषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मण आरादुपकारकत्वमित्युक्तेः स्यादांशङ्का ऋषीणाम् । शुभकर्मणां मध्ये कर्म पुरुषं प्रति न किञ्चित् जम्पप्रवाहानुच्छेदकत्वान् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । किं स्यादिति पृच्छेदश्चेदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(८४) किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं = किं स्याच्छ्रेयस्करतरं (न०)

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां पुरुषं प्रति किं निश्रेयसं करं परं कर्म सर्वेषां वेदानां कर्मफलसत्त्वानि यमात्मकर्मसाध्यफलानां भस्मीभूतदेहादानसंभवात् इहव्यतिरिक्तात्मदर्शनार्थं श्रोतव्यामंतव्योनिदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुतीनामात्मज्ञानं मोक्षसाधनतरमपि कर्मैव चोत्तरमोमांसामतमाश्रित्य श्रेयस्तरमिति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ॥ तद्व्ययं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विविधमात्रज्ञानं देहेंद्रियबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृभोक्तृत्वोपपत्तिरूपस्य । अहं प्रत्ययप्रमेयतयाऽऽत्मनि विषयप्रतीत्यन्तर्गतस्य जीवक्षेत्रविज्ञानात्मादिपर्यायस्य शरीरनाशेऽप्यनष्टानां कर्मफलानामौर्ध्वदेहिकानां भोक्तृत्वज्ञानं अपरं सर्वस्य जगतोजन्मादीनां परमात्मैककारणत्वेनित्यस्य सतएकस्याविद्यावासनोपहितनानारूपस्य तिर्यक्मनुष्यादिवेकत्वदर्शनं । आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवमादिश्रुतिभिरुपदर्शितस्वरूपस्य ज्ञानं । तत्र क्षेत्रज्ञपरिज्ञानकर्मविधौ पयुज्यते । असति हि देहादिव्यतिरिक्तेऽस्मिन् और्ध्वदेहिकानां भोक्तरि फलानां त्वर्गकामादिचोदनाअर्थिकाः स्युरतस्त्र न कश्चित्प्रवर्तेतातस्तत्कर्मानुष्ठानोपयोगि । यत्तु परमात्मैकत्वज्ञानतिरोधानोपसेनाभ्याससामर्थ्यनोपपद्यमानं शुद्धबुद्धमुक्तानन्दनित्याविनश्वरभावस्यात्मनः प्रकाशनं तत्रैव मुपपद्यते ॥ तदग्रं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः इति अमृतं ततः गतेर्व्यापत्तितत इति विद्यानिर्देशात्मात्मविधायाः । क्षेत्रज्ञज्ञानं तु कर्मोपकारकत्वादमृतत्वाय कल्पते । अतो वेदान्तोपदिष्टस्य समस्तस्य द्वैताद्वैतविषयस्य सदात्मनोदर्शनं तदात्मज्ञानमभिप्रेतम् ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं ध्यानम् । अग्र्यं मुख्यम् ॥ ८५ ॥

(३) कुट्टुकः । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्यउपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं प्रकृष्टं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रोत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं परं स्मृतमिति कर्मणोप्युद्देश्यं वेदेति श्रुतेः ॥ सर्वकर्माखिलमिति स्मृतेः ॥ तदग्रं श्रेष्ठउपासनाया अप्युद्देश्यम् जानीहि तत्र हेतुः प्राप्यते ह्यमृतं तस्यैव सर्वपुंवाञ्छास्पदत्वात् ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । तच्छृणुतेत्याह सर्वेषामिति । पञ्चम्यर्थेष्वपि आत्मज्ञानं परात्मज्ञानम् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां कर्मणां मध्ये आत्मज्ञानं परमात्मनो ज्ञानं परं उत्कृष्टं स्मृतम् । तत् ज्ञानं सर्वविद्यानां वृत्तज्ञानानां अग्र्यं मुख्यम् । ततः ज्ञानात् अमृतं मोक्षं प्राप्यते ॥ ८५ ॥

पण्णामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ॥ श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्मवैदिकम् ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासादीनि षट्कर्माणि श्रेयस्कराणि तेभ्यो निःश्रेयसकरत्वं वैदिकस्य ज्योतिष्टोमादेः कर्मणामु मोक्षत्वं प्रतिपद्यते । ननु च यदि तावत्पूर्वेषामिति निर्धारणेष्वपि तदनुपपन्ननिर्धारणहिंसमुदायभूतविशेषस्य केनचिद्धर्मेतदैकविषयेण चोपपद्यमानस्यावान्तरेणासंभविना क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम इति मनुष्यजातौ क्षत्रियोऽप्यन्तर्भूतः स शूरतम इति निर्धार्यते । अनुपदिष्टस्यानन्तरितस्य कुतो निर्धारणं न हि भवति न चेह प्राग्वैदिकं कर्मादिष्टं अथोच्यते अन्तर्वेदाभ्यासादीनां वैदिकान्येव कथमुद्दिष्टवैदिकं कर्म । यद्येवं सामान्यसामान्यात्सुतरामनिर्धारणं न हि भवति गवांगौरुत्पन्नक्षीरतमेति । यदि वैदिकानि चोद्दिष्टार्थान्यभिव्यञ्ज्यस्तत एवैतदपेक्षितवैदिकं श्रेयस्करमिति । किंच कानि तावदत्र वैदिकानि कर्माण्यभिप्रेतानि ।

(८६) सर्वेषां=पूर्वेषां (मे०)

यदितावत् ज्योतिष्टोमादीनि विशेषग्रहणे प्रमाणवत्कथ्यम् वेदाभ्यासादीनामवैदिकत्वात् । अथस्मार्तत्वान्नतानि वैदिकानि यान्येव प्रत्यक्षश्रुतिविहितानि तान्येववैदिकादीनि । नहिसर्ववैदिकेषुकर्मसुवेदाभ्यासादीनामंगत्वेनतद्भावः एतच्चयदक्ष्यत्यन्तर्भवतिक्रमशः तस्मिन्क्रियाविधाविति तद्धितस्यनेति तर्ह्यग्निहोत्रादौतपोगुरुसंपाद्यस्यात् अनेनतेनोक्तेननकश्चिदर्थः । वेदाभ्यासादीनामभ्यनुष्ठेयान्यग्निहोत्रादीन्यपि तत्रनविद्यः कीदृशममोषांश्रेयस्करत्वंनापिसमानिफलानि येनफलस्योत्कर्षवत्तथैवमुच्यते यथागोदानात्स्वर्गस्य ज्योतिष्टोमाच्च दीर्घकालाद्यनुवृत्तता यथोक्तलोकवत्परिमाणवत्फलविशेषः स्यादिति । अत्रोच्यते यदुक्तंचैतेनोक्तेन नकश्चिदर्थइति तत्रकेचिदाहुः विरोधेस्मार्तैश्चैतेबाधकत्वज्ञापनार्थवैदिकानांश्रेयस्करत्वेवचनं यथोक्तकल्पविरोधेविकल्पः अतुल्यायाःश्रुतेःस्मृत्याबाधइति ॥ श्रुतिद्वैधंतुयत्रस्यात्तत्रधर्मावुभौस्मृतौ । स्मृतिद्वैधेअनुवादस्मृतिरित्यर्थयुक्तंभवति अमुनैवावगतत्वादवाच्यमेतत् । विस्पष्टीकरणार्थमेवपुनरुच्यतइत्यदोषः । अथवाभ्योपितथार्थःसंभाव्याते शुद्धेचविकल्पवचनं ॥ स्मृतिद्वैधेनतद्विकल्पार्थतेनायमर्थःस्मार्तैश्चोवैदिकानिबलीयांसि । वेदाभ्यासादिग्रहणंसर्वस्मार्तप्रदर्शनार्थवृत्तानुरोधादेवंपठितं । वयंतुब्रूमोन्यायसिद्धोयमर्थोन्यायसिद्धस्यापिसौहार्देनाभिधानमनारभ्ययुक्तं इहात्मनोज्ञानंप्रतिपदंपठ्यते तत्रकःप्रसंगोबाधात्तस्य स्मृतिकारानचस्ववाक्यानिस्ववाक्यैरेवप्रमाणयितुमर्हन्ति । अथोच्यते याज्ञवल्कीयायाःस्मृतेर्विधिस्तैरुच्यते नात्मीयायाःसमानता । यत्तावदात्मीयायामप्युक्तंभवत्यतःप्रकरणानुरोधाद्देदाभ्यासादिपदंप्रथक्अग्निहोत्राद्युपदेशः । नेहात्मानंप्रतिज्ञायेदंपठ्यते कथंचित्त्व्याख्यातमिति आत्मज्ञानंश्रुतिपरत्वेनवेदाभ्यासादिभ्योवैदिकयागादिकर्मश्रेष्ठमिति ततोभ्यात्मज्ञानमितरथान्यत्रप्रजायाअन्यदुच्यमानमन्यत्रास्तमन्यत्रपतितं स्यात् । अथवावैदिकमनआत्मज्ञानमेवमर्थस्य वेदस्य तत्प्रतिपादनपरत्वादग्निहोत्राद्युपदेशऔषधपानेवृद्ध्युपदेशवद्वालादिप्रवृत्त्यर्थः । यदिवाकर्मकाण्डेनशिष्टाःस्वाभाविकोमेनामनाद्यविद्यावासनाविषयासंगहेतुभूतामवधूयशाखाभ्यासवासनासामर्थ्यवशात्क्रमेणोपजातवैराग्यशितिलीभूतदृढतृष्णारागग्रहणउत्तमाधिकारानुशासनेनियोज्यतांप्रतिपत्तुं समस्तमपिश्रुत्यादिष्टत्वमधिकारोपकारकत्वंकर्मकाण्डस्यविज्ञायतइतिब्रह्मवादिनः अतोवक्ष्यमाणनिवृत्त्याख्यकर्माभिप्रायमेतच्छ्रेयस्करतरंज्ञेयंसर्वथाकर्मवैदिकमिति । अथवा भेदोयदि सर्वेषामपि त्वमवदसत्यदर्शनद्वयेप्यात्मैकत्वज्ञानेअयइत्यर्थः । त्वेदाभ्यासादीनांभेदोपदेशादिनोद्यंतकर्तव्यम् । षष्ठीनोद्यंतुतैरेवसमाहितं बुद्धयारोपितान्तरेणपृथक्कोपपत्तयेयथामथुराःपाठ्योपुत्रकेभ्यआख्यतरादिति तथासतीपंचमीस्यादितिचेत् अत्रापिप्रतिविहितंधर्माविशेषात् ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षण्णामेषां वेदाभ्यासादीनामभ्ये यदेतैर्जन्यंश्रेयोपवर्गाख्यं प्रेत्येहच जीवन्मुक्तिभुक्तिर्कवैदिककर्म यज्ञादिफलानाभिसन्धिना कृतम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांपुनः षण्णांपूर्वोक्तानांवेदाभ्यासादीनां कर्मणांमभ्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुष्मिकश्रेयस्करतरंज्ञातव्यं । पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तमिहत्वैहिकामुष्मिकश्रेयोन्तरहेतुत्वमुच्यतइत्यपौनरुक्त्यं । तथाविप्रतीकोपासनानांसंशयोदयनाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नोगतंतत्रास्य कामचारोभवति । गोविंदराजस्तु एषांपूर्वश्लोकाक्तानांवेदाभ्यासादीनांषण्णांकर्मणांमभ्यात्स्मार्तकर्मपेक्षया वैदिककर्मसर्वदेहपरलोके सातिशयंसातिशयेन कीर्तित्वगतिः श्रेयः साधनंज्ञेयमितिप्याख्यातवान् तदयुक्तं । वेदाभ्यासादीनांषण्णामपि प्रत्येकंश्रुतिविहितत्वात्तेषु मध्ये स्मार्तापेक्षय किंचिदवकिंचिच्च नेति न संभवति ततश्च कथंचिनिर्धारणे षष्ठी तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । षण्णां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां कृतिसाध्यानां श्रेयस्करतरं निष्कामं नित्यादिकर्म कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव ज्ञानाधिकारात् ॥ श्रेयोहि ज्ञानमभ्यासान्ज्ञानाभ्यानां विशिष्यते ॥ भ्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छा

न्तिरनन्तरम् । इति भगवतोक्तत्वात् ॥ नावेदविष्मनुतेतंबृहन्तमिति श्रुतेः । कर्म क्रियत इति व्युत्पत्त्या श्रवणमननादि तत्संभ्याहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं वा अतएव वैदिकम् ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । अपरमपिश्रेयस्करमाह षण्णामेषान्तुपूर्वेषामिति । वेदाभ्यासादीनां वैदिकं कर्माग्निहोत्रादि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां षण्णां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषां कर्मणां मध्ये फलं च पुनः इहलोके च फलं । वैदिकं कर्म सर्वदा श्रेयस्करतरं ज्ञेयम् ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ॥ अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिन्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतावद्वैदिककर्म ज्योतिष्टोमाद्याचक्षते तेषामेवैश्लोकयोजना क्रियाविधिः कर्मविधिर्वैदिककर्मयोगे कर्मयोगे बहिः संपाद्यावस्थाः एतान्युपनिषद्देवाभ्यासादन्यन्तर्भवन्ति तस्मिन्निति व्याप्यतया कचित्कस्यचित्सममेवामन्तर्भावमाह कर्मयोगइत्युक्ते क्रियाविधिग्रहणं श्लोकपूरणार्थं क्रतुयज्ञेभ्य इति तद्वा सोमयागभेदेन भेदो व्याख्येयः । तत्र वेदाभ्यासस्तत्त्वतः सत्रेऽन्तर्भवति यजमानमन्त्रेषु सर्वत्रोपयोगतः तपोदीक्षापदेशसोमयागेषु पयोमृतं ब्राह्मणस्येत्यादि ज्ञानं सर्वत्रापि दुःखानधिकारादेव मिन्द्रयसंयमः मन्दहृगामिनः स्त्रियमपेयान्नमांसमश्रीयादिति । आहिंसानिरतारान्निप्राणभृतः प्राणेन्द्रिन्द्र्यादिपुरुषकलासस्येति गुरुसेवादेरित्थमप्रवृत्तिः । ये तु निवृत्तमेव कर्माद्भुक्तेषां वेदाभ्यासादीनामनुवृत्त्यर्थः श्लोकोऽन्तर्भवत्युपासनापरस्यापि तेषामनुष्ठानादन्तर्भावः । तथाचोपनिषद्भ्योऽप्युपासकस्य प्रायश्चित्तनिर्देशः पापक्षपणार्थो न पुनः प्रतिविधानविकार एवोक्तो भवति अतो विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवने सति प्रत्यवाय एव तर्हि कुतो मोक्षः फलोपभोगेन जन्मान्तरे वा तदुत्तरितक्षयादकरणात्त्वबुद्धिपूर्वमजानानस्य प्रमादकृतस्य प्राणायामविद्याविशेषाभ्यासातिथ्येन कृतिनिष्कृतत्वात् निरुपाध्यात्मस्वरूपसाक्षात्करणाच्च प्रथमतः वेदेत्येतावत्पत्तिर्भेदः । अतश्च ब्रह्मनिष्ठापरेणापि वेदाभ्यासादीन्यनुष्ठेयानि । अस्य यस्य कर्मन्यासः श्रूयते स षष्ठे व्याख्यातः । वीप्साया विधिरुपासनविधिरेव द्रष्टव्यः श्रोतव्यइत्यादि नोदितो बह्वत्वाच्चोपासनाप्रकाराणां तस्मिन्तस्मिन्निति वीप्सायुज्यतएव । अतो ब्राह्मणान्युपासीत येष आदित्ये हिरण्यमयः पुरुष इति । स च एष आमापहतपद्मेत्यादि । क्वचिदुपासतु बुद्ध्याध्यारोपितश्चोद्यते क्वचिद्धिरण्यमयइत्यादौ लक्षणया तस्यैवोपासना क्वचित्सर्वोपासनाधिपत्येन निष्कलं कर्मिवात्मनस्तस्यैवाधस्तात्स उपरिष्ठादिति चोदना बह्वत्वाद्दीप्सोपपत्तिः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वाण्यन्तर्भवन्ति यस्मिन् क्रियमाणे एतान्यपि विना भावितानि सिध्यन्तीत्यर्थः । तस्मिन्तस्मिन्निति यथा यज्ञे जपादि वेदाभ्यासः । तपो दीक्षानियमादौ । उद्धृताः चिन्तनेन ध्यानम् । इतराणि च त्रीणि सर्वानुसंततानि ॥ ८७ ॥

(३) कुडूकः । इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति वैदिके इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे एवाम्बोपासनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तगम्यैहिकामुष्मिकश्रेयांसि तस्मिन्नुपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथ ॥ सर्वाण्येतानीति वेदाभ्यासादीन्येव परामृश्यन्ते । परमात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनि तमेतन्वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेनानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतिविहिता इत्येनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह वैदिकइति । वैदिके वेदैकसाध्ये ज्ञाने । अतएव कर्मयोगे कर्मणः परंपरया साधनतया युज्यमानत्वात् अन्तर्भूतं कारणतया ॥ सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादि स्मृतेः । कथमन्तर्भवन्तो-

त्याकांक्षायामाह तस्मिन्निति । क्रियामित्यादिकर्म विधीयते अस्मैअन्तःकरणशुद्धिरूपा यत्तदप्युपासना र्यविधीयते । तेन च श्रवणादि तदपि । ज्ञानेपर्यवस्यतीति [क्रमश इत्यर्थः] ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । वैदिककर्मणोवैशिष्ट्यकारणमाह वैदिकेकर्मयोगेहीति । कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने एतानि वेदाभ्यासादीनि । श्रौतानांमन्त्रसाध्यत्वात्तेषु वेदाभ्यासस्यान्तर्भावः उपवासव्रतादिचोदना तपसोन्तर्भावः । अज्ञातस्यानुष्ठानासंभवाज्ज्ञानस्यान्तर्भावः । स्त्रीसङ्गवर्जनमौनादिविधानादिन्द्रियसंयमस्यान्तर्भावः तस्मादेतान्त्रिप्राणभृतः प्राणान्निविच्छिन्त्यादितिविधानादहिंसायामन्तर्भावः ऋत्विगाचार्यानुवर्तनाद्गुरुसेवायामन्तर्भाव इति ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदिके कर्मयोगे एतानि सर्वाणि कर्माणि अशेषतः अन्तर्मध्ये तस्मिन्क्रिया विधौ क्रमशः भवन्ति ॥ ८६ ॥

सुखाभ्युदयिकंचैव नैः श्रेयसिकमेव च ॥ प्रवृत्तंच निवृत्तंच द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच प्रवृत्तमेववैदिककर्मव्याख्यातं किमिदमुच्यते द्विविधमिति नैषदोषः प्राधान्यं तत्र निवृत्तं वैदिकं व्याख्यातं न पुनरग्निहोत्रादीनि वैदिकं तु सर्वत्राविशिष्टं सुखमुपेत्योपपद्यते यदपि सुखाभ्युदयिकं सुखोदयः प्रयोजनमस्येति वाऽन्वर्थोवाकर्तव्यः निःश्रेयसं प्रयोजनमस्येति च केचन प्रवृत्तपदे यथासंख्यं पूर्ववत्संबन्धनीये ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वर्गादिमुखं तद्रूपाभ्युदयोयत्र तत्सुखाभ्युदयिकं कर्म । प्रवृत्तं उत्तरोत्तरप्रवृत्तिहेतुत्वात् । निःश्रेयसजनकं तु निवृत्तं अत्यन्तनिवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदिककर्मात्रं ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च गृह्यते स्वर्गादिमुखप्रामिकरसंसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्ताख्यं वैदिकं कर्म । तथानिःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्म नैःश्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रकारं कवेदितव्यम् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । नित्यनैमित्तिकानामेव कर्मणां ज्ञानहेतुत्वं वदन् काम्यततोभिनन्ति सुखेति । सुखाभ्युदयिकं मुखं स्वर्गादि अभ्युदयं पशु पुत्रादि तयोः साधनं । प्रवृत्तं काम्यं निवृत्तं निष्कामं नित्यनैमित्तिकं तन्नैःश्रेयसिकं निःश्रेयसोमुक्तेस्तदर्थत्वात् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । सुखाभ्युदयस्तन्निमित्तं सुखाभ्युदयिकं निःश्रेयसं मोक्षस्तन्निमित्तं नैःश्रेयसिकं तयोर्थं यथाक्रमं सङ्गे प्रवृत्तं निवृत्तंचेति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुखं आभ्युदयिकं ॥ ८८ ॥

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ॥ निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

[अक्रामोपहतं नित्यं निवृत्तं च विधीयते ॥ कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥ ९ ॥] +

(१) मेधातिथिः । इहकारीरिवैश्वानर्याद्यमुत्रज्योतिष्टोमादिकाम्यसंपादकं कर्म । काम्यत इति काम्यं फलस्य काम्यत्वात्साधनमपि कर्मकाम्यतएव । निष्कामं नित्यं ज्ञातपूर्वमुभयत्रशेषमविदुषोनाधिकारात् अनयोपिरहस्याधिकारिज्ञानमुपदिश्यते तदा तदुभयशेषः । पूर्वशब्दश्चाद्यर्थलक्षयति ज्ञानमाद्यं मुख्यं यस्येति विग्रहः योभिमुख्यः सलोकः पूर्वक्रियाप्रतिलभते । अतश्चैतदुक्तं भवति ज्ञानं प्रधानं प्रधानतोऽनुष्ठेयं वेदाभ्यासादितुशास्त्रमात्रया ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्विवृणोति इह चेति ॥ ८९ ॥

(३) कुट्टुकः । एतदेव स्पष्टयति इहेति । इह काम्यसाधनवृष्टिहेतुकारियागादिरत्र स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि यत्कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तिमित्युच्यते दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वानिवृत्तिमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्विभजते इहंति । इह काम्यं कारीर्यादि । अमुत्र ज्योतिष्टोमादि । निष्कामं तु ज्ञानपूर्वं ज्ञानस्य पूर्वं जनकतया वर्तमानत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति स्मृतेः ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानं सर्वज्ञभूतेषु चात्मानमित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणम् ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह लोके यत्काम्यं च पुनः अमुत्र परलोके निमित्तं यत्कर्म तत्कर्म प्रकृतं कीर्त्यते । तु पुनः ज्ञानपूर्वं कृतं यत्कर्म निष्कामं तन्निवृत्तिः उपदिश्यते कथ्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ॥ निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्येत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च काम्यं कर्म प्रवृत्तिमित्युक्तं काम्यानि च कानिचित् स्वर्गफलानि कानिचिद्विष्णुस्वर्गफलानि तदेव साम्यताफलं किञ्चिद्विष्टं कर्मातः किमिदमुच्यते देवानामेति साम्यतामिति यान्यश्रुतफलानि विश्वजिदादीनि तान्यापि कल्पस्वर्गफलान्यतो न विद्मः कर्मणा देवसाम्यताप्राप्तिः फलं न च शक्यं वक्तुं यानि फलवन्ति श्रुतानि तानि निष्कामेणानुष्ठेयाः । तथा चानुष्ठितानि वैदेवत्वफलानि संपद्यन्ते । श्रुतहानिरश्रुतपरिकल्पना च तथा स्यात् । काम्यमानं च वेदे फलं शांतयामः स्वर्गकाम इति नवस्तुत्वाभावेन विषयभक्षणात् । अथैव देवत्वादिप्राप्तिर्भवति न च काम्य इति विरुद्धमिति प्रतिषेधाधिकारे-
व कामिनं कथमिति चेत् तथा भूतस्यैव तत्र फलत्वेनान्वयः न ह्यतिष्ठमानं काम्यं भवति अथ नित्यानां फलमिति कथ्यते नित्यताह-
नेयावज्जीवादिफलैश्च तत्र नित्यफलमवगमिति अथाचाम्यं कल्प्यते प्रत्यवायपरिकरः कल्प्यतां तद्विकल्पकानां नित्यत्वेन-
वेह्यते येष्युत्तरः श्लोकः प्रभूतान्यप्येति पंचधेति तथाप्यप्येति विमुच्यत इति विद्मः । अन्यत्राप्यथोलय उच्यते न चेहभूते-
भुजिवस्य लय इष्यते अपितु ब्रह्मरूपापांति ये पठन्ति । अन्येऽपि व्याचक्षते न चातिक्रामति पंचभूतानि पांचभौतिकं तस्य शरीरं-
भवति अपितु तेजोमूर्तिश्चावेति तद्विनिर्गच्छत् शरीराय ह्यहो मोक्षः तच्च शरीरमेकं वा भवत्पांचभौतिकं च को विशेषः संसरि-
त्वेऽतो व्याख्येयोऽयं श्लोक उच्यते । यत्तावदुक्तं कस्य कर्मणो देवसाम्यताफलमिति नित्याकामफलत्वात् । कामानां च फलान्तर-
रयागदिति तत्र ब्रूमः नानेन सर्वेषां वैदिकानां कर्मणामेव तत्फलमुच्यते किं तर्हि निवृत्तस्य कर्मणो यत्फलं तत्र प्रवृत्तिं किंच न विद्यते
अथ न तत्फलमाप्यत इति तेनैतदुक्तं भवति कर्मकाण्डे यत्कर्तव्यतया वेदितं सास्यपरागतिर्देवत्वप्राप्तिर्न तु मोक्षः । यत्तुरहस्या-
धिकारोक्तं कर्म तदनावृत्तिहेतुस्तत्र काम्यमानस्य फलं कल्पोपहतत्वात् कर्मबन्धहेतुः कर्मणा शेषतः दभावो यत्त्वफलदानार्थम-
धिकारिणः कार्यकारणमारभन्ते तथैव नित्यान्यव्यतिक्तिग्रमाणां निप्रत्यवायहेतवो भवन्ति । तान्यपि शरीरमारंभत एव ।
यद्येवं नित्यानि करिष्यति काम्यानि प्रतिषिद्धानि च करिष्यति । तस्य शरीरारंभककर्माभावाद्धैवभावेन मोक्षमवाप्स्यति ।
आत्मज्ञानस्योपभोगः यथोक्तं ॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥ मोक्षहीनः प्रवर्तते तत्र काम्ययोरित्युक्तं गर्भ-
वद्विनिर्गच्छमानं तस्यैव विषयाक्षयोऽस्ति । न चानुष्ठितयोगविद्याया ब्रह्मरूपापत्तिः एतदेवाभिप्रेत्योक्तं निष्कामं ज्ञानं पूर्वमिति
तथा कामात्मतानप्रशस्ता समानक्रियस्य सामाधिस्तस्य भावः साम्यता देवैः समानगतिर्भवतीत्यर्थः । ये चापि भूतान्यप्येतो-
त्य-

ध्ययप्रतिव्यामोहः सोपिनयुक्तः विप्रलापनमप्ययुज्यते तुषारनिखिलप्रपंचो भवतीत्यर्थः । अभ्येतीत्यपि पाठेऽशरीरत्वमुक्तं भवति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साष्टितां सायुज्यतां समानाकारतामितियावत् । भूतान्यभ्येति लिङ्गदेहं जहाति ॥ ९० ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतिवृत्तफलकर्मणा प्राप्नोति । एतच्च प्रदर्शनार्थमन्यफलकेन कर्मणा श्रुतेन फलान्तरमपि प्राप्नोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारंभकानि पञ्चभूतान्यतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह प्रवृत्तमिति । साष्टितां समानैश्वर्यम् साम्यतामितिक्रियत् । तावत्पर्यन्तमेव प्रवृत्तकर्मणां गतिः । भूतानि सकारणभूतभौतिकानि स्थूललिङ्गशरीरद्वयं । अन्धेति नाशयति अभितोवोपदानतया मोक्षं भूतारभ्यत्वादुभयोः । यज्ज्ञानेनाज्ञाननाशद्वारेणेति शेषः । आरोपितस्य ज्ञाननाशत्वेऽविप्रतिपत्तेः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । साष्टाङ्गसायुज्यसाधर्मादितियावत् भूतात्ययोमुक्तिः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रवृत्तकर्म संसेव्य कृत्वा देवानां साम्यतां एति प्राप्नोति । तु पुनः निवृत्तं कर्म सेवमानः पञ्चभूतात्मकलिङ्गदेहं प्राप्नोत्येव ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । कथं पुनः प्रपंचः कर्तव्य इत्यत आह भूतशब्देन यत्किञ्चित्स्थावरजंगमपुण्यप्राणितत्सर्वमुच्यते तत्र चात्मानं पश्येत् अहमिवैतज्जगदिति । तथाच श्रुतिः अहं वृक्षस्य रेखिवेति प्रतिषेधवद्देवादभासत्परव्यवहारं ज्ञात्वा अयमहमेतन्ममनेदं मेति अद्यतेवभ्यस्त्यक्तात्मात्मीयाभिनिवेशस्योज्झितस्त्वपरभेदस्य केवलात्मैकत्वं भातिनस्वाराज्यदेवतार्थः । सर्वभूतानि चात्मनीति यदेव विकारप्रपंचरूपं जगत्तदेव तन्मयि स्थितं अहमेकः सष्टाकर्ता भ्याताध्येयश्चेति संपद्यते । आत्मयाजी आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन योजयते मन्यते नास्त्यादित्योवा देवता अहमेव देवतेत्येवं पश्यन्नात्मयाजी संपद्यते न पुनरात्मापदेशेन यागः कर्तव्यतया चोच्यते । केचिदाहुः नाग्नेयादिष्वभ्यादयो देवता आत्मत्वेनापि न वक्तव्याः । स्वाराज्यान् तं राज्ये भवाः स्वाराज्याः परमात्मवत्स्वतन्त्रः संपद्यते स्वप्रकाशश्च भवति चंद्रादित्याद्यालोकमपेक्षतेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि नान्तःकरणमनआदितः पश्यन्तीति च भावेतदुच्यते दर्शनमात्रं सकलबाह्याभ्यन्तरव्यापारतिरस्करणे तद्भावनपरस्यात् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषु इज्यमानदेवतासु आत्मानमिज्यत्वेन पश्यन् सर्वभूतात्मन्यात्मनीज्यमानेन सर्वभूतानीज्यन्तइति सममुभयत्रात्मानमिज्यमानं पश्यन्नात्मयाजी भवति सच स्वाराज्यं स्वतः सर्वाधिपत्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धा मन्येव परमात्मन्यासतइति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मार्पणम्यायेन ज्योतिष्टोमादिकुर्वन्नेन राजते प्रकाशतस्वराद् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः सर्वं खल्विदं ब्रह्मतज्जलानिति शान्त उपसौ तथायजुर्वेदमन्त्रः यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येकानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मज्ञानं परमित्युक्तं तस्मीदृशं किमधिकारिकं किं फलमिति संक्षिप्याह सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयानुः सन् सर्वभूतानि चाधिष्ठेयतया तस्मिन्नेवारोपितानीति । समं पश्यन्मिति योजना सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिः । आत्मयाजी आत्मान्तःकरणं ब्रह्म इत्यर्थं कर्मकारी तदधिकारिकं ज्ञानमित्यधिकारिनिर्देशः । स्वाराज्यं मुक्तिरिति फलनिर्देशः । स्वेनैव राजते स्वराद् स्वप्रकाशमनन्मयकाशं ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(९०) पञ्चदे = पञ्चधा (ने०)

(५) नन्दनः । निष्कामज्ञानपूर्वतन्निवृत्तिमुपदिश्यतइतीत्युक्तं किन्तु ज्ञानमित्यपेक्षायामाह सर्वभूतेषु चात्मानमि-
त् । आत्मानं परमात्मानं आत्मनि परमात्मनि कुतएतत् श्रीभगवद्गीतायादर्शनात् ॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्य-
त् । तस्याहं प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ श्रुतिमूलानां नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां परमात्मनि समर्पणमात्मयाजित्वमेतदपि
श्रीभगवद्गीतासूक्तं ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं जगत् ॥ त्वकर्मणा समभ्यर्चसिद्धिं विन्दति मानव इति । त्वराट् परमात्मा
स्य भावः त्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मयाजी आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन योजते सः त्वाराज्यं त्वर्लोकं गच्छति ॥ ९१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥ आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च
यत्नवान् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यथोक्तान्यपि कर्माणीति नानेनाग्निहोत्रादीनां कर्मणां परिहानिर्विधीयते । अपित्वात्मज्ञानेयं-
नवानस्यादित्यात्मज्ञानाभ्यासो विधीयते कर्माणि परिहायेति त्वालंबनं प्रशस्तदेवतायतनप्रदक्षिणमत्र गुरुगमनादीनि मुक्तो-
यात्मज्ञानमभ्यस्येन्न हि नित्यानां कर्मणां स्वेच्छया परित्यागोऽस्ति पुरुषमेधादिषु विहिते नास्ति त्यागेन विना ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वमात्मज्ञानार्थं यज्ञादीनामप्यनुष्ठेयत्वमुक्तमधुना त्वशक्तौ भ्यानजपेन्द्रियनिग्रहमात्रेपि
सिद्धिरित्याह यथोक्तान्यपीति । परिहाय परिहाय ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रोचिताभ्यस्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मभ्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्या-
सु ब्राह्मणोपनिषदभ्यास एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरङ्गोपायत्वप्रदर्शनार्थं न त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वाराज्यसाधनज्ञानस्य शमादिसहितं श्रवणमनननिदिध्यासनमेवासाधारणसाधनमित्याह
येति । परिहाय असाधनत्वेन त्यक्त्वा शान्तोदात्तउपरतस्तिष्ठः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति । तथा ॥ न-
र्त्तमानप्रजयाधनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरवमिति ॥ त्यजधर्ममधर्मं च उभे-
त्यानृतेत्यजइत्यादिश्रुतेः ॥ आत्मभ्याने मनननिदिध्यासनयोः मननं विना निदिध्यासनानुपपत्तेः । शमे शमदमोपरति-
तेति शास्त्रे । वेदाभ्यासे उपक्रमोपादयोपनिषदर्थनिर्धारणे श्रवणार्थापरपर्याये विचारे ॥ आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त-
यइति श्रुतेः । उपक्रमादिभिरात्मज्ञानफलकतया श्रवणादेर्विधानात् । फलवान् ' आदरनैरन्तर्यदीर्घकालादियुक्तः स्यात् ।
आत्मज्ञाने इति कचित्पाठे तदात्मज्ञाने जनयित्तये शमादौ यत्नवान्स्यादित्यन्वयः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अर्थनिश्रेयसफलानां कर्मणामप्यभ्यस्यविप्रतिषेधे कर्तव्यमाह यथोक्तान्यपीति । यथोक्तानि श्रेयस्क-
त्वेनोक्तानि शमे रागोपशमे तपसीति यावत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजोत्तमः आत्मज्ञाने शमे शान्तौ मनः समावेश्य च पुनः वेदाभ्यासेन यत्नवान्भवेत् ॥ ९२ ॥
एतद्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजन्मनां भवति क्षत्रियवैश्ययोः स्यात् आत्मज्ञानेऽधिकारं दर्शयति । यथाचराणकश्रुतिः ब्राह्मणस्य-
विशेषतइति वेदाभ्यासइतिसंबन्धनीय आत्मज्ञानसमत्वेनाभ्यासितेनैव संभवतः यदात्मज्ञानप्राप्यकृतकृत्यो द्विजो भवति पुरु-
षार्थेतावता समाप्यते न हि मोक्षादपरः पुरुषार्थोऽस्तीति । ननु च यदुक्तं सर्वान्मैकत्वेनायं पश्येत्पश्यक्षविहृदमिव प्रत्यक्षेण हि-

(१) फलवान् = यत्नवान् (राघ० २)

(१२) परिहाय = परिहाय (सर्व०)

भिन्नाभावः प्रतिभाति तेन कथमेकत्वेन ग्राह्यः अनारभ्यत्वात् उपदिष्टः स्यात् कथं भिन्नमभिन्नं द्रष्टुं शक्यं न हि खरो गौरिवः
द्वयाग्रहीतुं शक्यः इन्द्रियदोषेणान्यत्रावभासरूपया प्रतीयते शुक्तिकारजताकारतया नतूपदेशतः । यो ह्युपदिशेत्तन् हस्तिनं
तिपद्यते नासौ वचनफलमंजसा श्रुवीत ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतन्नयं जन्मसामग्र्यं जन्मनेत्रेदग्रहस्य संपूर्णप्रयोजनत्वम् । प्राप्यैतन्नयम् ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादिद्विजातेर्जन्मसाफल्यपादकत्वाज्जन्मनः साफल्यविशेषेण ब्राह्मणस्य
यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्मिन् जन्मनि श्रवणादिसंपत्तिस्तऽज्जन्म महीकरोति एतदिति । अत्र हेतुः प्राप्येति । कृत-
कृत्यः कृतं आवश्यकं संसारनाशनं कृत्यं येन सः आत्मानं चेदिति श्रुतेः । एतद्धीति स्मृतेश्च । नान्यथेत्युपायशतेनापि तमे
विदित्वेति श्रुतेः । ब्राह्मणस्येति विशेषणात् संन्यासादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति मनोः संमतिः । अतएव ब्राह्मणाविविदिष-
न्तीत्यादिना विप्रदेहएव मुक्तिहेतुरन्यत्र परंपरयेति ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । एतदात्मज्ञानादित्रयम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजजन्मनां विप्रक्षत्रियविशां एतद्वेदाभ्यासादि अग्र्यं मुख्यं विशेषतो ब्राह्मणस्य ॥ ९३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ॥ अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । रूपप्रत्ययो भवत्येवं वेदादिति चक्षुरित्युक्तं सनातनं शाश्वतं नित्यं अनेनापुरुषकृतत्वात् महा-
पुरुषकृतत्वे हि तन्मामाण्यात् प्रमादोपीत्यत्र न प्रमाणमस्ति अतः पुरुषगतगुणदोषसदृशाद्भावनिश्चयात्तदभावादपौरुषेयत्वेन
वेदः प्रमाणं अतो वेदप्रामाण्यात् दृश्यादर्थस्य न कश्चन विरोधः । ननु च यद्येवमुपदिशेदग्निनासिंचेदुदकेन चादीपयेत् किं भवे-
द्विरोधः विप्रमउपन्यासस्तत्र हि दृष्ट्यापदार्थशक्त्या दृष्टएवार्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते । तत्र प्रमाणान्तरगोचरत्वं तस्यार्थस्य त-
द्विप्रमयाद्युक्तं तदेतद्युतं इहतु विधिपरत्वात् त्वाभ्यासान् प्रमाणान्तराणां च विधिविषयत्वाभावात् सिद्धत्वरूपवस्तुगोचरत्वेनास-
त्येकविषयत्वे कुतो विरोधः इह ह्यसनात्मभूतानामाभासतो भावान्महत्त्वेन दर्शनं विधीयते । स्वाराज्यफलायां तत्र यत्राधिकं
भेददर्शनं तस्याभ्यासतः शक्यमन्यथा कर्तुं तथा हि रागादयश्चित्तधर्मा भावानां निशम्योगांगानशक्यन्ते नियन्तुं द्वेष्यमपि मै-
त्रादिना द्वेष्यता बुद्धिर्न विवर्तते इति सर्वस्यैतत्त्वसंबन्धं पृष्ट्वा भावनाया अविद्यमानवस्तुत्वाभाव्यमवभासते सामर्थ्यात् । तथा
विप्रलंभे कामिनः सर्वत्र कामिनीवत्पश्यन्ति किमंगयत्र तात्त्विकमेकत्वमस्ति तत्कथं भेदेन विरुद्धत्वादेव भासते । त्वद्रूपा हि
सर्वभावना साभिन्नाविद्यते ईदृशं चात्र दर्शनं समत्वेन विधीयते यत्र भेदेन न भेदमिति बुद्धेरनुपपत्तिः । यथोक्तं ममेति चक्षुरोऽ-
त्युर्न ममेति च शाश्वतमिति तस्मान्नास्ति विरोधः । पितृदेवमनुष्याणामित्यादीनि श्रुतिपदानि देवादयोऽपि रिध्यन्ति संयुक्तानि
चेदकृते तीन्द्रियमर्थपश्यन्ति श्रुतिमन्तरे खल्लातु मशक्यत्वात् । अप्रमेयं चाप्यनन्तत्वाद्देवशाखानां अथवा प्रमातुं शक्यमर्थतो
वेदांगं वेदाः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाव्यम् । अप्रमेयं प्रमाणान्तरेण विरोधिना अन्यथाऽकल्प्यम् ।
वेदरूपं शास्त्रं सामकम् ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं वेदादेव ब्रह्मज्ञानव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसां माह पितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां ह्येकव्य-
न्यानेषु वेदएव चक्षुरिव चक्षुरनन्तरं तत्प्रमाणत्वादसन्निकृष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् अशक्यं च वेदशा-

संकर्तुमनेनापौरुषेयतोक्ता अप्रमेयं च मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्य मानप्रमेयमेवंव्यवस्था ततश्च मीमांसय व्याकरणाद्यैश्च सर्वब्रह्मात्मकं वेदार्थजानीयादिति व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि कृतं वेदान्ताभ्यासेन अनुमानादिनाप्यात्मज्ञानसिद्धेः तत्राह पित्रिति । वेदश्चक्षुरिति असंदिग्धाऽविपर्यस्ताऽनधिगतफलवदात्मापरोक्षधीहेतुत्वात् । तंत्वौपनिषदंपुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः सनातनं नित्यं ब्रह्म त्वयं भु इति श्रुतेश्च त्रिशदुत्तरैकादशशतशाखत्वात् वेदस्याशक्यमभ्येतुं कर्तुं च तथा अप्रमेयं भेदाभेदसदसद्वर्मादितात्पर्या निरूपणादिति । वेदश्चासौ शास्त्रं चेति अनधिगताबाधितशासनात् । अथवा सनातनं नित्यं चर्मचक्षुर्हि जन्मान्तरे इहापि कदाचिद्भुज्यते इदं तु न तथा जन्मान्तरे विलुप्यते तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतेः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिमिति स्मृतेश्च ॥ जन्मजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तप इत्युक्तेः । अशक्यं शक्तेरविषयः ब्रह्म तदप्रतिपादकत्वात् । अप्रमेयं प्रमाबोधः फलं तदविषयकं ब्रह्म एतदप्रमेयं भुवं ॥ यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः ॥ एवं भूतं ब्रह्मविषयं वेदशास्त्रं वेदेनैव शास्यते ज्ञाप्यते शक्त्या अभोधकत्वेऽपि जहदजहल्लक्षणया तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थाऽखण्डचैतन्यानन्दाकारवृत्तिविषयत्वेऽपि चैतन्यधनत्वेन वृत्तिप्रतिफलितबोधाविषयत्वादिति । तदुक्तम् ॥ फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्ररुद्धिर्निवारितम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरिहेष्यते ॥ त्वयंप्रकाशमानवान्नाभास उपयुज्यत इति स्थितिः । शास्त्रतात्पर्यं तंत्वौपनिषदंपुरुषं पृच्छामि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति एतदप्रमेयं भुवमित्यादिश्रुतीनां तत्रैव तात्पर्यात् । पदार्थसंग्रहे विस्तरग्रन्थगौरवभयादुपरम्यते ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । आत्मज्ञानेन च शमेन च समानतावेदाभ्यासस्योक्ता तस्य युक्तमुपादयन्वेदस्य शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषमाह पितृदेवमनुष्याणामिति । पितृदेवमनुष्याश्चक्षुषैव सर्वानर्थान्वेदेन पश्यन्तीति पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुरित्युक्तं सकलकल्पमन्वन्तरानुयायित्वात्सनातनं अतर्क्यमीदृशमित्यभ्यवसातुमशक्यमपौरुषेयत्वात् अप्रमेयमेतावदित्यभ्यवसातुमशक्यमक्षयफलत्वात् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृदेवमनुष्याणां वेदः सनातनचक्षुः अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाष्यं अमेयं प्रमाणान्तरेण विरोधिनाऽन्यथाऽलपं अनन्तशरीरवत्त्वात् ॥ ९४ ॥

यावेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ॥ सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वत्वपौरुषेयत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमुक्तेर्दानां पौरुषेयाणां वेदानामप्रामाण्यं अथवेदबाह्यावेदविरुद्धावेदमूलाः श्रुतयोऽयं थसंदेभेषु नोदनाश्चैत्यवन्दनेन त्वर्गो भवतीत्याद्या निर्घथशोभादिसिद्धांतप्रसिद्धाः । कुदृष्ट्या असत्कर्तृदर्शानिवेदकर्तुः साधनमपूर्वदेवतादिनिराकरणमेवमाद्याः कुदृष्टयः सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य प्रकर्षप्राप्य संनिरूपितहेतुदृष्टान्तः अंततो निष्फला उक्ता अप्ययुक्तानामाभासरूपत्वात्ताश्च युक्तयोऽन्यवतिवर्तन्ति रात्रियति महाग्रन्थविस्तारा भवन्ति संक्षेपरूपास्तथापौरुषेयाणामुपदेशेनाप्रामाण्ये पुरुषाणामतींद्रियार्थदर्शनशक्त्यभावात् शक्यमपि शक्तेरुद्देशिकस्य प्रमाणाभावात् । अयं सर्वज्ञस्तेनायमागमः प्रणित इति न किंचिदत्र प्रमाणं क्रमते । न विद्यमानेऽपि कर्तृपूर्वत्वे दृष्टार्थादृष्टकल्पनाप्रसंगस्तत्प्रमाणत्वेदेवतासिद्धिः अतस्ता युक्तयोऽध्यामोहमूला इत्यर्थः । अन्येतु व्याचक्षते प्रेत्य मत्यास्यतानिष्फलास्तानिष्ठास्तमस्योनिहेतुत्वात् अस्मिन्पक्षेऽसमानकर्तृकत्वात्प्रेत्येति दुर्लभत्वं निष्ठान्ताद्वा सममीपठितव्याप्रेत इति ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । वेदबाह्यावेदार्थविरोधिभ्यः श्रुतयः शब्दाः कुदृष्टयो वेदविरोधितया कुत्सितदृष्टयः प्रमाणाभासाऽनुमानादीनि ऐहिकलौकिकभोगादिकफलसाधनत्वेदश्यमानेऽपि निष्फलाः तमोनिष्ठाः मोहप्रभावाः ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । याः स्मृतयो वेदमूलान् भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्दनात्सर्गो भवतीत्यादीनि यानि चासन्-
कर्मूलानि देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरक-
फलानि तानिमन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति वेदगम्यमात्मतत्त्वं वेदबाह्यानामपि तत्त्वसिद्धेस्तत्राह यादिति । वेदबाह्यावेदा-
र्थबहिष्कृता बौद्धाद्यागमाः याश्च कुदृष्टयः तेषां नैम्यायिकानांवा अनुमानजातविषयज्ञानानि ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फलाः
इहलोके व्याप्यादिबलात् वन्हादिसिद्धत्वेपि वेदैकसमधिगम्यात्मरूपादि सर्वधर्महीनब्रह्मत्वर्गापूर्वादौ तदभावात् । अ-
तएव तमोनिष्ठास्तमोनरकं तन्निष्ठाभोग्यत्वेन तदेकशरणाः । तर्कितकर्माणः फलाजनकत्वेनाकरणादविशेषात् । स्मृता
मन्वादिभिः ॥ ९५ ॥

(५) जन्मद्वयः । कुदृष्टयः कुतर्कयुक्तानि शास्त्राणि ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदबाह्यायाः स्मृतयः च पुनः याः काः कुदृष्टयः ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फला भवन्ति । तास्तमोनि-
ष्ठाः तमःप्रभावाः स्मृताः ॥ ९५ ॥

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ॥ तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अतो वेदाद्यान्यन्यानि शासनानि तान्युत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च । उत्पादविनाशित्वादनित्यानि
वेदस्तुतद्विपर्ययान्नित्यः । अर्वाक्कालिकतयेदानीं तनेन पुरुषेण केनचित्कृतत्वादतो निष्फलान्यदृष्टस्य फलरूपाभावात् य-
दिनामकेचिद्विप्रलम्भमोदकादिलक्षणसिद्धेः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतद्विबुधोति उत्पद्यन्त इति । उत्पद्यन्ते केनचिदुत्पाद्यन्ते उत्सीदन्ति च । यानि शास्त्रा-
णि । अर्वाक्कालिकतया वेदादनुत्पन्नादविनाशिनश्चार्वाचीनतया । निष्फलत्वे हेतुरनृतानीति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव स्पष्टयति उत्पद्यन्त इति । यान्यतो वेदादन्यमूलानि च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्प-
द्यन्ते एवमाशु विनश्यन्ति तानि चेदानीं तत्त्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि च स्मृत्यादीनां तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र हेतुः उत्पद्यन्त इति । उत्पद्यन्ते पुंमतिप्रभवत्वेनोर्ध्वमूर्ध्वपद्यन्ते । अन्यथान्यथा भव-
न्तीति । अतो वेदादर्वाक्कालीनतया आधुनिकपुरुषज्ञानजन्यतया पुंसां च मतेष्वैरुप्यात् । अतएवाग्रे फलापर्यवसायितया
निष्फलानि वेदार्थस्य धर्मादेरनैन्द्रियकत्वेन । योगजधर्मस्यापि वेदानुष्ठानजन्यत्वेनान्योन्याश्रयतया अयथार्थाविषय-
त्वात्फलासाधनत्वात् । न केवलमेव वेदमूलविकलतया स्वतो अनृतानि प्रतारकादि वाक्यवत् ॥ ९६ ॥

(५) जन्मद्वयः । उत्पद्यन्ते दोषबहुत्वेऽपि कालेषु एवं वेदबाह्यानामनादर्थव्यवृत्तिपादितम् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानि कर्माणि उत्पद्यन्ते च पुनः विलीयन्ते अतः अन्यानि कानिचित् तानि अर्वाक्कालिक-
तया निष्फलानि ज्ञेयानि । च पुनः अनृतानि अनृतस्य रूपाणि ॥ ९६ ॥

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्च त्वारश्वाश्रमाः पृथक् ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्पसिध्यति ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमपि स्तुतिरेव चातुर्वर्ण्यवेदात्मसिध्यति अधिकारित्वेनावतिष्ठते वसन्ते ब्राह्मणोऽप्य-
ग्नेराजान्यइत्यादि स्वरूपं तु व्यवहारावगम्यं सर्ववर्णेष्वनुत्पत्त्यादम्यन्नवार्थं । त्रयो लोका इतः प्रदानं देवा उपजीवन्त्यनेनै-

लोकस्थितिहेतुत्ववेदस्यसिद्धमेव । वेदमूलत्वात्स्मृतीनांताआश्रमोपिवेदावेदभूतमतीतजन्मसुखदुःखादियच्च भवद्वर्तमानं यच्च भविष्यति तत्सर्वस्य वेदएवशरणीयम् ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भव्यंभवत् । प्रसिध्यति जायते ॥ ९७ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीदित्यादिवेदादेव चातुर्वर्ण्यप्रसिध्यति ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोपि वेदादेव प्रसिद्धः एवंब्रह्मचर्याद्याश्रमापि चत्वारोवेदमूलकत्वाद्देदादेव प्रसिध्यन्ति । किंबहुना यत्किंचिदतीतवर्तमानंभविष्यंचतत् सर्वमग्नौ प्रास्ताहुतिःसम्यगित्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमात्मतत्त्वं । धर्मादिच वेदगम्यमपितु सर्वमित्याह चातुर्वर्ण्यमितिद्वाभ्याम् । वेदेनैवचातुर्वर्ण्याश्रमादीनामितरेतरविभाजकत्वात् ॥ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्मण्यःकृतः ऊरुतदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यांशूद्रो अजायतेति चातुर्वर्ण्यं । भूर्भुवःस्वरिति त्रयोलोकाः । ब्रह्मचर्यसमाप्य गृही भवेत् गृहीभूत्वा वनी भवेत् वनीभूत्वा प्रव्रजेदित्यादिश्रुते श्रुतारः आश्रमाः वेदादेव प्रसिध्यन्ति ज्ञायन्ते ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपिवेदस्य वैशिष्ट्यमेवप्रपञ्चयति चातुर्वर्ण्यत्रयोलोकाइति । चातुर्वर्ण्यवेदात्प्रसिध्यति चतुर्वर्णविभागोवेदादवगम्यते त्रयोलोकावेदात्प्रसिध्यन्ति वेदोक्तकर्मानुष्ठाने सिध्यन्ति । चत्वारःआश्रमाश्च वेदात्प्रसिध्यन्ति चतुराश्रम्यविभागोवेदादवगम्यते भूतंभव्यंभविष्यंच सर्वदेवतादवगम्यते ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चातुर्वर्ण्यादि सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

शब्दस्पर्शश्चरूपंच रसोगन्धश्च पञ्चमः ॥ वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । शब्दादीनांभोग्यत्वेन सुखसाधनानविदादेवप्रसिद्धिः । वैदिककर्मानुष्ठानाद्रीतादिशब्दोपपत्तिः तत्परित्यागाच्छ्रुतिकर्मशब्दअवगमनतःशरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यांस्वविषयत्वेनोपतिष्ठमानावेदाःप्रसिध्यन्तीत्येतदभिप्रायमेतन्पुनर्वेदउपादानकरणं अतःशरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यामेतदेवाह प्रसूतिगुणकर्मतः प्रसूतिःशब्दादीनामुत्पत्तिः तदर्थगुणकर्मफलार्थत्वात्प्रधानकर्मचचित्रादिषु गुणधर्मइत्युक्तं । पाठान्तरंप्रसूतेर्गुणधर्मतःइति गुणाःसत्त्वादयस्तेषांधर्मोविपरिणामस्तस्ययाप्रसूतिस्तस्यावस्थायाः प्रच्युतिस्तदुद्वेकोविष्वग्भावश्च तत्र वेदएवहेतुरदृष्टनिमित्तत्वात् । बैचिष्यपाठान्तराणिनिष्प्रयोजनत्वान्नलिख्यन्ते ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रसूतिः जन्महेतुः गुणउत्कटत्वादिः धर्मः सुरभित्वादिः । तृतीयाथेतसिः । एतैरुपलक्षितहेदादेव प्रसिध्यन्ति ज्ञायन्ते । एषामपि विवेकोवेदाधीनइत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । यद्वहलोके परलोकेच शब्दादयोविषयाः प्रसूयन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्च गुणाश्चेति सत्त्वरजस्तमोरूपास्तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वाद्देदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मादक्षराभ्यामहोतवै अहंकारस्तस्मादेवाहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यः पञ्चभूतानीतिश्रुतेः । प्रसूतिगुणकर्मतः एषामपिप्रसिद्धिर्वेदादेव प्रसूतिरुत्पत्तिरुक्ता गुणाः आकाशादीनां शब्दादयः कर्म आकाशस्यावकाशादिशयोः शरीरधारणादितेजसः पाकादि जलस्य क्लेदनादि भूमेर्धारणादि । यद्वाप्रसूतिमात्रादि अम्बुस्य वैश्या माता विप्रःपितेत्यादि गुणाः सत्त्वादीनि तदनुरूपयाजनादीनि कर्म अग्निहोत्रादि तानिच ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतिः शब्दादीनामुत्पत्तिस्थानं आकाशादिकंगुणास्तेषां शब्दादिकाः कर्म तेषांप्रत्यक्षपरिणामादिकः एतैरुक्ताः शब्दादयोवेदादेवप्रसिध्यन्ति शब्दादीनांविविधाभेदामोक्षधर्मेषु स्मर्यन्ते ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शब्दादिपञ्च वेदादेव प्रसिध्यन्ति । प्रसूतिर्जन्महेतुः गुणः उत्कृष्टत्वादिः धर्मः । सुरभित्वादिः । तृतीयार्थे तसिः ॥ ९८ ॥

बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ॥ तस्मादेतत्परमन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मादेतत्परमन्ये सर्वभूतभरणं च वेदशास्त्रस्य दर्शितं ब्राह्मणे तथा च हविरग्नौ हूयते सोमिरादित्य-
मुद्वयति तत्सूर्योरग्निभिरव्ययति तेनार्तिर्भवति ततो हवैनामुत्पत्तिस्थितिर्वैतिहविर्जायत इति इहाप्युक्तम् ॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इत्येवमादि । तस्मादेतत्परमन्ये पुरुषार्थकारणं यद्येवं कारणेन जन्तोरस्य धर्मानुशासनमेतस्मात्कारणात्तेषु
यथा दर्शितोपपत्तिः । ननु च यद्यौपादानिकमर्थं किं तद्भेदयुक्तं लौकिकमर्थमिति उच्यते अनुष्ठानमस्य वैदिकं कार्यं तु दृष्ट्वा-
ल्लौकिकमेव ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बिभर्ति यज्ञादिकर्मस्वरूपोपदेशद्वारा वर्तनात् ततश्च वृष्ट्याद्युत्पत्तेरुक्तत्वात् । वेदशास्त्रं
वेदरूपं शास्त्रम् । यस्य जन्तोः साधनमपवर्गसाधनं परं ध्यानं ध्येयादिति तदेतस्माद्देवादेव । मन्ये जाने ॥ ९९ ॥

(३) कुट्टूकः । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तथा च हविरग्नौ हूयते सोमिरादित्यमुपसर्पति तत्सूर्योरग्नि-
भिरवर्षति तेनान्भवति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति हविर्जायत इति ब्राह्मणं । तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधि-
कारिपुरुषस्य प्रकृष्टपुरुषार्थसाधनं जानन्ति ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणिमात्रस्य स्वर्गापवर्गयोः साधनं वेदप्रमाणकमिति संक्षिप्याह बिभर्ति । बिभर्ति यागा-
दिद्वारा पुष्पाति । अस्य स्वर्गापवर्गादेः । जन्तोरिति व्यधिकरणे षष्ठी । एतद्देवाख्यम् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । बिभर्ति पुष्पाति होमोद्देशेनेत्यभिप्रायः । तथाहि पूर्वमुक्तमग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगिति अस्य जन्तो-
र्यत्परं साधनं तदेतद्देवशास्त्रं मन्य इत्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः सनातनं वेदशास्त्रं बिभर्ति सः सर्वशास्त्राणि बिभर्ति तस्मात्कारणादिते द्वेदशास्त्रं परं उत्कृष्टं
मन्ये । यत् यतः अस्य वेदशास्त्रं धनम् ॥ ९९ ॥

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिस्तुतिरियं दण्डनेतावदण्डनायका यामनगरयोः कृताकृतप्रेक्षणनियुक्ताः सेनाहस्त्यश्व-
थपादातंतस्याः पतिः राज्यं मण्डलेश्वरत्वं सर्वलोकाधिपत्यं सार्वभौमत्वम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दण्डनेतृत्वं राजनियुक्त्या ॥ १०० ॥

(३) कुट्टूकः । सेनापत्यं राज्यं दण्डप्रणेतृत्वं सर्वभूम्याधिपत्यादीन्येतत्सर्वमुक्तप्रयोजनं वेदात्मकशारङ्ग एवार्हति १००

(४) राघवानन्दः । राजन्यबन्धुर्न राज्याधिकारी अपितु वेदविदेवेत्याह सैनैति । सेनापत्यं चतुरङ्गसेनाभ्य-
क्षताम् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतआह सेनापत्यं च राज्यं चेति ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदशास्त्रवित्सेनापत्यादिकमर्हति ॥ १०० ॥

यथा जातबलोवद्भिर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥ तथा दहति वेदज्ञः कर्मजंदोषमात्मनः ॥ १०१ ॥

[न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत् ॥ अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्मनेतरात् ॥ १ ॥] †

(१) मेधातिथिः । इयमपि पूर्ववत्स्पष्टपदयोजनाप्रसिद्धाश्रयपदार्थाः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मजं निषिद्धाचरणजम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथावृद्धोऽग्निरार्द्रानपि द्रुमान्दहत्यैवं ग्रन्थतोऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाद्याचरणादिकर्मजनितं पापमात्मनो नाशयति एवं च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किंत्वहितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । स एव कर्मदोषं विनाशयतीति सदृष्टान्तमाह यथेति । जातबलोवायुनृणाभ्याम् । ज्ञानाग्निरित्युक्तेः ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं वेदशास्त्रविदो गुणातिशय एव किन्तु दोषहानिरपीत्याह यथा जातबलोवद्विरिति ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः कर्मजं दोषम् ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वप्राप्तये इति यावत् । तत्रेति व्युत्थाय व्युत्क्रमेणापि यथोक्तं विद्वेषणाच्चाप्युत्थाय ब्राह्मणादिभिक्षाचर्यमनुवेद्य ब्रजन्तीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र तत्र गार्हस्थोऽपि । इहैव लोके तिष्ठन्वर्तमानो ब्रह्मभूयाय जीवन्मुक्त्या ब्रह्मभावाय समर्थो भवति ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्तत्त्वतो वेदं तदर्थं च कर्मब्रह्मात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन्ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवं जीवन्मुक्तः स एवेति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । अर्थतत्त्वज्ञोऽर्थतत्त्वाभ्यवसायी ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मरूपसमर्थो भवति ॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्योऽप्यन्धिनः श्रेष्ठायन्धिभ्यो धारिणो वराः ॥ धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो

व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अज्ञामूर्खा अनधीयाना न पुनर्विद्वांसोऽग्रंथमात्राभिधायिनस्तेभ्यो धारिण इत्येतदमत्या परतां पूर्वतुनातिप्रयत्नतः ग्रंथस्थेति तत्रापि संबध्यते ग्रंथस्य धारिण इति । श्रेष्ठमेतेषां जपप्रतिग्रहादिष्वधिकारात् । ज्ञानिनस्तु सर्वत्राधिकृता इति श्रेष्ठतराज्ञानपूर्वजपादयोऽनुशीयमानाः फलातिशयदायिनो भवन्ति । तदुक्तं यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदात्तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति अन्यवशानामनुष्ठितारो निर्वचिकित्साद्यानैतदन्यथेति शक्यते एतदपि स्तुत्यर्थमध्ययनमात्रेण वेदाः पुरुषाय प्रभवन्ति किंपुनस्तदर्थानैव ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञेभ्योऽत्यन्ताज्ञेभ्यः ग्रन्थिनः वेदरूपग्रन्थनाभ्येतारः । धारिणस्तदर्थज्ञाः सन्तोत्पत्तम् । नुत्तरन्ति । ज्ञानिनः आत्मतत्त्वनिश्चयवन्तः । अभ्यवसायिनः तदनुरूपचित्तनभ्यानमवृत्ताः ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठतीष्ठिनोविधानादीषदभ्ययनाअज्ञास्तेभ्योः समग्रग्रन्थाभ्येतारः । श्रेष्ठास्तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः । श्रेष्ठास्तेनग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्थाबोद्धव्याः धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टास्तेभ्योऽनुज्ञातारः ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । इतरपर्युदासेन ब्रह्मविदः श्रेष्ठत्वमेव दृढयति अज्ञेभ्य इति । ग्रन्थिनः ग्रन्थमात्राभ्यासिनः । धारिणोमेधाविनः । ज्ञानिनः मीमांसापरिशीलनतोजातेन ज्ञानेन कर्मानुष्ठानिनः । व्यवसायिनः वेदान्तमीमांसाजनितज्ञानयोगिनः व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दनेत्युक्तेः ॥ कर्तृषु ब्रह्मवेदिनइत्यत्रापि तथैवोक्तेः ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अज्ञेभ्योऽनधीतवेदशास्त्रेभ्यः ग्रन्थिनोऽधीतविस्मृतवेदाः धारिणः पाठकारिणोज्ञानिनोवेदार्थविदोः व्यवसायरहिताः ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञेभ्यः मूर्खेभ्यः ग्रन्थाविद्यन्ते येषांते ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः । ग्रन्थिभ्यः ग्रन्थपाठकेभ्यः ग्रन्थधारिणः वराउत्कृष्टाः । धारिभ्यः ज्ञानिनः श्रेष्ठाः । ज्ञानिभ्यः अभ्यवसायिनः विचारज्ञाः श्रेष्ठाः ॥ १०३ ॥

तपोविद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरंपरम् ॥ तपसा किल्बिषंहन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनैतदर्शयति सत्यामपिविद्यायांनाक्षीणपापस्यमोक्षः सत्यपिकर्मक्षयेनासत्यामात्मविद्यायां अतोयदुक्तंतेतुभावेनमुच्यन्तइति तदसत् अमृतमपुनरावृत्तिर्येयंबलानंदरूपता ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोयज्ञानशनादिकर्म विद्यात्मज्ञानम् । निःश्रेयसं मोक्षस्तत्करम् । तपसाऽनभिर्संषिक्ततेन कल्मषं ज्ञानप्रतिषेधकम् । विद्यया ज्ञानेन अमृतं मोक्षम् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतदर्शनात् आत्ममविहितकर्मआत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनं तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमामोति । तथाच श्रुतिः विद्यां चाविद्यां च यस्तीर्त्वा भयंसहअविद्ययाऽमृत्युंतीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुतेविद्यातोऽन्यदविद्याकर्मवृत्त्युषदुःखसाधनत्वामृत्युः पापं श्रुत्यर्थएवायमनुना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मत्वस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वमाशङ्क्याह तपइति । तपोविद्या च निःश्रेयसकरमिति वाद्यभिमतं । यत्तत्सत्त्वं तत्र तपसआरादुपकारकत्वं । विद्यायाः कारणत्वमिति ध्यवस्थां गृहाणेत्याह । तपइति । तपसः पापनाशकत्वं धर्मेणपापमपनुदतीतिश्रुतिसिद्धम् । अन्यथा नकर्मणानप्रजयाधनेनरथागेनैकेअमृतत्वमानशुः ॥ ज्ञानादेव तु कैवल्यंप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् ॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । नाम्यः ग्रन्थाविद्यतेयमाय इत्यादिश्रुतिशतविरोधः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । एवंतावच्छ्रेयस्कराणामभ्ये आत्मज्ञानंतपोवेदाभ्यासं च प्रधानमित्युक्तमिदानीं निष्कृष्टात्मज्ञानंतपश्च प्रधानमित्याह तपोविद्या च विप्रस्येति । विद्यात्मज्ञानं परमपितस्वद्वारेण ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यया ज्ञानेन अमृतमोक्षं अश्नुते ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ॥ त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । सुहृद्भूत्वोपदिशति लौकिकमर्थधर्मोवेदार्थस्तस्य शुद्धिर्विवरपूर्वकाशयनिराकरणेऽङ्गनिश्चित-
सिद्धांतव्यवस्थापनमनैतत्प्रत्यक्षादिप्रमाणनिश्चये सति भवति । सुविदिते हि प्रत्यक्षे ज्वालादिवैषम्येण प्रत्यभिज्ञायते शब्द-
नित्यत्वासिद्धिः यस्य तु सम्यक् नास्ति विवेकः स उभयोरविशेषेण प्रत्यक्षमध्यवसायः स्यात् ज्वालादिषु चानुमानेनोपरिदृष्टा-
शब्देऽपि तथासंभावयेत् तथा नित्यशब्दसमुदायात्मको वेदः स्यात् । यस्य तु विहितानि कुशलप्रमाणेषु प्रशब्दोऽतद्ग्रहणनि-
बन्धनो नास्त्यभिज्ञानो मन्वमानो ज्वालाविदुषो भेदग्रहणनिबन्धनमिव सितविशितं विशेषेण ज्वालाबाधेन शब्दे बाधसंभावयति ए-
व अनुमानमपि सुविवेचितं न भारतादिप्रमाणोपलक्षणत्वाच्च तेन शौचादिशास्त्रान्ते कर्मण्यता सिद्धिः । अनुविवेचितं ह्यनुमानं
तपक्षयोर्दर्शनादर्शनमात्रेणानुमानप्रवृत्तिमन्वानो वेदेषिकर्तारं कल्पयेत् यदा तु निपुणमति भवति तत्प्रयोजकस्य स्मृत्यलक्ष-
णया तस्य कर्तृत्वस्वरूपस्याभावादपौरुषेयत्वमध्यवस्यति । शास्त्रं च विविधागमं शास्त्रे विविधप्रतिषेधात् प्रत्यक्षविविधोऽनेकप्र-
कारआगमो यत्रागम्यते स आगमः । बहुशास्त्रत्वाद्देवस्य श्रुतिस्मृतिभेदेन च विविधत्वमुक्तं सचायमर्थः स्वाध्यापविद्याक्षेपः
गृहभावेनोपदिष्टः सहिजिज्ञासाचनिश्चयावसानेन च प्रत्यक्षादिषु सम्यङ्निधिः स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवेत्यदन्तं भवितुमर्हति । न-
हेतच्छूद्रस्योच्छिष्टमिति शक्यं वक्तुं किं तेन तदुच्छिष्टमिति एवमादौ संदेहे तूच्छिष्टवचनं प्रमाणकर्तव्यं यथा ये शूद्रादयो विमां-
सास्तेषामयं धर्मसंदेहः शिष्टोपदिष्टमेव युक्तं कर्तुं ततश्च न्यूनाधिकभावेन यावता कल्पना स एव तत्र धर्मस्तेषामपि तथोपदिशतां
दोषः । यत आह सधर्मस्यादर्शकित इति । अधर्मत्रूते दोषधर्मैतुकापि चिक्त्वा । तथा गोत्रप्रवरसंदेहे कथंच स्मृतिविच्छेदे ब्राह्म-
वचनान् गोत्रप्रवरसिद्धिः । तत्र च प्रवरसंदेहे सर्वेषां मानवे संशय इत्युक्तं । गोत्रसंशये तर्हि भविष्यति तत्र च गोत्रसंशया भावे कुतः
वरसंशयः प्रतिगोत्रप्रवरानां भेदेन पठितत्वात् उपपद्य एवमेतद्गोत्रनामधेयं प्रवराश्च भिन्नानां गोत्राणि तत्र सत्यपि प्रवरनि-
रये योत्रसंदेह उत्पद्यते ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञारायणः । प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानम् । अनुमानं लिङ्गजम् । शास्त्रं वेदरूपं शास्त्रं शब्दजम् । आगच्छ-
तं जायत इत्यागमाः स्मृतिपुराणार्थाः तैर्नानाविधैः सहितं सुविदितं सम्यक्कर्तव्यनिर्णीतं तत्त्वम् । धर्मस्य शुद्धिः स-
म्यक्ज्ञानम् ॥ १०५ ॥

(३) कुम्भकः । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानं च धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाय शास्त्रं च
दमूलं स्मृत्यादिरूपं नामाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितं कर्तव्यं तदेव च प्रमाणत्रयमनोरभिमतं उपमानार्थापत्त्यादेशानु-
मानतर्भावः ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मादेः शास्त्रगम्यत्वमुक्तमनुवदंस्तत्सहकारितया प्रत्यक्षानुमाने आह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं
अधुमनस्तुत्यादि द्रव्यगुणब्राह्मण्यादि जात्यादिविषयकं वा अनुमानं प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् । सुखं धर्मे-
नियतमित्यादि व्यवयवं पञ्चावयवं वा शास्त्रं हितोपदेष्टुं वेदाख्यं विविधागमं शब्दत्वावच्छिन्नं बौद्धवाक्येतरपुराणाद-
विविधागमाः सहकारिणो यस्य तत् त्रयं प्रत्यक्षादि सुविदितं कार्यं मीमांसादिना प्रत्यक्षाभासशब्दाभासहेत्वाभासनिरा-
तत्त्वविषयप्रतिष्ठितं कार्यम् । धर्मशुद्धिमभीप्सता धर्मपदं ब्रह्माप्युपलक्षयति जगद्विधारकत्वात् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दः । नैश्वरेयसफलं कर्ममाह प्रत्यक्षमनुमानं चेति । विविधागमं बहुकर्तृकं सुविदितमवगतदोषबलावत्
॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रत्यक्षानुमानंशास्त्रं च पुनः विविधागमं स्मृतिपुराणेतिहासादीनि अभीप्सता पुंसा वयंस्तुतां विदितं कार्यम् ॥ १०५ ॥

आर्षधर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मवेद नेतरः ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋषिवेदस्तत्रभवः आर्षोऽधर्मापदेशोयोवैदिकोयस्तर्केणानुमानान्तरेण युक्त्यानिरूपयति सधर्म-वेदेति पदयोजना तर्कऊहापोहान्तर्यसिद्धिः इदमत्रयुक्तमूहितुंमिदमपोहितुंयदासौर्यैकर्मणिनिर्वापमन्त्रेदेवस्यत्वासवितुः प्र-वेक्षिनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यामग्नयेत्वाजुष्टनिर्वपामीति प्रकृतितः प्रामे मन्त्रेऽग्निपदस्यार्थसमवायादपोहः सूर्यपदस्यच-क्षेपः । अयंतर्कोनविरुध्यतेवेदेन योप्येवंमन्यते । सौर्यैकर्मण्यग्नेदेवतायाःअभावादर्थेनच मन्त्राणां प्रयोज्यत्वादेकदेशोपशमेच मंत्रत्वाभावात् कृत्स्नस्यवैमंत्रस्यलोपः एषवेदार्थविरोधीतर्कः । यदुच्चारणेनमंत्राणामर्थविधिः अयमर्थवादः अस्यात्रतात्पर्य ईदृश्युपेक्षायदत्रैतच्चमीमांसातोज्ञायतेऽतोऽधर्मशुद्ध्यर्थमीमांसावेदनमेतेनचोदितम् । अन्येतुध्याचक्षते तर्केणेति तर्कप्रधानाग्र-थालौकिकप्रमाणत्वरूपेण परान्यायवैशेषिकलोकार्थातिकाउच्यन्ते तत्रवेदविरुद्धानि बौद्धलोकार्थातिकनैर्धर्मादीनि पर्यु-दस्यन्ते तानिवेदविरुद्धानि तत्रप्रमाणवेदः कपिलकणादक्रियामविरथतानिग्रहान्तादिषुहि शब्दः प्रमाणं तथाचाक्षपादसूत्रं भ-यक्षानुमानोपमा शब्दाःप्रमाणानि वैशेषिकापतितद्वचनानामाग्रायप्रामाण्यमित्याहुः अतस्तानिशास्त्राणिश्रोतव्यानीतिच । तथाच महाभारते भगवत्कारुण्यद्वैपायनेनदर्शितं ॥ श्रोत्रियस्यवतेराजनमंदकस्याल्पबुद्धयः ॥ अनुवाकहताबुद्धिर्नैषासू-क्ष्मार्थदर्शिनी ॥ अनुवाकहतेतितर्कहतामन्युपपत्तिमाह केवलत्वादसत्तया तयेदमपरमुतकश्चिन्तलोकायतिकानब्राह्मणा-न्तर्गतःसेवते ॥ अनर्थकुशलास्ते मूर्खाःपण्डितमानिनइति ॥ अनेनासत्तर्कश्रवणंप्रसिद्धपूर्वणसत्तर्कानुज्ञानंतदेवतदितिकिंचित । वेदःप्रामाण्यवेदस्याहुरीश्वरप्रणेतृकतया नचतस्यास्तिसंभवः नचतस्मिन्पक्षेवेदःप्रमाणंतस्यसप्तसर्वाश्वरः समयोपस्थापक-एतेषुश्रूयमाणेषु प्रामाणिकोविपरीतीभिनिवेशोजाप्यते अतोऽसत्तर्काएव तेनच वैदिकस्य वाक्यावबोधेकस्यचिदप्युपयु-ज्यते । तथाचसांख्यः सप्तविशुद्धिःक्षयातिशययुक्तइत्याहुः अक्षपादैरपतदप्रामाण्यमन्यते । तथाचयाज्ञिकपूर्वपक्षेनिर्धा-रितंयदपिकेनचित्पठंतंकर्ममीमांसावेद्यंतर्कभाषाभ्यामेवमभिधानं यथाश्रुति विज्ञायते देवाअस्माल्लोकादमूलोकमायस्ता-नृषयोन्वीयुस्तामन्युप्याअब्रुवन्कथमथोभविष्यामः एभ्यस्तर्ककर्मकृषयःप्रयच्छत तस्माद्यतब्राह्मणउक्तवांस्तर्कयत्याषमेव-तद्भवतीतिश्रुतेरेषांयथोक्ततर्कपदार्थानुवादीनि ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतदेव स्पष्टयति आर्षमिति । आर्षमृषिप्रणीतंस्मृत्यादि धर्मोपदेशकत्वहेतुत्वम् । वेदएव शास्त्रं तदविरोधिना । अनुसंधत्ते वेदेनसह संघटयति ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लुकः । ऋषिदृष्टत्वादार्षवेदधर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकंयस्तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति सधर्मजानाति नतु मीमांसानभिज्ञः धर्मं करणवेदोमीमांसाचेति कर्तव्यता स्थानीया । तदुक्तंभट्टवार्तिककृता ॥ धर्मं प्रमी-यमाणे हि वेदेन करणात्मना ॥ इतिकर्तव्यताभागमीमांसा पूरयिष्यति ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आर्षमिति । ऋषिमन्त्रद्रष्टामुनिस्तदुक्तोवेदः । धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं मन्वादि । तर्केण मीमांसया पुराणन्यायमीमांसाइत्यादि मीमांसासंज्ञकस्तर्कइत्युक्तेः । अतएव ते सर्वे सर्वार्थेषु मीमांस्ये इति संगच्छते ।

अनुसंधत्ते विचारयति श्रुतिलिङ्गादिनोपक्रमादिना च संधत्ते । धर्मं ब्रह्मच वेदानिश्चिनोति । नेतरोबहिर्मुखइत्यन्वयः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । आर्षवेदपृषिभिःस्तुतत्वात्तथाचाह भगवान्वेदव्यासः ॥ युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदासेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातास्वयंभुवाइति ॥ धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं वेदशास्त्राभ्यामविरोधे वेदशास्त्राविरोधः ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः धर्मं वेदं जानाति इतरः न ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ॥ मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणार्थादारातिशयोत्पत्त्यर्थः श्लोकोऽयं श्रोत्रियसंबोधनार्थः । रहस्यं गुह्यम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतन्नैःश्रेयसं मानवस्य शास्त्रस्य निःश्रेयससाधनं कार्यम् ॥ १०७ ॥

(३) कुहूकः । एतन्निःश्रेयससाधनं कर्मनिःशेषेण यथावदुदितम् अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । इदं तु शास्त्रं मोक्षोपयोगिकर्तव्यतात्पर्यकमित्याह नैःश्रेयसमिति । यथोदितं कर्मशेषतः साक्षात्परपरया वा नैःश्रेयसकरमेवेति । रहस्यमुपदिश्यत इत्यन्वयः ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चानाम्नातेषु कः संदेहः नो जानेनेह कथं स्यादिति चेत् यतो नैव तेषां तदुच्यते नेहेदृशमनाम्नाभिप्रेतं किं तर्हि यत्सामान्यत आम्नातं विशेषतस्तु न ज्ञायते ननु च तत्रापि कः संदेहः सामान्यस्य विशेषमात्रापेक्षाद्येन केन चेत्सिद्धशास्त्रार्थं यथाङ्गिराचमेदितिकुप्यस्यावरनादेयादिभेदेन भिन्नास्त्वसुताः काश्चिदुपादीयमानाः संपादयन्ति शास्त्रार्थं सत्यं यत्र प्रतिषेधश्रुतेर्न च वैशेषिकप्रायश्चित्तमुपदिष्टं यत्रेदमुपदिश्यते यदाशुद्ध्योच्छिष्टं किंचित्पात्रं तदशुद्धं तत्संपर्कादशुचि तस्मिन्कृतेशुद्धयेदिकेन चिद्भुक्तं स्यात्तदा किंप्रायश्चित्तमिति संदेहः । न च द्वयमपि प्रशंसेव ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदानीं मनुक्तस्य ग्रन्थस्य सतत्त्वं रहस्यं विगूढं तदुदीक्षते । अनाम्नातेषु विशेषत इति चेद्भवेत्संशयः । शिष्टाः ब्राह्मणाः परिशुद्धाः ॥ १०८ ॥

(३) कुहूकः । अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिधानमाशङ्क्यानया सामान्योक्त्या समग्रधर्मोपदेशकत्वं बोधयति । सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु वेदार्थस्यातीव दूरदगमत्वात्तेनास्पृष्टेषु धर्मेषु का गतिस्तत्राह अनाम्नातेति । ब्रूयुरयं धर्मः । सः अशङ्कितः फलाजनकत्वेन शङ्करहितः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । तदेवरहस्यं प्रश्नपूर्वकं व्याकरोति अनाम्नातेषु सर्वेष्विति ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनाम्नातेषु धर्मेषु अजातेषु सत्सु कथं स्यादिति भवेत्तत्राह यं धर्मं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः अशङ्कितः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ॥ ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । शिष्टलक्षणमनेन कथ्यते । ननु चार्थकामेष्वसत्कानामित्यत्रोक्तानामेव शिष्टलक्षणादन्योपित-

स्मृतत्रार्थ आशंकितोऽतो न तस्य लक्षणपरतैव । यच्च विशिष्टेनोक्तं शिष्टः पुनरकामात्मेति तत्र विद्वत्तया श्रुतत्वात् यत्र परिपूर्णत्वादधिगतोऽर्थतश्च विदितः परिवृहणानि । तथा च भगवान्म्यासः ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेदिति ॥ स्मृतयोऽप्येवंगृहीतार्था भवन्ति । ब्राह्मणग्रहणमनुवादस्तेषामपि धर्मप्रवचनाधिकारान् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः प्रत्यक्षहेतवश्च प्रत्यक्षहेतवः हेतुशब्देन प्रत्यक्षादभ्याभिधानमुच्यते । श्रुतः प्रत्यक्षो हेतुश्च तेषां श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः एतदुक्तं भवति यथा प्रत्यक्षं निर्विवादं प्रामाण्यमेव तादृशीं श्रुतिमन्यन्ते । यान्यपि हेतून् तानि प्रमाणानि तेषु विश्वसन्ति श्रुतिमेव तर्कमन्यन्ते हेतुशास्त्राश्रयणेन चेदनप्रमाणीकुर्वन्ति । अथवा श्रुतेः प्रत्यक्षश्रुतेः प्रत्यक्षशब्दः श्रौते प्रत्यये प्रत्यक्षतुल्यत्वात्प्रयुक्तः । स च हेतुर्धर्माधर्मपरिज्ञाने कारणं येषां तेषामुच्यन्ते ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिष्टानेव लक्षयति धर्मेणेति । परिवृहणं अष्टधर्मशास्त्रपुराणादि । श्रुतेर्वेदस्य प्रत्यक्षं श्राव्यप्रत्यक्षं तद्धेतवः अध्ययनसंप्रदायकर्तारः ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो वेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवो ये श्रुतिपठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां शिष्टानां ब्राह्मणानां लक्षणमाह । धर्मेण ब्रह्मचर्यादिना । अधिगतोऽधीतः । स परिवृहणः ध्याकरणं [संयुक्तः] । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः श्रुतिप्रत्यक्षानुमानानि हेतवः प्रमाणत्वेन धर्मादौ वर्तन्ते येषां शिष्टानां ते । श्रुतेः प्रत्यक्षकरणे हेतवो गर्भाधानादिसंस्कारावा ते तथोक्तः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । के पुनः शिष्टा इत्यपेक्षायामाह धर्मेणाधिगतो यैस्त्विति । स परिवृहण इतिहासपुराणसहितो येषां श्रवणं प्रत्यक्षं च धर्मज्ञानवचनयोर्हेतुश्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यैः धर्मेण धर्मशास्त्रपुराणादिना वेदः अधिगतः प्राप्तः स परिवृहणः शिक्षाकल्पादिषडङ्गयुक्तः ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मपरिकल्पयेत् ॥ व्यवरावापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

[पुराणं मानवो धर्मो सा द्वौ पादौ चिकित्सकः ॥ आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ ११]*

(१) मेधातिथिः । दशावरेयस्या दशावराः यदि बहवो न संमिधीयन्ते दशावश्यं संनिधातव्यास्तदभावे व्यवराः वृत्त-
इत्येत्यदुक्तमर्थकामेष्वसक्तानामितितस्यैवायमनुवादः । न चैषा पुरुषसंख्यापितुगुणसंख्या तथा च वक्ष्यत्येकोपिवेदविदिति एकस्वयतो गुणसमूहस्य बाहुल्येनासंभवात् पुरुषप्रधानतया संख्यायानिर्देशः कृतः तानीदानीं परिषत्त्वहेतुः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशसंख्यात्यन्तापकृष्टा यत्र सा दशावरा । वेति व्यवरापेक्षया विकल्पः । एवं व्यवरा वृत्तस्था स्वयमपि धर्मचारिणी कुर्यात् ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । यदि बहवः सन्तोऽवहितान् भवन्ति तदा दशावरा व्यवराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत्तदभावे त्रयोऽवरायस्याः सा वा सदा चारायं धर्मनिश्चिनुयात्तं धर्मत्वेन स्वीकुर्यान्न विसंवदेत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तब्राह्मणानां समूहः परिषदितिज्ञापयन् ब्राह्मणसंख्यां विकल्पेनाह दशेति । दशब्राह्मणा अवराभ्यूनसंख्यावच्छेदकायस्यां सा तथा । एवं व्यवरापि । वृत्तस्थाः वृत्तं जीवनं तद्युक्ताः वृत्तिकर्षणाद्विभादिना धर्म-
च्युतेः संभाव्यमानत्वात् । न विचालयेदप्रमाणतया कलाहेतुशङ्कया वा ॥ ११० ॥

(५) गन्धनः । कतीनांविशिष्टानामुक्तिः धर्मसंक्षेपे किंप्रमाणमित्यपेक्षायामाह दशावरावा परिषदिति ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । दशावरा दशम्यः अवराभ्यानां सा परिषत् यंधर्मं परिकल्पयेत् चपुनः त्र्यवरा त्रिम्यः अवरा वृत्तस्था स्वधर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्योहेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ॥ त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणानुदर्शयति पुरुषप्रधानेपि निर्देशे गुणपरतैव विज्ञेया । पूर्वोक्ताश्चेतोविषाणीवरुद्धानुप्रतिबालधिः साप्रावनितिगोत्रे लिप्सामिति । यत्त्रैविद्योवेदत्रयस्याभ्येतातदर्थस्य च वेदिता अनुमानादिकुशलस्तर्की अयमूहापोहबुद्धियुक्तः । ननु च नैर्विदेवेदार्थवित्त्वमेव संभवतीत्युक्तं सत्यं परोपदेशादपिकस्य चिद्याचनावतीवेदनमात्रा संभवत्यपि अतश्च प्रत्ययेन विनावेदार्थग्रहणार्थहेतुकेन भातीत्युक्तं एतेन निर्मुक्तो व्याख्यातः । धर्मपाठको मन्वादिस्मृतिश्रुतिशास्त्राणामभ्येता । त्रयश्चाश्रमिणो ह्येते ह्यनुष्ठानपराकुशलतरधर्मेषु भवन्ति पूर्वो ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुरित्येके तस्य हि ग्रामप्रवेशो ना निषिद्धो गौतमेन चेयमानुषोपठिता ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानस इति ॥ अन्येत्वाहुः हिंसानुज्ञानास्तीति कथमसौ धर्माभ्यान्तस्मात्तापससकाशमन्यैः सह गतव्यम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्यइत्येकोपाध्यपेक्षमेकवचनं ऋग्यजुःसामार्थज्ञास्त्रयइत्यन्वयः । हेतुकः अनुमानज्ञः । तर्की मीमांसावाक्यार्थानुकूलतर्कज्ञः । नैरुक्तः पदार्थनिरुक्तिकुशलः । धर्मं भणयति धर्मभाषकः स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः । त्रयश्चाश्रमिणो भ्रतिगृहस्थवनस्थाः पूर्वे परिव्राजकादम्ये । एतदभावे च व्यवरायासाः ॥ १११ ॥

(३) कुङ्कुमः । वेदत्रयसंबन्धशाखात्रयाभ्येता भुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रज्ञो मीमांसात्मकतर्कविन्निरुक्तज्ञो मानवादिधर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्था इत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । परिषद्द्वयक्रमेण विवृणोति त्रैविद्य इति द्वाभ्याम् । त्रैविद्यः ऋग्यजुःसामानीति त्रयीविद्यास्तीति वेदत्रयशाखाभ्येतारः । हेतुकः तार्किकः हेतुः पञ्चावयवानुमानं तेनैव व्यवहरति । तर्की मीमांसकः । नैरुक्तः निरुक्तवेदाङ्गं तेन व्यवहरति तदुक्तम् । शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति । निरुक्तपदं षण्णामुपलक्षणम् । धर्मपाठकः मन्वादिधर्मशास्त्राभ्यायी । आश्रमिणः पूर्वे ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थश्चैकैकशः ॥ १११ ॥

(५) गन्धनः । केपुनस्ते दशतानाह त्रैविद्योहेतुकस्तर्कीति । त्रिवेदी त्रिविद्या यस्तामधीते वेत्तिवेति स त्रैविद्यः ऋग्वेदविद्यजुर्वेदवित्सामवेदविदश्चेति त्रयइत्यर्थः । हेतुकः हेतुभिरर्थनिर्णयेकुशलः तर्की ऊहापोहसमर्थः नैरुक्तः निरुक्तविन् धर्मपाठको धर्मशास्त्राभ्यायी आश्रमिण इति प्रशंसार्थे प्रत्ययः । ब्रह्मचर्येण सम्यगनुष्ठितेन गार्हस्थ्येन वानप्रस्थते त्रयोपीति एते दशपुरुषा दशावरा परिषदिति ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्यः ऋग्यजुःसामपाठकः हेतुकः तर्कमीमांसार्थवाक्यानुकूलतत्त्वज्ञः नैरुक्तः पदार्थनिरुक्तिकुशलः धर्मपाठकः स्मृतिपुराणेतिहासज्ञः च पुनः पूर्वे त्रयः आश्रमिणः ब्रह्मचारिमश्रुतयः एषा दशावरा परिषत् ॥ १११ ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्वेद सामवेदविदेव च ॥ व्यवरापरिषद्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । निरुक्तव्याकरणमीमांसाभिर्वेदार्थो ज्ञायते तेन सर्वसाधारणाः न हितत्रैकस्य वेदस्यार्थो ज्ञायते अन्यस्य नित्यमर्थप्रकारोऽस्ति । अथ ऋग्वेदादीत्यादिकथं भेदोपपत्तिः तथा तत्र गृहसूत्रभेदेन चेदमुक्तम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तानाह ऋग्वेदविदिति । तद्विदित्वं वित् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लुकः । ऋग्यजुःसामवेदशाखानां येऽध्येतारस्तदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेहनिरासार्थं व्यवरापरिषद्बोद्धव्या ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यवरात्रयः ऋग्वेदादिविदोऽवरात्रेषु धर्मानिर्णयकर्तृषु धर्मसंशयनिर्णये कर्तव्ये परिषत् ज्ञेया ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋग्यजुः सामवेदवित् ॥ ११२ ॥

एकोपि वेदविद्वर्भयं व्यवस्येद्विजोत्तमः ॥ सविज्ञेयः परोधर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यवस्येन्निश्चित्य कथयेदित्यर्थः । नाज्ञानां मूर्खाणां अयुतैरप्युदितः । उत्तरः प्रागेव व्याख्यायते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदत्रयार्थवित् । विचक्षणस्तर्ककुशलः । न त्वज्ञानां वेदहेत्वादिज्ञानशून्यानाम् ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लुकः । तदभावे एकोपीति । एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञो यं धर्मं निश्चिनूयात् प्रकृष्टो धर्मः सबोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां दशभिः सहस्रैरप्युक्तः वेदविच्छब्दोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणं स्मृतिपराणामीसां सान्यायशास्त्रज्ञोपि गुरुपरंपरोपदेशविच्छेयः । तथा ॥ केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ तेन बहु-
स्मृतिज्ञोपि यदि सम्यक्प्रायश्चित्तादिधर्मजानाति तदा तेनाप्येकेन धर्मोक्तः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञेयः । अतएव यमः ॥ एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्वयुधर्मपाठकाः ॥ सधर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषामभावे वेदविदेकोपि धर्मवक्ता नाज्ञानां दशसहस्रमित्याह एक इति । व्यवस्येत् निश्चिनूयात् । अज्ञानामयुतैरुदितो न धर्म इत्यन्वयः ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकोपि वेदत्रयार्थवित् यं धर्मं व्यवस्येत् विचालयेत् स परोधर्मः अज्ञानामयुतैः यो धर्म उदितः सनकार्यः ॥ ११३ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ॥ सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं विद्यते ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अव्रतानामिति प्रागुक्त एवार्थोऽप्यतिरेकद्वारेण कथ्यते । व्रतिनो वेदाध्यायिनः निश्चयं ब्रुवते तत्र न विचिकित्सितव्यं विद्वद्भिरविद्वद्भिर्वाऽतएव न लघुपरिकल्पो गुणतुल्यवद्विकल्पते ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयुतैरित्युक्तं तत्स्पष्टयेति । अव्रतानामिति । अव्रतानामचीर्णवेदव्रतानाम् । अमन्त्राणां मनधीतवेदानाम् । सहस्रशः सहस्रसंख्यया । परिषत्त्वं धर्मोपदेशकत्वम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लुकः । सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां मन्त्रवेदाध्ययनरहितानां ब्राह्मणजातिमात्रधारिणां बहूनामपि मन्त्रितानां परिषत्त्वं नास्ति धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । व्रतमन्त्रविहीनानां ब्रह्मबन्धूनां न परिषत्त्वमित्याह अव्रतानामतपस्विनां अमन्त्राणां वेदहीनानाम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अव्रतानां अमन्त्राणां मन्त्रमात्रे रहितानां द्विजानां जातिमात्रोपजीविनां सहस्रशः समेतानां एतेषां मिलितानां परिषत्त्वं विद्यते ॥ ११४ ॥

यंवदन्ति तमोभूतामूर्खाधर्ममतद्विदः ॥ तत्पापंशतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्तृणामविदुषां दोषकथनम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमोविपरीतज्ञानं उद्धृतास्तत्प्राप्ताः । मूर्खा अनधीतवेदाः । अतद्विदो धर्ममजानन्तः तद्धर्माभासकरणे यथोक्तधर्मपरित्यागेन यत्पापं तच्छतधा शतप्रकारं शतगुणमित्यर्थः । तद्वक्तृन् तद्धर्मान्वक्तृस्तानेव मूर्खान् ॥ ११५ ॥

(३) कुहूकः । तमोगुणबहुलामूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थानभिज्ञा अतएव प्रश्नविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मयंपुरुषं प्रत्युपदिशन्ति तदीयं पापं शतगुणं भूत्वा वाचकान्बहून्भजेत ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं परिषत्वाभावोऽपितु तन्निर्णीतमनर्थावहमित्याह यमिति । तमोभूतास्तमसाऽविवेकेनाभिभूताः । तत्पापं कर्तुः पापं शतगुणं भूत्वा तद्वक्तृन् धर्मनिर्णयकर्तृननुगच्छति फलायेति शेषः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमोभूताः विपरीतज्ञानप्राप्ताः यंधर्मं वदन्ति तत्पापं शतधा शतगुणितं भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वैर्निःश्रेयसकरं परम् ॥ अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमांगतिम् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिज्ञानधर्मोपसंहारः श्लोकोयं धर्मान् लोवक्तुमर्हसीति यत्पृष्ठं महर्षीन् श्रूयतामिति यद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तत्सर्वं कथितमिति शारूपरिसमाप्तिमाह । ननु च परस्तादप्यस्ति शास्त्रं हंतव्यादिशास्त्रं साचविधितः श्रूयते तत्र विधिविषये कश्चिदितिकथमुच्यते शास्त्रमुपसंक्रियत इति वक्तुर्न करोति प्राय उपसंहारः । परस्ताच्च कर्मशेषात्स्वप्रधानाशुद्धैव विद्योपदेशत इति निविरोधः । सर्वत्र श्रेयसी शास्त्रार्थधर्मलक्षणा विद्येत्युपसंस्त्याभिधाने प्रयोजनम् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपच्युतः अत्यक्तोद्यमः ॥ ११६ ॥

(३) कुहूकः । एतन्निःश्रेयससाधकं प्रकृष्टं धर्मादिकं सर्वयुष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमांगतिं स्वर्गपवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मान् लोवक्तुमर्हसीति यत्पृष्ठं महर्षीन् श्रूयतामिति यत् प्रतिज्ञातं तत्सर्वं त्वोक्तं परमप्रकृतमुपसंहरन् धर्मस्य मोक्षफलत्वमाह एतदिति । अस्मान्मनुक्तान् नित्यनैमित्तिकाद्धर्मादप्रच्युतोऽपरिश्रमः परमां मोक्षाख्यां प्राप्नोत्येव । तदुक्तम् भगवता वासुदेवेन ॥ सर्वकर्मस्त्रिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति ॥ आरादुपकारकत्वेन ज्ञानहेतुत्वं कर्मणामित्युक्तं तन्न प्रसर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्वोयुष्माकं परं निःश्रेयसकरं गुह्यं धर्मजातं सर्वं अभिहितं कथितं अस्मादप्रच्युतः अत्यक्तधर्मः ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवलोकानां हितकाम्यया ॥ धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । स भगवान्मनुरिदं शास्त्रं सर्वलोकहिताय प्रोक्तवानिति भृगुः शिष्यानाह अनेनाधिकाराकांक्षानिवर्तते । गुह्यं यदप्यात्मं तदपि मनुर्मां मुपदिश्य प्रकाशयांचक्रे ममापि यथागमं भवतां प्रकटीकृतमतिनिकार्याधिकांक्षा ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मगुह्यं सारम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । सभगवानैश्वर्यादिसंयुक्तोद्योतनाद्देवोमनुहृत्तमकारेणैवं सर्वधर्मस्य परमार्थशुश्रूषुष्वेभ्यः अगो-
पनीयं लोकहितेच्छया ममेदं सर्वमुक्तवानिति श्रुगुर्महर्षीनाह ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य शास्त्रस्य त्वकपोलरचितत्वं व्यावर्तयितुं त्वगुरोर्वृत्तमाह एवमिति । इदमन्वाख्यं-
परमं स्मृत्यन्तरेभ्यः श्रेष्ठं गुह्यमार्थसंरक्षणीयत्वाद्धर्मस्य वस्तु [तस्तु] ' धर्मस्यानुष्ठीयमानस्येदमपरोक्षीभूतं परमं परेण
वेदान्तमानेन मीयते ब्रह्म अतएव गुह्यं यतः सर्वसर्वस्याधिष्ठानत्वे सति सर्वाधिभूतं सर्वखल्विदं ब्रह्म तज्जलान् पुरुषान् परं-
किंचित्साकाशासा परागतिरिति श्रुतेः ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्यवस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्ति-
कस्य चेति भगवदुक्तेः ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । अधोतधर्मशास्त्रस्याप्रपुरुषमूलत्वमाह एवं सभगवान्देव इति । एवं देवः स्वायम्भुवोमनुरनेनास्य ज्ञाना-
तिशय उक्तः लोकानां हितकाम्यया कारुण्यमेवोपदेशकारणं नान्यदित्युक्तम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्य परमं गुह्यं धर्मं स्मृतं मम इदं सर्वं उक्तवान् ॥ ११७ ॥

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ॥ सर्वस्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वजगत्सदसद्रूपमुत्पत्तिविनाशधर्मकं अथवा न्यःशशविषाणादिवत्त्यञ्चनित्यमाकाशादिवत्-
सर्वमात्मनि संपश्येदात्मनि व्यवस्थितमुपासीत । संदर्शनार्थस्य स्पष्टार्थस्य साक्षात्करणपर्यन्तयोपासनया विज्ञायते । न हि स-
कृद्दर्शनेन साक्षात्कारः संभवति तथोपदिश्यते रहस्यशास्त्रं तत्रात्मध्यानायैतदुक्तं भवति श्रोतव्यो मंतथ्यो निदिध्यासितव्य इति-
ध्यानपर्यन्ततासद्दर्शनेन दर्शनस्याप्यात्मध्यानं यथोपदिष्टज्ञानाभ्यासो विजातीयप्रत्ययान्तरितमुच्यते । अथवासामर्थ्याद-
भ्यासाक्षेपः यतः संस्कारकर्मणि च संस्कार्यै विशेषाधानेन संपन्नत्वार्थानि भवन्ति । यथा ब्रीहीनवहंतीनि अश्रुतोपभ्यासतु-
कणविप्रमोकफलेभ्यस्तत्संदर्शनेन दृष्टार्थता स्यात् । तथा च कर्मविधित्वात् षष्ठिसंस्कारकर्मताहानिश्च । अतः संपश्येदिति ज्ञे-
यान्तरविषयज्ञाननिराकरणेन तदेकज्ञेयनिष्ठमनुब्रूयात् अत्रात्मनीति विवदन्ते कोयमात्मानाम यदि तावदयं विकरणक्षेत्रज्ञ-
तउत्तरं विरुद्ध्येत प्रशासितारं रुक्माभमिति । न हि कर्मत्वशरीरस्य मृत्योरुत्पत्तिः श्रूयते नैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गीया-
वापृथिव्यौ विधृतेतिष्ठत इति तस्मान्नेह प्रत्ययप्रमेय आत्मन्यपि संसारविधिः । अतो न्याकाचित्तस्य स्वरूपसिद्धिर्वक्तव्या ।
किंचैवं सति पश्येदिति आदिना बाह्यात्मनामप्याधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितो नामाभ्यात्ममुपसंहारः । शिष्येते च श्रोतमतो-
स्तरागः साधनतया कारणात्मना जितस्य संबन्धितां प्रतिपद्यते । ननु यः सर्वजगत्कारणपुरुषावच्छेदमुक्तं सदाप्रत्यात्मनि संपश्ये-
दिति तत्र कीदृशमात्मनो दर्शनमात्मनीति वक्तव्यम् । धन्येतुमन्यन्ते शरीरात्मन एवैतत्संनिवेशनं युक्तं तस्य हि श्रोतृसंनिवेशेन-
तद्वत्तायुक्ता तत्रोच्यते आत्मशब्दस्तावत्परमात्मविषयतया दर्शितवाक्यान्तरसमन्वयप्रमाणः यत्र स्वरूपसिद्धिर्वक्तव्येति तत्र-
किमन्यच्छक्यं न वक्तुमन्यदतः श्रोतृत्वज्ञानविधेः तानि च वाक्यानि प्रतिशास्त्रं सर्वोपनिषद्भ्यो वगन्तव्यानि । प्रमाणान्तराणाम-
प्येकत्वप्रतिपादनपरत्वाद्देवग्राहिणः प्रत्यक्षस्य मिश्रैः कृत एव क्लेशः ॥ उक्तं च वाक्यपदीये न तदस्ति च तन्नास्तीत्यादि विध्यवग-
म्यता च शरीरावरकादवसातव्या । यदप्युक्तमसत्कथं दर्शयन्निति सचासत्त्वेत्ययमर्थः स्यात् सदिति विकारस्य प्राम्यस्य निर्देशः
असदिति प्रत्यक्षतैव सूक्ष्मतया क्षरावधारत्वात् । यदप्युक्तं नास्ति परमात्मनः श्रोत्रसंबन्ध इति किमत्र संबन्धिसर्वस्य जगत्-
स्थित्युत्पत्तिविनाशानां तत्कारणतयोपपादित्वात् यस्यायं संनिवेशविधिस्तस्यायमर्थः यावत्तत्किंचिद्देवदवभासते तत्सर्वं

मद्वैतिकत्वेन विलापयेत् । सर्वमात्मस्थमित्येतत्परमात्मनो विरतिसामान्ये हेतुर्विध्यत इति । समाहितः समाधिर्नामचित्तवृत्ति-
निरोधोपायो योगशास्त्रादागमयितव्य इत्यर्थः । नाधर्मे कुरुते मतिबुद्धिश्चेतसो निश्चलताभावः तावदस्य सेव्यावद्वादिभिश्चेतोनाप-
ह्रियेत अतश्च यावत्कश्चिद्भेदकत्वेन प्रतिविलापयेत् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आत्मनि परमात्मनि स्थितं न ततो न्यत्र पश्येदित्यर्थः । सद्वर्तमानम् । असद्यलीकम् ।
समाहितोभ्यानस्थः । नाधर्मे मनः कुरुते रागद्वेषाभावात् ॥ ११८ ॥

(३) कुङ्कुमः । एवमुपसंस्तुत्य महर्षीणां हितायोक्तमप्यात्मज्ञानं प्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथक्कृत्याह सर्वमिति ।
सद्भावमसद्भावं सर्वब्रह्मणो जानन् ब्रह्मत्वरूपमात्मन्युपस्थितं तदात्मकमनन्यमनाभ्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् यत्मात्सर्वमा-
त्मत्वेन पश्यन्नागद्वेषाभावादधर्मे मनो न कुरुते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवोपपादयति अभ्यारोपापवादान्यां सर्वमितिसम्प्रभिः । सर्वं सचित्कजगत् सत् स्थूलं-
सूक्ष्मं सूक्ष्मादि असत् आकाशादि द्वे वा ब्रह्मणोरुपेभूतैश्चैवामूर्तैश्चेति श्रुतेः । आत्मन्यभ्यस्तमिति सं सम्यक् पश्येन्न तु यो-
षेत्यभिवाच्यते । हि अधर्मे धारणादधर्मा ब्रह्म तद्विज्ञे अनात्मनि मनो न कुरुते आसक्तिं कुर्यात् । अथवा अधा-
र्मकोत्सीति न मन्येत धर्माधर्मयोस्तद्वेतोः कर्तृत्वादेरसत्त्वात् न साधुना कर्मणा वर्धते नो एवासाधुना कनीयान् सर्वे पा-
मानोऽतो निवर्तन्ते । किमहं साधुना करवन् किमहं पापमकरवमिति श्रुतेश्च ॥ ११८ ॥

(५) मन्दनः । अथ धर्मशास्त्रार्थोपदेशत्वेनोपदिष्टयोः परस्परमात्मज्ञानयोगयोरदरातिशयार्थज्ञानं तावत्प्रपञ्चय-
ते सर्वमात्मनिसंपश्येदिति । सदसत्कारणकार्ये शुभाशुभे वा सर्वमात्मनि संपश्येदात्मनिसर्वमाकाशे वा युगविवस्थितं पश्ये-
त्यर्थः । नाधर्मे कुरुते मन इत्यनेन ज्ञानस्यानुषङ्गिकफलमुक्तम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं आत्मनि परमात्मनि संपश्येत् । सच्चासच्च समाहितः भ्यानस्थः ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ॥ आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वत्र यागादिक्रियाः स्वर्गादयो देवता आत्मत्वेन दृष्टव्याः । यो यमग्निर्देवता अग्नेरियमप्यात्मैवा-
नान्योऽग्निर्देवतास्तीति । तदप्युक्तं एकआत्मा बहुधा श्रूयत इति यत्र युक्त एक एवाहमात्मा देवतेति तथा इदं मित्रं वरुणमग्निमाहुः
कंसदिग्बाहु धावदन्ति बहु रूप परमात्मनोऽस्यां देवतां पश्यन्ति । सतां परादादित्यनेन कर्मयोगदेवतानामात्मदृष्टिर्विधीयते किं-
हिनतस्य देवतादिरुक्त्यमस्ति । आत्मतयैव सर्वसिद्धिः कथं नार्थात्मनि जनयत्येषामिति कर्मयोगे कर्मफलसंबन्धः स आ-
तेषां निष्पादयति नास्या देवतानतद्वृणक्तमिति ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवं भूतनिश्चयहेतुभूतामुपसंहारभावनामाह आत्मैवेति । सर्वदेवताभ्योऽप्यपि अवस्थि-
मभेदेन । यत्मात्कर्मकर्तृत्वं योगकर्तृत्वं शरीरिणां जीवानामात्मा परमात्मा जनयतीति तदेतत्कर्तृत्वाधीनभावनागोचर-
त्यनुषिन्तयेदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतदेव स्पष्टयति आत्मैवेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव सर्वात्मत्वात् परमात्मनः सर्वजगदात्म-
त्वावस्थिते परमात्मपरिणामत्वात् हिरवधारणार्थं । परमात्मैवैषां क्षेत्रज्ञादीनां कर्मसंबन्धजनयति । तथा च श्रुतिः एष ह्येव
पुनर्कर्मकारयति यमूर्ध्वनिनीषति एष ह्येवासाधुर्कर्मकारयति यमधो निनीषतीति ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु कथं कर्तृत्वाद्यभावइति चेदिन्द्रियगणस्य तदधिष्ठानदेवतागणस्यात्मन्यध्यस्ततया तन्मात्रत्वं यदा तदा जीवस्य सुतरामकर्तृत्वादित्याह आत्मैविति । एवमशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । देवताशब्दो जगद्विवर्तपरः । अतएवाह सर्वमिति । अवस्थितमध्यस्तं चिदचितोर्वास्तवसंबन्धानिरूपणात् । जनयति अयस्कान्तमणिरिव त्वसंनिधानेन प्रवर्तयतीव [ध्यायतीव लेलायती] चेति श्रुतेः । शरीरिणां स्थूलशरीरावच्छिन्नलिङ्गशरीरिणां ॥ विज्ञानं यज्ञं तनुते ॥ कर्माणितनुतेपि चेति श्रुतेः ॥ अन्वागत पुण्येनान्वागत पापेन असंगो ह्ययं पुरुषः [केवलो] निर्गुणश्च न लिप्यते कर्मण पापपङ्केनेत्यात्मनो संगत्वश्रुतेः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वादेवता आत्मैव सर्वदेवताः परमात्मनो विभूतिभूतानि सर्वमात्मन्यवस्थितं सर्वमात्मपरतन्मि त्यर्थः पारतन्म्यमेवोत्तरार्धेनोपपादितम् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वदेवताः आत्मैव । सर्वमात्मनि अवस्थितम् । आत्मा परमात्मा एषां शरीरिणां जीवात्मन कर्मयोगं कर्तृत्वं जनयति ॥ ११९ ॥

स्वं सन्निवेशयेत्स्वेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥ पक्ति दृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपोगांच मूर्तिषु ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । यान्येतानि नवच्छिद्राणि तेषु बाह्यमाकाशं नित्यच्छेत् बाह्यमाकाशं तदेव तन्बाह्यं किंचिदस्तीति अनियतो वायुः तं सन्निवेशयेत् । चेष्टते स्पन्दते तत्र काचिच्छरीरावस्था हस्तपादाद्युक्तविरणलक्षणया श्वायं स्पर्शो वाष्पादिलक्षणस्तत्र वायुसंनिवेशयेत् । पक्तिर्जाठराग्निकता दृष्टिश्च कुशलो निवेशयेत् सर्वतत्परं कृष्णमित्यात्मनावस्थितं स्नेहो मेदोमज्जादिरूपे संनिवेशयेदिति वर्तते गां पृथिवीमूर्तिषु शरीरभागेषु एव महाभूतानामुपसंहारः इदानीं देवतानामाधानमुपसंहारिष्यते ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्राप्यशक्तस्य त्वशरीरएव सर्वदेवता सर्वभूतोपसंहारभावनां सुकरां चित्तस्थैर्यसि ध्यर्थमाह स्वमिति । स्वं बाह्यमाकाशं त्वदेहच्छिद्रेषु सन्निवेशयेदेकीभूतं भावयेत् । चेष्टनः शरीरभूतो वायुः स्पर्शनः स्पर्शज्ञानहेतुस्त्वगिन्द्रियं अनिलो बाह्यः । पक्तिरन्नपाककारी बन्धिः । दृष्टिश्चक्षुस्तेजः । परं बाह्यम् । स्नेहं स्निग्धत्वहेतौ शरीरजले । अपो बाह्याः । गां पृथ्वीम् । भूतेषु कठिनावयवेषु ॥ १२० ॥

(३) कुहूः । इदानीं विक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनां लयमाह स्वमिति बाह्याकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनभक्त्वेन धारयेत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ बाह्यवायुं औदयं च क्षुषते जसारेऽग्निसूर्ययोः प्रकृष्टतेजः दैहिकात्प्लु बाह्या अपः बाह्याः पृथिव्यादयः शरीरपाशिवभागेषु ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । आरोपमुक्त्वाऽपवादप्रकारमाह स्वमिति । स्वं सकार्यपञ्चीकृतमाकाशं निवेशयेत् संहरेत् । स्वेषु अपञ्चीकृताकाशतत्कार्यश्रोत्रियेन्द्रियेषु विषयग्रहणार्थमिन्द्रियतत्संहारेण तेषामपि संहरणं भवतीति भावः । एवमुत्तरत्र । एवमाकाशं संहृत्या निलं बाह्यवायुं तस्मिन् । स्पर्शनेन त्वचिचचेष्टनेऽन्तरमाणवायौ । पक्तिरदृष्ट्योः पचनप्रकाशद्वययुजि जाठराग्नौ चक्षुषि च तेजो निवेशयेदित्यनुषज्यते । स्नेहे शरीरस्थे रसनायाजलमिव अपो बाह्याः । मूर्तिषु शरीरस्थपृथिव्यां गां बाह्यपृथिवीम् ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । अथयोगप्रपञ्चयति खंसनिवेशयेत्खेचित् । खेषु श्रोत्रादिषु शरीररन्ध्रेषु खमाकाशाभिमानिनीदेवतासंनिवेशयेत्तदात्मकतयाध्यायेदित्यर्थः । एवमुत्तरत्र निवेशयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तदभिमानिनीदेवताइत्यवगन्तव्यं । चेष्टनस्पर्शनेपाणित्वगिन्द्रिययोःकर्मणी अनिलवायुः । पक्तिर्जाठरोग्निस्तस्मिन्दृष्टौ च तेजः अग्निस्लेहे शरीरस्यसिग्धत्वमूर्तिषु अस्थिषु गांभूमिम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । खं बाह्याकाशं त्वेषु देहछिद्रेषु संनिवेशयेत् । चेष्टनः शरीरवायुसंस्पर्शने ज्ञानहेतुः अनिलः बाह्यपक्तिदृष्ट्योः अन्नपाककरीवद्विपरं चक्षुषोर्बाह्यं तेजः । स्लेहः अपः । गां पृथ्वीं मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ॥ वाच्याग्निमित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । योयमिन्दुश्चन्द्रमास्तमनसिसंनिवेशयेत् नैषचन्द्रो गगनसंचारी किं तर्हि ममनसिव्यवस्थितः । अदिशः श्रोत्रेन्द्रियशक्तौ । ततो विष्णुं योयन्नाल्पमतिक्रामति विष्णुरेक्रान्ते कर्मणा संनिविष्टः । एवं च ते हरहनुरोत्तोग्रगन्तुत्थात्वेन्द्रियावकाशः कालाकृतिरिन्द्रियकर्मेव तत् । यंयवाग्न्येवायमुत्सर्गोवाय्वाद्येर्मन्त्रैः पश्येत् । एवमध्यात्ममुपसंहृत्य सारमात्मनि पश्येत् । एवमात्मको हेतुः परमात्मनि व्यवस्थितो नाहं कश्चित्ततो भिन्न इति । एवमेषा सर्वोपासनाकर्तव्या ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इन्दुश्चन्द्रः तस्य मनोदेवतात्वात् । एवमुत्तरेष्वपि देवतोपसंहारेषु । क्रान्ते गमनहेतौ चर । बले सामर्थ्ये हरमीश्वरम् । उत्सर्गे पाप्विन्द्रिये प्रजापतिं ब्रह्माणम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । मनसि चन्द्रश्च श्रोत्रे दिशः पादेन्द्रिये विष्णुमबले हरं वागिन्द्रियेऽग्निपाप्विन्द्रिये मित्रमुपस्थेन्द्रिये प्रजापतिं लीनमेकत्वेन भावयेत् । एवमध्यात्मिकभूतादिकलीनमेकत्वेन भावयित्वा योयमध्यादीनां देहिकादिनियमोयञ्च कर्मफलप्रतिनियतं तत्सर्वपरमात्माधीनं । तथा चैतस्य चक्षुरस्य प्रज्ञासने गीर्तयति । तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपः । सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं स्थूलपृथिव्यादिपञ्चकस्य बाह्यस्य देहारम्भकेष्विन्द्रियपञ्चकेषु च लयमुक्त्वा इन्द्रियेषु दधिष्ठातृदेवतालयमाह मनसीति । इन्द्रियानुग्राहकतया देवतासृष्टेस्तत्रैव लयः ॥ चन्द्रमामनसो जातश्चक्षुःसूर्यो अजायते ते श्रुतेः । क्रान्ते पादे । बले पाणौ हरिं इन्द्रं बलकर्माहिन्द्र इति श्रुतेः । हरमिति प्रमादपाठः । अहरमिति वा छेदेन हर इत्यतया हरिर्विष्णुस्तत्पर्याय इन्द्रः । उत्सर्गे पायौ मित्रं मित्रालयं सूर्यं । प्रजने लिङ्गे प्रजापतिं दक्षम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । क्रान्ते पादे विष्णु उपेन्द्र हरिं इन्द्रं वाचि वागिन्द्रिये उत्सर्गे गुदे प्रजनने मेढ्रे अत्र निवेशयेदित्युपदिष्टः ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनसि इन्दुं । दिशः श्रोत्रे । क्रान्ते विष्णुं । बले सामर्थ्ये हरं । वाचि अग्निं । मित्रं मित्रदैवतं उत्सर्गे । प्रजनने उपस्थेन्द्रिये प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ॥ रुक्माभं स्वमधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमेवाह प्रशासितारं नियतारं सर्वेषां ब्राह्मणादिशूद्रपर्यन्तानां योऽयमध्यादीनामौष्ण्यादिस्वभावनिधमोयञ्च भित्त्यादीनामनिशमन्तः परमोजः जगतभ्रमणप्रकाशनादिस्वध्यापारोयश्च कर्मणां फलप्रतिनियमः स सर्वस्तस्मिन् नियत इति । यदुक्तमेतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्यादिना तथा तत्सूर्यस्तपति च यावद्वर्षति चन्द्रमा भयादग्निश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । अणीयांसमणोरपीति । यः कश्चिद्द्वारानिरतिशयवालायशतभागादिस्तत्तेन तृतीयांशपरिमाणकत्वमस्तत्प्रतिपाद्यते ।

अस्थूलमंतश्चान्यादिसर्वधर्मप्रतिषेधात् किंतिर्हि कुशापीयायाबुद्धेर्गम्यत्वात् एतदुक्तं भवति योनात्यन्तकुशलो न च तदभ्यासे प-
रिष्वक्तः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवमुपसंहारे भावनया मनस एकाग्रत्वे सिद्धे यादृग्ध्येयं तदाह प्रशासितारमिति । रुक्मा-
भं प्रकाशकं त्वमधीगम्यं त्वं विषयाणां बाह्यानामात्मन्येवाध्यासादधिष्ठानतया सर्वत्र प्रकाशमानमहंकारावच्छिन्नं ।
पुरुषं पुरिलिङ्गशरीरे निषण्णं जीवात्मानं परंपरमात्मनं प्रशासितारं विश्वस्य परमेश्वरं अणोरतिसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मं
दुर्विज्ञानं विद्यात् भावयेदहंब्रह्मास्मीति जीवात्मपरमात्मनोः प्रत्यक्षपरोक्षयोस्तदुपाधिद्वयपरित्यागेनैक्यं चिन्तयेदित्यर्थः
॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रशासितारं नियंतारं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जातेः योयमध्यादीनामौष्ण्यादिनि-
यमोयश्चादित्यादीनां भ्रमणादिनियमोयश्च कर्मणां फलप्रतिनियतमेतत्सर्वपरमात्माधीनं तथा चैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने-
गार्गीत्याद्युपनिषदः तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥ भयादिन्द्रश्च वायुश्च धृत्युर्धावति पञ्चम इति । तथा
अणोरणीयांसं सर्वात्मत्वात्तथा च श्रुतिः ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ॥ भागोजीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय
कल्पते ॥ रुक्माभं यद्यप्यशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदारूपपरमात्मनो निषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धसुवर्णा-
भ्रम अतएव येषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमय इत्यादिछान्दोग्योपनिषत् त्वमधीगम्यं दृष्टान्तो यम त्वमधी सदृशज्ञानघासं यथा त्व-
मधीः चक्षुरादिबाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यत एवमात्मधीरपि । अतएव व्यासः ॥ नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपी-
न्द्रियैः । मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ एवं विधंपरात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं पिण्डमात्रावशेषं विचिन्त्य तदप्यात्मतां नयेदित्याह मेति ॥ यो सावतीन्द्रियघासः सूक्ष्मो-
व्यक्तः सनातनः ॥ सर्वभूतमयोचिन्त्यः स एव त्वयमुद्भवावित्युपक्रमोऽधिष्ठानभूतमात्मानमनात्मनो निष्कृष्य विशिनष्टि प्र-
शासितारमिति । यत्तस्यैव प्रशासने गार्गिसूर्याचन्द्रमसौ विधूतौ तिष्ठत इति श्रुतेः । अनेन त्वभावाभावप्रधानपरमाव्वादि-
व्यावृत्तिस्तेषामचेतनत्वात् । अणोयांसं विष्णुष्वपि निरवयवत्वात् सूक्ष्ममेतेन पृथिध्योदेः कारणत्वं निरस्तम् । रुक्माभं त्व-
प्रकाशं त्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः । रुक्माभं त्वप्रकाशं तेन नैयायिकमतस्य निरासः । त्वमधीगम्यं तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थनि-
विकल्पकधीयासमित्यनेन विज्ञानवादिमतं निरस्तं तेषां ग्राह्यग्राहकत्वादिज्ञानस्य । पुरुषं पूर्णं देशकालवस्तुपरिच्छेदा-
हित्वात् । एवं प्रकृतिरदृष्टभूतान्येव वाजगत्कारणमिति सांख्यमीमांसकादिमतं निरस्तं । अतएव परं अविद्यातत्कार्य-
योः अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः । तमहंब्रह्मेति विद्यात् तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीति श्रुतेः । ततः त्वयं भूर्भगवानव्यक्तोऽव्य-
जयन्निदमित्युपक्रमे कीर्तितं ब्रह्म सर्वदुःखैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावर्तत इति मध्येऽपि परावृष्टं प्रशासितारमित्यन्तेऽपि निर्दि-
ष्टमत उपक्रमादिभिस्तत्रैव शास्त्रतात्पर्यमतः सर्वतच्छेषभूतमिति । तथा च श्रुतिः पुरुषान्न परीक्षित्वा काष्ठा सा परा गतिरि-
ति ॥ १२२ ॥

(५) मन्दनः । एवमेताभिर्देवताभिर्मयंस्तशरीरस्य कर्तव्यमाह प्रशासितारं सर्वेषामिति । सर्वेषामन्तः प्रविश्य प्रशासितारं
मणीयांसमतिसूक्ष्मं त्वमधीगम्यं प्रपंचस्त्वमबुद्धिर्येषां ते त्वमधीयस्ते रगम्यं नेयं परं पुरुषं परमात्मानं विद्यात् ध्यायेत् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रशासितारं नियन्तारं अणीयांसं अतिसूक्ष्मं अणोरपि रुक्माभं प्रकाशकं त्वमधीगम्यं तं परं
पुरुषं विद्यात् ॥ १२२ ॥

एतमेकेवदन्त्यग्निमनुमन्ये प्रजापतिम् ॥ इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्मशाश्वतम् ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किञ्चिद्यन्निरतिशयं वस्तु तदप्यसावेवेति तदुपासनमप्यस्योपासनमित्याह एतमिति । अग्निमुखस्वादिषानांतपुषलक्षणार्थमस्याभिधानम् । जगत्पालनलब्धातिशयः सर्वेषां बलजीवनस्पन्दनाद्यसाधारणकर्मातिशय-
लब्धप्रकर्षः प्राणोऽयमेव । एषुच यत्र यत्र येषामतिप्रकर्षधीः ते तंतमेवैवदन्ति । यथा श्रुति इद्रं मित्रं वरुणमग्निमित्या-
दि । अत्रोत्तरेणाग्निपदेनानन्तर्यमस्योच्यते । अपरे तत्त्वविदः । ब्रह्म विभुः शाश्वतं नित्यमाकाशादेरपि । नित्यानित्य-
ज्ञान्यएवंवदन्तीत्युक्तिरत्रोपासकोपलक्षणार्था । तमेव प्रपञ्चरूपेण निष्प्रपञ्चरूपेण चोपासीतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतंच परमात्मानमग्नित्वेनैकेयाज्ञिकाउपासते तथा तमेकमग्निइत्यध्वर्यवउपासते । अन्ये पुनः
सहृत्वात्सष्ट्राख्यप्रजापतिरूपतयोपासते एके पुनरैश्वर्ययोगादिन्द्ररूपतयोपासते । अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते सर्वाणि
भूरादीनीमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वतइत्यादिश्रुतिदर्शनात् । अपरे पुनरपगतप्रपञ्चात्मकंसञ्चिदान-
न्दत्वरूपं परमात्मानमुपासते । मूर्तामूर्तत्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वाएवोपासनाश्रुतिप्रसिद्धाभवन्ति ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । अमुमेवात्मानमाश्रित्य विवदन्ते वादिनइत्याह एतमिति । एतमपरोक्षीभूतमप्यात्मानमवि-
द्यावशाच्चयीनिष्ठाआर्धं मन्यन्ते मनुं प्रजापतिमिति अन्ये धर्म शास्त्रनिष्ठाः इन्द्र ईश्वरं नैयायिकाः । प्राणं हिरण्यगर्भ-
मिति पातञ्जलाः । ब्रह्मेतिवेदान्तिनः । शाश्वतं शश्वत् निरन्तरं अविद्यातत्कार्यरहिततयैकरूपेण वर्तमानं निष्क्रियं
निष्कलं शान्तमिति श्रुतेः । शब्दमात्रे विप्रतिपत्तिरर्थस्त्वेकएवेति ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । ननु अन्यादयोपि ध्येयत्वेन श्रूयन्ते तत्कथं परः पुमानेव ध्यानत्वेनोच्यते अत्राह एतमेकेवदन्त्य-
ग्निमिति । एतदुक्तं भवति तन्मन्त्रेष्वग्न्यादिशब्द प्रतिपाद्यः परः परः पुमानेव नान्यइति एवंवदता पुरुषसूक्तानुसारेण मन्त्रा-
न्तराणि योजयितव्यानि ननु तदनुसारेण पुरुषसूक्तमित्युक्तं भवति । तदुक्तं महाभारते मोक्षधर्मे ॥ इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु
पठ्यते । ऋतंच सत्यञ्च प्रख्यातमृषिसिद्धेन चिन्तितमिति ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतं अग्नि एके वदन्ति । अन्ये मनुं प्रजापतिम् । एके इन्द्र । अपरे प्राणं प्राणवायुं । अपरे
शाश्वतं ब्रह्म ॥ १२३ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ॥ जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यंसंसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्यादिभूतैः । वृद्धिकार्यजनकत्वं स्थितिरित्यावत् । संसारयति
ग्रामयति ॥ १२४ ॥

(३) कुङ्कुमः । एष आत्मा सर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्वजन्माजित-
कर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थिति विनाशैरथादिचक्रवदसकृदुपावर्तमानैरात्मोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । एष एवान्तर्यामित्वमनुभवतीत्याह एष इति पंचभिः अण्व्योमात्रादशार्धानामित्याद्युक्तेः
मूर्तिभिः सञ्चिच्छब्दवाच्यैः व्याप्य पटेषु तन्तुवत् जन्मवृद्धिक्षयरूपत्तिस्थितिलयैः संसारयति । अनिशमावर्तयति नान्यो-
तोस्ति दृष्टा नान्योतोस्ति ओता नान्योतोस्ति मन्ता नान्योतोस्ति विज्ञातैषत आत्मान्तर्याम्यमृतइति श्रुतेरिति ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । एष परः पुरुष इति पंचभिर्मूर्तिभिर्महाभूताख्यादिभिः ॥ १२४ ॥

* सद्गुरु = मन्वाख्य (अ)

(६) रामचन्द्रः । एषपुरुषः सर्वाणिभूतानि पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्याऽदिपञ्चभिः व्याप्य जम्बवृद्धिक्षयैः नित्यं चक्रवत् संसारयति वर्तयति ॥ १२४ ॥

एवंयः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ ससर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परंपदम् ॥ १२५ ॥

[चतुर्वेदसमंपुण्यमस्यशास्त्रस्य धारणात् । भूयोवाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनंमहत् ॥ १ ॥] *

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतादृगनुचिन्तनफलमाह एवंयइति । सर्वभूतेष्वेकत्वेनात्मानं परमात्मानं प्रयत्नेन पश्यति ध्यायति । सर्वं परमात्मा सर्वरूपत्वात् तत्समतामीशित्वादिगुणैरेत्य जीवमुक्तेः पश्चाद्देहाधायककर्मापाये देहद्वयरूपोपाधित्यागात्तदेव ब्रह्माभ्येति नित्यानन्दप्रकाशस्वरूपेणावतिष्ठतइत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींमोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवंयः सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना पश्यति सब्रह्मसाक्षात्कारात्परश्रेष्ठपदस्थानंब्रह्मप्राप्नोति तत्रात्यन्तलीयते मुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । [मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं प्रदर्शयन् तत्रैवास्य शास्त्रस्य तात्पर्यमाह एवंयइति । पदंपद्यते ज्ञानेनैवाप्यते पदंब्रह्मतद्विष्णोःपरमं पदमित्युक्तेः । आत्मनाबुध्याअभ्येति तादात्म्यमाप्नोति ब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः] ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रपञ्चितस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह एवंयः सर्वभूतेष्विति । आत्मना मनसा ब्रह्मपरंपुरुषम् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं यः सर्वभूतेषु आत्मनाऽऽत्मानं पश्यति सः सर्वसमतामेत्य सनातनंब्रह्माभ्येति प्राप्नोति ॥ १२५ ॥ इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावाथर्दीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इत्येतन्मानवंशास्त्रंभृगुप्रोक्तंपठन्द्भिजः ॥ भवत्याचारवान्नित्यंयथेष्टंप्राप्नुयाद्व्रतम् ॥ १२६ ॥

[मनुः स्वायंभुवोदेवः सर्वशास्त्रार्थपारगः । तस्यास्य निर्गतंधर्मविचार्य बहुविस्तरम् ॥ २ ॥

ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् । ते गच्छन्ति परंस्थानंब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम् ॥ ३ ॥]†

इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तैषामनुसंहिता ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । इतिःशास्त्रसमाप्तिमाह पठन्भवत्याचारवान् अन्योअध्याहार्यआचारोयथापठितशास्त्रान्तरात्संश्रुतान् एवंविधश्चेद्भवतियथेष्टांदेवतादिलक्षणांगार्तिब्रह्माभ्येति ब्रह्मभावमापद्यते । मैत्राक्षवभासेन रागद्वेषक्षयमनुवदति । अनेनचाविजातीयप्रत्ययान्तरितात्मैकत्वज्ञानमनुष्ठेयमाह ॥ नहिविजातीयप्रत्ययोत्पत्तौसर्वसमतताभवति अतश्चैतदुक्तंभवति ॥ अहंमेतित्युक्तत्वाहंकारममकारस्यतदेकज्ञाननियततयानिरतिशयपरमानंदरूपंब्रह्मप्राप्नोति । अनिष्टनिवृत्तिःशास्त्रप्रदर्शिताभिप्रेतप्रतिनियमेनच फलसिद्धिर्भवति इत्यर्थः ॥ १२६ ॥

इतिश्रीभट्टवीरखामिसूनोर्भट्टमेधातिथिविरचितेमनुभाष्येद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं ॥ शुभंभवतु

(२) सर्वज्ञनारायणः । इत्येतदिति शास्त्राध्ययनफलस्य पूर्वप्रक्रान्तस्योपसंहारः । मानवं मनुना प्रथमं प्राप्तं भृगुणाथ प्रोक्तं प्रकर्षेण मुनिषु प्रकाशितमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

॥ एतस्मिन्भृगुभारतीविवरणे कैर्नामनारोपितं चेतश्चेतयिता न कश्चन पुनस्तत्त्वस्य तत्राजनि । अस्माभिस्तु गुरुपदेश-विशदप्रज्ञाप्रकर्षस्फुरद्धेतुर्हेतुगमैर्नमानवगिरां सर्वोऽयमाविष्कृतः ॥ इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थनिबन्धे नैःश्र-यसकर्मसंकीर्तननाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तमिदं मानवशास्त्रविवरणं सर्वज्ञप्रोक्तम् ॥ शिवप्रदमस्तु ॥

(३) कुल्लूकः । समाप्त्यर्थे इति शब्दः एतत्स्मृतिशास्त्रं भृगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन्विहितानुष्ठाननिषिद्धवर्ज-नात्सदाचारवान्भवति यथाऽपेक्षितां च स्वर्गापवर्गादिरूपां गतिं प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥

सारासारवचः प्रपञ्चनविधौ मेधातिथेश्चातुरीस्तोक्तं वस्तुनिगूढमल्पवचनाद्भोविन्दराजोजगौ ॥ ग्रन्थेऽस्मिन्धरणाधर-स्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता स्पष्टमानवमर्थतत्त्वमखिलं वक्तुं कृतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥ प्रायो मुनिभिर्विवृतं कथयत्येषामनुस्मृ-तेरर्थम् ॥ दशभिर्मन्थसहस्रैः समदर्शयुता कृता वृत्तिः ॥ २ ॥ सेयं मया मानवधर्मशास्त्रे व्यधायि वृत्तिर्विदुषां हिताय ॥ दुर्बोधजातेर्दुरितक्षयाय भूयान्ततो मे जगतामधीशः ॥ ३ ॥ इति वारिन्द्रिनन्दनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुल्लूकभट्टविर-चितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितामन्वर्थमुक्तावली समाप्ता ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

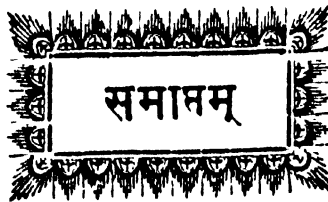
[(४) राघवानन्दः । एतच्छास्त्रस्य पठनफलं ज्ञापयन्पुनः संहरति इतीति । भृगुप्रोक्तमृषिभ्यो भृगुणैव पाठितं यथेष्टा-ख्यां स्वर्गाख्यां मोक्षाख्यां वा धर्मविद्वत्प्रविच ॥ १२६ ॥]

इयंकृतिः सरस्वत्याः पदकंजसमर्पिता ॥ विदुषांचित्तकुमुदशशिनीवमनोरमा ॥ मन्वर्थचंद्रिकाशेषाराघवानंदनिर्मिता ॥ करोतुविदुषां प्रीतिविस्तरध्वांतवर्जनात् ॥ इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्याद्वयभगवत्पादशिष्येण श्रीराघवानंदसरस्व-त्याविरचितमन्वर्थचंद्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययनस्य फलमाह इत्येतं मानवं शास्त्रमिति । यथेष्टां गतिं मत्प्राप्त्या येषां फलमवाप्नोति ॥ १२६ ॥ इति श्रीभारद्वाजगोत्रतिलकेन श्रीलक्ष्मणविचक्षणानुजेन नन्दनसूरिणा विरचिते मानवव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥

* दश=शत (अ)

(१) राघ० २, न

प्रथमपरिशिष्टस्यानुक्रमणिका.

	श्लोक संख्या.		
	मनु	वृद्धमनु	बृहन्मनु
१ धर्माधिसारः	१	०	०
२ स्मृतिचन्द्रिका	३२	२८	०
३ दानहेमाद्रिः	११	५	०
४ व्रतहेमाद्रिः	१	०	०
५ श्राद्धहेमाद्रिः	३१	०	०
६ स्मृतिरत्नाकरः	५३	४	२
७ शुद्धकमलाकरः	१४	७	१
८ पराशरमाधवः	४७	८	४
९ निर्णयसिन्धुः	१६	१६	४
१० मिताक्षरायाज्ञवल्क्यस्मृतिटिका	१३	०	१
११ संस्कारकौस्तुभः	६	०	०
१२ प्रयोगरत्नम्	२	०	०
१३ विवादभङ्गार्णवः	१७	१	३
१४ व्यवहारतत्त्वम्	१	०	०
१५ दायक्रमसंग्रहः	२	०	०
१६ दायतत्त्वम्	२	०	०
१७ श्रीमद्भागवते श्रीधरस्वामिकृतटीकायाम्	१	०	०
१८ शङ्करविजयः	२	०	०
१९ संस्कारमयूखः	५	०	०
२० आचारमयूखः	८	०	०
२१ श्राद्धमयूखः	२	२	०
२२ व्यवहारमयूखः	२	१	०
२३ प्रायश्चित्तमयूखः	७	२	१

॥ श्री ॥

॥ मनुस्मृतिप्रथमपरिशिष्टम् ॥

(हेमाद्रिमाधवादिभिर्मनूक्तत्वेन स्वीकृतेषुवचनेषुयानिसंप्रत्युपलब्धमुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषुनोपलभ्यन्तेतान्यस्मिन्परिशिष्टे संकलितानि)

॥ धर्माधिसारः ॥

विवाहव्रतचूडासु मातायदिरजस्वला ॥ तस्याःशुद्धेःपरंकार्यमङ्गलमनुरब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ स्मृतिचन्द्रिका ॥

व्यवहारकाण्डम्

यत्क्षिप्रमर्षयत्यार्त्तेस्तेनस्वर्गेमहीयते ॥ यत्त्वैश्वर्यान्क्षमतेनरकंतेनगच्छति ॥ १ ॥

अथर्वैःसाक्षिभिर्भाव्यौनृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ २ ॥

स्वभावेनैवयद्व्युस्तद्वाहंस्यावहारिकं ॥ यतोयदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थतदपार्थक्यम् ॥ ३ ॥

ऋत्विजःसमवेतास्तुयथासत्रेनिमन्त्रिताः ॥ कुर्युर्यथार्हतःकर्मगृह्णीयुर्दक्षिणांतथा ॥ ४ ॥

विभागेतुर्लुतेकिंचित्सामान्यंयत्रदृश्यते ॥ नासौविभागोविज्ञेयःकर्तव्यःपुनरेवहि ॥ ५ ॥

विभागेयत्रसंदेहोदायादानांपरस्परं ॥ पुनर्विभागः कर्तव्यःपृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ ६ ॥

आरंभकृत्सहायश्चदोषभाजौतदर्धतः ॥ ७ ॥

गायत्रीमानृतसारोपिवनंविप्रःसुयत्त्रितः ॥ गायत्रीतश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी ॥ ८ ॥

आसुराणांकुलेजाताजातिपूर्वपरिग्रहे ॥ तस्यादर्शनमात्रेणनिराशाःपितरोगताः ॥ ९ ॥

॥ आह्निकप्रकरणम् ॥

शिष्टाचारस्मृतिर्वेदास्त्रिविधधर्मलक्षणम् ॥ १० ॥

धर्मव्यतिक्रमोवैहिमहतांसाहसंतथा ॥ तदन्वोक्ष्यमयुञ्जानःसीदत्येवरजोबलः ॥ ११ ॥

यथैववेदाध्ययनंधर्मशास्त्रमिदंतथा ॥ अभ्येतव्यं ब्राह्मणेननियमंस्वर्गमिच्छया ॥ १२ ॥

पुत्रजन्मनियत्नेचतथासंक्रमणेरवेः ॥ राहोश्चदर्शनेस्नानंशस्तनान्यथानिशि ॥ १३ ॥

पुराकल्पेकुमारीणामौज्जीबन्धनमिष्यते ॥ अभ्यापनंचवेदानांसावित्रीवचनंतथा ॥ १४ ॥

पितापितृव्योभ्रातावाचैनमभ्यापयेत्पुरः ॥ त्वगृहेचैवकन्यायाभैक्षचर्याविधीयते ॥ १५ ॥

वर्जयेदजिनंदण्डंजटाधारणमेवच ॥ १६ ॥

समतिक्रान्तकालाच्चपतिताःसर्वएवते ॥ नैवावधिपूर्तावदापद्यपिचर्काहंचित् ॥ १७ ॥

हस्तदत्तातुयाभिक्षालवणंव्यञ्जानिच भुक्त्वाह्यशुचितांयातिदातास्वर्गंनगच्छति ॥ १८ ॥

(१) निर्णयसिन्धुः

(३) पराशरमाधवः ।

(४) पराशरमाधवः

(५) पराशरमाधवः । व्यवहारमयूखः । (११) स्मृतिरत्नाकरः ।

(६) पराशरमाधवः

(८) आह्निकप्रकरणम्

(१४) आभरकोशटीकायां पराशरमा-

धवेयमद्वैत्युक्तम् ।

सायंप्रातर्द्विजातीनामशनंश्रुतिचोदितं ॥ नान्तराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १९ ॥
 ऋषिदेवमनुष्याणांवेदःचक्षुःसनातनः ॥ २० ॥
 दशानांनुसहस्राणांयुक्तानांधुर्यवाहिनां ॥ सुपात्रेविनियुक्तानांकन्याविद्याचतुस्समम् ॥ २१ ॥
 शक्तध्वजनिपातेचउल्कापातेतथैवच ॥ अनध्यायस्त्रिरात्रंतुभूमिकम्पेतथैवच ॥ २२ ॥
 सामर्थ्ययनेऋग्यजुषिनाधीयीतकदाचन ॥ २३ ॥
 अत्वर्यलोकविद्विष्टधर्ममन्याचरेन्तु ॥ २४ ॥
 नाग्निहोत्रादिभिस्तत्स्याद्रक्षतोब्राह्मणस्यवा ॥ यत्कन्याविधिवद्दत्त्वाफलमाप्नोतिमानवः ॥ २५ ॥
 कन्याद्वादशवर्षेयानप्रदत्तागृहवसेत् ॥ भ्रूणहत्यापितुस्तस्याःसाकन्यावरयेत्त्वयम् ॥ २६ ॥
 नष्टेष्टेप्रव्रजितेच्छीवेचपतितेपतौ ॥ पञ्चत्वापत्सुनारीणांपतिरन्योविधीयते ॥ २७ ॥
 अलाभेदेवखातानांसरसांसरितांतथा ॥ उद्धृत्यचतुरःषण्डान्पारक्येस्नानमाचरेत् ॥ २८ ॥
 अग्निवत्कपिलासत्रीराजाभिर्भुमहोदधिः ॥ दृष्टमात्रापुनन्त्येतेतस्मात्पश्येतनित्यशः ॥ २९ ॥
 तृणंवायदिवाकाष्ठपुष्पंवायदिवाफलं ॥ अनापृष्टन्तुगृह्णानोहस्तच्छेदनमर्हति ॥ ३० ॥
 समर्धपण्यमादृत्यमहार्धयःप्रयच्छति ॥ सवैवाधुषिकोनामयश्चवृध्याप्रयोजयते ॥ ३१ ॥
 ग्रासमात्रीभवेद्विक्षाअग्रंग्रासचतुष्टयं ॥ अग्रंचतुर्गणीकृत्यहंतकारोविधीयते ॥ ३२ ॥

दानहेमाद्रिः ॥

इष्टयज्ञेयदीयतेदक्षिणादितदैष्टिकम् ॥ बहिर्वेदिचयद्दानंदीयतेतद्विपौर्तिकम् ॥ १ ॥
 स्वर्गायुर्भूतिकामेनतथापापोपशान्तये ॥ मुमुक्षुणाचदातव्यंब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥ २ ॥
 येव्यपेताःस्वकर्मभ्यःपरिण्डोपजीविनः ॥ द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्तितांश्चशूद्रवदाचरेत् ॥ ३ ॥
 अव्रतात्घनधीयानायत्रभैक्ष्यचराद्विजाः ॥ तंभ्रामंदण्डयेद्वाजाचौरभक्तप्रदोहिसः ॥ ४ ॥
 पात्रभूतोहियोविप्रःप्रतिगृह्यप्रतिग्रहम् ॥ असत्सुविनियुज्जीततस्यदेयंनकिंचन ॥ ५ ॥
 संचयंकुरुतेयश्चप्रतिगृह्यसमंततः ॥ धर्मार्थिनोपयुक्तेयोनतंतस्करमर्चयेत् ॥ ६ ॥
 नकुर्यात्कस्यचित्पीडांकर्मणामनसागिरा ॥ आचरन्भिक्षेकन्तुकर्मण्यप्यन्यथाचरन् ॥ ७ ॥
 सन्ध्ययोरुभयोर्जप्येभोजनेदन्तधावने ॥ पितृकार्येचदैवेचतथामूत्रपरीषयोः ॥ ८ ॥
 गुरुणांसन्निधौदानेयोगेचैवत्रिशेषतः ॥ एषुभौनंसमातिष्ठन्स्वर्गमाप्नोतिमानवः ॥ ९ ॥
 विष्णुः पराशरोदक्षः संवर्तव्यासहारिताः ॥ शातातपोवसिष्ठश्चयमापस्तंबगौतमाः ॥ १० ॥
 दवलेःशङ्खलिखितौभरद्वाजोशनोत्रयः ॥ शौनकोयाज्ञवल्क्यश्चदशाष्टौस्मृतिकारिणः ॥ ११ ॥

॥ व्रतहेमाद्रिः ॥

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ॥ निषिद्धसेवनंनित्यंवर्जनीयंप्रयत्नतः ॥ १ ॥

-
- (१९) पराशरमाधवः । आचारमयूखः (२८) हेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । (५) पराशरमाधवः
 (२४) मिताक्षरा । (२९) पराशरमाधवः । (६) पराशरमाधवः
 (२७) पराशरमाधवः (३२) पराशरमाधवः । आचारमयूखः

॥ श्राद्धहेमादिः ॥

यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरघृतपायसं ॥ दत्तमक्षयमित्याहुः पितरस्त्वेव देवताः ॥ १ ॥
 अलाभे भिन्नकालानां नान्दी श्राद्धत्रयं बंधः ॥ पूर्वद्युर्वेपकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥ २ ॥
 एकपिण्डकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ ३ ॥
 कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सरूपानलभते सुतान् ॥ कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु बन्दिन ॥ ४ ॥
 पशून्क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पंचम्यां शोभनान् सुतान् ॥ षष्ठ्यां दूतं कृषिचापिसमम्यां लभते नरः ॥ ५ ॥
 अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ॥ नवम्यामकसुरकं दशम्यां द्विपुरांस्तथा ॥ ६ ॥
 एकादश्यां तथारौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च ॥ ७ ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुभजाः ॥ मांयन्ते पितरश्चास्य येश्छ्रेण हतारणे ॥ ८ ॥
 पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलात्मनसः प्रियान् ॥ श्राद्धदः पंचदश्यां तु सर्वान् कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥
 सर्वे वायदिव्याप्यर्थपादं वायदिव्याक्षरं ॥ सकाशाद्यस्य गृह्णीयान्नियतं तस्य गौरवम् ॥ १० ॥
 नानृग्ब्राह्मणो भवति न वणिक्कुशीलवः ॥ न शूद्रवेषणं कुर्वन्स्तेनो न च किंत्सकः ॥ ११ ॥
 परपूर्वापतिधीरावदन्ति दधिषूपतिः ॥ द्विजोऽप्येदधिषूश्चैव यस्य सैव कुटुंबिनी ॥ १२ ॥
 यस्तयोरन्मम श्रातिसकुण्डाच्यवते द्विजः ॥ १३ ॥
 अतिथिपूजयेद्यस्तु श्रान्तं वा दृष्टमानसं ॥ सवृषंगो शतेन दत्तं स्यादिति मेमतिः ॥ १४ ॥
 येषामन्नं च नातिथिर्विप्राणां ब्रजते गृहात् ॥ तैर्वै खरत्वमुष्टृत्वमश्वत्वं प्रतिपदिरे ॥ १५ ॥
 किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा पृच्छति मातरं ॥ श्रुतं चेदस्ति वेद्यं वा तन्मातापितरौ स्मृतौ ॥ १६ ॥
 अनर्हते यद्दाति न ददाति यदर्हते ॥ अर्हानर्हानभिज्ञानात्सोऽपि धर्मादहीयते ॥ १७ ॥
 परिच्युतेऽवस्थानान्निगरन्नेव तच्छुचिः ॥ १८ ॥
 निमज्जय विप्रास्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् ॥ प्रमत्तानां च स्वाध्यायं क्रोधाशौचं तथानृतम् ॥ १९ ॥
 अभ्युष्णं सर्वमन्त्रं स्याद्दुःश्रीरंश्चैव वाग्यतः ॥ नवद्विजातयो ब्रूयुर्दात्रापृष्टाहर्विर्गुणान् ॥ २० ॥
 उपासनाग्रौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ॥ पञ्चयज्ञान्नपक्तिश्च यच्चान्यदृसकृत्यकम् ॥ २१ ॥
 बह्वयस्तु ये विप्रा ये वै काश्यप एव च ॥ तेषां सपिण्डानादूर्ध्वमेकोऽद्विष्टं न पार्वणम् ॥ २२ ॥
 पूर्वाह्णैर्वैदिकं श्राद्धमपराह्णैः पार्वणम् ॥ एकोऽद्विष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ २३ ॥
 पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनिशस्यते ॥ वासरस्य तृतीयेऽशेनातिसन्ध्यासमीपतः ॥ २४ ॥
 यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्काश्चिदभोजितः ॥ न तस्य पितरो देवा हव्यं कव्यं च भुञ्जते ॥ २५ ॥
 अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ॥ स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्याविधीयते ॥ २६ ॥
 अपिशार्कं पचानस्य शिलोऽच्छेनापि जीवतः ॥ त्वदेशे परदेशे वानातिथिर्विमना भवेत् ॥ २७ ॥

(४) पराशरमाधवः ।

(६) पराशरमाधवः ।

(८) पराशरमाधवः ।

(५) पराशरमाधवः ।

(७) पराशरमाधवः ।

(९) पराशरमा०

यस्यमित्रप्रधानानिआद्धानिचहवींषिच ॥ पितृषुदैवयज्ञेषुदातास्वर्गनगच्छति ॥ २८ ॥
 आर्द्धेनयःकुरुतेसंगतनिनदेवयानेनपथासयाति ॥ विनिर्मुक्तं पिप्पलंबन्धतोवात्सर्गालोकाद्वाश्रयतिआर्द्धमित्रः॥२९॥
 यत्प्रोषितंभवेन्मांसं ब्राह्मणानांचकाम्यया ॥ यथाविधिनियुक्तश्चप्राणानामेवचात्यये ॥ ३० ॥
 यस्तुभक्षयतेमांसं ब्राह्मणानांचकाम्यया ॥ सलोकेऽप्रियतांयातिव्याधिभिश्चैवपीड्यते ॥ ३१ ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

यस्यधर्मध्वजो नित्यं त्वराद्भ्वजइवोल्लितः ॥ चरितानिचपापानिबैडालंनमर्तविदुः ॥ १ ॥
 रजकशर्मकारश्चनटोबुरुडएवच ॥ केवर्तमेदभिल्लाश्चसमैतेऽन्त्यजजातयः ॥ २ ॥
 आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् ॥ लोभाद्यःपितरौमाहात्सकदर्यइतिस्मृतः ॥ ३ ॥
 योर्थार्थीमांद्भिजेदद्यात्पटेचैवविधानतः ॥ अध्यायेचधनंप्राहुर्वेदविभावकंबुधाः ॥ ४ ॥
 प्रख्यापनंनाध्ययनंप्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः ॥ याजनाध्यापनेवादःषड्विधोवेदविक्रयः ॥ ५ ॥
 स्वभावाद्यत्रविचरेत्कृष्णसारमृगोद्विजाः ॥ विज्ञेयोधार्मिकोदेशोम्लेच्छदेशस्ततःपरः ॥ ६ ॥
 निवर्तकंहिपुरुषनिवर्तयतिजम्पतः ॥ प्रवर्तकंहिसर्वत्रपुनरावृत्तिहेतुकं ॥ ७ ॥
 संसारभीरुभिस्तस्माद्विद्युत्तंकामवर्जनम् ॥ विधिवत्कर्मकर्तव्यंज्ञानेनसहसर्वदा ॥ ८ ॥
 नदेहिनायतःशक्यंकर्तुंकर्माण्यशेषतः ॥ तस्मादामरणाद्वैधंकर्तव्ययोगिनासदा ॥ ९ ॥
 अर्थकामेवसक्तानांधर्मेज्ञानंविधीयते ॥ धर्मजिज्ञासमानानांप्रमाणंप्रथमंश्रुतिः ॥ १० ॥
 हर्तज्ञानंक्रियाहीनंहतास्त्वज्ञानिनःक्रियाः ॥ अपश्यन्लब्धकोदरधःपश्यन्पिचपङ्कुकः ॥ ११ ॥
 नान्यचित्तिश्चिरंतिष्ठेन्नस्पृशेत्पाणिनाशिरः ॥ नब्रूयान्निदिशःपश्येद्विष्णुमूर्त्तिसर्जनेबुधः ॥ १२ ॥
 परस्यशोणितस्पर्शैरेतोविष्णुमूर्त्तयेतथा ॥ चतुर्णामपिपर्णानांद्वात्रिंशन्मृत्तिकाःस्मृताः ॥ १३ ॥
 दन्तवद्दन्तलप्रेषुजिह्वास्पर्शंशुचिर्नतु ॥ परिच्युतेष्ववस्थानान्निगरेनैवतच्छुचिः ॥ १४ ॥
 त्रीन्पिण्डानथवोद्धृत्यस्नायादापत्सुनासदा ॥ अन्यैरपिकृतेकूपेसरोवाप्यादिकेतथा ॥ १५ ॥
 तत्रस्नात्वाचपीत्वाचप्रायश्चित्तंनविद्यते ॥ १६ ॥
 नातुरो नारुणकरन्नाक्तान्तेचनभस्तले ॥ नपरांभसिनाल्पेचनाशिरस्कःकथंचन ॥ १७ ॥
 गतेदेशान्तरंपत्यौगन्धमाल्याञ्जनानिच ॥ दन्तकाष्ठंचतांबूलंबर्जयेद्वनितासती ॥ १८ ॥
 आराध्यदेवमारार्यबन्धुनप्यनुसृत्यच ॥ मुक्ताव्याधौचनस्नायात्सैलेनापिनिशात्पि ॥ १९ ॥
 राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ॥ स्नानदानादिकंकार्यंनिशिकाम्यव्रतेषुच ॥ २० ॥
 पृच्छंविडालकंस्पृष्ट्वास्नात्वाविप्रोविशुध्यति ॥ भोजनेकर्मकालेचविधिरेषुददादतः ॥ २१ ॥
 प्रक्षाल्यपादौहस्तौचस्नाचान्तोवाग्यतःशुचिः ॥ तिथिवारादिकंश्रुत्वासुसंकल्पयथाविधि ॥ २२ ॥
 नोपतिष्ठेतयःपूर्वामुपास्तेनचपश्चिमाम् ॥ सशूद्रवद्दहिष्कार्यःसर्वस्मात्साधुकर्मणः ॥ २३ ॥
 यस्यदेशंनजानातिस्थानंत्रिपुरुषकुलम् ॥ कन्यादानंनमस्कारंआर्द्धतस्यविवर्जयेत् ॥ २४ ॥

एवंसन्ध्यामुपास्याथपितरावयजान्गुरुन् ॥ त्रिवर्णपूर्वशिष्टांश्चपार्श्वस्थानमिवादयेत् ॥ २५ ॥
 अग्निहोत्रस्यशुश्रूषासन्ध्योपासनमेवच ॥ कार्यपत्न्याप्रतिदिनंबलिकर्मचनैत्यकम् ॥ २६ ॥
 मुख्यकालेव्यतिक्रान्तेगौणकालेतथाचरेत् ॥ २७ ॥
 आत्मशाखांपरित्यज्यपरशाखासुवर्तते ॥ नजातुपरशाखोक्तंबुधःकर्मसमाचरेत् ॥ २८ ॥
 समूलश्चभवेद्दर्भःपितृणांयज्ञकर्मणि ॥ मूलेनलोकाञ्जयतिशक्रस्यचमहात्मनः ॥ २९ ॥
 मातापितागुरुभ्राताप्रजादीनःसमाश्रितः ॥ अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निःषोड्यवर्गाउदात्तताः ॥ ३० ॥
 द्विजातिभ्योयथातिप्सेत्पुरुषेभ्योविशेषतः ॥ अपिवाजातिमात्रेभ्योनतुशूद्रात्कथंचन ॥ ३१ ॥
 उत्कृष्टंवापकृष्टंवातयोःकर्मनविद्यते ॥ मध्यमेकर्मणीहित्वासर्वसाधारणेहिते ॥ ३२ ॥
 चणकव्रीहिगोधूमयवानांमुद्गमाषयोः ॥ अनिषिद्धोयहीतव्योमुष्टिरेकोध्वनिर्जितैः ॥ ३३ ॥
 त्रीण्याहुरतिदानानिगावःपृथ्वीसरस्वती ॥ अतिदानंहिदानानांनस्तिदानंततोऽधिकम् ॥ ३४ ॥
 ज्ञानमत्तस्ययोदद्याद्विदशाल्मसमुद्भवम् ॥ अपिदेवास्तमर्चन्तिभर्गब्रह्मदिवाकराः ॥ ३५ ॥
 पूर्वजन्मकृतंतापंव्याधिरूपेणबाधते ॥ तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ ३६ ॥
 यत्तज्ज्ञात्वाद्विजोधर्मेपापंनैवसमाचरेत् ॥ ३७ ॥
 गुरुणामध्यधिक्षेपेवेदिन्दामुद्वेदधः ॥ ब्रह्महत्यासमंज्ञेयमधीतस्यचनाशनम् ॥ ३८ ॥
 तैलभेषजपानेतुऔषधार्थंप्रकल्पयेत् ॥ विषतैलेनगर्भाणांपुत्रतेनास्तिपातकम् ॥ ३९ ॥
 अतिबालामतिरुशामतिवृद्धामरोगिणीम् ॥ हत्वापूर्वविधानेनचरेच्चान्द्रायणद्विजः ॥ ४० ॥
 एकवर्षेहतेवत्सेरुछूपादोविधीयते ॥ अबुद्धिपूर्ववेशःस्यात्प्रभृतेनास्तिपातकम् ॥ ४१ ॥
 अग्निविद्युद्विपन्नानांप्रभृतेनास्तिपातकं ॥ यन्त्रितंगोचिकित्सार्थमूढगर्भातिपातने ॥ ४२ ॥
 यत्नेकृतेविपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तंसमाचरेत् ॥ गवाचपर्वतारोहेनदीतीरेतथैवच ॥ ४३ ॥
 प्रायश्चित्तंप्रकुर्वन्तिद्विजावेदपरायणाः ॥ ४४ ॥
 द्विजातीनामयंदहेनभोगायप्रकल्पते ॥ इहंक्लेशायमहतेप्रेत्यानन्तमुखायच ॥ ४५ ॥
 यदातूपघातोच्छिष्टानियानिच ॥ शुध्यन्तिदशभिःक्षारैःश्वकाकोपहतानिच ॥ ४६ ॥
 बालैरनुमनुक्रान्तंनित्यंमेध्यमितिस्थितिः ॥ ४७ ॥
 आपोहिष्ठाक्मिन्त्रेणमार्जयित्वायथाविधि ॥ आपःपुनन्तुमन्त्रेणजलंपीत्वासमाहितः ॥ ४८ ॥
 सुरभिमत्यासहालिङ्गैर्मार्जयित्वाध्यमुत्क्षिपेत् ॥ द्वौपादौसंपुटौकृत्वापाणिभ्यांपूरयेज्जलम् ॥ ४९ ॥
 रवेरभिमुखस्तिष्ठन्स्त्रिरूर्ध्वंसन्ध्ययोःक्षिपेत् ॥ ५० ॥
 आर्द्रवास्तुयःकुर्याजपहोमौप्रतिग्रहम् ॥ तत्सर्वंनिष्कलंविद्यादित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ ५१ ॥
 धाम्याःखादेन्नतुदिवादधिसक्तंस्तथानिशि ॥ सर्वंचतिलसंबन्धनाद्यादस्तमयंप्रति ॥ ५२ ॥
 तिलाद्र्द्रदधिमिश्राणांतिलशाकानिनिस्वदन् ॥ ५३ ॥

॥ शूद्रकमलाकरः ॥

जपस्तपस्तोयंसेवाप्रब्रज्यामन्त्रसाधनम् ॥ देवतासाधनंचैवस्त्रीशूद्रपतनानिषट् ॥ १ ॥
 गृह्याग्नौतुपचेदन्तलौकिकेवापिनित्यशः ॥ यस्मिन्नग्नौपचेदन्तस्मिन्होमोविधीयते ॥ २ ॥
 बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादहंभ्यहम् ॥ ३ ॥
 द्विजस्यमरणेवेशमविशुध्यतिदिनत्रयात् ॥ ४ ॥
 विप्रःशुध्यत्यपःस्पृष्टाक्षत्रियोवाहनायुधे ॥ वैश्यःप्रतोदरश्मीन्वायष्टिशूद्रःकृतक्रियः ॥ ५ ॥
 तस्माद्यत्नेनरक्ष्यास्ताभर्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ ६ ॥
 ग्राम्यधर्मेचपत्न्यांचपरिग्राहस्यरक्षणे ॥ ७ ॥
 पत्यौजीवतियानारोउपोष्यव्रतचारिणी ॥ आयुष्यंहरतेभर्तुर्नरकंचैवगच्छति ॥ ८ ॥
 भर्तादैवंगुरुर्भर्ताधर्मतीर्थव्रतानिच ॥ तस्मात्सर्वपरित्यज्यपतिमेकंसमाचरेत् ॥ ९ ॥
 भुङ्क्तेभुक्तेपतौयानुत्वासीनाचापिवासिते ॥ विनिद्रितेविनिद्रातिसास्त्रीज्ञेयापतिव्रता ॥ १० ॥
 स्त्रियाःश्रुतौवाशास्त्रेवाप्रब्रज्यानाभिधीयते ॥ प्रजाहितस्याःस्वोधर्मःसवर्णादितिधारणा ॥ ११ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणिमुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ दिवंगतानिप्रप्राणामकृत्वाकुलसंततिम् ॥ १२ ॥*
 ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःस्त्रावधेरूर्ध्वमद्वतः ॥ अकृतोपनयासर्वेवृषलाएवतेस्मृताः ॥ १३ ॥
 प्रायश्चित्तंचिकित्सांचज्योतिषधर्मनिर्णयम् ॥ विनाशास्त्रेणयोब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १४ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

प्रजापतिर्हिंयस्मिन्कालेराज्यमभूभुजत ॥ धर्मेकतानाःपुरुषास्तदासन्सत्यवादिनः ॥ १ ॥
 तदानव्यवहारोऽभूद्वेधोनापिभत्सरः ॥ नष्टेधर्मेमनुष्येषुव्यवहारःप्रवर्तते ॥ २ ॥
 द्विजान्विहायसंपश्येत्कार्याणिबृषलैःसह ॥ तस्यप्रक्षुभंतराष्ट्रबलंकोशंचनश्यति ॥ ३ ॥
 संदिग्धेषुतुकार्येषुद्वयोर्विविदमानयोः ॥ दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्योव्यक्तदर्शनम् ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणावामनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ॥ शिरोवासर्वगान्नाणांधर्मीणांसत्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 सत्यमेवपरंदानंसत्यमेवपरंतपः ॥ सत्यमेवपरोधर्मोलोकोत्तरमितिस्थितिः ॥ ६ ॥
 सत्येदेवाःसमुद्दिष्टामनुष्यास्त्वनृत्तस्मृतं ॥ इहैवतस्येदेवत्वंयस्यसत्त्विस्थितामतिः ॥ ७ ॥
 नास्ति सत्यात्परोधर्मोनामृतात्पातकंपरम् ॥ साक्षिधर्मेविशेषेणसत्यमेववेदेतसः ॥ ८ ॥
 ऋत्विक्पुरोहितामात्याःपुत्राःसंबन्धिबान्धवाः ॥ धर्माद्विभलितादण्ड्यानिर्वास्याराजभिःपुरात् ॥ ९ ॥
 ऋणिकःसधनोयस्तुदौरात्म्यान्ममयच्छति ॥ राज्ञादापमित्यःस्याद्गृहीत्वाद्विगुणंततः ॥ १० ॥
 द्रव्यमत्त्वामिविक्रीतमूल्याराज्ञैर्निवेदितं ॥ नतत्रविद्यतेदोषोनस्यात्तदुपविक्रयात् ॥ ११ ॥
 आर्त्तस्यकुर्यात्सच्छंसन्यथाभाषितमादितः ॥ सुदीर्घस्यापिकालस्यतल्लभितेवचेतनाम् ॥ १२ ॥
 तएवदण्डपारुष्येव्याप्यादण्डायश्चाक्रमं ॥ १३ ॥

यः कुमारिणेषु शून्यकक्षांश्च वृषभं तथा ॥ वाहयेत्साहसपूर्णैर्ग्रामुयादुत्तमं वधे ॥ १४ ॥
 महापापोपवक्त्रारोमहापातकशंसकाः ॥ आमध्यमोत्तमादण्ड्यादद्युस्तेचयथाक्रमम् ॥ १५ ॥
 मध्यमोजातिपूगानां प्रथमोग्रामदेशयोः ॥ १६ ॥
 अन्त्याभिगमने त्वङ्क्याकबन्धेन प्रवासयेत् ॥ शूद्रस्तथा ह्येव स्यादण्ड्यः स्याद्गमने वधः ॥ १७ ॥
 अयो नौगच्छतो येषां पुरुषं वापि मोहतः ॥ चतुर्विंशतिकोदण्डस्तथा प्रव्रजितो हिंसः ॥ १८ ॥
 यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्या निषेवते ॥ पापं व्रतेन संछाद्य वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥ १९ ॥
 सहस्रगुणितं दानं भवेत्तु युगादिषु ॥ कर्मश्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥ २० ॥
 वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ॥ अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ २१ ॥
 दीपो त्ववचतुर्दश्यां कार्यं तु यमर्पणम् ॥ रुष्णां गारचतुर्दश्यामपि कार्यं तथैव वा ॥ २२ ॥
 यमावधर्मराजाय मृत्पुत्रवे चान्तकाय च ॥ वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ २३ ॥
 औदुंबराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ॥ वृकोदराय चित्राय चित्रगुमाय तेन मः ॥ २४ ॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्सात्वाविमुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरस्तगतयोर्दृष्ट्वा सात्वापरे हनि ॥ २५ ॥
 उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन हि ॥ तात्कालिकमिति ख्यातं तदन्त्यमुमुक्षुणा ॥ २६ ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ॥ उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २७ ॥
 उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं भुज्यते ॥ दानं प्रतिग्रहो ह्येव स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ २८ ॥
 जाते कुमारैः दहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ॥ हिरण्यधान्यगोवासास्तिलानां गुडसर्पिषाम् ॥ २९ ॥
 मातुलेश्वशुरमित्रे गुरौ गुर्वङ्कनासु च ॥ आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृतामातामहीयदि ॥ ३० ॥
 श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ॥ ३१ ॥
 ग्राममध्ये मृतो यावच्छ्वस्तिष्ठति कस्यचित् ॥ ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥ ३२ ॥
 ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ॥ शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ३३ ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ॥ तावत्कालं बसेत्स्वर्गे भर्तारियानुगच्छति ॥ ३४ ॥
 उपात्तुजातः क्षत्तायां श्वपाक इति कीर्त्यते ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मणस्यरणद्वारे पूयशोणितसंभवे ॥ रुमिरुत्पद्यते यस्तु प्रार्याश्च तत्कथं भवेत् ॥ ३६ ॥
 गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंस्थं स्नानमाचरेत् ॥ त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी अधो नाभ्या विशुध्यति ॥ ३७ ॥
 नाभिकण्ठान्तरोद्धूते व्रणे चोत्पद्यते रुमिः ॥ षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं त्रिरोव्रणे ॥ ३८ ॥
 विधेः प्राथमिकादत्मा द्वितीयो द्विगुणं चरेत् ॥ तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ ३९ ॥
 अपात्रीकरणं त्वातमकृत्तेण शुध्यति ॥ शीतकृत्तेण वा शुद्धिर्न हः सातपनेन वा ॥ ४० ॥

१३) मिताक्षरा ।

(३६) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः

२१) मिताक्षरा । विवादभङ्गार्णवः ।

(३७) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः

२२) निर्णयसिन्धुः । मदनपारिजातः । आचारमयूखः ।

(३८) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः

३५) इदं श्वपाकलक्षणं दशमाध्यायगतैकोनविंशतितमश्लो-

(३९) मिताक्षरा ।

कौकलक्षणात् तथा चामरकोशोक्तलक्षणाद्भिन्नं वर्तते ।

अतिपश्यन्तिमुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ॥ तस्मात्प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रापितं भुवि ॥ ४१ ॥
 वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमनन्तयेत् ॥ ४२ ॥
 यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ॥ अतिस्मृत्यविरोधेने देशदृष्टः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ॥ तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥ ४४ ॥
 लेख्यं यत्र न विद्येत न मुक्तिर्न च साक्षिणः ॥ न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥ ४५ ॥
 उभयाभ्यां र्थे तेनैव मया ह्यमुकसूनुना ॥ लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकः स्वं तु तल्लिखेत् ॥ ४६ ॥
 शोधयेत्तच्चच्छन्देन वेदयेद्भनिकं नृपे ॥ सराङ्गार्णचतुर्भांगं दाप्यंतस्य च तद्धनम् ॥ ४७ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ॥ उपवासेन दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ १ ॥
 आदिष्टीनोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ॥ समाभितूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २ ॥
 यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्याराजानमाह्वयेत् ॥ ३ ॥
 राज्ञस्तथा सुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥ ४ ॥
 षण्ढान्धबधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ॥ विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ ५ ॥
 वसवः पितरो ज्ञेयारुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ॥ प्रपितामहास्तथा दिव्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ६ ॥
 अविद्वान्प्रतिगृह्णानो भस्मी भवति दारुवत् ॥ ७ ॥
 सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविर्वर्जितैः ॥ भवितव्यं भवद्भिर्नः श्वोभूतेऽश्वकर्मणि ॥ ८ ॥
 दद्यान्निर्म्यः परेभ्यस्तु जीवेष्वेन्द्रितयं यदि ॥ ९ ॥
 आशौचे च व्यतिक्रान्तेनामकर्मविधीयते ॥ १० ॥
 बृद्धः शौचघृते लुप्तप्रत्याख्याता भिषक् क्रियः ॥ आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्विष्यनशनाम्बुभिः ॥ ११ ॥
 तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थि संचयः ॥ तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थेऽश्राद्धमाचरेत् ॥ १२ ॥
 अस्वर्ग्या ह्यहुतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥ १३ ॥
 ब्रह्मचर्यचरे ह्यपि प्रविशेद्वाहुताशनम् ॥ १४ ॥
 मातापित्रो रूपाभ्यां चार्ययो रौर्ध्वदेहिकम् ॥ कुर्वन्मातामहस्यापि ब्रतीनश्नयेत्तत्रात् ॥ १५ ॥
 इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूस्ततः ॥ १६ ॥

॥ मिताक्षरा ॥

अकामतस्त्वहोरात्रं शेषेषु पवसेदहः ॥ १ ॥
 मानुषास्थि शवविष्टारे तोमूत्रार्तववसा ॥ स्वेदाश्रुवूषिकाश्लेष्ममद्यं चामेभ्यमुच्यते ॥ २ ॥
 विष्णोर्हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति चक्रमान् ॥ ३ ॥

सभासदश्चेतत्रस्मृतिशास्त्रविदःस्थिताः ॥ यथालेख्यविधौतद्वत्स्वहस्तदधुरेवते ॥ ४ ॥
 निष्केतुसत्यवचनं द्विनिष्केपादलम्बनम् ॥ त्रिकादर्वाकृतुपुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥ ५ ॥
 विभक्तावाविभक्तावासपिण्डाः स्थावरेसमाः ॥ एकोत्सनीशः सर्वत्रदानाधमनविक्रयः ॥ ६ ॥
 वाक्पाठप्येयएवोक्तप्रतिलोमानुलोमतः ॥ ७ ॥
 ब्राह्मणस्यवधेमौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने ॥ ललाटेवाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेनतु ॥ ८ ॥
 सूतकेतुकुलस्यान्मदोषमनुरब्रवीत् ॥ ९ ॥
 बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ॥ यद्येकोघातयेत्तत्र सर्वेतेघातकाः स्मृताः ॥ १० ॥
 ततोमुसलमादाय सकृद्वन्यात्तत्स्वयम् ॥ ११ ॥
 एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु दद्याद्बृहद् ॥ अतिसातपननामश्वपाकमपिशोधयेत् ॥ १२ ॥
 विद्वद्विभनृपस्त्रीणानेभ्यतेकेशवापनम् ॥ ऋतेमहापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥ १३ ॥

॥ संस्कारकौस्तुभः ॥

सर्वदेशेषु पूर्वाह्णं मुख्यं स्यादुपनायनम् ॥ मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे च गार्हितम् ॥ १ ॥
 विवाहेनाधिकारेण ज्येष्ठकन्योत्थितायदा ॥ तदनुज्ञां विना चापि कनिष्ठा मुद्गहेत्तदा ॥ २ ॥
 शर्मदेवश्च विप्रस्य वर्मराजा च भूभुजः ॥ गुप्तोदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥ ३ ॥
 चाण्डालान् द्विजो भुक्ताः सस्यक् चान्द्रायणं चरेत् ॥ बुद्धिपूर्वतुल्लादं पुनः संस्कारमेव च ॥ ४ ॥
 प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत् ॥ यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५ ॥
 चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्तागान्धर्वराक्षसौ ॥ ६ ॥

॥ नारायणभट्टकृतप्रयोगरत्नम् ॥

जातकर्मादि संस्काराः स्वकालेन भवन्ति चेत् ॥ चौलादर्वाक् प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥ १ ॥[†]
 लेखामात्रस्तु दृश्येतरश्मिभिस्तु समन्वितः ॥ उदितं तु विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥*

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसंधानम् ॥ नरकं पीडने चास्य तत्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥ १ ॥
 ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भेऽप्यवस्थिताः ॥ वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हितः ॥ २ ॥
 ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च विन्दति ॥ तेन चानृणतां याति पितृणां जीवतां सुखम् ॥ ३ ॥
 पाण्मासिकेऽपि काले तु भ्रान्तिः संजायते नृणाम् ॥ धात्राक्षराणि स्पृष्टानि यत्रारूढान्यतः पुरा ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि ब्रह्मिन् नैव प्रयोजयेत् ॥ कामी च खलु धर्मार्थदद्यात्पापीयसेऽल्पकम् ॥ ५ ॥
 धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशो र्थे तदनर्थकम् ॥ ६ ॥

सर्वत्रादायकं राजाहरेद्रक्षस्ववर्जितम् ॥ अदायकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥ ७ ॥
 विरोधेतु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति ॥ ८ ॥
 ऋतुस्माता तु याभार्याभर्तारं नोपगच्छति ॥ तां ग्राममध्ये विख्याप्य भूणर्घ्यां विनिवासयेत् ॥ ९ ॥
 स्वच्छन्दगाचयानारीतस्यास्त्यागो विधीयते ॥ न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्न चैवाङ्गविकर्तनम् ॥ १० ॥
 स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याविवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ॥ न वधं न च वैरूप्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥ ११ ॥
 दानात्प्रभृति यातुस्याद्यावदायुःपतिव्रता ॥ सा भर्तृलोकमामोति यथैवारुन्धती तथा ॥ २१ ॥
 यल्लब्धं लभकाले तु स्वजात्याकन्यया सह ॥ कन्यागतं तु तद्विद्याच्छुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥ १३ ॥
 वैवाहिकं तु तद्विद्याद्धार्यया यत्समागतम् ॥ धनमेवं विधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ १४ ॥
 आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ॥ तस्मिन्कर्मणि ततश्चैनं प्रसादः स्वामिना रुनः ॥ १५ ॥
 न त्रलब्धं तु यत्किंचिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ॥ ध्वजादृतं भवेद्यच्च विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥ १६ ॥
 संग्रामादादृतं यत्तु विद्राव्यद्विषतां बलम् ॥ त्वाम्यर्थं जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजादृतमुच्यते ॥ १७ ॥

॥ व्यवहारतत्त्वम् ॥

नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणब्रुवः स्मृतः ॥ १ ॥

॥ दायकमसंग्रहः ॥

पतितस्तु सुतः स्त्रीवः पङ्कश्वोन्मत्तकोजडः ॥ अन्धोऽचिकित्सरोगार्तो भर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥ १ ॥
 सामान्यं पुत्रकन्याधिः सर्वस्वं न्याययाचितम् ॥ अदेयान्याहुरष्टैव यश्चाप्यत्यै प्रतिश्रुतम् ॥ २ ॥

॥ दायतत्त्वम् ॥

राजालब्ध्वानि धिदद्याद्विज्ञेभ्योऽर्धद्विजः पुनः ॥ विद्वानशेषमादद्यात्सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ १ ॥
 इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ॥ अनिवेदितविज्ञातादाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ २ ॥

श्रीमद्भागवते

३ स्कन्धे १ अध्याये ३६ श्लोक टीकायां

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ॥ मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिविधास्यति ॥ १ ॥

॥ शङ्करविजये प्रथमप्रकरणे ॥

पूज्येषु सेवकानीचाः पुण्यमार्गक्रियानुगाः ॥ तत्तदेव पदं चापुर्यथा जातिकुलस्थितिः ॥ १ ॥
 विप्राणां दैवतशंभुः क्षत्रियाणां तु माधवः ॥ वैश्यानां तु भवेद्ब्रह्मा शूद्राणां गणनायकः ॥ २ ॥*

* ब्राह्मणेन शिवः शिवतत्त्वविदासेवितव्यः । क्षत्रियादिना तु तत्तत्त्वविदेति निरवयवं मनुस्मृत्येतदितरथा कर्तुमशक्यत्वात् । परन्तु क्षीणे पुण्ये लघुधर्मतया क्लेशभाजि कलियुगे परस्पररागादिप्रस्तेषु ब्राह्मणादिषु सत्यज्ञानशून्येषु निगमाचारपरित्यक्तेषु लोकप्रवृत्तिः काचिदासीत् ॥ २ ॥

॥ मयूखाः ॥

॥ संस्कारमयूखः ॥

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ॥ १ ॥

ततोऽन्वप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ॥ अष्टमे वाथ कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं गृहे ॥ २ ॥

तिस्रो वर्णानि पूर्वेण द्वे तथैकाग्र्यं यथाक्रमम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वाशूद्रजन्मनः ॥ ३ ॥

अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः ॥ सहाधिकारसिद्ध्यर्थं महवक्ष्यामि शौनक ॥ ४ ॥

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दनं योजयेत् ॥ ५ ॥

॥ २ ॥ आचारमयूखः ॥

यस्मिन्देशे तु यत्तु यथाचयत्रैव मृत्तिका ॥ सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥ १ ॥

मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु ॥ मृदः पञ्चदशामध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥ २ ॥

नष्पीड्य स्नानवस्त्रं पश्चात्सन्ध्यां समाचरेत् ॥ अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्या फलं भवेत् ॥ ३ ॥

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ॥ मन्त्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ ४ ॥

वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं सदा जपेत् ॥ तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ ५ ॥

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन ॥ अन्यत्र दधिसक्ता ज्यपल्लक्षीरमध्वपः ॥ ६ ॥

स्त्रीणां च प्रेक्षणात्स्पर्शान्न ह्यस्य शृंगारभाषणात् ॥ स्पन्दते ब्रह्मचर्यं च न दोषश्चतुसंगमात् ॥ ७ ॥†

ऋतौ तु गर्भशक्तिवत्स्नानं मैथुनिनः स्मृतं ॥ अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ ८ ॥

॥ ४ ॥ श्राद्धमयूखः ॥

मुन्यन्तं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ॥ मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधियत् ॥ १ ॥

कलूढादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥ तन्मा द्विद्वानैव दद्यान् यच्चैव च दापयेत् ॥ २ ॥

॥ ६ ॥ व्यवहारमयूखः ॥

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवापुः सपिण्डता ॥ पञ्चमीसप्तमीचैव गोत्रं तु पालकस्य च ॥ १ ॥

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिताश्च तर्थाक्षिणी ॥ अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ २ ॥

॥ १० ॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

पतत्यर्धशरीरस्य भार्या यस्य सुरापिबेत् ॥ पतिर्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १ ॥

यो यस्य हि स्याद्रव्याणि ज्ञानतो ऽ ज्ञानतो ऽ पिवा ॥ एतस्योत्पादयेत्तुर्धिराज्ञां दद्याच्च तत्समम् ॥ २ ॥

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्रतम् ॥ ३ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिः सर्पिः कुशोदकम् ॥ स्नात्वा पीत्वा च कृत्वा च रुमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥

असत्पतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः ॥ नक्षत्रैर्जावते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते ॥ ५ ॥

अटव्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्रनष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्वा विधीयते ॥ ६ ॥

अपां द्रवैर्विप्रस्कुर्याच्चैव सचैलकम् ॥ गायत्र्याष्टशतं जाप्यं स्नानमेतत्समाचरेत् ॥ ७ ॥

† समयमयूखः

देशकालंसमासाद्यावस्थानात्मनस्तथा ॥ धर्मशौचेवतिष्ठेत्तनकुर्याद्विधेयधारणम् ॥ ८ ॥
 त्रिरात्रंवाप्युपवसेम्यहंनिःपर्वणीभवेत् ॥ तथैवाभसिनस्तुत्रिःपठेदघमर्षणम् ॥ ९ ॥
 यदह्नाकुरुतेपापंकर्मणामनसागिरा ॥ आसोनःपश्चिमांसंभ्यामाणायामैर्निहन्ति तैः ॥ १० ॥

॥ वृद्धमनुः ॥

॥ स्मृतिचन्द्रिका ॥

प्रतिश्रुत्यनकुर्याद्यःसकार्यःस्यादलादपि ॥ सचेन्नकुर्यात्तत्कर्मप्रामुयाद्विशतं दमम् ॥ १ ॥
 पथिविक्रीयतद्वाण्डवणिकृशृत्येत्यजेद्यदि ॥ अथतस्यापिदेयस्याद्भूतेरर्थलभेतसः ॥ २ ॥
 योभाटयिवाशकटनीत्वाचान्यत्रगच्छति ॥ भाटंनदद्याद्वाप्यःस्यादरुद्धस्यापिभाटकम् ॥ ३ ॥
 स्थापिताचैवमर्यादामुभयोर्धामयोस्तथा ॥ अतिक्रामन्तियेपापास्तेदण्ड्याद्विशतं दमम् ॥ ४ ॥
 अपुत्राशयनंभर्तुःपालयन्तीव्रतेस्थिता ॥ पत्न्येवदद्यात्तत्पिण्डंरुत्समंशंलभेतच ॥ ५ ॥
 कुर्यादनुपगतोपिश्राद्धमेकोह्यःसुतः ॥ पितृयज्ञाहुतिपाणौजुहुयाद्वास्त्रणस्यसः ॥ ६ ॥
 यस्यामस्तरिवर्यातिपितरस्तामुपासते ॥ तिथितेभ्योयतोदत्तोऽपराद्धःस्वयंभुवा ॥ ७ ॥
 मध्येवायदिवाप्यन्तेयत्रकर्म्यारविर्नजेत् ॥ पक्षःसकालःसंपूर्णःश्राद्धंतत्रविधीयते ॥ ८ ॥
 ऋतुकालेनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंकचित् ॥ तत्रगच्छन्समाप्नोतिस्त्रिनिष्ठंफलमेवच ॥ ९ ॥
 स्वयंधौतेनकर्तव्याःक्रियाधर्म्याविपश्चिता ॥ १० ॥
 समाहितोपलिप्तेतुद्धारिकुर्वीतमण्डले ॥ ननियुक्तःशिरोवर्ज्यमाल्यंशिरसिवेष्टयेत् ॥ ११ ॥
 अनुष्ठितं तथादेवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ॥ नानुष्ठितंमनुष्यैस्तदुक्तं कर्मसमाचरेत् ॥ १२ ॥
 खादिरस्यकरंजस्यकदंबस्यतथैवच ॥ अर्कस्यकरवीरस्यकुटजस्यविशेषतः ॥ १३ ॥
 पक्षादौचरवौषष्ट्यांरिक्तायांचतथातिथौ ॥ तैलेनाभ्यञ्जमानस्तुधनायुभ्यामिहीयते ॥ १४ ॥
 अन्यायोपात्तचित्तस्यपतितस्यचवार्धुषे ॥ नस्नायादुदपानेषुस्नात्वाकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ १५ ॥
 धृतेजन्मनिसंक्रान्तौश्राद्धेजन्मदिनेतथा ॥ अस्पृश्यस्पर्शनेचैव नस्नायादुष्णवारिणा ॥ १६ ॥
 संक्रान्त्यांभानुचारेचसमम्यांराहुदर्शने ॥ आरोग्यपुत्रेमित्रार्थीनस्नायादुष्णवारिणा ॥ १७ ॥
 सगोहृत्याकृतं पापं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ १८ ॥
 षडोद्गारंजपन्विप्रोगायत्रीमनसाशुचिः ॥ अनेकजन्मजैः पापैर्मुच्यतेनात्र संशयः ॥ १९ ॥

- (२) पराशरमाधवः । व्यवहारमयूखः
 (५) शूद्रकमलाकरः । पराशरमाधवः । निर्णय
 सिन्धुः । मिताक्षरा
 (६) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।
 (७) श्राद्धहेमाद्रिः । निर्णयसिन्धुः

- (८) निर्णयसिन्धुः । श्राद्धहेमाद्रिः
 (९) श्राद्धहेमाद्रिः । पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।
 (११) निर्णयसिन्धुः
 (१५) श्राद्धहेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । मिताक्षरा ।
 (१६) हेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । निर्णयसिन्धुः । आचारमयूखः ।

तिस्रोव्याहृतयःपूर्वषडोङ्कारसमन्वितः ॥ पुनःसंहृत्यचौङ्कारमन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥ २० ॥
 सौङ्कारचतुरावृत्त्यविज्ञेयासाशताक्षरा ॥ शताक्षरांसमावर्त्यसर्ववेदफलंलभेत् ॥ २१ ॥
 एतयाज्ञातयानित्यंवाङ्मयंविदितंभवेत् ॥ उपासितंभवेत्तेनविश्वंभुवनसमकम् ॥ २२ ॥
 यथायोधनहस्तेभ्योराज्यंगच्छतिधार्मिकः ॥ एवंपतिलसमायुक्तंजलंप्रेतेषुगच्छति ॥ २३ ॥
 एकैकस्यतिलैर्मिश्रान्त्रिंसीकृत्वाजलाञ्जलिम् ॥ यावज्जीवकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यति ॥ २४ ॥
 इहजन्मकृतंपापमन्यजन्मकृतंचयत् ॥ अङ्कारकचतुर्दश्यांतर्पयंस्तद्यपोहति ॥ २५ ॥
 नपिबेन्चभुञ्जीतद्विजःसव्येनपाणिना ॥ नैकहस्तेनचजलंशूदेणार्वाजितंपिबेत् ॥ २६ ॥
 पिबतोयत्पतेत्तोयंभोजनेमुखनिःसृतं ॥ अभोज्यन्तद्भवंदन्नंभोक्ताभुञ्जीतकिल्बिषी ॥ २७ ॥
 पीतावशेषितंकृत्वाब्राह्मणःपुनरापिबेत् ॥ त्रिरात्रंतुव्रतंकुर्याद्दामहस्तेनवापुनः ॥ २८ ॥

॥ श्राद्धहेमाद्रिः ॥

श्रवणाश्विधनिष्ठाद्दार्दनागदैवतमस्तके ॥ यद्यमारविवारेणव्यतीपातःसउच्यते ॥ १ ॥
 यश्ववाकुरुतेवाचंयश्वमीमांस्यतेऽश्वरं ॥ यश्ववेत्यात्मकैवल्यंपङ्क्तिपावनपावनाः ॥ २ ॥
 यांकांचित्सरितंप्राप्यकृष्णपक्षेचतुर्दशी ॥ यमुनायाविशेषेणब्राह्मणोनियतेन्द्रियः ॥ ३ ॥
 हिरण्यवैश्वदेवेतुदद्याद्वैदक्षिणांबुधः ॥ पित्रेतुरजतंदेयंशक्त्याभूमिगवादिकम् ॥ ४ ॥
 प्रोषितस्ययदाकालोगतश्चेद्वादशादिकः ॥ प्रामेत्रयोदशेवर्षेमेतकार्याणिकारयत् ॥ ५ ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

चण्डालादेस्तुसंस्पर्शवारुणंस्नानमेवहि ॥ इतराणितुचत्वारियथायोग्यंस्मृतानिह ॥ १ ॥
 मनुष्यतर्पणेचैवस्नानंवस्त्रादिपीडने ॥ निवीतीस्तूभयेविप्रस्तथामूत्रपुरीषयोः ॥ २ ॥
 वस्त्रत्रिगुणितंयस्तुनिष्पीडयतिमूढधीः ॥ वृथास्नानंभवेत्तस्ययच्चैवादशमन्बुभिः ॥ ३ ॥
 और्ध्वपुण्ड्रोभृदाधार्योयतिनाचविशेषतः ॥ भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषा ॥ ४ ॥

॥ शूद्रकमलाकरः ॥

विधवाकारयेच्छ्राद्धंयथाकालमतद्दिता ॥ स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यःस्वपितृभ्यस्तथैवच ॥ १ ॥

(२३) श्राद्धहेमाद्रिः ।

(२७) पराशरमाधवः । आचारमयूखः ।

(२४) श्राद्धहेमाद्रिः ।

(२८) पराशरमाधवः । आचारमयूखः

(२५) श्राद्धहेमाद्रिः । आचारमयूखः ।

(१) श्राद्धमयूखः

(२६) शूद्रकमलाकरः । पराशरमाधवः ।

(६) निर्णयसिन्धुः । श्राद्धमयूखः

आचारमयूखः ।

संस्थितेपक्षिणीरात्रिदौहित्रेभगिनीसुते ॥ संस्कृतेतुत्रिरात्रंस्यादितिधर्मोव्यवस्थितः ॥ २ ॥

पित्रोःस्वसरितश्चपक्षिणीपक्षयन्निशाम ॥ ३ ॥

भगिन्यांसंस्कृतायांतुभ्रातर्यपिचसंस्कृते ॥ मित्रेजामातरिमेतेदौहित्रेभगिनीसुते ॥ ४ ॥

शालकंतत्सुतेचैवसद्यःस्नानेनशुध्यति ॥ ५ ॥

षण्दंतुब्राह्मणंहत्वाशुद्रहत्याव्रतंचरेत् ॥ ६ ॥

शूद्रकन्यांसमुत्पन्नोब्राह्मणेनतुसंस्कृतः ॥ अपरोनापितःप्रोक्तःशूद्रधर्माधिकोपिसः ॥ ७ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

यदितस्मिन्दाप्यमानेभवेन्मोषेतुसंशयः ॥ मुषितःशपथंदाप्योबन्धुभिर्वापिसाधयेत् ॥ १ ॥

नप्रातर्नप्रदोषश्चसन्ध्याकालोतिकालहि ॥ मुख्यकालेनुकरूपश्चसर्वस्मिन्कर्मणिस्पृतः ॥ २ ॥

पोत्वायोऽशनमश्रीयात्पात्रेदत्तमर्हितम् ॥ भार्याभृतकदासेभ्यउच्छिष्टंशेषयत्ततः ॥ ३ ॥

अनिन्दन्भक्षयेन्निव्यंवाग्यतोन्मकुत्सयन् ॥ पञ्चग्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्यायनंमहतम् ॥ ४ ॥

महानद्यन्तरंयत्रगिरिर्विव्यवधायकः ॥ वाचोयत्रविभिद्यन्तेतद्देशान्तरमुच्यते ॥ ५ ॥

पित्रोरुपशमेस्त्रीणामूढानांतृकथंभवेत् ॥ त्रिरात्रेणैवशुद्धिःस्यादित्याहभगवान्यमः ॥ ६ ॥

नभस्यस्यापरःपक्षीयत्रकन्यांव्रजेद्विः ॥ समहालयसंज्ञःस्याद्भजच्छायाह्वयस्तथा ॥ ७ ॥

समहस्तेनदण्डेनत्रिशद्वण्डनिवर्तनम् ॥ तान्येवदशगोचर्मदातापापैःप्रमुच्यते ॥ ८ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिग्रहणंतदा ॥ उपाकर्मनकुर्वीतपरतश्चेन्नदोषभाक् ॥ १ ॥

एकमातृजयोरैकवत्सेरपुरुषस्त्रियोः ॥ नसानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते ॥ २ ॥

पितापितामहोभ्राताज्ञातयोगोत्रजायजाः ॥ उपायनेधिकारीस्यात्पूर्वाभावेपरःपरः ॥ ३ ॥

जीवन्यदिसमागच्छेद्धृतकुंभेनिमज्ज्यच ॥ उद्धृत्यस्नानंयत्वास्यजातकर्मादिकारयेत् ॥ ४ ॥

सप्तम्यांभानुवारेचमातापिश्रोभृतेहनि ॥ तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेत्पितृघातकः ॥ ५ ॥

तैलाभ्यंगोनाकवारैनभौमेनोसंक्रान्तौवैधृतौविष्टिषष्ठयोः ॥ पर्वत्पृष्ठम्यांचनेष्टःसहृष्टःप्रोक्तान्मुक्तावासरेसूर्यसूतोः ॥ ६ ॥

लुषात्वस्त्रीयतत्पुत्रज्ञातिसंबन्धिबान्धवाः ॥ पुत्राभावेतुकुर्वीरन्सपिण्डान्तंयथाविधि ॥ ७ ॥

श्राद्धंकरिष्यन्कृत्वावाभुक्त्वावापिनिर्मात्रतः ॥ उपीष्यचतथाभुक्त्वानोपेयाच्चक्रतावपि ॥ ८ ॥

निमज्ज्यविप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनंक्षुरं ॥ प्रमत्तांचत्वाभ्यायंक्रोधशौचेतथानृतं ॥ ९ ॥

शू०क० (२) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

शू०क० (३) पराशरमाधवः

शू०क० (४) पराशरमाधवे (बृहन्मनुः) निर्णयसिन्धुः

शू०क० (५) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

प०मा० (४) आचारमयूखः

प०मा० (५) विवादभट्टार्णवः

प०मा० (६) निर्णयसिन्धुः

नि०सि० (१) प्रयोगपारिजातकः ।

नि०सि० (२) संस्कारकौस्तुभः ।

नि०सि० (४) हेमाद्रिः । आर्यमयूखः

नि०सि० (९) आर्यमयूखः

मृन्मयदारुजपात्रमयःपात्रंचयद्भवेत् ॥ राजतंदैविकेकार्ये शिलापात्रंचवर्जयेत् ॥ १० ॥
 अमृतमृतमाकर्ण्यकृतंयस्यौर्ध्वदेहिकं ॥ प्रायश्चित्तमसौस्मार्तकृत्वाग्नीनादधीतच ॥ ११ ॥
 द्वादशाहव्रतंचर्यात्रिरात्रमथवास्यतु ॥ स्नात्वोद्देततांभार्यामन्यांवातदभावतः ॥ १२ ॥
 अग्नीनाधायविधिवद्वात्यस्तोमेनवायजेत् ॥ अथैन्द्राग्नेनपशुनागिरिगत्वाचतत्रतु ॥ १३ ॥
 क्लीबाद्यानोदकंकुर्युस्तेनावात्याविधार्मणः ॥ गर्भभर्तृदुहश्चैवसुराप्यश्चैवयोषितः ॥ १४ ॥
 दशाहस्यान्तरोयस्यगङ्गातोयेऽस्थिमज्जति ॥ गयायांमरणंयादक्तादक्फलमवामुयात् ॥ १५ ॥
 द्वादशेहनिविप्राणामाशौचान्तेचभूभुजां ॥ वैश्यानान्तुत्रिपक्षादावथवास्यात्सपिण्डनं ॥ १६ ॥

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

ब्रह्मदायागतांभूर्मेहरेयुर्ब्राह्मणीसुताः ॥ गृहंद्वितयःसर्वे तथाक्षत्रंक्रमागतं ॥ १ ॥

॥ श्राद्धमयूखः ॥

शुक्लाःसमुन्नतःश्रेष्ठास्तथापद्योत्पलानितु ॥ गन्धरूपोपयुक्तानिऋतुकालोद्भवानिच ॥ १ ॥
 जपादिकुसुमंरिण्ठीरूपिकासुकुरण्टिका ॥ पुष्पाणिवर्जनीयानिश्चाद्धेकमणिनित्यशः ॥ २ ॥

॥ व्यवहारमयूखः ॥

प्रमादान्नाशितंदाप्यःसमहिद्रोहनाशितं ॥ नतुदाप्योद्धतंचोरैर्दग्धमूढंजलेनवा ॥ १ ॥

॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

पतितान्यश्वपाकेनसंसृष्टाचेद्रजस्वला ॥ तान्यहानिव्यतिक्रम्यप्रायश्चित्तंसमाचरेत् ॥ १ ॥
 मयमेऽह्नित्रिरात्रंस्याद्वितीयेद्यहमेवतु ॥ अहोरात्रंवृतीयेऽह्निचतुर्थेनक्तमेवच ॥ २ ॥

॥ बृहन्मनुः ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

त्रयोदश्यान्तुसप्तम्यांचतुर्थ्यामर्धरात्रतः ॥ अर्वाक्नाभ्ययनंकुर्यादिच्छेत्तस्यपरायणम् ॥ १ ॥
 रात्रौयामद्वयादर्वाक्यदिपश्येन्नयोदशीम् ॥ सारात्रिःसर्वकर्मघ्नीशङ्कराराधनंविना ॥ २ ॥

शूद्रकमलाकरः

जीवजातोयदिततोष्टतःसूतकमेवतु ॥ सूतकंसकलमातुःपित्रादीनांत्रिरात्रकम् ॥ १ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

समानोदकभावस्तुनिवर्तेताचतुर्दश ॥ जप्पनामस्मृतेरेकेतत्परंगोत्रमुच्यते ॥ १ ॥
 आषाढीमर्वाधिकृत्वापञ्चमपक्षमाश्रिताः ॥ काङ्क्षन्तिपितरःक्लिष्टाअन्नमप्यन्वहंजलम् ॥ २ ॥
 तस्मात्तत्रैवदातव्यंदत्तमन्यत्रनिष्फलम् ॥ आषाढीमर्वाधिकृत्वायःपक्षःपञ्चमोभवेत् ॥ ३ ॥
 तत्रश्राद्धंमकुर्वीतकन्यास्थोऽर्कोभवेन्नवा ॥ ४ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

असंबन्धाभवेन्मातुःपिण्डेनैवोदकेनवा ॥ साविवाह्याद्विजातीनांत्रिगोत्रान्तरिताचया ॥ १ ॥
 श्वश्रूदपनिताभ्यान्त्यामृताश्चेद्विजमन्दिरे ॥ शौचंतत्रप्रवक्ष्यामिमनुनाभाषितंयथा ॥ २ ॥
 दशरात्राच्छुनिमृतेमासाच्छूदेभवेच्छुचिः ॥ द्वाभ्यान्तुपतितेगेहमन्त्योमासाचतुष्टयान् ॥ ३ ॥
 अत्यन्तवर्जयेद्देहमित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ ४ ॥

॥ मिताक्षराः ॥

दशाभ्यन्तरेबालेप्रमीतितस्यबान्धवैः ॥ शावाशौचंनकर्तव्यंसूत्याशौचंविधीयते ॥ १ ॥

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

देशनामनदीभेदान्निकटेपिभवेद्यदि ॥ तत्तुदेशान्तरंप्रोक्तंस्वयमेवस्वयंभुवा ॥ १ ॥
 दशरात्रेणयावार्तायत्रनश्रूयतेऽथवा ॥ गुरोःशिष्येपितुःपुत्रेदंषत्योःस्वामिश्रूययोः ॥ २ ॥
 एकोदरेजीवतितुसापत्नोनलभेद्धनं ॥ स्थावरेष्वेवमेवस्यात्तदभावेनभेतवै ॥ ३ ॥

॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

मातुर्मातृगमनेपितुर्मातृगमनेतथा ॥ एतास्त्वकामतोगत्वाद्विजश्रान्द्रायणंचरेत् ॥ १ ॥

॥ समाप्तम् ॥

मेधातिथिपाठभेदाः

चिन्हानि

मे० १=मुद्रितपुस्तकम् ।

मे० २=वङ्गपुस्तकम् ।

पङ्क्तिः	मे० १	मे० २	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
	अध्यायः १					
१४	शास्त्रकात्स्न्येन	शास्त्रकात्स्न्येनपर्या- लोचनावसेयोऽर्थोबु- द्धिगोचरमावहति ।	५	२२	धर्मादिना	धर्महीना ।
१६	तत्तूक्तमपि	यत्तूक्तमपि ।	६	४	लक्षणयायोग्यतया	लक्षणयोग्यतया
१७	निश्चयोनास्तिना- स्तीति	निश्चयोऽस्तिनास्तीति ।	५	५	तत्तेन	तेन
१८	अर्थसंशयेऽपि	अर्थसंशयेऽपि ।	७	७	एवंचैत्यवन्दना-	एवंचैत्येवंहनना-
२१	सिद्धौ	सिद्धेः ।	६	७	दावपि	दावपि
२१	सिद्धिः	सिद्धेः ।	७	६	कतमे	कताये
२३	चावेद्यते	चवेद्यते ।	७	६	अभयंसहस्र	अयंसहस्र
२३	चाव्युत्पन्न	चव्युत्पन्न ।			आहवनीयोपस्थाने	आहवनीयमुपतिष्ठते
२०	अनेकार्थवाद	नचार्थवाद ।	७	६	दामि	ददामि
२१	पुरुषार्थोपयोगी	पुरुषोपयोगी ।	१२	कुमारिः	पक्षः	कुशादिलून(वा)नून- पक्षः । (अस्पष्टम्)
४	अदिश	उपदेश ।	१३	स्वयंभुवा	स्वयंभुवो ।	
	भरुन्निमप्रतिमत्वं	उत्पत्तिमप्रतिमत्वं ।	१८	पाताः	याताः	
	प्रयोजनान्	प्रयोजनान्दर्शयन् ।	२०	अन्यतो	पातान् ।	
४	शब्दादितरैरविहिते	शब्दान्तिमैः ।	२४	अभिलष्य	अभिलक्ष्य	
१०	त्यागेनयदृच्छया	त्यागेननयदृच्छया ।	२७	भेदो	वेदो ।	
११	नह्यकुशलः	नह्यकुशलः ।	२९	महत्त्वस्यपतेन	महत्त्वख्यापनेन ।	
१२	आसनेन	अथवा आसनेन	३०	नस्तस्य	यस्तस्य	
१३	विशेषणम्	विशेषणेन ।	८	१	क्रियेति	क्रियते ।
	कुशलप्रश्नानुरूप	कुशलश्चानुरूप			परिस्पन्दमान	परिस्पन्दमान
	अविक्षिप्त	अनिक्षिप्त ।	३	पारमार्थिकोऽर्थो	पारमार्थिको	
१५	निवृत्तौ	प्रतिपत्तौ ।	४	सनतत्त्वार्थो	सएवचार्थो ।	
	अनवधारणे	अवधारणे ।	८	प्रतीयमानैकवाक्य-	प्रतीयमानैककर्तावभ्येत	
२१	तपोविशेषात्	तयोर्विशेषात् ।			ताबोधने	
२३	वाक्यपक्षे	वाक्यपक्षे ।	१३	शक्तत्वमनुब्रूहि	शक्तिमनुब्रूहि ।	
५ १६	वीर्याद भगशब्दः	वीर्यादिषु ।	९	८	शब्दत्वं	मष्टत्वं
	मनः	मनोः			चाविरुद्धं	चापिविरुद्धं ।
१७	चित्सृषु चतसृषु ।	ज्ञातिषु जातिषु ।	१०	समुयास्यते	समासज्ञः	
	अवरोधार्थ	अवबोधार्थ ।	१३	अत्रोच्यते	सोपपाद्यते	
१९	वैदेहिक	वैदेहिक ।	१४	अत्राहअत्रपरि-	तत्राहंकारमत्रप-	
२१	ततज्जातीया	तेनतज्जातीया ।			हरन्ति	रिहरति ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
४१	२०	धनुराकारताऽधि- कास्य	धनुराकारतावाकस्य
४१	२१	भूम्यन्तरिक्ष	भोमान्तरिक्ष
	२१	केतव	कुत
४२	८	सिंहव्याघ्रादयः	हिंसाव्याघ्रादयः
४३	२	प्रकारप्रत्ययपरामर्शः	प्रकारपरामर्शः
	३	मुत्पत्तुं	मुत्पन्नं
	१८	स्वभावतोहिंस्रम हिंस्रवा	स्वभावात्तादृशंवा
	१९	यत्रेदंयक्षरक्षादि	यथेदंजक्षतइत्यादि
	२०	क्षणनाद्रक्षासि	क्षणाद्रक्षणाद्वारक्षासि
४४	२८	मग्न्ययादित्यादिताप	मग्न्यादिना
४५	९	उद्भिजाः	उद्भिजा
	९	जायन्ते	जायन्ते प्ररोहन्ति
४६	३	वृक्षेभ्यश्च अभिधानं	वृक्षेभ्यश्चौषधिभ्यश्च विधानानां
	५	स्तम्भे	स्तम्भं
	१८	वाकंचित्	चोच्यं
४७	३	दुःखादि	दुःखात्मिकादि
	"	अधर्म	धर्म
४८	१७	शताद्रष्टव्यः	शताद्रष्टव्यः
	१८	अनन्ताः	असंख्याः
४९	१९	सुस्थे	स्वस्थे
	२०	स्वस्थे	स्वास्थ्यं
	२२	संबंधानुथवादेव	संबंधानुभवादेव
	३२	निवृत्तिः	अभिनिवृत्तिः
५०	१५	कुटुम्बभूतं	जगद् (वा'द्व') कं पंच भूतम्
	१७	चैतस्य	अचैतन्यात्प्रधानस्य
५१	४	मूर्तस्य	भूतस्य
	७	वास	वासि
	"	नाम	नवा
	८	निरूपयोगिशरीरं	तदात्नीमुपभोगशरीरं
	१२	तच्च	तत्र
	"	भूतेन्द्रियवर्गः	बुद्धीन्द्रियवर्गः एकः
	१२	तच्छरीरं	तदस्यशरीरं
१३, १४	अधिवासितं	अधिवासितं	
५२	३	बीजं	जन्तोः
	४	संसृष्टः	तेनसंसृष्टः
५३	१५	मनस्कतादिगुणः	मनस्कामादिगुणः
	"	अर्हवतिः	अवहितान्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
१७	१७	अध्ययनाविरा माय	अध्ययनादिभावाधि गमाय.
५३	१७	एषचेदशोमहाम्	एषाचेदशमाहात्म्यम्
	८	मनुः	यत्
	"	उपाध्यायः	अप्युपाध्यायः
५४	६	अध्यापयिष्यति	व्याख्यास्यति
	७	शास्त्रस्यैतदा	शास्त्रस्यतदा
५४	८	स्वभाव	प्रभावः
	१०	शास्त्रे	शास्त्रं
५५	६, ७	अथवा . . अन्वयेन	एकस्मिन्व्यवहारध- र्मान्वये
	७	तं	तेषां
	२७	संपद्यन्ते	पश्यन्ते
५७	४	नैसर्गिककर्म	नैसर्गिककम्प
	५	अविकृतं	व्यक्तं
	७	प्रभेषुभूतिषु	प्रलयेष
	२५	मासयो	मासाख्ययोः
	"	पक्षाश्रितः	एताश्रितः
५०	१५	दिशि	हि
	१६	हित्वा	हित्वासविता
	२९	संनुध्यन्ते	संबुध्यन्ते
	"	प्रतिज्ञाकरणंतत्त्वज्ञा पनार्थम्	प्रतिज्ञानंज्ञकरणा- न्तरत्वज्ञापनार्थम्
५९	१	वेदनीच्च	विज्ञानाच्च
६०	४	शब्दस्य	शतशब्दस्य
	६	शतं	तत्
	२३	युगं नाम	युग
६१	८	असंख्यया	संख्यया
६१	२०	स्तुत्याविधिप्रतिपत्तिः	श्रुत्याविधिप्रतिपत्तिः
६२	८	प्रलयेऽयंक्रमः	प्रलयोपक्रमः
	१०	प्रागुक्तंमहानिति	प्रागुक्तक्रमहानिः
६३	२	एषा	एषा
	"	उच्यते	उच्यतेविकुरुतेविशेष- षतःकरोति
	१७	स्पर्शमात्रा	महतःस्पर्शनमात्रा
	१८	वायुकर्मणः कम्पा- क्षेपोर्ध्वाधस्तिर्यक्	वायुकर्मपेक्षविक्षेपो द्वोधस्तिर्यक्
	"	स्पन्दितं	स्पन्दितं
६४	१०	संसर्गान्तु	संसर्गान्तु
६५	१३	नक्कीडा प्रयुक्तौ	तत्क्रीडाप्रयुक्तौ
	१४	कौतुकेन	निष्प्रयाजना

पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
२	दाता	दानं
४	आख्यातेचोपसर्ग	आख्यातोपसर्ग
६	किञ्चित्	नवेदवाक्यकिञ्चित्
६	सकलं	सबलं
८	विज्ञानार्थोवा	विद्यायाअर्थस्यवा
	अनुष्ठातुः	मनुष्यान्
३१	तावदेव	वेद
२१	प्रमीयते	प्रमीयन्ते
"	भ्रियते	प्रमीयन्तेनाप्राप्यचतुर्थं वयःप्रमीयन्तेभ्रियन्ते
"	पूर्वत्र	पूर्ववत्
२२	पादशइति	यादशइति
१२	ग्रन्थः	ग्रन्था
१४	प्रतीयते	विधीयते
१६	नामसु	मानेषु
२०	अनुयुगफलन्तीति	चतुर्युगफलतीति
३	स्वभावभेदस्य	स्वभावात्
"	यागादि	याग
७-१८	सर्वाणि	सत्राणि
१-२६	चित्तानुपालनं	तच्चित्तानुपालनम्
२६	उत्पत्ति	उत्पत्ति
१५	धितृनुद्दिश्यतत्कव्यं	पितृनुद्दिश्ययत्क्रियतेत तत्कव्यम्
१५	प्रतिपापणाय	प्रतिपादनाय
१६	प्रदानं	प्रदाने
५	न्योस्त्यन्यतो	न्योस्ति अतो
१५	भावा	भवन्ति
१८	पूज्यतमा	पूज्यमाना
१८	सर्वेण	सर्वे
५	बौद्धादिभिःकलुषी	बौद्धादिभिःकथंचित्क लुषीक्रियन्ते
६	क्रियन्ते	लुषीक्रियन्ते
६	ब्रह्मस्वरूप...नन्दः	ब्रह्मस्वरूपपरिज्ञाने ब्रह्माक्षयानन्दः
२४	मुञ्जित्वा	अर्जित्वा
२५	श्रुतिः	स्तुतिः
५	परपाकेनेति	परपाकइति
"	स्व	एवं
६	स्वकृत्या	स्वकस्या
७	प्रभूतं	प्रभुत्वं
१९	सर्वस्याब्राह्मणश्रुतेः	सर्वस्यास्य ब्राह्मणस्तुतेः
१०	एष	एवं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
७८	४	प्रवक्तव्य	प्रयोक्तव्य
	४,५	अयं .. एव	अयंतु अनुवादएव
	९	विद्वत्तोपयोगिनी	तद्वत्तोपयोगिनी
	"	नसंपाठे	नसंपाते
	१०	लक्ष्यत	लभ्यत
	११	त्रैवर्णाधिकारं	त्रैवर्णिकार्थ
	२८	परिपूर्णं .. यथा- शास्त्रं	परिपूर्णयमनियमादीनि यथाशास्त्रं
७८	२९	विहिताति	विहितानि
	"	दोषैर्न	दोषैःपापैर्न
७९	११	नुपरितना	नुपरितता
	"	तदर्थस्य	तदर्थस्पर्ष्टार्थ
८०	१	प्रमोक्षादुद्धिवि वृद्धिः	विमोक्षादुद्धिसिद्धिः
	२	यशः । निः	यशोभिः
	२	श्रेयसं	श्रेयससर्व
	१७	साकल्येन	साकल्पेन
	"	रन्यनिरपेक्षतामाह	रन्यानिरपेक्षतामाह
	१९	एवंहिसाकल्यं	एवंहिसाकल्पं
	२०	यदि	यत्
	"	गुणपदेन	गुणदोषपदेन
	२१	वृत्त	व्रत
	"	चतुर्णाम् .. ल्यार्थम्	चतुर्णामेतदपिसाक- ल्यम्
	२१, २२	सर्वस्येतो	सर्वइतो
८१	५	अतो	अस्त्यर्थे
	२०, २१	वेद .. इत्युक्तम्	तदविहितकर्मानुष्ठानफ- लनभाभोतिवेदविहितक- र्मफलवेदफलमित्युक्तम्
	२१	वैदिकानि	अविकलानि
		अनुतिष्ठन्यद्याचार	अनुतिष्ठन्ति यथाआ- चारेण
	२२	यद्वदन्ति	यद्वृत्तिः
८२	६-७	आचारान् .. क्लेशकरं	आचारं दृष्ट्वा धर्मस्यमु- निभिर्गीतिः । श्रमिरिति क्लेशकरं
	७	तदापि	तदपि
	१८	अतीन्द्रियः	ईदृशः
	१९	नातिबहूनि	तानिबहूनि
	२०	तत्त्वभावभेदो	तत्त्वभावभेदो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे०१	मे०२
८२	२१-२२	ब्रह्मचारिणो...अ- नुष्ठानं	ब्रह्मचर्यायाब्रह्मचारि- णउपचयानुष्ठानं
	२२	एतत्	एष
	"	प्रमेयार्थः	प्रमेयोऽर्थः
	२३	ब्राह्मादीनां	ब्राह्मणादीनां
	"	माद्युपायानां	मात्सुपायानां
	२४	नकल्पो	कल्पो
	"	भृत्यादीनां	जात्यादीनां
	२९	तापसाय	तपसे
	२८	तापो	तापसो
	३०	ऋणादीनां	ऋणादानादीनां
८३	१	वियुक्तयोः	नियुक्तयोः
		ऋक्थ	ऋत्स
	२	विधिः	धर्मविधिः
	४	अजीवतां	जीवतां
	६	त्रिविधं	विविधं
८५	२९	साकल्याभिधानं	कल्याभिधानं
८६	१	प्रतिषिद्धव्रतचर्या	बुद्धव्रतचर्या
अध्यायः २			
८७	५	व्यवायाद्विस्मृत	व्यवहार्याद्विस्मृत
"	२३	तेषां	नातेषां
८८	७	स्वाग्रहात्	स्वमोहात्
९४	१२	असाध्वाचारस्यापि	असाधारणाचारस्यापि
९८	२४	तत्राल्पतरांशः	तथान्यतरांशः
१०५	१८	व्याघातं	व्याख्यातं
१०९	१०	तस्य	तत्र
१११	९	अनुष्ठानंतु	अर्थानुष्ठानंतु
१२३	२६	तत्रैव	तथैव
"	३१	चिरमधनोभूत्वा	चिरमग्न्यधनोभूत्वा
१२४	१	एभिर्विधीयन्ते	एभिर्वाक्यैर्विधीयन्ते
१२५	१३	तदभिधानमेव	सर्वाभिधानमेव
१२७	५	पुंसइत्यधिकृतत्वात्	पुंसइतिविवक्षितत्वात्
१३६	१६	उपायत्वात्	उपादेयत्वात्
१५३	१५	येनकर्मणा	अभ्यनकर्मणा
१५५	१५	अन्यस्याश्रुतत्वात्	अन्यस्याप्रकृतत्वात्
१५७	१२	ऋकारविषयः	ऋकारवचनः
१६४	२०	मंत्रज्ञानं	मंत्रजातं
१७९	२८	पूर्वविधि	सर्वविधि
१८३	६	अविशेषेणेच्छन्ति	निततदष्टमेनिर्णतिं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे०१	मे०२
१८६	१७	तस्यैषदोष	तस्यैबदोष
२२१	२१	वर्तते	शास्त्रीयेषुवर्तते
२४४	९	परमेषणेन	अनचरमेषणेन
२५४	२७	एवं	यतएवं
अध्यायः ३			
२७५	९	तावताभि	तस्यविधेस्तावताभि
२८८	७	अभ्यनुज्ञायशू	तत्पुनरनुज्ञायशू
३०२	७	यदिकन्या	पस्परच्छेद्यायदिकन्या
३२१	२	प्रतिषेधानुमानं	प्रतिषेधानुमानंशक्यं
३२४	२६	परिक्रियेत्यादि	परिक्रमेत्यादि
३४३	२०	पूर्वशेषत्वात्	सर्वशेषत्वात्
३४७	१६	यदिकश्चित्	यदिपत्युःकश्चित्
३६२	१	प्रकरणे	श्राद्धप्रकरणे
३७१	३	अप्येतु	अन्येतु
३००	२	तस्मादाच्छिद्य	तत्रच्छिद्य
४१६	१५	गुणान् भक्ष्य	गुणान्सर्वान्भक्ष्य
४२८	२	आद्यत्वंदानाभि	आर्धदानाभिप्रायेण
		प्रायेण	
४२९	१०	साचब्राह्मणी	अतोब्राह्मणी
४३२	३०	अत्रसंदिह्यते	अत्रविद्यते
४४६	६	अस्त्वेवमाहिताग्ने	अपरेचएवमाहिताग्ने
अध्यायः ४			
४५०	७	त्वप्रकरणे	स्नातकप्रकरणे
४५०	६	हिंसैव	ईर्ष्यैव
४५०	९	भविष्यति	वक्ष्यते
४५१	१	यथानरस्य	यथाआढ्यतर
४५१	२९	स्वत्वात्	स्वलात्
४६३	११	प्रत्यक्षं चैतदभ्यस्य	प्रत्यक्षंवेदमभ्यस्य
४७२	२	बृक्षादीनामपि	घ्राह्यादीनामपि
४८१	४	प्राणपूजा	प्राणसंपीडा
४८१	४	अस्मिन्लभ्याये	अस्मिन्समये
५०८	५	त्रिसंनिपाते	यथादिवारात्रिसंनिपाते
५०८	१०	शेषत्वाकालिकं	स्वयंतात्कालिकम्
५२७	१५	चन्दनं	चन्दनं
५३९	२८	धर्मस्थितान्	धर्मोपितान्
५४०	१८	अबहुभाषिता	अबहुभाषिता
५५६	२९	वक्ष्यति	वर्जयति
५६४	१५	नकालस्वभाव	नकामतःस्वभाव

डाक्टरपीटरसनप्राप्तात्कुलूककृतमनुस्मृतिवृत्तिपुस्तकात् गृहीताः

पाठभेदाः

पृष्ठम् पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५	पृष्ठम् पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
अध्यायः १					
१ १३	सुजनैर्वर्ण्ये	त्वजनैर्वर्ण्ये	१६ १०	अशब्देन	अवृंहितम्
२ १४	विदुषां	जगतां	१७ १४	प्रत्यक्षत्वात्	प्रत्यक्षबाधितत्वात्
१५	वाङ्मययुक्त्या	वाङ्मयाद्युक्तं	२३ २१	तमसां	तमांसि
१६	सुहृदस्तर्काः	त्वहृदस्तर्कः समस्तो	२७ २१	पुरुतीनां	पुरुतानां
	समस्ताः स्थमे	स्तुमे	२८ २५	नेतदुक्तं	नेदमुक्तं
१७	यूयं	त्यर्थं	३० ५	शास्त्रं	शास्त्रं
२ १८	जाता	याता	३१ ९	अनुमीयमानत्वात्	अनुमीयमानत्वात्
१९	इह	अपि	३२ ९	आपीनस्था	आपीनस्तन
२५	नाभिहितस्य	नात्राभिहितस्य	३४ ८	पिपासाशोकमोहा-	सौहित्यादिभिः
२६	महाजन	महाजनादि		दिभिः	
२८	तुयास्मृतिः सा-	यास्मृतिः सानप्रशस्यते	२३	मानससृष्टि	मानसीयमुक्तावक्ष्यम
	विनश्यति				णासृष्टिः
४ ४	ईदृशस्य	तादृशस्य	३६ २	आश्वरितवान्	कर्मसेवितवान्
५	पूजयित्वा	प्रत्येकं पूजयित्वा	३७ २४	हिंसादीनि	हिंसाहिंसादीनि
६ १२	वीर्यस्य	धर्मस्य	३८ १४	अथादित्यो	मुखादित्यो
७ १८	आग्निष्टोम	अग्निहोत्रादि	२८	अर्धेनस्त्री	अर्धेनपुरुषो जातः अर्धे
८ १०	वेदानां	वेदान्तानां			ननारी
९ १७	अपरिच्छेद्यम्	अपरिच्छिन्नम्	१९	देवनिवास	देवनिकायान्देवनि-
१० १९	फलितं	दर्शितम्			वास
२१	वर्णयन्ति	वदन्ति	४१ ७	श्लोकद्वये	श्लोकत्रये
२३	आज्ञया	अनुज्ञया	४५ ४	पुत्तिका	मक्षिका
२४	निबद्धत्वात्	निबंधात्	४७ १२	सत्त्वस्यापि भावात्	सत्त्वस्याविर्भावात्
११ १०-११	प्रयोजनत्वम्	प्रयोजनम्	४८ ५	जन्ममरण	संसारेजन्ममरण
२३	प्रथमाध्यायं	प्रथमाध्याये	२२	त्यागरूप	यागरूपम्
२५	मदुक्तो	उक्तो	४९ ११	श्वासाहारादि	श्वासाहारविहारादि
२६	अभ्यक्षेण	प्रत्यक्षेण	५६ २०	त्वाभाविकस्य उन्मेष	स्वाभाविकः कम्पउन्मेष
१३ १९	सर्गतायनेषु	सर्गतायत्तेषु		स्यसहकारी	षस्तत्सहकारी
१५ ६	सएष	सएष	५७ १६	स्वमार्थ	स्वापार्थ
			५८ १	पूर्वपक्षः	रुष्णः पक्षः
			५९ ५	ज्ञानार्थ	सिद्ध्यर्थ
			६० १३	एवं	एकं
			६० २८	द्वादश	द्वादशसहस्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
६१	२६	परिकल्पते	परिकल्पये
६२	१६	पुराणे	वायुपुराणे
६३	१६, १७	तस्यपादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वे- ननिरूपिताः	एवप्रधान्यात्पादत्वेनरूपिताः
६७	२७	चतुर्वर्षशतायुष्टं	चतुर्वर्षशतायुषःचतुर्वर्ष- शतायुष्यं
७१	८, ९	वनितोषभोगादिषु	रतितोषभोगादिषु
"	१८	वैश्यस्य	वैश्यस्यकर्माणि
७३	२२	कव्येवहनाय	कव्यवाहनाय
७४	२३	बुद्धिजीविनःसार्थ- निरर्थदेशां	जीविनस्वैष्टानिष्टो
७५	१२	भोक्षलाभात्	भोक्षभागित्वात्
७८	१८	ग्रहः	मदः
८१	१०	आत्मवान्	आत्मवान्आत्म- हितेच्छुः
८६	८	वणिगादीनाम्	वणिगादीनामसमस्तु श्लोकेषूक्तवानिति क्रि- यापदं

अध्यायः २

८८	१८	प्रकृष्ट	प्रथमाध्याये प्रकृष्ट
"	२४	तान्त्रिकी	शास्त्रिकी
"	३१	रूपेण	रूपेणकृतं
९०	१५	धर्म	कर्म
९३	१	नियमयति	दर्शयति
"	४	च्छान्दोग्ये	बृहदारण्यके
१०१	४	यथानुभव	यथार्थानुभव
"	२२	स्मृतिः	स्मृतिशीले
"	२६	गर्गः	गर्गव्यासः
१०२	२४, २५	सर्वज्ञानारब्ध	सर्वज्ञानाकर
१०८	२५	कर्म	धर्म
११०	१६	अत्र	अत्रहोमे
१११	२६	श्रवणे	श्रवणादौ
११७	५	यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थ- त्वाच्च	यज्ञार्हत्वाददृष्टार्थ- त्वाच्च
११८	१	उपलक्षकः	पञ्चानामुपलक्षकः
११८	१	पुराणोक्ताः	पुराणेष्व्याख्याताः
१२२	४	चरुहोमादिभिः	चतुर्होमादिभिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१३५	४	समत्वात्	संबन्धात्
१३६	१	मनुनोक्तं	बृहन्मनुनोक्तं
१३६	२०	कार्यइति	कार्यःप्रमाणतइति
१३९	२३	उत्तरापरिग्रहः	उत्तरप्रतिग्रहः
१४३	१०	आदिपुराणे	आदित्यपुराणे
"	११	प्रसोदेत्	प्रसादयेत्
"	१२	आदिपुराणे	आदित्यपुराणे
"	२७	फलश्रवणम्	फलश्रवणस्तत्पर्यर्थ
"	२८	विषयत्वेनापि	विशेषत्वेनापि
१४५	२९	प्रयाणरूपत्वात्	अयोरूपत्वात्
"	"	नदीयः	तदीयःकार्यः
१४८	८	कारणात्	कारणव्यतिरेकात्
१४९	२	कण्ठमप्राप्ता	कण्ठमध्यप्राप्ता
"	२८	कण्ठादेव	कण्ठदेश
१५४	२५	गौतम	गौतम
१५५	२४	व्याकारः	व्यापारः
१५७	३	अध्ययनं	अध्येष्यमाणं अध्यय- यनं
१६४	३	शरीरस्यापि	लिङ्गशरीरस्यापि
"	२६	सशिरस्कगायत्री	सशिरस्काव्यादिति गायत्री
"	३०	मेधातिथिप्रभृतिभिः	मेधातिथिगोविंदराज- प्रभृतिभिः
१६४	३१	बृद्धैर... पाठान्तरं	बृद्धैरपिनालिखितंयतः लिखन्पाठान्तरं
१६६	२	स्वरूपतो	स्वरूपतोब्रह्मरूपतो
"	३	प्रतिपादकत्वेन	ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन
"	"	अनने	इत्यनेन
१७१	१७	यत्तेष्वेवहिजायते	ममैतेष्वेवजायते
१७४	१६	निवार्यते	अनिवार्य
१७६	३०	युज्यते	युज्यतइति
१८२	१	समूहाहरण	समिधाहरण
१८४	१४	तावत्	त्वाम्
१८५	२२	असूयकादि	असूयादि
१८५	२३	तथा	ते
१९०	१७	स्वन्नामपरिकीर्तयेत्	स्वकीयनामविशेषमु- च्चारयेत्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१९७	३	इत्यवोचत्	इतिवचनात्
२०४	५	केवल	क्षत्रिय
२०६	१७	कृतवरणः	यःकृतशालीयवरणः
२११	६	ब्रह्मश्रवणार्थं	ब्रह्मग्रहणार्थं
"	२०	विद्वान्पितृन्गौणान्	वृद्धान्पितृनुल्यान्
२१३	१९	वस्त्रादि	सुवर्णादि
२१४	२५	गव्यां	स्त्रीगव्यां
२२३	२२	पुनर्वायदत्त्वित्जो- यज्ञियं	पुनर्जायते ऋत्विज एनं गर्भे
२२५	२०	वेदे	वेदेसावित्र्याम्
२२९	२०	क्षौद्रं	मधुक्षौद्रं
"	२१	गुडादीन्	लशुनादीन्
"	२२	शुक्लानि	शुक्तानि
२३०	६	पणवादि	पणवादिवादानादि
२३१	२८	आचार्यस्य...स- पिण्डेषु	आचार्यस्यकुलेसआ- त्मपिण्डेषुसपिण्डेषुच
२३८	१०	अभ्यर्थितो	श्राद्धे अभ्यर्थितो
"	"	तदर्थः	तदापिच्येकषिवत्क्रषिः
"	१३	पश्यता	पठनात्
२३९	३	पुनरुक्तेन	मसक्तमनेन
२४१	२३	यथा	यदा
"	"	तथा	तदा
२४२	११, १२	शयानस्य	शय्यायां शयानस्य
२४५	२६	काष्ठादौ	शकटादौ
२५३	४	मुण्डितमस्तकःशिरः केशो	मुण्डितमस्तकःशिरः केशोवा
"	६	नास्तमियात्	नास्तमियात् नवाभ्यु- दियात्
"	३०	सूर्यो	अज्ञानात् सूर्यो
२५८	८	ध्यापनादि	ध्यापनख्यापनादि
२५९	१६	प्रदायकत्वात्	फलदानत्वात्
"	"	जप	जप्य
२६३	१८	तथाऽज्ञानमेवोप- क्रम्य	तच्चोक्तंभोक्षमेवोपक्रम्य
२६६	३	गुरौ	गुरौनवसेत्
२६७	१८	अपि	विहित
२६८	७, ८	समुचितदानप्रदर्शना- र्थश्च	समुचितदानप्रशंसार्थ- मेव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
२६८	८	लघुहारीतः	हारीतः
"	९	असंभवे	अन्यासंभवे
"	२०	सपिण्डे	सन्निहितसपिण्डे
२६९	२२	ब्रह्मण्यांतकसलक्षणं	ब्रह्मण्यात्यंतिकलय- लक्षणं
अध्यायः ३			
२८०	१५	पितृव्यादि	पितृव्वत्सादि
२८२	१३	कपिलकेशां	कपिलकेशांषडंगुल्या- दिकां
२८४	२५	पुत्रिकाशंकया	पुत्रिकाधर्मशंकया
२८९	१७, १८	स्मृत्यनुमानात्	श्रुत्यनुमानात्
२९०	९	दैवेत्यनेन	दैवादीनि
२९९	१७	संभवत्यस्मादितिसं- भवः	संभवत्यस्मादितिसंभ- वःकामःसंभवोयस्यस- कामसंभवः
३०१	२३	अधमः	अष्टमः
३०४	५	सपरान्	समपरान्
३०५	५	दयादयः	दमादयः
३०९	९	मशस्तत्वात्	प्रामत्वात्
३११	६	दशसु	दशस्वपियुग्मासु
३२२	८	नविरुध्यते	अवगम्यते
३२३	२५	जहातीत्यर्थः	जुहोतीत्यर्थःसर्वकाल- मपिगृहेवसनपंचमूना- पापैर्नसंबध्यते
३२५	३०	यतो	यज्ञो
३३२	१९	तथा	तद्यथा
"	२१	संवादान्	दर्शनात्
३३३	८	इति.....क्षार्थः	इतिकरणंशद्रस्यस्वरूप- विवक्षार्थं
३३४	११	नक्तम्	दिवानक्तम्
३३५	१४	अन्यत्	अल्पम्
३३७	५	फलं	पुण्यफलम्
३३९	९	प्रक्षालनाद्युदकं	प्रक्षालनायजलं
३४०	२	चोन	च
३४३	१०	उपासना	उपासनम्
३४५	२६	संबंधादुरोः	समत्वादुरोश्च
३४६	१२	अतिथिधर्मेण	यदाअतिथिधर्मेण

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
३४८	६	कुमारीः	कुमारानुरोगिणी
३४८	८	अतिथिसमकालं	अतिथिभोजनसमकालं
"	२०	व्यतिक्रमस्य	व्यतिक्रमभोजनस्य
३४९	२३	वास्तुदेवादि	वास्तुदेवादि
३५०	१३	केवलादीति	केवलान्नादीपापीभवति
३५३	१२	मानसस्तु	मानसस्तुहोमः
३६३	१२	यतएत	यतोयेदत
३५४	४	पिण्डपितृ	पितृपिण्ड
३५६	१८	एकैकं	एकैकस्यैकैकं
३५९	३	यत्नतो	सततं
३६९	२४	गणत्वात्	गणवृद्धित्वात्
३७१	८	प्रयत्नतः	परोक्षा
३७२	१६	दुर्बलो	दुर्बलो
"	"	दुर्बलं	दुर्बलं
३७२	१९	वाकरोति	वाग्रहणं करोति
३७७	२९	कुष्ठी	कुष्ठी पापरोगी
३८०	१	धर्मार्थो	धर्मार्थं
३८१	४	नपुंसकस्योक्तत्वात्	नपुंसकत्वात्
"	१९	अवश्यश्रुत्या	श्रुत्या
३८२	२०	वेदाग्नि	वेदाध्ययन
३८३	१६	द्वय	द्वयंकव्यं
३८६	१६	त	तौ
"	"	जाताःकुण्डाद्या	जातौ कुण्डगोलकौ
"	"	व्यपदिष्टाः	व्यपदिष्टौ
"	१८	कुर्वन्ति	कुरुतः
"	२८	भोजनाहान्	पक्तिभोजनाहान्
३८७	२७	पौर्तिकं	पैतृकं
३९२	२२	उक्त	उत्कृष्ट
३९७	२७	सोमपादयः	सोमसदादयः
४०४	२७	देव	स्मृत्यन्तरादेव
"	२९	काण्ड	कुश
४१४	१५	प्रदेयविधिश्च	अग्रदेशे
४२२	२१	निष्फलयति	निष्फलयति नात्मीय- मावश्यकत्वात्
४३४	५	कर्तव्यम्	वक्तव्यम्
४३४	२२	उक्तमकारेण	त्रीस्तुतस्माद्धविःशेषा- दित्यादि प्रक्रियया
अध्यायः ४			
४४९	१६	कालमेव	कालपरमेव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
४७३	१३	अव्यभिचारात्	अतिव्यभिचारात्
४८०	२८	मुधेह	सुखेन
५१४	४	प्राणि	इदानीं तदतिरिक्तमिति ग्रहेष्वनध्यायमाह प्राणि
५५७	२०	त्युपबुद्धा	त्युबुद्धा
अध्यायः ५			
५९२	१०	शस्तैःशुक्लान्वजं	यस्तैर्युक्तं तु वस्तु यत्
५९४	२	आपदर्थगतप्रयोजनं	त्वपदानुगतेप्रयोजनं भवति संभवेसति
५९९	१९	विशेषे	विषये
६००	२८	ऋषिकर्तृकयज्ञेषुच	ऋषिकर्तृकयज्ञेषुत्रा- क्षणक्षयिपक्षेषुच
६०९	७	सर्व	पूर्व
६२४	४	हीनंभवे	हीनतरे
६३१	१३	सम	नव
६४२	५	दिनमात्रं	दिवारात्रं
६५१	२९	आधिपत्यकारणं	आधिपत्यस्थानं
६५६	२४	त्रिरात्रम्	त्रिरात्रमुपतिष्ठते
६६६	११	प्रोक्षणम्	तद्देशप्रोक्षणप्रोक्षणं स्पर्शनेतुप्रोक्षणमेव
६७५	२६	कुक्कुरै	तस्मात्त्वभिरिति । कुक्कुरै
६८६	१५	गतापि	गताद्वेपि
अध्यायः ६			
६९८	५	तथा	तदा तथा
"	६	रागतया	रागतयावावान् प्रस्थार्थ
"	"	वृक्षवल्कलं	वस्त्रवल्कवा
७०३	१४	मेध्यैर्यागाद्भूतैः	मेध्यैर्मधोयागःतदहैः
"	२४	शेषान्मुपभुञ्जीत	शेषमात्मार्थमुपभुञ्जीत
७०४	२१	वाही	वाल्ही
"	२५	विशेषे	विषये
७०५	१०	निश्चय	संचयनियम
७०६	८	वन्धमन्त्रं	मुन्यन्त्रंभुञ्जीत
"	"	पाषाणेन	पाषाणेनैवनीवारादि
७१२	९	तस्मादेताः	शरीरावच्छिन्नजीव स्यनिष्फलमपत्त्वार्थ माहारदीक्षाःसेविताः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
७१४	२४	मरणाभावः	तत्मादिताः	७७३	११	राजानो	बहवो राजानो
७१९	२१	दण्ड	मरणकारणाभावः	७७५	१७	व्यसन	बलवद्यसन
७२१	१६	कथा	कुश	७७९	३०	दुष्टं	कष्टतरं
७२३	२८	नवदेतकेवलं ब्रह्म	शवरणाद्यर्थैकाकिना	७८०	४	हयतिवाक्यतम	हतिवाक्यतम
		विषयां वदेत्	नवदेत अन्येतु समविभ-	"	१९	मृत्युव्यसने	मुख्यमृत्युव्यसने
			क्तय एव वाक्प्रवृत्तेर्द्वारा-	७८२	२९	स्व	सु
			णिताभिर्विनावाक्या-	७८३	१६	अभिप्रायं समस्तानां	अभिप्रायं दृष्टासभायां समस्तानां
			निष्पत्तेः तां च वाचमस-	७८६	११	सुख	मुख
			त्यकार्यविषयानवदेत्	७८७	८	संस्कृताद्युक्ति	संस्कृतप्राकृताद्युक्तिप्र
			नोच्चारयेत् किंतु सत्य-				त्युक्ति
			ब्रह्मविषयां वदेत्	७८९	१२	बहु प्रचुर	इतिदेशविदो विदुः ॥
७२४	१९	आत्मनो	आत्मना				इदं यद्यपि तथाप्यत्र स-
७२५	२०	भक्षणशौलैः	भिक्षाशौलैः				मोदकतृणादिदेशा जाङ्ग
७२६	१५	गृह्णन्	दत्त्वा				लशब्देनाभिधीयते तं देशं
७२७	२२	उत्सृष्ट	भोजनोच्छिष्ट				बहुधान्यादियुक्तं प्रचुर
७२९	२८	मनुष्याणां	मनुष्याणां गतीः	७९०	६	गेन इष्टकेन	गलोष्टकेन
७३२	६	विरुद्धाचारदूषितो	विरुद्धालंकारभूषितो	७९३	४	पर्याप्तं	सुपर्याप्तं यथेप्सितं
७३३	१४	प्राण	प्राणि	"	"	अग्निशाला	अश्वशाला
७३४	११	निर्देशात्	षष्ठीनिर्देशात्	७९४	२	विधिना	वेदिना
७३६	६	एवं सति	एवं सति प्राणायामैरिति	"	१४	दद्यात्	धर्मार्थदद्यात्
७३७	२१	ततश्च	ततश्च सम्यग्दर्शनेति	"	२५	सक्तैः	सन्धैः
"	२२	तद्यथा	तथा च श्रुतिः । तद्यथा	७९५	२७	धनधान्येन	भोजनधनधान्यादिना
७३७	२२	पापपुण्यस्य	पापपुण्यसंबन्धस्य	७९६	२७	अग्नौ	किञ्चन स्कन्दत इति ।
"	२४	श्रुतिः	श्रुतिः तद्यथा				अग्नौ
७४३	२६	सर्वसत्त्वात्	सर्वात्मत्वात्	८०६	११	अस्त्रविद्या	योधादिगोचरमस्त्रविद्या
"	२७	भ्यानिकवि . . माह	भ्यानिकशब्दात् ध्येय	८०८	१३	जले . . . ग्रहणात्	जलनिर्लीनमतिचपलस्व-
			विशेषलाभे परमात्मत्वे				भावमत्स्यामाग्रहणात्
७४५	२८	उपाधि	नाभ्यात्मभ्यानार्थमाह	८१९	११	अपमर्दादिना	अपसर्गादिना
७४६	१५	विहितादिकर्मयोगि	उपाधिलिङ्ग	८२०	१२	चौरा	हिसकचौरा
		नामसाधारणं	विहिताग्निहोत्रादिकर्म	"	२१	सच	यस्मात्संरक्ष्यमाण इति । सच
			त्यागिनां कर्मयोगसा-	८२१	११	भारिकादीन्	नाविकादीन्
७५०	१९	सन्द	धारणं	८२६	४	एते	यस्मादिते
७५१	२५	उपनिषदाद्यर्थ	सनन्दन	८२६	५	शुकादयो	शुकसारिकादयो
७५६	१४	नाग्यो	यतिः सदा	८२७	२०	रक्षार्थ	रक्षार्थधर्मरक्षार्थ
"	१६	वैश्यस्यापि	मुख्यो	८२९	२	पापे	स्वपरगोचरे पापे
"			क्षत्रियस्य वैश्यधर्मवै	"	१५	चिन्तयेत्	चेष्टयेत्
"			श्यस्यापि	८३१	२८	मष्टानां	मष्टानां च
"	२८	बलवद्भयात्	बलवद्भयभयात्	८३४	८	वैरविग्रहाचरणाद्या	विग्रहवैरबला
				"	२९	इत्यविवक्षार्थम्	अरिविवक्षार्थम्
७६६	२३	जानाति	दण्डं करोति	८३९	२७	सामोपदाप्रदाना	शनैः शनैः सामदानादिना
७६९	८	बुद्धिपरेण	बुद्धिनाविषयपरेण			दिना	

अध्यायः ७

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
८४०	१९	बलं	तदाबलं
८४२	२३	अल्पानांबह्नानामपि	अल्पानामपि
८४५	२८	मार्गशोधित	मार्गरोधि
"	२९	सेना	सेनापति
८४७	३०	शोध	दीर्घ
८५०	११, १२	त्रिधा	द्विधा
अध्यायः ८			
८६७	५	सममो	राजधर्मविवरणोनाम सममो
८७०	५	विवादे	विषयो
"	८	वक्ष्यमाणांसभां	वक्ष्यमाणक्षणलक्षितां सभां.
"	९	अर्थकरण	आत्मरक्षण
८७४	२५	व्यवहारमार्गेषु	व्यवहारस्यमार्गेषु उपायेषु
८७५	२२	अक्षादिक्रीडा	छूनंअक्षादिक्रीडा आह्वयः
"	२३	व्यवहार	लोकव्यवहार
८७९	२४	पृष्ठः	प्रविष्टः
"	२५	सद्यः	सभागतः
"	२६	ऋग्वेद	ऋग्वेव
८८०	१३	षष्ठी भवन्ति	धनलोभादन्यथावादि- नोवातत्रतएवसभासदः पापेनहताभवन्तिप्रेक्ष माणानामितिष वृषलमशकादित्वाद लोपः
८८१	१४	वृषलम्	वृषलमशकादित्वाद लोपः
८८२	१९	व्रजति	व्रजतिअनियमकारि त्वात्
"	३०	अध्यादिकमेव	अथादिन्यायिनमेव
८८३	२२	संदिग्धानाम्नाम	संदिग्धात्मानं
"	२३	नृपतेर्भवेत्	नृपतेर्धर्मप्रवक्ता
८८६	२	विरोधो	दृष्टादृष्टविरोधो
८८६	२२	गद्गदादिः	कंठगद्गदादिः
८८७	२७	नभवति	भवति.
८९२	२१	यत्स्याम्येपि	यात्स्याम्येपि
८९६	२७	धर्मान्	जातिधर्मान्
"	२८	प्रतिनियत	कुलधर्मान् प्रतिनियत
९०५	२१, २२	उक्ताश्च . . . गच्छेत्	नयुक्तंस्थानुमत्रयध्वर-

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
			शोऽन्यायो व्यवहार
			इत्यभिधाय मामान
			रंगच्छेत्
९०९	२	पररूपत्वम्	पूर्वरूपत्वम्
९१२	९	कृतपरिकरपुत्र	दारपुत्रपरिभव
९१५	१५	अर्थ	अर्थान्
९१८	१८	वाग्भिः	बाह्यैः
९१९	२	आचार्य	चौर्य
९१९	२	गृहिण	गृहिणःपुत्रिण
९२२	२६	भाविकान्	स्वाभाविकादर्थान्
९२९	५	कारित्वान्	कारित्वाभावान्
९३३	२	जाता . . प्रभृतीन्	जातान्पित्रादोनजातां श्वपुत्रप्रभृतीन्हरण्य र्थेअनृतवादीन्
९३३	१६	वैदू . . आह	प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥९९॥
९३४	११	प्रतिषिद्ध	प्रतिषिद्धवृत्ति
९३७	१४	यस्मिन्	अस्मिन्
९३९	१५	परिस्तरणादित्वा-	परिस्तरणादिहोमधर्मं
		त्त्वधर्मेण	
९४१	२७	अपि	इह
९४४	१०	महतो	पुत्रमरणादिनामहर्ता पीडां
९४७	३	विशेषार्थ	दण्डविशेषार्थ
९५०	१२	वेदनादि	छेदनादि
९६१	२३	दृश्यमाना	दृश्यमाना
९६६	१७	बन्ध	गोप्यबन्ध
९७१	६	भागो	भोगो
९७३	१६	देशकालौ	देशकालौअतिक्रान्तौ
९७४	८	लाभ	काल
"	"	तथा	तथाविध
९८४	१७	त्वनेन	बलेन
९९३	२०	वा	वसनस्थं
१००२	१०	क्रयणाद्विशुद्धं धनं	मूल्यक्रयाद्विशुद्धंमूल्य धनंलभेत
१००४	११	शुल्कदेयां	शुल्कदेयांकन्यां
१००४	१२	अर्थक्रयविक्रय	अस्वामिविक्रय
१००६	१८	आधानादौ	अभ्ययनादौ
१०१४	१८	क्रीत्वा	इदानींक्रयविक्रयानु श[य]माहक्रीत्विति । क्रीत्वा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१०१७	२६	कल्पनया	कन्याया
१०२०	३	क्षारेण	क्षारेणभृतो
१०३२	१	तेसाक्षिणः	तेसाक्षिणःसन्निवणः
१०३३	४	कुर्युः	कुर्युःप्रयताःप्रयत्नतः
१०५२	३	सकृदपराधे	रथसंकटापराधः
१०८८	२२	गच्छत्यपेक्षया	गच्छन् जात्यपेक्षया
१०९३	१२	लिङ्गोद्धारः	संवत्सरबंधनादनन्तरं लिङ्गोद्धारः
१०९५	५	कठेनावेष्ट्य	कठेनसंवेष्ट्य
१०९७	७	अयंच	एवंच

अध्यायः १०

१२८८	१८	क्षत्रिया	वैश्यान् क्षत्रिया
१२८९	४	वैश्यायां	क्षत्रियायां
"	५	वैदेहेकेन	वैदेहेकेनपुनर्वैश्यतो- ब्राह्मण्यांजातेन
१२९५	२३	एवंवैश्यायांततोप्यप- सदम्	एवभेववैश्यायांशूद्रा- जातादपकृष्टक्षत्रिया- ब्राह्मणीजाताभ्यामु- त्कृष्टजनर्यातिततोप्य- पसदम्
१३०३	१४	संतः	क्षत्रियाः सन्तः
१३०४	९	ते	प्रतिलोमजास्तं
"	२०	रोगशान्त्यादि	कायशल्य्यादि
"	२१	वणिज्या	रक्षा
१३०४	२	सोगैव	तदुक्ताएव
१३२९	२२	अभ्युदक	अभ्युदक
१३३५	२०	गंधयुक्त्यादिकरणं	लिखनादि
१३३६	८	अनुकल्पिकया	अल्पिकया

अध्यायः ११

१३४३	२४	रोगी	राजरोगाद्यभिभूतः
"	२४	निधनेभ्यो	निधनेभ्योयाचमानेभ्यो
१३६२	९	आधान	अभ्याधान
१३६३	२५	निन्दितपदेन	इन्द्रियग्रहणेनैव
१३६४	२१	दत्तवान्	खादितुंदत्तवान्
१३६६	१७	अन्यशरीर	एतच्छरीर
१३६७	२१	गुरुभार्यागामीवि- कोपमेहनत्वंपिशुनो	गुरुभार्यागामीदुश्चर्मत्वं
१३७३	६	न्याह	न्याहगोवधइत्यादि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१३८४	५,६	अथवा . . संहिताम्	तथापरिमितहविष्या हारस्त्रीनवारान् वेदसं हितां जपेत्
१३८४	३	प्राणान्	निःसंदेहं
१३८८	१२	गोतमस्मरणान्	देवलवचनान्
"	१६	वेदवचनं	देवलवचनं
१३९२	७	तिलं	तिलकल्कं
"	८	गुणान्तर	मरणेन
१३९५	१४	एकदेहत्वात् . . पा . तव्यम्	एकदेहद्वारामध्येनसह युज्यते तस्यब्राह्मण्यं अपगच्छति शूद्रत्वंच सत्रजती त्ययमपिपू- र्वानुवादएव
१४००	२१	ऋत्रिम	निन्दित
१४०३	२६	यासां	यासांगवां
१४०५	२९	वचनान्	याज्ञवल्क्यस्मरणान्
१४०७	१२	रुजः . . दि	साक्ष्याद्धि
१४०७	१६	त्रैवार्षिकरूपः	क्षत्रियवधेस्मृतः त्रैवा- र्षिकरूपः
"	१७	वार्षिकत्वापेक्षया	मासिकत्वापेक्षया
"	१८	हत	हते षोडशभागं
१४११	३	स्त्रीशूद्र	स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रिय
१४१४	८	लोभात्	अनेक
"	२३	एतत्पर्यन्ता	अनवस्थिताएतत्पर्यन्ता
१४१५	६	अनस्थि	अस्थि
"	"	प्राणिनां . . . वधे	प्राणिवधेप्राणायामेनशु- द्धिःसहस्रस्यवधे
१४१८	१	प्रत्यहं	प्रतिव्यहं
"	६	लघुत्वात्	लघुत्वात् अबुद्धिविषये पुनः
"	२७	सर्वत्रैव	साक्षात्पाने
१४२२	२६	भक्षिणां	भक्षिणांपक्षिणांगृधा- दीनां
१४२३	९	श्राद्धार्थं	श्राद्धान्नस्यो
१४२७	१५	गुणादौशक्त्यापेक्षया	गुणदोगत्यापेक्षयौ
"	२७	गन्धानां . . प्रभृतीनां	गन्धप्रधानानां चागुरुप्र भृतीनां औषधीनां चग- दूच्यादीनां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१४२८	२८	मरणान्तिकं	प्राणान्तिकं
१४३३	११	मन्वादिभिः	शोधनमन्वादिभिः
"	२७, २८	चतुर्थकालः पापम्	अभोधिवंसेनचतुर्थ भक्तस्त्रिभिर्वर्षे स्तदपहन्तिपापमिति
१४३४	३१	आवणं	पाठनं
१४४२	६	जपित्वा	नियमवान्जपित्वा
१४४९	२५	ग्रासशोधनम्	कायशोधनम्
"	२६	यथारात्रौतथादिवा ... रुतान्यथा	प्राजापत्योविधिः स्मृतः तथाचवसिष्ठः । हवि ष्यमातराशी त्रीन्साय माशोतथैवच
१४५१	२४	विगतानवधान्यस्य	विगतात्माभिलाषस्य
"	२४	गुरुलघुसमफल	लघुगुरुसकल
१४५२	१०	क्रमेण	प्रभृति
१४५४	१	कदाचिद्दशकदा चित्पंच	कदाचित्पंचदश
१४५९	२५	हेतुत्वात्	फलत्वात्
१४६३	५	गोःप्रचुरदानादि	शापवरदानादि
"	१८	प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थं	प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थं
१४६४	१	तत्सम	तत्संहननं
"	२	अधिकारिणो	अधिकारिणो
१४६५	२२	दुर्लभं	शुभं
१४६६	२२	एतत्पापक्षय	इतरपापक्षयसाधनापेक्ष या
१४६८	७	कौत्सेन	कुत्सेन
१४७१	१८	पातकमपि	पातकजमपि
१४७२	२	विद्यादि	त्वादिष्ठयामदिष्ठ येत्याद्या
१४७३	१३	ऋग्वेदं	ऋग्वेदधारणस्तुतिः
१४७५	२	मन्त्र	त्रय
"	२	धारण	ध्यान
"	२	मुनि	मनु
अध्यायः १२			
१४७९	४	न्याएव	न्यदेव
१४९३	२१	विषादाभिलाषमान- सकार्यं	विषयाभिलाषमात्सर्यं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
"	२२	वृत्ति	प्रवृत्ति
१४९४	१९	तत्त्वनिवारकत्वात्	तत्तुदुर्निवारत्वात्
१५०१	११	प्रियाश्च	प्रियायुद्धेकुशलाश्च
१५०४	२	धर्मा	कर्मा
१५१२	१४	बिविधः प्राप्नुवन्ति	अनेकप्रकाराः ऋक्च पाठनादिनासंपीडाः काकोललादिभिः भक्ष- णंसुतमसिकतादिभिस्त- पान्स्थाल्यामधीनोः- क्षय्यपाकांश्चदुःसहा- न्प्राप्नुवन्ति
"	२१, २२	प्रकाराणि	प्रकाराणि भयानि
१५१६	२६	प्रतीकोः कामचा- रो भवति	प्रत्येकोपासनानां संश- योहनामउपास्तेयावग- तंतन्नास्यकामचारो- भवति सयत्रतमेववा- इनदिशेवस्ववेदनयत्र- बोदैवोदित्योसार्तबहु- र्नाहकामुष्मिकानिच- फला निश्रयन्ते किंचिदेकश्रुतिविहितं किंचिन्नेति
"	२९	किंचिदेवं किंचि च्चनेति	किंचिदेकश्रुतिविहितं किंचिन्नेति
१५१६	२९	यथोक्ता	अयुक्ता
१५३५	७	वाचकान्बहून्	असङ्ख्यवर्तुन्
१५३६	१, २	शुश्रूषाशिष्येभ्यः अगोपनीयम्	शुश्रूषाशिष्येभ्योगोप नीयम्
१५४०	८	जातेः	जगतः
"	१२	अस्पर्शमरूपम्	अस्पर्शरूपगन्धम्
१५४१	८	सष्टाख्य	मन्वाख्य
१५४२	८	मोक्षत्वेन	मोक्षहेतुत्वेन
१५४३	८	चानुरी	विस्तरात्
"	"	निगूढमरूपवचनात्	निगूढकल्पवचनात्
"	"	अस्मिन्	स्वे
"	९	अर्थतत्त्वम्	तत्त्वमर्थम्
१५४३	११	दुर्बोधः भूयात्	दुर्गोधनादेर्दधितो त्तरोभून्नाता
"	"	वारेन्द्र	वारेन्द्र

राघवानन्दीयपाठभेदाः ॥

चिन्हानि

राघ० १= मुद्रितपुस्तकम्

राघ० २= बुन्दीमाहाराजपुस्तकालयस्थम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
८	२७	विदित्वा	वित्वा
१३	२५	केवइदं	केवान्यथाततस्तन्ज
१७	२६	ति	येतत्रतंनस्यातइदं
२७	२६	यन्	पि
३६	२५	चेति	जगन्
"	२६	शमाच्चारभेते	चेतिश्रुतेः
३९	३	अयूयुजत्	समन्वारभेते ।
४३	२८	उभयम्	असृजत्
४८	२५	ब्राह्म	उभयजम्
"	२६	निरोधयन्	ब्राह्मक्षपाःह
५२	१२	सदा	तिरोधयन्
६०	१४	पायेन	तदा
६१	३	क्रियापरि	पायेनवतन्ते प्रवर्तन्तेइ-
"	"	यस्य	तराणियुगानि
६६	२२	धर्मविद्यादेशागम	याव
६८	२	मियते	यस्याहस्तत्
७३	२४	देव	धनविद्यादेरागम
७८	२१	मेधातिथिः	श्रियते
७९	१९	पिण्यादीन्	देव
८४	२५	ऋणादीनाम्	मेधातिथिःतन्मयतोवि-
१०५	२६	कर्तृ	द्यास्थानन्यनुक्रम्यशङ्के
१०५	२६	कर्तारो	नाप्युक्तमेताः ब्राह्मणो
१०६	१	अभीप्सितेति	धिकरुतेसचबृत्तिदर्शय-
१०९	२	परंतत्त्वम्	तीतरेषां
			परानपित्रादीन्
			ऋणादीनांसंधिविग्रहा
			दीनांवा

अध्यायः २

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
१०९	२०	प्रातः	प्रातः २
१०९	२१	द्वाभ्यां	द्वाभ्यांतस्मादुभावपीति
१११	३०	अन्येषां	तदानीम्
११२	१५	देवैः	देवैरग्रे
११६	९	विना	विनायस्मिन्देशेभृगःकृष्ट
१२०	१३	प्रयुक्तैः	स्तस्मिन्धर्मान्यबोधत
१२२	८	वेदाध्ययनेन	इतियाज्ञवल्क्योक्ते ।
१३२	६	ब्राह्म्या...संज्ञा	प्रयुक्तैःस्यंदनेपुंसवनमि
"	२५	ब्राह्मणान्	तिशेषोक्तेः ।
१३५	९	बगइ	वेदाध्ययनेनयावच्छ
१४४	२४	बहिष्कृतं	कयेन
१५५	२५	वेदस्याध्ययन	ब्रा...संज्ञायतआर्यविग
१६७	१९	समाध्योः	हता
१८०	१८	मासादयः	ततःकिततआहनैतैरि-
१८५	९	अन्यतो	ति । ब्राह्मणान्
२०९	२८	योग्यंवा	वावई
२२३	२७	श्रुति	हविःकृतं
२२४	९	उपनयनाख्ये	वेदस्याध्ययनारंभेअव
२२५	२४	वाचकत्वात्	सानेत तस्यसमाप्तौ ।
			मासादयःषोडशीकलाफ
			सएवोपांशुत्वेनानुष्ठितः
			भतगुणफलदःलतइत्यर्थः
			भावःअन्यथापंचयज्ञा
			भावः
			स्वतो
			योग्यता
			विधि
			उपनाख्येसाविष्ये-
			वप्रसूः
			वाचकत्वात्वेदेवेदग्रह
			णयोग्येउपनयनाख्ये
			जंसति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
२२८	१९	नित्यंस्मात्वेत्यादिकान्	नित्यंस्मात्वेत्यादिकान् नाजसंस्मायादितिसु यन्मानपरांकालद्वया भिपेकाः प्रमुधरणासु दंडवन्नियज्जनमिति विष्णुवचनात्
२४७	२१	नमस्करोत्थानादि	नमस्करोत्थानादि आर्येषु ब्राह्मणत्वे सत्य वक्रबुद्धिषु
२५७	२३	स्वासमार्गेषु	स्वःस्वोदरः
२६३	२४	सिद्धौषधात्	सिद्धौषधादिदुष्कुला त्वत्स्मान्नि कष्टकुत्सना तुमुच्छात्
२६९	५	स्थानासन	एतेषु आचार्यादिषु
अध्यायः ३			
३०७	३	क्षत्रियविषय	क्षत्रियपात्र
३१७	१५	तत्र	यत्र
३१९	१९	अनियत्तां	इयत्तां
३३५	२	दक्षिणस्यां	दक्षिणस्यांदत्वा
३३८	५	विद्वत्प्रशंसा	विद्वद्दानप्रशंसा
३४४	२९	नात्म	नान्
३४९	२४	वास्तुदेवादयः	हरिहरादयः (मूलपुस्तके 'वासुदेवादयः')
३५१	१६	जायाता - परिवत्स रान्	संवत्सरान् संवत्सरप- र्ययित्वा तत ऊर्ध्वमाग तान् । परिसंवत्सरानि तिमेधातिथिः मातुलां तान् परिसंवत्सरान् तत्र
३५३	१५	तथाच	तत्र
३५९	५	वेदाध्यायी	वेदाध्यायी छंदोमात्रा ध्यायी (इदंमूलपुस्त केवर्तते)
३६२	९	ज्ञानोत्कृष्टाय	ज्ञानवेदार्थज्ञानमुत्कृष्टं यस्य तस्मै ज्ञानोत्कृष्टाय
३६९	२६	सम	सम
३७४	२४	परिवित्तिः वक्ष्यते	परिवित्तिपरिवित्ती वक्ष्यते
३७७	६	तैत्तिथौ	विक्रयेतैत्तिथौ
३८८	२७	सममौ	तैत्तिथौ दत्तं नष्टमिति शेषः एवमुत्तरत्र
३९३	१२	आद्यप्रकारत्वात्	आद्यप्रकरणत्वात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
४०२	१५	प्रासङ्गिकस्य	प्राकरणिकस्य
"	१६	पर्युक्षणादि	पर्युक्षणादि पूर्वमनुष्ये मित्यन्वयः
४०३	२४	तत्पिथ्यं	अत आह देवाद्यन्त मिति तत्पिथ्यं
"	"	तु	नतु (इदंमूलपुस्तके- वर्तते)
४०९	५	अग्नौ	अपसव्यं अग्नौ (इदं- मूलपुस्तकेवर्तते)
"	"	संस्थ	संस्थपवित्रं (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
"	२३	शेषात्	शेषादन्नात्
"	२३	विधिना	विधिनोदक्यादिदान योग्येन
४१२	३१	पितृस्थाने	पितृविप्रस्थानेन
४१३	२८	दद्यात्	दद्यात्पितृस्थानेन मानवादिनि (अक्षरा- ण्यस्पष्टानि)
४२५	५	भूमिगतस्य	पात्रस्नानादेरुच्चरीप्रति यशिन्युक्तः भूमिगतस्य (अस्पष्टान्यक्षराणि)
४३१	१३	वाचनिकं तन्ननकवि तादरद्वाति	वाचनिकं तन्ननकवि इति (इदंमूलपुस्त- केवर्तते)
४३२	२१	अविगीत	अविगीतोक्त
४३३	२३	विमृज्यति	विमृज्येति द्वाभ्याम् (इदंमूलपुस्तकेवर्तते)
४३५	९	प्रतिपत्तिस्थानानि	प्रस्थानानि
"	१०	भोजनात्	ब्राह्मणभोजनात् (इदंमूलपुस्तकेवर्तते)
४३७	१०	निर्वर्त्य	नित्यस्य (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
४४१	२७	आद्याच्च	अद्याच्च
४४३	२७	पितृतीर्थ	पितृतीर्थ (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
अध्यायः ४			
४५३	३	दयलो	दयलो
४६१	२७	सावेदाध्ययनस्य या काचिज्जीविका	सेति विधासं [स्य?] मासलिगवैश्वदेवीज
४६२	१६	वेष	किंच वयस इति वेष
४६३	१८	नः	वा

पृष्ठम् पङ्क्तिः रा०१	रा०२	पृष्ठम् पङ्क्तिः रा०१	रा०२
४७२ १७ भूतानां	भृत्यानां (मूलपुस्तके इदगेवदश्यते तां वज्रयतर्इति (इद- मापमूलपुस्तकेवर्तते) प्रज्ञा त्यागः मूत्रोच्चारविडु- च्चारणसहवर्तमानं नात्रसमासवातं (एतद्व्यमपिमूलपुस्त- के इदगेव) त्रिभिः आक्रान्ते प्रभुतया रूपणस्यवाराजस्य स्याप्युस्थिसुवानूनो धर्मशास्त्रलघनः छन्दःकृतं कालव्यापनं (मूलपु- स्तकेऽपि इदमेव) पर्यन्तमितितलचिरंतु- यावन्निमित्तसत्त्वं (मूले पिबहुशः इदगेववर्तते) निषेधावधिकालं भेतपक्षपातित्वात् पावन क्षत्रियादिकर्मकारकम् दायादब्रूयात् नब्रूयात् विप्रनवैश्यं स्वजत्वंसुपाद छायास्वच्छाया वर्जयन्ति किंचयइति । पूयादि लोमसंशनादत्रपूयादि भुग्जन्यलाभोऽन्यथा बाधइतिगोविन्दराजः ... तत्त्वम् (इयं २२१ श्लोकस्यटीका) नफलप्रधानं विप्रोपिप्रत्यवायेन अवरंहीनस्यादिपा- खण्डादिशास्त्रादिचप्र- त्यायोगमनं तेनावर- संबन्धेन	अध्यायः ५ ५८७ २९ शुद्ध ५९३ ४ त्वाष्ट्रम् ५९६ २३ आहतुः ५९९ ४ प्रायश्चित्तं ६०० ८ कुर्वित्यनुजानाति " " भृत्यानां ६०१ १ लभेतेत्यादि ६०१ २९ अस्मिन्भक्ष्यं भोज्यं ६०३ ८ अशेषतः " " भक्ष्य ६०९ २९ ब्रह्मधारणं ६११ ६ बलि ६११ ६,७ आसक्त्या... इत्युक्तं २१३ २ कारकः ६१४ ३ आत्मनः " ४ इत्युक्तं ६१५ ८ प्रमाणकइति भावः " २० अहिंसकानि ६१९ २४ तत्तुल्यफलैः " २५ परिवर्जनानां	शुभ्र त्वष्ट्रे आहतुःसर्वशइति स्वव स्यत् प्रायश्चित्तंएवंविधोपा- षणभोनद्वयनिवृत्ति- मात्रं कृत्वानुज्ञायते भृत्यादीनां लभेतरथै [रात्रौ?] का- किलमित्यादि स्मिन् किंचैतदिति अशेषतः भक्ष्या भक्ष्य ब्रह्मचारिणं बलिभोजन आवश्यकपश्चंगकेश स्मार्तकर्मणिच ॥ ननु- वैदिकेघृतपशवादौएका दशावदानबाधापत्तेःत- स्माद्यज्ञेवधोऽवधइत्यु- क्तिः[क्तिः?] किंचअमृत स्मृत्युदितेवधतापदोष- मित्याह यज्ञाध कारकउदर्कवलवादष्ट हेतुत्वात् आत्मानं इत्युक्तहिंसायामर्थवाद (इदंमूलपुस्तकेवर्तते) प्रमाणकेनापिपरानुय होधमेहेतुरगम्यागमन मित्योक्तौ चव्यभिचा रान्नापिपीडाधर्महेतुस्त पोदानादौ बाधात्तस्मा द्यथाव्यवहारइतिभावः किंचयइति।अहिंसकानि तद्योग्यैः परिवर्जनात्तनुनिवृत्ति मात्रादिति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
६२०	४	अस्तीति	अश्रीति
६२१	११	फललाभसंभवात्	फलसंकल्पत्
६२३	१	कृतचूड	सद्यःकृतचूडे
६२४	८	लक्षणमिदं	लक्षणार्थम्
"	१०	एवंचसाग्निः	पंचाग्निः
६२७	२	निर्दिशति	अतिदिशति
६२९	२, ३	उपस्पृश्य . . अन्यत्र	उपस्पृश्याचम्य
६३०	१	गोविन्दः त्रिरात्रैः	गोविन्दः चकार द्वयात्रि भिक्षिभिविशेषणात्रि- रात्रै
६३४	२१	उक्तेः	उक्तेः तेषाममाल्योदकम्
६४०	९	मरणजननं	मरणे मरणजनने जननं
६४२	७	चातुर्वर्ण्येन	चातुर्वर्ण्येन
६४३	५	विप्रः शुभ्येदिति	विप्रवदिति (मूल- पुस्तके ईदृगेव वर्तते)
६५२	२	इन्द्रवदधिकृतं	इन्द्रवदशौचानधिकृता
"	२७	प्रततैश्वर्यं	प्रजैश्वर्यं
"	२८	प्रकृतिविकृतिसा- धारण	प्रजारक्षण
६५५	४	अपराङ्मुखयुद्धहत स्य	अपराङ्मुखस्य तद्धतस्य
६५६	४	त्रिभिः	त्रिभिः असपिण्डेषु सपि- ण्डेषु च
"	१३	धर्मेणैव	बन्धुवदिति धर्मेणैव
६५८	२०	च	वा
६६१	१६	स्वं	त्वं
६६५	१७	वारिणैव	वारिणीव भक्ष्यक्षारः
६६९	२३	गर्दभादेः	नरादेः (न, श)
६७३	८	ब्राह्मणानामिति	ब्राह्मणानामितिकाशा
६८५	अण्वपि		उत्सवादिदर्शनमपि (इयं १४७ श्लोकस्य टीका)
६८६	८	पोषकाभावविषयम्	पोषोयम्
६८८	२३	गच्छेदिति शेष	गच्छेदीत्यादावति प्रसक्तैरिति शेषः
अध्यायः ६			
६९८	७	आत्मनो	किंच गृहस्थस्त्विति आत्मनो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
६९८	२९	निःसृत्य	ग्रामान् निःसृत्य
७०४	२७	विशेषात्	विशेषणात्
७०७	१२	कालिकः	वशद्वोत्रपृष्ठ्यालिकोप- लक्षक इति
७०८	२३	गतागतं	लुठनगतागतं
७१४	८	मध्येऽन्यतमया	मध्ये मरिष्यामीति निश्च- येनाविगते शोकभये- यस्मात्सः अन्यतमया
७२३	९	देहनिमित्ततद्द्रक्षार्थ	वेदेनिमित्तभक्ष्यार्थ
७२४	२	वाक्प्रवर्तते	वाक्प्रवर्तते
७२७	२८	प्रसिद्धं	प्रसिद्धं तत्र त्रुभिक्षितनभि- क्षेपे वि । तं शोकोक्तिर्भित- गृहपुनर्नतदगच्छेदिति
७३२	१२	नाहमस्मि	नात्रास्मि
७३४	१९	यथोदितइति	यथोदितइतिसाविध्य- भावात्
"	३०	शेषः	शेषः दोषयदाद्रसाजपाप- परं
७३९	२१	मित्यर्थः	मित्यन्वयः
७४०	३	त्यजेत्	त्यक्तं
७४४	२	लक्ष्यते	लभ्यते
"	"	तात्पर्येणोक्तं	नास्वयोस्मेक्तं
७४६	२	प्रब्रजेदिति	प्रब्रजेदिति अतिः पाप्मा- नं वेहद्वयविहाय तपका- परं ब्रह्म भवेदित्यर्थः
अध्यायः ७			
७६०	३०	स्थापयितुस्तं	स्थापयितुस्तं
७६२	२३	अन्यषागामिषु	उत्पथगामिषु
७६५	१	कस्यापीति शेषः	कस्यापि स्वामिनः स्वा- म्यं न स्यादिति शेषः
"	११	रागादित्याह	रागादिमत्वादित्याह
७६७	२८	कोपादृष्ट	कोपादि
७७६	१२	कामजैः सन्निरुष्टः	क्रोधने सन्निरुष्टः
७७८	२४	वेग	विरामूत्रवेग
७७९	५	द्रुततर	गुरुतर
७८०	२४	स्वर्ग	स्वर्गव्रजत्येव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
७८६	१५	प्राकृत	प्राकृतअहंद
७८७	१०	वधोद्यमेपि	वधोद्यमेपिप्रशस्यतेकर्त-
			व्यत्वेनेदशः
७८८	८	प्रदर्शनेनचनचा-	प्रदर्शनेनभिद्यन्तेनचा
		न्यथा	न्यथा
७९०	१६	शतमध्यमवध्यंसह	शतमवध्यसंहस्रमवध्यं
		स्रमध्यमवध्यं	
७९१	११	दुर्गाश्रयो	दुर्गाश्रितो
७९३	६	राज्ञीनाराज्ञःपुत्राणां	राज्ञीराजतत्पुत्राणां
"	२२	तैर्युक्तं	ताभ्यांयुक्तं
७९४	२७	धान्यादीनूधनंच	धान्यादीनांभागंच
"	२८	निविष्टः	निष्टः
७९५	१५	कार्याणिकर्माणि	कार्याणि
७९७	१	पततिनव्यथते	पततिनपुष्यति [शुष्य-
			ति ?] वाव्यथते
"	२	प्रीत्युक्तेः	प्रीत्युत्पत्तेः
८००	२२	आहवेषु	आहवेषुस्त्रीदूधत्तेयुध्य
			यिशत्र वोयत्र
"	२३	प्राप्तेः	प्राप्तेःयुध्यमानापुरद्वन्तः
८०३	५	बुध्यति	युध्यति
८०६	१६	अरेच्छिद्रानुसारी	परच्छिद्रानुसारी
८०९	३	उपक्रमैः	उपायैः
"	१३	दण्डस्यकालमाह	दण्डक्षिपन्माह
"	"	एतान्दण्डेन	एतान्चतुरोदण्डेन
८१०	११	रक्षेत्	रक्षति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
८१०	२४	आयुषःनक्ष्यति	आयुषःसबान्धवोन-
			क्ष्यति
८१७	२४	याद्वा	याद्वेति
८१८	१६	गंधवारिचरःअपां	गंधवारिचराणां
८१९	१९	मेधातिथेः	मेधातिथेः । चर्मणांच-
			मीतपादुकानांच
८२२	२३	आसने	खिन्नःआसने
८२३	१५	षष्ठी	षष्ठीसभृत्यस्येतिसाम-
			र्थनंस्मृतितं
८२४	५	श्रौतंपुरोहितसाध्यं	श्रौतपुरोहितसाध्योक्तं
८३६	७	द्विविधः	एवंद्विविधः
"	७	पठितं व्याख्यातं	पठितं व्याख्यातः
८३९	८	कोशाद्यैः	कोशानुकूलग्रहतरायैः
८४१	३	चभीत्या	यद्भीत्या
"	२०	दिभिरिवानेनापि-	दिभिर्नोपकार्यो
		कार्यो	
८४२	१०	बहुला	बहुली
"	२७	पूर्वरुतं	पूर्वरुतं
८४८	३	वीर	कार
८५२	१२	अरिषु	अरिपुरे
८५९	१८	अरेरेव	अनेनेव
८६४	२६	शुद्धाः	शुद्धाःस्पृशेयुर्भोगार्थं
			सुसमहिमाःसुष्टुविशेः
			सममाहिताअर्पितादे
			हादयोयाभिस्ताः
८६६	२२	संविशेत्	तूर्यघोषैर्मीताद्यैःप्रहर्षि-
			तःदृष्टःसंविशेत्

राघवानन्दीयपाठभेदाः

चिन्हानि

राघ० १ = मुद्रितपुस्तकम्

राघ० ५ = माहाराजाकोमलरुष्णबाहादुराणांभाण्डारस्थम् ।

प्र.	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
		अध्यायः १		२०८	२३	आचार्याणां	तथाचस्मृतिमात्रमाचार्याणां
४	१४	धर्ममोक्षो	धर्मार्थमोक्षो	२०९	२९	इति	इतित्रिभिः
६	२१	नोत्पन्नम्यम्	अतोनात्पन्नम्यम्	२१०	१९	तर्कव्याकरण	तर्कप्रकरण
१२	११	सम्यासेन	समासेन	२१३	७	तस्यैव	तथैव
१३	२७	लक्षणमो	लक्षणमीक्षणमो	२२१	१४	तथा	यथा
३४	२७	चैतन्यम्	सचैतन्यम्	"	"	तपोविशेषैः	इत्यादितपोविशेषैः
३६	२५	संविज्ञानकर्मणि	तंविज्ञानकर्मणि	२२३	४	अनधीतस्यवेदस्य	अनधीतवेदस्य
३९	५	यातयन्	पातयन्	२२३	५	द्विजस्याद्वै	द्विजस्याद्वै
४३	११	स्वधारणीयेति	स्वविचारणीयेति	२२५	२३	मन्त्रेण	विमोमन्त्रेण
"	१२	मरीच्यादिभिः	एतेर्मरीच्यादिभिः	२३८	१५	देवदैवत्ये	देवदैवत्येदेवतोद्देशेन
५९	२५	तस्येति	सम्भ्येति				आद्वै
६३	१०	स्थूलाकारादि	स्थूलाकाशादि	२४३	११	स्यात्	स्याद्भाषितमुक्तिः
"	२५	सूर्याग्निमारुतैः	सूर्याग्निमारुतैः	२४४	४	परिवादश्रवणे	परिवादादिश्रवणे
६५	२१	ब्रह्मणा	ईशस्य	२५४	२२	इति	इतिवा
६७	३०	फलन्ति	फलदाइति	२६२	१४	धर्ममाचरेत्	धर्मनाचरेत्
७०	१५	पृथक्कर्मण्य	पृथक्कर्मण्य	२६८	२१	यस्तु	नैष्ठिकस्य
७७	२५	निर्घोषेण	निर्घोषेण				
"	२६	पूर्वपूर्वसर्गानुं	पूर्वपूर्वसर्गानुं				
८१	१२	सप्रमाणकं	संप्राप्तसप्रमाणकं				
८५	५	प्रधा...र्थ	यन्माधिक्यार्थ				
		अध्यायः २					
१०६	१	इति	इत्युक्तेः	२८३	४	अमकदासी	अन्नदासी
"	२३	वेदः	वेदइति	२९४	१६	लाभे...पेतौ	चतुर्णाधर्माःधर्मादनपेताः
१०९	२	तत्त्वम्	तत्त्वंमात्रीतिरुत्वावा	३०२	१५	नार्धादि	नार्थादि
१११	३०	अग्न्येषां	तदानीं	३०३	२०	प्रजात	नजात
११२	१५	देवैरधिष्ठितं	देवैरग्नेऽधिष्ठितं	३०४	२६	वेदाभ्ययनजवीर्य	वेदाभ्ययनवीर्य
१३०	२०	साधनाभेदइत्यर्थः	साधनाभेदवदिति	३१०	२५	वर्जमाह	तत्रैववर्जमाह
१४०	१६	जुषदन्नेनसदन्नं	नकदन्नंसदन्नं	३११	२८	रजसिन्धौ	शुक्लेस्त्री
		प्रस्थाय		३१४	२८	नियमविधौच	नियमनिरोधश्च
१६२	१३	नधरण्यादौ	नधारण्यादौ	३१७	६	बान्धवादीनां	देवादीनां
१६६	२९	श्रेयस्त्वम्	श्रेष्ठत्वं	३१७	६	विवाहादिषु	बान्धवानांविवाहादिषु
१७१	१९	तेषां	अमतिषां	३२७	२३	सर्वान्नाधिकारार्था	सर्वत्राधिकारार्था
"	"	तेन	तेनकामविषयात्	३३७	१९	मात्रंवा	पात्रंवा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
३५१	१६	परि संवत्सरान्मधु पर्केण	परिसंवत्सरान्वर्जयि- त्वाततऊर्ध्वमागता- न्परिसंवत्सरानितिमे- धातिथिः । मातुलाना- न्तान्परिगतसंवत्सरो- येभ्यस्तान्परिसंवत्स- रान्मधुपर्केण
३८७	१५	मन्धो	मधो
३९९	७	सोमपाः	एवंसोमपाः
४०९	५	अघ्नौ	अपसव्यमघ्नौ
"	"	परिपाटीक्रमम्	पूर्वपरिपाटीक्रमम्
"	२३	शेषात्	शेषादन्नात्
४२५	५	भूमिगतस्य	पात्रस्थान्नादेरन्यतरा प्रतिपत्तिरुक्ताभूमिगतस्य
४४१	११	मधूत्कटेन	मधूत्कटेन

अध्यायः ४

४५०	२०	तद्धर्मानाह	तत्रधर्मानाह
४८०	२८	मलत्याग	मलत्यागः मूत्रोच्चारं वि- दुच्चरिणसहवर्तमानं
४८८	९	उपवीतादि	उपानहादि
४८९	५	लक्षणान्वितैः	विनीतैर्दान्तैर्लक्षणान्वितैः
४९१	८	विग्रहं	विवादं
५०९	१३	अध्यापनं हि	अध्ययनं हि
५१४	७	शेषः	शेषः । उक्तस्वाध्याय ज्ञानाज्ञानजदुष्टादुष्ट- निवृत्त्यर्थः.
५४०	५	प्रभुद्रोहादिना	परद्रोहादिना
५६१	३	विरुद्धमर्थं	विश्रुद्धमर्थं
५७५	११	उत्तमैरिति द्वाभ्यां	उत्तमैरिति त्रिभिः

अध्यायः ५

६२३	१	कृतचूडे	सद्यःकृतचूडे
६३४	२०	एवंमतामहाचार्य	एवंमात्राचार्य
६३८	१३	सपिण्डमरणे	एतत्सपिण्डमरणे
६३९	२०	जातदन्त	अजातदन्त
६४२	९	लक्षणे	लक्षणेगुरौ
६९१	९	कामापि	कामादि

अध्यायः ६

७०३	२	तुरायण	उत्तरायण
७०५	२३	पुष्पाणि	अग्न्यानिपुष्पाणि
७०७	२६	वारमात्र	एकवारमात्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
७२९	१६	तत्कारण	तत्करण
७३०	१३	किंचात्र	किंचामुत्र
७३७	१०	अहोर्कर्म	अहोर्कष्टकर्म
७३९	१९	तदर्थं	एतदर्थं
७४०	३	त्यजेत् अना	त्यजेत्त्यक्तव्यमना
७४७	२४	अनुष्ठिताः	अनुष्ठिताः सन्तः

अध्यायः ७

७६१	१६	अनुशासनं	अनुशासनं ज्ञेयं
७६७	२५	कामेति	कामेति त्रिभिः ।
७७५	३०	दुःखमेवान्तोयेषां	दुःखमेव फलं येषां
७७८	२३	किंचावश्यं	कामजेष्ववश्यं
७८१	२२	मौलत्वेपि	मौलत्वेनार्प
७९८	६	यस्य श्रुतं फलमिति	यस्य श्रुतं फलमिति
८०३	२५	दन्तिनं	दन्तिनं गजं
८०७	२६	गोपयेयुरिति	गोपयेयुरिति शेषः
८०९	१३	दण्डस्य कालमाह	दण्डं क्षिपन्माह
८१६	२	निर्याणम्	निसारम्
८३१	९	मूल	न्यूनं
८४७	३१	व्यूहे	व्यूहेषु
८५८	२२	प्रसिद्धोपक्रमे	युद्धोपक्रमे
८६५	२२	चर्मादीनि	वर्मादीनि

अध्यायः ८

८८९	१५	नरक्षणीयं	रक्षणीयं
९०८	१०	पूर्वापरं	प्रमाणेन प्रतिपादयेत्पू- र्वापरं
९०९	४	मित्यर्थे	मित्युक्ते
९१६	६	आर्ताबन्धुविनाशा दिना	आर्तारोगेण
९२६	२०	यतश्चितं	एतत्पापं कृतमनेनेत्य- नुसंधत्तेयतश्चितं
९५०	२६	राज्ञातावत्	राज्ञाऽतीव
१०३०	९	पूर्वभक्त्या	देशाद्यन्तयोः पूर्वभक्त्या
१०६५	१४	तोलकानां	पलानां
१०७८	१७	स्त्रीणां	स्त्रीणां विप्राणां चर
१०८१	१७	शूद्रादि	विप्रशूद्रादि
१०८४	१०	संभोगाभिलाषग्रहणं	संभोगाभिलाषिततया संग्रहणं
१०८६	१	सुवर्णं	सुवर्णभाषाः षोडश
१०९२	२७	गुण्यं	द्वैगुण्यं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
१०९३	१५	स्त्रीरूप	स्त्रीरूपमगुप्तमावसन्मै युनेनोपभुञ्जानोऽङ्गसर्व त्वंप्रतिहीयते । अङ्गगु- मंएतैर्हीनं । अङ्गमत्र- लिङ्गगुप्तमावसन्सर्वेण- शरीरेणधनेनच ।	१२८५	२९	अंगेन	अङ्गेनपुदेहेन
			विश्वद्वयोःप्रेरणायांब्रा- ह्मणोराजावाऽप्रमत्तः स्यादित्याह वैश्येति । विश्वद्वौ	१२९७	१०	हिंसोऽपजि	दासोऽपजि
				१३१७	१५	किंच अ	तान्येवाहअ
१११५	१६	विश्वद्वौ				अध्यायः ११	
			अध्यायः ९	१३५३	२३	कुटुंबादपि	कुटुंबात्स्वगृहादपि
				१३५६	१७	अकरणात्	कर्मणामकरणात्
				१३६१	२३	किंच अग्रीति ।	कामतोऽग्निहोत्रन्या- गिनःप्रायश्चित्तमाह अग्रीति ।
११२०	१९	अग्निहोत्रादिधर्मच	अग्निहोत्रादिध्वजाति- भूक्तधर्मच	१३६८	६	सतोदोषस्य	असतोदोषस्य
११६०	६	गुणमोहितं	गुणशीलमोहितं	१३८४	२७	विशुध्यति	विमुच्यतइति
११६६	१५	०	प्रकृतमाहअन्येइति	१४०३	२८	चरितव्रत	तादृशमुचरितव्रत
१२०७	१४	खलवालिन्या	खलेदारुन्या	१४१७	११	अभक्ष्यभक्षणे	अन्नाद्यभक्षणे
१२५९	२१	दण्डव्यसनं	वाग्दण्डव्यसनं			अध्यायः १२	
				१५२३	३	वेदान्ताभ्यासेन	वेदाभ्यासेन
						इति राघवानन्दीयपाठभेदाः	

नन्दनीयमानवव्याख्यानेपाठभेदाः ॥

चिन्हानि

नं० १=त्रावणकोर पत्तनातश्री ० माहाराजभिःप्रेषितम् ।

नं० २=मद्रासपत्तनात् दीवाणबहादुररघुनाथरावकृतसंग्रहात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २	
		अध्यायः १				अध्यायः २		
१२	३१	प्रमाणत्रयागोचर- त्वात्	प्रमाणाभावात्	३७	१	तत्	तत्कर्म	
१४	१	प्रेरकः	शोषकः	"	२८	कदम्ब	केतकी	
१६	२४	तत्त्व	मादाभूतादिवृत्तौजाइ- तितत्त्व	५०	२७/२८	निजो	निःशेष	
"	२७	तस्मादेवोपादानात् ...त्यर्थः	तस्मादेवोत्पन्नात्मज्ञा- नात्संस्थामीति विग- ण्येत्यर्थः	७५	१८	वदता	विदित्वा	
१८	१	हेममयम्	हेममयम् अण्डमभवत्	८५	२७	क्ष	क्षम्	
१९	६	तेन	यत्तेन	१०९	४	संनिपाते	संनिपातेऽनुष्ठेयइत्यर्थः	
२१	२५	अखण्डखण्डाभ्यां	शकलाभ्यां	११०	२०	समयाध्युषिते	समयाविदिते	
२६	५	परामर्शः	सर्वभूतानां परामर्शः	"	"	अतएव	अयमेव	
२९	३	पुरुषः	प्रथमः पुरुषः	११२	१८	प्रशंसा	प्रसङ्गा	
"	५	भूतम्	उपादानम्	११८	१३	परिज्ञानोपायः	धर्मपरिज्ञानोपायेन	
३१	१७	आदि	अनादि	१२७	२	सीरभद्रादि	सुभद्रादि	
३४	११	व्यवेचयत्	संविचेचयेत्	१३१	१८	विशात्	विशावात्	
३५	२-३	०	दशार्धानां पञ्चानां पुरु- षाणामित्यनुषङ्गः पञ्च- भूतानामितियावत् अण्व्योमात्राः सूक्ष्मा- शास्ताभिः साकंताअ- न्योन्यसंभूयानुपूर्वशः क्रमेणबीजादोजप्रवा- हाविच्छेदेनभूतजात- स्यविनश्वरत्वेकारण- मुपादानवैतनश्वर्यमिति- सूचितंविनाशिन्यइति केचिदिदंश्लोकमुपरि- ष्ठात्समश्लोकानतीत्य पठन्तितल्लेखनप्रमादा- दित्यवगन्तव्यम् । [इ- दंनन्दनमतं अस्माभि- स्तुमूलपाठानुरोधेनस- मश्लोकानन्तरमेवलि- खितः]	१३८	१८, १९	केचिदेत	माहुः	केचिद्वैक्षं ब्रह्मचर्याङ्गमाहुः
				१४१	२०	श्रियं	श्रियश्रीनिमित्तं	
				१४४	१	तत्रापि	अत्रापि	
				१४८	१४	प्राङ्मुखोवा	प्रागुदङ्मुखोवा	
				१४९	५	जिह्मगताभिः	हृद्गताभिः	
				१५१	१६	षोडश	अथब्रह्मचारिणःकेशा- न्ताख्यसंस्कारमाहके- शान्तइति	
				१६०	७	वेदत्रय	प्रणववत् वेद	
				१६३	३, ४	सत्सुत्याज्यतां यातीति	ब्राह्मत्वात् साधुषुगर्हणां याति	
				१७७	६	कर्मान्तरम्	धर्मान्तरम्	
				२०२	२५	वित्तादिमांश्च	विद्यादिमानुवित्तादिमांश्च	
				२२७	२	पुराणानि	पूर्वधृतानि	
				२३३	१७	कया	कयाविधिः	
				२५७	९	सामान्यात्	सामान्यात् प्रजापतेर्मूर्तिः पिता उत्पादत्त्वसामा- न्यात् । पृथिव्यामूर्ति- र्माता धरित्रित्वसामा- न्यात् । आत्मनःस्वा- मूर्तिर्भ्राता आत्मनः साधारणमूर्तिरेकक्षेत्र- त्वबीजत्वसामान्यात् ।	

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
अध्यायः ३				अध्यायः ९			
२८३	६	आर्द्रा	रुत्तिका	११३२	१६	क	भ
२९२	५	आर्षात्	दैवात्	११३६	२४	प्रधानं	बीजप्रधानं
३०२	१७	प्रदानं	प्रदानाङ्गं	"	"	परइत्यर्थः	परक्षेत्रेनवमव्यक्षेत्र-
३०३	२२	ऊढा	ऊढादशापरानिति	११७२	२५	गोभूहिरण्यादि	गोश्वमहिष्यादि
३५२	१७	स्थितिः	उपस्थितावपरिसंवत्स	"	२६	सर्वेषु	सर्वेषु धनेषु
			रादप्यागतौ स्थितिः	"	"	आत्मनोऽंश	अत्मनोऽधिकांश
३६१	२४	ज्ञानेति	ज्ञानेति यथारुधिरदिग्ध-	११७५	२८	स्त्री	समी
			वस्तुरुधरेणशोधयितुं दुः	११८०	२०	विज्ञः	विधिज्ञः
			शक्यमेवमविदुषापात्रेण	११९३	१०	दत्ते	कृते
			तस्मात्ज्ञानोत्कृष्टायदेय	१२१०	१८	दिष्टेषु	उपदिष्टेषु
			मिति	१२२१	२५	सम	लब्धस्यसम
३७४	१७	देवलः	कात्यायनः	१२२३	६	दत्तो	निमित्तो
अध्यायः ४				१२२४	१३	विषयत्वेन	धनविषयत्वेन
४५७	६	ग्रहो	ग्रहोऽपि	१२४५	२८	वैषैः	चैष्टैः
४६१	१५	त्वदार	व्रतान्याह इन्द्रियार्थे-	१२७४	२१	दीनां	दीनामपि
			श्विति । त्वदार	अध्यायः १०			
अध्यायः ५				१२८२	३१	सापिण्ड्य...	सापिण्ड्यादिसंबन्धर-
५९०	९	देवान्मम	देवान्मम ब्रीह्यादिकम	१२८३	१	सापिण्ड्य...	हितास्वितियावत्
६६५	२	हेमरूप्यमिदम्	हेमरूप्यविषयोयम्	१२९०	९	पितृ	विप्र
अध्यायः ६				१२९३	२८, २९	अन...तया	आनन्तयामनन्तरजाताय
७५७	२१	उक्तस्य	उक्तस्यार्थस्य	१२९४	१५	सुबहून्	सुबहून् बाह्यान्
७६२	२४, २५	वेदवित्त्वं	सांख्यवेदवित्त्वं	१२९६	१८	जा	जा
७६३	१२	कामानु	कार्यानु				
अध्यायः ७							
७८३	७	बलोत्कटम्	महीपतिम्				
अध्यायः ८							
८८०	१८	यत्र	यत्र सभायां				
९०७	९	नसंवदेत्	नसत्यंवदेत्				
९१७	१८	अन्याये	अन्यये				
९४६	११	शुभा	शुभाशुभा				
९४८	२	सहस्रत्रयम्	मध्यमसहस्रमित्यर्थः				

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
१३०८	९	म्य	थ	१३८८	२०	आहवनीयाः	आहवनीयानि
१३०८	२३	प्रखरभावता	तीव्रदण्डता	१३९३	२	गम्यते	गम्यतेतिन्द्यते
१३०९	२०	राष्ट्रे	स्वराष्ट्रे	१४००	३०	मां	मा
१३११	२०	संतानानाम्	संतानजानाम्	१४००	३०	मामं	प्रथममामं
१३१७	५	आप	अधुनातेषां आप	१४०८	२	यावान्म	यवागूम
१३१८	३०	शस्त्रास्त्रभरणेन	अस्त्रमन्त्ररूपं शस्त्रास्त्र दर्शनेन	१४०३	१२	आ - चारी	असमावर्तको ब्रह्मचारी
१३२०	८	धर्मक्षय	स्वधर्मक्षय	१४२९	४	स्वदृष्टिषु	स्वसृषु
१३२१	१९	त्यजतो	त्यजतो वाणिज्यं कुर्वतो	१४४०	३०	अवृत्तानां	अथवात्यानां
१३३०	२६	स्पृष्टवान्	दृष्टवान्	१४५१	१	वत्	मनवत्
१३३१	१४	श्वमांसं	श्वपच्छमांसं				
१३४०	१९	श्रोते	तेन श्रोते				
अध्यायः ११				अध्यायः १२			
१४७	२२, २३	धर्मोभयानित्यर्थः	धर्मलोपस्याद्धर्मोभव- तीत्यर्थः	१४९१	२५	कृतस्यापि	मुकृतस्यापि
१६८	२५	प्रधानफलं	प्रधानं फलं किंतु	१४९७	१२	त्रिषु	नृषु
१७७	१९	वैषम्यस्य	वैधर्म्यस्य	१५०५	१६	संकुचितम्	संचितम्
				१५४३	२०	तिलकेन श्रीलङ्गम- णविचक्षणानुजेन	लङ्गणात्मजेन श्रीवी- रमल्लप्रियमखेन श्री- नन्दन

अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रम् अध्यायश्लोकसंख्याक्रमेण

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
प्रथमोऽध्यायः					
मुनीनप्रति भृगोरुक्तिः	१	भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं कथयिष्यति ५९		श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	१०
मनुमुनयो धर्मपप्रच्छः	१	भृगुस्तान्मुनीनुवाच	६०	नास्तिकनिन्दा	११
तान्मनुरुवाच	४	मन्वन्तरकथनम्	६१	चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह	१२
जगदुत्पत्तिकथनम्	५	अहोरात्रमानादिकथनम्	६४	श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेश्रुतिर्बलवती १३	
प्रथमजलसृष्टिः	८	पित्र्याहोरात्रकथनम्	६६	श्रुतिद्वैधे उभयप्रमाणम्	१४
ब्रह्मण उत्पत्तिः	९	दैवाहोरात्रकथनम्	६७	श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह	१५
नारायणार्थकथनम्	१०	चतुर्यगप्रमाणम्	६९	दशकर्मोपेतस्यात्राधिकारः	१६
नारायणात् उत्पत्तिः	१०+१	दैवयुगप्रमाणम्	७१	धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह	१७
ब्रह्मत्वरूपकथनम्	११	ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम्	७२	ब्रह्मावर्तदेशीयः सदाचारः	१८
त्वर्गभूम्यादिसृष्टिः	१३	सप्रतिबुद्धः सृष्ट्यर्थमनोनियुक्ते	७४	श्रुतिबन्धवत्	१८+१
महदादिक्रमेण जगदुत्पत्तिः	१४	मनस आकाशप्रादु भावः	७५	कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षिदेशानाह	१९
देवगणादिसृष्टिः	२२	आकाशाद्वायुप्रादु भावः	७६	तद्देशीयब्राह्मणादाचारशिक्षेत	२०
वेदत्रयसृष्टिः	२३	वायोस्तेजःप्रादु भावः	७७	मध्यदेशमाह	२१
कालादिसृष्टिः	२४	तेजसोजलजलात्पृथ्वी	७८	आर्यावर्तमाह	२२
कामक्रोधादिसृष्टिः	२५	मन्वन्तरप्रमाणं	७९	र्याज्ञयदेशमाह	२३
धर्माधर्मविवेकः	२६	सत्यचतुष्पादमः	८१	वर्णधर्मादिकमाह	२५
मृक्षमास्थूलाद्युत्पत्तिः	२७	अन्ययुगे धर्मस्य पादपादहानिः	८२	द्विजानां वैदिकमन्त्रैर्गर्भा	२६
कर्मसापेक्षासृष्टिः	२८	युगे युगे आयुः प्रमाणम्	८३	धानादिकं कार्यम्	२६
ब्राह्मणादिसृष्टिः	३१	युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम्	८५	गर्भाधानादेः पापक्षयहेतुत्वमाह	२७
स्त्रीष्वसृष्टिः	३२	युगानां वर्णसंज्ञा	८६+१	त्वाध्यायदिर्भोक्षेतुत्वमाह	२८
मनोरुत्पत्तिः	३३	ब्राह्मणस्य कर्माह	८८	जातकर्माह	२९
परीच्याद्युत्पत्तिः	३४	क्षत्रियकर्माह	८९	नामकरणमाह	३०
यक्षगंधर्वाद्युत्प०	३७	वैश्यकर्माह	९०	स्त्रीणां नामकरणमाह	३३
मेघादिसृष्टिः	३८	शूद्रकर्माह	९१	निक्रमणान् प्राशने	३४
शुभपक्ष्यादिसृष्टिः	३९	ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम्	९२	अथ चूडाकरणम्	३५
रुमिकीटाद्युत्पत्तिः	४०	ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः	९७	अथोपनयनम्	३६
अथ जरायुजाः	४३	एतच्छास्त्रं ब्राह्मणेनाध्यतव्यम्	१०३	अथोपनयनकालवि०	३८
अथाण्डजाः	४४	एतच्छास्त्राध्ययनफलम्	१०४	अथ ब्राह्म्याः	३९
अथ स्वेदजाः	४५	आचारो धर्मप्रधानः	१०८	कृष्णाजिनादिधारणम्	४१
अथोद्भिजाः	४६	यथार्थानुक्रमणिका	१११	मौज्यादिधारणम्	४२
अनस्पतिवृक्षौ	४७			मौज्यालाभे कुशादिमेखलाकार्या	४३
च्छगुल्मादयः	४८	अथ द्वितीयोऽध्यायः		उपवीतमाह	४४
वंसुष्ट्वा ब्रह्मान्तर्हितः	५१	धर्मसामान्यलक्षणम्	१	अथ दण्डाः	४५
महाप्रलयमाह	५४	कामात्मतानिषधः	२	अथ भिक्षा	४९
नीवस्योत्क्रमणमाह	५५	व्रतादयः संकल्पजाः	३	प्राङ्मुख्यादिकाम्यभोजनफलम्	५२
रुदादेहान्तरं गृह्णाती०	५६	अकामस्य न कापि क्रिया	४	विशेषनियमात्फलम्	५२+१
नायस्त्वाम्यां ब्रह्मा सर्वसृजति ५७		धर्मप्रमाणान्याह	६	भोजनादावतेचाचमनम्	५३
तच्छास्त्रप्रचारमाह	५८	धर्मस्य वेदमूलतामाह	७	श्रद्धया अन्नं भुञ्जीत	५४
		श्रुतिस्मृत्युद्दिष्टधर्मानुष्ठानस्यफलम् ९		अश्रद्धया भोजनं नि०	५५

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
भोजने नियमाः	५६	अध्ययनं विना वेदग्रहणनिषेधः	११६	वेदमनधीत्यवेदाङ्गान्यध्ययननिषेधः	१६८
अतिभोजननिषेधः	५७	अध्यापकानामान्यत्वमाह	११७	द्विजत्वनिरूपणार्थमाह	१६९
ब्राह्मादितीर्थेनाचमनं नपितृतीर्थेन	५८	अविहितवन्दनफलं	११७+१	अनुपनीतस्यानधिकारः	१७१
ब्राह्मादितीर्थान्याह	५९	अविहिताचरणनिन्दा	११८	कृतापनयनस्य वेदध्ययनं	१७३
आचमनविधिः	६०	गुरोरभिवादानादौ	११९	गोदानादौ दण्डादयः	१७४
मव्यापसव्यमाह	६३	वृद्धाभिवादाने	१२०	एतेनियमा अनुष्ठेयाः	१७५
विनष्टे पूर्वदण्डादौ द्वितीयग्राह्यम्	६४	अभिवादनफलम्	१२१	नित्यं स्नानादिकर्म	१७६
कंशान्ताख्यसंस्कारः	६५	अभिवादनविधिः	१२२	ब्रह्मचारिनियमाः	१७७
स्त्रीणां संस्कारमंत्रकम्	६६	प्रत्यभिवादाने	१२५	कामाद्रेतः पातनिषेधः	१८०
स्त्रीणां वैवाहिकविधिः वैदिकमन्त्रैः	६७	प्रत्यभिवादानाज्ञाने दोषः	१२६	त्वमेतः पाते	१८१
उपनीतस्य कर्माह	६९	कुशलप्रश्नादौ	१२७	आचार्यार्थजलकुशाद्याहरणं	१८२
वेदाध्ययनविधिमाह	७०	दीक्षितादेर्नामग्रहणनिषेधः	१२८	वेदयज्ञोपेतगृहादिभिक्षाकर्तव्या	१८३
गुरुवन्दनविधिः	७२	पररुग्नादेर्नामग्रहणनिषेधः	१२९	गुरुकुलादिभिक्षायाम्	१८४
गुरोराज्ञयाऽध्ययनविरामौ	७३	कनिष्ठमातुलादिवन्दननिषेधः	१३०	आभिशस्तभिक्षानिषेधः	१८५
अध्ययनादावन्तेचप्रणवः	७४	मातृष्वस्तादयोगुरुस्त्रीवत्पूज्याः	१३१	सायंप्रातर्होमसामिधः	१८६
अथ प्राणायामः	७५	भातृभार्याद्यभिवादाने	१३२	होमाद्यकरणे	१८७
प्रणवाद्युत्पत्तिः	७६	ज्येष्ठभगिन्याद्यभिवादाने	१३३	एकगृहभिक्षानिषेधः	१८८
सावित्र्युत्पत्तिः	७७	पौरसख्यादौ	१३४	भैक्ष्यप्रशंसा	१८८+१
सावित्रीजपफलं	७८	दशवर्षोपि ब्राह्मणः क्षत्रियादिभिः पिते- व वन्द्यः	८३५	निमित्तितस्यैकान्तभो	१८९
सावित्रीजपाकरणे पा०	८०	वित्तादीनिमान्यत्वकारकानि	१३६	क्षत्रियवैश्ययानैकान्तभोजनम्	१९०
प्रणवव्याद्वतिसावित्रीप्रशंसा	८१	रथारुढादेः पन्थादेयः	१३८	अध्ययने गुरुहिते च यत्नं कुर्यात्	१९१
प्रणवप्रशंसा	८४	स्नातकस्य पन्थाराज्ञापिदेयः	१३९	गुर्वाज्ञाकारित्वमाह	१९२
मानसजपस्याधिक्यं	८५	अथाचार्यः	१४०	गुरौ सुमे शयनादि	१९४
इन्द्रियसंयमः	८८	अथोपाध्यायः	१४१	गुर्वाज्ञाकरणप्रकारः	१९५
अथैकादशेन्द्रियाणि	८९	अथगुरुः	१४२	गुरुसमीपे चांचल्यनि०	१९८
इन्द्रियसंयमेनार्साद्धिर्नतुभोगैः	९३	अथऋत्विक्	१४३	गुरोर्नामग्रहणादिकं न कार्यम्	१९९
विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	९४	अध्यापकप्रशंसा	१४४	गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः	२००
इन्द्रियसंयमोपायमाह	९६	मात्रादीनामुत्कर्षः	१४५	गुरुपरिवादकरणफलं	२०१
कामासक्तस्य यागादयोनफलदाः	९७	आचार्यस्य श्रेष्ठत्वम्	१४६	समीपगत्वा गुरुं पूजयेत्	२०२
जितेन्द्रियस्वरूपमाह	९८	बालोप्याचार्यः पितेव०	१५०	गुर्वादिपरोक्षनाकिंचित्कथयेत्	२०३
एकैन्द्रियासंयमोपनिवार्यः	९९	अत्र दृष्टान्तमाह	१५१	यानादौ गुरुणा सहोपवेशने	२०४
इन्द्रियसंयमस्य पुरुषार्थहेतुत्वम्	१००	वर्णक्रमेण ज्ञानादिना ज्यैष्ठ्यम्	१५५	परमगुरौ गुरुवर्द्धतिः	२०५
अथ संध्यात्रयवन्दनम्	१०१	मूर्खे निन्दा	१५७	विद्यागुरुविषये	२०६
संध्याहीनः शुद्धवत्	१०३	शिष्याय मधुरावाणीप्रयोक्तव्या	१५९	गुरुपुत्रविषये	२१०
वेदपाठाशक्तौ सावित्रीमात्रजपः	१०४	नरस्य वाङ्मनः संयमफलम्	१६०	गुरुस्त्रीविषये	२१३
नित्यकर्मादीनामध्यायः	१०५	परद्रोहादिनिषेधः	१६१	स्त्रोत्वभावकथनं	२१५
जपयज्ञफलम्	१०७	परेणावमाने कृतेपि क्षमा कार्या	१६२	मात्रादिभिरैकान्तवासनिषेधः	२१६
समावर्तनान्तर्होमादिकर्तव्यम्	१०८	अवमन्तुर्दोषफलम्	१६३	युवतीगुरुस्त्रीवन्दने	२१८
कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह	१०९	अनेन विधिना वेदोऽभ्येतव्यः	१६४	गुरुशुश्रूषाफलम्	२१९
अपृष्टो वेदं न ब्रूयात्	११०	वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वं	१६६	ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह	२२१
निषेधातिक्रमदोषः	१११	त्वाध्यायस्तुतिः	१६७	सूर्योदयास्तकालस्वापि	२२०
असंछिन्नाय विद्यानवक्तव्या	११२				
संछिन्नाय वक्तव्या	११५				

प्रकरण	श्लोक
संध्योपासनमवश्यम्	२२२
रूपादेः श्रेयःकरणे	२२३
त्रिवर्गमाह	२२४
पित्राचायादियोनोवमन्तव्याः ..	२२५
तेषांशुश्रूषाकरगादौ	२२८
तेषामनादरनिन्दा	२३४
मात्रादिशुश्रूषायाः प्राधान्यम् ..	२३५
नोचादेरपिविद्यादियं	२३८
आपदि क्षत्रियादेरप्यभ्येतव्यं {	२४१
तेषांपादप्रक्षालनादिनकार्यम् {	२४१
क्षत्रियादिगुरावातिवासनिषधः ..	२४२
यावज्जीवंगुरुशुश्रूषणे	२४३
गुरुदक्षिणादौ	२४५
आचार्ये षूते तत्पुत्रादिसेवनम् ..	२४७
यावज्जीवंगुरुकुलसेवाफलम् ..	२४९

अथतृतीयोऽध्यायः

अथब्रह्मचर्याविधिः	१
गृहस्थाश्रमवासमाह	२
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः पूजनं ..	३
कृतसमावर्तनोविवाहंकुर्यात् ..	४
असपिण्डाद्याविवाहा	५
विवाहे निन्दितकुलानि	६
अथ कन्यादोषाः	८
कन्यालक्षणम्	१०
पुत्रिकाविवाहनिन्दा	११
सवर्णा स्त्रीप्रशस्ता	१२
चातुर्वर्णस्य भार्यापरिगं	१३
ब्राह्मणक्षत्रयोः शूद्रास्त्रीनिषेधः ..	१४
होनजातिविवाहनिं	१५
शूद्राविवाहविषये	१६
अष्टौ विवाहप्रकाराः	२०
वर्णानां धर्म्यविवाहानाह	२२
पेशाचासुरविवाहनिन्दा	२५
अथब्राह्मणविवाहलक्षणम्	२७
देवविवाहलक्षणम्	२८
आर्षविवाहलक्षणम्	२९
राजापत्यविवाहलक्षणम्	३०
आसुरविवाहलक्षणम्	३१
गोर्धर्वविवाहलक्षणम्	३२
राक्षसविवाहलक्षणम्	३३

प्रकरण	श्लोक
पेशाचविवाहलक्षणम्	३४
उदकदानाब्राह्मणस्यविवाहः ..	३५
ब्राह्मादिविवाहफलम्	३७
निन्दितविवाहे निन्दितप्रजोत्पत्तिः ..	४१
सवर्णाविवाहविधिः	४३
असवर्णाविवाहविधिः	४४
स्वदारापगमनकालः	४५
ऋतुकालाविधिः	४६
दारोपगमेनिन्दितकालाः	४७
युग्मतियो पुत्रोत्पत्तिः	४८
स्त्रीपुनर्पुंसकोत्पत्तौ हेतुमाह ..	४९
वानप्रस्थस्यापि ऋतुगमनमाह ..	५०
कन्याविक्रये दोषः	५१
स्त्रोधनग्रहणे दोषः	५२
वरादप्यपि नगृहीतव्यम्	५३
कन्यायै धनदानमाह	५४
वस्त्रालकारादिना कन्या {	५५
भूषयितव्या {	५५
कन्यादिपूजनापूजनफ०	५६
उत्सवेषु विशेषतः पूज्याः	५९
दंपत्याः संतोषफलम्	६० ६१+१
तेषामसंतोषफलम्	६१
कुलापकर्षकर्माणि	६३
कुलोत्कर्षकर्माह	६६
पंचमहायज्ञानुष्ठानमाह	६७
पंचसूना	६८
पंचयज्ञानुष्ठाननित्यं कर्तव्यम् ..	६९
पंचयज्ञानाह	७०
पंचयज्ञाकरणे निन्दा	७२
पंचयज्ञानानामान्तराण्याह ..	७३
अशक्तौ ब्रह्मयज्ञहोमौ कर्तव्यौ ..	७५
होमादृष्ट्याद्युत्पत्तिः	७६
गृहस्थाश्रमप्रशंसा	७७
ऋग्याद्यर्चनमवश्यं क०	८०
नित्यश्राद्धमाह	८२
पित्रर्थब्राह्मणभोजने	८३
बलिविश्वेदेवकर्माह	८४
बलिविश्वेदेवफलमाह	९३
भिक्षादानम्	९४
भिक्षादानफलम्	९५
सत्कृत्यभिक्षादिदानम्	९६
अपात्रदानफलम्	९७

प्रकरण	श्लोक
पात्रापात्रदानफलम्	९८
अतिथिसत्कारे	९९
अतिथ्यनर्चननिन्दा	१००
प्रियवचनजलासनदानादौ	१०१
अतिथिलक्षणमाह	१०२
परपाकर्तृचित्तनिषेधः	१०४
नातिथिः प्रत्याख्यात०	१०५
अतिथिमभोजयित्वा {	१०६
स्वयनभोक्तव्यम् {	१०६
बहुव्यतिथिषु {	१०७
यथायोग्यपरिचर्या {	१०७
अतिथ्यर्थपुनःपाकेनबलिकर्म ..	१०८
भोजनार्थकुलगोत्रकथननिषेधः ..	१०९
ब्राह्मणस्य {	११०
क्षत्रियादयोनातिथयः {	११०
पश्चात्क्षत्रियादोनभोजयेत्	१११
सख्यादानपिसत्कृत्यभोजयेत् ..	११३
प्रथमं गृहस्थस्य भोजनोपाः ..	११४
गृहस्थस्य प्रथमं भोजननिषेधः ..	११५
दम्पत्योः सर्वशेषे भोजनम्	११६
आत्मार्थपाकनिषेधः	११८
भोजनदानप्रशंसा	११८+१
गृहागतराजादिपूजामाह	११९
राजस्नातक्रयाः पूजासंकोचमाह ..	१२०
स्त्रियाऽमन्त्रकंबालहरणकार्यम् ..	१२१
अथामावास्यायां पार्वणम्	१२२
मासेनश्राद्धं कर्तव्यम्	१२३
श्राद्धाकरणे दोषः	१२३+१
पार्वणादौ भोजनोयब्राह्मण- {	१२५
संख्या {	१२५
ब्राह्मणविस्तारं न कुर्यात्	१२६
पार्वणस्यावश्यक०	१२७
देवपित्रन्त्रानि श्रोत्रियायेदेयानि ..	१२८
श्रोत्रियप्रशंसा	१२९
अमन्त्रब्राह्मणनिषेधः	१३३
ज्ञाननिष्ठादिषुकव्यादिदानम् ..	१३५
श्रोत्रियस्य पुत्रस्य प्रा०	१३६
श्राद्धे मित्रादिभोजननिषेधः	१३८
अविदुषे श्राद्धदानफलम्	१४२
विदुषे दक्षिणादानफलं	१४३
विद्वद्ब्राह्मणाभावे {	१४४
मित्रं भोजयेन्मित्रानुम् {	१४४

प्रकरण	श्लोक
वेदपारगादियत्नेनभोजयेत् ..	१४५
मातामहादीनपिश्राद्धेभोजयेत् ..	१४८
ब्राह्मणपरीक्षणे	१४९
स्तेनपतितादयोनिषि०	१५०
अथश्राद्धेनिषिद्धब्रा०	१५१
अध्ययनशून्यब्राणनिन्दा ..	१६८
अपांक्त्यदानेनिषिद्धफलम् ..	१६९
परिवेत्रादिलक्षणमाह	१७१
परिवेदनसंबन्धनाफलमाह ..	१७२
दिधिषूपतिलक्षणमाह	१७३
कुण्डगालकावाह	१७४
कुण्डाशोलक्षणं	१७४+१
तयोर्दाननिषेधः	१७५
स्तेनादिर्यथानपश्यति } थाब्राह्मणभोजनकार्यं }	१७६
अन्धाद्यसंनिहिते } ब्राह्मणभोजनम् }	१७७
शूद्रयाजकनिषेधः	१७८
शूद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधः ..	१७९
सोमविक्रयादिभो } जनदानेऽनिष्टफलम् }	१८०
पाङ्कपावनानाह	१८३
ब्राह्मणनिमत्तणे	१८७
निमत्ततस्य नियमाः	१८८
निमत्तणस्त्रीकृत्याभोजनेदोषः	१९०
निमत्ततस्य स्त्रीगमने	१९१
क्रोधादिकंभोक्ताकर्त्राचनकार्यम्	१९२
पितृगणोत्पत्तिः	१९३
पितृणाराजतंपात्रम्	२०२
देवकार्यात्पितृकार्यविशिष्टम् ..	२०३
देवकार्यस्य पितृकार्याङ्गत्वम्	२०४
देवाद्यन्तंपितृकार्यम्	२०५
अथश्राद्धदेशाः	२०६
निमन्त्रितानामासनादिदानम्	२०८
गंधपुष्पादिनातेषामर्च०	२०९
तेरनुज्ञातोहोमंकुर्यात्	२१०
अग्न्यभावेविप्रस्य पाणौहोमः	२१२
अपसव्येन अश्राकरणादि ..	२१४
पिण्डदानादिर्वाधः	२१५
कुशमूले करावघर्षणम्	२१६
ऋतुनमस्कारादि	२१७
प्रत्यवनेजनादि	२१८
पित्रादिब्राह्मणभोजयेत्	२१९

प्रकरण	श्लोक
जीवति पितरि पितामहादिपार्वणं	२२०
मृतेपितरिजीवतिपितामहेपार्वणम्	२२१
पित्रादिब्राह्मणभोजनविधिः ..	२२३
परिवेषणविधिः	२२४
व्यंजनादिदाने	२२६
रोदनक्रोधादिकंनकार्यम् ..	२२९
विप्रेप्सितव्यंजनादिदानम् ..	२३१
वेदादीन्ब्राह्मणायश्रावयेत् ..	२३२
ब्राह्मणान्परितोषयेत्	२३३
दौहित्रश्राद्धे यत्नतो भोजयेत्	२३४
दौहित्रतिलकृतपाःप्रशस्ताः ..	२३५
उष्णान्नभोजनहविर्गुणाद्यकथनं	२३६
भोजन उष्णीषादि निषेधः ..	२३८
भोजनकालेब्राह्मणान् चा- ण्डालादयोनपश्येयुः	२३९
श्वदष्ट्यादिनिषेधः	२४०
तद्देशात् खंजादयोपनेयाः ..	२४२
भिक्षकादिभोजने	२४३
अग्निदग्धान्दाने	२४४
उच्छेषणंभूमिगतं दासस्यांशः	२४६
सपिण्डनपर्यन्तंविश्वेदेवा- दिरहितं श्राद्धम्	२४७
सपिण्डीकरणादूर्ध्वपार्व० ..	२४८
श्राद्धे उच्छिष्टंशूद्रायनयेयम् ..	२४९
श्राद्धभोजनःस्त्रीगमननिषेधः ..	२५०
कृतभोजनान् द्विजानाचामयेत्	२५१
स्वधार्स्वति तेब्रूयुः	२५२
शेषान्नंतदनुज्ञातोविनियुज्यते	२५३
एकोद्दिष्टादिविधिमाह	२५४
अपराह्णादयः	२५५
श्राद्धविहितान्नादयः	२५७
ब्राह्मणांस्विसृज्य वरप्रार्थनम्	२५८
पिण्डान् गवादिभ्योदद्यात् ..	२६०
पितामहपण्डःस्त्रियाभक्षणीयः	२६१
ततोज्ञात्यादीन्भोज०	२६४
अर्वाशिष्टान्नेन गृहबलिःकार्यः	२६५
तिलादयःपितृणामासन्मिदाः ..	२६७
मांसादिविशेषणनृमिकालाः ..	२६८
वार्ध्वाणसलक्षणम्	२७१+१
मधुदाने मघादिश्राद्धे	२७३
गजच्छायादौ	२७४
श्रद्धयादानम्	२७५
पितृपक्षे प्रशस्तास्तिथयः ..	२७६

प्रकरण	श्लोक
युग्मतिथिनक्षत्रादिप्रशस्तम् ..	२७७
रुष्णपक्षापराह्णप्राश०	२७८
अपसव्यकुशादयः	२७९
रात्रिश्राद्धनिषेधः	२८०
तिथिश्राद्धफलानि	२८०+१-६
प्रतिमासंश्राद्धकरणाशक्तौ ..	२८१
साधेरशौकरणे	२८२
तर्पणफलम्	२८३
पितृणांप्रशंसा	२८४
विधिसामृतभोजने	२८५

अथचतुर्थोऽध्यायः

ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यकालौ	१
शिलोच्छ्लादिना जीवनम्	२
उचितार्थसंग्रहंकुर्यात्	३
अनापाद जीवनकर्माह	४
ऋताद्यर्थकथनम्	५
क्रियद्धनमर्जयेत्तत्राह	७
अश्वस्तनिकप्रशंसा	८
जीवनोपायाः	९
शिलोच्छ्लाभ्यांजीवने	१०
असज्जीविकानंकुर्यात्	११
संतोषस्य प्रशंसा	१२
स्नातकव्रतानि	१३
गीतादिना धनार्जननि०	१५
ईन्द्रियाथार्सक्तिनिषेधः	१६
वेदार्थविरोधिकर्मत्यागः	१७
वयःकुलानुरूपेणाचरेत्	१८
नित्यंशास्त्राद्यवेक्षणम्	१९
पंचयज्ञानयथाशक्तिनित्यजेत् ..	२१
केचिदिन्द्रियसंयमंकुर्वन्ति ..	२२
केचित् वाचा यजन्ति	२३
केचित् ज्ञानेन यजन्ति	२४
संध्याद्वयहोमदर्शपौर्णमासाः ..	२५
सोमयागादयः	२६
नवान्नोष्टिः	२७
अतिथिपूजनम्	२८
पाषण्ड्याद्यर्चननिषेधः	३०
श्रीत्रियादीन्पूजयेत्	३१
ब्रह्मचार्यादिभ्योऽन्नदानम् ..	३२
क्षत्रियादेर्धनग्रहणे	३३

सति विभवे क्षुधा नसीदेत् .. ३४	शुद्राय व्रतकथनादिनिषेधः .. ८०	प्रियसत्यकथनम् .. १३८
शुचिःस्वाध्यायादियुक्तःस्यात् ३५	शिरःकण्डूयनस्नानादौ .. ८२	वृथावादनं कुर्यात् .. १३९
दंडकमंडलवादिधारणं .. ३६	कोपेन शिरःप्रहारकेशग्रहणे .. ८३	उषःकालादावज्ञातेन सहनगन्तव्यं १४०
सूर्यदर्शननिषेधः .. ३७	तैलेन स्नातस्य पनस्तैलस्पर्शने ८३	हीनाङ्गाद्याक्षेपनिषेधः .. १४१
वत्सरज्जुलघने जले प्रतिचिब ३८	अक्षत्रियराजादिप्रतिग्रहे .. ८४	उच्छिष्टस्पर्शसूर्यादिदर्शने .. १४२
निरीक्षणे दोषः .. ३८	तैलिकादिप्रतिग्रहनिषेधः .. ८५	त्वकायेन्द्रियस्पर्शादौ .. १४४
मार्गगवष्टदादीन् दक्षिणतः कुर्यात् ३९	शास्त्रोलङ्घनकराजप्रतिग्रहे .. ८७	मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् .. १४५
रजस्वलागमनादिनिषेधः .. ४०	तामिस्राद्यकविशतिनरकाः .. ८८	वेदाध्ययनस्य प्राधान्यम् .. १४६
भार्यया सह भोजनादिनिषेधः .. ४३	ब्राह्ममुहूर्ते उत्तिष्ठेत् .. ९२	अष्टकाश्चाद्वाद्यवश्यकर्मम् .. १५०
कालविशेषस्त्रीदर्शननि० .. ४४	प्रातःकृत्यादि .. ९३	अग्निगृहदूरतो मूत्राद्युत्सर्गः .. १५१
नग्नस्नानादिनिषेधः .. ४५	अस्यायुःकोत्यादिवर्धकत्वं .. ९४	पूर्वाह्णे स्नानपूजादि .. १५२
मार्गादौ विण्मूत्रादिनि० .. ४६	आवण्यां उपोषाकर्मकालः .. ९५	पर्वसु देवादिदर्शनम् .. १५३
मूत्रादौ सूर्यादिदर्शननि० .. ४८	पुण्ये उत्सर्जनकालः .. ९६	आगतवृद्धादिसत्कारे .. १५४
विण्मूत्रोत्सर्गविधिः .. ४९	रुते उत्सर्जने पर्वाक्षिणीनां ध्येनव्यम् ९७	श्रुतिस्मृत्युदिताचारः कार्यः .. १५५
अग्नौ पादप्रतपनादिनिषेधः .. ५३	ततो वेदं शुक्लैः स्नानकृष्णोपठेत् .. ९८	आचारफलम् .. १५६
भस्मेलेघनादिनिषेधः .. ५४	अस्पृष्टपादान् शान्तेस्वापानिषेधः ९९	दुराचारनिन्दा .. १५७
शंभ्या भोजनभूमिलिखनादौ .. ५५	नित्यं गायत्र्यादिपठेत् .. १००	आचारप्रशंसा .. १५८
तले मूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः .. ५६	अथानध्यायानाह .. १०१	परवशकर्मत्यागादौ .. १५९
सूत्रगृहस्वापसुप्तेत्यापनादौ .. ५७	वर्षाकालिकानध्यायमाह .. १०२	चित्तपारितोषिककर्मकार्यम् .. १६०
गोजनादौ दक्षिणपाणिमुद्राए ५८	अकालिकानध्यायमाह .. १०३	आचार्यादिहिंसानिषेधः .. १६१
तार्थिनीगानवारयेत् .. ५९	सर्वाकालिकानध्यायमाह .. १०५	नास्तिक्यादिनिषेधः .. १६२
द्रवधनुर्न दर्शयेत् .. ५९	सन्ध्यागर्जनादौ .. १०६	परताडनादिनिषेधः .. १६३
अधार्मिकग्रामवासएकाकीगमने ६०	नगरादौ नित्यानध्यायः .. १०७	ब्राह्मणताडनोद्योगे .. १६४
द्राज्यवासादिनिषेधः .. ६१	आद्ध भोजनग्रहणादौ त्रिरात्रम् ११०	ब्राह्मणताडने .. १६५
तिथिभोजनादिनिषेधः .. ६२	गन्धलेपयुक्तो नाधीयीत .. १११	ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादे .. १६६
जलजला जलपानादिनिषेधः ६३	शयानादयो नाधीयीत .. ११२	अधार्मिकादीनां सुखम् .. १७०
त्यादिनिषेधः .. ६४	अमावास्यादयो ध्ययने निषिद्धाः ११४	अधर्ममनोनिदध्यात् .. १७१
गंस्येपादमक्षालनभिन्नादिभा- ६५	सामध्वनौ सति वेदान्तरनाधीयीत १२३	शनैरधर्मफलोत्पत्तिः .. १७२
ण्डे भोजननिषेधः .. ६५	वेदत्रयदेवताकथनं .. १२४	शिष्यादिशासने .. १७५
पानहादिपरधृतं न धारयेत् .. ६६	गायत्रीजपानन्तरं वेदपाठः .. १२५	अर्थकामत्यागे .. १७६
विनीतयानवृषादिनिषेधः .. ६७	गवाद्यन्तरागमने .. १२६	पाणिपादचापल्यनिषेधः .. १७७
नीतिवाहनानि .. ६८	शुचिदेशे शुचिना ध्येयं .. १२७	कुलमार्गगमनम् .. १७८
लतपादिनिषेधः .. ६९	ऋतावप्यमावास्यादौ न स्त्रीगम- १२८	ऋत्विगादिभवादनं कुर्यात् .. १७९
गर्हकथनादिनिषेधः .. ७२	नादि .. १२८	प्रतिग्रहनिन्दा .. १८६
द्वारेण गृहगमनादौ .. ७३	रागस्नानाशक्तस्नाननिषेधः .. १२९	विधिमज्ञात्वा प्रतिग्रहोपकार्यः १८७
अक्षौढादिनिषेधः .. ७४	गुर्वादिङ्गायालङ्घननिषेधः .. १३०	मुखस्य त्वर्णादिप्रतिग्रहे .. १८८
त्रौ तिलभोजने नग्नशयने .. ७५	आद्ध भोजिनः चतुष्पथगमने १३१	बैडालव्रतिकादौ दाननिषेधः .. १९२
गमनमलदर्शननदीतरणे .. ७६	रक्तश्लेष्मादौ न तिष्ठेत् .. १३२	बैडालव्रातकलक्षणं .. १९५
दिपादएव भुञ्जीत .. ७७	शत्रुचोरपरस्त्रीसेवानिषेधः .. १३३	बकव्रतिकलक्षणं .. १९६
शभस्मादौ न तिष्ठेत् .. ७८	परदारनिन्दा .. १३४	तयोर्निन्दा .. १९७
तेतादिभिर्न संवसेत् .. ७९	क्षत्रियसर्पविमानावमन्तव्याः १३५	प्रायश्चित्ते वचना नकार्या .. १९८
	आत्मावमाननिषेधः .. १३६	छलेन व्रताचरणे .. १९९

छलेन कमण्डलवादिधारणे ..	२००
परकृतपुष्करिण्यादिस्थाने ..	२०१
तद्वापपरिहारविधिः ..	२०१+१
अदत्तयानादिभोगनिषेधः ..	२०२
नद्यादिषुस्नानकर्तव्यम् ..	२०३
यमनियमौ ..	२०४
अश्रोत्रिययज्ञादि भोजननिषेधः ..	२०५
ऋद्धाद्यन्त्रकेशादिसंस्पृष्टनभुञ्जीत ..	२०७
रजस्वलास्पृष्टाद्यन्त्रनिषेधः ..	२०८
गवाघ्रातगणिकाद्यन्त्रचनिषिद्धम् ..	२०९
अभोज्यानि स्तेनाद्यानि ..	२१०
गजाद्यन्त्रभोजनेमदफलम् ..	२१८
वर्णक्रमेणान्संज्ञा ..	२२१+१
तेषामन्नभोजनेप्रायश्चित्तम् ..	२२२
शुद्धपक्वान्ननिषेधः ..	२२३
ग्रहणेभोजनविधिः ..	२२३+१
कदर्थश्रोत्रियवार्धुषिकान्ते ..	२३४
श्रद्धादत्तवदान्यवार्धुषिकान्ते ..	२२५
श्रद्धया यागादिकंकुर्यात् ..	२२६
श्रद्धादानफलम् ..	२२७
दानापात्राणि ..	२२७+१
जलभूमिदानादिफलम् ..	२२८
वेददानप्रशंसा ..	२३३
काम्यदाने ..	२३४
विधिवद्दानग्रहणयोः ..	२३५
द्विजनिन्दादानकीर्तनादिनिषेधः ..	२३६
अनृतादिफलम् ..	२३७
शनैर्धर्ममनुतिष्ठत् ..	२३८
धर्मप्रशंसा ..	२३९
उत्कृष्टैःसंबन्धःकार्यःनहीनैः ..	२४४
फलमूलादिग्रहणे ..	२४७
दुष्कृतकर्मणोभिक्षाग्रहणम् ..	२४८
भिक्षायाअग्रहणे ..	२४९
अयाचितभिक्षायाम् ..	२५०
कुटुंबार्थाभिक्षा ..	२५१
त्वार्थसाधुभिक्षा ..	२५२
भोज्यान्नशुद्धाः ..	२५३
शुद्धैरात्मनिवेदनंकार्यम् ..	२५४
असत्यकथनेनिन्दा ..	२५५
योग्यपुत्रायकुटुंबभारदानम् ..	२५७
ब्रह्मचिन्ता ..	२५८
उक्तस्यफलकथनम् ..	२६०

अथपंचमोऽध्यायः

मनुष्याणांकथंमृत्युरितिप्रश्नः ..	२
मृत्युप्रापकानाह ..	३
लशुनाद्यभक्ष्याण्याह ..	५
वृथामांसादिनिषेधः ..	७
अभक्ष्यक्षीराणि ..	८
भक्ष्योमायश्चित्तो ..	८+१
शुक्तेषु दध्यादयोभ ..	१०
अथाभक्ष्यपक्षिणः ..	११
सौनशुष्कमांसादयः ..	१३
ग्राम्यसूकरमत्स्यादयः ..	१४
मत्स्यभक्षणनिन्दा ..	१५
भक्ष्यमत्स्यानाह ..	१६
सर्पवानरादिनिषेधः ..	१७
भक्ष्यपञ्चनखानाह ..	१८
छत्राकादिभक्षणनिषेधः ..	१९
यागार्थपशुहिंसा ..	२२
पर्युषितान्यपिभक्ष्याणि ..	२४
मांसभक्षणे ..	२७
वृथामांसभक्षणनिषेधः ..	३३
आद्धेमांसाभोजने निन्दा ..	३५
अप्रोक्षितमांसनभक्षः ..	३६
यज्ञार्थवधप्रशंसा ..	३९
पशुहननकालनियमः ..	४१
वेदाविहितहिंसानिषेधः ..	४३
आत्मसुखेच्छया हनने ..	४५
वधबन्धननकर्तव्यम् ..	४६
मांसवर्जने ..	४८
अथघातकाः ..	५१
मांसवर्जनादिफलम् ..	५३
सपिडानां दशाहाद्यशौचम् ..	५८
अथसपिण्डता ..	६०
जननाशौचम् ..	६१
तद्दशायांवर्ज्यम् ..	६१+१
जनने मातुरस्पृश्यत्वम् ..	६२
शुरुपति परपूर्वापत्यमरणे ..	६३
शवस्पर्शे समानोदकमरणे ..	६४
गुरोर्मरणाशौचम् ..	६५
गर्भस्रावे रजस्वलाशुद्धौ ..	६६
बालाद्यशौचम् ..	६७
ऊनद्विवापिकस्यभूमिखननम् ..	६८
नास्याभिसंस्कारादि ..	६९

बालस्योदकदाननिषेधः ..	७०
सहाध्यायिमरणे ..	७१
वाग्दत्तरूपशौचम् ..	७२
हविष्यभक्षणादि ..	७३
अथविदेशस्याशौचम् ..	७५
अतिक्रान्ताशौचम् ..	७६
आचार्यतत्पुत्रादिमरणे ..	८०
श्रोत्रियमातुलादिम ..	८१
राजाध्यापकादिम ..	८२
संपूर्णाशौचमाह ..	८३
आग्रहात्रार्थेस्नानाच्छुद्धिः ..	८४
स्पर्शनिमित्ताशौचम् ..	८५
अशुचिदर्शने ..	८६
मनुष्यास्थिस्पर्शे ..	८७
ब्रह्मचारी आब्रतसमापनात्प्रेतो	
दकदानादि नकुर्यात् ..	८८
नपतितादीनामुदकदानादि ..	८९
व्यभिचारिण्यादीनानोदकदानम् ..	९०
ब्रह्मचारिणःपित्रादि निर्हरणे ..	९१
शुद्धादीर्नक्षणादितोनिर्हरेत् ..	९२
राजादीनामशौचाभावः ..	९३
राज्ञःसद्यःशौचम् ..	९४
वज्रादिहतानां सद्यःशौचम् ..	९५
राज्ञोशौचाभावस्तुतिः ..	९६
क्षान्नधर्महतस्यसद्यःशौचम् ..	९८
अशौचान्तकृत्यम् ..	९९
असपिडाशौचमाह ..	१००
असपिडनिर्हरणे ..	१०१
अशौच्यन्नभक्षणे ..	१०२
निर्हारकानगमने ..	१०३
ब्राह्मणशुद्धैर्निर्हारयेत् ..	१०४
ज्ञानादीनिशुद्धिसाधनानि ..	१०५
अर्थशौचप्रशंसा ..	१०६
क्षमादानजपतपांसि शोधकानि ..	१०७
समलनदीस्त्रीद्विजशुद्धौ ..	१०८
गात्रमनसात्मबुद्धिशुद्धौ ..	१०९
द्रव्यशुद्धिमाह ..	११०
सुवर्णादिमणिशुद्धौ ..	१११
घृतादिशय्यादिकाश्शुद्धौ ..	११५
यज्ञपात्रशुद्धौ ..	११६
धान्यवस्त्रशुद्धौ ..	११८
चर्मवंशापात्रशाकफलमूलशुद्धौ ..	११९

कम्बलपटवस्त्रादिशुद्धौ	१२१
तृणकाष्ठागृहपृष्ठाण्डशु० ..	१२२
मद्याद्युपहृतपृष्ठाण्डत्यागः ..	१२३
भूमिशुद्धौ	१२४
पक्षिजग्धगवाघातादौ	१२५
गंधलेपयुक्तद्रव्यशुद्धौ	१२६
पवित्राण्याह	१२७
जलशुद्धौ	१२८
नित्यशुद्धामाह	१२९
स्पर्शनित्यशुद्धानि	१३२
मूत्राद्युत्सर्गशुद्धौ	१३४
अथद्वादशमलाः	१३५
मृदारिग्रहणेनियमः	१३६
आचमनविधिः	१३९
शुद्धानांमासिवपनं द्विजोच्छिष्टभो२४०	
वित्रुषश्मश्रादिकंनोच्छिष्टम् ..	१४१
मेध्यानि	१४१+१
पादगंडूषजाबिन्दवःशुद्धाः ..	१४२
द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शौ ..	१४३
वमनविरेकमैथुनशुद्धौ	१४४
निद्राक्षुब्धोजनादिशु०	१४५
अथस्त्रीधर्मानाह	१४६
स्त्रिया स्वातन्त्र्यनकार्यम् ..	१४७
कस्यवशेतिष्ठेदित्यत्राह	१४८
प्रसन्ना गृहकर्मकुर्यात्	१५०
त्वामिशुश्रूषा	१५१
त्वाम्यहेतुमाह	१५२
त्वामिप्रशंसा	१५३
स्त्रीणांपृथकयज्ञानि०	१५५
त्वामिनोऽभियंताचरेत्	१५६
वृत्तपतिकाधर्मः	१५७
परपुरुषगमननिन्दा	१६१
पातिव्रत्यफलम्	१६५
भार्यायामृतायांश्रौताग्निना दाहः	१६७
पुनर्दारग्रहणे	१६८
गृहस्थस्यकालावधिः	१६९

अथ षष्ठोऽध्यायः

वामप्रस्थाश्रममाह	१
सभार्याप्रिहोत्रोवने वसेत् ..	३
फलमूलेन पञ्चयज्ञकरणं	५
चमचौरजटादिधारणम्	६

अतिथिचर्या	७
वानप्रस्थनियमः	८
मधुमांसादिवर्जनम्	१४
आश्विने संचितनीवारादित्यागः	१५
कालकृष्टाद्यन्ननिषेधः	१६
अश्मकुट्टादयः	१७
नीवारादिसंचयने	१८
भोजनकालादयः	१९
भूमिपरिवर्तनादि	२२
तपःप्रकारः	२३
देहशोषणम्	२४
अग्निहोत्रसमापनादयः	२५
वृक्षमूलभूशय्यादयः	२६
भिक्षाचरणे	२७
वेदादिपाठः	२९
महाप्रस्थानम्	३१
परिव्राजककालमाह	३३
ब्रह्मचर्यादिक्रमेणपरिव्रजेत् ..	३४
ऋणमशोध्य नपरिव्रजेत् ..	३५
पुत्रमनुत्पाद्य नपरिव्रजेत् ..	३६
प्राजापत्येष्टिकृत्वापरिव्रजेत् ..	३८
अभयदानफलम्	३९
निस्पृहःपरिव्रजेत्	४१
एकाको मोक्षार्थंचरेत्	४२
परिव्राजकनियमः	४३
मुक्तलक्षणम्	४४
जीवनादिकामनाराहित्यम् ..	४५
परिव्राजकाचारः	४६
भिक्षाग्रहणे	५०
दण्डकमण्डलवादयः	५२
भिक्षापात्राणि	५३
एककालेभिक्षाचरणम्	५५
भिक्षाकालः	५६
लाभालाभे हर्षविषादौनकार्यौ	५७
पूजापूर्वकभिक्षानिवेधः ..	५८
इन्द्रियनिग्रहः	५९
संसारगतिकथनम्	६१
सुखदुःखयोर्धर्माधर्मौ हेतू ..	६४
नलिंगमात्रंधर्मकारणम्	६६
भूमिनिरीक्ष्यपर्यटेत्	६८
क्षुद्रजंतुहिंसाप्रायश्चित्तम् ..	६९
प्राणायामप्रशंसा	७०

ध्यानयोगेनात्मानं पश्येत्	७३
ब्रह्मसाक्षात्कारे मुक्तिः	७४
मोक्षसाधककर्माणि	७५
देहस्वरूपमाह	७६
देहत्यागे दृष्टान्तमाह	७८
प्रियाप्रियेषु पुण्यपात्वयामः ..	७९
विषयानभिलाषः	८०
आत्मनोऽध्यानम्	८२
परिव्रज्याफलम्	८५
वेदसंन्यासिकानां कर्म	८६
चत्वारः आश्रमाः	८७
सर्वाश्रमफलम्	८८
गृहस्थस्य श्रेष्ठत्वम्	८९
दशविधधर्मः सैवित्यः	९१
दशविधधर्मानाह	९२
दशविधधर्माचरणफलम्	९३
वेदमेवाभ्यसेत्	९५
वेदसंन्यासफलम्	९६

अथ सप्तमोऽध्यायः

राजधर्मानाह	१
कृतसंस्कारस्य प्रजारक्षणं	२
रक्षार्थमिन्द्राद्यंशद्रजोत्पत्तिः ..	३
राजप्रशंसा	६
राजद्वेषनिन्दा	१२
राजस्थापितधर्मनचालयेत् ..	१३
दण्डोत्पत्तिः	१४
दण्डप्रणयनम्	१६
दण्डप्रशंसा	१७
अथथादण्डनिषेधः	१९
दण्ड्येषु दण्डाकरणे निन्दा ..	२०
पुनर्दण्डप्रशंसा	२२
दण्डप्रणेता कीदृशइत्यत्राह ..	२६
अधर्मदण्डेराजादीनां दोषः ..	२८
मूर्खादीनां दण्डप्रणयनम्	३०
सत्यसंघादिना दण्डप्रणयनम् ..	३१
शत्रुमित्रविप्रादिषु दण्डविधिः ..	३२
न्यायवर्तिनो राज्ञः प्रशंसा	३३
दुर्वृत्तराज्ञो निन्दा	३४
राजकृत्यनि	३७
अविनयनिन्दा	४०
अत्र दृष्टान्तमाह	४१
विनयाद्वाज्यादिप्राप्तिदृष्टान्तः ..	४२

विद्याग्रहणम्	४३
इन्द्रियजयः	४४
कामक्रोधजव्यसनत्यागः ..	४५
कामजदशव्यसनान्याह ..	४७
क्रोधजाष्टव्यसनान्याह ..	४८
सर्वमूललोभत्यागः	४९
अतिदुःखदव्यसनानि	५०
व्यसननिन्दा	५३
अथसचिवाः	५४
संधिविग्रहादिचिन्तनम् ..	५६
मन्त्रिभिर्विचार्यहितकार्यम् ..	५७
ब्राह्मणमन्त्रिणः	५८
अन्यानप्यमात्यान्कुर्यात् ..	६०
आकरान्तःपुराध्यक्षाः ..	६२
दूतादित्क्षणानि	६३
सेनापत्यादिकार्यम्	६५
दूतप्रशंसा	६६
प्रतिराजेप्सितंदूतेन जानीयात् ..	६७
जांगलदेशाश्रयणे	६९
अथदुर्गप्रकाराः	७०
अस्त्रान्नादिपूरितंदुर्गकुर्यात् ..	७५
सुदर्शीभायामुद्वहेत्	७७
पुरोहितादयः	७८
यज्ञादिकरणम्	७९
करग्रहणे	८०
अथाध्यक्षाः	८१
ब्राह्मणानांवृत्तिदानम्	८२
ब्राह्मणानांवृत्तिदानप्रशंसा ..	८३
पात्रदानफलमाह	८५
संग्रामे आहूतो न निवर्तेत ..	८७
संमुखमरणे त्वर्गः	८९
कूटस्त्रादिनिषेधः	९०
संग्रामे अवध्यानाह	९१
भीतादिहनेदोषः	९४
संग्रामे पराङ्मुखहतस्य दोषः ..	९५
येनयज्जितंतद्धनंतस्यैव	९६
राज्ञःश्रेष्ठवस्तुदानमित्यादि ..	९७
अलब्धलब्धुमिच्छेत्	१०१
नित्यमश्वपदात्यादिशिक्षा ..	१०२
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	१०३
अमात्यादिषुमायानकार्या ..	१०४
प्रकृतिभेदादिगोपनीयम्	१०५

विश्वासनिषेधः	१०५+१
अर्थादिचिन्तनम्	१०६
विजयविरोधिनोवशीकरणम् ..	१०७
सामदण्डप्रशंसा	१०९
राजरक्षा	११०
प्रजापीडने दोषः	१११
प्रजारक्षणे सुखम्	११३
ग्रामाधिपत्यादयः	११४
ग्रामदोषनिवेदनम्	११६
ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह ..	११८
ग्राम्यकार्याण्यन्येनकर्तव्यानि ..	१२०
अर्थचिन्तकः	१२१
तच्चरितं स्वयं जानीयात्	१२२
उत्कोचादिग्राहकशासनम् ..	१२३
प्रेष्यादिवृत्तिकल्पनम्	१२५
वणिक्करग्रहणे	१२६
अल्पाल्पकग्रहणे	१२९
धान्यादीनां करग्रहणे	१३०
श्रोत्रियात्करणं न गृह्णीयात् ..	१३३
श्रोत्रियवृत्तिकल्पने	१३४
शाकादिव्यवहारिणः स्वल्पकरः ..	१३७
शिल्प्यादिकं कर्म कारयेत्	१३८
स्वल्पातिप्रचुरकरग्रहणनिषेधः ..	१३९
तीक्ष्णमृदुताचरणम्	१४०
अमात्येन सह कार्यचिन्तनम् ..	१४१
दस्युनिग्रहणम्	१४३
सभाप्रवेशनं	१४५
एकान्ते गोप्यमन्त्रणम्	१४७
मन्त्रणकालेरुयाद्य पसारणम् ..	१४९
धर्मकामादिचिन्तनम्	१५१
दूतसंप्रेषणादयः	१५३
अथ प्रकृतिप्रकाराः	१५६
अरिप्रकृतयः	१५८
अथ षड्गुणाः	१६०
संध्यादिप्रकारः	१६२
संधिविग्रहादिकालाः	१६९
बलिनृपसंश्रयणे	१७५
आत्मानं अधिकं कुर्यात्	१७७
अगामिगुणदोषचिन्ता	१७८
राजरक्षा	१८०
अरिराज्ययानविधिः	१८१
शत्रुसेविमित्रादौ सावधानम् ..	१८६

व्यूहकरणे	१८७
जलादीयुद्धप्रकारः	१९२
अग्नानीकयोग्यानाह	१९३
सैन्यपरीक्षणम्	१९४
परराष्ट्रपीडनम्	१९५
परकृतिभेदादि	१९७
उपायाभावेयुध्येत्	२००
जित्वा ब्राह्मणादिपू जनं मजानामभय दानं च	२०१
तद्वैश्याय तद्राज्यदाने	२०२
देवमानुषकर्म	२०५
करग्रहणादि	२०६
मित्रप्रशंसा	२०७
शत्रुगुणाः	२१०
उदासीनगुणाः	२११
आत्मार्थभूम्यादित्यागः	२१२
आपदि उपायचिन्तनम्	२१४
अथराज्ञो भोजने	२१६
अन्नादिपरीक्षा	२१७
विहारादौ	२२१
आयुधादिदर्शनम्	२२२
संध्यामुपास्य प्रणिधिचेष्टितादि ..	२२३
ततोरात्रिभोजनादयः	२२४
अत्स्वस्थः श्रेष्ठमा त्वेषु निःक्षिपेत् ..	२२६

अथ अष्टमोऽध्यायः

व्यवहारानदिदक्षुः सभांप्रविशेत् ..	१
कुलशास्त्रादिभिः कार्यपश्येत्	३
अष्टादशविवादानाह	४
धर्ममार्श्रत्य निर्णयंकुर्यात्	८
स्वयमशक्तौ विद्वांसं नियुज्यात् ..	९
सन्निभिर्ब्राह्मणैः सह कार्यपश्येत् ..	१०
तत्सभाप्रशंसा	११
अधर्मे सभासदांदोषः	१२
सदसि सत्यमेव वक्तव्यम्	१३
अधर्मवादिशासनम्	१४
धर्मातिक्रमणेदोषः	१५
दुर्व्यवहारे चतुर्णामधर्मः	१८
अधिप्रत्यर्थिपापे	१९
कार्यदर्शने शूद्रनिषेधः	२०
राष्ट्रनास्तिकदुर्भिः क्षादिनिषेधः ..	२२
लोकपालान्प्रणम्य कार्यदर्शनम् ..	२३
ब्राह्मणादिक्रमेण कार्यपश्येत् ..	२४

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
स्वरवर्णादिना अर्थादिपरीक्षेत् .. २५		असत्यकथनफलम् .. ९३		कुटुम्बार्थकृतार्णदेयम् .. १६६	
बालधनराज्ञारक्षणीयम् .. २७		पुनःसत्यकथनप्रशंसा .. ९६		बलकृतं अकृतमेव .. १६८	
वशादिधनरक्षणादि .. २८		विषयभेदेन सत्यफलम् .. ९७		प्रातिभाव्यादिनिषेधः .. १६९	
तासां धनहारकशासनम् .. २९		निन्दितब्राह्मणान् शृद्धवत्पुच्छेत् १०२		अग्राह्यमर्थनगृह्णीयात् .. १७०	
अत्वामिकधनरक्षणे कालः .. ३०		विषयभेदेऽसत्यकथने दोषोऽन .. १०३		ग्राह्यायां दोषः .. १७१	
द्रव्यरूपसङ्ख्यादिकथनम् .. ३१		अनृतकथने मायश्चित्तम् .. १०५		राज्ञः बलवृद्धिकानि .. १७२	
अकथने दण्डः .. ३२		त्रिपक्षसाक्ष्यकथने पराजयः १०७		अधर्मकार्यकरणे दोषः .. १७४	
प्रणष्टद्रव्यात् षड्भागग्रहणम् .. ३३		साक्षिभङ्गे .. १०८		धर्मेण कार्यकरणम् .. १७५	
चौरघातनम् .. ३४		असाक्षिविवादे शपथः .. १०९		धनिकेन धनसाधने .. १७६	
निध्यादौ षड्भागग्रहणम् .. ३५		वृथाशपथे दोषः .. १११		धनाभावे कर्मणा क्रणशोधनम् १७७	
परनिधौ अनृतकथने .. ३६		वृथाशपथप्रतिप्रसवमाह .. ११२		अर्थनिक्षेपः .. १७९	
ब्राह्मणनिधिनिषेधे .. ३७		विप्रदेः सत्योच्चारार्द्राशपथम् .. ११३		साक्ष्यभावे निक्षेप निर्णयः .. १८२	
राज्ञा निधिप्राप्त्यार्धविप्राय देयम् ३८		शपथे शुचिमाह .. ११५		निक्षेपदाने .. १८५	
चौरदत्तधनराज्ञा दातव्यम् .. ४०		अथपुनर्वादः .. ११७		स्वयं निक्षेपार्पणे .. १८६	
जातिदेशधर्माविरोधेन करणीयम् ४१		लोभादिना साक्ष्ये दण्डविशेषः ११८		समुदनिक्षेपे .. १८८	
राज्ञा विवादादौ नादि नकार्यम् ४३		दण्डस्य हस्तादिदश स्थानानि १२४		चौरादिदत्ते निक्षेपे .. १८९	
अनुमानेन तत्त्वनिश्चिनुयात् .. ४४		अपराधमपेक्ष्य दण्डकरणम् .. १२६		निक्षेपापहारे शपथम् .. १९०	
सत्यादिना व्यवहारपक्षेत् .. ४५		अधर्मदण्डनिन्दा .. १२७		निक्षेपापहारादौ दण्डः .. १९१	
सदाचारआचरणीयः .. ४६		दण्डविषयये .. १२८		छलेन परधनहरणे .. १९३	
ऋणादानम् .. ४७		वाग्दण्डविगृह्णन्तादि .. १२९		निक्षेपे मिथ्याकथने दण्डः .. १९४	
अथहोनाः .. ५३		त्रसरेण्वादिपरिमाणान्याह .. १३१		निक्षेपदानग्रहणयोः .. १९५	
अभियोक्तुर्दण्डादिः .. ५८		प्रथममध्यमोत्तमसाहसाः .. १३८		अस्वार्थमविक्रयः .. १९६	
धनपरिमाणमिथ्या कथने .. ५९		ऋणादाने दण्डानयमः .. १३९		सागमभोगप्रमाणम् .. २००	
साक्षिविभावनम् .. ६०		अथवृद्धिः .. १४०		प्रकाशक्रये मूल्यधनलाभे .. २०२	
अथसाक्षिणः .. ६१		आधिस्थले .. १४३		संसृष्टवस्तुविक्रये .. २०३	
साक्ष्ये निषेधाः .. ६४		बलादाधिभोगे निषेधः .. १४४		अन्यांकन्यादर्शयित्वान्याविताहे २०४	
रूपादीनारूपादयः साक्षिणः .. ६८		आधिनिक्षेपादौ .. १४५		उन्मत्तादिकन्याविवाहे .. २०५	
वादि साक्षिणः .. ६९		धेन्वादौ भागेपिनस्वत्वहानिः १४६		पुरोहितदक्षिणादाने .. २०६	
बालादिसाक्ष्यादौ .. ७०		धनस्वाम्यनिवृत्त्यवधिः .. १४७		अध्वर्यादिदक्षिणा .. २०९	
साहसादौ न साक्षि परीक्षा .. ७२		आध्यादयः भोगेन नष्टाः .. १४९		संभूयसमुत्थानम् .. २११	
साक्षिदैधे .. ७३		त्रिपरुषभक्ताधिः .. १४९+१		दत्तानपक्रिया .. २१२	
साक्षिणः सत्यकथनम् .. ७४		बलादाधिभोगेऽर्धवृद्धिः .. १५०		मृतिस्थले .. २१५	
मिथ्यासाक्ष्ये दोषः .. ७५		वृद्धिप्रकाराः .. १५१		संविद्यतिक्रमः .. २१८	
श्रुतसाक्षिणः .. ७६		पुनर्लेख्यकरणे .. १५४		क्रातानुशयः .. २२२	
एकोपि धर्मवित् साक्षी .. ७७		देशकालवृद्धौ .. १५६		अनाख्याय दोषवतीकन्यादाने २२४	
त्वभाववचनसाक्षिणो गृह्णीयुः .. ७८		दर्शनप्रतिभूस्थले .. १५८		मिथ्याकन्यादूषणकथने .. २२५	
साक्षिप्रश्ने .. ७९		प्रातिभाष्यादिऋणपुत्रैर्न देयम् १५९		दूषितकन्यानिन्दा .. २२६	
साक्षिभिः सत्यवक्तव्यम् .. ८१		दानप्रतिभूस्थले .. १६०		अथसमपदी .. २२७	
रहःकृतकर्म आत्मादिर्जानाति ८४		निरादिष्टधने प्रतिभुवि .. १६२		अथस्वामिपालविवादः .. २२९	
ब्राह्मणादि साक्षिप्रश्ने .. ८७		कृतव्यवहारासिद्धिः .. १६३		क्षीरभूतिः .. २३१	
असत्यकथने दोषः .. ८९				पालदोषेण नष्टस्थले .. २३२	
सत्यप्रशंसा .. ९२					

प्रकरण	श्लोक
चारुदत्ते	२३३
शृङ्गादिदर्शनम्	२३४
वृकादिहतस्थले	२३५
सस्यघातकदण्डे	२३७
सीमाविवादः	२४५
सीमावृक्षादयः	२४६
उपच्छन्नानि सीमालिङ्गानि	२४९
योगेन सीमानयेत्	२५२
सीमासाक्षिणः	२५३
साक्ष्युक्तांसोमांबध्रीयात्	२५५
साक्ष्यदानविधिः	२५६
अन्यथाकथनेदण्डः	२५७
साक्ष्यभावे ग्रामसामन्तादयः	२५८
सामन्तानांमृषाकथने दण्डः	२६३
गृहादिहरणेदण्डः	२६४
राजास्वयंसीमानिर्णयंकुर्यात्	२६५
सीमाप्रकाराः	२६५+१
अथवाक्पारुष्यं	२६६
ब्राह्मणाद्याक्रोशे	२६७
समवर्णाक्रोशे	२६९
शूद्रस्य द्विजाक्रोशे	२७०
धर्मोपदेशकर्तुः शूद्रस्य दण्डः	२७२
श्रुतदेशजान्याक्षेपे	२७३
काणाद्याक्रोशे	२७४
मात्राद्याक्रोशे	२७५
परस्परपतनीयाक्रोशे	२७६
अथदण्डपारुष्यम्	२७८
शूद्रस्यब्राह्मणादिताडने	२७९
पादादिप्रहारं	२८०
महतासहोपवेशने	२८१
निष्ठीवनादौ	२८२
केशग्रहणादौ	२८३
त्वगस्थिभेदादौ	२८४
वनस्पतिच्छेदने	२८५
मनुष्याणां दुःखानुसारेणदण्डः	२८६
ममूत्थानव्ययदाने	२८७
द्रव्यहिंसायाम्	२८८
चार्मिकभाण्डादौ	२८९
यानादिदशातिवर्तनानि	२९०
रथत्वाभ्यादिदण्डने	२९३
भार्यादिताडने	२९९

प्रकरण	श्लोक
अन्यथाताडने दण्डः	३००
अथस्तेननिग्रहणे	३०१
चोरादितोऽभयदानफलम्	३०३
राजाधर्माधर्मषष्ठांशभागी	३०४
अग्न्या करग्रहणनिन्दा	३०७
पापनिग्रहसाधुसंग्रहणे	३११
बालवृद्धादिभुक्षमा	३१२
ब्राह्मणसुवर्णस्तेने	३१४
अशासनेराज्ञादोषः	३१६
परपापसंश्लेषणम्	३१७
राजदण्डेनपापनाशः	३१८
कूपरज्वादिहरणंपपाभेदनंच	३१९
धान्यादिहरणम्	३२०
सुवर्णादिहरणम्	३२१
स्त्रीपुरुषादिहरणम्	३२३
महापशूवादिहरणादा	३२४
सूत्रकार्पासादिहरणम्	३२६
हरितधान्यादौ	३३०
निरन्वयसान्वयधान्यादौ	३३१
स्तेयसाहसलक्षणम्	३३२
त्रेताग्नस्तेये	३३३
चौरहस्तच्छेदादि	३३४
पित्रादिदण्डे	३३५
राज्ञोदण्डे	३३६
शूद्रादिरष्टगुणादिदण्डः	३३७
अस्तेयान्याह	३३९
चौरयाजनादौ	३४०
पार्थिवस्थितेशुद्रयग्रहणे	३४१
दासाशूवादिहरणादौ	३४२
अथसाहसम्	३४४
साहसक्षमानिन्दा	३४६
द्विजातिःशस्त्रग्रहणकालः	३४८
आततायिहनने	३५०
आततायिप्रकाराः	३५०+१
परदाराभिर्मर्षणे दण्डः	३५२
परस्त्रिया रहःसंभाषणम्	३५४
स्त्रीसंग्रहणम्	३५८
भिक्षुकादीनांपरस्त्रीसंभाषणम्	३६०
परस्त्रिया निषिद्धसंभाषणम्	३६१
नटादिस्त्रीषुसंभाषणे नदोषः	३६२
कन्यादूषणदोषः	३६४

प्रकरण	श्लोक
अबुलिप्रक्षेपादौ	३६७
व्यभिचरितस्त्रीजारयोर्दण्डे	३७१
संवत्सराभिशास्तादौ	३७३
शूद्रादेररक्षितोत्कृष्टादिगमने	३७४
ब्राह्मणस्य गुमाविप्रागमने	३७८
ब्राह्मणस्य नवधदण्डः	३८०
गुमागुमस्त्रीगमने	३८२
स्तेनादिशून्यराज्यप्रशंसा	३८६
ऋत्विग्याज्ययोःपरस्परत्यागे	३८८
मात्रादित्यागे	३८९
विप्रयोर्वादे राज्ञा नधर्मकथनम्	३९०
अथ अकराः	३९४
रजकस्य वस्त्रप्रक्षालने	३९६
तन्तुवायस्य सूत्रहरणे	३९७
पण्यमूल्यकरणे	३९८
राज्ञाप्रतिषिद्धानांनिर्हरणे	३९९
अकालविक्रयादौ	४००
विदेशविक्रये	४०१
पण्यानांक्रयविक्रयः	४०२
तुलादिपरीक्षा	४०३
अथ तरिशुल्कम्	४०४
गर्भिण्यादीनांतरीशुल्कम्	४०७
नाविकदोषेण वस्तुनाशे	४०८
वैश्यादेर्वाणिज्याकरणे	४१०
क्षत्रियवैश्यौनदासकर्माहौ	४११
शूद्रदासकर्मकारयेत्	४१३
शूद्रोदास्यान्मुच्यते	४१४
अथसप्तदशदासप्रकाराः	४१५
भार्यादासादयोऽधनाः	४१६
वैश्यशूद्रौ स्वकर्मकारयितव्यौ	४१८
दिनेदिने आयव्ययनिरीक्षणम्	४१९
सम्यग्व्यवहारदर्शनफलम्	४२०

अथ नवमोऽध्यायः

अथस्त्रीपुंभर्माः	१
अथस्त्रीरक्षा	२
जायाशब्दार्थकथनम्	८
स्त्रीरक्षणोपायाः	११
स्त्रीस्वभावः	१४
स्त्रीणाममन्त्रक्रिया	१८

प्रकरण	श्लोक
व्यभिचारप्रायश्चित्तयः	१९
स्त्री स्वामिगुणा भवति	२२
स्त्रीप्रशंसा	२६
अव्यभिचारफलम्	२९
व्यभिचारफलम्	३०
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले	३३
परस्त्रीषु बोजवपननिषेधः ..	४१
स्त्रीपुंसयोरैकत्वम्	४५
सरुदंशभागादयः	४७
क्षेत्रप्राधान्यम्	४८
अथस्त्रीधर्मः	५६
भ्रातुःस्त्रीगमनेपातिव्यम्	५७
अथनियोगः	५९
ननियोगे द्वितीयपुत्रोत्पादनम्	६०
कामतोगमननिषेधः	६३
नियोगनिन्दा	६४
वर्णसङ्करकालः	६६
वाग्दत्ताविषये	६९
कन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	७१
समपदीपूर्वस्त्रीत्यागे	७२
दोषवतीकन्यादाने	७३
स्त्रीवृत्तिप्रकल्पप्रवसेत्	७४
शेषितभर्तृकानियमाः	७५
संवत्सरस्त्रियं प्रतीक्षेत	७७
रोगार्तस्वाम्यतिक्रमे :	७८
स्त्रीबोर्दनस्त्रीत्यागः	७९
आर्धवेदने	८०
स्त्रिया मद्यपाने	८४
सजात्यास्त्रियाधर्मकार्यनान्यया	८६
गुणिकेकन्यादानं निर्गुणाय ..	८८
अदानात्पापम्	८८+१
स्वयंवरकालः	९०
स्वयंवेरपितृदत्तालंकारत्यागः	९२
ऋतुमतीविवाहे नशुल्कदानम्	९३
कन्यावरयोर्वयोनियमः	९४
विवाहस्यावश्यकत्वम्	९५
दत्तशुल्कायावरमरणे	९७
शुल्कग्रहणनिषेधः	९८
वाचाकन्यादत्तवान्यस्मै नदानम्	९९
स्त्रीपुंसयोरव्यभिचारः	१०१
अथ दायभागः	१०३

प्रकरण	श्लोक
विभागकालः	१०४
सहावस्थाने ज्येष्ठस्यप्राधान्यम्	१०५
ज्येष्ठप्रशंसा	१०६
अज्येष्ठवृत्तौ ज्येष्ठे	११०
विभागे हेतुमाह	१११
ज्येष्ठादेर्विशोद्धारे	११२
एकमपिश्रेष्ठज्येष्ठस्य	११४
दशवस्तुषु समानानोद्धारः	११५
समभागविषमभागौ	११६
स्वस्वांशेभ्यो भगिन्यै देयम् ..	११८
विषममजाविकं ज्येष्ठस्यैव	११९
क्षेत्रजेन विभागे	१२०
अनेकमातृकेषु ज्येष्ठे	१२२
जन्मतोज्येष्ठ्यम्	१२५
पुत्रिकाकरणे	१२७
पुत्रिकाया धनग्राह्यत्वम्	१३०
मातुः स्त्रीधनं दुहितुः	१३१
पुत्रिकापुत्रस्य धनग्राह्यत्वम् ..	१३२
पुत्रिकौ रसयोर्विभागे	१३४
अपुत्रपुत्रिकाधने	१३५
पुत्रिकाया द्वैविध्यम्	१३६
पौत्रपौत्रयोर्धनविभागः	१३७
पुत्रशब्दार्थः	१३८
पुत्रिकापुत्रकर्तृकश्राद्धे	१४०
दत्तकस्य धनग्राहकत्वे	१४१
कामजादेर्न धनग्राहकत्वम्	१४३
क्षेत्रजस्य धनग्राहकत्वे	१४५
अनेकमातृका विभागः	१४९
अनूढशूद्रा पुत्रस्य भार्गवनिषेधः	१५५
सजातीयानेकमातृकविभागे ..	१५६
शूद्रस्य पुत्राणां समएव भागः ..	१५७
दायादायादबान्धवत्वम्	१५८
कुपुत्रनिन्दा	१६१
औरसक्षेत्रजविभागे	१६२
क्षेत्रजानन्तरमौरसोत्पत्तौ	१६३
दत्तकादयोगोत्तरि कथं भागिनः ..	१६५
औरसादिद्वादशपुत्रलक्षणम् ..	१६६
दासीपुत्रस्य समभागित्वे	१७९
क्षेत्रजादयः पुत्रप्रतिनिधयः ..	१८०
अथपुत्रित्वातिदेशः	१८२
द्वादशपुत्राणां पूर्वपूर्वः श्रेष्ठः ..	१८४

प्रकरण	श्लोक
सपिण्डादयो धनहराः	१८७
ब्राह्मणाधिकारः	१८८
राजाधिकारः	१८९
भृतपतिकानियुक्तापुत्राधिकारः	१९०
औरसपौनर्भवविभागे :	१९१
मातृधनविभागे	१९२
स्त्रीधनान्याह	१९४
सप्तजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९५
अप्तजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९६
साधारणात्स्त्रीधनं न कुर्यात् ..	१९९
स्त्रोणामलङ्करणमविभाज्यम् ..	२००
अथ अनंशाः	२०१
स्त्रीबादिक्षेत्रजा अंशभागिनः ..	२०३
अविभक्तार्जितधने	२०४
विद्यादिधने	२०६
शक्तस्यांशोपेक्षणे	२०७
अविभाज्यधने	२०८
नष्टोद्धारे :	२०९
संस्पृष्टधनविभागे	२१०
विदेशादिगतस्य न भागलोपः ..	२११
वञ्चको ज्येष्ठः अभागः	२१३
विकर्मस्था धनं नार्हन्ति	२१४
ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे	२१४
जीवत्पितृकविभागे	२१५
विभागानन्तरात्पञ्चस्थले ..	२१६
अनपत्यधने मातुरधिकारः	२१७
ऋणधनयोः समविभागः	२१८
अविभाज्यमाह	२१९
अथ द्यूतसमाह्वयः	२२०
द्यूतसमाह्वयनिषेधः	२२१
द्यूतसमाह्वयार्थः	२२३
द्यूतादिकारिणां दण्डः	२२४
कितवादीन्देशान्निर्वासयेत् ..	२२५
दण्डदानाशक्तौ	२२९
स्त्रीबालादिदण्डे	२३०
नियुक्तस्य कार्यहनने	२३१
कूटशासनबालवधादिकरणे ..	२३२
धमकृतं व्यवहारं नानवर्तयेत् ..	२३३
अधर्मकृतं निवर्त्यम्	२३४
महापातकिनः	२३५
प्रायश्चित्ताकरणे महापातकिदण्डः	२३६

प्रकरण	श्लोक
प्रायश्चित्तकरणेनाङ्ग्याः ..	२४०
महापातके ब्राह्मणस्य दण्डः ..	२४१
क्षत्रियादेर्दण्डः ..	२४२
महापातकिधनग्रहणे ..	२४३
ब्राह्मणपीडनेदण्डः ..	२४८
वध्यमोक्षणे दोषः ..	२४९
राजकण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् ..	२५२
आर्यरक्षाफलम् ..	२५३
तस्कराद्यशासनेदोषः ..	२५४
निर्भरयाज्यवर्धनम् ..	२५५
प्रकाशाप्रकाशतस्करज्ञानम् ..	२५६
प्रकाशाप्रकाशतस्करानाह ..	२५७
तषां शासनम् ..	२६२
चौराणानिग्राहकोदण्डएव ..	२६३
तस्करान्वेषणं लोन्नादशने ..	२७०
चौराश्रयदायकदण्डः ..	२७१
स्वधर्मच्युतदण्डने ..	२७३
चौराद्युपद्रवे अधात्रतोदण्डः ..	२७४
राज्ञः कोशहारकादयोदण्ड्याः ..	२७५
सन्धिच्छेदे ..	२७६
ग्रन्थिभेदने ..	२७७
चौरलोन्नाधारणादौ ..	२७८
तडागागारभेदने ..	२७९
राजमार्गे मलादित्यागे ..	२८२
मिथ्याचिकित्सने दण्डः ..	२८४
प्रतिमादिभेदने ..	२८५
मणीनामपवेधादौ ..	२८६
विषमव्यवहारे ..	२८७
बन्धनस्थानं राजमार्गे ..	२८८
प्राकारभेदादौ ..	२८९
अभिचारकर्मणि ..	२९०
अवीजविक्रयादौ ..	२९१
स्वर्णिकारदण्डने ..	२९२
हलोपकरणहरणे ..	२९३
अथसमप्रकृतयः ..	२९४
स्वपरशक्तिवीक्षणम् ..	२९८
कर्मारम्भे ..	२९९
राज्ञायुगत्वकथनम् ..	३०१
इन्द्रादीनां तैजो नृपो विभर्ति ..	३०३
स्तेननिग्रहणम् ..	३१२

प्रकरण	श्लोक
ब्राह्मणं न कोपयेत् ..	३१३
ब्राह्मणप्रशंसा ..	३१४
ब्रह्मक्षत्रयोः परस्परसार्वाहृत्यम् ..	३२२
पुत्रे राज्यं दत्त्वा रणे प्राणत्यागः ..	३२३
वैश्यधर्मानाह ..	३२६
शूद्रधर्मानाह ..	३३४
अथ दशमोऽध्यायः	
अध्यापनं ब्राह्मणस्यैव ..	१
वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ..	३
अथ द्विजवर्णकथनम् ..	४
अथ सजातोऽयः ..	५
पितृजातिसदृशाः ..	६
अथ वर्णसङ्कराः ..	८
अथ ब्राह्म्याः ..	२०
ब्राह्म्योत्पन्नादिसङ्कीर्णाः ..	२१
अथोपनेयाः ..	४१
ते सुकर्मणा उत्कर्षं गच्छन्ति ..	४२
क्रियालोपात्तृषत्त्वंगच्छन्ति ..	४३
दस्यवः ..	४५
वर्णसङ्कराणां कर्माण्याह ..	४७
चण्डालकर्मह ..	५१
कर्मणा पुरुषज्ञानम् ..	५७
वर्णसङ्करनिन्दा ..	५९
एषां विप्रार्थं प्राणत्यागः श्रेष्ठः ..	६२
साधारणधर्माः ..	६३
सममे जन्मनि ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च ..	६४
वर्णसङ्करे श्रेष्ठ्यम् ..	६७
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले ..	७०
षट्कर्मण्याह ..	७५
ब्राह्मणजीविका ..	७६
क्षत्रियवैश्यकर्मह ..	७७
द्विजानां श्रेष्ठकर्मह ..	८०
आपद्धर्ममाह ..	८१
विक्रये वर्ज्यानि ..	८६
मांसादिविक्रयफलम् ..	९२
ज्यायमीवृत्तिनिषेधः ..	९५
परधर्मजीवननिन्दा ..	९७
वैश्यशूद्रयोरापद्धर्मः ..	९८
आपदि विप्रस्य हीनयाचानादि ..	१०२
प्रतिग्रहनिन्दा ..	१०९
याजनाध्यापने द्विजानाम् ..	११०
प्रतिग्रहादिपापनाशे ..	१११

प्रकरण	श्लोक
शिलोञ्जलीजीवने ..	११२
धनयाचने ..	११३
समवित्तागमाः ..	११५
दशजीवनहंतवः ..	११६
वृद्धिजीवननिषेधः ..	११७
राज्ञामापद्धर्ममाह ..	११८
शूद्रस्य आपद्धर्मः ..	१२१
शूद्रस्य ब्राह्मणाराधनं श्रेष्ठम् ..	१२२
शूद्रवृत्तिकल्पनम् ..	१२४
शूद्रस्य न संस्कारादि ..	१२६
शूद्रस्यामन्त्रकं धर्मकार्यम् ..	१२७
शूद्रस्य धनसंचयनिषेधः ..	१२९

अथ एकादशोऽध्यायः

स्नातकस्य प्रकाराः ..	१
नवस्नातकेभ्योऽन्नदाने ..	३
वेदविभ्योदानम् ..	४
भिक्षया द्वितीयविवाहनिषेधः ..	५
कुटुम्बि ब्राह्मणाय दानम् ..	६
सोमयागाधिकारिणः ..	७
कुटुम्बाभरणे दोषः ..	९
यज्ञशेषार्थं वैश्यैर्धनग्रहणम् ..	११
षडुपवासे आहारग्रहणे ..	१६
ब्रह्मत्वादिहरणनिषेधः ..	१८
असाधुधनं दत्त्वा साधुभ्योदाने ..	१९
यज्ञशोलादिधनप्रशंसा ..	२०
यज्ञार्थं विप्रस्य स्तेनादौ न दण्डः ..	२१
क्षुधावसन्नस्य वृत्तिकल्पने ..	२२
यज्ञार्थं शूद्रभिक्षानिषेधः ..	२४
यज्ञार्थं धनं भिक्षित्वान्नक्षणीयम् ..	२५
देवब्रह्मत्वहरणे ..	२६
सोमयागाशक्तौ वैश्वानरयागः ..	२७
समर्थस्यानुकल्पनिषेधः ..	२८
द्विजस्य त्वं शक्त्यैवैरजयः ..	३१
क्षत्रियादेर्बाहुवार्थेणारिजयः ..	३४
ब्राह्मणस्यानिष्टं न ब्रूयात् ..	३५
अल्पविद्यारूपादेर्होतृत्वनिषेधः ..	३६
अश्वदक्षिणादाने ..	३८
अल्पदक्षिणयज्ञनिन्दा ..	३९
अग्निहोत्रिणास्तदकरणे ..	४१
शूद्रामधनेनाग्निहोत्रनिन्दा ..	४२

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
विहिताकरणादौ गायश्चित्ती ..	४४	शुष्कसूनास्थाज्ञातमांसभक्षणे ..	१५५	ब्राह्मणावगुरणे ..	२०५
कामाकामकृतपापे ..	४५	कुक्कुटरसूकरादिभक्षणे ..	१५६	अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले ..	२०९
प्रायश्चित्तिसंसर्गनिषेधः ..	४७	मासिकान्भक्षणप्रायश्चित्तम् ..	१५७	अथप्राजापत्यादिव्रतनिर्णयः ..	२११
पूर्वपापेनकुष्ठग्रन्थादयः ..	४८	ब्रह्मचारिणोमधुमांसादिभक्षणे ..	१५८	अथव्रताङ्गानि ..	२२२
प्रायश्चित्तमवश्यकर्तव्यम् ..	५३	विडालाद्युच्छिष्टादिभक्षणे ..	१५९	पापनगोपनीयम् ..	२२७
पञ्चमहापातकान्याह ..	५४	अभोज्यान्मुत्तार्यम् ..	१६०	पापानुतापे ..	२३०
ब्रह्महत्यादिसमान्याह ..	५५	स्वजातीयधान्यादिस्तेये ..	१६२	पापवृत्तिनिन्दा ..	२३२
उपपातकान्याह ..	५९	मनुष्यादिहरण प्रायश्चित्तम् ..	१६३	मनस्तुष्टिपर्यन्ततपःकुर्यात् ..	२३३
जातिभ्रंशकराण्याह ..	६७	अल्पसारादिव्यवहरणे ..	१६४	तपःप्रशंसा ..	२३४
सङ्करोकराण्याह ..	६८	भक्ष्ययानशम्यादिहरणे ..	१६५	वेदाभ्यासप्रशंसा ..	२४५
अपात्रोकराण्याह ..	६९	शुष्कान्गुडादिहरणे ..	१६६	महापातकप्रायश्चित्तम् ..	२५७
मलिनोकराण्याह ..	७०	मर्णमुत्तारजतादिहरणे ..	१६७		
अथब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ..	७२	कार्पासांशुकादिहरणे ..	१६८		
गर्भात्रयीक्षत्रवैश्यवधे ..	८७	अग्न्यागमनप्रायश्चित्तम् ..	१७०		
स्त्रीसुहृद्घनिक्षेपहरणादौ ..	८८	अमानुषोष्वाद्यासुगमने ..	१७३		
अथसुरापानप्रायश्चित्तम् ..	९०	दिवाभैथुनादौ ..	१७४		
सुराप्रकाराः ..	९३	चाण्डाल्यादिगमने ..	१७५		
अथसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ..	९९	व्यभिचारे स्त्रीणांप्रायश्चित्तम् ..	१७६		
गुरुस्त्रागमनप्रायश्चित्तम् ..	१०३	चाण्डालीगमने ..	१७८		
गोवधायुपपातकप्रायश्चित्तम् ..	१०८	अथपतनसंसर्ग प्रायश्चित्तम् ..	१७९		
अवकोणिप्रायश्चित्तम् ..	११८	पतितस्यजीवतएवैतत्क्रिया ..	१८२		
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम् ..	१२४	पतितस्यांशादिनिवृत्तिः ..	१८५		
सङ्करोकरादिप्रायश्चित्तम् ..	१२५	कृतप्रायश्चित्तसंसर्गः ..	१८६		
क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तम् ..	१२६	पतितस्त्रीणामन्नादिदेयम् ..	१८८		
मार्जारादिवधप्रायश्चित्तम् ..	१३१	पतितसंसर्गनिषेधादि ..	१८९		
हंसादिवधप्रायश्चित्तम् ..	१३५	बालघ्नादित्यागः ..	१९०		
व्यभिचरितस्त्रीवधे ..	१३८	ब्राह्मणवेद्यक्तप्रायश्चित्तम् ..	१९१		
सर्पादिवधेदानाशक्तौ ..	१३९	गर्हितार्जितधनत्यागः ..	१९३		
क्षुद्रजन्तुसमूहवधादौ ..	१४०	असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ..	१९४		
वृक्षादिछेदनादौ ..	१४२	कृतप्रायश्चित्तंसांभ्यं पृच्छेत् ..	१९५		
अन्नजादिसत्त्ववधे ..	१४३	गोभ्योघासदानम् ..	१९६		
अमृत्यसुरापानप्रायश्चित्तम् ..	१४६	ब्राह्मण्या जनपतितक्रिया-			
सुराभाण्डस्थजलपाने ..	१४७	रुत्यादौ ..	१९७		
शूद्रोच्छिष्टजलपाने ..	१४८	वेदशरणागतत्यागे ..	१९८		
सुराग्रन्धाघ्राणे ..	१४९	श्रवादिवंशनप्रायश्चित्तम् ..	१९९		
विष्णुसुरासंसृष्टभोजने ..	१५०	अपाङ्क्यप्रायश्चित्तम् ..	२००		
पुनःसंस्कारेदण्डादिनिवृत्तिः ..	१५१	उष्टादियानप्रायश्चित्तम् ..	२०१		
अभोज्यान्स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभक्ष्य-		जलेजलविनावाभूत्रादित्यागे ..	२०२		
मांसभक्षणे ..	१५२	वेदोदितकर्मदित्यागे ..	२०३		
शुकादिभक्षणे ..	१५३	ब्राह्मणस्य त्वंरुते ..	२०४		
सूकरादिविष्णुभक्षणे ..	१५४				

अथद्वादशोऽध्यायः

अथशुभाशुभकर्मफलम् ..	३
कर्मणोमनःप्रवर्तकम् ..	४
त्रिविधमानसकर्माणि ..	५
चतुर्विधवाचिककर्माणि ..	६
त्रिविधशारीरकर्माणि ..	७
मनोवाक्कायकर्मभोगलक्षणफलच ..	८
त्रिदण्डपरिचयः ..	९
क्षेत्रज्ञपरिचयः ..	१०
जीवात्मपरिचयः ..	१२
जीवानामानन्त्यम् ..	१५३
परलोकं पंचभौतिकशरीरम् ..	१६
भोगानन्तरमात्मनि लीयते ..	१७
धर्माधर्मबाहुल्याद्भोगः ..	२०
त्रिविधगुणधनम् ..	२४
अधिकगुणप्रधानोदेहः ..	२५
सत्त्वादिलक्षणमाह ..	२६
सात्त्विकगुणलक्षणम् ..	३१
राजसगुणलक्षणम् ..	३२
तामसगुणलक्षणम् ..	३३
संक्षेपतत्त्वमासदिलक्षणम् ..	३५
गुणत्रयाच्चावधागतिः ..	४०
त्रिविधगतिप्रकाराः ..	४१
पापेन कुत्सितागतिः ..	५२
पापविशेषेण योनिविशेषोत्पत्तिः ..	५३
पापप्रावीण्यान्नरकादि ..	७४
मोक्षोपायषट्कर्मण्याह ..	८३
अत्मज्ञानस्यप्राधान्यम् ..	८५
वेदोदितमर्मणःश्रेष्ठत्वम् ..	८६

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
वैदिककर्मद्विविधम्	८८	वेदव्यवसायिनः श्रेष्ठत्वम्	१०३	आत्मज्ञानं पृथक्कृत्याह	११८
प्रवृत्तिनिवृत्तिकर्मफलम्	९०	तपोविद्याभ्यामोक्षः	१०४	वाद्याकाशादीनां लयमाह	१२०
समदर्शनम्	९१	प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि	१०५	आत्मस्वरूपमाह	१२२
वेदाभ्यासादौ	९२	धर्मज्ञलक्षणम्	१०६	आत्मदर्शनमवश्यमनुष्ठेयम्	१२५
वेदबाह्यस्मृतिनिन्दा	९५	अकथितधर्मस्थले	१०८	मानवशास्त्रप्रशंसा	१२५+१
वेदप्रशंसा	९७	अथशिष्टाः	१०९	एतत्संहितापाठफलम्	१२६
वेदशास्त्रविदस्य सेनापत्यादि	१००	धर्ममूलानि	११०+१		
वेदज्ञप्रशंसा	१०१	मूर्खाणां परिषत्त्वं	११४		

इति द्वादशोऽध्यायः

मूल शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
३८	२१	प्रभुः	प्रभुः
७१	३	विषयेष्यव	विषयेष्यव
८५	९	प्रायश्चित्तविधिं	प्रायश्चित्तविधिं

अध्यायः २

९०	२९	व्रतानि	व्रतानि
१०९	२५	स्मृति	स्मृतिम्
११२	२२	विरुद्धाच	विरुद्धाच
१९७	११	संबन्धि	संबन्धि
२१२	१०	मन्त्रद	मन्त्रदम्
२१६	१८	नरुन्तुदः	नारुन्तुदः
२३२	८	प्रशस्तानां	प्रशस्तानां
२४३	१४	ततोन्वयः	ततोन्वयः
२४९	१	नाभिवादनेः	नाभिवादनेः

अध्यायः ३

३९९	२४	सोमपास्तुतिभि	सोमपास्तुतिभि
-----	----	---------------	---------------

अध्यायः ४

४८२	२	पादा	पादौ
४९२	६	संबद्धं	संबद्धं
५५४	६	दशा	दशाः
५७१	२२	नरकतु	नरकन्तु

अध्यायः ५

६४२	१६	दायादास्यु	दायादास्यु
-----	----	------------	------------

अध्यायः ६

७०९	२३	अनघ्निरघ्निरनिकेतः	अनघ्निरनिकेतः
-----	----	--------------------	---------------

अध्यायः ७

७५७	२४	वीक्षतुम्	वीक्षितुम्
-----	----	-----------	------------

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७६९	२७	शृश	शृशं
७८३	२२	मन्त्रं	मन्त्रं
८४५	१४	थाविधि	यथाविधि

अध्यायः ८

९४४	१८	स्पशः	स्पृशः
१०१६	१०	कचिन्नृणाम्	कचिन्नृणाम्
१०७६	२६	साहसे	साहसे
१०९०	१७	अङ्गुल्योरेव	अङ्गुल्योरेव
१०९६	१८	द्रूयाधर्मो	द्रूयानधर्मो

अध्यायः ९

११३३	२	द्वीजं	द्वीजं
११४४	१३	ज्येष्ठोयवीयवीयसो	ज्येष्ठोयवीयसो
११५९	२९	ससः	सः
११८५	७	माताहस्तेन	मातामहस्तेन
११९४	१३	त्रोदसत्पुत्रोपि	त्रोऽप्यसत्पुत्रोपि
१२१३	६	पादये	पादयेत्
१२५०	१२	ग्रामघाते	ग्रामघाते

अध्यायः १०

१३०३	७	द्रविडाः	द्रविडाः
१३३१	१६	द्याजनोद्वा	द्याजनाद्वा

अध्यायः ११

१३६१	६	मन्त्रहीनस्तु	मन्त्रहीनस्तु
१४४४	२२	साकला	शाकला
१४६३	१४	तपसैव	तपसैव

अध्यायः १२

१५०७	२८	शुभा	शुभा
१५१२	२९	बन्धुप्रिय	बन्धुप्रिय

मेधातिथिटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
१	१५	तत्	यत्
"	१६	निश्चयोनास्ति	निश्चयोस्ति
५	२२	धर्मादिना	धर्मादिनीना
७	२२	द्विविधा	द्विविधो
१०	९	प्रकाशकेषु	प्रकाशेषु
"	१२	भू	भु
"	१४	तस्यामवस्थायां	तस्यामवस्थायां
१३	८	निर्वर्तयितुं	निर्वर्तयितुं
१४	१९	त्यप्यादि	सत्यप्यादि
१५	२५	मिच्छन्पः	मिच्छन्पः
"	२७	व्यापारेण	व्यापारेण
१७	४	शकलाभ्यां	सशकलाभ्यां
१८	२७	तायवस्यायनं	तायदस्यायनं
२०	५	निर्वर्तयेत्	निर्वर्तयेत्
२१	१४	पृथिवी	पृथिवीम्
२४	१५	चकारान्मात्रा	चकार मात्रा
२७	१३	द्ययं	द्ययं
२७	"	किं	किं
२८	१२	वस्थाने	चस्थाने
२९	१४	कर्त्तव्यउदकं ।	कर्त्तव्यः । उदकं
३०	२१	स्वभिरताः	स्वनिरताः
३०	२२	तर्कमात्मानं	कर्मात्मनां च
३०	२३	देशां	देशो
३०	२६	वेनोस्तुनीति	वेनःसुनीति
३०	२८	निर्वर्तन	निर्वर्तन
३०	३०	कर्मऽश्रूयते	कर्मश्रूयते
३१	१	दर्शना । अतश्च	दर्शनादतश्च
३२	१९	संवत्सराद्या । न	संवत्सराद्यानक्षत्राणि
३३	२७	त्यवेचयत्	व्यवेचयत्
३९	१४	तरीकरिष्यति	तत्करिष्यति
३९	१६	णाम	णात्म
४०	११	सअ	सोऽ
४२	७	स्वापु	स्वाःपु
४२	२२	पर्वतादिः	पर्वतादि
४४	२७	जायते	जायन्ते
४८	१७	शताद्	शताद्
४९	२१	मुथवा	०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४९	२२	दान्निवर्तते	भेदान्निवर्तन्ते
५१	३	कर्म	कर्म
५३	१४	व्यतअ	व्यतेअ
५५	८	स्वाः	स्वा
५५	९	प्रजा	प्रजाः
५६	१५	कलात्	कलए
५८	१६	उदेति	उदेति
५८	२९	सनुध्य	संबध्य
६०	२२	देच्छोकाकस्य	देतच्छोकादिकस्य
६७	२२	वृद्धानु	वृद्धानु
"	"	सनाः	सना
६८	१८	र्मणामःआ	र्मणामा
७४	१८	ह्यणा	ह्यणाः
८२	२३	प्राघु	प्राघ्यु
८२	२४	नकल्पो	कल्पो
८२	२६	थोर्थः	थार्थः
८२	२६	पलांडादि	पलाण्डादि
८३	३	येभदा	यभेदा
८६	१	दश	देश

अध्यायः २

८७	४	बोता	बोधत
८७	१३	कयंतं	कियन्तं
८७	१७	आत्मनियेभोगोपयो	आत्मनिभोगोपयोगे-
		गात्परं	वास्तुउपायान्तरेणस्व-
			रूपविज्ञानकुशलास्ते-
			चवेदार्थविदोविद्वांसो-
			नान्ये । यतोवेदादन्य-
			त्रधर्मप्रतियोगहीनमा-
			मण्यास्तेविपरीतप्रमा-
			णप्रमेया
९१	४	कल्पाभि	कल्पोभि
९१	८	तरेभो	तरेभ्यो
९२	१८	त्यर्थः	त्यर्थः
९३	३०	मुलांतरं	मूलान्तरं
९५	९	कर्मदिकर्माणां	कर्मादिकर्मणां
९५	११	वेदर	वेदैर
९५	१२	मन्त्रैवां	मन्त्रैवां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९५	१८	कर्तव्य	कर्तव्यं
९६	२३	विधिमां	विधिर्मां
९७	७	वैद्व	वैद्वै
९९	८	तांता	तांतां
१००	४	तेनपरस्पर	तेनपरस्पर
१००	२४	त्वास्थ्यदौ	त्वास्थ्यदौ
१०३	३०	उत्तमना	उत्तमना
१०४	१४	स्मृतयः	स्मृतिः
१०४	१५	निबन्धानिभावप्रयो- जक	निबन्धानिबन्धावप्र- याजकौ
१०७	९	लक्षणानि	लक्षणानि
११०	२	तीय	तीयं
११०	७	दितयो ।	दितयोः
१११	९	वर्णस्या	वर्णस्या
११४	१६	त्यतोय	त्यतोयं
११६	१५	कथं	कथनं
११६	२५	श्रूयते	श्रूयते
११६	२७	देशान्	देशान्
११७	१	सुभिक्षसुभिक्षे	सुभिक्षदुर्भिक्षे
१२०	२७	चारी	चारि
१२२	२२	अपेक्ष्यते	अपेक्ष्यन्ते
१२२	२२	द्रष्टव्य	द्रव्य
१२२	२३	प्रातर्ददामि	प्रातर्ददामि
१२३	३१	द्यवा	दधवाऽ
१२४	२१	सन्तीतो	सन्तीति
१२४	२१	तिथयश्च	तिथयोऽपु
१२५	१३	मांगल्य	मङ्गल्य
१२५	१८	द्यक्षर	द्यक्षरं
१२७	६	स्त्रिभि	स्त्रीभि
१२७	२९	व्यभयं	व्यमयं
१२८	१७	विध्यायका	विधायका
१२९	५	शब्दै	शब्देन
१२९	६	तस्मिनो	तस्मिन्नौ
१२९	७	कोण	कोण्
१३०	३	न्यापरो	न्ययेपरं
१३०	५	परांच	परांचः
१३०	८	चैत	चैत
१३०	२५	धिकार	धिकारे
१३०	२९	जाति	जाती
१३१	२	ब्रह्मण	ब्राह्मण
१३७	१३	मूर्ध्व	मूर्ध

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७	२८	सत्त्वचअ	सत्त्वचो
१४२	१	चारी	चारि
१४२	६, ७	माचन	माचमन
१४३	२	ध्यानंयजन्मतदर्थ- त्वंसंपूजयति	ध्यायन्यजन्मतदर्थत्वं- संपूजसि
१४३	२२	विधो	विधौ
१४४	८	पकल्प	प्रकल्प्यं
१४४	३०	नत्यशन	मन्यशन
१४५	१	नाशअ	नाशाना
१४६	११	अंगलीनां	अङ्गलीनां
१४६	१३	रधअं	रधोन्त
१४६	१४	तरल	तगल
१४७	२३	पठ्यतअशु	पठ्यतेऽशु
१४७	२७	भक्षमाणा	भक्ष्यमाणा
१४८	२१	अन्ततअन्त	अन्ततोन्त
१४८	२६	क्रमअवध्य	क्रमोवध्य
१४९	१६	एकार्थात्	एकाध्यात्
१५०	१६	तअस्मा	तेऽस्मा
१५२	१८	शअत	शोत
१५३	१५	तदीदानीं	तदीदानीं
१५३	२७	अदित	आदित
१५४	२१	इततस्त	इतस्त
१५५	११	वयवम	वयम
१५५	१५	प्रयते	प्रतीयते
१५६	२	व्यस्त	व्यन्यस्त
१५६	२	पायोव्य	पाण्योव्यं
१५६	३	पीडयासितव्यं	पीडयितव्यं
१५६	२७	अतन्द्रितअ	अतन्द्रितोऽन
१५६	२९	यअतन्द्रितः	योतन्द्रितः
१५६	२९	यंविधाः	यंविधः
१५८	४	रवेमा	रेवमा
१६०	१२	विधिअ	विधिःअ
१६०	१६	गृहास्थ	गृहस्था
१६०	२२	विधातव्या	विधातव्याः
१६०	२३	व्याहृतिनां	व्याहृतीनां
१६०	२४	व्याहृती	व्याहृति
१६०	२५	व्याहृती	व्याहृति
१६०	२७	जेप	जपे
१६०	३०	हेवेदा	हेदा
१६१	४	हृती	हृति
१६२	३	विकल्पअ	विकल्पोऽय

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६२	५	मोक्षअनि	मोक्षोऽनि
१६३	१०	देशअत	देशोऽत
१६८	१७	प्रतिसिद्ध	प्रतिषिद्धे
१७१	२७	श्वरेव	श्वरइव
१७२	१२	विषया	विषयाः
१७५	२१	ष्ठत्पन्	ष्ठज्जपन्
१७५	२९	मकअतो	कर्मकोतो
१७८	१६	देशअरण्यं	देशोऽरण्यं
१७८	२०	साध्याया	स्वाध्याया
१८०	२	ज्यांतऽ	ज्यान्तेऽ
१८१	१	प्रयप	पयःप्र
१८२	१४	शुद्धःअ	शुद्धोऽर्थ
१८८	१५	ततत्र	तत्र
१८९	४	स्यायति	स्यायति
१९५	२	कालअ	कालेऽन्य
१९५	२६	याज्ञाति	याज्ञाति
१९७	२९	ददाति	ददाति
१९७	३०	भेदम	भेदम
१९८	१७	न्याब्द	न्यब्द
१९८	२७	न्यूनः	न्यूनः
१९९	२	स्थनिर	स्थनिर
१९९	४	स्त्वैवैल्ल	स्त्वैवैतल्ल
२००	१३	यअभिवा	येऽभिवा
२०१	४	नाम्नात	नाम्नात
२०१	७	मियसुन्	मीयसुन्
२०२	६	तदाही । न	तदाहीन
२०२	१२	नस्यास्त	नस्यात्त
२०४	१८	मन्येतास्त	मन्येतात्त
२०५	९	वृत्त्यर्थ	वृत्त्यर्थ
२०५	९	वेदध्या	वेदमध्या
२०७	३	णत्ति	णत्ति
२०७	१९	क्षितअ	क्षितोत
२०९	४	भाववी	भावोवि
२११	१६	त्याजु	त्याजुहाव
२१२	१	वन्तअने	वन्तोऽने
२१२	१०	मन्त्रद	मन्त्रद
२१२	१२	देवानामप्येष	देवानामप्येष
२१२	२४	नूचान	नूचानः
२१२	२६	धर्म	धर्म
२१३	२६	यास्तं	यानस्तं
२१५	२५	मनामो	मदामो
२१५	२६	मनसी	मनसे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१५	२९	गतअ	गतेऽभ्यु
२१६	१८	नरुतु	नारुन्तु
२१८	१३	बोधवधि	बोधोऽधि
२१९	१२	अन्यैश्चकवेदा	अन्यथैकवेदा
२२०	४	पादानो	पादानात्
२२०	२३	पर्यंतता	पर्यन्तता
२२०	२४	दशस्य	दशस्व
२२०	३१	षडङ्गो	षडङ्गो
२२१	४	दीन्यगांगा	दीन्यङ्गा
२२२	४	व्यामोमी	व्यामोती
२२३	१३	दीक्षायां	दीक्षायां
२२३	१४	तद्यपदेनि	तवपदेशनि
२२३	१७	योमोना	योमोना
२२४	३	तत्रस्य	तस्य
२२५	७	रक्षतेत	रक्षेत्त
२२७	१९	तानीदा	तानिदा
२३०	१	धर्माविते	धर्मावितौ
२३१	१२	देवदेव	देव
२३२	९	यअ	येअ
२३२	१०	रअही	रोऽही
२३२	२२	गेहेभ्यअ	गेहेभ्योऽला
२३३	२४	प्रकारा	प्राकारा
२३५	५	तपितु	तापितु
२३५	२३	वार्थोच्य	वाथउच्य
२३५	२९	र्थतं	र्थतां
२३६	११	सूत्रा	सूत्र
२३६	१५	त्रैतच्चोदनीय	त्रैतच्चोदनीयं
२३६	१९	अपत्यत्ति	अपत्योत्पत्ति
२३६	२५	नैवेनतादस्य	नैवेतादस्य
२३६	२८	मापद्यंतअ	मापद्यन्तेतो
२३७	१	श्यदेवते	श्यदेवते
२३७	१	व्याहार	व्यवहार
२३७	९	छागमेषाया	छागमेषाजा
२३७	१७	वःस्ता	वस्ता
२३७	१८	स्तुत्यार्था	स्तुत्यर्था
२३७	१९	निर्देशा	निर्देशो
२३७	२७	येय	येय
२३९	२२	चिच्चित्	चित्
२४०	२	तुर्वा	तुवा
२४१	२०	पश्चाद्भावन्	पश्चाद्भावसतस्तथा
२४३	१४	न्यनः	न्यतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४३	२५	चयनं	चयन
२४६	७	थितस्य	स्थितस्य
२४७	११	लक्षते	लक्ष्यते
२४७	११	तरं	तरं
२४७	२८	णावतस्था	णावस्था
२४७	३०	जन्मवे	जन्मावे
२४८	४	मेएव	मेव
२४९	१	निभिवा	त्थानाभि
२५१	७	स्पर्शादिति	स्पर्शादि
२५१	२०	विभेधेर	विधे
२५५	११	जनकअव	जनकोऽव
२५५	१२	मःस्त्व	मस्त्व
२५५	१८	चारोअवे	चारोऽवे
२५७	२९	वर्षात्त्मा	वर्षात्मा
२५७	२९	योगः	योगः
२५९	३	नोपरिका	नोपका
२६२	६	अथाचै	अथचै
२६३	५	श्रुतिरस्मृ	श्रुतिस्मृ
२६५	२७	अवा	वा
२६८	३०	चराणा	चरणा

अध्यायः ३

२७१	२३	यनामर्था	यनमर्था
२७६	१६	नयस्य	नयनस्य
२७८	२४	स्यात्पु	स्यात्केपु
२७८	२७	द्रोत्र	गोत्रं
२८२	८	णिर्म	णिनिर्म
२८३	१६	तर्सा	तर्स
२८५	१८	ष्टिति	ष्टीति
२९७	२८	शब्दाए	शब्द
३०१	५	दोषाप्ता	दोषाःप्ता
३०३	७	निदेशात्	निर्देशात्
३०४	१८	ख्यातिर्ब्र	ख्यातिर्ब्र
३११	१६	योगेनम	योगेनसम
३१३	११	रेषःशु	रेषशु
३२१	३	पदार्थस्याभ्या	पदार्थसाभ्या
३२२	२१	श्रूयन्ते	श्रूयन्ते
३२३	२१	क्लिप्	क्लिप्
३२३	२१	णिच्	णिच्
३२६	११	शेषोय	शेषोयं
३२७	१३	ग्रहयोना	ग्रहयोरना

३३०	५	विश्वान्नेवा	विश्वान्नेवा
३३०	६	नत्वदन्या	नत्वन्या
३३०	२३	देवेशब्दापि	देवशब्दोपि
३४१	१८	भार्याभागी	भार्यायाअगी
३४२	११	स्थेषदोषोत्पन्न	स्थेषदोषोत्पन्न
३४५	२१	क्रियत्यु	क्रियइत्यु
३४९	१०	पत्युभार्या	पत्युभार्या
३५०	५	पाकअति	पाकेऽतिथ्या
३५०	२९	अन्यथावि	अन्यथावि
३५१	३१	दिनोद	दितिनोद
३५२	३	मुधु	मधु
३५२	४	पुयजं	पूजयं
३५३	२४	विशेषणो	विशेषणो
३५६	९	तरुयव	तभ्यव
३६४	१२	विधियते	विधीयते
३६५	१३	मित्रयोऽ	भिन्नयोः
३६६	१८	संगः	संगहः
३६८	१८	स्तनिवृ	स्तनिवृ
३६८	२०	गृहेते	गृहेते
३६८	२०	नेवा	नेव
३६९	१६	निवृत्त्य	निवृत्त्य
३६९	१७	प्रार्थितार्थ्या	प्रार्थितोर्ध्या
३७०	२	भिहितअमा	भिहितोऽमा
३७२	५	मन्येतद	मन्येततद
३७३	१	धर्मार्थो	धर्मार्थो
३७४	३	वर्जेन	वर्जने
३७५	१३	यदीय	यदिय
३७५	१६	भ्यायन्तरा	भ्यायान्तरा
३७७	१७	प्रतिरोद्धा	प्रतिरोद्धा
३७७	२०	व्याधिगृही	व्याधिगृही
३७९	२६	मूल्यनं	मूल्येन
३८४	१	प्रष्टव्या	प्रष्टव्या
३९१	७	मधीयानानये	मधीयानाये
३९४	११	द्विजा	द्विजाः
३९७	१०	निर्देशो	निर्देशो
३९८	२४	सुपर्णाप	सुपर्णाःप
४०१	५	इत्येषःस्तु	इत्येषस्तु
४०१	१९	सौहि	सौहि
४०१	२३	अपरोक्षा	अपरःक्षा
४०५	१३	पितृभ्यो	पितृभ्यो
४०७	२६	अभिरिदतिमन्त्रार्थित	अभिरिदतिमन्त्रार्थितः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४०८	४	रूपतद्ध	रूपस्तद्धस्ते
४०८	२५	विधीयते	वीधीयते
४०९	१३	नोच्यते	नोच्यते
४११	११	पूननिन	पुनार्निन
४१२	२०	भोज्येत्	भोज्येत
४१३	९	पितृभ्यो	पितृभ्यां
४२२	११	व्याख्यान	व्याख्यात
"	१२	व्यवक्षि	विर्वाक्षि
४२८	३१	करणमा	करणमा
४३०	१६	कुर्यात्	कुर्यात्
४३०	२६	सुश्रु	सुश्रु
"	२८	सुश्रि	सुश्रु
४३२	२९	तद्विका	तद्विका
४४२	१७	नवम्यास्ति	नवम्यस्ति

अध्यायः ४

४५५	२३	याचितया	याचिताया
४६०	१७	चितच	चितच
४६२	९	उद्धत्य	औद्धत्य
४६४	१७	प्रयीयते	प्रतीयते
४६७	११	श्रमणे	श्रवणे
४६८	८	अनायनान्ते	अयनान्ते
४६९	४	वभ्वतव्याः	भ्वगंतव्याः
४८४	२४	न्तीमपः	न्तीमपः
४९२	८	ष्वेतप्सिद्धं	ष्वेतप्सिद्धं
४९४	१६	उच्छिष्टादौ	उच्छिष्टादौ
४९६	२५	संश्लिष्टाभ्या	संश्लिष्टाभ्या
५००	१०	निषेध	निषेध
५०९	२५	बहु	बहु
५१०	११	उत्तरादौ	उत्तरादौ
५१४	२५	पूर्वमुक्तम्	पूर्वमुक्तम्
५२९	५	रावृत्ति	रावृत्तिम्
५२९	५	लक्षतोऽसाधना	लक्षतोऽसाधना
५३६	२५	लोकेऽयते	लोकेऽयते
५४१	५	मन्यमानोऽर्थ	मन्यमानोऽर्थ
५४३	२	आश्रयागता	आश्रयागता
५४६	२०	भ्य	भ्य
५४८	४	काम्य	काम्यं
५५५	१६	होउक्तः	होमउक्तः
५७५	४	लक्षणांसंबन्धाना	लक्षणांसंबन्धाना
५७६	१८	याभ्या	याभ्या

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८०	२१	च्छिल्ये	च्छिल्ये
५८३	२७	मायश्चित्तैर्नि	मायश्चित्तैर्नि

अध्यायः ५

५८९	२	समाहारोद्धन्धः	समाहारोद्धन्धः
५८९	७	ममस्ति	समोऽस्ति
५९२	१८	क्रव्याद	क्रव्यादा
५९३	२५	रज्जुदालादयः	रज्जुदालादयः
६०२	२४	प्रतषेधे	प्रतिषेधे
६०४	२	भक्षणाच्छास्त्रा	भक्षणाच्छास्त्रा
६०४	३१	च्छति	च्छति
६०५	३	तस्यैवाल्याद्य	तस्यैवाल्याद्य
६०८	४	मांसस्याएव	मांसस्यातएव
६१७	२३	भवान्पाणिनिः	भगवान्पाणिनिः
६२०	१८	शिष्टाप्रतिषिद्धा	शिष्टाःप्रतिषिद्धा
६२२	२	द्वालतर	द्वालेतर
६२४	२७	यामागन्तव्य	यामामन्तव्य
६२५	२	ण्डयं	ण्डयं
६२५	१८	पञ्चमै	पञ्चमै
६२८	७	विदधति	विदधाति
६२८	१०	लक्षणायासा	लक्षणायाःसा
६४३	२७	पञ्चयविधानं	पञ्चयज्ञविधानं
६४३	२८	नक्षत्रश्रय	नक्षत्राश्रय
६४४	३१	विधानातच्छब्देन	विधानातच्छब्देन
६४५	१	संबन्धो	संबन्धो
६४७	१०	अनियुक्तासुतादयश्च	अनियुक्ताःसुतादयश्च
६५५	१३	स्नानत्वा	स्नानंत्वा
६५५	३०	वस्तुपसंहारो	वस्तुपसंहारो
६६१	३	अर्थैताःशुद्धयः	अर्थैताःशुद्धयः
६६३	८	नृहणं	नृग्रहणं
६६६	२३	इर्भैः	इर्भैः
६७६	५	कृष्णतरः	कृष्णतरः
६८१	२३	इत्यनुच्छिष्टं	इत्यनुच्छिष्टं
६८२	१९	परानाचमयतः	परानाचामयतः
६८५	२२	न्य	न्य
६८६	२१	येति	येति
६९४	२८	धर्म	धर्म

अध्यायः ६

७०१	२१	तच्छौते	तच्छौते
७०१	२२	तस्माच्छास्त्र	तस्माच्छास्त्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७०५	४	षण्मासनि	षण्मासानि
७१०	१४	कुर्यात्	नकुर्यात्
७२४	३०	दिव्यान्तरिक्ष	दिव्यान्तरिक्ष
७२७	१७	सन्ना	सन्न
७२९	२४	इदमपरं	इदमपरं
७३०	१९	मनुद्भेदे	मनुद्भेदे
७३७	१६	आनन्तरस्व	अनन्तरस्य
७४१	३१	उपजायते	उपजायते

अध्यायः ७

७५९	२७	छेदन	छेदन
७६४	२९	प्रावर्तिष्यत्	प्रावर्तिष्यत्
७६५	२०	अतस्तुति	अतःस्तुति
७६८	१८	पपद	पद
७७१	३	धर्मच्युता	धर्मच्युता
७७३	३०	वजनं	वर्जनं
७७४	१६	संदिह्य	संदिह्य
"	२१	संक्षोभो	संक्षोभो
७७९	१५	भयिष्ठा	भयिष्ठा
७८०	१४	हरेत्	हरेताम्
"	१५, १६	श्लाघ्यास	श्लाघ्यासः
७८२	१३	युक्तोऽथ	युक्तोऽथ
"	१९	दण्डित्येष	दण्डित्येष
"	२०	प्रवृत्ता	प्रवृत्ता
७८३	२४	आधिक	आधिक
"	२५	धार्मिक	धार्मिक
७८५	१	अतन्द्रिता	अतन्द्रिता
"	१२	द्युत्पत्ति	द्युत्पत्ति
"	१३	भिरव	भीरव
७८६	२६	स्मृति	स्मृतिः
७८९	२९	धन्वदुर्गम्	धन्वदुर्गम्
७९१	२	धन्वदुर्गा	धन्वदुर्गा
७९२	१५	रूप	रूप्य
७९९	३	वयः	वयः
"	२३	युध्यमानाः	युध्यमानाः
८००	४	होत्रोद्गात्रा	होत्रोद्गात्रा
८०४	६	शमन	शमन
८०८	६, ७	रक्षःपर	रक्षापर
"	८	एव	एवं
८१५	१४	निर्धनी	निर्धनी
८१७	१३	क्रियते	क्रीयते

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८२०	२५	ब्राह्मणात्श्रो	ब्राह्मणाच्छ्रो
८२२	३०	अथावा	अथवा
८२८	१७	मन्त्रिणःस्तं	मन्त्रिणस्तं
८४३	२०	सम्यग्र	समक्ग्र
८४७	१८	व्युहो	व्यूहो
८५०	४	स्तांश्चेतांश्चै	स्तांश्चै
"	२२	युध्येत	युध्येत
८५१	६	अध्यवस्ता	अध्यस्ता
"	१९, २०	तदुपशः	तदुपदेशः
८५४	९	निकार्य	निकार्य
"	१०	धनञ्जयः	धनञ्जय
८५७	२९	प्रयच्छन्ति	प्रयच्छति
८६१	२३, २४	सन्त्य	सन्त्य
८६२	७	जातानित्यर्थ	जातानीत्यर्थ
"	२१	पथा	यथा
"	२२	उपायो	उपाय
८६३	७	पुनराज्यार्थ	पुनराज्यार्थ
८६४	६	नित्यो	नित्यं
८६५	२८	निमेनापतितं	नियमेनापतितं

अध्यायः ८

८६९	११	प्रसङ्ग	प्रसङ्ग
८७१	१०	ततःश्रेणिषु	ततःश्रेणिषु
८७१	२३	छे	छे
८७३	८	दातु	दातुः
८७३	२१	न्यायकायकान्तरं	न्यायकान्तरं
८७४	१९	विद्धानि	विरुद्धानि
८७९	१७	शास्त्रान्याय	शास्त्रन्याय
८८०	२४	कर्तुं	कर्तुं
८८१	२५	नश्यन्त्यन्ते	नश्यन्त्यन्ते
८८१	२६	तत्सर्व	तत्सर्व
८८३	१०	दृष्ट	दृष्ट
८८३	११	प्राप्तस्य	प्राप्तस्य
८९०	६	भ्रष्ट	भ्रष्ट
८९५	६	प्रभूरसौ	प्रभुरसौ
९०४	१८	वोपलापोपलापो	वोपलापो
९०८	२१	ना	णा
९११	२२	बुद्ध्या	बुद्ध्या
९१६	१	तत्ससाधने	तत्साधने
९१७	४	नतो	नतो
९१७	६	साक्षाद्गृष्टा	साक्षाद्गृष्टा
९३१	२५	कार्योपदेशे	कार्योपदेशे
९३२	१५	भौमनेति	भौवनेति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९३२	२६	शुद्धमेभिस्तु	शुद्धमेभिस्तु
९३४	७	द्वयोःसन्निपातात्	द्वयोःसन्निपातात्
९३६	६	नपु	ननु
९४०	२	प्रत्युत्थानहेतू	प्रत्युत्थानहेतू
९४४	२४	ऋषिभवन	ऋषिभवन
९४९	५	निष्कासनं	निष्काशनं
९५९	२७	समितः	समितः
९६३	४	बार्हति	वार्हति
९६३	५	दश्यते	दश्यते
९६३	१६	द्व	वद
९६७	२०	मामोति	मामोति
९६८	२८	कुशीदं	कुसादं
९६८	२९	कुशीदी	कुसीदी
९७०	२०	कृणां	कृणां
९७२	१७	हिरण्यमदत्वा-	हिरण्यमदत्वा
		हिरण्यअदत्वा	
९७३	२६	शत	शतं
९७५	१५	कश्चिदन्तः	कश्चिदन्तः
९७६	२४	श्लोकोन	श्लोकेन
९७६	२७	प्रतिभूतजात	प्रतिभूतजात
९७८	२४	परिपन्थि	परिपन्थि
९७९	१२	ननु	ननु
९८१	१०	शङ्कया	शङ्कया
९८१	२१	हानुपादाने	हानुपादाने
९८५	१९	क्षाय्यते	ख्याय्यते
९८६	७	बलवद्भि	बलवद्भि
९९५	४	मूषकादिनाशे	मूषकादिनानाशे
९९६	२७	छिष्टि	छिष्टी
९९८	३	निक्षिप्त	निक्षिप्तं
९९८	२०	इत्यादिस्तेना	इत्यादिस्तेना
१००२	२	अस्मिन्व्यवहारिण	अस्मिन्व्यवहारिण
१००६	१५	लभेरन्	लभेरन्
१००७	१५	तार्धिनो	तार्धिनो
१०१२	२८	क्रमे	क्रमे
१०१६	१३	कन्यासु	नाकन्यासु
१०१७	२१	ईशाह	ईशाह
१०२२	२२	ग्रामस्य	ग्रामस्य
१०३०	३	शून्य	शून्य
१०३१	२	वृद्धाः	वृद्धाः
१०३३	९	भावस्तुत्यर्थः	भावःस्तुत्यर्थः
१०३५	१६	सीमाग्रहण	सीमाग्रहणं
१०३८	१२	प्रभावाएव	प्रभावएव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०३८	२३	स्पर्द्धिष्ठा	स्पर्द्धिष्ठा
१०३९	२२	अथवाय	अथवायं
१०४०	१०	अकाणच	अकाणच
१०४०	२२	भ्रातृन्गु	भ्रातृन्गु
१०४१	२७	यात्र	यत्र
१०४१	२७	हयण	ग्रहणं
१०४३	१	मातिज्ञापितेन	मतिज्ञापितेन
१०४७	२४	धार्मिकभाण्डयो	धार्मिकभाण्डयो
१०५२	२५	बाधिकं	बाधिकं
१०५५	२८	सम्यग्रह	सम्यग्रह
१०५६	१५	रूपे	रूपे
१०५८	३	विध	विधि
१०५९	१५	यथाम्यत	यथाक्षम्यत
१०६०	१४	मुशलेन	मुसलेन
१०६०	२२	मुशलादिभिः	मुसलादिभिः
१०६४	१	ततस्य	तस्य
१०६६	४	कल्पनापेक्ष्या	कल्पनापेक्षा
१०७१	१४	भार्यापुत्रः	भार्यापुत्रः
१०७३	१८	वनस्पत	वनस्पतय
१०७८	२९	व्यद्यतो	व्युद्यतो
१०७९	१०	आतयित्व	आततायित्व
१०८४	१९	वदनं	वदनं
१०९०	१८	दण्डोक्कलि	दण्डोक्कलि
१०९४	१२	अगुमा	गुमा
११११	१७	मार्जनादि	मार्जनादिः
अध्यायः ९			
१११७	८	वक्षामि	वक्ष्यामि
१११८	१५	प्रतीघातो	प्रतिघातो
१११९	२	भार्याभिर्निघ्नः	भार्याभिर्निघ्नः
११२२	४	तर्पणादि	तर्पणादि
११२४	२२	निर्द्धर्मता	निर्द्धर्मता
११२६	४	यदनृतास्त्रिय	यदनृताःस्त्रिय
"	६	एतदासीत्स्वलक्षणं	एतदासीत्स्वलक्षणं
"	२६	वृद्धा	वृद्धा
"	२६, २७	प्रभावेन	प्रभावेण
११२९	१०	दोषे	दोषो
"	२५	वक्ष्येति	वक्ष्यते
११३४	४	गुणैर्व्यञ्जितं	गुणैर्व्यञ्जितम्
११३५	५	ण्येक	ण्येक
११३६	२८	इत्युक्त्वा	इत्युक्त्वा
११३७	२६	स्त्री	स्त्री
११३९	२५	शयातात्प्राक्तनं	शयात्प्राक्तनं
११४४	२३	त्सतान	त्सतान

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११४४	२८	त्कृतऔर्ध्व	त्कृतौर्ध्व
"	३०	पक्षणा	पक्षणा
११४६	१९	स्तुषा	स्तुषा
११४७	७५	पत्यादनियोक्तव्येति	पत्यानियोक्तव्येति
"	२३	देवरदिषु	देवरादिषु
११४८	१	विधिलक्षणः प्रवृत्तिः	विधिलक्षणाप्रवृत्तिः
११४९	६	विशेषु	विशेषेषु
११५२	४	विधिशालं	विधिःशालं
"	"	विधीवत्	बिधीवत्
"	५	मदष्टपूर्वा	मदष्टपूर्वा
११५४	१४	पूर्वेतु	पूर्वेतु
"	२३	विद्यार्थिता	विद्यार्थिता
"	२७	विप्रसुताः	विप्रसुताः
"	२८	प्रसूतैति	प्रसूतैति
११५८	२०	पानाशङ्का	पानाशङ्का
११६३	२१	जीविनां	जीविनां
११६६	७	वित्या	रीत्या
११६९	२१	वर्तन्तेति	वर्तनाइति
११७०	११	कुर्वति	कुर्वति
११७२	२९, ३०	विशवन्तो	विशेषवन्तो
११७७	२६	कुर्याद्वावशौ	कुर्याद्वावशौ
११७८	१०	अनृणासु	अनृणासु
११७४	१६	द्यालकृतां	द्यालकृतां
"	२७	पतितास्यु	पतिताःस्यु
११८०	२२	लिङ्गादानेक	लिङ्गादानेक
११८२	३१	स्वकरणाभवाद- विवाहः	स्वकरणाभावादविवाहः
११८३	१	स्व	स्वः
११८४	२०	कान्यास्तु	कन्यायास्तु
"	२९	प्राप्तत्वात्	प्राप्तत्वात्
"	३०	अनूद्यमाने	अनूद्यमाने
११८९	६	क्षेत्रं	क्षेत्रं
"	१३	सुतादय	सुतादय
११९०	१०, ११	उद्धार	उद्धारः
११९२	१४	मन्त्रः	मन्त्रः
११९३	२४	क्षत्रिया	क्षत्रियायाः
"	२८	शुद्धो	शुद्धो
"	२९	मूलमन्ते	मूलमन्ते
११९४	१८	द्वेक	द्वेक
"	"	क्षत्रियाजाता	क्षत्रियाजाताः
"	२१	दुःश्लिष्टः	दुःश्लिष्टः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११९४	२५	दशमोशहरत्वं	दशमोशहरत्वं
११९५	९	रिक्थभाग	रिक्थभाग
१२००	२३	संपुर्ण	संपुर्ण
"	३०	ह्यभिचारी	ह्यभिचारी
१२०२	१७	तुक्त	तुक्त
"	२९	पूर्वे	पूर्वे
१२२१	३	वचनेनाद्गतस्य	वचनेनोद्गतस्य
१२२२	१	तदेकं	तदेकं
१२२५	२	भ्रातृणां	भ्रातृणां
"	४	भ्रातृणां	भ्रातृणां
"	२०	विनियुक्ते	विनियुक्ते
१२२७	२४, २५	यत्पैतृकेनोक्तं	यत्पैतृकेनोक्तं
१२४०	१५	नावश्यं	नावश्यं
१२४२	६	नित्यानुतिष्ठति	नित्यमनुतिष्ठति
१२४५	१३	प्रियवादि	प्रियवादी
१२५७	१३	कर्ण	कर्ण
१२६३	५	फलसंपदा	फलसंपदा
१२६४	१	स्वराष्ट्रिया	स्वराष्ट्रिया
१२७३	१६	भूयांसि	भूयांसि
१२७५	५	उत्कृष्टास्त्रे	उत्कृष्टास्त्रे

अध्यायः १०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२८०	४	चाक्षुष्यःस्युः	चाक्षुष्याःस्युः
१२८७	१३	तर्हैवद्वचन	तर्हैवद्वचन
१२८७	१४	दोषाः	दोषः
१२८९	९	बुध्यते	बुध्यन्ते
१२९५	५	लोमाशूद्रस्य	लोमाःशूद्रस्य
१२९५	१०	श्या	श्य
१२९५	१४	तेषामन्ये	तेषामन्ये
१२९८	१७	स्त्रये	स्त्रयो
१३०४	३०	चुच्	चुश्च
१३१०	१०	धर्माः	धर्मः
१३१०	१०	कथंताह	कथंताहि
१३१०	२९	योगता	योग्यता
१३१४	१३	संस्कार्यौ	संस्कार्यौ
१३१६	३	शुश्रूषादिरतः	शुश्रूषादितः
१३१८	१९	वणि	वाणक्
१३१९	१५	विशेषे	विशेषो
१३२०	२७	लाङ्गलां	लाङ्गलं
१३२०	२८	अनुभवन्तीतु	अनुभवन्तु
१३२१	८	निदेशः	निदेशः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३२१	८	ज्ञाना	ज्ञाना
अध्यायः ११			
१३४७	८	वदति	ददाति
१३५०	१७	आदातुः	अदातुः
१३५८	२६	तामय	नामय
१३६१	१७	प्रायश्चित्तोपदिशो	प्रायश्चित्तोपदेशो
१३६३	२	फलासिद्ध्यर्थ	फलासिद्ध्यर्थ
१३६३	२	कुर्वतः	कुर्वतः
१३६४	७	कात्र	कोत्र
१३६५	९	निरुति	निरुक्ति
१३७१	२७	तस्या	तस्य
१३७१	२८	ग्रहणे	ग्रहणे
१३७२	४	विकल्पार्थ	विकल्पार्थः
१३७३	२९	सिष्ट	शिष्ट
१३७४	१५	अपत्यानि	अपण्यानि
१३७७	८	अग्रयं	अग्रयं
१३७८	४	कर्मणः	कर्मणः
१३८०	१६	आत्मानः	आत्मनः
१३८२	५	परिच्छद	परिच्छद
१३८७	१४	त्वंलभ्यते	त्वंलभ्यत
१३८९	३०	वेक्षेति	वेक्ष्येति
१३९१	२०	नयान्ति	नयन्ति
१३९२	१८	चान्येन	चान्नेन
१३९५	२१	श्लोकै	श्लोकौ
१३९६	२	विप्रग्रहणं	विप्रग्रहणं
१३९६	१८	प्रायश्चित्तं	प्रायश्चित्तं
१४००	१३	विभुजावि	विभुजादि
१४१०	१५	विधे	विधः
१४१५	२८	प्रवृत्तस्यादिति	प्रवृत्तःस्यादिति
१४१६	११	गुडोदश्विदादि	गुडोदश्विदादि
१४१७	२१	द्रव्या	द्रव्याणि
१४१८	२१	तरततो	तरस्ततो
१४२०	११	भवन्त्येव	भवत्येव
१४२०	२४	दिभ्योऽन्यत्र	दिभ्योऽन्यत्र
१४२६	१८	भक्षभोज्य	भक्ष्यभोज्य
१४२८	१८	भागिन्यः	भागिन्यः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४३४	२१	द्वितीयान्तपाठो	द्वितीयान्तःपाठो
१४४३	१४	सर्वाभूतानि	सर्वभूतानि
१४४८	२८	संज्ञामात्रेण	संज्ञामात्रेण
१४५९	३०	प्रायश्चित्तमिति	प्रायश्चित्तमिति
१४६१	११	वेदार्थाबोध	वेदार्थावबोधः
१४६२	२३	द्यफलं	द्यत्फलं
१४३५	२०	कृत्स्नस्य	कृत्स्नस्य
१४७४	६	तद्यवयवं	तद्यवयवं

अध्यायः १२

१४७७	२३	सक्षेप	संक्षेप
१४७८	५	नचह	नचेह
१४८५	८	रात्मशब्दश्च	रात्माशब्दश्च
१४८६	६	विभर्त्य	विभर्त्य
१४९२	३	शास्त्रा	शास्त्र
१४९४	२७	बहिसत्त्वानां	बहिःसत्त्वानां
१४९५	२३	वापि	वाअपि
१४९६	१०	हेतौ	हेतौ
१४९७	२३	कालेभ्यो	कालेभ्यो
१५०४	१७	विनियोगोतपश्च	विनियोगस्तपश्च
१५११	१७	पानां	पापानां
१५१८	२७	अनयोपि	अनयोरपि
१५१९	११	काभ्यं	काभ्यं
१५२२	२५	रेखज्ञातुं	रेवंज्ञातुं
१५२६	२६	उपनिषदात्तदेव	उपनिषदात्तदेव
१५२९	२	विवर	विवरण
१५२९	१६	उपपद्यएव	उपपद्यतएव
१५३०	४	धर्मापदेशो	धर्मोपदेशो
१५३०	४	सधर्म	सधर्म
१५३०	५	मूहितुमिदं	मूहितुमिदं
१५३६	१६	हन्तीति	हन्तीति
१५३६	१६	अश्रुतोपन्यास	अश्रुतोपन्यास
१५३६	२८	संबन्धसर्वस्य	संबन्धिःसर्वस्य
१५४२	२२	अन्योऽध्याहार्य	अन्योऽध्याहार्य

॥ समामानीमानि मेधातिथिकृते मनुभाष्ये शुद्धाशुद्धानि ॥

सर्वज्ञनारायणटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
२९	२६	व्यवस्थापितवान्	व्यवस्थापितवान्
२९	२६	द्विपात्वादीनि	द्विपादत्वादीनि
४२	१०	पशून्	पशून्
७५	९	संबन्धवैशिष्ट्यं	संबन्धवैशिष्ट्यं
८३	१०	शिष्यस्य	शिष्यस्य
अध्यायः २			
११७	२	चैते	चैते
१२२	६	सब्राह्मी	सब्राह्मी
१२४	३	तदेव	तदेव
१२८	३	चतुर्थे	चतुर्थे
१३२	१	षोडशा	षोडशा
१४३	९	सन्तोषं	सन्तोषं
१४५	३	शक्तिस्तुत्वा	शक्तित्वा
१७४	१४	प्रजा	प्रजा
१७४	१५	कृते	कृते
१९४	१९	नच	नच
२२५	१६	कर्त्तृत्वाभावे	कर्त्तृत्वाभावे
अध्यायः ३			
२७५	२१	क्रमेणैव	क्रमेणैव
२८२	११	कन्यानां	कन्यानां
२८३	२३	विवाहाः	विवाहाः
३४७	१७	सत्कृत्य	प्रकृत्य
३५९	१	कव्यं	कव्यं
३६३	५	गम्यते	गम्यते
३६९	२०	पिण्ड	पिण्डतो
४०४	२५	स्नातान्	स्नातान्
अध्यायः ४			
४५७	२४	अयनान्तायाः	अयनान्तीयाः
४८०	११	संवीताङ्गो	संवीताङ्गो
४८८	१७	अविनीतेः	अविनीतेः
५०४	१०	छन्दांसि	छन्दांसि
५२१	२६	निमित्तक	निमित्तक
५४१	२९	प्राप्ताः	प्राप्ताः
५८४	३	द्रष्टव्यम्	द्रष्टव्यम्
अध्यायः ५			
५९३	२५	पृथङ्निषेधः	पृथङ्निषेधः
६३९	९	मातुलस्तत्तुल्यस्या	मातुलस्तत्तुल्यबालादिः
६४५	५	लादिः	
६५९	१८	स्पष्टारं	स्पष्टारं
		यतिनां	यतीनां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः ६			
७२०	९	अनेनेनियोग	अनेनेतिनियोग
७२२	४	नीवनकाल	जीवनकाल
७३४	९	शक्तवाह	शक्तावाह
७४०	१७	वृक्षवा	वृक्षवा
अध्यायः ७			
७५७	२७	इतरेष्वप्येवं	इतरेष्वप्येवं
७७३	१०	रूपारिषद्गर्गा	रूपारिषद्गर्गा
७७९	२४	एतस्मिन्समके	एतस्मिन्समके
८३७	२	प्रतिबन्धिभावेन	प्रतिबन्धिभावेन
अध्यायः ८			
८७७	८	भूयिष्ठ	भूयिष्ठम्
८७८	२०	वेदस्यककेना	वेदस्यकैकेना
९१९	१६	बहूनां	बहूनां
९५३	२३	लीक्षा	लिक्षा
९९५	२१	दैवादिनष्टो	दैवादिनानष्टो
१००१	३	ज्ञाने	ज्ञाने
१०२१	२८	गवागवादेस्तु	गवादेस्तु
१०५९	२८	कथमार्थम्	कथनार्थम्
१०७४	२५	अनुक्तापि	अनुक्तादपि
१०९४	१	बन्धनारेतस्य	बन्धनादेरेतस्य
अध्यायः ९			
११३२	८	अस्यार्थः	अस्यार्थः
११३५	१८	लशुनी	लशुनानी
११३८	५	तस्यादित्यपि	तस्यादित्यपि
१२३३	१९	अनुशिष्ट	अनुशिष्टम्
१२३५	७	नाङ्ग्या	नाङ्ग्या
१२५९	२१	सप्तमानां	सप्तमानां
१२६३	२१	वीवरितुं	विवरितुं
अध्यायः १०			
१२९२	१९	धर्मणः	धर्मिणः
१२९९	२६	चाण्डालदायोगव्यां	चाण्डालादायोगव्यां
१३१६	१४	कर्मणिमि	कर्मणिमि
अध्यायः ११			
१३७६	१३	माघस्य	मागधस्य
१३८४	१६	अवजित्यानीय	अवजित्यानीय
१४००	३	रिमैरेभिर्व	रिमैरेभिर्व
१४०४	२७	निर्कृति	निर्कृति
१४६४	१२	कुर्वाणाः	कुर्वाणः
अध्यायः १२			
१४९६	१२	रतिता	रुचिता
१५३२	८	बृहणं	बृहणं

॥ अथ कुलूकभट्टकृतायां मनुटीकायां शुद्धाशुद्धानि ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	६	कस्यचिद्ब्रूयात्	कस्यचिद्ब्रूयात्
२३	११	तत्त्वं	तत्त्व
"	१२	न्याभि	न्यभि
"	१७	इभ्यः	द्भ्यः
"	२१	सऽत्त्व	सत्त्व
२७	२३	नश्वर	नश्वरं
२८	२२	विशन्ति	विशन्ति
३०	४	सृयम	सृजदय
"	"	पितृस्तिर;	पितृस्तिरः
३२	६	पौरुषैयत्व	पौरुषैयत्व
३३	१२	ऽवाच	वाच
६०	२८	युगमिति	युगमिति
६१	११	ऽर्थानुवादः	ऽर्थानुवादः
६४	२,३	गुणरूप	रूपगुण
७२	५	विहित्वात्	विहितत्वात्
७३	१	क्षत्रियादिभ्यः	क्षत्रियादिभ्यः
"	२१	कस्योत्तमङ्गात्	कस्योत्तमाङ्गात्
७७	१३	स्तुति	स्तुतिः
८३	२६	तद्विशेषाणं	तद्विशेषाणां
"	"	लक्षणां	लक्षणं
८५	१३	शुद्धोपचारं	शुद्धोपचारं

अध्यायः २

१०२	२४	पठ्यमान	पठ्यमान
१०५	२४	प्रतिकूल	प्रतिकूल
"	"	बभौ	निर्बभौ
११०	१४	वर्जितः	वर्जित
१२०	११	तद्विजाती	तद्विजाती
१४८	८	उदङ्मुखो	उदङ्मुखो
१६१	८	एतक्षर	एतदक्षर
१७६	३०	स्थानासन	स्थानासन
१७८	२९	यादृति	व्यादृति
१८२	२३	धर्मोण	धर्मेणा
१९१	३०	शद्वसिति	शद्वसिति
१९९	१६	र्थे	र्थे
२१५	१४	रज्ज्वा	रज्ज्वा
२१६	९	वाङ्मनसी	वाङ्मनसे
"	२७	आर्तः	आर्तः
२१७	१५, १६	मानास्या	मानस्या

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२२	१२	तप्पत	तप्यत
२२९	२२	शुक्लानि	शुक्तानि
२३०	२१	अक्षाक्रीडाः	आक्षादिक्रीडां
२४३	८	चायादि	चार्यादि
२४२	१०	तस्मिन् संश्रवे	तस्मिन्संश्रवे
२४६	३०	योनियपि	योनियपि
२५०	३	भूमाव	भूमाव
२५१	२२	अमुकर्मा	ऽमुकशर्मा
२६८	७	दानं	दान
"	१९	स्यायममुपदेशः	स्ययममुपदेशः
२६९	२०	याज्जीव	यावज्जीव

अध्यायः ३

२७४	५	मथर्वाणं	मथर्वणं
२८१	२३	व्याधय	व्याधयः
२८४	३१	तामपि	तामपि
२८६	१	वश्यानां	वैश्यानां
२९९	१८	यदस्य	यदस्य
३०३	१७	मोचनार्थ	मोचनार्थ
३०९	५	ऋणवा	ऋणवान्
३१४	२१	मत	मतं
३१५	१५	कन्ययै	कन्यायै
३१६	१७	त्याभि त्याभि	त्याभि
३२३	९	ऽध्यापन	ऽध्यापन
३२७	१९	क्रियते	क्रियन्ते
३२९	२२	मयनीयाग्नि	मयजनीयाग्नि
३३२	१८	इन्द्रा	इन्द्र
३३३	९	न्याय्या	न्याय्य
३४७	१	प्राप्ता	प्राप्तौ
३५६	१६	पिताहानां	पितामहानां
"	१८	नत्वैकं	नत्वैकं
३५८	११	स्ये	स्यै
३६२	१०	सङ्गा	सङ्गत्या
३६९	२३	पुत्रादि	पित्रादि
"	"	ऽत्य	त्य
३७२	१७	द्युत	द्युत
३७४	११	छलग	छाग
"	१२	छन्दोग	छन्दोग
३८१	१९	मरण्य	मरण्य
३८२	२४	मुत्पाद्यै	मुत्पाद्यैः
३८६	२९	अत	अतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९५	१९	स्त्रीपुंसधर्मेण	स्त्रीपुंसधर्मेण
३९६	१	मन्तः	यन्तः
४०३	२१	वारम् भा	बारम्भा
४२२	२	तद्यर्थ	तद्यर्थ
४३७	८	देव	देवं
४४६	१४	अग्न्य	अग्न्य
अध्यायः ४			
४५२	३०	समह	समूह
४५६	२३	उञ्छ	उञ्छ
४८९	३	अत्यर्थ	अत्यर्थ
४९२	१२	तदस्तमिते	तदस्तमिते
४९३	२८	निषादाच्छूद्रा	निषादाच्छूद्रा
५३६	६	वा*	वा
५४१	२०	दीक्षादिने	दीक्षादिना
५५६	२०	मन्त्र	मन्त्रं
५५८	२५	भुञ्जीतेति	भुञ्जीतेति
५५९	२१	उग्रादोरुण	उग्रोदारुण
५६१	१	तुलवायः	तन्तुवायः
५६१	२	प्रवर्तते	प्रवर्तते
"	१५	विश्वरूपः	विश्वरूपः
५७४	२६	खरशरीरिण	खशरीरिणं
अध्यायः ५			
५८८	१९	तैत्तिरी	तैत्तिरीय
६०५	२०	दोष	दोषं
६०९	२७	पशुर्भवति	पशुर्भवति
६३	३	बालमृत	बालमृतम्
"	४	लचयनं	संचयनं
६३८	२९	संपिण्ड	संपिण्ड
६४६	६	स्पृत्वा	स्पृष्ट्वा
६५३	१३	पार्थिवेण	पार्थिवेन
६५६	३	प्रेतषु	प्रेतेषु
६५७	२७	अमुख्य	मुख्य
६८८	२०	यतः	यतः अनृताविति
अध्यायः ६			
७०४	२२	मनुमैव	मनुनवै
"	३१	हि	लिह
७०७	८	भवेन्निरात्र	भवेन्निरात्र
७१७	१७	कञ्जजति	कञ्जजति
७३४	१३	नासको	नासिको
"	२८	ध्यायमाना	ध्यायमाना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
"	३०	उभे	उभौ ब्रह्मेवैष=उभे
७४५	१२	चेच्छाता	चेच्छता
अध्यायः ७			
७५८	१५	ततश्च	ततश्चबालइति
७८८	६	भिद्यन्त	भिद्यन्ते
८०४	२३	शत्रुन्	शत्रून्
"	९	निर्द्दत्त	निर्द्दत्त
"	२१	धर्मैराजा	धर्मैराजा
८१५	२७	बुद्धयः	बुद्धयः
८१८	३	वार्षिक	कार्षिक
८१९	११	॥ १३१ ॥	॥ १३१ ॥ १३२ ॥
८३६	१	वक्ष्यमाणभाग	वक्ष्यमाणभाग
८३६	५	द्वैविध्यं	द्वैविध्यं
८४७	२७	यायत्	यायान्
८४८	१४	अ	पञ्च
८५५	३१	दानन	दानेन
८६४	८	योजयत्	योजयेत्
अध्यायः ८			
८७१	२९	पाणिमुद्ययेति	पाणिमुद्यम्येति
८७७	१०	मवलंब्य	मवलंब्य
८८५	११	पालेभ्यः	पालेभ्यः
८८६	१	वैदिका	वैहिका
८८९	१०	परीहारः	परीहारः
८९८	८	वित्वेन	वर्शित्वेन
"	३०	युक्तमर्थ	युक्तमर्थ
"	३१	तमर्थ	तमर्थ
९१८	१९	भावयेलिङ्गै	भावयेलिङ्गै
९१९	२०	इति	इति । गोविन्दराजस्त गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्नासणा अप्राणसुर्यादित्यहा
९२०	९	गोविन्द .. त्याह	०
९२२	२	स्तय	स्तेय
९२४	८	सनु	सन्तु
"	९	वाक्	वाक्
९३१	१६	निमित्ते	निमित्ते
९३३	२	प्रभृती	प्रभृती
९४२	९	इलोके	इहलोके
९४९	१३	पूर्व	पूर्व

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९५८	९	विकल्पेता	विकल्पेताम्
९६९	९	विष्णु	विष्णुः
"	१२	याचितम्	याचितम्
९७१	५	कला	काल
"	"	निर्जिता	निर्जिता
९८४	१८	व्यवहारईक्षणं	व्यवहारैरणक्षं
९९४	२२	घनान्तर	धनान्तर
९९४	२२	घना	धना
"	"	वाच्छल	वाक्छल
१००६	१८	धानादावङ्गं	धानादावङ्ग
"	१७	षण्णिष्कान्	षण्णिष्कान्
"	३०	विधि	विधि
१०१६	१९	देवं	नुदेवं
१०३८	१	यथोक्तो	यथाक्ता
१०५१	९	यन्तु	यन्तु
१०५३	२०	प्रहरणो	प्रहरणे
१०५६	५	देवतार्चा	देवतार्चा
१०९०	७	नाशयेत्तस्या	नाशयेत्तस्या
"	२०	सहस्रदण्डो	सहस्रदण्डो
११०९	२६	दूर्ध्वं	दूर्ध्वं

अध्यायः ९

११२०	१६	रक्षितु	रक्षितुं
११२३	९	देतेभ्यः	देतेभ्यः
११२६	१२	ब्राह्मणाः	ब्राह्मणाः
"	१३	च्छ्रुति	च्छ्रुतिं
११२८	९	पायान्तरो	पायान्तरौ
११६८	२०	समुत्पन्न	समुत्पन्न
"	२१	च्चेजीव	च्चेजीव
११७३	२५	पितृव्येन	पितृव्येण
११९०	३	पितुर्धनं	पितुर्धनं
"	१८	यवीयान्	यवीया
११९६	२७	नतरा	नन्तरा
"	३०	निषाद	निषादं
१२०५	२४	यस्मै	यस्मै
१२०८	२१	योन्	योन
१२१०	६	पितृक्थ	पितृक्थ
"	२९	पूजये	पूजये
"	२४	तस्यापि	तस्यापि
"	"	भर्तुर्धन	भर्तुर्धन
१२२४	१०	योगक्ष	योगक्षे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४१	१०	लब्धा	लब्धान्
१२४९	२२	तांश्चौर	तांश्चौर
१२६०	११	शक्तिः	शक्तिः
१२६६	७	मद्यादि	मद्यादि

अध्यायः १०

१२८८	१२	क्षत्रया	क्षत्रिया
१७९३	२१	ब्राह्मण	ब्राह्मण
१३०३	१४	सन्तः	सन्तः
"	"	वंश्य	वंश्य
१३१२	८	ब्राह्मणात्र	ब्राह्मणोत्र
१३२४	२२	यदन्यनि	यदन्यनि
१३३०	१४	बुभुक्षितः	बुभुक्षितः
१३३७	२४	ग्राह्य	ग्राह्यः
१३४२	९	लभते	लभन्ते

अध्यायः ११

१३४५	११	सर्व	सर्व
१३५४	१२	यज्ञ	यज्ञ
१३५८	६	त्ववार्य	त्ववार्य
१३६३	२४	कामइति	कामतइति
१३६४	२१	त्वभ्यो	त्वभ्यो
१३७१	२१	निक्षेप	निक्षेप
१३७७	२७	गर्दभ	गर्दभ
१३८४	४	सप्राप्त	सप्राप्त
१३८४	४	वर्षापि	वर्षापि
"	२२	तमिन्नि	तमिन्नि
१३९६	२८	तदेवतपआह	०
१३९७	१२	तपसा	तदेव तपआह तप- सेति । तपसा
"	२४	भिदाक्रान्तं	भिराक्रान्तं
१४१३	१२	गर्दभं	गर्दभं
१४२०	२८	नाश्रोत्रिय	नाश्रोत्रिये
१४२९	२८	ष्वसेम्या	ष्वसेम्या
१४४७	२४	रुधिर	रुधिरं
१४६४	१४	यत्किञ्चित्पापं	यत्किञ्चित्पापं
१४६५	२२	प्रकाशा	सकाशा
१४६८	२५	दूर	दूर
१४७०	१८	श्यामस्वर्ग	श्यामस्वर्ग

अध्यायः १२

१४८२	४	एव	एवं
१४८७	८	अस्य	तस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४९४	२८	दुर्निवार	दुर्निवार	१५४५	७	जेत	जते
१५०९	१८	विहिताकण	विहिताकरण	१५३८	२३	तेजसारे	तेजसोर
१५१४	१४	वर्जनं	वर्जनं	१५३९	१६	प्रज्ञासने	प्रशासने
१५२८	३	अज्ञास्तेभ्योः	अज्ञास्तेभ्यः	१५४२	८	भूतेष्विति	भूतेष्विति
१५३३	१५	संबन्ध	संबन्धि				

राघवानन्दटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
१२	१६	तीतिः	तीति
"	१८	धर्म	धर्मा
"	१९	विद्वांसोऽत	विद्वांसस्त
१८	२४	णा	णा
२३	२७	सर्वाणि	सर्वाणि
२५	२८	द्वेवा	द्वावे
२७	२६	यन्	जगन्
३३	१५	तश्चा	तपश्चा
"	"	माशा	माक्रोशा
३९	३	मयूयुजत्	मसृजत्
४६	११	पुष्पिन	पुष्पिणः
"	२६	मृ	भृ
५२	१२	सदा	तदा
६९	२७	ष्टे	ष्टे
७३	२४	देव	दैव
७९	१९	पिष्यादीन्	परान्पिष्यादीन्

अध्यायः २

१२०	१६	लो	लु
१२४	८	प्रागिति ।	प्रागिति
१२६	४	ता	तं
१३२	२५	ष्टौ	ष्टौ
१३९	९	क्षा	क्षां
१८०	१६	रुपा	रूपा
१९१	१६	तानं	तान्
१९२	४	आ	आ
२०१	१९	त्का	त्वा
२०६	४	संस्कारा	संस्कारा
२१०	१९	कला	कल्पा
२१३	२२	ज्ञानइत्यादि	ज्ञानतइत्यादि
२१४	२	देव	वेद
२१८	१	देवा	दैवा
२२१	१३	शिरस्य	शिरस्यं
२२३	५	द्वै	द्वौ
२२५	२१	किंच	किंचनेति ।
२३०	८	क्व	क्वं
२४४	२७	गुरुन् ।	गुरुं । न.
२५०	३	किंच	किंचगुर्विति
२५५	२७	द्ध	द्धं
२५७	२३	भषु	षु

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः ३			
३१९	१९	अनियतां	इयतां
३२५	१	स्त्रा	स्त्रा
३२८	१३	त	ते
३३४	३०	पत्का	पक्त्वा
३५९	२५	वेदाध्यायी	वेदाध्यायी छन्दोमात्राध्यायी
३५९	२५	विदुष	विदुषः
४०९	६	संस्थं	संस्थंपवित्रं
४३१	१३	कंतेननकवितादर	केनतर्कावतार
४३३	२३	विसृज्येति	विसृज्येतिद्वाभ्याम्
४३५	१०	भोजनात्	ब्राह्मणभोजनात्
४३७	१०	निर्वर्त्य	नित्यस्य
४३९	१३	त्रि	त्रिः

अध्यायः ४

४५०	२०	अद्रोहेण	अद्रोहेणेति । अद्रोहेण
४६२	१६	वेष	किंचवयसइति । वेष
४८०	१८	धार्य	धार्य
४९२	१	दर्द्यु	देर्द्यु
५०५	१७	कृतं	छन्दस्कृतं
५१४	२०	चौरे	चौरैरि
५१५	१३	स्य	स्या
५१६	७	न	नं
"	२३	म	म
५१७	२५	देवत्यः	दैवत्यः
५४०	२९	संयमः	संयमः
५४१	२४	पुत्राद्यर्थ	पुत्राद्यर्थ
५५९	२६	द्युच्छि	द्युच्छिष्ट
५६१	४	भार्या	भार्या
"	१६	बुरुडः	बुरुडः
५६९	१	याञ्चा	याञ्चा
५७१	६	नाक	लोक
५७४	२९	धर्ममि	धर्मे
५७५	१३	द्य	ह्य
५८२	५	प्रायादेःत	प्रायादेः अत
"	२४	संभा	संभा
५८३	९	आत्मने	आत्मनो

अध्यायः ५

५८६	१७	विदित	विहित
५८७	२९	शुद्ध	शुभ
५८८	२४	भक्ष्य	भक्ष्यता
५९३	४२	दिष्टेति	दिष्टानिति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५९७	६	भक्षेष्वापि	भक्ष्येष्वापि
६०३	८	आशेषतः	किंचैतदिति अशेषतः
६१५	२०	अहिंसकानि	किंचयइति।अहिंसकानि
६१९	२४	तुल्यफलैः	द्योग्यैः
६२३	१	कृतचूडे	सद्यःकृतचूडे
६२४	८	लक्षणमिदं	लक्षणार्थं
६३०	१	[इयंपङ्क्तिरेतत्पृष्ठान्तेपठितव्या]	
६३१	१९	च्छु	च्छु
"	२०	स्ना	स्ना
६३२	१५	न	नै
"	"	त्रिगत्रै	त्रिगत्र
६४२	७	पर्येन	पर्ये स
"	९	तियइत्यु	त्यु
६४४	१८	दिःशु	दिर्नाशु
६५२	२७	प्रतैश्वर्य	प्रजैश्वर्य
६६१	१६	कंब्रह्मणं	कंब्रह्माणं
६६२	५	वे	षड्
६६५	१५	रीतिः	रैत्यानां रीतिः
६७३	२७	ध्य	ध्येन
(४) राघवानन्दः । अण्वपि उत्सवादिदर्शनमपि ॥ १४७ ॥			
६८१	१०	किंच	किंचशूद्राणामिति
६८७	४	यया	ययासा
६९५	६	व्य	त्तुय
अध्यायः ६			
६९८	७	आत्मनो	{ किंचगृहस्थस्त्विति । आत्मनो
"	२९	निः सृत्य	धामानिः सृत्य
७१०	५	श्वा	खा
७१७	८	धि	धी
७२५	१०	वार	वाद
७४०	२३	रूप	रूपा
अध्यायः ७			
७५५	१७	अन्तेच	अन्ते न
७५७	११	शाः	शान्
७६०	१	पापत्व	पापत्व
"	१५	राज्ञा	राज्ञो
"	"	दिकां	दि
७६६	२४	रूप	रूपं
७७२	१७	बुद्धाभ्येति	बुद्धाभ्येति
७७३	२	यात्	यात् इति
७७६	१२	धर्म	काम
७७७	२०	अविज्ञातं	अविज्ञात

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७८७	२४	यार्हति	यार्हति
७९०	१६	पृष्ठ	पृष्ठवा
७९१	१२	लोकतः	लोक
"	२६	दुर्ग	दुर्ग
७९२	९, १०	यइष	यतइष
"	१०	वाव	व
७९७	१	किंच	किंचनेति ।
"	३	श्रुतेः	श्रुतेश्च
"	४	भाग	भग
७९९	१७	शुश्रूषाया	शुश्रूषा
८०२	१४	सन	सन
"	१४, १५	कृतक्षतम्	कृतम्
८०३	५	प्रकरणादिति	प्रकरणात्
८०९	१३	एतान्दण्डेन	एतान् चतुरः दण्डेन
८१८	१८	आदि	आदि
८२७	५	यम	यम्
८२९	२२	राज्ञा	राज्ञो
८३२	२४	पद्मिति	प्रीतीति
८३५	१४	कर्म	कर्मा
८३६	५	क्षै	क्षै
"	१९	क्षै	क्षै
८३७	२३	क्षै	क्षै
८३८	१२	च्च	त्
८४०	१०	गितुं	मितुं
८४१	३	वलिनं	बलिनं
८४४	४	गन्तव्यं	गन्तव्यं कथं वापवेष्टव्यं
८५१	१३	अग्रानीकषु	अग्रानीकेषु
८५८	२२	प्रसिद्धो	युद्धो
अध्यायः ८			
८७१	३०	मद्यये	द्यम्ये
८७५	२७	वक्षते	वक्ष्यते
"	२५	एतांस्ताति	एतान्स्तौति
८८१	१६	स्यात्तत्राह	स्यात्तत्राह
८८७	१०	सृक्किणी	सृक्किणी
८९५	२	स्थानिनां	स्थानानां
८९८	१०	मुक्त्वा	मुक्त्वा
९०१	१३	विभावितं	विभावितं
"	२९	श्रुलं	श्रुलं
९०३	"	कृत्या	कृत्या
९०९	३	रम्	रम्
९१०	१४	न्वत्य	त्यन्व
"	२६	बधि	न्धिब

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९१४	२४	पेदन	पदेन
९२२	९	शेषतः	विशेषतः
९३७	२०	त्यापि	त्यपि
९४५	१४	येना	येणा
"	१८	ष्ठनां	ष्ठानां
९४६	६	जलत्तु	जलान्तु
९४७	६	दस्यु	दस्यु
९५३	२०	रुक्ष्मं	सूक्ष्मं
९५५	३०	वर्णैः	वर्णैः
९५८	१३	स्यान्मा	स्यान्मा
९५९	१३	सिदी	सिदी
"	१४	वक्रयः	विक्रयः
"	१५	द्वि	द्वि
९६०	३१	नस्त	नस्त
९६५	२०	तित्य	तीत्य
९६९	१४	वृद्धैतमपि	वृद्धैतमपि
"	१७	धमणात्	धमणात्
"	१८	वृद्धिं	वृद्धिं
"	१९	कात्यायनः	कात्यायनः
९७१	११	गृही	गृही
९७३	१९	क्कटेन	क्कटेन
९७५	२६	प्रति	प्राति
९७६	१७	यःस्थित	येस्थिता
"	"	भवान्	भवान्
९८७	२१	द्युक्त	द्युक्तं
९८८	५	च्छ	छ
९९२	२	तेषु	तेषु
९९७	२७	शिरच्छे	शिरश्छे
९९८	१०	यत्	यन्
"	११	काल	काले
९९९	१३	धारिमं	धारिणं
"	२८	येत	येत्
१०१	२४	आगमेन	आगमेन
१०८	७	नेतृ	नेतृ
११०	१९	मत्थे	प्रत्य
१०२२	३	मुक्ता	मुक्त्वा
१०२४	१८	स्तत्रा	तत्रा
१०२५	८	द्वि	द्वि
१०३४	९	नवाह	नेवाह
१०३६	१२	षाम	षाम
१०४०	१	वदञ्छुद्धो	वदञ्छुद्धो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०४९	६	कषा	कष
१०६१	१८	ततःकि	ततःकि
१०६५	२६	शेषता	शेषतः
१०६८	५	खट्वा	खट्वा
१०६९	३०	हन्	हम्
१०७५	३०	सूखं	सुखं
१०८२	५	रूपा	रूपां
१०८७	२४	च्छेदन	च्छेदनं
१०८८	६	तांचे	तांच
१०९०	२४	श्ली	श्ली
१०९३	१४	परदण्डं	परदारदण्ड
"	२९	सर्वस्व	सर्वस्वं
११००	२८	पारिभ्रक	पारिभ्रिक
"	"	ध्विति	ध्विति
११०७	२४	येत्	येत्
१११२	६	भवऐश्वर्यात्	ऐश्वर्यात्
अध्यायः ९			
११२४	५	च्छुत्वं	च्छुत्वं
११२७	२७	चेत्सा	चेत्सा
११३०	६	मीः	मिः
११३३	१४	क्षेत्रत्वे	क्षेत्रत्वे
"	२८	श्यन्ते	श्यते
११३४	१०	स्वल्प	स्वल्पा
११५०	१२	ष्ठनास्य	ष्ठानस्य
"	१४	गवालभं	गवालभं
"	१५	तदनमूलम्	तदनमूलम्
"	"	गिनां	गिणां
११५२	१९	पद	पदे
११७०	१८	क्रि	क्रि
११७२	४	त्का	त्त्वा
११७३	८	सम्मा	सम्मा
११८३	२१	त्वात्प	त्वात्पि
११९७	१	क्षायां	क्षां
"	"	माह	आह
१२०५	१४	त्वाद्वा	त्वाद्वा
१२०६	२८	लक्षणाया	लक्षणायां
"	"	दासदास्या	दासदास्यां
१२०८	११	पुत्रास्युः	पुत्राः स्युः
१२०९	१९	पूर्व पूर्वः	पूर्वः पूर्वः
"	२०	पूर्वा	पूर्वा
"	२१	पूर्व	पूर्व

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२१६	२९	तिसृणा	तिसृणा
"	३०	नकेस्त्रिया	स्त्रिया
१२३४	१४	अमात्याः	अमात्याः
१२३७	१७	आगस्त्रि	आगःस्त्रि
१२४७	८	कानां	काणां
"	२६	ट्ट	ट्ट
१२५२	२५	द्रव्येन	द्रव्येण
१२५७	६	त्कर्तृणां	त्कर्तृणां
१२६९	२२	सत्त्वे	सत्त्वे

अध्यायः १०

१३०२	१३	प्रभावेन	प्रभावेण
"	१४	प्रभावेन	प्रभावेण
१३०५	३	काष्ठ	काष्ठ
१३०६	१६	लोह	लोहं
१३०८	१९	निष्ठुरता	निष्ठुरता
१३१०	१	तेषांमा	तेषां
१३२९	८	दृष्टान्ती	दृष्टान्तो
१३३६	११	द्यर्थ	द्यर्थ

अध्यायः ११

१३५५	२३	कर्तव्यतां	कर्तव्यतां
१३६०	७	दर्शयस्त	दर्शयस्त
"	१८	विशेष	विशेष
१३६६	२१	संबन्धं	संबन्धं
१३६७	२६	रूवैष्य	वैरूप्य
"	२८	शस्त्रस्य	शस्त्रस्य
१३६८	१५	सोवागप	सवागप
"	१७	[पाठः]	[पाठः]
"	२३	निःक्षेप	निक्षेप
१३७३	९	{ अयाज्यसंयाज्य }	{ अयाज्यसंयाज्यमुप }
"	१०	न्ययी	न्ययो
१३७४	२४	दीनाम ^१	दीनाम] ^१
१३७५	२८	दिनिन्दित	दिनिन्दित
१३७९	६	शृण्वते	शृणुते
१३८१	३	धीतं	धीतं
"	४	कामतोऽत्मा	कामत आत्मानं
"	"	वानह	वाङ्गुह
१३८१	८१	षट्वीर	षड्वीर
१३८४	२५	रक्षणविति	रक्षणमिति
१३८५	१३	ध्यानि	ध्यान्नि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३९६	१०	र्णामिति	र्णैति
१३९८	५	तद्भागाय	तद्भागाय
१३९९	३	आनिपातान्	आनिपातान्
१४००	६	त्तैम	त्तैर्म
१४०१	१६	त्रितम	न्वितम
१४०४	१	गाष्ठे	गाष्ठे
१४०५	१६	रक्षदेवता	रक्षोदेवता
"	१७	समासि	संमासि
"	१८	संममा	संमा
१४०८	२०	द्वत	द्वत्त
१४१५	२१	द्वार्ति	द्वार्ति
१४१७	२	च्छेदे	च्छेद
१४१८	३०	स्तस्या	स्तया
१४२२	१३	घ्रास्ता	घ्रास्ता
"	१४	५५	१५५
१४२४	२८	प्रजितानीते	प्रतिजानीते
१४३०	२०	ष्वकीर्णा	ष्ववकीर्णा
१४३३	२	परीक्षण	परीक्षण
१४४४	११	अनेभ्या	अनभ्या
१४५०	१९	द्युप	द्युरूप
१४५४	२६	देवानो	देवाना
१४५४	२८	धर्मवचि	धर्मचि
१४६०	७	वार्धि	वार्धि
"	८	द्वि	द्वि
१४६१	१८	शुद्ध	शुद्ध
"	३०	दयन्	दयन्
१४६४	५	मात्र	मात्रं
१४६६	१०	हेतरि	हेतुरि
१४६७	२२	नुपपातको	नुपातको

अध्यायः १२

१४८१	८	वर्णनम्	वर्णनम्
१४८४	१८	तेना	तना
"	२५	द्वै	द्वै
१४८६	१५	न्य नव	न्यन्नव
"	२३	पद्यते	पद्यन्ते
१४८७	१५	न्युस्फु	व्युस्फु
१४८९	१३	न्यनव	न्यन्नव
"	१५	त्का	त्का
१४९६	२	सवन्न	सर्वन्न
१४९९	२९	इया	यिया
१५०३	१०	तेयु	तइयु
"	२३	रात	रान्त

(५)

राघवानन्दः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५०८	२२	र्थम्	र्थम्
१५१०	२३	लशकः	लशकः
१५१०	२४	न्धिनो	न्धिनी
१५१४	४	गिः	गि
१५१७	२९	व्यत	व्यते
१५२०	२८	यूत	स्युतं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५२२	७	स्तऽज	स्तज
१५२९	२५	षयक	षयकं
१५३३	१७	द्वयं	द्वयं
१५३४	२७	परिषत्त्व	परिषत्त्व
१५३६	४	अष्टं	अष्टं

नन्दनरुतटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
२७	३१	।	०
३७	१	त्रिी	त्री
५०	२९	स्वेना न्देन	स्वेनानन्देन
६१	४	साहस्रं	द्वादश साहस्रं
६६	२५	शशा	शा
७७	३०	दे	दं
८५	२५	नो	मनो
अध्यायः २			
८९	७	[दृष्टिरोषात् नगृहीतः] एवं जगत्सृष्टिप्रलयोशा- स्त्रावतारश्चोक्ताः। इदानीं धर्मस्य प्रतिपत्त्यपायाद्वि- मस्य लाघवेन प्रतिपत्त्य- र्थलक्षणतावदाह विद्व- द्भिरिति। विद्वद्भिर्वेदार्थ- विद्वद्भिरेव शराणिभिः।	
११९	२	किल	किन्तु
१३५	१३	नां	नां
१३६	७	शणाविक	शणाविक
१३९	२७	मवं	मवं
१५०	८	तद	त
१५८	२६	मो	मो
१६२	१५	म	म
१६६	८	वाच्य	वाच्यः
१८०	२०	यस	यस्य
१९६	२४	गुरुन्	गुरुन्
१९७	८	१३१	१३२
२१४	१६	येथति	यथेति
२२१	१७	रुत्सः	रुत्सः
२२३	८	वेदमने	वेदमन
२५६	२४	पुनरच	कःपुनरच
"	२५	कैश्चिध	कैश्चिद्ध
२६०	२१	रषो	रेषा
अध्यायः ३			
२८८	१	तुतु	तु
३०५	१०	४०	३९।४०
३१८	३०	६४	६३।६४
३१९	९	त्ता	त्त

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२९	२७	तु	तु
४०१	१६	पेत	०
४१०	१८	निव	निर्व
४११	२०	—	—
४४४	३१	(क ख, ण, ङ,)	(क, ख, ङ, ण, नं० १, नं० २)
(टिप्पणिः) अध्यायः ४			
४६३	५	पे	वे
५७९	२४	तन्द्र	तन्द्र
५८३	२१	क्तः	क्तं
अध्यायः ५			
६३७	१२	नाना	ना
६६५	१५	कृ	कृ
—	१९	पूयहणम्	पुनग्रहणम्
६६६	१५	त्य	द्रव्य
६८२	११।१२	धिष्ठितं	धिष्ठितं
६९३	८	सापि	यार्पा
अध्यायः ६			
६९३	१४	अनैः	मुन्यनैः
अध्यायः ७			
७६६	२८	शकन्तर्णो	शंकुकर्णो
८३३	११	द्वा	द्वा
८३६	९	धे	धो
८५८	११	तु	तु
८५८	२४	भि	न्धि
अध्यायः ८			
८८२	४	मा	स्मा
८८५	२	ष्टं	ष्टं
९०६	१	यं	श्यं
"	"	यं	श
९१७	१	ज	०
९१७	१	यः	याः
९५४	१५	मयवस्य	मवयवस्य
९६०	१२	अयथा	अन्यथा
९८२	७	सबन्धो	संबन्धो
"	"	सबन्धी	संबन्धी
९९४	१५	परिमाणनं	परिमाणं न

पृष्ठम	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९९९	२९	ण	णी
१०२६	१७	स्याक्रमे	स्यातिक्रमे
१०२९	५	लिङ्गानि	लिङ्गानि चिन्हानि
१०४४	७	गुणो	गुण
१०५०	१२	प्रवचो	प्रचो
१०६८	११	आ	अ
१०७०	२२	महा	एवंनानिउप
१०८९	१२	र्या	र्या
१११६	२१	न्दा	न्दादि

अध्यायः ९

११५०	१९	रय	रथ
"	२०	हि	वि
११५६	१६	ल्क	क्रं
११६०	२७	शां	शीं
१२००	१५	स्थां	क्थां
"	"	क्थां	क्थां
१२०८	२६	तृ	तृ
१२१५	१५	भ्यान्द	भ्यांद
१२२०	२७	पर्क	मधु पर्क
१२४५	६	ह	हा
१२४८	२७	प्रणिहिताः	मूलप्रणिहिताः

पृष्ठम	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १०			
१२५२	१	ला	ली
१२७९	२८	व	क
१२९०	२०	श्लो	झल्लमल्लश्लेति श्लो
१२९१	२३	संकी	०
अध्यायः ११			
१३४८	९	येन	यो
१३६१	२५	वीरह	वीर
१३७८	२६	प	व
१४००	८	व	प
१४०४	१९	य	यं
१४०७	२	:	यः
"	१६	त्कं	क्तं
१४६३	२१	ति	न्ति
१४६८	२८	आ	अ
अध्यायः १२			
१५०४	७	क्ता	क्ता
१५२१	४	जगत	तनम
"	"	स	त
१५२५	१३	देवता	वेदा
१५३३	२३	वानप्रस्थं	वानप्रस्थं
१५४१	१५	न्या	ग्न्या

रामचन्द्रटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
२२	२७	नाविरकरोत्	नाविष्करोत्
२६	८	इन्द्रियाणि	इन्द्रियाणि
३८	२०	बाहुरुपादतः	बाहुरुपादतः
६३	१३	शिक्षया	इच्छया
६४	२०	कीदशः	कीदशः
६४	२२	एवा	एषा
अध्यायः २			
१०३	१	उक्त	उक्तः
११९	४	शरीरस्य	शरीर
१५५	२८	सह्य	संह्य
१६९	१२	सम्यक्	सम्यक्
२१७	२०	आवमानस्य	अवमानस्य
२१८	७	तिरस्कारकर्ता	तिरस्कारकर्ता
२२७	५	अस्ये	अस्य
२२७	१८	इमान	इमान
२४२	१८	तिष्ठति	तिष्ठत
२४२	३०	शिष्यस्य	शिष्यस्य
२४५	१६	संश्रवे, निकटे	असंश्रवे, अनिकटे
२६७	२३	गुर्वर्थे	गुर्वर्थ
अध्यायः ३			
२७४	२५	व्रतेऽन्तर्भवति	व्रतेऽन्तर्भवति
२८२	१८	कनकवर्णाः	कपिलवर्णाः
३०९	२०	स्वदारान्निरतः	स्वदारान्निरतः
३११	११	गच्छेतः	गच्छतः
३१६	२३	वर्द्धते	वर्धते
३२०	२६	वैवाहिकेऽग्रे	वैवाहिकेऽग्रे
३४०	२६	गृहं	गृहं
३४५	३	पुनर्बलिहरेत्	पुनर्बलिहरेत्
३४६	१८	गृह	गृहं
३४७	२६	आगतान्सख्यादीन्	आगतान्सख्यादीन्
३७०	२४	यमातामहादयः	मातामहादयः
अध्यायः ४			
४५०	३	चतुर्भागं	चतुर्थभागं
४५९	११	दुःखमूल	दुःखमूलम्
४६९	१८	नादिष्टति	नानिष्टति
४७६	२१	मृदङ्गादीनि	मृदङ्गामादीनि
४८०	३०	योयथा	योयथा
५५८	८	कदर्यस्य	कदर्यस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५७०	१३	पिष्टप	विष्टपम्
५७८	२७	निर्देत	निर्णदेत
५७९	१२	भृत्यश्च	भृत्याश्च
अध्यायः ५			
६२३	५	घ	च
६२९	१२	सबन्धः	संबन्धः
६३८	२०	दर्वीगूर्ध्व	दर्वीगूर्ध्व
६४७	४	एतद्वत्सरा	एतद्वत्सरा
६४८	२६	वृथाजाता	वृथाजाताः
६८४	१८	विरक्त	विरक्तः
अध्यायः ६			
७०३	६	उत्तरायणम्	तुरायणम्
७३१	१३	अवेक्षेत्	अवेक्षेत
७३९	६	इन्द्रियाणा	इन्द्रियाणा
अध्यायः ७			
७६३	२१	केपि	केऽपि
७६७	२	कोपनत्वात्	कोपमत्वात्
७८७	२७	आयतः	अयतः
८१०	२६	कर्षयति	कर्षयति
८३१	२०	क्रन्द	क्रन्द
८४६	५	शनैर्यायात्	शनैर्यायात्
८५३	१४	भेदककृतं	भेदककृतं
अध्यायः ८			
८७८	१४	समै	सम्यै
८८२	७	सर्व	सर्व
८८६	९	अथादिहीनौ	अथादिहीनौ
८९१	२५	सङ्ख्या	सङ्ख्या
९२२	१४	रस्थितत्वात्	रस्थितत्वात्
९२३	१७	सान्त्वयन्	सान्त्वयन्
९२७	२८	ब्रुवतस्युः	ब्रुवतस्युः
९६८	२३	वासे	वासे
९७४	१६	वृत्ति	वृद्धि
९९३	६	उभो	उभौ
१०१३	७	रदेत्तं	वेदेत्तं
१०२२	७	पालभवेत्	पालभवेत्
१०२८	२७	स्नामितानि	स्नावितानि
१०२९	७	वक्ष्य	वोक्ष्य
१०२९	२४	सीमाया	सीमायां
१०५८	१	अधागेतिः	अधोगेतिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०६५	६	धरधट	धरिर्धटः
११०७	२६	तत	तत्
अध्यायः ९			
११२२	१७	औपसनाग्ने	औपासनाग्ने
११९७	७	द्व	द
१२१५	१९	यल्लब्धच	यल्लब्धंच
१२३०	२५	क्रिया	क्रियया
१२३३	१२	लिखन	लेखन
१२५०	२४	मर्शने	दर्शने
अध्यायः १०			
१३०४	१	क्षेत्र	क्षत्र.

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३२२	२५	क्षौमाविकारि	क्षौमाविकानि
अध्यायः ११			
१३५३	५	देवचं	देवस्त्वं
१३६६	२६	सं गे	संसर्गे
१३६९	१७	अनिरुतैनसः	अनिरुतैनसः
१३९५	९	पक्षान्तर	पक्षान्तरे
१४७३	६	अधमर्षणं	अधमर्षणं
अध्यायः १२			
१४९२	२७	स्थितः	स्थितः

श्री

मानवधर्मशास्त्रटीका

भट्टगोविन्दराजीया

भागद्वयात्मकस्यटीकापद्धौपेतस्यमानवधर्मशास्त्रस्यपूरणरूपेणकल्पिता

नामदार रावसाहेब तथा कंपेनियन आफ डि स्टार आफ इण्डिया इत्युपपदधारिणा, भारतवर्षीयगव्हर्नर-जनरलकौन्सलाभिधनीतिशास्त्रव्यवस्थाप्रणेनृमण्डलान्तःपातिना, रायलएशियेटिकसोसायटी रायल-निभोग्राफिकल सोसायटी स्टेटिस्टिकल सोसायटीत्यभिधानां विद्वत्पर्वदां सभासदाऽऽद्यपर्वदो मुंबापुरस्थशास्त्रायाउपाध्यक्षेण,

मुंबापुरगतयुनिव्हर्सिटीनामकसर्वविद्योपचय विचारमुख्यस्थानस्थव्यवस्थापकानां सिण्डिकेटनामकमण्डलान्तर्गतेन,

मुंबापुरस्थहायकोर्टाभिधन्यायाधिष्ठानगतगव्हर्मेण्टवकीलसंज्ञकेन,

मण्डलिकोपाब्देन

नारायणसूनुनाविश्वनाथेन

शोधिता

मुम्बापुर्यां

गणपतकृष्णाजीनामकमुद्रायन्त्रालयेतदध्यक्षेणआत्मारामकान्होबाभिख्येनमुद्रिता

प्रकाशिताच

(एतस्य सर्वेऽधिकाराः मुद्रयित्रात्वायत्तीकृत्यैवस्थापिताः)

शालिवाहनशाके

१८०८

इसवीसन

१८८६

उपोद्घातः

पुरा गतवत्सरान्ते मानवधर्मशास्त्रं टीकाषट्कोपेतं ईशसत्तयाप्रसिद्धिमगमत् । तत्प्रस्तावनायामनुपलब्धं टीका-
षट्कं निर्दिष्टं तदन्तर्गतैवेयं भट्टगोविन्दराजकृता मन्वाशयानुसारिणीनाम्नो मानवधर्मशास्त्रटीका सुदैवात्पामा । सेयं
पूर्वग्रन्थस्यैवपूरणरूपेणाधुनादीयते ।

एतद्वीकायाएकंपुस्तकं औरंगाबादनिवासिनां वेदशास्त्रसंपन्नानां ज्योतिर्विद्वद्विरुक्ताव्यंकटरामशर्मणां सकाशा-
ल्लब्धम् । तस्यैवप्रतिलेखनं कृत्वा तस्मादेतन्मुद्रणमकारि । परन्तु तस्यात्यन्तकीटधृतत्वाद्यन्त्यमुद्रणं कर्तुमश-
क्यमासीत् ।

अत्रान्तरे जबलपुरनिवासिभिर्गाडगिळेत्युपनामक भार्गवरावशर्मभिर्नागपुराधिपतिपुस्तकालयादेकंपुस्तकमानीयप्रेषि-
तम् । तथाच पुण्यपत्तनस्थदक्षिणपाठशालापुस्तकालयाच्छर्मण्यदेशस्थजालिसाहेबहस्तगतं विद्याप्रदानाधिकारिभिः
चाट्फिल्डसाहेबनामभिरानीय प्रापितम् तस्मात्तिषांमहान्तमुपकारंस्मरामि । एतत्पुस्तकद्वयेन मुद्रणे महत्साहाय्य-
मभूत् । अस्मिन्पुस्तकद्वये नागपुरपुस्तकालयस्थं प्रायोऽशुद्धवर्ततेऽतोऽस्यशोधनं नाभूदित्यनुमीयते । तत्तुपुण्यपत्तन-
स्थपुस्तकादेवप्रतिलिखितमितिभाति । पुण्यपत्तनस्थंतुप्रायःशुद्धमेव तत्तुकेनापिविदुषाशोधितमिति तत्रस्थाः कचिक-
चित्स्थले लिखितालेखाएवज्ञापयन्ति ।

अस्याः प्रथमद्वितीयाध्यायौ इण्डियाआफिसनाम्नःपुस्तकालयस्थात्कोलब्रुकनाम्नःपुस्तकसंग्रहाल्लब्धेन डाक्टर-
रास्टैः भेषितेन पुस्तकेन डाक्टरजालिभिः बिब्लिओथिकाइण्डिकानाम्नि संग्रहे मुद्रितेन मनुटीकासंग्रहनाम्नापुस्त-
केनच तुलितौ ।

उपरिनिर्दिष्टेषुतिसृषु पुस्तकेषु नवमाध्याये द्विसप्ततितमश्लोकादारभ्याध्यायसमामिपर्यन्तं टीकाग्रन्थोभ्रष्टस्तला-
देकादेव पुस्तकात्सर्वाणि प्रतिलिखितानीति ज्ञायते । तथापि तत्प्राप्त्यर्थं यत्नश्चलितएव ।

अस्मिन्ग्रन्थे मूलश्लोकाः प्रतीकरूपेणैव दत्तास्तत्रापि यत्र यत्र मूले पाठभेदादृष्टस्तत्र तत्र विशेषदर्शनार्थं सतु
रक्षितएव । श्लोकानुक्रमंतुपूर्वग्रन्थस्यैवाकरवम् ।

उपलब्धपुस्तकेषु ये मूलेतरश्लोकास्ते क्षेपकरूपेण [] इति विशेषचिन्हयुक्ताल्लिखिताः ।

अस्मिन्ग्रन्थे लब्धपुस्तकानां संज्ञायथा ।

गो० १ = औरंगाबाद पत्तनाल्लब्धपुस्तकात्प्रतिलेखितम् ।

गो० २ = नागपुरपत्तनाल्लब्धम् ।

गो० ३ = इण्डियाआफिसपुस्तकालयाल्लब्धम् ।

गो० ४ = बिब्लिओथिकानाम्नि संग्रहे मुद्रितम् ।

गो० ५ = पुण्यपत्तनस्थदक्षिणपाठशालायाः प्राप्तम् ।

एतानि पुस्तकानि समवलोक्य टीकागतान्पाठभेदानिश्चिताः टिप्पनीरूपेण प्रदर्शिताश्च । इत्यलं विस्तरेण ।
अनेन कर्मणा श्रीलक्ष्मोकेशवौ प्रीयेताम् ।

विश्वनाथशर्मा

भाद्रपदशुक्ल १५ शालिवाहन शाके १८०८.

श्रीलक्ष्मीकेशवौ जयतः ।

अनमोविघ्नराजाय । संसाराध्वगतागतकृमवृषापीयूषमीशंशनैर्ध्यात्वानर्गलसंप्रदायगुरुतःप्राप्तेमनोः शासने ॥ दृष्ट्वायन्थ-
रुदाशयाननुसृतिव्याख्यान्तराणामिमांसीकांशास्त्ररुदाशयानुसरिणीं गोविन्दराजोव्यधात् ॥ ॥ इहभृगुशिष्यःकश्चिदविच्छि-
न्नपारंपर्यतः स्मृत्यर्थप्रबन्धमिदमाह ॥

[अस्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥ मनुप्रणीतान्विविधान्धर्मान्वक्ष्यामिशश्वतान् ॥ १ ॥]

त्वेच्छागृहीतशरीराय प्रजापतयेऽपरिमिततेजसे प्रणम्य मन्वभिहितान्नानाप्रकारान्धर्मान्दृष्टार्थकर्तव्यतारूपानिष्ठानिष्ठप्रा-
प्तिपरिहारप्रयोजनस्यवेदमूलत्वस्यैषामिष्यमाणत्वान्नित्यानुकथयिष्यामि । अधर्माणांवक्ष्यमाणानां अपीहपृथगप्रतिज्ञान-
निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्ये सति धर्मानुष्ठानानधिकारापत्तेर्धर्मप्रतिज्ञायामेवान्तर्भावाभ्यनुर्नाममहर्षिरशेषवेदार्थादिज्ञानेन
प्राप्तमनुसंज्ञागमपरंपरया सकलविद्वज्जनकर्णगोचरीभूतसर्गस्थितिप्रलयकरणाधिकृतः । स्वयंभुवहति क्रियाग्रहणमपिक
र्तव्यमिति संप्रदानत्वेचतुर्थी ॥ वेदार्थोपनिबन्धकत्वेनलुप्तस्तुल्यत्वात्स्मृतीनांनदुष्टा कचिदत्र छान्दसी रूपसिद्धिः ॥ [१]
मनुमिति । तंमनुंएकाग्रमासीनं अविक्षिप्तचित्तस्थितंआभिमुख्येनादरतोगत्वा महर्षयोऽणिमादिगुणयोगान् महान्तऋग्यजुः
सामदर्शनाभ्यहर्षयोथान्यायशास्त्रोक्तमर्यादानतिक्रमेण प्रकर्षेण पूजयित्वेदं समन्तरवक्ष्यमाणंवाक्यमुक्तवन्तः ॥ १ ॥
भगवन्मिति । सहि सर्वैश्वर्योपेतः सर्वेषांवर्णानांब्राह्मणादीनांशूद्रपर्यन्तानांनोत्माकं एव द्विजातीनांतथा ब्राह्मणक्षत्रिया-
दिसंकरजातानां अनुलोमपतिलोमानांयावत्कृत्स्नंरुत्वा आनुपूर्व्यानिषेकादिक्रमेण धर्मान्त्माकंवक्तुंयोग्योभवसि ॥ २ ॥
त्वमेक इति । यस्मात्त्वमेवैकोस्य सर्वस्य शास्त्रस्य अकृतकस्येदंकर्तव्यमिदंनेत्येवंविधस्य यत्त्विदंशास्त्रंतत्कृत्वासाविति
तत्र ग्रन्थविषयमतिगहनत्वादेवंरूपमेतदिति चिन्तयितुमशक्यस्यातिमहत्त्वादि यदेतदिति प्रमातुमशक्यस्य कार्यरूपानु-
ष्ठेयरूपोयःपारमार्थिकोऽर्थस्तंवेत्सि सर्वशक्ते ॥ ३ ॥ सङ्गति । समनुरपरिमिततेजामहर्षिभिर्महात्मभिःपरार्थकारिभिः ।
अतएव तेषामहर्षीणामपि सतां धर्मप्रश्नांस्तेन प्रकारेण अभिगमनपूर्वकं सम्यक्पूजापूर्वकंच पृष्टः अभ्यर्चयित्वा तान्-
प्रत्येवमुक्तवान् श्रूयतामिति ॥ ४ ॥ आसीदिति । जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयानांधर्माधर्मनिमित्तकत्वात् तत्प्रतिपा-
दनार्थत्वेनेदंशास्त्रंमहाप्रयोजनतया यत्नतोधिगन्तव्यमित्येतदर्थंजगदुत्पादकंप्रकरणमारभ्यते । तत्र प्राग्भाविनीतावद-
वस्थामनेन श्लोकेनाह इदंजगत्सृष्टेःप्राक् तमइवाभूत् । यतः कार्यात्मना सर्वस्य तदानींविनष्टत्वात्प्रत्यक्षेण न ज्ञातमलक्ष-
णमविद्यमानलिङ्गत्वाद्यननुमेयंप्रत्यक्षपूर्वकत्वात् अनुमानादीनां तदसंभवे तेषामभ्यभावात् । अप्रतर्क्यमनौपम्यतयापि गौ-
रिव गवयइतिच तर्कयितुमशक्यमविज्ञेयमर्थापत्त्यापि जीवतोदेवदत्तस्य गृहादर्शनेन बहिर्भाववदेवं तर्ह्यभावएव प्राप्त-
इत्यतआह । प्रसुप्तमिवेत्यागमादेवंरूपतास्य ज्ञायतइति यथासुषुप्तावस्थायामुपरतेन्द्रियमनोव्यापारः आत्मा भवत्येवं-
सकलकार्यप्रत्यस्तमये तदानींसमन्तात् जगदासीदिति स्वमदर्शनरहिता हि निद्रावस्थामुषुमिः ॥ ५ ॥ ततइति पूर्वोक्तावस्था-
नन्तरंस्वेच्छाधिकीर्षितशरीरपरिग्रहआत्माव्यक्तः प्रत्यक्षाद्यगोचरोभ्यानैकगम्यत्वादुत्पादयज्जगन्महाभूतानि पृथिव्या-
दीनि आदिग्रहणान् अभ्यास्यपि महदादीनि तत्त्वानि वृत्तप्राप्तमोजः सृष्टिसामर्थ्येनासौप्रकाशोबभूव शरीरग्रहणं-
कृतवान् । तमोनुदः प्रलयस्य भ्रंसकः ॥ ६ ॥ योसाविति । योसावात्मातीन्द्रियेण मनसा ग्रहीतुमशक्यः ।

सूक्ष्मः सूक्ष्मबुद्धिपाश्र्वात् । सनातनोनित्यः । सर्वभूतमयः सर्वस्यतत्त्वभवत्वात् अचिन्त्योविलक्षणशक्तित्वात् । स एव स्वयंशरीरं जगत् ॥ ७ ॥ सृष्टिः । स आत्मा नानाप्रकाराः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नात्मगृहीतशरीरात् ध्या-
नमात्रेणैवाप एव सृष्टेः प्राक् सृष्टवान् । तासु च वीर्यत्वशक्तिं निषिक्तवान् ॥ ८ ॥ सृष्टिः । तद्वीर्यकाञ्चन-
मण्डसंपन्नमतएवादित्यसमदीप्ति । तस्मिन् जातवानात्मेच्छया हिरण्यगर्भः । सर्वलोकोत्पादयिता पितामह इति वा संज्ञा
तस्य ॥ ९ ॥ आप इति । आपो नाराशद्देन कथितायस्मात्तास्तस्य पुरुषस्यात्माख्यस्योक्तेन प्रकारेणापत्यानिता
आपोयस्मादात्मनः पूर्वमयनमाद्य आश्रयः एत्यस्मिन्नित्ययनमिति कृत्वा तेनासौ नारायणः स्मृतः । इत्येव पूर्वोक्तदाढ्याथैत
त्त्वनामनिर्वचनम् । नारायण एव नारायण इत्यभ्येष्टमपि दृश्यत इति दोषेण ॥ १० ॥ यदिति । यत्तदात्माख्यमुक्तं वक्ष्य-
माणं नीत्या सर्वस्य कारणवेदान्तोक्तयुक्त्यागमगम्यत्वात् सत्त्वभावप्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्त्वभावमिव तेनोत्पादितः सपुरु-
षस्तत्र तत्र ब्रह्मशब्देन संकीर्त्यते ॥ ११ ॥ तस्मिन्मिति । पूर्वोक्ते अण्डे सन्नम्रा यदृच्छया संवत्सरमासित्वात्मन आत्मगतेन ध्याने-
नैव तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥ ताभ्यामिति । ताभ्यामण्डकपालाभ्यां सन्नम्रैकेन दिवं अपरेण च भूमिं निर्मितवान् ।
तयोश्च मध्ये आकाशं दिशश्चांतरालदिग्भिः सहाष्टावपांस्थानं च स्थिरं समुद्राख्यनिर्ममे । एतच्च तत्त्वैर्महदादिभिर्निर्मित-
वान् ॥ १३ ॥ तत्त्वैवमेवेत्येतद्वर्णयितुमाह उद्धर्हति । प्रजापतिशरीरादेव तत्त्वसृष्टिरिति वेदाददर्शनमतोनेहाप्रस्तुता । शब्दार्थ-
भूतप्रधानमात्मशब्देनोच्यते । तथाच ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥
इत्येवमादिनोपनिषत्सु परिकल्पितभेदावस्थानादात्मन इदं सर्वं कल्पितरूपं जायत इत्युक्तम् सन्नम्रोद्धृतवानात्मन एव शरीरात्मनो
नित्यानुमेयत्वादसदात्मकमिव युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन तत्सत्तावगतेः सदसदात्मकं मनसः पूर्वं अहंकाराख्यं तत्त्वमभि-
न्तारमहमिति अभिमानाख्यं तत्कार्ययुक्तं स्वकार्यकरणसमर्थमुद्धृतवान् ॥ १४ ॥ महान्तमिति । अहंकारात्पूर्वमहदाख्यं
सत्त्वमात्मन उत्पन्नत्वादुद्धृतवान् । यान्युक्तानि तानि च सत्त्वरजस्तमआख्यगुणत्रययुक्तानि तथाशब्दस्पर्शरसगुण-
धानां विज्ञानजनकानि शनैर्वेदान्तोक्तक्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुर्भाजिह्वानासिकाख्यानि बुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात्पायूपस्थह-
स्तपादवागाख्यानि च कर्मेन्द्रियाणि इन्द्रियत्वाद्विषयाणां गृहीतृणि इत्युक्ते विषयसृष्टिरप्यर्थादुक्तैव ॥ १५ ॥ तेषामि-
ति । तेषां षण्णां पूर्वप्रयुक्तानां महतः शब्दादितन्मात्राणां चामितौ जसामनंतकार्यनिर्वर्तनेनातिवीर्यवतां ये सूक्ष्मावयवा-
स्तानात्ममात्रात्वाधिकारभागेषु योजयित्वा सर्वाणि भूतानि मनुष्यादीनि निर्मितवान् ॥ १६ ॥ यन्मूर्त्यवयवा इति । यस्मान्मू-
र्तिसंपादकाः आकारनिवर्तकाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाराख्या अवयवास्तस्यात्मनो विकल्पन्ते । यस्य संबन्धेन इमानि वक्ष्यमाणा-
नि भूतान्याश्रयन्ति कार्यत्वेन । तस्मात्तस्यात्मनो यामूर्तिः स्वभावस्तमेव परिणतां शरीरमिति लौकिकानुबन्तीत्येवं शरीरनिर्व-
चनमुक्तक्रमोत्पत्तिदाढ्यार्थ ॥ १७ ॥ सृष्टिः । तद्वत्तन्मात्राहंकारावस्थमनन्तरं महाभूतान्याकाशादीनि आ-
विशन्ति । तन्मात्रेभ्य उत्पद्यन्ते सहकर्मभिः । यथाक्रमधारणसंयद्वाक्चरणात्सावकाशदानाख्यैस्तत्कार्यैर्मनभावयन्तैः शु-
भाशुभसंकल्पैः सूक्ष्मैर्बहिर्दृश्यत्वाभावात् । सर्वभूतकृच्छुभाशुभसंस्कारप्रभवकर्मनिमित्तत्वात् जगतः अव्ययमविनाश्या-
विशान्यत्यहंकारात्तस्योत्पत्तेः ॥ १८ ॥ तेषामिति । पुरुषप्रकृतत्वात् तन्मात्राहंकाराणां पूर्वतरपूर्वतरप्रस्तुतत्वाच्च म-
हत्तएवं तेषां समानां पुरुषोत्पन्नत्वात् पुरुषाणां सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यः शरीरसंपादकेभ्योभागेभ्यः इदं जगन्भवं संभवत्यव्य-
यादनश्वराद्यन्तकार्यतत्तदस्थिरं । यद्युत्पत्तिकारणतत्तत्कार्यापेक्षया स्थिरमित्येतत्प्रतिपादनार्थः शेषोऽनुवादः ॥ १९ ॥
आद्याद्यस्येति । एषां पूर्वतरलोकप्रस्तुतानां भूतानां मभ्यादाद्यस्याद्यस्याकाशादेः संबन्धिनं शब्दादिकंपरः परोत्रायादिरृणा-

तिआकाशादिगुणत्वशब्दादीनांबध्यते । तथा आकाशादिश्च क्रमशएवमाकाशादिवर्जं अन्येषाद्वैगुण्यप्राप्तावाह । योयदिति । एषांयोयोयावतिथः योयावतांपूरणोद्वितीयादिः सतावद्गुणोद्विगुणस्त्रिगुणइत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः ॥२०॥ सर्वेषामिति । सन्नस्मा सर्वेषां नामानि ब्राह्मणइत्येवमादीनि कर्माणि चाध्ययनादीनि पृथक्पृथक् यस्य यान्येवपूर्वकल्पेऽभूवस्तानिसुप्त-
प्रबुद्धवत् प्राक्कल्पाधीतप्रतिभातवेदशब्देभ्यएव सृष्ट्यादौ निर्मितवान् लौकिकीश्च व्यवस्थाः पृथगिति ॥२१॥ कर्मात्मनामिति । कर्माद्भूतानां देवानां प्राणवतामिन्द्रादीनां यतोअप्राणाअपि यक्षादयो देवाः सन्ति । साध्यानां दिवगणानां देवविशेषाणां समूहं ज्योतिष्टोमादिकंच कल्पान्तरेऽप्यनुष्ठानानित्यंसृष्टवान् । साध्यगणस्य सूक्ष्मत्वात् पृथङ्निर्देशः ॥२२॥ अग्निवायुरविभ्य-
इति । ऋग्यजुःसामाख्यं ब्रह्मत्रयं सनातनं नित्यमपि सूक्ष्मादौ दैव्या शक्त्याग्निवायुरविभ्य आकृष्टवान् । यज्ञसिद्धयर्थं आगम-
कत्वाच्च नातिशयमेतत् । तथाच ऋग्वेदएवाग्नेरजायतेत्यादिब्राह्मणम् ॥२३॥ कालमिति । आदित्यादिगतिप्रतिबन्धप्र-
वृत्तिमान् कालः । कालविभक्तयोमासाद्याः नक्षत्राणि अश्वयुक् प्रभृतीनि । ग्रहाअर्कादयः । नदीसमुद्रपर्वतसमविषमस्था-
नानिच । अन्नससर्जंतिवक्ष्यमाणक्रिया ॥२४॥ तपइति रतिश्रेतेनिवृत्तिः । इमा वक्ष्यमाणा दैवादिकाः प्रजाउत्पादयितुमिच्छं-
न्निमामेतन्मन्त्रोक्तोक्तपूर्वपठितांचसृष्टिकृतवान् ॥२५॥ कर्मणामिति । अयं धर्मोऽतस्तत्साधकं दौनादिकर्तव्यं । अयं पुनरधर्मोऽ-
तस्तत्संपादकंचौर्यादि नकार्यमिति । एवं दानचौर्यादिकर्मणां विभागाय धर्माधर्मौ पृथक्पृथक् कृतवान् । धर्माधर्मफलभूतैश्च
द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः पुत्रोत्पत्तिविनाशादिभिः सुखदुःखैरादिशब्दात्क्षुत्तसौहित्यादिभिश्चेमाः प्रजायोजितवान् ॥२६॥ अण्डय-
इति । पञ्चानां तन्मात्राणां याः सूक्ष्ममात्रा भागाविनाशिन्योविपरिणामित्वात्ताभिः सहोक्तवक्ष्यमाणमिदमुपच्यते । क्रमेण
सर्वत्र तासामनुस्मृतत्वात् । तत्त्वैर्विनैव समनन्तरोक्तवक्ष्यमाणासृष्टिरित्येतद्भातिनिराकरणाय पुनस्तत्त्वोद्भवत्वं सृष्टिमध्ये
स्मारयति ॥ २७ ॥ यमिति । यंजातिविशेषं हिंसादिकं यस्मिन्कर्मणि द्विरदमारणादौ प्रजापतिः सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् ।
सजातिविशेषः प्रथमसृष्ट्युत्तरकालमपि त्वार्जितकर्मवशेन यदायदा सृज्यमानो भवति तदातदा तदेव द्विरदमारणादि त्वयमेव
भजते । नभूयः प्रजापतिनियोगमपेक्षते । जातिधर्मत्वेन प्रजापतिना तस्य कृतत्वात् ॥२८॥ एतत्पंचार्थमाह हिंसाहिं-
सेइति । हिंसं कर्मव्याघ्रादेः । अहिंसंरुद्रप्रभृतेः । मृदु दयोपेतं ब्राह्मणादेः । क्रूरं क्षत्रियादेः । धर्मोयथाकाकादेः परापत्यपो-
षणादिः यद्यपि न तस्तस्य धर्मो भवति परोपकारत्वाद्धर्मत्वमुपचर्यते । अधर्मोयथाबकादेः । एतदपि पूर्ववदुपचारतोवञ्चनाप-
त्त्वादुच्यते । ऋतदेवानामनृतं तनुष्याणां । तदुक्तं सत्यावाचो देवा अनृतवैमनुष्या इति । यद्यपि धर्माधर्मग्रहणेन एतत्सर्व-
गतं तथापि स्वरूपभेदावलंबनं पृथक्पृथक् द्वंद्वतोभिधानम् । तेषामन्यद्यदेवकर्म यस्य प्रजापतिरददात् दत्तवान्
सृष्ट्यादौ तत्तदेव सृष्ट्युत्तरकालेऽप्यसौ जायमानः स्वयमेव भजते । यथा कर्मसृष्टेः स्थावरजंगममिति वक्ष्यत्यतः प्राक्कल्पा-
र्जितकर्मवशेन यद्यस्य सोऽदददिति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तैत्रवदष्टान्तमाह यथेति । यथा वसन्तादयः स्वावसरे स्वयमे-
व स्वानि कर्माणि चिह्नभूतानि कुर्वन्ति तद्वत्कर्माणि हिंसादीनि प्राणिनः ॥ ३० ॥ लोकाणामिति । अग्नौ शस्ते-
तिवक्ष्यमाणान्यायेन पृथिव्यादिलोकबाहुल्यार्थमुखादिभ्योयथाक्रमं ब्राह्मणाद्यान् दैव्या शक्त्या निर्मितवान् । तथा-
च ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिलिङ्गम् ॥३१॥ द्विधेति । सन्नस्मा शरीरं द्विभागं कृत्वा एकेनार्धेन पुमान्संपन्नोऽपरेण स्त्री सत-
स्याभसकाशाद्विराजालं पुरुषंसृष्टवान् ॥ ३२ ॥ तपइति । सोनन्तरोक्तो विराट् तपः कृत्वा यं स्वयंसृष्ट्यां संतमां जानीत
एतस्य सर्वस्योत्पादयितारं हे द्विजश्रेष्ठतमाः ॥ ३३ ॥ अहमिति । अहंप्रजाः सृष्टुमिच्छंस्तपः सुदुश्चरं कृत्वा प्रजापतीन्
महर्षीन् च प्रथमतः सृष्टवान् ॥ ३४ ॥ आह तांश्च मरीचिमिति ॥ ३५ ॥ एतइति । एते दश बहुतेजस्काः समान्यान्मनून्

सृष्टवन्तः । तथा देवान्देवनिकामान् महर्षींश्चापरिमिततेजस्कांस्तेषां सर्वेषां मनूनां मन्वन्तरे एकैकस्य सर्गाधिकारः ॥
 ॥ ३६ ॥ यक्षरक्षः पिशाचाश्चेति । यक्षावैश्रवणामात्याः । रक्षांसि रावणादीनि । पिशाचामरुभूष्यादिवसिनः प्राणिवि-
 शेषाः । गन्धर्वाश्चित्रसेनादयः । अप्सरसोमेनकाद्याः । असुराविरोचनादयः । नागास्तक्षकाद्याः । सर्पाअहयः । सुपर्णा-
 गरुत्मन्तः । पितॄणां सोमपादोनां स्वस्थानसमूहानसृजत् इति वर्तते एवमुत्तरत्रापि ॥ ३७ ॥ विद्युत् इति । रोहितं शस्त्रोत्पात-
 इति प्रसिद्धम् । नानावर्णधनूरूपमिन्द्रधनुः । उल्का रेषाकारमन्तरिक्षात्पतन्त्योतिः कदाचिद्वात्रौ दृश्यते । निर्घातः
 क्षित्यन्तर्गतउत्पातध्वनिः । केतवोदण्डाद्याकाराणि ज्योतींषि । अस्याम्यपि ज्योतींषि उत्कृष्टापकृष्टानि ॥ ३८ ॥
 किन्नरानिति । किन्नरा किंचिन्नरशरीरा अश्वमुखाः अन्ये तु विपरीताः । विहंगमाः पक्षिणः । पशवो गवाद्याः । मनुष्याणां-
 पशुत्वेऽपि प्राधान्यात् पृथक्प्रहणं । व्यालाः सिंहाद्या उत्तराधरदन्तयुक्ताः ॥ ३९ ॥ रुमिकीटपतङ्गानिति । रुमयो भूमि-
 शरणाः । कीटाः रुमिभ्यः किञ्चित्स्थूलाः । पतङ्गाः शलभाः । स्थावरवृक्षवनस्पत्यादिभेदेन नानाप्रकारम् ॥ ४० ॥
 एवमिति । अनेन प्रकारेण तैर्मुनिभिर्महाज्ञया सृज्यमानप्राणिगतकर्मानुरूपेण दंतपोबलात्सृष्टम् ॥ ४१ ॥ येषामिति । येषां
 भूतानां यथारूपकर्म तत्तथैव इह शास्त्रे कीर्तितमेव । युष्माकं यतो नाम निर्देशादेव देवता योतनात् द्युतिस्थानाद्दे-
 वताः यक्षाणाद्यक्षादित्येवमादिकर्मप्रतिपत्तिः । इदानीं येन कर्मसंबन्धेन जायन्ते तं वक्ष्यामीति केचित् । अथवा येषां
 यादृशं कर्म हेतुसंसारोऽस्मिन्पूर्वैरपि कथितं यथौषभ्यः फलपाकान्ता इत्येवमादि तत्तथाभिधास्यामि यथाक्रमयोगचेति
 ॥ ४२ ॥ पशव इति । जरायुर्गर्भसंपातस्तत्रादौ संभवन्ति । ततस्तन्मुक्ता जायन्ते ॥ ४३ ॥ अण्डजा इति ।
 अण्डादौ संभवन्ति ततो जायन्ते । नक्रः शिशुमाराख्यः प्राणी । कच्छपः कूर्मः । स्थलजानि रुक्-
 लासादीनि । औदकानि च शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥ स्वेदजा मिति । स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेनान्तःकृदः ।
 अन्यदपि च यदंशमशकादिसदृशं पिपीलिकादि तत् यूकामत्कुणाः स्वेदादेव जायन्ते ॥ ४५ ॥ उद्भिज्जास्तरव इति । ऊर्ध्व-
 भुवं भित्त्वा वृक्षा जायन्ते ते तु केचिद्दीजादेव जायन्ते । अन्येतु बीजात्काण्डाच्च शाखैर्वह्निर्भूमौ रोपिता वृक्षीभवन्ति । अधुना
 येषां तु यादृशं कर्मेति यदुक्तं तद्वर्णयति । औषभ्य इति । औषधीनां ब्रीह्यादिकानां फलपाकेनैवान्तस्तेन ताः शुष्यन्ति । बहु-
 पुष्पफलं उपगच्छन्ति । बहुना संयुक्ता भवन्ति ॥ ४६ ॥ अपुष्पा इति । वनस्पतीनां पुष्पमन्तरेणैव फलानि भवन्ति ।
 वृक्षाः पुनः पुष्पफलेनोभयेमापि युक्ताः भवन्ति ॥ ४७ ॥ गुच्छगुल्ममिति । मूलतएव येषां लतावृद्धं भवति । न तु प्रकाण्डा-
 नि ते गुच्छाः मल्लिकाद्याः गुल्मास्त्वस्पृष्टहृत्प्राय लतात्मकाः अप्रकाण्डाः पुष्पकाद्याः । नृणामातयोऽपूर्वाद्याः प्रतानास्त-
 न्तरूपाः । त्रपुसालां बुधशृतयः वल्योव्रतस्यो गुह्यकाद्याः ॥ ४८ ॥ तमसेति । सत्वरजस्तमआख्या गुणाः तत्रैते वृक्षादयः
 पदार्थाविविधदुःखोत्पादनरूपेण प्राग्जन्मार्जितदुष्टकर्महेतुना तमसा व्याप्ता भवन्ति । यद्यपि सर्वएव कश्चिदन्तरेव भेत्य-
 न्ते तथाप्येते संज्ञाकार्यस्याव्यवहारदेर्बहिरभावादन्तःसंज्ञा उच्यन्ते । सत्वरजोलेशस्यापि सद्भावात्सुखदुःखान्विताः अपि
 भवन्ति ॥ ४९ ॥ एतदुच्यते इति । स्थावरावसानाः ब्रह्मप्रधानाः संसारोत्पत्तयो नित्यं घोरैर्भोगेऽस्मिन् भूतानां क्षेत्रज्ञानां सं-
 सारे बहुशः शरीरादानत्यागलक्षणाः सर्वदा नश्वरा उक्ताः ॥ ५० ॥ एवं सृष्टिप्रदर्श इदानीं प्रलयदर्शयितुमाह सर्वमेवमिति ।
 अनेन प्रकारेणैवमांश सृष्ट्या संप्रजापतिः अविन्ध्यशक्तिः पुनः आत्मन्येवान्तर्धानं कृतवान् । शरीरस्यागेन सृष्टिकां
 प्रलयकालेन विनाशयन् प्राणिनां कर्मवशात् स्वेच्छया च पुनः पुनः सर्गसंहारौ करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ यदा स दे-

(१) यतो=यावतो (गो० ३,५).

(२) यूकामत्कुणाः स्वेदादेव जायन्ते=ऊष्मणः स्वेदादेव जायते (गो० ३,५)

वदति । यदा सप्रजापतिरिच्छति तदेदं जगदुत्पत्त्यवस्थितिकरोति । यदा तु नेच्छति शान्तात्मोपसंस्तुतव्यापारमनाः तदे-
दंप्रलीयते अन्तरालप्रलयस्तदा भवति । यथा शरीरे यदा क्षेत्रज्ञोजागर्ति तदा प्रशुपक्षिसरीसृपात्मकं जगत् चष्टते चेशयुक्तं-
भवति । यदा एवमिति तदा निश्चेष्टमिति जाग्रत्स्वमसुषुप्त्याख्या आत्मवृत्तयोत्र प्रजापतिकृतानां जाग्रत्स्वमसुषुप्तवृत्तीनां स्थित्य-
न्तरालप्रलयमाह प्रलयकारणभूतानां दृष्टान्तत्वेनोपपत्तेः ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तमेव स्पष्टयितुमाह तस्मिन् स्वपतितुरवस्थ इति ।
तस्मिन्निवृत्तिस्थे स्वस्थ उपसंस्तुतव्यापारमनस्के कर्माक्षिप्तशरीराः शरीरिणः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यः शरीरग्रहणा-
दिभ्यो निवर्तन्ते । मनश्च सर्वेन्द्रियरहितं निर्व्यापारं भवति ॥ ५३ ॥ इदानीं महाप्रलयमाह युगपदिति । तुल्यकाल-
मेव पुनर्यस्मिन्काले तस्मिन्परमेश्वरे सर्वभूतानि प्रलीयन्ते तस्मिन्नेव काले अयं सर्वसर्वभूतात्मभूतो निर्वृत्तो निवृत्तजा-
ग्रत्स्वमसुषुप्तिव्यापारः सुखं स्वपति सुषुप्तिमनुभवति । तत्र सुषुप्तावस्था महाप्रलयश्च युगपदेव भवत इत्यर्थः
॥ ५४ ॥ प्रलयप्रसङ्गेन च क्षेत्रज्ञोत्क्रमणमाह तमोयदेति । स आत्मा अत्यन्तव्यामोहव्यामः सन् यदा
सेन्द्रियोऽन्यन्तकालमास्ते इन्द्रियाणां शरीरविनाशोऽप्यविनाशनेच श्वासप्रश्वासादिकं कर्म कुरुते तदा शरीरं जहाति
॥ ५५ ॥ किं शरीरान्तरं निरपेक्ष एव मूर्तिपरित्यजतीत्याह यदेति । यदा सूक्ष्मप्रमाणः सन् स्थावरबीजजङ्गमबीजवान्यदधि-
तिष्ठति तदेदं शरीरं त्यजति । संसृष्टः प्राणादिसंयुक्तो यथोक्तं बृहदारण्यके ॥ तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्राम-
न्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति ॥ ५६ ॥ एवमिति । स ब्रह्मज्ञानेन प्रकारेणात्मीयाभ्यां जाग्रत्स्वमाभ्यां जङ्गमस्थावरमजस्रमनवरतं-
जीवयति मारयति चानश्वरः ॥ ५७ ॥ इदमिति । स ब्रह्मेदं शास्त्रमिमं यन्मन्त्रं कृत्वा शास्त्रस्येदं कर्तव्यमिदं नेत्येवं स्वरूपनित्यत्वा-
न्मामेवात्मना दौ यत्नतोऽभ्यापितवान् । ततो मरोच्यादीन् मुनीन् ह मभ्यापितवान् ॥ ५८ ॥ एतदिति । अयं भृगुरेतच्छास्त्रं युष्मा-
कमशेषं श्रावयिष्यति । यस्मादेतत्सर्वमत्सकाशादेशोऽखिलं कृत्वा धिगतवान् ॥ ५९ ॥ तत इति । स भृगुर्मनुना तथोक्तोऽयं श्राव-
यिष्यतीत्यनेन प्रकारेणार्थाद्भुक्तोऽनुत्तुवं श्रावयेति । ततोऽनन्तरं स गुरुः संभावनया प्रीतात्मा तान् ऋषीन् श्रूयतामिति युवाच ॥ ६० ॥
स्वार्थं भुवस्येति । अर्योऽनुत्तुप्रकारेण स्वयं भूतमुर्मनोः षडन्ये मनवः कालेकाले सृष्ट्यादावधिकृता वंश्यास्तत्कुलोद्भूतास्तदेक-
कार्याः स्वाः स्वाः प्रजा उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥ ते च स्वरोचिष इति ॥ ६२ ॥ स्वार्थं भुवाद्या इति । अनन्तरोक्ताः षट्
स्वायं भुवश्चैव सप्त एते स्वायं भुवप्रमुखाः मनवो बभूवुते जसः । आत्मीयात्मीयाधिकारकाल इदं जङ्गमस्थावरमुत्पाद्य आयुः प्रजाः पा-
लितवन्तः ॥ ६३ ॥ क्रियापुनः कालः प्रत्येकं मनूनामधिकार इत्यत आह निमेषा इति । निमेषोऽक्षिपक्षमणोः स्वाभाविकः कम्पः
उन्मेषसहचारो तेषां दशकाष्टात्रिंशत्यः काष्ठाः कलानामकालः त्रिंशत्कलामुहूर्तसंज्ञो ह्यहोरात्रं तु तावतः त्रिंशत् मुहूर्तास्तावन्त-
इति द्वितीयानिर्देशाद्विधादित्यभ्याहार्यम् ॥ ६४ ॥ अहोरात्रे इति । देवमानुषसंबन्धिनी अहोरात्रे सूर्यो विभजत आदित्यो-
विभागीकरोति । तैतश्च भूतानां रात्रिः त्वापार्थं भवति । कर्मोद्यमार्थं त्वहः ॥ ६५ ॥ पित्र्ये इति । मानुष्यो मासः पितृणां-
महोरात्रं । तत्र च पक्षाभ्यां विभागः रुक्णाः पक्षो हः कर्मोद्यमार्थं शुक्लः पक्षः पुनः त्वापार्थं रात्रिः ॥ ६६ ॥ देवे इति । मानुष्यं वर्षं
देवानामहोरात्रं । तत्र चोत्तरायणमहोदक्षिणायनं रात्रिरिति विभागः ॥ ६७ ॥ ब्राह्मस्येति । प्राजापत्यस्याहोरात्रस्य यत्न-
माणं युगानां च प्रत्येकं तत्क्रमेण संक्षेपतः शृणुत ॥ ६८ ॥ चत्वार इति । दैविकानामन्तरप्रस्तुतत्वात् । पुराणे च दिव्ये नैव
प्रमाणेन युगसंख्या प्रकीर्तितेति दर्शनात् । दैविकानि चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगं नाम कालमाहुर्मन्वादयः । तस्य च तावन्त्येव
वर्षशतानि संख्यासीता गार्ग्ययुगधर्मानुवर्तिनं संख्यां शोतीतयुगधर्माणां ईषदनुवृत्तिरागामियुगधर्मबाहुल्यं च त्वार्येव शतानि
च ॥ ६९ ॥ इतरेष्विति । त्रेताविषु पुनस्त्रिषु युगेषु संख्यासंख्यांशसहितेष्वेकैकहाम्यासहस्राणि शतानि च भवन्ति । त्रेतात्री-

षि सहस्राणि तत्संख्यासंख्यांशैश्च त्रीणि त्रीणि शतानि एवंद्वापरकलियुगयोः संख्यासंख्यांशसहितयोः पूर्वस्मात्पूर्वत्मादेकै-
कसहस्रशतापायोद्गृह्यः ॥ ७० ॥ यदिति । यदेतत्परिगणितमादावत्मात्श्लोकात्माक् चतुर्गुमेतत् । द्वादशसहस्रगुणं देवयुगं-
नामकालः ॥ ७१ ॥ दैविकानामिति । एषां देवयुगानां सहस्रं ब्राह्ममहर्विज्ञेयम् । सहस्रमेव रात्रिसंख्येयं नुवादः ॥ ७२ ॥
तदिति । युगसहस्रेणान्तोयस्य तत्प्राजापत्यमहः तद्देवनस्य पुण्यहेतुत्वात्पुण्यरात्रिचतत् परिमाणतोये विजानन्ति ते
अहोरात्रज्ञानिनः । नतु मनुष्या अहोरात्रवेदनेनेति ब्रह्माहर्विज्ञानप्रशंसा तद्देवनाप्ररोचनार्थं ॥ ७३ ॥ तस्येति । स ब्रह्मा
तस्याहोरात्रस्यान्ते सुप्तः सन् प्रतिबुध्यते । ततो मन आत्मीयं सृजति । लोकपिण्डसृष्ट्यर्थं नियुक्ते न तूपादयति । अस्मिन्नन्त-
रालप्रलयापगमे तस्य महाप्रलयानन्तरं उत्पन्नत्वात् । तथाच ॥ मनःसिसृक्षया युक्तः सर्गाय निदधे पुनः इति पुराणउक्तं ॥ ७४ ॥
मम इति । तन्मनःप्राजापतिसंबन्धितं देव स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं सृष्टिं कुरुते ॥ ७५ ॥ कथमित्यत आह आकाशमिति । तस्मा-
द्ब्रह्मण आकाशं जायते । तस्य च शब्दो गुण आश्रितः । आकाशस्तस्याश्रय इति मन्वादयो मन्यन्ते । तथाच कठवल्लीषु
तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अभ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओष-
धीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुषः संभूत इत्युक्तम् ॥ ७५ ॥ आकाशात्त्विति । आकाशात्सविकारजननोन्मुखीभूताद्वायुः सुरभ्यसुर-
भिर्गन्धवहः शुचिः पवित्रो बलवान्श्च जायते । स च स्पर्शाख्यगुणयुक्तः ऋषीणां मतः ॥ ७६ ॥ वायोरिति । वायोः पूर्ववत्ते-
जो विरोचिष्णुपराप्रकाशकं तमोनाशनं भास्वत्प्रकाशकं उत्पद्यते । तच्च स्वरूपाख्यगुणयुक्तं कथ्यते ॥ ७७ ॥ ज्योतिष इति ।
नेजसः पूर्ववदापोरसाख्यगुणयुक्ता जायन्त इति स्मृताः मन्वादिभिरद्भ्यःश्च गन्धाख्यगुणयुक्ता भूमिर्जायते । इत्येषान्तराल-
प्रलयानन्तरं प्रथमतः सृष्टिः ॥ ७८ ॥ यदिति । यदेतच्चतुर्गुणं द्वापरपरिमाणं देवयुगमुक्तं तदेकसमतिगुणमन्वन्तराख्यः कालः इह-
शास्त्र उच्यते । एतावान्काल एकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ॥ ७९ ॥ मन्वन्तराणीति । यद्यपि पुराणे चतुर्दशमन्वन्तराणिसंख्या-
यन्ते तथाप्यावृत्त्या असंख्यानि यदा भवन्ति तदा सृष्टिसंहारौ भवतः । एतच्च सृष्टेः संहाराख्यं वस्तु परमेऽनादितिलक्षणे स्थाने
स्थितत्वात् परमेष्ठी प्राजापतिः क्रोडन्निर्बैतत्पुनः पुनः कुरुते न केवलं तद्विच्छेदात्रकारणं यावत्प्राणिकमौण्यपीत्यत एव शब्दः ॥
॥ ८० ॥ चतुष्पादिति । यो यं चतुष्पादाश्रयो धर्मः सकल एव तथा सत्यं च कृतयुगे आसीत् सत्यस्य प्राधान्यात्पृथक्ग्रहणं । एवं च
शास्त्रातिक्रमेण विद्यायाः धनस्य वागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रतिनवर्तते ॥ ८१ ॥ इतरेष्विति । त्रेतादिषु पुनरागमाच्छास्त्राद्धर्मोपा-
गाद्यनुष्ठानं यथाक्रमं प्रतियुगं पादपादमवरोपितं हीनीकृतं चौर्यासत्यच्छत्रभिः । नाप्युगैर्यथासंख्यं चौर्यादीनां सर्वेषां सर्वयुगेषु
दर्शनात् । एवं च पादशोनुष्ठानापगमात् तत्साध्योप्यभ्युदयहेतुः मुख्यो धर्मः पादशोभ्यपगच्छति ॥ ८२ ॥ अरोगा इति । अरो-
गारोगनिमित्तस्याधर्मस्याभावात्सर्वसिद्धार्थाः सिद्धसकलकाम्यफलाः प्रतिबन्धकस्याधर्मस्याभावात् चतुर्वर्षशतायुषःपुरा-
णदृष्ट्या तदाह । स्वाभाविकमेतदायुरत आयुः प्रापककर्मकरणेनाधिक्रायुषोपि भवन्ति । तेन दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमका-
रयत् इत्यविरोधः । शतायुर्वैपुरुष इत्यादिश्रुतौ च शतशब्दो बह्वर्थः । शतशब्दसहस्रयोः बहुनामस्वाभ्यातत्वात् एवावधामनु-
प्याः कृते भवन्ति । त्रेतादिषु पुनरेषां पादपादवयोल्पी भवति ॥ ८३ ॥ विदोक्तमिति । शतायुर्वैपुरुष इति एवं विवेदोक्तमायुः कर्मणां
काम्यानां प्रधानां प्रभावश्च वृध्यति । शतयोगो मनुष्याणां युगानुरूपेण फलति ॥ ८४ ॥ अन्य इति । कृतादिषु युगेषु युगानुरूपेण

(१) तदेव = तदीयतयैत्र (गी० २) = तदीययैवं (गी० ३, ४, ५)

(२) संहाराख्यं = सर्गसंहाराख्यं (गी० २, ४)

(३) वा = चा (गी० १)

अर्धवैलक्षण्यमनुष्याणां भवति ॥८५॥ तथाच तप इति । तपः कच्छुचान्द्रायणादि कृतयुगे परंप्रधानतोऽनुष्ठीयते । मनुष्यैर्यं यत्सा भाव्यादात्मज्ञानयागमादानुषंगतः । एवं त्रेतायां ज्ञानं परं तपः प्रभृतीनि त्वानुषङ्गिकानि । एवं ह्यपरे यज्ञमाहुः । दानं-
कलाविति ॥ ८६ ॥ सर्वस्येति । समहादीमिर्ब्रह्मास्य सर्गस्य जगतः अग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिन्यायेन रक्षार्थमुखादि-
जातानां ब्राह्मणादीनां पृथक्पृथक्कर्मणि अदृष्टार्थानिवृत्त्यर्थानि च कल्पितवान् । एतानि सृष्टिशेषत्वेनेहाभिधीयन्ते तथाच
सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं इत्युक्तविधिस्त्वैषामस्यार्थवादः । प्रकरणत्वादुत्तरत्र भविष्यति ॥८७॥ तत्र अभ्यापनमिति ।
अभ्ययनाभ्यापने साङ्गवेदस्मृतोनां पठनप्रवचने । यजनयाजने यागार्त्विज्ये । अन्नोदकानि यथाशक्त्या प्राणिनामात्य-
पहरणदानम् । साधुतः प्रतिग्रहं ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥८८॥ प्रजानामिति । इज्या यागः विषयेषु रुयादिगत रूपादिष्वत्यन्त-
मेव परिहारः । समासतः संक्षेपेण ॥८९॥ पशूनामिति । वणिकूपथस्थलपथवारिपथादिना वाणिज्यायै गमनं । कुसीदंबुध्यर्थ-
धनप्रयोगः ॥९०॥ एकमिति । सप्तभुरनिन्दया ब्राह्मणादिपरिचरणं कर्मादिष्टवान् ॥९१॥ इदानीं ब्राह्मणादिकर्मविवेकार्थत्वं-
मुख्येन शास्त्रस्य स्तुतिमभ्ययनश्रवणानुष्ठानफलां कर्तुं ब्राह्मणस्तुतिमाह ऊर्ध्वमिति । पुंसः सर्वतोपि सिद्धत्वे सति नाभेरूर्ध्व-
मेभ्यतरत्वं ततोपि मुखस्य मेभ्यतमत्वं त्वयं भवोक्तम् ॥९२॥ ततः किं अत आह उत्तमाङ्गोद्भवादिता । मूर्धोद्भवत्वात्पूर्वोत्पन्नत्वा-
त्प्रवचनादियुक्तत्वात्सातिशयवेद धारणात्सर्वस्य जगतो धर्मानुशासने ब्राह्मणः प्रभुः ॥९३॥ कस्य पुनरयमुत्तमाङ्गदुद्भूत इत्यत
आह तमिति । तं ब्राह्मणं स्वयंभूः आत्ममुखात्तपः कृत्वा देवि प्रत्नलवहनार्थं जगद्रक्षार्थं च प्रथमसृष्टौ सृष्टवान् ॥ ९४ ॥ एवं-
च यस्येति । यस्य ब्राह्मणाख्यस्य महात्मनो मुखेन महाप्रभावास्त्रिदिवौकसः स्वर्गवासिनो देवाः हव्यानि अनवरत-
मभ्यन्ति पितरश्च कव्यानि ततोऽन्यत्परुष्टं किंभूतं स्यात् ॥ ९५ ॥ अधुनाविद्वत्तादिगुणयोगेन ब्राह्मणस्तोतुमाह भूता-
नामिति । ब्राह्मणेष्वाति । भूतानां स्थावरजङ्गमानां मभ्यात् प्राणिनां सर्वेषां गुणवत्त्वेऽपि येतूद्रिक्तचैतन्यावृश्चिकादयः ।
ते स्थावरेभ्यः तदुत्तरमुखानुभावात् श्रेष्ठास्तेभ्योपि श्वादयो बुद्धिजीविनो निरन्तरान्देशगमागमकरणात् तेभ्योपि
मनुष्याविशिष्टविज्ञानात् तेभ्योपि ब्राह्मणापवर्गाधिकारयोग्यत्वात्तेभ्योपि विद्वांसो महाफलकर्माधिकारात् तेभ्योपि
कृतबुद्धयः शास्त्रार्थातुष्टानेषु पन्नसंकल्पाः तेभ्योप्यनुष्ठातारः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयुक्तत्वात् तेभ्योपि ज्ञानात्मानः
अपवर्गफलात् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ किंच उत्पत्तिरिति । जन्ममात्रमेव ब्राह्मणस्याविनश्वरधर्मस्य शरीरं यत्मादसौ धर्मा-
र्थमुत्पन्नउपनीतः सन्नात्मज्ञानेन ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ ९८ ॥ ब्राह्मण इति । यत्मा ब्राह्मण उत्पद्यमानो धर्मसंचय रक्ष-
णार्थं सर्वभूतानामीश्वरः प्रभुः सन् पृथिव्यां अधिकः एकः श्रेष्ठः शुक्लैः गुणैः जायते तस्मादसौ मूर्तिधर्मस्य शाश्वती
पूर्वोक्तहेतुरयं कोशोधनसंचयो न इहोपचारात् कोशशब्दः । तद्रोमृत्वं च ब्राह्मणोपदेशकत्वात् सर्वसाधारणः ॥ ९९ ॥
सर्वस्वमिति । वक्ष्यमाणस्तेयादिशास्त्रविरोधादस्य च श्रुतिप्रधानत्वात् । सर्वजगद्गतद्रव्यजातं ब्राह्मणस्वमिव स्तुत्यो-
च्यते तत्र स्वयमेवं यत्मात् श्रेष्ठेनाभिजनेन मुखोद्भवत्वेन सर्वब्राह्मणोयोग्यो भवति स्वीकर्तुं तस्मात्तस्येदं सर्वस्वमेव
॥ १०० ॥ एवंच स्वमिति । यत्परकीयस्यापि भोजनाच्छादनदानादि असौ करोति तत्तस्य स्वमेवेति पूर्ववत्स्तुतिः ।
एवं चानृशस्यात्तद्गतकारुण्यादन्ये जनाभोजनाच्छादनादि कुर्वते ॥ १०१ ॥ अधुनोक्तब्राह्मणस्तुतेः फलमाह तस्येति ।
ईदृगेतन्महच्छास्त्रं यदुक्तलक्षणस्य ब्राह्मणस्य प्रधानतः कार्याकार्यविवेकार्थं शेषाणां क्षत्रियादिसङ्करपर्यन्तानामनुषङ्गस्तद्विवे-

(१) गुणवस्त्वे=प्राणवस्त्वे (गो० ३,५).

(१) साधारणः=धर्माणाम् (गो० २,४).

कार्थ एतत्प्रजापतिनमा प्रशस्तबुद्धिमान् मनुः कल्पितवान् ॥ १०२ ॥ विबुधेति । हिताहितानीच्छताब्राह्मणेनेदंशा-
स्त्रं प्रयत्नेन अध्येतव्यमिति । ब्राह्मणस्य प्रयत्नाभ्ययनार्थोऽयमारंभः प्रयत्नग्रहणात्क्षत्रियवैश्ययोरेष्यत्राभ्ययनाधिकारस्तथा
च निषेकादिशमशानान्तइत्यादि वक्ष्यति । न तु ब्राह्मणवद्यत्नातिशयः न च तेनैतत् ब्राह्मणस्यापि सिध्यति तत्र ब्रा-
ह्मणविशेषस्य प्रयत्नशब्दस्यानुपादानान्न च क्षत्रियवैश्ययोरेष्यनेनैव सिध्यति निषेकादीन् एतदनारंभे प्रयत्नशब्दस्यैवं-
विधिविशेषप्रतिपादनासामर्थ्यात् नहीह क्षत्रियवैश्यग्रहणमस्ति सति निषेकादिशास्त्रेऽस्मिन्नेतल्लभ्यते द्विजातिमात्राभ्यय-
नाधिकारो ब्राह्मणस्य तु प्रयत्नवान् । इति शिष्येभ्यश्च ब्राह्मणेनैतत् प्रवक्तव्यं नक्षत्रियादिनेति । ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्रा-
भ्यापनाधिकारार्थोऽयमारंभोऽन्यस्याभ्यापननिषेधार्थश्च । यथार्थवादार्थत्वमस्य श्लोकस्य कैश्चिदुक्तं तदसिद्ध्यर्थप्रतीतिः ।
अर्थस्य चार्थवादत्वे सति प्रयत्नकृतो विशेषो न भवति । तन्मानामास्त्राभूत् ब्राह्मणस्यैतच्छास्त्राभ्यापनाधिकारो-
ऽन्यस्य निषेधइत्ययं पुनर्विशेषोऽस्यार्थवादत्वे सति दुर्लभः । यत्त्वधीयोरस्त्रयोवर्णाइत्यादि सवेदविषयोऽनुवादइति व्याख्या-
स्यामः ॥ १०३ ॥ इदमिति । इदंशास्त्रं पठन् ब्राह्मण एतदर्थविषयोऽपि शंसितव्रतोऽविकलमननियमः सन् मनोवाक्यायैः विहिताकर-
णप्रतिषिद्धसेवनजनितैः पापैर्न संबध्यते ॥ १०४ ॥ किञ्च पुनातीति । भोजनादानपत्तिसंबन्धादपवित्रीभूतां पीडितां शास्त्रस्थत्वात्
पङ्क्तिपावनत्वे सति पवित्रीकरोति तथैवान्वयान्सम परानतीतान् पित्रादीन् समावरानागामिनः पुनाति समग्रं चेमां पृथि-
वीं प्रतिग्रहीतुमर्हति विदुषः प्रतिग्रहदोषापाकरणसामर्थ्यात् ॥ १०५ ॥ इदानीं शास्त्रं साक्षात्स्तौति इदमिति । इदमन्यत्मात्
त्वस्त्ययनकर्मणः श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्यंस्त्वस्त्ययनमविनाशप्रापकं विनाशोपशमकर्मावबोधेन बुद्धिविवर्धनं च शास्त्रार्थ-
परिगणनात् बुद्धिविकाशेन यशोनिमित्तं च सततसर्वकालं ख्यातिं करत्वात् परंप्रकृष्टनिःश्रेयसनिःश्रेयसस्य मोक्षस्य
साधकत्वात् ॥ १०६ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्स्मार्तो धर्मः कात्स्न्येनोक्तः कर्मणां च विहितप्रतिषिद्धानां गुणदोषाविष्टानिष्ट
फले वर्णानामाचारः पुरुषधर्माख्यः साधारणप्राधान्यख्यापनार्थचास्य पृथग्रहणं । एवं चैव तस्मिन्निधौ धर्मशब्दोऽस्मा-
धारणः सन्ध्योपासनादिप्रतिवचनः ॥ १०७ ॥ आचारइति । यः श्रुत्युक्तः आचारः पुरुषसाधारणप्राधान्यख्यापना-
र्थं च धर्माख्यः यश्च स्मार्तः स परमप्रकृष्टो धर्मो परमोज्योतिष्टोमाष्टकादिभ्यः श्रौतस्मार्तधर्मेभ्यः यतः तस्मात् यो नित्यं
प्रशस्तात्मा आचारे सर्वकाले युक्तो यत्नवान् स्यात् ॥ १०८ ॥ आचारादिति । आचाराद्विध्युतः श्रौतस्मार्त-
धिकारात् भ्रष्टाचारो ब्राह्मणो न वैदिकं कर्मफलं लभते । आचारवान् पुनः समग्रफलभागभवति ॥ १०९ ॥ एव-
मिति । एवमाचाराद्धर्मस्य प्राप्तिमृषयो बुद्ध्या कृच्छ्रचान्द्रायणादेस्तपसः सफलात्परंप्रकृष्टमूलकोरणं तस्मिन्सति
तपसा साफल्यादाचारमनुष्ठेयत्वेन गृहीतवन्तइति । एवमिहाचारस्तुतिशास्त्रस्तुत्यर्था उत्तरव्रत्वाचारानुष्ठानार्थम्
॥ ११० ॥ इदानीं शास्त्रस्य महावृत्तान्तोपेतत्वप्रदर्शनार्थमनुक्रमणीमाह जगतइति । दाराधिगमनमिति । वृत्तीना-
मिति । स्त्रीधर्मयोगमिति । साक्षिप्रश्नविधानमिति । वैश्यशूद्रोपचारमिति । संसारगमनमिति । देशधर्मानिति ।
जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता ब्रह्मणस्तुत्यादेश्च शास्त्रधर्मस्तुत्यर्थत्वेनैकार्थत्वादनैवान्तर्भावः । संस्काराणां जातकर्मादीनां विधि-
रनुष्ठानम् । व्रतचर्या व्रतचरणं व्रतब्रह्मचारिणः । उपचारो गुर्वादीनां अभिवादानाद्यनुवृत्तिः व्रतचर्योपचारमिति द्वै-
कवद्भावः । स्नानं गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य परोविधिः प्रकृष्टविधानंदाराधिगमनविवाहः । विवाहादीनां
ब्राह्मणादीनां च लक्षणं । महायज्ञाश्च वैश्वदेवादयः आहकल्पः आहविधिः । शाश्वतोऽनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः वृत्तीनां

(१) तानीच्छता = तस्मिन् (गो० २, ३, ४)

(१) विकल = अविशिष्ट (गो० २, ३, ५) = विशिष्ट (गो० ४)

जीवनोपायानां श्रुतादीनां लक्षणं । स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । भक्ष्यं दध्यादि अभक्ष्यं लशुनादि ॥ शौचं जन-
नादौ दशाह्वादिना । द्रव्यगणितैजसादीनां क्षारादीनां शुद्धिः । स्त्रियाधर्मयोगो धर्मानुष्ठानं । तापस्यं तापसस्य वानप्रस्थस्य
कर्म । भिक्षोः संसारहेतुत्वाच्चोक्षः सन्यासश्च भिक्षुधर्मप्रकारएव । [राज्ञोभिषि] तस्य धर्मः कार्याणां व्यवहाराणां-
अर्थप्रत्यर्थिसमर्पितानां निश्चयः । साक्षिप्र [अक्षराणि ७] च । स्त्रीपुंसयोर्द्वययोः धर्मः परस्परवर्तनं । पैतृकऋक्थ-
विभागधर्मः । द्यूतमक्षादिस्तद्यवस्था ॥ कण्टकानां चौरादीनां शोधनमुद्धरणं । वैश्यशूद्रयोरुपचारो वार्ता शुश्रूषाद्यनुष्ठानं-
संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमानामुत्पत्तिः । आपदि जीविकोपदेश आपद्धर्मः । विहिताकरणादिना प्रायश्चित्तानुष्ठानं ।
उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधा कर्महेतुना संसारउत्पत्तिर्यत्मात्परमन्यच्छ्रेयोनास्ति तन्निःश्रेयसमात्मज्ञाननैः श्रेयसहेतुत्वात् ।
कर्मणां च विहितप्रतिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणं । प्रतिनियतदेशजातिकुलाश्रिताधर्माबाह्यदर्शनसमाश्रणलिङ्गधारणपाखण्ड ।
वणिक्कार्वादीनां गणः सङ्घः ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ यथेति । पूर्वमया
मनुः पृष्टो यथैवेदमुक्तवान् तथैवाविभ्रष्टागमं मत्सकाशात् यूयं शृणुतेत्युत्तरशास्त्रार्थापत्तेर्नैतत्सिद्धं ॥ ११९ ॥ इति श्री-
भट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मन्वाशयानुसारिण्यां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथद्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ नमः सरस्वत्यै । एवमध्ययनश्रवणार्थं महाप्रयोजनतांशास्त्रस्य प्रतिपाद्याधुना प्रकृताभिधानार्थं उपक्रमते । तत्र तावद-
भिधास्यमानं धर्मसामान्यलक्षणं सकलशास्त्रव्यापकत्वेन परिभाषार्थमाह विद्वद्भिरिति । धर्मस्यानन्यप्रमाणत्वाद्विद्वद्भिर्वे-
दार्थज्ञैः सद्भिर्धार्मिकैः सर्वदारागद्वेषशून्यैः आचरितोद्दयेनाभ्यनुज्ञातोन्तःकरणचिकित्साशून्योयोधर्मोऽदृष्टार्थकर्तव्यरूप-
स्तंश्रुतः ॥ १ ॥ परिभाषान्तरमाह कामात्मतेति । कामात्मता नमशस्ताफलाभिलाषशीलत्वमयुक्तम् । यतः शास्त्रचोदितक-
र्माणिफलाभिलाषत्यागेनाचर्यमाणान्यात्मज्ञानसाचिव्येन मोक्षाय कल्पन्ते । फलेच्छया त्वनुष्ठाने तेषांसंसारहेतुत्वात् ।
अस्तु कामात्मता नमशस्तेत्य नेनेच्छानिषिद्धैतन्मत्वा आह नचैवेति इच्छामन्तरेण नेहशास्त्रे प्रवृत्तिरस्ति । यस्माद्वेद-
स्वीकरणवैदिककर्मसंबन्धश्चाभिलषणोयएव ॥ २ ॥ अत्रैवोपपत्तिमाह सङ्कल्पमूलइति । अनेन वस्तुनेयमर्थक्रियासाध्य-
तइत्येवंविधोमनोव्यापारःसंकल्पः । सच मूलकामस्य तदनन्तरंहितद्वस्तुसंपादनेच्छोपजायते । तदनुचाध्यवसायोभौतिक-
व्यापारेणकरणोद्योगोभवति । एवंचयाज्ञादयःसंकल्पप्रभवास्तेषांच संकल्पोद्भवत्वे सति अवश्यंअन्तरिच्छयाभवितव्यम् ।
संकल्पाभिमानव्यवसायेभ्यःक्रियाप्रवृत्तिः अतःस्वेच्छानिषेधात्तान्यपि न घटतइत्यभिप्रायः । व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः
प्रतिषेधात्मकाः ॥ ३ ॥ अत्रैवलौकिकदृष्टान्तमाह अकामस्येति । बुद्धिपूर्वकारिभाष्या वा काचित् क्रिया दृष्टार्था साऽ
निच्छातो न कदाचित् दृश्यते । तस्मात्तर्कचित्कुरुते कर्म तत्सर्वकामस्य चेष्टितमिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥ अत्रपरिहारमाह
तेष्विति । नात्रेच्छा निषिध्यते । अपितु यथाश्रुतंतत्तथैवानुष्ठेयमितीयसम्यग्बुद्धिस्तत्र तेषु कर्मसु फलाभिलाषत्यागेन प्रव-
र्तमानोबन्धात्मकत्वाभावात् अमरलोकताममर धर्मित्वमोक्षंप्राप्नोति । इहसंसारआत्मज्ञानाभ्यासेनाष्टगुणैश्वर्ययोगात् यथा-
भिलषितानुसर्वानुर्थानुसमश्रुते ॥ ५ ॥ इदानीं धर्मप्रमाण परिगणनार्थमाह वेदइति । वेदः ऋग्यजुःसामलक्षणोऽखिलः
समयोऽर्थवादादीनामपि विभ्येकवाक्यत्वेनश्रवणाद्धर्मस्य मूलं प्रमाणं मिथ्याज्ञानसंशयाभावात् निसर्गप्रामाण्याच्चैतन्न्याय-
सिद्धम् । एतदस्यानूयते स्मृत्यादीनांतमूलत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनाय । तथाच मानवादिशास्त्रोपनिबन्धनं वेदविदांकर्तव्या-
कर्तव्यस्मरणम् । शीलंच रागद्वेषपरित्यागात्मकम् । आचारश्च विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्याचरणरूपः । साधूनांधार्मिकाणां
आत्मनस्तुष्टिश्चादृष्टार्थाचर्यमाणपदार्थचेतःपरितोषरूपा वैकल्पिकपदार्थविषया च धर्मप्रति प्रमाणम् एषांसर्वेषांवेदमूलत्वात्
॥ ६ ॥ तथाच वेदमूलत्वमेषांदर्शयति यइति । यःकश्चित्श्रुतिशीलाचारात्मतुष्टिप्रमाणकोधर्मः कस्यचिद्वास्त्वनादिमनुना क-
थितःसर्वैर्वेदैरुक्तः उच्छिन्नविप्रकीर्णमन्त्रार्थादलिङ्गमूलत्वान्तस्मरणस्यातीन्द्रियार्थप्रतिपादने हि वेदविदामगृह्यमाण-
कारणानांवेदस्यैवमूलत्वे संभवान् । यस्मात्सर्वदृष्टार्थज्ञानहेतुत्वात्सर्वज्ञानमयः सर्वज्ञानारब्धइववेदः । अत्रचाष्टका-

(१) अस्तु=परस्तु (गो० २, ३)

(२) मत्वा=मन्वानः (गो० २)

(३) यएव=यावेतौ (गो० २, ३, ४)

(४) बुद्धिपूर्वकारिभाष्या=बुद्धिपूर्वकतया साध्या (गो० २, ३, ४)

दीनामहाप्रत्यवायादीनां ग्रन्थेनोपनिबन्धः । शीलाचारात्मतुष्टीनां पुनरल्पप्रत्यवायत्वात् उपनिबन्धः ॥ ७ ॥ सर्वमिति ।
 यावत्किञ्चिच्छास्त्रजातं तत्सर्वविज्ञानाख्येन चक्षुषा निखिलं निःशेषं कृत्वा पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनैव शास्त्रज्ञः स्वधर्मोऽवति-
 ष्ठेत । वेदस्यैव धर्मप्रतिप्रामाण्यात् न वेदबाह्यशास्त्रप्रामाण्येन ज्ञानं चक्षुरिव मेयपरिच्छेदात् ॥ ८ ॥ श्रुतिस्मृत्युदित-
 मिति । श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममाचरन् पुरुषः इहलोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टं सुखं प्राप्नोतीति सद्गुणगुणानुष्ठानस्तुतिः
 प्रोचनार्थः । नृसकल्मानिप्रयोजनास्तुतिः प्रवर्तत इत्येवं सर्वत्रेह श्रुतिषु विज्ञेयम् ॥ ९ ॥ श्रुतिरिति । मन्दबुद्धिव्युत्पा-
 दनार्थमीमांसाप्रतिषेधादिव्यवहारफलं लोकसिद्धपदार्थकथनम् । श्रुतिर्वेदो धर्मशास्त्रं स्मृतिरिति । स्मृतिग्रहणं शीलादेरपि स्म-
 रणभेदकत्वात् दर्शनार्थम् । ते श्रुतिस्मृती सर्वाभेदेषु [आ]शुनरकफलसुरापानाद्यात्मकैषु कुतर्कविकल्पैर्न विचारयितव्ये कथ-
 मेतत्स्यादिति । यतः प्रमाणान्तरागोचरो धर्मस्ताभ्यामेव निर्बन्धौ प्रकाशतांगतः ॥ १० ॥ एवं कर्तुः बहिःकरणमाह । यो वमन्ये-
 ततेनू भेदति । यः श्रुतिस्मृतिभ्यामेवोपात्तद्विजभावः संस्तत एवासत्तर्कशास्त्रावलम्बनेन निन्देन्नास्ति परलोकादिरित्येवं स्थितप्र-
 ज्ञो वेदनिन्दको द्विजः संपाद्यात्कर्मणोऽध्ययनादेः शिष्टैः परिहार्यः ॥ ११ ॥ इदानीं स्मृतिशीलाचारात्मतुष्ट्यात्मकप्रकारभेद-
 स्यात्तत्र तां दर्शयितुं शीलापातेन चतुर्धा धर्मलक्षणमाह वेदः स्मृतीति । श्रुत्यादीनां प्रकारमात्रभेदेन तु वस्तुतः सर्वेषां शिष्टानु-
 स्मरणरूपत्वाच्च तथाच ॥ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वेदस्मृतिरिति स्वयमेवावोचत् । सदाचारः साध्वाचारः स्वात्मनश्चा-
 मियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥ अर्थकामेष्विति । अर्थकामाख्यदृष्टपुरुषार्थेष्वसत्तानां तल्लिप्साशून्यानां तत्त्वावबोधनं शास्त्रेण विधी-
 यते । तल्लिप्सायां लोकव्यक्त्यर्थधर्मानुष्ठाने सत्यदृष्टफलाभावात् किं धर्मज्ञानेनेत्यभिप्रायः । तथाच श्रुतिस्मृत्यादिविरोधे सति
 तत्त्वं ज्ञातुमिच्छतां श्रुत्यादीनां अभ्यासः श्रुतिः प्रकृतप्रमाणम् । अतश्च श्रुतिविरोधे स्मृत्यवबाधः । प्रत्यक्षविरोधे अनुमानस्य
 दुर्बलत्वात् ॥ १३ ॥ श्रुतिद्वैधमिति । यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैविध्यं परस्परविरुद्धाभिधानं तत्र तत्प्रतिपाद्यौ द्वावपि विकल्पा-
 नुष्ठेयत्वेन मन्वादिभिः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिर्द्वावपि तौ धर्मौ सम्यक् समीचीनावित्युक्तम् । नात्र कस्यचिदपि हानं युज्यते
 तुल्यप्रमाणशिष्टत्वात् । एवं च समानन्यायत्वात् स्मृत्योरपि विरोधे एतदेव विज्ञेयमिति प्रकृतोपयोगः ॥ १४ ॥ अत्रोदा-
 हरणमाह उदित इति । उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाभ्युषिते रात्रिविवासकाले होतव्यमिति इतरेतरविरुद्धहो-
 मकालश्रवणेपि सर्वथा सर्वप्राप्नोति । अन्यस्मिन्नपिकाले होमे कृते संपाद्यते होमो न हि कालाख्याङ्गानुरोधेन
 होमाख्यप्रधानमावर्तयितुं युक्तमित्येवमिदं उदितहोतव्यमित्येवमादिकं वैदिकं वाक्यमिति ॥ १५ ॥ निषेकादीति ।
 गर्भीधानाद्यन्ते हि पर्यन्तो बस्य मन्त्रैर्युक्तोऽनुष्ठानकल्पः उक्तः सच द्विजातिरुक्तोऽतस्तस्य अस्मिन् स्मृतिशास्त्रेऽध्यय-
 नश्रवणाधिकारो बोद्धव्यो न तु शूद्रादेः । अर्थानुष्ठानं पुनः प्रतिलोमपर्यन्तान्तरपि चोदितत्वान्नानेन निषिध्यते । प्रवचनं
 च ब्राह्मणस्येत्युक्तं विदुषेत्यत्र धर्मप्रमाणानि परिभाषाश्रुक्ताः ॥ १६ ॥ अधुना सदाचारनिरूपणार्थं धर्मानुष्ठानयो-
 रस्थानकथनार्थं देशानाह सरस्वतीदृषद्वत्योरिति । सरस्वतीदृषद्वत्याख्यनदी मध्यं ब्रह्मवर्ताख्यं देशमाहुः । देवनदी-
 वनिर्मितशब्दौ देशस्तुत्यर्थौ ॥ १७ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् देशे प्रायेण सदाचारस्य संभवाद्यो ब्राह्मणादी-

(१) श्रुतिषु=स्तुतिषु (गो० २, ३)

(२) श्रुत्यादीनां=स्मृत्यादीनां (गो० २, ३, ४)

(३) लिप्सा=चिन्ता (गो० २, ३, ४, ५)

(४) श्रुत्यादीनां=स्मृत्यादीनां (गो० २, ३, ४)

मामन्तरप्रभवानांपारंपर्यक्रमागतः । प्रबन्धतोऽविच्छेदेनागतो न सांप्रतिकोयआचारः ससदाचारउच्यते ॥ १८ ॥
 कुरुक्षेत्रमिति । मत्स्यादिविराट्देशाः । पांचालाः कन्यकुब्जाहिच्छत्राः शूरसेनजाः माथुराएषब्रह्मर्षिदेशाख्योदेशोब्र-
 ह्मावर्तादीषट्पदः ॥ १९ ॥ एतदेशप्रसूतइति । कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात् त्वंत्वमाचारपृथिव्यासर्वे-
 मनुष्याः शिष्येरन् ॥ २० ॥ हिमवद्विन्ध्ययोरिति । हिमवद्विन्ध्याख्योत्तरदक्षिणदिगवस्थितपर्वतयोर्मध्यविनशनाच्च
 सरस्वत्यन्तर्धानदेशान् प्रत्यग्दिग्वर्तिनः प्राक् पूर्वदिङ्मार्गे प्रयागाच्च गंगांयमुनासंगमात् प्रत्यक् पश्चिमदिङ्मार्गे
 समध्यदेशाख्योदेशः कथितः ॥ २१ ॥ आसमुद्रादिति । पूर्वपश्चिमसमुद्रयोः पुनरर्वाग्वर्तियन्मध्यंतयोश्च हिमवद्विन्ध्ययो-
 श्रोत्तरदक्षिणादिगवलंबिनोः पर्वतयोर्यन्मध्यंतं आर्यावताख्यदेशंविद्वांसोमन्यन्ते ॥ २२ ॥ कृष्णसारइति । कृष्णःशबलो-
 मृगायस्मिन्देशे स्वभावतोनिवसति त्वच्छन्दविह [रति] नहृदादानीतः । सयागाहोदेशो विज्ञेयोऽतोऽन्योऽनधिकृतआन्नादि-
 म्लेच्छदेशोन यागार्हः । अभ्ययनएतदेव ॥ २३ ॥ अतः एतानिति । साध्वाचारयागार्हत्वसंभवाददृष्टार्थत्वाच्चैतानेवदेशा-
 न्देशान्तरोद्भूताअपिद्विजातयोयन्नतः आश्रयेरन् । शूद्रः पुनर्यदाजीविकाभावपीडितोभवति तदैतद्यतिरिक्तदेशोपनिवसेत्
 ॥ २४ ॥ एषेति । एषा धर्मस्य योनिः कारणं योविद्वद्भिः सेवितः तस्यआफलदानावस्थायिनः कारणमितिसंशे-
 पतोयुष्माकमुक्ता । इहधर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मसंस्कारे वर्तते विद्वद्भिः सेवितइत्यत्र तु तत्कारणेषु कदाचिदित्युभयत्रापि
 चायंदृष्टः प्रयोगः । संभवश्चेत्पत्तिर्जगतउक्ता सांप्रतंवर्णैर्ब्राह्मणादिभिर्येऽनुष्ठेयाधर्मावर्णधर्माआश्रमधर्मावर्णाश्रमधर्म-
 गुणधर्मानैमित्तिकाख्याः पञ्चप्रकाराः तान् शृणुत । वर्णधर्मायथा ब्राह्मणस्य मद्यपानप्रतिषेधः । आश्रम
 धर्मायथा ब्रह्मचारिणोभैक्षचरणम् । ब्राह्मणोबैल्वदण्डधारणम् । वर्णाश्रमधर्मायथा पालाशदण्डोब्राह्मणस्येति ।
 गुणधर्मायथाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनम् । नैमित्तिकायथा प्रायश्चित्तमिति ॥ २५ ॥ वैदिकैरिति ।
 वैदिकमन्त्रसाध्यत्वात् वेदमूलसाध्यत्वाच्च वैदिकैः त्मार्तैः कर्मभिः विष्णुर्योनिकल्पयत्वित्येवमादिमन्त्रप्रयोगादिभिः
 पुण्यैः पारंपर्येण धर्महेतुभिः गर्भाधानादिद्विजातीनांशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनःपवित्रीकारकः । प्रेत्य पर-
 लोके संस्कृतस्य यागादिकर्मफलसंबन्धादिह लोके च संस्कृतस्याध्ययनाद्यधिकारान्निषेकगुणात् पितुरधिकारः । निषेकव-
 र्जिते तु कदाचित् तत्स्थानापन्नस्य तत्प्रयुक्तस्य वाऽन्यस्यापि न स्यात् ॥ २६ ॥ कुतः पुनरेषां अशुचित्वंयेन पावनंक्रियते
 इति अतआह गाभैरिति । गर्भनिमित्तये क्रियन्ते ते गर्भाः होमपह्णयथासंभवेगाभैर्विशेषणं । गर्भाधानादेरहोमकत्वात्
 सीमन्तोन्नयनादेश्च सहोमकत्वात् जातस्य यत् क्रियते तज्जातकर्म एते सर्वे गृह्याभिधेयस्वरूपाः इहैव तेषांसामा-
 न्यमात्राभिधानात् सामान्येस्मृतित्वादस्य । चौलं चूडाकर्म मौञ्जीनिबन्धनं उपनयनं एतैर्बैजिकप्रतिषिद्धमैश्वर्यसं-
 कल्पात् पितुरेतसोद्भूतत्वागर्भकं गर्भवासनिवासित्वाद्भूतत्वादिजानामपनुष्यते ॥ २७ ॥ स्वाध्यायेनेति । वेदाध्ययनेन

(१) नहृदानीतः (गो० २, ३, ५) = नत्वन्येनानीतः (गो० ४)

(२) कारणं = करणं (गो० ३, ४)

(३) आश्रमधर्मा..... ब्राह्मणस्येति = आश्रमधर्मा यथा ब्रह्मचारिणो भैक्षचरणम् । वर्णाश्रमधर्मायथा ब्राह्मण-
 स्य ब्रह्मचारिणो बैल्वदण्डधारणम् । (गो० २, ५)

व्रतैः सावित्र्यादिभिः । होमैः सायंपातरधिकार्यैः । त्रैविद्याभ्येनव्रतेन प्राधान्यात् पृथगुपदिष्टेभ्यश्च ब्रह्मचर्या-
वस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया पुत्रैर्महायज्ञैः वैश्वदेवादिभिः यज्ञैरग्निष्टोमादिभिर्ब्रह्मश्रमियोग्यातनुः तत्स्थआत्मा क्रियते
ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥ प्राङ्नाभिरिति । नाभिच्छेदनात्पूर्वपुंसो जातकर्माख्यः संस्कारो विधीयते ।
अस्य च शिशोस्तदानीं प्रतिददामि मधुनो घृतस्येत्येवमादिमन्त्रयुक्ते हिरण्यमाक्षिकं घृतानां प्राशनं कार्यम् । पुंसो घृहणं न पुं-
सकव्यावृत्त्यर्थम् । यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्स्त्रीबादीनामिति न पुंसकस्य दारदर्शनात् । ये स्तेनाः पतिताः स्त्रीबाइति
च श्रोत्रियत्वे सति श्राद्धभोजनप्राप्तेः प्रतिषेधदर्शनात् रुयर्थत्वे तस्य प्रमाणं नास्ति । तथा चामन्त्रिकात्विति स्त्रीणाम-
प्राप्तिवक्ष्यति ॥ २९ ॥ नामधेयमिति । जातकर्मणि प्रसुतत्वात् जन्मप्रभृति दशमेऽहनि द्वादशे वा प्रशस्ते वाग्यस्मिन् नव-
म्यादिरिक्ताहोवर्जिते मुहूर्तेऽभिजिदादौ लग्ने पुण्यनक्षत्रे च ज्योतिःशास्त्रगुणयुक्तेऽस्य शिशोर्नामकारयेदसामर्थ्यं । सति
शक्तौ त्वात्मनैव कुर्यात्पिता नाम करोति इति गृह्यश्रवणात् पूर्वकालासंभवे उत्तरोत्तरकालाश्रयणं कर्तव्यमिति क्रमप्रयो-
जनाभावात् । एवमुत्तरत्रापि कालविकल्पेषु विज्ञेयम् ॥ ३० ॥ तच्च माङ्गल्यं ब्राह्मणस्येति । मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकान्ये-
षां यथाक्रमं भद्रशक्तिधनदीनकादीनि नामानि स्युः ॥ ३१ ॥ उपपदनियमार्थमाह शर्मवद्ब्राह्मणस्येति । शर्मरक्षापुष्टि-
प्रेष्यवाचकान्येषां यथाक्रमं शर्मपालपुष्टिदासान्युपपदानि स्युः । उदाहरणानि भद्रशर्मा शक्तिपालो धनपुष्टो दीनदास इति ॥ ३२ ॥
स्त्रीणामिति । सुसुखोच्चारणमक्रूरार्थवाचि विस्पष्टार्थमनःप्रोतिकर्ममङ्गलवाचि दीर्घाक्षरान्तमाशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देन
संसक्तं नाम स्त्रीणां कार्यम् । यथा अमरदेवी इति ॥ ३३ ॥ चतुर्थे इति । चतुर्थे मासि बालस्य गृहान्तीकर्मणं कर्तव्यम् । षष्ठे चान्न-
प्राशनं यथाकुलधर्मत्वेन मङ्गलमिष्टं यथा नाम्ना स्वाम्याद्युपपदपरिग्रहः तथा कर्तव्यं पूर्वोक्तं च ॥ ३४ ॥ चूडाकर्म इति । द्विजाती-
नां प्रथमे वर्षे तृतीये वा चूडाकरणं धर्मतो धर्मेणादृष्टार्थं कार्यम् । अथ नृबाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा देवति श्रुतिलिङ्गात् । अने-
नैतद्दर्शयति यदेवं प्रायः वेदलिङ्गमूलाः स्मृतय इति ॥ ३५ ॥ गर्भाष्टम इति । गर्भग्रहणसंवत्सरादष्टमे संवत्सरे ब्राह्मणस्योपनयनमे-
वोपनायनमौज्जीवन्धनं कर्तव्यम् । एवं गर्भैकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्येति । अभ्ययनविज्ञा-
नायति शयकृतं तेजो ब्रह्मवर्चसं बालस्य विशेषविज्ञानाभावात् तद्युक्तः पुत्रो मे भवेदित्येवं विधिवत्कामनाफलास्पदत्वात् पुत्रोऽप्युप-
दिश्यते ब्रह्मवर्चसकाम इति तस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमेऽब्दे उपनयनं कार्यम् । एवं क्षत्रियस्य हस्त्यश्वबाहुवीर्यादिबाह्याभ्यन्तर-
बलार्थिनो गर्भषष्ठे वैश्यस्य बहुकुर्यादिषेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे गर्भसंवत्सराणामेव प्रकृतत्वात् ॥ ३७ ॥ अनुकल्पमाह आपोऽश-
दिति । छन्दःसुपादाक्षरस्तद्वदसमवाये उपनयनमिति हारोतस्मरणात् । आङ्गोऽभिवृद्ध्यर्थत्वेन षोडशवर्षयावद्ब्राह्मणस्य सा-
वित्र्यनुवचनसाधनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति । द्वाविंशत्यावत्क्षत्रियजातीयस्य । चतुर्विंशत्यावद्वैश्यस्य उपनयनं च पुरुष-
स्य संस्कारः कार्यः । शरीरसंस्कार इति आम्नानान्ननु तदनन्तरं वेदाभ्ययनदर्शनात् ब्रह्मसंस्कारस्य भ्रान्तिः कार्या तत्रानुमा-
निकत्वात् ॥ ३८ ॥ अन्नऊर्ध्वमिति । एते यथाकालयोग्यस्योपनयनकालस्तत्रोपकल्पितेऽप्यसंस्कृताः सन्तोऽस्मात्कालात् ऊ-
र्ध्वसावित्रीपतिता उपनयनभष्टाः शिष्टविगर्हिताः सन्तो ब्राह्म्यसंज्ञा भवन्ति । संज्ञाविधानं ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वेत्येवमादिष्ववहारा-
र्थम् ॥ ३९ ॥ यावद्विधिवच्चथाशास्त्रमते अपूताः कृतप्रायश्चित्तान् भवन्ति तावदेतैः सहापद्यपि कदाचित् अभ्ययनकम्यादानादीन्
संबन्धान् ब्राह्मणो नाचरेत् ॥ ४० ॥ क्वाण्णरौरवस्तानीति । क्वाण्ण इति सामान्याभिधानेपि रूर्वाख्यमगसाहचर्यात् क-
ण्णगुरुहस्त्यामचर्माणि ब्रह्मचारिणः उत्तरीयाणि वसीरन् चर्माणि उत्तरीयाणीति गृह्यवचनाच्च शणभुमोर्णमया-
न्यर्थात्परिधानीयानि वासांसि वसीरन् । आनुपूर्वग्रहणं क्रमार्थं शाणक्षौर्मचान् ब्राह्मणस्येति गृह्यदर्शनादेतयोर्ब्राह्मणगतत्वा-

आत्म्या विषमसङ्ख्यत्वे सति यथाक्रमसंबन्धान् ॥४१॥ मौञ्जीति । मुञ्जाख्या कक्षमयी त्रिगुणा समगुणा अपरुषा ब्राह्मणस्य मेखला कार्या । क्षत्रियस्य तु मूर्धामयी ज्या धनुर्गुणो मेखला कार्या । अत्र च ज्याम्बविनाशापतेस्त्रिवृत्तनास्ति पूर्वासांगाधिषु तथा प्रसिद्धे वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अत्र च त्रैगुण्यं अनुवर्तते गुणानामपेक्षणात् गृहस्पृशतौ च गुणाम्भानात् ॥४२॥ मुञ्जालाभइति । त्रयाणां ब्रह्मचारिणां प्रकृतत्वादभावस्य तुल्यत्वात् कौशादीनां बह्वीनां उपादानं मुञ्जालाभे मुञ्जाचलाभइति व्याचक्षते । मुञ्जाचभावे कुशादिभिर्यथाक्रमं ब्राह्मणादिभिः कर्तव्याः कुशादयस्त्रुणविशेषाः एताश्च त्रिगुणेन ग्रन्थिनैकेन त्रिभिर्वापञ्चभिर्वा कार्याः । वाशब्दात् ग्रन्थीनां विमादिभिः क्रमसंबन्धाभावः ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यात्सपि भवति वित्तस्य समोऽसि दैव्यो ग्रन्थिरसि माविशंसइति ग्रन्थिकृत्वेति लौगाक्षिणा मुख्यास्तु ग्रन्थ्याम्भानात् ग्रन्थिसङ्ख्याभेदं च त्रैविचविदः स्मरन्ति ॥ ४३ ॥ कार्पासमिति । भाविन्युपवीतसंज्ञा यस्य विशिष्टन्यासस्य तद्विमादीनां कार्पासशोणोर्णमयं यथाक्रमं कार्यं त्रिवृत् त्रिगुणं सत् ऊर्ध्ववृत्तं दक्षिणावर्तचलितम् ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणाइति । ब्राह्मणस्य बैल्वः पालाशो वा दण्डइत्यादिवसिष्ठस्मरणात् । प्रतिगृह्येऽसितं दण्ड इति चेहैव दर्शनात् । विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ बैल्वपलाशवद्वदिरपीलूदुंबराख्यवृक्षाणां ब्राह्मणादयोऽर्हन्ति ॥ ४५ ॥ केशान्तिकइति । केशललाटनासिकासभीपप्रमाणायथाक्रमं ब्राह्मणादीनां दण्डाः कार्याः ॥ ४६ ॥ ऋजवइति । ते दण्डा मृष्टनिश्चिद्राभीषणीयाकाररहिताः सत्वचः अग्निदोषशून्याः स्युः । न च तैः किञ्चिद्भूतजातं उद्देजनीयम् ॥ ४७ ॥ प्रतिगृह्येति । आमृमिष्टं संस्तृतं दण्डं गृहीत्वा दित्यं चाभिध्यायाग्निमदक्षिणीकृत्य भैक्ष्यं यथाशास्त्रं चरेत् ॥ ४८ ॥ कथमित्याह भवत्पूर्वमिति । भवति देहित्वेवं भवच्छब्दपूर्वभिक्षाप्रार्थनावक्त्यं ब्राह्मण उच्चारयेत् । एवं भिक्षां भवति देहीति भवन्मभ्यंक्षत्रियः । भिक्षां देही भवतीति भवदुत्तरवैश्यः ॥ ४९ ॥ मातरमिति । मातुर्भगिनी मातृष्वसा प्रथममुपनयनाद्भूतभैक्षमेतां याचेन्नान्यांया च प्रत्याख्यानेन ब्रह्मचारिणं नावमानयेत् । निजा सोदरा ॥ ५० ॥ समाहृत्येति । तद्भैक्ष्यं यावदर्थं नृमपरिमाणममायया कदन्नपरिहारेण बहुभ्य आहृत्य गुरवे निवेद्य तेनानुगृहीतं सदा चम्य शुचिः सन् माङ्गुलोऽश्रयादिति दिङ्निमित्तम् । आचम्य उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति वक्ष्यमाणविध्यनुवादस्तत्र खानिचेत्यादिनास्यसविशेषस्य चोदित्यमाणत्वात् ॥ ५१ ॥ काम्यमिदानीमाह आयुष्यमिति । आयुषे हितमन्नं माङ्गुलोभुङ्क्ते इतिलिङ्गार्थोऽदृष्टव्यः । अन्यथानर्थक्यादेवं चायुष्कामः माङ्गुलोभुङ्क्ते उक्तं भवत्येवं यशसे हितं दक्षिणामुखः श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः कृतं सत्यं तत्फलहेतुत्वादन्यममृतं उदङ्मुखोभुङ्क्ते ॥ ५२ ॥

[सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितं ॥ नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ १ ॥]

उपस्पृश्येति । सर्वदा ब्रह्मचर्यादूर्ध्वमपि द्विजआचम्यान्समाहितोऽनन्यमना भुञ्जीत । भुक्त्वा च यथाशास्त्रमुपस्पृशेत् । अग्निश्च खानीन्द्रियच्छिद्राणि खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीति गौतमस्मरणात् । शिरस्यानि संस्पृशेत् । उपस्पृशेदित्युक्त्वा खानि च संस्पृशेदिति यत्पृथगाह्वातो वसीयते । यदुपस्पर्शनाचमनशब्दाभ्यां त्रिरभ्युक्षणमात्रं प्रधानं उच्यते स्वस्पर्शनादिकावितिकर्तव्यतेति । तथा चाचमनमिति भक्षणार्थेनैव धातुसमाख्यानात् ॥ ५३ ॥ पूजयेदिति । सर्वदानं पूजयेद्देवतात्वेन प्राणार्थत्वेन च भ्यायेदनिन्द्यं श्रैतदन्नमद्यात् । दृष्ट्वा च तुभ्येत्प्रसीदेच्च । हेत्वन्तरजमपि खेदं जप्त्वा प्रतिनभेत् । अह्न्या नित्यमेतन्मे स्यादित्येवं सर्वशः सर्वप्रकारम् ॥ ५४ ॥ पूजितमिति । यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यवीर्यं ददाति अपूजितं च तद्भुक्तं उभयं नाशयति तस्मात्पूजितमद्यादिति प्रकृतस्तुतिः फलार्थत्वेन नित्यतापत्तेः ॥ ५५ ॥ नोच्छिष्टमिति ।

उच्छिष्टकस्यभिविषि न दद्यात् । तथान्तरा सायंप्रातःकालयोर्मध्ये नाद्यात् सायंप्रातर्भोजनस्यौचित्यं प्राप्तत्वादन्तरा-
 शब्दस्य वा मध्यवाचित्वादेवंलभ्यतेऽतिमात्रभोजननकुर्वान् । उच्छिष्टश्च न कचित् गच्छेत् ॥ ५६ ॥
 अनारोग्यमिति । यस्माद्रोगहेतुत्वात् अनारोग्यरुदिति च प्राणहरंविष्टाधिकाद्युत्पादादप्यनायुष्यं च अत्वर्यं च
 दृष्टार्थजनकत्वेनापि शास्त्रनोदनासामर्थ्यादतिक्रमेण कर्मान्तराजितस्वर्गोपभोगप्रतिबन्धत्वादपुण्यं च तद्धेतुस्वालोकविद्वि-
 ष्टं बहुभोजनमवलोक्य गर्हणतत्परिवर्जयेदिति संभूतदोषकथनेन प्रकृतिनिन्दार्थादोविद्वेषणार्थः ॥ ५७ ॥
 ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेण तीर्थेन प्राजापत्यदैवाभ्यां वा विभोयावज्जीवमुपस्पृशेत् पिब्येण पुनः कदाचिदिति नित्यानु-
 बादइतरस्तुत्यर्थाविधानादेव पिब्यस्याप्राप्ते विप्रग्रहणक्षत्रियादिप्रदर्शनार्थं उपस्पृश्य द्विजो नित्यमिति एतयोरपि प्र-
 कृतत्वात् ॥ ५८ ॥ अर्धसिद्धत्वाल्लक्षणमाह अङ्गुष्ठमूलस्येति । ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्चतीर्थानि भवन्तिइति
 प्रचेतसः स्मरणात् । दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मंतीर्थं प्रचक्षते । कायमङ्गुलीनामूलेऽप्येवमङ्गुलीनामेवाग्रश-
 व्दस्य साकाङ्क्षत्वात्पिब्यंतयोरधः तयोरित्यस्यापिसाकाङ्क्षत्वात् प्रकृतेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिना संबन्धः ॥ ५९ ॥ आचमन-
 स्यालौकिकत्वात्स्वरूपमाह चिरिति । प्रथमं त्रीन्वारानपस्तीर्थेनाचमेत्ततः आस्यं द्वौ वारौ अपि शोधयेत्तदनु च
 खानि इन्द्रियच्छिद्राणि अद्भिः स्पृशेत् ततः आत्मस्थानं तदयं अथोशिरइति ॥ ६० ॥ अनुष्णाभिरिति । अ-
 श्वताभिरिति शङ्खस्मरणात् अग्निसंपर्करहिताभिः फेनशून्याभिरद्भिर्हस्तेन तीर्थेन विद्वान् शुद्धिकामएकान्ते शुचौ
 देशे प्राङ्मुखोऽदङ्मुखो वा चामेत् ॥ ६१ ॥ किंप्रमाणा आप आचामेदित्यत आह तद्ग्राभिरिति । तदयमा-
 भाभिरद्भिर्विप्रः शुभ्यति । कण्ठप्रामाभिः क्षत्रियो वैश्यः प्राशिताभिस्तालुगताभिर्हृत्कण्ठतालुगाभिरिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्
 शुद्धोऽन्ततः आचमनस्य प्रकृतत्वात् जिह्वाश्यांते स्पृष्टाभिः । उपवीत्यादीनामप्रसिद्धत्वात् लक्षणमाह आचमनाव-
 सरे चोपवीतस्याचमनाङ्गत्वार्थम् ॥ ६२ ॥ उद्धृतइति । कार्पासमुपवीतस्यादुक्तलक्षणं उपवीति कण्ठसज्जने
 कण्ठप्रक्षिप्ते सति निवीती भवत्येवस्थिते सति उद्धृते दक्षिणे बाहवुपवीती भवति । वामउद्धृते प्राचीनावीत्ये-
 वलक्षणद्वयप्रसिद्ध्यर्थमिहैतन्निवीतलक्षणमनुष्यकार्यार्थं च निवीतमनुष्ण्याणामिति श्रुतेः । प्राचीनावीतीति संज्ञा वृत्तानु-
 रोधानु प्राचीनभावीत्युक्तमेतच्च पिब्ये कर्मणि ॥ ६३ ॥ मेखलामिति । विनष्टानि मेखलादीनि अप्सु प्रक्षिप्यान्या-
 नि समन्त्रकाणि गृहीयात्तानि । तथा च बौधायनेन सर्वेषामन्त्रआभ्यातः मेखलादिभिश्च शास्त्रवद्ग्रहणैः सह प्र-
 तिपत्तिनियमात् गृहीताभ्यानि मन्त्रवदिति च कमण्डलोरप्युक्तत्वात् कमण्डलोरप्युदकार्यशास्त्रवद्ग्रहणमित्यव-
 सीयते । पुनर्ग्रहणाच्चोपनयनोत्तरकालमप्येषामनुवृत्तिरनुमीयते नोपनयनगतैव ॥ ६४ ॥ केशान्तइति ।
 केशान्ताख्यः संस्कारो ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं षोडशद्विंशचतुर्विंशेषु वर्षेषु विधीयते ॥ ६५ ॥ प्राङ्नाभिर्वर्धनात्पुं-
 सइति । पुंश्रहणस्य रुयर्थत्वे प्रमाणाभावात् स्त्रीणामप्राप्तइत्यत आह अमन्त्रिकेति । एषा सकलसंस्कारप-
 द्धतिः कालक्रमानतिक्रमणेन स्त्रीणां संस्कारार्थमन्त्रवर्जिता कार्या ॥ ६६ ॥ एवमुपनयनेप्यमन्त्रके प्राप्तआह
 वैवाहिकइति । यद्विवाहविधानंतदेवासां वैदिकसंस्कारोपनयनस्थाने पतिसेवा च गुरुशुश्रूषास्थाने गृहकृत्यंचाग्नि-
 परिचरणस्थाने ॥ ६७ ॥ एषइति । एषद्विजातीनामुपनयनभवो विधिरुक्तउत्पत्तेर्व्यञ्जकप्रकाशकोजातस्याप्यनुपनीत-
 स्याज्ञातसमत्वात् पुण्यहेतुत्वात्पुण्यः । इदानीं उपनीतस्योपनयनकर्मणि संबन्धस्तच्छृणुत ॥ ६८ ॥ उपनीये-
 ति । गुरुः शिष्योपनयनं कृत्वाऽऽदौ प्रथमतएव शौचं शिक्षयेत् अशुद्धस्य सर्वत्रानधिकारान् । तत आचारं
 मत्पुण्यानां शिक्षार्थं च सायंप्रातरग्निसमित्यक्षेपादि साम्यकर्मनुष्ठानं च शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥ अन्येऽप्यमाणइति ।

प्रत्यासन्नाभ्ययनः शिष्यः कृतशास्त्रचोदितेति कर्तव्यतायुक्ताचमनः कृतवक्ष्यमाणब्रह्माञ्जलिः । अस्थूलवसनः सन्
जितेन्द्रियउदङ्मुखोभ्याप्यः ॥ ७० ॥ ब्रह्मारम्भइति । आन्वहिकवेदापाठारम्भान्तयोः सदाहरहः गुरोः पादोपसंग-
हणककर्तव्यं । संहतौ च कच्छपके इति प्रसिद्धसंनिवेशेन हस्तौ कृत्वाभ्येतव्यं यस्मात्सब्रह्माञ्जलिशब्देनोच्यत इत्युच्यते शिष्यः
स्मृतः इत्यलौकिकत्वात् ब्रह्माञ्जलिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ७१ ॥ कथंपुनः पादोपसंगहणककर्तव्यमित्यत आह व्य-
त्यस्तपाणिनेति । इतरेतरदिगर्पितहस्तेन गुरोः पादोपसंगहणकर्तव्यं । वामेन च हस्तेन वामपादः स्पर्शनीयः दक्षि-
णेन तु दक्षिणः ॥ ७२ ॥ अभ्येष्ट्यमाणमिति । प्रत्यासन्नाभ्ययनशिष्ये अनलसोगुरुः सर्वकालमधी-
भो इति ब्रूयात् । विरामोस्त्विति चोक्तानन्तरमभ्यापनान्निवर्तते ॥ ७३ ॥ ब्राह्मणइति । वेदपाठस्यार-
म्भान्तयोर्लोककारसर्वदा ग्रहणार्थाभ्यापनकालात्कालान्तरेपि कुर्यात् । यस्माद्यस्य ब्रह्मणः पूर्वमोनकृतस्तत्
सवति गृहीतमपि विस्मृत्य गच्छति परस्ताच्च विशीर्यते । यस्य न कृतस्तद्विशीर्यते नैवगृह्यते ॥ ७४ ॥
प्राङ्मुखानिति । प्राणोपस्पर्शनदर्भैः प्राङ्मुखैश्चासनं चेति गौतमस्मरणात् । प्रागप्येषु च दर्भैश्चासीनोऽतएव च पवित्रै-
र्दर्भैरेव प्राणस्थानाद्बुद्धयस्पृष्टैः । पवित्रीकृतप्राणायामैश्च श्वासनिरोधरूपैस्त्रिभिः प्राणायामः त्रिपञ्चदशमात्रा इति गौत-
मोक्तप्राणायामैः पवित्रीकृतः । ततश्चकारं पूर्वोक्तं कर्तुयोग्यो भवति ॥ ७५ ॥ ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादित्यस्यार्थवा-
दमाह अकारमिति । त्रिभ्य इति । अकारोकारमकारात्मकः किलोकारः एतच्चाक्षरत्रयं वेदत्रयात्सारभूतं प्रजाप-
तिरुद्धृतवान् । तथाभूर्भुवः स्वरित्येतच्च महाव्याहृतित्रयमुद्धृतवानिदं वेद्यव्याहृतिस्तुतिः । अभ्ययनकाले तद्विधानार्थात्त्राक-
स्मात् स्तुतिः वर्तते इति प्रयोजनात् तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः सवितुर्देवताकायाऋचः पादंपादं यथाक्रमं त्रिभ्य एव वेदेभ्यः
परमेष्ठी हिरण्यगर्भः प्रजापतिः उद्धृतवानित्ययमभ्ययनकालः विध्यर्थः सावित्र्यर्थवादः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ एतदिति ।
एतदोकाराख्यमक्षरमेतांच सावित्रीभूर्भुवः स्वरित्येतादृतिपूर्विकां वेदार्थज्ञोविप्रः सम्भ्ययोर्यजपन् समस्तवेदपुण्येन संबध्यते ।
इति विद्वान् ब्राह्मणः सम्भ्याजपसंभूतफलमाहात्म्यकथनेन प्रकृत विधित्रयस्तुतिः ॥ ७८ ॥ सङ्कल्पकृत्वइति । एतत्रयसह-
स्रवारान् अहर्मासं यावद्द्विर्घामान् द्विजोभ्यस्य महद्ब्रह्म इत्याद्यपि पापमपनुदति । जीर्णचर्मेव सर्पइति । रहस्यप्रायश्चित्तगत-
माहात्म्यकथनेन प्रकृतविधित्रयस्तुतिः ॥ ७९ ॥ एतयेति । एतया ऋचा सावित्र्या वियुक्तो वेदाभ्ययनाभावादुपनयन-
काले चात्मीययोपनयनाख्यक्रियया वियुक्तो ब्राह्मणश्चाद्यवैश्यजातो यो निम्बतां शिष्टविषये प्राप्नोतीत्यनृष्टानिन्दाद्वारेण
विधित्रयोपनयनयोः स्तुतिः ॥ ८० ॥ अंकारपूर्विका इति । अंकारपूर्विकास्ति एताभ्यामभ्यासकृतयोऽव्ययावविना-
शिष्यः तत्फलस्य दीर्घकालत्वात् पादत्रयमुक्त्वा चैष तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्रह्मणो मुखं वेदप्रामिद्वारं विज्ञेयमतः
त्वाभ्यायमादात्रेतदभ्ययेमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ८१ ॥ यइति । य एतां सावित्रीप्रत्यङ्मूर्तिं वर्षाण्यनलसो धत्ते
सवायुरिव सर्वत्राप्रतिहतगतिः स्वमूर्तिमानाकाशरूपः सन् सर्वभ्यापित्वात्परब्रह्म परमात्मलक्षणमाभिमुख्येन
प्राप्नोतीति जपमाहात्म्यकथनेन प्रकृतविधिस्तुतिः ॥ ८२ ॥ एकाक्षरमिति । अंकाराख्यमेतदेकाक्षरं परं
ब्रह्म शब्दपरं ब्रह्मणो वेदान्तदृष्टयोप्राणायामः कृष्णादितपोभ्यः प्रकृतपः सावित्र्याः प्रकाशादभ्यस्य कृष्टं जपनी-
यं नास्तीत्येवंप्रकृतोकार प्राणायामसावित्रीविधीनां स्तुतिः । मौनान्तर्यविशिष्यते । मौनमनृतशेषपरिहारान्तरेकेण
सत्यवचनेनाभ्युदयोत्पादादिति स्तुतिप्रसङ्गेन सत्याभिधानस्तुतिः ॥ ८३ ॥ क्षरमिति । सर्वाणि वेदचोदितानि
होमयागानुष्ठानानि नश्वराणि तत्फलक्षयत्वात् । अक्षरं पुनरेतदोकाराख्यं अक्षरं नैवेत्यतर्धभावत्वाद्द्वारेण ब्रह्मावाभ्यास्य-

स्य फलस्याक्षयत्वात् । ब्रह्म च प्राजापत्याख्यम् । एतदेव शब्दार्थयोर्वैदान्तदृष्ट्योत्पादितवैदिककर्मनिन्दया प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ८४ ॥ विधियज्ञादिति । नासव्यापारसंपाद्याद्यग्निष्टोमादेर्जपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः दशगुणफलत्वात् । स एव चोपाशुर्यपरो न शृणोति सशतगुणो मनोव्यापारसंपाद्यश्चसहस्रगुणइत्यभ्यासातिशयापेक्षया द्रव्यत्यागादपि चान्तःसंयमस्य दुःसहत्वात् वैदिककर्मफलाधिक्येन जपमाहात्म्यकथनं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥ ८५ ॥ यइति । वेपाकयज्ञादयश्चत्वारो ज्योतिष्टोमादिविधियज्ञसहितास्ते सर्वे जपयज्ञस्य षोडशभागं मूल्यार्थं न लभन्त इति श्रौतस्मार्तकर्मनिन्दया इदं आत्मज्ञानवान् प्रकृतफलदर्शनेन जपमाहात्म्यकथनं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थम् ॥ ८६ ॥ अप्येनैव त्विति । जप्येनैव ब्राह्मणो मोक्षं प्राप्नुयादत्र संशय एव नास्ति कथमल्पप्रयासेन महत्फलं प्राप्यत इति । द्रव्यत्यागादप्यन्तःसंयमस्य दुष्करत्वात् । एवं च कुर्यादप्यन्तादर्थ्येन ज्योतिष्टोमादिकमसौ कर्म यदि वा न कुर्यात् यतः सर्वभूतोपकाररतो ब्राह्मणः स्यादिति शङ्केष्यते । अग्निष्टोमीयादिवधेन कुतो मैत्रीति एवं श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानाशक्तो जप्यपरः पुरुषः संसिद्धयनुवादोऽयं प्रकृतविधिस्तुत्यर्थः ॥ ८७ ॥ इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां विषयेषु रूपादिषु अपहरिषु च उपभोगार्थमाकर्षणशीलेषु यथेच्छं प्रवर्तमानानां नियमने प्रयत्नं कुर्यात् । यथाशिक्षितः सारथी रथ्यारूढानामश्वानां नियमने यत्नं करोति ॥ ८८ ॥ एकादशेति । यानि पूर्वं मन्वादयो विद्वांसः इन्द्रियाण्युक्तवन्तः तानि यथावत्कात्स्न्येनानुपूर्वशः क्रमेण सम्यक् यथारूपं बुध्यथ तथा वक्ष्यामि ॥ ८९ ॥ तानि च श्रोत्रमिति । त्वक्कर्मतास्थ्यादत्र स्पशनेन्द्रियत्वगुच्यते चक्षुषीत्यादिज्ञानभेदाद्वचनम् । श्रोत्रादौ च तदाधारशक्त्यैक्यालंबनमेकवचनम् । पायुरपानं उपस्थः लिङ्गं वाक्शब्दाभिव्यञ्जकशरीरैकदेशः ॥ ९० ॥ बुद्धीन्द्रियाणीति । एषां मभ्यात् श्रोत्रादीनि क्रमेण पञ्चबुद्धेः शब्दादिविषयविज्ञानस्य जनकानि पञ्च पाश्चादीनि विसर्गादिकर्मार्थानि मन्वादयः कथयन्तीति कार्यभेदाद्दर्शनद्वयविभागः ॥ ९१ ॥ एकादशमिति । मनः त्वगुणेन संकल्पाख्येन शुभाशुभत्वभावेनोभयरूपमत्रैकादशं विज्ञेयम् । यस्मिन् च शीकृते सत्येतौ पञ्च परिमाणौ वर्गौ वशीकृतौ भवतः मनोव्यापारमूलत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेः ॥ ९२ ॥ अधुनेन्द्रियसंयमप्रयोजनमाह इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयशक्त्या दृष्टादृष्टदोषनिश्चितं पुरुषः प्राप्नोति तान्येव संयम्य पुनर्दृष्टादृष्टपुरुषार्थसिद्धिनिश्चयेन प्राप्नोति ॥ ९३ ॥ अथोपभोगवृत्त्या किमिन्द्रियाणां विषयनिवृत्तिर्नोच्यते किंशक्तिनिषेधेनोच्यत इत्यत आह न जानात्विति । न कदाचिदभिलाषः काम्यमानानामर्थानां उपसेवनेन निवर्तते । प्रत्युताज्यादिनाभिरिवाधिकतरं बुद्धिमेति ॥ ९४ ॥ एवं च यइति । यः कामांसकलान् सेवेत योवा केवलाननुपभुक्त्वैव त्यजेत्तयोः सर्वकामोपभोगादपि परित्यागो विशिष्यते । यस्मादुपभुक्तपूर्वेष्वपि असति चित्तसंयमे पुनरुपभोगेच्छा जायते तदसंपत्तौ चावश्यं भावि दुःखं तस्मान्मूलत एव नृणां त्यागो वरः ॥ ९५ ॥ एवं तर्हि विषयशून्यदेहावस्थानमात्र उपाय इत्यत आह नेति । एतामीन्द्रियाणि विषयासक्त्या प्रकृतदोषजनकानि न तथा रूपादिविषयानुपभोगेन सम्यक् नियन्तुं शक्यन्ते । यथा विषयमते दौषभावनाविज्ञानेन नित्यकालनियन्तुं पार्यते ॥ ९६ ॥ वेदाइति । जपदानस्नानयागादिरुच्छादीनि दुष्टचित्तस्य भक्त्या चित्तं संपन्नानि भवन्तीति ॥ ९७ ॥ श्रुत्वेति । यः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्नासिकेनेष्टान् शब्दस्पर्शरसस्पर्शगन्धान् उपलभ्य महर्षमुपैति कुत्सितां श्रोतृलभ्य नग्लानिमेति सजितेन्द्रियो बोद्धव्यः ॥ ९८ ॥ सकलेन्द्रियविषयस्य संयमे यत्नः कार्यः यस्मात् इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां मभ्यात् यदि पुनरेकमपीन्द्रियं यथेच्छं स्वविषये प्रवर्तति तदा स्थेन्द्रियान्तरसंयमविज्ञानमपि नश्यति यथोदकपरिपूर्णाश्चर्मणः एकपादानावरणान् सर्वम-

भोनिःसरति ॥ ९९ ॥ यतएवमसंजितेन्द्रियमनस्कस्य नवेदादिसिद्धिः तस्मात् क्षशब्द इति । शक्त्या शरीरमपीडयन्निन्द्रि-
यसमूहविजित्य मनश्च नियम्य सर्वान्वेदाधिगमादीनर्थान् संपादयेत् ॥ १०० ॥ सन्ध्योतिषाभ्युपनिषादर्शनात्
वाग्यतइति गौतमस्मरणान्न सनक्षत्रकालप्रारम्भपूर्वामिति । यद्यभ्यसति इत्यास्यापरोविधिः प्रत्ययः श्रूयते । तथाप्यु-
पलभ्यमानश्रुतिमूलत्वात् यजोत्रप्रधानंस्थानासनयोस्त्वङ्गता । तथा च यश्च वेदब्राह्मणे जपतेरेवपरो विधिप्रत्ययः श्रूयते ।
यदाहात्मातः सन्ध्योपासनविधिः (१) व्याख्यास्यामः इत्युपक्रम्य पूर्वोसन्ध्यास्थितः सन् सावित्रीमेतदक्षरमेतां च
जपन् व्याकृतिपूर्विकांसन्ध्ययोरिति दर्शनात् । मणवव्याकृतिपूर्विकांजपेदादित्यदर्शनंयावदिति वाक्यार्थः पश्चि-
मांपुनरासीनः सावित्रीजपेदुक्तगौतमीयान् सदर्ककालादारभ्य सन्ध्यम् नक्षत्रदर्शनात् यावत् ॥ १०१ ॥ पूर्वामिति ।
पूर्वोसन्ध्यातिष्ठन् सावित्रीजपन् संचितंमतनुराभ्युत्पन्नं पापमपनुदति सर्वापनोदने प्रायश्चित्तकाण्डानर्थक्यात् । ए-
वंपश्चिमसन्ध्यायामुपविष्टोजपन् दिवाकृतपापमपहन्ति ॥ १०२ ॥ एवं कथञ्चिद्वक्तैतन्नसोननुष्ठानप्रामौ नित्यतामाह
नेति । यः पुनः पूर्वोसन्ध्यांनानुतिष्ठति योवा पश्चिमांनोपास्ते सोऽभ्यसनशानादिद्विजकर्मणः सर्वस्वाच्छुद्धवत्परिहरणीयः ।
इत्येवंनिन्देयमवस्थानुष्ठानार्था ब्रह्मयज्ञविध्यर्थब्रह्मचारिणामनुदिनमाह ॥ १०३ ॥ अपामिति । यामाहर्हि विविक्तप्रदेश-
गत्वा नियतः शुचिः समाहितः संयतमनानित्योयं ब्रह्मयज्ञविधिरित्येवमास्थितः उत्पन्नास्थ अपां समीपे मन्त्रान्तरपाठान्
सावित्रीमपि जपेत् । स्वाध्यायविधिवत्प्रकरणान्तरेणानध्यायाज्ञानाद्देवेदाङ्गोच्चारणमात्रधर्मत्वात् ॥ १०४ ॥
शंकायांब्रह्मयज्ञादावप्यनध्यायप्राप्तावाह वेदोपकरणइति । वेदोपकारके निरुक्तादावङ्गे नित्यभवे च स्वाध्याये
ब्रह्मयज्ञारूपे होमार्थमन्त्रोच्चारणे वानध्यायानुरोधोनास्ति । वेदोपकरणादीनामसंगाच्चलाचवार्धमनभिधानम् । हि श-
ब्दभागमसूचकः ॥ १०५ ॥ अत्रार्थवादमाह नैत्यकइति । नैत्यकएकस्मिन्नब्रह्मयज्ञेऽनध्यायोनास्ति यस्मात् ब्रह्मसत्रं
तन्ध्यादिभिः स्मृतम् । अतःसततप्रवृत्तगवामयनादिसत्रतुल्यत्वात् सर्वदैव तदनुष्ठेयम् । किमस्यसत्रसारदृश्यमित्यतआह
ब्रह्माहुतिहुतमित्यादि सत्रंसोमाहुत्याहुतंभवतीदमपि वेदोच्चारणाहुत्या हुतंब्रह्माहुतिरिवाहुत्यर्थत्वात् पुण्यहेतुत्वाच्च ।
सत्रतुल्यंसत्रंचमदानार्थेन वचदकारेण युक्तंभवतीदमपि अनध्यायाभ्ययनादनध्यायवचदकृतम् ॥ १०६ ॥ यइति । एवंब्रह्म-
यज्ञारूपंस्वाध्यायमरण्ये गमनायुक्तविधानेन संयतमनाः शुचिः सन्ध्यः संवत्सरमधीते तस्यैवपयोदधिधृतमधूनि नित्यं द-
दातीति । एवंच नित्यत्वेपि फलकावनया फलमन्वतोभवति दर्शनौर्जमासकम् ॥ १०७ ॥ अग्नीध्वमिति । अग्नि-
मिदापानभैक्षचरणखट्वाद्यशयनगुरुगृहोपकेपनायात्मकगुरुहितानि समावर्तनात्सत्रकालंयावदुपनयनकालोत्तरकालं द्विजः
कुर्वन् । प्रधानानुपयापित्वेनाह्वानायावद्ब्रह्मयज्ञमेषामनुवृत्तिसिद्धये पुनर्वचनं नियमाय अवतीत्येतावत्स्येवसमावर्तने
निवर्तन्ते । अन्यानि पुनः सन्ध्योपासनादीनि आभमास्तराविरुद्धानि अथवीक्ष्यन्तीति । तथा च
गौतमः उत्तरेषांचैतद्विरोधीभिः अतएव चैताभ्यासमावर्तनात्कुर्वन् आनि पुनर्वचमपि निवर्तन्ते इत्येवविधि-
विपरीतनियमोनभवति यवानानुवर्तिन्नाचवाचमसङ्गम् ॥ १०८ ॥ आचार्यपुत्रइति । आचार्यपुत्रः परि-
चर्यापरः विद्यामदः वर्णानुष्ठानशीलः ब्रह्मार्थादिष्वीचयुक्तः बन्धुः प्रहजभाषणसमर्थः अज्ञानपूर्वमन्यर्थदाता आर्जवो-
पेतः आत्मनोपनोतः एतिद्वयवर्णार्थमध्यायाः । अर्थदः शुभानुवर्तिनादध्यायनामपि धर्मोस्ति नियमादरूपेणेति
वचनात् ॥ १०९ ॥ आपृच्छइति । पूर्वोक्तमतिरेकेणान्यस्य कस्यचिदधीमानस्य वित्तसमिक्ततत्त्वतोऽपृष्टोऽन कथमेनापि-
मित्पड्या पृच्छतः किमिह तत्र ज्ञानमपि प्राप्नोतिरित्येवमेवेकं व्यवहरेत् । अत्रार्थवादोन्निषेधार्थः ॥ ११० ॥ अधर्मे-
णेति । उक्तमर्यादातिक्रमेण यः प्राह योवा पृच्छति तयोरन्यतरोयोऽतिक्रमकृत् सन्नियते द्वेषो लोके भजते ॥ १११ ॥

पूर्वोक्तनिमित्तानां भ्यादमादिनिमित्तत्रयस्य उपायत्वं दर्शयितुमाह धर्मार्थाविति । यदध्यापने धर्मोपणपूर्वोवाथोन भवेत्पणपूर्वकस्य श्रुतकाव्यापकत्वेन निषिद्धत्वात् परिचर्याध्यापनानुरूपा परिपुष्टबीजमिवाङ्कुरजननासमर्थं भूपदेशे ॥ ११२ ॥ एवं च विद्येति । वरमदत्तविद्येनैव विद्याध्यापनशौलेन मर्तव्यं न पुनः काष्ठायामप्यापद्युक्ताभ्याप्याभावेभ्येनां विद्यामीरिगे ऊरुवधर्मादिफलोत्पादनशून्ये वपेत् । अनेन चैतद्दर्शयति यदवश्यं दातव्या विद्येति । अन्यथा कामं विद्ययैव सह मर्तव्यमित्येतदभावसं सूचनमाचार्यसंबन्धेनोपपद्यते । तथाच श्रुतिः ॥ यो ह वै विद्यामधीत्यार्थिनेन ब्रूयात्स- कार्यहास्यादिति ॥ अस्य प्रतिषेधस्य पुराकल्परूपोयमर्थवादः ॥ ११३ ॥ विद्याब्राह्मणमित्याहेति । यमेव त्विति । विद्या किल विप्रहवती कंचिद्ब्राह्मणमागत्य निधिरिव तवाहमतोरक्षमामित्याह । रक्षा चासूयकमपान्नमांभ्यापय । तथा सस्यहमतिशयेन तव दृष्टादृष्टकार्यकरणसमर्था भवामि । यंपुनर्द्वयार्थादिशौचयुक्तनियतंसंयतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणम- स्त्रीसंप्रबोधनं जामीत्यात्माध्यासस्य पृथगुपदेशस्तं विप्रविद्यानिधिपालनसमर्थमविस्मरणशीलमममादिनमनभ्यासशून्यमभ्या- पयेति ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ब्रह्मेति । अभ्यासभ्यापयतोऽविस्मरणार्थं चाभ्यस्यतोऽननुज्ञातं ब्रह्म शिक्तेस्तब्रह्मचौर्ययुक्तो नरकं- व्रजति ॥ ११६ ॥ लौकिकमिति । लौकिकं दृष्टं हितार्थमायुर्वेदादिकं वैदिकं वेदवेदाङ्गविषयम् । आभ्यात्मिकं साङ्ख्ययोगभ्या- त्मविद्याविषयज्ञानम् । यतः शिष्येत तत्पूर्वतदभिभाषणनिरपेक्षवक्ष्यमाणप्रकारेणाभिवादयेत् ॥ ११७ ॥ अत्रार्थवादः सावि- त्रीसारमाचङ्कति । गदि विप्रः सुयत्त्रितोऽभिवादाचारानुष्ठानयत्त्रितात्मा भवति तदा सावित्रीमात्रप्रधानोपि ताव- न्मात्राभ्येतापि वरंप्रशस्यः न त्वनाचारस्त्रिवेदोपि प्रशस्योयतोऽसावयत्त्रितत्वात् सर्वाशी सर्वविक्रयी च भव- ति ॥ ११८ ॥ शय्यासनइति । शय्यासनं यदुर्वादिना सेवितं सेव्यमानं वा तत्र नोपविशेत् शय्यासनस्थश्चैनमाया- न्तं दृष्ट्वा तत उत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥ अत्रार्थवादोभयदर्शनेन ऊर्ध्वमिति । यस्माद्येष्टागच्छति सति कनीय- सः प्राणा ऊर्ध्वमिग्नमिच्छन्त्यनाचारेणायुः क्षयात् । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याहेतुभूताभ्यापनस्तात्स्वीकरोति तस्मात्तौ कर्तव्यौ ॥ १२० ॥ अयं त्वपरोत्रैवोपकारदर्शनेन अभिवादनशीलस्येति । अभिवादनकरणत्वभावस्य सर्वदा इदेषु परिचर्यारितस्यायुःपञ्चाक्षयातिबलानि चत्वारि वृद्धिमुपयान्ति ॥ १२१ ॥ कथंपुनरभिवादनं कार्यमित्यत आह- अभिवादापरमिति । ज्येष्ठाभिवादनं कुर्वन्निवादनयद्व्येतच्छब्दापरं भद्रनामाहमस्मीत्येवंस्वनामोच्चारयेत् । विप्रय- ह्ममिहमस्मीत्यादिवाक्ये च द्विजोपदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥ एवं सर्वत्र त्वनामोच्चारणमावाह नाम- धेयस्येति । नाम्ना उच्चारितस्य सतोयदभिवादनमभिवाद्यानबुध्यन्तेऽसंस्कृतत्वादनभिज्ञाये तात्माज्ञोऽभिवादयेऽहमित्येवं- ब्रूयात् । स्त्रियमाभिज्ञानमप्येवमेव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥ भोःशब्दमिति । अभिवादने यत्स्वंनामतदन्ते भोःशब्द- कीर्तयेत् । स्यान्निवाद्यसंबोधनार्थोयत आह नाम्नामिति । यस्मान्नाम्नाया त्वरूपसत्ता सैव भोभावोभेदस्य स- त्तोति । यस्मादिति स्मृतः । अतस्माभिवाद्यनामस्थानापन्नंतत्संबोधनार्थं भोःशब्दकीर्तयेत् । तेनाभिवादयेद्भद्रनामा- हयस्मि शोऽहमभिवादनरूपम् ॥ १२४ ॥ इदानीमप्यभिवादनविधिमाह आयुष्मानिति । अभिवादने कृतआयु- ष्माणस्य सौम्येत्वेऽभिवादनविधिः । अभिवादनयितुश्च नाम्नोप्ते यः अकारादिवर्णानाम्कारान्त्वनियमभावात्स- हुतः कार्यः पूर्वार्थेऽक्षरानि यस्मात्सपूर्वाक्षरोनागंतुकस्ततोपकृत्यवा तेनायुष्माणभवसौम्येति भद्र इति मत्त्वभिवादनरूपम् ॥ १२५ ॥ अत्रार्थवादः यो न वेत्यभिवादनस्य कृतस्य यः प्रत्यभिवादनकर्तुं

जानाति विप्रोपि किमुताम्यः सविदुषा शूद्रवन्माभिवाद्यः । तस्मात्प्रत्यभिवादोऽयं यथाशास्त्रविज्ञाय सम्यक्कर्तव्य इति स्थितिः ॥ १२६ ॥ प्रत्यभिवादस्तुतिविषयत्वे प्रकरणोपरोधो नामधेयस्य ये केचिदित्येतद्व्यञ्ज्यप्रत्यभिवादनप्रसङ्गेनाभ्यम-
पि प्रत्यभिवादयितुर्धर्ममाह ब्राह्मणमिति । प्रत्यभिवादयिता समागत्याभिवादयितारंब्राह्मणकुशलमस्तीत्येवंपृच्छे-
त् क्षत्रजातीयमनामयमिति वैश्यक्षेममिति । शूद्रपुनरारोग्यमिति ॥ १२७ ॥ अवाच्य इति । यागार्थकृतदीक्षः प्रत्यभिवाद-
नार्थं कार्यार्थान्तरं वा नाम्ना कनीयानपि न वाच्यः । किंतहि भो दीक्षित भवता यजमानेनेत्येवं भो भवच्छब्दपूर्वयौगिकैः
शब्दैरेवं धर्मज्ञोभिभाषेत ॥ १२८ ॥ परपत्नीति । परस्य पत्नी या भवति सा चात्मनो यदि मातृपितृभ्यो योनिसंबन्धानभ-
वेत्तदा तां कार्यार्थं भवतीत्यनेन शब्देन ब्रूयात् । सुभगे भगिनीत्येवमाद्यन्तेन भवति सुभगे भवति भगिनि भवति मातरित्ये-
वं ब्रूयात् । आनुरूपेण भगिनीति चेतीति शब्दस्य प्रकारार्थत्वात् ॥ १२९ ॥ मातुल्यश्चेति । मातुलादीन् हीनवयसः प्रत्यु-
त्थाय भद्रोहमित्येवं ब्रूयात् । ऋत्विग्वक्ष्यते । गुरुश्चात्र मातृष्वस्य पत्यादिः न विद्यागुरुः शैशवाख्यानस्य वक्ष्यमाणत्वात्
॥ १३० ॥ मातृष्वसेति । मातृष्वसाद्यागुरुपत्नीवद्वक्ष्यमाणरूपेण पादोपसंप्रहणादिना संपूज्या यतस्ता गुरुभार्या तुल्याः
॥ १३१ ॥ भ्रातुर्भार्येति । पूजाप्रकरणाज्येष्ठभ्रातृभार्योपसंघासापादयोः नाभिवाद्येह पादयोरिति दर्शनात् । सर्वान् समान-
जातीया प्रत्यहं ज्ञातयोमातृपितृपक्षाः संबन्धिनां वैवाह्याः तद्भार्याः पुनः प्रवासप्रत्यागतेनोपसंघासान्त्वहरहः ॥ १३२ ॥ पि-
तुर्भगिन्यामिति । पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठभगिनीनां मातृवद्वर्तेत । मातृष्वसृपितृष्वस्रोः संपूज्या गुरुपत्नीवदित्यनेनैव पादोप-
संप्रहणादिपूजासिद्धाविदेवचनम् । प्रियकरणादिमातृवृत्त्यतिदेशार्थम् । यथा वक्ष्यति तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादित्यौपदेशिकातिदे-
शकवृत्तिविधानेनैव च मातुः प्रकर्षसिद्धौ मातात्वाभ्योगरीयसी । पितृष्वसृमातृष्वसृज्येष्ठेति वचनं मातृनिषिद्धस्य तत्त्व-
यकरणमतिषेधार्थम् ॥ १३३ ॥ दशाब्दवार्यमिति । एकपुरनिवासिनां निगुणानामेकस्य दशभिर्वर्षेभ्योऽपि सत्यपि सख्यभा-
ख्यायते । ततश्चासौ भो भवन्मिति वयस्य इत्येवं गौतमस्मरणाद्वाच्यः । एवं कलाभृतांगीतज्ञानांपञ्चभिरद्वैः सख्यमा-
ख्यायते वेदाभ्यायिनाभ्यहपूर्वभ्यब्दाधिकत्रिवर्षज्येष्ठेन सख्यम् । ज्ञातिषु पुनरप्यस्येनैव कालेन यत्र वर्षव्यवहारो ना-
स्ति तेन सख्यमम्यथा सर्वत्राप्येष्टव्यवहारः ॥ १३४ ॥ ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्दशवर्षशतवर्षवयोरभिवाद-
नादौ पितापुत्रव्यवहारः स्यात् तयोर्मभ्यात्पुनर्ब्राह्मणः पितृस्थानीयः ॥ १३५ ॥ वित्तमिति । धनज्ञातिवयः श्रौतस्मा-
त्सकर्मचरणविद्याः समानजातीयत्वे सति माभ्यस्थानानि पूज्यत्वैकरणीयानि ततश्चावित्तस्य वित्तवान्माभ्यस्तथैषां-
वित्तादीनां भ्याद्यद्यत्पश्चान्निर्दिष्टतत्पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्गुह्यतरम् । अतश्च वित्तवतां बन्धुमाभ्याम्य इत्यवतिष्ठते ॥ १३६ ॥
पञ्चानामिति । त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु यस्य हीनजातीयस्यापि पञ्चानां वित्तादीनां भ्याद्भ्यांसि बहूनि त्रीणि
चत्वारि पञ्च वा भवन्ति न त्वेकं द्वे वा तानि यदि गुणवन्ति ऋकृष्टानि भवन्ति तदा स उच्छृङ्खलातेरपि माभ्यः ।
एवं च ब्राह्मणदशवर्षत्वित्येतन्निगुणविषये समगुणविषये वावतिष्ठते । तथा शूद्रोपि नवतिहायनातीतो द्विजातीनां
माभ्यः । एवं च वित्तबन्धुसकर्मणि द्विजाती भति शूद्रस्य मानहेतवः । विद्या तु तस्य नैवास्ति ॥ १३७ ॥
चक्रिण इति । चक्रयुक्तगच्छपादियानारुढस्यातिशृङ्खलातुरभारिकस्त्रीणां च राजशब्दसंनिधानाच्च ब्राह्मणस्यैव
कृतसमावर्तनत्वात्तस्य भूपतिविवाहार्थं प्रस्थितयोश्च गमनोपरोधिपथोऽपक्रमेदिति पूजाप्रकरणादेशमेतत्पूजैकदेशविधानम्
॥ १३८ ॥ तेषामिति । तेषां तु पुनश्चक्रादीनामेकवर्त्मनि वर्तिनां चक्रादिभिः प्रकृतेन पथोदानेन राजस्यतकौ

माय्यै । राजसातकयोरेकवर्त्मनि वर्तिनोः सातकोमानं भजते ॥ १३९ ॥ सोपचारत्वादाचार्यादिलक्षणपूर्ववैचि-
 यार्थमाह उपनीयेति । यः शिष्यमुपनयनपूर्वकं कल्पसूत्रोपनिषत्सहितं वेदमध्यापयति तमाचार्यं मन्वादय आहुः ।
 रहस्यविदशब्देन ग्रहणे सति प्राधान्यात्पृथगुपदेशः ॥ १४० ॥ एकदेशमिति । वेदभागवेदाङ्गानि वा शिक्षाक-
 ल्पनिरुक्तध्याकरणज्योतिषछन्दांसि योजीविकार्थमपणपूर्वमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥ निषेकादीनीति ।
 गर्भीधानादिकर्माणि यथाशास्त्रं करोत्यन्नेन च संभावयति वर्धयति स विप्रो गुरु उच्यते । एवं च पितायं गुरुनिषेकग्रहणात्
 ॥ १४२ ॥ अग्न्याधेयमिति । आधानदर्शपूर्णमासाग्निहोमादिसोमयागान्यस्य कृतशास्त्रीयाचरणः सम्यः करोति स तस्येह
 शास्त्रे ऋत्विगुच्यते तस्यापि मान्यत्वादिहोपदेशः । तदुक्तं स्वसुरादिऋत्विजो गुरुनिति ॥ १४३ ॥ य आवृणोतीति ।
 य आ पूरयत्यवितथं विस्वरादिरहितं कृत्वा वेदेनोभौ कर्णौ समाता पितृवज्ज्ञेयः । तस्मै चाध्ययनोत्तरकालेपि द्रोहं न कु-
 र्यात् ॥ १४४ ॥ उपाध्यायादिति । दशभ्य उपाध्यायेभ्य आचार्यो गौरवेण हेतुभूतेनाधिकी भवत्युपाध्यायपूजा-
 तो दशगुणाचार्यस्य पूजाकार्येत्यर्थः । एवमाचार्याणां शतं पिता गौरवेणाधिकी भवति यः सकलसंस्कारादिकर्ता
 जनकमात्रपितृसहस्रात्सकलसंस्कारादिकारयित्रो माता गौरवेणाधिकी भवति ॥ १४५ ॥ उत्पादक इति । संस्का-
 रादिकरणरहितोत्पादकाचार्ययोः पित्रोराचार्याख्यः पिता प्रशस्यतरः यत्मा ब्रह्मग्रहणार्थं यजन्मोपनयनाख्यं वि-
 प्रस्य तद्विहलोके च शाश्वतं नित्यं पारंपर्येण मुक्तिनिमित्तत्वात् । अतश्च जनकमात्रपिताचार्यसन्निधावा-
 चार्य एवमादौ पूजनीयः विप्रग्रहणद्विजप्रदर्शनाच्च त्रयाणां प्रकृतत्वाच्च ॥ १४६ ॥ अत्रार्थवादः कामादिति ।
 आचार्यस्त्विति । पितरावेनं मिथः परस्परं कामादुत्पादयतो न तदुपकारचिकीर्षया पुनः संभवमात्रं तस्य जानी-
 याद्यद्योनावसावुत्पद्यते । आचार्यः पुनः समस्तवेदाध्यापयिता यथाशास्त्रमुपनयनाङ्गभूतया सावित्र्या यां जाति-
 यजन्मास्य करोति सा सत्या स्यात्सत्यात्मका श्रौतादिकर्मनिमित्तत्वात् । साजरा अबाधका पुनस्तूद्वेपि
 तस्यानपचयादमरात्मकज्ञानाधिकारोत्पादनद्वारेणामरहेतुत्वात् ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ अपरंगुरुलक्षणमाह पूजार्थं
 अल्पमिति । यस्य कस्यचिच्छ्रुतस्याल्पं वा बहु वा यो बोधयति तमपीह पूजाप्रकरणे तेन श्रुतोपकारेण जा-
 नीयात् ॥ १४९ ॥ न च वयोज्यैश्च विद्यागुरोः पूजार्थमपेक्ष्यं यस्मात् ब्राह्मस्येति । उपनयनस्य कनीयः कर्तृ-
 त्वासंभवात्तदुपलक्षिताध्यापनादिकर्ता स्वधर्मस्य चायं धर्म इत्येवं बोधयिता बालोपि वृद्धस्यापि धर्मार्थ-
 कर्मनिमित्तत्वेन पितृतुल्यो भवति ॥ १५० ॥ अत्रार्थवादः परः प्रकृतिरूपः अध्यापयामासेति । तद्विति ।
 अज्ञ इति । अङ्गिरःपुत्रः कविर्नाम बालः सन्पितृपितृव्यादीनध्यापितवान् । तांश्च वेदादिज्ञानेन हेतुभूतेन
 शिष्यत्वेन स्वीकृत्य कार्यार्थेनाज्ञानकालेषु पुत्रका इत्युक्तवान् । ततस्ते पितरस्तथाज्ञानोत्पन्नक्रोधाः तमर्थं समागत्य-
 पुत्रकशब्दाज्ञानाख्यं किमेतस्साध्वित्येव वेदेवास्पृष्टवन्तः । देवाश्चैतद्विचारार्थं समागत्य युक्तं शिशुर्युष्मानुक्तवानित्येवमेतां-
 स्तां पितृनुक्तवन्तः । यतोऽङ्गो मूर्खः स बालो भवति वृद्धोपि सम्यग्ज्ञात्राध्यापयिता स बालोपि सन्पितृतुल्यो भवति ।
 यतोऽस्मद्व्येऽङ्गो बालमित्याहुरध्यापयितारं च पितेत्येवं ब्रुवते ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ अतश्च न ह्यायनैरि-
 ति । नवयोभूयः शिरःपाण्डुर्यधनबन्धुभिर्ज्यायित्वम् । अपि तु योऽध्यापनसमर्थः स श्रेष्ठ इत्येताकं मतमित्येवमृषयो-
 धर्मव्यवस्थापितवन्तः ॥ १५४ ॥ एवं च सति विप्राणामिति । विप्राणां ज्ञानेन श्रेष्ठं क्षत्रियाणां पुनः पौरुषेण
 वैश्यानां धान्यहिरण्यदिः शूद्राणां वयस्तः ॥ १५५ ॥ न तेनेति । येन कारणेन वयोभूयिष्ठ्याख्येनास्य पत्ति-

युक्तशिरोन तेन वृद्धोभवत्यपि तु यस्तरुणोपि सन्नधीतवेदोभवति तदेवावृद्धमन्यन्तइत्यभिधानप्रकृतदार्यार्थम् ॥ १५६ ॥
 यथेति । दारुमयोयथा हस्ती न युद्धादिसमर्थो यथाचर्ममयोमृगआखेटकादावकिंचित्करः एवमनधीयानोब्राह्मणोब्राह्म-
 णसंपाद्यासु प्रतिग्रहादिक्रियासु । एवंच त्रयोप्येते नाममात्रंधारयन्ति न तु हस्यादिसंपाद्याः क्रियाः कुर्वन्ति ॥ १५७ ॥
 यथा षण्ढइति । यथानपुंसकंस्त्रीषु गच्छन्नप्यपत्यशून्यं यथा च स्त्रीगौः स्त्रीगवि गमनाभावादपत्यफलशून्या यथा
 चाङ्गे निष्फलं दानं तथा वेदरहितोब्राह्मणोऽफलः परमात्मनोदृष्टादृष्टानुपकारित्वात् ॥ १५८ ॥ शिष्याचार्यप्रक्रमेधुनाचार्य-
 स्यापि किंचिन्नियममाह अहिंसयेवेति । रज्ज्वा वेणुदलेन वेति शरीरपृष्ठे ईषत्ताडनस्य वक्ष्यमाणत्वात् अतिताडनप-
 रिहारेणैव भूतानां भार्यादीनामपि भूतग्रहणान्न शिष्याणामेव । प्रकृतानामाचार्येण वेदाध्ययनादिकर्तव्यम् । तदर्थं च
 वागेवानाक्रोशरूपानुच्चैर्वक्तव्यानुशासनाद्धर्माद्धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥ यस्मात् यस्पेति । यस्य वाङ्मनसे शुद्धे
 विकारहेतौ सत्यपि नकालुष्यंगच्छतः सम्यग्गुमे चोत्पन्ने न कथंचित्कालुष्येणतत्कार्यकुरुतः । सर्वदा यावज्जीवंसउपनिष-
 दोक्तमोक्षाख्यंफलमखिलंप्राप्नोति ॥ १६० ॥ अतश्च नारुंतुइति । मर्मस्पृगत्यार्त्तोपि न स्यान्नपरहिंसार्थव्यापारबुद्धिः स्यात् ।
 यथा च वाचा लोकएन्द्रेष्टि तांस्वर्गादिलोकफलप्रतिबन्धकांनोच्चारयेत् ॥ १६१ ॥ संमानादिति । पूजातोब्राह्मणोयावज्जीवं-
 विषादिव खिद्येत अमृतमिव चावज्ञांसर्वदाकाङ्क्षेत् ॥ १६२ ॥ सुखमिति । योवाऽवज्ञातः ससुखंत्वापि न यथाऽवमन्तुर-
 युक्तंमया कृतमिति चित्तसंक्षोभोभवति एवंसच सुखंनिद्रांजहाति । सुखंलोके व्यवहरति । यः पुनरवमात्रकृतोऽसाधु
 मया कृतमितिहलोके परलोके चापुण्याद्विनश्यति ॥ १६३ ॥ एवंप्रसक्तानुप्रसक्तिकया पुरुषमात्रधर्ममुक्त्वाऽधुना प्रकृतमाह
 अनेनेति । उक्तपरिपाटीसंबन्धेन कृतोपनयनोद्विजोगुरुकुले वसन्वेदप्रामिप्रयोजनतपोनियमाख्यं तपोऽर्जनमात्मसं-
 स्कारंच शनैः अन्वहमुपार्जयेत् ॥ १६४ ॥ तपोविशेषेरिति । तपोविशेषैरुक्तवक्ष्यमाणैरग्नीन्धनादिभिर्नानाप्रकारै-
 र्ब्रतैश्च प्रतिवेदंगृह्यशास्त्रांचोदितैः सावित्र्यादिभिर्वेदः कृत्स्नः समस्तोवेदः शाखामन्त्रब्राह्मणात्मकोद्विजातीनामध्येतव्यः ।
 एकदेशेपि वेदशब्दप्रयोगदर्शनात् उदाहरणे जिह्वाच्छेदइति चैकदेशेपि स्मार्तव्यवहारात् । कृत्स्नग्रहणमङ्गा-
 ध्ययनप्रामिः । अत्रार्थावबोधार्थत्वाद्ध्ययनविधेः सामर्थ्यलभ्यतेनह्यैविनार्थावबोधोघटते रहस्यमुपनिषत्प्रधान्यात्
 पृथग्रहणपित्रादिप्रबन्धायातैवचशाखाध्येतव्या अन्यथास्वशाखात्यागाद्यस्तस्मरन्ति । तथाच ॥ स्वसूत्रंयःपरित्यज्य
 परसूत्रेण वर्तते । अप्रमाणमृषिकृत्वा सौम्यधर्मेणयुज्यते ॥ इति परिशेषेषु स्मर्यते नपुनः शाखापुरुषस्य गोत्रनियतसं-
 बन्धः अतोयैव येन शाखाधीता सैवतस्य त्वा शाखा तदर्थानुष्ठानविषयमेव च त्वसूत्रंयःपरित्यजति सएव वेदशाखात्या-
 गइत्याह तदसत् । यथैवेदमस्माकंगोत्रमितिप्रतिनियतगोत्रत्वस्मरणमेव नियतमस्माकंशाखेतिप्रतिनियतशाखात्वमपिस्म-
 रन्ति । तस्यागंनैवचशाखात्यागदोषस्मरन्ति । तदर्थानुष्ठानपरित्यागविषयमेवच । त्वसूत्रंयःपरित्यजति पित्रादि-
 प्रबन्धा या सैव शाखाध्येतव्या ननुप्रवचननिमित्ताइदानींतनाः काठकइत्येवमाद्याः समाख्याः । कथंवयंकठाइत्ये-
 वमादिनियतोव्यपदेशउपपद्यते । सत्यं कएवमहार्थान्तरनिमित्ताकएताःसमाख्याःकेवावयवयंकठाइत्येवमादि केवाव-
 यंकठाइत्येवमादेर्व्यपदेशस्यानित्यत्वमाह । कथंप्रोक्ताध्ययननिमित्तकइदानींतनोयंव्यपदेशः । समाख्याश्चप्रति-
 वचननिमित्तास्तथापि समाख्यानां आविर्भावतिरोभावेषु सत्सु अपि शाखाया नित्यत्वात् नित्यसंबन्धत्वस्मरणस्य न क-
 दाचिद्धानिः रहस्यमुपनिषदः । आत्मज्ञानपरत्वेनासांप्रधान्यात्पृथगुपदेशः ॥ १६५ ॥ प्रसङ्गाद्यावज्जीवमध्ययनधर्ममाह ।

वेदमिति । तपोयमनियमादिकर्तुमिच्छन् ब्राह्मणो वेदमेव यावज्जीवमभ्यसेत् । यस्माद्वेदाभ्यासस्तस्य तपोन्तरेभ्यः प्रकृतपःशास्त्रउच्यते । द्विजोत्तमस्य ग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थम् । त्रयाणां प्रदर्शनार्थं प्रकृतत्वादेवार्थवादः ॥ १६६ ॥ आह्वेति । यत्कृतमाल्यादिकोपि ब्रह्मपरित्यागेनापि द्विजः प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते स आनखाग्नेभ्यो निर्जीवनखाग्न्यापकमेव तपः करोति । परमतपोन्तरेभ्यः प्रकृत्येतेषां न खानां व्यापकत्वात् । किंपुनर्योयमनियमयुक्तो धीत इति प्रकृतस्तुतिः । न तु यमनियमत्यागेन स्वाध्यायोस्ति । इति शब्द आगमसूचकः ॥ [अनसूयश्च योविप्रो परमतस्य तत्तपः ॥ यदचोपि द्विजो धीते स्वाध्ययं शक्तितो न्वहं ॥ वेदस्वीकरणपूर्वविचारोभ्यसनं जपः ॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ १६७ ॥] यदिति । यो द्विज उपनीतः सन् वेदमगृहीत्वैवाङ्गादौ यत्कुरुते स वेदानभिज्ञत्वादात्मपुत्रादिसंस्काराकरणेन जीवन्नेव सान्वयः क्षिप्रं शूद्रतुल्यतां प्राप्नोति । द्विजग्रहणाच्च वेदमिश्रवेदाङ्गाध्ययने अनुपनीतस्य निषेधः तथाच नाभिव्याहारयेद्वेदेति वेदएव निषेधो भविष्यति ॥ १६८ ॥ इदानीं प्रकरणाद्वेदाध्ययनमेव तत्करेण स्तुतिद्वारेण स्तोतुमिदमाह मातुरग्रेधिजननमिति । मातुः सकाशात् प्रथमं पुरुषस्य जन्म । द्वितीयमेखलाबन्धनम् । तृतीयं यागार्थं दीक्षाकाले द्विजस्य सतः । पुनर्वाप्तमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यदीक्षयन्तीत्येवं श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥ तत्रेति । यस्मिन् जन्मत्रयमध्ये यद्यब्रह्मग्रहणार्थं पुंसो जन्ममेखलाबन्धनोपलक्षणार्थं तस्य माता सावित्री पिता पुनराचार्यः कथ्यते । इति रूपकभङ्गाया जन्म समर्थयते ॥ १७० ॥ वेदप्रदानादिति । वेदाध्यापनादाचार्यपितरमस्याहुः । यस्मात्तस्मिन् पुनयनात्मा क्वचिदुत्कर्षहेतुभूतकर्माध्ययनादि न युज्यते । एवं चागुपनयनादजातसमत्वाद्युक्तं वेदप्रदानेनाचार्यजन्मत्वम् ॥ १७१ ॥ एवं चागुपनयनादध्ययननिषेधे सति प्रतिप्रसवमाह नाभिव्याहारयेदिति । त्वधाशब्दाख्ये मन्त्रसाधनकथं निनीयते पितृनृपति प्राप्यते येन तत्त्वधानिनयनं पित्र्यं कर्म तद्वर्जयित्वा न वेदमुदाहरयेत् । यस्माद्वेदनिमित्तं यावन् न जायते यावदनुपनीतस्तावत् शूद्रतुल्योऽसौ एतदेव ज्ञापकमुपनीतपितृप्रसवे सत्येको द्विष्टश्चाद्वादिकरणाधिकारस्य ॥ १७२ ॥ कृतोपनयनस्येति । उपनीतस्य सतोऽस्यादौ त्वशाखाचोदितसावित्रादि व्रतोपदेश इष्यते । तत उक्तरूपवेदाध्ययनं स्वशाखागतमन्त्रब्राह्मणाध्ययनक्रमेणोक्तं प्राणायामादि पूर्वकम् ॥ १७३ ॥ यदिति । यस्य ब्रह्मचारिणो यज्जातीयानि चर्मोपवीतमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयने उक्तानि तज्जातीयान्येव नान्यानि प्रतिव्रतमुपादेयानि । पूर्वोपात्तानां धारणोपदेशात् पुनस्तद्विधानमनर्थकमिति तज्जातीयान्यन्यानीति प्रतीयते । पूर्वेषां च कार्यानुपयोगाद्विनष्टतुल्यत्वे सत्यप्युप्रास्येति प्रतिपत्तिः ॥ १७४ ॥ सेवेतेति । ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमूहं नियम्यात्मनस्तपोवृध्यर्थं इमान् यमनियमान् अनुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥ नित्यमिति । प्रत्यहं स्नात्वा शुचिर्देवानां महेश्वरादीनां अङ्घ्रिः प्रभृतो नाभ्युषीणां च प्रमीतानां च पित्रादीनां उदकदानं कुर्यात् । तथा देवतानां हरादीनां पुष्पादिनार्चनं सायं प्रातरग्निसमिदाधानं च कुर्यात् ॥ १७६ ॥ वर्जयेदिति । मांसिकमांसमाल्यस्त्रीप्राणिर्हिंसनानि वर्जयेत् । तथा गन्धवद्रव्यंकूर्पादि उद्विक्तरसंच गुडादि मधुनोरसशब्दग्रहणेऽपि प्रायश्चित्तविशेषार्थं पृथगुपदेशः । शुक्तानि यानि ग्रामस्वरसानिकालपरिवासेनोदकादिद्रव्यान्तरकालपरिवासाभ्यां चाम्ली भवन्ति सर्वग्रहणं पादपूरणं न त्वस्यार्थान्तरग्रहणे सामर्थ्यमस्ति । यत्तु गौतमीये शुकावाच इति तद्वाक्यशब्दसंनिधानात् शुक्तशब्दस्यार्थान्तरवृत्तित्वम् । इह चैवमभिप्रेते बुद्धिपूर्वकारी शुक्लाश्चैव गिरः सर्वा इत्येवमवेक्ष्यते ॥ यद्यपि सर्वशुक्तानि चैवेहेत्यनेन ब्रह्मचारिणोऽपि प्रतिषेधसिद्धिस्तथापीहाभिधानं स्वाध्यायाप्रत्यर्थेन प्रतिषेधेन भक्षणे पुरुषार्थोत्तिक्रममात्रं स्यात् । न विधित्रैगुण्यं कावागतिरनृतर्हि सादिप्रतिषेधानां पुनरभिधानस्यात्र चोपभोगार्थमांसादि प्रतिषेधेन ओषधार्थः । तथाच वसिष्ठेन साचान्याधीयत कामाद्गुरोरुच्छिष्टं भे-

षजार्थप्राश्रीयादिति मांसाद्यभ्यनुज्ञातम् ॥ १७७ ॥ अभ्यङ्गमिति । अभ्यङ्गमञ्जनघृताद्यभ्यञ्जनोपानच्छत्रधारणाकाम-
क्रोधपरद्रव्यादिगीतवादनानि वर्जयेत् । कामोभोजनाद्यभिलाषातिशयोक्त्यस्य स्त्रीग्रहणेन निषिद्धत्वात् ॥ १७८ ॥ द्यूत-
मिति । अक्षादिक्रीडाञ्जनैः सह कलहं परदोषादिकीर्तनं असत्यं च स्त्रीणां च मैथुनसेवाशङ्क्यालिङ्गनं परस्यचार्थना
[शा] द्युपघातं च वर्जयेत् ॥ १७९ ॥ एकइति । नान्येन सह शयीत । सर्वत्र गुरुगृहे पितृगृहादौ न च स्त्रीप्रयो-
गात्प्रकारान्तरेणापि रेतः प्रक्षारयेत् क्वचिदयोनावपि यस्मादुद्धिपूर्वरेतःस्कन्दयन्नात्मनो ब्रह्मचर्यखण्डयति
॥ १८० ॥ स्वप्नइति । यद्विजो ब्रह्मचारी अबुद्धिपूर्वस्वप्ने रेतउत्सृज्य स्नात्वा अर्कपुष्पादिनार्चयित्वा त्रीन्वरान्पु-
नर्मामेत्विन्द्रियमित्येतां ऋचं जपेत् । अस्य प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षो रेतःसंरक्षणनियमान्तरेभ्यो ब्रह्मचारि-
णो गुरुत्वं प्रख्यापनार्थः ॥ १८१ ॥ उदकुम्भमिति । उदकुम्भपुष्पगोमयमृद्धर्भागुर्वात्मनो यावत् प्रयोजनमानयेत्
भैक्षप्रत्यहं चरेत् । नैकदिवसाद्वतेनापर्युषितेन स्नेहानियमशुक्तादिना परेद्युर्वर्तेत ॥ १८२ ॥ वेद्यज्ञैरिति ।
वेदवेदार्थानुष्ठानयुक्तानां स्वकर्मसु च वृत्त्यर्थेष्वभ्यापनादिषु प्रशस्तानां स्ववृत्त्या जीवतां गृहेभ्यो ब्रह्मचारी शुचिः सन्-
प्रत्यहं भैक्ष्यमाहरेत् ॥ १८३ ॥ गुरोरिति । गुरुगृहं न भिक्षेत तथात्मनः पितृमातृगृहेषु यदि पुनरेतदतिरिक्तगृहे-
भ्यो न लभ्यते तदा पूर्वपूर्वपरिहरेत् । प्रथमं बन्धुगृहे भिक्षेत तदलाभे गुरुगृहे ॥ १८४ ॥ सर्वमिति । बन्धुगृहादि-
भ्योऽपि अलाभे चातुर्वर्ण्यादप्याहरेत् । सजितेन्द्रियः सन् भिक्षावाक्यवर्जं मौनं अभिशस्तान् पुनः पातकित्वेन प्र-
सिद्धान् निश्चितपातकान् दण्डपूर्विकया पतितान्श्च वर्जयेत् ॥ १८५ ॥ दूरादाहृत्येति । अरण्यात्समिधआह-
ृत्येति गृहदर्शनात् । दूरस्य वापर्यवसितत्वादपरिगृहीताः समिधआनीय विहायस्याकाशे निधानासंभवात् गृहप-
त्यादौ स्थापयेत्ताभिश्चानलसः सन् सायं प्रातरभिकार्यं कुर्यात् ॥ १८६ ॥ अकृत्विति । प्रायश्चित्तगुरुत्वात् भैक्षायि-
कार्ये समुचिते कामकारेण सप्ताहानि प्रबन्धेनानातुरः सन्नकृत्वावकीर्णप्रायश्चित्तमेकादशे वक्ष्यमाणं चरेत् । कथंचित्पु-
नः प्रत्येकव्यतिक्रमे गौतमीयमग्नीन्धनभैक्षचरणे सप्तरात्रमकृत्वाज्यहोमसमिधोवा एताभ्यामिति अनातुरइत्यातुरस्य
प्रायश्चित्तान्तरं न तु प्रायश्चित्ताभावः । एतावद्यतः प्रतीयते अनातुरस्येदं प्रायश्चित्तं नत्वातुरस्य व्यतिक्रमो ना-
स्तीति बाह्यतदनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेत् । इतितनियमवाक्यगतं विशेषणं येनातुरस्यानधिकारइति गम्येत ।
पितुः प्रायश्चित्तविशेषणे तस्मादातुरस्य प्रायश्चित्तान्तरं भवत्येव । अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षणोत्कर्षो लाघवार्थः । तत्र हि
क्रियमाणे ब्रह्मचारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ १८७ ॥ भैक्षेणेति । ब्रह्मचारी भैक्षेण यावद्ब्रह्मचर्यप्राणयात्रां कुर्यात् । नत्वेकसं-
बन्धि अन्नं अश्री यात् । यत्मादस्य भैक्षेण वृत्तिरुपवासतुल्यफलेति । एतन्नियमफलाभिधानार्थं च भैक्षेण वर्तये-
दित्युक्तसंकीर्तनं न चानित्यत्वाशङ्का प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ १८८ ॥

[नभैक्ष्यं परपाकः स्यान्न च भैक्ष्यं परिग्रहः ॥ सोमपानसमं भैक्ष्यं तस्माद्भैक्ष्येण वर्तयेत् ॥ १ ॥]

भैक्ष्यस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च ॥ यस्तस्य प्रसते यासान् तत्तस्य क्रतुभिः समाः ॥ २ ॥]

व्रतवदिति । दैवेकर्मणि व्रतार्थमभ्वादि वर्जितम् । आदे च ऋषिवदृषिरिवारण्यनीवारादिनप्राप्त्यर्थार्थितः सन्नका-
ममिच्छते एकान्नसमश्रीयात् । नास्यैवं कुर्वतो व्रतलोपो भवति । ऋषिशब्दश्च वसिष्ठो प्रसिद्धप्रयोगो न वैखानसेवये
न तदर्हान्नाभ्यनुज्ञाते चैकमप्युपभुञ्जीतेति मांसाशनाशङ्का स्यात् ॥ आद्यभोजनास्यापाराधिकदुष्टत्वादपि वदितिनियमा-
तिशयमाह ॥ १८९ ॥ ब्राह्मणस्येति । एतदैवपि त्र्येकान्नभोजनाख्यं कर्म ब्राह्मणस्यैव मन्वादिभिः स्मृतम् ।

क्षत्रियवैश्ययोः पुनः नैतत्कर्म ब्रुवते । भैक्ष्यस्य प्रतिग्रहप्रकारत्वेऽपि ब्रह्मचारित्वं च प्रकरणात् क्षत्रियवैश्ययो-
रपि ब्रह्मचारिणो भैक्ष्यभोजनाभ्यनुज्ञाते सति तदपवादकान्नभोजनेऽपि तयोरपि प्रस्तुतत्वात् प्रतिग्रहस्य च
ब्रह्मचारित्यतिरिक्तक्षत्रियविषये चरितार्थत्वात् आमौ सत्यमेव प्रतिषेधः ॥ १९० ॥ नोदितइति ।
गुरुणा नियुक्तोऽनियुक्तो वा गृहीताध्ययनभागाभ्यासयत्नमाचार्यपरिचर्यायत्नं यावद्ब्रह्मचर्यं कुर्यात् ॥ १९१ ॥
शरीरमिति । देहवाक्चक्षुरादिबुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य बद्धाञ्जलिः सन् गुरोर्मुखं वीक्ष्यमाणस्तिष्ठेत् ॥ १९२ ॥
नित्यमिति । यावज्जीवं गुरुसन्निधौ वसेत् । उद्धृतबाहुः सदाचारयुक्तोऽनलसः स्यात् । गुरुणोपविश्यतामिति चोक्तः सन्
गुरोः सम्मुखमुपविशेत् ॥ १९३ ॥ ह्रीनान्नवस्त्रवेषइति । गुर्वपेक्षया संस्कारपरिणामादिना न्यूनान्नवस्त्रालङ्कारोऽय-
ज्जीवंगुरोः सन्निधाने स्यात् । शयनाच्च गुरुस्थानात् प्रागुत्तिष्ठेत् । तत्त्वमानन्तरं शयीत ॥ १९४ ॥ प्रतिश्रवणसं-
भाषेइति । आज्ञाङ्गीकरणकार्यार्थसंभाषणे शयितउपविष्टोऽश्रनुत्थितोऽनभिमुखो न कुर्यात् ॥ १९५ ॥ कथं तर्हि
आसीनस्येति । पराङ्मुखस्येति । उपविष्टस्याज्ञाददत्तउत्थितः प्रतिश्रवणसंभाषेकुर्यात् । उत्थितस्य च तद-
भिमुखंगत्वा वेगेन गच्छतस्तस्य पश्चाद्वेगेन गच्छन् परावृतस्य चास्थितस्य चाभिमुखो भूत्वा दूरावस्थितस्य समी-
पमागत्य शयानस्य प्रहो भूत्वा निकटे चादेशेतिष्ठतः ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ तथैव नीचशय्यासनमिति ।
गुरुशय्याद्यपेक्षया द्रव्यशयनासनं यावज्जीवं गुरुसन्निधौ स्यात् । तथा गुरोश्चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात् ॥ १९८ ॥
नोदाहरेइति । गुरोरसन्निधानेऽपि पूजावाक्यपदरहितं नाम नोच्चारयेत् । गुरोर्गमनभाषणभोजनादि चेष्टानानुकुर्यात्
एवमस्मदुर्गच्छतीति ॥ १९९ ॥ गुरोरिति । यस्मिन् देशे गुरोः सदोषाभिधानमसदोषकथनं वा केचन कुर्वन्ति
कर्णौ तत्राच्छादनीयौ तस्मात्पदेशादन्यत्र गन्तव्यम् । न चात्मना परिवादादि कर्तव्यम् ॥ २०० ॥ परिवादादिति ।
परिवादकर्ता जन्मान्तरे खरउत्पद्यते । श्वाच निन्दाकर्ता । अननुज्ञातगुरुधनोपजीवकः कृमिर्भवति । गुरुगुणासहनः
कोटः कृमेरीषदुपचितः प्राणी भवतीति फलकश्चम् । अतएव न कर्तव्यमिति । न चाद्यार्थस्य श्लोकस्य पूर्वार्धवादित्वं-
युक्तं श्रुतशब्दानुपादानात् । उत्तरार्ध्यां च विध्यर्थार्थ्यां च साहचर्यात् श्रवणनिषेधे दण्डापूपिकासिद्धकरणनिषेधइति चेत्
फलाभिधानंतर्हि कुतः सिद्धम् ॥ २०१ ॥ दूरस्थइति । दूरस्थः सत्परहस्तपुष्पप्रेषणेनाचार्यनार्चयेत् । नाप्येनं प्रत्युपजातक्रो-
धेन च भार्याणां समीपस्थमर्चयेत् । यानासनस्थश्च यदाभवति तदावतोर्येनमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्था-
याभिवादयेत् । अनेन चावरुह्याभिवादयेत् । तत्र नीचयानासनादनुत्थायाप्यवराहणं संभवति । एतदुक्तं प्रत्युत्थायाभिवाद-
येत् । गन्त्रीगवाद्यानासनस्थस्यापि चोत्थानं संभवति अत उक्तं अवरुह्याभिवादयेदिति ॥ २०२ ॥ प्रतिवात-
इति । प्रतिवातो मुखीभूतपुरोवर्तिगुरुदेशाच्छिष्यदेशं प्रतिवायुर्यस्मिन् प्रदेशे यत्र चानुगतशिष्यगुरुदेशं प्रतिवातः ॥ तत्र प-
श्चादुरुणा सह नासीत् । तथा गुरुसन्निधाने यस्मिन् देशे गुरोः संश्रवआकर्षणं नास्ति तत्रान्यस्य कस्यचित्किंचिदपि
कथयेत् ॥ २०३ ॥ गोऽश्वोऽष्टयानप्रासादप्रस्तरेऽर्ध्विति । गोऽश्वोऽष्टयाने युक्ते सति प्रासादे धवलगृहे तृणप्रस्तरे कटे च
नद्यादिकृते कुलाले शिलाफलकनौषु च गुरुणा सहासीत् ॥ शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाचरेत् ॥ इति प्रतिषेधस्यायं-
प्रतिप्रसवः ॥ २०४ ॥ गुरोरिति । आचार्यगुरुर्यदा शिष्यस्य सन्निहितो भवति तदा तस्याप्याचार्यवत् वर्तेत । तथाचार्यगृहे
वस्थितस्तेनाननुज्ञातः त्वयोनिगुरुन्नाभिवादयेत् ॥ २०५ ॥ विद्यागुरुष्वेवमेवेति । आचार्यादन्येषु उपाध्यायादिषु

विद्यागुरुष्वेवैवर्तते । तथा स्वयोनिषु गुरुष्वधर्मनिवर्तकौषधायुपदेष्टृष्वेव नित्यावृत्तिः ॥ २०६ ॥ श्रेयःसुगुरुवद्वृत्तमि-
ति । श्रेयःसु वृत्ताद्यधिकेषु गुरुपुत्रेषु ब्राह्मणेषु गुरुबान्धवेषु गुरुवद्वृत्तिं यावज्जीवमाचरेत् ॥ २०७ ॥ ब्रह्म-
चारिणः कर्त्तव्यमानसमोयज्ञविद्यादौवा शिष्यः तथाध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवत्पूजामर्हति । नत्वध्यापयितृत्वादेवास्य गु-
रुवृत्तिःसिद्धेर्विद्यागुरुष्वेवमेवमिति । न च कनीयत्वापेक्षयाशैशवाख्यापनस्य दर्शनत्वात् । सत्यं किंतु शि-
ष्योवा यज्ञकर्मणीत्युक्तोऽध्यापयतोव्यर्थशिष्यत्वादप्राप्ताशङ्कायामिदंवचनं इदमेवज्ञापकं । यंशगुरोरर्थगुरुगरीयान्
॥ २०८ ॥ उत्सादनमिति । उद्धर्तनस्नापनोच्छिष्टभोजनपादधावनानि गुरुपुत्रस्य नकार्याणि । अस्मादेव
प्रतिषेधात् गुरोरेतदनुक्तमपि कर्त्तव्यमित्यवसीयते ॥ २०९ ॥ गुरुवदिति । गुरोःसजातीयाभार्यागुरुवत्पूजनी-
याः । विजातीयाः पुनः प्रत्युत्थानाभिवादनमात्रेण ॥ २१० ॥ अभ्यञ्जनमिति । अभ्यङ्गस्नापनोद्धर्तनकेशर-
चना गुरुभार्याया न कार्या ॥ २११ ॥ गुरुपत्नीति । तरुणीगुरुभार्या यूना कामंसुखदुःखे जानता पादो-
पसंग्रहणपूर्वकंनाभिवाद्या ॥ २१२ ॥ स्वभावइति । स्वरूपमेतत् स्त्रीणां यन्मनुष्याणांस्मरौद्रेकजननं । अतो-
स्मादेतोःप्राज्ञःस्त्रीषु न स्पर्शनादि ममादंभजते ॥ २१३ ॥ अविद्वांसमिति । यतःकामक्रोधविधेयंपुरुषसम्य-
क्शास्त्रज्ञंवा लोके अधर्ममार्गंनेतुंस्त्रियोलंसमर्थाः ॥ २१४ ॥ मात्रेति । मातृभगिनीदुहितृभरपि
सह निर्जने न आसीत् । यतोऽप्रधृष्यद्द्विद्रियसमूहः शास्त्रज्ञमपिसंप्र [योगा] त् च्यावयति ॥ २१५ ॥
काममिति । गुरुपत्नीनांतरुणीनां युवा वन्दनंभुवि विन्यस्तहस्तोविन्यस्तपाणिना इति अनेन विधिनाऽसा-
वहमितिब्रुवन् । इत्युक्तरूपेणाभिवादनंकुर्यात् ॥ २१६ ॥ विप्रोष्येति । प्रवासप्रत्यागतः पादोपसंग्रहणंप्रत्यहं-
पुनरभिवादनमात्रंगुरुभार्यासु कुर्यात् । एषएवसाध्वाचारइति संचिन्तयन् ॥ २१७ ॥ युक्तमेतत्पुत्रदारादिपर्यन्तंगुरुपरि-
चरणंयस्मात् यथेति । यथा कुदालादिना खनित्रेण महता यत्नेन खनन् नरः पातालगतमुदकंप्राप्त्येवं आचार्यस्था-
विद्यांपरिचरणशीलः प्राप्नोति नत्वालस्यात् ॥ २१८ ॥ मुण्डइति । लूनाखिलकेशोवास्यात् इतरेतरसंलग्नधृतसमस्त-
केशोवास्यात् । शिखैव वा जटास्य तथाभूतः स्यात् तथाचकुर्यात् यथास्य ग्रामनगरावस्थितस्योत्तरश्लोके शयान-
ग्रहणाच्छयानस्य सूर्योनास्तंयायात् नाभ्युदियात् क्वचित्कैस्मिंश्चित्काले ॥ २१९ ॥ तमिति । तंब्रह्मचारिमिच्छातः
सुप्रयदि सूर्यउदयेनाभिव्याप्तंकुर्यात् । तस्य वा शास्त्रार्थपरिज्ञानाच्छयानस्य यद्यस्तंयायात्तदा जपनृदानीमि-
तिगौतमस्मरणात् सावित्रीजपनृदिनंनाश्रीयात् । अस्यापि प्रायश्चित्तस्य प्रकरणोत्कर्षोलाघवार्थम् । तत्र हि क्रियमाणे
ब्रह्मचारिग्रहणंकर्त्तव्यस्यात् ॥ २२० ॥ अत्रार्थवादः सूर्येणाभ्यभिनिम्लुक्तइति । सूर्येणाभ्यभिनिम्लुक्तोनिम्लोचनेना-
स्तंगमनेन शयानः सन्नभिव्याप्तोन्तरोक्तंप्रायश्चित्तमकुर्वाणोमहता पापेन युक्तः स्यात् ॥ २२१ ॥ यतएवमतः
आचम्येति । प्रयतः शुचिः सन्नसमाहितः संयतेन्द्रियउपस्पृश्य शुचौ देशे जपंकुर्वन् सन्ध्योपासनोक्तविधिना याव-
जीवमुभे संध्ये सेवेतेति सन्ध्यालोपप्रायश्चित्तप्रसङ्गेनायंसन्ध्योपासनानुवादः । प्रयतत्वंसमाहितत्वंशुचिदेशविध्यर्थम्
॥ २२२ ॥ यदीति । स्त्रीशूद्रावपि यच्छ्रेयोवक्ष्यमाणंशास्त्रविरुद्धमनुतिष्ठतः तदपि तयोःसकाशात् दृष्टायुक्तोयत्नवा-
नन्तिष्ठेत् । तथा यत्र च शास्त्रीयपदार्थे जपादौमनोस्यपरितुष्येत् तत्समाचरेत् ॥ २२३ ॥ श्रेयआचरेदित्युक्तंकिंतच्छ्रे-
यइत्यतआह धर्मार्थमिति । धर्मार्थौ श्रेयइति कैश्चिदुच्यते परलोकेहलोकयोर्यथाक्रमतयोःकर्मनिमित्तत्वात् । कामार्था-

वित्यपरैः कथ्यते प्रत्यक्षतस्तयोरेव पुरुषार्थसाधकत्वोपलम्भात् । धर्मएवेत्यन्यैर्भण्यते अर्थकामयोस्तन्मूलत्वश्रवणात् । अर्थएवेह लोके श्रेयइत्यन्यै रभिधीयते । ततएव धर्मकामसिद्धेः । एवंमतान्तराण्युक्तास्थितपक्षमाह । त्रिवर्गइतितुस्थितिरिति धर्मार्थकामरूपस्यात्मकोवर्गः श्रेयइत्युच्यते । इत्येषएवनिश्चयः । परस्परविरोधेनत्रयाणामपि पुरुषार्थसाधकत्वात् । न च ब्रह्मचारिणः कामसेवनमतोनोपदिश्यते श्रेयःपदार्थनिरूपणपरत्वात् ॥ २२४ ॥ **आचार्यश्चपितावैवेति ।** आचार्यपितृमातृज्येष्ठभ्रातरःपीडितेनापि क्षत्रियादिना नावमाननीयाविशेषतो ब्राह्मणेन नान्येषांतन्मूलत्वाद्धर्मानुष्ठानस्यातिप्रसङ्गः स्यात् यस्मादिति ॥ २२५ ॥ **आचार्यो ब्रह्मणोर्मूर्तिरिति ।** ब्रह्मोपदेशोत्पादनसाधारणैकोदरनिवासालंबनमेतदेषांब्रह्मादिशरीरत्वाभिधानं प्रकृतविध्यर्थवादार्थम् । ब्रह्मप्रजापती परमात्महिरण्यगर्भौ त्वः सौदर्यः ॥ २२६ ॥ **यमिति ।** संभवे गर्भग्रहणे सति तदनन्तरमेवानवरतं यदुःखमपत्यानां संबन्धि मातापितरावनुभवतः तस्यानेकवर्षशतप्रत्युपकारकरणेनाप्यानृण्यंप्राप्तुं न शक्यते किमुतैकजन्मनेति ॥ २२७ ॥ तस्मात् **तयोर्नित्यमिति ।** मातृपित्राचार्याणां यावज्जीवंप्रयं कुर्यात् । न च तपोन्तरास्तया तत्प्रियोपेक्षाकार्या । तस्मान्नेष्वेव चतुष्टयेषु सर्वतपःफलं सम्यक्प्राप्यते ॥ २२८ ॥ यतएवमतः **एषामिति ।** एतेषां मात्रादीनां त्रयाणां परिचर्या तपोन्तरेभ्यः प्रकृष्टतपोमन्वादिभिः कथ्यते एवं च तैरननुज्ञातो नित्यनैमित्तिकवर्जं अन्यधर्मनाचरेत् ॥ २२९ ॥ **यस्मात्तदिति ।** पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकावामिहेतुत्वात्तच्छुश्रूषायास्तएवत्रयो लोका इत्युच्यन्ते । एवं च ब्रह्मचर्यव्यतिरिक्ताभमत्रयतुल्यफलत्वात्तत्सेवायास्तएवत्रयआश्रमाः । वेदत्रयजपतुल्यफलत्वात् तत्परिचर्यायास्तएवत्रयो वेदाः । अग्निसंपाद्यकर्मतुल्यफलत्वात् तदाराधनायास्तएवत्रययोग्यः । इति मन्वादिभिः उक्ता इति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ २३० ॥ **पिता वै गार्हपत्योऽग्निरिति ।** गार्हपत्याद्धविषांसं भवोऽस्य च पितुः सकाशात् । दक्षिणाग्रेऽथ गुणत्वमातृश्चपितृपरतन्त्रत्वं आहवनीयस्य यागनिवर्तकत्वं प्राधान्यं । आचार्यस्याप्यखिलपुरुषार्थकारित्वात् प्राधान्यमित्येव किंचित्सामान्यमाश्रित्यायमेषामग्निव्यपदेशः । अग्निभ्यश्चैषामुपकरोति साग्निस्त्रेतात्राणार्थमिव गुरुतरेति अयमप्यर्थवादः ॥ २३१ ॥ **त्रिष्विति ।** एतेषु त्रिषु शुश्रूषायामस्वलनं त्रीन् लोकान्वक्ष्यमाणान् जयते गृही । आधिपत्येन स्वीकुर्यात् । ततः स्वदेहेन कान्तियुक्तेन ज्वलनादित्यादिदेवत्वसुखं दुलोके भवति । गृहस्थस्याप्यर्थधर्मः इति दर्शयितुं गृहीत्युक्तम् ॥ २३२ ॥ **इममिति ।** मातृपित्राचार्यशुश्रूषाभिः पृथिव्यन्तरिक्षब्रह्मलोकान्प्राप्नोति ॥ २३३ ॥ **सर्वइति ।** सर्वे यागाद्यो धर्मास्तस्य फलदानोन्मुखा भवन्ति येन मातृपित्राचार्या-आराधिताः । येन पुनरेते न परितोषिताः तस्य सर्वायागादिक्रियानिष्फला इति शुश्रूषाविध्यर्थवादः ॥ २३४ ॥ **यावदिति ।** मातृपित्राचार्येषु जीवत्सु अन्यधर्मनाचरेत् । किं तर्हि तेष्वेव सर्वदा वर्तमानमविष्यदुपकारतः कुर्यादिति प्रकृतविध्यर्थवादः । तेषां त्रयाणामित्येतत्सिद्धस्थैवाऽस्य पुनरभिधानं प्रकृतविधिदार्ढ्यार्थम् ॥ २३५ ॥ **तेषामिति ।** तत्तु शुश्रूषाविरोधेन परलोकार्थयागार्थयद्यदाचरेत् तत्तदेषांतत्फलं स्यादित्येवं मनोवाक्यव्यापरेण तेभ्योदद्यात् ॥ २३६ ॥ **त्रिष्विति ।** यस्मान्मात्रादिष्वाराधितेषु यावत्किंचित् यागादिकर्तव्यं तत्सर्वं पुरुषस्य परिपूर्णं भवति । यत्प्रादेशसाक्षात्प्रकृष्टो धर्मः अग्निहोत्रादिः गौण इति मन्वादिभिरुच्यते इति प्रकृतविध्यर्थवादः ॥ २३७ ॥ **श्रद्धाचइति ।** श्रद्धोपेतः प्रकृष्टां त्रियां उक्तक्रमात्मज्ञानाद्युपदेशं क्षत्रियादेर्निरुद्धजातीयादपि गृहीयात् । श्रद्धादपि प्रकृष्टधर्मशास्त्राविरुद्धं तेन कुतोपि ज्ञातं शिष्येत् । यत्तु यदि स्त्री यद्यवरज इत्युक्तं तन्न ततः शिक्षयन्त्यापतदनुष्ठानदर्शनेनानुष्ठानम् । उक्तृष्टांचावैधव्यादिलक्षणोपेतां क्षत्रियकुंभकारादिकुलादप्याददीत ॥ २३८ ॥ **विषादिति ।** विषादपि तत्साधनकरसायनादिकरणेनामृतग्राहम् । ग्रामादि प्रस्थितेन प्रशस्तवाक्यंबालोदीरितमप्यभीष्टार्थसंसिद्धेः

सूचकत्वेन ग्राह्यम् । शत्रोरपि साध्वाचारोग्राह्यः । अमेध्यपतितमप्यकृतसंस्कारमपि काञ्चनं ग्राह्यम् ॥ २३९ ॥
 स्त्रियोरन्तर्नानीति । शिल्पानिचाप्यदुष्टानीति । अत्र स्त्रीरत्नशौचचित्रकर्माद्यदुष्टशिल्पाभिधानार्थः यथैतानि सदा-
 श्रयाप्युपादेयान्येवम् ॥ २४० ॥ अब्राह्मणादिति । ब्राह्मणाध्यापकाभावे आपत्काले विधानमापत्कल्पइति वापा-
 ठः । तस्मिन् ब्राह्मणादध्ययनं ब्रह्मचारिण उपदिश्यते । अध्ययनधर्मत्वेन च शुश्रूषायाः प्राप्तत्वे सत्यपि पुनर्वचनस्य
 नियमार्थत्वादनुपगमनमेव गुरोः शुश्रूषा नान्या सा च यावद्देदग्रहणं पाठकाल एव प्राङ्मुख उपविश्येति गृह्यस्मरणा-
 त् । न तत्र गमनाभावात् । अब्राह्मणशब्देन च ब्राह्मणसदृश उच्यते न युक्तेन सदृशभिधानात् तत्र सत्यपि
 वर्णत्वेन सादृश्यत्वेन द्विजत्वेन च सदृशतरत्वाच्छूद्रशिष्यो गुरुश्चैवेति च निषेधदर्शनादिहा ब्राह्मणशब्देन क्षत्रियवै-
 श्यावैवोच्येते । न तु शूद्रस्तथापि च जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सत्यस्य प्रत्यनन्तर इत्यापद्येवं दर्शनादिहापि प्रथमं क्षत्रि-
 यात्तदभावाद्द्वैश्यादिति वेदितव्यम् । अत्र गुरुशब्देनाभिधानात् शुश्रूषा एकदेशस्य चाभ्यनुज्ञानात् न क्षत्रवैश्ययो-
 रप्येवं विधायैत्रध्यापनमाचार्यस्याभिमतिरित्यवसीयते । कथं तर्हि निषिद्धाध्यापनोऽध्यापनगुरुः स्यात् शुश्रूष्यो वा
 अदृष्टार्थचात्रैतदनयोर्वृत्त्यर्थत्वेन ॥ योलोभादधमोजात्याजीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ॥ इति प्रत्यवायस्य वक्ष्यमाणत्वात्
 ॥ २४१ ॥ एवं वक्ष्यमाणस्य नैष्ठिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनाद्यावज्जीवं तद्गृहवासमाग्राविदंत निषेधार्थमाह नेति ।
 नैष्ठिकः शिष्योऽब्राह्मणगुरुगृहेऽध्यापनाचाराभिज्ञनाशून्यब्राह्मणगृहे वा सर्वोत्कृष्टांतिमिच्छन् यावज्जीविकं वासं न-
 कुर्यात् ॥ २४२ ॥ इदानीं नैष्ठिकब्रह्मचर्यविध्यर्थमाह यदीति । यदि पुनर्ब्रह्मचारो यावज्जीविकं वासं गुरुगृहे इच्छे-
 त्ता यत्नवान् भूत्वाऽऽशरीरपातनादुरुमाराधयेत् इत्येष एव नैष्ठिक उच्यते । तथा च हारीतः ॥ निष्ठां चेद्ब्रह्मचरीति । इतर-
 स्तूपकुर्वाणक उच्यते । अध्यापनार्थं शुश्रूषाकरणं प्रवृत्तत्वात् । न चात्र यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादि श्रुत्या बाध-
 आशङ्कनीयः ब्रह्मचार्याचार्यकुलावासी तृतीयोऽन्यन्तरमात्मानं आचार्यकुले वसादयन् नित्यस्याप्येतच्छ्रुतिमूलत्वात् ॥ २४३ ॥
 अस्य फलमाह आसमाप्तेरिति । यावच्छरीरं योगुरुं परिचरति स ब्रह्मलोकमहाप्रलयादनश्वरमञ्जसा स्पष्टेन मार्गेण
 गत्यन्तराव्यवहितेन गच्छति । विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २४४ ॥ न पूर्वमिति । स्नानपूर्वमगृहीतवे-
 दः शिष्यो धनमाहरन् यथा न अध्यापयामीत्येवं गुरुणादिष्टेन किञ्चिदपि गुरवे दद्यात् भृतकाध्यापकत्वप्रसङ्गात् । अत-
 एवाह धर्मविदिति । अपणपूर्वत्वे निषेधो धर्मार्थो यत्र न स्यातामित्युक्तत्वात् ॥ तथाचापस्तंबः ॥ यदाचार्यं भोजयित्वा
 शेषमन्नमश्नाति हविरुत्कृष्टमेव तद्यदन्यानि द्रव्याणि यथा लाभमुपहरति दक्षिणा एव वा स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यं प्र-
 ततइति । स्नानं पुनः कर्तुमिच्छन् समावर्तनकाल इममर्थमाहरेत्येवं गुरुणादिष्टेयथा शक्त्यवश्यं गुर्वर्थमाहरेत्तदानीं भृतकाध्यापि-
 तत्वासंभवात् ॥ २४५ ॥ क्षेत्रमिति । अतश्च प्रीत्युत्पादनपरत्वात् प्रदर्शनार्थं भूम्यादिग्रहणम् । अन्ततो यद्युत्पन्नं किञ्चित्स्या-
 त्तादा छत्रोपानहम् ॥ २४६ ॥ नैष्ठिकधर्मविध्यर्थमाह आचार्य इति । आचार्ये प्रमीते गुरुवद्गुरुपुत्रदारसपिण्डानां पूर्वस्य पू-
 र्वस्याभावे उत्तरोत्तरस्य शुश्रूषां कुर्यात् ॥ २४७ ॥ एषुत्वविद्यमानेष्विति । गुरुपुत्रादिषु असत्सु कालनियमावलंबनेनो-
 त्थानोपवेशनादटनवान् भक्त्याग्निकार्यं अनुतिष्ठन् आत्मसंबन्धि शरीरं क्षपयेत् ॥ २४८ ॥ एवमिति । आसमाप्तेः शरीरस्ये-
 त्युक्तमप्येतन्नैष्ठिकफलाविष्कृतविधानार्थमुपसंहारार्थमनूयते । उक्तेन रूपेण योऽस्त्वल्लोकां नैष्ठिकब्रह्मचर्यं चरति स ब्रह्मलोकं ग-
 च्छति न च संसारे जायते महाप्रलये ब्रह्मणा सह युज्यते विप्रग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ २४९ ॥ इति श्रीभट्टमाध-
 वात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुटीकायां भगवानुसारिण्यां ब्रह्मचर्याश्रमविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ शिवमस्तु ॥

॥ अथतृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ षट्त्रिंशदाब्दिकं उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणोगार्हस्थ्यधिकारान् कियदवधिनि ब्रह्मचर्ये कृते गार्ह-
स्थ्यमा श्रयणीयमित्यत आह षट्त्रिंशदाब्दिकमिति । षट्त्रिंशद्वर्षसंभवं गुरुगृहे ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयविषयंप-
तिशास्त्रं द्वादशवर्षाणि व्रतं नियमसमूहश्चरितार्थतदार्धकं चाष्टादशपतिशास्त्रं षडितिपादिकं वा नवपतिशास्त्रं त्रयोणीति यावता वा
कालेनोक्तावधेरुर्ध्वमधोवा वेदान्गृह्णीयात्तावत्कालंचरितव्यम् । नियमफलापेक्षो विकल्पः नियमेनाधीतवीर्यवत्तरं भवति
इति श्रुतेः । अत्र चाथर्ववेदस्य नेता एते अथर्वगिरसो इत्यादि श्रुतेः श्रुतीरथर्वगिरसो रित्यादि स्मृतेश्च वृद्धव्यवहारे चेतरे वेदव-
निरूपदवेदशब्दप्रयोगादङ्गानि वेदाश्चत्वार इति धर्मः तेष्वपि चतुर्षु व्यवहारात् । सत्यपि वेदत्वे शान्त्यादिप्रयोजनत्वे
प्रायेण दृष्टार्थत्वाद्देवैर्नैव होत्रमकुर्वत यजुर्वेदनाध्वर्यवं सामवेदोद्गोभम् । यदेव त्रय्यै विद्यायै संश्लेषतेन ब्रह्मत्वमपि-
श्रुतस्त्रयैव क्रियापरिसमामेयं हणं वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति एकशाखाध्ययनेनैव स्वाध्यायनिवृत्तौ पुण्यातिशयापे-
क्षया ॥ १ ॥ वेदानिति । शाखात्रयं द्वयंचैकां वा त्वशाखापूर्वक्रमेण मन्त्रब्राह्मणपौर्वापर्यस्थितिक्रमेण चाधीत्याख-
ण्डितब्रह्मचर्योऽसंजातस्त्रीप्रसंयोगोगार्हस्थ्यं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ तमिति । तं कृतब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यावस्थानोदितधर्मानुष्ठा-
नानुशयेन प्रतिख्यातं तस्मात्पुत्रमनुशिष्टलोक्यमाहु रिति श्रुत्याः पितुः प्राथमकल्पिकत्वात्पितुः सकाशात्तदभावआ-
चार्ये अधीतवेदं कृतमाल्याद्यलंकारं परार्ध्यशयनोपविष्टं पिता तदभावआचार्यादिगृहोक्तस्वरूपगोसाधनकमधुपर्का-
ख्यकर्मणा गार्हस्थ्यं प्रतिपत्तेः प्राक् पूजयेत् । दीयत इति दायः ब्रह्मैव दायो ब्रह्म दायस्तं हरतीति ब्रह्म दायहरः ॥ ३ ॥
गुरुणेति । गुर्वनुज्ञातो गृहशास्त्रविध्यनतिक्रमेण कृतगृहोक्तस्वरूपस्नानसमावर्तनाख्यकर्मा द्विजः समानजातीयां प्रशस्त-
लक्षणां भार्या उपयच्छेत् ॥ ४ ॥ असपिण्डेति । सपिण्डता तु पुरुषे सममे विनिवर्तते ॥ इत्यपि वक्ष्यन्त्यतो-
मातुरसपिण्डमातामहपमातामहान्वयजाता या न भवति याच मातामहीप्रमातामहाद्यन्वयजातान भवति पितु-
श्च यासमानगोत्रान भवति च शब्दात्सपिंडाच्च पितृवसादिसंततिजाता या न भवति सा द्विजातीनां मैथुनादौ दारकर्म-
णि योग्या ॥ ५ ॥ महान्तीति । इमानि दश वक्ष्यमाणानि कुलान्युत्कृष्टान्यपि वर्जयेत् । तथा गोत्रागाविमहिषी-
धान्यैः समृद्धान्यपि तच्छीलप्रजोत्पत्तिव्याधिसंक्रान्तिपरिहारार्थं शास्त्रनोदनासामर्थ्याददृष्टदोषपरिहारार्थं च दारसंबन्धव-
र्जयेत् ॥ ६ ॥ हीनक्रियमिति । यागादिरहितं कुलं स्त्रीजनकं वेदशून्यं च चुरतरदीर्घरोमाश्रितं आर्शाद्याख्यव्याध्युपेतं राजय-
क्षिमन्दाग्न्यपस्मारिश्चित्रिकुष्टीनांचसंबन्धीनि कुलानि वर्जयेत् ॥ ७ ॥ नोद्वहेदिति । कपिलां षडंगुल्याधिकां व्याधि-
नाधिष्ठितां अबिद्यमानलोमां बहुलोमां बहुभाषिणीं पिङ्गलवर्णां कन्यां नोपयच्छेत् ॥ ८ ॥ नेति । नक्षत्रवृक्षनदीम्ले-
च्छपर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥ अद्व्यङ्गाङ्गीमिति । अत्रिकलाङ्गी प्रसन्ननाम्नी राज-
हंसगजरुचिरगमनां अनतिस्थूलरोमकेशदन्तां कोमलाङ्गी कन्यां परिणयेत् । विधिविधेयो भयाभिधाननिर्दोषसगुण-
कन्योपयनेऽभ्युदयार्थम् ॥ १० ॥ यस्या इति । यस्या भ्राता नास्ति तां यदपत्यं भवेदस्यास्तन्मस्यात्त्वधाकरं इत्य-
भिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येक इत्येवं ननु गौतमोक्तपुत्रिकाविधिभ्रान्त्या नोद्वहेत् । भ्रातृभावे हि पितरि विज्ञायमानेपि पुत्रा-

भावात्कदाचिदसौ पित्रा पुत्रिका कृता स्यात् । सत्यामपिवा सभ्रातृकमसिद्धावनेनैवमुत्पन्नेयनेति यस्याजनकोविशेषेण ज्ञायते तामपिपुत्रिकात्वभ्रान्त्या नोद्वहेत् जनकेहि सम्यक्ज्ञायमाने भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकायाभ्रातृत्वप्रसिद्धेरस्ति जनककृते पुत्रिकात्वाशङ्का । एतदुक्तं उभयोर्विशेषणं पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णभार्यात्वं अतएवनिषेधात् । अभ्रातेव पुंसएति प्रतीचीति व्याख्यातंचैतन्निरुक्तरुताभ्रातृकेवपुंसः पितृनेत्यभिमुखीसंतानकर्मणे पिण्डदानाय भवतीति । अत्र चप्रकरणे येषांविधिनिषेधानांदृष्टगुणदोषानुषङ्गोनास्ति यथाअसपिण्डाचयामातुरितितदतिक्रमे भार्या नभवति । भार्यादशम्याहवनीयादिवत्संस्कारशब्दत्वात् येषांपुनर्दृष्टगुणदोषशनेन विधिनिषेधाभिधानं यथाहीनक्रियमिति नभवति । क्रमोभार्यात्वाभावः केवलनियमातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रेभवति । यच्चैतन्नक्षर्वृक्षनदीनाम्नीमित्यादि तर्दपि दृष्टगुणदोषानुविधायिविधिनिषेधप्रकरणमध्यपाठात्तदेकयोगक्षेममेव तथाचं मनुना सपिण्डादिप्रतिषेधमभिधायानन्तरंमहान्त्यपि संश्रद्धानीत्यादिपृथक्करणमुपक्रम्य हीनक्रियमित्यादि नक्षर्वृक्षेत्यादिचैतत्प्रकरणेभिहितम् ॥ ११ ॥ सवर्णेति । द्विजातीनामादौ पाणिग्रहणे समानजातीयायुक्तेत्युक्तं कामात्पुनर्दारकर्मणि प्रवृत्तानामिमावक्ष्यमाणवर्णक्रमेणश्रेष्ठाःस्युः ॥ १२ ॥ शूद्रेति । शूद्रस्य शूद्रेव भार्या भवति नउत्कृष्टापकृष्टे । शूद्रावैश्याचवैश्यस्य मन्वादिभिःसृता । वैश्याशूद्राक्षत्रियाचक्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याब्राह्मणीच ब्राह्मणस्य । शूद्रामप्येकेमन्त्रवर्ज्यमिति वसिष्ठस्मरणान् मन्त्रवर्जितेषांद्विजातीनांभवति ॥ १३ ॥ नेति । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गार्हस्थ्यप्रतिपत्तये सवर्णा अलभमानययोः कस्मिंश्चिदपीतिहासाख्याने शूद्राभार्या नोपवर्ण्यते । एवंचशूद्रानिषेधात् ब्राह्मणक्षत्रिययोः सवर्णालाभेऽस्तिक्षत्रियवैश्योद्वाहइति गम्यते । तत्रापिच धनपद्यादौ क्षत्रप्रवृत्तिदर्शनात् प्रथमंब्राह्मणस्यक्षत्रिययोद्वाहस्तदलाभेवैश्योद्वाहः ॥ १४ ॥ आत्रार्थवादः हीनजातिस्त्रियमिति । शूद्रतामित्युपादानात् हीनजातिशूद्रांशास्त्रार्थपरिज्ञानादुपयच्छमानाद्विजातयः कुलानि पुत्रपौत्रादिबन्धांश्चिरंतनकालभाविस्तानानि शूद्रतांगमयन्ति तथाविधानामेव तत्रोत्पादनात् । अत्र द्विजातयइति वचनद्वैश्वस्याप्यकृतसवर्णांविवाहस्य शूद्रानिषेधइति गम्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोःपुनःप्रत्यवायातिशयपूर्वप्रतिषेधारंभसामर्थ्यात् । मतान्तराण्याहुः ॥ १५ ॥ शूद्रावेदीति । अत्रैरुत्थयपुत्रस्यच गौतमस्यैतन्मतं यच्छूद्रोद्वाहोपतितोभवतीति निन्दया प्रतिषेधानुमानम् । नह्यकस्मात् । निन्दाप्रवर्ततइत्येवंच तन्मतेनार्यशूद्रायाअत्यन्तप्रतिषेधः । शौनकस्य पुनर्मतंयच्छूद्रासुनोत्पत्त्यापततीत्यतश्च तन्मते ऽनर्तोतामुपेयात् । भृगोःपुनर्मतं यत्केवलशूद्रापत्यतयापततीत्येवं चतत्पक्षे इतरासु जातापत्यः शूद्राघृतौव्रजेत् ॥ १६ ॥ शूद्रामिति । शूद्रांगत्वा ब्राह्मणोनरकंव्रजति । इति अयमत्यन्तमतिषेधः । शेषोर्थवादः । सुतं शूद्रायामुत्पाद्यब्राह्मण्यादेवभ्रश्यतीत्ययंसुनोत्पत्तिनिषेधार्थवादः । एवंचेहार्थवादोयोब्राह्मणग्रहणादत्यन्तप्रतिषेधः । सुतीत्पत्तिनिषेधोब्राह्मणविषयादेव ॥ १७ ॥ देवपित्र्यातिथेयानीति । यस्तुतत्कारेयन्मेमाहात्सजात्यास्थितयाम्ययेति ॥ निषेधवक्ष्यत्यतोसन्निहितायामपि सजात्यायांवायामश्राद्धातिथिदानानि यस्य शूद्रया दत्तानि तद्व्यकल्प्यपितृदेवानोपजीवन्ति नच तेनातिथेयेन सगृहस्थःत्वीर्गच्छति ॥ १८ ॥ वृषलीफेनपीतस्येति । शूद्रायारुतपरिचुम्बनस्य तथैवचैकपर्यङ्कादौ मुखश्वासापवित्रीकृतस्य तस्यामेव चोत्पन्नापत्यस्य संशुद्धिर्नोपदिश्यतइति पूर्वोत्तरार्थश्लोकावत्यन्तनिषेधात् ॥ १९ ॥ भृगुमतार्थवादौ चतुर्णामिति । चतुर्णामपि ब्राह्मणादिवर्णानांपरलोकेहलोकयोः कांश्चिद्धिताहितान् इमान्वक्ष्यमाणानष्टौ भार्याप्राप्तिहेतून्विवाहान्संक्षेपेण शृणुत ॥ २० ॥ ब्राह्मइति । स्तुतिनिन्दाप्रतिपाद-

नोयम् । एषां ब्राह्मादिव्यपदेशो नत्वसाधारण्येन ब्रह्मादिदेवतासंबन्धेषां विद्यते ॥ २१ ॥ **येयस्य धर्म्या इति ।** ये विवाहायस्य वर्णस्य धर्मानपेतायस्य च विवाहस्य यौ गुणदोषौ वोदुरिष्टानिष्टफलदातारौ प्रतिनियतविवाहो-
त्पन्नायत्तेषु च ये गुणादोषास्तत्सर्वयुष्माकं प्रवक्ष्यामि ॥ २२ ॥ **षडिति ।** षडादितः क्रमावस्थितान् विप्रस्य क्षत्रियस्य
चोपरितनान् चत्वारो विट्शूद्रयोः पुनः राक्षसवर्जितान् तानेव धर्मादनपेतान् जानीयात् ॥ २३ ॥ **चतुर इति ।**
ब्राह्मणस्याद्याश्चत्वारः क्षत्रियस्य राक्षसमेकम् वैश्यशूद्रयोश्चासुरम् स्मृत्यर्थोपनिबन्धकाराः प्रशस्तान्मन्यन्ते ।
अत्र चासुरादीनां ब्राह्मणादिषु पूर्ववाक्यविहितानां इह निराकरणान् विकल्पतो नित्यासंभवे वैकल्पिकेषु प्रवृ-
त्तिः । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् ॥ २४ ॥ **पञ्चानामिति ।** इह पेशाच निषेधात्प्राजापत्यादयः पञ्चगृह्यन्ते । पञ्चानां-
प्राजापत्यादीनां मध्यात् त्रयो धर्मादनपेता द्वौ त्वधर्म्या विहशास्त्रे स्मृतौ पेशाचासुरौ तावापद्यपि न कर्तव्यौ ॥ २५ ॥
पृथगिति । यावेतौ गन्धर्वराक्षसाख्यौ विवाहौ पूर्वोक्तौ तौ पृथक् पृथक्त्वा मिश्रौ वा क्षत्रस्याधर्म्याविति पूर्वसिद्धम् ।
मिश्रौ धर्म्यौ तस्य तौ स्मृतौ इत्यनेनोच्यते । तत्रेतेतरानुरागपूर्वयदा कन्यावरेणात्मानं संविदा युद्धादिनापहार-
यति तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥ **आच्छाद्य चार्हयित्वेति ।** वासोविशेषैः कन्यामाच्छाद्यालङ्का-
रादिभिश्चार्हयित्वा श्रुताचारवन्तं वरं याज्वारहितं स्वयमानीय यत्तस्मै कन्यादानं स ब्राह्मणविवाहो मन्वादिभिः स्मृतः
॥ २७ ॥ **यज्ञ इति ।** ज्योतिष्मोमादियगे प्रारब्धमर्थवदत्विजं प्रचरति यदलङ्घ्य कन्यादानं क्रियते तदैव विवाहं मन्वा-
दय आचक्षते ॥ २८ ॥ **एकमिति ।** गोबलीवर्दमेकदेवा वराद्धर्मतोयागाद्यवश्यकर्तव्यधर्मनिमित्तं गृहीत्वा यत्क-
न्यायायथाशास्त्रं प्रदानं विधीयते स आर्षो विवाह उच्यते ॥ २९ ॥ **सहेति ।** सहयुवां धर्मकुरुत इति प्रदानकाले वा-
चोक्त्वा यदर्चापूर्वं कन्यादानं स प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३० ॥ **ज्ञातिभ्य इति ।** कन्यायैकन्याज्ञातिभ्यो यथा-
शक्तिधनं दत्त्वा यत्कन्यायाश्च प्रदानं आदानं स्वीकारं स्वेच्छातो नार्थवद्जनजातिपरिमाणानियमेन स आसुरो विवाह उच्य-
ते ॥ ३१ ॥ **इच्छयेति ।** कन्यावरयोः परास्परानुरागाद्यः संयोगो भैथुनाचरणं समैथुनायहितः कामनिमित्तको गान्धर्वो वि-
वाहो बोद्धव्यः । इह गान्धर्वादौ मुख्यभेदोपगमनं तु शब्दस्तथाप्रतीते न च ॥ पाणिग्रहणकामं त्राकन्यात्वे च प्रतिष्ठिताः ॥ इति
वचनात्संस्कारपरिलोपो यागार्भिणो संस्क्रियते वोदुः कन्यासमुद्भवः । अक्षता च क्षता चैव पुनर्भू संस्कृता पुनः इत्यादि मनुया-
ज्ञवल्क्योक्तसहोदकानीन्मनौ नर्भवलक्षणेषु संसारदर्शनात् । गान्धर्वादि विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ॥ कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः
समयेनाग्निसाक्षिकः इति च देवलस्मरणात् ॥ तथा ॥ गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहाराक्षसाश्च याः ॥ पूर्वपरिणयस्तेषां पश्चादोमो-
विधीयते ॥ बहुचगृह्यपरिशिष्टदर्शनाद्भारतादौ च मुख्योपगमनवदेवं च । पाणिग्रहणकामं त्रा इत्यादि नरान्तरोपभुक्तकन्या-
विषये वतिष्ठते । पुनर्वैवाहिको विधिः कर्तव्यः इत्यादिवचनाद्भ्रमनोत्तरकालमकृतसंस्कारा द्विजातीनां भार्या न भवति शू-
द्रस्य भवत्येव त्रिभिर्वर्णैरित्युपादानात्तथाविधपुत्रस्य रिक्त्यभादर्शनात् ॥ ३२ ॥ **हत्वेति ।** हत्वा कन्यापक्षान्
प्रमाथ्य छित्त्वाऽप्रमाथ्याङ्गच्छेदादि कृत्वा भित्त्वा प्राकारादीन् हामातर्हापितरनाथापह्नियते इत्येवमाह्वयन्तीमश्रुज-
लाविलनयनां यः कन्यां गृहादाहरति तदपि भूयः कन्याहरणं राक्षसो विवाहः ॥ ३३ ॥ **सुप्तमिति ।** सुप्तानि-
द्रोपेतां क्षीवां शूलसंरक्षणानिर्बह्णां निर्जने प्रदेशे यस्मिन् विवाहे उपगच्छति स पापहेतुर्विवाहानां मध्ये पैशाचोऽष्टमः
ख्यातः ॥ ३४ ॥ **अङ्गिरेव द्विजातीनां कन्यादानं प्रशस्यत इति ।** ब्राह्मणानामुदकदानपूर्वमेव कन्यादानं प्रशस्त-
मित्युच्यते । क्षत्रियादीनां पुनः परस्परेच्छया विनाप्युदकं वाङ्मात्रेणापि दानमिष्यते ॥ ३५ ॥ **य इति ।**
एषां विवाहादीनां मध्यात् यस्य विवाहस्य यत्फलं मनुना कथितं तत्सर्वमपि यथावत्कथयतो विप्रः शृणुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वापरानिति । ब्राह्मविवाहोऽपुत्रोऽपि सुकृतकृद्भवति तदा दश पूर्वान्पित्रादीन् अन्वयिनोऽप्युक्तान् दश-
चापरान् पुत्रादीनात्मानं चैकविशकं पापान्मोचयति । न चारुताभ्यागमकृतविप्रणाशावन्नोदनीयौ । श्राद्धादिवह्च-
नगम्यत्वादमुष्यार्थस्य पुत्रादीनां चापापाचाराणां उत्पत्तिमात्रेणैवैषां विमोक्षस्तदानीं अनुत्पन्नत्वात् ॥ ३७ ॥ देवो-
ऽहो जइति । देवविवाहोत्पन्नः पुत्रः समपरान्पित्रादीन् समावरान्पुत्रादीन् पापान्मोचयति । आर्षविवाहोत्पन्नश्च
त्रिन्पित्रादीन् त्रींश्चपुत्रादीन् । तथा प्राजापत्यविवाहोऽप्युत्पन्नश्च षट्पुत्रादीन् षट्पित्रादींश्च ॥ ३८ ॥ ब्राह्म्या-
दिष्विति । रूपसत्त्वगुणोपेता इति । ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु चतुर्षु क्रमावस्थितेषु अध्ययनादिसंपत्तेजोयुक्ताः-
साधुमियालावण्येन द्वादशाध्यायवक्ष्यमाणलक्षणेन सत्त्वेन दयादिभिश्च गुणैर्युक्ताः धनिनः ख्यातिमन्तः संपन्नस्त्रगु-
लेपनादिभोगानुष्ठातारः पुत्राजायन्ते शतवर्षाणां जीवन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतरेष्विति । ब्राह्म्यादिभ्यश्चतु-
र्भ्योऽन्येष्वामरादिषु दुष्टविवाहेषु क्रूरकर्माणोऽनृतवादिनो विदयागादिद्वेषिणश्च मुताजायन्ते ॥ ४१ ॥ अनिन्दितै-
रिति । अगर्हितैर्भार्याप्रामिहेतुभिर्विवाहैरगर्हितानि मनुष्याणामपत्यानि भवन्ति । गर्हितैश्च गर्हितानि भवन्ति ।
तस्मात् गर्ह्यान्विवर्जयेत् न कुर्यात् ॥ ४२ ॥ पाणिग्रहणसंस्कार इति । हस्तग्रहणात्मकसंस्कारो गृहो-
क्तोऽस्मान्जातिषु गृहमाणासु शास्त्रेणोच्यते असजातिषु पुनः उल्लमानासु विवाहकर्मणि अयं वक्ष्यमाणो वि-
धिः पाणिग्रहणस्थाने विज्ञेयः ॥ ४३ ॥ शर इति । क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणः पाणिगृहीता वरप्रान्ता-
च्छरो ब्राह्मणोद्वाहे प्राज्ञः वैश्यया च ब्राह्मणः पाणिपरिगृहीता दात्रादितोदनमयः प्रान्तं ब्राह्मणक्षत्रियोद्वाहे प्राज्ञम् । शूद्रया
पुनर्द्विजात्युद्वाहे तत्तत्प्रावृतवस्त्रदशायाज्ञाः ॥ ४४ ॥ ऋतुकालाभिगामीति । ऋतुर्गर्भाधानसमर्था स्त्रियो वस्था ।
तत्काले भार्यामजातपुत्रो नियमत उपगच्छेत् अनुपगमने दोषश्रवणात् । तथा च पराशरः ॥ ऋतुस्मातांतुयो भार्या-
संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ किंच ॥ त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजयापितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः इत्येतत् श्रुतिमूलत्वस्य संभवति । मूलान्तरकल्पनायाः अन्याय्यत्वम् । तथा च
पुत्रार्थं संविशेदिति अनेनैतत् श्रुतिमूलत्वमस्याचार्यआविष्करिष्यत्येवं चैतन्मूलत्वादप्यस्य नियमत्वमवसीयते । जात-
पुत्रस्य त्वनियमः एकपुत्रोत्पादने विधेश्चरितार्थत्वात् । तथा च कामजान्त्विति दर्शनान्नैकपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा ।
सहस्रतानायपूर्वेषामिति च । यत्तु दशास्यापुत्रानाधेहीति तद्ब्रह्मपत्यमशंसापरं जातपुत्रस्यापि ऋतुकाले नियमगमने
कथं दशत्वेनावतिष्ठेत् । एवं च नियमोऽयं न त्वन्ऋतुकाले गमननिषेधार्थापरिसंख्येति । कः पुनरनयोर्भेदविशेषो नियमः
तत्राग्रामप्रापकोविधिर्नियमः पक्षे ग्रामं चाहुः समेयजेतेति यदब्रह्मदर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादियागनोदनावा-
क्यतएव पक्षे यागाधिकरणभूतसमदेशप्राप्तिरस्येवाधिकरणं विना यागानुपपत्तेः । सूत्रसमयिकमाणस्यैतद्वचनमुदास्ते
स्वतएव प्रवृत्तेः । विषमेतु यियक्षमाणस्य समग्रप्राप्तेतद्वचनं समर्थे विधायकत्वेनार्थवदेवं च विधिफलएव श्रुतेः नियमः ।
अपरे तु ग्रामस्य पुनर्वचनं नियममाहुर्ग्रामासर्वतएवात्मानं गोपायेदिति । तत्र चान्यत्र च ग्रामौ परिसंख्या भवति । यथा-
पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्यत्र शशादीनां च जिघांसा प्रयुक्तत्वात् युगपद्भक्षणप्राप्तिः । अतः परे च भक्ष्या इति प-
रिसंख्यायन्ते । यद्यपि च स्वार्थहानिः परार्थपरिकल्पना ग्रामबाधदोषाक्रान्तत्वं परिसंख्यायास्तथापि वाक्यार्थानर्थ-
क्यापत्तिरुभयतस्तथा श्रवणं वरमित्यसाध्याश्रीयते स्वार्थहानिविधिप्रतिपादकश्रवणेऽपि विध्यर्थपरित्यागः । तत्र च
आद्यापेतवाक्यप्रमेयभूतस्य प्रतिषेधकल्पना पञ्चव्यतिरिक्तपञ्चनखानां जिघांसा प्रयुक्तस्य भक्षणबाधनमिति । प्रा-
मबाधः एवं चेहर्ता वनृतौ चार्थित्वाग्रामौ सत्यामनृतौ न गच्छेदित्येवं यद्यपि परिसंख्यातुमापद्यते नियमरूपतापाक्षित्वाभा-

वात् तथाप्यननुगमनदोषश्रवणान्निधमार्थतैव न्याय्या स्वदारसंतुष्टश्च नित्यं स्यात् । नरुयन्तरमुपगच्छेदिति ऋतौ उपगच्छेदिति भार्यागमनप्राप्ता च भार्यागमनपरिसंख्येया अमावास्यादिवक्ष्यमाणपर्ववर्जनमनृतावपि भार्यातत्संरक्षणवतः । संततिकाभ्यां विनाप्यपत्योत्पत्तिं तत्सुरतसंभोगेच्छया नियमत उपेयात् । यत्त्वमावास्यामष्टमीचेत्यादिवक्ष्यति तद्वतु कालाभिगामीस्यादित्यनेनार्तौ पर्वस्वपिगमनप्राप्तौ निषेधार्थम् । तथाचानृताविति तत्रचवक्ष्यति ॥ ४५ ॥ ऋतुरिति । चतुर्भिर्दिवसैः उत्तमजननिदितैः सहजो षोडशाहोरात्राणि स्त्रोणारोग्याद्यजनि [तक्र] नुक्रमः ॥ ४६ ॥ तासामिति । तासांपुनः षोडशानां रात्रोणां आद्याश्चतस्रस्तु दर्शनात्प्रभृति चैकादशीत्रयोदशयौ च निन्दिताः । अतस्तासु नगन्तव्यं शिष्टादशरात्रयोगमनप्रशस्ताः स्युः ॥ ४७ ॥ युग्मास्त्विति । युग्मासु षष्ठ्यष्टम्याद्यासु गच्छतः पुत्राजायन्ते । अयुग्मासु सप्तमीनवम्याद्यासु स्त्रियः । अतः पुत्रार्थं युग्मासु ऋतुकाले भार्याव्रजेत् । तात्त्वल्पीभावादार्तवस्य तथाचायुर्वेदः युग्मात्त्वल्पीभवत्यार्तवमयुग्मां तस्मात्पुत्रस्य दुहितुर्जन्तोत्पद्यते ॥ ४८ ॥ पुमानिति । पुंसोधिकबीजे अयुग्मास्त्वपि रात्रिषु पुमान्रूपाकृतिर्दुर्बलोहीनाङ्गो जायते आयुर्वेद एव अभिधानात् । स्त्रीबीजेत्वधिकेयुग्मास्त्वपि स्त्रीपुरुषाकृतिर्दुर्बला हीनाङ्गा जायते आयुर्वेददर्शनात् । समेस्त्रीपुरुषबीजेयुग्मास्त्वयुग्मास्त्वपि पुंसकं जायते । स्त्रीपुंसयोर्वा वायुना बीजभेदे सति निःसारलेपे च बीजे अग्रहणं गर्भस्य ॥ ४९ ॥

[तस्माच्छुक्रविरट्द्वयं स्निग्धं रुच्यं च भोजयेत् ॥ लघ्वाहारास्त्रियः]

निन्द्यास्त्विति । निन्द्यासु षट्सु अन्यासु चाष्टासु रात्रिषु यासु कासु चिन्नक्रमेणैव स्त्रियं परिहरन् रात्रिद्वयेऽवशिष्टे गच्छन् गार्हस्थादाश्रमान्तरेपिवसनब्रह्मचर्येव भवति । न ब्रह्मचर्यखण्डनदोषोऽस्य भवतीत्युत्पन्नविनष्टपुत्रस्याश्रमान्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थं रात्रिद्वयगमने यत्र तत्राश्रमेव सन्नपि पुत्रार्थं सिविशेदिति प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य च महोपकारकत्वेन श्रवणाद्यश्रमान्तरेऽत्यन्तब्रह्मचर्योपदेशादयुक्तमेतदित्याहुस्तदसदस्यापिशाल्मगोचरत्वात् ॥ ५० ॥

[ऋतुकालेतुयोदारान्संनिधौ नोपगच्छति ॥ तस्य रजसितं मासं पितरः स]

नेति । कन्यायाः पिता धनग्रहणं दोषज्ञः स्वल्पमपि कन्यादानविनियमरूपधनं न गृह्णीयात् । यस्माद्धोमेन तद्वृद्धन अपत्यविक्रयी भवेत् ॥ ५१ ॥ स्त्रीधनानीति । दुहितृभगिन्यादि संबन्धीनि हिरण्यानि दासीवाहनवस्त्राणि वा पित्रादय उपभुञ्जते । अतस्ते पापाः पापकर्मणो नरकं व्रजन्ति प्रसङ्गात् स्त्रीधनोपजीवनप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ आर्षे इति । आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराह्राह्ममिति केचिदाचार्याः प्राहुः । तत्पुनरसत्यं यस्मादल्पार्थसाध्यत्वादर्थो वा भवतु बहुमूल्यसाध्यत्वाद्भवतु सर्वथा विक्रयस्तावदसौ भवत्येवं गोमिथुनमित्येतत्परमतमित्यवसीयते ॥ ५३ ॥ यासामिति । यासां कन्यानां पुनः पित्रादयः आत्मार्थदानं दत्तं वरान् गृह्णन्ति अपितु प्रसन्नैर्भर्त्रादिभिः अपणपूर्वकन्यार्थदत्तं गृह्णते नासौ विक्रयः । किं तर्हि पूजनं तत्कन्यानां केवलं विक्रयस्पर्शशून्यं अनुकंपारूपं तत् ॥ ५४ ॥

[यो मनुष्यो मनुष्यं हि विक्रीणन् धनमिच्छति ॥ तस्य मूत्रपुरीषं हि स परत्रोपजीवति ॥ १ ॥]

पितृभिरिति । पितृभ्रातृभर्तृभिर्बन्धुसंपदमा मुकामैः स्त्रियः पूज्या अलंकर्तव्याश्च ॥ ५५ ॥ यत्रेति । यस्मिन्कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेतान् पूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वानि फलाः भवन्तीति ॥ ५६ ॥ शोचन्त इति । यस्मिन्कुले नवोढादुहितृषु पाद्याः सशोका भवन्ति तत्कुलं क्षिप्रमेव विनश्यति ।

यत्र पुनरेताः शोकात्तीन भवन्ति तत्सर्वकालं वृद्धिमेति ॥ ५७ ॥ जामयइति यानिगृहाणि नवोडादुहित्राद्याश्चापूजिताः सद्यो भिषपन्ति तान्यभिचारविशेषहतानीव सर्वनाशनं श्यन्ति ॥ ५८ ॥ यस्मादेवं तस्मादेताः सदाभ्यर्च्य इति । भूतिका-
 मेनैरैर्नित्यं संकरेषूत्सवेषु च ॥ तस्मात्कारणादेताः संकरेषु कौमुदीमहानवम्यादिषु उपनयनादिषु च सर्वकामैर्म-
 नुष्यैराभरणवस्त्रभोजनैर्नित्यं अभिपूजनीयाः ॥ ५९ ॥ संतुष्टइति । यस्मिन्कुले त्वभार्यया हेतुभूतया
 नित्यं भर्ता निवृत्ताभिलाषो भार्यापि च यत्र नित्यं स्वभर्त्रो हेतुभूतेनानुपजातनरान्तराभिलाषा तत्राविचलं मङ्गलं भवति
 ॥ ६० ॥ यदीति । यदिस्री सुगन्धलेपनादिना कान्तिमती न भवेत्तदा भर्तारं न प्रहर्षयत् । भर्तुरग्रह-
 र्वाञ्छगर्भग्रहणं भवति ॥ ६१ ॥ किंच स्त्रियांतुरोचमानायामिति । स्त्रियां विषादिना कान्तिमत्यां भर्तृ-
 मनोहरतया परपुरुषसंपर्काभावात्तत्कुलमुज्ज्वलं भवति । तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृद्विष्टतया नरान्तरसङ्कल्पतः
 सकलमेव कुलं मलिनीभवति ॥ ६२ ॥ कुविवाहैरिति । आसुरादिविवाहसंस्काराभाववेदानध्ययनब्राह्मणापूजनैः
 प्रख्यातकुलान्यपकर्षयन्ति । तस्मादेतत्परिहरणीयम् ॥ ६३ ॥ शिल्पेन व्यवहारेणेति । अयाज्ययाजनैश्चेति ।
 चित्रकर्मादिशिल्पधनप्रयोगकेवलशूद्रापत्यगवाश्वरथक्रयविक्रयादिकृषिराजसेवाव्रात्यादियाजनयागादिकर्माभावबुद्धिमत्ता-
 नध्ययनैः क्षिप्रमेव कुलान्यपकर्षयन्ति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ मन्त्रतइति । यद्यपि धनेन कुलमिति प्रवादः । तथापि वेदाध्ययना-
 वबोधतदर्थानुष्ठानयुक्तानि पुनः कुलान्यल्पधनान्यपि उत्कृष्टकुलमध्ये गुण्यतां प्राप्नुवन्ति महतीं ख्यातिमर्जयन्ति । विवाह-
 प्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकथेतत्सर्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥ वैवाहिकइति । अष्टकादि गृहोक्तं कर्म यथाशास्त्रं वक्ष्यमाणपञ्चय-
 ज्ञानुष्ठानं चाग्नि संपाद्यं मातृहिकं पाकं विवाहभरे अग्नौ गृहस्थः कुर्वीत ॥ ६७ ॥ पञ्चसूनेति । पचनदृष्ट-
 त्सूपौलूखलपघटाद्याः पञ्चगृहस्थस्य सूनाइव घातनस्थानानि यानि त्वकार्ये योजयन् पापेन संबध्यते । एवं चा-
 स्मात्सूनावचनात्तासां निष्कृत्यर्थमिति च निष्कृतिवचनात् सूनादोषैर्न लिप्यत इति तद्दोषाभिधानात् । अधर्महेतुत्वमासांत-
 निष्कृत्यर्थं महायज्ञानामित्यवसीयते । शास्त्रैकगोचरत्वाद्धर्मधर्मयोर्न चैव सति महायज्ञानामनित्यतापत्तिः । देवतातिथि
 श्रुत्यानामृषयः पितरो देवता इत्येवमादिरेषां नित्यत्वप्रतिपादमाय सन्ध्योपासनावदुभयार्थत्वमेषाम् ॥ ६८ ॥ तासामिति ।
 तासांचुल्यादीनां सूनानां यथाक्रमं निष्कृत्यर्थं तदुत्पन्नपापनिर्हरणार्थं प्रत्यहं पञ्चमहायज्ञागृहस्थानां मन्वादिभिः स्मृताः ग्रहणं
 तेषामपि देवतात्वात्तथा ऋषीणामपि देवतानामिति ग्रहणं तेषामपि कर्तव्यतया स्मृतौ स्मृताः ॥ ६९ ॥ ते च अभ्यापनमिति ।
 जपोद्भूतइति वक्ष्यमाणोऽभ्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते स ब्रह्मयज्ञः । पितृतर्पणं पितृयज्ञः । अग्नौ होमो देवयज्ञः । भूत-
 बलिर्भूतयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः । एते वक्ष्यमाणाः कर्तव्यताविशेषा इह त्वरूपमात्रेण निर्दिष्टाः ॥ ७० ॥ पञ्चेति ।
 एतान्पञ्चमहायज्ञान् यो यथाशक्ति न जहाति स सर्वकालमपि गृहे वसन् चुल्यादिसूनाजनितैः पापैर्न संबध्यते ॥ ७१ ॥
 देवतातिथिभृत्यानामिति । देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणं तेषामपि देवतात्वात् । तथा ऋषीणामपि देवतानामिति ग्रहणं
 तेषामपि देवतात्वस्मरणान्न भृत्याः ॥ बृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या मृतः शिशुः ॥ अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्यामनुब्रवीत् इत्यु-
 क्त्वा ण्सां देवतादीनां पञ्चानां बोधददाति समाणाधारयन् नपिन जीवति जीवितकार्याभावात् ॥ ७२ ॥ पूर्वचाकरणनिन्दैषां
 नित्यतामाह अहुतं च हुतं चैवेति । उत्तरश्लोके एषां व्याख्यार्थो भविष्यति । एतानेव पञ्चमहायज्ञानेभिर्निर्माणां नित्य-
 आचक्षते । नाममात्रभेदो न वस्तुभेद इत्येतत्प्रतिपादयितुं संज्ञान्तरमदर्शनमेतत् ॥ ७३ ॥ अपइति । अहुतशब्देन जपो ब्रह्मय-

ज्ञातयःस्पृतः। हुतश्च होमोदेवयज्ञः। प्रहुतश्च भौतिकोबलिःभूतयज्ञः। ब्राह्म्यंहुतंद्विजाप्यस्य ब्राह्मणस्यार्चा अतिथियज्ञः।
 प्राशितंषपितृतर्पणंपितृयज्ञः। यदि कथंचित्सकलमहायज्ञामहानुष्ठानासंपत्तिस्तदा ॥ ७४॥ स्वाध्यायेनित्ययुक्तःस्यादै-
 वेपित्र्येचकर्मणि। उभयत्रापियुक्तोहीति। ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञानुष्ठानेनित्यंयत्नवान्स्यात् तस्मादेवंयज्ञानुष्ठानपरिदं-
 स्थावरजङ्गमरूपंजगद्धारयति ॥ ७५॥ तथाच अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति। अग्नौवाहुतिःसम्यक्प्रयथाविधि प्रक्षिप्ता हुता
 रसाहरणरूपत्वादादित्यस्यादित्यंप्रमेति सआहुतिरसः कालेन परिपक्वःआदित्याहुष्टिरूपेण जायते। ततोऽनं तदुपभोगेनच
 प्रजाजायन्ते ॥ ७६॥ अपिच यथवार्युंसमाश्रित्यसर्वेजीवन्तिजन्तवः ॥ तथागृहस्थमाश्रित्य वतन्त-
 इतराश्रमाः ॥ यथाप्राणवाय्ववलंबनेन सर्वप्राणिनोजीवन्त्येवंगृहस्थाश्रममाश्रित्यावलंब्याश्रमान्तराणि धियन्ते ॥ ७७॥
 एवंच यस्मादिति। यस्माद्गृहस्थव्यतिरिक्तास्त्रयोप्याश्रमिणोवेदार्थोपदेशान्दानाभ्यां गृहस्थैरेवोपक्रियते तस्मात्तृश्रेष्ठश्रमो-
 गृहस्थः। गृहा पत्नी मेधोयज्ञः गृहाधीनोमेधोयस्य गृहमेधी। गृहायांतिष्ठन्तीतिगृहस्थाः। गृहाअस्यास्तीतिगृही ॥ ७८॥
 यतएवमतः ससंधार्योगृहस्थेनेति। सगृहस्थाश्रमोत्सर्गसंबन्धं अनंतमिहलोके सुरतसंभोगत्वाद्गन्नादिसुखमनन्तमिच्छता
 प्रयत्नेनानुष्ठेयोऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्यइति गृहस्थाश्रमफलकथनम् नचानित्यतापत्तिः ॥ ७९॥ यतआह ऋषय-
 इति। ऋषिप्रभृतयोगृहस्थेभ्यः सकाशाद्यतोऽर्थयन्ते यतःशास्त्रज्ञेन एभ्यःकर्तव्यम् ॥ ८०॥ किंतदित्याह
 स्वाध्यायेनेति। नानाप्रकारत्वादर्थनस्य स्वाध्यायादेरर्थनार्थत्वमविरुद्धं पूर्वोक्तमहायज्ञार्थैः स्वाध्यायादिभिः ऋ-
 षिदेवपित्रतिथिभूतानि यथाशास्त्रमर्चयेत् ॥ ८१॥ तेषु पितृयज्ञनिरूपणार्थंतावदाह दद्यादहरहरिति।
 पितृभ्यः प्रीतिमुत्पादयन् अन्नोदकक्षीरमूलफलैर्यथासंभवंप्रत्यहंश्राद्धंकुर्यात् ॥ ८२॥ एकमिति। पंचय-
 ज्ञान्तर्गते पितृप्रयोजनएकमपि शर्चयासति संभवे बहूनपि विप्रानुभोजयेत्। श्राद्धशब्दनोदनाद्वैश्वदेवब्राह्मणभो-
 जने प्राप्तआह। नचैवेति विश्वान्देवानुद्दिश्यान्त्यब्राह्मणंनकिंचित्भोजयेत् ॥ ८३॥ वैश्वदेवस्येति। वैश्वदेवार्थ-
 स्यान्नस्य सतोवैवाहिकेग्नौ कालान्तराहिते वा परिसमूहनादि गृह्योक्तैतिकर्तव्यतापूर्वकमाभ्योवक्ष्यमाणोदेव-
 ताभ्यः प्रत्यहंब्राह्मणोहोमंकुर्यात्। ब्राह्मणग्रहणंदिजप्रदर्शनार्थं त्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ ८४॥ अग्नेरिति। कु-
 र्वेचैवेति। स्वाहाकारप्रदानाहोमादिति स्मरणादप्रये स्वाहा सोमाय स्वाहाइत्येवमादौ कृत्वा ततोऽग्नीषोमाभ्यांस्वाहे-
 त्यग्नीषोमयोः समस्तयोर्होमंकुर्यात्। तदनुविश्वेभ्योदेवेभ्योद्भुत्वाधन्वतरये कुहायनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यां अन्ते-
 ग्रयेष्विष्टकृतइत्येवं गृह्येष्टविशेषणत्वात् स्विष्टकृतएते स्वाहाकारान्तहोमाः कार्याः ॥ ८५॥ ८६॥ एवमिति। एवमुक्तप्र-
 क्रियया सम्यक्प्रतिदैवतहविर्भुत्वा प्राच्याद्यासु सर्वासु दिक्षु प्राच्यामिन्द्रायनमहन्द्रपुरुषेभ्योदक्षिणस्यांयमाय यमपुरुषे-
 भ्यः पश्चिमायांवरुणायवरुणपुरुषेभ्यः उत्तरस्यसोमायांसोमपुरुषेभ्यइत्येवंप्रदक्षिणावर्त इन्द्रादिभ्यः सानुचरेभ्योर्बलिंदद्यात्।
 गृह्यएवदर्शनादिहान्तकादिशुद्धाभिधानंछन्दोभङ्गमयात् ॥ ८७॥ मरुद्भ्यइतितद्वारिहेरदिति। मरुद्भ्यइत्येवं-
 द्वारप्रदेशेऽद्भ्यइत्येतदपामध्ये धनस्पतिभ्यइत्येवंमुशालोलूखले ह्रद्वैकवद्वावाहिकल्पेनान्यत्र बलिंदद्यात् ॥ ८८॥ उच्छीर्षद-
 ति। वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्वस्यांदिशि अत्रैव तस्यैव च पादप्रदेशे दक्षिणपश्चिमायांभद्रकाल्यै ब्रह्मण-
 वास्तोष्पतये चेतिगृहमभ्ये ह्मन्निर्देशेषि आहनिर्देशाभाषादेवताद्वयं ॥ ८९॥ विश्वेभ्यइति। विश्वेभ्योवैश्वदेवेभ्य

इतिचशब्दादेकेयमाहुतिः । विश्वेभ्योदेवेभ्यः इति नाम्नाकाशेप्रक्षिपेत् । दिवाचरेभ्योभूतेभ्यइतिदिवानक्तचरेभ्योभू-
तेभ्यइति नक्तमितिगृह्यदर्शनात् एतद्वाधारान्तरस्यावचनात् आकाशस्यचप्रस्तुतत्वात् आकाशएव ॥ ९० ॥ पृष्ठे-
वास्तुनिकुर्वीतेति । वेश्मनउपरि वेश्मनः पृष्ठे वास्तुपृष्ठदेशे वा तत्र सर्वान्भूतयेनमइत्येवर्बालकुर्यात् । बल्यर्थं
धृतान्शेषसर्वदक्षिणस्यादिशि स्वधापितृभ्यइतिमाचीनावीतीत्येवगृह्यदर्शनात् पितृभ्योहरेत् ॥ ९१ ॥ शुनांचेति । त-
दन्वयदन्ममुद्धृत्य श्वपतितश्वपाककुष्पादिकाककुमीणांशनकैरजोवगुण्ठनपरिहारेण भुवि निक्षिपेत् ॥ ९२ ॥ एवमि-
ति । एवमुक्तनीत्याभिहित सर्वभूतानि नित्यमन्नादिना यःपूजयति सतेजःशरीरोभूत्वा स्पृष्टेन मार्गेण येनाशुमाप्ये-
तेशरीरपातसमनन्तरमेव तेन ब्रह्मलोकंगच्छति । इति पञ्चयज्ञफलकथनं नचानित्यतापत्तिरित्युक्तम् ॥ ९३ ॥

[सायंतनस्यसिद्धस्यपत्न्यमन्त्रं बलिहरेत् ॥ वैश्वदेवंहिनामैतत्सायं ॥ १ ॥]

कृत्वेति । एवमुक्तस्वरूपेणैतत्बलिकर्म कृत्वा सर्वगृहभोक्तृभ्यःपूर्वमतिथिपूजयेत् । भिक्षणशीलाय ब्रह्मचारि-
णे समकालमेव स्वस्तिवाच्यभिक्षादानमपूर्वं इति गौतमोक्तविधानेनभिक्षांदद्यात् ॥ ९४ ॥ यत्पुण्यफलमि-
ति । अल्पगृहेमशुद्धीत्यादियाज्ञवल्क्योक्तविधिना गांदत्वा यत्पुण्यफलं गोदोब्रह्मस्यविष्टपमिति प्रामोतितदेव
द्विजगृहस्थोभिक्षांदत्वा प्रामोति ॥ ९५ ॥ भिक्षामिति । फलपुष्पादिना सत्कृत्य पारमार्थिकवेदार्थज्ञाय
ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादि विधिपूर्वकं प्रतिपादयेदिति ब्रह्मचारिभिक्षादानाद्विध्यन्तरमिदम् । तथाच वसिष्ठः
श्रोत्रियायाग्रंदत्वा ब्रह्मचारिणेत्याह ॥ ९६ ॥ अपात्रेचैतदातिथ्यादिनकार्ययस्मात् नश्यन्तीति । यानि
पितृदेवोद्देशेनानानि मोहादानशास्त्रानभिज्ञतया दानृभिरभ्ययनविधियज्ञानुष्ठानतेजःशून्यत्वाद्भस्मरूपेषु विषेषु दत्तानि
तानि तेषांदानशास्त्रानभिज्ञानांमनुष्याणां निष्फलीभवन्ति ॥ ९७ ॥ विद्यातपःसमृद्धेष्वाति । ज्ञानानुष्ठानतेजःसंप-
न्नेषु विप्रमुखेषु अग्निमुखेषु हव्यकव्यादि यत्प्रक्षिपंतदिह दुस्तराच्छत्रुव्याध्यादाभिभवादमुत्रच महतःपापाच्चायते
॥ ९८ ॥

[प्रतिग्रहेणशुद्धेन शस्तेन क्रयविक्रयात् । यथा क्रमं द्विजातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥ १॥]

। संप्राप्तायेति । स्वयमुपस्थायातिथयआसनाचमनाद्युदकान्नं च व्यञ्जनविशेषैः यथासंभवं सत्कृत्या-
सनावसथावित्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकंदद्यात् ॥ ९९ ॥ शिलानप्युच्छतो नित्यमिति । अतिदौर्गत्यावृत्तिसं-
यमातिशयार्थितया शिलानक्षेत्रफलशेषान् अप्युच्छिष्वतःसम्यावसथ्याभ्यांसहत्रेतया पञ्चत्वप्यग्निषु होमंवा कुर्वा-
णस्य सर्ववृत्तिसंकोचपञ्चाग्निहोमार्जितपुण्यं अनार्चितोतिथिर्वसन् स्वीकरोत्यदानदोषकथनेन नित्यतामाह । सभ्यो-
नामाग्निर्महासाधनसीताद्यपनुत्त्यर्थं यस्तत्र तत्र विहितयते ॥ १०० ॥ अन्नासंभवेपुनः तृणानीति । तृणानि विश्रमभूम्या-
चमनाद्युदकप्रियसत्यवचनानि साधुगृहेष्वतिथ्यर्थनकदाचिदप्युच्छिद्यन्ते अतोअन्नाभावएताम्यवश्यं देयानि ॥ १०१ ॥ अम-
सिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह एकरात्रमिति । ब्राह्मणएकारात्रपरगृहेवसन् अतिथिः यतिः स्मृतः यदस्यमह्नित्यावस्थाने न
विद्यते द्वितीयातिथिरस्येत्येवमतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥ नैकग्रामीणमिति । समानग्रामनिवासिनं यंचसंगत्यालोकया-
त्रयाचरितं विचित्रपरिहासकथाजीवनं यस्य सभार्याग्रयस्तस्मिन्नेव ग्रामे संग्रामस्तंवैश्वदेवकालेपि संप्राप्तमतिथिनवि-
न्यात् आतिथेयोद्देशतएवग्रामान्तराणिगत्वा ॥ १०३ ॥ उपासतइति । येगृहस्थादुर्मेधसः औदरिकतयापरान्नंसेवन्ते
तेन परान्नभोजनेन ते जम्भाम्तरेऽन्नाद्यदायिनांगृहे पशुतांब्रजन्ति इतिफलप्रतिपादनपरमेतदतःपरपाकोपसेवनंनकार्यम्

॥ १०४ ॥ अग्रणोद्यति । यस्मादयमादित्येनास्तंगच्छता प्रापितोतिथिस्तदानीं त्वगृहगमनाशक्तेः सगृहमेधिनो गृहा-
नुहयपञ्चमवता गृहस्थेन न प्रत्याख्येयः । सच वैश्वदेवकाले प्राप्तस्तदुत्तरकालिवा नास्य गृहस्थस्यान्मनश्च न गृहे-
वसेत् । अत्रश्यमस्याशनं देयं अयं च प्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवायं मार्गं न्यथा वैश्वदेवं हीनामैतत् सायंप्रातर्विधीयतइ-
ति वक्ष्यमाणेनैव सायमतिथिदानसिद्धावनारंभः स्यात् ॥ १०५ ॥ नेति । यदतिथये रोचते तत्तस्माददत्वात्म-
ना नास्मीयात् । अतिथिभोजनं च धनख्यात्यायुःस्वर्गनिमित्तमित्यातिथेयफलकथनं न त्वानित्यतापत्तिः । सर्वसुकृत-
मादत्तस्याद्युक्तत्वात् ॥ १०६ ॥ आसनावसथाविति । युगपदनैकातिथ्यस्थाने सति स्नासनस्थानविश्रमस्थानश्र-
द्धादिशयनानुगमनपरिचरणमितरेतरापेक्षायोत्कृष्टावकृष्टमध्यमेषु उत्कृष्टावकृष्टमध्यमं कुर्यात् । अन्नं पुनस्तुल्यमेव तत्र-
विशेषाश्रवणात् ॥ १०७ ॥ वैश्वदेवइति । कृतेऽतिथिभोजनपर्यन्ते वैश्वदेवे यद्यपरोतिथिराव्रजेत् तस्मै तदाचा-
न्यथाशक्तिपुनःपक्त्वाप्रदद्यात् । बलिहरणं च ततोन्मान् कुर्यात् । बलिहरणनिषेधादात्मसंस्कारार्थता वैश्वदेवस्या-
भिप्रेतेत्यवसीधते । अन्नसंस्कारपक्षे कथनमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥ प्रसङ्गाद्भोक्तृधर्ममाह नभो-
जनार्थइति । भोजनलाभार्थविप्रः स्वे कुलगोत्रे न कथयेत् । यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन् उदोर्णाशीति विद्वद्भिः कथ्य-
ते ॥ १०९ ॥ ब्राह्मणस्य त्वनतिथिरिति । ब्राह्मणगृहे गुरुमित्रबन्धुभिर्यवैश्यशूद्रानातिथयो भवन्ति । गुरोः प्रभु-
त्वात् मित्रबन्धूनामात्मसमत्वात् क्षत्रियादेश्च हीनजातित्वात् क्षत्रियस्योत्कृष्टः ब्राह्मणः स्यात् । ब्राह्मणक्षत्रियावृत्कृष्टजा-
तीयौ स्यातामेव वैश्यस्यापि ॥ ११० ॥ यदीति । क्षीणपाथेयो यो यामान्तरवासित्वादतिथिधर्मेण यदि क्षत्रियो विप्रगृहे
आगच्छेत् तदा गृहावस्थितविपेषु कृतभोजनेषु तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥ वैश्यगृहाविति । वैश्यशूद्रावपथेयाव-
तिथिरूपौ गृहेषामौ तदोकारुण्यात्संभोजनीयौ ॥ ११२ ॥ इतरानिति । उक्तक्षत्रियादिव्यतिरिक्तान् सखिबन्धुसहाभ्या-
विप्रभृतीन् प्रीत्याहेतुभूतया गृहमागतानन्वयथाशक्ति संस्कृत्य भार्याभोजनकाले भोजयेत् । आत्मनोपि कालोवाशिष्ट-
तुष्टपतीति वक्ष्यमाणत्वात् । गुरोस्तु कालान्वभिधानप्रभुत्वेन स्वायत्तकालत्वात् ॥ ११३ ॥ सुवासिर्निरिति । जीवच्छु-
षितृकाः स्त्रियः कुमार्यातुरगर्भिणीश्च अतिथ्यनुगतानेवाविलंबमानो भोजयेत् । अयतः एव पाठेऽतिथिभ्यः पूर्वमेव ॥ ११४ ॥
अद्वेति । एतेभ्योभृत्यपर्यन्तेभ्योतिथ्यादिभ्योदत्त्वा योव्यतिक्रमादोषऽनभिज्ञः पूर्वभुङ्क्ते स भुज्जानतुल्यकृतभूतं मरण-
समनतरप्राप्तमात्मनः श्वगृहस्वादनं न जानाति ॥ ११५ ॥ भुक्तवत्स्विति । आतिथ्यादिज्ञातिसंबन्धेषु दासेषु कृतभोजनेषु
ततोन्नावशिष्टं जामापती पश्चादश्नीयाताम् ॥ ११६ ॥ देवानिति । गृहे भवा गृहादित्यन्तेन भूतयज्ञोक्तइति वक्ष्यमाणप्रत्यवा-
यकथनार्थाय मनुवादः ॥ ११७ ॥ अघमिति । य आत्मा र्थमेव पचति न देवादिभ्योददाति स पापहेतुत्वात् पापमेव केवलं भुङ्क्ते-
नान्तेषामपि यस्माद्यदेतत्पाकयज्ञशिष्टाशनं साधूनां अन्नमुपदिश्यते ॥ ११८ ॥ अतिथिपूजाप्रसङ्गेनाराजादीनां पूजावि-
शेष उच्यते राजर्षिकस्नातकगुरुप्रियश्वशुरमातुलानिति । जनपदाभिषिक्तक्षत्रियगृहागतं याजकं ऋत्विजं यः क-
श्चिद्गृहस्थो द्विजातिविद्याव्रतस्नातकं शिष्योगुरुं श्वशुरोजामातरं नामाताश्वशुरं भागिनयोमातुलं मधुपर्कालेन गृहो-
त्तरूपेण कर्मणा पूजयेत् । परिमितातसंवत्सरात् संवत्सरेऽतीते पुनर्गृहागतानेतां पूजयेत् । ये तु स्नातकमाचार्यः-
पूजयेत्तपतीति मित्युक्तत्वादित्याहुस्तेषां परिसवत्रानिति स्नातकविशेषणकं स्यात् ॥ ११९ ॥ राजस्नातकयोः संकोचायेदमाह ।
राजेति । राजस्नातकौ यज्ञकर्मण्येव संगमौ मधुपर्केण पूजनीयौ । न त्वयज्ञे संवत्सरादूर्ध्वं अपीति शास्त्रमर्यादा ।

(१) तदाकारुण्यात्संभोजनीयौ = तदोभावपि कारुण्यनिर्वाहयन् दासभोजनकाले भोजयेत् (गो० २, ५)

संवत्सरात्पुनः अर्वाक् यज्ञेपि न पूज्यौ । पूर्ववाक्योपरिसंवत्सरादित्युपादाने अत्र च नतुयज्ञादित्युपादानात् राजस्नात-
कपूजासंकोचार्थत्वं अस्य प्रतीयते ॥ १२० ॥ सायमिति । दिनान्तेऽन्नस्यसिद्धस्य इन्द्राय नमइत्येवमादिमन्त्रव-
र्जमनसांद्देशेन पत्नी बलिहरणंभूतयज्ञाख्यंकुर्यात् । यस्मादेवंनामयज्ञाद्यात्मभोजनपर्यन्तं एतत्सायंप्रातर्गृहस्थस्योपादि-
श्यते ॥ १२१ ॥ पितृयज्ञमिति । आहिताग्निरमावास्यायांश्रौतंपिण्डयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा औपसदाग्निरप्येवमना-
हिताग्निरित्ये श्रपयित्वेति सूत्रवचनात् सूत्रोक्तं तदेव कृत्वा मासिभवांपिण्डपितृयज्ञाङ्गभूतानांपिण्डानामनुपश्वादाह्रियते
इतिपिण्डान्वाहार्थकंश्राद्धंकुर्यात् । विप्रग्रहणाद्विजप्रदर्शनार्थंत्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥ अधुना नामवचनेन पिण्डपितृय-
ज्ञानन्तरकरणमस्य समर्थयते पिण्डानामिति । यतएव तन्मासिकंश्राद्धंपिण्डानामनुपश्वादाह्रियते ततःपिण्डान्वाहार्थ-
कमेतद्विद्वांसोमन्यन्ते । एवंच युक्तं यत्पिण्डपितृयज्ञानन्तरंक्रियतइति । तन्मासेन विशेषेण विहितेन खड्गमांसादिना प्रय-
त्नतःकार्यं तदभावे पुनरन्यैर्हविष्यैः ॥ १२३ ॥ तत्रेति । तस्मिन् श्राद्धे भोजनीयायेच वर्जनीयाः यथासंख्याकाश्चैश्चा-
न्नैस्तत्कर्तव्यं तत्सर्वप्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥ यद्युपदेशतस्तस्यये भोजनीयाःस्युरितिप्राप्तंथाप्यल्पवक्तव्यत्वात् संख्याताव-
दाह द्वाविति । द्वौपिण्याङ्गभूते देवे पितृषितामहर्मापतामहोद्देशेन त्रीन् एकैकंवा देवपिण्डयोर्ब्राह्मणंभोजयेत् । उक्तातिरि-
क्तभोजनसमर्थोप्यधिकभोजने नैवप्रवर्तेत । यत्तु नत्वेवैकं सर्वेषांपिण्डे व्याख्यातमिति गृह्यदर्शनान्निमन्त्रयेत् श्ववरानि-
ति चहाभिधानादेकैकमुभयत्रवेत्यस्य विस्तरप्रतिषेधार्थवादत्वमाह तदसत् । द्वौ देवौ पितृकृत्ये त्रीनित्येतद्विकल्पेना-
स्य श्रवणात् । याज्ञवल्क्येचैकैकमेवचेतिविधिदर्शनादसिद्धेच ॥ यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धे देवंतत्रकथंभवेत् ॥ अन्नपात्रेसमुष्-
न्य सर्वस्यप्रकृतस्यच ॥ देवतायतनेकृत्वाततःश्राद्धंप्रवर्तयेत् इत्येकब्राह्मणभोजनात् यत्पुनर्नत्वेवैकमित्यादि गृह्यवचनं तद-
व्यब्राह्मणादिसम्यक्संप्रद्विषयं नत्वत्यन्तप्रतिषेधार्थम् । तथाचैतदनन्तरमेवगृह्यकृत काममनाद्यइत्याहादनीयाद्यभावा-
त् । काममेकमपि सर्वेषांभोजयेदित्येवंचनिमन्त्रयेत्श्ववरानिति । एतदपिद्व्यब्राह्मणादिसम्यग्विषयं नत्वेवैकविध्यत्य-
न्ताभावज्ञापकं विस्तरइतिवृत्तवशात् प्रथमे वा चशब्दइति स्मरणात् ॥ १२५ ॥ सत्क्रियामिति । ब्राह्मणपूजांचोक्षादिदे-
शमपराह्णकालौचंगुणवद्ब्राह्मणलाभविस्तारोनाशयति तस्मादुक्तातिरिक्तब्राह्मणभोजनंनकुर्यात् । हेतुतोविस्तरनिषेधात्
तत्क्रियातिसंभवेऽधिकब्राह्मणभोजनमप्यास्ति । तथाच गौतमोक्तेऽवराननचब्राह्मणान्भोजयेत् । अयुजोवायथोत्साहमिति
॥ १२६ ॥ प्रथितेति । योयंपिण्यानामविधिःपिण्डकर्म एषा प्रेतकृत्या प्रेतोपकारार्था क्रिया क्षये चन्द्रक्षये गृहे वा
नानाश्रमान्तरेः सर्वगृहिणांख्याता तस्मिन्कृत्ये पिण्डे कर्मणि युक्तस्य तन्निष्ठस्य लौकिको स्मार्ता प्रेतक्रिया प्रेतोप-
क्रियते गुणवत्पुत्रपौत्रप्रबन्धोत्पत्त्या तस्मादित्यन्तः कार्यम् ॥ १२७ ॥ श्रोत्रियायेति । देवपिण्यादोन्यन्नानि छन्दो-
मात्राध्यायिने देयानि छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगान्नात्यन्तापायेन नियमः संभवे पुनः समस्तशाखाध्या-
यिदानम् । यत्नेन भोजच्छ्राद्धेबहुचमित्यादिनामिति सति पुनः श्रोत्रियत्वेसति श्रुतवृत्ताभिजनादि योगे च पूज्य-
तमाय विप्राय देयानि यतस्तस्मै दत्त्वा पितृवृषद्वारेणातिशयेनोपकारकंभवति ॥ १२८ ॥ यस्मात् एकैकमि-
ति । देवपिण्डयोरेकैकमपि वेदार्थविदंभोजयेत् । परिपूर्णफलंपितृयज्ञाख्यंमामोति नत्वविदुषोबहून्पिभोजयन्पुष्कलं
फलमामोतीत्याभिधानात्ब्राह्मणस्य भोजनमत्र प्रधानंपिण्डदानादित्वङ्गमित्यवसीयते ॥ १२९ ॥ दूरादिति । येमातृ-
तोदशपुरुषं पितृतोदशपुरुषंइत्यादिसूत्रकारोक्तार्थविकपरीक्षान्यायेन समस्तशाखाध्यायिनंब्राह्मणपरिक्षेत । यस्मात्तस्मात्तथा-
विधोब्राह्मणोहव्यकव्यानांतीर्णमिव तीर्थेनोद्कावतरणमर्गेणोद्काश्रीमोगच्छत्येवंतथाविधेन ब्राह्मणेन हव्यकव्यानि
देवान् पितृन् गच्छन्ति । तथाविधोब्राह्मणोतिथितुल्यःस्मृतोमहाफलत्वात् ॥ १३० ॥ रुहस्वामिति । यत्र देवपिण्यादावर्त-

मिषदां ब्राह्मणानां दशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैको वेदविद्वत्कृत्वा शीतः तृष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान्त्सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो भवति तद्भोजनजन्यधर्मानुत्पादयतीत्यर्थः । इति विद्वद्ब्राह्मणभोजनस्तुतिः ॥ १३१ ॥ ज्ञानोत्कृष्टायेति । विद्योत्कृष्टेभ्यो हव्यक-
 द्यानि देयानि नान्येभ्यो यत्साद्यथा रुधरोपलिप्तौ हस्तौ रुधरेणैव अपगततलेपौ कर्तुं [न] प्रार्थेते अपि तूदकेनैव शक्येते
 एवं चाज्ञानमुखेन नात्मोत्ताराय तं शक्यते अपि तु विद्वद्दानद्वारेणैवेत्यविद्वन्निन्दया विद्वद्दानस्तुतिः ॥ १३२ ॥ यावत इति । यत्स-
 ङ्ख्याकान् घासान् हव्यकव्येष्वेव वेदविद्वदसते तत्सङ्ख्याकानेव प्रस्तुतश्राद्धकर्ता ज्वलितान् स्थूलान् शूलान् शूलान् शूलान् यधानयः-
 पिण्डान् ग्रसते इति अविद्वद्दानफलकथनम् । तथाच व्यासो दातुरेव फलमाह ॥ ग्रसते यावतः पिण्डान् तस्य वै हविषो नृ-
 चः ॥ ग्रसते तावतः स्थूलान् गत्वा वैवत्त्वतः क्षयम् ॥ १३३ ॥ ज्ञाननिष्ठा इति । केचिदात्मज्ञानपरा विप्रभवन्ति । अपरे
 कृच्छ्रादितपःप्रधानाः । अन्ये तु तपोऽध्ययननिरताः ॥ अपरे यागादितपराः ॥ १३४ ॥ इतिकिमाह ज्ञाननिष्ठेऽपि ।
 ज्ञानप्रधानेभ्यो यत्नेन पित्रार्थान् देयानि देवार्थानि पुनः शारुमर्यादानात्क्रमेण चतुर्भ्यो ज्ञाननिष्ठादिभ्योऽपीति ॥ १३५ ॥
 अश्रोत्रिय इति । यः श्रोत्रियः पुत्रः आत्मनः श्रोत्रियो यः श्रोत्रियपुत्रः आत्मना चाश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥ योः कः श्रेयान्
 इत्युपन्यस्याह ज्यायांसमिति । अनयोः पूर्वनिर्दिष्टयोर्मध्यात् श्रोत्रियपुत्रं आत्मना श्रोत्रियमपि प्रशस्यतरं जानीयात्
 पश्चात् श्रोत्रियपुत्र आत्मना च श्रोत्रियः सतदधीतवेदपूजार्थं पूजामर्हति वेदस्तद्वारेण पूज्यते । नत्वसौ पूजार्ह इति पि-
 त्रादि विद्यापरीक्षार्थमेतच्च श्रोत्रियदानार्थं श्रोत्रियायैव देयानीति नियमादेव च ॥ दूरादेव परीक्षतेत्येतत् विद्याव्यतिरिक्त-
 जात्यातिशयपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥ न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनेः कार्योऽस्य संग्रहः । नारिन् मित्रं नाभिभर्तुं
 विज्ञातं भोजयेद्विजम् ॥ मित्रं श्राद्धे न भोजयेत् किं हि धनान्नैरस्मै मध्यादिस्नेहः कार्योऽयं पुनः शत्रुन् मित्रं नाभिभर्तुं वि-
 ज्ञातं ब्राह्मणं श्राद्धे भोजयेत् ॥ १३८ ॥ यस्येति । यस्य मित्रोपकारपराणि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकफलं
 भवतीति । फलाभावकथनपरमेतत् । न केवलं पूर्वमित्रस्य श्राद्धादिना देयं यावत् ॥ १३९ ॥ य इति । श्राद्धदानेनानेन सह
 मैत्री मे भविष्यति इति एवं यो मनुष्यः शास्त्रानभिज्ञतया श्राद्धेन मित्रभावं कुरुते समित्रहेतुत्वाच्छ्राद्धमित्रमस्येति
 श्राद्धमित्रो द्विजापसदः कर्मान्तराजितेनापि स्वर्लोके न संबध्यत इति ॥ १४० ॥ संभोजनीति । सा दक्षिणा
 तद्दानं सह भुज्यते ययेति संभोजनीया गोष्ठी । पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभिरुक्ता सा च मित्रार्थ-
 र्थत्वादिह लोके एवास्ते अन्धागौर्यथैकस्मिन् गृहे न परलंके प्रत्युपकाराय भवति ॥ १४१ ॥ यथेति ।
 त्वार्जना यथा ऊषरे भूमदेशे धान्यान्युप्वा कर्षकः फलेन प्राप्नोति एवमश्रोत्रियाय श्राद्धादि दत्त्वा दाता न
 फलं प्राप्नोति अश्रोत्रियदाने वैफल्यकथनार्थमेतत् ॥ १४२ ॥ दातृनिति । विदुषे दक्षिणा दत्ता भवति प्रे-
 त्यचेह च ॥ वेदार्थं विदे च यथा शास्त्रं श्राद्धादिदत्तं पितृमाख्यामुत्रिकफलेन कीर्त्यनुपद्वैहिकफलेन च दातृन्त्स फला-
 न्कुरुते । प्रतिगृहीतृश्च तत्प्रतिग्रहलब्धधनानुष्ठितायागादिफलेनामुत्रसफलान्कुरुते अधर्माजितद्रव्यानुष्ठितायागादिनैष्क-
 ल्यात् इह लोकेऽधर्माजितधनकृत्कृष्यादिफलविषयान्सफलान्कुरुते इति विद्वद्दानस्य दातृप्रतिगृहीतृदृष्टफलकथनार्थमे-
 तत् ॥ १४३ ॥ काममिति । वरं गुणवद्ब्राह्मणान्तराभावेसगुणं मित्रं श्राद्धे भोजयेत् । न योग्यमपि शत्रुं यतोऽरिणा श्राद्धा-
 दिभुक्तं परलोकैर्निष्फलं भवतीति । अन्याभावे गुणवन्मित्रप्रतिप्रसवार्थमेतत् । छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदा-
 ध्यायिणैर्यमिकमुक्तम् ॥ १४४ ॥ अधुना तु सति संभवे फलविशेषार्थं समस्तशाखाध्यायिनि दानमाह यत्नेनेति । सम-
 स्तशाखाध्यायिनि न बह्वर्थं तथा विधमेवाध्वर्युं छन्दोगं चैव विधमेवाध्वर्युं यत्नेन श्राद्धे भोजयेत् । वृत्तवशान्नानाप्रकारैः शब्दैः
 सकलशाखाध्यायिनि एवैते युक्ताः । ये तु छन्दोमात्राध्यायिप्रतिषेधार्थं श्रोत्रियायैव देयानीत्येतद्विशेषणार्थं त्वमस्याहुस्तेषा-

मनेनैवसिद्धे श्रोत्रियायैवदेयानीत्येतदनर्थकस्यात् ॥ १४५ ॥ एषामिति । एषां बह्वचारीनां भ्यादभ्ययतमो यस्य त्व
चित्तमनाः श्राद्धं भुञ्जीत तस्य पित्रादि समपुरुषाभ्यापिन्यनवच्छिन्ना विनृणां नृभिः स्यादिति समस्तशास्त्राभ्यामिभोजन-
फलकथनम् । अतएवेति ज्ञायते यत्र कच नावस्थिताः पितरः पित्राद्युपलुक्तकथ्यैः सुखमासते । इतश्च पितृनृभिः फलमेतत्
श्राद्धकर्मणि च अरुताभ्यागमकृतविप्रणाशावत्रचोदनीयौ शास्त्रैकगोचरत्वे वैश्वानरवत्तथैवागमात् ॥ १४६ ॥ एषः
ति । हव्यकव्यप्रदानेन एषमुख्यो विधिः यदसंज्ञं हि भ्यः श्रोत्रियादिभ्यो दीयत इति । अयं वक्ष्यमाणः पुनर्मुख्याभावे विधि-
र्बोद्धव्यो मुख्याभावे च सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥ मातामहमिति । मातामहमातुलभाग्निनेयश्च शूरविद्यागुरुदौहित्र-
विव्याज्याभोजयेत् । विट्प्रजा । तस्याः पतिं विट्पतिं जामातरं बंधुं च सगोत्रादिकम् ॥ १४८ ॥ भेति । धर्मज्ञो देवैकर्म-
णि भोजनार्थं ब्राह्मणं परीक्षेत लोकप्रसिद्धिमात्रेणैवासौ तथा प्रतिपद्यतत्र भोजनीयः । पित्र्ये कर्मण्युपस्थिते दूरादेव प-
रीक्षेतेत्युक्तनीत्या यन्तः परीक्षेत ॥ १४९ ॥ ये स्तेनाः पतितास्त्रिबा इति । स्तेनादीन् विप्रान् हव्यकव्ययोरुभयोः स्मर्ययोग्या-
न्मनुराह । चौरान् ब्राह्मणसुवर्णादन्यत्र तस्य पतितत्वेनोपसंग्रहात् । पतितमेकादशे वक्ष्यति । क्लीबो न पुंसकं । नास्ति पर-
लोककर्मैत्येवं वर्तनयेषां नास्ति कृत्यतयः ॥ १५० ॥ ऋदिलमिति । ब्रह्मचारिणमत्योक्तवेदं अत्यन्तानभ्ययनस्य श्रोत्रि-
यायैव देयानीति नियमे सति प्राप्तभावात् । तथा दुश्चर्मयूतवृद्धाऽयाज्ययाजकान् श्राद्धे न भोजयेत् । दैवैकनिष-
धस्तथा यत्रोभयनिषेधमिच्छति तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभयत्र चेति करोति ॥ १५१ ॥ चिकित्सकादेवल्लक्रमांसविक्र-
याणि स्युस्तथेति । चिकित्सकादयो हव्यकव्ययोरुभयोरपि वर्जनीया भवेयुः । चिकित्सको भिषक् देवल्लक्रः प्रतिमापरिचा-
रकः अनयोश्च वृत्त्यर्थत्वेनैतत्कुर्वतोरयं प्रतिषेधो न धर्मार्थं तत्र विहितत्वात् । मांसविक्रयिणः सकृदपि । तथा च सद्यः पति-
मांसेनेतिलिङ्गमन्यथा विपणेन गतार्थं स्यादिह च जीवन्त इत्युपादानात् मांसेन सकृदपि प्रतीयते विपणो वाणिज्यम् ॥ १५२ ॥
प्रेष्य इति । घामराजभृतकः कुत्सितनखः श्यावदन्तः गुरोः प्रतिकूलचरणः त्यक्तश्रौतस्मार्ताग्निः प्रतिषिद्धवृद्धिजी-
वीत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः । पूर्ववाक्यादेव क्रियानुवृत्तेरेवमुत्तरत्रापि ॥ १५३ ॥ यक्षमीति । क्षयो वृत्त्यर्थ-
त्वेन पशुपालः प्रसिद्धः । परिवेत्तुपरिविती च वक्ष्यमाणौ निराकृतिः वेदादीनां निराकर्ता अनुपजीव्यो ब्राह्मणानां द्वेष्टा ग-
णमभ्यगतो ब्राह्मणादिभिः इत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः स्युः ॥ १५४ ॥ कुशीलव इति । नटः गायनादिकृतस्त्रीसंप्रयो-
गो ब्रह्मचारी शूद्राया भर्ता । पुनर्म्वाः पुत्रो वक्ष्यमाणः कोणः यस्य च जायाजारोगृहे इत्येते हव्यकव्ययोः परिहरणी-
याः ॥ १५५ ॥ भृतकाभ्यापक इति । पणपूर्वाभ्यापकः पणपूर्वाभ्यापितः शूद्रशिष्यः तस्यैव च गुरुः न त्वगुरुः तस्या-
नुकल्पेभ्यो नोक्तत्वात् । पुरुषभाषी कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणावेते हव्यकव्ययोः वर्ज्याः ॥ १५६ ॥ अकारणपरि-
त्यक्तेति । मातृपितृविद्यागुरुणां निष्कारणपरित्यक्ता पतितैश्चाभ्ययनकन्यादानादिसंबन्धः संपर्कगतो वागपि संवत्सरात् ।
संवत्सरेण तु पतितत्वादेव गतार्थता संवत्सरेण पततीति ॥ १५७ ॥ अगारदाहीति । गृहस्थः दाहको मारणद्रव्य-
दाता कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य यो नमश्नाति सोमस्य स्नारूपस्य विक्रेता समुद्रयोगच्छति स्तुतीनां पाठकः तिलादेः पेषकः
लेख्यसाक्ष्यादौ कूटस्य कर्ता इत्येते उभयत्र परिहरणीयाः ॥ १५८ ॥ पित्रेति । पापरोम्यभिशास्तश्च जालिकोरस-
विक्रयी ॥ शास्त्रलोकवस्तुषु यः पित्रासह विवदते कित्तोऽपरं देवयतीतरस्योक्तत्वात् । केका इति पाठकाचारः । सुरा-

व्यतिरिक्तमद्यस्य पाता कुष्ठीपातकोपपातकर्तृत्वेनोत्पन्नाभिशापिसत्यपि तत्कारित्वनिचये सव्याजौधर्मानुष्ठाने रसशब्द-
 स्येक्षुरसादावपि प्रसिद्धत्वात् तद्विक्रयो विषयस्य तत्राप्यर्थशास्त्रे रसशब्दप्रयोगादित्येतदुभयत्र परिहर्तव्याः ॥ १५९ ॥
धनुःशराणामिति । धनुःशरस्य कारकोऽप्येदिधिवूपतिर्भ्रातुर्भृतस्येति वक्ष्यमाणो वृत्तवशादयस्यस्यालापेन सत्यभासा-
 भामेति वत् । यत्तु गौतमीयपर्यालोचनयाप्येदिधिवूपतिशब्देन द्वयं निषिध्यते अप्येदिधिवूपतिः दिधिवूपतिश्च तत्राप्येदि-
 धिवूपतिरनुष्ठाकन्यागामी दिधिवूपतिस्तद्वेदित्याहुस्तदसदशार्थत्वात् । न च दिधिवूपतिश्च तद्वेदितिव्याख्यानमुक्तं भ्रातुर्भृत-
 स्येति मानवत्वक्षणाविरोधात् । मित्रस्य योऽपकारे वर्तते द्यूतवृत्तिः स भिक्ः पुत्रेणाभ्यापितो मुख्यस्य पुत्राचार्यत्वस्यासंभ-
 वात् ॥ १६० ॥ **भ्रामरीति ।** अपस्मारी गण्डमालाख्यव्याध्यापेतः शिवत्री शूचकः धातुसंक्षोभादियुक्तोऽन्धो वेदस्य
 कुत्सकः इत्येते हव्यकव्ययोर्वर्ज्याः स्युः ॥ १६१ ॥ **हस्तिगोश्वोष्ट्रदमक इति ।** हस्तिगवाश्वोष्ट्राणां विनेता ज्यो-
 तिःशास्त्रेण जीवनः पक्षिणां वार्तनपूर्वकं क्रीडार्थं पोषयित्वा युद्धशिष्ययिता एते उभयत्र परिहर्तव्याः ॥ १६२ ॥
स्रोतसामिति । उदकागमनसेतुबन्धभेदकः भेदादिना देशान्तरं नेता च तेषामवच्छादनकृत् । वास्तुविद्याजीवनः । दूतोर्राज-
 प्रेयस्यतिरिक्तोपि । वृक्षाणां रोपयिता मूल्येन न धर्मार्थं दशाश्रवापो नरकं न यातीत्यादिनोदनात् ॥ १६३ ॥
श्वक्रीडीति । श्वभिर्यः क्रीडति याजकक्रियादिजीवकः कन्यायानिन्दकः हिंसारतः शूद्रजीवनो वृषलपुत्र इति वा-
 पाठः । चतुर्दश्यादौ विनायकादिगणयागकृत् इत्येव उभयत्र वर्जनीयाः ॥ १६४ ॥ **आचारहीन इति ।** प्रत्यु-
 त्थानाद्याचारवर्जितः क्लीबो निरुत्साहो न पुंसकस्योक्तत्वात् । सर्वदा याज्यास्वभावोऽस्त्वयं कृतं वापि यः कृष्यावृत्यन्तरसंभ-
 वेपि जीवति श्लोपदीव्याधिविशेषादुल्लूकचरणसाधुभिर्निन्दितः केनापि निमित्तेनेत्येतदुभयत्र बहिःकार्याः ॥ १६५ ॥
औरभिक् इति । मेघमहिषजीवी पुनर्भवो भर्ता मूल्येन प्रेतानां निर्हारको न धर्मार्थं । एतद्वै परमतपोयत्प्रेतमरण्यं निहं-
 रन्तीति श्रुत्या नोदितत्वात् एते यत्नत उभयत्र वर्जनीयाः ॥ १६६ ॥ **एतानिति ।** एते निन्दिता चारास्ते-
 नादयः इह जन्मनि काणादयश्चैवं कर्माविशेषेण जायन्ते इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्राग्जन्मन्यत एतान् योग्यब्रा-
 ह्मणैः सह एकपक्त्तं भोजना [न] हान् ब्राह्मणापसदान् द्विजः श्रेष्ठः शास्त्रज्ञोऽप्येव वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ **ब्राह्म-
 ण इति ।** तृणाभिर्यथा हविषोपशाम्यति न हविर्दहनसमर्थस्ततश्च निष्कलस्तत्र होम एव निष्कलत्वाद्देवाभ्ययनेन शू-
 न्यो ब्राह्मणस्तृणाभितुल्यो तस्मादद्देशेन न दातव्यम् । यतो न भस्मनि होमः क्रियते । श्रोत्रिया येव देयानि अनेनैव अनधी-
 यान निषेधसिद्धौ इदं वचनं देवकाणादीनां लुब्धोभ्यायिनां त्वाचाराणां अभ्यनुज्ञानार्थं गहिताचारं वर्जयेत् । अनधीयानं च यस्तु
 त्वाचारोधीयानश्च तस्य देवकाणत्वलिङ्गसंस्मृतिप्रप्राग्जन्मार्जितगर्हितकर्म । शेषत्वमनपेक्षं तथा वसिष्ठः ॥ अथ चेन्मन्त्रसंयुक्तः
 शारिरैः पङ्क्तिवृषणैः ॥ अदुष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव स इति ॥ १६८ ॥ **अपङ्क्त्यदान इति ।** पङ्क्तिभोजनानर्हदाने दातुर्य-
 देनो देवपित्रार्थं हविषि फलोत्पत्तिर्भवति तत्साकल्येन प्रवक्ष्यामि ॥ १६९ ॥ **अब्रतैरिति ।** वेदग्रहणार्थं सावित्रादिब्रतग्रहितैः
 तथा परिवेत्तादिभिरन्यैश्च स्तेनादिभिरपाङ्क्त्यैर्देवपित्रर्थं भुक्तं तत्सुकृतलेशवशेन रक्षांसि भुञ्जते न दात्रभिमतफलाय भ-
 वति । अब्रतानां च निषिद्धमभ्यापठितानामप्यस्मादेव निषेधो बोद्धव्यः ॥ १७० ॥ परिवेत्तादीनप्रसिद्धत्वात् लक्षयति
दाराग्निहोत्रसंयोगमिति । योज्येष्टभ्रातृयकृतदारके तिष्ठति सति दारश्चैतस्मार्ताभ्यानयनं कुरुते स परिवेत्ता
 ज्येष्ठश्च परिवित्तिर्बोद्धव्यः ॥ १७१ ॥ प्रसङ्गादेतद्व्यतिक्रमफलमाह **परिवित्तिरिति ।** परिवित्तिरिवेत्तारौ य-
 याच कथया हेतुभूतया परिवेदनं क्रियते दाता च कन्याया याजकश्च तदुद्वाहोमस्योपदेशा येषां पञ्चमस्ते नरकं

गच्छन्ति ॥ १७२ ॥ भ्रातुरिति । धृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगिधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां योनिधोगधर्महित्वा-
कामेन हेतुभूतेनानुरागभावयेत् सोमेदिषिषूपतिः निषिद्धत्वात् । अत्र वृत्तवशात्सत्यभामावञ्चायशब्दस्यप्रयोगः ।
॥ १७३ ॥ परदारेष्वि । परभार्यायांकुण्डगोलकारूयौ सुतावुत्पद्येते । तत्रसपतिकायांयउत्पद्यते सकुण्डोवि-
धवायाश्चगोलकः ॥ १७४ ॥ तेतुजाताःपरक्षेत्रइति । तेपरभार्याजाताःकुण्डगोलकारूयाअदृष्टार्थानुप्रयोगाणिमात्र-
व्यपदेशार्हाहव्यकल्यानीहदत्तानि लोकआनुषङ्गिककीर्त्याख्यफलभावादमुत्र देवपितृवृत्त्यभावाद्वातृणानिष्फलानि भव-
न्तिकुर्वन्तिवा ॥ १७५ ॥ अपाङ्गत्वाइति । पङ्क्तिभुञ्जानानर्हान्स्तानपिषावतःयावत्सङ्ख्याकान् अनर्हान्भुञ्जान-
नर्हा [न] नुपश्यन्ति तावत्संख्याकानांसंबन्धितत्रआद्यादौदानाऽज्ञानान्नफलमाभुयात् इति अपाङ्गत्वादर्शनफलक-
थनम् ॥ १७६ ॥ अन्धादीनांविशेषमाह वीक्षयेति । अन्धस्य दर्शनाभावात्तत्र संनिहितोसौ पाङ्ग्यानांनवतेः संबन्धिभो-
जनफलनाशयति । एवंकाणःषष्ठेः । श्वित्रो शतस्य कुशीसहस्रस्य । इत्यन्धादिसन्निधिफलकथनं संख्यावैचित्र्यादेवेदमप-
रमप्यवसीयते । यदथचेन्मन्त्रवियुक्तइत्युक्तंच शिष्टदर्शनावष्टंभेन काणादीन्भोजयिष्यतःपूर्वपूर्वमपचितसंख्यानिर्दि-
तप्रवृत्तिस्तदलाभेऽधिकनिन्दितइति ॥ १७७ ॥ यावतःसंस्पृशतीति । शूद्रस्य पाकयज्ञादेरुपदेष्टाकर्ताच यत्संख्या-
न् ब्राह्मणानङ्गैःस्पृशति आसनेषूपकृतेषु बर्हिष्मत्सुपृथगिति स्पर्शनिषेधाद्यावतांपक्तौ उपविशति तत्संख्यानां-
संबन्धिभोजनफलंभवतीति शूद्रयाजकभोजनफलं अतएवचाप्यनिषिद्धगणपठितस्यापि निषेधोबोद्धव्यः ॥ १७८ ॥
वेदविदिति । वेदज्ञोपिविप्रः शूद्रयाजकसकाशालोभेन दानादिप्रतिगृह्य भूम्यापकशरावाद्युदकइवाशुविनाशमुपै-
ति । प्रसंगाल्लाघवार्थमप्युक्तमप्येतदुक्तमप्यत्रहि क्रियमाणे शूद्रयाजकग्रहणं कर्तव्यंस्यात् ॥ १७९ ॥ सो-
मविक्रयिणइति । सोमविक्रयिणे यदन्ततद्वातृभोजनार्थशक्तुसंपद्यते । तच्चशक्तुद्भोजने तिर्यक्जात्युत्पत्तिफल-
तास्यादनेन प्रकारेणोक्तंभवत्येवंपूयरुधिरेपि व्याख्येये । नष्टविनाशमुमगतंअतश्चतत्फलंभवति । अप्रतिष्ठमल्लभास्पद-
मतस्त्वनानाश्रयत्वान्नफलदानसमर्थं ॥ १८० ॥ यदिति । वाणिजिकाय यदन्तन्नेहकीर्तये नापिपरलोकफलाय-
भवति । पुनर्भूपुत्राय च दत्तनिष्फलं भस्मनीवहुतंहव्यंतत्प्रेष्यं ॥ १८१ ॥ इतरेष्विति । इतरेभ्योऽनु-
क्तफलेभ्योअपाङ्ग्येभ्योयदन्तन्नेदशोणितानांमध्ये मज्जति । भवतीति विद्वांसोऽथसोमविक्रयिणेविधेतिवद्या-
ख्येयम् ॥ १८२ ॥ अपद्रुत्तयोपहृतेति । स्तेनादिभिः पङ्क्त्युपविष्टैर्दूषितापङ्क्त्यैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते तान्पङ्क्ति-
वित्रीकरणान्ब्राह्मणान्साकल्येनशृणुत । यद्यप्यस्यपङ्क्तिनिषेधात् स्तेनादीनांआद्यादानांसंभवेपिसति पङ्क्तिपावनवचन-
समर्थकम् । तथापरीक्षायांकृत्यामपि रहस्यविज्ञातदोषसंभवादिवन्तिबुद्ध्यर्थमर्थवद्भवति ॥ १८३ ॥ अग्न्याइति ।
सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु ये अग्ने भव्यावेदपारगत्वे सत्यपि वेदंकरामलकवत्पश्यन्तीति अग्न्याउच्यन्ते तेपङ्क्ति-
पावनाबोद्धव्याः । तथाप्रोच्यतएभिर्वेदार्थइतिप्रवचनान्यङ्गानि तेषु पूर्ववदग्न्यावेदज्ञत्वाभावेपि पङ्क्तिपावनास्तथावंशमवि-
च्छिन्नवेदाःपङ्क्तिपावनाः । पूर्वमग्निरयःपितायस्येति पितृगतश्रोत्रियत्वेन भोज्यत्वंमुक्तमनेनतु सकलवंशाविच्छिन्नवे-
दत्वेन पङ्क्तिपावनउच्यते ॥ १८४ ॥ त्रिणाचिकेतइति । वेदार्थविदिति । त्रिणाचिकेताख्याप्यववेदव्रताचरणानुष्ठाना-
ल्लणोपित्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्ह्याख्यातः । त्रिमुपर्णाख्यंऋग्वेदव्रतयोगात्पूर्ववत् त्रिमुपर्णोव्याकरणादीनि षडङ्गानि योवेति
सर्वप्रवचनेष्वित्यनेनाङ्गाध्येतोक्तोऽनेन स्वङ्गउच्यते । ब्राह्मविवाहोडापत्यंज्येष्ठसामाख्यसामवेदव्रतयोगाज्येष्ठसामगोन्त-
रेणाप्यङ्गानि योवेदार्थप्राज्ञतयावेति प्रवक्ताभ्यापयिता व्याख्याता धर्मार्थवेदवेदार्थयोःब्रह्मचारीगात्रैवयज्ञस्यमातरइति
वेददर्शनादिहापि वेदमूलत्वाद्गोसहस्रस्य दाता बहुप्रदश्चैवरातवर्षेचेत्येते ब्राह्मणश्रोत्रियायैव देयानि इति नियमात्

सतिश्रोत्रियत्वे एतद्गुणयोगेपङ्क्तिपावनाबोद्धव्याः ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ पूर्व्युरिति । आदेकर्मणिप्रामे स्त्रीप्रयोगांश-
ङ्कायांश्चादिवसात्पूर्वस्मिन्अहनि परस्मिन्नेवासति संभवेयद्यन्तन्यूनान् ततस्त्रीन्तुनैवैकैकविधेरप्युक्तत्वात् । प्रश्रय-
पूर्ववापथोक्तान्विमान् निमन्त्रयेत् ॥ १८७ ॥ निमन्त्रितइति । आदे ब्राह्मणोनिमन्त्रितः स्त्रीनिवृत्तिधमनियमानु-
ष्ठानवान् सदानिमन्त्रणात् प्रभृतिश्चाद्वाहोरात्रंयावतःस्यात् वेदांश्चजापयवश्यकर्तव्यव्यतिरेकेण नाधीयीत । आदृक्-
श्चतद्देवस्यात् ॥ १८८ ॥ निमन्त्रितानिति । यस्मान्नानद्विजाननिमन्त्रितान् पितरुपतिष्ठन्त्यदृश्यरूपेण समीप-
मायान्ति प्राणवच्चानुगच्छतोनुगच्छन्त्युपविष्टेषु विष्टेषु समीपे उपविशन्ति नस्माच्चियताम् [ना] निमन्त्रितेनभाष्यं
इतिपूर्वविध्यर्थवादः ॥ १८९ ॥ केतितइति । हव्यकव्ययोःशास्त्रमर्यादानतिक्रमेण निमन्त्रितोब्राह्मणोद्गीकृत्य
केनापि प्रकारेण भुञ्जानः तदतिक्रमपापवान् जन्मान्तरेसूकरत्वंयाति । पापशूकरइतिपाठे पापशूकरोपामशू-
करः ॥ १९० ॥

[ब्राह्मणंतुमुखंरुत्वादेवाःपितृगणैःसह ॥ तदेनमुपजीवंतेतस्मात्तान्नच्यतिक्रमेत् ॥ १ ॥]

आमन्त्रितइति । तद्ब्रह्मचारिण्यादितिगौतमस्मरणात् । वृषल्यपि कामयमाना चालयति भर्तारमिति वृष-
ल्यत्र ब्राह्मण्यपि आदे निमन्त्रितःसन् तथासह स्त्रीपुंभर्मेणयोरमते सदातुर्यत्वापंतत्सर्वभाषेति इतिपापोत्पत्तिप्रति-
पादनमात्रमेतत् । अन्यथा अपापे दातरि दुष्कृतसंबन्धोनस्यात् तत्रदातुरेतत्प्रायश्चित्ततयाचोदितं येनासौ दुष्कृत-
त्वामुच्यते ॥ १९१ ॥ अक्रोधनाइति । क्रोधश्च्युः पृथ्व्यादिशुद्धिनिरताः सर्वदावर्जितस्त्रीसंप्रयोगाः त्यक्तायु-
धाः महात्मनोऽनादिदेवतारूपाः पितरोऽतःक्रोधादिरहितैःआद्ब्राह्मणैर्भाव्यं ॥ १९२ ॥ यस्मादिति । एषापितृ-
णांयस्यसकाशादुत्पत्तिः येच पितरोऽयैर्यागादिर्नियमैःशास्त्रोक्तकर्मभिर्यथास्युस्तत् शृणुत ॥ १९३ ॥ मनोरिति ।
हिरण्यगर्भापत्यस्यमनोऽमृतायेमरीच्यदयःपुत्राः । यथोक्तं मरीचिमर्च्यगिरसमित्यादितेषांमरीच्यादीनांसर्वेषांरूपीणामे-
तेयेसोमपादयः पितृमुख्यामस्वादिभिःस्पृताः ॥ १९४ ॥ विराट्मुताइति । विराट्मुताःसोमसदोनामसाभ्यानांपितरः
देवानांच मरीचिपुत्राअग्निष्वात्ताख्यालोके ख्याताः ॥ १९५ ॥ दैत्यदानवयक्षाणामिति । दैत्यादीनां
मथमाभ्यायोक्तभेदानां अग्निपुत्राबर्हिषदोनामपितरःस्पृताः ॥ १९६ ॥ सोमपानामेति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशू-
द्राणांयथाक्रमंसोमपहविर्भुजाज्यपासुकालिनामानःपितरः ॥ १९७ ॥ सोमपाइति । ब्राह्मणस्य पितरःसोमपाः कवेः
भृगोःपुत्राः । क्षत्रियपितरोहविर्भुजोहविष्मन्तोद्विराट्पुत्राः । वैश्यपितरस्त्वाज्यपाःपुलस्त्यस्यपुत्राः । शूद्रपितरःसुकालिनो
वसिष्ठस्य पुत्राः ॥ १९८ ॥ अनग्निदग्धानिति । अनग्निदग्धाग्निदग्धाकव्यबर्हिषदः अग्निष्वात्तासौम्याख्यान-
परान् पितृन्विप्रानामेवजानीयात् । वेदपुराणेषुचैव नामकंपितृणांप्रसिद्धम् ॥ १९९ ॥ यइति । य एते सोमपादयः
मधानभूताःपितृगणाउक्तास्तेषामपोह संसारेपितरएव पुत्रपौत्राविज्ञेयाः ॥ २०० ॥ ऋषिभ्यःपितरइति ।
मरीच्यादिभ्यउक्तनामभ्योयेसोमपादयोजाताः तेभ्यश्च देवदानवंजातम् । देवेभ्यश्चस्थावरजङ्गमरूपंसर्वजगत्क्रमेण
जातमेवंचोक्तपितृभवत्वात् पितृपितामहप्रपितामहादीनांतपूजायातेपूजिताभवन्तीत्येतत्प्रतिपादनार्थं सोमपादि-
पितृगणोपस्थासः प्रकृतपितृपूजास्तुत्यै विज्ञेयः ॥ २०२ ॥ राजतैरिति । तेषापितृणांरौप्यपात्रैरौ-

प्ययुक्तैर्वापानीयमपि भक्त्यादत्तं अक्षम्यसुखहेतुसंपद्यते किंपुनःप्रशस्तामिषादीनिघृतादीनि । दानपात्रविशेषफलमेतत् ॥ २०२ ॥
देवकार्यादिति । दैवस्य देवकर्मणःसकाशात् पित्र्यकर्मद्विजातीनांविशेषेण कर्तव्यतयोपदिश्यते । प्रधानं हि तद्य-
 स्मात्तदैवकर्मपितृकर्मणःपूर्वसत्परिपूरकंस्मृतमेवंच तस्यपितृकार्यपरिपूरकवदङ्गत्वमिति ॥ २०३ ॥ **तेषामिति ।** पितृणां-
 रक्षाभूतगृह्यदर्शनाद्विश्वानुदेवानुद्दिश्य पूर्वब्राह्मणानिमन्त्रयेत् । यस्माद्रक्षोर्दार्शितंश्राद्धंरक्षांस्याच्छिन्दति यस्माद्रक्षाभूतं-
 पित्र्यस्य दैवं तस्मात् ॥ २०४ ॥ **दैवाद्यन्तमिति ।** पित्राद्यन्तंत्वीहमानःक्षिप्रंनश्यतिसान्त्वयइति । ततःश्राद्धं-
 दैवादिदैवान्तंचानुतिष्ठेत् । नचपित्र्योपक्रमापवर्गपित्राद्यन्तंननुतिष्ठन्संसतानंआशुविनश्यतीति ॥ २०५ ॥ **शुचिमिति ।**
 अनुपहृतंदेशंजनैरनाकीर्णगोशक्तोपलेपयेत् । अथवा दक्षिणस्यांदिशि अवनतोयदित्वभावतो न स्यात् तदा प्रयत्न-
 स्तंसंपादयेत् ॥ २०६ ॥ **अवकाशोऽप्यिति ।** त्वभावशुचिषु स्थानेषु नद्यादिपुलिनेषु च निर्जनेषु प्रदेशेषु दत्तेन
 श्राद्धादिना पितरःसर्वदा तुष्यन्ति तस्मिन्देशे ॥ २०७ ॥ **आसनेऽप्यिति ।** आसनेषु सदर्भेषु पृथक्पृथक्वि-
 न्यस्तेषु सम्यक्कृतस्नानाचमनानतान्पूर्वनिमित्तितानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥ **उपवेश्येति ।** तान्विमाननिन्दितानास-
 नेषु उपवेश्यानन्तरंकुङ्कुममाल्यधूपादिभिः स्वामंदैर्देवब्राह्मणपूर्वकमर्चयेत् ॥ २०९ ॥ **तेषामिति ।** तेषांब्रा-
 ह्मणानामुदकंदर्भतिलमिश्रंदत्वाग्नौकरवाणिकरिष्यइति चेत्यनुज्ञातोयदाकुर्वित्येवंब्रूयुरिति गृह्योक्तरूपेण सहब्रा-
 ह्मणैरनुज्ञातो अग्नौवक्ष्यमाणंहोमंकुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणंद्विजप्रदर्शनार्थंत्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ २१० ॥ **अग्ने-
 रिति ।** सोमयमयांद्द्वन्द्वनिर्देशेपि अग्नेर्देशाभावाद्देवताद्वयतेनाग्रये स्वाहा सोमाय स्वाहा यमाय स्वाहात्ये-
 वनश्यादीनांपर्युक्षणादिति विधिपूर्वकंहविर्दानेन तर्पणं आदौ कृत्वा पश्चाद्ब्राह्मणभोजनादि ॥ २११ ॥
अग्न्यभावइति । अक्रोधनानिति । अनग्निकस्यानुपनीतोपनीतासमावृत्ताकृतदारभृतभार्यादिघृताहादिश्राद्धे विधाना-
 दौपासनाभ्यभावे ब्राह्मणहस्तएतदाहुतित्रयंदद्याद्यस्माद्यएवाग्निःसएवाग्निःसएवब्राह्मणइति । वेदविद्भिःब्राह्मणैरुच्यते ।
 अक्रोधनानक्रोधशून्यानस्त्राराधनादीनग्नौ प्रास्त्येति च न्यायेन लोकवृष्ट्युपादानात् श्राद्धसंप्रदानभूतानेतान् ब्राह्-
 णान् मन्वादयोवदन्ति तस्माद्देवतुल्यत्वात्तद्धस्तेदेयमिति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ **अपसठ्यमिति ।** अग्नौयः-
 पर्युक्षणपरिस्तरणाहुतिदानादीनि कर्तव्यताक्रमः तंसर्वमपसठ्यपितृकर्मवत् दक्षिणासंस्थं कृत्वा तदेतदुदकसंस्थंअपस-
 ठ्येन दक्षिणेन हस्तेन पितृतीर्थेन पिण्डाधारभूतायांभुव्युदकंमक्षिपेत् ॥ २१४ ॥ **त्रीनिति ।** तस्मादग्न्यादि होमा-
 र्थाहुतिं दत्वा हुतशिष्टान्त्रीनपिण्डानकृत्वा उदकेन विधिना दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेनानन्यचित्तोदक्षिणामुखस्तेषु
 दर्भेषु तंहस्तेनिमृज्यादिति दर्शनात् दर्भेषु दद्यादतएवचोदकमपि पूर्वोक्तपिण्डाधारभुवि दर्भेष्वेव दद्यात् ॥ २१५ ॥ **न्युप्येति ।**
 तान्पिण्डान्पिण्डेष्वज्जनाभ्यज्जनवासोदद्यादित्येवं आदि सूत्रकारोक्तविधिपूर्वकं दत्वातस्तेषु पिण्डाधारभूतेषु दर्भेषु
 करावधमर्षणमिति वैष्णवस्मरणात् । दर्भमूलेषु तंहस्तेप्रपितामहात्पूर्वेषांत्रयाणालेपभागिनांहस्तेसंश्लिष्टान्नावयवभागि-
 तृमयेसमर्पितलेपंकुर्यात् ॥ २१६ ॥ **आचम्योदक्यपरावृत्त्येति ।** तदनूपस्पृश्यआचम्योदक्युखोयथाशक्तित्रीनप्राणा-
 यामान्कृत्वा वसंतायनमइति षड्कृतूलमस्कुर्वात् । पितृनेवच पितृंश्च नमोवःपितरइत्येवमादिमन्त्रयुक्तंकृत्वाभिपर्यावृत्ये-
 तिगृह्यदर्शनादक्षिणाभिमुखोभूत्वानमस्कुर्वात् ॥ २१७ ॥ **उदकमिति ।** पिण्डाधारदर्भदत्तोदकशेषं उदकं पिण्डसमीपे पुनः
 उत्तरयोत्सृजेत् । तांश्चपिण्डान्येनैव क्रमेण दत्तान् तैर्नैवक्रमेणानन्यमनाजघ्नेत् ॥ २१८ ॥ **पिण्डेभ्यइति ।** पि-
 ण्डेभ्योऽत्यन्ताल्लभभागंपितृपिण्डक्रमेणगृहीत्वा तानेव पित्राद्यर्थोपवेशितान्विशान्विधिवन्त्येष्टानुपूर्व्याभोजनकालेन्या-

भोजनापूर्वाभोजयेत् ॥२१९॥ **धियमाण इति ।** जीवति पितरि पितामहादीनो भवन्नयाणां श्राद्धं कुर्यात् न पितुः । अथवा पितृ स्थाने तमेव त्वत्कंपितरं श्राद्धे भोजयेत् पितृपितामहपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत् पिण्डौ च दद्यात् ॥२२०॥ **पितायस्य-** तु वृत्त इति । पितृजीवनपक्षापेक्षावाशब्दः यस्य पुनः पितामृतः स्यात् पितामहश्च जीवेच्च सपितृब्राह्मणभोजनपिण्डदानादौ नामोच्चार्य प्रपितामहं कीर्तयेत् । ताभ्यां द्वाभ्यां श्राद्धं कुर्यात् प्रपितामहस्य च पितुः । यथा हविष्णुः ॥ यस्य पिताप्रेतः स्यात्सपित्रे पिण्डं विधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति ॥२२१॥ **पितामह इति ।** पितामहविप्रस्थाने पितामहं वा भोजयेत् । पितृपितामहयोः पिण्डदानं ब्राह्मणभोजनं च कुर्यात् । अथवा पित्रा पितामहेन वा जीवता अहं भुञ्जे यथेच्छमेवागुज्ञातः स्वयमेव यथारुचिः समाचरेत् । उक्तपक्षेभ्यः पक्षान्तरं यथा गृह्यउक्तं जीवत्पितृकस्यानारंभः कर्माणीति होमान्तः ॥२२२॥ **तेषामिति ।** तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदभैतिलोदकं दत्त्वा पिण्डेभ्यः त्वल्पिकां मात्रा मित्यनेन यन्निर्दिष्टं तत्पिण्डाग्रं पित्रे विधास्त्वित्येवमादिब्रुवन् क्रमेण दद्यात् ॥२२३॥ **पाणिभ्यामिति ।** अन्नपूर्णपात्रं त्वयं कराभ्यां गृहीत्वा पितृन् स्मरन् विप्रसमीपे परिवेषणार्थं शनैः स्थापयेत् ॥२२४॥ **उभयोरिति ।** उभाभ्यां हस्ताभ्यामगृहीतं यदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीयते दीयते वा तदसुरादेव द्विषोदुष्टबुद्धयः आच्छिन्दन्ति तस्मान्नेकेन स्मरन् हस्तेनात्ममानेतुं परिवेष्यम् ॥२२५॥ **गुणानिति ।** भक्ष्यं भोज्यं च विविधं सुरसानि फलानि चेति । सूपादीनि व्यञ्जनानि क्षीरादीनि चोपसेचनानि प्राधान्यात् पृथक् पृथक् यथोपदिष्टानि प्रयतः शुचिः समाहितोऽनन्यमनाः सन् यथा न विशीर्यन्ते तथा भूमावेव नान्यत्र स्थापयेत् तथा भक्ष्यं खरविशदं मोदकादि भोज्यं पायसादिना यथा प्रकारं मूलं फलं च ददयत्यग्निं प्रायणि मांसानि पानकादीनि च स्मरन् भूमीणि भवन्ति भूमावेव विन्यसेत् ॥२२६॥ **२२७॥ उपनीय सर्वमेतदिति ।** सर्वमेतदन्नादि ब्राह्मणसमीपे आनीय इदं मधुरमिदं श्लक्ष्णं इत्येवं सर्वान् माधुर्यादीन् गुणान् कथयन् सुचिरमन्यमनाः शनैः यथोपयोगं नतु युगपदेव सर्वं परिवेषयेत् ॥२२८॥ **नासमिति ।** रोदनक्रोधासत्यभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चान्नं न स्पृशेत् नाप्युत्क्षिप्योत्क्षिप्य संत्यजेत् । क्रोधादनुत्तनं वदेत् । क्रोधानृतयोरपुरुषार्थत्वात् निषिद्धयोः श्राद्धाङ्गत्वात् इहोपदेशः ॥२२९॥ **अस्मिन् गमयति प्रेतानिति ।** अश्रुक्रियमाणप्रेताख्यानभूतविशेषान् श्राद्धान्नादि प्रापयति क्रोधः शत्रून् अनृतशनः पादस्पर्शो रक्षांसि अवधूननं पापकारिणं तस्मादेतन् कुर्यात् ॥२३०॥ **यदिति ।** ब्राह्मयाद्याश्चेति । यद्यदन्नं व्यञ्जनादि भवति तत्तदुष्टः सन् दद्यात् । तथा परमात्मनिरूपणं पुण्यकथास्तोत्रं कुर्यात् यदेतत्पितृणामभिप्रेतम् ॥२३१॥ **स्वाभ्यायं श्रावयेत्पिच्यमिति ।** वेदमानवादिशास्त्राणि आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि पृथक् वेदो दितानि भारतादीनि वाय्वादिप्रोक्तानि शिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥२३२॥ **हर्षयेद्ब्राह्मणान् दृष्टो भोजयेच्चाशनं शनैः ॥** अन्नाद्येनासकृच्चैतान् गुणैश्च परिबोधयेत् ॥ दृष्टो भूत्वा तैस्तैः प्रियवचनादिभिः ब्राह्मणान् तोषयेत् अन्नचात्व-रया भोजयेत् । पायसादिना घृतपूरादिभिरेतान् ब्राह्मणानि दंष्टृसतामित्येवं पुनः पुनः प्रबोधयेत् ॥२३३॥ **व्रतस्थमपि दौहित्र-** मिति । ब्रह्मचारिणमपि सदा दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् । दौहित्रस्य चानुक्लिप्तकमध्यादाप्नाते सति पुनः इदं यत्नवचन-मानुक्लिप्तकमध्ये जाड्यत्वं खयापयति सत्कृतं चारु आसनं दद्यात् । न दौहित्र एव च दद्यादपि सर्वब्राह्मणेषु त्रीणि श्राद्धे पवित्राणिणीति आदिवचनात् तिलांश्च भूमौ प्रक्षिपेत् ॥२३४॥ यस्मात् त्रीणीति । दौहित्रादीनि त्रीणि श्राद्धे पवित्र

त्रोणि चैववस्तूनि शौचाक्रोधविश्रंभाख्यानि श्राद्धेऽतिशयेनेच्छन्ति ॥ २३५ ॥ अत्युष्णमिति । उष्णमन्नं-
 द्विजाद्येभ्यः श्राद्धयाविनिवेदयेत् । अन्यत्रफलमूलेभ्यः पानकाद्वधैवेति ॥ शङ्खस्मरणात् फलादिव्यतिरेकेण सर्वमुष्णं-
 दद्यात् । संयतवाचश्चब्राह्मणाः अश्रीयुः । दात्राचत्वादत्त्वादुवेत्येवमन्गुणानुपृष्टाः कथयेयुः । अतिशयेनापिचाग्रि-
 शस्योक्तत्वात् ॥ २३६ ॥ यावदूष्माभवत्यन्नइति । यावदन्ने औष्ण्यंभवति विप्रामौनेनाश्रन्ति हविर्गुणांश्च
 नाभिदधति तावत्पितरस्तदन्नं ब्राह्मणमुखेन भुञ्जते ॥ २३७ ॥ यदिति । उष्णीषादिना वेष्टितशिरायदन्नं ब्राह्मणो भुङ्के
 तथा दक्षिणामुखसोपानत्कपादश्च तदन्नं रक्षांस्यश्रन्ति नपितरः । तस्मादेतत्परिहरणीयम् ॥ २३८ ॥ तथाच कार्ययथा
 चण्डालश्च वराहश्च कुर्कुटइति । चण्डालवराहग्रामसूकरकुर्कुटश्चोदक्यानपुंसकानि द्विजभोजनकाले ततोपसारयेत्
 ॥ २३९ ॥ यस्मात् होमइति । अग्निहोत्रादिहोमे दाने धर्मार्थं ब्राह्मणभोजने हव्यकव्ययोश्च यत्कर्मचण्डालादिभिरवेक्ष्यते
 यद्यदर्थं क्रियते तन्न साधयति ॥ २४० ॥ घ्राणेनेति । सूकरस्तदन्नादिघ्रात्वा तत्कर्मनिष्फलइति । कुर्कुटः पक्ष-
 पतिनवायुना । श्वाप्यक्षिनिरीक्षणेन । अवरवर्णेन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातोऽवरवर्णजश्चाण्डालो न दीतीरादिश्राद्धकृत्स्पर्श-
 नेन तत्र वायुजशुचित्वाशङ्क्यामिदं दानं दातुर्न चान्नादिस्पर्शविषयं येन चण्डालस्य सामान्यस्पर्शनिषेधेनैव सि-
 द्धमन्नवचनमनर्थकस्यादित्येवमनर्थक्याशङ्क्यायच्छूद्रस्पर्शनिषेधार्थत्वमस्याहुस्तदसत् उक्तनीत्यार्थवत्त्वादवरजशब्देन
 च शूद्रस्यानभिधानात् । सूकरादीनां च स्वभावानुवादोऽयं प्रकृतविशेषतयोच्यते न त्वेतत्क्रियाव्यतिरेकेण दुष्टमिति
 ॥ २४१ ॥ खञ्जइति । खञ्जः पादविकलः काणः एकेक्षणविकलः दातुर्वादासशूद्रस्यैव प्रेष्यत्वात् । अपिशूद्रादन्योपि
 शूद्रो योवाकुनखिषण्डकादिस्तमपि ततः प्रदेशादपोत्सारयेत् ॥ २४२ ॥ ब्राह्मणां भिक्षुकं वापीति । ब्राह्मणमतिथिरूपं
 अन्यं वा भिक्षुकं भोजनार्थं तत्कालमागतं श्राद्धब्राह्मणैरनुज्ञातो दाता यथाशक्त्या अन्नदानेन पूजयेत् ॥ २४३ ॥ सार्ववर्णि-
 कमिति । सर्वप्रकारमन्नाद्यं एकीकृत्य उदकेन स्नायित्वा भुक्तवतां ब्राह्मणानामग्रे विक्षिपन् भूमौ दर्भेषु विकिरश्रयद-
 तिवक्ष्यमाणलिङ्गादर्भेषु समुत्सृजेत् ॥ २४४ ॥ असंस्कृतप्रमीतानामिति । नास्यकार्योऽग्निसंस्कारइत्यादिना निषिद्धा-
 भिकारिणां पृस्तानां कुलस्रोणां च कुलंत्यक्ता गतानां पात्रस्थमुच्छिष्टं दर्भेषु योविकिरः सभागः स्यात् कुलयोषितामिति विशे-
 षाभिधानसंस्कृतं भैक्षमिति वत् ॥ २४५ ॥ उच्छेष्टमिति । भूमिपतितं यदुच्छिष्टं तदकुटिलस्यानल [स] स्यदासगणस्य
 भागधेयं भागमन्वादयः प्राहुः ॥ २४६ ॥ आसपिण्डक्रियाकर्ममिति । अचिरमृतस्य द्विजातेरेकादशाहादावा सपिण्ड-
 क्रियाधिष्ठानं कर्तव्यम् । नामावास्यावत्पूर्वाभ्यां सहपिण्डदानं कार्यम् । किं हि वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितं श्राद्धार्थ-
 मन्नं ब्राह्मणं च भोजयेदकं पिण्डं तस्मा एव दद्यात् । तस्माद्यावद्ब्राह्मणं भोजयेत् साधितं चैतत् सविस्तरं स्मृतिमञ्जयां मृजुपञ्जि-
 कार्यां च इह तु ग्रन्थभारभयान्न प्रतार्यते ॥ २४७ ॥ सहपिण्डक्रियायामिति । अस्थेत्युपादानाद [न]
 न्तरं प्रसृतस्यैकोद्दिष्टक्रियासंप्रदानभूतस्याचिरमृतस्य सपिण्डीकरणे शास्त्रव्यवस्थया कृते सति यथा याज्ञवल्क्य उक्तम् ॥
 गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयं ॥ अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिञ्चयेत् ॥ धेसमाना इति द्वाभ्यां शेषपूर्ववदाचरेत् ॥
 यथा च उशनसोक्तम् ॥ सपिण्डीकरणं श्राद्धं कुर्यात्पार्वणवत्सदा । पृथक्च कल्पयेदन्यदेकोद्दिष्टविधानतइति । तथा
 च शातातपिनोक्तम् ॥ सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वनियोजयेत् ॥ पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं च निर्दिशेत् इति ॥ तथा
 च गृहपरिशिष्ट उक्तम् ॥ दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात्प्रेताय पाश्वर्यतः ॥ तंतुपिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्यार्थं संततं ॥ नि-
 दध्यान्निषु पिण्डेषु षण्संसर्जनो विधिरिति । प्रेतपात्रं च सर्वपितृपात्रेषु प्रसेक्तव्यमपितु पृथक् प्रेतब्राह्मणोपेदशसामर्थ्यात्तद-
 र्घार्थं तत्र किंचिदनुशेषणीयम् । साधारणत्वाविभक्तभ्रातृधनोपयोगवत्तस्मादघोदयः ॥ एवं च यत्कैश्चित्सपिण्डीकरणे पः

अब्राह्मणभोजनंप्रपितामहपितृसंबन्ध्यापात्रं पिण्डत्रिधाधारणं चोक्तं तदसदुक्तवाक्यविरोधादेव शास्त्रतः कृते सत्यनयैवावृता
 आमावास्यप्रक्रियया पुत्रैः प्रतिसंवत्सरं मृताहे कर्तव्यम् । ननु संनिहितपरामर्शकत्वात् सर्वनाम्नोऽनयैवेत्येकोद्दिष्टातिदेशो-
 न्याय्याः । नैवं । एवंभेदनिर्देशेन शास्त्रनिर्देशं न कुर्यात् । असपिण्डक्रियायामेषविधिः । सहपिण्डक्रियायां पुनः कृता
 यां अयमिति तस्मादमावास्येति कर्तव्यतानिर्देश एव न्याय्यः । इति सपिण्डकरणसांवत्सरिकेपि स्मृतिमञ्जर्यामृजुपञ्जि-
 कायां विस्तरतोनिरूप्यते ॥ २४८ ॥ **श्राद्धमिति** । श्राद्धे भोजनोच्छिष्टं यः शूद्राय ददाति समूर्खः कालसूत्राख्य-
 नरकमध्येऽधोमुखो ब्रजति । आश्रितसशूद्रत्वादुच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति प्राप्तोऽयं प्रतिषेधः ॥ २४९ ॥ **श्राद्धभुगिति** ।
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भोजनात्प्राक् ब्रह्मचर्यभुक्तमनेन तु तदुत्तरकालं तदहोरात्रमुच्यते । वृषलोचव्याख्याता । श्राद्ध-
 भुक्ता तदहोरात्रं यः स्त्रीसंपयोगं भजते तस्य तद्विष्टायां मांसपितरोऽवतिष्ठन्त इत्यतश्च इयानस्याधर्मयोगो भवति ॥ २५० ॥
पृष्ठास्वदितमित्येवमिति । तान् ब्राह्मणान् तृमान् बुद्ध्वा स्वदितमित्येवं पृष्ठा तत उपस्पर्शयेत् । कृताचमनाश्च इह वा त्वगृ-
 हे वा स्यतामित्येवमनुज्ञातव्याः ॥ २५१ ॥ **स्वधेत्येव चर्तव्युरिति** । अनुज्ञानन्तरं दातारं स्वधेत्येवं ब्राह्मणा ब्रुयुर्यस्मात्स-
 र्वेषु कृतान् कृतान् श्राद्धोदकतर्पणादिषु पितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा आशीः ॥ २५२ ॥ **तत इति** । सहकृतभो-
 जनानां विप्राणां स्वधाकारादनन्तरं शेषं अन्नमित्येवं गृहोक्तविधिना अन्नशेषं निवेदयेत् । तैश्च द्विजैरिदमेना न्नेन क्रियता-
 मिति दत्तानुज्ञोयथा तैरुक्तं तथा विनियुज्यते ॥ २५३ ॥ **पित्र्येस्वदितमित्येव गोष्ठे वाच्यमिति श्रुतमिति** । अन्येना-
 पि श्राद्धकालोपस्थितेन स्वदितमित्येव गोगणमध्ये च श्रुतमिति संपन्नमिति विवाहादौ देवतार्थरोचितमिति ॥ २५४ ॥
अपराहस्तथादर्भा इति । अपराह विष्टारार्थं दर्भावारतुसंपादनं सुधागोमयादिना गृहसंशोधनं तिलाश्चान्तर्भूतिकरणा-
 दर्थं सृष्टिरकार्पण्येनान्नसर्गः सृष्टिरन्नसंस्कारः अग्न्या ब्राह्मणा इत्येताः श्राद्धे संपद इत्यङ्गान्तरेभ्य एषां प्रशस्यत्वज्ञापनार्थ-
 मेतत् ॥ २५५ ॥ **दर्भा इति** । विष्टारार्थं दर्भाः पवित्रं दर्भाः प्राधान्यात् पृथगुपदिष्टं पूर्वाह्नकालो हविष्याणि मुन्यन्नादीनि ।
 सर्वाणि यच्च वास्तुसंपादनादिपावनं पूर्वमुक्तं एतावदेवार्थकर्मणः सिद्धयः ॥ २५६ ॥ **मुन्यन्नानीति** । आरण्यान् क्षीरं सोमो मां-
 संचानतितीक्ष्णं बिडलवणादिर्वाजतलवणं सैन्धवं स्वभावत एवैतद्विरिति मन्वादिभिरुच्यते ॥ २५७ ॥ **विसृज्येति** । तान्-
 ब्राह्मणान् विसृज्या नन्यमनाः शुचिः स नृदक्षिणां दिशमीक्षमाण इमान् वक्ष्यमाणान् अभिलषितार्थान् पितृन् प्रार्थयेत् ॥ २५८ ॥
दातार इति । श्राद्धाचनो मा त्वय गमद्बहुदेयं चनोस्त्विति ॥ अस्मत्कुले बहवो दानशीला भवन्तु वेदाश्चाभ्ययनाभ्याप-
 नावबोधे ज्यारूपेण वर्धन्तां संततिपुत्रादिवर्धन्ताम् । हव्यकव्यविषयाय श्रद्धास्माकं मा व्यपगमत् । बहुदेयं चनोस्त्विति
 दानार्थं च धनं बह्वस्माकं भवतात् ॥ २५९ ॥ **एवमिति** । एवं त्रींस्तु तस्माद्विशेषादित्यादि प्रक्रियया पिण्डनिर्वपणं कृत्वा
 तान् पिण्डान्नन्तरं प्रकृन्तवन्तवराचनानन्तरं गोविप्राजानामन्यतममाशयेदग्रावुदके वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥ **पिण्डनिर्वपण-**
मिति । पिण्डदानं केचिदाचार्याः ब्राह्मणभोजनादर्वाक् कुर्यते । अन्ये पक्षिभिः खादयन्तीदं पूर्वप्रतिपत्तिवैकल्पिकम् । अप्यन्ये-
 अग्न्युदकप्रक्षेपं पक्षिभक्षणवैकल्पिकमिच्छन्ति ॥ २६१ ॥ **पतिव्रताधर्मपत्नीति** । मनोवाक्कायकर्मभिर्धर्मार्थकामेषु प-
 तिरेव मया चरणीय इति व्रतं यस्याः सा पतिव्रता धर्मपत्नी प्रथमोढा सवर्णा श्रद्धावती पुत्रार्थिनी तेषां पिण्डानां मध्यपि-
 ण्डसम्यगाधत्तपितरोर्भमित्यादिसूत्रकारोक्तमन्त्रेणाद्यात् ॥ २६२ ॥ **आयुष्मन्तमिति** । धर्मानुष्ठानरतं द्वादशाभ्यायवक्ष्य-
 माणसत्त्वाख्यगुणयुक्तं चिरायुषं ख्यातिमन्तमतीतार्थस्मरणयुक्तं हिरण्यादिधनयुक्तं संततिवन्तं एवं विधगुणयुक्तं पुत्रं जनय-
 ति ॥ २६३ ॥ **प्रक्षाल्य हस्तावाचम्येति** । ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा ब्राह्मणान् पिपूजयेत् ॥ तदनु ह-
 स्तौपक्षाल्याचम्य ज्ञातीन् पितृपक्षान् प्रति गच्छतीति ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्यात् । तेभ्यः पूजापूर्वकं दत्त्वा मातृपक्षोदित्यपि संपू-

जादयात् ॥ २६४ ॥ उच्छेषणमिति । तद्वाहणोच्छिष्टं तावन्माह्वयं यावद्वाहणाननिर्गताः । संपन्ने च
 आद्धे वैश्वदेवाद्यान्वहिकं समग्रं कुर्यात् । यथाव्यासेनोक्तम् ॥ यदा आद्धं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ॥ वैश्व-
 देवं तदा कुर्यान्निवृत्ते आद्धकर्मणि इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २६५ ॥ हविर्यच्चिररात्रायेति । यत्पितृभ्यो यथा-
 च दत्तं हव्यकव्यमन्नं दीर्घकालं नृपये सम्यक्प्रतिपद्यते यच्चान्तं तत्प्रयेत निःशेषेण प्रवक्ष्यामि ॥ २६६ ॥ तिलैरि-
 ति । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेति । षण्मासांश्छागमांसेनेति । तिलधान्ययवमाषोदकमूलफलानां आद्धेन दत्तेन मनु-
 ष्याणां मांसं पितरस्तृप्यन्ति । द्वौ पाठीनादि मत्स्यमांसेन त्रीन् मासं मांसेन चतुरो मेघसंबन्धिना पञ्च भक्ष्यपक्ष्योद्धवेन षडा-
 जेन सप्तचित्रमृगसंबन्धिना अष्टौ सारङ्गमांसेन नवशं ब्राह्मणमृगजेन ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ दशमासांस्तु-
 तृप्यन्तीति । दशमासानारण्यसूकरमहिषमांसं तृप्यन्ति । एकादशशकशकच्छपमांसेन ॥ २७० ॥ संवत्सरं-
 तु गव्येनेति । संवत्सरं पुनर्गव्येन क्षीरेण वार्धीणसस्यच ॥ त्रिःपिबंति त्रिन्द्रियक्षीरं श्वेतं वृद्धमजापति । वार्धीणसं-
 तु तं प्राहुर्वाङ्गिकाः पितृकर्मणि ॥ इत्येवं निगमे पठितस्य मांसेन द्वादशवार्धिकी तृप्तिर्भवति । पिबतः कर्णजिह्वं यस्य
 जलं स्पृशति स त्रिःपिबइव त्रिःपिबः ॥ २७१ ॥ कालशार्कं महाशल्कमिति । कालशाकाख्यं शार्कं महाशल्का-
 ख्यो मत्स्यभेदः शकलीचित्तिचिमद्व्याद्यायुर्वेदप्रसिद्धः । खड्गो गण्डकोलो होरक्तच्छागः । तयोरामिषमांसं मधुमाक्षिकं
 मुन्यन्नानि आरण्यानि सर्वाण्येतान्यनंतं नृपुत्पादनाय संपद्यन्ते ॥ २७२ ॥ यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तमिति । यत्किञ्चिदप्र-
 तिषिद्धं मधुसंयुक्तं वर्षाकाले मघात्रयोदश्यां हस्तसंधिनीच्छायायस्मिन् प्रदेशे प्राचीं दिशं गता तत्र तस्यां छायायामधुयुक्तं पायसं
 दद्यादिति ॥ २७३ ॥ अर्पति ॥ २७४ ॥ यद्यद्दाति विधिवत्सम्यक्श्रद्धासमन्वितं ॥ तत्तत्पितृणां भवति परत्रानं-
 त्यमव्ययं । यद्यदप्रतिषिद्धं सम्यक् रूपश्रद्धायुक्तो यथाशास्त्रं दद्यादिति तत्र सर्वकालमनपचयं परलोके पितृणां भवति अन्नंच स-
 त्यपि द्विमासाद्यनन्ततावधि तृमिव देवं कुर्वन्मासानुमासिकमिति नोदनात् । शास्त्रिकगोचरत्वेन चामुग्यार्थस्य स्थेतृमानामप्या-
 यनकपुत्रा अपहृतकव्यतृप्तिसामर्थ्यात् प्रतिमासमेतदवश्यं कर्तव्यम् ॥ २७५ ॥ कृष्णपक्ष इति । कृष्णपक्षे दशमी प्रभृति चतुर्दशी
 वर्जयित्वा तिथयः आद्धे प्रशस्ताः युक्ता महाफलाः पवित्राः प्रशस्तानतथेतरा इति ॥ २७६ ॥ युक्ष्विति । युग्मासु तिथिषु
 द्वितीया चतुर्थ्यादिषु युग्मेषु नक्षत्रेषु भरणी रोहिण्यादिषु आद्धं कुर्वन् सर्वानभिलषितान् कामानवाप्नोति । अयुग्मासु
 तिथिषु प्रतिपत्तृतीयाद्यासु अयुग्मेषु नक्षत्रेषु अश्विनी कृत्तिकादिषु आद्धेषु पितृन् पूजयन् श्रुतधनादिपरिपुष्टांस्तति प्राप्नोति
 ॥ २७७ ॥ यथेति । चैत्रसिताद्यामासा इति ज्योतिःशास्त्रदर्शनेनापरपक्षः शुक्लपक्षाच्छ्राद्धे विशिष्टफलो भवति एवं । आद्धसं-
 बन्धिपूर्वाह्णभागादपराह्णभागो विशिष्टफलो भवति । विशिष्यत इति वचनात् कदाचित् पूर्वाह्णेपि आद्धं कर्तव्यमिति प्रतीयते
 दृष्टान्तस्य च दृष्टान्तदानाद्यथानुपपत्त्येव सिद्धिर्बोद्धव्या । न ह्यस्ति दृश्यदृष्टान्तं नोपपद्यते ॥ २७८ ॥ प्राचीनावीतिने
 ति । सर्वेण प्राचीनावीतीत्युक्तं प्राचीनावीतयुक्तेनानलसेन दर्भपवित्रहस्तेन अपसव्यपितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सम्यक्पित्र्यं
 कर्म यावज्जीवं कार्यम् ॥ २७९ ॥ रात्राविति । रात्रौ आद्धं न कुर्वीत आद्धस्य भवं सन सामान्या द्राक्षसीचासौ मन्वादिभिः क-
 थिता । तथा सन्ध्ययोरादित्ये चिरोदित इति रात्र्यादौ निषेधं कुर्वन् पराह्णादन्यत्रापि तिथिच्छेदग्रहणाद्यपेक्षया आद्धमस्ती
 तिज्ञापयति मासानुमासिकं आद्धाद्यसंभवेन ॥ २८० ॥ अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन संवत्सरस्य मध्ये त्रीन्वारान् हेमन्त
 ग्रीष्मवर्षासु आद्धं कुर्वीत । पञ्चयज्ञमहायज्ञमयभवं पुनः प्रत्यहं कुर्वीत ॥ २८१ ॥ न पेय्ययज्ञिको होम इति

अग्नेःसोमयमाभ्यामित्येवंपितृयज्ञाङ्गभूतोहोमोलौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्त्यौ शास्त्रेण न चोच्यते । आहिताग्नेश्च द्विजति-
 रामावास्यकर्मणा विना कृष्णपक्षदशम्यादौ श्राद्धं विधीयते । घृताहश्राद्धादेस्त्वन्निषेधः तस्य नैर्घ्यामकत्वेन
 चोदितत्वात् ॥ २८२ ॥ पूर्वोक्तपाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे यदेवेति । स्नात्वोदकतर्पणंयत्पितॄणांब्राह्मणः
 करोति तेनैव सर्वपितृयज्ञानुष्ठानफलं प्राप्नोति । द्विजोत्तमग्रहणं प्रदर्शनार्थं त्रयाणांप्रकृतत्वात् ॥ २८३ ॥ वसूनि निति ।
 यएते पितृपितामहपितामहाः तान्वसुरुद्रादित्याख्यानदेवानिति मन्वादयोवन्दति । यस्मात्पित्रादयोवत्त्वादय इत्येतानादि-
 भूताश्रुतिः । पितृद्वेषान्नास्तिक्याद्यः पितृकर्मणि न प्रवर्तते तं प्रतिप्रवर्तनार्थं देवतात्वाभ्यारांसेण पितॄणां स्तुतिव-
 चनम् ॥ २८४ ॥ विधिसाश्रिति । सर्वदाविधिसंभोजनः स्यादित्येतत्तयज्ञशेषभुक्तुल्यत्वापादने स्तुत्यर्थमस्य पुनर्वचनम् ।
 सर्वदा चामृतभोजनः स्यादित्येतत्तयज्ञशेषभुक्तुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थमस्य पुनर्वचनम् । सर्वदा चामृतभोजनः स्यादपि
 सिद्धत्वाद्विधिसामृते निरूपयति । आतिथ्यादिभुक्तशेषविधिसमुच्यते यज्ञावशिष्टपुण्ड्राशाद्यमृतमिति ॥ २८५ ॥ एतदिति ।
 एतत्पञ्चयज्ञभवनुष्ठानं सर्वेषुमाकमुक्तं इति । पितृकर्मणो नन्तरं व्यवहितकरणोपसंहारो मङ्गलार्थत्वादिदानीं ब्राह्मणसं-
 न्धिमीनां अमृतादीनां जीविकानां अनुष्ठानं श्रूयतामिति ॥ २८५ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायां मनुस्मृत्या-
 मन्वानुसारिण्यां श्राद्धविधिनामवृत्तयोर्व्यायः ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ अथचतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ ब्रह्मचर्यपूर्वकं गृहाश्रममनुतिष्ठतो वक्ष्यमाणानुवृत्तयो भवन्तीत्येतत्प्रतिपादयितुमुक्तं ब्रह्मचर्यकालं वक्ष्यमाणं च गार्हस्थ्यकालमनुवदितुमाह चतुर्थमिति । वक्ष्यमाणमाश्रमसमुच्चयक्षमाश्रितो ब्राह्मण आद्यमायुश्चतुर्भागा-
त्प्राक् षट्त्रिंशदाब्दिकं इत्यादि विशेषनोदनादूनातिरिक्तमपि गुरुकुलवासित्वा ततो द्वितीयमायुश्चतुर्थभागं गृह-
स्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमित्यादि वक्ष्यमाणविशेषादूनाद्यधिकमपि कृतभार्योगार्हस्थ्यमनुतिष्ठेत् । न चास्य कालस-
मर्पणार्थं युक्तमनियतत्वेन आयुषोऽस्य साक्षात्क्षत्वात् ॥ १ ॥ अद्रोहेणेति । वक्ष्यमाणवृत्तीनां मध्याह्नानुपपीडनेन या-
जीविकाशिलोच्छादिना तदलाभे लोपपीडनेन याचितादिना या तां आश्रित्य भार्यादिभरणनित्यानुष्ठानसंपत्तौ सत्त्वा-
विमो जीवेन्वात्राल्पजिघांसाभ्यनुज्ञानं हिंसायानिषिद्धत्वात् । विप्रग्रहणक्षत्रियादि व्युदासार्थं तथापि जीवेत् ॥ २ ॥ यात्रा-
मात्रप्रसिध्यर्थमिति । शास्त्रोक्तैः कर्मभिर्वक्ष्यमाणैः क्रतादिभिरनिन्दितैः शरीरक्लेशपरिहारेण भार्याभरणनित्यानु-
ष्ठानपूर्वकं प्राणवृत्तिसमाप्तपरिमाणमर्थसंग्रहं कुर्वीत । नाधिकमिति नियमः ॥ ३ ॥ कैस्तैः कर्मभिरित्यत आह ऋ-
तामृताभ्यामिति । क्रतादिभिरनापदि जीवेन्त्वनापदि कदाचिदपि सेवयेत् ॥ ४ ॥ क्रतादीनि अप्रसिद्धत्वाद्याख्यातुमाह
ऋतमिति । सत्यानृतमिति । धान्यादिकणोच्चयनं शिलोच्चयनं च सत्यतुल्यफलत्वादतं वक्तव्यम् । अप्रार्थितोपनतममृतव-
स्तुखहेतुत्वादमृतम् । प्रार्थितं पुनर्भैक्ष्यं मरणकल्पपीडानुभवान्मृतम् । कर्षणं च भूमिभूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयो मुखामार्तं
बहूनां मरणनिमित्तत्वात्पकर्षणमृतम् । वाणिज्याच्च सत्यासत्यव्यवहरणसाध्यत्वात्सत्यानृतं तेनापि कृषिवाणिज्ये चा-
स्वयंकृते कुसोदं चेति गौतमस्मरणात् । अस्वयंकृतेन जीव्यन्ते सेवाचदीनदृष्टिसंदर्शनादिरूपतया श्ववृत्तिरित्युक्ता तस्मा-
त्तांप्रकृतो ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ स च ब्राह्मणः शौचसङ्कोचधर्मतारतम्यापेक्षया कुशीलधान्यक इति ।
कोष्ठकप्रमाणधान्यादिसंख्यया वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्यामधनः । उष्ट्रकाप्रमाणधान्यादिसङ्कुहो वा षट्हमात्र पर्यामधनः ।
अथ हमात्रपर्याममीहायांचैष्ट्यानां भवं धान्यादि यस्य तथा वा स्यात् । श्वो भवं धान्यादियस्य नाद्यादिकधनो वा स्यात् । एवं-
यात्रामात्रप्रसिध्यर्थं नित्यस्य सञ्चयसङ्कोचधर्मतारतम्यापेक्षया यमपवादः ॥ ७ ॥ चतुर्णामिति । एषां कुशूलधा-
न्यकादीनां चतुर्णामपि ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्याह्नपश्चात्पठितः सप्तप्रशस्यतरो बोद्धव्यो यतो सौवृत्तिसङ्कोचसंयमधर्मातिशयेन
स्वर्गादिलोकजिद्भवति ॥ ८ ॥ षट्कर्मेति । एषां गृहस्थानां मध्याह्नश्चिद्वहस्थः पश्चिमहभूयस्त्वाद्यपेक्षया प्राक-
तक्रतादिकर्मा भवति । अन्यः पुनर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहाणां ब्राह्मणस्य नोदितत्वादेर्तेस्त्रिभिर्जीवितुं प्रवर्तते । अपरः पुनः प्रति-
ग्रहः प्रत्यवर इति वक्ष्यमाणत्वात् तस्यागेन द्वाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यां जीवितुं प्रवर्तते । उक्तत्रयापेक्षया चतु-
र्थः पुनरभ्यापनेन जीवति ॥ ९ ॥ वर्तयन्निति । शिलोच्छाभ्यां जीवन् कर्मन्तरासंभवे सायमातर्होमनिष्ठः-
सन् दर्शपूर्णमासानुपूर्वणाख्यान् यागान् केवलान्सर्वकालं कुर्यात् ॥ १० ॥ न लोकावृत्तिवर्तेतेति ।
जीविकार्थं च विचित्रपरिहासादि न कदाचिदपि कुर्यादपितुस्वनोदितत्वेनापापांश्च दावतीं दंभादिव्याजशून्या-

ब्राह्मणवृत्तिमनुतिष्ठेत् ॥ ११ ॥ संतोषमिति । यःसमः स्वर्गादिदृष्टादृष्टसुखार्थी सीपगतविशेषस्पृ-
हःसन्नात्मकुटुंबनित्यानुष्ठानमात्रपर्याप्तसंचयएव धने प्रकृष्टानिवृत्तिमाश्रित्य धर्माजनंसंचयकुर्यात् । यस्मात्सन्तोषप्र-
भवंसमस्वर्गादिदृष्टादृष्टसुखं असंतोषःपुनर्दृष्टादृष्टदुःस्वस्यमूलम् ॥ १२ ॥ अतइति । आसांमृतादीनामभ्यादन्यतमया
वृत्त्या केवलया षट्कर्मकोभवत्येषामित्याद्युक्तत्वात् वृत्त्यन्तरसहितया वाजीवनं स्नातकोब्राह्मणःस्वर्गायुःख्यातिनिमि-
त्तानीमानि वक्ष्यमाणानि व्रतानीदमया कर्तव्यमिदंनेत्येवंमनःसंकल्पविशेषात्मकानि सर्वदा धारयेत् । न च फ-
लभवाणेष्वेवामनित्यतापत्तिरेतावताहैनसा अयुक्तोभवतीतिश्रुतौ नित्यत्वेनाज्ञानात् ॥ १३ ॥ वेदोदितमिति ।
श्रोतवेदोदितंस्मार्तमपिचवेदमूलत्वाद्देवोक्तंस्वकं यद्यस्यच उदितंकर्म नित्यं न काम्यं तदनलसःसंकूर्यात् यत्साद्य-
दाशक्तिं कुर्वन्नित्यकरणात्पापक्षयानुत्पत्तिःस्यात् काम्याकरणाच्चाफलेहेतुधर्माभावेसति शुभाशुभकार्यावाभान्मोक्षप्राप्ते-
ति ॥ १४ ॥ नेति । नकल्पमानेष्वर्थेष्विविति । गीतादिनार्थान्नार्जयेत् । नाप्ययाज्ययाजनादिना नचावश्य-
कर्तव्यसमर्थेषु धनेषु सत्सु नाप्यात्मकुटुंबधर्मोवसादेपि उपायान्तरसंभवे सति जातिकर्मदुष्टादुपायान्तराभावे वापद्यस-
त्प्रतिग्रहंवक्ष्यति ॥ १५ ॥ इन्द्रियार्थेष्विविति । चक्षुरादि ग्रह्येषु रूपादिषु सर्वेषूपभोगहेतोःसङ्गनकुर्यात् । अप्रति-
षिद्धानामपिचैतेषांस्वदारगमनादीनामतिशयप्रसङ्गमस्थिरत्वाद्विदोषसंभावनया मनसा सम्यक् निवर्तयेत् ॥ १६ ॥ सर्वानि-
ति । यथातथापिप्यन्नस्त्विति । येनकेनचिदुपायेनात्मादीन् बिभ्रद्देदाध्ययनविरुद्धानप्रतिषिद्धानपि विष-
योपभोगादीनर्थान् परित्यजेत् । यस्मात्साब्राह्मणस्यकृतकृत्यता यत्स्वाध्यायपरत्वम् ॥ १७ ॥ वयस-
इति । वयसोऽनुष्ठानस्यधनस्यश्रुतस्य कुलस्य आनुरूप्येण वेषकथाबुद्धीराचरन् लोकेव्यवहरेत् । तद्यथा
स्नानस्नानुलेपनादिकरणत्रिवर्गानुसारिणीच वाङ्मनसीत्येवंकर्मादिष्वपि योज्यम् ॥ १८ ॥ बुद्धिवृद्धिकराणीति । वेदा-
विरुद्धस्यायशास्त्रादीनि क्षिप्रंबुद्धिपाटवजनकानि धनार्थानि चौशनस्यादीनि हितानि च दृष्टोपकारकादीन्यायुर्वेदा-
दीनि अनवगतशब्दार्थपर्यायकथनेन वेदार्थबोधकान्निगमाख्यानग्रंथान्नित्यंपर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥ यथेति ।
यस्मात्पावत्पुरुषःशास्त्रंसम्यक्विविनक्ति तावत्तद्विशेषेण जानाति शास्त्रान्तरविषयमपि चास्य विज्ञानमुज्ज्वलंभवति ॥ २० ॥
ऋषियज्ञमिति । स्वाध्यायादीन्यथाशक्ति न परित्यजेदिति उक्तपश्चयज्ञाभिधानंवक्ष्यमाणेन्द्रियसंपाद्यत्वकथनार्थम् ॥ २१ ॥
एतानिति । बाह्याभ्यन्तरयज्ञोपदेशकशास्त्रज्ञाःकेचिन्मनुष्याः ज्ञानबलान्नित्यानुष्ठानार्थमप्युप रतधनचेष्टाएतान्महायज्ञा-
निन्द्रियेष्वेव सर्वकालसंपादयन्तीन्द्रियाण्यग्न्यातिथ्यादिरूपतया तत्सङ्गमवागाहुत्यादिरूपत्वेन भावयन्ति त्वैतान्संपादयन्ति
॥ २२ ॥ वाचीति । अन्येषुनर्वाचिप्राणाख्येच वायावक्ष्यफलंयज्ञसंपत्तिमन्यमानाअभिधानकाले वागग्नौप्राणाहु-
तिंजहति तूष्णींभावकाले च प्राणाग्नौ वागाहुतिंजुह्वत्येवमनवरतंभावयन्तआसते । तथाचकौषीतकिरहस्यब्राह्मणम् ॥
यावद्वैपुरुषोभाषते नसावत्प्राणितुंशक्नोति प्राणंतदावाचि जुहोति यावद्वैपुरुषःप्राणिति नतावद्वाषितुंशक्नोति वाचंतदाप्रा-
णेजुहोति एतेअनन्तेअमृतेआहुतीजाग्रत्त्वपंश्रसंतंतजुहोत्यथयाअग्न्याआहुतयोन्तवत्यस्ताः कर्ममप्योहिभवन्त्येवंतद्धस्मै-
तत्पूर्वैर्विद्वांसोऽग्निहोत्रंजुह्वान्चक्रुरिति ॥ २३ ॥ ज्ञानेनेति । अपरे पुनर्विप्राणंयज्ञानांविद्वान्यजते विद्वान्ययाजयती-
त्येवमबोधमूलमनुष्ठानंज्ञानचक्षुषा शास्त्रेणपश्यन्तोविज्ञानबलदेतान्यज्ञानेतद्विषयसम्यगवबोधेनैव यावज्जीवंसंपादयन्ति ।

तथा च योऽस्वेवंविद्वानेतत्कर्मकुरुते योवै तदेवंवेदेतिब्राह्मणम् ॥ २४ ॥ अग्निहोत्रं चेति । उदितहोमिपक्षेदिनादौ दिनान्तेहोमं कुर्यात्तथा अनुदितहोमिपक्षेरात्र्यादौ रात्र्यन्ते च होमं कुर्यात् । तथा ऋष्यपक्षान्ते दशाख्येन कर्मणा शुक्लपक्षान्ते पौर्णमासाख्येन यजेत ॥ २५ ॥ सस्यान्त इति । प्राक्संचितधान्यादिक्षये यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाययणेन यजेत शरदिनवान्नाचितिसूत्रकारवचनाद्विद्यमानधान्योपि चाययणेन यजेत । ऋतुः संवत्सर इत्यस्मिन् दर्शनेन चतुर्षु चतुर्षु मासेष्वृत्वन्तेऽध्वरैः चातुर्मासाख्यैः कर्मभिर्यजेत । पशुबन्धाख्येन कर्मणा उत्तरायणदक्षिणायनादौ यजेत । वर्षान्ते च ज्योतिष्टोमादिना सोमयागं नेति ॥ २६ ॥ नेति । आहिताग्निर्द्विजो दीर्घायुर्जीवितुमिच्छुराययणमकृत्वा नवान्नं पशुयागं वाकृत्वा मांसं नाश्रयात् ॥ २७ ॥ नवेनेति । यस्मान्नवसस्येन पशुदानेन चानिष्टा अग्नयोनवान्नमांसानि कांक्षिणोऽस्याग्न्याहितस्य प्राणानेव भक्षयितुमिच्छन्ति । तस्मादाययणपशुयागौ कर्तव्यौ ॥ २८ ॥ आसनाशनशय्याभिरिति । आसनादनादिभिर्यथाशक्ति अतिथिपूजयेदित्युक्त्वाऽऽतिथ्यनुवादे महायज्ञप्रसङ्गेन वक्ष्यमाणः पाखण्ड्यादिनिषेधार्थः ॥ २९ ॥ तथा चाह पाखण्डिन इति । रक्तांबरादिलिङ्गधारिणः परवृत्तिजीवनरतान् बिडालवृत्तिकान् वकवृत्तिकान् वक्ष्यमाणलक्षणान् शठान् श्रद्धधानान् वेदवाहान् तर्कव्यवहारिणो वाङ्मात्रेणापि पूजयेदिति पूजापूर्वकान्नदानानिषेधोदानमात्रं तु शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यमिति वक्ष्यति ॥ ३० ॥ वेदविद्याव्रतस्नातानिति । वेदविद्याव्रतस्नातानित्यनेन वेदस्नातकव्रतस्नातकविद्याव्रतस्नातकत्वेन त्रिप्रकारा अपि स्नातका गृह्यन्ते । यथाहारीतः ॥ समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानियः स्नाति सः वेदस्नातकः । असमाप्य वेदं समाप्य व्रतानि यः स्नातिसव्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः स्नाति सविद्याव्रतस्नातकः । इति तांस्तथा स्नातकग्रहणेन गृहीतानप्यतिशयार्थित्वेन पृथग्निर्दिष्टान् श्रोत्रियाणामगृहस्थानहव्यकव्येन पूजयेदतिद्विपरीतांस्तु वर्जयेदतिदंपाखण्ड्यादिनिषेधार्थम् । श्रोत्रियादीनां पुनरभिधानं पूजापूर्वकमन्नपाखण्ड्यादिभ्यो न देयम् ॥ ३१ ॥ अन्नमात्रं पुनः शक्तित इति । गृहस्थेन पाकरहितेभ्यः पाखण्ड्यादिभ्यो यथाशक्त्याऽन्नं देयं त्वकुटुंबानुपरोधेन वृक्षपर्यन्तेभ्यो दोहदादिदानेन संविभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥ राजत इति । स्नातकः क्षुधावसादं गच्छन् अन्यजातिप्रतिग्रहसंभवेऽपि क्षत्रियाद्वाङ्गः शास्त्रानुवर्तिनो याज्यशिष्याभ्यां वा प्रथमं लिप्सेत न त्वान्यस्माद्विजातेरपि तदसंभवे पुनरन्यस्माद्विजातेर्गृहीयात् अनापद्विहितोपाया संभवे पुनः सर्वतः प्रतिगृहीयादित्याद्यापद्धर्मवक्ष्यति । राज्ञो महाधनत्वाद्याज्यान्तेवासिनोः सुकृतोपकारत्वादिदं प्रथमं धनग्रहणं नियम्यते । एवं चानापदि प्रथमं राजयाज्यशिष्यव्यतिरिक्तधनग्रहणनिषेधार्थमिदं वचनमत एवोक्तं न त्वन्यत इति यत्तु संसीदन्निति लिङ्गादापद्विषयतामस्याहुस्तदसदप्रकरणान्न च धनाभावमात्रमापदुच्यतेऽपि तु धनाभावे सति विहितोपायपरिक्षयोन्यथा सद्यः प्रक्षालकस्यापद्धर्मा आविर्भवेयुरापद्विषये चास्य न त्वन्यत इति । एतत्सर्वतः प्रतिगृहीयादित्यनेन विरुध्यते । यत्तु ॥ सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिर्याच्यः स्यादिति ॥ तदापत्प्रकरणात् क्षत्रियाद्वाङ्गः प्रतिग्रहार्थमत एव तत्र पृथिवीपतिग्रहणं इह तु राजग्रहणम् । एवं च राजादिधनसंभवे सति ॥ ३३ ॥ नेति । स्नातको ब्राह्मणो विद्वत्स्वात्प्रतिग्रहसमर्थो राजादिधनसंभवे सति क्षुधावसादं कदाचित् गच्छेन्न च संभवे सति जर्णमलिनवसनः स्यात् ॥ ३४ ॥

कृतकेशनखश्मश्रुरिति । लूनकेशनखश्मश्रुः शमवान् शुक्लवासावासान्तरशौचोपेतोविदाभ्यासशीलऔषधोपयोगा-
दिरतः स्यात् ॥ ३५ ॥ वैणवीमिति । वेगुदण्डमुदकसहितकण्डलुं यज्ञोपवीतं दर्भमुष्टिरुचिरसौवर्णकुण्डले धारये-
त् । यज्ञोपवीतकण्डल्वोरग्रोन्धनं भैक्षवर्गमित्यनेन च गृहस्थादीनामनुवृत्तिसिद्धौ स्नातकव्रतार्थपुनर्ग्रहणमेवमन्येषा-
मपि न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजं दित्येवमादीनां पुनर्ग्रहणं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ नेति । उदयास्तमनराहुयस्तोदकप्रतिबि-
म्बमभ्याङ्गवर्तनं आदित्यं कस्मिंश्चिदपि नेक्षेत ॥ ३७ ॥ नलङ्घयेदिति । वत्सवन्धनरज्जनं लङ्घयेत् । वर्षति
न धावेन्नशोघ्रं च्छेत् । उदके च स्वप्रतिबिम्बनेक्षनेत्येवमिति श्रयः ॥ ३८ ॥ मृदमिति । प्रस्थितः सम्मुखो-
पस्थितानुद्धृतपृष्ठोपट्टादिकृतदेवताब्राह्मणघृतमाक्षिकचतुष्पथाश्वत्थादिख्यातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् ॥ ३९ ॥
नोपगच्छेदिति । कामाक्षीं च उदक्यान् यायान्नाप्येकशय्यायांतया सह शयीत ॥ ४० ॥ रज-
सेति । यस्माद्रजस्वलास्त्रियंपुंसः उपगच्छतः प्राज्ञावीर्यादीनि नश्यन्ति तस्मात्तानोपेयात् ॥ ४१ ॥ तामिति । तांपुनः
रजस्वलान् गच्छतः प्रज्ञादीनि वर्धन्ते तस्मात्तान् व्रजेदिति ॥ ४२ ॥ नाश्रीयेदिति । भार्यया सह
नाद्यात् । यत्पुनर्नित्यमास्यं शुचिस्त्रीणां इति तत्स्त्रियश्चरति संसर्गइति गौतमस्मरणात् रतिकालविषयमेव । न
चाप्येनां भुज्जानां भुवर्त्ती वायुना चास्यविकाशं कुर्वाणां प्रसृतचरणत्वादिना वाऽनियत्रणावस्थां पश्येत् ॥ ४३ ॥
नाज्जयन्तीमिति । तथास्त्वेव योरज्जनददतीं धृताभ्यक्तान्ग्रां चान्यत्र मैथुनादित्यापस्तंबस्मरणात् नेक्षेता-
पत्यं च प्रभुवर्त्ती वीर्यकामो ब्राह्मणो न पश्येत् ॥ ४४ ॥ नान्नमिति । एकवस्त्रो नाश्रीयेत् न च कौपीनाच्छादनं-
विना स्नायात् । मूत्रपुरीषे च मार्गभस्मगोष्ठेषु न कुर्यात् ॥ ४५ ॥ नफालकृष्टेति । तथा फालकृष्टे उ-
दके इष्टिकाचिते चाभ्यधिकरणे पर्वते देवाङ्गणे पिपीलिकाकृष्टे च मृत्संचये च न कदाचित्कुर्यात् ॥ ४६ ॥ न-
सप्तन्वेष्टिविति । तथा सपाणिषु विलेपे न कर्मान्न व्रजन् स्थितो वा नापि नदीतोरमाश्रित्य कुर्यात् पर्वतशृङ्गे वा
पर्वतग्रहणादेव च पर्वतमस्तकनिषेधसिद्धौ पुनर्वचनं शृङ्गादन्यत्र पर्वते विकल्पार्थं न च तल्यविकल्पः तथाविध-
स्वेच्छासिद्धत्वात्सामान्यप्रतिषेधानर्थक्यं तस्मादन्यन्तार्त्तस्य पर्वते नदीषोऽन्यदा तु दोषइति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ॥
॥ ४७ ॥ वाय्वग्निब्राह्मणादित्यमिति । वाय्वग्निब्राह्मणादित्योदकगाववलोकयन् न कदाचिन्मूत्रपुरीषोत्सर्गकु-
र्यात् । वायोश्च सन्मुखीभावोवलोकनम् ॥ ४८ ॥ निरस्कृत्येति । काष्ठपत्रलोष्टतृणैर्भूमिमन्तर्धाय
मौन्युच्छिष्टचाण्डालादिस्पर्शमायश्चित्तरहितः आच्छादितगात्रः प्रावृतशिरामूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ४९ ॥ मूत्रो-
च्चारसमुत्सर्गमिति । मूत्रपुरीषोत्सर्गदिवासन्ध्ययोश्चोत्तराभिमुखोरात्रौ दक्षिणाभिमुखः कुर्यात् ॥ ५० ॥
छायायामिति । रात्रावह्नि वा छायायां रात्रावन्धकारेऽह्निवा नीहाराद्यन्धकारणेषु दिङ्मोहे सति तथा च
वाय्वादिकृतप्राणाविनाशशंशेषु यथेष्टमुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥ प्रत्यग्निमिति । अग्न्यादित्यसोमांभो ब्राह्मणो-
वाय्वभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञानशयतएव तन्कर्तव्यमिति वाय्वग्निविप्रमित्यस्य फलकथनं सोमाभिमुखं च अतएव
निषेधसिद्धिः पूर्वत्रापठितत्वात् ॥ ५२ ॥ नाग्निमिति । मुखवायुनाग्निं धमेन्न नग्नां परयोषितमीक्षेतेति गौतमस्मरणात् ।
मूत्रादि अग्नौ न निक्षिपेत् । पादौ न तत्र तपतापयेत् ॥ ५३ ॥ अधस्तादिति । नचैनं पादतः कुर्यान्नप्राणिबधमाचरेत् ॥

तथाखट्वादिष्वग्निमधस्थानस्थापयेत् । नाभ्येनमुल्लङ्घयेत् । न च पाददेशतः कुर्यान्माणिपीडाकरचनाचरेत् ॥ ५४ ॥
 नाश्रियादिति । सन्ध्याकालेऽशनगमनस्वापान्कुर्यात् । भूमिसर्वदा नखादिना न लिखेत् । मालांचशिरसःस्वयंनापनयेत् ॥ ५५ ॥ नाप्स्विति । मूत्रपुरीषभ्लेष्मामेभ्यलिमरुधिरविषाण्युदके न क्षिपेत् ॥ ५६ ॥ त्रैकःस्वप्यादिति । उद्वसितगृहे
 एकोन शयीत । वित्ताद्यभ्यधिकंमुमंच न प्रबोधयेत् । रजस्वल्या सह संभाषणं कुर्यात् । यज्ञंचाकृतवरणक्रान्ति-
 क् नगच्छेत् । दर्शनायतुकाममिति गौतमः ॥ ५७ ॥ अग्न्यागारइति । अग्निशालायांगवांगोष्ठे निवासे ब्राह्मणसमीपे
 त्वाभ्यायभोजनकालयोर्दक्षिणपाणिमाबाहोर्वाससउद्धरेत् ॥ ५८ ॥ नवारयेदिति । गांपिबन्तीननिवर्तयेन्नापिपरकोयक्षी-
 रादिपिबन्तीतस्य कथयेन्नच द्युलोकं इन्द्रधनुर्दृष्ट्वा शारुङ्गोन्मस्य दर्शयेत् ॥ ५९ ॥

[नमस्कर्तुं व्रजेत्कामंदिदक्षुर्यज्ञकर्मच ॥ कुलाकुलरहस्यार्थसंचरेन्ननिमित्ततः ॥ १॥]

नाधार्मिकइति । अधर्मबहुलजनग्रामादौ अत्यर्थव्याधिबहुले न वसेदेकश्चाध्वानंन यायात् । पर्वतेचदार्घकालेन तिष्ठेत् ॥ ६० ॥ नशूद्रराज्यइति । शूद्रराज्यके देशे अधार्मिकजनैश्च बाह्यतःपरिवृते श्रुत्यादिबाह्यलिङ्गधारिभिरश्ववशीकृते चाण्डा-
 लादिभिश्चोपद्रते न निवसेत् ॥ ६१ ॥ नभुञ्जीति । उधृतस्नेहपिण्याकादि नभुञ्जीत । तृप्तिचनचरेदतिपात-
 दिनान्तेनभुञ्जीत । सायंप्रातश्च नृमः स्यादपि तु एकस्मिन्काले तृमोपरस्मिन्साकाङ्क्षमश्नायात् ॥ ६२ ॥ नकुर्वीति ।
 दृष्टादृष्टानुपकारफलव्यापारंनकुर्यात् । उदकंचाञ्जलिना न पिबेत् ऊर्वोश्चोपरिविन्यस्य मोदकानि न भक्षयेत् ।
 निष्प्रयोजनंच किमेतत्स्यादितिकुतूहलपरोनकदाचित्तस्यात् ॥ ६३ ॥ ननृत्येदिति । अशास्त्रितानि नृत्यगीत-
 वादित्राणि न कुर्यात् । पाणिनाबाहुंनाभिहन्यात् । अव्यक्तदन्तध्वनिं न कुर्यात् चहर्षितः सन् खराविरावंन-
 कुर्यात् ॥ ६४ ॥ नपादाविति । कांस्यपात्रे न कदाचिदपि पादौ प्रक्षालयेत्ताम्ररजतसुवर्णानांभिन्नमभिन्न-
 चेति न दोषइति पैठीनासस्मरणात् । ततोऽन्यत्रभिन्नभाजने नाभिभुञ्जीत नापिदृष्टेखोत्पादके ॥ ६५ ॥
 उपानाहाविति । उपानद्वस्त्रयज्ञोपवीताभरणमाल्यकमण्डलूनन्योपयुक्तान् नधारयेत् ॥ ६६ ॥ नाविनीतैरिति ।
 अश्वर्महिव्यादिभिर्गृह्यादिधुर्वहनविनियुक्तैरदान्तेर्बुभुक्ष्वाभ्याभिभिन्नशृङ्गाक्षिखुरैश्चिच्छन्नपुच्छैर्नयायात् ॥ ६७ ॥ वि-
 नीतैरिति । सुशिक्षितैः पुनः क्षिप्रगामिभिर्देवमण्याद्यावर्तादियुक्तैः ककुदादिशून्यैः शोणादिवर्णसंपन्नैः स्वाकृतिभिः
 प्रतोदनात्यर्थं श्वयथयन् व्रजेत् ॥ ६८ ॥ बालात्पइति । प्रथमोदिनादित्यातपः शवधूमभग्नपीठायुपवे-
 शनानि वर्ज्यानि नखलोमानि चात्मना नच्छिन्ध्यात् दन्तैश्च नखान्नोत्पाटयेत् ॥ ६९ ॥ नमृहोष्ठ-
 मिति । नाकारणंमृहोष्ठंगृहीयात्तृणानि वा छिन्ध्यादित्यापस्तंबस्मरणात् । निर्निमित्तंमृहोष्ठंनगृहीयात् नखैस्तृणं
 छिन्ध्यात् यतःस्वकर्मणोदष्टमदष्टफलनोत्पद्यते यच्चागामिनि असुखावहंतन्नकुर्यात् ॥ ७० ॥ लोष्टमर्दीति ।
 लोष्टनृणनखानांमर्दनच्छेदनखादनकृतसूचकांश्शुचिश्चमनुष्योविनाशंक्षिप्रंयाति तस्मादेतानि न कर्तव्यानि भक्षणशुचि-
 त्वयोस्तएवनिषेधः ॥ ७१ ॥ नविगृह्येति । साभिनिवेशंकर्यान्कुर्याद्वासश्च बहिर्मान्यंन धारयेत् । गोपृष्ठारोहणेन
 च गमनं पर्याणव्यवधानादि प्रकारेणापि धर्मापहम् ॥ ७२ ॥ अद्वारेणेति । प्राकाराद्यावृत्तभग्नगृहंवा द्वारव्य-
 तिरिक्तप्रदेशेन नातिक्रम्य प्रविशेत् ॥ रात्रौच वृक्षतलावस्थानंदूरात्परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥ नाक्षैरिति । अक्षादि-
 भिः केल्यर्थमपि नक्रीडेतात्मनाचोपानहौ पादव्यतिरेकेण न गृहीयात् । खट्वाभ्यवस्थितश्च न भुञ्जीतनापि पा-

ब्राह्म्यवहितहस्तमन्मासने च पात्रमवस्थाप्य भुञ्जीत ॥ ७४ ॥ सर्वमिति । यत्किञ्चित्संयुक्तं कशरादि तदस्त-
मितेकेनाद्यात् । कौपीनाच्छादनरहितश्चास्मिन्लोकेनमुप्यादुच्छिष्टश्चनक्तचिद्यायात् ॥ ७५ ॥ आर्द्रपादइति ।
जलाद्रपादो भोजनमुपक्रामेत् । आर्द्रपादः पुनर्न स्वप्यात् । आर्द्रपादो ह्यश्वनदीर्घमायुः प्राप्नुयादिति फलकथनमेतन्मन्त्रानित्य-
तापत्तिः ॥ पञ्चाद्रौ भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ॥ ननिन्देदन्नभक्ष्यांश्च त्वाह्मत्वादु न कुत्सयेत् ॥ इति ध्यासेन
नित्यस्मरणात् ॥ ७६ ॥ अचक्षुर्विषयमिति । चक्षुर्गोचरे यो न भवति दुर्गमो देशस्तं कदाचिदपि न गच्छेत् मूत्रपुरी-
षे च नो दोक्षेत् बाहुभ्यां नद्यादिनतरेत् ॥ ७७ ॥ अधितिष्ठेदिति । दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशभस्मास्थिकपालिकाः
कार्पासबीजतुषान्नाधिरोहेत् ॥ ७८ ॥ नसंविशेदिति । पतितचाण्डालपुल्कसाल्पबुद्धिर्गर्हितान्यावसायिभिः ग्रामा-
न्तरनिवासिभिरपि कार्याथमेकप्रदेशे मुहूर्तमपि नासीतेति । नाधार्मिके वसेद्ग्रामे इत्यादिभ्यो भेदः पतितादयश्च दशमैका-
दशाभ्यामेव क्षयन्ते ॥ ७९ ॥ नशूद्रायेति । मतिरत्र धर्मस्य पृथगुपदेशात् दृष्टोपकारकोच्छिष्टहविष्कृतसाहचर्यात्
वा दृष्टार्थहितोपदेशं शूद्रस्य न कुर्यात् । उच्छिष्टवादासशूद्राय न देयं यतो दासविषये उच्छिष्टमन्नं दातव्यमिति वक्ष्य-
ति । यत्तु द्विजोच्छिष्टं तु भोजनमिति सभोक्तरूपदेशो न दातुस्तथाह विरर्थं यच्च पुरोडाशादि तस्य देवान्नानि हवींषि
चेति प्रतिषेधमुक्त्वा तच्छेषस्य हविःशेषं च यद्धवेत् । द्विजातीनां भक्ष्यतां वक्ष्यत्यतश्च तद्धविःशेषीभूतं शूद्राय न देयं । तथेद-
मिदमदृष्टार्थत्वया कर्तव्यमिति शूद्रस्य धर्मोपदिशेत् ॥ व्रतं चास्य प्रायश्चित्तं साक्षान्नोपदिशेत्तथा चात्यन्तधार्मिकशूद्र-
विषयेऽप्यङ्गिराः ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मं पुरःसरं । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेदिति ब्राह्मणो-
पदेशप्रणालिकया प्रायश्चित्तदानमाह नसाक्षादिति ॥ ८० ॥ यइति । यस्माद्यः शूद्रस्य धर्मव्रते उपदिशति स ब्राह्मणः-
पापोत्पत्तिनिमित्तभूतेन तेनैव शूद्रेण सहातिमहत्त्वादसंवृताख्यंतमोन्धकारं प्रविशति । पञ्चके प्रकृते द्वयोः फलथनं प्रायश्चि-
त्तगौरवार्थं ॥ ८१ ॥ नसंहताभ्यामिति । संश्लिष्टाभ्यां पाणिभ्यां त्वशिरो न कण्डूयेत् । संहत वचनादसंहताभ्यां न-
निषेधः एवं च सर्वत्र व्यावर्त्य ज्ञेयम् । उच्छिष्टहस्तादिना येन केनचिदपि शिरो न स्पृशेत् ॥ शिरसा विना च नि-
त्यनैमित्तिक स्नाने न कुर्यात् । दृष्टार्थं त्वनिषेधः स्नानविधिनास्यैकवाक्यत्वात् ॥ ८२ ॥ केशग्रहणमिति । केशग्रह-
णप्रहारौ कोपेन मूर्धनि न कुर्यात् । सशिरस्कः स्नातस्तैलेन किञ्चिदप्यङ्गं न स्पृशेत् ॥ ८३ ॥ नराज्ञइति । राज्ञो-
पत्ये जातिग्रहणमिति क्षत्रियएव राजन्य उच्यते तस्य संतिरपत्यं विशेषवचनात् क्षत्रियएव राजन्यप्रसूतिर्न राजन्यप्र-
सूतिरराजन्यप्रसूतिरक्षत्रियस्तस्मादक्षत्रियाद्वाङ्गः प्रकरणादनापदि न प्रतिगृह्णीयात् । तथा सौनिकतैलिकमद्यवर्णाजप-
प्यस्त्रीव्यवहारेण च जीवतां प्रतिगृह्णीयात् ॥ ८४ ॥ दशसूनासममिति । दशध्वजसमावेश्यादशवेश्यासमो नृपः ॥
सूना आघातनस्थानं दशसूनासु यावानसौनिकस्य दोषस्तावान् चक्रवर्तिनि तैलिके । दशसु च तैलिकेषु या-
वांस्तावाभ्वर्जनि । मद्यवर्णाज दशसु भ्वजिषु यावांस्तावान्वेशवति । दशसु वेशवत्सु यावांस्तावानूपे । एवं चोत्तरोत्तर-
निन्दातिशयदर्शनेनापदि पूर्वदानसद्भावे उत्तरः परिहर्णीयः एवं चोक्तकलनया ॥ ८५ ॥ दशसूनात्तद्वत्प्राणीति । दशसू-
नासहस्राणि यः सौनिकः त्वार्थं ध्यापारयति तेन तुल्यो राजा मन्वादिभिः स्मृतोऽतस्तत्संबन्धी प्रतिग्रहो न रकपातहेतु-
त्वात् भीषणीयः ॥ ८६ ॥ क्षत्रियस्यापि च यइति । रुपणस्य शास्त्रातिक्रमवर्तिनः राज्ञोऽयः प्रतिग्रहं करोति स इमान् वक्ष्य-
माणान् नरकान् यातनास्थानानि क्रमेण प्राप्नोति ॥ ८७ ॥ तामिस्रमिति । संजीवनमिति । लोहशङ्कुमृच्छीमिति ।

अत्र यातीत्यनुवर्तते । तत्रान्धकाररूपस्तामिस्रोनिबिडान्धकारात्मकान्धतामिस्रोमहारौरवरौरवौ महाकलकलकल-
कलात्मकौ । कालसूत्राख्योनरकोयत्र सर्पैर्बाधः । महानरकोयत्र महती सर्वप्रकारापीडा । संजीवनयत्र बहुशः
संजीव्यव्यापाद्यन्ते । महावीचियत्र महाकल्लोलैर्नीयते । तपनोऽग्न्यादिसन्तापात्मकः । संप्रतापनः कुंभोपाकः ।
संघातोत्यन्तसंवृते प्रदेशे बहूनामवस्थानम् । काकोलयत्र काकैर्भक्ष्यन्ते । कुड्मलयत्र रज्जुभिः पीडनम् । पूतिमृत्ति-
कः पुरीषगन्धमृत्तिकः । लोहशङ्कुः सूचीभेदनयत्र । ऋचीशं पिष्टपवनप्रक्षेपोयत्र । पन्थायत्राच्यते । शाल्मल्ययत्र
शाल्मलिकण्टकैस्तुच्यते । नदीयत्रनद्यापह्नियते । असिपत्रवनयत्र करपत्रैर्विदार्यते । लोहचारकोयत्र निगडवन्धः
॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ एतदिति । एतत् राजप्रतिग्रहफलशास्त्रज्ञावेदाध्यायिनोब्राह्मणाजानन्तः परलोकादुत्था-
भावार्थिनोराज्ञोर्धनप्रतिगृह्णन्ति ॥ ९१ ॥ ब्राह्मण इति । रात्रिः पश्चिमे मुहूर्ते प्रतिबुध्यते । ततो धर्मार्थावितरंतरा-
विरोधेनार्जनार्थविचारयेत्तथा धर्मार्थतन्मूलभूतकायक्लेशमियता कायाक्लेशेन इयान् धर्मोवाज्यतइत्येवंचिन्तयेत् वे-
दस्य च कः परमार्थिकोऽर्थः स्यादित्येवं तमपिचिन्तयेत् ॥ ९२ ॥ उथायेति । ततउषःकाले-
शयनादुत्थाय सति संभवे मेहनादि कृत्वा कृतवक्ष्यमाणशौचः संयतमनाउक्ते काले पूर्वापरे सन्ध्ये अर्कदर्श-
नादावूर्ध्वमपि जपं कुर्वन्नुदितहोमी वर्ततानुदितहोम्यपि होमं कृत्वा चासौत । आयुरादिदोषसन्ध्याफलविधानार्थ-
मिदं पुनः सन्ध्याभिधानम् ॥ ९३ ॥ तथाचाह ऋषय इति । प्रजामिति । यस्मादृषयोदोषसन्ध्यानुष्ठानाद्दीर्घमायुः
प्रजावन्तश्च यशः स्वर्गात्ताश्च कीर्तिमभ्ययनादिसंपत्तीश्च प्राप्तवन्तः तस्मादेतत्कामेन दीर्घसन्ध्यानुष्ठानं कर्तव्यम् ॥ ९४ ॥
श्रावण्यामिति । श्रावणस्य भाद्रपदस्य वा पौर्णमास्यां उपाकर्माख्यं गृहोक्तविधानेन कृत्वा ततः सार्धांश्चतुरोमासान्
ब्राह्मणोयन्त्वान् वेदानधीयीत ॥ ९५ ॥ पुष्य इति । येन श्रावण्यामुपाकर्मकृतं सद्भिजोऽर्धपञ्चमेषु मासेषु पौषमासे-
पुष्यनक्षत्रे ग्रामादहिर्निष्कम्य छन्दसामुत्सर्गाख्यं गृहोक्तं कर्म कुर्याद्येन प्रौष्ठपद्यां कृतं समाप्य शुक्लपक्षस्य प्रथमेहनि प्राप्ते
पूर्वाह्णे वा कुर्यात् ॥ ९६ ॥ यथाशास्त्रमिति । एवमुक्तशास्त्रानतिक्रमेण छन्दसामुत्सर्गाख्यं कर्म ग्रामादहिः कृत्वा
ततउभयतोहनी पक्षाविव यस्यामभ्यवर्तिन्याराध्यास्तारात्रितमेवैकमहोरात्रमभ्यायंकुर्यात् ॥ ९७ ॥ अत इति ।
उत्सर्गानध्यायादूर्ध्वशुक्लपक्षेषु संयमवान् वेदानधीयीत कृष्णपक्षे तु वेदाङ्गानि व्याकरणादीनि नियमितः पठेत्
॥ ९८ ॥ नाविस्पष्टमिति । सर्वदाविस्पष्टमव्यक्तं न पठेत् तथाशूद्रजनसंनिधौ नाधीयीत तथा सुप्तोत्थितो न रात्रिः प-
श्चिमे भागे वेदानधीत्य आन्तः सन् पुनः सुप्यात् ॥ ९९ ॥ यथोदितेनेति । अध्यापकस्य कर्मान्तरव्यग्रत्वमात्मनश्च
बहुवेदनेह्यापत्तदभावे पूर्वोक्तविधिना द्विजोयन्त्वान् सर्वदा गायत्र्यादिछन्दोयुक्तमृक्सामाख्यं ब्रह्मपठेत्तथा ब्रह्मब्राह्मणं
गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रमिश्रं यजुर्वेदाख्यं मन्त्रब्राह्मणयोर्मिश्रागद्वैलक्षण्ये सत्ययं पृथग्विदेशः ॥ १०० ॥ इमानिति ।
पूर्वोक्तविधानेनाधीयानः शिष्यांश्चाध्यापयन् वक्ष्यमाणाननध्यायान् सर्वदा वर्जयेत् ॥ १०१ ॥ कर्णश्राव इति ।
कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रावइत्युक्तं तेन रात्रावतिशब्दवति वायौ दिवा च रजःसमाहरणसमर्थं
वाच्येतौ वर्षाकाले तावत्कालिकावनध्यायावध्ययनविधिज्ञाः कथयन्ति ॥ १०२ ॥ विद्युस्तनितवर्षेऽप्यिति । विद्यु-
र्जातवर्षेषु युगपदुपस्थितेषु महतां बुद्धिव्यज्योतिर्विशेषेण पुनः स्थानतश्च पाते सत्येतेषु निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्विद्युत्स-
एवकालस्तावत्प्रकृतासु वर्षास्त्वनध्यायं मनुराह ॥ १०३ ॥ एतानिति । एतान्विद्युदादीन् जुहूषया प्रकटीकृतामिषु सन्ध्या
लक्षणेषु कालेषु यदोपजातान् जानीयात्तदानध्यायंकुर्यान् सर्वदा वर्षासु । एतदुत्पाते तथा वर्षाभ्योऽन्यत्राभ्रदर्शने
सत्यनध्यायः ॥ १०४ ॥ निर्घात इति । अंतरिक्षउत्पातध्वनौ भूकम्पे आदिरयादीनां परिवेषणे सत्यनृतावपि वर्षा-

स्वपि । अपि शब्दादन्यदाप्याकालिकाननभ्यायान् जानीयात् ॥ १०५ ॥ प्रादुर्भूतेष्विति । अग्नीनांपुनरपा-
सितभस्मतया प्रकटीकरणवेलायांसन्ध्याकाले विद्युद्गर्जितशब्दावेव यदा भवतो न वर्षतदा यावज्ज्योतिस्तावदेवान-
भ्यायोनाकालिकं दिवादित्योज्योतीरात्रौ तारकाभतः पूर्वसन्ध्यायामेतदुत्पाते दिवैवानभ्यायः । पश्चिमायांचो-
त्पातेरात्रावेव शेषेषु च पुनर्वर्षाख्येनृतीयउपजाते यथा दिवा तथारात्रावप्यनभ्यायइत्युक्तानुवादः ॥ १०६ ॥
नित्यानभ्यायइति । धर्मातिशयार्थिनां ग्रामनगरयोः सर्वदानभ्यायः स्यात् । कुत्सितगन्धे च सर्वस्मिन्पुलभ्यमाने-
ऽनभ्यायः । अस्मिन्ननभ्यायप्रकरणे नित्यशब्दादीनांकचित्कचिद्भावात्तत्र तत्र नित्यत्वमन्यत्र विकल्पः सचधर्मनैपुण-
विद्यानैपुणकामभेदेन व्यवस्थितोज्ञेयः द्विविधासन्ध्यातारो धर्मनैपुणकामाविद्यानैपुणकामाश्च तत्र ये स्वीकृतप्राय-
वेदाः केवलं नियमानुष्ठानजन्यमदृष्टातिशयं अर्थयन्ते ते धर्मनैपुणकामास्तेषां अशेषानभ्यायादरणम् । ये पुनः प्रथमाध्या-
तारस्ते विद्यातिशयार्थिनां नित्यत्वलिङ्गव्यतिरिक्तानभ्यायादरणं नास्ति ॥ १०७ ॥ अन्तर्गतशब्दइति । विद्यमान-
शब्दे वृषलस्य चाधार्मिकस्य च संनिधौ न शूद्रजनसंनिधौ इति शूद्रस्योक्तत्वात् रोदने च । जनानां कार्यार्थं
मेकत्र सन्निधाने सत्यनभ्यायः ॥ १०८ ॥ उदकइति । जलमध्ये मध्यमे च प्रहरद्वये महानिशाख्ये ॥ महा-
निशाचविज्ञेयामध्यस्थं प्रहरद्वयं ॥ इति देवलस्मरणात् मूत्रपुरीषकाले च प्रागाचमनादुच्छिष्टः श्राद्धभुक् निमज्जनात्
प्रभृति श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसापि वेदस्य न स्मरेत् ॥ १०९ ॥ प्रतिगृह्येति । शास्त्रविद्ब्राह्मणो न वश्राद्धे च
निमज्जणमुररीकृत्य नृपस्य च पुत्रजन्मादौ राहुणा वार्कैन्दुप्राप्ते सति ग्रहं वेदं नाधीयीत ॥ ११० ॥
ग्रहादूर्ध्वमपि वा यावदिति । यावदेकोद्देशेन निमित्ततस्य शास्त्रविदो ब्राह्मणस्य श्राद्धगतसकृच्चन्द-
नादिगन्धलेपौ गात्रे भवतः तावदेदं नाधीयीत । ग्रहाधिकवैकल्पिकमिदम् ॥ १११ ॥ शयानइति ।
शय्योत्सृष्टाङ्गप्रसारितपादः पादारोपितपादो वा पर्यस्तिकां च कृत्वा मांसमाशौचान् च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ११२ ॥
गोहारइति । धूमिकायां बाणशब्दे सन्ध्योरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु च नाधीयीताष्टकानामुत्तरत्राभिधानादि-
हामावास्यादिसाहचर्याष्टकाग्रहणमष्टम्यर्थम् ॥ ११३ ॥ यस्मात् अमावास्येति । अमावास्या गुरुहन्ति शिष्यं-
च चतुर्दशी हन्ति वेदं चाष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मारयतः । तस्मादेतासु नित्यमध्ययनं परिहरेत् ॥ ११४ ॥ पानुवर्ष-
इति । रजोवर्षेदिग्दाहे च यत्र ज्वलिता इव दिशोलक्ष्यन्ते । शृगालश्वखरविरुते पङ्क्याकारेण चोपविश्य द्वि-
जो न पठेत् ॥ ११५ ॥ नाधीयीतेति । श्मशाने सर्वतः शय्यापातान्नाधीयीतेत्यापस्तंबस्मरणात् । तथाविध-
श्मशानसमीपगोष्ठयोश्च स्त्रीसंप्रयोगप्रावृत्तंचवासः प्रावृत्य श्राद्धार्थं चारुतान्नाद्यर्थं विप्रतिगृह्णन्नाधीयीत ॥ ११६ ॥ प्रा-
णीति । गोहिरण्यादि यत्किंचित् श्राद्धार्थं तत् स्पृष्ट्वाप्यनभ्यायः । किमुत प्रतिगृह्य यस्मात्पाणिं रवास्यमस्त्रे-
ति पाण्यास्यो ब्राह्मणः ॥ ११७ ॥ चौरैरिति । चौरैरुपभृते ग्रामे अग्निदाहकृते च भये दिव्यान्तरिक्ष-
मौमेषु चाश्चर्यरूपेषु उत्पातेषु रुधिरवर्षणादिष्वाकालिकमनभ्यायं जानीयात् ॥ ११८ ॥ उपाकर्मणीति । उपाक-
र्मोत्सर्गोत्सर्गयोगोक्तकर्मणोः कृतयोस्त्रिरात्रमध्ययनेन क्षपणं स्पृष्टं । तत्रोत्सर्गे पक्षिग्यहोरात्राभ्यां उक्ताभ्यां सहा-
नेन विकल्पः । ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः कृष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु बाहोरात्रमनभ्यायः । पौर्णमास्यष्टकास्वपि सिद्धे
पुनर्वचनकालमात्रसद्भावेऽप्यष्टकास्वहोरात्रमेवानभ्यायोऽष्टमीषु पुनः यावदष्टमीत्येवं अर्थतथा च तत्राष्टकाहुनाधीयी-
तेत्युक्तमिह पुनरष्टकासुत्वहोरात्रमिति । यत् पुनर्वचनं नित्यार्थमित्याहुस्तदसत्तत्राप्यमावास्या गुरुहन्तीति अर्थः ।

देननित्यत्वस्य समर्थितत्वात् । ऋत्वन्तेषुचाहोरात्रमनभ्यायः ॥ ११९ ॥ नाधीयतेति । अश्ववृक्षहस्तिनौ-
 स्त्रोष्ट्रारूढस्तथोषरप्रदेशस्त्रोगन्ध्यादिभिर्यानेन च गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥ नविवादइति । व्याक्रो-
 शायांप्रवृत्तायांदण्डादण्डि वा यदोत्पन्नेभवत्यप्रवृत्तयुद्धायांवा सेनायांप्रवृत्तयुद्धे वा स्थितोभोजनसंमनन्तरंच ।
 यावदाद्र्षाणिरिति वसिष्ठस्मरणात् । अपरेषुश्वाजीर्णे वमित्वा चानानि शुक्तकेवोद्वारेनाधीयीत ॥ १२१ ॥ अतिथि-
 मिति । अतिथिरधीष्वेत्येवंयावदननुज्ञापितोवायौ चाभ्ययनश्रमेणातिकुप्यति । रुधरेण च शरीराच्छ्रुते शस्त्रेणचा-
 रुधरोत्पादिनापि क्षतउत्पन्नेनाधीयीत ॥ १२२ ॥ सामध्वनाविति । सामध्वनौ श्रूयमाणे ऋग्यजुषोर्न कदाचिदप्य-
 भ्ययनं कुर्यात् । तथावेदंसमाप्यारण्यकारण्यं च वेदैकदेशं अधीत्य तस्मिन् अहोरात्रे अन्यत् नाधीयीत ॥ १२३ ॥
 ऋग्वेदइति । देवादेवतायस्यासौ देवदैवत्यऋग्वेदः । मनुष्यदेवताकत्वात् यजुर्वेदोमानुषः । सामवेदःपितृदेवताकःस्मृतः
 पितृयन्त्रकर्मकत्वाच्चमन्यन्ते । तस्मात्तस्याशुचिरिवध्वनिरतस्तस्मिन्श्रूयमाणे ऋग्यजुषीनाभ्येयेदिति पूर्वविध्यर्थवादः ॥ १२४ ॥
 एतदिति । एतदेवपितृमनुष्यार्दे, त्वात्कथंवेदत्रयस्यनानाशास्त्रज्ञाऋग्यजुःसामात्मिकाया स्त्रय्याः सारभूतंप्रणव-
 व्याहृतिसात्रिभ्याख्यं प्रत्यहं प्रणवव्याहृतिसावित्र्यात्मकेन द्वितीयाध्यायोक्तक्रमेण प्रथममभ्यस्यपश्चाद्वेदमधीयते ॥ यथा-
 नभ्यायेषुनाभ्ययनमेवंप्रणवाद्यभासविनाभ्येयमित्यतदर्थस्येहपुनर्वचनं ॥ १२५ ॥ पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलारवु-
 भिरिति । शिष्योपाध्याययोरधीयानयोगर्वादिपशुमण्डूकबिडालश्वसर्पनकुलमूषकैर्मध्यगमनेकृतेसत्यहोरात्रमनभ्यायंजानी
 यात् । विद्यानैपुण्यकामंप्रतिपूर्वोक्तानभ्यायविकल्पार्थमाह ॥ १२६ ॥ द्वाविति । अभ्ययनभूमिमशुद्धामात्मानं चाशुचिं अपेक्ष्य
 द्वौवानभ्यायौ तावेवप्रयत्नेन नित्यं द्विजोवर्जयेत् । ताभ्यामप्यपि यत्र नित्यग्रहणमर्थवादादित्वान्नित्यत्वं लिङ्गमस्ति तानपि-
 नित्यमेव जर्वयेत् अन्यत्रतुविकल्पः ॥ १२७ ॥ अमावास्यामिति । अमावास्यादिषु स्नातकोद्विजःऋता-
 वपि नित्यंस्त्रियंनोपेयात् । पर्ववर्जत्रजेच्चैनामित्यनेनपौनरुक्त्यंतत्रैवपरिहृतं । स्नातकव्रतप्रायश्चित्तांगत्वेनास्येहाभिधा-
 नम् ॥ १२८ ॥ नस्नानमिति । भुक्तानित्यंयादच्छिकंच स्नानं कुर्यान्नैमित्तिकंपुनःमुहूर्तमपि शक्तिविषये नापम-
 त्तःस्यादित्यापस्तबस्मरणान्ननिषिध्यते । तथा व्याधितोनैमित्तिकमपिस्नानंनकुर्यादपितु यथासंभवंस्त्रवन्मार्जन-
 हिरण्योदकाभ्युक्षणगोस्पर्शनादीन् स्नानप्रतिनिधीन् पटपरिवर्तनंकुर्यात् ॥ महानिशातुविज्ञेयामभ्यस्यं प्रहरद्वयं ।
 तस्यांस्नानंनकुर्वीतकाम्यनैमित्तिकादृते इतिदेवलस्मरणात् । तत्र न स्नायात् । बहुवासस्कश्चसततंनसा-
 यान्नैमित्तिकेत्वनिषेधः । गाधागाधघहाद्याकीर्णतयावाऽज्ञातेजलाधारेनस्नायात् ॥ १२९ ॥ देवतानामिति । देव-
 तानांचित्रपुस्तकादिकृतानां । गुरोःपित्रादेः नृपतेः स्नातकाचार्यस्य च प्राधान्याद्गुरुतःपृथगुपदिष्टस्यकपिलस्य
 यज्ञार्थकृतदीक्षस्येच्छातःछायां नाक्रमेत् ॥ १३० ॥ मध्यंदिनइति । मध्याह्नार्धरात्रसंभ्यासु समांसंच
 आर्द्धभुक्ता चतुष्पथे चिरंनतिष्ठेत् ॥ १३१ ॥ उद्धर्तनमिति । उद्धर्तनस्नानोदकमूत्रपुरीषरुधिरश्लेष्मवान्तानी-
 च्छातोनाक्रमेन्निष्ठयूतंचताम्बूलाद्यंश्लेष्मरूपमपि ॥ १३२ ॥ क्षैरिणमिति । शत्रु[र्त]न्मित्राधर्मशीलचौरपरदारान्लोपसेवेत ।
 चोरस्यात्यन्तकुत्सितत्वादधार्मिकात्पृथक्ग्रहणं । शत्रुसेवनादौ च यद्यपि दृष्टव्यदोषस्तथापि शास्त्रनिषेधसामर्थ्या-
 ददृष्टोपि भवतीत्यवसीयते । एवमन्यत्रापि विज्ञेयं ॥ १३३ ॥ नहीदृशमिति । यस्मात्पुंसएवंविधमायुः-
 क्षयकरंलोकअन्यंनार्कचिदस्ति यादक्लोकैपरदारगमनंतस्मादेतन्नकार्यं ॥ १३४ ॥ क्षत्रियंचैवेति ।

यो भवनशीलक्षत्रियसर्पविद्ब्राह्मणांस्तदानीं दुर्बलानपि कदाचिन्नावजानीयात् ॥ १३५ ॥ एतन्नयमिति । यस्मा-
 देतन्नयमवज्ञातं पुरुषविनाशयति क्षत्रियसर्पौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणस्त्वभिचारादिना तस्मात्प्रशस्तबुद्धिरेतन्नयंसर्वदा न
 तिरस्कुर्यात् ॥ १३६ ॥ नात्मानमिति । प्रथमोत्पन्नाभिरसंपद्भिरात्मानं नावजानीयात् । अपित्वाभृत्योः अर्थ-
 मयमंकुर्यात् । न दुर्लभाश्रीरिति बुध्येत ॥ १३७ ॥ सत्यमिति । केन चित्पृष्ठः सन् सत्यमेव ब्रूयात् । सत्यमि-
 यंचाभ्यपृष्टोपि पुत्रजन्मादिकथयेत् । अप्रियं पुनः सत्यमपि बन्धुवियोगादिनवदेदपितु सत्यांगतौ तूष्णीमासीत् । प्रियमपि-
 चासत्यं नाभिब्रूयादित्येष नित्यो धर्मः ॥ १३८ ॥ भद्रमिति । अभद्रं भद्रमिति गौतमस्मरणादिह वृत्तवशात्प्रयुक्तं ।
 तत्राभ्याहारेण व्याख्येयमकल्याणरूपं यत्तद्भद्रं कल्याणश्रेय इत्येवमादिभिः शब्दैरिति करणस्य प्रकारार्थत्वात् ब्रूयाद्भ-
 द्रमित्यनेनैव वा शब्देन तद्वादिनिमित्तौ वैरकलहौ चासमर्थेनापि सह नैव कुर्यात् ॥ १३९ ॥ नातिकल्पमि-
 ति । उषप्रदोषयोरिति मध्याह्ने च जाते अविज्ञातेन पुरुषेण शूद्रैश्चाध्वानं गच्छेत् । नैकः प्रपद्येताध्वान मित्युक्तेपीहैक इति
 पुनर्वचनं प्रायश्चित्तविशेषार्थं ॥ १४० ॥ हीनाङ्गानिति । हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खातिवृद्धविरूपदरिद्रवैधवेयादीन् का-
 णादिशब्दाङ्गानादिना नोपहसेत् ॥ १४१ ॥ नस्पृशेदिति । आचमनाद्यर्हो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणानग्नीन् न स्पृशे-
 तथाऽशुचिः सन्नानातुरोद्युलोकगतमादित्यादिज्योतिःसमूहं अपि न पश्येत् ॥ १४२ ॥ स्पृष्ट्वेति । अशुचिः सन् गवादीन्-
 स्पृष्ट्वाऽद्भिः प्राणायतनानि चक्षुरादीन्यङ्गानि च सर्वाणि स्पृशेन्नाभिमद्भिर्हस्तमभ्येन स्पृशेदिति प्रकरणपठितं प्रायश्चित्तं-
 लाघवार्थं तत्र हि क्रियमाणे गवादिस्पर्शकर्तव्यं स्यात् ॥ १४३ ॥ अनातुर इति । स्वस्थः सन् त्वानि छिद्राणि रोमाणि
 च पायूपस्थगतानि अनिमित्तं न स्पृशेत् ॥ १४४ ॥ मङ्गलाचारयुक्त इति । अभिप्रेतसिद्धिरूपमङ्गलहेतुत्वात्
 गोरचनाचन्दनादौ मङ्गले प्रत्युत्थानादौ आचारे यत्नवान् श्रद्धात्मावशीकृतजिह्वादीन्द्रियः स्यादन्तलसश्च सन् जपहोमौ
 नित्यं कुर्यादत्र चाचारादीनामुक्तानामपि विनिपातविनिवृत्त्यर्थं विवक्षया पुनरभिधानं ॥ १४५ ॥ यथात्राह मङ्गलाचारयु-
 क्तानामिति । मङ्गलाद्यनुष्ठानशीलानां शुद्धानां जपहोमपरायणानां दैवपुरुषकृत उपद्रवो न विद्यते ॥ १४६ ॥ वेदमेव जपेन्नि-
 त्यमिति । यस्मिन् यस्मिन्काले दृष्टार्थकर्मपरोधो भवति तत्र नित्यं वेदमेवानलसः सन् जपेत् । यस्मात्तं ब्राह्मणस्य परं धर्ममन्वादय-
 आहुस्तदन्यस्त्वमुख्यो धर्मस्तैरुच्यते । उक्तस्यापि वेदाभ्यासस्य यदर्थं पुनरभिधानं तदाह ॥ १४७ ॥ वेदाभ्यासेनेति ।
 नित्यं वेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जन्मस्मरति ॥ १४८ ॥ ततः किमत आह पूर्विकीमिति । पूर्वजा-
 तित्वांसंस्मरन् ईदृग्यवेदाभ्यासो येन जन्मान्तरं स्मर्यत इति मत्वा भीष्मवेदाभ्यासमेव करोति तेन चानवरतमाचार्यमाणो
 वेदार्थावबोधार्थं ज्ञाने सति ब्रह्मप्राप्त्या परमात्मरूपमक्षयं सुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥ सावित्रानिति । सवितृदेवताकान्
 अनिष्टनिवृत्त्यर्थं श्रद्धोमान् पक्षसंधिष्वा मावास्यादिषु चाज्यं हविरनादेश इति सूत्रकारस्मरणात् आज्येन नित्यं कुर्यात्त-
 थाष्टकाख्येन कर्मणा अष्टकापश्चाद्भाविनीषु च नवमीषु अन्वष्टकाख्येन कर्मणा प्रमीतान् पित्रादींस्तर्पयेत् ॥ १५० ॥ दूरादिति ।
 क्षिप्रं गत्वा क्षेपमात्रं शरस्येति पुराणास्मरणादेवं विधादृहस्य दूरान्मूत्रपुरीषपादधावनोदकोच्छिष्टपरिषेकोदकाद्युत्सृजेत् ॥
 ॥ १५१ ॥ मैत्रमिति । मैत्रपायुरिति पशवङ्गसंस्तवे पायौ मित्रादेवताकथनश्रवणादिहापि अभेदोपचारेण मै-
 त्रपायुस्तत्र भवउत्सर्गे सति शौचं तथा नुलेपनादि शरीरसंस्कारनित्यस्नानदन्तधावनाञ्जनदेवार्चनानि पूर्वाह्णवकुर्वा-
 त ॥ १५२ ॥ दैवतान्यभिगच्छेदिति । दैवतानि सुवर्णमण्यादिरुतानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्पालनसमर्थ-
 च रक्षादिकं रक्षार्थं गुरुभ्यापि पित्रादीनमावास्यादिषु पक्षसन्धिषु च द्रष्टुं गच्छेत् ॥ १५३ ॥ अभिवादयेदिति ।
 गृहागताज्यायांसोऽभिवादयेत् । तेषां चात्मीयमासनमुपवेशनार्थं दद्यात् । बद्धाञ्जलिश्च तत्समीपमासीत् । गच्छतश्च प

श्वादनुरजेत् । उक्तमपौदमभिवादानादि वक्ष्यमाणफलाभिधत्सयापुनरुच्यते ॥ १५४ ॥ **अतिस्मृत्युदितमिति ।**
 श्रुतिस्मृतिभ्यांसम्यगुक्तं त्वेषु चाभ्ययनयागादिष्वङ्गत्वेन संबद्धधर्मस्य मूलभूतसाध्याचारमनलसः सन् अभीक्षणमनुतिष्ठेत्
 ॥ १५५ ॥ यदर्थमाचारस्य पुनर्वचनं तदाह **आचारादिति ।** आयुरिष्टापत्याक्षयधनान्याचारात्तदनुष्ठानास्तभते दुष्टलक्ष-
 णं च प्रियभार्याविनाशसंसूचकं तिलकाद्याचारो निष्फलीकरोतीत्याचारफलकथनं । न चानित्यतापत्तिः सावित्रीसारमात्रोपी-
 त्यादिनानित्यत्वस्य समर्पितत्वात् ॥ १५६ ॥ **दुराचारइति ।** यस्मादुराचारः पुरुषो लोके च गर्हितः सर्वदा च दुःखितो व्याधि-
 तो लपायुर्भवति तस्मात्त्वाचारेण भाव्यं ॥ १५७ ॥ **सर्वलक्षणहीनइति ।** यः सम्यगाचारवान् श्रद्धधानोऽकुत्सकः स आजानुष्ठा-
 हुत्वादिसर्वप्रशस्तलक्षणशून्योऽपि वर्षशतं जीवति । प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थाचारस्तुतिरिहत्वाचारफलसमर्पणार्थमेतत् ॥
 ॥ १५८ ॥ **यद्यत्परवशमिति ।** यद्यत्परायत्नं अयाचितलाभादिना विशेषदानादि कर्म तत्तद्यत्नतो वर्जयेत् । यद्यत्पुनरात्मा-
 धीनं त्वधनलेशेनापि केनचित्त्वेलाभपरोपकारादिना तत्तत् यत्नेन अभ्यसेत् ॥ १५९ ॥ यस्मात् **सर्वमिति ।**
 यत्परप्रार्थनादिसंसाध्यतत्सर्वदुःखहेतु यच्चात्मैकसाधनतत्सर्वसुखनिमित्तमित्येतत् संक्षेपतः सुखदुःखलक्षणं जानीयात् ।
 अशिष्टाप्रतिषिद्धवैकल्पिकं वा ॥ १६० ॥ **यत्कर्ममिति ।** यत्कर्मानुतिष्ठतः पुंसोऽन्तरात्मनः परितोषो भवति तद्यत्नतः कुर्वति ।
 आत्मतुष्टिकरं पुनर्वर्जयेत् ॥ १६१ ॥ **आचार्यंचेति ।** आचार्यमभ्यापयितारं चोपनयनमात्रकारिणं लोकवृत्तिपरं मात-
 रंगुरुं अल्पवाग्बहुवायस्येत्युक्तं गोब्राह्मणतपोनिष्ठांश्चाततायिनोऽपि निहिंस्यादन्यथा सामान्यहिंसानिषेधे सतां दंपृथक्त्वच-
 नं अनर्थकं स्यात् ॥ १६२ ॥ **नास्तिक्वमिति ।** द्वेषस्तं भवं मानं च क्रोधं तैर्क्षय्यं च वर्जयेत् ॥ नास्त्यदष्टमित्येवं-
 बुद्धित्वं वेददेवतागर्हणं मात्सर्याऽनन्त्रत्वश्रुतादाभिमानक्रोधक्रौर्याग्निवर्जयेत् ॥ १६३ ॥ **परस्येति ।** परस्य दण्डादिनौदुर्य-
 क्रुद्धश्च सन्नात्मनः पुत्रशिष्यभार्याकनीयान् सोऽदयं भ्रातृदासान् वक्ष्यमाणान् वर्जयित्वा न प्रहारेण तान् पुनरनुशासनार्थं रज्ज्वा-
 वेणुदलेन वेत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥ **ब्राह्मणायेति** द्विजातिरपि हननेच्छया ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यम्यैव
 वर्षशतं तामिस्त्राख्ये नरके परिभ्राम्यति ॥ १६५ ॥ **ताडयित्वेति** क्रोधेन बुद्धिपूर्ववृत्तेनापि प्रद्वैत्यैकविंशतिजन्मानि पापनि-
 मित्तसु श्वादिषु जायते । आज्ञातीरित्याङ्पादपूरणः ॥ १६६ ॥ **अयुभ्यमानस्येति ।** युद्धविना ब्राह्मणशरीरतो मोक्षार्था-
 त् रुधिरं न रउत्पाद्य परलोके महद्दुःखं प्राप्नोति ॥ १६७ ॥ **शोणितमिति ।** प्रद्वैतब्राह्मणोत्पन्नं रुधिरं क्षितिपृष्ठान् यत्संख्याकान्
 रजःकणान् पिंडीकरोति तत्संख्यानि वर्षाणि रुधिरस्योत्पादकः परलोके श्वादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥ **न कदाचिदिति ।**
 यत एवं ब्राह्मणावगोराणादिना भवति तस्माच्छास्त्रविन्नकदाचिदपि ब्राह्मणस्य दण्डाद्युद्यच्छेत्नापि तंतृणेनापि हन्यान्
 च शरीरान् रुधिरमुत्पादयेत् ॥ १६९ ॥ **अधार्मिकइति ।** यस्माद्योनरोऽधर्माचरणशोभो यस्य वाऽसत्येव धनं
 तत्प्राधान्येन व्यवहराख्यं सर्वदा हिंसानिरतः स इह लोकेऽपि न सुखं वर्धते । तस्मादेतन्नकार्यं ॥ १७० ॥ **न सद्भिन्निति ।**
 यथा धर्मशब्दोऽयागादौ तज्जन्त्येचात्मसंस्कारेऽदृष्टप्रयोगेव धर्मशब्दोऽपि हिंसादौ तज्जन्त्येचात्मसंस्कारौ दृष्टप्रयोगौ तौ
 अधार्मिकाणां पापानामित्येवं व्याख्यायते । हिंसाद्यधर्मचरणशीलानां तज्जन्त्येचापाख्यानां असंस्कारयुक्तानामिह लोकं
 राजोपद्रवं क्षिप्रं पश्यन्परलोके च शास्त्रदृष्ट्या नरकं पश्यन् धर्मानुष्ठानेनात्मसंयमातिशये सत्यवसादंगच्छन् अपि मनोऽध-
 र्मे न नियोजयेत् ॥ १७१ ॥ **नाधर्मइति ।** यथा गौ वाहनदोहादिना सद्यो लोके फलति तथा अधर्मश्चरितः स-
 द्योन फलति । क्रितहिंसानैः शनैः कालान्तरेण फलदानोन्मुखी भवन्कर्तुर्मूलानि इव छिनत्ति । कृतमूलपादपवत्कर्तारं नि-
 रन्वयं नाशयति ॥ १७२ ॥ **यदीति ।** यदित्थं शरीरव्याभ्याद्युत्पादनद्वारेणाधर्मो न फलति तदा पुत्रपौत्ररोगाद्युद्भवमु-

खेनफलति । नन्वसौरुतःकदाचित्कर्तुर्निष्फलोभवति यैश्च दुष्कृतवशेन व्याध्याद्युपेतैर्भवितव्यं । तथाविधस्तस्या-
 त्मदुष्कृतबलात्तद्विपत्यादिदर्शनपीडानुभवार्थं पुत्रपौत्रादहजन्मनि जन्मान्तरेवा जायन्ते ॥ १७३ ॥ अधर्मेणेति ।
 अधर्मेण परत्नहरणादिना संप्रतिधनवृद्ध्यादियुक्तोभवति । तदनन्तरतद्दनाद्युपभोगद्वारेण सुखान्यनुभवति तदनु-
 भवाच्च सुखितत्वादिनाशत्रूनभिभवति । ततोस्मिन्नेव जन्मनि सर्वनाशनंश्यति । मृतोवा अपुनर्भवंनरकमुपैति ॥ १७४ ॥
 यतएवमतः सत्यधर्मार्थवृत्तेष्विति । सत्यधर्मसाध्याचारशौचेषु सर्वदा रतिंभावयेत् । शासनीयांश्च भार्यादीन्पृष्टतस्तुश-
 रीरस्येत्यादि शास्त्रमर्यादा वाग्बाहूदरसंयमयुक्तो नियमयेदित्युक्तपुनर्वचनमशिष्टानाभिनिवेशदाढ्यार्थं । सत्यपि च त्रिव-
 र्गस्य पुरुषार्थत्वाभिधाने ॥ १७५ ॥ परित्यजेदिति । धर्ममप्यसुखोदकलोकसंक्रुष्टमेवच । धर्मविरुद्धावर्थकामौ
 असुखोत्तरकालं चाशक्तस्य तीव्रतपश्चरणादिरूपधर्मलोकाभिशापजनकं च मधुपर्कगोवधादिरूपनाचरेत् ॥ १७६ ॥
 नपाणिपादचपलइति । हस्तपादचक्षुर्वाग्व्यापारान्निष्प्रयोजनान्कुर्यादनाजवश्चक्रूरकृत् परोपघातकर्मबुद्धियुक्तश्च
 न स्यादिति पुनर्वचनंउक्तप्रत्येजनम् ॥ १७७ ॥ येनेति । द्विधावाक्यार्थप्रतिभावेनैकल्पिकपदार्थेषु वा यएवपितृपिता-
 महादिभिस्तस्यानुसृतोमार्गोयदेवतैरभुष्टितेनैव साधुमार्गमनुसरत्तेदेवाचरेत्तदाचरन्धर्मणनर्हिश्यते ॥ १७८ ॥ ऋत्विगिति ।
 मातापितृभ्यामिति । ऋत्विगादिभिःसहवाक्कलहंनकुर्यात् । पुरोहितःशान्त्यादिकर्ता । संश्रिताःउपजीविनः । आतुरो-
 रोगी । ज्ञातयःपितृपक्षसंबन्धिनोवैवाह्याबान्धवामातृपक्षाजामिभिर्गिनीसुषाद्याः दासवर्गोदासगणः ॥ १७९ ॥ १८० ॥ एतैरिति ।
 एभिःसहविवादान्परित्यज्यासावतिकृतप्रतनुभिः सर्वपापैः प्रमुच्यते । तथैतैर्विवादैर्न्यक्तैः इमान् वक्ष्यमाणान् सर्वान् लो-
 कान्गृहस्थःस्वीकरोति ॥ १८१ ॥ आचार्यइति । यतआचार्यादयोदृष्ट्या शक्त्या ब्रह्मप्रजापतीन्द्रदेव्लोकानांप्रभवोऽतःप-
 रिहृततद्विवादस्य गृहस्थस्यैतान्लोकान्ददन्ति । तद्विवादपरित्यागेनब्रह्मलोकादि प्राप्यतद्व्येतदनयाभंग्योक्तमेव
 उत्तरत्रापिविज्ञेयम् ॥ १८२ ॥ जामयइति । जामयोप्सरसांलोकेप्रभवन्ति बान्धवावैश्वदेवलोके मातृमातुलौभूलोके ॥ १८३ ॥
 आकाशेशाइति । बालवृद्धसंश्रितातुरान्तरिक्षलोकेप्रभवन्ति ज्येष्ठोभ्रातापितृतुल्योअतोसावपि प्रजापतिलोकेप्रभुः ।
 भार्यापुत्रौअर्धोहवाएषआत्मनोयज्यायाआत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः । त्वमेवशरीरमतआत्मनासहकथंचिद्वदेत् ॥ १८४ ॥
 छायेति । त्वोदासवर्गोनीचैर्गामित्वादात्मछायेवातोनासोविवादास्पदं दुहिताच रूपणंरूपापात्रमतएतैराकुष्टोसंतप्तःसर्वदा
 क्षमेत ॥ १८५ ॥ प्रतिग्रहसमर्थइति । श्रुताध्ययनादिना प्रतिग्रहेण समर्थोपि तत्र पुनःप्रवृत्तिवर्जयेत् । यस्मात्प्रतिग्रहे-
 णास्याध्ययनादिनिमित्तप्रभावःक्षिप्रमेवप्रलीयते । यात्रामात्रप्रतिग्रहार्थमित्यादिनोक्तमप्येतत्तेजःप्रशमफलकथनार्थं पुनरुच्यते
 ॥ १८६ ॥ नद्रुघाणामिति । प्रतिग्रहमन्त्रद्रव्यदेवतादिकंधर्मादनपेतंप्रतिग्रहविधानमबुध्वा क्षुधावसादंगच्छलपि न प्राज्ञाः
 प्रतिग्रहं कुर्यात्किंपुनरनापदीति ॥ १८७ ॥ हिरण्यमिति । श्रुताध्ययनशून्यः सुवर्णादीन्प्रतिग्रहंलालसंयोगेन दारुवद्रस्मीभव-
 ति ॥ १८८ ॥ तथाचाह हिरण्यमायुरन्नेचभूगोश्चैवात्मनस्तनुमिति ॥ हिरण्यान्ने प्रतिग्रहीते अविदुषश्चायुर्दहतः ।
 गोभूमीचशरी रम् । अश्ववस्त्रघृततिलाः यथाक्रमंचक्षुश्चर्मतेजोपत्यानिदहन्ति । नकेवलमविद्वान् प्रतिग्रहेण सर्वदा तद-
 हते यावत् ॥ १८९ ॥ अतपस्वयनधीयानइति । यस्तपःत्वाध्यायशून्यः प्रतिग्रहेभिलाषुकोभवति सदात्रैवानर्हप्रतिग्रह-
 दानपापयुक्तेन सह पाषाणमयेन नावादिना तरन्मुदकइवनरकेतर्धीयते दातास्रप्रतिग्रहसंबन्धादङ्गौ दातृमतीच्छकाविति
 वक्ष्यमा णदर्शनाच्चेनेति परावृश्यते ॥ १९० ॥ तस्मादिति । यस्मादसारद्रव्यप्रतिग्रहेपि अङ्गः कर्दमे गौरिव नरके
 मज्जति तस्माद्विद्वान्यतःकुतश्चिद्विरण्यादिव्यतिरिक्तप्रतिग्रहादपित्रस्येत् ॥ १९१ ॥ नवारीति । उदकंकिल सर्वदेयं त-

एषि बैडालव्रतकादिभ्यो धर्मज्ञानं दद्यादित्यतिशयेऽक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते । ननु वारिदानम् । पाखंड्यादिलोकसिद्धोपि बैडालव्रतिके दाननिषेधस्तल्लक्षणविवक्षयेह पुनरुच्यते । अविद्वद्दाननिषेधः पुनर्विद्वत्संभवे सत्यविद्वद्दानप्रतिषेधार्थः । एवं च श्रोत्रियायैव देयानीत्येतत्विद्वच्छ्रोत्रियासंभवे सति द्रष्टव्यम् ॥ १९२ ॥ त्रिविधिति । न्यायोपार्जितमपि धनं बैडालव्रतिकादिषु त्रिष्वपि दत्तं दातृप्रतिग्रहीत्रोः परलोके नरकपाते हेतुत्वादनर्थाय संपद्यते ॥ १९३ ॥ यथेति । तथा निमज्जतो विप्रावन्नो दातृप्रतीच्छकौ ॥ यथाश्ममयेन नावादिना तरंस्तेनैव सह नरकेऽन्तर्धीयते एवं दातृप्रतिग्रहीतारौ मतिग्रहशास्त्रानभिज्ञावनर्हदानप्रतिग्रहकर्तारौ नरकं यातः । दाता किल प्रतिग्रहीतृपोता वतरणमार्गेण संसारार्णवपारमुत्तिर्गुह्यं दिवालिशतयोपप्लवे प्रख्यमतिग्रहीतृसमवलंबनमुररीकरोति तदा प्रत्युत तेनैव सममगाधोदध्यन्तर्दानवेदनासंनिहितमधिकतरामर्थान्तरतयानर्थान्तरं अधिकमपि मज्जत इत्युपमार्थः । अतपस्त्वनधीयानः प्रतिग्रहीतृप्राधान्येनोक्तमिदं दातृप्राधान्येनेत्यपौनस्त्यं अप्रसिद्धाद्यतः परिहारार्थम् ॥ १९४ ॥ बैडालव्रतिकादिलक्षणमाह धर्मध्वजीति । धर्मः चिह्नमिव लोकख्यापनार्थप्रकाशदेशावरणाद्यस्य सधर्मध्वजी । तुल्यः रूपणः च्छादिको गूढपापेलोकदंभको वंचको हिंसो हिंसाक्षीलः सर्वाभिंसंधकः परगुणासहनतया सर्वापेक्षकः सविडालव्रतेन चरतीति बैडालव्रतिको ब्राह्मणो ज्ञेयः ॥ १९५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इव स्थितः ॥ प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम]

अधोऽर्धैर्नैकृतिक इति । अधोऽर्धविनीतत्वख्यापनार्थम् अधएव निरीक्ष्यते नैकृतिको नैर्गुह्यव्यवहारी स्वार्थसाधनतत्परः स्वार्थसाधनं तन्निष्ठः शठः परान्नस्योपेक्षको मिथ्याविनीतः कपटप्रश्रयवान् यः सबकवृत्तेन चरति इति बकव्रतधरो ब्राह्मणः ॥ १९६ ॥ य इति । ये ब्राह्मणा बकव्रतविडालचिह्नयुक्तास्तेन पापहेतुना कर्मणान्धतामस्माख्ये नरके पतन्ति ॥ १९७ ॥ न धर्मरयेति । पापं कृत्वा धर्मार्थव्रतख्यापनव्याजेन धार्मिको यमिति शूद्रादिमूर्खलोकमोहनं कुर्वन् ते न धर्मव्रतव्याजेन पापमवच्छाद्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १९८ ॥ प्रेत्येति । एवं विधा ब्राह्मणा जीवन्तो मृताश्चात्मस्वरूपानरूपणपरैर्निन्द्यन्ते तच्च व्याजचरितं व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥ अस्ति इति । अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्यादिवेषेण यस्तद्व्याजजीवति स ब्रह्मचार्यादीनां यत्पापं तदात्मन्या हरति । श्वादियोनौ च जायते । तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ २०० ॥ परकीयनिपानेष्विति । परकीयपुष्करिण्यादिषु न कदाचिदपि स्नायात् । तत्र स्नात्वा तत्पुष्करिण्यादिषु यत्पापं कर्तुं स्तच्चतुर्थीशेन वक्ष्यामाणेन संबध्यते । धार्मिकाणामपि संचितकृतजन्मान्तरकृतं दुष्कृतं भवत्येवातो न धार्मिकनिपानस्नानेन पापाभावसंगः ॥ २०१ ॥

[समोद्धृत्य ततः पिडान्कूपे स्नायीत पंचवा ॥ उदपानात्स्वयंगृहसबहिः :]

यानस्य्यासनातीति । यानशय्यासनानि रथखट्वा मंचकादीनि कूपारामगृहाणि च परस्य संबन्धीनि अदत्तान्युपभुज्जानस्तत्पापस्य चतुर्भागं प्राप्नोति अत्र च परकीयग्रहणाददत्तग्रहणाच्च सर्वार्थोत्सृष्टानुज्ञातस्नानेनास्ति दोषः ॥ २०२ ॥ रुद्धीष्विति । नदीष्वरुतकेषु तडागेषु सरःसु च महत्सु उदकाधारेषु छिद्रश्रोतःसु च सर्वदा स्नानं समाचरेत् अनेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिरसिद्धी च पृथग्वचनं तदात्मीयोत्सृष्टानुज्ञातेषु स्नानाभ्युक्तानार्थतत्रापीह नित्यग्रहणात् प्रथमं नद्यादिस्नाने यतितव्यं । तदभावे आत्मीयादिषु ॥ २०३ ॥ यमानिति । हिंसादयो वर्जनीया यमाः संन्यानुष्ठानादयः कर्तव्यात्मकाः नियमास्तत्र गुह्याद्यवज्ञानियमलोपेनापि सर्वदा यमाननुतिष्ठेत् न यमत्यागेन नियमाभ्यस्मान्केवलान्

कर्तव्यरूपाननुतिष्ठन् वर्जनीयान् ब्रह्महत्यादीनवर्जयन्पतति नियमानुष्ठानेप्यनधिकृतोभवति । यथोक्तंगौतमेन द्विजा-
तिकर्मभ्योहानिः पतैनमित्येतच्च यमगौरवख्यापनार्थमुच्यते न नियमनिषेधार्थं । तेषांशास्त्रेण कर्तव्यतया चोदि-
तत्वात् ॥ २०४ ॥

[आनृशंस्यंक्षमासत्यमहिंसादममस्पृहा ॥ ध्यानंप्रसादमाधुर्यंआर्जवं चयमादश ॥ १ ॥

शौचमीज्यातपोदानंस्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ॥ व्रतोपवासमौनंचस्नानंचनियमादश ॥ २ ॥]

नाश्रोत्रियततइति अनधीतवेदेन प्रारब्धे यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि ब्राह्मणोन भुञ्जीताथपुनः अग्नीषोमीयादीक्षित-
स्य कर्तव्यस्येत्यनेनैवप्रतिषेधसिद्धिः । सूत्रकारेणाग्नीषोमीयावधिकं दीक्षितस्याभोज्यान्त्वमुक्तं अतोदीक्षितस्यकर्तव्यस्येत्ययं-
प्रतिषेधस्तदवधिकएव सदाबहूनांयाजकेन ऋत्विजा स्त्रिया वा नपुंसकेन वा यत्र गृहे वैश्वदेवादिहोमः कृतः न तत्र कदा-
चिदपि ब्राह्मणोभुञ्जीत ॥ २०५ ॥ अश्लीलमिति । यत्रपूर्वोक्तहोमं कुर्वन्ति तच्छिष्टानांतदश्लीलमयुक्तं देवानांच प्रतिकूलं-
तत्मादेतान् होमनं कारयेत् ॥ २०६ ॥ मत्तकुद्धानुराणामिति । क्लीबकुद्धव्याधितान्केशादिमलद्वादशकमिसंसर्ग-
दुष्टपादेन चेच्छातः स्पृष्टंभुञ्जीत ॥ २०७ ॥ भूणघ्रावेक्षितमिति । ब्रह्महादिपतितावेक्षितंरजस्वलाद्यस्पृश्यस्पृष्टं-
पक्षिणा काकादिनाऽऽत्वादितंशुना स्पृष्टंभुञ्जीत ॥ २०८ ॥ गवेति । गवाघ्रातंकोभुङ्कइतिच यदाघुष्य दीयते मरु-
ब्राह्मणादिसंघान्च तथा वेश्यान्शास्त्रविदा चैतन् कुत्सितमिति यदुक्तंनलाश्रीयात् विशेषतइति प्रायश्चित्तविशेषार्थम्
॥ २०९ ॥ स्तेनगायनयोरिति । चौरगेयजीवितक्षकवृद्धयुपजीव्यन्नं भुञ्जीत । यज्ञार्थं दीक्षितस्य प्रागग्नीषोमी-
याद्वद्धस्य बन्धनेन विनाप्ययोनिगर्भेनिगडस्य दत्तायोनिगडस्याबन्धनेपि च ॥ २१० ॥ अभिशस्तस्येति ।
महापातकित्वेनोत्पन्नाभिशापस्यानिश्चितपापस्यापि नपुंसकस्य पुंश्चल्या व्यभिचारिण्या अगणिकाया अपि दां-
भिकस्य व्याजधर्मचारिणोन्नं भुञ्जीत । तथा शुक्तंयत् प्रातः त्वरसंकालान्तरेणोदकादि संसर्गकालान्तराभ्यांचाश्ली-
भवति पर्युषितंच रात्र्यन्तरितं शूद्रस्य चोच्छिष्टंनाश्रीयात् । शुक्तपर्युषितयोरभक्षणपञ्चमे वक्ष्यतीहतु स्नातकव-
त्त्वार्थमभिधानम् ॥ २११ ॥ चिकित्सकस्येति । वैद्यस्य चिकित्साजीविनः तथा लुब्धकानार्जवप्रकृत्यु-
च्छिष्टादिनां उपस्य क्षत्रियेण शूद्रायांउत्पन्नस्य सूतिकोद्देशेन अनाशौचिभिरपि यत्कृतंकृतान्तराचमनंचतथा
अनिर्गतदशाहिकंसूतिकान्प्रेतान्नस्य वक्ष्यमाणत्वान्न भुञ्जीत अन्ये तूयंराजान्नमाहुस्तदसद्याज्ञवल्क्येनो-
भयपाठात् ॥ २१२ ॥ अनर्धितमिति । अर्चाहंस्य यदकृताचैदीयते अकृतदेवताद्यर्चनंयन्मांसं
अतिथ्यादेर्दीयते कल्पयितुंदेवान् पितृश्चार्चयित्वेत्येवमादेर्वक्ष्यमाणत्वान्नभुञ्जीत ॥ २१३ ॥ पिशुनानृ-
तिनोश्चेति । भक्षकासत्यवादिऋतुपुण्यविक्रयिनटसौविकानामुपकृतापकारिणश्चान्ननाश्रीयात् ॥ २१४ ॥
कर्मारस्येति । कर्मारस्य निषादवेणयोश्च दशमाध्यायवक्ष्यमाणयोर्नटगायनव्यतिरिक्तस्यापि च रङ्गाव-
तरणजीविनः सुवर्णकारशस्त्रविक्रयिणोश्चान्ननाद्यात् ॥ २१५ ॥ श्ववतामिति । श्वक्रीडिमद्यविक्रयिवस्त्रधावन-
पटरागकल्निबुराणांजायाजारश्च यस्याविज्ञातोऽगृहेऽस्ति तेषामन्नं भक्षयेत् ॥ २१६ ॥ मृष्यन्तीति ।
मार्याजारये सहृन्ते तदन्नमभोज्यमेव च गृहाद्रतायांजारिण्यां उपेक्षितायामपि प्रतिषेधः । सर्वकर्मसु
ख्यायनानामभिर्गताशौचंचषुतकान्नमपीतिकरंच न भुञ्जीत ॥ २१७ ॥ राजान्नमिति । राजान्नंतेजोनाशयति
अतएव च राजान्नप्रतिषेधोबोद्धव्यः । नाष्ठाच्छूद्रस्य पक्वान् अधिकुलमित्रंचेतिशूद्रान्नप्रतिषेधंवक्ष्यत्यतस्तदन्नम-

भ्ययनादिनिमित्तं जोषहन्ति सुवर्णकारचर्मच्छेद्यन्ते आयुःख्याती हतइति व्यतिक्रमफलकथनम् ॥ २१८ ॥
 क्लृप्तकान्तमिति । सूषकारायन्मपत्यानिहन्ति अस्याप्यतएव निषेधः । चर्मकारादीनां चान्नगोबलीवर्द्ध्यायेन
 निर्देशो द्रष्टव्यः । एवमिह शास्त्रे सर्वत्र विज्ञेयम् । निर्णयकान् च कर्माग्निराजितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्यः आच्छिन्न-
 ति ॥ २१९ ॥

[वृत्तिक्षीणस्य लुब्धस्य दीनस्य वातुरस्य च ॥ शांत्यर्थं मथयो भुंक्ते बलं तस्यापहन्यते ॥ १ ॥]

पूयमिति । चिकित्सकान्नादनेन तथाविधायां जातावुत्पद्यते यत्र पूयभुक् भवति । एवं पुंश्चर्यान् शुकं वा धुषिकान्-
 न्पुरीषं शस्त्रविक्रयिणः शुकविषादिव्यतिरिक्तं मूत्रादिमलम् ॥ २२० ॥ यइति । साक्षादुक्तफलेभ्योऽप्ये अन्ये
 क्रमेणाभोज्यान्नाः कथितास्तत्संबन्ध्यन् चर्मास्थिरोमाणि प्रशस्तबुद्धयो वदन्ति ॥ २२१ ॥ भुक्तवेति । एषां भ्याद-
 न्यतमसंबन्ध्यन्मज्ञानाद्भुक्त्वा भ्यहमभोजनं कुर्यादित्येच्छा तस्तु भुक्त्वा चरेत्प्राजापत्यं रुच्छं । रेतोविण्मूत्रं चामत्या भु-
 क्त्वा गौतमस्मरणात्तमरुच्छमाचरेत् । तथा चाह । मुराया अमत्या पाने पयोघृतमुदकं वायुप्रतिभ्यहंतमानि सतमरु-
 च्छः ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषरेतकुणपां प्राशने चैवमिति अत्र चान्यतमस्येति यद्यपि श्रुतं तथापि ॥ स्वभावकालसं सर्ग-
 निमित्तः परिणामतः ॥ भावाश्रयप्रदुष्टं च नित्यमन्नं विवर्जयेदिति ॥ समविधस्यात्र पठितस्यापि दुष्टस्येदमेव प्रायश्चित्तमेकप्र-
 करणोपदेशादर्थश्च प्रकरणे एषां प्रायश्चित्तान्तरानाम्नात् । शुक्तपयुषितयोश्च पञ्चमाभ्यायवक्ष्यमाणनिषेधयोरपीह
 प्रायश्चित्तविशेषार्थमेवान्मत्याहुस्तदसदेवमभिप्रेतमुक्तज्ञातोऽन्यतमदुष्टमित्येवमवक्ष्यत्यपौरुषेयेषु हि ग्रन्थेषु लिङ्गमात्र-
 मपि व्यवस्थाहेतुर्भवति । तावत्तैव वक्रानुशयानुमानात् एकप्रकरणोपदेशश्च स्नातकव्रतत्वरूपापनार्थइह प्रायश्चित्तानाम्ना-
 तेऽपि चैषां एकादशाभ्यायोक्तानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति । शुक्तपयुषितयोश्च स्नातकव्रतत्वार्थमेवाभिधानम् । तस्मा-
 द्यथाश्रुतमेव व्याज्यंतत्र स्वभावदुष्टं मूत्रादि कालदुष्टं पयुषितादि संसर्गदुष्टं दुष्टान्नादि परिणामदुष्टं शुक्तादि भावदुष्टं
 सद्यःपीडितद्राक्षारसादि आश्रयदुष्टं मत्तादिसंबन्धि अप्रकरणे च प्रायश्चित्तोपदेशो लाघवाद्यर्थतत्र हि क्रियमाणे मत्तादिग्रह-
 णकर्तव्यस्यात् ॥ २२२ ॥ नाद्यादिति । श्राद्धादिक्रियाशून्यस्य सच्छूद्रस्य शास्त्रवित् द्विजः पक्कान्नं भुञ्जीत
 अपि स्वन्नान्तराभावे आममेव न पक्कं एकाहोरात्रपर्यामनाधिकमस्मात्प्रतिगृह्णीयात् ॥ २२३ ॥ श्रोत्रियस्येति ।
 एकोऽधीतवेदः रूपणः परउदारो वृद्धिजीवी वा तयोर्गुणमुभयं विचार्य देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति कल्पितवन्तः उभयो-
 रपि गुणयोगात् ॥ २२४ ॥ तानिति । तान् देवान् ब्रह्मा आगत्य विषमं यत्तन्मासमिति व्याचष्ट यस्माद्दद्यान्ना-
 श्रद्धया पवित्रोक्तं भवति, कदर्यान् पुनरश्रद्धया दूषितमित्युभयप्रतिषेधेऽपि श्रद्धावद्धारुषिकान् प्रतिप्रसवार्थमिदम् ॥ २२५ ॥
 यतएवमतः श्रद्धयेति । दानधर्ममिति । आन्तर्वेदिको बहिर्वेदिकश्च यो दानाख्यो धर्मस्तं श्रुताभ्ययनादिसर्वगुणोपेतैर्ब्राह्म-
 णंप्राप्यपरितोषाख्येन चित्तधर्मेण यथाशक्ति नित्यं कुर्यात् ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ यत्किंचिदिति । प्रार्थितेनाकृतदोषवि-
 चारेण स्वल्पमपि यथासंभवं दातव्यं यस्मादनवरतं दानप्रवृत्तस्य कदाचिदवश्यं तथाविधपात्रमागमिष्यति यद्दृष्टदोषेभ्यो-
 मोचयति ॥ २२८ ॥ वारिदइति । उदकप्रदः सौहित्यं अन्नदोऽनन्तसुखं तिलप्रदइत्सितान्यपत्यानि दीपदस्ति-
 मिराद्यनुपहतं चक्षुः प्राप्नोति ॥ २२९ ॥ भूमिदइति । भूमिदो भूम्याधिपत्यं च सुवर्णदीदीर्घमायुः गृहदः श्रेष्ठानि-
 गृहाणि रूप्यदउत्कृष्टं रूपं लभते ॥ २३० ॥ वासोदइति । वस्त्रदश्च देण सह समानलोकतां चन्द्रलोकं अश्वदः
 अश्विभ्यां समानलोकतां वृषप्रदो मर्हतीति यं गोप्रद आदित्यलोकं प्राप्नोति ॥ २३१ ॥ यानशय्याप्रदइति । रथ-

खद्वादिमदोभार्या आर्त्तत्राणकृत्प्रभुत्वं धान्यमदः सार्वकालिकंसुखं वेदपदः परब्रह्मसमानगतित्वंप्रामोति । सर्वत्रचात्रदेयद्रव्यसारालपभूयस्त्वाद्यपेक्षया दृष्टवत्यल्पस्याल्पबहुत्वकालादितारतम्यं विज्ञेयम् ॥ २३२ ॥ सर्वेषामिति । जलान्नगोभूयस्त्वतिलसुवर्णघृतादीनां सर्वेषाम्यानि दानानि तेषामभ्याह्वेददानं कलाधिक्याद्विशिष्यते ॥ २३३ ॥ येनेति । यादृशेन राजसेन सात्त्विकेन तामसेन वा शुद्धेन वा मध्यमेनाशुद्धेन वाचित्तधर्मेण च यद्यदेव द्रव्यं ददाति तत्तद्रव्यफलद्वारेण तु तेनैव दानगतभावेन भावानुरूपेणैव सुखं मध्यमदुःखवताचित्तेन न जन्मान्तरे पूजितः सन्प्राप्नोति ॥ २३४ ॥ तस्माद्यत्नतः करेण देयम् यदिति । यावदर्चापूर्वकंदानप्रतिग्रहौ कुरुतस्तौ द्वावपि दातृप्रतिग्रहीतारौ त्वर्गगच्छतोऽर्चाचित्तकरेण पुनर्नरकं व्रजतः । प्रतिग्रहीतुः सत्यपि वृत्त्यर्थत्वे न दृष्टार्थत्वे प्रतिग्रहस्यार्चितमेव मया ग्राह्यं नान्यथे त्वेवं नियमादृष्टद्वारेण वचनान्नायुक्तः त्वर्गलाभः ॥ २३५ ॥ न विस्मयेतेति । महतापि कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसा कृतेन मया कियत्तपः कृतमित्येवमाश्चर्यं न भजेत यागं च कृत्वा असत्यं न वदेत् सत्यपि पुरुषार्थत्वेनानृतनिषेधे यागाङ्गत्वार्थः पुनरुपदेशस्तथापीडितोपि ब्राह्मणान्निन्देदानं कृत्वा इदं मया दत्तमिति न कथयेत् ॥ २३६ ॥ यस्मात् यज्ञ इति । यस्मात् यज्ञादीन्यनृतादिभिः कृतैरकृतसमानि भवन्ति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ २३७ ॥ धर्मशतैः संचिनुयाद्वत्मीकमिव चम्रिकाः ॥ परलोके सहायं हि सर्वलोकान्यपीडयन् ॥ सर्वप्राणिपीडां परिहरन् परलोकां पकारार्थं मृद्वांशयथा पिपीलिकाः संचिन्वन्त्येवं धर्मशतैः शनैरर्जयेत् ॥ २३८ ॥ नामुञ्चेति । यस्मात्परलोके सहायकार्यसंपत्त्यर्थमातृपितृपुत्रभार्याबान्धवान् तिष्ठन्त्यपि तु धर्म एव केवल उपकारार्थमास्ते तस्मान्न मात्राद्यपेक्षया धर्ममुत्सृजेत् ॥ २३९ ॥ एक इति । एक एव सन् प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहैव एक एव श्रियते सुकृतदुष्कृतफले चैक एव भुङ्क्ते अतो मात्रादीनां जननमरणदुष्कृतपीडांशं भोक्तृत्वाभावान्न तदपेक्षया धर्मजज्ञात् ॥ २४० ॥ अतमिति । मृतस्य शरीरं काष्ठवदवज्ञया भूमौ परित्यज्य पराङ्मुखा बान्धवागच्छन्ति न तत्साहार्थं वर्तन्ते । धर्मः पुनस्तत्परलोके यान्तं पश्चाद्गच्छति ॥ २४१ ॥ तस्मादिति । यस्माद्धर्मेण सहायेन सता दुस्तरनरकादि दुःखं तरति तस्माद्धर्मसहायार्थं सर्वदा शनैरर्जयेत् ॥ २४२ ॥ धर्मप्रधानमिति । धार्मिकं पुरुषं कथंचित्प्रमादकृते च व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तेनापगतपापं स्वतेजः पुंजो ज्वलितविचरत्वात् ब्रह्मवदाकाशात्मकं सतं प्रकृतो धर्मः क्षिप्रं परलोकं नयति । तस्माद्धर्मशतैः संचिनुयात् ॥ २४३ ॥ उत्तमैरुत्तमैः सार्धमिति । कुलमुत्कृष्टतानेतुमिच्छन् श्रुताभिजनाद्युत्कृष्टैः सहानवरतं कन्यादानादिसंबन्धान् च रेदवकृष्टांस्तत्संबन्धेषु परिहरेत् । उत्तमविधानादेवाधर्मव्यावृत्तिसिद्धौ पृथग्वचनमुत्तमाभावे समाभ्यनुज्ञानार्थं ॥ २४४ ॥ उत्तमानुत्तमानेव गच्छन्हीनाश्च वर्जयन्ति । उत्तमसंबन्धेषूत्तमाननुसरन् निरुष्टांश्च वर्जयन् ब्राह्मणः श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति । विपर्ययन् पुनर्जातिरनपायाच्छूद्रतुल्यतां प्राप्नोति ॥ २४५ ॥ दृढकारीति । आरब्धसंपादनशीलैकूरः शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुर्निर्दयाचारैः सहावसन् अहिंसकोयः स एव नियमः सदमेनोपशमेनेन्द्रियसंयमाख्येन दानेन च त्वर्गप्राप्नुयात् ॥ २४६ ॥ एधोदकमिति । काष्ठोदकफलमूलमाक्षिकमल्लं चायाचितोपनतमनापत्प्रकरणात्पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं सर्वतः प्रतिगृहीयात्तथाभयं चात्मपरित्राणं अत्यन्तप्रीतिकर्मत्वादक्षिणातुल्यं आत्मभयरक्षणसमर्थमिति सर्वतश्चाण्डालदेरप्यङ्गीकुर्यात् ॥ २४७ ॥ आहृताभ्युद्यतामिति । प्रतिगृहीतदेशमानीतां दातुं चोद्यमितां इदं तुल्यं दास्यामीत्येवं पूर्वकमकथितां गोहिरण्यादिभिर्क्षां दुष्टकर्मकारिणोपि अनापत्प्रकरणात्पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्ज्यहिरण्यगर्भो ग्राह्यं मन्यते ॥ २४८ ॥

[चिकित्सककृतघ्नानां शिल्पज्ञस्य च वार्धुषैः ॥ षष्ठस्य कुलटायाश्च षण्णामेषां विवर्जयेत् ॥ १ ॥]

माश्नन्तीति । तदीयकव्यपंचदशवर्षाणि पितरोनादन्ति ह्य्यंच पुरोडाशादिदेवान्प्रत्यभिर्नप्रापयति यस्तां भिक्षां प्रत्याचष्टे ॥ २४९ ॥ शय्यागृहमिति । शयनगृहदभोदकपुष्परत्नदधिधानामत्स्यक्षीरमांसशाकानि गन्धवन्ति च कर्पूरादीन्ययाचितोपस्थिता नि न प्रत्याचक्षीत । एधोदकादिवाक्यपठितस्योदकस्येह पुनः पाठः श्लोकद्वयस्य पठितयोः प्रत्याख्याने तुल्यत्वज्ञापनार्थः । तथाच गौतमः एधादीनि शय्यादिभिः सहैकस्मिन् सूत्रे पठितवान् ॥ २५० ॥ गुरुभृत्यानि । मातापित्रादीन् गुरुन् भृत्यान् भार्यापुत्रादीन् वश्यभरणीयान् क्षुधावसन्नानुद्धर्तुमिच्छन् देवतातिथींश्च पूजयिष्यन् नानापत्रकरणान् पतिताद्यत्यन्तकुत्सितवर्जं सर्वतः प्रतिगृह्णीयान् रूपान्तरसद्भावे सति तेन धनेनात्मनस्तृप्तिकुर्यात् । मुख्योपायपरिक्षये सवृत्तिकर्शितः संसीदन्त्यापद्धर्मवक्ष्यति ॥ २५१ ॥ गुरुष्विति । मात्रादिष्वतीतेषु तैर्वाविनाशहे पृथक् वसन् आत्मजीवमन्विच्छन्ननापि सर्वदा साधुभ्येव प्रतिगृह्णीयात् ॥ २५२ ॥ अधिकइति । शूद्रेषु मध्याकर्षककुलमित्रगोपालदासनापिताभ्योज्यान्ताः यश्च त्वदाश्रितो हमित्येवमात्मानं समर्पयेत् । शूद्रश्च नापितादिकर्मणा जीवेत्कारुण्यकर्मभिरिति वक्ष्यति यथात्मनि वेदनं तेन कार्यम् ॥ २५३ ॥ तथाह यादृशइति । यादृशोस्य भवेदात्मा कुलशीलादिभिर्यादृशं च दृष्टार्थमदृष्टातिशयार्थचोपचरणं कर्तुमिष्टं येन वा प्रकारेण षट्पदकाद्याहरणादिनिमित्तं ब्राह्मणं सेवेत । अनेन प्रकारेणात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥ यस्मात् यइति । यः कश्चित् प्रकृताच्छूद्रादन्योपि कुलादिभिरन्यथाभूतमात्मानं हन्त्यभूतो हमित्यन्यथासाधुषु कथयति स आत्मरूपापलापतएव चोरो लोकेऽतिशयेन पापकृत्सर्ववस्तुप्रधानात्मापहारित्वात् ॥ २५५ ॥ वाच्यर्थाइति । सर्वेऽर्थाः शब्देषु संबद्धाः शब्दार्थसंबन्धस्य नियतत्वात् शब्दमूलकाश्च यतः शब्देभ्यः प्रतीयन्ते शब्दप्रतीतिपुरःसरं चार्थसंख्यवहारप्रतीतिः । शब्दविनियता इवातस्तां वाचं यश्चोरेत् । अन्यदुत्क्राम्य दनुतिष्ठेत्सर्ववस्तुस्तेयकृन्नरो भवति ॥ २५६ ॥ महर्षिपितृदेवानामिति । महर्षिपितृदेवानां त्वाभ्यायप्रजायज्ञसंपादनेन यथाशास्त्रमृणसंशुद्धिरुत्वा ततः पुत्रे सर्वो गृहधुरंच संन्यस्य धनार्जनाद्वानादीनाश्रितः सन् वाच्येके जुह्वति प्राणमित्यादि नीत्या ज्ञानबलान्महायज्ञादीन् संपादयन् गृहएवं कचित्कालं वसेत् ॥ २५७ ॥ तथा च वसन् एकाकीति । निर्जने प्रदेशे एकाकी सन्नुपनिषदुक्तोपासनादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपणमात्महितं चिन्तयन् प्रकृष्टश्रेयोभोक्षाख्यं प्राप्नोति ॥ २५८ ॥ एषेति । एषा क्रतादिका जीविका नित्या अनित्या या आपदि विधानादृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता । तथा स्नातकव्रतविधिश्च सत्त्वाख्यगुणवृद्धिकरप्रशस्तस्यैवोक्तः ॥ २५९ ॥ अनेनेति । अनेनोक्तशास्त्राचारेण वेदार्थविद्ब्राह्मणो नित्यकर्मनिष्ठः अनेनोपक्षीणपापः सन् ब्रह्मलोके महिमानमश्नुते ॥ २६० ॥ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायाम्वाशयसारिण्यांटीकायां गार्हस्थ्यसदामाचारश्रुतार्थोभ्यायः समाप्तः ॥

॥ अथपञ्चमोऽध्यायः ॥

अनमःशिवाय ॥ ॥ श्रुत्वैतानिति । इदमृचुर्माहाभागमिति । तान् यथोक्तान् स्नातकधर्मान् ऋषयःश्रुत्वा अग्नेर्जातंपरोपकारिणंभृगुमिदं वक्ष्यमाणमुक्तवन्तः । प्रथमेऽध्याये मनुप्रभवत्वंभृगोरुक्तमिहतु श्रौतार्थवाददृष्ट्याभिप्र-
वत्वमुच्यते । तत्र हि तस्य यद्वेतसःप्रथममुदीप्यत तदसावादित्योभवत् । यत्तद्वितीयमासीत्तद्भृगुरिति श्रूयते ऽत-
एव [भ्र] ऽद्वैतसङ्गत्पन्नइति भृगुरित्येवंचैकस्मिन्जन्मनि तस्यैकंकारणमन्यास्मिन्श्चापरमिति न कदाचिदनुपपत्तिः ॥ १ ॥
एवमिति । एवमतिक्रान्तं शास्त्रोक्तंस्वधर्ममाचरतांवेदशास्त्रज्ञानां ब्राह्मणानांकथंप्रभोमृत्युराक्रामति । न ते-
षांवेदोक्तायुषांपुरामृत्युनाभाष्यं आयुःक्षयकारणस्य धर्मपरिलोपादेरभावात् ॥ २ ॥ सतानुवाचेति । अनभ्या-
सेनेति । वेदानभ्यासाचारलोपालस्यान्वदोषाख्यायुःक्षयकारणान्येवंच वेदाभ्यासाचारानुष्ठानानालस्येषूक्तशास्त्रप्रमेयभू-
तेषु रुतेष्वपि यदावक्ष्यमाणान्त्वदोषोऽपि परिह्रियते तदा तेन हेतुभूतेनाकालमृत्युर्विप्रान्हन्तुमिच्छति ॥ ३ ॥ ४ ॥
कःपुनःरसावन्नदोषइत्याशाङ्कितमाह लशुनमिति । लशुनगृजनपलाण्ड्वाख्यानि शाकानि । कवकंछत्राकविशेषः । खुक्-
खण्डकमित्यायुर्वेदप्रसिद्धमभेद्यप्रभवानिच मनुष्यादि जग्धप्रबीजपुरीषनिर्गतत्वेन केवलामेध्योत्पत्तिकानि पुरी-
षस्थानोत्पन्नानि चामेन्यसंसर्गप्रभवानि तण्डुलीयकादीनि द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणंशूद्रपयुदासार्थं
चातुर्थ्यत्वभक्ष्यप्रकरणं । ब्राह्मणस्यैव नाश्रोत्रियततेयज्ञइत्युपक्रम्यभुञ्जीतब्राह्मणःकचित् इत्यभिधानादतएवप्रकरणभेदः
॥ ५ ॥ लोहितानिति । लोहितान्यत्रपुष्पादिव्यतिरिक्तान्प्रश्नावादिना वृक्षेभ्योनिर्गतांस्तथा । वृक्षेगुन्दप्रदेशोद्भवांशेलुच
स्लेष्मातकं शेलुःस्लेष्मातकःस्मृतइतिअभिधानकोशाद्यायुर्वेदप्रसिद्धेः । ननु क्षीरसृतक्षीरसंतानिकायथान्यैव्याख्यातम-
सिद्धेः । गौसंबन्धिच पीयूषं । नचप्रसूतायागोःक्षीरंयदप्रसंयोगात्कठिनीभवति तद्यत्नतोवर्जयेदेतच्चदशाहात्परेणापि यदि-
कदाचित्स्यात्तदानीविध्यते । दशाहीनवार्तिनस्वनिर्दशायागोःक्षीरमित्यनेनैवसिद्धत्वात् ॥ ६ ॥ वृथाऋशरसंयावमिति ।
ऋशरंतिलमुद्रसिद्धमोदनं संयावंघृतगुडक्षीरादिकृतं पुष्करिकेतिप्रसिद्धं । पायसमपूपंच । वास्तुयक्षादिविशिष्ट-
देवतायागोद्देशमन्तरेणकृतं । कृतान्वाहिकवैश्वदेवकार्यमपि न भक्षयेत्तथोपाकरणारूप्यश्रौतसंस्कारविशेषार्हणां-
गोष्यजानांयाम्यनुपाकृतानिमांसानि तानि कल्पयता न भक्षयेदतिथ्यादेस्त्वन्नचितंवृथामांसमित्युक्ता देवाना-
निच निवेदकादीनि हवींषिच प्राग्घोमाद्वर्जयेद्भविः । शेषस्यहिभक्ष्यत्वंवक्ष्यति ॥ ७ ॥ अनिर्दशायेति ।
प्रसूतायाश्चअनिर्गतदशाहायागोःसंबन्धिक्षीरं ततोष्ट्रसंबन्धिअश्वाद्येकशकैडकसंबन्धिच तथा ॥ अदुग्ध्यादोहकाले-
शुसन्धिनीसद्भिरिष्यतइति त्रिकाण्डाभिधानाद्भक्षक्षीरायाअपिसन्धिन्याःक्षीरं तथाघृतवत्सायाश्च गोःपयोवर्जयेत् । व-
त्सप्रहणादेव गविलब्ध्यायांगोप्रहणंगोरेव नत्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थं । अत्रक्षीरग्रहणे प्रकृते सन्धिनीक्षीरंविष-
त्सायाश्चगोःपयइति पुनःक्षीरग्रहणपयोप्रहणाश्च सन्धिनीविवत्सायाश्चगोःपयइति । पुनःक्षीरग्रहणपयोप्रहणाश्च स-
न्धिनीविवत्सायाश्च क्षीरमेव प्रतिविध्यते । ननु तद्विकारादतिकम्बिदाह तदसत् । त्वभावाशुचिनोविकाराभ्यनु-
ज्ञानस्याभ्यास्यत्वात्तथाचाशुभान्तेषु तस्य निषेधदर्शनं । शङ्कश्चाह ॥ क्षीराणियाम्यभक्ष्याणितद्विकाराशनेबुधः ।

समरात्रव्रतकुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥ इति सन्धिग्याश्च तद्धितनिर्देशस्याकृतत्वाच्च क्षीरग्रहणकर्तुमुपयुज्यते सन्धिनी-
क्षीरमिति च समासान्तवर्तित्वात्क्षीरशब्दस्य गोःपयइति पयोग्रहणमुपयुज्यते ॥ ८ ॥ आरण्यानामिति ।
माहिषवर्जमारण्यानां सर्वेषां हस्त्यादीनां मृगाणां संचन्धिक्षीरस्त्रैणं च वर्जयेत्तथा यानि ग्रामस्वरसानिकालान्तरेणोदकादि-
संसर्गकालपरिवासाभ्यां चास्त्री भवन्ति तानि सर्वाणि शुक्लानि वर्जयेत् । चातुर्थकसूत्रे शुक्लपयुषितप्रतिषेधः सताकव-
तार्थइत्युक्तं ॥ ९ ॥ अत्रप्रतिपसवमाह दधिभक्ष्यन्तुशुक्लेतुसर्वचदधिसंभवमिति । शुक्लेषु मध्यादधितत्संभवं-
तुसर्वउदधिदिदि । यानिचशुद्धैः पुण्यादिभिरुदकेन सहसंबन्धोयन्ते तानि भक्षणाह्वाणि । आचारस्य च स्मृतिवाक्य-
व्याख्यानस्थानीयत्वाद्यआचारविरोधीसंस्मृत्यर्थः । कल्पयितुं न्याय्योऽतः शिष्टाचारानतिक्रमेण पुष्पादिग्रहणं दध्या-
न्तरपदर्शनमपिविज्ञेयं । अत्रचाभिषुतशुक्लप्रतिपसवात्सर्वशुक्लानित्यर्थप्रतिषेधोऽप्यभिषुतविषयएव । ततः स्वभावशुक्ला-
नामामलकादीनामप्रतिषेधः इतिकेचित् तदसद्विभक्ष्यं त्वित्यनभिषुतस्यापि प्रतिपसवान्नग्रामलकादीनामभक्ष्यताप-
त्तिर्न ह्यम्लपर्ययशुक्लशब्दोपियथोक्तार्थएव ॥ १० ॥ ऋष्यादशकुनीन्सर्वानिति । आममांसमेवैवभक्षयन्ति
तानूश्येनादीन्सर्वान्पक्षिणो वर्जयेत् । एवंचोभयभक्ष्याणामसूरादीनामप्रतिषेधः । तथाचशङ्खः ॥ तित्तिरंचमयूर-
चलावकंचकपिञ्जलं ॥ वाभीणसंवर्तकंचभक्ष्यानाहयमःसतां ॥ इति ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन्वर्ज-
येत् । तथाश्रुतौ भक्षत्वेनचोष्ट्रं वडवमालभेत तस्यच मांसमश्रीयादितिवद्येन निर्दिष्टा एकशफाः खरादयः तांश्चर्ज-
येद्येतुयत्र निर्दिष्टास्तांस्तत्रैव भक्षयेद्यज्ञात्वेन तेषांतत्रैव भक्ष्यत्वनोदनान्याभ्यत्र टिट्टिभाख्यंच पक्षिणो वर्जयेत् ॥
॥ ११ ॥ कलविड्मिति । कलर्वकोग्रामचट्कोनिगमेषु पायतस्य वर्षासु वनवासत्वेनोभयनिवासात् ग्रामनि-
वासप्रतिषेधः । वृत्याशंकायामिदं वचनं । तथाप्लवंसंकटविलाख्यं पक्षिणं हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटशुकसारिकां व-
र्जयेत् । ग्रामकुक्कुटग्रहणमारण्याभ्यनुज्ञानार्थम् । तस्य ग्रामनिवासित्वादेव प्रतिषेधे सिद्धे जात्यैकाश्चारण्यास्याभक्षि-
ताशङ्कास्यात्तदर्थं वचनं नतु ग्रामनिवासित्वादेव प्रतिषेधसिद्धेः ग्रामकुक्कुटप्रतिषेधसिद्धेर्ग्रामकुक्कुटग्रहणमेतद्यतिरिक्त-
ग्रामनिवासिविकल्पार्थं किं व्याख्यायते किमारण्याभ्यनुज्ञातपरत्वेनेति नैवं स्वपदार्थगतप्रयोजनसद्भावे सति वा-
क्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याय्यत्वात् । सारसंलक्ष्मणाख्यं पक्षिणं रज्जुदालं च पायिकाख्यं दात्यूहं च वातकजल-
कुक्कुटशब्दाभ्यां प्रसिद्धं वर्जयेत् ॥ १२ ॥ प्रतुदानिति । प्रवृत्त्य चञ्चलाभक्षयंतितान् दारवाघाटादीन् जालपा-
दांश्चक्रोयष्टिधूमरिकाख्यं पक्षिणं नखैर्विक्षिप्येभक्षयन्ति तानूश्रद्धाभ्यनुज्ञानारण्यकुक्कुटव्यतिरिक्तांश्चकोराककुभादींश्च तथा
निमज्जयेत्स्थानदन्ति मन्वादयस्तानसूनाघातनस्थानमित्याभिधानिकस्मरणादाघातस्थाने भवं मांसं भक्ष्याणामपि व-
ल्लूरं शुष्कमांसं वर्जयेत् । जालपादत्वादेव ल्लवहंसचक्रवाकानां निषेधसिद्धौ पृथग्वचनंतदग्येषां मायादीनां विकल्पज्ञापना-
र्थम् । विकल्पश्चापदि भक्ष्याण्यनापदि नेत्येवं व्यवस्थितो विज्ञेयः । यतो बुद्धिपूर्वकारिविरचिते ग्रन्थे आचार्यस्यैव-
मभिप्रायमुन्नीयते । नूनं जालपादप्रतिषेधो नास्त्वसति येन जालपादविशेषाहंसादीन् स्वशब्देन निषेधति नचात्यन्ताना-
त्वासस्तदा सति जालपादप्रतिषेधो नर्थकस्यात्तत्माद्विशेषोऽत्रानुमीयते । कस्यांचिदवस्थायामाद्यादीनां भक्षणमभिमतं
कस्यांचित्प्रतिषेधएवेति । तेनापदि तु भक्षणमनापदि तु निषेधएव प्रतिषेधद्वयार्थत्वात् । यदि पुनस्तुल्यविकल्पः
स्यात्तदा जालपादनिषेधस्यानर्थक्यमेव स्यात्तद्वचनमन्तरेणैव तथाविधविकल्पस्य कदाचित् भक्ष्याणि कदाचिनेत्ये-
तत्फलसंपद्यते । तच्च ज्ञापनमन्तरेणैव लौकिकत्वाद्भक्षणस्यार्थत्वानर्थत्वाभ्यांसिद्धं तस्माज्जालपादप्रतिषेधाभिधानादेव

व्यवस्थितोयविकल्पइत्यवसीयते ॥ १३ ॥ बकंचैवेति । बकं बलाकं काकोलं च द्रोणकाकं । काकोलो द्रोणका-
क उदात्त इति त्रिकाण्डपाठात् । खञ्जरीटाख्यं पक्षिणं । मत्स्यादांश्च पक्षिणोपि नकादीन् ग्रामशूकरांश्च मत्स्यांश्च
सर्वान्वर्जयेत् ॥ १४ ॥ अस्यार्थवादः योयस्य मांसमिति । योयत्संबन्धि मांसमश्नाति तन्मांसादएव निन्दार्थमुच्यते ।
नान्यमांसादपापदेशं भते मत्स्यादः पुनः सर्वमांसमक्षइति व्यपदेशं युज्यते तान्मत्स्यान्वर्जयेत् ॥ १५ ॥ इदानीं जातिवि-
शेषक्रियाविशेषसमवलंबनेन मत्स्यप्रतिपसवमाह पाठीनरोहिताविति । पाठीनश्चंद्रकाख्यो मत्स्यभेद एव । रोहितोपि
रोहितमत्स्याख्यस्तौ देवपिच्यकर्मविनियुक्तावित्यदनाहौ नत्वन्यदा । राजीवाः पुनः पद्मवर्णामत्स्यविशेषास्तथा
सिंहमुखाः सशल्काश्च शकलचिलिचिमशब्दाभ्यामायुर्वेदप्रसिद्धाः सर्वदा हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणार्हाः
॥ १६ ॥ नभक्षयेदिति । यएककाप्रायेणाटन्ति सर्पादयस्तांस्तथा अभिपृक्तैरपि नामजातिभिर्व्यष्टं प-
क्षिणो न ज्ञायन्ते तान्विशेषसामान्यप्रतिषेधानाक्रमणे सति भक्ष्यपक्षे पतितत्वा भक्षत्वेन समुद्दिष्टानेवं पञ्चनखांश्च
सर्वान्तरमार्जारादीन् भक्षयेत् ॥ १७ ॥ अत्र प्रतिपसवमाह श्वाविकंशत्पिकंगोधाखड्गं कूर्मशशांस्तथेति ।
श्वाविकंसेधाख्यं प्राणिभेदं वाल्पकं चार्पगोधां च प्राणिविशेषखड्गं गण्डकं कूर्मकच्छपं शशां च पञ्चनखेषु मध्याह्न-
क्षणार्हान्मन्वादय आहुः । तथैकदन्तपङ्क्त्युपेतेषु मध्याह्नदुष्टवर्जितान जादोनिति ॥ १८ ॥ छत्राकमिति ।
कवकग्रामसूकरलशुनादीनामन्यतमंबुद्धिपूर्वप्रायश्चित्तगुहत्वाद्भ्यासतो भक्षयित्वा द्विजातिः पतेत् । द्विजातिकर्मभ्यो-
हानिः पतनमिति । ततश्च प्रायश्चित्तस्य न भवति तथा वक्ष्यति ॥ गार्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापा-
नसमानिषद् इति ॥ १९ ॥ अमत्यैतानीति । एतानि छत्राकादीनि षट्बुद्धिपूर्वकं प्रत्येकं भक्षयित्वा एकाद-
शाभ्याय वक्ष्यमाणस्वरूपं समाहंसान्तपनं यतिचान्द्रायणं चरेत् । एतद्यतिरिक्तेषु । लोहितनिर्यासादिषु
प्रत्येकभक्षणेऽहोरात्रं नाश्रियात् । प्रायश्चित्तस्य प्रकर्षणोत्कर्षौ लशुनादीनां वर्जनादरार्थं । शेषेषूपवसेदहरित्येत-
त्पुनर्लघुवार्थम् । तत्र हि क्रियमाणे लोहितवृक्षनिर्यासादिग्रहणं कर्तव्यस्यात् ॥ २० ॥ संवत्सरस्यैकमपीति ।
संवत्सरस्य मध्ये ब्राह्मणः शेषेषूपवसेदहरिति समनन्तरप्रस्तुतलोहितवृक्षनिर्यासाद्यसंवेत्ति भुक्तप्रायश्चित्तार्थमपि कृच्छ्र-
कृच्छ्रमध्ये प्रथमाप्नानात् । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमिति तस्य पुनरभक्षणविशेषतोयस्य चोदितं प्रायश्चित्तं तदेव कुर्या-
दतएव च ज्ञायते । असंवेत्ति तत्कृतेपि व्यतिक्रमे पापं प्रायश्चित्तं भवतीत्येवं च ॥ त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानाम-
कल्पयन् ॥ अदृष्टमर्द्धिर्न निष्कर्मित्येतत्प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तविषयेऽवतिष्ठते । तथा च द्रव्यशुद्धिप्रकरण एतदर्थेणा-
भिहितं । ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थं त्रयाणां प्रकृतत्वात् । एतदुक्तं द्विजातो नामिति चोपसंग्रहात् ॥ २१ ॥ यज्ञार्थमिति ।
यागार्थं ब्राह्मणादिभिः कृतैः प्रशस्ता ये च उदिताः श्रुतौ ष्टगपक्षिणास्ते वध्या इति श्रुत्युक्तानुवादो भृत्यानां चैवेत्येतद्विधित्सि-
तं त्वाभ्यादापनार्थं भृत्यानामवश्यभरणीयाना वृद्धमात्रादीनां स्थित्यर्थं च वध्या अगस्त्यो यस्मात्पूर्वमेवं कृतवानिति
चोपसंग्रहात् ॥ २२ ॥ बभूवुरिति । यस्माच्चिरन्तरेऽपि संबन्धिषु यज्ञेषु ब्राह्मणक्षत्रिययज्ञेषु च भक्ष्या-
णां ष्टगपक्षिणां संबन्धिनामांसेन पुरोडाशा अभूवन् । तस्माच्च यज्ञार्थमपिते वध्याः ॥ २३ ॥ अधुना पर्युषितप्रति-
पसवार्थमाह यत्किंचिदिति । यद्भक्ष्यं स्वरविशदमभ्यवहार्यं । मोदकादि यच्च भोज्यं । पायसादि उपघातान्तररहितं तद्वि-
धुतादि लोहसंयुक्तकृत्वा पर्युषितमपि रात्र्यान्तरितमद्यमदनाहंमित्येवं तच्छब्दव्यत्ययेनैतन्व्याख्येयं । यथाश्रुता-

(१) पक्षिणोपि = अपक्षिणोपि (गो० २, ५).

याजनायांहविर्योभिधारणेसति स्नेहसंयोगावश्यंभावित्वाद्धविः । शेषस्य यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तमित्यनेनैव सिद्ध-
 त्वेति पुनरभिधानमनर्थकं स्यात् । यच्च द्रुतशिष्टपुण्ड्रादि पर्युषितं स्यात्तद्भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमप्यदनाहं ॥ २४ ॥
 चिरस्थितमिति । यवगोधूमक्षीरविकाराः सर्वेनेकराग्यन्तरिताः सन्तः स्नेहप्रोक्षणरहिता अपि द्विजातिभिरदनीयाः ॥ २५ ॥
 एतदुक्तमिति । द्विजातीनामेतत्भक्त्याभक्ष्यनिःशेषेणोक्तं अत ऊर्ध्वमांसस्य भक्षणे वर्जने च विधिविधानं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥
 प्रोक्षितमिति । प्रोक्षणाख्यश्रौतसंस्कारयुक्तगोव्यजसंचित्प्रियमांसं तद्भक्षयेदिति । श्रुतिकर्माङ्गभूतभक्षणनियमानुवादोऽयं
 ब्राह्मणक मनादिनिमित्तभक्षणनियमसाध्यापादनार्थः । यत्तु प्रोक्षितपरिसंख्यार्थत्वमाहुस्तदसदनुपाकृतमांसानि इति
 अस्याप्रोक्षितप्रतिषेधार्थत्वात् । ब्राह्मणानांचेति ब्राह्मणप्रार्थनया त्यक्तप्रतिषिद्धमांसांशिनोऽपि च ब्रह्मचर्यादिनियमतो-
 श्रीयत्तथाश्राद्धे मधुपर्के वा तदामिषेण कर्तव्यं । नामांसो मधुपर्कः स्यादिति स्मृतिगृह्यशास्त्रप्रयत्नेनाब्राह्मणेनापि नियुक्तो-
 नियमितो भक्षयेत् । तथा च नियुक्तस्त्वित्यतिक्रमदोषं वक्ष्यति प्राणात्ययेऽपि चक्षुर्निमित्ते व्याधिनिमित्ते च त्यक्तमांसांशिनो-
 पि च ब्रह्मचर्यादिनियमतो भुञ्जीत ॥ २७ ॥ प्राणस्येति । कोष्ठस्य वायोः शरीरावस्थित्यर्थमिदं सर्वप्रजापतिरत्नक-
 ल्पितवान् । किं तदत आह । पश्वादिजङ्गमं मूलफलादिचस्थावरं सर्वप्राणस्य भोजनं तस्मात्प्राणात्यये मांसमदनोपमिति ।
 प्राणात्ययमांसभक्षणार्थवादः ॥ २८ ॥ चराणामिति । जङ्गमानामजङ्गमाः स्थावराण्यन्त्रं । दंष्ट्रावतांच व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रा-
 रुर्वादयः । हस्तवतां मार्जारादीनां अहस्तामत्स्यादयः । शूराणां सिंहादीनां भीरवो हस्त्यादयः । अनिमित्तपूर्वश्लोकस्यैवायं
 प्रपञ्चः । इत्थं प्रजापतिकल्पनायां सत्यां ॥ २९ ॥ नान्नादप्यतीति । अदनाहानप्राणिनो हरहरप्यश्नन् भक्षयिता न
 दोषान् प्रामोति । यस्मात्प्रजापतिनैवादनार्हा भक्षयितारश्चोत्पादिता इति । प्राणात्ययमांसभक्षणनियमदाह्यार्थमर्थवा-
 दानहेतुः प्राण्युपघातनिषेधोपदेशात् ॥ ३० ॥ यज्ञायेति । यज्ञसंपत्त्यर्थं तदङ्गभूतयन्मांसभक्षणमेतद्देवोचितम-
 नुष्ठानमतएव यत्नतः कार्यं । एतद्व्यतिरिक्तप्रकारेण पुनर्मांसभक्षणप्रवृत्तीरक्षः समुचितमाचरणं मन्वादिभिरुच्यते ।
 तस्मादेतन्नकार्यमिति प्रोक्षितभक्षणनियमादनुवादार्थः ॥ ३१ ॥ क्रीत्वेति । क्रीत्वात्मना चोत्पाद्य यथेत्तं भृत्यानांचैव
 भृत्यर्थे इत्यनेन चानीतं यथोक्तं धानामत्स्यान्ययां मांसमिष्येत्तं वा विधमांसं देवपशुभ्यो दत्त्वा श्वनृपापनप्रामोतीत्युपाकरणानहंश-
 शादिमांसविषयमिदमुपाकरणाहं गोव्यजमांसस्यानुपाकृतस्य देवाद्यर्चनशिष्टस्यानुप्यपाकृतमांसादीनि प्रतिषेधात् ॥ ३२ ॥
 नाद्यादिति । मांसभक्षणप्रकारज्ञो द्विजो नापि देवाद्यर्चनविधानं विना मांसं नाश्रीयत् । यस्मादविधानेन यो मांसमश्नाति
 समृतः सत्परलोके तैः प्राणिभिः परवशो भुज्यते । यन्मांसमनेन भक्षितं युक्तं इति पूर्वार्थवादः ॥ ३३ ॥ न तादृशमिति । मृगवधजीवि-
 शबरादिव्यतिरिक्तस्य धननिमित्तं मृगाणां हंतुर्न तथा विधं पापं भवति । यादृगकृतदेवाद्यर्चनानि रवादतः परलोके भवतीति
 पूर्वार्थवाद एव ॥ ३४ ॥ नियुक्तस्तु यथावद्यो मांसं नाश्नाति मानव इति । श्राद्धमधुपर्कयोः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण
 नियुक्तः सन् यो मनुष्यो मांसं नाश्नाति समृतः सन्नैकविंशतिजन्मानि पशुत्वं प्रामोति । इति यथाविधिनियुक्तस्त्विति एतन्नियमव्य-
 तिक्रमफलकथनं ॥ ३५ ॥ असंस्कृतानिति । पशुयागादिचोदितप्रोक्षणादिमन्त्रसंस्काररहितान् गोव्यजादिपशून् विप्रा-
 दिनं कदाचिदप्यद्यात् । किं तर्हि नैमित्तिकं वैदिकपशुयागादिविधिमाश्रितः सन् मन्त्रसंस्कृता देवाश्रीयदित्यनुपाकृतमांसांशं
 निरूपणार्थवादमेतत् ॥ ३६ ॥ कुर्यादिति । सङ्केभूतादि दोषेण शरीराद्यवसादे सति तद्विनाशनार्थं घृतमर्षा वा पशुप्रातृकृति-
 मुपहरेत् । न पुनर्देवाद्युद्देशमन्तरेणैव पशुहंतुं कदापि च्छेत् ॥ ३७ ॥ यस्मात् यार्थं ति पशुरोमाणीति । वृथा उद्देशमन्तरे-
 ण यः पशुं हन्ति समृतः सन् तस्य हृतस्य पशोर्यत्सकाशात्संख्याकान् वारान् जन्मनि जन्मनि मारणं प्रामोति तस्माद्वृथा
 पशुं हन्यात् । ह शब्द आगमसूचकः ॥ ३८ ॥ यज्ञार्थमिति । यज्ञसंपत्त्यर्थं प्रजापतिनात्मनैवादरेण पशवः सृष्टाय ज्ञ-

आग्नीप्रास्तेति न्यायेन नास्यजगतःभूत्यभिवृद्ध्यर्थतस्माद्यज्ञेयोवधः सोधर्माख्यवधकार्याभावादवधएव ॥ ३९ ॥
 ओषध्यइति । ओषधयोदभायाः पशवोऽन्त्यागदयः वृक्षाःप्लक्षाद्याः तिर्यञ्चःकर्मदयः पक्षिणःकपिञ्जलाद्याः
 यज्ञार्थविनाशंप्राप्तास्तेततःतमधर्माजितनिकर्षहित्वा पुनरात्मज्ञानाधिकृतशरीरलाभेनोत्कर्षान् प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥
 मधुपर्कचेति । राजात्विक्स्नातकेत्येवमादिनोदिते गृहोक्तस्वरूपे मधुपर्के यज्ञे च ज्योतिष्टोमादौ
 पिश्ये देवे च कर्मण्येवपशवोर्हिंसनीयाः नान्यत्रेऽप्येवंमनुरुक्तवान् ॥ ४१ ॥ एवमिति । परमार्थिक-
 वेदार्थज्ञोद्विजएतेषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशून्हिंसन् आत्मानंतांश्चपशून्तुत्तमांगतिस्वर्गादौ विचित्रशरीरसं-
 बन्धंप्रापयति । न चान्यत्रान्यदीयकर्मणः कथमन्यस्यफलप्राप्तिरिति नोदनीयशब्दप्रमाणकोट्योपतशब्दो बोधयति
 तत्तथैवप्रतिपादनीयमन्यथाशब्दप्रमाणकधर्मार्थफललाभेपिकआश्वासः । पशुसञ्जवमन्त्रमध्येवेदआप्नायते ॥ नवाउप-
 तन्त्रयसेनरिष्यसिदेवाइदेषिपथिभिःसुगेभिरिति पशुकिलहंतैवमात्र ॥ नत्वैतन्त्रयसेनापरिष्यसिहिस्यसेकितर्हिमुगैर्भि-
 रुष्टयोनिव्यवधानशून्यैर्मार्गैर्देवानेषु स्वर्गप्राप्तेर्नित्यर्थः ॥ एवंचान्यत्रस्वपरोपकारभावात् ॥ ४२ ॥ गृहइति ।
 गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिभिश्चवस्थःप्रशस्तात्माद्विजःअपाद्यपिअशास्त्रितां हिंसांनचरेत् ॥ ४३ ॥ कथंपुनस्तुल्येप्राणव्यापा-
 दनेलौकिकया अधर्मःशास्त्रीयायाधर्मइत्यतआह येति । याशास्त्रनोदिता हिंसा स्थावरजङ्गमेस्मिञ्जगति अनादिकाल-
 प्रवृत्तांतां हिंसाकार्योभावादहिंसामेवविद्यादोनान्यप्रमाणकोधर्मोवेदादेवनिर्बभौ प्रकाशतांगतः । एवंच नात्र कुता-
 र्किकवितर्काआक्रामन्ते ॥ ४४ ॥ योऽहिंसकानीति । योनुपघातकान्प्राणिनोहरिणादीनात्मसुखाभिलाषेण हिनस्ति
 सइहलोके परलोकं न कदाचित् सुखंवर्धते ॥ ४५ ॥ योबन्धनवधक्षेत्रादि । योबन्धनवधत्रासादीन्प्राणिनां-
 कर्तुर्नेच्छति ससर्वस्यहितप्रापणेच्छाशालोअनन्तसुखंप्राप्नोति ॥ ४६ ॥ यन्ध्यायतीति । यश्चिन्तयतिभगवदीश्वरा-
 राधनादि यद्वाकुरुते हरिहरचरणनमस्कारादि यत्रवा भवभक्तिभावनादौ रतिबध्नाति तत्सर्वमयत्नेनप्राप्नोति
 यथातताभ्यादीन्प्राणिनांनहिनस्त्येवंमांसभक्षणप्रसङ्गेनगुणदोषानभिधायधुनाप्रकृतमनुसर्तुमाह ॥ ४७ ॥ नाकृत्विति ।
 प्राणिहिंसामन्तरेण न कचिन्मांसमुत्पद्यते । प्राणिवधश्च स्वर्गनिमित्तं न भवति प्रत्युतनरकादिहेतुस्तस्मादविधिना-
 मांसभक्षणंवजयेत् ॥ ४८ ॥ समुत्पत्तिचेति । शुक्रशोणितान्यांचिकित्सकोत्पादनाद्येसरान्यांसमुत्पत्तिमारणकाले च
 सकलक्रूरकर्माघणीभूतौ वधबन्धौ पर्यालोच्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्तेत ॥ ४९ ॥ किमुताविहितमांसभक्षणादि-
 त्यविहितमांसभक्षणानिन्दार्थमाह नभक्षयतीति । योदेवाद्यर्चनादिविधिपरित्यागेन पिशाचवन्मांसं न भक्षयति ससर्व-
 लोकप्रियोभवति । व्याधिभिश्चनपीड्यते ॥ ५० ॥ अनुमन्तेति । अन्येन हन्यमानमवलोक्य साध्वयंहन्ता करोतीति
 योनुमादेतेसानुमन्ता विशसितांगकरोनाहता वधकः क्रयविक्रयी क्रीत्वाविक्रीणीते संस्कर्तारन्धकः उपहर्ता परिवेष्टा
 खादकोभक्षयिता एतेघातकाः । इत्यत्रच निहन्तारवर्जयित्वान्येषामघातकानांघातकवचनमशास्त्रितप्राणिवधेनुमोदनानीन्य-
 पि नकार्याणि इत्येवमर्थननुधातकत्वप्रतिपादनार्थं । कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादनपरत्वाय शास्त्रस्य घातकखा-
 दकादीनां च पृथक्पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥ स्वमांसमिति । त्वशरीरमांसं परमांसेन देवाचनर-
 हितेन योबुद्धिनेनुमिच्छति तस्मादधिकोऽन्योऽपुण्यकर्ता नास्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दार्थवादएव ॥ ५२ ॥ इदानीमशि-
 ष्टमतिषिद्धमांसनिवृत्तिधर्मायेत्येतत्प्रतिपादयितुमाह वर्षेवर्षइति । प्रतिवर्षअश्वमेधेन यजेत । तथा यो-
 यावज्जीवमांसंनभ्राति तथोरश्वमेधमांसत्यागजनितस्य पुण्यस्य संबन्धित्वगादिफलतुल्यं ॥ ५३ ॥ फलमू-
 लाशमैरिति ॥ पवित्राणांफलमूलानां च । भक्षणैःस्तथापिसंबन्धिनामन्त्रानांनिवारादिनामारण्यानांभोजने तथाविधं-

फलनामोति यावत् ॥ ५४ ॥ मांसभक्षयितेति ॥ ५५ ॥ नमांसभक्षणेदोषइति । शिष्टाप्रतिषिद्धमांस-
भक्षणमद्यपानमैथुनाचरणेनकश्चिदोषोयत्माजङ्गमात्मकभूतानां एषा अशतपापमैथुनात्मिकाप्रवृत्तिः त्वाभाविकोयंव्यापारो-
वर्जनंपुनर्महाफलं । इति मांसवर्जनफलप्रसङ्गेनाशिष्टाप्रतिषिद्धमद्यमैथुनादिनिवृत्तिफलकथनपरमेतत् ॥ ५६ ॥
प्रेतगुद्धिमिति । प्रेतनिभित्तांशुर्द्धि द्रव्याणांतेजसादीनां शुद्धिं ब्राह्मणादीनांचतुर्णां कात्स्न्येन ब्राह्मणाद्या-
नुपूर्व्याच प्रवक्ष्यामि । तत्राशुद्धिसापेक्षत्वाच्छुद्धेरशुद्धेरपि च शास्त्रगोचरत्वात् तत्ज्ञापनार्थमेवतावदाह
॥ ५७ ॥ दन्तजातेऽनुजातेचेति । जातदन्तेनुजातेच जातदन्तादालतरेकृतचूडाकरणेव । चकारात्कृतोपनयने
च घृते सपिण्डसमानोदकाः सर्वे बान्धवाः अशुद्धास्तथा प्रसवेच सति तथैवाशुद्धा इत्युच्यते । कृतचूड-
ति च भूयिष्ठे तृतीयइतिगृह्योक्तचूडाकालोपलक्षणेन कृतचूडत्वंविवक्षितं । रात्रिभिर्मांसतुल्याभि-
रितिगर्भात्प्रभृत्येव । भूयस्त्वेनाशौचवृद्धिदर्शनादिहापि च दन्तजातेनुजातेचेति वयोद्वारेणैवोपक्रमादेवदशाहा-
शौचेपि मुख्योपनयनकाललक्षणाविज्ञेयास्तुपंचवर्षउपनीतस्तस्यापेक्षायाअभावात्तदानीमेवपरिपूर्णमाशौचंभवति ॥ ५८ ॥
दशाहमिति । सपिण्डेषु प्रेतषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्राणांब्राह्मणस्योपदिश्यते । क्षत्रियादेर्वक्ष्यमाणत्वाद-
स्थिसञ्चयनंवा यावच्चतुरोहोरात्रानाहिताग्नेःसञ्चयनं चतुर्थ्यमिति गृहे चतुर्थेऽहनि सञ्चयनविधानात् । ग्रहचै-
काहंवासर्वत्राशौचप्रकरणेऽहर्ग्रहणंरात्रिग्रहणंचाहोरात्रप्रदर्शनार्थं । वृत्तत्वाध्यायाद्यपेक्षयायविकल्पस्तत्राध्ययना-
ग्निहोत्रौ प्रतिग्रहाद्यार्तितारतम्यापेक्षयैतेविकल्पाः । यथायोगमाश्रयणीयानन्विच्छातोऽन्यतमपक्षाश्रयणं । त-
थाचपराशरः ॥ एकाह्वाच्छुभ्यतेविमोयोप्रिवेदसमन्वितः । ग्रहात्केवलवेदस्तुनिर्गुणोदशभिर्दिनैः ॥ इतिवृत्ताद्यपेक्षयैवशौच
वैचित्र्यमाह । वृत्ताद्यपेक्षेपि शौचाशौचसङ्कोचे ब्राह्मणस्यच त्वाध्यायानिवृत्त्यर्थमित्येवमादिगौतमादिवाक्यदर्शना-
दध्ययनादिमध्याद्यतएवयस्यार्तिस्तावन्मात्रानुष्ठानप्रयोजनएव तस्याशौचसङ्कोचोनकार्यान्तरे । यस्यैवच त्वाध्याया-
द्यार्तिस्तस्यैवायमाशौचसङ्कोचः । न पिण्डान्तरस्याग्निहोत्रार्थस्नानोपस्पर्शानात्तत्कालंपिताशुचिरित्येवमादिशङ्कादि-
वाक्यदर्शनादिति । एवंचार्तिविषये शौचसङ्कोचे स्थिते तद्यतिरिक्तक्रियान्तरेषुभयत्रदशाहानिकुलस्यानं-
नभुज्यते ॥ दानंप्रतिग्रहोहोमत्वाध्यायश्चनिवर्ततइत्येतत्वाक्यंभवत्येवउत्तरत्रापि वृत्ताद्यपेक्षयैव विकल्पा-
विज्ञेयाः ॥ ५९ ॥ अलौकिकत्वात्सपिण्डस्यलक्षणमाह सपिण्डतेति । षट्पुरुषान्पितृपितामहादी-
नतिक्रम्य सममे प्रामे सपिण्डत्वंनिवर्तते । एवंपुत्रपौत्रादिष्वपिविज्ञेयं । समानोदकत्वंपुनरयमस्मत्कुले-
जातएवंनामश्चात्महंस्योस्यादिपुरुषइत्येवं जन्मनामोभयापरिज्ञानेसति निवर्तते ॥ ६० ॥ जमनइति ।
सर्वेषामिति । यथासपिण्डेषुदशाहंशावमाशौचमित्यादिपक्षचतुष्टयंतथैव सपिण्डजननेपि स्यात्सूतकंपुनरु-
पस्पृश्यत्वतत्कारणमातापित्रोरेव नसपिण्डानांतदपिचपितुः ॥ जाते पुत्रे पितुःस्नानंसंचैलंतुविधीयते ॥ माताशुद्धे-
दशाहेन स्नात्वातुस्पर्शनंपितुः ॥ इतिसंवर्तदर्शनेन कृतस्नानोपस्पर्शनःपिताशुद्धोभवति । यत्त्वत्रदशाहएतैःको-
तिदिश्यते नाप्येकल्पाःसर्वातिदेशे मातुरप्याचारविरोधस्येकाहदिशामोतीत्याहुः । तदसन् यअध्यनाद्यर्था-
त्वनैकाहदेरित्यमाणत्वात्कुतोमातुःप्रामिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ निरस्यत्विति । स्नानमैथुनिनःस्पृष्टमिति मिथुनेस्नान-
विधानामैथुनादन्यत्राबुद्धिपूर्वरेतःस्नानेसत्युपस्पृश्यैव पुमानशुद्ध्यति । तथाच मूत्रवद्वेतसउत्सर्गेशौचमित्यापस्तंबो-
ब्रवीदेतच्चेहप्रसङ्गेनाह । यत्रपुनर्जने बीजनिमित्तमात्रएवाभिसंबन्धोन शास्त्रितोयथा परपूर्वाभ्यामिप्रसवे
तत्र ग्रहमाशौचंअनुवर्तते । तथाचविष्णुः ॥ परपूर्वाभ्यां मसूताभ्यामिप्रसवे ॥ ६३ ॥

अङ्गार्चकेनेति । एकेनाहोरात्रेण नवभिश्चाहोरात्रैरेववृत्तवशाद्दशाहेन निर्दिष्टेन मूल्येन ब्राह्मणस्य मूल्येन ब्राह्मणस्य स्नानार्त्तकारनिर्हरणादिकारिणोब्राह्मणःसपिण्डसमानोदकव्यतिरिक्ताःशुद्ध्यन्ति । स्नेहनिर्हरणेसति । अस-
पिण्डद्विजप्रेतमितिवक्ष्यति । धर्मार्थपुनर्निर्हरणमाणानामाशौचाभावएव । एतद्वैपरमंतपोयत्प्रेतमरण्यंनयन्तीतिश्रुतेः ॥
नतेषामशुर्चांकचित्पापंवाशुभकर्मणां ॥ जलावगाहनात्तेषांसद्यःशौचंविधीयत इतिपराशरस्मरणात् ॥ चैवंवेदंपारशि-
ष्यान्मूल्यविषयेच तिष्ठते । उदकदायिनःकेवलोदकसमानोदकास्त्रिरात्रेणशुद्ध्यन्ति ॥ ६४ ॥ गुरोरिति । असपिण्डस्या-
चार्यादेगुरोःप्रेतस्यान्त्येष्टिशिष्यःकृत्वा प्रेतनिर्हरकैःपूर्वोक्तैस्तुल्यंदशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ६५ ॥ रात्रिभिरिति । (१)
नवमेदशमेवापिप्रबलैःसृतिमारुतैः । निःसार्यतेबाणद्वयंत्रच्छिद्रेणसज्वरः ॥ इति याज्ञवल्केन प्रसवकालस्मरणात्
नवमासादर्वाक् गर्भस्त्रावे सति यावन्मासोगर्भस्तःसंख्याभिःरात्रिभिर्विशुद्ध्यति । यत्रपुनरग्रामे काले जातस्य कथं-
चिज्जीवनंभवति तत्र परिपूर्णमेवाशौचं वृद्धव्यवहाराभिव्यंग्यत्वाच्छ्रद्धार्थसंबन्धस्य तथाविधेर्गर्भस्त्रावशब्दा-
प्रयोगात् । रजस्वलास्त्री रजोनिवृत्तौसत्यांस्नाते सार्धदृष्टार्थकर्मयोग्याभवति । स्पर्शयोग्यापुनस्त्रिरात्रंरजस्वलाशु-
चिर्भवतीतिवसिष्ठस्मरणाच्चतुर्थएवाह्स्नानंकृत्वा शुद्धा भवति ॥ आदन्तजन्मनःसद्यःआचूडान्नैशिकीस्मृता । त्रिरात्र-
माव्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरमिति ॥ याज्ञवल्क्येनस्मरणादन्तजननादूर्ध्वं प्राक्चूडाकरणकालात् मृतानांनराणांसपिण्डे-
ष्वहोरात्रेण शुद्धिः । चूडाकरणकालादूर्ध्वप्रागुपनयनकालात्मृतानांत्रिरात्रेण शुद्धिरिष्यते ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
ऊनद्विवार्षिकमिति । मासमात्रोनवर्षद्वयप्रमाणंप्रेतमलंकृत्यग्रामादहिःशुद्धायांभूमौकालान्तरसंभाव्यस्थितसञ्चयनवर्जं
बान्धवाःप्रक्षिपेयुः ॥ ६८ ॥ नास्येति । अस्योन्नद्विवार्षिकस्य प्रेतस्याग्निसंस्कारोऽनर्कतर्क्योनापि सकृत्प्रसिञ्च्य-
दकंनामगोत्रेण वाग्यताः । इत्येवमादियाज्ञवल्क्याद्युक्तप्रक्रियोदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकंकिञ्चित्कर्तव्यं । किंतर्हिअग्नि-
संस्कारनिरेक्ष्यमरण्येकाष्टवत्परित्यज्य प्यहंपेताशौचे सति शास्त्रतर्कमाणिनकुप्यादयंचाकृतचूडस्य प्यहविकल्पः ।
कृतचूडविषये प्यहस्योक्तत्वात् । अनर्थकमिदंस्याद्विकल्पश्चवृत्ताद्यपेक्षयेत्युक्तं ॥ ६९ ॥ नात्रिवर्षस्येति ।
यस्यमृतीयंवर्षनापक्रांतंतस्योदकक्रियाअग्निसंस्काराद्यौर्ध्वदेहिकंकर्तव्यमित्युत्तरविधित्सार्वभौमनुवादः । जातदन्त-
स्यचोदकक्रियाअग्निसंस्काराद्यौर्ध्वदेहिकंकर्तव्यंदशम्यामुपस्थाप्यपितानामकरोतीतिगृह्यदर्शनादस्माद्व्याख्यादूर्ध्वकर्तव्यं ।
यद्यकरणपक्षसंभवेकरणपक्षादरण्येऽवहाहं तथापक्षद्वयान्नाजातदन्तनाम्नोकरणेप्रेतोपकारोभवत्यकरणात्पुनःप्रत्यवा-
याभावइत्यवसीयते ॥ ७० ॥ स ब्रह्मचारिणीति । सहाध्यायिनिपेते [९] काहंमाशौचसमानोदकानांपुन-
र्जनने सति त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते । प्यहाचूदकदायिनइति प्रथमविषयमुक्तं ॥ ७१ ॥ स्त्रीणामिति ।
वाग्दत्तानांनविवाहितानांभर्त्रादयस्त्र्यहश्छुद्ध्यन्ति । भ्रात्रादयःपुनस्त्रीणामकृतचूडानांइत्येतदुक्तेनविधिनेति ॥ ७२ ॥
अक्षारलवणाच्चाइति । बिडलवणादिक्षारवर्जितमन्नमश्रीयुः । नदादौमृदावर्जस्नानंकर्युः । मांसवर्जचान्माशुद्धेरि-
ति गौतमस्मरणात् । यावदाशौचनाश्रीयुर्भूमौचैककाःशयीरन् ॥ ७३ ॥ संनिधावेषइति । प्रेतदाहावस्थानापरि-
ज्ञानेन सत्येऽथावाशौचस्यकीर्तितोर्विधःकथितोदेशान्तरावस्थानादज्ञानेसत्ययंवक्ष्यमाणोविधिः सपिण्डसमानोदकैर्बो-
द्धव्यः ॥ ७४ ॥ विषमन्निश्चति । तच्छेषदशरात्रस्यादिति । देशान्तरस्थमृतजातंवा अनिर्गतदशाहादिकंश्रुत्वा दशरात्रा-
देर्यच्छिद्रंतावदेवाशौचवान् भवेन्नतुपरिज्ञानात्प्रभृतिदशाहाशौचमाद्रियते ॥ ७५ ॥ अतिक्रान्तइति । आशौचातिक्रमे

(१) ६७ श्लोकस्यमूलं सर्वेषुपुस्तकेषुनदृश्यते । (२) प्य=प्य (गो० ५)

सपिण्डजननमरणवा ज्ञात्वा त्रिरात्रमाशौचवान्भवति । संवत्सरेपुनरतीति ज्ञात्वा सात्वैव शुभ्यति ॥ ७६ ॥ निर्दशज्ञातिमरणमिति । निर्गतदशाहादिकसपिण्डमरणश्रुत्वा पुत्रस्यच जन्ममनुष्यःश्रुत्वा सचैलंसात्वा शुद्धोभवत्येवंचानन्तरोक्तेन । त्रिरात्रेणास्यसहस्येविकल्पः ॥ ७७ ॥ बालुइति । आदेशान्तरस्थेपि दन्तजात्युने बालेदेशान्तरस्थेवा बालेपि असपिण्डसमानोदके देशान्तरस्थेति मृते सचैलंसात्वा सद्यएवविशुभ्यति । देशान्तरस्थसपिण्डजननमरणयोस्तच्छेषशुद्धिरुक्ता । समानोदकानांच ग्रहशुद्धिरुक्ता तद्वैकल्पिकमनेनसद्यःशौचमुच्यते ॥ ७८ ॥ अन्तर्दशाहइति । तावत्स्यादशुचिर्विप्रयोग्योवत्स्यादहर्निशं ॥ दशादिमध्ये यदि जपुनमरणमरणं जनने जननंस्यात् । पुनःशब्दात् सूतकेसूतकंभूयोयद्यपि स्यात्कथंचन ॥ तच्छेषेषैव शुद्धिःस्यान्मृतके मृतकंतथा इत्यंगिरसःस्मरणात् ॥ च तदा तावत्कालमेव ब्राह्मणादेशौचस्याद्यावत्पूर्वोत्पन्ननाशौचनापगततत्पश्चादतीतम् दशाहादियावत्त्रापिच रात्रिशेषे द्वाभ्यांप्रभाते तिसृभिरिति गोतमीयोविशेषोदृष्टव्यः ॥ ७९ ॥ त्रिरात्रमिति । आचार्ये प्रेते त्रिरात्रमाशौचमाहुस्तत्पुत्रपत्न्योश्चाहोरात्रमिति शास्त्रमर्पादा ॥ ८० ॥ श्रोत्रियइति । वेदाध्ययानं केनापि मैत्र्यादिना निमित्तेन निकटवर्तिश्च स ब्रह्मचारिण्यपि प्रेते त्रिरात्रमाशौचवान्भवति । मातुलशिष्यात्विक्भागिनियादिषु उभयतोर्हर्द्वयंपक्षद्वयमिव । यस्यास्तांरात्रिमाशौचंवांधवत्वेपि मातुलस्य पुनर्वचनं मातुल्यादीनांविकल्पार्थं ॥ ८१ ॥ प्रेतेराजनिःसज्योतिर्यस्यस्याद्विषयेषुचेति । यत्संबन्धिनि देशे ब्राह्मणादिस्थितःतस्मिनराजनि प्रेते सज्योतिषादिनादित्येन रात्रौ तारकाभिःसहवर्तते इति सज्योतिर्दिवोत्पन्नेदिवैवाशौचंरात्रावुपजायते रात्रावेवेति । श्रोत्रियंसङ्गते त्रिदिवसमित्युक्तमश्रोत्रियेपुनःसङ्गतेहःसमग्ररात्रौ न भवति । रात्रावुत्पन्नेरात्रिमेवनाहौ अङ्गादि अवक्तरिवाल्लवबाहुवायस्येत्येवंधर्मकेगुरावेवमेव ॥ ८२ ॥ शुच्येदिति । अनुपूर्वशश्वतुर्णावर्णानांप्रेतशुद्धिवक्ष्यामीत्युक्तमतापूर्वोदशाहविधिः । ब्राह्मणविषयएवैवंचासौदशाहेनब्राह्मणःशुभ्येदिति तत्रविधित्सया विहितमनुच्यते । जननमरणनिमित्तआशौचे । क्षात्रियाद्वादशेन वैश्यःपञ्चदशाहेन शूद्रोमासेनशुध्यति ॥ ८३ ॥ नवर्धयेदिति । यस्याग्निहोत्राद्यपेक्षमर्वाकसञ्चयनादस्त्नांइत्येवमाद्यशौचसङ्गेचउक्तःसतक्रियार्थतावदेवाशौचमाश्रयेन्ननुनिष्कर्मासुखमाशिश्युःइतिबुद्ध्या आशौचसंयुक्तान्यहानिवर्धयेत्तस्यांक्रियायांदाशाहंनश्रयंत । रतेषुचाग्निष्वपि होत्रादिक्रियाननिस्यन्नचतच्छ्रौतकर्मकुर्वन्सपिण्डोप्यशुद्धोभवति किंपुनरन्यस्तत्मादन्यंकारयेत्तदुक्तं । गृह्ये नित्यानिनिवर्तन्ते । वैतानवर्जं शालाग्नौचैकेअन्यएतानि कुर्युरिति ॥ ८४ ॥ दिवाकर्त्तमिति । चण्डालरजस्वलापतितस्तिकाशवतत्स्पृष्टिनःस्पृष्टा स्नानेन शुभ्यति । अन्येतु चण्डालादिस्पर्शोपि तत्स्पृष्टिन्यायमिच्छन्ति । किंतूदक्याशुचिभिःसायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेदित्येवंयाज्ञवल्क्यवचनमस्ति । इत्थंस्पृष्ट्यर्थेपिसमाचारोन्वेप्यः ॥ ८५ ॥ आचम्येति । प्रकृतचण्डालाद्यशुचिदर्शने सर्वदाऽऽचम्यशुचिः । ससूर्यदेवत्याम्बान्यान्यथासामर्थ्यपावमानीश्च स्वादिष्टयेत्याद्याः शक्त्या जपेत ॥ ८६ ॥ नारमिति । स्नेहयुक्तंमांसास्थिस्पृष्टा ब्राह्मणादि सात्वाविशुभ्यति । स्नेहशून्यंपुनःस्पृष्टोपस्पृश्य गोस्पर्शनादित्येक्षणयोरन्यतरंरुत्वाविशुभ्यति ॥ ८७ ॥ आदिष्टोदकमिति । व्रतादेशयोगादादिष्टो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणःशवकर्मिणव्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति वसिष्ठस्मरणान्मातापिनृष्यतिरिक्तानांसपिण्डादीनांअनिष्टोदकसमावर्तनान्नकुर्यात् । समामे पुनः

(१) यावत्स्यादहर्निशम्=यावत्स्यादनिर्दशम् (गो० ५)

(२) होत्रादि=होमादि (गो० ५)

[दृढःशौचस्मृतेर्लुप्तःप्रत्यख्यातमिषक्रियः ॥ आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशानांबुभिः ॥ १ ॥

[मृते भर्तारि ब्रह्मचर्यतदनुचरोहणचेति वृद्धगार्ग्यविष्ण्वाद्युक्तश्रुतिस्मृतिब्राह्मणकारेण बुद्धिपूर्वविषोद्वधनादिनात्मान-
हृतवतामुदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचंचनाशौचोदकभाजनाइतियाज्ञवल्क्यस्मरणान्वितंते ॥१॥ २ ॥] **पारवण्डमिति ।**
वेदब्राह्मव्रतवर्तिनांकुलदानांच यथागर्भभर्तृघ्नीनां सुरापीणांच द्विजातिवन्निषेधातिक्रमेण चरन्तीनांच यथासंख्यं-
द्विजातिस्त्रियंप्रत्याह । सुरालशुनपलाण्डु [गृ] अनकादीन्यभक्ष्याणि वर्जयेदेवंविधानां स्त्रियामुदकक्रियाद्यौर्ध्वदेहिकमाशौचं-
निवर्तते ॥९०॥ **आचार्यमिति ।** त्वमाचार्यं गुरौ सन्निहिते गुरुवृत्तिमाचरेदिति न्यायेनाचार्यमपि मातृपित्रुपाध्यायालपंवा-
बहुवा यस्येत्येवंविधं गुरुं भेदान्निर्द्वयं ब्रह्मचारी लुप्तव्रतो न भवति । एवंवानिर्द्वयं भवतीति गम्यते ॥ ९१ ॥ **दक्षिणेनेति ।**
श्रद्धंमृतं दक्षिणदिग्वर्तिना नगरादिद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वदिग्वर्तिभिः पुरद्वारैर्यथाक्रमं वेश्यक्षत्रियब्राह्मणान्निहरेत् ।
अमङ्गलत्वाच्छूद्रादिप्रक्रमेणात्रधर्माभिधानं ॥ ९२ ॥ **नराज्ञामिति ।** यतो राजान एन्द्रं स्थानमाधित्यपदमाश्रिता ब्रह्मचा-
रिणः चान्द्रायणादिव्रतप्रवृत्ताः सत्रिणश्च गवामयनादिस्था ब्रह्मत्वप्राप्त्यभिमुखा अतस्तेषां त्वक्रमं न्याशौचाख्योदोषो न भवति ।
तथाच त्रिष्णुः ॥ नराज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे चेति एवं च ॥ ९३ ॥ **राज्ञ इति ।** महानात्मस्वरूपं यस्य स्थान-
स्य तस्मिन् राजाख्ये पदे वर्तमानस्य राज्ञः सद्यः शौचमुपदिश्यते । अचत्र सद्यः शौचे शान्तिहोमदुर्भिक्षान्नदानादि प्रजाप-
रिपालनार्थं राज्ञो यवदस्थानंतत्कारणं ॥ ९४ ॥ **डिबाहवहतानामिति ।** डिंबे जनो घसंपोडने अशक्नोत्कलहे वा हतानां तथा
सक्नुमाशनिहतानां राज्ञा वा सक्नुमेषु हतानां गोब्राह्मणपरिव्राणार्थं असक्नुमेषु पितृव्याघ्रादिभ्यामादितानां यस्य च पुरो-
हितादेः स्वकार्याविघातार्थं पृथिवीपतिरिच्छति । तस्यापि सद्यः शौचं ॥ ९५ ॥ **सोमग्न्यर्कानिलेन्द्राणामिति ।**
चन्द्रादित्यवापि चन्द्रयमानां धनपतेः वैश्रवणस्यापां पतेश्च वरुणस्येत्येषां लोकपालानां संबन्धितेजःपार्थिवोधारयति ॥ ९६ ॥
लोकेशाधिष्ठित इति । एवमुक्तनीत्या यतो लोके श्वराक्रान्तो राजानोऽन्यास्याशौचविधीयते स्वकार्यमुपदिश्यते । य-
स्मान्मुष्याणां यच्छौचमाशौचंतल्लोके शोभ्यः प्रभवत्यपैति च । तस्मादन्यशौचाशौचोपादनोपासनसमर्थलोके शरूपस्य रा-
ज्ञः कुत एवात्मनो शौचमिति प्रकृतार्थस्तुतिः ॥ ९७ ॥ **उद्यतैरिति ।** सक्नुम उद्यतैः खड्गादिभिः अपराङ्मुखत्वादि-
क्षत्रियधर्मयुक्तस्य हतस्य तत्क्षणादेव यज्ञसमाप्तिस्तत्कालमेव यज्ञफलसंबन्धात् तथा शौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमे-
तोत्प्रेवंशास्त्रमयीदा ॥ ९८ ॥ **विप्र इति ।** आशौचान्ते कृतश्राद्धादिक्रियो ब्राह्मणोऽपौचित्याद्धस्तेन स्पृष्टा-
क्षत्रियश्च खड्गादिकं वैश्यो बलीवर्दादिप्रतोदमयः प्रान्तं प्रपहंवाऽश्वादिनियमरज्जुं शूद्रोऽर्घ्यं स्पृष्ट्वा शुभ्यति ॥ ९९ ॥
एतदिति । हे ब्राह्मणाः सपिण्डेषु प्रेतेषु यच्छौचं युष्माकमुक्तं । अधुना त्वसपिण्डेषु सर्वेषु मृतेषु भेतशुद्धिं शृणुतेति
शृणुमर्हतीनाह ॥ १०० ॥ **असपिण्डमिति ।** असपिण्डमृतं ब्राह्मणं ब्राह्मणो बन्धुवत्सहेन निर्द्वयं मातुश्च सन्निरुष्टा-
नबन्धवाप्मातुलादीन् निर्द्वयं त्रिरात्रेण शुभ्यति ॥ १०१ ॥ **यदीति ।** सन्निरुष्टको यदि तेषामाशौचिनां संबन्ध-
न्मममिति तदा दशाहेन शुभ्यति न त्रिरात्रेण । अन्यपुनस्तत्संबन्धि अनश्नन् यदि तत्संबन्धि-

निगृहे न निवसेत्तदाहोरात्रेणैव न त्रिरात्रदशरात्राभ्यां । एवं च निर्हारकस्य नित्रासान्नभोजनरहितस्याहो-
रात्रमनश्नतस्तत्र वसतःपूर्वोक्तत्रिरात्रमश्नतो वसतश्चक्षुः ॥ १०२ ॥ अनुगम्येति । बन्धुमभ्यप्रेतं वा
बुद्धिपूर्वकमनुगम्य स्नानं कृत्वा ततोऽग्निस्पृष्टं तदनु च घृतप्राशनं कृत्वा विशुध्यति ॥ १०३ ॥ भेति ।
पुत्रादिर्विप्रमृतसमानजातिषु तिष्ठत्सु स्थितेषु सत्सु शूद्रेण न निर्हारयेत् । यस्मात्साशारीराद्भुतिशूद्रस्पर्शदुष्टासती घृतस्य
स्वर्गलोकसाधनी न भवत्येवं च दोषनिर्देशात् स्वेषु तिष्ठत्सु विवक्षितं ॥ १०४ ॥ इदानीं कानिचिद्वाक्यान्तरसि-
द्धानिशुद्धिसाधनानि संक्षेपावबोधाय प्रसङ्गतोऽनुवदितुं कानिचिच्च प्रसङ्गतौ शपूर्वाणि विधातुमाह ज्ञानमिति । ज्ञान-
बुद्धेः शुद्धिकर्तृ यथा वक्ष्यति बुद्धिज्ञानेन शुध्यतीति सङ्कल्पकमनोनिश्चायिका बुद्धिरिति । बुद्धिर्मनसोभेदः ।
एवं तपो वेदविदां यथाभिधास्यति तपसा वेदवित्तमादित्यभिर्यथावदिष्यति पुनः पाकेन मृन्मय इत्याहारो यथा कथयिष्यति
हृविष्येण यवाग्वावेति मृद्धारिणी यथा जल्पिष्यति मृद्धार्यादेयमर्थवदिति । मनो यथाख्यास्यति मनःपूतं सदा भवेद-
ति । उपाञ्जनमुपालेपनं यथा भण्णियति संमार्जनेनाञ्जनेनेति । वायोऽरिह शस्त्रे शोभ्यन्निर्दिष्टं तस्य मृत्पर्णतृणकाष्ठानां-
च चाण्डालादिवायसैः स्पर्शने शौचं सोमसूर्याशुमारुतैः इत्येवमादिविष्ठाव्यायुक्तविज्ञेयं कर्म यथाकोर्तयिष्यति । यजेत वाश्वमे-
धेनेत्यादित्यो यथोक्तं गामालभ्यार्कैर्वीक्ष्येवेति कालो यथोक्तं शुद्धये द्विप्रोदशाहेनेत्येवं ज्ञानादीनि मनुष्याणां साक्षादुपयो-
ग्यद्रव्यद्वारेण च शुद्धेः कर्तृणि ॥ १०५ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषां मृद्दारीन्द्रियमनःशौचादीनां मध्यादर्थशौचं परद्रव्यादि-
च्छापरिहारार्थं प्रकृष्टमृषिभिः स्मृतं । यस्माद्योर्ध्वं शुद्धः स शुद्धो बोद्धव्यो यः पुनर्मृद्दारिशुचिर्यथाशुद्धेः सोऽशुद्ध एव ॥ १०६ ॥
क्षान्त्येति । येशास्त्रज्ञास्तेऽपराधक्षमया शुध्यन्ति । यथा वक्ष्यति । महायज्ञक्षमानाशयन्त्याशुपापानीति ।
अकार्यकारिणोदानेन । यथा वक्ष्यति । सर्वस्वं वा वेदविदे इति । अमरुयातपापाज्ज्येन । यथा वक्ष्यति पर-
तरत्समं दीयमिति । वेदतत्त्वार्थज्ञाश्चान्द्रायणादिना प्रायश्चित्तप्रकारेण वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥ मृत्सौर्धेरिति । मृत्सौर्धेः
शुध्यते शोधनीयं तावन्मृद्दारिचादेयमिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण । नदी च निदाघादावत्यल्पप्रवाहतया शुध्यत्युपहतपुलिन-
देशासती वर्षादिजनितेनोदकवेगेनावक्षालितपारावारतया शुध्यति । संकृत् स्त्री च कथंचिन्मनसा परपुरुषसंकल्पा
आर्तवेन शुध्यति । ब्राह्मणाश्च संन्यासेन वृष्टाभ्यायुवक्ष्यमाणेन शुध्यन्ति ॥ १०८ ॥ अद्भिरिति । अद्भानि
स्वेदाद्युपहतानि अद्भिः शुध्यन्ति । मनश्च कथंचिदसत्सङ्कल्पोपहतं सत्याभिधानेन शुध्यति । पारमार्थिकश्चात्मा-
परमात्माख्यकोशकारकमिव दात्मैव रागादिमलजालावबद्धो विद्ययोपनिषदाद्युक्तात्मोपासनाभिस्तपसा चाखिलमलपरिलोपी-
ब्रह्मस्वरूप एवावतिष्ठते । तथा बुद्धिर्विपरीतार्थग्राहिणी तेनाशुद्धासती यथा भूतार्थग्राहिणा विज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९ ॥
एष इति । एष शरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकं विचार उक्तः । इदानीं नानाप्रकाराणां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयं ॥ ११० ॥
तेजसानामिति । अग्नि तेजसायानि द्रवी भवन्ति तानि तेजसानि सुवर्णादीनि एवं प्रसिद्धेस्तेषां मणीनां पाषाणमयस्य च-
सर्वस्य चकारामृदादेरपि अद्भिर्मृद्भस्मनोऽश्चान्यतरेण लेपगन्धापकर्षणाख्यैककार्यत्वाद्विकल्पितेन विद्वद्भिर्मन्वादि-
भिः शुद्धिरुक्ता । इदं समानजातीयोच्छिष्टलेषामेभ्यद्रव्यसंस्पर्शादिष्वल्पोपघातविषयः । तथा चोपघातविशेषे शु-
ध्यन्तराणि दृश्यन्ते । यथा बौधायनादिभिस्तैजसानां मूत्रपुरीषशुक्रास्तुकुणपमयैरत्यन्तवासितानामावर्तनं । अल्पका-
लसंसर्गेषु परिलेखनं स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिःसमकृत्वा परिमार्जनाद्युक्तं । आवर्तनं पुनःकरणं परिलेखनं तत्क्षणं ॥ १११ ॥
निर्लेपमिति । उच्छिष्टादिलेपरहितपानीयपानाद्युपहतं सौवर्णभाण्डमज्जं च शुक्त्यादिकमश्ममयं च ह्युष्मास्वातपूरित-
मद्भिरेव केवलमभिर्विशुध्यति । नमृद्भस्मसहिताभिः ॥ ११२ ॥ अपामिति । अग्निर्वैवदणानीरभ्यकामयतेत्या-

दिवेदेश्रूयते । तत्राग्नेःसुवर्णमिन्द्रियंवरुणादीनांरजतमित्येवंश्रूयते । एवंचाध्यापःसंयोगाद्यतःसुवर्णरूप्यंचोद्भूतमतः
तयोःत्वकारणेनैवादकारण्येन तृथैककारणकेन भस्मनैव शोधनप्रशस्यतरमेवंच मृदःकाञ्चनरजतयोर्भस्मातिशयवत्-
॥ ११३ ॥ ताम्रायस्कांस्यरैत्यानामिति । ताम्रलोहकांस्यपित्तलत्रपुसोसानांभस्मोदककाञ्जिकादिभिर्मलनिर्हरणा-
तिक्रमेण शौचकर्तव्यं । इदंच यत्रमृद्वस्मनामुच्छिष्टादिमलनिर्हरणासामर्थ्यतद्विषयं यथार्हवचनात् ॥ ११४ ॥
द्रवाणामिति । द्रवाणांघृतादीनांबौधायनाद्यभिहितप्रस्यमात्रप्रमाणानांश्वकाकाद्युच्छिष्टानां अमेध्यसंसर्गकोट्यद्युपह-
तानां अमेध्यस्पृष्टद्रव्यस्पृष्टानांचोत्प्लवनंकुशायाभ्यां पवमानःसुवर्जनइत्यनुवाकेनेति स्पृष्ट्यन्तरोक्तोदधिदुग्ध-
क्षेपणपर्यन्तः समानजातीयद्रव्यसेचनंवास्पृतम् । संहतानांच शयनादीनामुच्छिष्टाद्युपहतानांक्षालितैकदे-
शानां अभ्युक्षणं दारुमयानांचोच्छिष्टलेपाद्युपहतानां तक्षणम् ॥ ११५ ॥ मार्जनमिति । यज्ञपात्राणां-
जुहाव्यधानीप्रमृतीनां यज्ञक्रियायांकर्माङ्गतया हस्तेन परिमार्जनम् । चमसग्रहाणांच यज्ञपात्रविशेषा-
णांकर्माङ्गतयैव प्रक्षालनेन शुद्धिः ॥ ११६ ॥ चरूणामिति । चरुशूर्पादीनां यज्ञाङ्गभूतानांभाण्डविशेषाणां तद-
ङ्गतयोष्णोदकेन शुद्धिः ॥ ११७ ॥ अद्भिरिति । अनेकोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमेदिति बोधायनीयाद्यनेकोद्धार-
यस्य द्रव्यान्तरस्याल्पशौचत्वदर्शनात्पुरुषाभावाद्बर्ध्वाभ्यवस्त्राणां चाण्डालादिरभ्युक्षणम् । तदल्पानांपुनरद्भिःप्रक्षालनं-
विधीयते ॥ ११८ ॥ चैलवदिति । स्पृश्यचर्मणावैदलानांच तरुत्वगादिनिर्मितानांवस्त्रवच्छुद्धिः । शाकमूलफला-
नां पुनःपकापकभेदेनावहतानवहतशुद्धाशुद्धधान्यवच्छुद्धिरिष्यते । चैलवदिति सिद्धेधान्यवदित्यारम्भात् ॥ ११९ ॥
कौशेयाविक्रयोरूपैरिति । कोशनिवृत्तस्य पट्टविशेषस्योर्णमयस्यच सोषैरुदकगोमूत्रैरिति याज्ञवल्क्यादिदर्शनाद्दु-
दकसहितैरूपैः शृद्धिशेषैरेवंकुतपोनामाजलोमनिर्मितानांसोदकेनारिष्टकचूर्णेन । अंशुपट्टानांवलकलतनुकृतानांपट्टानां सोदक-
बिल्वचूर्णेन । क्षुमादिकृतानांसोदकेन गौरसर्षपचूर्णेन शुद्धिरिष्यते ॥ १२० ॥ क्षौमवदिति । शङ्खशङ्खास्पृश्या-
स्थिदन्तमयानां क्षौमवद्गौरसर्षपचूर्णेन सोदकेन गोमूत्रेण वा मलोपघातविशेषज्ञेन शुद्धिःकार्या ॥ १२१ ॥
प्रोक्षणादिति । मार्जनोद्धेखनैर्वैश्वेति । तृणकाष्ठपलालंचाण्डालादिस्पर्शनादुष्टमभ्युक्षणाच्छुध्यति । तृणप-
लालसाहचर्याद्बृहभाण्डव्यतिरिक्तमत्रकाष्ठविज्ञेयम् । तत्रतूदकंदारवाणांचाभ्युक्षणमित्यादि गृहंच शत्रोदक्रयाप्रवेशादि-
दुष्टं भित्त्यादिमलापकर्षणेष्वण्डालादि प्रवेशादुष्टं शवादिदुष्टं मुधागोमयादिनोपलेपनेन यन्मृन्मयंचोच्छिष्टाद्युपहतद्र-
व्यादिस्पृष्टं पुनःपाकेन पाकशब्दान्वत्वापादनेनात्यंतोपहतस्य पुनस्त्यागएव । यथाचवसिष्ठः ॥ मद्यैर्मूत्रैपुरी-
षैर्वाहीवनैःपूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टंनैवशुष्येतपुनः पक्विनमृन्मयं इति ॥ १२२ ॥ संमार्जनेनदाहेनेति ।
अवकरशोधनगोमयाद्युपलेपनक्षीरोदकगोमूत्रादिसेकतक्षणैरहोरात्रमात्रंबहुगोनिवासेन चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचण्डालश्म-
शानाद्युपघातविशेषापेक्षया व्यस्तैःसमस्तैर्वा पञ्चभिर्भूमिःशुष्यति ॥ १२४ ॥ पक्षिजम्भमिति ।
अत्यन्तानुपहतं शुकादिपक्ष्युच्छिष्टं गोघ्रातं अवधूतं रुतवासोपरि अवधूननं तापरिक्षुवथुकं केशापहतममेध्य-
संसर्पिकम्पुपहतं जग्धशब्दादन्नमृत्प्रक्षेपेण शुष्यति ॥ १२५ ॥ यावन्नापैत्यमेव्याक्तगन्धलेपश्चतकृतः ॥
इति । पुरीषादि इग्धाद्यावत्पुरीषादि संबन्धिनौ गन्धलेपो नापगच्छतः तावत्सर्वद्रव्यशुद्धिषु मृद्वारिप्रगृहीतव्यमित्यमे-

ध्यातुद्रव्योक्तानुक्तशुद्धिविशेषविषयमिदम् ॥१२६॥ श्रीणीति । यस्य प्रमाणेन केनचिदप्युपघातसंबन्धोम परिच्छिन्नो-
यच्च सङ्घातोपघातशङ्क्यंतदद्भिर्निर्णय्यथाहारीतः ॥ यद्यन्मीमांस्यस्यात्तदद्भिः संस्पर्शाच्छुचि भवतीति ॥ यच्चोपघात-
सन्देहेसति प्रक्षालनासहंशुद्धमेतद्भवत्विति ब्राह्मणस्य वाचाप्रशस्यते । तानि त्रीणी पवित्राणि ब्राह्मणादीनां देवाः कल्पितवन्तः
॥ १२७ ॥ आपइति । यत्परिमाणात्त्वप्सु गोस्त्वृणाच्छेदो भवति ता आपो गन्धवर्णरसान्वितत्वेन अमेध्येन यदि ध्यामान
भवन्ति तदा भूम्यादिगता शुद्धा अप्रयतप्रसङ्गा सुचित्तांशं कायामिदं भूमिग्रहणं नन्तरिक्षापांशुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥
नित्यमिति । कारोः सूपकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेपि पाके इव्यप्रयोजनापेक्षशुद्धिविशेषाकरणेपि शुशुद्धयैव हस्तः शुद्धः तथा
अशौचेपि कारुणांकारुर्कर्मणीति विष्णुस्मरणात् ॥ त्वध्यापारमात्रे हस्तः शुद्धः हस्तप्रधानप्रायत्वाच्च तत्कर्मणां हस्त-
ग्रहणम् । तथा यद्विक्रेतव्यमापणभूमौ वितत्य स्थापितं तदनेकक्रेतृसामान्यकरपरिघटितमपि नापणीयमन्नमश्रीयादिति
शङ्खस्मरणात् ॥ सिद्धान्तवर्जं शुचितथा ब्रह्मचर्यादिगतं भैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीप्रदानाशुचि रध्याक्रमणादिनापि नित्यं शुद्ध-
मिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९ ॥ नित्यमिति । स्त्रियश्चरति संसर्गइति गौतमस्मरणात् तत्कालं नित्यं स्त्रीणामार्यं शु-
चिस्तथा काकाद्यत्यन्ताहतपक्षिचक्षुघातपातिफलं शुचि । वत्समुखं च दोहवेलायां क्षीरमस्त्रावने शुचि श्वा च यदा-
मृगादिहन्तुं गृह्णाति तदा तद्यापारे शुचिः ॥ १३० ॥ अतएवमतः श्वभिरिति । ऋग्यादिश्च हतश्चाप्यैश्चाङ्गालाद्यैश्च-
दस्युभिः ॥ श्वभिर्हतस्य मृगादेर्यन्मांसं शुचीत्येवंमनुरभ्यधातत्थान्यैरपि चाममांसभक्ष्यैः श्वेनादिभिश्चाङ्गालपुलिन्दादिभिश्च
मृगादिवधजीविभिर्हतस्येति ॥ १३१ ॥ ऊर्ध्वमिति । नाभेरपरि यानीन्द्रियाणि तानि सर्वाणि शुचीनीत्येवं-
मलशून्यतस्पर्शसति नाशुचीनभवन्ति । यानि पुनर्नाभेरधस्थान्यशुद्धानि तानि नाभ्यपेक्षमधःछिद्राणां यानीति
बहुवचनम् । तथा वक्ष्यमाणमलः शरीरतः त्वस्थानाच्युताशुद्धाः ॥ १३२ ॥ मक्षिकाइति ।
मक्षिका अमेध्यस्पर्शिन्योपि तल्लेपरहिताः जलकणाश्च स्पर्शमात्रानुमेयाः छाया चाण्डालादिसंबन्धिनी गोश्च
मुखवर्जम् । यथा बौधायनः ॥ अजाश्वामुखतोमेध्यागावोमेध्यामुखादते ॥ मार्जारनकुलौ स्पर्शौ शुभाश्च
मृगपक्षिणः इत्यश्वआदित्यरश्मयोरजोवायुनेरितं भूरध्यादौ चाण्डालादिस्पृष्टा गमनमात्रेण वाय्वग्निचेत्यादिस्पर्शे
शुचीनीति जानीयात् ॥ १३३ ॥ विष्णुमूर्त्तोत्सर्गशुद्धयर्थमिति । विष्णुमूर्त्तुजते येन तस्य पाषादेः शुद्धय-
गन्धलेपनिर्हरणप्रयोजनपर्यन्तं मृद्धारिषासृग्हीतव्यंतथा कायिकानां च वक्ष्यमाणमलानां संबन्धिनी शुद्धा दशत्वपि शु-
द्धिषु लेपाद्यपासनपर्यन्तं मृद्धारिषासृग्म । अत्र कश्चित् ॥ आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु तु षट्-
त्वद्भिः कलाभिर्विशुध्यतीति स्पृत्यन्तरदर्शनादुत्तरेषु कर्णमलादिषु न कदाचिदपि मृदातयेति मन्यते तदसत् । द्वादश-
त्वपीत्येवमिह चोदनात्तस्मादुत्तरेषु विकल्पः । सच्च देशकालाद्यपेक्षया व्यवस्थितविकल्पो यथाह बौधायनः ॥ देश-
कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं ॥ उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् इति । अतो देवपित्राद्यदृष्टार्थकर्मप्रवृत्तउत्तरेष्वप्या-
ददीतान्यत्र तु नेति । आत्मा भोत्रियत्वाचाराद्यतिशयोपेतो न्यथा वा द्रव्यमस्वमयावावन्साचाशौचक्रियया
प्रायश्चित्तार्हद्रव्यप्रयोजनं दृष्टादृष्टाद्युपयोगित्वेनोपपत्तिः संशोधकद्रव्यसंपत्तिरवस्थाशरीरात् ॥ १३४ ॥ वसेति ।
वसा कायलेहः । शुक्रैतः । असृक् रूधिरं मज्जाशिरस्यमेदोमूत्रपुरीषकर्णमलस्तेन्मास्रवक्षिमेलेदाइत्येते नृणां-
मलाः । नरादीनां अभक्षमाणानां मलाः मूत्रपुरीषोत्सर्गं सति ॥ १३५ ॥ एकेति । शुद्धिमिच्छतैका मृष्टद्वार्यादेयम-
र्थवदित्युदकसहिता लिङ्गे दातव्या । गुदे च तिस्रः । तथा एकस्मिन् हस्ते वामे ॥ धर्मविद्वज्जिह्वहस्तमधः शौचेन
योजयेत् ॥ तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वेन शोधयेत् ॥ इति देवलदर्शनेन तेनैव शौचविधिना दशदातव्यास्तत्र उभ-

योर्हस्तयोः समदातव्याः । यत्तूक्तसङ्ख्याया गन्धलेपक्षयोर्न भवति तदा यावन्नापैत्यमेध्याक्तादिति वचनात् उक्त-
सङ्ख्यानतिक्रमेणापि तत्क्षयपर्यन्तशौचकार्यमर्वाक्सङ्ख्यापूरणाल्लेपादिक्षयेपि सङ्ख्यावाक्यारंभसामर्थ्यात्सङ्ख्या पूर-
यितव्यैव ॥ १३६ ॥ एतदिति । यदेतदेकालिङ्गइत्यादि शौचमेतदुक्तं गृहस्थानामेव ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिभूषां एत-
देव द्वित्रिचतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥ कृत्वेति । मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतपूर्वोक्तशौचः कृतान्नभक्षः सन् शीर्षण्यानीन्द्रियच्छिद्राणि
उपस्पृशेत् । आचमनमेव वृत्तानुरोधात् । एवमुक्तं तथा चोत्तरश्लोके विशेषयिष्यति । वेदं चाध्येतुमिच्छन्नन्नाश्रम्या-
वज्जीवं आचमेदिति । तच्च द्वितीयाध्यायउभयमप्यध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचमेदित्युक्तं ब्रताङ्गत्वार्थम् ।
इह तु शौचाङ्गतयोच्यते ॥ १३८ ॥ तथाचाह त्रिरिति । शरीरशुद्धिमिच्छन् त्रीन्वारान्प्रथममपआचमेत्ततो द्वौ वारौ ओष्ठदेशे मु-
खं परिष्कृत्यात् । स्त्रीशूद्रपुनरेकवारं आचमनार्थमपोभक्षयेत् ॥ १३९ ॥ शूद्राणामिति । शास्त्रमर्यादानुवर्तिनां द्विजात्याश्रितानां शू-
द्राणामाश्रयभूतद्विजातीनामासि मासिमुण्डनं वैश्यवच्च एका लिङ्गे इत्याद्याचमनपर्यन्तशौचविधिः कार्यः द्विजोच्छिष्टभोजन
प्रकृतत्वादात्मसंबन्धे दातव्यम् ॥ १४० ॥ नोच्छिष्टमिति । मुखनिःसृताविषोऽप्यङ्गत्वेन निपतन्ति तदोच्छिष्टं न-
जनयन्ति । तस्मात् श्मश्रूण्यास्यप्रतिष्ठानिदन्तांतरलम्बवान्नावयवादिदन्तलिष्टं तु दंतवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक् च्युते-
रित्येके च्युतेष्वाभावद्विद्यानिगिरन्नेव तच्छुचिरित्येवं गौतमप्रक्रियानोच्छिष्टं करोति ॥ १४१ ॥

[दन्तवद्वन्तलग्नेषु दन्तास्पर्शेषु चैव हि ॥ च्युतेष्वाश्रववद्विद्यानिगरेनैव तच्छुचि ॥ १ ॥]

स्पृशन्तीति । भूमिकैस्ते समाज्ञेयान्तैरप्रयतो भवेत् । अन्येषामाचमनं ददतोऽप्येबिन्दवः पादावेव स्पृशन्ति न
जङ्घादि ते त्वपहतभूम्यवस्थैः शुद्धैरुदकबिन्दुभिः तुल्याङ्गेयास्ततस्तैर्नाचमनाहो भवति ॥ १४२ ॥ उच्छिष्टेनेति ।
गृहीतद्रव्यः सन्यद्युच्छिष्टेन स्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थायै तत्कृताचमनः शुद्धित्वं प्राप्नोति ॥ १४३ ॥ वान्त-
इति । कृतवमनोदशैव तु द्विगुणाविरक्तइत्याद्युर्वेददर्शनाद्दशविरैकान्विरक्तः स्नात्वा घृतप्राशनमाचरेत् भुक्तवान्-
पुनर्यदि समनन्तरमेव वमति तदा चाभेदेव न स्नानघृतप्राशने कुर्यात् ॥ मैथुनं च कृतवतः स्नानं स्पृष्टम् ॥ १४४ ॥
सुप्तेति । स्वप्नभुतभोजनश्लेष्मनिरसनासत्याभिधानोदकपानानि कृत्वाध्ययनं च प्रारिप्सन् शुचिरपि स्नानाचमेत् ।
तत्र भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगिति द्वितीयाध्याये भुक्त्वाचमनयुक्तं ब्रताङ्गत्वार्थमिह तु शौचार्थमुच्यते । तथा वेदा-
ध्ययनं कालेऽप्यध्येषमाणस्त्वाचान्तो वेदमध्यमाणश्चेति द्विभक्तमपीहेतरविधिवत्सार्थनिरूप्यते ॥ १४५ ॥ एष इति ।
एषजननादि शौचविधिः समयोद्रव्याणां च तैजसानां शुद्धिः सकला सर्ववर्णानां ब्राह्मणादीनां संबन्धिनी युष्माकमक्ताऽ-
पुना तु स्त्रीणां येन नृष्याथर्मास्तान्छृणुत ॥ १४६ ॥ बाल्येति । बाल्यौवनवार्धक्यावस्थयापि स्त्रिया सूक्ष्ममपि गृह-
कार्यं स्वेच्छ्या न किंचिदपि कर्तव्यम् ॥ १४७ ॥ किंतिर्हि बाल्यइति । पुत्राणां भर्तरि प्रेतेन भजेतस्वतंत्रताम् ॥ बा-
ल्यौवनमभर्तृप्रसीतेषु पितृभर्तृपुत्राणामायत्ता भवेत्तदभावेपि स्नातिराजायत्ता स्यात् । न तु कदाचित् स्वात-
न्त्र्यमाचरे ॥ १४८ ॥ पित्रेति । पितृभर्तृपुत्रैः सर्वदा सर्वैर्यथासंभवं आत्मना विरहिता न स्याद्यस्मादेतद्वियोगेनासती
भर्तृपितृकुले निवृत्ते करोति ॥ १४९ ॥ सदेति । सर्वदा भर्तरि कुडेपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया
सुसंस्पृष्टकुण्डकटहादिभाण्डया ध्यये चानुदारया भवितव्यम् ॥ १५० ॥ यस्मै दद्यादिति । यस्मै पिता पि-
त्रनुमते भ्राता एनां दद्यात्तं जीवन्तं परिचरेत् घृतं च नातिक्रमेत् व्यभिचारेण ॥ १५१ ॥ मङ्गलार्थमिति । यदा-
नास्वस्त्ययमशान्त्यादिमन्त्रवाचनं हि प्रजापतियागश्च विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमपीष्टार्थसंपत्त्यर्थं न तु भर्तुः स्वत्वा

पादनार्थयत्मात्प्रग्विवाहत् यद्वाग्दानंतद्भर्तुः स्वाम्यजनकं एवं च वाग्दानतः प्रभृत्यासां भर्तृपारातन्त्र्यं न विवाहात् ॥ १५२ ॥ अनृताविति । योविवाहकृद्भर्ता सर्वत्रा प्रीतिविर्वाजितं इति गौतमदर्शनादनु काले अन्यदा च स्त्रिया नित्यमिहलोके च सुखस्य दाता तदाराधनेनैव च त्वर्गादिलोकप्राप्तेः परलोके च सुखस्य दाता ॥ १५३ ॥ विशीलइति । दुराचारोभायान्त-
 रासक्तो वा विद्यानुष्ठानादिर्वाजितो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया सर्वदा देवइव पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥ नास्तीति । यथा-
 भर्तुर्भार्यान्तरमवलम्बनेन यज्ञकरणमस्ति नैव भर्तारविना स्त्रोणां यज्ञोऽस्ति न च तदनुज्ञातानां कच्छादिरुपवासो वा विद्यते ।
 किं तर्हि भर्तृपरिचरणेन त्वर्गे महिमानं प्राप्नोति । तस्मात्परलोकोपायान्तरं यत्साञ्च भावात् ॥ १५५ ॥ पाणिग्राहस्येति ।
 भर्ता सह धर्माचरणेन योज्यते त्वर्गादिलोकत्वमामुकामासाध्वी स्त्री भर्तुर्जीवतो मृतस्य वा अभियं व्यभिचारादि न
 किंचिदाचरेत् वृत्त्यसंभवेऽपि च ॥ १५६ ॥ कामं त्विति । पुष्पमूलफलैः पवित्रैर्वरेदहं क्षपयेत् न वृत्त्यर्थं व्यभिचार-
 बुद्ध्या परस्य नामापि उच्यते ॥ १५७ ॥ एवं च आसीतेति । एकभर्तृकाणां यो धर्मस्तं सर्वधर्मोत्कृष्टमभिलषन्ती
 आमरणात्क्षुद्रुःखं सहमानाऽनन्यमनस्का पुंसः प्रयोगं वर्जयेत् । न चापत्यार्थमपि प्रीतिमयेनान्तरेण तिष्ठेत् ॥ १५८ ॥
 अनेकानीति । बाल्यतएव ब्रह्मचारिणा मरुतदाराणां बालखिल्यानां ब्राह्मणानां पुराणोपवर्णिता नांबहुसहस्राण्यष्टा-
 शीति कुलवृद्धयर्थमपत्यान्यनुत्पाद्यैव स्वर्गगतानि ॥ १५९ ॥ मृतइति । साध्वी स्त्री मृते भर्तरि अ-
 कृतपुंसप्रयोगा अपुत्रापि सती त्वर्गप्राप्नोति । यथा ते बालखिल्याद्या ब्रह्मचारिणः प्रामाः दृष्टोपकारापेक्षया-
 पि च ॥ १६० ॥ अपत्यलोभादिति । यास्त्री अपत्यलोभातिशया भर्तारमतिक्रिम्य वर्तते व्यभिचरति सा
 इहलोके गर्हाप्राप्नोति भर्ता सहार्जितं त्वर्गादिलोकं न प्राप्नोति । किंचापत्यमपितत्तस्यान भवति ॥ १६१ ॥ ना-
 न्योत्पन्नाइति । भर्तृव्यतिरिक्ततया उत्पादिता प्रजासेहशास्त्रे तस्मात्पौनर्भवसंस्कारादि योगेनापि भ-
 वन्तरमाश्रयणीयम् ॥ १६२ ॥ पतिमिति । याक्षत्रियादिकास्वर्पतिपरित्यज्य उत्कृष्टं ब्राह्मणादिकमाश्रयति सा उत्कृष्ट-
 सेवनेनापि गर्हणीयैव लोके भवति । परोन्यो भर्ता पूर्वोयस्यास्सा परपूर्वत्येवं च लोके उच्यते ॥ १६३ ॥
 व्यभिचारात्त्विति । नरान्तरसंपर्कात् स्त्री इहलोके गर्हतां जन्मान्तरे च सुगालयोनिं प्राप्नोति । अत्यन्तक्रूरैश्च कुष्टा-
 दिरोगैः संपीड्यते ॥ १६४ ॥ पतिमिति । या मनोवाग्देहसंयुता सती तैर्वाग्मनोदेहैः पतिं व्यभिचरति
 सा भर्ता सह अर्जितान् त्वर्गादिलोकान् प्राप्नोतीह विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते । इति वाङ्मनस निरासार्थमुक्तं पुनर्वचनम्
 ॥ १६५ ॥ अनेनेति । मनोवाक्कायसंयतया नार्यनेन पूर्वोक्तेनाचारेण लोके श्रेष्ठां कीर्तिं पतिलोकं च परलोके प्राप्नो-
 तीत्युपसंहारार्थम् ॥ १६६ ॥ एवमिति । धर्मज्ञो द्विजातिरुक्ताचारांसमानजातीयां पूर्वमृतां स्त्रियं श्रौतस्मार्ताभिभिः यज्ञपात्रैश्च
 सुकृत्सुवादिभिर्दाहयेत् ॥ १६७ ॥ भार्यायाइति । पूर्वमृतायै भार्यायै अन्येष्टिदाहावघ्नोन्त्वा गार्हस्थ्ये काश्रमनिर्वा-
 हेच्छया पुत्राभावाद्वा प्राप्तपर्यन्तत्वादिना वा केनचित्कारणेन वानप्रस्थाद्याश्रमान्तराश्रयेण पुनर्विवाहमपि परिग्रहौ-
 कुर्यात् ॥ १६८ ॥ अनेनेति । तृतीयाद्यभ्यायोक्तविधानेन पञ्चयज्ञाद्यजहन् द्वितीयमायुर्भागं कृतभार्यागृहस्थाश्रमम-
 नुतिष्ठेत् ॥ १६९ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायामनुटीकायाम् नवाश्रयानुसारिण्यां भक्ष्याभक्ष्य-
 सूतकद्रव्यशुद्धिस्त्रीधर्मनिरूपणपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथषष्ठोऽध्यायः ॥

ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ एवमिति । कृतसमावर्तनोद्भिजउक्तप्रक्रियो यथाशास्त्रं गृहाश्रममनुष्ठाय ततो नियतः
 कृतनिश्चयो विशेषेण यतेन्द्रियः सन् यथा वक्ष्यमाणप्रकारेण यथार्हति तथा वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥
 गृहस्थ इति । गृहस्थो यदात्मनस्त्वक्षौथिल्यं शिरः पाण्डुर्यपौत्रान्पश्येत्तदा वानप्रस्थस्यार्थे अरण्यमाश्रयेत् ॥ २ ॥
 सत्यज्येति । यामोद्भवान्नाभक्षणंगवाश्वादि च सर्वेत्यक्त्वा भार्यापुत्रेषु समर्प्य सहवा तथा वनंगच्छेत् ॥ ३ ॥
 अग्निहोत्रमिति । श्रौताग्नीन् गृहं चाग्निमभ्युपकरणं च सुक्लुवादि समादाय ग्रामाद्दहिः निःसृत्य जितेन्द्रियः
 सन्निवसेत् ॥ ४ ॥ मुन्यनैरिति । मुन्यनैरपरेः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वा एतानेव पूर्वोक्ताभ्यामहायज्ञा-
 न्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥ वसीत चर्मचरिं वामौर्गं वा चार्क्षमेव वेति । ष्टगादिचर्म वस्त्रखण्डं वा वृक्ष-
 बल्कलं वा आच्छादयेत् । सायंप्रातश्च स्नायात् । शमश्रुलोमनखांश्च नित्यंधारयेत् ॥ ६ ॥ यद्भक्ष इति । य-
 द्भक्षं भंजीत ततस्तस्मात् पूर्वोक्तवत् बलिभिक्षां च दद्यात् । आश्रमागतान्श्च उदकमूलफलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥
 स्वाध्यायशीलो नित्यं स्याद्वा तौ मैत्रसमाहितः ॥ त्यक्तद्वंद्वो निशंदाता सर्वभूतानुत्कंपनः ॥ वेदाभ्यासरतः
 शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारशोलसंयतमनाः स्यात् ॥ ८ ॥ वैतानिकमिति । अमावास्यापौर्णमासं च पर्वयो-
 दर्शं अत्यजन् श्रौतमग्निहोत्रं यथाशास्त्रं भार्यानिक्षेपपक्षेऽपि वचनाद्भ्यस्तार्थं च जुहुयात् ॥ ९ ॥ नक्षत्रेष्टि-
 थादर्शपौर्णमासानि चाहरेत् ॥ उत्तरायणं च क्रमशो दक्षिणायनमेव च ॥ नक्षत्रेष्टिसूत्रकारोक्तत्वरूपं भवन्तस्ये-
 ष्टिं च तथा दर्शपौर्णमासानि च उत्तरायणान् दक्षिणायणान् श्रौतविशेषादीन् क्रमेण कुर्यात् । यत्तु कैश्चिदुक्तं-
 सर्वमेतत् स्मार्तकर्म दर्शपौर्णमासादिशब्दैः स्तुत्यर्थमुच्यते श्रौतस्य दर्शपौर्णमासादिश्रुत्या ग्राम्यान् चरुपुरोडाश-
 साभ्यत्वविधानात् न शक्त्या स्मृतिब्रीह्यादिनिवर्तत इति तदसत् उच्यते । यतानि सत्यागतिमुखशब्दार्थ-
 हानं ग्राम्यान् ब्रीह्यादिभिरेव कथंचिदरण्यजातैरेतानि निवर्तयिष्यन्त इति किमनुपपन्नं स्वतएवोत्तरश्लोके मुन्यनै-
 र्मेभ्यैरिति वक्ष्यति मेधायस्तदर्हाणि मेभ्यानि ॥ १० ॥ वासन्तशारदैरिति । वसन्तोद्भवैः
 यागाहैः स्वयमानि तैर्मुन्यनैः पुरोडाशांश्चरुं यथाशास्त्रं प्रतियोगं प्रतिपादयेत् ॥ ११ ॥ देवताभ्यश्चेति ।
 तद्वनोद्भवसंपादितं हविः अतिशयेन यागाहं शास्त्रचोदितदेवताभ्यो हुत्वा शेषमात्मन्युपयोजयेत् । आत्मना च संपा-
 दितं लवणमूपालवणादि ॥ १२ ॥ स्थलजोदकशाकानीति । स्थलोदकोद्भवानि शाकानि अरण्योद्भवानि यज्ञियवृ-
 क्षोद्भवानि च पुष्पमूलफलानि अद्यात् । इक्षुदादिफलोद्भवांश्च स्नेहानारण्यत्वेपि सति ॥ १३ ॥ वर्जयेदिति । माक्षिकं मांसं

(१) मूलग्रंथे सायं स्नायात्प्रेतथा इति पाठितः । टीकायामपि गोविन्दराजेन तथैव गृहीतं । तथापि सर्वेषु गोविन्द-
 राजीयपुस्तकेषु भार्गवाचार्षमेववा इति पाठो गृहीतः ।

भूजातानि कवकानि छत्राकानि न वाक्षाणि । भूस्तृणभूतृणमितिमालवदेशप्रसिद्धं । तत्साहचर्यात्तत्सदृशमेव शिद्युक्तमिति
 तृणजातीयं वाहीकदेशप्रसिद्धं श्लेष्मातकार्णवृक्षफलानि च वर्जयेत् । वक्ष्यमाणसंवत्सरनिचयपक्षे ॥ १४ ॥
 न्यजोदिति । संचितानि नीवाराद्यन्नशाकमूलफलानि वासांसि जीर्णानि आश्वयुजे मासित्यजेत् ॥ १५ ॥
 नफालकृष्टमिति । नग्रामजातान्यार्तोपिपुष्पाणिचफलानिच ॥ आरण्यमपि फालकृष्टप्रदेशजातत्वाभिनापे-
 क्षितमपि नाश्रियात् । तथारण्यानि अफालकृष्टान्यपि कथंचित् ग्रामे जातानि पुष्पमूलफलानि क्षुत्पीडितोपि
 नाश्रियात् ॥ १६ ॥ अग्निपक्वाशनदिति । अग्निपक्वमारण्यान्नंभुञ्जीत कालपक्वा फलादि तत्प्राप्तथाश्मना वा
 तदन्नंनीवाराद्यवह्न्यान्नमेव भक्षेत् । दन्तोलूखलेनदन्ताएवास्य निस्तुषीकरणे उलूखलकार्ये स्युः ॥ १७ ॥
 सद्यःप्रक्षालकदिति । षण्मासिनिचयोवापिसमानिचयएववा ॥ आन्हिकमात्रमन्नंवा संचिनुयात् । मासप-
 र्यामंवा षण्माससमर्थंवा संवत्सरपूरकंवा ॥ १८ ॥ नक्तमिति । यथाशक्त्यान्नमादृत्यप्रदोषएवचाश्रियादिति वा
 चतुर्थकालाशिनोवा भवेत् । सायंप्रातर्मनुष्याणामशनंदेवनिर्मितमित्येतत् ग्रामइत्येकस्मिन्नह्न्युपोष्यअपरेयुः
 सायमश्रियात् अष्टमकालिकोवा ग्रहमुपोष्यचतुर्थेहनिसायमश्रियात् ॥ १९ ॥ चान्द्रायणविधानैरीति । शुक्लकृष्ण-
 पक्षयोश्चान्द्रायणविधानैर्वा वक्ष्यमाणैः पिण्डोपचयापचयरूपैर्वर्तेत । पौर्णमास्यमावास्ययोर्वा यवपिष्टादिपेयांकथिता-
 मेकवारमश्रियात् ॥ २० ॥ पुष्पमूलफलैरिति । मूलफलान्येव कालपक्वानि नाग्निपक्वानि त्वयंपक्वानि भक्षयेत्
 वैखानसाख्ये वानप्रस्थशास्त्रदर्शने स्थितः तदुक्तमन्यदप्यनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥ भूमाविति । भूमौ लुण्ठन् गतागतानि वा
 कुर्यात् । पादायाभ्यांवा दिनंतिष्ठेत् किञ्चिच्च कालंस्थितएव स्यात् । किञ्चिच्चोपविष्टएव सवनेषु सायंप्रातर्मध्यदिनेषु
 च स्नानंकुर्यात् । प्रागतयेत्येतेन सहास्य विकल्पोनियमातिशयापेक्षः ॥ २२ ॥ ग्रीष्मइति । शनैः शनैस्तपोविवृद्धय-
 र्थंदिक्चतुष्टयोपनिहितैरुपरिष्ठाच्चादित्येन ग्रीष्मे आत्मानंतापयेत् । वर्षासु गलत्सलिलंजलधारागलितंशिरसि धारयेत् ।
 हेमन्तेचार्द्रवस्त्रोभवेत् । श्रुतुः संवत्सरइत्येतदर्थंनावर्धेन सकलसंवत्सरापेक्षमेवैतदुक्तम् ॥ २३ ॥ उपरूपशान्तिमिति ।
 सायंप्रातर्मध्यदिनेषूक्तंत्रिपवणंस्नानंकुर्वन् देवपितृपणंकुर्वन्नन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तंतीव्रतपश्चरंश्च शरीरंशपयेत्
 ॥ २४ ॥ अग्नीश्चेति । ऊर्ध्वपङ्क्त्योमासेभ्योअनग्निरनिकेतइति वसिष्ठदर्शनात्तस्मात्कालादूर्ध्वश्रौतानग्नीन् वै-
 खानसशास्त्रविधानेन आत्मनिभक्षणानादिद्वारेण समारोप्य ततोऽर्धैकिकाग्निपर्णकुटीगृहशून्योमुनिश्च संयतवाङ्मूलफला-
 शनएव स्यात् ॥ २५ ॥ अग्रयत्नइति । सुखप्रयोजनेषु सीतातपपरिहारादिषु यत्नरहितः स्त्रीसंप्रयोगरहितः वरण्डकस्थ-
 ण्डिलशायी आश्रमेषु वृक्षमूलेषु ममेदमित्येवमात्मीयाभिमानशून्योवृक्षनिकेतनिवासी स्यात् ॥ २६ ॥ फलमूलाभावेतु
 तापसोऽप्येति । वानप्रस्थेभ्यएव ब्राह्मणेभ्यः प्राणवृत्तिमात्रप्रयोजनंभैक्ष्यमाहरेदन्येभ्यश्चैव गृहस्थेभ्यः वनवासिभ्यः ॥ २७ ॥
 तदभावे तु ग्रामादिति । ग्रामादानीयग्रामस्याप्यन्नस्याष्टौघासान् पर्णपुटिकया हस्तेनवा शरावादिस्वण्डेनवा प्रतिगृह्य
 वानप्रस्थोऽश्रियात् ॥ २८ ॥ एतानिति । वानप्रस्थमनुतिष्ठन् विप्रएतानग्यांश्चैव वैखानसशास्त्रोक्तान् नियमा-
 नभ्यसेत् । आत्मनश्च ब्रह्मत्वप्राप्तये नानाप्रकारादपनिषदुक्ताःश्रुतीरर्थतोभ्यसेत् ॥ २९ ॥ यस्मादिताः ऋषि-
 भिरिति । त्रिभिः सर्वार्थदर्शिभिः अंगिरसःप्रभृतिभिरभ्यैश्च ब्राह्मणैर्वानप्रस्थैरेव गृहस्थैश्च वि-
 ज्ञानविवृद्धयर्थमुपनिषच्छ्रुतयः सेविताः तपोविवृद्धयर्थं च शरीरस्य च कर्मवक्ष्याय चादरेण दीक्षाः से-
 विताः तस्मादेताः सेविताइतिपूर्वविधिशेषपुराकल्पार्थवादः ॥ ३० ॥ अचिकित्स्यस्याभ्युद्भवेऽनिष्टसंदर्शनेवासति
 अपराजितामिति । उत्तरपूर्वावा दिशमाश्रित्य अकुटिलयोगनिष्ठावान् बाष्पम्भुभक्षः सन् आश्वीरसं-

निपाताद्भेत् । न पुरायुषः स्वकामी प्रेयादित्येतत्श्रुतिविरोधोनयतः स्वकामिशब्दादविधिमरणमत्र निवि-
 भ्यते इति अवसीयते नशास्त्रचोदितमिति ॥ ३१ ॥ आसामिति । एषांपूर्वोक्तानां अनुष्ठानानाम-
 भ्यादन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरित्यक्ताविगतसंतापोगतभयश्च विप्रोब्रह्मलोके पूजांलभते सम्यगुक्तमरणाकरणेन वा-
 सौ ॥ ३२ ॥ वनेषुतुविवृत्त्यैवंतृतीयंभागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषोभागस्त्यक्तसंगःपरिव्रजेत् ॥
 एवमुक्तरीत्या तृतीयमायुर्भागवानप्रच्छानुष्ठानार्थं वनेर्डाषत्वा ततश्चतुर्थमायुर्भागपूर्वावस्थानादतिशयेनरागादीन् त्यक्त्वा
 चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् वक्ष्यमाणाश्रमसमुच्चयपक्षे ॥ ३३ ॥ आश्रमादिति । पूर्वोक्तेष्वश्रमेषु
 यथाक्रमपूर्वस्मात्पूर्वत्वादनन्तरं आश्रममनुष्ठाय यथासंभवं आश्रमेषु हुतहोमोजितेन्द्रियोभिक्षाबलिदानश्रान्तः
 सन् प्रव्रज्यामनुतिष्ठन्परलोके वर्धते । मोक्षप्राप्त्यानन्दमयं ब्रह्मेत्यवष्टुध्यतिशययुक्तोभवति ॥ ३४ ॥ तथाश्रमस-
 मुच्चयपक्षांगीकरणे सति ऋणानित्रीण्यप्राकृत्यमनोमोक्षेनियोजयेदिति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणानि त्रीणि ऋणानि
 संशोभ्य ततः प्रव्रज्याद्वारेण मोक्षविषये मनोनियोजयेत् । तानि पुनरसंशोभ्य साक्षिपोयंप्रव्रज्यामनुति-
 ष्ठन्परकं व्रजति ॥ ३५ ॥ तानि ऋणानि दर्शयति अधीत्येति । त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते मनुष्योयज्ञेन देवेभ्यः
 प्रजया पितृभ्यः स्वाभ्यायेन ऋषिभ्यः इतिब्रूयात् । यथाशास्त्रवेदानधीत्य पुत्रांश्च पर्वगमनानृतुरिरसावर्जं ऋतु-
 कालादिगमनधर्मेणोत्पाद्य यज्ञैश्चज्योतिष्टोमादिभिर्द्युताशक्तिरिष्ट्वा ततोमोक्षोपायप्रव्रज्याख्ये मनोनियोजयेत् ॥ ३६ ॥
 अनधीत्य द्विजेवेदमनुत्पाद्य तथामुतमिति । वेदाभ्यनप्रजोत्पादनयज्ञानुष्ठानान्यकृत्वा द्विजोमोक्षमिच्छन्-
 रकं व्रजति ॥ ३७ ॥ प्राजापत्यामिति । यजुर्वेदपूर्वाख्यग्रन्थोक्तां प्रजापतिदेवताकांसर्वस्वधनदाक्षिणामिष्टि-
 कृत्वा तदुक्तविधिनैव चाग्नीनात्मनि भस्मपानादिना समारोप्य वानप्रस्थाश्रममनन्तरमकृत्वैव गृहस्थाश्रमान्तरमेव ब्रा-
 ह्मणः प्रव्रज्यामनुतिष्ठेदिति । एवमाश्रमाणांसमुच्चयपक्षोऽनेन दर्शितः । त्रिचतुःसमुच्चयविकल्पपक्षाश्च सर्वे एव श्रुतिनोदिताः
 स्थिताः तथा च जाबालश्रुतौ ॥ ब्रह्मचर्यसमाप्य गृही भवेत्गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदितेरथानु-
 कुर्यात् । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वाइत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ यदिति । तस्यतेतैजसालोकाभवन्तिब्रह्मवादिनः ॥
 यः सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वा गृह्हादेव प्रव्रजति तस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपणार्थोपनिषदादिशास्त्रनिष्ठस्य नित्यप्रकाशकालोकाभ-
 वन्ति ॥ ३९ ॥ यस्मादिति । यस्य द्विजस्य सकाशाद्भूतानांसूक्ष्ममपि भयंनोत्पद्यते तस्य सांप्रतिकशरी-
 रपातादनन्तरं कस्माच्चिदपि भयंनं भवति ॥ ४० ॥ अगारादिति । ग्रहान्निर्गतः पवित्रैर्दर्भाजिनदण्डकमण्डल्वा-
 दिभिः युक्तः संयतवाक् केनचिद्दोषदृष्टेः स्वाद्वन्नादिष्वपगतस्पृहः व्रजेत् ॥ ४१ ॥ एकइति ।
 एकस्य सतोमोक्षावामिर्भवतीति एवंजानन्नेकएव प्रव्रजितान्तरेण सहासीतासहायवान् भृत्यादिरहितोऽन्यत्यागे-
 नेत्यपरे । बोधायनेन हि स्त्रीणांचैकइति स्त्रीणामपि प्रव्रज्योक्ता एवंप्रकुर्वन् किंचित् त्यजति नापि केन त्यज्यते
 विधोमदुःखं तेनानुभूयते न चान्योनुभाव्यते सुसंबन्धात्मकाभावादविघ्नेन मोक्षोपायसंपत्तिः ॥ ४२ ॥ अन-
 गिरिति । अपेक्षकोत्सुकुतकोमुनिर्भावसमाहितः ॥ शास्त्रेप्रिसमारोपणस्योक्तत्वात् लौकिकागिरहितः
 अगृहकउपेक्षकोव्याभ्यादेरुत्पत्तेः शरीरस्यापि । यथाहशङ्खः ॥ नात्मनः प्रतिकारंकुर्यात्तनापि कारयेत् ॥
 नानुमायेतति असंकुतकः संयतबुद्धिचेतसा च संयतः स्यात् भिक्षार्थं च ग्रामं गच्छेत् ॥ ४३ ॥ कपालंवृक्षमू-
 लानिकुचैल्लवसह्रायवानिति । कर्पटंभिक्षार्थंवृक्षमूलानि आश्रयः कुचैल्लंका वासोर्थं एकारामता संगत्यागाय
 शत्रौ मित्रे च साम्यमित्येतत् मुक्तिसाधनत्वामुक्तस्यचिह्नम् ॥ ४४ ॥

[चैष्महेमंतकान् मासान् अष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ॥ दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ १ ॥

नासूर्यंहिव्रजेन्मार्गनादृष्ट्वाभूमिमाक्रमेत् ॥ परिभूताभिरद्भिस्तुकार्यकुर्वीतनित्यशः ॥ २ ॥

सत्यांवाचमहिंसांचवदेदनपकारिणी ॥ कृत्वापेतामकलुषांमनृशंसामपैशुनां ॥ ३ ॥]

नाभिनन्देतेति । मरणजीवितंवा नाभिलषेव अपि तु श्रुतिसंशुद्धिकालंयथाश्रुतकोऽपेक्ष्यते एवंस्वैच्छोपनिपति
तमरणकालमपेक्षते ॥ ४५ ॥ दृष्टिपूतमिति । प्राण्युपघातपरिहारार्थंचक्षुःशोभितंपदंक्षिपेत् । उदकसूक्ष्मजन्तुप-
रिहारार्थंच वस्त्रसंशोधितंजलंपिबेत् । सत्यपवित्रीकृताचवाचंवदेत् । एवंचमौनेन हास्यविकल्पः अस्तसंकल्पेन
परिहारेण च मनसा पवित्रीकृतात्मा सर्वदा स्यात् ॥ ४६ ॥ अतिवादानिति । सामर्षवादान् क्षमेत न कं-
चन परिभवेत् । नचेदंशरीरमाश्रित्य व्याभ्यायतनभूतविद्युद्योतइव विनश्वरं एतन्निमित्तकं स्वर्गापवर्गपरिपंथि
केनचिदपिसह वैरंन कुर्यात् ॥ ४७ ॥ कुण्ठ्यन्तमिति । संजातक्रोधाय प्रतीपनक्रुध्येत । अधिक्षिप्तश्चाधि-
क्षेमारंभद्वंदेत् । धर्मोऽर्थः कामोधर्मार्थावर्थकामौ धर्मकामार्थकामासमस्ताश्चेत्येतानि यानि वाचः समोच्चारणनिमित्तानि
तेष्ववकीर्णाविक्षिप्तांतद्विषयांसंरस्य च भेदस्यासत्यरूपस्यादनृतार्थावाचं न वदेदपि तु मोक्षाश्रितामेव वदेत् ॥ ४८ ॥
अव्यात्ममतिरिति । उपनिषदाद्यभ्यात्मवृत्तिःसन् दण्डकमण्डल्वादिविषयगतविशेषापेक्षोनिःस्पृहोऽसहायः सन् सुखा-
न्धस्मिन्संसारविचरेत् ॥ ४९ ॥ नचेति । भूकंपायुत्पातचक्षुःस्पंदनादिनिमित्तफलकथनेन अद्याश्विनो दन्ते नखकरले
खालक्षणं इत्येतत् नक्षत्राङ्गविषया च तथायंतीतिमार्गइच्छन्नाभ्यर्वातितुमित्यनुशासनेन शास्त्रार्थवदनेन चकदाचि-
दपि भिक्षालब्धुमिच्छेत् ॥ ५० ॥ नेति । वानप्रस्थब्राह्मणपक्षिभिरभ्यैर्भिक्षाटनशीलैर्व्यामंगृहभिक्षार्थंन प्रावशे-
त् ॥ ५१ ॥ कर्मक्लेशानखश्मश्रुरिति । लूनकेशनखश्मश्रुः पात्रो दण्डकुसुंभवान् सर्वभूताभ्यपीडयन् नियतोभु-
द्धिमान् सर्वदाविचरेत् ॥ ५२ ॥ अंतर्जलानिति । सौवर्णलोहादिर्वाजितानि अल्लिद्राणि भिक्षाभोजनपात्राणि स्युर्निर्ब्रंणा-
नि च तेषांच उदकेनैव शुद्धिर्यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥ आलाबुंवादारुपात्रमिति । अलाबुदारुषुतस्त्वङ्निर्मितानि
पात्राणि प्रव्रजितानांत्वायंभुवोमनुराह॥५४॥एककालमिति । सकृत्प्राणयात्रामात्रार्थं एकवारमेव भैक्ष्यंचरेत् । नोभयकालम-
पि भैक्षचरणविस्तरप्रसङ्गंन कुर्यात् । यस्माद्भैक्षाशनातिशयेन शक्तोयतिरन्ममदोद्रेकात् विषयान्तरेष्वपि सज्जति॥५५॥विधूम-
इति । विगतधूमे काले निवृत्तमुसलावहननेषु पाकज्वालासुपशान्तासु गृहस्थपर्यन्तेषु जनेषु कृतभोजनेषु उच्छिष्टशरावेषु
त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षांचरेत् ॥ ५६ ॥ नरागीनविषादीस्याह्नाभश्चेन्नहर्भयेदिति । छाभालाभयोर्ह-
र्षविषादौ न भजेत । प्राणायामनमात्रमन्नंभुञ्जीत । दण्डकमण्डल्वादिमात्रायामिदंशोभनंनेत्येवंसंगंनकुर्यात्
॥ ५७ ॥ अतिपूजितलोभात्तुभिक्षायत्नेनवर्जयेत् ॥ अतिपूजितलोभैस्तुयतिर्मुक्तोपिबध्यते ॥
पूजापूर्वकभैक्ष्यलाभात्सर्वदानिच्येदतश्च वर्जयेत् । यस्मात्पूजितलाभसहोत्पत्त्या यतिर्भोक्षमाणोपि संसारा-
न्प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ अल्पान्नाभ्यवहारेणेति । विषयैरूपादिभिरुपभोगार्थमिन्द्रियाणि अल्पान्नभोजनेन
एकान्तदेशउपवेशनेन च ह्रियमाणानि विषयेन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥ यस्मात् इन्द्रियाणा-
मिति । इन्द्रियजयरागद्वेषादिअहिंसावर्जंनैर्भोक्षाश्च योग्योभवति ॥ ६० ॥ अधुनेन्द्रियजयोपायतमा
संसारनिषधमुपदिशति अवेक्षेतेति । शिष्टाकरणप्रतिषिद्धसेवनेनोत्पन्नपापसमुद्भवाःक्षेत्रज्ञानांसर्पकृत्वासरुम्यादिश-

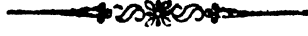
रीरमात्रीः यमगृहेषु प्रकपतनंयातनाश्च निशिततरकरपत्रविदारात्मकाः शास्त्रदृष्ट्या विलोकयेत् ॥ ६१ ॥ विप्र-
योममिति । इष्टविशोगानिष्टसंयोगजरायाभिभवस्याभ्युपपोदनानि कर्मदोषोद्भवानि पर्यालोचयेत् ॥ ६२ ॥ देहादि-
ति । अस्वक्षेत्रज्ञस्य अस्माच्छरीरादुःसहसन्धिबन्धनिघट्टनपूर्वकबहुलतरतमःप्रवेशकर्मशुक्लनगपुनश्च शोतोष्ण-
नित्तकटुकादिजनन्यशनपानादिदुःखबहुलेगर्भउत्पत्तिमृगालादिनिरुष्टजात्यनन्तयोनिगमनानि च कर्मदोषसमुद्भवा-
न्यवेक्षेत ॥ ६३ ॥ अधर्मप्रभवमिति । शरीरवतांक्षेत्रज्ञानां अधर्मकारणकंदुःखसंबन्धधर्मार्थनि-
मित्तकंच क्षेत्रमुखसंबन्धमेवेक्षेत । अतइत्थंपर्यालोच्येन्द्रियजये मोक्षोपायभूते यतेत ॥ ६४ ॥
सूक्ष्मतामिति । परमात्मनश्चित्तवृत्तिस्थैर्येण सूक्ष्मतामवेक्षेत येषोऽन्तर्द्वयेऽणोयानितिश्रुतेर्यदि वा शरीरा-
दिस्थूलपदार्थव्यतिरिक्तत्वावलंबनेनोपरचितसूक्ष्मत्वव्यपदेशे सति सूक्ष्मतामवेक्षेत । तथोत्कृष्टापकृष्टशरीरपुशुभाशुभक-
लोपभोगार्थमधिष्ठानृत्वमस्यावेक्षेत ॥ ६५ ॥ भूषितोपिचरेद्धर्मयत्रतत्राश्रमेवसानमिति । यस्मिन्कस्मिंश्चाश्रमे-
स्थितः सर्वभूतेषु सनः सन् आश्रमलिङ्गपरित्यागेनतद्विरुद्धवेष्टालङ्कारयुक्तोपि तदाश्रमोक्तंयमसमूहमनुतिष्ठेत् ।
यस्मान्दण्डकमण्डल्वादिधारणधर्मस्यकारणं अपि तु यमनियमानुष्ठानंयमनियमानुष्ठानकर्मपाधान्यख्यापनार्थं एतल्लिङ्गनि-
ष्ठावचनं लिङ्गपरित्यागार्थंविहितत्वात् ॥ ६६ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह फलमिति । कतकवृक्षफलंयद्यपि कलुषो-
दकप्रसन्नतोत्पादकं तथापि तत्संबन्धिनामोच्चारणमात्रेणैव उदकंप्रसन्नं भवति । अपि तु फलप्रक्षेप-
क्रियामपेक्षते एवं लिङ्गधारणमात्रेणैव धर्मोभवत्यपि तु अनुष्ठानमपेक्षते ॥ ६७ ॥ संरक्षणार्थमिति ।
शरीरपीडायामपि प्राणिसंरक्षणार्थंरात्रावहनि भूमिमवेक्ष्य पर्यटेदिति प्रायश्चित्तकथनार्थमुक्ताभिधानंचाह ॥ ६८ ॥
अदेति । यानश्चित्तान् प्राणिनोऽहनि रात्रौ वा यतिर्हति तद्वधपापनिर्हरणार्थंस्नात्वा सव्याहर्तिसंप्रणवांगाय-
त्रींशिरसा सह । त्रिःपदेदायतप्राणः प्राणायामः सउच्यते इति वसिष्ठकृतलक्षणान् प्राणायामान् षट् कुर्यात् ।
अस्यचप्रायश्चित्तप्रकर्षणोत्कर्षादरार्थः असिञ्चितवृत्तेषु व्यतिक्रमे पापंभवती अस्मादज्ञानतइति वचनादवसायेत-
॥ ६९ ॥ यस्मात् प्राणायामादिति । प्राणायामाभूभुवःस्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिर्लोकारेण च युक्ताः कुंभकपू-
रकरेचकविधानेन कृतामकृष्टतपोब्राह्मणस्य बोद्धव्यम् । तत्र बाह्याभ्यन्तरवायोःकोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरोधकुंभको-
ष्ठ्यास्यवायोरनवरतोत्सर्गारेचकइति ॥ ७० ॥ दृष्ट्यन्तइति । धातूनांमुवर्णाद्युत्पत्तिमृदाद्यग्निमध्ये भस्मादिनां
ध्मायमानानांयथाद्रव्याणि दहन्ते एवमिन्द्रियाणांविषयप्रवृत्त्या ये रागादयोदोषाउद्भवन्ति ते प्राणनिघहेण विषयान्
प्राणनिघहणविषयानभिध्यानंततोरागादिन्यावृत्तिः इत्येतदनेनोच्यते ॥ ७१ ॥ एवंच सति प्राणायामै-
रिति । अनन्तरोक्तनीत्या प्राणायामैरागादीन् दहेत् । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेतियोगादिलक्षणादिवित्तस्या-
व्यापृष्टतावस्थस्य अमतिष्ठस्य हृदयादिदेशधारणात्मिकाभिः क्लिबिषदहेत् । पापमुद्धर्तुरेक्षेत् । प्रत्याहारेण
। मनसोविषयेभ्यः प्रत्याकर्षणेन संसर्गानिन्द्रियविषयसंपर्काख्यानं विषयोपलब्धिहेतुमुद्धर्तुरेक्षेत् । तत्प्रत्यैक-
ाध्यानं इति योगशास्त्रोक्तलक्षणेन विजातीयप्रत्ययानुविद्धात्मसाक्षात्करणरूपेण च ध्यानेन धर्मोज्ञानंविराग-
श्वर्धसात्त्विकमेतद्रूपनित्यमस्माद्विपर्यस्तं इत्येतत्सांख्योक्तेन धर्माज्ञानार्थैरैरागानैश्वर्यान् गुणान् दहेत् ॥ ७२ ॥
उवाचचेष्मिति । अस्य क्षेत्रज्ञस्योत्कृष्टापकृष्टेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु भूनेषुप्राणिमसंस्कृतात्मभिरशास्त्रानैरेवाहरेत् य-
थावद्विजानीमादमेन हेतुना संसारात्प्रतिपद्यतइति ॥ ७३ ॥ यस्मात् सम्यगिति । आत्मविषयसम्यग्ज्ञानोपेतः

कर्मभिस्तैलपक्वजीवदात्मज्ञाने सति कार्यजननासमर्थैर्ननिबध्यते संसारे नोत्पद्यते आत्मज्ञानशून्यः पुनःसंसारमाव-
 र्तते ॥ ७४ ॥ अहिंसयेति । अशास्त्रितहिंसावर्तनेनेन्द्रियाणां च विषयसक्तिपरिहारेण वैदिकैश्च नित्यैः कर्म-
 भिः तीर्थैश्च कृच्छ्रचान्द्रायणानुष्ठानैरिह संसारे च ब्रह्मप्राप्तिलक्षणपदसाधयन्तीह लोकद्वयेन ज्ञानकर्मसमुच्चयफलमा-
 ह ॥ ७५ ॥ इदानीं अपवर्गसाधनभूतवैराग्योद्भवविषयकायस्वरूपनिरूपणमाह अस्थिस्थूणां स्नायुबद्धमिति ।
 जरांशोकसमाविष्टमिति । पृथिव्यादिभूतविकारमांसादिमयशरीरमिदं गृहकृत्यजेत् । रूपकभङ्ग्याचास्य गृहवदं-
 शयति । अस्थीनि स्थूणा इव यस्य तदवष्टब्धत्वात् स्नायुभिर्बद्धमांसरुधिराभ्यां उपलिप्तचर्मच्छादितं मूत्रपुरीषाभ्यां-
 पूर्णं अतएव दुर्गन्धिजरोपेताभ्यां आक्रान्तं व्याधीनां आश्रयभूतं आतुरं क्षुत्पिपासादिकातरं बाहुल्येन राजसं-
 श्वरं इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ त्यक्तुर्वैरूप्यात् दृष्टान्तद्वयं दर्शयितुमाह नदीकूलमिति । यस्तावदात्मज्ञानाभ्यास-
 निष्ठो न चात्मतत्त्वतः कर्मक्षयात्परतत्त्वशरीरपातं नदीकूलवृक्षवदपेक्षेत यः पुनरधिगतविविक्तात्मज्योतिः सबुद्धिपूर्वक-
 मपि शकुनिभिरिव वृक्षमुत्क्रान्तिं समवलम्बनेन देहं त्यजेत् । एवमिदं शरीरं त्यजन् द्रुःखमूलकलचरप्राणिभेदादिव
 संसाराद्विमुच्यते । आत्मज्ञानाभ्यासनिष्ठस्य सत्यप्यन्तरा कथंचित् शरीरपाते शरीरान्तरेणावशिष्टात्मज्ञानपरिपूरणे
 सति अपवर्गोऽवश्यं भवतीति योगविदां दर्शनमतस्तत्प्रत्यपि तथा त्यजन्निर्भेदं कृच्छ्राद्वाहाद्विमुच्यते इत्येतत् घटते
 ॥ ७८ ॥ मिथेय्विति । त्वधर्माविरोधिप्रियेषु केनचित्कृतेषु न प्राग्जन्मार्जितसुकृतमन्तरेण कस्यचित् घटते ।
 तेनायं पुरुषो मम प्रियकर्ता अपित्वात्मकृतसुकृतमिथेयं ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुकृतं कर्तृत्वेनारोप्य एवमप्रियेवपि
 केनचित्कृतेऽत्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्य तत्संपादयितारं पुरुषं प्रतिरागद्वेषाभावान्तिथं-
 ब्रह्माभ्येति ताद्राव्यमुपगच्छति ॥ ७९ ॥ यदेति । यदा पारमार्थिकेन चेतो धर्मेण सर्व-
 वस्तुषु विगताभिलाषो भवति तदा देहपातादूर्ध्वं इहलोके शतमस्वंप्रसीतश्चापवर्गसुखनिमित्तं प्राप्नोति ॥ ८० ॥
 अनेनेति । अनेन विधिना संसारस्वरूपनिरूपणात्मकेन शनैः शनैः सर्वान्विषयसंपर्कस्त्यक्त्वा ततः सर्वद्वैतैः क्षु-
 त्सौहित्यादिभिर्विनिर्मुक्तः सिद्धिरूपे ब्रह्मण्यवतिष्ठते ॥ ८१ ॥ ध्यायिकमिति । यदेतच्छास्त्रमुक्तं एतद्भ्यायिकं ध्याने
 न सति परमात्मचिन्तने सति उत्कृष्टफलं भवति यस्मादात्मस्वरूपविद्यो न भवति सोऽनुष्ठानफलमपरिपूर्णं प्राप्नोति । यथा-
 रहस्यब्राह्मणयोवा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा त्स्मिन्लोके जुहोति तपस्तप्यते याबहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य
 भवतीति ॥ ८२ ॥ अधिघ्नमिति । यत्कर्मधिकृत्य प्रवृत्तं ब्राह्मणाख्यं वेदं देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं देवताप्रकाशनपरमप्रि-
 र्थेयादिकं आत्मानं चाधिकृत्य प्रवृत्तं पुरुषसूक्तादिकं उपनिषत्सु चोक्तं सर्वकालं जपेत् ॥ ८३ ॥ इदमिति ।
 शास्त्रार्थानभिज्ञानां ब्रह्मैव वेदाख्यं शरणं गतिः इत्युत्कर्षोपकर्षणप्राप्तपरिहारहेतुत्वात् । एवमिदमेव ज्ञानवतां स्वर्गापव-
 र्गमिच्छतामिति ॥ ८४ ॥ अनेनेति । उक्तेनाश्रमसंबन्धेन यो द्विजः प्रव्रज्यामाश्रयति इहैव लोके क-
 र्मसंनिर्दह क्षयात्परं ब्रह्मरूपं संपद्यते ॥ ८५ ॥ एष इति । एषोऽनन्तरोक्तो यतात्मना संबन्धी धर्मो युष्माकमुक्त-
 दानीं वेदोदात्ताग्निहोत्रादिकर्मवर्तिष्वाग्निमेतानैके महायज्ञानित्यादिप्रकारेण ज्ञानबलादग्निहोत्रादि कर्म संपादितान्कर्म-
 बन्धं शृणुत । न चाग्निहोत्रादीनां श्रुतिचोदितानां स्मृत्या कथं त्याग इति वाच्यं आत्मज्ञाननिष्ठमिति यावद्वैपुरुषोभाषत इत्या-
 दि चतुर्धाभ्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेणास्याप्यनुष्ठानस्य श्रौतत्वाद्यद्यपि गृहस्थविशेष एव वेदसंन्यासिकस्तथापि प्र-
 ३. ज्यावैकल्पिकत्वं संन्यासिकत्वस्य ज्ञापयितुं ब्रजितधर्मसमनन्तरं अभिधानमेवं च गृहस्थवेदत्वेन वेदसंन्यासिकस्य
 चातुराश्रम्यान्तर्भावादाश्रमाणां चतुर्लक्षसमुच्चयविकल्पबाधापक्षान् दर्शयितुं तावद्विष्टमाह ॥ ८६ ॥ ब्रह्मचारीति ।

यएते ब्रह्मचर्यादयआश्रमिणः पृथगुक्ताएते गृहस्थजन्याः एवंच गृहस्थव्यतिरिक्ताश्रमिभिः शास्त्रव्यतिक्रमेण ज्ञानानानास्तिहस्तचर्याआश्रमाधिकारः ॥ ८७ ॥ सर्वेपीति । सर्वेपि चत्वारोप्यपि शब्दाच्चयोद्वावेकएव इत्येतदुक्तशास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः सन्तोयथोक्तानुष्ठितारविप्रब्रह्मप्रामिलक्षणांगतिप्रापयन्ति । समुच्चयविकल्पपक्षाणांब्रह्मचर्यपरिसक्तइत्यादिश्रुतिमूलं दर्शितम् । बाधापक्षेपि जरामयंवा एतत्सत्रंयदभिहोत्रंजुहोति यदर्शपूर्णमासाभ्यांयजतइत्यादि श्रुतिमूलत्वं एवंच समुच्चयविकल्पबाधापक्षाणांसर्वेषांश्रुतिमूलत्वाद्यथारुच्यन्यतमपक्षानुष्ठाननैष्ठिकत्वस्यापिश्रुतिमूलत्वंदर्शितम् । एवंच यत्कैश्चिन्नैष्ठिकत्वादीनांस्मार्तत्वाद्गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधोगार्हस्थ्येन्यनधिकृतं अन्धादिविषयताचेत्युक्तंदसत् सर्वेषांप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वस्य दर्शितत्वात् ॥ ८८ ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषामेव ब्रह्मचर्यादीनामभ्यात् गृहस्थबाहुल्येन साक्षाद्देवाक्यैः कर्मविधानाद्गृहस्थः श्रेष्ठइति मन्वादिभिरुच्यते । सच यस्मान् ब्रह्मचारितापसयतीन् भिक्षादिनाभिपोषयति । यथोक्तं ज्ञानेनानेन चान्वहंगृहस्थैरेव धार्यन्ते इति तत्सादसौ श्रेष्ठः ॥ ८९ ॥ यथेति । यथागङ्गाशोणाद्याः सर्वे नदीनदाः समुद्रेऽवस्थानमाश्रुवन्ति । एवंसर्वेवब्रह्मचर्यादयः आश्रमिणो अन्नादिलाभार्थं गृहस्थविषयेऽवस्थितिमाश्रुवन्ति ॥ ९० ॥ चतुर्भिरेवमप्येतैरिति । एतैश्चतुर्भिर्ब्रह्मचर्यादिभिः आश्रमिभिर्द्विजैर्वक्ष्यमाणदशकारणिकोधर्मोयत्नेनाभ्यसनीयः ॥ ९१ ॥ धृतिरिति । संतोषोपराधसहनंशीतातपादिद्वंद्वसहिष्णुता परद्रव्याग्रहणंभृद्वार्यादिशुद्धिर्जितेन्द्रियतानुपहताबुद्धिरात्मज्ञानंयथोपलब्धाभिधानंक्रोधानुत्पत्तिरित्येतत् दशपरिमाणंधर्मलक्षणंसर्वमेतदिह शास्त्रविश्लिष्टमुक्तमपि प्रायशएतावन्मात्रत्वाद्धर्मस्येह पुनरुच्यते । संक्षेपतोसंमोहेनावबोधार्थं ॥ ९२ ॥ दशलक्षणानीति । ये ब्राह्मणाएतानि दशलक्षणानि पठन्ति पठित्वा चानुतिष्ठन्ति ते उत्कृष्टस्थानंब्रह्मलोकंवाज्ञाने सति मोक्षंमाश्रुवन्ति ॥ ९३ ॥ दशलक्षणिकमिति । एवंदशलक्षणिकमुक्तधर्मसंयतमनाआचरन्नुपनिषदः सम्यक् ज्ञात्वा त्रिभिर्ऋगैर्ऋणवानित्याद्युपाकृतर्णत्रयोद्विजउक्तंवेदसंन्यासित्वमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥ संन्यस्येति । सर्वाण्यभिहोत्रादिकर्माणि परित्यज्य ज्ञानेनैवापरेविप्राइत्येवमादिप्रकारेण ज्ञानबलात्तान्यनुतिष्ठन्बुद्धिपूर्वासंचितपापाभ्युत्तरश्लोके वक्ष्यमाणत्वात् संन्यासेनैव संहरन् गृहीतनिश्चयोवेदंयन्तथोर्थतश्चाभ्यस्यन् पुत्रगतसमृद्धयेपेतेन पुत्रोपकृतमासाच्छादनवृत्तित्वात् सुखंवसेत् ॥ ९५ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या कर्माणि अभिहोत्रादीनि परित्यज्यात्मज्ञानाख्यस्वकार्यप्रधानोविगताभिलाषकः संन्यासेनासंचेतितोत्पन्नपापनिर्हत्य ब्रह्मलोकंज्ञाने वा सति मोक्षंप्राप्नोति ॥ ९६ ॥ एषइति । एषब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थप्रव्रजितानुष्ठेयरूपश्रुतःपकारो ब्राह्मणसंबन्धी पुण्यहेतुत्वात्पुण्योब्रह्मलोकापवर्गफलत्वात् परलोकेऽक्षयफलोधर्मोयुष्माकमुक्तः एवंचात्माब्राह्मणग्रहणात् ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति चात्माब्राह्मणाःप्रव्रजन्तीति श्रुतेर्ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्याधिकारो न द्विजातिमात्रस्येत्यवसीयते । इदानींराजसंबन्धिनंधर्मशृणुत ॥ ९७ ॥

इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविंदराजविरचितायांमनुटीकायांयतिधर्मःषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथसप्तमोऽध्यायः ॥

ॐ नमः शिवाय ॥ ॥ राजधर्मानिति । नृपतिना यथाचारेण भवितव्यं वीक्ष्य दृष्टार्थानुक्तं नृपतिः कथयिष्यामि । तथा येन प्रकारेण राज्ञोत्पत्तिर्यथा च प्रकृष्टा दृष्टा दृष्टार्थफलसंपत्तिस्तद्वक्ष्यामि ॥ १ ॥ ब्राह्मणमिति । वेदाधिगमार्थमुपनयनाख्यं स्नानपर्यन्तं यथाशास्त्रसंस्कारमामवता क्षत्रियेण सर्वस्यास्य जगतः शास्त्रमर्यादानतिक्रमेण नियमतोरक्षणं कर्तव्यम् । बृत्तरथत्वेऽपि तपःक्षत्रस्य रक्षणमित्यदृष्टार्थत्वेनापि रक्षणोपदेशात् ॥ २ ॥ अराजक इति । यस्मात्पूर्वमविद्यमानराजके अस्मिन् जगति भयेन समंतात् प्रचलति सति अस्य जगतोरक्षार्थं हिरण्यगर्भो राजानं सृष्टवान् तस्मात्तेन रक्षणं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥ कथमसृजदित्याह इन्द्रानिलयमार्काणामिति । इन्द्रवायुमादित्याग्निवरुणचन्द्रवैश्रवणानां संबन्धिर्नोशानसारभूतानिष्कृत्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥ यस्मादिति । तेषां मिन्द्रादीनां देवेश्वराणां संबन्धिभ्यः अंशेभ्यो यस्मान् नृपतिः कृतः तस्मादेव माणिनो वीर्येणाधरीकरोति ॥ ५ ॥ तपतीति । एष च राजापश्यतां त्ववीर्येण चर्क्षुषि मनांसि च आदित्यवत्सन्तापयति न चैनं राजानं वीर्येणातिशयबोगात्कश्चिदपि पृथिव्यामाभिमुख्येन वोक्षितुं शक्नोति । एवं चेन्द्रांशांशोद्भवत्वात् कथनार्थम् ॥ ६ ॥ स इति । प्रतापयुक्तस्तेजस्वीत्यादिवक्ष्यमाणात् । आदित्यतुल्यव्यापारकरणादसावलौकिकशक्तियोगेन तावु क्रियासु राजा मिवाश्वादित्यचन्द्रयमवैश्रवणवरुणेन्द्रतुल्यो भवति ॥ ७ ॥ बालोपीति । भूपतिर्बालोऽपि मनुष्यबुद्ध्या नावज्ञेयो यस्मादेवांशोद्भवत्वात्माहृत्येषा देवता मनुष्यरूपेणास्ते ॥ ८ ॥ एकमिति । अग्निरनुपायसेविनं मनुष्यमेकमेव दहति । राजाग्निः पुनः पशुधनसमूहसहितं अपराधिसंबन्धिवन्धुवर्गमपि नाशयति । तस्मादसौ नावमंतव्यो राजाग्निरिव विनाशकत्वान्न च स्नेहातिशयातिदर्शनेन तं प्रत्याश्रयसनीयं यस्मात् ॥ ९ ॥ कार्यमिति । सराजा प्रयोजनपर्यालोच्यात्मशक्तिदेशकालौ च स्नेहवैरकरणोचितैः सम्यगवेक्ष्य शास्त्रव्यवस्थानिश्चयार्थं मित्रशत्रुमभ्यस्थतया मुहुर्मुहुर्नानाविधरूपं कुरुते ॥ १० ॥ तस्येति । यस्मादसावध्यायंशोद्भवत्वादस्यादिसर्वतेजोयुक्तस्तस्मात्तद्रतायां पसन्तायां महती श्रीर्वसति ॥ एवं च श्रीकामेनासौ आराधनीयो वीर्यं तदीये शत्रुपराजयमास्ते । अतः शत्रुविनाशकामेनाप्यसावेव परिचरणीयः । क्रोधे च तद्वत् मृत्युस्तिष्ठति तस्मान्न कदाचिदसौ कोपनीयः ॥ ११ ॥ तमिति । यो मनुष्यस्तद्वीर्यातिशयानभिज्ञतया तस्य प्रतिपक्षो भवति सनिःसंशयं विनश्यति । यस्मात्तस्य समनन्तरं विनाशार्थं राजा मनःसंकल्पयति ॥ १२ ॥ यतएव तस्माद्धर्मयमिष्टेषु वर्तयेत्तं नराधिप इति । तस्मान्न रेश्वर आत्मवल्लभेषु शास्त्राविरुद्धायां दृष्टार्थायां व्यवस्थामिष्टानामेषां वर्तितव्यं इति निश्चिनूयात् । एवमप्रियेऽपि यच्छास्त्राविरुद्धं बहिष्करणीयादींश्चेतां व्यवस्थानातिक्रमेत् ॥ १३ ॥ तदर्थमिति । राज्ञः प्रजापालनाख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सर्वपाणिनां चरितारं चौराद्युपद्रवसंरक्षणेन च सम्यक् धर्मघटनाद्धर्मं स्वशरीराच्चोद्भूतं ब्राह्मणस्य यत्तेजस्तेनानामितं दमनादण्डं पूर्वप्रजापतिः सृष्ट्वांस्तं विनाराजत्वानुपपत्तेः ॥ १४ ॥ तस्येति । अन्तःसंज्ञाभवत्येतदिति स्थावरणामपि चैतन्यस्योक्तत्वात् छेदनादिदण्डभयेन वृक्षादिस्थावराण्यपि फलपुष्पादिद्वारेणोपभोगार्थं संपद्यन्ते नियतकालपुष्पादिदानव्यवस्थानातिक्रमन्ति किंपुनर्जङ्गमानि ॥ १५ ॥ तस्मात् तमिति । तं दण्डं ग्राम्यारण्यादिदिवानक्ताद्यपराधकत्वाद्वाजकत्वस्य गतदेशकालौ विचार्य अपराधिसंबन्धिवं शरीरधनसामर्थ्यवेदाभ्ययनादि सम्यगवेक्ष्य अभ्यायकारिषु नरेषु अ-

पराधानुरूपकुर्वीत इत्यमात्यादिविषयमिदं व्यवहारिणाप्रभवन्तमनुबन्धं परिज्ञायेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥ सङ्गति ।
 दण्डहेतुसन्नद्धोहत्वस्य सदण्डएव राजा सएवमनेनैव न्यायेन सएव पुरुषोपराध्यानेता सएवचनेतादण्डनायकः सेनापत्या-
 दिःसएवचानुशासिता धर्माधिकृतोराजस्थानीयःसएव चतुर्णामपि ब्रह्मचर्याश्रमाणांधर्मानुष्ठानेप्रतिभूरिवानुस्थापकत्वात्
 स्मृतः ॥ १७ ॥ यतएवंतस्मात् दण्डइति । दण्डभयादेव राजादिशासनंप्रजानानिवर्तते । अतोदण्डएव सर्वाःप्रजाः
 कर्तव्याःइति तु स्थापयति न राजाशास्त्रंवा दण्डएवचासाधुभ्यःसाधूनरक्षति सुमेषु चापि रक्षयितृषु दण्ड-
 एव जागर्तं तद्भयादेव चौरादीनां अपवृत्तेर्दण्डएवधर्मविद्वांसोमन्यन्ते ऐहिकामुन्निकदण्डभयाद्धर्मप्रवृत्तेः ॥ १८ ॥
 समीक्षयेति । सदण्डोदेशकालादि विचार्य सम्यक् लोभादिपरित्यागेन कृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति ।
 अविचार्य पुनः कृतोदृष्टादृष्टेभ्यः कर्तारंनाशयति ॥ १९ ॥ यदीति । यदि राजाऽनलसोभूत्वा दण्डार्हेषु दण्ड-
 न कुर्यात् यथा शूल्यामत्स्यानिषादादिभिर्निर्भयैः शूले पचन्ते एवंबलातिशययुक्तादुर्बलान्पचेषु ॥ २० ॥
 अद्यादिति । यदि दण्डोनाभविष्यत्तदा देवेभ्यः दत्तं अत्यन्तापसदः काकोपि पुरोडाशाख्यंहविरात्स्यत् तथा-
 त्यन्ताधमश्वापि यवाग्वादि हविरलेक्ष्यन्नच कस्यचित्कर्त्तुमिच्छित्त्वामित्वंभवेत् । ब्राह्मणक्षत्रियादीनांचोत्कर्षा-
 पकर्षवैपरीत्यंप्रवर्तते ॥ २१ ॥ सर्वइति । सर्वः कश्चिल्लोकोदण्डेन सन्मार्गे स्थाप्यते तस्मान्निसर्ग-
 शुद्धोनरः कच्छ्रेण लभ्यते तथा सर्वमिदंजगद्दण्डभयादवश्यकर्तव्योपकाराय प्रवर्तते ॥ २२ ॥ देवदान-
 वरक्षासिगन्धर्वाइति । देवादयः प्रथमाभ्यायोक्तभेदाः पतङ्गाः पक्षिणः उरगाःसर्पाणि तेषु सकलजगदुत्पत्त्य-
 नुशासनकारणरूपेश्वरसंबन्धिभयपीडिताः सन्तोवर्षदानाद्युपकारंच दानवादयोः कुर्वन्ति । तथाचाभ्वर्धवश्रुतिः ॥
 भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमइति ॥ २३ ॥ दुष्येयुरिति ।
 दण्डस्याकारणादन्यायेन च करणात् सर्वे ब्राह्मणादयोवर्णादितरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन् सर्वाश्च धर्मार्थकाममोक्षा-
 र्थाः शास्त्रमर्यादाउत्सीदेयुः । एवंचाग्नौ प्रास्तेत्यादि परस्परपकाराय प्रवर्तते ॥ २४ ॥ यत्रेति । यत्र राष्ट्रे
 श्यामवर्णोलोहितनेत्रद्वयभूतः शास्त्रेप्रमाणकाधिष्ठातृदेवतारूपोदण्डः पापकलाशयिता विचरति तत्रप्रजान् व्याकुली-
 भवन्ति यदि दण्डप्रणयनकर्ता राजादिः सम्यग्विचारयति ॥ २५ ॥ तस्याद्दुरिति । तस्यदण्डस्य कर्तारक्षत्रियमभिषेकादियु-
 क्तंयथोपलब्धमिधायिनंविमृश्यकारिणमूढापोहसमर्थप्राज्ञोपेतधर्मार्थकामानामितरेतरानुष्ठानकुशलंमन्वादयआहुः ॥ २६ ॥
 तमिति । तंदण्डंराजा सम्यक्कुर्वन् धर्मार्थकामैवृद्धिमेति । यः पुनः रागप्रधानः क्रोधनः ललोद्वेपी राजान-
 सम्यक्कृतेन दण्डेनैवात्यन्तकोपादधर्माद्वा विनश्यते ॥ २७ ॥ दण्डइति । यतोयत्तत्सुमहत्तेजः सदण्डः सह-
 जादेवाविनयशून्यात्मभिश्च दुःखेन कर्तुंशक्यते । न्यायवर्तिनंराजानमेव पुत्रादिबान्धवसहितंविनाशयति ॥ २८ ॥
 ततइति । सबन्धुनृपतिनाशानन्तरंसदण्डोवक्ष्यमाणंधनदुर्गादि दुर्गैराष्ट्रंदेशं पृथिवीलोकंजङ्गमस्थावरसहितमितःप्रदान-
 जीविनोदेवाइत्यतस्तदभावादन्तरिक्षगतान् ऋषींश्च देवाश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥ सोऽसहायेनमूर्खेणेति । सदण्डोऽविषमा-
 नमन्यादिसहायेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रसंस्कारश्चाकृतबुद्धिना द्यूतादिविषयसक्तेन राज्ञा शास्त्रमर्यादया कर्तुमशक्यः
 ॥ ३० ॥ शुचिमेति । अर्थादिशौचयुक्तेन जितेन्द्रियत्वात्सत्यप्रतिज्ञेन शास्त्रानतिक्रमवार्तना सहायेन प्रज्ञावन्त्येवंपूर्वो-
 क्तोपपत्तिपक्षभूतगुणयुक्तेनराज्ञा सम्यक्दण्डःकर्तुंशक्यते ॥ ३१ ॥ स्वराष्ट्रेन्यायवृत्तिरिति । आःमराष्ट्रे शास्त्र-
 मर्यादया वर्तते । शत्रुविषये पुनस्तीक्ष्णदण्डोभवेत् । सिग्धेषु च मित्रेषु कार्यमित्रेषु अकुटिलः स्यात् ब्राह्म-

णेषु बुद्धिपूर्वचालपतदपराधकृतवत्सु क्षमायुक्तः स्यात् ॥ ३२ ॥ एवमिति । एवमाचारस्य राज्ञोऽयंतत्क्षीणको-
 शस्यापि जलेतैलविंदुसेकाद्वा लोके ख्यातिःविस्तरमेति ॥ ३३ ॥ अतइति । एतत्सादाचाराद्विपरीतादाचारतोरा-
 श्कोजितेन्द्रियस्य घृतबिन्दुरिवोदकख्यातिःसंकोचमुपयाति ॥ ३४ ॥ स्वेस्वइति । क्रमेण त्वधर्मरतानांसर्वेषांब्रा-
 ह्मणादीनांवर्णानांब्रह्मचर्यादीनांचाश्रमाणांब्रह्मणा राजा रक्षिता सृष्टः । उत्तरविवक्षार्थमुक्तवान् ॥ ३५ ॥ तेनेति ।
 तेन राज्ञा प्रजापालयता अमात्यसहितेनयत्कर्तव्यतत्कृत्स्नक्रमेण युष्माकमहंकथयिष्यामि ॥ ३६ ॥
 ब्राह्मणानिति । अहरहः प्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थपारगान्विदुषोवक्ष्यमाणान्वीक्षिकी-
 दण्डनीत्यभिज्ञानं सेवेत तदाज्ञांचानुतिष्ठेत् ॥ ३७ ॥ वृद्धानिति । तांश्च विप्रान् वयोवृद्धान् वेदज्ञानार्थादिशुद्धान्
 विश्वसनीयत्वोत्पादनार्थमपि नित्यंसेवेत । यस्माद्भूदसेवी यः सोऽत्यन्ताविश्वासिभीराक्षसैरपि पूज्यते तेषामपि
 विश्वसनीयोभवति किंपुनर्मुग्धाणाम् ॥ ३८ ॥ तेभ्यइति । यद्यप्यशक्यशास्त्राभिज्ञतया सहजप्रज्ञया वा-
 तिविनीतोभवति तथाप्यतिशयार्थतेभ्योब्राह्मणेभ्योनीतमार्गनित्यंशिक्षेत यत्मान्नीतिप्रधानोराजा न कदाचिदपि
 नश्येत् ॥ ३९ ॥ बहवइति । बहवोराजानोहस्त्यश्वकोशादिप्रच्छदयुक्तापि अविनीततया नष्टाः
 अन्ये पुनर्वनवासिनोअपरिच्छदापि विनयत्वेन राज्यानि प्राप्तवन्तः ॥ ४० ॥ तथा च वेन-
 इति । वेनोन्नतपुष्पापिपिजवनस्य च पुत्रः सुदानामसुमुखोनिमिश्वाविनयान्नष्टः ॥ ४१ ॥ पृथुरिति ।
 पृथुमनू विनीततया राज्यंप्राप्तवन्तौ । वैश्रवणश्च विनये सति धनैश्वर्यंप्राप्तवान् । गाधिपुत्रश्च विश्वा-
 मित्रः क्षत्रियः सन् तेनैव शरीरेणात्यन्तदुष्प्रापेब्राह्मणंविनययोगात्प्राप्तवान् तस्माद्भूदेभ्योविनयमधिगच्छेत्
 ॥ ४२ ॥ त्रैविद्येभ्यइति । ऋग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयाभ्यामिभ्यःऋग्यजुःसामाख्यांत्रयीविद्यां अभ्यसेत् । नतुशि-
 क्षयेत् । समावृत्तस्य राज्याधिकारात् ब्रह्मचर्यावस्थायामेवाधिगच्छेत् । दण्डनीतिंचार्थशास्त्रमर्थयोगक्षेमोपयो-
 गिनींशाश्वतीमनादिपारंपर्यायातां तेभ्यएवशिक्षेत । तथातर्कविद्यांचाभ्यात्मिकांसांख्यादिविद्यांपरमण्डलद्वौक्तिकपंड्या-
 द्युपयोगिनीं अभ्युदयव्यसनकालेषुच हर्षाविषादानुत्पादकारिणींशिक्षेत । तथा क्षत्रियऋषिवणिज्यादिपशुपाल-
 नादिवार्ता तान्मिवत्तारमानप्रवृत्तीर्धनोपचयाहेतून् लोकतस्तद्विधेभ्यःकार्षकादिभ्यःशिक्षेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाणा-
 मिति । चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयशक्तिपरिहारे नित्यकालमभियोगंक्रियात् । सजितेन्द्रियःप्रजावशीकर्तु-
 शक्नोति ॥ ४४ ॥ दशेति । दशकामोद्भवानिवक्ष्यमाणानि नित्यव्यसनानि क्रोधजानि चाष्टौ दुःखावसानानि यत्नतःपरिह-
 रेत् ॥ ४५ ॥ कामजेष्विति । यस्मात्कामोद्भवेषु व्यसनेषु राजापसक्तोधर्मार्थहानिप्राप्नोति । क्रोधजेषु च सक्तःसर्वद्वेष्य-
 स्वात्मकृतिकोपेसति प्राणैर्वियुज्यते ॥ ४६ ॥ मृशयेति । आखेटकार्थंशृगवधाक्षादिक्रीडासकलमपिप्रहेतुभूतोदि-
 वात्मनःपरदोषवचनंस्त्रियोमदोमद्यपानकृतःतूर्यत्रिकोनृत्यगीतवादिषाणि अनिमित्तमभ्यानुगमनमित्येषदशपरिमाणोव्यसन-
 गोंऽभिलाषविशेषाभ्यायते ॥ ४७ ॥ पैशून्मिति । पैशून् अविज्ञातदोषाविष्करणम् । साहसंसाधोर्निरुद्धकर्मवि-
 नियोगोबन्धनंवा । द्रोहःछद्मवधः । ईर्ष्या परस्यात्मनासहगुणसामान्याक्षमणम् । असूया परगुणस्तवामर्षणम् ।
 अर्थदूषणंमामानां अर्थानामक्षमणंअपहरोवा । वाक्पाठव्यमाक्रोशादि दण्डपारुष्यंताडनादि । इतिअष्टपरिमाणोव्यसन-
 संघःक्रोधाभ्यायते ॥ ४८ ॥ हृयोरिति । हृयोरप्येतयोःकामःक्रोधव्यसनवर्गयोःत्यर्थकारणभूतंसर्वेस्पृश्युपनिबन्ध-
 नग्रन्थकारावगम्यन्ते । तलांभयन्ततःपरिहरेत् । यस्मादेतत्समुद्भवमेतत्तुण्ड्वयंसर्वेषांलोभोमूलंक्रुद्धिद्वन्द्वलप्सया क्वचिच्छ-
 रीरस्तुखलोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥ पापमिति । मरपर्यन्तपानमक्षक्रीडास्त्रीसंगयोगोद्वेगवाचेत्येतत्क्रमपठितं कामजगणमभ्याधी-

नेषुव्यसनेषु चतुष्कमतिशयेन दुःखहेतुबहुतरदुःखहेतुत्वात्जानीयात् ॥ ५० ॥ दण्डस्येति । वाक्पारुष्यदण्डपारु-
ष्यार्थदूषणात्मकं त्रिकं क्रोधजव्यसनगणमध्याहोषभूयस्त्वेतिसर्वदादोषहेतुबुध्येत ॥ ५१ ॥ सप्तकस्यास्येति । अस्य
पानदण्डपातनादेःकामक्रोधोद्वेगस्य समपरिमाणगतस्य व्यसनगणस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य
यद्यत्पूर्वपठितं व्यसनं तत्तत्परस्मादुद्वेगतरंगशस्तात्माजानीयात् । धूतात्पानंदुष्टतरं तत्रहिंसंज्ञाप्रणाशादयोनीतिशास्त्रोक्ता-
दोषाः धूतेषु पाक्षिकीधनामिरपि भवति । स्त्रीव्यसनात् धूतंदुष्टतरं तत्रहिवैरोद्भवादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः स्त्रीव्यसने-
पुनरपत्योत्पादिगुणयोगोत्पत्तिः । मृगयायाश्च स्त्रीव्यसनंदोषवत् तत्रहिकार्यान्तरादर्शनादयोनीतिशास्त्रोक्तादोषाः । मृम-
यायांपुनर्ध्यायामादिना गुणयोगोपि भवति । एवंकामजचतुष्कस्य पूर्वपूर्वपापीयः । क्रोधजनानामपि वाक्पारुष्यदण्ड-
पारुष्यदुष्टं अङ्गच्छेदादिना अशक्यप्रतीकारत्वात् । वाक्पारुष्यपुनर्दानसम्मानादिना अतिप्रतिसंधानम् । अर्थदूषणाद्वा-
क्पारुष्यदुष्टतरम् । अरुतुदाक्रोशसन्तापोपशमनस्यदुःसहत्वात् । अर्थदूषणंपुनःप्रचुरतरार्थदानेन परिहर्तुं पार्यते ।
एवंक्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वपूर्वपापीयोऽतश्चयद्यदुष्टतरं तत्तद्वसनंपरिहरेत् ॥ ५२ ॥ व्यसनस्येति । मृत्युव्य-
सनयोर्मध्ये व्यसनंदुष्टतरं यस्माद्यसनी यावद्दोषकालं जीवति तावत्तावच्छास्त्रार्थातिक्रमाधिक्यादधिकतरं नरकं गच्छति ।
अव्यसनी पुनर्मृतः शास्त्रानुष्ठानात् स्वर्गं व्रजति ॥ ५३ ॥ मौलानिति । पित्राद्यन्वयायातान् स्नेहा-
तिशयेनाव्यभिचारार्थदृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान् दृष्टादृष्टमर्यादानुलङ्घनार्थविक्रान्तान् शरीरानपेक्षप्रभुवृत्त्यर्थं पुनःकृतराज-
कार्यानसंमोहेन कर्मसंपत्त्यर्थं । कुलीनान् कुलाभिमनिन अव्यभिचारार्थं । धर्मार्थकामभयविषये चारप्रयोगादि
द्वारेण कृतपरीक्षान् शुद्धान् सम चाष्टौ वामात्यान्सहायभूतान् मन्त्रादेः कुर्वीत ॥ ५४ ॥ यस्मादपीति ।
विशेषतोऽसहायेन किमुराज्यं महोदयम् ॥ यदपि कर्म कर्तुं शक्यते तदप्येकस्य दुःसाध्यं भवति विशेषेण राज्य-
यन्महाफलं तत्कथमसहायेन कर्तुं शक्यते ॥ ५५ ॥ तैरिति । तैः सचिवैः सह सर्वदा यच्चाति-
रहस्यसन्धिविग्रहादि वक्ष्यमाणं तद्विचारयेत् । तथा तिष्ठत्यनेनेति स्थानंदण्डकोऽपरराष्ट्राख्यंचिन्तयेत् ।
तत्रदण्डो हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्तस्य पोषणादिचिन्त्यम् । कोशोर्थनिचयस्तस्य व्ययादिचिन्त्यम् । पुरस्य
तस्यायुधसंपन्नमिति वक्ष्यति । राष्ट्रदेशस्तस्य च राष्ट्रीयजनपश्वादि रक्षाक्षमत्वादिति चिन्त्यम् । तथा समु-
द्यंत्युत्पद्यन्तेऽस्मादर्थ इति समुदयः कृष्यादिधान्यहिरण्यादिस्थानंतच्चिन्तयेत् । गुप्तिरक्षामात्मगतां सुपरीक्षितमन्त्रा-
द्यमयात् । परीक्षिताः स्त्रियश्चैनमित्यादिना वक्ष्यति राष्ट्रगतां च राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमित्यादिनाभिधास्यति लब्धप्रशमनानि
च जित्वा संपूजेयेद्देवानिति वक्ष्यति ॥ ५६ ॥ तेषामिति । तेषांसचिवानारहः प्रगल्भतरसंभवात् पृथक्पृथक्स्वस्वमंत-
कार्येषु विज्ञाय पर्वत्प्रगल्भसंभवाच्च समस्तानामपि युगपदभिप्रायंबुद्ध्वा यदात्मनेहितं तत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥
सर्वेषामिति । एषामेव सर्वेषां मध्यादन्यतमेन गुणातिशयवता अत्यन्तविदुषा ब्राह्मणेन सहसन्धिविग्रहा-
दिवक्ष्यमाणगुणवत्कृत्युक्तं प्रकृष्टमन्त्रराजा विचारयेत् ॥ ५८ ॥ नित्यमिति । तस्मिन् ब्राह्मणे सम्यक्
निर्विशङ्कः संजातविश्वासोभूत्वा सर्वदा सर्वकार्याणि समर्थयेत् । यद्यपि चात्मना कुर्यात्तदपि तेन सह
निश्चयीकृत्य ततोऽनुतिष्ठेत् ॥ ५९ ॥ अन्यानिति । अन्यानपि भृत्यान्तर्थादिशुद्धान् प्रज्ञावतःस्थिरान्
चारादिद्वारेण कृतार्थादिशुद्धिपरीक्षानाकरस्थानेभ्यः सम्यगर्थोत्पादनशीलानर्थधिगतान्कुर्यात् ॥ ६० ॥ निर्वर्तेतेति ।

अस्य राज्ञः कर्मजातं यत्कर्तव्यं तत्सङ्ख्याकैर्मनुष्यैः संपद्यते तत्सङ्ख्याननलसांश्चतुरांस्तत्कर्मज्ञानं कुर्वीत ॥ ६१ ॥
 तेषामिति । तेषामध्ये शूरान् चतुरान् कोशे विनियुज्जीत स्वाकरोषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु इक्षुधाभ्यादिपीडना-
 दिस्थानेषु अर्थशौचोपेतान् कुर्वीत । अन्तर्निवेशने च भोजनान्तःपुरादौ भोक्तुं विनियोजयेत् ॥ ६२ ॥
 दूतमिति । दूतं च दृष्टादृष्टार्थशास्त्रार्थपारगमिति तस्याभिप्रायसूचकस्य वाक्कायव्यापारविशेषस्याकारस्य चाभिप्रा-
 यसूचकस्य शरीरविकारस्य चेष्टायाश्च कवचायुधभोजनात्मिकाया विज्ञातारमर्थस्रोतौ चादियुक्तकुलीनं कुर्वीत-
 ॥ ६३ ॥ यस्मात् अनुरक्त इति । अनुरागवानर्थस्रोतौ च युक्तो भेद्यर्थपरिहारार्थचतुरः कालानतिक्रमार्थस्मरणवान्
 समग्रसंदेशार्थदेशकालज्ञः तदनुरूपे व्यवहारार्थस्वाकृतिप्रियदर्शनेन मदेयवाक्यतत्त्वार्थचतुरोपायमी पुरुषसंदेशक-
 थनार्थसंस्कृतविचित्राभिधायि उक्तिप्रत्युक्तिसामर्थ्यार्थ इत्येवंविधो दूतो राज्ञः प्रकर्षेणैष्यते ॥ ६४ ॥ अमात्य इति ।
 सेनापतौ हस्त्यश्वरथपदात्यात्मके दण्डआयत्तः तदिच्छया तस्योपचयः दण्डे च हस्त्यादिके नीत्यर्थो व्यापारआयत्तस्तदभा-
 वे नीत्यभावात् । राजनि चार्थागारदेशावायत्तौ तदिच्छया वृद्धिक्षयोत्पत्तेः दूते च सन्धिविग्रहावायत्तौ तदिच्छया
 तन्वृत्तेः ॥ ६५ ॥ दूत इति । दूतस्तत्कुरुते कर्मभियन्ते येन बाधवाः ॥ यत्मादत एव भिन्नानां सम्भ्युत्पादने समर्थः
 संहतानां च भेदने तथा परराष्ट्रे व्यवहरति येन संहताभिद्यन्ते तस्मात् दूते सन्धिविपर्ययावायत्तौ चेत्येतन्निर्ग-
 मार्थमाह ॥ ६६ ॥ सविद्यादिति । स दूतोऽप्रकाशाभिराकारचेष्टाभिरात्मीयाभिः परस्य राज्ञो मुखविकाशवैवर्णा-
 द्याकारं हर्षविषादसूचितं इङ्कितास्वेदवेपथुरोमाञ्चाद्यात्मकं पञ्चसन्धिविग्रहाभिप्रायसूचकं चेष्टां च वाहनायुधसंस्कारोदासी-
 नात्मिकामुत्साहसूचनीं जानीयात् । अभिलषितं तु नोपेक्षितमिति जानीयात् कृत्येषु च क्रुद्धलुब्धभीतावमानितेषु तद्-
 त्वेषु कर्तुमिष्टसंग्रहणम् ॥ ६७ ॥ बुद्धेति । परराजसंबन्धि कर्तुमिष्टमशेषपरमार्थतो ज्ञात्वा तथा दूतो यतेत यथा स्वामिनाश
 द्वारेण तस्यात्मनाशो न भवति ॥ ६८ ॥ जाङ्गलं तस्य संपन्नमार्गमायमनाकुलमिति । अल्पोदकनृणो यस्तु प्रवातः प्रचु-
 रातपः ज्ञेयः स जङ्गलो देश इति तथा विधेशं प्रचुरधान्यादिकं बहुधार्मिकजनं रोगमशकाद्युपद्रवानाकुलं फलकुसुमोद्यानादियुतं
 न चाटविकादिसामन्तनिवासिनं कर्षकादीनां सुखोपजीव्य आश्रित्य राजानिवासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥ धन्वदुर्गमिति । ध-
 न्वदुर्गमन्तरुदकं बाह्यतः समन्तात्पञ्चयोजनमात्रमरुभूम्युपेतम् । महीदुर्गं दृढं वमोपनिहतं विस्ताराद्विगुणोच्छ्रा-
 यद्वादशहरताधिकोच्छृतोपरियुद्धार्थगवाक्षादिप्राकारोपेतम् । अंबुदुर्गं बाह्यतोऽगाधानाश्रावकोदकपरिवृतम् । बृक्षदुर्गं
 बहिःसमन्तात् ततो योजनमात्रं व्याप्यास्ति संहतमहावृक्षोपेतम् । मनुष्यदुर्गं समन्ततोऽवस्थापितहस्त्यश्वपादद्युपेतं आ-
 युधाविक्रान्तपुरुषम् । गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहं अतिसंकटैर्वा मार्गावुगतम् । अन्तर्नदीप्रसवणादि उदकयु-
 क्त इत्येवमेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं कुर्यात् ॥ ७० ॥ सर्वेणानुप्रकारेणेति । यत एषां दुर्गोणां
 मध्यात् गुणभूयस्त्वेन गिरिदुर्गप्रशस्यते इति गिरिदुर्गं सर्वप्रयत्नेन समाश्रयेत् ॥ ७१ ॥ त्रीण्याद्या-
 न्याश्रितास्त्वेषां मृगगतशियाः पुरेति । एषां दुर्गोणां मध्याद्यानि त्रीणि धन्वमसंबुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धन्व-
 दुर्गमृगैराश्रितम् । महोदुर्गं बिलासादेर्नकुलादिभिः । अंबुदुर्गं उदकचारिभिः कूर्मादिभिः उत्तराणि त्रीणि वृक्षनृगिरिदुर्गाणि
 क्रमेण श्वक्कमादय आश्रिताः । तत्र बृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं । नृदुर्गं मनुष्यैः । गिरिदुर्गं देवैः ॥ ७२ ॥ यथेति । यथैतां मृगादीन्
 दुर्गवर्तिनोऽप्यधादयः शत्रवः न हिंसांति अशक्तत्वात् एवमुदुर्गाश्रितं राजानं शत्रव इति ॥ ७३ ॥ एक इति । यत्मादेको धनुष्कः
 प्राकारस्थः परकीयानां शतस्य मोक्षं कर्तुं शक्नोति तस्माद्दुर्गं कर्तव्यतयोपदिश्यते ॥ ७४ ॥ तस्मादिति । तदुर्गं खड्गाद्युधधन-
 धान्याश्वादिवाहननाखणतक्षादिशिष्यग्रघासोदकसमृद्धकार्यम् ॥ ७५ ॥ तस्येति । तस्य दुर्गस्य मध्ये सुष्ठु

पर्यामपृथगायुधानांशालाद्युपेतं प्राकारपरिखादिरक्षितं सर्वतुंकफलपुष्पादियोगेन सर्वं ऋतवोयत्र सुधाधवलितं-
 दोधिकादिजलयुक्तं वृक्षाश्रितं गृहमात्मनः कारयेत् ॥ ७६ ॥ तदिति । तद्रहमधिष्ठाय समानवर्णाप्रशस्त-
 लेखातिलकादिलक्षणोपेतामहाकुलोनामनोरमांस्त्वारुतिमाचारादिसंपन्नां भार्या उपयच्छेत् ॥ ७७ ॥ पुरोहितमिति ।
 पुरोहितं चाथर्वणविधिज्ञं कुर्वीत । ऋत्विजश्च सूत्रकारोक्तप्रक्रियया वृणुयात् । ते चास्य राज्ञो गृहोक्तानि श्रौतानि कर्माणि
 कुर्युः ॥ ७८ ॥ येजतेति । राजाश्वमेधपुण्डरीकादीन् नानाप्रकारान् पर्यामदक्षिणान् यज्ञान्कुर्यात् । ब्राह्म-
 णेभ्यः स्वीयान् गृहशय्यादीन् भोगान् धनानि च सुवर्णादीनि धर्मार्थदद्यादितीदमधिकं राज्ञो यागदानमवश्यकर्तव्यमु-
 च्यते ॥ ७९ ॥ सांज्ञिकमिति । आमैर्हितकारिभिरुक्तगुणैः अमात्यैर्वर्षिकैर्वक्ष्यमाणधान्यादिकं राजा दानायये-
 त् । शास्त्रप्रधानश्च लोके करशुल्कादिषु स्यात् राष्ट्रोयेषु पितृवत्स्नेहादिना वर्तेत ॥ ८० ॥ अद्याक्षमिति । तस्य-
 कार्याण्यवेक्षेरन् नृणां कार्याणि कुर्वतां ॥ तत्र तत्र हस्त्यश्वायुधार्थादिस्थानेष्वधिकृतान् विपश्चितः तत्र तत्कर्म कुशलान्-
 विविधान् पृथक् पृथक् कुर्यात् । न चास्याक्षतेषु तेषु हस्त्यश्वादस्थानेषु तदौपयिकानि कार्याणि कुर्वतां मनुष्याणां सर्वाणि-
 कार्याणि सम्यक्करणार्थमेवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥ आवृत्तानामिति । नृपाणामक्षयोऽप्येव निधिर्ब्राह्मो विधीयते ॥ यतो गुरुकु-
 लानि वृत्तानां ब्राह्मणानां नियमतो धनदानेन पूजां च कुर्यात् यस्मात्सोऽयं निधिरिति । ब्रह्मसुनिहितो धनादिषु विनश्वरो राज्ञां-
 शास्त्रेणोपदिश्यते । ब्राह्मणख्यजन्मान्तेरपि सुनिहितो भवति ॥ ८२ ॥ नेति । तं ब्राह्मयं विधिं चौरानापिशत्रवो हरन्ति । अन्य-
 निधिवन्नापि मृतसंयोगादिना नश्यति । तस्माद्योयमक्षयो निधिर्ब्राह्मणख्यनिधिर्जन्मान्तरे उत्तमान्त फलावामये राज्ञा धना-
 दिर्ब्राह्मणेषु निधातव्यः ॥ ८३ ॥ नस्कन्दतइति । अग्निहोत्राद्याहुतेः किल स्रवणचलननाशाख्यादोषा भवन्ति । अतश्च कर्मवै-
 गुण्यं यन्पुनरेतद्ब्राह्मणमुखागौ हुतं ब्राह्मणस्य यदन्ततन् स्रवति न चलति नापि दाहादीना कदाचित् विनश्यति तस्मादेतद्दो-
 षासंभवाग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठमिति प्रकृतदानस्तुतिपरमेतत् ॥ ८४ ॥ सममिति । सहस्रगुणमाचार्येऽनन्तवेदपारगे ॥
 ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषये उपकारकरणरूपेण यद्दानं दानप्रतिग्रहरूपेण तत्र तदभावात्तत्समं यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं-
 तत्ततो नात्युत्कृष्टं इति प्राप्यते । एवं जातिमात्रोपजीविनि ब्राह्मणे पूर्वापेक्षया द्विगुणं फलमेवं प्रक्रान्ताध्ययने लक्षणं फलं
 समस्तशाखाभ्यायिनि अनन्तफलम् ॥ ८५ ॥ पात्रस्य हविशेषेण श्रद्धाधानस्तथैव च ॥ अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावा-
 प्यते फलं ॥ अभ्ययनं विज्ञानतपोयुक्ततया पात्रतारतम्यमपेक्ष्य श्रद्धातारतम्यं चान्यं वा बहु चापरलोके वा दानस्य फलं प्रा-
 प्यते ॥ ८६ ॥ समोत्तमाधमैरिति । समाधिकहीनबलैः राजभिर्युद्धार्थमाहूतो प्रजारक्षणे द्यतः क्षत्रियेणाहूतेनावश्यं योद्धव्य-
 मित्येवं क्षत्रधर्मसंभावयन् संयामान् निवर्तेत ॥ ८७ ॥ संग्रामेष्विति । युद्धेभ्योऽपराङ्मुखत्वं प्रजानां पालनं ब्राह्मणानां-
 परिचर्येत्येतद्ब्राह्मणं प्रकृष्टं त्वर्गादिसाधनम् ॥ ८८ ॥ तथाच आह्वेष्विति । महीपालाः मिथः स्पर्धमानाः संग्रामेष्वितरे-
 तरहन्तुकामाः प्रकृष्टया शक्त्या सम्मुखं युध्यमानाः त्वर्गं गच्छन्ति ॥ ८९ ॥ न कूर्दैरिति । न कर्णिकैर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्व-
 लिततेजसैः ॥ संग्रामे युद्धं कुर्वन् कूटशस्त्रादिभिः शत्रून् हन्यमानोऽपि कृतकर्णाकारफलकैर्नापि विषलिर्न चाग्निज्वलितफ-
 लकैः ॥ ९० ॥ न च्छेति । युद्धभूमित्यक्ता स्थलमारुढं पुंसकं च द्वाज्जलिमुत्तकेशोपविष्टं त्वदीयो हमित्येवं वक्तारं न हन्यात् ॥ ९१ ॥
 नमुप्रमिति । सुसंविगतसन्नाहं अपरिधानानायुधप्रधनप्रेक्षकान् अन्यैश्च युध्यमानान् न हन्यात् ॥ ९२ ॥ नायु-
 धव्यतनमाप्तमिति । भमायुधं हतपुत्रादिकं महारोपेतं भीतसंयामप्रतिनिवृत्तं शिष्टाचारं स्मरन् न हन्यात् ॥ ९३ ॥ यस्त्वि-

ति । योभीतः पराङ्मुखोभूतः संप्रामे शत्रुभिर्हृन्म्यतेऽपि यदि तथापि प्रभोर्यत्किञ्चित्पापं तत्सर्वत्रामोति पापं तस्य भवतीत्येतावदत्र विवक्षितं । अन्यथा कथयति अपां प्रभौ पापाभावप्रसङ्गेन च प्रभोरेव तस्माद्यश्चित्तेनासौ दुष्कृता-
त्प्रमुच्यते । भर्तृग्रहणादमात्यस्यापि परावर्तनादिदोषेव न प्रकृतस्यैव राज्ञः ॥ ९४ ॥ यदिति । अस्य च पराङ्मुखस्य-
यत्किञ्चित्परलोकार्थमुक्तमर्जितमस्ति तत्सर्वप्रभोर्भवति ॥ ९५ ॥ रथाश्वमिति । रथाश्वहस्तिभ्वजहिरण्यधान्यपशुदा-
स्यात्मकं सर्वाणि गुडलवणादीनि कुप्यंतामलोहादि योयत्परानवजित्य हरति तस्यैव तत् भवति न राज्ञः ॥ ९६ ॥ राज्ञेचेति ।
यद्यपि योयज्जयति तस्य तद्युक्तं तथा च यद्यत्तत्र श्रेयस्तत्तत् राज्ञेभृत्यादयुः । माहेन्द्रमुद्धारमुदहरन्-
बृत्रहृत्वेत्येवमादिकात्रवैदिकीश्रुतिः । यच्चाविभागेन जितं तद्राज्ञा सर्वयोधेभ्योदातव्यम् ॥ ९७ ॥
एष इति । एषोविर्गाहितोऽनादिपारंपर्यायातोयोधधर्मोक्तः । ततः संप्रामे शत्रून् हिंसन् क्षत्रियएतंधर्मं प-
रित्यजेत् ॥ ९८ ॥ अलब्धमिति । अजितं भूहिरण्यसुवर्णादि जेतुं यत्नं कुर्यात् । जितं च यत्नतोरक्षेत् ।
रक्षितं च वृद्धिनयेत् । एवमस्य महाधनत्वात् स्वपरपरिभवो न भवति । वर्धितं च पात्रेभ्योदद्यात् । तथास-
ति परलोकाभ्युदयोप्यस्य भवति ॥ ९९ ॥ एतदिति । एतदर्जनरक्षणवर्धनदानात्मकंचतुःप्रकारं पुरुष-
कारस्य प्रयोजनं जानीयात् । अतोस्यानलसः सर्वदानुष्ठाने यत्नं कुर्यात् ॥ १०० ॥ अलब्धमिति । अ-
नर्जितं हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् । जितं च शास्त्रदृष्टेन प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत् । रक्षितं-
च वृद्धयर्थैरुपायैः स्थूलपथादिभिर्वर्धयेत् । वर्धितं च यदाधिकं तत्परलोकार्थं पात्रेभ्योदद्यात् ॥ १०१ ॥
नित्यमिति । हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकोदण्डो नित्यमुद्यतः कृतयुद्धादिशिष्याभ्यासो यस्य स तथा स्यात् ।
नित्यं च विवृतं प्रकाशीकृतं सीमाख्यादि देशोद्यतायुधं सन्नद्धपुरुषमारणेन पौरुषंपराक्रमो यस्य स तथा स्या-
त् । नित्यं संवृतं गुप्तं संवार्य गोपनीयमन्त्रकृत्योत्थानानि यस्य स तथा स्यात् । सर्वदा च शत्रोर्व्यसनापेक्ष-
णकृत्यदूषणादिना छिद्रान्वेषणपरः स्यात् ॥ १०२ ॥ नित्यमुद्यतदण्डस्येति । यत्मान् नित्योद्यतदण्डात्सर्वजग-
दुद्धिजते तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव वशीकुर्यात् ॥ १०३ ॥ अमाययेति । बुध्येतारिप्रयुक्तांच नि-
त्यं मायां सुसंवृतः ॥ यावच्छत्रूणांप्रकृत्युपजापादि छिद्यनाकृतं तावदच्छिद्यनैव व्यवहरन् तु कदाचित्पूर्वच्छिद्यस-
माचरेत् । मुख्यतः पक्षरक्षश्च भूत्वा शत्रुकृतं प्रकृतिभेदादि छिद्य सर्वदा चारादिभिर्वेक्षेत् ॥ १०४ ॥ नारयेति ।
तथा यतेत यथास्य छिद्रं प्रकृतिभेदादि शत्रुर्न जानीते शत्रोः पुनरसौ प्रकृतभेदादि यत्नतो जानीयात् । तथा
कूर्मइवावयवानुप्रवेशेन प्रकृत्यादीनि राज्याङ्गानि संप्रामादिना रक्षेत् । कथंचिच्च प्रकृतिभेदादि यदात्मनः
छिद्रमुपजातं तत्र यत्नतः समाधानं कुर्यात् ॥ १०५ ॥ बकवच्चिन्तयेदर्थान् शशवच्च विनिःपतेत् ॥ वृकवच्चावलुम्पे-
तांसि हवच्च पराक्रमेत् ॥ यथा बको दुर्गाश्रयमतिचरन् स्वभावमपि मत्स्यमांसग्रहणादनिर्विण्णैकाग्रान्तःकरणतया
चिन्तयत्येवमतिगुप्ते च रिपौ तद्राष्ट्रसंबन्धादीनर्थान् चिन्तयेत् । यथा शबरगोचरतामुपगतोपि शशोऽतिचलकुटिलगतिरतया
देशान्तरमुपसरत्येवं सकलसामन्तप्रकोपोतिचलरिपुमध्यवर्ती वा कथंचिदरिसंमोहमाधाय ततः प्रदेशाद्गुणवद्राजान्तरसं-
श्रयार्थं उपसर्पेत् । यथा च वृकः कतरक्षानां पशून् स्तब्धहणाभियोगेन कथंचित् अनवधाने पाने हिनस्त्येवं दुर्गाद्यव-

स्थितमपि परं कथंचिदपि तत् प्रमादमासाद्यावलुपेत । यथा च गिरिवरशिखराकारमपि करिणं उत्साहशक्तियो-
गात् सिंहोनिहन्तुमाक्रामत्येवमल्पबलोपि बलवत्तराभिभूतसंश्रयाद्यपायान्तराभावे सकलबलावष्टम्भेन परिहन्तुमाक्र-
मेत् ॥ १०६ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या जेतुं प्रवृत्तस्य राज्ञोयेविजयप्रतिकूलाः स्युः तान् सर्वान् सामभेद-
दानदण्डैरुपायैर्वशीकुर्यात् ॥ १०७ ॥ यदीति । ते च परिपन्थिनोयद्याद्यैः सामदानभेदैरुपायैः वशंनाया-
न्ति तदा दण्डनैव देशोपमर्यादादिनां हठादेव शनकैर्यादृशोदण्डक्रमस्तेन वशंनयेत् ॥ १०८ ॥ सामादीना-
मिति । सामादीनांचतुर्णामप्युपायानां मध्यात्सामदण्डौ राष्ट्रविवृध्यर्थं प्रशस्तौ नित्यं विद्वांसो मन्यन्ते । सा-
म्नि क्षयव्ययायासानामभावाद्दण्डे च युद्धाद्यनर्थोत्पादे च सिध्यतातिशयात् ॥ १०९ ॥ यथोद्धरतीति । यथा
क्षेत्रस्य कक्षस्योत्पाटयिता कक्षं नाशयति धान्यं च रक्षति एवं नृपोऽनुकूलान् राष्ट्रयानुरक्षेत प्रतिकूलं श्रह्ण्यात्
॥ ११० ॥ मोहादिति । यो राजा हिताऽहिताऽविवेकेन प्रजाः पीडयति स क्षिप्रं प्रकृतिलोपादिना अधर्मभूयस्त्वेन
राज्याज्जीविताच्च बन्धुसहितो नश्यत्यचिरात् ॥ १११ ॥ शरीरकर्शनादिति । यथा प्राणभृता दीर्घाध्वगमनादिना
प्राणाः क्षीयन्ते एव तथा राज्ञामपि राष्ट्रेषु पीडनात् प्रकृतिकोपे सति प्राणाः विनाशमुपयान्ति ॥ ११२ ॥
एवं चैतद्दोषपरिजिह्वीयाराष्ट्रस्येति । राष्ट्रसंरक्षणे सर्वदा वक्ष्यमाणमुपायं कुर्यात् । यस्मात्सुसंरक्षितराष्ट्रो राजा य-
त्नेन वर्धते ॥ ११३ ॥ द्वयोरिति । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां पञ्चानां बहूनां वा ग्रामशतानां देशकालाद्यपेक्षया
धातुपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षाभूतं स्थानं कं कुर्यात् ग्रामदोषाद्यवबोधार्थं करादिग्रहणार्थं च ॥ ११४ ॥ ग्रामस्येति ।
ग्रामदशग्रामाद्यध्यक्षं कुर्यात् ॥ ११५ ॥ ग्रामदोषानिति । विंशतीश इति । ग्रामे चौयादिदोषानुत्पन्नान्
ग्रामाधिपतिराज्ञां प्रति संधनाशक्तो नाकुलतया स्वयं दशग्रामाभिपतये कथयेत् । दशाधिपतिर्विंशतिस्त्वामिने विंशतीशः
शतेशाय शतेशो सहस्रेशाय ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ग्रानीति । यानि ग्रामावाप्तिभिरन्नपानादीनि येत् सर्वाणि त्वामिने
दातव्यानि तानि ग्रामाधिपतिर्गृह्णीयात् ॥ ११८ ॥ दशीति । अष्टगवंधर्महलं पङ्गुवन्जीविकार्थिनां ॥ चतुर्गवंहस्त्वानां द्वि-
गवन्ब्रह्मघातिनामिति हारीतः । षड्गवंधर्महलंतद्विगुणं कुलं मन्यन्ते । तेन मध्यमेन हलद्वयेन यावती भूर्वांसते तत्फलं दशा-
धिपतिः भृत्यर्थं भुञ्जीत । एवं विंशत्यधिपतिः पञ्चकुलानि शताधिपतिर्मध्यमं ग्रामं सहस्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९ ॥
तेषामिति । एवं ग्रामाधिपतिप्रभृतीनां यानि ग्रामनिवासकार्याणि तदशक्यप्रतिसन्धानानि यानि च तेषां
संबन्धीनि कृताकृतानि वान्यान्यपि राज्ञानियुक्तो न लसो भूत्वा ऽवेक्षेत ॥ १२० ॥ नगरइति । प्रतिनगरं एकैकं
उच्चैः स्थानं महाकुलीनं घोररूपं छत्रालङ्कारहस्त्यश्वादिबलसामर्थ्या भयानकाकारं मध्ये ग्रहमिव भास्काराकारं नगरा-
धिपतिं कुर्यात् ॥ १२१ ॥ सइति । सनागरिक एकग्रामाधिपत्यादीन् बलपूराण्य सति प्रयोजने सर्वदा स्वयंपश्चात्
यायात् । तेषां नागरिकपर्यन्तानां राष्ट्रेषु यदाचरितं तद्विषयनियुक्तैः चारैर्यथा तद्राजा अगमयेत् ॥ १२२ ॥ राज्ञइति ।
यस्माद्राज्ञाभृत्यारक्षाधिकृताभृत्यारते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीलावञ्चकाश्च भवन्ति तस्मात्तेभ्य आत्मीयाः प्रजा राजारक्षेत्
॥ १२४ ॥ यइति । ये राजाधिकृताः कार्दिकेभ्यः परस्वादायिरूपेण पापबुद्धयोर्थं गृह्णीयुस्तेषां सर्वस्वमपत्त्यं देशान्निर्वा-
सनं राजा कुर्यात् ॥ १२४ ॥ राजकर्मरिविति । राजोपयोगिकर्मसु युक्तानां दास्यादिरूपीणां दासवर्गस्य चोत्कृष्टहीनस्थाना-
नुरूपेणैव कर्मानुरूपेण प्रत्यहं वृत्तिं दद्यात् ॥ १२५ ॥ तामेव दर्शयति पणोदेयोऽवकृष्टस्य षड्गुकृष्टस्य भक्तकमिति ।
पणो वक्ष्यमाणो सज्जघन्यभृतकस्य भक्तार्थं प्रत्यहं दातव्यः । षण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगलमसि मासि धान्यद्वो-
णोद्वादशोत्तराणि पञ्चलशतानि देयः । उत्कृष्टस्य तु षड्पणा भक्तार्थं देयाः । अनयैव कल्पनया षा-

ण्मासिकं वस्त्रयुगपत्कंदेयम् । अनयैव च दिशा मध्यमस्य पणत्रयं षण्मासिकं वस्त्रयुगपत्त्रयं मासिकं च धान्य-
 झोणत्रयं देयमिति ॥ १२६ ॥ क्रयविक्रयमिति । कियता क्रीतंकियता च विक्रीयते कियदूरादानो-
 तं किमस्य वणिजो देशान्तरादागच्छतो भक्तमूर्पाद्यर्थगतं किंचास्यां रण्यादौ चौरादियोगक्षेमार्थगतमित्येतदपेक्ष्य-
 वणिजः करान् दापयेत् ॥ १२७ ॥ यथेति । यथा राज्ञो वणिक्कषणादेश्च कर्मकर्तुः फलसंबन्धो भवति तथा पर्यालोच्य
 राजा सर्वदा राष्ट्रे करां कल्पयेत् ॥ १२८ ॥ यथात्पात्पमिति । अत्र दृष्टानामह यथा जलौको वत्सभमराः शनैः शनैः स्तोत्रं-
 स्तोत्रं अदनीयं अमृकूक्षीरमकरन्दमदस्येवं मूलमच्छिन्दता राज्ञा सांवत्सरिको करोऽल्पोऽल्पो ग्रहोत्पद्यः ॥ १२९ ॥ पञ्चाश-
 द्भाग इति । मूलाधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशत्तमो भागो राज्ञा ग्राह्यः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टौ दशो वा कर्षकक्षेपापेक्षया
 ग्राह्यः ॥ १३० ॥ आददतेति । तृणानां चैव षड्भागं चर्मणां वैणवस्य चेति । वृक्षमांसमाक्षिकघृतकर्पू-
 रादिगन्धानां गुडूच्याद्योषधीनां लवणादिरसानां पुष्पमूलफलपत्रशाकतृणचर्मत्रेणुमयमृन्मयाश्ममयानां षड्भागं गृह्णीयात्
 ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ भ्रियमाण इति । न च गच्छेद्विषादं च श्रोत्रियो विषये वसन् ॥ अत्यन्तक्षीणकोशोऽपि राजा
 वेदाभ्यायिनो ब्राह्मणान् करं न गृह्णीयात् । न च तदीये देशे वसन् श्रोत्रियो विषादं गच्छेत् ॥ १३३ ॥
 यत्नात् यस्येति । यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि अचिरात् क्षुधावसादमेति ॥ १३४ ॥
 यतएवमतः श्रुतवृत्तेति । भयेभ्यश्च तथारक्षेत्पिता पुत्रमिवौरसं ॥ ज्ञानानुष्ठानेऽस्य ज्ञात्वा तदनुरूपधर्मादनपेतां
 संजोविकां कल्पयेत् । चौरपारदारिकादिभ्यो भयेभ्यश्च रक्षणीयस्तथा यथा पिता पुत्रं रक्षति ॥ १३५ ॥ संरक्ष्यमाण इति ।
 स च ब्राह्मणो राज्ञा रक्ष्यमामाणो धर्ममन्वहं कुरुते । तेन राज्ञ आयुर्वर्धते राष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥ यत्किंचि-
 दिति । तदाष्ट्रे क्रयविक्रयादिजीविनमापूषिकादिकं किरुज्जनयत्किञ्चित् स्वल्पमपि कराख्यं वर्षे राजा दापयेत्
 ॥ १३७ ॥ कारुकानिति । कारुन् सूपकारादीन् शिल्पिनश्चर्मकारादीन् शूद्रांश्च कायक्लेशजीविनो भारिमृत्तोन्
 मासिमासि एकैकमहोरात्रं कर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥ नोच्छिन्न्यादिति । उच्छिन्न्याद्भ्रयात्मनो मूलमिति ॥
 राजा अतिलेहेन कराद्यग्रहणे सति आत्मनः कोशक्षयात् राज्यविनाशाख्यं मूलच्छेदं कुर्यात् । तथाति-
 लोभवान् आसां प्रजानामपि न च मूलच्छेदं कुर्यात् । तस्मादात्ममूलच्छेदेन राजा काराक्रमेण सति आत्मानं प्रजाश्च
 पीडयेत् ॥ १३९ ॥ नतीक्ष्णो न मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिरिति । कार्यवशात्तीक्ष्णो मृदुर्वा राजा भवेत् ।
 नैकान्ततः कार्यतस्तीक्ष्णमार्द्धबालम्बी राजा प्रजानामभिमतो भवति ॥ १४० ॥ अमात्यमुरव्यमिति ।
 भृत्यविषये कार्यदर्शने राजा खिन्नः सन् प्रधाना मात्यं धर्मं प्राज्ञं यतेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन् कार्यदर्शनस्थाने विनियुज्जीत
 ॥ १४१ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या सर्वमात्मनः कार्यजातं संपाद्य यजमानं बुद्ध्याऽऽस्वलन्नात्मीयाः प्रजाः
 परिरक्षेत् ॥ १४२ ॥ विक्रोशन्त्येति । यस्य राज्ञः सभृत्यस्य पश्यत एव राष्ट्रावाक्रन्दन्त्यः प्रजाः शत्रुप्र-
 भृतिभिः अपह्रियन्ते त्वजीवितकार्याभावात् मृत एव न तु जीवति ॥ १४३ ॥ क्षत्रियस्येति । क्षत्रियस्य-
 धर्मान्तरेभ्यः प्रजापालनमेव प्रकृष्टो धर्मो यत्मादक्षणमिति फलभोक्ता राजा धर्मे संबध्यते ॥ १४४ ॥ उत्थायेति ।
 मुहूर्तमात्रावशिष्टायां रात्रावुत्थाय कृतावश्यकशौचः संयतमनाः कृताग्निहोत्रो ब्राह्मणान् पूजयित्वा वास्तुलक्षणो

* (१) सूपा=व्यया (गो० २, ५)

(२) ग्राह्यः=ग्राह्यः छन्दोमङ्गलमथादक्रमेण पठितः (गो० २, ५) .

(३) नैकान्ततः=नैकान्ततः ग्रहमेकत्र कुर्यात्तस्मात् (गो० २, ५)

पेतांसभाममात्यादिदर्शनवेश्म प्रविशेत् ॥ १४५ ॥ तत्रेति । तस्यांसभायांस्थितोदर्शनार्थसमायाताः
 सर्वाः प्रजावाक्चक्षुरादिना परितोष्य विसर्जयेत् । ताविसर्ज्य मन्त्रिभिः सह सन्धिविग्रहादिचिन्तयेत् ॥ १४६ ॥
 गिरिपृष्ठमिति । पर्वतपृष्ठमारुह्य धवलगृहंवाविविक्तदेशस्थोऽरण्ये वा तृणादिरहिते मन्त्रभेदकभयादिवर्जिते पञ्चा-
 ङ्गमन्त्रकर्मणामारम्भापायपुरुषद्वयसप्तदेशकालविभागोविनिपातप्रतीकारकार्यसिद्धिश्चेत्येवविचिन्तयेत् ॥ १४७ ॥
 यस्येति । यस्य राज्ञोमन्त्रिव्यतिरिक्ताजनाः समील्याभ्यूह्यमन्त्रं जानन्ति सक्षीणकोशोपि समग्रांपृथिवीभुनक्ति
 ॥ १४८ ॥ जडमूकान्धबाधिरानिति । बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तथा गोमृगशुकान् तथा वृद्धस्त्रीमृच्छा-
 तुरान् अङ्गहीनान् च मन्त्रकाले अपसारयेत् ॥ १४९ ॥ भिन्दन्तीति । जडत्वादितोषयोगेन सावमानाजडा-
 द्योमन्त्रभेदं कुर्वन्ति । तथाक्षितिपरिवर्तादिश्रवणातिर्यग्योना अपि मन्त्रं भिन्दन्ति । विशेषतश्च स्त्रियोऽपि चापला-
 ति शयत्वात् तस्मात्तदपासने यत्नवान् स्यात् ॥ १५० ॥ मध्यंदिन इति । विगतचित्तखेदोपगतशरीरक्लमश्च
 मध्याह्नेर्धरात्रे वा मन्त्रिभिः सहैककोवा धर्मकामार्थान् कथंमयाधर्मः कामोवार्थोवा ससेव्यइति चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥
 परस्परविरुद्धानामिति । तेषां च धर्मकामार्थानां च परस्परविरोधाविर्भावे सति अविरोधार्जनोंपायचिन्तयेत् ।
 दुहितृणां दानं च कार्यसंसिद्धिफलं विचारयेत् । कुमारणां च पुत्राणां अविनयनिवर्तनं नीचोपसंग्रहफलं चिन्तयेत् ॥ १५२ ॥
 दूतसंमेषणमिति । दूतानां च निसृष्ट्यार्थपरिमितार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रसंमेषणं चिन्तयेत् । तथारब्धकार्याविशेषसंपाद-
 नाय चिन्तयेत् । स्त्रीणां चातिचपलविषमाचाधिष्ठितत्वादात्मना आत्मसंरक्षणार्थं अव्यभिचाराय चान्तःपुरचेष्टितं चिन्तयेत् ।
 चराणां चरान्तरैश्चेष्टितमागमयेत् ॥ १५३ ॥ कृत्स्नमिति । अष्टविधं कर्मोशनसोक्तं ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषे-
 धयोः । पञ्चमे चार्थवदने व्यवहारस्य चेक्षणे दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः ॥ अष्टकर्मा दिवं-
 याति राजा शक्राभिपूजितः ॥ तत्रादानं करानीनां भृत्येभ्यो धनविसर्गः । प्रैषो यो दुष्ट्यागो धिक्कृतानां कामचारनि-
 षेधो वर्णाश्रमिणां त्वकर्मसंदेहेऽर्थवदनं प्रजानां धनादिविप्रतिपत्तौ व्यवहारेक्षणं पराजितानां दण्डनं प्रमादस्खलिते प्राय-
 श्चित्तं शुद्धिः इत्येतदष्टविधं कर्म चिन्तयेत् तथा कार्पटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चपरिमाणं चारवर्गं
 यथावच्छिन्तयेत् । तत्र परममविदष्टछात्रः कार्पटिकः व्यञ्जनस्तंवृत्त्यर्थिनं मत्वा अर्थमानाभ्यां स्वीकृत्य अन्यत्
 पूर्ववत् रहसि राजा ब्रूयात् तं च पश्यसि तत्तदानीमेवमपि वक्तव्यमिति प्रब्रज्यारुढपतित उदास्थव्यञ्जनस्तं-
 मजाशौचयुक्तवृत्त्यर्थिनं ज्ञात्वा रहसि राजा तंब्रूयात् । त्वं च सर्वान्नोत्पादनयोग्यायां भुञ्ज्यन्ते वासिकर्म
 कुरु ततश्च भूमेरात्मनो न्येषां च तत्प्रयुक्तानां प्रब्रजितानां अस्मदर्थं व्यवहारिणां यथेष्टमहाराच्छादनादि देहीति
 ब्रूयात् कर्षकक्षीणवृत्तिः मज्जाशौचोपेतोगृहपतिव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा यथोक्तायां भूमौ कर्षिकारयेत् । शिष्टपूर्ववत् ।
 मुण्डोजटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः पूर्ववत् उक्त्वा उक्तपूर्ववद्भूमौ वणिक्कर्मकारयेत् अन्यत्पूर्ववत् ।
 वाणिजिकक्षीणवृत्तिशौचमज्जान्वितो वैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा उक्तरूपायां भूमौ वणिक्कर्मकारयेत् । मुण्डोजटिलो-
 वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः पूर्ववद्वाजाङ्गाया नगरसमीपे अतिबहुमुण्डजटिलान्तरकपटशियगणोपेतस्तापस्यं-
 कुर्यात् । मासद्विमासान्तरितं प्रकाशमिदुदबदरादिमुष्टिमश्रीयात् । रहसितु यथेष्टमाहारं राजापितं-
 भुञ्जीत । लोके चास्यातीतानागतज्ञतदन्तेवासिनः ख्यापयेयुः । तथा यं लोकानां लाभपूजाचौरपद्रवादिध्यादिशेत् ।
 तद्राज्यप्रयुक्ताः छत्रधारिणः सत्याभिधायित्वजननार्थसंपादयेयुः । एवं च सकलजनोपसंजातात्मा सनया सर्ववका-

याकार्यसंसिद्धिविजिज्ञासवस्तमागत्य पृच्छन्ति । वार्तान्तराण्यारिराधिषयावर्तयन्तीत्येवंपञ्चवर्गतत्त्वतश्चिन्तयेत् । एवं पञ्चवर्गप्रकल्प्यतस्तेनैववर्गद्वारेण परराजस्यात्मीयास्तांश्चमन्त्रयादीनामनुरागापरागौ ज्ञात्वा तदनुचिन्तयेत् । वक्ष्यमाणस्यराजमण्डलस्यप्रचारं कःसम्भ्यर्थीत्येवमादिकंबुद्ध्वा तदनुगुणंचिन्तयेत् ॥ १५४ ॥ मध्यमस्येति । अरिविजिगीषयोर्भूम्यनन्तरसंहतयोरनुत्साहसमर्थोनिग्रहे वा संहतयोः सममध्यमस्तस्य प्रचारंचिन्तयेत् । तथाप्राज्ञोत्साहप्रकृतिगुणसंपन्नोविजिगीषुस्तस्य चेष्टितंचिन्तयेत् किमसौ चिकीर्षति । तथारिविजिगीषुमध्यमायांयः संहतानामनुग्रहसमर्थोनिग्रहचासंहतानांसउदासीनस्तत्प्रचारंचिन्तयेत् । शत्रोश्च सह कृत्रिमभूम्यनन्तरस्य त्रिविधस्यापि पूर्वभ्यः प्रयत्नेन प्रचारंचिन्तयेत् ॥ १५५ ॥ एतादिति । एतामध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलस्य मूलमन्यासांप्रकृतीनां आभ्यः प्रसूतेरेतामूलमित्युच्यन्ते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः । तद्यथा अद्यतोभूतानांमित्रममित्रमित्रमित्रमरिमित्रंचेति । एवं अन्याश्चतस्रोभवन्ति । पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहआक्रंदपार्ष्णिग्राहासारआक्रन्दासारइति चतस्रएवमष्टौ मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः सह द्वादशप्रकृतयः स्मृताः ॥ १५६ ॥ अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डादित्यादिति । आसांचतसृणामूलप्रकृतीनांच शाखाप्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदण्डाख्याः पञ्चद्वयप्रकृतयोभवन्ति । एवंच मूलप्रकृतयश्चतस्रः शाखाप्रकृतयोऽष्टौ द्वयप्रकृतयः षष्टिरित्येवंसंक्षेपतोद्विसप्ततिः कथिताः ॥ १५७ ॥ अनन्तरमरिविद्यादरिसेवितमेव चेति । विजिगीषोः समन्तान्मण्डलीभूतानांभूम्यनन्तरानरीन् जानीयात् । तथा तत्सेवितंचारिमेव विद्यादरेः पुनरनन्तरान्विजिगीषोः भूम्येकान्तरांमित्रप्रकृतिविद्यात् । तयोश्चारिमित्रयोः परामुदासीनप्रकृतिविद्यात् । तासामेवाग्रे पश्चात् भेदेनारिपार्ष्णिग्राहादिव्यपदेशभेदः ॥ १५८ ॥ तान्सर्वानतिसंख्यादिति । सान् सर्वान्प्रकृतीन् सामदानभेददण्डाख्यैर्यथासंभवंव्यस्तैःसमस्तर्वा पौरुषेण वा दण्डेनैव केवलेनानयेन वा सामैव वा केवलेन वशीकुर्यात् ॥ १५९ ॥ सन्धिमिति । द्वैधीभावंसंश्रयंच षाड्गुण्यंचिन्तयेत्सदा ॥ तत्रोभयानुग्रहकृत्प रोबन्धः सन्धिः अपकारोविग्रहः अभ्युदये सत्युपरिगमनंयानं उपेक्षणमासनं । एकेन सह सन्धिरभ्येन सह विग्रहोद्वैधीभावः । परस्यात्मार्षणंसंश्रयइत्येतान् षट्गुणानुपकारणान् सर्वदाचिन्तयेत् । षड्गुणाश्रयणेनात्मनोभ्युदयःपरस्यापचयेभवति तमेव गुणमविष्टेत् ॥ १६० ॥ आसनंचैत्रयानंचसंधायचविगृह्यचेति । आत्माभ्युदयपरिहाण्यादिकंकार्यवीक्ष्य संधायासनंविगृह्य वासनंसंधाय यानंविगृह्य वा यानंद्वैधंवा संश्रयंवाऽनुतिष्ठेत्तत्र तदा त्वायतिकालयोः परेण सह साम्याशङ्कायां संधिकृत्वाऽऽसीत् । यदा तु तदात्वसाम्येप्यात्मप्रकृतीनांविचलित्वं परप्रकृतीनांचोपजापसहत्वं मन्येत तदा विग्रहमाश्रित्यासीत् । यदा पुनः परत्मादभ्युत्थितोभवति तदाकृतात्मराष्ट्रसन्धानोविगृह्य यायाद्विगृह्य यानहेत्वभावे पार्ष्णिग्राहेण सह संधाय यायात् तथा कार्यापेक्षया एकेन सह सन्धिमपरेण सह विग्रहमित्येवंद्वैधंकुर्यात् । यदा तु दुर्बलः सन् बलवताऽऽक्षिप्तस्तदा तद्विशिष्टबलमन्यमाश्रयेत् ॥ १६१ ॥ संधिमिति । संधिविग्रहादीन् गुणान् सर्वानेव द्विप्रकारान् राजाजानीयात् इत्युत्तरंविवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥ समानयानकर्मिति । सांप्रतिकफलयोगेनागामिफलावष्टम्भेन राजान्तरेण यात्राम्यंप्रति यानकर्म क्रियते ससमानयानकर्म क्रियते ससमानयानकर्मसंधिर्धयः पुनः त्वनयासहमनुयास्यामीति सांप्रतिकआगामिफलापेक्षयैव क्रियते सोसमानयानकर्मसंधिरित्येवंद्विप्रकारः संधिविज्ञेयः ॥ १६३ ॥ स्वयंकृतइति । मित्रेणचैवापकृतेद्विविधोविग्रहःस्मृतः ॥ दक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालादभ्यत्रतस्मिन्नेव वा काले कार्यापेक्षया स्वयंकृतइत्येकोविग्रहः । यश्च परस्यशत्रुस्तद्विजिगीषांमित्रतेनापकारे क्रियमाणे ध्यसनिनि शत्रौ द्वितीयइत्येवंद्विविधोविग्रहःस्मृतः ॥ १६४ ॥ एकाकिनः

इति । परस्य व्यसनादौ क्षिप्रप्रतीकारेऽकस्मात्कार्ये प्राप्ते समर्थस्थैकाकिनोयानसमर्थस्य तु मित्रसहितस्येत्येवंद्वि-
विधयानमुच्यते ॥ १६५ ॥ क्षीणस्येति । प्राग्जन्मार्जितकर्मवशेन ऐहिकेन पूर्वप्रमादेनशनैःशनैः क्षीणभूम्यादि-
कस्य सर्वसमृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थं इत्येवंद्विविधमासनं स्मृतम् ॥ १६६ ॥ बलस्येति ।
कार्यसिद्धयर्थबलस्य हस्त्यादेः सेनापत्याद्यविहितस्यावस्थानमेकत्र कार्यं । राज्ञश्च बलैकदेश युक्तस्य
दुर्गावस्थानमित्येवंद्विप्रकारसंध्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैः द्वैधकीर्त्यते । एकेन संधिरन्येन सह विग्रहः प्र-
त्येकरूपतयावस्थानमित्येवंद्वैधस्यापि पुनर्द्वैविध्यम् ॥ १६७ ॥ अर्थसंपादनार्थमिति । शत्रुभिरभिभूयमान-
स्याभिभवनिवृत्त्याख्यः प्रयोजनसंपादनार्थमन्यपि वा तदानीमभिभवआगम्यभिभवाशङ्क्याऽमुकसंश्रितोयमित्येवं-
व्यपदेशार्थं साधुनृपसंश्रयणमित्येवं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥ यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुव-
मात्मन इति । यदागामिनि कालआत्मनोनिश्चितमाधिक्यमन्येत सांप्रतिकश्चाल्पउपक्षयस्तदापक्षयमङ्गीकृत्या-
धिसंधिमेवाश्रयेत् ॥ १६९ ॥ यदेति । यदामात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानमानादिनात्यन्तंपरितुष्टामन्येत
आत्मानं च प्रभूतमन्त्रोत्साहशक्त्यादिनोच्छ्रितं तदा विग्रहमध्यवस्येत् ॥ १७० ॥ यदामन्येतेति । यदात्पक्षकमा-
त्यादिसैन्यंपरितुष्टं धनादिना च पुष्टं परमार्थेन जानीयात् शत्रोश्च विपरीतं तदा तस्योपरि यायात् ॥ १७१ ॥ यदात्त्विति ।
यदा पुतर्हस्त्यादिना श्रुत्यैश्च परिक्षीणः स्यात्तदा शनैः सामोपप्रदानादिना शत्रून्स्तान्त्वयन् यत्नेनात्युच्छ्र-
यादासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥ मन्येतेति । सर्वप्रकारेण यदातिशयेन बलिनमशक्यसाधनं शत्रुमन्येत तदा
बलैकदेशसहितो दुर्गोपाश्रयोऽपरेण बलैकदेशेन तदुपघातमाचरन् एवंविधाबलं कृत्वा मित्रसंग्रहाद्यात्मनः का-
र्यसाधयेत् ॥ १७३ ॥ यदेति । यदा शत्रुबलानांप्रकृतिकोपादिनातिशयेन यातव्यो भवति तदाक्षिप्रमेव धा-
र्मिकंपरित्राणसमर्थनृपमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥ निग्रहमिति । यत्संबन्धिदोषेणास्य गमनीयत्वमायातं तासांप्रकृ-
तीनां शत्रुबलस्य चयेना [सौ] बलिभूतस्तयोरुभयोरपि सविजितः सन् योनिग्रहं कुर्यात् तंसर्वयत्नैर्गुरुवन्नित्यं-
सेवेत् ॥ १७५ ॥ यदीति । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विकल्पः समाचरेत् अगतिका हि गतिः संश्रयो नाम तत्रापि च संश्रयरुतं-
दोषयदि पश्येत्तदा निर्विकल्पो भूत्वा शोभनं युद्धमेव तस्मिन् काले समाचरेत् दुर्बलेनापि बलवतः पराजयदर्शनात् निह-
तस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥ सर्वोपायैरिति । नीतिकुशलो राजा सर्वैः सामादिभिर्रूपायैः तथा च यतेत यथास्य-
मित्रोदासीनशत्रुमध्यमाधिकान् भवन्ति । आधिक्ये हि तेषां सुतरां क्षोभ्यो भवति धनगर्वेण मित्रस्य शत्रुवापत्तेः
॥ १७७ ॥ आयत्तिमिति । सर्वेषां स्वल्पामपि कार्याणां आगामिनि काले गुणदोषा इत्येवंविचारयेत् वर्तमानकाले
च क्षिप्रसंपादनार्थं सर्वेषां कार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विचारितं किं वावशिष्टमित्येवं च यावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥ आय-
त्यामिति । यः कार्याणामागामिकालदोषज्ञो गुणवत्कार्यमारभते दोषवत्परिहरति यश्च वर्तमानकाले क्षिप्रमेव त्रयार्थकार्यक-
रोति नदीर्घसूत्रो कार्येयः कार्यशेषज्ञो भवति सत्कार्यसमाप्तौ तत्फलं लभते । अतएवं विधकालत्रयसावधानत्वात् कदाचित्
शत्रुभिरभिभूयते ॥ १७९ ॥ यथेति । यथैनं राजानम् मित्रादयः उक्तानवश्रयेयुः । तथा सर्वसंविधानं कुर्यात् । इत्येवं सांक्षे-
पिको नयो नीतिः ॥ १८० ॥ यदेति । यदा त्वरितं प्रति यात्रामारभेत शक्तः संस्तदानेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण शत्रुदेशे त्व-
रमाणो गच्छेत् ॥ १८१ ॥ मार्गशीर्षे इति । यश्चतुरङ्गबलप्रायो महीपतिः समार्गशीर्षं मासि शुभे प्रचुरतरयवसंधान्यरथमा-
गोपेते तच्छुभे दीर्घकालमप्यतो वाऽऽसन्नसस्यप्रत्यासन्ने यात्रां कुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो वासन्तसस्यप्रायं च देशं यात्य-
शीर्षकालप्रायस्य यात्रा सफारुणे चैत्रे वा एवंबलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् ॥ १८२ ॥ अन्येष्विति । उक्तकाल-

व्यतिरिक्तेष्वपि कालेन यदात्मनोनिश्चितं जयमाशङ्केन तदा हस्तिबलप्रायोश्च बलप्राये वर्षात्वश्च बलप्रायो हस्तिबलप्रा-
ये ग्रीष्मे तदा विगृह्यैव यात्रां कुर्यात् । शत्रोश्च प्रकृतिकोपादौ व्यसने उपपन्ने उक्तकालव्यतिरिक्तेषु का-
ले यायात् ॥ १८३ ॥ कृत्वेति । संशोध्येति । पार्ष्णिप्रहृत्तानजनपददुर्गसंरक्षणकुट्टादिवर्गोपशमनादिकं-
मूलमात्मदुर्गराष्ट्ररूपे संविधानं कृत्वा उपयोगिवाहनायुधचर्ममन्त्रादिविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा परमण्डलगतस्य
येनास्पदमवरथानं भवति तदुपगृह्य तदोयान् भृत्यपक्षान्तात्मसात्कृत्य परान् स्वकार्पटिकादीन् परम-
ण्डलवार्ताच यो धार्य सम्यगवस्थाप्य तथा जाङ्गलानूपाटविकभेदेन त्रिविधं पन्थानं मार्गरोधकगुल्मादिच्छे-
दनिम्नोन्नतादिसमीकरणोदपानखननादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनापतिकर्मकरात्मिकं षड्विधं-
बलं स्वकं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारपूरणादिना संशोध्य साङ्गामिकविधिना शत्रुदेशमत्वरया-
व्रजेत् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ शत्रुसेविनीति । गतप्रत्यागते चैव तौ हिकष्टतरोरिषू ॥ यत्किमिन्नं गृहं कृत्वा
शत्रुं सेवेत यश्च भृत्यादिः पूर्वविरागाद्गतः पश्चादागतस्तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन रिपू कष्टतरो
॥ १८६ ॥ दण्डव्यूहेनेति । दण्डाकृतिव्यूहरचनाव्यूहः एव शकटादिव्यूहोऽपि तत्राप्येव बलाभ्यक्षोभये राजा
पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनः तत्समीपे अश्वाः ततः पदातयः एवं कृतरचनोदीर्घः सर्वतः समविन्यासो-
दण्डव्यूहस्तेन तं यातव्यं मार्गसर्वतोभये सति यायात् । सूच्याकाराप्रः पश्चात्पृथुः शकटव्यूहस्तेन पार्श्वतोभये
सति व्रजेत् । वराहत्रिपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाप्येव पश्चाद्भागे भये सति गच्छेत् । पिपोलिकापङ्क्तिवत् अग्रप-
श्चाद्भागेनासंहतरूपतया यत्र सैनिकावस्थानं सदीर्घप्रचारः पुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतोभये सति यायात्
॥ १८७ ॥ यत इति । यस्यादिशः शत्रुकृतं भयमाशङ्क्येत तस्यामेव बलं विस्तारयेत् । तमन्ततो विस्तृतपरिमण्डलो-
मध्योपविष्टो विजिगीषुः पञ्चव्यूहेन पुरानिर्गत्यैव सर्वदृष्टव्यं तु स्यात्तव्यम् ॥ १८८ ॥ सेनापतिबलाभ्यक्षाविति ।
हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः सपतिक उच्यते । पतिकदशकस्यैकः पतिः ससे-
नापतिः । तदशकस्यैकः सनायकः । स एव च बलाभ्यक्षः । तौ सर्वासु दिश्वनेकप्रधानत्वे सति-
संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्याश्च दिशोभयमाशङ्केत तामपेदिशं कुर्यात् ॥ १८९ ॥ गुल्मानिति । गुल्मान्
स्थानकव्यामपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थं कृतशङ्कभेदपटहादिसङ्केतान् वनावस्थानप्रणीतानिर्भयान् अव्य-
भिचरान् समंतात् स्थापयेत् ॥ १९० ॥ संहतानिति । अल्पान् योधान् संहतान् कृत्वा योधयेद्बहून् पुनर्यथे-
च्छं विस्तारयेत् । सूच्यापूर्वोक्त्या वज्राख्येन वा व्यूहेन त्रिधावस्थितबलेन रचयित्वा योधान् योधयेत् ॥ १९१ ॥
स्थन्दनाश्वैरिति । समभूभागे रथाश्वैर्योद्धव्यम् । तत्र रथसामर्थ्यात् तथानुगतोदके नौहस्तिभिर्बुधक्षगुल्मव्यामे
धनुर्भिः पाषाणकण्टकगतादिरहिते खड्गफलकाख्यैरायुधैः ॥ १९२ ॥ कौरक्षेत्रानिति । कुरुक्षेत्रभवान् म-
त्स्यान् विराट्देशवासिनः पाञ्चालान् कान्यकुब्जान् भृत्यान् शूरसेनजान् पृथुशरीरान्प्रायेण पृथु-
शरीरबलशौर्याभिमानयोगात् सेनाप्रेषु योजयेत् । तथाऽन्यान्पि दीधान् लघून्मनुष्यांश्च ॥ १९३ ॥ प्रहर्षयेदिति ।
चेष्टाचैव विजानीयादरीणां युध्यतामिति । बलं रचयित्वा जये धर्मार्थं पराजये स्वर्गानृप्ये इत्येवमादिना
युद्धार्थं प्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान् समीक्ष्य परीक्षयेत् । कएवमुक्ता त्वय्यन्ति कुप्यन्ति चेति तथा योधानां
मरिच्युभयमानानामपि सोपधानयुद्धादिचेष्टाविजानीयात् ॥ १९४ ॥ उपरुध्येति । दुर्गापाश्रितमपि युध्यमान-
मरिदुर्गवेष्टनद्वारेणावेष्ट्यासीत् । अस्य च रात्रौ दुर्गाद्विर्देशं लुण्ठनादिनोपपीडयेत् । बासानोदकेऽधनानि वास्य

सर्वदापद्रव्यसंमिश्रादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥ भिन्त्यादिति । दुर्गोपस्थजोव्यानि तडागादीनिभेदेन नाशयेत् । तथा-
दुर्गपाकारान् भिन्त्यात् तत्परिखाश्च पूरयेत् छिद्रकरणेनः वानिरुद्धकाः कुर्यात् । एवं च शत्रुमशङ्कितमेव सम्यग-
वस्कन्दयेत् तस्योपरि निपतेद्वात्रौ वा दिवा वा शिवासितादिभिर्वित्रासयेत् । इदानींचमुहुर्मुहुः ॥ १९६ ॥
उपजप्यानि । तदन्वयिनोराज्यार्थिनः क्रुद्धान् भृत्यांश्चोपजपाह्नुपजपेत् । तत्कृतं च यत्तत्कृत्यं यत्तज्जानी-
यात् ग्रहसौम्यादिनानुकूलदैवे सति विजयेप्सुरपगतभयोयुज्येत ॥ १९७ ॥ साम्नेति । विजेतुं प्रयतेतारीन्-
युध्येतकदाचन ॥ साम्नाप्रीत्या वरदर्शनेन हितकथनाद्यात्मकेन दानेन च हिरण्यादीनां भेदनेन च तत्पकृतीनां तद-
न्वयिनां च विश्लेषणेनैवं तैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा यथोपयोगं विजेतुमरीन् प्रयतेत । न पुनः कदाचिद्युज्येत ॥ १९८ ॥
अनित्येति । युज्यमानयोर्तोबलवदवलस्थानापेक्षायामेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते । तस्मादुपायान्तरसंभवे
सति युद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९ ॥ त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानां परिक्षये । ततो युध्येतसंयत्तइति ॥ सामादीनां-
पूर्वोक्तानामुपायानां असाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहे तथा सावधानोयुज्येत यथा शत्रून् विजयेत् । यदि नोजयेत्तदास्व-
र्गनिःसंदिग्धे पुनः पराजये निष्पतनं साधयेद्यथा वक्ष्यत्यात्मानं सर्वतोरक्षेदिति ॥ २०० ॥ जित्वेति । परराष्ट्रं जित्वा
तत्रत्यान् देवान् धर्मप्रधानान् ब्राह्मणांश्च दानमानादिभिः पूजयेत् । तथा श्रोत्रियादिगतावश्यदानेषु मयैतदनुज्ञात-
मित्येवं परिहारान् दद्यात् । तथा त्वामिभक्त्यात्माकं यैरपकृतं तेषां मया क्षान्तं इदानीमाश्वस्ताः सन्तः त्वव्यापारमनुतिष्ठन्वे-
वं अभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥ सर्वेषामिति । तेषां परकीयानां सर्वेषां संक्षेपतोऽभिलषितं ज्ञात्वा तस्मिन् जित-
राष्ट्रे जितराजान्वयिनं अभिषेचयेत् राज्ये । इदं त्वया कार्यमिदं नेत्येवं तस्य तदमात्यादीनां परिभाषणं च कुर्यात्
॥ २०२ ॥ प्रमाणानीति । तेषां परकीयानां धर्मादनपेतादेशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपगता आचारास्तान्प्रमाणी-
कुर्यात् । एवं वाभिषिक्तं मन्त्र्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेद्यत्नात् ॥ २०३ ॥ आदानमिति । ये अभिल-
षितानामर्थानामेवहरणमप्रियकरं दानं च तेषां प्रियजनकं इत्युत्सर्गतथा कालवशेन दानमपि वा प्रशस्यते तस्मात् त-
स्मिन्काले एनंपूजयेत् ॥ २०४ ॥ सर्वमिति । यत्किंचित्संपाद्यतत्प्राग्जन्मशुभाशुभं उभे कर्मणी तदिहलोककृते च मनु-
ष्यव्यापारआयतंतत्र तयोर्मध्येदैवंचिन्तयितुमशक्यम् । मानुषे पुनः पर्यालोचनं भवत्यतस्तद्वारेण कार्यसिद्धयर्थं यतितव्यं
निरोहेन भाव्यम् ॥ २०५ ॥ सहवापित्रजेयस्त्विति । एवं यातव्येन सह युद्धं कार्यं यदि वा स एव मित्रं हिरण्यं वा
तेन दत्तभूयैकदेशोवात्यक्तइत्येवं यात्राफलं मत्वा तेन सह संधिं कृत्वा यत्नवान् ब्रजेत् ॥ २०६ ॥ पार्ष्णिग्राहमिति ।
विजिगीषोरारंभेति निर्यातस्य योदेशाक्रमणाद्याचरति सपार्ष्णिग्राहस्तथा कुर्वतः पार्ष्णिग्राहस्य योऽकुशस्थानीयः स आ-
क्रंदस्तावपेक्ष्य यातव्यान्पैत्रीभूतादमित्राद्वा फलं गृह्णीयात् तावदनवेक्ष्य गृह्णन् कदाचित्तद्वतेन दोषेण युज्यते ॥ २०७ ॥
हिरण्यभूमिर्संप्राप्तेति । हिरण्यभूमिर्लाभेन राजा तथा न वर्धते यथासंप्रति कृशमप्यागामिकाललब्धवृद्ध्याद्युपेतं-
स्थिरमित्रमाप्य वर्धते ॥ २०८ ॥ धर्मज्ञमिति । धर्मज्ञमुपकारस्य दक्षमनुरक्तामात्यं सानुरागं स्थिरकार्यं दक्षयत् तस्मिन्
मित्रमतिशयेनेष्यते ॥ २०९ ॥ प्राप्तमिति । प्राप्तं महाकुलं विक्रान्तं उत्साहयुक्तं उदारं उपकारस्य रक्षितारं अ-
र्थानर्थयोरेकरूपं शत्रुं दुरुच्छेदविद्वांसं आहुः । अतस्तथाविधं यत्नतः संदध्यात् ॥ २१० ॥ आर्यतेति । साधुत्वं-
पुरुषविशेषज्ञाता शौर्यदयालुत्वं सर्वदा च स्थूललक्ष्मणं सुसूक्ष्मदर्शित्वमिष्यते । स्थूललक्षं सततमुदासीनगुणसामर्थ्य-
मत्तएवंविधं उदासीनमाभित्य उक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥ क्षेम्यामिति । परित्यजेन्पुो

भूमिमात्मार्थमवधारयन् ॥ रक्षाक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सस्यप्रदामपि बहुतृणपत्रादियोगात् पशुवृद्धिकरी
मपि भूमिमात्मरक्षार्थमवलम्बमानो राजाऽनन्यगतिकः परित्यजेत् ॥ २१२ ॥ यतः सकलपुरुषविषयोऽयं धर्मः स्मर्यते
आपदर्थ इति । आपन्नित्वस्यार्थधनं रक्षणीयम् । धनपरित्यागेनापि दाराः संरक्षणीयाः । आत्मा पुनर्धनदारादिना
सर्वपरित्यागेनापि संरक्ष्यः । यत्तु राज्यतिरेकेणान्यस्य दारार्थं आत्मत्यागो न्याय्य इत्याहुस्तदसत् सर्वत आ-
त्मानं गोपायेदिति अशास्त्रितमरणस्य निषिद्धत्वात् न च सहसैव धनदारपरित्यागः कार्यः ॥ २१३ ॥ यस्मात्सहेति ।
प्रकृतिकोशकोपक्षयमित्रव्यसनादिका युगपत्सर्वा आपदोत्पत्त्यर्थमुत्पन्ना ज्ञात्वा नमोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा
सामादीनुपायान्सर्वांन्वा प्राज्ञः प्रयुज्जीत सर्वथा ॥ २१४ ॥ उपेतारमिति । एतन्नयसमाश्रित्य प्रयते
तात्मसिद्धये ॥ उपेतात्मा उपेयं च प्राप्तव्यं सर्वं च सामादय उपायास्ते च परिपूर्णा इति तन्नयसामर्थ्यं सति
आत्मसिद्धर्थं यतेत्युपसंहारः ॥ २१५ ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या सर्वराजा मन्त्रिभिः सह
विचार्य तदनु धनुरादिना व्यायामं कृत्वा स्नात्वा च मध्याह्ने काले अन्तःपुरं भोक्तुं प्रविशेत् ॥ २१६ ॥ तत्रेति ।
तत्रान्तः पुरात्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेदैः सूपकारादिभिर्यत्कृतमन्नाद्यं सुष्ठु च परीक्षितं अग्निप्रक्षेपचको-
रादिदर्शनेन अग्निर्हि सविषान्प्रक्षेपे सति चटचटायते चकोरस्याक्षिणी रक्ते भवत इत्येवमादिना परीक्षितं विषापहा-
रैश्च मन्त्रैर्जममद्यात् ॥ २१७ ॥ विषघ्नैरिति । विषघ्नैरौषधप्रयोगैः सर्वद्रव्याणि भोगभोग्यादीनि लक्षयेत् । विषघ्नानि
च रत्नानि गरुडोद्गीर्णनागमणिप्रभृतीनि यन्नवान् सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥ परीक्षिता इति । स्त्रियश्च दास्यो धर्मार्थ-
कामोभयविषये चारमयोगादिद्वारेण कृतपरीक्षागुढायुधयहणविषलिप्ताभरणधारणाशङ्कया संशुद्धवेषालङ्काराः अनन्य-
मनस्काश्चामरत्नानाद्युदकधूपैरेनं राजानं परिचरेयुः ॥ २१९ ॥ एवमिति । एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशयनासनभो-
जनस्नानानुलेपनेषु सर्वालङ्कारार्थेषु कुर्वीत ॥ २२० ॥ भुक्तवानिति । कृतभोजनः सन् तस्मिन्नेवान्तःपुरे भार्याभिः सह
क्रीडेत् । कालातिक्रमेण च सममेदिवसस्य भागे तत्र विहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥ अलङ्कृत इति ।
अलङ्कृतश्च सन्नायुधजीविनं पुनर्जनं वाहनानि चाश्वादीनि सर्वाणि खड्गादीनि च शस्त्राण्यलङ्कारानि च संपश्येत्
॥ २२२ ॥ संख्यामिति । ततः संख्योपासनं कृत्वा गृहाभ्यन्तरे शृतशस्त्रोरहस्याभिधायिनां त्वय्यापारं शृणुयात् ॥ २२३ ॥
गत्त्रेति । तस्मात्प्रदेशादन्यद्विमुक्तं प्रदेशान्तरं गत्वा चारजनं संमेक्ष्य परिचारिकादिभिः स्त्रीवृतः सन् पुनर्भोक्तुमन्तः
पुरं प्रविशेत् ॥ २२४ ॥ तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चिन्नूर्यघोषैः प्रहृष्टिभिः ॥ संविशेद्यथाकालमुत्तिष्ठेद्विगतज्वरः ॥
तत्रान्तःपुरे किञ्चिन्नानितृप्तं वादित्राद्यैः श्रुतिसुखैर्युक्ते भुक्त्वा कालानतिक्रमेण गतार्धरात्रमहरायां रात्रौ सुष्यात् ।
सुप्त्वा च पश्चिमे पामे उत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥ एतदिति । अरोगो राजैतदनुत्क्रान्तं पजारक्षणादि स्वयमनुतिष्ठेत् ।
अत्यस्थः पुनः सर्वमेतदमात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविंदराजविरचितायां मनुदीकायां मन्वा-
नुसारिण्यां राजधर्मो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ व्यवहारानुपपश्येदिति । अर्थप्रत्यर्थनोर्झणादानादिविषयाणीतेरेतरविरुद्धावहरणरूपाणि कार्याणि द्रष्टुमिच्छन् राजावक्ष्यमाणलक्षणैर्मन्त्रिभिश्चोक्तपश्चाद्भ्रमत्रज्ञैः सह चापलादिरहितोवक्ष्यमाणसभां प्रविशेत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तस्यांसभायांगुरुकार्यापेक्षयोपविष्टोऽन्यथोत्थितादक्षिणबाहुं वाससउद्धृत्य अनुद्धतवेषालङ्कारः कार्यार्थिनाव्यवहारनियमतोविचारयेत् ॥ २ ॥ प्रत्यहमिति । तांश्च व्यवहारान् अष्टादशव्यवहारस्थाने ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु पृथक्पृथक् व्यवस्थितान् प्रतिनियतदेशव्यवस्थावर्णिकर्षकादिगतया शास्त्राविरुद्धया शास्त्रगतया च साक्षिशपथानुमानाद्यात्मकया प्रत्यहमालोक्यमेव ॥ ३ ॥ तेषामिति । वेतनस्येति । सीमाविवादधर्मइति । स्त्रीपुं धर्मइति । तेषामष्टादशानां आदावधर्मगृहीतस्य ऋणस्यादानमिह विचार्यते । ततः क्रमेण निक्षेपोऽस्त्वाभिना च यः क्रियते विक्रयादिः । एकोभूय धनार्जनेहा । यागाद्यर्थदत्तस्य प्रतिश्रुतस्य वा यागाद्यकरणे सत्यप्रदानम् । भृतेरदानम् । ग्रामादिकृतव्यवस्था व्यतिक्रमः । क्रये विक्रये वा सति पश्चात्तापः । स्वाभिपालयोः विप्रतिपत्तिः । ग्रामादिसीमाविवादव्यवस्था । वाक्पारुष्यं ताडनादि । चौर्यं । मधुष्यापहरणादिसाहसं । स्त्रियश्च परस्परंच संपर्करामकंस्त्रीसहितस्य । पुंसोभर्तुर्व्यवस्था । पैतृकादिधनविभागोऽक्षादिक्रोडाव्यवस्थापनम् । पशुपक्ष्यादियोधनमित्येवं अष्टादशैतानि व्यवहारोत्पत्तौ लोके स्थानानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एष्विति । एष्वष्टादशसु स्थानेषु व्यवस्थानेषु बाहुल्येन भनुष्याणां विवादं कुर्वतां अनादिपारंपर्यायातां व्यवस्थामाश्रित्य व्यवहारनिर्णयंकुर्यात् । भूयिष्ठवचनादन्यान्यपि सन्ति । यथोक्तं नारदेन । तेषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ॥ ८ ॥ यदेति । यदाकार्यान्तरव्याकुलतयात्मना व्यवहारेक्षणं राजा न कुर्यात् तदा कार्यदर्शनार्थं विद्वांसंब्राह्मणनियुज्जीत ॥ ९ ॥ सइति । स ब्राह्मणः सभायां साधुभिर्धार्मिकैर्ब्राह्मणैः युक्तस्तामेव राजसभां श्रेष्ठांप्रविश्योपविष्टः स्थितो वा अस्य राज्ञो द्रष्टव्यान् व्यवहारान् संपश्येत् ॥ १० ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन् स्थाने ऋग्यजुःसामपारगाः त्रयोपि ब्राह्मणाराजाधिकृतश्च विद्वानवतिष्ठते हिरण्यभर्मिवतांसभां मन्यन्ते ॥ ११ ॥ धर्मइति । यस्मिन् द्रष्टरि धर्मशास्त्रव्यवस्थाश्च अधर्मेण व्यवस्थायापीडितः सभां उपतिष्ठते यत्रावस्थानं कुरुते सभ्याश्च ब्राह्मणास्तस्य धर्मस्य शल्यमिव शल्यमधर्माख्यं नोद्धरन्ति तत्र तेनाधर्मशल्येन सभ्याविरुद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥ सभावानप्रेष्येष्टयेति । व्यवहारदर्शनार्थं सभा न प्रवेष्टव्या । प्रविष्टश्चेत्तदा सत्यं वक्तव्यं अथवा तूष्णीमासीनो विरुद्धं वा ब्रुवन् सभ्य एव एतस्वी भवति ॥ १३ ॥ यत्रेति । यस्यांसभायांसभावस्थितानां प्राड्विवाकादयः सभासदः पापेन हता भवन्ति । तस्मान्न चापि प्रतिवादिना साक्षिकृतो व्यतिक्रमो रक्षणीयः ॥ १४ ॥ धर्मइति । तस्माद्धर्म एव व्यतिक्रान्तो दृष्टा दृष्ट्यानां शयति नार्थप्रत्यर्थ्यादि स एव चानतिक्रान्ततयारक्षति तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः मास्माकं वत्सहितानां धर्मो व्यतिक्रान्तो दृष्टा दृष्टार्थनाशं कार्षीदिति । सभ्यैरसत्यवृत्तः

प्राङ्निवाकः संबोधनीयः ॥ १५ ॥ वृषइति । तस्मात्सकलकामवर्णानां वृषशब्देन धर्मउच्यते । तस्य वाह-
रणंकुरुते तदेवावृषलमन्यन्ते न जातिवृषलं तस्माद्धर्मनोच्छिन्नादिति धर्मव्यतिक्रमपरिहारार्थं वृषलवचनम् ॥ १६ ॥
एकइति । तस्मात् अन्यत्सर्वभार्यापुत्रमित्रादिशरीरेणैव सह नाशंगच्छति न धर्मवृत्ताणामर्थकिञ्चिदपि पश्चादन्वेति तस्मा-
त्सुहृद्धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥ पादइति । तद्यवहारतोऽधर्मसंबन्धी चतुर्थो भागोऽर्थिनं प्रत्यर्थिनं वादिसंप्रवृत्तं-
गच्छत्यन्यश्चतुर्थभागोऽसत्यवादिनं साक्षिणं चान्यः परः सर्वान् सभास्थितान् भक्षमाणान् परित्यज्य राजानं प्रयातीति-
सर्वेषामधर्मसंबन्धो भवतीत्येतत्प्रतिपादनपरमेतत् ॥ १८ ॥ राजेति । यत्र पुनः सभायां असद्वादित्वादर्थी प्रत्यर्थी वा सम्य-
ग्दर्शनेन कुत्स्यते तत्र राजाऽपापो भवति सभासदश्च पापेन संबध्यन्ते चार्थादिकर्तारमेव गच्छति ॥ १९ ॥ जातिमा-
त्रोपजीवीति । केवलं ब्राह्मणजातिमात्रं तस्य तेन ब्राह्मणधर्मानुसरणेन स तु ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो विद्वद्ब्राह्मणाभावे व्य-
वस्थाने धर्मस्य प्रवक्ताधिकृतः स्यात् न कदाचित् शूद्रइति । तदा नियुक्त्यादिद्विसं ब्राह्मणमित्यनेनैव सिद्धेशूद्रप्रतिषेधे
पुनर्वचनं क्षत्रियवैश्यनियोजनाच्छूद्रनियोजनस्य दुष्टत्वख्यापनार्थम् ॥ २० ॥ यस्मात् यस्येति । यस्य राज्ञः शूद्रो-
धर्मविचारंकुरुते तस्य पश्यतएव कर्तुमिदं गौः तद्राष्ट्रमवसीदति ॥ २१ ॥ यदिति । यद्राष्ट्रं शूद्रबहुलं परलोकाय-
तिकाक्रान्तं अत्रिद्यमानद्विजं तत्सर्वदुर्भिक्षव्याधिपिडितं भूत्वा विनश्यति अग्नौ प्रास्तेत्येतदभावाच्छान्त्यर्थयागाद्य-
भावाच्च ॥ २२ ॥ धर्मासनमिति । प्रणम्य लोकेपालेभ्यः कार्यदर्शनमाचरेत् ॥ धर्मदर्शनार्थं आसने उपविश्या
च्छादितदेहोऽनन्यमना लोकपालान्मस्कृत्य ततो व्यवहारं क्षणं राजा चरेत् ॥ २३ ॥ अर्थानर्थानिति । प्रकृतिसं-
प्रसादकोपात्मकान् तथाविधान् लोकगतानालोच्य परलोकार्थं च धर्माधर्मविवेकेन बालालोक्य यथाधर्महानिः अधर्मानर्थो-
त्पादश्च न भवति तथा सर्वान् व्यवहारान् पश्येत् । सन्निपाते च वर्णानां ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥ ब्राह्मैरिति ।
गद्गत्वादि चक्षुःस्वरपाण्डुरादिवर्णवेषथुरोमाश्चादोद्भितविवर्णत्वाद्याकाराधोनिरीक्षणादि चक्षुर्गतहस्तनिष्पेषादि विशेष-
चेष्टाकारैर्बाह्यलिङ्गैरवश्यगमकेन स्वभावैर्गूढमभिप्रायंसदसद्रूपव्यवहारिणानिश्चयं अनुभूय ॥ २५ ॥ यस्मात् लोकेपि
आकारैरिति । नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायते न्तर्गतमनः ॥ आकारादिभिः पूर्वोक्तैर्गत्या च स्वरूपपया निगूढसद्रूपज्ञा-
यते ॥ २६ ॥ बालदायादिकमिति । अनाथबालत्वामिकं धनं तावद्वाजा रक्षेत् । यावदसौ गुरुकृत्स्नवृत्तो यावद्वा
निवृत्तबालभावः स्यादिति भावः पितृव्यादिभ्यः स्वामित्वोपन्यासादिव्याजेनापजिहीर्षद्वयोरक्षितार्थमिदमस्मिन् व्यव-
हारउच्यते । सामान्यविषयस्य रक्षणस्य राज्ञः सर्वविषयत्वात् ॥ २७ ॥ वन्द्यापुत्रास्त्विति । यथा बाल-
धनस्य राज्ञो रक्षणस्यादेवं सत्यपि भर्तारि वन्द्यासु स्त्रीष्वपजासु निष्कुलासु च कन्यकासु मृतप्रोषितभर्तृकासु
साध्वीषु व्याधितासु च रक्षणं स्यादत्र गोबलीवर्दं न्यायेनानेकशब्दोपादानम् ॥ २८ ॥ जीवन्तीनामिति । भाविताम्यादत्ता-
दधीनत्वादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां धनं हरेयुः । वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धर्मप्रधानो राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥
प्रणष्टस्वामिकमिति । अज्ञायमानत्वामिकं धनं राजा कस्यकिं प्रणष्टमित्येवंपटहादिना ख्याप्य द्वारादौ वर्षत्रयं स्थापयेत् ।
वर्षत्रयादवाक् स्वाभ्यायातो गृहीयादूर्ध्वपुनर्नृपतिर्गृहीयात् । यावत्स्वाम्यागच्छति तावदपहरेत् । एवं परकीयस्य
धर्मतो वर्षशतैरपि स्वापहारस्याभ्याम्यत्वात् प्रणष्टस्यादिसोवाक् ॥ ३० ॥ ममेति । मत्संबन्धयेतद्धनमिति यो ब्रूया-
त् स किंसारं किंसङ्ग्याकं कप्रणष्टमित्येवमादिविधानेन पर्यनुयोक्तव्यः । ततोऽपि रूपसङ्ख्यावीन् सत्यान् ब्रवीति
तद्धनं गृहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥ अवेद्यानइति । नष्टद्रव्यस्य देशकालौ यथासंभवंच वर्णशुद्धादिकं
आकारं कण्टकत्वादिकं प्रमाणंच यथावदज्ञानतः तत्तुल्यं दण्डमिति ॥ ३२ ॥ सङ्ख्यादिसंवादे पुनः आद-

धीतेति । यदेतन्महाराज्ञा प्राप्तततः त्वामिगतसङ्ख्यादिसंवादानन्तरं रक्षणकेशापेक्षया षड्भागदशमंद्वादशं वा सा-
धूनामयधर्मइत्येवंजानन् राजा गृहीयात् शिष्टं पुनः त्वामिने उत्सृजेत् ॥ ३३ ॥ **प्रनष्टाधिगतमिति ।** यद्-
व्यंकस्यचित्प्रनष्टसद्वाजपुरुषैर्लब्धं तदक्षयेत् । नियुक्तरक्षितं कृत्वा राज्ञा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये यान् चौरान्
राजा गृह्णीयात् तान् शतादभ्यधिकेव धत्तिदर्शनात् सुवर्णशतमूल्यादिचौर्यसति हस्तिना धातयेत् ॥ ३४ ॥
ममायमिति । तत्संबन्धीदं निधायमित्येवंनिधि अन्येन वा तस्ये सति तयोरुपसंख्यादिपूर्वप्रतिज्ञासंवादेन मनु-
ष्योन्नयान्तस्य ततो निधानादेशकालवर्णाद्यपेक्षया षड्भागद्वादशमेव वा राजा गृह्णीयात् शिष्टं तस्योत्सृजेत् ॥ ३५ ॥
अनृतमिति । आत्पुनः सत्यं ब्रुवन् स्वधनस्याष्टमभागदण्ड्यः । यद्वा तस्यैव निधानस्यान्यन्ताल्पभागविगणय्य
सविषादनं गच्छति त्रिनयं च गृह्णीयात्तदंङ्योगुणवदगुणापेक्षया विकल्पः ॥ ३६ ॥ **विद्वानिति ।** शास्त्र-
विपुनब्राह्मणः पित्रादिस्थापितं निधिदृष्ट्वा राज्ञो भागं दद्यात् । अशेषं गृह्णीयाद्यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य ब्राह्मणः प्रभुः
इत्यशेषग्रहणार्थवादः । एवं च ममायमिति । अयमत्रिद्वन् ब्राह्मणविषयः क्षत्रियादिविषयश्च ॥ ३७ ॥ **यमिति ।** यं पुनः
चिरंतनत्वा मिदं भूमिप्रक्षिप्तं निधिलभेत तस्मादर्धब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्धमात्मनोऽर्थागारे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
निधीनामिति । चिरंतनानां निधीनामत्त्वामिकानां अग्रेनापि लब्धानां भूमिगतानां च सुवर्णानां अर्धहरो राजा
यस्मादक्षणादसौ भूमिस्वामीति ॥ ३९ ॥ **दातव्यमिति ।** यच्चौरैर्दत्तलोकानां धनं तद्राज्ञा चौरैभ्यश्चादत्तं ध-
नं तेभ्यो देयं । यस्मात् राजा त्वोक्तवन् चौरस्य यावत्पापं तावत्प्रामोति ॥ ४० ॥ **जातिधर्मान् जानप-
दानिति ।** जातिधर्मान् अध्ययनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवहारान् अविद्वद्भ्यः एवं विगणककर्षणादिगतान्
भेणीधर्मान् कुलधर्माश्च प्रतिनियतकुलस्थितान् ज्ञात्वा यस्य यः स्वधर्मस्तं तथा तत् स्थापयेत् । अतश्च तद्विरुद्ध-
व्यवहारिषु वादिनं गृह्णीयात् ॥ ४१ ॥ यस्मात्स्वानीति । जातिकुलदेशधर्मोप्यनुतिष्ठन्तः सन्तोऽपि निष्कर्षस्ते-
हाविद्वरेषु वर्तमानामनुष्याः स्वस्वे कर्मण्यवस्थाताः परकर्माणि परलोकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ४२ ॥ एवं धन-
मसक्तेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकयाभिधायाधुना प्रकृतमाह ॥ **नोपादयेत्स्वयं कार्यं राजानान्यस्य कस्यचिदिति ।** यय-
पि पश्येत्कार्याणि कार्यणामित्युक्तं भवति तथापि तदाज्ञेयान्तरेण ऋणादानादिषु राजकर्तव्यसाहसधिरक्षणव-
र्जितेषु राजा स्वयमुपजापेन व्यवहारान्नोत्पादयेत् । नापि राजाधिकृतः स्वयमुत्पादयेत् तथाप्रत्यर्थिनामपि
तदा वेदितव्यं कार्यार्थकेनापि प्रकारेण रागद्वेषादिना नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥ **यथेति ।** यथा भृगस्य विद्वत्स्य सतोद-
ष्टिनस्य पदं व्याधोरुधिरसावबिन्दुदर्शनेन नयति तथा राजानुमानप्रमाणेन धर्मस्य गतिं नयेत् । विद्वद्विधर्मनधा-
नैर्द्विजातिभिर्यज्ञास्त्राविरुद्धमासेवितं तद्देशकुलजातीनामत्ररूपं कल्पयेत् । वादिवाद्याशयग्रहणाय यत्नातिशयं कुर्यात्
इत्येवमर्थम् ॥ ४४ ॥ **सत्यमिति ।** व्यवहारकर्मप्रवृत्तोरजा सत्यं दृष्टादृष्टसुखहेतुतया संपश्येत् । अर्थं च सारासा-
रत्वेन आत्मानं च सदसत्कर्मनणादेशं च समनन्तराजान्तरविहारं कालं च जीवितसंबन्धमतिक्रान्तबलरूपं चेदेक्याधिज-
राभोग्यमायं लोभादिनास्त्वक्तुनार्थसंपश्येत् ॥ ४५ ॥ **सद्भिरिति ।** एवं च विरुद्धव्यवहारेषु वादिनं गृह्णीयादिह च सद्भि-
राचरितमित्युपादानादिदं सदाचारविषयं जातिजानपदाद्येतत् पुनः सदाचारव्यतिरिक्तधर्मविषयम् ॥ ४६ ॥ एवं सक-
लव्यवहारसाधारणपरिभाषात्मकमुक्त्वाऽधुना ऋणादानाद्यधिकृत्याह **अथ मणार्थसिद्ध्यर्थमिति ।** दापयेद्वनि-
कस्यार्थमथ वर्णविभाषितं ॥ अधमर्णेन धनमाहिणा गृहीतं तस्याप्यर्थधनं त्वामिना राज्ञा ज्ञापितः सन् वक्ष्य-

माणलेख्यादिनाप्रतिपादितधनं धनत्वाभिनीधमर्णदापयेदित्युत्तरमपञ्चस्यैवायं सामान्यनिर्देशः ॥ ४७ ॥ यैर्यैरिति । उत्तमर्णोयैर्यैरुपायैः स्वधनं लभते तैस्तैरुपायैः अधमर्णनिगृह्य तमर्थं दापयेत् ॥ ४८ ॥ कैः पुनस्तैरित्यत आह धर्मेणेति । यदधमर्णस्य प्रयुक्तं धनं तद्भर्मेण प्रीत्या व्यवहारेण वक्ष्यमाणेन छलेनोपाधिपूर्वकं प्रतिद्रव्यग्रहणेनाचरितेनाभोजनादिना चलेन गृहावरोधादिनापञ्चममेनोत्तमर्णसाधयेत् ॥ ४९ ॥ स्वयंयइति । उत्तमर्णो व्यवहारमन्तरेणैव धर्मादिभिरुपायैर्वा नरैः स्वराजनिरेपक्षमधमर्णात् धनं साधयेत् । स आत्मधनं साधयन् मदनपेक्षं बन्धनादिकृतवानसीति एव राजा नक्षेप्रव्यः ॥ ५० ॥ अर्थे विषयमानं तु करणेन विभावयेदिति । नाहमस्मै धारयामीत्येवं धने विप्रतिपाद्यमानं अधमर्णकरणेनालिख्यसाक्षिशपथात्मकेन प्रतिपादितमुत्तमर्णस्य धनं दापयेत् । दण्डलेशचापहवे द्विगुणमपि वक्ष्यमाणाद्दशभागान्यूनमपि शक्त्यपेक्षया दापयेत् ॥ ५१ ॥ अपह्वइति । अभियोक्तादिशेदेशं करणं वासमुद्दिशेत् ॥ अधमर्णस्य देहीत्युत्तमर्णस्य धनमित्येवं सभायां प्राड्विवाकेनोक्तं न धारयामीत्येवमपलापे सत्याक्षेपक्रोधग्रहणदेशं तत्तस्य साक्ष्युपन्यासाद्यपह्वत्वात्करणं शंसेत् ॥ ५२ ॥ अदेशं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्वति चेति । अपदिश्येति । असंभाष्येति । ब्रूहीति । अभियोक्ता दिशेदित्युक्तं तत्र योऽर्थी तथाविधं देशमपह्ववादिकं निर्दिशति यत्र दानग्रहणे न संभाव्येते अधमर्णस्य वातदानीं तत्रावस्थानं संभवतीति यश्चादेशादिकं निर्दिश्य न तन्मया निर्दिष्टमित्येवं पश्चादपजानीते योवा पूर्वपश्चादुक्तानर्थान् परस्परविरुद्धान्वागच्छति यश्चानेन मम हस्तास्तुवर्णं गृहीतमित्येवं निर्दिष्टं निर्दिश्य एतत्पुत्रेण गृहीतमित्येवमादिना पुनरपसरति योवा प्रतिज्ञाकालोपन्यस्तमर्थं कस्मात्पुनस्तथाराज्यादौ दानग्रहणं कृतमित्येवमादिरूपेण पूर्वपक्षविस्तारकाले प्राड्विवाकेन सम्यक् पृष्टः सन्नन्तरं यश्च संभाषणानर्हे उपह्वरादौ देशे साक्षिभिः परस्परं भाषते यश्च साक्षिप्रश्नक्रियमाणं नो गच्छति वा सभान्तःप्रतिवादिसंनिहिते हठादुत्प्लुत्य गच्छति यथास्मिन् पूर्वपक्षे किं ब्रूहीत्युक्तोत्तरं च न ब्रूयात् योवा प्रतिज्ञातं साक्षिभिर्न विभावयेत् पूर्ववासाक्षिगतं न जनीयात् स्वगतस्वयश्चाधरोत्तराणि त्यक्तत्वात्सतरमाद्यवहाराद्धीयते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ साक्षिणइति । साक्षिणोत्रमम विद्यन्ते इत्युक्ता ब्रूहि तानित्युक्तोयस्मान्न ब्रूयात् पूर्वोक्तैरेभिः पराजयकारणैः धर्मनिर्णयप्रवृत्तः प्राड्विवाकोजितोयमिति कथयेत् ॥ ५७ ॥ अभियोक्तेति । योर्था सद्येव पूर्वपक्षं न ब्रूयात् तदा धर्मव्यतिक्रमत्पराजयपेक्षया वार्होदण्डनीयश्च स्यात् । आक्षिप्तः पुनः पक्षत्रयेयदि न ब्रूयात्तदा धर्मविषये पराजितोऽप्याप्यप्रवृत्तत्वेनाधार्मिकत्वात् ॥ ५८ ॥ यइति यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणं धनमपजानीते यत्परिमाणं वा धनमर्थी मिथ्या कथयति अधर्मप्रवृत्तौ तस्मादपह्वतामिथ्योक्ताश्च धनात् द्विगुणं दण्डार्थं दापनीयः । अधर्मज्ञाविति वचनादिदमन्याभिनिवेशादिप्रवृत्तविषयम् । अभिनिवेशेत्वपह्वे तद्विगुणमपि दशकंशतं वक्ष्यति ॥ ५९ ॥ पृष्टइति । प्रत्यर्थी धनार्थिनोत्तमर्णेन कृतराजपुरुषकर्षणादिपरिभावः प्राड्विवाकेन पृष्टो यदावधारयामीत्येवमपह्ववानोभवति तदा राजाधिकृतब्राह्मणसमक्षयद्यत्यन्तमन्यूनैस्ततः त्रिभिः साक्षिभिः तत्र धनार्थना भावनीयः ॥ ६० ॥ याइति । यथाविधाः साक्षिणक्रणादानादिव्यवहारेषु उत्तमर्णादिभिः कर्तव्याः तथाविधाः कथयिष्यमि यथा च तैः सत्यं कर्तव्यं तमपि प्रकारमभिधास्यामि ॥ ६१ ॥ गृह्णिणइति । गृहस्थाः पुनर्वन्तः तद्देशाभिजनाः क्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयाऽर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षि त्वयोग्या भवन्ति । तेषु गृहादिपरिभवमवाप्ताऽप्यथा ब्रुवते । ननु ये केचिच्छादानादनपेक्षेव्यवहारे वाग्दण्डपादभ्यादौ पुनः साक्षेपउक्तगृहादिव्यतिरिक्ता अपि भवन्ति ॥ ६२ ॥ आत्माइति । सर्ववर्णानां व्यवहारेष्वसंवादिनः

सर्वधर्मशास्त्रज्ञालोभरहिताः साक्षिणः कार्याः । एतद्विपरीतान् पुनर्वर्जयेत् इत्यर्थः । सिद्धस्य तु शब्दाभिधानं दण्डार्थम् ॥ ६३ ॥ चेति । साक्षिणोभयलोभरागद्वेषमृतिभ्रंशादिनान्यथाभिधानाशङ्कायानं कार्याः । ऋणाद्यर्थसंबन्धिमित्रवैररुतकौटसाक्षिव्याधिमूर्च्छितमहाव्याधिकादूषितान कार्याः ॥ ६४ ॥ नसाक्षीति । राजानन्तवाद्यवहारदृष्टत्वाच्च शास्त्रधर्मेण च प्रष्टुमशक्यत्वात् न साक्षी कार्यः । सूपकारनटादयश्च वेदसंन्यासिनोगृहस्थएते धर्मपरान कार्याः नटादयश्च प्रायेणार्थपराःत्वकर्मप्रस्ताश्च व्यग्राश्च ते न कार्याः । श्रोत्रियोब्रह्मचारितापसभिक्षवश्च लिङ्गस्थाः सङ्गवर्जितान कार्याः । श्रोत्रियग्रहणादध्ययनानुष्ठानरहितस्य ब्राह्मणस्य न निषेधः ॥ ६५ ॥ नाध्यधीनइति । अध्यधीनोर्गर्भदासोत्यन्तपरत्वान्न कार्यः । न वक्तव्यसर्वकर्मदोषाद्गृहीणीयः यःकुत्सादितरतएव वचनादिदस्युर्भूतकसत्युपदासइतिकर्माणीति नैरुक्तात्सोपि पारतन्त्र्यान्न कार्यः । तस्करस्य तथाभिधास्यमानत्वात्प्रतिषिद्धकर्मरुदनास्वासात् न वृद्धोक्तिक्रान्तव्यवहारकत्वात् । नशिशुः अव्यवहारकर्त्तृत्वात् । एकोपि ननाशप्रवासाशङ्कया तस्यभ्यवैरैरिति निषेधसिद्धौ कस्यांचिदवस्त्रायांद्वयोरभ्यनुज्ञानार्थवचनम् । अन्यथाण्डालादिः धर्मानभिज्ञत्वात् । विकलेन्द्रियउपलब्धिवैकल्यात् ॥ ६६ ॥ नार्त्तइति । आर्त्तोबन्धुविनाशादिना मत्तोमद्यादिना उन्मत्तोभूनाद्याविष्टः क्षुधापिपासया चाक्रान्तः श्रान्तोध्वगमनादिखिन्नः कामाक्रान्तअत्यन्तक्रोधबुद्धिवैकल्यात् नकार्याश्चौराअधामिकत्वात् ॥ ६७ ॥ स्त्रीणामिति । स्त्रीणांस्त्रियः साक्षिणोभवन्तीति अन्यागोचररहस्यमायः स्त्रीकार्यविषयमिदम् । तत्र पुंसःसाक्षित्वेकोयस्यान्नगोचरइति नित्याभिधानाशङ्क स्यात् । अन्यत्र ऋणादानादिव्यवहारे तासांपूर्वोक्ताएवसाक्षिणोभवन्तीत्येवंद्विज्ञानामित्येवमादावपि दृष्टव्यम् । द्विजानांब्राह्मणदीनांसमानजातिगुणाद्विजाः शूद्राणांसाधवः शूद्राः चाण्डालदीनांतजातीयाएव भवन्ति ॥ ६८ ॥ अनुभावीति । येन गृहाभ्यन्तरे रत्नादिचौररुतोपद्रवे शरीरोपघाते चातताम्यादिभिः क्रियमाणे ऋणादानादिव्यवहार्यवशाच्चोक्तसाक्षिसंपादनाय शक्ते यःकश्चिदुपलब्धवान् सवादिनांसाक्षो भवति ॥ ६९ ॥ स्त्रियेति । अन्तर्वेश्मादौ मनुष्याभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकराअपि साक्षिणोभवन्ति ॥ ७० ॥ नन्वस्थिरबुद्धित्वादिकारणावगमे रुपादीनांसाक्ष्यंनिषिद्धमतोत्रापि कथंतद्वचनान्निश्चयइत्यतआह बालवृद्धानुराणामिति । बालवृद्धव्याधितानां अप्रुतमनसांच मत्तोमत्तादीनां अनृतंवदतां अस्थिरावाग्भवत्यतस्तान्साक्ष्ये अनुमानेन बाह्यैर्विभावयेद्भिद्वैरिति जानीयात् ॥ ७१ ॥ साहसेष्विति । वस्त्रपाटनाग्निदानादिसर्वेषु साहसेषु चौर्यस्त्रीसंधरणवाग्दण्डपारुष्येषु च गृहस्थपुत्रधनादिना साक्षिणो न परीक्षेत । बालार्थसंबन्धादीनांपुनरनुमानपरीक्षा न निषिध्यते । तथा सति नन्वनिश्चयभावः बालवृद्धानुराणांचेत्यादेशोक्तत्वात् ॥ ७२ ॥ यत्रार्थप्रत्यर्थिनोसाक्षिणस्तत्र बहुत्वमिति । साक्षिणः सर्वेषु अधिगतानांपरस्परविरुद्धभावे सति बहुभिः यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन प्राद्विवाकोगृहीयात् । समेषु तृभयोक्तवस्तु गुणवतःप्रमाणीकुर्यात् । गुणवतांविप्रतिपत्तावुभयत्रगुणवत्सुब्राह्मणान् प्रमाणीकुर्यात् ॥ ७३ ॥ समक्षदर्शनादिति । चक्षुर्मात्रे साक्षादर्शनात् श्रोत्रमात्रे च साक्षात् साक्ष्यंनिश्चयति तत्र साक्षी सत्यमभिवदन्धर्मार्थान्यां न मुच्यते सत्यवचनधर्मोत्पादादण्डाभावः ॥ ७४ ॥ साक्षीति । साक्षोरुदृष्टभुतविपरीतं ब्राह्मणसभायांविरुद्धवदन्धोमुखोनरकं व्रजति । परलोके धर्मान्तरजनकात् स्वर्गादिस्तत्पापमतिबन्धे सति प्रतिहीयते ॥ ७५ ॥ यच्चेति । त्वमेसाक्षो स्यादित्येवंनिबद्धोपि यत्र किंचित्ऋणादानादि पश्येद्वाक्पारुष्यादि शृणुयात्तत्रापि पृष्टः सन् साक्षी नसार्थोपलब्धकथयेत् ॥ ७६ ॥ एकोलुब्धस्त्वसाक्षीति । लोभ-

वानेकः साक्षी न भवत्येवंचालुब्धोऽत्यन्तगुणवान् कस्यांचिदवस्थायां एकोभवति । स्त्रियश्चस्थिरचापल्यात् बह्व्यो-
 पि अर्थशौचयुक्तापि साक्षिण्यो न भवत्येवं ऋणादानादौ त्वस्थे व्यवहारे आत्ययिकेतूक्तं स्त्रियोऽप्यसंभवे कार्य-
 मित्येवमन्यतोपि ये यैः अशुच्यादिभिर्दोषैः प्राप्तास्तेपि त्वस्थव्यवहारे साक्षिणो न भवेयुः ॥ ७७ ॥ स्वभावे-
 नेति । असाक्षिणः स्वाभाविकसत्यरूपं ब्रूयुः तद्यवहारनिर्णयार्थं स्वाभाविकात् पुनः यदन्यकारणार्थविरुद्धं ब्रूयुस्त-
 न्निष्प्रयोजनमतश्चनयाहम् ॥ ७८ ॥ सभामन्तरिति । सभामध्यंसाक्षिणः संप्रामाण्यं आर्थप्रत्यर्थिसमक्षराजाधिकृ-
 तो ब्राह्मणः प्रियं कुर्वन्वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥ यदिति । असम्यक् वस्तुज्ञानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्यत्परस्पर-
 रं वृत्तजानोष्वे तत्सर्वसत्येन कथय । तत् युष्माकमत्र साक्षात् द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥ सत्यमिति । साक्ष्यकर्मणि
 सत्यं कथयन् सर्वोत्कृष्टान् ब्रह्मलोकादीन् इह लोके चाप्युत्कृष्टां ख्यातिं प्राप्नोति । यस्मादेवा सत्यात्मिका वाक्
 प्रजापतिना पूजिता ॥ ८१ ॥ साक्षीति । यस्मात्साक्ष्यकर्मणि साक्ष्यसत्यं कथयन् वरुणसचन्धिभिः पाशैः सर्प-
 रज्जुभिः परवशः सन् जन्मशतं बाध्यतेऽत्यर्थं तस्मात्साक्ष्ये सत्यमेव वदेत् ॥ ८२ ॥ सत्येनेति । यस्मात् सत्येन
 अन्यस्मादपि पापकर्मणः साक्षी मुच्यते । धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति । तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः
 सत्यं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥ आत्मेति । यस्मात् शुभाशुभकर्मप्रवृत्तस्यात्मनः चात्मैव साक्षी तथात्मैवात्मनः शरणं तस्मादे-
 नस्वमात्मानं नरानां मध्यादुत्तरं साक्षिणमसत्याभिधानेन मावज्ञासीः केन मम तैर्दृष्टमित्येवं बुद्धिकृत्वा यत आत्मा तवान्न सर्व-
 साक्ष्युत्तमः साक्षी विद्यते एकस्यैवात्मनः कर्मकर्तव्यापदेशोऽसत्यनिवृत्त्यर्थः ॥ ८४ ॥ मन्वन्तेऽमीति । तांश्च देवाः प्रप-
 श्यन्ति स्वश्चेवान्तरपूरुषः ॥ अस्मान् कश्चित्पश्यतीत्येवंपापवृत्ताभ्यन्ते न पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वश्चांतरात्मा
 पश्यति ॥ ८५ ॥ द्योरीति । द्युलोके पृथिव्युदकचन्द्रादित्याग्निवायुरात्रिसंभ्याधर्माणां इतिहासादिदृष्ट्वा विपश्चिद्वृत्त-
 सद्भावा एते तद्दयायतनश्चात्मा यमश्च सर्वशरीरिणामाचरितं जानन्ति ॥ ८६ ॥ देवब्राह्मणसन्निध्यइति । आले-
 ख्यादिविन्ध्यस्तोक्तदेवसन्निधाने ब्राह्मणानां समक्षं सभ्यानां यत्करणेन सत्यरूपतामापन्नं साक्ष्यं द्विजातीन् प्रयतानुत्तरा-
 भिमुखान् पूर्वाभिमुखान्वा प्रयतः सन् प्राग्विवाकः पूर्वाह्नकाले तु पृच्छेत् ॥ ८७ ॥ ब्रूहीति । गोबीजकाञ्चनेर्वै-
 श्यं शूद्रमेभिस्तुपातकैः ॥ ब्रूहीत्येवं शब्दमुच्चायम् ब्राह्मणं पृच्छेत् । सत्यमित्येवमाभिधाय क्षत्रियम् । गो-
 बीजसुवर्णापरहरेयत्पातकं तवानृतवदने स्यात् इत्येवैवैश्वर्यम् । शूद्रं वक्ष्यमाणैः पापप्रतिपादकैः शब्दैः पृच्छेत्
 ॥ ८८ ॥ ब्रह्मघ्नानां स्मृतालोकाये च स्त्री बाला घातिनामिति । ब्राह्मणस्त्री बालघातिनां ये नरकादिलोका-
 ऋषिभिः स्मृताः ये च मित्रापकारिणो ये च कृतापकारिणः ते तव च मिथ्यावदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥ जन्मप्रभृतीति ।
 हे कल्याण बाल जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यं कृतं तत्सर्वं तव संबन्धि शुनः फलं ब्रूयात् यदि त्वमसत्यं कथयसि
 ॥ ९० ॥ एकइति । हे भद्र एक एवाहं भवान् शरीरमात्रात्मक एव । अहं इत्येवं रूपं रूपमात्मानं यत्स्वं बुध्यसे
 तन्मेवं संस्थाः । यस्मादेव पुण्यपापानां द्रष्टा मुनिस्वरूपतोऽत्यन्तशुद्धरूपस्तव तद्दयेनित्यमवस्थितः ॥ ९१ ॥ यमइति ।
 सर्वभूतमयः सविता विवस्वत्पुत्रो यमाख्यो देवोऽयं लोकतः कर्णगोचरीभूतत्वाच्च तद्दये परिरुहति तेन सह यवि
 तत्राधर्मकारित्वाभावाद्दिवादानास्ति तदापापनिर्हरणार्थमागच्छामाकुरुक्षेत्रं यासीः ॥ ९२ ॥ नमइति । अन्धः शत्रुगृहं
 गच्छेदिति । यः साक्ष्यमनृतं ब्रूयात्सनमः कृतकेशमुष्णः परिभावादभ्यः भुक्तुं शक्नोति । स्वर्गं जयुको भिक्षार्थं शत्रुगृहं
 गच्छेदिति साक्षिमात्रविषयत्वेनैतदुच्यते न शूद्रप्रभार्यमभ्यपुरुषानिर्देशादेते शपथाव ॥ ९३ ॥ अवागिति
 यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्ठः सन् असत्यं प्रभं ब्रूयात् स पापी अधोमुखो भिसान्धे तमसि नरके ति ॥ ९४ ॥ अन्धइति

यः सभांप्रामः तत्त्वस्य विप्रलब्धं मुखलेखभ्रान्त्याश्च दृष्टं भाषते सोऽन्ध इव सकण्टकान् मत्स्यान् भक्षयति । सुखहेतो-
 र्बर्तमानो दुःखमेवातिशयं तदुपार्जयति ॥ ९५ ॥ यस्येति । यस्य वदतः शुभाशुभं सत्यं वदति उतानृतमित्येवं-
 साशङ्कोन भवत्यपि निश्चितमेवार्थसत्यं वक्तृत्येवं निर्वाशङ्कस्तस्मात्पुरुषादन्यं प्रशस्यतरं पुरुषदेवानमन्यन्त इत्यर्थः
 ॥ ९६ ॥ यावन्तदिति । यस्मिन्पश्वादिनिमित्ते साक्ष्ये अनृतं ब्रुवन् यत्सङ्ख्याकान् मित्रादिबान्धवान् नरकेण
 योजयति तस्मिन् साक्ष्ये तत्सङ्ख्याकान् क्रमेण सङ्ख्ययामयोज्यमानान् शृणुत इत्यतश्च नरकपातनिमित्ताचरण-
 स्तस्यापि नरकं भवतीत्युक्तं भवति तत्र चानृतवादिबान्धवाः स्वार्जितकर्मचरान् नरकमुपयान्ति । अकृताभ्यागमकृ-
 तविप्रणाशचोद्यापत्तिर्याविषादिना कश्चिकिञ्चिदापादयति तत्र प्राक्जन्मार्जितकर्मवशतोऽसौ तथा म्रियते यथा-
 यमपितृनिमित्तभावमुपगच्छन् फले चात्र निरालम्बनार्थं वादमात्रपर्यवसयितायुक्ता अप्रमादाभिधाइति ॥ ९७ ॥
 पञ्चेति । पशुविषयेऽनृते पञ्चबान्धवानरकेण योजयति दशगोविषये शतमश्वविषये सहस्रं पुरुषवि-
 षये ॥ ९८ ॥ हन्तीति । हिरण्यविषये अनृतं वदन् जातान् पित्रादीन् अनुजातांश्च पुत्रादीन् आत्मानृतत्वात् नरके यो-
 जयति । भूमिविषये चानृतं वदन् सर्वप्राणिजातं नरके योजयति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतं वेदेत् ॥ ९९ ॥
 अस्त्विति । उदकविषये अनृते स्त्रीणां भोगेषु विषये अब्जेषु पद्मरागादिषु पाषाणमयेषु च सर्ववैडूर्यादिषु
 अनृते भूमिवदोषमाहुः सर्वहन्तीति ॥ १०० ॥ एतानिति । एतान् सर्वाननृतभाषणे दोषान् ज्ञात्वा
 दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेतत् तत्त्वतो ब्रूहि ॥ १०१ ॥ गोरक्षकानिति । गोरक्षकवाणिज्यसूपकारादिकारुकर्मदा-
 स्यप्रतिषिद्धजीविनो ब्राह्मणान् साक्षिप्रश्ने श्रूयन् पृच्छेत् ॥ १०२ ॥ तद्वदन्निति । तदेतत्साक्ष्यमन्यथा जा-
 नन् अपि मनुष्यो धर्मेण दयया हेतुभूतयोपाधिरहितो व्यवहारेष्वन्यथा ब्रुवन् न स्वर्गात् लोकात् श्रयति यस्मादेतन्निमित्त-
 विशेषाणां अनृताभिधानं एतादेव संबन्धिनीवाचमन्वादयो वदन्ति । अन्येतुमाह विवाकविषयमिदं व्याचक्षते प्राह विवाको-
 गोरक्षकादिषु ब्राह्मणेषु सच्छूद्रप्रश्नं कुर्वन् धर्महानिं प्राप्नोति ॥ १०३ ॥ कः पुनस्तदन्तर्गतकव्यमित्यत आह श्रूय-
 दक्षत्रविप्राणां यत्र चैव भवेद्ब्रूयति । यत्र तन्माणसं रक्षणेनेदं चात्यन्तार्थमिकप्रमादस्खलितपुरुषविषयं त्वत्यन्तार्थमि-
 कविषयम् तथा च गौतमोऽनृतवचने दोषो जीवने च तदधीनं न तु पापीयसो जीवन्मृत्यादितं च विषये प्रमाणान्तरेण
 राजा निर्णयं कुर्यात् न साक्षिभिः न प्रमाणान्तरान् चैवानुमानादिनात्यन्तसाक्षिपरीक्षां कुर्यात् । न जातु ब्राह्मणं हन्या-
 दितिवचनात् कथं ब्राह्मणस्य वधोऽपतेदित्याशङ्कनीयं कृतदण्डत्वाद्वाङ्मः कथं संभवाद्यवहारोऽन्यत्रापि चैव विधे विष-
 येऽनृतस्येव्यमणत्वात् वधस्यामङ्गलत्वात् शूद्रादिक्रमेण निर्देशः ॥ १०४ ॥ वाग्वै सरस्वतीति श्रुते-
 र्वाक्सरस्वत्योरैक्याद्वा देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीति साक्षिणोऽनृताभिधायिनस्तस्यासत्यस्य यत्पापं तस्य प्रकृष्टांसिद्धि-
 कुर्वाणाय जेरन् । अत्रैके साक्षिणः अपिकपि अलवच्चरुत्रयं आहुस्तदसद्देवश्चेद्वै बहवो ब्राह्मणाय जेरन् इति । इत्ये-
 तत्पायश्चित्तं कर्तुं बहुत्वापेक्षया चरुभिरिति बहुवचनं ब्राह्मणस्तोमवदेष्टां संपाद्य यागाश्चोत्पादिताः । अत्र प्रायश्चित्तस्य
 प्रकरणोक्तौलाघवार्थं तत्र हि क्रियमाणे विद्वक्षत्रियविषयानृतताभिधाने बृहदन्तर्गतव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥ कूष्मा-
 ण्डैरिति । यदेवादेव हेडनमित्येभिर्मन्त्रैर्देवताकैर्घृतमग्नौ परिस्तरणादि होमविधिना जुहुयात् । उदुत्त-
 मं वरुणदेवताकया ऋचा आपो हि षेत्यनेनाब्देवताकेन जुहुयात् ॥ १०६ ॥ त्रिपशानिति ।
 अग्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारेषु पक्षत्रयं यावत् यदि साक्ष्यं दद्यात्तदा तद्विवादा

स्पदीभूतसर्वऋणमप्युत्तमर्णस्य दद्यात् । तस्माच्च ऋणात्सर्वत्मादशमंभागेराज्ञोदण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥ यस्ये-
 ति । यस्य साक्षिणउक्तसाक्ष्यस्य समाहस्य मध्यान्निमित्तान्तरविनापि व्याध्यभिबन्धुदाहमरणानामन्यतम-
 मुत्पद्यते सदैवप्रतिपादितमिध्याभावात्तद्विशदण्डं दद्यात् ऋणं च ॥ १०८ ॥ असाक्षिकेष्विति । अविद्य-
 मानसाक्षिके परस्परं विवदमानयोः वादिनोस्तत्त्वेन सत्यं अलभमानः प्राड्विवाकः शपथेन वक्ष्यमाणेन
 सत्यमुद्धरेत् ॥ १०९ ॥ महर्षिभिरिति । महर्षिभिरगस्त्यादिभिर्विशिष्टैर्म्यादैवैश्वन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्ण-
 यार्थशपथाः कृताः । वसिष्ठोपि अनेन पुत्रशतं भक्षितमित्येवं विश्वामित्राक्रुष्टः पिजवनापत्ये सुदासे राजनि प-
 रिशुद्धयर्थं शपथंचकार । न वृथाशपथंचकार ॥ ११० ॥ नेति । स्वल्पेपि कार्ये विद्वान् मिध्याशप-
 थं न कुर्यात् । मिध्याशपथं कुर्वन् इहलोकपरलोकयोरकीर्तिनरकावाप्स्य नश्यति ॥ १११ ॥ का-
 मिनीष्विति । बहुभार्यस्य नान्यामहंकामये त्वं मे प्राणेश्वरीत्येवं विधिविषये न च त्वयान्यावोढव्या इत्येवं-
 विधे गवार्थं घासापहारे वा संभवाद्दुपायन्तरएवंशास्त्रिताग्निहोमार्थंचैव पहारे ब्राह्मणरक्षायांच धनदानादिविषयायां-
 मिध्याशपथे पातकं न भवति ॥ ११२ ॥ सत्येनेति । ब्राह्मणं वादिनं सत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियंच
 घाहनायुधं निष्फलं स्यादित्येवम् । वैश्यंच गोबीजकाञ्चनादीनि ते निष्फलानि स्युः इत्येवम् । श्रूदं सर्वाणि ते पात-
 कानि स्युरित्येवं शापयेत् ॥ ११३ ॥ कार्यगुरुत्वापेक्षयाच अग्निमिति । अग्निवर्णसुवर्णपिण्डं श्रूदमश्वत्थ-
 पत्रावृतहस्तं याज्ञवल्क्याद्युक्तयेतिकर्तव्यतया समपदानि भावयेत् । अप्सु वा गृहीत्वान्तर्जलं विशेदित्येवमादित-
 देतद्युक्तयेतिकर्तव्यतयैव निमज्जयेदथवा पुत्राणां दाराणांच एतस्य शप्यइत्येवं पृथगेकैकस्य शिरांसि स्पर्शयेत्
 ॥ ११४ ॥ यमिति । दीमोग्निर्यमं दहति आपश्च नोप्लवयन्ति न च समनन्तरमेव निर्निमित्तामुर्द्धाव-
 स्थानामोति सशपथेषु वृद्धो विज्ञेयः ॥ ११५ ॥ अतः पुरा कृतार्थवादमाह वत्सस्येति । यस्मात् पूर्वस्मिन्
 काले च समामे ऋषे ब्राह्मणोऽसि श्रूद्रा पुत्रइत्येवं वैमात्रेयेण कनीयसाभ्रात्राक्रुष्टस्य नैतदेवमिति शपथार्थं अग्निप्रवि-
 ष्टस्य अग्निः सर्वस्य जगतः सदसत्कर्तव्येषु चारभूतः सत्येन हेतुभूतेन लोममात्रमपि न दग्धवान् ॥ ११६ ॥
 यस्मिन्निति । यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे साक्षिभिः अनृतमुक्तस्यात् तत्तत्कार्यमप्यकृतमेव प्राड्विवाको-
 निवर्तयेत् । यदपि कृतं दण्डपर्यन्तं तदपि पुनः परीक्षयेत् ॥ ११७ ॥ लोभादिति । लोभविपरीतज्ञानभयमैत्री-
 कामक्रोधादज्ञानमौर्ख्यैः बालभावात्साक्ष्यमसत्यमुच्यते इति दण्डवैचित्र्यार्थोऽयमुपन्यासः ॥ ११८ ॥ एषामिति ।
 एषां लोभादीनामन्यतमस्मिन् निमित्ते सति योऽसत्यं साक्ष्यं ब्रूयात् तस्य दण्डविशेषात्क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ११९ ॥
 लोभादिति । लोभेनानृताभिधाने सति पणानां वक्ष्यमाणानां सप्तहसं दण्ड्यः । मोहेन प्रथमसाहसं वक्ष्यमाणम् । भयेन-
 वक्ष्यमाणसाहसौ द्वौ । मैत्र्यात्प्रथमसाहसंचतुर्गुणम् ॥ १२० ॥ कामादिति । कामेनानृतं वदन् प्रथमसाहसं दशगुणं-
 दण्ड्यः । क्रोधेनोत्तमसाहसं वक्ष्यमाणं त्रिगुणम् । अज्ञानेन द्वे शते पणे संपूर्णे मौर्ख्येण शतमेव च
 ॥ १२१ ॥ एतानिति । शास्त्रव्यवस्थाया अपरिलोपार्थव्यवस्थायाश्चोत्पत्तिवारणार्थं एतान् कूटसाक्षिविषये चिरं-
 तनैर्विद्वद्भिः प्रोक्तान् दण्डान् मन्वादयः प्राहुः । एतच्च सरुद्धिकरणे ॥ १२२ ॥ कूटसाक्ष्यामिति ।
 क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णान् कृतकूटसाक्ष्यान् पूर्वोक्तेन दण्डेन दण्डयित्वा धर्मप्रधानो राजा राष्ट्रान्निर्वासयेत् । ब्राह्म-
 णं पुनर्दण्डयित्वा नग्रीकुर्यात् ॥ १२३ ॥ कुशेति । हैरण्यगर्भोऽनुर्दशदण्डस्याश्वानुकवान् ये क्षत्रियादिवर्णत्र-

यविषये भवन्ति । ब्राह्मणपुनर्महत्त्वपि अपराधे अक्षतशरीरदेशान्निर्वासयेत् ॥ १२४ ॥ उपस्थमिति ।
 लिङ्गादेतानि दण्डस्थानानि ततस्तदङ्गापराधे अपराधभूयिष्ठापेक्षया ततदङ्गापराधताडनादिकर्तव्यम् । अल्पाप-
 राधे तु धनदण्डइति ॥ १२५ ॥ अनुबन्धमिति । पुनःपुनरिच्छातोऽपराधकरणमवलोक्य ग्रामारण्यादि चाप-
 राधस्थानदिवाराभ्यादिकंचापराधकालं सम्यगवेक्ष्य सारंचापराधकारिणोधनशरीरादि सामर्थ्यमपराधंच गुरुलघुभा-
 वेनालोक्य दण्डनीयेषु दण्डंकुर्यात् इतीदमुक्तानुक्तदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥ अधर्मदण्डनमिति । यस्मादनुब-
 न्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशसोजीवनस्थायतेर्नाशमनृतस्य च परलोके समनन्तरनरकपातात्कर्माप्तिरार्जित-
 स्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मात्तत्परिहरेत् ॥ १२७ ॥ अदण्डयानिति । राजा दण्डानर्हान् दण्डयन् दण्डार्होऽस्त्वृज्य
 महद्वयशः प्राप्नोति नरकंच गच्छति ॥ १२८ ॥ वाग्दण्डमिति । न साधु कृतवानसि नैवंभूयः कार्षीः
 इत्येवंवाग्भिर्भर्त्सनं कर्मभिरधर्मापराधे गुणवतः कुर्यादिति । यदि तु तथा नोपशाम्यति तदा धिग्जाल्म
 त्वामभिभवति स्तेयंभूयादित्येवमादितस्य कार्यततोपि यदि तन्मार्गान् निवर्तते तदा धनदण्डंवृत्तीयंतस्य
 कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते अतः परंवधताडनाङ्गच्छेदादिरूपं तस्य कुर्यात् ॥ १२९ ॥
 वधेनेति । यदा पुनस्ताडनाङ्गच्छेदनादिनापि एतान्वशीकर्तुं शक्नुयात् तदैवपराधिषु एतद्वाग्दण्डादि चतुष्टय-
 मपि सर्वंकुर्यात् ॥ १३० ॥ लोकसंघप्रवहारार्थमिति । तान्मरुप्यसुवर्णानांपणादिसंज्ञाकरयविक्रयलोकव्यवहारा-
 र्थं पृथिव्याविशेषेणाभिधास्याम्युपयोगार्थदण्डादेः ॥ १३१ ॥ जालान्तरगतइति । त्रसरेणवइति । सर्षपाइति ।
 पलमिति । तइति । धरणातीति । गवाक्षादिपविष्टाभिरादित्यरक्षिषु यद्रजोदृश्यते तत्रसरेणुः । तेषौ
 लिक्षैका प्रमाणेन विज्ञेया । तालिक्षास्तिस्त्रोराजसर्षपः । तेत्रयःगौरसर्षपः । तेषट् यवोमध्यमः नस्थूलोनापि
 सूक्ष्मः । त्रिभिर्वैः कृष्णलम् । पञ्चभिः कृष्णलैः । माषः । षोडशमाषाः सुवर्णः । चत्वारः सुवर्णाः पलम् । दशप-
 लानि धरणं कृष्णलद्वयंतुलया धृतं रूप्यमाषकोबोद्धव्यः । षोडशरूप्यमयमाषकारूप्यं धरणंपुराणवोच्यते । राजतोरु-
 प्यसंबन्धीकर्षप्रमाणः तान्मयः कार्षापणः इतिविज्ञेयः दशरूप्यधरणानि रूप्यशतमानोबोद्धव्यः चतुर्भिः सुवर्णैर्नि-
 ष्कप्रमाणेन विज्ञेयः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ पणानामिति । सार्धदे-
 शते पणानांप्रथमः साहस्रोमन्वादिभिः स्मृतः पञ्चपणशतानि मध्यमोविज्ञेयः सहस्रत्वेवचोत्तमः ततः सहस्रएव
 ॥ १३८ ॥ ऋणइति । देयमयोत्तमर्णस्य ऋणमित्येवं अधमर्णेनसभायां उक्तेस्तत्सौ अधमर्णः पणशतात्पञ्च-
 पणादित्येवंदण्डमर्हति । नकिञ्चित् अस्मै धारयामि इत्येवमपहुतेसति दशकशतं दण्डमर्हति । एतन्मनुस्मृतदण्डनम् ॥ १३९ ॥
 वसिष्ठविहितामिति । वसिष्ठोक्तां वृद्धिधर्मत्वात्तद्वृद्धिकरीं वृद्धिजीव्युत्पादयेत् । साकत्यतआह अशीति-
 भागमिति । शतेप्रयुक्तेमासाद्गतात्तस्माच्छतादशोतिभागंवृद्ध्यर्थगृहीयात् ॥ १४० ॥ द्विकमिति । पणश-
 ताद्वा मासेन द्वौ पणौ पूर्ववृद्ध्या च जीवन् साधूनां अर्थधर्मः नाधर्मइतिमन्यमानोगृहीयात् यस्मात् द्वि-
 कंशतंगृह्यन् परस्वादानपापयुक्तो न भवति ॥ १४१ ॥ द्विकमिति । ब्राह्मणादिवर्णानांक्रमेण द्विकविक-
 चतुष्कपञ्चशतंसममन्यूनधिकंमासस्य संबन्धिवृद्धिगृहीयात् ॥ १४२ ॥ नत्विति । भोजनार्थबन्धे दत्ते ध-
 नप्रयोगाभवानन्तरीका यावृद्धिस्तामुत्तमर्णो न लभते । न च वृद्धिदत्तस्य बन्धस्य द्विगुणीभूतधनकालादूर्ध्व
 अन्यवस्थानादप्यत्रबन्धेनान्वेनार्थमस्ति नापिविक्रयोपिद्विगुणीभूतधनकालादूर्ध्वसमोक्षणादाधिर्भुज्यतएव अन्यथा ध-
 नमाप्तभावात् ॥ १४३ ॥ नभोक्तव्यइति । माभुङ्क्ते इति स्वामिवचनमवगणयन् यद्वलाद्वन्धनभुज्जीत तथा भुज्जानोवृद्धि-

नामुयात् यदिभोगेनबन्धःक्षयंयातस्तदा अक्षतबन्धसंबन्धिमूल्येन बन्धस्वामिनंतोषयेदन्यथाबन्धचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥
आधिरिति । बन्धः प्रीतिभोग्यश्च पदार्थएतौ द्वौकालातिक्रमणंनार्हतोपि तु प्राप्ति काले स्वामिना प्रत्याहरणीयौ यस्मान्न-
स्मात्तौदीर्घकालमन्यहस्तावस्थितौ आधित्वोपनिधत्वात् साक्ष्याद्यभावेन हारयितुंशक्याविति सुहृदुपदेशरूपतयैवेदंन
कदाचिदपि ह्रियते आधिःसीमेत्यपहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४५ ॥ **संप्रीत्येति ।** दोग्धौ गौरुष्टोवहंश्चा-
श्वएते प्रीत्या अन्योन्यंभुज्यमानान कदाचिदपि स्वामिनोपहार्यन्ते । अश्वादिदमनार्थदमनस्य दीयते संप्रीत्या
भुज्यमानानीति सामान्योपक्रमविशेषाभिधानम् ॥ १४६ ॥ **यदिति ।** यत्किञ्चिद्वनजातंसमक्षमेवाभ्यैदेशवर्षाणि
भुज्यमानंधनस्वामी तूष्णींप्रतीक्षते किमेतन्मामैवंभुङ्क्तेति न प्रतिबध्नाति नासौ तत्पुनर्याधेन स्वीकर्तुमर्हति ॥
१४७ ॥ **अजडइति ।** निधानस्वामी यदिबुद्धिविकलेन भवति बालोवायस्य च तस्मिन्नेव देशे व्यवस्थित-
स्याभ्येन तदीयंभुज्यते तद्धनंव्यवहारेण भग्नस्वामिनस्तत्र विवादोन भवति । यतोभोक्तैव तद्धनमर्हति । व्यव-
हारेण भग्नमिति वचनाद्धर्मेण तत्स्वामिनएव सर्वदा स्वमेवंचायंपूर्वशेषश्लोकः ॥ १४८ ॥
आधिरिति । बन्धः क्षेत्रपामादिमर्यादा बालधननिक्षेपः प्रीतिभोग्यदास्योराजश्रोत्रियधनादि उक्तेन
दशवर्षभोग्येन स्वामिनोनापहारयितुं चास्य दशवर्षभोग्यद्रव्यापवादत्वाद्वधादीनांचाल्पकालभोग्यत्वेननेहाननुपवे-
शाशङ्कस्थानं प्रीत्या भुज्यमानानीति पृथग्वचनम् ॥ १४९ ॥ **यदिति ।** योवृद्धिदत्तंध-
नंभोगेनाविनश्यरूपंस्वामिनाननुज्ञातोमूर्खोरहसि भुङ्क्ते बलभोगेन भोक्तव्योबलावधिरित्युक्तान्तेन तस्य शुद्ध्यर्थ-
मर्धवृद्धिस्त्यक्तव्या ॥ १५० ॥ **कुसीदवृद्धिरिति ।** यावृद्ध्यर्थमयुक्तधनसंबन्धिनीवृद्धिरितिभूयस्यकाले गते
सकृदधमर्णादानीता शनैः शनैः मासंप्रत्यब्दवाऽसौद्वैगुण्यनातिक्रामति मूलद्विगुणैवभवति नततोधिका लभ्यते धान्ये
पुनर्वृद्धिप्रयुक्ते संदे वावृक्षफले लवे वा ऊर्णमये वाहनीये चबलीवर्दादौप्रयुक्ते भूयस्यपि कालगते सकृदधम-
र्णादादता सती मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतांनानतिक्रामति ॥ १५१ ॥ **कृतानुसारादिति ।** गृहीतृनृगतमार्थता-
विशेषमुत्तमर्णेन विज्ञाय उक्तवृद्धिरधिकावृद्धिः कृता सती यतः शारुबासासाच नोसिध्यति । प्रतिषिद्धवृद्धिमा-
र्गैकिलैर्निश्रिष्टाः प्राहुः । यदिपरं शुद्धविषये यदुक्तं पञ्चकं शतंतदसुवुत्तमर्णो द्विजातेरादातुमर्हति । शुद्धविद्-
क्षत्रियद्विजातेरप्यादातुमर्हति ॥ १५२ ॥ **नातिसंवत्सरीमिति ।** यदि द्वयोर्वा त्रयाणांवर्षाणारूपकान् न गृ-
ह्णाति ततोददाति । यातु संवत्सरमतिक्रान्तावृद्धिस्तानगृह्णीयात् । अष्टांचानुपचितामसंहतीभूतामेकद्विपञ्चाहादिजा-
तांनगृह्णीयात् ॥ चक्रवत् गच्छादियानप्रयोगे सति या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिः सा पूर्वोक्तवृद्धेरधिकापि स्यादित्येवंनानुज्ञाता
सा चार्यस्याभिमतप्रथमानिर्देशान्निहरेदित्येतत्संबन्धाभावाच्चक्रवृद्धिसमारुहति च वक्ष्यमाणत्वादतएवचेहवृ-
द्धवृद्धिश्चेकवृद्धिरित्येवमादिका चक्रवृद्धिशब्देनोच्यते । अपितुगच्छयाभितेवा कालिका प्रतिमासंतु कालिकेतिस्मर-
णान्मासि ग्राह्या । कारितेच्छाकृता परस्परपेक्षया वणिक्प्रभृतीनांस्यादप्येषांपुनः कृतानुसारादधिकेत्युक्तम् । कायिका
कायकर्मसङ्ख्यावाच्या स्यात् ॥ १५३ ॥ **ऋणमिति ।** योऽधमर्णोधनदानासामर्थ्यात् आनीतस्यादितिक्रियाकर्तु-
मिच्छेत् आनीतांवृद्धिदत्त्वा करणलेख्यादि पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥ **अदर्शयित्वेति ।** दौर्गत्याद्विद्विहिरण्यमन्यदत्त्वा
तत्रैव पुनःक्रियमाणे लेख्यादौ तदारोपयेत् । यत्परिमाणंकिंवृद्धिधनंतदानींसंभवति तद्दानमर्हति अवशिष्टकरणमारो-
पयेत् ॥ १५५ ॥ **चक्रवृद्धिमिति ।** भाटकपूर्वकंनक्षत्रादिसनेनगच्छादिवृद्धिमाश्रित्य उत्तमर्णोदशकालव्यवस्थितस्यगतदे-

शकालविशेषस्तौ देशकालौ देयदेयापरिपूरयंस्तद्वन्नीवहनलाभं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥ समुद्रयानकुशलाइति । वार्यध्वयानकुशलाअस्मिन् देशे कालेऽस्मिन्नर्थे हिरण्यादिकउत्तमाने अयंलाभइत्येवमादिदेदिनोवणिक्प्रभृतयो-
यावृद्धितथाविधविषयेनिरूपयन्ति सा तत्र निश्चयार्थविज्ञेया ॥ १५७ ॥ यइति । अदर्शयन्मतंतस्ययतेत-
स्वधनाहर्ण ॥ प्रतिभूः दानकाले मया अयंदर्शनोयइत्येवंधनंमयोगकालेऽन्यदा च योयस्याधमर्णस्योत्तमर्णप्रतिभू-
त्वेन तिष्ठेत् । सतमधमर्णतस्मिन् काले उत्तमर्णस्यादर्शयन् स्वधनाहर्णदानंयतेत ॥ १५८ ॥ प्रातिभाठयमिति ।
प्रतिभुवा यइयंवृथादानंपारितोषिकादि यत्पित्रा देयत्वेनाङ्गीकृतं द्यूतसमाह्वयाभ्यांयज्जितं पित्रा सुरापानादि यद्ध-
जिनः सुरामूल्यं दण्डशेषशुल्कशेषंच यत्पितृसंबन्धिपितरिमृते पुत्रोदातुंनार्हति ॥ १५९ ॥ दर्शनप्राति-
भाठयइति । योयंप्रातिभाठ्यं नपुत्रोदातुमर्हतीतिपूर्वोक्तविधिः सदर्शनप्रतिभूकर्मणिपितृकृते विज्ञेयोदानार्थ-
पुनर्यः प्रतिभूः स्थितः तस्मिन्मृते रिक्थभाजोपिदापयेत् किमुतपुत्रान् ॥ १६० ॥ अदातरिति ।
तद्वहणपूर्वकत्वेऽयंप्रतिभूःस्थितइत्येवंविज्ञातप्रातिभाठ्यकरणे पुनदर्शनस्वप्रत्ययप्रतिभुवि धेते सत्यनन्तरंधनप्र-
सोक्ता केन हेतुना प्रतिभूपुत्राद्धनंप्राप्तुमिच्छेत्किंतस्य प्राप्तिहेतुर्विद्यते उतनेतियतोसौ दानप्रतिभूपुत्रो न भ-
वत्यतोप्राप्त्याशङ्का विद्यते । यतस्तु धनग्रहणेपूर्वकंनत्पितादर्शनप्रतिभूवास्थितोस्ति तत्पुत्रात्प्राप्त्याशङ्का ॥ १६१ ॥
एवंसंदेहमुपगम्यस्येदमाह निरादिष्टधनइति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवा यदि निमृष्टधनोभवति ।
भवप्रतिभूरिदंते विश्वासार्थधनमित्येवं प्राप्तधनश्च यावत्प्रसौ प्रतिभूः स्थितः तावत्प्रमाणंतस्यहस्ते दत्तंतात्स्वधनादेव त-
द्धनंनिरादिष्टपुत्रः प्रकृतं उत्तमर्णायदद्यादिति शास्त्रमर्यादा ॥ १६२ ॥ मत्तोन्मत्तात्तान्यधीनैरिति । क्षी-
बोन्मत्तव्याभ्याद्युपहतचित्तगर्भदासबालातिवृद्धेः असंबन्धेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यातिरेकेण योव्यवहारःकरणदानादिकृ-
तः नसिभ्यति ॥ १६३ ॥ भाषानसत्याभवतीति । इदमया तवानुष्ठेयमित्यादिकापरिभाषालेख्या-
द्युपनिबन्धेन यद्यपि स्थिरीकृता भवति तथापि यद्यनादिपारंपर्यायातालोकशास्त्रव्यवहारवर्तिनोधर्माद्वि-
र्भाव्यते । तद्विरुद्धा निरूप्यते तदा सत्या न भवति न तदीयार्थानुष्ठेयम् ॥ १६४ ॥ योगा-
धमनविक्रीतमिति । उपाधिना ये बन्धविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न ग्रहणादि तान् राजा विनि-
वर्तयेत् कृतानकृतान्कुर्यात् । तथान्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्मार्थकरणंजानीयान्वस्तुतोनिक्षेपादिकृतं
तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥ ग्रहीतेति । अविभक्तोविभक्तोवा भ्रात्रादिसाधारणकुटुंबव्ययार्थविभक्तभ्रातृकुटुंबव्ययार्थच-
क्रणगृहीत्वा कुटुंबव्ययकृत् मृतोबाधितोवा तदा तदणं अविभक्तैर्विभक्तैर्वा ऋक्थिभिः स्वधनाद्दातव्यम् ॥ १६६ ॥ कुटुं-
बार्थइति । कुटुंबार्थेधनीनोपि व्यवहारंसमाचरन् त्वदेशे विदेशे वा गतंसन्तं आगच्छन्तंप्रतीक्षयेत् ॥ १६७ ॥ बलादिति ।
बलादत्तंकुत्सितकम्यादि बलाद्भुक्तंक्षेत्रादि बलाच्च लेखितंपत्रादीत्येवमादीन् सर्वान् बलकृतानर्थानिवर्तनीयान्मनु-
राह ॥ १६८ ॥ अयइति । साक्षिणः प्रतिभुवोधर्मद्रष्टारो त्रयः क्लिश्यन्ते क्लेशमनुभवन्त्येते । न हठा-
देते साक्ष्यादिकारयितव्याः । चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्रजानःपरार्थदानफलोत्पादनोद्यमेधनार्पणविक्रयव्य-
वहारेण उपकुर्वाणानधनोपचयंप्राप्नुवन्ति । तस्मान्नवैहृगदनाग्रहणक्रयव्यवहारकरणेषु दात्रधर्मकेव्यवहारे
प्रवर्तनीयाः ॥ १६९ ॥ अनादेयमिति । क्षीणकोशोऽपि राजा अग्राहंन गृह्णीयात् । समृद्धोपि स्वल्पमपि-
प्राप्तमर्थंन परित्यजेत् ॥ १७० ॥ अनादेयस्येति । अग्राहग्रहणात् प्राप्तपरित्यागाच्चाशक्तानसङ्ग्रे योजयति-

शक्तानांपुनः प्रकृतमप्युपेक्षतेभीरुतयेत्येवंपौरैर्दौर्बल्यंराज्ञः प्रकाश्यते सचदेयादाने अस्वधर्मोत्पादप्रकृतिकोपाभ्या-
मादेयवर्जनं च क्षीणकोशतया राज्यविनाशादिहलोकपरलोकयोर्विनश्यति ॥ १७१ ॥ स्वादानादिति ।
बलवान्ख्याप्यतेराजासमेत्येहचवर्धते ॥ न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानांसमानजातीयैर्वर्णैः स्त्रीषु च संबन्धाद्बलानांच-
बलवद्भ्योरक्षणाद्वलवानिति राजा लोके कथ्यते । अतश्चासाविहलोकयोर्वर्धते ॥ १७२ ॥ यतः तरमादिति ।
तस्माद्यमइव राजा वशीकृतक्रोधेन्द्रियआत्मनश्च प्रियाप्रिये परित्यज्य यमसंबन्धिन्या चेष्टया रिपुमित्रसाम्यत्वेन
वर्तते ॥ १७३ ॥ यइति । यः पुनर्नृपोलोभादिव्यामूढतया अधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तमधर्मपरकृतित्वा
त् क्षिप्रमेव शत्रवश्चासादयन्ति ॥ १७४ ॥ कामक्रोधाविति । यश्च द्वेषपरित्यागेन योराजा धर्मेण कार्याणि निवारयति
तं नद्यइव समुद्रंमजाः संभजन्ते तन्मनाश्च भवन्ति ॥ १७५ ॥ यइति । सराज्ञर्णचतुर्भागदण्डार्थतस्यतद्धनं ॥ योधम-
र्णोराजवल्लभाभिमानी सामादिना साधयन्तमुत्तर्णमनृपे निवेदयेत् सराज्ञा ऋणचतुर्भागदण्डार्थतस्य तद्धनंदापनीयः
॥ १७६ ॥ कर्मणेति । समहीनजातिश्चाधमर्णोधनाभावे सति त्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि च नसंशुभ्येदुत्तमर्णेन समनि-
वृत्तौत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशं आत्मानं कुर्यात् । उत्कृष्टजातिः पुनर्नकर्मकारयितव्योपि तुशनैः तद्धनंयथासंभवेदद्यात् ॥ १७७ ॥
अनेनेति । परस्परंविदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनेनेनोक्तप्रकारेण राजा साक्षिनिर्णायितानि अनुमानशपथादिप्रत्य-
यनिर्णायितानि कार्याण्यर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिरोधेन समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥ कुलजइति । महाजने आचा-
रवर्तिनि धर्मज्ञे सत्यवादिनि बहुसुहृत्सुजनके धनवति ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावान्निक्षेपंछादये-
दिति सुहृदुपदेशोयंदृष्टार्थः ॥ १७९ ॥ यइति । योमनुष्योयेन प्रकारेण समुद्रंवा ससाक्षिकमसाक्षिकंवा यदर्थमुवर्णादिकंस्य
हस्ते निक्षेपेत्सोर्थस्तेन निक्षेपत्रा तेनैव प्रकारेण ग्रहीतव्यः यत्माद्येनैव प्रकारेण समर्पणतेनैव ग्रहणंन्याय्यम् । एवंअन्य-
थाकरणे दण्ड्यः ॥ १८० ॥ योनिक्षेपमिति । सइति । तेषामिति । साक्ष्यभावइति । देहि मे निक्षेपंहिरण्यादि इ-
त्येवंयः प्रार्थ्यमानः साक्ष्यभावान्निक्षेपमुर्न ददाति तस्य निक्षेपत्रार्थत्वेन प्राड्विवाकेन तस्मिन्निक्षेपसंसिंहिते कश्चित्
चारपुरुषैः सुचिरप्रायैः सौम्याकृतिभिर्नृपोपद्रव्याजाभिधायिभिः हिरण्यंतत्त्वेन यथा तस्य शङ्का नोत्प-
द्यते तथा निक्षेपयित्वा ततोसौ कालान्तरे प्राड्विवाकेन पूर्वनिक्षेपसंसिंधौ तेन तच्चारनिक्षेपंहिरण्यंतेनैव
पुरुषैर्देहत्माकंनिक्षेपहिरण्यं इत्येवंयाचितव्यः । सच निक्षेपधारी यथान्यस्तसमुद्रममुद्रंवा यथाकृतंच कटसू-
त्राद्याकारेण यदितथैव प्रतिपाद्यते समस्तैर्गृहीतंतदिति तदा यत्परैर्निक्षेपमभिः प्राड्विवाकवेदिभिः अस्यहस्ते
अत्माकंविद्यतइत्याक्षिप्यते तत्तत्र किञ्चिद्विज्ञेयम् । यदि पुनस्तेषांचारपुरुषाणां तत्तत्निक्षेपंयथान्यस्तंन दद्या-
न्नदा द्वावपि निक्षेपौज्ञापकचारसंबन्धनाववष्टभ्यदापनीयः स्यादित्येवरूपोधर्मनिश्चयः । इत्येवमेतत्श्लोकचतु-
ष्टयम् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ निक्षेपोपनिधीइति । नश्येताविनिपातेवाविनिपातेत्व-
नाशितौ ॥ निक्षेपमीतिभोग्यौनिक्षेपत्रुपनिधात्रोऽजीवतोस्तर्ज्जनाह पुत्रभात्रादौ नकदाचिद्देयौ । यतस्तस्य पुत्रोदविनाशो
तौ निक्षेपोपनिधीसर्वस्वामिनियाचमाने किंवक्तव्यं पुत्रादेः पुनरविनाशो कदाचिदविनाशौ स्याताम् ॥ १८५ ॥ स्वयमिति ।

(१) कृति=प्रकृति (गो० २, ५) (२) छादयेत्=स्थापयेत् (गो० २, ५) (३) साक्ष्य=साक्ष्याय (गो० २, ५)

(४) तत्तत्रकिञ्चिद्विज्ञेयं=तत्रनकिञ्चिद्विद्यतेइतिविज्ञेयं (गो० २, ५) (५) पौ=प्रा (गो० २, ५)

निक्षेपुः पृतस्य योऽज्ञातं निक्षिप्तं स्वयमेव तद्धनार्हे पुत्रादौ दद्यान्मराज्ञा निक्षेपुः पुत्रादिभिर्बन्धुभिः न नियोक्तव्यः ॥ १८६ ॥ अथास्यतस्योपरिकिञ्चिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा अच्छलेनेति । विचार्यतस्यवादेयसाधैवपरितोषयन् ॥ तद्वस्तुधनान्तरसद्भावलक्षणवाक्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वेणावक्रगतिदिव्यादिदानेन निश्चिनुयात् तस्यवानिक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा सामादिप्रयोगेणैव प्रतिनिश्चिनुयात् तद्वण्डादिनादिव्यैर्वा ॥ १८७ ॥ निक्षेपे-
ष्विति । सर्वेषु निक्षेपेषु प्रत्यायने साक्ष्यभावइत्यादिविधिः स्यात् मुद्रिते पुनः प्रत्यर्थिते निक्षेपधारी न किञ्चिद्दे-
वजातंप्राप्त्याद्यदि तस्मादधः श्रवणप्रतिमुद्रादिना न किञ्चिदपहरेत् ॥ १८८ ॥ चौरैरेरिति । चौरैर्मुषितं उदकेन-
देशान्तरंप्रापितं अग्निनाचदग्धं निक्षेपधारी न दद्यात् । यदि तत्त्वतो निक्षेपात् किञ्चिन्नापहरति ॥ १८९ ॥ निक्षेपस्येति ।
निक्षेपस्यापहर्तारं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः सर्वैरुपायैः सामादिभिर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिः राजानिश्चिनुयात् ।
अनिक्षेमारममिति ब्रुवन् नियोक्तुरपि इति ज्ञापयति ॥ १९० ॥ निक्षेपमिति । यो निक्षेपं न त्यजति यश्चानिक्षिप्त्यै-
वार्थयते तौ द्वौ महत्यपराधेरुतापराधे चौरवदुत्तमसाहसादिकंदण्ड्यौ । स्वल्पे वा तस्य निक्षेपस्य समंदण्ड्यौ ॥ १९१ ॥ निक्षेपस्येति । निक्षेपापहारिणं तत्समंदण्ड्येदिति पूर्वसिद्धस्य पुनर्वचनं प्रथमापराधे महत्यपि पुनश्चौरव-
दित्येवमर्थः । ये तु ब्राह्मणस्याङ्गविच्छेदादि चौरदण्डानवृत्त्यर्थं इदं पुनर्वचनं इत्यादिष्टं तदसत् न जातु ब्राह्मणं हन्या-
दित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात्तथा प्रीतिभोग्यद्रव्यापहारिणं अविशेषेण जातिमात्रविशेषेण तत्सर्वमेव दापयेत् ॥ १९२ ॥
उपधाभिस्तु यत्किञ्चिदिति । योनरः परद्रव्यं हरेत्सहायः करचरणच्छेदादिभिः नानाप्रकारैः वधोपायैः शकलं-
त्वा राजमार्गादौ राज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥ निक्षेपइति । यज्जातीयं द्रव्यं द्रव्यपरिमाणं च अथ साक्षिसमक्षं नि-
क्षिप्तं द्रव्यं तत्परिमाणमेव साक्षिप्रत्ययेन बोद्धव्यं न प्रमाणान्तरेण तत्र परीक्षा कार्या । तत्र च निक्षेपावितथं-
ब्रुवन् विष्णुक्तं दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥ मिथइति । रहसि येन निक्षेपोऽर्पितो निक्षेपितः । निक्षेपधारिणा-
पि रहस्येव गृहीतः स निक्षेपोऽपि रहस्येव प्रत्यर्पणीयः । न प्रत्यर्थेन साक्ष्याद्यपेक्षं यस्माद्येन प्रकारेण दा-
नं तेनैव प्रत्यर्पणं इतीव निक्षेपधारिण्यमार्थमदातव्यइति यो यथा निक्षेपद्वस्तु इतीदं निक्षेपमृत्तियमार्थगृहीत-
व्यश्रवणाधिक्ये सति यदस्य श्लोकप्रतिविधिविषयत्वं व्याख्यातं सामान्यविशेषं तावत् व्याख्यानं वा केषां-
चित्ताच्छेष्टैः परीक्ष्यम् ॥ १९५ ॥ निक्षिप्तस्येति । निक्षेपधारणमपीडयन् निक्षिप्तस्य द्रव्यस्य प्री-
त्या च सांप्रतिकोपभोगार्थं अर्पितस्य अनेन प्रकारेण निर्णयंकुर्यात् ॥ १९६ ॥ विक्रीणी-
तइति । योऽस्वामी स्वामिनाननुज्ञातः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते तमचौरमात्मानं श्रुतचौरं प्राड्विवाकः साक्षिकम-
न कारयेदिति साक्षिकर्मनिषेधद्वारेण तस्यापकारित्वप्रतिपादनं क्रियान्तरेष्वप्ययोग्यत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ १९७ ॥
अवहार्यइति । एष च परस्वाविक्रयी यदि स्वामिना पुत्रादिरूपत्वेनाऽनुगतो भवति षट्पणशतानि दण्डार्थमान-
यितव्यः । यदि पुनः स्वामिनो नानुमतो भवति अविद्यमानापसरश्च यदि स्वामिसंबन्धपुत्रादेः सकाशात् काष्ठादिना
तद्व्यंतस्य न संश्रितं भवति तदा चौरसंबन्धिपापं प्राप्नोति । पापापदेशे च पापसहचरितदण्डातिदेशः ॥ १९८ ॥ अस्वा-
मिनेति । अस्वामिना अदत्तविक्रीतं वा तदकृतमेव बोद्धव्यमित्येवं विधाव्यवहारमयादा ॥ १९९ ॥ संभोगइति ।
यस्मिन्वस्तुनि भोगो दृश्यते आगमः पुनः क्रियादि न क्वचिदस्ति तत्रागमः कारणं न संभोगोऽतश्च शृद्धा-
गमस्य दशवर्षभोगेनापि कार्यसिद्धिः ॥ २०० ॥ विक्रेयादिति । आपणभूमौ [यत्] प्रयच्छेत तद्य-
वहर्तुषु सप्तमक्षं बोद्धव्यम् । किञ्चिन्न्यौल्येन गृह्णीयात्स यस्मात्प्रकाशोचितः मूल्यकुलसंनिध्यापणस्थानानुष्ठितेन न्याय-

क्रमेण विशुद्धतदीयधनमूल्यमानाधिकं हस्तान् लभते ॥ २०१ ॥ अथमूलमनाहार्यप्रकाशक्रयशोधितमिति । यदि तेन किञ्चिद्देशान्तरंगत्वा क्रीतद्रव्यमूल्यमाहर्तुमशक्यं तदा पूर्वश्लोकन्यायेन प्रकाशक्रयशोधितंकृत्वा क्रेतादण्डतएव राज्ञा द्रष्टव्यः । स्वामी च तद्रव्ययदस्वामिना विक्रीतंतत् क्रेतृहस्तालभते ॥ २०२ ॥ नेति । नसावद्यमिति । कुङ्कुमादिद्रव्य-कुसुमादिना व्याजबुध्या मिश्रीकृतं विक्रेतव्यम् । नचापकदान्तःक्लेशादिदोषोपेतं यत्तुलादिनापि व्यवस्थितं न च रागादिनास्थगितरूपं एवंचात्रात्वामिविक्रयदण्डवत्स्यात् ॥ २०३ ॥ अन्यामिति । शुल्कदेयांकन्यांशुल्कवृद्धे-च्छाकाले निरवद्यां दर्शयित्वा यदि सावद्या वरस्य दीयते तदा द्वेऽपि कन्ये तेन एकेनैव शुल्कदानेन हरेत् । इतिविक्रयसाधर्म्येणास्येहाभिधानम् ॥ २०४ ॥ नेति । उन्मत्तायाः कन्यायास्तथाकुष्ठवत्या या चानुभूतमैथुना तस्याब्राह्म्यादिविवाहादावपि दानात् पूर्वमुन्मत्तादोन् दोषान्ब्रूयात् कन्यादन्वा ख्यापयन् दण्डं अर्हति । दण्डचदोषवतीमिति वक्ष्यते ॥ २०५ ॥ संभूयचसमुत्थानमाह ऋत्विगिति । प्रधानऋत्विक् होमादिश्रौतकरणेन कृतकरणोज्योतिष्टोमादौ यदि व्याधिना त्वंकर्म परित्यजेत् तदा तस्य तदनुयाचितमित्रावरुणादिभिः तस्य कृतकर्मानुसारेण दक्षिणादातव्याः ॥ २०६ ॥ दक्षिणास्त्विति । दक्षिणासुच माध्यदिने सवने दक्षिणानयन्तोत्येवमादिदक्षिणाकाले दत्तासु दैवात्त्वसाध्यंकर्म परित्यजन् कृत्स्नमेव दक्षिणाकर्मशेषंचान्येनासौ प्रकृतऋत्विक् कारयेत् ॥ २०७ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्कर्मणि आधानाग्नौ अङ्गमङ्गप्रति यादक्षिणाश्च उदिताः स्युः यथारब्धमध्वर्युमित्यादौ प्रधानदक्षिणाश्च गावोदेयाः आदिनाक्रियत् उद्देशेनश्रूयन्ते सएवश्रुतत्वात्कीकुर्यात् । अथ पर्षद्वारिकावत्प्रतिग्रहमात्रान्यापारात्सर्वएव उदितः इतिसंदेहे उपन्यासः ॥ २०८ ॥ अवश्रुतत्वात्तादर्थ्यपक्षमाश्रित्य निर्णयमाह रथमिति । अध्वर्योरथोदेयत्वेन श्रुतोवसतामेव त्वीकुर्यात्तथाधाने ब्रह्मा अश्वोदेयइति तस्य श्रुतेः आददीत होताप्यश्वमात्मसात्कुर्यात् उद्रातापि सोमक्रये यच्छकट्यतद्वृद्धोयात् ॥ २०९ ॥ अधुना प्रधानदक्षिणाविधिमाह सर्वेषामिति । तंशतेन दीक्षयतीति श्रूयते । तत्र सर्वेषामृत्विजांमभ्यांशेमुख्याऋत्विजोहोत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्रातारस्ते अर्धहाराष्टाचत्वारिंशतोऽर्धेन चतुर्विंशत्याश्च परेद्वितीयस्थानाप्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणब्रह्माहोत्रसिप्रस्तोतारोऽर्धवन्तः कात्यायनश्च षट्षट् द्वितीयेभ्यइत्याह । तृतीयस्थानिनोच्छावाकानशदग्नीन् प्रतिहर्तारिष्टाचत्वारिंशत्तृतीयांशषोडशगोभाजः । कात्यायनश्चसश्चतसस्तृतीयेभ्यइत्याह पादिनश्चतुर्थ्यवस्थाः पादसुब्रह्मण्याघावधुनेतारेष्टाचत्वारिंशश्चतुर्थीशद्वादशगोभाजःकात्यायनश्च तिस्रस्तिस्रदरेभ्यइत्यतआह ॥ २१० ॥ संभूयेति । एकीभूय गृहनिर्वर्तनादीनि स्वकार्याणि स्थपतिवर्धकिसूत्रधारादिभिः मनुष्यैः संपादयद्भिरनेकयुक्तविधानाश्रयेण विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥ धर्मार्थमिति । येनयामाद्यर्थभिक्षमाणाय कस्मैचिद्धनं दत्तं प्रतिज्ञातं च स्यात्पश्चात्तद्धनमसौयागार्थंयदिनयुज्जीततदास्यप्रतिश्रुतंनदेयं दत्तंवापत्याहरणीयम् ॥ २१२ ॥ यदीति । यदितत्प्रतिश्रुतं धनमसौप्रतिग्रहीताहंकारालोभाद्वामार्गैस्वकृत्वा दातुं न त्यजेत् तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुभ्यर्थराज्ञा दण्डनोयोभवेत् । ह्यदपि दण्डितस्य दण्डेन पापनिर्हरणंभवतीत्यस्मान्निष्कृतिवचनादवसीयते ॥ २१३ ॥ दत्तस्येति । एतदस्य प्रतिपादनं धर्मादनपेतंतत्त्वं तदुक्तमतोनन्तरं अन्यतरमपि प्रतिपादनंकथयिष्यामि ॥ २१४ ॥ भृतइति । योभृतः परक्रीतोऽप्याध्यायपीडितोयथानिरूपितंकर्म अहंकारान्न कुर्यात् सकुर्वाणक्रियोक्तस्वरूपे सुवर्णादिकृष्णलानष्टौ दण्ड्योभृतिश्चास्य कर्मभागादपि न देया ॥ २१५ ॥ आर्त्तइति । यदा पुनः पीडादिना वा कर्म न करोति तदा स्वस्थः सन् पूर्वयादक निरूपितंतादक कुर्यात् तांच वृत्तिसकलादपि कालालुभेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमिति ॥ २१७ ॥ एवंधर्मइति । एषा व्यवस्था वेतनदानाख्यस्य कर्मणोनिःशेषतउक्ता । अनन्तरसंविद्यतिक्रमकारिणां दण्डादिव्यवस्थां वक्ष्यामि ॥ २१८ ॥ यइति । ग्राम्याणां देशवासिनां वणिगादीनां मध्याह्नो-
नरहमत्माभिः कर्तव्यं परिहार्यं चेत्येवं संकेतं दृष्ट्वा विरुद्धेन रूपेण कृत्वा विचलेत्तराष्ट्रात् राजा निर्वासयेत् ॥ २१९ ॥
निगृह्येति । य एवं संविद्यतिक्रमेन चतुःसुवर्णकार्षिकानिष्कानुक्तरूपान्तु सार्धशतं सुवर्णानां निष्कानाहु रिति शास्त्रा-
न्तरोक्तान् राजतं च शतमानं उक्तम् ॥ २२० ॥ एवं दण्डविधिमिति । धर्मश्रधानो राजा ग्रामेषु ब्राह्मणादिषु
व्यतिक्रमिणं एतदण्डविधानमनुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥ क्रीत्वेति । विक्रीय किञ्चिद्व्ययमचिरत्वं भावं स्थिरार्थं विक्रीय
वा यस्य लोभात्पश्चात्तापो भवति न साधुमया कृतमिति दशाहमध्ये प्रत्यर्थं बद्धिक्रीतं तदृद्धीयात् ॥ २२२ ॥
परेणेति । दशाहोत्तरकालं क्रीतं च दापयेत् ॥ २२३ ॥ यस्त्रिति ॥ २२४ ॥ अकन्येति ।
नेयंकन्याक्षतयोनिरियं इत्येवं यो मनुष्यो द्वेषेण कन्यायाः कुर्यात् स तस्यास्तं दोषमविभावयन् पणशतं दण्डं ग्रामुयात्
उक्तस्याप्यतिक्रमकारित्वा दण्डः ॥ २२५ ॥ यस्मात् पाणिग्रहणिका इति । अर्यमणं नु देवं कन्या अग्रिमयक्षतेत्ये-
वमादयो वैवाहिकामनुष्ठानां मन्त्राः ॥ २२६ ॥ पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतमिति । वैवाहिकामन्त्राः निश्चितं भार्यात्वे नि-
मित्ततैः त्रयुक्तैर्भार्या भवति तेषां पुनर्मन्त्राणां सखासमपदी भवेति मन्त्रेण कन्यायासममे पदे दत्ते सति शास्त्रज्ञैः समाप्तिर्बोद्ध-
व्यैव च सममात्पदादवागकन्यात्वपरिज्ञानेनुशये सति त्यजेन्नोर्ध्वकानीनसहोदगुदोत्पन्नानां शास्त्रे बोद्धुः पुत्रदर्शनात् ॥ २२७ ॥
यस्मिन्निति । न केवलं क्रयविक्रयः एवं यावद्यस्मिन्संविद्धे दनादावपि कार्यं कृते यस्य लोके पश्चात्तापः स्यात्
तं पुत्रदानादिकविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥ पशुष्विति । पशुविवादो-
षैरुत्पन्नैः स्वामिनां तत्पालानां च विवादमशेषं कृत्वा तात्त्विकव्यवस्थां वक्ष्याति ॥ २२९ ॥ दिवेति ।
पालकस्य स्तानां पशूनां दिवादोष उत्पन्ने पालस्य गृहणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्थिनां स्वामिनो दोषो
यदि पुनारात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उच्यते । तदा पाल एव गृहतांशमुयात् अ
योगक्षेमे योगक्षेमशब्दप्रकाशवत् ॥ २३० ॥ गोपइति । योगोपालाख्यो भृत्यः क्षीरभृतो न भक्तादिभृतः सत्वा-
म्यनुज्ञया दशभ्योगोभ्यएकां श्रेष्ठामात्मभृत्यं दुहीत । सा भक्तादिना भृते पाले भृत्या स्यादेव चैकक्षीरादानेन द-
शगाः पालयेत् ॥ २३१ ॥ नष्टमिति । पालसंबन्धिरक्षणाद्यः साक्षात्पुरुषव्यापारेण शून्यं सन्तं नष्टं दृष्टिगोचरातीतं
कृमिभिः भक्षितं श्वभ्रादिमृतं पाल एव स्वामिनो दद्यात् ॥ २३२ ॥ विघुष्येति । चौरैः पुनः पटहाद्याघुष्य तत्त-
पालोदातुं नार्हति यदि तस्मिन्नेव देशे हरणं कालानन्तरमेवात्मीयस्य स्वामिनः कथयते ॥ २३३ ॥ कर्णौ च-
र्मचलो मांश्चेति । पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गान्श्च दर्शयेत् ॥ स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मलोमवस्त्याख्यमूत्राधारा-
द्विविशेषसायुगोरोचना उपकारकत्वात् स्वामिने दद्यात् । चिन्हानि वदता कर्णत्वगादीनि प्रत्यभिज्ञानं दर्शयेत् ॥ २३४ ॥
अजाप्त्रिके इति । अजैके शृगालादिभिः आक्रान्ते भवति तदा फलेनागच्छति यानभिभूय वृको हन्यात् स पालस्य दोषः
स्यात् । बहुत्वाद्दक्षेपासंभवे सत्यजावियहणम् ॥ २३५ ॥ तासामिति । यदि तासां अजाविकानां पालेनैव श्वानुगतश्चावरु-
द्धगमनानां सहतीभूय वने चरन्तीनां मध्यात्कांश्चित्कृतश्चित् गतां देहत्पत्य सृगालादिहन्यात् न तत्र पालो दोषभाक् ॥ २३६ ॥
धनुःशतमिति । चतुर्हस्तं धनुः शम्यायष्टिः तस्याः पातः शम्यापक्षेपः ग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्री-

(१) पुत्रदानादि=पुत्रदासादि (गो० ५)

स्वायष्टिमक्षेपाभ्यावत्सस्यवापनपरिहारः पशुमन्त्रार्थकार्यो नगरसमीपे पुनरयत्रिगुणः कार्यः ॥ २३८ ॥ सञ्जेति । तस्मिन्म्यवहारस्थाने यदि केनचिद्वाग्यमुच्येत आदत्तवृत्तिकेचिद्यदि पशवो भक्षयेयुः तदा तत्र पशुपालमन्त्रा राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥ वृत्तिमिति । तस्मिन् परिहारस्थाने क्षेत्रे वृत्तिकण्टकादिमर्षीमाकाराकृती तथा विधामूर्जितां कुर्यात् वामपरपार्श्वतः यथा उष्ट्रोनावलोकयेत् । तस्यां च यावत्किञ्चिद्द्रव्यशुकरमुखमवेशक्षममपि तत्सर्वस्य गयेयुः ॥ २३९ ॥ पथीति । यदि पुनर्मार्गसमीपवर्तिनि ग्रामसमीपे गते अकृतवृत्तौ सपालः पशुपालमक्षिप्तो न रक्षति तदा पणशतदण्ड्यः । पशोर्दण्डासंभवात्पालएवदण्ड्यो विपालपुनमक्षणे प्रवृत्तक्षेत्रस्वामी वारयेत् ॥ २४० ॥ क्षेत्रेष्वाति । सर्वत्रत्वसितज्ञेयमिति । पथिग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु क्षेत्रेषु पशुभक्षयन् सपादपणदण्डं अर्हति अर्थात्पालएव सर्वस्मिन् क्षेत्रे स्वामिनः पशुभक्षितफलपालेन पशुस्वामिना वा यथापराधं दातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥ अनिर्दशाह्वामिति । गांसूतां अनिर्दशाह्वान्वा ग्रहणदत्तलागवृषभादिप्रतिमासंबन्धिपशुम्यवान् रक्षायुक्तान् शून्यान्वा सस्य भक्षणेऽदण्डाह्वान्मनुराह । न पालस्य दण्डोस्वामिन इत्यर्थः । परिपालकोपेक्षानां देवप्रकृतोनां परिपालाय पशुसंबन्धिशङ्कते अतो विपालदेवपशुसस्य भक्षकस्य दण्ड इति न चोदनीयः ॥ २४२ ॥ क्षेत्रिकस्येति । क्षेत्रस्वामिनः आत्मपशुसस्य भक्षणकालवपनसस्यापहारादौ अपराधे यावतो राजा भागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणोदण्डः स्यात् । शृत्यानां पुनः क्षेत्रस्वाम्यविदित एवं कुर्वतां दशगुणार्धदण्डः स्यात् । तदनुज्ञानात् तस्यैव दशगुणोदण्ड इति क्षेत्रापराधेपीदमुक्तम् ॥ २४३ ॥ एतदिति । पशुभिः सस्यभक्षणेन स्वामिनां पालानां चापराधे देवपशवादिसस्यभक्षणे धर्मप्रधानो राजा एतत् पूर्वोक्तं कर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥ सीमामिति । द्वयोर्ग्राममर्यादाविषयायां विप्रतिपत्तौ उत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि पीमेतापसंशुष्कनृणां त्वात्मकदीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमानिश्चिनुयात् सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानां भ्रान्तिं दृष्टोमानि गुह्यानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४५ ॥ सीमावृक्षानिति । सीमालिङ्गभूतान्यग्रोधादीन् वृक्षविशेषान् शीरिणश्च वृक्षान् उदुंबरादीन् चिरस्थान् कारयेत् ॥ २४६ ॥ गुह्यानि । अप्रकाण्डाः स्मृता इति काण्डाभिधानात् गुह्यान् वृक्षान् विविधान् वेणूश्च वेणुकीचकवेण्वादीनानाप्रकारान् शम्भ्याख्यान् मल्लिकादिविचित्रानुमानभूभागान् शरान् कुङ्कुमकसंबन्धिनो गुल्माश्चिरोपभोगत्वेन पृथक् विनिष्ठवात् ॥ २४७ ॥ तडागानीति । तडागकूपपुष्करिण्युदकमणीतदेव गृहाणि सीमायां ग्रामद्वयसंधिस्थानेषूदकाभ्यां च त्वेन जनसंसर्गे सति साक्षिसंभावनायै कर्तव्यानि ॥ २४८ ॥ उपच्छन्नानीति । सीमापरिज्ञाने सर्वदा लोके जनानां भ्रान्तिरदृष्टाऽदृष्टानि गुह्यानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिन्हानि कारयेत् ॥ २४९ ॥ अभ्यनहति । घानीति । पाषाणास्थिगोवालुषभस्मस्वर्परिकाशुष्कगोमयपक्वैश्चकारुदृक्कणिकासिकताभ्यामप्येवंविधानि खदिरसारिकाकालाजनादीन् तानि ग्रामसंधिषु प्रच्छन्नानि स्थापयेत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एतैरिति । विवदमानयोर्ग्रामयोः शून्ययोरशून्ययोर्वा एतैरुक्तैश्चिन्हैर्नृपः सीमानिश्चिनुयात् । अशून्यत्वे पुनरपि पूर्वभुक्तया च शून्यत्वे आधिःसीमेन्युक्तत्वादुदकप्रवाहे चानन्यकारणकेन ग्रामयोर्यत्संनिवेशकालवृत्तेन शून्यतावसतेः ॥ २५२ ॥ यदीति । लिङ्गदर्शनेपि ईषदुभयत्र यदि सीमां प्रति संशय एव भवेत् तदा साक्षिप्रत्ययः सीमाविवादनिरणयः स्यात् ॥ २५३ ॥ ग्रामेयककुलानामिति । ग्रामजनसमूहानां ग्रामेण नियुक्तयोश्च विवादिनोः प्रत्यक्षसीमाचिन्हानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥ वेपृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीमिनिश्चितमिति । ते साक्षिणः पृष्टाः सन्तो येन प्रकारेण समस्तान् ईधंसीमाविषयनिश्चितब्रूयुः तेन प्रकारेण

स्वरणार्धपत्रके सीमालेख्य तांश्च सर्वानेव साक्षिणोनामविभागतोलिखेत् ॥ २५५ ॥ शिरोभिरिति । ते साक्षिणः कृतमाल्यरक्तवाससीमूर्धनि पृष्ठोष्ठगृहीत्वा यदत्माकंसुकृतं तन्निष्कलं स्यादित्येवमादिभिः सुरुतैः शापिताः समस्तासीमांसत्यादनपेतांकृत्वा निश्चिनुयुः ॥ २५६ ॥ यथोक्तेनेति । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन रूपेण निश्चयन्तः सत्याभिधाननियमाः सर्वे पवित्राभवन्ति । असत्यं पुनर्निश्चयन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं दण्डं दाप्याः स्युः ॥ २५७ ॥ साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्राम्याः सीमान्तवासिन इति । तद्वामद्वयस्य विवादीभूतस्य साक्षिणोभावे चतसृषु दिक्षु सीमान्तवासिनः चत्वारो ग्राम्याः साक्षिधर्मेण राजसमक्षसीमानिर्णयंकुर्युः ॥ २५८ ॥ सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमासाक्षिणां ॥ इतरानपि युज्जीतपुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५९ ॥ ग्रामसन्निवेशकालादारभ्य तद्वामाभिजनानां सीमान्तवासिनां सीमासाक्षिणामभावे इतरानपि वक्ष्यमाणान् वनमभ्यवहारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ॥ २५९ ॥ व्याधानिति । कुब्धकान् पक्षिवधजीविनोगोपालान् तडागादिखननवृत्तीन् वृक्षादिमूलीत्पाटकान्सर्पग्राहिणो शिलोच्छ्रजीविनोऽन्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थं वनमभ्यवहारिणः पृच्छेदतैर्हि कार्यार्थं ग्राममभ्यन्ते स रुद्धं व्रजन्ति ॥ २६० ॥ तदिति । ते व्याधादयः पृष्टाः सन्तः सीमायाः संधियथादेशयेन प्रकारेण ज्ञापकं ब्रूयुः तत्तेन रूपेण पक्षपातपरिहारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादां स्थापयेत् ॥ २६१ ॥ क्षेत्रकूपतडागानामिति । सामन्ता इति । सीमानिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सीमान्ते वासिनः मिथ्या ब्रूयुः तदा राजा ते सर्वे प्रत्येकं मभ्यमसाहसं दण्ड्याः । एवं च सामन्तरूपाणां द्वे भूते दमः पूर्वोक्तो विज्ञेयः ॥ २६२ ॥ ॥ २६३ ॥ गृहमिति । गृहतडागोद्यानानामन्यतर्ममारणबन्धनभयकथनपूर्वकं हरन् पञ्चशतपणानि दण्डनीयः स्यादत्र भ्रान्त्या तु हरतेर्भिक्षतो दण्डः ॥ २६४ ॥ सीमाग्राममिति । सीमायां लिङ्गसाक्ष्याद्यभावात्परिच्छेत्तुमशक्यायां राजा धर्मज्ञोऽपक्षपातेन ग्रामद्वयस्य मभ्यवर्तिनीं भूमियेषामेव ग्रामीणानां तया भूम्या उपकारो भवति तेषामेवेति मर्यादा ॥ २६५ ॥ एष इति । एषोऽनन्तरोक्तो धर्मादनपेतः सीमाविनिर्णयो निःशेषोक्तः । अनन्तरं पुरुषभाषणविषयनिर्णयप्रकर्षेण वक्ष्यामि दण्डपारुष्यतो वाक्यारुष्यस्य प्रायेणासहत्वं । प्रथमं वाक्यारुष्यविचारोनुक्रमण्यां पुनः पारुष्ये दण्डः वाचिक इति वृत्तानुरोधाद्दण्डशब्दस्य पूर्वाभिधानम् ॥ २६६ ॥ शतमिति । वादेष्वितिवक्ष्यमाणत्वात्मातृभगिन्याद्यश्लीलपत्नीयवर्जपुरुषब्राह्मणमाक्रुष्य पणशतं क्षत्रियो वैश्योऽभ्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति । पुनराक्रोशविशेषापेक्षया ताडनजिह्वाकर्तनाद्यमर्हति ॥ २६७ ॥ पञ्चाशदिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रयोः उक्ताद्यपेक्षा पञ्चाशत्पञ्चविंशतिचार्धद्वादशपणान् यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्ड्यः ॥ २६८ ॥ समवर्ण इति । द्विजातीनां समजातिविषये उक्तरूपे आक्रोशे कृते व्यतिक्रमे सति द्वादशैव पणान् दण्ड्यः अवचनीयेषु वादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु शतं ब्राह्मणमाक्रुष्येत्यादियदुक्तं तदेव दण्डं द्विगुणं दण्डाद्भवति ॥ २६९ ॥ एकजातिरिति । शूद्रो द्विजातीन् घातकाद्याभियोगिन्यावाचा आक्रुष्य जिह्वाच्छेदं प्राप्नुयात् यदा सौपादाख्यनिरुद्ध इति ॥ २७० ॥ नामजातिग्रहमिति । एषां द्विजातीनामाक्रोशबुद्ध्या नामोच्चार्य जात्युच्चारणं च शूद्रस्य कृतवतः आयसकीलोपि नादीप्यमानो दशाङ्गुलप्रमाण आस्ये प्रक्षेप्यः ॥ २७१ ॥ धर्मोपदेशमिति । छयना कुतश्चिद्धर्मलेशं बुद्ध्वा अयं ते त्वधर्म इत्येवमहङ्कारेण ब्राह्मणानां शूद्रस्योपदिशतः आस्ये कर्णयोश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥ श्रुतिमिति । नत्वयैतच्छ्रुतं न भवानेतद्देशाभिजातो न तवेयं जातिः न तवोपनयनादि शरीरसंस्कारकं कर्म कृतं इत्येवमनृतमेवामर्षीत्समानजातिं ब्रुवन् दिशतं दण्डं दाप्यः स्यान् शूद्रः प्रकृतो द्विजातीनां नुवन्द्य दण्डाववात् ॥ २७३ ॥

काणमिति । काणपादविकलं अयमपि वा तथारूपं अङ्गविकलमन्धादिकंकाणादिशब्देन सत्येनापि भु-
वन् यदि सर्वनिरुद्धंकार्षापणदण्डादप्यः ॥ २७४ ॥ मातरमिति । क्षारिताक्षारितौ सद्भिरभिशस्तबुदात्त-
ताविति त्रिकाण्डदर्शनात् मातृपितृभार्याभ्रातृपुत्रगुरुणांमहापातकाभिशापमुत्पादयन् गुरोश्च पन्थानमदच्छतं-
दण्ड्यः । अभ्यासानभ्यासाक्षारणेनवात्रमातृभार्यादीनांदण्डस्य विषमसीमाकरणपरिहरणीयम् ॥ २७५ ॥ ब्राह्म-
णक्षत्रियाभ्यामिति । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितरेतरंपतनीयाक्रोशे कृते सति तयोःशास्त्राभजनदेशजात्यादिनाऽयं-
दण्डः कर्तव्यः । क्षत्रियाक्रोशेसति ब्राह्मणे प्रथमसाहसः कर्तव्यः । ब्राह्मणाक्रोशेनिपुणः क्षत्रिये मध्यमसाहसः
॥ २७६ ॥ विदशूद्रयोरिति । वैश्यशूद्रयोः परस्परजातिमति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवत् । प्रथममध्यम-
साहसात्मकंजिह्वाछेदवर्जयथावदण्डस्य करणम् । एवंच ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशे । एवंशूद्रस्य जिह्वाछेदनमवतिष्ठते
॥ २७७ ॥ एषइति । एषोऽनन्तरोवाक्संबन्धिनःपारुष्यस्य दण्डप्रकारोयः प्रागुक्तोत्पादनन्तरहस्तकाष्ठशास्त्रादिसंब-
न्धिनः पारुष्यस्य दुःखोत्पादनहेतोस्ताडनहिंसनादेर्दण्डनिर्णयंवक्ष्यामि ॥ २७८ ॥ येनेति । अन्यजः शूद्रोयेन
केनचिद्धस्तपादादिना वा न साक्षादण्डादिव्यवहितेन वा द्विजमेव ग्रहरेत्तत्तदेवाङ्गमस्य छेदनीयमित्येवम-
नुसंबन्धी उपदेशोमनुग्रहणमादरार्थमस्यैवोत्तरपञ्चः ॥ २७९ ॥ पाणिमुच्येति । हस्तदण्डंवावगूर्य
हस्तच्छेदनयोग्याभवति । पादेन क्रोशेन ग्रहरन् पादच्छेदनाहो भवति ॥ २८० ॥ सहासन-
मिति । ब्राह्मणेनसहैकस्मिन्नासने निरुष्टजम्मा शूद्रउपविशन् कठ्यांकृततमायःस्थिरचिह्नोदेशान्निर्वासनीयः ।
स्त्रिजाल्यंवाश्रोण्यधोकर्तनंकुर्यात् ॥ २८१ ॥ अवनिष्ठीवनादिति । निष्ठीवनेन श्लेष्मणांमर्षेणश्लेष्माणंमयन् शूद्रस्य
द्वावप्योष्ठौछेदयेदेवमूत्रेणावमानयतोल्बिमधमाङ्गध्वनिनावमानयतः पायुंछेदयेत् ॥ २८२ ॥ केशेष्विति । केश-
पादश्मश्रुग्रीवावृषणानांचान्यतमत्माब्राह्मणशूद्रस्य हस्ताभ्यामाकर्षयतोहस्ताविलंबमानोराजा छेदयेत् ॥ २८३ ॥
त्वग्भेदकइति । चर्ममात्रभेदकत्समानजातिः नतुशूद्रोब्राह्मणस्यदण्डलाघवात्पणशतंदण्डनीयः । तथा रुधिरोत्पादी
शतमेव दण्ड्योमांसभेदकः षट् निष्कान् दण्ड्योऽस्थिभेदीदेशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥ वनस्पतीनां-
सर्वेषामुपभोगोयथायथेइति । छायादानात्मकेननिरुष्टउपभोगःवनस्पतिवृक्षाणांसर्वेषांयेन येन प्रकरण
उपभोगः कुमुदानरूपेण मध्यमः फलदानमायतोत्कृष्टः तदपेक्षयाछेदनेदण्डःकार्यः । छायामात्रोपभोगिनि
तदादौ त्वल्पोदण्डः पुष्पोपभोगिनिमल्लिकादौ मध्यमः फलोपभोगिन्याम्रादावुत्कृष्टः ॥ २८५ ॥ मनुष्याणा-
मिति । मनुष्याणांपशूनांचपीडोत्पादनार्थंग्रहारे दत्ते सति यथा यथा महती पीडा त्वग्भेदादावपि मर्मभे-
दनादिना भवति तथा तथा त्वग्भेदकरोशतंदण्डइत्येवमादितोधिकमपि दण्डंकुर्यात् ॥ २८६ ॥ अङ्गवपी-
डनानांचघ्राणेशोणितयोस्तथा ॥ समुत्थानव्ययंदाप्यःशतदण्डमथापिवा ॥ अङ्गेनोदरबाह्यादीनांयेन
वस्त्रादिबन्धनादिना पीडनानि कृतानि तथा प्राणस्य वायोर्येन निरोधादिना पीडनानि कृतानि रुधिरस्यापि-
येन दृढमुष्टिरज्वाद्याकर्षणेन बहिःसवणवर्जितमपि पीडनंकृतं सशरीरस्य प्राशूरापत्युत्पादकमौषधादिव्ययंतस्य
राज्ञा दापनीयः । आत्मीयश्च दण्डमयासौ समुत्थानव्ययंन गृह्णाति तदा तद्ययंदण्डंचोभयमपि दण्डार्थराज्ञा दा-
पनीयः ॥ २८८ ॥ द्रव्याणीति । चर्मचार्मिकादिवक्ष्यमाणमतिरक्तानि कटकाङ्गदादीनि द्रव्याणि यस्य संब-
न्धीनि योह्यत्मादाह्वा नाशयेत्तस्य प्रतिसंस्कारादिना तुष्टिमुत्पादयेद्वाङ्गे विनाशितद्रव्यसमानंदण्डंदद्यात् ॥ २८९ ॥
चर्मचार्मिकभाण्डेष्विति । चर्मसु चर्मकाष्ठवृक्ष्येषु भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु च परकीयेषु च नास्ति तेषु तन्मूल्यात्प-

अङ्गुणोदण्डोराज्ञादेयस्तुष्ट्युत्पत्तिश्च त्वामिनः कार्या ॥ २८९ ॥ यानस्येति । यानस्यगन्त्र्यादिर्यातुश्च सारथ्यादेर्यानत्वामिनः यत्संबन्धियानतिषांछिन्ननासास्यत्वादीनि वक्ष्यमाणानि निमित्तादीनि अतिवर्तनानि दण्डं चातिक्रम्य वर्तन्ते । तेषु सत्सु यानेन प्राणिर्हिंसाद्रव्यविनाशयोरपि कृतयोऽन्यत्त्वाम्यादीनां सारथ्ये इत्येवं सारथ्यादिसंबन्धिवारदाने सति यानेन प्राणिर्हिंसाद्रव्यविनाशयोः सारथ्यादेः दण्डोऽन भवतीति मन्वादय आहुस्तन् निमित्तव्यतिरेकेषु पुनर्दण्डः क्रियते ॥ २९० ॥ छिन्ननास्येति । छेदन इति । छिन्ननासिकारज्जौ बलीवर्देभ्यो युग्माख्यकाष्ठे गन्ध्यादौ भूमिविषमादिनातिर-
श्चीनं वागतप्रतीचीनं वा तथा यानस्य गन्ध्यादेष्वक्षमप्रविश्यकीलकादितस्य भङ्गे यन्त्राणां च चर्मबन्धानां छेदने योक्ताख्यपशुयोवाकाष्ठरज्जुच्छेदनेऽपसरापसरेत्येवं सारथ्यादिसंबन्धिनः चाक्षाने सति यानेन प्राणिर्हिंसाद्रव्यवि-
नाशयोः सारथ्यादेर्दण्डोऽन भवति इति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ यत्रापवर्तते युग्यमिति । यत्र पुनः सारथेर-
कौशल्यत्वात् यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामकुशलसारथिकरणाद्यानत्वामी द्विशतं दण्डं दण्ड्यः । सारथ्ये मनुष्य-
मारणे सत्यपि अविलंबं त्वंक्षिप्रमित्येव सारथिर्वक्ष्यमाणो भवति । एवं च द्विशतग्रहणस्योत्तरश्लोके च शतग्रहण-
स्य विवक्षितत्वमाहुस्तदसदममादाभिधायित्वाद्दण्डः ॥ २९३ ॥ प्राजक इति । यदि पुनः सारथिः कुशलस्तदा
सारथिरेव मनुष्यमारणे इत्यादिवक्ष्यमाणं अर्हतिदण्डं न त्वामी द्विशतं अकुशले न सारथौ त्वाम्यतिरिक्ता अन्येपि
यानारूढाः अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे शतं शतं दण्ड्याः । सारथिस्तु मनुष्यमारण इत्यादि स्थित एव ॥ २९४ ॥ स इति ।
स प्राजकः सम्मुखागतयानान्तरादवरुद्धैर्बलीवर्दादिभिः संरुद्धयानोरथान्तरेण वा भूमिवैषम्यात्पत्यगपसर्पिणा अकुश-
लत्वात्प्राणिनोरथप्रमापयेत्तत्र दण्डो मन्वादिभिर्विचारितः ॥ २९५ ॥ मनुष्यमारण इति । प्राजकस्याकौशलेन
मनुष्यमारणे सत्यपि विलंबत्वमेव चौरवत्तस्य उत्तमसाहसोऽन तु वधादिचौरदण्डः । प्राणभृत्सु महत्त्वर्धदर्शना-
न्महत्सु च प्राणिषु प्रभावतोगवादिषु प्रमाणतः स्यात् [मारितेषु] उत्तमस्य साहसपञ्चशतानि दण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥
शुद्रकाणामिति । अजाविकानां वक्ष्यमाणत्वादपचितप्रमाणानां वत्सकिशोरादीनां पशूनां हिंसायां द्विशतोदण्डः कार्यः ।
पुनर्वृगपक्षिषु घराहादिषु हिंसायां पञ्चाशत्पणोदण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥ गर्दभाजाविकानामिति । खरच्छागा-
विविषयवधे रूष्यमाषकपरिमाणोदण्डः स्यादुत्तरोत्तरमपचितं दण्डाभिधानदर्शनादहैरण्यमाषग्रहणपूर्वदण्डानूनत्वान्नापिता-
भिकस्य करणमत्यन्तलघुत्वोदवंशशूकरमारणेपि रूष्यमाषकपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥ भार्याशिष्यश्च दास-
श्च पुत्रो भाता च सोऽदर इति । भार्यादयः कृतापराधारज्वा वेणुत्वचा वा दण्डनीयाः स्युरिति हिंसादण्डोपराधार्थः ।
साधने दण्ड्याः स्युः ॥ २९९ ॥ पृष्ठत इति । ते पुनः शरीरस्य पृष्ठदेशे ताडयिष्याः न तु कदाचित् उत्तमाङ्गे न वक्षसि उत्तम-
कारव्यतिरेकेण ताडयित्वा दण्डरूपेण वा दण्डरूपचौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥ पृष्ठ इति । अनन्तरोक्तो वा दण्डः पारुष्यस्य
निर्णयोनिः शेषोक्तः । अत ऊर्ध्वचौरदण्डस्य व्यवस्थाया विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥ परममिति । चौरनिय-
मे प्रकृष्टमभियोगराजा कुर्यात् । यस्मात्तन्निग्रहात् राज्ञः प्रजानिरुपद्रवतया च देशोजनधनबाहुल्येन
वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥ अभयस्येति । चौरपापस्य निग्रहणेन साधूनामभयं ददाति सप्तदशं सर्वस्य
पूज्यो भवति । यस्मात्सन्नेक्रतुविशेषवत् स्तेननिग्रहः संपद्यते । स्तेननिग्रहाख्यं तस्यान्यसन्नविलक्षणमतिशये

(१) [मारितेषु] = अहिमहिषु (गो१, ५)

(२) दण्ड्याः स्युः = नियमार्थश्चरः (गो० ५)

नसंपद्यते । अन्यत् किलसत्रंनियतकालंभवतीदंसेवभवतिच अदक्षिणं च अन्यत्सत्रं इदंपुनरभयदक्षिणा यस्य तद-
भयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥ सर्वतइति । सर्वतोभूतिप्रदानव्यतिरिक्ताञ्च श्रोत्रियादीनांसाधूनांसकाशाद्धर्मषड्भागोराज्ञःप्रजारक्ष-
णाद्भवति अरक्षितश्चाधर्मादपि लोके चार्यमाणात् षड्भागोऽस्यभवति तस्माद्यत्नतःस्तेननियहेणप्रजासरक्षणंकुर्यात् ।
नचवृत्तिपरक्रीतत्वाद्वाज्ञोधर्मप्रामिरयुक्तावृत्तिपरिक्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्यापिशाल्नीयत्वात् ॥ ३०४ ॥ यदधीतइति ।
यःकश्चिदध्ययनयजनयाजनदेवतार्चनादियत्फलं तस्यफलस्यराज्ञासम्यक्प्रजापालनात् षड्भागःप्राप्यते ॥ ३०५ ॥
रक्षन्धर्मेणेति । भूतानि स्थावरजङ्गमानि शास्त्रव्यवस्थया राजा रक्षन् वध्यान्स्तेनादीन्यथाशास्त्रंघातयन्
लक्षदक्षिणानांयज्ञानांसंबन्धिफलंप्रत्यहमर्जयति । तत्र महाप्रयासकर्मसंबन्धिफलंकथमल्पप्रयासात्कर्मणःप्राप्यते तथास-
तिकोनामप्रयासेषु वर्ततइतिचोदनीयम् । फलोपभोगकालाल्पभूयस्त्वेव विशेषसंभवात् । एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ ३०६ ॥
योरक्षन्ति । भूतिभोगेचेति । योराजामजासरक्षणमकुर्वन्ध्यादेःषड्भागादिकंकरं गुल्मदास्यादिकंस्थलपथादि-
जीविभ्योगतागतिभ्योभूतेभोगफलंकुसुमाद्युपायेनशुल्कंदण्डं व्यवहारादौगृह्णाति सआयुःक्षयेणसत्यमेववरकंयाति
॥ ३०७ ॥ अरक्षितारमिति । योराजानरक्षति अन्यच्चधान्यादिषड्भागंबलिरूपंगृह्णाति तंसकललोकसंबन्धिसर्वपापस्वी-
करणंमन्वादयआहुः ॥ ३०८ ॥ अनपेक्षितमर्यादमिति । अतिक्रान्तशास्त्राचारमर्यादं परलोकाभावबु-
द्धिमसद्दंडादिधनच्छेदनं करबल्यादेर्भक्षितारंचराजानंनरकगामिनंजानीयात् ॥ ३०९ ॥ अधार्मिकमिति ।
अधार्मिकंचौरमपराधापेक्षया त्रिभिर्नियमनप्रकारैः प्रयत्नेननियच्छेत् । बन्धनागारस्थापननिगडादिबन्धनकरचर-
णकर्तृनादि नानाप्रकारहिंसनैरिति ॥ ३१० ॥ निग्रहेणेति । यस्मात्पापकर्मणोनियग्रहेण साध्वाचाराणांचानुग्रहेण
राजानोद्विजातयइव महायज्ञादिभिः सर्वकालंपवित्रीभवन्ति तस्मादधार्मिकंनिगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥ क्षन्तव्यमिति ।
बालवृद्धानुराणांचकुर्वतांहितमात्मने ॥ कार्यवताक्षिपतांस्तेनहतबान्धवादीनां संतापेनाक्रोशतांबालवृद्धव्या-
धितानांचाक्रोशतां आत्मनेवक्ष्यमाणमुपकारमिच्छतांपार्थिवेन सर्वदा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥ यत्क्षिसोमर्ष-
यतीति । संतप्तैराकुष्ठोयत्तेषांक्षमते तेन स्वर्गलोकमेहीयते महिमानंभजते यत्पुनःप्रभुत्वदर्पान्नसहते तेन नरकं-
ब्रजति ॥ ३१३ ॥ राजेति । स्कन्धेनेति । सुवर्णस्तेयकृद्विप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तेनकर्तव्यः
अनेनश्लोकद्वयेन अस्मिन्दण्डप्रकरणेऽनूद्यतेसुवर्णस्तेनंप्रतिदण्डाख्यराजकर्तव्यस्योपदेशार्थः । ब्राह्मणसुवर्णचोरेण
मुक्तकेशेनादराद्देगगतिना ब्राह्मणसुवर्णमियन्मयापहतं इत्येवंतत्स्तेयंख्यापयता मुशलाख्येनायुधंस्त्रिविरमयंवा लुण्ठंश-
क्तयाख्यंचायुधंतीक्ष्णोभयप्रान्तमयोमयंवा दंडं स्कन्धेन गृहीत्वा राजसमीपंगन्तव्यम् । गत्वाच ब्राह्मणसुवर्णापहारी-
चाहं अनेनमुशलादिना मां जहीत्येवं राज्ञोवक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ शासनादिति । प्रशाधित्वेति । राजा-
संबन्धिहृन्नेनपरित्यागेनवा सचौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । तंपुनःस्तेनं नजातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितामिति
वक्ष्यमाणत्वात् ब्राह्मणतर्जनहन्ताराजा तस्य संबन्धियत्पापंप्राप्नोति तस्मादसौ राज्ञा हन्तव्यः । इत्येवंपरमेतत्सर्व-
मिहाभिधानम् ॥ ३१६ ॥ यस्मात् अप्यादइति । योब्रह्महासतत्संबन्धि अन्यं अस्ति तद्विषयं आत्मीयंपापं-
शोधयति पापंतस्य भवतीत्येवं एतदेवात्र विवक्षितम् । न तु भणहापोपप्रायश्चित्तधिया । तथा एवंभार्याव्यभिचा-
रिणी उपपत्तिक्षममाणे भर्तरि पापंतसंश्लेषयति । शिष्यश्चयमनियमाननुष्ठानजन्यंपापंपुरौसहमाने अपर्ययति ।
याज्यश्चयागेऽन्यथापचरन् याजकेशममाणे प्रक्षिपति । स्तेनश्च राजनि सहमाने सत्यसति तस्माद्वाज्ञावक्तव्यः

॥ ३१७ ॥ राजभिरिति । ते समुद्धृताः पापानि कृत्वा पूर्वार्जनं तथा क्रतुवरान् कृत्वा स्वर्गमपापाः सन्तः शिष्टा इव शुभकारिणो ब्रजन्ति । ये तत्पापनिमित्तं राजनिकृतदण्डाभवन्ति इह पापानीति बहुवचनात् हिरण्यस्तेन विषय एव दण्डाङ्कः न कार्यनिष्कृतिः अपि तु सकलैः स्वविषयेत्यवसीयते न च स्वयमागतविषयैव दण्डेन पापनिष्कृतिः न हृददण्डितविषये मन्तव्यम् । हृददण्डितस्यापि यदिसंसाधयेत्तच्चित्यादिनिष्कृतेर्दशितत्वाद्यान्ययातनाभिर्वाक्यपरवशस्य निष्कृतिः स्यात् ॥ ३१८ ॥ यइति । यः कूपाद्रज्जुघटं अपहरेत् यो वा उदकदामगृहं विदारयेत् सरूप्यं सुवर्णवामांसं राज्ञा गलकेशाद्यपेक्षया दण्डं प्राप्नुयात् । तत्र चरञ्ज्वादि तस्मिन्कूपे प्रत्यानयेत् ॥ ३१९ ॥ धान्यमिति । द्विपलं शतं द्रोणं विंशतिद्रोण एककुम्भः । दशकुम्भेभ्यः अधिकं धान्यं हरतो हर्तृक्रियमाणगुणापेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षाद्यपेक्षया च ताडनाङ्गच्छेदनाद्यात्मको वधदण्डः कर्तव्यो राज्ञा दशकुम्भपुनर्यावदपद्धतं एकादशगुणं दण्डं दाप्यः । तस्य चतुर्दशं दाप्यः । वक्ष्यमाणं च सर्वत्र त्वामिनो दाप्यः ॥ ३२० ॥ तथेति । सुवर्णरजसादीनां महार्घाणां वाससां ॥ न केवलं धान्ये यथा पूर्वोक्तो यावत्तुलाच्छेद्यानामपि सुवर्णरजतप्रवालादीनां उल्कष्टानां च वाससां चान्तःपट्टादीनां एतेच्छताद्यभ्यधिके पद्धते वधः कर्तव्यः । विषमसमीकरणं चात्र देशकालापद्धतद्रव्यत्वाभिजातिगुणाद्यपेक्षया परिहरणीयम् । अन्यथा महार्घाल्पाध्ययोः तुल्यदण्डतास्यादेवं द्रष्टव्यम् ॥ ३२१ ॥ पञ्चाशत इति । एषां पूर्वनिर्दिष्टानां पञ्चाशत ऊर्ध्वशतस्य यावदपद्धते चैतद्वस्तच्छेदनं मन्वादिभिरुच्यते । पञ्चाशतः यावदपद्धते तन्मूल्याद्दशगुणं राजा दण्डं कुर्यात् ॥ ३२२ ॥ पुरुषाणामिति । महाकुलानां मनुष्याणां विशेषेण च स्त्रीणां महाकुलोत्पन्नानां प्रधानानां मणीनां वज्रैर्दूयादीनां हरणे देशकालहर्तृत्वाभिजात्याद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनात्मकं वधमर्हति ॥ ३२३ ॥ महापशूनामिति । हस्त्यश्वगोमहिष्यादीनां महतां पशूनां हरणे खड्गादीनां कल्याणघृतादेश्च कालविग्रहदुर्भिक्षात्मकं कार्यं चापहारप्रयोजनं द्यूतवैररज्ज्ववसादादिरूपं पर्यालोच्य राजान्यूनधिकं दण्डं प्रकल्पयेत् । अनुबन्धपरिज्ञाय अनेनैतल्लाघवार्थमपि सादरार्थमुच्यते शस्त्रौषधहस्ताद्यपहारे विग्रहादौ स्त्रूलानर्थोत्पादनात् ॥ ३२४ ॥ गोषु ब्राह्मणसंस्थानां नासिकायाश्च भेदन इति । ब्राह्मणसंस्थानां गवां अपहरणे एवं वन्ध्यायाश्च गोः बाह्वनाद्यर्थं नासिकाभेदेन पशूनां चैडकादीनां दण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानामपहरणे समनन्तरमेव पादार्धच्छेदयुक्तो दण्डः कार्यः ॥ ३२५ ॥ सूत्रकार्पासकिण्वानामिति । षण्णुवैदलभाण्डानामिति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति । ऊर्णादि सूत्रस्य किण्वाल्यस्य च तुराद्रव्यस्य ऋक्षस्य गोरसस्य वैदलानां च वेण्वादित्वद्वनिर्मितानां भाण्डानां लवणानां सैन्धवविडलवणादीनां मधुनः माक्षिकस्य यदप्यल्पतपशुमभवं शृङ्गदन्तादि तस्य तथान्येषामप्येवं विधानां च सारद्रव्याणां मनःशिलसिन्दूरादीनां ओदनस्य च भक्तसक्त्वादेः कानानां चापूपमोदकानां सर्वेषां च कार्पासादीनां च प्रसिद्धानां हरणान्मूल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ पुष्पेष्विति । पुष्पेषु नीलीक्षेत्रेषु धान्येषु गुल्मलतावृक्षेषु पुरुषभारप्रायेषु वक्ष्यमाणाच्छ्लोकात् गरिवपनसंभवाच्च धान्येषु खलवांसितापद्धतेषु देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा पञ्चरुणालपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥ परिपूतेष्विति । अपासितेषु शेषेषु शाकादिषु वापद्धतेषु त्वामिना सह संध्यापहारे पणशतदण्डः । संगतेषु पुनः पञ्चाशतदण्डः ॥ ३३१ ॥ स्यात्साहसमिति । यत्कर्षधान्यापहा-

(१) एतच्छ्रुताः पणशता (गो० २, ५)

(२) संधामे = संधे (गो० ५)

रादिद्रव्यत्वामिसमक्षमेव प्रसङ्गरुततत्साहसंस्यादतस्तत्र स्तेयदंडोनकार्यः इत्येवंमर्थस्तेयमकारस्योपदेशः । य-
त्पुनःपरोक्षंरुततत्स्तेयंभवेत् । यद्यपि च त्वत्वापङ्गुवते तदपिस्तेयमेव ॥ ३३२ ॥ यश्चेतानिति । एतानि
सूत्रादीनि द्रव्याणि उपभोगार्थमुद्यमितानि योमनुष्यश्चोरयेत् यश्चाग्निर्लौकिकमपिचोरयेत् तंमथमसाहसं राजा द-
ण्डयेत् । अग्नेश्चमूल्यव्यवहाराप्रसिद्धेस्तमूल्यात् द्विगुणोदमहृत्येतदसंभवेसति सूत्रादिभ्यःपृथगग्रहणं ॥ ३३३ ॥
येनयेनेति । यच्च येन हस्तपादादिकाङ्गेन येन मकरेण ग्रन्थिछेदनिःश्रेण्यारोहणादिना चौरमनु-
ष्येषु विरुद्धंनपहारादिकर्तुमीहतेतत्तदेवाङ्गनस्याभ्यापसन्नौसत्यां तदपराधछेदनाय राजा छेदयेत् ॥ ३३४ ॥
पिताचार्यइति । पिताचार्यमित्रमातृभार्यापुत्रपुरोहितानां मभ्यायःत्वधर्मेनप्रवर्तेत सनादण्डनीयोनाम राज्ञोवर्तते
अपितुसोपि दण्डनीयः । पितृमात्रादीनांगौरवस्नेहाभ्यामदण्डशङ्कन्याभिर्दवचनं ॥ ३३५ ॥ कार्षापणमिति ।
यस्मिन्पराधे राजव्यतिरिक्तोजनःपणदण्डनीयोभवेत्तस्मिन्पराधे राजापणसहस्रदण्डनीयःइतिनिश्चयः । अप्सु
प्रवेश्य तदण्डमित्यादिवक्ष्यमाणेन तन्मध्ये राजात्मकोदण्डःप्रक्षेप्योब्राह्मणायत्रादेयः ॥ ३३६ ॥ अष्टापाद्य-
मिति । ब्राह्मणस्येति । यस्मिन्स्तेयेयोदण्डउक्तः सगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापद्यते गुणतोष्टगुणःकार्यः ।
षोडशगुणोविदुषोवैश्यस्य द्वात्रिंशदुणःशास्त्रोक्तस्य क्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणोब्राह्मणस्य द्विचतुःषष्टिगुणोवा पूर्णवा
शतंगुणातिशयापेक्षया यत्मादसौब्राह्मणःस्तेयगुणदोषज्ञः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ वानस्पत्यमिति ।
पुष्पाणि फलानि अपरिवृत्तानामिति गौतमस्मरणादपरिवृत्तवनस्पत्यादिसंबन्धिमूलफलंगवाग्निसाहचर्यदृष्टार्थशास्त्रि-
ताभ्यर्थचदारुगत्यन्तराभावेचत्रगोपासार्थं तृणंपरकीयमपि अस्तेयं मनुराहततश्चात्रदण्डाद्यभावः ॥ ३३९ ॥ य-
इति । अदत्तपाहिणश्चौरस्य ब्राह्मणोयाजनाभ्यापनप्रतिग्रहैरपि परकोयंधनमण्वपि गृह्णाति सोपि चौरोवि-
ज्ञेयः अतश्चासौ चौरवदण्ड्यः ॥ ३४० ॥ द्विजइति । द्विजातिः षथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविभूदे
च मूलके तुत्रपुसीसादिपरक्षेत्रात् गृह्णन् दण्डंदातुंयोग्यो न भवति ॥ ३४१ ॥ असन्दिशानामिति । पर-
कीयानामश्वादीनां अबद्धानांदर्पेण बन्धयिताबद्धानांवा मोचयितारथानांवा मन्दुरादौ चोरयिता योवादासाश्व-
रथापहारी सचौरदण्डंभामुयात् ॥ ३४२ ॥ अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन चौरनियमनं कुर्वन् नृपइह-
लोके यशोलाभंपरत्रचोत्तमंसुखंभामुयात् ॥ ३४३ ॥ इदानींसाहसमाह ऐन्द्रमिति । सर्वाधिपत्य-
लक्षणंपदं चाविनाशनं अनपचयं ख्यातिं चाभिमुख्येनेच्छन्नराजा साहसेन बलवशेनापि अग्निदाहवस्त्र-
पाटनादिकारिणमनुष्यंक्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥ वाङ्मुष्टादिति । वाक्पाठ्यरुच्यचौरदण्डकारि-
भ्यः सकाशात् साहसकृन्मनुष्योतिशयेन पापकृदोद्भव्यः ॥ ३४५ ॥ साहसइति । साहसे प्रवृत्तस्य
यः क्षमते सोतिमात्रंप्रसङ्गात्साहसकारिभिः क्षिप्रमेव विनाश्यते द्वेष्यतांचलंके प्रामोति ॥ ३४६ ॥ नेति ।
मित्रोक्त्या वा महत्या वाधनप्राप्त्या साहसिकान् सर्वभूतभयजनकान् राजा न परित्यजेत् ॥ ३४७ ॥
शस्त्रमिति । आत्मनइति । ब्राह्मणादिभिश्च स्वह्वायायुधंमहीतव्यम् । यस्मिन् काले वर्णाश्रमिणांचौरादि-
भिः धर्मकर्तुं दीयते तत्र तथाद्विजानांब्राह्मणादीनाराजाभावपरचक्राक्षेपकारादिभिः कालजनिते वर्णानांसंकरेतथा आ-
त्मनश्च शरीरदायादिरक्षायांदक्षिणासंबन्धिनि सङ्गरे अपहारनिमित्ते संधामे स्त्रीब्राह्मणरक्षायांच धर्मेण कृत्युदे-
न तेन शस्त्रेणानेनान्यगतिकः पराहिंसन्प्रत्यवैत्येवंचात्र साहसदण्डोन कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ गुरुमिति ।
अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिधनापहः ॥ क्षेत्रदारापहारी च पठेते आततायिनः ॥ इतिवसिष्ठाद्युक्तं

गुरुबालवृद्धब्राह्मणानामप्यन्यतमं आतनायिनमायान्तं हननादिव्यापागभिमुखीभूतं अविलंबमानोहस्यादेव कि-
मुतन्यमपि पूर्वार्थवादकामाय स्यात् । आचार्यच प्रवक्तारमित्यादीनामपकारिणामपि गुवादीनांहिसा-
याविनिन्दित्वात् ॥ ३५० ॥ नेति । प्रकाशयुद्धेनाप्रकाशंचाभिचारेण चाततायिमारेण हन्तुर्न कश्चिदपि
अथमदण्डप्रायश्चित्ताख्योदोषोभवति । यस्माद्धन्तुतोमन्युः क्रोधाभिमानिदेवता तंमन्युहन्त्यमानगतंक्रोधंनिवर्तयतीति-
पूर्वार्थवादः कामः कामायस्यादितिवत् । साहसे चापराधापेक्षया प्रथममध्यमानमसाक्षादङ्गच्छेदनिर्वासनादयो-
दण्डाः कार्याः ॥ ३५१ ॥ स्त्रीसंग्रहणमिदानीमाह परदाराभिर्मर्गेष्विति । उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वाप्रवासयेत् ॥
परदारसंभोगेषु बहुषु प्रवृत्तान् मनुष्यान् पीडाकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिर्दूयित्वा राजादेशान्निर्वासयेत् ॥ ३५२ ॥
तत्समुत्थइति । यस्मात्परदारसंगमनसमुद्भूतोलोकस्य वर्णसंकरउत्पद्यते येन वर्णसङ्करेण यागाद्यधिकृत-
यजमानाभावादशौ प्रास्तेत्येतदभावे सति वृष्णाख्यजगद्धिनाशमूलधर्मोमूलच्छेदेन विनाशायोत्पद्यते ॥ ३५३ ॥
परस्यपन्थापुरुषःसंभाषयोजयेत्सहेति । परदारगमनपूर्वदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिशापः परभार्यया सह संभाषणं-
कुर्यात् सप्रथमसाहसदण्डंप्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥ यदिति । यः पुनः पूर्वाभिशापरहितकारणेन केनचिज्जनसमक्षं अभि-
भाषणंकुर्यात् सनदण्डंप्राप्नुयात् यस्मान्न कश्चिदपराधीस्ति ॥ ३५५ ॥ परस्त्रियमिति । उदकोत्तीर्यमाणे ग्रामाद्व-
हिर्निर्जने प्रदेशे वृक्षगुल्मलताकीर्णे वा देशे नदीनांवासंगमे यः परस्त्रियं अनाक्षारितोपि पूर्वकारणादिति संभाषेत्
सवक्ष्यमाणंदोषंप्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यतेज्ञायतेऽस्याःश्रयंसंबन्धइतियेन तत्संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥ उपचारक्रियाकेलिरि-
ति । सहरवद्रासनमिति । अङ्गानुलेपाद्युपचारकरणंक्रोडाअलंकरणवाससां स्पर्शनम् । एकखट्वासनं एकया-
नगमनं इत्येतत्सर्वसंग्रहणमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥ स्त्रियमिति । योऽदेशे स्तनयोरङ्गे वा निर्जने प्रदेशे
वास्पृशेत् तथा वा अप्रदेशे श्रौण्यादौ निर्जने वा देशे स्पृष्टस्तूष्णीमासीत् तस्यैतदन्योन्यस्याङ्गीकरणे सति संग्र-
हणमन्वादिभिः स्मृतम् । अत्र यद्यपिसंगमोन जातः तदा संग्रहणमात्रेमुख्योपगमदण्डादूनदण्डकल्पना कार्या
यतोऽनुबन्धंपरिज्ञायेत्युक्तम् ॥ ३५८ ॥ अब्राह्मणइति । चतुर्णामपिवर्णानांदाराक्षयतमाःस्मृताः ॥ दण्डभूयस्त्वा-
दब्राह्मणशूद्रोब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यांसंग्रहणे प्राणान्तंदण्डमर्हति । चतुर्णामपि वर्णानांधनपुत्रादीनामध्यात् दाराअतिशये-
नरक्षणोयाः । अतउत्कृष्टसंग्रहणादपि वर्णैः भार्यासंरक्षणीया ॥ ३५९ ॥ भिक्षुकाइति । भिक्षाजीविनःस्तावकाः
यज्ञार्थंरुतदीक्षाःसूपकारादयोभिक्षादित्वरूपार्थगृहे स्त्रीभिः सह संभाषणं अनिवारिताएव कुर्युः । तेषांनिवा-
रणानास्त्येव संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥ नसंभाषसहस्त्रीभिरिति । त्वामिना निषिद्धः सन् स्त्रीभिः संभाषणं
कुर्यात् । निषिद्धः संभाषमाणस्तु राज्ञःसुवर्णदण्डंददाति ॥ ३६१ ॥ नैषइति । परस्त्रियंयोभिवदेदित्यादिकः संभा-
षणनिषेधविधिः नटगायनादिदारेषु वेशजीविदारेषु च नास्ति यतश्चारणाआत्मोपजीविनश्च त्वभार्याःपरपुरुषे
संश्लेषयन्ति प्रच्छन्नाश्च भूत्वा नैतत्किलात्माभिः ज्ञातमितिकृत्वा वेशकर्मणि सूचयन्त्यतस्तद्द्वाराणांवेश्याप्रकार-
त्वात् नास्ति संभाषणे निषेधः ॥ ३६२ ॥ किञ्चिदेवतुदाप्यस्याद्रहःसंभाषणंचरन्निति । चारणआ-
त्मोपजीविस्त्रीभिः रहोऽप्रकाशसंभाषणंकुर्वन् किञ्चिदेवत्वल्पं दण्डंदापनीयः । दासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्ब्रतचारिणी-
भिश्च सहसंभाषणंकुर्वन् कांचिदण्डमात्रंदाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥ योऽकामादूषयेत्कन्यांसमानांवधमर्ह-
तीति । यस्तुस्यजातीयोऽनिच्छन्तीकन्यादूषयति गच्छति सतत्क्षणादेव ब्राह्मणवर्जलिङ्गच्छेदादिकंवधमर्हति ।

सकामादूषयंस्तुल्योनवधं प्रामुयात् ॥ ३६४ ॥ कन्यामिति । उत्कृष्टपुरुषकन्यासेवमानां न किञ्चिदपि दण्डं राजा दापयेत् । हीनजातिपुनः सेवमानारक्षितां पितृगृहे स्थापयेत् । यावदनिवृत्ताभिलाषा स्याद्वृत्तिहीनजातिसंयोगाद्यावज्जीवं स्थापयेत् ॥ ३६५ ॥ उत्तमामिति । शुल्कं दाप्यः सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ उत्कृष्टजातीयांकन्यां इच्छन्तीं वा हीनजातिर्गच्छन् जात्यपेक्षया ह्यच्छेदमारणात्मकं वधमर्हति । समानजातीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि पिता इच्छति तदा पितुः शुल्कमनुरूपमासुरवदद्यान् तु दण्डोऽथ पिता नेच्छति तदाराज्ञा शुल्कपरिमाणं दाप्यः ॥ ३६६ ॥ अभिषेच्येति । मनुष्यः प्रसह्य हठात् अहङ्कारेण समानां समानजातीयां गमनवर्जं अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य क्षिप्रमेवाङ्गुलिद्वयं कर्तनीयं दण्डं पञ्चतमसौ दापनीयः ॥ ३६७ ॥ सकामामिति । समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिमात्रप्रक्षेपेण नाशयन् अङ्गुलिच्छेदं प्रामुयात् किंतु पौनःपुन्येन एषः प्रसङ्गान्नावर्तते तदर्थं शतमयं दण्डं दाप्यः ॥ ३६८ ॥ कन्येति । शुल्कं च त्रिगुणं दद्यात् शिखाश्चैवामुद्यादश ॥ ३६९ ॥ याकन्यैव कन्या अपरां अङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्याद्विशतो दण्डः स्यात् । शुल्कं वा सौ कन्यापितुर्दद्यात् शिखाप्रहारांश्च दश प्रामुयात् ॥ ३६९ ॥ येति । या पुनः स्त्री कन्यानाशयेत् सा तत्क्षणदेव शिरोमुण्डनसानुबन्धापेक्षया अङ्गुल्येरेव छेदनमर्हति । तथा खरेण राजमार्गे वहनमर्हति इदं चात्र पूर्वाभ्यां विकल्पिताभ्यां समन्वितम् ॥ ३७० ॥ भर्तारमिति । या स्त्री बलवदाढ्यपित्रादिबान्धवदर्पेण रूपवैदग्ध्याद्गुणगणगर्विता पूर्वेण च भर्तारं पुरुषान्तरकरणेनोल्लङ्घयेत् ताराजाबहुजनाकीर्णं प्रदेशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥ तं दर्पिताजारं पुरुषं दाहयेदिति । तं पापकारिणं पुरुषं अयोमये शयने अग्निज्वलिते राजा दाहयेत् । काष्ठानि निक्षिपेयुः यावदसौ पापकृद्दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥ संवत्सराभिशास्तस्येति । परस्त्रीगमनदोषेण पुंसोऽपि दण्डस्य पुनः संवत्सरेतीते तस्यामेवाभिशास्तस्य तस्य यथोपदेशस्य द्विगुणो दण्डः कर्तव्यः दण्डः कल्पते । इह चाण्डाल्यासह निर्देशात् सहस्रं त्वत्यज स्त्रियः इति चण्डालीगमनतुल्य एव स पुनः संवत्सरेऽतीतेतामेव ब्राह्म्यांगच्छतो द्विगुणो दण्डः कार्यः । इति चण्डालीगमने दण्डः सहस्रं त्वत्यज स्त्रियमिति चण्डाली संवत्सरेऽतीतेतामेव चण्डाली पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः ॥ ३७३ ॥ शूद्र इति । शूद्रो यदि भर्तारक्षितामरक्षितां पुनर्गच्छेत्तदा स्त्रीरक्षितां गच्छन् लिङ्गच्छेदसर्वस्वापहाराभ्यां योजनीयः । अरक्षितां पुनर्गच्छन् शरीरधनदण्डः कर्तव्यः । कार्यावरुद्धापेक्षया दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः ॥ ३७४ ॥ वैश्य इति । वैश्यो गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरे बन्धने च स्थाप्यः सर्वस्वदण्डनीयः । क्षत्रियागमने वैश्यस्य वैश्यश्चेत्क्षत्रियायां गुप्तायामिति वक्ष्यति । क्षत्रियो गुप्तब्राह्मणीगमने सहस्रदण्डनीयः । शिरोमुण्डनं स्वरूपेणास्य कर्तव्यम् ॥ ३७५ ॥ ब्राह्मणीमिति । अरक्षितां पुनर्ब्राह्मणीं यदि वैश्यः पञ्चशतं दण्ड्यः । पुनारक्षामकृतत्वाद् वैश्यादधिकदण्डः सहस्रदण्डोऽपेतः कार्यः ॥ ३७६ ॥ उभाविति । तावेव द्वावपि क्षत्रियवैश्याोरक्षितया ब्राह्मण्या सह कृतमैथुनौ शूद्रपुत्रं गुप्ते सर्वेण ह्रीयत इति दण्ड्यौ वाग्निना वा सर्वथा दग्धव्याविति चात्यन्तश्रीत्रियदारगुणवद्ब्राह्मणीविषयं दण्डगुरुत्वात् । वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः स्यात् सहस्रक्षत्रियस्तथा ॥ ३७७ ॥ सहस्रमिति । ब्राह्मणो रक्षितां ब्राह्मणीं हठात् गच्छन् सहस्रदण्ड्यः । इच्छन्त्या तु पुनः सहस्रं मैथुने पञ्चशतानि दण्डनीयः ॥ ३७८ ॥ मौण्ड्यमिति । ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डने शास्त्रेणोपदिश्यते । क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेषु वधदण्डो भवति ॥ ३७९ ॥ न जातिरिति । सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि न हन्यात् । अपि सर्वधनसंयुक्तमक्षतशरीरं राश-

निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥ नब्राह्मणवधादिति । ब्राह्मणवधादपि अधिकोन्यः पृथिव्यामधर्मो नास्ति । ब्राह्मण-
सर्वपापकारिणमपि राजा मनसापि न हन्यात् ॥ ३८१ ॥ वैश्यइति । वैश्यो यदि रक्षितायां क्षत्रियायां गच्छेत्
क्षत्रियो वा वैश्यां तदा यो ब्राह्मण्यामरक्षितायां गमने क्षत्रियवैश्ययोः दण्डं वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणमिति
दण्डं तौ क्षत्रियवैश्यौ वार्हतः । अतश्च वैश्यस्य क्षत्रियागमने पञ्चशतानि क्षत्रियस्य वैश्याधिगमने रक्षाधिकृतत्वा-
दधिकगुणदण्डसहस्रमिति ॥ ३८२ ॥ सहस्रमिति । क्षत्रियवैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो गच्छन् सहस्रदण्ड्यः । क्षत्रिय-
वैश्ये रक्षितांशुद्रां गच्छतो सहस्रपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥ क्षत्रियायामिति ३८४ ॥ अगुमेति ।
वैश्यां क्षत्रियांशुद्रां रक्षितां ब्राह्मणो ब्रजनपञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । चण्डालादिस्त्रियं गच्छन् पुनः सहस्रदण्ड्यः ॥ ३८५ ॥
यस्येति । यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरपारदारिकवाक्पातपण्यदण्डपाण्याग्निदाहादिसाहसकारिणः न सन्ति सराजा स्वर्गव्रजेत् ॥ ३८६ ॥
एतेषामिति । एतेषां स्तेनादीनां त्वराष्ट्रे राज्ञो निग्रहः समजातीयेषु मध्ये राजत्वस्य कारको लोके च ख्यातेरुपा-
दकः ॥ ३८७ ॥ ऋविजमिति । यो याज्यऋत्विजं पारंपर्यागतं कर्मानुष्ठानसमर्थं अतिजापादिदोषरहितं अदुष्टं याज्यं च
त्यजति तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति प्रसङ्गादितदाह ॥ ३८८ ॥ नमानेति । मानृपितृभार्यापुत्रव्यागं भरणशुश्रूषाद्यकर-
णात्मकं नार्हति । अत एतान् पतितानपि परित्यजन् अन्योन्यपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥
आश्रमेऽप्यिति । द्विजानां गृहस्थानां आश्रमविषये शास्त्रार्थोऽयं नेत्येवं परस्परविवदमानानां राजा आत्मने दृष्टाद-
ष्टहितं कर्तुमिच्छन् नायं शास्त्रार्थ इति महासनविशेषेण ब्रूयात् ॥ ३९० ॥ किं तर्हि यथार्हमिति । यादृशीयः पूजा-
मर्हति तं तथा पूजयित्वा अन्यैर्ब्राह्मणैः सह राजा प्रथमशास्त्रादपगतकोपात् कृत्वा ततस्तेषां यः स्वधर्मः तं-
बोधयेत् ॥ ३९१ ॥ प्रातिवेश्यानुवेश्याविति । यत्रान्ये विंशतिमात्राधिका भोजनीयास्तस्मिन् उत्सवे वे-
श्यायात्पश्चान्निवासिनौ योग्यावभोजयन् ब्राह्मणादिरुत्तरत्र हिरण्यग्रहणादिहमापकं दण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥
श्रोत्रियइति ॥ ३९३ ॥ अन्धइति । अन्धबधिरपङ्गवः समतिवर्षात्पञ्चतिचवृद्धः श्रोत्रियाणां च शुश्रूषादिनाप-
क्रमकरणेन चिदपि क्षोणकोशेनापि राज्ञा धान्यषड्भागं गुल्मदानादिकं राजदेयं न दापनीयः ॥ ३९४ ॥ श्रोत्रिय-
व्याधिना संक्षेपेति । अध्ययनानुष्ठानवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं प्रियविद्यो गक्रान्तं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलीनोत्पन्नार्जवैषेतान्
राजा दानमानप्रियकरणेन सर्वदा पूजयेत् ॥ ३९५ ॥ शात्मलीफलकइति । शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिनि फलके
अपरुषेवासोधावकः शनैः शनैः वासांसि क्षालयेत् । न च परकीयैर्वस्त्रैः संवेष्ट्य वस्त्रादि बहिः न चान्यस्याच्छादनार्थं दद्यात् ।
यद्येवं कुर्यात्तदा सौंदर्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥ तन्तुवायइति । तन्तुवायिनाच्छेदे दशपलादिसूत्रस्य गृहीत्वा पि-
ष्टवल्यानुप्रवेश्य दकादशपलवासो दद्यात् । अतोयच्छिष्टं तत्तद्वा दशगुणं दण्ड्यः ॥ ३९७ ॥ शुल्कस्थानेष्विति ।
आपणादिव्यवहर्तृभ्यो राजग्राहं शुल्कं च स्थाप्यापणस्थलपथजलपथादिषु नियतं लब्धुमशक्याः पण्यानां च सारासारादि-
ज्ञास्तेपणेपणेऽनुरूपमर्घं कुर्युस्ततो लाभधनाद्विंशतिभागं शुल्कं राजा दापयेत् ॥ ३९८ ॥ राज्ञइति । यानिराज्ञस्ते देशोद्भवा-
नि मणिमुक्तादीनि यानि च राज्ञा प्रतिषिद्धानि तथा दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरे ननेयमिति तानि लोभादेशान्तरं नय-
तः सर्वहरणं कुर्यात् ॥ ३९९ ॥ शुल्कस्थानमिति । उक्तपरि [जि] हीर्षया यत्पुत्रो न गच्छत्यकाले वा
क्रयविक्रयशुल्का एव यथार्थं चात्मद्रव्यं स्वल्पं संख्यां वक्ति सराजदेयं यत्तदष्टगुणं दण्डं दण्ड्यः ॥ ४०० ॥ आगममि-
ति । कियतो दूरादानीतमेतदिति देशान्तरीयद्रव्यस्य स्थानं आगमनं विचार्य कियदूरं नीयते त्वदेशोद्भवस्य निर्गमं अवेष्य
कियत्कालो वाणिज्यस्य विक्रीतमेतदासितमिति एवं च स्थानमालोक्य तश्च कियान् तस्य वाणिज्यो भागो न पायो वा भक्ता-

च्छादनकर्मकरादिमतइतिमत्वा सर्वपण्यानांयथावणिजांकर्तृणांच पीडनं नभवति तथाक्रयविक्रयौकारयेत् ॥ ४०१ ॥
 पञ्चरात्रइति । आगमोपयोगादेरनिपतित्वादेशांपण्यानामस्थिरार्घाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे तत्तत्स्थिरमायार्घाणांच
 पक्षेपक्षे गते मूल्यस्थापनमात्मनोराज्ञाप्रत्यक्षीकुर्यात् ॥ ४०२ ॥ तुलामानमिति । तुलां-
 तथामानं काष्ठादिमयं द्रोणकुडवादि प्रतीमानं सुवर्णादिपरिच्छेदकवर्तकादि तदेतत्सर्वराजचिन्हाङ्कितका-
 यंम् । षट्सुषट्सुमासेषुपुनःपुनः तत्सर्वं आमपुरुषैःपरीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥ पणमिति । भाण्डपूर्णानि यानि ता-
 नीति वक्ष्यति अतोरिक्तगन्ध्यादि तरमूल्यंपणंराजादाप्यम् । एवंपुरुषवाहोभारोर्धपणंदाप्यः । गवादिश्च प-
 शुः स्त्री च पणचतुर्भागंदापनीयोभाण्डरहितोमनुष्यः पणाष्टभागंदापनीयः ॥ ४०४ ॥ भाण्डपूर्णानीति ।
 प्रत्यगूर्णानिगन्ध्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापकर्षगुरुलघुभावापेक्षया तरमूल्यंदाप्यानि पुमांसश्च परिच्छेदार्हावणिक्प्र-
 भृतयोपि अपरिच्छेदाआयातायत्किञ्चिद्दापनीयाः । अन्यस्य पुंसःपादार्थरिक्तकः पुमानित्युक्तं अत्रनियम-
 स्य कर्तुमशक्यत्वात् । एतावदेवोपदेशार्थं एवंद्रव्यरहितानि मज्जूषादीनि भाण्डानि यच्चकिञ्चित्त्वयंदाप्यानि ॥ ४०५ ॥
 दीर्घाध्वनीति । पारावारतरणार्थपूर्वमुक्तंदूराध्वनि पुनः नदीमार्गेण नावादिना यातव्यस्खलनाद्युपलाद्युपेतदूरदेशापे-
 क्षया ग्रीष्महेमन्तादिकालापेक्षया तरमूल्यंकल्पयितव्यमेतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यम् समुद्रे पुनर्वातवशतः पातालादिवहनात्
 आयतत्वाभावे सति तरमूल्यविशेषज्ञापकम् । नदी च योजनादिकंनास्त्यतोऽत्रोचितमेवशुलंकंयास्यम् ॥ ४०६ ॥ गर्भिणी-
 ति । गृहीतगर्भास्त्री मासद्वयादूर्ध्वप्रव्रजितोमुनिःभिक्षुः वानप्रस्थोब्राह्मणश्च लिङ्गिनोब्रह्मचारिणः तरमूल्यं ते न दाप्याः
 ॥ ४०७ ॥ यदिति । नावारूढैःप्रदेयंतत्समागम्यरवतोऽंशतः ॥ यत्किञ्चित्द्रव्यंनाविकापराधेन विपद्येत
 तन्नावारूढैः संभूय स्वांशाद्दातव्यम् ॥ ४०८ ॥ एषइति । नाविकापराधेन यदुक्तंतत्सर्वंनाविकैर्दातव्यम् । इत्येपनी-
 यायिनांव्यवहारनिर्णयउक्तोदैविके पुनर्दोषे उत्पातवातनौभङ्गादौ सचननाविकानांदण्डबन्धनादिविप्रहोत्रिच्यते ॥ ४०९ ॥
 वाणिज्यमिति । वाणिज्यधनप्रयोगकृषिपशुरक्षणानि दृष्टादृष्टार्थत्वाद्द्वैश्वंशुद्रं च द्विजम्पनांदास्यंनियमेन राजा
 कारयेत् अकुर्वाणोराज्ञादण्ड्यौ इहोपदेशात् ॥ ४१० ॥ क्षत्रियमिति । क्षत्रियवैश्यौ वृत्त्यभावे पीडितौ ब्राह्मणः
 कारयेत् त्वानि कर्माणि रक्षणकृष्यादीनि कारयन् दासाच्छादनादिना विभृत्यदेवं च महाधनोब्राह्मणस्तावद्विधिवत्
 राज्ञाताडनीयमितिप्रकरणम् ॥ ४११ ॥ योदास्यमिति । ब्राह्मणउपनीतान् द्विजान् दास्यकर्मण
 लैल्यात्तदा तत्कर्म पादधावनादि कारयन् राज्ञा षट्पणशतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥
 शूद्रमिति । शूद्रंपूनर्भक्तादिना भृतमभृतंवा दास्यंकारयेत् । यस्मादसौ ब्राह्मणदासार्थमेव प्रजापतिना
 सृष्टः ॥ ४१३ ॥ नस्वामिनेति । यस्यासौ स्वजातिविहित्वात् दासत्वमापन्नस्तेनविमुक्तोपि शूद्रोदास्या-
 न्न मुच्यते । तस्मादास्यं हि शूद्रस्यसहजंशूद्रत्वंवदतः कः शूद्रात्तदास्यमपनेतुं दृष्टार्थमपिदृश्यते । नदास्यं कर्त-
 व्यमित्येतंपरमेतदन्यथा वर्तमानदासयोनिगणितम् ॥ ४१४ ॥ ध्वजाहृतइति । संप्रामे स्वामिना कोशाजितोवे-
 तनभूतोदासीपुत्रोऽन्यस्मात्कीतोऽन्येन दत्तः पित्रादिप्रबन्धायातोनिर्धनतया दण्डशुद्ध्यभावे सति शूद्रत्वार्थंदास्यमुपगतइति
 सम्भ्रज्जासप्रतत्त्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥ भार्येति । अतोपि निधेनएवमस्वादिभिः स्मृतः यस्मा-
 द्द्विजंतेर्जयन्ति यस्य तेभार्यादयस्तत्संबन्धि तद्धनमिति । तत्पारतभ्यादि वा यस्यैतदुच्यते ॥ ४१६ ॥
 विश्रद्धमिति । ब्राह्मणोनिर्वृत्तिकृत्समेव प्राकृतादासशूद्रत्वेनप्रयुक्तः । तस्मात्तस्य दासशूद्रस्य नकिञ्चित्त्वविष्यते
 यतोस्य स्वामिनोऽधनमपह्रियते एवंचापदिविश्रद्धंद्रव्यं दासाब्राह्मणोगृह्णन् नदृक्कनीयएव इत्येवंसर्वमिष्यंतबुध्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्राविति । वैश्यशूद्रौ कृषिदास्यादीनि स्वकर्माणि राजा कारयेत् । यस्माद्वैश्यः कृषिवाणिज्यादि शूद्रोदास्याद्यकुर्व-
 न् धर्मक्षयादिदं जगत् आकुलीकुर्यात् । शूद्रश्च दास्यमकुर्वन् अनतिमभिज्ञात्वा कदाचित् द्वैजाते कर्मणि
 प्रवर्तमानो दुर्भिक्षनरकाद्युपद्रवकृत्स्यात् ॥ ४१८ ॥ अहनीति । प्रत्यहं कर्मान्तान् कृषिशुल्कादिस्थानानि
 धनसंचयंचयोगक्षेमार्थं प्रति जागृयादिति व्यवहारदर्शनाशक्तस्यापि राजधर्मापरित्यागार्थं पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥ एवमिति ।
 वयपोऽद्य कल्मषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिं ॥ एवमुक्तनीत्या एतानृणादानादीन् व्यवहारान्निर्णयेनान्तं नयन् राजा अप-
 क्षपातव्यवहारदर्शनेन शास्त्रदानसामर्थ्यात्प्रमादकृतसंचितपापं अपनुर्द्य ब्रह्मलोकं प्राप्नोति इति समस्तव्यवहारासमाप्ताव-
 पि प्रधानविवादसमाप्ताभिप्रायेणैकफलकथम् ॥ ४२० ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजगोविन्दराजविरचितायाम्वाशयानुसा-
 रिण्यां सर्वव्यवहारनिर्णयोऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ शिवमस्तु ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

ॐ शिवाय नमः ॥ पुरुषस्येति । स्त्रीपुंसयोर्दंपत्योरन्योन्याव्यभिचारलक्षणे मार्गे वर्तमानयोः संयुक्तयोर्वियुक्तयोश्च नित्यान् धर्मान्वक्ष्यामि । जायापत्योरितरेतरविप्रतिपत्तौ कथंचित् राजनिवेदने सत्यनया व्यवस्थया राज्ञा दण्डादिनापि मार्गस्थापनं करणीयम् । अकरणाद्वाङ्मोदोषः । इत्येतदर्थव्यवहारमध्ये राजधर्मेषु स्त्रीपुंसयोर्धर्मा उच्यन्ते ॥ १ ॥ अरस्वन्न्नादिति । भर्त्रादिभिः स्त्रियः सर्वदा परतन्त्राः कार्याश्च निषिद्धेष्वपि च शब्दादिषु विषयेष्वतिसक्तिभजमानास्ततोपास्यात्मवर्तित्यः कार्याः ॥ २ ॥ पितेति । प्राग्विवाहात् पितास्त्रियं रक्षति । तदनुभर्ता न दभावे पुत्राः अतएभिर्न कदाचित्त्वतन्त्राः कार्याः । भर्तृपुत्रयौवनवार्धक्यग्रहणं व्यवस्थार्थं अपि त्वौचित्यात्प्राप्तमानुवादोयम् ॥ ३ ॥ काल इति । प्रदानं गृह्णतीति गौतमस्मरणात् अस्मिन्काले पिता कन्यामददन् गर्हाः क्रतुकालादगच्छन् भर्ता निन्द्यः । पतौ पुनर्भूते मातरमरक्षन् पुत्रो गृहणीयः ॥ ४ ॥ सृक्षमेभ्य इति । अल्पेभ्योऽपि दुःसंपर्केभ्यो दुःशीलत्वसंपादिभ्योऽतिशयेन रक्षणीयाः । किमुत महद्भयं यस्मादरक्षिता सद्यो भिद्यतेत्यापि पितृभर्तृकुलयोर्द्वयोरपि संतापं कुर्युः ॥ ५ ॥ इममिति । यस्मात्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्या रक्षणं वक्ष्यमाणं लोकनीत्या सर्वधर्मेभ्य उत्कृष्टं अतो भर्तारो दुर्बला अपि भार्या रक्षितुं यत्नं कुर्युः । यतः स्त्रियोरक्ष्यादितपूर्वमेव ॥ ६ ॥ स्वामिति । भार्यायत्नतोरक्षन् त्वांसंतति सङ्गरानुत्पादनेन रक्षति । भार्यासंरक्षणे च तिष्ठन् समाचारं च रक्षति पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं चासंकीर्णं पचौर्ध्वदैहिककरणेषु रक्षति । त्वंधर्मविशुद्धनार्यस्याधानाद्यधिकारादक्षति ॥ ७ ॥ पतिरिति । भर्ता भार्यायां संप्रविश्य गर्भतामापद्येह जायते । एवं चाप्यक्षरवर्णसामान्यानि ब्रूयादिति तेन हेतुना जायाया जायात्वं पुनरसौ पुत्ररूपेणैषं चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नार्मानवचनम् ॥ ८ ॥ यादृशमिति । यस्माद्यथाविधंपुरुषं यथाचोदितं भर्तारं शास्त्रनिषिद्धं वा स्त्री सेवते तादृशं शास्त्रोक्तमेव तथोत्कृष्टं निषिद्धसेवनेन च निरुष्टपुत्रं जनयति । तस्मादपत्यशुभ्यर्थं भार्यायत्नतोरक्षेत् ॥ ९ ॥ एवरक्षणीयमुपदिष्टे कथं रक्षा इति न कश्चिदिति । न कश्चिद्वलादन्तरोधादिना स्त्रियोरक्षितुं अनयोर्मनोव्यभिचारत्वेऽरक्ष्यत्वादक्ष्यमाणैरक्षणोपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥ तानुपायानाह अर्थरथेति । धनावस्थापनविनियोगयोस्तथाद्रव्यशरीरशुद्धौ शौचे धर्मे च शयनासनादिषु प्रतिजागरणे एवं च तद्यापृतमनाश्रान्ता त्वपि संयोगं स्मरति ॥ ११ ॥ अरक्षिता इति । ता अपि अरक्षिता एव मनोव्यभिचारसंभवाद्या पुनरात्मनैवात्मानं संयमाश्रयेण रक्षत एव सुष्ठु मनाचारेण संयमाधानासां यत्नः कार्यः । इति प्रधानसंरक्षणोपायोपदेशः ॥ १२ ॥ पानमिति । मद्यपानदुर्जनसंसर्गोऽसत्पुरुषेण सहाधिवासः भर्तृवियोग इतरगृहेवासः सर्वथैव नारीणां इत्येतां निषिद्धं दूषणानि साधुप्रकृतेरपि नार्याव्यभिचाराख्यदोषजननानि तस्मादेभ्य एताः परिरक्षणीयाः ॥ १३ ॥ नैता इति । नैताः सुरुपकुरुपविचारं कुर्वन्ति । न सासां यौवनवान् पुरुषश्च प्रियो भवति । अपि तु सुरुपविरुपं वा पुमानित्येतावतैव ताः नरमुपभुञ्जन्ते । अपि च पुमावदर्थेन धैर्यं च लनायासां ताः पुंश्रल्यः ॥ १४ ॥

पौश्रल्यादिति । पुंश्रल्याः चलचित्तत्वात् स्वभावेनैव स्नेहाभावादेतायत्नेन रक्षिता अपि सत्योव्यभिचाराश्रयेण भर्तृषु विक्रियांगच्छन्ति ॥ १५ ॥ एवमिति । एवंश्लोकद्वयंदौःशिल्याच्चलचित्तत्वोक्तरूपमासांस्वभावंहिरण्यगर्भसृष्टिकाले जनितं ज्ञात्वा रक्षायांयत्नेनपुरुषेण कार्यम् ॥ १६ ॥ शय्यासनमलंकारं कामक्रोधमनार्थतामिति । स्वापोपवेशनालंकरणमणिं कामक्रोधलोभापथातित्वकुत्सिताचारत्वानि स्त्रीभ्योमनुः सर्गादौ कल्पितवान् । ततोऽभासारक्षाकरणे यत्नः कार्यः ॥ १७ ॥ नास्तिस्त्रीणांक्रियामत्रैरिति धर्मोव्यवस्थितइति । मन्त्रैर्जातकर्मादिसंस्कारक्रिया स्त्रीणां नास्तीति शास्त्रमर्यादा । एवंमन्त्रवजातकर्मादिसंस्काराभावात्स्वभावतश्चस्त्रियोनिर्वीर्याअध्ययनाभावाच्चामन्त्राश्रामन्त्रित्वे सति धर्मज्ञत्वाभावशौर्वेप प्रवृत्तेरन् । तत्प्रवृत्तौ च भयाद्यभावत्वादशुभाः स्त्रिय इति शास्त्रमर्यादा ॥ १८ ॥ तथेति । निश्चितमेव व्यभिचारात्मकत्वेज्ञापिकान चैतद्विदो ब्राह्मणोवाइत्येवमाद्याबह्व्यः श्रुतयोर्वेदेष्वपि पठिताः । तासांच श्रुतीनांमध्यात्प्रायश्चित्तरूपांश्रुतिशृणुत ॥ १९ ॥ यन्मइति । मम माता अपत्यपरायणा यथान्यपुरुषसंजातलोभाऽभूत् परपुरुषसंकल्पदुष्टमातृजोमम पिता बोधयित्वा अन्यस्य व्यभिचारात्मकत्वस्यैतत् लिङ्गमिति कारणावस्थितोऽयंमन्त्रोऽयंचचातुर्मस्येष्वन्वष्टकायांच पाद्यानुमन्त्रणे विनियुक्तप्रसङ्गान्मन्त्रप्रयोजनमाह ॥ २० ॥ ध्यायतीति । भर्तुरनभिप्रेतंयत्किञ्चित् पुरुषगमनंमनसा चिन्तयति तस्य मनोव्यभिचारस्यानेन मन्त्रेणैषांसम्यग्नुद्दिह्यते । नवाक्कायविषयोऽतस्तस्यांतर्ग्यभिचारत्वभावत्वादेतायत्नतोरक्ष्या । मातेति श्रवणात् पुत्रस्यैवेदं प्रायश्चित्तं मातुः ॥ २१ ॥ घाटगुणेनेति । यथारूपेण साधुना असाधुना वा स्त्रीभिः सह विधिना संयोगंभवेत् तथा रूपेण तत्संपर्कात् साध्वाचारा दुःशीला वा भवति । समुद्रेणसंभुज्यमानागङ्गापि तथा त्वादूदकापि क्षारोदका संपद्यतइत्यात्मसंयमाख्यंस्त्रीरक्षणोपायान्तरोपदेशार्थं इदम् ॥ २२ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह अक्षमालेति । शाङ्गीचेति । अक्षमालाख्याचण्डाली परिणीता वशिष्ठेन चाटविका शाङ्गी च मन्दपालाख्येन ऊढा सती पूज्यतांप्राप्ता ॥ २३ ॥ एताइति । उत्कर्षयोषितःप्रामास्तेस्तेर्भर्तृगुणैःशुभैः ॥ एताः प्रकृतत्वे दर्शनार्थमनयोर्मत्वा एताईति बहुवचनमाहुरपि तास्तथान्याधमकुलाद्यानिरुष्टपतयोनार्यः स्वभर्तृनस्मिन्लोके उत्कृष्टतांप्राप्ताः । अतोभार्यासंरक्षणार्थमयात्मसंयमआश्रयणीयः ॥ २४ ॥ एषेति । एषलोकाचारः सर्वोवःशुभोदपतीर्निर्णयउक्तःइदानींसुखहेतून्रूपणोपप्यसुतजीविनोश्चोभयोरित्येवंविधान् प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥ प्रजनार्थमिति । एवमेषांदोषवत्यपि शक्यप्रतीकारत्वादतः स्त्रियोमाल्यवस्त्रालङ्कारादिदानेन संपादनाहं एताश्चगृहशोभाभूताःस्त्रियः श्रियश्च गृहेषु तुल्यरूपानिःश्रीकगृहं न राजते स्त्रीविना गृहं च । एवंमहाधनमपिप्रजानिमित्तत्वात्स्त्रीणामियंश्लोकत्रयेपि भूतिः ॥ २६ ॥ उत्पादनमिति । प्रीत्यर्थंलोकयात्रायाःप्रत्यहंस्त्रीनिबन्धनं ॥ अपत्योत्पादनंजातस्य च पालनंमित्रबन्धुभोजनादेश्च लोकव्यवहारस्य एकैकगुणः ॥ २७ ॥ अपत्यमिति । दाराधीनस्तथास्वर्गःपितृणामात्मनःसदा ॥ प्रजोत्पादनमग्निहोत्रसाधनशरीरशुश्रूषा रतिक्रीडा पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्गइत्येतत् सदा भार्यायत्तम् ॥ २८ ॥ पतिमिति । यामनोवाग्देहसंयता सती मनोवाग्देहैः पतिं व्यभिचरति सा भर्त्राजितान् स्वर्गलोकान् प्राप्नोति सा साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥ व्यभिचारादिति । दुर्जनसंसर्गाश्लोके स्त्री गहंतांजन्मान्तरे सृगालयोनिंचामोति । अन्तःक्रूरैश्च कुठारैरोगादिभिः पीड्यते । महाप्रयोजनतया स्त्रीणामुत्सेकोत्पत्त्याशङ्कायांतन्निवारणार्थमिह पुनरुक्तम् ॥ ३० ॥ पुत्रमिति । पुनरधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वजातैश्चान्यैर्महर्षिभिः संवक्ष्यमाणंसर्वजनहितं कन्याणकरं परंशृणुत ॥ ३१ ॥ भर्तुरिति । योभर्ता

साक्षादुत्पादितपुत्रइति तंयो न मन्यते नात्र विप्रतिपत्तिः यत्र पुनरुद्बोधा जनयिता तत्र द्विःप्रकारा श्रुतिः । केचिदुत्पादकमबोद्धारं अपि तेन पुत्रेण पुत्रवन्तमात्मानमाहुः । अपरे तु क्षेत्रत्वामिनंबोद्धारमन्यजमितेनापि पुत्रेण पुत्रवन्तमाहुः ॥ ३२ ॥ क्षेत्रभूनेति । ब्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानतुल्याऋषिभिः स्मृता मनुष्यश्च ब्रीह्यादिबीज-तुल्यः स्मृतोयस्मात्क्षेत्रबीजसंयोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिरेवंबोभयोः कारणत्वस्यातिशिष्टत्वात् युक्ताविप्रतिपत्तिः । किं यत्संबन्धिक्षेत्रं तस्यापत्यं उतबीजिनइति ॥ ३३ ॥ विशिष्टमिति । कुत्रचिद्वीजंप्रधान-यत्रजाताये त्वनियुक्तायामिति न्यायेन शुल्कोपनीता स्त्री क्वचित्पुनः क्षेत्रयत्रयतल्पजापमोतस्ये-तिन्यायेनोपनता यत्र पुनर्बीजयोऽन्या माता पिता च समंजनयितारौतदपत्यंशस्तंभवति ॥ ३४ ॥ तत्रप्राधान्यपक्षभावाद्ब्रीजस्येति । बीजक्षेत्रयोर्मध्यात् बीजंप्रधानमुच्यते यस्मात्सर्वपदार्थानामुत्पत्तिर्बीजगतवर्णरूपादिचिन्हतोपलक्षि-ता दृश्यते ॥ ३५ ॥ तथाच यादृशमिति । यज्जातीयद्वयंब्रीह्यादि कालेसङ्गवादी कर्तव्यादिना क्षेत्रे उप्येततज्जातीयमेवतद्वीजंत्वचिन्हैरूपलक्षितंतस्मिन्क्षेत्रेजायते ॥ ३६ ॥ एवमन्वयद्वारेण बीजप्राधान्यप्रदर्श्य व्यति-रेकगुणेन संशयितुमाह इयमिति । यस्मात्तुगुल्मलतादीनां भूतानां एषा भूमिर्यदि योनिः क्षेत्रंसर्वलोकै-रुच्यते न च भूम्याख्ययोनिधर्मः कांश्चित् अपि मृन्मयत्वादीन् गुणान् गुल्मादिबीजमात्मदेष्टेत्वाङ्कुरकाण्ड-व्यवस्त्रासु खलु वर्तते तस्माद्योनिगुणाननुवर्तमानाप्रक्षेपंप्रधानम् ॥ ३७ ॥ किञ्चभूमाविति । भूमावेकस्मिन्-पि क्षेत्रे कर्षकैर्योग्यवापनकाले कलममुद्रादीनि विचित्राण्युमानि बीजानि धनरूपाणि च बीज-त्वभावानुवर्तमानाज्जायन्ते भूमावनेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥ ब्रीह्यइति । शूकधान्ये-षु मध्यादीयतृशूकाब्रीहयः षष्टिकाद्यानि दीर्घशूकाः शालयोरक्तशाल्यादयस्ते तथा मुद्रादयोबीजचभावानतिक्रमेणैव विचित्राजायन्ते ॥ ३९ ॥ एवंच सति अन्यदिति । तिलाद्युमंमुद्रादिजायतइत्येतत् न संभवति । यस्माद्यद्यदेवबीजमुच्यते शाल्यादाविवमनुष्येष्वपिबीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥ इदानींक्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति । तद्वीजंप्रज्ञावता नीतियुक्तेन लोकशास्त्रव्यवहारज्ञेन ईदृशमनायुष्यं इत्युक्तत्वादायुरिच्छता न कदाचित्परभार्यायां वप्रव्यनिष्फलत्वात् । तथा च वक्ष्यति ॥ तथानश्यतितत्क्षिप्रंबीजंपरपरिग्रहइति ॥ ४१ ॥ अत्रेति । अस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्तागाथाच्छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि नीतिकालज्ञाः कथयन्ति यथापरभार्यायांबीजमनुष्येण न वप्रव्यं इति ॥ ४२ ॥ अत्रदृष्टान्तमाह नश्यतीं बुध्यथाक्षिप्तइति । यथान्येन मृगंविद्धंतस्मिन्नेव छिद्रे अन्यथापश्चाच्च्युतशरोनिष्फलोभवति पूर्वहन्तुरेव मृगभा-गत्वात् । एवं परभार्यायां उमं क्षिप्रमेव निष्फलंभवति । गर्भग्रहणसमनन्तरमेव क्षेत्रिणः फलमित्युक्तम् ॥ ४३ ॥ पृथोरिति । इमांअपिपृथिवीं अनेकराजसंबन्धपरिगृहीतत्वात् यथा येनैव स्थाणुमुत्पाद्य क्षेत्रंक्षरितं तच्च्युपदेशंतक्षे-त्रमाहुः । मृगमाहुरेवंपूर्वपरिग्रहीतुः त्वाम्यात्तस्यैवापत्यंभवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥ एतावानिति । नैककः पुरुषोवापितु भार्या शरीरमपत्यानीत्येतत् परिणामएव । तथा चैवंतस्यामुत्पादितंभर्तुरेवापत्यंभवति यतश्चैवंपत्यो-रैक्यमतः ॥ ४५ ॥ नेति । एवंधर्मंविजानीतप्राक्प्रजापतिनिर्मितं ॥ बन्धविक्रयादिना त्यागेन न च भार्यात्वात् स्त्रीभर्तुरपैत्येवंप्रजापतिना स्मृतम् । पूर्वमेव स्त्रीच आत्मसात्कर्तुं न शक्येति ॥ ४६ ॥ सकृदिति । सकृदाहृदवामीतित्रीण्येतानिसतांसकृत् ॥ भागकाले पैतृकादिधनभागएकवारमेवाप-तति नधर्मभागकल्पनायांपुनर्भागीक्रियते । कस्यापि सकृदाहृतव्या वाग्दत्तायाः कस्यायाः पण्यतःप्राप्ताया-अपि न बीजिनोऽपत्यंभवति । तथा कस्यातोऽप्यस्मिन्नपि गवादिषु एतानि त्रीणि अङ्गनिपातनादीनि

साधूनांसकृद्भवन्ति । न पुनःकरणमेषामस्ति सकृदाहददामीति ॥ ४७ ॥ यथेति ॥ ४८ ॥ यइति ।
 येक्षेत्रत्वामिनोमभवन्ति केवलंबीजत्वामिनः परकीये क्षेत्रे बीजे च पतिते तस्मिन् क्षेत्रे धान्यादेर्जातस्य यत्फ-
 लं कदाचिद्देशे लभन्त इति प्रकृतदृष्टान्तः ॥ ४९ ॥ यइति । स्वामिनामिति । यद्यन्यसंबन्धिनीषु गोस्त्रीषु
 परकीयोवृषभः शतमपि वत्सानां जनयेत्तदा ते सर्ववत्सागोत्वामिनामेव तनैकोपि बीजत्वामिनोवृषभसंबन्धीयकः
 शुक्रोवृषभत्वामिनोनिष्फल एव ॥ ५० ॥ तथेति । यद्द्वेष्टेषु तद्देवाविद्यमानस्त्रीत्वाम्याः सन्तोये परकीयायां योषिति
 बीजवपन्तिते क्षेत्रत्वामिनामेवापत्यलक्षणमुक्तं जनयितापत्याख्यं फलं लभते ॥ ५१ ॥ फलमिति । यदत्रोत्पद्य-
 ते तयोरुभयोरपत्यं एवंक्षेत्रबीजनोर्यत्रसंबन्धो नास्ति तत्र निःसंदिग्धमेवाक्षेत्रिणोपत्यं यत् उक्तनीत्या बीजात्क्षे-
 त्रं ब्रूवन् ॥ ५२ ॥ क्रियाभ्युपगमादिति । आवयोरुभयोरपत्यस्यादित्येवंसंविदङ्गीकरणे पुनरेतत्क्षेत्रत्वामिना
 बीजवपनार्थं यद्बीजनो फलम् ॥ ५३ ॥ ओघवाताहतमिति । तत्क्षेत्रक्षेत्रिकस्येह न बीजलिभते फलं ॥
 जलवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानातीतं बीजं यदीयक्षेत्रे त्वामिनस्तद्बीजं भवति न तु तत्फलं येन बीजं न्यमंसलभते । एवं-
 स्वभावाच्चैवमेषां द्विपूर्वमपि परस्त्रीगमने क्षेत्रिण एवापत्यमित्येतत् अनेन सूच्यते ॥ ५४ ॥ एषइति । गोश्वोष्टृछागै-
 डकपक्षिमहिषाणां संततिं प्रत्येषा व्यवस्था ज्ञेया । यत्क्षेत्रत्वामन एवंगवादि संततेः स्वाम्यं न ऋषभादेः ताः संवेदात्तुभयो-
 रपोति ॥ ५५ ॥ एतदिति । एतद्बीजयोऽन्योः सारफलं गुर्वयुष्माकं कथितम् । अतो नन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे य-
 त्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥ भ्रानुरिति । यवीयसस्तु याभार्या सुषाज्येष्ठस्य सा सृष्टा ज्येष्ठभ्रातृपत्नी अनुजस्य गुरु-
 भार्या तुल्या । कनीयसः पत्नी पुनर्ज्येष्ठस्य सुषागचक्षतेः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठइति । ज्येष्ठः कनीयः पत्नी कनी-
 यान् ज्येष्ठभार्यायां वक्ष्यमाणनीत्या गुरुनियुक्तमपि सामान्यं गत्वा पतितौ भवतः ॥ ५८ ॥ देवरादिति ।
 स्त्रियाभर्तुरभावे श्वशुरादिभिर्भर्त्रा वा व्याधितेन वा पुत्रोत्पादनविधियुक्तत्वात् नियुक्ततया भर्तृभ्रातृस्तद-
 भावे तत्सपिण्डस्य वा सकाशादभीष्टाः पुत्रलक्षणप्रजाः पुत्राभावात्संपादनीयाः ॥ ५९ ॥ विधवायामिति ।
 यस्तत्पुत्रजः प्रमीतस्य वेति दर्शनादभर्तृका व्याधितभार्याविषये गुरुभिर्नियुक्तो घृताभ्यक्तो मौनवाक् रात्रावे-
 कं पुत्रं जनयेत् न द्वितीयम् ॥ ६० ॥ द्वितीयमिति । केचित्पुनराचार्याः पुत्रविधिज्ञा एकपुत्रोऽपुत्र-
 तुल्य इत्येवमेकपुत्रोत्पादने सति धर्मेण तयोरनिष्पन्ननिर्णयप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु द्वितीयपुत्रोत्पादनं मन्यन्ते
 ॥ ६१ ॥ विधवायामिति । विधवादिकायानियोगप्रयोजने संयोगाख्ये पुनर्यथाशास्त्रं संपन्ने सति ज्येष्ठो-
 भ्रातृभार्या च परस्परं गुरुवत् सुषावच्च वर्तयताम् ॥ ६२ ॥ नियुक्ताविति । यौज्येष्ठकनिष्ठौ नियुक्तौ
 घृताभ्यक्तत्वादिविधानं परित्यज्य स्वेच्छातो वर्तयतां तौ द्वावपि सुषागगुरुतत्पगौ स्याताम् ॥ ६३ ॥ एवं-
 नियोगमुक्त्वा दूषयितुमाह नान्यस्मिन्विधवानारीनियोक्तव्या कदाचनेति । विधवानारी अन्यस्मि-
 न्देवरादौ न नियोजनीया यस्मान्ने देवरादौ नियोजयन्तोऽनादिधर्ममेकपत्नीव्रतं परिषेधनाशयेयुः ॥ ६४ ॥
 नेति । विवाहप्रयोजनेषु मन्त्रेषु अर्यमणं नुदेवं च विवाहशास्त्रे विधवाया अन्येन पुंसा सह पुनर्विवाह-
 उक्तः ॥ ६५ ॥ अयमिति । यत्सादयं पशुसंबन्धीयव्यवहारोऽत्यन्तकुत्सितो वेनाख्ये राजनि राज्यकुर्वाणेऽन्य-
 त्वेन प्रोक्तस्तत्सादादिमन्वादिभिरेषु श्रुतौ नास्तीति पूर्वोक्तस्यायहेतुः ॥ ६६ ॥ सइति । सवेनः पूर्व-
 समयां पृथिवीपालयन् तत्र एव राजर्षिश्रेष्ठो न तु धार्मिकः ततो ब्राह्मणानुज्ञयैतद्भ्रातृभार्यागमनलक्षणं वर्णसङ्करवर्ति-

तवान् ॥ ६७ ॥ तद्वामभृतीति । एवंचेदानीं तनत्वादमुष्याचारस्य तस्माद्वेनकालात्प्रश्रुतियोमृतभर्तृकांस्त्रियं-
सम्यक्शास्त्रविगहिते एवंच विहितप्रतिषेधत्वान्नियोगस्यकालसूत्रनियोकृणानिन्द्राश्रवणं स्त्रीधर्मेषु ॥ ६८ ॥
नियोगभकारकत्वात्कन्यागतमिदमाह यस्याइति । वाग्दत्तायाः कन्यायाः भर्ता श्रियेत तामनेन विधिना
भर्तुः सोदर्योभ्राता उद्वहेत् ॥ ६९ ॥ यथेति । सदेवरोविवाहविधिना एतांस्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां-
वाकायसंयुतारहस्यागर्भग्रहणात्प्रश्रुति वाचनिकत्वात् च संस्कारस्य नासौ देवरस्य भार्याभवतीति क्षेत्रस्वामिनएव
तदपत्यंभवतीति ॥ ७० ॥ नेति । शास्त्रज्ञोन्यस्मैकन्यापुनरन्यस्मैनदद्यात् ॥ ७१ ॥

[अत्रद्विसप्ततितमश्लोकादारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तमुपलब्धेषु पुस्तकेषु गोविन्दराज-
कृतटीका नदृश्यतेकेवलंमूलश्लोकाएववर्तन्ते अतस्तेश्लोकाअस्मिन्ग्रन्थे न गृहीताः ।]

॥ अथदशमोऽध्यायः ॥

असिद्धः ॥ संकीर्णानां वणेभ्य एवोत्पत्तिर्वर्णात्पत्तिः अभिधानमन्तरेण तदुत्पत्तिकथनस्य अशक्यत्वाद्दर्शनीयस्य-
भिधानस्य प्रसङ्गेनोत्पादनाय द्वितीयाध्यायसिद्धं त्रैवर्णिकप्रधानधर्म वेदाध्ययमनुवादितुमाह अधीधीरन्निति
ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनाद्भूतधर्मयमनियमारब्धत्वं कर्मानुवर्तिनो वेदं पठेयुरेषां पुनरध्यापनं ब्राह्मण एव कुर्यान् क्षत्रि-
यवैश्यावित्यर्थं निश्चय इत्यध्ययनानुवादप्रसङ्गेन ब्राह्मणस्याध्यापननियममाह प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्य-
योरध्यापननिवृत्तिसिद्धौ स्वशब्देन निषेधवचनं निषिद्धाचरणेन प्रायश्चित्तविशेषार्थम् ॥ १ ॥ किंच सर्वेषामिति ।
सर्वेषां सङ्ख्यपर्यन्तानां आत्मकुटुम्बस्थित्युपायान् ब्राह्मणो यथाशास्त्रजानीयात् । तथा तेभ्यश्चोपदिशेदात्मना चवृत्तिनियमा-
ननु तिष्ठेत् ॥ २ ॥ अत्रार्थवादः वैशेष्यादिति । जात्युत्कर्षान्मुखोद्भवत्वेन च श्रेष्ठकारणजन्यत्वात् स्नातकस्य व्रतानां चक-
राणां संस्कारस्य चोपनयनाख्यस्य बालस्यैव विधानेन विशेषाद्दर्शनानां वृत्तिवेदनतदुपदेशयोर्ब्राह्मण एवेशता ॥ ३ ॥ ब्राह्म-
ण इति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयो वर्णा हि जाउपनयनस्य तेषां विहितत्वात् । शूद्रः पुनश्चतुर्थो वर्णः एकवर्ण उपनयनाभावात् ।
पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति अन्तरप्रभवानां मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वादस्येतरवदेवं चायमेपावर्णत्वोपदेशः शास्त्रे व्यव-
हारार्थः । शूद्रस्योपनयनानुपदेशादेवैकजातिव्यतिरिक्तं चतुर्थैकजातिस्त्वितीदधर्मणस्तु धर्मज्ञादित्यनेनामन्त्रैकशवपनादिना
संस्कारान्तरवदुपनयनं नास्तीति सूचनार्थम् ॥ ४ ॥ सर्ववर्णेष्विति । आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्तथैव ते ॥
ब्राह्मणादिचतुर्ष्वपि वर्णेषु समानजातीयास्वक्षतयोनिषु यथाशास्त्रसमूहास्वानुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण
क्षत्रियायामित्येवमनुक्रमेण ये जाताः ते पित्रोर्जातितज्जातीया एव बोद्धव्याः । सर्ववर्णेष्वित्युपादानाद्गणत्वमात्रेण तुल्या-
स्तु इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमानुलोम्यग्रहणम् । इदमेव च सकलमातापितृप्रबन्धस्यापि जातिलक्षणमनादित्वेन पुनः संसार-
स्यास्यैव व्यापकत्वासर्वत्र चेहप्रकरणे जातिलक्षणप्रकरणं शास्त्रव्यवहारफलजातिपरिज्ञानार्थं गवाश्वादिष्वपि ब्राह्मणादी-
नां जातिभेदावबोधकस्याकारविशेषस्यानुपलब्धेः । एवं च पत्नीग्रहणादपत्न्युत्पन्नान्नैव तज्जातीयत्वम् । तथा च देवलः ॥
द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ॥ अंधरे इति ख्यातः शूद्रधर्मा सजातितः ॥ व्रतहीना असंस्कार्याः सवर्णास्वपि
ये ह्युताः ॥ उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्म्या इति बहिष्कृता इत्याह । तथा ॥ सर्ववर्णैः सवर्णा मुजायन्ते हि सर्वजातयः ॥ इत्ये-
तदपियाज्ञवल्क्यवाक्यमानवैकवाक्यत्वाद्भिन्नास्वेषविधिः स्मृतइति चीपसंहारात् पत्नीविषयम् । एवं व्यासः ॥ स्वो-
दाजातासमानाः स्युः संकराः स्युरतो न्यथा इत्याह । बौधायनश्चैतान् वन्यान् विवाहारानाहु रेतैः संस्कृताभ्यः उत्पन्ना-
स्तज्जातीया भवन्ति न त्वन्य इत्याह । बृहस्पतिश्च ॥ प्रातिलोम्येन संभूतानियोगेन विना च ये ॥ सावित्रीपतिता जातास्त्रयः
संकरजातयः इत्याह ॥ अन्ये तु सत्यकामो जाबालो जाबालं मातरमामन्त्र्यां चक्रे भवति ब्रह्मचर्यं च वत्स्यामि
कंगोत्रोऽहमस्मीति । साहेनमुवाच नाहमेतद्देद यद्गोत्रस्त्वमसि तात बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साहमे-
तन्वेदेद यद्गोत्रस्त्वमसि । जाबालानुनामाहमस्मि सत्यकामो नामस्त्वमसि । स सत्यकाम एव जाबालो ब्रवीथा इति । सहहा-

रिद्रुमंतंगौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यवै भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवतमिति । तंहोवाचार्केंगोत्रोनुसौम्यासीति । सहोवाच नाहमेतन्वेद भोयद्गोत्रोहमस्म्यपृच्छं मातरं सा मां प्रत्यब्रवीद्ब्रह्मचरंस्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्वेद यद्गोत्रस्त्वमसि । जाबालानुनामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि सोहंसत्यकामो जाबालोस्मि भो इति तंहोवाच नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोतत्वानेष्यइति जाबालश्रुतिदर्शनात्कण्डगोलकयोश्च श्राद्धप्रतिषेधदर्शनाच्चैषां यस्यापि पितृजातीयत्वमिति । तच्चापरेण सह तेनाहमेतद्वेदेति मातुर्निश्चयाभावात्नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति पितृतोपि तस्योत्पत्तिसंभवात् । तदभिप्रायमेतस्याद्यत्तुकुण्डगोलकयोः श्राद्धनिषेधदर्शनं तदुक्तं श्रुतिभ्रमेण ब्राह्मण्याशङ्कायां परिहारार्थस्याननुत्वं भ्रष्टब्राह्मण्यजनकम् ॥ ५ ॥ स्त्रीष्विति । अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्यत् उत्पादिताः पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां तन्मातुर्हर्नजातीयत्वे गर्हितानतएव पितृसदृशान् तान् मन्वादय आहुः । ननु पितृनातायनामानि चैषां मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामथोशनसा निर्दिष्टाहस्यश्वरथशिक्षा अस्रधारणं च मूर्धावसिक्तानां गोतनृत्यनक्षत्रैर्जीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां स्वजातिशुश्रूषा धान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोद्यकरणानामिति ॥ ६ ॥ अनन्तरास्त्विति । एषानित्योविधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानां उक्तएकेन द्वाभ्यां व्यवहितास्तदुत्पन्नानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन च शूद्रायां इमं वक्ष्यमाणं धर्मादिनपेतनामविधानं जानीयात् ॥ ७ ॥

[विप्रान् मूर्धावसिक्तस्तु क्षत्रियायां सुतो भवेत् ॥ क्षत्रियाद्वैश्यकन्यायां—एस्तु सुतः स्मृतः ॥ १॥]

ब्राह्मणादिति । विनास्त्वेषविधिः स्मृतः इति याज्ञवल्क्यदर्शनात् ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायां अंबशाख्यो जायते । शूद्रकन्यायामूढायां निषाद उत्पद्यते । यः पारशवइत्यनेन संज्ञान्तरेणाशास्त्र उच्यते संज्ञान्तरकथनं मत्स्यघातवृत्तिप्रतिलोमनिषादभ्रान्तिनिराकरणार्थम् ॥ ८ ॥ क्षत्रियादिति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टवान् पापस्वभावः क्षत्रियशूद्रोत्पन्नदेहः प्राण्युग्राख्यो नरो जायते । वृत्तिश्चास्य पूर्वश्लोके उशनसोक्ता दर्शिता ॥ ९ ॥ विप्रस्येति । ब्राह्मणक्षत्रियादिवर्णत्रयस्त्रोषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयस्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्राख्यवर्णस्त्रियाम् । एतउक्तास्त सवर्णपुत्रकपेक्षयाऽपसदापुत्रकार्यादवशीर्णा इत्येतेऽपसदास्तन्निरुष्टाः स्मृताः ॥ १० ॥ एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाह क्षत्रियादिति । अस्मिन् श्लोके पूर्वार्धसुगमम् । उत्तरार्धव्याख्यातम् । अत्र विवाहासंभवात्कन्याग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् । क्षत्रियाब्राह्मणयोर्ध्याक्रममागधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः एषां वृत्तयोऽस्मिन्नेव शास्त्रे निर्दिष्टाः । अनिर्दिष्टवृत्तीनां पुनः शास्त्रान्तरोक्ता अस्माभिर्यथावसरं निर्दिश्यन्ते ॥ ११ ॥ शूद्रादिति । वैश्यराजन्यविप्रानुजायन्ते वर्णसङ्करे ॥ शूद्रात् द्विजातिवर्णानां मैथुनाख्यसङ्करे सति वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायां क्षत्ता ब्राह्मण्यां चाण्डालो मनुष्याधमो जायते ॥ १२ ॥ एकान्तरइति । एकव्यवहिते वर्णे वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणाद्वैश्यायां क्षत्रियाच्छूद्रायां उत्पन्नावन्वशेष्यौ यथास्पर्शाद्यहौ तद्वत् प्रातिलोम्ये जननेपि क्षत्रियवैदेहिकौ स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोश्च स्पर्शाद्यभ्यनुज्ञानादर्थानन्तरोत्पन्नानामपि सूतमागधा योगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धं भवति । एवं चण्डालएवैकोत्रपर्युदास्यते ॥ १३ ॥ पुत्रा इति । ये द्विजातीनां अन्तरैकान्तरघन्तरजातिस्त्रीपूत्पन्नाः क्रमेणोक्ताः पुत्रास्तान् हीनमातृकत्वान्मातृजातिव्यपदेशानाचक्षत इतीदमेवं मातापितृव्यतिरिक्तजातित्वाद्धर्मास्ते मातृजातिगतसंस्कारादिधर्ममास्पर्थवचनं मातृदोषादिति हेतूपादानादनन्तरग्रहणमेकान्तरप्रदर्शनार्थम् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणादिति । क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्ना उपीतस्यां ब्राह्मणादावुतो नामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायाः

मुत्पन्नाम्बशी ब्राह्मणादाभीराख्योजायते । अनयोश्च हस्त्यादित्वाधिका आवृतानांगोजाविरक्षा आभीराणामित्यथौशनसे वृत्तिरुक्ता । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायोगवो तस्यांब्राह्मणादाभीराख्योजायते ॥ १५ ॥ आयोगव इति । अयोगवः क्षत्ता-
 चण्डालोमनुष्याधमइत्येते त्रयोव्युक्तमेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु शूद्रादपसदाः पुत्रकार्यादपगताः जायन्ते ॥ १६ ॥
 वैश्यादिति । जातोनिषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुलकसः ॥ शूद्राज्जातोनिषाद्यां तु सवै कुकुटकः स्मृतः ॥
 पुरुषजातेः प्रतिलोमत्वान्न निषादोत्र पारशवः पितुः प्रतिलोमे हि यथाव्यासः । उग्रामागधसंयोगाज्जातः कु-
 तलकासिधः । सनापितइति शोक्तः क्षुरकर्मविधानकृत् ॥ क्षत्रियाज्जायते वैश्यान्मागधोवाक्यजीवनः । शूद्रान्निषादा-
 मत्स्यघ्नः क्षत्रियायांव्यतिक्रमात् ॥ इत्येवंचैतस्मान्निषादाच्छूद्रायां जातो जातितः पुलकसः साक्षाद्भवति । निषादां-
 पुनरेवंविधायामेव यः शूद्राज्जातः सकुक्कुटनामा स्मृतस्तस्य च कुकुटकानां प्रहरकः करणचक्रतोमरभिण्डमा-
 लप्रासासिपरशुलगुडलोहजालिकासत्त्वघ्नानि कर्माणीति शङ्केन वृत्तिरुक्ता ॥ १८ ॥ क्षत्रुरिति । क्षत्रुः
 शूद्राक्षत्रिय जातायामुत्पन्नः श्वपाकइत्युच्यते । वैदेहेकेन वैश्यतो ब्राह्मणजातेनाम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजा-
 तायामुत्पन्नो वेन इति कथ्यते ॥ १९ ॥ इदानीं ब्राह्मणजातानामप्रतिलोमानामपि सतां संस्कारत्वप्रतिपादनार्थमत ऊर्ध्व-
 त्रयोप्येतद्व्यायुक्तं ब्राह्मणलक्षणमनुवदितुमाह द्विजातय इति । द्विजातिस्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयति ते चेदुपनयनाख्यव्रतही-
 ना भवन्ति तदा तानकृतोपनयनान् ब्राह्म्यानि त्वनया संज्ञया व्यपदिशेत् ॥ २० ॥ ब्राह्म्यानुत्पादयते विप्रात्पा-
 पात्माभृज्जकण्टक इति । उक्तलक्षणाद्ब्राह्म्यात्सवर्णास्त्वित्युपनरावृत्तेः ब्राह्मण्यां पापवतोत्पन्नत्वात् दुष्टशरीरभृज्ज-
 कण्टकाख्योजायते । तथा वाटधानपुण्यधसैखाख्याजायन्त इति एकस्यैव देशभेदप्रसिद्धैतानि नामान्येव मुच्यन्त्रापि
 गौतमेन ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातो भृज्जकण्टक उक्तः । स चानुलोमत्वादपाम्प्रेति विशेषणं एषां च वृत्तयोथौशनस उक्ता अभि-
 चारमूलकर्मद्विषतां मन्त्रौषधीश्चाभिमुखीकरणं नाशनं वा भृज्जकण्टकानां आवन्त्यवाटधानैः त्वसैः न्यानां विजित्वा चर्या
 ब्राह्म्यजैरन्यैः परराष्ट्राणां कोशमन्त्रवृत्तज्ञानं मित्रामित्रतां च ज्ञेयेति ॥ २१ ॥ झल्लोम इत्येति । क्षत्रियाद्ब्राह्म्यायां सवर्णायां-
 झल्लमल्लनिच्छिन्नविनटकरणखसद्रविडाख्याजान्ते । इत्येषां च वृत्तयोथौशनस उक्ताः चारवृत्तित्वान्नटकरणानामुदकाहरणं-
 प्रपावेश्मदानं च खसद्रविडानां शिष्टानां ब्राह्म्यजैरन्यैरित्यादि पूर्वश्लोके दर्शितम् ॥ २२ ॥ वैश्यादिति । वैश्यात्पुन-
 ब्राह्म्यासु धम्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्याजायन्ते । वृत्तयश्चैषामप्यौशनस उक्ताः आचार्यसात्वतैः देवपूजनं शि-
 ष्ठानां ब्राह्म्यजैरन्यैरित्यादि दर्शनम् ॥ २३ ॥ व्यभिचारेणेति । ब्राह्मणादीनां वर्णानामितरेतरस्त्रीगमने त्वगोत्राद्यवि-
 वाहाविवाहेनोपनयनाख्यत्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरो नाम इत्युत्पद्यते । अतो युक्तमित्यस्मिन्प्रकरणे ब्राह्म्यजातानामभिधा-
 नम् ॥ २४ ॥ संकीर्णयो नय इति । ये मिश्रयोनयः प्रतिलोमाभ्यः स्त्रीभ्यः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च जायन्ते अनुलोमाभ्य-
 श्वानुलोमैः प्रतिलोमैश्च जायन्त एवंपरस्परसंबद्धांस्तानशेषेण प्रवक्ष्यामि ॥ २५ ॥ सूत इति । सूतादय उक्तलक्षणा उत्तरार्ध-
 मनुष्यम् ॥ २६ ॥ एत इति । एते षट् सूतादयः प्रतिलोमासजातो यासु स्त्रीषु सूतान् सूतायां सूतमेव जनयतीत्येवं समानजाती-
 याम्बर्णमभवत्वाद्द्वर्णान् जनयन्ति । अनुलोमाः पुनर्मातृजातीययां त्वजातीययां च सदृशं जनयन्ति । तद्यथा अम्बष्ठो वैश्यायाम-

मवष्ट्यांवाम्बष्टमेवजनयति । संकीर्णयोनयोयेतु प्रतिलोमानुलोमजाः इत्यनुलोमानामपि प्रस्तुतत्वात्प्रतिलोमेभ्यश्चमातृजातीयायांसदृशजननासांभवात् द्वितीयार्धश्लोकोनुलोमविषयतया व्याख्यायते ॥ २७ ॥ यथेति । आनन्तर्यात्स्वयोन्यांचतथाबाह्येष्वपि क्रमः ॥ यथात्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणामभ्यात् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्याद्विजउत्पद्यतेस्वजातीयायांच द्विजोजायते । एवंच बाह्येष्वपि वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जाते व्युत्क्रमोभवतीति । शूद्रजातिप्रतिलोमापेक्षया द्विजात्युमन्नप्रतिलोमस्तुतिः । यत्तुद्विजत्वप्रतिपादकमेतदेष्टावचनमुपनयनार्थमित्याहुस्तदसत्प्रतिलोमास्तुधर्महीनाइति गौतमीये प्रतिलोमानांसंस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥ तइति । तेभ्योयोगवादयः षट्परस्परजातीयास्तु भार्यास्तु प्रतिलोमान् सुष्ठुबहूनात्मनोधिकदुष्टान्निन्दितान् जनयन्ति । तत्तथायोगवः क्षत्र्या-आत्मनोहीनतरंजनयति क्षत्र्यायोगव्यामात्मनोहीनतरमुत्पादयतीत्येवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ यथेति । तथा बाह्यतरं बाह्याद्वाह्यो वर्णः प्रमूयते ॥ यथा शूद्रो ब्राह्मण्यानि कष्टं चण्डालाख्यप्राणिनं जनयत्येवं बाह्या चण्डालादेर्ब्राह्मणादिषु चतुर्वर्णेषु वर्णेषु चण्डालादिभ्योऽनिकृष्टतरं जायते ॥ ३० ॥ एतदेवमप्यत्रयति प्रतिकूलमिति । चातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डालाः क्षत्र्यायोगवाः शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्ये गच्छन्त आत्मनोहीनतरान् परस्परापेक्षयोत्कृष्टानात्मना सह पञ्चदशवर्णपभवत्वाद् वर्णान्संपादयन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनोहीनतरं वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति । ततोऽप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं जनयति । ततोऽपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयत्येवं क्षत्र्यायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये च चतुरश्वतरो जनयेते इत्येते शूद्रप्रसवेभ्यः चण्डालक्षत्र्यायोगवैभ्यः [अ० २] द्वादशप्रभेदाउत्पद्यन्ते आत्मना च चण्डालक्षत्र्यायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश [अ० ४] क्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च पञ्चदश भवन्त्येवं षष्टिः चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिस्त्रयप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परस्य गमनेनानन्तान् जनयन्ति ॥ ३१ ॥ प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदास्यजीवनमिति । केशरचनादिप्रसादनाङ्गसंवाहनाद्युपचारज्ञमदासमशूद्रत्वात्प्रसाधनादिदासकर्मजीवनं पाशबन्धनेन च मृगादिवधजीवनं सैरन्ध्राख्यं मुखबाहूरुपज्जानामिति वक्ष्यमाणोदस्युरायोगव्यां शूद्राजातायां जनयति । एतस्य मृगादिर्हिंसनमार्याणां देवपित्रोषधार्थं आत्मपुत्रदारात्ययप्राप्तः स्यादेवमन्येषामपि प्रायोवधजीविनां वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥ मैत्रेयकमिति । वैदेहीवैश्या ब्राह्मणीजातः प्रकृतायामायोगव्यां मैत्रेयकाख्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घण्टामाताड्य राजप्रभृतीन् न वरतवृद्धयर्थं स्तोति ॥ ३३ ॥ निषादो मागधमिति । प्रतिलोमाधिकारात्प्रतिलोमो निषादो व्यासोक्तोऽय उक्तः समकृतायामायोगव्यां मागधं दासापरनामानं नौ व्यापारजीविनं जनयति यमार्यावर्तनिवासिनः कैवर्तशब्देन ब्रुवते ॥ ३४ ॥ मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यास्त्विति । एते सैरन्ध्रमैत्रेयकमागधहीनजातीयाः त्रयः शववस्त्रपरिधानास्तु क्रूरास्तच्छाष्टादिभक्ष्यात्वायोगवीषु पितृभेदाद्भ्रान्तजातयो भवन्ति ॥ ३५ ॥ कारावरइति । वैदेह्यामेव जायत इत्यस्य वक्ष्यमाणस्यावधारणस्य पूर्वत्रापि वैदेह्यवबोधकत्वादिहाश्रुतापि वैदेही लभ्यते । निषादश्च प्रतिलोमाधिकारात् प्रतिलोम उक्तस्तेन निषादाद्वैदेह्यां कारावराख्यः कारावराणां चर्मच्छेदनसीवनमिति पौरान् संदर्शनाच्चर्मच्छेदनसीवनवृत्तिर्जायते । वैदेहिकादं धमेदाख्यावरण्यनिवासिनो स्तुत्यन्तरनिर्देशात् वैदेह्यां च भिन्नजात्युत्पादः स्यान्नापत्वात्कारावरनिषादजात्योश्च श्लोके त्रसंनिधानात्कारावरनिषादस्त्रियोरेव जायते ॥ ३६ ॥ चाण्डालादिति । चाण्डालाद्वैदेह्यां पाण्डुसोपाकाख्यावेणुव्यवहारजीवी जायते । नच निषादेन वैदेह्यामेवाहितुण्डिकाख्यो जायते । अस्य बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणमाहितुण्डिकानामित्यौशनसेवृत्तिरुक्ता ॥ ३७ ॥ चाण्डालेन चेति । पुत्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगार्हितः ॥ चण्डालेन पुत्कस्यां जातो निषादाच्छूद्रायां मृत्युक्तायां सोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर्निन्दितो राजाक्षया वध्यमारणवृत्तिर्जायते

॥ ३८ ॥ निषादस्त्रीति । प्रतिलोमनिषादस्त्री चण्डालादन्त्यावसाय्याख्यं पुत्रं चण्डालादिभ्यो दुष्टतमं श्मशानवासिनं तद्वाच्यं जनयति ॥ ३९ ॥ सङ्करइति । वर्णसङ्करविषये एताजातयो यस्य यं जनन्यं जनकोऽयमेवंजातीयइत्येवंपितृमातृकथनपूर्वकप्रदर्शिताः । एताश्च गूढाः प्रकटावा तज्जातिचोदितकर्माचरणदर्शनेन बोद्धव्याः ॥ ४० ॥ स्वजातिजानन्तरजाइति । द्विजातीनां समानजातीयासु भार्यासु जातास्तथा नान्योत्पन्ना ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियावैश्ययो रित्येते षट्सुताद्विजधर्माण उपनेतव्याः । ताननन्तरनाम्नस्त्वित्ययं नामनिर्देशो व्यवहारार्थो न संस्कारार्थइति कस्यचिन्नान्तिः स्यादित्यत इदमेषामुपनयनार्थवचनम् । ये पुनरन्ये सङ्करनाः सूतादयस्ते सर्वे तुल्यरूपास्तेषामुपनयनं नास्ति द्विजात्युत्पन्नानामपि ॥ ४१ ॥ तपोर्बाजप्रभावेन ते गच्छन्ति युगे युगइति । ते स्वजातिजाऽनन्तरजास्तपःप्रभावेन हेतुना जातितो गच्छन्ति ॥ ४२ ॥ तथा चाह शनैर्कैरिति । इमावक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातयः सत्यउपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च यजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैः लोके शूद्रतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥ पौण्ड्रकाइति । पौण्ड्रकादयः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ताः ॥ ४४ ॥ मुखबाहूरुपजानामिति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां बाह्याः क्रियालोपादिना जातयो म्लेच्छभाषोपेता आर्यभाषायुक्तावा बर्बरकालाद्यास्ते सर्वे दस्युशब्दवाच्याः स्मृताः ॥ ४५ ॥ यइति । ये द्विजानां प्रतिलोम्येनोत्पन्ना ये च द्विजातिभिरपि शूद्रायामानुलोम्येन जातास्ते द्विजात्युपकारकैरेवानिन्दितैः कर्मभिः जीवेयुः ॥ ४६ ॥ सूतानामिति । वैदेहिकानां स्त्रीकार्यमागधानां वणिक्पथः ॥ सूतानामश्वदमनयोजनादिकमंबष्ठानां कायशल्यादिचिकित्सा वैदेहिकानामन्तःपुररक्षादि मागधानां स्थलपथवारिपथवाणिज्या । अम्बष्ठश्चात्रावद्यायां शूद्रजातौ बौधायनदर्शनाद्विज्ञेयौ तु ब्राह्मणेन वैश्याज्जातएतच्छ्रोत्रोक्ताये द्विजानामपसदाये चापध्वंसजाः सुताः ते निन्दितैर्वर्तयेयुरिति प्रस्तुतत्वात् ॥ ४७ ॥ मत्स्यघातइति । मेदान्धचूचुमट्टनामारण्यपर्शहसनम् ॥ आयोगवस्य तक्षणं मेदान्धचूचुमट्टनामारण्यपशुमारणं मागधक्षत्तारौ चूचुमट्ट । यथाह यमः ॥ क्षत्रियायांतु वैश्येन चूचुको नाम जायते ॥ शूद्रेण जायते मट्टः क्षत्रियायत्रमुहति ॥ सङ्ज्ञान्तेरेणानयोर्निर्देशो देशभेदेनैषां सर्वेषामनेकेनामता च भवतीति ज्ञापनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरे तेषां नामान्तराण्यपि दृश्यन्ते ॥ ४८ ॥ क्षत्र्यपुत्कसानामिति । क्षत्रादीनां श्वाविद्धोधादिवधबन्धनमुग्रश्चात्र निरुष्टकर्माभिधानादुग्रजातिः प्रतिलोमः कश्चिद्भेदितव्येन तर्कोनुलोमेस्तस्य हि द्विजातिशुश्रूषाधनाध्यक्षतेत्याद्यौशनसोक्तावृत्तिर्दर्शिता । धिग्वणानां चर्मकरणतद्विक्रयौ चर्मकरणतद्विक्रयजीवनं धिग्वणानां चेत्यौशनसदर्शनात् । अतः कारावरेभ्य एषां वृत्तिभेदौ वेणानां च वंशमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥ चैत्यद्रुमश्मशानेष्विति । ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमस्तन्मूलश्मशानपर्वतवनसमीपेष्वेते प्रकाशाः सन्तः स्वकर्मभिर्जीवन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥ चण्डालश्च पचानमिति । वासांसीति । चण्डालश्च पाकानां ग्रामाद्वहिर्निवासः स्यात् । पात्रबहिष्कृताश्च कर्तव्याः यतः तदुक्तं लोहादिपात्रसंस्कारेणापि न शुध्यति । धनचैषां श्वखरं नान्यत् वासांसि च शववस्त्राणि । खण्डशरावादिषु च भोजनम् । आयसंश्चालंकरणम् । सर्वदानैकत्रावस्थानम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ नैतैरिति । धार्मिकः पुरुषः चण्डालश्च पचैः सह लोकयात्रादिव्यवहारान् कुर्यात् । तेषां च दानग्रहणादिव्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः सह परस्परं स्यात् ॥ ५३ ॥ अन्नमिति । अन्नं चैषां परायत्नं तु स्वतः साधितम् । तच्च भिन्नपात्रे

एषांदातव्यम् । ते च रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यट्युः ॥ ५४ ॥ दिवेति । दिवा ग्रामादौ राजादिष्ठशुरादि-
चिन्हाद्भिः सन्तः सप्रयोजनपर्यट्युः । अनाथशवंग्रामानिहरेयुरिति साधुमर्यादा ॥ ५५ ॥ वदयानिति ।
राजाज्ञया च शास्त्रानतिक्रमेण शुद्धवधशुलारोपणादिना सर्वदा वधार्हान्हन्युः तद्वत्प्रशस्यार्थकरणाणि च गृह्यो-
युः ॥ ५६ ॥ वर्णापेक्षमिति । वर्णत्वाद्भ्रष्टमनुष्यसङ्करजातलोकतस्तथाविधत्वेनाज्ञातमतएवचार्यसदृशं वस्तु-
तः पुनरनार्थकलुषयोनिजं अनुरुपाभिश्चेष्टाभिर्निश्चिनुयादतश्चनिश्चित्यपरिहरेत् ॥ ५७ ॥ अनार्यनेति । नैर्ध-
व्यपुरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहितप्रतिषिद्धानुष्ठानशीलत्वानिसङ्करजातपुरुषमस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥ ५८ ॥ य-
स्मात् पित्र्यमिति । तज्जनकयोर्दुष्टत्वभावत्वेनाकार्यकारित्वादसौ दुष्टयोनिः पितृसंबन्धिदुष्टभावत्वसेवते मानृसं-
बन्धोभयगतंवाऽतो न कदाचिदसावात्मकारणं गोपायितुं शक्नोति ॥ ५९ ॥ कुलइति । महाकुलोत्पन्नस्यापि यस्ययोनिः सं-
करः प्रच्छन्नो भवति स जनः सपितृगतस्त्वभावमीषद्वा बाहुल्येन सेवतएव ॥ ६० ॥ यच्चेति । यस्मिन्नराष्ट्रे एते वर्णानां दूषकाः सङ्क-
रजाविनिपाता जायन्ते तदाष्ट्राष्ट्रवर्तिजनैः सह शीघ्रमेव नाशमेति तस्माद्वाज्ञा वर्णसङ्करो रक्षणीयः ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणार्थ-
इति । स्त्रीबालाभ्यवपत्तो च बाह्यानां सिद्धिकारणं ॥ गोब्राह्मणस्त्रीबालपरित्राणार्थं दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः
प्रतिलोमार्थत्वं प्राप्ति कारणम् ॥ ६२ ॥ अहिंसेति । श्राद्धकर्मातिथेयं च दानमक्रोधमार्जवं ॥ प्रजनं त्वेषु दारेषु त-
था चैवानुसूनयता ॥ हिंसावर्जनं यथोपलब्धाभिधानं परत्वाग्रहणं मृदारिशुद्धिरिन्द्रियसंयम इत्येतं सांक्षेपिकं ध-
र्मचातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह । प्रकरणसामर्थ्याच्च चातुर्वर्ण्यग्रहणस्यान्तरप्रभवे दर्शनार्थत्वे सत्यन्तरप्रभवविषयमपीदं वा-
क्यम् ॥ ६३ ॥ इदानीं सर्ववर्णेषु तुल्यात्विद्येतल्लक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मणादिदर्शयितुमाह शूद्रायामिति ।
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः स्त्रीलक्षणः सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूते दुहितरं च ज-
नयति साप्यनेन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति साप्येवमेवेत्येवं स पारशवाख्यो निष्कृष्टे स बीजप्राधा-
न्यात् सममे युगे ब्राह्मणजार्तिप्रामोति । सममोजातः ब्राह्मणः संपद्यते ॥ ६४ ॥ शूद्रइति । एवमुक्तनी-
त्या शूद्रो ब्राह्मणतां प्रामोति । यदि पुनर्ब्राह्मणाच्छूद्रायां पुमानुत्पद्यते स केवलशूद्रोद्वाहेन ततः पुमांसमेव ज-
नयति सोपिकेवलशूद्रोद्वाहेन नान्यं पुमांसमेव तदा स ब्राह्मणः सममांसं तर्तिप्रामः शनैः शनैः बीजनिष्कर्षात् केवलशूद्रतां
प्रामोति । सममोजातः शूद्रः संपद्यते । एवं क्षत्रियवैश्याभ्यां शूद्राज्जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात् । किंतु जा-
तितारतम्यात् क्षत्रियस्य पञ्चमे जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ च वैश्यस्य तृतीयइति व्याचक्षते । एवमनेनैव न्यायेन ब्राह्मणो वै-
श्याज्जातस्य पञ्चमे उत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियाज्जातस्य तृतीयेन वैश्याज्जातस्य च तृतीयएव ॥ ६५ ॥ अनार्या-
यामिति । यः शूद्रायामनूढायां ब्राह्मणादुत्पन्नो यश्च ब्राह्मण्यामपि शूद्राज्जातस्तयोः कस्य प्रशस्ततरत्वमिति
यदि भवतां संशयः स्यादिति भृगुर्बीजप्राधान्येनोत्कर्षउपन्यस्ते सति क्षेत्रबीजकारणकत्वाज्जगतः क्षेत्रप्राधान्येनाप्यु-
त्कर्षः किमिति न स्यादित्युषीणां भ्रान्तिमाशङ्कमानस्तानाह ॥ ६६ ॥ अत्र निर्णयमाह जातइति । शूद्रायां ब्राह्म-
णाज्जातः स्मृत्यभ्यनुज्ञानैः पाकयज्ञादिभिरनुष्ठीयमानैः प्रशस्यो भवति । शूद्रात्पुनर्ब्राह्मण्यामपि जातः प्रतिलोम-
त्वेन शूद्रधर्मेऽप्यनधिकारात् न प्रशस्यइति निश्चयो यतो यावद्वचनमत्र प्राधान्यमवतिष्ठते नानुमानतः ॥ ६७ ॥
ताविति । तौ पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयौ चेति शास्त्रमर्यादा स्थिता । शूद्राज्जातत्वेन जातिवैगुण्यात्
पारशवानुपनेयचाण्डालस्य प्रतिलोम्येनोत्पन्नत्वात् ॥ ६८ ॥ तुबीजमिति । यथाशोभनबीजं शो-
भने क्षेत्रे जातं समृद्धं भवत्येवं द्विजाते द्विजातिस्त्रियामानुलोम्येन जातः त्वजातिजानन्तरैकान्तररूपसर्वश्रौतस्मार्तः

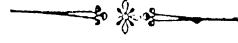
संस्कारमर्हतिनपारशवचण्डालमितिपूर्वोक्तदाढ्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥ दर्शनान्तराण्यपास्यैवार्थस्योपोद्वहनार्थमाह
बीजमिति । केचिद्वीजंस्तुवन्ति यक्षाद्युत्पन्नानामृष्यशृङ्गादोनामृषित्वदर्शनादपरे पुनः सूरयः क्षेत्रंस्तुवन्तिसमृ-
 द्धिदर्शनात्तेदेतस्यापुनर्विप्रतिपन्नत्वादियंवक्ष्यमाणा व्यवस्था विज्ञेया ॥ ७० ॥ **अक्षेत्रइति** । ऊषरप्रदेशे बीज-
 मुममदत्त्वैव फलंविनश्यति । शोभनमपि च क्षेत्रंबीजरहितंशुद्धस्थंण्डिलमेव स्यात् सस्यानुत्पादस्तस्मादुभयं-
 प्रधानमिति न्याय्यम् ॥ ७१ ॥ बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह **तस्मादिति** । यस्माद्वीजमाहात्म्येन तिर्यग्जा-
 तिमातृजाअपि ऋष्यशृङ्गादयः संपन्नाः पूजिताश्च पादवन्दनादिभिः पूजाभिः प्रशस्ताश्च बालाः संस्तुताः
 तस्माद्वीजैकैश्चित्सूयतइति बीजप्राधान्यंपुनर्गमयत्वेन ज्ञापयति तद्वीजयोर्न्योर्मध्याद्वीजोत्कृष्टजातिः प्रशस्यतइति
 ॥ ७२ ॥ **अनार्यमिति** । शूद्रद्विजातिकर्मकारिणंद्विजातिंच शूद्रकर्मकारिणंप्रजापतिर्विचार्यं न समौ तौ नाप्य-
 समावित्याह । यतः शूद्रोद्विजातिकर्माणि न द्विजातिसमस्तस्य द्विजातिकर्माधिकारे सति ततउत्कर्षाभावान्नि-
 षिद्धाचरणेन च प्रत्यवायात् द्विजातिरपि शूद्रकर्माणि आचरन् न शूद्रसमोनिषिद्धसेवने जातेपि महाभाग्यान्ना-
 प्यसमोपि निषिद्धाचरणेनोभयोःपातित्यात्तस्माद्यस्य विहितंनत्तेन कर्तव्यमिति सङ्करपर्यन्तवर्णोपदेशः ॥ ७३ ॥ इदानी-
 मापद्धर्मविवक्षयेदमाह **ब्राम्हणादिति** । ये ब्राह्मणाब्रह्मप्राप्तिकारणआत्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिताः ते षट्कर्माणि सम्यगनु-
 तिष्ठेयुः । तानि च त्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाणआत्मज्ञानाभ्यासे व्यवस्थिताः सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥
अध्यापनमिति । अध्यापनादोनि षट् कर्माणि ब्राह्मणस्यानुष्ठेयानि अध्ययनाध्यापनसाङ्गस्य वेदस्य पाठ-
 शिष्यप्रवचने यजनयाजने यागाव्विज्ये ते षट्कर्माणि ॥ ७५ ॥ **षण्णामिति** । एषामध्यापना-
 दीनांषण्णामर्माध्यापनमध्यापनंप्रशस्तानांत्वकर्मसु द्विजातीनांब्राह्मणोभुञ्जीत । प्रतिशृद्धीयाच्चेति गौतमद-
 र्शनाद्धार्मिकाद्विजातेः प्रतिग्रहमित्येतानि त्रीणिकर्माणिजीवनार्थानि ॥ ७६ ॥ **अथइति** । ब्राह्मणानपेक्ष्य क्ष-
 त्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि वृत्त्यर्थानि कर्माणि निवर्तन्ते । एवंच सत्यध्ययनयागदानानि-
 भवन्ति ॥ ७७ ॥ **वैश्यमिति** । यथैवक्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहानिवर्तन्ते एवंवैश्यस्यापीति शा-
 स्त्रव्यवस्था । यस्मान्मनुः प्रजापतिःक्षत्रियवैश्ययोरेतानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन स्मृतवान् एवं
 च वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥ **शास्त्रात्प्रभृत्वमिति** । वृत्त्यर्थत्वेन रक्षणार्थंस्वङ्गाद्या-
 युधप्रहरणमन्त्रधारणक्षत्रियस्य । वाणिज्यपशुपालनकर्षणानि वैश्यस्य जीवनार्थान्यदृष्टार्थाःपुनरनयोर्दानाध्ययनया-
 गाभवन्ति ॥ ७९ ॥ **वेदाभ्यासइति** । वृत्त्यर्थाभ्यांसहोपदेशादध्ययनस्य समानत्वाद्वेदाभ्यासोऽध्यापनंब्राह्मण-
 स्य । लोकसंरक्षणंक्षत्रियस्य । कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यवैश्यस्यइत्येतान्येषांवृत्त्यर्थत्वेपि सत्यदृष्टजनकत्वात्त्वक-
 र्ममध्ये प्रशस्तानि ॥ ८० ॥ **एवंनैर्सांगिकंत्वधर्ममेषामुक्तत्वाऽधुनापद्धर्ममाह अजीवन्निति** । उक्तरूपेण पुनर-
 ध्यापनादिना त्वकर्मणा ब्राह्मणकुटुंबस्थितिनित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकमजीवन् क्षत्रियकर्मणा ग्रामरक्षणनगरादिना
 जीवेयत्मात्सोस्य सानिकृष्टवर्णनोदितत्वासन्निकृष्टावृत्तिः ॥ ८१ ॥ **उभाभ्यामिति** । ब्राह्मणक्षत्रियवृत्तिभ्या-
 मपि जीवन् ब्राह्मणः केन प्रकारेण वर्तेत इति यदि संशयः स्यात्तदा कृषिगौरक्षणेआश्रित्य वै-
 श्यवृत्तिमनुतिष्ठेत् । कृषिगौरक्षग्रहणंवाणिज्या वा अपिप्रदर्शनार्थम् । तथा च विक्रेयाविक्रेयाणिवक्ष्यति । त्व-
 यंरुतंवेदं ब्राह्मणस्यापदि कुर्याद्युच्यते अस्वयंकृतस्यापदि कृतामृताभ्यांजीवेदित्यादिनाभ्यनुज्ञानात् । बलाबल-

मधुना कृष्यादेः प्राह वैश्यवृत्त्येति । ब्राह्मणः क्षत्रियो वा वैश्यवृत्त्यापि जीवेत् । भूमिभूमिशयांश्च हन्तीति वक्ष्यमाणया नीत्या हिंसा बहुलां बलीवदायत्तां कृषियत्नतः परिहरेत् । अतः गोरक्षाभावइयं कार्येति गम्यते । क्षत्रियोपि चेत्युपादानात्क्षत्रियस्यापि स्ववृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीति गम्यते ॥ ८३ ॥ कृषिः साध्वीति । कृषिर्युक्तरूपेति केचिन्मन्यन्ते । सापुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता । यस्माद्दलकुशालाद्ययः प्रान्तकाष्ठं भूमिबिलनिवासिनश्च प्राणिनो हन्ति ॥ ८४ ॥ इदमिति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा स्ववृत्त्या अजीवतो धनाभावाद्दर्मे प्रति निष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं तद्वर्जितवक्ष्यमाणवर्जनीयं धनवृद्धिकरं विक्रेतव्यम् ॥ ८५ ॥ तानि वर्जनीयान्याहुः सर्वानिति । सर्वान् खण्डादीन् रसांस्तथा सिद्धान्तिलपाषाणपशुलवणमनुष्यान् विक्रीणीत । लवणस्य रसशब्देनैव ग्रहणसिद्धौ पृथग्वचनं दोषविशेषज्ञापनार्थम् । एतेनान्यस्यापि पृथगाम्नातव्याख्यातम् ॥ ८६ ॥ सर्वमिति । सर्वतन्तुनिर्मितं रक्तपट्टबृहन्तिकादि वर्जयेच्छणमौर्णातन्तुमयान्यलोहितान्यपि यदि भवेयुस्तथापि वर्जयेत् तथा फलमूलद्रव्याद्यौषधीर्वर्जयेत् ॥ ८७ ॥ अपइति । उदकायुधविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भास्तथा गन्धवन्ति कर्पूरादीनि सर्वाणि क्षौद्रं च माक्षिकं मधु च मधुच्छिष्टं सिकथकं तथा शस्त्रासवमधुच्छिष्टेति याज्ञवल्क्येन पठितं वर्जयेत् ॥ ८८ ॥ आरण्यानिति । आरण्यान् पशून् हस्त्यादीन् सर्वान् दंष्ट्रिणः सिंहादीन् एकशफानश्वादीन् तथा पक्षिमद्यनीलीलाक्षान् विक्रीणीत ॥ ८९ ॥ काममिति । विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमविरस्थितान् ॥ कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेणामिश्रानुत्पत्तिकाल एव धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीतिति कृतान्नं च तिलैः सहेति प्रतिषिद्धानामयं प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥ भोजनाभ्यञ्जनादिति । भोजनाभ्यञ्जनादानव्यतिरिक्तमन्यदन्नविक्रयादि यदि तिलानां कुरुते तदा पितृभिः सह कृमिर्त्वं प्राप्नोति श्वपुरीषे निमज्जतीति पूर्वव्यतिक्रमफलकथनम् ॥ ९१ ॥ सद्यइति । मांसलाक्षालवणविक्रयी ब्राह्मणः तत्क्षणादेव पतितो भवतीति दोषगौरवख्यापनार्थम् । एतत् पञ्चानामेव महापातकानां पातित्यनियमादेतद्विक्रये वा पण्यानां च विक्रयइत्युपपातकप्रायश्चित्तस्य लघुतादर्शनादेतेन ग्रहक्षीरविक्रयात् शुद्धातां प्राप्नोति इत्येतदपि व्याख्यातम् । तथा वैश्यभावगमनं च वक्ष्यमाणम् ॥ ९२ ॥ इतरेषामिति । उक्तदोषेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रतिषिद्धानां पण्यानां इच्छातो ननु प्रमादादन्यद्रव्यसंपृक्तानां समरात्रविक्रयेण ब्राह्मणो वैश्यत्वं प्राप्नोति ॥ ९३ ॥ रसाइति । रसागुडादयो रसैर्घृतादिभिः परिवर्तनीयाः । लवणं पुनारसान्तरेण न परिवर्तनीयम् । सिद्धान्तमसिद्धान्तेन परिवर्तनीयम् । तिलाधाम्येन प्रस्थः प्रस्थेनेत्येवं विनिमातव्याः ॥ ९४ ॥ जीवेदिति । क्षत्रिय आपदं मामएतद्रसादिसर्वद्रव्याविक्रयेणापि जीवेन्न तु कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् ॥ ९५ ॥ यइति । योनिरुष्टजातिः संज्ञो भादुर्लुष्टजातिनोदितमकर्मभिर्जावेत्तराजा सर्वस्वमपहृत्य तदानीमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ ९६ ॥ वरमिति । स्वकर्मविगुणमपि कर्तुं न्याय्यं तु परकीयं संपूर्णमपि । यस्मादपरनोदितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव जातितः पततीति निन्दातिशयो वर्जनार्थम् ॥ ९७ ॥ वैश्यइति । वैश्यः स्ववृत्त्या जीवन् शुद्धवृत्त्यापि द्विजशुश्रूषया उच्छिष्टभोजनादीनि अकार्याण्यकुर्वन् जीवेन्निस्तीर्णापत्कालः शुद्धवृत्तितो निवर्तेत ॥ ९८ ॥ अशक्नुन्निति । शुद्धो द्विजातिशुश्रूषयाऽजीवन् क्षुद्रवसन्मात्मकलजः सूपकारकर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥ घेरिति । यैः कर्मभिरनुष्ठितैः द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि कारककर्माणि तक्षादीनि शिल्पानि च लाक्षादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥ वैश्यवृत्तिमिति । ब्राह्मणवृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनुतिष्ठन् स्ववृत्तौ वर्तमान इदं वक्ष्यमाणवृत्तिकर्मानुतिष्ठेत् । अतश्च परवृत्तितोऽसम्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य

अस्यांस्तदुक्तंवरंस्वधर्मोविगुणइति ॥१०१॥ सर्वतइति । ब्राह्मणआपद्रतः निन्दतानिन्दितमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहंकुर्याद्यत्ना-
 त्पवित्रंगङ्गादिरथ्योदकादि न दुष्यत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते । तच्च ब्राह्मणआपद्यसत्प्रतिग्रहेण न प्रत्यवैति ॥१०२॥
 नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानापि गार्हिताध्यापनयाजप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति तस्मात्पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते
 ॥ १०३ ॥ जीविताद्ययमिति । यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमादपि अन्नमश्नाति सोऽन्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन
 न संबध्यते अत्रपरवृत्त्यर्थवादः ॥ १०४ ॥ अजीगर्तइति । अजीगर्ताख्यऋषिः बुभुक्षितः पुत्रंरुनःशेषंहन्तुं
 प्रचक्रमे न च तथाक्षुत्पतीकारंकुर्वन् पापेन लिप्तवान् ॥ १०५ ॥ श्वमांसमिच्छन्निति । वामदेवाख्यऋषिः
 कार्याकार्यवित् क्षुधार्तः प्राणपरित्राणार्थंश्वमांसंभक्षयितुमिच्छन् पापेन नलिप्तवान् ॥ १०६ ॥ भारद्वाजइति ।
 बह्वीर्गाःप्रतिजग्राहबृबुतक्षणोर्महामनाः ॥ भारद्वाजाख्योमुनिर्मनस्वी सपुत्रोनिर्जने वने क्षुत्पीडितोबृबुनाभ्रस्तक्ष्णो-
 बह्वीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥ क्षुधार्तइति । विश्वामित्रः कार्याकार्यवित् क्षुत्पीडितः चण्डालहस्तात् श्वश्रीणांप्रति-
 गृह्य भक्षयितुमभ्यवसितवान् ॥ १०८ ॥ प्रतिग्रहादिति । आपत्प्रकरणोज्ज्वलैरपैत्येनइति वक्ष्यमाणदर्शनात् ग-
 र्हितयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाणामध्यात् असत्प्रतिग्रहेनिरुद्धे ब्राह्मणस्य परलोके नरकहेतुः अतआपदि प्रथममसद्याजना-
 ध्यापनयोः प्रतिवर्तितव्यम् । तदभावेऽसत्प्रतिग्रहइत्येवंपरमेतत् ॥ १०९ ॥ अत्रहेतुमाह याजनाध्यापनइति । याज-
 नाध्यापने आपद्यनापदि च द्विजातीनामेव क्रियेते । प्रतिग्रहः पुनर्निरुद्धजातेः शृद्धादपि क्रियते अतोऽसौ
 गार्हितः ॥ ११० ॥ किंच जपहोमैरिति । अतोग्रहणादसद्याजनाध्यापने यदुत्पन्नं पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणवक्ष्यमा-
 णरूपेण जपहोमैर्निवर्तते । असत्प्रतिग्रहजनितपुनस्तद्व्यत्यागेन मांसगोष्ठेपयः पीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चोपशा-
 म्यति ॥ १११ ॥ शिलोच्छ्रमिति । ब्राह्मणः त्ववृत्त्या अजीवन्नुपपातक्रिभ्योपि शिलोच्छ्रमगृहीयान् तु तत्संभवेऽसत्प्र-
 तिग्रहेण वर्तते । यस्मादसत्प्रतिग्रहाच्छिलोच्छ्रयनं प्रशस्तं ततोऽप्येकैकधान्यकणोच्छ्रयनमिति ॥ ११२ ॥ सीदद्भिरिति ।
 स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मात्मकुटुंबावसादंगदच्छद्भिरसारद्रव्यगृहोपयोगि शयनासनाशनादि वा धनधान्यहिरण्या-
 दिवेच्छद्भिः पार्थिवोक्षत्रियोक्षत्रियोपवोच्छारूवर्ती याचितव्यः स्यात् । अददतस्तस्य देशे न वस्तव्यमिति । इदं ॥ न
 राज्ञः प्रतिगृहीयादराजम्यप्रसूतितः । यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति दुग्धस्योच्छारूवर्तितः ॥ इत्यक्षत्रियोच्छास्त्रवर्तिनोऽराज्ञोऽ-
 नापदि निषिद्धयोरापद्यभ्यनुज्ञानार्थम् ॥ ११३ ॥ अकृतमिति । रुष्टाक्षेत्रात्प्रतिग्रहेऽकृतमनुमं तथा गोछा-
 नैकहिरण्यधाम्यानामध्यात्पूर्वपूर्वमदुष्टतमंचैषांपूर्वस्यासंभवे परः परः प्रतिग्राह्यः ॥ ११४ ॥ सप्तेति । प्र-
 योगःसर्वयोगश्चेति । समधनागमादायादयोधर्मादनेपतास्तत्र दायोन्वयागतं धनं । लाभोनिधिः प्रीतितो-
 वा कुतश्चित् । क्रयःप्रसिद्धः । एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानांधर्म्याजयोर्युद्धेन क्षत्रियस्यधर्म्यावृद्ध्यर्थं धन-
 प्रयोगश्च कृषिवाणिज्येइत्येते वैश्यस्य धर्म्याः । सत्प्रतिग्रहोब्राह्मणस्य धर्म्यः । इत्येवंच सति एषु
 धर्म्यवचनादेतद्भावेनैष्वनापद्योदितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे भावे च वापद्युदितेषु प्रकृतेष्वित्येवमर्थ-
 मिहोच्यते ॥ ११५ ॥ विद्येति । आपत्प्रकरणोज्ज्वलहेतवइतिच निर्देशात्तिषांमध्याप्येन यस्यानापदि जीव-
 नंनिषिद्धतेन तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते यथा ब्राह्मणस्य मृतकाध्यापकत्वेन तदनेनापद्यभ्यनुज्ञायतएवंशिल्पादिष्वपि
 विज्ञेयं शिल्पंगन्धयुक्त्यादिकर्मकरणं श्रुतिः प्रेक्षत्वं सेवा चित्तानुवर्तनं गोरक्षा पाशुपाल्यं विपणिर्वणिज्या कृ-
 षिः स्वयंकृताभिधृतिः संतोषः तस्मिन् हिंसति स्वल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यंस्नातकस्यापि कुसीदंवृद्धाधन-
 प्रयोगः स्वयंकृतोपीत्येभिर्दशभिरापदि जीवनम् ॥ ११६ ॥ ब्राह्मणइति । ब्राह्मणः क्षत्रियोवावृद्ध्यर्थं धनमा-

पद्यपि न प्रयुञ्जीत धर्मतत्र प्रसङ्गे पुनरिच्छन्निरुष्टकर्मणोऽल्पिकयावृद्ध्याप्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥ इदानीं राज्ञा आपद्धर्मानाह-
 चतुर्थमिति । राजा आपदि धान्यादेश्वतुर्थमपि भागं करार्थं गृह्णन् यथानापदि धान्यानामष्टमो भाग इत्याद्युक्तं परया-
 शक्त्या प्रजारक्षन् अधिकरग्रहणपापे न संबध्यते ॥ ११८ ॥ कस्मात्पुनरापद्यपि रक्षणमुच्यते यस्मात् स्वधर्म इति ।
 राज्ञः शत्रुपराजयः स्वधर्मः प्रजारक्षणप्रवृत्तस्य च यदि कुतश्चिद्भयं स्यात्तदा न युद्धपराङ्मुखः स्यादेवं च शस्त्रेण
 वैश्यान् क्षत्रियोदस्युभयोरक्षित्वा तेभ्यो धर्मादनपेतं आमपुरुषैर्बलिमाहरेत् ॥ ११९ ॥ कोसौ धर्म इत्यत आह धान्येष्टम-
 मिति । रुषिजीविनावैश्यानां धान्यविषये उपचयतोऽष्टमं भागं शुल्कमहारयेद्विरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं चतु-
 र्थतमम् ॥ १२० ॥ शृद्धश्चेति । शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषया अजीवन् यदि वृत्त्या काङ्क्षी स्यात्तदा क्षत्रियं परि-
 चरेत् तदभावे धनवन्तैश्च परिचर्य जीवितुमिच्छेत्तदभावेऽन्यन्तापद्युक्तानि कारुकर्माणि कुर्यात् । एवं च
 क्षत्रियवैश्याराधनं शूद्रस्य वृत्त्यर्थमेव धर्मार्थं च ॥ १२१ ॥ स्वर्गार्थमिति । वृत्तिमाप्स्यथ मथवा स्वर्गवृत्ति-
 लिप्सयेत्येवमुभयार्थं ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । यस्माद्ब्राह्मणाश्रितो यमित्येवमुत्पन्नव्यपदेशस्य जात्युपदेशता त-
 यासौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥ यत एवमतः विप्रस्तेवेति । ब्राह्मणशुश्रूषैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कर्मा-
 न्तरेभ्यः शास्त्र उच्यते । यस्मादेतद्यत्तिरिक्तं यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वार्थवा दोनत्वान्य-
 निवृत्त्यर्थः पाकयज्ञादीनां विहितत्वात् ॥ १२३ ॥ प्रकल्प्येति । तस्य शुश्रूषोः शूद्रस्यः शुश्रूषासामर्थ्यमुत्साहं-
 पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणतामपेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः स्वगृहादनु रूपा जीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥ किंच उच्छिष्ट-
 मिति । अस्य च प्रकृतस्याश्रितस्य शूद्रस्य पात्रस्थं भुक्त्वा विशिष्टं ब्राह्मणेन देयम् । एवं च न शूद्राय मार्तदद्यान्लो-
 च्छिष्टमित्यनाश्रितशूद्रविषयमिति व्याख्यातम् । तथा जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यादीन्यस्य देयानि ॥ १२५ ॥ न शू-
 द्र इति । न शूद्रे पातकं किञ्चिद्भवति लशुनाद्यभक्षणभक्षणेनैतदुक्तं द्विजातीनां भक्षाभक्षमित्युक्तत्वात् ब्राह्मणादिभिः
 अहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिसर्वविषयत्वान्न चोदितत्वात् न चोपनयनाख्यं संस्कारमसावर्हति गर्भाष्टमद्व्यादिकालत्रैवर्णिककृ-
 तस्य चोदितत्वात् न चास्याग्निहोत्रादौ श्रौते धर्मेधिकारेऽन्यविवाहत्वं च स्मार्तधर्माच्छूद्रकर्तृत्वादस्य निवारणमस्ति विहित-
 त्वाज्जथा चत्वारः न चेच्छूद्रः पततीति निश्चयोनैव संस्कारमिहार्हतीति श्रुतिप्रयुक्तं च धर्ममभ्युते न चास्य
 धर्मात्प्रतिषेधनं स्मृताविति । एवं चास्याथ धर्मस्य भेतसिद्धत्वादयं श्लोकानुवाद उत्तरार्थः ॥ १२६ ॥ तथा च दर्शयति
 धर्मेऽस्त्विति । ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकानां संबन्धिनमनिषिद्धमाचारं आश्रितास्ते-
 ऽमन्त्रकमन्त्रप्राशनपाकयज्ञादि कुर्वाणान् प्रत्यवयन्ति न तूपनयनं चतुर्थं एकजातिस्त्वित्युक्तत्वात् ख्यातिचलोके
 प्राप्नुवन्ति ॥ १२७ ॥ यथेति । यस्मादनन्दकः शूद्रो यथावद्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा अग-
 र्हितः सन्निहलोके कीर्तिपरलोके स्वर्गप्राप्नोति ॥ १२८ ॥ शक्तेनेति । धनार्जनशक्तेनापि हि शूद्रेण न धन-
 संचयः कर्तव्यः । अपि त्वाश्रितब्राह्मणाय यदि नियमतो धनं देयमित्येवं परमेतत्तथा च गौतमः । यंचार्थमाश्रियेत
 भर्तव्यस्तेन क्षीणोपितेन चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निचयः स्यादिति । अत्रार्थवादः शूद्रोऽर्हति तस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रा-
 नभिज्ञत्वेन धनोत्सेका शुश्रूषा ॥ १२९ ॥ एत इति । चतुर्णां वर्णानामापद्यनुष्ठेयाधर्माः तस्मै कथिताः ।
 यान् सम्यगाचरन्तो आत्मसरक्षणे सत्यात्मज्ञानाद्यवास्या ब्रह्मप्राप्तिं भजन्ते ॥ १३० ॥ एष इति । यच्चतुर्णां
 वर्णानां धर्मानुष्ठानं तदेतदखिलं कथितमधुना ऊर्ध्वप्रायश्चित्तविधिवक्ष्यामि ॥ १३१ ॥ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजो-
 विन्दराजविरचितायामनुगीकायामन्वाशयानुसारिण्याप्रतिलोमानुलोमानुलोमजातकनिरूपणनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ यद्यपि धर्मच वर्णानां प्रायश्चित्तविधितथेत्यनुक्रमण्यपेक्षयाऽतः परंप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधि-
शुभं इति प्रायश्चित्तप्रकरणमधुना वक्तव्यं तथाप्युच्चावचधर्मप्रकरणं तावदनन्तरमिदमेतदतिक्रमेण प्रायश्चित्तं यथास्या-
दित्येवमाह सान्त्वानिकमिति । नवेति । संतानप्रयोजनत्वात्सान्त्वानिको विवाहार्थं तथानित्यज्योनिष्ठो मादि-
यागं कर्तुमिच्छन् तच्च निवर्तमानश्च क्षीणपाथेयः सार्ववेदः सर्ववेदकः सर्वस्वधेन विश्वजातदत्तगौतमीयएवदर्श-
नाद्विद्यागुरुपितृमात्रार्थवेदग्रहणकाले चाच्छादनाद्यर्थं च भिक्षवउपतापी च रोगीचेत्येतावन्नव धर्मशास्त्रार्थानुवर्तित्वेन
भिक्षमाणप्रवृत्तान् ब्राह्मणान् स्नातकान् जानीयादित्येभ्यश्च निर्धनेभ्यो विद्यानुरूपेण नियमतो दानं कर्तव्यम् । अतश्चा-
करणादधर्मोद्विष्यविशेषेण चैतन्नियमसंपादनात्तद्व्यकलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ एतेभ्य इति । एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो-
यदेयंतद्गोर्जायत्वा दातव्यमेतद्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धमन्त्रयत्तदन्यत्र देयत्वेनोपदिश्यते । धनदानेन नियमः ॥ ३ ॥
सर्वरन्नानीति । राजा पुनः सर्वाणि मणिमुक्तादीनि कस्य यज्ञोपयोगीर्गपि दक्षिणानित्ययज्ञार्थं यथोक्तान्
विद्यानुरूपेण वेदविभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥ कृतदार इति । यः सभार्यः सन् धर्मप्रजासंपन्ने दारिऽन्यान्
कुर्वीत अन्यतरापाये तु कुर्वीतेत्यापस्तंबस्मरणादेर्वाविधनिमित्तमन्तरेण परं विवाहं भक्षित्वा करोति तस्य मन्मथ-
मात्रं फलं धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्न्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैवाविधेनान्यो विवाहः कार्यो न तु तदर्थ-
भिक्षणीयं । नाप्येवंविधाय नियमतो दातव्यमित्येवमर्थः ॥ ५ ॥ यम्येति । यस्यावश्यकर्तव्यभरणार्थं वर्षत्रयपू-
रणसमर्थतदधिकं च भक्तादि स्यात्सकाम्यसोमयागं कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्तव्यत्वात् ना-
यं निषेधः ॥ ७ ॥ तथा च दर्शयति अतस्त्वल्पपीयसीति । त्रैवार्षिकधनादल्पतरे धने सति यः सोमयागं करो-
तितस्य प्रथमसोमयागोपि नित्यो वसंपन्नो भवति किमुत काम्य इति । तस्मादतोऽल्पधनेन काम्ययागान् कर्तव्यः
॥ ८ ॥ शक्त इति । यो धनं दत्त्वा दानसमर्थः सजातिषु दौर्गत्योपेतेषु सत्स्वन्धेभ्यो ददाति तस्य तद्दानं संप्रतियशस्करत्वात्
मधु इव प्रथमभक्षणयोग्योऽमुत्र च नरकपाताद्विषविपरिणामतुल्यमतश्चासौ धर्मप्रतिच्छेदको न तु धर्म इति तस्मात्तदेवं
कर्तव्यम् ॥ ९ ॥ भृत्यानामिति । पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्योपपीडने यत्पारलौकिकं दानादि करोति तस्य जीवतो मृतस्य वाऽ-
सुखफलं भवति ॥ १० ॥ यज्ञ इति । यज्ञ इति । क्षत्रियादेर्यजमानस्य यदि यज्ञे ज्यायज्ञसंपन्नौ सत्यामेकेनाङ्गेन विना
निरुद्धः स्यात्तदा यो वैश्यो बह्वृषश्वादिधनः प्राक्यज्ञासिध्यर्थं चौर्येणाहरेत् । एतच्च धर्मधाने राजनिसति कार्यसंहिशा-
स्त्रमनुतिष्ठन्तमुपेक्षते ॥ ११ ॥ १२ ॥ आहरेदिति । यज्ञस्य द्वित्राङ्गकवैकल्पे सति तानि त्रीणि वाङ्गानि द्वेचाङ्गे
निर्विकल्पः । शूद्रग्रहाच्चौर्येणाहरेद्यत्माच्छूद्रस्य यज्ञसंबन्धो मनागपि नास्ति । यज्ञार्थत्वं धनम् । तथा च यज्ञा-
यसृष्टानि धनानि धात्रेति स्मर्यते । भिक्षितशूद्रधनस्य प्रतिषेधो भविष्यति न यज्ञार्थं धने शूद्रादिति ॥ १३ ॥ य इति ।
यो नाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनआहिताग्निरपि वा असोमयाजीगोसहस्रपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमद्गृहं यथा
क्षिप्रमाहरेत् । वैश्यादपहरणस्योक्तत्वाद्ब्राह्मणाच्च वक्ष्यमाणत्वादिदं क्षविष्यम् ॥ १४ ॥ आदाननित्यादिति ।

प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासावादानं नित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहिताद्यज्ञाङ्ग्याश्चायां कृतायामददन्
चौर्येण हरेदेवं कृतोऽस्यापहर्तुः ख्यातिः प्रकाशयते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १५ ॥ तथेति । सायं प्रातर्भोज-
नोपदेशाभ्यहमनुभुक्ते चतुर्थे प्रातःसममेभक्ते यागादिकर्मरहितादाह्निकमात्रपर्यामं यथैव यज्ञाप्रतिरोधस्तथैव हर्तव्यम् ॥ १६ ॥
स्वलादिति । धान्यादिक्षोदनात्क्षेत्राद्वा यतो वा न्यत्मादेशाद्धीनकर्मसंबन्धेन लभ्यते ततो हर्तव्यं यदि वासौ धनत्वामी
पृच्छति तदा तस्य पृच्छतः तच्चौर्यसनिमित्तकम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणस्त्विति । उक्तेष्वपि निमित्तेषु
ब्राह्मणधने क्षत्रियेण न हर्तव्यम् । अर्थाच्च वैश्यशूद्राभ्यां अपि न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्ब्रह्मिहानुष्ठानयोः
पुनर्ब्राह्मणयोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥ यदिति । योहीनकर्मादिभ्यः समयच्छतिसकृत्वाप्तवमा-
त्मानमुक्तेभ्यो विहितेषु निमित्तेषु उक्तरूपं यज्ञाद्वादिधनं हत्वा साधुभ्यः कृत्विगादिभ्यो ददाति स यस्यापहरति तं धनसं-
रक्षणदुःखाद्यस्यैव ददाति तं दौर्गत्यादेरित्येवं द्वावपि तौ नौरूपमात्मानं कृत्वा दुःखाभ्यो च यति ॥ १९ ॥ यस्मात् धनं य-
ज्यं शीलानामिति । यजनस्वभावानां संबन्धि यद्द्व्यन्तर्थागाविनियोगाद्देवत्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागशून्यानां य-
त्पुनर्द्व्यन्तर्द्विकर्मविनियोगाद्धर्माभावादसुरसंबन्धि । अतस्तदपहृत्य यागसंपादनेन देवस्त्वं कर्तव्यम् ॥ २० ॥ नेति ।
तस्मिन् निमित्तेषु चौर्यकुर्वाणे ब्राह्मणे धर्मप्रधानो राजादण्डेन कुर्यात् । यस्माद्राजमौख्यात् ब्राह्मणः क्षु-
दवसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥ तथा चाह तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिपरिमाणं विज्ञायानुष्ठा-
नचुद्धौ तदनुरूपां जीविकां धर्मादनपेतां स्वगृहाद्राजा प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥ कल्पयित्वेति । अस्य च ब्राह्मण-
स्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सततंचैनं रक्षेत् । यस्माद्ब्राह्मणरक्षिताद्राजा तदार्जितधर्मं षट्भागं प्राप्नोति ॥ २३ ॥
न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रोभिश्चेत धर्मविदिति । धर्मज्ञो ब्राह्मणो ज्योतिषो मादियज्ञसंपत्त्यर्थं शूद्राद्धनं भिक्षेत ।
यस्माच्छूद्राद्धनं भिक्षित्वा यो यजते स जन्मान्तरे चाण्डालो जायते ॥ २४ ॥ यज्ञार्थमिति । यज्ञसंपत्त्यर्थं धनं भि-
क्षित्वा यः सर्वयज्ञे ब्राह्मणेभ्यो न ददाति स शतं वर्षाणां काकत्वं भासत्वं प्राप्नोति ॥ २५ ॥ देवस्त्विति । वृद्धयवहारैकगो-
चरत्वाच्छ्रद्धार्थसंबन्धस्य यस्य लोके देवत्वं ब्राह्मणधने यो लोभादपहरति स पापस्वभावो जन्मान्तरे जन्मसंबन्धिनो ज-
न्मान्तरे गृध्रसंबन्धिनोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥ इष्टिमिति । संवत्सरप्रवृत्तौ वसन्ते शास्त्रज्ञो दितानां पशुयागसो-
मयागानामसंभवे तदकरणदोषनिबर्हणार्थं सर्वदा वैश्वानरदेवताकामिष्टिगृह्णाद्युक्तैवैश्वानर्यादिनानापदियोनुष्ठानस्वरूपं
द्विजः कुर्यात् । श्रौतप्रायश्चित्तेन सहास्य विकल्पोऽस्वमेधद्वादशवार्षिकयोर्ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तयोः श्रौतस्मार्तयोरपि
॥ २७ ॥ आपत्कल्पइति । आपत्त्योदितेन विधिना वैश्वानर्यादिनानापदि योऽनुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य
परलोके तं निष्फलं भवति इति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥ विश्वैरिति । विश्वे देवा रूयैर्देवैः साध्यैश्च तथा
महर्षिभिः ब्राह्मणैर्मरणाद्धीतैरापस्तुभ्यः मुख्यविधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिप्रतिनिधिरनुष्ठितोऽतोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यो न
तु तत्संभवे ॥ २९ ॥ प्रभुरिति । यो मुख्यानुष्ठानसमर्थः सन्नापत्त्योदितेन प्रतिनिधेरनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बु-
द्धेः पारलौकिकमभ्युदयप्रत्यवायाभावाख्यं न भवतीत्यापत्कल्पेन यो धर्मइत्यनेनोक्तमप्येतदुपसंहारार्थं पुनरुच्यते
॥ ३० ॥ नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणो न किंचिदपि अपराधजातं राक्षः कथयेदपि तु शक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचार-
करणेनैव तान् मनुष्यान् पराद्धा निगृहीयादिति शरीरधर्मस्तन् व्यासाद्भूतेषु प्रकृष्टपराधकरणे सत्यभिचरणी-
याभिचारो न दोषायेत्येवं परमेतन् व्यभिचारो विधीयते । नापि राजनिवेदनं निषिध्यते । कस्मात्पुनरेवमुच्यते

॥ ३१ ॥ यस्मात् स्ववीर्यादिति । यस्माद्राजशक्तिः त्वशक्तिः प्रकृष्टा स्वाधीनत्वात् तस्माद्ब्राह्मणः शत्रून्निगृह्णीयात् ॥ ३२ ॥ श्रुतीरिति । अथर्वाद्विरेभ्यः प्रोक्ताअभिचारश्रुतीर्निर्विकल्पमनुतिष्ठेद्यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिकाब्राह्मणस्य वागेव कार्यकरणाच्छ्रुतेन ब्राह्मणः शत्रून्निगृह्णीयात् ॥ ३३ ॥ क्षत्रियइति । क्षत्रियः पौरुषेण शत्रुपराभवलक्षणमापदमतिक्रमेत् । वैश्यशूद्रौतुः पुनः राज्ञोऽधनं दत्त्वा व्यवहारलेखनेन ब्राह्मणस्त्वभिचारान्मकैर्होमैरित्युक्तम् ॥ ३४ ॥ विधातेति । स्वकर्मानुष्ठानमपि रिक्तेन चौर्यादिद्यव्यापयिताचारः सर्वभूतोपकारको ब्राह्मण उच्यते । तस्माद्राजन्निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टं तस्य नो ब्रूयान्नाप्याक्रोशवाचं वाग्दण्डरूपांतरस्योच्चारयेत् ॥ ३५ ॥ नेति । कन्या तरुणा अल्पाध्ययनमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतंसायं प्रातर्होमं न कुर्यान्नापि कारयितव्या । इति शास्त्रपरिज्ञानाप्रतिनिधिरूपेणैषां होमं कारयेत्ततोऽयं प्रतिषेधः कन्यादीनां च ॥ ३६ ॥ नरकमिति । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणानरकं गच्छन्ति । यस्य च अग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं व्रजति । तस्माच्छ्रौतकर्मपवीणसमस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥ प्राजापत्यमिति । आधाने प्रजापतिदेवताकर्मश्वश्रुतिवर्ग्योर्दक्षिणां ब्राह्मणः संपाद्य दत्त्वानाहिताग्निर्भवति तस्माच्छ्रौतदक्षिणातिरिक्तोऽश्वः समृद्धौ सत्यां ब्राह्मणेनाग्रायेन दातव्यः ॥ ३८ ॥ पुण्यानीति । श्रद्धालुर्वशीकृतेन्द्रियोयज्ञव्यतिरिक्तानि पुण्यानि कुर्यान्नुशास्त्रोक्तदक्षिणां तेभ्यो दत्त्वा कदाचिदिह यज्ञं कुर्यात्परिक्रयार्थं त्वादक्षिणायाः स्वल्पेनापि परिक्रयसिद्धिरित्याशङ्क्यामिदं वचनम् ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि जीवितश्च ख्यातिस्वर्गायुषीषृतस्य च ख्यातिमपत्यानि पशूंश्चाल्पदक्षिणो यज्ञो नाशयति । तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ॥ ४० ॥ अग्निहोत्रपविष्यामीति । आहिताग्निर्ब्राह्मण इच्छातोर्मांस्यक्त्वा मांसं चान्द्रायणं कुर्यात् । यस्माद्यजमानहत्यातुल्यमेतदिति । यज्ञचर्याप्रसङ्गे दमप्रकरणेऽपि प्रायश्चित्तमादरार्थं मासमित्यनुवादोऽन्येतु मासमपविष्येति संबन्धयन्ति ॥ ४१ ॥ यइति । ये शूद्राद्याचित्वा अयाचित्वा वार्थत्वीकृत्य वृषलाभ्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रं कुर्वन्ति ते परमात्मस्वरूपनिरूपणपरविषये निन्दिताः शूद्राणां याजकाः न तु तेषां ततः फलं भवति ॥ ४२ ॥ तेषामिति । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणामूर्वाणां मूर्ध्नि पादं दत्त्वा सदाता शूद्रस्तेन दानेन नित्यं परलोके दुःखेभ्य उत्तरति । न तु ततस्तेषां फलमुत्पद्यते ॥ ४३ ॥ एवमस्त्रिलप्रकरणमुक्त्वाऽधुना प्रायश्चित्तानामधिकारनिरूपणार्थमाह अकुर्वन्ति । प्रसज्जं स्त्विन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ कर्तव्यत्वेन चोदितं संध्योपासनादि कर्म अननुतिष्ठन् प्रतिषिद्धं च हिंसादि कुर्वन् इन्द्रियोपभोगेषु चार्थेषु रूपादिषु विषयेषु प्रतिषिद्धेषु शक्तिभावयन्तरोमनुष्यमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः इति प्रतिषेधान्निन्दितग्रहणेनैव प्रसज्जं स्त्विन्द्रियार्थेषु इत्येतद्वार्थमित्यतः पृथक् न वक्तव्यमुच्यते अस्य स्नातकव्रतमध्ये पाठात्तत्र न च व्रतानीमानि धारयेदित्येवं विधुः खेनोपक्रमार्थाभिसंस्पर्शयोर्ध्यात्मकत्वात् प्रतिषेधसंस्पर्शः येन पृथगभिधानम् । किंचासत्यस्मिन् ब्राह्मणांश्च स्नातकव्रताधिकारादतः प्रायश्चित्तीयता स्यान्नेतरेषाम् ॥ ४४ ॥ अकामतइति । अबुद्धिपूर्वकृतपापप्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिराहेति श्रुत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अकामतइति । अनिच्छातः कृतं पापं शुध्यति वेदाभ्यासेन रागद्वेषादिव्याभ्यापुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तेरिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतदधिकारनिरूपणप्रकरणात् न तु विषयावभागार्थं ब्रह्महादिघातं समाहृत्यातः प्रभृतिप्रायश्चित्तानां उपक्रम्यमाणत्वादुत्तरत्र चोभयोभयत्राग्नानात् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतामिति । प्राग्जन्मार्जितदुष्कृतकरोनरः श्यावदन्तत्वादिश्रुतेन प्रायश्चित्तार्हताप्राप्य पूर्वकृतेन न वैत-
च्छरोरकृतेन प्रमादेनावप्य प्रायश्चित्ते कृते साधुभिः सहाध्ययनक्रियादि संसर्गं गच्छेत् ॥ ४७ ॥
इहेति । केचिदुष्टात्मनोमनुष्याइह विरुद्धाचरणैः कौनूर्यादिकं रूपविषयं प्राप्नुवंत्यन्येच प्राग्जन्मार्जितैर्दुष्कृतैरिति
॥ ४८ ॥ तथाच सुवर्णचौरइति । पिशुनइति । धान्यचौराद्ब्रह्महीनत्वं आतिरेक्यं तु मिश्रकः ॥ अन्नहर्तेति ।

[दीपहर्ताभवत्यन्धःकाणोनिर्वापकस्तथा ॥ हिंसायां व्याधिभूयिष्ठं अहिंसायां तु नीरुजः ॥ १ ॥]

एवमिति । ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयो कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति । निषिद्धासुरापानसुरापः श्यावदन्तत्वम् । ब्रह्महा-
क्षयव्याधियुक्तत्वम् । गुरुभार्यागोविकारशेद्व्ययत्वम् । परिदोषाभिधायीदुर्गधिनासिकत्वम् । अमदोषारोपकारोदुर्ग-
न्धमुखत्वम् । धान्यचौराद्ब्रह्महीनत्वम् । धान्यादेरपरद्रव्यमिश्रयितातिरिक्ताङ्गत्वमन्त्रचौरोजरान्तत्वम् । अननुज्ञातोऽध्या-
यी वाग्विकलत्वम् । वस्त्रचौरश्चित्रत्वम् । अश्वचौरः पादवैकल्यं प्राप्नोतीत्येवं बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्राविकलारुतारुपा
श्च साधुविगर्हताः । प्राग्जन्मार्जितमापगृहोपभुक्तदुष्कृतकर्मशेषोत्पद्यन्ते ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
यतएवं चरितव्यमिति । यस्मादनकृतपापाअमुत्र विचित्रं नरकदुःखमनुभूयाधर्मशेषेण कुतखादिकुत्सितचिह्नयुक्ता-
उत्पद्यन्ते तस्मात्पापनिर्हरणार्थानि प्रायश्चित्तानि ननु नैमित्तिकमात्रपर्यवसायीतिभेदेन भौमान्तराधिकारोत्पादनार्थानि
च नहि कर्म क्षीयते । फलदानं विनेति दर्शनान्नकृतव्यानिशास्त्रैकगोचरत्वात्पापांस्पर्तिरेव निर्हरणस्यापि ॥ ५३ ॥
ब्रह्महन्त्येति । महान्निपातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ब्राह्मणवधोनिषिद्धसुरापानं ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं गुरुभा-
र्यागमन एनैश्च सह संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण संसर्गइत्येते महापातकान्याहुरिति संज्ञानिर्देशाल्लाघवार्थ-
उपपातकारिण्यपि विज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ अनृतमिति । जाति समुत्कर्षे अनृतं अब्राह्मणः सन् ब्राह्मणोहमिति ।
राजविषयं च सूचकत्वं परमाणफलप्रायराज्ञाश्चित्तसंक्षोभजननं गुरोश्च मिथ्याभिशोपात्पादनं यथागोतमः
गुरोर्भृत्याभिशसनमिति पातकसमानीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानानि ॥ ५५ ॥ ब्रह्मोऽज्ञतेति । ब्रह्मोऽज्ञ-
ता अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्राश्रयेणापेक्षं । यत्तु गुरुमातृपरित्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य चेत्युप-
पातकत्वं न त्वैहिकएवान्यस्मिन्कर्मण्यभियुक्ततया वेदत्यागे सति वेदितव्यं वेदनिन्दा नास्तिव्याभिनिवेशेन
वेदकुत्सनम् । कूटसाक्षित्वं यत्र व्यवहारोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्वधाहर्तोपैति मित्रस्य चाब्राह्मणस्यापि वधोर्गर्हितस्य प-
लाण्डूवोदेरनदनीयस्य चामेध्यादेर्भक्षणमित्येतानि षट् सुरापानतुल्यानि ॥ ५६ ॥ निक्षेपस्येति । निक्षेपस्य
ब्राह्मणसुवर्णादन्यस्य ब्राह्मणसंबन्धिनश्च सुवर्णस्यापहरणं तथा मनुष्याश्वरूपभूमिहीरकमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यम्
॥ ५७ ॥ रेतःसेकः स्वयोन्यास्त्विति । भगिनीकुमारीमित्रभार्यास्त्रिषु च चण्डालादिस्त्रीषु च गमनं गुरुभार्यागमन
समानमाहुः एषांच भेदेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थम् यत्तु कौटसाक्षं सुतद्वधः ब्रह्महत्याप्राय-
श्चित्तानि देशं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थम् । यः पुनः गुरोर्लोकनिर्वन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य गुरुतल्पगप्रायश्चित्तानिर्देशः
समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञापनार्थं तथाच लोकेपि राजसमः सचिवइत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव प्रतीयते
अत्रचोपदिशिकेभ्य आदेशिकेभ्य आदेशिकानां न्यूनत्वमतिदेशविधानं तेभ्योपि समीकृतानां ॥ ५८ ॥ गोवधइति ।

परिवित्तिनेति । कन्याया इति । व्रात्यनेति । सर्वाकरोष्विति । इन्धनार्थमिति । अनाहिनाग्निने-
 ति । असच्छास्त्राधिगमनं कौशील्यसनक्रिया ॥ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणमिति । गोह-
 मनं जातिकर्मदुष्टानां याजनं । परदारगमनमात्मविक्रयोमातृपितृगुरूणां च शुश्रूषाद्यकरणं त्वाध्यायत्यागोव्या-
 ख्याताग्रेष्व त्प्राप्तस्य त्यागः । श्रौतानामग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात्सुतस्य संस्कारभरणाद्युपकरणं ॥ क-
 नीयसादौ विवाहे त्यागात् ज्येष्ठस्य यन्परिवित्तिं यथा दाराग्निहोत्रसंयोगमित्याद्युक्तं यत्र ज्येष्ठैरुक्तविवा-
 हेकनीयसो विवाहकरणं तथा विधायकन्यादानं तयोरेव च विवाहादिहोमोपदेशनं कन्यायामैशुनवर्जलि-
 ङ्गविदारणरेतःसंकोधिकारोरेतःसंकाद्योनिषु कुमारीभित्त्युक्तं । प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं । ब्रह्मचारिणामैशुनं ।
 तडागोद्यानदारापत्यविक्रयः ॥ यथाकालमनुपनयनम् । यथोक्तमत ऊर्ध्वत्रयोप्येते यथाकालं असंस्कृता इति । बा-
 न्धवानां पितृव्यादीनां । अनुवृत्तिपणपूर्वकमध्यापनं पणपूर्वाध्यापकाध्ययनम् । अविक्रय [विक्रयः] सुव-
 र्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञाधिकारत्वमदृष्टप्रयोजनं विना महतामुदकप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धनादीनां प्रवर्तनं । ओ-
 षधीनां अशुष्कानां हिंसैव तच्च सप्रत्ययाभ्यासहिंसायां प्रायश्चित्तगौरवाकृष्टजानामोषधीनामित्यादि । पुनर्वक्ष्यमा-
 णं सरुदबुद्धिपूर्वहिंसायां प्रायश्चित्तलाघवोद्देशेन रूयुपजीवनं । श्येनादिनानभिचरणीयस्याभिचरणमन्त्रौषधादिना
 वशीकरणं ॥ पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमाद्वृक्षच्छेदो न त्वशास्त्रितान्यर्थमात्मार्थं च क्रियारंभ इत्याद्यं सकेवलं भुङ्क्षति प्र-
 तिषेधात्पाकविषयक्रियामात्रविषयत्वेन प्रतिषेधकल्पनर्याङ्गैरेवमापद्येत । निन्दितान्नस्य पलाण्ड्वदेः सरुदनिच्छ-
 याऽशनं बुद्धिपूर्वाभ्यासे पुनर्गर्हितानाद्ययोजार्जग्धिरित्येतज्जातपुत्रादौ सत्यधिकारे नाहिताग्नित्वं । स्तेयं ब्राह्मणसु-
 वर्णादन्यत् । ऋणानां चानपकरणं त्रिभिर्ऋणैरित्यथोक्तं श्रुतिस्मृतिविरुद्धशिक्षणं । नटगायनत्वादिकरणं । धान्य-
 स्य ताम्रलोहितादेश्च पशूनां च चौर्यं ब्राह्मणस्य पीतमद्यायाः स्त्रियउपभोगः स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननमदृष्टार्थकर्मा-
 भावबुद्धिरित्येतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्यागइत्यनेनैव मात्रादीनां ग्रहणसिद्धे पृथग्वचनार्थमप्यर्थमेवं च पितृव्यादित्यागे-
 नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तं भवत्यपि तु न्यूनमाप्यते न स्तेयग्रहणेनैव धान्यादिस्तेयग्रहणसिद्धौ पृथगभिधानं व्याख्या-
 तम् । इह यस्य सामान्यरूपतयोभयत्राभिधानं यथा हिंसापशूनां इति तत्र प्रायश्चित्तद्वयमपि तु भवति विकल्पश्च
 सप्रत्ययाप्रत्ययाभ्यासापेक्ष्ये वर्णानां योयस्यापि च विशेषरूपोतयोभयत्राभिधानं । यथा खराश्वोष्ट्रमृगेभानां
 खरंहत्वैकहायनमिति । तत्राप्ययमेव न्यायोयत्र त्वेकस्मिन् एकस्यैकत्र सामान्यतोभिधानमपरत्र वि-
 शेषतोयथायाज्यसंयाज्यं ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वेति तद्विशेषव्यतिरिक्तविशेषान्तराणि सामान्यविशेषयोर्यस्य पुनर्भिन्न-
 कर्तृकवाक्येष्वेकनामाभिधानमपरत्र विशेषस्तत्र तत्सामान्यं तद्विशेषनिष्ठमेव व्याकरणीयं । यथा ब्रह्महत्या-
 सुरापानं स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णादिहरणं महापातकमित्येवमेकमूलकल्पनया लाघवं स्यादन्यथा सामान्यविशेषमूलद्रव्यक-
 ल्पनेन गौरवमापद्यते ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ब्राह्मणस्येति ।
 ब्राह्मणस्य पीडोत्पादनं पलाण्ड्वदेः मद्यस्य च घ्राणं कुटिलत्वं पुंसि च मखादौ मैथुनमित्येवं प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृ-
 तम् ॥ ६७ ॥ खराश्वोष्ट्रमृगेभानामिति । खराश्वोष्ट्रमृगहस्तिच्छागैडकमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरो-
 करणं बोद्धव्यम् ॥ ६८ ॥ निन्दितेभ्य इति । अप्रतिग्राह्येभ्यः प्रतिग्रहोवाणिज्या शूद्रस्य परिचर्या अन्नता-
 भिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं विज्ञेयम् ॥ ६९ ॥ कृमिकीटवयोहृत्येति । रुमयः शूद्रजन्तवो भूमिशरणास्ते-

भ्यः ईषदुपचिताः सपक्षाः अपक्षाश्च कीटास्तेषांपक्षिणांचह्ननं मद्येन च सह यत्कृतश्चितावंदसार्थतयागतस्य भोजनं न तु मद्यसंस्पृष्टस्य अपःसुराभाजनस्थामद्यभाण्डस्थिताइत्यसंस्पृष्टेपिमद्यभाण्डसंसर्गमात्रेण स्थूलप्रायश्चित्तदर्शनात् । फलकाष्ठपुष्पाणांवा चौर्यस्वल्पेप्यपचयेत्यन्तवक्तव्यमित्येतत् प्रत्येकमलिनीकरणीयम् ॥ ७० ॥ एतानीति । एतानि ब्रह्महत्यादीनि पापानि सर्वाणि यथोक्तानि यैर्यैः प्रायश्चित्तैर्निर्हीयन्ते तानि व्रतानि यथातथ्यंशृणुत ॥ ७१ ॥ ब्रह्महेति । यो ब्राह्मणं हतवान् सवने तृणपर्णादिमठिकां कृत्वा शवसंबन्धि च शिरश्चिह्नं कृत्वा ॥ समागारान्यपूर्वाणि नान्यसंकल्पितानि च । संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ एककालंचरेद्भैक्ष्यपिबेदिति यमस्य विधिना भैक्ष्यमुतात्मनः पापनिर्हरणार्थं द्वादशवर्षाणि वसेत् ॥ ७२ ॥ लक्ष्यमिति । धनुःशराद्यायुधधारिणां युध्यमानानां प्रायश्चित्त्ययमित्येवं विजानतः स्वेच्छया लक्ष्यभूतोवातिषेद्यावन्मृतो मृतकल्पोवा ससंघामे च हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमाप्नुयात् । महारान्तो जीवन्नपि विशुध्यतीति याज्ञवल्क्यदर्शनात् । अग्नौ वा प्रदीमोऽधोमुखस्त्रीनवारान् शरीरं प्रक्षिपेत्तथा प्रायेद्यथाग्निं तेन्यापस्तम्बस्मरणादेव क्षिपेत् ॥ ७३ ॥ यजेनेति । अश्वमेधाख्यं वा क्रतुं कुर्यादत्र च सार्वभौमस्य राज्ञा आहितो ग्ररधिकारो न तु प्रायश्चित्तार्थमाधानं कार्यमभिजिद्विश्वजितौ प्रायश्चित्तद्वयं त्रिवृतात्रिवृत्स्तोमेनाग्निष्टुता त्रिवृदिति न चोच्यन्ते स्तोमः स्तोत्रसमूहः ॥ ७४ ॥ जपन्निति । वेदानां भव्याद्वावेकं वेदं जप्यं अल्पाहारः संयतेन्द्रियः ब्रह्महत्यानिर्हरणाय योजनशतं गच्छेत् ॥ ७५ ॥ सर्वस्वमिति । सर्वस्वं वा वेदज्ञाय ब्राह्मणाय दद्याद्यत्माद्धनं जीवनाय समर्थं गृहे वा गृहोपभोगधनधान्यादियुक्तं यतः सर्वस्वं वा गृहं सपरिच्छदं दद्यात् । जीवनाया लभितवचना जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं दद्यात् नातो वाक् ॥ ७६ ॥ हविष्यभुगिति । नीवारादिहविष्यान् भोजी विख्यातप्रस्रवणादारभ्य पश्चिमोदधेः स्रोतःस्रोतः प्रति सरस्वतीं आर्यः दिवा परिमितभुक् त्रीन्वारान्वेदसंहितां जपेदेवमेतानि त्रयोदश प्रायश्चित्तानि । जातिशक्तिगुणोपेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा । अनुबन्धादिविज्ञानप्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ इति देवलस्मरणात् कर्तुर्जातिशक्तिगुणानुबन्धाद्यपेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा व्यवस्थितविषयाणि कल्पनीयानि न तु विकल्पानि गुरुणामानर्थक्यप्रसङ्गात् । सर्वेषां सर्वत्रानधिकारादहं समानजातीय एकनिमित्तोपनिपातमेकमेव मन्त्रेण प्रायश्चित्तमिच्छन्ति तदसत् । एनसिच लघूनि गुरुणि चेति गौतमस्मरणात् । पूर्णवानस्य न स्थातुं शुद्धहत्याव्रतंचरेदिति वेददर्शनात् । विधेः प्रार्थामिकादस्माद्वितीये द्विगुणं मोक्तंचतुर्थेनास्ति मन्त्रेण निष्कृतिः ॥ ७७ ॥ इदानीं समाप्ते द्वादशवर्षइत्युपसंहाराद्वादशवर्षस्ये मंगुणविधिमाह कृतवापनइति । लूनकेशश्मश्रुरोमाङ्को ब्राह्मण उपकारान् कुर्वन् ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशे वृक्षमूलानामन्यतमस्मिन् पूर्वोक्तवनकुटीं वै कल्पिको निवसेत् ॥ ७८ ॥ गवार्थइति । प्रक्रान्ते द्वादशे वर्षे राजचौराग्न्युदकाद्याक्रान्तब्राह्मणपरित्राणार्थं गोवोद्धरणार्थं निर्विकल्पं प्राणान् परित्यजन् ब्रह्महत्याया मुच्यते । ब्राह्मणं वा ततः परित्राय मृतोपि मुच्यते ॥ ७९ ॥ व्यघ्रमिति । स्तेनादिभिरब्राह्मणसर्वत्वेऽपह्नियमाणे तदुपजिगीषार्थे यद्यन्यन्तन्यूनस्तदा त्रीन्वारान् निरुद्धयुद्धे प्रवर्तमानेनाहतसर्वस्योपि मुच्यते । सर्वस्वं वा विजित्य अवांगपि त्रिः प्रवृत्तेर्मुच्यते । ब्राह्मणस्य वामाणपरित्यागात् प्रकारान्तरेणापि यदि तद्धेतुकः प्राणलाभो भवति तदपि मुच्यते ॥ ८० ॥ एवमिति । एवमुक्तनीत्या-

सर्वदाऽविचलनियमोऽस्त्रीसंप्रयोगः संयतमनाः द्वादशवर्षे समाप्ते ब्रह्महत्यायाः पापमपनुदतीत्येवंच ब्राह्मणार्थ-
गवार्थइत्यादि सर्वप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वेदितव्यम् ॥ ८१ ॥ शिष्टेति । अश्वमेधिविब्राह्मणानां ऋ-
त्विजाराजसमागमे सत्यात्मीयब्रह्महत्यापापनिवेद्यावभृथाख्यकर्माङ्गभूतवरे स्नातोब्रह्महत्यापापाद्विमुच्यते । इतीदं वैक-
ल्पिकप्रायश्चित्तमध्यानाभ्यासानास्य तत्रापि द्वादशवार्षिकशेषभूततदुपसंहारोत्तरकालमभिधानात् । किंतु ह्यश्वमेधवर्जि-
तसकलप्रायश्चित्तशेषतास्य न्याय्या । एवंचोपक्रान्तद्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तस्यान्तरावभृथस्नानापनतौ तेनैव शुद्धिः
॥ ८२ ॥ धर्मस्येति । यस्माद्धर्मस्य ब्राह्मणः कारणं तदुपदेशे सति तस्यानुष्ठानाद्वाजा च तस्य प्रान्तमन्वादिभिरुच्य-
ते । तस्मिन्सति यस्मात्तत्समाप्तेस्तस्मात् ब्राह्मणराज्ञासमागमेऽश्वमेधे पापनिवेद्यावभृथस्नातः शुध्यति ॥ ८३ ॥
ब्राह्मणइति । ब्राह्मणउत्पत्त्यैव किमुत श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः किमुतमनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
प्रमाणं यदसावुपदिशति तदनुष्ठेयं यस्माद्ब्राह्मणस्य प्रामाण्ये वेदएव कारणंतस्य वेदार्थोपदेशत्वात् ॥ ८४ ॥
यतएवमतः तेषामिति । सातेषांपावनीयस्मात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ते ब्राह्मणाः वेदज्ञास्त्रयोपि किमुताधिकाः
सा पापकारिणांसंशुद्धये स्याद्यस्माद्विदुषांसंबन्धिनी वाक् पार्यायस्यतश्च प्रकाशप्रायश्चित्तनिश्चयविदुषांपर्षद्वमनंप्राय-
श्चित्ताङ्गतयावश्यकार्यम् । रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वाविनाशप्रसङ्गात् ॥ ८५ ॥ अतइति । अस्मात्प्राय-
श्चित्तमरणादन्यतमंप्रायश्चित्तंब्राह्मणादिः संयतमनाः आश्रित्य प्रशस्तात्मतया ब्रह्महत्याकृतंपापमपनुदति ॥ ८६ ॥
हन्वेति । राजन्यवैश्यौवेजानावात्रेयामेवचस्त्रियं ॥ प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भस्त्रीनपुंसकत्वेनाविज्ञातंहत्वा क्षत्रिय-
दैश्यौ वायागपंबुत्तौहत्वाऽऽत्रेयोरजत्वलां ऋतुमतीमात्रेयीमाहुरत्र ह्यप्यदपत्यंभवतीति वसिष्ठस्मरणात् । अत्रिगोत्रांवा
नारीमिति विष्णुस्मरणात् । सा चात्रेयीच ब्राह्मणीमिति शङ्खस्मरणाद्ब्राह्मणीतामपि चात्रेयीहत्वा वधे उपपा-
तकं यथोक्तं स्त्रीशूद्रविक्षत्रियवधइति । यदन्तरश्लोके कृत्वा स्त्रीमुद्धदइति तत् ॥ आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य
हत्वापत्नीमनिन्दितां । ब्रह्महत्याव्रतंकुर्यादात्रेयोघ्नःस्तथैव च ॥ इत्यद्विरःस्मरणादाहिताग्रिब्राह्मणपतिव्रताब्राह्मणीभार्या-
विषयम् ॥ ८७ ॥ उक्तत्रेति । यत्र साक्ष्यार्थप्रत्यर्थिनोवधार्हतोपैति तत्रासत्यमुक्ता गुणेश्च मिथ्याशापमुत्पाद्य निक्षेपच
ब्राह्मणसुवर्णमपि वापद्वत्य स्त्रीवधंच यथा व्याख्यातंकृत्वा मित्रंच ब्राह्मणनिहत्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ ८८ ॥
इयमिति । एषा निष्कृतिरबुद्धिपूर्वब्राह्मणवधे उक्ता । इच्छातोब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तेन संशुद्धिर्नोपदिश्यते । अन्ये-
त्विन्द्रोयतीनित्याद्यक्तंश्रुतिलिङ्गं कामतोपि ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तमिच्छतोदंच ब्राह्मणवधवर्जनादार्थव्याचक्षते ॥ ८९ ॥
सुरामिति । द्विजातिगन्धातिशयव्यामूढतया चेच्छातः सुरापैर्हीमुख्यापीत्वाऽग्निस्पर्शासुरापिबेत् । तया सुर-
या शरीरे दग्धे सति द्विजातिः तस्मात्पापाद्विमुच्यते ॥ ९० ॥ गोमूत्रमिति । गोमूत्रोदकगोक्षीरघृत-
गोमयरसानांवात्यतममग्निस्पर्शमरणपर्यन्तंपिबेत् ॥ ९१ ॥ कणानिति । अथवा गोलोमादिकृतवासाजयावा-
न सुराभाजनचिन्हस्तन्दुलमलंतिलखलचैकवारंरात्रौ संवत्सरंसुरापानपापनिर्हरणार्थंभक्षयेदतीदमबुद्धिपूर्वमुख्यसुरापाने
द्रष्टव्यंन पूर्ववैकल्पिकंलघुत्वात् ॥ ९२ ॥ सुरेति । यस्मात्तण्डुलपिष्टादपि संपाद्यत्वात्सुरान्मलंमलशब्देन-
चपापमुच्यते । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैर्हीसुरानं पिबेयुः इत्यनेनैव प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे सुरापिबेत्वा
इत्यादिप्रायश्चित्तंसुराचान्मलार्थवा [दः] लोकप्रसिद्धश्च पैष्वेव मुख्या गौडीमाध्योस्तूपचारात्सुराशब्दः ॥ ९३ ॥
गौडीति । गुडेन तत्कारणेनेक्षुरसेन कृता इत्येवंप्रकारा सुरापैर्ही पूर्ववाक्यनिषिद्धा तद्वत्सर्वा अपि सुराब्रा-
ह्मणेन पातव्या । द्विजोत्तमग्रहणादुत्तरश्लोकेषु ब्राह्मणग्रहणात् गौडीमाध्योः सुराया सुरात्वोपचारः ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षपिशाचान्नमिति । मद्यसुराद्यतिरिक्तं । मांसंयदभक्ष्यं । सुरा त्रिविधाऽन्याऽऽसवमरिष्टापवा-
 दियक्षरक्षपिशाचान्नम् एतत्संबन्धि अन्नमनस्तद्वाहणेन देवोद्देशेन हविर्भक्षयता नाशयितव्यं देवानामश्र-
 ताहविरिति लिङ्गात् । पुंसएव ब्राह्मणस्य मद्यप्रतिषेधोऽस्ति स्त्रियइत्याहुस्तदसत् । सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनका-
 नि अभक्ष्याणि स्युःब्राह्मणी सुरापी भवति नैनादेवाः पतिलोकंनयन्तीहैव सा दुर्मतिः क्षीणपुण्यासुज-
 लोद्धवति शुक्तिका वा ॥ पतिलोकंन सा याति ब्राह्मणी या सुरांषिवेत् । इहैव साशुनी गृध्री
 शूकरी चापि जायते इति शङ्खवसिष्ठयाज्ञवल्क्यैः ब्राह्मण्यापि निषधस्मरणान् ॥ ९५ ॥ अमेध्यइति ।
 ब्राह्मणः क्षीवः सन्नशुचौ वानिपतेद्वेदवाक्यंवेद्यारयेद्ब्रह्महत्याद्यकार्यंवा मदव्यामूढःकुर्यादतस्तेन मद्यंन पातव्यं
 इत्यपरोर्यवादः ॥ ९६ ॥ यस्येति । तस्यव्यपैतिब्राह्मण्यमवगच्छतिशूद्रतां ॥ यस्यब्राह्मणस्यशरीरे-
 संस्काररूपे नावस्थितोवेदःसकृदपिमद्येनपूर्यते तस्यब्राह्मण्यव्यपगच्छति शूद्रत्वंचासौ व्रजतीत्यपि पूर्वार्थएव ॥ ९७ ॥
 एषेति । एषा सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारासंशुद्धिरुक्ता तस्मात्परंब्राह्मणसुवर्णचौर्यस्य संशुद्धिर्वक्ष्यामि ॥
 ॥ ९८ ॥ सुवर्णस्तेयकृदिति । ब्राह्मणसुवर्णहारीत्विति याज्ञवल्क्यस्मरणाद्ब्राह्मणसुवर्णहारी राजानंगत्वा सुव-
 र्णापहारकर्म प्रकाशीकुर्वन्निग्रहंकुर्वति ब्रूयात् ॥ ९९ ॥ गृहीत्वैति । स्कन्धेनाशय मुशालमित्याद्युक्तत्वात्तेनार्पितंमुशालादि
 गृहीत्वा तंस्तनं न जातु ब्राह्मणंहन्यादित्युक्तत्वात्तंब्राह्मणवर्जितमेकवारंराजातंहन्यात्सच स्तेनोवधेन तत्पापा-
 न्यमुच्यते । तपसा वक्ष्यमाणेन ब्राह्मणोविध्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तदासोऽपि शुध्यत्येव ॥ १०० ॥
 तपसापनुत्तुमिच्छुःसुवर्णस्तेयजमलं ॥ चीरवासाद्विजोरण्येचरन्ब्रह्महणिघ्नं ॥ तपसा सुवर्णस्ते-
 योत्पन्नपापंद्विजोहर्तुमिच्छन् वस्त्रखण्डच्छनोरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च द्वादशवार्षिकंब्रह्महणि यद्वतं उक्तं तत्कुर्या-
 त् ॥ १०१ ॥ एतैरिति । ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयजनितपापमोर्भवतैर्द्विजोनिर्हरेत् । अथ तपसोऽर्धयोःकृत्वादेतै-
 रिति बहुवचनमनुमन्वाद्यपेक्षयानुक्तमपि कल्पमिति ज्ञापनार्थं । गुरुभार्यागमननिमित्तपुनः पापमेर्षि-
 क्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तंनिर्हरेत् । गुरुशब्दआचार्यः पिता च ॥ १०२ ॥ गुरुतत्पीति । गुरुभार्यागम-
 नपापंअभिभाष्यज्वलदायसे शयने शयीत । स्त्रीप्रतिकृतिवा कार्णायसीकृतामिति संवर्तस्मरणादयोमयीज्वलन्ती
 आलिङ्गदेवमरणेनासौ शुध्यति ॥ १०३ ॥ स्वयमिति । आत्मनैव वा लिङ्गवृषणमुख्यायाञ्जलौ गृहीत्वा स्पृष्ट-
 गतिः सन्नाशरीरपातादक्षिणपश्चिमादिशंगच्छेत् ॥ १०४ ॥ खट्वाङ्गीति । खट्वैकदेशभृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नोश्मश्रुलोमा-
 दितः संयतमनानिर्जने वने एकंसंवत्सरंप्राजापत्यंवक्ष्यमाणकच्छ्वा कुर्यात् ॥ १०५ ॥ चान्द्रायणमिति । यद्वा
 गुरुदारगमनपापनिर्हरणार्थंसंयतेन्द्रियोनीवारादिना पिष्टादिपयसा वा त्रीन् मासांश्चान्द्रायणान्यावर्तयेत् । अत्रापि
 ज्ञानाज्ञानमुख्यामुख्यगुरुसाध्वसाध्वीभार्यागमनाद्यपेक्षयैतानि प्रायश्चित्तानि कल्पनीयानि । अत्र गुरुदाराणांपर-
 दारत्वंसंभवतीत्यतोऽत्र पृथक् द्वितीयपरदारप्रायश्चित्तंभवति । यत्र तु नान्तरीयकत्वात्प्रवेशोनास्ति तत्रानेकनिमित्त-
 समावेशादनेकमपि प्रायश्चित्तंभवति । यस्य गुरुभार्यासगोत्रारजस्वलांच समागतानकल्पामसक्तमेमावास्यायांसदिवान-
 पिजननमसक्तंयावद्वत्तस्यत्तरंउच्छिष्टो गच्छन् प्रतिनिमित्तंप्रायश्चित्तीभवति ॥ १०६ ॥ एतैरिति । एभिर्कृतैर्ब्रतैः ब्रह्महत्यादिम-
 ह्मापातककारिणः पापानि निर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणैभिर्भिधास्यमानैरनेकरूपैर्निर्हरेयुः
 ॥ १०७ ॥ उपपातकसंयुक्तइति । चतुर्थकालमिति । दिवेति । तिष्ठन्तीच्छिति । आनुरामिति । उष्णइति ।

आत्मन इति । अनेनेति । गोघाती उपपातकवान् समासं यावत्सकुयवागुरुत्वेण यवान् पिबेत् । अन्यन्मासद्वयंगुडादि-
 क्षारवर्जितलवणमन्नमेकमहरहर्भुक्त्वाद्वितीयेह्नि सायंस्तोकमश्रीयत् । तेनैव च गोचर्मगाच्छादितोमुण्डितकेशादिगोमूत्रेण
 स्नानं कुर्वन्संयतेन्द्रियो मासत्रयमपि गोनिवासे वसेत् । यासांगवांगोष्ठे वसेत्तासां दिवा गोष्ठदूरादिगच्छन्तीनां पश्चा-
 द्रच्छेत् तासांचानुगमनं कुर्वन् स्थितः संमूर्च्छनैरूर्ध्वमूर्ध्वमुद्धतरज आस्वदयेत्ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमेत्य कण्डूय-
 नादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च ततो रात्रावनिषिद्धोपविष्टासीत् । तथा शुचिविगतक्रोध उत्थितेषु गो-
 षु पश्चादुत्तिष्ठन् गोष्ठे वने वा विहरन्तीं पश्चाद्विहरेत् उपविष्टासूपविशेत् । तथा व्याभ्युपेतां चौरव्याघ्रादिभिर्भयहेतुभिराक्रा-
 न्तांश्च भ्रादिपतितां कर्दमावसक्तां परया शक्त्या मोचयेत् । तथोष्ण आदित्ये तपति वर्षति मेघे वाति
 वायौ शोतैरत्यर्थं वाति गोर्यथाशक्ति रक्षामकृत्वात्मनस्त्राणकुर्वन्तथात्मनो न्येषां वा गृहे क्षेत्रे खलके च सस्या-
 दि भक्षयन्तीं गां वत्सकंच क्षीरं पिबन्तं ब्रूयात् । अनेनोक्तविधानेन योगोघ्नो गामनुसरति सगोवधचरितं-
 पापत्रिभिर्मासैरपनुदेत् ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ वृषभैकादशा इति ।
 वृषभः एकादशो यासां गवांताः चेच्छातो तन्मायश्चित् दद्यात् । अविद्यमान दयति धने सर्वत्वं वेदज्ञेभ्यो दद्यात्
 ॥ ११६ ॥ एतदिति । अन्येष्वुपपातकगण पठितव्यतिक्रमकारिणो न रावक्ष्यमाणा वकीर्णवर्जिताः पापनिर्हरणार्थं
 एतदेव गोवधपायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ११७ ॥ अवकीर्णीति । हुत्वेति । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन खरेण रात्रौ
 चतुष्पथे पार्वणतन्त्रेण निर्कृताख्यादेवतां यजेत । तस्माच्च गर्दभाद्वपादिहोमान्यथार्थकृत्वा ततः संमासिञ्चन्वित्य-
 नयर्चामारुतेन्द्रबृहस्पतीत्यथोनामत्र मन्त्रेषां सुवेणाज्येन जुहुयात् ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ अपसिद्धत्वादवकीर्णलक्षणमाह काम-
 त इति । द्विजाते ब्रह्मचारिण इच्छातः शुक्रोत्सर्गब्रह्मचर्यस्य लोपकधर्मविदो ब्रह्मत्वरूपनिरूपणपराः प्राहुः ॥ १२० ॥ मारुत-
 मिति । ब्रह्मचारिणो यदध्ययनयमनियमानुष्ठानजनितं तेजस्तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पत्यग्नौ श्वतुरुपसंक्रमेऽन्यतरेभ्यः
 आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहुतिविधेरर्थवादः ॥ १२१ ॥ एतस्मिन्निति । सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ अ-
 वकीर्णख्ये पापे उत्पन्ने पूर्वोक्तगर्दभयागादिकृत्वा तद्गर्दभसंबन्धि चर्म प्रावृत्त्या वकीर्ण्यस्त्रीत्येवं स्वकर्म ख्यापयन् समगृ-
 हं भैक्ष्यं चरेत् ॥ १२२ ॥ तेभ्य इति । तद्गृहलब्धेन भैक्ष्येण एककालमाहारं कुर्वन् सायं प्रातर्मध्यदिनेषु च स्नानमाच-
 रन् संवत्सरेण यो वकीर्णी स विशुध्यति ॥ १२३ ॥ जातिभ्रंशकरमिति । ब्राह्मणस्य रुजःकृत्वेत्यादि जातिभ्रंशक-
 राण्युक्तानि तेषु मभ्यादभ्यतममिच्छा कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं कुर्यात् । अनिच्छातस्तु कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १२४ ॥
 सङ्कुरापाचकृत्यास्त्विति । खराश्वोष्ट्रेत्यादिनिन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना च सङ्कुरीकरणापात्रीकरणान्युक्ता-
 नि तेषु मभ्यादभ्यतममिच्छातः कृत्वा अनिच्छाया कृतं द्राघणं शुद्ध्यर्थं कुर्यात् कमिकीटवयो हत्येति मलिनी-
 करणीयान्युक्तानि तन्मभ्यादभ्यतममिच्छातः कृतं व्यहं यावकं पिबेत् । यावकं यवकृतं पेया कृति तर्पिषेत् ॥ १२५ ॥
 तुरीय इति । ब्रह्महत्यावधाद्वादशवार्षिकाच्च चतुर्थो भागः क्षत्रियवधे स्मृतः । वैश्ये च साध्वाचारेऽष्टभागः ।
 शूद्रे हते षोडशभागो बोद्धव्य इतीदं साध्वाचारक्षत्रियविद्विशूद्रविषयं गुरुत्वात् स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवध इत्येतत्पुनरुपपातक-
 पायश्चित्तज्ञानाज्ञानभेदेन च चान्द्रायणवैकल्पिकमसत्क्षत्रविद्विशूद्रविषयं लघुत्वात् । एतच्च ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थीशा-
 द्बुद्धिपूर्ववधे येनेदमाह ॥ १२६ ॥ अकामत इति । अबुद्धिपूर्वपुनः क्षत्रियनिहत्य वृषभ एकः सहस्रे
 यासां गवां आत्मनः शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२७ ॥ व्यब्धमिति । ब्रह्महाद्वादशसमा इत्यादिवर्षत्रयं चरेदिति-

दमकामतस्त्वित्येतद्वैकल्पिकम् । गोसहस्राभावे दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशक्नुवन्निति दर्शनाज्जटी दूरतरे ग्रामाद्वा-
संवृक्षमूलनिकेतनइत्येतत् स्थिरोग्रहणादङ्गान्तरनित्यर्थतुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यत्र तु सर्वद्वादशवार्षिकाङ्गजातं भवति
॥ १२८ ॥ एतदिति । ब्रह्महत्यायां यदुक्तं व्रतं ब्रह्महा द्वादशसमा इत्येतदेव कामाधिकारादकामतः साध्वाचारवैश्यनिह-
त्यब्राह्मणादिसंवत्सरचरे द्वित्तवान् पुनरेकवृषभाधिक गवांशतं दद्यात् । पूर्वोत्तरभ्योऽप्येवमिति वृषभग्रहणात् ॥ १२९ ॥

एतदिति । एतदेव व्रतं ब्रह्महा द्वादशसमा इति यदुक्तं तद्व्रतं गवेषितं चाकामाधिकारादकामतः साध्वाचारं शूद्र-
निहत्य कुर्यात् । वित्तवान् पुनः वृषभएकादशोयासांगवांताः शुक्रागाः ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥

मार्जारनकुलाविति । विडालनकुलचाषमण्डूकश्वगोधोतूककाकानामेकैकं हत्वा शूद्रवधव्रतं स्त्रीशूद्रविक्षत्रवधदिति
उपपातकप्रायश्चित्तं गोवधव्रतं चांद्रायणचरेत् । शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशइत्याद्यतिदेशेन स्यात् न्याय्यत्वात् । यद्येवं-
किमिति गोवधादिगणपाठएवैतेन पठितः नैवंतत्र पाठे पर्यापर्वोच्चरात्रं चेत्यत्र पुनरेषां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ।
यत्समुचितवधे एतत्प्रायश्चित्तमुत्तरे पयःपानादिना लघुना सह विकल्पः स्यात् न्याय्यत्वादित्याहुस्तदसत्समु-
च्चयवाचिशब्दाश्रवणात् ज्ञानादिकृतभेदेन च व्यवस्थितविकल्पसंभवादिति गुरुणा लघुयसोज्ञानादिभेदेन व्यव-
स्थितविकल्पो वा न्याय्य इति । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा गृहे वा सपरिच्छदं ब्राह्मणाय दद्यादित्येवमादिषु न चास्य स-
मुचितविषयत्वमुत्तरस्य च प्रत्येकगोचरत्वे पयः पिबेच्चरात्रं चेत्येवंवा शब्दः संगच्छते । तस्मात्तत्स्थौल्यात्प्रायश्चि-
त्तस्यैच्छातो निर्वैश्येन घृतः संतपसिसमर्थस्यात्यन्ततपसि अत्यन्तमशक्तस्येति धार्मिकस्यैवंप्रायश्चित्तम् । उत्तरं पुनः
कथंचित् । प्रमादसंजातव्यतिक्रमस्यात्यन्तधार्मिकस्य तपसि अत्यन्तमशक्तस्येति न किंचिद्वैषम्यम् ॥ १३१ ॥
पय इति । एषां मार्जारीदीनामनुद्धिपूर्वं वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् । तत्रान्तरत्वादिना समर्थप्रकृतं त्रिरात्रं योजनमध्व-
नागच्छेत्तत्राप्यशक्तस्त्रिरात्रं नद्यात् तत्राप्यपर्याप्तः त्रिरात्रमापोहयेत्तत्सूक्तं जपेत् ॥ १३२ ॥

अभ्रीमिति । पलालभारकं षण्देसीसकं चैवमापकं ॥ १३३ ॥ घृतकुंभमिति । शूकरे हते घृत-
पूर्णघटं दद्यात्तिराख्ये पक्षिणि हते तिलानां पलशतद्वयं दद्याच्छुके हते द्विवर्षवत्सं । क्रौञ्चाख्यं पक्षिणं हत्वा
त्रिवर्षवत्सं दद्यात् ॥ १३४ ॥ हत्वेति । हंसचलकवकमयूरवानरपाजिकभासाख्यपक्षिणमन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां-
दद्यात् । स्पर्शनं दानम् । अत्रापि गर्भहत्वात्समस्तवधे एतत्प्रायश्चित्तमित्याहुः तदसत् क्रौञ्चहनने त्रिहायनव-
त्सदर्शनात् ॥ १३५ ॥ वास इति । अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् । हस्तिनं हत्वा पञ्चनीलान् वृषान् दद्यात् । छा-
गाविकं हत्वा वृषभं दद्यात् । खरं हत्वैकवर्षवत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥ ऋत्यादानिति । आममांसभक्ष्यान् मृगान्
व्याघ्रादीन् हत्वा प्रत्यग्रप्रसूतां प्रचुरक्षीरांगां दद्यात् । अमांसभक्ष्यान् मृगान् सारंगादीन् हत्वोत्तीर्णवत्सभावांगां-
दद्यात् । उग्रं हत्वा सुवर्णरक्तिकां दद्यात् ॥ १३७ ॥ जीनकार्मुकवस्तावीनिति । ब्राह्मणादिचा-
तुर्वर्ण्यजातीयाः स्त्रियानैकौत्कृष्टापकृष्टपुरुषगमनेन पतन्तीभूताः कथंचिदनिच्छातो हत्वा चर्मपुटधनुःश्लागमेषान्
यथाक्रमं शुद्ध्यर्थं दद्यात् ॥ १३८ ॥ दानेनेति । पुण्यभावाद्दानेन सर्पादिवधपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो-
ब्राह्मणादिप्रत्येकवधे कृच्छ्राणामध्ये प्रथमं प्राजापत्यं कृच्छ्रपापनिर्हरणार्थं सर्पादयश्च अत्रिकाण्यासीदद्यादित्यतः
प्रभृति निर्दिष्टा गृह्यन्ते ॥ १३९ ॥ अस्थ्यन्विता नामिति । अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतां प्राणिनां क्षुद्रजन्तूनां कृक-
लासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधव्रतमौपदेशिकं कुर्यात् । अस्थिरहितानां प्राणीनां क्षुद्रजन्तूनां मत्कुणादीनां च शकटपूर्णप-
रिमाणानां वधादेतदेव व्रतं कुर्यात् ॥ १४० ॥ किञ्चिदिति । अस्थिमतां क्षुद्रजन्तूनां कृकलासादीनां प्रत्येकवधे किं-

चिदेवास्थिमतांवधे पणोदेयइति सुमन्तुस्मरणात् पणं ब्राह्मणाय दद्यात् । अनस्मांतु प्रत्येकंवधे प्राणायामेन ॥ सध्याहर्तृसप्रणवांगायत्रीशिरसासह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठोक्तलक्षणेन शुध्यति ॥ १४१ ॥ **फलदानामिति** । फलदानां वृक्षाणां आम्नादीनां वीरुधां बहुपणानां लतानां संजातपुष्पाणां छेदने पापप्रमोचने लिङ्गानां कृचां शतं जपनीयम् ॥ १४२ ॥ **अन्नायजानामिति** । सक्तादिजातानां प्राणिनां गुडाद्युत्पन्नानां च सर्वेषां उदुंबरमधूकादिफलपुष्पोद्भवानां च वधे घृतप्राशनं शोधनं प्रायश्चित्तानां शरीरसंतापनार्थत्वात् । घृतप्राशक्षीरपानादिचोदनाय मन्त्रान्तरनिवृत्तिः । शरीरशुद्ध्यर्थं पुनर्घृतप्राशनेन तु गन्धेच्छाया प्रेतमित्यादौ न भोजनान्तरनिवर्तेत ॥ १४३ ॥ **कृष्टजानामिति** । कर्षणपूर्वजातानामौषधीनां षष्टिकादीनां वने च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निष्प्रयोजने छेदे क्षीराहारः सन्नेकमहोगोनुगमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥ **एतेरिति** । एभिः प्रायश्चित्तैर्हि साजनितं पापं अपनोद्यं स्यादिति दानां च भक्षणे बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वभक्षणजनितमशेषपापं यथाप्योहते तथा शृणुत ॥ १४५ ॥ **अज्ञानादिति** । महापातककरणतारतम्यात्ततो नंदं मुख्यसुराविषयमपि तु गौडीमाध्वीविषयं तेनाबुद्धिपूर्वागौडीमाध्वीवा पीत्वा वपनं मेखलादण्डइत्युपनयनाङ्गानि पंधादुपनयनेनामत्यापाने पयोघृतमुदकं वायुः प्रत्यहं तमानि सकृच्छस्ततोऽस्य संस्कारइति गौतमस्मरणात् सकृच्छसहितेन शुध्यति । बुद्धिपूर्वमपि च गौडीमाध्वयोः सकृत्पाने प्राणान्तिकं निर्देष्टव्यमिति शास्त्रमर्यादा । सुरां पीत्वेत्येतस्य सर्वप्रकारसुराविषयत्वाशङ्कायामिति पूर्वमनिर्देश्यमित्येतदुक्तम् ॥ १४६ ॥ **अपइति** । सुराभाण्डे मद्यभाण्डे स्थिता अपः सुरामद्यरसगन्धवार्जिताश्च पुष्पोषधिप्रक्षेपणपक्वं क्षीरं हविषां रेव शब्दस्य सुत्वा क्षीरं नोदकं पञ्चरात्रं पिबेत् । सुरामद्ययोः साक्षात्पाने प्रायश्चित्तभेददर्शनादिहापि ज्ञानाज्ञानभेदेन विषयसमीकरणं परिहरणीयम् ॥ १४७ ॥ **स्पृष्टेति** । सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च स्वस्तिवाचनादिपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाः सर्वाश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येयुपादानाद्ब्राह्मणोदभर्कथितमुदकं च ग्रहं पिबेत् ॥ १४८ ॥ **ब्राह्मणइति** । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य संबन्धिनं मुखनिःश्वासं सुरागन्धं प्राप्त्वा उदकमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतप्राशनं च कृत्वा विशुध्यति ॥ १४९ ॥ **अज्ञानादिति** । विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अबुद्धिपूर्वमनुष्यसंबन्धि मूत्रपुरीषं वा जग्ध्वा सुरासं स्पृष्ट्वा तिरसात्वादे भुक्त्वा द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनं मूत्रपुरीषकुणपरेतसांप्राशने चैवमिति गौतमस्मरणात् सकृच्छसहितमर्हन्ति । भक्षणेऽपि च ब्राह्मणमत्याचरेत्कच्छरेतो विष्णुमूत्रमेव च इत्युक्तं तदप्येव गौतमीयसंस्काररहितं द्रष्टव्यं वचनाच्चात्र ज्ञानाज्ञानभक्षणे त्वत्तुल्यमेव प्रायश्चित्तम् ॥ १५० ॥ **वपनमिति** । शिरोमुण्डनमेखलादण्डभैक्ष्यचरणानि व्रतानि चाग्निकार्यमधुमांसवर्जनादीनि प्रायश्चित्तार्थमुपनयने द्विजातीनां भवन्ति ॥ १५१ ॥ **अभोज्यानामिति** । अभोज्यानां श्रोत्रियतते यज्ञइत्याद्युक्तानां अन्नं भुक्त्वा श्रूदायाः शूद्रग्रहणेनैवोपसंग्रहणाद्विजातिस्त्रीणामप्युच्छिष्टं च भुक्त्वा शूद्रोच्छिष्टं च भुक्त्वा मांसं चाभक्ष्यं यत्र कृत्या दशूकरोष्णाणामित्यादि यद्वैकल्पिकं प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्भुक्त्वा समरात्रं सकृद्यवागूरुपेण यवान् पिबेत् ॥ १५२ ॥ **सुक्तामीति** । यानि प्रामत्स्वरसानि कामपरिवासनद्रव्यान्तरेण सप्तर्षिकालपरिवासाभ्यां चाम्ली भवन्ति तानि सुक्तानि कषायाहरीतक्यादयस्तान्यमतिषिद्धान्यापि द्विजातिः पीत्वा तावदशुचिर्भवति यावत्तद्भुक्तादि जीर्णं न भवति ॥ १५३ ॥ **विड्वराहस्वरोष्णाणामिति** । यामशूकरस्वरोष्ठसृगालवानरकाकानां मूत्रपुरीषाणि द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ १५४ ॥ **शुष्काणीति** । वाय्वादित्यादिसंशोषितानि मांसानि वह्नूरादीनी भुक्त्वा भूम्युद्भवानि च कवकानि जग्ध्वा आघातस्थानं च मांसमबुद्धिपूर्वभुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥ **कृत्यादशूकरोष्णाणामिति** । आममां-

सभक्षिणांगृभादीनां ग्रामसूकरोष्ट्राम्यकुक्कुटमनुष्यकाकखराणां मांसभक्षणे तमच्छ्वक्ष्यमाणं विशोधनम् ॥ १५६ ॥
 मांसिकार्थमिति । काममभ्यर्थितो श्रीयादित्यमावास्याश्राद्धभोजनाभ्यनुज्ञानोप्यासिकार्थमेकोदिष्टसपिण्डीकरणादर्वा-
 ग्योब्राह्मणोब्रह्मचारी भुञ्जीत । सत्रिरात्रमुपवसेत्यहानन्तरस्मिन्वाभ्युदकमभ्येवसेत् ॥ १५७ ॥ व्रतचारीति ।
 योब्रह्मचारीमाक्षिकमांसवानिच्छात आपदि वाश्रीयात्समाजापप्रत्यं कच्छं कृत्वा ततोब्रह्मचर्यक्रान्तस्य व्रतस्य यदवशिष्टं-
 तत्समापयेत् ॥ १५८ ॥ बिडालकाकारवृच्छिष्टमिति । बिडालकाकमूषकश्वनकुलानामुच्छिष्टकेशकीटसं-
 सर्गदुष्टाकृतमृत्पक्षेपशुद्धिकमनंभुक्ता ब्रह्मसुवर्चलाप्रकाश्य तद्रसमवशेषादेकाहपित्रेत् ॥ १५९ ॥ अभोज्य-
 मिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमनंहठान् भक्षणीयंप्रमादभुक्ते पुनर्वमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः
 क्षिप्रंशोधनीयम् । यत्तु वमनपक्षेपेति लघुप्रायश्चित्तंभवति ॥ १६० ॥ एषइति । अभक्ष्यभक्षणे यानि
 प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारंविधानमुक्तम् । अधुना चौर्यपापपहारिणंप्रायश्चित्तानांविधानंश्रूयताम् ॥ १६१ ॥
 धान्यान्नधनचौर्याणीति । ब्राह्मणोब्राह्मणगृहाद्यान्यरूपाणिभक्ताद्यन्नरूपादिधनचौर्याणि इच्छातः कृत्वा न त्वात्मी-
 यभ्रान्नयानीत्वा संवत्सरंमाजापत्यकच्छाचरणेन शुभ्यति । इतिकालदेशपरिणामद्रव्यस्थानगुणदौर्गत्यापेक्षया इ-
 दंप्रायश्चित्तमहत्वात्कल्पनीयमेवमुत्तरत्रापि गृहादौ बोद्धव्यम् ॥ १६२ ॥ मनुष्याणामिति । १६३ ॥
 द्रव्याणामिति । द्रव्याणामल्पाणांमल्पप्रयोजनानां अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसादीनांपरगृहाच्चौर्यकृत्वा त-
 दप्यकृतंद्रव्यंस्वामिनोदत्त्वा सान्तपनंकच्छ्वक्ष्यमाणान्मनुष्यार्थं कुर्यान्निर्यात्येतिशेषः ॥ १६४ ॥ भक्ष्यभोज्याप-
 हरणइति । भक्ष्यस्य मोदकादेर्यानस्य गन्ध्यादेः शय्याखट्वादेः आसनस्य च पीठादेः पुष्पाणांमूलानांचापहरणे
 गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिरित्येतत्पञ्चगव्यंविशोधनम् ॥ १६५ ॥ तृणकाष्ठद्रुमाणामिति । तृणकाष्ठवृक्षगुडवस्त्रचर्म-
 मांसानांशुष्कान्स्य च तण्डुलादेरपहरणांत्रिरात्रमुपवासः स्यात् ॥ १६६ ॥ भणिमुक्ताप्रवालानामिति । भ-
 णिमुक्ताविद्रुमताम्ररूपायःकांस्यपाषाणानांचापहरणाद्वादशाहंतण्डुलफलभक्षणंकार्यम् । सर्वत्रात्र सकृदभ्यासदेशकाल
 द्रव्यस्वामिदौर्गत्यापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारविषयमसमीकरणं परिहणीयम् ॥ १६७ ॥ कर्पासकीटजोर्णानामिति ।
 कार्पासपट्टोर्णानांदिशफस्याश्वादेः पक्षिणांच शुकादीनांगन्धप्रधानानांचागरुप्रभृतीनामौषधीनांगुडूच्यादीनांरज्ज्वाश्रमु-
 ज्जादिकृतायाअपहरणे ज्यहंक्षीराहारः स्यात् ॥ १६८ ॥ एतैरिति । एभिरुक्तैः प्रायश्चित्तैः चौर्यजनि-
 तंपापं द्विजातिरपनुदेत् । अगम्यागमननिमित्तंपुनरेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥ गुरुतत्पव्रत-
 मिति । भगिनीषु सौदर्यासु च मित्रभार्यासु सुषाकुमारीषु चाण्डालप्रभृत्यजासु चोपगमनंकृत्वा गुरुदारगमन-
 प्रायश्चित्तंकुर्यात् । अभ्यासाद्यपेक्षया तत्र तत्र गुरुतत्प्रायश्चित्तंविज्ञेयम् । रेतःसेकः त्वयोनिष्विति अ-
 नेनास्य पौनरुक्त्यंतत्रैवोक्तपरिहारार्थम् ॥ १७० ॥ पितृष्वस्त्रेयीमिति । पितृष्वसृमातृष्वसृदुहितरंमा-
 तुः त्वभ्रातुः सोदरस्य दुहितरंगत्वा चान्द्रायणंचरेत् ॥ १७१ ॥ एताइति । तिस्रस्ताः पितृष्वसायाः
 भार्याथप्राज्ञैः नोद्वहनीयाः । ज्ञातित्वादेतानोद्व्याः यत्मादेताउपगच्छन् नरकंव्रजति । असपिण्डा तु
 या मातुरित्यनेनैव निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन दाढ्यार्थंपुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥ अमानुषीष्व-
 नद्वेष्विति । अमानुषीषु वडवाद्यासु नगवि गौतमीये गवि च तत्पसमइत्यतिगुरुप्रायश्चित्तदर्शनादन-
 द्वे वाविद्यमानस्त्रीपुलिङ्गे नपुंसके रजस्वत्यांच योनितश्चाभ्यत्र स्थितायांजले चरेतःसेकंकृत्वा सान्तपनंक-
 च्छंकुर्यात् ॥ १७३ ॥ मेथुनमिति । पुंस्यूरुमभ्यकक्षादेर्मेथुनंकृत्वास्त्रियां गोयुक्ते यानेवागच्छयादावप्सु याने

वा नावादौ दिवा च कृत्वा सचैलस्नानं कुर्यात् ॥ १७४ ॥ चाण्डालस्येति । चाण्डालम्लेच्छस्त्रियंगत्वा अ-
 ज्ञानतोभुक्त्वा च तेभ्यश्च प्रतिग्रहं ज्ञानतः कृत्वा अभ्यासे सति पतति । अतश्च पतितप्रायश्चित्तमस्य भवतीत्येतत्पु-
 नरेतदभ्यासतः कृत्वा तत्तुल्यतां याति । अतश्चास्य प्रायश्चित्ताभावः ॥ १७५ ॥ विप्रदुष्टामिति । विप्रदुष्टांस्त्रियं निरुध्य-
 प्रायश्चित्तान्तं यावत् स्थापयेत् । यच्च पुंसः समानजातीयपरदारगमने उपपातकप्रायश्चित्तं तदेवैनांकारयेत् ॥ १७६ ॥
 सेति । सा स्त्री सजातिगमनेन सकृत्पदुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनस्तेनैव सजातिना अभ्यर्थिता सती तद्र-
 मनं कुर्यात् तदा प्राजापत्यं कृच्छ्रं चान्द्रायणं च तस्याः शुद्धर्थद्वयमपि स्यात् ॥ १७७ ॥ यदिति । शूद्रांशयनमा-
 रोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं ॥ शूद्रावेदीपतयत्रेरिति निन्दातिशयश्रवणादक्रमोदाशूद्रासेवनेन यदेकरात्रेण पापमर्जयति तद्वै-
 क्षाशी नित्यं जपं कुर्वीत भिर्वर्षैरपनुदति । यत्तु चाण्डाल्यत्र वृषलीति व्याचक्षते तदसत् अप्रसिद्धेस्तथा चापस्तंबोऽनार्या-
 शयने बिभ्रदित्युपक्रम्य यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकालउदकाभ्यधायैस्त्रिभवेभ्यः तदपह-
 न्ति पापमित्याह ॥ १७८ ॥ एषेति ! हिंसाभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यगमनकारिणांचतुर्णामपि महापातकिनामि-
 तरेषांचैषा संशुद्धिरुक्ता । इदानीं पतितसंयोगिनांचमावक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥ संवत्सरे-
 जेति । महापातकारिण्याजयेद्यस्तेन वा याजितस्तमध्यापयंस्तेन वाध्यापितस्तस्मै कन्यादंदेस्तस्मादत्तामुद्र-
 हन् संवत्सरेण पतति । द्विजतिकर्मभ्योहानिः पतनमिति गौतमस्मरणात् अदृष्टार्थकामाधिकाराद्धीयते । सह-
 गमनभोजनावस्थानानि पुनः पतितेन सह कुर्वन्त्संवत्सरेण पतति अपि तु तत ऊर्ध्वं तेषां लघुत्वात् ॥ १८० ॥
 यदिति । एषां ब्रह्महाप्रभृतीनांचतुर्णां पतितानां अध्यापनादिपतितेन सह पूर्ववाक्योक्तं संसर्गयोमनुष्यः करोति
 सतस्य प्रायश्चित्तमुक्तं ब्रह्महाद्वादशसमादित्यादितदेतत्संपर्कपापजनितं कुर्यात् ॥ १८१ ॥ पतितस्योद-
 कमिति । महापातकिनोजीवतः स एव प्रेतस्यैवोदकक्रियां वक्ष्यमाणनीत्या सपिण्डैः समानोदकैः समेत्य
 ज्ञातृत्वगुरुसंनिधाने रिक्तायानवम्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्तव्याः ॥ १८२ ॥ दासीति ।
 सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दास्युदकपूर्णघटममुदकं करोमीति नामग्राहमिति गौतमस्मरणादेवमुक्ता प्रेतस्येवद-
 क्षिणमुखं पादेन प्रक्षिपेत्तदनु च ते सपिण्डाः समानोदकैः सह शौचमाश्रयेयुः ॥ १८३ ॥ निवर्तेरन्ति ।
 दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रामेव च लौकिकी । तेन च पतितेन सह संभाषणसहावस्थाने न कर्तव्ये न च
 तस्मै रिक्थदेयं नाप्युत्सवादौ निमज्जनादि तस्य लोकव्यवहारः कार्यः ॥ १८४ ॥ ज्येष्ठेति । ज्येष्ठकार्यप्रत्यु-
 त्थानादि तस्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यंचोद्धारधनं नास्य देयम् । एतच्च पूर्वसिद्धमेव यवोयसः प्राप्सर्यमनूयते ।
 तस्य च ज्येष्ठसंबन्धिनमुद्धारांशं तदनुजोगुणाधिकोलभेत् ॥ १८५ ॥ प्रायश्चित्तमिति । कृते पुनः पतितेन
 प्रायश्चित्ते उदकपूर्णनवं घटं तेनैव प्राग्नाश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा तेन सपिण्डसमानोदकाः
 प्रक्षिपेयुः । इह नवग्रहणाद्दासीघटमित्यत्रोपयुक्तघटग्रहणं गम्यते ॥ १८६ ॥ सइति । सकृतप्रायश्चित्तः
 तंपूर्वोक्तं घटमुदकमभ्ये क्षिप्त्वा ततः स्वगृहं प्रविश्य पूर्ववत् सर्वाणि बन्धुकार्याणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥
 एतदेव व्रतमिति । यदेव पुंसः पातित्यनिमित्तं तदेव स्त्रीणां विशेषं प्राज्ञवल्क्यः प्राह । नीचाभिगमनं गर्भपातं भर्तृ-
 हिंसनं । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि धुवं ॥ इत्येवं स्त्रीषु पतितासु पतितस्योदककार्यमित्यादियदुक्तं किंतु
 कुर्यात्किंतु प्रासाच्छादनान्नपानादीनि गृहसमीपे च शीर्णगृहकादि निवासार्थमासां देयम् ॥ १८८ ॥ एनस्वि-

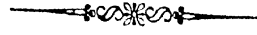
भिरिति । पापकारिभिरुतप्रायश्चितैः सह दानप्रतिग्रहादिकमनर्थकं नानुतिष्ठेत् । उतप्रायश्चित्तानां चैषान् कदाचिदपि किञ्चित्संभावयेत् अस्यायं चार्थवादः ॥ १८९ ॥ बालघ्नानिति । बालं यो हतवान् यश्च उतमुपकाराचरणेन नाशितवान् यश्च त्राणार्थिनमागतं हतवान् स्त्रियं च यो हतवान् तान् प्रायश्चित्ततपसोत्पन्नशुद्धिकानपि महत्संपरिहरत् ॥ १९० ॥ येषामिति । येषां ब्राह्मणादीनां अनुकल्पिककालेष्युपनयनं यथाशास्त्रं न कृतं तान् प्राजापत्यरुच्छ्रयं कारयित्वा यथाशास्त्रमुपनाययेत् ॥ १९१ ॥ प्रायश्चित्तमिति । प्रतिषिद्धकर्मजीविनो ये द्विजाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति ये वानधोतवेदास्तेषामपि एतत्तच्छ्रयमुपदिशेत् ॥ १९२ ॥ यदिति । यदहं तेन तपसा कर्मणाऽसत्प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणाधनमर्जयन्ति तस्य धनस्य परित्यागेन जपतपोभ्यां च वक्ष्यमाणाभ्यां शुध्यन्ति ॥ १९३ ॥ जपित्वेति । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि यन्नवान् जपित्वा मासं च क्षीराहारोष्ठनिवासआसीनः सन् असत्प्रतिग्रहजन्तं पापमपहरति ॥ १९४ ॥ उपवासकृशमिति । केवलक्षीराहारेणाशनान्तरनिवृत्त्या तमपचितशरीरं गोघ्रातप्रत्यागतं प्रद्वीभूतं हे साधो किं अस्माभिः सह सामान्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहेन त्वं प्रवर्तस इत्येवं धर्मब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥ सत्यमिति । सत्यं पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्य इत्येवं ब्राह्मणानुक्त्वा गवांघासं प्रक्षिपेत् । ततस्तस्मिन् यवसंभक्षणप्रदेशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थं गवावतारितो ब्राह्मणा अस्य संव्यवहारार्थं अद्वीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥ ब्राह्म्यानामिति । ब्राह्म्यानां भ्रष्टोपनयनानामत ऊर्ध्वत्रयोप्येते इत्याद्युक्तानां ब्राह्म्यस्तोमादियजनं कृत्वा पितृगुणां दिव्यतिरिक्तानां वा त्वयेष्टिं कृत्वा वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्योक्तत्वात् अनभिचारणो यस्य श्येनादिकर्मभिः चरेत्समं जातमरणहीनं च क्रतुविशेषं द्विरात्रादिकृत्वा त्रिभिः रुच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥ शरणागतमिति । शरणागतमपापं परित्राणार्थिनमागतं प्रायश्चित्तार्थं वा संप्राप्तं शक्तः सन्नपरित्यज्यानभ्याप्यं च वेदमभ्याप्यधनार्थं वा परोक्षास्थाने पर्यङ्कयोगपूर्वकं वेदैकदेशमुक्तवान् जन्तं पातं संवत्सरं यवभक्षो भूत्वा द्विजोऽपनुदति ॥ १९८ ॥ श्वशृगालखरैरिति । श्वशृगालखरमनुष्याश्वेषु शूकरैर्ग्राम्यैश्चामामादेर्माजादिभिर्दृष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥ षष्ठान्नकालनेति । होमाश्च शाकला इति अपाङ्कप्राये स्तेनपतितकृद्वा इत्यादिनोक्तास्तेषां धेनाम्रातप्रतिपदप्रायश्चित्तास्तेषां मासं व्यवहमभुक्ते तृतीये द्वि सायं भोजनं वेदमहिताजपो देवकृतस्येन सोऽवयजनमसीत्यादिभिर्भुजुर्भिरष्टौ काष्ठशकलहोमाः प्रत्यहमित्येवमेतत्समुचितं विशोधनम् ॥ २०० ॥ उष्ट्रयानमिति ॥ २०१ ॥ विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं संनिषेद्यत्विति । अर्सानहितउदके जलमध्ये वा वेगान्तां मूत्रपुर्णं वा कृत्वा सवासाबहिर्ग्रामान् द्यादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुध्यति ॥ २०२ ॥ वेदोदितानामिति । वेदविहितानां नित्यानां कर्मणां अग्निहोत्राणां अनाम्रातश्रौतविषयप्रायश्चित्तानां परिलोपे स्नातकब्रतानां च वैणवीं धारयेद्यष्टिमित्याद्युक्तानामकरणे उपवासः प्रायश्चित्तम् ॥ २०३ ॥ हुंकारमिति । हुमित्येवं सरोषं ब्राह्मणस्योक्ता त्वमित्येवं च वित्ताद्यधिकस्योक्तैव एतत्करणकालावशिष्टमहर्भुजानः स्नानं कृत्वा तं पादोपसंग्रहणेन अपगतकोपं कुर्यात् ॥ २०४ ॥ ताडयित्वेति । विवादेनापीति । प्रकृतं ब्राह्मणं गरीयां संच कोपात्तृणेनाप्याहत्य कण्ठे च वस्त्रेणाबध्य कलहे च जित्वा प्रणिपतेनापगतक्रोधं कुर्यात् ॥ २०५ ॥ अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्ययम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रं प्राप्नोति ॥ २०६ ॥ शोणितं यावत्पांमृत्संगृह्णति द्विजन्मन इति । ब्राह्मणस्य प्रहृते सति तत्संबन्धिरुधिरयत्सङ्ख्याकान् भूमौ रजःकगान् पिण्डीकरोति तत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादयिता नरकआस्ते ॥ २०७ ॥ अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य दण्डाद्ययम्य प्राजापत्यरुच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादिप्रहारं दत्वा तिरुच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् ।

सनाभ्यामिति । तिष्ठेदहनि रात्रौ आसीन इति गौतमस्मरणद्विवास्त्रितोरात्रावासीनो वर्तेतासामर्थ्याद्वा स्थण्डिलशायी स्यात् ॥ स्त्रीसंप्रयोगरहितो व्रतो च मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यचेति । शङ्खदर्शनाच्चेखलादियुक्तो गुरुदेवब्राह्मणानां पूजकः स्यात् ॥ २२४ ॥ सावित्रीमिति । सावित्रीं च सर्वदा रात्रावपि जपेत्पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् । एवं रुच्छादिष्वपि सर्वेषु यत्नवान् प्रायश्चित्तार्थं महाव्याहृतं त्रिभिर्होमादिसर्वकुर्यात् । तमरुच्छेषु षट्सवनं स्नानमातिदेशकं न प्रवर्तते सकृत्स्नायीत्यौपदेशिकविरोधात् ॥ २२५ ॥ एतैरिति । एभिर्नैकैरुपायैः प्रायश्चित्तैर्लोकविदितपापाद्विजातयो वक्ष्यमाणपर्वदा शोधनीयाः । अप्रकाशवधंपुनारहस्यव्यवहाराशपरिहाराच्छिष्यत्वादिव्यपदेशेनायतान्वक्ष्यमाणैर्जपहोमैः पर्वच्छोधयेत् ॥ २२६ ॥ ख्यापनेनेति । द्वित्रादिविदितएवंकर्मास्मीत्येवमन्येषामपि अविदितपापानां पापप्रकाशेन प्रकाशाप्रकाशाद्भूतेन न तु रहस्याद्भूतेन रहस्यव्यवहानिप्रसङ्गात् हिकर्षकमयेदं कृतं इत्येवंपश्चात्तापेन च प्रकाशाद्भूतेनैव तपसा चोक्तरूपेण रुच्छादिना जपेन च प्रकाशाद्गन्धान्भूतेनैव प्रायश्चित्तसामर्थ्येन च प्रक्रान्ततपाः दानेन पापकारी पापान्मुच्यते ॥ २२७ ॥ यथायथेति । मनुष्यः पापं कृत्वा तेन पापेन त्वयमेव यथा यथा ख्यापयति मयेदं दुष्टकर्मकृतं इति निन्दति तथा तथा तं शरीरस्थं क्षेत्रज्ञं पुण्यपापयोः तदाश्रयत्वात्तेन पापेन जीर्णचर्मैव सर्पस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इति ख्यापनार्थवादः ॥ २२८ ॥ यथायथेति ॥ तथा तथा शरीरात्तु तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥ पापं कृन्वेति । पापकारिणो यदि पश्चात्ताप उत्पद्यते तदा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते इत्युक्तं । स च पापकारी भूयः पापं कुर्यादित्येवंपुनः पापकारिणो निवृत्तिसंकल्पेन शुध्यतीति निवृत्ते प्रकाशाप्रकाशाप्रायश्चित्ताद्भूतविधानार्थमेतत् ॥ २३० ॥ एवमिति । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोकदृष्टफलोत्पत्तिमनसा विचार्य मनोवाक्कायैः शुभमेव कर्म कुर्यात् । दृष्टफलत्वान्नाशुभमकृतप्रायश्चित्तानां अदृष्टदुःखोत्पादनत्वात्प्रायश्चित्तकरणस्यापि च दुःखरूपत्वात् ॥ २३१ ॥ अज्ञानादिति । प्रमादादिच्छातो वा निन्दितं कर्म कृत्वा तत्पापान्मोक्षमन्विच्छन् परदुष्कृतं कुर्यात् । इति निवृत्त्यर्थवादः ॥ २३२ ॥ यस्मिन्कर्मण्यसुकृतमिति । यस्मिन् दुष्कृतकर्मणि कृतेपि शास्त्रितप्रायश्चित्ते मनो विचिकित्स्यात् तस्मिन्स्तावत्प्रायश्चित्तं तदेव पुनः कुर्यादन्यद्वा सुरुपयावन्मनः प्रसादपरं स्यात् ॥ २३३ ॥ तपोमूलमिति । यदेतत्सर्वदेवानां मनुष्याणां सुखं तदादौ मध्येन्ते च तपःकरणं इति तपोमाहात्म्यकथनं प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थम् ॥ २३३ ॥ ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य वेदार्थाविबोधस्तपः । क्षत्रियस्य धर्मतः प्रजारक्षणं तपः । वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं तपः । शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इत्युक्तानां अन्येषां पुनरिहाभिधानं प्रायश्चित्ताद्भूतत्वार्थम् ॥ २३५ ॥ ऋषय इति । ऋषयः वाङ्मनःकायोपेताः फलमूलवायुभक्षास्तपसैव जङ्गमस्थावरसहितपृथ्व्यन्तरिक्षद्युर्लोकैकात्मकं लोकत्रयमशेषमेकदेशस्थाः सन्तः प्रकर्षेण पश्यन्तीति तपोमाहात्म्यकथनं । प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थमेव मुत्तरश्लोकावपि ज्ञेयौ ॥ २३६ ॥ ओषधानीति । ओषधानि व्याध्युपशमनान्यगदानि विषापहारद्रव्याणि विद्यातपसा ब्रह्मविजिज्ञासा चेति श्रुतेरात्मज्ञानरूपापि देवसंबन्धिनो च नानारूपा स्वर्गादावस्थितिरित्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते । तस्मात्तपस्तेषां प्राप्तिमित्तम् ॥ २३७ ॥ यदिति । यदुःखेनोत्तीर्यते ग्रहदौस्थ्यपदादि यच्च दुःखेन प्राप्यते तेनैव शरीरेण ब्राह्मणादि यच्च दुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यच्च दुःखेन क्रियते समुद्रयानादि एतत्सर्वतपसा साधयितुं शक्यं यस्मादतिदुष्करकार्यकरणे तपांऽप्रतिहतशक्तिः ॥ २३८ ॥ महापातकिन इति । ब्रह्महत्यादिकारिणोऽप्येव चोपपातकादिकर्तारस्तपसैवोक्तरूपेण सुशुक्तेन तस्मात्पापात्प्रमुच्यन्ते । इत्युक्तस्यापि प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थवचनम् ॥ २३९ ॥ कीटा इति ।

कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गगच्छन्ति यथेतिहासेषु की-
टोपाख्यानादौ दर्शितम् । इति तपोमाहात्म्यकथनेन प्रायश्चित्ततपःस्तुतिरेवमुत्तरश्लोकाविज्ञेयाः ॥ २४० ॥ यत्किञ्चि-
दिति । मानसवाचिककायिकंयत् किञ्चित्पापं पुरुषाणां भवति ये प्रायश्चित्तविना तेषां निवर्तन्ते तच्चेदमनवरततपःप्रवृत्तानां-
कथंचिदुत्पद्यन्ते तथा विनैव प्रायश्चित्तकृतं नैव नित्यप्रवृत्तेन तपसा तेषां तत्सर्वक्षिप्रं नश्यति ॥ २४१ ॥ तपसेति ।
प्रायश्चित्ततपसा क्षीणकल्मषस्यैव ब्राह्मणस्य पुरोडाशादियोगान् देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिलषितांश्चात्मानं पुष्ण-
न्ति ॥ २४२ ॥ प्रजापतिरिति । हिरण्यगर्भः सकलजनोत्पत्तिस्थितिप्रभुरपि तपश्चरणपूर्वकमेवैनं ग्रन्थमकरो-
त् । तथा ऋषयो वसिष्ठादयः तपसैव मन्त्रदमसंपन्नाः ॥ २४३ ॥ इत्येवं तपसो देवा इति । सर्वस्यास्य ज-
गतो यत् शुभं जन्म तत्तपसः सकाशादित्येवं देवाः पश्यन्तः एतत्तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवदन्तीति
समस्ता तपःस्तुतिः ॥ २४४ ॥ वेदाभ्यास इति । यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमाहायज्ञानुष्ठानमपराधमर्षणमित्ये-
तानि पातकोत्पन्नानि अपि पापानि क्षिप्रं नाशयन्ति किमुतान्यानीति । नित्यकर्मानुष्ठानस्यासंवेदितप्रतनुपापापक्ष-
पणहेतुत्वज्ञापनार्थमिदम् ॥ २४५ ॥ यथेधांस्तेजसावद्विः प्रामानिति । यथाग्निः काष्ठानि प्राप्य क्षणे-
नैव तेजसा निःशेषेण दहति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदार्थज्ञात्मज्ञानस्य पापापक्षपणहेतुत्वज्ञापना-
र्थमेतत् ॥ २४६ ॥ इदानीं रहस्यप्रायश्चित्तान्याह इतीति ॥ २४७ ॥ सव्याहृतिका इति । भूर्भुवःस्वर्ग-
हर्जनस्तपःसत्यमित्येतत् समस्तव्याहृत्योकारसहिताः षोडशप्राणायामाः । सव्याहृतीं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा स-
ह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ इति वसिष्ठलक्षिताः कुम्भकपूरकरचक्रविधानेन प्रत्यहं मास-
कृता ब्रह्महत्यापापमप्यपिशब्दात्तत्सर्वातिदेशिकमप्यनुदन्ति । तत्र ब्राह्मण्यन्तरवाच्योः प्रकोष्ठप्रवेशनिष्क्रमणनिरो-
धः कुम्भकोबाहेन वायुना कोष्ठपरिपूर्णपूरकः कोष्ठस्य वायो रनवरतोत्सर्गो रेचक इति द्विजातीनामेव पुंसां-
रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारो न तु शूद्रस्त्रीजपहोमप्राधान्यात् । रहस्यप्रायश्चित्तानां ॥ अविदित्वा ऋषिच्छन्दोदैवतं-
योगमेव वा । योऽप्यपयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥ इति व्यासस्मरणात् प्रायश्चित्तविनियुक्तमर्थदेवतादिसत्त्व-
तत्त्वावबोधमात्रे वा अधिकारो न त्वन्यत्र विद्वत्तोपयुज्यते श्रौतकर्मपरिदर्शनादियोगे प्रयोगाधिकृतौ कर्मान्तरगतवि-
ज्ञानोपयोगोऽस्ति ॥ २४८ ॥ कौत्सं जप्त्वा पनइतीति । माहेन्द्रमिति । कुत्सेन ऋषिणा दृष्टमपनः शोशुचदधमित्ये-
तत् सूक्तं वसिष्ठदृष्टं प्रतिस्तोमेभिरित्येतस्य तृचं महोद्द्रोयोजसेत्येतच्च सूक्तमेतोन्विन्द्रंस्तवामेत्येताश्च शुद्धवत्यऋ-
चः प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्वोजपित्वा सुरापोऽप्यपि शब्दत् तत्साम्यादिदेशिकाधिकृतोऽपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥
सकृदिति । ब्राह्मणः सुवर्णमपट्टस्यास्य वामस्येत्येतत्सूक्तं प्रकृतमहरहरेकवारं जपित्वा शिवसंकल्पं च यज्जाग्रतो दूर-
मुदैतिदैवमित्येतत् जपित्वा क्षिप्रमेव विपापो भवति ॥ २५० ॥ हविष्यान्तीयमिति । हविष्यान्तमनरं नतमहो न दुरित-
मिति च इति मेमनः सहस्रशीर्षा पुरुष इत्येतानि सूक्तानि प्रकृतं मासं प्रत्यहं अभ्यासेन जपित्वा गुरुद्वारगस्तत्पापमपह-
रति ॥ २५१ ॥ एनसामिति । स्थूलाणां पापानां महापातकानां निर्हरणं कर्तुं मिच्छन् अवतेहेळो वरुण नमोभिरित्ये-
ताष्टुचं यत्किञ्चेदं वरुण देव्यै जन इत्येतां च संवत्सरं जपेत् ॥ २५२ ॥ प्रतिगृह्येति । निरिद्धप्रतिग्रहं सुरा-
दिभुक्त्वा तरत्समन्दीधावतीत्येतत्सूक्तं जपित्वा द्विजातिदैवसत्रथेण पवित्री भवति ॥ २५३ ॥ सोमारौद्रमिति ।
अनेन पापकृतसोमारुद्राधारयेथामसुर्यमित्येतत्सूक्तमर्पणं वरुण मित्रचेत्येतां च ऋचं मासमहरहः स्यस्य नद्यां स्नानं कुर्व

न शुध्यति ॥ २५४ ॥ **अब्दार्थमिति** । अवशेषितत्वात् सर्वपापानामन्यतमकारी इन्द्रं मित्रमित्येतत्सप्तकं षण्मासान्जपे-
त् मैथुनंचोदकमध्ये कृत्वा मासभैक्षाशी स्यात् ॥ २५५ ॥ **मन्त्रैरिति** । देवकृतस्यैतसोवयजनमसीत्यादिभिः काष्ठशकल-
होमविनियुक्तैर्मन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा नमद्दुग्धमित्येतां ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमप्यनुदति ॥ २५६ ॥
महापातकसंयुक्त इति । महापातकवान् संवत्सरं भैक्ष्यभुक् पावमानीः स्वादिष्टयेत्याद्याऋचोऽभ्यस्य गवाप्तनुगम-
नंच गोवधव्रतोक्तप्रक्रियया संयतः कुर्वन्विशुध्यति ॥ २५७ ॥ **अरण्य इति** । यद्वा पराकत्रयेणापनीतपापः सन्
अटव्यां त्रीन्वारान् वेदसंहितां संयमवानावर्त्य सर्वाणि पातकानि महापातकोपपातकादीन्यपिहन्ति ॥ २५८ ॥ **अहमिति** ।
त्रिषवणं स्नानं कुर्वन् प्रतिस्नानंच जलमध्ये त्रीन्वारान् ऋतंच सत्यंचाभीष्ठादित्येतत्सूक्तं जपन् समाहितरूपहृमुपवसेदेवं कुर्व-
न् सर्वमहापातकादिभिः पापैर्मुच्यते ॥ २५९ ॥ **यथेति** । यथाश्वमेधोयज्ञश्रेष्ठः सर्वपापविनाशकदेवमघमर्षणमपि सूक्तं-
सकलकल्पनाशनमिति पूर्वार्थवादः ॥ २६० ॥ **हत्वेति** । लोकत्रयान्तर्वर्तिसकलभूतजातमपि हत्वा चाण्डालादेरपि
सकाशादश्नन् ऋग्वेदमभ्यस्य न किञ्चिदपि पापं प्राप्नोति । इत्यृग्वेदाभ्यासस्तुतिरुत्तरार्थम् ॥ २६१ ॥ **ऋक्संहि-
तामिति** । ऋग्वेदसंहितां यजुर्वेदसंहितां वा साम्नां वा सारण्यकाधीतसामसंहितानां सामसामार्चिकं त्रीन्वारान् संयमवानावर्त्य
सर्वपापान्यपहन्ति ॥ २६२ ॥ **यथेति** । यथा बृहत्सरसि मृल्लोष्टनिपत्यैव विनाशमेत्येवं सर्वदुष्कृतमृग्यजुःसामा-
त्मकत्वेन व्यवयवेवेदेन्तं नीयत इति पूर्वार्थवादः ॥ २६३ ॥ **त्रिवृत्त्वं देवस्य निरूपयितुमाह ऋचो यजुषि चाद्यानीति** ।
ऋचो यजुषि चामुख्यानि संहितागतानि न तु ब्राह्मणमप्यधीतानि सामानि चार्थिकास्तोमिकादिभेदेनानेकप्रकाराणी-
त्येषां त्रिवृद्देवोद्भवो यजुश्चैवं वेदमेवं त्रिवृत्वेदं सवेदविन्नान्यः ॥ २६४ ॥ **अपरं त्रिवृत्त्वं वेदस्य दर्शयितुमाह आद्यमिति** ।
अकारोकारमकाराक्षरत्रयसमाहाररूपेणोकाराख्यं ब्रह्म परब्रह्मवाचकत्वात् यस्मिन्लोकारे ऋग्यजुःसामात्मिकात्रय्या
श्रिता यथाशंकुना सर्वाणि पर्णानि संवर्णान्येवमोकारे सर्वावाचः संवर्णा इति श्रुतेः ॥ सरहस्यरूपो परब्रह्म-
देवो यश्चैवं वेदं य एनं त्रिवृत्वेत्ति सवेदवित् ॥ २६५ ॥ **इति श्री भट्टमाध्वात्मजो विन्दराजविरचिता या मन्वाशयानुसा-
रिण्यां मनुदीकायां चतुर्णां जातीनामाचाराधाररूपिण्यां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥**

॥ अथद्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्येति । हे अपाप ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यैषोऽखिलो धर्मस्त्वयाभिहितः । अधुना कर्मणां शुभाशुभानां फलप्राप्तिजन्मान्तरसंभवानां परमार्थेनात्माकब्रूहीति ऋषिं महर्षयो मृगमाहुः ॥ १ ॥ स-
इति । समन्वयधर्ममधानां भृगुः अस्य सर्वस्य कर्मबन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तान्महर्षीनाह ॥ २ ॥
शुभाशुभफलमिति । मनोवाक्कायनिमित्तसंकल्पाभिधानक्रियात्मकं यत्कर्म विहितपतिषिद्धरूपं सुखदुःखफलं
तत्कर्महेतुकाश्च देवमनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमापकृष्टमनुष्याणां जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥ तस्येति । तस्य
शरीरसंबन्धिनः कर्मणः उत्कृष्टमध्यमजघन्यरूपतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायश्रितस्य वक्ष्यमाणेन दशलक्षणेनैतस्य
करणे मनः प्रवर्तयितुं जानीयान्नाहि मनसा अकल्पितं किञ्चित्कर्तुं वा शक्यते ॥ ४ ॥ एवं दशलक्षणत्वं कर्मणां दर्शयितु-
माह परद्रव्येष्विति । केन प्रकारेण परधनान्यपहरेयमित्येवं चिन्तनं मनसा चान्यस्य विनाशाकाङ्क्षा नास्ति शास्त्रि-
तं कर्मफलमित्येवं दुर्ग्रहश्चेत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलमानसं कर्म । एतद्विपरीतं परधनास्पृहा दया शास्त्रितकर्म फलास्तित्वबु-
द्धिरित्येतच्छुभफलं शुभाशुभकर्मैत्युभयस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ ५ ॥ पारुष्यमिति । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणसं-
व्रवत्कत्वं बाह्यस्यासत्यस्यापि निष्प्रयोजनमभिधानमित्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म स्यात्तद्विपरीतं प्रियंसत्यहि-
तं शास्त्राभ्यासइत्येतत् शुभफलम् ॥ ६ ॥ अदत्तानामिति । परस्वहरणमशास्त्रितहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रि-
प्रकारमशुभफलं शारीरम् । तद्विपरीतं दानं परित्राणमिन्द्रियसंयमश्चेत्येतच्छुभफलम् ॥ ७ ॥ मानसमिति । मनसा
यच्छुभमशुभं वा कर्म कृतं तत्फलं कर्मान्तरवशेन राग्यां जातो जातस्तस्यामनोद्वारेणैव सुखदुःखरूपं क्षिप्रमुपभुङ्के । एवं वाचिकं
शुभाशुभफलं च शरीरद्वारेणैव मृदुव्याधतत्वादिनानुभवति ॥ ८ ॥ शरीरजैरिति । श्वशूकरखरोष्ट्राणां इत्यादिना
शरीरवाचिकमानसानां कर्मणां योऽभ्यन्तरप्राप्तिफलत्वमपि वक्ष्यत इदं स यदि प्रायशो धर्मसेवते । धर्ममल्पशः दुरितबा-
हुल्याभिप्रायेण व्याख्येयम् । बाहुल्येन शारीरकर्मपापैः कृतैः स्थावरत्वमनुष्यः प्राप्नोति । बाहुल्येन
वाकृतैः पक्षित्वं भृगत्वं । बाहुल्येन मनःकृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥ वाग्दण्डइति । यस्य
वाङ्मनःकायकानां अशुभानां संकल्पव्यापारपरिहारेण बुद्धावस्थितं तत्त्रिदण्डो उच्यते । न तु दण्डत्रयसाधार-
णमात्रेणैव ॥ १० ॥ त्रिदण्डमिति ।

[वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परांगतिं ॥ कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन् हन्यादपरिरक्षतः ॥ १॥

वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डे त्वनश्रतां ॥ मानसस्य तु दण्डस्य प्रणायामो विधीयते ॥ २ ॥

त्रिदण्डधारय योगी शारिरं तु वैणवं ॥ वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ३ ॥]

इत्थैवावागादीनां अशुभानां सर्वभूतविषयमनःसंयमनं कृत्वा कामक्रोधौ चेत्तदमनार्थमनुष्योऽपि नियम्य शुभक-
लावर्णिजातः न तु शरीरमेव कर्माणि कुर्वन् पश्यामः । तच्च न श्वरमतः कोसौ सिद्धिमाप्नोतीत्याह ॥ ११ ॥

यइति । यस्य लोकप्रसिद्धात्मनः शरीराख्यस्ययः कर्मप्रवर्तयिता तंक्षेत्रज्ञविद्वांसः कथयन्ति यः पुनरेषव्यापारं करोति शरीराख्यं स पृथिव्यादिभूतमयत्वात् भूतात्मेति विद्वद्भिर्रुच्यते ॥ १२ ॥ जीवसंज्ञइति । शरीरक्षेत्रज्ञव्यतिरिक्तोन्तःशरीरेऽन्यआत्मा र्थत्वादात्मा जीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहजआमोक्षप्राप्तेस्ते च तेषामधिगोचरेण कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसुखं दुःखं चानुभवत्येतच्चात्र मनोजीवशब्देन निर्दिष्टं । येनेतिकरणविभक्तिनिर्देशादुत्तर-
लोके च तावुभौ महान् क्षेत्रज्ञ एव चेति महच्छब्देन प्रत्यक्षमर्णा ॥ बुद्धिर्मनो र्थविज्ञानं विकारः प्रथमस्तथा ॥ पर्यायवाचकाः शब्दामहतः परिकीर्तिताः ॥ इति महात्मनो पर्यायत्वात् ॥ १३ ॥ ताविति । तौ द्वौ मनःक्षेत्रज्ञौ पृथिव्यापस्तेजोवा-
य्वाकाशाख्यभूतसंयुक्तौ परमात्मानं वक्ष्यमाणमुत्कृष्टावकृष्टेषु व्यवस्थितं व्याप्य तिष्ठतः परमात्मा वा सर्व-
स्थव्याप्तत्वात् व्याप्य तिष्ठतइत्युच्यते । तथा च व्यासः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्ष-
रः क्षर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य
त्रिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ अक्षरः क्षेत्रज्ञः कूटस्थत्वं च तस्यामोक्षप्राप्तेः कर्तृभोक्तृत्वानिवृत्त्या ॥ १४ ॥ असंख्यइति ।
तस्यापरमात्मनः शरीरात् वेदान्तोक्तप्रकारेणाविद्यावशावाप्तेरितादुरुद्धेर्मयइवानन्ताः क्षेत्रज्ञात्प्रादुर्भवन्ति । ये क्षे-
त्रज्ञादुत्कृष्टापकृष्टानि शरीराणि सर्वदा कर्मसु प्रवर्तयन्ति ॥ १५ ॥ पञ्चभ्यइति । शरीरं पातनार्थं यम-
न्यदुत्पद्यते दृढं ॥ दुष्कृतिकारिणां मनुष्याणां पञ्चभ्य एव पृथिव्यादिभूतभागेभ्यः मात्राख्येभ्यो न्यजरायुजादिशरी-
रव्यतिरिक्तं शरीरं पीडाप्रयोजनोत्पन्नं दृढं परलोक उच्यते ॥ १६ ॥ तेनेति । तेन शरीरेण तायमसंबन्धिन्योयातनादुष्कृतिवता-
नुभूतान् भवन्ति । तच्छरीरारंभकाणि पृथ्यादीनि भूतानि तेष्वेव भूतभागेषु तन्मात्राख्येषु यथात्वं प्रलीयन्ते ॥ १७ ॥ स-
इति । सक्षेत्रज्ञोऽसुखोदयानि प्रतिशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजानि यमलोके दुःखान्यनुभूयानन्तरमपहतपाप्मा
तावेव महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥ ताविति । तौ महत्परमात्मानावेव त्रस्तौ तस्य क्षेत्रज्ञस्य धर्माधर्मौ
सह विचारतोऽभ्यासयुक्तो क्षेत्रज्ञः परलोके हलोकयोः सुखदुःखं प्राप्नोति ॥ १९ ॥ यद्याचरतीति । सक्षेत्रज्ञो यदि बा-
हुल्येन धर्ममनुतिष्ठति त्वल्पधर्मतदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः युक्तः पाञ्चभौतिकशरीरः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥
यदीति । यदि पुनरसौ क्षेत्रज्ञो बाहुल्येनाधर्ममनुतिष्ठति । त्वल्पधर्मतदा तैरैहिकशरीरारंभकैर्भूतैः परित्यक्तः
पञ्चभ्य एव मात्राभ्य इत्याद्युक्तनीत्या कठिनशरीरो याम्यायातनाः प्राप्नोति । एतेनैतदुक्तं भवति । अधर्मबाहुल्येन
याम्यायातना अनुभवति । अधर्मबाहुल्येन पुनर्धर्मफलं परलोके नुभूयाधर्मफलमिह लोके एवोपभुङ्कति ॥ २१ ॥
यामीरिति । सक्षेत्रज्ञः तायाम्यायातनास्तेन क्रूरशरीरेणानुभूय ततोपहतपाप्मनाऽन्ये जरायुजादिशरी-
रंभकान् पृथिव्यादिभूतभागान् पुनरप्येत्यैहिकं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ एताइति । अस्य क्षेत्रज्ञस्यैताधर्महे-
तुकाः स्वर्गादाविष्टानिष्टशरीरप्राप्तीः त्वबुद्ध्या ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने सर्वदा मनोविकुर्यात् ॥ २३ ॥ सत्त्वमिति ।
सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणलक्षणान्यात्मधर्मान् जानीयाद्यैर्युक्तो महात्मा इमान्सर्वांस्तथावरजङ्गमरूपान्
पदार्थान् निःशेषेण व्याप्यस्थितः सर्वगत्वात् ॥ २४ ॥ यइति । एषां सत्त्वादीनां मध्याद्योगुणः पूर्वकर्म-
वशेन यस्मिन्कालेति शयेन शरीरे अधिकी भवति सगुणस्तस्मिन्काले तं क्षेत्रज्ञं तं वशवर्तितं करोति । ततश्च तत्सा-
धर्ममेवाधर्मं प्रवर्तते ॥ २५ ॥ इदानीं सत्त्वादीनां लक्षणमाह सत्त्वमिति । यथावद्वस्तुत्वभावो ज्ञानं तत्सत्त्वं ।
एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमः विषयाभिलाषमानससर्वे रजइमे ससर्वप्राण्यवच्छिन्न एषां सत्त्वादीनां व्यभिचारी त्वभावः ॥ २६ ॥
अन्यान्यप्येवं लक्षणान्याह तत्रेति । तस्मिन्नात्मनि विनैव प्रीतिहेतुना यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं अस्तमितक्लेशं अप्रकाशरूप-

मनुभवेत् तत्सत्त्वंजानीयात् ॥२७॥ यदिति । यत्पुनः संवेदनं दुःखात् विद्वन्मनएव सत्त्ववच्छुद्धये आत्मप्रीतेरजनकंसर्वदा च शरीरिणं विषयस्पृहोत्पादकं तदुर्निवारत्वाद्रजोनविद्यमानप्रतिपक्षे रजोजानीयात् ॥ २८ ॥ यदिति । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यमस्पर्ष्टविषयाकारासत्त्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणाभ्यां विज्ञातुमशक्यं तत्तमोजानीयादेवं च स्वरूपावधारणप्रयोजनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवान्त्स्यादिति ॥ २९ ॥ त्रयाणामिति । एषांसत्त्वादीनां त्रयाणामपि यथाक्रमं उक्तं ह्यमध्यमनिरुद्धरूपकार्योत्पत्तिस्तानिःशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥ वेदाभ्यासइति । वेदाभ्यासकृच्छ्राद्याचरणशास्त्रावबोधोष्ठद्वारिशौचं चन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानं चात्मध्यानमित्येतत् सत्त्वाख्यगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३१ ॥ आरम्भरतितेति । फलार्थकर्मरम्भायासरुत्ता स्वल्पेऽप्यनर्थे वैकृत्यं शास्त्रविरुद्धकर्माचरणमनवरतं शब्दादिविषयोपभोगइत्येतत् रजोभिधानगुणसंबन्धिकार्यम् ॥ ३२ ॥ लोभइति । अर्थपरत्वं निद्रालुताकातर्यं नैर्घृण्यं धर्माद्यभावबुद्धिराचारलोपोयाचनशीलत्वं धर्मादिष्वनवधानमित्येतत् तमोभिधानगुणकार्यम् ॥ ३३ ॥ त्रयाणामिति । एषांसत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभव्यभविष्यद्वर्तमानेषु वर्तमानानामिदं वक्ष्यमाणसांक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च कुरिष्यंश्चेन्न लज्जतइति । यत्कर्मतीतवर्तमानानागतकालानामन्यतमस्मिन् काले द्वयोर्वा कालयोः सर्वेषु कालेषु कर्तुर्लज्जाजनयति तत् सर्वं शास्त्रविदा तमः कार्यत्वात्तमोभिधानगुणलक्षणं बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥ येनेति । इहलोकं महर्तीकीर्तिप्राप्तुमिच्छेत्तमेव यत्कर्म करोति न च परलोकायैव च तत्कर्मसंपत्तौ दुःखो भवति तद्रजःकार्यं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥ यदिति । यत्सर्वात्मना ज्ञानविषया इच्छा भवति यच्च कर्म कुर्वन्कालत्रयेऽपि न लज्जति येन कर्मणाचर्यमाणेनास्य तुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३७ ॥ तमसइति । सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेषां यथाक्रमं ॥ कामप्रधानता तमसोलक्षणमर्थपरता रजसोलक्षणं धर्मनिष्ठता सत्त्वलक्षणमेषां च कामादीनां परस्परश्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयानर्थमूलत्वात् कामस्य तयोरल्पोऽपि धर्मः प्रधानं सत्त्वात् तन्मूलात् ॥ ३८ ॥ येनेति । एषांसत्त्वादीनां गुणानां मध्याद्येन गुणेन सेव्यमानेन या गतिः पुरुषः प्राप्नोति ताः सर्वस्य जगतो गतीः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥ देवत्वमिति । ये सत्त्ववृत्त्यवस्थितास्ते देवत्वं प्राप्नुवन्ति । ये पुनारजोवृत्तिस्थास्ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिस्थास्ते नित्यं तिर्यक्त्वमिति ॥ ४० ॥ त्रिविधेति । येयंसत्त्वादिगुणनिमित्ता त्रिविधा गतिः उक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदात् कर्मकर्माङ्गभूतदेवतादिविशेषाच्चोत्तममध्यमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥ स्थावराइति । स्थावरावृक्षपद्मयः रुमयः सूक्ष्माभूशरणाः प्राणिनस्तेभ्य एव स्थूलाः कीटास्तथा मत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगाइत्येषां तमोनिमित्ता निरुष्टा गतिः ॥ ४२ ॥ हस्तिनइति । हस्त्यश्वशूद्राम्लेच्छासिंहव्याघ्रशूकरइत्येता तमोनिमित्ता मध्यमा गतिः गर्हिता इति म्लेच्छानां त्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥ चारणाइति । चारणानटादयः सुपर्णो गुरुमाख्यः पक्षिशेषोऽप्याजधर्मकारिणश्च पुरुषारक्षः पिशाचाजतिविशेषा इत्येषा तामसेषु मनुष्येषूत्कृष्टा गतिः ॥ ४४ ॥ झल्लामल्लानटाश्चेत्तपुरुषाश्च कुवृत्तय इति । झल्लामल्लश्च राजन्याद्वात्यादिति झल्लमल्लनटा उक्ताः शास्त्रावासा अतो विनयाश्च पुरुषाद्यौ तमयशौण्डाश्चेत्यन्ते रजोनिमित्ता निरुष्टा गतिः ॥ ४५ ॥ राजानइति । राजानोभिषिकाश्च क्षत्रियाश्चानभिषिकाराजपुरोहिताः शास्त्रार्थकलहप्रियाः प्रिययुद्धश्चेत्येषा राजनिमित्ता राजसीमतिर्मध्यमा ॥ ४६ ॥ गन्धर्वाइति । गन्धर्वागुहकायक्षाजाति-

विशेषाये च देवानुयायिनोविद्याधरादयोऽप्सरसश्च देवगणिकाउदकोद्भवाअन्याश्चेत्येषां राजसेषु मनुष्येषूत्कृष्टागतिः ॥ ४७ ॥ तापसादिति । वानप्रस्थाभिक्षवोब्राह्मणापुष्पकादिविमानचारिणोयेदेवविशेषाः नक्षत्राणि दैत्याख्याजातिविशेषाश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ता निरुष्टागतिः तापस्यादिकर्माश्रयत्वात् सापि सत्त्वादिगुणनिमित्तकमेव इति चेत्तत्तापसादित्यनेन दर्शयति । न तु तापसजातिर्यतिजातिर्वा विद्यते । सन्तिवैतिहासिकदृष्ट्या मेवादिवासिनोजातिविशेषायतिप्रभृतयः । श्रूयतेचइन्द्रोयतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति ॥ ४८ ॥ यज्वानइति । यागशीलाऋषयोदेवाविदाभिमनिनश्च देवताविग्रहवत्योयथेतिहासेषु ब्रह्मसभायांवर्ण्यन्ते ते ज्योतींषि ध्रुवादीनि संवत्सरादितिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः । सोमपादयः पितरः साध्याश्च देवविशेषाइत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥ ब्रह्माविश्व-मृजोधर्मोमहानव्यक्तएवचेति । हिरण्यगर्भोमरीच्यादयः प्रजापतयोधर्मोविग्रहवान् महदाख्यप्रसिद्धतत्त्वविशेषाश्च षात्री देवता विग्रहवत्यव्यक्तस्य प्रधानस्य संबन्धिनीत्येतांसत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टागतिविद्वांसआहुः ॥ ५० ॥ एषइति । एषवाङ्मनःकायाख्यसाधनत्रयभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेनत्रिरूपः सर्वप्राणिगतः समग्रोगतिविशेषः कान्त्यर्थेन उक्तः सार्वभौतिकइत्युपादानात् अनुक्ताअप्यत्रगतयः प्रदर्शनार्थत्वेन संगृहीताबोद्धव्याः ॥ ५१ ॥ इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणांविषयप्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन कुत्सिताः संसृतीर्मूढाअकृतप्रायश्चित्तामनुष्यापसदः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥ यइति । क्षेत्रज्ञोयेन येनेहकर्मणा कृतेन यांयांयोनिमस्मिन्लोके प्राप्नोति तत् कर्मफलंसर्वकर्मण शृणुतेति निषिद्धाचरणफलाभिधानोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ ५३ ॥ बहूनि । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोबहून्वर्षसमूहान् भीषणान् नरकान् प्राप्य दुष्कृतक्षयादीषदुष्कृतशेषेणमावक्ष्यमाणायोनीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥ श्वशृकर-खरोष्ट्राणामिति । श्वशृकरखरोष्ट्रगोल्लोभेडकमृगपक्षिणांचण्डालानांशूद्रेण ब्राह्मणीजातानांसंबन्धिनीजातिब्रह्मा प्राप्नोति ॥ ५५ ॥ कृमिकीटपतङ्गानामिति । कृमिकीटशलभानांपुरीषभक्षिणांच पक्षिणांहंसनशीलानांच व्याघ्रादीनांप्राणिनांचसंबन्धिनीयोनिंसुरापोब्राह्मणोयाति ॥ ५६ ॥ लूताहिसरदानामिति । वृश्चिकसर्पकलसांनाजलचारिणांचेति तिरश्चांमकरादीनांहंसनशीलानांच पिशाचानांसंबन्धिनीब्राह्मणसुवर्णापहारी ब्राह्मणः प्राप्नोति ॥ ५७ ॥ तृणगुल्मलतानामिति । तृणानांदूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाण्डानां कुप्यकादीनां आममांसभक्षिणांगृध्रादीनां दंष्ट्रिणांसिंहादीनां क्रूरकर्मकारिणांशबरादीनां संबन्धिनीजातिशतंवारां गुरुदाराभिगामी प्राप्नोति ॥ ५८ ॥ हिंसाइति । ये प्राणिवधशीलास्ते आममांसभक्ष्यागृध्रादयोभवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणोये ते कृमयोजायन्ते । ये महापातकव्यतिरिक्ताः चौरास्ते परस्परभक्ष्यामत्स्यादयउत्पद्यन्ते । ये चण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषाभवन्ति ॥ ५९ ॥ संयोगमिति । यावता कालेन पतितोभवति तावन्तंकालंब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परस्त्रियंच गत्वा ब्राह्मणत्वंच सुवर्णादन्यदपत्त्यैकेन ब्रह्मराक्षसाख्योभूतविशेषोजायते ॥ ६० ॥ मणिमुक्ताप्रवालानीति । मणीन् पद्मरागादीन् मुक्ताविद्रुमाणि च विविधानि रत्नानि वैडूर्यहीरकादीनि लोभेनात्मीयभ्रमादिना सुवर्णकारयोनौ जायते । इत्येतच्च हेमकराख्यपक्षिणमाहुः ॥ ६१ ॥ धान्यमिति । धान्यमपत्त्य मृषकोभवति कांश्यं कृत्वा हंसोजलसेकाद्यर्थं कृत्वा पुवशकटबलाख्यः पक्षी यत्तु त्रिकाकोवारीति तत्पानार्थंस्तोककस्यापि परातिशयदर्शनान्माक्षिकं कृत्वा दंशाख्यः कीटोजायते । क्षीरं कृत्वा काकोभवति । रसमिक्ष्वापन्कादिसंबन्धिनं कृत्वा श्वानउत्पद्यते । गुडलवणादीनांपृथगुपादानात् घृतं कृत्वा नकुलोभवति ॥ ६२ ॥ मांसमिति । मांसं कृत्वा गृध्राख्यः पक्षी भवति । मेदो कृत्वा मद्गाव्यः पक्षी भवति ।

तैलं दत्त्वा तैलपकाख्यः पक्ष्युत्पद्यते । लवणं दत्त्वा चीरीवाकाख्यः उच्चैः स्वरः कीटो भवति । दधिदत्त्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥ कौशेयमिति । कोशकीटविवृत्तपरं दत्त्वा तित्तिर्याख्यः पक्षी जायते । क्षुमावृत्तं चासौ दत्त्वा मण्डूको जायते । कार्पासं तन्तुमयं पट्टं दत्त्वा क्रौञ्चाख्यः पक्ष्युत्पद्यते । गां दत्त्वा गोधाख्यः प्राणी भवति । गुडं दत्त्वा वाग्दोमन्थाख्यः पक्षी भवति ॥ ६४ ॥ छुच्छुन्दरिरिति । सुरभिद्रव्याणि कर्पूरादीनि दत्त्वा लुलुन्दरीराजदुहिताख्या मूषिका भवति । पत्रात्मकं शाकं सर्षपादि दत्त्वा मयूरो जायते ॥ ६५ ॥ बक्र इति । अग्निं दत्त्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिघटमुशलादि दत्त्वा गृहकारी च रुढमक्षिकाख्यः कीटो भवति । कुसुं भादिरक्तानि वासांसि दत्त्वा जीवं जीवकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥ वृक इति । मृगहस्तिनं वा दत्त्वा वृकाख्यः प्राणी भवति । अश्वं दत्त्वा व्याघ्रो भवति फलमूले दत्त्वा मर्कटो जायते । स्त्रियं दत्त्वा ऋक्षो वानरविशेषो भवति । पानार्थं मुदं दत्त्वा स्तोककश्चातकोत्यन्तं पिपासुः पक्ष्युत्पद्यते । यानानि गच्छ्यदीनि दत्त्वा उष्ट्रो भवति । पशून् दत्त्वा छागो जायते ॥ ६७ ॥ यदिति । यकिञ्चिदसारमपि परधनमिच्छातो मनुष्योऽपदत्त्वा दायावदानादिकं च पुरोडाशाद्यशित्वा निश्चिततिर्यक्तं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥ स्त्रिय इति । स्त्रियोप्यनेन कल्पेन रूपेण च्छातः परस्वं दत्त्वा पापं प्राप्नुवन्ति । तेन च पापेनोक्तजन्तुस्त्रीत्वं ताः प्रपद्यन्ते ॥ ६९ ॥ एवं निषिद्धाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिता करणविपाकमाह तेभ्यः स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादय आपदं विना अध्ययनादि कर्मव्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सिता योनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुषु दासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥ वान्ताशीति । ब्राह्मणः अष्टवर्कमाऽग्निपिशाचो नाम भूतविशेषो ज्वालामुखः छर्दिभू भवति । क्षत्रियः पुनः अष्टकर्मा पूतनाख्यः पिशाचविशेषो गन्धघोणपुरीषसर्वभुक् जायते ॥ ७१ ॥ चैलाश इति । वैश्यो अष्टकर्मा मैत्राख्यो ज्योतिर्यक्तनामा श्रयार्थमपि च्छिद्रन्यस्तर्हपि शाचविशेषः पूयभुक् जन्मान्तरे भवति । शूद्रः पुनः स्वकर्माद्भूतः चैलाशकाख्यः कीटश्चेला उत्पद्यते तद्द्रक्ष्यश्च भवति ॥ ७२ ॥ यथायथेति । शब्दादिविषयोपभोगवर्धकायथा विषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तथा तथा विषयेष्वेव तेषां प्रावीण्यमेकरसीभावो जायते ॥ ७३ ॥ ततश्च कर्मणामिति । तैलपत्रज्ञायावद्यावन्निषिद्धविषयोपभोगाभ्यासं कुर्वन्ति तावत्तावदभ्यासतारतम्यापेक्षया तासु तासु तिर्यगादिजातिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥ तामिस्रादिष्विति । तामिस्रादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु परिलुण्ठनं प्राप्नुवन्ति । असिपत्रवनादींश्च चतुर्थाध्यायोक्तांश्च बन्धनच्छेदनात्मकान् मरकान् प्राप्नुवन्ति इति पूर्ववाक्यादिहोत्तरत्र चानुषज्जते ॥ ७५ ॥ त्रिविध्य इति । नानाप्रकाराः क्रकचपाटनादिकाः पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणं तप्तककरं भसिकताभितापान् स्थालीषुवनानि दुःखेन सोढुं शक्यानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥ संभवानिति । तिर्यगादिषु जातिषु नित्यं दुःखबहुलासु जन्मानि प्राप्नुवन्ति । तेषु सीतातपोपपीडनानि नानाप्रकाराणि भयानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥ असकृदिति । बन्धनानि च कष्टानि पारम्रेष्यः तमेव च ॥ बहुशो गर्भस्थाने समुत्पत्तिं चातिदुःखावहामुत्पन्नस्य च गलसंकलादिर्विषमाणि बन्धनान्यन्यदासत्वं चोपगच्छन्ति ॥ ७८ ॥ बन्धुमियवियोगा इति । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगं दुर्जनैश्च सह एकत्रान्यदासत्वं चोपगच्छन्ति ॥ ७९ ॥ जरामिति । जरां चाप्रतिबन्धां वस्थानं धनार्जनं क्लेशं धनविनाशं मित्रार्जनं क्लेशं शत्रुमादुर्भावं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥ ज्याधिभिश्च पीडनमनेकप्रकारांश्च क्षुत्पिपासादिना तांस्तानुपतापान् घृत्युचानपासनीयमासादयन्ति ॥ ८० ॥ पादशोभेनैव भावेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यत् कर्म स्नानयागाद्यनुति-

इति तथाविधेन शरीरेण सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्तत्त्वानादिकलं उपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥
 एष इति । नैःश्रेयसंकर्मविधिविप्रस्येर्मनिबोधत ॥ एषा शुभाशुभानांकर्मणां अखिला उत्पत्तिर्युष्माकमुक्ता ।
 इदानीं ब्राह्मणस्य स्वर्गमोक्षार्थकर्मनिष्ठानमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ ८२ ॥ वेदाभ्यास इति । वेदस्य ग्रन्थार्थतो-
 भ्यसनं कृच्छ्रादितपः आत्मज्ञानमिन्द्रियजयोर्हिंसावर्जनं गुरुचर्येत्येतत् प्रकृष्टमर्थवर्गसाधनम् ॥ ८३ ॥ सर्वेषा-
 मिति । एषां वेदाभ्यासकर्मादीनां अध्यात्मिकं कर्मातिशयेन श्रेयसः साधनं पुरुषस्य स्यादिति वितर्केण ऋ-
 षोणां जिज्ञासामुत्पाद्योत्तरेण निश्चय इति ॥ ८४ ॥ सर्वेषामिति । तेषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्यादुपनिष-
 दुक्तोपासनाभिः परमात्मत्वरूपावधारणं प्रकृष्टं स्मृतम् यस्मात्सर्वविद्यानां तत्प्रधानं यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥ षण्णा-
 मेव तु सर्वेषामिति । एषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णांकर्मणां मध्यात्सार्तकर्मपिक्षया वैदिकं कर्म सर्वमिह लोकोपरातिश-
 येन स्वर्गादि साधनं विज्ञेयम् । आत्मज्ञानस्यामृतफलत्वादिधानाद्वैदिकत्वाच्च तदपेक्षमन्यस्य वैदिकस्येदं श्रेष्ठमुच्यते अपि तु
 स्मार्तकर्मपिक्षम् ॥ ८६ ॥ वैदिक इति । ज्योतिष्टोमादिवेदोक्तकर्मानुष्ठाने क्रमेणान्तर्भवन्ति । तथा च श्री-
 तस्मार्तादौ वेदाभ्यासोन्तर्भवति । तपश्च दीक्षोपसम्पद्योव्रतादौ ज्ञानं चात्मज्ञानस्य समुच्चयेन वैदिककर्मणोप-
 सर्गफलत्वादिन्द्रियसंयमश्च नमांसमश्रीयान्ममैश्वर्यमुपेयादिति । कर्माङ्गत्वेनोक्तत्वादहिंसा च तस्मादेताराध्यानाभ्यु-
 प्राणान् छिन्द्यादिति भागत्वेनाभिधानात् गुरुशुश्रूषा च यथा कर्मानुष्ठानकारणभूतं वेदमधिगच्छतीत्येवं सर्वाणि वैदिक-
 योगेन भवन्ति ॥ ८७ ॥ सुखाभ्युदधिकमिति । सुखं कर्मप्राप्तादेवामैः यतोभ्युदिते तत्सुखाभ्युदयिक-
 संसारप्रवृत्तिहेतुत्वाख्यम् । वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसो मोक्षस्तदर्थं कर्म नैःश्रेयसिकं संसारहेतुत्वानिर्वृत्ताख्य-
 मित्येवं कर्म वैदिकं द्विप्रकारं वेदितव्यम् ॥ ८८ ॥ एतदेव व्यक्तयितुमाह इह वेति । स्वर्गाद्यैहिकामुत्र फलतां
 कामतया यत् क्रियते तत् काम्यं । निष्कामतया ज्ञानपूर्वकं तु तत् संसारनिवृत्तिहेतुत्वानिवृत्तमुच्यते ॥ ८९ ॥
 प्रवृत्तं कर्म संसेवनं देवानामेति साष्टयतामिति । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवानां समानगतिवंप्राप्नोति । निवृत्तक-
 र्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकाणि भूतानि अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥ सर्व-
 भूतेष्विति । तेषु तेष्वावश्यकत्वं व्याप्यते यद्यस्यादिदेवतान्तरमिव ज्योतिरात्मैव तेन रूपेण तिष्ठतइत्येवं-
 मन्वानात्मयाजी सर्वेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु अहमेव व्यवस्थितइत्येवं सर्वभूतेष्व्वात्मानं मन्यमानः स-
 र्वाणि भूतानि मय्यवस्थातानि इत्येवं मन्वानइत्येतत्सर्वतुल्यत्वेन पशून् स्वातंत्र्यं प्राप्नोति । न शरीरादि-
 संबन्धि तस्य पारतन्त्र्यं भवत्यपि तु तथा जानन्नात्मज्ञाने सति मुच्यते ॥ ९१ ॥ यथोक्तान्यपीति । शास्त्र-
 नोदितान्यपि अग्निहोत्रादीनि परित्यज्य यावद्वैपुरुषोभाषते इत्यादिना चतुर्थाध्यायदर्शितश्रुतिप्रकारेण
 तान्यनुतिष्ठन्नात्मज्ञानेन्द्रियजयवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् ॥ ९२ ॥ एतदिति । एतदेवाभ्या-
 सार्थिद्विजातीनां जन्मनः सफलत्वोत्पादकत्वात् जन्मनः साफल्यविशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत् संपाद्य
 द्विजातिः कृतकरणीयो भवति न तु कर्मान्तरकरणेन ॥ ९३ ॥ पितृदेवमनुष्याणामिति ।
 पितृणां देवतानां च वयं हव्यकव्यप्रदानभूता इत्येवं विधोऽवबोधो वेदएवाविनश्वरं च क्षुरिव तेषां संप्रदातृत्वस्य वेदावगम्य-
 त्वान्मनुष्याणामपि वयं हव्यकव्यासंप्रदानृत्वस्य वेदावगम्यतत्त्वादशक्यं च कर्तुं वेदशास्त्रतदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् प्र-
 भातुं चाशक्यं कृत्स्नशास्त्रमूहस्याभ्येतुमशक्यत्वादिति व्यवस्था ॥ ९४ ॥ यावेदब्राह्मण इति । यानि वेदवि-
 रोधीनि इत्यागमाभासरूपाणि शास्त्राणि यानि च कानिचिद्विनैव शास्त्रेणापवर्गादिहेत्वाभासरूपाणि दर्शनानि

सर्वाणि तानि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥ उपपन्नइति । वेदव्यतिरिक्तानि यानि कानिचिच्छास्त्राणि पुरुषोद्गमत्वादुत्पद्यन्ते अतएवाशु विनश्यन्ति तानीदानीतनत्वान्निष्फला-
न्यसत्परूपाणि च स्मृतानां वेदमूलत्वान्नैतच्चोद्यावतारः ॥ ९६ ॥ चानुर्वर्ण्यमिति । यथागामहिष्यादीनां इतरेतरभे-
दश्चिद्व्यगोचरोत्तत्त्वानुर्वर्ण्यवेदादेव प्रसिध्यति तथा वेदोक्तगृह्योक्तकर्मफलोपभोगार्थत्वात् पृथिव्यालोकायेति वेदावेदैः
प्रसिध्यन्त्येवमाश्रमा अपि चत्वारो ब्रह्मचार्यादयः परस्परविलक्षणवैदिकगोचरत्वाद्देवादेव प्रसिध्यन्ति । किञ्च पुनः
अग्नौ प्रास्ताहुतिन्यायेन यत् किञ्चिदतीतवर्तमानं भविष्यद्वा तत्सर्ववेदादेव प्रमाणं प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥ शब्दइति ।
वेदादेव प्रसिध्यति प्रभृतगुणकर्मतः ॥ ये त्वर्गादिविप्रता उपभोग्यत्वेनाभिमतः शब्दादयो विषयास्तेऽभिमतविषयो-
पभोगोत्पत्त्यर्थं यदुपकारकं कर्माग्निहोत्रादिकंतदनुष्ठानद्वारेण वेदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥ बिभर्तीति । नित्यं वेदशास्त्रं सर्व-
भूतानि धारयति । यथा च हविरग्नौ हूयते । सोमिरादित्यंतर्पयति । तत्सूर्यारश्मिभिवर्षति । ततोऽन्नं भवति । ततोऽर्थं वै
भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेह विज्ञायते इति ब्राह्मणम् । तस्माच्छास्त्रं एतच्छास्त्रं वेदस्य प्रकृष्टं वेदं प्रकृष्टं त्वादस्याधिका-
रपुरुषस्येतत्पुरुषार्थसाधनम् ॥ ९९ ॥ सेनापत्यमिति । सेनाधिपतिर्वराज्यं दण्डनायकत्वं सार्वभौमैश्वर्याणि इत्येवमखिलं
लक्ष्यपुरुषार्थवेदशास्त्रज्ञोऽर्हतीति वेदप्रशंसा ॥ १०० ॥ यथेति ।

[न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् ॥ अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्मनेतरत् ॥ १ ॥]

यथातिप्रवृद्धोऽग्निः आर्द्रानपि वृक्षान् दहति एवं वेदज्ञानसामर्थ्यात् शिष्टाकरणानपि द्विसेवनञ्चापनात्मनो नाशयती-
त्येवं च न केवलं वेददृष्ट्याभिहेतुर्यावदनिष्ठनिवृत्तिरपि ॥ १०१ ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञइति । यः पारमा-
र्थिकवेदार्थज्ञोऽप्यदोषाद्यबोधे सति रागादिप्रणोदात्तयस्मिन्तस्मिन् ब्रह्मचर्याद्याश्रमे व्यवस्थितोऽस्मिन्नेव लोके
निष्ठन्नेनैव शरीरेण ब्रह्मत्वाय संपद्यते ॥ १०२ ॥ अज्ञेभ्यइति । उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्य-
तरस्य प्रवर्षविषयायां भेदशब्दप्रयोगादोषदध्ययनाः अत्र अज्ञाभ्यन्ते न त्वत्यन्तमूर्खास्तेभ्योऽप्यन्याध्यायिनः
भेदास्तेभ्यस्तदभ्यासनिरस्ताः प्रकृष्टास्तेभ्योऽपि तदर्थज्ञास्तेभ्योऽप्यनुष्ठानतारोवराः ॥ १०३ ॥ तपइति ।
रुच्छादितप आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य प्रकृष्टभेदः साधनं यतस्तपसा पापमाहन्त्यात्मज्ञानेन मोक्षं प्राप्नोति ॥
॥ १०४ ॥ प्रत्यक्षमिति । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षानुमानेन शास्त्रं च वेदस्मृतिरूपं अनेकमन्त्रभेद-
भिन्नं सुविज्ञातं कर्तव्यं प्रत्यक्षानुमानस्वरूपावबोधे हि कर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातिसत्त्वविज्ञानतमं युज्यते ॥ १०५ ॥
आर्षमिति । ऋषिभिर्दृष्टार्षो वेदो धर्मोऽपदेशस्मृतिस्तौ संदिग्धव्याख्यातपुनरुक्तां शङ्कायां वेदस्मृत्यविरोधेन
न्यायेन तयोर्विचारयति सधर्मजानानि न तु तर्कानभिद्धः ॥ १०६ ॥ नैःश्रेयसमिति ।
तदपवर्गाच्चार्थकर्मनिःशेषेण यथावदुक्तमत ऊर्ध्वमस्य मानवस्य शास्त्रैकदेश आत्मज्ञानोपदेशपरत्वेनोपनिषद्भूषोभि-
धास्यते ॥ १०७ ॥ एवंहस्याभिधानं प्रतिज्ञाय सकलकर्मानभिधानेन प्रतिज्ञाहान्याशङ्क्यामाह अ-
नाम्नातेऽपि । सपन्थकायन्थकत्वेनोभयरूपत्वात् स्मरणस्यानुपदिष्टेषु धर्मेषु उपदिष्टेष्वपि चानुकेतिकर्तव्यत्वा-
त्तेषु किंते कर्तव्याः उत नेति कथंवा कर्तव्याइति यदि संशयः स्यात्तदा यं दृश्यमाणाः शिष्टाः
ब्राह्मणाब्रूयुः सनिश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥ धर्मेणाधिगताइति । ब्रह्मचर्योकेतिकर्तव्यतया यैरङ्गमीमां-

साधर्मशारूपराणाद्युपबृंहकसंहितोद्देशाधीतस्ते ब्राह्मणावेदगोचरपदार्थोपदेशकारणभूताः शिष्टाविज्ञेयाः ॥१०९॥ दशावरे-
 ति । यद्युत्पन्नयूनास्तदादश वक्ष्यमाणाविद्वांसोयस्यां परिषदि तदभावे त्रयोवा यस्यांसाध्वाचारायधर्मनिश्चिनुयात्तद्धर्म-
 त्वेन प्रतिपाद्यम् ॥ ११० ॥ त्रैविध्यमिति । वेदत्रयशास्त्रात्रयाभ्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रविदूहापोहार्थ-
 बुद्ध्युपेतानिरुक्तज्ञोमानवादिधर्माध्येता ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाइत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥ ऋग्वेदवि-
 दिति । ऋग्यजुःसामवेदानांयेऽर्थज्ञास्तुयस्माद्धर्मसंदेहव्युदासार्थंयवरापरिषद्बोद्धव्या ॥ ११२ ॥ तदसंभवेपि एकमिति ।
 एकोपि वेदार्थज्ञोयधर्मनिश्चिनुयात् समकृष्टोबोद्धव्येन वेदानभिज्ञानां अयुतैरप्युक्तः । अयुतंदशसहस्राणि ॥११३॥ अत्र-
 तानामिति । सवित्रादिब्रह्मचारिव्रतरहितानांवेदाध्ययनशून्यानांब्राह्मणजातिमात्रोपजीविनांसहस्राणामेकोभूतानांपरिषत्त्वं-
 नास्ति धर्मनिर्णयसामामर्थ्यात् ॥ ११४ ॥ यमिति । ये मूढाविवेकाभावात् तमोरूपाधर्मानभिज्ञाः सन्तः पापकारिणोयत्मा-
 यश्चित्तमुपदिशन्तिनत्पार्याश्चित्तनिमित्तभूतंपापंशतगुणंभूत्वा तेषांप्रायश्चित्तदातृणांभवति ॥ ११५ ॥ एतमिति ।
 एतत्प्रकृष्टंश्रयसोधर्मसर्वयुष्माकमुक्तम् । एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिःस्वर्गापवर्गादि प्राप्नोतीति कृत्स्नधर्मोपसंहारमेतत्
 ॥ ११६ ॥ एवमिति । सभ्रह्मणनिमादिगुणयोगाद्देवोमनुरनेनैवोक्तेन प्रकारेणदं सर्वधर्मस्य परमार्थलोकहितेच्छया
 ममोक्तवानिति श्रुमर्हर्षाणामाह ॥ ११७ ॥ इदानीयत्तदुक्तंमानवस्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यतइति
 तत्कथयन्नाह सर्वमिति । यत् मूर्तपृथिव्यादि यच्चामूर्तमाकाशादि तत् सर्वमात्मन्येकीभूतमित्येवमेकायोभूत्वा
 पश्येद्यत्मादहमेवेदंसर्वमित्येवं भावयन् रागद्वेषाभावादधर्ममनोन कुरुते ॥ ११८ ॥ आत्मेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः
 परमात्मैव नात्मव्यतिरेकेण नान्याद्वताः सन्ति । तथाचेन्द्रमित्रवरुणमग्निमाहुरतथोदिव्यःसमुपर्णोऽगुरुत्मान् ।
 एकंसहस्रावहुधावदंत्यग्निंयमंमातरिश्वानमाहुः इत्येव श्रूयते । सर्वं च जगत् परमात्माश्रितंयत्मादेणंभुवःज्ञानांजग-
 त्कारणभूतं शास्त्रेणाशारूतेनचकर्मणामात्मैव संबन्धजनयति । तथा च भगवान् व्यासः । ॥ ११९ ॥ अजोऽजन्तुरनो-
 शोयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरः प्रेरितोऽगच्छेत्स्वर्गंवाश्वभ्रमेवचइत्याह ॥ ११९ ॥ अधुना सर्वमात्मनि
 संपश्येदित्यदुक्तंतत्र विशेषमाह स्वमिति । मनसीति । बाह्यमाकाशंशरीरगताकाशेनैव सहैकत्वेन भा-
 वयेदेवचेष्टास्पर्शकारणभूतेन देहिकेन वायुना सह बाह्यस्य वायोरैक्यंकोष्ठ्यंचाक्षुषतेजसा सह प्रकृष्टस्य ते-
 जसोऽप्यदित्यारब्धस्यैक्यंशरीराभिरद्भिः सहापामैक्यंशरीरैश्च कठिनैर्भागैः पार्थिवैः सह बाह्यायाः पृथि-
 व्यामप्यैक्येन मनसा सह चन्द्रंश्रोत्रेण सह विष्णोर्वीर्येण सह भगवदीश्वरस्य वागिन्द्रियेण अग्नेरपानेन्द्रियेण सह
 हिरण्यगर्भस्यैक्यंभावयेत् । एवमध्यात्मिकभूतादिभिः सहाभौतिकाधिदैविकानामैक्यंभावयेत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥
 प्रशासितारमिति । ब्रह्मादिस्त्वंबपर्यन्तानांध्यवस्थाकारिणंतथा चैतस्यैवाक्षरस्य विप्रशासने गार्गीगार्ग्यादिब्राह्म-
 णंपरमाणोरपि सकाशात्सूक्ष्मतरमस्यामूर्तत्वात्सुवर्णवच्छुद्धरूपम् विसृतोर्भित्वाप्योऽशनायापिपासैस्तोकमोहजरामृत्यु-
 मभ्येत्यादिब्राह्मणम् सुषुमावस्थायांविज्ञानोपमेयत्वरूपंपरमात्मानंविजानीयाद्विदुःसुषुमावस्थायांप्रत्यस्तमितसुखदुःख-
 विशेषक्षेत्रज्ञस्य रूपमेवंविधंसर्वदा परमात्मनइति त्वमसंदर्शनरहितावस्थामुषुषम् ॥ १२२ ॥ एनामिति । एनं च
 परमात्मानं अग्नित्वेन याज्ञिकाउपासते । तथा च तमेतमग्निरित्यध्वर्यवउपासतइति ब्राह्मणश्च यः पुनः सवतएव
 आत्मनोप्युच्चरन्तीतिश्रेष्ठ्यत्वंश्रुतेर्मन्वाख्यामजापतिरूपतयोपासतेत्यादिश्रुतेः प्राणमात्मानमेतमुपासतेऽन्ये पुनरवि-
 नश्वरपरमात्मरूपतयोपासते एवसर्वात्मकत्वात् परमात्मनः केचित्केनचिद्वृत्तेनमुपासते । तथा च तस्मादेन-
 मेवंविद्यः यैरेवैतेरुपासन्तइतिब्राह्मणम् ॥ १२३ ॥ एषइति । एषपरमात्मासर्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैः

अरीरारभकैः परिगृह्य प्राग्जन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिनाशेन सखदावर्तमानैः रथादिचक्रवदामोक्षान्नित्यंयोजयति
॥ १२४ ॥ एवमिति । एवंसर्वभूतेषु चात्मानमित्यादिनोक्तेन प्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मनाम-
न्यते सरागद्वेषहानिप्राप्यपरस्थानं ब्रह्म प्राप्नोति मुच्यत इत्यर्थः ॥ १२५ ॥ इतीति । इति समाप्तार्थमेतन्मनु-
तंशास्त्रं भृगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन् शास्त्रं विद्वान् विहितानुष्ठायी प्रतिषिद्धं वर्जयंश्च भवत्यतएवामुत्र भगवन्महेश्वरा-
दिसा योज्यादिकामभिमतं प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥ इति श्रीभट्टमाधवात्मजश्रीगोविन्दराजविरचितायां मनुदीकायां श्रीम-
न्महाशयानुसारिण्यां गुप्तत्रयविकर्मजातिनरकवेदप्रशंसास्वरूपनिर्णयोद्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

Recd 3.6.80
R. N. No. 7820
C. N. No. 30773

गोविन्दराजकृतटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
४	७	किन्नरा	किन्नराः
८	८	तन्मानामास्त्राभूत्	तन्माभूत्
८	१५	सतत	सततम्
८	२७	व्रतचरणम्	व्रतचरणम्
९	८	समाश्रयण	समाश्रयण
अध्यायः २			
१३	३०	क्रमार्थ	क्रमार्थ
१४	१०	दण्ड	दण्डं
१४	१४	देहि	देहोति
१६	१६	परमेष्ठी	परमेश्वो
"	२३	सावित्री	सावित्री
२०	८	आनुरूपेण	आनुरूपेण
"	२१	पूज्यत्वे	पूज्यत्वे
"	"	स्तथेषां	स्तथेषां
२१	७	स्वसुरादि	स्वसुरादि
२२	२६	व्यपदेश	व्यपदेश
२३	६	ध्ययं	ध्ययं
२३	२३	नियमाननु	नियमाननु
२५	४	नियुक्तोऽ	नियुक्तोऽ
२८	१२	प्रामाविदं	प्रामाविदं
"	१३	तिमिच्छन्	गतिमिच्छन्
अध्यायः ३			
२९	३	गार्हस्थ्य	गार्हस्थ्य
३०	६	दोषशनेन	दोषदर्शनेन
"	१३	गार्हस्थ्यप्रति	गार्हस्थ्यप्रति
३१	८	पेशाचासुरौ	पेशाचासुरौ
३७	२१	समनतर	समनतर
४२	२०	फलेभ्योऽपा	फलेभ्योऽपा
४३	२३	दग्धाकव्य	दग्धाकव्य
४८	१७	स्येन्माना	तृमाना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः ४			
५१	२	धनार्जनसंचय	धनार्जनसंचय
"	१५	नष्टान	नुष्टान
"	२२	नीन्द्रिया	निन्द्रिया
५२	११	पूजयेदिति	नपूयेदिति
५३	२५	प्राणा	प्राण
५५	२६	परिहणीयः	परिहरणीयः
५६	१०	उत्थायेति	उत्थायेति
६४	१७	अप्रकरणे	अत्रप्रकरणे
"	१८	णकत्तव्यं	णकत्तव्यं
६५	८	त्येवं	त्येवं
६६	१०	भ्योज्यान्ताः	भोज्यान्ताः
अध्यायः ५			
६९	२६	नेष्टुपि	नेष्टुपि
७०	१५	दाढ्यार्थो	दाढ्यार्थो
"	१९	विधिमांसं	विधिमांसं
"	२०	नुष्यपाकृत	पुष्यपाकृत
"	२८	नार्थ	नार्थ
७१	२०	वर्जयेत्	वर्जयेत्
"	२४	नाहंता	नहंता
"	२४	नुमादेते	नुमोदेते
"	२६	त्वास्य	त्वस्य
७२	४	निमित्तां	निमित्तां
"	१४	आश्रयणीयान	आश्रयणीयाः । न
"	२५	स्पृश्यत्व	स्पृश्यत्वं
"	२७	यअध्यनाद्यर्थात्	अध्ययनाद्यर्थात्
७३	१०	स्नाते	स्नानेन
७४	३	सहस्येविकल्पः	सहविकल्पः
"	४	स्थेति	स्थेति
७५	१२	श्रुदं	श्रुदं
"	१७	यवदस्थानं	यदवस्थानं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७६	१४	शुद्धः	शुद्धः
७८	५	नन्तरिक्षा	नान्तरिक्षा
"	१५	नाशुचीनभवन्ति	नाशुचीनिनभवन्ति
८०	२१	र्थमुक्तं	र्थमुक्तं

अध्यायः ६

८१	१७	यताने	यतोन
८२	१०	कात्याशिनो	कात्याशनो
"	११	धनेरीति	धनैरिति
"	१६	प्रागतथे	प्रागतथा
"	२७	दिताः	देताः
८३	१३	रिष्टा	इष्टा
"	२३	युक्तं	युक्तः
"	२९	नानुमान्येतति	नानुमान्येतेति
८४	५	मपेक्षते	मपेक्षत
"	१०	कामार्थं	कामार्थ
"	११	रूपस्यादनृतार्था	रूपस्यानृतार्था
"	१९	मात्रार्थं	मात्रार्थ
८५	१८	भवती	भवति
"	"	यते	यते
"	२०	निरोधकुंभको	निरोधःकुंभकउ
८६	२७	नेके	नेके

अध्यायः ७

८८	२०	भृत्यु	भृत्यु
"	२३	व्यवस्था	व्यवस्थाया
"	२४	श्रेतां	श्रेतां
८९	२	हेतुतत्र	हेतुस्तत्र
९२	३०	द्ययुध	द्यायुध
९३	५	येज	यजे
९५	१७	येन	तानि
९६	५	दृष्टान्तमाह	दृष्टान्तमाह
"	१५	रक्ष्यमामाणो	रक्ष्यमाणो
९७	४	कर्म	कर्म
९८	१६	सान्	तान्
९९	१३	पुनर्ह	पुनर्ह
"	२३	स्वल्पा	स्वल्पाना
"	२४	त्येचं	त्येवं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१	२	नः	न
१०२	२३	नि	ति
अध्यायः ८			
१०३	१९	हिरण्यर्भ	हिरण्यगर्भ
१०५	५	निधाय	निधेय
"	२६	कर्मन	कर्म
१०६	६	राजा	राज्ञा
१०६	२८	व्यमि	व्यामि
१०८	१३	मते	मैत
"	१६	द्यौरी	द्यौरि
"	२०	यम	य
११०	१	सर्वक्र	सर्वमृ
"	६	सुदासे	सुदासि
"	१६	मुच्छा	मृच्छा
"	२३	विशेषात्	विशेषान्
१११	२२	देय	देयं
"	३१	बन्धन	बन्धं
११३	१२	हणे	हण
"	१६	व्याति	व्यति
११४	२६	तद्धनाह	तद्धनाहं
११५	९	रममि	रमि
११६	२१	चस्म	चतस्म
"	३१	यादक्	यादक्
"	"	तादक्	तादक्
११७	१३	गुहो	गूहो
"	२६	अजाश्वि	अजावि
११८	६	पुनर्भ	पुनर्भ
"	२१	विनिष्ट	निविष्ट
११९	१९	वाक्यारूप्य	वाक्पारूप्य
"	२३	पेक्षा	पेक्ष्य
"	३१	मर्षि	मर्षा
१२२	३	सरक्षणं	संरक्षणं
"	१४	राजा	राज
"	२८	भ्रण	भ्रूण
१२३	२२	वणु	वेणु
१२४	६	प्रस	सप्र
"	१५	चत्र	चात्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२५	२	किमुत	किमुता
१२६	१७	शम	शस्त
१२७	१५	कोपान्	कोपान्
अध्यायः ९			
१३०	८	पतौ	पत्यौ
१३३	१०	न्यमं	न्युमं
"	१२	त्वामन	त्वामिन
अध्यायः १०			
१३५	३	ध्यय	ध्ययन
१३६	१७	क्षित्र	क्षत्रि
१३७	१५	पुण्य	पुण्य
१३७	२१	ब्रात्या	ब्रात्यायां
१३८	२	संभवात्	संवात्
"	११	क्षत्ता	क्षत्रा
१४०	३	शुला	शूला
"	१३	नुसूत	नमू
१४१	२९	वाणिज्यावा	वाणिज्यायाः
१४२	९	सर्व	सर्व
"	२८	अशकु	अशकुव
"	३०	ब्राह्मण	ब्राह्मणा
१४३	३	नापि	नामापदि
१४४	२९	चरन्तो	चरन्त
अध्यायः ११			
१४६	३	शाठ्य	शाठ्य
"	५	नित्रिमि	निमि
"	२९	पराद्धा	पराद्धान्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४७	१६	प्रसङ्गे	प्रसङ्गइ
१४८	७	परि	पर
"	९	चौरश्चित्र	चौरःश्चित्रि
"	१०	तमा	तपा
१४९	९	ध्यनं	ध्ययनं
"	२१	रूपो	रूप
"	३०	शूद्र	क्षुद्र
१५०	१७	गुणो	गुणा
१५१	२३	जातिग	जातिर्ग
"	३१	या	याः
१५२	१३	स्तनं	स्तेनं
१५३	२४	द्राय	चान्द्राय
"	२६	भाग	भागः
१५४	१४	स्येच्छा	स्येच्छा
"	२८	अभि	अभि
"	३०	प्राणो	प्राणि
१५५	६	ना	ने
"	२०	स	सं
"	२१	शू	शू
१५६	१९	क	का
१५७	१३	द्विज	द्विजा
१५९	२०	यावत	याव
१६०	३१	स्तु	स्तु
१६२	९	कल्प	कल्म
अध्यायः १२			
१६३	७	शरी	शरीर
१६९	१९	निरस्ताः	निरताः

